

ચિત્રા—૧૫૨-૧૬૪.

ચિત્રપૃષ્ઠ—૪૫-૫૨.

અસહકારિતા.

૧૫૨. મહાત્મા ગાંધી—નિઃશસ્ત્ર જગતને
સ્વાતંત્ર્ય સંપાદનની આશા ઉત્પન્ન કરનાર.

૧૫૩. જવાહીરલાલ નેહરુ—મહાત્મા ગાંધી-
પક્ષવાદી યુવાન વર્ગના મુખ્ય વિનીત નેતા, જેમણે
લાહોર મહાસભાનું પ્રમુખપદ સાર્થક કરી બતાવ્યું છે.

૧૫૪. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ—એમણે
ખારડોલીમાં કરળાધીની પહેલી ચળવળ વખતે સર-
કાર સામે જુલોસ ઉઠાવી અને કરળાધીની હીલચાલ
શક્ય છે એ જાણતો વિશ્વાસ આપા હિંદુસ્થાનમાં
પેદા કર્યો.

૧૫૫. સરોજિની નાયડુ—ગયા સત્યાગ્રહમાં
જેલગયાં. કૌંઝેસ પક્ષની અત્યંત પ્રમુખ સ્ત્રી.

૧૫૬. તપસ્વી બાળાસાહેબ પરાંજપે—મહાત્મા
ગાંધીના અસહકારના તત્વનો વિરોધ કરનાર વ્યક્તિ.
કૌંસિલમાં જઈ ઓપોઝિશન કરવામાં તેઓ માનતા.

૧૫૭. વીર વામનરાવ ઉદે વામન ગોપાળ જોશી—
વરાડેના અસહકારી આગેવાન.

૧૫૮. મૌડીશક્તઅલી—એક વખતના મહાત્માજીના
ચુસ્ત અનુયાયી. ડોમિનીયન સ્ટેટસ પણ નથી જોઈતું
એમ હવે તેઓ કહેવા લાગ્યા છે.

૧૫૯. મિસિમ ચિત્તરંજન દાસ— પહેલા
કૌંસિલ બહિષ્કાર વખતે તેઓ આગળ આવ્યાં.

૧૬૦. અચ્યુતરાવ કોલ્હટકર—છેલ્લું સુદ પૂર્ણ
થવા આવ્યું ત્યાર પહેલા થોડા વખત પર ચૂંટાયલા
સુબાઈના ડિક્ટેટર.

૧૬૧. ગંગાધરરાવ દેશપાડે—કર્ણાટકના અસહ-
કારવાદી.

૧૬૨. ગોપાળરાવ જોગલે—અસહકારની ચળ-
વળમાં મદદ કરનાર નાગપુરના એક પત્રકાર.

૧૬૩. ડા. ચૌધરીસમ—સિંધના પ્રમુખ કાર્યકર્તા
અને કરાંચી કોંગ્રેસના સ્વાગતાધ્યક્ષ.

૧૬૪. સુભાષચંદ્ર બોઝ—સવિનય ભંગની ચળ-
વળને શીઘ્ર ગતિ આપનાર ઉદ્દામપક્ષવાદી નેતા.

ચિત્રા—૧૬૫—૧૭૩.

ચિત્રપૃષ્ઠ—૫૩—૬૦.

અમદાવાદ.

૧૬૫. કવિ દલપત રામ-અમદાવાદીઓના પૂર્ણ પરિચયના હતા. શુભરાત વના કચુલર સોસાયટીને અસ્તિત્વમાં આણુનાર એક પ્રમુખ વ્યક્તિ. તેઓ સાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા.

૧૬૬. નાનાલાલ કવિ-કવિ દલપતરામના પુત્ર. એમને અમદાવાદના કવિતા માધુર્ય કહી શકાય.

૧૬૭. સર ગોકળદાસ કહાનદાસ પારિખ-ગઈ પેઢીના એક અત્યંત પ્રમુખ પ્રભાકીય આગેવાન.

૧૬૮. હરિલાલ દેસાઈલાલ દેસાઈ; બી.એ.એલ. એલ. બી. જી. પી.-આ મુખર્ધ સરકારના દિવાન હતા.

૧૬૯. હેંડી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ-અમદાવાદના અત્યંત પ્રમુખ સી. એ વના કચુલર સોસાયટીનાં સેક્રેટરી છે.

૧૭૦. કેવળ આગેવાનો નવપ્રયાથી અમદાવાદનો ખરો પરિચય થશે નહિ. અમદાવાદને ગોરસ પૂરે પાકનાર સીઓને બુલતા ના.

૧૭૧. અમદાવાદ છુલ્લામાંની બાળદગાડી ત્યાં જનારા બહારના લોકોનું બ્યાન એ અત્યંત વગર રહેશે નહિ.

૧૭૨. રવિશંકર રાવળ-અમદાવાદના એક આગળ પડતા ચિત્રકાર અને કલાચિકિત્સક.

૧૭૩. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી-અમદાવાદના સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત મુખ્ય નવલકથાકાર.

જ્ઞાનકોશનો ખીન્ને ભાગ પ્રસિદ્ધ થતાં ઘણાજ વિલંબ થયો છે. પૈસાની અડચણ એજ વિલંબ થવાનું મુખ્ય કારણ છે. ગુજરાતી જનતાએ અમને બોધતી મદદ કરી નથી. આનું કારણ અમારા પ્રયત્નો પ્રત્યે તેમનો મનમાં સંહોતુભૂતિનો અભાવ હતો એમ નથી. આનાં કારણો બહાનુ છે. ગુજરાતનું ધ્યાન સાહિત્યને મદદ કરવા તરફ નહતું, પણ 'ઇતિહાસ' નિર્માણ કરવા તરફ દોરાયેલું હતું. સુદના વખત દરમિયાન નિર્માણ થતું સાહિત્ય જ કે મનોવેધક હોય છે, છતાં પણ આ ગાળો સાહિત્ય નિર્મિતિ માટે અનાકર્ષક હોય છે. મહાત્મા ગાંધીએ હિંદુસ્થાનની સ્વતંત્રતા માટે પોકારેલું અનત્યાચારી સુદ લઢવામા અને તે માટે દેશસંપ્રદન કરવામા ગુજરાતનું તન, મન, ધન લાગેલું હતું. આથી સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણા ખરા લોકોનું ધ્યાન સુદ-વ્યતિરિક્ત ધ્યાનભાવે લાગ્યું નહિ. જે તે કહેતા કે જ્ઞાનકોશ ખરીદવાનું મન તો થાય છે, પણ હમણા તે વેચાતો લેવાનો વખત નથી. પહેલો ભાગ જ્યારે પ્રસિદ્ધ થયો, ત્યારે તે ઘણાખરાઓને આકર્ષક લાગ્યો. છતાં પણ સુદકાળ દરમિયાન ઘણાજ થોડા પ્રાહક મળ્યા. આથી, જ્ઞાનકોશનું કામ ઘણીજ મંદગતિથી ચાલ્યું. વધારેમા જ્યાં અધાજ ધંધા ભેડા જેવા થયા, ત્યાં જ્ઞાનકોશ પણ વખતસર કિંમતી રીતે બહાર પડી શકે ? ઘણા લોકોને પોતાનો વ્યવહાર ઘણીજ સંભળપૂર્વાવક લાવડાવે ખયો અને વ્યવહારની મદદનું પરિણામ જ્ઞાનકોશની ઘરા-કીપર જણાઈ આવ્યું. વડોદરા સરકાર તરફથી જે રકમ અમને મળવાની હતી. તે પણ કૌંસલની ગેરસમજને લીધે આસરે એક વરસ મોડી મળી.

જુદે જુદે પ્રસંગે મનુષ્યના મનમા અનેક ભાવનાઓ પદાયા છે. આ ભાગ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે જે ભાવનાઓ મનમા આવી તેનો થોડો પણ ઉલ્લેખ કર્યો વગર રહેવાનું નથી. અથપ્રકાશનનું કામ ઉત્સાહથી ચાલતું હતું. પણ વચ્ચે વચ્ચે નિરાશા અને સતાપની ભાવના મનમા ઉત્પન્ન થતી હતી. મારી ભાવના ઉલ્કે માટે જ્ઞાનકોશ રૂપી પ્રયત્ન કર્યો પછી હું બીજી ભાષાઓના ઉલ્કે તરફ વળ્યો. પણ બીજી ભાષાના માણસો આ બાબતમા

મારી તરફ યોગ્ય સહાનુભૂતિ બતાવતા નથી એમ મને. તરતજ જણાઈ આવ્યું. કેટલાક ગુજરાતી સાક્ષરો મારા પર ગુસ્સે થયા, તેમના ચોગ્ય હક્ક-ક્ષેત્રપર હું તરાપ મારું છું એમ તેમને લાગ્યું. આ પ્રકારની ભાવનાઓ હજુ નાબુદ થઈ નથી. મારા પ્રત્યેની અમ્યાણુદ્ધિ જરા ઓછી થઈ છે. તો પણ અમ્યાનો પૂરેપૂરા લોપ થઈ, તેની જગાએ હજુ સહાનુભૂતિની સ્થાપના થયેલી જણાતી નથી. કામ હાથમા લેવા કોબન તૈયાર નથી. ખીન્ને કોઈ કરે તો તે રૂચતું નથી. ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગની આવા પ્રકારની મનસ્થિતિ મને વારંવાર જણાઈ આવી. તેમની આવી વૃત્તિને લીધે હું તેમનાપર ચીડાયો હતો તે પણ મારે કબુલ કરવું જોઈએ. આ ચીડનો આવેગ મોટો હતો, પણ વખત જતાં તે શમ્યો અસહકારના યુગમા ગુજરાતે જે અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ બતાવ્યો, અને દેશની સ્વતંત્રતા માટે જે તન, મન, અને ધન ખર્ચ્યું તે જોતા અંતઃકરણ ગદગદિત થયા વગર રહેતું નથી. ગુજરાતે આખા હિંદુસ્થાન માટે જે સહન કર્યું તેનો વિચાર કરતાં મારા પ્રયત્નની કીમત શી જોવા વિચાર મારા મનમા ઉત્પન્ન થયો અને તેથી મારા કામને ફરીવાર પ્રેરણા મળી. આખા હિંદુસ્થાન માટે ગુજરાતે જે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો તેનું ફળ મહારાષ્ટ્રને પણ મળવાનું છે. તે સ્વાર્થત્યાગ રૂપી ઉપકારને બદલે જ્ઞાનકોશ જેવા અનેક પ્રયત્નોથી જગપણ વાળી શકાવાનો નથી. તોપણ મારી શક્તિ પ્રમાણે તે જણમાથી સુક્ત થવા માટે મેં આ પ્રયત્ન કર્યો છે એવું મારા મનનું સમાધાન કરવા માટે શરૂ કરેલું ગુજરાતી જ્ઞાનકેપનું કામ વિરોધની બીજ ન રાખતા અત મુધી લઈ જવું જ જોઈએ એવી ભાવના મનમા આવી અને આ ભાવના આવતાજ થોડા વખત માટે પેદા થયેલી વિવરણવૃત્તિ નષ્ટ થઈ અને ફરી એક વાર મારા કામને અદરથી પ્રેરણા મળી.

આ પ્રેરણા વખતસર મળી હોત તો મીઠાને સત્યાગ્રહ શરૂ થતા પહેલાજ જ્ઞાનકોશનો ખીન્ને ભાગ બહાર પડ્યો હોત. આ વિલંબથી જ્ઞાનકોશને ઘણું જ નુકશાન થયું. પણ આ વિલંબનું જ્ઞાનકોશ પર જરાપણ સાડું પરિણામ થયું નથી એમ કહી

અયુષ ખાન ૪૨૫	અરેટિઅંમ	અલતાઈ પર્વત	અલી વહી ખાન	અવંતિવમી
અયોધ્યા	અરેન	અલતરેયો ૫૬૬	અલીવાલ ૬૦૩	અવંતિ-
ખાંત	અરોરા (૧)	અલ' પ્રભુ	અનુતી-	મુકુમાર ૬૫૬
અખ્યા કોપરા	અરોરા (૨) ૪૭૦	અલ' હોંસા	અનુતી- ૬૦૪	અવદાન
તિરુમલાય ૪૩૩	અકે	અલેખુકે	અંબુખાન ૬૦૫	અરોકાવદાન ૬૬૩
અખ્યંગર	અકે પ્રકાશ ૪૭૧	અલેક્ષાન્ડરી ૫૬૭	અલેકાંડર આર	અવધૂત ૧ ૬૬૬
કસ્તુરિંગ	અકે વિવાહ	અલ'બુખ ૫૬૮	અલેકાંડર	અવધૂત ૨
અખ્યર સર	અકોટ ઉત્તર ૪૭૨	અલ'બુખ	ધિ કોટ ૬૦૭	અવન
શેખાદ્રિ ૪૩૪	અકોટ શહેર ૪૭૩	અલ'બુખ	અલેકાંડર	અવનિ વર્મા ૬૬૭
અખ્યર સર	અકોટ દક્ષિણ	અલમગીર	પોપ છોકો ૬૧૦	અવની
તિરુવરૂર	અકોટના	કુંગર	અલેકાંડર	અવલંખન
મુચ્ચન્વામી	નવાળ ૪૭૪	અલમપુર	સંખાલ ૬૧૨	અવ-
અખ્યલ રાણુ	અકોવતી	અલમપુર	અલેકાંડ્રિયા	લોકિતેશ્વર ૬૬૮
રામભદ્ર ૪૩૫	અગોસ ૪૭૫	અલમપુર	(આફ્રિકા)	અવસર ૬૭૧
અખ્યા શાસ્ત્રી	અધુન	અલમ્બેલ	અલેકાંડ્રિયા	અવસરી
અરખ	અનુન ૪૭૬	અલમોદ ૫૭૦	ટ્રોઆમ ૬૧૩	મુદકે ૬૭૨
અરગ	અનુનગઢ	અલમોરા છલ્લો	અલેક શ્રીપાલ	અવસંધિલી
અરંગ ૪૩૬	અનુનમલ્લ	અલયપુર ૫૭૨	અલયપુર ૬૧૪	અવાળ/હાગીર
અરણિસુત	અનુન	અલવા	અલેપે અથવા	અવિધવા નોપમી
અરદાઈ	સાહકો ૪૭૭	અલવર્ધ	અલપુલક	અવિનાશીશ્વર
અરનાઈ	અનુન સુખ ૪૭૮	અલવાર	અલેપો (૧)	અવિનીત
અરતાંગી	અનુની	અલસાની	અલેપો (૨)	અવેલદેવ ૬૭૩
અરપદ્મી	અમિનદારી	પેદના ૫૭૬	અલકે અથવા	અવેલદેવી
અરખસ્તાન	અન્ટોનિના	અલસિયમ ૫૭૭	અલકલી ૬૧૫	અવેસ્તા
અરખી પાયા ૪૫૦	અનુરૂમ ૪૮૪	અલહીદીન	અલકે અતિકાદર ૬૨૨	અવન કવિ ૬૮૧
અરખી સમુદ્ર ૪૫૧	અનિજન	ખિલ્લ	અલકાનેટ ૬૨૩	અવ્યયાર
અરખેલા	અર્થ શાસ્ત્ર ૪૮૫	અહીદીન	અલકાંતારા	અંબુદેશી
અરશજ	અર્થેશિલ ૫૪૪	સાહ ૫૮૦	અલકેદ	અંબુદેશ
અરવત ઘાટ	અર્થેસર (૧)	અલ્યાયુધ ૫૮૨	અલિન્દિયા ૬૨૫	અવિનેન ૬૮૩
અરવલ્લી	અર્ધના-	અલોવન	અલિન્સ ૬૩૦	અવિસેના ૬૮૪
પર્વત	રીશ્વર ૫૪૫	અલોવલપુર	અલકેરશોટ ૬૩૧	અવેગડો-
અરસી સિંહ ૪૫૨	અર્ધ માગમી ૫૪૬	અલારકો	અલિનકે	અમેડેવ ૬૮૬
અરસુપદ્મી ૪૫૪	અનેજ ૫૫૧	અલાહબાદ	અલબની ૬૩૨	અંશબટન
અરસુરુકુંદર	અર્ધથાઈ નેન	વિલાગ ૫૮૫	અલિબની	અંશબેન
અરહુરનવર	અર્ધ	અલી આલીલ-	અલેનેનિયા ૬૩૩	અશાંદી ૬૮૭
ગામ ૪૫૫	અર્ધમા ૫૫૩	શાહ (પહિલો)	અલેનેનિયન	અશીરગઢ ૬૮૬
અરા (૧)	અર્ધ	૫૮૬	સતોનો કાળ ૬૩૭	અશોક ૬૮૦
અરા (૨)	અર્ધત	અલી આલીલ-	અલેનેનાની	અશોક ૭૦૬
અરાજકતા	અર્ધશીતિ ૫૫૫	શાહ (બીજો)	ગિયુલિયો ૬૪૦	અશોક ૧
અરાગો	અ હનિયસ	૫૬૨	અલેયુમિનિયમ	અશોક ૨
હામિનિકસ ૪૬૫	સ્વાન્ટે	અલીખેર ૫૬૬	અલેયુમિનિયમ	અશોક ૩
અરાશિયા ૪૬૬	ઝોગરટ	અલીગંજ	અલેસેસ્ટર	અશોક ૪
અરસિંહ	અલક (૧)	અલીગઢે છલ્લો	અલેસેસ્ટર	અશોક ૫
અરુચિ	અલક (૨)	અલીપુર (પેટા)	અલેસેસ્ટર	અશોક ૬
અરુણ ૪૬૭	અલકનંદા ૫૫૬	વિલાગ ૧) ૫૬૮	અલેસેસ્ટર	અશોક ૭
અરુણગિરિનાથ	અલકો	અલીપુર (પેટા)	અલેસેસ્ટર	અશોક ૮
હિંદિમ ૪૬૮	અલકોર	વિલાગ ૨) ૬૦૦	અલેસેસ્ટર	અશોક ૯
અરંધુલ	અલકોર ૫૬૩	અલીપુરા	અલેસેસ્ટર	અશોક ૧૦
અરંધતી	અલકોર	અલીખાદર	અલેસેસ્ટર	અશોક ૧૧
અરંધતી	અલમ ખુલાખી	અલીખાગ	અલેસેસ્ટર	અશોક ૧૨
દર્યાન્યાય ૪૬૯	અલખ નાગી	તાલુકો ૬૦૧	અલેસેસ્ટર	અશોક ૧૩
અરે	અલમર	અલી મરહુદ ૬૦૨	અલેસેસ્ટર	અશોક ૧૪
અરેમાધક	હોવિલ ૫૬૫	અલી રાજપુર	અલેસેસ્ટર	અશોક ૧૫

અશ્વરેન	અષ્ટાવક	અસોદા નદી ૭૫૭	અહિરી	આકાશ
અશ્વન.	અષ્ટાવકુળીતા	અરકરીમી	અહિષ્ક્રમ્ય ૮૦૩	આકાશયાન ૧૩
અશ્વનીકુમાર	અષ્ટા	અરકાના	અહિવત કિલો	આકૃતિ
અશ્વની	અષ્ટે (૧) ૭૩૫	અરપૂરયતા ૭૫૮	આહવશી	આકૃતિ
અષ્ટપદિય ૭૨૫	અષ્ટે (૨)	અસા ૭૬૭	અહિસા	આકૃતિ
અષ્ટક	અષ્ટે (૩)	અહમદ	અહમદજૂ ૮૦૮	આકૃતિ (૧)
અષ્ટકસૂત્ર	અષ્ટોત્તરીરનાન	અહમદ	અહરિયા ૮૧૦	" (૨)
અષ્ટકા	અસદ્ધ	અહમદ	અહોગિલમ	" (૩)
અષ્ટ-	અસદ્ધની લદાઈ	અહમદખદ્ ૭૬૮	અળતે	આકૃતિ લેખક ૧૪
કુલાચલ ૭૨૬	અસ ગ ૭૩૬	અહમદખાન	અળનાવર ૮૧૧	આકક ૧૫
અષ્ટગધ	અસત્રિતમા	અજય	અળજો	આકગમ
અષ્ટશામ	મેટિકા	અહમદનગર	અળશી	આકટર લોની
અષ્ટદિગ્ગજ	અસદ્ ૭૪૦	અહમદનગર	અળસુદી	(ખોર)
અષ્ટદિગ્પાલ	અસદ્ધપુર	ગામ ૭૭૨	અળ	આકટરલોની
અષ્ટધાતુ	અસદ્ધિતુસિ	શાહ	અળે	સરકેલિડ
અષ્ટનાગ	અસનસોલ	અહમદપુર (૧)	અળેગામ	આકસદ્ ૧૬
અષ્ટનાયિકા	અસનસોલ	(૨) ૭૭૩	અક્ષય તૃતીયા	આખા ૧૭
અષ્ટપદ	અસનસોલ	અહમદ શાહ (૧)	અક્ષવિચલન ૮૧૩	આગગાડી ૧૮
અષ્ટપ્રધાન ૭૨૬	અસનશન ૭૪૧	અહમદ શાહ (૨)	અક્ષય	આગખોટ ૩૮
અષ્ટભાવ ૭૩૧	અસદ્ધુલ્લા	અહમદ	અક્ષય	આગખોટ
અષ્ટલેખ	અસદ્ધખાન (૧૨)	શાહ (૨) ૭૭૪	અક્ષય	લાગવી ૪૮
અષ્ટમ ગલી	અમળ	અહમદ	અક્ષય	આગમ ૪૬
અષ્ટમહા	અસ મળ ૭૪૨	શાહ (૩)	દક્ષિત ૮૧૮	આગસોદય
રોગ ૭૩૨	અમળી ૭૪૩	અહમદ શાહ	અસાન	સમિતિ
અષ્ટમહાસિદ્ધિ	અસર	અમદલી	અસાનદાસ ૮૧૮	આગરકર ૫૦
અષ્ટમયાદાગિરિ	અસહકાર	અહમદશાહ	અસાનસિદ્ધ	આગરવાલ
અષ્ટમાગય	અમળગામ ૭૫૨	વલી ૭૭૬	નાગેશ ૮૨૦	આગરી ૫૧
અષ્ટમી	અમિક	અહમદખાન ૭૭૭	અસેયવાદ	આગરે ૫૩
અષ્ટયોગિની	અસિકની	અહરિમન ૭૮૩	અસેય લે ૮૨૭	આગરેટસ ખા
અષ્ટવસુ	અમિટીલીન	અહરેરા	આ	શહા ૫૫
અષ્ટવાદન	અમિટાન ૭૫૩	અહગાંધુ	આ ૧	આગરેટસ
અષ્ટલિના ૧૪	અસિક	અહગાંધુ ૭૮૫	આધની અકળની ૧	બાદ ૫૮
અષ્ટવિવાહ ૭૩૩	અસુદી	અહદયાબાઈ ૭૮૬	આકકાનુ શાખ ૨	આગરદ્રામ
અષ્ટાગર	અસુદ	અહાર (૧) ૭૮૬	આકકિયા ૮	અનંદસ
અષ્ટાગ	અસુરદેશ ૭૫૪	અહાર (૨) ૮૦૦	આકકી	જેનાસ
અષ્ટાગલક ૭૩૪	અસુરઅત	અહાલિ ૭	આકર ૧૦	આગાખાન
અષ્ટાધિકાર	અસુરખનિ	અહિ	આકરાવતી	" (૧) ૫૬
અષ્ટાધ્યાયી	પાવ ૭૫૫	અહિઅત્ર ૮૦૧	આકલ ૬	" (૨)
અષ્ટાહિન ૫૫૬	અસુરિયા ૭૫૬	અહિરગાન	આકાળાઈ	" (૩)

ઇતિહાસ હિંદુસ્થાની-સામાન્ય.

વેદિક—અર્થ, અર્થમા, અસિક, અસિકની, અસુર, અસુરદેશ, અહિ, અહિબુધ્ય.

પૌરાણિક હિંદુસ્થાન—અલક, અલકા, અપ-ઉપદ્રિય, અપકુલાચલ, અપદિગજ, અપદિગપાલ, અપમંગલ, અપમર્થાદાગિરિ, અપમંગલ, અપયોગિની, અહિચક્ર.

પૌરાણિક વ્યક્તિ—અરણીસુત, અરણ, અર-ધતી, અર્જુન, અલંબુષ, અલંબુષ, અલંબુષ, અલ-સુધ, અશ્વપતિ, (૧) અશ્વપતિ (૨) અરમક (૧) (૨) (૩) (૪), અશ્વસેન (૧) (૨), અશ્વિન-અશ્વિની-કુમાર, અપક, અપનાગ, અપનાયિકા, અપલૈરવ, અપવસ, અપાવક, અપમંગલ, અહલ્યા.)

આચીન હિંદુસ્થાન—અલેક ક્રીપાલ, અહુ, અવતિ, અવતિવર્મા, અવનિવર્મા, અવસર, અવિનીત, અવેલલેવ, અવેલલેવેવી, અરોક.

અર્વાચીન—અમ્યલ રાજુ રામલાદ, અલબુકક, અલદેનેડી, અલોબ્યદીક્ષિત, અસાનસિદ્ધ નાગેશ.

મુસલમાની—અર્કાટનો નવાબ, અલોહીન ગિલણ, અલોહીન શાહ, અલી આલીશાહ, (૧) અલી આલીશાહ (૨) અલીવલીખાન, અસદખાન, અસદઉલ્લાહ, અસદખાન [૧૨], અરકરી મિર્ઝા, અહમદખાન, અહમદખાન બાગપ, અહમદ નિઝામ શાહ, અહમદશાહ. (૧, ૨, ૩), અહમદશાહ અબદાલી, અહમદશાહ વલી.

રજપુત—અરસીસિંહ, અરસિંહ. મરાઠેશાહી—અધ્યાશાસ્ત્રી, અલી બહાદર, અહલ્યાબાઈ.

અંગ્રેજી અમદાની—અયુબખાન, અયુગાર કરતુરિંગ, અયર સરતીસવર મુશ્વત્તમી.

ભૂતિ ઇતિહાસ—અરણ, અરસુપલી, અરે, અવેન, અરોરા, અર્ધુન, અલોવન, અવન, અસુર-ભાત, અહિવરી, અહિરિયા.

પ્રાદેશિક ઇતિહાસ અને ભૂગોલ વર્ણન.

કર્ણાટક—અસુદી, અજનાવર.

કાઠિયાવાડ અને ગુજરાત—અરદોઈ, અર-નાઈ, અરસુર કુંગર, અર્જુનગઢ, અર્જુનસુખ, અનેર, અલમપુર, અહમદનગર ગામ, અહમદબાદ.

મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈ પ્રદેશ)—અલમેલ, અલપા, અલીબાગ તાલુકો, અલચિગઢ, અવસરી બુદરક, અપટમી, અપટગર, અપ્ટે (૧, ૩) અહમદનગર, અહારગાન, અહિવતકિલો, અપ્ટે.

વરાહ—અલયપુર, અસદપુર, અસરણી, અસળ-ગામ, અસોદા નદી, અહીરી, અયેગામ.

મરાઠી મધ્ય પ્રાંત—અરપલી, અરહુર નવરગામ, અરા, અર્જુની જમીનદારી, અલરોદ અશીરમઢ, અપા.

પંજાબ—અલોવલપુર, અલીમસજિદ, અલીવાલ અસરુર, અહમદપુર. (૧, ૨).

મધ્ય હિંદુસ્થાન (રજપુતાના)—અરવલી પર્વત, અલમપુર, અલવાર, અલીગઢ જિલ્લો, અલી-પુરા, અલીસજખાન, અપ્ટે, (૨) અસીદ, અહાર, (૧).

બંગાલ—અરરાજ, અરા, અરાચિયા, અલમ-ગીર કુંગર, અતયપુર, અલીપુર (૧) અલીપુર (૨) અસનસોલ, અસનસોલ.

સંયુક્ત પ્રાંત—અચોધ્યા પ્રાંત અલકનંદા અલમોરા જિલ્લો, અલોહાબાદ વિભાગ, અશીચંદ અવાળહાગીર, અહારોરા, અહાર (૨).

હૈદરાબાદ સં.—અલમપુર, અલીખેર, અઅઈ, મહેસુર—અરગ, અકાંવતી, અપટઆમ.

નાલણકોટ—અલોપે અથવા અલપુતી,

મદ્રાસ પ્રદેશ—અમ્યાકોટા તિમમલાય, અર-તાંગી, અરવતપાટ, અકાંટ ઉત્તર, અકાંટ શહેર, અકાંટ દક્ષિણ, અલગરકોવિલ, અલવહ એક્સર, અવની, અહોવેલમ.

મધ્ય પ્રાંત હિન્દી—અરંગ.

સિંધ—અરોરા.

પ્રમુદેશ—અલનમ્બે.

નાંદગાંમ સં.—અમ્બા.

કોલહાપુર સં.—અગતે.

એશિયા-પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ભૂગોલ વર્ણન

એતિહાસિક—અદેસર (૧), અહમદ (૧)

(૨) (૩)

પ્રાચીન—અરમદેવ, અસુરગણિપાત, અમુરિયા એસ્કેલીન

પ્રાદેશિક—અરગસ્તાન, અરખીમસુદ, અર-મેલા, અર્જીવન, અદેલીલ, અલતાઈ પર્વત, અલે-કાસિયા દ્રોઆસ, અલોપો (૧).

યુરોપ.

એતિહાસિક—અગાંસ, અલકેંસા, અલે-કાંડર ઝાર, અલેકાંડર પોપ છકો, અરખેલીયન સત્તાનો કાળ, અલેક્ષેંડ્રી ગિયુલીઓ.

પ્રાચીન—અરેટીઅસ, અલમિથમ, અલેકાંડર ધી ટેટ, અલબની.

પ્રાદેશિક—અર્જુમ, અલેકાંડરસંખાંદ, અલે-પો (૨) અલરેસોટ, અલનીક, અલબેનીયા, અલે-સ્ટર, એન્ડ્રોપરી, એવીગ્નેન, એરબાટન, એરબેન.

આ ક્રિ કા—અરણીપાશા, અલેકઝાન્ડ્રિયા, અલ્જી-
રીયા, અલજીરા, અરાંરી.

અ મે રિ કા—અન્ડોનીના, અલારકા, અલકાંતારા,
અસન્શન.

વાડ-મથેતિહાસ.

૯૧ ગ તિ કે મા મા ન્ય—અરેમાઈક, અર્ધમા-
ગધી, એન્ડોરોન.

લે ન—અવમ્પિંછી.

તા મી લ—અવ્યેયાર.

તે લ ગુ—અલસાની પેદશા, અવનકવિ.

ફા ર મી—અવેન્તા, અસંદ, અસદિતુગિ.

મ ગ હી—અવચિત્સુતકારી, અસાનદામ,

ખા હ—અવદાન, અશોકાવદાન, અવલંબન.

શી ખ—અમુનમહ

સંસ્કૃત—અરુણગિરીનાથ ડિઝિમ, અલક,
અલકાર, અલકાર, અવિનાગીશ્વર.

સંસ્કૃત શાન્ત્રીય—અર્કપ્રકાશ, અહીંતીતિ,
અશ્વધોરા,

શાસ્ત્રો.

કા ય દા—અસાન.

ખ ની જ—અપ્પધાતુ, અસખરેટ.

જ્યોતિષ—અડખીરૂની, અગ્નિની, અહુર્ગુણ,
અક્ષવિચલન, અક્ષરોત, અક્ષરોત.

તત્ત્વ જ્ઞાન—અસેયવાદ, અસેયરોત.

ધાર્મિક અને સામદાયિક—અર્કવિવાહ,
અહીંત, અલખણલાખી, અલખનામી, અલખણ,
અવતંસક, અવતાર, અવતિસુતમાર, અવપૂત, (૧)
અવપૂત (૨), અવિધવાનોપખી, અરમી, અશ્વમેધ,
અષ્ટકમૂત્ર, અષ્ટકા, અષ્ટમહાતિથિ, અષ્ટવાયન,
અષ્ટવિનાયક, અષ્ટવિવાહ, અષ્ટાંગ અષ્ટાન્કપર્વ,
અષ્ટાવક ગીતા, અષ્ટોત્તારિનાન, અસંગ, અહરિગન,
અહિસો, અહુરમઝદ, અક્ષયતુલીયા

પદાર્થ વિજ્ઞાન—અરાગો હોમનીકસ, અહો-
(નયસ સ્વાન્ટે ઓગસ્ટ, એવોગડો અમેડેવ, અસ-
ત્રતિમા પેટ્રિકા.

આશ્વિ શાસ્ત્ર—અપાદ.

રસાયન—અરુણ, અર્ક, અર્વ, અર્ક અથવા
અર્કલી, અર્કમુત્તિકા, અર્કકાંદ, અર્કસુમિનિયમ
અર્કસુમિનિયમ ઘૌડ, અવિમેન્ના, અશ્વમૂત્રાલ
અસિટીલીન, અસિટોન

વનસ્પતિ શાસ્ત્ર—અભૂનસાદકા, અહુણખાર
અહુકાનેટ, અશોક, અશ્વગંધા, અશ્વત્થ, અહાલિખ,
અળાળો, અળારી, અળસુદો, અળુ.

વૈલક—અરુણી, અર્ધચંદ્ર લેન, અપમહારોગ,
અપગદૃષ્ટ્ય.

શા મ ન શાસ્ત્ર—અરુણકતા, અલુતીખલુતી,
અપ્રધાન, અમલકાર.

મ મા જ શાસ્ત્ર—અર્ધમાર, અપાધિકાર,
અપૃથકતા.

મંમાર મંડન શાસ્ત્ર—અર્ધનારીશ્વર, અલ-
કાર, અવલોકિતેશ્વર, અશ્વપાત્ર, અપ્રધ.

ન્યાય—અરુધતીદર્શન ન્યાય.

ગણિત—અહાજન.

માન મ શાસ્ત્ર—અપભાવ.

સુહ શાસ્ત્ર—અસધની લકાષ.

ઇતિહાસ (હિંદુસ્થાની)—સામાન્ય.

પૌરાણિક—આહત-આકૃતિ (૧, ૨, ૩),
આકૃતિ (૧, ૨)

પ્રાચીન હિંદુ સ્થાન—આકર, આકરાવતી.

મરાઠે શાહી—આકાશપદ, આગ્રે.

કુઝલ અમદાવાદની—આકરલેની સર-
કિડ, આગાખાન (૧, ૨, ૩).

ધાર્મિક—આગમ.

જાતિ ઇતિહાસ—આગરવાલ, આગરી

પ્રાદેશિક ઇતિહાસ ભૂગોલ.

કાંડિયા વાડ અને ગુજરાત—આકરિયા.

મદ્રાસ—આકરલેની.

લોગતિક.

એશિયા—યુરોપ

આશીન—ઓગસ્ટસ.

પ્રાદેશિક-ઓકલડ, ઓકસફર્ડ, ઓગસ્ટસખાંદ.

આફ્રિકા—આકક, આકરમ.

વાડ-મથેતિહાસ.

ફારસી—આયની અકબરી.

સામાજિક શાસ્ત્ર—અર્કકાંતુ શાસ્ત્ર

લેન—આગમોદય સમિતિ.

મરાઠી—આગરકર.

શાસ્ત્રો.

લિપિ શાસ્ત્ર—આ.

વૈલક—આકરી, આગમોટ લાગવી.

જ્યોતિષ—આકારા.

ધંત્ર—આકાશચાન, આકૃતિલેખક, આગગાડી
આગમોટ

ચિત્રકલા—આકૃતિ (૩)

માનવવેદ શાસ્ત્ર—આખા.

પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર—ઓગસ્ટસ અન્ડર-
ગેસ

અર્થશાસ્ત્ર.

અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો સંખ્યામાં એટલાં બધાં છે કે તેમના સંઘર્ષ ગ્રંથની નાગાવલી તૈયાર કરવી એ સુખ્યરૂપે અગત્ય પડ્યાદગીપર આધાર રાખે છે. નીચેનાં પુસ્તકો જુદાં જુદાં કારણસર આપવામાં આવ્યાં છે. કેટલાંક પુસ્તકોને ગણવી અગત્ય આપ્યું છે, કારણ કે તે હિંદુસ્થાનને લગતા વિષયનાં છે અને કેટલાંકને અગત્ય આપ્યું છે કારણ કે તેના કતો હિન્દી છે. અર્થશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી દરેક વિભાગમાંથી પુસ્તકોનાં પણ નિર્દેશ કરવો હોય તો એક આખો ગ્રંથ બની જાય. નીચે આપેલાં પુસ્તકોનાં ક્રમ લેખકોની અટકના અંતુક્રમે રાખવામાં આવ્યો છે. અર્થશાસ્ત્રપર લેખ લખતી લખતે જે પુસ્તકો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગમાં લીધેલાં તેમનાં નામો તો લેખમાં આવી જાય છે એટલે આ નીચે આપેલી યાદી વાચકોની આગળ સિદ્ધાન્તિત વિષયો તથા વિચારણી સ્થળ કરવા માટે પ્રવચી રૂપે આપી છે.

અર્થશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાન્ત.

કેનેઝ, ઇ.—(૧) થીઅરીઝ ઓફ પ્રોડક્શન એન્ડ ડિસ્ટ્રિબ્યુશન. (૨) 'વેલ્થ' (આર્થિક કલ્યાણનાં કારણોનું) અન્વયણ.)

ટોસગ—મિનિસપલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ.

માકર્સ કાલે—ઇસ કાંપટેલ.

માથોલ—મિનિસપલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ,

એ રૂઢીચુસ્ત નવું પુસ્તક છે.

મિલ્લ, જે. એસ.—પ્રોડક્શન ઓફ પોલિટિકલ ઇકોનોમીઃ એમા જુની પદ્ધતિનો વિરોધ પ્રથમ થયો છે.

થોમટસન, જે. એમ.—ધી ઇકોનોમી ઓફ પ્રેગેસ.

વિધર્સ—ધી મિનિંગ ઓફ મની.

વીક ફટીક. ફિલિપ, એચ.—કોમન સેન્સ ઓફ પોલિટિકલ ઇકોનોમી.

રમાલ—ડિ કયામેરાલિટસ (ચિકાગો).

સ્કિથ, એડમ.—વેલ્થ ઓફ નેશન્સ.

આ અર્થશાસ્ત્રવિષયક પુસ્તકોમાં મોટામાં મોટું યુગમવર્તક પુસ્તક છે.

ફિન્ડમેન—ઇકોનોમિક્સ ઓફ સોસાયેલિઝમ.

હોબસન, જે. એસ.—(૧) સાયન્સ ઓફ વેલ્થ, હોમ યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરી. (૨) ઇવોલ્યુશન ઓફ મોડર્ન કમિટાલિઝમ.
હોવાર્ડ, જે. એફ.—ઈન્ડિયા એન્ડ ધી ગ્રાન્ડ સ્ટેડ્ડ્સ.

અર્થશાસ્ત્રનાં વિશિષ્ટ પુસ્તકો.

ઓકવર્થ, એ. ડબ્લ્યુ.—ફાઇનેન્સીયલ રીકન્સ્ટ્રક્શન ઇન ઇન્ડિયા.

કલે ફ્રેમ—ઇકોનોમિક હિસ્ટરી ઓફ ગ્રાન્ડ પ્રિટન (૧૮૨૦-૫૦).

ગ્રીલીફ વોલ્ટર—ક્રેડિટ એન્ડ કરન્સી નેશનલ એન્ડ ઇન્ટરનેશનલ.

જૅક, ડી. ડી.—ઇકોનોમિક્સ ઓફ ગ્રાન્ડ સ્ટેડ્ડ્સ. જેકસ—ડ્રટ પ્રોગ્રેમ.

જેશી, એન. જી. એન.—મની એન્ડ મની માર્કેટ. હોબ, માર્શલ—વેઇજીઝ.

નિકલમન, શિલ્ડ—ઇન્ફ્લેશન.

નોગેશ, બટ્ટી—મોડર્ન મોનિટરી સિસ્ટમ.

પારકોટસ્કી ડી. એન્ડ મૂલ્ટન—રશ્યન ડેડ્ડ્સ એન્ડ રશ્યન રીકન્સ્ટ્રક્શન.

પીગુ, એ. સી.—એસેઝ ઇન એકાઈડ ઇકોનોમિક્સ.

ફક્સ, એ. ડબ્લ્યુ.—ફાઈન એકસચેપ્ન.

ફેટર—એકોનામિક્સ (અમેરિકન અભ્યાસકે).

ફ્રેન્સિસ પ્રો. પોલ.—ઇકોનોમિક પોલિસી ઓફ સોવિયટ રશિયા.

પ્રેસે એન્ડ ચેપમેન—વર્ક એન્ડ વેઇજીઝ.

ગાન્સ, ઇ. એમ.—વેઇજીઝ એન્ડ સ્ટેઇટ.

બાર્ટાએલ—પબ્લિક ફાયનાન્સ.

માર્ટિન—ધી ફૂલો ઇન ધી પ્રાઇસ સિસ્ટમ.

માથોલ—ઇકોનોમી ઓફ ઇન્ડિયા.

સાઈટ એન્ડ હોબ હાઉસ—આઉટ લાઈન ઓફ લોકલ ગવર્નમેન્ટ એન્ડ લોકલ ટેક્સેશન ઇન ઇન્ડિયા એન્ડ સ્ટેડ્ડ્સ.

સાઉન્ડ્રોઝ—પોવર્ટી.

લેવિન્સન, એફ.—ટ્રેડ સાયકલ.

લેહ્મકેટ, આર. એ.—રેસ્ટોરેશન ઓફ ધી વર્લ્ડ્સ ઇકોનોમિક્સ.

બેળસિન—થિઅરી ઓફ લીઝર્ડ કલાસેસ.
 શેડવેલ, ડી.—ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એડ્વિશિઅન્સી.
 સેલિગ્મન—ઐકોનામિક ઇટરપ્રેટેશન ઓફ
 વિસ્ટરી, ન્યુયાક.
 ડૉ. આમારી, ફેલિકમ—એન્જલ ઇન ધી સ્ટ્રક્ચર
 ઓફ ધી વર્લ્ડ ઇકોનોમિકલ સિસ્ટમ વૉર
 સ્કલેગ—રોથડસ ઓફ ઇન્ડિયલ રેન્યુમરેશન.
 સ્પેલિંગ, હેરિસન લી.—ઇન્કમ ટેક્સ ઇન એટ
 પ્રિન્ટ એન્ડ યુ. એસ
 સ્મિથ (જન. ઘો. પ્રો. કોલેજીયા યુ.)—(૧)
 થિઅરી ઓફ ઇન્ડિયુષીયલ (૨) એસેન્શલસ
 ઓફ ઐકોનામિકસ એન્ડ અપ્પાઇડ ટુ હૉય-
 નમિક પ્રોબ્લેમ્સ, ન્યુયાક.
 હોળસન, જે. એ.—ઇન્ડિયલ સિસ્ટમ.
 હાર્શીઝ, ઇ. એલ.—રીસ્ટોરેંગ કરન્સી સ્ટેડ્ડમ.

હિન્ડુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર.

કાળે, વા. ગો.—(૧) ઇકોનોમિકલ ઓફ પ્રોટેક-
 ગન ઇન ઇન્ડિયા. (૨) ઇન્ડિયન ઇકોનોમિકલ
 ઇમીઆયુત્તિ. (૩) ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેશન.
 (૪) ઇન્ડિયન ઇન્ડિસ્ટ્રીયલ એન્ડ ઇકોનોમિક
 પ્રોબ્લેમ્સ. (૫) ઇન્ડિયા વૉર ક્ષાઇનેન્સ એન્ડ
 આફ્ટર વૉર પ્રોબ્લેમ્સ (૬) કરન્સી રીફોર્મ
 ઇન ઇન્ડિયા. (૭) ધી ડોન ઓફ મોડર્ન ક્ષાઇ-
 નેન્સ ઇન ઇન્ડિયા.

ફેટકર, એસ. વી.—ઇન્ડિયન ઇકોનોમિકલ, કલ-
 કત્તા ૧૯૧૪.

ફેનીસ, જોન મેટનાડ—ઇન્ડિયન કરન્સી એન્ડ
 ક્ષાઇનેન્સ.

જોશી, જી વી.—પ્રાઇસિંગ એન્ડ વેઇલ્થ ઇન
 ઇન્ડિયા

ફત્ત, કે. એલ.—રીપોર્ટ જોન હાઇ પ્રાઇસીઝ.

જેનન, અમરનાથ—(૧) એ સ્ટડી ઓફ ઇન્ડિ-
 યન ઇકોનોમિકલ, ત્રીજી આવૃત્તિ. (૨) ક્રીસ્કલ
 પાર્ટીસી ઇન ઇન્ડિયા.

જિન નારાયણ—એસેઝ જોન ઇન્ડિયન ઇકોનો-
 મિક પ્રોબ્લેમ્સ.

મહિંદ, કે. સી.—ઇન્ડિયન કરન્સી એન્ડ એક્સ-
 ચેન્જ.

રોબર્ટસન, જે. એમ.—(૧) ટ્રેડ એન્ડ ટેરીફ્સ.
 (૨) ધી ન્યુ ટેરિફિઝમ. (૩) પોલિટિકલ ઇકો-
 નોમી ઓફ ઇન્ડિયા.

લીઝનાર્ડ ચાન્સલર—એલીમેન્ટલ ઓફ ઇન્ડિ-
 યન ટેક્સેશન.

પ્રો. વજીલ એન્ડ મુરજન—કરન્સી એન્ડ પ્રાઇસીઝ
 ઇન ઇન્ડિયા.

વાઇટ, એ.—ક્ષાઇનેન્સ એન્ડ ફોરેન એક્સચેન્જ.
 વાંઘીઆ. પી. એ.—ધી વેલ્થ ઓફ ઇન્ડિયા.

વિશ્વનાથ, કે. પી.—(૧) ઇન્ડિયન પ્રિન્સિપલ્સ
 ક્ષાઇનેન્સ. (૨) ઇન્ડિયા એન્ડ ધી એક્સચેન્જ
 સ્ટેડ્ડમ.

ચર્મી, એમ. કે.—એ નોટ જોન હાઇ પ્રાઇસીઝ.

શાહ, કે. ડી.—(૧) ઇન્ડિયન કરન્સી એક્સચેન્જ
 એન્ડ બેંકિંગ. (૨) ટ્રેડ ટેરિફ્સ એન્ડ ટ્રાન્સ-
 પોર્ટ ઇન ઇન્ડિયા. (૩) સીકરટી યસ ઓફ
 ઇન્ડિયન ક્ષાઇનેન્સ.

શિરાઝ, ફિઝલે—ઇન્ડિયન ક્ષાઇનેન્સ એન્ડ બેંકિંગ.

સિંહ, એચ.—અર્થશાસ્ત્રીય રોપિયન બેંકિંગ ઇન
 ઇન્ડિયા.

સ્ટોમ્પ, સર જોશિયા સી.—કરન્ટ પ્રોબ્લેમ્સ ઇન
 ક્ષાઇનેન્સ એન્ડ ગવર્નમેન્ટ.

સ્મિથ, આર્મિસ્ટ્રોન્ગ—પ્રિન્સિપલ્સ એન્ડ મેથડસ
 ઓફ ટેક્સેશન.

સર્વે ઓફ આવરસીઝ માર્કેટસ, (ગવર્નમેન્ટ
 પબ્લિકેશન.)

અર્થશાસ્ત્રની યાદી.

અર્થશાસ્ત્ર.

અર્થશાસ્ત્ર વિષયક સાહિત્ય અને અર્થ આપવો
 સ પાઠકને ઇચ્છા હોય. પછી તે સુલતવી રાખી એ
 જાણત હોય ઇચ્છા અર્થશાસ્ત્ર સાહિત્યમાં તથા અર્થ-
 શાસ્ત્રી અને અર્થશાસ્ત્ર સાહિત્ય પ્રાકૃત અર્થમાં
 આપવામાં આવશે.

જ્ઞાનકોશ કાર્યાલયમાં એક દોઢીયું.

ભાવનિરૂપણ.

ગૂજરાતી જ્ઞાનકોશનું એક દર કાર્યસ્વરૂપ વાચકો અને જીવન સહકાર કરનારાઓએ બાણુનું જરૂરનું હોવાથી તે અડ્ડી આપ્યું છે. હિંદુસ્થાન દેશ એક છે, અને તેથી જે વેચકિતક અને વૈજ્ઞાનિક ચળવળ એક ભાગમાં થાય તે આખા દેશમાં થવી જોઈએ. જ્ઞાનકોશ કાંઈ અમુક એકજ ભાગની ચળવળ નથી. એ ચળવળ અર્વાચીન હિંદુસ્થાનમાં જ્ઞાનવિપયી સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ તેની સાથેજ જન્મી છે. એ આકાંક્ષા સારાય ભારતમાં છે. તે મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનકોશચર્યાના રૂપમાં પરિણમી છે.

કાર્યવ્યપ્તિ.

જે મહારાષ્ટ્રની તેજ ગૂજરાતની અને તામિલી તેમજ કાનડી આકાંક્ષા. પણ તે હજી જોઈએ તેટલી તીવ્ર બની નથી. છતાં આપણી ભાષામાં પણ જ્ઞાનકોશ હોવો જોઈએ એવી મનોવૃત્તિ સમગ્ર દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. હિંદી જ્ઞાનકોશનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે અને તામિલ તથા કાનડી મંડળો તરફથી જ્ઞાનકોશની ચોજનાના સમાર્થન માટે તથા શરૂઆત કરી આપવા જવાનું મને નિમંત્રણ મળ્યું, પણ તે હું હજી સ્વીકારી શક્યો નથી. બ્યારે ગુજરાતીમાં આ કાર્ય મારા હાથમાંથી લેવાની નિશ્ચય કરશે ત્યારેજ તે ભાષાએ તરફ મારાથી લક્ષ દેવાશે. બધી ભાષાઓ પોતેજ પોતાનો જ્ઞાનકોશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ મારી ઇચ્છા છે. આ ઇચ્છાનું કારણ લોકરત્નિતો લોક કે સમગ્ર ભારતમાં આગળ આવવાનો હેતુ નથી. ભાષાનું નાયકપણું લેવાથી વ્યક્તિને ગૌરવ મળતું નથી, પરંતુ રીકાપાત્રત્વ પ્રાપ્ત થાય એવી પરિસ્થિતિ આજે છે. બધી ભાષાને માટે જેને કામ કરવાનું હોય તેને ગૌરવ કે ઇતર પ્રાપ્તિની આશા નથી હોતી. મરાઠી ભાષાનો જ્ઞાનકોશ યશસ્વી થવાથી સર્વ સામાન્ય જનતા બ્યારે કૃતજ્ઞ બની ત્યારે મહારાષ્ટ્રનો આગળ પડતો વર્ગ તેજ યશને લીધે મારાપર કોપિત

થયો હતો, એ વાત મહારાષ્ટ્રીય તરફવર્ગના લશમાં તો આવેલી છે. ગુજરાત સાક્ષરવર્ગનો મોટો ભાગ મેં મારા હાથમાં જ્ઞાનકોશનું કામ લેવાનો મોટો ગુન્હે કરવા બાંહે હજી મધ્ય મારા પર ગુસ્સે છે. અને એજ કારણથી ભોંકે કાનડી-તામિલ વિભાગનો યુવાનવર્ગ જ્ઞાનકોશનો કાર્યારંભ કરી આપવા મને આશ્રુ કરી રહેલ છે, છતાં તે કાર્ય મેં હજી સ્વીકાર્યું નથી. કદાચ હું આગળ પડી તે કામ હાથમાં લઈ તો કપ્પાટકની આગળને પોંકા પહોંચે! વળી ગુજરાતનાં જો એમનું કાર્ય હાથમાં લેવા આગળ આવે તો તેમને એ કામ કરતાં ભેવામાં હું આનંદ માનીશ. લોકો નિંદે થા રતુતિ કરે, કે મને ગુન્હેગાર સમજે ને મારાપર ગુસ્સે થાય પરંતુ જ્ઞાનકોશ અખિલ ભારતનો બને અને તેનો કાર્યભાર એકાદ મોટી સંસ્થા ઉપાડી લે એવી મારી ઇચ્છા છે.

સંજ્ઞા અને સંજ્ઞાપદ્ય.

આખા જ હિંદુસ્થાનમાં જો દેશી ભાષાનું મહત્ત્વ સ્થાપન કરવું છે તો દેશી ભાષા શાસ્ત્રીય ભાષા બનવી જોઈએ અને જો તે શાસ્ત્રોની ભાષા બનવાની છે તો તેની સંજ્ઞાપદ્યતિ એકજ હોવી જોઈએ, સંજ્ઞાપદ્યતિ એક હોવી એટલે કે સર્વ ભાષા સાહિત્યસંમેલનની એક કમિટી નીમાવી જોઈએ. અને તેવી કમિટી નીમાવી આજે શક્ય નથી. તેથી એકજ જ્ઞાનકોશનાં અનેક ભાષાતર થાય તો સંજ્ઞાપદ્યતિ એક બની શકે. સંજ્ઞાપદ્યતિ એક કરવામાં અનેક શાસ્ત્રોની પરસ્પર સંગતિ જળવાવી જોઈએ. તેથી ભાષાનો સંજ્ઞાકોશ કરવાનો અધિકાર જ્ઞાનકોશ કરનારનોજ છે, એવું અમે મહારાષ્ટ્રના આગ્રહથી માન્યું છે, અને સંજ્ઞાકોશ કરવાનું હાથ કાઢ્યું છે. જ્ઞાનકોશમાં વાપરેલી સંજ્ઞાઓની પરસ્પર સંગતિ જોવી, તેમાંજ સુધારા તથા વિસ્તાર કરવો અને પછી તે સુધારેલી સંજ્ઞાપદ્યતિ આખા ભારતની કરવી એ હેતુથી અમારા કાર્યલયનું લક્ષ સામાન્ય સંજ્ઞાપદ્યતિ નક્કી કરવા

તરફ લાગ્યું અને છેલ્લા આઠ માસથી આ બાબતનો પ્રયત્ન એટલે કે સંજ્ઞા નિષ્કર્ષણ તથા સંસારપ્રકારણ ચાલુ છે. વચ્ચે એમ લાગતું હતું કે સંજ્ઞાકોશનું કામ બંદી આદોષાદિ જરૂરે ને તે પત્યા પછી મુધારેલો સંજ્ઞાસમુચય ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ સાથે જોડી દેવાયે. પરંતુ એ કામ ધાયા જેટલી ઝડપથી પૂરું થયું નહીં અને હજી એક વર્ષ તે કામ પૂરું થતા લાગશે એમ જણાય છે. તે કામ ચાલુ વધતું જતું હોવાથી ગુજરાતી જ્ઞાનકોશની પ્રસિધ્ધિ તેટલાજ કારણથી અટકાવી રાખવી અથવા વિલંબાવ્યા કરવી બની શકે એમ ન હતું. સંજ્ઞાકોશનો હસ્તવિખતનો ઉપયોગ કરા અને બની શક્યું તેટલું કામ કરેલું છે. એ સંજ્ઞાકોશના સ્વરૂપનો કંઈક ખ્યાલ આપવા માટે તે લખેની મરાઠી ભંડેર ખબરમાંનું કંઈક લાખાતર નીચે આપું છે.

સંજ્ઞાકોશ.

જ્ઞાનકોશ પરિશિષ્ટ અથવા વિભાગ ૨૪.
(મરાઠી જ્ઞાનકોશ) પૃષ્ઠ આસરે ૧૦૦૦-સુપર રાજક આઠ પેલો બેટલ જ્ઞાનકોશના કદન.

સંપાદક મંડળ.

ડા. શ્રી. બી. કેતકર, એમ. એ. પીએચ. ડી.
રા. સુ. ની. છને, બી. એ. રોલ. એલ. બી.
રા. પાંડે શંકર અને.
ડા. ભા. ગો. નેને, એસ. એમ. બેંક એસ.

શાખા સંપાદક.

જ્ઞાનકોશના બે શાખાસંપાદક છે તેમાંના એટલે કે પ્રો. કેગકર, પ્રો. દામોદર, પ્રો. નેને, પ્રો. નાયક, પ્રો. સહસ્રબુક્ષી, વેનબુક્ષી ભોંડી, રા. દિવાકરપત કાટક, રા. આગાધ્ય, વિગેર સંબંધોનો ઉપયોગ સુચ્ચતા કરીને સૌથી વેચાર કરવામાં થવાનો છે. અરુપ તેમજ અમુક સંજ્ઞા કયા અર્થમાં વાપરેલી છે તે ટીકાનેજ પૂછવામાં આવશે. ઉપરાત બીજા નવા મંડળના પણ સમાવેશ કરવાનો છે. અહીં પુનઃમા સ્થાપન થયેલ પૈજ્ઞાનિક મંડળના સાહિત્યનો ઉપયોગ પણ થવાનો છે.

આકાર અને ટીકાત-જ્ઞાનકોશની બે ભાગ જેટલા આ ભાગ થવાનો છે. પણ તે એક જ ભાગના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થશે. જોના

ક્રીમત આગળથી નામ નોંધાવનાર માટે રૂ. ૬ અને બીજાને માટે રૂ. ૧૫ રહેશે.

જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞા તથા અખિલ ભાસ્ત્રીય સંજ્ઞાપદ્યોતિનું નિર્માણ — અખિલ ભાસ્ત્રીય સાહિત્ય વિગતસી દ્રષ્ટિથી આ કામ ઘણું જ મહત્વનું છે. અખિલ ભાસ્ત્રીય સંજ્ઞાપદ્યોતિ અસ્તિત્વમાં લાવવી અત્યંત આવશ્યક છે, એ સંજ્ઞાપદ્યોતિ તૈયાર કરવામાં બે બાબત પર ખાસ ધ્યાન આપવું પડશે. એક જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાંની સંજ્ઞાની સંગતિ અને બીજી વિવિધ પ્રાંતીય ભાષામાંની સંગતિ વિવિધ શાસ્ત્રીય સંજ્ઞાની સંગતિ જ્ઞાનકોશના નિષ્પાદનથી થાય છે. અને વિવિધ ભાષાઓની સંજ્ઞાપદ્યોતિનું એક જ આણુવા ખાસ પરિશ્રમની જરૂર છે. એ પરિશ્રમ વિવિધ ભાષાઓનાં એકીકરણથી નિર્માણ થયેલ સંજ્ઞાના કર્તૃત્વથી જ થઈ શકશે, અથવા તો એક જ ઠેકાણે ઉત્પત્ત થયેલી સંજ્ઞાપદ્યોતિને પ્રચાર કરવાથી થઈ શકશે. પહેલી વાત બનવી આજે અશક્ય છે. તેથી એ કાર્ય એકસ્થાનીય સંજ્ઞાના પ્રચારના બાગે ગર લાવવું પડશે. જ્ઞાનકોશ અને તેના પાયા પર રચનાર સંજ્ઞાકોશને એ કાર્ય કરી શકશે. આ સંજ્ઞાકોશના બોગથી મરાઠી જ્ઞાનકોશની અને તેના આધાર પર તૈયાર થનારા હીંદી તેમજ ગુજરાતી જ્ઞાનકોશની ઉપયોગિતા અને સંપૂર્ણતા વધશે. જ્ઞાનકોશની સાથે હાલ નવા ચપ્પડા અરિતવમાં આંચ્યા અને અગાઉ થઈ ગયેલા લેખકોના વાપરેલા કંઈ હાલ શપ્તદેસ્વીકરણ. આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રચારમાં આવશે એવો આ જ્ઞાનકોશ જોવા અંધ હોવાથી અખિલ ભાસ્ત્રીય સંજ્ઞાપરંપરા ઉત્પત્ત કરવાનો અધિકાર પણ હિંદુસ્થાનમાં બાંન કાંઈના ન હોઈ તે જ્ઞાનકોશકારના જ છે. અને એ કામ તેણે કર્યું જ એક જ. પૈજ્ઞાનિક પારંભામાં એકવાક્યતા કરવા બાંનઆને સકય નથી. જ્ઞાનકોશકારનું આ નીકયવિષયક કર્તવ્ય પાર પાડવાને જ્ઞાનકોશના આભામાંને કતાને સમાધ કરવો એક જ. ભાસ્ત્રીય ચરક્ર. તિવકાચની દ્રષ્ટિથી જેવો આ અંધનો ઉપયોગ. હિંદુસ્થાન જુદા જ્ઞાનકોશની ઉપયુક્તતા વધારવાની દ્રષ્ટિથી પણ છે.

મરાઠી જ્ઞાનકોશના આહુકોને આ
અર્થનું મહત્વ:—અપરિચિત શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ સુદ જ્ઞાનકોશમાં એક જો ઠેકાણે જ કરવાનું બન્યું છે. વિશિષ્ટ લેખ વંચતી વખતે તે લેખમાં વપરાયેલી શાસ્ત્રીય સંજ્ઞાનો અર્થ કયાં આપ્યો છે એ સમજવું શક્ય નથી. તેથી સર્વ સંજ્ઞાના કોશની આવશ્યકતા ઉપરત રહી. જ્ઞાનકોશના સુચિવિભાગમાં એ સર્વ શબ્દ આપીશું એવું ૧૯૧૬ ની સાલમાં, જ્યારે ચો. જ્ઞાના તૈયાર કરી ત્યારે ધારવું હતું. પરંતુ દરેક કામ લાગતું ગયું તેથી પાશ્ચાત્યસંજ્ઞા અને જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞાનો કોશ મુશ્કેલી સમાવી શકાયો નહીં. તેથી હવે અનેક કારણોને લીધે જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞાનો પ્રથમ સંચુક કરી તે સંચુકમાં બીજી નવીન સાહિત્ય દાખલ કરી જણાવેલ સંજ્ઞાકોશ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

સંજ્ઞાકોશનું કામ:—સંજ્ઞાકોશનું કામ જ્ઞાનકોશની સાથેજ શરૂ થયું હોત. અને તે વખતે સર્વશાસ્ત્રસામાન્ય અને હિંદુસ્થાન-ભરમાં ચાલી શકે એવા પરિભાષા સમુચ્ચય બનાવવાનો હોતો. પરંતુ તે ક્યેયને જ્ઞાનકોશનું કામ ચાલુ હોવાથી પહોંચાયું નહીં. ઘણાંજો તરફથી લેખજ મોકા આવવાથી સર્વ શાસ્ત્રીય લેખોમાં વાપરેલા શબ્દોની પરસ્પર સંગતિ જળવવાનું કામ ચર્ચશક્યું નહીં. હવે જ્ઞાનકોશનું બીજી ભાગમાં ભાષાંતર થાય છે અને પુરવણી પણ તૈયાર થાય છે. તેથી સંજ્ઞાપદ-નિર્ણય અને પુણ્યતા લાવવાનું કામ પણ થવું જોઈ એ. જે સંજ્ઞાપદોની વ્યાપકતા આખા ભારતવર્ષમાં થવાની છે તેમાં સંદોષતા ન હોવી જોઈએ. જ્ઞાનકોશમાં પ્રત્યેક પારિભાષિક શબ્દોનો અર્થ કેસમાં પાશ્ચાત્ય સંજ્ઞા આપીને આપવાનો હોતા. પણ મોકલેલી સૂચનાનો લેખ કોણે સ્વીકાર ન કરવાથી તે હેતુ બર આપ્યો નહીં. તેથી જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞા કયા અર્થમાં વપરાયેલી છે એ વિષે સંશય પડવાથી સુદ આહુકોને સંજ્ઞાકોશની જરૂરિયાત જણાઈ છે.

જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞા અને પ્રસ્તુત સંજ્ઞાકોશ:—જ્ઞાનકોશમાંના લેખોનો ઉદ્દેશ સંજ્ઞાબુદ્ધિ ન હોવાથી પણ તે જેટલો

લૌકિક ભાષામાં આપી શકાય તેટલો લૌકિક ભાષામાં આપવો એ હોવાથી ઘણી સારી સંજ્ઞાઓ તેમાં આવી નથી. વળી સંજ્ઞાકોશનું ક્ષેત્ર જ્ઞાનકોશની આગળ રાખવું ચાહે નહીં. કારણ બહારની સંજ્ઞા લેવાનું આવશ્યક છે. તો પણ સંજ્ઞાસમુચ્ચય જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞાથી અવિરૂધ્ધ હોય એ પોરણ રાખવામાં આવશે. નવીન સંજ્ઞાસમુચ્ચય સ્વીકારતાં જે ઠેકાણે દેશી ભાષાથીજ અભ્યાસન શરૂ હશે તે જગ્યાની સંજ્ઞાને બીજી જગ્યાની સંજ્ઞાઓ કરતાં વધારે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે.

સંજ્ઞાકોશ અને સામાન્ય ભાષા:—સંજ્ઞાકોશ દક્ષ શાસ્ત્રજ્ઞ અને વિદ્વાન વગરને જ માટેનો અર્થ છે એમ રહે માનતા. તોપણ દરેક સુચિશિત ઘરની તો પ્રસ્તુત અર્થ ખાસ જરૂરીયાત છે. જે શબ્દો લોકોને તદ્દન સામાન્ય જણાય છે તે શબ્દ મુખ્ય સંજ્ઞા હોઈ શકે છે. દાખલા તરીકે ચૂલો, ચોલો, એ શબ્દો જોકે કોણાય છે તો સામાન્ય, પણ સંસારમંડન શાસ્ત્રમાંના પાકશાસ્ત્રમાંની એ સંજ્ઞાઓ છે, એટલુંજ નહીં પણ (color) ગાઈલર જેવા યંત્રની યાંત્રિક ક્રિયા સ્પષ્ટ કરવામાં ચૂલો અને ચોલો શબ્દોને શાસ્ત્રીય સંજ્ઞા ગણવામાં આવે છે. કાયદામાં પ્રતિદિન વપરાશમાં આવતા શબ્દો જેમકે ગીરિ, દૂરીઆદ, કળ્પ, કૌરમ, દસ્તાવેજ, વિગેરે શાસ્ત્રીય સંજ્ઞાઓ છે. પાયો, ગોખ, ભારોટીયું, ચારખારણ, દરવાજો, વિગેરે શબ્દો રાજના વ્યવહારના છે, પરંતુ તેઓ પણ સંજ્ઞાઓ છે. ખેતીનાં જોખરના શબ્દો પણ સંજ્ઞા છે. તેવીજ રીતે મીલોમાંની શબ્દો સંજ્ઞાઓ, વાણિજ્યના શબ્દો હુંડી, વટાવ, હલાલી, કરચી-પકડી, એ બધા સંજ્ઞાઓ છે. વ્યવહારમાં વિશિષ્ટ ક્રિયા બતાવનારો દરેક શબ્દ સંજ્ઞા હોય છે. તેથી સંજ્ઞાકોશ અને સામાન્ય કોશ વચ્ચે બહુજ થોડો તફાવત છે. પરંતુ દરેક ભાષાકોશમાં સંજ્ઞાઓ તરફ દર્શક રાખવામાં આવેલું હોય છે. ભાષાકોશમાં મધુર એટલે મોર જેમ કહેશે પણ મીલમાં ગાડી-ખાતું શામાટે રાખવામાં આવે છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરશે નહીં; અથવા નત્રામક શબ્દ એટલી ગર્હના રાસાયણિક લેખક શાને માટે વાપરે છે

એ બતાવશે નહીં. પરંતુ શિક્ષિત વર્ગને ન-
ત્રાપ્ત (નાયટ્રીક એસીડ) અને ગારીખાતુ
(સુતર કાતવાના ખાતાખાતુ) એક યંત્ર) એ
શબ્દો કહેનારોજ આ કોશ થવાનો છે. અખજ
એટલે કમળ એમ કહેનારા કોશની તેને માટે
તેટલી જરૂર નથી. ધણાખરા ભાષાકોશો સં-
સ્કૃત યા પારસી શબ્દોના અર્થ બતાવનારા
કોશો બને છે. પરંતુ સંસારકોશ તેમના જેવો
નથી. વળી સામાન્ય કોશો કરતા આજ કોશ
ની શિક્ષિત વર્ગને ખરી જરૂર છે. આ કોશ
અર્વાચીન રચાનો ને તેની વિવિધ ક્રિયાઓમા
વપરાતા શબ્દ સમૂહનું જ્ઞાન આપનારો છે.

આ કોશમા શબ્દ તથા તેનો અર્થેશ
પ્રતિશબ્દ આત્રનાર છે. અનેક લૌકિક શ-
બ્દોના અર્થેશ પ્રતિશબ્દ લોકોને ખબર નથી
હોતા. લૌકિક શબ્દો સજ્ઞા હોવાથી અ-
ર્થેશ લૌકિક ભાષાનું જ્ઞાન વધારવામા પણ આ
પ્રવ મહત્વ ધરે. દાખલા તરીકે વેલણ સ
સાર મંડન શાસ્ત્રમાની વસ્તુ અથવા સંજ્ઞા
બુદ્ધિ જાણીતી છે. પરંતુ વિવાદ્ય ગરેલા
એકાદ હીંદી પદોપરને વેલણને માટેનો
અર્થેશ શબ્દ ખબર ન હેવથી તે ત્યા તે
ખરી ન શકે નહીં. તેણે તે હિંદુસ્તાનમાવી
મગાચું. પરંતુ તે ગાંધી પૂર્વે તેને અર્થેશ
શબ્દ મગાચું માન ગયે તેથી તેણે હિંદુ
સ્થાનમાથી તેની આવવા માટે રાહ નજોગ લા
ગતોજ ખબરમા જઈ ૬ પેનીમા તે ખરીદી
લીધું.

આ કોશનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે નીચે પ્ર
માણે રહેશે—૧. પ્રત્યેક શાસ્ત્રના કે વહેવાર-
ના શબ્દ તે તે શાસ્ત્રો નીચે વર્ણનક્રમથી
આપવામા આવશે તેમા તે શબ્દ, તેનું સ્વ-
ધીકરણ (બની શકે ત્યા), તેનો પાશ્ચાત્ય સ
માનાર્થી શબ્દ અને પછી તે શબ્દનો જ્ઞાનકો-
શમા તેમજ અન્યન કરેલા ઉપયોગ, આટલી
બાબતો આપવામા આવશે આ પ્રમાણે ૭૦૦-
૭૫૦ પાના શબ્દોના આગ્રનાર સ્વધીકરણ
માટે લાગશે ૨. આ ઉપરાંત તેમા જે સૂચિ
આવશે. એક નવિ મરાઠી ગણ્દોની અને બી-
જી અર્થેશ શબ્દોની તેમા ૨૫૦ પાન થશે.
અર્થેશ ગણ્દ પરથી મરાઠીમા તે શબ્દોના પ્ર-

તિશબ્દ કયો વર્ણાય છે એ જેમ રોધી કહાયો
તે પ્રમાણે. મરાઠી શબ્દ કયા અર્થેશ શબ્દ
માટે વપરાય છે તે પણ રોધી કહાયો. તેજ પ્ર-
માણે શાસ્ત્રવાર સૂચિ હોવાથી વિશિષ્ટ શાસ્ત્રો-
ના અર્થસંકોચને પોતાના વિષય સંબંધમા
મરાઠી કયો શબ્દ રૂઢ છે તે સમજશે. કાક્ટરો
ને મરાઠીમા આગલવેદક પર અંથ વાચવાની
સવડ ન હોય તો પણ એ આવો શબ્દસમૂહ
તેમની સામે હોય તો તેમને ચાલી શકે છે.
તેજ મુજબ રસાયણ શાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય વિશારદ,
વિગેરેને માટે પણ સમજી લેવું.

સંજ્ઞાના અંતર્ભાવની મર્યાદા:-
પ્રત્યેક વ્યવહારશાખા કે જ્ઞાનશાખામાં વિશિ-
ષ્ટ ક્રિયા તેમજ તદ્દનુરૂપ શબ્દસમૂહ હોયજ.
અને તેજ પ્રમાણે દરેક ધર્માવિષયક શબ્દો પણ
હોય. તે બધા આપીએ તો અ ધસ્વરૂપ અતિ-
શય વિશાળ થઈ જાય વળી સામાન્ય વાચ-
કોને તેમાના પુકળ શબ્દો સાચીય વાચનમાં
પણ કવચિતજ આવે છે. તેથી તેવા શબ્દો સંજ્ઞા
હોય તો પણ કોશમાં આપવામા આવશે નહીં.
પરંતુ તેમા પેકી જે વિશેષ પ્રચારમાં હોય
તેઓજ માત્ર આવશે. દાખલા તરીકે રાસાય-
ણિક સર્વ ક્રિયા, સર્વ મુજાનના અને સંયુક્ત
પદાર્થોના દર્શક શબ્દોના સર્વ ઘટકો એમા
આવશે, પણ બધાજ મ સુક્ત પદાર્થોના નામે
એમા આવવાના નથી, અગત્યનાજ આવશે.
જેમકે, કિચ્છ, અન્દોદ, વિગેરે આવશે પણ
અન્દોદમિન આવશેજ એમ ન સમજવું. આમ
એક દર શબ્દ ૨૫,૦૦૦ થશે એવો અંકકરો
છે જ્ઞાનકોશમાંજ આવી ગણેલ ૧૫,૦૦૦ થી
ઉપરાંત શબ્દો છે. પ્રથમ, એ સર્વ કાંઈ પહે-
લા કરી લઈ પછીજ લોકોની આગળ તૈયાર
પુસ્તક મૂકવું એવો વિચાર હોવાથી એ સંજ્ઞા-
ધર્મા પૈસા મગવાની જાહેરાત અગાડ કરેલી
નહીં. પરંતુ અત્યારસુધીમા સારાસરના ખ-
સ્ય થઈ જવાને લીધે આગળ ખરચવાને હ-
વે પૈમાની તંગી પડતી હોવાથી નીચેની
ચોજના પ્રમાણે આગળથી લવાજમના દર
જાહેર કરવામા આવે છે.

લદાજમની પદ્ધતિ:-પુસ્તક મુખા-
ર ૧૦૦૦ પાનાનું જ્ઞાનકોશના આકારનું થશે

તેની કીર્તિ અથવા પ્રસિદ્ધિ થયા પછી રૂ. ૧૫ રહેશે. પણ આગળથી લેવાનું ભરનારને એ રૂ. ૬ માં મળશે. અગાઉ લેવાનું ભરનારા એએ રૂ. ૩ ભરી નામ નોંધાવવું તથા પુસ્તક રૂ. ૬ ભરી લઈ જવું. આ કાર્યમાં ખર્ચ આ સરે રૂ. ૧૦,૦૦૦ થશે. આ કોશમાં ચિત્રો પણ મૂકવાં પડશે, કારણ સમજાવતી માટે ઘણી વખત ચિત્રોથી સ્પષ્ટીકરણ સારું થાય છે.

સંજ્ઞાકોશ વિષેની અમારી વૃત્તિ બહુરૂપ બળમાંના ઉપસા ઉતારા પરથી સ્પષ્ટ થશે અને અમને શુભરાતી જ્ઞાનકોશની પ્રસિદ્ધિમાં જે કાંઈ વિદ્યુત લાગ્યો તેવું કારણ પણ સમજાશે.

(વિગતો આપવાનું કારણ:—વાંચકોના વિશ્વાસપાત્ર થવાં માટે ઘણી જાણતો છે. જેમજેમ પ્રેસંગ આવશે તેમ તેમ તે જાણતો સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. ઘણું શુભરાતી માચકોને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે જ્ઞાનકોશ દેવો હોવાને બદલે તે વિષયમાં તેમનો વિચાર પ્રમાણે પુસ્તક થયું નહીં વસ્તુસ્થિતિથી અનુભવ હોવાથી તેમને લાગશે કે અમુક જાણતો વિષે પુષ્ટ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. છતાં પણ અમારે કહેવું જરૂર છે કે એવા સંકટા વિષયો તથા જાણતો પર પુષ્ટ જાણવિવાદ સાથે વિચારણા કરવામાં આવી હતી. વળી મરાઠી જ્ઞાનકોશ તૈયાર કરતી વખતે કેટલીયે વ્યયોમાં ઉતરવું પડેલું તેના ખ્યાલ કાંઈપણ શુભરાતીને આવેલો કહ્યો છે. અને તેથી જ અહીં નીચે એમાંની એકાંક બે જાણતો આપવાનું ઉચિત ધારીએ છીએ.

જર્મન શબ્દોના ઉચ્ચાર:—(લેખક સ. પા. હુલ્લીકર-ઈદાર.) આજકાલ જર્મન વાસ્તવજ્ઞાન, જર્મન શબ્દોમાંની શબ્દકીય અવૃત્તિ અને તેજ પ્રમાણે જર્મન શિક્ષણ પદ્ધતિ વિગેરે વિષયો તરફ અમે મહારાષ્ટ્રીઓનું યોગ્ય ધ્યાન લક્ષ લાગેલું હોવાથી કેટલાંક માસિકો પુસ્તકો તેમજ વર્તમાનપત્રમાં આવતા કાંઈકેા જર્મન નામોના વિચિત્ર ઉચ્ચારો વાંચવામાં આવે અને તે વાંચી મનમાં હસવું આવે. આ ઉચ્ચારો ક્યારેક અચેત્ પદ્ધતિના અને ક્યારેક તદ્દન ખોટા હોય છે. તેથી સામાન્ય જર્મન શબ્દો-

ના ઉચ્ચારોનો એક ચોક્કસ નિયમ જાની મહારાષ્ટ્રીય વાંચકો આગળ મૂકવો, જેથી કંઈ નહીં તો પણ દરેક વર્તમાનપત્રોમાંના શબ્દોનો એક જ રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે અને વાંચનારના મનમાં નોંધક યોગ્યો ન થાય એવા હેતુથી પ્રેરણ આ લેખ લખ્યો છે.

ગિલકુલ થોડા પ્રવચનથી પણ ચોક્કસ ઉચ્ચાર કરવાનું તદ્દન શક્ય છે. એમ આ લેખ વાંચકોથી સમજાશે. પણ આ વાત તરફ હજી સુધી જ્ઞાનકોશકારનું લક્ષ ગયું હોય એમ જણાતું નથી. તેમાંના સંપાદકમંડળમાં જર્મન ભાષા જાણનારી એક વિદ્યારી જાણ છે એમ અમને ખબર છે. તો પણ જ્ઞાનકોશના આજ સુધીમાં બહાર પડેલા ૧૨ લાગમાં જ્યાં જ્યાં જર્મન પ્રાંતના અથવા શબ્દના ઉચ્ચાર કરવામાં આવેલા છે, ત્યાં ત્યાં તે વિદ્યારીના જ્ઞાનનો લાભ લેવાને આ વિદ્વાન સંપાદકમંડળે ગિલકુલ પ્રવચન કરેલો જણાતો નથી. એટલું જ નહીં પણ આવી રીતનું શુદ્ધીકરણ જ્ઞાનકોશ જેવા હ મેશના ઉપયોગમાં આવનારા સંઘર્ષ અથમાં ભરેલો હોવું જોઈએ અને અમુક સંપાદકનાં ધ્યાન પર આવ્યું ત્યારે તેણે હસીને "ઉચ્ચારમાં શું છે? ઉચ્ચાર ગમે તે કરે પણ અર્થ સમજાય એટલે બસ" એવી રીતે ભેરથી પોતાનો અત પ્રદર્શિત કર્યો. મને તો લાગે છે કે સાધારણ અર્થ સમજવાની બેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી જ શબ્દના જરૂર ઉચ્ચાર કરવાની છે. આપણે તો સત્યતા શોધક હોવાથી ઓછામાં ઓછી જાણતોમાં સુધ્ધાં ટાપટીય અને સુવ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ અને આ જાણત ઉપરથી લહે નહીવી દેખાય તો પણ તેને ધ્યાન બહાર ન રહેવા દેવી એમ અમને જણાય છે.

દાખલા તરફ:—જ્ઞાનકોશ લાગ ૧૨, પાન ૧૦૨ માંના "ગોએટ" શબ્દ જુઓ. આ વિષયક કવિના નામના આટલી દૂર રીતે નિદેશ કરેલો, એમને કાલીદાસ કવિને "ક્યાલીદાસ", જાણને "ધ્યાન", ઈંડીને "દયાંડી" અથવા જોખલેને, "જોખલ", કહેતાં સાંજળવાથી આપણા કાનની જે દશા

થાય તેજ અમારા કાનની "જોડાના, વુલ્ફગંગ, હાન, ગોથો" સાંભળવાથી થાય છે. ઉપલા નામોના ઉચ્ચાર "યોહાન, વોલ્ફગંગ, ફ્રાન, ગેઇટે" એવા થાય છે. આવા ઉચ્ચાર કેવી રીતે કરવા એ હું આગળ કહીશ. હાલ તરત તો હું ખીલાં થોડાં ઉદાહરણ આપું છું. તા. ૫ મી મેના દેસરીમાં "હિટ્ઝબર્ગ" એવો ઉચ્ચાર કરેલો મળી આવે છે. તેનો ઉચ્ચાર "હિટ્ઝનબર્ગ" થાય છે. ઘણાં વર્તમાન-પત્રોમાં "ઝીટગ" એમ લખેલું જોવાય છે. તેનો ઉચ્ચાર "ઝાયટુગ" થાય છે. તેજ પ્રમાણે "વાયમાર" ને જાહેર "વીમાર" વિગેરે વિચિત્ર ઉચ્ચારો મળી આવે છે.

અરવું. હવે આપણે જર્મન શબ્દોના ઉચ્ચારના કંઈક ચોક્કસ નિયમ વિષે વિચાર કરીએ. જર્મન ભાષાના મૂળાક્ષરોના ઉચ્ચાર તદ્દન નિયમિત અને અનન્ય છે. તે નીચે મુજબ:—

A	B	C	D	E	F	G
આ	બે	ત્સે	ડે	એ	એફ	ગે
H	I	J	K	L	M	N
હા	ઈ	ચાટ	કા	એલ	એમ	એન
O	P	Q	R	S	T	U
ઓ	પે	ફે	એર	એસ	ટે	ઊ
V	W	X	Y	Z		
ફી	વહ	ઈક્સ	ઈસ્ટ્રીલેન	છડ		

એટલેકે સ્વરોના ઉચ્ચાર આ, એ, ઈ, ઓ, ઉ, ઈ (મુખ્ય) અને ઓજનોના બ, ત્સે, ક, ફ, ગ, હ, ય, ક, લ, મ, ક, ર, સ, ટ, ફ, વહ, કસ, ઇ, ઓ, છે.

સ્વર—વર્ણ લેગા આવે ત્યારે નીચે પ્રમાણે ઉચ્ચાર થાય છે:—

io = ઈ, ei = આય, au = આઉ, a (ae) = કાનડી પ્રમાણે દીર્ઘ એ, o (oe) નો મોંઢુ ગોળ ફરીને એ એવા દીર્ઘ ઉચ્ચાર કરવો એટલે કે કંઈક જો એવો ઉચ્ચાર થયો. ai = ઐ, ou = ઔ અને ee નો દીર્ઘ એ એવા ઉચ્ચાર છે. હવે નો આ નિયમને અનુસરી ઉચ્ચાર કરાય તો જર્મન શબ્દોનાં એકજ નિશ્ચિત ઉચ્ચાર મળી શકશે. અંગ્રેજી પ્રમાણે

put = પુટ અને cut = કટ એવા નાના બુદ્ધા ઉચ્ચાર નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

Zeltung	ઝાયટુગ	ઝીટગ
Goham	યોહાન	જોહાન
Wolfgang	વોલ્ફગંગ	વુલ્ફગંગ
Von	ફ્રાન	ફાન
Goethe	ગોથો	ગોથે
Weimar	વાયમાર	વીમાર
Strassburg	સ્ટ્રાસબર્ગ	સ્ટ્રસબર્ગ
Heidelberg	હાયડેલબર્ગ	હીડલબર્ગ
Oppenheim	ઓપેનહાયમ	ઓપનહીમ
Faust	ફાલિસ્ટ	ફાસ્ટ
Herman Jakob	હેરમાન-જાકોબી	હેરમેન-ન્યાકોબી

આવી જાતનાં કંઈક ઉદાહરણો; યાતાવી શકાય. તોપણ જ્ઞાનકોશમાંની ખીલી ઘણી ભૂલોને જ્યારે વિચાર કરવામાં આવશે તો વખતે જર્મન ઉચ્ચારની ખાખત પર સ્ફુરે લખવું પડશે.

હવે જર્મનમાં ખીલાં થોડાં લખવામાં કંઈક ઉચ્ચારો છે. તે આવી રીતે:—કાઈપલ્ શબ્દને અંતે જ્યારે હોય ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર અ અને હુસ્વ એ ની વચ્ચેનો સમજવો. જેમકે Blume નો ઉચ્ચાર બ્લુમ થાય છે. અને ઝૂલી રીતે આપણે "કરણ" માંનાં છેવટનાં અનુસ્વારરહિત લુ નો ઉચ્ચાર કરીએ તે પ્રમાણે Deutschland નો ઉચ્ચાર ઉપર જણાવેલી રીતે ડાયટચલોડ થાય. પલું તેનો ઉચ્ચાર ભૂલથી ટ્યુશલોડ એવો કાઈક લખે છે. જર્મન ભાષામાં શબ્દમાંનાં હરેક અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. કાઈપલ્ અક્ષર હોય હોયો નથી; હાંખલાતરીકે Pslam નો પ્સલામ ઉચ્ચાર થાય. Pöchylologie નો પિચિલોલોગી; Hält નો હાલ્ડ, Katt નો કાટી (અંગ્રેજી ની). આજના આ દંડાં લેખમાં મુખ્યત્વે શબ્દોના ઉચ્ચાર બરાબર કેવી રીતે કરવા એટલું જ કહ્યું છે. તેનાં થોડાં ઘણાં પણ ઉપયોગ થતાં સાધારણ ઠીક પ્રમાણ થયેલી જોવામાં આવશે. કાઈ અમુક પર હોય ન મૂકતાં યોગ્ય તંત્રની

ન કરવાને કારણે આપણે ભૂલો કયાં કરીએ છીએ એજ ણતાવવાનો લેખકનો હેતુ છે.

જ્ઞાનકોશમાંતા અન્ય પરક્રીય શબ્દોના ઉચ્ચાર, (લેખક-ડૉ. શ્રીધર વ્યંકેશ કેતકર, પુના):— કેસરીના તા. ૨૬-૫-૨૫ ના અંકમાં શ. હુલ્લીકરે જર્મન નામોની ણાળતમા ખોટી બેઠણી કરવાની જાણતા માટે અમારા પર દોષ મૂક્યો છે. તેમની ટીકા ક'ઈક અરો વાજળી છે. કારણ, કેટલીક ભૂલો નજરચૂકથી થવા પામી છે. પણ કેટલેક ઠેકાણે નજરચૂકનો દોષ ન હોઈ જે થવ. હીધું છે, તે કાંઈક તરવને અનુસરી જાણીએને થવા હીધું છે પણ જે કારણથી જર્મન શબ્દોના ઉચ્ચારને અમે મહત્વ ન આપેલું તે કારણ અમારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ.

અમાર માટે આ પ્રશ્ન ઉકેલતા માત્ર જર્મન શબ્દો તરફ લક્ષ આપીને કાર્યપદ્ધતિ નહીં કરવી અશક્ય હતી. સર્વ દેશ અને ભાષાને લાગુ પડે એવી પદ્ધતિ ઠરાવવાની હતી. અને તેને માટે એક દર પારકા શબ્દોના ઉચ્ચારની ણાળતમા કાંઈક સામાન્ય ધોરણ ઠરાવવું જોઈએ કે જે જર્મન શબ્દોને પણ લગાડાય.

પરદેશી શબ્દોનો ઉપયોગ કરતી વખતે અનેક બાબતા આવીને ખડા યાચ છે. કેટલીક વખત આપણે જે દેશ (વધે લખાંચે તે દેશના ભૌગોલિક, શબ્દ લેતી વખતે તેના દેશી નામ ન લેતા અંગ્રેજી રૂપાતર લખીએ છીએ. જેનકે નેપાલના લોકો નેપાલને નાખાડી કહે છે, વીએનાને ઑસ્ટ્રીયન લોકો વીન કહે છે. આવે પ્રસ જે આપણે અવા શબ્દોના જે ઉચ્ચાર મહણુ દરીએ છીએ તે તરેશી ન હોઈ અંગ્રેજ લોકો એ રૂઢ કરેલા હોય છે તે લખીએ છીએ. આ ણાળત ધ્યાનમાં રાખવ જેવી છે. વિગેજા અને નેપાલમાં કેવળ ઉચ્ચારાતર નથી પણ જોડણી ફેર પણ છે. પણ પારીસ જેવા શબ્દની વ ત જુદી છે. પારીસ શબ્દને માટે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોક જોડણીનું એકજ રૂપ વાપરે છે, પણ ક્રિસ્ટા ઉચ્ચારમાં તદ્વાવત તખે છે. વિશેષ નામોને લિપિફેર કરવામાં અમે જે ણાળત ધ્યાનમાં રાખેલી તે નીચે પ્રમાણે છે —

પારકા ભૂગોળના અને-વ્યક્તિના નામો

લખતી વખતે જે પદ્ધતિને અનુસરવામાં આવે છે એક પદ્ધતિ એ છે કે તે નામ સ્વભાષામાં જે રીતે લખાય તે રીતે લખવાની છે. ખીજી તે નામ તેજ ભાષામાં જે રીતે લખાય તે રીતે લખવાની છે. એ જે રીતો બધા મંચારી રાષ્ટ્રોમાં વાપરવામાં આવે છે એમાની ખીજી રીતને અનુસરવું દુનિયાના બધા રાષ્ટ્રો મુજબ મહા-રાષ્ટ્રને અગત્ય છે. અમારાથી પણ તે બની શકે એમ નથી અમારા કાર્યાલયને ભાષાની મદદ અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, ડચ, ઇટાલીયન અને સ્પેનીશ, આટલી યુરોપીય ભાષા પુરતી તથા હીદી, ગુજરાતી અને કાનડી આટલી ભારતીય ભાષા પુરતી હતી. રશિયન જેવી અગત્યની પાશ્ચાત્ય તથા અરબી, તુર્કી અને ચીની જેવી એશિયાની ભાષા જાણનારની મદદ અમને બિલકુલ નથી. તેથી અમારાથી ફરેક દેશના સ્થાનો તથા વ્યક્તિઓના નામોના ઉચ્ચાર તે તે દેશની ભાષા પ્રમાણે કરવાનું બની શક્ય નહીં. અને તેમાં ખીજી પણ અનેક શાસ્ત્રીય અડચણો ઉભી થતી અમને જણાઈ આવી

લખાણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વાચકોને તે સમ ભવવાનો છે. અને તે દૃષ્ટિથી અમારે અંગ્રેજી મુજબ શબ્દયોજના કરવી પડી ભાષાશુદ્ધ અને સુશિક્ષિતો ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે તમા ધણી ણાળતોને શુદ્ધ કે અશુદ્ધ કહેવાનું શિષ્ટ-સ મદાય સિવાય ખીજી કારણ હોતું નથી. જે પાઠ મૂળ સ્વરૂપ સાથ અધિક મળતો આવે તે આધિક શુદ્ધ એવું ચૂસ્ત વૈયાકરણી આવે કમુલ ન કરેયો જે પારકા શબ્દ હોય તંતુ સામાન્ય જનતાને મોઢે જે રૂપ ચલે ગયું હોય તે વાપરવાની વૃત્તિ અયોગ્ય ન કહેવાય. ધણાય અંગ્રેજી શબ્દોના મૂળ રૂપ ન લેતા અપભ્રંશ એટલે કે લોકાચારથી સ સ્ફુટ થયેલુ રૂપ લેવાનો રિવાજ આને દેશી ભાષાઓમાં બધે પડેલા છે દાખલા તરકે ઇરિપતાલ, મોટર, હોપ્પીસ, વિગેરે શબ્દો લખનારને ડાઈ અશુદ્ધ લખનાર કહેશે નહીં ફારસીમાંથી મરાઠીમાં આવેલા અપભ્રંશોને તો આજની ભાષામાં એવું (શબ્દ-ચાન મળેલું છે કે શાહીને મદલે સિયાહી (કામી) અને સિયાઈને ખદલે શિયા

યહિ એવાં રૂપો વાપરે તો તેને ભાષાશુદ્ધતા કોઈ કહેશે નહીં.

હવે આપણે એ જોવાનું છે કે પરદેશી શબ્દોનાં કયાં રૂપો મરાઠીમાં પ્રચલિત થયેલાં છે અથવા થઈ શકે. આ વિષયમાં એવો નિયમ બંધાય કે જ્યાં પારકા શબ્દોને આપણે અંગ્રેજી ઉચ્ચારનું રૂપ આપીએ છીએ. મહારાષ્ટ્રની જનતામાં એક દર, ફેચ, જર્મન, રુપે નિશ અને રશિયન ભાષા કરતાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર વધારે રહેવાનો અને તે માટે એ અંગ્રેજીને અનુસરી ઉચ્ચાર કરાવીએ તો તે વધારે યોગ્ય તથા લોકોને વધુ સુગમ થાય. જેમકે અંગ્રેજીમાં જેનો હેનરી ઉચ્ચાર થાય તે નામનો ફ્રાંસમાં આંરી થાય છે. એમ ફેચ ઇતિહાસ લખતી વખતે આંરી શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ તો આંરી એટલે હેનરી એમ કેટલા સમજી શકશે? ફેચ ઇતિહાસ લખતી વખતે હેનરીનો આંરી ઉચ્ચાર લખતાં કદાચ ખુબ હુંદલીકરજી અમારાં પર અતિપાંડિત્યનો દોષ મૂકશે.

અંગ્રેજી ઉચ્ચારને પ્રાધાન્ય આપવાનો જે રિવાજ મહારાષ્ટ્રીય લોકોમાં પડયો છે, તેનાથી પર જવાની અમને જરૂર જણાતી નથી. અંગ્રેજી ઉચ્ચારને પ્રાધાન્ય આપવાની આ રીત કેવળ યુરોપની ભાષા પુરતી વપરાય છે એમ નથી. હિંદુસ્થાનનાં શહેરોનાં નામો લખતી વખતે આપણે તેમજ કરીએ છીએ. જે ગુજરા અને મંગલુર ને આપણે મંગલોર મંગલોર નથી લખતા શું? કેકોનાકાને બદલે કાકીનાકા લખી લેખ લખ્યો હોય તો તે

લેખ કથી દષ્ટિથી જોવાશે? ઉત્તર સિલોનમાં નો પ્રસિદ્ધ શહેર બંકુનાને તામિલ લોકો યાપનમ કહે છે પણ તે કોનાથી સમજાશે? જવાને બદલે જાવા અથવા ચવા એવું ક્યંત કે સંસ્કૃત નામ લખીએ તો કેટલાં માણસો સમજશે? આ રીતે જોતાં પરદેશી નામોના અંગ્રેજી ઉચ્ચારને અનુસરવુંજ આપણે માટે ઠીક છે.

ઉપલાં વિવેચનમાંના મુખ્ય તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે: પારકા શબ્દો પર પોતાની સંસ્કૃતિનો આપણે ધ્યાનવાની સ્વતંત્રતા દરેક ભાષાને હોય છે. અને જે દેશનાં લોકો જે રીતે પોતાનાં વિશેષ નામોનો ઉચ્ચાર કરે તેજ રીતે ઉચ્ચાર કરવાનું દુનિયાનાં કોઈપણ સંસ્કૃતિને શક્ય નથી. અને તેથી દરેક સંસ્કૃતિ પરકીય વિશેષનામોનાં ઉચ્ચાર પોતાનીજ રીતે કરશે.

અંગ્રેજી ભાષામાંની જોડણી જોઈ અંગ્રેજી નિયમ પ્રમાણે ઉચ્ચાર નક્કી કરવાની પદ્ધતિ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત થઈ છે. અને તે બધાજ દેશોનાં વિશેષનામોને સરખી રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે.

મરાઠીમાં જે શબ્દ નવો આવે તેનો ઉચ્ચાર મહારાષ્ટ્રીય વ્યક્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે જ કરે તેજ જ્ઞાનકોશમાં વાપર્યો છે. પારકા નામને પ્રથમ અંગ્રેજી સંસ્કાર થઈ પછી મરાઠી સંસ્કાર થાય અને તેથી પારકા નામની વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર પદ્ધતિ મહારાષ્ટ્રમાં ચાલુ થશે, એ વાત અમને સ્પષ્ટ દેખાયાથી જર્મન, ફેચ, વિગેરે ભાષામાંના વિશેષનામનું તે તે દેશનું રૂપ પ્રચલિત કયું નથી.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ

(અ) ૪૨૫

અયુષ્યાન

અયુષ્યા

અયુષ્યાન—આ અફઘાન રાજપુત શેરઅલીનો પુત્ર અને અમીર અબદુલ રહેમાનનો કાકાનો છોકરો. સુનારે ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ ગાદી ઉપર હતો તે સમયે તે વીશેષ પ્રખ્યાત ન હતો. પણ અંગ્રેજોએ શેરઅલીને કાબુલમાંથી કાઢી મુઘલ પછી તથા ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના જાનેવારી માસમાં તેનો અંત આવ્યા પછી અયુષ્યા હિરાત લીધું અને જુન ૧૮૮૧ મુખી તેજ ઠેકાણે દિવસ ગુજાર્યો. માત્ર આ વયે તેણે રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા અને ખાસ કરીને અંગ્રેજો પાસેથી કંદહાર કાયજે કરવા અફઘાનિસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી. દરમિયાન ૨૭ જુલાઈના રોજ મેનંદમાં જનરલ બરો-અનો નેતૃત્વ નીચે રહેતા અંગ્રેજ લશ્કર આવ્યે તેનો પ્રસંગ પડ્યો અને વિજયી થયો. પરંતુ તેનો વિજયનંદ વધારે દિવસ ટક્યો નહી. કંદહાર ઉપર છાપો મારવો કે નહી એવા વિચારમાં તે હતો તે વખતે સર ફ્રેડ્રિક રોબર્ટ તેના ઉપર હુલો કરી તેનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો (૨૦ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૦) તેથી તે હિરાત પાછો ફર્યો. કેટલાક દિવસો ત્યાં શાન્ત રીતે ગાળ્યા, અને પાછો ૧૮૮૧ ના ઉનાળામાં અફઘાનિસ્તાન જઈ મેનંદની લઢાઈના વર્ષ દિગસે જ તેણે અબદુલ રહેમાનના સેનાપતિ ઉપર જીત મેળવી. આથી કંદહાર તેના હાવમાં આવ્યું. પરંતુ અબદુલ રહેમાને જાતેજ લઢાઈમાં આવીને અયુષ્યા ખાનને હિરાતમાંથી હાડી કાઢ્યો. અયુષ્યા પછી કેટલાક દિવસ ધરિનમાં આશ્રય લીધો. ૧૮૮૭ માં અફઘાનિસ્તાનની અંદર અંતકલહ ચાલતો હોવાથી તેણે ફરીથી ગાદી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો અને હદ બહાર જવું પડ્યું. ધરિનમાં કેટલાક દિવસ ગાળ્યા પછી મેરોહમાં તે બ્રિટિશ એજન્ટના સ્વાધીન થયો; અને તેને રાજકીય કેદી તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં રહેવા માટે મોકલી દેવામાં આવ્યો.

અયોધ્યા પ્રાંત—સંયુક્ત પ્રાંતમાંનો એક બ્રિટિશ ભાગ ક્ષેત્રફળ ૨૩,૬૬૬ ચો માઈલ, ૨૫°૪૪' થી ૨૮°૪૨' ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૯°૪૧' થી ૮૩°૮' પૂર્વ રેખાંશ. વસ્તી (૧૯૨૧ માં) ૧,૨૧,૬૬,૬૪૨ હતી.

મર્યાદા—ઉત્તર નેપાળ સંસ્થાન તથા આગ્રા પ્રાંત. પૂર્વે ગોરખપુર તથા કાશી વિભાગ, પશ્ચિમે બંદેલી તથા આગ્રા વિભાગ, તથા દક્ષિણે અલાહાબાદ વિભાગ. ગંગાનાદી આ પ્રાંતની નૈઋત્ય સરહદ વહે છે. ઉત્તર તરફના ત્રણ જિલ્લા (મેરી, બાહરેચ અને ગોંડા) હિમાલયની તળેટીમાં આવેલા છે અને બાકી રહેલો સર્વ પ્રાંત ગંગાના કાપાટ પ્રદેશમાં આવેલો છે. તેથી ત્યાંની હવા લેન્ડવાળી હોય છે. જિલ્લાના ઉત્તર ભાગમાં ઘણા જંગલો છે. નદીઓની રીતીમાંથી મુલ્યકળ્પ જડ છે અહીં શીડું તૈયાર કરવામાં આવતું હતું પરંતુ હાલ સરકારે બંધ કર્યું છે. આ પ્રદેશમાં વાયવ્ય આગ્રેય ઉતાર છે. આ પ્રદેશમાં મુખ્ય નદીઓ ગંગા, ગોગ્રા (શર્યુ) રામી, ગોમતી, સઈ તથા શારદા છે. આ શિવામ હાહરનામનું એક તલાવ પણ આ ભાગમાં છે.

ઇતિહાસ—પ્રાચીન—અયોધ્યા શહેર કૌસલ દેશની રાજ્યવ નીનું શહેર હતું. રામચન્દ્રના પિતા મુર્યવંશીય નારાયણ અહીંના રાજા હતા. અયોધ્યા પ્રાંતના ઘણા ભાગોમાં યાત્રાળુઓ ભાવિક દષ્ટિએ દર્શન કરવા જાય છે. રામના અવસાન પછી તેના બે પુત્ર લવ અને કુશ વચ્ચે રાજ્યના ઉત્તર કૌસલ અને દક્ષિણકૌસલ એવા બે વિભાગ થયા રામાયણના કથાનકનો કાલનિર્ણય હજુ બરાબર થયે નથી.

ભુદ્રકાસ—ઘેાઢવાડ મયમાં ગ્રામમુદ્ધ ઘણાં વર્ષો સુધી શ્રાવસ્તીમાં રહ્યો હતો એવું લખેલું મળી આવે છે. પરંતુ આટલું તો નહીં છે કે આને રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં ગોપાલનીદીના કેપરના અયોધ્યા પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો.

આ પ્રાંતમાં અદ્યાપિ પણ ઘેાઢકાલીન ખંડેરી જડ છે. ગોગ્રામાં સાહેત માહેતમાં જડેલા ૧૨ મા તથા ૧૩ મા ચળકતા લેખ ઉપરથી આ સિદ્ધ થાય છે.

ગુપ્તકાલ—પછી મગધ દેશના ગુપ્તરાજાઓનો ઉદય થતા મુખીનો આ દેગનો ઇતિહાસ અસાત છે. ગુપ્તરાજાઓએ સાકેત અથવા અયોધ્યા શહેર લીધું એવું પુરાણોમાં લખેલું મળી આવે છે. ઘણું કરીને સમુદ્રગુપ્તના બાપની કારકીર્દીથીજ તે તથા શ્રાવસ્તી બંને શહેરો ગુપ્તરાજ્યમાં લખ્યા હોવાનું જોઈએ. પાલ્યમાં ચતુર્થમાં પાટલિપુત્ર કરતા અયોધ્યા જ ગુપ્ત

રાજ્યમાં અધિક મહત્વનું શહેર હતું એવી માન્યતા સકારણ છે. અયોધ્યા પાટલિપુત્ર કરતાં વધારે મધ્ય-વર્તી હતું તથા તે સમુદ્રગુપ્તની તથા તેના છેક-રાનીકાર ક્રીટીમાં કેટલાક સમય સુધી રાજધાનીનું સ્થળ હોવું નોંધાયેલું. સમુદ્રગુપ્તના પુત્રની અયોધ્યામાં એક ટંકશાળ હોવી નોંધાયેલી એમ લાગે છે. દક્ષિણના ચાકુકંથોના ઉત્તરકાલીન શિલાલેખોમાં તેઓ અયોધ્યાનાં રાજના વંશજ છે એવું તેમણે લખેલું જણાયેલું આવે છે.

સુસલમાની સ્વારીઓ:—આ કાલ પછીના કેટલાક શતકોનો અયોધ્યાનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી. તથાપિ ઈ. સ. ૧૦૫૦ સુધી આ પ્રાન્ત પાટણ અને કનોજના રાજાઓના તાળામાં હતો એવું માનવામાં હરકત નથી. આ સમયમાં ભારનામના લોકોએ (તેમના વંશનો હજુ ફેજાબ તથા સુલતાનપૂર જિલ્લામાં છે.) બંડ કરી કનોજની રાજ્યસત્તા ઉઘેડી નાખી. તેઓ પૈકી નાબાલ તથા દાલ નામના બે પુરોધાની સંયુક્ત કારકીર્તીમાં તેમની રાજ્ય-સત્તાનો સારો અભ્યુદય થયો અને માળવા સુધી તેનો પ્રસાર થયો. તેમના તાળામાં કદા તથા કલિંજર નામના બે કિલ્લા હતા.

અયોધ્યા પ્રાન્ત ઉપર સુસલમાનોની પ્રથમ સ્વારી ગઝનીના પ્રસિદ્ધ સુલતાન મહમદના ભાણેજ સમ્મદસાલર મસાઉદે ગઝાનીએ કરી. સુલતાન મહમદે જાતે કનોજ સુધી સ્વારીઓ કરી હતી. પરંતુ અયોધ્યા પ્રાન્ત તેના તાળામાં આવ્યો ન હતો તેથી પછીથી તેણે તેના બંનેવીના છેકરા સમ્મદ સાલરને અયોધ્યા પ્રાન્ત સર કરવા શેકડ્યો. તેથી અયોધ્યા પ્રાન્તના સંસ્થાનિક તથા સમ્મદ સાલર વરગે અનેક વઢાઈઓ થઈ. છેવટે સાહેત માહેતના છેલ્લા સોમવંશી રાજા સોહલદેવે તેનીસાથે સુદ કરી તેને તા. ૨૦ ૨જ, ૪૨૪ હિજરી, એટલે તા. ૧૪ ઈ. સ. ૧૦૩૩ ના રોજ ઠાર કર્યો. તથા તેના આખા સૈન્યનો કચ્છરધાણ વાળી નાખ્યો આ સુદમાં અયોધ્યાનો હિન્દુ રાજા યશસ્વી થવાથી કેટલાક સમય સુધી આ પ્રાન્ત સ્વતંત્ર રહ્યો. પરંતુ આગળ શહાબુદ્દીન યોદીએ ઈ. સ. ૧૧૬૩ માં અયોધ્યા પ્રાન્ત સર કરી તેને સુસલમાની સત્તા નીચે આવડ્યો.

અફગાન અમલ:—ઈ. સ. ૧૨૨૬માં મલિક નામિરૂદીને અયોધ્યાનો અધિપતિ હતો અને તેણે ભારલોકોની સત્તા તોડી પાડી તેમને તાળામાં રાખ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૨૪૩ માં દિલ્હીપતિ અલાઉદ્દીને તેના કાકા નાસરૂદીનને અયોધ્યા પ્રાન્તના બાહરેખનો મુખે-દાર નીમ્યો. તેની કારકીર્તીમાં બાહરેખ પ્રાન્તનો

સારો ઉદય થયો. આજ નાસરૂદીન આગળ ઉપર દિલ્હીનો બાહરેખ થયો. અને તેણે ભારલોકોના અધિપતિ દાલન તથા બાલનો ઈ. સ. ૧૨૪૬ માં પરા-ભવ કરી ભાર સત્તાનો સમગ્ર નાશ કર્યો. તથાપિ ઈ. સ. ૧૩૫૦ સુધી અયોધ્યામાં સુસલમાનોનું વિશેષ ભેર ન હતું. પરંતુ ત્યારપછી ઉત્તર તરફથી ઉતરી આવતાં અસંખ્ય સુસલમાની ટોળાંને લીધે, સુસલમાનોની વસ્તી વધી અને ખાસ કરીને હરદુર્ધ લખનૌ, બારા બાકી તથા ફેજાબાદમાં તેમની સંખ્યા વિશેષ વધી.

અયોધ્યા, બાહરેખ, સાંકિલ તથા માણિકપુર માં દિલ્હીપતિના રાજ્યપ્રતિનિધી હતા. ૧૩૬૪ માં રાખાબાજહાન કનોજ, અયોધ્યા, કદા જૈનપૂરનો અધિકારી નિમાયો હતો. પણ તે યોદ્ધા સમયમાં સ્વતંત્ર થયો.

સુમારે ૮૦ વર્ષ સુધી અથવા તેથી પણ વધારે સમય સુધી આ પ્રાન્ત જૈનપુરના રાજ્યમાં પડતી અનુભવતો હતો. જૈનપુરનો રાજ્ય ૧૪૭૮ માં નાશ પામ્યું. નૈઋત્ય તરફના ભાગમાં (ગિયાસ) રજપુતોનો આગેવાન:તિલોકચંદ ઘણો પ્રસિદ્ધ માં આવ્યો. તેની માલકીનો પ્રદેશ બેસવાડા કહેવાતો.

બો ગ લ' ઇ સત્તા:—૧૫૨૬ માં પાણિપતના સુદ પછી બાબરને દિલ્હી તથા આગાનો કબજો મળ્યો. પણ મધ્યદુઆબ, અયોધ્યાએ સંયુક્ત પ્રાન્તની પૂર્વ સરહદના જલ્લા ઉપર લોદી વંશના રાજાઓની સત્તા હતી. ૧૫૨૭ માં બાબરે તેમનો દક્ષિણ અયોધ્યામાં કનોજનજીક પરાભવ કર્યો અને ત્યાંથી અયોધ્યા જઈ ૧૫૨૮ માં ત્યાં મરજીદ બાંધી. ૧૫૩૧ માં અફગાનોનો હુમાયુએ લખનૌનજીક પરાભવ કર્યો; પણ અફગાનલોકોના નૂતન સેનાપતિ શેરખાને ૧૫૪૦ માં હુમાયુનો પરા-ભવ કરી તેને હિન્દુસ્તાન બહાર હાકી કાઢ્યો. પછી ૫ વર્ષ સુધી આ પ્રાન્તમાં શાન્તતા હતી પણ ૧૫૪૫ માં શેરખાહના મરણ થયા પછી અફગાન સત્તા નબળી પડવા લાગી અને ૧૫૫૫ માં હુમા-યુએ ફરીથી ચોતાની સત્તા સ્થાપી. ત્યાર પછી ૧૫૬૫ માં વળી અયોધ્યાના ભગીરદાર ઈસ્કંદરખાન તથા જૈનપુરના ખાનખાને બંદ કરી લખનૌ લીધું પણ તેમના હુક સગયમાંજ પરાભવ કરવામાં આવ્યો.

અકબરની કારકીર્તીમાં સામાન્યના પ્રાન્ત-પ્રમાણે ભાગ પાડવામાં આવ્યા. તેથી અયોધ્યા પ્રાન્તનો એક જુદો મુખો વિભાગમાં આવ્યો. (ઈ. સ. ૧૫૬૦) આ સુબાના તાળામાં ૫ રાજ્ય તથા ૩૮ પરગણાની ગમાવેશ થતો હતો. આ સુબામાં ૭૬૪૦ યોરસ્વાર ૧,૬૮૨૫૦ ખાલદળ તથા ૫૦ હાથી

રાખવામાં આવ્યા હતા. તે સમયે અયોધ્યા હિન્દુ-સ્તાનનું એક મુખ્ય યાત્રાસ્થાન હતું અને લખનૌ શહેરનો પણ ઉદય થવા માંડ્યો હતો. રાજા દોડમલ આ અયોધ્યા પ્રાંતનો રહેવાસી હતો. આગળ મોગલ કારકીદીમાં ૧૫૦ વર્ષો સુધી કઈ મહત્વનો ખગવાવ બન્યો નથી. આ રાજાઓના અંગતમાં આ પ્રાંતની વસુક્ષતનો આંકડો ૫૦ લાખથી તે ૮૩ લાખ સુધી વધ્યો હતો આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ પ્રાંત ઘણો સમૃદ્ધ હતો. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ આશરે બમણું વધુ હતું. શહેર જહાન તથા ઐરંગઝેબના સમયમાં જે ગાદીવિશે તકશરે થઈ હતી તેમાં અયોધ્યા પ્રાંતનો ઘણો ખર્ચ ભાગ અલિપ્ત રહ્યો હતો.

સાદતખાન (૧૭૨૪-૧૭૩૦) — ઐરંગઝેબ બાદશાહના મરાઠા પછી દિલ્હીની શહેરશક્તિ નબળી પડી ત્યારે, અયોધ્યા પ્રાંત સ્વતંત્ર થયો. ૧૭૨૪માં મહમદ અમીન ઉદ્દીન સાદતખાનને અયોધ્યા નો સુબો નીમવામાં આવ્યો. ફૈઝબાદ શહેર તેણે જ વસાવ્યું. પણ તેનો ઘણો ખર્ચ સગવડ મરાઠા તથા નાદિરશાહ સાથેના ઝગડાઓમાં ગયો. અયોધ્યાનો તથા અલાહાબાદનો કારભાર તેના પ્રતિનિધીના હાથમાં હતો.

સફદરજંગ (૧૭૩૦-૧૭૫૪) :— તેના પછી ૧૭૩૦માં તેનો ભત્રીજો તથા બાઈ મહમદજંગ અયોધ્યા પ્રાંતનો કારભારી હતો. તેની કારકીદીમાં પ્રાંત સમૃદ્ધ થયો અને તેણે ઘણાં લોકહિતનાં કાર્યો કર્યો. તેણે ફૈઝબાદને રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું. તેની કારકીદીમાં મહત્વના બનાવો ગણીએ તો શહિદાને ઉદય તથા તેમની સાથેનાં યુદ્ધ, તથા એકમદશાહ અબાદાલી અથવા દુરાલ્લીની ઉત્તરતરાની સ્વાદીઓ તથા ફરકાળાડના પંઢાણ નવાબનો ઉદય કયા તેની સાથે થયેલાં યુદ્ધ, મદર શહિદા તથા પંડોળીની સાથેના યુદ્ધમાં એક વખતનો સફદરજંગના તાબા-મ.થી અયોધ્યા પ્રાંત ગયો અને મરાઠાઓની મદદ માગી તે તે પાછો રંગવવા પડ્યો હતો. મરાઠાઓનું શહિદલખાંડમાં પ્રવેશ કરવાનું આજ કારણ હવે સફદરજંગે ૧૭૪૮ થી આગરે ૬ વર્ષ સુધી દિલ્હીના બાદશાહની વચ્ચે કરી હતી.

સુબ ઉદ્દેલા. — (૧૭૫૪-૧૭૭૫) ઇ. સ. ૧૭૫૪ માં મહમદજંગ મરી ગયો અને તેનો પુત્ર સુબઉદ્દેલા ગાંડી ઉપર આવ્યો. તેણે પોતાની રાજધાની લખનૌમાં આપી. તેણે નવીન વચ્ચર ગાજુદીન કે જેણે મરાઠાઓને મદદે બોલાવ્યા હતા તેને શહીદાની મદદથી કાઢી મુક્યો. વચ્ચર

ગાજુદીન છળ ઉપરથી બન્યારે રાજપુત એલી ગોહર (કે જે પાછળથી શાહઆલમ બોલે થયો) ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં દિલ્હીથી સુબઉદ્દેલા તરફ નાસી આવ્યો ત્યારે સુબઉદ્દેલાએ તેને દિલ્હી ઉપર સ્થાવી કરવાની સલાહ આપી. ૧૭૬૧ ની પાણિપતની લડાઈમાં સુબઉદ્દેલા મુસલમાનો તરફથી લડ્યો. શાહઆલમ ગંગાના લેવાનો પ્રયત્ન છોડી દુક સગવડમાં સુબઉદ્દેલા તરફ પાછો વળ્યો. આજ સમયે સુબઉદ્દેલાને દિલ્હીપતિની વંશપરંપરાની વચ્ચરીના હુક મળ્યો. ૧૭૬૩ની પટણાની કતલ પંકી મીરકાસીમ તથા તેનો સેનાપતિ સુમરૂ બચોરે અયોધ્યામાં નાસી આવ્યા ત્યારે ત્યાં તેમને સુબઉદ્દેલાની તથા પાદશાહની મદદ મળી. પરંતુ આ સર્વેનો અંગ્રેજોએ ૧૭૬૪ માં બકસર આગળ પરાલવંકર્યો પણ શાહઆલમને આ લડાઈમાં કંઈ પણ ભાગ લીધો નહોતાથી તે આ હાર પછી અંગ્રેજોને જઈ મળ્યો. બીજા બાણ સુબઉદ્દેલા બરેલી નાંસી ગયો, અને તેણે ફરીથી મરાઠા અને પંઢાણની મદદથી ૧૭૬૫ માં બનમહ આગળ અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરી, પણ ત્યાં આગળ પણ તે હાર્યો. આથી સુબઉદ્દેલા તથા અંગ્રેજો વચ્ચે કરારનાચું થયું અને સુબઉદ્દેલાએ અંગ્રેજોને લડાઈના ખર્ચ બદલ ૫૦ લાખ રૂપિયા આપવા કબુલ કર્યા.

• આજ સમયે સુબઉદ્દેલાએ પોતાની રાજધાની ફૈઝબાદમાં આપી ત્યાં કિરોડો બાંધ્યો. ૧૭૭૨ માં મરાઠાઓએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પુષ્કળ વિજય મેળવી પાણિપતના પરાલવંકી નષ્ટ થયેલી સત્તા પુનઃ સ્થાપિત કરી. દિલ્હીનો પાદશાહ તેને મળ્યો. આથી અયોધ્યાને તથા અંગ્રેજોને હારે નુકસાન થાય છે ઉલાડું હતું તેથી અંગ્રેજોએ આ તકનો લાભ લઈ સુબઉદ્દેલા સાથે કરાર કર્યો. આ કરારનામાં પ્રમાણે સુબઉદ્દેલાએ અંગ્રેજોને સરહદ રક્ષણ માટે ૨૫ લાખ રૂપિયા આપવા કબુલ્યા, તરત ૫૦ લાખ રૂપિયા આપ્યા અને તેના દરબારમાં અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રાખ્યો.

૧૭૭૨ માં સુબઉદ્દેલાએ શહીદાને મરાઠા વિરુદ્ધ મદદ કરી હતી. તેના બદલામાં આપવાની શહિદાઓએ કબુલ કરેલી રકમ હવે તેમણે નાકારવાથી સુબઉદ્દેલાએ તેમને શિક્ષા કરવાનો વિચાર નક્કી કર્યો અને અંગ્રેજોની મદદથી ૧૭૭૪ માં રામપુર સંસ્થાન નિવાસ સર્વ શહિદલખાંડ તે પચાવી પડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં સુબઉદ્દેલા ગદિયું પાડ્યો. (બુઝો સુબઉદ્દેલા.)

અસફઉદ્દેલા. — (૧૭૭૫-૧૭૮૭) : સુબઉદ્દેલા પછી તેનો બચેષ પુત્ર ગિઝા અમાની અમદ

ઉદ્દેશના નામ ધારણ કરી ગાંધી ઉપર આચ્છાદ્યો. અસહ્ય ઉદ્દેશના અધિકારારૂઢ થયા પછી અયોધ્યાના રેસીડેન્ટે પુર્વની મૈત્રીનું કરારનામું રદ કરી જે નવીન કરાર નવાળું પાસેથી માન્ય કરાવી લીધા તેની મુખ્ય મરતો ગણીએ તો (૧) કેસ તથા અલાહાબાદ આ બે જિલ્લા કંપનીએ નવાખના અમલનીચે સોંપવા (૨) જનારસ, જોનપુર, ગાંધીપુર અને ચેતસિંગ રાજાના તાળાનો સર્વ મુલક મળીને ૨૩ લાખનો પ્રાન્ત નવાળે કંપનીને આપવો, (૩) નવાળે પાછલી ભાકી ચુંકાવી અંગ્રેજી લશકરના ખર્ચ માટે દર માસે રૂ.૬૦,૦૦૦ રૂપિયા આપવા, તથા અંગ્રેજોએ નવાખના પ્રાન્તનું સંરક્ષણ કરવું અમુક ઉદ્દેશના ગાંધી ઉપર આવ્યા પછી બ્રિટિશ રેસીડેન્ટે સંસ્થાનની સર્વ મિલકત તેને સોંપવાને બદલે તેની માને આવી તેણીને માટે જોકે સ્વતંત્ર જાગીર જનાવી આપી. આથી માતા પુત્ર વચ્ચે વિદેશધુરથો, અમકુદ્દેશોએ તેની મા પાસેથી દર લાખ રૂપિયા લીધા પછી પછી અંગ્રેજ રેસીડેન્ટે વચ્ચે પડનાથી અસહકારોએ અતઃપર તેને માને નહી સતાવાનો કરાર કરી આપ્યો. (૧૫ ઑક્ટોબર ૧૭૭૮) આ તકરારને લીધે અમકુદ્દેશોએ જૈનગાદ છોડી લખાને રહેલાય કયું અને તેની રાજધાની પણ ત્યાં આણી. આ પછીના ૬ વર્ષ અમકુદ્દેશોએ પોતાનો ગંગાકરભાર મરજી રીતિએ ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ નવાજના લશકરમાં ફેરફાર થઈ અંગ્રેજ રેસીડેન્ટે અયોધ્યામાં અતિ અશાન્તિ, દેશાવી. સ્વેચ્છાચારી યુગ્મીય લોકનું અયોધ્યામાં નેરર વધવાથી તેઓ જમીનનારો પાસેથી મરજી મુજબ પેસા ઉઠાવવા લાગ્યા. તેમણે વેપાર શરૂ કર્યો અને જહાતની વચુવાન પણ તેમ જોઈ કરવા માંડી. (આયર્વિન અને હેનરી હોર્ડેન્સ) આથી એનરેશીય નેન્ય નારાજ થઈ બંદ કયું. આ સર્વ બાંનગાદમાં નેન્યનું ખર્ચ થઈ કંપનીની ભાકી નવાખ માંડી. આ સમયે કંપનીની નાણું મંજૂર થી રિયલિ અત્યંત કઠોડી હોવાને લીધે વોરન હેસ્ટિન્સે નવાખને; મગે તે રીને પણ ૫૫ લાખ રૂપિયા રોકડ અને ૨૦ લાખ રૂપિયાની; રકમ ચેડા દિવસમાં આપવા માગતી; ફરી હેસ્ટિન્સે કારીના નેનસિંગ રાજા સાથે; અત્યંત ભુલમી; વર્તણુક માવાવત. થી કાચીમાં ૧૭૮૧ના યોગદમાં બંદ થયું. આ બંદમાં અયોધ્યાની; નેમમીના હાથ; હતો એવો ખોટો પુરાવો હેસ્ટિન્સે તેનાં મિત્ર, ઇંગ્લેન્ડની મદદથી; ઉપજા કરી તેમની અગિર તથા; અંપતિ; મુદ્દ અમકુદ્દેશાની મારજી નિંદા પણ જાગી; કરવાનું હાથ મૂકે કયું. તખતના રેસીડેન્ટે; મિલકતને તથા હેસ્ટિન્સની કુપાથી પ્રધાનપદ માણુ કરતા મારદ ફેર નેનખને

તે પકડાનરીન સ્ત્રીઓપર તથા તેમના વૃદ્ધ દારપાલ પર ભુલમ કરી તેમની પાસેથી ૭૫ લાખ રૂપિયા કલ્લંચા (ભુલો મિ. મિલનો ઇનિહામ). આ જનાવ ૧૭૮૨ માં જન્યો. આવી રીતે હેસ્ટિન્સની કાર-કીર્તીમાં અયોધ્યાના રાન્ય કારભારમાં ગેરવ્યવસ્થા થઈ સર્વત્ર હાહાકાર વર્તી રહ્યો. કેપ્ટન મોલવર્ડસ કહે છે કે ૧૭૭૪ માં મુનઉદ્દોલની કારકીર્તીમાં આયોધ્યા પ્રાન્ત અતિશય સમૃદ્ધ હતો. તે ૧૭૮૩માં વેરાન ખેરાન થઈ ગયો. પોતાનો નિલાવ યતો નથી એમ સમજી અસહકારોએ તેની તકરારો ગવર્નર જનરલ તરફ સપાત મોકલવાનું ચાલુ રાખ્યું. ત્યારે ૧૭૮૪ માં સૈન્યની એક હુકકી કરી જાત કદેલી અગિરનો કેટલોક ભાગ છુટો કર્યો. પછી ૧૭૮૭ માં કોર્નવાલિસે, યુદ્ધાવીય લોકોનો ભુદો ભુદો ખર્ચ મળીને નવાખને દરસાલ જે ૮૪ લાખ રૂપિયા આપવા પડતા હતા તે ખર્ચ કરી કરી લશકરી ખર્ચના ૫૦ લાખ રૂપિયા ચુકવર કર્યા તથા રેસીડેન્ટે સંસ્થાનના અત્યંત કરવામાં બિલકુલ હાથ ધાલવો નહિ એમ કસાનું ત્યાર પછી છીડે વર્ષે લખાનેમાં ગવર્નર જનરલના જોન્ટ તરીકે દરસાલ ૧૦ લાખ રૂપિયાની નિમલકને એક અધિકારી હતો તેની જગા કરી કરી અને કંપનીના નામ હેઠળ કેટલોક યુદ્ધાવીય વેપારીઓએ અયોધ્યામાં જે હુકપ્રાપ્ત કર્યા હતા તે માર્ગે એથી લીધા. નવાખ અમકુદ્દેશો માથે કોર્નવાલિસે જે કરારનામું કયું તે પ્રમાણે રાન્યવ્યવસ્થા માણુ રિયંગે મુખી મરજી રીને ચાડી, અને નવાળે ટિકાવનરાય તથા ઝાલાવ નામના પે હિન્દુ મુન્દાઓની મદદથી પણ લોકાપયોગી કાર્યો કરી પ્રત્નનો અમતોય નષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ પાંડી જાગે ૧૭૮૫ માં કોર્નવાલિસની જગ્યાએ મર જોન ઝોર ગવર્નર જનરલ તરીકે આવ્યો ત્યારે તેણે અયોધ્યા ઉપર અંગ્રેજ નેન્યમીયકે ફરીથી પતા લખાને અધિક તરફથી ખર્ચ તારો નામ તરજત હુમેન નામના એક મુખ્ય માનને નવાજની ઇચ્છાવિરુદ્ધ તેમો દિવાન જનાવ્યો. આથી નવાજના મનને આપાત થવાથી તે માટે પડ્યો તથા અંપતિપનાર દરના ના પાડવાથી તે આખરે ૨૧ માર્ચ ૧૭૮૭ ના રોજ મરજી પડ્યો. અમકુદ્દેશો મિનિલો, વિપલમન પણ દાનરીર તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેણે લખાને મદદનો મેગ પડ્યો વપાયો.

અનઅનરી [૧૭૮૮-૧૮૧૪] :—અમકુદ્દેશના મરજી પડી તેના મે અમકુદ્દેશના અંતરીન ગાંધી પર અમકુદ્દેશમાં અમકુદ્દેશના કારકીર્તીમાં અવર્નર જનરલે નિર્માન રિવાન

અફઝુલ હુસેન જે પૂર્વે મુન્શીફદારના ખીન્ન પુત્ર સાદતઅલીના શિક્ષક હતા તે તેણે વલ્લરઅલી ઉપર વિવિધ પ્રકરના અસત્ય આરોપ મૂકી ગવર્નર જનરલ મારફત પોતાના બુના શિષ્ય અને અસક્ષ હોવાના ચોરમાઈ લાઈ સાદતઅલી જાનને ગાદી પર ઘેરાડાયો [ઈ. સ. ૧૭૨૮] તેણે અંગ્રેજો સાથે નવીન કરાર કરી તેમને અલાહાબાદ તથા ફતેગઢ નામના બે મજબુત કિલ્લા આપ્યા; તથા ૭૫ લાખ રૂપીયા દરસાલ આપવાના કબૂલ કરી વધરામાં ઉપરુક્ત કિલ્લાઓની હુસ્તી માટે ૧૧ લાખ તથા પોતાના રાજપાદેહાણુ પ્રીત્યર્થે ૧૨ લાખ રૂપીયા આપ્યા. અંગ્રેજોએ અયોધ્યા પ્રાંતના રક્ષણની જવાબદારી પોતાને શિરલીધી. ચાર વર્ષ પછી જમાનચાહ દુરાણીની સ્વારીની ખીકથી રોકિલાખંડમાં તથા અયોધ્યા પ્રાંતમાં ભારે ખગમખાટ થઈ રહ્યો. તથા આ નફને લાભ લઈ ગિંધીયા કાચ આ પ્રાંતઉપર સ્વારી કર્યો એવી ખીક લાગતી હતી તેથી અંગ્રેજો ૧૮૦૧ માં નવાબ પામેથી એક નવીન કરાર કરાવી લઈ તેની પાસેથી સૈન્યના ખર્ચ માટે ગોરખપુર અલાહાબાદ, અલ્મગઢ, ફતેગઢ, કાનપૂર, ઈટાવા, મૈનાપુરી, કશ્કાળાદ, વારતી વગેરે મળીને એક કરોડ ૩૫ લાખ રૂપીયાની વચૂકાતનો પ્રાંત સર્વ હક્ક સાથે કબાની લીધો. તથા ગાદીગો પ્રાંત સાદતઅલી પાસે વંશ પરંપરાના હક્કથી રહેશે એમ દરખુસ્તે તેની પાસે માત્ર ધિરશિરાન્યવેષિત અયોધ્યાનો પ્રદેશ રહ્યો. સાદતઅલી ૧૮૧૪માં મરણ પામ્યો. તેની કારકીર્તીસંબધી કનલ મેઈન્ડ્રુએ એવું લખ્યું છે કે તેની રાજ્યવ્યવસ્થાથી લોક ઘણા સુખી અને સુતેાવી હતા. રાજ્યની પડતર જમીનો ઠેકાણે ખેંદી. અને ગાઢવસ્તીવાળા પ્રાંતમાંથી વસ્તી ત્યાં ગઈ, તેણે જમીન મહેસૂલ કમચૂપે ઉપશવવાની પદ્ધતિ અમલમાં આણી. એકદર રીતે બેળાં સાદતઅલી તેના મરણ પછી રાજતનોના મિત્રતરીકે પકાયો. તેણે રાજપ્રતો ખાનના સંપૂર્ણ ભરેલા મૂક્યા હતા. તેના મરણ મમયે તેના ખજાનામાં ૧૪ કરોડ રૂપીયાની શિલ્લક હતી.

ગાલુઉદ્દીનહૈદર [૧૮૧૪-૧૮૨૭]:—૧૮૧૪માં સાદતઅલીજાનને પુત્ર ગાલુઉદ્દીન હૈદર ગાદીઉપર આવ્યો. ગાદી પર આવતાં વારજ તેણે પોતાના નામના શિક્ષક પાડ્યા. ઈ. સ. ૧૮૧૪ ની નેપાળની લડાઈના પ્રસંગે તેણે અંગ્રેજોનાં નેપાળની તળેટીનો સુલક તથા બૈસગઢ કિલ્લા ગિદા સળી તેમને બે કરોડ રૂપીયા છ ટકા વ્યાજે આપ્યા. ૧૮૧૬ માં દિલ્હીના પાદશાહ અંગ્રેજો તરફ બેવફાઈર છે એમ લાગે, વાથી તેની પાદશાદત ઠગી કરી લખાના વંચરને

લાઈ હેસ્ટિંગ્સે પાદશાહની પદવી આપી. પણ દિલ્હીની ગાદીનું આ અપમાન સુસમમાનને અસહ્ય લાગવાથી આ પદવીનો ફેરફાર કાઢીને માન્ય કર્યો નહિ. પછી ૧૮૨૫ માં અફઝેશની લડાઈના પ્રસંગે તેણે ફરીથી હોઠ કરોડ રૂપીયા વખાંરે અંગ્રેજોને, કરજે ધીયા. ગાલુઉદ્દીને અંગ્રેજોને પૈસાની તથા લશ્કરી મદદ વારંવાર આપી તેથી અંગ્રેજો તેનાઉપર ખુશ હતા. તે ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યો.

ના સિરુ ઉદ્દીન હૈદર (૧૮૨૭-૧૮૩૭):—ગાલુઉદ્દીન પછી તેનો ગદફૂલ પુત્ર નાસિરુદ્દીન અધિકારી રૂઢ થયો. તેણે અંગ્રેજ રીતરિવાજનું અનુકરણ કરવામાં ઘણા પૈસા ઉચ્ચંધા. તેના હુવંતનથી કંપની સંસ્કાર તેને પંદ્રાણ કરી રાજ્યવ્યવસ્થા પોતાને કળજે કરવાની તૈયારીમાં હતી તેવામાં ૭ જુલાઈ ૧૮૩૭ ના રાજ વિપનો ભોગ થઈ તે અણપાયો મરણ પામ્યો. તેના મરણ સમયે ૧૪ કરોડ પૈકી ફક્ત ૭૦ લાખ રૂપીઆજ શિલ્લક રહ્યા હતા.

મહમદ અલીશા (૧૮૩૭-૧૮૪૨):—નાસિરુદ્દીન પછી તેના એક ચોરસ પણ અમિત્ર પુત્ર મુલ્તાનનને નામિરુદ્દીની માથે ગાદીપર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ નાસિરુદ્દીનની તેની દુલાદી નામની વારાંજનાના ખાનજહા નામના પુત્રને ગાદી અપાવવાની ઈચ્છાથી, અતે મુલ્તાનન મારો ચોરસ પુત્ર નથી એવું રેસિડન્ટને જણાવી મુકેલું હોવાથી, રેસિડન્ટે વચ્ચે પડી નાસિરુદ્દીનના કાકા નાસિરુદ્દીલાને મહમદઅલીશાના નામથી ગાદીપર બેસાડયો. આને ગાદીપર બેસાડતી વખતે અંગ્રેજો ૧૮૦૧ ની સાલના કરારવિરૂદ્ધ અયોધ્યા ઉપર ૧૬ લાખ રૂપીઆનો નવીન લશ્કરી ખર્ચ લાદવાનો પોતાનો હેતુ સાધી લીધો. મહમદઅલીશા ૧૮૪૨માં મરણ પામ્યો.

અમલદાર અલીશાહ (૧૮૪૨-૧૮૪૭):—મહમદઅલીશાહ પછી તેના પુત્ર અમજદઅલીએ ગાદીઉપર આવી ૧૮૪૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે વિપથી નિવડવાથી તેની કારકીર્તીમાં અયોધ્યાની સ્થિતિ ઘણી ખરાડી હતી. તેની કારકીર્તીમાં સાર્વજનિક મહત્વના ખેતવો ગંધીએ તો ગોમતી નદી ઉપરનો લોખંડી પૂલ તથા કાનપૂર લખાના રસ્તો, હતા.

અમલદાર અલીશાહ (૧૮૪૭-૧૮૫૬):—અમજદઅલીશાહ પછી તેનો પુત્ર વાલુઅલીશાહો ગાદીપર આવ્યો. આજસુધી દિલ્હીસ્તાનમાં જે હૈદર્ય સની, હુવંત, વિપથી અને કતવ્યશૂન્ય રાજ્યો થઈ ગયા તેમાં વાલુઅલીનું નામ પ્રથમ મુકવામાં હરકત નથી. નાળેખુરુરાજ્યકરેલા તરફ ફેલેલા થવાથી સર્વ અયોધ્યા પ્રાંતમાં અંધાધુધી ફેલાઈ અને હરક પ્રાંતનો અધિકારીઓ રેવેન્યુચારી થઈ,

પ્રજા પર બુલમ કરવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૮૫૫ માં કર્નલ ઓર્મેસિ 'અયોધ્યાના' રાજ્યકરભાર સંભાળી જે રીપોર્ટ રજૂ કર્યો હતો તે ઉપરથી જણાય છે કે ૧૮૫૩-૫૪ સાલની એકંદર વસુલાત એક કરોડ વીસ લાખ રૂપિયા જેમા છતાં તે પૈકી કુલ ત્રીસ ચાળીસ લાખજ લખાને આવ્યા, તથા બાકીના મર્વા પ્રાંતપ્રાંતોના અધિકારીઓએ પચાવી લીધા. અયોધ્યા પ્રાંતમાંનું એકંદર ન્યાયખાતાનું ખર્ચ ૧૬૦૦૦ રૂપિયા હતું. અને સૈન્યની સંખ્યા ૬૦૦૦૦ હતી. છતાં તેનું વાર્ષિક ખર્ચ ૪૨ લાખ રૂપિયા હતું તેના રાજ્ય-કરભારમાં મુધારણા કરવા વારંવાર ચૂચવ્યા છતાં જ્યારે સુચનાનો અમલ થતો ન જણાયો ત્યારે છેવટે તા. ૪ ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૫૬ ના રોજ વાજુદઅલી-શહુને અયોધ્યાના બાદશાહનો ખિતાબ, દિલ્લિયુશ અને ગિબિઆપુર એ બે ઠેકાણું સ્વામિત્વ તથા વાર્ષિક ૧૨ લાખ રૂપિયાની નર-શપ્ત પસની નિમજૂક એટલું તેની પાસે સ્ટેવાઈ તેનું રાજ્ય ખાલમા કરવાનો કંપની સરકારનો ઉદ્દેશ તેને બહેર કરવામાં આવ્યો. પરંતુ નવાબે આ નવીન કારનામા પર સહી કરવા ના પાડવાથી તા. ૭ ફેબ્રુઆરીના રોજ તેને પદબદ્ધ કરી દેદ કરી કલકત્તા એકલકી દેવામાં આવ્યો.

અંગ્રેજી અમલ—ઈ. સ. ૧૮૫૬ થી નવાબને ૧૨ લાખ રૂપિયાની નિમજૂક કરી આપવામાં આવી, તથા વાજુદઅલીશહુને તેના મરણ સુધી (૧૮૮૭) અયોધ્યાનો બાદશાહ કહેવાયવાની પરવાનગી અપાઈ. પણ વાજુદઅલીશહુના મરણ પછી તે પદવી લઈ લેવામાં આવી તથા નિમજૂક પણ કમી કરવામાં આવી. ૧૮૫૬ માં બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભેડા પછી અયોધ્યા પ્રાંતમાં એક ચીફ કમીશનરશિપ નિર્માણ કરવામાં આવી; તથા લખાને, સિનાપુર, ફેલબાદ અને મુગતાનપુરમાં સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું.

આ પ્રાંત બ્રિટિશ રાજ્યમાં બેસવાથી ખાનદાન કુટુંબમાં ધણે અસંતોષ ફેલાયો. વાલુકદારેને કામ કરતાં બીક લાગવા માંડી. સીરતમાં ગંડોના પોકાર થતાં વારંવાર અયોધ્યા પ્રાંતમાં ૧૫ દિવસની અંદર જ બંદ થયું. માર્ચ ૧૮૫૭ માં દેનડીદારેને લખાનેમાં કામનો આજ્ઞા લીધી. તથા જેની તારીખ ૩૦ ના રોજ હિન્દુ સિપાઈઓએ બંદ કર્યો. બંદમાં પ્રથમ વાલુકદારેનો કમી પણ હાથ ન દેતાં. જુનાઈત આનંદમાં લખાનેમાંના બ્રિટિશ જનિકો ઉપર બંદખાંડેએ હુલ્લો કર્યો, તથા ૪ જુનાઈત દેજ દેનડીદારેને તોખેનો ગોળા તાગવાની મરજી પાળ્યો. આંદોલન તથા દેવડાક રમ ચહેંગરનો રોજ આ નૈન્યની

મદદે આવ્યા, પણ સૈન્યબળ પુષ્કળ ન હોવાથી નવેંગરમાં ફોર્સન કેમ્પમેલ મદદે આવ્યો ત્યાંસુધી તેમનો સંપૂર્ણ છુટકારો થયો નહિ. નવેંગરની રડ થી લારીએ અંગ્રેજોએ લખાને છોડી પોતાનાં જેસં છોકરોને કાનપૂર સ્થાના કરી લીધાં. એટલામાંજ નેપાળના પ્રધાનની મદદ મળવાથી ૮૦૦૦ ગુરખા લોકોની સહાયથી ગંડોખેરોના કડકે કડકા કરવામાં આવ્યા. ૧૮૫૮ ના ફેબ્રુઆરી માસના અંતમાં કેમ્પમેલે સાહેબ ગંગાપાર લઈ લખાને પર કુચ કરી. તેણે લખાને શહેર ઘણી મુશ્કેલીએ મેળવ્યું; તથા દિલ્લિયુશ વારો પોતાને કળેરે કર્યું. જૂન માસમાં મેગમના સૈન્યનો નાશ કરવામાં આવ્યો. આ કામમાં કપુરથગાના રાજા રણધીરમીંગતા સૈન્ય તરફથી પુષ્કળ મદદ મળી. ૧૮૫૮ ના નવેંગરમાં બળવાને સંપૂર્ણ વિનાશ થયો.

પ્રાચીન ખંડેશ તથા ઈમારતો—ગોંડામાં સાહેવ મહેનમાં પુષ્કળ યોદ્ધ તથા જૈન પ્રાચીન અવશેષો છે. અહીંજ પ્રાચીન ગ્રાવસ્તી શહેર હોયું બેઈજી. અયોધ્યાનાં સર્વ દેવાલયો અર્ધાચીન કાલના છે. બાકુરેજમાં મેયદ સાલારની કબર છે. અયોધ્યામાં બાગરની કબર તથા સુરવંશના પદાલોએ બાધેલી ઈમારતો છે. ફેલબાદ તથા લખાનેમાં અયોધ્યાના રાજ તથા નવાબોએ બાંધેલી ઈમારતો છે.

લોક વર્ણન—અહીંની લોકવસ્તી દુનિયાંના સર્વ ભાગ કરતાં વધારે ગીચ છે. લખાને નિઝામાં દર ચૌ. માર્ચલે સસસરી ૮૨૮ લોક રહે છે. આથી હવે આમામાં તથા વગાહનિમાં લોકોએ જવા માંડ્યું છે. આ પ્રાંતમાં લખાને, ફેલબાદ અયોધ્યા બાહદેય, સીનાપુર, શહબાદ, ઇલાહી ગાંડાં શહેરો છે. આ પ્રાંતમાં લગભગ અર્ધા હિન્દુ અને અર્ધા મુનડગાની ધર્મોના લોકો છે. રહેણ નિઝામાં પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાની ભાષા તથા બીજે ક્ષેત્રે અયોધી ભાષા બોલે છે. આ પ્રાંતમાં શ્રાવણ તથા રજપુત લોક દળને અડકતા પળ નથી.

અગારાગાદશી ફેલબાદ અને લખાનેમાં ફેલબાદ રજા તૈયાર રજા આપ્યા છે. આપ અને દલિત-ખંડ એટલે જે મુજબ રજો છતાં બીજી પારી રજ્યોએ ચાલુ છે.

આ રાજ્ય દ નિઝ—૧૮૫૬ માં અયોધ્યાનાં રાજ્ય ગણતરા કરવામાં આવ્યું ત્યારથી ૧૮૭૭ સુધી અયોધ્યાના કારકાર અલગ રજો. પણ તે વર્ષમાં અયોધ્યાના ચીફ કમીશનરની તથા 'વર્ગ' પ્રાંતનાં શહેરોનંદ અવર્ન-ની જગ્યા અલગ કરવામાં આવ્યો.

અહીના અધિકારીને વાયવ્ય પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર તથા અર્થોધ્યાનો ચીફ કમીશનર એવું સંયુક્ત નામ આપવામાં આવ્યું. પછી ૧૯૦૨ માં ચીફ કમીશનર નામ દાદી નાખી સર્વ પ્રાંતને આર્થ-અર્થોધ્યાનો સંયુક્ત પ્રાંત એવું નામ આપ્યું. ૧૯૨૧ માં નવીન મુધારેલા કાયદો અમલમાં આવ્યો ત્યારે સંયુક્ત પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ગવર્નર થયો.

એકંદર ૩૬,૭૨૧ ખેડાણ જમીન પૈકી ૨૩,૫૪૩ ખેડાણ પ્રથમ આ પ્રાંતના તાલુકદારો પાસે હતી. ૧૮૫૬ માં ૨૩,૫૪૩ ખેડાણ પૈકી ૩૫ લાખના ઉત્પન્ન-વાળી કુલ ૧૩,૬૪૦ ખેડનો તાલુકદારોનો હુકમીકારવામાં આવ્યો. પણ ૧૮૫૮ માં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસાર પછી સર્વ યોજના બદલી નાખવામાં આવી; માલકીના સર્વ હુકમો લઈ લેવામાં આવ્યા. કુલ પાંચજ તાલુકદારો રાજનિષ્ઠ દીસી આવવાથી તેમના માલકી હુકમો કાયમ રાખવામાં આવ્યા. તેમને સરકારવાર કાયમનો નક્કી કરાવવામાં આવીને તેમને બીજી વધારે બક્ષીસ આપવામાં આવી. બીજા જે તાલુકદારો શરણે આવ્યા તેમને હાથ અપાઈ. ૧૮૫૬ માં ૨૨,૬૫૮ ખેડ તાલુકદારોને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા. આ તાલુકદારો પૈકી ઘણા ખરા જ્ઞાનદાન કુર્બાનના ન હતા. સાદતઅલીખાન નવા-બાના વફદાર પ્રધાન અક્કમાસઅલીએ સર્વ તાલુકદારોને પોતાની હુકમત નીચે આણ્યા હતા. ૧૮૫૬ માં જેમને કાયમના તાલુકદારો બનાવવામાં આવ્યા તેમને તે પ્રમાણે સર્વદો આપવામાં આવી તથા ૧૮૬૮ માં 'ઝોઇ ઇસ્ટેટ એક્ટ' પસાર કરવામાં આવ્યો. જે જે ઇસ્ટેટમાં હેવું તથા ગવ્યવસ્થા હતી તેના માટે 'મેનેજર' નીમવામાં આવ્યો તથા તેમના વિકલ્પ ('કલ્કી' અથવા દિવાની દાવા ચલાવવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું; અને બાજનો દર છ અથવા તેથી ઓછો રાખવામાં આવ્યો. ૧૮૭૬ માં બ્રિટિશ સરકારે આ તાલુકદારોને ૫ ટકા બાજે વીસ વર્ષના કરારે રકમ પીરી.

ખેડુ તેની રિથિતિ:—અર્થોધ્યા પ્રાંતમાં જમીનદાર તથા સરકાર, તથા જમીનદાર અને તેમના ખેડુત વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધોને પ્રશ્ન થયો. શુભવણ ભરેલા હતા. ૧૮૫૬ ના બંડ પછી અંગ્રેજ સરકારે આ પ્રાંતના જમીનદારોને, સરકાર તમારી જમીન ઉપર ખેડુતોને વહિવટનો હુકમ સ્થાપવા દેશે નહિ એવું અભયવચન આપી મુકયું હતું. આ અભય-વચનથી પરિણામમાં દુષ્પરિણામ ટાળવા માટે ઇ. સ. ૧૮૮૬ ની સાલમા 'ઝોઇ રેન્ટ એક્ટ' નામનો એક કાયદો પાસ કરવામાં આવ્યો. તેથી જમીનદારો પોતાની જમીનની સાથે દર સાત વર્ષે દર રૂપીએ

એક આનોગી વધારે વધારી શકતા નહિ. ઉત્તર-અર્થોધ્યા પ્રાંતમાં વસ્તી ઓછી છે. તેથી ત્યાં આ કાયદો રાજ્યરીતે અમલમાં આવી શક્યો. પણ દક્ષિણ અર્થોધ્યા પ્રાંતમાં લોકવસ્તી ગાંઠ હોવાથી ત્યાં જમીનની માગણી પુષ્કળ હોય છે. ૧૮૮૫ ના કાયદાપ્રમાણે જમીનદારો પોતાની જમીનની સાંચમાં યોગ્યતા પ્રમાણે વધારો કરી શકતા નહિ. પણ તેઓ સાત વર્ષ આખરે અગાંઠ સૂચના આપી પોતાના ખેડુતો પાસેથી જમીન કબજે કરી શકતા તેથી તેઓ બુના ખેડુતપાસે જમીન ચાલુ રાખવા અથવા નવીન ખેડુતને જમીન આપવા બદલ તેમની પાસેથી નજરાણું લેવા લાગ્યા. આનું પરિણામ એવું આવ્યું કે અનેક ખેડુતોની જમીન જ્યાંથી તેમને ઘેર ઘેર મીખ માગવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને કેટલાકને બેહુલ બાજ આપી હેવું કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. આ ત્રાસ દૂર કરવા ૧૯૨૦ ના ચોમાસામાં પ્રતાપગઢ જિલ્લામાં પ્રથમ 'કિસાન સભા' સ્થપાઈ; તથા તે ચળવળ ત્યાંથી રાયબરેલી તાલુકામાં તથા બીજે રાયબા પ્રસરી. ૧૯૨૧ ના બંનેવારી તથા માચ માસમાં રાયબરેલી તથા ફૈજાબાદ જિલ્લામાં તોફાન થયું. તેથી એક ગાળુ જમીનદારો મરણ મુજબનો સમયે ખેડુત પાસેથી જમીન સ્વાધીન કરી શકે નહી અથવા નજરાણા તરીકે મોટી મોટી રકમો લઈ શકે નહી, અને બીજી તરફ જમીનદારો પણ પોતાના ખેડુતોપાસેથી ચોચ સાંચ લઈ શકે તેવી રીતે ૧૯૨૧ માં સંયુક્ત પ્રાંતની ધારાસભામાં પાછલા કાયદાઓમાં મુધારો કરવા એક કરાવ કરવામાં આવ્યો.

૧૯૦૫ માં ભુડીશીઅલ કમીશનરની મદદે એક મદદનીશ ભુડીશીઅલ કમીશનર નીમવામાં આવ્યો; તથા પાંચ વર્ષ પહેલાં લખાઈમાં એક સ્વતંત્ર વીધા પીડ સ્થાપવામાં આવી.

[સંદર્ભ:—સ્લીમન, જર્ન ઇન ઝોઇ; આય-વિન, ગાર્ડન એન્ડ ઇન્ડીઆ; પારસનીસ અર્થોધ્યાનો નવાબ; પેપર ઓફ રેલેટીવ હુ અંડર પ્રોપ્રાયટરી રાઇટ્સ એન્ડ ધી કંટ્રીવેટર્સ ઇન ઝોઇ; એડમીની-સ્ટ્રેશન રીપોર્ટ યુનાઇટેડ પ્રોવીન્સેસ (૧૯૨૧-૨૨) ઇંપીરીઅલ ઝેડેટીઅર.]

તાલુકદારી:—અર્થોધ્યાની તાલુકદારીનું ક્ષેત્ર ફૈજાબાદ, ગોડા, સુલતાનપૂર, ગારાબાંડી, તથા લખાઈ જિલ્લાઓમાં પસરેલું છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૭૬૨ ચો. માઇલ છે. તેને બ્રિટિશ સરકારને ૫ લાખ રૂપીઆ ખંડણી ભરવી પડતી અને તેની એકંદર આવક ઇ. જ. મા. ડુસારે ૧૧ લાખ બતાવી છે. અખતાવરસિંગ આ તાલુકદારોના સંસ્થાપક હતા. તે અર્થોધ્યાના નવાબ સાદતઅલી ખાન પાસે પ્રથમ

થોડેસ્વારની નોકરીમાં રહ્યો. તેનો ઉદ્ધવ બહુ જલદી થયો. મહામંદઅલી શહાએ તેને રાજાનો ખિતાબ આપ્યો તથા ફૈઝાબાદ જલ્લાની મહાદોના જમીનદારી પ્રાદાલ કરી. અયોધ્યા સંસ્થાનમાં જામનાવરસિંગ પ્રહલાદ નંબરનો સરદાર થયો તથા ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં સર વિશ્વમ સ્વીમને જ્યારે અયોધ્યા સંસ્થાનની તપાસણી કરી ત્યારે એજ તેની સાથે હતો. તેના નાનો ભાઈ દર્શનસિંગ પણ ઉચ્ચ પદે ચઢ્યો હતો. તે ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યો. તેના ત્રણ પુત્રો પૈકી કૌથી નાના માનસિંગે પણ અયોધ્યાના દરબારમાં મહત્વનાં કાર્યો કર્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૫૫ માં જામનાવરસિંગ અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેથી સર્વ માલમતા માનસિંગનેજ મળી. પછી અયોધ્યા સંસ્થાન ખાલસા થવાથી માનસિંગની ઘણી ખરી મીલકત લઈ લેવામાં આવી, અને જ્યારે ૧૮૫૭ માં બંડ થયું તે વખતે માનસિંગ ફૈઝાબાદમાં રોકાઈ ગયો હોત પરંતુ પછીથી તેને યુરોપિયન ફૈરં છોકરાંને સુરક્ષીત રથે પહોંચાડવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું અને પછીથી તેને સુકત કચો, આ કામ કર્યા પછી પાછો ફરીથી તે બંડખોરોને મળ્યો. પરંતુ ઔદામ સાહેબનો હાક સાંભળી તેણે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો અને ફરીથી અંગ્રેજોનાં ફૈરં છોકરાંનું રક્ષણ કરી, ખાંતમાં બંડ બેસાડી દેવામાં અસુધ મદદ કરી. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં તેની જમીનદારી તેને પાછી આપવામાં આવી તથા તેણે આપેલી મદદના બદલમાં તેને 'મહારાજા'નો ખિતાબ તથા મહારાજાની જાત કહેલી મીલકત આપી. તે ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેના યોગ સર પ્રતાપ નારાયણસિંહને આ તાલુકદારી મળી. તેણે વડી તેમજ ખાલીક કૌન્સિલમાં સારું કામ કર્યું હતું એ ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં મરણ પામ્યો.

શહેર :—એ સંયુક્ત પ્રાંતમાંના ફૈઝાબાદ જિલ્લામાં આવેલું છે. તે ૨૬° ૪૮' ઉત્તર અક્ષાંશ ઉપર અને ૮૨° ૧૨' પૂર્વ રેખાંશ ઉપર છે. આ ગામ ગોઆ (ગરબ) નદીના દક્ષિણ તીર ઉપર આવેલું છે. આ ગામ રાષ્ટ્રિય રોડ નં. ૨૨ થી ૨૩ કી. મી. દૂર છે. ૧૯૦૧ માં મુબારક રાજાની હતી.

પ્રાચીન ઇતિહાસ :—આ ઘણું પ્રાચીન શહેર છે. હાલમાં પ્રાચીન શહેરનાં અવશેષ હવામાં નથી. કેટલાક હિસાબોને જાણ પ્રાચીન શહેરના મરબતો જાણ છે એમ જાણવામાં આવે છે.

પ્રાચીન કાલમાં અયોધ્યા ઘણું વનવંશી શહેર હતું. આ નગરી પ્રથમ વૈશંપયન મુનિ (ઈ. મ. પૂર્વ ૧૩૬ માં) દ્વારા મહે રવાની હતી એવું

કહેવાય છે. અંધોમાં બે કે આ કોસલ દેશની રાજધાની હતી તેટલોજ માત્ર ઉલ્લેખ છે છતાં ઇંદ્ર પ્રસ્થની પૂર્વે દિશાલેક્ષી બે કોસલ દેશ થાય છે તેમાંના આગેય કોસલનીજ રાજધાની આ હોવી જોઈએ. સૂર્યવંશી પદ માં રાજા દશરથના સમયમાં આ નગરી ૧૨ ચોજન લાંબી તથા ૩ ચોજન પહોળી હતી એવું વલ્મીકી રામાયણમાં લખ્યું છે. (બાલકાંડ સર્ગ ૫). આજ અંધમાં આગળ (ઉત્તર કાંડ સ. ૧૧૧) એવું વર્ણન છે કે દશરથના મરણ પછી તેના પુત્ર રામે આ નગરીમાં ૧૧ હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને સ્વધામ જાતી વખતે આ નગરીના દરેક પ્રાણિમાત્રને પોતાની સાથે લીધાં તેથી આ નગરી ઘણા કાલ સુધી સૂન્ય પડી રહી હતી; પરંતુ પછી આગળ ઉપર સૂર્યવંશીય ત્રયલ નામના રાજાએ તેને ફરીથી વસાવી. રામાયણના પ્રારંભમાં આ શહેરનો પ્રાચીન વૈશંવ વર્ણવેલો છે. છેવટના ચોટલે ૧૧૩ માં રામસુમિત્રના પછી અયોધ્યા શહેર ઉત્તર કાંડ પડી ગયું અને રાજકુટુંબ નાટ્યપ્રાય સ્થિતિમાં આવી પડ્યું. આજ ૨૦ કુટુંબનાં વંશજમાંથી ઉદેપુર, જયપુર વગેરેનાં કુટુંબો ઉદભવાં એવું બો કુટુંબના વંશજોનું માનવું છે. અયોધ્યાની જલ્લાજાતી પુનઃ ઉત્થાનના નવ વિક્રમાદિત્યના સમયમાં આવી એવી દંતકથા છે. પરંતુ આ વિક્રમાદિત્ય કયો અને કયા સમયમાં થયો એ નિશ્ચિત કરી શકાતું નથી. ગૌડકાંડમાં અયોધ્યા શહેરની મહત્વના વધારે ન હતી તથા તે સમયમાં કોસલની રાજધાની માદેન તથા આવૃત્તિ (સાવર્ણિક) સાહેબની ઉત્તરે ૪૫ માર્ગ ઉપર (ચિનપ ૨. ૧૪૭) શહેરમાં હતી. સાહેન શહેરની ચોક્કસ જગ્યા હવે સંશોધકોને જાણ નથી. તથાપિ પ્રાચીન અયોધ્યા શહેરના જાણ આગળજ આ શહેર વસેલું હોય તેવી એવું કેટલાકનું માનવું છે. પરંતુ જુદા સમયમાં આ ગતિ શહેર અસ્તિત્વમાં હોવાનો ઉલ્લેખ હોવાથી તે એકમેકની પાટામાં પાટાના વધારે સાંભળ છે. ઈસવી મનના પ્રારંભમાં અયોધ્યામાં નથા તેની આનંદાસ એક સ્વર્ગ રાજકુટુંબનો અમત્ર ચાલુ હતો એવું જમીનમાંથી જલ્લા જાણ ઉપરથી માલમ પડે છે.

અંજોર પાટાના સમયમાં અયોધ્યા મુગળ સુબ રથ હતું. ૧૮ મી નીમમાં દેવતાક સમય મુખી અયોધ્યાના નગરાની રાજધાની અહીં હતી ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં મુઝફ્ફરઝાદે દેવતાકને પોતાનું સુબરે હાલુ બનાવ્યું તેથી અયોધ્યા શહેરની રાજધાની નાટ્ય નાટ થયું. હાલ ધર્મિક દિલ્લેજ આ ગામની મહત્વ રહેલું છે.

વર્ણન:—જે સ્થળે શ્રી રામચંદ્રનો જન્મ થયો તે સ્થળ રામકોટ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી દેકરીના એક ખુણા ઉપર બનાવવામાં આવે છે. ત્યાં આગળનો ઘણો ખરો ભાગ બાળકે ખાંધેલી મરુદ્દોમાં રાકાયેલી છે. બહારની બાલુએ એક નાનકડા ચણતણ પર એક મંદિર તથા રામની મૂર્તિ છે. અને આ તેનું જન્મસ્થાન છે એમ દર્શાવાય છે. પાંડોગમાં રહેજે મોટું એક બીરુ મંદિર છે. તે સ્થળે સીતાનું રસોડું હતું એમ મનાય છે. ગોત્રા ઉપર જે સ્થળે લક્ષ્મણ દત્તાત કરતા હતા ત્યાં એક મોટું મંદિર છે. શહેરમાં હનુમાનગઢમાં હનુમાનનું મંદિર છે. તે નાનું છે. છતાં તેનું ખાંધકામ મુંઢર હોઈ તેમાં હનુમાનની મંદિર મૂર્તિ છે. આ દેવાલયના આગળના ભાગમાં રામ, લક્ષ્મણ, સીતાની નાની નાની મૂર્તિઓ હોઈ તેમનું મંદિર પણ હેકરોનાનું છે. ગઢમાં જતાં પુષ્કળ પગથીયાં ચઢતાં પડે છે. આસિવાય ૧૮ તથા ૧૬ મી સદીમાં ખંધાવેલાં પુષ્કળ મંદિરો અહીં છે તે પૈકી તીકમગઢની રાણીએ ખંધાવેલી કનકલુવન નામની મુંઢર કમારત, નાગેશ્વર નામનું દેવાલય, દર્શન-સીંકુંનું મંદિર તથા અર્થાધ્યાના મહારાજાએ ખંધાવેલું એક નાનકડું સંગેમરમરી મંદિર સુખ્ય છે. અહીં પુષ્કળ જૈન મંદિરો પણ છે. તે પૈકી પાંચ દેવળ, પાંચ લીચેકરાની જન્મભૂમીના નિરન્મરણ્ય ૧૮ મી સદીમાં ખાંધવામાં આવ્યાં. જે સ્થળે રામાવતારનો અંત આવ્યો તે સ્થળે બાપેનું સ્વર્ગદ્વાર નામનું મંદિર તોડી પાડી ઓગળેળે બાદશાહે બાંધેલી મરુદ્દ દ્વાર ભાગી તુટી હાલમાં છે. બીજા એક ત્રેના-કા-કાંકેર નામના મંદિર ઉપર એજ બાદશાહે આવી એક બીજી મરુદ્દ બાંધેલી છે, તેમાં કનેજના રાજા જયચંદનો એક શિલાલેખ જડી આવ્યો છે. આ દેવાલય આગળની જગા ઉપર રામે યજ્ઞ કર્યો હતો એવી દંતકથા છે. સિવાય સુગલમાનો જેમને પૂજ્ય માને છે એવા નેહા, સેથ અને જોળની ત્રણ કબરો અહીં હોઈ છેવટની બે કબરોનો તો આઈની અકબરીમાં પણ ઉલ્લેખ છે. પાંડોરામાંજ મણિપર્વત નામનો એક માટીનો ઢગલો દેખાય છે. હનુમાને હિંમલયના કેટલોક ભાગ ઉપાડી અહીં આપ્યો અને તેને માણપર્વત નામ અપાયું એવી દંતકથા છે, તેવીજ રીતે રામકોટ નજારે ખંધાયો ત્યારે મન્નુરાએ ટેપલીઓ ખંખેરેલી માટીનો આ મણિપર્વત થયો એવી બીજી દંતકથા છે. ઘણું કરીને આ કોઈ એક સ્તંભનો અવશેષ હોય એમ જણાય છે.

ફેનામઠની મ્યુનિસિપાલિટી અર્થાધ્યાની વ્યવસ્થા રાખે છે. અહીં વેપાર બિલકુલ નથી એમ કહીએ

તો ચાલે. અહીં દર વર્ષે ત્રણ વખત માર્ગ-એમિલ-ગુલાઈ-આગષ્ટ, આક્ટોબર-નવેમ્બરમાં મોટી જગ્યા ભરાય છે. [ઇ. ગ.]

અર્થાકોંડા તિરુમલાય:— (મદ્રાસ) ત્રિચિનાપલી જિલ્લા તથા તાડકાનું એક ગામ ત્રિચિનાપલી શહેરની પશ્ચિમે ૩ માઈલ ઉપર આવેલું હોઈ લોકસંખ્યા (૧૯૦૧) ૧૫૫૦ હતી. આ કોંડાએ એક પુરાતન દેવાલય છે તથા તેમાં ઘણા શિલાલેખો છે. આ કોટળાંધી ગામ છે. આ કોટમાં નાનકડાં ગોમુખો હોઈ ગોમુખના ઉપરના ભાગમાં ગોળી જવા માટે ખાંડ રાખવામાં આવેલાં છે. પૂર્વ તરફ તોપગોળા હજી પણ નજરે પડે છે. ૧૭૫૩માં નવાબ તથા અંગ્રેજો વચ્ચેના યુદ્ધ દરમિયાન આ દેવાલયનો આશ્રય કોઈ કોઈ વખત લેવો પડ્યો. આને ઇતિહાસકાર ચોર્સ, અને વેકેટો નામથી ઓળખે તો. મહેસૂરના યુદ્ધમાં ત્રિચિનાપલિ પર તોપનો મારો કરી કેપ્ટન ડાલ્ટને એક સત્ર દેવાલયમાં વિશાન્તિ લઈ જીર્ણ કરી શહેર લીધું.

અર્થગાર, કરતુરિંગ:—હિન્દુ પત્રના તંત્રો. એ મદ્રાસના રહવાસી હતા. અંગ્રેજ કેળવણી લીધા પછી તેમણે રજીસ્ટ્રેશન ખાતામાં નાકરં લીધી, પણ ચોક્કસ સમયમાં તે છોડી વર્ષ કાયદાના અભ્યાસ તરફ વળ્યા તથા કોર્પોરેશનમાં વકિલાત શરૂ કરી. પછી કેટલાક સમય પછી તેમણે મદ્રાસ હાયકોર્ટમાં વકિલાત કરવા માંડી ત્યારીજ તેમની આમાનિક અને રાજકીય નિઃકળી-શરૂ થાય છે. ત્યારપછી તેમનો ' હિન્દુ ' પત્રના ચાલકસાથે સંબંધ થવાથી તેમણે વકિલાત છોડી સંપાદકનો ધંધો સ્વીકાર્યો. ' હિન્દુ ' પત્ર પોતાની માલકીનું કરી તેમણે તે પત્ર વીસ વર્ષ સુધી એવી હુ. શેઆદીથી ચલાવ્યું કે તે ઘણું લોકપ્રિય તથા પ્રમાણભૂત બન્યું હતું. ' હિન્દુ ' મદ્રાસનું એક દૈનિક પત્ર હતું. એટલુંજ નહિ પરંતુ તે જોડેકે અતૈકિક કક્ષમની એક દિવ્ય જોયેલના જ હોય એવો લોકચત્ર હતો. વળી તે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનું એક સુખપત્ર બન્યું હતું તેમજ તેનો પ્રાસ થયેલી, સર્વમાન્યતાનું તથા ટાઈમ્સ જેવી અંગ્રેજ પત્રની સરખામણીએ પોતાનાનું સુખ્ય કારણ અર્થગારની કતવ્યનિષ્ઠા હતી. ૧૯૧૭માં એની-ગીઝંટ બાઈએ સ્થાપેલી હોમરૂલલીગમાં તેમણે અથભાગ લીધો હતો. ગયા મહાન યુદ્ધમાં યુદ્ધસેનનું નિરીક્ષણ કરવા જે હિન્દી વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધીઓ હિન્દી સરકારે સુરોપ ચોક્કસ હતા તેમ અર્થગાર પણ હતા. ૧૯૨૦માં અસહકારની ચળવળ વખતે તેમણે ' હિન્દુ ' દ્વારા ઘણી મદદ કરી. છેલ્લાં કેટલાક વર્ષે સુધી ક. એન. માં

તેમનું વજન ધણું હતું. ક્રોએસે નિમેલી કાયદા-ભંગ કમીટીના સભાસદ તરીકે તેઓ ૧૮૨૨માં આખા હિન્દુસ્તાનમાં સાક્ષીપુરાવા લેતા લેતા ફર્યાદ; તેથી શરીરમુકૂતિ ણગરી તે કાર્યમાંજ તેમનો અત આપ્યો. (૧૨ ડીસેમ્બર ૧૯૨૩) મરણ સમયે તેમની ઉંમર ૬૪વર્ષની હતી. મરણ પૂર્વે કેટલાક દિવસ સુધી મુંબઈના ઇન્ડિયન જર્નલિસ્ટ એસોસિએશનના પ્રમુખ સ્થાને તેમની યોજના કરવામાં આવી હતી.

અમર, સર શેષાદ્રી (૧૮૪૫-૧૯૦૧):— મૈસૂરના એક દિવાન. તે મલબાર પ્રાંતમાંના પાલ-ધાટમાં રહેતા એક બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા. તેમણે કાલિકતની નિશાળમાં તથા મદ્રાસની પ્રેસીડેન્સી કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું હતું. પછી ભાષાંતરકાર તરીકે તેઓ સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયા. ૧૮૬૮ માં રંગાચાક્ દિવાનના હાથ નીચે તેમની મૈસૂરમાં ખાલી થઈ. ત્યાં ૧૩ વર્ષ સુધી સ્થૂલી જગ્યાએ કામ કરી ૧૮૮૧ માં સંસ્થાન જગ્યાએ પ્રવેશ રાજના તાબામાં આવ્યું ત્યારે શેષાદ્રી અમર રંગાચાક્ દિવાનના ડેપુટિ થયા. ૧૮૮૫ માં તેઓ દિવાન થયા. ત્યાર પછીનાં ૧૭ વર્ષ તેમણે સંસ્થાનની આર્થિક તથા ઔદ્યોગિક ઉત્તિ માટે ઘણી મહેનત કરી અને મહારાજ ચામરાજેન્દ્રે પણ તેમને ઘણી મદદ કરી. તેમણે આગગામીના રસ્તા, નહેરો, તળાવો, વહેણ તથા ખાણો વગેરેથી સંસ્થાનની સંપત્તિ પુષ્કળ વધારી તેની વસુલાતવ્યવસ્થા ઘણી ઉત્તમ રીતે ગોઠવી દીધી. ૧૯૦૦ માં તેમણે કામ છોડ્યું. ૧૮૯૩ માં તેમને કે. સી. આય. ઈ.ની ૫૮વી ક્રિસ્ટિયન સરકારે આપી. ૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૧ ના રોજ શેષાદ્રી અમર સ્વર્ગનાશ થયા. મૈસૂર સંસ્થાનમાં તેમને ઘણું માન મળતું અને તેમનું સ્મારક પણ એની રાજધાનીમાં બાંધવામાં આવ્યું છે.

અમર, સર તિરૂવરુર મુથુસ્વામી (૧૮૩૨-૧૮૮૫):—મદ્રાસ હાયકોર્ટ ના એક હિન્દુ ન્યાયાધીશ. તન્નવર નટ્ક વસુવાડી ગામમાં ગરીબ માળાપને પેટે ૨૮ વર્ષનારો ૧૮૩૨ ના રોજ તેમનો જન્મ થયો. ગરીબીને લીધે તેમના વિધવા માતૃશ્રીને મુથુસ્વામી તથા બીજા પુત્રને લઈને તિરૂવરુરમાં રહેવું પડ્યું. તિરૂવરુરમાં મુથુસ્વામી તાબાંવ શિખીને રસૂંના નાણાવલિને ત્યાં દરમાસે એક રૂપિયા પ્રમાણે પ્રગાર નોકરીમાં રહ્યા. આ અરજામાંજ તેની મા મરણ પામી. કામપ્રસંગે તેને તરૂંશીકર નાયકેન આદેશ પાસે જવું પડ્યું. તે પ્રસંગે આદેશનું કથાન તેને સહાયક હુશિયારી તથા સાક્ષી તરફ ખેંચાયું. ૧૮૬૦ ના માસે ૭ મેમ્બરની નીચી કોર્ટમાં તેની મા મરણ પામી. ૧૮૬૦ ના માસે ૭ મેમ્બરની નીચી કોર્ટમાં તેની મા મરણ પામી. ૧૮૬૦ ના માસે ૭ મેમ્બરની નીચી કોર્ટમાં તેની મા મરણ પામી.

પોતાના ભત્રિજાના સહાધ્યાયી તરીકે મદ્રાસની સર હેન્દી મૉટગોમેરી નિશાળમાં તેને મોકલ્યો. આ નિશાળમાં તેણે દર વર્ષે બક્ષિસે તથા શિષ્યવૃત્તિઓ સપાટાળાં મેળવવા માંડી. ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં તેણે મદ્રાસ ઇલાકાના વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષણમંડળ સર્વોત્કૃષ્ટ અંગ્રેજી નિળાંધ માટે રાજેશ્વ ૫૦૦ રૂપિયાનું ઇનામ મેળવ્યું. તેથી કરીને સર બલેકજંદર અર્જંથનાંટ તથા જસ્ટિસ હોલોવેનું કથાન તેના તરફ ખેંચાયું. ઇંગ્લંડ ૧૮૬૧ સિવિલ સર્વીસની પરીક્ષા આપવા તેમને મદદ આપવામાં આવી; પરંતુ બ્રાહ્મણ ધર્મ તથા વૈવાહિક સ્થિતિ આડે આવવાથી તેણે તે સ્વીકારી નહિ. તેથી તે હલકા દરબની સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયો; અને શિક્ષક, તન્નવરમાં ટ્રક્ટરકાર, ડેપુટિ એક્સચેન્જનલ ઇન્સ્પેક્ટર (૧૮૫૬) જેવી અનેક જગ્યા ઉપર તેની નિમણૂક કરવામાં આવી. આજ સમયે મદ્રાસ સરકારે વકિલાતની પરીક્ષા લેવાનું શરૂ કર્યું. પ્રથમ પરીક્ષામાંજ મુથુસ્વામી પહેલા આવ્યા તથા તેણે સર ટી. માધવરાવ જેવા પુષ્કળ વર્ણના અગ્રણી માણસોને હરાવ્યા. પછી મુથુસ્વામી ધીમે ધીમે ત્રીકોનારના જિલ્લા સુનસક, તન્નવરમાં ડેપુટિ કલેક્ટર (૧૮૫૬) હક્કિય કાનડાના સબજજ (૧૮૬૫) અને મદ્રાસમાં પોલિસ મેજસ્ટ્રેટ (૧૮૬૮) જેવા હોદ્દાઓ ઉપર ચઢ્યા. છેલ્લા હોદ્દા ઉપર હતા ત્યારે તેમણે મદ્રાસના વિશ્વવિદ્યાલયની વકિલાતની (બી.એલ.ની) પરીક્ષા આપી. આગળ ઉપર તેમને મદ્રાસની સ્કોલકાઝ કોર્ટના ન્યાયાધીશ નીમ્યા. અહીંથી ૧૮૭૮ માં તેમને હાયકોર્ટની એથમા લેવામાં આવ્યા. અને ૧૫ વર્ષથી પણ અધિક સમય સુધી તેમણે હાયકોર્ટના ન્યાયાધીશ તથા ક્રેધિત વખતે તે મુખ્ય ન્યાયાધીશ તરીકે પણ કામ કરી લોકમાં ઘણી જાણ મેળવી. ૧૮૭૭ માં વાર્ષિકરાયનું નિમંત્રણ સ્વીકારી દિલ્હી દરબરમાં ગયા. બીજે વર્ષે તેમને "સી. આય. ઈ." તથા ૧૮૮૩ માં "કે. સી. આય. ઈ."નું માન મળ્યું. પણ આ સંસ્કાર લોગવવા તે વધારે દિવસ ટક્યા નહિ. ૧૮૮૫ માં તેમનું એકદમ મરણ થયું.

પોતાના આધકારનાં કામે કરવામાં તેઓ સદા મગ્ન રહેતા હોવાથી બીજાં દોષાગમાં તેમનાથી લગ્ન અપાયા નહિ. પરંતુ મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયના કારભારમાં તે પુષ્કળ ભાગ લેતા. આ વિશ્વવિદ્યાલયના ૧૮૭૨ માં તેઓ સરકાર તરફથી ફેલો નિમ્યાવા હતા; તથા ૧૮૭૭ માં નિર્દેશના સભ્ય હતા. તે અંગ્રેજી કાદા વાગમય તથા તપસ્યનના ઉચા અભ્યાસી હતા. ૧૮૭૮ માં તેને ૮ મેમ્બરની નીચી કોર્ટમાં તેની મા મરણ પામી. ૧૮૭૮ માં તેને ૮ મેમ્બરની નીચી કોર્ટમાં તેની મા મરણ પામી. ૧૮૭૮ માં તેને ૮ મેમ્બરની નીચી કોર્ટમાં તેની મા મરણ પામી.

માયીન સંગીત, વેદાધ્યાય તથા સંસ્કૃત વાક્ય-
મની ખીંટ શાખાઓના તેમને શોખ હતા.

અમ્યલ રામુ રામભદ્ર—આ નિયોગી
પ્રાદુર્ય કરાપા પ્રાંતમાંના વૌદીમિદાના રહેવાસી
હતા. મિ. ઇ. આર. સુધામ્બુદય પંતુવુએ વૌદી-
મિદાને અક્ષતીનગર નામ આપ્યું છે. પરંતુ શિલા-
લેખ પરથી તેમજ પ્રતાપરૂપીય ગ્રંથ ઉપરથી એમ
જણાય છે કે, અક્ષતીનગર કેવા યક્ષીનગર એવું
નિઝામ સંસ્થાનમાંના વરંગળને કહેવામાં આવે છે.
તેથી કરાપા પ્રાંતમાંના વૌદીમિદા અને નિઝામ-
શાહીમાં અક્ષતીનગર એ જાણે ભિન્ન છે એવું રા. શં.
સા. પરશા તેમના તેલગુ વાડ.મયમાં લખે છે. આ
સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે, કારણકે તેલગુ ભાગવતના કતા
વોચ્છેરા પોતરાજની પણ આજ જન્મભુમિ છે.
રામભદ્ર મુમારી વરદાયાદીના શિષ્ય હોવાથી, વેણુવ
હતા. તે અક્ષતીના પુત્ર તથા પર્વતરાને પૈત્ર હતા.
તેણે નાનપણમાં વીરદાયવસ્ત્રાની નામના દેવાલય
ઉપર રઘુવીરશતક નામનું શતક રચ્યું. તે વિજય-
નગરમાં કૃષ્ણરાયના છેવટના કાલમાં ગયા અને તેને
રાયે સંકલકથાસારસંપ્રદાનું તેલગુ ભાષામાં કવિતા-
ગદ્ય ભાષાંતર કરવા કહ્યું, પરંતુ આ કામ પૂરું થયા
પહેલાં જ કૃષ્ણરાય મરણ પામ્યા. તેથી કવિએ એ
કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં માત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આ
કાવ્યના નવ ભાગ કર્યા છે. શ્રીરામ પુરૂષના ઇત્યાદીના
કુટુંબોની હકીકત લખેલી છે. આ કાવ્ય ઉપરથી આ
કવિની મામીકતા, ઉત્તમ પ્રકારની વર્ણન શૈલીવગેરે
શુભો દીસી આવે છે. આ કાવ્યમાં કેટલેક સ્થળે
વ્યાકરણ વિરુદ્ધ તથા છંદશાસ્ત્રવિરુદ્ધ પદો મળી
આવે છે. આ કાવ્ય તેણે ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં લખ્યું
શરૂ કર્યું હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. તે ધણે ગરીબ
હોવાથી તથા તેને લગભગ ૧૨ છંદક હોવાથી એ
વિદ્વાતા રામભદ્રના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. રામસંભુ-
લુણ્ય તથા એ, બંને સમકાલિન હોવાની એક આશ્ચ-
ર્યક પ્રસિદ્ધ છે. [શં. સા. પરશા તેલગુ વાડ.મય.]

અમ્યારાસ્ટ્રી—રામરાસ્ટ્રીની પછી થયેલા
પુનાના ન્યાયાધીશ. સવાઈમાધરાવની અરકીદીમાં
અમ્યારાસ્ટ્રી પૂનામાં પ્રસિદ્ધ થયા. સ્મૃતિ બાદુષ્કરને
નિદાલ કરવાનું કામ પણ વખતે તેમને સોંપવામાં
આપતું. તે દ્રવિડપ્રાણી હતા. શ્રાવણમાસમાં દક્ષિણ
આપવા અત્યંતના એક દરવાજા આગળ તે બેસતા.
આનું દક્ષિણ જોડેયવાતું માન બહુ ધોડાજ મહાન
સુરોને મળતું.

અરખ—આ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના એકુતોની
જાત દ્રાવિડ વંશની જણાય છે. ૧૬૦૧માં તેમની
વસ્તિપત્રમાં સંખ્યા ૭૬,૬૩૬ નોંધાય છે પૈકીના

ધણુ ખરા સંયુક્ત માન્યતામાં મળી આવ્યા. ૧૬૧૧ના
વસ્તિપત્રમાં મધ્યહિન્દુસ્તાનમાં ૨૫૨૬ અરખ
હતા. મધ્યમાં તથા વરાડમાં ૧,૦૦૦ તથા સંયુક્ત
પ્રાંતમાં ૮૪,૫૬૧ હિન્દુ અરખ તથા ૬૫ મુસલમાન
અરખ મળી આવ્યા. તેઓ બેકે પોતાને હિન્દુ
લેખાવે છે છતાં તેમનો ધર્મ વન્યધર્મનું જોક
સ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય. તેમની કુલદેવના દેવી
હોઈ તેને તેઓ બકરાને બલિ આપે છે. તથા આ
વખતનો સંસ્કાર હલકા દરજ્જાના પ્રાદુર્ય દ્વારા
કરાવાય છે. તેઓ ઘણાખરા હિન્દુ લેખાવે પાળે છે.
કર્વાચોથને દિવસે તેમના ઘેરા નાળચાવાળા માટીના
વાસણમાં પાણી જમીન ઉપર ફેડી ચંદ્રની પુજા
કરે છે. મધ્યહિન્દુસ્તાનમાં પ્રાદુર્ય તેમને ઘેર પુજા
કરવા જતો નથી. તેઓ સુખ્યાવે કરીને કદલદેવ
નામના સર્પદેવતાની ઉપાસના કરે છે.

મધ્ય પ્રાંતના અરખ—ચાંદા જિલ્લામાં તથા
વરાડમાં આ જાત પુષ્કળ મળી આવે છે. તેઓ
પોતાની ઉત્પત્તિ, એક વખત પરશુરામને જળો
કરડવાથી નિકળેલા લેહીથી ધર્મ જોગ જણાવે છે.
તથા યુધ્ધમાં તે મહદ કરી નહી તેથી અથવા તેની
પછી તેના ધનુષ્યવેર શિકાર કર્યો હોવાથી શાપ
મળવાથી તેમનામાં બેલેદ થયા. એક પેટા ભાગનું
નામ પાસી તથા બીજાનું અરખ એવું નામ પડ્યું.
આ લોકો પક્ષી પકડે છે તેમજ શિકારી પણ છે.
તેઓ હિન્દુ પદ્ધતિ પ્રમાણે લગ્ન કરતા નથી. તેઓ
હુકરો પાળે છે, મધમાંસ યથેચ ખાય છે પરંતુ
આમડાઓને ખડતા નથી. ચાંદાના અરખ ગોઠા
માંના અરખના નજીકના સગા છે. તેઓ સગાલ
વિવાહ કરતા નથી. તેઓ કુલાચાર પ્રમાણે ૩, ૪,
૫, ૬, ૭, ૮, અને ૧૨ દેવતાઓની પુજા કરે છે.
અને સમાન સંખ્યાના દેવતાઓની પુજા કરનારા
કુટુંબો અન્યેન્ય લગ્ન કરતા નથી. તેમની માટીયા
તેળામ, તેલલી, જોદામ, મહર્, સધામ વગેરે અવ-
ટકા દેવતાઓની સંખ્યા ઉપરથી પકી છે. આ
જાત ગોડ અને પાસીના સંબંધથી ઉત્પન્ન થઈ
હોવી જોઈએ એવો સંસેલ તથા હિરાલાલના મધમા
ઉલ્લેખ છે. તેમના સામાજિક રીતરીવાજો કનિષ્ઠ
હિન્દુઓની પ્રમાણે છે. તેમના લગ્નો હનુમાનના
મંદીર આગળ અથવા પાછલે વયે જ્યાં આગળ
હોળી ચેતાવવામાં આવી હોય તે સ્થળે કરવામાં
આવે છે. કન્યાનું શુદ્ધ રૂપ થી ૪૦ રૂપિયા હોય છે.
વિધવાના લગ્ન સગેયે વર વિધવાને ઘેર બાય છે.
ત્યાં વધુવરનું સ્નાન થાય છે, તેમને પાટલા ઉપર
બેસાડવામાં આવે છે તથા નજીક કપાસના
હોળા રાવે છે. વર પાંચ હરનું મણકાણું

મંગળસૂત્ર વધુના ગંગામાં ણાંધે છે. તેઓ મુતક એક દિવસ પાંગે છે. [સેન્નસ રિપોર્ટ; રસેલ અને હિસાલોલ-કાન્ટ એન્ડ ટ્રાઈબ્સ ઈન સી. પી. એ. રિ. એ.]

અરગી:—(હૈમ્બર સંસ્થાન) ગિમોગા નિહાના તીર્થહુદલી/તાલુકામાં (ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં) પાંડલોક્સ'ખ્યાવાળું એક ગામડું. આ ગામડું પૂર્વ મલે-રાજ્યની (ટોંગરી રાજ્ય) રાજધાનીનું સ્થળ હતું. આંકુલચના અમલમાં હુમળના ગાંતર રાજ્ય આ ભાગ પર રાજ્ય કરતા હતા. ૧૪ માં ગાનકમા તથા પછી પણ વિજયનગરની આમદાનીમાં આ રાજ્યમાં ૩ મહેર તથા ૧૮ પરગણાં હતાં. ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં ઉદર હાંકી કાઢ્યા ત્યાર સુધી કેતલી રાજ અહીં રાજ્ય કરતા હતા.

અરગી:—(મધ્યપ્રાંત)રાયપુર જિલ્લો. રાયપુર. આ ગામ રાયપુર ગામથી ૨૨ માઈલ ઉપર છે. ૨૧૧૨ ઉત્તર અક્ષાંશ તથા ૮૧°૫૬' પૂર્વ રેખાંશ. લોકસંખ્યા મુમારે માત્ર હુમર. ગામની આમપાસ તળાવો તથા આંખાવાડીઓ પુષ્કળ હોઈ આનુભાવુ ભુનાં દેવાલયો પુષ્કળ છે. ત્રાણ ચાત્રાળુઓ જંગલો પુરીની યાત્રાએ જતી વખતે અહીંના ખાજોશરના દર્શને આવે છે, અહીં માધારણ વેપાર પણ છે.

અરહીસુત:—આ શુકાચાર્યનું બીનું નામ છે. આ નામ પડ્યાનું કારણ મહાભારત શાન્તિપર્વના અધ્યય ૩૨૪માં એવું આપ્યું છે કે, એક સુમત્રે વ્યાસ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવા એ મિથનસ્વરૂપી અરહી એકમેક ઉપર ઘસતાં હતા તે સમયે ધૃતારથી નામની અખરા ત્યાં આગળ આવી. તેને ભેતાં વારદ વ્યાસ કામ-વિષ્કસ થયા તેથી ધૃતારથી મેનાનું રૂપ લઈ તેમની પાસે આવી તથાપિ વ્યાસનો કામવિકાર શાન્ત થયો નહિ. તેમણે તે દાર્બકા ધણો પ્રયત્ન કર્યો પણ અથ ગયો. છેવટે અલ્લજે અરહી ઉપર તમનું દેવલખન થયું તથા તેનાથી શુકાચાર્યને જન્મ થયો. તેથી તેમનું નામ અરહીસુત પડ્યું.

અરદોઝ:—કાઠિઆવાડમાંનું એક ગામ. લોકસંખ્યા (૧૮૮૧), ૧૧૧૨. કોતાનાગાણી બજારના મુળપુરૂષ આગેાણને અગામ ૧૬૫૪-૫૫માં એડલ નરકાની લગિરમાં મળ્યું. તે પહેલાં તે ગોંડલરાજની રાજધાનીનું સ્થાન હતું. પછીથી રાજધાની ગોંડલ ગઈ, અહીંની જમીન ગદી છે. આ ગામ રાજકોટ-ગોંડલરેત્નાની પૂર્વે ૨ માઈલ ઉપર છે.

અરનાઈ:—(સુ. ઈ. મુરત જિલ્લો ધરમપુરની દક્ષિણે મુમારે ૬ માઈલ પર આવેલું સ્થળ. અહિં ગરમ-પાણીનો સ્રોત છે તથા ચેત્રી પુષ્કિમ.એ પાગ બસાય છે,

અરનાંગી:—(મદ્રાસ પ્રિસાકો) તંબવર જિલ્લો, પુલ્કોટ્ટમ તાલુકાનું એક ગામ તે 'સાઉથ ઈન્ડીયન રેલ્વે' પર આવેલું હોઈ 'ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ રેલ્વે' આ ગામ સુધી જાય છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧માં લોકસંખ્યા ૨૯૨૫ હતી. અને દરરૂબ આશરે ૩૪ '૨૬' વરસાદ પડે છે. અહિં પ્રવાસીઓમાટે 'ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ રેલ્વેએ' ણધાવેલી એક છત્રી છે. ઉત્તમ પ્રકારની ડાંગર, તમાકુ, મગફળી એ મુખ્ય પાક હોઈ સુનારો;દેગમી તેમજ જરિયાન કાપડે તેખ્યાર થાય છે. રંગવાનું કામ પણ અહિં ચારે ચાલે છે.

આનપામ લંગેઈટ નામનો વાગર પુકળ જડ છે. તેનો ઇમારતીકામમાં ઉપયોગ થાય છે ૧૫મી સદીમાં પાંડય રાજના મેનાપનિ રામનદના રાજ્યે તંબવરના રાજ પામેથી આ ગામ. જિત્તી લીધું તથા પાંડય રાજ્યમા બેસ્યું. ૧૭મી સદીમાં આ ગામ તંબવરના કળાતમાં હતું. પરંતુ ઈ. સ. ૧૬૪૬માં કરીથી રામનદના બલ રઘુનાથ નેવને તે જિલ્લું. પરંતુ કલરનામા પ્રમાણે પાકું તે તંબવરની માલકીનું થયું. આ પછી ઈ. સ. ૧૬૯૮માં જે લડાઈ થઈતેમાં રામનદે કરીથી આ ગામ જિલ્લું. આવી રીતે આ ગામ કોઈ વખત તંબવર તો કોઈ વખત રામનદના તાળામાં હતું. છેવટે ઈ. સ. ૧૭૪૬થી આ ગામ તંબવરના તાળામાં છે. અહિંના કિલ્લામાં તથા શિવાલયમાં પ્રાચીન ગિલાલેખ છે.

અરપહી:—આ જિલ્લો મુળ આંદા જિલ્લાનું એક પરગણું છે. તે અગ્નિ કોણમાં આવેલો હોઈ તેનું ક્ષેત્ર ૪૪૦ ચોરસ માઈલ છે. તે પહાડી પરગણું છે. તેમજ તેમાં નદીનાગા તથા જંગલો પુષ્કળ છે તેમાં ૮૧ ગામો છે. તે પૈકી થોટ મુખ્ય ગામ છે અહિં ચેરડી બહુ પાકે છે. વેનગંગા તથા પ્રભીનીના કાંડા પર જે ગામો આવેલાં છે તેટલાંજ આન આન ગામો છે આકીના સર્વ ગામ જંગલ તોડી વસાવેલાં,ગ મડાં હોઈ તેમાં મારિયા લોક ખેતી કરે છે.

અરબસ્તાન.—આ દિપકરૂપ એશિયા-ખંડની નેકરૂચે.આવેલો હોઈ પશ્ચિમે રાતો ચમુદ, દક્ષિણે એડનનો આખાત અને દિન્દી મહાસાગર, પૂર્વે એમનનો આખાત તથા ઇસ્તાનનો આખાત છે પોર્ટસમ્પટથી માંડીને એડનસુધીની પશ્ચિમ આલુની લંબાઈ ૧૫૦૦ માઈલ છે બાળત માંડળની આમુદપુનીથી રામેતકદ પર્વતની લંબાઈ ૧૩૦૦ મેત્ર હોઈ, ઉત્તર બાજુ પોર્ટસમ્પટથી યુકેટીસનદી-સુધી ૬૦૦ માઈલ છે. ક્ષેત્રફળ સરાસરી ૧૨,૦૦,૦૦૦ ચોરમ માઈલ છે.

ભુવણન:—અરબસ્તાન ઉચ્ચપ્રદેશ છે. એ નૈઋત્યયુગ્મ તરફ અતિશય જ્ય હોઈ ઇશાનકોણ તરફ નીચા થતો ગમે છે. આ દેશમાં મોટા મોટા પર્વતો ન હોવાથી વાદળોનો આગળ ચાલી જાય છે અને તેથી અહિં વરસાદ ભાગ્યેજ પડે છે; એટલે સરોવર તથા નદીઓ તો હોયજ શાની? જેમની નદીઓમાં ગણના થાય છે તે જ્યારે પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો હોય ત્યારેજ નદીઓને પાન થાય છે.

વીભાગ:—સાધારણ રીતે અરબસ્તાનના ઉત્તર મધ્ય, દક્ષિણ એમ ત્રણ ભાગ કરવામાં આવે છે. પ્રથમભાગ ઘણો ખરો રેતીથીજ ભરેલો છે. અહિં રમણનાં રણારીઓનાં મોટાં ટોળાં ઘણેભાગે જાય છે. મધ્યભાગમાં અહીં જમીન ખેતીલાયક હોઈ અહિંજ કેટલાંક લોકો ઘર કરી વસ્યા છે.

પશુ દક્ષિણ ભાગ ઘણું ફળદ્રુપ છે. અહીં વરસાદ પુષ્કળ પડી ખેતી ઉત્તમ થાય છે. આ ભાગમાં વસતાં કુટુંબો સુખી છે. પરંતુ આવી સ્થિતિ ફક્ત કિનારા પરજ જગ્યાઈ આવે છે. અંતર્દેશ રેતીથી ભરેલો છે. આ દેશના ઉત્તર ભાગની ઘણી ખરી મોઘ થઈ છે. પરંતુ દક્ષિણ તરફની શોષ ત્યાંની રેતીને લીધે અતિશય મુશ્કેલ હોવાથી, સમુદ્ર કિનારાથી ૧૦૦ માઈલની અંદર કોઈ પણ પ્રવાસી ગમે નથી. ત્યાંનો વિસ્તીર્ણ દેશાળ પ્રદેશ હકાના નામથી પ્રખ્યાત છે.

આબોહવા:—સામાન્ય રીતે અરબસ્તાનના પ્રદેશ આખી દુનિયામાં ગરમ પ્રદેશ ગણાય છે. આનો અનુભવ ઇશાનના અખાત તથા સત્તાસમુદ્રના દક્ષિણ ભાગમાં થાય છે. ઉત્તર અને મધ્ય ભાગ દિવસે અતિશય ઉષ્ણ હોઈ રાત્રે જલ્દી ઠંડા પડે છે. તેના કરતાં દક્ષિણ પ્રાંત ઠંડા છે.

પ્રાણિઓ:—કુરુ, સસલાં, જંગલી બકરાં, ઘેંટા, વર ઈલાઈ પ્રાણિઓ પુષ્કળ મળી આવે છે. માત્ર ઉંટ અને ઘોડાનેજ પાળવામાં આવે છે. આરબ લોકોને ઉંટ ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે.

વૃક્ષ, વનસ્પતી તથા પાક:—અરબસ્તાનની વૃક્ષવનસ્પતી તરફ જોતાં તે ભૂત દક્ષિણ એશિયાની વૃક્ષવનસ્પતી કરતાં આક્રીકાની વનસ્પતીને વધારે મળતી છે. ઉચ્ચ પ્રદેશમાં અંજીર આમરી, જેવાં ઝાંઝા પુષ્કળ હોય છે. અમુરના પ્રદેશમાં એક મોટું અંજીર છે. ફાલ આપ્રિકોટ, પીચ, સફરજ અંજીર કેળાં જેવાં ફળો ઉચ્ચ કુંગરી પ્રદેશમાં, તથા ખમ્બર સપાટ પ્રદેશમાં પાકે છે. મદીનામાં ઉત્તમ પ્રકારનું અનુર તૈયાર કરવામાં આવે છે. કાકડી વગેરે પુષ્કળ પાકે છે. કાકરીના પાક

સર્વથી વધારે છે. કાકરી ઈ. સ. ના ઇંડા સૈકામાં એળી (સીનીયાથી અહીં આવી એમ કહેવાય છે).

વહેવાર માર્ગ:—૧૯૦૮ સુધી અરબસ્તાનમાં રેલ્વેમાર્ગ બિલકુલ ન હતો. પૂર્વે મોટી મોટી સડકો જુદા જુદા શહેરોમાંથી મક્કા તરફ જતી હતી. પ્રત્યેક સડક ઉપર થોડે થોડે અંતરે, ધર્મશાળા, વાવ વગેરે બાંધેલાં હતાં. ૧૯૦૮ પછી દમ્પરકસથી મક્કા તરફ જનારી એક રેલ્વે મદીના પર્વત તૈયાર કરવામાં આવી. હાલ સત્તા સમુદ્રનું મહત્ત્વ ઘણું વધ્યું છે ઈરાનનો આખાત તથા સત્તા સમુદ્ર ઉપરનાં ઘણાં ખર્સાં બંદરોનો સંબંધ હિન્દુસ્તાન જોડે બંધાયેલો છે. ૧૯૨૦ સુધી હેઝાઝ રેલ્વેસ્ટેશન સિવાય અરબસ્તાનમાં જીજો કોઈપણ રથજે રેલ્વે ન હતી. આજ લાઈન મદીનાથી મક્કા સુધી તથા માઆનથી આકાબા સુધી વધારવાનો વિચાર હાલ ચાલુ છે. ૧૯૧૮-૧૯ માં એડનથી લાહેજ તરફ મુમારે રેપ માર્ગિનો લશ્કરી રેલ્વેનો ફાંટો તૈયાર કરવામાં આવ્યો. અને તે ફાંટો લશ્કરી કામ ન હોય ત્યારે ખીમ કામોમાં પણ વપરાય છે. મોદીદાથી સાનાયા ૧૭૩ માઈલ રસ્તા સિવાય ઈનર સડકો નથી. જુના કરવાના રસ્તાજ હજુ પ્રચારમાં હોઈ ગયા યુદ્ધ-કાલમાં તેમનેજ ફરેલત કરી મોટરી રસ્તા બનાવવામાં આવ્યા. તારવંતના ફાંટા જેવા-મક્કા જેવા-રાણુમેહિના, હોદીદા મોકા શેખસમ્મદા, હોદીદા-લેડી-.

માણસો :—આ
કદવની ખાતર અરબ, નામજ ના નામ ગમે અંગત રેલ્વેનાની હુલ નામજ ના નામ. ૧૯૨૦ ના ઇન્ડો પ્રિટિશ રેલ્વેસ્ટેશનથી સારિયા, પ્રેલેસ્ટાઈન તથા મેલ નામજ તરફની રીમા માત્ર કરાવવામાં આવી. ૧૯૧૪ સુધી અરબસ્તાનની માહિતી બિલકુલ વૃદ્ધ હતી. પરંતુ ૧૯૧૪ નવાસીઓએ ફરેલી શોધને લીધે તથા યુદ્ધનિમિત્ત ધરેલી અજવળને અંગે પુષ્કળ માહિતી મળી છે. તેની સાથેજ અરબસ્તાનનો સવિસ્તાર નકશો કાઢવાનું કામ ચાલુ હોઈ તે દેશના ઉત્તરાર્ધનો તો નકશો ઉપાઈ પણ ગયો છે. ઉપર્યુક્ત પ્રવાસી શોધકોમાં ફ્રિંગી, શેક્સપીઅર તથા જેલ મુખ્ય છે. ફ્રિંગીએ ઈરાનનો આખાત પરના ઓહાર ખંદરથી નિકળી મધ્યઅરબસ્તાન યોગળી છે. સત્તા સમુદ્ર ઉપરના જેવા બંદર પર્વત પ્રવાસ કર્યો. તેણે બીહી સફર નેમ્બદા રાજ્યમાંથી કરી તથા રિયાધ તથા હામ એ બે શહેરોમાંના પ્રદેશની મોજલી કરી. ૧૯૧૩-૧૪ માં ફ્રિસ એર્ડેડ લેધિયન જેલે ફક્ત દેરય લોખિયા સાથે સંઈ એકલીએ પ્રવાસ કર્યો દમ્પરકસથી નિકળી તે રીમા-

પર્યંત ગઈ, પછી પૂર્વ તરફ વળી હેલ જઈ, લોકો તથા નેજાક થઈ બગદાદ પહોંચી; અને તેણે આ અસાત ભાગની પુષ્કળ માહિતી મેળવી. ગતયુદ્ધ પૂર્વે હેમજ રહેલે લાઈન પરનાં સર્વ સ્ટેશનોનાં નામ પણ પ્રસિદ્ધ ન હતાં; પરંતુ એ યુદ્ધમાં તુર્કોવિરુદ્ધ ચલાઈ કરતી વખતે હેમજ, તેમજ અસિર અને થેમેન પ્રાંતની માહિતી મળી. તેવીજ રીતે યુદ્ધ સમયે સત્તાસમુદ્ર પર પેરા ભરતી બ્રિટિશ આગ-ખોટોએ અકાળથી એડનપર્યંતના સર્વ અરબી કિનારાની ખારીક તપાસ કરી તેનો નકશો તૈયાર કર્યો છે.

ઉદ્યોગ ધંધો:—અહીંના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ઉંટની પેદાશનો છે. ઉંટના વેપારનાં મુખ્ય સ્થળ દમાસ્કસ તથા બગદાદ છે. ત્યાંના સર્વ લોકોનાં ઉંટોની સંખ્યા એકંદરે લગભગ ૭ લાખ ૨૦ હજાર થાય છે એમ કહેવાય છે. ઘોડાની પેદાસનો પણ એકે મોનો ધંધો હોય છે. અહીંના ઘોડા મેમેપોટેમિયા તથા સિરીયા જાય છે. સફેદ રંગી તથા ઉંચા હાડનાં ગધેડાં પણ પેદા કરવામાં આવે છે અને તે ઇજીપ્ત મોકલવામાં આવે છે. અને મોતીનો તથા માછલી પકડવાનો ધંધો ધમધેાકાર ચાલે છે. ઘણાં ખરાં બંદરી ગામોમાં માછલાં સુકવવાનો ધંધો પુષ્કળ લોક કરે છે. કામરાન નજીક પુષ્કળ ચીકાની ખાલો ચાકુ હતી; પણ ૧૯૨૦ થી તે બંધ પડી છે.

વેપાર:—અરબસ્તાનમાંથી મોતી, ખજૂર, કાકી તથા ચામડાં બહાર મોકલાય છે. આ સિવાય કંઈ બહાર મોકલવામાં આવતું નથી. આયત માલ-કાપડ, ચોખા, લોટ, ખાંડ, ઘઠા, તથા ઇતર ખાદ્ય પદાર્થ છે. એડન બાદ કરતાં મસ્કત, માનામા તથા કુવૈત એટલાંજ વેપારનાં મુખ્ય મથક છે. આ પૈકી પ્રથમ નાનો વેપાર મુરુષપસાયે તથા બાકીનાં બેને હીન્દુસ્તાન તથા ખીજા પ્રાંત્ય દેશો સાથે હોય છે. જેમાં મોટો વેપાર માત્ર ચાનાગમયે હોય છે. આ સિવાય હોદીદ, જીઝન, મોકા, તથા માકાલા એ વેપારી બંદરો છે. અરબસ્તાનના વેપારી વર્ગમાં વધારે સંખ્યા હિન્દુઓની અને તેથી ઉતરતી ઇટાલિયન લોકોની છે. અંતર-ભાગમાં મુખ્ય વેપારનાં સ્થળ ટીમા અને ઐજર (હેમજ), મુદૈલ તથા ખમિસ મુશીત (અમુર); સાના (થેમેન); લાહેજ (એડન); રોતક તથા નિઝદા (ચોમન); રિયાધ ખારીક તથા હેલ (મધ્ય અરબસ્તાન) અને હોફુફ (એલ્લાસા) હોઈ ત્યાં ધાન્ય તથા બહારથી આવેલા તૈયાર માલની લેવડ-દેવડ મુખ્યત્વે થાય છે.

- આરબ લોક:—સેમિટિક મહાવંશની જે શાખા, પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાળથી અરબસ્તાનના દ્વીપકંપમાં રહે છે તે આરબ નામથી ઓળખાય છે. હાલ આરબો અરબસ્તાન સિવાય મેસેપોટેમિયા, સત્તા સમુદ્રનો પશ્ચિમ કિનારો તથા ઇરાનના અખા-તનો પૂર્વ કિનારો અને ઉત્તર આફ્રિકાએ પ્રદેશોમાં રહે છે. ખરા આરબો અરબસ્તાનના મૂળના રહેવાસી હતા.

આરબ લોકોનો ચહેરો લાંબો, આંખો કાળી ગાદી જેવી તથા ઉંડી, બાહુ લાંબા તથા કપાળ સરળ પણ બહુ ઉંચું હોતું નથી. તેમનો બાંધો પાતળો હોય છે છતાં ભુસ્માદાર હોઈ તેમની રહેણી સ્વચ્છ હોય છે. વડપણ સુધી પણ તેઓ નિંદાગી હોય છે. શારીરિક બળતમાં સર્વ જગતમાં તેમનો નંબર ઘણો ઉપર આવી શકે. ઔદિક દૃષ્ટિએ પણ તેઓ ઉતરતા નથી. તેમને એક જથ્થામાં રહી કામ કરતાં આવડતું નથી. તેથી તેઓ પછાત છે. તેઓ સુસ્વ-ભાવી, સખ્ય તથા શૂર પરંતુ દુષ્ટ, ખુની, અવિશ્વાસી તથા વિચિત્ર મિલજ છે. “પોતાનો જીવ પણ જોખમમાં નાખી જ્યારે આરબ પોતાના મહેમાનનું રક્ષણ કરે છે તથા ઘણા સંતોષથી નિરાશા, સંકેટ તથા નસિબે આવી પડના ફેરફાર સહન કરે છે ત્યારેજ તેનો ખરો મહાની સ્વભાવ દીપ્તિ આવે છે. દંયા તથા કૃતજ્ઞતાને લીધે એ તુર્કોથી ભુલો પડે છે. ‘તુર્કો જન્મથી નિષ્કુર હોય છે. પરંતુ આરબો ઘણા દયાળુ અંતાકરણવાળા, ગરીબને મદદ કરનારા તથા શત્રુના પણ ઉપકાર ન વિસરનારા હોય છે” એવું બર્કહાર્ટ લખે છે (ટ્રાવેલ્સ ઇન અરેબીયા, લંડન ૧૮૨૬).

ઘર, લાલપાલો, ખારેક તથા ફૂળો એ તેમનાં મુખ્ય ખાદ્ય હોઈ શ્રીમંત લોકો માંમાહાર પણ કરે છે; તેઓ માખણ પુષ્કળ ખાય છે તથા કોફી પીવાનો રિવાજ આ લોકોમાં ઘણો છે.

આરબોમાં શુભામગિરીનો રિવાજ છે. ઠોરાંની બરદાસ રાખવામાં અથવા ઘરનાં કામો કરવામાં શુભામિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાના પ્રદેશોમાંથી શુભામો પૂરા પ્રવામાં આવતા; પરંતુ ૧૯ મા સેકાની છેવટમાં આ પ્રવાહ બંધ કરવામાં આવ્યો. શુભામે મહમદી ધર્મની દીક્ષા લીધા પછી, સાત વર્ષ પુરા થયે તેને શુભામ-ગિરીમાંથી મુક્ત કરવાનો રિવાજ આરબોમાં છે.

આરબો ઉત્તમ લલ્લેયા છે; પરંતુ તેમનામાં સેનાનાયકનાં કામને માટે લાયક માણસો ઘણાં ઓછાં મળી આવે છે. ધૈર્ય, વહાલાનાં વિયોગ સહવાની ટેવ તથા મદ્યવિશે બેદરકારી એ શુભો આરબ સેન.

કેમાં તરી આવે છે. તુરં કરતાં આરબો વધારે ક્યાજી હોય છે. તેઓ પોતાનું વચન કદી પણ તોડતા નથી; અને સ્વભાવે શાંત હોય છે.

આરબો સ્વાગત કરવામાં પ્રખ્યાત છે. (તુરંબો આતિથ્ય)

આરબ સ્ત્રીઓ પણ પુરુષો જેવીજ શુરવીર હોય છે. આરબી ઇતિહાસમાં આરબ સ્ત્રીઓના નેતૃત્વ હેઠળ થયેલી પુષ્કળ લઘાઈઓનો ઉલ્લેખ છે.

આરબોમાં શિક્ષણનો પ્રસાર ઘણો થોડો થયો છે. મોટેશના સહવાસમાં પુષ્કળ કાલ બ્યતીત કરવો પડતો હોવાથી આરબ છોકરાને પૈશ, આચાર વગેરે બાળતાનું શિક્ષણ ઘેરજ આપવામાં આવે છે.

આરબોમાં બે મુખ્ય ભતો છે. આરબ અને બેદુઈન, તે પૈકી પ્રથમ વર્ગ બેદુઈનો છે. તથા બીજો ભરવાડોનો છે. ચેચેન, હાદ્રામત અને જોમન પ્રદેશમાં આરબોની વસ્તી છે. તથા હેઝાજ, નેજદ, અલેહાસ, સીરિયાનો રેતાળ પ્રદેશ અને મેસેપોટેમિયામાં બેદુઈન લોક રહે છે. આ લોકની સમાજ વ્યવસ્થા ભતિવિશિષ્ટ હોય છે. પ્રત્યેક ભતિનો મુખ્ય મનુષ્ય શેખ કહેવાય છે. તેજ સર્વ વાદઅરત પ્રશ્નોના નિવેડો કરે છે. અને તેના નિકાલ પ્રમાણે સર્વ ચાલે છે. ઉપરાંત બે ભતો સિવાય હજોઝ અને દક્ષિણ આરબસ્તાનની શરીફ અધવા સમ્રાટ નામની એક ભત છે. તે પોતાને મહમદના વંશજ કહેવડાવે છે. આ વર્ગની ધર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ વધારે જણાય છે. આ સિવાય મન્દરવર્ગ, ગુલામ વગેરે ભેદ છે. દક્ષિણ આરબસ્તાનમાં શાહી લોકોની વસ્તી પુષ્કળ છે.

લક્ષ:—કેટલીક આરબી ભતોનાં લક્ષરીતિ ઘણી સરળ હોય છે. તે કેટલીકાંમાં તે ઘણી ધામધુમવાળી હોય છે. બેદુઈન ભતિનો ફિસ્તેતી આરબ એક બકરાનું ગણુ કાપી તેનું રક્ત પોતાના આવી સાસરાના તંબુ આગળના પથરા ઉપર છોટે છે; અને પડદા વગરની બેદુઈન મેગમ સાથે લક્ષ કરે છે. મહાના જે નગરવાસીઓ આરબ હોય છે, તેઓ માત્ર લક્ષબાજતમાં મુસલમાની રિવાજ પ્રમાણે બેહદ પાવનતા પાળવા જાય છે. અને લીલી પામડી પહેરનારા તથા સર્વ મુસલમાની આચાર તતોતત પાળનારા શેખોની પડદાનશીન મેગમો સાથે શારીર કરે છે.

લક્ષ માટે કન્યાનું પ્રસ્થાન:—આરબ વર-કન્યા ઘણું કરીને એકમેકથી દૂર રહેનારાં હોય છે. વરને કન્યાને જામ જરૂં પડતું નથી. જેમ વધારે દૂર દેશની આરબ કન્યા ત્યાંથી ચાલી નિકળી વર તરફ જઈ તેને વર માળ પહેરાવે તેમ વરની અહરથી વધારે ગણાય છે અને તેમાં તે પોતાને અધીક

લાગ્યશાળી તથા કુળવાન સમજે છે. નગરવાસી આરબ પોતાનાં જાલકને નાનપણમાંજ દૂર અંતરે રહેતાં બેદુઈન લોકો તરફ રહેવા માટે મોકલી દે છે. કારણ ત્યાં તેઓ બેદુઈન જાલકો સાથે ઉછરી તેમના જેવીજ મનુષ્યુત શારીરિક સંપત્તિ મેળવે એવી નાગરિક માતાપિતાની ઈચ્છા હોય છે. પુખ્ત વયના થતા મુધી ત્યાં છોકરા રહે છે. ઘણી પોતાને ઘરે પાછા આન્યા પછી તેને પોતાને તથા તેનાં સગાંવ-હાકોને તેનું લગ્ન કરવાનો વિચાર થાય છે. તેનું મન પૂર્વપરિચિત બેદુઈન કન્યા ઉપર બહુશ: થોડેલું હોય છે તેથી લગ્ન કરતું તો તેનીજ સાથે કરવું એવો તેનો પ્રથમથીજ નિશ્ચય હોય છે. તેના નાગરિક માતાપિતાને પણ પોતાના છોકરાનો સશકત બેદુઈન કન્યાસાથેનો વિવાહ હિતાવદ્ જણાય છે. તેથી બહુશ: તેઓ પોતાના છોકરાનું વલણ જોઈ તેને ગમતી કન્યાનીજ માગણી કરે છે. આ માગણી પહેલાંવાંવારજ કન્યા તરતજ મોટી ધામધુમ સાથે ઉંટ ઉપર બેસી વધુ યત્નનેજ ત્યાં આવે છે.

વધુ પ્રસ્થાનના વર થોડાનું વર્ણન:—ઉંટની પીઠ ઉપર એક ડોલી કસેલી હોય છે અને તેના પર એક શુરબો નાખવામાં આવે છે. આ શુરબીનું કાપડ રેશમી હોઈ તેમાં ઝીક તથા જરી-યાનું ભરત હોય છે. વચ્ચે વચ્ચે સોનેરી મરીયાનવડે કુશનમાંનાં વાકચો ભરેલાં હોય છે. ભરતમાં નાનાં નાના ટપકાં અથવા ટિકીઓ થોડેલી હોય છે. તેમજ શુરબાને પણ ડેકેઠકાણે મોટીઆ થોડેલાં હોય છે. ઉંટના નાકપર એક સુંઝર શાહમુગના પીંછાનો તોરો લટકાવવામાં આવે છે. તેની વાકી અને ગગન સુખિતી ડાક મેદીથી લાલચોળા રંગવામાં આવે છે અને તેની આરે તરફ નાના નાના તકતા લટકાવે છે અને તેમાં સૂર્યકિરણો ચળકે છે. આ દર્ષણોના તેજથી ઉંટની આંખો તલ્લ નીકી પડી જઈ ફક્ત અપારકશક સ્ફટિક જેવી દેખાય છે! તેના વાંકાઠેડા શરીર પર છેક અરીઓપર્યત લટકતી એક ગુલ જોડેલી હોય છે. હોણમાં કન્યાસાથે તેની એકાદ-સહિયર બેઠેલી હોય છે. કન્યાને સંમળીને લઈ જ્યાં માટે તેની સાથે કેટલાક પુરુષો મોકલવામાં આવે છે. તેઓ કન્યાની આગળ પાછળનાં-સાદી ગુલ જોડેલાં ઉંટો પર બેઠેલા હોય છે. તેમના ઉંટો પર કન્યાને વળાવામાં આવેલી વસ્તુ વજ્ર, પાત્ર, શેકેડ સ્કમ વગેરે—લાવેલી હોય છે. આ વધુ પ્રસ્થાનના વરવાડામાં ઉપર કેટલાક ઉદાહરણ નગરવાસીઓ પણ હોય છે. તેઓ પોતાના ડંકા-સ્ત્રતામાં વગાડાચળ કરતા હોય છે. જોકે ડંકા બહુ

મોટા હોતા નથી-પરંતુ તેમનો અવાજ કાન બંધેરા કરી નાખે તેવો હોય છે.

૧. લક્ષ્ય તથા સ્નાનોત્સવનો વર્ણનો:— આ પ્રમાણે કન્યા પોતાના ગામથી કાઠમાઠમાં વરના ગામમાં, આવ્યા પછી તેનું સુસલમાની રિવાજ પ્રમાણે પૂર્વપરિગિરિ રસ્તાથી લગ્ન થાય છે. લગ્ન થયા પછી વર વાજતા ગાંભતે સ્નાન કરવા સ્નાનાગાર તરફ જાય છે. આ વખતનો વર્ણનો આમળ એક બે છોકરાં, બહુ ભુની પદ્ધતિની રૂપે વમાડતાં વગાડતાં થતે તેના તાલમાં નાચતાં નાચતાં જતાં હોય છે.

૨. બહુપત્નીકલ્પ પાત્રીત્યાગ, વગેરે:—આરખોમાં અનેક પત્ની કરવાનો નિષેધ નથી, પરંતુ શ્રીમત શિવાય બીજા બહુપત્નીક ધણા થાકા હોય છે. જેઓ અનેક સ્ત્રી કરે છે તેઓ નિન્દાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જોકે બહુપત્નીકલ્પને રિવાજ પડ્યો છે, છતાં આરખો તેને પ્રશસ્ત ન માનતાં ઉલટો ત્રાસદાયક રિવાજ સમજે છે. સ્ત્રીત્યાગ થઈ શકે છે, પરંતુ નજવા કારણપાટે તે કોઈ પણ કરતું નથી. વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષોના સર્વ હક્ક કુરાનમાં કલા પ્રમાણે પાળવામાં આવે છે.

આરખી સ્ત્રીયોનું પ્રાબલ્ય તથા અરખી સમાજની નીતીની દૃષ્ટિ:—આરખોમાં સ્ત્રીયોનું પ્રાબલ્ય વિશેષ હોય છે. ઘણે પ્રસંગે તેઓ સ્વેચ્છાનુરૂપ વર પસંદ કરી તેમની સાથે લગ્ન પછી અનેક પ્રકારનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય લોગવે છે. નાગરિક અથવા તંબુમાં રહેનારી માત્ર વધુવરો એકમેકસાથે શુદ્ધાચરણથી વર્તવાનું લક્ષમાં ખુદ્દી રીતે વચન આપે છે. પરંતુ આગળ ઉપર જે વચનો પોથીમાંનાં રીંગણો 'ના ન્યાયે બનને પક્ષ પાળે છે !' સ્વવચન પાળવા પોતે અરેખર બંધાએલો છે. અથવા પોતાની પત્નીતો બંધાએલો છે, એનું આરખ ગૃહસ્થ બિલકુલ સમજતો નથી ! બંદે જો કોઈ ગુરૂપ પોતાની પત્નીની અનીતિબદલ ચિદાઈ તેને પળવવા પ્રવૃત્ત થાય તો તે લોકોથી નિન્દાય છે. તેમજ તિરસ્કાર પાત્ર બને છે ! સબળ આરખો પોતાની પત્નીની નીતિની ભાંજગડમાં કદી પડતાં નથી. તે બાળવતમાં તેમને 'આંખ આંકા કાન' કરવા પડે છે. કારણ તેમની સ્વનીતિમત્તા પણ ઠીકઠીક હોય છે ! (અલોની—લગ્નવિધિ ઉત્સવ)

આરખોનો ધર્મ:—આરખો સુસલમાની ધર્મના છે. એવી સામાન્ય માન્યતા છે. પણ ઇશમેલ (ઇસ્મએલ) ના મુળ રહેવાસીઓની જે ભત છે. તે ભતમાં સુસલમાની ગહિના તથા તેમની પવિત્રતા પળાતી નથી. અરખસ્તાનની અંદર 'બહાવી' નામના જે લોક છે તેઓ મકકેજતાં સુસલમાન

યાવંજુઓનાં મોટા શત્રુ છે. તેઓ ખુદ તુર્કી સુલતાન પારોથી પણ ખંડણી વસૂલ કરવાનું ચુકતા નથી. તેઓ સુસલમાની ધર્મ માનતા નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમનામાં એક ધર્મ ભુનો મુર્તિ પૂજનો પ્રકાર હોય તેમ જણાય છે આ ઉપરથી સુસલમાની ધર્મનો પવિત્ર પ્રાંત જે મક્કા તથા સર્વ અરખસ્તાનનાં ખરા માલીક જે 'બહાવી' તેઓ બિલકુલ સુસલમાનજ નથી ઉલટો તે ધર્મના શત્રુ છે એમ ખુદ્દુ હીસી આવે છે. (ઇ. એ. ૬. ૧૫ પા. ૩૧૨-૩૧૬)

હિન્દુસ્તાનમાં વસતા આરખો:—પ્રાચીન કાલથી હિન્દુ અને આરખો વચ્ચે બંધાઈ ચીકતો આવેલો છે. આ સંબંધ વિશેષતઃ વ્યાપારાયે હતો. ઉમર ખલીફનાં સમયમાં (ઈ સ. ૬૩૭) આરખોની એક ટોળી થાણામાં આવી હતી પછી મહલબ નામનો સરદાર ઈ સ. ૬૬૪માં સમુદ્ર માર્ગે મુલતાન સુધી આવેલો હતો. આ પછી ૭૧૧માં મહમુદ કાસિમે સિંધ પ્રાંતપર સ્વારી કરી. તેણે નિર્ધન દેવલખંદર કબજે કરી હાહેર રાજ પર સ્વારી કરી; હાહેર રાજમાં અદ્દહ થઈ તેનું રાજ્ય આરખોને ખંડણી ભરતું થયું. કાસિમસાથે આવેલા આરખોએ મુલતાન વગેરે ઠેકાણે તેમનાં વમાહતો સ્થાપ્યાં તેમની હિન્દુમાથે મૈત્રી થઈ તથાપિ કુરૂપબળના આરખોએ સિંધમાંના હિન્દુઓની ઈમારતો દેવળો વગેરે તોડી નાખી તે કાઠમાલથી પોતાની નવી ઈમારતો બંધાવી.

અભિપ્રતિબિંબે ગઝનીમાં સ્થાપેલા સ્વતંત્ર રાજ્યની પૂર્વસરહદ પંજાબ પ્રાંતને ગઝની હતી. તેથી પંજાબનો જયપાળ તથા અભિપ્રતિબિંબ વચ્ચે અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો. પછી ગઝનીની ગાદીએ જ્યારે સબકતગીન આવ્યો ત્યારે રજપુત રાજસંથે તેની હદમાં પેસી જઈ લડાઈ કરી પરંતુ સબકતગીનના અભિપ્રતિબિંબ પુત્ર મહમુદે રજપુતોનો પરાજય કરી મહમુદે સુઝાનપદ ધારણ કર્યું ત્યારે હિન્દુસ્તાનની સરહદ પરજ તુર્કી સ્વતંત્ર સ્થાપન થયા જેવીજ હતી. મહમુદની હિન્દુસ્તાન પર સ્વારીઓ સર્વ જાણે છે ત્યારે માંડીને આજમુખી આરખો સાથે સંબંધ સતત રાખેલા ગયો, એ સર્વ ઇતિહાસમાં આપેલું છે.

મરાઠી અમલમાં આરખો:—મુસલમાનો સિવાય આરખ તેમજ પુરહમ્યા લોકોને મરાઠી પાલકમાં પુરુષ લેવામાં આવતા. સરદાર લોકો તેમજ શ્રીમતો શરીર સંરક્ષણાર્થે અથવા તિબેરીના રણજીતે આરખ કિંવા પરદેશી સીપાઈ રાખતા. આ પરદેશી સિપાઈઓ સ્વદેશ છોડી પારકા સુલકમાં નાંદેરી માટે આવેલા હોવામાં તથા તેમને,

મંજીનું બંધે અહિ ન હોવાથી તેમને રાત્રિદિવસ
ખીંજે વ્યવસાયજન ન હતો. પરદેશી લોકોને નોકરીમાં
રાખવાનો આસ મરાઠી રાજ્યમાં એટલો વધ્યો હતો
કે મરાઠા નોકરો પણ કેટલીક જોખમદાર જગ્યાઓ
પર દેખાવા બંધ થયા. પ્રત્યેક શ્રીમંતને ત્યાં પહેરો
આરખોજા ભરે. નાના ફૂનવીસ આરખોનીજ પખા-
લપર બાણસવાડીમાં મહાકંડ જીવ બચાવવા
નાસી છૂટ્યો હતો. વંદાદશમાં તો આરખોનું જોર
એટલું વધી ગયું હતું કે ગાયકવાડને તેમના ત્રાસ-
માંથી મુક્ત કરવા અંગ્રેજોને અતી ધમ કરવો
પડ્યો. ગાયકવાડ સરકારને દેવું થયું હોય તો
સંસ્થાનની વસુલાતની પણ બાંતરણગીરી આજી
પડતી; પરંતુ આરખ સરદારનું એક વચન બસ ચતુ
આને 'બહાદરી' કહેતા અને ત ગાયકવાડી રાજ્યનો
મહત્વનો પ્રશ્ન ધર્ષ પડ્યો હતો. ખીંજે બાણસવ
નાસી ગયો તે વખતે ઉત્તર-હિન્દુસ્તાનમાં જે છેવટે
સૈન્ય રહ્યું તેમાં આરખોજા મુખ્ય હતા. પરંતુ બાણ-
સવ આંગ્રેજોને શરણે ગયો ત્યારે પોતાનો પાકી
પગાર વસુલ કરવા તેમણે બંદ કરી તેને કેદ
કર્યો અને જો જનરલ સ્મીથ વચે પડ્યો ન હોત તો
આરખોએ તેનો જીવ પણ લીધો હોત! નાગપૂરના
આપાસાહેબ લોમલેને પદબ્રજ કયા પછી શાતતા
ફેલાવતી વખતે ત્યાંના આરખ સૈનિકોને હાંકી કાઢતા
ધણી મુરદેલી પડી. અઘાંધ પણ દંડાણ હિન્દુસ્તાનમાં
મુસલમાનો કરતાં આરખોજા ખીપાઈગીરીમાં વધારે
જણાય છે. (મરાઠા અને અંગ્રેજ)

જનરલ હીસ્લાપે 'સમરી ઓફ ની મરાઠા
એન્ડ પેશ્વારી ઈન્સ'માં લોસલેના સૈન્યના સીપાઈ-
ઓના વંશજોનું ધણુ સાદું વર્ણન કર્યું છે. આરખો
ધીરે તેણે લખ્યું છે કે આ લોકો ઘણા ગર તથા
તેજસ્વી હતા. ૧૮૧૭ ના નવેમ્બરમાં તેમણે નાગ-
પૂરની લઘુદળમાં પોતાનું વીરત્વ દેખાડ્યું હતું. આ
વખતે તેમણે કેપ્ટન ડોટન સાથે આમરણ બુદ
કર્યું. માલેગામમાં એક મામ પર્વત લડી ડોકો
વગાડ્યો. અમલનેરમાં તેમણે પોતાના સ્વામી તરફ
વફાદાર રહી યુદ્ધ મમયે પ્રતિપક્ષીની લાંચને લાત
મારી ફેંદી દીધી. અસીરગઢ સામે તેમણે અંગ્રેજો
સાથે ઘણી સારી રીતે યુદ્ધ કર્યું હતું. તેમની સંખ્યા
૬૦૦૦ કરતાં કદી પણ વધી નથી.

આ વર્ષે ની ના-તેમણે નાગપૂર તરફ તો સર્વ
મુસલમાની રીતરિવાજો સ્વીકાર્યા છે. તેમના લગ્નો
નીકા પદ્ધતિએ થાય છે. અને એકજ સાતલોજન
કરવામાં આવે છે. કારણ કે મહામહની છોકરી ક્રાંતિ-
માના લગ્નમાં એક સાતલોજન કરવામાં આવ્યું
હતું. ઘરમાં કેઈ મરી બંધ તો મહામહની આજ્ઞા-

પ્રમાણે તેઓ શોક કરતા નથી. આ લોકો ખીજન
મુંત્રી મુસલમાનો સાથે લગ્ન કરે છે. સીતાબંદીના
યુદ્ધમાં તેમનો યુદ્ધનાદ દીન દીન મહમદ' એવો હતો.

૧૬૧૧ માં પંજાબમાં રહેનારા ૬૬૬ આરખો
પૈકી ૯૫૮ લાવલપુર સંસ્થાનમાં હતા. તેઓ લિખુ
તથા શાદિખાન કે જેઓ અરણસ્તાનમાંથી પ્રથમ
આવ્યા હતા, તેમના વંશજો છે એમ કહે છે. તેમ-
નામાં સાતિવિવાહ રૂઢ છે. પરંતુ નિરૂપાય સ્થિતિમાં
બંદ લોકો સામે પણ બેરી બંધહાર કરે છે. તેમના
લગ્નના રીતરિવાજો બંદના સરખા હોય છે.

અરણી વાકમય કાઓ-અરણી વાકમય-
નો આરંભ મહામહપુર્વે જે આરખો હતા તેમનાં
કાઓ તથા કથાથી થાય છે. આ કાઓ પ્રથમ મુખ-
પાક હતાં અને પરંપરાથી મુખપાક રાખવામાં
આવતાં. પ્રથમ અપૂર્ણ ગદ્ય હોઈ પછી ધીમે ધીમે
યમક, ત્રાસ વગેરેએ પ્રવેશ કર્યો. આ કાઓ પ્રથમ
છોકરી છાપગીમાં ગવાતાં અને વિવધ તરીકે મૂત-
વીદાની સ્તુતિ અને પાછળથી કવિની પ્રશ્નકથા,
લેવામાં આવતા. પછીથી ધીમે ધીમે કવિતાનો વિવધ
સાવંલોકિક ચતો જણાયો. એટલે કે શ્રીમંત અથવા
મહાન પુરૂષની સ્તુતિ વગેરે.

મહામહીય કાલ પુર્વે કવિને પુષ્કળ માન મળતું.
તેમના સ્તુતિ અને વ્યાખ્યાનિક એ મુખ્ય શરતો હતા.
ઉપર કહેલા કલોદવાલ કાવ્યની સંહિતા આકર્ષમાં
સેકાથી દશમાં સેકાની અંદર તૈયાર કરવામાં આવી.
ત્યાંમુખી કોઈએ પણ આવી સંહિતા કરવાનો પ્રયત્ન
કર્યો ન હતો. પુર્વકાલીન કાવ્યનું રસણ તથા એકી-
કરણ કરવા સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હતું? આ પૈકી
પુષ્કળ વ્યાકરણ વગેરે વિષયોમાં ઉલ્લાહરણ તરીકે
આપેલાં તેમાંથી એકલા કરવામાં આવ્યાં. ઉપર કહેલાં
કાવ્યો માત્ર શુદ્ધ રિચતિમાં ન મળ્યાં. વરચે મહામંત્રી
ધર્મને પ્રસાર થવાથી આ પૈકી કેટલાકની ભૌતિક
ચિસ્તીમાં રૂપાંતર થયું હતું. આ રૂપાંતરનું ખીજું
કારણ મુખપાક પરંપરા પણ હોઈ શકે.

આ કાવ્યાની ભાષા મધ્ય અરણસ્તાની હતી.
તેથી શહેરવાસીઓના જ્ઞાનને માટે ભાષાનો અભ્યાસ
આવશ્યક હોવાથી તે ઉપર પુષ્કળ ટીકાઓ તૈયાર થઈ.
આ કાલમાં ૬ મોટા કવિઓ હતા. સિવાય એક
ચાહુની તથા એક ખિસ્તી હતા.

મહામહ આ કવિઓના દેખ કરતો હતો. કારણ
તેમનું આરખોમાં પુષ્કળ વજન હતું તેમજ તેઓ
પુર્વેના ધર્મનીજ સ્તુતિ ગાતા હતાં. જ્યારે આ
કવિઓને મહામહીયો તરફથી ત્રાસ આપવામાં
આવ્યો ત્યારે કેટલાક કવિઓ પાધરી ફેંચી મહામ-
હીય સતની સ્તુતિ ગાવા લાગ્યા.

પ્રથમના આર ખલિકા ધાર્મિક તથા સાદા હોવાથી ધાર્મિક કાળો સિવાય બીજી કોઈ પણ શાખામાં એતસાહન મળ્યું નહિ. પરંતુ ઉમરદે અલિક ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે જોડે મહમદી મત સંપૂર્ણ સ્વીકાર્યો હતો. છતાં આરણ્યના ભુના રીતરિવાજોને તથા ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયને પૂર્ણ ટેકો આપ્યો હતો.

આ કાલમાં કવિઓના આશ્રયદાતા મુખ્યતઃ મરહાર તથા રાજાઓના હોવાથી કાવ્યનું સ્થળ વન મદી શહેર થવા માંડ્યું અને તેથી કાળોમાં કૃત્રિમતાએ પ્રવેશ કર્યો. ધીમે ધીમે કાળોમાં અધિક સ્વતંત્રતા ફેલાતી ગઈ અને પૂર્વના નિયમો ઘસાતા જઈ સમૂલ નષ્ટ થયા. આ સમયમાં ફારસી વાંઙમયનું પરિણામ પણ ઘણું દેખાઈ આવે છે. કવિતાના વિષય સ્વદેશાસિમાન મદી તે સ્થળે બિંદગીની સાદી બાબતો આવવા લાગી. આ પછી સ્પેન, સિસિલી વગેરે દેશોમાં પણ મોટા મોટા આરખ કવિઓ થઈ ગયા. સુમારે આઠમા સૈકાથી કેટલાંક કાવ્યોના સંગ્રહ થયો જણાય છે. આ સંગ્રહનાં વિવિધ કારણો હતાં. જેમકે, વ્યાકરણ દ્રષ્ટિએ શબ્દોપયોગ બનાવવા, રીતરિવાજોની માહિતી આપવી કેવા કાળોને ચિરકાલીન બનાવવાં છે.

યમકયુક્ત ગદ્યનો ઉપયોગ પ્રથમ મહમદે કર્યો. પરંતુ છેક ૧૦મા સૈકા સુધી તેનું કોઈપણ અનુકરણ થયું નહિ. દશમા સૈકા પછી આ વાંઙમયનો પુષ્કળ પ્રસાર થયો. તેનો ઉપયોગ ફક્ત ભાષા-સૌદર્યમાં જ થતો. આજ સમયમાં વળી નૈતિક શિક્ષણ તથા સર્વસાધારણ જનોને ઉપયોગી એક વાંઙમય તૈયાર થતું હતું. તેને 'અરણ' વાંઙમય કહેતા. તે વાર્તા તથા કવિતાના રૂપમાં હતું. 'ઇબ્ન ખુતૈબા'ના ઉક્ત ઉલ અખખાન નામના અંથમાં આપણે શબ્દકારભાર, યુદ્ધ, મૈત્રી, નીતિ, ઈત્યાદિ વિષયોના નામ નોંધે છીએ. આઠમા સૈકામાં 'ઇબ્ન મુકાફા' મત્રદ મમ' છાંડી રચેલ થયો તથા તેણે 'ગિદ્દ' એ કહેલા પંથ તંત્રના પદ્ધતી ભાષાંતરને 'કલિલ વ દિમ્મ' નામથી અરબીમાં આણ્યું. આ અંથની ભાષા આત શુદ્ધ હોવાથી તથા લેખનનૈલી ઉત્તમ હોવાથી તે એક આદર્શ પુસ્તક ગણાય છે.

ઇતિહાસ-અરબી ભાષાનો ઇતિહાસ એટલે પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટીએ મદેલી વાર્તાઓ બીજાઓને કદા પછી તે પરપરાથી અંથકાર સુધી પહોંચી તેમણે લખી મુકેલી હકીકત. આનુંજ એક બીજું સ્વરૂપ એવું હતું કે અંથકાર ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગની વિવિધ હકીકતો એકત્ર કરતો. પ્રથમ સ્વરૂપમાં કાવ્યવિષય બીજામાં શૂર કૃત્ય તથા ઇલાન અને કાન્દાંતિનો પત્તના રાજાઓનો વૈભવ હતો પરંતુ અહમદના ઉદય

તથા આરણ્યો પછીથી મેળવેલ અર્થા જગતના સ્વામિત્વે આ કાવ્ય તથા વાર્તાઓને ઘણા દિવસ સુધી વિષય પૂરો પાડ્યો હતો. પરંતુ વાર્તાંત્રણ એ તે સમયમાં પાપ ગણાતું. છતાં આવા પુષ્કળ તંત્રણો થતાં ગયાં. હાલ ઉપલબ્ધ હોનારા ઇતિહાસોમાં સર્વથી ભુનો ઇતિહાસ 'ઇબ્ન ઇબક' તું મહમદનું ચરિત્ર છે. આ પુષ્કળ વિશ્વસનીય અંથ છે. તેની અસલ પ્રત ઉપલબ્ધ ન હોઈ નકલ છે (ઇબ્ન હિવામદનું). સર્વથી મોટો ઇતિહાસ તાબરીનો છે. આ કાલ સંગ્રામી કેટલીક અદ્ભુત ઇતિહાસિક કથાઓ પણ છે. આ સમયે કેટલાંક બનાવટી ઇતિહાસો પણ તૈયાર થયા હતા અને તે ઉપરથી પણ કેટલીક અદ્ભુત વાર્તાઓ અને કાવ્યો તૈયાર થયાં હતા પરંતુ હિજરી સનના છઠા સૈકામાં આ અદ્ભુત કાવ્યો તથા વાર્તાઓ પ્રમાણ તરીકે દેવાયાથી પુષ્કળ અસત્ય વાર્તા ઇતિહાસમાં દાખલ થઈ.

ભૂગોળ:—મહમદી સંપ્રદાયના વિસ્તાર સાથે ભૂગોળનું જ્ઞાન વધતું જઈ ૬ મા સૈકામાં પ્રથમ પુસ્તક બહાર પડ્યું. ટોલેમીની ભૂગોળના અધ્યયનથી આ વિષયના અંથોને લોકપ્રિયતા મળી. આ સિવાય ભુનાં કાવ્યોમાં નિર્દેશ કરેલાં સ્થળો સંગ્રામી માહિતી આપનારાં પુસ્તકો હતાં.

વ્યાકરણ અને શબ્દશાસ્ત્ર:—અબુલ અસ-બદ-ઉદ-દુઅલિએ ૭ મા સૈકામાં પ્રથમ અરબી વ્યાકરણ લખ્યું. પરંતુ પૂરા વ્યાકરણનો આદર્શ ૮ મા શતકમાં થાય છે. બસીફ ઇબ્ન અહમદે પ્રથમ છંદશાસ્ત્રના નિયમો લખ્યા તથા એક કોશ તૈયાર કર્યો. તેના શિષ્ય સિગાલેહિ (ઇરાણી)એ એક વ્યાકરણ લખ્યું અને તે અદ્યપિ આદર્શ અંથ માનાય છે. આ અંથકાર બસરા તરફનો હતો. તે કુદ્દા તરફના અંથકારો જેડુઈન લોકોની ભાષા તરફ લક્ષ આપતા તથા વ્યાકરણના નિયમ કરતાં પ્રચલિત ભાષા તરફ તેમનું વધારે લક્ષ હતું. આ પેઠી હુદન અલ રશીદના પુત્રનો શિષ્ય કિઝાઈ મુખ્ય હતો. ૪ થા સૈકામાં આ જાને સંપ્રદાયોના અસ્ત થતો ગયો. બગદાદના ભાષાવિજ્ઞાનોના સંપ્રદાય આગળ આવ્યો. ૧૦ મા શતકમાં કેટલાંક ઇરાની અંથકાર અરબી ભાષાનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા. એકે (હમધાની) પર્થાવ શબ્દકોશ તથા બીજા એક જુઝે (જુદુરી) એક શબ્દકોશ (સહાઈ) તૈયાર કર્યો. પરંતુ મહ-રવના ગવંદકોશ આ પછીથીજ તૈયાર થયા. 'ઇબ્ન મનઝૂર'નો 'વિજ્ઞાન ઉલ અરબ' નામનો અંથ ૧૨૩૨-૧૩૧૧ તથા 'અબ્દા ઉલ અબિદી'ના કામુશ નામના અંથકારે 'ફરજખાદી એ તખ્વેદો' તથા

ઉત્તર આર્ય' નામનો અર્થ, એ સર્વ પાછીથી તૈયાર થયા.

શાસ્ત્રીય:—પ્રથમ ગ્રીક અર્થોનું લાપાંતર થઈ અરબી શાસ્ત્રીય અર્થોનો આરંભ થયો. આ પૈકી પુષ્કળ અર્થો સિરીઅન લાપામાંથી આવ્યા. સંસ્કૃત લાપામાંથી પણ ઘણો ભાગ લીધેલો જણાય છે. વિશેષ કરીને જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંસ્કૃતઢાલ હિન્દુ-સ્તાનમાંથીજ આવેલું. તેમણે હિન્દુસ્તાન અને ગ્રીસ દેશોમાંથી મેળવેલા ગણિતશાસ્ત્રમાં પુષ્કળ વધારો કર્યો અને આગળ ઉપર આજ યુરોપના શિક્ષક બન્યા. વ્યાપ્તિદંતુ જ્ઞાન ગેલેનના અંધારા તથા ગાંદિસપૂરમાંના વૈદ્ય સંપ્રદાયમાંથી મળ્યું. અરબી તત્ત્વવેત્તાઓમાંના ઘણાગણ પૈદા હતા. એમને ખરા રસાયનશાસ્ત્રની ખગર ન હતી પરંતુ એમનું જિમિયાજ્ઞાન પછીથી રસાયનશાસ્ત્રની જનની થઈ. ગાલીશાસ્ત્રનું પણ તેમજ છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રનું જ્ઞાન શાસ્ત્રીય ન હતું પણ વ્યાવહારિક હતું.

અરબી તત્ત્વજ્ઞાન:—અરબી તત્ત્વજ્ઞાનમાં વાસ્તવિક રીતે જેતાં અરબી નામ તથા લાપા સિવાય કંઈ નથી. આ મૂળ ગ્રીક વિચારપદ્ધતિ હોઈ તેનું આ લાપામાં લાપાંતર થઈ તેના ઉપર કંઈક પ્રાચ્ય સંસ્કૃતિની અસર થઈ છે. જે રાજાઓ ઉદારમતવાદી હતા તેમણે તત્ત્વવેત્તાઓને વખતોવખત પ્રોત્સાહન આપ્યું પરંતુ સાધારણતઃ લોકોના તેમના પર વિશ્વાસ ન હતો. કાલાતરે સૈયેટિક અને મહમદી પદ્ધતિમાં શંકોલા વિકાર નીકળી ગયો. અને પછીના ફૈરેસન તત્ત્વવેત્તાઓએ ફક્ત એરિસ્ટોટલની પદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કર્યો.

મહમદી ધર્મની પણ એક તત્ત્વજ્ઞાનપદ્ધતિ હતી, પરંતુ એ પારમાર્થિક હતી; તેમાંથી 'કલામ' તથા 'મુતાકલિલમુન' શબ્દો પ્રચારમાં આવ્યા. આ પદ્ધતિ મધ્યયુગના સંસ્કૃત્યોની પદ્ધતિને ગણતી હતી. તે તત્ત્વવેત્તાઓ પોતાના પારમાર્થિક તત્ત્વોમાં પણ આ પદ્ધતિના ઉપયોગ કરતા પછી ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનપદ્ધતિ ખલિકાની કારકીર્દીમાં જ્યારે પ્રચાર પામી ત્યારે તેઓ પોતાના તત્ત્વોને વ્યાધારણુત ગણીને તે પદ્ધતિમાં દેટલોક તત્ત્વો લેવા લાગ્યા. અરબી તત્ત્વજ્ઞાનને તેના આરંભમાંજ (દમાસકામાં) આ ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઘણો મોટો લાભ થયો. આનેજ લેટિન લાપામાં આવવાને પર આ સૈકાસુધી સમય લાગ્યો. પ્રથમ સિરિયાના તત્ત્વવેત્તાઓએ 'લેટીના મતનો (પૂર્વતરફ) સર્વત્ર પ્રસાર કર્યો હતો. પરંતુ 'નિએમ્લેટી (નક) પદ્ધતિ ધીમે ધીમે પ્રચારમાં આવવાથી એરિસ્ટોટલના મતનો એલેલો જાધો વાલુ-વાયો કે આજ મતોને પછીથી 'ઈસ્ટર્ન એજ' પદ્ધતિમાં મુખ્ય સ્થાન મળ્યું. (૬ તથા ૭ મું શતક) આ વિચારપદ્ધતિ આમજ વધતી ગઈ અને અતે તેની પારમાર્થિક બાબુ તદ્દન ભૂંસાઈ ગઈ. છેવટે એના બાદશાહે નેસ્ટોરિયન તત્ત્વવેત્તાઓને એકરસામાંથી ઇ. સ. ૪૮૯ માં ઇરાનમાં હાંકી કાઢ્યાં. અહીં તેમને સરસનિહ રાજ્યએ આશ્રય આપ્યો. અને તેથી તેમણે 'નિસિગિસ'માં એક શાળા સ્થાપી. ગાંદીસપૂર અથવા નિશાપૂરમાં એક શીક વૈદ્યકની શાળા પ્રથમ શરૂ થઈ. અને વૈદ્યકસાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ આખા ઇરાનમાં પ્રસાર થયો. વૈદ્યકના જ્ઞાનને લીધે તેઓ અમાજમાં પુષ્કળ પૂજાતા. તેથી મહમદી સંપ્રદાયના પ્રસાર પછી પણ તેઓ આ પદ્ધતિ બચાડ તથા તેની આસપાસ ફેલાવી શક્યા. અને દૂક સમયમાંજ એરિસ્ટોટલનાં અર્થોનું પ્રથમ સીરિયન અને પછીથી અરબી લાપામાં લાપાંતર થયું.

લૌકિક તત્ત્વજ્ઞાન અખ્યાસિ, ખલિકાના સમયમાં પ્રસર્યું. આ રાજાઓ ઇરાન તરફના હોવાથી ઘણી ઇરાણી સંસ્કૃતિ આ મુખ્ય મહમદી સંપ્રદાયમાં પેઠી. સાધારણરીતે સમાજકરતાં આ તત્ત્વજ્ઞાનને રાજા તરફથીજ સારો આશ્રય મળતો. અને આ રાજાશ્રયથીજ લોલાઈને બગદાદ તથા નિશાપૂરની શાળાઓમાં વિદ્યાનો જતા.

અરબી તત્ત્વજ્ઞાનપદ્ધતિના આરંભકાર પ્રથમ લેટિન સંસ્કૃત્યોને જાણીતા હતા જેમકે અલકાદિઅસ, અલફરજબઅસ, અલહિસેસા, તથા અલ ગાએલની પદ્ધતિઓ. આ પૈકી અલહિસેસા ઘણો પ્રખ્યાત થઈ ગયો.

અલહિસેસાએ પારમાર્થિક તથા લૌકિક તત્ત્વજ્ઞાનને એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ એને સાંપ્રદાયિક શૂદ તત્ત્વો તરફ પદ્ધતિએ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન પુષ્કળ વખત ભૂલ ભરેલો થયો છે ધારોલીએ પ્ર મ આ તેની ચૂક રપટ બતાવી અ પી. ધારોલીક. લૌકિક તત્ત્વજ્ઞાનનો અવયાસ વિશેષ કર્યો હોવાથી તેની દૃષ્ટિ પરમાર્થ તત્ત્વો ઉપરથી જીટી ગઈ. એણે ભિન્નભિન્ન તત્ત્વજ્ઞાન પદ્ધતિઓનું પૃથક્કરણ કર્યું હતું. એના (તત્ત્વજ્ઞાનના નાશ) અર્થ ઉપલબ્ધ છે. અહીંથીજ અરબી તત્ત્વજ્ઞાનની દુર્દશાનો આરંભ થય છે. જનસમાજ પણ તત્ત્વવેત્તાઓને હુનેશાં ખાખંડી ગણતી હતી તેમજ તુર્કી અમલ જાગ્રેય ઇરાનનું વચ્ચેવ મહમદી સંપ્રદાયને લીધે આગળ ઘટ્યું અને તેથી તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ અત આઠ્યો. ખલિકા ગોસ્તાનછેદે એક બાંચનાલય ૧૧૫૦ માં બાબુએ એવો ઉલ્લેખ છે. તથા ૧૧૬૨ માં એક વૈદ્યને ફેદ કરી તેના પુસ્તકો રાજાખાવી મૂકવાનું જણાય છે.

રેવેનમાં પણ મહમદી અમલનીચે આવી જ
જાતની; પુનરાવૃત્તિ જણાય છે. માત્ર એઓના તત્વ
વેત્તાઓનો યુગ અતિ ટૂંકો હતો. પણ તેમનું તત્વજ્ઞાન
અતિ ઉચ્ચ હોઈ તેની વૃદ્ધિ પણ અપારાધમાં થઈ
હતી. અંદાજશિયાળા કાઠોવામાં આ તત્વજ્ઞાનની
શાળાઓ હતી. અજે પેસ, અબુજેસર તથા
અજેરેસ એ આ સંમયના અુખ્ય તત્વવેત્તાઓ
હતા. તેમાં પણ અજેરેસ ઘણો પ્રખ્યાત હતો.
અસલમાને એ તેને મુકત કર્યો ત્યારે જ્યુ લોકોએ
કેટલાક સમય સુધી એનાં તત્વોને આશ્રય આપ્યો.
પછીથી આ તત્વો લેટીન સ્કુલમેનના હાથમાં આવ્યા.
આગળ ઉપર અધ્યયનનો પ્રવાહ સુસતો ગયો ત્યારે
૧૨મા સદીમાં પેરિસમાં આ તત્વજ્ઞાનના ભકત
નીકળ્યા. રોજન્ડેકન પણ આ તત્વજ્ઞાનને માનની
નજરે જોતો. ૧૪મા સદીમાં જોન ડેકનથોર્પ અને
વાલ્ટર બર્લે અજુરેસના ભકત હતા. છેવટે પદ્મજ્ઞ
તથા તેની આસપાસનો પ્રદેશ આ તત્વજ્ઞાન પદ્ધતિનું
કાયમનું સ્થાન થયું. પરંતુ આ સર્વ કાલ દરમિયાન
આ તત્વજ્ઞાન પદ્ધતિની ઢોંગ તરીકે ગણના થતી.

આજ સમયે એરિસ્ટોટલના મૂળ ગ્રંથોનું
ગ્રીક ભાષા નો લેટિનમાં ભાષાતર થવાથી અજુરેસ
જાંઓ પડ્યો. વળી આજ સમય થર્ગ પણ એકદમ
નગૂત થઈ એરિસ્ટોટલના ગ્રંથ પાછળ પડ્યું. પરંતુ
દિન પ્રતિદિન વિચારશિલા બદલાતી જઈ તેજ મતો
પ્રમાણ થઈ ગયા.

અરબી તત્વજ્ઞાને સુખ્યતઃ પાશ્ચિમાત્ય દેશમાં
જે હાથે કડ્યું તેને લીધે સ્કુલમેનને એરિસ્ટોટલ તથા
તેના મૂળ ગ્રીક ગ્રંથો પર ધ્યાન આપવું પડ્યું.

આ રીતે જો ના જા સ્કોલોસ—ગ્રાસીન આરઓ
જ્યોતિષ, વૈદ્યક તથા ગણિત જ્ઞાસમા ઘણા આગળ
જેયા હતા. ગ્રાસીન આરઓનું જ્યોતિષજ્ઞાન થેલીઝ
પૂર્વેના ગ્રીકો કરતાં વધારે નાહ હોય. અબુગામિ
ખલિકાના સમયથી આરઓ જ્યોતિષમા વધારે રસ
લેવા લાગ્યો. પ્રખ્યાત અલમનસુર ઉજે અબુનક્રર
(રાજ્યારોહણ હિ. સ. ૧૨૬ ઈ. સ. ૭૫૪)ની કારકી-
લીમાં વૈષદિક વિચારમાં ક્રાંતિ થવાથી શાસ્ત્રીય
અધ્યાસને ઉત્તેજન મળ્યું. મનસુરબતેજ જ્યોતિષ-
શાસ્ત્રનો શોખી હતો. તના પછી તે હરૂન અલ
રરીદે તથા તેના પુત્ર મહમદ અલ અમીને ઉપર
સંક્રમણને ઉત્તેજન આવ્યું. તેમાં વળી હરૂનના
બીજા પુત્ર અલીફ અલ માસુન અબદલ્લા (રાજ્યા-
રોહણ હિ. સ. ૧૧૮૮; ઈ. સ. ૮૧૩-૧૪) બહુ વિખ્યાત
છે. એ વિદ્યાનો પુરંધર પુરસ્કૃતાં હતો. એના
સમયથી આરઓનો મર્વ શાસ્ત્રોનો અને વિજે
કદીને જ્યોતિષનો ઉડા અધ્યાસ કરવા માંડ્યો.

એડમાન્ડેટ અને અલેકઝાંડ્રામાંના ગ્રીક ગ્રંથોનું
ભાષાંતર થયું. બગદાદના જ્યોતિષ શાસ્ત્રોએ વેધ
લઘ ટાલેમી કરતાં અધિક ગિનચુક મૂર્ચ ગ્રંથનાં
કોષ્ટકો તૈયાર કર્યાં. સાયન વર્ષોનું પરિમાણ તેમજ
હિપાર્કસ કરતાં વધારે મૂકમ કાંઠયું; પૃથ્વીનો આકાર
કરાવવા માટે તેમજ મેસોપોટેમિયામાં યામ્યોત્તર
વૃત્તના એક અંશનું માપ લીધું.

અલમાસુનની હયાતિમાં અને ત્યાર પછી
પુષ્કળ જ્યોતિષીઓનો ઉદય થયો. એ સર્વમાં આલ-
બાટેગિનઅસ (આલબટાની) નામથી સુરોપમાં
પ્રસિદ્ધ થયેલો મહમદ બીન બહર વિશેષ પ્રસિદ્ધ
છે. એ સુમારે ઈ. સ. ૮૮૦માં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોવો
જોઈએ. એ સેવિયન જાતનો હતો. અને નક્ષત્રોપા-
સક હતો. આ સમયે બગદાદના દરગાહમાં પરધર્મ-
સહિષ્ણુતા હતી અને વિદ્યાને ઘણું માન મળતું.
આલબાટેગિઅસ શિશ્યાનો સુબેદાર હોઈ તેણે
જ્યોતિષશાસ્ત્ર તરફ વધારે વલણ હતું. એણે ઘણું
કરીને અંદાજોક અથવા મેસોપોટેમિયામાંના જુદા
શહેરમાં વેધ લીધો હતો.

આલબાટેગિઅસ ટાલેમીની પદ્ધતિ તમા
શોધમાં કેટલોક ફેરફાર કર્યો. તેમજ જાતે પણ
કેટલીક શોધખોળ કરી. સ્થિર તારાઓની ગતિ-
સંબંધી આલબાટેગિઅસની શોધ એના પુરોગામી
કરતા વધારે ગુપ્ત હતી. ટાલેમીના મત પ્રમાણે
તેમની ગતિ એક શતકમાં ૧ અંગ છે. પરંતુ આલ-
બાટેગિઅસના કહેવા પ્રમાણે આ ગતિ ૭૦ અંશ
હોઈ આધુનિક જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે ૭૨
અંગ છે. ટાલેમીના વેધ નામે તુલના કરી એણે જે
૭૬૫ દિવસ ૫ કલાક ૪૬ મી. ૨૪ સે. નું વર્ષમાપ
કરાયું તેમા ફક્ત ૨૩ મીનીટની જ ભૂલ હતી. આ
સમયપૂર્વે ચન્દ્રોચ્ચ અચલ, કાંપનિક તથા નક્ષત્ર
પાર છે એવી સમજણ હતી. એણે અન્ય અચલ
તારા તથા આ ગિન્ડુ એ બેનો ફેર દર્શાવી જરા
જડબ ગાંત હોય છે એમ દર્શાવ્યું. આ શોધ
પ્રમાણે આજ ગાંત બીજા ગ્રહોની પણ હોવી જોઈએ
એમ તેને ભાસ્યું અને તે હાલ સત્ય કહ્યું છે.
ચન્દ્ર અને બીજા ગ્રહો વિશેની ટાલેમીની ભૂલો
તેણે સુધારી. એણે નવીન કોષ્ટકો તૈયાર કર્યાં
અને તે ટાલેમી કરતાં અધીક મારાં કર્યા. 'ઝીબ-
સાળી' નામના એના ગ્રંથનું લેટીન ભાષામાં
રૂપાંતર થયું હતું પણ તે ઘણું અગુપ્ત હતું.
મૂળ ગ્રંથ જેટલીકન ગ્રંથાલયમાં હોવો જોઈએ આ
પ્રસિદ્ધ પુસ્તક હી. મ. ૧૩૭ (ઈ. સ. ૬૨૬) માં
મરણ પામ્યો (વિજાનેતીકાન પૃ. ૨૮૦ જુઓ)

આરણ્ય જ્યોતિષીઓએ ઓકનું અતુલરણ કરી આત અંધ પ્રગતિ કરી એવું યુરોપમાં મનાતું. ૧૮૦૪ માં ડાલિને ઇપ્સનયુનીસના અધના કેટલાક ભાગનું રૂપાંતર કર્યું. તેમાં પ્રહુણ તથા અહોની યૂતિસંજ્ઞાથી જે કેટલના હતી તેથી તેા ઉલટી ઉપરની ગાન્યતા અધિક દૃઢ થઈ. જે જે. મેદિલોએ ઇપ્સનયુનીસના રહેલા ભાગનું રૂપાંતર કર્યું તે સિવાય એને ઇપ્સન-શાયરના અધમા એના બીજા વધારે ભાગ જડયા; તે પણ તેણે પ્રમિદ કર્યાં. એમાં કેટલીક નવીનરીતો છે. અને તે સાંપ્રતની ત્રિકોણમિતિની સાથે મળતી આવે છે. ઇપ્સનયુનીસને રાગકાલીન અળલ-વેદક ૧૦૦ માં સૈકામા ભગદાદમાં હતો. એના અદમાલેટટ અધમાં સ્પર્શજ્યા તથા ક્રોટીસ્પર્શજ્યાની સારણીઓ હોઈ તેમને ઉપયોગ હાલના ત્રિકોણમિતિના દોષક પ્રમાણે કરતો. આવી રીતે તેમણે ગણિત શાસ્ત્રમાં ક્રાંતિ કરી. ઉપરની ગોધોથી ઉઠેર સેદીલોએ વધારે શોધ શરૂ કરી તેના મત પ્રમાણે ઉલુધબેગની યાત્રી સ્વતંત્ર હોઈ ખાકીનાની કેવળ સેલોગીની નકલ હોવી જોઈએ. મેનેલામે હિપાથોસ પરથી અને ટોલે-નીએ મેનેલોસપરથી નકલ કરી ઉપરના સેદીલોના પ્રયત્નથી પુષ્કળજ નવીન માહિતી મળી.

ઑકોના શંકુયંત્ર માફક આરણોના યંત્ર ઉપ-લબ્ધ નથી એવી સમજણ હતી. આલખાટોશીઅ સના અંધ પરથી આરણો ટોલેમીના કરતા વિશેષ જ્ઞાતા ન હતા એમ જણાય છે. મેદિલોએ અળલ હમત અહીના ત્રયોનું ભાષાતર કર્યું. એમા શંકુ યંત્રનું અતિ ઉત્તમ વર્ણન કરેલું છે. જે ૧૩ મા મૈકામા થઈ ગયું. એના અધમા આરણોની શોધ-ઓળા વિશે બીજી પણ માહિતી મળે છે. વિશેષે કરીને સ્પેનમાં આરણોએ ગાસીય વિષયમાં પ્રાવિષ્ય મેળવ્યું હતું અને ત્યાના સુખ્ય શહેરોમાં મોટા અંશાલયો હતા.

આરણોના જ્યોતિષ અધમા કલજ્યોતિષનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમણે બીજગણિતની શોધ કરી એમ કહેવાય છે પરંતુ દશક મ આલેખન પદ્ધતિ, અન્ય ગણિતવિષયક શોધ તથા બીજગણિત તેમણે હિંદુપામેથીજ લીધું હોવું જોઈએ. યર્મ-યુદ્ધને લીધે પોર્ટુગલની પુષ્કળ કંપનાઓ અરેબમાં પ્રસરી. ગાલદાનના જ્યોતિષીઓએ અલેકઝાન્ડ્રના જ્યોતિષ સંપ્રદાયને ઝાળો પાડ્યો એમાં ગાકા નથી. અબુલ વોટ કાટલી વિચારપદ્ધતિથી આરણોનાં અંધ-સંજ્ઞાથી ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ તેમની યંત્ર-તરફ દેા ઇજે પણપર લક્ષ આપ્યું નહિ. વેધ યંત્રો. —આરણો પાંચનક્ષત્રયંત્ર, પછાગ-યંત્ર (મેકેટટ) તથા અન્ય યંત્રો દોઈ તેમણે યંત્ર-

કલામાં ઘણી પ્રગતિ કરી હતી. હુકુન અલ રશીદે શાલંમનને એક ઘડીયાળ નર્ગર કર્યું હતું. તેમની પામે ઘડિયંત્ર, રેતીનાં ઘડીયાળો તથા ચક્રથી ચાલતાં ઘડીયાળો હતા. હમાસુસમાંના મોટા ઘડીયાળનું વર્ણન સિલ્વેસ્ટરેડેક સંસીએ કર્યું છે. આરણો ધાતુનું ખગોળ તૈયાર કરતા. ઇરાની વાક-મયનો નાશ થવાથી પ્રાચીન ઇરાની લોકોની પ્રવૃત્તિ બાણવાનો મારગ નથી. ખલિકાની મત્તામાંથી મુકત થયા પછી ઇરાની જ્યોતિષી ઝળકયા લાગ્યા. તેમાંના એકે પંચાંગ સુધારી એક દિવસ વધાર્યો. ૧૩ મા સૈકામાં હોલગ-ધલેકુખાને જ્યોતિષીઓને ઉત્તેજન આપ્યું. અને તેના પછીને ઉલુધખાન બાતે વેધ લેવામાં અતિ પ્રતીષ્ઠ હતો. એણે ૧૪૭૭ માં રવિની પરમક્રાંતિ એટલે ક્રાંતિવૃત્તનું તિર્થંકત્વ માપી નોંધપુકે તૈયાર કરી. આથી અધિક ગુરૂ નોંધપુકે દાયકોબ્રાહ્મીપર્યંત કોઈએ કરી ન હતી. અરબી અથવા યંત્રસંજ્ઞાથી જેજ પુસ્તકો હોઈ તેમનું રૂપાંતર સેદીલો પિતાપુને કર્યું છે.

સુલ્લાફીરૂઝ અંશાલયમાં જ્યોતિષ, ગણિત વગેરે શીષક હેલળ હૃડ હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. એમાંના 'નઅત અલહકૈક' નામના અધમા તેના કતાં જમશેદ બીન મસુદ અલત બીબ અલકાશી ઉર્ફે અયામ 'તબકે અલ મનાટેક' (ક્રાંતિવૃત્તીય તબકડી) નામના યંત્રનું વર્ણન કરે છે. નં. ૧૬ વાળા હસ્તલેખમાં પુષ્કળ માહિતી હોઈ તેમાં વિશેષે કરીને કંઠજ, નક્ષત્રયંત્ર, અને શંકુનું વર્ણન છે. નં. ૭૨ વાળા હસ્તલેખનો કતાં ઇપ્સન કોશિક અલ-દીન મહ મદ કાજી હોઈ એમા સુલાહીન-અલ-મહુવાત વલઆઈ નામના યંત્રનું વર્ણન છે. નં. ૨૧ મર્વામાં મહુત્વનો અંધ હોઈ તેમાંનું પુષ્કળ વર્ણન હોઈએ છે. પરંતુ તેમાં યંત્રોની પ્રતિકૃતિ આપેલી છે.

આજ અથવા અબુલગૈડાન અલગેરેલીનું એક તુરીય અંધ (કવાઈટ) હોઈ તેને લીધે ખસ્તરી-કાથી કાનિવત્ત જે કેકાણે ફિતિજને છેદે છે ત્યાં મુખીની ગિલાઈ માપી ગકાય છે. બીલ એક જુના યંત્રવેડે રવિની પરમક્રાંતિ કાઢી ગકાય છે, આજ યંત્રપરથી ઘણું કરીને સામત લધુભાગ માપકની (હની)અરની) કંપના ઉર્ફેલવી હોવી જોઈએ. સુર્ષઅદ્ર પ્રહુણ માપવાતુ એક યંત્ર હતું. દિપાદ અથવા અલગૃવયન નામના યંત્રની મહદંથી એકજ સમજ બે વેધ લઈ શકાય છે. અંગાતમક વિભાગ પાડેલા યંત્ર ગિલાઈ માપવાતુ પણ એક યંત્ર હતું. આ સિવાય આ અથમા [ન. ૨૧ બીબ પુષ્કળ યંત્રોનું વર્ણન તેમજ તેમાંનાં ચિત્રો હોઈ તેમાં અને જુયા નામની પોલી નગીઓ વાળા એક યંત્રનું ચિત્ર

નક્ષત્રચંદ્ર પીત્તળનું; ળનાવતા અને તે સહેથી લાઈ ફેરવી શકાય તેવું હતું.

ઈ તિહા સ :—અરબસ્તાન સેમાઈટ લોકોનું વસતિસ્થાન હતું એવું કહેવાય છે; પરંતુ આ ખાખતમાં ખાત્રી લાયક પુરાવો મળતો નથી. અરબસ્તાનનો ખરો ઇતિહાસ દેશમાં બતીબતીવચ્ચે અંતઃકલહ ચરૂ થયો ત્યારથી લખાએલો છે.

૧૬ માં સૈદા સુધી અરબોની દંતકથા અરબસ્તાનના પુરાતન ઇતિહાસનું સાધન હતું. પરંતુ ઉપરના સૈદામાં પુષ્કળ શિલાલેખ જડવાથી ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૫ અથવા તેથી અધિક સૈદાનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થયો છે.

આ શિલાલેખો પરથી એવું અનુમાન કાઢવામાં આવ્યું છે કે તે સમયે મૈન, સાબ, હાદ્રમત અને કતબનુ એમાં થોડાંક મસંસ્કૃત રાષ્ટ્રો હતાં. તે પૈકી છેલ્લાં બે રાષ્ટ્રોની માહિતી વિશેષ કૈવલખ નથી, માત્ર હાદ્રમત રાષ્ટ્ર ઈ. સ. ૩૦૦ ની લગભગમાં ઇથીઆપિન લોકોએ છુટ્તું. એટલીજ માતિ મળે છે.

સાબિયન રાષ્ટ્રમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૫ વર્ષ સુધી એબીયન રાજ રાજ્ય કરતા હતા. ખ્રીષ્ટી દિમિઅરાઈટ જાતના લોકે ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા હિંદુસ્તાન અને ઇજિપ્ત વચ્ચેનો વેપાર આ રાષ્ટ્ર દ્વારા થતો હોવાથી એ રાષ્ટ્ર તે સમયમાં સમૃદ્ધ બન્યું હતું. પરંતુ દાલેમી રાજ્યે અલેક્ઝાંદ્રિયા સુધી જમીનમાંજ ચોખી કાઢવાથી આ દેશનો વેપાર બંધ થયો અને પુષ્કળ સાબિયન લોકો દેશછોડી ચાલી ગયાં.

મિનાઈનું રાજ્ય દક્ષિણ અરબસ્તાનમાંના બહિ સુધી પસરેલું હતું. આ રાજ્યમાં લગભગ ૨૫ રાજા થઈ ગયા એવું શિલાલેખ પરથી જણાય છે; એ ઉપરથી આ રાજ્ય ઘણું પુરાતન હોવું જોઈએ એમ ધરાય છે. કર્ના, મૈન અને યામિલ એ એનાં મુખ્ય શહેરો હતાં. ઉપર આપેલો નેપુ' કે ઈ. સ. પૂર્વે સુમારે ૧૧૫માં સાબિયન લોકોની દક્ષિણ અરબસ્તાન પરની સત્તા હિમિઅરાઈટ લોકોને હાથ ગઈ. આજ સમયે કતબનિયા રાષ્ટ્રનો પણ લય થયો. હિમિઅરાઈટ રાજ્ય એ સાબા અને રૈદાન રાષ્ટ્રના રાજા તરીકે નામ ધારણ કર્યું. તેમનામાં ૨૬ રાજા થઈ ગયા એમ જણાય છે. એમના સમયમાં રોમન લોકોએ અરબસ્તાન પર સ્વારી કરી પરંતુ તેમના સૈન્યનો સ્થભ નાશ થયો. પછીથી આફ્રિકાના કિનારા પર જે એબિસિનીયન લોકે ગયાં હતાં તે પાછાં વળ્યાં તથા અરબસ્તાનમાં રહે તેમનું વર્ચસ્વ વધારી ઈ. સ. ૩૦૦ની લગભગમાં હિમિઅરાઈટ રાજ્યોને જમીનહોસ્ત કરી તેને બે

ગાદી બજાવે કરી અને સાબા, રૈદાન, હાદ્રમત અને ટોમેન રાષ્ટ્રના રાજા એવું નામ ધારણ કર્યું. પરંતુ હિમિઅરાઈટ લોકોએ જન્યુ ધર્મના અનુયાયી બની પુનઃ પોતાનો રાજા ગાદીપર બેસાડ્યો. હિમિઅરાઈટ અને એબિસિનીયન લોકો વચ્ચેનું યુદ્ધ એટલે જન્યુ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ વચ્ચેનું યુદ્ધ. અને તેથીજ ખ્રિસ્તાનુયાયી રાષ્ટ્રોની મદદ લઈ એબિસિનીયન લોકો વિજયી થયા. પરંતુ તરતજ ઈ. સ. ૫૭૫માં ઇરાનના રાજાની મદદથી ચેમેનમાં જન્યુ ધર્મના અનુયાયીઓએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ઉપરનાં રાષ્ટ્રો:સિવાય હીરા, ઘસાન, અને કિંડા એ ત્રણ જળવાન રાષ્ટ્રો હતાં. હીરામાં લખમીદ નામનું કુટુંબ ઈ. સ. ૬૦૨ સુધી રાજ્ય કરતું હતું. પરંતુ આ રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર ન હોઈ ઇરાનની હુકમત નીચે હતું. ઈ. સ. ૬૦૨ પછી આ કુટુંબ નષ્ટ થવાથી ઇરાન તરફથી એક ગવર્નર નિમવામાં આવ્યો.

ઘસાન સંસ્થાન અરબસ્તાનના વાયવ્યપૂર્ણમાં આવેલું હોઈ ફરનિદ નામનું કુટુંબ તેમાં રાજ્ય કરતું હતું. આ કુટુંબને રોમ સાથે મિત્રાચારી હોવાથી ઇરાન કિંવા હીરા રાષ્ટ્ર સાથે તેનું સત્તા યુદ્ધ ચાલુ હતું. પરંતુ ૫૮૩માં ઘસનીદ રાજ્યના કંકડા થઈ જઈ કેટલોક ભાગ ઇરાન અને કેટલોક રોમની સત્તાનીચે આવ્યો. સુમારે ૫ માં સૈદામાં કિંડા નામના રાષ્ટ્રનો ઉદય થયો. એ રાષ્ટ્ર ચેમેનના રાજાની સત્તામાં હતો. આ રાષ્ટ્રે એક સમયે તો હીરા રાષ્ટ્ર પર પણ સત્તા મેળવી હતી.

ઉપરનાં રાષ્ટ્રો:સિવાય ઈ. સ. ૧૧ સુમારે ૬૪૧ સૈદામાં બેહરીન, ઝોમન, જુબેન્દ, અને હેબાઝ એવાં નાનાંમોટાં રાષ્ટ્રો હતાં. મહંમદ અને ખિલાફતનો ઇતિહાસ જુદો આવેલો છે.

આદિ ખલીફા પછી ઉમઈદ કુટુંબનાં લોકો ખલિફા કહેવાતવા લાગ્યા. એમની કારકીર્દીની શરૂઆતને: વર્ષો અશાન્તિ નાશ કરવામાં ગયાં. આ કુટુંબના ખાસિરિત લોકો મુખ્ય શત્રુ હતા. અલીની ૬૫૮માં તેમને હર્યાં; પરંતુ આ સમયે પુષ્કળ લોકો નાસી ગયાં અને સર્વત્ર અશાન્તિ ફેલાઈ અલીના મરણ સમયે તેનાં હુસન અને હુસેન નામના બે પુત્ર હતા. પરંતુ હુસેને યાજિદને ખલિફા કેળવ ન ક્યારથી ૬૮૦માં કબેલામાં તેને મારી નાખવામાં આવ્યો. તેથી અબ્દલ્લા હુસેનના કુટુંબ તરફથી યાજિદ ઉપર વેર લેવા તૈયાર થયો. યુદ્ધ ચરૂ થયું અને મક્કા તથા મદિનાના પવિત્ર સ્થાનમાં યાજિદે ઘેરો ઘાંટે; પરંતુ થોડાક સમયમાં તેનું મરણ થવાથી, અબ્દલ્લા અરબસ્તાન, ઇર્નિસ તથા સિરિયાના કેટલાક ભાગમાં ખલિફા તરીકે મનાયો.

પરંતુ ખારિજિત લોકોના અગ્રણી અબદુલ મલેક તરફથી ૯૦૨ માં અબદુલને મારી નાખવામાં આવ્યો. ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ હ્રુસગ્રાપ છે.

ત્યાર પછી અબ્બાસી કુટુંબનો ઉદય થયો. તેમની હમા સૈફ સુધી કારકીદી હતી. પરંતુ એક પણ અરબસ્તાનને માટે મહાવનો જનાવ આ સમયમાં થયો નથી.

ઈ. સ. ૧૦૦૦ પૂર્વે ઓમન સમૂહ ખલિફાની સત્તા ઉમેડી નાળી સ્વતંત્ર થયું હતું. ત્યાર પછી એક સૈફ સુધી ઇમામ લોકો રાજ્ય કરતાં હતાં. પછી ખાનીનેલાન નામનું કુટુંબ ૧૧૫૪થી ૧૪૦૬ સુધી અધિકાર પર હતું. ફરમિયાન ૧૪૩૫માં ખાનીનેલાન વંશ વિરૂદ્ધ બંક થઈ ઇમામી કારકીદી શરૂ થઈ. ૧૫૦૮માં પોર્ટુગીઝ લોકોએ ઓમનના પૂર્વ કિનારા પરનો પુષ્કળ ભાગ કબજે કર્યો. પરંતુ ૧૬૨૪ માં એક નવીન કુટુંબનો ઉદય થવાથી પોર્ટુગીઝ લોકોનું વર્ચસ્વ ઝાંખું પડ્યું. તથા ૧૬૫૧માં પોર્ટુગીઝોને મસ્કત છોડવું પડ્યું.

અરબસ્તાનનો અવાચીન ઇતિહાસ વાહાળી ચળવળથી શરૂ થાય છે. આ ચળવળનો પ્રવર્તક મહમદ ઇબ અબદુલ વહાલ હતો. મુસલમાની લોકોની ગેરસમજબુતી અને તેથી ઉદ્વેગપૂર્ણ શામ ફર કરવા અબદુલે આ પ્રયાત્ન કર્યો હતો. ૧૭૪૨ માં હદ્રયાના શેખ મહમદ સૈદ અબદુલનો મનુષ્યાધી થયો. અને ૧૭૬૫ સુધી નેજદ અને એલહાસમાં તેણે તરવારના ખળે નવીન ધર્મની સ્થાપના કરી. ૧૭૬૫ માં તેનો પુત્ર અબદુલ અઝીઝ ગાદીપર આવ્યો. તેણે પણ તેના બાપનો કંઠકો પુટવા માંડ્યો હોવાથી તુર્કસ્થાનનો સુલતાન પ્રથમ તેનો વેરી થયો. પરંતુ અઝીઝ આગળ સુલતાનનું કંઈ વળ્યું નહિ. આથી વાહાળીનું જિર પુષ્કળ વધી જઈ સારા અરબસ્તાન સર કરવામાં આવ્યો.

૧૮૦૨ માં અઝીઝ મરણ પામ્યો. તથા તેનો પુત્ર સૈદ અમીર થયો. ૧૮૧૭ પુત્ર દેવળો તોડાઈ, લોકોને કપટ કરવું ઇત્યાદિ ચોર કૃત્યોથી લોકોના તથા અન્ય રાષ્ટ્રોના મનમાં દેવાગ્રિ ઉત્પન્ન થઈ અમીર વંશનો નાશ કરવા ઇચ્છા બેઠાની. આમાં તુર્કસ્થાન પણ સામેલ થયું. પરંતુ આ સમયે તુર્કસ્થાન યુરોપની ભાંજગડમાં ચુંચાએહું હોવાથી ઇસ્લામના પાશ મહમદઅલીને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું. તેજ પ્રમાણે ૧૮૧૧ માં મહમદઅલીના પુત્ર તરમન પાશાએ સૈદ પર હુલ્લો કર્યો. પરંતુ સૈદ આગળ તેનું કંઈ ન ચાલવાથી મહમદઅલી બલતે ત્યાં આવ્યો. પણ વ્યર્થ. ૧૮૧૪ માં સૈદના મરણ પછી તેના પુત્ર અબદુલે કરારનામું કર્યું. પરંતુ

ઇસ્લામ સૈન્ય જતા રહ્યા પછી તેણે તે કરારનામું નાંખ્યું. કરીથી ૧૮૧૮ માં સૈન્ય અબદુલે ચરણે આવ્યો અને તેનો કાસ્ટાન્ટીનોપલમાં વધ કરવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં અબદુલેલાના પુત્ર તુકીએ ઇસ્લામ સ્વામિત્વ સ્વીકારી, તથા ખંડણી આપી ૧૦ વર્ષની અંદર પોતાનું રાજ્યખંધારણ મજબૂત બનાવ્યું. ૧૮૩૪ માં તેનું મૃત્યુ થયું તથા તેનો પુત્ર ફેસલ અમીર થયો. પરંતુ ૧૮૩૬ માં તેણે ખંડણી આપવાની ના પાડવાથી તેને પકડીને કેશમાં રાખવામાં આવ્યો. કેટલાક સમય પછી તુર્કસ્થાન તથા ઇસ્લામ વચ્ચે રાજકીય ભાંજગડ ઉપસ્થિત થઈ અરબસ્તાન તરફ દુર્લભ થતું ગયું. આ સંધિનો લાભ લઈ ફેસલ ૧૮૪૨ માં નાસી આવ્યો. અને ઓમન તથા યેમેન સિવાય આખા અરબસ્તાને તેને અમીર તરીકે સ્વીકાર્યો.

ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં એલહાસની સ્વામીમાં ફેસલ સાથે શામરવંશજ અબદુલેલા નામનો એક ગૃહસ્થ હતો. પોતાના ગાપનું મૃત્યુ કરનાર મશારને પકડવામાં અબદુલેલાએ ફેસલને મદદ કરી હોવાથી ફેસલે અબદુલેલાને જેનેલ શામરનો ગવર્નર બનાવ્યો. પરંતુ ફેસલને કેશમાં પકડી લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યારે અબદુલેલાએ પોતાની સત્તા વધારી. ૧૮૪૩માં અબદુલેલાનો પુત્ર તલાલ ગાદીપર આવ્યો. એ ઘણા પાટપટી અને મતલબી હોવાથી તેણે ખીબતે સંશય ન આવે તેવી રીતે રાજ્યની મજબૂતી પ્રગટિ તથા વૃદ્ધિ કરી. એજ પ્રમાણે તેણે ઇસ્લામ સાથે પણ સંબંધ બાંધ્યા હતા.

તલાલ પછી તેનો ભાઈ મતાબ ૧૮૬૮ માં ગાદી પર આવ્યો. પરંતુ તેનો દુર્લભ સમયમાં જ મારી નાખવામાં આવવાથી તેને ભત્રિજે બંક અમીર થયો. તેની પછી યોહાન્ન સમયમાં અબદુલેલાનો ત્રીજો પુત્ર મહમદ અમીર થયો. કેટલાક કારણસર ફેસલના વંશજ અને મહમદ વચ્ચે લડાઈ થઈ અને તેમાં મહમદ વીજી થયો. આ વિજયથી મહમદ, ઉત્તર અને મધ્ય અરબસ્તાનનો ૧૮૬૧ માં સ્વામી પડ્યો.

૧૮૬૭ માં મહમદનો ભત્રિજો અબદુલ અઝીઝ ગાદીપર આવ્યો. એની કારકીદીમાં કુવૈતમાં એક નવોજ સંઘ ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રોતાના બંદરો તુર્કસ્થાનની આંખમાં ઘણા વળતથી ખુશ્તાં હતાં. પરંતુ યોગ્ય સમયે કુવૈતના શેખ મુબારકે અંગ્રેજોની સહાય મેળવી હોવાથી તુર્કસ્થાનની આશા ફેગટ ગઈ. અને ૧૯૦૩ માં કુવૈતમાંના અંગ્રેજો રાત ગણાવા માંડ્યા.

— આ આશામંડળ થવાથી તુર્કસ્થાને પોતે નહિ તો બીજા ભારત પહોંચવાનો દાવ સાધવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આ દાવમાં પણ તુર્કસ્થાનને યશ મળ્યો નહિ. અને સલાહ કરવી પડી.

યુરોપીય વર્ચસ્વનો ઇતિહાસ :— પ્રથમ પોર્ટુગીઝ લોક અરબસ્થાનમાં આવ્યા. ૧૫૦૬ માં તેમણે હોમંઝનુ શાણુ લીધું. પછીથી ૧૬૫૦ માં મસ્કત શહેર લીધું. પોર્ટુગીઝ પછી ઓમનમાં ફ્રાન્સિસ વર્ચસ્વ હતું. પછી ૧૭૫૬ માં ઘફરી વંશના અહમદ ઇબ્રાહમ સમ્રાટ ઇરાની લોકોને હુકમી કાઢ્યાં. તેનાં તર ૧૭૬૮ માં તેનો પુત્ર ઓમનની ગાદી પર આવ્યો. એના માથાણુ સ્વભાવ અને સાત્ત્વિક ધોરણથી રાજ્યબંધારણ દંઠ યથા પુષ્કળ વિસ્તાર પામ્યું. તેના સહાયકો અંગ્રેજો હતા.

૧૮૫૬ માં એના મરણ પછી તેના પુત્રો માટે માહે ગાદી વિશે લડી પડ્યા. છેવટે અંગ્રેજોની મદદથી યુવેની વિજયી થયો, તથા કેન્ઝ અને અંગ્રેજો વચ્ચે કરાર થઈ ઓમનના સુલતાનની સ્વતંત્રતા પ્રસ્થાપિત થઈ. ૧૮૬૬ માં તેના મરણ પછી તેના પુત્ર સમ્રાટ તુર્કીએ. ૧૮૮૮ સુધી ગાદી સંભાળી. પછી સૈયદનો પુત્ર ફીસલ ગાદી પર આવ્યો. અંગ્રેજોની સંમતિ મિલાવ એ પરશાહીય કારભાર કરે નહિ તેથી એને હિન્દુસ્થાનની તિલોરીમાંથી ખસાડી આપવામાં આવતી.

૧૮૭૬ માં અંગ્રેજોએ એડન લીધું. ૧૮૫૭માં પેરીમે બેટ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો. તુર્કસ્થાન અને અંગ્રેજીની અરબસ્થાનની મરુદ નક્કી કરવા માટે એક મંડળ યોજાતું તથા ૧૯૦૫ ના રિપોર્ટ મનાવે. ઇશિયળ અરબસ્થાનનો ધર્મોપદેશ લાગુ અંગ્રેજોની સત્તા હેઠળ આવ્યો.

હેનરલ અને ચેમ્બેન પ્રતો તુર્કસ્થાનના તાબામાં હતા. ચેમ્બેનમાં મુમ્બારે ૧૯૦૪ માં બંદ ઉપરિચન થયું હતું. પણ જલદીજ તુર્કી સિપાહીઓએ તેને એસારી લીધું.

તાલે ઇતિહાસ :—જગદ્યાપી યુદ્ધ પહેલાં ખલિફા તરીકે સુલતાનની ધાર્મિક સત્તા હોવાથી અરબસ્થાન ઓટોમન મારમત્ત્યનો એક ભાગ ગણાતો. તથાપિ વસ્તુતઃપિત્તિ એવી હતી કે અરબસ્થાનમાં પુષ્કળ નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતા અને તે પછી દેશોંક ખલિફાની મરોંપરી સત્તા અંગતઃ માન્ય કરતાં. બીજાં દેશોંક શિટિય સંસ્થાણુ હેઠળ આવ્યાં હતાં. તુર્કોનો પ્રમુખ અમલ હેનરલ માંન, મખા, મહીનાં ને પતિત્ર મરોંદે અમીર તથા ચેમ્બેન પ્રોતોનાં દેશોંક મરોંદે, તથા લાંદે વગેરે બગેા પર માત્ર હતા. હેનરલ રમ્બે તુર્કોની અરબસ્થાનમાં

સત્તા દૃઢ બેસડેવામાટેજ બાંધવામાં આવેલી હતી. પણ આ લાઈન ને લાગ પડતી અને તેટલી પણ તુર્કો સુવ્યવસ્થાપણે ચલાવી શક્યા નહીં. તેમજ બાકીનાં લાગ પણ તેઓ સુધારી શક્યા નહીં. જગદ્યાપી યુદ્ધ પછી તુર્કોની અરબસ્થાનપરની સત્તા તદ્દન નાબૂદ થઈ અને ૧૯૨૧માં સ્વાયત્ત રાજ્યકર્તા પ્રસ્થાપિત થયા છે :—હેનરલ રાગ, નેજદ તથા એલહાસનો અમીર, બેબેલશામરનો અમીર અસિરમાંના સાબિયનો સંસ્થાનિક, ચેમેનનો ઇમામ, ઓમનમાંના મસુતનો સુલતાન, હાદ્રામૌતનો કુલતાન, હુર્સેતનો શેખ, સ્વાતારનો શેખ વગેરે.

હેનરલનું રાજ્ય :—મહાન યુદ્ધ સમયે જર્મન પક્ષે, તુર્કસ્થાન માટેજ ધર્મ યુદ્ધ આરંભ્યુ છે, એવો પલિતો અરબી મુસલમાનોમાં સળગાવ્યો હોવાથી એટ શિટન તથા મિત્રરાજ્યોને અરબસ્થાનમાં પુષ્કળ સંકટોમાંથી પ્રસાર થવું પડ્યું હતું. રાતો સમુદ્ર તુર્કોના તાબામાં બધ તો પૂર્વ તરફની આવજન માટે સુવેઝનો માર્ગ બાંધ થાય એવી બીક લાગવાથી એટ શિટને. મહાના શેરિફ તરફ લશ હોઈ. શેરિફનું ધાર્મિક વળન વધારે હોવાથી તેને આ ધર્મ યુદ્ધ નથી એમ બહેર કરી યુદ્ધમાં પડવા મનાઈ હુકમ દેરવે તો અરબી મુસલમાન માને એવું અંગ્રેજોનું ધારવું હતું. તેમજ એ મહાના શેરિફ ઉદે અમીરને પણ હેનરલની ઓટોમન સત્તામાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હતી. ઇ. મ. ૧૯૧૬ માં મહાના આ શેરિફ હુસેને બંદ કરી સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા મિત્રરાજ્યોને બહેર કરી. તેથી મિત્રરાજ્યોએ તેને દ્રવ્ય તથા દારૂગોળા વગેરે યુદ્ધ સામગ્રી પૂરી પાડવા કળુડ્યું. ૧૯૧૬ માં શેરિફે બંદ કરી પોતાના સ્વાત મ્થલ બહેરનામું કાઢ્યું. તુર્કી પાસે તેની વિરૂદ્ધ મોકલવા મોકલ વધારાનું નિમ્ન હોવાથી શેરિફને આસપાસના પુષ્કળ મંત્રાનિકોએ, આરબોના સુલતાન તરીકે સ્વીકાર્યો. પછી તરતજ તેણે 'હેનરલ રાજની' પદવી ધારણ કરી અને તેને એટ શિટન, ફ્રાન્સ તથા ઇટાલીએ અનુમોદન આપ્યું. યુદ્ધ અગતિ પછીની નહુ પરિધમાં હેનરલના રાજ્યને સ્વતંત્ર પ્રતિનિધી પણ લેવામાં આવ્યો તથા ૧૯૨૦ માં રાષ્ટ્રનામાં હેનરલના રાજ્યને પ્રતિનિધિત્વને દૃઢ માર્યો. તુર્કસ્થાન સાથેના કરારમાં તુર્કોએ અરબસ્થાન પરની સર્વ સત્તા છાડી દીધી.

૧૯૨૦ માં હેનરલના હુસેન રાજ્યને નેનરલ અમીરમાં મરુદ ગાળવ નેજા યદ્દલદાવિઃ પણ થઈ અને ૧૯૨૧ સુધી પણ તેના નિકાસ થયો ન હોય.

મધ્ય અરબસ્તાનમાંના રાજ્યો:-મધ્ય ભાગમાં નેજદ (રાજધાની રિયાધ) તથા જેઝેલ શામર (રાજધાની હેવ), એ બે રાજ્યો છે. નેજદના અગ્રી-રાજ્યે ૧૯૧૪માં બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતાનો કરાર કર્યો અને તે યુદ્ધમાં ઉપર સુધી પાળ્યો. તેથી વિરૂદ્ધ, જેઝેલ શામરના અગ્રીર તુર્કોને મળી ગયા હતા તેથી આ બંને અગ્રીરા વચ્ચે લડાઇઓ થઈ તેમાં ઘરાસ્તી થઈ નેજદના અગ્રીરે મધ્ય અરબસ્તાનમાં પૂર્ણપણે પોતાની સત્તા સ્થાપી. નેજદનો અગ્રીર હેઝલેના રાજાની કોઈપણ 'પ્રામિક' યા રાજકીય સત્તા માન્ય કરતો નથી.

'જેઝેલ શામર' ના અગ્રીરે ગયા 'મહાન વિઘ્ન'માં તુર્કોને મળી તેમને ઉત્તરજેરની પુષ્કળ નદદ કરી, પણ આ યુદ્ધમાં આગળ પર તેની સત્તા અધિક તેમજ પ્રદેશ દુબિયે ઘણી જોડી થઈ ગઈ.

અમુર:-આ રાજ્યની સરહદ અધાપિ નક્કી કરેલી નથી. છતાં આધારણુ પણ હેઝલ તથા ચેમેનની વચ્ચે આ પ્રદેશ આવેલો છે. અને પૂર્વે નેજદનું રાજ્ય છે. ચોના ઉચ્ચ તથા નીચાણુના પ્રદેશ એવા બે ભાગ હોઈ આ બે ભાગના લોકોમાં રાજકીય તથા સામાજિક લેદ અતિ તીવ્ર છે. અત્રેના લોકો સ્થાયિ વસનારા છે. કારણ આ સુલક ખેતીને માટે સગવડવાળો હોવાથી ભટકતા દુરગાની જરૂર રહેતી નથી. અત્રે ઘણાખરા સુન્ની મુસલમાનો છે તથા કેટલાક વાહાથી થી પગ મળી આવે છે. ગત મહાન વિઘ્ન પૂર્વે આ પ્રાંત પર એ.ઇ.ત્રી સત્તા કોઈની પણ ન હતી. કેટલાક ભાગ તુર્કોના, કેટલાક મહાના ચેરીદના, કેટલાક આબુ અરિશના ઇરિજીનો, નો કેટલાક પર ભટકતા ટોળા ના અમલ હતા. પણ સર્વ પ્રાંતપર તુર્કોની અધિમત્તા કહેવાતી. ગત મહાન યુદ્ધ આગતુ હતું તે સમયે ઇરિજી સમય મહામંડની ઉંઝા તુર્કી અમલ નહ કરી પોતાનું વર્ચસ્વ સર્વ પ્રાંતો પર સ્થાપવાની હોવાથી, તેણે તુર્ક વિરૂદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી એકનના બ્રિટિશ રેસીડન્ટ સાથે ૧૯૧૫ માં મે માસમાં કરાર કર્યો તથા મિત્ર રાજ્યો પાસેથી યુદ્ધ સામગ્રીની મદદ મેળવી. તથાપિ તે પાતાના ગત ઘણી થોડી જ વધારી શક્યો. ચેમેનના ઇમામસાથે તેને વેર હોવાથી ચોના તરફની દલોટ દવાની બીક એને હુન્ગેશાં હતી. યુદ્ધાત્તર કાળમાં (૧૯૨૧ માં પણ) આ રાજ્યની સીમા નક્કી કરેલી નથી.

ચેમેન:-અમર પ્રખ્યાત અહિં પણ ઉચ્ચ તથા સપાટ પ્રદેશના લોકોમાં ધાર્મિક અને વંશપરવાગત મેટો તીવ્ર લેદ છે. ઉચ્ચ પ્રદેશના લોકો શિયા પંથી હોઈ તલમ તરફના શરી પંથના

છે. તેવીજ રીતે કેટલાક તુર્કી રાજકીય સત્તા માને છે, તો કોઈ ઇમામની સત્તા માને છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં પણ ઇંગ્લેન્ડ મહામંડ સત્તાપ્રીય થયા પછી તેણે તુર્કી સત્તા વિરૂદ્ધ બંધ કર્યું. ઉભય પક્ષમાં પુષ્કળ વિરોધ ચાલુ હોઈ છેવટે ૧૯૧૩ માં સલાહ થઈ. તથા ગાદશાહી દુરમાનથી ઇમામની અમુરથી એકનસુધીના સર્વ ઉચ્ચ પ્રદેશ પર સત્તા માન્ય કરવામાં આવી. જાનનિક યુદ્ધ શરૂ થયા પછી ૧૯૧૫ માં તેમણે પોતાની નદવુ, જાને તુર્કોને ખતાવી. પણ યુદ્ધમાં જિંદો મનના લાગ તીથો નહિ. યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી ૧૯૧૮માં બ્રિટિશ હિંદી સેન્યે હાદીદા બંદરે છાવણી નાખી તથા ઇમામ સાથે મિત્રતાનો કરાર કરાવવાની ખટપટ શરૂ થઈ! પરંતુ ૧૯૨૧ સુધી આ પ્રયત્નનું કંઈ નિર્ણયન સ્વરૂપ આવ્યું નથી.

ઈરાની અખાત પરનાં સંસ્થાનો:-આ સર્વ હવે બ્રિટિશ અમલ હેઠળ ગયેલ હોઈ તેમના પરદાપ્રીય રાજકારણાર બ્રિટિશોના હાથમાં છે. અંતર્ગત કારણારની સત્તા મિત્રતા જાળવવાની શરતે તેમને બ્રિટિશ સરકારે સોંપેલી છે આ સંસ્થાનો એમન, દુશિઅલ એ મને, એલ કાદર, બહરીન તથા કુવૈ છે. ૧૯૨૧ માં બ્રિટિશ સત્તાના તાબાનો અરબી પ્રદેશ તથા એકનના કારણાર વસાહત ખાતેન એપેલો હોઈ હેઝલની બ્યવસ્થા માત્ર પરદાપ્રીય રાજકારના સ્ટેટ સેક્રેટરી પાસે રાખ્યાનું બ્રિટિશ પાર્ટમેન્ટમાં લેહર કરવામાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ થી શિત લિત અરબી સંસ્થાનોને સુન્ની ડિન જાનાની અરબસ્તાનને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર કરવાની ચળવળ ચાલુ છે. ૧૯૨૧ ના અગ્રમાં અગ્રીર દેસતના ધરાકના રાજા તરફે રાજ્યાધિકાર કરવામાં આવ્યો. વહાબી ટોળીના પ્રમુખ અગ્રીર ઇંગ્લેન્ડ સાઉદને, બ્રિટિશ સરકાર ચાતતા તથા સુબ્યવસ્થા રાખવા બદલ મદદ તરીકે વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ પાંડ આપે છે, અને જો ૧૯૨૧ના આગાથી મધ્યવર્તી અરબી સંસ્થાન મે દના સુત્રાન તરીકે સભ્ય કરતો હોઈ તેણે દેસલ રાજાની સાથે મિત્રતા પાળવા બાંહેર કર્યું છે. ૧૯૨૨ ના દિસમ્બરમાં માહિલ્સ ઇંગ્લેન્ડ તુર્કસ્તાનની સત્તામાંથી આરઓને ફેલત કરી સ્વતંત્ર જાતાવવાની ચિતનની ઈચ્છા જાહેર કરી. ૧૯૨૩ ના ફેબ્રુઆરીમાં અંગ્રેજ સરકાર હેઝલને ટુમેન ર ના મને આરબ સોસોના અધિપતિ છ એમ જાહેર કર્યું. અને હેઝલ સોરિયા, પેટેસ્ટાઇન અને મેસેપોટોમેયા સ્વતંત્ર છે એમ કહ્યું (૧૯૨૩ માર્ચ) સુખ્ય આરબ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિ દેકનમાં એકઠા થયા, અને તેમણે

સીરિયા, પેલેસ્ટાઇન, ઈરાક, હેબઝ, ચેમેન, અસુર, નેજદ તથા મંસ્કત, એ સર્વનો મળી એક સંયુક્ત સંસ્થાનસંઘ (એટ આરબ કોન્ફીડરેશન) બનાવવાની સૂચના કરી. બ્રિટને ટ્રાન્સજર્ડનીયાનું સ્વાતંત્ર્ય કબુલ્યું. પણ તેનો પેલેસ્ટાઇનના અરબી પ્રદેશમાં સમાવેશ થતો નથી એમ બહાર કહ્યું. ૧૯૨૩ ના જૂન માસમાં બક્કામાં પેલેસ્ટાઇનની આરબ કોંગ્રેસે એંગ્લો-આરબ કરારનામાંનો પેલેસ્ટાઇન સંબંધનો કરાર અમાન્ય કર્યો. એંગ્લો-આરબ તહનાતના પ્રમાણે આરબોનું સ્વાતંત્ર્ય કબુલ કરવામાં આવ્યું. સપ્ટેમ્બર માસમાં હેબઝના રાજાએ પેલેસ્ટાઇનમાં રાષ્ટ્રીય સનદરીર સરકાર સ્થાપવાનું કબુલ કર્યું. ૧૯૨૩ ની સપ્ટેમ્બરમાં ટ્રાન્સજર્ડનીયામાં અમીર અબદુલ્લા વિરુદ્ધ બંદ થયું પણ તેને અસુર સૈન્યે ટૂંક સમયમાં બેસાડી દીધું.

અરબસ્તાનમાં શક્તિમાનો વેપાર હુલ્લુ પણ ચાલુ છે. રાતા સમુદ્રના કિનારા પરના જંગલી લોકોને પકડીને તેમને મોટી કિંમતે વેચવામાં આવે છે.

અમનથી મદીના સુધીની હેબઝાજ રેલ્વે ૧૯૨૪ ને ૧૯૨૫ સુધી પૂર્ણ થઈ પોતેજ ચલવા લાગી. ૨૨ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૮ ને રોજ રિયાસ નામનું ઘાંઘીનું નવું નાણું ચક્ર કરવામાં આવ્યું. ને તુર્કી ચલન બંધ કરવામાં આવ્યું. દસ રિયાતની કિંમત એક પાઉંડ છે. રિયાતથી હવેકી કિંમતમાં નાણાં નીચે પ્રમાણે છે: ૧૧ કાપ, ૧મિર=૧ રિયાત, ૨ કાપ=૨મિર=૧ કાપ=૧મિર. કાપ=૨મિરના અરબી કાપ=૨મિર અને પા કાપ=૨મિર એવા ભાગ છે કાપ=૨મિર અને ઘાનાથી હલકાં નાણાં નીકળે છે. ૧૯૨૯ના નવેમ્બરથી પરદેશી વકીલો અહીં આવવાની ચક્રઆ ચક્ર. ૧૯૨૯ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ફ્રેન્ચ સરકારે પોતાનું કેન્સલ કાલું હટાડી તેને બહલે વકીલ કાલું કર્યું. ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરની ૨૨મી તારીખે અંગ્રેજ સરકારે એનું અનુકરણ કર્યું. સેપ્ટેમ્બર સરકારે પણ એમ કર્યું. વકીલોના ધાણા જિદ્દમાં છે. ટર્કી અને હોલેન્ડનાં ધાણા પણ છે. હાલના બ્રિટિશ વકીલ મર એનુ ગયન ૧૧ નિમલુપ ૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ ને રોજ ચક્ર છે.

૧૨મી પાસા:—(સુમારે ૧૮૩-૧૯૧૧)

આ દેશમાં યોષ્ઠા તથા રાજ્યકાનિકારક નેના ૧૮૩૩ કિંવા ૧૮૪૦ માં ફ્રેન્ચ કુમારો આવ્યા હોય. નાનારુ વસકરી નેકરમાથી તે ધીમે ધીમે વધનાં ૧૮૬૨ માં એક સૈન્યાધિકારી થયો. અને ૧૮૬૫માં ઈ.મ.પૂત પાયાના આધિપત્ય હેઠળ જે એળીઝિ-

નિયન સ્વારી થઈ તેમાં પણ તે હતો. આજ સ્વારીમાં તેના ઉપર પૈસા આધારે આદરપ મુકવામાં આવ્યો હતો. પણ તે સાબિત ન થયો. છતાં પણ તેને અર્ધા પગાર પર રાખ્યો. આ સમયે ઇંગ્લિશિયન સૈન્યને તુર્કી અધિકારીઓ પાસેથી છોડાવવા અહીં રૂબીએ સ્થાપેલી ગુસ્ ટોળીમાં તે દાખલ થયો. એલિઝાબેથની મરણદમાં અપાતી વ્યાખ્યાનમાળામાં ભાગ લઈ તેણે ઉત્તમ વક્તા તરીકે નામ કાઢ્યું. ઈ.સ. ૧૮૭૮ માં નૂબર રિહ્સા વિલ્સન, અને રિંગ્લિગનિએરેસના મિત્રમંડળ વિરુદ્ધ અરાજકતા ફેલાવવા માટે ઇસ્માઇલે તેને નિમ્ણો. તથા બર્ડિ-સમા પોતાના બનાવખાનામાંની એક સ્ત્રી તથા એક ટુકડીનું આધિપત્ય તેને અપાઈ કર્યું. આથી ગુસ્ સંઘમાં તેનું માન વધ્યું. યુરોપીયન લોકો વિરુદ્ધ તે સંઘે ખૂબ ચળવળ ચલાવી. ત્યાર પછીના સર્વ કુચોપરથી અસંતોષી ઇંગ્લિશિયનોના નેતા તરીકે અરબીનું નામ આગળ પડ્યું. પરંતુ વારતવિક રીતે ભેતાં અહીં રૂબી અને મહમદ સમી. જેવા ઉચ્ચ અધિકારીઓનું એ માત્ર હથિયારજ બન્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૮૧ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧લી તારીખે અરબી તથા જે ઇંગ્લિશિયન સૈનાધિકારીઓને લશ્કરી ન્યાયકોર્ટ આગળ પકડી લઈ જવામાં આવ્યા. પરંતુ તેમના સૈનિકોએ તેમને છોડાવ્યા. અથી જે રીવને તત્કાલીન મંત્રીને પહચા કરી તે સ્થળે મહમદ સમીને નિમણે પડ્યા. તારીખ ૮ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧ ના રોજ અરબીએ સૈનિકોનું નેતૃત્વ સ્વીકારી જે રીવને સૈન્યની સંખ્યા તથા પગાર વધારવા ફરજ પાડી. તેમજ મુખ્યપ્રધાન રિયાસ પાસાની ન્યાયે રોલર પાસા અને રિયાસ લોકોનું એક સલાહકાર મંડળ પણ નિમણાની ફરજ પાડી. ઇ.સ. ૧૮૮૨ ના આરંભમાં આરબી સુદખાના ને ડેપ્યુટી મંત્રી રૂબી તથા પિ તેનાં કારસ્થાને તેણે છોડ્યાં નહીં. બલ્ટે પર મન આવવાનો હુક શિલ સલાહકાર મંડળે ત્યારે માર્યો ત્યારે ઇંગ્લિશિયન જમાવસૂરી ખાતાની વ્યવસ્થા રાખતા માટે નિમેઝા વિદેશી નિમણ અધિકારી સાથે તોડી થવાના પ્રસંગ ઉદ્ભવ્યો. ફેબ્રુઆરી માસમાં રોરીફની જગ્યાએ મહમદ સમી ત્યારે મુખ્યપ્રધાન થયો. ત્યારે અરબી પાસા સુદમંત્રી થયા. બ્રિટિશ સરકારને ગભરાવી મુકવાએ મુખ્ય-ચારી તેણે યોદાવખતમાંજ પ્રાપ્ત કરી. જુનના આરંભમાં બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ નૌકા સૈન્ય અલ્જીરિયા અનુ. તથા એ શહેરમાં તે માત્રની ૧૧મી તારી ને તોડાન થઈ મુકામ યુરોપીયનો મહાજન એક થઈ પડ્યા. તે સમયે અરબીએ વચ્ચે પડી શાંતિ ફેલાવી. પરંતુ હવે તેનું યુરોપી-

પત્ર મિત્રદ વલણ દેખાઈ આવ્યું. તેણે અલેકઝાન્દ્રિયામાં જે કિલ્લાઓ ધી કરી હતી તે બ્રિટિશ આરમાર સામે બચાવ માટે જ હતી, એમ જણાયાથી ક્રોન્સની મદદ વગર પણ બ્રિટિશ અરમારે કિલ્લા પર તોપો ગોઠવી દીધી, અને તેનેલ કેપીરમાં સર ગારનેટ વુડસલેએ અરબીનો પસંભવ કર્યો. અરબી કેરો નાસી ગયો. પણ ત્યાં તે શરણ થયા પછી ઘાંઠ કર્યાના ગુન્હા માટે તપાસ ચાલી. અરબીએ ગુન્હા કબુલ કર્યો પછી તેની ક્રોન્સની સભા રફ કરી સિલોનમાં હુદય કરવામાં આવ્યો. મહમદ સમી વગેરેને પણ આજ્ઞા શિક્ષા કરવાવવામાં આવી. જન્મ દીપની શિક્ષા હતી છતાં સુમારે ૨૦ વર્ષ પછી ૧૯૦૧ ના મે માસમાં પોતાના અધિકાર હસ્તિયાન ખેંચીને અરબીને મુજબ પાછા આવવાની પરવાનગી આપી. ૧૮૮૧-૮૨ની વળવળમાં અરબી ખેડા ત્રાસહાકન હતો. પરંતુ માત્ર આગળ દેખાતો મહત્વ હતો અને જેના હુકમનું સમકુલ થઈ ને રહ્યા હતા તેના કરતા તે બોહા હોશિયાર હોય છતાં પણ વગરે પ્રામાણિક હતો. એનું ૧૯૧૧ માં મરણ થયું.

અ અી સમુદ્ર:—હિન્દી મહાસાગરનો ભાગ. એને પર્વે હિન્દુસ્તાને, ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને દક્ષિણના દક્ષિણ ભાગે, પશ્ચિમે અરબસ્તાને અને દક્ષિણે કન્યાકુમારી તથા કેપ ગાડાપુર્થમાની રેખાઓએ મર્યાદિત કર્યો છે. એની બે શાખાઓ છે. તેમાંની એક નૈઋત્યમાં બાબલ માંડેખની સામુદ્રધુની મારફત રાતાસમુદ્રને મળનારી એકંદને આખાત છે અને બીજી વાયવ્યમાં ઇરાનના આખાતને મળનારી એકંદને આખાત છે. ઉપરની શાખાસિવાય બાબલતને આખાત તથા કન્દહને આખાત પણ છે. અરબી સમુદ્રનું મહત્ત્વ, હિન્દુસ્તાન અને સુદાય વચ્ચેના સુખ્ય માર્ગ તરીકે છે. એમાંના ટાપુએ અતિ નાના અને અપ્રસિદ્ધ છે. તે પૈકી સોકોત્રા અને લખલેવ બેટ સુખ્ય છે.

અરબેઝા:—આ અરિયણેનમાંનું એક પ્રાચીન શહેર છે. એ અસુરિયન તથા તે પૂર્વના પણ કાળમાં નાની મોટી જાણ નદિઓમાં આવેલા મહેદેની રાજધાની હતી. ઇયાનાસના સુપ્રદાનને એ મહત્ત્વનું સ્થાન હતું. જુના પુત્રકોના સિકંદરે દરબારમાં પસમવ કર્યો. તે પૂર્વે ૩૩૧ માં અરબેઝા આગળ કર્યો એવું કહેણું છે છતાં પણ આ સ્થળ અરબેઝા થી ૬૦ માર્ગલ દૂર ગોનાબેલામાં થતી હોવી બેરુજ. આધુનિક અરબિય અથવા એરેબિય મેનલ જહામ આવેલું હોઈ, કામલથા બાદ ૧૮૨૭ના ૧ સેપ્ટેમ્બર ૧૮૪૦ માં રૂઝના અંતરે છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં આ શહેરમાં અયૂબાલદ

સુલતાન સવારીને પોતાનું થાણું સ્થાપ્યું. ૧૮૩૩માં આ શહેરે બગદાદના અલિશાએને મુસ્લિમવાદના મળ્યું. મોનલોએ ૧૮૩૬ માં તથા તેમણે ૧૮૩૮માં અરબેઝા છૂટ્યું. નારીરયાહે આ શહેર ૧૭૩૨ માં લીધું. ખ્રિસ્તી લોકોને ૧૪ માં સદામા અહિંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. અહિંની લોકસંખ્યા ૨૦૦૦થી ૬૦૦૦ સુધી હોઈ ઘણાખરાં કુદરતી લોકજા અહિં વસે છે.

પેલેસ્ટાઈનમાંના ખોમ અરબેઝાનાં અવશેષ ગેલીલીના સમુદ્રના પશ્ચિમ કિનારા નજીક છે. તેની પ્રસિદ્ધિ વાલી હમામની નજીક આવેલી ગુફાને લીધે છે અરબેઝાનાં લોકોએ સિરિયાના રોમનિઅસના સેનાપતિએ સ્વારી કરી ત્યારે આ ગુફાના આશ્રય લીધો. આજ મોટી ગુફામાં હેરાડના સમયમાં છુટકાઓ વસના.

અરરાજ:—(બંગાળા ઇલાકા) અપારણ જહામમાં એક વિભાગનું મુખ્ય સ્થળ, ૨૬૭૩૪ ઉત્તર અક્ષાંશ ૮૪°૪૦ પૂર્વ રેખાંશ પર આવેલું. લોકસંખ્યા (૧૯૦૧) ૧૧૦૭. આ ગામનાં નૈઋત્ય કોણમાં સુમારે એક માર્ગલ દૂર ઉંચે પર્થરને સ્તાલ હોઈ તેના પર અશોક લિપિમાં લેખ કોનરેલો છે. આ સ્તાલ એકજ આખા પર્થરને બનાવેલો હોઈ તે ૩૬.૫. ૨૮ ઉંચે છે. તેના વ્યાસ તળે ૪૧.૮ ઇંચ તથા ઢાંચે ૩૭.૬ ઇંચ છે.

અરવંન ઘાટ:—(મદ્રાસ ઇલાકા) નિલગિરી જહાલે. તાલુકા કુન્નુર. ઉચ્ચતકાઈ ગામકામાં આવેલી વાડી. ૧૧° ૨૨' ઉત્તર અ ૭૬° ૪૫' પૂર્વ રેખાંશ પર આવેલું. નિલગિરીના ઉચ્ચ મહેદાપર આવેલી એક ખીણને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે આ ડેકાણે વમર પુમાડીને દારૂ તૈયાર કરવાનું કારખાનું સરકારે કાઢેલું છે. અરેના ય ત્રો વિજળીની મદદથી ચાલે છે. તથા વિજળી ત્રણ માર્ગલ પર આવેલા કાંતેરી નામના પોષધમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આથી આ ગામકાને ઘણું મહત્ત્વ મળ્યું છે આ કારખાના પાસેજ ઉદ્દેકમંડને જવ નો જુનો રસ્તો છે.

અ વલ્લી પર્વત:—૨૨ પુનાના તથા અજમેર ગેરવાડમાં મુજાપ દિશામાં ૩૦૦૦ માર્ગલ લાંબી પડેલી આ પર્વતની ડારે ૨૪૦ થી ૨૭૦૦૦ ઉત્તર અક્ષાંશ તથા ૭૦° થી ૭૫° ૫' રેખાંશ નિયાન આવી છે મર્વ પર્વત હેખડ તથા મિળ-દાથી બંને હેખ પહેલમથી ૬ થી ૧૦ માર્ગલ પર્થ તરે ૧૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ કુ' ને ને તે જિયાઈ હોઈ માર્ગડ આપું ૭૬ આપું પર્થ

એ પદપદ કુદ ગિચાઈ પરનું નેકલય તરફનું એક
આતિ ગિચું શિખર છે.

જિહ્વપુત્રાધ્યાનો "પારિપાત્ર" અને દોલે
મીએ નજાવેલો "અપોકાલીપ્સ" ડેવોટમ પોના
અપોલોટી "ડુંગર—એજ, અરવટ્ટી ડુંગર હોવો
નોઈએ એવું વિદ્વાનોએ સાબીત, કયું છે. આ
ડુંગર રંજપુતાનાના બે ભાગ પાડે છે. એના ઉત્તર-
ના અને પશ્ચિમ દિશાના પ્રદેશ દેતાળ છે. રંજ
પુતાનાનો આમરે જે ભાગ આ ડુંગરની વાયવ્ય
સરહદપર હોઈ ગાદીનાં અગ્નિ કાણે તરકે છે.

ધ્યાન્યથી માંડી આ ડુંગર જોતા નહીં એ તો જ્યપુર સંધ્યાનની ઉત્તરે ખેત્રાની પાસે (૨૮) ઉત્તર અ. અને ૭૫°૪૭' પૂર્વ રે.) આ ડુંગરે વચારે પ્રમાણમાં માલમ પડે છે. બળઇ નામના ગામના આગળ એ ડુંગરની સમુદ્રસપાટીથી ઉચ્ચ ૨૫૬૪ ફૂટ છે. આ જગ્યાએથી તે નૈઋત્ય જાણી વળેલ છે ને ખોદી [૩૨૧૨ ફૂટ] સ્થુનાય ગઢ (૩૪૬૮ ફૂટ) ને સીકર જામિનદા-માના હરસ નાથ નામ પવિત્ર ડુંગર (૨૬૬૮ ફૂટ) વગેરે ડુંગરો રસ્તામાં આપણને મળત મળે છે. જે તારા-ગઢ કિશાની નજીક અજમેર શહેર વળેલું છે તે કિશો આમાંનાજ એક ડુંગર પર આવેલો છે અજમેરથી આમરે દસ માઇલ પર આ ડુંગર દેખાતો બંધ થાય છે. તો પછી મેવાડની અબુગાદુ એજ ડુંગરો ફરીથી ઉપાવા માટે છે. આ હેઠાં મેવાડના પહાર અને મારવાડ એ બંનેની વચ્ચે તો ફેલાયો છે.

અરવલ્લી કુંગરના આશિ ખૂણા ભણીના મદમ
કુંગરના રિઅરપર જઈએ તેા પશ્ચિમીકુલ ભણ
વામા આવતે નવી. પરંતુ પશ્ચિમ તરફના ઉત્તર
(કિસેન્ટ) ધણેજ સીપીસખંગ છે. અજ-
નેરની કાં બુરખડ કુંગરમાં જ મળેઃ યોગજ હોઈ
તેના જંગલી લાવડો પશ્ચિમ (વાપરીછ વગેરે,
જોવાના આવે છે પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશના વરનાદ
વધારે પડવાના મંભવ છેવાને લીધે એ તરફ પૂર્વના
પડરા કરન દેખીતી તેમ વધારે જંગલ છે.

સુર ૧૨૫૨૪ની ૧૮-૧૦-૧૯૪૭ ગ્રામીન નમયમ
એ કું નર ઘ માન દેવા દેવા એઈ અં અને તે મમ
દથી તાની તોડે. જા ન પુરો પૂતો આજે તેની
જય છે અ દેખિતો આ હે યા કું-મા એ
ઈ-ની ન કાદારક સંવ પડે છે. મા આણી
નાના નર નર વતે તી-ના નર- ૬૮૫૫
કે-ના ૧૨૫૨૪ નથી

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

એટલે ધ. સ. ૧૮૧૮ પહેલાં આ ગેર લોકાન્ત ગદી અવસ્થામાં રહી હતી. પછીથી સંસ્કૃત વેદો દ્વારા દિવસ વીત્યા બાદ એ લોકોમાં ઘણીજ સુધારણા થવા લાગી. સરકારે એ લોકોની એક મુદ્દોજ "મારવાડી ટુકડી" તૈયાર કરી અને તેને ગણના પ્રાપ્તિ કરવાની નીતિ લાગી. તે ૬ કિલોમીટરની ૧૯૦૩ ની સાલની યોજના પ્રમાણે "પચાસરુ" મારવાડી પાયદળ" તૈયાર કરવામાં આવ્યું. પરંતુ તે ઉત્તર ગાજીપુર પાણી, કચ્છના આખાતને મળનારી "હુર્" ન "સાખી" એ બે નદીઓ લઇ જાય છે. તેજ પ્રમાણે દક્ષિણ તરફનું પાણી જરૂરિયાત અને જમના નદીમાં મળનારી અંજળ નદીદ્વારા વહે છે.

અ. સી. મંડ (ઇ. સં. ૧૭૬૧-૧૭૭૨)—ઉદ્દે-
યુનો સંજો અ. સી. મંડ દ્વે અદિ મંડ એ ખીના
સાગર્ન હના કાકા યતો હતા, તે તેની પછી વિ. સં.
૧૮૮૮ (ઇ. સં. ૧૭૬૨) માં પ્રવીપર જોડા વિ. સં.
૧૮૦૮ (ઇ. સં. ૧૭૫૨) માં અગરના માધવસિંહ
પોતાના કાર્યવ્યુત્ક ન હતાં. મેવાડના નરસિંખા
મહાલ રાજકરન આપી રીધો. આ એક આવત નો
છેડી દઈએ તો આપાર સુધી મેવાડનો એક તમુક
પુ મુલક પરકીય લોકાના તાબામાં રહેતો હતો.
૫૨ નો અ. સી. મંડની કારકી થી માઠી મેવાડના
૧૭૭૧ના ૫૮૮ની શરૂઆત થઈ પ્રથમ વિ. સં.
૧૮૨૦ (ઇ. સં. ૧૭૬૬) ની સાલમાં મહારાજ
રાજકર ના છત્રને દસનેડી ખેડણી વસૂલ કરવા
માટે ઉદ્દેયુર ઉપર ચડાઈ કરી. તે શહેરના ખજાના
માઠી તે પા દાખ રૂપીઆ લઈ ગયા. એજ વરમમાં
મેવાડમાં જોડા હાથ પછી ખનાજનો ભાવ રૂપે
પોતાને રોના થયો.

॥ तु री य दा नो धा ज योः—એ પછી ચાર
 વરસે રાજ્યમાં આંતરકલ્પનો પિસારો થઈ બાઈ
 બાડુની તબાહમાં ચાર થઈ આ બગવાનું ખરું કારણ
 શું હતું તે ગમતલું નથી. તો પછી એ માત્ર પટે
 હ કે અમીસિંહ પાતાની દુઃખ વર્ણુકથી પાતાના
 આશ્રયગી રહેનારા માટીના કાંદેરાના અને દેવ-
 નંદના યશવંતિંહ પોતાવતના મનને દીઠગીરી
 દેવસ કયાંથી ન જશે તેની સામે થયા અને યોગાજ
 વધ મા રાજ્યનાના સકાવાત વિગેરે થા જા દેટલા-
 એક કાંદેરા નેને આવી મળ્યા. એ ગદાએ મળી
 અદનીશિંહને માગી પરમી ઉકાડવાને નિશ્ચય કરી
 પદના સામે તેના મધ્યે પછી ગેગુવાલી રજ-
 નક ૧૪૬૧ સન ૧૪૭૧નિહામન જી ધુતાલે
 ૧૫.એકોલાકયાં. ૧૪૭૧નિહામન રાજાજાને ખરેખર
 હોરે. ૧૫૭૧નિહામન એ રાજાજા રજ.

હતી. તથા પચાસીસિંહને જ મેવા-
ડના રાણા તરીકે બહેર કરી કમલમેરમાં તેને ગાદી
પર બેસાડયો. એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ
“અરસીસિંહને ગાદીપરથી ઉઠાડે તો સવા કરોડ
રૂપીઆ ઇનામ આપીશું” એવી લાલચ બનાવી
સિંધીઆને પણ પોતાની મદદે બોલાવ્યા.

ઉજ્જનની લડાઈ:—આ વખતે કોરાને
ભાટીમસિંહ અરસીસિંહનો પસાન હાઈ તેની
પાસે તેનું વજન પણ ધણું જ હતું. તેનાજ કહેવા
પરથી રાણાએ રથ પાગલાવાડ્યા અને દૈત્યમિત્રાએ એ
મરાઠા મરાઠાને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. એશિયવ
તેણે પૂર્વાપરથી આવના આવેલો જે પાંચોડીકને
રાજાના કારભાર હતો તે કાઠી લઈ અમરજી મેકડના
તામના એક માણસને સોંપ્યો. રાજાના મુખ્ય
સૈન્ય સરકારે પૈકી ફક્ત પચાસ રાણાની તરફના
રક્ષા હતા. તેને લીધે રાણાના પક્ષની સ્થિતિ અત્યંત
જનક હતી. તેની વેળે મહાદેવ મિંધીઆ ઉજ્જન
મા હતો તેની મદદ મટે બાચના કરી. (વ. સં.
૧૮૨૪—ઈ. સ. ૧૭૮૮), પણ તેમાં કાંઈ પણ વળુ-
નાંકુ. કારણ કે ઢેગી પુતારા પક્ષના લોકોએ એ
પહેલાંજ મંડિ કરી તેની મદદ મેળવી લીધી હતી.
એટલુંજ નહિ પણ તે પક્ષ ક્ષિપ્રાતીકે મહાદેવની
છાવણી જોઈ છાવણી કરી રહ્યો પણ હતો. તથા
આવી રિવાતમાં જરા પણ પાછી પાની ન કરતા
રાણાના લશ્કરે સામા પક્ષની સંયુક્ત છાવણી પર
હુલ્લી કરી શત્રુપક્ષના લોકોમાં ગભરાટ ફેલાયો
અને ઉજ્જનના ઘરવાળાઓ તેમની પાછળ રાણા
લશ્કર ગયું. પરંતુ આ ઠેકાણે રાણાનું લશ્કર
પોતાનો વિજય થયો એમ સમજી લૂંટફાટ કરવામાં
મરાઠાજી હતાં એવામાં શત્રુને મદદ મળી અને
તે વડે રાણાના લશ્કર પર વળી શત્રુના લશ્કરે હુલ્લી
કર્યો. તે વખતે જે લક્ષ્ય ધ્યે તેમાં ગણાની બાજુ
ના સંયુગના, શહાપુરા બનેડા વગેરેના એટમોટા
કોકોડા મરણ પામ્યાં. પોતે ભાટીમસિંહ પણ ઘાયલ
થઈ શત્રુના હાથમાં અપહર્યો અને રાણાના લશ્કરને
પરાજય પામી ઉદેપુર પાછું આવવું પડ્યું.

ઉદેપુરનો ઘેરાવ:—હવે અરસીસિંહ પાસે
ઉજ્જનની લડાઈ મરી ગયેના સંયુગના કોકો
ભોમિનિંહ અને જયમંડના વંશજ બેકેનેરના
રોડ કોકોડ એ બંનેજ ફક્ત વખાણવા લાયક સર-
કારે બાકી રહ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં મરાઠાઓએ
અલગ કી રાજાપાનીને ત્રણે બાજુની ઘેરા લાગ્યો.
પશ્ચિમ દિશાએ માત્ર ત્રણ દો તેમની લીધે તે બાજુ
એવા અરવલીના રાજનિષ પહાડી લોકો તરફથી શહ-
રમાં લોકોને અનાજ વિગેરેની જોડી મદદ

મળતી હતી. શહેરના બચાવ સારીતે ભાટે રાખેલા
સિંધીમિયાજોના સજનિષાપર આવડેલી રહ્યા હતા.
પણ તેઓનું વાંન દિવસે દિવસે એટલું બધું ઉલટ
થતું ગયું કે તેઓએ છેવટે પગારને માટે રાણાને
પગવવા માંડ્યું. તે વખતે સંયુગના કોકોડે દસ
વરમ પહેલા જે અમરજી બડવા નામના કારભારી
હતા તેના હાથમાં ફરીથી રાજાની લગામ આપવાની
સારને સલાહ આપી. આ અમરજી બડવા કોષી
રાજાવાનો હતો. તે પણ તેનાજ રૂબાણ તથા વજન
ને લીધે તેની પહેલાની કારકીર્દીમાં કેટલાક સંક-
ઠેમથી અજાણ્ય રહ્યા ધણું હતું. મેવાડમાં સિંધી
મિયાજોના પ્રવેશ પણ જ્યારે તેણે રાજ્યકારભાર
છેપી ત્રીજો ત્યારે થયો. અરસીસિંહ અમરજીને
તેડવી રાજ્યકારભાર હાથમાં લેવાની વિનંતી કરી
ત્યારે તેણે પોતાના નાનોભાઈ કોષીપણ હુકમ
સરખો ફેરવ્યો નહિ એવી શરત કરી. આ શરતે
રાણાકેનેથી કારભાર હાથમાં આવત જ તેણે જવાહી-
રખાનું ઉપાડી નેમાંના જરજવાહીર વિગેરેની સહા
યાની ગિપાઈજોના પગાર ચુકતો ત્રીજો અને દાડ-
એ જાનો બધું સાર સંપૂર્ણ કરી મર્યાદા આવી રીતે
બડા પ્રકારે તેની રચાને લીધે શહેરમાંના લશ્કરે
છ મંડના મુખી ઘેરા ધાલી બેઠેલા લોકોને ફાવવા
નીત નહિ. ઢેગી પુતારાના પક્ષે ઉદેપુરની બહાર
મેવાડના ઘણાજ ભાગપર અમલ ચેલાયો હતો
તો પણ તે પક્ષ પાસથી મિંધીઆને કબજા કરેલી
રકમ મળે એનું લાગતું ન હતું. તેથી મરાઠાઓ ઉદે-
પુરમાં વગર કારણે દિવસ રુખાવાવ કરતા મોતિર લાખ
રૂપીઆ લઈ ઘેરા ઉઠાવી લેવાને અને ઢેગી પુતારાનો
પક્ષ છોડવાને તૈયાર થયા પરંતુ સલાહના ઠેલ-
કાર થતા જે તજ શહેરની પ્રતિષ્ઠા પરિસ્થિતિના
સામાચાર કાને પડવાને લીધે મિંધીઆએ બીજા
વચારે વીમ લાખની મારાણી કરી. એ જોઈ અમર-
જીને બહુજ કોષ વ્યથા. તેણે તરતજ સંપિના
કામળોના કકડેકકશ કરી તે મરાઠાઓ પાસે પાછા
જે કલાવી રીધા, અને સિંધી મિયાજોની આગળ
હરજરખી ભાવણ કરી તેણે મા ઇનામો વહેંચી
તેમને પૂરપૂરા ટેકા મેળવ્યો. એટલુંજ કરી તે
એમી રહ્યો નહિ પરંતુ બધા પોતાના સાળા તર-
ફથી ઘડા બેસાડી શહેરમાંના બધા કોકોડોમાંનું
અનાજ બજારમાં લાવી એકઠું કરાવી જોગો ઠેકેડો
બહાર પાડ્યો કે કેંઈવિષ ગિપાઈ અનાજ માગવા
આવે તો તેને છ મહિના ચાલે એટલી ધાનચાસુઓ
આપવી. આ આગળ પહેલ ત્રીજે અમરજી પાસે
મેર આનાજ મળતું તે ઠેકાણે રહે અનાજના ઢગલે
કમલ થયેલા જોઈ મરાઠાઓ અચંચા પામ્યા. તો

પત્રી ચહેરમાના લોકોને ઉસાક પશુ વપોલો જોવામાં આવ્યો. ત્યારે તેઓએ પોતેજ સંપિતું કહેણ મોક-લાવ્યું. પરંતુ હવે અમરચંદે વાધો લીધો, અને "તમોએ પાછળની વખતે કરેલી સંધિ તોડવાને લીધે અમોને જેટલો ખરચ થયો તેટલો હવે પહેલાંની રકમમાંથી ખાદ થયો જોઈએ" એમ તે કહેવા લાગ્યો. આવી રીતે તેણે નિષીધીઆને ફક્ત ૬૩૦ લાખ રૂપીઆથી સંતોષ માનીને છાનામાના બેસવાની ફરજ પાડી.

ખંડ છી માટે શુલક ગીરા. શુલક ગીરા:—આમાંના ૩૩ લાખ રૂપીઆ જરજવાહીર અને ચાંદી રિનાના રૂપમાં તરતજ નિષીધીઆને હવાલે કરવામાં આવ્યા. બાકીની રકમ માટે ભવદ, છુરણ નીમચ અને મૌરવણ એ પેટામહાલોનું વસુલેવાનું કબુલ કરવામાં આવ્યું અને તેણું પતતા સુધી તે મહાલમાં જાંદે સરકાર તરફથી અધિકારી નિમવાં એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ કરારપ્રમાણે સં. ૧૮૨૪ (ઈ. ૧. ૧૭૬૬ થી ત. ૧. ૧૮૩૧ ઇ. સ. ૧૭૭૫) સુધી કોઈએ પણ એક બીજાના હકમાં દખલ કરી નહિ પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં સાકમાં નિષીધીઆએ મેવાડના અધિકારીઓને કાઠી મૂકી પોતેજ તે મહાલ ભેરજીવમંથી લઈ લીધા. પછીથી ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના સાકમાં મેવાડે અંબે તે જોડ મંચે કરી ત્યારે મેવાડના વડીલોએ "અમારા મહાલો નિષીધીઆનેથી અમને પાછા મળના જોઈએ" એવી ચરન કરી. પણ આની પહેલાંના વ્યવહારની ખબર ન હોવાને લીધે આગર અંબેએ તે વખતે નિષીધીઆને જે હલગાડવાને ઇચ્છતા ન હોવાને લીધે આ પેટામહાલો તે વખતે પણ મેવાડના રાણાને પાછા મળી શક્યા નહિ.

ગોદવાડા માતની પડતી અને જોટા:—નિષીધીઆએ ઢોગી ધુતારાનો પક્ષ છોડતા વેતજ ત્રણ મુખ્ય કોકોરિ શિનાય તેની તરફથીમાંના બધા કોકોરિ એક પત્રી એક ફરીથી મેવાડના રાણા તરફ આવ્યા અને કમલમેર શિવાયના તાબામાંના બધા પ્રદેશ ધણેખર જલદીથી છોડવામાં આવ્યા. ગોદવાડ પ્રાંત કમલમેરપાસે હોવાને લીધે તેનું ઉપત્ર માત્ર ઢોગી ધુતારાના હાથમાં જતું. તે પ્રમાણે તે જનું જોઈએ નહિ તે માટે મેવાડના રાણાએ જે પ્રાંત મેવાડના રાણાઓએ જોધપુર વસાવના પહેલાં મેવાડના પ્રતિહારીપાલેથી છૂટી લીધી હતો અને જેની ઉત્તર સરહદ કાયમ કરવા માટે જો શાંતી કરાવી જઈમાં અનેક ચોક્કસતાનું લોકી ખરચાયું હતું, તે કલ્પ્ય પ્રાંત, જોધપુરના વિજય સંહ રજાને આખરે સ્વાધીન કર્યો. આ પ્રાંતની ઉપજમાથી જોધપુરના

રાજાએ મેવાડના રાણાને ૩૦૦૦ લડવાઓની મદદ કરવી એવી ગરન હતી. આવી રીતે ચારે તરફથી ખજાણીન થઈ જવાજ બકી રહેલાં ત્રણ કોકોરિ પણ સં. ૧૮૩૧ (ઈ. સ. ૧૭૭૫) માં ઢોગી ધુતારાને છોડી રાણાને આવી મળ્યા. અને તેના ખજાણાનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ થયો.

ખૂન: (વિ. સં. ૧૮૨૮ (ઈ. સ. ૧૭૭૨) માં અરસીસિંહ અંદરિયાના તહેવાર વારતે છુદીના રાજપૂતમાં શિકાર રમવા માટે ગયા હતા. તે વખતે તે ઢોકણે તેનું ખૂન થયું. અરસીસિંહ અને છુદીના રાજપૂત એ જાનને એક હુકમની પાછળ ઢોકી રક્ષા હતા એવામાં છુદીના રાજપૂતે એકાએક અરસીસિંહની સામે વળી તેની છાતીમાં લોકો ઘોંચી તંબા પ્રાણ લીધા. કોઈ કહે છે કે છુદીના અને મેવાડના રાજાએ વચ્ચે સરહદખાબત કાઈ તકરાર હતી તે માટે આ ખૂન થયું. આ વિચારસાધતાના કૃત્યને છુદીના રાજાએ અને બધા હાહા લોકોએ તીવ્ર નિવંધજ કર્યો છે અને ખૂની માણસને પોતાને પણ પાછળથી તેના કૃત્યવાના પરતાવે થયો. તે વખતે અરસીસિંહના અધિવારી અને ઉદ્ધત; વતંતનો મેવાડના કોકોરિને તારસકાર છૂટયાથી તેમણેજ છુદીના રાજપૂતને ફોસલાવી પોતાના રાણાનું ખૂન કરાવ્યું એવી જે બીજી દત્તકથા છે તેમાં સત્યતા હોવાના સંભવ છે. અરસીસિંહને હંમીર અને ભીમસિંહ એવા બે પુત્રો હતા. (સંકલ્પ રાજસ્થાન)

અરસુપદલી:—કોચીન પ્રાંતની એક ભતતું નામ. આ લોકો તેલુચુ છે કે કાનડી એ નક્કી ખબર નથી. અરસુ અથવા રાજપિંડે એ ભતત મહેસુરના સભ્યઓના સમાવહાલ માંથી છે. એઓ જેતીમાં અથવા મહેસુરના રાજદરવાજાની નોકરીમાં છે. રાજ (સંકલ્પ) પર્મ શૈવ અને વૈષ્ણવ પણ છે. એમન ગોર પ્રાસણ અને સિંચાયત વડેરહોય છે. "અરસુ" (રાજ) એ પદલી અને પરચન તામિલ ભતતો પેટાવિભાગ છે. ઉર્સ એ અરસુનું સંકુચિત રૂપ હોવું જોઈએ. આ નામ મહેસુર રાજકુટુંબના લોકો માં માત્રમ પડે છે. દાખલા તરીકે:—કાતરાજ ઉર્સ (સેન્સસ રિપોર્ટ કોચીન યદન).

અરસુર કુંજ:—(આરાસુર મુંબઈ ઇલાકા) મહીકાંકાઓના પર્વત ત્રીના ગામની ઉત્તરે આસરે ૧૮ માર્ગદર્શ અરસુરલી પર્વતના નૈઋત્ય ખજાણામાં અને સરસ્વતી નદીના મળ આગળ જે અંગા બવાનીનું "અંગાલુનું" પ્રાચીન દેવળ છે તેને લીધે આ કુંજ પ્રખ્યાત છે. વહલીના કાળમાં ઇ. સ. ૭૪૬ માં આ સ્થાન જેટલું મસિદ હતું

તેટલું જ હાત પ્રસિદ્ધ છે એમ કહેવાને વાંધા નથી. શ્રીકૃષ્ણે રૂકમણીનું હૃદય આજ ઠેકાણે ઠયું એવી કથા છે (ભુવેશ ઉમરાવતી). દર વરસે નવરાત્રમાં આ ઠેકાણે મોટો મેળો ભરાય છે. નવરાત્રમાં આઠમને દિવસે દાંતાનો રાણો પૂજા માટે હાજર હોય છે. દેવળ કપારે ભાંધુ તેની ખગર પડતી નથી. દેવળના કેટલાક થાંભલા પર સોજામાં સૈકાના ચિત્રાલેખો છે. અંબા ભવાનીના દેવળના આગ્ર કોણમાં ચાર માઇલ પર કોટેશ્વર મહાદેવનું દેવળ છે. ભવાની માતાની જાત્રા માટે આવેલા જાત્રાગુ આ દેવનું દર્શન કરવા આવે છે અને સરસ્વતી નદીમાં નહાય છે. (ધા. જ. પુ. ૫; ભુવેશ અંબા ભવાની).

અરહરનવર ગામ:—તાલુકો ઘણપુરી, જિલ્લો વાંઘા. ઘણપુરીથી બે માઇલ પર આ ગામ કું છે. આસપે ૫૦ વરસ પહેલાં આ ગામ હાલના માલગુમાર દાણાધરે ૨૦૦૦ રૂપીઆમાં (નાગપુરનું નાણું) વેચાતું હતી. અગ્રીના લોકો કુખી છે. ટહાળી લોકો પણ કરજ માટે પૈસા આપવાનો ધંધો કરે છે. અહીં એક નિશાળ છે. લોકવસ્તી ૨૨૩૧ (ધ. સ. ૧૯૦૧)

અરહર:—(૧) નંશપુર સંસ્થાનમાંનું એજ નામના સત્તાધારીનું ગામ. આ જગ્યા પર નગરની પૂર્વે દસ માઇલ પર છે. ઇનામદારની એક હરે મિલકત ૨૮ ગામની છે. એ ઇનામદાર "શાલી-આ", જાનને હોઈ તેને "નાયક" એવો ઇલાકાબ છે. અહીં એક પ્રાથમિક વર્ગની નિશાળ છે.

(૨) ખંભાત પ્રાંતના શહાબાદ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની આત્મના બળવા વખતે દિનાપુરથી ૨૦૦૦ સિપાઇઓ અને કુંવર-સિંગના હુધાળે કેટલાક ગામચંચાં લોકો આ ગામ પર ત્યાગ કરવા આવી. ત્યાંના અંગ્રેજોએ પહેલેથી જ મૈરાણીકરને પરગામ મોકલાવી દીધાં હતાં. અને ગામની અંદર ફક્ત થોડા અંગ્રેજો અને શિખ સિપાઇઓ બાકી રહ્યા હતા. તેઓ બધાં એક નાના ઘરમાં જઈ બંદોલસ્તથી રહ્યા. તેઓએ ૮ દહાસા સુધી પોતાનો ગચ્ચાર કર્યો પછી તેમની મહંદે પિન્ડ-સેંટ એવર લસકર લઈ આવ્યાથી કુંવર-સિંગને ઘેરા ઉઠાવી જવું પડ્યું.

અહીં આ ૧૮૬૫ માં મ્યુનિસિપાલિટી સ્થપાઈ. તેનું ઉત્પત્ત ૫૫૦૦૦ રૂ. અને ખર્ચ ૪૮૦૦૦ હતું. આ ગામને સોન નદીનું ગાળેનું (ક્રીકટ) પાણી મળે છે.

અરહરકંતા—પ્રાચીન કાળથી જરાખંડમાં રાજ અને પ્રજાના પરસ્પર સંબંધ વિષેનાં તત્ત્વો ધર્મશાસ્ત્રો, પુરાણો અને નોતિકૈયો પ્રતિપાદતાં

હતાં. તેઓની અંદર વિચારવૈશિષ્ઠ્ય તો હતું જ. પાંચિમાલ્ય દેશમાંના જોશ્વ વિગેરે રાજકીય તત્ત્વને જોએ પ્રતિપાદન કરેલી રાજ્ય અને પ્રજા એ બંને વચ્ચેના કસરની કંપના મહાભારતના શાંતિ પર્વમાં આરેલી મનુની વાતમાં સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થાય છે. પ્રાચીન કાળમાં કેદાપિ કોપિણ રાજ્ય જુલમી નીકળે તો તેનો જુલમ કાયદાના રૂપે ન હોવાને લીધે થોડાં જ માલુસોને બાધક થઈ પડી એકંદર સંપૂર્ણને બાધક થતો નહિ તેને લીધે રાજ્ય જુલમ કરતો હોય તો પછી રાજસત્તાવાળું રાજ્ય જ્યાં અરહરકંતા બહુજ પ્રમાણમાં ફેલાયેલી છે એવા સનાજ કરતાં હંમેશા વધારે ખતવાન અને કુખી હોઈ શકતું. અરાજકતાવી ઉત્પત્ત ધનાશ પાંચુભો મહાભારતની અંદર ઉત્તમ રીતે વર્ણવેલા છે. "રાજ ધર્મનું મૂળ છે. અરમથી વતનાશ લોકોને શિક્ષા કરી તે ઠેકાણે લાવે છે. અર્ધસૂધ ન હોય તો જેમ આપું જગત અધકારમાં મથ થાય તેમ જો રાજ ન હોય તો લોકોનો નાશ થાય. હુદ લોક બળાં તમે કરી પારકાનું ધન. સો. પુત્ર વિગેરે બધું હુરણ કરવા માંગે અને દ્રવ્યસંપત્ત લોકોને દરદાજ બંધન અને વધ લોગવવો પડે. કોઈના પર પણ કોઈની સત્તા થાય નહિ, અને રાજ રક્ષણ કરવા માટે હોય એટલે લોકો ઘરનાં બારણાં ઉઘાડાં મૂકીને સુદાં નિભંચપણે ઉંચ લે છે ઈર્ષ્યાદિ"—આ કારણસર દરેક સમાજને શાસક તરફિ રાજ હોવો એવું એવી તે સમયે માન્યતા હતી. કારણકે:—

અથ ચતુર્ધિવર્તેત રાજધર્મી વલવત્તરા
અજાજાતિ રાષ્ટ્રાણિ હતવીંગિણ વા પુનઃ ।
પ્રાપુસ્તવમિશ્રા ભંગાદેતદેવ જુનંપ્રિતમ્ ।
નદિ વાપતવત્તરસતિ કિંચિદરાજકાત્ ॥

અરાજકતા કરતાં પારકો રાજ પણ વધારે સારો, પછી આપણો જુલમી રાજ બહુજ સારો, એવી તે વખતે પ્રચલિત થાય છે અરાજકની શીકેજ પ્રાચીન વખતમાં હિંદુસ્થાનમાં રાજસત્તા બહુજ બળવાન થયેલી હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

અરાજકતાની તાલિવક મીમાંસા:—લોકરાજ્ય એટલે અરાજકતા નથી. અરાજકતા એટલે સંસ્કાર એ સંસ્કારો અભાવ. નિયંત્રણ શિવાય કોઈપણ સમાજ શક્ય નથી, એમ હતાં "અરાજકતા" એ સમાજશાસન વિષયક તત્ત્વ ગયાં સંદોહસો વરસ થયાં આગળ પાડસમાં આવે છે. હાલમાં સમાજ-સત્તાવાદીઓએ અરાજકતા એ શબ્દને સારો અર્થ આપી, રાજ અગર કોઈપણ પ્રકારની સરકાર જેમાં નથી એવા પ્રકારની સમાજ બનાવી એવા સમાજનું અવિત અને યોગ્ય ક્રમ કેમ ચલાવવો એ સંબંધી

એક નવો પિદ્ધાન જનમમાજની આગળ રમી કરવા માંડ્યો છે. એના અસાજ સમાજમાં શાંતિ અને સુખ્યવસ્થા કાવચના બગ ઉપર અથવા અધિકારી-ઓની હુકમ વડે નાજાની નાં પલ્લ બધી વાગે સમાજના જુગી જુગી રેવાનક અને વંચારોજગા-રવાળા લોકોનાં અર્થોપાદાન અને વ્યય એ અથ શાંતિય કાર્યો ચલાવવા માટે તેમજ એવા સમાજના દરેક સુસંસ્કૃત આસામીની ભૂમી ભૂદી જરૂરીઓ અને આકાંક્ષાઓ યોગ્ય રીતે પૂરી પાડવા માટે જરૂરીઓના અને તે પૂરી પાડનારા વર્ગના અન્યો-ન્યાયપર અથવા ભુદા ભુદા વર્ગ અગર સંધ બનાવી તેઓએ એક ધીમાનાથે વર્તન કરેલાં કરાર મહાશના આધારપર બસ વ્યવહારો ઐક્યથી અને સુરેકથી ચલાવવાના હેતુ છે. આના ઐક્યક રીત બતાવેલા સંધો એ માનવી નમાજમના મર્ગ કાર-હેતુ હાથમા લઈ કાર્યકર્તાઓ વચા પડી પાંચાતુ કાર્યક્ષેત્ર આધેર વત્તુ કટીહાસ સરકારની મારફત જે કામે ધાય છે તે પચુ દરેક દરેક નંધ પાત પા-તાની મેળે કરવા લાગ્યાં આવી રીતે બધા કાર્યો માટે નાનાં મોટાં આ એ જીવનનાં ચિરસ્ત્રાથી એવા રંશનિક, પ્રાનિક, રાષ્ટ્રીય અને સર્વરાષ્ટ્રીય વર્ગ (કુષ્ઠ) અને સંધ (ફેડરેશન) તૈયાર થઈ તેઓની એક મોટી જાગ બનતો અર્થોપાદાન, બિાન-મય, વય, પરસ્પર વનકાર આરોગ્ય વિષયક મગ-વસા, શિક્ષણ, આમસંરક્ષણ અને હેગ મરફતુ વિગેરે બધાં કામે એવા સંધો પોતાના પોતાની મેળેજ કરવા સમર્થ સર્વો; એટલુંજ નહિ પણ શાંતિય સંયોધન કસ્ટોડિયન, વાક મયારમક કાર્ય અને બાંજાં બધા સમાજને આ રવક એવા કાર્યો આ પ્રકારના સંધો મહેત્તાઈથી કરી શકે છે એ વિશય મહુ-વત્તી બાન એકે, વ્યવહાર, કાર્યક્રમે પચુ ન બંધન-નારી એવી કોઈપણ બાબત, વ્યવસ્થા અથવા નિયમ દોષી શક્યો નહિ મમે તે બાબતમા મમે ત્યારે દેરદર કરવાની છૂટ હોય, ઉત્તર પક્ષે જો એ તો, જેમ સર્વ વસ્તુઓ સેદ્રિય કુદરતમા જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સર્વ કાર્યશક્તિ અને કાર્યપ્રેતક એ બંનેની સમતોલપણ મતન થના રહેવા સ્વિચ્છત્વ તરને લીધે વધારે સહેલાઈથી રહેજો. કોરણ કે પશ્ચાતત્વક કોઈને અસયણ કરનારી અથવા કોઈનું વધારે સંરક્ષા કરનારી એવી સરકાર અસ્તિત્વમ જ સજાની નથી.

આ તત્વના પુરસ્કર્તાઓનું કહેવું જોમ છે કે જો સમાજની રચના ઉપચુકન નવાનુસાર કરીએ તો કોઈપણ માલસની ઉપાદક શક્તિ નાજાધીન નાશની હુકમતવટે નિયત્રિત થવાનું બીજકુવ કારણ રહેશે નહિ. પેસા મીરનાસઓને સરકારના આધાર

તથા ટેકા હોય છે, પચુ સરકાર બતેજ નષ થવાથી એ પૈનાદારો પચુ જીવતા રહેશે નહિ એવા સમા-જમા કેમપચુ વ્યક્તિના ઐક્યક વહેવાર ઉપર ચિન્તા થવાની બાકનું હજાણુ રહેશે નહિ અથવા કેમપચુ સત્તાધારી માણસો અગર અતીદ્રિય રિલાન્ટઓના પચુ (મેટ્રિકિયલ એટિટ્યુ) સત્તા-વચાર કોઈ ઉપર આવશે નહિ. અને તેને લીધે કોઈને પચુ ઉત્સાહમંગ તેમજ માનસિક ગુવામગિરીનો ત્રામ થવાનું કારણ રહેશે નહિ. દરેક વ્યક્ત પોતાની સમજ પ્રમાણે કામ કરતી રહેશે અગર તેની સમજણ અગર સહવિવેક બુદ્ધિ તેની પોતાની અને આભુજાભુની પરિસ્થિતિને લીધે બનેલી રેતિક કલ્પનાઓના આધારમત્વાધાતોવડે હતી જ્યો. એને લીધે દરેક માણસમાં રહેલી જોડક, નૈતિક અને કસ્ટાવિષયક શક્તિઓ સરકાર તરફથી અગર પૈનાદારો તરફથી કેમપચુ પ્રકારની નડતર અથવા અટકાવ થયાં પૂર્ણપણે વિકાર પામતી જ્યો.

અસાજ સમાજવારી (એનાર્કિસ્ટ) એએ મયોડી કારિનિર્દેષ સમાજવ્યવસ્થા મર્યામસ સૂર નામના આ એ લેખકના યુદે પિયા નામે પુસ્તક-માની યોજના પ્રમાણે અત્યવહાર નથી. તેમજ તેટલાક યોધ એક ગાહિત પ્રમેયોધકી કાઠેલું કેવળ ગડપ્રધાન અનુમાન પચુ નથી એવી તેઓની ખાતરી છે. મરફતુ યોજના પ્રસ્તુત સમાજમાં અસ્તવર્થમાં હોવાવર્ણી મત્રુતિપરથીજ કરેલી છે. સમાજસત્તા-વાદનો નિરસ્કાર કરનારા સુધારણાવાદીઓ આજે મગે તેટલા હોય તો પચુ તેઓનું આ મન ચિરકાલ સુધી ટકશે નહિ. જીવનને માટે જરૂરીઆત વસ્તુ એનો સહેલાઈથી ભરપૂર સંચય કરનારી આધુનિક ધનસામગ્રી સ્વાતંત્રની લાવન નો માનવ સમા-જમાં દિકાસ, સર્વ પ્રકારના કાર્યક્ષેત્રના કાર્ય કર્તાઓમાં હેખાઈ આવતી સ્વયંમેરણ અને સ્વતંત્ર વિચારો, ગપુ તો મું પચુ ધાર્મિક સસ્થા અને સજાક્રીય સસ્થાએ વચ્ચે નધારેને વધારે ફલાતો ત્વો સ્વતંત્રતાનો પવન-આ મર્વ બાગતોને લીધે અસાજ સમાજ રચનાને અનુદૂગ પરિસ્થિતિ થીજે થીજે પરંતુ નિઃસંશયપણે તૈયાર થતી બધ છે.

અર જસમાજવારી (એનાર્કિસ્ટ) એ એકંદર સમાજસત્તાવાદી (સોનિઆદીન્ટ) એના પચનું કામી બાબતુ એટલે કે થોડી સંખ્યાવાળું અતંત્રવ કમનાકાનવળું અંગ હતું. એ બાધાઓના અર્થ શાંતિય મતે હેખીતી રીતેજ એકબીજાને મળતાં છે. હાજવા તરીકે ગ્રેડનાં મતે જમીનનો ખાનગી માલાકી હક અને ખાનગી સુધીના બળપર કારખાના અતંત્રમે

મોટી નફો મેળવવાની પરવાનગીએ બંને તરફ ન્યાયી પધ્ધતિની અને ઉપયુક્તતાની દૃષ્ટિએ નુકસાનકારક છે. હાલની યાંત્રિકસામગ્રીની સહાયથી આખા સમાજનું જીવન પૂર્ણ સુખમય કરવાના માર્ગમાં આ બે મોટી અડચણો છે. પરંતુ અસાધ્ય સમાજસત્તાવાદીઓનું એમ પણ કહેવું છે કે, ખાનગી જમીનદારપણું અને ખાનગી સુરીની પદ્ધતિ આ બંનેનું સંરક્ષણ કરી તેઓને વરસાના વરસો સુધી બંધારે કાયદો બાબા. દેવા માટે પરવાનો આપનાર સરકારજ છે અને તેટલા ખાતરજ ખાનગી જમીનદારી અને ખાનગી પદ્ધતિનું ઉચ્ચાટન કરવાના પ્રયત્નની સાથેજ સરકારશ્રી સંસ્થાનો પણ જરૂર મૂળથી નાશ કરવાના પ્રયત્નો કરવાજોઈએ. સરકાર પછી ગમેતો તે રાજસત્તાકે હોય તો લોકસત્તાકે હોય—એજ બધાં અનર્થનું મૂળ છે તેટલા માટે તેનોજ સંપૂર્ણ નાશ થવો જોઈએ (જુઓ સમાજસત્તાવાદ)

પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ જુઓ, અથવા અર્વાચીન કાળનો જુઓ, મેસિડોનિયાનું સામ્રાજ્ય, રોમનું સામ્રાજ્ય અગર યુરોપમાંના સબોપૈકી કોઈપણ સરકાર જેવા જગીરો તો તે ચોક્કસ અધિકારનિયુક્ત શખસોની ખંતરી હોઈ તેના હાથમાં સર્વ સત્તા એકઠી થયેલી હોય છે અને આ અર્થ સંખ્યાકે અંકિતચો મત્તાલોહપહોલાના કારણે જમીનદાર, ભંડોળવાળા, વગેરે બીજા હકદાર અર્થસંખ્યાકે લોકોનો નાશ કરવાનું કામ સરકાર નામક સંસ્થાના હાથે થઈ શકે નહિ. તેમજ સરકાર એ નામક સંસ્થાની અધિકારી વ્યક્તિએ પણ પોતાના હાથમાંના હક અને અધિકાર છોડવાને તૈયાર થયે નહિ. તેથી ભંડોળવાળા જમીનદારો ઇત્યાદિ હકદાર વર્ગો નષ્ટ કરી તેઓની જમીન, ખાણ, રેલવે, બેંકો અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ સરકારના હાથમાં આપી શિલ્પ, ધર્મખાતું, દેશમંચકે લશ્કરી ખાતું વિગેરે સરકારના હાથમાંની પહેલાની સત્તામાં ઉમેરે કરવો એટલે લોકોપર નુબંધ કરવાનું બીજું એક નવું યંત્ર તૈયાર કરવા જેવું છે. સરકારી ભંડોળવ્યવસ્થા અમલમાં મૂકવી એટલે નોકરશાહી અને ભંડોળવાલા એ બંનેની સત્તા એકત્ર કરી સરકારની સત્તામાં વધારેને વધારે ઉમેરે કરી તે સત્તા પ્રત્યક્ષને અધિકાધિક કદાવ કરવા જેવું છે. ખરેખરે મુધારો તો સત્તા એકત્રિત કરવાથી થવાનો નથી પરંતુ વધારેને વધારે અધિકારની વહેંચણી કરવાથી, સ્થાન વગેરેની અને કાર્યવિધેની વહેંચણી કરી ધણીઓના હાથમાં સત્તા આપવાથી, વ્યક્તિગત અને અધિકાધિક કદાવરત્વના અને સ્વયં

પ્રેરણાને સ્થાન આપવાથીજ તે થઈ શકે. ધણીખરા સમાજસત્તાવાદીઓ મમાજીજ અસાધ્ય સમાજવાદીઓને પણ આ વાત કહેવી છે કે સૂરીમાંના વિકાસસિદ્ધાંતના કાર્ય મમાજીજ સમાજની અંદર પણ હંમેશાં વિકસનકાર્ય ધીમે ધીમે ચાલુ હોય છે અને વચમાં કેટલીક વખતે ફક્ત ક્રાંતિકારક સ્વરૂપના મોટા ફેરફારો થઈ, સુધારાના કાર્યમાં એકદમ મોટો ઉમેરો થાય છે. આ પ્રકારના ક્રાંતિકારક, બનાવો બનવાનો સમય હવે આવ્યો છે, મંદગતિવાળા સુધારાના કાલ પછી એકદમ ગહુજ ઝડપથી સુધારા થવાના દિવસ ઉગતા દેખાય છે, અને આવી તકનો લાભ લેવો એ બધા સુધારણાવાદીઓની ફરજ છે. પણ આવી તકનો ઉપયોગ સરકાર નામક સંસ્થાની સત્તા અધિકાધિક વધારવા તરફ ન કરતાં તે એથી કરવા માટે કરવો જોઈએ અને તે માટે એકેકે એક મામતના અને એકેકે એક પ્રાતના ધમજીવીઓના સંધ તૈયાર કરીને તેઓની વચ્ચે વધી જાતો અને સત્તાઓ વહેંચી આપવી જોઈએ. આ પ્રકારના સંધ સર્વ સાંદ્રમાં ને પછી જગતમાંના એકંદર દાંડેમા તૈયાર કરવા જોઈએ.

અસાધ્ય સમાજવાદીઓના મત આવા પ્રકારના હોવાના કારણે પ્રસ્તુત કાળમાં અસ્તિત્વમાં હોવાવાળી સરકારનામક સંસ્થાના કાર્યમાં ભાગ લેવાને અથવા તેની સત્તામાં અધિકાધિક વધારે કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તેઓને પસંદ નથી. તેથી કરી પાલોમેન્ટ જેની સબગવર્નલારી સંસ્થામાં પગપેસારો કરી ત્યાં આગળ મંદુર પસનું પ્રાધિક્ષ્ય પ્રસ્થાપિત કરવાનો માર્ગ તેઓ સ્વીકારતા નથી, આ તો મંદુરવર્ગને તેમ કરવાને ઉપદેશ પણ કરતા નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવી વર્ગની પરિપદ (ઇન્ટરનેશનલ વર્કીંગ મેન્સ એસોસિએશન) ૧૮૬૪-૬૬ સાલથી સ્થપાયા પછી અસાધ્ય સમાજવાદીઓએ પોતાના મત પ્રત્યક્ષ મંદુરવર્ગે આગળ સાદર કરવાનો અને મંદુરોના ઉપર વધુવેલા પ્રકારના સંધો તૈયાર કરી ભંડોળવાદીઓના સંપૂર્ણ નાશ કરવાનો ઉપકરમ શરૂ કર્યો છે. પાલોમેન્ટ જેવા કાયદામંડળની મારફતે કાયદાઓ કરી સુધારા અમલમાં મૂકવાના કાયદામંડળ ગણાએતા માર્ગ ઉપર તેમને બારેમાજ નથી.

અસાધ્ય સમાજવાદી પંથની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ:—ઉપર વર્ણવેલા પ્રકારના સામાજિક નંધ તૈયાર કરવાની કદમના અને સરકારને નામે સબગવર્નલાર કરનારી સંસ્થાની મારફતે અમલનું શાસન કરવાની કદમના આ બંને માનવજાતિના મનમ,

પુરાતન કાગથી અસ્તિત્વમાં છે, અને ઐતિહાસિક કાળની અદર કોઈ વખત પહેલી કંપનાનું તો કોઈ વખત બીજાનું અધિક પ્રાણવ્ય જણાઈ આવે. પહેલા પ્રકારની પ્રવૃત્તિને ક્ષીણે ધીમે ધીમે કુળ, ગોત્ર, ગ્રામ, જાતિ, સઘ અને નગર એવા સમુદાયો લોકોએ જાતે જ તૈયાર કર્યા અને તેના બાદ ઉપર પરાવકર્ષી અને સત્તાધિકારીઓના જુવમી વર્તન થકી પોતાનું સંરક્ષણ કરવાનો ઉપાય ગોળી કહાડ્યો. મીમંસી અદર ઈ. સ. પૂ. આસરે ૪૩૦ માં થઈ ગયો તો ઝરિસ્ટીઅસ નામના મીદેનાયક પથના એક સંસ્થાપકે એમ પ્રતિષ્ઠાન કરવાની શરૂઆત કરી કે હાલના લોકોએ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવી મરકારનું નિયંત્રણ સ્વીકારવું એ બિલકુલ ઉપયોગી નથી; અને સોક્રેટીસના સલાવના જાણના તેણે એમ કહ્યું કે તે જાતે શાસનકર્તા અગર શાસિત એ પૈકી કોઈપણ વર્ગમાં આવતો નથી તથાપિ ઝરિસ્ટીઅસની આ મનોવૃત્તિ દેવગ એપિક્યુરિયન પથના અનુયાયીઓએ સામાન્ય જનસમૂહની જોડે રાખેલા જેનવાળદાર વર્ગનું પરિણામ છે. એમમાના અત્યંત સમાજવાદી તત્વ જ્ઞાનનો નીધી આગેનાન પુરસ્કૃતિ હોટનો રહેવાસી અને સ્ટોઈક તત્વજ્ઞાનનો આધ્યત્મિક કેનો હતો. પ્લેટોએ 'રિપબ્લીક' નામના અથવા જ નાજારખાનની પદ્ધતિ આદર્શ તરીકે લોકો આગળ નાકર કરી-તેનો વિશેષ કરી એનોએ સરકારહિત એવી સમાજરચના સળખી પોતાની ચેતના રજૂ કરી મરકારના નિયંત્રણને બદલે દરેક વ્યક્તિપર પોતાની જાતનું નૈતિક નિયંત્રણ નિયંત્રણ હોવું જોઈ એ, દરેક વ્યક્તિમાં સ્વાર્થબુદ્ધિની સાથે જ સહવાસ પ્રિયતા પણ મુદરતીજ હોવાને લીધે વ્યક્તિના સ્વયં નિર્મિત નૈતિક બંધનો સ્વયં સ્વયં રક્ષક થયે એટલું જ નહિ પણ પરાધર્મોયક પણ એની ચેતના થઈ શકે એ પ્રમાણે પોતાની નૈસર્ગિક પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તવાની બુદ્ધિ ઉપર ધ્યાન પડે તેઓ મરકારી અમલનીયેની તરફ છોડી દઈ પેલી તરફ સ્વતંત્ર સઘ બનાવી રહેવા માટે એવા પ્રકારની વચાહતમાં તેઓને ન્યાય, પોલીસ, દેવાલયો, સાંવજનિક પ્રાર્થના આદિ નાભે વિગેરે બાળતોની જરૂર પડે નહિ પેંડે ને બદલે બધી લેણદેણ કંઈ બંધન રૂપે અરસપરસ ચાલુ રહેશે ખુદ એનાના અથા આજે ઉપદ્રવ નથી, બીજાઓના અંધારા તેના લેખનના ઉત્તમ આપેના છે તથાપિ તેટલાપરથી એનાની અને તે કાલીન લોકસમાજની એ વિપરીત પ્રવૃત્તિ દર્શાવે માત્રમ પડે.

મધ્યયુગના નવમા સદીના અરસામાં અને ગાલિસ્ટ લોકોમાં નેહુગ રેન્કના હુઆર્ટસ પૈકી જોએકીના અને આન્હાના બિશપ માર્ગોગિરેતેનો વિહુડા એના અથા ઉપર વળવેલા પ્રકારના મતો મલમ પડે છે.

ફ્રેંચ, ડિરેક્ટર ગોડલિન અને મુદે પિગેરેની આરાજકતા — અદરમાં નિકામ ફ્રેંચ એનસાયક્લોપીડીયાના કર્તાઓના મગજમાં એવી જ કંપનાઓ રમતી હતી આ વત ફ્રેંચ અને ડિરેક્ટરના સ્વતંત્ર નિયમના મજબૂર ઉપરથી સહે જમ સાબીત થાય છે. આ જ કંપનાઓ પછીથી ફ્રેંચ રાજ્યકાલિની વખતે જાહેર રીતે લોકોની આજ્ઞા સુધારામાં આવી. તે વખતે એક બાલુએ જોડાબીન લોકો બધી રાજકીય મતો પોતાના હાથમાં લેવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા તો સામી તરફ પ્રત્યેક માતના લોકો પોતપોતાના સઘ બનાવી ન્યાય ખાતુ, લશ્કર ખાતુ, દાનધર્મ ખાતુ (વિગેરે બધી બાળતની તજવીજ અને વ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લેવાનો ઉદ્દેશ ચલાવી રહ્યા હતા, અને એ વખતે આમરે ૩૬૦૦૦ મધો વચ્ચે એકબીજા સાથે પાત્વ્યવહાર પણ થઈ ચર્ચા હતો.

અસંજક સમાજરચના મળેની રાજકીય અને અર્થશાસ્ત્રીય કંપના ગોડલિને ૧૬૬૩ ની સાલમાં પ્રથમ વ્યવસ્થિતપણે પોતાના અધ્યક્ષ આગળ મુકી તેની અદર તે કહે છે કે, અસંજકના કાયદાઓ એ આપણા પૂર્વજોના હાલપણના નિર્દર્શક નથી પરંતુ બીજાપણ, અસર, મહત્વાકાંક્ષા વિગેરે મનોવિકાસથી પ્રેરિત થઈ તે કાયદાઓ તેઓએ કરેલા છે.

કાયદા અને ન્યાયરેણે વિગેરે સર્વ કાલી નાખી તેને બદલે બધી તકરારો અને તટાપજેમ નિબંધને માટે સળ વિચારી, ગાણુમને સોપવાથી ચોખ્ય ન્યાય તત્ત્વ મળવા લાગ્યો. મરકારની જરૂરમથી નાશ કરવો, સરદાર નામક સંસ્થાવગર સમાજ ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહી શકે.

સમાજના નાનાનાના અને સ્વયં શાસિત એવા સઘ બનાવવા, માલમત્તાની બાળતમાં ખાનગી માલીકી નષ્ટ કરી સામુદાયિક માલીકીનું તત્વ થઈ કરણ, એવા પ્રકારના ઝંડબિનના મતો છે. પરંતુ તેણે પોતાના 'રાજકીય ન્યાયાન્યાય' અથવા બીજા અવૃત્તિમાં માન આ મતો બીજાથી સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યા ન હતા.

ત્યાર બાદ ૧૮૪૦ માં મુદેએ પ્રથમ અસંજક સમાજ એ પ્રત્યક્ષ નામ આપી પોતાના વિચાર દર્શાવવાની શરૂઆત કરી, ફ્રેંચ રાજકાલિની વખતે

ક્રિષ્ણ ૧૭ માં હુઈને રાજ્યપરથી કાઢી નાખવાથી જ તેનું સમાધાન થયું ન હતું એવા પક્ષને હાઈકોર્ટ નામના પક્ષે "અરાજક" (અનાર્કસ્ટ) એવું નિર્દાશનકર નામ આપવા માંડ્યું હતું. મૂંઝવે સરકાર વિરહિત એવો સમાજ કેવી રીતે બનાવવો તે બાબતની કલ્પનાઓ બહારપણે રૂબ રૂબ કરી હતી. "માત્રમત્તા એટલે ચોરી" આ સૂત્રથી શરૂઆત કરતાં વેતન લોકોનું ક્યાન તેના મત તરફ ખેંચાયું. તથાપિ સામાજિક માલીકીના તત્ત્વોને તે પુરસ્કૃત ન હતો, તેમજ બધા જનીનદારો, કારખાનાવાળા, ખાણોવાળા વિગેરે પૈસાદારોની મિલકત એકદમ હસ્તે કરવી એવા મતનો પણ તે હતો નહિ. તેણે સૂચવેલો મુખ્ય ઉપાય એટલે શાહુકારી અને વ્યાજ વટાવનો ખાનગી વેપાર બંધ કરવો અને જોડાણ પૂર્વે પાડનારી એવી કોઈ રાષ્ટ્રીય બંક સ્થાપવી એ હતો. નાગરીકોએ સર્વ વ્યવહારો અરસપરસ અને વૈકની આર્થિક મદદવડે ચલાવવા અને ટંટા-બાંધેલાઓ મફતસર લોકોએ મટાડવા એવી બધા સંધોમાં વ્યવસ્થા થયા પછી સરકારની જરૂર રહેતી જ નથી, એમ તેણે કહેવું હતું. ભૂકાજૂઠા પ્રકારની શાળ્યકારભાર પદ્ધતિ ઉપર ઝીંચવટથી ટીકા અને સર્વ આર્થિક પ્રશ્નોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન એ મદદરવા ગુણ મૂંઝાના અંધમાં દેખાઈ આવે છે. મૂંઝાના મતના તેની પહેલાં ઇંગ્લંડની અંદર વીલીયમ યોંગ્સ અને તેના અનુયાયી જોન શ્વે અને અમેરિકામાં જોશિયા ઝૉરેન, એ થઈ ગયા હતા. ઇંગ્લંડમાં આવેને આખા પ્રકારના સંધોનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ પચ્ચ કયાં હતો. પણ તેમાં ન કાવવાનું કાંઈક વૈયક્તિક સ્વતંત્રતાનો આભાસ એ હતું, એમ મૂંઝાએ સ્પષ્ટ કરી વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યનો મૂલ્ય રીતે પુરસ્કાર કર્યા અને વંત "ઇકિવટ્રી સ્ટોઅર" (વાન્કી કિંમતની વસ્તુઓની દુકાન) સ્થાપન કરી. "ઇકિવટ્રી બેન્ક" અને "ઇકિવટ્રી હાઉસ" એવી બે સંસ્થાઓ પણ અમેરિકામાં ન્યૂ યૉર્ક અને બોસ્ટન એ ઠેકાણે અનુક્રમે નિકળી.

મૂંઝાની અર્થશાસ્ત્ર વિશેની અને ખાસ કરીને સહકારી પેઢીઓ (ગ્યુલુઅલ ઝૉર્ગ) સંબંધીની સૂચનાઓ થોડાજ વખતમાં પસંદ થઈ એટલું નહિ પણ પ્રવચન અમલમાં પણ મૂકાવા માંડી. પરંતુ તેના અરાજકતા વિષેના મતોને ખુદ ક્રાંસની અંદર પણ બહુ અનુયાયીઓ મળ્યા નહિ. ક્રાંસની અંદર ફોરિયર અને સેન્ટ સાયમન એ નામના સમાજસત્તાવાદીઓના મતનો ક્યારનોયે બુદ્ધો મકાર શરૂ થયો હતો. મૂંઝાના મતોને જર્મનીમાં

પણ પુરસ્કૃતિઓ મળી આવ્યા. મોઝેસ હેસે ૧૮૮૩ની અંદર અને કાર્લ યુને ૧૮૮૫ માં અરાજક સમાજ વિષેના અભિપ્રાયો પ્રતિપાદન કરવાની શરૂઆત કરી હતી. એ પછી સ્ટર્ન જે સરકાર વિરુદ્ધ અને સમાજ-સત્તાક પદ્ધતિની પણ વિરુદ્ધ બહાર રીતે બળવાબોર ભાષા વાપરવાની શરૂઆત કરી, એટલુંજ નહિ પણ કોઈપણ પ્રકારના સામાજિક અને નૈતિક બંધનો વ્યક્તિપર હોવાં જોઈએ નહિ, વ્યક્તિમાત્રને પૂર્ણ સત્તા અને સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ એવું પ્રતિ-પાદન કરવાનું તેણે શરૂ કર્યું.

આવી ભતના વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યમુક્ત અરા-જક સમાજનું પર્યાવસાન કેવી રીતે થવાનું તે સ્ટર્ન પછીના પ્રો. ઓથે પોતાના અંધમાં બતાવી આવ્યું. પ્રો. ઓથનું કહેવું છે કે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના ઉદ્દેશ મનુષ્ય જાતિમાંની સર્વ વ્યક્તિની ઉજાતે થવા માટે સર્વસાધારણ માર્ગો ને સાધનો ઉપલબ્ધ કરી આપવાં એ ન સંભવતાં જન્મથીજ ઉચ્ચગુણુરૂપસ એવી કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો સંપૂર્ણપણે વિકાસ થવા માટે જીજ્ઞા સામાન્ય વ્યક્તિઓનાં મુખ-સાધનો અને જરૂર પડે તો અસ્તિત્વની મુદ્દાં દરકાર ન સંભવતાં સગવડો કરી આપવી, એ હોવો જોઈએ. આ રીતે વ્યક્તિસ્વામિત્વતા (ઇન્ડિવિજ્યુઅલાઈટ) જ આવે પ્રસ્થાપિત થવી એ ઇષ્ટ છે અને આજ સુધીની માનવ જાતિની મુશારણાઓ ઉચ્ચગુણુમુક્ત એવાં થોડાજ માણસોના હાથથી થતી આવી છે. જોય પ્રભાંત વિદ્વાનોએ વ્યક્તિસ્વામિત્વવાદ એટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે કે વૈયક્તિક મુશારણાનું ક્યેય પૂરેપૂરું સાધનું એ કહી પણ શક્ય નથી, કારણ અન્ય સામાન્ય જનસમાજ તરફથી મદદરૂ ક્યેયને અડચણ કરનારી, ત્રાસદાયક, જુસ્મી એવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ પસંદદી હોય છે, એવું તેમનું માનવું છે. તે કારણસર "અકલગુણુલૂત" એવો ઉચ્ચ સાધનગર્ કેઈપણ દ્વારોડો ત્યાંદર બધા શક્ય નથી. તો પણ દાખાંય વર્ગ અને ઉચ્ચ વર્ગ એ બંને વચ્ચે હુમ્મોમાં મોટું અંતર કાયમ રહેવાનું એમાં કોઈપણ શક નથી. સદરૂ વિચારસરગ્રામી-માંની વૈયક્તિક ઉત્કર્ષના પૂર્ણરવાની કલ્પના મનને પસંદ પડે તેવી અને ઉપયુક્ત હોય તો પણ આ પંથને કેટલાક થોડા વિદ્વાન અને કલાવૈન વર્ગો શિવાય અન્ય કોઈજ અનુયાયી મળ્યા નથી.

સર્વ રાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદનો અસ-જક પંથ વિષે મત:—૧૮૪૦ માં ફ્રાન્સની અંદર રિપબ્લીક લય પામી ફરીથી બાદશાહી રાત્રા શરૂ થઈ. તે પછી કેટલોક કાલ સમાજસત્તાવાદી-

ઓર્ગાનોનું સુદૃઢ બુદ્ધિ સર્વ પેટા વર્ગોનું મત પ્રચારનું કામ ધણી પ્રમાણમાં શિથિલ થઈ ગયું. કારણ બાદશાહી સરકાર સમાજસત્તાવાદી પંથના બધાં છાપખાનાઓનાં મોં બંધ કર્યાં. તે પ્રમાણે આગળ ૨૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. તથાપિ આ કળમાં પણ અસાધ્ય પંથની યોડીક પ્રગતિ થઈ. ૧૮૬૪ની સાલથી સમાજસત્તાક પંથની કિલચાલ ફરીથી શરૂ થઈ. તે સાલમાં લંડનમાં સુવિનંતલ એકિઝિબિશનનાં બહુને આવેલા ફ્રેચ કામગાર વર્ગોમાંના (એ બધાં અન્યેન્ય સહાધ્યાવી હતા) કેટલાંક લોકોએ મેન્ટર એવેન પથી અંગ્રેજોની મદદથી સાર્વજનિક મંચ પર પરિવર્તન સ્થાપના કરી. આ પરિવર્તન ધણીજ અડધથી ઉત્તરિ થઈ અને રાજકીય માલમિટની સત્તા હાથમાં લેવાના માગને અવલંબન ન કરતાં એકંદમ પરસ્પર ભંડોળવાળા જોડે અર્થશાસ્ત્રીય તત્વાનુસાર એ પરિપદે વિવાદ ગરૂ કર્યો; અને આ ધોરણે ૧૮૭૧ સુધી હવું તેલુંજ ચાલવા લીધું. કેટલાંજોન બુદ્ધિ પછી સાર્વજનિક પરિવર્તન કાર્યને ક્રાન્તની અંદર બધી કરવામાં આવી, ને મનમે જર્મનીમાં સર્વ પુરોને મનદાનના હુક મળેલા હોવાને લીધે જર્મન કાનદાર વર્ગે જર્મન સામ્રાજ્યની પાકેમિટની બંટ-લીમાં ભાગ લેવાના ઉદ્દેશથી પરિવર્તન ઉપરનું ધોરણ પાલવવાને આગ્રહ કરીને પોતાના મોખવ હોમોકેટિક નામને લુદો રાજકીય પક્ષ સ્થાપન કર્યો. એને લીધે સાર્વજનિક મંચ પરિવર્તનમાં તકાં પડ્યાં અને સ્વનિશ, ઇટલિયન, બેન્જવન એવી લુનીલુદી કાર્યકારી મંથાઓ સ્થાપન થઈ ને તેઓએ પોતાને એક મંથ (ફેડરલ સુનિયન) તથા કર્યો. આ સંધમાંથીજ "આધુનિક અસાધ્ય ગમાજપથ" નિકાન પાવ્યો. આ સંધનો આગેવાન બાકુનિન થયો અને તેણે અનેક લેખો, કામગીર્યો, અને પુસ્તકો લખી અસાધ્ય તરવનાં વખતે ફેલાવે કર્યો. સરકાર (સ્ટેટ) એ મંથના સનુન નથ થવી જોઈએ; કારણ તે લોકોની કાર્મિક માન્યતાના (બીલીક) પાયા પર રહેલી હોઈ મુધાનુયાના નીચેના પગથિ માની નિદર્શક હોય છે, તેને લીધે સ્નાત્ય નથ થાય છે એનું તેણે પ્રતિપાદન કર્યું.

માર્ગનિક મનદાન પદ્ધતિને લીધે થયેલા કામગીર્યો પાપ આમાન્ય લગી દરેક માણસને અને દરેક પ્રાનિક મંથને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય હોનું જોઈએ એમ તે કહેતો. સ્વાતંત્ર્યપાદનનાં માર્ગ સાધનો કાર્યકારી સંધની માલોકીનાં હોવાં જોઈએ અને તથા સમેલી વસ્તુઓ દરેક મંથ પેલપેલાના

નિયમો કાનવીને તે પ્રમાણે વહેંચી લેવી એ પ્રકારના બાકુનિનના અર્થશાસ્ત્રીય મતો હતા.

તથાઆદ કેટલાંક વર્ષો સુધી ઉપયુક્ત સ્વનિશ, ઇટલિયન ઇટાલિક કામ કરનારી સંથાઓ, સાર્વજનિક મંચ પરિવર્તનની કેટલીક શાખાઓ, અને જર્મન અને અમેરિકન અસાધ્યક મંથોએ આજ અસાધ્ય પંથની મુખ્ય અને કાર્યકારી સંથાઓ હતી. તેઓએ રાજકીય સત્તા હાથમાં લેવાની ખિલકુલ ખટપટ ન કરતાં કાર્યકારી વર્ગોની અન્યેન્યમાં દૃઢ મૈત્રી વધારી. ને આવા સંધદ્વારા હેશની અંદર પોતાનું મહત્તર વધારવાને માગે સ્વીકાર્યો. કામ કરવાને વખત દરરોજ આડ કલાકજ હોયો. નેપ્રોજી, વિગેરે હુકકાને માટે અને સૈન્યમાંના સિપાઈઓનાં મન લગતરી મોકલીથી પરાવૃત કરવા માટે તેઓએ ચળવળો ચલાવી. તેને લીધે ઘણા યુરોપીય દેશોમાં અને સુનાઈટ સ્ટેટ્સમાં આ પંથના આગેવાનો પર સુકનમાંઓ ચાલી તેઓને મળ થઈ. તેને લીધે કાર્યકારી વર્ગોએ આધિકારિક અત્યાચાર કર્યા અને ફરિયાદો, ઠંડ, સળતું પ્રમાણ વધ્યું અને તેનું વેર વાળવા વાસ્તે, આધિકારી લોકો પર વખતે ને વખતે અત્યાચારો થવા લાગ્યા. આથી અત્યાચાર એજ અસાધ્ય પંથનું મુખ્ય કાર્ય એવેલે આ સાર્વજનિક માન્યતા નોકોમાં ફેલાવા લાગી નેસાકસુ મૂકે કર્યું. સરકાર સારી ચળવળ યોગાદી હવા માટે અન્યાય ભરેલી રીતે લુલમ કરે છે, તેનું અત્યાચાર એ કેવળ નેમગીક પરિણામ છે, અને તેને અસાધ્ય પંથના મૂળ તરન અને પેદારણ સાથે કાંઈપણ સંબંધ નથી એમ નિર્દ કરવાની તેમણે શરૂઆત કરી.

એ પછી અસાધ્ય પંથના વિકામ, કેટલોક ફ્રેચ તરવેતાનાં પ્રૂટોનાં તરવેતાના આધારે, કેટલોક ક્રિસ્ટીયન અનાર્કિઝમ અને હોલ-ક્રેચના મતો વડે, કેટલોક અસાધ્યક તેજકોના ઠાન અને સુખચરેકરી કમ્યુનિસ્ટ-અનાર્કિઝમના ઠાન થતો ગયો. પ્રૂટોની પરસ્પર મહાપ્રથક યૈકની કરવાના સુનાઈટ-સ્ટેટ્સની અંદર ઘણી અનલમાં મુકાઈ બકિતરવામિત્તવાદી અસાધ્યક પંથનો પ્રચાર પરસ્પર એમેરિકામાં બેન્જાનિન આગેવાનના વિદાને પોતાના "લિબર્ટી" નામના પત્રમાં મન પત્રદાન દત્તો કર્યો. તેણે પ્રૂટો અને હુર્ગટ સ્વપનર એ બંનેનાં મતોનો એકતામતો આધાર લીધો. બકિતરવામિત્તવ, સમાનસ્વતંત્રતા અને પુર્ણ મનદાન એ ત્રણે તરવેતાના પ્રચાર કરી વ્યક્તિશઃ માણુમ સ્વાર્થી હોય તોપણ ને સર્વ લોકો પેલપેલાના હકકો વળવીને રહે તો અધી

વ્યવસ્થા ન્યાય અને કાયદાસર એવીજ થશે એવો મૂલવી માફક તેનો મત હતો. એ શિવાય સ્પેન્સરના સ્વસંરક્ષણના હકનો પુરસ્કાર કરી તે એમ સાબીત કરવા હાથે કે એકાદ માણસ હકનો અતિ-ક્રમ કરે તો તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે સંરક્ષક હક દેરકને હોય છેજ. માટે દરેક વ્યક્તિને અને પ્રત્યેક સંધને આત્મસંરક્ષણ કરવા માટે અપરાધી માણસને દેહાંત પ્રાર્થાત સુધી રોગ્ય તે સજા કરવાના હક છે. તેવીજ રીતે એક વખત કદેલા કોલકસાર પાળવાની કુરૂજ પાડવા માટે પણ અત્યાચાર (એટોસીટી) કરવાનો હક છે આ પ્રમાણે સંરક્ષણના કાર્ય માટે જરૂરી એવા કોઈપણ રાજસત્તા પાસે હોય છે, એવા સર્વ અધિકારો નૂતન સમાજશાસ્ત્રમાં પણ હોવા જોઈએ એવો બી. આર. ટક્કરના મતોનો સારાશ નીકળે છે.

વ્યક્તિસ્વામિત્વવાદી અરાજક પંથના મૂલ્યો મતના અનુયાયીઓને અમેરિકામાંના અમૂર વર્ગે તરફથી બહુ સહાનુભૂત મળતી નથી. વ્યક્તિસ્વામિત્વવાદનો અંગીકાર કરવાથી આ સ્થિતિ કેવળ વ્યક્તિશઃ પ્રયત્નવડે સાથે ધાય એ બનવા જોગ ન હોવાને લીધે તેમને અરાજક સમાજવાદી પંથમાંથી નીકળી જઈ અભિમત અર્થશાસ્ત્ર પંથના ઉદારમતવાદીઓના પક્ષમાં જવું પડે છે; અથવા ઇષિકેયુરીયન પંથની નૈતિક બંધનશૂન્ય સમાજ-સ્થિતિ સ્વીકારવી પડે છે, અથવા સ્ટનર અને નિરો એ બન્નેનો એક-માનવકોટિવચેનો " સુપરમૅન-અરી " સિદ્ધાંત પણ ટળક કરવો પડે છે. તેને લીધે અરાજક પંથનાં ઘણાંજાં લોકો અનાર્કિસ્ટ-કમ્યુનિસ્ટ મતવાદી બનેલા છે. એઓમાં ક્રાન્સના એલીસીરેન્કસ, ઇનગ્રહને સેગાસ્ટિયનકૌર, એમિલી ક્રાન્ઝેટ વિગેરેના અને ઇટાલીમાંના એનરિકો, મેલા ટેસ્ટા અને કોન્ઝેલી અને સ્પેનમાંના આર. મેલા, એસ. લોરે એ વિગેરેના સમાવેશ ધાય છે. એ શિવાય અરાજક પંથની બીજી શાખા સિંડિકેલીસ્ટ પંથ (જીઓ) નામે યુરોપમાં હુમણાં મહત્ત્વ પામેલી હોઈ રાજકીય સત્તા હાથમાં ન લેતા એકક્રમ ભંડોળવાળા ધનીકો સાથે પ્રત્યક્ષ લડત તેઓએ શરૂ કરી છે.

અનાર્કિસ્ટ કમ્યુનિસ્ટ પંથના વિદ્વાન અનુયાયી-ઓએ આગળ બતાવેલી ઉપયુક્ત જાણતો કદવાનો પ્રયત્ન ચલાવેલો છે; ભૌતિક સામ્રાજ્યોની શોધો થવાને લીધે તેવાર કમોડું આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન અને અરાજક-સમાજવાદની વચ્ચેના તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંબંધ બતાવી આપવો, આંત્ર સમાજમાં દંષા

આવનારી પ્રવૃત્તિઓનો અધ્યાસ કરી અરાજક સમાજ પંથના મતોની શાસ્ત્રીય પાયાપર રચના કરવી, અને આ મતોનો હવે પછી વિકાસ કેવી રીતે થતો જશે એ વિષેનું સિન્દર્શન કરવું, અને અરાજક સમાજમાંનાં નૈતિક બંધનો શોધ તત્ત્વના આધારે તૈયાર કરવા, કલેક્ટીવીઝમ કરતાં કમ્યુનિઝમ આદ્ય થવાનો વધારે મંલવ કેટલો છે, અને તેથી આખરે અનાર્કિસ્ટ-કમ્યુનિઝમના બધા સુધરેલા સમાજોને માન્ય થવાનો કેટલો, તેમજ, કમ્યુનિઝમ અને અનાર્કી આ બે વિકાસદર્શક શબ્દો હોઈ તેઓ અન્યોન્ય પૂરક છે એટલે કે તેમાંનું એક તત્ત્વ માન્ય કરીએ કે બીજું માન્ય કરવુંજ પડે છે, વિગેરે બાબતો સપ્રમાણ સાબીત કરી બતાવવાનો કેપિટાલિઝમના લેખોનો હેતુ છે. રાજ્યક્રાંતિના કાળમાં એકાદ મોટા શહેરમાં રહેનારાની સંમતિ હોય તો તે કેકાણે કમ્યુનિઝમ તરતજ અંમલમાં લાવી શકાય છે, એવું કેપિટાલિઝમનું કહેવું છે અને તે ચોક્કસ માટે તે કહે છે, કે આવા શહેરના દરેકેદરેક રહેવાસીને; મધ્યમ વર્ગનાં લોકોને હાલ મળે છે તેટલા પ્રકારની રહેવાની જગા, ખાવાના પદાર્થ અને કપડાં એટલું તેમને અર્ધાં કિંમતના કામના મોળદલા તરીકે આપવું જોઈએ અને બાકી રહેલા અર્ધાં કિંમતના પાંચ કલાક તેઓ શિક્ષણ વિગેની, વાહન-વિગેની અથવા શાસ્ત્ર, કલા અને શારીરીક વ્યાયામનું કામ કરનારી કોઈ પણ ગંજામાં કામ કરે તો પણ મોજશોખની રહેણીને તાગતી બાકી સર્વ વસ્તુઓ સહેલાઈથી મળી શકશે. ખેતી અને બાકીના ઔદ્યોગિક ધંધાનાં કામો બૌદ્ધિક વ્યવસાયોની સાથે કેવી રીતે ભેડી દેવામાં આવે તે વિષેપણ કેપિટાલિઝમે ગચ્છાં કરી છે.

પંદરમા અને સોળમા સદીના એથેસ્ટ, રુન્ક વિગેરે કેટલાંક માણસો પ્રમાણે સામાન્ય જન-સમાજના ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અજગજ કરનાર રશીયન દેશલક્ષ્ટ લીઆ ટોલસ્ટોયે પ્રત્યક્ષ અરાજક સમાજવાદી એવું નાન ધારણ ન કરતાં રાજસત્તા અને માલમત્તા ઉપરની માલીકી એ બે બાબતો સંબંધે અરાજક સમાજપંથનાજ મતોનો અંગીકાર કરેલો છે. તેણે આ મતો કાંઈકેટલે આપેલા ઉપદેશની વતીમાંથીજ અને સામાન્ય તર્કશાસ્ત્ર વડે કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે બતાવ્યું છે. ચર્ચ એટલે ધર્મોપદેશકોની, સંજ્ઞા, રાજસત્તા (પીટર) અને રાજકીય કાયદા, અને સુખરત્વે કરી. ખાનગી મિત્તે સંબંધેના કાયદા, એ બધાં ઉપર તેણે પોતાનું સર્વ બુદ્ધિસામર્થ્ય ખરચી અત્યંત અસરકારક અને

દૃઢતાપૂર્વક ટીકા કરી છે. સુવ્યવસ્થિત સરકાર એ પ્રત્યક્ષ ધાકપાકુઓ કરતાં પણ ઘણી વધારે હયાવહુ હોય છે. ધર્મસત્તા, રાજસત્તા અને માત્રમિદંતની થતી સાંપ્રતની વહેચણી એ વિષે લોકોના મનમાં હાલમાં રહેલી કલ્પનાઓ ભૂલભરેલી છે, એ ખતાવી આપી, કાઈસ્ટિના ઉપદેશમાંથીજ અપ્રતિકારતું (નોનરેસિસ્ટન્સ) તત્ત્વ અને કાઈપણ કારણને માટે નિષ્ક્રિય થવું જોઈએ નહિ એ તત્ત્વ શી રીતે નિષ્પન્ન થાય છે એ ચર્ચા ટોચરેટોએ કરેલી છે. તથાપિ ટોચરેટોના એકંદર લેખનની અંદર સાંપ્રત સમાજના દોષોનું અવલોકન કરી સૂઝી આવતા વિચારોનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ સૂચનારા વિચારોમાંથી એટલો ઉત્તમ ભેગ બેસાડી દીધેલો છે કે તેના અંશમાં અસરકારક વિષેનું વિવેચન ધાર્મિક અને અધાર્મિક બંને ધૃતિનાં લોકોને સરખાજ આહવાયે છે.

અરોહણ સમાજવાદીઓના અભિપ્રાય :—આ વિષય સંપૂર્ણ કરતાં પહેલાં “અરોહણ સમાજવાદી” એટલે આમારી અને ખૂન કરનારાં માણસ એવો અર્થ સામાન્ય જનસમૂહના મનમાં કેમ આવે છે એને દોરો ખુલાસો કરવો જોઈએ. વસ્તુતઃ અરોહણ સમાજવાદના તરવારોએ આવા પ્રાર્થના અભિપ્રાય ગિરકુલ પસંદ નથી. એવી નિયતિ છતાં સામાન્ય જનસમાજની ઉપર જણાવેલી માન્યતા થામટે થઈ છે તે નીચે આપેલી હકીકત ઉપરથી માણુગ ખરો.

ઈ.સ. ૧૮૮૨ થી ૧૮૮૬ની સાત દરમિયાન ફ્રાન્સની અંદર પ્રિન્સ કેપોટકીન, હુધ માથકેલ અને બીજા કેટલાકને જેલમાં નાખવામાં આવ્યા. ઇંગ્લંડની અંદર મૅસ્ટ નામના જર્મન અદાજક સમાજવાદી આગેવાનને સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં થયેલા બાલ અલેક્ઝાંડરના પૂનર્ન સમર્થન કરવાના આદેશ પરથી ૧૮ મહિનાની સખત મજબૂતીની શિશ્યા આખવામાં આવી. તે ભોગવ્યા પછી ઈ.સ. ૧૮૮૬ ના મે મહિનામાં મૅસ્ટે સુનાઈટેડ રેટરસમાં ગયો અને ન્યુ યૉર્કમાં પોતાના પક્ષનું વર્તમાનપત્ર તેણે શરૂ કર્યું.

આ સમયમાં સુનાઈટેડ રેટરની અંદર અનાઈટેડ પક્ષની વાર્ષિક સભાઓ પણ ઘણી થઈ. તેમાંની ૧૮૭૬ ની સભામાં અલેક્ઝાંડરે આ અંગ્રેજી સભામાં આ પંથમાં અનભિપ્રાય અને ક્રાંતિકારક એવા બે પક્ષો ઉત્પન્ન થયા. ક્રાંતિકારક પક્ષ એમાંથી પરીને નૂરો ધર્યો. તે પક્ષે ચિકાગો અને ઓસ્ટનમાં પોતાના પક્ષનાં દાખલો શરૂ કર્યા. ઈ.સ. ૧૮૮૩ માં પિટ્સબર્ગમાં બસાયેલી સભામાં

આ પક્ષનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરવામાં આવ્યો :—

(૧) અભિપ્રાય વિશિષ્ટ વર્ગના લાઘમાં રહેલી સત્તા હરેક ઉપાયોવડે, એટલે કે દયા પણ ન સખતાં, જોરદાર, ક્રાંતિકારક ઉપાયોવડે, તેમજ આતરસીય હિલચાલની મદદવડે સમૂળ નષ્ટ કરવી.

(૨) સ્વતંત્ર સમાજની સ્થાપના કરીને તેમાં અર્થોત્પાદનની વ્યવસ્થા સહકારના તત્ત્વોના સાર કરવી.

(૩) સમાન કિંમતની વસ્તુઓનો વિનિમય અર્થોત્પાદનમાં ભાગ લેનારી સર્વ વ્યક્તિઓએ એક બીજા સાથે કરવો.

(૪) સૌ અને પુરૂષ એ બંનેને માટે શાસ્ત્રીય તત્ત્વના પાયાપર સમાન શિક્ષણનો કાર્યક્રમ આંકી તે અમલમાં મુકવો.

(૫) સૌ, પુરૂષ અગર વંશ, જાતિ વિગેરેમાં તફાવત ન રાખતાં સર્વને સરખા હક આપવા.

(૬) ભૂદા ભૂદા સ્વતંત્ર સમાજ, સંઘ અને આંતરસંસ્થીય સંઘ બનાવીને એના સભ્યોએ સ્વતંત્રપણે કોલકાર કરીને બધાં સાવજનિક કાર્યો કરવા.

આ કાર્યક્રમ ચોજવામાં આવ્યો અને તે સાથે ‘મજૂર વર્ગને ઉદ્દેશીને એક પત્રિકા ઈ.સ. ૧૮૮૩ માં ચિકાગોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી અને ક્રેચ, બોહેમિયન, જર્મન અને ઇંગ્લિશ એવી ચાર સ્થાનિક કચીરીઓની સ્થાપના કરી. તેમાંની એક કચીરીનો મુખ્ય અધિકારી આગસ્ટ સ્પાઈસ નામે હતો. તેને ચિકાગો શહેરના હેમાર્કેટ પ્રકરણમાં ભાગ લેવાના આદેશ પરથી ઈ.સ. ૧૮૮૭માં ફ્રાંસી હેવામાં આવી. તેની હકીકત આ પ્રમાણે છે :—આઠ કલાકનો વિવશ હોરા જોઈએ એવી લડત ચલાવનારા મજૂર અને પોલીસ વચ્ચે થયેલી ઝપાઝપીમાં નાશ મજૂર અને મરણ પામ્યા. આ વાતનો નિયેષ કરવા માટે ચલાવવામાં આવી. પોલીસે તે ધીમેધી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો; ત્યારે પોલીસ પર એક ઘાગ ફેંકવામાં આવ્યો. તેથી દેટલાક પોલીસ મરણ પામ્યા અને કેટલાકને સખત દુલ થઈ. એને માટે કેટલાક મજૂર આગેવાનો પર ફેસ ચલાવાવમાં આવ્યો. સ્પાઈસ વગેરે ચાર આગેવાનોને ફ્રાંસીની ગિફા થઈ. એ પછી ઘણા અભિપ્રાય દયા અને એ બધા ક્રાંતિકારક ઉપાયોથી મુશરૂખા અમલમાં લાવનાર પક્ષની ઉદ્દેશ્યોને લીધે થયા. ૧૮૮૩ ની સભામાં ફ્રાન્સના ચેમ્બર ઓફ રેપ્રીઝન્ટેશનમાં (સભામાં) જોમાં વેલેટ નામના મજૂરે એક યોગદાં કર્યો. ત્યારે

તેના પર શરોલા ચુકદંભાની વખતે ન્યાયાધીશિ વૈજેંતને ગરીબ નિરપરાધી સીપુરોના પ્રાણ લેવાની કૃત્યને માટે ઘણાજ ઠપકા આપ્યો. તે ઉપરથી વૈજેંતે જવાબ દીધો કે:—“ખુર્જવા લોકોની (મંચમ વગેરે) અંદર કોઈ નિરપરાધી માણસ હોય એ જાની શકેજ નહિ. એટલે કે સર્વ સીપુરો શુન્દેગાર છે. માટે મલતે લાયક છે”. આ જવાબ પરથી આ પક્ષના મતની સ્પષ્ટ કલ્પના થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૬૪ ની સાલમાં ફ્રાંસની અંદર બે ઠેકાણે અત્યાચાર કરવામાં આવ્યા. અને તેમાં એક શુન્દા માટે છ જણને ફ્રાંસની શિક્ષા થઈ. તેજ વરસમાં લીયોનમાં એક ઇટાલિયને કેન્દ્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રમુખ કાર્નોતું ખૂન કર્યું. આ કૃત્યનો અરાજક સમાજના મતો સાથે સંબંધ હોયો બેમણે એવો સર્વસાધારણ લોકોનો મત હોવાથી ઇ.સ. ૧૮૬૪ માં સુનોઈટેડ સ્ટેટસની કે.એસે (કાયદા મંડળ) વિદેશી અરાજક પંથીઓને દેશમાં આવવાની મનાઈ કરી. દેશમાંના અરાજક મતનાં લોકોને દેશનિકાલ કરવાનો કાયદો પસાર કર્યો, આ શિવાય રોમની અંદર ઈ.સ. ૧૮૬૮ માં ભરાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદને આ અરાજક મતવાદીઓનો બંદોબસ્ત કરવાનો ઉપાય ચોજવા માટે વિનંતી કરી. વર્ગી અરાજક પ્રતવાદીઓના શુન્દા રાજકીય ન ગણતં સામાન્ય સમજા તેઓને તપાસને માટે બુદ્ધી બુદ્ધી સરકારે એકળીબના શુન્દેગાર પાછા આપવા અને આ ક્રાંતિકારક પક્ષના છાપખાનાં બંધ કરી, આ પક્ષના શુન્દેગાર લોકોને સોષી કાઢવા માટે દુનિયા ભરના પોલીસ ખાતાએ એક બીજાને સાથ આપવો એવી સૂચના પણ પ્રસિદ્ધ થઈ; પરંતુ નક્કી થોરણ બંહેર થયું નહિ. ઉલટું ૧૯૦૦ ની સાલમાં બુસેન્સ શહેરમાં ઇંગ્લેંડના સુવરાજ્ય ખૂન કરવાનો સિપિડો નામના જુવાને પ્રયત્ન કર્યો. તેની તપાસ વિગેરે થઈ. સિપિડોને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવ્યો, ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે એક્ઝિયુટિવ સરકારને રાખ-ભયો કાગળ પણ લખ્યો તે જ વરસમાં ઇટાલીના હંખટ રાજ્ય ખૂન થયું. તેને લીધે ઇટાલીમાંના અરાજક પંથીઓ સામે જાહેર વિરોધ ઉઠાવવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૯૦૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં બુદ્ધેલા એ ઠેકાણે સુનોઈટેડ સ્ટેટસના પ્રેસિડેન્ટ મેક-કિનલેયું આગેકે ખૂન કર્યું. આ કરનાં પત્ર ભય કરે બુસમ ૧૯૦૨ માં દેખેના નવયુવાન રાજરાણીનું તેઓના વિવાહના અંગલ દિવસે ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન છે છે

હિંદુસ્થાનમાં નાં જુલમી કૃત્યો -

ચીન અથવા પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમાં બિલકુલ થયા નથી અને અરાજકતાના તત્વના અનુયાયી હિંદુસ્થાનમાં બિલકુલ છેજ નહિ એમ કહીએ તો પણ વાંધો નથી. ગયાં વીસ વરસમાં જે અળવળો હિંદુસ્થાનમાં થઈ તેમાંની કેટલીકને અરાજક અળવળો એવું કહેવામાં આવે છે પણ તે નામ સાર્થક છે એમ લાગતું નથી. જ્યારે હોર્ડ ઇન્ડેનહામ જેવા કેટલાક બ્રિટિશ અધિકારીએ ને બ્રિટિશ રાજ્ય અપ્રિય થતું બધ છે એમ કબૂત્ર કર્યું ગમતું, જેઓ બ્રિટિશ રાજ્યના દેશો તે દેવળ બ્રિટિશ રાજ્યની વિરૂદ્ધ ન હોઈ શાસન સત્તાની વિરૂદ્ધ છે, એવો ભાસ લોકોને બતાવવાનો હતો ત્યારે તે પ્રકારના અત્યાચારના પ્રયત્નને અરાજક અળવળો કહેવાનો તેણે ઉપક્રમ શરૂ કર્યો હોવાનોર્થ-એ એમ લાગે છે. ખૂન કરવાં, બ્રિટિશ રાજ્ય ઉલ્લાસી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો, એના જેવી ક્રિયાઓને નાગ્રાન કરાવવાના અનેક પ્રયત્નો પૈકી તેમને અરાજક ઠરાવનાં એ પણ એક પ્રયત્ન હતો એમ લાગે છે. આ અળવળોને અરાજક કહેવા કરતાં અરાજ-નિષ્ઠ અળવળો કહેવી વધારે યોગ્ય થશે. રૈલેટ જેવા લોકોએ પણ આ પ્રકારને અરાજક ન કહેતાં ક્રાંતિકાર્ય કહે છે.

હિંદુસ્થાનમાં સરકારી અધિકારીઓનાં ખૂન અને આગ વિગેરે લગાડી કારકથાન કરનારાં લોકોની છૂપી ટોળી હોવાનો સંશય બ્રિટિશ સરકારને ઘણાં વરસથી હતો. આવા ક્રાંતિકારકોની અળવળોનો ઉપનિહામ બ્યાનમાં લઈ તેના બંદોબસ્ત કરવાના ઉપાય સૂચવવા માટે રૈલેટસાહેબના અધ્યક્ષપણ નીચે એક કમીટી ૧૯૧૭ ની સાલમાં નિમણાવમાં આવી. તે કમીટીએ રિપોર્ટમાં બે બળવાઓ નોંધ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે:—

મુંબઈ ઇલાકા:—૧૮૯૭ ની સાલમાં પુનામાં ભયંકર પ્લેગ શરૂ થયો. તેના પ્રતિબંધક ઉપાય તરીકે કવારન્ટાઈન, સેઓગેશન, ઘરો તપાસવા, દૂષિત ઘરો ધોઈ નાખવાં, કપડાં બાળી નાખવાં-માંદા માણસને તરતજ હોસ્પિટલમાં પહોંચતો કરવો વિગેરે કૃત્યો ગોરા સિપાઈઓની મદદરે પુના શહેરની અંદર થયાં લાખમાં. આ કામ ઉપરનાં મુખ્ય અધિકારી પ્લેગ કમિશનર ડૉક્ટર સાહેબ અને બીજાં એક એજેન્ટ લેફ્ટનન્ટ આયરન્ટ એ બંનેનું ખૂન ૨૨ જુન ૧૮૯૭ ને રોજ દાગોર આફેકર અને તેના લાડોએ પુના, ગણેશ ખીણ રસ્તા ઉપર રાત્રે કર્યું. તેમની તપાસ દરમ્યાન આફેકર અસેસિએશન (શમ મંડળ) હોવાનું સાબીત થયું. તે પછી યોગેશ દિવસમાં સ્થામણ કૃષ્ણવર્મા નામના માણસે, કચ્છનો મૂળ રહેવાસી, લગ્નમાં ઇડિયા હાથમરૂ

સોસાયટી સ્થાપીને સ્વાર્નગ્ય અને રાષ્ટ્રીય એકતાની કલ્પના હિંદુસ્થાનમાં ફેલાવવા માટે તૈયારી કરનારાઓને સ્કોલરશિપ વગેરે મદદ કરવાનું બહાર કયું. ૧૯૦૫ ના મુમારે મહાત્મા શ્રી અગમચયુરુ પરમહંસે પુનાની અંદર એક સોસાયટી જોડાવના પ્રયત્ન કર્યો, તેની અંદર વિનાયક દંગેશ્વર સાવરકર પ્રમુખ હતા; પણ યોગજ વખતમાં તે ધડલ ગયા અને કૃષ્ણવર્માની સોસાયટીમાં સામેલ થયા. વિનાયકના ભાઈ ગણેશ સાવરકરે અલિનવ ભારત સોસાયટી અને મિત્રમેળો એવી મંડળીઓ સ્થાપન કરી હતી. ૧૯૦૬ માં કૃષ્ણવર્માના એક અનુયાયી મહનલાલ ધિંઆ નામના પંતળી યુવકે લંડનની અંદર કર્નલ વાયલી પોલિટિકલ એ. ડી. સી.નું પૂન કયું. એજ અરસામાં ગણેશ સાવરકર પર પીનલ કોઠની ૧૨૧ કલમ મુજબ રાત વિરુદ્ધ યુદ્ધમાં મદદ કરવાનો મુકદ્દમા થયો, ત્યારે અલિનવ ભારત સોસાયટીના કાન્હેરા નામના સભ્યે નારીકેના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ (કલેક્ટર) જેકસનનું ૨૧ ડીસેમ્બર ૧૯૦૨ ના રોજ નારીકમાં ધિંએટની અંદર પૂન કયું.

ખંગાલને ખીલ માંતો—અરાજકોના મંડળના ખંગાલમાંના ઉત્પાદક બરોડકુમાર ઘોષ (આર. વિંદ ઘોષના ભાઈ) ને પાશ્ચિમાત્મ દેશનાં અસાધક લોકોની સ્થળવળની માહિતી હતી અને ખંગાલમાં એ પ્રમાણે કરવાને તેના પ્રયત્ન ૧૯૦૨થી શરૂ થયો. હાઈકોર્ટને કહેલા ખંગાલના ભાગલાને લીધે લોકોમાં અમતોપ ફેલાયો. ત્યારથી પૂન અને દરોડા વિગેરેની પરપરા શરૂ થઈ. ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર યુનિટીક કુલ્લરની આગગારીપર ધોળ ફેંકવામાં આવ્યો; પણ કોર્ટને ઈન્ક થઈ નહિ. તેજ માલમાં લોકાના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ એલનનું પૂન થયું. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં મુઝફ્ફરપુરના જાંજલ કિંગડમને બહેલે ભૂલથી મિસિસ અને પ્રેન્સ કેનેડી એ બે સ્ત્રીઓને મારવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં અલીપુર ઔળ કેસના પબ્લીક પ્રોસિયુટરનું અને ૧૯૧૦ માં ટાપુવી પ્રુપરિન્ટેન્ટ-એક્સ પોલીસનું પૂન થયું. કેટલાંક છૂપાં કાર-સ્થાનો પોલિસે એપી કોટી તેમાં પકડાયેલા માણસે ઉપર કોર્ટમાં મુકદ્દમા કર્યા. પણ તેથી અત્યાચાર ન થોભતાં વધતોચ ગયા. પૂન અને દરોડાએ મળી ૧૯૧૧ ની સાલમાં ૧૬ અત્યાચાર, ૧૯૧૨ માં માલમાં ૧૪, ૧૯૧૩ ની માલમાં ૧૬, ૧૯૧૪ ની અંદર ૧૭, ૧૯૧૫ માં ૩૨, ૧૯૧૬ માં ૧૨, ૧૯૧૭ ની માલમાં ૬, એ પ્રમાણે મુત્રમી

કૃત્યો વરસો સુધી ચાલુ રહ્યાં. દરોડા માટા શ્રીમાન લોકોનાં ઘરોપર પડતા, અને પૂન જોવા અધિકારી; પોલીસ ખાનાના નેટિવ હાક, પબ્લિક પ્રોસિયુટર, સરકારની તરફના સાક્ષીઓ વિગેરે લોકોનાં થતાં. તેને લીધે સાક્ષી મળવા પણ અઘરા થઈ પડ્યાં. અને ખસ શુન્દેગ્યપર પણ યોગ્ય પુરાવાના અભાવે આરોપ સાબીત કરવાનું મુશ્કેલ થવા લાગ્યું. અસી. પુર, હાવરા, હાકા, બારીસાલ એટલાં કેકાણાના ગુપ્ત કારસ્થાનની તપાસ થઈ. આજ સમયમાં સંયુક્ત પ્રાંતમાં બનારસનું કાવતરું અને પંજાબમાં લાહોરનું કાવતરું પકડવામાં આવ્યાં તેની નળ બિહાર જોરિસા, મધ્યપ્રાંત, મદ્રાસ, પ્રસદેશ વિગેરે પ્રાંતોમાં ફેલાયેલી બાણવામાં આવી. નિનેવટ્ટી (મદ્રાસ) ના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ (કલેક્ટર) નું વંચી આખરે ૧૭ જૂન ૧૯૧૧ ને રોજ પૂન કયું.

જર્મન કાર સ્થાન—ખંડારીએ પોતાના જર્મની એન્ડ ધી નેકસ્ટ ફોર (જર્મની અને આવતું યુદ્ધ) નામના ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકમાં જોવું કહ્યું હતું કે હિંદુસ્થાનના બ્રિટીશ રાજ્યને બંગાલી અને સુસત્રમાનો મળી નુકસાન કરશે. મ. ૧૯૧૭ માં સર્વેક્ષિતકોમાં થયેલા મુકદ્દમામાં જર્મન ઇંદીયન કારસ્થાન સંબંધિ થઈ સાહિતી બહાર પડી. કલિકર્ણિયામાં (અગેરિકામાં) ગદર, રેવોલ્યુશનરી પાર્ટી ૧૯૧૪ પહેલાંજ સ્થાપન થઈ હતી, અને તે સાલમાં બર્લિનમાં "ઇંદીયન નેશનલ પાર્ટી" અંકકરામન પિલેએ સ્થાપી. આ પાર્ટીને જર્મન જનરલ સ્ટાફની મદદ હતી. હિંદુસ્થાનમાં બળવો કરવાની તૈયારી હિંદુસ્થાનની વાયવ્ય સરહદ, બેંગલ અને બેંગલોરમાં શંકાધાયા જર્મનીના કોન્સલ જનરલની કેપરેખ નીચે ચાલુ હતી અને તેમને બોશિંગટનની જર્મન એમ્બસી તરફથી હુકમ મળતો. ઈ. સ. ૧૯૧૫ ની સાલમાં મેગેરિક નામની આગબોટમાંથી ૩૦૦૦ બંદુકો, દારૂગોળાની ૪૦૦ પેટીઓ, અને બે લાખ રૂપીઆ બંગાળમાં મોકલવાનું બેંગલોરમાં નક્કી થયું. પરંતુ સરકારને તે વાતની ખબર પડી અને તે પકડતા બેંગલોરત કરવામાં આવ્યો. આ પ્રકરણમાં કડકતામાં પોલીસે એટલીક જાનીઓ ફરી અને કેટલાંક માણસો પર મુકદ્દમા ચલાવી મત્ત ફટકારી અમેરિકા આગબોટને ધરોડો ફૂટી જવાથી શાપા-યના જર્મન-કોન્સલ-જનરલે બીજી વખતે બે આગબોટો, બંદુકો, પિસ્તોલા અને દારૂગોળા ભરી મોકલવાનું કરાવ્યું પરંતુ આ કારસ્થાનની પણ

સરકારને પહેલેથીજ ખેંચી રાખી, અને શાંકાય, શિકાગો અને સેન્ટ્રલસિસ્ટોના કેટલાંક માણસોને પકડી તેઓને સંગ કરવામાં આવી અને બંધો કારસ્થાનો દાખી દેવામાં આવ્યાં.

આ પ્રમાણેની હુકીકત ૧૯૧૮ની સાલના સેપ્ટેમ્બર-કમિટીના રિપોર્ટમાં આપવામાં આવી છે. તે પછી સર્વાધિકારી અને અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ અને ગયા પાંચ છ વરસમાં કેટલાંક જુલમી વર્તનો થયાં તેમાં કોઈપણ ઠેકાણે અસહકાર સમાજ સ્થાપના એ હેતુ નથી; પરંતુ બ્રિટીશ સત્તા નષ્ટ કરી સ્વરાજ મેળવવું એટલાજ હેતુ માલમ પડે છે. અનાકિસ્ટોનું લડાણ વિરૂદ્ધ બેચ ગોલ્ડે વિકાએ લીધું. પણ તેઓએ શાસન સંસ્થાને સર્વસત્તાપ્રીય બનાવી.

ગોલ્ડેવિકાની હિલચલ હિંદુસ્થાનમાં આવી નથી એમ કહી શકાય નહિ. ઉલટું આજના નગરવાસી નવજુવાનોમાં આ મતનો પુરસ્કાર ખૂબસાધી થાય છે. અને રચિયથા વિશે છતાં સતત વર્ધતીજ બળ છે, તથાપિ સેવિએટ સરકારની સાથે અનેન કોઈ પણ રાજકીય વર્ગનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ હશે એવું સાબીત થયું નથી. એ બાબતમાં સરકારને સંશય આપ્યાથી કેટલાક લોકોપર સુકંટમાં કરવામાં આવ્યાએક સુકંટમાં મીરિતમાં હજુપુષ્ટી આણ છે. તે સુકંટમાંમાં દા. ડાગે, ઠંગડી, જોગેજેર, નિમકર, દેવાઈ વગેરે લોકો છે. આમાંથી એકજ માણસના ઉપર કેસ પૂરવાર થયો છે. અને તે કાનૂન ઉલ્લંઘની છે. એનેજ પ્રાંતિય કચુનિરો પાસ મેન્ટના સહાસકની જગ્યાએ (સર સાથમન વિરૂદ્ધ) ઉમેરવાર તરીકે દાખલ કરી હતો. એ સુકંટમાંમાં અંગ્રેજ અને કિફ ચોરા બંને પકારના આરોપી છે. રશિ આની બેડે કંઈ સંબંધ નથી એવું કંઈ નથી. પણ હજી એ સંબંધ સ્પષ્ટ થયાનો છે.

બી. ટી. વિક્ટોર પૈ કો-મન્સ ર વર્ગમાં સંપના દિવસમાં સંસ્કારભાવ દર્શાવવા બાતર મોકલવામાં આવ્યો, એ વાત સ્પષ્ટ છે. તે પણ અહીં કોંતિ કરવામાં આવી. કચુનિરો પણ સેવિએટ સરકારનું અંકિતતવ ઇન્ટર્યુ. એ બાબત હજુ મુશ્કેલી કોરટમાં શાબીત થવાની છે. બે કે અહીંના કચુનિરોના સેવિએટ બેડે સંબંધ નરેરે આગળ એટલા ઉપરથીજ અહીંના કચુનિરોના અસહકાર તત્વની માન્યતા સાથે સંબંધ બેડી શકાય નહિ. તાનિવક દુષ્ટે અસહકાર તત્વ પ્રાય ર્ધ છે. એમ માનવાને કંઈ હરકત નથી. કચુનિરોની ચળવળ

અસહકારતાની નથી. પણ ઉલટી સમાજ જોડા તત્વ પર સ્થાપન કરી સરકાર સંસ્થા સમર્થ કરવામાં છે.

અરણ્ય, ડામિનિકસ કૃત્વા ૭૦ (૧૯૨૬-૧૯૩૩) એ કેન્થ પદાર્થ વિજ્ઞાનીનો જન્મ તા. ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬ને રોજ પિરિનીઝ પર્વતની પાસેના ઇસ્ટાગેલ નામના ગામમાં થયો. તેને લશ્કરી બાતાનો રોખ છે એમ એઈ તેને લશ્કરી કોલેજમાં મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણ વિદ્યાલયમાં જવાના હેતુથી તેણે ગણિતશાસ્ત્રને અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સને ૧૯૦૩ ની સાલમાં તેનો તે નિશાળમાં પ્રવેશ થયો અને ત્યાંથી તોપો ચલાવાના શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવી બહાર પડ્યાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પછી સને ૧૯૦૪માં ડી. એ. પ્લાઝાન નામના શાસ્ત્રની લલામણથી પેરિસની વેધશાળામાં મંત્રી જગ્યાએ તેની નિમણૂક થઈ. ત્યાં આગળ તેની લાપ્લાસની સાથે ઓળખાણ થઈ અને પછી લાપ્લાસની ઓળખાણથી દેખાંશ વૃત્તમાં માપ કરવાના કમીશન પર તેને નિમવામાં આવ્યો. આ કામમાં જી. બી. બિઆટ તેનો સાથી હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૬ની સાલમાં એ બંનેએ પેરિસ શહેર છોડ્યું અને સ્વેન દેશમાંના પર્વત ઉપર એટલસ બમ્બી માપણી કરવાની શરૂઆત કરી. તે બંનેએ ફારમેન્ટેરના અક્ષાંશ નિર્ણયનું કામ કર્યા પછી આગળતું બધું કામ અરણ્ય પર આવી પડ્યું. ત્યારે તેને ફારમેન્ટેસ અને ઇવિંગ્સને સંબંધ એન્ક્રા (ગેટ) સાથે બેડી રેખાશયત સંબંધોની તપાસ પૂરી કરવાની ફરજ પડી. તે વખતે ફ્રાન્સમાંની રાજકીય ઉદ્વેગપાયલ લીધે સ્વેન દેશમાં પણ ક્રાંતિકારક ચળવળો શરૂ થઈ, અને તે હિલચાલના માર્ગ ઉપરના બેડે મુશ્કેલી આવી પહોંચ્યાં. તે બેડેપરનાં લોકોને અરણ્ય (પપે મન્નુના શાંકા આપવા લાગી. તેને એક ટેકરી પરથી બીજી ટેકરી પર દેવતા કરી નિશાની આપવી પડતી. ગામડીયાં લોકોને લાગ્યું કે આ નિશાનીઓ કોઈ વિરોધી સેન્યને મારેજ છે. તેથી તેને એક કિસ્સામાં કેદ કરવામાં આવ્યો. ત્યાં દોઢ બે મહિના કેદ લોગવી ૨૮ જુલાઈ ૧૯૦૮ને રોજ એક માછીની બોટમાં તે નાસી છડ્યો. પણ ફરી તે સ્વેનિયા લોકોના હાથમાં સેપડાયો. પછીથી ફ્રેન્સ સેન્યે તેનો છૂટકારો કર્યો. અરણ્યએ પોતાની આગલી માપણીના કાગળો સંધરી રાખ્યા હતા. તેણે તે પેરિસ શહેરની બુધ્ધે રી. લ્યાં સિટ્યુડ નામની સંસ્થા તરફ મોકલી આપ્યા. શાસ્ત્રીય રીધો માટે તેણે આવું સાહસિક કામ કર્યું તે માટે તેને ઈ. સ. ૧૯૦૬ની સાલમાં

“અક્ટોમી ઓફ સાયન્સ” નામની સંસ્થાનો સભા-સહ બનાવવામાં આવ્યો તેમજ તેને ઉચ્ચ શિક્ષણશાળાનો અધ્યાપક નિમવામાં આવ્યો. આ અર-સામાં પાદશાહે તેની રાયલ ઓબ્સર્વેટરીમાં નિમણુંક કરી. એજ વેધશાળામાં તેણે ઇ. સ. ૧૮૨૨ થી તે ૧૮૪૫ સુધી પોતાનું કામ કર્યું. સને ૧૮૨૧ ની સાલમાં તેને રેખાંશ મંડળનો (પ્યુરો ઓફ લોન્ગિટ્યુડ) સભાસદ, બનાવવામાં આવ્યો.

સન ૧૮૩૦ની સાલમાં તેને લોઅર સીનનો ડેપ્યુટી નિમવામાં આવ્યો. તે પછી લાન્સ અને અને ફર્માનના અધ્યક્ષ પ્રકાશન, કલનીનું પદાર્થ સંગ્રહાલય, તારાયત્ર અને રેલવેનો વધારો, સીન નદી પરથી વહાણો જવાની સગવડ અને ખાતાળ ફેવા (આર્ટિસિયન વેક્સ) વિગેરે સર્વ ખાખતો તરફ તેણે લક્ષ આપ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૪૮ ના આરસામાં હુઇ ફિલીપીને ગાદી પરથી ઉઠાડવામાં આવ્યો. તે પછી જે થોડા વખત સુધી શાસનસ્થાપના થઇ તેને મદદ કરવા માટે પોતાની વેધશાળા છોડી લશ્કર ખાતું અને આર-માર ખાતું એ બન્ને ખાતાના પ્રધાનની જગ્યા પર તે થોડા વખત નિમથો. તેણે આરમાર ખાતામાં ઘણા સુધારા કર્યા. બધી જાતના રાજકીય વિષયના શપથ વિધિ બધ કરાવી અને મુડીવારી-

નામની ગુલામગિરીની પદ્ધતિ નાશોધ કરી.

ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૮૫૨ ની સાલમાં હુઇ નેપોલિયનની કારકીર્દીમાં એવું કરાવવામાં આવ્યું કે ઢરક સરકારી અમલદારે રાજનિષાની પ્રતિજ્ઞા લેવી; પરંતુ અરાગોએ તેવી પ્રતિજ્ઞા કરવાની ના પાડી અને તાબડતોબ વેધશાળામાંની પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું રજૂ કરી મોકલાવી આપ્યું. પરંતુ રાજ્ય ત રાજીનામું મંજૂર કર્યું નહિ. પછી થોડાજ દિવસમાં તારીખ ૨ અક્ટોબર ૧૮૫૩ ને રોજ તે પરિસરમાં મરણ પામ્યો.

૧. જે ક રેલી શો પો:—અરાગોએ વિદ્યુત શાસ્ત્ર અને લોહચુંબક એ બન્નેમાં જે શોધો કરી અને જે પ્રયોગો કર્યા તેને લીધે તે પ્રખ્યાત થયો. તેણે પ્રકાશશાસ્ત્રમાં પણ ઘણી શોધો કરેલી છે. અલોહમય દ્રવ્ય ઉપર ચલચુંબક સૂચિ અદ્દર લટકાવીએ તો જે પ્રમાણમાં તે દ્રવ્ય અને વચ્ચે સૂચીનું અંતર હોય તે પ્રમાણમાં સૂચીનું પ્રકાશન ઓછું વધુ થાય છે એવું તેણે સાબીત કરી બતાવ્યું. તે શોધને માટે તેને ઇ. સ. ૧૮૨૪ ની

સાલમાં રાયલ સોસાયટીએ પોતાનો ચાંદ આપ્યો. એ પછીની તેની અગત્યની શોધ એટલે તાત્કાલિક ગતિથી ચલચુંબકને પ્રાપ્ત થનારી ગતિ એ છે. ધ્રુવરથ તેજમંડળ (આરોરા ઓરિઆલીસ) અને ભૂચુંબકત્વનો સંબંધ જે એણે તેણે બતાવી આપ્યું.

અરાગો, ફેરનેલ અને યંગ એ ત્રણેએ પ્રકાશના આદેશનનો સિદ્ધાન્ત, ગણિતની અને પ્રાયોગિક રીતિઓની સાહાય્યથી પ્રસ્થાપિત કર્યો. ફેરનેલ અને અરાગો એ બન્નેએ પ્રકાશના ધ્રુવીભવનની ગણિતની દ્રષ્ટીએ ઉપપત્તિ શોધી કાઢી. અરાગોએ ધ્રુવીભવ પ્રકાશદર્શક (પોલરિસ્કોપ) નામનું યંત્ર તૈયાર કર્યું. આરસપહાણના રક્ષાટિકના અંગમાં ધ્રુવીભવ, પ્રકાશનું વર્તુલાકૃતિ બ્રમણ કરાવવાનો શુભધર્મ છે એવું તેણેજ પ્રથમ શોધી કહાડ્યું.

અરાગોના:—બંગાલ પુર્ણિઆ જિલ્લામાંને વાવ્યથ તરફનો મુલક, નેપાળની સરહદ પર છે. ક્ષેત્રફલ ૧૦૭૭ ચોરસ માઇલ. ૨૫૫૬ થી તે ૨૬૦૩૫ ઉંચાઈ અને ૮૭૦૩ થી તે ૮૭૪૨' પૂર્વ રે. વસ્તી આસરે ચાર લાખ. એની અંદર ૬૦૦ ગામડાં છે. વસંતપુર, ફોર્સગંજ, રાણીગંજ વિગેરે ઠેકાણે બજાર ભરાય છે અને મઠનપુર અને ચંદ્રદિગ નામના ગામોમાં ઢોરોની બજાર ભરાય છે. વસંતપુર આ વિભાગનું મુખ્ય શહેર હોઈ અહીંથી ચાર માઇલ પર અરારિયા ગામ આવેલું છે. અ ગામડાપરથીજ મુલકનું આ નામ પડ્યું.

અરિસિંહ:—લાવણ્યસિંહ અગર લવણ સિંહનો છેકરો એણે પોતાના આશ્રયદાતા જૈન મંત્રી વસ્તુપાલના સન્માનાર્થે “સુકૃત સંકીર્તન” નામનો ગ્રંથ લખ્યો. આ વસ્તુપાળ, પોળકાના રાણા વીરધવલનો અને તેના ઠાકરા વીસલદેવનો પ્રધાન હતો “ગાલ ભારત” “કાવ્ય કૃપલતા પરિમલ” અને “પદ્માનંદ” એ અધ્યોનો કર્યા, અને જનનંદતપ્તરીનો શિષ્ય અમર પંડિત, એ અરિસિંહનો સમકાલીન હતો. એ અમરચંદ્રનો સહાધ્યાયી હતો (જુઓ અમરચંદ્રસિંહ) અરિસિંહે “કવિતા રહસ્ય” નામનું અલંકારશાસ્ત્રવિષેનું નાનું પુસ્તક લખ્યું; અમરચંદ્રને “કાવ્ય કૃપલતા” નામનું પુસ્તક લખવાના કામમાં તેણે મદદ કરેલી હોવી નોંધી, એમ જણાય છે.

અરૂચિ—શરીરની અંદર કોઈપણ રોગોદ્રોવ થાય એટલે ઘણું કરી અરૂચિ એ લક્ષણ પેદા થાય

છે. એ માટે અંરૂચિ યદ્ય હોય ત્યારે તે શા કારણથી યદ્ય એ દરદીને સમજાય નહિ તો વૈદ પાસે તળીઅત બતાવવી. એકાદ વખતે કારણ ન જડે તો ક્ષુધા પ્રતીપન કરનારાં એાસડા લેવાથી ક્ષુધા અને પાચન-શક્તિ પણ વધે છે. તથાપિ આ મુખ્ય રોગ ન હોઈ કોઈપણ રોગનું લક્ષણ છે, એ જ્ઞાનમાં રાખવું અને જે મૂળ રોગને લીધે અંરૂચિ યદ્ય હોય તેના ઉપચાર કરવા. મોંને રૂચિ સારી હોય છે એવા પણ કેટલાક રોગો છે, તે પૈકી મધુમેહ અને ભસ્મક રોગ (અતિશય ખાવાની ઇચ્છા, યથી) વિગેરે દાખલાઓ સામાન્ય છે. કેટલાક પ્રકારના અગ્નિ-માંદ્ય જેવા રોગોમાં ભૂખ સ્વચ્છ હોય છે, અંરૂચિ હોતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ અચૂક વખતે ભૂખ લાગે છે અને થોડુંક ખાવાને તે વખતે ન મળે તો ચક્કર આવ્યા પ્રમાણે યદ્ય મનને અને શરીરને બહુજ થાક લાગે છે. જકરમાંનું પાચન બહુમા સાડે થાય છે, પરંતુ કેઈ કોઈ વખત ખાટાં અને અપચા જેવા એકાંકાર આવે છે. જકરની કોયળી ઘણા ભાગે મોટી યમેલી હોય છે. આ સર્વ રોગોપર વૈદકીય મત પ્રમાણે ચોથ ઉપાયો કરવા.

(ન કા ન (આધુવેદીય (વિવેચન) — ભૂખ અને હૃદય એ ભેમાં રહેલા દોષોથી એટલે વાત પિત્ત, કફ અને સન્નિપાત વિગેરેથી અને મનના સંતાપને લીધે થનારી એવી એકંદરે અંરૂચિ પાંચ ભાતની છે. વાતજ અરૂપિમાં તુરૂં, પિત્તજ અરૂચીમાં કંઠવું, કફજ અરૂચિમાં ગળથું, અને સન્નિપાતજ અરૂચિમાં સ્વાદ વગરનું મોં થાય છે. રોગ કેધ, વિગેરે મનોવિકા-રોથી ઉત્પન્ન થનારી અરૂચિમાં તેના ઉત્પાદક દોષો અતુસાર મોંની રૂચિ થાય છે.

અરોચક રોગ—ખીજા શ્રેયોમાં (લોજ, માધવ) ત્રણ પ્રકારનો છે. અરૂચિ, અન્નાનલિનંદન અને ભક્તદ્રવ્ય. એ ત્રણેમાં પણ થોડા તફાવત છે. તે નીચે પ્રમાણે:— ભૂખ લાગી હોય છતાં ખવાય નહિ (રૂચિ ન હોવાને લીધે) તેને અરૂચિ કહે છે. ભવતા હોય તે પદાર્થ પણ અણગમતો થાય છે. તેને લીધે ખવાય નહિ તેને અન્નાનલિનંદન કહે છે.

ખોરાક યાદ આવે અગર ખાવાનું અન્ન નજરે પડે તો કંટાળે, અને અણગમો છૂટે છે, તેને ભક્તદ્રવ્ય કહે છે. એ બધામાં થોડો ફેર છે; પરંતુ બધાનો અર્થ ન ભાવવું (અરોચક) એમ થાય છે. તે માટે એ ત્રણે વિકાર અરોચકમાંજ અંતર્જાત કરેલા છે.

ચિ કિ ત્યાઃ-વાતિક (વાયુથી થતા) અરોચકપર ભરિત, (પિત્તજ અરોચકપર વિરેચન,

અને કફજ અરોચકપર એાકારી એ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ચમનરૂપ ઔષધોમાં એાસડના કોગળા કરવા, ધુમ્રપાન, મોં ધોવાના ઔષધ, અને મનને ભાવે તેવાં અન્નપાન, આમ્વાસન એ ઉપાયો મુખ્યત્વે કરી ચોજવા.

ખાટી કાંભની અંદર થોડું સિંધવ નાખી તેના કોગળા કરવા, આમલી અને મગના એાસામણમાં તજ, એલચી અને મરી નાંખી તેના કોગળા કરવા. એકલાગ લીંબુનો રસ અને છ લાગ ખાંડના પાણીમાં લવીંગ અને કાળાં મરી નાખી (તેનું ચૂર્ણ) પીવું. કરજ (એ નામનો છોડ) ના કુમળા ફાળણ વડે ઘાંત ઘસવા. વાવડિંગનું ચૂરણ એક તોલો અને મધ ૪ તોલા એકઠાં કરી મોંમાં ધરી રાખવાથી અસાધ્ય અરૂચિ પણ જતી રહે છે. સાકર સુંઠ, મરી, પીપર અને પાકું કોઠું એ બધાંને વાટી મધમાં ગોળી કરવી અને તે ગોળીને મોંમાં રાખવી. તેથી અરૂચિ બંધ છે. મહાળુંગ (સંમાતુલિંગ-લીંબુની ભાતનું મોટું ફળ) નો ગર, સિંધવ અને મધ એ ત્રણે મોંમાં મૂકી મમળાવવું. દોષાતુરોધ પ્રમાણે એ સાધેથી પણ લેવું. હાડમની છાલ ચાવી ચાવીને ખાવી.

પારો, ગંધક, અજક, લીંડીપીપર, આમલી, મરી અને સિંધવ-એ બધું સમભાગ પ્રમાણમાં લઈ એક ગોળી કરી મોંમાં રાખવી.

હડીપરનું પાણી, મધ, ગોળ, અને ખાટી કાંભ, એ બધું મટકામાં નાંખી, મો બંધ કરી ત્રણ દિવસ સુધી અનાજના ઢગલામાં મુકવું-આને “ ચુક ” કહે છે જે મોંમાં રાખવાથી અરૂચિ નાશ પામે છે. કાકડી, નેતરનાં ફળગા, કુમળા સુળા, રીંગણાં, સરગવાની શીંગી, પાકી કેરી, હાડમ, લીંબુ, પરવળ, સંચળ, ફૂધ ઘી, તાડનું ફળ, લસણ, સુરણ, કાળી દરાખ, કાંભ, ખોર, શ્રીખંડ, દહીં, છાચ અને આદુ વિગેરેનો ઉપયોગ કરીએ તો પણ અરૂચિ જતી રહે છે.

રનાન વિગેરેથી દેહશુદ્ધિ કરવી એ પણ અરૂચિ મટાડનાર ઉપાય છે. યવાની ખાંડવચળી, આમલકવાદિ ચૂર્ણ વિગેરેનો પણ ઉપયોગ કરવો. (યોગ રતનકર)

અરૂણ-સૂર્યના સારથિ રૂપે હોનાર ઉવાતું સૂર્ય-સંસ્કૃતિમાંનું આ નામ છે. અરૂણ એ નામ ઘણી યૌશ્વિક વ્યક્તિઓને આપવામાં આવેલું જણાય છે. કશ્વ પુત્ર જે સૂર્યસારથી અરૂણ તે જ સર્વમા પ્રખ્યાત છે. એની મા વિનતાએ ઇંડુ નરિપકવ થતાં પહેલાંજ ફાંદયું તેથી તે એક પગે લુલો યયો. (મહાભારત અને વલ્લુપુરાણ)

અરૂણગિરિનાથ દિહિકુમ્ભ:-આ કવિ સાવજીભ તરીકે જાણીતા હોયો. એણે "સોમવંદ્યી યોગાનંદ" નામનું પ્રહસન લખ્યું. (જેને કનેનો નાટક વિષેનો અર્થ.)

અરૂંતુદ -રમાયન શાસ્ત્રમાં અરૂંતુદ-ક. ૧૩ ઉ. ૬ અને એકિદાઈન એ એક ઉત્કર્ષ (હાયદ્રો-કાર્બન) છે. જાણમાંના કેલસામાંથી હામરમાં ઝડપ શી ઝડપ શ ઉષ્ણમાન પર શુષ્કપાત પામી નાશો જે ભાગ હોય છે તેમાંના અશુદ્ધ કર્ણસંકાશીના તેનો અરૂંતુદ હોય છે. એની ઘટના ચક્રવલ ચેતર (હિંદીમાં માયકલીકરિંગ) છે. અશુદ્ધ કર્ણ-મંકાશીને ભાગ પાતળા અર્થકારણના ડ્રવ સાથે સંકળીએ તો અરૂંતુદ ત્રિજ્ઞાન્ય થાય છે. એનું જે અસ્ત્ર ગળણ (ફિલ્ટર) આવે છે તેમાં પાલાશદ્ધિ કુમીત રેણવીએ તો અરૂંતુદ દ્વિકુમિતના રૂપમાં નિપાત પામે છે. તે નિપાતને ગાળી લઈ તે પર અસ્ત્ર (અમોનિયા) વડે ક્રિયા કરવાથી અરૂંતુદ અસંયુક્ત થાય છે. એના રંગદીન સૂચિકાર રહિતક હોય છે. તે ૧૧૦° શ ઉષ્ણતામાન પર ઝોગળે છે. આ રહિતક શીઘ્ર ઉર્ધ્વપાત પામે છે અને તેમાંથી નાકમાં જળજલ્દા દેલાવનારી વશાળીકળે છે-દિબાનિવ અમિન (હાયદ્રોનિલ અમિન) અને પુતિકાર (ફેરિક એસિડ) એ બંનેનું મેંગાનોક્ષુ જમતહરિદના સાનિધ્યમાં તરીકે તો. અરૂંતુદ તૈયાર થાય છે તે નીચે પ્રમાણે:-

દિબાનિવ અમિન	પુતિકાર
કદ ૬૫ નહીં કદ ૬૫	+ કદ ૩૫
અરૂંતુદ	પાણી
કદ ૬. ૪ ન કદ ૬. ૬૪	+ ૨૬૩મ.

એ શિવાય અરૂંતુદ કૃત્રિમ મેંગાનોક્ષુ વડે તૈયાર કરવાની ધણી રીતો છે.

અરૂંતુદને શરીરની આગડાનો સ્પર્શ થાય લો અતિશય ખંજવાળ છટે છે અરૂંતુદ હારનું ડ્રવ હોય છે. તેનો જાંબુકા જેવો આહાર રંગ હોય છે. (રંગકાંતિ) પાલકાપરિમંગલિત વડે (પોટેશિયમ પરમેંગેનેટ) એ પર પ્રાણીકરણની ક્રિયા કરવાથી અરૂંતુદગત (કદ ૬૫ અને કદ ૩૫) તૈયાર થાય છે.

ભાનિવ અરૂંતુદમાંથી (ફેનિલ-એકિદાઈન) સુવર્ણનીડીન (ફિસઅનિટાઈન), કાન્તિભાસ્વન (ફેરિકાઈન) અરૂંતુદ પીત નિગેર ઉત્તમ પ્રકારના રંગ બને છે સુવર્ણનીડીનના લાઝ રંગના સાર હોય છે, તેનાં સહાયથી રેશમ અને ઉન પર પીળા રંગ ચડે છે. આ સારના ડ્રવને યોગાશ

પત્તી લીલા રંગની કાંતિ હોય છે. ઉદીવ પ્લાવિન (મેઝોપ્લાવિન) એ સુવર્ણનીડીનનો સમઘટક છે. ઉદીવ પ્લાવિન, (મેઝોપ્લાવિન) નું પીળા રંગનું પાવડર હોય છે. તે ગરમ પાણીમાં વિદ્યુત થાય છે. આના અને બીજા અનેક રંગો ઉદીવ પ્રાયોજિત (મેઝોપ્લાવિન) અને અરૂંતુદના સંયોગીકરણમાંથી તૈયાર થાય છે.

અરૂંધતી:-૧ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાનો જે વસિષ્ઠ ઋષિ તેની સ્ત્રી, એ કદંમ પ્રજાપતિથી દેવ-હુતીને થએલી નવ કન્યામાંની એક હતી

૨ આજુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંનો જે મૈત્રાવરૂણિ વસિષ્ઠ ઋષિ તેની સ્ત્રી, આ ઠોળી કન્યા તે જડતુ નથી, માત્ર નારદની ભગિની એટલું જ લખેલું માલુમ પડે છે. એને વસિષ્ઠ ઋષિ થકી થએલો પુત્ર તેજ શકિત ઋષિ (મત્સ્ય ૫૦ ૨૦૦)

૩ પ્રાચીન દક્ષની કન્યા, ધર્મઋષિની દશ સ્ત્રીઓમાંની એક, એનેજ કુકુબ અં ૧ કુકુબ એવાં નામાંતર છે. એને સંકટ નામે પુત્ર અને કીકટ નામે પાત્ર હતો (લાગ ૧ ૨૬૦ અં ૬)

અરૂંધતીની પતિવ્રતા તરીકે વિશેષ ખ્યાતિ છે. તથાપિ તે પણ મત્સરથી મુકત ન હતી. એક વખતે વસિષ્ઠ ઋષિ સમર્પિના મધ્યભાગમાં વિશાળ ગાન થયા હતા તે વખતે અરૂંધતીએ તેમના આચરણ સંબંધી શંકા લઈ તેમનું બહુજ અપમાન કર્યું. પછી અરૂંધતી પતિપર સખત પહોંચે રાખવા માટે શુભવેષથી કોઈ વખત દૃશ્ય તો કોઈ વખત અદૃશ્ય એવી ક્રિયામાં રહેવા લાગી. (મહાભારત ૧, ૨૩૩)

એક વખતે બાર વર્ષ સુધી દુઃકાળ પડ્યો હતો ત્યારે અરૂંધતી નિરાહાર રહી અને સત્તિષિઓ માત્ર વૃત્તિને માટે હિમાલયના અરણ્યમાં ગયા. ત્યારે શંકરે સંતુષ્ટ થઈ તેણીને વર માગવા કહ્યું. ત્યારે જે તીર્થને કાઠે આતાથે વેષે આવેલા શંકરને સારૂ તે બાર સંધતી બાર વરસ નિરાહાર ખેડી હતી તે "બદરપાચન" તીર્થનું મહાદાન્ય વધારવા માટે તેણે વર માગ્યો. (મ ૩ ૫૦ ૬, ૪૮)

અરૂંધતીની યોગ્યતા લોકો બહુ મોટી માનવા. તેની પાતશી ઉપદેશ લેવા માટે દેવ, ઋષિ વિગેરે ધણી ઇતિમદ રહ્યા. એક વખતે દેવ, પ્રિત અને નાગણ્ય ભગેરની બનતી પરથી તે ધર્મરહસ્ય કહેવા લાગી. વૈશદિક સુખના આદર્શ તરીકે વસિષ્ઠ અરૂંધતી તરફ આગ્રાની બતાવવામાં આવે છે. આર્ય લગ્નવાધમાં અરૂંધતી દર્શનનો એક પ્રસંગ હોય છે; તે વખતે વરે વધુન અરૂંધતી નમ્ર બતાવી "ઉ અરૂંધતી જેવી પાત્રના ધર્મ" એમ કહેવાનું હોય છે.

અર્ધતી:શનિન્યાય:—અર્ધતી નક્ષત્ર એ એટલું સૂક્ષ્મ છે કે તે ગતિવતી વર્ષા પાસેના મોટા તારો પહેલાં ગતિની પછી અર્ધતી તેની જેટલો ગતિ કરેલા આપે છે. આ કૃતિન અર્ધતી-દર્શનન્યાય એટલું કહે છે.

અર્ધે:—આર્ય શબ્દમાંથી આ નિર્ણયક શબ્દની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાય છે. આ લોકો મધ્ય પ્રાંત અને ગ્રાવણકોર એ ભાગમાં જ છે. ઈ. સ. ૧૯૧૬ની સાલમાં હિંદુસ્થાનમાંના કુલ ૨૪૨૨ અર્ધે લોકો પૈકી ૨૨૮૬ મધ્યપ્રાંત-ગીહારમાં અને બાકીનાં ગ્રાવણકોર સંસ્થાનમાં જણાયાં હતાં.

મધ્ય પ્રાંત નાં અર્ધે:—આંધ્ર છત્તીસગઢમાં જેટલી કરનારો આ વર્ગ છે. એની વસ્તી ૨૦૦૦ કરતાં વધુ છે. મધ્યપ્રાંતમાં, એઓ તેલંગણુમાંથી આવેલા કણ્ણી લોકો પ્રમાણે, રહેનારા લોકો છે. એમનામાંના કેટલાંકની અટકો કણ્ણીઓના (પાટીદાર) જેવી જ છે. જેવી રીતે, પૈરે, તિરેગે વિગેરેના નામો મધ્યસ્થ અને ખત્રી એના છે. આ ક્ષાત્રજો વાણીયા અને કોમટી લોકોને નાતમાં લે છે. મહારાષ્ટ્રમાંથી એ લોકો પૂર્વે તેલંગણુમાં જઈ ત્યાંથી આઘ તરફ આવેલા હોવાં એમથી.

તેલંગણુ માંનાં અર્ધે:—તેલંગણુ તાલુકાના દક્ષિણ ભાગમાં આ લોકો રહે છે. બ્રાહ્મણના સર્વ ધર્મવિધિનું આચરણ તેઓ બ્રાહ્મણની મઠ વડે કરે છે પરંતુ તે બ્રાહ્મણોની સાથે રોટીબપ્તકાર કરતા નથી. સુતક અને વૃદ્ધિનો કાલ ૧૫ દિવસ હોય છે. (સેન્સસ રિપોર્ટ) અને હિસાબલ કાર્ડ એન્ડ ડાઉનસ ઇન સી. પી.)

અર્ધેમાણક:—આ ભાષામાંના વાઙમય લિપિ લખ્ય નથી. આ એક સેમેટિક ભાષા હતી. આ ભાષાના શબ્દો ગાયબમાં ઘણા જડે છે. બૌદ્ધ બોલિયા દેશની અંદર પણ આ ભાષા બોલવામાં આવતી ઇંડુ ખ્રિસ્તની આ જ જન્મ ભાષા હતી.

અર્ધેટા અમ:—એટલી આ પ્રાંતમાંનું પ્રાચીન શહેર. આ શહેરની નક્કી જગા સંજોગે વાદ છે. આ રૂંદારેશિયાની આબુગાલ્લમાં ૫૦ મૈલ ચર છે. નવા શહેરના ભાગમાંથી ઘણી જુની એ.ક્રિસ્તન કળારો જડે છે ના શહેર નજીક ઘણાં પ્રાચીન ખંડેર માનુષ પડે છે. અહીં અર્ધવર્તુ ઇ.ક્રિ. ૨૦૦૦માંના (ગોળકીથિયોટર) હજી પણ કેટલાક અવશેષ દેખાય છે. રોમમાંથી ટારકવીન્સોન કાઢી સૂક્યા પછી તેઓને અર્ધેટાઅમમાં આશ્રય મળ્યો હતો. ઇસ્વી મનના ત્રીજા અને ચોથા સદીમાં આ શહેરને રોમ રાજ્યે વેર હતું.

હાલમાં આથે થયેલા સુદ્ધ સમયે આ શહેરમાં રોમન લોકોના છાવણી હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૫ માં આ શહેર સીપિયાને પુષ્પા ધાન્ય, હુવિવાર વિગેરે વસ્તુઓ પરી પાટી હતી. અર્ધેટાએ "મુલ્લા વરુદ્ધ મેદીયસ" નામની રોમની અંદરની યાદવાસ્તુઓના રીડીયસની ગાળુ લીધી. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૯માં વરુદ્ધ સીઝરે આ શહેર લીધું; મીસીનસ એ એ જ જગ્યાના રહેનાર હતા. અહીંની જમીન ઘણી જ ફલદુપ હોઈ માટીનાં મુરવામણો મારે એની પ્રસિદ્ધ હતી.

અર્ધેન:—અર્ધેનમાં હિંદુ મુસલમાન, જૈન અને શિખ એ લોકો છે. બધા કરતા મુસલમાનોની સંખ્યા વધુ છે. ઈ. સ. ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રકમાં કુલ અર્ધેન ૧૦,૦૧,૫૬૩ (એ પૈકી ૫,૫૪૫૦૧ અને ૪૪,૭,૦૬૨ સ્ત્રીઓ) હતી. એની અંદર ૧૦, ૦૦,૩૬૦ મુસલમાન લોકો અર્ધેન નીકળ્યા. પંજાબમાં અને કાશ્મીરમાં એ લોકો માહુમ પડે છે. ઘણા ભાગે પંજાબમાં સૌથી વધારે અર્ધેન લોકો છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

પંજાબ માંનાં અર્ધેન:—પંજાબમાં એમની સંખ્યા ૧૯૧૧ની સાલમાં ૬,૭૭,૬૦૧ (૫૪૧૧૯૬ પુરુષ અને ૪,૩૬,૪૧૨ સ્ત્રીઓ) હતી. આ એટલવર્ગ કંલો (કાચોજ) નાતમાંથી બનેલા છે તેઓમાંના કેટલાક હજી પણ પોતાને કંલો અર્ધેન કહેવડાયે છે. પતીયાળામાં અને કનાંજની અંદર હજી હિંદુ અર્ધેન છે અને કંલો નાતમાં પણ અર્ધેન નામની એક પેઠા બાત છે. આ નામ ઘણું કરી જૈન અગર રહિન (રહુજમીન ખેડનાર) પરથી પડેલું હોયું એમથી. રોહાટક, ગુરમામ, સિમલા, કાથા, એલમ, રાવળપિંડી અને અટક છત્તીસગઢો શિવાય બાકીના ભાગોમાં એઓ એટલ તરીકે જાહેર છે. આ નાત ધંધા રોજગારપરથી થયેલી છે અને એમનામાં ઘણા ભાગે વટવાઓના કાચોજ લોકો છે.

કાશ્મીર માંનાં અર્ધેન:—આ નાતની લોક-વસ્તી -૦,૬૨૧ હોઈ એ લોકો મુસલમાની ધર્મના છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાંના મુસલમાની ધર્મ પાળનારા કચ્છી લોકો પ્રમાણે આ લોકો જેતી કરે છે. સાધારણપણે શાકભાજી અને જાનરમાં વેચાતા અન્ય ભાગમાંના પદાર્થો (વગેરે તેઓ વાપરે છે. (સેન્સસ રિપોર્ટ ૧૯૧૧-પંજાબ અને કાશ્મીર).

અર્ધેરા:—(૧) આ ભાગવા મારેલું ગામ, સિંધ પ્રાંતમાં રોહરી તાલુકામાં છે. અહીં પૂર્વે સિંધના રાજાની સજ્જાની હતી (સિંધુ નદીના જળના પ્રવાહને કહે આ ગામ વસ્તું છે. ઈ. સ. ૯૬૨માં

ધરતીકંપના થોડે નદીનો પ્રવાહ બદલાઈ જઈ આ ગામનો નાશ થયો. અવશિષ્ટ ભાગમાં આલમગીરે બાંધેલી એકમસલ્લ છે અને કાલિકા માતાની મૂર્તિ-વાળી એક ગુફા છે. ત્યાં વાર્ષિક જત્રા ભરાય છે.

(૨) એક જાત. એની વસ્તી વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, પંજાબ, કાશ્મીર વિગેરે ઠેકાણે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની સાલમાં એની વસ્તીસંખ્યા ૭, ૪૬, ૮૩૮ હતી. તેમાંથી એકલા પંજાબમાં જ ૬, ૭૩, ૬૬૫ અરેરા લોકો માલમ પડ્યાં. હિન્દુ, શીખ, જૈન અને મુસલમાન એવા ચારે ધર્મનાં લોકો અરેરામાં છે પંજાબમાંનાં અરેરા—સુખ્યારવે કરી હિન્દુ અને શીખ છે. એમાં ફક્ત ૨૮૬ મુસલમાન છે. તેઓ આખા પંજાબમાં ફેલાયેલા છે, પરંતુ ખાસ કરી રાવળપિંડી, મુલતાન, લાહોર વિભાગ, ફિરોઝપુર જિલ્લા અને ભાવલપુર સંસ્થાન વિગેરે ઠેકાણે માલમ પડે છે. તેઓનો પરંપરાગત ધર્મ, વેપાર અને ચાહુકારી છે પરંતુ કેટલાક ખેતીપર પણ પોતાનું ભરણ-પોષણ કરે છે. તેઓની વર્તણૂક ઉપરથી તેઓ મૂળ ખત્રી લોકો જ હોવાં જોઈએ એમ કેટલાક સાબીત કરે છે. સિંધ જિલ્લાની પ્રાચીન રાજધાની રૌરી (સફર) શહેર અને તેની પાસેના અરેર કોટ સાથે આ લોકોનો સંબંધ હોવા જોઈએ. (ઇતિહાસ) પંડિત રાધાપ્રસાદે કાતવીઈ અર્જુનના વંશજ પ્રાચીન ઝોડ રાપ્ટના ઝોડની મારફત અરેરા અને અંદ્રવંરી રજપુતોનો સંબંધ જોડવાનો પ્રયાત્ન કરેલ છે. તેમના મત પ્રમાણે મહાભારત (૨. ૫૧) અને બૃહત્સંહિતાના ૩ થી ૫૨ થી ઝોડેશ પંજાબની દક્ષિણે અથવા ગૈરજયમાં હોવા જોઈએ. પરશુરામના ત્રાસમાંથી છૂટવા માટે ક્ષત્રિય લોકો અહીં નાસી આવેલા હોવાં જોઈએ અને એ અજ્ઞાતવાસની અંદર તેમણે યજ્ઞોપવિત કાઢી નાંખી કારીગરોનો ધર્મ શરૂ કર્યો હોવો જોઈએ. ઝોડ શબ્દનો અપભ્રંશ રોડ અને વખત જતાં રોડ અથવા અરેર અથવા રોરા કિંવા અરેરા એવા થયેલા હોવા જોઈએ. મહાભારતની અંદર ઝોડ દેશનો ઉલ્લેખ છે અને ઝોડ જાત શૂદ્રવ સુધી ગચ્છેલી ક્ષત્રિયની જાત છે એવું મનુસ્મૃતિમાં છે (૯. ૪૩-૪૫) રાધાપ્રસાદે અરેરાને ક્ષત્રિય ઠરાવવા માટે કરેલી ગોઠવણ સમાધાનકારક નથી; કારણ કે પ્રાચીન રાપ્ટને ઝોડ આ એક જ શબ્દ નથી; પરંતુ ઉડ્ડ એવો પણ છે અને તેઓનું સ્થાન પંજાબ નથી પરંતુ અંબવંગની આસપાસ હોવું જોઈએ એમ ઉલ્લેખ

પરથી લાગે છે. ઉદ્દનો અર્થ કેટલાક અથકતાં ઉરિયા એવો કરે છે, અને મનુસ્મૃતિની કેટલીક પ્રતોમાં ચોડને બદલે ચોડ એવો પાઠલેલ છે. એ શિવાય એકાદ જાત કોઇ પણ પૌરાણિક વ્યક્તિમાંથી કાઢવી એ કેવળ લોળાપણું છે. પંડિત રાધાપ્રસાદ કહે છે: તે જાત કેટલાક કાલ ક્રૂર પતિત ધર્મહતી !! સિંધના લુહાણા અને અરેરા એ જાતને ધણું કરી એકજ છે. તેઓ લોખંડતું કામ કરે છે, તે પરથી તેમની જાતને લોહાણા એવું નામ પડેલું હોવું જોઈએ. પછી તે લોકો વેપાર કરવાં લાગ્યાં અને સિંધુનદની બાજુએ અરેરકોટથી પંજાબમાં પશ્ચિમ તરફના પ્રાંતમાં તેઓને કિરાત એવું નામ છે, કિરાત શબ્દ એ કિરાત શબ્દનો અપભ્રંશ છે અને આ પરથી અરેર લોકોનો કિરાત દેશ જોડે સંબંધ હોવો જોઈએ. અરેરાની પહેલા આ નામ હોવું જોઈએ. તેઓના “દક્ષિણી અરેરા” અને “ઉત્તરીય અરેરા” એવા વિભાગ ધણું કરી બુદ્ધ ધર્મના તેમના પર થયેલા પરિણામને લઈને થયેલા હોવા જોઈએ, એવું પણ કહેવામાં આવે છે. પણ આને શાનો આવાર છે એ સમજાવું નથી મધ્યપ્રાંતમાં પણ કેટલાક અરેર જાતનાં લોકો છે. તેઓનું પણ ખત્રીવર્ગ જોડે સંબંધ છે. પણ તે કરતાં એમની નીચા દરજ્જામાં ગણવા થાય છે. તેમને મધ્ય પ્રાંતમાં કિરાત કહેવામાં આવે છે. આ લોકો બહુજ બીકણુ હોય છા પરંતુ ધણા ઉદ્યોગી અને ધનાઢ્ય છે. ખેતી કરવામાં તો એઓ બહુજ પ્રવીણ છે. કાશ્મીરના અરેરાની સનાતની લોકોની વસ્તી ૩૫૨૭. હિન્દુ, શીખ, આર્યસમાજ મુસલમાની ધર્મના લોકો આ જાતના જણાઈ આવે છે. વૈશ્ય પ્રમાણે વેપાર અને પૈસાની લેણદેણ એ લોકો કરે છે. ખત્રી જાતિની જ આ એક શાખા છે, પરંતુ આ પેટા જાતનાં લોકો પોતાની જાતને એક સ્વતંત્ર જાત સમજી ખત્રી લોકો પ્રમાણે અને પણ ક્ષત્રિયના વંશજ છીએ એવું અભિમાન રાખે છે પણ ક્ષત્રિયોને આ વાત કબૂલ નથી. “આરુદ્ધ” નામના પંજાબમાંના પ્રાચીન રાપ્ટવાચક શબ્દ જોડે અરેર શબ્દનો સંબંધ હશે કે કેમ તે વાતનો પણ વિચાર કરવાની અમે સૂચના કરીએ છીએ. (સેન્સસ રિપોર્ટ) પંજાબ રાજ ઝાંસરી રસેલ અને હિરાલાલ કાર્ટર એન્ડ દ્રાઈવિસ ઇન સી પી.)

અક—કોઈપણ ઐપથીદ્રવ્યનો અક કાઢવાની મુખ્ય રીતો છે. તેનો ઉકાળો અથવા કપાય કરી તેમાંનાં ઉપયુક્ત દ્રવ્યોને ઉકાળવાં અથવા અલેકે

હોલની અંદર (મધ્યાકામાં) કેટલીકવાર તે પદાર્થને રાખીને તેનો અર્ક યા તો સત્વ કાઢવું. આપણા આર્થ વૈષક પ્રમાણે કપાય કાઢવાના પ પ્રકાર છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) કોઈપણ તાલુ વનસ્પતિ લઈને એને તરત જ વાટીને ઝીણા લુગડાના કકડાથી ગાળવાથી તે વનસ્પતિનો જે રસ નીકળે છે તેને અંગરસ કહે છે. (૨) ઔષધિઓ ખાંડીને તે ગધી ઔષધિ-ઓનો ઉપયોગ કરવો તેને કચ્ક કહે છે (૩) રોલો ઔષધિ ખાંડી તેમાં ૬. તોલો, ૪.૬ પાણી નાંખી એક રાત અંગર કેટલાક કલાક સુધી મૂકી રાખ્યા પછી તે પાણીનો ગાળીને ઉપયોગ કરવો. એને હિમ અંગર શીતકષાય કહે છે. (૪) ૩ તોલો ઉકળેલા પાણીની અંદર ૧. તોલો ઔષધિ નાંખી ૧૦-૧૧ કલાક પછી તે પાણી ગાળી લેવું અને (૫) ૩૨ તોલો પાણીમાં બે તોલો ઔષધિ નાંખી તે પાણી ઉકાળીને ૧ તોલો બાકી રહ્યા પછી લેવું એને કપાય કહે છે.

અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે કોઈપણ ઔષધિ પદાર્થનો અર્ક કાઢવો હોય તો તે પદાર્થ કેટલાક દિવસ સુધી શુદ્ધ મધાકમાં મૂકીને પછી ગાળી લેવો એટલે એ પદાર્થનો અર્ક થાય છે. દાખલા તરીકે:—પેપરમીટનો અર્ક:—પેપરમીટનું તેલ ૧ આઉંસ અથવા તેનાં ફુલ લઈને ૪ આઉંસ શુદ્ધ કરેલા મધાકમાં નાંખવાં અને તે મિશ્રણને રંગ લાવવા માટે ૧૫ થ્રન કારમાઈન પીળો રંગ તેની અંદર મેળવવો એટલે રંગવાળું “ એસેન્સ ” બને છે અર્વાચીન પદ્ધતિની “ એસેન્સ ” એ શબ્દના મથાળા નીચે સવિસ્તર હકીકત આપી છે. કાંફીનો અર્ક:—૩ આઉંસ ઉત્તમ પ્રકારની ચેકી રા-ખેલી કાંફીની પાવડર જેવી લૂપી લઈ ૯૦ કીઓ શુદ્ધ ૩ પાઉન્ટ મધાકમાં મેળવવી અને એક અઠવાડિયું શીશીમાં સળગડ બૂચ મારીને રાખવાથી એનો અર્ક તૈયાર થાય છે.

શુભા બનો અર્ક:—શુભાળનું અત્તર ૭ દ્રામ લઈ ૧ ગલન મધાકમાં મેળવી ૭-૮ દિવસ પછી એ અર્ક ઉપયોગમાં લેવો. સુંઠનો અર્ક:—૧ પાઉન્ટ શુદ્ધ મધાકમાં ૫ આઉંસ દળદાર સુંઠની ભૂકી નાખીને એક અઠવાડિયા બાદ ગાળીને એ મિશ્રણ શીશીમાં ભરી મૂકવું. કમરા (સં. કમનક) નો અર્ક:—૫ તોલા લીલો અંગર મૂકો કમરો લઈ તેને ૨૦ તોલા શુદ્ધ મધાકમાં ૧૦ દિવસ સુધી પલાળી રાખી ગાળી લેવો. ધાણનો અર્ક:—૫ તોલા સૂકા ધાણા લઈ ૨૦ તોલા શુદ્ધ મધાકમાં ૭ દિવસ પલાળી રાખવા અને પછી

ગાળી લેવો. કેશરનો અર્ક:—ઉત્તમ કેશર ૪ આઉંસ લઈ ૪ પાઉન્ટ શુદ્ધ મધાકમાં ૩ દિવસ પલાળી રાખવું; પછી તેમાં પીનું ૨ પાઉન્ટ મધાક નાંખી ધીબ ૩ દિવસ સુધી પલાળી મૂકવું અને પછી, ગાળીને સળગડ બૂચની ગાટલીમાં ભરી મૂકવાથી અર્ક તૈયાર થાય છે. કપુરનો અર્ક:—શુદ્ધ મધાક ૮ આઉંસ અને કપુર ૧ આઉંસ એક બંધ કંદેલી શીશીમાં મૂકવું એટલે અર્ક તૈયાર થાય છે. લીંબુની છાત્રનો અર્ક:—તાબ઼ ખાટા લીંબુની પીળા છાલ ૧૫ આઉંસ લેવી અને ૧ પાઉન્ટ શુદ્ધ મધાકમાં ૭ દિવસ પલાળી રાખી શાહીચૂસ કાગળ વડે ગાળી નાખવી; હિંગનો અર્ક:—૫ તોલા ઉત્તમ હિંગનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી તે ૨૫ તોલા શુદ્ધ મધાકમાં ૮ દિવસ પલાળી રાખવું એટલે હિંગનો અર્ક તૈયાર થાય છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ગમે તે વનસ્પતિનાં ફુલોનો અંગર ધીબ સુગંધી દ્રવ્યોનો શુદ્ધ મધાકની સહાયથી અર્ક કાઢવામાં આવે છે. (કઠાવેલવ, ધાનાપૂર-શાર્દૂલપાર્ક વૈષક ગ્રંથા સેનગુસ આયુર્વેદિક સિસ્ટમ બોર્ડ મેડિસિન ને અર્કપ્રકાર).

અર્કપ્રકાર:—અર્કપ્રકાર અથવા અર્ક ચિકિત્સા નામનો એક ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે અને તેનો કર્તા લંકેશ્વર રાવણ માનવામાં આવે છે.

અ. વિવાહ (આકંડા સાથે લગ્ન):—આ વિવાહ આકંડા (અર્ક) ના પવિત્ર મનાતા ઝાંઝ સાથે કરવામાં આવે છે. એ ઝાંઝની અંદર સૂર્ય-દેવતા નિવાસ કરે છે એવી માન્યતા છે. જે પુરુષની પહેલી બે જાઓ ગુજરી ગઈ હોય તે ત્રીજી સી પરણે તો એ પત્ની અથવા પતિ એ ગેમાંથી એક બધુ મરણ પામે છે એમ લોકો માને છે. આ આકૃત દૂર કરવા વાસ્તે ત્રીજું લગ્ન આકંડા સાથે સૂર્યની કન્યા ભેટ કરવું અને તે પછી ત્રીજો વિવાહ કરવો એમ માનવું છે. આકંડા સાથેના આ લગ્ન ઘરમાં પણ કરે છે અથવા તો તે ઝાંઝ પાસે જઈને પણ કરે છે. અને તે વિવાહ શનિવાર અથવા રવિવારે હસ્તી નક્ષત્ર હોય એવા સુકૃત પર કરવામાં આવે છે. અથવા ત્રીજી સી પરણતાં પહેલાં કેટલાક દિવસ અગાઉ કરવામાં આવે છે. આકંડાનું ઝાંઝ પાંદડાં ફૂલ અને ફળવાળું હોવું જોઈએ. સામાન્ય વિવાહ પ્રમાણે આ આકંડાના ઝાંઝ સાથેના વિવાહમાં પણ પુરુષાદુવાચન, નાંદીધાદ, મધુપર્ક, પછી કન્યાદાન વિગરે ગંધી વિધિઓ કરવામાં આવે છે. આ કાર્યનિક વિવાહ ગ્રંથનું કરવા માટે આખરે શાંતિસૂક્તા પણ બોલાય છે અને પ્રસ-

લોજન અને ધસદસિણા અપાયા પછી આ સભારંભ પૂરો થાય છે.

અકાઉંટ—(ઉત્તર અકાઉંટ) મદ્રાસ ઈન્ડિયાની પૂર્વ દિશા તરફનો એક જીલ્લો છે. ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૨°-૨૦ થી ૧૩°-૫૫ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૮°-૧૪ થી ૭૯°-૫૬ છે. ક્ષેત્રફળ આશરે ૭૩૮૬ ચોરસ માઈલ જેટલું છે. મુસલમાની અમલ દરમિયાન આકાઉંટનો સમાવેશ પાલાર નદીની ઉત્તર બાજુના પ્રદેશમાં થતો તેથી તેનું આ નામ પડેલું. "આકાઉંટ" શબ્દ તામિલ ભાષાના "આકુ કાકુ" (જ અરણ્યો) શબ્દનો અપભ્રંશ છે. તે સ્થાનમાં પુરાતન કાળમાં જ જૂના જૂના અરણ્યો આવેલાં, અને છ ઋષિઓનો વાસ હતો એવી લોકવાયકા છે. આ પ્રદેશ ઘણા જ ડુંગરાળ છે. આ પ્રાંતમાં પાટાર અને તેને મળનારી ચોચાર અને પાચની નદીઓ મુખ્ય છે. આ પ્રદેશમાં ઉગતાં વૃક્ષો અને વનસ્પતિઓમાં ખાસ વિશેષતા નથી સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર જણાતાં ઘણાં ખરાં ઝાડ અહીંના ડુંગરોમાં નજરે પડે છે. શિકારને ચોગ્ય હિંસક જનાવરો પૈકી ગોધા અને વાઘ છે. ડુંગરી પ્રદેશમાં સાવારણ રીતે ચિત્તાઓ વિશેષ ભવામાં આવે છે. રીંછ, તરસ સાબર, બકરા, અને જંગલી હુકર કોઈકોઈ સ્થળે નજરે પડે છે. આ સ્થળનાં હવા પાણી સાધારણ રીતે નિરોગી ગણાય, કારણ કે પ્રદેશ સૂકો છે. વરસમાં સરાસરી વરસાદ ૩૭" પડે છે, પરંતુ પ્રદેશના અંદરના ભાગમાં તાગભગ ૪૦ ઇંચ જેટલો પડે છે.

ઇનિહાગઃ—ઘણા જ પ્રાચીન કાળથી તે ઈ.સ. ૯૦૭ સુધી આ પ્રદેશ કાંજીવરમના પહલ રાજાઓની હાથા હેઠળ હતો. અનુક્રમ આ કાળ પછી આ પ્રાંત ચોલરાજ અને નાંદેડુના તાગ્યમ આઁયો; અને આખરે વિજયનગરના હિંદુ નરેન્દ્ર હસ્તક ગયો. તાલીકાના સુબ પછી તે પ્રદેશ વિજાપુર અને ગોલકોન્ડાના મુસલમાન સુલ્તાનોના હાથમાં પડ્યો, અને જ્યારે તે રાજધાની અરન થયો ત્યારે મેનન સામ્રાજ્યના એક સુબ તરિકે તે પલટાઈ ગયો, ત્યારથી એકસો વર્ષ સુધી તે દક્ષિણના રણપટ્ટની વેડી તરિકે પરિવર્તન પામ્યો.

ઈ.સ. ૧૭૮૧ માં ક્લૉટકની મહેસબ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીને આપી ત્યારથી તે કંપનીના હસ્તક આવ્યો અને ઈ.સ. ૧૮૦૧ માં તે ભાગ કંપનીના પૂરેપૂરો તાગ્યમાં આવ્યો.

લોક વસ્તી—આ પ્રદેશની એકઠર લોક સંખ્યા (૧૯૨૧) ૨૦૫૫૨૪ છે; ઈ.સ. ૧૯૧૧ માં

વસ્તી ૧૯૬૦૬૬૦ જેટલી હતી, તે પૈકી ૧૮૦૧૩૫૫ હિન્દુ. ૧૧૭૦૦૬ મુસલમાન, અને ૩૨૮૨૨ ખ્રિસ્તી હતા, જૈનોની સંખ્યા ૮૮૨૬ હતી અને ૧૫૨૪૫૬૩ માણસો તામિલ ભાષા બોલનારાં અને ૩૨૨૮૫૬ તેલુગુ ભાષા બોલનારાં તેમજ ૮૪૧૦ મરાઠી બોલનારાં હતાં. તામિલ લોકોમાં ખાસ ભણવા જેવી ભતિઓ પડલી, પરૈયન, વડોલ, ઇંરસા, મોડી, પાનસાવન, વિગેરે હતી. તેલુગુનો મુખ્ય ભતિઓ કાપુ, માલગલીબ અને કમ્મા હતી. ૨૩૦૦૦ ખ્રિસ્તીઓમાંથી ૨૨૧૦૦ ત્યાંનાં મુખ વતનીઓ છે. આ પ્રાંતમાં મોટાં મોટાં મિથનો છે.

ખેતી વાડીઃ—આ પ્રદેશની જમીન કાળી પથ્થર તરસ પડતી છે. પાકમાં રાના ચોખા, કઠોળ, શેરડી, અને કેરી છે. પહેલાં ગળીની ખેતી થોડા પ્રમાણમાં થતી હતી પરંતુ હાલમાં તો કાંઈ નથી. ખેતીને ઉપયોગી ટોરો સાધારણ પ્રકારનાં છે. જમીનનાં કુરંગ ભતિનાં થેડાં અહીં થાય છે. જમીનનાં ચરીર ઉપર જીન ઘણું થાય છે. ૧૩૩૭ ચો. મા. બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. ૧૩૩૭ ચો. મા. ખેડાણના કામમાં આવે એવી જમીન પૈકી પડ્ડ ચો. મા. જમીન ફૂલ અને વોકળાના પાણી ઉપર આધાર રાખે છે. ૧૨૬૧ ચો. મા. જમીન પડતર જંગલ છે. અને ઈ. સ. ૧૯૦૨-૩ માં તેની વેંદાશ ૫૩૩૦.૦ રૂ. જેટલી થઈ હતી.

ખાની જઃ—ખારના કામમાં આવતો કોનાઈટ પથ્થર સર્વસામાન્ય છે. કેટલેક સ્થળેથી અખરણ મળી આવે છે. કાળકુદિયની જમીનચારીમાં તાંબાની ખાણો છે. અને કાનચુડી જમીનચારીમાં સુવર્ણની ખાણો છે.

વેપાર વણ જઃ—ખેતીથી ઉતરતો ધાંધો કાપડવજાડનો છે. પરંતુ વણતું કાપડ હવે કા પ્રકારનું હોય છે. વેંદોર(તુલો) જેમાં ગાંધીઆસુદર જાને છે. પરંતુ આ ધાંધો તે શિયાય ખીઅ રાગે બહુ જણાતા નથી. વિજાયતી ટળાના ધાંધો માટીના વાનણ ગુડીયાદમ તાલુકામાં જાનનાં ક મદુશિયાં જાનનાં જાને છે અને ઘણું સ્થળે ચ.મડા કમાવવનું કરવાનાં છે.

નિકાસઃ—આ સ્થળની નિકાસમાં ચોખા, ચામડાં, મગફળી, એક લાતની માકર, હાજર, પાથર વિગેરે છે, અને આપાતમાં સુતર મીડું, મરચાં, તમાકુ, કાચું લોખંડ, અને પિત્તળ છે. વ્યાપાર કરવાના સાધનમાં સપર્ન મરાઠા રેલ્વે, માઉથ ઈન્ડિઅન રેલ્વે, અને ૧૪૬૨ મ.ઈજ તાંબી સડક છે.

રા બ્ય બ્ય વસ્થા—તેના ચાર રાજ્યકીય વિભાગ નીચે પ્રમાણે પાટવામાં આવેલા છે. વેલોર, રાણીપેઠ, આરણી (બુઓ), ચિત્તર. પ્રથમના બે વિભાગ કલેક્ટરની હકુમત નીચે છે. બીજા બે ડેપુટી કલેક્ટરને હસ્તક છે. ત્યાં છ મુનસફ, કચેરીઓ છે.

કર્ણાટકના નવાબોના પહેલાના કાળમાં જમીનદારીની દેવી પદ્ધતિ હતી તે કહી શકાય નથી. ઈ. સ. ૧૮૨૨ થી રૈયતવારીનું ધોરણ કાબલ કરવામાં આવ્યું. કોરાંટ જમીનનો આકાર, વંધા દીઠ રૂ. ૧-૪-૨ અને કુવાવાળી જમીનનો આકાર રૂ. ૪-૧૫-૨ કરાવેલો છે.

આ પ્રાંતમાં બીજા માત્રોને મુકાબલે કળવણી ધણી યોછી છે. સો માણસોમાં માત્ર છ માણસ લાખીવાંચી બંધે છે. તેમજ લોકો કરતાં તામિલ લોકો કળવણીમાં વધારે રસ લે છે.

અકાઉં શહેર—મદ્રાસ પ્રતિષ્ઠાના વાલાની પેઠે તાલુકાનું મુખ્ય શહેર. એ રાણીપેઠ સ્ટેશનથી એ માઇલને અંતરે ચાંદાર નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. મદ્રાસ રેલ્વેનું રાણીપેઠ શાખાનું એ એક સ્ટેશન છે. ત્યાં સંસારી પંચ જેટલો વરસાદ પડે છે. લોક સંખ્યા ૧૧,૪૫૦ આ શહેરનું મહત્ત્વ ફક્ત ઇતિહાસ દ્રષ્ટિએ છે. જૂના સમયમાં કર્ણાટકના નવાબોનું એ પાટનગર હતું. તે સમયમાં તે નગરની આસપાસ પાંચ માઇલ લાંબી અને ૨૪૦ થી ૨૫૦ ફુટ પહોળી દિવાલો હતી. આ સ્થળે નવાબ સાંદતુલ્લાખાનની કબર છે. શહેરમાં વીસ, પચીસ સુદર મસ્જિદો છે. જૂની દિવાલો અને રાજવાડાના નામનિશાન પણ રહ્યાં નથી. ચાંદીનાં વાસણ સોનારૂપાંતુ જરીકાંબ હાથ વણાતું કામ, હીપાકામ અને ચિત્રાળી કાઠીગરી એ આ શહેરની મરુતિનાં મુખ્ય અંગો છે.

ઈતિહાસ—ઈ. સ. ૧૭૧૨ માં મોગલ સેનાપતિ સાંદતુલ્લાખાને મહીસુરની ઝડાઇ વળતે અકાઉંમાં પોતાનો મેરથો ગોઠવ્યો હતો. પ્રથમ તેણે કર્ણાટકની નવાબી, વંશ પરંપરા માટે પોતાને કબજે કરી લીધી, ત્યારપછી વીસ વર્ષ સુધી આ શહેરે રાજધાનીની ગરજ સારી. પરંતુ, ૧૭૮૦ માં રાણીય લોસલેએ આ પ્રાંત સર કર્યો, અને સાંદતુલ્લાખાન પછી ગાલીનશીન યજ્ઞેલો નવાબ દોસ્તઅલ્લી. યુદ્ધમાં હણાયો. તે સમય પછી લાંબા કાળ યથાત અકાઉં અનેક સત્તાધીશોના હાથમાં ગયું. રાને ૧૭૫૧ ની સાલમાં એક ઇંગ્લેન્ડ સૈનિક હુકડીએ અકાઉં કિલ્લો ભેગો. તેજ

સાલમાં કલાઉએ મહીસર સૈનિકોની સહાયથી અકાઉં છતી લીધું. એ પ્રસંગ આર્યવર્તનાં બ્રિટીશ અમલના ઇતિહાસમાં અમરસ્થાન લોગવે છે. ૧૭૫૮ ની સાલમાં અકાઉં ફ્રેન્ચોને ચરણે ગયું. અને ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લેન્ડે તે પાછું મેળવ્યું. ત્યારપછી વીસ વર્ષ સુધી ઇંગ્લેન્ડના પરમ મિત્ર નવાબ મહામંદના તાબામાં તે રહ્યું, પરંતુ ત્યાર પછી ૧૭૮૦-૮૨ સુધી મહીસુરના યુદ્ધ વિગ્રહની ધમાલમાં અકાઉં હેઠરના હાથમાં રહ્યું. ટીપુએ આ નગરના કોટને જમીનદોસ્ત કરીને પાદર કર્યું. ૧૮૦૧ માં કર્ણાટક ઇંગ્લેન્ડે ખાલસા કર્યું. અને તેમાં અકાઉં શહેર પણ આવી ગયું.

અકાઉં દરિયા—મદ્રાસ ઇલાકાનો અગ્નિ જૂલમાં આવેલો જલ્લો. ઉ. અ. ૧૧-૧૧ થી ૧૨-૩૫ અને પૂ. ર. ૭૮-૩૮ થી ૮૦ ક્ષેત્રફળ પરપડ્યો. માં અરકાઉં શબ્દની ઉત્પત્તિ ઉલ્લેખ ઉત્તર અરકાઉંના વંશનું પહેલું આવેલો છે. આની પૂર્વે ગંગાજાનો ઉપસાગર, ઉત્તરે તળાવર અને ત્રિચોનાપેલ્લી, પશ્ચિમે સાલેમ અને ઉત્તરે ઉત્તર અરકાઉં અને ચિંગલપટ્ટ, એ તેની સીમાઓ છે. આ પ્રાંતમાં કલરાયન અને જવાહી એ બે મુખ્ય ડુંગરની હાર છે. આ પ્રાંતની સર્વ નદીઓ પૂર્વ દિશામાં વહેનારી છે. પૈનૈયાર સર્વથી મોટી છે. જાંજી, ગરીલમ અને વેલ્લાર એ બીજી નદીઓ છે. આ પ્રાંતમાં અંદનના વૃક્ષો ઘણાં છે. પહાડી પ્રદેશમાં ચિત્તા, સાબર રીંછ, ખંડેરા, જંગલી હુલ્લર, વિગેરે નજરે પડે છે. વળી સસલાં, ગતક, વગેરે પણ ઘણાં છે. સમુદ્રમાં અનેક જાતનાં માછલાંયાંય મેળવા માન ન—હવાં ઘણીજ સૂકી દેવાંથી આરોગ્યવાળા છે, પણ કેટલેક સ્થળે મેલેરીયા તેમજ સમુદ્ર કિનારા પરના સ્થળોએ જોલીક્રાઇસિસ (હાથીપચું) નો ઘણો ઉપદ્રવ છે. સમુદ્ર કિનારે અંદરના પ્રદેશ કરતાં ગરમી ઘણીજ થોડા પ્રમાણમાં પડે છે. તેમ વરસાદ આશરે ૫૨" જેટલો થાય છે. આપણે તે પ્રદેશના અંદરના ભાગમાં વધારે જઈએ તેમ તેમ વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું જણાય છે. મઝે ભાગમાં ૪૫" જેટલો આશરો છે. જ્યારે છેકળ અંદરના ભાગમાં ૩૬ જેટલો પડે છે.

ઈતિહાસ—ઉત્તર અને દક્ષિણ અકાઉંના ઇતિહાસમાં ઘણો યોછર તફાવત છે. આ પ્રદેશ ચોલ રાજ્યોના તાબામાં હતો અને પછી કાંચીના પદ્મવ રાજ્યોના હાથમાં આવ્યો. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૪ માં સૈકાની આખરે તે પ્રદેશ વિજયનગરના રાજ્યમાં સામેલ કરવામાં આવ્યો. તાલિકાગના

યુદ્ધ પછી વિજયપુરના બાદશાહ પાસેથી શિવાજી મહારાજને જીતી લીધું રાજરામના અમલ દરમિયાન તે મોગલોના તાબામાં ગયું. ઇંગ્લેન્ડે આ પ્રાંત સાથે ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં સંબંધ આવ્યો ઈ. સ. ૧૬૮૩ માં કુલ્લેર આમળ ઇંગ્લેન્ડે મરાઠાઓની પાસેથી હાલને ફોર્ટ સેન્ટ ડેવીડ અને આશુભ-જીનો પ્રદેશ વેચાના લીધા. કલ્કીટક અને મહીસૂ-રના વિઝેડા સાથે આ પ્રદેશને નિકટ સંબંધ છે. આ પ્રાંતમાં પુરાતન કાળની ગુફાઓ ઘણી જ છે. રાજરામની કારકીર્દી દરમિયાન મરાઠા સैन्यનાં મુખ્ય નેતાંથી ખેંચાતાં તે જીજી નામનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો આજ પ્રાંતમાં છે.

વસ્તી—દક્ષિણ અકોટમાં ૨૭૪૫ ગામમાં તેમજ ૧૦ શહેર છે. તે પ્રાંતના આઠ તાલુકા પાડેલા. આવેલા છે. ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં અહીંની વસ્તી ૨૩,૨૦,૮૦૫ હતી. કલ્કુર, ચિદંબર, તિર-વત્તામલે આ પ્રાંતના મુખ્ય શહેરો છે. આ પ્રાંતની વસ્તીના ૯૪ ટકા હિન્દુ છે; બાકીના સુસલમાન તેમજ ખ્રિસ્તી લોક છે. જૈનોની વસ્તી આશરે પાંચ હજારની હશે. લોકોની સામાન્ય ભાષી તામિલ છે. આ પ્રાંતમાં તેલુગી ભાષાનાં લોકો થયે છે પણ એમના કરત તામિલ લોકો સંખ્યામાં પ્રથમ પદ લેવાય છે. આમાં પછી અને પરાયા ભાષાના લોકો ખેલી કરનારા છે.

જમીન અને પાક—અહીંની જમીનને ૩ ભાગ લાક છે, બાકીની જમીન કાળી હવાથી કપાસને યોગ્ય છે. ૫૨૧૦ ચે. મા. જમીન રેવતની પોલીસી હાઇ તેમાંની ૩૪૯ ચે. મા. જેટલી ઇનામી છે. કંજી, વરજી, ન રાગી એ અહીંના મુખ્ય પાક છે. શાક ભાજી અને ફળફળાદિ પાક ખાત કરીને કલ્કુર, તિલીવન, વિજયપુર, અને ચિદંબર તાલુકાનામાં પુરક પ્રમાણમાં થાય છે. વેપારની દૃષ્ટિએ મગફળીના પાક ધણે મહત્વના છે. અને પા-ણના પાન પુ કા અને ઘણા પ્રાચીન કાળથી છે. ૧૯૨૧ ના વર્ષના પાણના સંબંધમાં ઘણાજ દસ હતા. ઇ. સ. ૧૯૦૬-૪ ની સાલમાં રેવતવાડી ઇનામી જમીન પેટા નકકે ૩૨ ચે. મા. જમીનને પાણી પૂરે પાડવામાં આવ્યું. ત્યાં ૮૭૦૫ ધારા, ૨૦૫૧ હેક્ટર, અને ૩૨૪૩ તાલુકા છે.

ધર્મો રાજગાર—આ ભાગમાં આવેલી ખણોમાં ધાતુની ખણો આવેલ છે. કેટલીક જમીનમાં કોબાઈ નીકળે છે. કારંગેલીની બના રડો પણ ખાસ જાણીતી નથી. મન્ન એક ઇંગ્લેન્ડ કંપનીને ખાંદનું કરખનું ખેડ્યું છે એટલું જ.

પહેલાં ગળીનો ધંધો સારા પ્રમાણમાં થતો પરંતુ વેપારની હરિક્ષામાં એ વ્યાપાર દેશનું ગયો છે. ગામડાઓમાં સૂતર અને જીનના વણાટનું કામે આવે છે.

આ પ્રાંતમાં કલ્કુર અને પોર્ટોનોવો એ જ બંદરો છે. મગફળી, ખોળ, ચામડાં ચોખ્ખા, હળદર, તમાકુ, ચીરૂટ વિગેરે થીજે પરદેશ નિકાસ થાય છે; જેમાં મગફળી લગભગ રૂ. ૬૦ લાખની ક્રાન્સમાં જાય છે. પ્રાંતના આંતર વિભાગમાં વાહનનું સાધન 'સાઉથ ઇન્ડિયન રેલ્વે' છે. તે ઉપરાંત પગા રસ્તાઓ અને સડકો પણ સુંદર અને મોટા પ્રમા-ણમાં છે. દર અઠવાડિયે બ્રિટીશ નવીગેશન કંપનીની રટીમર કુલ્લેર બંદરે લંગરાય છે.

રાજ્ય વ્યવસ્થા—રાજ્યવ્યવસ્થા સરળ કરવા માટે પ્રાંતના ચાર વિભાગ કરવામાં આવેલા છે, અને તે વિભાગો એક કલેક્ટરના તાબામાં છે. કલેક્ટરના તાબામાં ૨૫ મુડી કલેક્ટરો અને તાલુકા દીઠ એક મામલતદાર હોય છે, અને પ્રત્યેક તાલુકાના મુખ્ય સ્થળે સુનરાફ કચેરી હોય છે. આ પ્રાંતમાં એક મેજિસ્ટ્રેટ અને અપીલ કોર્ટ પણ છે. બપોરે ગુહાઓનું પ્રમાણ નહિ જેવું છે. ખૂન જેવા ગુહા જવલેજ બને છે.

હિન્દુ તેમજ સુસલમાન રાજાઓના કાળમાં જમીન માંસૂરના નિયમો થા હતા તેની ચોક્કસ માહિતી આવેજ નથી શકે એમ છે. પરંતુ નવાબ મહમદઅલીના કારભારી સમયએ જમીનની માપણી કરી કંઈક મહેસૂલ ઠરાવી હોય એમ જણાય છે. તેના સમયમાં ખાગાયત અને ફવાવાળી જમી-નની મહેસૂલનું ધોરણ નાણાબંધી હતું. જ્યારે બાકીની જમીનનું ધોરણ પાકનાં અમુક ભાગ વસૂલ કરવા એવું હતું. તે વખતે સરકારની મહે-સૂલ વસૂલ કરવાની પદ્ધતિ વસૂલાતના ઇત્દાર આ-પીને કરાગતમા આવતી હતી, અને તે પદ્ધતિ બ્રિટી-શોના અમલ દરમિયાન ઈ. સ. ૧૮૦૧ મુખી ચાણ રહેલી; પરંતુ ૧૮૦૫ માં બીજી માપણી વખતે તે પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં જમીન મહેસૂલ પેટે રૂ. ૪૨,૫૭,૦૦૦ વસૂલ થય. હતા.

અહીંનો નવાબ—જુઓ "ટર્વટકનો નવાબ."

અકાઉંટવતી—પદીમર માંનમાં કાચેરી નાને મળનારી નથી. હાલમાં ૧૨૦ માં આનંદી દુર્ગમાંથી નિર્મળીને બેંગલોર શુદ્ધમાથી વહે છે. તેને મળનારી નદીઓ-પાંચમનગર કુમુવની અને પૂર્વ-

તરફ વૃષભાવતી. નદીના ઉપરનાં પ્રવાહમાં મોટાં મોટાં તળાવો છે, અને તે તળાવોના સરવદ નામના તળાવના પાંછીનો ઉપયોગ જોજલોર શહેરમાં થાય છે. સાવનગઢની દક્ષિણે તેના પ્રવાહ ખીણોમાં યદને જતો હોવાથી તે બંધરાના ઉપયોગમાં આવતો નથી. (ઈ.સ. પુ. ૬. ૧૬૦૮.)

અગાંસ:—એસ દેશનું, આ પુરાતન અને સુવિખ્યાત નગર છે. ઈજ્જત, લિસિયા વિગેરે દેશો સાથે અગાંસને સંબંધ હતો. અગાંલિસને દ્વિપકંથ, સીયેરા, એલના સીસીઆન વિગેરે પ્રદેશો ઉપર અગાંસની સત્તા બનેલી હતી ક્ષીકાન રાજાના અમલ દરમિયાન આખું પૂર્વ પેકીષ્ટોનસસ અગાંસને શરણે આવ્યું.

માત્ર, ઈ. સ. ની પૂર્વે આઠમા સૈકાની આખરે અગાંસ નગરનો ભાવ્યરવિ બહુજ અંખવાયો, કારણ કે અગાંસ નગરના સ્વામિભાવના હક્કને પકકાર દેવા સ્પર્ટા કંટિબદ્ધ થયું. ઉપરાત લાસીદીમોનીઆના વતનીઓ અગાંસના કંટા દુરમનો હતા. તેમની સાથે થયેલા યુદ્ધમાં, અગાંસને હાર ખાવી પડી. એ ઉપરાંત સિયુદીઆ પ્રાન હામલવેલો પડ્યો અને ઈ.સ. પૂ. ૪૬૫મા દિરિસની હારથી અગાંસના સ્વામિભવને સખત દૃટકો પડ્યો. ઈ. સ. પૂ. ૪૭૦ના સુમારમાં, સ્પર્ટા અને અગાંસ વચ્ચે પુનઃ પેરના તણખા બરવા માડયા, અને ૪૬૧ માં અગાંસ એલેક્સ સાથે સંધિ કરીને સ્પર્ટાને હરાવ્યું અને વૈરાક્તિને એ વખતે તો આલવી નાખ્યો એલેક્સના મધ્યસ્થપણથી ખાસ લાલ એ થયો અરધજન સત્તાબળને સખત દૃટકો પડ્યો અને પ્રેમસત્તાના મંગળ ગણેશ મંડાયો. અને આ સ્થિતિ લગભગ આઠીસ વર્ષ સુધી ટકી શકી.

સ્પર્ટાનો વિનાશ કરવાના ઉદ્દેશથી જે, “ક્રોનિયનિઅન સંધ”ની સ્થાપના થયેલી, તેમાં અગાંસે નગર પ્રમુખ ભાગ ભજવીને કેટલેય નગર પોતાના રાજ્યમાં ઉમેર્યું. ગુગલેલી સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી સત્તાવેલી સી અગાંસે એ કરેલા બંદને, અગાંસના ટેકસાઓ કચડી નાખી. બંદનેરોમાના ૧૨૦૦ ને ફાંખી પાયા, એમ કહેવાય છે સ્પર્ટાના લોકોનો પૂરેપૂરો વિનાશ કરવા એ અશક્ય હોવાથી અગાંસની લોકમત એ મેમીડોનના ફીલીપની સહાય માગી, અને ઈન્કુટના આના પ્રાન શત્રુ પાસેથી પાછો છૂટી લીધો. કોઈ પણ સંસ્કૃતિને ખીજાં શત્રુથી ગળવત્તર ન થવા દેવાને સંદર્ભ ઇતિહાસમાં વારંવાર નજરે પડે છે. મેસીડોનને ફીલીપ આખા ઓસને ફોળીઓ કરી લેતા

જોડને, લુકાકળના ઉપકર વિમરી નહ, અગાંસે કેટલાંક સ્વામિભાની રણે સાથે સંતવન કરી, ફીલીપની સામે યુદ્ધ પોકાર્યું. એટલુંજ નહિ પણ પોતાના હુકમચેરી સ્પાર્ટાના શહેરીઓ સાથે મહકાર સાધી, એપિરસના રાજા પિરસ ઉપર ચડાઈ કરી. આખું પરિણામ એ આવ્યું કે અગાંસનું સ્વામ્ય નહ થયું તેમજ મેસીડોનીઆના એન્ડીમેનસ ગોનાટસના બુલમ આગળ અગાંસને મરદન બુકાવવી પડી.

તે પછી અગાંસ રોડન સામ્રજ્યના છત્ર તળે મર્યું. ઈ.સ. ૨૬૭ અને ઈ.સ. ૩૬૫માં ગોથ લોકોએ અગાંસ લૂટ્યું. ઈ.સ. ૧૨૪૬માં તે ફરીથી એલેક્સના તાબામાં આવ્યું. ઈ.સ. ૧૩૬૭ અને ૧૪૦૦ની સાકમાં તુર્ક લોકોએ એસાંખ્ય મનુષ્યોની કલેશ્યામ કરી તેથી, આલ્બેનીઆ પ્રાંતના લોકો અહીં આવીને વસ્યાં. ૧૮૨૫માં ઇબ્રાહીમ પાશાએ આ શહેરને બરમસાત કર્યું. હાલના અગાંસ નગરની વસ્તી ૧૦,૦૦૦ માણસની હોઈ, બધા ખેતી કરનારા છે.

ધણા પ્રાચીન કાળમાં સંગીત કળામાં, અગાંસનાં લોકોએ નામના મેળવી હતી. આ સ્થળે હેરક્યુમ નામનું પ્રખ્યાત અને મનોરમ મંદીર છે. દંતકથા પ્રમાણે આ મંદીર ફોરોનીઅને બંધાયેલું અને એમ કહેવાય છે કે દ્રોજન યુદ્ધમાં જતાં પહેલાં અગાંસેમનોને આજ મંદીરમાં સર્વ જલ સલાહકારોને ચોખા કરેલા હતા. (એ. ઇ. ૧.)

અર્જુન:—અશ્વત્થામાની એક જાતિ. સંખ્યા (૧૬૧૧) ૧૧૧૭ યુગલમાની) મંગોલીઅન મહાવંશમાંની એક મિત્ર જાતિ છે. આ જાતિની ઉત્પત્તિ લદાખ પ્રાંતની સીંચો અને યારકંદ, નક્ય એશિયાના પ્રદેશ, કેટલોક ખરમીર અને પંજાબ એ સર્વનાં યુગલમાનો વડે થયેલી હોઈ, એમ માનવામાં આવે છે. તે જાતિનો અુખ ધર્મ બૌદ્ધવાદ છે.

[વસ્તીગણતરી ૧૬૧૧ પુ. ૨૦].

અર્જુન:—સોમવંશીય નહુપ કુલોત્પત્ત યથાકાલ પુત્રના અશ્વત્થામા વંશના જન્મેલા નહુપ રાજાના કુળમાં શાંતનુન પાંડુ નાનકડે તરી પુત્ર અને કુંતી નામની માતા ઉદરથી પ્રાપ્ત થયેલા ત્રણ પુત્રોમાં કનિષ્ઠ હતો, જેણે દુર્વાચા ન્યુનિતા મંત્ર વડે ઇન્દ્રના નંગ રૂપે કુંતાની કુળે જન્મ લીધો હતો. [ભારત આદિ. ૧. ૧૮-૧૯૪]

અર્જુન શસવિદ્યા ગુરુદેવ દ્રોણાચાર્ય, પાંચેથી સંપદન કરેલી હતી. પાંડવોના વિનાશ અર્થે કૌરવોએ સ્વેચ્છા લાકાગુસ્તાથી સુરક્ષિત રીને બહાર નીકળ્યા પછી દ્રોણે સ્વયંવરમાં વિષ

વેશે પોતાના ભાઈઓ સાથે જતાં, માગમાં અંગાર. પછી ગંધર્વરાજ સાથે ભેટો થયો, ને તેમની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં ગંધર્વરાજનો પરાજય થયો તેથી વિજેતા અર્જુન સાથે તેમણે ધિરાદરી બાંધી ત્યાર બાદ સર્વે ભાઈઓની સાથે અર્જુન પાંચાલ નગર ગયો, અને ત્યાં રાત્ર્ય યત્રને લેહીને દ્રાપદી સાથે પરણ્યો, અને સર્વે ધંદ્રપ્રસ્થના રથા. એક મમથે રાત્ર સુષિષ્ટિર અને દ્રાપદીના એકાંતવાસમાં અર્જુનની દષ્ટિ પડવાથી તેણે દેશવટો લીધો અને યાત્રા કરવા ગયો (ભા. આદિ. અ. ૨૧૩) યાત્રા સમાપ્ત કરીને અર્જુન પાછો આવતો હતો તે સમયે ઉવૃષ્ઠી સાથે તેનો મમાગમ થયો તેવીજ રીતે ચિત્રાગદાની સાથે તેનો વિવાહ થયો. ત્યાર બાદ યાત્રા નિમિત્તે દ્વારિકા જતાં કૃષ્ણબગિની સુભદ્રા સાથે તેનાં લગ્ન થયાં આ રીતે તીર્થ યાત્રા સમાપ્ત કરીને તે ધંદ્રપ્રસ્થાન તરફ પાછો ફર્યો

અર્જુન ધંદ્રપ્રસ્થમાં આવી ગયો ત્યાર પછી અગ્નિદેવ બ્રાહ્મણ વેશે ખાંડા વનની ભક્ષા માગવા અર્જુન પાસે આવ્યા. તેમના તરફથી ગાકીત ધનુષ્ય તેમજ રથનો લાભ થયો એટલે ખાંડવ વનનું ભક્ષણ અર્થે અગ્નિદેવને દાન કર્યું. (ભા. આદિ. અ. ૨૨૪-૨૩૪). ત્યાર પછી મહારાજનું યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ તે કરવામાં દ્રવ્યની જરૂર હોવાથી તેમણે પોતાના આદે ભાઈઓને આદે દિશાઓમાં જઈ વિજય પ્રાપ્ત કરવાની તેમજ દ્રવ્ય મેળવવાની આજ્ઞા કરી, એટલે અર્જુન ઉત્તર દિશા છૂટવાને ગયો

શેઠસમ્પ યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી પાંડવોનું એકવર્ષનું દુર્યોધનથી ના નહેવાયું, અને તેથી જુગાર ખેલવાને બહાને તેમની સર્વ સ પતિ તેણે હરી લીધી, અને તેમને અરણ્યવાસ આપ્યો. (ભા. વન. અ. ૨)

વનરથાનો સમય વીતી ગયા બાદ અસાત વાસની અંબિકાને લીધે, વિરાટ રાજાના રજવાસમાં અર્જુને નટવેશે બુહતકા નામ ધારણ કરીને પ્રવેશ કર્યો. (વિરાટ અ. ૧૧). પછી કૌરવો સાથે મમા ધાન કર્તવ્ય એ અશક્ય બનવાથી યુદ્ધમાર્ગ સ્વીકાર્યો. પરંતુ અર્જુનની હિ સા કરીને રાજમ હેલના સુખ ભોગવવા કરતા બિશ્વાત્રથી ઉદર નિર્વાહ કરવાને પ્રમુદ્ધ ધર્મ, તેના જ્ઞામ ધર્મને લેહીને તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો અર્જુનને પ્રમુદ્ધ ધર્મ તરફ પ્રેરણેલો બોધને શ્રીકૃષ્ણે, તેના આ મિથ્યા મોહનો વ્યસ કરવા ગીતોપદેશ કર્યો અને તેને યુદ્ધ

પથે દોર્યો. (મા. ભી.મ. અ. ૨૫-૪૨) (ગીતા જુઓ) આખરે એણે ચિત્રાંકીને નિમિત્તરૂપ બનાવીને ભીમને રજવાસમાં ઉપર અનિમ નિદ્રા લેવડાવી, અને ત્યાર પછી દ્રાણાચાર્ય અર્જુનની સામે આવી ઉભા. ધુલ્લુમ્મને હથે દ્રાણાચાર્યનો અસ્ત થયા પછી વીર કણે યુદ્ધમાં અપવાદ્યુ; પરંતુ ભીલુ-યુદ્ધના અંતમાં અર્જુને કણને પણ હથેલો. કૌરવોનો મંપૂર્ણ વિનાશ તેમજ ઔર્ધ્વદેહિક થયા પછી મહારાજનું યુધિષ્ઠિરે રાજ્ય મળ્યું; પરંતુ અર્જુન વિનાશના પાપપુન્યમાંથી શી રીતે પોતાનો ઉદ્ધાર થયે વિચારંધી તે વિમામણમાં પડયા તે મમથે ભી મે તેમને અનેક પ્રકારના નીતિ વચનો વડે જોધ આપ્યો અને અર્જુનમેધ યજ્ઞ કરવાની આજ્ઞા કરી. પછી યુધિષ્ઠિરે અર્જુનમેધ કરવાની ઉત્કંઠાસહ યજ્ઞીક્ષા લીધી, અને પૃથ્વી ઉપર રથામ-કણે અર્જુનને રથનો મકથો, અને તેના રક્ષણાર્થે અર્જુન નીકળ્યો, અને એક વર્ષની અંદર સર્વ દિશાઓના રાજાઓ ઉપર છત મેળવી તે પાછો ફર્યો આ અર્જુન મેધનું વર્ણન જૈમિનીએ પોતાના અથમા સુદર રીતે કર્યું છે. (જુઓ ‘અર્જુનમેધ’)

અર્જુનને દ્રાપદી વડે પ્રાપ્ત થયેલો જ્ઞાન-કીર્તિ, ઉત્તુપાંથી સ ભવ પામેલો ધરાવાન, ચિત્રા-ગદાથી પ્રાપ્ત થયેલો બલુવાહન, અને સુભદ્રાથી થયેલો અભિમન્યુ એમ ચાર પુત્રો હતા

શ્રીકૃષ્ણ, લીલા વિરનારી ગયા બાદ, અર્જુન દ્વારિકા ગયો અને ગાંધી રહેલી કૃષ્ણસાઓ અને તેમના નજ નામના પ્રપૌત્રને સાથે લઇને હસ્તિનાપુર આવ્યો, અને ધંદ્રપ્રસ્થની ગાદી ઉપર વસે, અને હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર પરિક્ષિતને ગેસાડીને, પોતાના બધુઓ સાથે સ્વર્ગપથ વિચર્યો અર્જુનનું ચારિત્ર મહાભારતમાં સાવરનર હોવાથી તેમજ તે અક્ષિત સર્વને પરિ-ચિત હોવાથી, અમે આટલા ઉલ્લેખ સાથે અટકીશું. કાર્તવીર્ય-સહસ્રાણું, હૈહયરાજ, આની સમન્વત માટે જુઓ “કાર્તવીર્ય”

અર્જુન ગદ—દમણ પાસે આવેલો એક ગદ મરાઠાઓના ઇતિહાસમાં આ સ્થળનો મળે છે પણ વર્ણત આવે છે. રજુનાથરાવને બાર ભાઈઓ હાકી દીધા પછી યુદ્ધમાં શકે ૧૬૮૮ અધિક ભારપદ શુદ્ધ ૧૨ ને આખરે (શી લગભગ અર્જુન ગદનો કિ-લો રજુનાથરાવનો હાથમાં આવ્યો અને ત્યાથી તેણે ગોવાનાં લોકો એડે સ પી કરી (ન ખ. ૧૨-૧૭૪-૧૭૫, ૧૧૬-૧૭ ૧૬૮૮ અધિક ભારપદ વદિ ૬ નો ૫૪ દમણ

ના શ્રીરંગીએનું સુત્ર-સરકાર તરફથી આ બે કિંદલા મળે તો ખસો ગોરા અને જણસો પાઘડીનાળા સિપાઈઓ તથા આઠ દસ તેપો આપી મે, એ અર્થનો આવ્યો. પરંતુ અંગ્રેજોનો અમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેથી કિંદલા આપ્યા નહિ. (૧૧ જાન્યુ ૧૭૭૭, ૧૧૮) પેશ્વા સરકારનું ગાયકવાડ પાસે લેખ હતું તેનો હિઆળ સાડે ખડો સુકું સરકાર તરફથી વડોદરા જતો હતો, તે માગની વિભાગથી સંબંધમાં અંબુજીન ગઢના લોકોએ કંઠવાણથી ખડો સુકું આવે ત્યારે તેને સરભમ સાથે માંડવી પહેલાડવો-એવી જાતનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

અંબુજીન મંદલ-(૧૫૮૧-૧૬૦૬) પાચમાશીખ શરૂ અંબુજીન શીખ શરૂ રામદાસ જ્યારે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રીય દને સ સારાસકત અને આરા લોપી ભેજો, તેમજ ખીજો પુત્ર આળસુપણને લીધે પોતાની ગાદી માટે નાલાયક જણાયો ત્યારે તેણે પોતાના ત્રિજ પુત્ર અંબુજીનને ગાદી વારસ નીચે. પિતાની ગાદીના વારસ હોવાથી પોતાના માથા ઉપર બાધેલો ફેટો જ્યારે પુશ્વીચંદે અંબુજીન પાસેથી માગ્યો ત્યારે અંબુજીને શાંતિથી તેને આપી દીધો આ ભેજને શીખ લોકોએ પુશ્વીચંદની આ ઉદ્વેગ સામે ખડ જગાળ્યું, તેમજ અંબુજીનને પોતાનો હક્ક જાળવી ગામ ન જવા દેવા વિનવ્યો. આદિશંકર શરૂ અંબુજીને જ રજો છે (૧૬૭૪) અને તેમજ પોતાના તેમજ પોતાના પુર્વજોના લેજોનો સંચય કર્યો. (જુઓ 'આદિ શંકર') આ શંકરની રચના તેમજ મસિદીથી આપણા દેશના દેવોની હાસી કરી નવો ધર્મ સ્થાપન કરવાનો મોટો દ્રોહ કર્યોનો આરોપ મૂકીને તેને ફેદ કરવામાં આવેલો, પરંતુ પરમત સહિષ્ણુ સમ્રાટ અકબરે તેને નિર્દોષ ગણ્યો. અકબર પછી જ્યારે જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના પુત્ર શુશરને નસાડી મૂકવાના અુહાસર તેની સર્વ સંપત્તિ જપ્ત કરવામાં આવી. તેમજ તેને જન્મભર કેદમાં સડાવી ત્યા તેના હાલ હવાલ કર્યો. રાજકુમાર શુશર મોટા સંકટમાં આવી પડવાથી શરૂ અંબુજીન પાસે જ્યારે તેને દ્રવ્ય ચાચના કરી ત્યારે શરૂનું હૃદય પલંગુ અને તેણે પાંચ હજાર રૂપીઆ આપ્યા. આ વાત જહાંગીરને કાને જ્યારે આવી, તેમજ શરૂને અભિમાનકારક ઉત્તર જ્યારે તેણે માંજળ્યો ત્યારે તેણે શરૂને બે લાખ રૂપીઆ દંડ કરમાવ્યો પરંતુ શરૂ અંબુજીને જ્યારે દુદી બહામ પણ આપવાની ના પાડી ત્યારે પાંચ દિવસ સુધી તેના શયંકર હાલ કરી તેનાજીવ લીધો,

(જૂન ૧૬૦૬) એવી માહિતી વિન્સેન્ટ સ્પીથ આપે છે (એક્સકર્ડ ક્રિસ્ટી ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૨૦). તત્કાલના બાળ સિવાય પોતાનો પંથ ટકી શકશે નહિ એ વાત લક્ષ્યમાં લઇને તેણે મૃત્યુ સમયે પોતાના પુત્ર હરગોવિંદને સશસ્ત્ર ગાદીએ બેસવાનો તેમજ શક્ય હોય તેટલું સૈન્ય રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશનો અમલ થયો ત્યારથી શીખ જાતિના ઇતિહાસમાં નવિન ઓપ આવ્યો. અત્યાર સુધી આ પંથ, માત્ર ધર્મ-પંથ તરીકે ગણાતો અને ત્યાર પછી આ જાતિ મુસલમાન કોમની હુરમત, રણપીર મહાન શીખ કોમ તરીકે આગળ આવી. [એ. ષિ. (શિખિજમ.) સરદેસાઇ મુસલમાની રિયાસત રિમય એક્સકર્ડ ક્રિસ્ટી ઓફ ઇન્ડિયા.]

અંબુજીન (સાદહા)-સાદહા વૃક્ષનું સંસ્કૃત નામ અંબુજીન છે. ખીજા વૃક્ષોની માફક આ વૃક્ષ જંગલોમાં જોવામાં આવે છે. મરાઠી ભાષામાં આ જાડને 'સાદહ' પણ કહે છે. આ જાડનું પાત્ર આશરે પાંચ આગળ પહોળું તેમ લગભગ એક પેટ લાંબુ હોય છે. તેમાંથી ફીકાશ પડતો પાળો રસ નીકળે છે આ વૃક્ષની છાંય ફીકાશ રંગને મળતી હોય છે. વાળ્યા છતાં પણ છાલનો રંગ ફીકાશ રહે છે. તે વૃક્ષના મડ પણ પીળાશ પર હોય છે. મધ્ય હિન્દુસ્તાનમાં અને ઉત્તર દિશામાં અથોધા સુધી, તેજ પ્રમાણે પ્રસારે અને સિલ્હનમાં નહિ અને વહેળાઓના આરા ઉપર આ જાડ મળી આવે છે. પંજાબમાં આ જાડ ખાસ કરીને રાપવામાં આવેલાં છે, એનો સ્વચ્છ પાળો રસ દવા તરીકે વેચાય છે. છાલનો સ્વાદ તુરે છે, તેનો ઉપયોગ, રંગવામાં આમને કમાવામાં, તેમજ ઔષધ તરીકે, કરવામાં આવે છે. આ વૃક્ષ લક્ષડ કોમ માટે ખરડ છે, પરંતુ ખટારા ગાંડા, ખેતીના ઓળાં, ઘર બાંધકામમાં વિ સર્વ કામમાં ધણુંજ ઉપયોગમાં આવે છે. આ જાડના લાકડાની રાખમાં ચુનાનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, વૃક્ષની અંદરની છાલનો ઉપયોગ દવામાં થાય છે. સારી ઉપર ગડ ચુમડ થયું હોય તો તે જગ્યા ઉપર અંબુજીનની છાલ અને પાદડાં લસેડીન તે લેખ ચોપડવાથી ધા ભરાઈ જાય છે. અને તે રસ વડે પોવાથી ધા રૂઝ ઉપર જલદી આવી જાય છે અને જીવ પડતો નથી. આ છાલ ના ચૂર્ણને ધામાં ભણું એટલે અગ્નિદગ્ધવણ એક દમ ભરાઈ જાય છે; આ શિવાય ધણું દોગ ઉપર આ જાડનો સારો ઉપયોગ થાય છે. (પદે. વનો. વાટ.)

અર્જુન મુખ—અનાગઢ તાબાનું (કાઠી-યાવાડ) એક ગામડું. આ ગામડું અનાગઢની પૂર્વે ૨૬ માઈલ અને અમદેલીની પશ્ચિમે ૨૨ માઈલ ઉપર પસેલું છે. છત્ર સંખ્યા ૬૮૮ (૧૮૮૧) લાવનગર પોરાણ-રેલ્વેના ખાખરીયા સ્ટેશનથી ફક્ત બે માઈલ છે. (સુ. ગ. ૮. ૧૮૮૪).

અર્જુની જમીનદારી—સાકોલી તહસીલ, બંધારા જિલ્લા સાકોલી તહસીલીની પૂર્વે દિશાએ આ જમીનદારી છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૮૬૦ ચો. મૈલ હોઈ તેનો અર્ધ ભાગ જંગલ છે. આ એસ્ટેટ દેવગઢના રાજાએ, હુંદારાએ સામે મદદ કર્યા બાબત બક્ષીસ કરી હોય એમ જણાય છે. આગણિસમાં સૈકાની આરંભમાં બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે વિખવાદ થવાથી આ જમીન સરખે ભાગે બેઠાંચાઈ ગઈ. તલવારશા પાસે અર્જુનની અને ગંગારામના ભાગમાં હુંડા આવ્યાં, આગળ ઉપર ગંગારામના જમાઈ અંદરશા હુંદારા ભેગો કેદ થવાથી એસ્ટેટ જસ કરવામાં આવ્યું. અર્જુનીના હાલનો સં. ૧૯૦૮. જમીનદાર રામલાલ બાપુ નાંગોડ છે. જમીનદારીને કરજ નથી. આ જમીનદાર તાબામાં ૧૦ ગામડાં કુલ છે. જ. સ. ૧૯૦૬-૦૭ ની સાલમાં એકંદર ૨૪૦૦ એકર જમીન ખેડાણ હતી. અર્જુનીમાં દર અડવાડીએ મુજરી બરાબા ઉપરાંત ત્યાં શાળા અને પોસ્ટ ઓફીસ છે.

આ જમીનદારીમાં આવેલા દેવપીલી નામના ગામડામાં એક મંદીર છે. તે દેવળ ઉપર બે ધોળા વાધનો પહેરા છે એમ કહે છે, એવી માન્યતા છે કે દરેક જમીનદાર મૃત્યુ સમયે આ વાધ તેને હેખા દે છે. એક સમયે નાગપૂજના રાજાએ નવેગામના ખેડાણ ભાગમાં એક તળાવ બાવનાનું ધાવું. પરંતુ એ સમયે ત્યાં એટલા માલસેનો કાળ થયો, કે તળાવ બાંધવાનું માંડી વાળવું પડ્યું. પરંતુ જે દ્રવ્ય આ તળાવ બાંધવામાં ખર્ચવાનું હતું, તે દ્રવ્યને તેણે હુંગરામાં સમાવી દીધું, અને તે હાલ પર્વત ત્યાંજ છે, એવી વાત સંભળાય છે. એસ્ટેટનું ઉત્પન્ન ૩૧૦૦ રૂપીઆ [બંધારાડિ. ગ. ૧૯૦૮]

અર્જુનના—યાને અર્જુનના રિપબ્લિક, આ પ્રેક્ષકનાં નજદિક મહત્તા પામેલું સ્થેનિશ લાખા મેલનાં લોકસત્તાક સમ્ય છે. આ દેશે અમેરિકાની દક્ષિણ ભાગ ઠીક પ્રમાણમાં ચોકચો છે. દક્ષિણ અક્ષાંસ ૨૧°-૫૫' થી ૫૫°-૨°-૩૦' અને પૂર્વ થી ૭૩°-૧૭-૩૦' આ રેખાંશમુખી પ્રસરેલો છે. આ દેશની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૨૮૫ માઈલ

અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૬૩૦ મૈલ છે. આનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૮૩,૫૬૬ ચો. માઈલ છે. આ દેશની ઉત્તરે ગોલ્ડિનિઆ અને પ.રાગ્વે, પૂર્વે પારાગ્વે, બ્રાઝીલ; યુગ્વે અને આટલાંટિક, પશ્ચિમે ચિલી, અને દક્ષિણ દિશાએ આટલાંટિક અને ચિલી એ પ્રમ છે.

સરહદ:—અર્જુનના પાકોશન રાજ્યો સાથે, બ્રીટીશ વખતે, રાજ્યની હદના ઝગડા થયેલા છે

સામાન્ય વર્ણન.—અર્જુનનાના ત્રણ મોટા વિભાગ પાકવામાં આવેલા છે. આ રિપબ્લિકને સંબંધ, પહોળા પ્રમાણમાં પશ્ચિમ દિશામાં પ્રસરેલા પહાડી મુવક નેમજ હુંગર ઉપરના સપાટ પ્રદેશ મુખી મિડો માથેથી રિઓનીઓ મુખી પૂર્વ તરફના વિશાળ મેદાંના મુખી; નેમજ પેરેગોનિયાના ઉત્તર પથરાણ મુખી છે. પહાડી પ્રદેશમાંથી અને વિશેષ કરીને જવાલામુખી પ્રદેશમાંથી સેન, રૂપ, કલાઈ અને તાંબુ એ ધાતુની પથથરા મળી આવે છે. વર્ષા અને ઉષ્ણતાનું પ્રમાણ ઉત્તર ગોળા-ખંથી આ અક્ષાંસ મુખીના પ્રદેશ મુખી જુદું જુદું હોય છે. દાખલા તરીકે દક્ષિણ પેરેગોનિયા અને રિએરાડલ ફ્રેએગોનું અક્ષાંસ લાક્ષાડોર જેટલું છે. તેમ છતાં આ બન્ને પ્રાંત વિપુલવૃત્તીય પ્રવાહથી બનેલી વસ્તીને યોગ્ય એવો દક્ષિણ પ્રદેશ છે પરંતુ પશ્ચિમ યુરોપમાં આટલાંજ અક્ષાંસ ઉપર આવેલા દેશો કરતાં અત્રે થી વધારે છે. પેરેગોનિયાના સુમુદ્ર કિનારાનો, પ્રદેશ તેમજ પહાડી, પ્રદેશ ઉષ્ણ તેમજ ઉત્તમ હવાવાળો છે. વિશેષમાં અર્જુનનામાં ઉત્તર ભાગમાં આવેલા દેશમાં યુરોપ હુંગર ઉપરના ઉચો પ્રદેશ, આરોગ્ય સ્થાન તરીકે મશહુર છે.

યુરોપિયન સંસ્કૃતિને પ્રવેશ અર્જુનનામાં થયો ત્યાર પછી નવીન વૃક્ષ વનસ્પતિ ત્યાં આણવામાં આવ્યાં તે વૈદી ઘડ, જવ, ઓટા અને દ્રાક્ષ, સફરજન જેવા ફળ પલ્લુ થાય છે આસ્ટેલિઅન યુકેલિ, પેટસ ઝાડ અહિં ઉત્તરવામાં આવે છે, તેમજ યુરોપના ધાન્યની મદદથી દેશને આંપત્તિક દ્રવિથી મોટા ફાયદો થાય છે.

તાપિર અને આનાકો એ અસહન વખતના માણી છે. ઘોડા, ગધેડાં, ડુક્કર વિ. યુરોપિઅનોની સાથે આવેલાં માણીઓ છે. ઉત્તર અને પ્રધાન તરફ પુકંગ માણીઓ છે. પૃથ્વીના નામના મિંદ, જંગલ નામના વાધ, તેમજ જંગલી વાંદરાંની એક બે લોતો આ પ્રદેશમાંથી પુકંગ જડી આવે છે.

નદિ-સરોવર—પારાગ્વે, પારાના અને યુર. એ એ મોટી નદિઓ છે. પિરેગોમાથો, ગર્ગેનો,

ફેલેડો, ડેલી નોર્થ કેર, કેસાનાલયા, લા પ્લાટા, બુનો બેખતની નાદેઓ છે. પ્રિમેરો, સેયુડો, કવેટો, લુબન આ નાની નદિઓ છે. કોરિંટો, ફેલિસિઆનો, વ્યાલેગે, એગુ આપે, મિરિને, આ નદિઓ, પારાના તેમજ યુરાગે નદિને મળે છે. સંલેડો ડેલસુડ એ ખારા પાણીની નદિ છે. કોલોરેડો અને નીગ્રો એ નદિઓ વિશાળ તેમજ નાવ્ય છે. આ દેશમાં અસંખ્ય સરોવરો છે; પરંતુ તેમાંનો વિશેષ લાંગ છછરો નાનો તેમજ ખારો છે, બેગેડેરોવ, પોરાગોસ એ છછરાં તેમજ ખારા પાણીવાળાં સરોવરો છે. મારચિકિવટા નામનું એક વિશાળ ખારું સરોવર છે.

ખંદ શેઃ—અર્જન્ટિનાનો કિનારો લાંબો હોવા છતાં સાશ ખંદેશ ઘણાંજ થોડા છે. ખુનોસ, એરીઝ, અને એન્સેનાડો, નામનાં મોટા ખંદેશો છે. બોહિયા પ્લેકો ખંદર નૈઋત્યિક દાંડિએ ઉત્તમ છે. બોહિયા પ્લેકોથી દક્ષિણેથી સે માઇલ જેટલે અંતરે સેન પ્લાકનો ઉપસાગર છે, તેમજ ૪૨ અને ૪૩ અક્ષાંસે સેન એસે અને ન્યુવ્યા નામના ઉપસાગરો છે. યુટોડેસીડો, સેન્ટાક્રુઝ, ઉશુઆ, ટેન્ડેલકુવાગો એ નાનાં ખંદેશો. કોન્કોડિય યુરુગેનદિ ઉપર સેન નિકોલસ અને કેપાના પારાના નદી ઉપર સેન્ટાફેલેડો નદિ ઉપર અને ગ્વાલેગે ખંદર તેજ નામની નદિ ઉપર આવેલ છે.

લોક સંખ્યા:—આ દેશની ૧૯૨૦ માં વસ્તી ૮,૫૩,૩૪૩ હતી. લોક ભાષા સ્પેનીશ છે. કોર્ડોવાનું વિશ્વવિદ્યાલય અતિશય પ્રાચીન હોવા છતાં અર્જન્ટિનાના વાહ મયમાં કોઈ ઉમેશ થયો નથી. બોગો રિએક્ટુએ (૧૭૪૯-૧૮૩૭) ઐતિહાસિક ગ્રંથ યોજ્યા છે. પ્રેસિડેન્ટ સર્મિંટોને શાશ્વીત શિક્ષણનો કોર્ડોવાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રથમ સંચાર કર્યો, સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં આદેશ અવાપિ પથત પરાધીન છે. ખુનોસ એરીઝમાં કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ દૈનિક પત્રો બહાર પડે છે.

રાજકીય વિભાગ અને શહેરો:—આ દેશના રાજકીય વિભાગ એટલે એક ફેડરલ પ્રિટ્રીક, ચૌદ પ્રાંત તેમજ દસ પરગણાં છે. રાજધાની ખુનોસ એરીઝ (૧૯,૬૮,૦૭૨) છે તેમજ બીજાં પ્રખ્યાત શહેરો રોઝેરિયા, લા પ્લાટા, હુકમન, કોર્ડોવા, સેન્ટાફે, મેડોઝા, પારાના, સાન્ટા, કોરિંટોસ, શિવિલકોચ, ગ્વાલેગેવ, સેનનિકોલસ, કોન્કોડિય, સેનજવાન, રિઓ કપાટો, સેન લુઇ, બેરેકેસ અલસુડ, એ નામનાં છે, અને દરેક શહેરની વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૯૨૦ માં સવા બે લાખથી અડધીસ હજારની વચ્ચે છે.

વે પાર ૨ માં અર્જન્ટિનામાં ૧૮૫૮ ની સાલમાં રેલ્વે શરૂ થઈ અને ૧૯૦૬ માં ૧૨૨૭૪ માઈલના વિસ્તારમાં પ્રસરી.

ખેતી અને ખનીજ દ્રવ્ય:—૧૯૧૦-૧૧ માં ૫,૭૩,૩૦,૦૬૬ એકર જમીન ખેડાણ હતી. ૧૯૧૭-૧૮ માં ૬,૧૨,૧૮,૬૧૩ એકર જમીન ઉપયોગમાં લેવાઈ. અહિંના મુખ્ય પાકમાં ઘઉં, ચોટ, દ્રાક્ષ, તમાકુ, શેરડી, બટાકા વિગેરે ખાસ થાય છે, કપાસનો પાક આ દેશમાં ઘણાજ ઝડપથી વધ્યો છે. ૧૮૯૫ માં ૮૭૬ એકર ૧૯૧૪ માં ૩૩૦૦ એકર અને ૧૯૧૭-૧૮ માં ૧૧૭૭૫ એકર જમીન કપાસના વાવેતરમાં આવી સરકારે આ કાર્યમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું, અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં વિદ્યાર્થીઓ મેકલી આ ચાસમાં પારંગત બનાવી આવ્યા છે.

ઘઉંની નિર્ગતીમાં આદેશ જગતમાં ત્રીજું સ્થાન ધરાવે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસ અને કેનેડા એ બે દેશો અનુક્રમે પહેલું, અને બીજું સ્થાન ધરાવે છે. ખેતીવાડી વિષેના શિક્ષણની વ્યવસ્થા ૧૯૧૦-૨૦ સુધીના કાળમાં મોટા પ્રમાણમાં વૃદ્ધી પામી છે. મહત્તા પામેલાં દરેક શહેરમાં દુગ્ધેની સગવડ છે. ૧૮૬૫ની સાલના રીપોર્ટમાં એકંદર ૪૬૬ માઈલ દુધપેનો રસ્તો હતો. ખુનોસ એરીઝમાં દુધ વીજળીના બળવડે ચલાવવામાં આવે છે. ૧૯૨૦ની સાલમાં રેલ્વે રસ્તા ૨૧૬૧૫ મૈલ હતો. ૧૯૦૬માં ૩૪૦૮૦ મૈલ તારાયંત્રની વ્યવસ્થા હતી, યુરોપ અને સંયુક્ત સંસ્થાનો સાથે વ્યાપાર વ્યવહાર છે. ટપાલ તેમજ તારખાતા સરકારના કબજામાં છે. અર્જન્ટિનાનો સમુદ્ર કિનારો વિસ્તૃત હોવા છતાં વહાણોની સંખ્યા પ્રમાણમાં એટલી છે.

ખેતીવાડી—કરડામ, હિઅરફોડ વિગેરે સ્થળેથી આ દેશમાં જનાવરો આણીને તેની ઉછેર કરવામાં આવેલ છે અને તે જનાવરોનું માંસ દેશની વપસાર યુરતું સખીને બાકીનું બીજા દેશોમાં વ્તાના કરવામાં આવે છે અને ઘઉં, ઇન્ડિઅન કોર્ન, સાંકર, તમાકુ, ઓલિવ, એરંડેલ, કેન રીસીડ, જવ, રાઈ, ફળ અને શાકપાન ઉત્પન્ન થાય છે.

વ્યાપાર—આ દેશની નિકાસમાં, માંસ, મદન ઘઉં, ઇન્ડિઅન કોર્ન વિ. પરદેશ થાય છે; અને ખાદ્ય પદાર્થ, દારૂ, કાપડ, કાથો મૈલ, લકડ, તેમજ તેની બનાવટો, લોખંડ, તેમજ ચોદાની બજાસે, કાગળ અને પુકા, કાથ અને માટીનાં વાસણ વિ. વસ્તુઓ દેશમાં આયાત થાય છે. ૧૯૧૮ ની સાલની આયાત ૯,૬૩,૨૫,૬૪૩ પૌંડ અને નિર્યાત ૧૫,૯૦,૨૧,૧૨૦ પૌંડ હતી.

રાજ્ય વ્યવસ્થા:—હાલની રાજ્યવ્યવસ્થા ઇ. સ. ૧૮૬૦ના સેપ્ટેમ્બરની ૨૫મી તારીખના કસ્ટોના ધોરણ ઉપર છે. કાયદા ઘડવાની સત્તા બંને સભાઓ પાસે છે. સેનેટ ૩૦ મેંબરોની બનેલી છે. આ મેંબરોની ચુંટણી ૬ વર્ષને માટે કરવામાં આવે છે, તેમજ ડેપુટી લોકોના મેંબરોમાં ૧૨૦ સભાસદો હોય છે. આ મેંબરોની ચુંટણી ચાર વર્ષ માટે છે. સર્વ કારોબારી સત્તા પ્રેસિડન્ટની પાસે છે, પ્રેસિડન્ટ અંગ્રેજિનના મૂળ વતની હોઈ, રોમન કેથલીકધર્મ પાળનારો અને ૩૦ વર્ષથી કમો ઉંમરનો ના હોવો જોઈએ. તેને વાર્ષિક ઉપજ ૨૦૦૦ પૌંડ, હોવી જોઈએ. પ્રેસિડન્ટની નિમણૂક ૭ વર્ષને માટે થાય છે. કેબિનેટમાં જુદાંજુદા ખાતાઓ ઉપર મુખ્ય એવા આઠ મંત્રી હોય છે. તેમની નિમણૂક પ્રેસિડન્ટ પોતે કરે છે.

ન્યાય:—પાંચ વરિષ્ઠ ન્યાયાધિશની એક વરિષ્ઠ ફેડરલ કોર્ટ, એટની જનરલ ચાર અપીલ કોર્ટો, અને ફેડરલ નાની અને સ્થાનિક કોર્ટો ન્યાય આપે છે. સૈન્ય:—પ્રત્યેક ઇસમે વીસથી અઠ્ઠાવીસ વર્ષ સુધીમાં નોકરી કરવાનું ફરજિયાત ધોરણ કહેવું છે. સૈન્યની (૧) લાઇનમાં ૨૦-૨૮ વયના નાગરિકોની નોકરી કરવાની ફરજ છે, (૨) નેશનલ ગાર્ડમાં ૨૮-૪૦ વર્ષની ઉંમરના હોય છે (૩) ટેરિટોરિયલમાં ૪૦-૪૫ વર્ષના માણસ હોય છે, આવા ત્રણ પ્રકાર છે. સૈન માટિનમાં લશ્કરી શાળા અને રાજધાનીમાં ટ્રેનિંગ સ્કૂલ છે. ૧૯૨૦ની સાલમાં સૈન્યમાં ૧૭૫૧ અધિકારી અને, ૧૮૦૦૦ સૈનિક હતા તે ઉપરાંત રિઝર્વ સૈન્ય ૩૦૦૦૦૦નું હતું. ૧૯૧૪ સુધી લશ્કરની બાબતમાં જર્મનીની પ્રતિષ્ઠા વધારે હતી. તે પછી તે ઓછી થવાથી બ્રિટિશ, ફ્રેંચ અને અમેરિકાનું જનુકરણ શરૂ થયું.

આરમાર:—એકદર ૩૨૦ આફ્રિકન અને પાંચથી છ હજાર સ્લીપાઈ છે. આ નોકરી સાવજનિક નથી. નેશનલ ગાર્ડની અંદર બે વર્ષને માટે માણસ લેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ૪૫૦ માણસની તોપખાનાની એક પલટણ છે. ઇયુનોસ જોરીઝ બંદરના ઉત્તર ભાગમાં દરીઆઈ તોપખાનું છે. બેદિયા પ્લેટા નામનું લશ્કરી બંદર છે. લાંબાટામાં ગોદી અને રાપીડાનું તોપખાનું છે. અરેટમાં તોપખાના ડેપો અને માટિન પોલિસ અને ટાયબેના મેટો ઉપર આરમારી ડેપો આવેલી છે. આરમારમાં બે ડ્રેગોન, બે પ્રોટેક્ટોર, ચાર ફુઝર, એક જુની લાઈટ કુર, તેમજ સાત રિટ્રોગ્રેડ એટલા પ્રકારનાં વહાણો ઇ. સ. ૧૯૨૦ હતાં. રેખાંટની ગતિ ૨૨૦૫

નોટ છે. નૌકાસૈન્યમાં ૩૧૬ એકિઝક્યુટિવ, ૬૭ ઇન્જનેર, ૨૩ ઇલેક્ટ્રિકલ, ઇન્જનેરો અને પાંચથી છ હજાર લડાયક માણસો હતાં.

શિક્ષણ:—પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત તેમજ છ થી ચૌદ વર્ષના બાળક માટે ફરજિયાત છે. દ્વિતીય પ્રતિનુ શિક્ષણ મફત આપવામાં આવે છે. પરંતુ તે ફરજિયાત નથી. આ શિક્ષણના પ્રસાર સાડે સરકારે ૩૭ વિદ્યાલયો સ્થાપ્યાં છે. આ ઉપરાંત ૩૩ કૉલેજો છે. શિક્ષકો તૈયાર કરવા સાડે ૭૮ નોર્મલ સ્કૂલ્સ છે. દ્વિતીય પ્રકારના શિક્ષણ મેળવવા માટે તેમજ ઉદ્યોગ હુન્નરના જ્ઞાન અર્થે ૫ વિશ્વ વિદ્યાલયો છે. ધર્મોદારનારનું જ્ઞાન આપનારી શાળાઓ પણ છે, બે વેધશાળા અને પદાર્થ સંગ્રહાલયો છે, તેવીજ રીતે હવામાનના માપને માટે ગુહો પણ છે. એકદર અંગ્રેજિનમાં ૫૨૦ વર્તમાનપત્રો પૈકી ૪૬૩ સ્પેનીશભાષામાં, ૧૪ ઇટાલિયન ભાષામાં, ૫ જર્મન ભાષામાં અને ૫ ઇંગ્લિશ ભાષામાં છપાય છે.

ધર્મ:—રોમન કેથલિક પંથ રાષ્ટ્રીય મનાય છે, પરંતુ બીજા ધર્મ પાળવાની છુટ છે.

જમાળાદી:—જગત અને આબકારીનું ઉત્પન્ન સરકારી મેસ્યુલના મુખ્ય અંગ છે. અને રાષ્ટ્રીય હેતુ ફેડમાં વપરાતું દ્રવ્ય એ ખાસ ખર્ચો છે. આંતર રાષ્ટ્રીય કળના મુખ્ય ભાગ કાગળનું નાણું હોવાથી ધણીજ ત્રાસ થાય છે. અંગ્રેજિન સરકારનું ૧૯૨૦ની સાલનું ઉત્પન્ન ૩,૬૨,૫૫,૭૬૪ પૌંડ, અને ખર્ચ ૩,૬૨,૪૫,૭૦૬ પૌંડ હતું. આ સાલના બાજેટમાં ૩૦ લાખ પૌંડ લશ્કર પાછળ અને ૨૦,૦૪,૬૧૧ પૌંડ આરમાર ખાતે અડસંકટવામાં આવ્યા હતા.

ઇતિહાસ:—અંગ્રેજિનમાં પ્રથમ જોનડિઆઝ ડિસોલિસના નેતૃત્વતળે ૧૫૧૬માં સ્પેનિશ લોકો આવ્યા, પછી ૧૫૨૦માં પોર્ટુગીઝ ખલાસી ફ્રાન્સ ઇંગ્લેન્ડ આવ્યો. પરંતુ તેણે વસાહત કરતાં તે પાછો ગયો. ત્યારબાદ સ્પેન સરકારે સોજાસ્ટિઅન ફ્રેન્ચને મોકલ્યો ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં તે પ્લેટ નદી ઉપર આવ્યો અને કાર્યાલનાલ નદીના મુખ ઉપર તેણે એક વસાહતની સ્થાપના કરી. બે વર્ષ પછી તે પાછો ગયો ૧૫૩૫ માં મેટ્રાઝા, પ્લેટ નદી તરફ વળ્યો, અને ત્યાં સેંટા મરિયા ડિયુનોસ નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. તેમજ પારના ઉપર કંપકો પ્રિસ્ટી નામના કિલ્લો બાંધ્યો. આ ૧૫૩૭ માં પાછો ગયો આજ લોકો પેકીના ઇરાકા અને તેના મિત્રો પહેલી કાયમની સ્પેનીશ સંસ્થા ૧૫૩૬ માં

સ્થાપી; તેનું પાછળથી અશાન્તન નામ પડ્યું છે. ત્યાર પછી આશરે આઠીસ વર્ષે જ્ઞાન ગેરે આવ્યો જેણે જ્યુનોસ ઓરીઝની જગ્યાએ શહેર વસાવ્યું. ૧૫૬૫માં હુકુમન અને ૧૫૭૩માં કોડોબા નામના શહેરો વસાવવામાં આવ્યાં.

ઈ. સ. સત્તરમા સૈયાની શરૂઆતમાં ઘણા સાહસિક પ્રયત્ન આદરીને સ્પેન લોકોએ વસવાટ પ્લેટ નદી ઉપર કરવા માંડ્યા.

ત્યારબાદ સંસ્થાનામાં રહેનારાઓનો પુરુષ વધારે થવા માંડ્યો. કેટલાક વર્ષો બાદ આ સંસ્થા સાડે સ્પેન સરકારે ગવર્નરની નિમણૂક કરવા માંડી. પરંતુ સ્પેન સરકારની આ સંસ્થા પ્રાંતની રાજ્ય નીતિ ગેરકારી હોવાથી જ્યુનોસ ઓરીઝ વિગેરે સ્થળોથી અંદરના ભાગમાં વેપાર વ્યવહારમાં ઘણી અડચણ આવવા માંડી, અને પરિણામે ઘણાઓનીના ગુન્હાઓ મોટા પ્રમાણમાં બનવા માંડ્યા. પોર્ચુગીઝ લોકોએ જ્યુનોસ ઓરીઝ નજીક એક વસાહત સ્થાપી અને ઘણાઓની નીતિથી વ્યાપાર ચલાવવા માંડ્યો; અને તેમાં અંગ્રેજ લોકોએ તેમને સારી મદદ આપી. આ સંસ્થાને ગુલામો પુરા પાડવાનો ઇનકાર થીટીસ લોકો પાસે હતો. ક્રાન્સ દેશમાં રાજ્યકાન્તિ જે સમયમાં ચાલી રહી હતી, તેમજ જે સમયે નેપોલીયન સામે સ્પેન યુદ્ધ કરવામાં ગુલામી હતી, તે સમયે અંગ્રેજ લોકોએ જ્યુનોસ ઓરીઝ છૂટી દેવાનો બે વખત પ્રયત્ન કરેલો, પણ બે વખત તેમને હાંકી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ આ પ્રસંગથી સંસ્થાનવાસીઓમાં આતમચિન્તાસ લાગત થયો અને સ્વાતંત્ર્ય લાઠસા જન્મ પામી.

આખરે ૧૮૧૦ માં એક સશસ્ત્ર માણસોની સભા જ્યુનોસ ઓરીઝમાં મળી, અને તે સમય પુરતી એક જન્ટીલ સ્થપાઈ. કેટલોક સમય લોક પક્ષ અને રાજકીય પક્ષ વચ્ચે વૈમનસ્ય રહ્યું હતું, અને ઘણીજ અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. પરંતુ ૧૮૧૬ માં ડેપ્યુટી સભાસદોની એક મહાસભા ભરવામાં આવી અને ડોન માર્ટિન વેરેડાનલાને વરિદ્ધ ડિરેક્ટર નિમવામાં આવ્યો, અને રિયોલા પ્લાટા નામના સંયુક્ત પ્રાંતની, સ્વતંત્રતા બંદરે કરવામાં આવી. જ્યુનોસ ઓરીઝ રાજ્યધાનીનું, શહેર નક્કી થયું, પરંતુ ગોઠવણ, પારામે ઉચ્ચ વિગેરે નગરો એ જ્યુનોસ ઓરીઝ સામે બંડ કર્યું અને પરિણામે દરેક પોતાનું સ્વતંત્ર પ્રવર્તન સાથે રાજ્ય સ્થાપ્યું.

જ્યુનોસ ઓરીઝ અને ચિલી, એ સંસ્થાનોના સંયુક્ત સૈન્યે સ્પેનિશ લોકોનો ૧૮૧૮ માં એક આગળ પરાજય કર્યો. પ્રવર્તન સાથે સૈન્યે ઉત્તરનો સંપૂર્ણ વિજય અપાકુયા આગળ ૧૮૨૪ માં મેગ-

લ્યો. ૧૮૪૨ સુધી સ્પેન સરકારે આ દેશની સ્વતંત્રતા માન્ય કરી નહિ. ૧૮૨૫ માં સંયુક્ત પ્રવર્તન સાથે સંસ્થામાં એક શાસન ઘટના યોજવામાં મોબી અને ઇંગ્લેન્ડેથી આ પ્રવર્તન સાથે સંસ્થાને ક્ષત્ર સંપાદ્યું.

૧૮૨૬માં બનાડો રિન્હાડાગિલુયા પ્રેસિડન્ટ થયો. આ યુનિટેરિયન પક્ષનો અધ્યક્ષ હતો. બીજો પક્ષ ફેડરેલિસ્ટ લોકોમાં હતો. આની કારકીર્દીમાં પ્રાકૃતિકની લઘાઈ થઈ, તેમજ પ્રવર્તન સાથે રાજ્યોમાં ભુદા ભુદા રાજ્યોના અંધનો વધારે સુદૃઢ કરવામાં આવ્યા. પરંતુ આ પ્રસંગથી પ્રધે ઘણાજ વિરોધ થયો જણાયો અને રિન્હાડાગિલુયાને રાજનામું આપવાની ફરજ પડી. ફેડરેલિસ્ટ પક્ષના અધ્યક્ષ લોપેઝ, તેના પછી પ્રેસિડન્ટ તરીકે આવ્યો પરંતુ થોડાજ સમયમાં ડોરેગો પ્રેસિડન્ટ બન્યો. યુનિટેરિયન પક્ષનો અધ્યક્ષ જ્ઞાન રિન્હાડે હતો. તેણે ડોરેગોને હાંકી મૂકી ગોળાથી હાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં સર્વત્ર બંડ અને લઘાઈ ચાલી રહી હતી. ડોરેગો પછી ફેડરેલિસ્ટ પક્ષના નેતા તરીકે જ્ઞાન મેન્ચુલક ડિરેક્ટર આગળ પડ્યો. તેણે ૧૮૨૯ માં લાન્ડેસોનો પરાજય કર્યો અને જ્યુનોસ ઓરીઝ સર કર્યું; અને ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ સુધી પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. તેને યુનિટેરિયન પક્ષની ફેર પછે ઝંઝટી લીધી અને તેની કારકીર્દી, બીટીના સામ્રાજ્ય તરીકે ગણાઈ. ધીમે ધીમે તેણે સર્વ સત્તા હાથ કરી અને તેના અમલ દરમિયાન સ્વતંત્રતા પુરુષ થયો, અને અતિશય ભુલમી બન્યો. આખરે ૧૮૫૨ માં, ઉકિંગાએ રોડરોનો પરાજય કર્યો.

૧૮૫૩માં ઉકિંગા પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચુંટાયો. શાસન સંસ્થાની ઘટના કરાવવાને અર્થે દરેક પ્રાંતના સરખા પ્રતિનિધિઓવાળી એક મહાસભા ભરવામાં આવી. તેનું અધિવેશન સાન્તાફેમાં કરવામાં આવ્યું; અને તેથી જ્યુનોસ ઓરીઝ તે મહાસભાથી વિમુખ રહ્યું. તેના આરસામાં ઉકિંગાએ પરાના શહેરને રાજ ધાનીનું નગર બંદર કર્યું, અને જ્યુનોસ ઓરીઝને સ્વતંત્ર સંસ્થાન તરીકે માન્ય કર્યું. પરંતુ ઘણાજ શેઠ સમયમાં સંયુક્ત પક્ષ અને જ્યુનોસ ઓરીઝ વચ્ચે સુદ થયું તેમાં ઉકિંગાએ જ્યુનોસ ઓરીઝના સેનાપતિ માયટરનો પરાજય કર્યો. અને પરિણામે જ્યુનોસ ઓરીઝ પુનઃ સંયુક્ત સંઘમાં દાખલ થયું. પરંતુ તરતજ જ્યુનોસ ઓરીઝ અને ઇતર પ્રાંતો વચ્ચે વચ્ચે માટે ઉઘાડી લઘાઈ ચાલી. માયટર અને ઉકિંગાની સત્તા નીચે બંને પક્ષના સૈન્ય વચ્ચે લઘાઈ કરીથી પેન્ડેન આગળ ૧૮૬૧ માં થઈ. માયટરનો વિજય થયો. તેને પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચુંટવામાં

આવ્યો, અને તેણે આ ઝગઝગો કાયમનો અને સુદર રીતે ફર્યો આણ્યો. ૧૮૫૩ ની શાસન ઘટના કાયમ કરવામાં આવી, અને પ્યુનાસ એરીઝ સંયુક્ત સંઘનું (ફેડરલ ગવર્નમેન્ટનું) પુખ્ત સ્થાન બન્યું. ત્યારબાદ પારાગ્વે સાથે લડાઈ થઈ. આસમયે અત્રેન્ટિના, ઉગ્રવે અને પ્રાજિલ વચ્ચે મૈત્રીબંધાઈ અને ૧૮૭૦ માં પરાગ્વેના લોકોને પૂર્ણ પરાજય થયો. સાથે સાથે અત્રેન્ટિનામાં બંડ થયું. પરંતુ તેને દાખી દેવામાં આવ્યું. ૧૮૬૮ માં માયટરની પ્રેસિડન્ટ તરીકેની મુદત પૂરી થઈ, અને ડૉ. હામિગો ફ્રાન્સિનો પ્રેસિડન્ટ થયો. તેની કારકીર્દી દરમિયાન શિક્ષણ તેમજ દેશની આર્થિક સુપ્રતિમાં મુકળ વધારે થયો. પ્યુનાસ એરીઝની સમૃદ્ધિ અને લોક સંખ્યામાં વધારો થયો. અત્રેન્ટિના અને પ્રાજિલ વચ્ચેની લડાઈનો અંત માયટરના મધ્યસ્થપણને લીધે આવ્યો. ૧૮૭૦ માં એન્ટેરિ-ઓસમાં લોપેઝ બ્રેન્ડને બંડ જગાવ્યું, તેને પ્રેસિડન્ટ સંમિટીને સૈન્ય મોકલી દાખી રીધું. ૧૮૭૪ ની ચુંટણી સમયે અને પ્યુનાસ એરીઝના નવતીઓ (પોર્ટિનો) ધર્તર પ્રાંતના લોકો (પ્રોવિન્સિયલ્સ) વચ્ચે તટો થયો. પ્રોવિન્સિયલ્સના ઉમેદવાર ડૉ. નિકોલસ બુલેનેશ ચુંટણીમાં જનરલ માયટરના કરતાં આગળ આવ્યા, પણ લોકોને ચુંટણીમાં દગો હોવાનો સંશય પડ્યો. જનરલ માયટરે આ તકશરનો નિવેદો હથિઆરથી આલુવાનો નિર્ણય કર્યો. પરંતુ નવીન અધ્યક્ષના તાબા હેઠળના સરકારી સૈન્ય વડે, તેણે બંડખોરો ઉપર બે વખત વિજય મેળવ્યો, જેથી માયટરે, તેમજ તેના સાથી-દાર એન-ડોલો તેને શરણે આવવા લાગ્યા પ્રેસિડન્ટને માત્ર એવો હુતો કે જનરલ દોલો પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચુંટાઈ આવે એટલી સાફ જોટલો પ્રયત્ન થાય તેટલો કરવો અને પ્યુનાસ એરીઝના લોકો તેનો વિરોધ કરતા હતા. પોર્ટિનોએ પ્યુનાસ એરીઝના સશસ્ત્ર લોકોને લશ્કરી શિક્ષણ આપી તેમાં નિષ્ણત બંનાવીને સ્વયંસેવક દળ તૈયાર કરવાને માટે, તેમજ પ્રોવિન્સિયલ લોકોની મુસાદ નષ્ટ કરવાને અર્થે, સૈન્યની ભરતી સાડું ટિરેનશનલ નામની સંસ્થા સ્થાપન કરી. તેજ અરસામાં પ્રેસિડન્ટે તે સંસ્થાના નાયકને બોલાવી, આવા પ્રકારની શીલની અનાઈ કરી તેથી તે લોકોએ રસ્તામાં સરપ્રસો કાઢી અને અનેક સભાઓ ભરવા માંડી. પ્રેસિડન્ટ આથી ગભરાયો, અને સમ્રાધાન અર્થે તેણે કેટલાક વચન કાઢ્યાં, પરંતુ આખરે કંઈ જ શુભ પરિણામ ન આવતા ચુદ કરવાનું નહીં થયું.

૧૮૮૦ માં રાષ્ટ્રીય અને સરકારી પક્ષ, તેમજ બાર પ્રાંત એક પક્ષમાં મળ્યા અને સામા પક્ષમાં પ્યુનાસ એરીઝ શહેરનો પ્રાંત, અને કોરીન્ટીસ પ્રાંત મળ્યા. કેટલીક ખખખી થયા બાદ જનરલ રોકાના આધિપત્ય નીચે રાષ્ટ્રીય સૈન્યે, પોર્ટિનોસ લોકોનો પરાજય કર્યો અને તેમને શરણે આવવાની ફરજ પાડી. તેમના સર્વ નાપકોને સરકારી નોકરીમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યા, અને તેમની સત્તાનો વિનાશ કરવામાં આવ્યો. જનરલ રોકાને પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચુંટવામાં આવ્યો, અને તે સત્તા તેણે ૧૮૮૦ માં ધારણ કરી

રોકા પ્રેસિડન્ટ—તેની કારકીર્દી દરમિયાન જે કંઈ ખાસ મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો હોય તે તે પ્યુનાસ એરીઝ શહેર એ રાષ્ટ્રીય માલ મત્તા છે એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું તે છે. પ્યુનાસ એરીઝ પ્રાંતની રાજધાની લાપ્લાટા ખાતે લઈ જવામાં આવી. આને લીધે પોર્ટિનોસ લોકોની સત્તા ઘણીજ ઓછી થઈ ગઈ.

આ પ્રેસિડન્ટ દેશની સુપ્રતિ વધારવાના ઉપાય યોજ્યા, અને સર્વ પ્રાંતોના પ્યુનાસ એરીઝ સાથે વ્યાપાર રોજગાર શરૂ કરવા સાફ રહેવે શરૂ કરી. પરંતુ તેણે જે મોટી ભૂલો કરી. એક ૧૮૮૫ માં એવો કાયદો પસાર કર્યો કે નોટોનું શેકડ નાણું બે વર્ષ સુધી મળી શકશે નહિ, એ અને બીજી પોતાના બંનેવી કેદમનને આગળ ઉપર પ્રેસિડન્ટ તરીકે ઉભો કર્યો, એ હતી.

કેદમન પ્રેસિડન્ટ—કેદમન અધ્યક્ષ થતાની સાથે જુના કોટોબા લીગના સભાસદો પૈકીના ઘણા સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયા અને આ લોકોએ લાંચ ફશવત વિગેરેથી પોતાના ખીરસાં ભરવાનો પ્રયોગ આદરવા માંડ્યો. આ જુલમ ઘણાજ વધવા માંડ્યો. આ જુલમને પકાર દેવા સાડું 'યુનિયન સિન્ડિકા' નામની સંસ્થા પ્યુનાસ એરીઝના શહેરીઓએ સ્થાપી. ૧૮૮૦ માં 'યુનિયન સિન્ડિકા'એ હુથીયાર ધારણ કર્યાં. તેની મદદે કેટલીક પલટનો બેગઈ. એટલે કેદમેને રાજીનામું આપ્યું, અને કાલ્સ પેલિગિની પ્રેસિડન્ટ તરીકે આવ્યો.

પેલિગિની પ્રેસિડન્ટ—આના સમયમાં દેશની સાંપ્રતિક સ્થિતિ ઘણીજ ચોચનીય થઈ હતી, પણ પેલિગિનને આમા સુધારો કરતાં બીલકુલ આવડ્યું નહિ. ૧૮૯૨ માં તેમની મુદત

પૂરી થઈ. ડૉ. સાએન્ઝે પ્રેસિડંટ તરીકે ચૂંટાયો. એણે રાજ્ય અવસ્થા સુધારવા ઘણાજ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે કોંગ્રેસમાં તેનું મતાધિક્ય નહોતું. કોંગ્રેસમાં તેના વિરોધ એક સરખો થતો હતો. ૧૮૯૩ માં પ્યુનાંસ એરોઝના લોકોવટે ત્યાંના ગવર્નર વિરુદ્ધ બંદ ઠર્યું. પરંતુ વિરોધ લકાઈ ના થતાં તેના તાબડોલ બંદોષસ્ત કરવામાં આવ્યો. સેંટાફેમાં પણ બંદ નામ્યું, પણ તે જનરલ રોકાએ તે શમાવી દીધું. ૧૮૯૪ માં કોંગ્રેસમાં એટલો સખળ વિરોધ-પક્ષ ઉભો થયો કે બેન્ટ નામનું જાયું. તેથી ૧૮૯૫ માં પેનાએ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું, અને યુરિબક જે ઉપાધ્યક્ષ હતો તે અધ્યક્ષ બન્યો.

યુરિબક પ્રેસિડંટ—આ સમયે ચિલીની સરહદ વિશે બધાં બાલતો હતો અને ખન્ને દેશોને લશ્કરી તૈયારી કરવા માટે પુષ્કળ ખર્ચ થયું હતું. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં યુરિબકે દેશની સંપત્તિ સ્થિતિ સુધારવા માટે બહુ સારો પ્રયત્ન કર્યો. ૧૮૯૭ માં સ્થિતિમાં સારો સુધારો કર્યો, અને પારકા દેશ ઉપર પોતાની સત્તા તેણે પુનઃપ્રસાદી. રોકા પ્રેસિડંટ—૧૮૯૮ માં પુનઃ ચૂંટણી થઈ, અને ચિલી સાથે યુદ્ધ થવાનો સંભવ હોવાથી જનરલ રોકાને પ્રેસિડંટ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યો. પ્રેસિડંટ રોકાએ, ચિલીના પ્રેસિડંટ બેઝે મેગેલની સામુદાયની ઉપર મસલત કરીને, સરહદના પ્રશ્નને નિકાલ લવાઈ મારફત કરવાનું કરાવી યુદ્ધ માટેની તૈયારી બંધ રખાવી કેટલીક સરહદ વિષેના તંતાનું કામ પુનાઈટરેટસને આપવામાં આવ્યું અને કેટલું કામ ઇંગ્લાંડના બાદશાહને સોંપવામાં આવ્યું. પુનાઈટરેટસના પ્રતિનિધિએ ૧૮૯૯ માં આપેલો નિકાલ ઉભય પક્ષે માન્ય રાખ્યો. ૧૮૯૯ માં રોકાએ ન્યાય આપવાની પદ્ધતિમાં, ચૂંટણીના નિયમના અને કેળવણી પાતામાં સારા સુધારા સુગમ્યા, અને તે બધા કોંગ્રેસમાં એકદમ મંજૂર કરવામાં આવ્યા. ડાલરની કિંમત સરકારી ધારણને અનુસરી ૪૪ સેંટ સોનાના માપથી કાયમ કરવામાં આવી, અને તેથી કાગદી રોકાની વારંવાર બદલાતી કિંમતને લીધે વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ ધંધામાં થતા નુકસાનને અનુરોધ થયો. ૧૯૦૦ યાજિલના પ્રેસિડંટ આ દેશને સુલકાત આપી તે વખતે તેમનું ઘણાજ પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. ચિલી અને અળેન્ટના વચ્ચેનું વેર લગભગ શમી ગયું હતું. પંટાગોનિયાની સરહદ સંબંધી ૧૯૦૨ માં સાતમાં એકવડે બાદશાહિ આપેલો નિર્ણય ઉભય પક્ષોએ માન્ય રાખ્યો. રોકાના

દરદશી પછાને લીધે આવા અર્થીને પ્રસંગે, દેશમાં શાન્તિનું સાગ્રાન્ત્ય પ્રસર્યું અને અળેન્ટના તેમજ ચિલી વચ્ચેના બધાંના કાયમનો નિકાલ થયો. રોકાની મુદત ૧૯૦૪ માં પૂરી થઈ. તેના પછી ડૉ. મેન્ચુએલ કિવન્ટાના પ્રેસિડંટ થયો. આ મુદતે પુષ્કળ ઉદ્યોગી અને મોટા સુધારક હતા. આ મતુએ દેશના બેગાર રાજગારમાં વૃદ્ધિ કરવાને પુષ્કળ મહેનત કરી. ૧૯૦૬ માં તે મૃત્યુવશ થયો, અને તેના પછી ઉપાધ્યક્ષ ડૉ. આલ્ફોર્ડો પ્રેસિડંટ થયા.

૧૯૧૦ નાં એલ્ફોર્ડોમાં પ્રેસિડંટે ભેજે ફિગુરો આલ્ફોર્ડોની કારકીર્દી પૂરી થયા પછી રોક સાએન્ઝ પેના પ્રેસિડંટ થયો. તેના પિતા ૧૮૯૨-૯૫ પર્વત પ્રેસિડંટ હતા. વિક્ટોરિનોલકાપાએ વાઈસ પ્રેસિડંટ થયો. આ સમયના પ્રધાનમંડળમાં ઘણા ખરા સરચોએ પરનાપ્દોમાં વકીલ તરીકે કામ કરેલું હતું. ૧૯૧૪ માં રોક સાએન્ઝ પેના મરણ પામ્યો અને લીલા પ્લાઝા પ્રેસિડંટ થયો. આ સમયમાં યાદવાસ્થયની જગતમાં જગી. તે સમયે અળેન્ટનાના પ્રેસિડંટે તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરી. પરંતુ ઘણા લોકોનું તેમજ અધિકારીઓનું વલણ મિત્ર રાજ્યોની તરફ-લુમાં હતું. ૧૯૧૬ માં પ્રેસિડંટની ચૂંટણી થઈ, અને રોકલ પક્ષના હિપોલિટો ઇરિગોયેનની પ્રેસિડંટ તરીકે ચૂંટણી થઈ. આળેન્ટનાના ઇનિ-હાસમાં રોકલ પક્ષ અધિકારારૂઢ થવાનો આ પ્રથમ ઇખલો છે. આ પ્રેસિડંટે પ્રથમ ક્રોઈપણ તેખમકાર તેમજ અધિકારવાળી જગ્યાએ કામ કર્યું નહોતું. તેમ છતાં આ પક્ષને રાજ્ય કારોબાર પ્રમાપ્રિય થયો, અને ૧૯૧૯ ની ચૂંટણીમાં આ પક્ષ વધારે બળવાન થયો અને અધિકાર ઉપર કાયમ રહ્યો.

૧૯૧૭ માં પુનાઈટરેટસે જગતના મહાન યુદ્ધમાં જંપલાયું, તે સમયે અમેરિકાના જુલાનુહા દેશમાં બન્યા પ્રમાણે આળેન્ટનામાં પણ સિદ્ધ લિલ મતાનુવાદિઓ થયા, અને પક્ષો પડી ગયા. એક પક્ષનો મતભર્મન મરકાર વિરુદ્ધ બંદોષ કરવાનો થયો ન્યારે બીજા પક્ષનો મત તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરીને લાલ મેળવવાનો હતો. સમાજનો બહુજો સમૂહ મિત્ર રાજ્યો તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવતો હતો. પરંતુ અળેન્ટનાની પ્રવામાં ૨૬૦૦૦ જર્મન અને ૪૦૦૦૦ જર્મન વંશીય હતા. આ લોકોની સંધ-શક્તિથી કાયં કરવાની પદ્ધતિ એટલી બધી સારી હતી કે દેશમાં તેમનું વજન ઘણું જ પડતું. પુદ પ્રેસિડંટની સહાનુભૂતિ મજૂર પક્ષ તરફ હોવાથી આજ અરસામાં દેશમાં સંપ સારો થયો, અને તેથી જગતની યાદનીને બદલે લોકોનું લશ

સ્વદેશ તરફ અધિક લાભુ. ૧૯૧૭ ના સર્વેયરમાં ખુબોસા એરીઝના વર્તમાનપત્રોએ ખુબોસાએરીઝના જર્મન મિનિસ્ટર કાઉન્ટલેકઝબો 'પરતપ્રીય ખાતાને કહેલો તાર બહાર પાડ્યો તે તારમાં એવું હતું કે "અર્જેન્ટિનાના વહાલે સંખધી મારી સલાક એવી છે કે તેમને પાછા જવાની ફરજ પડે અને શકા પડે નહિ" એવી યુક્તિથી વહાલોને જળ સમાધિ કરવી દેવી જોઈએ." આ નીતિ અનુસાર જર્મનોએ અર્જેન્ટિનાના ચાર વહાલુ ડુબાવ્યા હતા. આ ખાતમી પ્રસિદ્ધ થયાથી લોકો ઘણાજ અકબાયા અને તેમણે એક મોટી જર્મન કલબને વિનાશ કર્યો, ત્રણ જર્મન પક્ષના વર્તમાનપત્રોની ઓફીસને ઉપર દરેક પાડ્યો, અને કેટલીક જર્મન હુક નો પાયમાલ કરી નાખી. અર્જેન્ટિનાના પરતપ્રીય મંત્રિએ કાઉન્ટ લેકઝબોને જણાવી રીધું કે તેની વધીવગીરી અર્જેન્ટિનાનાની મંજૂરને ના મંજૂર છે આ રીતે જર્મનો વિરુદ્ધ ચારે બાજુથી સળગાવ થવા મારી, તેમ છતાં અર્જેન્ટાઈનની સરકાર લગભગ લગભગ તટસ્થ રહી હતી. ૧૯૨૭ ના અર્જેન્ટિના સરકારી પબ્લિકેશનમાં કાન્ખાનાઓ સંખધી નીચેના આકાશ જોવામાં આવે છે કાન્ખાન યોની સંખધા ૬૧૦૦૦ કામ કરનારા ૬ લાખ હોમ પાવર ૧૦ લાખ કાચા માલની કિંમત ૨૮૮૦૦ લાખ ચેલો અને તૈયાર માલની કિંમત ૨૮૮૦૦ લાખ ચેલો એટલે દેશ કમાણી લગભગ દશ કરોડ પાઉંડ હતી.

અર્ચક્રમ:—અર્ચક્રમ યુરોપી તુર્કિસ્તાનના આઝોનિયા પ્રાંતમાં હોઈ, તેમાં ત્રણ ભાગ છે બધાજિલ્લા, અર્ચક્રમ અને અર્જિગન અર્મિનિયન ટેરીટોરિયો સંપાદ ઉચો ભાગ અર્જિજ આવેલો. હોવાથી, પહાડી મુલક ધણે છે યુક્રેનીની ખન્ને શાખાઓના મુખ આ રિવાજના પ્રદેશમાં છે આ પ્રદેશ ખેતી બધ હોઈ ધંતર ડોંગ હુગર ત્યા ધણેજ થોડા છે હોળક, ગધડ, મીઠુ અને ઈંત ખનિજ પાયો આ દેશમાં પ્રાપ્ત થાય છે કેટલીક ડાયમંડની ખાણો પણ આવે છે વસ્તીનો મોટો ભાગ આર્મિનિયન અને કુર્દ લોકોનો છે વિલાયતના ભાગનું કોનક્રા આશરે ૧૮૧૮૦ ચો માઈલ છે અને લોકોની સંખ્યા સારા છ લાખની છે.

શ હે ૨—અર્ચક્રમ શહેર એજ નામના વિલાયતના, પાતન પાટનગર છે તે સ્થળમાં લશ્કરી શાળા છે અને લગભગ દ્રષ્ટિથી ત્યાંના ડિલાઓ ઘણા મહત્વવાળા છે આ શહેરની પૂર્વ બાજુએ 'રેન્ડે

ગોયુન' (ઉત્તરીયકી) નામની ભેખડ છે અને દક્ષિણ બાજુએ પત્તાન હુદેન પર્વતોની માગા છે ત્યાંના અનેક ઝરણોઓવડેજ શહેરમાં પાણી પુર પાડવામાં આવે છે. આ શહેરની આજુ બાજુ એક મારીની દિવાલ છે પાચેની ટેકરી ઉપર એક ગઠ છે એકંદરે મહેન્ની કીલેબંદી મન્યૂત છે હાલમાં ભિંત અને અંતર્દુર્ગના નામ નિશાન પણ નથી કોટની અંદરના શહેરનો ભાગ અસ્વસ્થ હોવાથી, રક્તા સાકડા અને કંગાડ હાલતમાં છે શહેરના લોકોની સંખ્યા આશરે ૮૦,૦૦૦ ની છે. કુર્દિસ્તાનનો બ્રિટિશ એલથી બહુ હોવા ઉપરાંત એક અમેરિકન મિશનરી શાખા છે. આ સંસ્કર ઉચામાં ઉપર હોવાથી ત્યાં દાંડ પુષ્કળ પડે છે આ સ્થળમાં ઘણીજ મુદ્દ મંચડો તેમજ માર્વજનિક રનામગુંદા છે નેવજુકોએ બારમાં શતકમાં બાલેવી "મરેસા" ની ઈમાનત ઘણી મનોદમ કે તેનો દરવાજો નવગીદા છે, અને તેને મે મિન ન કે, તેને "નિરે મિનાગ" કહે છે પૂર્વે આ સ્થળમાં કેટલાં ઘણેજ ચાપાર આવતો હતો આહુની પિત્તાની કારિગીરી નુ કામ ઘણુજ વખ ત્યાજ્ય અહિંના આમલને કમાવાનું કામ થાય છે અને તુર્કિસ્તાન અને ઈન બને છે આ પ્રાન્તમાં ધડ, જવ, દામ અને શાક ભાજુ ઉત્પન્ન થાય છે. મુદ્દ ઈંતની ગતિયા બહુ મળે છે.

અર્ચક્રમ ઘણુજ પુણુ નગર છે સેક્ટુ કે ૧૨૦૧ ની આવના તે સરકાર અને ૧૫૧૭ ની આવના તુર્ક લોકોની મત્તા તળે તે આવ્યુ. રુમિયન સેનાપતિ પાંકેવિચે ૧૮૨૬ મા તેને છતી લીધુ. આ રીવાજનેપલન કરાવન મુ થતા મુધી તે નિશિયત હોડોના તાબામાં હુ હતુ ૧૮૭૮ ની આવના ફરીથી રિશિયો તે છતી લીધુ પડું બર્લિનની મુલેક થયા પછી તે તુર્કોના તાબામાં આવ્યુ. શહેરનો મોટા ભાગ ૧૮૫૬ મા થયેલા લાક પછી નાશ પાડ્યો તેવીજ રીતે ૧૮૦૧ ની સાલનો લક પછી વધારે નુકાન થયુ એની વસ્તી ૧૬૨૭માં ૨૭૦,૪૨૫ હતી.

અર્જિગન—અર્જિગન ઉર્ફે એરઝિગન એ એશિયાઈ તુર્કિસ્તાનમાં હોઈ અર્ચક્રમના યુરોપીય ન્યાનની માર્ગ મુખ્ય એશિયાઈ સ્થાનક છે લશ્કરી દૃષ્ટિએ તેનું મહત્વ ઘણુજ છે. એ શહેર સમુદ્રની સપાટીથી ૩૬૦૦ ફૂટ ઉંચાણમાં આવેલું છે શહેરની આસપાસ ફળીની વારીઓ તેમજ પુ પોદાન સારા પ્રમાણમાં છે. નંનરના એક છેડથી બીજા છેડા મુધી પહોંચવાનો એક મોટો

રાજમાર્ગ છે. ઇતર માર્ગો શંકક તેમજ અસ્વચ્છ છે. સરકારી મકાનો તેમજ હાથ ધરત પાશાની મશીન નરક જવાનો રસ્તો ઠીક છે અને ખાસ જોવા લાયક જગ્યા માત્ર આ ઈમારત છે. સિપાઈઓને રહેવાની મુખ્ય ઘાટ, લશ્કરી હોસ્પિટલ અને કાપડ બાર, એ આ સ્થળમાં છે. લશ્કરના સિપાઈઓને રહેવાની જૂની ઘાટી અને જોડા તૈયાર કરવાનું કારખાનું આ સ્થળે છે. આ સ્થળની વસ્તી ૧૫૦૦૦ માણસની છે તે પૈકી અર્ધ ભાગની આર્મેનિયન પ્રજા છે. આ સ્થળનો મુખ્ય ધર્મો રોમન અને કપાસનો છે અને તે ઉપરાંત તાબાનાં વાસણ પથ્થર અહિં જાણે છે. ઉડાણમાં આ સ્થળની હવા ઉજ્જવ રહે છે. અને શિયાળો સાધારણ છે. ધઉ, ફળ, ફ્રાક્ષ અને કપાસનો પાક થાય છે. વાંના લોકો દોર અને ઘેરાં પાળે છે પ્રદેશની આબુખાનુનાં સ્થળોમાંથી લોખંડ મળી આવે છે. કેટલેક સ્થળે ગરમ પાણીના બરા છે રોમના સુલતાને ૧૨૪૪ ની સાલમાં મોગલ લોકોનો અહિંના ક્ષેત્ર ઉપર પરાજય કરેલો સેન્ટ્રોગરીનો પ્રસિદ્ધ મક આ શહેરથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલો હતો.

પૂર્વે જે શહેરમાં આર્મેનિયન હેવજ હતું તેજ હેકાણે હાલનું શહેર સ્થપાયું છે. આર્મેનિયન પ્રાચીન આર્મેનિયાની એક દેવી હતી. પશુની આનાહિત હેવના તેજ હોવી જોઈએ એમ સંભળાય છે. સેન્ટ્રોગરીના કાળમાં ઈ. સ. ચોથા સદીમાં આ શહેર એક મહત્વનું સ્થાન હતું. રોમનસનો ૧૦૭૧ માં પરાજય થયા પછી આ શહેર બાઈઝેન્ટાઈન લોકોના હાથમાંથી સેલ જુકોના તાબામાં આવ્યું અને ૧૨૪૪ ની સાલમાં મોગલ લોકોએ તે છતી લીધું. મોગલ લોકો પછી તાતાર પાસે અને ત્યાર બાદ તુર્કોએ લોકોએ આ શહેર લીધું અને આખરે ખીજા મહમદ શાહે ૧૪૭૪ ની સાલમાં ઉસ્માનઅલી સામ્રાજ્યમાં તેને જોડી લીધું. ધર્મીકપને પર્ગિયમે ૧૭૮૪ માં આ શહેરને ધણીખરે વિનાશ થયો.

અહિં યા:—લેટિઅમમાં રેલ્વે લોકોનું આ નગર દક્ષિણ ડિનારાની નૈઋત્યે ૩ માઈલ, અને પ્લાયા આર્ડિઆટનની બાજુએથી રોમની દક્ષિણે ૨૩ માઈલ છે. ચારેસિઅસ અને જર્સીના છોકરાએ અથવા પરસિઅસની માતા દેનીએ આ શહેર વસાવ્યું હોતું જોઈએ એવી લોકવાયકા આવે છે. આ હરુસની રાજધાનીનું શહેર ટારકિવનસ મુષરબસે છતેલું હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૮ ની સાલમાં કાર્થેજમાં થયેલી સુલક પ્રમાણે રોમન તાબામાં ગયા પછી તરુનજે

લેટિન સંઘને મળી ગયું. અહિં આવેલા વીનસના મંદીરના સેમનાઇટ લોકોએ વિનાશ કર્યો. ૧૮૬ ની સાલમાં આ સ્થળ જેલખાતાનું મુખ્ય સ્થાન થયું પ્લાયા આર્ડિઆટીના નામની સડક અહીંથી ઉડ રોમ પર્વત તથા છે. આ શહેર ડુંગરની સપાટી ઉપર જે ખીણની વચમાં આવેલું છે. તેની આબુખાનુ ૬૦ ફુટની ઉંચાઈની દીવાલ છે.

અર્થશાસ્ત્ર:—અર્થશાસ્ત્ર શબ્દ ઘણા પ્રાચીન છે. એ વિષય ઉપર સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો લખાયા છે. તે સર્વ ગ્રંથોમાં આશ્વક્યનો ગ્રંથ (કૌટિલ્યનીતિ) મુખ્યસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથ હાલ મોજ હાથ આવ્યો છે, અને તેના પદ્ધતિસર અભ્યાસ ઠીક થયો છે, છતાં હજી તે ગ્રંથના વિષયનો ઉડો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. રાજ્યોના બળાબળ બળવા માટે અર્થશાસ્ત્રનો ઉપયોગ એટલો ગંધા હતો, અને તે અભ્યાસનું એટલું ગણું મહત્વ માનવામાં આવતું, કે ધર્મશાસ્ત્રથી ખીજે નંજરે આ પુરુષાર્થ છે એવી પ્રાચીન પંડિતોની માન્યતા હતી.

અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રનું સ્થૂલ સ્વરૂપ હાલમાં અર્થશાસ્ત્ર શબ્દનો ઉપયોગ યુરોપીયનો "પોલીટિકલ ઈકોનોમી" વાને "ઈકોનોમિક્સ" શબ્દથી જે અર્થ સમજે છે, અને તે શબ્દથી જે જ્ઞાનકેત દર્શાવવામાં આવે છે, તે અર્થ દર્શાવવા માટે કરે છે. પ્રાચીન લોકોએ જે માહિતી અને જે સિદ્ધાંત એકત્ર કર્યા છે તેજ વસ્તુઓ તેમની વિવેચન પદ્ધતિથી નહિ દર્શાવતાં સ્વતંત્રપણે આ લેખમાં વ્યક્ત કરી છે. તેમાં સંજ્ઞા લક્ષણ જાણનાં ઘણાખરે ત્યાગ કર્યો છે. શબ્દોની વ્યાખ્યા ગ્રંથકારની માત્ર પ્રમાણે હોય છે. અને એ વ્યાખ્યાઓ ખીજા ગ્રંથકારને કબુલ ના હોવાથી તેઓ વચ્ચે વાગસુદ થાય છે, અને તેને પરિણામે તાર્કિક વાદનું સાહિત્ય વૃદ્ધિ પામે છે. તે કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાવીને શાસ્ત્રના સંવર્ધનની જે પદ્ધતિ હોય છે તેનું વિવેચન અન્ય સ્થળે કરેલું જ છે (જુઓ વિજ્ઞાન ઇતિહાસ પ્ર. ૧). અર્થશાસ્ત્ર એ વ્યવહારિક વિષય હોવાથી, એ વિષય ઉપર જે વાઠમય જન્ય પામે છે તે વાલુ આર્થિક પ્રશ્નોને લીધે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી થાય છે તેમ છતાં તે સમયના મનુષ્ય હીતના પ્રશ્નોને પ્રાધાન્ય મળે છે એવું કંઈ નથી. પરંતુ લેખક જે વર્ગને હોય છે એ વર્ગની જન્ય સમસ્યાને પ્રાધાન્ય મળે છે અને એ વિષે પુસ્તકો લખાય છે. આ પ્રકારની પદ્ધતિથી હોવાથી અર્થશાસ્ત્રના સાહિત્યના ઇતિ-

હાસ સાથે, તે ઇતિહાસના સ્વપીકરણ માટે તે સમયની આર્થિક પરિસ્થિતિનું પણ સાથે સાથે વિવેચન કરવું પડે છે આર્થિક પરિસ્થિતિ કેવળ નાહિત્ય સ્વરૂપ જ નિશ્ચિત કરે છે એમ નથી, પરંતુ તે સાહિત્યમાં બંધન થતા મતમતાતરોનું પણ એ કારણ બને છે આર્થિક પરિસ્થિતિ એ વિચારોનું કારણ નથી પરંતુ બનતા સાહિત્યમાં જે વિચારો દેખાય છે તેમાં કેટલેક અંશે સાતત્ય અને પરાપરા દૃષ્ટિએ પડે છે અર્થશાસ્ત્ર વિષયક સાહિત્યના ઇતિહાસ કારે આ સાતત્યનો સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરે ન જોઈ એ વાર મથના વિષયોનું સ્વરૂપ ચોક્કસ ઠગવવાનું મુખ્ય કારણ શામન-સંસ્થા હોય છે અર્થશાસ્ત્ર સંબંધે એમ કહી શકાય કે જ્યાં સુધી રાજ્યકર્તા પ્રજાને વ્યાપાર વધારવામાં દેશમાં નવા નવા ઉદ્યોગો સ્થાપન કરવામાં દેશની ઉત્પાદન શક્તિ વૃદ્ધિ પામત કરવામાં આ બંધી યામોનો પોતાના કરની આવક વધારવામાં જરૂર પડે એમ અમથ તે અનુભાર પોતાની રાજ્યનીતિ રચવા પ્રયાસ ન કરે ત્યાં સુધી અર્થશાસ્ત્રના અર્થશાસ્ત્રના આરભ પણ થયો ગયો નહિ આલુક્યના અર્થશાસ્ત્ર અને જર્મન લોકોના કાગેરાય શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ લગભગ એક છે હિન્દુ સ્થાનમાં રાજ્યકર્તાઓ અનેક ધર્મા કરતા, ખાણતુ તેમજ ખેતરનું કામ અને શત્રુનો ધર્મા પણ કરતા આ રાજ્યપદ્ધતિ મહાનબલ યદ્રુસના કાળમાં જેવી હતી, તેવીજ આજે પણ છે સુમયમાની, મનની અને ઇશ્વર અમરમાં થોડા ધણો તકાવત હશે પરંતુ તત્ત્વન ઝાઝો તકાવત નથી હિન્દુસ્થાનના રાજ્યકર્તાને પોતાને ધર્મા કરવાની આવશ્યકતા જ્યાં સુધી જણાયે ત્યાં સુધી તેનું વક્ષ દેશની ઉન્નતિ તરફ પૂરેપૂરું વર્ગી શક્ય જ નહિ તેનું કારણ એ છે કે આ મરકાર પોતાના આવકની બાબતમાં માન કર વેશ ઉપર અવલ બન રાખતા નથી લોકોની પ્રગતિ થાય અને તેનું નફામાંથી પોતાને કંઈ મળે એ કંઈપણને બદલે જમીનદારી કરવામાં આ મરકાર મશગુલ છે તેથી સરકારની છાયા તમે ઉદરરુ સાહિત્ય કાગેરાય પદ્ધતિનું છે, અને નાનું અર્થ શાસ્ત્ર નથી અર્થ અર્થશાસ્ત્ર વાર મથ ન વધવાનું કારણ અર્થની મરકાર હજી પણ લોકમતને વિશે જવાબદાર નથી એ છે, અને ૧૮૧૮ પહેલાં લોકમતની કિમત શાસનપદ્ધતિની દૃષ્ટિએ જરાપણ નહોતી કમ જગદે સરકારી અમલદાર ઉપર જોડા બાર કરવા માટે કિંવા હાથે ઉપર જોડા દેવા માટે ઉત્તેજન દેવા માટે આ દંડનો લેખક વર્ગ પ્રદત્ત થાય ત્યારે જ ને જવાબદાર સંકારને એ તરફ ધ્યાન

આપવાની જરૂર પડતી આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં દેશમાં અર્થશાસ્ત્રના સાહિત્યની વૃદ્ધિ કયાથી થાય! ઇતિહાસ કિંવા સુમેધના અર્થશાસ્ત્રીય પુસ્તકોનું વેદાત શાસનની જેમ અધ્યયન કરવું એવીજ પારિસ્થિતિ આજ સુધી હતી આ દેશના કેટલાક લોકોમાં આ અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ કેટલેક અંશે હાલમાં જોવામાં આવે છે

કામેરાય શાસ્ત્ર અને પોલિટિકલ ઇકોનોમી મા ફરક માત્ર એટલોજ છે, કે જ્યારે, કામેરાય શાસ્ત્રને ધ્યેય, શાસન સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા તરફ છે ત્યારે પોલિટિકલ ઇકોનોમીને હેતુ શાસન સંસ્થાને શ્રીમત કરવાનો ના હોઈ રાષ્ટ્ર અર્થવા સંસ્થાનને શ્રીમત કરવાનો છે જેમ રાતની દોનત રૂપીયા આના અને પૈમા અહેજ ગણી શકાય તેમ મર્વ રાષ્ટ્રની સપત્તિનો અદાજ કાઢવો સંભવ નથી અને જે રાષ્ટ્રમાં કંચુ રાષ્ટ્ર અધિક સપત્તિવાળું છે તે જણવાનું, જે રાજ્યોમાં કચો, રાજ અધિક શ્રીમત છે તેના કરતા વધારે કઠીન છે આલુક્યદિ પુરોના અર્થશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચે એટલોજ માત્ર ફરક છે, કે આલુક્યનું અર્થશાસ્ત્ર કામેરાય અર્થશાસ્ત્ર છે જ્યારે અર્થશાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર પોલિટિકલ ઇકોનોમી છે આલુક્યના કાગેરાય ને અર્થશાસ્ત્રની પ્રગતિ જણાઈ આવે છે તેનો પ્રકર્ષ ત્યાર પછીના કાગેરાય થયો હોય એમ જણાતું નથી સુનવમાન લોકોના આકર્ષણ પુર્વેના નિકટ કાગેરાય, હિન્દુ રાજ્યોમાં રાજ્યોનું શાસન ગાનન કેટલું વ્યાપક હતું તે સમજાતું નથી દહીના ફશકુમાર ચરિત્રમાં ઉત્તેજ જણાય છે પરંતુ રાજ્યોને અનુ રૂપ એવા શાસનનો વિકાસ થયો હોય એમ જણાતું નથી એ તે વિશન થયેના દોષ તો દેશવર્જન વિષયક, અને ઇતિહાસ વિષયક અનેક પુસ્તકોના જન્મ ન બનત મનિષ્ઠિ નરેન્દ્રોએ રાજગી નાણા નો અવાર કચો અને ખાનગી નાણાના પ્રચારને બંધને સરકારી નાણાનું અવર થયું એવું જ માત્ર પરદેશી હસ્તાઓનું પતિલામ આ મુ એમ કહી શકાય રાજ્યકર્તાઓએ ખાનગી ધર્મા કરો નહિ જે પ્રમાણે ઉપદેશ કે જુગની નામ તર ગિલીમાં વાવવામાં આવે છે અને ખેતી કરના તત ઉપર તેજી સખત લીકા કે વી છે અને નામારુ જીવનક્રમમાં મુખ્યના મર્દન જેવી માત્ર નીતિ નહોતી તેમજ માનવ દેશની ગિરકાદની જેવી પદ્ધતિ પણ નહોતી પણ બલિસેદ તો અવશ્ય હતોજ, અને રમાજમાં પ્રયેક મનુષ્યે ગુણમાંનું ગાંધી પોતાનું સ્થાન મામ

આવેલું છે, તેનું એકીકરણ કરવામાં આવે તો સમુ-
ચ્ચયમાં બહુ બહોળો થાય એમ નથી, અને એક
સમૂહમાં એકત્રિત કરેલાં તત્ત્વો અભ્યાસકર્તાને કાંઈ
ઉપયોગમાં આવે એમ નથી જે પ્રમાણે કાંઈ કાપણ
પરિતે કાપણ સમજીને અભિપ્રાય આપતાં પહેલાં,
વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં સંબંધ સમજી લેવાં પડે,
તેજ પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રના પાશ્વર્ય લોકોના નિયમ
કેસ લે. એટલે વિશિષ્ટ પ્રસંગાનુરૂપ બનાવેલો
નિયમજ્ઞ માની લેવાં પડે એમ છે. કિયાનો અન્યો-
ન્યાશયનો સિદ્ધાંત જે પ્રથમ બહાર આવ્યો, તે
કેવળ પ્રતિદર્શકજી હોવા જોઈએ. દાખલા
તરીકે, માગણી ચોટા પ્રમાણમાં હોય અને માલ
ઓછો હોય તો તે ચીજના ભાવ ઉંચા ચડે છે એટલું
સમજાય એટલે જો પ્રવૃત્તિની સહેજ આપણને
ગમ પડી કહેવાય. પરંતુ આપણે આ વિષયનું જ્ઞાન
વધારે સૂક્ષ્મ હોવું જોઈએ. માલ આવ્યા પૂર્વે સોદો
થાય તો પરિણામ બે પ્રકારનું હોવાના સંભવ છે.
(૧) ભાવ તાલમાં વધારો અને (૨) માગણીમાં
ઘટાડો થાય. માલ ઓછો થાય ત્યારે પ્રથમ કિંમત
માં વધારો થાય. પરંતુ ત્યાર પછી માગણી વધારે
નિયમિત થાય, એટલે વસ્તુની કિંમત સેંકડે ઊંચી
પડી ન વધતી જોઈએ વધારેથી શક્ય છે. વસ્તુતઃ
કિંમતમાં કેટલી વધતી થાય છે તેનો નિર્ણય બજારમાંથી
માલ્યા આંકડા મેળવી કરવો પડે, અને આવા
પ્રકારનો અભ્યાસ વસ્તુસ્થિતિના આંકડા લખીને
કરવા માંડીએ તો આપણું જ્ઞાન પ્રવૃત્તિ વિષયક
ના રહેતાં તે પ્રવૃત્તિનું પરિણામ સમજાય તો આ
વિષયનું જ્ઞાન, કેવળ પ્રવૃત્તિ કરવા પુરતું નહિ પરંતુ
પરિણામક અભ્યાસને મટે ખાસ આવશ્યક છે.
જ્ઞાનને પરિણામક કદવા સાડે આંકડા શાસ્ત્રનો
ઉપયોગ પાશ્વર્ય લોકોએ કર્યો છે. (જુઓ 'આંકડા
શાસ્ત્ર') સર્વ ઉદ્યોગોમાં ઉપયોગી થનારી જે
વસ્તુઓ સમાજમાં નજરે પડે છે, તે વસ્તુઓ કાંઈ,
જો બાબત ઉપર વિચાર કરી મુંડી, મજુર, ચોર-
કનો પરિધમ ઇત્યાદિ મુખ્ય વસ્તુઓ શોધી કાઢ-
વામાં આવેલી છે. તેનું સ્વરૂપ કલું છે? તેમજ
ઉભય સંબંધ કિયા પ્રકારના છે? વસ્તુની કિંમત
છે? આ વિષય ઉપર તે આંકડા શાસ્ત્રમાં તાત્વિક
ચર્ચાના રૂપમાં એક ચર્ચ તૈયાર થયો છે, તેમજ આ
પ્રકારના પૃથક્કરણમાં તેમજ બીજાઓમાં પરસ્પર
સંબંધ-ચોળામાં મળેલ કિયા વિચારવેદ લખાઈ
આ વેલે. આ પ્રકારના વિવેચનને ઇકોનોમીક થીયરી
નું આપવામાં આવ્યું છે. અર્થશાસ્ત્રમાં જે વિષય

લિખ્ત મત યાને વિચાર સંપ્રદાય બહુ છે, તે
વિચાર લેવાના મૂળમાં લેવું એક સ્વરૂપ વિજ્ઞાન
રચના વિષયક હોય છે અથવા ઇલેવર્ગ-મૂલક લેદ
હોય છે. ઇલેવર્ગના હિતસંગ ધનો મતલેદ જોમ જેમ
વિચારકના મગજમાંથી ભુસાઈ જાય છે તેમ તેમ કેવળ
શાસ્ત્રરચના વિષયક અને વિજ્ઞાન વિષય માટે તેનો
મતલેદ રહે છે. પરંતુ જો મતલેદનું કારણ જો
પોતાના ઇલેવર્ગ વિષયક ભાવના હોય તો તેમાંથી
વર્ગવિષયક વિચાર-સંપ્રદાય ઉભવે છે.

“સમાજસત્તાવાદ (વ. વ્યક્તિસત્તાવાદ.” સમા-
જમાં જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે દ્રવ્યોત્પાદનનો
ઓછો ભાગ કોનો અને તે કોને આપવો જોઈએ?
આ પ્રથમ પ્રશ્ન. તે દ્રવ્ય મનુષ્યને આપવું કે માતિ-
કોને આપવું? આ સ્વરૂપની વાટાઘાટ ઉત્પન્ન થાય
છે અને તેનું પરિણત સ્વરૂપ સમાજે માલ ઉત્પન્ન
કરવો, અને પરિશ્રમનો બદલો સમાજના દરેકે
લેવો, એ પ્રકારની વિચારમાલા શરૂ થાય છે. આ
વિચારમાલા કેવળ વિજ્ઞાન વિષયક નથી. તેમાં રહેલો
મતલેદ, સમજ અથવા ગેરમતજ્ઞ લીધે નથી ઉદ્ભ-
વેલો, પરંતુ તે વર્ગ ઇલેવર્ગલોભના ઉપર અર્થાત
આપત વર્ગના હિતનેમટે રચાયેલો છે. વાદવિવાદમાં
વિશેષ લાગણીયુક્ત વિવેચન દૃષ્ટિએ પડે છે. તે
વાર્જમય પોતાના વર્ગનું હિત સાધ્ય કરીને લેવા
અર્થ નિર્માણ કરેલું છે.

સંપ્રદાય અર્થશાસ્ત્ર અને જગતવિષયક
અર્થશાસ્ત્ર એવા બેદ પડ્યું થવા માંડ્યા છે.
પહેલી જાતનું અર્થશાસ્ત્ર એવો મત ધરાવે છે કે
દરેક સમયે અર્થશાસ્ત્ર જુદા પ્રકારનું હોય છે,
અને જગતનું અર્થશાસ્ત્ર એ જુદા પ્રકારનું હોય
છે. કેટલાક અધ્યક્ષો એવું કહે છે કે અર્થશાસ્ત્ર
એટલે સમસ્ત જગતને એક મરખો લાગુ પડનાર
નિયમ છે, તેમાં દેશ દેશનો ભિન્ન સંબંધ જેવું
કંઈજ નથી. અમુક સમયે શું કરવું જોઈએ એ
પ્રકારની વિચારમાલા જે સંધમાં હોય તે
અર્થશાસ્ત્ર ના કહી શકાય. શામ એટલે સાંવત્રિક
મિદાન. જે સમયે વાદવિવાદ શરૂ થાય છે, તે
સમયે મુકાતા આરોપો તેમજ બંને વચ્ચેના વાર-
સુદમાંથી દરેક પક્ષનું મન સમજાય છે. ‘શાસ્ત્ર’
ઉપનામ કયા પ્રકારની વિચારમાલાની જોરે ચોળવું
એ સંબંધમાં અનિશ્ચયપણું એક કારણ હતું!
અને પોતાને જ્ઞાનના કામ માટે આદર્શ મહત્વવાળું
ઉપનામ ગોઠવી દેવાની વૃત્તિ અભ્યાસકોમાં હતી
જો બીજું કારણ હતું. ‘શાસ્ત્ર’ કારણ એ હતું કે
“આપણું જગત એક સમાજ છે” અને “અર્થ-
શાસ્ત્ર જગતિક છે” એવા પ્રકારના વર્ણન

મતનું પ્રતિપાદન અતિશય ઘણવાન અને આગળ પડેલા સમજાવેલા લાલકારક છે; અને તે સમાજનાં લોકો વિવેચનાર્થી તત્ત્વજ્ઞાનની ત્રાટકે તો હિંગો ધર્મમાં પછાત રહેલા દેશો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો એવો અર્થ કરે, કે પારકે પૈસે લઠું ખનેલા ચોર ઉઠાવગીર લોકો જગત-ગાંધુત્વનો ફાલ કરતા અગ્રા છે; અને ઊભા દેશો પાસે પોતાનું આત્મહિત સાધવવા અર્થ અને તેમના પ્રયત્ન ને યગગડવા માટે આ યદ્દમાગો જગતના તત્ત્વજ્ઞાનનાં ખાલી ઘણાં કુંદ છે. આ તરફને આત્મહિત પ્રસયજ્ઞાતાનો જ્યારે સંશય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિશિષ્ટ વિચાર પદ્ધતિને શાસ્ત્રનું નામ આપી મનાવવાનું કામ આદર્શભવિત જણાય છે. અર્થશાસ્ત્રનાં ઇતિહાસમાં જગતવિષયક અર્થશાસ્ત્રનો યોધ પાઠ આપનાર ઇંગ્લેન્ડ અર્થશાસ્ત્રીઓ અને તેમનાં પુરસ્કોનો અભ્યાસ કરીને તૈયાર થયેલા શિક્ષકો અને લેખકોનીથી ઉપર અમેરિકા અને જર્મનીમાં શાસ્ત્રજ્ઞાની ઓઘી સ્વાર્થી પછાતો આશ્લેષ મૂકવામાં આપ્યો છે. તેજ પ્રકારના આશ્લેષોને ધ્વનિ કિંદસ્તાનમાં ગયા દશ વર્ષથી મૂકવામાં આવે છે. હાલમાં અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અનેક રીતે અને અનેક ક્ષેત્રોમાં થાય છે, તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ રપટ કરવાની ખાસ જરૂર છે. અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનું સાહિત્ય હાલનો એકંદર જનસમાજ, તેની સાંપ્રતિક દિશતિ, તેઓ વચ્ચેના સહકાર, તેમનાં દુષ્ટિએ પડતો શ્રમ વિભાગ, મનુષ્ય માનના શ્રમથી સંશય પામેલો દ્રવ્યસમૃદ્ધિ માં છતાં વિષયોનું જ્ઞાન ખુશી ઉપર બેઠા બેઠાં અંધ લખનારા શાસ્ત્રીઓ કદાપી ખાસ કરી શકવાના નથી. આ પ્રકારનું સાહિત્ય વધારવાનો બોલે સરકાર અથવા મોટી મોટી સંસ્થાઓને શિર છે. અર્થશાસ્ત્રની પૂર્વે જે અંધ ચેતનાયેલા તે સમયે આ તરફના સાહિત્યની અસ્પષ્ટતા હશે, પરંતુ આધુનિક સમયમાં આ પ્રકારનું વાસ્તવ્ય જાણ વૃદ્ધિ પામ્યું છે. અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કેવળ આ પ્રકારના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરીને પોતાનો મત બંધે કરી શકે છે.

આજી જગત આર્થિક દૃષ્ટિએ એક સમાજ છે, એવું માની લઈને તેના અધ્યાયન પદ્ધતિસર કરવા તરફ જેટલું લક્ષ્ય દોરાવું એટલું તેટલું દોરાવું જણાવું નથી, તેમજ તે વિષય ઉપર સુંદર અંધ યોતના નથી. આનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે આખા જગતને વિશ્વાસ પડે એવી નવાનું અસ્તિત્વ નથી થયું, અને તેથી જગતનું આર્થિક પોરનું ઘડી શકાતું નથી. આ સ્થિતિ હોવા છતાં જગત

તિક અર્થ શાસ્ત્રને સ્થાન છે. જેવી રીતે એકાદ પૃથ્વીના ભાગમાં બધી સ્થિર શાસન સત્તા નથી હોતી ત્યાં બુદ્ધી બુદ્ધી અસ્થિતિ વચ્ચે આર્થિક સહકાર દૃષ્ટિએ પડે છે, અને પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતા પોતાનું કામ કરાવે છે, અને તે: યોગ્યથી, સ્વધર્મના અથવા અંતર્ગત અન્યોન્યશયના નિયમો, આપો આપ ધણ છે તેમ. બુદ્ધિ રાષ્ટ્રો પોતાના ધર્મ રાષ્ટ્રો સાથેના વ્યવહારના નિયમો પોતે ઘડી દાડે છે. તે રાષ્ટ્રીય નીતિ નિયમોનો તેમજ ધોરણોનો સમુચ્ચય કરીને જગતિક વ્યવહારનો નિયમ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. બુદ્ધિ બુદ્ધિ દેશ એ માત્ર જગતના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો હોઈ તેમાંથી અન્યોન્ય આશયના નિયમો ઉત્પન્ન થાય છે. જગતમાં સ્પર્ધા, અને સહકાર, તેનું સંગઠનું કરવાનું કાર્ય, એટલે વિવેચના અર્થશાસ્ત્રનું ઉત્પાદન. જગતિક અર્થશાસ્ત્ર, જ્યારે વાસ્તવિક વિચારનો ત્યાગ કરીને કલ્પ્ય ક્ષેત્ર તરફ પ્રેરાય છે, ત્યારે, પોતાના દેશની માફક ઊભા દેશની સુધારણા રી રીતે કરી શકાય તેમ છે તે તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોરે છે. પ્રત્યેક દેશમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ ભારે કાર્ય કરવાનું હોય છે. સરકાર કેવળ ન્યાય અને સંરક્ષણ કરીને ન બેસી રહેતાં કે જવળીનું કાર્ય કરે છે. જે સુધારણી દેશની સમૃદ્ધિ વધવાના સંભવ છે, પરંતુ મુશ્કેલી રાહનારને વાત્કાલિક કાંઈ શક્યદો મળવાનો સંભવ નથી, તેવા કાર્યમાં પણ સરકાર ભાગ લે છે. ની કંઈ નહિર કામ કરીને પાણી પુરે પાડવાનો, અને તે માફતે ચેતની તેના ઉપયોગ કરવામાં અને તેને પરિણામે ફર નાખી મહેસુલ વધારવાનો અને ખરચેલા પૈસા વસુલ કરવાનો અપતર. અને તેના જેવા ધીમ અપતર અખુટ દ્રવ્ય ખરચીને સરકાર અજમાવે છે જે સુધારના પરિણામે થતી પ્રાપ્તિ અમુક લાભા સમય પેંડી થવાનો સંભવ હોય, તેવા સુધારા અન્ય દેશમાં કરવા માટે અમુક બીજા દેશ પોતાની મુશ્કેલી રોકે એ વાત સંભવે જરી? જે કાર્યથી. મને લાલ નહિ તે કાર્ય માટે હું મારા પૈસા શુ કરો જયુ? ” એવો વ્યક્તિગત સંવાદ રાષ્ટ્ર પણ કરે અને તેની પણ એવી વૃત્તિ હોવાનીજ. “પારકા દેશની કેળવણીને અર્થ” કેટલાક સંદા ધર્મોજ ખર્ચ કરે છે, તે જાળનામાં એટલુંજ કહેવું જાય થયે કે પારકા દેશના ગ્રામ્ય અર્થની પ્રવૃત્તિ આધારનું પ્રકારની ના હોઈ સાધારણ શિક્ષણ માટે જેટલી કરકમરની ખર્ચ કરવામાં આવે છે, તેટલી કરકમર શિસ્તીધર્મ દેલા

જવાનાં કામમાં કરવામાં આવતી નથી. તે ધર્મ દેલા-
જવાના પહાના હેઠળ અખૂટ દ્રવ્યનો વ્યય કરવામાં
આવે છે.

જુદા જુદા દેશમાં મજૂર, સુડી અને
જમીન એ વસ્તીની સરસાઈના તત્વનાં ઉપયોગ
થવામાં અનેક અડચણો આવે છે. સુડીવાળાઓ
પારકા દેશમાં પોતાનું દ્રવ્ય ખર્ચવા તૈયાર હોતા
નથી, અને જુદા જુદા દેશની શાસનસંસ્થાઓ
પોતાના દેશમાં પારકા દેશની સુડી રાકવાની
બાબતમાં શંકાની દ્રષ્ટિએ જુએ છે. પારકા દેશની
સુડી પોતાના દેશમાં આણી પરંતુ, સુદતસર તે
દેવાઈ નહિં તો ઘણે અંશે તે સુડી સ્વતંત્રાને
નાશ કરનારની ગરજ સારે છે એવો નબળા
દેશોનો ખાસ અનુભવ છે. ધનિકવર્ગ જ્યાં
પોતાની સરકારની સત્તા ચાલતી હોય એવા
રાજ્યમાં અથવા પોતાના દ્રવ્યને પોતે જ્યાં
સુરક્ષિત ગણતા હોય એવે સ્થળે સુડી રાકવાની
વૃત્તિવાળા હોય છે. આટલી અડચણો હોવા છતાં
પારકા દેશમાં જોડી સુડી રાકાતી નથી. ઇંગ્લેન્ડ
દેશમાંથી પોતાના પૈસા વડે હિન્દુસ્તાનમાં તેમજ
અરબીમાં દેવેલે બાંધી, હિન્દુસ્તાનની બહારના
દેશો સાથે બેંકપાર કરવાની સુગમતા કરવા માટે
વિશાળ વહાણો પારકી સુડીથી તૈયાર કરવામાં
આવ્યાં છે. ખુદ હિન્દુસ્તાનમાં ખાણો ખોદવાનું
કામ ઘણું ખર્ચ પરદેશી સુડીના રોકાણથી કરવામાં
આવે છે, અને તેજ પરદેશી સુડીને પ્રતાપે હિન્દુ-
સ્તાનનો વિકાસ આર્થિક થવા માંડ્યો છે. હિન્દુ-
સ્તાનમાં સ્થપાયેલી મીલોમાંની ઘણી પરદેશી સુડી
ઉપર આધાર રાખે છે. હિન્દુસ્તાન સરકારની શાખા
ફ્રિયાનાં રોકક બજારમાં, દક્ષિણ અમેરિકા દેશમાં
ખીત સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો કરતાં વધારે છે, અને આ દેશો
પોતાના સુધારા અર્થે પારકા પૈસા એકઠા કરવાનું
કાર્ય ઇંગ્લેન્ડ સરકારની છાયાતળે ઘણું જ સારી
રીતે કર્યું છે. ભૌતિક સુધારણાને અર્થે એક
દેશથી બીજા દેશ દ્રવ્ય બંધ છે, તે દ્રવ્ય બહાર
મેજવાની આશાથી ખીરાય છે. પણ જે ધન કેળ-
મણી અર્થે પરદેશમાં બંધ છે તે અર્થશાસ્ત્રના
ભૂત તરીકે ગણી શકાય. રાષ્ટ્રની દાનયક્તિ
એવડિયત થવા પછી દાનનું મહત્ત્વ અથવા સમાજ-
કોષ-નિવારણનું મહત્ત્વ વધે છે અને તેની સાથે
હામની સંસ્થા અનિર્વાહીય બનવા માંડે છે.
અને સમસ્ત જગત એક સમાજ છે એ કદપનાનો
પદ સાથે સાથે વિકાસ થાય છે.

હિન્દુસ્તાનમાં જે સમયે દુકાળ પડ્યો હતો,
તે વખતે હિન્દુસ્તાન સરકારને વ્યાજ નિવારણ

માટે જગતના સર્વ રાષ્ટ્રોએ ફંડ ઉભું કરીને મોકલ્યું
હતું, અને બાબતમાં ધરતીકંપથી ૧૯૨૩ ની
આખરે જ્યારે ટોકિયો અને યાકોહામા વિનાય
પાખ્યાં તે સમયે સમુદ્રત જગત તેને મદદ આપી
હતી, અને આમાં હિન્દુસ્તાન પાછળ પડ્યું નહોતું.
જે પ્રસંગે આ પ્રકારના કૃત્યો લોકો તરફથી
થાય છે, તે સમયે તે કૃત્યોને દાન સ્વરૂપી ધાર્મિક
કૃત્યો ગણીને કરવામાં આવે છે એ વાત સાચ છે,
પણ જે રાષ્ટ્રનો આપત્તિમાં આવેલા દેશ સાથે
વધારે સંબંધ હોય છે તે રાષ્ટ્ર તરફથી વધારે
મદદ મળે એ વાત લક્ષ્યમાં લઈએ તો અતિ
રાષ્ટ્રીય દાન કરવામાં વ્યવહાર બુદ્ધિજનુષ્ઠ અર્થ કારણ
ભૂત હતી એમ કહી શકાય.

ભૂગતિક અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પદ્ધતિસરનું
વિવેચન થયું નથી છતાં બિવિધના એક બે
દશકામાં જે દિશામાં આ શાસ્ત્ર વૃદ્ધિગત થયે
ગયું અનુમાન કરવાને ખાસ કારણ છે.

અર્થશાસ્ત્રનો હિતિહાસ — તેની રચના
આપણે આ પ્રમાણે કરીશું. —
આચીન ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર તરફ પ્રથમ
લક્ષ આપીને પછી મરાઠાઓના અર્થશાસ્ત્ર તરફ
લક્ષ દોરીશું અને પછી પાશ્ચાત્ય લોકોના વિકાસ તરફ
ધ્યાન આપી આખરે હાલમાં તૈયાર થતા તથા
ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર તરફ વળીશું.

સંસ્કૃત અર્થશાસ્ત્રનું અર્થશાસ્ત્ર — “અર્થ-
શાસ્ત્ર” નામના રાષ્ટ્રની અંદર ભારતીય લોકો
વ્યવહારિક જીવનમાં જે વસ્તુના સંબંધ છે એવા
અર્થ ઉપરેક ઉપર રચાયેલા અર્થો તેમજ કેળ-
વણીના સમાવેશ કરે છે.

વ્યવહારિક જીવનમાં કળા, ગુરુવ્યાયામ, કાર-
ભાર અને મુખ્યત્વે કરીને રાજકારણના સમાવેશ
કરવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રની રાજકારણ અતિ
મહત્ત્વની શાખા હોવાથી તેની ગણના સ્વતંત્ર
શાસ્ત્રમાં કરેલી છે. તેનું નામ “નીતિશાસ્ત્ર”
રાખવામાં આવ્યું છે. રાજ્યને સુધ્ધાં કલારચના,
આર્થિક સ્થિતિ અને કારભારવિષયનું જ્ઞાન આવ-
શ્યક હોય છે, અને તેથી તેને રાજકારણનું એક અંગ
માનવામાં આવે છે. તેથી કેટલીકવાર અર્થશાસ્ત્ર
અને નીતિશાસ્ત્ર નામે એકજ અર્થમાં વાપરવામાં
આવે છે. આચીન ભારતીય અર્થકારો રાજસત્તાક
પદ્ધતિએથી બીજી શાસન પદ્ધતિ દેશમાં હોવા છતાં
પરિચિત અથવા મનજમાં પેઠી શકે એવી ન હોવાથી
તેને “રાજનીતિ” નામથી પણ સંબોધે છે. અને
તેમણે શાસનમાધ્યમ વિવેચન ગણનીલિની

દુષ્ટિએ જ દરેકું છે; અને રાજશાસનનું મુખ્ય સાધન દંડગણ હોવાથી તેનું ખીલું નામ “દંડનીતિ” પણ છે.

અર્થશાસ્ત્રની પ્રગતિનો અંગ્રાંધ જીવનના જે ત્રણ હેતુ છે તેની સાથે હોય છે. તે ત્રણ હેતુઓ પતંજલીને પહેલેથી ખબર હતા (પાંચુની ઉપર મહાભાષ્ય ૨, ૨, ૩૪ વાનિક ૬.). હિરણ્યકેશી ગ્રંથ સૂત્રમાં (૨, ૧૬, ૬) — ધર્મ, અર્થ અને કામ, તેના ઉપર ચેતન ધર્મનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્રિવર્ગથી હાલ પ્રાપ્ત કરવાનો યજ્ઞમાનનો મુખ્ય ધર્મ છે એવું વિંણુ રમૂતિમાં (૫૦, ૩૦) લખાયું છે. અપવધાય આ ત્રણ હેતુથી પરિચિત હતો અને મહાભારત [મહાભારતમાં આ ત્રણ હેતુ-ઓજ અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર છે. એવું આગલા શ્લોકોમાં વર્ણન કરેલું છે.

અર્થશાસ્ત્ર મિદં મોક્ષં ધર્મસાધનમિદં મહત્ ।

કામશાસ્ત્રમિદં મોક્ષં વ્યાખ્યાનમિત્તુ કુરિતા ॥

(આદિપર્વ. અ. ૨ શ્લોક ૮૮૪)]

મનુસ્મૃતિ અને તત્ત્રાખ્યાયિકમાં પણ આ ત્રિવર્ગનો ઉલ્લેખ ભોવામાં આવે છે. તથાપિ ત્રિવર્ગના પ્રત્યેક વર્ગ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્ર, કોષ્ટિપણ સમયે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હોય એમ અમ્રાટી કલ્પનામાં આવી શકતું નથી.

અર્થવેદપરિશિષ્ટમાં ચરણચૂહના ભાગમાં અર્થશાસ્ત્રને ઋગ્વેદના ઉપવેદ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. સર્વવિદ્યાશાસ્ત્રમાં આત વ્યવહારિક શાસ્ત્રોનો સમાવેશ વેદમાં કરવાના પ્રાણુ પ્રયત્નોમાંનો આ એક પ્રયત્નજ ગણી શકાય. ભાસ કવિને અર્થશાસ્ત્રનો પરિચય હતો. [પ્રતિજ્ઞા વૈગમધરાયણમાં (અ. ૨ શ્લોક ૧૩) અને પ્રતિમાનાટકમાં આનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.] રાજકુમાર સિદ્ધાર્થે અજ્યાસ કરેલા શાસ્ત્રોમાં આ એક હોઈ લલિતપદ્ધતારમાં (પ્રત લેક્ષન, પાનું, ૧૫૬, ૧) તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. મહાભારતમાં (૧૨, ૫૮, ૧) બૃહદ્વર્ણવ, વિશાલાક્ષ, ઉશનસુ, સહસ્રાક્ષ, મહેન્દ્ર પ્રચિતસ, મનુ, ભરદ્વાજ, અને વૈદ્યશિરસ એ નામના ઋષીઓની રાજશાસ્ત્રપ્રણેતા તરીકે ગણના થઈ છે. એજ આચાર્યો કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રોના કર્તા હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરથી આપણું એમ અનુમાન થાય છે, અર્થશાસ્ત્ર ધીમે ધીમે ધર્મશાસ્ત્રના અધનમાથી મુક્ત થયું હતું. અર્થશાસ્ત્ર સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર તરીકે પહોર આવ્યા પૂર્વે જેકાળીને (એન. બી. એ. ૧૯૧૨, પા. ૮૩૮) સ્વતંત્ર અર્થવાદનો સંપ્રદાય હોવા વિષે અંશય થયેલો. તેથીજ રીતે ભેટી (એડ, ડી, એમ. ૯૫.

૧૭ ૧૯૧૩. પા. ૯૫), અને હિલેબ્રેન્ટ (એડ ડી, એમ. ૯૫, ૬૬, ૧૯૧૫, પા. ૩૬૦) જુગી જુગી શાખાઓની સ્વીકાર કરે છે છતાં એકજ શાખામાંથી રાજધર્મ શિક્ષણદાર આ બંને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન આપવા આવતું એમ માનવા પ્રેરણ છે. એ બંને શાસ્ત્રોમાં કેટલાક વિષય સમાન હોય એવું જાને. પ્રાચીન ધર્મસૂત્રમાં (અપસ્તંબીય ધર્મસૂત્ર, ૨. ૧૦, ૨૫-૨૬.) અર્થશાસ્ત્રની કક્ષામાં સમાય એવા વિષયનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. દાખલા તરીકે શહેરો અને રાજવાડાઓની રચના, અધિકારીઓની નિમણૂક, મુલકી અને જકાત પદ્ધતી, તેમજ સૈન્ય વ્યવસ્થા વિગેરે. તે છતાં આ જોડાણ ધર્મસૂત્ર માંથી અર્થશાસ્ત્ર જેવું એક સ્વતંત્રશાસ્ત્ર તે પૂર્વેનું હોતું ભેદ એવો સુર સંભળાય છે. વિંણુરમૂતિના ત્રીજા અને ચોથા પ્રકરણોમાં એવોજ ધ્વનિ નીકળે છે. મનું (૭, ૧૫૫.) યાજ્ઞવલ્કય (૧, ૩૪૪, ૬) વિંણુ (૩, ૩૮, ૬) આ લખાણોમાં અર્થશાસ્ત્રને રૂઢ એવી પરિભાષા કલ્પવામાં આવેલી છે. યાજ્ઞવલ્કય (૨, ૨૧) અને નારદ (૧, ૩૬) પૂર્વાપર નિયમમાંથી એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે, ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર બંને વચ્ચે વિરોધ પડવાને પ્રસંગે ધર્મશાસ્ત્રને વધારે પ્રમાણ ગણવું આ બંને શાસ્ત્રોમાં અર્થશાસ્ત્ર નિયમોની અંદર પણ મૂળથીજ ફેર જણાય આવે છે. અર્થશાસ્ત્ર સત્ય વસ્તુરિચિતને અનુસરે નિયમો ધર્મશાસ્ત્ર ધર્મીવચ્ચત પાક્ષણેષાનુસાર, સુંદર પણ કાલ્પનિક રચિતને અનુસરે છે. એક શાસ્ત્રને જે વિષય અતિ મહત્વનો જણાય છે તેજ વિષય બીજા શાસ્ત્રના મતમાં હુલ્લક જણાય છે અને તેના ઉપર આંખ સીધામાઢી થાય છે. દાખલાતરીકે, અર્થશાસ્ત્રમાં દેવી શિક્ષા તરફ હુલ્લક આપવામાં આવે છે અને કાયદાના સાધનથી શિક્ષા કરવા તરફ તેનું લક્ષ્ય છે, ત્યારે ધર્મશાસ્ત્રમાં દેવી શિક્ષા તરફ જ લક્ષ્ય જણાય છે. પરંતુ તે કાળમાં આ બે પ્રકારની શિક્ષા અમલમાં મૂકવામાં આવી હોવી ભેદજ. (વેડી. એડ, ડી. એમ. ૯૫, ૬૭, પાન ૪૬ ૬૪ ઈ. સાથે સરખાવો.) આ બંને શાસ્ત્રોમાં ઉઘાડો નિરોધ જણાય છે. ધર્મશાસ્ત્ર, શુનિ ઉપરથી ક્ષુપ્ત થયેલા કર્તવ્યોનો ગોધ દેવનો દાવો અથવા આડંબર કરે છે; જ્યારે અર્થશાસ્ત્ર નીતિ અને ધર્મ ભેદ સંગ્રામ જેને નથી [“આત્મોત્તરત્ત્વ અને ચતુર્તા પાત્રજ્ઞ આ બે વસ્તુ ઓટલેજ ધર્મ અને નીતિ” માધ શિશુપાલ વધ ૨, ૩૦] એવી ભૌતિક રિચિનો માગ દર્શાવે છે. આ કારણને લીધેજ ગૌદ્ર સંપ્રદાયી અર્થશાસ્ત્રને બીજકુલ માનતાજ નથી.

વતકમલામાં (૬, ૧૦, ૩૧, ૫૨ ઈ.) અર્થ પ્રાપ્તિમાં દેવમાં મુખી ધર્મ વિરોધ, કર્તા ના થતો હોય ત્યાં સુધી ધર્મ શાસ્ત્ર છે, એ પ્રકારના સંજ્ઞાસ્ત્રના વિદ્વાંતનો મત મંજૂર છે. તેની નીતિને ખોટી ગણી છે. અર્થ અને નીતિ મંજૂર થના લુભાં વચ્ચેના સંબંધ રૂપમાં, તેમની ગાળા અને શાસ્ત્રો અન્તિ-ત્વમાં આપ્યા તે પૂર્વે, લોકોને સુખપાક હતાં. તે સુખમિત્ર વચ્ચેના છંદોળાં હોઈ સંજ્ઞાધર્મ મંજૂર થતો પુરું વિવેચન કરેલું છે.

આથી કરીને જ મહાભારતમાંના ઘણા ઉત્તારો આપોથી ધર્મ અને નીતિ મંજૂર ના વાક્યોને કોઈક કરીને મૂક્યાં છે. [ઉદાહરણ ૫ માં પર્વમાં વિદુષ્વં ભાષણ, વધારામાં, ૩૩, ૩૬, ૩૭, અને ૩૮, અર્થશાસ્ત્ર ૧૨મા પર્વમાં નીનિવચનો પુષ્ટકા છે. અધ્યાય ૮૦ ૬૩ ૧૦૩ ૧૧૨, ૧૧૪ ૧૧૮ ૧૨૮ ઈ. જુઓ] મહાભારતમાં અનેક ભાગ દેવા છે કે ખરી રીતે તેમને નાના નીતિશાસ્ત્ર ગણી શકાય [આ ઠેકા] મહાભારતમાંના પર્વ ૧ અ, ૧૪૦ જુઓ, તેમાં કૌશિક ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને સ્વયંત્રુ છેલ્લો કવો નિંદુર હૃદયથી બોધ કરે છે

મહાભારત પરથી એવું ઉપલબ્ધ થાય છે કે વિશાલાક્ષ ઓ શકરે સ્વતાઃ પ્રાપ્તના એક લાભ અધ્યાયના અર્થશાસ્ત્રના મહાભયના પ્રથમ સ્વીકાર કર્યા તથા પ્રજાની આવરણ ઓછી થતી જોઈ આ શાસ્ત્ર સંશોધમાં મૂક્યું. આ સક્ષિત નીતિગ્રંથ વૈજ્ઞાનિકોને નામે જોળાય છે. આગળ ઉપર ભગવાન હરે હવર અધ્યાયવાળા આ સક્ષિત ગ્રંથને આથીય વધારે મંજૂરમાં મૂકી પાંચ હવર અધ્યાય કાયમ રાખ્યા. અને બાહ્ય તકને નામ જોળાયા. ૫૫૧ પૃષ્ઠરૂપિતે તેને ફરી દુકાવી ત્રણ હવર અધ્યાય બનાવ્યા. આ ગ્રંથનું બાહ્યરૂપ ત્યાં નામ પડ્યું, અને આ તે કાવ્યે (શુક્રાચાર્ય) તેને તેથીય વધુ દુકાવી એક હવર અધ્યાયમાં જોડ્યો. આની પાછળ કંઈક ઇતિહાસ હોવા જોઈએ. પણ ત્રણ વિવેચિત્વે વધવાને બદલે ઘટતો ગયો, એ માત્ર કવિકંપનાજ લાગે છે. (મહાભારત ૬૨-૫૮, ૨૮ ઈ. ૭૬ ઈ) કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના વિગાલો, બાહ્યરૂપિયુર, બૃહસ્પતિ અર્થ ઉપાનન એમને અર્થશાસ્ત્ર તરીકે જોળાયા છે. તેમ કામસૂત્રમાં (૧, ૧) લખ્યું છે કે ત્રિવર્ગવિષે પ્રત્યપેતિએ લખેલા મોટા ગ્રંથમાંનો 'ધર્મ' સળ ધીના ભાગ મેનુએ, અર્થ' સળ ધીના બૃહસ્પતિએ અને 'કામ' મળ ધીના મહાદેવભુવર ન રીએ તૈયાર કર્યા હતાં.

ભારતનાં વિદ્વાન કવિઓને નીતિશાસ્ત્ર એ વિશેષ પરિચય હતા. નીતિશાસ્ત્રને અભ્યાસ કરવો

એ કવિનો જ્ઞાન ગુણ માનવામાં આવતો એટલું જ નહિ. પણ મોટા કવિઓ આ શાસ્ત્ર વિષેની પોતાની પ્રવિણતા વ્યક્ત કરવાના જ્ઞાન પ્રયાગ કરતા, દાખલા તરીકે, કાલિદાસે રઘુવંશમાં (મર્ગ ૧૧, ૫૫, ૧૨ ૬૬ ૧૭, ૮૫ ઈ); ભારવિજય કિંગાભ્યુનીયામાં (૧ અને ૨) તથા માર્કે શિશુપાલ વધના મગમ ૨ ન મર્ગમાં પોતપોતાનું નીતિશાસ્ત્ર વિષયક જ્ઞાન ધણી સુદર રીતે સ્વુ કરે છે. મોમદેવે કથામરિતગાગરમાં પોતાને નીતિશાસ્ત્ર પદ તરીકે દર્શાવ્યો છે. કંદુરો પેતાનાં સંજ્ઞાતર ગિર્ગામાં (૪, ૩૮૪ ઈ.) સંજ્ઞા લવિતાસ્થને મેદોરે જે નીતિશાસ્ત્રના તરફે વળ્યા છે તે ત્યારની કામીની જ્ઞાનસ્થિતિ દર્શાવનાર છે.

અર્થશાસ્ત્ર વિષેના અતિ પ્રાચીન ગ્રંથે ઉપલબ્ધ થતા નથી. ઉપર દર્શાવેલા મહાભારતના ઉત્તરજો પૃથ્વી અર્થશાસ્ત્ર મિર્ગાનું પ્રથમ માન બૃહસ્પતિને જ ધટે છે. તે વૈદિકાધ્યત્તશાસ્ત્રમાં પણ પ્રવિણ હતા આ જ શાસ્ત્રના ઘણા મંજૂર વિષે હિન્દુઓ આજે વિવેચન કર્યું છે. મહાભારતમાં ધીરે એક સ્થળે (૩, ૩૨, ૬૦ ઈ) દ્રોણી કહે છે કે, એક વિદ્વાનશાસ્ત્ર મારા ભાઈને મારાથી શીખવે ત્યારે મેં બૃહસ્પતિના નીનિવચનો સાંભળ્યા હતા. 'એ' બાહ્યરૂપત્ય અર્થશાસ્ત્રને અભ્યાસ કર્યો છે,' એમ ભાસના પ્રતિમા નાટકમાં સવણ કહે છે. દુર્ભાગ્યે આજે બૃહસ્પતિના અર્થશાસ્ત્રની જે નકલ ઉપલબ્ધ થાય છે તે મૂળ પ્રાચીન ગ્રંથમાં અનેક સુધારા થયેલી તથા અવગ્રીહિત વાતો ધુમ્મટલી જોવી છે. આ પ્રતમાં દર્શાવ્યા સુગળ બીન તથા ત્રીન અધ્યાયમાં પાખડી-જો સામે જે હુમલાઓ કરવામાં આવેલા તેના આજે છે તે પ્રાચીન અર્થશાસ્ત્રમાં સંભવે જ નહિ. વૂળી કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં બાહ્યરૂપત્યના જે અનેક અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે પણ આ પતમાં જડતા નથી. એ ઉપરથી મિત્ર થાય છે કે, હાલમાં મળી આવેલી પ્રતમાં મૂળ ગ્રંથને અમૂક ભાગજ ન દર્શિત કરવામાં આવ્યો છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર તથા તેનો અભ્યાસ.—અર્થશાસ્ત્ર સંજ્ઞાધેના સાહિત્યમાં અતિ મહત્ત્વના ગ્રંથ તરીકે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ગણવી શકાય છે. મૈથ કુળમાંના સંજ્ઞા દ્રુગુપ્તને મત્રી કૌટિલ્ય (આણકય કે વિષ્ણુયુગ) એણે સામ્યશાસન ઉપર લખેલો આ ગ્રંથ છે. ભારતીય સાહિત્યમાંના બીજા કોઈપણ ગ્રંથમાં સમ્યની તથા આર્થિક સ્થિતિ વિષે આના જેટલી ભરપૂર અને મહત્ત્વની પુસ્તલી માહિતી મળી આવતી નથી. આ ગ્રંથ અનેક નવોથી આજેથી જાણમાં છે. ૫૪ ૧૬૦૬ની સાલથી આપણને તેની નાથે પરિચય થયો. (પ્રકાશક, અ. ર.

શામશાસ્ત્રી, મૈસુર ૧૯૦૯, ખીજી આવૃત્તિ ૧૯૧૬) તેનું સમગ્ર લાખાંતર બેંગલોરમાં ૧૯૧૫ ની સાલમાં પ્રગટ થયું. તે પહેલાં છુટાં છવાયા ઉતારા અને તરજી માઓ ઈંડિયન એડીકવરીમાં (પુ. ૩૪, ૩૮ અને ૩૯) આવી ગયા હતા. તેમ મૂળ ગ્રંથ ઉપર વિવેચનાત્મક નિબંધ પણ પશ્ચિમના તથા ણગાળના લેખકોએ પુષ્કળ લખ્યા છે મદ્રાસીમાં પ્રો. ગો.ગો. ટિપ્પણિસે એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેમ ખીજી પશ્ચિમના દેશોમાં પણ આ ગ્રંથનું લાખાંતર થઈ ચુક્યું છે. નરેન્દ્ર નાથ લોએ અર્થશાસ્ત્રના પૂર્વાધ ઉપર' સ્ટડીઝ ઈન એન્શન્ટ હિંદુ પોલીટી, લંડન (૧૯૧૪) તથા ઉત્તરાધ ઉપર 'ઇસ્ટર ટેસ્ટસ (રેલેશન્સ ઈન એન્શન્ટ ઇડિયા લાગ વ લો (ઇલકેટા અને લંડન) ૧૯૨૦ એવાં બે પુસ્તકો લખ્યા છે. ચાણક્યને નામે જોળખવ માં આવેલા આ ગ્રંથ ગદ્યમાં રચાયેલો હોઈ તેની શૈલી સત્ર તથા ભાષ્યના મેળભેળ જેવી છે. વચમાં વચમાં કહેવનો અને સ્મૃતિપાઠો સંકલિત કરવામાં આયા છે જે ઘણે ભાગે સ્લોકમાં ને થોડે ભાગે ઉપભ્રંતિ વૃત્તમાં લખાયેલા છે. દરેક અધ્યાયની આગળે એક કે બધુ સ્લોક હોઈ તેના અર્થ આગલા ગદ્યના યોગ્ય ઉપસંહાર જેવોજ છે. ભાષ્યમાંથી સૂત્રો વણી કાઢવા લગભગ અશક્ય છે. શામશાસ્ત્રીજી માને છે કે ૧૫૦ અધ્યાયમાંના દરેકને મધ્યે લખવામાં આવનારા વિષયસૂચન તરીકે આ સૂત્રો ગાનવાં. પણ તેઓ પોતે જ આગળ ઉપર એમ જણાવે છે કે, પુષ્કળ ઠેકાણે ભાષ્ય અને સૂત્ર એ બેમાં ફેર ફેખાતો નથી. વળી કેટલીક ભાષા ઉપનિષદ અને તે પછીના ગ્રાંથોની ભાષા જેવી લાગે છે ડા. ચૌમ્બ (જર્નલ ઓફ ઓ. સો. ૧૯૧૦) કૌટિલ્યની શૈલી પતંજલીની શૈલી સાથે સરખાવે છે. તેમ માકોળી પણ કૌટિલ્યના ગ્રંથને ધાર્કના નિરૂક્ત કે પતંજલીના મહાભાષ્યની પદ્ધતિએ મૂકે છે. ગમે તેમ હોય છતાં એક વાત ચોક્કસ છે કે મહાભાષ્યનું ગદ્ય આ ગ્રંથ કરતાં વધુ સરખ છે. શામશાસ્ત્રીજીની ખીજી આવૃત્તિના પરિશિષ્ટમાં "ચાળાત્મ સુવર્ણ" વગેરે જે ભાગ આવ્યો છે તેમનું સૂત્રો સાથે ઘણુંજ થોડું સમ્ય લાગે છે. તેમાં પૌર નાનાં નાનાં વાકયો હોઈ તે સૂત્ર કરતાં ગદ્યશૈલી ને વધારે મળતાં આવે છે. આમાંના ઘણાંજ થોડાં વાકયો મૂળ કૌટિલીય ગ્રંથમાં મળી આવે છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર એ ગ્રંથ તે પૂર્વેના વિદ્વાનોએ રચેલા અર્થશાસ્ત્રીય ગ્રંથોના સામન્ય સારાંશ ઉપરજ રચાયે છે, એમ તે ગ્રંથના પ્રારં-

ભમાં જણવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી વિષયોની અનુક્રમણિકા આપવામાં આવી છે. આ ગ્રંથના મુખ્ય ભાગ કે અધિકરણો ૧૫ છે. તેમાં ૧૮૦ વિષય ઉદ્દેશ મકરણો છે. ગ્રંથમાંના દરેક અધિકરણના અધ્યાય વાર પણ વિભાગ પાડ્યા છે. પણ તે પાછળથી યાડવામાં આવ્યા હોય એમ વિદેશ નિદેશ માને છે.

પહેલું અધિકરણ :—પહેલું અધિકરણ ઉદ્દેશ ભાગને 'વિનયાધિકારિક' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં 'રાજનું' શિક્ષણ તથા ઉપદેશ' એ સંખંધીનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. રાજને તરવરાન (આવીક્ષકી), વેદ (ત્રયી), અર્થશાસ્ત્ર (વાર્તા) અને શાસન શાસ્ત્ર (દંડનીતિ) એ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન હોતું ભેદ્ય છે. તરવરાન જોજ ખીજી વિદ્યાઓનો પાયો છે. એનાથી જીવનમાં ઉભી થતી હાઠમારીશો સામે પડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચાર માટે ભેદ્યનું ચાતુર્ય મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રયી એટલે ત્રણ વેદો (ઋગ્, સામ, યજુર્સ) તથા છ વેદોંગો (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ અને ન્યૌતપ) સુ જ્ઞાન તે ઉપરથી ચાર વર્ણ તથા ચારે આશ્રયોના કર્તવ્યો સમજાય છે. આ કર્તવ્યો અથવા વર્ણાશ્રમ ધર્મ' ધ્યાસલ્લી ધર્મને અનુસરીનેજ અર્થશાસ્ત્રમાં કથા છે. તેમજ રમતિ ગ્રંથો સુગ્રંથ તેમાં પણ પ્રત્યેક વર્ણના અને પ્રત્યેક આશ્રમના કર્તવ્યો વર્ણવામાં આવ્યાં છે. અર્થશાસ્ત્રનું (કૃષિ, પશુપાલન અને વાણિજ્ય) જ્ઞાન અમલદારોએ રાજને આપવું અને શાસનશાસ્ત્ર (દંડનીતિ) સુસંહી તથા રાજકીય પુરોગાએ શીખવવું. શિશ્ય શિક્ષણ પૂર્ણ થવા માટે રાજ્યે હંમેશ વૃદ્ધ અને અનુભવી પુરોગાના સમાગમમાં પોતાનો કાળ બાતિત કરવો. તેણે સવારે સુદ્ધ કળાની તાલીમ લેવી તથા રહાંને ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવું. ઇતિહાસમાં પુરાણ ઇતિવૃત્તિ (આખ્ય-યિકાના સમાચાર) કહેવતો, દાખલાઓ, ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે (૧-૨). રાજને મારે અત્યંત અગત્યના કર્તવ્યોમાં ઇદ્રિય નિરૂદ્ધ કરવો તથા કામ, ક્રોધ, લોભ, અભિમાન, મદ અને હર્ષ એ વર્તુરિપુરો પર વિજય મેળવવો એ મુખ્ય છે, પણ આ સર્વ ગુણ તેનામાં હોવા છતાં યોગ્ય સિત્ર અને સેવક મળ્યા વિના પોતાની આમદાની યશસ્વી થાય એવી ખાતરી રાખ મની શકે નહિ. જેવી અમલત્ય, મંત્રી, પુરોહિત વગેરે અધિકારીઓની પરાંદણી કેમ કરવી તે વિષે અર્થશાસ્ત્રમાંના અનેક

પ્રકરણોમાં વિવરણ આવી બધ છે. રાજના સેવકમાં અતિ મહત્વના કયા ગુણ હોવા જોઈએ તથા 'પોતાનું મંત્રીમંડળ પૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર કેમ બનાવી શકાય, તે વિષેની માહિતી પણ તેમાં આવી બધ છે. આ કામ માટે જાસુસ, ગુમફત (ગુફા પુરૂષ) વગેરે નીચા વિના છુટકોજ હોતો નથી. ખરેખર અંતર્ગાહ શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે રાજને જાસુસોની ખાસ અગત્યતા હોય છે. જેથી અનેક જાતના ગુમચરો તથા તેમની કાર્ય પદ્ધતિ સંબંધીની ચર્ચાએ આ અર્થમાંની પુષ્ટિ જરૂર શકી છે. કેટલાક જાસુસો વિદાયો અને સંન્યાસી અને ખેડુતો અને જીપારીઓને મિથે ફરતા હોય છે. ભિખુથી તરીકે પણ ફરવાનો પ્રચાર હોયોમ ભાલમ પડે છે. 'તીલ્લુ' નામના જાસુસોને એક વર્ગ જાણવામાં આવ્યો છે. તે શિવાય રાજદ્રોહી માણસોને તથા શત્રુઓને ઝેરથી ઠાર કરવાનું કામ કરનારા લોકે પણ હતા. રાજ્યમાંના અમલદાર વર્ગના ખ નગી વર્તન ઉપર શુભ નજર રાખવાના કામમાં રસોઈયા, હુજામે, નેદો, નર્તકીઓ તથા ફરતા ઉપદેશકોનો પુષ્ટિ ઉપયોગ થતો. આવી અનેક જાતના જાસુસોથી જાળ ચોગમ પાયરી કઈ અંતર્ગાહ શત્રુઓ વિષેના સમાચાર શુભરીતે મેળવવાની વ્યવસ્થા રાજ કરે છે, આ જાસુસો મારફતેજ શહેરમાં તથા ગામમાં ગોઠામાં રાજનિષ્ઠ લોકે કયા કયા છે. તેમ અસંતોષ પામેલા લોકે કયા છે તેમની માહિતી મેળવવામાં આવતી. રાજનિષ્ઠ લોકોને રાજ તરફથી સારું માન અને ઈનામ મળતાં તેમ અસંતોષ લોકો તરફથી રાજને ગ્રામ ન મળે તેવી ખબરદારી રાખવામાં આવતી. અથવા તેનો નાશ કરી નાંખવામાં આવતા. તે શિવાય નજીકના શત્રુના હેશમાં અસંતોષ ફેલાવવો તથા પોતાના પક્ષમાં જોડાઈ બધ તેવા લોકે લેગા કરવા એ કામો પણ આ ગુમચરો કરતા.

એક પ્રકરણમાં મંત્રી લોકોને કેમ પારખવા અને તેમની સાથે કેટલી મસલતો કેમ ગુમ રાખવી તે વિષેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યો છે. જીવન એક પ્રકરણમાં પરશુદામાં મોકલવામાં આવનાર વકીલ વિષે માહિતી આપી છે. આ વકીલો માગ સંદેશાજ ચલાવે તેમ નહિ પણ તેમની તે તે રાજ્યની પરિસ્થિતિ મિહાળી શુભ જાસુસ મારફતે તેની ખબરો પોતાના રાજ ઉપર પણ મોકલી આપવી પડીના એક કંટાળા ભર્યા પ્રકરણમાં 'રાજપુત્રો ઉપર દેખરેખ' એ વિષયની ચર્ચા આવી બધ છે. પોતાના દીકરાએ રાજને કાયમના ભય કારણરૂપ થઈ પડે છે. અમથીજ તેમના ઉપર રાજ્યને સુદૃઢ નજર

રાખવાની જરૂર છે. કેમકે 'રાજપુત પિતૃભક્ત હોય છે.'

આ અર્થશાસ્ત્રમાંની માહિતીઓનો ધર્મશાસ્ત્રની વિષયો સાથે સંબંધ દર્શાવનાર એક પ્રકરણ છે જેમાં રાજના નિત્ય કર્મોનું વર્ણન થયું છે. આ નિત્ય કર્મોનું વર્ણન વાંચતાં એમજ થાય કે રાજના જીવન જેવું અથર્ અને મહેનતવાળું જીવન ખીન કોઈનું એ નહિ હોય. આ પ્રકરણને અંતે (૧, ૧૬) નીચેની લીટીઓ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી લીધેલી છે.

પ્રજા સુતે સુષં રાજઃ પ્રજાતંચ હિતે હિતં ।

નામ પ્રિયં હિતં રાજઃ પ્રજાનાં હું પ્રિયં હિતં ॥

જોટલે—પ્રજાના સુખમાં રાજને સુખ. અને પ્રજાના કલ્યાણમાં રાજનું કલ્યાણ. પોતાને પ્રિય હોય તેવી વસ્તુમાં રાજનું હિત નથી, પણ પ્રજાને પ્રિય હોય તેનાથી હિત છે.

એક આખું પ્રકરણ રાજના અંતઃપુરની રચના તથા વ્યવસ્થાનાં વર્ણનો આપવામાં શકાયું છે. રાજ્યે પોતાની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કિલ્લણ પુરુષોથી કરાવવું તેમ પોતાનું રક્ષણ અનેક ઉપાયો મેળવે કેમ કરવું તે સંબંધીની માહિતી વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવી છે. રાજ્યે અંતઃપુરમાં જતાં જીન કોઈ પણ સ્થળ કરતાં વધુ સાવધાની રાખવી જોઈએ. ઘણા રાજ્યો અંતઃપુરના પ્રાણધાતક હુમલાનું લોચન ચર્મ પડ્યા છે. ઝેર કે શસ્ત્રપ્રયોગથી માંય ગએલા અનેક રાજ્યોના અહિં દાખલા આપવામાં આવ્યા છે. આ પ્રથમ અધિકરણના છેલ્લા પ્રકરણમાં રાજ્યે રાજમહેલ, રાજભાગ તથા અન્ય સાવજનિક સ્થળોમાં વિષપ્રયોગ આદિ સામે પોતાનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તેવિષે અનેક ચેતવણીઓ આપવામાં આવી છે.

બીજું અધિકરણ—આ 'અધ્યક્ષ પ્રચાર' નામના ખીન ભાગમાંના ચિત્ર આકર્ષક વિષયોનો કંઈક અંશતે તેમની નામાવગી આપવાથી થશે. રાજ્ય કારભારના દરેક ખાતા માટે ખાસ તપાસનીશ હોય છે. તેમની તપાસના વિષય સંબંધીના પ્રકરણમાં જુદા જુદા ખાતાઓના કારભાર વિષે પણ સવિસ્તાર માહિતી આપવામાં આવેલી છે. ગામો અને નગરોની રચના, જમીનની વહેંચણી, ધોગધંધાની યોજના, ખાણો, પાણી પુરું પાડવું, ખજાર, નિરાધાર અનાથ, શેગી, વૃદ્ધ ધર્યાદી અને વિદ્યેય કરી પ્રતીત કાળમાં ચોષેને માટે સાવજનિક સંસ્થાઓ સંબંધીની તેમજ જંગલ રક્ષણ કરવા વિષેની વિદ્યા, હાથીનો ચિકર, કીલ્લા બાંધકામ તથા તેમનું રક્ષણ, ખજાનો, કર, ખંડણી, ખજાનાનું રક્ષણ

કરનાર અમલદારો તથા તેઓ નાણાંની આપત કરે તે તેમને આપવી ઘટતી સજાઓ, એવા અનેક વિષયો વિવેની આ અધિકરણ ભાગમાં માહિતી આપી નય છે. સરકારી અમલદારોમાં કદાપિ વિશ્વાસ મૂકવો નહિ એમ કહેતા નીચેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. (૨૨૭)

यथा ह्यनस्वादयितुं नशक्यं जिह्वातन्त्रस्य मधु वा विपत्रा अथरतया ह्यर्थचरणराज्ञःस्वभावाप्यनस्वादयितुं नशक्यः मत्स्या यथाप्यनस्वलिखेचरन्तो स्रान्तु न स्रवया सलिलं पिबन्तः सुकृत्स्नया कार्यविधौ नियुक्ताः ज्ञानुं न शक्या घनमाददानाः

આનો અર્થ એ છે કે છૂબ ઉપર હેર કે મધનું ખીંડુ આવી પડે છતાં તેનાં સ્વાદ ન લેવાય એ અનેક નહિ. તેમજ રાજને ખતનથી તીન્નેરીઓ દ્રવ્ય જરાય આપ નહિ એમ તો અનેક નહી તેમ છતાં પાણીમાં રહેનારી માછલી પાણી પીએ છે કે નહિ તે પકડી પાડવું અશક્ય છે તેવીજ રીતે ખતના પરનો અમલદાર પૈસા ખાય છે કે નહિ તે સમજવું અશક્ય છે.

ખીજ પ્રકરણોમાંના ચોડાંક વિષય દર્શાવીશું. ગુન્હેગારને માફી આપવા વિષેનાં રાજના હુક તથા તેમને ઉપયોગ, રાખપરીક્ષા, ખાણો ખોદવી, મીઠાને બેપાર, સીંકા પાડવા, પ્રાથ્ય પદાર્થોની પેદાશ અને આપણે, આપાત અને નિકાશ બેપાર, સરહદ ઉપરના બેપારનું નિમ નણ, સૂતર કામ અને વિજુકામ, કૃષિ (ખત, જાનાવરણશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ) કાંકે બનાવવાના કારખાના, લોકનગરહોલ તથા વેશ્યાવૃત્તિનું નિમ નણ, હાથીને કેળ વવા, પાળવા તથા યુધ્ધીયયોગી બનાવવા તેમને ભેંઠવી તાલીમ આપવી, કર વસુકી ઇત્યાદિ. ઉપર વાતા વરણશાસ્ત્ર એ શબ્દ લાપચે છે તેનું કારણ એ છે કે વરસાદ માપવાના સાધનો તે કાળમાં પણ જાણવામાં હતા. (રાંધક મિત્રાદિલોચકલ સોસાધટોલું કવેદાંદી જર્નલ ૧૯૧૨ પા ૬૫)

ત્રીજું અધિકરણ:— આ ' ધર્મસ્થીય ' નામના અધિકરણમાં ન્યાય મેળવવાના કાયદેસર આર્ગ અને પ્રમતના નાજારકતાના હુક વિષેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

ચોથું અધિકરણ:— ' કંટકરોધન ' નામના આ ભાગમાં રાજને હાનિકારક હોય તેવી સર્વે બાબતોનો પેટીલાંની મદદથી અને દંડ (શસ્ત્ર) વગેરેથી કેવી રીતે બંદોબસ્ત કરવો તે જણાવ્યું છે. આ અધિકરણમાંના ચહેલા પ્રકરણમાં જે ' કંટકો ' વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે હુઆ કાશગીરિ, ખેરા સીંકા પાડનારા, બેધમાન ઘેઘા, ફરતા ઉપદેશકો, નતકો વગેરે લોકો છે. આવા લોકોને રાજએ ખાસ બંદોબસ્ત કરવાના છે. કેમકે આવા હુઆઓ ખુદી રીતે નહિ પણ વાર્તાવિક રીતે ' દોર ' જ ગણાય. જાકીના પ્રક-

રણોમાં બેપાર ઉપર દેખરેખ (વરતુઓની હિંમત વધે નહિ, ખાવાની જણસોમાં હુઆ નહિ) થાય વગેરે સાવચેતીઓ, સાવજનિક આરોગ્ય અને અન્ય સામાજિક બાબતોની વ્યવસ્થા, તથા તે સંબંધીના ગુન્હેગારને સજા આપવાના હુક, એ સર્વે વિષયોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રીજા અને ચોથા અધિકરણમાંનું વિવેચન ઘણું ભાગે ધર્મ શાસ્ત્રના વિવેચન જેવું હોઈ આશ્ચર્યક તથા નારદ સ્મૃતિ સાથે તે ઘણું જ મળાતું આવે છે. આ ધંધોની કાળમચાંદા વિષે ભે કે હુજ મતભેદ છે છતાં તે લગભગ નજીકના કાળમાંના જ હોય એવો સંભવ દેખાય છે.

પાંચમું અધિકરણ:— આ ' યોગવૃત્ત ' નામના અધિકરણમાં રાજ્યના શત્રુઓ તથા રાજ્ય દ્રોહ વગેરે ગુન્હા કરનારા જે લોકો સામે રાજ્યબંદી રીતે કંઈપણ કરી શકતો ન હોય તેવા લોકોને નાશકરવા માટે કેવા કળેલ ઉપાયો યોજવા તે વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે. કૌશલ્યની બધી યુક્તિઓ અર્કિ દર્શાવવામાં આવી છે. ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધ માટે યોગ્યથેા ગમે તેવો અસ્ત્રાશ્વ ઉપાય પણ ત્યાજ્ય માનવામાં આવ્યો નથી. તેમ તેની પર્વા પશુ રાખી નથી. ઉદાહરણ તરીકે એકાદ પ્રધાન રાજ્યદ્રોહ કરે એવો છે એમ રાજને શક નય તો રાજ તેને એકાદ જગલી ટોળીનું બંડ તોડી પાડવાના કામ પર મોકલે અને બળવાખોરો સાથે લડાઈ થતા તેની પાછળ મોકલવામાં આવેલા દુષ્ટ માણસ કે ગુસ્થારને હાથે માર્યો નય તો રાજત્ર કામ થાય અને પ્રજા તો ગોમજ માને કે પ્રધાન લડાઈમાં માર્યો ગયો. અથવા બીજો દાખલો લઘુએ રાજ્ય લડાઈ કે શીકાર માટે જવા તૈયાર થયો હોય તેવે વખતે શકે લયા પ્રધાનને ખુલાકાત માટે જોતાવે. આમ પ્રધાન રાજને મળવા જતો હોય તેવામાં નહીં કરી રાખ્યું હોય તેમ કેટલાક ખૂનીઓ હથીઆરો સાથે રાજ્યલેહમાં ઘુસી નય, તેમને પકડી પાડી ઝડતી લેવામાં આવે અને સંતાડી રાખેલા હથીઆરો મળી આવતાં પેલા પ્રધાનેજ તેમને રાજનું ખૂન કરવાની પ્રેરણા કરી હોય તેવું પહાનું કાંઈવામાં આવે. તે પછી આ સમગ્ર હુકીકત પ્રજા આગળ રજુ કરી તે પ્રધાનને વધ કરવડમાં આવે તેમ ખૂનીઓને બદલે બીજાજ કાંઈને પકડી તેમને મોતની સજા કરવામાં આવે.

આ અધિકરણના બીજા પ્રકરણમાં રાજ નાણાંની તગીમા હોય ત્યારે પૈસા ભેગા કરવા તેજી કયા ઉપાયો યોજવા તે વિષેની માહિતી આપવામાં આવી છે. જેમાંના કેટલાક તો ઘણું

ધૂતતા છે. પ્રથમ જમીનદારો જેહારીઓ અને ઉદ્યોગ ધંધા કરનારાઓ પાસેથી મીઠાશ કે ધમકીથી કર અને ખંડણી રૂપે પૈસા કઢાવવા. તે પછી માન ચાંદની લાલચ આપી ગ્રીમાન લોકો પાસેથી મેટા નજરાણાં કઢાવવાં ઉપરાંત પાખંડી લોકો પાસેથી તથા દેવસ્થાનોમાંથી પૈસા ઉઠરાવવા. વગી રાજ્યો એકાદ ઠેકાણેનું મંદિર ત્યાંનાં દેવ સાથે સ્વયંભૂ પ્રગટ થયું છે એવી અશ્વત્થા ફેલાવવી અને લોકો તેની યાત્રાને માટે કે ધર્મ કૃત્ય માટે લેગા મળે ત્યારે જે ઉપજ થાય તે સરકારી તિનેરીમાં લેગી કરવી. અથવા રાજાના સાથીએ તાંત્રિક હોવાનું જ્ઞાનું કાઢી એકાદ ઝાડ ઉપર ભૂત છે એવી ખબર ફેલાવી લોકોમાં ભય પેદા કરવો અને પછી તે ભૂતને હાંકી મૂકવાને જ્ઞાને લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવવા. તે શિવાય એક ગોળીએ બે શિકાર કરવા માટે એવો ઇલાજ લેવો કે અવિશ્વાસુ લોકોને કંઈક શુન્દાપર પકડાવીને તેમને કેદની કે મોતની મંજૂ આપવી તથા તેની માલમત્તા સરકારે જમા કરવી. ત્રજા પ્રકરણમાં જ્ઞાનું મોટાં અમલદારોના પગારોની મર્યાદા આપી છે, રાજ્ય પુરાહિત તથા પ્રધાનોના ૪૮ હજારથી માંડીને ન્હાનાં જ્ઞાનું નોકરને ૬૦ " પથુ " (રૂપીયા જેવું કંઈક નાણું) સુધીના વાર્ષિક પગાર આપવા વિષે હિસાબ કરી કોષ્ટકવાર માહિતી આપવામાં આવી છે. બાકીના આગલા પ્રકરણોમાં દરબારી પુરોહિતે માટે અમૂક નિયમો તથા મંત્રોમંત્રીને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યા છે. અને તેમનો સંપૂર્ણ અધિકાર પોતાના હાથમાં રી રીતે લેવો તે વિષેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

છઠું અધિકરણ:—આનું નામ 'મંડલયોગિન,'

છે. અહિં થીજ શાસન શાસ્ત્ર અને રાજ્યતંત્રના શાસ્ત્રોના ખરાખરાં ધ્યય છે. પહેલાં પ્રકરણમાં સાત પ્રકૃતિ અથવા મુખ્ય સત્તાના સાત અંગો કે તરવો (રાજ, મંત્રી, પ્રજા, જનપદ, દુર્ગ, મથકો, ખજાનો લશ્કર અને મિત્ર) તથા તે દરેક માટે અવશ્યક શુભેચ્છાની મીમાંસા કરી છે. બીજા પ્રકરણમાં આસપાસના શત્રુ તથા મિત્રો વિષેની વ્યાખ્યાએ આપવામાં આવી છે તેમાં શત્રુ કે મિત્ર કંઠાવવામાં સૂઝમ લેદ આ છે. શત્રુ, મિત્ર, શત્રુના મિત્ર, મિત્રના મિત્ર, શત્રુના મિત્રનો મિત્ર, પ્રજ્ઞત શત્રુ, પ્રજ્ઞત શત્રુનો મિત્ર, પ્રજ્ઞત મિત્રનો મિત્ર, મધ્યસ્થ, તટસ્થ આ વર્ગો રજુ પછી મિત્ર અને શત્રુના મહત્વ તથા કૃત્રીમ એવા કે ઉપલેદો, પાડવામાં આવ્યા છે. તે પછી રાજ્યની આર્થિક ઉત્પત્તિ અને તેનાં રક્ષણ વિષેના તરવો જણાવવામાં આવ્યાં છે.

સાતમું અધિકરણ:—આ 'પાદુગુપ્ત' નામના સાતમાં અધિકરણ માં શાસન શાસ્ત્રની છ પદ્ધતિઓનું વિવેચન આવી જાય છે. તે પદ્ધતિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—શાંતિ, સુદ, તટસ્થતા, યુદ્ધની તૈયારી દોરતી, અને દૈધીલાવ એટલે શત્રુ અને મિત્ર એ બન્નેને છાંચે તેવી વૃત્તિ. આ છ માંની દરેક પદ્ધતિ કયારે અને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવી તે વિષેની ચર્ચા આ અધિકરણમાં જ આવી જાય છે.

આઠમું અધિકરણ:—આને 'વ્યસનાધિકારિક' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં રાજાના વ્યસનો એટલે શિકાર, જુગાર, મધપાન, સ્ત્રોત્રો વિષેની આસક્તિ સંબંધીનું તથા રાજાપરના સંકેતો એટલે રાગ, અગ્નિપ્રલય, જલ પ્રલય ઇત્યાદિ સંબંધીનું વર્ણન આવી જાય છે તથા રાજાનાં આવ્યસનોમાંના અતિ ભયંકર વ્યસનો કયાં કહેવાય તે જણાવવામાં આવ્યું છે.

નવમું તથા દસમું અધિકરણ:—આ અનુક્રમે 'અભિયાર્થકમ' અને 'સાંક્રામિક' નામનાં બે પ્રકરણોમાં રૂઢિ વિષયક એટલે (લશ્કરમાં ભરતી, લશ્કરના ભુદા ભુલ પ્રકાર, લશ્કરની છાવણીની રચના તથા તેની વ્યવસ્થા વગેરે) ખાખતોની વિગતો આપી છે. જે રાજા સુધી લશ્કરમાં શત્રુને હરાવી શકેતો ન હોય તેણે પોતાના શત્રુનો નાશ કરવામાં કોઈપણ દુર્દિલ ઉપાય યોજવા ખંચાવું નહિ ન્યારે લડાઈ શરૂ થવાની હોય ત્યારે રાજાએ અસરકારક ભાષણો કરી લશ્કરને ઉત્તેજિત કરવા. આ કામમાં તેણે બેરી, પુરોહિત તથા દરબારમાંના લાઠ્યારણોનો ઉપયોગ કરવો. તેમણે લશ્કરને ઉપદેશ કરવો કે શૂરવીરો સ્વર્ગે જાય છે અને બીજાં નરક ગતિ પામે છે. અંતે એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે શત્રુને હરાવવામાં એકલા લશ્કર ઉપરજ આધાર રાખવાથી પુરું પડે તેમ નથી. પ્રસંગે કપટપ્રયોગ પણ કરવા પડે. કારણ—

મુક્તે હન્યાલ્લ લા હન્યાલ્લિ: સિંહા ધનુષ્મત્તા ।

પ્રજ્ઞેન જી મતિ: ક્ષિપ્તો હન્યાલ્લમંગતાનપિ ॥

એટલે યોદ્ધાએ જોડેલા એક બાણથી ઘણું તો એક માણસ મરશે, અથવા કદાચ કોમપિણ મરે નહિ. પરંતુ બુદ્ધિશાળી માણસે યોદ્ધાની મુક્તિ માના ગર્ભમાં રહેલા શત્રુનો પણ નાશ થાય. આ શ્લોક પછીના અધિકરણમાં લડાઈ વખતે યોજવાની અનેક યુક્તિઓ વર્ણવી છે.

અગિયારમું અધિકરણ:—આ 'સંધવૃત્ત' નામના અધિકરણમાં લડાઈ દરમિયાન ગાળનારા સંધ કે ટોળાંઓ સાથે રાજાએ કેવું વર્તન રાખવું તેનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ રાજાએ તેમને પોતાનાં પદ્ધતિઓ જોઈ લઈ તેમને પોતાનાં લાભ માટે

ઉપયોગ કરી લેવાની ખટપટ કરવી. જો તેમાં ન હોય તો પછી રાજ્યએ તેમનામાં અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ રચી ફાટ પાડવી કે જેથી તેમને પોતાને ત્રાસ ન થાય. આમાં રાજ્યએ સ્ત્રિઓની પણ યોજના કરવી. આવી સ્ત્રિઓ મેળવવા માટે તેમનામાં માંહુયમાંહુય હરિક્ષીપ શરૂ થાય અને તેમને બળે કે તરત રાજ્યે ખૂની ગણુસેને હાથે તેમની ઠોળીના ગુખ્યને કાઢ કરાવવો.

પ્રારંભ અધિકરણ:—આને 'આખણદી; ચક્ષુ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અને તેમાં અસમર્થ રાજ્યએ પ્રગળ શત્રુનો નાશ કરવા જતુએ, શુભ સાથીઓ, ખૂનીઓ અને એર દેનારાઓની મદદ મેળવી દેવા ઉપાયો યોજવા તેનું વર્ણન આવી બંધ છે. કાખજા તરીકે, શુભ સાથીઓને તાવિકોના વેપ ચલાવી તેમની પાસે ધી સ્ત્રિપટ રાજ્યોને કમિ-દીપક યોગ્યધીને નામે એર આપવું. અથવા તો રાજ્યે વેપમાં શત્રુના રાજ્યમાં મોકલી આપવા. કે જેથી તેઓ શત્રુના રાજ્યમાં સર્વ સ્થળે જામણ કરે શકે અથવા મદમાંસેના ધંધા કરી વિષ પ્રયોગ પણ કરે શકે અથવા શત્રુની પ્રજાને દેવસ્થાનોમાં ભેગી થતી હોય ત્યાંની ભીંતો તેઓ ભેગા થાય ત્યારે ચંચળી સહાયતાથી તેમના ઉપર તુટી પડી તેઓ મરી બંધ. તેનું કામ કરે ઇત્યાદિ ઉપાયો સૂચવ્યા છે.

તેરમું અધિકરણ:—આ 'દુર્ગલગ્નોપાય' નામના અધિકરણમાં કીટ્ટા અને ખુરજોની જગાએ હુરતગત કરવાના ઉપાયો જણાવ્યા છે. જો શત્રુનું એકાદ ગામ છોડવું હોય તો રાજ્યે પોતાને માટે અનુકૂળ હોય તેવા લોકોને ઉત્તેજન આપવું તથા શત્રુના માણસોમાં પોતાની સર્વજ્ઞતા તથા દેવતા-ઓની અનુકૂળતા વિષેનાં ચમત્કારો દેવાથી તેમના માં હાથ પેદા કરવો. સર્વજ્ઞતાની કીર્તિ દેલાવવા માટે જાણુસે અને જ્ઞાતદેશ મારફતે મેળવેલી ખખરો મગત કરવી અને તે દેવી સામર્થ્યથીજ મળી છે એવું પહાનું કાઢવું. દેવતા આવીને કહી બંધ છે એવી ખ્યાતિ મેળવવાના ઉપાય:—અગ્નિકુંડમાંથી અગ્નિદેવતા બોલે છે અથવા બીજા કોઈ મૂર્તિઓ માંથી દેવો બોલે છે એ દાખવવા માટે અગ્નિકુંડની નીચે અથવા મૂર્તિના અંદરના પોલા ભાગમાં પોતાને સાચી છૂપાવી રાખી તેની પાસેથી એછતું વચન બોલાવવું. શત્રુ-રાજ્યને નાશ કરવાના કામમાં જે યુક્તિઓ કરવાની તેમાંની એક આ છે:— (૧૩-૨૭૨) શત્રુની સરહદ પાસેના એકાદ દુર્ગ-રની શુક્રામા માણું સુઝાવેલો અથવા જટા રાખેલો

સા...૧૦ લા...૨

એકાદ કપટવેપધારી સંન્યાસી લઈ જઈ બેસા-ડેના. તેણે પોતાની ઉંમર ૪૦૦ વર્ષની છે એમ લોકોને કહેવું. તેની પાસે ઘણા ચેલા હોવા બોધ્યો. આ ચેલાઓએ કુલ તથા કંઈ નજરાણા તરીકે લઈને રાજ્ય પાસે જવું તથા તેને સંન્યાસી મહારાજના દર્શન કરવા આમંત્રણ આપવું. રાજ્ય આવે એટલે પેલા સંન્યાસીએ તેને તેના સમજાઓની તથા જૂન સ્થળોની વાતો કરી અંભળાવી જણાવવું કે 'સંન્યાસી પૂર્ણ થતાં હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી પાછો પુવાનું હું.' હવે તારી સામે હું, થોથીવાર અગ્નિ પ્રવેશ કરનાર છું; માત્ર તારે મારી પાસેજ ઉભા રહેવું અને તણું વર માગવા. "રાજ્ય કણુલ થાય એટલે સંન્યાસીએ તેને ફરીથી કહેવું "પણ આ કામમાં તારે આહુતિ આપવા માટે આં પુરો સહુ સાત દિવસ રાત્રી માત્ર રાત્રી એવી આવી રહેવું પડશે" અને તેમ રાજ્ય ત્યાં આવી રહે એટલે તેનો નાશ કરવો.

એસ્થાના મધકો સર કરવા સંબંધી રચવાની કપટ બળનાં વળુનો ઉપર ઘણાં પ્રકરણો રોકાયા બાદ એક પ્રકરણમાં આવા મધક સીધે રસ્તે કે ઘેરે ઘાલી કેમ છવી લેવાં તે કહ્યું છે. તે પછી ખીના મહેલના પ્રકરણમાં છોતેલા પ્રદેશમાં સુલેહ દેવી રીતે સ્થાપન કરવી તે જણાવ્યું છે:—ત્યારે રાજ્ય નવો પ્રદેશ છોતે ત્યારે તેણે ત્યાંના રાજાના કુચળ પોતાના સદ્ગુણોથી ઠાંકી નાંખવા તથા તેનામાં જે ગુણ હોય તેવા ગુણ પોતાનામાં બમણા કરી બતાવવા પોતાનાં કર્તવ્યો વેળાસર અદા કરી, ઉદાર હુલે સખાવતો આપી, તેમ નવી પ્રજાને હક તથા માન મરાતળ વધારી આપી તેનું કંઠ્યાણુ સાધવા ઉલટ પૂર્વક બહાર પડવું. પેશાક, રીત-ભાવ, ભાષા અને રહેલી કદલીમાં આ પ્રવૃત્તિ તેણે અનુકરણ કરવું તેમજ તેમના સમાચાર, ઉત્સવો વગેરે તેમની ધાર્મિક રીવાજો ઉજવવા-વિદ્વાનો તથા અન્યશિષ્જ જનને ઈનામે આપીને કે કરવેરા માફ કરીને સન્માન કરવા. દેહીઓને છોડી દેવા. અસુક તહેવારોને દિવસે છોડવું તથા બંધ કરવી. તથા છોવદ્યા સંબંધીના ખીના કામે કરવાં. અર્થશાસ્ત્રમાં આ બાબતો ઉપયોગિતાની દ્રષ્ટિએ પણ નકારી તે નથીજ છતાં 'છવ દ્યા કે ન્યાયનાં ખાતર આ કામે કરવા કદમાં નથી પણ છોતેલા પ્રદેશમાં સુલેહ સ્થાપવાને માટે કરવામાં છે.

ચૌદમું અધિકરણ:—આનું નામ 'ઔપનિષ દિક' હોય તેમાં શુભ ઉપાયો એટલે અભિચાર

(બહુ ઇલામ.) વિષે કથન છે. પણ તે સમજવા કઠણ છે. આમાં આગ લગાડવી, માણસને ઠાર મારવો, તેને ગાંડપણ લગાડવું તેમ બીજા અનેક ભતના રોગ ફેલવવાની દવાઓની માહિતી આપવામાં આવી છે. ઉપરાંત એક મહિના સુધી અગ્નિ આધારિત શિવાય રહેવું, સરીરને રંગ બદલવો, અગ્નિ ઉપરથી ચાલી જવું, પોતે અદૃશ્ય બનવું અને બીજાને બનવવું માણસ તથા બીજા પ્રાણીઓ ઉપર હિંમતી અસર પાડવી, ઇત્યાદિ પ્રકારો માટે ઔષધી ઢિયાણા જાણવવામાં આવ્યા છે.

પંદરમું અધિકરણ:—આ 'તંત્ર યુક્તિ' નામના છેલ્લા અધિકરણમાં આ સમગ્ર ગ્રંથની રચનાની યોજના આપવામાં આવી છે. જેમાં અનુમાન પદ્ધતિની યાદિ આપવામાં આવી છે. મીમાંસાકારીની તર્ક પદ્ધતિમાંથી તથા તત્ત્વજ્ઞાના ભાષ્યોમાંથી મત પાંચ કે છ જ અનુમાન પદ્ધતિઓ મળી આવે છે, જ્યારે આ ગ્રંથમાં ૩૨ અનુમાન પદ્ધતિઓ, તેમની વ્યાખ્યા તથા આ ગ્રંથમાંના દાખલાઓ સાથે આપવામાં આવી છે. આ ૩૨ પારિભાષિક શબ્દપ્રયોગોમાં કેટલાક શબ્દો ન્યાય પદ્ધતિ અને તર્કશાસ્ત્ર પદ્ધતિના છે, પણ તે ઉપરથી જો જોવું અનુમાન કોરીએ કે પ્રીસ્તી શક પૂર્વે ૪ થી સદીમાં પણ તર્કશાસ્ત્રના નિયમો અસ્તિત્વમાં હશે તો ખબર કે પ્રો. વિંટરની ડહ તે વિષે એમ માને છે કે આ અર્થશાસ્ત્ર તેટલું પુરાણું, માનવા કરતાં મૂળ ગ્રંથ ઉપરથી. તે પછીના કોઈ પંડિતે આ અર્થશાસ્ત્ર નવેસર લખ્યું હશે એમ માનવા માટે છેલ્લાં ભાગમાં જોઈતો પુરાવો મળી આવે છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના પ્રકરણવાર નિરીક્ષણ ઉપરના સંદેહો માલમ પડે છે કે આ ગ્રંથ ઘણેજ અપ્રતિમ હોઈ તેણે ભારતીય સાહિત્યમાંના બીજા કોઈ પણ ગ્રંથ કરતાં પ્રાચીન ભારતના વિચાર તથા તેની સંસ્કૃતિની સ્થિતિ પર વધારે પ્રકાશ પાડ્યો છે. અનેક મહાન પંડિતો માને છે તેમ જો આ ગ્રંથ રાજા ચંદ્રગુપ્તના મંત્રીએ લખ્યો હોય તો ખરેખર એક અમૂલ્ય ધર્મ ગ્રંથ પડ્યો છે. તેમ તે ઈ. સ. પૂર્વે ૪ થી સદીના ગ્રંથ તરીકેજ માનવો જોઈએ. વળી આટલા પુરાતન કાળના સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ સંબંધીના આ એક જ એવો ગ્રંથ છે કે જેની રચના કાળ મુકર કરી શકાય છે. પ્રથમ તે કૌટિલ્યનો જ હોવો જોઈએ એવો મત દૃઢ થાય છે દાખલા તરીકે, પ્રથમ યાદોળ (ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ) એસ. બી.એ. ૧૯૧૧, ૭૩૨ ઇત્યાદિ "કૌટિલ્ય. ઉપરથી સાહિત્ય અને ભાષાનો

ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિ સંગ્રહ વિવેચન" એસ. બી.એ. ૧૯૧૧, ૮૫૪ ઇ; "કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રની સત્યતા વિષે ખાતરી" એસ. બી.એ. ૧૯૧૨, ૮૩૨ ઇ; એડ. ડી. એમ. જી. ૭૪, ૧૯૨૦: ૨૪૮ ઇ. ૨૫૪ ઇ. એ લેખોમાં) એ ચાલુક્યના આ ગ્રંથ વિષે અનુકૂળ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે ઘણા વિદ્વાનો યાદોળીનો મત માન્ય રાખે છે. [દાખલા-આષ્ટોત્તર ડબ્લ્યુ. એડ. કે. એમ. ૨૮, ૧૯૧૪, ૨૧૧; સ્મિથ-અલી ક્રિસ્ટી ૧૫૧ ઇ. ફ્લીટ-બ્રાઉન ૬૬૮૨૨ નોટ ૬ શામ-શાસ્ત્રી ઇંગ્લીસ ટ્રાન્સલેશન (૧૯૧૫) સોલી-ઇન્ડિ-ગ્રિઓને પા. ૧૬ ઇ. ગાળ-સાંપ્યક્રિલોસોફી પા. ૩ ઇ] તે પછીના વિદ્વાનોએ કૌટિલ્યના આ ગ્રંથનો લેખક હોતો એ વિષે જરાય શક દર્શાવ્યો. નથી. [શામશાસ્ત્રી (મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ તેના અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે જોડેલી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના); એન. એન. લાહુ-સ્ટીડ ઇન એન્શન્ટ હિંદુ પોલિટી (લંડન ૧૯૧૪) તથા લાહુના ગ્રંથ ઉપર રાધાકૃષ્ણ મુકરજીએ લખેલી પ્રસ્તાવના હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી-એ એ એસ.બી. ૬, ૧૯૧૦, ૩૦૫ ઇ. અને કે. પી. જયસવાલ ઇ. એ. ૪૨, ૧૯૧૩, ૩૦૬. આવો અભિપ્રાય અંગ્રેજ લેખકોએ પણ બહાર કર્ચો છે. પામીટર જે આર એ. એસ ૧૯૧૭, ૧૫૭ ઇ, ૧૫૮ ઇ. એસ. ડી. બાર્નેટ એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયા, લંડન ૧૯૧૩, પેજ ૬૮] આવો અપ્રતિમ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થાય ત્યારે સ્કેન્ડેનવિય હર્ષ થાય છે, પણ તેથીજ આપણી નિશ્ચય શક્તિ ઉપર આ હર્ષજનક ભાવનાનો દામ ન પડે, અને તે ગ્રંથનો લેખનકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૪ થી સદી એજ હશે કે કેમ તે વિષે ઘણીજ સૂઝમ દૃષ્ટિથી તપાસ કરવી અગત્યની થઈ પડશે. ફિલેચૈન્ટ, [એડ ડી. એમ. જી. ૬૬, ૧૯૧૫, ૩૬૦ ઇ; અને જી.એ. ૧૯૧૫, ૬૨૬ એ બેની પુલના કરે] કહે છે:—આ સમગ્ર ગ્રંથ કૌટિલ્યે એકલાએ જ લખી હશે એમ માનવું જોઈએ નહિ. તેના સંપ્રદાયમાંથી આ ગ્રંથ નિર્માણ થયો. હર્ટલ (તંત્રાભ્યાસિકાનો તરજુમા ૧ પાન ૨૨), એ લેખક પણ ફિલેચૈન્ટ સાથે મળતો થઈ માને છે કે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર એકી વખતે લખાયું નથી. છતાં તેની વિચારસરણી એવી છે કે, આ ગ્રંથ,

તથા ભાષ્યના મૂળભૂત તત્ત્વો ચાલુક્યના કાળમાંજ ઉત્પન્ન થયા હશે એમાં શક નથી. ઓક્સનબર્ગ ૧૯૧૩ ની સાલમાં લખી ગયો છે કે આ ગ્રંથ ઇ. સ. પૂર્વે ૩ જ સદીમાં ચાલુક્ય ગ્રંથના તેના પછીના પંડિતોએ લખ્યો હોતો, પણ તે પછી (એન.જી. ડબ્લ્યુ. ૧૯૧૮ માં) ના લખાણમાં તે આ ગ્રંથ વિષે શ્રદ્ધાહિન થતો જાય છે. નેલીએ પણ પ્રથમ

તેને ચાણક્યના અર્થ તરીકે માન્ય રાખ્યો. (" રાજ-
નીતિ વિષયક અને પ્રાચીન ભારતીય અર્થ," જર્મન
લેખ ૧૯૧૨) પણ પાછળથી તેનો કાળ તથા
તેની સત્યતા એ વિષે શંકા પાછાગી (એડ્ડીએમ્સ
૬૮, ૧૯૧૪, ૩૫૬) વળી ૧૯૧૬ નીસાલમાં તેણે
ફરીવાર પોતાનો મત બદલે કરી આ અર્થનો
કાળ ઇસ ૪ થી કે પ મી સદીના જ હોવો જોઈએ
એમ નિશ્ચય પૂર્વક જણાવ્યું છે. (" તુલનાત્મક
ન્યાયતત્ત્વ શાસ્ત્રનું નિયતકાલિક," જર્મન ૩૩ પા.
૩૨૬) એ. ષી. કીપ (જે. આર. એ. એસ. ૧૯૧૬,
૧૩૦ ઇ. ૧૯૨૦, ૬૨૮) અને ડૉ. લાંડરકર
(પ્રોસીડીંગ એન્ડ્રોએકશન ઓફ મી ફ્રેન્ડ્સ ઓરિ-
એન્ટલ ફ્રાન્કફર્ટ પુના ૧૯૨૦) પણ આ અર્થના
પ્રમાણ વિષે શક દર્શાવ્યો છે તથા ચાણક્યને
તેના લેખક તરીકે એમણે અમાન્ય કરાવ્યો છે.

આપણી પાસે કૌટિલ્યના સંખ્યામાં કેટલી
માહિતી છે? પુરાણો (સવિધ કથનના સ્વરૂપમાં)
જણાવે છે કે, કૌટિલ્યે નંદરાજ વંશનો નાશ કરી
ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને ગાદીએ બેસાડ્યો. [એક. ઇ
પાનિન્ટરથી પુરાણાત્મક જોન ધી ડાઈનેટ્ડોન ઓફ
ધી ક્લીગેન્સ "] રાજ્યમાંનો મરા આવક પુરૂષ
તરીકે ચાણક્યને પુરાણોએ વર્ણવ્યો છે પણ તેમાં
તેનું લેખક તરીકેનું વર્ણન ક્યાંયે મળી આવતું નથી.
ચંદ્રગુપ્ત ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ ના આરમ્ભમાં ગાદીએ
બેઠો. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૨ માં સેલ્યુકસ નિકેસરના વકીલ
તરીકે મેગસ્થિનિસ તેના દરબારમાં આવી પહોંચ્યો.
તેણે પોતાના પરદેશવાસનો જે ઇતિહાસ લખી
રાખ્યો હતો તે ઉપલબ્ધ થાય છે આ બીક મેગસ્થિ-
નિસ અથવા તેના પછીના પ્રાચીન અર્થકારો પણ ચંદ્ર-
ગુપ્તના આ સુવિખ્યાત મંત્રી વિષે મૂકવૃત્તિ જ બળવી
રહ્યા છે. એ પણ આશ્ચર્યકારક કહેવાય! મેગ-
સ્થિનીઝના આ ઇતિહાસ સાથે અર્થશાસ્ત્ર મેળવી
જેનાં તેનો લેખક મેગસ્થિનીઝનો સમકાલીન
હયે એમ માનવા અઘરું પુરાવો પણ મળી
શકતો નથી. (આર. મુકરજીએ લાહુના
" સ્ટીલ ઇન એન્ડ્રોએકશન ડિ'ડુ પોલિટી " પુસ્તક
ઉપર લખેલી પ્રસ્તાવના જુઓ.) મુકરજી અને રિચર્ડ
(અલી' હિસ્ટરી) માને છે કે મેગસ્થિનીઝ અને
કૌટિલ્યના અર્થમાં તેમને કેટલાક સમ્યક્શક સુધી મળી
સૂચ્યા છે. એ. જી. રેલિન્સન્સે (ઇન્ટરકોસ' ૧૯૧૬)
ઈન્ડિયા એન્ડ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ કેંબ્રિજ ૧૯૧૬)
મેગસ્થિનીઝ અને કૌટિલ્યની પરસ્પર સામ્યતા
દર્શાવવા લાહુનો આધાર દર્શાવે છે. કેટલીક બાબ-
તોમાં સામ્ય છે એ ખરૂં છે. પણ એકો સ્ટીનના

મત મુજબ (" મેગસ્થિનીઝ એન્ડ કૌટિલ્ય " એસ
ડબ્લ્યુ. એ. ૧૯૨૧) બીક રિપોર્ટની કૌટિલીય
અર્થ સાથે સરખામણી કરતાં મહત્વની બાબતોમાં
સામ્ય કરતાં વિરોધ દર્શક સુધાન પુષ્કળ મળી
આવે છે. શિવાય અરોહના કાળની સ્થિતિ અને
આ અર્થમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ એ વચ્ચે પણ સામ્ય
માત્રમ પડતું નથી. ડૉ. થોમસે જે આર એ એસ
૧૯૧૫ એ લેખમાં જે ઉતારા ટાંક્યા છે તે ઉપરથી
પણ કેઈ જતનો નિર્ણય આપી શકતો નથી. મહા-
ભાષ્યમાં મૌર્ય અને ચંદ્રગુપ્તની સલાઓ વિષે
ઉલ્લેખ આવી બધ છે. છતાં કૌટિલ્યનો તેમાં જરાપ
ઉલ્લેખ નથી. કૌટિલ્ય વિષે તેા જે અન્ય માહિતી
મળે છે તે કેવળ દંતકથા કે નવલકથામય જણાય.
દાખલા તરીકે " મુદ્રારાક્ષસ " નાટકમાં
વર્ણવેલી કથા, ચોમદેવનું " કથાસરિસાગર " અને
હેમચંદ્રનું " પરિશિષ્ટપર્વ " એ અર્થોમાં ચાણ-
ક્યના ઘણે ભાગે ધૂત અને કપટી ભૂતસરી તરીકે જ
જણાવવામાં આવેલો હોઈ આવી ભૂતની કથાઓ
તેને નામે વર્ણવામાં આવી છે. પરંતુ અંધકાર
તરીકે આ કથાઓમાં પણ તેનો પરિચય કશવમાં
આવ્યો નથી. મુદ્રારાક્ષસના પહેલા અંકમાં કૌટિલ્ય
શિષ્યો સાથે પ્રવેશ કરે છે એવું તેનું આચાર્ય સ્વરૂપ
દર્શાવવામાં આવ્યું છે ખરૂં, પરંતુ કૌટિલીય અર્થ-
શાસ્ત્રના પ્રધાન ભાગોમાં નંદ, મૌર્ય, રાજા ચંદ્ર-
ગુપ્ત કિંવા તે કાળની સ્થિતિ સંબંધી કોઈપણ
ઠંકાણે ઉલ્લેખ કર્યો નથી. મુકરજીને કેટલેક ઠંકાણે
(લાહુ. પાનું ૩૩ જુઓ) ચંદ્રગુપ્ત વિષેની નાની
મળી આવી છે. પરંતુ વિદેશનક્રમ માં જે તે
કેાઈને સમજાય તેવી નથી.

અર્થશાસ્ત્રમાં કૌટિલ્યજ તેનો લેખક હોવા
વિષે લખવામાં આવ્યું છે. ૧-૧ અને ૨-૧૦ એ
ભાગના છેલ્લા શ્લોકોમાં તથા અર્થને અંતે એટલે
ન્યાય જેણે પળવારમાં અને ઉત્કંઠાપૂર્વક નંદ-
રાજાની ભૂમિ, તલવાર તથા ગાન ઉદ્ધૃત કર્યાં તે "
એવો નંદરાજના નાશ વિષેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
છે. ત્યાં તેને માટે ઉલ્લેખ મળી આવે છે, " ઉદ્ધ-
ધૃત કર્યાં " ખાલગોથી એ શબ્દ, અહીં ત્રણ
લિસ અર્થે યોજાયેલા છે તેનો આશય એ છે કે,
" જેણે સપાટાભય નિશ્ચિત કરેલું જ્ઞાન (જુના
અર્થો ઉપરથી આ અર્થશાસ્ત્ર અર્થ) બહાર પાડ્યું,
તેણે આનંદથી તલવાર એવી કાઢી અને જેણે
નંદરાજના હાથમાંથી તેની માલીકીની જમીન
ખૂંચવી લીધી. " પણ જે અધ્યાયમાં આ શ્લોક
આની બધ છે તે અધ્યાય એ કે અર્થના મૂળ

ભાગમાંથી લીધેલા હોય અને અંતે ભોટવામાં આવ્યા નહોય (વિંદરનિરૂપ માને છે કે તે અધ્યાય અંતે ભોટવામાં આવ્યા છે.) તે પછુ તેથી એમ ચોક્કસ કહી શકાયું નથી કે અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રંથ તેજીજ લખ્યો હોય. કદાચ તે ગ્રંથ તેનો હશે એમ કહી શકાયો. મૂળ ગ્રંથમાં પણ તેના લેખક તરીકે ચાણક્ય કે વિષ્ણુસેન એવાં નામો નથી. માત્ર કૌટિલ્ય એજ નામનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. પરંતુ “કૌટિલ્ય” એ શબ્દજ નયયે છે કે લેખકનું ખરું નામ તે નથી. “કૌટિલ્ય” એટલે અસત્ય પણ ટોંગ. આ અર્થ સુદ્ધા સંકસનો લેખક બળુતો હતો (૧ શ્લો. ૭-૧ અને ૪ શ્લો. ૨ જુઓ), અને તેથી અંદુરમના મંત્રીએ પોતાને આવે નામે જોળખાવ્યો હશે એ અસંભવિત છે એમ વિંદરનિરૂપ માને છે. છતાં કોઇ પણ માણસને આણું નામ પસંદ નજ પડે એમ પણ કહી શકાય નહિ. યાદોળી ધારે છે કે આ ગ્રંથનો કતા પંડિત નહિ પણ કોઇ મુન્દરીજ હોયો ભોળો, તે આ લેખને ‘ભારતનો બિરુદાક’ એ નામથી જોળખાવે છે તથા દ્વંદ્વીક ધીએટ મુજબ તેણે કુરસને અવસરે અથવા બુદ્ધાવસ્થામાં પોતાના જીવન કાર્ય ઉપર એક ઔપચીતિક ગ્રંથ લખ્યો હશે. એમ પણ તે માને છે. પણ યાદોળીની આ ઉપચીતિક અર્થશાસ્ત્રમાંના વિષયો તપાસતાં ખરી હોય એમ વિંદરનિરૂપ માન્ય કરી શકતો નથી. કેમકે પંડિતોએ રચેલા અન્ય ગ્રંથો પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં પણ તેની તેજ આવ્યાઓ, પાંડિત્યદર્શક વર્ગીકરણ, પ્રકરણો અને સૂત્રો આવી જાય છે. વળી તે કાળમાં નીતિમુન વિષે જે પરિભાષા ઉપલબ્ધ હતી તે આ ગ્રંથમાં ચોળાયલી છે. નીતિશાસ્ત્રનાં અભ્યાસની એક અતિ પુરાતન કાળથી ચાલતી આવેલી શાખા માન્ય રાખીએ તો જ આચાર્ય, અથવા (માનવ, બાહ્યસ્વય, ઐશનસ વગેરે જેવા) કેટલીક શાખાઓ કિંવા (ભારતજ, વિશ્વાસ, પરાશર જેવા) વ્યક્તિગત લેખકોના મતો કૌટિલ્યના મત સાથે સરખાવી જોવા માટે રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે તથા તે ઉપરથીએલી ચર્ચાઓને આપણે અર્થ કરી શકીએ છીએ. આવી ચર્ચાઓને અંતે જ્યારે “કૌટિલ્ય આમ કહે છે” એવા પુરાવા આપવામાં આવેલા હોય છે ત્યારે તે ઉપરથી આ ગ્રંથનો લેખક કૌટિલ્યજ હોવો ભોળું એમ સાબીત થાય છે. પરંતુ આવી રીતે કરતાં કે લેખકનો પરિચય ધણે ભાગે સૂત્રરૂપ ગ્રંથોમાંજ કસંવેલો હોય છે. આવા સૂત્રગ્રંથો વ્યક્તિગત લેખકના માનવામાં આવતા નથી. હાંખલા તરીકે પૂર્વ મીમાંસા સૂત્રમાં જૈમિની,

વેદાંત મત્રમાં બાદરાજીનું, અને જોડાપન ધર્મ-સૂત્રમાં જોડાપનનું, એવાં નામો આવી જાય છે. વિંદર નિરૂપ આ વિવેચન છે. ઉપરાંત તે એમ પણ માને છે કે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રને કૌટિલ્યનુંજ માનવામાં આવે છે તે માત્ર એકજ દાસ્તુરર અને તે દાસ્તુર એકે, દંત કથામાંના ચંદ્રસુત્રનો મંત્રી શાસનશાસ્ત્રીનો ઉપાદક ન હોય છતાં તે એક આચાર્ય સુરે હતો એમ કહે છે. ચાણક્ય કે કૌટિલ્ય એ સુમંચકારી, ધૂત અને કાગેવ મંત્રી-જોને આદર્શ હતો છતાં તે પોતાના રાજસાથે અત્યંત વફાદાર, એકનિષ્ઠ હતો. અને આવોજ નમુનો ભાગ તથા તે પછીના નાટ્ય માહિત્યમાં દર્શિયા મળી આવે છે. અને આથી કદીનજ તે પછીના કાળમાં નિર્માણ થયોલા ગ્રંથો નીનિરૂપે ચાણક્ય ગાથે જેરી દેવામાં આવ્યા છે.

મૂળ ગ્રંથમાંના વિષય તપાસતાં એમ જણાય છે કે, શાસનશાસ્ત્ર (મંકુચિત અર્થે) ઉપરાંત વ્યવહારમાંના પણ અનેક વિષયોનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ વિષયોનાં વિવેચનમાં કળાકુશળતા, કૃષિકર્મ, ખનીજ, યુદ્ધશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયોમાં પણ તે કળાની પ્રજા રાપૂણું જ્ઞાન મદાવતી એમ માનવામાં આવ્યું છે. તેમ એક મનુષ્યને માટે આ સર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવું અશક્ય હતું. ધારે કે આ વિભાગો માટે કૌટિલ્યે વિવિધ અમરજારો પોતાની મદદે રાખ્યા હશે. યાદોળી આવે અભિપ્રાય ધરાવે છે અને કામંદકની માન્યતા મુજબ તેમાં વિમંગલિત પણ નથી જ. વળી હદલ અને ઝમોટિયર પણ આમજ માનતા લાગે છે. “અર્થશાસ્ત્રમાંથી જેણે નીતિશાસ્ત્રરૂપ અમૃતનું દોહન કર્યું” તે સુવિખ્યાત અને શાણા વિષ્ણુસુત્રને સંકાર હોય” કામંદકના આ ઉદગાર ઉપરથી કૌટિલ્ય પુર્વકાળના જ્ઞાનનો સંચાકક તથા અગ્રગૃહ્ય સુત્રકાર હતો એમ તે માનતો જણાય છે. કૌટિલીય ગ્રંથમાં જે નવા શબ્દો આવી જાય છે તે અર્થશાસ્ત્રમાંના વિવિધ શાસ્ત્રીય શાખાઓમાં અચાંચ છે. [હદલ ઉપરથી એકે એમ ૨૫, ૧૯૧૦, ૪૧૬ ઇ. પાંડોળીએસ બી. એ ૧૯૧૧, ૬૫૪ ઇ. શાપેરીયર ઉપરથી એક કે કેમ ૨૮, ૧૯૧૪, ૨૧૧ ઇ.] વિંદરનિરૂપના મત મુજબ જુદી જુદી શાખાઓ ઉપર તે કાળે સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખાયલા હતા અને અર્થશાસ્ત્રના લેખકે તેમાં કંઈક સુધારો વધારો કરીને પોતાના ગ્રંથમાં તેમનો ઉપયોગ કરી લીધો હશે એમ કહેવું વધારે વ્યાજની લાગે છે. આનું પરિણામ એજ કે, પુસ્તક અધ્યાયોમાં તેનાં તેજ વિષયો આવી જાય છે. શિવાય ઉપર્યુક્ત દલીલ

સાધનો ઉપયોગી છે ને કયા ઉપયોગી નથી' એટલા પુરતો જ વિચાર કરે છે કેટલાક અધ્યાય (દાં) અમલદારોના પગાર, નગર રચના અને વ્યવસ્થા ઇ) વાચીને આપણને એવો આવ વાધ છે કે આ લેખકે વસ્તુસ્થિતિ ઉપરથી જ પોતાના સિદ્ધાંતો દોર્યા હશે, અને તેથી જ તે અધ્યાયો અને કંઠાય સમગ્ર અથનો કર્તા કોઈ નાનો સૂનો માણસ નહિ પણ રાજાનો શ્રેષ્ઠ મંત્રી હોવો જોઈએ એ સભવનીય લાગે છે

સન ૧૮૦૬ માં અર્થશાસ્ત્રની પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી ક્રીએ એમ પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે કે અર્થશાસ્ત્રનો કર્તા વિષ્ણુગુપ્ત તથા કામસૂત્ર કર્તા વાત્સ્યાયન એ બન્ને એકજ હતા પોતાની જીવી જ મા તેણે હેંગમ ડ્રના અભિધાન ચિત્રાગણિમાના તથા યાદવ પ્રકાશના વૈજયંતીમાના અનુક્રમે વાત્સ્યાયનો મલ્લનાગ કૌટિલ્યવશન વરાજન । અને વાત્સ્યાયનસુ કૌટિલ્યો વિષ્ણુગુપ્ત વરાજન । એ શ્લોકો આધાર તરીકે ટાક્યા છે તેમજ લોજ રાજાએ લખેલી નામમાનિકામા વાત્સ્યાયન શબ્દને બદલે કાત્યાયન શબ્દ આપવામા આવે છે વાત્સ્યાયનસુ કૌટિલ્યો વિષ્ણુગુપ્ત વરાજન । આ કાત્યાયન શબ્દ પ્રત્યક્ષ લોજના વાપર્યો હતો કે ભૂલથી તે લખાઈ ગયો હતો । વળી વાત્સ્યાયન અને કાત્યાયન અને કૌટિલ્ય એ બધા એક જ છે કે કેમ ? એ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે જો લોજે કાત્યાયન શબ્દ એમ રીતે જ વાપર્યો હો । તો વાત્સ્યાયન અને કૌટિલ્ય ભિન્ન હતા એ ખુલ્લું પડી જાય છે પરંતુ જો વાત્સ્યાયન શબ્દ ખરો હોય તો કૌટિલ્ય ન હતા કાગનો પુરૂષ હતા વગેરે વિષ્ણુ પુરાણ ઇત્યદિમા જે વાક્યો આવી જાય છે તે નિરર્થકજ કરશે સૌંદર્યચંદ્રગુપ્તચં વાળજ્યોર્મસાસા વિરચવામાસ દડીના આ ઉદ્દગાર પરથી ચાલુક્યનો કાળ જાઈએ પૂર્વે ૪થી સદી તરીકે ઘટાવાનામા આવે છે 'ક્ષેત્રો જ્ઞાતશક્તિરણિસાત્માહના મહાન્વી મલ્લર્ત્તોજનાન' કામસૂત્રમાના આ સૂત્ર પરથી વાત્સ્યાયનનો કાળ ઈ સ ૧૩૭ થી ૨૦૦ એ દરમ્યાનમા ગાવી જાય છે વાત્સ્યાયનના ન્યાય સૂત્ર ભાગમા અર્થશાસ્ત્રમાના વાક્યોને અનુવાદ કરવામા આવે છે છત્ર અર્થશાસ્ત્ર પોતે લખ્યું હોય એવી ભવતો ઉલેખ મળી આવતો નથી કામસૂત્રમા પણ અર્થશાસ્ત્રમાના વાક્યો જેવા પુષ્કળ આવી જાય છે યદોષરે કામસૂત્ર ભાષ્યમા વાત્સ્યાયનનું મહા નામ એ બીજું નામ જણાવ્યું છે, છતાં કૌટિલ્યના નામનો ત્યા જરાય નિદોષ થયો નથી ઉનું "કૌટિલ્યન જયસાક્ષે જગમ્"

" ઇત્યાદિ ઉલેખો ઉપરથી અર્થશાસ્ત્રનો કર્તા કૌટિલ્ય જ હતો એમ દર્શાવવામા આવ્યું છે તેમ તેમા કેટલાક અર્થશાસ્ત્રમાના વાક્યો પણ ઉચકી લેવામા આવ્યા છે કૌટિલ્ય પાણિનના વ્યાકરણનો પૂજક નથી જ્યારે બૃહજનતકની વ્યાખ્યામા 'વિષ્ણુગુપ્તેષામિ વાળજ્યપરમામા' એવો ઉલેખ મળી આવે છે પરંતુ 'વિષ્ણુગુપ્તગણજ્યાવાદહ —જ્યાગ્નિઃ એવા વાક્ય ઉપરથી વિષ્ણુગુપ્ત અને ચાલુક્ય એ બે ભિન્ન હતા એમ સૂચિત થાય છે, પરંતુ જ્યોતિર્વિદ વિષ્ણુગુપ્ત, અર્થશાસ્ત્રકાર વિષ્ણુગુપ્તથી ભિન્ન હતા, એમ બુકાસ હિતાપરથી (૨-૪) સ્પષ્ટ થાય છે. નન્દિનગકાર પણ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર જણાવે છે વિષ્ણુગુપ્તની નીતિકથાઓ કૌટિલ્ય પૂર્વેથી ઇ જ પૂર્વેની પાયાથી કે છઠી મઢીથી પણ પ્રચારમા હતી અને તે વિષ્ણુગુપ્ત કૌટિલ્યથી ભુદો હતો એ દલીલ કૌટિલ્યે તે કથાઓમા 'દીર્ઘવૃણ' 'શીન શારી' ઇત્યાદિ પદો વાપર્યા છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. વળી અથને અતે ચાલુક્યના સૂનો તરીકે જે સૂત્રે આવી જાય છે તે ચાલુક્યના નથી તેમ તેમને અર્થશાસ્ત્ર સાથે કોઈ ભવતો સ બધ નથી (શામશાસ્ત્રી બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના)

કામ દાકિ કે કામ દક "નીતિસાર" [સંગ્રહ લાવ મિત્રે બિગ્લિ ઇ મા (૧૮૪-૧૮૪૭) અણપતિ શાસ્ત્રીએ શકરાચાર્યના ભાષ્યસહ ન ટી એસ એસ ૧૪ મા (૧૮૧૨) પ્રકટ કર્યું જેનું મન્મથનાથ દત્તે અંગ્રેજીમા ભાષાતર કર્યું છે (વિદ્ય એશક ઇડિયા કવચક્તા ૧૮૧૬) ઇટાલીયનમા ફ્રાન્સિ-ચીએ (જી એસ એ ૧ પુ ૧૨-૧૭) ભાષાતર કર્યું છે ૭ મા સર્ગ ભાષાતર [ઇ એ ૪૧૮૭, ૧૧૬ ઇ] લાલિખ ઉવર્ધ મે કર્યું] છે આ અથ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર પછીનો છે એટલું જ નહિ પણ, તેનું સ્વરૂપ પણ ભિન્ન છે તે પદમય હોઈ તેને ઉપ દેશક કાવ્ય તથા હસ્તપ્રતક (હિંડુ બુક) એ બે વચ્ચેના લખાણ તરીકે માનવું જોઈએ કૌટિલીયને જેમા તેમા શાસ્ત્રનો સુદા માનવું જોઈએ કૌટિલીયને તેમા કેટલેક ઠેકાણે મહાભારતાદિ મહા કાવ્ય મુજબ અણુઅણુતા નીતિ વચ્ચે મળી આવે છે કાવ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે જાના સર્ગો (તથા પ્રવરણો) પાડવામા આવ્યા છે તથા તેનું સ્વરૂપ ભાષ્યકારો માને છે કે મહા કાવ્ય જેવું જ છે [યદોષી એસ બી એ ૧૮૧૨, ૨૩૬ ભુચો] તેના પ્રાસ્તાવિષ્ય શ્લોકમા કર્તા વિષ્ણુગુપ્તની જેવો ન હને સ્માતળે પહેલાચાણે પોતાના કાવતરથી ચક્રગુપ્ત માટે જગત છત્યુ

અને અર્થશાસ્ત્રના મહોદધિમાંથી નીતિશાસ્ત્ર અમૃત તારવી કાઢ્યું” એ શબ્દોમાં પ્રશંસા કરી આ આચાર્યની શીખામણ અનુસાર રાજ્યશાસ્ત્રમાં પારંગત હોય તેમનાં વચનો સંક્ષિપ્ત રૂપે અમે હવે રજુ કરીશું એવું વચન આપે છે. બીજે દેકાણે તે કૌટિલ્યને પોતાના ‘યુર’ તરીકે સંબોધે છે અહીં યુર શબ્દનો અર્થ હંમેશા મુજબ ‘શિક્ષક’ એટલે જયો નથી પણ જેના અંતરે મને અતિશય લાલ ધવો તેવો પાડેલ, એવા ગૌરવયુક્ત શબ્દથી કરવામાં આવ્યો છે. કારણ, ચંદ્રયુતનો મંત્રિ તથા કામદંડીનું ‘નીતિસાર’ એ બેમાં માત્ર નહિ પરંતુ કૌટિલ્યના તરીકે માનવામાં આવતું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ અને કામદંડીનું ‘નીતિસાર’ એમના કર્તાઓ વચ્ચે ઘણે ભાગે અનેક સદીઓનો કાળ વહી ગયો હશે. તંત્રાખ્યાયિકામાં કૌટિલીયમાંથી આધાર મેળવવામાં આવ્યા છે, ત્યારે પંચતંત્રમાં નીતિસારનો ઉલ્લેખ આવી જાય છે, (હટેલ એડી એમ. છ. ૬૬, ૨૬૩, ઇ.) એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ભવભૂતિએ ‘માતૃતી માધવ’ નાટકમાંના પ્રેમ ક્રીડામાં મુતસરી અને પરિવારિક કામદંડીના નામથી જે સ્ત્રી ચોછ છે તે કામદંડીના આ અંધની લોકોને ખાસ યાદ આપવાને માટે છે. કેમકે તેના કાળમાં કંતો આ અંધ અતિ અજલ્યનો હોવો જોઈએ ને નહિ તો તેને લેખક ભવભૂતિના કાળનો હોઈ તેનું ગૌરવ કરવાની તેની ઈલાહી ભેષ્ટો. વામને (ઈ. સ. ૮૦૦ આસરે) જે પ્રલોક-માથી (કાવ્યકારવૃત્તે ૪, ૧, ૨ ચિવ્ય, પાદુરંગ. પા. કાણે ઇ. સ. ૪૦, ૧૬૧૧, ૨૩૬ અને બેલી બે. ડી. એમ છ. ૩૮૮ ઇ. સુબા, અક કુંદરી ઉચકી લીધો છે તેમાં ‘કામદંડી નીતિ’ તથા ઉલ્લેખ આવ્યો છે. જે અર્થ દડા હુછ ‘નીતિસાર’ થી વાકેડ હતા નહીં (દશકુમાર ચરિતના આરંભમાં કામદંડીના જે ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી તો કંઈજ સાબીત થતું નથી. કેમકે તે ઉલ્લેખ પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલી ‘પૂર્વ પાઠિકા’ માંથી ઉપાડી લેવામાં આવ્યો છે. દડી કૌટિલ્ય માન્ય રાખે છે તેવા વિષે આટલું બધું સંવેદનરૂપે વ્યવસ્થા આપે છે (દશ કુ. ૮ મો ઉલ્લાસ) તથા કુલેક, વિશ્વાસપૂર્ણ અર્થ શાસ્ત્રકારોના નામ મણાવે છે. પણ કામદંડીનું તો નામ પણ જણાવતો નથી! આ વસ્તુ કિંમતે શું દર્શાવે છે? આના અર્થ એજ થાય છે કે, દડી કામદંડીને એજાળવતા નહોતા. આથી આપણને મહાપ્રવાસે આ અંધની ઉત્પત્તિના કાળ ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૭૫૦ ના દરમિયાનનો મણવો વ્યવસ્થા લાગે છે.

બલિદ્રીપમાંના કવિસાહિત્યમાં ‘કામદંડીનીતિ’ નામનો એક ગ્રંથ છે. (એસ. આર. કેડરીક, ઇ. સ. ૨. ૧૩૩, ૧૪૫. જે. આર. એ. એસ ૧૮૭૬, ૧૮૮, જ્ઞાનકોશ ૧. ૨૧૨.) આ ગ્રંથ પણ એ દલીલ તોડી શક્યો નથી કારણ કે, દા. હિંચાનને બાવામાં ઇ. સ. ૪૧૩ ની સાલે બેઠે બ્રાહ્મણે જેવા મળ્યા છતાં કવિસાહિત્યનો સુવર્ણકાળ ઇ. સ. ની ૧૦ મી સદીનોજ મણવો. જોઈએ.) ઇ. કુંકનનું “દક્ષિણ અને પૂર્વનાં પ્રદેશોમાં આર્થ લારતની વર્ચસ્વતા” એ પુસ્તક જુઓ (મ્યુનિચ ૧૯૦૩, પા. ૧૬)] કાલિદાસ કામદંડીના આ ગ્રંથ સાથે પરિચિત હતો એમ મન્નસુદાર કહે છે. (ઈ. સ. ૪૬. ૧૬૧૭ પા. ૨૨૦) પણ રઘુવંશ ૪.૩૫ ની નીતિસાર ૧૦, ૩૫. સાથે સંખ્યામણી કરીને પણ આ મત માન્ય કરી શકાય તેવો નથી.

નીતિસારમાંના વિષય કૌટિલીયમાંના વિષયો સાથે કેટલેક અંશે મળતા ઉતરે છે. કૌટિલીયમાંનાં પુષ્કળ પ્રકરણો મોટાં છે. દાખલ રાજ્ય વ્યવહાર સંબંધેના ૨, ૩, અને ૪ પ્રકરણો; ઉપનિષદમાંનાં (૧૪ સુ.) તેમજ સાધનનું છેલ્લું. એ કોઈ પણ નીતિસાર સાથે મળતા ઉતરતાં નથી. શિવાય નીતિ. સારમાં દેખીતા ફેરફાર રહ્યા છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે તેના કર્તાએ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર શિવાય બાકીના ઉપર દર્શાવેલા સર્વે અંશેનો ઉપયોગ કરી લીધો હોવો જોઈએ.

પહેલા અને બીજા સર્ગમાં ઇદ્રિય નિગ્રહ તથા રાજ્ય માટે મહત્વનાં ચર્ચ પડે તેવાં શાસ્ત્રો આપવામાં આવ્યા છે જે કૌટિલીય ૧. ૬ અને ૧. ૧. સાથે સમ્યક્તા ધરાવે છે. પણ ‘આન્વીક્ષિકી’ નો કામદંડીએ આત્મવિજ્ઞાનમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. (નીતિસાર ૨.૩; હલ્લમન-મહાકાવ્ય અને કાષ્યાના અંધ તરીકે મહાભારતનું વિવેચન પા. ૨૨૬ ઇ. ની તુલના કરો.) ત્રીજા સર્ગમાં સારો રાજ્ય કેવો હોવો જોઈએ તે દર્શાવનારા વચનો આવે છે. જે ધર્મ શાસ્ત્ર અને ધર્મપદમાં આવે છે તેવાંજ છે. ચોથા સર્ગમાં રાજ્યનાં સાત અંગો (કૌટિ. ૬ માંની પ્રકૃતિ મુજબ) નું વિવેચન આવે છે. રાજ્યસેવા વિષયના પાંચમા સર્ગમાં (કૌટિ. ૫. ૪. પ્રમાણે) એક બાળ્યો દરબારી જાનોને વર્તન વિષયક ઉપદેશ તથા બીજા બાળ્યો રાજ્યે તેમની સાથે કેમ વર્તવું એ વિષયો નિયમે આપવામાં આવ્યા છે. વળી અહીં અંધકારે સરકારી ખજાના તરફ રાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેમ પ્રજા સાથે તેણે કેવી રીતે વર્તવું તે વિષે પણ સલાહ આપી છે. (પ. ૮૧-૮૩)

આ શ્લોક અતિ મનનીય છે. પ્રજાપર પાંચ જ્ઞતાનાં સંકટો આવે તેવાં હોય છે. 'એક' રાજ્યનાં અગત્ય દારો તરફથી, તે પછી ચેર અને શત્રુ તરફથી, તે પછી રાજ્યના માનીતા માણસો તરફથી, અને છેવટે રાજાના લોભ વિકારને લીધે. પ્રજાનાં આ પાંચેય સંકટો દૂર કરનાર રાજા પોતાના જીવનની સિધ્ધી તરીકે અંતે સારું ફળ મેળવશે. જેમ ચોગ્ય કાળે નિગાહ રાખતાં ગાય દૂધ આપે છે, જેમ વેલને વખતસર પાણી પાતાં ફુલ આપે છે, તેમ પ્રજાને સુસતા પહેલાં તેને પ્રથમ સુરક્ષિત રહેવાદો.

રાજ્યદ્રોહી મનુષ્યને સજા કરી તેમને નિરૂપદ્રવી બનાવવા વિષે લખાયેલો છંદો સર્ગ કૌટિલીયના પાંચમાં અધિકરણ સાથે મળતા ઉતરે છે. સાતમે સર્ગ કે જેમાં રાજ્યરક્ષાના નિયમો ગણાવવામાં આવ્યા છે તે કૌટિ. ૧-૧૭ અને ૨૧ ની આબેહુલ સામ્યતા ધરાવે છે. ૮ થી ૧૧ સુધીનાં સર્ગોમાં (કૌટિ ૬, ૭, અધિકરણ મુજબ) બાહ્ય રાજ્યકરણનો ઉઠાપોહ કરવામાં આવ્યો છે. તથા તેમાં નિકટ શત્રુ અને મિત્ર મંડળના વર્ગીકરણ તથા તેમાંના લેહ અતિ સૂક્ષ્મ રીતે વર્ણવ્યા છે બારમાં સર્ગમાં (કૌટિ ૧-૧૫ પ્રમાણે) મિત્રે મંડળો; તેમાં સર્ગમાં (કૌટિ ૧-૧૬ પ્રમાણે) રાજાના વકીલ તથા પરિશિષ્ઠમાં (કૌટિ ૧-૧૧-૧૨ પ્રમાણે) જાસુસો; એ વિષેનું વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. જાસુસ 'રાજાની યોગમ ભમતી આંખ' જેવો હોઈ 'સૂક્ષ્મ જળ પ્રમાણે તે શત્રુના કાવતરો જોઈ લે છે.' 'કેમકે જેની પાસે આવા જાસુસ હોય તે રાજા ઉંચો છતાં જગતોજ હોય છે.' (૧૩-૨૮ ઈ.) સર્ગ ૧૪ તથા ૧૫ માં (કૌટિ ૮ માં અધિકરણ મુજબ) રાજ્યમાંની ખરાબ વસ્તુઓના ખ્યાલ કરાવ્યા છે અને છેલ્લા સર્ગોમાં (૧૬-૨૦) લશ્કરી કારભારની વિગતો આવી છે. કામદંડી વસ્તુ પોતાનાં ચુર (કૌટિલ્ય) મુજબ વધારે બળવાન શત્રુને જીતવામાં યુક્તિ પ્રયુક્તિઓપરજ આધાર રાખે છે. તે કહે છે કે, (૧૬, ૭૧) "દૃઢ સંકલ્પ પૂર્વક તેણે અધર્મ ચુદ્રમા શત્રુનો નાશ કરવો જોઈએ. કારણ કે, શત્રુને છળ કપટથી કાર કર્યા છતાં તેના ધાર્મિક ગુણ જોઈએ ન થાય. અશ્વત્થામાએ સુતેલી પાટવસ્ત્રના પોતાની તીવ્ર તલવારથી ચુંકાપી નહોતી નાંખી ?

છેક દસમી સદી સુધી કાશ્મીરમાં આ અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થતો હતો એમ સોમદેવસૂરીના 'નીતિવાક્યામૃત' [આ લખાણ ચૌડાં ભાષ્ય સાથે અંધરતન માળામાં (સુવર્ણ ૧૮૮૭-૧૮૮૮)

મગટ ધયુ' છે. જૈનીના રિષોટ એક ડી ચોમ છ ૬૬, ૩૬૬ ઇં. એ. ભાગમાં જ્ઞાતિરિયા નીતિ વાક્યામૃતમાંના અનેક ફકરા આપે છે] નામના અંધ ઉપરથી દેખાઈ આવશે. સોમદેવસૂરી જૈન લેખક 'યશસ્તિલક' ના કર્તા તરીકે વિખ્યાત છે. (યશસ્તિલકની પ્રસ્તાવનામાં તે 'યશોધર મહારાજ ચરિત' એમ લખે છે બ્યારે નીતિ વાક્યામૃતના પૂર્વ ભાગમાં તે પોતાને યશોધર મહારાજ ચરિત શાસ્ત્રના કર્તા તરીકે જોળાવાવે છે. એટલે આ તેનાથી પ્રાચીન છે. આ " નીતિવાક્યામૃત " ઘણે ભાગે કૌટિલ્યમાંથીજ ઉતારેલું હોઈ તેમાંનું ધણું ખરું લખાણ શબ્દશઃ મળતાવડું લાગે છે, ક્યારેક સોમદેવે કૌટિલીયનો અનુવાદ કર્યો છે. છતાં આ અર્થનું સ્વરૂપ તદ્દન ભિન્નજ છે. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રની જેમ તેનું સ્વરૂપ રાજકારણ અને અર્થ વિવેચનાત્મક નથી પણ રાજ્યોને ઉત્તમ સૂચના કરનારને એક શિક્ષણ વિષયક અર્થ ધર્મ પડ્યો છે. સોમદેવની નીતિની વ્યાખ્યાઓમાં સદ્વર્તન તથા મુતસદેગિરી પણ આવી જાય છે અને તેથીજ તે પ્રારંભે આ આર શાસ્ત્રના એકાદ હસ્ત પુસ્તક (હૅન્ડ બુક) જેવો લાગે છે. તેમજ આગળના પ્રકરણોમાં પણ નીતિની પુષ્કળ છટા દેખાઈ આવે છે. વળી બ્યારે આ નીતિવાક્યામૃતમાં કૌટિલ્યમાંનાજ પ્રકરણોનાં નામ અને વિષય જેવાને તેવા આવી જાય છે. ત્યારે પણ સોમદેવ રાજાના વર્તન વિષે સામાન્ય નિયમો જણાવવા તરફ ઢળે છે. ત્યારે કૌટિલ્ય રાજકીય વહિવટનું ચિત્રતાર પૂર્વક વિવેચન કરે છે. કૌટિલ્ય જે વસ્તુમાં મહત્ત્વ માને છે તે પ્રત્યે સોમ દેવ ધ્યાન પણ દેતો નથી કાળજી તરીકે, નીતિવાક્યામૃતમાં કૌટિલ્યજ, ખજાનો તથા લશ્કર એ વિષે જે પ્રકરણો આવ્યાં છે તેમાં કૌટિલ્ય જેવી વિગતવાર માહિતી મળી આવતી નથી. કળાવ્યવહારમાં પણ તેમની વચ્ચે કંઈક લેહ રહેલો દેખાવ આવે છે. જમકે, ત્યાંની બાજતમાં ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર પણ આ લેખક કૌટિલ્યના મતનો વિશેષ કરી દેવા નિકાલમાજ માનતા લાગે છે. વસ્તુતઃ સોમદેવ જૈન છે છતાં તે પ્રધાણ કાયદા અને (વચારો સાથે સમરસ થઈ ગયો હતો. વિશેષે જાતલેહવાને તે કદો અભિમાની છે. ભાગ્યેજ તેનો જૈન-ધર્મ દેખાવ કરતો હોય.

અર્થની ભાષા તથા રચના જોતાં પણ નીતિ વાક્યામૃત કૌટિલ્ય તથા નીતિસારથી જુદું પડતું લાગે છે. આ બાબે અર્થ ગદ્યમાં લખાયેલો હોઈ

તેનાં વાકયો ઘણે ભાગે નાનાં નાનાં છતાં અર્થ પૂર્ણ છે. તે સૂત્ર પદ્ધતિ નાથે જરાય મળતાવડો લાગતો નથી. ભાષા સાદી અને સ્પષ્ટ છે. કહેવતો અથવા તેના જેવા વાકયો સ્થવાની સોમદેવને ઘણી આવડ હતી. આ વર્તિ સ્પષ્ટ કરવા થોડા ઉતારા ટાંકવા ખસ થયો. "જે માણસ પોતાના વિશ્વાસુ માણસોની બાબતમાં ઈર્ષ્ય જેવો, શત્રુ સાથે યમ જેવો રહે છે તેજ રાજા હોય કેમકે રાજાનું કર્તવ્ય દુષ્ટોને દંડ દેવાનું વધા સહિનિતનું રક્ષણ કરવાનું છે. માથાનું સુંડન કરવાનું કે વાળના કિટ્ટા વધારવા તું નથી. (પા. ૯) "જેણે જ્ઞાનાર્જન કર્યું" નથી તે આંખ છતાં આંધળો છે. કેમકે, અજ્ઞાનથી વધુ ખરાબી યીછ કોઈય નથી. પ્રભો રાજા હોવા કરતાં રાજા ન હોય તે સારું." પ્રપંચની સાધનામાં લોકાયત એજ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. જે રાજાએ લોકાયતના પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યો છે, તે રાજ્યમાંના કંટા કાઢી નાંખવાનાજ પ્રયત્ન કરે. જે રાજાએ કેવળ સંન્યાસી તરીકેજ રહે છે તેમનું વર્તન હોય મુકત હોઈ શકતું નથી. જેને હુ મેશ દયા ઉપજે તે પોતાના તાબામાંના કામો પણ સંભાળી શકતો નથી. કેમકે જેની આખી યત્નપટ આત્મશાંતિ માટેજ હોય તેના તિરસ્કાર કોણ ન કરે કે દુષ્ટ માણસના પ્રસંગમાં આવ્યા છતાં આત્મશાંતિ બાળવથી એ સંન્યાસીને માટે ભૂખલુ રૂપ હશે, રાજાને માટે નહિ જ જે નથી કોઈ દાખવી શકતો કે નથી રોનેહ દાખવી શકતો તેને વિષ્કાર હજો ! જે શત્રુ સામે શૂરવીરતા પૂર્વક લડી શકતો નથી તે ભવતો છતાં મૃતજ છે."

ધર્મશાસ અને કૌટિલીય એ બન્ને ગ્રંથો ગુજબજ સોમદેવ પણ જાતિ માટે તથા ભવના-વસ્થા માટે ધર્મની આવશ્યકતા દર્શાવે છે, અને તેમાંય વળી શુદ્ધિના ધર્મ ઉપર કૌટિલીયથી વધારે ભાર મૂકતો લાગે છે. તેમ સત્શત્રુની પણ લાગણી બતાવે છે એ તેની વિશેષતા કહેવાય. પાન ૧૬:— "હોપરહિત આચાર, પવિત્રતા, પરિશ્રમ અને શારીરિક સ્વચ્છતા એ ગુણોથી શુદ્ધ પણ દેવ, પ્રાણી તથા સંન્યાસીની સેવા કરવા યોગ્ય થાય છે. ધર્મબુદ્ધિ, સત્યપ્રીતિ, પારકાપન વિષે અલોભતા, ઇર્ષ્ય નિગ્રહ, વળીશ્રમ ધર્મનો વિરોધ કરી ભગ્ન ન કરવા, અગત્ય ગણાતી ઓછોસાથે અવ્યભિચારી આચરણ રાખવું એ કર્તવ્યો સર્વે જાતીઓ માટે એક સરખાનું છે. સૂર્ય દર્શન જેમ સર્વને ધર્મ શકે છે તેમ આ કર્તવ્યોનું ચાલન સર્વેએ કરવાનું છે.

જે રાષ્ટ્રનો રાજા હુ મેશ પૈસા સંધરવામાંજ રચ્યો રહેતો હોય ત્યાં દુષ્ટોના હુ મેશાજ વાસો છે.

ન્યારે મહાસાગર પોતેજ તરસ્યો પડ્યો હોય ત્યારે જગતને પાણી કેમ મળે ?

પોતાના માલીકની જેને સેવા કરવી હોય છે તેવા મંત્રિઓને સંબોધીને નીચેના વચનો લખાયાં મળી આવે છે. "માલીકનો હુકમ ધાય ત્યારે પેટું પણ સિંહ બની જાય છે." પ્રત્યક્ષ કામ સામે આવી પડે ત્યારે મંત્રીની સલાહ માટે કદી રોકાવું નહિ. ઘરને આગ લાગ્યા પછી કૂવો ખોદવા મંડી જવાથી શો લાભ ! "સેવક પસંદ કરતાં રાજાએ પૂરી સાવચેતી રાખવી જોઈએ." બુદ્ધિને, ચતુરતાને, પૈસા ખર્ચવાને કે લકાઈને પ્રસંગે પણ મિત્ર રહે તેજ ખરો ઉપયોગી માણસ. મિત્રલસમાં કોણ ગિત્ર ન બને ? શાણપણના આ શપ્થો તો બાળે કે આજના જમાના માટેજ લાખી રાખ્યા છે. જેમને ધંધો તલ-વારનો છે તેમને માટે સલાહકારી મંડળનો ધંધો નથીજ, એટલે સિપાઈ મંત્રી ના હોય "

રાજાના નિત્ય ધર્મ વિષેનાં પ્રકરણમાં સચયતા, નૈતિક આચાર, ધાર્મિક મત, આહાર અને આરોગ્ય એ સંબંધમાં સંખ્યાબંધ નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, અને તેમાં ખાત્રામાં નિયમિત રહેવા વિષે ભાર પૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે. જે નિયમિત આહાર કરે છે તેજ વધારે ખાય છે." આમાં થોડાંક જૈન વિધિ જણાવવામાં આવ્યા છે તેમાંના એક એ છે, કે ભવ હત્યા સાથે જેનો સંબંધ પહોંચે તેવી કોઈપણ રમત કરવી નહિ."

આ ગ્રંથમાં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનો આટલો ભાગ ઉપયોગ કરી લેવામાં આવ્યો છતાં તેના ઉલ્લેખ કયામે આવતો નથી. છતાં ચાલુક્ય જેણે "નંદને ઠાર કરવા એક હેંશિયાર દુષ્ટ કર્મી જાસુ સની યોજના કરી" તે મંત્રીના ઉલ્લેખ મળી આવે છે. (પા. ૫૨) "મિત્ર" સંબંધિત પ્રકરણમાં (પા. ૮૬ ઈ.) મનુષ્ય કરતાં મિત્રાચારી માટે જન-વરોજ વધારે લાયક હોવાનું જણાવ્યું છે; અને તેના પુરાવામાં ભારતીય તેમ સમગ્ર જગતના સાહિત્યમાં વિખ્યાતી પાંચેલા વક્ષાદાર જનાવરો અને ઊંચકાદાર ગાલુસી વિષેની એક ઉપકથા જણાવવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે.

"એક વેળા એક વાંકર, એક સાપ, એક યાંક અને એક અશ્વશાલિક એ બધા જંગલમાંના કોઈ હાઈ ગયેલા કુવામાં પડ્યા. કોંકાયન નામનો એક પ્રવાસી ત્યાંથી જતો હતો તેણે તેમને અંદરના ખુદાર કાઢ્યા. છતાં જા ઉપકાર કર્યાનો મુલ્ય નો-મોટા શહેરમાં આ અશ્વશાલિક મળ્યોમનેજ દેવાયો."

બીજો એક દાખલો 'પચત' નામના (ત ત્રા
ખ્યાયિક ૩ ૫) સુપ્રસિદ્ધ વાતમાનો છે ' જ્યારે
ન્યાયમૂર્તિ' તથા તેના સલાહકાર ખોટો નિર્ણય
આપે ત્યારે કેસ કેવી રીતે છૂતવે ? ઘણા એકોએ
ઘેરાનો કુતરો બનાવ્યો છે એક બ્રાહ્મણ યજ્ઞને માટે
એક ઘેટુ લઈ જતો હતો ત્યારે તેને રસ્તામાં વેડોએ
જણાવ્યું કે તે ઘેટુ નથી પણ કુતરું છે બ્રાહ્મણે
આ વાત ખરી માની ઘેટુ મૂકી દીધું એટલે પેલા
લકડાઓ તેને ઉપાડી ગયા ભવભૂતિના માલતી
માધવ નાટકમાંનો એક રમુજ ઉલ્લેખ પણ તેમાં
આવી ગયો છે આ યુદ્ધમાં શાસ્ત્રો કરતા બુદ્ધિની
મહત્તા વિશેષ છે એ દર્શાવવાને માટે સોમદેવ
જણાવે છે કે (પા ૧૦૧) આપણે સાલળીએ છીએ
કે, માધવના બાપે દ્વરથી કામ દહની મદદ મેળવી
માધવને માલતી મેળવી આપી "

" લઘુ અહર્નીતિ શાસ્ત્ર (મન ૧૮૦૬ માં આ
અથ ટીકા સહિત અમદાવાદના પ્રગટ થયે) હટે' લ
તત્રાખ્ય યિક, ભાષાતર ૧, ૧૫૭, ૧૫૯ જુઓ) જોને
માટે લખાયેલું રાજકારણ વિષયક નાનકડું પુસ્તક
ઉપલબ્ધ છે તે સુવિખ્યાત હેમચંદ્રે લખ્યું છે
હેમચંદ્ર સાધુ હતો છતાં તાદૃશ્ય અને શાસ્ત્રે મા
આપણને તેની સાથે ભોગે ધાય છે " બુદ્ધ-અહર્
નીતિશાસ્ત્ર " નો ત એક ભાગ છે. બુદ્ધ અહર્નીતિ
શાસ્ત્ર હેમચંદ્રે રાજા કુંભારપાળની ઇન્દ્રાનુતાર
લખ્યું હતું. છતાં તે આજે ઉપલબ્ધ નથી લઘુ
અહર્નીતિશાસ્ત્ર શ્લેષકગદ્ય હોઈ વચ્ચમાં વચ્ચમાં
ગદ્ય ટીકા આવી જાય છે અથવા ઘણો ખરો ભાગ
ધર્મશાસ્ત્ર અને વિશેષે મનુસ્મૃતિને આધારે બનાવેલા
દિનાની તથા ફેજાદારી કાયદા વિષેનો છે

રાજાના ગુણધર્મ તેના આચાર વિષયક
નિયમો નૃપતપ્રકૃતિ, રાજકારણના છ પ્રકાર, મત્રો
સેનાપતી તથા અન્ય અધિકારીઓ માટે નિયમ, અર્થ
શાસ્ત્રમાંના આવા હ મેશના વિષય એક નાના પ્રકરણ
માં આટોપી લેવામાં આવ્યા છે બીજા પ્રકરણના
આર ભમાજ નીતિના નવ પ્રકાર પાડ્યા છે ચુદ્ધ, દડ
અને ન્યાય કારભાર, આમાંના યુદ્ધવિષેના પ્રકરણમાં
લેખકનો જૈનભાવ વ્યક્ત થાય છે અહિં એ જણાવેલા
જા. યુ છે કે, યજ્ઞને દૂર રાખવાના અન્યથાવે ઉપાયો
નિષ્ફળ ન બનેવે ત્યાં સુધી લડાઈનું પગલું ભરવું
નહિ કેમકે, " લડાઈમાં વિજય આનંદિન હોય છે
ત્યારે માન ન હોય તે નિશ્ચિત છે. જેથી બીજા
ઉપાય લઈ ત્યાં સુધી નામનો લડાઈ કરવા પ્રવૃત્ત
થવું નહિ " (૨. ૧ ૧૬ તેમ પચ ત ૧૧, ૩૧૪
અને ૪, ૧૩ જુઓ) છતાં લડાઈ કરવાનું જ નહીં ધાય

તે પછી પણ બને તેમ જોઈ કાપાકાપી ધાય અને
જેટલા દયા ભાવથી લડાઈ પાર ઉતારી શકાયો તેટલા
સર્વે પ્રયાસ કરવા બોધે છે " ગુપ્ત કે એરી છવ
લેણ શત્રોથી, અગ્નિમાં તપાવી ઘટેલા શત્રોથી,
અથવા પત્યથી તેણે લડવું નહિ તેમજ વળી યત્ન
કે બ્રાહ્મણ કે હાથમાંથી હાથધાર છે કીદનાર બીકણ
કે મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડેલો કે કોઈ દુર્ભાગી કે
એકાદ વઢ, નગ્ન, શરણાગત, અચેદા, મૃત,
રોગી, રક્ષણ માટે યાચના કરનાર, બાલક, દીક્ષાર્થી
કે અતિથિ એમનો પણ વધ કરવો નહિ [૨ ૧,
૨૭, ૫૮, ૬૧ ઈ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ આવી જ જાતના
નિયમ મળી આવે છે (આપર ન ૫ ૨, ૧૦, ૧૧
ગૌધાયન ૧ ૧૮ ૧૧ ગૌતમ ૧૦, ૧૮, મનુ ૭ ૮૦
ચાણક્ય ૧ ૩૨૩ ૩૩૫) તેમ મહાભારતમાં
(૧૨ ૬૮ ૪૬)] દંડનીતિના અધ્યાયનો પ્રારંભ
(૨૨) જૈનસ્થાનકમાંના (આમાં ૬ ડના માત પ્રકાર
જણાવ્યા છે) એક વચનથી કરવામાં આવ્યો છે
સૌથી મોટું પ્રકરણ (૩ જી) ન્યાય વ્યવહાર વિષેનું
છે, અને તેમાં મનુસ્મૃતિમાં દર્શાવ્યા મુજબ ન્યાયના
૧૮ સાધનો આપવામાં આવ્યા છે મોથા પ્રકરણમાં
પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ આપવામાં આવ્યા છે, જે ધર્મ-
શાસ્ત્ર મુજબ બ્રાહ્મણી છાપનાજ છે જેમાં
મે'લોજ કે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે છનોપાસના કહી છે
પ્રાચીન હિંદમાંના રાજાઓની રચના હ મેશજ
બ્રાહ્મણી પાયા ઉપર ન્યાયની હતી એમ આ
ભાગના વચન ઉપરથી જણાઈ આવે છે રાજ્યમાં
પેનાની દાપ બેસાડતા જેનોએ આ યુગી ધ્યાનમાં
રાખી હતી આને લીધેજ હેમચંદ્રે જાતિલેહ માન્ય
કરી હાન જાતિને ત્યા જમના પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ
સૂચેલા છે (૪-૮)

શુક દિવા ઉચનસ ને નામે જોળખાતી
" શુકનીતિ " તથા મહાભારતકાર વેગ પાચનને
નામે જોળખાતી ' નીતિપ્રમાણિક ' એ બંનેને અથો
ખરી રીતે તદન અર્વાચીન છે તેમનો પહેલો પ્રકાશક
ગદ્યાવ ઝો'પ' એણે એમ સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસ
કર્તા છે કે, પ્રાચીન ભારતીય લોક તોપા, બદુકા
તથા દારૂ બનાવી જણતા (મદ્રાસ જનલ એક્
લીટરેચર એન્ડ સાયન્સ પુ ૨ ૧૮૦૮ અને પુ ૪
૧૮૮૧ શિવાય જર્નેન, ઇ એ પુ ૧૨, ૧૮૮૩
પાન ૫૦ જુઓ)

શુકનીતિની અંખડે'બહાર પાડેલી પ્રત
શિવાય (મદ્રાસ ૧૮૮૨), એક છવાનદ વિદ્યાસા
ગરની [કવચતા ૧૮૮૨ (૧ લી આવૃત્તિ) ૧૭ ૦
(૨ છ આવૃત્તિ) તથા બાગી, મરાઠી હિંદી

વગેરે અનેક ભાષાઓમાં તે પ્રગટ થઈ છે. ખી. કે. સરકારની પણ એક પ્રત છે. (ન્યુયોર્ક ૧૯૧૫) ખી. કે. સરકારકૃત "ધી ઇકોનૉમિક ઓફ ગ્રાઉન્ડ ઓફ હિંદુ સોશિયોલોજી" (૧, ૨ અલાહાબાદ ૧૯૧૪ અને ૧૯૨૧) ની રચના શુક્રનીતિને આધારે કરવામાં આવી છે. શુક્રનીતિમાં પ્રાચીન અર્થશાસ્ત્રના અવશેષનું સંશોધન આવી જાય છે. નીતિપ્રકાશિકા (ઓપ્પર્ટ પ્રત, મદ્રાસ ૧૮૮૨) માં સુદ કળાની ચર્ચાના પ્રમુખ છે. ભોજરાજનો 'સુદકંપતર' ગ્રંથ હવે પ્રગટ થયો છે (કલકત્તા ઓરિએન્ટલ સીરિઝ નં. ૧-૫). ઇસ્વરદત્ત શાસ્ત્રી ૧૯૧૭) જેમાં નીતિ યુક્તિ, વાસ્તુયુક્તિ, આસનયુક્તિ, છત્રધ્વજ આમર-યુક્તિ, અલંકારયુક્તિ, શસ્ત્રાસ્ત્રયુક્તિ, યાત્રાયુક્તિ, અસ્ત્ર-ગજ-વૃધ-મૃગયુક્તિ અને ચાન-યુક્તિ જેવા ઉપયુક્ત વિષયો ચર્ચાયા છે. ધર્મનિર્ધારકર્તા યદુવર પશુ એક "નીતિ રનાકર" નામનું નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું છે. જેમાં સમગ્ર વ્યવહાર, ક્ષેત્ર, લોકી કારભાર, સુલકી વ્યવસ્થા વગેરે વિષયોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે (હરપ્રસાદ રિપોર્ટ ૧ પાન ૧૨; આક્રેક્ટ ૧૭૭.) વિશિષ્ટ વિષયોનાં સર્વે પ્રકારનાં પુસ્તકો અર્થશાસ્ત્રમાં આવી જાય છે. દાખલા તરીકે, અસ્ત્રપરીક્ષા, ગજપરીક્ષા, સુદશાસ્ત્ર, વસ્તુસૌકર્યશાસ્ત્ર, રત્નપરીક્ષા, ધ. વિષયક ગ્રંથો. પ્રસ્થાન લેદમાં મહુમૂદને તો અર્થશાસ્ત્રમાં નીતિ-શાસ્ત્ર, અસ્ત્રશાસ્ત્ર, શિષ્યશાસ્ત્ર, સૂપકારશાસ્ત્ર અને ચતુષ્પાઠિકાશાસ્ત્ર એ પણ ગણાવ્યા છે. વળી સૂપશાસ્ત્રમાં આહાર વિષેનું વિવેચન આવતું હોવાથી તેને માટે વૈદ્યકમાં પણ સ્થાન તો છેજ. મહુમૂદે વિશ્વામિત્રના ચાર ગ્રંથોમાં વિવેચના વધા ધનુર્વેદશાસ્ત્રમાં, સુદનું સ્વરૂપ તથા ચોદાનાં શુભકર્મ એ ઉપરાંત ગુપ્ત રાત્રીમાં, મત્રાત્ર, રાજ્યાલેખક અને શકુન એ વિષય પણ આવી જાય છે એમ મહુમૂદને માને છે. ધનુર્વેદના મધ્યાના નીચે લખાયેલા હસ્ત લખાણે સદાશિવ વિક્રમાદિત્ય અને શારંગદત્તનાં માનવામાં આવે છે [જુહુલર રિપોર્ટ પા. ૩૬ હરપ્રસાદ, રિપોર્ટ પા. ૬] ગજશાસ્ત્રને લેખક શાસિહોત્રાકવિ હોવાથી અર્થશાસ્ત્રને શાલીહોત્રા શાસ્ત્ર એનું પણ શીર્ષક નામ પડી ગયું છે. ગામાં દોહાનાં રાગ રિપે માહિતી આપવામાં આવેલી હોવાથી તે અસ્ત્ર ચિકિત્સા, અસ્ત્ર વૈદ્ય કે અસ્ત્રાયુર્વેદને નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પણ જ્યદત્તનું "અસ્ત્રવૈદ્યક" તથા નકુમનું "અસ્ત્રચિકિત્સા" જેવા પુસ્તકોમાં ચોદાઓને જ્ઞાન કરવાની નિંદા જણાવવામાં આવી છે અને

તે ઉપરાંત તેમનું સંગોપન કરી તાલીમ આપવા વિષેનું વિવેચન પણ કરવામાં આવ્યું છે. આ બન્ને પુસ્તકો ઉમેશચંદ્ર મુર્તે પ્રગટ કર્યા છે, (વિજિલ. ઈ. ૧૮૮૭) ભોજરાજને નામે એક "શાસિહોત્રા નામનો ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે. તેમાંના ૧૩૮ શ્લોકોમાં ચોદાઓની શુશ્રૂષા, તેમના રાગ વગેરે જેવી માહિતી આવી છે. [સિદ્ધી-મ્યુનિય (૧૯૧૨) પા. ૬૮ જુઓ] શારંગધર પદ્ધતિમાં આ ગ્રંથમાંના શ્લોક ઉચકી લેવામાં આવ્યા છે. (આક્રેક્ટ એ. ડી. એમ. જી. ૨૭ પા. ૩૦, ૪૩, ૬૨ જુઓ) પણ વૈદ્યક 'તરીકે શાસિહોત્રા શાસ્ત્રને કયારેક ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ગજશાસ્ત્રમાં પાલકાધ્ય મગિને પ્રમાણુ ભૂત માનવામાં આવ્યા છે. આ શાસ્ત્ર પણ પશુ રાગ નિવારણને લગતું હોય એમજ માનવામાં આવે છે. પણ આ શાસ્ત્રનાં શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોમાં હાથી વિષે સર્વ સામાન્ય માહિતી આપવામાં આવેલી હોય છે. હસ્તશાયુર્વેદ [એ. એન. એસ. એસ. નં. ૨૬ માં પ્રગટ થયેલું ઉપરાંત બંદી મેડિસીન (સિદ્ધિસ) પા. ૧૪ જુઓ] નામનો એક મોટો અને પ્રાતઃગિન ગ્રંથ પુરાણોની તરફ મુજબ ચેપાનગરના રાજા રામપાદ તથા મુનિ પાત્રકાધ્ય એમની વચ્ચે થયેલા સંવાદરૂપે લખવામાં આવ્યું છે. નીતકંઠના "માતંગલીલા" (ટી. એસ. એસ. નં. ૧૦ સન ૧૯૧૦ માં પ્રગટ થયું) નામના શ્લોકબંધ ગ્રંથમાં ગજશાસ્ત્ર પણ ટુંકમાં આવી જાય છે. આ ગ્રંથમાં કાગ અનિશ્ચિત છે. ના નં બાર અધ્યાયોમાં હાથી તથા તેના શાસ્ત્રને ઉત્પાદક પાત્રકાધ્યની કાંઈપનિક ઉત્પત્તિ, હાથીની આરદા, વૃદ્ધાવસ્થા તથા તેના સારાગુણ તેને પકટવો કેળવવો વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

શિદ્ધ શાસ્ત્ર—સામાન્ય રીતે આનો અર્થ ચિત્રકળા એવો કરવામાં આવે છે, છતાં રિયોપેકરીને તેનો ઉપયોગ વાસ્તુચિદ્યા તરીકે જ કરવામાં આવે છે. 'શિદ્ધશાસ્ત્ર' અને 'વાસ્તુવિદ્યા' એ નામના ઘણાં ગ્રંથ પ્રગટ છે, પણ તેમના લેખકો જ્ઞાત નથી. (ગ્રાઉન્ડટર—લિટરરી રિવિયુ, ૧. ૧૯૧૬ જુઓ. આ લેખકે રામરાજના 'જ્ઞાન ધી આક્રિટીકયર ઓફ ધી હિંદુ' લંડન, ૧૮૩૪ એ ગ્રંથમાંના ઉત્તાર ઉદ્ધત કર્યા છે "વાસ્તુવિદ્યા" નામના શિદ્ધપક્ષા વિષયક હાંબાદ ચંપૃ. એ. એસ. નં. ૩૦, ૧૯૧૩ માં પ્રગટ થયો. ઈ. એ. ૧. ૫. ૧૮૭૬. ૨૩૦૦ આમાં જી. એક. કને શિદ્ધપશાસ્ત્ર ઉપર લખાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથના તામીળ ભાષાંતરનું ઉલ્લેખ કર્યો છે.) "માનસાર" નામનો આ શાસ્ત્ર ઉપર એક પ્રમુખ ગ્રંથ લખાયો છે. તેના ૬૫

અધ્યાયો હોઈ તેમાં માપણી, માપ, ઘરો અને દેવ-
ળોની યોજના, ગ્રામ અને નગરોની રચના, દેવ-
મૂર્તિકર્મ. ઇ. વિષયો આવે છે.

અહીં 'સંગીતશાસ્ત્ર'નો ઉલ્લેખ કરવો આવ-
શ્યક છે. પૂર્વે આ શાસ્ત્રનો નાટ્યશાસ્ત્ર અથવા
સંગીત જોડવામાં આવતો હતો તે ચેત્યજ્ઞ હતો.
ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રના ૨૮-૩૪ માં અધ્યાયોમાં
સંગીતવિષે ઉદાપોહ કરવામાં આવ્યો છે. (આર.
સાયમન એડ. ડી. એમ. જી. ૫૦, ૧૯૦૨, ૧૨૬
ગોલ્ડસ્ટોકર, 'લિટરરી રિવ્યુ' ૧, ૧૮૮૪, ઝર્નેલ
તંત્રવર, પા. ૫૬૬. એ. ગ્રિલ્ડ ઇન્ડિયા એફિસ ફ્રેંચર,
પા. ૩૧૫૪) છતાં તે પછીના કાળમાં તો કેવળ સંગીત
શાસ્ત્ર પરજ લખાયતા અથવા પછી મળી આવે છે. જેમાં
સ્વર તથા તેમના પ્રમાણ, રાગ, ગાયન કળા, વાદ્ય,
નૃત્ય, નકલ, નગારખાનો, જલસા, સંગીત શિક્ષક,
નર્તિકા, ગાયક ઇ. તેમને માટે અવશ્યક ગુણ, વગેરે
વિષયો પર પ્રકરણો લખાયતા છે. "સંગીત રતનાકર
(અનુર કહીનાથની ટીકાસહ એ. એન. એસ. નં. ૩૫
મા પ્રગટ થયેલું) નામના કાશ્મીર તરફના સૌહ-
લના પુત્ર નિશંકસારંગદેવે લખેલો અથ જો કે ભાર-
તીય નાટ્યશાસ્ત્રના પાછળથી લખાયેલા છતાં
એકદમ પુરાતનજ છે. અંથનો કાળ ચુકરર કરી
શકતો નથી. પરંતુ તેનો ભાષ્યકાર કહીનાથ ઇ. સ.
૧૪૫૦ ના આરસામાં થઈ ગયો હતો એટલું તો
આપણે જાણીએ છીએ. તે પછીનો કે જેમાં કલિલ-
નાથનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે અથ 'સંગી-
ત દર્પણ' (સાયમન એડી એમ. જી. ૫૬, ૧૯૦૨,
૧૨૬ ઇ. જી. હોઈ) તેનો કર્તા લક્ષ્મીધરનો પુત્ર
દામોદર છે. તેણે સંગીત રતનાકરનો ઉપયોગ કર્યો
એટલુંજ માત્ર નહિ પણ કેટલાક ભાગ તો જેવાને
તેવા અક્ષરશઃ ઉતારી લીધા હતા. પણ જ્યાં તેને
રતનાકાર સાથે મતવિરોધ થયો ત્યાં તેણે આધીય
અંથોનો આશ્રય કર્યોથી તેના અંથને મહત્તા મળી
ખીજ કેટલાક અંથોનો રાગદારી ઉપર લખાયતા છે.
દા. સોમનાથના રાગવિગોથ (૧૯૦૬) ના પાંચમાં
પ્રકરણમાં સતાર વગાડવાના કેટલાક રાગ આપ્યા છે.
કુલે ૫૦ રાગોના ભિન્ન ભિન્ન પદ્ય આમાં આપ્યા છે.
(સાયમનનું એસ. ખીએ. ૧૯૦૩ પા. ૪૪૭ ઇ
જી. હોઈ.) વિદ્યમયજો-સે પોતાનાં જ્ઞાન મુજિહરેકોડસ
આફ ધિ હિંદુઝ' યુ. ડાનાના સુનાકમાં આનો
સમાવેશ કર્યો છે. તેના મત મુજબ એ અતિ
પ્રાચીન અથ છે. પુરૂષોત્તમમિશ્રના 'સંગીત નાશ-
યા' નામનો અથ તથા જગન્નેતિમંદલે જે અથ
ઉપર સંગીત ભાસ્કર નામની ટીકા લખી છે તે

'સંગીતયંત્ર' નામનો કલાકોશ એ જાનેનો અર્વા-
ચીન અંથોમાંજ સમાવેશ થાય છે.

રતનશાસ્ત્ર કે રતનપરીક્ષા એ ભારતનું એક અતિ-
પ્રાચીન શાસ્ત્ર છે. દિવ્યઅવદાનમાં વ્યાપારીઓનાં
હોકરો પહેલાં આ શાસ્ત્ર રીપે છે. કામસૂત્રમાંની ૬૪
કળામાં રતન પરિક્ષા એ એક કળા તરીકે ગણાઈ છે.
જૂહુસંહિતામાં વડાહ મિદિરે આ શાસ્ત્રમાં સારી
પ્રગતિ કરેલી દેખાય છે. જુહુહત્તેનો 'રતનપરીક્ષા'
નારાયણ પરીતનો 'નવરતનપરીક્ષા એ તથા એ
વિષયપરના ખીજ ઉપજી અંથોનોકાળ નિશ્ચિત
કહી શકતો નથી. એવાર્કીનાએ આ સર્વે લેખકોનાં
મૂળ અંથ, તેનાં ભાષાંતર તથા તે વિશેની અર્થો એ
સર્વે પ્રગટ કર્યા છે (ચેરિસ ૧૮૬૬.) આ અંથો
માત્ર રતનના વર્ણનો આપી સંતોષ માની લેતા
નથી પણ તે ઉપરાંત તેમની ઉત્પત્તિ, રંગ, તે મળ-
વાનાં સ્થળો, તથા તેમના ખરાખોટા વિશેની નિશા-
નીઓ અને દરેક રતનનું વર્ણન કીમત વગેરે ચોખી
કાંટવાની માહિતી આપવામાં આવી છે.

કળાસાહિત્યમાં ચૈત્યકલા આવે છે. મુચ્છકટિક
અને મહાભારતમાં આવા વિધાનો છે. એ તો શું
પણ તે વિષે એક (હસ્તલિખીત) અંથ પણ મળી
આવે છે. આનો નામ 'વૃણુપકલ્પ' છે. વૃણુખઃ
ક્રીતિ. કેય એ જોરોનો દેવ ગણાય છે. કાટિલીય
અર્થશાસ્ત્રના છેલ્લા પ્રકરણમાં જેમ મત્ર તંત્ર,
જુહુધપેય વગેરેનો રાજકારણમાં સમાવેશ થાય એમ
જણાવવામાં આવ્યું છે તેવીજ રીતે વૃણુપકલ્પના
મત્રમુજબ તે સાધનો ચૈત્યકળામાં ખાણ અગરથનાં
છે. (હરપ્રસાદ રિપોર્ટ ૧, પા. ૮ જુઓ)

મરાઠી રાજ્યમાંનું અર્થશાસ્ત્ર વિષેનું સાહિત્ય:—
મરાઠી શાહીમાં આ વિષય પર કંઈ ખાસ સાહિત્ય
ઉપજ્યું હોય એમ લાગતું નથી. પણ ઇ. સ. ૧૧૧૬
માં કરવીકરનાં સંભાર મહારાજે 'ચિરંજીવ
રાજેશ્રી રાજકુમાર રાજકાજમાં સુધિસિત નિવડે
અને રાજ્યના અન્ય પ્રાંતમાંના અમલદારો તથા
સેનાપતિઓ નીતિપૂર્વક રહી રાજ્યનું રક્ષણ કરે'
એવા હેતુ સર એક આજ્ઞાપત્ર પ્રકટ કરીને 'યથા-
શાસ્ત્ર રાજ્યનીતિ' ઉપદેશી, તે સુખર્ષના વિવિધ
જ્ઞાન વિસ્તાર નામના મરાઠી માસિકમાં ઇ. સ. ૧૮૯૦-
૯૧ ની સાતમાં છપાઈ ગયું છે. તેમજ આવી જ
ભાવનું ખીજું એક પુસ્તક સવાઈ માધવરાવ માટે
લખાયું જે તાઇ સાદના દફતરમાંથી મેળવી રાજ-
વાડેએ પ્રકટ કર્યું છે. વળી તાણકાનો મહાલવાર
જમા ખર્ચ દેવી રીતે લખવો, ખાતાના દેવા પ્રકાર

હોવા નેહએ ઇત્યાદિ માહિતી આપતું એક છંદો બદ્ધ, તેમ યાદીના રૂપમાં એક મેસ્તક રૂપ પુસ્તક ઉપલબ્ધ હોઈ તે જો કે કારસી, પોષાકમાં દેખાવ આપે છે છતાં મૂળમાં તે હેમાદ્રિથી ચાલતું આવ્યું હોય, એમ સત્તારમી સદીમાંના એક છંદબદ્ધ મેસ્તકની આવૃત્તિ પરથી બ્રહ્મ થાય છે. વળી મરાઠી રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરનારને નેહતું સાહિત્ય સત્તારાના ગહારાજ પેશવે એ બન્નેની શાળા (કાયરી) માંના જે ગુટી કાઢેલા ક્રકરા પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયા છે તેમાંથી તેમ અન્યત્રથી મળી આવે છે. છતાં એક તો મરાઠી રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિના સર્વાંગ ચિતાર રજુ કરવા માટે આટલું સાહિત્ય અધુરું છે. વળી છુટા છવાયા સાહિત્યના સાંગોપાંગ અભ્યાસી જવાનો પચીસ વર્ષ પૂર્વે કે. મહાદેવ ગોવિંદ શનડેએ પ્રયાસ કર્યો હતો. પણ તે પછી કોઈએ પણ આ બાબત પ્રત્યે નેહએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નથી.

અર્થશાસ્ત્રની કલ્પના-મરાઠા શાહીમાં અર્થશાસ્ત્રીય સાહિત્ય માટેની રહેતી ઉણપ સંભાળના આજ્ઞાપત્રથી કંઈક પુરાઈ બચ છે. વળી તે ઉપરથી ત્યારના મુત્સદ્દીઓના અર્થશાસ્ત્રી તથા શાસન-શાસ્ત્રી વિષેનાં મતનો પણ ખુલાસો મળી બચ છે. જો કે અર્થશાસ્ત્રી વિષેની તેમની કલ્પના સ્પષ્ટ કરવી કઠણ છે. રાજ્યપત્ર એટલે શાસન સંસ્થાની ધન દોલત વધારવી એ જ ત્યારથી ખીજી રાજ્યાધિપતિ મુજબ મરાઠાઓનું ધ્યેય હતું એ દેખીતું છે. સંભાળના આજ્ઞાપત્રમાં તો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે આવક અને ખર્ચનો વિચાર કરી જેથી રાજ્યની તિબેરી વધે તેમ કરવું માત્ર આના કારણમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આમ કરવાથી પ્રસંગે 'સર્વે' સંકેટોના પરિહાર કરી શકાય છે. એટલે હવે એકજ પ્રશ્ન તપાસવો રહેશે કે પ્રજાની ઉન્નતિ સાધી તેના નફામાંથી કરરૂપે નાણાં મેળવવા તરફ મરાઠી મુત્સદ્દીઓના પ્રવૃત્તિ હતી કે પ્રખરને બંને તેમ પીઠી પૈસા કઢાવવાની? તેમની દાનત હતી? પ્રજાની ઉન્નતિ થવી જ નેહએ. એવી તેમને ઈચ્છા તો હોતી જ નેહએ. કારણ અમુક પ્રાંતમાં સ્થાયીક થઈ પડ્યા બાદ કોઈ પણ રાજ્ય સત્તા પ્રજાની ઉન્નતિ કયાં દિના તે પ્રાંતની ઉપજ બધારી શકતી નથી એ મૂળભૂતતત્વ મરાઠી મુત્સદ્દીઓના ધ્યાનમાં રહેજે આવી શકે તેવું છે છતાં એટલું તો નક્કી છે કે, ગમે તેવા કારણસર હરો, પણ પ્રજાની ઉન્નતિમાં મરાઠાઓ નેહએ તેટલા પ્રયાસ કરી શક્યા નહતા.

શાસન સંસ્થાની વણિકવૃત્તિ:—સંભાળના આ આજ્ઞાપત્રમાં મરાઠી મુત્સદ્દીઓની રાજ્ય સત્તા વિષેની ખીજી પણ કેટલીક કલ્પનાઓ ધિબિત થયેલી છે- રાજ્ય કર્તાઓએ બતે ધંધા ઉદ્યમમાં પડવું નહિ. એ સિદ્ધાંત મરાઠી મુત્સદ્દીઓથી અવગત હતો. એમ જણાય છે. સંભાળના આજ્ઞાપત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, રાજ્યકર્તાએ સકળ શિક્ષક હુન્નર અવશ્ય શીખી લેવાં, પરંતુ તે ધંધા પોતે ન કરવા. કારણ કે તેમ કરતાં કદાચ એકાદ શરીર ઉપદ્રવ એટલે પીડા માય અને તેથી રાજકર્તામાં અંતર પડે! વસ્તુતઃ કર એજન્સી લેવાની પદ્ધતિને લીધે મરાઠી રાજ્યમાં ધાન્ય, કાપડ વગેરેની કુદાનો સરકાર તરફથી ચલાવવામાં આવતી. હિંસની બાબો તો બંતે સરકાર તરફથી જ ચાલતી તેમ ઘોડ નદી તુંગભદ્રા વગેરે જેવી મોટી નદીઓમાં ફરતી હોડીઓ પણ સરકાર તરફથી બાંઠે ફેરવવામાં આવતી.

સરંજામી પદ્ધતિ:—શરકરની બાબતમાં સર્વસ્વી બાતક ગણાતી સરંજામી પદ્ધતિનો જ મરાઠાઓને આશય કરવો પડ્યો હતો, છતાં આ દોષથી મરાઠી મુત્સદ્દીઓ પુરે રીતે પરિચિત તો હતાજ. અને તેથી જ તે દોષ કાઢી નાંખવા ખાતર જુલુસર્તી સૈન્યની અગત્યતા રાખવામાં આવી હતી. સંભાળનું આજ્ઞાપત્ર કહે છે. 'જેની પાસે બળવાન કુચુરાત પાગા નથી તે સત્તા પરાધીન છે. આવા રાજાઓ એકજ કામ પોતાને માથે લઈ શકાતું નથી. આથી કેવળ સેવકોને આધીન થવું પડે છે. તેઓ કહે તે સાંભળ્યું નહીં સાંભળ્યું' તેમ ઉઠાવી દે તો કાર્યકારી લોક તથા સરદારો હૃદયપૂર્વક કાંઈ ઉપાદી લેતા નથી. આથી કાર્યનાશજ થાય છે. "

પ્રધાન પદ-મરાઠા શાહીમાં પ્રધાન માત્ર રાજ્યનેજ આધીન હતો. આ શિવાય પ્રધાન વિષેની ખીજી કલ્પના અસ્તિત્વમાં હોવી અશક્ય લાગે છે. પ્રધાનના રાજ્ય સાથેના અંબધ વિષે ઉપલા આજ્ઞાપત્રમાં ટુકમાં છતાં અતિશય માર્મિક રીતે નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યું છે. પ્રધાન એટલે રાજમદને લીધે ઉપસ્થિત થતા અન્યાયની મર્યાદા છે. પ્રધાન એટલે હાથીનું અંકુશ. "

બાપર વૃદ્ધિ ને ઉત્તેજ ના:—રાજ્યનો બ્યાપાર વધે કે રાજ્ય ધનવાન બને એ સાદી બાત મરાઠી મુત્સદ્દીઓ જાણતા. શિવાય અઠસણને પ્રસંગે રાજ્યમાંના સાહુકારો પાસેથી નેહએ નેહતું કરજ પણ મેળવી શકાતું એ બીજો વાલ હતો. આથી સંભાળના આજ્ઞાપત્રમાં જણાવ્યું છે કે, બાપ-

રોમા દુકાનો તથા વખારો ખોલી હાથી, ઘોડા, જર જવાહીર, ઉચારરંગો, રાંગો, તથા ખીજ વસ્તુઓના બેધાર ચલાવવો તથા પર મુવકના બેધારીઓને સતોષી બોલાવી આજુબા જોન્યુ જ નહિ પણ ઈર્ષા ઉપરના શાહુકારો ઉપર ખરીતા લખા આમ રફની કરવાનું પણ જણા યુ છે મરાઠી મુત્સરીઓનું વ્યાપારવિપયનું પારણ આવી જતવનું હોવા છતાં અંગ્રેને પોતાનો બેધાર મરાઠી સમ્યકમા જમાવી શક્યા નહિ તેનું કારણ તો મરાઠી મુત્સરીઓને અંગ્રેને વિશે રહેલી સશય વૃત્તિમા જ છે સલા છતાં આસાપનમા એવો એક સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે કે, શાહુકારોમા કીરગી અંગ્રેને, વનદા, ફેન્ચ, ડિગ માર ઇત્યાદિ ટોપીવાળા પણ બેધાર કરનાર હોય છે. પણ તેઓ તો આ દેશમા પ્રવેશ કરી અને સમ્યક સ્થાપી પોતાના મતો ફેલાવવાની મગફરી ધરાવે છે તેમ કેટલાક અધોમા તેઓ ફાવી ગયા છે આ હુકીની જાત હાથમા આવેલું મથક જન જન્ય તો છેડે નહિ તેમની પ્રત્યે વૃત્તિ તો આવ્યા તો આનો ને ગયા તો જાઓ એવી જાતનીજ રાખવી, અંગ્રેજ જોરે સુરાધીન બેધારીઓ વિરુદ્ધ મરાઠા મુત્સરીઓનું ધોરણ આમા સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ વધુ છે ' અને કદાચ તમને વખાર માટે જગા આપવી / પડે તો પણ તે નીની, ખાડીએ કે દરિયાને કીનારે તો નજ આપવી આપવી તે ખાડીથી ગાઉ બે ગાઉ દૂર આપવી જેવી કે ફેન્ચ લોકોને આપી હતી તેમ બે ચાર મોડા શહેરોમા આપવી એટલે કે શહેરને નાસ ન પડોએ તેવી શહેર બહારની નીચી નગા વખા માટે મુકર કરી આપવી પણ ઈમારત ખાધવા દેવી નહિ " ઇ સ ૧૭૮૮ મા સર ના સં માલેટે ગવર્નર જનરલ ઉપર એક પત્ર લખી તક નાર કરી હતી કે મરાઠાઓનું ધોરણ આપણ બેધાર માટે પ્રતિકૂળ છે, આમ લખવાનું કારણ મરાઠાઓની ઉપયુક્ત શકા વૃત્તિજ છે આ વૃત્તિ જાણતો આ પત્ર લખ્યો ત્યારે પુનામા પુકળ નવી ઈમારતો બાધાતી હોવાથી અંગ્રેજોને માટે માન વેચવાની આજેક સારી તક હતી છતાં તેમ જો કરીએ તો મરાઠા મુત્સરીઓ જેવી જોરો તેથી ગાળા કોઈ જાતના વિરોધ પ્રત્યાસ કરના નહિ એવી સલાહ માલેટે પ્રસ્તુત પત્રમા પોતાના ઉપરી અમલદારને ન આપી છે

વનદારો માથે વર્તવાનું ધોરણ — નરજીમ દાર ને જેમ દેશમુખ, દેશકુળમુખ, પટેલ આદિ વતનદારોના પ્રશ્ન પણ મરાઠી મુત્સરીઓને માટે મુરકેલ થઈ પડ્યો હતો એમકે ના ન સંધે વફાદાર

હોવાની તેનામા દાનત ન હતી એ તેઓ જાણતા રજ પ્રમાણે રજ નવીન મેળવવું ને તે પચાવી પાંચુ કે ખીજનું લખ લેવું, હુટકાટ કરવી એ જ તેમની નિયમ જાના હતી વળી પારકાની ન્વારી થતા વતન મેળવવાની આસાએ તેઓ આગમથી ન વાલ કરી લેતા એ વાત પણ દેખીતીજ હતી છતાં તેમના વતન પુચવી લેવા તે પણ ચોકજો અન્યારજ ગણાય, એવી લાવનને વશ થઈ તેમની મત્તા કાયમ રાખવાનું ધોરણ અજાણ્ય કરવાની મરાઠી મુત્સરી ઓને ફરજ પડી હતી

ઈનામ આપવા વિરુદ્ધ ધોરણ — કોઈ કમક નામ દેવા ભેગ કામ કરે કે તેને ઈનામ કરી આપ વાની આ વેશવાઈમા ઘણીજ રૂઢ થઈ હતી અને ઉદારતા કહો કે અફરદારી પણ ઠોડી, પણ પ્રગતિ નીગતિ બટકી પડેલા કરવીર સમ્યકના મુત્સરીઓને આ ચાલ અસત્ય થઈ પડી પૂર્વધી આનતા આરેકા ઈનામ પુચવી લેવાની કુદ્રતા ન રાખવી એ વાન તેમણે પણ માન્ય રાખી હતી પણ સેનકો ઉઠક નેવા કરે તો તેમને ધન, હાથી, ઘોડા, વસ્ત્રભૂષણ આ આપવા યોગ્યતા ભેદ ને કામ સોપવું, પત્ર નવીન ઈનામ કરી આપવું નહીં એરો તેમને અભિપ્રાય હતો કેમકે મુનકી મેહિસુ નગાથી ઈનામ કરી આપવાથી તો તેટલા પ્રમાણમા વશપર વશ મુધી મેહિસુવ એણે આ શિવાય તે માણસના વરો તે હુરામખોરની વૃત્તિ રાખતા થ નો આવા ઈનામો તેમના હાથમા એક મન્યુત સાધન રૂપ થઈ પડે છે

કી નાની મહત્તા વિરુદ્ધ પના — લગાઈના સાધનોમા તોપખાતાને ઉમેરો થયો ત્યારથી ગઢ અને કોટ ની મહત્તા નષ્ટ થઈ છતાં તેમને સમ્યકના મૂળરૂપ ગણવામા આવતા કેમકે, મરાઠાઓ જાતિ અનુભવથી જાણી શકના હતા કે એર ગંગેમે દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કરી તરે ગમ્યમા કી ના હતા તેથી / તે ટકી શકે એટલું નહિ પણ નવા પ્રદેશ જીતવામા પણ આ કી નાઓ મહત્તા ભોળે ભાજવાતા સલાહનું આસાપન જણારે છે કે ને દેશમ ગઢ અને ડો ન ડોર તે દેશમા પોતાના સમ્યકની સરહદ વધારવી તથા જળરસ્તીથી નવા જોટ કી ના બાધર્તો આખા દેશનું આક્રમણ કરી ત્યા પોતાની દો / રાખવી અને આગળનો પ્રદેશ સ્વશામનથી વશ કરી લેવો એ રીતે પોતાનું સમ્યક વધારવું જોટ કી નાનો આગ્રહ ન મળે તો આપણુ લશ્કર પારકા મુનકમા ટકી શકેનું નથી

દરીયાઈ બેપાર—આગળ ઉપર ઉલ્લેખવાનાં આયેલા માલેદના પત્રમાં મરાઠાઓના બેપારે વિષયક ધોરણ સામે તકરાર કરવામાં આવી છે તે ખાસ કરીને મલબાર કીનારા પરના બંદરે સંબંધીની જ છે. માલેર લખે છે કે, મને ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે મરાઠાઓમાં શક્તિ હોત તો તેમણે જમીન પ્રગણે દરીયા ઉપર પણ હુંટકાટ ચલાવી હોત પણ તેમને એટલો પણ ખ્યાલ નથી કે, બંદરમાં વહાણોની ખુબ આવજત થતી હોય તો તેવી કીનારા પરના પ્રદેશની લોકવસ્તી વધતી જાય અને તેથી લાભ મળે. પણ આ મુદ્દો બાબતે મૂકીએ છતાં એકઠી જઠાતનીજ ઉપજ હુંટકાટ કરતા કેટલી બધી વધી પડે તેમ છે. જે ભાગમાંના બંદર વિષે માલેરે તકરાર કરી છે. તેની ભાગમાંકરાવીકર મરાઠાઓનું રાજ્ય હતું. ત્યાંના રાજ્યકર્તાઓનું ઉપયુક્ત આશાપત્રમાં દાખવેલું ધોરણ તપાસતાં આ મુદ્દા વિષે તેમને ભાન હતું કે નહિ તે સ્પષ્ટ થાય છે. આરમાર માટે મુલકમાંથીજ વાર્ષિક પગાર અપાવવો. પેદાસમાંથી આ ખર્ચ આપતાં સાહુકારોને ખીડા થાય, તેથી સાહુકારોને ધોંકા પહોંચે; બંદરો તો ટકી રહેવાજ નોંધ્યે. જેનું પ્રયોજન હોય તેની વસ્તુઓ પરદેશથી આણીએ લ્યારજ મળે તેની છે, આ વાંચ ઉપરથી દરીયાઈ આપારનું રક્ષણ કરવું મરાઠી મુતસદ્દીઓને અગત્ય લાગતું. સાહુકારીથી જઠાત હાંસલ થયે એ તેઓ નબળતા વળી સાહુકારી વધારવાને માટે કેવા સાધનો યોગ્યતા વિષે આશાપત્રમાં લખાયું છેજ મુસલમાનોના પ્રાંત શિવાયના પ્રાંતમાંના વિદેશીઓની સાહુકારી હોડીઓ આવ જ કરતી હોય તો તેમને પરજાર જવા દેવી નહિ. નીતભાયથી હાથ કરી તેમની માલમતાને ધકેકે ન પહોંચે તેમ સંભાળ પૂર્વક પોતાના બંદરમાં લઈ આવવી. લાકેશ કે પાણી નોંધ્યે તો લેવા દેવા. નારીયળ વગેરે બાંજે માલ નોંધતો હોય તો તે વચ્ચાતો લેવાની અનુકુળતા કરી આપવી. તે શિવાય પણ તેઓ જે ખરીદ કરે તે પણ અડપરપર જઠાત લઈ કરવા દેવી. એ રીતે મનાવી પટાવીને પારકાનાં વહાણો પોતાનાં બંદરમાં લઈ આવવાની છંછા ધરાવનાર મરાઠી મુતસદ્દીઓ સામર્થ્ય હોવાતો બેપારી વહાણો વૃંદાં તત્તરની લગાડ કાઢત એ તદ્દન અસંભવિત છે. ઉચ્ચ કોમળ કહી શકાય છે કે સંપૂર્ણ અકુશમાં રાખવાની આપણામાં તાકાદ નથી એ સત્ય મરાઠાઓ વળુતા હોવાથીજ તેમણે પોતાના બંદરે સર્વ જાતના બેપારી વહાણો માટે ખુલ્લાં રાખ્યા ન હતા. એ આવી અસમર્થતાનું હાલ તો તેમણે

પોતાનાં બંદરો ખુલ્લાં રાખી જરૂર જઠાતની ઉપજ વધારી હોત.

પેશવાઈમાંનું કરજ—રાષ્ટ્રીય પ્રગતિને આગળ વધારનાર અને રાજ્યતંત્ર સાથે સંબંધ હોય તેવો અર્થશાસ્ત્ર વાળી મહત્તાનો મુદ્દો રાષ્ટ્રીય કરજનો છે. જેને માથે રાષ્ટ્રીય કરજ નથી તેલું એકેય સુધરેલું રાષ્ટ્ર આજે જરૂર નહિ પરંતુ મરાઠી રાજ્યની રાષ્ટ્રીય કરજ વિષેની કલ્પના આપણને કેવળ અભાવરૂપેજ દર્શાવતી થાય છે. શિવાઈથી માંડી શાહુની કારકીદીના પૂર્વાર્ધ સુધીનું મરાઠી રાષ્ટ્ર સામાન્ય રીતે રચનાની અવસ્થામાંજ હોવાથી તે કાળ વિષે રાષ્ટ્રીય કરજનો સવાલજ સંભવે નહિ પહેલા પેશવા બાલાઈ વિજ્ઞવાનની આમહાનીની આખરમાંજ મરાઠી રાજ્ય સ્થિરતાની પાયરીએ પહોંચ્યું એમ સ્થળ રૂપે કહી શકાય. અને તેથીજ ત્યાર પછીના રાજ્ય સૂત્રધારોમાં પ્રજા પાસેથી કરજ કરજ ઉચાપત કરવા એટલો આત્મ વિસ્વાસ ઉત્પન્ન થયેલો દેખાઈ આવે છે. છતાંજ ઉત્તર હિંદની સ્વારીઓ માટેકરજ મેળવવામાં તેમને કેવી મુશ્કેલી વેઠવી પડતી તે સર્વ નાહીતું છે. પહેલા બાલરાવ બેવો કાચ દસ અગ્રેસર પણ આ મુશ્કેલીમાંથી પુચી શક્યો નહોતો. આ સ્થિતિ માટે રાષ્ટ્રીય શાખ વધારવાની કલ્પનાને અભાવ જ કારણ રૂપ છે. મરાઠી મુતસદ્દીઓને શાહુકારો કનેથી ઉચાપત કરવાના પ્રસંગો અનેક વડાવવા પડ્યા હતા. પણ આવે દરેક પ્રસંગે તેઓ માણ માણ કરજ મેળવી શક્યા. પરંતુ આ કરજ રાષ્ટ્રીયપતને લીધે નહિ પણ તેમની વ્યક્તિગત શાખ ઉપરજ મળતું. છતાં આ વ્યક્તિગતપત કેવી હશે તેના ખ્યાલ કરજની રકમો ઉપર લેવાતું જખર બાજ તથા પેશવાને બારણે શાહુકારો ઉઘરાણી કરતા સંભાળાય તે ઉપરથી બાધી શકાય છે. શાહુની રાજનરશીમાં એકે અવો ઉલ્લેખ છે કે, બાલરાવ સિદ્ધી ઉપર કરી ગયા ત્યારે તે માટે દર મહિને ગણ રૂપીયા લેજે ઉચાપત કરવામાં આવી હતી, વળી ઉપરાંત એવો પણ કરાર કરવામાં આવ્યો હતો કે ઠરાવેલી મુદતમાં નાણા ન પડે તો વસુલાવતો હક કરાવી આપવામાં આવ્યો હતો ! શાહુકારોની ખીડાથી બાલરાવ પોતે પણ કેટલા બધા કંટાળી ગયા હતા તે તેણે ધમકેદર સ્વારીને લખેલા પત્રો જોતા સ્પષ્ટ થાય છે. ઈ. સ. ૧૭૮૦ અને ૧૭૬૦ ની દરમિયાન બાલાઈ બાલરાવે એકંદર રીતે દોઢ કરોડ રૂપીયાનું કરજ કચું હતું. આ કરજ ઉપર તેને દર સાલ દર એકંદર સરાસરી ૧૨ થી ૧૮ ટકા

નેટલું બ્યાજ સરકારી તિજોરીમાંથી ભરવું પડતાં છતાં કેટલેક પ્રસંગે તેને દર મહિને રા. ટકાને લેખે પણ બ્યાજ આપવું પડતું એવા દાખલા મળી આવે છે. આ પાણીપતના જંગ પહેલાંની સ્થિતિ છે. પાણીપતની લડાઈમાં મરાઠી રાજ્યને જખરા ધકકો લાગ્યો. અને તે ઉપરાંત ત્યાર બાદ તરતજ રાજ્યમાં કુટુંબ કલહ પેદા થયો. આવી સ્થિતિમાં મરાઠી મુસ્લમીઓને માટે પોતાની શાખ જળવી રાખવી કઠણ થઈ પડ્યું હતું. છતાંય પહેલાં કરતાં હવે તેમની રાજ્યસત્તા સ્થિરતાએ પહોંચેલી હોવાથી, મોટા માધવરાવની આમદાનીમાં બ્યાજને દર સરેસસ એક નેટલો દટી ચડ્યો હતો, મોટા માધવરાવના મુખ્ય સમયે તેમને માથેવે મોટી રકમનું કરજ હેઠવાતું તેઆણું ચોવીસ લાખ રૂપીયા નેટલું હતું, ત્યારની મરાઠી રાજ્યની ઉપજ તથા તેના નિસ્તાર એ બેના તોલ કરતાં આ કરજ કંઈ વધારે પડતું હેઠવાય નહિ, છતાં તાત્કાલિક મુસ્લમીઓની તેમજ શાહુકારોની દૃષ્ટિએ આ દબાણ એકદમ દરીએ તો વ્યક્તિગતજ હોવાથી મોટા માધવરાવને આ કરજ ઘણું ભારે લાગ્યું અને તેથી મુસ્લિમ શાખાપર પડ્યાં છતાં તેને કરજનીજ અંખના ઘટી હોવાથી તેના મુખ્ય કારભારીને તેની પતાવટ કરવાનું ભેખમ પોતાને માથે લઈ પોતાના માલીકને તે અંખનામાંથી સુકા કર્યો ચડ્યો તે પછી નાના કણવીસે થોડાક લાખ નેટલુંજ કરજ કાઢી નવાવી રાખ્યું અને ઉદ્ધવા બાળરાવની આમદાનીમાં તો એવી સ્થિતિ આવી પહોંચી કે જ્યારે રાજ્યને માથે જરાય કરજ રહ્યું નહિ. નેટલુંજ નહિ પણ તેની ખાનગી સંપત્તિ પણ પુષ્કળ વધી પડી હતી.

રાષ્ટ્રીય કરજની કલ્પનાને અભ્યાસ મરાઠી રાજ્યને ગએલું નુકશાન:—પેશવાના કરજ વિષેની ઉપલી હકિકત વાચી એટલે રાષ્ટ્રીય કરજની કલ્પના અસ્તિત્વમાં ન હોવાથી મરાઠી શાહીની પ્રગતિ કેટલે બધે અંશે આટલી પડી તે વિશેનો પુરા ખ્યાલ મળી જાય છે. પહેલા બાળરાવથી તે છેક ઉદ્ધવા બાળરાવ સુધીની આમદાનીના પ્રારંભકાળ પર્યંત સરકાર કરજ કાઢતું તે દેવળ અધિકારી મુસ્લમીઓની પાતને લીધેજ. આપત ઘણે ભાગે કરજના મોખદલામાં મામલતદારી મળશે એવી ભતની આશ ઉપરજ આધારેલી હતી. એક રાજસત્તાધારીએ ઉપાડેલું કરજ તેના પછીના રાજસત્તાધારી વાળશેજ અને તેથી સરકારમાં નાણાં રોકવામાંજ લાભ રહેા છે એવી ભતનો વિશ્વાસ જો પેશવા પ્રજામાં ઉત્પન્ન કરી ચકયા હોત તો

તેમને એકલી સ્વારીઓને માટે જ નહિ પણ અન્ય સ્થાનિક સુધારા માટે પણ લોકોએ સુલભ રીતે તેમ ઘણાંજ ઓછા દરથી ગમે તેટલા નાણાં આપ્યા હોત. આવી ભતનો વિશ્વાસ એટલેજ રાષ્ટ્રીયપત અસ્તિત્વમાં ન હોવાથી મરાઠી રાજ્યને કેટલું નુકશાન ગયું તે નીચેથી સ્પષ્ટ થશે. ૧ કરજ ઉઘાપતમાં પુષ્કળ મુશીબતો આવી અને નાણાંને અજાણે કેટલીયે મસલત બગડી ગઈ. અને કેટલીય ઉપાડી પણ ચકાઈ નહી. (૨) ઉઘાપત કરેલા નાણાં ના માટે ભારે બ્યાજ આપવું પડ્યાથી સરકારી તિજોરીને ભારે નુકશાન પહોંચ્યું. (૩) સરકારને નાણાંનીડ હતી છતાં અને તે ભારે બ્યાજ આપવા તૈયાર છતાં રાષ્ટ્રનું ધન નિરૂપયોગી થઈ પડી રહ્યું. (૪) કરજથી શરમીદા બનેલા મુસ્લમીઓ ઉપર શાહુકારોને મામલતો આપવાની દરજ પડતી હોવાથી એવા શાહુકારો મસલતદારી કરતાં ગેરવર્તન કરે તો તે પ્રત્યે તેમને દરજીન કરવી પડતી. રાષ્ટ્રીય કરજની કલ્પનાજ સૂઝમાં આ કાળ પછીનીજ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. ઈ. સ. ૧૬૮૮ ની રાજ્યક્રાંતિ પહેલાં એટલે મોટા માધવરાવના કાળથી એક સદી પહેલાં ઇંગ્લંડનું રાષ્ટ્રીય કરજ માધવરાવના કરજ કરતાં અડી ગણ્યું હતું. પણ આક્રાંતિ પછી તે લગભગ સોળ કરોડ નેટલું વધી પડ્યું. ઇંગ્લંડ જે કરજ કાઢતું તે પણ અત્યંત સુધારા માટે ન હતું. મરાઠીઓ પ્રમાણેજ ઇંગ્લંડને પણ પર રાષ્ટ્રીય સુધ્ધિ માટે કરજ કરવું પડતું. તેમજ ૧૬૮૮ પહેલા ઇંગ્લંડને માથે પણ પેશવા નેટલોજ રાજ્યક્રાંતિનો ભય લટકતો હતો. છતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે, ઇંગ્લંડ આટલી ઝડપથી પોતાની પ્રગતિ સાધી ચક્યું તેનું કારણ ઘણે ભાગે તેણે આરંભથીજ પોતાની શાખ વધારી હાથ ધરેલાં કામકાજ માટે જીવ બ્યાજને દરે પડારથી નાણાં આણવામાં સગવડતા કરી રાખી. જ્યારે મરાઠી મુસ્લમીઓનું ક્યેય, સંભાળના આરાપતમાં વ્યક્ત કર્યાં મુજબ ચક્રટમાંથી નિભાવી જવા તિજોરી ભરી નાખવાનું હતું. ક્રાંસ અને જમની જેવા યુરોપના દેશોનું ધોરણ પણ કંઈક અંશે આવુંજ હતું. પણ આગળ ઉપર તેમને તે બદલી નાંખવાની દરજ પડી હતી; અને સાંપ્રત યુગમાં તો રાષ્ટ્રને માટે બીન જરૂરિયાત રકમો કરને રૂપે લોગી કરી સરકારી તિજોરીમાં ભરી રાખ્યાં કરતાં, આપતિના સંભોગ માટે રાષ્ટ્રીય કલ્પ ઉભુ કરી તેમાંજ પ્રજાનાં નાણાં રોકી કયા અને તે ઉપર બ્યાજને પેટ તેને પાછો કાંઈક બદલો આપવો એજ એવરકર છે એમજ

હવે દરેક દેશ માની રહ્યા છે. અદ્યતનસીદ્ધિમાં હિંદની સંપત્તિનો પ્રચલિત ભ્રાજુ યોગ્યમથી પુનામાં આવી પહોંચ્યો હતો. ત્યારે રાજ્યનંત્ર માટે રાષ્ટ્રીય કરજ ઉભું કરવાનો વિચાર મુસ્લિમોએ હાથ ધર્યો હોત તો મહારાષ્ટ્રનો પ્રતિહાસ આજે દેખાય છે તે કરતાં કંઈક ભુલભૂલ રૂપમાં આપણી નજર પડત એ પુરવાર કરવા કંઈ ખાસ અર્થશાસ્ત્રની જરૂર નથી.

હવે આપણે યુરોપના અર્થશાસ્ત્રના વિકાસનો વિચાર કરીએ. ઐક્ય અને રોમન અર્થશાસ્ત્ર યુરોપની આર્થિક ભાવનાનો ઇતિહાસ આપેલો એટલે પ્રથમ તો ઐક્યના અને તે પછી રોમના ઇતિહાસ તરફ ધ્યાન દેવું પડશે. ઐક્યનાં અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન વિસ્તૃત તો નહિ જ થાય. એરિસ્ટોટલના 'પોલિટિક્સ' નામના ગ્રંથમાંથી અર્થશાસ્ત્ર સંબંધીના વિચારો મળી આવે છે. તેમ પછી દ્રવ્યને સાધ્ય તરીકે ગણાવવામાં આવ્યું નથી સમાજની સમૃદ્ધતા એજ સાધ્ય ગણાવ્યું છે. માત્ર સમાજ અથવા રાજ્યનંત્રના એક ખાતા તરીકે જ દ્રવ્યોપાધન વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જરૂરીઆતોની વિવિધતાને લીધે જે અન્યોન્યાય થાય છે તે સમાજ ઘટનાને કારણરૂપ થઈ પડે છે એ સિદ્ધાંત તેણે સ્વીકાર્યો નથી. પણ તેના કારણમાં મનુષ્યમાલની સહવાસપ્રિયતા એજ તત્ત્વ આગળ ધર્યું છે. એરિસ્ટોટલની આર્થિક ભાવનાએ બ્યાપક ખનાવવામાં અનેક અડચણો હતી. ગુલામગીરી સર્વસામાન્ય રીતે ચાલુ હતી એટલે સુધી કે, એરિસ્ટોટલ એવા તત્ત્વેયકે તેને એક સ્વાભાવિક સંસ્થા તરીકે માની લીધી. સ્વતંત્ર માણસોની જરૂરીઆતોને લીધે સમાજમાં જે અન્યોન્યાય થયે ઉત્પન્ન થાય છે તે ત્યારના સમાજમાં થતો નહોતો, તેમજ આર્થિક હેતુઓની સર્વદેશીય બ્યાપકતા કે જે અર્વાચીન સમાજમાં દેખાઈ આવે છે તે પણ ત્યારે નહિ હોવાથી અર્થશાસ્ત્રની ભાવનાએ પણ તે કાળમાં નિકળિત થવી શક્ય નહતી. છતાં ખાનગી માત્રમતાનું તથા વ્યક્તિગત કુટુંબ સંસ્થાઓની મહત્તા એરિસ્ટોટલ પુરે પુરી રીતે સમજતો હોવાથી તની વિરુદ્ધમાં તેના શરૂ પડેલા જે વિચારો વ્યક્ત કરી હતા તેના તથે ત્રીજા વિશદ્ય કર્યો હતો. રાજ્યની લોકતંત્રી ભાવના લાવી એટલે ઇતિહાસના તથે એક કંઈ જ. છતાં ઉત્પાદન વિષયના તેના વિચાર ઘણે ભાગે અસંબંધી લાગે છે. એતીસીકને તો તેણે ઉત્પાદક માની છે પણ જે કૃષિને આંજે વસ્તુનું રૂપ બદલાવું હાય તેની ક્રીયાને તે ઉત્પાદક ક્રીયા તરીકે ગણાવતા નથી.

રોમન ગ્રંથકાશિએ અર્થશાસ્ત્રીય વિચાર ઘણે ભાગે તો પ્રકટ કર્યા જ નથી. છતાં તેમના કાવદાના પ્રસ્તુતકામાં તેમની આર્થિક કલ્પનાની ચોખ્ખાઈ અચોખ્ખતાની મીમાંસા મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, બ્યાજ આકારણી વિષે તેમાં કઠોરભાવ વ્યક્ત કર્યા છે. રોમનું સાહિત્ય વિશાળ છે. પણ તેમાં અર્થશાસ્ત્ર વિષેનું વિવેચન ઘણું જ ઓછું હોવાથી આ શાસ્ત્રના વિકાસમાં રોમન રાષ્ટ્ર માટે સ્થાન છે નહીં.

મધ્ય યુગનું અર્થશાસ્ત્ર:—અર્થશાસ્ત્રના ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ ઈ. સ. ૪૦૦ થી ૧૩૦૦ દરમિયાનનો કાળ મધ્યયુગ તરીકે કલ્પી શકાય છે. આ કાળ દરમિયાન પણ અર્થશાસ્ત્રનો ભેદભેદ તેવો વિકાસ થઈ શક્યો નહોતો. ક્યુડન ઉર્ફે સંયુક્ત સરદારી પદ્ધતિ આર્થિક વિકાસને માટે ભેદભેદ તેવી અનુકૂળ ન હોવાથી તેમ રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયને લીધે અર્થ એટલે દેવસ્થાનમાં જ ધણીખરી માલમત્તા જમા થતી હોવાથી તે કાળનો આયુષ્યક્રમ એક અમુક કક્ષાની અંદર જ સમાયેલો રહેતો. માત્ર આગળ પર મધ્યયુગના ઉત્તર ભાગમાં આર્થિક ઇતિહાસનું સ્વરૂપ બદલાવા લાગ્યું. ક્રુસેડ નામના લંબાણ વિચરેને લીધે વિવિધ દેશો એક બીજાનાં સંબંધમાં આવ્યા. અનેક સરદારો ફના થઈ ગયા તથા તેમની માલમત્તા ધીરધાર કરનાર વર્ગને હાથ ચાલી ગઈ. તેમ લિસ લિનન દેશો વચ્ચે વેપાર શરૂ થયો. પુષ્કળ દેશોમાંથી પોપ માટે દાઢાણું તરીકે નાણાં મોકલવા પડતા હોવાથી આ પૈસા મોકલવાનો ધર્મ કરનારો વર્ગ વધી પડ્યો. આ અવસરમાં જ ઇંગ્લંડમાં લૅંગડ લોક આવી દાખલ થયા તથા તેમણે પોતાના ધંધાના સેવકમાં પૈસાના જે વ્યવહાર ચાલુ કર્યા તે આજે પણ ઇંગ્લંડમાં ચાલુ છે આને લીધે જ ત્યાંના રાકડ બજાર લૅંગડ સ્ટ્રીમને નામે ઓળખાય છે.

મધ્યયુગની આખરે ગુલામગીરી બંધ પડી ને સર્ફ નામનો આ ઇતિહાસ નામે અર્થ સ્વતંત્ર જેવો મનુરવર્તી ઉત્પન્ન થયો. અને તેજ વર્ગનો આગળ ઉપર અનેક ધંધા કરનાર લોકોમાં વિકાસ પાતા ગયો પુષ્કળ ઠંડાણે શહેરો સ્થપાયા. આ શહેરોનાં સ્વતંત્રતા ભાવનાવાર તથા અન્યાયોચરે જાણ થયા. પરંતુ આ કાળમાં યોદ્ધિક પ્રવૃત્તિના ખાસ કરીને થઈ નહતી. ખ્રીસ્તી સંપ્રદાયના લોકોને ગળે ઉતરે તેવું વિવેચન કરવામાં જ ધણીખરી વિદ્વાતા ખર્ચાઈ જતી. એરિસ્ટોટલના મત લોકોને સમજતી આપવા માટે દોમસ અકવાયનસને એક ગ્રંથ લખ્યા હતા.

જરૂર જકાન હોતી ને જો નિકામમા મરકરે મદદ કરવી વગેરે કંઈપણ આવી બાધ છે એટલે આપણા અર્થશાસ્ત્રની બીજી અવસ્થા જો આ વ્યક્તિ અર્થ શાસ્ત્ર હોય તો ત્રીજી અવસ્થા આપણા ઉદ્યોગ અને લેવડ દેવડની સ્વતંત્રતા છે. 'નિમગ્ન' ગિદ્ સ્વાતંત્ર્ય' એ તત્વ જે અવસ્થામાં આગળ વધારવામાં આણુ તે અવસ્થાના (૧) બેકેની ઉપર પરિણતિ (૨) અને યાત્રિક ઉત્પાદન એ બે સારણુ અંગ છે આ અવસ્થામાં સુડીવાદીઓ અને કામદારો વગેરે તીવ્ર વિરોધ પેદા થશે છતાં યગની સહાયતાને લીધે અત્યંત કઠિના કામો પણ સુલભ થઈ પડવાથી મનુષ્યી ઉપર દરજ્જાના કામોમાં ચોરના થાકાગી અને તેથી માણુમની આધ્યાત્મિક ગોળ્યા પાપ વધી

મંથ સુગમા સુદને પ્રધાન અંગ તરીકે અને ઉદ્યોગ ધધાને તેના પાશ્વ એટલે જાણુ અંગ તરીકે માનવામાં આવતા. ઉદ્યોગ ધધાને જ્યારે ત્યજના રાજાઓ ઉત્તેજન આપતા ત્યારે તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દ્રવ્ય બળ વધારી સુદ માટે યાત્રતા ઉત્પન્ન કરવી એજ હતી પરંતુ હવેના યાત્રિક સુગમા આ વિધિની ફરીગઈ અને વહેપાર મુખ્ય અંગ બની સેન્ય તથા મુસલ્મિની તંને સહાયભૂત તરીકે થઈ પડી અઢારમી સદીમાંની લગાઈઓ વસાહતો સ્થાપી વેપાર વધારવાને માટેજ પ્રેરાયલી હતી અને તેથીજ નદો વગેરે કસક વધતા ગયા પરંતુ તેથી એક વસ્તુ નિશ્ચિત થઈ કે, આધુનિક સમાજમાં ક્યેય તો ઉદ્યોગ અને આર્થિક ઉત્પાદન એજ છે આનું ઉદ્દેશ અને ક્રાન્સ ઉપર એવી બાજુ સંજ્ઞીય પરિણામ ઉપજાયુ છે જે વહેપારને સમૂદી ઉઠવી આમાઉડ ક્રાંતિ સમ્ય સત્તાને માન આપીને હોવાની તે મિત્રાવી દેવા માટે રાની સરકારને બેદિત દુર્બળતા સ્વીકારી તે પણ નવયુગની નવી ભાવનાને નષ્ટ કરવા ઉડ બાધી છતાં તેથી કઈક નિબળ પડી નહિ. પુરાતન સમાજ સરળી નષ્ટ કરી તેને બદલે નવીન સરળી ઉત્પન્ન કરનાં ક્રાન્સની પ્રતિજ્ઞા નિશ્ચય કરે. પરંતુ આ નવીન ગ્યના કેવી ભેઈએ તે સંગે કોઇ પણ પાલ ધરાવતો નહિ, અને આથી કરીને જન્મની ગજન કોનિ ધારતી નરૂપની થઈ પડી ગોલડો અને ઉમે જોમને પણ આ નવીનતાના પુનઃ ખ્યાલ વગેરે ન હતો. આથીજ 'રિજિઓકેન્ડ' ન પ્રધાનની પણ વિધિ થઈ પડી હતી. આ ન પદ્ધતિ કઈક નિહાસ તપાસીએ

ઉલ્લક્ષમાં ઉડગી નિકળેલા નવા વિચારોના પડકાર અઢારમી સદીમાં ક્રાન્સમાં પડવા લાગ્યા. ખેડુતોની કંઠાદીયત, સરકારી નાણાની અસ્થિરતા અને કરતુ દબાણ એ સર્વે હાડમારીઓ 'મક' દાર્બ પોલીસી' ને લીધેજ ઉભી થઈ છે. એવી ક્રાન્સના બુદ્ધિમાન વર્ગોની ખાતરી થઈ ચૂકી. આ વર્ગોમાં ખ્યાલિલ બેર વેળાન, અને મોનોનેસ્ક્યુ એ પ્રધાન વ્યક્તિઓ હતી. તેમની માન્યતા એવી હતી કે, મોનુ અને રૂપુ એ કંઈ દેશની ખરી દોલન નથી. ખેતી અને વહેપારથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનેજ દેશની ખરી સંપત્તિ ગણવી ભેઈએ સરકારી અકુસને લીધે ઉત્પાદકતામાં નફો થવાને બદલે તુકસાન બન્ય છે

હવે ખેતી એ ઉત્પાદનનું મુખ્ય સાધન છે. આયાત અને નિકામ માલ ઉપર જકાન મૂકવી અનિષ્ઠ છે સર્વે સત્રોમાં મુલેલા વહેપાર હોયો એવરકર છે. સમાજની સુવિધા માટે સંજ્ઞીય કરતા પણ નૈમિત્તિક કાયદાનીજ ઘણી અગત્યતા છે, એવી ભતના તેમના વિચાર હતા. કેએ (૧૬૬૪-૧૭૭૪) અને શરને (૧૭૭૨-૧૭૫૬) એ બે ફિજિઓન્ટેક સ પ્રધાનના અધેમરે હતા. તેમણે પુરાતન કળ સાથે એક હાર સાધી નવા વિચારોની પદ્ધતિ આણુ કરી. સમાજમાં પ્રચલિત દેખાતી સર્વે ધટનાઓ કુલિમ હોઇ તેમનામાં આર્થ જે દોષ દેખાઈ રહ્યો છે તે આવી ધટનાવટને લીધે જ છે. જગતમાં જે 'કુદરતી કાયદો' આણુ છે તેને આધારે જ સમગ્ર સમાજની રચના કરવી ભેઈએ તેમ ન થાય તો વિવિધ આપત્તિઓ ઉત્પન્ન થશે. આ વિચાર મરણીને કટાક્ષ મુખ્યરને પ્રચલિત આર્થિક ન સ્થા પરજ હતો આ સ પ્રધાનના આર્થિક પ્રશ્નો આ સુગળના દુષા ને આ ગળાળના કામોથી ધન તથા ગચો ગાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ માનુ 'ઉત્પાદક' બન કહેવાય આ શ્રમથી તેની આશુનિક માટે ભેઈએ તે કરતા વધારે આવ પેદા વાય છે. કારખાના કઈ ઉત્પાદક નથી કેએકે તેમાંથી મમતા અર્થ કરતા કદાપિ ભરતી ગાલ પેદા થતી નથી. વહેપારને લીધે સર્વોચ્ચ અપત્તિમાં કાપિ ઉડેક થતો નથી, જે થાય છે તે એજ કે માન અ પત્તિ એ હાડમારી બીનહાથમાં ખસાર વતી હોય છે ખેતીની ઉપજમાં મને કામારીઓની વ્યવસ્થા થઈ બન્ય છે વદીન, સીપાહી વેલો, વાણીયા એ મને અનુ ત્પાદક વર્ગો છે. સર્વે કરમાં જગીન મહેલુવનો કરજ વધે ન્યાય ભરે અને સગવડથાનો છે. આ સર્વે સિદ્ધાંતોના તાલક વિક પરિણામ તો વિધન થક

જોઈતી તથા પડતી સદીમાં સુરોપના આર્થિક
 જીવનમાં અતિશય ફેરફાર થતા હતા. મધુપત
 નરહરોની રાજ્ય પદ્ધતિ એટલે મરબાગી પદ્ધતિ
 તરીકે પડતી હતી જોઈતે રાજાઓને જેમ જેમ સત્તા
 ના મળતી ગઈ તેમને પ્રજા પણ સ્વતંત્ર થતા
 લાગી આથી નગરોની વૃદ્ધિ વર્ધ શહેર યોગ્ય ધારણો
 પણ આગળ વધવા લાગ્યા એટલું જ નહિ પણ
 રાજસત્તા અને સરકારની મર્યાદા વધે. ૧૬મી
 સદીમાં આ સત્તા શહેરો તથા તેમના ઉદ્યોગો અને
 શ્રમજીવી વર્ગોની અધિકાર રાજ તથા મરહારો એ
 બંનેને જણાવા લાગી આથી આર્થિક ઉદ્યોગો ધીમે
 ૧૬મી સદીમાં રાજકીય મહત્તાએ ચઢી ગયા. રાજ્ય
 ના નેત્ર જેમ મધુપત મધુપત લાગુ અને મરહારો
 લશ્કરો રાજાવાની યોજના આડું થઈ તેમ ધોર
 ધધાની ગિરતા પણ વધવા લાગી આદ્ય સૈન્ય
 સુધાન દાખલ કરવા પ્રત્યે ધ્યાન દેવામાં આવી
 તેમજ નાવ યોજના અને વાહનો વગેરે આર્થિક
 અંતર પણ વધવા લાગ્યું વગી આ કાળ દરમિયાન
 મુઘલ યુદ્ધ પદ્ધતિની પ્રચારમાં આવી ગઈ
 હોવાથી ઉદ્યોગ ધધાની તથા મનમિત્ત ઉત્પત્તિઓ
 વધે પણ અન્યે નાશ્રન ઉભા થવા લાગ્યા હોવા
 થન પ્રચારમાં મુકાલુ તેમ દરિયા ઉપરના માર્ગો
 પણ વધુ સુવલ વર્ધ પડ્યા બાગીની સગવડો
 જેમ વધવા લાગી તેમ રોકવા નાણાને બંદોબસ્તો
 જેથી થામ ઉપર આધાર રાજતા વાગીતો ઉ
 રાય થતા વાગ્યો વધુમાં મર્યાદાનિક એટલે બહુ
 મર્યાદાઓની સાથે પણ નિશ્ચિન થવા નાગી આ
 બવા ફેરફારો હોલડ અને ઇંગ્લેન્ડની મહત્તા માન્ય
 થતા પ્રવર્તન ફોર્સ થેનીય તથા હોનીવામાં થયે
 સુધાન હતા આર્થિકે તે કાળમાં અંક નવીન પાર
 નિધિતિ નામના હવતી હતી હતા તે દરમિયાન યોદ્ધા
 આગવગ ઝપાના બધ વધી રાગી નહી નેટ દોમન
 ચોકવાયનના નધમાની રાજ્ય વતર વિષયક
 ૧૬મી સદીમાં પ્રચલિત હતી વગી ધ્યન
 નિધિતિ આ કાળમાં માર પેસા પરજ પુવા
 નિધિતિ કરવામાં આવે હતો આથી છેવટે અવા
 ૧૬મી સદીમાં પણ રોકાણ તોર ત્યાર એક પ્રયત્ન થય
 હતા ધ્યન આ ધ્યન ધ્યન નિધિતિ આર
 મ નામના માણસ હતો તે ૧૬૮૦ માં મરજ
 ધ્યનમાં નામના રાત પાવમાં થયે નોતે શિક્ષક
 રોઈ અરજા ઉપર તે નિરુપ્ત અને બિલક બન્યા
 હતા ૧૬મી અને ૧૬મી સદી દરમિયાન આ સિવાય
 ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી
 ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી

સન ૧૮૬૪ માં પંદાર પાડી હતી
 સાગરી સદી — ૧૬મી સદીમાં આખરમાં
 અંગેરિમ તથા પિદનો જળમાર્ગ જડી આવવાથી
 જેમ રાજકીય ઉત્પાદકોમાં એક નોતે યુગ રાજે વડે
 તેમ આર્થિક વિષયમાં પણ નુ પ્રવર્તુ મળ્યું
 આથી ૧૬મી સદીમાં તથા ઉદ્યોગ વિષયમાં પ્રવર્તુ
 એવું મુખ્ય આશયમાં આવી સુધી મળત તથા
 દરિયા સુરપ હતુ તેને બદલે રૂપે તે પશ્ચિમ યુરોપ
 ૧૬મી સદીમાં તેમજ આ નવીન રૂપે ધ્યન આર્થિક
 આર્થિક અને માનાજીક રૂપે ધ્યન, તેથી આર્થિક
 વિચારસરણીને પણ એક નવી રીત મળી પશ્ચિમ
 યુરોપમાં બેધાર અને ઉદ્યોગ વધવા તરફ મુરત
 એવું જ્ઞાન જે આવી રાજકીય પદ્ધતિ નાતી
 થઈ પડી અને આ ધોરણ સાથે લોકોએ નિકટ
 સબધ આવવા લાગ્યા
 સાગરી સદીમાં પ્રારંભીક રાજકીય સંપત્તિ
 વધારવા વિશે મુરમહીઓના મંતવ્યમાં જે પનાઓ
 ધોરણે હતી અને જે પનાઓના લીધે રાજકીય
 ૧૬મી સદીમાં થતી તેને અર્થશાસ્ત્રિક રીતે 'મર્કે
 ટાઈન મિનિમમ' તરીકે જાણી છે મર્કે ટાઈન
 મિનિમમ ૮૬ વર્ષિય શાસ્ત્ર જેને સુ અને તેમાં
 ૮૬ થી ૮૭ પનાઓના સમાવેશ થતો છે તેમજ
 આ ૮૭ પનાઓ સુવળ રીતે ને કાળે પ્ર્યા તે
 તાત્કાલીન સંપત્તિ વર્ધ પ્રધાન લીધા હતા કે
 તેમના સુગમ અર્થશાસ્ત્ર સબધી ૮૬ થી ૮૭ થયે રહી
 જોઈતી હતી તે વિષે હલક મત ઠાક આ ને ૮૬
 અને વાદવિવા ગા ને ૮૭ છે અને તેમને ગરદાવ
 રીતે ૮૬ જેવા લાગુ થઈ પદ્ધતિ સંમર્ધન કરે છે
 અને તેમને અંગેરિમમાં અનુયાયીમાં પણ મળી
 આવે છે હસ ધાર વર્ધ પડેવા પ્રે મોન (સિ
 વોરે સુનિવર્ધિત) જે અરુધે મર્યાદા વિધિ
 એ વિદ્યવાપુર્ણ પુનઃ લખ્યું છે, તેમાં આ અર્થ
 ઉપાધી લઈ આ પદ્ધતિને વિદ્યાર કંનાર એકમ
 રિમથેના મખત વિરોધ કરે છે 'વર્ધ' મધુપત
 સામાન્ય રીતે નીની ગાગતા ૧૬મી સદી
 (૧) નાણા અને સંપત્તિ એ બંને તેમાં એક
 માને છે (૨) બંધારનો ઉદ્દેશ એ રોડો ભેળવો
 કે, જેથી આપણા દેશમાં સોના રૂપા જેવી અણબાની
 ધાતુ જેવી આપણી શકાય આન માટે નિકામ વધારા
 આપણે આગળ કરવી 'બંધારી લેવડ દેવડ
 ગિવડ' એવડ એવડ આદ્ય ૧૬મી સદીમાં
 ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી
 ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી સદીમાં ૧૬મી

જનન જગત દોરી તેડે એ નિગમમાં નરકને મદદ કરવી વગેરે ટૂંકના આવી બંધ છે એટલે આપણા અર્થશાસ્ત્રની બીજી અવસ્થા એ આ વ્યક્તિ અર્થ શાસ્ત્ર દોષ નો ત્રીજી અવસ્થા આપણા ઉદ્યોગ અને દેવક દેવકની સ્વતંત્રતા એ છે ' નિમગ્ન મિત્ર ત્રાત્ર્ય ' એ તત્ત્વ એ અવસ્થામાં આગળ વધાવવામાં આવ્યું તે અવસ્થાના (૧) એ દોની ઉચ્ચ પરિણતિ (૨) માને ધારિક ઉત્પાદન એ એ સારણુ અગ છે આ અવસ્થામાં સુધીવાનીઓ અને કામદારો વગેરે તીવ્ર રિગે । પેદા થયો છતાં મગની મકારતાના લીધે અત્યંત ડહાન ઝગે પછા સુવળ થઈ પડવાથી મુશ્કેલી ઉચ્ચ દરજ્જાના કામોમાં ચોંટના યાવગી અને તેવી માણમની આધાર ત્રિગે પગથા પાછા વધી

મધ્ય યુગમાં યુદ્ધને પ્રધાન અગ તરીકે અને ઉદ્યોગ ધધાને તેના પેપર એટલે ગણા અગ તરીકે માનવામાં આવતા ઉદ્યોગ ધધાને બધારે ત્યરના રાજાઓ ઉત્તેજન આપત ત્યારે તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ક્રમશઃ યગ રધારી યુદ્ધ માટે પાતા ઉત્પન્ન કરવી એજ હતો પાતુ હોને ધારિક યુગમાં આ સ્થિતિ ટીકી છે આ બધા મુખ્ય અગ બની મેન્ય તવા સુલલિગિરી તને મહાભૂત તરીકે વડ પડી અદારમી સંગીમાં લાઇઓ વસાહતો સ્થાપી તેપાર વધાવવા માટેજ પ્રેરણવી હતી અને તેનીજ નાદો વગેરે કપડ વધતા ગયા પરતુ તેથી એક વસ્તુ નિશ્ચિત થઈ કે આધુનિક મનાજી ક્યેય તો ઉદ્યમ અને આર્થિક ઉત્પાદન એજ છે આજુ યગને અને ક્રાન્સ ઉપર એવી જાનુ નાકીય પરિણામ ઉપજ્યુ કે હુપારને બહુની ઉબી નામાડ કાતિ રાજ્ય સત્તાને માલ મનિષ્ટ રેવાના તે મિત્રાની દેવા માટેવાની મરદાએ બેદિદ હુજાજના સ્વીકારીને પણ નમયુગની નવી બાવનાને નષ્ટ કરવા હંડ બાધી છતાં તેથી ડકકિને બવ પડી નહિ મુકાન સમજ મરણી નાજ કરી તેને બદલે નીન સરગી ઉત્પન્ન અગ ક્રાન્સની પ્રત્યે નિશ્ચરકે પરતુ આ નીન રચના કેવી જોઈએ તે સળ મેડો પાપુ પાલ ધરાવતો નહિ, અને આથી વડીને ક્રાન્સ રી રાજ્ય કાતિ ધારવી ત્યરપની થઈ પડી મોન્ટેજ અને રુમે એમને પણ આ નીનનાનો પુરો જ્યાવ બધો ન હતો આવીજ ' રિજિઓકેન્સ ' મરદાબની પણ સ્થિતિ થઈ પડી હતી આગમદાર પાલ પિદ્ધાવ તપાસીએ

નવરમા ટુની નિદગેવા નવા વિચારોના પડા અદારમી સંગીમાં ક્રાન્સમાં પડવા લાગ્યા, ખેડોતોની કાગલીયત, સરકારી નાણાની અનિયંત્રતા અને કરનુ દબાણ એ સર્વે હાડમારીઓ 'મક' દાર્જી પોલીસી ' ને લીધેજ ઉભી થઈ છે એવી ક્રાન્સના બુદ્ધિમાન વર્ગોની ખાતી થઈ ચુકી આ વર્ગોમાં ખાગિલ ઘેર વોબાન, અને મોન્ટેસ્ક્યુ એ પ્રધાન વ્યક્તિઓ હતી તેમની માન્યતા એવી હતી કે, સાનુ અને કુપુ એ કઈ દેશની ખરી દોષન નથી એવી અને બેપારથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનેજ દેશની ખરી સપતિ ગણવી જોઈએ મરકારી અકુશને લીધે ઉત્પાદતામાં નફો થવાને બદલે નુકસાન તથા છે

હો એવી એ ઉત્પાદનનુ સુખ સાધન છે આપાત અને નિગમ માધ્યમ ઉપર જગત મુકવી અનિષ્ઠ છે સર્વે તરોમાં ખુલો બેપાર હોવો મેયસ્કર છે સમાજની સુસ્થિતિ માટે રાજકીય કરતા પાપુ નૈયમિક કાયદાનીજ ઘણી અગત્યતા છે, એવી જાતના તેમના વિચાર હતા કેએ (૧૮૬૨-૧૭૭૪) અને શુરને (૧૭૭૨-૧૭૫૬) એ જે ફિઝિઓકેટિક સપ્રધાવના અધ્યેમરો હતા તેમજે પુરાતન કાળ સારે એક હાર સાધી ના વિચારોની પદ્ધતિ ચાલુ કરી સમાજમાં પ્રચલિત દેખાતી સર્વે ઘટનાઓ કૃત્રિમ હોઈ તેમનામાં આજે જે દોષ દેખાઈ રહ્યો છે તે આવી બનાવટને લીધેજ છે જગતમાં જે ' કુદરતી કાયદો ' ચાલુ છે તેને આધારેજ સમગ્ર સમાજની રચના કરવી જોઈએ તેમ ન થાય તો વિવિધ આપત્તિઓ ઉત્પન્ન થયો આ વિચાર મરણીના કદાક મુખ્યત્વે પ્રચલિત આર્થિક અધ્યાપર હોતો આસપ્રધાવના આર્થિક પ્રમેયો આ સુજાન હતા ને અગમગના કામોથી ધાન તવા રાથે માન ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ખર્ચ 'ઉત્પાદક' બગ કહેરાય આ ગમધો તેની આટલિકા માટે નોખે તે કરતા વધારે માન પેદા થય છે કારણના કઈ ઉત્પાદક નથી કેમકે તેમનો ગમના ખર્ચ કરતા કદાપિ બન્ની માવ પેદા થતો નથી કેપારને લીધે રાજકીય સપતિમાં કાપિ ઉમેંગે થતો નથી, જે થાય છે તે એજ કે નાન સપતિ એ હાનમાથી બીજા હાથમાં પસાર થતી હોય છે એવીની ઉપજગમાં સર્વે ધધાધારીઓની અવસ્થા થઈ જાય છે વધી, સીપાકી લેવો વણીઆ એ મરે અનુ ત્પાદક વર્ગો છે સર્વે કરોમાં જમીન મરેકુવના કર ન વધે ન્યાય ભયો અને સગવડવાળો છે આ સર્વે સિદ્ધાંતોના પાલ વિક પરિણામ તો વિવેન સક

જ હતા. 'મર્ક' દાદલ પોલીસી'ના અંકુશ સામે જ તે મધ્યાઓના આક્ષેપ હતા. મગરે અમુક વસ્તુઓ ઉત્પાદન કરવાની અમુક ફરે વેચવી ઈત્યાદિ નિયમ થતા એમાં સમાજનો વિધાન છે. વસ્તુના મગરારી ન હતાના પુરૂષ લાલ હતા. પણ આ સંપ્રત્ય તેમને મગરુજ શક્યો નહિ. મુદારકાની કરાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર તેમણે પુગતન મ સ્થામાં રહેતા હોવા પ્રતિગથોક્ત કરી દાખવ્યા. આ સંપ્રદાયનાં બધે જ સ્થિત સ્વાતંત્ર્ય હતું એમ પણ કહી શકાય. દેગના રાજકીય કાયદા નેમર્ગિક કાયદાને અનુરૂપ થવાને જોઈએ એવો પણ તેમનો મત હતો.

આ સંપ્રદાયની ક્રાન્તના મધ્યમવર્ગ ઉપર જરાય અસર થઈ નહિ. પરંતુ રાજ્યકાંતિ પડી 'ક્રાન્સ્ટીટયુ એમે પ્લી' ઉપર તેની સારી અમર જમી. છતાં અમુક કાળ પડી આ સંપ્રદાય નષ્ટ થઈ ગયો. અઢારમી સદીમાં ઇટલીમાં આ અર્થશાસ્ત્ર આજવું હતું — એડીની, મીનીવેસી, બિર્કિસા, વેની, કાલી, વાન્કે, બોરડીસ, તથા સ્પેનમાં ઉસ્કારિજ એ મવે 'મર્ક' દાદલ પોલીસી'ના પૂનર્જી હતા. ફારિસ્યુ ફિઝિઓકેટિક સંપ્રદાયનો અનુયાયી હતો જર્મની માં પણ 'મર્ક' દાદલ પદ્ધતિ પ્રચળ હતી પરંતુ કેટલાક અવસર પડી ફેક્ટરી તથા તે પડી રહેટબીને (૧૭૩૧-૧૮૦૨) અને રમાલો (૧૭૬૪-૧૮૩૧) ફિઝિઓકેટિક મતનો પ્રસ્કાર કર્યો. આ કાળના હોલંડના આર્થિક સાહિત્યમાં વિરોધ પ્રચીત થઈ નથી. અઢારમી સદીના પ્રારંભમાં તો ઈંગ્લંડમાં પણ આર્થિક શોધને નામે ઉઠાસીતતા હતી ૧૭૩૫ માં બર્કેલે નામના તત્ત્વને નવા વિચારોનું પ્રવર્તન કર્યું. તે પછી હુમે પોતાના નિજ પોતા અર્થશાસ્ત્ર વિષયક કેટલાક વિષયો વિષે લખતા છેક આધુનિક જાનના કેટલા મત પ્રતિષાદન કર્યો. વેમાને આપવામાં આવતી વધારે પડતી મહત્તા ઓછી કરી વસ્તુ જ પડી મ પત્તિ છે એમ તેણે દર્શાવી આપ્યું. ભાસ્કર દેશોમાં વાપર હોય તે સર્વેના હિતનું છે એમ તે માનતો હતો મુકવી તે અનિષ્ટ ગણતો હતો શય તેવી જગતો મુકવી તે અનિષ્ટ ગણતો હતો આર્થિકવાદમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિના પ્રવેશ કરાવે નવા ફરક દલીલના પુરાવામાં ઇતિહાસમાં ખોલા જનાવો પ્રમાણ તરીકે ટાંકવાનો ઉપક્રમ ચાલુ કર્યો. એડમ સ્મિથના મન ઉપર આની ઘણી જ ઉડી અસર થઈ તથા તેની પદ્ધતિમાંની ઉત્તમ યોજનાઓ તેણે ઉપાડી લીધી. એડમસ્મિથથી પુસ્તકન અર્થશાસ્ત્રોમાં નોશી આટકરની ગણના થવી જોઈએ તેણે મુદ્દા બેંકાદના સિદ્ધાંતનો જોસલેર પ્રચાર

કર્યો. મર જેમ્સ મુડઅર્ટ એક ઉત્તમ અધ્યકાર હોઈ તેણે પોતાના પુસ્તકમાં 'મર્ક' દાદલ, પદ્ધતિનું પરંપરાનું રૂપ સમર્થન કર્યું છે. વિશેષત મુખની ઉપપત્તિ તથા પ્રત્યક્ષ એ વિષયો તેણે અપ્રતિમ રીતે ચર્ચ્યા છે પરંતુ તે પછી હુકમાં જ એડમ સ્મિથનો સુવિખ્યાન અંચ પ્રગટ થવાથી તે વિગરે પડ્યો. કેટલાક માને છે કે એડમસ્મિથ એ જ અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ હતો પરંતુ વસ્તુરિયતથી આ માન્યતા ભિન્ન છે મામાજીક સંપત્તિ એ વિષય જ એવો છે કે, અનાદિ કાળથી અનેક અધકારોએ આ વિષય ઉપર પોતાના વિચાર બહાર કર્યા છે. વળી સ્મિથને કાળે તો આ વિષય ઉપર કદાચ પહોંચેલો હતો. ટર્ગો જેવા અધકારોએ પોતાના અધોમાં આ વિષે ઘણું જ પદ્ધતિસર વિવેચન કર્યું છે પૂર્વકાળના અધોમાં આવાર લઈ તે ઉપર ટર્ગોએ એક નવીન જાતની યુદ્ધ ઈમારત રચાથી તે પુરૂષ વર્ગે મુકી ઉભી હતી. કેટલાક વળી ફીઝીઓકેટ અને નિર્મિત્ય એ જોને ભિન્ન સંપ્રદાય તરીકે માને છે, જે ભૂલ છે કેમકે એ બન્ને વચ્ચે વિષમતા કદાચ માર્ગજ વધારે જણાય છે પુગતન મુદાપીય રાજ્યમત એ બેંકા ઉપર જે અંકુશ મુડયા તે બન્નેના મત મુજબ નિરૂપયોગી હતો. તેમ આ નિરૂપયોગિતા દર્શાવવા તેમણે અઢારમી તર્કસરણી પણ એક પ્રકારની છે. સ્મિથનું વિવેચન અધિક સૂક્ષ્મ અને સંપૂર્ણ લાગે છે, તેમજ ફિઝીઓકેટ પથના ઉત્પાદક તથા અનુત્પાદક મત વિષેના ભૂલ લખ્યાં મનો તેણે મુદ્દા આ છે. છતાં તે પથના સર્વે ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને તેણે પોતાના અથમાં મંત્રણ કરી રાખે છે તેમજ મધ્યયુગમાંની સંપ્રદાયો સામે ટીકા કરી તેમનો નાશ કરવામાં પણ ફિઝીઓકેટ પથ કરતાં નિમિત્ત વધુ અસરકારક નિવડ્યો હતો સ્મિથના કાળમાં અર્થશાસ્ત્ર તથા અન્ય શાસ્ત્રોનું પૃથક્કરણ થયું ન હતું. જેથી સ્કૉચ વિધાયમમાં નીતિશાસ્ત્રના સાધેજ અર્થશાસ્ત્ર પણ શીખવતા હાલના સમાજશાસ્ત્ર વિવરણ પણ રિયો પોતાના નીતિશાસ્ત્ર વિષેના અથમાં કર્યું છે માત્ર મગજશાસ્ત્ર સંબંધી લખવા ની તેની મનીષા પાર ઉતરી શકી નહી. સ્મિથે પોતાના 'વેલ્થ એફ નેશન' નામના અથમાં અનુગમન અને નિગમનમાંની કઈ પદ્ધતિનું અવલોકન કર્યું તે વિષે ઘણો મતભેદ રહે છે. કેટલાક પહેલીનું ને કેટલાક બીજીનું અવલોકન કર્યું હોય તેમ માને છે મક્કલના આલેખાય મુજબ તે નિગમનામક હતી. અને આ મત જ ઘણે અગ્રે ખરો લાગે છે સ્મિથના અથમાં અનુલભ્યથી ખરી પડેલી બીનાઓને

આધારે નિગમન પદ્ધતિ અનુસાર અનુક્રમે અનુમાનો તારવ્યા છે. ઉપરાંત બનેલાં જાનાવેનો જાહેર કેટલાક ગૃહીત સિદ્ધાંતો ઉપરથી પણ નિગમન પદ્ધતિ અનુસાર જ અનુમાનો ખેંચી કાઢ્યા છે. જેમાં એક આ છે:- આ સુદિમાંની દરેક વ્યક્તિમાં 'પોતાનું' હિત જાળવવાની યુક્તિ રહેલી છે. સુદિની રચનાજ એવી છે કે, આ વ્યક્તિઓની યુક્તિથી સમાજનું પણ કલ્યાણ સંધાય. વ્યક્તિ અને સમાજના અવિરોધની આ ભાવના સ્મિથના લગભગ સર્વે નિદ્ધાંતોમાં રહેલી જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ ઘણી તીવ્ર હોવાથી તેના અનુયાયીઓએ તેની નિગમન પદ્ધતિની (ડીડક્ટીવ) જેટલી અતિશયોક્તિ કરી દાખવી છે તેટલી તેણે મૂળમાં કરી નથી. નૈસર્ગિક કાયદાની ઉપપત્તિમાં તેને શ્રદ્ધા હતી. છતાં મોટે સંકલ્પના પુસ્તકમાની અનુગમનાત્મક (ઇંડક્ટીવ) પદ્ધતિની તેના મન ઉપર અસર થયેલી હતી. એ રીતે એ જાને પદ્ધતિનું મિશ્રણ સ્મિથના અંધમાં જોવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ સ્મિથે સમાજશાસ્ત્રના નિયમ લેશમાત્ર પણ શોધી કાઢ્યા નથી. સમાજમાંના દરેકે સંજોગોના નિયમોજ્ઞ માત્ર તેણે દર્શાવ્યા હતા. સમાજની દરેક અવસ્થા તે કાળની પરિસ્થિતિને આભારી હોય છે તેમ ઐતિહાસિક કારણોથી તે મર્યાદિત બનેલી હોય છે. કેટલાક તો એવો પણ મત ધરાવે છે કે, સ્મિથના અંધ છેકજ અન્યવસ્થિત છે. તેમ તેમાં મોટા અંશે માટે અગત્ય ગણાતી સંગતિ પણ તેમાં નથી. પણ આ દલીલ અશાસ્ત્ર છે. બે કે અવાજીન અંધોનું પ્રમાણ આ અંધમાં વિવિધ ભાગો અને પ્રકરણોનું પદ્ધતિસર પ્રગટન કરવામાં આવ્યું નથી છતાં વિચાર અને સિદ્ધાંતોનું ઐક્ય તો તેમાં ખાસ થયેલું દેખાય છે. તેમ તેમાં ખાસ અસંગતિ પણ નથી. સ્મિથના સિદ્ધાંતો હંમેશાં અનુક્રમે તપાસીશું. તેનો પહેલો સિદ્ધાંત એ છે કે, સર્વે આવશ્યક સંપત્તિનો મુખ્ય ઉદ્ભવ એકંદર રાષ્ટ્રના શ્રમમાંથી થયેલો છે. આથી તે દિગ્વિસ્તાર કેટલોથી વિશાળ પડે છે. શ્રમવિભાગથી શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિ અતિશય વધી પડે છે. શ્રમવિભાગના સિદ્ધાંતનું સ્મિથે એવું અપ્રતિમ વર્ણન આપ્યું છે કે આજકાલના સર્વે અંધારાને તેના અનુવાદ કર્યો જાય છે. એક વસ્તુને બદલે બીજી વસ્તુનો વિનિમય કરવાની મનુષ્યને જરૂરવાલિક ઈચ્છા હોય છે તેમાંથી જ શ્રમવિભાગનો જન્મ છે. શ્રમવિભાગ સુધીની વૃદ્ધિ ઉપર અવલંબી રહે છે. શ્રમની વિભાગણી પછી ક્રમેક્રમે વિનિમય એટલે જર્મની અગત્યતા ભાગ્યના લાભે અને પૈસા અસ્થિતિ વધારે. પૈસામાંથી

મૂલ્યની કલ્પના પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. પણ મૂલ્યનો મુખ્ય આધાર શ્રમ ઉપરજ રહે છે. શ્રમની બે સંખ્યાઓ હંમેશાજ એકજ કિંમતની હોય છે. પરંતુ વ્યવહારમાં પૈસામાં જ કિંમતની ગણતરી થઇ જાય છે. સદીઓથી સોનું અને રૂપું એ બે ધાતુઓની કિંમત એક સરખીજ રહેવાથી આ કામમાં સર્વે-કૃષ્ટ વસ્તુઓ ગણાઈ છે. પણ જિન જિન કામોના તોલમાં શ્રમ એજ સાંખી સરસ માપ છે. શ્રમનો જાહેર મજૂરી છે. એક માણસ પાસે ઘણી મુંડી હોય અને તેણે ઉત્પાદનના કામમાં મજૂરોને શ્રમમાંજ તે રૂઢી હોય એટલે તેમાંથી 'નફા' ઉત્પન્ન થાય છે. જમીન ઉપર માટીની શરૂ થઇ એટલે તેની સાથે જ ગણોત, શરૂ થાય છે. દરેક મુધરેલા સમાજમાં દરેક વસ્તુના મૂલ્યમાં આ ત્રણ અંગો એટલે જમીનનું ગણોત, નફા અને મજૂરી એ હોય છે. ગણોત, નફા અને મજૂરી એ દરેકનાં દર તે તે. કાળેજ ફરવેલા હોય છે અને તે સર્વેનો સરવાળો કરતાં જે રૂકમ થાય તેજ તે વસ્તુની કિંમતની કુદરતી મર્યાદા ગણાય. જમીનમાં પડ્યું તે વસ્તુની કિંમત અંકાય છે તે આ મર્યાદાની આસપાસજ હોય છે. તેથી તે ઘણી દુર જઈ શકતી નથી. કેટલીક વસ્તુઓની પેદાશ એ એકજ મનુષ્યના હાથમાં હોય તો તેની કિંમત આવી કુદરતી મર્યાદાથી ઘણી વધી જાય, કામદાર અને સુધીદાર વચ્ચે કલહ જન્મી મજૂરીનો દર ચુકરર થાય, ઘણા ધંધાઓમાં નફો અચુક કસા એજ આવી ચડે છે અને આકસા સ્પર્ધા એટલે હરિશ્ચંદ્રને લોખંડે મુલ્યવસ્થિત થાય છે. સુધી ઓછી હોય તો નફાનોદર વધી જાય છે અને તે વધારે હોય ત્યારે દર ઉતરી પડે છે.

હવે જમીનમાંથી પાકેલા માલની કિંમત સામાન્ય નિયમો મુજબ અંકાય્યા બાદ, નફો તથા મજૂરી ચુકવી આપી જે બાકી રહે તે ગણોતને નામે જમીનદારને મળે છે. ગણોત, મજૂરી અને નફો એ ત્રણ આપકના રસ્તા છે સમાજનો મુખ્ય વર્ગ આ ત્રણમાંના એક અથવા વધુ રસ્તે માલદાર થઈ પડે છે. જમીનદારોનું હિત અને સમાજનું હિત એ બે વચ્ચે તાદાત્મ્ય કે સામ્ય હોય છે. કામદારોનું કલ્યાણ પણ સમાજની પ્રગતિમાંજ સમાયલું છે. પરંતુ સુધીદારોનું હિત સમાજના હિતથી અવગળું છે. સુધીની અચળ અને ચળ એવા બે પ્રકાર હોય છે. રાષ્ટ્રની કુલ ઉત્પન્નમાંથી અચળ સુધી અને નાણાં બાદ કરતા બાકી રહે તે રાષ્ટ્રની નિખાલસ પેદાશ છે. મુધરેલાં દેશોમાં ત્યાંની આખી ઉત્પન્નમાંનો સૌથી મોટો ભાગ સુધી વરીકે જુદો રાખવામાં આવે છે.

નાણાની ખચત કરવી એ રાષ્ટ્રીય હિત માટે ઘણું જ અગત્યનું છે. સમાજના ઘટકો ઉઘાડી હોય તો ઉપજામાં મદદી બન્ય છે. ઉત્પાદક મજૂરો વધાવવા અને તેમની ઉત્પાદનની શક્તિ વધારવી એ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ વધારવાના બે માર્ગ છે. આ બંનેમાં મોટી મુડીની જરૂર રહે છે. દેશમાં મુડી વધતી બન્ય તેમાં પ્રમાણમાં વ્યાજના દર ઓછા થતા બન્ય છે ચુરો પમાં હાલ વ્યાજના દર ઓછા થઈ ગયા તેનું કારણ મુડી વધી પડીએ છે, નહિ કે સોનું રૂપ વધી પડ્યું તેથી જમીનો અને ખાણોમાં વધુ ઉત્પાદક મજૂરો નેણએ પણ તેટલી જ મુડી કારખાનાઓમાં શેક વામાં આવે તો ઓછી ઉત્પાદન શક્તિના મજૂરો નેણએ, ઉપર જણાવેલા કુદરતી કુમનો આશ્રય કરવાથી જ રાષ્ટ્ર આ બધે નહિ, તો હાનિ થાય પરંતુ એક દર રીતે ખેતીને વધુ પ્રમાણમાં આપવી ઘટે છે. સ્મિથના પ્રથમ સ્તરીયાના ત્રીજા ઐતિહાસિક શોધનો ઉત્તમ ફાળવો મળી આવે છે ચુરોપમાં કેમે કેમે આર્થિક ઉત્તિ ગી રીતે વની ગઈ અને કંઈ અવસ્થામાંથી ઉધોગ ધધા પસાર થયા તે સંબંધે આ પુસ્તકમાં મેગારજ્ઞક ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે પરંતુ આમાં 'કુદરતી કાર્યના' મુડીની સિદ્ધાંતની કેટલી બધી અસર પડેલી દેખાય છે. કેમકે તે તો એમ ગજામાંની નહોતી કે, તેણે જાણેલી દલીલ જ માત્ર કુદરતી છે અને તે શિવાયની બાકી બધી કૃત્રિમ અર્થોત્તિ વિધાતક છે એવા પુસ્તકમાં સ્મિથે 'મર્ક' દાખલ પદ્ધતિનું વિનાશક બંધન કર્યું છે. ઇંગ્લંડમાં કોઈકાળે પણ ખુરો બેંકપાર શરૂ થયો એવી સ્મિથને જરાય આશા થતી ન હતી પરંતુ ખુણીની વાત તો એ છે કે, તેના જ પુસ્તકને દીધે આ વસ્તુ જાણી બનવા પામી કેટલીક જાળતોગા તેણે ખુરો બેંકપાર માટે અપવાદો પણ કબુલ કર્યા છે. આ જાળનો એટલો પેત તા પહાણ બાંધવા લગાડની સામગ્રી, તથા દેશને અતિ અગત્યના ધધા એ જ છે, પસમાં પુસ્તકમાં સ્મિથે રાષ્ટ્રીય જમા અને ખર્ચ, નવા કરવામુવીના તત્ત્વોની ચર્ચા કરી છે સાવજનિક એટલે બહાર હિતની સરચાઓ મરકાર ચલાવવી એનકર છે, ગિરણ, સેન, ન્યાયપદ્ધતિ એ ખાણોમાં નવા નવા સિદ્ધાંત ધાવવ કરના હીક નથી. આમાં તો અંકુશ તે જ આદરણીય ગણાય સ્મિથ અને છે કે સ્મિથાકિક પદ્ધતિ ધધે અને પરિપૂર્ણ છે, અંકુશ અને તેમ ઓછા હોવાને કારણે તથા મળતે પોતની બાહ્યશીળી મન્યાઓ થવ રવી નેણએ. પરંતુ રાષ્ટ્રીય ઉધોગનું સર્વજ્ઞ માત્ર બેની-

માત્ર સમાઈ ગેલેઈ છે એ ભાવના સ્મિથે તોડી પાડી કર વસુલી વિષે તેણે જે સિદ્ધાંતો તારવ્યા હતા તે તો આજે પણ સર્વમાન્ય થઈ પડ્યા છે. છતાં સંકરે કરેલા કામની કી અથવા મજૂરી એટલે જ કર રકમ થતો સિદ્ધાંત જે કે અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જરાબર હોય તોય એકાદ વ્યક્તિએ, સરકારને જ પ્રમાણમાં તેની મેવા બમણી હોય તે પ્રમાણમાં માત્ર કર આપવા એ સિદ્ધાંત ચોખ્ખ નથી. કેમકે જે કામો લેવડ દેવડને રસ્તે ધઈ શકતા નથી તેમ કામો કરવા એ જ મરકારના અસ્તિત્વનું મૂળ કારણ છે. પણ એકંદર રીતે તપાસના નિમિત્ત કાર્ય દીકરમક અને વિષય સંકળિત એમ જ કરેલુ નેણએ, અર્થશાસ્ત્રના આર્થિક ઉત્તિના મહાધના પુગાને કામે તો તાત્કાલિક મરકાર પણ અપાવવા જોઈએ એવો સ્મિથનો ખાસ અભિપ્રાય છે પણ તેની બીજી મહત્તા તો એમાં રહેલી છે કે વિષય સંકળિત યુગમાં પણ તેણે એક રચનાત્મક અને નવેસર સિદ્ધાંત રચના કરી અર્થશાસ્ત્રની પદ્ધતિનાર રચના કરી, તેણે ત્યાર પહેલાની સધાઓમાં ગેલેઈ દોષ નિરાકર કર્યાં આર્થિક કરનાઓનું પૃથક્કરણ કર્યું. નવીન મુચનાઓ નવીન નિચારો તમા વ્યવસ્થાકે આપુરું એ રાજે તેના અધમાં સંકલિત થયેલા હોવાથી તે અધને વિચાર કાનિ ઉત્પન્ન કરાવતું એમ મળી બન્ય છે સ્મિથના પ્રયોગોમાં નિગમનપદ્ધતિ વિષે જે દોષ ગર્ભકે નહોતો હતા તે રિકાર્ડો, કેર્મ, સિવ ઇલ્યાદિ લેખકોના નયોમાં વડુત થયા કિંદુ અડના મનાતુમાર સ્મિથ સ પ્રધાયમાં નીચેના દોષો અડના (૧) વ્યક્તિ તાત્ત્વ અને વ્યક્તિ મહત્તા વિષે અતિશયેકિત, મનુષ્ય રસ માવવા પ્રાથમિક બીજી મનોદશા છે જ નહિ એવો અભિપ્રાય (૨) મનુષ્ય માન પોતાનું હિત મરકારે છે તમા જગતમાં સર્વે અજાણીનો વ્યત્ત મુખજ છે એવો વિચાર (૩) સંપત્તિ વિષે વિનિમયત્મક મનુષિત ભાવના (૪) સમાજ મત્તા નામે જ ખતારા મોટી મન્યા (૫) આર્થિક હવનમાં ઉચ્ચ કષયે અને નૈતિક કરપના એ બંનેને પુર્ણ અજાણ દોષ માન્ય (૬) એકાગ્રીપણ અને મનુષિતિની બિન્ન અરજ્યતો પ્રયેકદર્શ આ દોષ નિમિત્તા મનુષિતિ એમાં એ જ પ્રમાણમાં રહેલા નેતાન માં છે છતાં તે સર્વેન મૂળ તો સ્મિથના પચન રસ છે એ પણ કપુર કપુર નેણએ તેના પાડી નેણએ અર્થશાસ્ત્રી ચિંતા બાળી નહોતી જાણે આ અર્થશાસ્ત્ર તરફ દાખલ કર્યું રચનાના કેવળ મુદ્દામાં સામે જેમ નેણે તારવેલો નેણેનો

ટીકા કરી છે પણ તે ખાત મહત્તાની નથી આપણે
જોઈએકીએ પ્રીએ તેમ અષ્ટ રાત્રિ ગિરિય યાત્રિક
યુગના દોર નેઈ ન શકનારી સ્વતંત્ર અને નિરકુ
ગતાને લીધે ટેરી હાનિ થાય છે એ ટીપીજ શબ્દો
નહિ યાત્રિક યુગમા રહેતા દોષોને લીધેજ સમાજ
મત્તાનાદ પ્રાદુર્યુત થયો અને પ્રજાવહાના સંચાયે
લોકોતુ બાન ખેડુ માલયત નામના અર્થશાસ્ત્ર
એજ તે પ્રથમ નરથો ગોરનિન અને ડોનકોરસે
એમણે સમાજના તરે દુષો વિલાગીકરણની
વિષમતાને લીધે ઉત્પન થાય છે એનો મત પ્રતિપાદ
કર્તા છે અપતિ તો ઘણીય છે, પણ તેની વહેચણી
ખરાખર વતી નથી એમ તથો માનતા હતા પરંતુ
માન્યસે આની વિરુદ્ધમા અનેક પ્રમાણો રજુ કરી
દર્શાવી આપ્યું હતું કે સમાજમ સ્થા ગમે તેવી
ઉત્તમ હોય અને સપતિ પણ ગમે તેવી હોય
છતા પ્રત્યક્ષિને લીધે યોી મુદ્દામાજ દર્શિના
પેદા થઈ જાન નહિ તોન થયો ૧૭૬૧મા યોએ
આ વ પના જોઈ મ માન્યુ ડની છે લવિપ્થગમા
માનવ જાતિ ડુણીવચ્ચાએ પદોચ્ચો અને સર્વ
આનદની દુઝાણીગો લેનારો આની ડોનકોરનની
ના હુતી પણ નાન વસે પેનાના જ્ઞાનક શાગમા
ગ ઉમેરો એ તથા માચાનમા ઉગાળવા કર્મ પ્રયુ
ત્તિએ એધી ગદીતે નિરે તે નિશ્ચિત વિધાન કરુ
મુરને છે માનવમની ભાવના એની હુતી કે પ્રભુવૃદ્ધિ
તથા આજીવિકાના સાધનોની વૃદ્ધિ એ જે વચ્ચેનો
ન બવ પ્રવગ આપણે દર્શાવી ગયા છીએ પણ પા
ભાવના ખરી ન રી નેનારી આગવા ઘણા લેખકો આ
મ બધ દર્શાવી ચૂક્યા છે માન્યમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત
તો એ હતો કે, પ્રજા ભૂમિતિ ગ્રેદીએ વધતી જાય
છે ન્યારે અનાજ તો અદ્યુત ગ્રેદીધી વધતુ હોય છે
પરંતુ આ મિદ્ધાન પણ ભૂવ ભયોજી છે કેમકે પ્રજા
વૃદ્ધિ વાય છે પહેલા હાગ્યો, રોગો અને દર્શિતા
એને લીધે તા મર્યાદિત થયે અથવા દર્શિદ્રતાના ભયને
લીધે પ્રજા દુરુણ વૃદ્ધિ ઉપર અ કુશ મૂકરો આથી
'વધતી જાય છે' એ શબ્દ પ્રયોગને બદલે 'તેમા
વધવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે' એનો શબ્દ પ્રયોગ
કરવો જરૂરનો છે પરંતુ આમ કરતા મગ સિદ્ધાંત
નાદર્ય અને સનહીન થઈ પડે છે અ પરુ જે
ગક છે

નજી રીતે માદધનના ન થવાની ઐતિહાસિક
સાધા પણ વિદા મહત્તાની ગણાતી ન રી કારણ
તેણે કવેલી આ મ નાદ કરતા તેનો મૂળ મિદ્ધાન
તો તના પહોંચાના અનેક દેખાકા જરૂર કરી ચુના
છે મ નદિના નિદાતાને આટલી ગધી મહત્તા

મળી જાય છે તેવું કારણ એ છે કે જમીનની કુચે
કુચે ચોપી થતી જાય છે પ્રભ વધી પડે તો અનાજ
પણ વધવુ જોઈએ પણ તે વધારવુ ઉત્તરોત્તર વધુ
કા' મય થઈ પડે છે, આ કારણમરજ મિતે પણ
આ પ્રશ્ન અતિ મહત્તા ભરી દર્શિએ જોયો છે
છતા પ્રજાવૃદ્ધિથી સંલ્પિત આપાત્તએ અતિરો
ચોક્ત ડની દાખવવી તે પણ રોગ્ય નથી અમુક
શક્તિથી અમુક કાર્ય માધી શકાય તેમ હોય એટલે
તે કાર્ય નિશ્ચય પૂર્વક થશેજ એવી યત્નવત્ ચોક્સ
આગાહી ન થાય તેવીજ રીતે પ્રજાવૃદ્ધિ પર અ કુશ
ન હોય તો અમુક પરિણામ આવે અને વરી તેવુ જ
પરિણામ બનવા પામે તે પરથી અનુમાન કરવુ કે
અ કુશનુ અસ્તિત્વ નથી એ કેવળ અશાસ્ત્રીય છે
મામાન્ય રીતે પ્રત્યે મનુષ્ય પુષ્કળ સતતિ થવામા
નિમમ ન કરે કે જ. માલયસના અભિપ્રાય મુજબ
નિવાહની મર્યાદા વધારવાથીજ આ નિયમ ન સાધી
ગત્રય તેમ છે ત્યાર પછી વિવાહિત છતા પ્રસથય
પણવની વ પના મીલે પ્હાર પાડી પણ ઘણી
ઘોરી ભરમે પરણવાની ભવામયુ ગરીબોને કરવી
તે રોગ્ય નથી કેમકે સારી ઉપજ થય નહિ ત્યા
સુધી ન પરગુવાનો કાવ કરવામા આવે તો ઘણા
લા ને ઘર ન થાય ત્યા સુધી પરણવાની તકજ
મરે નહિ, એ ગકરતા માન્યમ તથા તેના અનુ
ચારીઓ નિમરે છે વળી નિવાહિત નિયતિને લીધ
મગનાંડ મુખ, શાંતિ તથા અન્ય નૈતિક હાલો
ધ્યાનમા લેતા માન્યમના ઉપદેશ અ નહાંડજ
વાગ છે મુજ નિદામાથી માલયસે એવા અનુમાનો
દર્શા છે કે, કાર્ણ પણ મ કારે પ્રજાવૃદ્ધિને ઉત્તેજન
આપવુ નહિ, તેમ ગરીબ પ્રજા માટે સરકારને
ખન્ય અનાયજીવું છે લવા નહિ પરંતુ એ બન્ને
અનુમાન જન ભારી છે આમાજડ હવનમા એવી
વૃદ્ધિ અવચાએ રહેવી છે કે ન્યારે પ્રજાવૃદ્ધિ
મમાજને હિતકાર્ત થઈ પડે છે તેમજ ગરીબોની
પત્ર વ કિ ભેગવાઈ કરવી અતિ અગત્યની છે માલ-
ય ના મિદ્ધાત મ પૂર્ણ રીતે અમદમા મુકવામા આવે
તો ગરીબોના ડોકરા ભૂખમરાથી મરણવરા થતા
આપણને નજી આખે જોવા પડે પરંતુ આમ
કવામા એક ધર્મ પરતાનગી આપણે નહિ એટલે
ત વત તમજ ન્યાય માન્યમન ઉપસિદ્ધાંત
બન હાય જતા તે ધર્મથી નિરૂદ્ધ છે માન્યમના
મિદ્ધાત માન શ્રીમાજ વગેરેજ ગણે ઉતરે તેવા
છે કેમકે તેથી ગરીબોની મદ વવાની દરજમાથી
તેઓ મુકન વાય છે અર્થિનના મિદ્ધાત નહર
વયો ત્યારથી માન્યસની કીર્તિ વધી પડી

કારણ કે, તેના સિદ્ધાંતમાં તેણે 'જીવન કલહ' જેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે અર્થવિનયી પુરાતન છે. પરંતુ પ્રભાવદ્વિ વિષે તો અર્થવિન અને માલધર્ય વચ્ચે યોગ્ય સંબંધ વિશેષ હોય છે. અર્થવિન માનવો કે પ્રભાવદ્વિને લીધે જે જીવન કલહ હોય છે તે જગતની પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે. સાંપ્રત કાળમાં કેટલાક લેખકોએ માલધર્યના ઉપદેશોના વિષયો સંબંધે એવા મત તારવી કાઢ્યા છે કે જે જીવન કલહમાં જીવતા રહેવાની પાત્રતા ધરાવતો નથી તેણે બેશક નાશ પામવું. પરંતુ દયા વિચાર શક્તિના સંયોગથી જીવન કલહમાંની નિષ્ક્રિયતા યોગી થાય છે. વળી માનવ સમાજમાં હંમેશા લડાયક વૃત્તિ દાખલ કરી શકાય તેમ નથી એ વાત તેમણે ભૂલવી નોંધવું નહિ. રૂઝવિ રીકાર્ડો સ્થિતિના અનુયાયી હોય છે. પરંતુ સ્થિતિ દરેક ઉત્પત્તિના સમર્થનમાં ઐતિહાસિક પુરાવા આપવાની જે પ્રથા પાકી હતી તે રૂઝવિ રીકાર્ડો પાળી નહિ. તેણે તો એક અમૂક પ્રમેયમાંથી ભુમિતિની પદ્ધતિએ એક પછી પીળું એમ અનુમાનો દોરવાની નવી પ્રથા શરૂ કરી. અને કવચિત્ દાખલા આપતા તે પશુ કાર્યનિર્ણય હતા. આથી પ્રથમ દર્શન થતાં તેના સિદ્ધાંત નિષ્ક્રિય અને અર્થપૂર્ણ લાગતા છતાં સ્થિતિના અર્થમાં જેમ વાંચક પ્રત્યેક જગતનો સંબંધ અનુભવે છે તેમ રીકાર્ડોના અર્થોથી થતું નથી. ખીલે પશુ એક હોય તેના અર્થમાં રહે છે. તે એકે શબ્દોનાં અર્થ વારંવાર બદલવા. શાસ્ત્ર પદ્ધતિના દૃષ્ટિબિંદુથી આ હોય પ્રભોજન યાતક છે. વિશેષ રીકાર્ડોએ 'વિભાજન' વાળા પ્રશ્નના ઉદા વિચાર કર્યો છે તેમાંથી જે સિદ્ધાંતો તેણે તારવ્યા હતા તેમાંના કેટલાક આ પ્રમાણેના છે—દરેક વસ્તુની કિંમત, તેની ગમે તેટલી માત્રાથી થાય છતાં તેને પહેંચી વળાવું હોય તો તે વસ્તુ પદ્ધ કદવામાં જે શ્રમ ખર્ચે પડે તે ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ આમાં ગુણોના ઉલ્લેખ ન હોવાથી ઉચ્ચ કદવામાં પહેંચેલા ઔદ્યોગિક સમાજ માટે આ સિદ્ધાંત અપુરુષાત્ત ગણાય ગુણોના પશુ સમાજના એક પ્રકાર છે. એવી તેની માન્યતા હતી. પરંતુ તે કેવળ જમના જ છે. આ જમણામાર્ગીજ 'માર્ગાન્વાલીકમ' ના જમણારી સિદ્ધાંતો ઉદ્ભવના વસ્તુના ખરી વાગ એ છે કે, પેદાશ માટે થયેલા શ્રમના માત્રાગુણી પુરવારી ઉપર પ્રથમ અગર માપ અને પછીજ કિંમત ઉપર માપ. એવી રીતે અસર થતી નથી. રીકાર્ડો જમીન ગણના વિષેનું અર્થશાસ્ત્ર સ્પષ્ટીકરણ ઉદ્ધરીકાર્ડોના ગણના વિષેના સિદ્ધાંત 'તેના પાનાના

નથી પણ તે તો તેના પહેલાંજ ઔદરસન તથા માલ. થશે ચોક્કસી રીતે ઉલ્લેખ્ય છે. જમીનમાંથી જે પેદાશ થાય છે તેની કુલ કિંમત તથા તે પેદાશ માટે જે ખર્ચ થાય છે તે એ બે વચ્ચે જે અંતર રહે છે તેને ગણેત કહે છે. આના દેશમાં જે અનાજ અને અન્ય ખેતીની માલ વ્યવસ્થા થાય છે. તેની દર મણની કિંમત આ પાકમાંના જે પાક વધુમાં વધુ ખર્ચે પેદા થાય છે તેના જેટલી હોય છે. અને તેથી ચોક્કસ ગણેત ઉત્પત્તિ થતા અનાજની કિંમત અને આ કિંમત વચ્ચે જે ફેર રહે છે, તેટલુંજ ખરી રીતે જમીનનું ગણેત હોવું નોંધવું. રીકાર્ડોના આ સિદ્ધાંત મુજબ દ્વિસાધ કરવો હોય તો પ્રથમ ગણેત ન આપનારી જમીનની પશુ એક બાલ કદવાની રહી. જમીનદાર ગણેત માફ કરે તો એ અનાજની કિંમત ઉપર જરાય અસર થશે નહિ. કેમકે અનાજની કિંમતનો આધાર ગણેત પર નથી ઉતરતું ગણેતની રકમજ અનાજની કિંમત ઉપરથી ઠરાવવામાં આવે છે. ગણેત વિષેની આ ઉત્પત્તિ સ્થિતિના અર્થમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. છતાં સ્થિતિ અને જીવન વચ્ચે જે પત્ર વ્યવહાર થયો હોય તે તપાસતા એમજ કહેવું પડશે કે, સ્થિતિને ઔદરસનની ઉત્પત્તિ અમાન્યજ હતી રીકાર્ડો માને છે કે બિલ જમીનોની કુદરતી ક્ષમ્યુપત્તિ બિલ હોવાથી ગણેતમાં ફેર રહે છે. પરંતુ દેવે હર કે નણક એવી જાતની જમીનની સ્થાન બિલતાને લીધે જે ચોક્કસ વધેના નફો થાય છે તેને લીધે પણ ગણેતમાં ફેર તો રહેજ, એ સુદા તેના જાનના આગળ નથી. વળી તેના 'ગણેત' અર્થથી આવી ગણેતની રકમ સુચવાની નથી માત્ર કાર્યનિર્ણય ગણેતનું જનિત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જે ગણેત આપવામાં આવે છે તેમાં ગણેત અને નફો એ બંનેનો સમાવેશ થએલો હોય છે. પરંતુ તેમની બિલતા દિગદર્શન કરવી એ કામ થતું અસર સુરક્ષા લાવું થઈ પડે છે. આ સામે રીકાર્ડોની દલીલ એ છે કે, જમીનના ગુણો સહી તેની ક્ષમ્યુપત્તિ વધારવાની નહીં અને ગણેત એ જાતની નફો રૂપ પાત્ર છે. ખેતીવાડીમાં માલ્યુત કુદરતી મદદ લેવામાં આવે છે તેમ ત કર્મણમાં અમ. મગની રહે તે નથી એ સમાચારી કદવાના રીકાર્ડોના સ્પષ્ટીકરણ ના. જમીનમાંથી જ ગણેત મળે છે તે કુદરતી સહાયતાથી નહિ પણ અનાજની કિંમતના લીધેજ મળે છે, અને આ કિંમત તેની જાતની હોય છે કે, જેના માત્રાગુણ અને ઉત્પત્તિ એ બંનેના પાસાના નજ થાય છે. જમીન ખેડવામાં કંઈક સુધારા લખત કરવામાં આવે તો

એક પછી બીજું એમ તે અનુમાનો દેકતો જાયો. સ્મિથ અને રિકાર્ડો પછીના અનેક નાના અર્થકારોએ તેમના સિદ્ધાંતો ધી ધી વ્યવસ્થિત કર્યા, તેમને માટે લાગુ પડે તેવી મર્યાદાઓ દોરી, તથા વ્યવહાર-માના એક પ્રશ્નો ઉકેલવા તરફ તેમનો ઉપયોગ કર્યો. આ અર્થકારોમા જેન્સમિલ, મેકકુલૉક, સિનિ-યર, કર્નલ ટોરન્સ બેંજેન, યોન્ટન, ચેમર્સ, વેટલે, રિચર્ડ જેન્સ, એ મુખ્ય હતા. આમાંના જેન્સે રિકાર્ડોની પદ્ધતિ ઉપર સંજોષાંગ અને પદ્ધતિસર વિવરણ કયું છે. વિશેષે જમીન ગણતરીની ઉપપત્તિ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાંના ગણતરને લાગુ પડતી નથી, એમ પણ તેણે દર્શાવી આપ્યું. જેન્સની અનુમાન પદ્ધતિ અનુગમનાત્મક (ઇન્ક્રિટિવ) હતી. શુદ્ધ સિદ્ધાંતો કરતાં પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાંનો દુષ્ટો પ્રત્યેક વધારે જ્ઞાન પુરવું જોઈએ નહિ તે એકલાં સિદ્ધાંતો ખોટા અને (યુક્તિ યુક્તજ થીઓરેટીકલ) રહી ભય છે; એમ તેણે જેસલેર પ્રતિપાદન કયું હતું. ઇંગ્લંડમાંની સંસ્થાઓનાં તથા ત્યાંની પરિસ્થિતિના દાખલા આપી તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે સંમેશ જગતમાં, સદા સર્વકાળ, હરકોઈ સામા-જિક અવસ્થામાં, એકનો એક સિદ્ધાંત લેવાને તેવો લાગુ પડે છે એમ માનાવમાં શાસ્ત્રની પદ્ધતિના ધાત છે. ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો પુરસ્કાર કરનાર જર્મન અર્થકારોના પુષ્કળ મતો સ્મિથના અર્થોમાં અંશિત કરેલાં મળી આવે છે. આથીજ તેની યોગ્યતા ઘણી મારી હતી. વળી તેના કડીક અને લેરલેનાં સિધ્ધા-તોમાં પુષ્કળ સામ્ય છે. આથી તે બન્નેને ઇંગ્લંડમાં ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ના પુરસ્કાર કરનારા તરીકે માનવોમાં કેઇ બાતની હરકત નથી.

જેન્સ અને લેરલેએ કરેલા અધ્યયનો લેખ-કેએ એવો ઉત્તર અર્થો છે કે, હાલમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સમાં જે ઐથાગિક રિથિત ચાલે છે તે અર્થારે એકે અપવાદ રૂપ હોય છતાં કાળે કરીને તેને સાર્વત્રિક થશે. પરંતુ આ આગાહીના સ્વીકાર કર્યા છતાં પ્રચલિત સંસ્થાઓને અને પરિસ્થિતિને રિકાર્ડોનાં સિદ્ધાંતો લાગુ કરવા નિષ્પ્રયોજન તેમજ નિષ્ફળ છે. રિકાર્ડો પછીના આ વાદવિવાદને લીધે ધણીઓને એમજ લાગ્યું કે, અર્થશાસ્ત્રના નિયમ નિશ્ચિત નથી પણ ઘોટાળા ભર્યાં હોય છે. કેટલાક તો વળી એમ પણ માનનારા હતા કે આ સૂચનો શાસ્ત્ર નથી. છતાં મલે તે મર્વે સિદ્ધાંતાને સુવ્યવસ્થિત બનાવી પુષ્કળ ચર્ચા કરી તેથી આ બાવના ક્રમે ક્રમે નષ્ટ થઈ ગઈ. ઇંગ્લંડમાંના અન્ય કેઈ પણ અર્થશાસ્ત્રી ફરતા મીલેજ અર્વાચીન

અર્થશાસ્ત્રને આગળ વધારવામાં મદદ કરી છે એ નિર્વિવાદ છે. તેનો મુખ્ય અર્થ વિસ્તૃત, વ્યવસ્થિત તેમ સાહિત્ય દૃષ્ટિએ પણ ઘણાજ આકર્ષક થઈ પડ્યો છે. ૧૮૪૦ થી તે લગભગ તે સદીના અંત સુધી તેા પ્રવ્રતામાં તેનાજ અર્થનું પરિશીલન થતું ૧૮૪૪ માં તેણે પહેલીજવાર કેટલાક નિબંધ લખી પ્રગટ કર્યા. તેમાં મુખ્ય સિદ્ધાંત એ હતા. દેશોના ઠંડેપારમાં નિકાસ માલ તથા આયાત માલ એ બેનું માપ એક સરખું જ થાય તેવી રીતે તેમની કિંમત અંકવી જોઈએ. પરદેશી માલ ઉપર સુકા-યતી જકાત માફ કરતાં તે દેશે ઇંગ્લંડ સાથે ખુલ્લો ઠંડેપાર સ્થાપન કરવાની શરત કરવી. આમુકકાળ સુધી જરૂર કરતાં વધારે વસ્તુઓ પેદા થાય છે, પણ સર્વ કાળ તેને થઈ શકે નહિ. નફા અને મજુરી, એમનું પ્રમાણ વ્યવસ્થ છે. ઉપરાંત આ નિબંધોમાં તેણે અર્થ શાસ્ત્રમાં કઈ તાકિદ પદ્ધતિ અનુકુળ છે તેનું, તથા ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક શ્રમ એ મહત્વના પ્રશ્નનું વિવેચન કયું છે. ૧૯૪૮ માં સિલે પોતાનો મુખ્ય અર્થ પ્રગટ કર્યો છે સ્મિથનો અર્થ નવીન ચોધા સાથે પ્રસિદ્ધ થયાને લાંબો કાળ વહી ગયાથી થીત એક નવા અર્થની પડતી ઉણપ પુરી પાડવાની તેને આકાંક્ષા હતી પણ આખરે તે પૂર્ણતા પામી નહિજ. વસ્તુતઃ સ્મિથ, રિકાર્ડો, માલથસ એમના સિદ્ધાંતોથી તે જરાય આગળ વધી શક્યા નથી. ઘણે ભાગે તેણે રિકાર્ડોનું જ સમર્થન કયું છે. છતાં રિકાર્ડોમાં મમાજ વિષ જરાય સહાનુભૂતિ ન હતી. ને મીલમા હતી. ઘણાખરા સામાજિક પ્રશ્નો વિષે તેને ઉદારતા ભાવના દર્શાવી છે. યેથે-મની મંકુચિત ભાવનાને તે તેની પાસે સ્થાનજ ન હતું તેની આ નૈસર્ગિક વૃત્તિ દેંદના અર્થ સાથે પરિચય થવાથી દુઢ બની, વળી યેથેમ અને જેન્સ મીલ સાથે પૂર્વજીવનમાં ઘાટો સંબંધ આવવાથી તેમના સિદ્ધાંતોની પણ તેના મન ઉપર ઘણીજ અસર થઈ હતી. આ દોષ ઉપર મુખી કાયમ હતા. અને તેથીજ નાના અર્થમા ઐતિહાસિક અને ભગ-મન એ બન્ને પદ્ધતિઓનું મિશ્રણ થયેલું દેખાય છે. મીલના આભાસ્ય સુચન ઉત્પાદનના નિયમ તથા વિલગન એટલે વર્કચણીના નિયમો એ જે વચ્ચેના હોઈ અનુલવવા આ તેના અર્થોની વિશેષતા છે. આમાના ઉત્પાદન સંબંધીના નિયમ આદિપ્રતિક નિયમો પ્રમાણે અચળ હોય છે, જ્યાર વહેંચણીના નિયમ માનવી પ્રયાસ ઉપર અવલંબી રહેલા હોવાથી તે ચલિત છે. આથી વહેંચણીની વિપ્રમતાને લીધે ઉત્પાદન થતા દારૂતા આદિ દાવો કારીનાળી તથા

સમાજ ઘટના સંબંધી મુદ્દાઓ કરી તેનું નિરાકરણ કરી શકાય છે. આવી ભવતા વિચારોનો વિકાસ એવી દશાએ નહીં પહોંચ્યો છે કે સમાજ સત્તાવાદ પ્રમાણે તેના મત પણ વ્યક્તિ સ્વતંત્રતાને માટે પ્રતિક્રિયા બની ગયા. પોતાની આત્મકલામાં તેણે આ વિચારપરિવર્તન અતિસુદ્ધર રીતે ચિતર્યું છે અર્થાત્તે સમાજ રચના તાત્કાલીક હોઈ તેનું પર્યાવરણ ન્યાયના સિદ્ધાંત ઉપર સંપત્તિની સરખે સરખી વહેંચણી કરવામાં જાય છે, એમ તે અતે માનવા લાગ્યો. જમીન તથા બીજા પેદાસના સાધનો સમય સામાજિક માલકીના હોવા જોઈએ. એ મતનો તેને પોતાના અર્થશાસ્ત્રના ત્રીજા પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ આ સ્થિતિ સહજ સાધ્ય થઈ પડ્યો એવી તેને જરાય આશા ન હતી. તે એમ પણ માનતો હતો કે ખાનગી માલમત્તા તથા વ્યક્તિ સ્વતંત્રતા અમુક કાળ સુધી જ અગત્યના છે. એટલે જ પોતે જમીનના માલિક બને તો જમીનમાંથી આદો નફો મેળવી શકાય એ તેના સિદ્ધાંતોમાંનો એક વિખ્યાત સિદ્ધાંત હતો તેમજ તેણે સહકારી સંસ્થાઓને પણ દેશ આપ્યો છે. છતાં આ સંસ્થાઓમાંથી પણ હરિદ્વિષ સમુગમી નહીં થઈ નથી જ. પ્રજા સત્તા સ્વધર્મના વિના મહુરોની સ્થિતિ મુદ્દા રચની નથી એમ પણ મીડ માનતો. તેથી તેણે મહુરોને તેમની કંગાલીવતની જાન કરાવી શ્રીમાન લોકો વિરુદ્ધ અજાગર કરવા ઉદ્દેશ્ય. શ્રીમાનો પાસે સપત્તિ છે તેમ તેમને માથે જવાબદારીઓ પણ છે, છતાં તેમણે પોતાની શક્તિઓ નીચલા વર્ગોની ઉન્નતિ માટે જ વાપરવી જોઈએ એ મીડ જોઈ શક્યો નહીં એકંદર રીતે મીડમાં વ્યવહારિક ભુદિને અભાવ હતો. આથી તાર્કિક વિવેચનના આ વેગમાં તેણે સામાજિક ટ્રુડિઓની અતિશયોક્તિ કરી છે. સમાજ શાસ્ત્ર તથા અર્થશાસ્ત્રમાં નિગમન પદ્ધતિ અનુસરી કે પ્રવક્તા વાક-વાત્સલ્ય અનુગમ પદ્ધતિ સ્વીકારવી તે વિષ તેણે અંત સુધી નિર્ણય આપ્યો નથી. અર્થશાસ્ત્ર એક સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર છે કે તે સમાજ શાસ્ત્રનું એક અંગ છે તેનો પણ દેવડો આપ્યો નથી. કેન્સે અર્થશાસ્ત્રની તાર્કિક પદ્ધતિ ઉપર એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં પણ તેણે નિગમન પદ્ધતિના અનુવાદ કર્યો છે. અને અનુગમન પદ્ધતિને નકારી ગણી છે. કેન્સેના મત મુજબ અર્થશાસ્ત્રમાંના સિદ્ધાંતો કેટલા કાર્પનિક હોઈ તેમને વ્યવહારુ દુનિયા સાથે સંબંધ નથી. વળી મિડ

કેન્સના મતોને લીધે વાંચકો એ સત્ય પણ બહી સુધ્યા છે કે રિકાર્ડોના સિદ્ધાંત વસ્તુસ્થિતિ ઉપર નહીં પણ એક કાર્પનિક 'આર્થિક માણસ' ની સ્થિતિ ઉપર જ રચાયલા છે. વળી મીડ એમ પણ માનતો કે અર્થશાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો માત્ર સિદ્ધાંતો તારવવા પુરતું જ છે, સાચનરચના ઉપદેશ આપવાનું નથી. કેમકે તે એક શાસ્ત્ર છે. કળા નથી. અર્થાત્ત નીતિશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચે જરા પણ સંબંધ નથી. એથી અમુક ઘરે તો અમુક બનશે એટલી આગાહી કરવા ઉપરાંત આશાને કોઈ ભવનું કાર્ય રહેતું જ નથી 'અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વો' એ અર્થમાં કેન્સે તે પહેલાંનાં સિદ્ધાંતો મર્યાદિત કરી તેમને તદન નવા પાયા ઉપર ગોઠવી રીધા. એકલા એક દેશમાં હરિદ્વિષ પૂરી થતી નથી, મહુરોમાં પણ દેશલક વર્ગો છે કે જેમનામાં હરિદ્વિષ હોતી જ નથી એ સિદ્ધાંત તેણે બહારમાં રજુ કર્યો. સાર્વજનિક વહેવારમાં વસ્તુની કિંમત તેની પેદાશના, ખર્ચ પર આધાર રાખતી નથી એમ આખીત કરી તેણે રિકાર્ડોની ઉપપત્તિને પણ મર્યાદામાં આણી તથા માગણી તથા તેની પુરવણી એ જ કિંમતના નિર્ણયક એમ દર્શાવી આપ્યું. માગણી તથા પર્થાપણ શક્તિ (પહેલો વગવાની શક્તિ) વિષે તેણે એવું સ્પષ્ટીકરણ રજુ કર્યું છે કે, તે બન્નેનો અર્થ પ્રચલિત અર્થમાં જ લેવાનો છે. ભવિષ્યમાં પુરવણી વધી પડે તો તે સાથે કિંમત પણ વધી પડશે. મીડ એમ માનતો કે દરેક દેશમાં મહુરોનો એવો એક આકરો ઠરાવવામાં આવે છે કે તેનું તથા સુધીની કુલ રકમનું ઠરાવેલું પ્રમાણ જ આવે. આને તેણે 'મહુરોની રકમની ઉપપત્તિ' એ નામ આપ્યું હતું. કેન્સે તેનું સમર્થન કર્યું હતું. પેદાશની શક્તિ વધે એટલે મહુરોની સ્થિતિ પણ આપોઆપ સુધરશે જ એવો નિયમ નથી. તેથી સહકારના તત્ત્વ પર મુંડીદારોને હાંડી ઠારી મુંડી ઉપર રહેનો નફો મહુરોમાં સામેલ કર્યો વિના છુટકો નથી એવો તેણે મત હતો. આથી મિલની ઉપપત્તિમાં 'સર્વદા'દીય આપારમાં આપાત અને નિકાસના માલની બરાબરી થાય છે' એ શબ્દો બહી તેમને બહાવે 'એકંદર કરવા' એ શબ્દો લખ્યા છે, કેમકે માલ વિના ખંડણી બેંકિંગ કમિશન, ખજાને ઇત્યાદિની રૂપરૂપી વસ્તુઓની કિંમત પર અસર થાય છે. ખુદલા આપારનું સમર્થન કરવા માટે કેન્સે નરેશ્વ પદ્ધતિના સર્વ પ્રચલિત આદર્ષોનું નિરાકરણ કર્યું હતું. ગણ તે ખ સમયના કારક નહતું. અલેક્ષ અર્થશાસ્ત્રો એના સંપ્રદાયમાંના કેન્સે છેલ્લો અર્થશાસ્ત્રી

ગણાય છે માત્ર તે મ પ્રદાયના મિદ્ધાતો ટકી રહેશે એવી તેણે બાધેલી આશા વ્યર્થ હતી

ક્રાન્તિના અધિકારીએ પણ ઘણું જાણે છે અને જાણે છે સ પ્રદાયનો જ અનુવાદ કર્યો છે સ્મિથના અર્થે ખી સી એ વિશદ કર્યો તેનું પુસ્તક સ્મિથના અર્થે કરતા પદ્ધતિ અને વિશદ હતું ખરું પણ તેમાં સ્મિથનો ઐતિહાસિક પુરાવો તેમાં નથી એક દર રીતે એના અર્થમાં કોઈ જાતની નવીનતા નથી છતાં પ્રચલિત સિદ્ધાંત મનોરજ રીતે લોકો આગળ રજૂ કરી તેમને લોકપ્રિય બનાવવાની તેની કુશળતા અપ્રતિમ છે સ્મિથનો આ સાપ્રદાયિક મતનો વિરોધી હતો પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્રમાં સંતુલનભૂતિનો પૂર્ણ અભાવ હતો તેમ તેના સિદ્ધાંતો શ્રીમાન જમી નદારે તથા મુદીકારને અનુકૂળ થાય તેવા હતા એમ તે માનતા વગી તે સામાજિકતાવાદની તરફેણમાં હતો છતાં નવીન પાયા ઉપર મહાબદ્ધતા કરવા વિરે તેને ધણી ગં કા હતી ઘણી જાણતોમાં સરકારી અર્થ લાભકારક થઈ પડે છે, એવી તેની માન્યતા થઈ અને તે માથે જ વગી ફિઝિઓલોજી પથને 'પૂર્ણ' સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત પણ હિત રી નથી જ એમ તે માનવા લાગ્યો આથી એણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું કે સંસ્કારનું અસ્તિત્વ માત્ર શાંતિ જાળવવા પરતુ જ નથી પણ સમાજમાના મરે વર્ગોને સામાજિક પ્રગતિના લાભ મેળવી આપવા એ પણ તેની ફરજ છે પણ તે યાનિક યુગનો દ્વેષી હતો માત્ર યાનિક યુગમાં નૈતિક જાવનાના પ્રમેય કેમ કરાવી શકાયો તે વિષે તેણે કોઈ જાતનો ઉદ્ધાપોહ કર્યો નથી પરંતુ મીયની જેમ એ પણ માનતા હતો કે જમીનો ઉપર ખેડેલોની જ માનિરી હોવી જોઈએ અને આન થાય તો પ્રજાનિય જાણમાં ઘણો લાભ થયો ત્યાર પછી ચાર્લ્સ ટ્યુનોથરે સમાજ શાસ્ત્રમાં અર્થશાસ્ત્રનો મહાવેશ કરી તેને ઐતિહાસિક સ્વરૂપ આપવા પ્રયાન કર્યો તેણે પ્રગતિના નિયમો અને કાયદાઓ સ્થાપન કર્યા માનવના શરીરના સંસ્કૃતિના આર્થિક ઉત્પાદનપર દેવા પશ્ચિમ ધાય છે તેનું તેણે વર્ણન આપ્યું છે વસ્તુની વહેવારી કરવામાં મનુષ્ય ઉદ્વેશ પરસ્પર નેરા ક' ઉપયોગી થવું એજ છે મૃત્યુનો ઉલ્લેખ માનવી પ્રયત્નમાં છે યદિ તેના પ્રયત્નોમાં નિરપેક્ષ મહાય આપે છે જમીનમણિત એ પણ એક વ્યાજની જ રીત છે બાજિયાના આ મિદ્ધાતો ઇંગ્લેન્ડના મનમાં પડી ગઈ આરે છે પણ તે યેવું પણ નાનો કે મર જી અકુશ હોયે દૈનિક્યક તેમ માત્રી નવન ત્રાપમાં વિરોધ કરનારો હતા છે

અમેરિકામાં પહેલો મહોટો અર્થશાસ્ત્રી કૅર થઈ ગયો તેના પહેલાં જે લમિન ફ્રેંકલિન તથા અલેક્ઝાંડર હમિલ્ટન એ અર્થશાસ્ત્રીઓ કેટલાક ન્હાના પુસ્તકો તથા હેવાલ વગેરે દ્વારા ચોતાના વિચાર પ્રગટ કરી ગયા છે પરંતુ તેમના વિચારો ખામ ક્યાન લેવા જેવા નહતા પરંતુ જોન રેમડ નામનો એક મોટો અને સ્વતંત્ર વિચારક કૅર પહેલા થઈ ગયો હતો કૅર સ્મિથનો વિરોધી હતો માત્ર થસની પ્રબલુદ્ધિની ઉપપત્તિમાં પણ તે માનતા નહતો જમાનના ઉપજમાં કૅરેક્ટરે ઘટાડો થતો જાય છે, એ તત્ત્વ સર્વ સામાજિક અવસ્થાઓમાં લાગુ પડતું નથી, એનો તેનો અભિપ્રાય હતો વિનિ મયના મૂલ્યમાં સી સપત્તિ પેદા થાય છે એ દલીલ ખરી નથી સ પત્તિના આધાર તેના ઉપયોગ પર તથા સુખપર આધાર નખે છે સમાજ પ્રગતિએ ચહે તેમ તેમ વિનિમયનુ મૂલ્ય ઓછું થતું જાય છે, છતાં ખરી સ પત્તિ વધે છે, જાય છે વગી વસ્તુની કિંમત તેના પ્રથમ પેદાનના ખર્ચ ઉપર અવલંબી નથી પણ તે નવી પેદામના ખર્ચ ઉપર આધાર આપે છે ગ્રિકાંડના અભિપ્રાય મુજબ જમીન કુદ જતની બક્ષીમરૂપ હોવાથી તેને મનુષ્યના ધર્મ સાથે કોઈ જાતનો મળધ નથી પરંતુ કૅરના મતાનુસાર જમીન નિસર્ગની બક્ષીમરૂપ હતા તે મનુષ્યના પ્રયાસને લીધે જ ખેડવા લાગે અને છે જેથી આવા પ્રયાસ કરનારનો જ તે ઉપર ન્યાયથી પ્રથમ હુક હોવો જોઈએ આ હુકને લીધે જ ગણોત લેવું અન્યાયી નથી કૅરના અભિપ્રાય મુજબ રિકાંડોનાં ગણોતની ઉપપત્તિ પ્ર પત્તિક હારી ઇતિહાસ વિગેખી છે ઉત્તમ જમીન માથી પ્રથમ કૅરદૂપ થઈ શકતી નથી પણ તેના ક્રમ ઉર્વ છે એજે પ્રથમ નિષ્કર્ષ તે પછી મનુષ્ય અને મનુષ્ય પછી જ ઉત્તમ જમીન પાકને માટે લાયક થાય છે જમીન ૧૨ તથા મનુષ્યનું હિત એકમાત્ર છે જમીનમથી તે પેા કરાંએ તેજ તેમાં પાણુ મુકવું પડે છે, આથી સ્વદેશમાનુ અનાજ પરદેશમાં મોંઘવુ વિધાનકે જાને માટે મ રક્ષક જાત પદ્ધતિ આજ રક છે નરીન વપાદ તાને માટે યુવો સ્વદેશનુ જ્ઞાનમાં થઈ પડે છે કૅર ઉપર નિષ્ઠતા અવાની ઉડી અચર જતી હતી

કેરે ફરી એક વાર ક્રાન્તિ તરફ નજર ફેરવી ને — બાજિયાના એ કોલોડનના પુત્રા વેપા ના સિધ્ધાંતને કૅરથી પ્રચાર કર્યો હતો તેના મુખ્ય અર્થ ૧૮૫૦ માં પ્રગટ થયો તેનું નામ 'અર્થશાસ્ત્રમાં મોનનતા' એનું હતું બાજિયાના લેખનના મુખ્યત્વે આગામાં મેલ્ટુ મેમન ઇન્ટી

રચનાજ્ઞ એવી છે કે, બધી વસ્તુઓ સારામાંજ પરિણામે અને મરેડે લાવનારોનું સુખમાં પર્યવસાન થાય. દરેક મનુષ્ય સ્વાર્થી હોવા છતાં બધાની ક્રિયામાંથી પદાર્થની નિષ્પત્તિ થાય છે. મૃત્યુ વસ્તુમાં નથી પણ તે તો 'માણસે અરસ પડસ ને ઉપયોગી કામો કર્યાં' તેમનું એક પ્રમાણ છે. એવી નવી ઉપપત્તિ પણ તેણે બહેરમાં મૂકી સામાજિક પ્રગતિમાં વ્યક્તિની માલમત્તા યોધી થતી વ્તય છે તથા સામાજિક સંપત્તિ વધવા લાગે છે. જમીનના ગણાવ વિષેની તેની ઉપપત્તિ કંદેની ઉપપત્તિ જેવીજ હતી. પણ તેમાં રહેલો દોષ એ છે કે, એકે પ્રસ્તુત જમીનના હાલની અવસ્થાએ આપી મૂકવા ધ્રમ ખેડવા પડ્યા હશે છતાં જમીનનું આણું ગણાવ વ્યાજને રૂપે છે, એમ કહેવું બરાબર નથી. તેમાંનો કેટલાક અંશ તો જમીનના કુદરતી ગુણને તીથેજ પેદા થાય છે એમ માનવુંજ નેઈએ. બાસ્તિયાની એકંદર રીતે પ્રવૃત્તિ પ્રસાદિન સંસ્થાઓનું સમર્થન કરવા તરફજ હળવતી હતી. કુદરતના હક અને મુદિના અંતિમ હેતુ વગેરે જેવી. કલ્પનાઓ તેના સિંધાંતના મૂળમાં હોવાથી તત્વજ્ઞાનની, દૃષ્ટિએ તેમની પદ્ધતિ દૂષિતજ છે. સમાજમાં અનેક ભતના કલહ તથા ઘોટાળા થવા છતાં એકતાનો ઢોંગ કરવો તથા આશવાદના ગણુગા પૂરકવા તે નિષ્પ્રયોજન છે. નિર્દુશ્વતા તથા સ્વતંત્રતા એ એથી જેમ લાભ થયા છે તેમ કેટલુંક નુકશાન પણ ખમવું પડ્યું છે. સમાજ સ્થિતિ સ્થાપક છે એ તો નિર્વિવાદ છે પરંતુ તેથી બધીય વસ્તુઓમાં સ્થિરતા આવી વ્તય અને શાંતી ઉત્પન્ન થાય એમ માની લેવામાં વસ્તુસ્થિતિનો વિપર્યાસ થાય છે.

કુનો ગણિતજ્ઞ હતો તેમ અર્થશાસ્ત્ર પણ હતો. એટલે અર્થશાસ્ત્રના સિંધાંતમાં ગણિતશાસ્ત્રને, સૌથી પ્રથમ તેણેજ ઉપયોગ કર્યો હતો. પણ ગણિત પદ્ધતિમાં એવો એક દોષ છે કે, દરેક પ્રશ્નના અંગોમાંથી કેટલાક અંગો બાદ કરવા પડે છે. બાકી તે પર રચાયેલા સિંધાંતમાં વિશેષ મહત્તા રહેતી નથી. અને જેમની મહત્તા માનવામાં આવે છે તેમની સત્યતા વિષે પણ ઘણું શક રહે છે. પરંતુ ક્રમે ક્રમે તે પણ આ પદ્ધતિના ત્યાગ કર્યો હતો. આ પદ્ધતિમાં ને ગૃહિત પ્રમેયો માનવામાં આવે છે તે તે લોકોને સ્વીકાર્ય તેમ અંતિમ લાગે એવો સંલવ રહે છે. વળી ને સુદાઓ પદ્ધતી આમાં અનુમાનો પ્રદાવાના હોય છે તં સર્વ સુદાઓનો વિચાર કરી એક કાર્યુલ એટલે સહિસસૂત્ર બનાવવાની ભવાબદારી પણ અંચકારને ગાયેજ આવી પડે છે તત્વતઃ આ પદ્ધતિ સફળ નથી કેમકે સુખદુઃખ,

ઉપયુક્તતા, કિંમત ઇત્યાદિનાં 'યુનિટ' એટલે મૂલમાન કરાવવા અશક્ય છે. અર્થશાસ્ત્રમાં ગણિતનો લાભ માત્ર એટલાજ પૂરતો છે કે, પોતાનાં ગૃહિત-પ્રમેયો તથા મૂળ સિંધાંત સંદિગ્ધ કે વાંચા ભયો ન રહીજાય તે માટે ગણિતશાસ્ત્ર પૂરું ધ્યાન આપે છે. તથા ને તત્વ અને સિંધાંતમાંથી સ્પષ્ટ અર્થ નિકળતો ન હોય તેમને તે બાબતુએ મૂકી દે છે.

ઈટલીના અહારની સહીનો મુવિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ગિઓના હતો. મોટા પાયાપર ટેપાર ચલાવવાની તથા યાંત્રિક ઉત્પાદનને તે મહત્વ આપે છે. ટેપાર પર અંકુશ હોવો નેઈએ તેમ રાજસત્તાનું ઘણું ઘણું બાળતોમાં નિયમન થવું નેઈએ તથા તેણે માર્ગદર્શક બનવું નેઈએ એમ તે માનતો હતો. ધર્મસત્તાનું વર્ચસ્વ તથા મધ્યયુગમાંની અન્ય સંસ્થાઓ એ સર્વેનો તે વિરોધી હતો. બીના અર્થકાર શર્મોનાસી, સિઆવોના, સિબારિઓ, બેકેટ્ટ, ફેરેરા, ગિઓકિની.

સ્પેનમાં અંદ્રિઝે સિમથના અંથોનો તરબુમે કર્યો છે. ઉપરાંત એવેલેનાસે પણ એક અર્થ લખ્યો છે.

શરૂઆતમાં જર્મનમાં સિમથના અંધમર્યે ક્રાઇએ ધ્યાન દીધું નહિ કેંદરિક ધીમેટ પણ આ અર્થ બાજુતો ન હતો. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં સ્ટાઈન નામના મુસલ્લી ઉપર આ અર્થની ઉંડી અસર થઈ. તે પછી સ્ટાઈનની સાથેના મુસલ્લીએ તેને માનથી સંજોધવા લાગ્યા. સિમથના અર્થ ઉપર વિવરણ કરી ટીકા કાઝ, સારોડરિયમ, લ્યુડર, હુકલેંડ હાઝ, યાકોબ વગેરેએ કરી છે. રાઉના અર્થમાં પુરાતન અર્થશાસ્ત્રનો દંતિકાસ આપવામાં આવ્યો છે, ઉપરાંત ત્યારના આંકડાપણુ રજુ કર્યો છે નિળીનીયસે સપ્ટીય જમા બર્ચપર એક નાની ચોપડી લખી છે. હર્મનનો અર્થ સિકોરોની પદ્ધતિપર રચાયેલો છે. અનનના અર્થમાં ખેતીવાડીનું સાંગેપાંચ વર્ણન આપ્યું છે. તેમાં અનેક ભતની સૂચનાઓ કરી છે તેમ વિચાર પ્રેરક સિંધાંતો રજુ થયા છે. રશિયામાં સ્ટોક અને પોસેશ કોફ એ બે મુવિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રીઓ થઈ ગયા પૈકી સ્ટોકે અંગ્રેજ અને કેંચ લેખકોનોજ અનુવાદ કર્યો છે પણ તેમાં ન્યાલતી અફડમ એટલે અર્થ શુલામીનો વિશેષ વિચાર કર્યો છે. રલોઝરે સિમથના અંથોનો પુષ્કળ પ્રચાર કર્યો છે. સિમથ સાથે જેમણે ટીકા કરી તથા નવીન પદ્ધતિનો જેમણે સ્વીકાર કર્યો તેવા અર્થકારોમાં મુલર તથા ફેડરિસ લિસ્ટની ગણના થાય છે. મુલર બર્કનીજમ

પુરાણ મતવારી હતો. મધ્યયુગની સંસ્થાઓ વિશે તે ઘણો આદર ધરાવતો તેમ સમકાલીન ઉદાર મતો વિશે તિરસ્કાર દર્શાવતો. મિલર લખે છે. સ્મિથની ઉપપત્તિ છેક જ યાંત્રિક હોઈ તેમાં આધ્યાત્મિકતાનો અભાવ હતો. હરેક વ્યક્તિ એટલે સમાજનો એક સ્વતંત્ર પરિભાષે તે સર્વેના મિદાલુથી એક સમાજ બને છે, એવી સ્મિથની કલ્પના હતી. ખાનગી માલ-મત્તા અને ખાનગી સ્વાર્થ એટલાનોજ તેમાં વિચાર થાય છે. સમાજ એ એક સ્વતંત્ર, વિશિષ્ટ, નૈતિક ણવવાળી શક્તિ છે. એનો તેને જરાય ખ્યાલ નહોતો સ્મિથે આધિભૌતિક મુંડીનો વિચાર કર્યો છે, પણ ભાષા સંસ્કૃતિ નૈતિક ભાવના, સુરસંદીપણું ઇત્યાદિ આધ્યાત્મિક મુંડી પ્રત્યે તેણે ધ્યાન આપ્યું નથી. સરકાર હંમેશાજ દુષ્ટ હોય એમ બનવું. અશક્ય છે. ઉચ્ચ સામાજિક ધ્યેય મેળવવામાં સરકાર એજ. મુખ્ય સાધન રૂપ થઈ પડે છે. સ્મિથની વિચાર સરણી ઇંગ્લંડને માટે અનુકૂળ હોય પણ તે યુરોપના ખીળ લાગ માટે તો હાની કારકંજ છે. એકલી સંપત્તિ વધેલા લાભ નથી, તેની સાથે રાષ્ટ્રીય એકધ, નૈતિક ઉન્નતિ એ પણ સાધી લેવા જોઈએ આ વિચારોમાં અર્થશાસ્ત્રીઓના ઐતિહાસિક સંપ્રદાયોનું પુરાતન રૂપનું દિગ્દર્શન થાય છે.

લીસ્ટની વિચારણા મુજબ ઘણી અમર કરી હતી. તેના મુખ્ય કટાક્ષો સર્વ રાષ્ટ્રીય ભાવનાની વિરુદ્ધમાં હતા. રાષ્ટ્રીયતા પરજ તે યુબ ભાર મૂકતો અને દરેક રાષ્ટ્રે પોતપોતાનું સંભાળી લેવું એમ કહેતો. વ્યક્તિગત હિત ધ્યાન લેતાં રાષ્ટ્રહિત કદાપિ નળળી શકાશે નહિ આખા સમાજની ઉન્નતિ વિના વ્યક્તિને સુખ, સંસ્કૃતિ, નીતિ, ઇત્યાદિનો લાભ કરી પણ મળશે નહિ ખેતીવાડી, કારખાના અને જેપાર એ ત્રણે એકે સામટા આગળ પધ્ધતિ જોઈએ એકલી ખેતી ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે તો દેશ નિર્દસાહી, સાહસ શૂન્ય બને છે. સમાજને સર્વે અવસ્થાઓમાંથી કમોક્તે દોરી જવાની ફરજ સરકાર પર છે. પ્રથમ રાષ્ટ્ર જેવો બેપાર સ્વીકારી પરદેશથી માલ આવવા દેવો. તે પછી ધીમે ધીમે પોતાનાં કારખાનાં પોતાની સંરક્ષક જાગતની પદ્ધતિને અંગીકાર કરીને તે કારખાનાઓ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવા. આમ ઘાય તો પછી પાછા ખુલ્લા બેપારનો પુરસ્કાર કરવામાં હરકત નથી. ઇંગ્લંડ જેવા દેશે આ કમને અનુસરીનેજ પોતાની ઉન્નતિ સાધ્યા પછી હવે ખુલ્લો બેપાર આદર્યો છે. આથી કરીને જર્મની, કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ જેવા દેશોને માટે ખુલ્લો બેપાર અનુકૂળ થયો. અચૂક કામ સુધી સંરક્ષક

પદ્ધતિને લીધે નુકસાન જશે છતાં ઉત્પાદન શક્તિ વધતાં તેની પૂરવાળી થશે. લીસ્ટના આ મતો જર્મનીમાં ક્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી શક્યા. તથા ત્યાંના મુત્સદ્દીઓપર પણ તેની ઉંડી અમર થઈ. ઇંગ્લેન્ડ અર્થશાસ્ત્ર જર્મનીને કિંચિત પણ લાગુ પડે તેમ નથી, એવી તેની ખાસ માન્યતા હતી. રાષ્ટ્રની જુડી જુડી અવસ્થાઓપર તથા તેની પરિસ્થિતિપરજ તે દેશનું અર્થશાસ્ત્ર અવલંબી રહે છે, વળી એકજ સિદ્ધાંત જગત પરના સર્વે દેશોને લાગુ પડી શકે નહિ એ વાત લીસ્ટેજ જર્મન પ્રજાનાં મનપર ઠસાવી હિંદને માટે પણ લીસ્ટના સિદ્ધાંત અતિ અગત્યનાં થઈ પડે છે એમ રાનકે તથા ગોખલે કહેતા. કેમકે તેઓ માનતા કે લીસ્ટના કાળમાં જર્મનીની જે દશા હતી તેજ આજે હિંદની પણ છે.

અત્યાર સુધી ઉલ્લેખેલાં કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ સ્મિથનાં સિદ્ધાંતોમાં ફેરફાર કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે અને કયાં સુધી તે આજ છે તે પણ દર્શાવ્યું. પરંતુ એકંદર રીતે સર્વે અર્થશાસ્ત્રીને સ્મિથના સંપ્રદાયીજ ગણવા જોઈએ. તેમનામાના કેટલાક લેખકોનાં થયોમાં ઐતિહાસિક સંપ્રદાયમાના કેટલાક મતો રજુ થયેલ છે. પરંતુ સ્વતંત્ર સંપ્રદાય શરૂ કરવાની કલ્પના એકેય લેખકને સુઝી હોય એમ કહી શકાતું નથી. આ કામ એકલા ઐતિહાસિક સંપ્રદાયેજ કર્યું હતું એટલે તેનું પરીક્ષણ કરવું ઘટે છે.

ઐતિહાસિક પંથ—અદારમી સત્રીમાં જે વિચાર સરણી પ્રચલિત હતી તેથી એ પરિણામ આપ્યું કે, આર્થિક જીવન સરકારી ત્રાસમાંથી ઘણે ભાગે મુક્ત થઈ શક્યું તથાપિ આ તત્ત્વજ્ઞાન નિર્ણય હતું, સંવર્ધક તો નહીજ. અર્થશાસ્ત્રીના અભ્યાસમાં અત્યારે જે ફેરફાર થયા છે તે માટે અનેક કારણો દર્શાવી શકાય તેવાં છે. (૧) એરીઓ લોજ જેવા શાસ્ત્રીના આવરંચકતા ભામવા લાગી છે. (૨) આર્થિક પ્રવ્રેગમાં આંકડા શાસ્ત્ર દાખત થયું તેમ તાત્વિક વિચાર અનુભવના પ્રદાયમાં તપાસી જવા માટે જોઈતાં સાધનો ઉત્પન્ન થયાં વળી જે પ્રવૃત્તિની ગણતરી તથા માપ કરવાની તક મળી (આંકડા શાસ્ત્ર જુઓ. ૧૮૩૬ની સાલમાં કેટ નામના લેખકે પ્રથમ સોશીયલ લોજ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો. રાયલ સ્ટેકે સ્ટેકલ સોમાયટી પણ તેજ સાલમાં સ્થાપન થઈ. આ સોમાયટીને ઉદય આંકડા શાસ્ત્ર પૂરતોજ ન હતો પણ તે સમય મનન શાસ્ત્રને હતો. જર્મનીમાં અનુમાન સાથે પ્રત્યક્ષ

પ્રમાણનું શાસ્ત્ર જોડીને અનુમાનિત અર્થશાસ્ત્રના નિયમોની મર્યાદાઓ સુકરર કરવાના પ્રયત્ન થયા હતા. આ દીશામાં કાર્ય કરનારા રોયર, હિલેબ્રાંટ તથા કનીસ એ હતા. આમાંના દરેકના કાર્યનો અંગત વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી ફક્ત વિચાર પ્રવાહનો પરિચય થાય તેટલું વિવેચન પૂરતું થયે. ૧૮૭૬ ના આરંભમાં કોટે સોશીઓલોજી (સમાજ શાસ્ત્ર) એ શબ્દનો ઉપયોગ કરી તે વિષે પોતાના વિચારો પણ પ્રગટ કર્યા. તેમા વિચારોમાંના મુખ્ય મુદ્દા આ પ્રમાણે હતા:—

માનવ જીવનના વિવિધ અંગોનું નિરીક્ષણ કરતાં એમ જણાઈ આવે છે કે સમગ્ર સમાજને એકજ શાસ્ત્ર લાગુ પડે છે. અને અર્થશાસ્ત્ર એ એક વિવેચનાત્મક ભાગ એટલે સમાજની એક સ્થિતિ નથી પણ તે આ શાસ્ત્રનો એક ભાગ છે. એવી અમુક જાણી સ્થિતિ નથી પણ સમાજના એક વિવેચનીય ભાગ છે. એવી અમુક જાણી સ્થિતિ ઉપરથી એ વાત જ્ઞાનમાં આવી જાય છે કે, આત્મ સત્ય જાણી શકાય તેવું નથી. વારંવાર જાહેરતા સમાજ વિષેના સારો તો માત્ર અમુક કાળ અને અમુક સ્થિતિને આધારી હોય છે. સામાજિક પ્રશ્નોમાં ઐતિહાસિક પદ્ધતિના મુખ્યતઃ સમાવેશ કરેલો જોઈએ. તેમ જરૂરિયાતો તથા મુખ્ય આસરનું અર્થ શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ વિવેચન કરવા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન જોઈએ. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા એ જીવનનું જોઈએ શકાયું નથી. પ્રજાઆગળ સામાજિક કલ્યાણ વિષેનું ધ્યેય રજુ થવું જોઈ એ. આર્થિક કારણોને લીધે સમાજ એવી કક્ષાએ આવી રહ્યો છે કે દિનપ્રતિદિન પ્રત્યાક્રમ થયેલો સાધ્ય થતાં જશે. પણ આ સાધના ક્રાંતિથી નહિ પણ વિકાસને લીધે ક્રમેક્રમે જે ફેરફાર થાય તેને લીધે થશે. કેટલી પોઝિટિવ ફિલોસોફી જેને તે 'સમાજ શાસ્ત્ર' એ નામથી ઓળખાવતો તે શાસ્ત્ર અથવા તે શાસ્ત્ર સંજ્ઞાની કલ્પનાઓ અત્રે ગણવા અવકાશ નથી. (જુઓ "સમાજ શાસ્ત્ર અને 'કેટ'") અહીં માત્ર જોટલુંજ જણાવવું જરૂર છે કે, વ્યાપક સામાજિક વિચારોની અર્થશાસ્ત્ર પર ઉઠી અસર હતી. છતાં કેટલી વિચારસરણીથી અર્થશાસ્ત્ર એક નવી કક્ષાએ પહોંચ્યું એમ કહી શકાયું નથી. એવું માન તો જર્મન "ઐતિહાસિક સામ્રાજ્યના" અર્થ શાસ્ત્રીઓનેજ પ્રદે છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં ઐતિહાસિક પંથ પ્રથમ જર્મનીમાં જાણકારો પણ કેટલે જેમ સમાજ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને માટે વ્યાપક તરનજ્ઞાન શોધતાં આમ થયું એમ કહી શકાયું નથી. સ્વિડેનની વગેરે વિચાર ક્ષેત્રે કાયદાના અભ્યાસમાં જે ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો આણી તેજ પદ્ધતિનો પ્રવેશ પાછળથી અર્થ શાસ્ત્રમાં પણ થયો. આ પદ્ધતિના આદ્ય પ્રવર્તક તરીકે ત્રણ ગ્રંથકારો ગણવામાં આવે છે. રોયર, હિલેબ્રાંટ અને નાઈચ (કાઈસ, કનીસ) સમાજને ક્ષિતિકારી થઈ પડે તેવા ત્રિકાળગાદિત સિદ્ધાંતો શોધવાની ભાંજગરમાં પડ્યું વ્યર્થ છે. સમાજની માણીઓ વારંવાર જાહેરતા કરે છે, આથી જે કાયદો કે તત્ત્વ એક કાળ માટે જોઈએ હોય તે બીજા કાળ માટે અજોઈએ થઈ પડે છે. તેવીજ રીતે વળી જે અર્થશાસ્ત્રીય ઉપાયો એક કાળને માટે લાગુ પડતાં હોય તે બીજા કાળને લાગુ ન પડે છતાં સિદ્ધાંતો તેણે પ્રગટ કર્યા. રોયર (૧૮૧૭-૧૮૭૪) પોતાનો ઐતિહાસિક પદ્ધતિ પર રચેલો અર્થશાસ્ત્રીય પ્રયત્ન ૧૮૪૭ માં પ્રસિધ્ધ કર્યો. આના પ્રતાવતામાં તેણે જે સિદ્ધાંતો અર્થિત કર્યા છે તે સામાન્ય રીતે આ મુજબ હતા:—ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો અર્થ એવો નથી કે કાળક્રમ અનુસાર વૃત્તાંત કહી જાયે પણ તેમાં કેટલીક અવસ્થાઓ આ પ્રમાણે અમુક એકાદ રાષ્ટ્ર આર્થિક ભાગતમાં શું વિચાર કરે છે, તેને શું પ્રાપ્ત કરી લેવું છે અને અત્યાર સુધીમા શું મેળવી લીધું છે, તેનો વિષય એટલે ઇતિહાસિક અર્થશાસ્ત્ર રાષ્ટ્ર એટલે કે કંઈ સાંપ્રત કાળની પ્રજા નહિ એટલે વિશિષ્ટ કાળ વિષયક આર્થિક પ્રશ્નોના અભ્યાસથી કાર્ય સંપાદ્ય એમ નથી. આર્થિક સંસ્થાઓ જોતાંની સાથે સારી કે નરસી છે એવો ઉતાવળો અભિપ્રાય પ્રગટ કરી જવામાં શાણપણ નથી. કેમકે સંપૂર્ણ રીતે સારી કે સંપૂર્ણ રીતે ખરાબ એવી તો અંદેજ સંસ્થા હોઈ શકે નહિ માટે આવી સંસ્થાઓનું અન્ય પરિચિતિના પ્રકાશમાં અવલોકન કરવું ઘટે છે. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં હિલેબ્રાંટનું (૧૮૧૨-૧૮૭૮) અર્થશાસ્ત્ર ઉપરનું પુસ્તક જાહેર પડ્યું. આ પુસ્તકમાં સ્થિત મુરરર, લીસ્ટ, ઈ. પૂર્વ કાળના અર્થશાસ્ત્રીઓનાં ગ્રંથોનું સંગીન વિવેચન આવી જાય છે. વળી તેમાં અર્થશાસ્ત્રના નિયમોનું વિવેચન ધ્યેય તરીકે નાનવામાં આવ્યું નથી પણ જે માર્ગે રાષ્ટ્ર પોતાની આર્થિક પ્રગતિ સાધી શકે તે માર્ગોનું સંશોધન કરવું એજ શાસ્ત્ર ધ્યેય ગણાવ્યું છે. હિલેબ્રાંટ ઇતિહાસિક અર્થશાસ્ત્રને માટે આદર્શ તરીકે

ઐતિહાસિક ઢાયદા ગાસ્ત્રોના સ્વીકાર ન કરતા ભાષા શાસ્ત્રોના સ્વીકાર કર્યો છે, એ સુદા પવુ ખાત યદ સખવા જેવો છે

ઈ સ ૧૫૫૩ મા કાર્વ નાઈમ (૧૮૮૧-૧૮૯૮) નો પ્રથમ હર પડેલો અમા ઐતિહાસિક પગલિની અત્યંત વ્યાપક ગીતે ચર્ચા કરનામા આવી છે. દરેક કાળની અર્થશાસ્ત્રીય પરિસ્થિતિ તથા અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન એ બંને પુગતન કાળના વૃત્તાત પર પરા તથા વિચાર પર પરાના પરિણામ છે અને આ બંને એક દર સામાજિક પરિસ્થિતિ મધે અવધવ અવધવી મળે છે આખી મસ્કૃતિમા ઉચ્ચતા દર્શક પાય દર્શાવે અને દરેક કાળની આર્થિક પરિસ્થિતિને તે કાળની આર્થિક પરિસ્થિતિને સ્થિતિ સાથે ઘાટો સળધે રોવાથી બંનેનો અભ્યાસ સાહુચર્ય રૂપે થયો નેપ્રથમે એવે આને આપણે જેને અર્થશાસ્ત્રીય સત્યો ગણી ઉવટથી સ્વીકારી લઈએ છીએ તે તે કંવગ અમુક પરિસ્થિતિ તથા મસ્કૃતિની પાયની દર્શક છે અતિમ સત્ય નથી

ઐતિહાસિક પદ્ધતિના જર્મનીમા તે પછી આગળ પડતા અનુયાયીઓ હુયોપ્રેટાનો, આડોલ્ફ હેકક, અરવિનનામ ગ્રાગલ રોપવર, એથ રોઅર, આલ્બેર્ટ ગાદેલ, હાન્કવાન ગીન, ગ્રાટાવ રોન બર્ગ અને આડોલ્ફ વાગનર એ હતા આમના સળધમા અહિ વધુ માહિતી આપતા નથી

અમેરિકામાના અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રીઓના અર્વાચીન એથ વિષેની માહિતી પણ અહીં ન આપતા તેમનું વિવેચન આવરો તે સ્થળે તે આથ વામા આવશે અને હવે ભારતીય અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર કરીશુ

હિંદી અર્થશાસ્ત્ર — (ઉપોદ્ધાત) એકમ સ્થિતિ જ્યારે પોતાના 'વેલ્થ એન્ડ નેશન્સ' નામનો અર્થશાસ્ત્રીય ગ્રંથ લખ્યો ત્યારે ઇંગ્લંડ તથા અન્ય યુરોપીય દેશો 'રાપ્' ની પદવીએ પહોંચેલા હતા શિયાય ઇંગ્લંડમા તે પ્રતિનિધિત્રિત પણ રાજ્યત્વ પછી ઈક બની ગયું હતું તથા નવ્ય નેટલે રાજની ખાનગી માલમતા એ ભાવ નાનો સાક સાક લોપ થયો હતો પ્રત્યે રાજસત્તા પોતાના હાથમા લીધી હતી તથા પ્રજાના સામુદાયિક હિતપ્રત્યે તેના શી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય તે વિષ ત્યા વિચાર આવી રહ્યા હતા અર્થશાસ્ત્રીય વિચારોમા મહાન ક્રાંતિ ઢરાવનાર એકમ સ્થિતિ તેના પહેલાના થોમસ પુગલવેરે કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓની સંપ્રદાય હિત સળધીની

કેટલીક ભૂવ ભરેલી કંપનાઓ કાઢી નાખી હતી ઇંગ્લંડના એકાદ સંપ્રદાયે માટે શુ હિતાવહ થઈ શકે તેનો નિર્ણય કરતા અર્થશાસ્ત્રી વિવેના કેટલાક સામાન્ય મુદ્દાઓની ચર્ચા તેણે પાતાના ગ્રંથમા કરી તથા પદોક્તિ રીતે અર્થશાસ્ત્રના કેટલાક મિદા તેનો પાયો નાખ્યો આ વાયાપર પાછગવી અર્થશાસ્ત્રની ઇમારત બાધનાર ઇંગ્લંડ, અર્થશાસ્ત્રીઓએ આશાસ્ત્રનો વધુ અભ્યસ કરી અર્થશાસ્ત્રના પ્રવેશના અનેક સાર્વાનિક સિદ્ધાંતો મુદર કરી તે જગત ભરના દરેક દેશને લાગુ પડે તેવા છે એવો ખ્યાલ બાધી લીધો પરંતુ ઇંગ્લંડની તે કાળની વસ્તુ સ્થિતિ ઉપર અર્થશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંતો રચના એટલે સર્વ વ્યાપક શાસ્ત્રની ઇમારત એક સમુચિત પાયા પર રચવા જેવું જ છે, હુમ્મા તે પડી ભાગવાનો સભવ છે એનો તેને ખ્યાલ થયો નહિ તેણે આ લખાણમા ઇંગ્લંડમાની સામાજિક પરિસ્થિતિ વિષે જે બાબત ગુહિત માની તે આ મુજબ હતી — દેશ અને ગદ્ ગે બંને એક જ છે, ત્યાનું રાજ્યત્વ ન હાકનારી એક સત્ય ત્યના લોકોનીજ બનેલી છે દેશમાનો મમન સમાજ એક જ ભાષા બોલનારો તેનો સસ્કૃતિ સળધનો દરજ્જો એક મરખોજ વર્ગી તે દેશમા ખડણીમા રાજાને અભાવ તથા અર્થશાસ્ત્રને વિદ્યાતક હોય તેવી તત્વજ્ઞાન વિષયક કે પરમાર્થ વિષયક કંપનાઓનો પૂર્ણ અભાવ, નિરકુશ રાજમત્તા નંદ કરી પ્રજામત્તા રાજ્ય સ્થાપવ જે ઝગડા કરવા પડે છે તે બધા ભૂનકાળના થઈ પડ્યા હોય, એવી એક વિશિષ્ટ સામાજિક અને રાજકીય માનસિકિત્ત પી લઈ તે ઉપર જ્યેનુ અર્થશાસ્ત્ર એક કે અનેક બાબતોમા ભિન્ન હોય તેવા બીજા દેશને પણ તે શી રીતે લાગુ પડે કાળના તરીકે જર્મની તરફ જુએ તે કાળમા જર્મની એક નંદની સંજ્ઞાએ પહોંચ્યું ન હતું ત્યા પુનઃ જ્ઞાના જ્ઞાના રજ્યો હતા તેમ પ્રત્યક્ષ તા. નગરો હતા તેમને માટે હિતકારી વર્ગ પડે આ અર્થશાસ્ત્રીના મિદાત જગતભર લાગુ પાડવા અગ્રે પડિતે જે જે સિદ્ધાંતો તારવ્યા હતા તેથી ભિન્ન હતા છતા તેમા અત્યંત આવરક થઈ પડતી અરેબરી સંપ્રદાય ભાવના ઝકનિત યજ હતી, અને તમાથીજ વચ્ચિત ગત કે સંપ્રદાય અર્થશાસ્ત્ર પેદા થયું વળી આ જર્મન અર્થશાસ્ત્રની વિરોધતા એ હતી કે અર્થશાસ્ત્ર ન બધી પ્રજાને તથા સંપ્રદાય અને નામાજક પ્રજાને વચ્ચે ઘણા ઘાટો સળધ છે, એ તરન જર્મન પડિતો બેઈ શક્યા હતા

નવ ત ત્ર દિ દી અર્થ શાસ્ત્રની આ વ
શ્યકતા — દિ દી અર્થ શાસ્ત્રને લખાણે આપણે
વિચાર કરીએ છીએ ત્યાં દિ દી અને અર્થ સમા
નેની નિયતિ તદ્દન ભિન્ન છે, એ વાત ધ્યાનમાં
રાખવી પડે છે અને પડિતોઈ કહેવેલા અર્થ
ના અવિષય ઘણા ગણ સિદ્ધાંતો દિ દીને પરો
ભાગે લાગુ પડતા નથી એમ માની લેવું જોઈએ
આપણી દિ દીની આર્થિક ઉન્નતિ સાધવામાં અનેક
રાજકીય અને સામાજિક અડચણો ઉભી છે તેમનું
ખામ નિરૂપણ થઈ નિન આર્થિક ઉન્નતિ માટેના
સર્વે પ્રયાસો અરૂપ રૂદ્ધનમાં નિષ્ફળ થઈ પડશે
જેથી પ્રથમ દિ દીની નામાજક રાજકીય અને લાવના
નામક પરિસ્થિતિનું મૂક નિરૂપણ કરી તે સ્વ
તિને આર્થિક સ્થિતિ પર કેવી અસર થવાનો સભવ
છે તેનો પૂરો ખ્યાલ પાવવો જોઈએ બ્રિટિશ તથા
પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરાવેલા અભ્યાસો જવાને તેવા
ઉચ્ચ લઈ તેના દેશમાં લાગુ કરવાથી દિ દી
આર્થિક ઉન્નતિ તો સાધી ગઈવાની નથી પણ
વધારાના પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની વિક
લતા માત્ર સ્પષ્ટ થશે તે તા નું પણ છે લી ૧૫૦
૧૫૧ની બ્રિટિશ આમદાની દરમ્યાન ઘણાય બ્રિટિશ
અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીએ દિ દીમાં આટ આપવા
પ્રયાસ થયો છતાં તેની આર્થિક સ્થિતિ કહેવા જેવી
તો સુધારી ગઈ નથી જ આમાર્જિક અને રાજકીય
વૃદ્ધિમાં પ્રત્યે ધ્યાન રહેતું નથી પરંતુ શા મુદ્દો,
રેલ્વે વગેરે સુધારા આ યા છતાંય પ્રગતી આર્થિક
સ્થિતિ સુધારી નથી દિ દીમાં વારે વારે પડતા
કુશળને ભોગદેય થઈ પડતા લાખો લોકો ધ્યાન
કરતા અ પછા સરકાર પડિતોની અકલને ધ્યાન
આવી નહય છે અને તેથી આપણા દેશની સ્થિતિ
આપણે જાતેજ અવલોકીને આપણું સ્વતંત્ર અર્થ
શાસ્ત્ર નિર્માણ કરવું જોઈએ આ દેશના દિ દી
દેહનના અર્થશાસ્ત્રીઓને આ સ્થિતિનું જ્ઞાન યુ
તથા તે દીશાએ તેમણે કર્યું પ્રયાસ શરૂ કર્યા
દા કરાર તે સુલભ જો સ્વતંત્ર વિચાર રજુ
જરૂર 'ઈડિયન એકોનોમિક્સ' નામનું પુસ્તક
લખી નવા વિચારનો પવન ફૂંક્યો આ પુસ્તક નો
આશય નિચે મુજબ છે —

દિ દી અર્થશાસ્ત્ર તથા કરતા પહેલા પ્રથ
મતો દિ દી સમાનેની, તેમની ઐક્યક ૫૨ પસની,
સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની સાહિત્ય તથા પ્રસ્તુત
રાજકીય પરિસ્થિતિની લેખકે આદ્ય માહિતી મેળ
વવી જોઈએ વગી જે ઉપાય સૂચવે તેમનો સ્વીકાર
કરી પાતાની રાજકીય અને આર્થિક ઉન્નતિ આધ

વાની લોકોમાં પ્રબળ ઈલા હોવી જોઈએ અને તે
ઉપરાંત આ સુધારા અમલમાં મુકવા જેમના હાવમા
ગળયત નહોય તે સુત્રમાંજોને મદદ કરવા માટે અર્થ
શાસ્ત્રજ્ઞોનું એક સલાહકાર મંડળ નીમવું જોઈએ
આ વસ્તુઓનો અભાવ એ જ દિ દીની અર્થિક
ઉન્નતિ ન થવાનું એક કારણ છે, પણ તેવીય જા
વાન કાળજી તો દિ દીની ઔદ્યોગિક પંખના નદ કરી
તેને ઘડલે પશ્ચીમની સંસ્કૃતિ તથા પાનાની કેટલાકાના
મનમાં જેદી મનીષા એજ છે છતાં તે ગાળ હવે
ઉવરી ગયો છે અને દિ દીનું ખરું અર્થશાસ્ત્રી નિર્માણ
થઈ આર્થિક ઉન્નતિ સત્વર સાધી ગઈય તેના
ચિન્તે દેખાવા લાગ્યા છે દિ દી અર્થશાસ્ત્ર
જોટલે શુ સામાન્ય રીતે અર્થશાસ્ત્ર એ નિપય
દિ દીની પ્રગતિ માટે નવીન છે એમ કહેવાય નહિ.
નકા નુકસાનીના શારતને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં વાતા
ને નામે જોળખવામાં આવ્યું છે વગી રાજ્યની
ઉપજ અને ખર્ચ તથા ખીન મ પતિ વિદેશ
વિચારો જે ગાસ્ત્રમાં અર્થિત થયા છે તે અર્થ
શાસ્ત્ર દિ દીમાં રૂક છે માત્ર 'તંદ્ર' ની પડિતએ
ચહેલા મમકે દિ દી મમાજનું અર્થશાસ્ત્ર એ અર્થ
માત્ર આવું શાસ્ત્ર હજી નિર્માણ થયું નથી માત્ર
દિ દીમાં એક સંદ્ધીકરણના પ્રયાન આવું દેનાથી તે
પ્રયાસોની સાથે નવું 'દિ દી અર્થ શાસ્ત્ર' નિર્માણ
થવાની જરૂર છે, એ પણ દેખીતું છે

'દિ દી અર્થશાસ્ત્ર' જોટલે દિ દી લોકોની
આમાર્જિક રાજકીય, લાવનામક વગેરે પરિસ્થિતિ
ધ્યાન કરી પ્રતિપાદન કરેલું અર્થશાસ્ત્ર આ શાસ્ત્ર
પ્રતિપાદન કરતા પહેલા દિ દીના ભોગોલિક સ્થિતિનો
વિચાર કરવો જોઈએ માત્ર કુદરતી સ્થિતિને વધારે
પડતું મહત્ત્વ આપવું નહિ દાખલા તરફ ગંકલ
જેવા કેટલાક લેખકોએ લખ્યું છે કે સમગ્ર ભારતીય
સંસ્કૃતિ દિ દીની ભોગોલીક સ્થિતિના પરિણામરૂપ
છે આ લેખક અર્થશાસ્ત્ર છે ઉપરાંત વગી નૈસ
ર્ગિક કારણોની વધારે પડતી મહત્તા ધારવાથી
એવી વિધાતાક અસર પેદા થાય છે કે, નામાન્ય
વર્ગોને, પોતાના સ્થિતિ ક્ષમ નિસર્ગ (દેવ)
નિર્મિત છે, જેથી તેમાં સુધારા કરવાના જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ નિષ્ફળ જનાર છે, અવી જમણા દેશ છે
માટે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે સમગ્ર
જનતાના વિશિષ્ટ આર્થિક સ્થિતિ જેમ ભોગોલિક
સ્થિતિને આભારી છે તેમ તે સામજિક, રાજકીય
વગેરે અન્ય સ્થિતિને પણ છેજ જોટલે આવા સર્વે
કારણોની એકત્રિત મીમાસા થી આશયની થઈ
પડે છે તેની સાથે જ વળી જગતપર એકવાર સર્વ

પ્રેષ થઈ પડેલો આ હિંદુસ્થાન આજે હરિકાષ્ઠના પાશ્વર્ય દેશેથી કેમ પાછળ પડ્યું તેના કારણો ઉઠે ઉતારી તપાસી જવા અને એ તે હિંદની આર્થિક ઉત્તરિ સાધવા જે ઉપાયો યોજવા આવશ્યક છે તેમનું ચિંતન કરવું જોઈએ તાર્થક્યે એ કે, દરેક વસ્તુને તાર્થિક અને વ્યવહારિક એવા બે અંગ હોય છે, એવા લેદ બે માન્ય રાષ્ટ્રીયો તે 'હિંદી અર્થશાસ્ત્ર' ના અર્થશાસ્ત્રના વ્યવહારિક અંગ તરીકે જ ગણાવી શકાય

આ દેશમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયું તે પહેલાં ગાંધી ગોંડ, સતાળ વગેરે વર્ગોમાં ભતિ વિશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રની પ્રચલિત હતું શિષ્યાય આ દેશમાના નહાન દેશી રાજ્યોનું આર્થિક હિત જાળવનાર અર્થશાસ્ત્ર પણ નાતું હોય જ મરાઠી સામ્રાજ્યના અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન આગળ આવી ગયું છે. પણ તે સ્થિતિ થ ના પડે આપણા દેશનું એક 'હિંદી અર્થશાસ્ત્ર' નિર્માણ કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે

સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ — હિંદુ સમાજ અનર્યા તથા નેની આર્થિક સ્થિતિ પર કી નિર્ણય એ વિષયને અભ્યાસ અરથ ત મહત્વનો હોઈ મનોરજન પણ છે તેનું જોરહાલ વિવેચન થાન તેનું આર્થિક પાપ તેનું અર્થશાસ્ત્ર ચિંતિત નિર્ણય કરવાનો ઇરાદો છે હિંદુ સમાજની ખાસ વ્યાખ્યા એ અતી પીના તો ભતિલેદની છે હિંદુના આખી વસ્તીના મે વૃત્તિના જોરહાલ ભાગ હિંદુ જોના છે પરંતુ તેરો લગભગ નહીં હજાર જેના ભતિજોમ જે ના પડ્યા છે એ નો એ પાડી જેના ભતિજોમ પડેલી હોના છે આથી નિશ્ચય ભતિજોમા વિવાહ સળ થ વતા ન હોવાથી તેમાનો દરક ભતિ પુત્ર પુત્ર રહેતી આની છે આમ ની ઝલીકના તારવિવા ન્યા રથે અને ક મુજબ હક ફેરાર વાને છે જ્યારે ડેવીની પા મીજોથી પણ જરાય ફેરાર થયા નથી ઘણી ભતીજોના ધધા નકી થઈ ગયા હોય છે આથી તેજો ધધાદારી ભાન થઈ પડી છે વધુમાં વર્ગી સ્પૃશ્ય-પૃશ્યતાની ક પનાઓ ઇર કરી ઘેડી છે આથી દરેક ભતિની રહેણી અનગ અનગ બની જઈ આ ઉચ્ચ ને પેનો નાચ અની લાગણીઓ રૂઠ થઈ પડી છે

ભતિ લેદ તથા અસ્પૃશ્યતાનું આર્થિક પરિણામ — ભતિલેદને લીધે હિંદુ સમાજમાં પડેલી કુશ્વરથી વધા અસ્પૃશ્યતાની ક પનાથી હિંદની આર્થિક સ્થિતિમાં ભયંકર અસર થઈ છે. ભતિજોમા વિવાહ સળ થ થઈ શકતા નથી, જોડનું

જ નહિ પણ પરસ્પર શરીરવ્યવહાર અને કોઈ વખત તો સામાન્ય બેસવા ઉઠવા જેટલો પણ વ્યવહાર હોતો નથી આથી નહીં ભતિના પરિણામ નિપજ્યા છે (૧) આખા સમાજની રહેણી અને રીતભાત એક ભાગની રાખી શકાવી નથી (૨) હવેની ભતિજોની રહેણી સુધારી તેમને ઉચ્ચ બનાવવા અવસર મળતો નથી અને (૩) વસ્તુની પેદાશમાં શ્રમવિભાગના સિદ્ધાંત અનુસાર સહકારની પાસ અગત્યતા હોના છે તે ભિન્ન ભિન્ન ભતિજોમા સાધી શકાતો નથી આ અલગ ભતિ તથા વર્ણોની રીતભાતો ભુદી ભુદી હોવાથી તેમની માગણીઓ અલગ અલગ થઈ પડે છે આથી દરેક ભતિની સ પધાના પ્રમાણમાં જ વસ્તુના પેદાશ કરવી પડે છે હાથથી તરીકે દરેક ભતિને પેદાશ ભિન્ન હોવાથી દરેકને માટે સ્વતંત્ર દરજીની અગત્યતા બની થાય છે હિંદુનો પેદાશ ભુદો, મુસવમાનોનો ભુદો, એટલું જ નહિ પણ વર્ગી સ્પૃશ્યતા, દક્ષિણી એવા પણ માત લેદ પડના છે આથી કરીને એક મુગઈ શહેરમાં જ દરેક વર્ગના ભુદો ભુદો દરજીઓ વસ્થા છે વર્ગી ગુજરાતી અને દક્ષિણી એ બાને વર્ગની ક મ પણ ભિન્નતા હોવાથી તે વર્ગોના રસોડાઓમાં પણ ભુદો જ હોય આવ ની વાનીઓ પણ ભુદી અને વાની એક છના તે બનાવવાની પદ્ધતિમાં ફેર હોય છે આથી ખાનાની વાનીઓના ધધે સધે સ કુચિત અને આમૂક ભાતના થઈ પડે છે

એ રીતે જ એ જ સમાજમાં ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો તન તેમની નિવિધ આવરકતાઓ, એને લીધે આખા સમાજની આર્થિક ઉત્પત્તિમાં ઘણી અડચણો પેદા થાય છે સમાજની રહેણી ઉચ્ચ બની વસ્તુઓની પેદાશ જોડામાં પ્રમાણ ર થાય તથા દરેક ધધામાં કામની નહીં આવી થઈ તના દરેક વિભાગમાં પ્રવોલતા મળવી શકાય જ ભતિના સવાન ભતિ લેદથી પડેલી કાશ્વરને લીધે હિંદુ સમાજ માટે અશક્ય હોય છે ન્યાનાંક ગાણણીઆ પૂરી પાડવા જેટલી જ પેદાશ કરવી જોવો જ ભણે ક હિંસાળ ધધાર ગયા છે આ હિંસાળ પુરાતા કામમાં કે જ્યારે હિંદુ જગતથી વિખુદ હતું જ્યારે ખાસ કહેવા એવો નુકસાનકારક નહતા પણ હાનના સજોગોમાં નમન અદિત જાન્યને જગતભરના ગોળા જરથામા માવ પેદા કરનાર તથા ધધાના દરેક હોના નિપજતા ગોળા નાર દેશની રહેણી હાજરમાં હિંદુ અપરાધ છે આ ઉપરાંત આ દરજીની નવા ભેદની શક્તિ મેગ વાના માટે હિંદી સમાજની સામાજિક તથા આર્થિક પુનર્ધારના કંપની અરથ અગત્યની થઈ પડી છે.

આ પુનર્ઘટના કષ્ટ જાતની રાખી જોખણે તે મમજ-
વાને માટે હાલની સામાજિક સ્થિતિમાં રહેના
દોષોને અધિક પરિચય કરી લેવો જોઈએ.

હરકોઈ વસ્તુની પેદાસ જોવાના પ્રમાણ પર કરવી હોય અને ગમે તે વેપાર જોવાની કસાએ ચલાવવો હોય તો બુદ્ધિ, શારીરિકશ્રમ તથા સુડી એ ત્રણેનું એકીકરણ થવું જોઈએ. પણ આ એકીકરણ હિંદુ સમાજ માટે કેવું અશક્ય છે તે જોઈએ. ઉપવા ત્રણે સાધનો પૃથક એટલે લિનન જાતિઓમા બેઠા-આઈગ,એવા છે એટલે મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણો પાસે બુદ્ધિ, મારવાડીઓ પાસે સુડી અને ગુજરાત પાસે શારીરિક ગળ વળી હિંદુ સમાજની જ્યાના જ એવી વિચિત્ર છે કે, આ ત્રણ વર્ગોનો અરમપરમ કર્મ ખાસ સખધ આવતો નથી આને પા પા એવી ગિયતિ છે કે પાંચાત્ય શિક્ષણ મેળવેલો વર્ગ સુડી વાતેજોયી થયો જ દુર પડયો છે દાખવા તરીકે એકાદ મહારાષ્ટ્રીય કે બ ગામી સુગિદિત બ્રાહ્મણ એકાદ શ્રીમાન મારવાડી પાસે જઈ તેને અગ્રૂડ મોત્રે ઉઘાઘ ધ મો ઉઘો કરવાની યોજના સમજવવા માગે તો પ્રથમ તો તે મારવાડીને તેને માટે જરૂર વિશ્વાસ થાય નહિ. પણ આને ગઈને એકાદ શિક્ષિત મારવાડી નતભાઈ પાસે નાણા માટે વ્યય તો મહેરો સહ માર થઈ શકે પણ કમનસીબની વાત તો એ છે કે આપણા શુજરાતી બાણીયા કે મારવાડીઓમા પરદેશ જઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવનાર માણસો નથી. આથી બુદ્ધ અને સુડીનો સહકાર દુરપાસ્ત થઈ પડયો છે.

ઉપરજીવન ત્રણ સાધનાઓ એકતા સાધવામાં
બીજી અર્થાણુ સ્પૃશ્ય, અસ્પૃશ્ય કપનાથી થાય છે
ઉદાહરણ તરીકે ચામડું પકવી તેની વિવિધ વસ્તુઓ
ખનાવવાનો ધ ધો આપણા દેશમાં અસ્પૃશ્ય ગણાવી
દેડ જાત કરે છે પરંતુ આ વર્ગ પાસે નથી ભુલ
તે નથી મુકી પુરાતન કાળમાં જ્યાં ધ વાળો છેક
જહાના પાયા પર ચાલતા ત્યારે આ દીક હતુ પણ
હવે પરદેશી માથ મામે ટકર ઓવવા મ્હોટી મુકી
ચાકી તથા તે ધ ધ વિષે સાફ જ્ઞાન મેળવી તે બેજાણા
પ્રમાણમાં ચાર કયાં વિના છૂટકો જ નથી. પરંતુ
ગ્રાહણ, મારવાલી અને દેડ એમના સંકેતોમાં
અસ્પૃશ્યતાની આડખીટી ભરાઈ રહી છે જેથી આ
ધ ધો હવે મુસલમાન, પારસી અથવા અન્ય પર-
દેશીના હાથે જોતે જણાય છે

ત્રીભે ધ ધો હાટેલ અને વિશીઓનો હિ હુચ્ચોમા
પ્રાક્ષણ શિવાય બીજાએ બનાવેલી રસોઇ ઢોઇ ખાતુ
નહી હોવાથી પ્રાક્ષણ વગેરે શિવાય બીજા વર્ગોના
હાથમા આ ન પો પસાન થયે નહિ. અને નહિ તે

દરેક જાતિ માટે અવગ હોયેલો અને વિશિષ્ટો કાઢવી પડે એટલે આ ધર્મા, પુત્ર, એવો છે કે જે પંડાળા પાયાપર ઘસાવી ગયાય તેવો નથી ઉપરાંત દરેક જાતની તેમ પ્રાણીની ખાવાની વાનીઓ જુની જુની હોવાથી પણ આ ધર્મા પંડાળા પ્રમાણ પર ખીલાવી ગયાય તેમ નથી. આથી ભારે જગતો સૂકવા છતાં પણ ધર્માને જે પાકા પડાયેલો અશક્ય છે તે આવા બેદલાવોને લીધે મૃત્યુના પડેલી જોઈ છે.

પાષાની દૃષ્ટિએ એતા દિ દની ઘણીખરી પ્રતીતી રહેલી અન્ય સુધરેલા દેગોની અગ્રામણીમા હલકા દગ્ગાનીની જણાય છે. અમેરિકાનો નામાન મ ગુર પણ આપણે ત્યાના મધ્યમ વર્ગના માણસ કરતા માંગે ખોતક વે છે અને ગારા કપડા વાપરી ગંદ છે પ્રતીમા પોગાક રીનબાત ઘરમાનો સામાન સુમાન તથા સુખ અગરડો, ઈયાનિ બાણતોમા ચોકે નીતે રરિકાઈ આરતી હોય છે. મ સ્મૃતિ તથા નિ કતાની દૃષ્ટિએ આપણને કોઈ પછાત ન ગણે એ ચોકે જ હેતુસર ગેરોડા મેટાડા મ થો ખગીદા ઘરમા લાપચેરી ચાલાવના લેક ત્યા ઘણાય મગી આવે છે આપણા દેશમા પણ ઉચ્ચ સરકાર તથા ઉપર લખી તેવી ક પના ધરાનનારા લોક નવી ચોમ કહેવાય નહિ પણ સુખ્ય સવાલ તો ચોઈ છે કે ચોદા અનુ-કરણ બીમા વર્ગોમા ઇચ્છા પેલ થવા માટે જે લેવડ ફેવડ કે અન્ય બાનના પરિચયમા આવવાની આવ રચકતા રહુ છે તે વતિ વોદ તથા અસ્મૃત્યતાની લાવનાને લીધે અશકય થઈ પડે છે. આવી અનુકરણ કે હરિકૃષ્ણ ખામ કરીને ગ્રાઓને સામાગમ વધે ત્યારે જ થઈ ગટે છે પણ આપણી હિંદુ સ્ત્રાઓમા આજેકા છેટની લાવના ઓટલી ગાંધી વધી પડી છે કે ન ખૂડો વાતો ચાથી કરીને ધરવચ્ચુ મ સ્કાર વધારાને મ લાન અત્યાર નુધીમા જરય દેખાતો નથી

રેલની રચનામા રેલના ઢાંચ —કિંદુ
સંકૃતિના કેન્દ્રે ગણાય તેવું મધ્યવર્તી શહેર
હિંદમા નથી તેવું જાણ્યું છે તે હાવાની રેલ
રચનાજી લુપ્ત લાગેલી છે, એવી એકેય શહેર નથી
જ્યાં સર્વે રેલ રસ્તા આવી મળતા હોય ઉલટું તે
બુઝા. બુઝા બંદરે તરફ જઈ જવામા અત્યા છે.
દેમકે આમા અત્યા ઉદ્દેશ તો કિંદુના વિવિધ ભાગો
નો સંબંધ હવે સાથે જોડવાનો છે. આથી રેલ
રસ્તાની ફરી નવેસર ગોઠવણ કરવી નેમકે એવી
ગીટે જેવી પ્રાંતોમા અરસ પરમ સંબંધ સાધી
શકાય તેમ અત્યુક એક મધ્યવર્તી શહેર સાથે
મર્ડે પ્રાંતોનો સંબંધ જોડાય આમ થાય તો સર્વે
પ્રાંતોમા ગમન પદ્ધતિની રીતભાત તથા રેલની

આહુ થવામાં ઘણી સગવડ મળી બધા હુણ્ય હિંદમાં જોવી બલિઓ પડી છે કે જેમાં સુધારા પ્રવેશ કરી શક્યા નથી. આ બલિઓ છેક પછાત સ્થિતિમાં પડેલી છે. તેમ સુધરેલા વર્ગોથી તદ્દન અલગ રહે છે. પણ જો રહેવે સારી રીતે ફેલાઈ બધા તે તેમની સ્થિતિ સુધારવામાં તે મદદ રૂપ થઈ પડે. વળી ભિન્ન પ્રાંતોમાં સામાન્ય રહેણી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હોય છતાં તેમાં ભિન્નતા રહેલી છે. આને બદલે સર્વે પ્રાંતોમાં એકજ બલતની રીતભાત દાખલ કરવામાં આપણી નવી રાજધાની ફીફલી સાથે સર્વે પ્રાંતોને રહેવેથી જોડી દેવામાં આવે તો તેથી પુષ્કળ સહાયતા મળી શકે તેમ છે.

વિવાહ પદ્ધતિના આર્થિક પરિણામ:—હિંદની આર્થિક ઉન્નતિમાં આ શિવાય બીજી પણ અડચણો રહેલી છે અને તેમાં પડદાની ચાલ તથા દાસની વિવાહ પદ્ધતિ ગણાવી જોઈએ, ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં સ્ત્રી પુરુષોનું પ્રમાણુ દર્શાવનારા આંકડા તપાસતાં દેખાઈ આવશે કે કેટલાક પ્રાંતોમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે છે જ્યારે બીજામાં પુરુષો વધુ સંખ્યામાં છે. કેટલીક સ્થાનિઓમાં વિધવાઓની તથા વૃદ્ધ પુરુષ અને બુવાન સ્ત્રીના જોડાઓ ભેટી સંખ્યામાં નજરે પડે છે જ્યારે અન્ય સ્થાનિઓમાં કદાવર, મજબુત, યુવાન, છતાં અવિવાહિત પુરુષો ભેટી સંખ્યામાં પડ્યા છે. આ સ્થિતિ પ્રબળવૃદ્ધિ માટે હિતાવહ તો નથીજ. તે શિવાય વિવાહ સંબંધ જોડવામાં આપણ કે અન્ય સગાંઓના હાથ જેમ વધારે તેમ તે સમાજની ચોગ્યતા પણ તેટલે અંશે ઓછીજ રહેવાની. જ્યારે સામી બાજુએ પ્રોતિવચનની રીતેબધાં આહુ છે ત્યાં ઉચ્ચ અને સુસંસ્કારી જીવનને પ્રચાર રહેશે થઈ શકે છે. આમ થવાનું કારણ દેખીતું છે. જે સમાજમાં વિવાહ સંબંધ જોડવામાં બલે યુવક યુવતિઓ ભાગ ભળવે છે ત્યાં જાને જણા આયુર્નિર્વાહ તથા સારા જીવનની પૂરતી સંભાળ લે છે. સ્ત્રીઓને મુશ્કેલી કરવામાં પુરુષ વર્ગ ખરચ પણ કરે જાય છે. સારી સારી યૌવતિઓ અને યિત્રો જાણીતી તે પાળીને બેઠ દાખલ મોકલવાં પડે છે. જ્યારે પુરુષોને માનીતી થઈ પડવા સ્ત્રીઓને માટે સારા શુભ દીકરાં પગલવવાની અત્રય રહે છે. આથી શિશુનું વર્ધન સુધારવા માં થાય છે. જીવનમાં ઉચ્ચ સંસ્કાર દાખલ થાય અને સાથે સાથે સ્ત્રી અને પુરુષ એ જાને વર્ગોની પંજાતપાક શક્તિ ખોલવાથી તે આવરણ થઈ પડે છે.

સ્ત્રી-પુરુષોના મિત્ર વ્યવહાર તથા ચરદાની ચાલના પાસંપાસ:—સ્ત્રી પુરુષોના વ્યવહારની પણ સમાજની આર્થિક ઉન્નતિમાં મોટી મદદ મળી બધા

છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉપહાર ગૃહોમાં સ્ત્રી પુરુષો સાથે જવાની ચાલ હોત તો, રસ્તાપરનાં ઉધારી જગામાંના અવ્યવસ્થિત ગૃહ (હોટેલ) માં લોકો કદી બલ નહિ સાથેની સ્ત્રીને માટે ભેંસવા લાયક હોય તેવા સુવ્યવસ્થિત ગૃહોમાંજ પુરુષો જવા લાગ્યે. પુના સુબંધની તથા લંડનની હોટેલોની સરખામણી કરતાં ઉપવા વિવેચનને મર્મ ધ્યાનમાં આવશે. એટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીઓ સમાજમાં છૂટથી ભાગ લેતી થાય તો ચાલતી રીતમાં શિષ્ટતા અને સંસ્કાર દાખલ થાય. પુરુષોનાં વર્તનમાંની અશ્લીલતા તથા ખોસ-તસતા આખોઆખ જતી રહે. પરંતુ આ બલતના મિત્ર વ્યવહારમાં પડદાનો અમરૂત તથા હાસની લગ્ન પદ્ધતિ અડચણરૂપ થઈ પડે છે. જે પ્રાંતોમાં પડદાની ચાલ પ્રચલિત છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓ અન્ય પ્રાંતની સ્ત્રીઓની જેમ સાદાને સરળ પદ્ધતિમાં પણ ભાગ લઈ શકતી નથી. આથી ટરીને પુણા તથા મુંબઈ મુજબ કલકત્તા વગેરે ઉત્તર હિંદના શહેરોમાં સ્ત્રીઓને બાંહે પુરુષોની સંખ્યાજ વધારે પડતી થઈ પડી છે. કલકત્તાની વસ્તીમાં ૧૦૦ પુરુષો દીઠ ૩૨ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણુ આવે છે. અને આખા હિંદના શહેરોમાં ઘરઘરુ કામો જેવા સામાન્ય પદ્ધતિ પણ પુરુષોએજ કરવાની રૂઢી પડી ગયેલી હોવાથી સર્વે શહેરોમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોનું પ્રમાણુજ વધારે પડતું હોય છે. જ્યારે ઈંગ્લંડના શહેરોમાં પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓની સંખ્યા મોટી હોય છે.

તે ઉપરાંત બીજી અડચણ મકાનોની છે. હિંદના શહેરોમાં પદ્ધતિ ઉદ્યોગને અંગે જઈ વસેલા યુવાનો વિવાહિત છતાં સુબંધ કલકત્તા જેવા શહેરોમાં પણ રહેવાના મકાનો એટલા બધા ગોંધા અને સગવડ વિનાનાં હોય છે. કે આ યુવકોને કુટુંબ સહિત ત્યાં રહેવું પાવવતું નથી. ન્યૂયોર્ક, લંડન, પેરિસ એ શહેરોમાંના મકાનોના મકાનો અદ્વિનં મકાનોની તુલનામાં સ્વર્ગ સમી લાગે છે. આમ શહેરોમાં પુરુષોનું પ્રમાણુ વધી પડે તેથી તેનિક દૃષ્ટિએ ભયંકર પરિણામ ઉપજે છે. એકલા કલકત્તા શહેરમાંજ વેરવાઓની સંખ્યા પચાસલાખરની એક લાખ સુધીની અલગમાં આવે છે. તે મિત્રાવા પાનપટ્ટીવાળી, બોરીવાળી વગેરે પદ્ધતિ કરનારી સ્ત્રીઓ શરીર નિકળેના પદ્ધતિ સુધી દીન કરતી હોય તે તો બુદ્ધિજન, ના-પર એકે પડદાની ચાલને દીપ્તિ સ્ત્રીઓને ન્દાન: ચરખા પદ્ધતિ કરવામાંજ અનેક મુશ્કેલીઓ વેળવી પડે છે. વળી નીતકે જીવન માગવું પડે છે. અને જમનોમાં પણ ખેમ લાગે છે. બલિને દીપ્તિ ઉત્પાદન જેટલા પ્રમાણમાં થઈ શકતું

નથી. હલકી જાતોમાંના શ્રીમાન લોકોનું જીવન ઉચ્ચ ખતાવી શકાતું નથી. આથી દારૂબાજી જેવા વ્યસનોમાંથી ધન તથા શરીરને હાની પહોંચે છે. તે ઉપરાંત જ્ઞાતિઓના ધંધા ચુકરેર થઈ ગએલા હોવાથી પરજાતિનાં માણસોને તે ધંધાનું જ્ઞાનજ થઈ શકતું નથી. વળી ધંધામાં પણ પોતપોતાની જ્ઞાતિનાં માણસોને જ મદદ કરવાની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ રીતે હિંદુ સમાજની ખાસ સામાજિક બાબતોથી આ દેશની આર્થિક સ્થિતિપર ઘણાંજ માહાં પરિણમી થતાં હોવાથી આ બાબતો પૂરેપૂરી ધ્યાનમાં રાખીનેજ આર્થિક ઉત્તતિના ઉપાય સૂચવવા જોઈએ.

હિંદી અર્થશાસ્ત્ર તથા હિંદી મનોદશા:—મનની પ્રેરણા ગુજળ માણસોને હાથે કરી શકાય છે તેજ રીતે સમાજની ભાવનાઓ મુજબ તે દેશના લોકોને હાથે ચમકારો થઈ શકે છે. આથી પ્રજાના વિચાર, ભાવના, જેઠ વાસના તથા વિચાર પરંપરા એ સર્વે સમાજની આર્થિક સ્થિતિમાં મજબુત પરિણામ ઉપજાવે છે. સ્વતંત્ર દેશોમાં એટલે જ્યાં સ્વયંકર્તા તથા પ્રજાજનો એકજ ભાવનાધીન તથા એકજ પરંપરાવાળા હોય છે ત્યાં આવા વિવેચનની અગત્ય રહેતી નથી. પરંતુ પરતંત્ર હિંદને સત્ત્વકારભાન વિદેશી સંસ્કૃતિ તથા પરંપરાવાળી પ્રજાને હાથ પસાર થઈ ગએલા હોવાથી તથા તેમજ એજેલા આર્થિક ઉત્તતિના ઉપાયો પણ નિષ્ફળ થઈ પડવાથી સમાજની આર્થિક સ્થિતિપર પ્રજાની જે ભાવનાઓ તથા પરંપરા અસર કરી શકે છે તેમનું હિંદી અર્થશાસ્ત્રમાં વિવેચન કરવું અત્યંત આવશ્યક છે.

આર્થિક ઉત્તતિને વિધાતક ભાવનાઓનું વર્ગીકરણ:—જનતાભારની સમગ્ર માનવ જાતિની સામાન્ય મનોદશા લગભગ એકસરખી જ હોય છે છતાં દેશ અને કાળ પરત્વે અમૂક વર્ગોમાં અમૂક વ્યવસ્થા ભાવનાઓ ખીલી નકળે છે. આમાંની કેટલીક સામાજિક તથા સત્ત્વકીય પરિસ્થિતિને અંગે તથા બીજી કેટલીક વિચાર પરંપરાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા હિંદુ સમાજમાં જાતિભેદ રહેલો હોવાથી તેમ આતુર્વણ્ય અવસ્થાનું ધ્યેય હોવાથી વિચારવધા સંબંધી પ્રશ્નને જે તાલીમ મળી રહી છે તે અંગે લાગતા વળગતા વર્ણો તથા જાતિઓમાં અમૂક ભાવના દંદ ચડી પડી છે. એક કાળના તત્વોએ એ સુધારા માટે સમાજ નરંજણને અત્યંત આવશ્યક માંની આતુર્વણ્યની ખૂબ સ્તુતિ કરી હતી તે પડી

આતુર્વણ્ય વિષે સમાજમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થઈ તેથી આજે આતુર્વણ્યની વ્યવસ્થા લગભગ વિચેરણ ગઈ છતાં તે સમાજના મનમાંથી નષ્ટ થઈ નથી. આથી જ્યારે સમાજ ઘટનામાં નવીનતા દાખલ કરવી હોય ત્યારે પ્રથમ આ જુની ભાવનાઓ તથા નૈતિક કંપનાઓ અને નવી ભાવનાઓ વચ્ચે કંઈક કલહિતો ખાસ થવાનોજ. આજુની ભાવનાઓમાંની જે આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથે સંલગ્ન છે તેમનું વર્ગીકરણ નિચે મુજબ આપી શકાય છે:—

(૧) જેથી કરીને નિવૃત્તિ એટલે સ્વચ્ચાસ વૃત્તિ પેદા થાય અને વધી પડે તેવી ભાવનાઓ.

(૨) જેથી નૈઃકર્મ્ય વૃત્તિનું સમર્થન થતું ન હોય છતાં ધનોત્પાદક ક્રિયા શિવાયની અન્ય ક્રિયાઓ કરવા તરફ લોકોને પ્રવૃત્તિ થાય તેવી ભાવનાઓ.

(૩) સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાથી ભિન્ન નહિં છતાં નવીન સામાજિક અને આર્થિક ધ્યેયને પોષક ન હોય તેવી ભાવનાઓ.

(૪) નવા ધ્યેયને પોષક નહિં તેમ વિરોધક પણ નહિં છતાં સાંપ્રત કાળના ધનોત્પાદક તથા ખર્ચ વિનિમયના માર્ગોને વિશિષ્ટ રૂપ આપે તેવી ભાવનાઓ.

(૫) તેમજ પ્રત્યક્ષ ભાવનાવિના પણ એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે કે જેમની યોગ્ય ત્રીશાએ ખીલવણી કરવાથી તે નૂતન ધ્યેયને પોષક થઈ પડે તેવી વસ્તુઓ.

હવે ઉપલી કક્ષાઓને અનુક્રમે વિચાર કરીએ.

હિંદુઓના દૈવતાહુના પરિણામ:—હાલમાં આપણા સમાજમાં લૌકિક અને આર્થિક ઉત્તતિ વિષે ઉદાસીનતા ફેલાવનારી જે ભાવનાઓ તથા કંપનાઓ આપણી નસનેબાસ ફેલાઈ ગઈ છે તેમની વિચારવાન માણસે પૂરી નોખ લેવી જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ આપો વિચાર કરનાર માણસે પોતે પણ આ ઉદાસીનતાને અનુભવ કરેલો હોય છે. પોતાની લૌકિક સ્થિતિ સુધારવામાં ઉદાસીનતા દાખવવાનાં અનેક કારણો રહેલા છે. આમાંના કેટલાક દૈવવાદને લીધે તથા કેટલાક કલિયુગ અને કંપાંતની કંપનાઓને લીધે ઉપજત ચએલાં હોય છે. અનંત કાળમાંની અનંત, અતકચં તથા માનવ શક્તિ ઉપરાંતની અનેક ગંભીર ઉચલ પાથલ આ વિશ્વમાં અહુનિશ ચાલી રહી છે, તે જોઈ મનુષ્યના મનમાં એક વ્યવસ્થા નિરાશા ચુકત ભાવના પેદા થાય છે. તથા માનવી પ્રયાસો વ્યર્થ છે, એમ લાગી આવે છે. દરેક વસ્તુ નૈસર્ગિક કે ઈશ્વરી

નિયમોને આધીન છે એવીજ તેની ખાસ માન્યતા થઈ ગયેલી હોય છે, અને પછી તે સમાજ અથવા, જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા પ્રકાશો છોડી દે, છે. આવી બતતો દૈવવાદ હિંદુઓમાં ઉઠા પેસી ગયો છે. આ સ્થિતિ હિંદુઓનાં જીવનમાં કેવો મોટો ફાળો આપી રહી છે, તેનો ખ્યાલ યુરોપીય વિચારકોને નજર હોય. જાવા દૈવવાદી મનુષ્યને તેના સામાજિક કર્તવ્ય વિષે સવાલ પૂછવામાં આવે તો તે ચોકખા શબ્દમાં 'કરોજ નહિ' જોવો જવાબ આપે! અંતે આખું સચેતન અને અચેતન વિશ્વ પ્રકાશમાં વિલીન થવાનું છે અને તેથી મારે જલદી મોક્ષ મેળવી લેવો જોઈએ એમજ તે માનતો યાય છે. હિંદુ સમાજમાં ઉઠી ઉતરેલી આ માન્યતા ઉમેદી નાખવી અતિશય મુશ્કેલ છે. તે ઉમેદી નાખવાના પ્રયાસ અત્યારે પહેલાં કેટલા એક થઈ ગયા છે. કેટલાક કહે છે કે મોક્ષ મેળવવાના બે માર્ગ છે એક પ્રવૃત્તિમય (કર્મ-મોગી) અને બીજો નિવૃત્તિમય (સંન્યાસ) છે. ભગવદ્ગીતાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યને પ્રવૃત્તિમય એટલે કર્મથી જ બનાવવાનો છે. મોક્ષ માં હંઠ વિશ્વાસ રાખનાર લોકો કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવાને માટે ભગવદ્ગીતામાં સરસ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે એ ખરું છે. પણ આટલું બસ નથી કેમકે હાલમાં આપણામાં જોવો એક વર્ગ ઉભો થયો છે કે જેને મોક્ષમાં વિશ્વાસ નથી, છતાં તેને દૈવવાદી છે. આ વર્ગને કાર્યોનુષ્ઠાન કરવા માટે તેની આગળ એકાદ રાજકીય કે સામાજિક ક્ષેત્ર મૂકવાની અગત્ય છે, અને ક્ષેત્રોને પ્રચાર કરનાર નવા સમાજ શાસ્ત્રીઓ નિર્માણ થવાની પણ અગત્ય છે.

આર્થિક સ્થિતિ સુધરતાં નીતિ પણ સુધરે છે. દરિદ્ર વ્યક્તિ કે સમાજ હુડુંબુડ અને કુવર્તનગણો બને છે. જ્યારે સારી સ્થિતિ લોગવતા સમાજમાં સારા આચાર વિચાર દાખલ થાય છે. સુ. . . તથા દરિદ્ર એ બે સમાજની નીતિનું તોલન કરી જતાવવામાં આવે તો તેથી એકાદ ગુરત દૈવવાદી વિદ્વાન પણ કાર્ય પ્રવૃત્ત થયે તે માટે પુષ્કળ સંભવ રહે છે.

કલિયુગની ભાવના તથા તેનાં પરિણામ:— હિંદુઓને નિરાશાવાદી તથા કાર્ય નિવૃત્ત બનાવનાર બીજી વસ્તુ કલિયુગની ભાવના છે. આપણા માના જ્ઞાતા લોકો એમ માને છે કે, સાંપ્રતમાં હિંદુ સમાજમાં જે નુકસાન અને ખરાબ સ્થિતિ દેખાઈ આવે છે તે કલિયુગને લીધે છે. ભવિષ્ય-પુરાણ નામના ગ્રંથમાં પુરાતન પંડિતોએ લખી મૂક્યું છે કે, શાસુ કલિયુગમાં અનીનિ નથા અનર્થ

વધતા જવાના તથા આખરે આખી દુનિયા ફૂળી જવાની! અર્થાત્ હિંદુ સમાજમાં રહેલી હાલની તુટીઓ તથા દુ.ખ યો ઇશ્વરની પ્રેરણાથીજ ઉત્પન્ન થયેલી છે! તે નબ્ત કરીજ શકાય નહિ. આ કંપનાઓ કાઢી નાખવાનું કામ સમાજશાસ્ત્રીઓનું છે. અર્થ શાસ્ત્રીઓનું નથી.

સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ભાવના તથા તેના પરિણામ:— સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ અથવા જન્મ-મરણ મુક્તિ જેવા-પારમાર્થિક ક્ષેત્રોને લીધેજ કંઈ હિંદુ સમાજ એટલેા બધા કાર્ય નિવૃત્ત થયો નહિ. હોય છતાં સમાજની ઘણાખરા સુશિક્ષિત વગી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે તીર્થયાત્રાઓ, તપ આચરણ વગેરેમાં વિશ્વાસ રાખતો હોવાથી અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિષાત પરિણામ ઉપજી રહ્યો છે. આ વર્ગ કાર્ય નિવૃત્ત ન હોય છતાં લૌકિક સ્થિતિ સુધારવા પ્રત્યે ધનોત્પાદક ધંધા પ્રત્યે તે ઉદાસીનજ રહે છે. સ્વર્ગ-મોક્ષ મેળવવાની યેઠછા બળવાન થઈ પડવાથી પુષ્કળ બુદ્ધિ-શાળી અને વિચારશીલ લોક દેશની આર્થિક ઉત્કૃષ્ટિ કરવામાં નિરૂપયોગી થઈ પડ્યા છે. પરંતુ તેમની સમક્ષ રાજકીય કે સામાજિક ક્ષેત્ર મૂકવામાં આવે તો તેના સરસ કામ કરી શકે તેવો સંભવ રહે છે. કેવળ ધન સંચય કે ધનની પેદાસ જેવું સાંધેસીધું ક્ષેત્ર તેઓ ન સ્વીકારે તોય હરકત નહિ. આશા પૂર્વક તેઓ સમાજ સુધારા સંગ્રામી ગમે તે કાર્ય હાથ ધરે તો પેદાશ રીતે સામાજિક અને આર્થિક ઉત્કૃષ્ટિનાં પોશકજ થઈ પડશે. પ્રત્નની જરૂરીઆતોમાં માનસિક જરૂરીઆતોનું કે માગણીઓનું પ્રમાણ મોટું છે. કળા તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિમાં માનસિક માગણીઓની પ્રગતિ રહેલી છે. આ પ્રગતિમાં અનિષ્ટ અંશ આવી બંધ છે કે કેમ તે વારંવાર તપાસવું જોઈએ. હિંદુઓની સૌંદર્ય-વિપયક જુની ભાવનાઓ અંગ્રેજ વગેરે પરદેશી પ્રત્નની ભાવનાથી ભિન્ન છે. હાલમાં ચિત્રકળા, સંગીત, વાદ્ય વગેરેમાં પરદેશીઓનો પરિચય થવાથી આ ભાવનાઓ તથા રૂચીઓ બદલાઈ રહી છે. પરંતુ આપણી પુરાતન વસ્તુઓ સુધરાવી અને ચારકાની નથી ઉપાડી લેવી તેમાં ફેર છે. દાખલા તરીકે તંબુજ, સનાર, તળાઈ વગેરે સ્વદેશી વસ્તુઓ ગુધારી અને તે વસ્તુઓના બદલામાં ખીચાનો જેવી પરદેશી વસ્તુઓ દાખલ કરવી એ જેમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ મોટો બેઠ રહે છે. રિંદી વાવને બદલે પરદેશી વાવોનો પ્રચાર થાય તો આપણે! કાંતારી વર્ગ નર:યાર પરદેશી કાંતારોને આશ્રય મળે. આથી કળાની બાબતોમાં હિંદુ પારંપર્યોની

અભિરૂચી સ્વીકારે તો તેમાં તેને આર્થિક હાનિ થનાર છે. છતાં એ પણ ધ્યનમાં રાખવું નોંધવું કે, આપણા કારાગીર વર્ગ નાકાયક છતાં તે આપણા છે તેથી જ કેવળ તેણે બનાવેલી વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવી તે પણ સમાજને માટે હિતકારી નથી. કારણ કે, તેમ કરવાથી સમાજમાં ઉભી થતી નવી નવી માગણીઓ પૂરી પાડનારે વર્ગ તૈયાર ન થાય નહિ. પરંતુ સાહિત્યમાં રસ લેવાય તો તેથી આપણા કારાગરોને નુકશાન નથી થવાનું કેમકે સાહિત્ય તે ભાષા બહુનારાજ માત્ર ખરીદે છે આજે દેશ તેને નજ સંગ્રહે, સાહિત્યમાં પણ સ્વભાષા તથા સ્વ-સાહિત્ય વિષેનું સ્વાભિમાન નષ્ટ થવું ન નોંધવું. પણ પારકા સાહિત્યને અભ્યાસ પોતાનાં સાહિત્યમાં કંઈક વધારે કરવે નોંધવું. અને તપાસ કરતાં આપણને લાભજ થયો છે અંગ્રેજી સાહિત્યના પરિચયથી આપણને લાભજ થયો છે. અંગ્રેજી અમલમાં હિંદમાં શિક્ષણને પ્રસાર થવાથી આપને જગતના વિચાર-પ્રદેશના પરિચયમાં ઉતરી શક્યા. જેથી આપણી સમાજ સંબંધીની કલ્પનાઓ પણ વિસ્તૃત થઈ. વળી આખા હિંદના સમગ્ર સાહિત્યમાં વિચાર તથા કલ્પનાઓ પુરક બધી પડી તેમ પહેલાં કરતાં ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટકો નવલકથાઓ તથા પ્રત્યક્ષ નાટ્ય પ્રયોગો વગેરે સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રમાં આગળ વધી રહ્યા છીએ. બુના સંસ્કૃત સાહિત્યને અભ્યાસ પણ આપણમાં વધ્યો છે. અને દેશાભિમાનની ભાવના બળત થવાથી તેને ઉત્તેજન આપનાર ગદ્ય તથા પદ્ય પણ નિર્મોલુ થઈ રહ્યું છે.

શિક્ષણ તથા સાહિત્ય અભિરૂચીના પરિણામ-સમાજમાં શિક્ષણ તથા સાહિત્ય વિષેની અભિરૂચી વધવાથી તેમાં સામાજિક તથા આર્થિક પરિણામ કેવા આવે છે તે નોંધવું. શિક્ષણથી ભુદિત્વ ધરેને ધર્મોત્પાદન તથા વ્યય કોટલી ખર્ચ એ બંને વધી પડે છે. તેમ ઉચ્ચતા દાખવે થાય છે. શિક્ષિત માણસ: યુરતકે તથા વર્તમાનરંગને આક્રમક બને છે. અર્થાત્ વર્તમાન પ્રત્યેના ધર્મો વધે છે એટલું જ નહિ પણ વર્તમાન પર દ્વેષ અનેક જાતની બહેરસો વાચનાના આવતી હોવાથી ગામ-ઠાઓમાં રહેનાર માણસ પણ નવી નવી વસ્તુઓ ખરીદી શકે છે. અમેરિકા તથા જર્મનીમાંના શિક્ષિત ખેડૂતો પોતે ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ દલાલ કે બીજા કોઈ પણ ગંધર્વ વિના પોરત મારફતે આક્રમક પૂરી પાડી શકે છે. વળી શિક્ષિત મનુષ્યને માટે માવતીઓ, ખત વગેરે કાળજી પ્રત્યેમાં ફાવવાનો સંભવ ઘણો રહે છે. શિક્ષિત ખેડૂતની સમાજમાં શાંખ પણ સારી જગ્યા છે. વળી કેળવણીથી

મનુષ્યના સ્વભાવ તથા નૈતિક આચાર પર સારી અસર થઈ તેની શકા તથા બીક ઓછી થઈ જાય છે. આ નૈતિક ફેરફારોની આખા સામાજિક તથા રાજકીય જીવન પર ઘણી અસર થાય છે. આમાંની રાજકીય અસર વિશે હવે વિચાર કરીશું.

હિંદની રાજકીય સ્થિતિ વિશે સ્વેચ્છ અતિ-મહત્વની બાબત હિંદની પરવર્તતા એ છે. છેલ્લા રાજકીય સુધરા પછી પણ પોતાના દેશનું ભાવિ આંકવાની ખરી સત્તા હિંદની પ્રભાને મળી નથી. પ્રભાની ઇચ્છા અને આકાંક્ષા સમજી લેવા માટે જ રાજકર્તાઓએ હિંદી પ્રજામાં અંગ્રેજી બહુનાર વર્ગ નિર્માણ કરી તેને પોતાને અક્રિય કરી લીધો. પરંતુ આ વર્ગનો પ્રભાવ અધિકારી વર્ગ પર ઘણી ખરી રીતે પડી શક્યો નથી અને ખરૂં લોકમતને અનુસરવું રાજવર્તન હુકમો સ્થપાયું નથી. રાજકીય પરવર્તતાની આર્થિક સ્થિતિ પર ઘણીજ અસર થાય છે. છતાં પારકી સરકારે આપણી આર્થિક અને રાજકીય માગણીઓ હમેશા નામંજુર કરી હોય એમ જાણવું નથી. ઉલટું હાથમાં સત્તા આવે તો કઈ ભંતના સુધારા કરવા તે સંબંધમાં હિંદી આગેવાનો પાસે ઘણું ભારે શેજનાજ હોતી નથી. હાલના પ્રાતિક અને વહિવટ કાયદા મંડળોમાં વિચારતા સમાસદો પાસે પણ દેશ સુધારા વિષે નોંધવું તેવા શેજનાજો તૈયાર નથી, વળી હાલનો અંગ્રેજી અમલદાર વર્ગ જેમ સ્વાર્થ સાધવા હિંદને નુકશાન કરવા પણ તૈયાર હોય છે તેમ ભવિષ્યમાં હિંદી અમલદારો સુદાં સ્વાર્થની અંખનામાં પ્રત્યક્ષ જડું કરના કરશે નહિ. સદાતર દારૂબંધીમાં સરકારે ઉપજાવે નુકશાન પહોંચશે એવા ભયથી હાલના હિંદી પ્રધાનો પણ તે કરાવતી વિરૂદ્ધમાં જશે. તાત્પર્ય એ કે, અત્યાર સુધીની આપણી દુઃખદ સ્થિતિ માટે અંગ્રેજી સરકાર સામે બળાપે કરવે બાજબી ગણાશે નહિ. તેમજ દારૂના વ્યવસાય દેશને ફાળવી રાખી તેનો નાશ કરવામાં અંગ્રેજોને સંતોષ વળે એમ કહેવું પણ ભૂત ભયું જ છે. પણ આની સામે એ પણ કબૂલ કરવું નોંધવું કે બ્રિટિશ વસાહતોને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યના હક્ક આપ્યા છતાં હિંદને માત્ર પરવર્તતામાં જ પૂરાં રાખવાનું ભૂલ ભયું. ધોલણ બ્રિટિશ મુલસલીઓએ લાખ કાળ સુધી આજુ-બાજુ હલું. હિંદ એક રાષ્ટ્રીય બની ઇંગ્લંડને સહાયતા આપવા જેટલી શક્તિમાન થઈ પડશે એવો તેમને અવ્યભાવ પણ ખ્યાલ ન હતો. અને તેથી જ હિંદી પ્રજામાં ઐક્ય કેળવી તેમની ઉન્નતિ થાય ત માટે નોંધવું તેવા પ્રયાસ તેમણે કર્યા ન હતા. વધુમાં તેમને એવો પણ ભય હતો કે

હિંદુ ઐક્યથી પ્રબળ બને તે અર્થ સમયમાંજ બ્રિટિશ સત્તાની ઝુંસરી ફેંકી દેશે પરંતુ હવે આ ધોરણે બેઠકાઈને હિંદને સ્વરાજ્ય આપી તેને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંના એક સમાન હકના ભાગીદાર તરીકે સ્વીકારવાનું ધોરણ બંધરે રીતે સ્વીકારાયું છે. બાને પશ્ચિમ રાજકીય ધોરણની ચર્ચા કરવાનો હેતુ એજ હતો કે, પાશ્વર બ્રિટિશ રાજ્યસત્તાના ગુણ દોષ યથાર્થ રીતે ધ્યાનમાં આવે તથા સરકાર વિષે ખોટો અવિશ્વાસ કે બેરસમબ ન રહે બ્રિટિશ રાજ્ય-સત્તાથી આર્થિક નફો નુકશાન શું થાય છે તે તપાસીએ.

બ્રિટિશ અમલથી થએલા પહેલાં લાભ સુલેહ શાંતિ એ છે. હવેલા સો વર્ષથી દેશમાં જે સુલેહ શાંતિ સ્થપાઈ છે તેવી બતની શાંતિ તે પહેલાંની કેટલીય સદીમાં કોઈએ અનુભવી નહોતી. આથી હાલની સરકારની શાંતિ ઘણી વધી ગઈ છે. ખુદ મરાઠા સ્વરાજ્યમાં પણ સરકારને ભેળા તાણાં પર ૧૪ થી ૧૮ ટકા જેટલું કરજ આપવું પડતું. કવિ ચિત્ત ૧૯-૨૦ ટકા પણ આપવા પડતા. વર્ગી હાલની સુલેહ શાંતિને લીધે પરદેશના મુડીવાદીઓ પણ પોતાની મુડી આ દેશમાં રહેને શોધી શકે છે. ઘણા તારકે અહિંની સર્વ રહેને કંપનીઓ પર દેશી મુડીથીજ ચાલી રહી છે. પણ આમાં દેશને નુકશાન પણ થાય છે જ. જેનું વિવેચન નીચે કરોશું. બ્રિટિશ અમલથી થતા નુકશાનની ચાલવારો નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

(૧) હિંદુ પુરુષ ધન ઇંગ્લંડમાંજ ખરચાઈ બંધ છે.

(૨) બ્રિટિશ સરકાર એક પાશ્વરી સરકાર હોવાથી આ દેશમાં કોઈ બતના સામાજિક સુધારા દાખલ કરવાની યોજના હાથ ધરતી નથી પણ સામાજિક અવસ્થાની અસર આર્થિક સ્થિતિ પર થતી હોવાથી સામાજિક સુધારાના સંજ્ઞામાં સરકારે પાશ્વર કંદેલી તટસ્થતા દેશને નુકશાન કારક થઈ પડી છે.

(૩) બ્રિટિશ સરકારનો અમલ ચાલુ થયા બાદ જે રાજકીય ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું, તે અનુસાર આર્થિક ધોરણ પણ ઘડવામાં આવ્યું હતું પણ દેશના ખરા હિતની દૃષ્ટિએ તે વિઘાતક હતું.

(૪) અંગ્રેજોની ભાષા વગેરે અનેક વસ્તુઓ આપણે શિર મૂકાયથી પણ ઘણું નુકશાન થાય છે. હિંદના ઇંગ્લંડમાં ખરચાતા નાણાની હકીકત આ પ્રમાણે છે (૧) ઇડિયા કાઉન્સિલના સભ્યસભો તથા બીજા નોકરોનાં પગાર, (૨) હિંદની સરકારે વિજ્ઞાપતમાં કરેલા કરજ પર અદા થતું વ્યાજ આ

આખું કરજ હિંદમાં સુધારો કરવા માટે નથી. પણ હિંદને છત્તવામાં જે નાણાં ખરચાયાં તથા સામ્રાજ્યના લાભ માટે હિંદને લગાઇઓમાં જે ખર્ચ કરવો પડ્યો તે સર્વે આમાં આવી બંધ છે. (૩) હિંદની સરકારની અનેક કચેરીઓમાં વપરાતી વસ્તુઓ હિંદી વસ્તુ વિજ્ઞાપતમાંજ ખરીદ કરી અહિં મેકડી આપે છે તેની કિંમત (૪) રજા પર વિજ્ઞાપત ગએલા અંગ્રેજ અમલદારોના પગાર તથા (૫) નોકરીની મુદત પૂરી થતાં ઇંગ્લંડ પાછા ગએલા મુલકી અને લશ્કરી અંગ્રેજ અમલદારોને પેન્શન માટે અદા કરવામાં આવતી રકમો. આ ખર્ચ લગભગ ૨૪ કરોડ જેટલો છે.

ખર્ચની બીજી કલમ એ છે કે, સિવિલ સર્વિસ કે બેરિસ્ટરના અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડમાં જઈ વસેલા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે ઇંગ્લંડમાં થતો ખર્ચ માટે દર સાત હિંદમાંથી લગભગ ત્રીસ લાખ રૂપિયા તણાઈ બંધ છે. ઉપરાંત બ્રિટનના સામ્રાજ્ય સરકારના હેથ તરીકે ઇંગ્લંડ કે જે મહત્તા મેળવી છે તેથી ઘણા પૈસા હિંદી રાજ રજવાડાઓ ઇંગ્લંડ જઈ લાંબા કાળ સુધી ત્યાં રહે છે. તેમને ખર્ચ પણ હિંદને પૈસે જ થાય છે તથા ખર્ચ પણ ઘણો ભારે હોય છે. 'હિંદી કમાઈ લંડનને ગમાઈ' એ કહેવત સર્વેને સુપરિચીત છે. વર્ગી ઇંગ્લંડમાં રહેવાથી ત્યાંની વસ્તુઓ વાપરવાની તેમને ટેવ પડેલી હોય છે. આથી તે વસ્તુઓ મ ગાવવામાં આપણા રજવાડાઓ પોતાની તિજોરીમાં ઇંગ્લંડને બારણે ઠાકવતા હોય છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાના ખર્ચા અને મહેલો બાધવા ઇજારીયે પણ વિજ્ઞાપતથી જ ખોલાવવા પડે એવો ધારો જ પડી ગયો છે. આમ રજવાડાઓ મારફતે હિંદના પુરુષ નાણાં વિજ્ઞાપત ઘસાઈ બંધ છે.

ત્રીજી કલમ સામ્રાજ્યનું વરિંડ કોર્ટ હૈજ પ્રીવીકાઉન્સિલ. આ કોર્ટ વિજ્ઞાપતમાં હોઈ હિંદની પ્રજાને પોતાની અપીલો ત્યાં મોકલવી પડતી હોવાથી ત્યાંના દાવાનો ખર્ચ બેરિસ્ટર મોલીસીટરોની ફી વગેરે માટે પશ્ચાત્તે હિંદની કેટલી બધી સંપત્તિ વિજ્ઞાપત મોકડી આપે છે. અને પાશ્વર એટલે બ્રિટિયોનો અમલ અહિં ચાલુ હોવાથીજ આ સંપત્તિ આમ તણાઈ બંધ છે. એટલે પ્રચલિત રાજકીય પદ્ધતિની આપણી આર્થિક સ્થિતિ પર ઘણી અસર થાય છે.

બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓ પાશ્વર હોવાથી સામાજિક બાબત હાથ મરતા નથી અને તેમ કરવાની હિંદી પ્રજા પાસે ભેળતી સત્તા નથી. બ્રિટિશ સરકારને

સામાજિક કાયદા ઘડવાની ફરજ પાડી શકે તેવા પ્રતિષ્ઠિત હિંદી નેતાઓનો વર્ગ નવી ધારાસભાઓને અંગે નિર્મોલ્ય થયો છે તથા તે આવા કાયદા કરાવી અસુક કક્ષા સુધી સુધારા દાખલ કરી શકશે પણ ખરો. છતાં સમગ્ર સમાજ કાયદાને અંગે સુધરી શકતો નથી. અનુકરણની અસર દરેક દેશમાં થાય છે એ ખરૂં છે. પણ તે માટે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર વર્ગની અગત્ય રહે છે. હિંદના રાજાઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થઈ શકે છે તથા તે સામાજિક સુધારામાં ઉપયોગી થઈ પડે એ પણ સંભવનીય છે. પારકી રાજ્યસત્તાને આવી જાતની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા કદીય મળી શકતી નથી. બંગાળમાં છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી અંગ્રેજોનો અમલ ચાલુ છે, છતાં હજીય ત્યાં પડકારની ચાલ પૂર્વવત કાયમ જ છે. હવે બ્રીટીશોને બદલે જે ત્યાં મરાઠાઓનું રાજ્ય હોત તો તેમના સમાજ-મમાં ત્યાંના રીતિરિવાજોમાં કંઈક ચોક્કસ પરિવર્તન થઈ શકત.

ચોક્કસ રાજકીય ધોરણથી થતા પરિણામ તપાસીએ. દાખલા તરીકે રેલ્વેઓનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે, તેમની આખી રચના જ એવી જાતની છે કે, જેથી મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, કરાંચી, રંગુન વગેરે હિંદી બંદરો લગભગ સાથે જોડાઈ ગયે એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ રાજકીય ધોરણ હિંદને માટે વિદ્યાર્થક હોવાથી તે બહારી નાણવાળી સરકારે કંબુલાત આપી છે. પરંતુ અત્યાર પહેલાના ધોરણમાં માંઠા પરિણામ હજી જોગવવા પડે છે. ભુદા ભુદા પ્રાંતોમાં ઢેપારી બ્યવહાર જાળવવામાં રેલ્વે નિરૂપયોગી થતી નથી. એક પ્રાંતમાં બનતો માત્ર બીજા પ્રાંતમાં લઈ જવામાં અડચણો રહે છે. પરંતુ ઇંગ્લંડથી માલ મંગાવવા ઘણો જ સરળ થઈ પડે છે. આથી પરદેશી માલની આવક વધી પડી છે. રેલ્વે બ્યવહાર સુલભ થઈ પડે તો વિવિધ પ્રાંતો વચ્ચે માલની પેદાસનો વહેવાર જામશે અને તેથી દેશની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિને પ્રોત્તિ મળી જશે. પરંતુ આમ બનવું હાલમાં શક્ય નથી. વળી રેલ્વે બ્યવહાર પ્રાંત લેઈને અંગે જે રીતરિવાજોમાં અને રૂઝીયા સિત્તા દેખાઈ આવે છે તેમાં પણ એક જાતનું સામ્ય ઉત્પન્ન થઈ એક રાષ્ટ્રીય લાવ ખીલવવામાં મદદ થઈ પડશે.

અત્યાર સુધીનું ધોરણ એવું છે કે હિંદ એક જાતાપદો દોશ હોઈ તે દેશના ઈંગ્લંડના હિત માટે જ છે આથી હિંદની સ્થિતિ સુધારવા તરફ બ્રિટિશ સુત્રબીઓએ ધ્યાન આપ્યું નથી. હિંદ ચાલુચ્છ દ્વિવાકરો અંગ્રેજોને આપીને રહે એવી જ દરેક અંગ્રે-

જની ઈચ્છા હોવાથી પોતાની સત્તા આગાદ રાખવાના જ તેમણે સર્વે કાવતરાં કર્યાં હતાં. પ્રાંતોમાં બ્યવહાર સંબંધ ખીલવવા સુલભ થઈ પડે તેમ રેલ્વેની આંકણી કરવામાં આવે તો હિંદને બ્રિટિશ સત્તા સામે બંડ ઉઠાવવું અતિ સરળ થઈ પડશે એવો તેમના મનમાં હંમેશા ભય રહ્યો છે, તેમજ હિંદી પ્રજાની વફાદારી વિષે પણ તેમણે હંમેશા શંકાની દ્રષ્ટિ રાખી છે અંગ્રેજો પોતાને ખોટા લાલે આ ભય કબુલ ન કરે, છતાં જીતેલા દેશ વિષે આવો ભય સંભાવિત છે એ સ્હેજે જાણી શકાય તેમ છે. આ ભય દૂર કરવા તેમણે હિંદી પ્રજામાં બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિ તથા પાશ્ચાત્ય સુધારાઓ માટે પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન કરવાની ઘણી ખટપટ કરી નોંધ. પરંતુ આથી હિંદ અને બ્રિટન વચ્ચે સંબંધ નોંધાઈ દૂર બને તથા તે ચિરકાળ સુધી ટકી રહે એ આશા કોઈને ગળે ઉતરી નથી. આ પ્રશ્ન પ્રજા આગળ જેમ સવિસ્તર રજુ થવો જોઈતો હતો તેમ કદી ધોખા નથી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ સંબંધ ટકવો અગત્યનો છે તેમ હિતકારી પણ છે, એમ અનેક દલીલોથી પુરવાર કરી શકાયે.

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સોશિયાલિઝમ વિરૂદ્ધ ઇન્ડિવિજ્યુઅલિઝમ એવા મતલેહ દેખાઈ આવે છે. માટે આ બંને પંથોના તાત્વિક રૂપનું વિવેચન તથા સોશિયાલિઝમ હિંદ માટે કયા સુધી યોગ્ય છે તે વિષેનું વિવરણ હા. કેતકરે પોતાના ઉક્ત પુસ્તકના એક પ્રકરણમાં કર્યું છે.

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ દ્રષ્ટિ બિન્દુ પર ડરાવવામાં આવે છે. એક બિન્દુ એ કે આખા સમાજને ઇન્ટ વર્ગ કલ્પી વિચાર ચલાવવો. આની વિરૂદ્ધમાં બીજી બિન્દુ એ છે કે વ્યક્તિને જ દ્રષ્ટિ વર્ગ કલ્પી વિચાર મરણી આકી કાઢવી. રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર (પોલીટીકલ ઇકોનોમી) એ વ્યાપક અર્થશાસ્ત્રનો એક ભાગ છે. અને તેમાં સામુદાયિક રીતે સમાજને માટે હિતકારી થાય તે વસ્તુઓનાજ સુખ્યત્વે વિચાર કરવામાં આવે છે. સમાજ સત્તાક પદ્ધતિ (સોશીયોલિઝમ) નો અર્થ સમાજ હિતવાદી અર્થશાસ્ત્ર (કોમ્યુનલ ઇકોનોમી કસ) એવો નથી. ઉલટું, આ પદ્ધતિમાં દરેક મનુષ્યને વ્યક્તિશઃ અત્યંત નફો મેળવી આપવાની હિમાયત કરવામાં આવી છે. વ્યક્તિને માટે કાઈ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. અને વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાપર સરકારનો અંકુશ જેમ જાણે તેમ જોડાઈ હોયો જોઈએ એ તત્ત્વ સમાજ હિતવાદી અર્થશાસ્ત્ર પણ માન્ય રાખે છે. ત્યારે વ્યક્તિના

લાભ માટે આખા સમાજની ગરજન મારવી એમ તો વ્યક્તિવાદીઓ (ઇન્ડિવિજ્યુ એલિજિમિસ્ટ) પણ કહેતા નથી. તાત્પર્ય એ કે સમાજ હિતવાદી અર્થ-શાસ્ત્રમાં સમાજીક હિત પ્રધાન રીતે જ્ઞાનવામાં આવ્યું છે. બીજાં વ્યક્તિ હિતવાદી અર્થશાસ્ત્રમાં વ્યક્તિ હિત પર ભાર મૂકાયેલો છે.

સમાજ સત્તાવાદમાં અનુક રાજાની નિર્ણય પર ધ્યાન આપતું નથી, તેમ મનુષ્યનું કર્તવ્ય તે કયાં ધર્મનો અનુયાયી છે કે કયા દેશનો પ્રજાજન છે તે ઉપરથી ઠરાવવામાં આવતું નથી આ કર્તવ્ય ધનનું ઉત્પાદન કરનારો અને તેનો ઉપયોગ લેનારો એ દૃષ્ટિ બિંદુથી ઠરાવવામાં આવે છે. સમાજ સત્તાવાદનો પડકાર એ છે કે, એક વ્યક્તિ બીજા કોઈ પણ વ્યક્તિ જેટલોજ અનુક વસ્તુનો ઉપયોગ લેવાનો હક ધરાવે છે. સમાજ સત્તાવાદના પક્ષના મનુષ્યને આજના કરનાં ધણીજ સ્વર્ગના મળ્યો એવી સમાજ સત્તાવાદીઓની ધારણા છે અને તેમાં ધણું કાલ છે. સમાજવાદી એમ કહી પણ કહેતા નથી કે વ્યક્તિને રાજ્યનાં જરૂર નથી તેનો તકરાર તો એટલી જ છે કે હાલનું રાજ્યનાં દરેક વ્યક્તિનું પૂરેપૂરું જિન લાગવવા અમમર્થ છે અને આવું હિત લાગવે તેનું રાજ્યનાં અમારે કશું છે. આ ઉપરથી સમાજ સત્તાવાદ તથા વ્યક્તિવાદ વચ્ચે વિરોધ છે એમ કહી શકાય નહિં આ બે વિચાર વચ્ચેનાં તુલાંધારા પ્રમાણેનો છે. વ્યક્તિવાદની માગણી એ છે કે દરેક વ્યક્તિની ઓરિનક શક્તિને તથા માનસિક લાખતાઓને પૂરેપૂરું સ્વર્ગ કાર્ય-દોષ મળવું જોઈએ. પરંતુ આનું કાર્યકર સમાજ સત્તાવાદના પક્ષના નીચેના આવી વાદે મારી શકે એવો સમાજ સત્તાવાદીઓનો દાવા નથી આવી ઉત્તરું વ્યક્તિવાદીનાં દાવા મળે છે કે આવું આત્મક સ્વ વ્યક્તિનાં ઉત્ક્રિષ્ટતાને બેહુન પુર મળે તેવું મને લાગે છે. આવી પ્રવૃત્તિ સમાજ સત્તાવાદનાં દેશનાં દેશનાં કરવાની જરૂર નથી એવી વ્યક્તિ વાદીઓની માગણી છે, પરંતુ સમાજ સત્તાવાદી દાવા મળે છે કે, પોતાનું વ્યય સાવધાન માટે નમોજ સ્વનામાં પ્રુકા દેશનાં કરવાની જમ જરૂર છે. લાખતા તરીકે ધમકા સમજાને માટે ઉપ-યોગી થઈ પડે તેવી રીતે કુલ સર્વાત્ત સમાજની સહિતની જલ વ્યય એવુંજ છે. આ સમાજ સત્તાવાદનાં દેશનાં કરવાની જરૂર નથી એ આત્મક વ્યયનાં મારા દેશનાં કરવાનાં છે. આ સમાજ સત્તાવાદનાં પક્ષનાં માનુષ્યનો મનુષ્યનાં સિદ્ધિ પડે પડે સર્વાત્ત ઉપયોગી થઈ અનુયોગી એક સરખોજ

મળવો જોઈએ એમ માનીએ તો ગેર કાયદેસર થયેલી સંતતિને વારસા હકની મનાઇ થઈ શકે નહિં. એટલે કે લક્ષની અને લક્ષ શિવાય એ બન્ને સંતતિ વારસા હકનો ઉપયોગ એક સરખી રીતેજ લઈ શકે અને આમ થાય તો પછી ગેર કાયદા સંતતિ પર રહેલો નૈતિક અકુશ બળદીન થઈ પડશે. વળી દરેક સ્ત્રી ધન મેળવવા લાયક થવાથી અને તેને આખા સમાજનો આમાં ટેકો મળવાથી તેને પુરૂષ વર્ગ પર અવલંબી રહેવાની જરૂર રહેશે નહિં. અને લીધે પણ લક્ષનાં ધનનો સિદ્ધિ થશે.

સમાજસત્તાવાદની બરી રહેવા તે જગત-ભરમાં સ્થાપનાં જોઈએ. આમ થાય તોજ તે ટકી રહેશે. કેમકે અનુક એક દેશમાં સમાજ સત્તા શરૂ થાય તો એ તે દેશને જોવાર હુમ્મર આદિ કોનેમાં અન્ય દેશની સ્પર્ધામાં ઉતરવું પડતું હોવાથી આવી સ્પર્ધામાં આ એકલો દેશ સમાજ સત્તા નભાવી રાખવા અસમર્થ થઈ પડશે. હુરિકાઈમાં જે સમાજ પદ્ધતિ ચશસ્વી નિર્ધારે તેજ દેશમાં ટકી રહે.

સમાજ મત્તાક પદ્ધતિ અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય પદ્ધતિ એ બે વચ્ચે રાજકીય ક્ષેત્રમાં જરાય મન લોક નથી આપો મતચેક સંપત્તિની વિભાગણી સંજ-ધીજ રહેલો છે. એટલે સમાજ સત્તા પદ્ધતિ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને માટે વિધાનક તો નથીજ પણ ઉત્તરી તેને પોષક થઈ પડે છે. પણ કેટલેક દેશને તે સમાજ કિતવાથી અર્થશાસ્ત્રનો માત્ર વિધાન કરી શકે છે.

હવે આ સમાજ સત્તા પદ્ધતિ કયા ધોરણ પર સ્પર્ધીએ તો તે કિંદ જરૂર કિતકરી થઈ તે વિશે વિચેનન કરીયું આ વિચેનન બે રીતે થઈ શકે છે. સમાજ સત્તાવાદીઓએ અકલા કાર્યક્રમમાંની જે કાર્ય ઉપજાવી થઈ પડે તેવી છે તેમને કિંદમાં પ્રચાર કરેલો હોઈ અને શક્ય છે. લાખતા તરીકે દેશને, પોસ્ટ ખાનુ વગેરે સાર્વજનિક કિત લાખવાની સત્તાઓ અરકારની મતિરી નોંધે આપે તે કિંદને માટે લાખાતક પડશે. આવી સત્તાની સમાજ સત્તા-સત્તાવાદીઓ અનેક મુશ્કેલી સ્વાકારશ્યા યોગ્ય છે. મત તેમની દરેક કિત્તાવ મત નરકાનો વિચાર પડતું ન કરવા સ્વીકારેલો નાનિકારક છે. સમાજ સમાજ સત્તાવાદનાં દેશને આનુ કરવો એ તો તાન મુશ્કેલ છે. સુરક્ષા અને અમેરિકાના આગળ વધેલ કોમાં પણ આ કિતિ આનુ કરવું નહિ પુરુષ સ્વકર્મ છે. એટલે કિંદ માટે તો તેથી એ વાતિ અપર્યાય હોય જ. સમાજ સત્તાવાદીઓનું

નહેર કરવું જોઈએ. તથા ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદ વચ્ચેના આર્થિક સંબંધ બનેને માટે કેવી રીતે હિતાવહ થઈ શકે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ આથી કરીને હિંદના આર્થિક જીવન પર અસર ઉપજાવવાની ઇચ્છા રાખનાર જે પુરૂષો ઉત્પત્ત થયે તેમણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર મુખ્ય અને કલકત્તાને બદલે લંડન અને સિવરપુલમાં જ નક્કી કરવું જોઈએ.

હિંદમાં દરેક જાતનો માલ પેદા થવો જોઈએ, તે વિપુલ પ્રમાણમાં પેદા થવો જોઈએ અને જૂની મોંઘી પદ્ધતિ દૂર કરી અવાચીન પદ્ધતિએ પેદાશ કરવી જોઈએ, એ જાતનું ક્ષેત્ર સાધવા માટે અહીંના ઉદ્યોગ ધંધાની પદ્ધતિસર ગણતરી ઉર્દૂ સેન્સસ લેવાનું જોઈએ. આજે દેશમાં યંત્રશક્તિ કેટલી છે, દેશમાં માગણી કઈ જાતની છે તથા તે માગણી પૂરી પાડવા માટે હાલની યંત્રશક્તિ કેટલી ખીલવવી જોઈએ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વિષેની સંપૂર્ણ યોજના સરકાર પાસે હાજર હોવી જોઈએ. વળી આવી જાતનું આર્થિક ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરી લેવામાં ઇંગ્લેન્ડના યંત્રોના કારખાનદારોમાં વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડ જેવા દેશના કારીગરો સાથે સ્પર્ધા અને સહકારનો સંબંધ જોડ્યા વિના અહિંની કારાગીરી કદીએ સુધરશે નહિ. જેથી ત્યાંના કારીગરો આ દેશમાં અને અહિંના તે દેશમાં જઈ શકે તેવી સુગમતા થવી જોઈએ. આજે તો પરદેશ ગમન એ વસ્તુ શ્રીમાનોને માટેજ શક્ય છે ગરીબો માટે નથી, પણ ઉત્પાદન કાર્યમાં રોકાયેલા કામદારો પરદેશ ન જાય ત્યાં મુખી આપણા મજૂરવર્ગની રીથિત સુધરવ ની નથી સંરક્ષક હોવા પદ્ધતિનો એ હેતુ નજરહોય કે ગમે તેવું નફાનું ધર્મ કરનારને વહુ ઉત્તેજન મળે.

છેલ્લા ૫૦ વરસનું અર્થશાસ્ત્ર:-

સ્થિત રીકાર્ડો સંપ્રદાયને એક પ્રકારનું વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય મુખ્યત્વે કરીને નાના-મીઠે કહ્યું, તેથી એનાજ અંત લગભગ વીસમી સદીના પ્રારંભ મુખી પ્રમાણભૂત અંત મનાવે હતો, એ ઉપર કહ્યું છે. મિલ જો કે રીકાર્ડો સંપ્રદાયનો હતો, તોપણ કેટલા મતની અસર તેના પર થયેલી હોવાથી તે સમાજ સત્તાવાદ તરફ કેવી રીતે વળતો હતો તે પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે મિલે, નવા વિચારો ગ્રહણ કરી, જૂના વિચારો સ્પષ્ટ કરી ખતાવવાથી હવે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને સ્વૈર્ષ પ્રાપ્ત થયું. મૂલ ભૂત સિદ્ધાંતોમાં હવે ઘણા મતભેદ નથી, એવું મીલનું અને ખીલ ઘણાં જોનું એ વખતે માનવું હોય તો તેમાં જરા પણ આશ્ચર્ય નથી. આ કેવળ પ્રામક હતું. મીલની હજાતીઅં

જૂના સિદ્ધાંતો પર જુદી જુદી બાબતોથી એવા સખત પ્રકાર થવા માંડ્યા કે, ઘણા ખરા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો નવેમરથી વિચાર કરવાની ફરજ પડી.

જર્મનીમાંના ઐનિહાસિક પંથની હકીકત પહેલાં આપવામાં આવી છે જર્મનીમાં સંપ્રદાયિક અર્થશાસ્ત્રને વિરોધી એવો જ બીજો પંથ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, તેણે 'શાસ્ત્રીય સમાજ સત્તાવાદ' એવું નામ ગૃહીત કર્યું. આ પંથનું સ્થાપકત્વ રોગનર્ટસ અને માકસેલ એમને આપવામાં આવે છે. પરંતુ ખરી રીતે તો માકસેલ આ પંથના સિદ્ધાંતો જે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપ્યું. અને સમાજ સત્તાવાદી-એવું જુદા પ્રકારનું અર્થશાસ્ત્ર ઘડવામાં તેણેજ વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કર્યો. માકસેલના સિદ્ધાંતો, હેગલનું તત્ત્વજ્ઞાન રિકાર્ડોના અર્થશાસ્ત્રીય મતોનો એક વિવક્ષિત ભાગ, અને તેનું પોતાનું આર્થિક સ્થિતિતરણનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ, એના પર સ્વયંમાં આવ્યા છે. 'મુડી' એ તેના મુખ્ય અંતમાં તેણે મુડીવાદની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ બાબત પર લંબાણ પૂર્વક વિવેચન કર્યું છે. અને હમણાંના મુડીવાદની સ્થિતિ એ કેવળ ઐનિહાસિક ઉત્ક્રાંતિનું એક પગથિયું છે, અને તેનું પરિણામ સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું થશે, તે બાબતના સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા છે. મુડીની ઉત્પત્તિ, મજૂરવર્ગને છંતરવા માટે થઈ છે અને મુડીવાદીઓએ, નફા અને વ્યાજ લેવું એ કેવળ ચોરી છે, એવું તેણે પ્રતિપાદન કર્યું છે સર્વ વસ્તુઓની કીમતનું મૂળ માનવી શ્રમ છે અને આવા પ્રકારનો શ્રમ વેદનારા વગર કોઈ પણ ધીલ વગરને, આ કીમતમાં ભાગ પડાવવાનો હક નથી; આ માકસેલનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અને આ સિદ્ધાંત તેણે રીકાર્ડોનાજ પ્રમેયો અને તેનીજ તાકીક વિચાર પદ્ધતિ સ્વીકારને પ્રતિપાદન કર્યો છે આ વસ્તુ, ધ્યાનમાં રાખવાની છે માકસેલ સમાજસત્તાવાદીઓ ના વિચારોને નવી દિશા આપી અને આજે પણ ઘણા ખરા સમાજ સત્તાવાદીઓના પંથ માકસેલના અંતે આવે અંત માને છે. આ જો કે ખરૂં છે તો પણ, સાંપ્રદાયિક અર્થશાસ્ત્રની વિચાર પદ્ધતિ પર માકસેલના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતોની જોડણી તેવી અસર થઈ નહિ.

લગભગ ૧૮૭૦ માં અર્થશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની બાબતમાં તદ્દન નવાજ પ્રકારની વિચાર સરણી આગળ મૂકવામાં આવી. આ નવીન વિચાર સરણીને આગળ લાવનારા, એટલે આદિદ્વામાંના યોગ્ય મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રીઓ અને અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી જેન્સ હતો. આમને મુખ્ય કટાક્ષ

રીકાર્ડોનો નક્કી કરેલા કિંમતના મુદ્દાપર કરેલા વિવેચન તરફ છે. રીકાર્ડોના મત પ્રમાણે કોઈપણ વસ્તુની કિંમત તે વસ્તુને નિર્માણ કરવામાં લાગનારા ખર્ચ ઉપર આધાર રાખે છે. આર્સ્ટિયન પંથ અને લેન્ડ-ન્સ એમના મત પ્રમાણે, આ કેવળ બાહ્યાંગપરીણય થયું. કોઈ પણ વસ્તુ કામની હોય, તે આપણને ભેંધતી હોય, તો જ આપણે તેનો ગદલો આપવા તૈયાર થઈએ છીએ. કોઈ પણ વસ્તુ નિર્માણ કરવામાં ભારે ખર્ચ થાય છે તેટલા માટે તેની કિંમત વધે છે એવું નથી. ધરાકને તે વસ્તુનો જેટલા પ્રમાણમાં ખર્ચ તેટલી તેની કિંમત થઈ શકે ધરાકની વસ્તુની પાના માટે ઉપયુક્તતાનો અડમટો કાઢવાની જે માનસિક ક્રિયા તેજ વસ્તુની કિંમત આપવા તેનું પણ ફાપતર એટલે જ તે વસ્તુની જે કિંમત આપવા તૈયાર થાય છે તે આ નવીન પંથ પ્રમાણે વસ્તુની ઉપયુક્તતાજ, પ્રયુજ રીતે વસ્તુની કિંમત નક્કી કરે છે વસ્તુની કિંમત આકવામાં ઉત્પાદન ખર્ચનો લગભગ નકિ જેવો જ મંબંધ છે આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં આ અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા પરંતુ આગળ ઉપર માલનો જરૂરો આથી મર્યાદિત થાય છે, તેથી આનો પણ વસ્તુની કિંમત ઠરાવવામાં અપ્રત્યક્ષ મંબંધ છે, કોયો મન ફેલાવવા લાગ્યો. ઉત્પાદન ખર્ચ ઉપરથી જ્યાં સુધી વસ્તુની કિંમત નક્કી થાય છે, ત્યાં સુધી કિંમત આકવી ખાતુ મુશ્કેલ નથી પણ વસ્તુની ઉપયુક્તતાપરથી જ એ વસ્તુની કિંમત અંકાતી હોય તા તે અમુક એક જગ્યાએ ફેલી રીતે સ્થિર થાય છે, તેનું લ બાણ પૂર્વક વિવેચન કરવું ભેંધ્યે આથી વસ્તુની ઉપયુક્તતાપર ભાર મૂકનારા પક્ષને, ખર્ચભાવ ફેલી રીતે નક્કી થાય છે એ બાબતમાં ધણો વિચાર કરવો પડ્યો. આના પહેલા જ ઘણા ગણીતશાસ્ત્ર બાણનારા અર્થશાસ્ત્રીઓએ આ બાબતમાં અર્થ કરી હતી તેમણે બાલાવેલી દિશામાજ આગળ પ્રયત્ન ચાલુ થયો જન્મરમા ખેંચત લુ ચાલુ છે, અને દરેક ઘરાક અને વહેપારી, સૂદમમાં સૂદમ ક્ષણ તરફ લક્ષ્ય રાખી, ફેલી રીતે વસ્તુ ખરીદી, અને વસ્તુવિક્રય કરે છે, એ પ્રસેયો ધ્યનમાં લેવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે હોય તો મધ્યા જ્યાંમાંથી છેવટે માલ ખરીદનાર ઘરાકને કિંમત આપવા તૈયાર થાય, તેજ કિંમતે બધો માલ વેચાયો. ભેંધ્યે એવું બતાવવામાં આવ્યું છેવટે ઉપયુક્તતાનો સિદ્ધાંત રજુ કરવામાં આવ્યે વસ્તુ ખરીદવામાં અને વેચવામાં છેવટેનો વેપારી કે છેવટેનો ધરાક, ઉદ્દભાષા ઉદ્દભા ખરીદકરેલા કે વેચેલા આવેના બંધારણ વેલી રીતે ઠરાવે છે, એ આ

બાબતે આર્સ્ટિયન અર્થશાસ્ત્રીઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું. વિરોધત આર્થશાસ્ત્રી જ સીમાગત ઘટકોનો વધારે વિગેળ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ આ પ્રમાણે સીમાગત પદ્ધતિની વિચાર મરણિનો પ્રસાર બપાટામાં થયો. મેંગર, વીન્ડર, (આર્સ્ટિયન પંથના પ્રારંભના આ બે આગેવાનો છે) એમણે આ વિચાર પદ્ધતિ, મૂલ્યનિશ્ચિતકેવી રીતે થાય છે, આનો વિચાર કરવામાં કાચે લગાડી અમેરિકન અર્થશાસ્ત્ર જે, બી કલાર્ક, તેનો જ ઉપયોગ વિભાજન વિચાર નવીન રીતે રજુ કરવામાં કર્યો. પાંડની બાબત કરેલું વિવેચન બાદ કરતાં રીકાર્ડોની વિભાજનની પદ્ધતિ મગાવાન કારક નથી. રીકાર્ડો મંપ્રદાયે આ બાબતમાં રીકાર્ડો કહતા પણ વધારે અવ્યવસ્થા કરી હતી. આ મંપ્રાયમાં મજૂરીના દર એક મુકદર નિશ્ચિત પ્રમાણે વહેંચવામાં આવે છે, આથી આ દર વધારવા શક્ય નથી, આ અન્ય સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો. બીજી બાબતમાં સિગિમરે બ્યાજુ જે વિવેચન કર્યું છે, તેના વગર, એક પગલું પણ આગળ જવાયુ નથી. આ વિષયપર અમેરિકન વોકર એમણે તરીનદિશામાં લખવા માડ્યું. મજૂરીની નિશ્ચિતતાની કલ્પના દૂર કરી, મજૂરીની ઉત્પાદન શક્તિને મજૂરી સાથે કેવા પ્રકારનો નિકટ સંબંધ છે, તે તેણે બતાવી આપ્યું. આપણી જે બી કલાર્ક, સ્થિર મમાજ અને પ્રાગતિક સમાજ એવી બે ભુવી ભુવી અવસ્થાઓ નક્કી કરીને બધા આર્થિક સિદ્ધાંતો પહેલા સ્થિરમમાજમાં ફેલી રીતે નક્કી થાય છે, અને તે પ્રાગતિક સમાજમાં લાગુ કરવા બતાવેલી હુરકતો નડે છે એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું, આણેજ, સીમાગત પદ્ધતિનો અવલંબ કરી જગીન મજૂરપણું, મુડી અને આ બધાને ઉત્પાદનનો કિંસો મળવો એટલે, ઉત્પાદન કાર્યમાં ઉપયુક્તતા પ્રમાણે તેની નક્કી કરેલી કિંમત એજ છે, અને એ કિંમત બીજી વસ્તુઓના બંધારણ પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવે છે, અને તે લાગુ ખરૂં પ્રયેકની ઉત્પાદક શક્તિપર આધાર રાખે છે, એવા નિદાંત પ્રસ્થાપ્યા. આ પ્રમાણે બુના મંપ્રદાયપર ચારે બાણએથી પ્રહાર થયા છતાં, નવા બુનાનો મેળ ખેસાડવાનું મોટું કામ અત્રે અર્થશાસ્ત્ર એન્ડ્રેડ માર્શલ એણે કર્યું. ઉત્પાદનતાપર ભાર મૂકી, ઉપયુક્તતા તરફ રીકાર્ડોએ હલફેણ કરી, આ બાબત ખરી પછી તેથી વિરુદ્ધ, વસ્તુની કિંમત કેવળ ઘરાકના માનસિક ક્રિયાપરજ આધાર રાખે છે, એ પણ કહેવું ખરાખર નથી, એવું તેણે બતાવી આપ્યું ઉપયુક્તતાની તીવ્રતા પ્રમાણે, માજણી નક્કી થાય છે, જ્યારે ઉત્પા-

દનને લાગનારા પરચ પ્રમાણે જરૂરી મર્યાદિત થાય છે. આથી મૂલ્ય નક્કી કરવામા જાનને મહત્વ મળ્યું છે. કાતરના જે પાનામાંથી, અમુક એક જ પાનું કાપવાનું કામ કરે છે, એવું કંઈ શકાય નહિ. આ પ્રમાણે જ રૂઝો અને માંગણી છે, એવું માર્શલે આધાર આપીને બતાવ્યું. તે પણ સીમાગત પરિધિનો મોટો પુરસ્કૃત હોય. અને કિંમત નક્કી કરવામાં સીમાગત ઉપયુક્તતા. અને સીમાગત ઉત્પાદનવ્યય, આ જાનનેનો ચોખ્ખો મળેલ ધણીજ સૂદ્ધમતાથી, તેણે બતાવ્યો. વિમજન વિચારમા, કલાકના વિવેચન પ્રમાણે જ એણે પણ ધણ વિવેચન કર્યું છે. પણ આ વિષયમા પણ તેના પોતાના નવીન મહત્તાના વિચાર હતા વિશેષ જાહેર ખર્ચ સ્વરૂપ શું, અને વિશિષ્ટ કારણોને લીધે સુધી માનવીશ્રમ અથવા જાનને જરૂરી, કેટલાક નિર્વિનિયમ કેકાણે અથવા કાળે મર્યાદિત થવાથી તેની મરનાની કિંમત, ખંડનીસ્વરૂપની કેવીરીતે હોય છે, એ તેણે નવેસરથી બતાવ્યું. પૂર્ણ પરિદર્શન હોવાથી, વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓમા ધરાકને અર્થ. ઉપાદકને અથવા ઉત્પાદન વ્યવસ્થામાંના વિવશિત ઘટકોને કેવો ભાર કાયદો થાય છે, એ પણ માર્શલે જ બતાવ્યું. હમચ ના દોઢા ધધાનો કાલ અને તેની ઘટના આ બાબતના જુદા જુદા મુદ્દાઓનું વિવેચન પણ તેણે જ ધણીજ સુંદર રીતે કર્યું છે. ચલનપદ્ધતિ, અને આંતરરાષ્ટ્રીય બેંકપાર એનાપરના એના નિચાર, નવીનતાવાળા અને પ્રગટક હતા. તેણે ધણી વરગા સુધી શિક્ષણ આપેલું હોવાથી ટેક્ષીજમા અત્યંત પલાવશાલી પરપરને શરૂઆત થઈ

માર્શલે જુદા જુદા તત્તવિચાર મામાન્યરિતે માન્ય હોય તો પણ તેના આગળ ધણી રૂઝની થઈ છે. ઉદાહરણાર્થ ખંડનો અંત કિંમતનો તો ન બધા સ્વરૂપ વગેરે બાબતોના આજના પ્રચલિત વિચારો માર્શલના સિદ્ધાંતોથી થોડા ભિન્ન છે. પરંતુ હમણાંનું વલણ વાસ્તવિક વિચારો પર એટલો ભાર મૂકવા તરફ છે એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. આર્થિક પરિસ્થિતિ અને આર્થિક વિચાર, આમને પાસ્પર મળેલ ધણીજ છે, એવાત મશ્વર છે અને ગયા ત્રીસ ચાળીસ વરસમા જેમ જેમ નવા સ્વરૂપના આર્થિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા છે, તેમ તેમ અર્થશાસ્ત્રજોનું ધ્યાન તાત્ત્વિકવિચાર મૂકીને, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામા સહેજ રોકાયું. અર્થશાસ્ત્રજોના દૃષ્ટિ હમણાં હમણાં વધારે વ્યવહારિક થવા માંડી છે. અર્થશાસ્ત્ર જાનું કામ એટલે મમાજનું નિરીક્ષણ કરી કેટલાક શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો પ્રસ્થાપિત કરવા એટલું જ નથી

પણ ધણી આર્થિક ઘટનામાંના દોષ કાઢી નાંખી મમાજની મુશ્કેલીને કેવી રીતે વધારે, એના ઉપાયની ચોજના મુગવવાનું છે. આ વિચારમર્યાદી આજે સર્વ માન્ય છે. આ ફેરફારનું શ્રેય ધણી ખરે સમાજમત્તાગારીએને જે આપવું જોઈએ આ પ્રમાણે મામાન્ય પકારના ગિંકાઓ આગળ મૂકવામાં સમાધાન ન માનતા, આર્થિક ભાંગતોડનો ધણીજ બારીકાઈથી અભ્યાસ કરીને વધારે નિશ્ચિત સ્વરૂપનું વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા ગયા આ વીસ વરસમાં જણાવા લાગી એનિહામિક પંથના પ્રનારનું આ પરિણામ છે એમ કહેવામા હરકત નથી. તેથી હવે, અર્થશાસ્ત્ર અના અભ્યાસથી અમુક થાય તો અમુક પ્રકારનો ફેરફાર નાવર એવું મોઢમ હોવા કહી આટલો ન ન કે આટલો નાજ ફેરફાર દેખે જ નહી, એવું પરિણામક વિધન કરવા આવે, એ દિશામા પ્રત્ય માન્ય છે ગયા પછર વરસમા જુદા જુદા દેશોમા વિશેષતઃ અમેરિકામા-આર્થિક લાગતોડનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવા માટે અનેક નોંધન મરસ્યા આપવામાં આવી છે, તે બધાને હેશ આજ છે

પરિસ્થિતિ બદલાવથી અર્થિક વિચારો પણ બદલાય છે એવું ઉપર કહ્યું છે. આનું એક વાતુ ઉદાહરણ એટલે સકારી નિયંત્રણની બાબતમા અર્થશાસ્ત્રીઓનું જે મન છે તે છે સ્મિથે પૂર્ણ સ્વતંત્ર અને નિયંત્રણનો પૂર્ણ અભાવ, એની ઘોષણા પહેલા શરૂ કરી રિકાર્ડો સ પ્રદાયમા આ તત્તવ તન નિર્વિવાદ ગણાતું હતું. આ બાબતમા ગીગના વિચારોમા પહેલા જે ફેરફાર પડવા લાગ્યો, તે આજે એ અવસ્થાએ જઈ પહોંચ્યો છે કે પૂર્ણસ્વતંત્ર આપણું એટલે અર્થિક અસાધ્યકતાના કેટલાવધી આવું થાય તો "બગિયાના બે લાગ" આ કહેવત પ્રમાણે ગરીબોના હુકની ફળધણી પડે. એવું આજ બધા કબુલ કરશે. બવાજ સુધરેલા રાજ્યો અને દરેક પ્રકારના આર્થિક વ્યવહારમા, નાનામાનાની બાબતોમા પણ નિર્બંધ નાજે છે. કોઈપણ અર્થશાસ્ત્રના નિયંત્રણ નાખવું એ મરકારનું કાર્ય નથી, એમ સમજતો નથી. આજ પ્રમાણે સ્મિથના લગતિક તત્તવજાનની અને વિશેષતઃ જુદા બેંકપારના તત્તવની ધર્મ છે જ્યાં સુધી જુદા જુદા રાજ્યો પોતાનું હિત લગતિક હિતની ભિન્ન છે એમ માને છે, અને તે માધવા માટે આત્મચાલ્ય વ્યાપારમાટે મૂકી અને મબર, એ દેશાતરોમા વિનંકર્તા થાય છે ત્યાં સુધી લગતિક દૃષ્ટિથી કરેલા વિચારનો આ પરિસ્થિતિ આજે મેળ ખાશે નહિ. અને બધા રાજ્યોની આ પ્રકારની સ્વાધી

દષ્ટિ ઓછી, થતી નથી ઉત્તર હુમણું હુમણું વધે છે કે શું એમ લાગે છે. આથી અર્થશાસ્ત્રીને જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિના ભિન્ન વિચાર કરવો આવશ્યક છે, અને ઇંગ્લંડ જેવા રાષ્ટ્રને પણ પોતાનું દષ્ટિ બિંદુ ગઠવલું પડે છે. બીજા દાખલાઓ આપવાનો એટલે આર્થિક સમાજમાં પૂર્ણ હરિકાઈ હંગેશાં આણે હોય છે આ જુના પ્રમાણેક અર્થશાસ્ત્રનું એક પ્રમેય ગૃહિત છે. પ્રત્યેક વ્યવહારમાં સ્વતંત્ર હરિકાઈ આણે છે એવો સમાજ કોઈ વખત અસ્તિત્વમાં હતો કે કેમ આ માટે શંકા છે. પરંતુ ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડ જેવા દેશમાં અનિર્જન વેપાર, અને સ્પર્ધા, પ્રમુખ રીતે જણાઈ આવતી હતી. પરંતુ ધીરેધીરે, હરિકાઈને લીધે કેટલી ધૂળ ધાણી થાય છે, અને સંઘટનથી કેના કાયદા થાય છે, આ ઉત્પાદકોને જણાઈ આવવાથી અને ઉલ્લેગ ધંધા-ઓના ઘટકોનું પ્રમાણ પણ ઘણું વધે જોવાથી, જુના જુદા દારખાતાવાળાઓનું એકીકરણ થઈ, મોટી મોટી સંસ્થાઓ જ્યાં ત્યાં નિર્માણ થતા લાગી છે. ગયા ત્રીસ ચાલીસ વરસમાં આ પરિસ્થિતિ ઘણીય પગપર ગઈ છે અને આનવીન, અંત ઉત્પાદન બાળતમાં કુદ મુખ્યત્વાર બનેલી સંસ્થાઓને કેવી રીતે નિયંત્રણ કરવી એજ એક મોટો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે તેથી આર્થિક વ્યવહારમાં જ્યાં ત્યાં પૂર્ણ હરિકાઈ છે એવું ગૃહીત ધરવામાં, હાલના સ્વરૂપ જણાયો.

પરિસ્થિતિ પ્રમ ભૂં કેટલાક નવા પ્રશ્નો તરફ અધવા જુના પ્રશ્નોનાં નવીન સ્વરૂપ તરફ ધ્યાન વડાય છે. દાખલા તરીકે ધણું જ દર્શિયંદુ કરી જવાથી, મજૂર લોકોનાં સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારી શકાયો એ માટે વિચાર થવા લાગ્યાં ત્યાં, આજની રાષ્ટ્રિય વિષય વહેંચણી એવું મૂળ શું. અને તે કેવી રીતે કોઈ ધર્મ શકયો. એના અભ્યાસ થવા માંડયો છે. વલજનનાં બોનો વિચાર એટલે અમલ ઉત્પાદનની નહિવાલી જગીન, મૂડી, નજર વગેરે જે ઉત્પાદક ગણ્યા છે, તેમની આમાં ગણના કરવામાં આવી છે સંદર્ભ આણું ઉત્પાદ સમાજના જુદા જુદા વર્ગોમાં અને વ્યક્તિમાં કેવી રીતે વહેંચાય છે, અને વિચાર થતો નથી. ખરી મહત્વની વહેંચણી આજ છે. તેવીજ રીતે ગંધા આર્થિક વ્યવહારમાં તેજ મંડીની ઘટમાળ આવે છે, તેવું નિયંત્રણ કરવું એ મહત્વના પ્રશ્ન થઈ બેઠા બદની અને સોદા પ્રણાલિ આવેલા આ કર્મન લીધે આર્થિક પ્રગતિમાં વિશેષ દેખાય છે. હંમેશાં બેકાર સ્થિતિને લીધે, મજૂર વર્ગ પર અત્યંત અનિષ્ટ પરિ-

ણામ થાય છે એ જણાવાથી, આને પ્રતિબંધ કરવામાં આવશે કે કેમ એ તરફ ઘણાનું ધ્યાન ગયું છે લડાઈ દરમિયાન, અને લડાઈ પછી થયેલી ચલન પદ્ધતિમાં થયેલા ફેરફારોને લીધે, આંતર રાષ્ટ્રીય ગહેપારના માર્ગમાં ઉભાં થયેલા વિશેષ આ બધા અનુભવને લીધે પૈસા ચલન પદ્ધતિ હુંડણવણ, વગેરેના સ્વરૂપોની કલ્પના ગઠવાઈને ગંધાન વિચાર પદ્ધતિમાં પ્રગતિ થઈ છે. આ પ્રમાણે મહત્વના દેશોના પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ જુના પ્રશ્નોથી જરા જુદું છે. અને આજનું દર્શિયંદુ એને આજની કાર્ય પદ્ધતિ તે પણ જરા જુદા છે મૂળ ભૂત સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ પણ હજારે હજારે ગઠવાવાનું. પણ અર્થશાસ્ત્ર એટલે શાસીય સિદ્ધાંતોનો સમૂહ છે, એવું આજે કોઈ સમજાતું નથી અર્થશાસ્ત્રની સમજૂતીથી આર્થિક પ્રશ્નોનું આકલન કરવાની એક દર્શિપ્રાસ થાય છે. ગિ. કેટલ એજણે કહ્યા પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રનું મુખ્ય કામ એટલે, કોઈ પણ પ્રશ્નમાંના પ્રસ્તુત અને ઉપયુક્ત એવી ગંધા પ્રકારની માહિતી મેળવીને, તે માહિતી ઉપરથી શોધ અનુમાનો તારવવા એ છે આ બાળતમાં અર્થશાસ્ત્રને હસ્તગત કરવાનું કૌશલ એટલું ધણું મોટું છે કે, હજુ ઘણું વખત સુધી આ શાસ્ત્રની વૃદ્ધિ માટે પૂર્ણ અવકાશ છે એમ કહેવામાં હરકત નથી.

ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર વિષયક અંશોઃ—એ વિષયક કંઈક તુટક માહિતી અત્રે આપીશું. પ્રો. કાળે, ડૉ. દેતકર, બેનરજી, પ્રો. શાહ ઈવાદિ લેખકો આ વિષય પર ઉપયુક્ત પુસ્તકો લખ્યાં છે. પ્રો. કાળેના પોતાના અંશમાં આ સહિત્ય વિષયક અંતક વિષયો પર લખાવડા અંશોની નોંધ આપી છે, જેમાંના મુખ્ય અંશો આ પ્રમાણે છેઃ—

૧. ગોળબે, ગ. વ્યં. જોશી એમનાં ભાષણો, રિપોર્ટ એન ધી ઇન્ડિયન ઇન્ડિયન બોર્ડ ધિ બૌએ પ્રિસિડન્સી, ઇન્ડિયન-એડમિનિસ્ટ્રેશન એન્ડ ઇન્ડિયન ટેક્સેશન. બેડન પોવેલ-લેડ રેવેન્યુ ઇન ઇન્ડિયા. દત્ત-લેટર્સ એન લેડ રેવેન્યુ ઇન ઇન્ડિયા પ્રો. કાળે-ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેશન, ઇન્ડિયન એકોનોમિક્સ એન ઇન્ડિયા ચૌર કાયનેન્સ લાયટ-ફિટરેશ એ ઇન્ડિયન એકોનોમિક્સ એન્ડ ઇન્ડિયન કાયનેન્સ, ગવર્નમેન્ટ એન્ડ ઇન્ડિયા રેવેન્યુ ઇન એન લેડ રેવેન્યુ પોલીસી. ફોર્મન કાયનેન્સ રિપોર્ટ ઇન્ડિયન કાયનેન્સ હેવાલ-બેચિન અને ઇન્ડિયન કાયનેન્સ એન પબ્લિક ઇન્ડિયન તથા ડેવેલી કાયનેન્સ રિપોર્ટ ડીકીન-ઇન્ડિયન ઇન્ડિયા. ગવર્નમેન્ટ એન્ડ ઇન્ડિયા રેવેન્યુ ઇન એન એન્ડ ઇન્ડિયન, સેનિટરી

પાલિસી, લોકલસેટ્ઝ ગવર્નમેંટ.

(આ લેખમાંના 'મરાઠાઓનું' અર્થશાસ્ત્ર' એ લાગુ રા. સ. વા. દેશપાંડે (ઉપસ પાઠક-મરાઠી જ્ઞાન કોશ) એમણે લખ્યો છે. તથા યુરોપીય અર્થશાસ્ત્રના અર્વાચીન ઇતિહાસમાંના એ તફાસિક સામ્રાજ્ય પહેલાનો લાગુ ગ્રા. વા. ના. ગોડબોલેએ લખ્યો છે.)

“છેલ્લા ૫૦ વરસનું અર્થશાસ્ત્ર” આ લેખ ગ્રા. ધ. રા. ગાડગીળનો લખેલો છે.

અદેખિલ (આદાંખિલ) ધરિનના વાયવ્ય પ્રદેશમાંના અઝરૈખજન નામના પ્રાંતમાં વસેલા અદેખિલ નામનાં જુદાંસુખ શહેર; તે ઉત્તર અક્ષાંસ ૩૮° ૪' અને પૂર્વ રેશાંસ ૪૮° ૨૧' પર ૪૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈ પર વસેલું છે. મસ્તી લગભગ ૬૫૫૨ જેટલી છે. શહેરમાં પોસ્ટ અને તાર ઓફિસો પણ છે. ધરિન અને રશિયા એ બે દેશો વચ્ચે આવેલી બેપારી વાહતુકન એક મેદાન મયક તરીકે પણ તે મહત્વનું છે. ચોગમ એક માટીની પડી ગએલી ભીંત હોઈ તેમાં વચ્ચે વચ્ચે બુરજ છે. પૂર્વની બાજુમાં પા માઈક્રોને છેટે એક પથરા તથા માટીથી બાંધેલા કીચડો છે તેના મોઝાં યુરોપીય પદ્ધતિના છે. શહેરમાં શેખ શફીઉદ્દીન તથા તેનો વંશજ પહેલો શાહ દરિમાઈલ (૧૫૦૨-૨૪) કે જે સફવી વંશનો સંસ્થાપક હતો, તેમની કબરો તથા સમારકો છે. મધ્ય યુગમાં આ શહેરમાં ઘણા યુરોપીય તથા ચીની બેપારીઓ જઈ વસ્યા હતા. કેમકે તાબ્રીજ, ટુબી એડ, કાગો સમુદ્ર એ માર્ગે તથા કોકેશસ પર્વત અને વોલગા નદીને માર્ગે એશિયાનાં યુરોપ સાથે બેપાર ચાલતો હતો. ૧૬મી સદીમાં ધરિન પર સફવી વંશની સત્તા ચાલુ થઈ ત્યારથી અહિંની શેખ સફીની કબરના દર્શન કરવા પુષ્કળ યાત્રાળુઓ આવવા લાગ્યા. અહિંના સમારક સ્થાન સાથે એક ઠાલેજ અને એક ઉત્તમ પ્રસ્તાકલય જોડવામાં આવ્યાં હતાં, જ્યાં પુષ્કળ દુર્લભ અને જાદુમુગ્ધ હસ્તલેખોના સંગ્રહ કરી રાખવામાં આવ્યો હતો. પણ પાછળથી ૧૮૨૮માં રશિયનો તે ઉપાડી ગયા જે હાલમાં લેનિનગાર્ડ (સેન્ટપીટર્સબર્ગ) ની લાયબ્રેરીમાં મોલુદ છે. ત્યાંની એક મસજીદમાં ત્રણેય વર્ષ મુખી પાથરી રાખેલો એક સુદર ગાલીશી એક મુવત્તીએ ૧૮૬૦ના આરંભમાં ૧૦૦ પાઉંડની કિંમતે ખરીદ્યો હતો અને તે આખરે સાઉથ કેન. સિંગટનના મ્યુઝિયમ માટે અમુક હતર પાઉંડ ખરીદી ખરીદવામાં આવ્યો હતો. આ સુદર ગાલીશની લંબાઈ ૩૮ ફુટ હોઈ પહોળાઈ ૧૭ ફુટ જેટલી છે.

અદેખર પડો—રોના આર્સીયર, અર્તાશ, અર્તાકમકર્મી જેવા પણ બીજાં નામો છે. મેર્મનિય જ વંશનો સંસ્થાપક પહેલો અરદશિર (ધ. સ.

૨૨૬-૨૪૮) પસે પોલીસની અગ્નિદિશામાં વસેલા ખીર (ચીર) નામના રાજ્યનો રાજા પાપાક તેનો પુત્ર હતો. ધરિન તરફ તેની આજુબાજુના રાજ્યો હસ્તગત કર્યા બાદ અરદશિરે પાર્થિયન રાજધિરાજ આર્તીબાનને ઠાર કર્યા તથા તે પછીના બે વર્ષમાં ટેસિફાન રાજધાની હતી લીધી. પહેલેથીજ તેણે મઝદયસ્ન-સામ્રાજ્યને ઉનાતને શિખરે આણી શકાવી તેવી વાતનું રાજકીય પોરણ આંધી રાખ્યું હતું. તે કાળમાં જે કે હેલેન સામ્રાજ્ય અતિશય પ્રબળ હતો છતાં મઝદ-યસ્ન પંથને માટે પણ લોકોમાં સાડાં માન હતું, આથી તેને અરથુસ્ત પંથના ભિક્ષુકો એટલે મગી લોકોની સંગીન મદદ હતી. આથી પાર્થિયન લોકોએ હાથ ધરેલું કામ તેમણે આગળ ચાલુ રાખ્યું. રાષ્ટ્રીય ધર્મમાં ને માનતો હોવાથી તેણે બની પર્વપરાઓ કાયમ રાખી હતી. દાખલા તરીકે તેનો દાદો સાસાન હાઈસ્તરથ (પસે પોલીસ) માંની અનાહિતઃ દેવીના સ્થાન વિષે શ્રદ્ધા રાખતો. આ શ્રદ્ધા અરદશિરમાં પણ કાયમ હતી મગી પંથના સંસ્કારો વિષે તેને પશુપાત હતો તથા તે ચૂલવિધિ કરતો. અલેકઝાંડરનો કાળ તથા તે પછીની સદીઓમાં જે અવસ્થા અંશે નાશ પામ્યા હતા તે અરદશિરે પાછા મેળવ્યા તથા તેના સુખ્ય પુરોહિત તન્સર એણે મૂળ મન સુજળ તે સંપૂર્ણ લખી રાખ્યો (દિન ૬૩) અરદશિર પછીના રાજાની કારકીર્દી સુધી (૧લો શાપૂર ઈ. સ. ૨૪૧ થી ૨૭૨) અવસ્થાનું લખાણ ફરી પુરું થયું ન હતું. ‘અર્દ-વિરાક’ નામના અંથનું પરશિયનમાં જે ભાષાંતર પ્રગટ થયું તેની પ્રસ્તાવનામાં એ વિષે બીજી એક કથા આપવામાં આવી છે. અરદશિરે સર્વે પુરોહિતોને પોતાની રાજધાનીમાં મોલાવી લાવી તેમના સ્મરણો હેતુરથી સ્વેસ્થા અંથ તથા એ દીકા ઉપજાવી હતી. મમદા ઉપરથી જણાય છે કે, ઇન્સાદ (યસ્ન) નામનો અધ્યાય મેદો કરવાનો ચાલ અરદશિરથી જ પડ્યો હતો. એટલે રામેસ્ટેટર (એક અવસ્થા ૩, પાનું ૩૨) મુજબ આપણે પણ એમ કહી શકીએ છીએ કે, અરદશિર તથા હેરબદ એમણે સામાજિક પ્રાર્થનામાં એક નવું જ વલણ દાખવ્યું. ધર્મના ઉદ્દારણે અરદશિરે જે બે સુખ્ય કામો કર્યા તેમાંનું એક ધર્મગ્રંથ, પુરાણ, કાવ્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો સંગ્રહ એ હતું. જ્યારે બીજું કામ સત્યધર્મ તથા સત્યધર્મ માટે તેણે પ્રત્યેક આપદારેકો એ હતું. એ જાનેનો ઉલ્લેખ તન્સરે નખરિયાનના રાજા ગુશનસ્પર લખેલા પત્રમાં કર્યો છે. રાજ્ય તથા ધર્મ એ બે સત્તાઓના પરસ્પર સહકારનો જે નિર્ણય

અરદેશરે દોરયો તેથી તેનું રાજકીય તથા ધાર્મિક મહત્વ હંમેશને માટે અકિત થયું છે. મસૂદીએ પોતાનાં પુત્ર શાપૂરને અરદેશરના સિદ્ધાંત તરીકે નિર્ધારેા ઉપદેશ કર્યો હતો. ધર્મ અને રાજ્ય એ બે સગી બહેનો છે તેથી એક વિના બીજી નહોતી નહિ કેમકે રાજ્યનું અધિકારન જ ધર્મ પર છે. જ્યારે રાજ્ય ધર્મનું રક્ષણ કરનાર છે (એરિએ).

અર્ધનારીશ્વર :—શાસ્ત્રોમાંની એક દેવતા વિષયક કલ્પના. આવી જાતની મૂર્તિની કલ્પના ગ્રીસ શામ, કે પેરુ જેવા પ્રાચીન કે અર્વાચીન જગતમાં હોવાતી નથી. શંકર અને પાર્વતીના એકત્ર રૂપની આ મૂર્તિ છે. અડધો ભાગ મહાદેવનો અને અડધો ભાગ પાર્વતીનો એટલે અડધો પુરુષનો અને અડધો સ્ત્રીના શરીરનો ભાગ એકત્ર જોડી દર્શને મિશ્ર મૂર્તિ અને છે તેને અર્ધનારીશ્વરને નામે ઓળખવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં શૈવધર્મ પ્રબળ હોવાથી ત્યાં અન્ય પ્રાંતો કરતાં આવી મૂર્તિઓ મોટા પ્રમાણમાં હોવાઈ આવે છે.

મત્સ્ય પુરાણમાં (અધ્યાય ૨૬૦) અર્ધનારીશ્વરનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. માથાના જમણા ભાગપર જટાભાર કપાળપર ચંદ્રની કોર, ડાબી બાજુએ કુંડલ તિલક જમણાં કાનમાં વાસુકીનું કુંડલ અને ડાળામાં વાળી વગેરે સ્ત્રીઓનાં અલંકાર, જમણા હાથોમાં નરકપાલ, ત્રિશુલ વગેરે અને ડાળામાં આરસો કે કમળ, જમણે હાથે સર્પ ભૂષણ જ્યારે ડાબે હાથે રતનકંઠણી, જમણા પગ કમળ પર મોકવાયેલા, જ્યારે ડાળામાં તુપૂર ચઢાવી મેદીથી રંગેલો તથા જમણારી જશક ઉંચી રાખેલો આવી જાતનું વર્ણન આપ્યું છે.

શિવ શક્તિ કિંવા સી પુરુષ તત્વનો સંયોગ જગતને માટે આધારભૂત હોવાથી તે સંયોગની સાકાર મૂર્તિ આ અર્ધનારીશ્વરના રૂપમાં કેળ્પી છે. આવી મૂર્તિઓનું પુષ્કળ ઠેકાણે સંયોધન કરવામાં આવ્યું છે.

બ' ગાળ માં ની મૂર્તિ:—બ'ગાળમાંના સેન રાજાએ ચુસ્ત શિવપૂજક હોવાથી તે પ્રાંતમાં ઘણે ખરે ઠેકાણે શિવમૂર્તિઓ નજરે પડે એ સ્વાભાવિક છે, અત્યાર સુધીમાં ત્યાં બે ત્રણ મૂર્તિઓનું સંયોધન કરવામાં આવ્યું છે.

રાજશાહીના વરેન્દ્ર સંચહાલયમાં બે મૂર્તિઓ લેગી કરી રાખી છે. જેનો એક દક્ષિણધ' શિવરૂપ અને વામાધ' પાર્વતી છે મુગટ ત્રીલું નેત્ર, મ્હેંદ; પદ્મ રથળ, તથા અન્ય અવયવો તેમજ દક્ષિણધ'પર પુરુષોના અલંકારો અને વામાધ' શરીર પર તેથી

ભુરીજાતના અલંકારો જોવામાં આવે છે. દુભાંગે આ મૂર્તિ ખડિત રૂપમાંજ મળી આવી હતી. તેનો જમણા હાથ અડધો ખડિત છે અને ડાબો સમુળગો લાંગી ગયો છે. વળી ઘુટણ નીચેના પગ પણ મોળુદ નથી. છતાં આવી સ્થિતિમાં પણ તે મૂર્તિ જોતાં તેની કારીગરી પ્રશંસાને પાત્ર થઈ પડે છે. (મોઠનું રિપુના મોકટોખર ૧૯૨૦ ના અંકમાં આ ચિત્ર પ્રગટ થયું છે.) ડાબા જીઠ્ઠામાંના પુરપારા ગામમાં પણ એક મૂર્તિ મળી આવી છે. બીજી એક મૂર્તિ છે તે છેકજ લાંગી ગયેલી છે, તે મૂળમાં ગંધાના અશ્વચવટથી મેળવવામાં આવી હતી.

પણ એ શિવાય ડાક્રજીઠ્ઠામાંના રામપુર ગામમાં આથી તદન ભુદાજ પ્રકારની, એક અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિ ઉપલબ્ધ થઈ છે, તેના શરીરનો નિચલો ભાગ શિવલિંગા કૃતિ થઈ તે લિંગમાંથી કમર, સુધી પહાર નિકળેલો ભાગ પાર્વતીનો જણાય છે પાર્વતીને ચાર હાથ છે ઉપલા જમણા હાથમાં માળા તથા ડાબા હાથમાં પોથી છે. નિચલા બે હાથ ઉરની નીચે ધ્યાન મુદ્રાના આકારમાં જોડેલા છે, હેવી ચોગ સમાધિમાં હોય તેવી લાગે છે, અર્ધનારીશ્વરની આ કલ્પના કંઈક નવીન હોઈ તેને અર્ધનારીશ્વરને નામે સંજોગી શકાય કે કેમ તે વિષે ઘણે શક છે ડાક્રજીઠ્ઠા મ્યુઝિયમના કચુરદર નીલકંઠ ભટ્ટશાહીએ તેને અર્ધનારીશ્વરને નામેજ ઓળખાવી છે.

નાગાળુનના કુંગરામાંની શુદ્ધઓમાં મેખરી રાજા અનંતવર્માએ જે મૂર્તિ સ્થાપ્યાનો ઉલ્લેખ (કોપ્સ ઇન્સ્ક્રીપ્શનમ ઇન્ડિકારમ નં. ૪૯ પ્લેટ ૩૧. અ.) છે. તે મૂર્તિ અર્ધનારીશ્વરનીજ હોવી જોઈએ.

અર્ધનારીશ્વરને સીથી પ્રથમ ઉલ્લેખ ઇ. સ. ની ત્રીજી સદીમાં પાર્સિરી નામના લેખકે કર્યો છે. આ મૂર્તિ તેને ઉત્તર હિન્દની એક શુદ્ધામાં મળી આવી હતી. (ગાંગોલી-સાઉથ ઇન્ડિયન પ્રાંટેસ).

રાજતરંગિણીકાર કદ્દહણે અર્ધનારીશ્વર સ્તોત્ર લખ્યું છે. અર્ધનારીશ્વરની એકે મોટી મૂર્તિ એલિકંટા કેવઝ (હાથી ચુકા) માં છે. મૂર્તિને ચાર હાથ છે. તે સોળ કુટ નવ ઈંચ જેટલી ઉંચી હોઈ તેના અડધો પુરુષ ભાગ 'સારો' કસાયેલો લાગે છે. એક હાથ પાસેની નંદીપર મૂકી તે ઉભી છે. માથે મુગટ છે અને કપાળની જમણી બાજુ પર ચંદ્ર ચોલે છે. માથાનો ડાબો ભાગ કુંડલ ચોખીત છે; જમણાં કાનમાં વલય (કુંડલ) છે અને ડાબા કાનમાં ઉપલી બાજુએ એક રતન જડિત વાળી છે.

કમરે પડે છે. પુરૂષ દેહના ભાગ તરફના હાથમાં કંઈ છે અને સ્ત્રી ભાગના હાથમાં રત્નનાં કાંકણ છે. બીજા બે હાથ આબુત હોઈ તેમાંના જમણા હાથમાં સાપ તથા ડાળામાં ધાતુનો આરસો છે. તેનો આગલો ડાબો હાથ ભાંગેલો છે. બાકીની આખી મૂર્તિ તથા પાસેના નદી સાબુત છે (થાણા ગેઝીટીયર ક. ૭-૬૬) .

અર્ધમાગધી :—એકપ્રાકૃતભાષા; જૈનોના સંતો જે ભાષામાં લખાયલાં છે તેને અર્ધમાગધી ભાષા કહે છે. ભારતીય વૈયાકરણોએ તેને આર્ધ ભાષાને નામે સંબોધી છે. શૈરસેની તથા માગધી ભાષાના પ્રદેશોમાંજ અર્ધમાગધી ભાષાનો પ્રદેશ હતો એટલે હાલનો અવેષ્યા-પ્રાંત તથા તેની દક્ષિણનો પ્રદેશ એ ભાગમાં અર્ધમાગધી ભાષાનો પ્રચર હતો.

હીનયાન યૌદ્ધ સંપ્રદાય સાથે જેમ પાલી ભાષા જોડાઈ તેમ તે પ્રવેતાંબર સંપ્રદાય અને અર્ધમાગધીના સંબંધ જોડાયેલો હતો. પ્રવેતાંબર જૈનોના ધાર્મિક ગ્રંથો અર્ધમાગધી ભાષામાં લખાયેલા હતા એ વિષેની સવિસ્તર માહિતી વેબરે (ઇ. ર્હ. ૧૯. ૨૧-૪૭૬; ૧૭, ૧-૯૦ માં) આપી છે. બલિંનીની શેયલ લાલપ્રરીમાના સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલા હસ્તલેખોનું જે કેટલાંક આર્ધ્યુ છે તેમાં વેબરે અર્ધમાગધી ગ્રંથોમાંથી જે અમૂલ્ય ઉત્તારા ઉતાર્યા છે તેથી આ સાહિત્યમાં ઘણા સરસ ઉમેરો થયો છે. આ કેટલાંકમાંજ તેણે હિંદ તથા યુરોપમાં અત્યાર સુધીમાં આ ગ્રંથોની જેટલી આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ છે તેમની નામવાર માહિતી આપી છે. વળી વ્યાકરણ લખવામાં તેણે અત્યારસુધીમાં જેટલું સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે, તેના સમગ્ર ઉપયોગ કર્યો છે. હુભાંગે હજી સુધી તેની ચિકિત્સક દૃષ્ટિથી લખાયેલી આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ નથી. કેટલાંક મૂળગ્રંથો પ્રગટ થયા છે તે વ્યાકરણ વિષયક દૃષ્ટિએ તદ્દન નકામા છે. છતાં આમા ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહત્વનો ગ્રંથ પ્રથમ, અંગ “આવારંગ સુત” એ છે. આની ભાષા છે જૂની જેવી છે. બીજું અંગ “મુચગડગ સુત” પર વધુ વિચાર ચોકવાની જરૂર છે. તેનો પ્રથમ ખંડ ઘણે ભાગે પદ્યામક હોઈ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જેમ આવારંગ સુત ઉપયોગી છે તેમજ પદ્યભાષાની નજરે આ પણ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. ત્રીજું અંગ “સમવાયાગ” સંખ્યાચક શપ્તદેની માહિતી માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે. છઠ્ઠું અને સાતમું અંગ અનુક્રમે નાયાધ્યમકકાંઓ અને ઉવાસગદ્યકાંઓ એ છે. અગીયારમું અંગ વિવાગ-

સુચ અને પાંચમું વિવાહ પદ્ધતી, એ બેમાંના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોમાં એકજ ભાતની કથાઓ આવી જાય છે. તથા વિલક્ષિત અને ક્રિયાપદના અભ્યાસ માટે તે ઉપયોગી થઈ પડે છે. એપવાઈય સુત અને નિર્યાવલિયાઓ, છેલ્લેસમાંના કપ્પસુપનો પહેલો ભાગ, એ સર્વેનો ઉપયોગ પણ ઉપતા જેવોજ થાય છે મૂલસૂત્રોમાંનું અત્યંત શ્રેષ્ઠ અંગ ઉત્તર જયણ સુત એજ છે તે જોટે ભાગે પદ્યમાં લખાયેલું હોઈ તેમાં જૂના અને વિચિત્ર ભાગે તેજા શપ્તો અને રૂપો આપવામાં આવ્યાં છે. શિવાય બીજું મહત્વનું અંગ ઇસવેયાલિસુત, એ છે. પરંતુ તેની ભાષા અતિશય અપભ્રંશ થયા જેવી લાગે છે. તેના તેજ શપ્તો અને અલંકારો ફરી ફરી આવ્યા કરે છે છતાં આ એકલા ગ્રંથ પરથી પણ અર્ધમાગધી ભાષાની સ્પષ્ટ અને અચૂક કલ્પના આવે તેમ છે કેમકે તે પરપરાગતરીતે આકતી આવેલી તેમ અન્ય સઘળી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અધિક સંપત્ત છે. અર્ધમાગધીનો સૌથી પ્રથમ પરીચય તો સ્ત્રીવેન્સને કલ્પસુત (પા. ૧૩૧ થી આપળ જુઓ) જ્ઞાસ કરાવ્યો, પણ તે ઘણેજ અધુરો તેમ ઘણે ભાગે દોષવાળો છે. તે પછી હોકરે (૩૬૪ થી આગળ) કંઈક પરિચય કરાવ્યો. આમાં તેણે અશ્રુતિ, અર્ધસ્વર તથા ‘ક’ નો ‘ગ’ જેવો થતો ઉચ્ચાર, એ સર્વે ફેરફારો ઘણીજ સરસ રીતે બતાવી આપ્યા. પરંતુ આવિપયપર માહિતીપૂર્ણ લખાયેલો સૌથી પહેલો ગ્રંથ વેબરના [યુગેરીન ફેગમેન્ટકર ભગવતી ભાગ ૧ અને ૨ (બલિંન ૧૮૬૫—૬૭) બલિંના ૧૮૬૫ માં ક. ૯. એલ. એડિંગ્સી ૨૨ વિસ્સેચ્છેટ્ટને લખેલા નિગંધ પા. ૩ ક. ૪૪૪; ૧૮૬૬ પા. ૧૫૫-૩૫૨] એ નિગંધોમાં જૈન હસ્તલેખોમાંની લેખન ભવયક કેટલીક વિવરણ પદ્ધતિઓની પ્રથમ ચર્ચા કરી છે. ઉપરાંત આ નિગંધોમા કેટલાક અશ્વદેની ધ્વનીશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ રહેલી મહત્તા કરાવવાનો (ક્યારેક ભૂલ લાગે) પ્રયામ કર્યો છે. તેમ આ ભાષાના વ્યાકરણની સામાન્ય રૂપરેખા પણ આપી છે જે આજે પણ ઉપયોગી થઈ પડેતેવી છે. વળી ભાષાના દાખલા પણ આપ્યા છે. ધ્યાનમાં રાખવું એજ એ કે ઉપર જે પાંચમું અંગ ગણાયું છે તેજ ભગવતી, જે વિવાહ-પદ્ધતિના સંબોધનથી એ.ગ.ભા.યુ. છે. ત્યાંકણમાં ઉત્તારાટાકતા પણ વિવાહપદ્ધતિ એજ નામ સામાન્ય રીતે વાપર્યું છે. માત્ર વેબરના નિગંધ વિષે જ્યાં ઉલ્લેખ હશે ત્યાંજ ભગવતી નામનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઇ. સુ. ૩૨૨ના “ જૈન પ્રાકૃત લખાણક (ના વ્યાકરણની માહિતી ” (બલિંન ૧૮

એ અર્ધમાં વેબરે પોતાના અર્ધમાં આપી તેથી કોઈ પણ રીતે વધુ માહિતી મળતી નથી. માત્ર ઉચ્ચારના સંબંધમાં : તેમાં કંઈક વધારે માહિતી આવી છે. યાકોબીએ (આચાર્ય ૦ ભાગ ૮-૧૪ માં) વ્યાકરણ વિષે ટૂંક માહિતી આપી તેને પાલી ભાષા સાથે સરખાવી છે. અને હાલમાં ઈંદોરની પ્રવેતાંગર સ્થાનક સ્વાસી જૈન પરિષદ તરફથી અર્ધમાગધી કૌશલ છાપવાનું કામ પણ ચાલુ થયું છે (ઉપરાંત 'પ્રાકૃત' જુઓ.)

જૈનોના મવાનુસાર 'અઘ્ય મજાહાપ માસાપ મારહિ મરિહા અર્થાત્ અહુત્ અર્ધમાગધીમાં ઉપદેશ કરે છે. જોકે આગમો અને મૂળ સ્વરૂપમાં વિધમાન નથી અને કાળ બળે તેમાંનો ઘણો ભાગ ધસઠાઈ ગયો છે અને જે છે તેમાં કાળની અસર જણાઈ આવે છે છતાં જૈન આગમોની ભાષા અર્ધમાગધી છે તેમાં લેશ પણ શક નથી. અર્ધમાગધી ભાષાનું લક્ષણ દર્શાવતાં નીચેના સૂત્રો અગત્યના છે ભાષાભાષા લક્ષણ કિશ્કિત્ કિશ્ચિત્ પ્રાકૃત્ત્ માપાલક્ષણં યસ્મામસ્તિ સા અર્ધ માગધ્યા હૈતિ વ્યૂત્પત્ત્યા અર્ધમાગધી" અર્થાત્ જે ભાષામાં કેટલુંક લક્ષણ માગધીનું હોય અને કેટલુંક પ્રાકૃતનું હોય તે માગધીનું અહુત્ એવી વ્યુત્પત્તિથી અર્ધમાગધી કહેવાય છે ઉપરના સૂત્રવાળા આચાર્યે આપપત્તિક સૂત્રની ટીકામાં અર્ધ માગધીની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે. 'રસો લંતો મગધ્યા મિલ્યાદિ યન્માગધ માપાલક્ષણં તેના પરિ પૂર્ણ પ્રાકૃત વહુલા "અર્ધ માગધી સ્વચ્ચૈત્" એટલે રત્નોત્ત અને સનોત્ત થાય છતાં જો માગધી ભાષાનું લક્ષણ છે તેથી અપૂર્ણ અને અધિક પ્રાકૃત લક્ષણવાળી અર્ધમાગધી કહેવાય છે.

જૈન આગમ અર્ધમાં વપરાયલી અર્ધમાગધી ભાષાનાં થોડાં ઉદાહરણો નીચે આપ્યાં છે.—

આર્ધભાષા (અને અર્ધમાગધી:—મહારાષ્ટ્રી ભાષા સાથે જે બાષાઓના હુમેશ નિકટ સંબંધ નેરુવામાં આવે છે તે ભાષા એટલે જૈન લોકોમાં પ્રચલિત થયેલી અને યાકોબીએ જેમને જૈન મહારાષ્ટ્રી તથા જૈન પ્રાકૃત એ નામથી યોગજાવી હતી તે છે. આમાંની જે ભાષા ભાષકારા તથા કવિઓએ વાપરી હતી તે જૈન મહારાષ્ટ્રી હતી તથા માયીન: મહારાષ્ટ્રીભાષા એટલે જૈન પ્રાકૃત ભાષા હતી એમ ભૂલભરી રીતે જણાવવામાં આવે છે. હિંદુ વ્યાકરણકારોએ જૈનોનાં પુરાતન સૂત્રોની ભાષા આર્ધમ એટલે "જીવીની ભાષા" ને નામે યોગજાવી છે. હેમચંદ્ર સ્વપ્નપદ્યે જણાવે છે

(૧, ૩) કે, મારા વ્યાકરણમાં: મેં જે નિયમો આપ્ય છે તે સામે આર્ધ ભાષામાં ઘણાં અપવાદ રહે છે. અને (૨-૧૭૪) આગળ ઉપર જે નિયમો મેં આપ્યા છે તે તો આર્ધ ભાષાને લાગુ પડતાં જ નથી. એટલું જ નહિં પણ તેમાં ગમે તે બંદની છૂટ આપવામાં આવી છે ત્રિવિક્રમ નામના : લેખકે પણ પોતાનાં વ્યાકરણ અર્ધમાંથી આર્ધ અને દેશ્ય એ બન્ને ભાષાઓ વેગળી રાખી હતી. અને આમ કરવાનું કારણ એ હતું (ફદલાત) કે, તે ભાષાઓની ઉત્પત્તિ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એટલે તે ભાષાઓના નિયમો સ્વતંત્ર હોઈ તે સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉપજેલી નથી. (સ્વિંતલવાચ્ચ મૂયસા) ઈંડીના કાવ્યા દર્શમાં (૧-૩૩) પ્રેમચંદ્ર તકવાળીએ આપેલાં ફેકરાઓમાં સ્વતંત્ર પ્રાકૃત ભાષાના બે પ્રકાર જણાવવામાં આવેલા છે જેમાં તો એક અર્ધભાષામાંથી ઉપજેલી છે અને બીજી: તેના જેવો જ છે. (અર્ધવ્ય અર્ધવ્યંચ્ચં ચ ટ્રિવિધં પ્રાકૃત્ત્ વિદુઃ) ફરર કાવ્યાલંકારમાં નમિ સાધુ લખે છે (૨-૧૨) પ્રાકૃત એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે, પ્રાકૃત ભાષાનો મૂળ ગાયો ઉર્ધ્વ પ્રકૃતિ એટલે સમગ્ર જનતાની રાજાદી યોગવાની સરળ ભાષા એજ છે. વ્યાકરણ વગેરેના નિયમો તેને લાગુ જ પડતા નથી. તેની ઉપપત્તિ આવી હોવાથી અથવા વપરાશમાં આજ પરંતુ બીજા કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે પ્રાકૃત એટલે, ભાષા હોવાથી તેને પ્રાકૃત ભાષા એવું નામ પડ્યું. પ્રાકૃત એટલે "જુના જમાનામાં ધસાયેલી. (પૂરાતન) " કેમકે, આર્ધ ધર્મ શારંગમાં વપરાયેલી પ્રાકૃત ભાષા એટલે અર્ધમાગધી ભાષા અને આ ભાષા દેવાની ભાષા છે (અરિસવળે સિદ્ધં દેવાળં અદમમાહા વાળી) અર્થાત્ પ્રાકૃત ભાષા એટલે જૈન ઐકરાંઓ ને સહેલાઈથી સમજ થકે છે તે. તેજ અન્ય સર્વે ભાષાઓની પાયા રૂપ છે. વરસાદના પાણીની જેમ પ્રથમતો તે સર્વત્ર એક જ પ્રકારની હતી, પણ આગળ ઉપર દેશભિન્નતાને લીધે તેમ વ્યાકરણ સંબંધીની શુદ્ધાશુદ્ધતા વિષેના નિયમોને લીધે તેમાં ભિન્નતા પેદા થઈ તથા તેના વિભાગ પડી તેમાંથી સંસ્કૃત અને ફરટ (૨-૧૨) માં જણાવ્યા સુજળ અન્ય ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ રીતે અહિં પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃતની જનની તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે. તેનું કારણ માત્ર એટલું જ જણાય છે કે, જેમ જોડા લોક કહે છે કે માગધી ભાષા એજ અસલ સુખ્ય ભાષા હોઈ તેમાંથી આગળ ઉપર બીજી ભાષાઓ નીકળી આવી તેવી જ રીતે જૈન પંડિતો પશુકામાંની રહ્યા છે કે અર્ધમાગધીમાંથી જ એટલે વ્યાકરણકારો જેને

આપંભાયા! કહે છે, તેમાંથીજ, અન્ય ભાષાઓને ઉદ્ભવ થયો છે. કેમકે, જૈન ધર્મસ્થાપક મહાવીરે આ ભાષાદ્વારાજ પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો એવી તેમની દલીલ છે. સમવાયગ્રંથ (૯૮) માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગુરૂએ અર્ધભાગધી ભાષાદ્વારાજ ધર્મ નિયમોનો પ્રચાર કર્યો. આ ભાષા જ્યારે વપરાશમાં મૂકાઈ ત્યારે તેમાં કેટલાક ફેરફાર થઈ તે સમગ્ર જનતાને બોલવાની ભાષા થઈ પડી. તથા તે દ્વારાજ દરેક જણ બોલે. ” સુખ અને આનંદ મેળવી શકે છે; તેજ આર્થ અને અનાર્થ દ્વિપાદ અને ચતુષ્પાદ ગૃહપશુ અને વનપશુ, પક્ષી અને સર્પ” એ સર્વેની ભાષા છે. ” અલંકાર તિલકમાં વાગ્બર (૧-૧) જણાવે છે. કે ” અકિં તેા માત્ર ભાષાનો (વાક) વિચાર કરવાનો છે. આ ભાષા એટલે અર્ધભાગધી, કેટલાક ફેરફાર સાથે આમાથીજ આગળ ઉપર અન્ય ભાષાઓ પેદા થઈ એટલે આજ ભાષા સર્વ શ્રેષ્ઠ અને સર્વગામી છે. ” પશુ વણાસુત્રમાં (૫૯ થી આગળ) પ્રજ્ઞના કુલ નવ વર્ગો ગણાવ્યા છે. તેમાંના છઠો વર્ગ ભાષારિયા એટલે ” ભાવનુરૂપ બનેલા આર્થ લોકો ” એમને વિષે એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, ” ભાષાનુસાર આર્થ લોક એટલે ગુ? ભાષાનુસાર બનેલા આર્થ લોકો એટલે જેઓ બોલવામાં અર્ધભાગધી તથા લખવામાં ગ્રામ્હી ભાષાઓ વાપરે છે તે ” મહાવીરે પોતાનો ધર્મોપદેશ અર્ધભાગધી ભાષાદ્વારા કર્યો એ દલીલ પૂરવાર કરવા ઉપર સમવાયગ્રંથ સૂત્રમાંના એક ઉત્તરે આપવામાં આવ્યો છે. શિવાય બોલવાર્થ સુત્ર (પેદા. ૬) માં પણ આવી જાતનોજ ઉલ્લેખ આવી બધ છે.

આને ઉદ્દેશીને અભય દેવે ઉદાસગદસઓ (પા. ૪૬) માં તથા મલયગિરીએ સુરિધપન્નતિ (વેળારનું ભગવતી ૨. ૨૪૫) માં કેટલુંક લખાણ કર્યું છે. (ઉપરાંત હેમચંદ્ર (અબિધાન ચિંતામણી ૫૯ સંદર્ભ) જુઓ હેમચંદ્ર ૪; ૨૮૭) માં આપેલા ફક્દાઓમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જુનાં સુત્રો અર્ધભાગધી ભાષામાંજ લખાયેલાં છે. એ વિષે હેમચંદ્ર એમ જણાવે છે કે જોકે જુના લેખોમાં તેવી ધરપટા હશે છતાં (અર્ધભાગધી ભાષાના ઘણાખરા નિયમો તદન સ્વતંત્ર છે. માત્રધી ભાષાના ઠાનુજ તેને લાગુજ પડી શકતા નથી. તેની બીજી દલીલ એવી છે. ” તે તારિમે દુલ્લભે સિદ્ધિ ” (દનવેયાલિય સુત્ર ૬૩૩, ૧૬) આ વાક્ય અર્ધભાગધી ભાષામાં મૂક્યું હોય તો આમ બને ” સત્તાત્તિમે દુલ્લભે સિદ્ધિ ”

સેદેવે અમયકુમારે એવં વયાસી । અહં નં દેવાયુ પિઆ પુન્ન સંગતિયે સોહમ્મકપ્પવાસી દેવે મહિદ્ધિયે જંણં તુમ પાસેહસાલોપે અઠમં મત્તં પાગિણિહત્તા ણ મમં મણસિન્નેરેમાણે ચિઠ્ઠસિ; તં દસણ દેવાયુપિઆ અહં રહેં હવ્વમાગણે સંદિ સાહિણં દેવાયુપિઆ કિંકરેમિ કિં દલ્લમિ કિં પંચચ્છામિ કિં વાતેહિય ઇચ્છિતં ! તત્તેણં સે અમયકુમારે તં પુન્ન સંગતિયં દેવં અંતલિક્કલ પટિવજં પાસર પાસિત્તા હઠ્ઠુતે પોસહં પારેરરત્તા કલ્લપ્પન્ન અંજલિ કદુ એવં વયાસી । —જ્ઞાતાધર્મકપાજ્ઞ ૩૧.

એમેમ્મં, દુવેમ્મં, અણેમેમ્મં અકૂલ્લપ્પમ્મં અઠ્ઠપ્પમ્મં અવંદિપ્પમ્મં અણેગમ્મૂય માવ મવિપ્પ વિમમ્મં? સુયા । એગેવિ અહં દુવેવિઅહં જાવ અણેગ મ્મૂય માવ મવિપ્પ વિઅહં । સેકેગ્ગંઠં ણં મંતે એગેવિઅહં જાવ, સુયા । દવ્વ દવાપ્પ એગે અહં નાણ દંસણઠ્ઠયા દુવેવિ અહં પપ્પ સદ્ધયાપ્પ અક્કલ્લ એવિ અહં અવ્વપ્પ વિઅહં ઉવવોગદદાપ્પ અણેગ મ્મૂય માવ મવિપ્પ વિઅહં । ઇત્થળં સેસુપ્પ સવુલ્લે પાપચ્છીપુત્તં વંદતિ નમ્મસતિ ૨ એવં વદાસિ । જ્ઞાતાધર્મકપાજ્ઞ ૧૦૭.

રૂપવિજાણહ અકસ્માત્ એવંતેસિ નો સુચક્કાપ્પ ધમ્મે નોલુપ્પન્ને ધમ્મે મમ્મર । —આચારાજ્ઞ ૨૬૬.

પુરુષ્છિમેણં કપ્પડ નિગ્ગયાણ વા નિગ્ગંયી ણ વા જાવ મગ્ગાઓ દક્કિલ્લેણં કપ્પડ નિગ્ગયા પાવનાનિગ્ગંયીણવા જાવ કોસમ્મ્વીઓદપ્પ પુષ્છિમેણં જાવ ધૂણાવિસઓ ઉત્તરેણં જાવ કુણાલાવિસઓ તાવ આરિપ્પ નોકપ્પડ ઇત્તો વાહિતિ । —આચારાજ્ઞ ૨૪૫.

એણં ચલ્લજમ્મૂ । તેણં વાલેણં તેણં સમણં વાણિયગામે નામં નયરે હોન્થી । વણ્ણઓ । તમ્મ વાણિયગામસ્સ નયરસ્સ વાહિયા ઉત્તર પુત્તસિમેદિમ્મિનાપ્પ દુડપ્પલામ્પ નામં ચેદપ્પ । તત્થળં વાણિયગામે આણન્દનામે ગાહાવડ પરિચમ્પદ અઠે જાગ્ગ પરિભૂપ્પ ।

ઉપાસક દગ્ગાજ્ઞ ૨.

તણ્ણમે સદાવપુત્તે મમ્મણોયમ્પે ગોમારે દરર લોપ્પત્ત એવં વયાસી તુભેણં દેવાયુપિઆ । રૂપ્પેયા । જાવદ્ધપ્પિનિ ઉણા રૂપ્પ નયપાટી રૂપ્પ ઉવ્વપ્પ મરૂપ્પા રૂપ્પ વિણ્ણાણપ્પત્તા પમ્મૂણં તુભે મમ્મપ્પમાપરિણ્ણ ધમ્મો વળ્લમ્પણ મળરપા મહારિણ મરિય વિરરં વેસેપ્પ !

નોતીપંદે સમદે । સેકેપટેણં દેવાણુપિયા એવં સુચદ
નોલ્લ પમ્મુ તુમ્મે મમ ધમ્માચરિણં જાવ મહાવરેણં
સન્ધિવિવાદં કરત્તે? સદાલપુત્તાસે જહાનામપ
કેદપુરિસે તરુણે જુગલં જાવ નિહણાસિંપ્પો વગ્ગે એગં
મહં અયં વા પલ્લયં વા સુયરં વા કુલ્લકુલં વા તિત્તિરં વા વટ્ઠયં
વા લાવયં વા કયોટાં વા કંઠિજલ્લ વા વાયસં સેણયં વા
હત્થંસિવા પાયસિવા સુરિસિવા પુચ્છંસિવા પિચ્છંસિવા
સિંગંસિવા વિસાણસિવા રોમંસિવા જહિં જહિં ગિણ્હરૂ
તહિં તહિં નિચ્છલ નિષ્ફલ્લં ધરેદ ; એવામેવ સમણે મગલં
મહાવરે ગમંવહ્નિં અદેસિય હેઅહિ જાવ વાગરોણિય
જહિં જહિં ગિણ્હરૂ તહિં તહિં નિવ્વઠપસિણવાગ-
રણ કરેદ । સેતેણટેણ સદાલપુત્તા એવં પુચ્છદનોલ્લ પમ્મુ
અહં તવ ધમ્માચરિણ જાવ મહાવરેણં સન્ધિવિવાદ
કરત્તે ।

ઉપાસક દસાજ્ઞ ૫૦

સારાંશ એકે, આપ' અને અર્ધ'ભાગધી એ
બાને ભાષા એક બીજાથી તકન અભિન્ન હોઇ તેમની
પરંપરાગત માન્યતા પણ એવી છે કે પુરાતન જૈન
સુતોની ભાષા અર્ધ'ભાગધી છે ; વળી હેમચંદ્રે જણા-
વેલા હસવેમાલિયસુત્તામાંના ઉત્તારાઓ ઉપરથી
પણ એમ સાબીત થાય છે કે, અ'થોમાંજ માત્ર અર્ધ-
ભાગધી ભાષા વપરાતલી છે એમ નથી પણ પદ
અ'થોમાંની ભાષા ધણી ભાગે એક સરખી છતાં તેમાં
ફેર પણ રહ્યો છે મગધી ભાષામાં જે અનેક વિશિષ્ટ
નિયમો છે તેમાંના એક વિશેષ એ છે કે તેમાં 'ર'
ને 'લ' થાય છે, તેમ 'સ' નો 'શ' થાય છે.
અને પ્રથમ ત્રિભક્તિમાં અકારાંત નરનાતિતું એક-
વચન 'ઓ' હોય તો તેનું રૂપાંતર એમાં થાય ?.

સંસ્કૃત અને અર્ધ' ભાગધી ભાષાઓમાં વિભ-
ક્તિ તથા વર્તમાન કાળના રૂપો કેવા બને છે તે
નિચેનાં કોષ્ટક પરથી ધ્યાનમાં આવશે.

	સંસ્કૃત	અર્ધ'ભાગધી
વિભક્તિ	એક વ.	એક વ.
પહેલી	પુલ	પુલ
બીજી	પુલમ્	પુલમ્
ત્રીજી	પુલેગ	પુલેગ
ચોથી	પુત્રાય	પુત્રાય
પાંચમી	પુત્રત્	પુત્રત્

છઠ્ઠી.	પુત્રય	પુત્રાણમ્	પુતસ્ત	પુત્તાણં
સાતમી.	પુત્રે	પુત્રેપુ	પુત્તે	પુત્તેતુ
	પુત્રસ્મિન		પુત્તસ્મિ.	

	સંસ્કૃત	અર્ધ'ભાગધી
પુરુષ	એ. હે.	એ. વ. એ. વ. બ. વ. બ. વ.
પહેલો પુરુષ.	શ્ચ્છામિ	શ્ચ્છામિ પુચ્છામો
બીજો પુરુષ.	શ્ચ્છસિ	શ્ચ્છસિ પુચ્છસિ પ્ચ્છરૂ
ત્રીજો પુરુષ.	શ્ચ્છતિ	શ્ચ્છતિ પ્ચ્છતિ પ્ચ્છતિ

અર્ધ'ભાગધી ભાષામાં ર, વ, શ, કાપમ રહે
છે. પરંતુ પહેલી વિભક્તિનું રૂપ એ એવું થાય છે.
અભયદેવે (સમવા. પા ૯૮ તથા ઉવાસ પા ૧૬ માં)
આ ભાષાનું નામ અર્ધ'ભાગધી કેમ પડયું તે બાબતે
ચર્ચા કરતા આ કારણનો આ રૂપ સાથે સંબંધ
જોડેલો છે. સિંદવનસને આગળ ઉપર જણાવ્યું છે
અને એમને તો વિસ્તાર પૂર્વક ચર્ચા કરી એમ નિર્દ-
કયું છે કે અર્ધ'ભાગધી નથા મગધી એ બે ભાષાઓ
વચ્ચે ઘણું નિષ્કટ સંબંધ નથીજ.

વળી મગધી ભાષાના અવશેષ આથી વધારે
પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોત તો, અને તેમનું વર્ણન તર
અધિક સરસ રીતે કરી બતાવવામાં આવત, તે
પરસ્પર ના સંબંધો વિચેના વધુ સુદા આપી
શકાત એમાં શક નથી. માત્ર આમાં સહજ 'સાંચ
ધણું' દેખાઇ આવે છે. દાખલા તરીકે અર્ધ' મગધી
શબ્દ ઉસિણ્વ=સંસ્કૃત ઉષુની મગધી કોશિણ્વ=
કોષણ શબ્દ સાથે ઘણી સમ્યતા છે. વળી એ વસ્તુ
પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે મગધી અને
અર્ધ'ભાગધી એ બંનેય ભાષામાં સંસ્કૃતમાંની
છઠ્ઠી વિભક્તિનું એક વચની રૂપ 'તવ' એનોજ
ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અન્ય કોઈ પણ
ભાષામાં યોગ્યત્વ નથી.

પરંતુ કવિતામાં માત્ર પહેલા પુરુષ એક-
વચનનું રૂપ એ ન થતા ઘણીવાર જોવા રહે છે.
અથોમાં આ બાબતે રૂપો અનેકવાર એક બીજા જોડે
આવી જાય છે. દાખલા તરીકે આચારંગ પા. ૪૧
-૧ અભિવાય-ગીણિ, પરંતુ (૨) હય પુત્તો,
(૩) લુસિય પુત્તો; પા. ૪૫. ૧૯, નાઓ, પરંતુ
પા. ૨૦ સે મહાવીર, ફરી પા. ૨૨ અલદ પુત્તવા
અને ગામે; પા. ૪૬-૩ ફાંખસ'. અપરિને, ૪
સરો પ સંતુડે ૬ પડિસેવાઓ, ૭ અચલે, ૧૪
અપુકે, ૧૫ પુકે, અપુકે આમાં વર્ણનાતર કરતાં બહુ
થવી પણ સંભવે છે. પરંતુ તે સુધારી શકાય તેવી
હોય છે. કલક-તામાં છપાવેલી એક પ્રતમાં ૪૫, ૨૨
ગામે, ૪૬, ૬-પડિસેવાઓ એવો શબ્દ છે ત્યારે

અન્ય ઠેકાણે એને બદલે એ આપ્યો છે, પરંતુ તે સુધારી એ લખવો નેપ્રત્યે. છતાં અન્ય અર્થોમાં પ્રથમ વિભક્તિનું મૂળ રૂપજ 'એ' છે. દાખલા તરીકે આપાર. પાન ૧૨૭ થી આગળ મઠડેને બદલે (પા. ૧૨૮, ૩) મઠડા એમ લખવું નેપ્રત્યે. આવા શબ્દો પદ્યમય લેખોમાં આવે છે દા—સૂચ-ગડગસુતાંત, ઉત્તર જાણણ સુતાંત, દસવેયા-લિયાસુતાંત ઇત્યાદિ.

પદ્ય ભાષા :— આ ભાષામાં ગદ્યભાષાથી જનને તથા રૂપની ઉપપતિવિષે ઘણોજ ફેર રહેલો છે. પણ મહારાષ્ટ્રી તથા જૈન મહારાષ્ટ્રી સાથે સરખામણીમાં તે ઘણાજ મળતા ઉતરે છે. છતાં તે જનને સર્વે રીતે સરખા છે એમ માત્ર કહી શકાતું નથી. દાખલા તરીકે સંસ્કૃતનો પ્રલચ્છ શબ્દ અર્ધમાગધી ગદ્યભાષામાં મિલ કષ્ટ બને છે. છતાં પદ્યમાં મહારાષ્ટ્રી અને જૈનમહારાષ્ટ્રી સુજળજ પ્રલચ્છ એજ શબ્દ લખાય છે. અર્ધમાગધીમાં લખાયતા પદ્યોમાં મહારાષ્ટ્રી તથા જૈન મહારાષ્ટ્રી પ્રમાણે ફેરુરૂપ ફૂણઈ થાય છે. અને હમેશ નહિં તોત્ર ધણીવાર અર્ધ માગધીમાં, મહારાષ્ટ્રીમાં તેમ જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં જણાતા તુજીમાંના—ઉણવા રૂપ કુત પદ્યોમાંજ આવે છે. સંધિના નિયમો. વિભક્તિપ્રયયો અને શબ્દ સંઘડ એત્રણે બાળતોમાં પદ્ય અર્થો ગેઢ અર્થથી ભિન્નપડતા દેખાય છે. ઉત્તર, ઉતર અને સૂચગ. એ અર્થોનું નિરીક્ષણ કરીએત્રોત્ર વ્યાકરણ વિષે કટેલીક વસ્તુઓ વિશેષાત્મકરી તે દેખાઈ આવે છે. કમરસ્થરે કરેલું વિવેચન (૫૪૮) પદ્યભાષાને ઘણે અર્થે લાણ પડે તેણું છે. તે જણાવે છે તેમ આભાષા મહારાષ્ટ્રી અને માગધીનું મિથણ છે. એટલે નેને થોચ નામતો 'મહારાષ્ટ્રી મિથ અર્ધમાગધી' એમ ઠીક લાગશે અર્થાત જૈનોની અને મીલ સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે તેને સ્વીકારવામાં કોઈબતતની હરકત રહેલી નથી. પરંતુ આણુ ચોક્કમ વિધાત પણ કરી શકાતું નથી. પાલી બાષામાં સુદાં પદ્ય અર્થોમાં ગમચ થોની ભાષા કરતાં ઉકેજ જુલી અને જુની ભાષા તથા તેના અમ કારિક રૂપો દેખાવ આવે છે. પરંતુ એટલાથી તેખને સ્વતંત્ર ભાષા છે એમ કહેવાય નહિં અને આથીજ પદ્યઅનેગદ્યઅર્થો ની ભાષાઓ વચ્ચે મુખ્ય બાળતોમાં પુરેપુરું સામ્ય છે. તે જોઈ પિશેલે તેને પર પચાગત આવતા આવેલા અર્ધ માગધીજ એખ ખાલીએ જારતીય નાટ્ય શાસ્ત્રમં (૧૧, ૪૮) માગધી, આતી, પ્રાચ્ય, શસ્ત્રેની, ખાહલિકા અને દાસિણાત્ય એ ભાષા યોની સાથેજ અર્ધ માગધીને સાતમી ભાષા તરીકે

ગણાવી છે (૧૭, ૫૦,) તેમજ સાહિત્યકર્ષણ (પા. ૧૭૩, ૩) માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નાટકમાં નોકરો, રાજપુત્ર, શેઠ સાહુકારો તથા પેકારીઓનો ભાષણમાં અર્ધ માગધી ભાષાજ વાપરવી (ચેતાનાં રાજપુત્રાણાં શ્રેણીનાં ચર્ચમાગવી) પરંતુ આને ને નાટકો ઉપલબ્ધ છે તેમાં આ નિયમ-પણાયલો દેખાતા નથી. નાટ્ય કથાનકમાં જ્યાં જ્યાં જૈનલોકોનો સંબંધ આવે છે ત્યાં તેમને મ્હોઠ અર્ધ-માગધી ભાષા બોલાવવામાં આવી હોય એ સ્વભાવિક છે. લાસેને (ઈ. આ પા. ૪૧૦ થી આગળ) પ્રયોગ થ'દ્રોહય તથા મુદ્રારાક્ષસ એ નાટકોને સાંધમે અર્ધ માગધી ભાષાની વિશેષતાઓ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તે જણાવે છે કે પૂર્વોમાં નાવી એટલે હળમ તેની ભાષા અર્ધ માગધીનું હુતી મુદ્રારાક્ષસ (પા. ૧૭૪-૧૭૮, ૧૮૭; ૧૪૦-૧૬૪ માં) અને ભિક્ષુ માગનાર (સપ્તલુક) જીવસિદ્ધિ નામને ભિક્ષુ છે. તેને વિષ ધુડિશજ નામના ટીકાકારે પા. ૪૦ માં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે કે. 'જ્ઞાનજો જોનાકૃતિ: "અર્ધ માગધી" ભાષા નુસાર તેના ભાષણોમાં પણ પ. પહેલીવિભક્તિના એક વચનના પમાં અંતે 'એ' જ આવે છે દાં કુવિદે, ભદ્રંતે (૧૭૮ તેવીજ રીતે નાન્યતર ભતિના રૂપમાં પણ આપી પ્રયોગ થયા છે. દાં અદ કિપણે. નકળતે (બીજી પાઠ 'હુખ' ૧૭૬, ૬૧, ૨ : તે ઉપરાંત બીજી, ફેર એવો છે કે, 'ક' નો 'ગ' થાય છે. દાં 'શાવગા-ભમ' (૧૭૫ ૧, ૧૮૫. ૧, ૧૪૦ ૧૦) : સાતમી વિભક્તિ અને વચનમાં 'શાવગા' (૧૭૫. ૩; ૧૭૭ ૨; ૧૮૩. ૫ વગેરે), વળી અહીં અર્થ દીર્ઘ ઓચાર પણ બોવા પ્યો છે. પહેલી વિભક્તિ અને વચન 'શાવગે' (૧૭૮, ૨; ૧૪૩ ૧) એમ વાંચવાતું હોય છે) અને હુગે અહુક; વળીસા ભાષા માગધી જ છે. કારણ હેમઅંદે (૪. ૩૦૨) તેમાંથી માગધી ભાષાજ, દાખલા તરીકે જણાવ્યા છે. પ્રયોગ્યદ્રોહય નાટકમાં (પા. ૪૬-૬૪) એક સપ્તલુક આવે છે. તેનું નામ દિગંજર છે. તેને મ્હોઠે બોલાવેલી ભાષા માગધી છે એમ રામદાસ યોગ્ય રીતે કહે છે તે કહે છે કે આ માગધી ભાષા ભિક્ષુ, સપ્તલુક, રાક્ષસ અને અતગૃહમાંના આકરો બોલે છે. બીજી એક દીગંજર લટકે ચેકકમાં (પા. ૧૨-૧૫-૨૫-૨૮) આવ્યો છે. તે પણ માગધી ભાષાજ બોલે છે પરંતુ દીગંજરોની ભાષા પ્રવેતાંનરોથી વેગળી પડે છે. અને ધ્વનિ-શાસ્ત્રમાં તે માગધી ભાષા સાથે મળતી આવે છે. આ બારીક છતાં મહત્વનો ભેદ ધ્યાન રાખવા બેવે-યરે. નાટ્ય અર્થોમાં અર્ધમાગધી ભાષાનો કયા

ઉલ્લેખ નથી.

અને જ:—(મુંબઈ ઈસ્ટાકો) અમદાવાદ જીલ્લામાંના ધોળકા તાલુકામાં એ એક ગામડું છે. ધોળકાની નૈઋત્ય દીશમાં આશરે ૫૬૨ મીટરની ઊંચે આ ગામ વસેલું છે. હાલમાં એ કે તે એક ન્હાનું ગામ થઈ પડ્યું છે, છતાં એક વખતે તે રાધનપૂર, કડી, પાટણ, અમદાવાદ અને ખેડા એ શહેરોમાંના ધોળકા તથા કાઠીયાવાડ સાથે એ જોડાવાર આવતો તેનું મુખ્ય મથક હતું. આ ગામની કુલ ઉપજ ભુતભવાની નામના દેવસ્થાન પાછળ ખર્ચાય છે. જમાખીની વ્યવસ્થા સરકારે નીમેલા પંચ કરે છે. વળી ઉપજમાંથી એક સહામત ચાકુ છે. ભરવાડો યાત્રાળુઓને છાણાં પૂરાં પાડે છે. છાણાં પૂરાં પાડવાં એ તેમની ફરજ માનવામાં આવે છે. (મું. જ. પુ. ૪ ૧૮૭૬).

અર્થ નોંટ જોત:—આ અર્થેન વૈદ્ય અને અંધકાર ૧૬૬૭ના ઓપીલની ૨૯મી તારીખે જન્મેલા હતા. ૧૬૯૧માં તેના બાપ મરણવશ થતાં જીવન અર્થ નોંટ ઇંગ્લંડ ગયો તથા ત્યાં ગણિત વિષયનું શિક્ષણ આપી પોતાનું ગુજરાન કરવા લાગ્યો. ૧૬૯૨ ની સાલમાં તેણે ક્રિસ્ટિયન હ્યુજેનના રચ્ય અંધના લેટિન ભાષાંતર પરથી સંલવનિયમ (લોગ ચોક્ક આર્થ) નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. તે સાલમાં જ તેણે આકસકડું ફુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરી ૧૬૯૬ની સાલે ઐક્યુલુસ વિઝવિદ્યાલયની એ. મી. ની પદવી મેળવી. ૧૬૯૭માં તેણે 'ગુડવર્ડના પ્રલય વિષયક અંધનું પરીક્ષણ' (અન એક્ઝામિનેશન ઓફ ડૉ. ગુડવર્ડસ પ્રક્ટિન્ટ ઓફ ધી ડીડ્યુસ) નામનું પુસ્તક લખી ગુડવર્ડના મતોનું સરસ ખંડન કર્યું હતું. સન ૧૭૦૧માં 'ગણિત વિષયની ઉપચુક્રતા' (અસે ઓન ધિ યુસફુલનેસ ઓફ મેથેમેટિકલ લેનિંગ) એ વિષય પર તેણે એક અંધ લખ્યો. ૧૭૦૪માં તે "રેયલ સોસાયટી" એ નામની સંસ્થાનો સલાસદ બન્યો. ૧૭૦૫માં તે ઝન સાહીના ખાસ વૈદ્ય તરીકે નીમાયો તેમ ૧૭૧૦માં તેને રેયલ કોલેજ ઓફ ફીઝીકીઅન્સ નામની સલાસદો સલાસદ ચુંટવામાં આવ્યો. સમયસૂચકતા તથા અગ્રાધ વચનને લીધે તે ટોરીપક્ષનો આધાર થઈ પડ્યો હતો. જોનાથન સ્વિફ્ટ, એલેક્ઝાંદર પોપ અને લૉડ ચેસ્ટરફીલ્ડ એ તેના આખનમિત્ર હતા, તેમનાપર તેણે અગણિત ઉપકાર કર્યા હતા. પોતાની અંધ રચના શક્તિ માટે તેણે કદીય મગફરી દર્શાવી નથી. ઉલટું પોતાની અગ્રાધ કવનના શક્તિથી તે મિત્રોનું મનરંજન કરતો. ૧૭૧૨માં તેણે કાયદા પર એક ઉપરોધિક

લેખ લખ્યો હતો (લૉ ઇઝ એ ઝાટગલેસ પીટ). એન બુલનું તેણે ચિતરેલું શબ્દચિત્ર આજે પણ મનરંજન કરી શકે એવું છે. આ ઉપરોધિક લેખો સ્વિકૃત લખતો એમ માનવામાં આવતું. પરંતુ પોપે જણાવ્યું છે કે તેમનો લેખક અર્થ નોંટ હતો. સર્જનીતિમાં અસત્ય લાવણની કળાપર (એટીટાઈઝ ઓનધિ આર્ટ ઓફ પેલિટિકલ લાઈગ) તેણે ધીજે ઉપરોધિક અંધ લખ્યો હતો. ઝનરાણીના અવસાન પછી તેની દરગાહી પ્રતિષ્ઠા ઘટી પડી. ૧૭૨૭માં તેણે 'રેયલ સોસાયટી ઓફ ફ્રિઝિશિયન્સ' એ સંસ્થા સન્મુખ એક લખણ કર્યું હતું. ૧૭૪૧માં અર્થનોંટના કેનિષ્ઠ પુત્ર મરણ પામવાથી તેને આઘાત થયો તેથી તેની તખીયત બગડી તથા ૧૭૪૫ માં તે લંડનમાંજ મરણવશ થયો. પ્રાચીન શીક્ષા, વચન તથા માપનું કોષ્ટક (ટેબલ ઓફ એન્થિઅપ્ટ કોઈન્સ વેટસ ઓડ મેઝર્સ) લખ પછીના ત્રણ કલાક (થી અવર્સ આફ્ટર મેરેજ) જેવી ઉપયોગી અને વિનોદાત્મક સાહિત્ય કૃતિઓ તેણે નિર્માણ કરી હતી. તે સભ્ય અને સાલસ હતો. તેને માટે સ્વિકૃતને ઘણો આદર હતો. લેખનકળામાં તેણે સ્વિકૃતની શૈલીનું ચતુરશ્ચ કર્યું હતું. અને તે એટલી દરમજ કે તેનાં લખાણો જાણે સ્વિકૃતના જ હોય તેવા ભાસ થતા પરંતુ તાના લખાણોમાં સ્વિકૃતના આલેખ હોવાતો નથી. (સં. સાહિત્ય જોન એટકેન-ધિ લાલુક ઓફ વર્ડ્સ ઓફ જોન અર્થધેનર (૧૮૮૧) બાયઆર્કીકલ ડિક્સનરી ઓફ ઇંગ્લિશ લિટરેચર-એવરીમન લાયબ્રરી એ. બિ.)

અર્થ:—આ વૈદિક શબ્દના શિષ્ટ, સ્વામી, શરતુ, માલિક, વૈરથ, નાગરિક, કરનારો એવા અનેક અર્થ થાય છે. અગ્વેદમાં અ. શબ્દ કયે ઠેકાણે કેવા અર્થમાં ઉપયોગવામાં આવ્યો છે, તે વિષે સવિસ્તર પૃથક્કરણ 'ગુદપૂર્વ જગત' (જ્ઞાનકોશ પ્રસ્તાવના ખંડ વિભાગ ૩ ને) ના ૩મી પ્રકરણમાં આવી ગયું છે. વાજસનેયી સંહિતામાં આ શબ્દ અનેકવાર આર્થને અર્થે વપરાયેલો જણાય છે. તે પછીના સાહિત્યમાં એ કે તે વૈરથને અર્થે જ રૂઢ થયો છે છતાં આ અર્થ જોઈએ તેવો સ્પષ્ટ નથી.

વેદોમાં અર્થ અને આર્થ એવા એ શબ્દો છે ઘણે ઠેકાણે અર્થ એ બંને શબ્દો એકજ અર્થમાં વપરાયેલા જોવામાં આવે છે. લોક નિશ્ચયાર્થ આર્થ શબ્દનું સુદમ પરીક્ષણ કરતી વખતે અર્થ શબ્દ પણ તપાસવો ઘટે છે. અર્થ કે અર્થ શબ્દ શિષ્ટજન વાચક હતાં યજ્ઞનશીલ વર્ગનો ઘોતલક હતો કે તે વર્ગ વાંચક હતો ?

■ ૧૪૧ નું એ માનવવંશ વિષયક અને આધુનિક શબ્દ છે. કેટલાક ધરાની યૂરોપીય અને કેટલાક ભારતીયોનું ભાષા સંબંધી જે વર્ગમાં એકીકરણ કરવામાં આવે છે તે વર્ગને આર્થન એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. વેદમાં આર્થ એટલે યજ્ઞનશીલ. દાસ, દસ્યુ આ તના વિરોધ વાયક શબ્દ છે આ ભત્તિ બોધક શબ્દ નથી.

આર્થ અને દસ્યુ એમનો સામુચ્ચયિક કલહ વેદમાં વર્ણવ્યો છે એવી સમજ ઘણા જૂના લોકોમાં પ્રચલિત છે તેનો વિચાર કરવા જોઈએ.

૧ આર્થ કિંવા અર્થ શબ્દ મહાવંશવાચક કિંવા સદ્વવાચક કિંવા સદ્સમુચ્ચય વાયક છે ખરો ?

૨ એમનો અને દસ્યુઓનો સામુચ્ચયિક કલહ વેદમાં છે ખરો ?

૩ આર્થવિષય ઉતારાઓ લેગા કરીએ તો તેમની ઇતિહાસ સૂચક સંગતિ બેસાડી શકાય ખરી ?

આ ત્રણ પ્રશ્નો આજો સામું રાખી વેદમાંના મંત્ર, ઋશિયુ, જે આપણે અવલોકન કરીએ તો ત્રણેનો ઉતાર નકારાત્મક જ આવ્યા વગર રહેતો નહિ. દસ્યુ નામથી યોગખાના લોકો હિંદુ સ્થાનમાં વસતા હતા. તેમને આર્થ લોકોએ છુટા આવા પ્રકારની પૂર્વેના લોકોએ વેદો વિષેની આપેલી હુકીત જૂઠ ભરેલી છે.

આર્થનું એ નામથી આજે જે મહાવંશ યોગખાય છે તે શબ્દનું આર્થ એ રૂપાંતર છે બીજું કંઈજ નથી. સંશોધકોએ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં વાપરેલી આર્થ શબ્દ, આર્થયુતું રૂપાંતર છે, તેમ કરવાથી અર્થોત્તર થયું નથી એવી જે પ્રચલિત માન્યતા છે, તે જૂઠ ભરેલી છે યુરોપીય સંશોધકો ને જે આર્થ શબ્દ, વૈદિક ગ્રંથમાં જડયો, ને તે દાસ અને દસ્યુ એ શબ્દો સાથે વિરોધાત્મક જણાયો. તેમને મંત્રવ્યંમયનું ક્ષેત્ર પંજાબ જણાયું. આ ઉપરથી આર્થ એ કેંઈ નવીન ભાત હોવી જોઈએ. અને તે પંજાબમાં વસતી હોવાથી તેણે દેશ પ્રવેશ કર્યો હોવો જોઈએ એવી કલ્પના તમણે કરી. સંસ્કૃત ભાષા અને વેદભાષા એની સાથે જ્યારે બીજા શબ્દોનો સંબંધ જણાયો, ત્યારે તે બધા શબ્દોને પણ આર્થ એવું નામ આપવામાં આવ્યું આજ સામુચ્ચયિક નામ પસંદ પડવાનું કારણ પદમાનું આર્થનામ તેમને નિતિવાચક જણાયું અને વેદ બધામાં જૂનો ગ્રંથ હોવાથી તેમાં ઉલ્લેખાએલા લોકોનું આર્થ નામ જૂનું સામુચ્ચયિક હોવું જોઈએ

એવી સમજ ફેલાઈ. આગળ ઉપર ભાષાશાસ્ત્ર જ્યારે વધતું ગયું ત્યારે સંસ્કૃત ભાષા સાથે જે જે ભાષાનો સંબંધ જણાયો તે બધી ભાષાને આ નામ મળ્યું અને આર્થનું એ એક મહાવંશ વાયક નામ તૈયાર થયું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે વેદમાંના કિંવા બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં વપરાયેલા આર્થ શબ્દ વંશવાચક એટલે ભત્તિવાચક છે એવો અર્થ અન્નભૂતાં લેખકોમાં રૂઢ થયો આ માટેજ આર્થનું નામની એક ભાતિ દેશ પ્રવેશ કરે છે, એવા વિધાનનો પૂરાવો મંત્રોમાં છે એ કલ્પના આપણે તપાસીએ.

આર્થ શબ્દનો અર્થનિર્દેશ — ઋગ્વેદમાંજ આર્થ આર્થ અને તત્સપિત શબ્દોના ઉતારાપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે, કે અર્થ કે આર્થ આ બંને શબ્દો મહાવંશકવાચક (એટલે રેઈસ એ અર્થ આપનારો) નથી અર્થ એ ધણે ઠેકાણે આર્થ વાયક ન હોઈ અહિં ગળંનું બહુવચન તરીકે આવ્યો છે.

(ઇખાતા તરીકે જુઓ ઋ. ૧.૩૩.૩ ૭૭.૧. ૭૧.૩.૭૧ ૫. ૭૩.૫ ૮૧.૬. ૮૧.૬ ૧૧૬.૬. ૧૧૮.૬. ૧૨૧. ૧૫. વગેરે વગેરે.)

આર્થ શબ્દ માટે જુઓ ઋ. ૫.૩૪.૬ ૧૦. ૩૮.૩. ૧૦.૧૩૮.૩. ૧૦. ૧૦૩.૩. ૧૦.૧૩૦.૮. ૧. ૧૫૬.૫. ઋ. ૩ ૩૪. ૬. અથવા. ૨૦.૧૧૬ વગેરે વગેરે.

અર્થવં વેદ જુઓ:— અર્થવં ૨૦.૧૮.૫. ૨૦. ૮૫.૪ ૨૦ ૮૬.૬. ૨૦ ૧૨૬.૧ ૨૦.૧૨૬.૩. ૨૦. ૬૫.૪. ૫. ૬૩.૪. ૫. ૧૧. ૩.

૧. પૂર્વેનું મત જ્ઞાન કોશનું આજનું મત ૧. આર્થ ભત્તિ વાયક કે ૧. આર્થ એ શિષ્ટ વર્ગ મહાવંશક વાયક નામ વાયક અને યજ્ઞનશીલ હવું- લજનવાચક નામ હવું.

૨. હિંદુસ્તાનમાં વેદ ભાષી ૨. આર્થનું લોકોનું આગ- (આર્થનું) લોક આ- મન વેદપરથી સ્પષ્ટ વ્યા. વેદ તેમનું આગ- થતું નથી, ભરત લોક મન બતાવે છે. એટલાજ આર્થ હતા, એવું જણાઈ આવતું નથી.

૩. આર્થ આવ્યા ત્યારે તે ૩. ભરત હિંદુસ્તાનમાં વળતે વસતા, દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેમને ના કાળા લોકો સાથે દેશમાં બધાપ્રકારના તેમને લડાઈ થઈ, લોકો સાથે લડવું પડ્યું હવું.

દસ્યુ, એટલે દેશમાંના ધસ્યુ એટલે જે યજ્ઞન-
મૂળ લોકો.

શીલ નહિતે. બહુ બહુ
તો દસ્યુ એ શબ્દ
શત્રુવવાચક હશે આ
શબ્દથી, ભારતીય
વિશિષ્ટ જાતિનો
ઉલ્લેખ નથી. એક
ઠેકાણે અપટા નાક-
વાળા લોકોને દસ્યુ
એવું નામ આપ્યું છે,
તે આર્યોના શત્રુજ
એમ નથી.

૫. દસ્યુઓની સાથે યુદ્ધ
મસંગતું વર્ણન કર્યું
નથી. દિવોદાસ અને
સુદાસ એમની ઘણાં
રાજ્યો સાથે લડાઈનું
વર્ણન આપવામાં
આવ્યું છે. જે રાજ્યો
સુદાસ અને દિવોદા
સની વિરુદ્ધ લડ્યાં તે
દિવોદાસથી ભિન્નવં-
શના કે ભિન્ન ધર્મનાં
હતાં. એવું સનજવા
માટે કંઈ પણ પૂરાવો
નથી.

અર્થઘટ્ટા—(મદ્રાસ ઇલાકા). ૩ વણકોદર
સંસ્થાનનું એક ગામ છે. એજ નામનો એક રસ્તો
તથા દેવાલય પણ શેનકોટ તાલુકામાં છે. ઉ. અ.
૮-૫-૯ અને પૂ. રે. ૭૭. ૯ પર ત્રિવેંદ્રમથી
૫૪ માઈલને છેડે અને તિને વેલ્વથી અસરે ૫૦
માઈલને છેડે એક વર્તુલ આકારની દરીમાં આ
ગામ વસેલું છે. લોકની વસ્તી આસરે ૧૦૦૦ ની
છે. અહીં કાઠીના ણગીયાઓને લીધે તેની મહત્તા
વધી પડી છે. અહિં સારથાનું એક મોટું પુસ્તકન
મંદિર છે, અને તે પરશુરામે બાંધવ્યું છે એમ કહે-
વાય છે. અહિંની વનશ્રી મનોહર છે. (ઇ. એ. ૧-
૧૯૦૮).

અર્ધમા—એક વૈદિક દેવતા. આદિત્ય
નામનાદેવતાના સમૂહમાં અર્ધમનુ દેવતાનો સામાવેશ
થાય છે. ઋગ્વેદમાં આશરે ૧૦૦ વાર તેનો ઉલ્લેખ
મિત્રાવરુણ સાથે કરવામાં આવ્યો છે. અવસ્તામાં
પણ આ દેવતાનો ઉલ્લેખ થયેલો મળી આવે છે.
દ્રાક્ષણસાહિત્યમાંના અર્ધમનુ; પૃથ્વા: એ શબ્દ,
કેટલાક પડિતોના મત મુજબ આકાશગંગાને

અર્ધે અને કેટલાક પડિતોના મત મુજબ 'અર્ધણુ'
ને અર્ધે ઓળખેલો છે. વધુ વિવેચન માટે મહા-
રાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ વિ. ૨ 'વેદવિદ્યા' માંના 'દેવત
ઈતિહાસ, ભુઓ.

અર્ધ. (અર્ધિઅમ.)—સં. પ. ભા. ૧૬૫-
૧૬૬. એક દુર્લભ મુત્તિકા ધાતુ. આ ધાતુ જે ખનીજ
પદાર્થમાંથી પેદા થાય છે તે ખનીજ પદાર્થ જે
ગાદોલિને ઈ. સ. ૧૭૨૪ માં શોધી કાઢ્યો અને
તેના નામ પરથીજ આ પદાર્થ "ગાદોલિનાઈટ"
ને નામે ઓળખાયો. એક જગ્યા નામના સંશોધકે
ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં એમ સાબીત કર્યું, હવે કે, ગાદો-
લિયનાઈટમાં અન્ય દુર્લભ મુત્તિકા ધાતુ પણ રહેલી
છે. જે 'સિનિયા' ને નામે ઓળખવામાં આવે છે.
વાસ્તવિક સિનિયા એ તો અનેક ભિન્ન વસ્તુઓનું
મિશ્રણ છે. તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે
તેમાંથી "ટર્ગિયા" નામનો એક પદાર્થ મળી
આવ્યો. વળી આ ટર્ગિયાનું સારેટ, કલીવ, લેકાકક,
બેંગોદ્રાન, વગેરે એ પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી અર્ધિ-
આ, હોર્મિયા, ધુલિયા અને હિસ્પોસિયા વગેરે
પદાર્થો શોધી કાઢ્યા. પરંતુ આ આરમાંનો એકેય
પદાર્થ મૂળદ્રવ્ય તરીકે છે કે નહિ તે વિષે શક છે.
દુર્લભ મુત્તિકા ધાતુ ગાદોલિનાઈટ 'સમસ્કૃત' ત
'ફેચુસોનાઈટ' 'ચુકેનાઈટ' અને 'સેરાઈટ'
નામના ખનીજ દ્રવ્યોમાંથી મળી આવે છે. ખનીજ-
માંથી અલગ પાડવા તેમનું કાષ્ટિતમાં (આકે
લેટસ) માં રૂપાંતર કરવું પડે છે. આ કાષ્ટિત
(લોકાના રૂપમાં) ને બાળતા તેનું રૂપાતર પ્રાપ્તિ-
દંભ થાય છે. પછી પ્રાપ્તિમાંથી દ્વિગંધકિત ખનાવી
આંશિક સ્ફટિકીકરણ (ક્રીસ્ટલીસેશ) બે આર વાર
કરવું પડે છે. અત્રેવા અર્ધને કે બાંને એકાદ અના-
મલ અર્ધ લઈતેથી આશિક નિષ્પાત કરવો પડે છે.
આટલી બધી ક્રિયા પછી અર્ધ એ ધાતુ શુદ્ધ સ્વ-
રૂપમાં છુટી પડે છે. અર્ધ ધાતુના કાર ગુલાબી
રંગના છે અને પ્રચિતપણુ તેવાજ રંગનું હોય છે.
અર્ધમાં પ્રચિદ જલદી પીગળતું નથી ઉજ્જની
ક્રિયાથી તે શુદ્ધ થતું નથી. વળી તે રસભાવિ
(ઇન્કયુ સિંગલ) પણ નથી. તેના કારમાંથી, અપ.
સોષિત વિચ્છિન્ન કિરણો પેદા થાય છે.

અર્હત—વેદ કાળ પછી આધ્યાત્મિક ઉચ્ચતા.
માંથીજ સામાજિક ઉચ્ચતાના હુક પ્રાપ્તિ વગે-
પાસે મંગનારા લોક પોતાને અર્હત કહેવડાવવ-
લાગ્યા. વેદોમાં અગ્નિના વિશેષણ તરીકે (અ. ૧-
૯૪, ૧) અર્હત શબ્દ પ્રચિદ્ધ થવાથી તે પવિત્ર,
જન્યો હતા. જેથી પ્રાણીનેની હરિદ્ધ કરનાર

વગેરે તે વિશેષણ ઉપાધી લીધું. અને ખરા બ્રાહ્મણ તેઓજ હતા એવી ભાવના શરૂ થઈ. જૈન તથા બૌદ્ધ એ બન્ને સંપ્રદાયોએ અર્કત શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. છતાં તે શબ્દની મહત્તા તેમનામાં લાંબા કાળ સુધી ટકી શકી નહિ. બૌદ્ધ મત સુલભ નિવા-ણની ઉદ્દેશી અવસ્થા દર્શાવનારો પાલી ભાષામાંનો 'અર્કત' શબ્દ પ્રારંભના બૌદ્ધધર્મ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. પરંતુ તેમાં તે બે અર્થમાં વપરાયેલો છે. એક બૌદ્ધધર્મી અર્કત અને બીજો અન્ય સંપ્રદાયોને. અર્કત અન્ય સંપ્રદાયોમાં આ શબ્દનો અર્થ તે સંપ્રદાયના મતો મુજબ ધાર્મિક મનુષ્યની જે ઉચ્ચ ચેત્તથી પ્રાપ્ત થતી અવસ્થાએ પહોંચેલો મનુષ્ય એવો કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ બુદ્ધ પૂર્વેના સાર્ધિ-ત્વમાં આ શબ્દ તેવા અર્થમાં વપરાયેલો જોવામાં આવતો નથી. શરૂઆતમાં બૌદ્ધધર્મીઓએ આ શબ્દનો જે રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે પરથી તે બૌદ્ધ ધર્મ સ્થાપન થતાં પહેલાં ઉત્તર હિંદમાં જે ઉપાસના પદ્યો સ્થાપન થયા તે પદ્યોએજ આ શબ્દ સૌથી પ્રથમ પ્રચારમાં મૂક્યો હશે એમ સંદેહ રીતે જણાઈ આવે છે છતાં તે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં વિશેષ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાય પ્રમાણે તેનો અર્થ એવો છે કે જે અણસે આઘાત માર્યો પૂર્ણ રીતે આક્રમણ કરી તેથી પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિનો ઉપ-લાગ કર્યો છે તે માણસ (મગ્ગફલ તથા) એવો છે. આવા માણસે અર્ધાંગક માર્ગના દરેક આગમાં એટલે (૧) સમ્યક દષ્ટિ (૨) સમ્યક સંકલ્પ (૩) સમ્યક વાક (૪) સમ્યક કર્મ (૫) સમ્યક આહવા (૬) સમ્યક વ્યાયામ (૭) સમ્યક સ્મૃતિ અને (૮) સમ્યક સમાધાન, પારંપર્યથી મેળવેલી હોય છે. (સંયુક્ત ૪. ૫૧ પુગલ, ૭૩.) તેણે દુઃખલોભાષા પુનર્જન્મ અને અજ્ઞાન એ ત્રણે આસવો છોડેલા હોય છે. અર્કત દુષ્ટ મનાવિકારથી વેગળો રહે છે (મજ્જિમ, ૧-૨૮૦) પહેલા પાત્ર શિષ્યોએ ન્યારે સચેતન પાણીમાંના રહેલા પાત્ર શાનરિક અને માનસિક શુભ સમુદ્ધવા અનાતમતા નેઈ ત્યારેજ તેઓ અર્કત પદ પ્રાપ્ત કરી શક્યા. (વિનય ૧-૧૪) બુદ્ધના પુત્ર રાહુલે આસન પર વિનય મેળવ્યો હતા તેથી તે અર્કત બની રહ્યો તેને માટે પુનર્જન્મની ઉપાધિ નથી (ધેર ગયા, ૨૨૬) દરેક અર્કતે સંબોધ મેળવેલી હોય છે. સંબોધિના સાત ભાગ છે. સ્મૃતિ, ધર્મવિનય, બળ, મીન, શાંતિ, એકમત અને સમાધિ.

અર્કત પદ પ્રાપ્ત કરેલા ઓ પુરૂષો બુદ્ધની હયાતીમાં પણ હતાજ. અર્કત પુરૂષોએ લખેલા કેટલાક મુક્તિ તથા સાંત્વના લખેલા ૭૩ ચુકતીને

સંઅક હાલ ઉપલબ્ધ છે. આ અર્કતોમાંના પંદરને ત્રણ વિનય (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થયા હતા આ વિનય એ એટલે પોતાના તેમ અન્ય લોકોના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન તથા બીજાના વિચારો બહુવાની કળા ત્ર સારંગ મનુષ્ય પણ અર્કત થઈ શકતો. બુદ્ધની હયાતીમાં આ પદે આરૂઢ થયેલા પુરૂષોની ટીપણી અંગુતર, ૩, ૪૫૧ માં આપવામાં આવી છે. અર્કત હતા તેજ બુદ્ધ બન્યા હતા. છેક શરૂઆતના લેખોમાં સાત બુદ્ધધર્મી માહિતી આપવામાં આવી છે. અને તેમને વિષે જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાં આ શબ્દ ચોખ્ખો છે. ઘણા ખગ સંવાદોમાં અર્કતના માનસિક તથા નૈતિક ગુણોનું તથા તે અવસ્થામાં થતા અનુભવોનું વર્ણન આપી બંધ છે. દીધ નિયાકના પ્રથમ સંવાદમાં અર્ધાંગ ભાગે પૈકી પ્રથમ અંગની બીજા સવાદમાં ધાર્મિક જીવન ગાળવાથી થતા લાભોની તથા ત્રીજા સંવાદમાં મામાનિક દરજ્જાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે જેમાં અર્કત પદને એક અવસ્થા તરીકે વર્ણવામાં આવી છે એવા સવાદમાં જણાવામાં આવ્યું છે કે અર્કત એજ ખરેખર બ્રાહ્મણ છે. પાત્રમાં સંવાદમાં ચત્તસ બધીની ચર્ચા આવે છે. અને તેમાં પણ અર્કતપદ પ્રાપ્તિનેજ મનોવ્યથા તરીકે ગણાવ્યો છે એ રીતે તે સવાદમાંથી દમમાં અર્કત વિષેની જ ચર્ચા આવી બંધ છે. જેમાંના બુદ્ધના ઉલ્લાસ સંવાદનો સારાશ આ પ્રમાણે છે. "લિશ્વઓ, મે જે સત્યો પ્રાપ્ત કર્યાં છે તે તમનું" એ તમને કંથન કર્યું છે. આ સત્યો તમને અવગત થશે. ત્યારે તેમનું સેવન કરી તે પર વિચાર કરજો. અને સમગ્ર માનવજાતિના કયાણને માટે તથા સુખને માટે એ વિશુદ્ધ ધર્મ (ચરકાગ ટકી રહે તમ ત સંયોનો પ્રચાર કરજો. એ સત્યો કયા? વસ્તુ સ્મૃતિઉપસ્થાન, સામ્યમમ્પપધાન, ચતુ.મદ્ધિપાદ પચ અલિસા, પચઅદ્રિય, પચબળ સમ્પ્રોપિ અને અર્ધાંગ માર્ગ, એ ત સત્યો છે.

અર્કત નો અર્થ વધવા લાગ્યો અને તે સાથેજ તેવા માણસો વિષેની પૂર્વજ ભાવના પણ વધવા લાગી જુના ગ્રંથોમાં એવી એક પ્રધાની માહિતી આપવામાં આવી છે કે, એકાદ લિપુને ન્યારે તે અર્કત બન્યો છે એમ લાગતું, ત્યાર ત તેમ બંહેર કરતો. મજ્જિમનિકાયમાંના ૧૧૨ માં સવાદમાં આવનારા અર્કત પંદરેકુ લિપુએનેજ છે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા તે પ્રશ્નો આપવામાં આવ્યા છતાં આ પ્રશ્નોના બે ત સમાધાનગ્રંથ જવામ આપે તો તંતુ અર્કત પદ માન્ય કરવામાં આવતું આગળ ઉપર લખેલાં કોના કાગમાં આ ચાત બંધ પદ્ય ગયું. ત કાગમાં

કોઈ અહર્તુ થયાના દાખલા કે નિદેશ નથી. તેમજ કોઈપણ પછી ૩ છ સદી પછી કોઈ અહર્તુ થયાનો ઉલ્લેખ ક્યાંય જણાતો નથી. કેમકે, અહર્તુ પદ વિષેની કલ્પનાઓ એટલી ઉચ્ચતર થઈ પડી કે, તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાચીન કાળના પુરોવા જોગ્ય હતા. હાલના જમાનામાં તેવા પુરોવા થવા અશક્ય છે, એવી માન્યતા ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ હતી.

પણ સંસ્કૃત ભાષામાં અહર્તુ શબ્દનો જે અર્થ આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપલાથી ત્વન ભિન્ન છે. જૌદ્ધધર્મની સ્થાપના પછીની કેટલીક સદીઓ પછી જે જૌદ્ધધર્મના વિદ્વાનો સંસ્કૃતમાં અથરચના કરવા લાગ્યા તેમજેનું પ્રથમ આ શબ્દ સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં યોગ્યો હતો. પરંતુ અહર્તુને બદલે જૌદ્ધધર્મમાં અતિમ સાધ્ય તો બોધિસત્વપદની પ્રાપ્તિ એજ છે એમ જેઓ માનતા તેમજેનું આ શબ્દ સંસ્કૃતમાં દાખલ કર્યો હતો. આ કાળમાં અહર્તુપદ એટલે ઉત્તરતિની અતિમ અવસ્થા એ માન્યતા નષ્ટ થઈ હતી. એટલુંજ નહિં પણ, પ્રત્યક્ષ પુરાણી વાણીમાંથી ઉચ્ચારાયેલા ઉપદેશમાં તો અહર્તુ વિષે ઉલ્લેખ પણ નથી. લલિતવિચરિત્ર કે મહાવસ્તુ નામના અંશમાં પણ તે શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર યુદ્ધ કે તેના પ્રથમ શિષ્યોનો એક વિશેષણ તરીકે તે જણાય છે. દિવ્યાવદાન (વાતાસંચક) નામના અંશમાં યુદ્ધકાળની વ્યક્તિઓ સંખ્યા વાતાઓ આપવામાં આવી છે. અને તેમાં અહર્તુ શબ્દ જુના અર્થમાં યોગ્યવામાં આવ્યો છે. વળી તેવાજ અર્થ અશોકના ભાઈ વીતશોકની વાતમાં આવ્યો છે. સદર્મ પુંડરિક નામના અંશમાં અહર્તુ શબ્દ પંદર-વીસ વાર આવી બંધ છે. પરંતુ તેમાં અહર્તુપદની સ્થિતિ યુદ્ધથી ઉતરતી હોવાનું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

[સંહર્મ અંશ:—હીસ ટેવિડસ-કાયલોગ્સ ઑફ યુદ્ધ આપટે જૌદ્ધપર્વ. કર્ન-મેન્ડુઅત્ત ઑફ યુદ્ધભમ. જૌદ્ધધર્મ અંશ (ત્રિપિટક). એ. રિ. એ. માનો (‘અહર્તુ’) લેખ]

અહર્નિતિ—શ્રીહિમચંદ્ર સૂરિએ (?) આ અંશ રલોકગદર ર્યો. આ અંશ ત્રણ અધિકારમાં વિભાજિત છે. પ્રથમાધિકારમાં રાજ, મંત્રી, સેનાપતિ, દ્રુતના લક્ષણો, દ્વિતિયાધિકારમાં દંડનીત અને સુદંતુ સ્વરૂપ અને તૃતીયાધિકારમાં ન્યાય આપવાની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. કહેવાય છે કે, કલિકાલ સર્વેત્ર શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે રાજા કુમારપાલના આગ્રહથી રાજા પ્રવરના હિત ખાતર આ અંશ રચ્યો.

અ-હેનિયસ સ્વાપ્ટે ઓગસ્ટ:—એ એક સ્વિડિશ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તેમ રસાયનશાસ્ત્રી તા. ૧૬-૨-૧૮૫૬ ને રાજ શાસનવિનયકમાં જન્મેલો હતો. સન ૧૮૭૬ થી ૮૧ સુધી ઉપસાલામાં તથા ૧૮૮૧ થી ૮૪ સુધી સ્ટોકહોલમમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો. સન ૧૮૮૬ થી ૮૮ દરમ્યાનના બે વર્ષો સુસાક્ષરીમાં ગાળી રીંગાની વિવિધ કળા શાળા તથા લુધ્ઝબર્ગ, આઝ, એમસ્ટરડેમ તથા લાઈપ્ઝિગના વિશ્વવિદ્યાલયો (યુનિવર્સિટી) વગેરેનું તેણે નિરીક્ષણ કર્યું. પછી તે સ્ટોકહોલમમાં પ્રોફેસર થઈ રહ્યો. વિદ્યુદ્ધિ-રલેષણનો સિદ્ધાંત (થિયરી ઑફ ઇલેક્ટ્રોસિટિક ડિસ્એસોસિએશન) પૂર્ણ અવસ્થાએ આણી મૂકવા માટે તેની કીર્તિ પ્રસરી. સન ૧૮૮૩ માં તેણે આ વિષયપર એક લેખ લખી તે સ્ટોકહોલમની શાસ્ત્રીય એકેડમી (પ્રયોગ શાળા) આગળ સાદર કર્યો. વિદ્યુદ્ધિરલેષણ ઉપરાંત તેણે જીવનશાસ્ત્ર-સંખ્યાધી પણ એક સિદ્ધાંત રચ્યો હતો. તેની દલીલ એવી હતી કે, અત્યંત સૂક્ષ્મ બીજકણમાં પણ ગતિ હોય છે. આ બીજે આખા વિશ્વમાં દશદિશાએ ફેલાઈ બંધ છે. તેમાંના ઘણા ખરા તેજસ્વી તારા-ઓની દાહક ઉષ્ણતાથી જળી નાશ છે. પરંતુ કેટલાંક બીજ યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં સ્વસ્થ ગોત્રક પર જઈ પકડે છે અને ત્યાં તેમ ઉછરે છે.

અ લ ક:—(૧) આ એક અસંકાર શાસ્ત્ર હતો. રતનાકરના હરવિજય નામના અંશ પર તેણે એક વિષમપંદોષીત નામની ટીકા લખી છે. રાજનંદ જ્યાનકેનો તે પુત્ર હતો મગમતનો અપૂર્ણ રહી ગયોલો ‘કાંચમકાચ’ અંશ અંશકે પૂર્ણ કર્યો. વળી ‘અસંકાર સર્વસ્વ’ પર પણ તેણે એક ટીકાનો લેખ લખ્યો હતો.

અ લ ક:—(૨) એક પ્રાચીન અજાત શહેર. અલકના પ્રભુ (અલક-નાથ) તરીકે બુંદેલકંડિ-તામાં (૧૧, ૫૮) એક ઉલ્લેખ આવે છે. કર્ન નામના લેખકે પોતાના ભાષાંતરમાં તેનું અલકા એવું નારી બંતિવાચક રૂપ આપ્યું છે પરંતુ તે રૂપ છંદોમાં જાંઘ બેસતું લાગતું નથી. મગદ યયેલા મૂળ અંશમાં ઇસ્વકે-રલકનાથો, “ઈસ્વાકુ અને રલકનાથ પ્રભુ”. રલકને બદલે કુકુડા અને રૂલક એવા કેટલાંક પાલેબેદ આવી નાંધ છે, પરંતુ પોતાના ભાષાંતર સાથે લખેલા વિવેચનાત્મક લેખમાં કર્ન ઇસ્વાકુર અલકનાથો એ સંધિનેજ વધારે પસંદ કરે છે. ટીકામાં એજ પાઠ આપવામાં આવ્યો છે. અને તેને ‘અલકા નગરી તત્ત્વ-નાથ રાજ’ એ ટીકાથી આધાર મળે છે, બીજી પરિચિત અલકા

એટલે કુબેરની નગરી છે. અન્યત્ર અલકનંદા નામનો ઉલ્લેખ મળતો નથી (અલક. જુઓ.)

અલક નંદા :— (અલકનંદા-સુવતિ) બ્રિટિશ ગહરવાલ હુદમાંની એક નદી. તે ગંગામાં મળી જાય છે. પણ આ નદીમાં બીજી પુષ્કળ નદીઓ આવી મળતી હોવાથી તેના પ્રવાહ માગમાં પુષ્કળ સંગમો બાન્યા છે. અહિં સ્નાન માટે યાત્રાઓ ભરાય છે. ઉદાહરણ તરીકેની નદો જ્યાં આવી મળે છે. તે નંદપ્રયાગ; પિંડરનો સંગમ થાય છે તે કષ્ઠપ્રયાગ; મંદાકિની મળે છે તે રૂદ્રપ્રયાગ; તથા ભાગીરથીનું સંગમસ્થાન તે દેવપ્રયાગ. તેનાં અહીંથી આગળ ઉપરના પ્રવાહને ગંગા કહે છે. આકાર અને સ્થાનની દૃષ્ટિએ અલકગંગા ભાગિરથી કરતાં મધ્ય છે. છતાં ભાગિરથીનેજ ગંગાનું ઉગમસ્થાન કહેવામાં આવે છે. તેનું પ્રયાગમાન પ્રાચીન નામ હજી ટકી રહ્યું છે તેનું અર્થમા સ્વરૂપ એવું છે કે, ભગવત્પદીના ચાર પ્રવાહોમાનો આપણી જાણુનો પ્રવાહ (ભાગ પાંચમો. અ. ૧૭ ગદ્ય ૬) હિમાલય પર્વતી કુબેરની અલકા નગરીના પહારના મહેરામાં આવેલી વહે છે. અલકનંદાને મહાનદીના નામથી પણ ઓળખાવી છે. ભાર. વન. અ. ૧૪૨) ગંગા નદીનું પણ એજ નામ છે. (ભાગ. ૪. ૬૧)

સૂચી માટે જ હોય છે. આવા દાગીનાઓમાં દેશની પુષ્કળ સંપત્તિ રોકાઈ રહેલી હોવાથી દેશી વહેવાર માટે ભેદતાં નાણાં મળી શકતા નથી એવી ભાવના એક વકરાર આચકાવ સંભળાય છે, તે તદ્દન ઓટી તો નથીજ. સામાન્ય રીતે બચત ધરણમાં જાય છે. વિશેષ કરીને જ્યાં ભેંકે નથી અથવા નાણાં મૂકવા ધાર્તી વગરનું જ્યાં સાધન નથી ત્યાંના લોકો પોતાની બચત દાગીનામાં રોકી રાખે છે. ગરીબોમાં પણ આનો અપવાદ નથીજ. શ્રોમતોના દાગીના ઓછાં છતાં મૂલ્યવાન અને મોઢક હોય છે, જ્યારે ગરીબોના દાગીના ઘણા પણ હલકી ધાતુઓમાં હોય છે. આપણે ત્યાંની પછાત વર્ગોની સૂચી રૂપા ચાંદીના દાગીના કેટલાંબધા પહેરતી દેખાય છે. જેમ વર્ગે લોકોમાં તો પિત્તળના લાકા દાગીના પણ પહેરે છે. કાળી પરજા ભતોમાં પણ આવેા રીસા હોય છે. મારવાડની દનોગી જાત આ ભાવતમાં સર્વ શુભ છે. પરંતુ હાલમાં મુશિકિત વર્ગો તથા રાજા રજવાડાઓમાં દાગીનાની હોંઝ ઓછી થતી જાય છે. નહિં તો હિંદી સંસ્થાનિક એટલે તપ શિષ્યાંત્ર અલકાદેશી જડેલી વ્યક્તિ પાશ્વત્ય ગંગ ભૂમિપર તથા ચિત્રપરોમાં તેમની નકલ કરવામાં આવે છે.

જણાઈ આવશે. વાજપેય યજ્ઞમાં સર્વે ઋત્વિજોએ સોનાની કંઠી પહેરવી અને હોતાએ જે કંઠીમાં 'વજ' નામના રત્નો જડેલાં સો સોનાનાં કમળ પુષ્પની કંઠી ધારણ કરવી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (આ. શ્રો. સુ. ઉ. પટક ૬૯.) અન્ય યજ્ઞોમાં હોતા, ઉદ્ધાતા, વગેરેને વિશિષ્ટ અલંકાર આપવાની સૂચના કરી છે. (ખા. શ્રો. સુ. ૧૨, ૧૮, લાઠ્ય. શ્રો. સુ. ૮. ૧૦; આ. શ્રો. સુ. ઉ. ૩, ૪.)

પ્રાચીન અલંકારોના અવશેષ જૌહર સ્તૂપોમાં મળી આવ્યા છે (જે. આસ. એ. એસ. ૧૯૦૮) તેમજ પ્રાચીન શીશ્વમૂર્તિઓમાં કોરેલી અલંકારોની વિવિધ વાનીઓ જોવા મળે છે. ભસ્મરૂપ સ્તૂપ પરની શિદિમાં દેવતાને રત્નમય કંમરપટો તથા અન્ય દેવતાઓનાં કાનમાંના કુંડલ તથા હાર પુરાતન અલંકારોની યાદ પુરે છે.

વેદોત્તર કાળના અલંકાર:—પુરાતન કાળમાં કેટલાક અલંકારો સ્ત્રી તથા પુરૂષ એ બન્ને વાપરતા. ભારતીય લોકોની અલંકારપ્રિયતાનું વર્ણન કૃતિહાસકારોએ સારું કર્યું છે. પ્રાચીન કાળના અલંકારોમાં મોતી તથા રત્ન, હીરાઓની જે અખુટ સમૃદ્ધિ હતી તે ધ્યાનમાં લેતાં અહિંના લોકોને વિવિધ અલંકારોના શોખ હોય એ સ્કંહે સમજી શકાય તેમ છે. સામાન્યપ્રતિભા લોકો સોના ચાંદીના દાગીના પહેરતા. એટલું જ નહિ પણ ગાંધો, ઘોડા તથા હાથીઓને પણ સોના ચાંદીના દાગીનાઓથી શણગારવામાં આવતા હતા. એકે ગ્રીક ઇતિહાસકાર સ્પેપ્સ ક્ષેપ્ટોમાં જણાવે છે કે, હિંદની પ્રભાએ આખા જગતની અભિરૂચી બગાડી છે. કેમકે તેમણે લોકોને મોતી માટે અનિશ્ચય પૈસા ખર્ચવાં શીખવાડ્યા છે. ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્ર પરથી એમ દેખાય છે કે, (૧) આવેધ્ય (૨) અંધનીય (૩) શેષ્ય અને (૪) આરોપ્ય, એવા અલંકારોના ચાર પ્રકાર છે. પહેલામાં કુંડલ, ગાંજામાં કટિસૂત્ર અને અંગદ ત્રીજામાં નૂપુર અને ચોથામાં સાનાના હાર આવે છે.

સુકામણિ અને સુકુટ એ શિરભૂષણો હતાં. કુંડલ એ કણ્ઠઅલંકાર છે. સુક્રાવાલિ (મોતીના કંઠી), હપક અને સૂત્ર એ કંઠાભરણ હતા. પટિકા અને અંગુલિમુદ્રા આંગળીએ પહેરવાની હોય છે. કેયૂર અને અંગદ એ અલંકાર હાથની કોણી ઉપર એટલે દંડપર પહેરવાના હોય છે. ત્રિસર અને હાર ગળામાં તથા સ્તનમંડલ પર પહેરવાના અલંકારો હતા. તરલ અને સૂત્રક કટિભૂષણો હતાં. સ્ત્રીઓ મઠાણે પુરોષો પણ આ અલંકારો ધારણ કરતા.

દેવતા અને રાજા સ્ત્રીઓના અલંકારોનાં નામ.—શિખાપાત્ર, શિખાખલ, ખંડપત્ર, સુકામણિ, મકરિકા, સુક્રાખલ, ગવાક્ષી, કુંડલ, ખડ્ગપત્ર, વેણી ગુરુ, દારક, લલાટતિકક, ભૂર, કલ્પિકા, કણ્ઠવલય, આપેશ્રૂક, રત્નખલિત, દંતપત્ર, કણ્ઠપૂર, પત્રલેખા, ઈચ્છાદિ. આ અલંકારોની આકૃતિ કેવી હશે અને તે કયાં પહેરવાનાં તે વિષેની સમજ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ કેટલીક ગુફાઓમાં પ્રાચીન દેવતાઓની જે મૂર્તિઓ આજે જોવા મળે છે તે પરથી આ દાગીનાઓની આકૃતિના કંઈક ખ્યાલ મળી આવે છે. છતાં તે પરથી તેમનાં નામો તો નજર કળી શકાય. જેથી વ્યાકરણની મદદથી કેટલાક અલંકારોની માહિતી મળતી તે નીચે આપી છે.

રામાયણમાં હાર, હેમમૂત્ર, રશના (કમરપટો) અંગદ, કેયૂર, કુંડલ, વલય (કંકણ) વગેરે મુખ્ય અલંકારોની નામા વલિ મળી આવે છે. અંગદ માટે 'વિચિત્ર' તથા કેયૂર માટે 'શુભ' એ પરિણામો યોગ્ય લાગે છે. વળી અંગદ અને કુંડલ સોનાનાં હતાં એવી પણ માહિતી ઉપલબ્ધ છે.

મરુતકાભરણ.—અલંકારોનું વર્ણન આપતાં માથેથી શરૂ કરીએ. સુવિખ્યાત કોશકાર અમરસિંહે અલંકારોની નામાવલિ આપતા આવી જ રીતે પ્રારંભ કર્યો છે. તેની નામાવલિમાં સ્ત્રીઓના સીમંતમાં (કેશકલાપમાં) ભારપ્રાદ્યા અને પરિતથ્યા એ અલંકારો પહેરવામાં આવતા એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. અને હજી પણ સ્ત્રીઓ તે પહેરતી દેખાય છે. બંગાળમાં આ અલંકારો નજરે પડે છે. તે સોનાના હોય છે હિંદુસ્થાનની સ્ત્રીઓ તે રૂપાના બતાવી પહેરે છે. લલાટના અલંકારોનું પત્રપ્રાદ્યા અને લલાટિકા એવાં નામો છે. પત્રપ્રાદ્યા એ નામ પરથી આ અલંકાર કલાના પાંચ જેવો લાગે છે. મુખ્ય ડાળી યોગમ કહેવાતાં નહાતાં નહાના પાંદડાઓ થાય એવી આકૃતિ જેવો આ સુંદર અલંકાર બનાવવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રીય સ્ત્રીઓ કુતવમાં કેતવપત્ર (કિવેડે) પહેરે છે તેની રચના પણ આવી જ હોય છે. રાજાઓ માથે રત્નજડિત સુકુટ ધારણ કરતા. અનુનના કિરીટનું વર્ણન કણ્ઠપૂષ્પમાં આવ્યું છે. રાજા સ્ત્રીઓ સુકુટને બદલે પદ્મ એટલે એક રત્નથી જડેલી સોનાની સાકડી પટી માથે બાંધતી. આ પરથી જ મુખ્ય રાણીનું પદ્મરાણી કે પદ્મહિપી એ નામ પડ્યું હશે.

કણ્ઠભૂષણ.—અમરસિંહના મત મુજબ આમાં કુંડલ અને કલ્પિકા એવાં બે પ્રકાર છે. કલ્પિકાનું

તાલપત્ર એવું પણ એક નામ છે. તે કાનના ઉપલા ભાગમાં પહેરતા કુંડલ નીચલા ભાગને અલંકાર છે. રાત્રના કુંડલ હીરાના હોઈ તે ગોળ હતા એમ મહાભારત પરથી જણાય છે. (વૈદ્ય-મહાભારતને ઉપસંહાર પા. ૨૬૦.) સ્ત્રીઓનાં કુંડલ પુરુષોથી ભિન્ન હતાં. હેમચંદ્ર કહે છે કે, કુંડલને સ્થાનેજ તાલપત્ર તથા આ અલંકાર પહેરવામાં આવતા. વળી કાનની પાછલી ખાલમાં ઉત્ક્રિષ્ટિકા, કણ્ઠેકુંડ અને ખાલિકા એ અલંકારો પહેરતા.

હાલની જેમ પ્રાચીન કાળમાં બંને કાનોમાં એકજ ભતના અલંકારો પહેરવામાં આવતા નહિ. કેટલીકવાર એકજ કાનમાં એક અલંકાર પહેરવાને પણ પ્રચાર હતો. ખાણી કાંઈ બરીમાંની ચાંદાલ કન્યાનું વર્ણન ભુએ (પૂજર્ણ સુકદંતવસત્રમાધવ-ક્ષિત્કરણસંહલાદ) એ રીતે એક કાનમાં તાટક, અને બીજામાં કુંડલ અથવા બીજો કોઈ દાગીના સ્વેદ્યા સુજ્ય પહેરવામાં આવતો. વાસ-વદના નાટિકામાં નાટકને વિશેષ ઉલ્લેખ મળી આવે છે. “રક્તમૂળા નિમિત્તે ચાલસ્ય વર્ણો વિષયે” (સૂત્રસ્થાન અ. ૧૬) એટલે શરીરના રક્ષણને અર્થે ઔષધી, વનસ્પતિ વગેરે ધારણ કરવા કાન વિષે છે એવું સ્પષ્ટતામાં એક વાક્ય છે. તે પરથી ભેતાં પ્રથમ આવા વિશિષ્ટ હેતુસર કાન વિધવાને ચાત પડ્યો અને પાછળથી તેના ઉપ-યોગ અલંકાર માટે થયા લાગ્યો એમ રા. વા. ગા. આપે માને છે.

ખાણુબેટ દધીજિતું જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાં ત્રિકંટક નામના એક અલંકારનો ઉલ્લેખ છે. કદ-ગની કથી જેવા સ્થુત મોતીના ગુમખામાં મરકતમ-ણીતું લોહક પાંધતાં આ અલંકાર બને છે એવું તેમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં ગોપીજોતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં ‘જવલોલ કુંડલા’ એવું એક વિશેષણ આવે છે. તે પરથી હાલની છાકરીઓ જે ભતના એડીંગ પહેરે છે, તેવાંજ તે કાને કુંડલ હોવા ભેઈ એ એમ લાગે છે. પ્રાચીન દેવતાઓની મૂર્તિઓનાં કાનમાં કુંડલા દેખાય છે. તેમના આકાર ગોળ હોય છે. તથા સુદર કારીગરી કરવામાં આવે છે. તેમાં વળી વિવિધ ભાતનાં સુદર રત્નો પણ જડવામાં આવતાં. શિશુપાલવધ કાંધ્યમાં કુંડાના કુંડલોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં રત્નોનું વર્ણન છે. રામાયણમાં લંકાની સ્ત્રીઓનું જે વર્ણન છે તેમાં તેમના કુંડલમાં સીરા જડેલા હતા એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. દમયંતીના સ્વયંવરમાં

આવેલા રામએના કાનમાં મણિકુંડલ હતાં એમ મહાભારતમાં તે વિવેલખાયેલા વર્ણન પરથી જણાય છે. આ ગ્રંથમાંની કાંધ્યગી કથામાં તેને ત્યાં આવેલી વેશ્યાનું વર્ણન આપતાં કહ્યું છે કે, તેના કાનમાં ચક્રકાં પક્ષીના આકારના વિચિત્ર કુંડલ હતાં.

કંઠ ભૂષણ:—કંઠી વગેરે અલંકારોને ટ્રેવેયક એવું નામ આપવામાં આવેલું હતું. સ્થેન લંગગોળ આકારના કંઠભૂષણને લલન્ટિક કહેતા. પરંતુ તે સોનાનો હોય ત્યારે પ્રાલંબિકા અને મોતીનો હોય ત્યારે ઉરસ્ત્રનિકા કહેવામાં આવતો. હાલમાં જ્ઞાનાં છાકરંઓના ગળામાં એક કડા જેવો દાગીનો (હાંસળી) પહેરવામાં આવે છે. તે સોનાનો કે ચાંદીનો પણ ચક્રિત પ્રમાણે હોય છે. આ હાંસળી પહેરવાની ચાલ પુરાતન કાળથી ચાલતી આવેલી છે. હર માત્ર એટલોજ કે હાલ તે નાનાં છાકરંઓનેજ માત્ર પહેરાવે છે જ્યારે પૂર્વે તે મોટા માણસો પણ પહેરતા.

હાલ સ્ત્રી પુરુષ એ બંને સોનાની, પ્રવાળની, તુલસી કાષ્ઠની કે રૂપાક્ષની માળા ગળામાં પહેરે છે. જ્યારે પ્રાચીન કાળમાં તે માથે ધારણ કરવામાં આવતી એમ લાગે છે. “માલ્યં માલસાંજીમૂર્ધ્ન” એવો અમર કોશમાં ઉલ્લેખ છે. મેદિનીકોશ પરથી જણાય છે કે, તે પુષ્પમાળા હતી પરંતુ પંદિક ગ્રંથોમાં સુવર્ણ માળાનું વર્ણન મળી આવે છે. તાંડય મહા પ્રાક્ષણમાં ચરકતી ઋતિએને આપ-વાના અલંકારોની માહિતી આપતાં ઉગ્રતાને સુવ-ર્ણમાળા આપવી એમ જણાવ્યું છે. હોતાને રૂકમ નામનો સુવર્ણ અલંકાર આપતા. ગોલિલસત્રમાં સંધારણ (માલા ધારણ કરવી) નિહિત છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. તે પરથી ગોલિલના કાળમાં માથે પુષ્પમાળા તથા ગળે સોનાની માળા પહેરત, એમ સ્નાત્યલંકાર ઇત્યાદિ વચ્ચેના પરથી જાણી શકાય છે. ત્યારે માળા કેવળ ગોળા માટેજ ધારણ કરવામાં આવતી. પરંતુ પાછળથી વૈષ્ણવોએ તેમાં ધાર્મિકતાના ભાવ દાખત કરી તુલસી કાષ્ઠની માળા ધારણ કરવાની પ્રથા પાડી, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવ જેવું છે.

વૈદિક યુગમાં વશસ્થળે ધારણ કરવા માટે એક નિષ્ક નામનો અલંકાર હતો. તેના આકાર લાંબા સાધન નથી. અમરસિંહે તેને ઉરોભાગ્ય તરીકે જણાવ્યો છે. મેદિની કોશમાં પણ તેવોજ ઉલ્લેખ છે. તે બંને કોશપ્રદાએ આ અલંકારને માલાને નામે મળેલો છે, પણ છારોત્સવપિનિ-દમાં તે હાર તરીકે જણાવવામાં આવ્યો છે.

‘તમ્હ પર:પ્રત્યુવાચાહ હરેત્વાસુદ’ ઈ. વૈદિક યજુર્વેદમાં એક સુક્રા નામનો હાર બેવાળ અલંકાર આવી જાય છે. વળી ઉપનિષદમાં પણ એવું વર્ણન છે કે ધર્મશાસ્ત્ર યમે પ્રસન્ન થઈને નચિકેતને આવી જાતનો એક અલંકાર આપ્યો હતો.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હારના ઉલ્લેખ વિપુલ છે. પણ તે હાર મોતીનાજ હોવાથી તેમને ‘મુક્તાવલિ’ કહેતા હારના દરેક સરને (ટોરને) અધિકતા કહેતા અને સરની સંખ્યા પ્રમાણે તેના જુદાં જુદાં નામો હતા. સો સરના હારને દેવચંદ્ર છે. ધારીસ સરનાને ગુરસ, ચોવીસનાને ગુરસાધ, ચોતરીનવાળાને ગોરતન, વીસવાળાને માણવક ને એકજ સરવાળા હારને એકાવલી, એવાં નામો હતાં. પરંતુ આ હારમાં સાત આઠસો મોતી હોય તો તે નક્ષત્ર માળાને નામે ઓળખાતો. (અમરકોશપરની બાલુણ દીક્ષિતની ટીકા જુઓ.)

અર્વાચીન સાહિત્યમાં દેવદંડ નામના હારને શતેશ્વરી એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઇંદુચંદ નામની એક હારની જાત હતી. તે દેવો ધારણ કરતા. તેમાં એક હજાર આઠ સર રહેતા. વિનયચંદમાં તેથી અડધા સર રહેતા. ઇંદુચંદની લંબાઈ ચાર હાથની અને વિનયચંદની બે હાથની હતી. એક નો આઠ કે એકધારી સર વાળા બે હાથ લંબાઈના હારને દેવચંદ કહેતા. ચોસસ સરવાળા હારને અધ-હાર તથા ચોશણું સરવાળાને મોટો રરિમકલાપ એવા સંજોગોને હતા. આઠ સરવાળા તે મંદર, પાત્ર સરવાળા હાર ફલકા, સત્તાવીસ સરનો એક હાથની લંબાઈવાળો તે નક્ષત્રમાળા અને એક હાથ લાંબો તથા સોનાના મણિ તથા મોતીથી ગૂંથેલો મણિ. સો પાત્ર, એવા આ હારોના નામ હતા. વળી મણિ સોપનના મધ્યમાં એક એનાના મેદો મણિ હોય તો ચાહુકાર કહેવામાં આવતો. એકાવલિ હારમાં આવે; મણિ હોય ત્યારે તેને ચંદ્રિને નામે સંજોગવામાં આવતો.

વિક્રમેાંશીય નાટકમાં ઉર્વશીના એકાવલી હારને વૈજયંતિકા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ભાગવતમાં શ્રી કૃષ્ણના કંઠમાના હારને વૈજયંતિ માળા કહી છે. (દશમ સ્કંધ) ઉર્વશીની વૈજયંતિકા તથા કૃષ્ણ વલયવતિ એ એકજ જાતની માળા હતી, કે જુદી જુદી હતી તે બાબત સાધન નથી.

અંશુરીય :—અંશુરીય, અંશુલીય, અંશુલીય અને ઉર્મિકા એ સર્વે એક અલંકારનાજ નામો છે. તે પર નમના અક્ષર કે બીજા કંઈક ચિન્હો રહેતા. હાલમાં તેને ખાંદોર (ની અંશુરી)

કહે છે. નંદઅમાત્ય રાક્ષસની અંશુલિ મુદ્રિકા બીજાના હાથમાં બંધ પડતાં તેના સર્વે દાવ ધૂળ વળ્યા તે વિગેની મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાંની કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. દુશ્યંતે શંકુતલાને આપેલી અંશુલિ મુદ્રિકા (અંશુરી) આગળ ઉપર શંકુતલાના હાથોનું કેવી રીતે કાચ્ય થઇ પડી તે શાકુંતલ નાટકમાં જણાવ્યું છે. માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક પરથી જણાય છે કે અંશુરીઓમાં કેટલીકવાર એક વિલાપહારક મણિ જડવામાં આવતો. (જુઓ—‘અંશુરી’).

કટિભૂષણ :—સી વ પુરુષોનાં કટિભૂષણ માટે લિંગ લિંગ નામો હતાં. કોશકારિએ સ્ત્રી કટિભૂષણના મેખલા, કાંચી, સપ્તકી રશના અને સારસન એવા નામો આપ્યા છે. કટિભૂષણ એકજ હાર હોય ત્યારે તેને કાંચી, આઠ હાર હોય ત્યારે મેખલા સોળ હોય ત્યારે રશના અને પચીસ હોય કલાપ એવાં નામોથી ઓળખવામાં આવતા. (બાલુણ દીક્ષિતની ટીકા જુઓ.) પુરુષોના આ દાગીનાને શૃંગિકા કહેતા. જો કે અમરસિંહે સારસનને સ્ત્રી અલંકાર તરીકે ગણાવ્યો છે છતાં તે પુરુષોનો પણ હોયો જોઈએ. કારણ કે, શિશુપાલવધ કાવ્યમાં શ્રીકૃષ્ણ સારસાન અલંકાર ધારણ કર્યો હતો એવું વર્ણન આવે છે. કાદંબરીમાં મેખલા અલંકારમાં જુન જુન નિનાદ કરતી રતન ખાલાઓનું પણ સંકલન કર્યું છે. સુખંધુ કવિના વાસવદત્ત નાટકમાં રશનામાં (કમર પટામાં) રતન મળા પણ હતી એવો ઉલ્લેખ છે. વળી કાલિદાસે રઘુવંશમાં લખે છે:—

અર્ચોન્વિતા સત્તર મુલિતાવાઃ

પવે પવે દુર્વિભિતે ગલ્લન્તી ।

કરશચિતાસિદ્ધસવા તદામી-

મંગુત્તમ્ભાર્ગવિતસુત્રોત્પા ॥

આ વર્ણન પરથી સોનાના તારમાં મણિ ધરાવીને આ અલંકાર બનાવતા એમ લાગે છે. પ્રાચીન મૂર્તિઓની કમરમાં આવીજ જાતનો એક સૂત્ર માણ્યુક્ત અલંકાર ભોવામાં આવે છે. વળી હાલ પણ છાકરાઓને સોના રૂપાની જે સાંકળીઓ પહેરાયે છે તેમાં ઘુંગર ધરાવેલા છે. હમર પટો લીલો અને દોરી બેવા નરમ હોય એમ લાગે છે. તેનો ઉપયોગ શોભા પુરોજ (વચ સંભાળવા માટે નહિ) હોવો જોઈએ.

પાદાલરણ :—આનાં પાદાંગક, લેલાકોટિ, મંચર, તુપર, હંસ, પાદ કટક, વગેરે અનેક નામો હતાં. પરંતુ એ સર્વે નામો એકજ અલંકાર માટે હતા કે તેની જુદીજુદી ભાતો હતી તે ચોક્કસ સમજાતું નથી.

નૂપુર'નામ વધારે વપરાશમાં હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેના વારંવાર ઉલ્લેખ થયો છે. માત્ર તે ચાનો બનાવવામાં આવતો તે વિષેની માહિતી મળતી નથી. ગાંબુભટ્ટની કાઠબરીમાં ચાંકાલ કાંચાના નૂપુરનું જે વર્ણન આપ્યું છે, તે પરથી તેમાં મણિ ('રત્નો') જડેલા હોવાનો જોઈએ એમ લાગે છે. મણિમંજીર એ મધ્યમપદ લોપી સમાસના શબ્દ પરથી પણ તેવો જ અર્થ સંભવે છે પરંતુ તેના આકારનું વર્ણન કોઇ પણ સ્થળે આપવામાં આવ્યું નથી. હંસકે એ નામ પરથી તેનો આકાર હંસ જેવો કંઈપી શકાય છે. માત્ર તે કંઈપનાજ ગણાય, સિદ્ધાંત નહિ. કેમકે હંસ જેવો અવાજ થવાથી પણ તે નામ પોતપોતાં હોય એ સંભવિત છે. કાઠબરીમાં એવું એક વર્ણન આવે છે કે નૂપુરોના અવાજથી હંસોતું ધ્યાન આકર્ષાયું હતું, આ પરથી બીજો સંભવ સંભળ થઈ પડે છે.

આ હું ભૂંધણુ:—કેયૂર અને અંગઠ એ અલંકારો હાથની કઠોણીને ઉપલેખાગે પહેરવાના હોય છે. એટલે હાલમાં આહિ 'ગાંબુખંધ અને કડું' પહેરવામાં આવે છે. કાઠબરીમાં શુદ્ધક રાજાનું જે વર્ણન આપ્યું છે. તેમાં શુદ્ધકે હંડપર કેયૂર મારણુ કપાની ઉલ્લેખ છે. કવિએ કેયૂર પર સૂપની ઉત્પેક્ષા રચી છે. આ અલંકારનો આકાર ગોળ હોવો જોઈએ.

ખેડોયા પર પહેરવાનાં અલંકારોને આવાપક, પારિહાસ, કટક, અને વલય એવાં નામો હતા. મેઘદૂત કાવ્યમાં શાપથી વિરહાવસ્થા ભોગવતો યક્ષ તદન કૃષ (સૂકો) થઈ જંગમી તેના હાથમાં સોનાનું વલય નિકળી પડ્યું ને તેથી તેના હાથ અલંકાર વિહીન દેખાતો હતો એમ જણાવ્યું છે. (જનકવલય ધ્રુવરિક્ષકોષઃ) દુધ્યંતની વિરહાવસ્થામાં ખેડોયાપરના કનક વલય કઠોણી સુધી ચઢી જતાં એમ કાલીદાસે તેનું વર્ણન આપ્યું છે. (વનકવલય ચક્ષુર્સંઘર્ષ મવા પતિચર્ચત) ગિરુપાલ 'યથ કાંચમાં શ્રી કુલ્યુતું' જે વર્ણન આપ્યું છે, તેમાં તેનું વલય પદ્મરાગમણિમય હતું, એવો ઉલ્લેખ છે. ગાંબુભટ્ટની કાઠબરીમાં ચાંકાળકાંચનું વલય રત્નોથી જડેલું હતું એવું વર્ણન છે.

વલય સહયે પરિધાન કરવાનો બીજો અલંકાર 'કંકણ' એ હતો. સામાન્ય રીતે તેને 'કર ભૂખણ' એ સંજોગપનથી ઓગળવામાં આવતો. ('કંકણ' જામણ.) (અમર-મનુષ્ય વગર) મધ્યયુગના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કંકણનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. ભવભૂતિએ વનકીના હાથમાં કંકણ હતાં એમ જણાવ્યું છે. સીતા પરિવ્રજને પ્રસંગે શ્રી રામચં-

દ્રણ કંકણ ઉતારવા અંત:પુરમાં ગયા હતા એમ વર્ણવી કવિએ તત્કાલીન રીતભાતનો પરિચય કરાવ્યો છે, પરંતુ આ કંકણ સોનાનું હતું કે હાલના જેવું સુવરનું હતું તે આ પરથી સ્પષ્ટ થતું નથી. મેદિની કોશમાં કંકણ શબ્દના કર ભૂખણ, મંડન અને સૂત એવા ત્રણ અર્થ આપ્યા છે.

અર્વાચીન સાહિત્યમાં સુડીનો (બંગડી) ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. બંગાળના પ્રાચીનકાળના કવિઓએ જણાવ્યું છે કે આ સુડીએ શંખની હોઇ તેમાં કાલ્પા ઘાલવાની સોઈ માટે ખીલીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. બંગાળમાં હજી પણ આવી સુડીઓ પહેરવામાં આવે છે. પરંતુ ભુતા મરાઠી સાહિત્યમાં શંખની સુડીઓનો અથવા ખીલીની સુડીઓનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ ઉત્તર-હિંદુસ્થાન પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં કાંસાની બંગડીઓ પહેરવામાં આવતી હશે. કેમકે બંગડીના ધંધો કરનારને કંસારા કહેવામાં આવે છે. વળી વાસણનો ધંધો કરનાર ભતિને પણ આ નામેજ સંજોગવામાં આવે છે. એ પરથી એવી કલ્પના થાય છે કે, આચીન કાળમાં આ ભતિ કાંસાના વાસણ તથા બંગડીઓ બનાવતી અને તેથી કારંચકાર ઉર્ફે 'કંસારા' એ નામ બંગડીવાળા તેમ વાસણવાળા એવી જાતે ભતિના લોકો માટે પડ્યું હશે.

ના સિંહા ભૂંધણુ:—સંસ્કૃત કવિઓએ શરીરના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો પર પરિધાન કરવાનાં અલંકારોનું વર્ણન આપ્યું છે. છેક માથેથી પગ સુધી, પરંતુ તેમાં નાકમાં પહેરવાના અલંકારોનો ઉલ્લેખ નથી. એ ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં નાકમાં ધરેલાં પહેરવાની પદ્ધતિ જ હોય એમ. રા. આપદે માને છે. (વ.વસ્તાર, પુ ૪૬, ૨.)

નાકમાં નયની (વાગી) ચુંભી કે લોલક પહેરવાના ચાલ ખાસ અર્વાચીન છે અને તે મુસલમાના અમલમાંજ પડેલા હોવાનો જોઈએ એમ જણાય છે. અરબ સ્ત્રીઓ નાકમાં એક મોટું કડું પહેરતી તેમ મુસલમાન સ્ત્રીઓ તથા ઉત્તર હિંદના જે પ્રદેશમાં મુસલમાન અમલનો પ્રભાવ વધારે હતો ત્યાંની સ્ત્રીઓ પણ સોનાના તારનું મોટું કડું નાકમાં પહેરે છે. મદ્રાસ પ્રાંત જગેરે દક્ષિણના ભાગમાં પણ વળી પહેરવાનો રિવાજ કવચિત્તજ એવામાં આવે છે. અને તે પણ પદોચ્ચના મહારાષ્ટ્રીયોના સંસર્ગને લીધેજ હોવાનો સંભવ છે.

ધરેણના પ્રસ્તુત મકાર—ચિહ્નકમાં બંધાંત્રાં નાળાં ધરેણામ દાંડનાની ટેવ આખી હિંદુ ભતિ-એમાં છે. પરંતુ હાલ મિટિયાઅમલમાં બેંકો

થવાથી આ ચાલ જરા ઓછા થયો છે. હિંદમાં નતિ લિનતા અનુસાર ઘરેણામાં પણ લિનતા દેખાય છે. કનિષ્ઠ વર્ગો સાંપત્તિક સ્થિતિ પ્રમાણે રૂપા ચાંદીનાં ઘરેણાં વિશેષ પહેરે છે. વરિષ્ઠ નતિમાં સ્થિતિ પ્રમાણે સોનાનાં, મોતીનાં કે ગવેરાતના દાગીના પહેરે છે. ગુજરાતમાંની લિન લિન નતીઓના ઘરેણાં નીચે સુચનમાં છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓનાં અલંકાર. માથાનાં—દામણી, ચાક, કાનનાં—લોળીયાં, ઘુંટી, વાળી, કાપ, એરીંગ, ઠોળીયાં, પોખાની, ગ્રોટી, કોક્કરાં, નખડી, મચ-કણીયું, નાકનાં—ચુક, કાટો, વાળી, કુલ. ગળાનાં—મંગળસૂત્ર, ખારમાળા, ચંદ્રકાર, કોલર, માદળીયાં, કાંઠડી, મગમાળા, જરમાળા, રાયણ માળા, નેકલેસ ઝરમર, કંઠો, મોહનમાળા, હાથનાં—ગુજરી, દર્શ-નીયાં, કડાં, વળીયા, ચુડકી, ચુડા, ઘંગડી, લોક્રીટ, મોછડી, કુલ, કરડા, અંગઠીયા, વીંટી. કાંળી નાંગર છડા, બેડી, કડલાં.

મુસલમાન સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં—લટકણ, ચાંદ તારા, મોર, ડીકો, પીનખાળીયા, કરણકુલ, હુમખા, ઘુગડી, વિજળીની વાળી, સુરકી, ફુલ, નય, ખુલાખ, કાટો, બેસર, દાણિયું, તુળસી પાટીયાં, કંઠી, ચંપા-કટી, માળા, અગ્રહીનાહાર, ચીનમાળા, અંકન હાર, ખાતુળદંડ, જહાંગિરી, કંગન. પોહોચી, ચુડી, અંગુઠી, તોરા, કડમાઠા, મંકોડા, કાંળી, પાપજેખ, બેકવા, બિછવા.

મુસલમાની ઘરેણાંઓનાં ઘણા ખરા નાઓ હિંદુના ઘરેણાંઓનાં નામો સાથે મળતા આવે છે. તેનાં બે કારણો સંભવે છે. એક તો ઘણાખરા મુસ-લમાન મૂળમાં હિંદુ હોવાથી હિંદુઓનાં ઘરેણાં તેમણે ચાલું રાખ્યાં. અને વળી અસ્સલ મુસલ-માનોએ પણ ઘરેણામાં હિંદુઓનું અનુકરણ કયું હશે.

પારસીઓનાં ઘરેણાં—પારસી સ્ત્રીઓના દાગીના હિંદુઓ જેવાં વિવિધ ભાતના હોતા નથી. તે સોનાનાં, મોતીનાં તથા હીરાનાં હોવાથી મુલ્ય-વાન હોય છે. કાનમાં, હાથમાં અને ગળામાં, એમ ત્રણ ઉકાણેજ પારસી સ્ત્રીઓ ઘરેણાં પહેરે છે, અને તે ઘણે ભાગે હીરામોતી નાજ હોય છે. સોના કરતાં હીરામોતી વાપરવાનો શોખ તેમનામાં વધારે પડતો હોય છે. ગળામાં મોતીના દાગીના તથા હાથમાં હીરાની ઘંગડીઓ પહેરે છે. શ્રીમાન સ્ત્રીના શરીરપર ત્રણથી છ હબર રૂપીયાની કીમતના દાગીના હોય છે.

હિંદુઓમાં ઘરેણા પહેરવામાં સૌંદર્યની તથા ધનચંચયની ભાવના રહેલી છે, પણ તે શિવાય એક જુગીજ કદપના એક અંગ્રેજ લેખકે સૂચવી છે. (જાગ્રે ઝેડેટીયર-યુગા ભાગ ૧ લો. પરિશિષ્ટ કી.) આ લેખક જણાવે છે કે વાગમાં બે ઘરેણાં પહેરવામાં આવતા તે ગુપ્તચરે ભૂતભાષનાશક વસ્તુઓનાં બનાવેલા હતાં. સૂર્ય, ચંદ્ર નામ, ક્રમ વગેરે રક્ષક દેવતાઓ અથવા તુલુ, કૃત, પત્ર, ગુપ્ત જેવી પવિત્ર માનવામાં આવેલી વસ્તુઓનાં નામોજ દાગીનાને પાકવામાં આવતાં. તેમજ પવિત્ર ગણવામાં આવેલા પ્રાણીઓના દાતતથા અન્ય કેટલાક અપર્યાય ધારણ કરવાની પ્રથા હતી. વળી શરીરના બે અવયવમાંથી ભૂત મનુષ્ય હેલુમાં પ્રવેશ કરે છે તે ભાગ પરજ એટલે કે માથું, કાન, નાક, ગળુ એ કેહાણે-પરેણાં પહેરવામાં આવે છે. આંગળાઓમાંથી પણ ભૂત પિશાચ પ્રવેશ કરી શકે એ ભાવનાને વશ થઈ આંગળીઓમાં પણ થાણા આઠવી દેવામાં આવે છે. પવિત્ર ગણા-યદી તુલસીની માળા ધારણ કરવાની પુરાતન પદ્ધતિમાંથીજ તુલસી પટ્ટી અથવા સાંપત્તી કુશી; હલ કે દુવાંના પવિત્રકામાંથી અંગુઠીઓ; કે કણમાં ભાધના ગુમખાં પહેરતા તે પરથી હાતાની કાનમાંની વાળીઓ અને ઘુગડીએ પહેરવામાં આવે છે, એવી ભાતની ઘરેણાઓની ઉત્પત્તિ મજબૂત લેખકે સૂચવી છે. અમૂક રત્નાના ભૂત પિશાચોનાં હાડકાં શકેલાની શક્તિ છે. એવી હિંદમાં માન્યતા છે. ૧૭ મી સદી સુધી ઇંગ્લંડમાં પણ આવી માન્યતા સર્વત્ર હતી. અને એથી પણ અમૂક પ્રમુખ ભાષાના લેખકો મિશ્રાસ સાચકર અને 'એબીલ કાર્લ' એ ઘરેણાઓમાં ભૂત બાધા નાશક શક્તિ છે એવો નાજ પણ માનવામાં આવે છે. તવમહાન ભગવાનના તવરત્ના ગાનવામાં આવ્યાં છે, જાં અમૂક મહત્તી પીકા લાગવામાટે તે ચક્રન પ્રય હોય તથા રત્નની અંગુઠી ધારણ કરવાની પ્રથા આજે પણ પ્રચલિત છે.

પારસી અલંકાર-કાગ કુમે તપાસનાં પશ્ચિમના દેશોમાં ઇસ્લામની સંસ્કૃતિ સર્વેથી પ્રાચીન છે. પરંતુ હવે તે મુતપલ થવાથી જૂની કળા વગેરેમાંથીજ અલંકાર મળી આવે છે તે પરથી પ્રાચીન ઇસ્લામ અલંકારની કદપના કરવી બેમજે દાદગરમાં ૧૮૮૮-૮૯ની સાલ દરમ્યાન જેડી. મોર્ગન ઇસ્લામના ૧૨ મા સમયગાળા (ઇ. સ. પૂ. ૨૪૦૦) સંબંધિત ઘરેણાં મળી આવ્યાં હતાં. અન્ય સંશોધકોને કેટલાક અન્ય અલંકાર પણ જડ્યા છે. જેમાં હીરા જડેલા સ્ત્રીઓનાં તેમ સોનાનાં પાણી ચઢાવેલા, એવા બે પ્રકાર મળી આવે

દે આ દાગીનાઓમાં અગ્રી, માડગી, ઝરબુપુ, સુાટ ગેરે વિવિધતા છે કા જેટલા મળી આવી પુનતત મૂલ્યવાન વસ્તુઓમાં એક ધોડાની તથા તવનાર છે તે સોનાના પનાથી જડેલી છે તથા તે પાંચિ અને જગથી ઘેરાના ચિત્રો જોત રામા ચાઆ છે પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિની અણ મૂળી વસ્તુમાં ઇ પૂ જ મી અને દૂરી સદીથી ઉપલબ્ધ થાન છે હી, એટલે અને રોમન એ આ હોતિના અવકારમાં પુરુષ સામ્ય જણાય છે પ્રાચીન મી અવકાર અતિ સુદર અને નાજુ તા પ્રાચીન મુજિયમમાં તેમના નમૂના જોવા મળે છે એટલે વોડોના પ્રાચીન અવકાર પર દણ પાનાનું ગમ (એનુ લેશન) ઘણું સગન થતુ આ ભાગથી ગીતે આમાં આવતુ તે વિષે ઘણી મુજાણ થતી હતી પરતુ તે કામ કરનારા કારીગરો આગ્રી પ્રાતમાં (દક્ષીણ ઇટાલીમાં) મોલુદ છે તેઓ મળી આ થા ત્યારથી તેમની મદદથી આ ગાના પ્રમાર નેપાસ તથા અન્ય દેશોમાં થયો ગાન વેડોમાં મોગા રતો જડેલા દાગીના ઘડવાની પદ્ધતિ વિશેષ રીતે પ્રચલિત થઈ રોમન નાગ્રી (નટથ) જગની લોડોની સત્તા આખા યુરપમાં દેહાઈ, ત્યારે નવીન ટયુલોનિક પદ્ધતિ ઉચાર પામી આના નમૂના ૧૮૩૭ મા મળી આયા તા જે ખુબ રોડના મુજિયમમાં રાખવામાં આયા છે આ પદ્ધતિનું મેરોવિલિયન એકુ છીતુ નાન છે અને તેના નમૂના નેપેથી આ દાગીના ચુના પ્રદેશોમાં મળી આવે છે આ પદ્ધતિની રાણરી કરતી ડિટક પદ્ધતિ ખાસ કરીને દાદીશ મેરોમાં વૃદ્ધિ પામી આયવે આ પુરાતન પદ્ધતિના સાનાના દાગિના ઇ પૂરે ગાલી સલોન અરમાં જગ્યા જે પ્રાચીન મુજિયમ મેળવે છે છુની પદ્ધતિમાં વિકાસ દેતા ગાના અને સોગ્રી સદીમાં ઇટાલીયન રિપ પીધન રાજ્યમાં આ કાગા શીખરે પહોચી ગાલીનું તથા તથા પાડવાનું કામ નક્ષાનું કામ, માણુત તથા તવનારા નખથી ચિત્રો ગાતવાનું કામ વગેરેના નું કામ જે ઉત્કૃષ્ટ કામ ના નમૂના ઉત્પત થયુ છી બરાબરી કરી ચકે તેવા કામ તો હાલમાં પાતુ લગેજ થતા જે વિકોરિયા તથા આગળ ક્રિસમાન (મિયુરા માન પુરાતનમગધીયાતના ભાગે) ધરતુ જોના નમૂનાના ન અંક કરવામાં આવે છે ૧૮૫૧ મા લાન્ડમ પ્રેસર્શન બરાયુ પુત, તેમ પ્રાન્ય અને વિવેરો હિદના દાગીના રાખવામાં આવતા હતા ત્યારે જાણીય પદ્ધતિના

પરિચયમાં આવી ચુરોપિયનોએ તેમની ઘણી પ્રશસા ડગી હતી હમણા હમણા એવે ૧૮૮૫ સાવના મુમારમાં પુરાતની કાગા રેને લાવીકે ઘણા ફેરફાર કર્યા હતા તેણે સોનકામ, નક્ષીકામ, ગીલીટ કામ તથા રવા પાડવાનું કામ, એ સર્વેનું એકીકરણ કરી અવકાર જાનાવાની એક નવીન પદ્ધતિ શરૂ કરી હીરાનાણેની ગાળતમાં ઉચ્ચ નીચતા જેટલે “ગારગોલી (વિશિષ્ટ ભાતને પથર) થી હીરો ઉચ્ચ” એવી ભાતની પરપરા ગત માન્યતા તોડી પાડી તેણે હિરા, પાથુ (એમ રેડ) માણુક (રૂબી) નીવ (સંકાયર) વગેરે ઉચ્ચ રતોની પદ્ધતિ ભૂમિકા (બેકનાઉન્ડ) પર અધીક (રાતો પથર-કાર્નેલિયન), ગોમદે (અંગર) માના કાઈટ (લીના રંગનો પથર જેમાં રેશમી જેવી આખા ભરતી હોય છે) પ્રવાળ (કોરવ) રાહુને પથર (નેરપર ચાલેક) વગેરે જેવા સામાન્ય પથર મુખ્ય રીતે જડાની નવી પ્રથા પાડી ફીર રફ્ટિક (ઓપલ શિવધાતુ) એ તેના અતિપ્રિય પથર હતો વગી આ પથરનો રેનેએ પુરસ્કાર કર્યોથી ક્રાન્સના હીસજીટ ધરેણાઓમાં તે અગ્ર ગ્યાન મેળવી શક્યો પરતુ રેનેના ધરેણા ગાગ્રી વપરાયા માટે અતિ અમરકારિક અને અઘચણુરૂપ થઈ પડે છે તેમ હીરાની કીમત ન આકવી એ અવેરાત કળાની દૃષ્ટિએ હોપમય છે

પરતુ ક્રાન્સમાં રેનેએ આદરેની આ પદ્ધતિ ઇંગ્લેન્ડ, જેવલ્યમ, જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, સ્વિત્ઝરલેન્ડ, રશિયા, યુનાઈટેડકેસ વગેરે દેશોમાં ધીમે ધીમે રેન ઇંગ્લેન્ડે પતુ હાવના દાગીનાઓમાં એક મુખ્ય હોપ એ છેક આ ધરોળોમાં ટકાઈ પહોંચે હોનો જોધેતો યુગ્મ તથા નથી સર્વેરોમાં આ હોપ જોધ છે જેવી મુરમાં સુદર અવકાર ધાણુ કરવા કરતા પેદીમાં મૂકી ગણ્યેજ વધારે ચોલ માનુ દેખાય છે

અર્થવીન ન અવકાર — આજે યુરપમાં જે દરિના દેશ છે તે નવા ની તેમના ઘણા ખરા પ્રાચીન રોમન તથા ગ્રીક અર્થોમાંથી મળી આવે છે હિત, પાતુક અન્ય રતો જડેલી તથા પીના પદીયાગ્રી માકગી, અગ્રી અથવા ખીરતી લિપુકાના ધાર્મિક અવકાર, ઉપરાંત પુરાતન ગ્રીક ધરણુ પહેરતો નથી નામાન્યીને એમ કહી શકાય છે, પૂર્વના લોક કરતા પશ્ચિમના લોકો દાગિન એક પહેરે ડ વગી આ પીનાની તરીમાં ધરણુ પહેરવાની ઇચ્છા તે પદ્ધતિ ની નીચો કરતા એ છી પની નય છે તેમ ધરણુ અરીસા તેમની

હું દરતા તથા શોભા પ્રત્યેજ વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

ધાર્મિક ધરેણું:—હસ્તીદંત અથવા લોક-
કાની મણીમાળા તથા 'કુસિક્ષિકસ' (કેસપરની
કાંઈસ્ટની પ્રતિમાં) જડેલી માળા પહેરવાની પ્રથા
સર્વે રામન કેથોલિક દેશોમાં દેખાઈ આવે છે.
સોનારૂપાને કેસિતો સમગ્ર ખ્રીસ્તી પ્રદેશમાં માન્ય
થઈ પડે છે. અને વળી જૂબીની વાત એ છે કે
જેમને આવી માળા તથા કુસિક્ષિકસમાં મૂર્તિપૂજા
થતી હોય છે, તેઓ પણ કેસિતો છડેલાં ધારણ
કરે છે.

ઉત્તાર:—પ્રાચીન કાળમાં ઘણાખરા દાગીના
ભાવિકતાપૂર્વક ગાથા કે ઉત્તાર તરીકે પહેરવામાં
આવતાં, પણ હવે તેમાંથી બહુની માન્યતા નિકળી
ગયેલી હોય તે કેવળ શરીરભૂષણને અર્થેજ વાપ-
રવામાં આવે છે. આ દાગીના, નાલ, ચારપાની
કલોવર, કાળાળલાકા, સ્વસ્તિક વગેરે હોય છે. સુરે-
પનાં મહાસુદ્ધપણી જર્મનીમાંના સેમાઇટના વિરો-
ધક લોકો મંગળવસ્તુ તરીકે સ્વસ્તિક ધારણ કરે
છે એ દેખાવ અત્યંતરિક છે. શ્રદ્ધા, આશા અને
અનુકંપા દર્શાવવા માટે ક્રોસ, હળ અને હૃદયની
આકૃતિના ધરેણાં ઘણા લોક પહેરે છે. ઉત્તારની
ભાવનાથી કેટલીક જાતનાં નાણા પણ ગણામાં પરાંત-
વામાં આવે છે.

ગિરૂદ અને પદક:—ગ્રેટબ્રિટનમાં શાળા
તથા કોલેજ માટે એક અમૂક જાતનાં 'બૂચ' તથા
ટાય-પિન્સ હોય છે. અને તે સુખચત્રેકરીને વિદ્યા-
ર્થીઓમાં તે તે સંસ્થા વિષેની ભાવના જાગૃત રાખવા
ખાતર તેમ શોભાની ખાતર જનાવેલાં હોય છે.
લરકર, આરમાર (દરીયાઈકાલો) તથા શાળા-
ઓમાં ઇનામમાં પદક આપવામાં આવે છે. ત્યારના
જેમ હવે પણ રાષ્ટ્રીય પ્રમોગે ઇનામોમાં આવાં પદ-
ક આપવામાં આવે છે.

સ્મરણ (સન્હા):—અંદરની જાણમાં જે
'હાના' જેટલા સોનાના લોકેટ એ આજકાલ
મિથ થઈ પડેલું ધરેણું છે. તે દેખાય નહિ તેમ કપ-
વાની અંદર ધારણ કરવામાં આવે છે. સુદ્ધકળના
સ્મૃતિચિન્હો, બૂચ જેવા લરકરી જાતના અથવા
સોનાની જડેલી બાંદુકની ગોળીઓને રૂપે, અલંકાર
ધારણ કરવામાં આવતાં દેખાય છે.

લગ્નની અંશુલી સર્વે વિવાહિત સ્ત્રીઓ તેમ
કેટલાક પુરો પહેરે છે. તે સોનાની હોઈ તદન આદી
હોય છે. વિવાહ (અગ્ર) ની અંશુલીઓ ઘણે

ભાગે સોનાનીજ જનાવેલી હોઈ લગ્નની અંશુલી
કરતાં પાતળી હોય છે. કેટલીકમાં હીરા પણ જડેલા
હોય છે. સ્ત્રીઓ વ્યારથી દુઃખી બાંદુકની ડગલીઓ
પહેરવા લાગી ત્યારથી જગડીને પુષ્કળ પ્રચાર થયો
છે. હિસ, ગોલી, લીલમ, નીલમણી એ અતિ મૂલ્ય-
વાન રત્નો તરીકે મનાય છે. તેમ ખરાં અંબરમગ-
ગની માળાઓ તરફ પણ એ ઘણું આકર્ષણ થતું
જાય છે. છેક થોડા સમય પર્વત નક્ષત્રીદાર આંદીના
પડા તથા જેમાં હાથીના દાંતની પેટીઓ કે આંદીની
પેન્સિલો જડેલી હોય તેવી સાંકળીઓ પહેરવાની
રૂઠિ હતી. પણ હાલ સ્ત્રીઓ પૈસાની કાંચળીને સોના-
આંદીની સાંકળી; છત્રીની લાકડીપર સોનાની ચુક,
ટાપીમાં ક્રીત અને પ્લેસીપર ધડીયાળ ધારણ કરવું
વધારે પસંદ કરે છે. સાયકાળના વસ્ત્રો જે ઘણીતર
રતનમય હોય છે. શોભે અને તારાના જેવી દેશ
વિશિષ્ટ પ્રભા દેખાય તેવા હેતુસર સ્ત્રીઓ વાળમાં
હીરા-માણિકના અલંકારો પરિધાન કરે છે.

[સંદર્ભ ગ્રંથ: જૈવ-મહાભારતના ઉપસંહાર
વા. ગો. આપ્ટે-પ્રાચીન કાળના અલંકાર (વિ.
વિસ્તાર, પૃ. ૪૬૨, ૫) એ ડિ. જયચોદરી, જાગ્યે
ગેઝેટ, મુબારકવાલી-આર્ટ્સ એન્ડ હેલ્થ ગ્રાફ
ઇન્ડિયા ઇ.]

અલંકાર:—કારમીરના જયસિંહ રાજાને
(૧૧૨૬-૫૦) પ્રધાન. તે બ્રાહ્મણ હતો. તેના જાનું
નામ વિશ્વાવત. તેના ભાઈ સુવિખ્યાત મંખ કવિ
હતો તેણે શ્રી કંઠચરિત્ર નામનો એક સંસ્કૃત
ગ્રંથ લખ્યો હતો. આ ગ્રંથ દેવો લખાયો છે તેની
પરીક્ષા કરવા, મંખ કવિના કહેવા પરથી અલંકાર
પાડિતોની એક સંભાળેલાવાળી હતી જેના નામ
પાડિતોએ હાજરી આપી હતી. તેમના નામ:—
આનંદ કવિ, નૈયાયિક, ણીએ આનંદ કવિ, કદા
કવિ, ગગાં કવિ, ગોવિંદ કવિ, જનકરાજ વૈદિક ત.
વૈયાકરણ, જદહણ, છંદક ચીમાંસક, તેલકંડ,
ત્રૈલોક્ય કવિ ચીમાંસક, દામોદર, નંદન, નાગ કવિ,
પદ્મ પદ્મરાજ કવિ, પ્રગટ, ભદ્ર મંદનમંજી શુદ્ધ-
બધુ, ચોગરાજ, રસચંદ્ર, રૂપક મંખનો શુ-
લકર્મદિવ, લોપ્ત કવિ, વાગીશ્વર, શોકંડ, શ્રીગણ,
શ્રીગુણ, શ્રીવલ્લભ, શાંક અને સુકુલ, આ માદિતી
જુદહરની શોધજોળ પદ્યથી અર્વાચીન કાશકાગેરી
આપી છે.

અલખજુહાખી:—આને માટે જ્ઞાનકોશના
જુલોખી ગદ્ય જુઓ.

અલખનામી:—આના અલખગીર કે અલ-
ખિયા એવાં પણ ખીલો જે નામો છે. અલખનામી

એ શબ્દ અલક્ષ નામનું પરથી તેમ અલખગીર એ શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ અલક્યગિરિમાંથી નિકળી આવ્યો હશે. દસનામી શેવપંથમાંનાં ગોસાઈની બનિનું આ નામ છે. અલખીયા એ નામ હિંદુસ્થાની અલખ શબ્દમાંથી બન્યું હોઈ તેનો અર્થ અલખનો અનુયાયી, એવો થાય છે.

ઉત્તર હિંદમાંના અનેક શેવ વૈશ્ણવીઓને માટે આ નામો યોગ્યતામાં આવે છે. અલખીયા એ સર્વેનું એક સામાન્ય નામ છે. પરંતુ દસનામી પંથમાંના એક પુરી નામગી પંથાતનિના લોકો જ માત્ર પોતાને અલખનામી કહેવડાવે છે. તથા ગીર જનિને અલખગીરના અલખનામી ગણાવાય છે. આ ગોમાંઈઓ 'અલખ' કર્મ જન પાદ છે. તેથી તેમને 'અલખકો જગતને વાટે આ રહેલું બંધન કરનારા' એ (વિશેષણથી યોગ્યતામાં આવે છે) શેવમંત્રપ્રદાયના અન્ય પંથમાંના લોકો પણ પોતાને અલખનામી નામે ગણાવે છે; પરંતુ શુદ્ધ અલખીયા પોતાની એક સ્વતંત્ર બની કંઈપી ગારબપદીઓનાં જેમ કાન કોરસા વગેરે અમૃક જાતિ વિશિષ્ટ રીતિરિવાજો પાળતા નથી.

પરમેશ્વર અગોચર છે (અલખીયાના શબ્દોમાં "અલક્ય" છે એમ કહેવું એકઠું) એ તેમનાં ધાર્મિક અભિપ્રાયોનું મુખ્ય મંત્રવર્તી મૂલ છે. તે પરમેશ્વર તેમની આખી પ્રજાની સ્વાયત્તી છે. તેમ તે સર્વે અલખપરગ ગરબે ગરબા લાગે છે. બીકાનેરનો અલખગીર પંથ એક વેદાધીએ સ્થાપન કર્યો હતો એમ પરંપરા છે (સંસ્કૃત અલ્પભૂતિ, સ્વર પાઠોદ્દક, ૧૮૭૬). તેના વેદાધીએ તેને લાલગીર એવી પદવી આપી હતી. તેણે મુનિપૂજનો ધર્મકાંડ કરી કેવળ અલ્પને જાગ્રવાનો ઉપદેશ પોતાના મનાવેલ ગણમાં દત્તો. આખી ઉપાસના ગણના નામના ગણમાં આવી વસે છે. દાનધર્મમાં તેને મદદ હતી. હિંસા તથા માંસ ભક્ષણ તે નિષિદ્ધ માને છે. ગાયુ, નિષાદ્ય કરે છે. પરલોક છે મરણોત્તર અવસ્થામાં તેમને માનવા નથી. દેવ ગાયોમાં નમજ પામે છે અને અતિ શરીર પણ મહાપુત્રના નિયમમાં છે એમ તેઓ માને છે.

પોતાના ગિરિગરબે આગળ તેણે જે ક્યેય મૂક્યું હતું તે જાગ્રતમે જ પવિત્રતા, ચિર સમાધિ અને સંનિતિના ગણનારી પ્રાપ્ત થઈ વસે છે એવી તેની વચનગતી. અમુકબી જન્મ નહિં રોવાયી એ તેનાં મુખકે દુઃખકેવળગીમાં જ હોય છે એમ તે માન્યો.

અલખીયાઓનો પોશાક વિચિત્ર છે. શરીરે એક લાંબી ઘુંટણ સુધીની કામળી જેવી કફની અને માથે ગોળ કે ઉંચી અણીદાર ટોપી હોય છે. વૃત્તિ બીજાની છતાં મુઠ્ઠી રીતે બીજા માગતા નથી. એકદમ ઘરને બારણે જઈ "અલખક હો; અલખકો લખો" એવા ચોકસ કહેવતા શબ્દો બોલે છે. આને અલખ જગાવવી કહે છે. અને આમ અલખ જગાવતાં બીજા મળે તો લેવી નહીં તો નિકળી જઈ એવી તેમની રૂઠી છે જેથી તે એક શાંત અને નિરૂપદ્રવી બીજાકૃતિવાળો વર્ગ છે એમ માનવામાં આવે છે.

લાલગીરનો ચોકસ કાળ જડનો નથી; તેમ આ મંત્રપ્રદાયનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત કથારે નિર્માણ થયો તેની પણ તપાસ લાગતી. નથી. પરમેશ્વર નિર્જીવ, અતકથ અને વિચારણાશ્યા છે, એ સિદ્ધાંત સર્વે પંથમાં મળી આવે છે. પરંતુ ભક્તિ-માર્ગના પ્રચારને લીધે દેહમાં હુનાર વર્ધ્યો આ સિદ્ધાંત ઉપાંતર પામી મૂર્તિશાવના પામ્યો છે. તે ઉપરાંત ભક્તિમાર્ગીઓએઆમાં બીજી પણ એક કલ્પના પરોવી છે તે એકે, મનુષ્યની પામરતા તથા તેના હોયથી દયા બાઈ પરમેશ્વર દરમ સ્વરૂપમ—મૃતિને રૂપે-પ્રગટયો છે. એટલે સગળ ઉપાસના કરવી એ આપણી કલ્પ છે. ભક્તિમાર્ગને સર્વ શ્રેષ્ઠ અત્તલી તુલસીદાસ હતો (૧૫૨૩-૧૬૨૩). તેણે પરમેશ્વરની જ્ઞાનાતીતતાનું પ્રકળ વર્ણન કર્યું છે તથા આ "મનોવાક્યમગોચર" પ્રભુને બહુ મોટા મેળવવાનો એક જ માર્ગ રસતો છે, એમ વારંવાર જણાવ્યું છે. તે માર્ગ પ્રભુએ સર્વ સ્વરૂપે જે પુરુષાવતાર ધારણ કર્યો હતો તેની ઉપાસના કરવી એજ છે પણ અલખીયાઓના મત આથી ઉલટો છે. તેઓ મૂર્તિદેવતામાં માનતા નથી. અર્ચન વૈદાન્તનો તેઓ પ્રસ્તાર કરતા જણાય છે. મંકેશ્વર્યને ગુરૂ માનનારા કેવો પોતાને "ગીર" ના અભિધાનથી જોગબાવના રોવાયી 'લાલગીર' 'અલખ-ગીર' એમનાં ગીર શબ્દ અતિ મહત્વનો થઈ પડે છે. કદાચ આ મંત્રપ્રદાય પર જન સિદ્ધાંતોની અસર થઈ હોય એવો પણ સંભવ છે; કારણ કે, સમુદાયનામાં દેવની વસ્તી પ્રુકળ છે આદર્શિતાતે પામે તો લાલગીર પંથની યજ્ઞી સામ્યતા દેખાય છે. પરંતુ આદર્શ જ્યારે હિંદમાં પ્રચલિત હતો ત્યારે લાલગીર દયાન હતો એમ માનવા આપણી પાને અસ્ય પ્રતો નથી. તુલસીદાસના પદ તરીકે માનવામાં આવતા એક પદમાં અલખીયાનો મંત્રગીર જે ઉલ્લેખ આવે છે તેજ ને પંથ મટેમાં પ્રથમ

ઉદ્દેશ્ય હશે એમ લાગે છે. એક અલખીયા સાથે તુલસીદાસને બ્યારે ચર્ચા થઈ ત્યારે તુલસીદાસે એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે અલખને જોવાનો એક જ માર્ગ છે અને તે રામસ્વરૂપ.

અલખીયા પંથ સાથે મળતો આવતો એક અવાંચીન પંથ મુકુંદદાસ નામના એક સાધુએ ૧૮૫૦ સાલના અરસામાં ચોરીસા પ્રાંતમાં સ્થાપન કર્યો. મુકુંદદાસના ચેતાનો તેને અલખનો અવતાર માનતા. અલખને તે નિરાકાર, સ્વંચાળી તથા ચિન્દ્રપ માનતો. તે શિવાયના તેના બીજા મતો ઉત્તર દિશાના અલખીયા જેવાજ હતા. ૧૮૭૫ માં મુકુંદદાસનું અરસાન થયું તથા તે સાથેજ તેના પંથ પણ નિર્ગળ બન્યો છતાં હજી પણ જોડિયાની પશ્ચિમમાં આવેલા સંગલપુરા જિલ્લામાં આ પંથ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (જુઓ—'ગેર્યાઈ' દરનામી)

[સંદર્ભ અંશ—ફ્રેન્ક-ધ ટ્રાઇબ્સ ઓફ કસ્ટ-મ્સ જોડિ ધિ નેથ' વેસ્ટન' પ્રાવિન્સેસ ઓફ આઉથ (૧૮૯૬) એથ એથ. વિલ્સન એસેઝ ઓન ધિ રિલિજિયન જોડિ ધિ હિંદુ ઈ. ઓ. પુ. ૨૨ (નોટસ ઓન તુલસીદાસ) પૌસીડોગ્સ ઓફ ધિ ગેંગોલ એશિઆટિક સોસાયટી; ૧૮૮૨ ઓઅરસનનો એ. રિ. જોમાંનો 'અલખનામી' લેખ.]

અલગરકોવિલા—(મદ્રાસ પ્રદેશ) મદ્રાસ જિલ્લામાંના મેપૂર તાલુકામાં આવેલું એક હેવસ્થાન ઉત્તરે અ. ૧૦° ૫' અને પૂર્વે ૭૮° ૧૪' રે. આ હેવસ્થાન મદ્રાસની પ્રધાનમાં ૧૨ માઈલ પર વસેલું છે. તે હેવાલપ અતિ પ્રાચીન છે કલ્હાર વગેરે ચોરીની ભતિઓની આ હેવ પર અતિ લક્ષિત છે. ચોરીમા મેળવેલા માસમાંના અમુક ભાગ તેમજ આ હેવસ્થાનમાં અમુક કંદે છે. હેવસ્થાનની આરે જાણુ એક ઉચી બીંત છે આદિમાસની આમાવાસ્યને દિવસે અહિં એક મોટી યાત્રા ભરાય છે ત્યારે હજારો યાત્રાળુઓ ભેગા ગળે છે. દેવજનો ઘણા ખરો ભાગ પડવા આવ્યો છે. અહિંથી ત્રણ માઈલને છેડે અલગરનાં ડુંગર પર વહેતા એક જરને કિનારે એક ઉમારત બાંધવામાં આવી છે. આ નિર્જીરના પાણીમાં સર્વ પાપોનો નાશ કરવાની દૈવી શક્તિ છે, એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. (ધ. પ. ૧૯૦૮)

અલતાઈ પર્વત—આનું મોજે સિયન નામ અલતાઈન ઉલ (સુવર્ણ) ગિરી) એવું છે. એશિયા ખંડમાં આ નામ પુષ્કળ અર્થમાં ઉપયોગમાં આવે છે, પશ્ચિમ સાઇબીરીયા તથા મોંગોલિયા આ દેશો-

માંના આ પ્રદેશ સ્વિત્ત્વદેશના જેવા છે અને તેનું ક્ષેત્ર અતિ વિસ્તારવાળું છે.

"સાયલુધેમ અથવા ફેલ્ડવિન અલતાઈ પર્વત" એ આ પ્રદેશનું જાણે કે કરોડરજાનું (બેકજોન) હોય તેવા છે, તે ઉત્તરે ૫૧° ૬૦' અ અને પૂર્વે ૬૮° રે. ની દરમિયાનમાં આવેલી (સાયન) પશ્ચિમ ટોચ તરફ ઉત્તરે ૪૮° અ અને પૂર્વે ૮૬° રે. અંશથી આ પર્વત પ્રધાન દીશા તરફ ફેલાયેલો છે. શિખરોની ઉંચાઈ ૯-૧૦ હજાર ફુટ જેટલી છે, ૬૭૦૦ ફુટની ઉંચાઈના ઘણા ખરો ભાગ ખંડેશી ઠંડાંપલો હોય છે પરંતુ પર ચોકક ઘાટ, પહાડ છે. દક્ષિણ તરફનો ઉત્તર-દળન ઘાટ તથા ઉત્તરને ચપચપ-દળન ઘાટ એ બે નોંધ લેવા જેવા ઘાટો છે. આ પ્રદેશમાં કેટલાક સરોવર પણ છે. જેમાંના ઉત્સા-નોર, કિરગીઝ-નોર, હુગા-નોર, કોબકો-નોર વગેરે સુદર હોઈ મહત્વનાં છે.

પ્રાચ અલતાઈ પર્વત—આને "એકટાઇ" "મંગોનીઅલતાઈ" એમ પણ કહે છે. આ પર્વત ડુંગરની બે ચત્તર હારોથી ગળેલો હોઈ તે હારો ૬૬° અંશ સુધી ફેલાયેલી છે. ૬૪° અંશથી પર્વતની સર્વે દિશાઓમાં કાંટા ફુટે છે. જે અમુક સ્થાનિક નામોથી ઓળખાય છે. તે પર 'કિરગીઝ' નામની જંગલી ભતિઓની વસ્તી છે.

સાયલુધેમ પર્વતની વાયવ્યમાં એક દિશુંગ (મિટોચવાળું) અતિ ઉંચું શીખર (ઉંચાઈ ૧૪૮૬૦ તથા ૧૪૫૬૦ ફુટ અનુક્રમે) છે. અહિંથી પુષ્કળ ખરફવડિની નદીઓ નિકળે છે. પર્વત ભાગ અસંખ્ય ખીણો તથા યુગોથી ભરપૂર છે. કેટલીક ખીણોમાં વસ્તી પણ હેખાય છે મુખ્યત્વે "ધુખા" "યુવમા" "લુકતમાં" વગેરે નામની દરીયો. વસ્તી ધણી છે ખીણ કેટલીક દરીઓમાં દાખલા તરીકે બરાકાઉસ, ચતાપ્રમન, ચલચા વગેરેમાં આ તેમ રખડનારી ટેલેનવીટ અથવા ટેલુત નામની જંગલી જાનો વસે છે. નજીકમાં એક ટેલેટસ્કાય નામનું સરોવર છે. તેની ૧° ૧૧' ૬૮ મ' ૧૫ જેટલી તથા પહોળાઈ ૩ માઈલ જેટલી હોઈ કુલ ક્ષેત્રફળ ૮૭ ચો. માઈલ જેટલું છે. તે ૧૭૦૦ ફુટની ઉંચાઈ પર આવેલું છે. ફળદ્રુપ દરીયોમાં રશીયોનોની વસ્તી દિનપ્રતિદિન વધેજ વધે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં. ના. જાયસ્કન નૌર, કઝને ટરક એ બે ખીણોમાં આઠ લાખ ઉપરાંત વસ્તી હતી એમ જણાવામાં આવ્યું હતું. જો લોકોનો સુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો છે. તે ઉપરાંત આ પર્વતપર રૂપું, તાંબુ, સીસું વગેરેની ખાણો હોવાથી જોદવાનું કામ પુષ્કળ લોકો કરે છે.

અલતાઈ પ્રદેશની રાજધાની બનાવવામાં હોવાથી ત્યાં બેઝાર પણ પુષ્કળ છે. બીજું 'મોલ્ટ' વ્યાપારી શહેર બિસ્ક એ છે. ખાલોને લીધે કૌશિવન, મેનો-ગોરસ્ક, રિડર અને સેવાસ્ક વગેરે ગામો પણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે.

મોલ્ટનચો:—(અલ્પાંશ) રયેમ્હુએ જીલ્લામાંના મોલ્ટ વિભાગનું મુખ્ય મથક છે અને તે ધરાવતી નદીના પૂર્વ કીનારા પર છે. ૧૯. ૨૨. અ. અને પૂર્વે ૬૫. ૧૩ રે. પર આવ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૧૦૨૩ બેટલી હતી. ૧૮૫૪ ની સાલમાં મેજર એવને બર્મી ક્રીસ્ટો પચેકની દક્ષિણે જે સરહદની રેખાદોરી હતી તે રેખા પરજ આ ગામ વસેલું છે. અલ્પાંશ ખાતાના થનાં સુધી સરહદપરના મથક તરીકે આગામ મહત્વનું લેખાતું હાલમાં અહિં કપાસનો મોટો બેઝાર ચાલે છે. તેમ કપાસીયાનાં તેલમાંથી સાથુ બનાવવાનું કારખાનું પણ ત્યાં છે (ઈ. ધ. ૧-૧૯૦૮)

અલ્પાંશ:—અલ્પાંશ પ્રભુ અને પ્રભુલિંગ ને નામે પણ યોગપ્રાય છે. તે આસપાસ જાતેના તેલ-શુ અલ્પાંશ હતાં એમ માનવામાં આવે છે માત્ર તે એક ઐતિહાસિક પુરૂષ છે કે કેમ તે પણ હજી જાહેસ નથી. વીર શૈવ ભવિ માને છે કે તે લિંગધર્મ ધર્મના સંસ્થાપક બગવતી પણ પુરાતન પુરૂષ હતા. કાનડી ભાષામાં આમરસ કવિએ 'પ્રભુલિંગ લીલે' નામનો ગ્રંથ પદ્યક વૃત્તમાં રચ્યો છે તેમાં અલ્પાંશનું વર્ણન આવે છે. આ કાવ્યમાં તેને ગણપતીના અવતાર તરીકે માનવામાં આવેલો હોઈ અત્યક્ષ પાવલીએ તેની પરીક્ષા લેવા પોતાના અંશમંથી એક વનવાસી રાજકન્યા ઉપાસ કરી હતી એવી કથા વર્ણવી છે. તે અતિ પવિત્ર આદિત્યનો શાંત ગર્ભીર તથા પુષ્કળ પ્રવાસ કરેલો પુરૂષ હતા તેમ તેણે પ્રવાસમાં લોકોને અનેક ભ્રમત્કાર બતાવ્યાથી પ્રખ્યાતી ગેળવી હતી. દાહપુર સંસ્થાનમાંના અજાતા ગામમાં જે અલ્પાંશનું દેવાલય છે તે તેનું નથી પણ ઐરગંજેએ સમરલુચિ દેવીને તે નામ આપ્યું છે. (કોડકાપુર એન્ટી લુચો). આની વિસ્તાર પૂર્વક સંપ્રદાયિક કથા આપવી એટલે પ્રભુ લીંગ લીલાનો કથા ગાર અ. પવા જેવો છે. આને માટે પ્રભુલિંગ લીલા બોલી.

અલ્પાંશ:—અનેક પોદુંગીર તથા રવેનિ-શાશનઓનું આ નામ છે.

પોદુંગીર રાજાઓ, પહેલાં અલ્પાંશ (૧૦૪-૧૧૮૫) તે અંતિમય શૂરા અને સ્વતંત્ર મજાપાનો રતો નેણે લીચોનન મોંઝિકપલું

ઉડાવી દઇ મૂર લોકોને પરાભવ કર્યો તથા તેમને મુલક છતી લીધો. આગળ ઉપર લીચોનના રાજાએ તેને હરાવી કેલ કર્યો તથા તેની પાસેથી ગેલિશિયા લઈને તેને છોડી મૂક્યો. પેદુંગીર લોકો તેને હણપલુ એક સાધુ અને સ્વરાજ્ય સ્થાપક પુરૂષ તરીકે પૂજે છે.

બીલો (૧૧૮૫-૧૩૨૩) અલ્પાંશો તેણે ધર્મશૂરોની સત્તા નાશ કરવાના પ્રયાસ કર્યા. તથા રાજાના કાચા બદલાવી તથા રમ્યા.

ત્રીજો (૧૨૧૦-૧૨૭૬) તેણે મૂર લોકો સાથે લડાઈ ચાલુ રાખી. તેની અગ્રાનીમાં અલ્પાંશો પોદુંગાલ સાથે બેઠી દેવામાં આવ્યું હતું.

ચોથો (૧૨૬૦-૧૩૫૭) તેણે પોતાના પુત્ર-વધુનું સુન કરાવ્યું તેથી તેના પુત્રે બંડ કર્યું હતું.

પાંચમો (૧૪૩૨-૧૪૮૧) આફ્રિકાના સુર પ્રદેશ પર સ્વારી કર્યોથી તે "ધિ આફ્રિકન" એ નામ પડ્યું. તેને કુટુંબક તથા લીચોનનું સ્વામિત્વ સંપાદન કરાવતી મહત્વકક્ષા હતી. પરંતુ આને લિંગમીન બની તેણે રાજ્યગાદીનો ત્યાગ કર્યો તથા તથા ચિન્નાના ગામમાં જઈ રહ્યા.

છઠ્ઠો અલ્પાંશો (૧૬૪૩-૧૬૭૫) દુર્વત-નને લીધે તેની પત્ની તથા ભાઈઓ મળીને તેને ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં પદચ્યુત કર્યો હતો.

સેવેનિશ રાજાઓ—સેવેનિશ રાજામાં ૭૩૬ થી ૧૦૨૮ સુધી અલ્પાંશો નામના છ રાજાઓ થઈ ગયા. તેમની આમદાની વિષે વિગતવાર માહિતી ઉપવંશ થવી નથી. તેમની વંશાવલી નીચે મુજબ છે.

પહેલો અલ્પાંશો ૭૩૬-૭૫૭, બીજો—૭૮૬-૮૪૨, ત્રીજો—૮૬૬-૮૧૪, ચોથો—૮૨૮-૮૩૧, પાંચમો—૮૬૬-૧૦૨૮, છઠ્ઠો—૧૦૬૫-૧૧૦૬, તે અને પ્રમિલ હતા. પુષ્કળ કવિઓએ તેને પેતાના કાર્યોનો નાયક બતાવ્યો છે. અરબ પ્રવ્રને સતેષી તેણે ખિસ્તી તથા મુગલમન ધર્મીઓને એકત્ર કરી મૂક્યા હતા.

આઠમો અલ્પાંશો (૧૧૨૮-૧૧૫૭) તે ૧૧૩૫ માં ગાદીએ બેઠો પોતાનાં હેરામાં એક વ સાધવા માટે તેણે ધર્મો શ્રમ કર્યો હતો. ખિસ્તી ધર્મનો સ્વરૂપ કરતો હોવા છતાં તે મુગલમાને પત્ર ચડાવે.

આડમો—કેવનગમે સન્ન (૧૧૫૮-૧૨૧૭). ખિસ્તન રાજાઓ પણ સંપ્રદાયિકોના અંગેસ બની પોં અલ્પાંશો લોકોમાં ૧૨૧૨ માં

પરાલભ્ય ઈયો એવનુ પ્રથમ વિદ્યાપીઠ તેલુજ સ્થાપ્યુ હતુ

નવમો — રીઝોનના રાજ (૧૨૩૦-૧૨૮૮) ની કલા સમાયોમા તેલુ એ વાર લગન સખ પ કરી રી પોષે તેનો બહુધિકાર કર્યા હતા

દમમો — (૧૨૫૨-૧૨૮૪) તેલુ જ્યોતિષ શાસ્ત્રને હો તે ન આપ્યુ હતુ રાત તરીકે કાયદો બાનુનો ઘડવામા તેલુ ઘણી કુશળતા દાખવી હતી કમુદે રિખલ તથા સાથે પાગી ડાસ એ નામના તેલુ કાનના બે ગદ્ય પદ્ય લખ્યા હતા જેમાનો બીજો અધુરો રહી ગયો હતો

અગીઆમો (૧૩૧૨-૧૩૫૦) તે અતિ કૂર હોઈ પોતાના પુત્ર પીટર ચિકએવ (કૂરપીટર) ને કૂરનાની તાલીમ તેલુજ આપી હતી એમ ઠહેવામા વાધો નથી

બારમો (૧૮૫૭-૧૮૮૫) આંત એસે બેલેનો પુત્ર ૧૮૬૮ ની રાજ્યકાલિ પછી તે પોતાના માખ પ માથે પેગિસ ગયો ત્યાથી તેને વિએન્નામા અલ્યામ માટે નાકલવામા આ ચો પછી ૧૮૭૦ મ તેની માએ રાજ્યપત્રનો પોતાનો હવ જતો ઈયો ત્યારે તે ગાદીએ બેઠો તેલુ ૧૮૭૪ મા “સ્પેનની રાજ્યસત્તા મારા હાથમા સ કલિત થઇ છે” એમ બહેર કયું ૧૮૭૬ મા તેણે ઈર્નિસ્ટ પક્ષનો નક નિત થઇ છે “એમ બહેર કયું ૧૮૭૨ મા તેલુ કાર્લિસ્ટ પક્ષનો પરાલભ્ય કર્યો ૧૮૭૮ મા મતલબી લેસ મસેડે રાથે તેણે લગન કયું પછી ૧૮૮૩ મા તે મરણ પાગી ત્યારે એમિટિયાની રાજ્યવંશ મરામા કિલ્ચિનિયા નાં પગડો

તેરમો (૧૮૮૬) બાન્મા અવરોજાનો તે પુત્ર હતો ૧૮૦૨ મા તાણે રાજ્યમૂન હાથ ધર્મી ૧૮૦૭ ની માલમા તે ઇંગ્લંડના રાજા જા એડવ ડની લાગીલ વિનોરિના એવિના યન્યુશિઆવોના મરામા કિલ્ચાનિયાને પરગયો

એરગોનમા પશુ અનજાએ નામના પાચ રાજ થી ગયા છે જેમાનો પહેલો (૧૧૦૪-૧૧૩૮) સ્પેનના દુકા અવગાઓના નમાઈ હતા તે અતિ યુરો તેમ ધાર્મિક હતા પરંતુ તેની ઈયી માત્ર દુષ્ટતા (કનન) હતી આ વરાનો પચમો અવગા એમ્હાની યોગવતાઓ તેમ વિદાન હતો ૧૫મી નદીમા યુગપતુ પુનરુત્થાનન કરનારુ મયે તેલુ પોતાને નાંક લાગી લીધુ હતુ (એ ઈ)

અવળા લાગા — ઇવીમાના રિગિમ માંનુ એક પુનનન શહેર તે “પનમાનસ વાકસ”

સરોવરના પશ્ચિમ કીનારા પર અને રોમના અગ્નિ-શુષ્કા પર ૧૨ આઈલ પર આ યુ છે, આસકાનિયે તે વમાવેલુ હોડ ને સર્વે લેટિન શહેરમા અતિ આશીન હોવાની દતકથાએ ચ લે છે ટલમ આસ્ટ-વિનસે તે ઉચ્ચસ્ત કયા પછી લેટિન શહેરનુ અગ્નિ સરવણુ રોમને હાથ આ યુ અવબાનસ મોનમ તથા અલમાનસ લાસ એ બેની વચમા આ શહેર આ યુ હયે એમ કેટલાક માને છે ત્યારે લીવી તમા સિસેરોના વર્ણનો મુજબ તે અવબાનસ લાક સની પશ્ચિમમા હાવના “કેસવ ગાડાદેશ” ની જગાપર આ યુ હાવ ભેધએ એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે હાવ તે શહેરના અવશેષરૂપ ત્યાની રમશાનભૂમિજ માન મોનુક છે ત્યાની કબરો જવાબામુખીમાથી વહેવા રસથી હવે ઠકાઇ ગઇ છે એમિટિઅન નામને રાજા આ શહેર નજીકના સરો વરને કીનારે ગહેતો હતો “કેસવ ગાડાદેશ” માના મ પ્રતન “વિવાબારિયિરની” ને સ્થળે જુના રામમ દિશ તથા કીડા લખનો હતા, આ ડેડા લખનના કેટલાક ખડેર હુલ્લેવામા આવે છે અહિ ની રોમન સીપાઈઓની કબરોમાથી મેંક એમિઅસના કેન્સલ નાણા (સીવક) મળી આવ્યા છે જુવાબામુખીના રમના બનેલા પથર આદિ ઇમાન પાષાધવાના ડામમા વાપરવામા આવે છે (એ ઈ)

અલંકારકંઠ અલંકારકાંડી — (૧૪૫૩-૧૫૧૫) વિરખન નજીકના એલેકઝાન્ડ્રિયા શહેરમા સન ૧૪૫૩ મા તેનો જન્મ થયો હતો તેનો બાપ ગોન્ઝાલો પોર્ટુગીઝ રાજવશમ નો એક અનોરન વશજ હોડ પોર્ટુગીઝના દરબારમા તે એક મહત્વનો અમલ ન હતો પાચમા અલંકાર-ઓ રાજના દરબારમ ર તેણે આપુ ગિજાલુ લીધુ હતુ તથા તે નામના નરજુ પછી તેણે અચુક કાળ સુધી આફ્રિકામા ઠામ રહુ તે પ એમ લાગે છે તાથી પાછા ફરતા તને બીમ મેનરાજના મુખ્ય એડનરી (અપ્રવાધિકરી) તરીકે નિમવામા આ ચો હતો ૧૫૦૩ મા તે પહેનજહેવો પૂર્વના પ્રદે-યોગા રવા નિગયો તથા કેપ એફ શુડ હોપનો ફેરે ફરી હિ દમા આગે, ત્યા ડોઆનના રાતને ગાએ ગિસાડામા આ ચો તથા પોર્ટુ-ગીએ મટે એક હિ ચો બાધવાની તેલુ તે રાજ પાગેથી પરવાનગી મેળવી એ રીને પોર્ટુગીઝના સામાન્યનો પાચો પૂર્વમા નખાયો ૧૫૦૪ મા તે રવદેન ગયો (લુનારુમા) ત્યારે એમુએવ રાજ્યે તેનો સરકાર કર્યો તથા પોતાના સોજ

જહાજોના કાફલામાંના પાંચ તેના તાબામાં આવી
 હીમાં આ કાફલા સન ૧૫૦૬ માં દિસ્ત્રેટ હુન્દાની
 સરદારી નિચે કિંદ પાછો આવવા નિકળ્યો. માર્ગે
 તેમણે આફ્રિકાના પૂર્વ કીનારા પરના અરબ લોકોના
 શહેરો પર હુમલો કરી જય મેળવ્યા બાદ અલ-
 બુકેકે હુન્દાથી વેગળો પડી ઈરાની અખાતમાંના
 આર્મીઝ બેટ પર સ્વારી કરી તે કાળમાં આ બંદર
 પૂર્વના બેંડેપારતુ એક અતિ મહત્વનું મથક માન-
 વામાં આવતું. તા. ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૫૦૭ ને રોજ
 તે આર્મીઝ બંદરમાં આવી દાખલ થયો તથા હુક
 મુદતમાંજ તે સર કયું. છતાં તે તેના હાથમાં
 હાંબી મુદન સુધી ટકી શક્યું નહિ. ૧૫૦૮ ની
 શાંતની આખરે તે ત્રણ વધારે વહાણો લઈ મલબાર
 પ્રીમારે આવી પહોંચ્યો તથા ત્યાંના મુગેદાર મુન્સિ
 સ્કોડી આલમિદાની જગ્યાએ રાજ્યે તેની નિમ-
 લુક કરી છે એમ તેણે જાહેર કયું. પરંતુ તેને હાથ
 સત્તા સંપત્તિ ન હોતાં મુન્સિસ્કોડોએ તેને કેદ કર્યો. ત્રણ
 માસ પછી પોર્ટુગલના સેનાપતિએ મોટા આરમ્ભ
 સહુ આવી તેને છોડાવ્યો. ૧૫૦૯ ના નવેમ્બરમાં
 એટલે અરબો સમુદ્રની સ્વારી પૂરી કરી પાછા
 આવ્યા બાદ લગભગ એક વર્ષ પછી અલબુકેકે
 મુગેદારીના કામપર રજુ થયો. અધિકાર હાથમાં
 આવતાંજ તેણે પોતાના હુમ્મોના આગેમક હુન્દા
 ૧૫૧૦ ના વર્તેવારીમાં કાલિકત પર સ્વારી કરી.
 પણ તેમાં તે હાથે અને ભારે ધા થયા છતાં હુક
 મુદતમાંજ ગોવા શહેરને ઘેરો ધાલી વિજયપુરના રાજા
 પાસેથી તે ખુચ્ચી લીધું. પરંતુ તે સંભાળી રાખવા
 નોંધતું કૈન્ય પાસે નહિ હોવાથી જોગસ્ટમાં તે
 છોડી ચાલ્યો ગયો. અને નવેમ્બરમાં મોટા લશ્કર
 સાથે સ્વારી કરી તે પાણું સર કરી લીધું. પછી તે
 મલાકાપર ચઢાઈ લઈ ગયો. ત્યાં મોટું સુદ ચયું
 અને આખરે તેણે તે મથક પણ જીતી લીધું. શહે-
 રનો પ્રેશ બંદોબસ્ત કરી પોર્ટુગીઝોની સત્તા જા-
 વવા અલબુકેકે અહિં આખરે એક વર્ષ રહ્યા હતા.
 ૧૫૧૨ માં તે મલાકાથી કરી મલબાર કિનારે
 આવવા નીકળ્યો. પણ રસ્તે દરીયામાં તોફાન થયું.
 અને જો કે અલબુકેકે સુરોબીતે જન ગયાવી શક્ય
 છતાં તેણે મલાકાથી જે અપાર સંપત્તિ આણી
 જેમાં ભરી હતી તે તેનું વહાણ દરીયામાં નાશ પામ્યું
 આ વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાંજ તે ફરી ગોવામાં ગયો
 તથા, ઈશ્વરને શરૂ કરેલું બંદ તોડી શહેરમાં એવો
 મજબુત બંદોબસ્ત કરાવ્યો કે તે પછી આ શહેર
 પોર્ટુગીઝોનું એક મુખ્ય મથક થઈ પડ્યું. તે પછી
 તેણે પોર્ટુગીઝ સરદારના હુકમથી સગા સમુદ્ર પર

સ્વારી કરવાનું કામ સ્વીકાર્યું. આ સ્વારીનો હેતુ એ
 હતો કે સગા સમુદ્રમાં થતું સર્વે દળાવણણ પોર્ટુ-
 ગીઝ સરકારની સત્તામાં આવી જાય. હુકમ મુજબ
 અલબુકેકે સન ૧૫૧૩ માં એડને ઘેરો ઘાલ્યો
 પણ તે નિષ્ફળ નિવડવાથી તેને પીછે હટ કરવી
 પડી એમ કહેવામાં આવે છે કે. ઇજીપ્તની સત્તા
 નષ્ટ કરવા માટે નાઈલ નદીનો મવાક સગા
 સમુદ્ર તરફ ફેરવી આણું ઇજીપ્ત ઉપર
 જમાંવી દેવાની અલબુકેકની મહત્વાકાંક્ષા હતી.
 તેમજ પોર્ટેસ્ટાઈન પાણું સર કરી લેવા કેવી રીતે
 ચઢાઈ કરવી તેની રૂપરેખા પણ તેણે આંકી રાખી
 હતી. ૧૫૧૫માં તેણે આર્મીઝ બંદર પર ખીજ
 સ્વારી કરી ત્યારે ત્યાંના લોકો અલબુકેકની સામે ન
 પડતાં તત્કાળ ચાલુ થયા. આ બેટ ૧૬૨૨ સુધી
 પોર્ટુગીઝ સત્તા નીચે રહ્યો. અલબુકેકનો અત્તે
 કાળ અતિ કષ્ટ અને ચિંતામાં ગયો. પોર્ટુગીઝ દર-
 બારમાં તેના કેટલાક હુશ્મનો હતા. તેઓ તેની સામે
 રાજતું મૂન જમાવવાની એકેય તક ગુમાવતા નહિ.
 વળી અલબુકેકના અદ્વરશી તથા મીલજ સ્વાભાવે
 લીધે તેના હુશ્મનોનું કામ રહેલું ઘણું પડતું. આર્મીઝ
 થી પાછા આવતાં ગોવાના બંદરમાં એક જહાજ
 ઉભેલું તેના ભેરામાં આવ્યું. આ જહાજ સાથે જ
 પોર્ટુગીઝ સરકારનો હુકમ હતો જે આવ્યે અલબુ-
 કેકને મોટા ભાગથી કાઢી મૂકી તેની જગ્યાએ તેના
 હુશ્મન સુઆરેનની નિમલુક કરવામાં આવી હતી.
 આ સમાચાર સાંભળી તેનાં મન પર એટલી બધી
 ઊંડી અસર થઈ કે તે દરીયા પરજ તા. ૧૬ ડીસેમ્બર
 ૧૫૧૫ને રોજ મરણ પામ્યો. મરતાં પહેલાં તેણે
 પોતાના રત્ન પર એક પત્ર લખી રાખ્યો હતો. જેમાં
 તેણે પોતાની સેવાનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન આપી
 તેનો જાહેર પોતાને ન મળ્યો છતાં પોતાના પુત્રને
 મળવો જોઈએ એવી ઈચ્છા પ્રગટ કરી હતી.

હિંદમાં સ્વારી કરવાનો પોર્ટુગીઝોનો મુખ્ય
 ઉદ્દેશ માત્ર બેંડેપારતુ હોવાથી તેમણે દરીયા કીના-
 રાથી ફરના પ્રદેશો પર સ્વારીઓ કરવાનો વિચાર
 પણ કરી કયો નહોતો. પરંતુ અલબુકેકની દ્વાર
 આદતી સંકુચિત ન હતી. એશિયાખંડમાં પોર્ટુ-
 ગીઝ સામ્રાજ્યનો પાયો રચ્યો એવી તેની મહત્વા-
 કાંક્ષા હતી. તેને હાથે ગોવાની સ્વારીમાં પકડાયજ
 કેદીઓના બેઠાલ કરવા, સગા સમુદ્રમાં નિરાશ્રિત
 માછીઓનાં નાક કાન કાપવા, રૂંઠ અદ્ભુતનું ખૂન
 કરવાના કોવતરો રચ્યાં વગેરે કેટલાંક દુર અને ન
 ઈન્ટવા જોગ બનાવો બન્યા હતા, તેની કાદીકીમાં
 હિંદુઓને ધર્માત્મને માટે અસહ્ય ત્રાસ પડ્યો નથી

આસપાસના હિંદી રજવાડાઓ સાથે પણ તે સુલેહ-પૂર્વક રહેતા. સુરવભાવને લીધે તેણે એટલી બધી લોકપ્રિયતા મેળવી હતી કે, તેના પછીના પોર્ટુગીઝ મુખાઓએ જ્યારે લોકો પર જીલમ ચલાવ્યો, ત્યારે લોકો ભાવિકતા પૂર્વક અલબુકેની કબર આગળ બાધા લેતા હતા. પ્રગતને ન્યાય આપવાના હેતુસર તેણે ગોવા, ચાલ તથા વસઇમાં ફેજદાર નિમ્યા હતા. આ ફેજદારો જ દિવાની અને ફેજદારી ફરીયાદોની તપાસ ચલાવતા. બંહેપાર સરકારે જ સ્વાધીન રાખેલો હોવાથી અલબુકે દરેક બંદરમાં જકાતના નાકા બેસાડ્યાં. વળી હિંદમાંના સતી થવાનો જે ચાલ અંગ્રેજો છેક ૧૮૨૬ની સાલ સુધી બંધ કરાવી શક્યા હતા તે ચાલ અલબુકે પોતાના પ્રદેશમાં ૧૬મી સદીના આરંભમાં જ નાબુદ કરી નાખ્યો. તેમ ગામ-ડાંબોની ગ્રામ પંચાયત વગેરે સંસ્થાઓ તેણે અબાધિત રાખી હતી. પોર્ટુગાલ જેવા છેકળ ન્હાની સરખી વસ્તીના રાજ્યમાં એકલા યુરોપીયન લોકો-વડે બંદરે ટકાવી રાખી શકાતાં નથી. આ સ્થિતિ ઓળખી અલબુકે અહિંની સ્ત્રીઓને ખ્રીસ્તી બનાવી તેમની સાથે લગ્ન કરવામાં પોતાની ગારી ફેજને ઉત્તેજન આપ્યું. એ રીતે ભવિષ્યનું રાજ્ય-તંત્ર ચલાવવા માટે તેણે એક મિશ્ર લોકોની ભાતિ નિર્માણ કરી. તેના મરણ પછી પોર્ટુગાલના રાજ્યને અલબુકેની વફાદારી વિષે ખાત્રી થઇ અને તેથી તેના દાસીપુત્ર આ ફેજનેના રાજ્યને સન્માન કરી અલબુકેને થયેલો અન્યાય ભૂસી નાંખવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. અલબુકેના પુત્રે “કાંમે”ટરીઆસ ડોશાંડે આફ્રી-ઝોડી અલબુકે”” એવા નામથી પોતાના બાપના ફેટલાક પત્રોનો એક સંઘટ્ટ પ્રગટ કર્યો હતો. (પ્રિટાનિકા અલબુકે, રૂલર્સ ઓફ ઇન્ડિયા સેરીઝ; ઇ.)

અલંબુપ:—(૧) બકાસુરનો ભાઈ તથા દુષે-ધન પક્ષનો એક રાક્ષસ. (ભાર. કથાંગ ૧૬૭). ભારતીય યુદ્ધમાં તે ઘટોત્કચને હાથે માર્યો ગયો હતો (ભાર. દ્રોણ. અ. ૧૦૬).

અલંબુપ:—(૨) જટાસુરનો પુત્ર; પોતાના બાપને માસાએ મરાવેલો તેનું વેર વાળવા તે દુષે-ધન તરફથી ભારતીય યુદ્ધમાં લડતો હતો, તેમાં રાત્રે ઘટોત્કચે તેને ઠાર કર્યો હતો. (ભાર. દ્રોણ. અ. ૧૭૪)

અલંબુપ:—(૩) દુષેધન પક્ષનો એક રાજ યુદ્ધમાં તેને સાત્યકીએ માર્યો હતો. (ભાર. દ્રોણ. અ. ૧૪૦).

ઉપલા દરેક જણનાં વધનું વર્ણન દ્રોણપર્વમાં એકએક સ્વતંત્ર અધ્યાયમાં આવી જાય છે.

અલમગીર ડુંગર:—(બંગાળ ઇલાકા) કટક જીલ્લામાંના જયપુર વિભાગમાં આવેલા ડુંગરનું આ એક શિખર છે, ઉત્તરે ૨૦°, ૩૮' અક્ષાંસ તથા પૂર્વે ૮૬°, ૧૪' રેખાંશ પર તે આવ્યું છે. આ ડુંગર પર સન ૧૭૧૬માં બાંધેલી તખ્ત-ઇ-સુલેમાનની મસજિદ પ્રસિદ્ધ છે (ઇ. જ. પ. ૧૯૦૮).

અલમપુર:—(મુંબઈ ઇલાકા) કાઠીયાવાડનું એક નાનું સંસ્થાન છે. ૧૮૮૩માં અહિંની વસ્તી ૫૯૮ હતી. ચમારડી થાણાની હદમાં બાંકણી ભરનાર આ એક સ્વતંત્ર સંસ્થાન છે. અહિંના ગરાસીયા ગોહિલ વંશના હોઇ ભાવનગરના કુટુંબીઓ ગણાય છે. અલમપુર ગામ ચમારડીની વાયવ્યે ૧૪ માઈલને છેટે તથા થેલો નદીની દક્ષિણે ૨ માઈલ પર આવેલું છે. (ઇ. જ. પ.)

અલમપુર:—(૨) મધ્ય હિંદુસ્થાન. ભુદેલ-ખંડ એજન્સીના ઇંદોર સંસ્થાનમાંના એક તાલુકો. એમાં અલમપુર ૨૬૦૨ ઉત્તરે અ, અને ૭૮૫૦ પૂર્વે ર. અંશો પર આવ્યું છે. એકંદર ક્ષેત્રફળ ૩૭ ચોરસ માઈલ છે. હોલકર શાહીના સંસ્થાપક મહારાવ હોલકરનું અહિં અકસ્માત અવસાન થયું, ત્યારે તેમની દમારક છત્રીના ખર્ચ પેટે આસપાસના ન્હાના રજાના રજવાડાઓ પાસેથી ૨૭ ગામો લઇ તેની ઉપજ આ કામ પેટે જમા થઈ. શરૂઆતમાં પહેલ-વહેલાં આ સંસ્થાનિકોએ છત્રી બાંધવાના કામમાં ઘણી અડચણો કરી છતાં શીરે સરકારની મદદથી છેવટે આ કામ પાર પડ્યું. અહિંની વસ્તી (૧૯૦૧) આશરે ૧૬,૭૧૧ છે. અલમપુર ને મહાર નગર એ નામ પણ પડ્યું છે. આ તાલુકાનો સર્વ વ્યવહાર ખુદ ઇંદોરથીજ ચાલે છે. ઉપજ ૫૬,૦૦૦ હુનાર રૂપિયા છે (ઇ. જ. પ. ૧૯૦૮).

અલમપુર:—(૩) હૈદરાબાદ સંસ્થાન) રાયપુરાના અગ્રિ ખૂણામાં એક તાલુકો, વસ્તી (૧૯૦૮) આશરે ૩૦૦૨, ક્ષેત્ર ફળ ૧૮૪ ચો. માઈલ એકંદર ગામો ૪૩ છે અને તેમાંનું એક ઈનામી છે. મુખ્ય મથક અલમપુર-આ તાલુકો અને મહેબૂબ નગરની વચ્ચે થઈ ધૂણાનદી વહે છે. ઉપજ ૧૨ લાખ રૂપિયા છે. (ઇ. જ. પ. ૧૯૦૮)

અલમે લ:—(મુંબઈ ઇલાકા) વિનાપુર જિલ્લા સીંકળની ઉત્તરે ૧૨ માઈલ પર ન્હાનું ગામડું છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૮૮૧) ૩, ૧૩૩ છે. જીલ્લાનું આ એકજૂડું મુખ્ય મથક હતું. આગામ કળમુરી વીજળી નામના રાજાએ વસાવ્યું હતું. ગામની નીશાળ નજીકના પર્યટનની એક બાજુએ ઠાનડી લાખામાં શીલા લેખો છે. એ બધાં શકે ૧૦૦૭

નોંધે. ગામમાં રામલિંગનું એક મંદિર હજી સ્થિતિમાં છે. ગામ બહાર એક હનુમાનજીનું પણ એક મંદિર છે. વળી રામાજી નરહરિ ળીનીવાલે નામના મરાઠા સરદારે બંધાવેલું એક લક્ષ્મીનાગ-ચણનું મંદિર પણ છે (૧૭૮૦). તેમજ ચેપગીરી રાવ દેશપાંડેએ પણ એક રામનું મંદિર બંધાવ્યું અને તેના ખર્ચ માટે ગાદરાવ પેશ્વાએ જમીન આપી છે. અહિં દર વર્ષે ચૈત્ર માસમાં મેળો ભરાય છે. ગામમાં બીજા ન્હાનાં મ્હોટાં પુષ્કળ મંદિરો છે. ચારડી પાસે એક ભૂનો કિલ્લો છે. વન-પુરના પહેલાં અલીઅલીલશાહની આમદાનીમાં એટલે ૧૫૫૭-૧૫૮૦ ના આરસામાં સંજીવભાઈ નામના મુલેદારે આ મંદિર તોડી તે પર મસજિદ બાંધી. ૧૭૨૦ ના રિયોટ પરથી એમ જણાય છે કે અહિંમેલ એ વિજાપુર સરકારનું તાલુકાનું સેકેલણ છે. તેની ઉપર તે કાળે ૧,૫૭,૦૦૦ રૂપિયાની હતી. (વેરીંગ મરાઠા ૨૪૨ સુ. ગે.)

અલ મોઢા:—આ જહાંગીર હુંસગાબાદ જીલ્લામાં છે. એમાં ૨૬ ગામો છે આ બધાં ગામો મહાદેવ પહાડની આસપાસ છે. મહાદેવ મંદિરનો જમીનદાર એક પૂજારી છે. જત્રાજીએ પાસેથી કર ન લેવા માટે સરકાર તેને ૨૦૦ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપે છે પરંતુ જહાંગીરી પેટે તેમાંથી ૪૦ રૂપિયા આપવામાં આવે છે. (મ. પ્રો. ગે. ૧૮૭૦)

અલ મોરો જીલ્લો:—(સંયુક્તપ્રાંત) કુમાઉન ભાગના ઈશાન્ય તરફનો જીલ્લો. ઉત્તરે ૨૮°૫૬ થી ૩૦°૪૬ અ. અને પુર્વે ૭૬°૨ થી ૮૧°૩૧ દે. ૪૨ અંશોએ છે. સરકાર ૫૪૧૬ ચો. માઈલ છે. ઉત્તરે તિબેટ, પુર્વે કાળી નદી અને તે પાર નેપાળ, દક્ષિણે નૈનિતાલ જીલ્લો વાયવ્યે ગઢવાલ જીલ્લો. કાંઈક ઘોડા ભાગ બાદ કરતાં બાકીનો સર્વ પ્રદેશ હિમાલય પર્વતમાં આવી ગયો છે. આ પહાડની હારે તદ્દન અલગ અલગ અને સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને તે અગ્નિ તરફ પ્રસરીલી હોઈ મધ્યમાં હંમેશા હિમાચ્છાદિત શિખરો છે. પશ્ચિમમાં ત્રિશુળ પર્વત આવ્યો છે. તેની આશરે ઉંચાઈ ૨૨૩૦૦ થી ૨૩૪૦૦ ફુટ જેટલી છે. આ પહાડનો કેટલોક ભાગ ગઢવાલ જીલ્લામાં છે. નંદાદેવી શિખર ત્રિશુળ પર્વતની અગ્નેય તરફ હોઈ તેની ઉંચાઈ ૨૫૬૬૧ ફુટ છે અને “નંદાકોટ” ૨૨૫૩૮ ફુટ છે. એની પૂર્વ દિશામાં હંમેશા હિમાચ્છાદિત રહેતા પાંચ ચોટી ડુંગરો છે, અને તેમાં બે શિખરો છે તેની અનુક્રમે ઉંચાઈ ૨૨૬૭૩ અને ૨૧૧૧૪ ફુટ છે. આશરે ૧૮૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈની એક પર્વતની હાર તિબેટ અને હિંદુ-

સ્થાનની વચ્ચે હોઈ ઉત્તર તરફ સિંધુ અને સતલજ અને દક્ષિણે કાલી નદીનું મૂળ છે. આ જીલ્લાની મુખ્ય નદી કાલી છે તેને હિમ પ્રવાહમાંથી વહેનારી જારીંગંગા, ધવલગંગા અને હિમાલયની તળેટીમાંથી વહેનારી સરયુ, રામગંગા તેમજ હિમાલય પર્વતની બહારની હારોમાંથી વહેનારી ગોમતી, લહુવતી અને લદીયા નદીઓ મળે છે. આ જીલ્લામાં નદી કાંઠાનો પ્રદેશ બાદ કરતાં ૩૦૦૦ ફુટ ઉપર ચઢ્યા બાદ સાધારણપણે સપાટ પ્રદેશ દોષપણે કેટલો મળી આવતો નથી. ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરીએ તો એમાં ઘણી જાતના ખડક જણાય છે. આ જીલ્લામાં ઘણી જાતની વનસ્પતીઓ પણ જુદી જુદી ઉંચાઈએ જડે છે. ઉંચાણમાં વનસ્પતિ કુલે છે ત્યારે ત્યાંની શોભા અપ્રતિમ દેખાય છે. અહિં હાથી, વાઘ, રીંછ, હરણ વિગેરે જુદી જુદી જાતના જંગલી જાનવરો છે. હિમાલય પર્વતની બહારની હારોપર યુમારે ૮૦ ઇંચ સુધી વરસાદ વરસે છે. પણ સહેજ ઉત્તરે જઈએ તો વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે. હિમરેયા પાસે વરસાદ અને ગરફ કેટલો પડે છે, તેની નોંધ લેવાની વ્યવસ્થા નથી પણ જીલ્લાના મધ્ય ભાગ કરતાં અહિં વરસાદ અને ગરફ નિઃસંદેહ વધારેજ પડે છે.

ઈતિહાસ:—મહાભારતમાં આ પર્વતના ઘણા સ્થળોનું વર્ણન આવ્યું છે. અહિંયા ધ્રુવપુર નામનું રાજ્ય હોઈ ત્યાંના લોક મન્વંશુત અને અશિશિત હોવાનું વર્ણન સાતમાં સૈકામાં આવેલા કોઈ ચીની મુસાફરે કર્યું છે. આ રાજ્યની યોગમ હિમાચ્છાદિત ડુંગર હોઈ તે પર એક ચીની અમલ તે વખતે હતો. પુરાતન કાળમાં અહિં કચ્છરી વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારબાદ ચંદ રાજા એએ રાજ કર્યું. તેમાંનો પહેલો રાજા સોમચંદ ફસમી સદીમાં અગ્રહાબાદ પાસેના જૂસી ગામથી અહિં આવ્યો. અને ચંદ રાજાઓએ કાલી કુમાઉનમાં આવેલા ચંપાવત નગરમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. ૧૫૬૩ માં આસપાસના બધાં રાજ્યો ચંદરાજાના ખંડેલીયા બન્યા બાદ રાજ કલ્યાણચંદે અવધારા પોતાની રાજધાની કરી. કલ્યાણચંદનો પુત્ર રૂદ્રચંદ એકબરનો સમકાલીન હોઈ ૧૫૮૭ ની સાલમાં તે એકબરની મુલાકાતે લાહોર આવ્યો હતો. ચુસલમાન રાજાઓ ડુંગરી રાજ્યનું પૂર્ણપણે સ્વાર્ગીત દલાલ મેળવી રાકયા ન હતા. પણ ઇ. સ. ૧૭૪૪ ની સાલમાં અલી અહમદખાન શાહલાએ કુમાઉનપર સ્વારી કરી અવધાર પણ કબજે કર્યું હતું. એકે તે ત્યાં ધણી દંક

મુદત રહ્યો પરંતુ તે દરમિયાન તેણે મંદિરાની ઘણીજ પાંચમાલી કરી. અલીઅહમદખાન રાહિલાએ મોઠેલીલા સરદારો દુક મુદતમાંજ ત્યાંના હવાપાણીથી કંટાળી ગયું લાખ રૂપિયાની લાંચ લઈ પાછા ફર્યા. આ વાત અલી મહમદખાનને પસંદ ન પડવાથી તેણે ફરીથી ઈ.સ. ૧૭૪૫ની શરૂઆતમાં કુમાઉનપર સ્વારી કરી પરંતુ ખાતરપેટી નહોતના હંગરની ખીણમાં તેનો પરાભવ થયો. ત્યારબાદ અસલામનોએ ફરી કદાપિ એ પ્રાંતપર સ્વારી કરી નહિ. સિદ્ધીના બાદશાહો-ઓએ પણ ખાસ કુમાઉનપર પોતાની સત્તા કદીપણ પ્રસ્થાપિત કરી નથી. પરંતુ આ પ્રદેશના રાજાઓને પર્વતની તળેટીનું રાજ્ય કાયમ રાખવા બાદશાહોનું નામધારી ખંડણીપાપણું કબુલ રાખવું પડતું. ત્યાર બાદ કુમાઉનના રાજાઓમાં મોંઘામોઘ તકરારો થઈ તેઓ પર્વતની તળેટીનો પ્રદેશ ગુમાવી બેઠા. અને માત્ર ભાગર નામનો પ્રદેશજ તેમના કબજામાં રહ્યો. હાલ જે નેપાળનું રાજ્ય કહેવાય છે તે ભાગપર અઢારમી સદીમાં ગુરખા ભતનો પૃથ્વી નારાયણ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો જે-ના વંશજોએ ઈ.સ. ૧૭૬૦ માં કુમાઉન પર સ્વારી કરી હતી તેમાં ચંદ્રરાજ નાસી ગયો અને એ પ્રદેશપર ગુરખાઓએ ચોવીસ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું. ગુરખાઓએ પોતાની કારકીરદીમાં ઘણો જીલમ કર્યો. યોગાણીસમી સદીના પ્રારંભમાં ગુરખાઓ ફ્રિટિશોના સપાટ પ્રદેશમાં ઘણા ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા. ચંદ્રરાજનો કોઈ પણ વારસ શિલક ન રહેવાથી ફ્રિટિશોએ ગુરખાઓ પાસેથી આ ભાગ છતી લેવાનું ફરમાવ્યું અને એ કામમાં જુના ચંદ્રરાજના પ્રધાન હરકદેવે પૂર્ણ સંમતિ આપી હતી. ઈ.સ. ૧૮૧૫ માં ફ્રિટિશોએ અલમોરા કબજે કર્યો પછી થયેલી સંધિની રૂઝે કુમાઉન અને ગઢવાલ ફ્રિટિશોને મળ્યા. વાગેશ્વરમાં કત્યુરી રાજાના વખતનો એક શિક્ષાલેખ છે પણ તે પર તારીખ નથી. ચંપાવતમાં ચંદ્રરાજના વખતની ઘણી વસ્તુઓ છે. અહિં જુદા જુદા મંદિરામાં ઘણા તામ્રપટો હજી સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે. આ જીલ્લામાં બે મહોટાં ગામો અને ૪૬૨૮ ન્હાનાં ગામડાં છે. વસ્તી દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. ઈ.સ. ૧૯૨૧ ની સાલમાં અહિંની વસ્તી ૫,૩૦,૩૩૮ હતી. શિયાળામાં લોકો નીચે આવી રહે, જે પણ ઉનાળામાં પાછા ઉપરજ જાય છે. આ જીલ્લામાં ચંપાવત અને અલમોરા એવી બે તહરીલા છે. અહિં ૬૯ ટકા જેટલા હિંદુ હોઈ તે પહાડી લાખા મોલે છે. જમીનનો પાક, તેની ઉંચાઈ અને સ્થિતિ મુજબ

હોય છે. આશરે ૩૦૦૦ થી ૫૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈના પ્રદેશપર કાંઈક સારો પાક થાય છે. ઈ.સ. ૧૯૦૩-૪ ની સાલમાં એકંદરે ૪૬૩ ચૌરસ માઈલમાં પાક થયો હતો. મુખ્ય પાક ભાત, ઘઉં, મકાઈ વિગેરે છે. આહુનો પાક આશરે ૨૧૦૦ એકર જમીનમાં થાય છે. અહિં જનાવરો કદે ન્હાનાં છે તેમજ સારી ભતના ઘોડા પણ થતા નથી. ઘેટાં અને બકરાં સર્વજન ભાગમાં પાળવામાં આવે છે અને તેમાંથી જમીનમાં માટે ખાતર તથા ઉન ઘણું મળે છે. અહિંના જનાવરાની પેદાશ સુધારવાના ઘણા યત્ન કર્યા પરંતુ તે ખાણે સફળ નિવડ્યા નથી. આ પ્રદેશમાં ગ્રાંખાની ઘણી હોઈ તેનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી એક પાક્ષાત્ર્ય કંપનીને આપવામાં આવી છે. એ ઉપરાંત આ જીલ્લામાં મેફાઈટ, લોખંડ, સિસું અને ગંધકની ખાણો છે. જેવાર એક સરખો વધતોજ જાય છે. આ જીલ્લામાં રેલ્વે નથી કુધ્કાળ પણ વધારે જગ્યાતો નથી. જીલ્લાનો અધિકારી કૅપ્ટુરી કમીશનર છે. નૅન રેગ્યુલેશન નીચે તેનો તમામ કારભાર ચાલે છે. ગુરખાઓ પાસેથી જ્યારે આ જીલ્લો ફ્રિટિશોના કબજામાં આવ્યો તે વખતે ત્યાંની જમીન મહેસુલ ૭૦,૦૦૦ રૂપિયાની હતી. ઈ.સ. ૧૯૦૪-૪માં તેજ મહેસુલ ૨-૩ લાખ રૂપિયાના સુધી વધ્યું. ફક્ત અલમોરામાંજ મ્યુનિસિપાલિટિ છે.

તહરીલા:—સંયુક્તપ્રાંત, અલમોરા જીલ્લામાં જોહાર દાનપુર, શૌગરખા, ગંગોલી, ખારામડલ, ફૂલકાકેટ અને પાલીપ મ્યૅન એ તાલુકાઓ છે. આ ભાગ ઉત્તરે ૨૬° ૨૬ થી ૩૦° ૪૬ અ અને પુર્વે ૭૬° ૨૫ થી ૮૦° ૩૦ રે ની વચમાં છે ક્ષેત્રફળ ૩૬૧૪ ચો. માઈલ છે અને ત્યાંની વસ્તી ઈ.સ. ૧૯૦૧ માં ૩,૪૨,૮૭૦ ની હતી. આ તહરીલામાં બે શહેરો અને ૩૪૬૬ ગામ છે. ઈ.સ. ૧૯૦૩-૪ માં જમીન મહેસુલ ૧,૬૫,૦૦૦ રૂપિયા તથા ખીજની ઉપજ ૧૨,૦૦૦ રૂપિયા જેટલી હતી. આ તહરીલા હિમાલય પર્વતમાં વસેલી છે તેથી હિમાચાલિત શિખરોની પેલી જાલુએ તિજેટની સરહદ સાથે જોડાયેલી છે. તન ૧૦૬૩-૪ માં પાકની જમીનનું ક્ષેત્રફળ ૨૬૪ ચો. માઈલ જેટલું હતું. (ઈ. જ. ૫)

ગામ:—સંયુક્ત પ્રાંત. અલમોરા જીલ્લાનું તેમ તહસિલનું મુખ્ય મથક છે. ઉત્તરે ૨૬° ૨૬ અ અને પુર્વે ૭૬° ૪૦ રે. આશપર છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૮૫૬૬ હતી. રાહિલખંડ—કુમાઉન રેલ્વેના કાય જોદમ સ્ટેશનથી અલમોરા ગામ ૩૭ માઈલને છેટે આવેલું છે અહિં વરનાદ આશરે ૪૨ ઇંચ પડે છે. સોળમી સદીથી અલમોરા ચંદ્ર

રાજ્યોની રાજધાનીનું શહેર હતું. ઈ. સ. ૧૭૪૪ માં રાહિલાઓએ આ પ્રાંતપર સ્વારી કરી અલ-મોરા સર ક્યું પણ હુંક મુદતમાં તે પાણું ગયું. અલમોરા નજીક શિતાબી ગામે ગુરખા અને બ્રિટિશો વચ્ચે લડાઇ થઇ આ પ્રાંત ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં બ્રિટિશોને કબજે થયો અહિં ઈ. સ. ૧૮૬૪ થી મ્યુનિસિપાલીટી શરૂ થઇ આ શહેરમાં ગુરખા કોજ રહેતી હોઇ બેપાર પણ સારો ચાલે છે. અહિં આયાત અને નિકાશ ની વસ્તુઓ મુખ્યત્વે અનાજ કાપડ, ખાંડ અને ચીકું એ છે. તેમજ અહિં ઘણા બગીચા છે તેથી જીલ્લાના અધિકારીઓ પણ અહિં જ રહે છે. ગામમાં જુદી જુદી શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ૫-૬ દવાખાનાઓ છે (ઈ. જ. ૫-૧૯૪૮ અને ૬૬ની ઇડીલન ગાઇડ ૧૯૨૦)

અલ્લખ પુર:—(બંગાળ ઇલાકા) ખુલના જીલ્લાની અગર બાંકી અને ભેરવ નદીના સંગમપર ઉત્તરે ૨૨°૫૦ અ અને પૂર્વે ૮૬°૩૬ રે. અંશોપર વસેલું આ એક ગામ છે. તેની વસ્તી આશરે (૧૯૦૧) ૧૨૦૦ ની છે. અહિં સ્થાનિક બેપાર સાધારણ છે. કુભાર કામ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. (ઈ. જ. ૫-૧૯૦૮)

અલ્લવા:—(મુંબઈ) દેવાકાંઠા એજન્સીમાંનું આ એક સંસ્થાન છે. મહેવાના ચોહાણ સંઘમાંના ૧૧ ગામની સાંખેડ એ એક જહાંગીર છે. ઉત્તરે તથા દક્ષિણે પાતાગવડી પૂર્વે ગાયકવાડી ગામે અને પાતાગવડી અને પશ્ચિમે દેવલીયા આવેલાં છે. ક્ષેત્રફળ ૫ ચો. માઇલ છે. ઉપજ આશરે ૫૫૦૦ રૂપિયાની છે. (ઇ. સ. ૧૮૮૦) વસ્તીમાંની મુખ્ય જાત બીહોની છે. મુખ્ય પાક ભુવાર, ચોખા, અને તલ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં અહિંના ઠાકોરના મરણથી અલવા પ્રત્યક્ષ રીતે પોલિટિકલ એજન્ટના હાથમાં આવ્યું. (ઇન્ડિયન ગ. ૫-૧૯૦૮)

અલ્લવર્ધ:—(મદ્રાસપ્રદેશ) ત્રાવણકોર સંસ્થાનના અલનગઢ તાલુકાનું મુખ્ય મથક હોઈ કોચીન-ચેરલુર રેલ્વેનું તે એક મથક છે. ઉત્તરે ૧૦°૭ અ અને પૂર્વે ૭૬°૨૨ રે. પર અલવચે (પેરીયર) નદીકાંઠે આ ગામ વસેલું હોઈ શંકરાચાર્યના જન્મ અહિં થયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં આ ગામની વસ્તી ૩૮૬૯ ની હતી. તેમાં ૧૨૬૨ હિંદુ, ૭૬૪ મુસલમાન ૧૭૮૦ ક્રિસ્તિયન હતા. પોચુંગીઝ લોક અહીં હવા ખાવા માટે આવતા અહિંની નદીના પાત્રમાં એક શિવાગ્રય છે. ત્યાં શિવરાત્રીએ મોટી યાત્રા ભરાય છે. અહિં ઉનાળામાં મુરોશીયન અને હિંદી શ્રીમતો આવી રહે છે. ગામમાં બ્રાહ્મણ

માટે અજીજન છે. અને ત્રાવણકોરના મહારાજ તથા રેસિડેન્ટ એમના બંગલાઓ પણ છે. મુખ્ય પાક નારીયેળ. ભાત, અને ખાવાના પાન છે અને અહિં વાસણનું કારખાનું છે. (ઈ. જ. ૫-૧૯૦૮ અને ૬૬ની ડિરેક્ટરી સેન્સસરિપોર્ટ સ ૧૯૧૧)

અલ્લવાર સંસ્થાન:—અલવાર રજૂખતાના પૂર્વ ભાગમાંનું એક દેશી રાજ્ય છે. તેનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૩૧૪૧ ચોરસ માઇલ છે. તે ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૭° ૩ થી ૨૮° ૧૩ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૬° ૭ થી ૭૭° ૧૩ વચ્ચે આવેલું છે.

સીમા:—તેની ઉત્તરે પંજાબનો ગુરગાંવ જીલ્લો જ્યપુર રાજ્યનું કોટકાસીમ અને નાભા રાજ્યનું બાબલ આવેલાં છે. વાયવ્ય કોણમાં પતિયાળા રાજ્યનું નરનાળ આવેલું છે. પશ્ચિમે તથા દક્ષિણે જ્યપુર રાજ્ય આવેલું છે. તેના આકાર બરાબર ચોરસ આકાર જેવો છે અને ઉત્તર તથા દક્ષિણ મુખીની તેની લંબાઈ સુમારે ૮૦ માઇલ છે તથા દક્ષિણોત્તર પહોળાઈ વધુમાં વધુ ૩ માઇલ છે. આ સંસ્થાનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ તેના એક બીજથી સરખે અંતરે આવેલા ડુંગરો છે. એમ છતાં તેના ઉત્તર ભાગીના તથા પૂર્વના ભાગો ઉધાડા અને સપાટ છે. તેમાંનો મુખ્ય ડુંગર અરવલી પર્વતનો એક કાંટો છે. તે આ સંસ્થાનની બરાબર વચ્ચેથી દક્ષિણથી ઉત્તર મુખી, અલવાર શહેર પાસેથી જ્યપુર રાજ્યની સીમા મુખી પથરાયેલો છે. તેની લંબાઈ આશરે ૫૬ માઇલ છે. પશ્ચિમે તે આ ડુંગરને લીધે એક કુદરતી અને સામાન્ય રીતે અગમ્ય એવો તટ બાંધાયેલો છે. આ સંસ્થાનની મુખ્ય નદી સાળી છે. બીજી મોટી નદીનું નામ ઘીરહા અથવા લાસવારી છે. અલવાર અને ભરતપુર એ બે સંસ્થાનોમાં આ નદીના પાણી માટે વારંવાર જગડો ઉભો થાય છે. આ નદી પર બન્ને રાજ્યોની મર્યાદા માલકી છે. થોડાં વર્ષ પૂરે અલવાર સંસ્થાનના લાભમાં આ પ્રકરણનો નિકાલ આવ્યો છે.

દિલ્હીની આસપાસ અને અલવાર સંસ્થાનમાં રફ્ટિક જેવો બે પથર (ક્વાટર્ઝ) મળી આવે છે તેને અલવાર પથરીજ નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેના રંગ ભુખરો છે અને તેના પર ચુંદર કણો દેખાય છે. આ ગિલાય ગ્રિસ્ટ અને સ્લેટની જાતના પથર અહિં મળી આવે છે અને તે નીચેના થરમાં હોય છે. દરીઆ વગેરે કેટલાક બાગોમાં તાંબું મળી આવે છે અને ગાઝીજીલ્લામાં સીમું પણ નીકળે છે.

અષ્ટ પ્રદેશમાં મળી આવતાં નાનાં શિકારી પ્રાણીઓ અને હરણો ઉપરાંત ડુંગરાળ પ્રદેશમાં

વાધ, હોકરી, સખર અને લગલગ સર્વ ઠેકાણે ચિત્તાઓ મળી આવે છે. જંગલી હુકર તથા વડ પશુ કોઈ કોઈ વખતે નજરે પડે છે.

લગલગ અથે ઠેકાણે હવા સુકી અને નિરાગી છે. ઉત્તર ભાગનેા પદેશ ઉઘાડી અને જંગીન નરમ હોવાથી ઉનાળામાં ત્યાંની હવા, કુંગરાણ પ્રદેશના કરતાં વધારે ઠંડી હોય છે.

સંસ્થાનમાં સરાસરી વરસાદ માત્ર ૨૨ ઇંચ પડે છે અને તેમાંના ૪-૫ વરસાદ ભુલાઈ જોગરટ અને સપ્ટેમ્બર મહિનાઓમાં પડે છે. પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં વધારે હોય છે.

રજપૂતોમાં (કચ્છ વાહ) કરીને એક ભાત છે. જયપુરના મહારાજા આ જ ભતિના છે. તેમાંથી નીકળેલી નફક નામની પેટા ભતિની લાલાવત શાખા અલવારના રાજ્યની છે. થોડા સેકાના ઉત્તરાધમાં આ અધરમાં ઉદયકરણ નામનો રાજ રાજ્ય કરતો હતો, તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખારસિંગને અલવારના રાજ્યના મૂળ પુરૂષ માનવામાં આવે છે. ખારસિંગ પોતાના પિતાની જોડે લડી રાજગાદી પરનો પોતાનો હક્ક જતો કરી જયપુર રાજ્યની નોકરીમાં રહ્યા. ત્યાં તેણે તથા તેના વંશજોએ આશરે ૩૦૦ વર્ષ નોકરી કરી. કંઠ્યાણસિંગને તેની કુશળતા માટે જયસિંગ તરફથી માચેરીની ભગીર મળી. ચાર પાંચ પેઢી પછી પ્રતાપસિંહ અલવાર સંસ્થાન મેળવ્યું. તેણે પોતાની સત્તર વર્ષની વયે જયપુર સંસ્થાનમાં નોકરી લઈ, ઉનિગારા સુકામે થયેલા નફક લોકોના બળવાને દાબી દીધા અને મરાઠાઓએ રણથંભોરના કિલ્લાને ઘાલેલા ઘેરા સામે પોતાની તલવારનું પાણી બતાવી નામ કાઢ્યું. પણ તેને થોડાજ વખતમાં લોકોના દેવને લીધે જયપુર છોડવાની ફરજ પડી. પછી તે મુરજમલ ભટ્ટની અને તેના મરણ પછી તેના પુત્ર જીંહડાસિંગને સૈન્ય સાથે જયપુર રાજ્યમાં થઈને પુકર બવાનો વિચાર તેને ગરબો નહિ અને તે ફરી પોતાના માલિક પાસે ગયો. એમ કહેવાય છે કે જંહારસિંગનું સૈન્ય પાણું ક્યું ત્યારે પ્રતાપસિંહને લીધે તેની ઘણી ખાનાખરાળી થઈ. આ વખતે તેણે રાજગદને કિલ્લો ખંધાવી ભવિષ્યમાં ગાદીએ બેસનારા બાળ-રાજાના વખતમાં મદદ કરવા બદલ તેને માચેરીની સનદ મળી. તે પછી અલવારના લશ્કરને પગાર મળતો ન હોવાથી અને બંદોને થયેલી એકંદર મુક-સાનીને લીધે, તેઓની ધીરજ ખૂટી અને બંદોએ તે કિલ્લો પ્રતાપસિંહને સોંપી દીધો. તે વખતથી તેના નરકા ભતિના લોકો, તેને રાજા માનવા લાગ્યા.

તેના પછી બખતાવરસિંગ ગાદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના મુલકમાં વધારા કર્યો. મરાઠાઓની જોડે થયેલી લડાઈઓમાં, લાસ વારીની લડાઈમાં તે અંજેભેના પક્ષ તરફથી હાજર હતો. બખતાવરના મરણ પછી ૧૮૧૫માં ગાદી માટે ઝગડો થયો. બખતાવરની ઈચ્છા પોતાના લગ્નીન બનિસિંગે દત્તક લઈ તેને ગાદીનેા માલિક બનાવવાની હતી. પરંતુ આ કામ થતાં પહેલાંજ તે મરણ પામ્યો. બીજો વારસ તેની રજાતના પુત્ર બલવતસિંહ હતો. અંજેભેએ એવી યુક્તિ કરી કે બનિસિંગને રાજની પદવી ધારણ કરવી પણ સર્વે અધિકાર બલવતસિંહના હાથમાં રાખવા પણ આ વ્યવસ્થાને અમલ કોઈ દિવસ થયો નહિ. ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં બનિસિંગે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી અને પોતાના ભાઈને તુરંગમાં પૂર્યો. તથા તેના સહાય કરતાં અહમદગજને એવ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અંજેભેએ વચ્ચે પડીને તોડ કર્યો કે બનિસિંગ પાસેથી બલવતસિંહને અર્થે મુલક તથા અર્ધી દોહલ વંશપરંપરા માટે બખાવી. પણ તે બધું બનિસિંગ પાસે પાછું આવ્યું. તેણે પોતાના રાજ્યમાં પુષ્કળ સુધારાઓ કર્યા. ગેરવ્યવસ્થા તોડી શાંતિ પ્રસારવી. જમીનનું મહેસુલ નાણાંના રૂપમાં લેવાનું શરૂ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં તેણે અંજેભેને સારી મદદ કરી પોતાની રાજનિષ્ઠા સારી રીતે બતાવી આપી. બનિસિંગના પછી તેના પુત્ર શિવદાનસિંહ ન્હાનો હોવાથી, મુસલમાન મધાનની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો. આથી ૧૮૫૮ માં રજપૂતોએ બંદ કર્યું. જેને પરિણામે તે મુખ્યત્વાર નીમાયો અને ઈ. સ. ૧૮૬૩માં તેને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો.

પરંતુ તેના કેટલાંક કાર્યોને લીધે રાજ્યમાં અંધાધુંધી શરૂ થઈ. આથી અંજેભેને ફરીથી તેના કલભારમાં હાથ નાખવો પડ્યો. શિવદાનસિંગના હાથમાંથી કારભાર લઈને, એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમતામાં આવ્યું. શિવદાનસિંગ ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં ક્રોધર અથવા દત્તક વારસ મૂકી ગયા વગર મરણ પામ્યો. આથી આશુ રાજ્ય અંજેભેના હાથમાં ગયું પણ તેઓએ રાજકુંડની બીજી શાખામાંથી ગાદી વારસ મુટી કાઢવાના અધિકાર મંડળસિંગને પસંદ કર્યો તથા સરકારે તેને અલવારના રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો. આ રાજા ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેના એકના એક પુત્ર જ્યોતસિંગે ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં તે ઉમરમાં આવ્યા પછી, રાજાની લગામ સોંપવામાં આવી. અલ-

વારના રાજને રૂપ તોપની સલામીનું માન આપવામાં આવે છે,

આ સંસ્થાનમાં કુલ ગામડાં તથા શહેરો ૧૭૬૨ છે અને ઇ. સ. ૧૯૨૧માં વસ્તી ૭,૦૧,૧૬૪ હતી.

સંસ્થાનના ૧૨ તહસીલો તથા ૧ બંગ્લીર મળી તેર ભાગો છે અને તેમાં ૭ મહાટાં શહેરો હોઈ તેમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે. તેમાં મુખ્ય અલવાર અને રાજગઢ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં હિંદુઓની સંખ્યા સેંકડે ૭૪ કરતાં વધારે એટલે ૬,૧૮,૩૭૮ હતી, તેઓમાંના મહાટા ભાગ વૈષ્ણવ પંથના હતા. મુસલમાનોની સંખ્યા ૨,૦૪,૬૪૭ એટલે કે સેંકડે ૨૪ હતી. તેઓમાંના ઘણાખરા સુન્ની પંથના હતા. જૈનોની સંખ્યા ૪૬૧૯ હતી, ૧૯૧૧ની સાલમાં દર દસ હજારે ૭૪૩૦ હિંદુ, ૨૫૧૫ મુસલમાન અને ૫૧ જૈન હતા. અહિંની મુખ્ય ભાષા હિંદી અને મેવાડી છે.

મેઢ લોકોની સંખ્યા વધુમાં વધુ સેંકડે ૧૩ અથવા કુલ ૧,૧૩,૦૦૦ છે. આ લોકો મુસલમાની ધર્મના છે અને તેઓના મુખ્ય ધર્મો ખેતી છે. તેઓની સ્ત્રીઓ તેઓને ખેતીના કામમાં ઘણી મદદ કરે છે. તેઓની અંદર પંદરનો વિવાહ નથી. બીજા લોક અમાર છે, જેઓ ખેતી, ચામડું કમાવવું તથા બીજાં મજૂરીનાં કામો કરે છે. શાકભાજી ગૌડ સારસ્વત અથવા કોનોજ વર્ગના છે. મિના ભતિના બે વર્ગ છે, એક જમીનદાર અને બીજો ચોકીદાર આ બીજા વર્ગના લોકો પહેલાં હુદાસાઓ હતા પણ હવે તેઓ સીપ રસ્તે વળ્યા છે. એમ છતાં કોઈ કોઈ વાર તેઓની આગલી ખાસીઅતો ઉભરાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે ભટ, રજપૂત, ગુજર અને મહાજનની વસ્તી પુષ્કળ છે.

જમીન ત્રણ પ્રકારની છે (૧) ચિકનાટ (૨) મટિયાર અને (૩) શુર. અહિં મુખ્યત્વે કરીને બાજરી ભુવાર, ચણા, કપાસ, ઘઉં, મકાઈ અને તલ ઝોઝા-વત્તા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. આ જ પ્રમાણે કેટલીક જગ્યાએ તમાકુ, ચેરડી, ગળી, ચોખા અને અકીપુ થાય છે. અલવારનાં જનાવરો ખાસ સારાં નથી હોતાં. અહિં બકરાં મેઢાં પુષ્કળ છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૩-૪ની સાલમાં એકંદર ૨૧૨ ચોરસ માઈલ જમીનમાં વાવણી થઈ હતી. તેમાંની સેંકડે ૧૫ માઈલ નહેરના પાણી વડે કરવામાં આવી હતી. ખતમા મુતકમાં ગુચ્છોની કુલ સંખ્યા ૧૫૦૦૦ છે જેમાંની ૧૭૫ પીચીઆર છે. ખાન્ય કામના પાણીથી પકાવવામાં આવે છે.

મુમારે ૩૬૭ ચોરસ માઈલ જમીન જંગલ છે અને તે સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે નીમેલા એક અમલદારની વ્યવસ્થા હેઠળ છે. ઝાડોની ઉત્પત્તિને દષ્ટિએ આના ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. ડુંગર તેની ટોચ તથા ઢોળાવ, આ એક ભાગ છે. આમાં સાલર તથા ખાંભુની નાની ભત પુષ્કળ થાય છે તેમ ઉત્ર, ધામલ, ગોલ વગેરે ઝાડો પણ ઉગે છે. બીજો ભાગ ડુંગરની તળેટી સુધીનો છે. ત્રીજો ભાગ સપાટ પ્રદેશનો છે. આમાં ધાક અને ખેરનાં ઝાડો થાય છે. ચોથા ભાગમાં ભાંભુ, કરમાલ, મેઢાં વગેરે બહુ પાંદડાંનાં અને છાંયો આપનારાં ઝાડો ઉગે છે. અહિં ખાંભુની પેદાશ વિશેષ છે. સંસ્થાનના ઉપયોગ માટે આશરે ૨૦,૦૦૦ ખાંભુ વપરાય છે. ખાકીના ખાંભુ ઓમાંથી દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૨૦૦૦ ઉપજે છે. આ સિવાય ધાસની ઉપજ પણ સારી છે. સંસ્થાનને બેઈન્ટુ ધાસ એકડું કર્યા પછી, રૈયતનાં ઢોરોને અવાની છૂટ છે. અહિંના ડુંગરોમાંથી તાંબુ, લોખંડ, તથા સીસું પુષ્કળ મળી આવે તેમ છે પણ ખાણે કોઈ ખોદવું નથી. વળી આરસપહાણ પણ ઉત્તમ મળે છે અને તે મૂર્તિ બનાવવાના ખપમાં આવતા હિંદુસ્થાનમાં નીપજતા પર્યટ કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરે તેવો નથી.

અહિં તૈયાર થતા માલમાં વણેલું કાપડ મુખ્ય છે. તિલ્તર મુકામે કાગળ અને છે. જમીનમાંથી ખેદી કાઢેલા ચારમાંથી હલકી ભતનો કાચ બને છે. જેનો ઉપયોગ બંગાદીઓ તથા શીશીઓ બનાવવામાં થાય છે. પર્યટનું કૌતરકામ કરનારા લોકો પણ અહિં છે, તેઓ પર્યટની મૂર્તિઓ, પ્યાલા ભળી-વાળા પંદરા વગેરે બનાવે છે. અહિં ગળીનું એક કારખાનું છે.

અહિંથી બહાર જનારા માલમાં રૂ. શિયાળુ પાક, બાજરી, ઘી, માગડી કાપડ, ગંગાના રૂમાલ તથા જોડા છે, તથા બહારથી આવનારા માલમાં સાકર, ચીડું, ઘઉં, ચણા લોખંડ તથા રસોઈનાં વાસણો છે. માલની બધી લાવવરખન રાજપૂતાના-માગવા રેલ્વે માર્ગે થાય છે.

આ સંસ્થાનમાં ૨૮ ટપાલ ઓફિસો છે, રેલ્વે સ્ટેશનની તારવ્ય ફિસો ઉપરાંત રાજધ નીના શહેરમાં બ્રિટિશ તાર ઓફિસ છે.

આ ભાગમાં દુકાનો બહુ પડના નથી. ઇ. ન. ૧૮૭૦ માં દુકાન પડ્યો હતો, એ વખતે પડેલા ૮ ચોરસ ફીટ. તે પડી ઇ. સ. ૧૯૮૮-૮૯ એ બે વર્ષે પણ દુકાનમાં દાખાં. તે વખતેમાં ગાગની તળીને લીધે પુષ્કળ ઢોર મરણ પામ્યા અને આ રીતે દુકાન

મનુષ્યો કરતાં ઠારેને વધારે નડયો. તે પછી ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં વરસાદ બિલકુલ ન પડવાથી, દુઃકાળ પડયો એ વખતે દુઃકાળપીડિત લોકોની મદદ માટે રાજ્ય તરફથી કામ કરવામાં આવ્યું હતું. એ જ રીતે જેહુતોને હુણ વિગેરે માટે ભેષણો જનાવડો માટે તથા કુવાઓના સમારકામ માટે ૩ લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં રાજ્યની લગભગ મહારાજાના હાથમાં આવેલી હોઈ, રાજ્યનો કારભાર ચલુ પ્રધાનો અને ખીલ્ત ખાતાઓના મુખ્ય માણસોની સલાહ પ્રમાણે ચાલે છે. જમીન મહેસુલની વસૂલ માટે રાજ્યના બે લાગ કરેલા છે અને તેના પર એકેકે રૂ. ૫૫ થી ૬૬૦૦૦ નીમિલો છે. રાજ્યમાં કુલ ૧૮ તર-સીલો હોઈ, પ્રત્યેકપર એક એક તહસીલદાર નીમિલો છે.

અહિંની ન્યાયકથેરીમાં ખાલસા મુલકમાં આલતા કાયદાનું અનુસરણ કરવામાં આવે છે. તક-સીલ. ફોજદારી, પ્રાંત અને સેશન્સ કથેરી એમ એક એકથી ચલીઆતી કથેરીઓ છે.

સંસ્થાનની ઉપજ લગભગ ૩૨ લાખ છે અને ખર્ચ પણ તેટલો જ છે. ઉપજના મુખ્ય સાધનો જમીન મહેસુલ બ્રિટિશ લીઝેરીમાં મૂકેલી થાપણનું બ્યાન, મીકું કાઢવાને આપેલા પડવાનાની અને જંગલની આવક છે. ખર્ચની બાબતો આ છે-લશ્કરી ખર્ચ ૮ લાખ, સરકારી નોકરોના પગાર ૪, ૩ લાખ સરકારી હાથી ઘોડા વગેરેનો ખર્ચ ૨-૮ લાખ રૂપિયા.

આર્થિક દ્રષ્ટિએ સંસ્થાન માલદાર હોવાથી તેણે બ્રિટિશ પ્રેમિસરી નેટોમાં ૪૫ લાખ રૂપીઆ રોકેલા છે. જમીનદારીની પદ્ધતિ ચાર પ્રકારની છે. અને તે આ પ્રમાણે છે-(૧) ખાલસા એટલે જમીનદાર પરસ્પર સરકારને મહેસુલ આપે છે. (૨) મસ્તિકારી, આવી બધી જમીન રજૂતોના તાબામાં છે. તેનું મહેસુલ હાથેના માટે કરાવેલું છે. (૩) બગીર જમીનના ઉપલોગ બદલ ઘોડે સ્વારોની દુકડી રાખી, ચરકારને લઘમમાં મદદ કરવી પડે છે. આનો જ એક પ્રકાર ખારદારી છે. (૪) સુઆર્ધ. આ બહુતાની ( ) મળેલી હોય છે. જ્યાં સુધી જમીનદાર જમીનની મહેસુલ આપે છે ત્યાંસુધી તેના પર તેની માલિકી ગણાય છે અને આવી જતનના કાયદા છે. પંબજના દંકણુ બાગની તથા અહિંની પદ્ધતિ એક જ જતનની છે. ઇ. સ. ૧૮૩૮ પછી ત મહેસુલ વસ્તુઓના આકારમાં આવાનું. અત્યારે નાણું આપવું પડે છે.

સંસ્થાનમાં ૬૦૦ ઘોડેસ્વાર અને એકહજાર પાયદળ બેટલુ લશ્કર હોઈ, જરૂર પડતાં તૈયાર થઈ બધ તેવું લશ્કર ૬૮ ઘોડેસ્વાર, ૫૫૧ પાયદળ અને ૧૧૩ ગોલંદારનું છે. તોપોની સંખ્યા ૨૭૨ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૦-૦૧ માં ચીનની સાથે થયેલા યુદ્ધમાં અહિંના પાયદળે સારું કામ કર્યું હતું.

પોલીસની સંખ્યા ૬૪૨ છે. તેની પાછળ ૧ લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ થાય છે. રાજધાનીમાં એક ફેરખાનું છે.

રાજપૂતાનામાંનાં સંસ્થાનોમાં અલ્પવારનો નંબર ૧૨ મો છે. લખીવાંચી બહુતારા લોકોનું પ્રમાણ સેકંડે ૨-૭ છે. અહિં નીશાણોની સંખ્યા ૧૦૩ છે તેમાં ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં ૫૫૦૭ છેકરાછેકરી ભણતાં હતાં. શિશુઓની પાછળ રૂ. ૬૫૦૦૦ ખચીય છે. આ સંસ્થાનમાં ૧૨ ઇંચિયતાલો છે. ઇ. સ. ૧૮૭૦ લગભગથી માતા ટોચાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં કરવામાં આવી છે અને ઘણાખરા લોકો રાજપુતરીથી માતા ટોચાની બધ છે. (ઇ. ગે. એફ ઇંચિયા પુ. પ્ર.)

શ હે રે.-અલ્પવાર સંસ્થાનની રાજધાની. દિલ્હીની નેક્તવે ૬૮ માઈલ દૂર રાજપૂતાના-માખવા રેલવેનું આ સ્ટેશન છે. રજ ૩૪' ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૬' ૩૬' પૂર્વ રેખાંશ. ગામમાં જવા માટે એકા શિવાય બીજું કોઈ વાહન નથી પણ સ્ટેટ કાર્ડ સીલના સેક્ટરોને અગાઉથી લાખવામાં આવે તો રાજ્યના વાહનો તથા બીજા સગવડો મળે છે. આનું પહેલાનું નામ અલ્પપુર (' મજબૂત શહેર ') હતું, એમ કેટલાકો કહે છે. કોઈ તેનું નામ અરબલપુર અથવા અરવલી શહેર (અરવલી પર્વતપરથી નીકળેલું નામ) હોવાનું જણાયે છે. જનરલ કનિંગહામ જણાવે છે કે ' સાલવા ' ભતિના નામ પરથી સાલવા-પુરા-સાલવાર-હુલવાર અને પછી અલ્પવાર નામ પડેલું હોવું ભેષજે. ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં શહેરની વસ્તી ૪૪૭૬૦ હતી.

જેવા લાયક ઇમારતો-એગણીસમા ક્રેકાના પૂર્વાર્ધમાં મહારાવ રાજા બરિસિંગે બંધાવેલો રાજ-મહેલ અને મહારાવ રાજા બખતવારસિંગની છત્રી, એ જેવા લાયક ઇમારતો છે. તરંગ સુલતાનનો સ્મરણુર્થે ઇ. સ. ૧૬૧૩ માં બંધાવેલી બુની કબરો તથા પુરાણી મસ્જિદો પરના શિલાલેખો જેવા લાયક છે. રેલ્વે સ્ટેશન આગળ ક્રેતોજગની કબર છે. પરંતુ ઇ. સ. ૧૫૪૭ માં નાગરી લિપિઓ લખેલા તેના પરના શિલાલેખ પરથી, આ ઇમારત પહેલાં હિંદુઓની હોવી ભેષજે એ સ્પષ્ટ છે.

અહિં ઇ. સ. ૧૮૭૧-૮૨ થી રચુનિસિપાલિટી છે. તેની વાર્ષિક આવક ૬૦૦૦૦ રૂપીઆ તથા

અર્થ ૫૩૦૦૦ રૂપીઆ છે. શહેરની નૈઋત્યે સુમારે ૬ માઈલ પર આવેલું સિલિસેર નામનું તળાવ છે. ૧૮૪૪ માં મહારાવ રાજા બર્નિસિંગે બંધાવેલું છે. આમાંનું પાણી બે નહેરો ખોદીને શહેરમાં આવેલું હોય તેના ઉપયોગ સરકારી તથા ખાનગી બગીચાઓમાં કરવામાં આવે છે. શહેરમાં લેડી ડ્રિનિંગ હોસ્પિટલ, અલવાર હાઈસ્કૂલ અને મિશનરી સંસ્થા છે. કાપડ વણવું તથા પાઘડીઓ રંગવી એ બે અહીંના મુખ્ય ધંધા જણાય છે. મીઠામાંથી કાચ તૈયાર કરીને તેની બંગડીઓ તથા બાટલીઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ કોતરકામ પણ અહીં થાય છે. સુતર, તલ, પાઘડીઓ તથા ભેડા એટલે માલ અહીંથી બહાર જાય છે અને સાકર, ચોખા, મીઠું, ઘઉં, બાટી, લોખંડ વગેરે ચીજો આયાત થાય છે. અલવાર રોટ વડે શોષ અને એક બરફનું કારખાનું, એવાં બે કારખાનાં અહીં આ છે. (ઈ. ગે. ૫-૧૯૦૮: આનોટ્ક ડિરેક્ટરી.)

અલસાની પેદના—એ તેલશુ કવિ નંદ-વડીક નિયોગી બ્રાહ્મણ હતા. તેના બાપનું નામ ચૈકળા. એના જન્મ બેલારીમાંના દુપાડ તાલુકાના દોહારના ગામે થયો. તેણે જ્ઞાનપણમાં સંસ્કૃત અને તેલશુ ભાષાનો અભ્યાસ કરી તે ઉપર ભારે કાણુ મેળવ્યો અને થોડાજ વખતમાં બંને ભાષામાં કાવ્યો કરવા લાગ્યો. એને થોડો સમય વિતી ગયો એટલે કૃષ્ણદેવરાયજીનો બાપ નરસિંહરાય-જીના દરબારમાં કવિ તરીકે રહ્યો. નરસિંહરાય-જીના મરણબાદ-કૃષ્ણદેવરાયજી ગાદી ઉપર બેઠાં એટલે તેણે એ કવિને પોતાના દરબારના “જદ્દિગજ” માં નિમિત્તે. પેદનાનું તેલશુ કાવ્ય તેના માધુર્યથી ઘણુંજ લોકપ્રીય થયું. “સ્વાતંત્ર્યમનુચરિત્ર” એ કાવ્ય તેણે ઘણું શ્રમપૂર્વક રચ્યું. એ કાવ્યની પ્રતાદાનામા કૃષ્ણદેવ રાવે સુસલમાનો ઉપર જે વિજય મેળવ્યો તે સંબંધી તેના પરાક્રમનું વર્ણન છે. મનુચરિત્ર શિવાય પેદનાનો સમસ્ત અને રાજ્ય નામનો રામસ્તુતિ સંબંધી એક ગ્રંથ છે. એમ બિ. કાવે-લી વ્યંકટરામ સ્વામી એમણે પોતાના દક્ષિણમાંના કવિચરિત્રમાં જણાવ્યું છે. પરંતુ તે સંબંધી બીજી કાંઈ ઉલ્લેખ આદળતો નથી. સદર કવિલી વ્યંક-રામ સ્વામી “અદ્વૈતસિદ્ધાંત” નામનો તાત્ત્વવિષયક ગ્રંથ પેદનાએજ લખ્યો હશે એમ કહે છે. પેદનાએ હરિકથાસાદ કાવ્ય રચ્યા વિષે પણ તે જણાવે છે. અને તે સંબંધી પેદનાનો છંદ-જ્ઞાન વિષે જે “રંગરાજ” નામનો ગ્રંથ છે.

પેદનાના કાવ્યો અતિમધુર હોવાથી તે સર્વ પ્રીય થયા છે. એક દીવસે પેદનાએ પોતાના આશ્રય-દાતા મહારાજની કૃષ્ણદેવરાયજીની વિનંતિથી એક પ્રલોક સંભળાવ્યો તેમાં તેણે પોતાનું સંસ્કૃત અને તેલશુ ભાષાનું, આવિષ્ય બતાવી દરબારના સર્વ કવિ-મંડળને આશ્ચર્ય અર્પિત કરી મૂક્યું. સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ભાષાંતરે શિવાય, તે વખત સુધી કોઈએ સ્વતંત્ર એવું કાવ્ય લખ્યું નહોતું. તે વખતે પેદનાએ સ્વતંત્ર કાવ્ય, “સ્વારે ચિપમનુ ચરિત્ર” લખ્યું. તેથી તે વખતના સર્વ વિદ્વાનોએ અને ખુદ કૃષ્ણ-દેવરાયજી એમણે આંધ્રકવિતાપિતામહી એ પદવી આપી. મનુચરિત્રનું રંગાધિરોહણ થયા બાદ કવિને પાદબીમાં બેસાડી સરથસ કાઢ્યું. તે વખતે પાદબી ઉચકવામાં રાજા મુખ્ય હતા એમ કહેવાય છે. એમણે એક વખતે ભર સલામાં રાજાના દરબારની બગીચા ચરણની કવિતા કેવી હોવી જોઈએ એ વિષય ઉપર એક ઉત્પલમાલિકારચી. એ ઉત્પલ-માલિકામાં એવી યુષ્મી છે કે તેના બગીચા ચરણ પૈકી દરેક ચરણનું પ્રથમ્ભાસર અને દ્વિતીયાક્ષર એક જ છે. તે શિવાય અર્ધી માલિકા કેવળ સંસ્કૃત પ્રમાણે અને અર્ધી કેવળ તેલશુ પ્રમાણે લાગે છે. રાજા ખુશ થઈ તેના પગમાં સોનાની સાંકળી પોતાને હાથે પેહેવાવી.

પેદનાએજ પ્રથમ તેલશુ ભાષામાં સુસલ-માની શબ્દ વાપરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને તેનું જ અનુકરણ તેના પછીના લેખકોએ કર્યું. કૃષ્ણદેવરાય શકે ૧૪૪૬ માં મરણ પામ્યો. તે વખતે પેદનાએ જે કાવ્યરૂપે દુઃખોદ્ધાર પ્રગટ કર્યો તે અપ્રતિમ છે. તેમાં કવિએ કેણુ રસની જમાવટ અદ્ભુત કરી છે. પેદનાએ રાધાના જે સહસ્રાધિ શુભ ગાયા છે. તે કેવળ તેના ઉપર કરેલાં ઉપકારોના બદલે નહિ પરંતુ કૃષ્ણરાયે તેલશુ વાઙ-મય તેલશુ કવિમંડળ અને તેલશુ પ્રદેશ ઉપર જે અપરિમિત ઉપકાર કર્યા છે તે માટે છે. કૃષ્ણદેવરાય પછી તેના જમાઇ રામ-રાજા ગાદી ઉપર બેઠાં તેને આ કવિ માટે ઘણું આદર હતો. એ કવિ પોતાની મરણમાં આવેત્યારેજ કવિતા કરતો. રાજાના હુકમથી તે કદી પણ કાવ્ય-રચના કરતો નહિ. તેને તે વખતે એકાદ માંડલિક રાજ પ્રમાણે માન આપતા હતા. દેવરાયે તેને પુષ્કળ ઇનામ આપ્યાં હતાં તે પૈકી ટીકા ગામ એ મુખ્ય છે. જે કે જન્મથી એ સ્માર્ત હતાં તે. પણ અદ્વૈત મતવાદી હતા. એ કવિ તેના આશ્રય દાતાના મરણ પછી વધારે જીવ્યો નહિ. થોડીજ મુદતમાં એટલે ઈ. સ. ૧૫૨૫ માં તે પોતાની જન્મભૂમિ દોરના-

લામાં મરણ પામ્યો. બંયાં બંયાં તેલગુ ભાષા પ્રચલિત છે ત્યાં એ કવિના કાવ્યો દબીગોચર થાય છે. અક્ષાની પેદાશને હયાતીમાં જેટલું માન મળ્યું તેટલું આજ સુધી બીજા કોઈ પણ તેલગુ કવિને મળ્યું નથી. (તેલગુ વાર્ધ-મય-શં. સ. પર શાકૃત)

અ લ સિ ય મ:—અર્વાચીન પંડી ઇંદાલીના ઇંદુરિયા પ્રાંતનું બુનું શહેર છે. તે બહાયા ઔરિલીયા નદીને કાંઠે રેવેન્ડેથી રામના પશ્ચિમે ૨૬ મ.ઇલ ઉપર છે. ઇંદુરિયા પ્રાંતના અતિ પ્રાચીન શહેરમાંનું આ એક છે. રામન વસાહત થયા પછી ઇ. પૂ. ૨૪૭ વર્ષ સુધી એ શહેર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વનું ન હતું. મેહાટા મેહાટા શ્રીમંત લોકેના બંગલા અને ખાગબગીચા એ શહેરમાં હતા. આ નદીના કીનારા ઉપર ક્રીડાભવનના પુષ્કળ અવશેષ હાલમાં પણ મેળાવે છે. એ ક્રીડાભવનને પૈકી એક ૪૦૦ x ૨૫૦ યાર્ડનું છે. ઔડિસકલ વંશનો મધ્યયુગમાં ગાંધેલો કીલ્લો એ શહેરમાં છે. પાલો નજીક "લાડિસ પોલી" નામનું જલવિહાર સ્થાન ઔડેસકલ વંશના રાજપુત્રે ગંધાવ્યું છે. (હ. શ્રી.)

અક્ષાઉદીન ખીલણ:—(૧૨૬૬ થી ૧૩૧૬) દિલ્હીના ગિલણ વંશના સંસ્થાપક જલાલુદીનનો આ ભત્રીજો. તેના બાપનું નામ શહાબુદીન મસા-ઉલ-હુતું જલાલુદીન ગાંધીપર જેઠો ત્યારથી તેણે અક્ષાઉદીનને તથા તેના ભાઈને પોતાની પાસે આણી રાખ્યા હતા. અક્ષાઉદીને મોગલોને નસાડવાથી તેના કાકાએ ગંગા-સુનાની વચ્ચેના અંતરેલીના કોશ પ્રાંતને સુમેદાર નીમ્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૩ માં અક્ષાઉદીને મળવાપર સ્વારી કરી શિલસા વિગેરે કેટલીક જગ્યાના હિંદુઓને હરાવ્યાથી જલાલુદીને તેને વધુમાં અયોધ્યાની સુમેદારી પણ આપી. મળવામાં ઘણા કિલ્લા તથા લૂંટ મળવાથી અક્ષાઉદીન મોટી ફોજ રાખી શક્યો.

દેવગીરીપર અઢાઈ:—જ્યારે અક્ષાઉદીનનો મુકામ શિલસામાં હતો ત્યારે તેને દક્ષિણમાંના દેવગીરીનામક ધનાઢય શહેરની ખબર મળી. અને તેવિષે તેને જરાસા થઇ પોતાનો અંતિમ હેતુ કાકાને કે અન્ય કોઈને પાણુ નજીવારતાં આઠ હજાર સ્વાર લઈ ૧૧૯૩ માં તેણે કોરાથી કુચ કરી અને જુદેલખંડના જંગલોમાં થઇ તે દક્ષિણમાં ઉતરી આવ્યો. છ માસ સુધી કોઈને પણ તેના પતો લાગ્યા નહિ. દિલ્હીના સુલતાન જલાલુદીનનો પોતે ભત્રીજો હોઈ તેની સાથે તકરાર થવાથી તેલગુમાં આવેલા રાજમહેદ્રીના રાજા પાસે નોકરી માટે જઈ છુ એમ તે રસ્તામાં લોકોને જણાવતો. અક્ષાઉદીન

નર્મદાપાર ઉતરી એકદમ દેવગઢના તોરપાસે આવી ચઢ્યો ત્યાંના રાજા રામદેવની ફોજ ત્યારે બીજે ગઈ હતી. એ ઉપરાંત અણીને અવગરે કિલ્લામાં અનાજને બદલે મીઠાની ગુણે ભરાયાનું રામદેવરાવના બાણવામાં આવ્યું. તેથી ગભરાઈ એકદમ જઈ પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી અક્ષાઉદીન સાથેતેણે સંધિ કરી અક્ષાઉદીન પાછા ફરવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં રામદેવરાવનો પુત્ર રાંકરદેવ મોટી ફોજ જમાવી બારાથી આવ્યો અનેતેણે પીતાની સંધિ કમુલ નહિ કરતાં અક્ષાઉદીન સાથે લઢાઈ પુકારો. આ લઢાઈમાં શુભલભાનોનો સમૂળનાશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. પણ કિલ્લાના રક્ષાઘાટ રાખેલી ફોજ લઈ રામદેવરાવનો સરકાર રાંકરદેવની કુમંઠે આવતો હતો તેના સૈન્યની વ્યાજથી ઉઠેલી ધુળ ભેઈ દિલ્હીથી અક્ષાઉદીનની કુમંઠે મેહાટા ફોજ આવનાર છે એવી અક્ષાઉદીને ઉઠાવેલી અક્ષવાતું સ્મરણ થયું અને હિંદુ લોક રણ મેદાન છોડી પૂટા છવાયા નાસવા લાગ્યા, આથી અક્ષાઉદીનની ફતેહ થઈ. અક્ષાઉદીન કિલ્લામાં ગયો ત્યારે અનાજને બદલે મીઠાની ગુણે ભરી હતી તેની ત્યાં ખબર મળી. એટલે રામદેવરાવને બીજો કાંઈ ઇલાજ ન રહેતાં અપાર દ્રવ્ય અને એલીચપુર તાલુકો અક્ષાઉદીનને આપી તેને પોતાનો બચાવ કરી લેવો પડ્યો.

ઝાકાનું ખુન:—એ રીતે વિજયશાહી થઈ અક્ષાઉદીન કોરા મુકામે પાછો આવ્યો. પોતાના ભત્રીજાને મળવા બારશહા થોડી ફોજ લઈ અહિં આવ્યો. અક્ષાઉદીન સાથે તેને મુકાકાત થઈ તેમાં તે પ્રેમી પોતાના ભત્રીજાના ગાલ પરથી હાથ ફેરવતા હતો તેવામાં અક્ષાઉદીનના ખૂનીએ જલાલુદીનનું ખૂન કર્યું. ૧૭ રમજાન (હિ. સ. ૬૬૫ જુલાઈ ૧૨૬૬)

રાંજા રોહિલ:—જલાલુદીન મરણ પામ્યાની ખબર જાહેર થતાં તેની રાણીએ પોતાના અધ્યવસી પુત્રને તખ્તવનશીન કરી તેના નામથી રાજ્ય ચલાવવાની ચરેચ્છાત કરી. પરંતુ અક્ષાઉદીન કુચ કરી રાજધાની તરફ ગયો અને દેવગઢની લૂંટમાં મળેલા પૈસાના બળથી જે સરદારો અને ફોજના અસહકારો આનાકાની કરતા હતા તેમને વશ કરી છાપ્પન હજાર સ્વાર અને સાઠ હજાર પાયદળનું મેહાટું સૈન્ય જમાવ્યું. અક્ષાઉદીનના આગમનની ખબર સાંભળી રાણી પુત્રને લઈ સુલતાન નારસી ગયો, જેથી ૧૨૬૬ ના એકદોષર મહિનામાં (જુલૈજ ૬૬૫) અક્ષાઉદીનને દિલ્હીનું તખ્ત બીનહરકતે પ્રાપ્ત થયું. લોકોને ગંતુંટ રાખવા અક્ષાઉદીને મેહાટા મેહાટા સમારણ કરી લોકોને

મીઠાવાનીનો આખો ન્હાના મેલકાઓને બાંધીને
મન ઈલામ આપી લશ્કરને એકઠમ છ માથાનો
પગાર અઝાઉદ્દીન આપ્યો. ત્યાર બાદ અઝાઉદ્દીન
નામના પોતાના દુધાઈ પાસેથી મુસલમાની બન્ને
સાચુપણને પકડી મંગાવી તેમની આંખો કાઢી
તેમને હાંથીના કિડામાં ફેડ કર્યા રાજ્યાદ
મન અઝાઉદ્દીને તમાબાઉ અમલદારોની પુરી
વેળા આપી. જે મલકાને પેસા આપી તેને વચ
કે હાંથીના તેમની કુતરાના માટે તેમને થોડા
રૂબાની કાકાના પાત્રી કૃત્યમાં મદદ કરનારા
મન તેને પાત્રીજ દુધાઈ કરી. અઝાઉદ્દીનની
નામના વચન થતાં જવાપુરીન સાથે પકાર રહેલા
મનના જ સરદાર હતા. તેમને અઝાઉદ્દીને કાંઈ
પણ વતના ઉપદ્રવ કર્યો નહિ.

ગાંધીજીની પહેલી સ્વારી:—અઝાઉદ્દી
ની ધારીદીના પ્રથમમાં મોગલોના ટોળેટોળાં
નારખાં દિલ્હીમાં આવ્યાં હતાં. ઇ. સ.
૧૮૬૦ માં નવું તુલ્કીયાના બાદશાહ અંગીર
નામના વચન અંગીરદાઉદ્દીન લાખ લોકની
નામના નેપ અને પંજાબ પર સ્વારી કરી. તે
મનના અઝાઉદ્દીનના સરદાર અઝાઉદ્દીને લાડોર
નામના તેમની હાથી જેમના બેસાં છોકરાં મળ્યા
તેમના ગિરજાઈ કર્યો.

મુજરાત પર સ્વારી:—(ઇ. સ. ૧૮૬૭)
અઝાઉદ્દીને ગાંધી પર બેઠા પછી અઝાઉદ્દીન અને
વનના મુસલમાનને મુજરાત માંત સર કરવા
દેશના મુજરાતમાં અલ્હિજવાડમાં રાજ કરણ
કરવા કરતે હતા. મુસલમાન ફોજ આવી કે તરત
તેને નાશી અંધ દેવગઢના રાજા સામદેવરાવને
આપ માંગ્યો. અહિં મુસલમાનોએ તેનું રાજ્ય
માને કુલ કામ કર્યો. તે સમયે વેપારને લીધે
આમલ નધન હતું. તે મુસલમાને લૂંટ્યું. અને આ
મનની મુસલમાનોએ સોનનાથનું દેવળ ફરીવાર
હાંથીની મૂર્તિ લાંગી તથા તેના દુકા દિલ્હી લઈ
જઈવાની મસજીદના પગથીમાં પરજ્યાં. અઝાઉ
દ્દીન અને મુસલમાન પાછા જતા હતા ત્યારે લશ્કર
માના ગામડા સેનિટા સાથે તેમને ભારે તરસાર થઈ
તાના મોગલોએ આવકુખનાના લગ્નને અઝાઉદ્દીન
વત્રી હાર કર્યો. દિલ્હી પહોંચ્યા પછી બાદશાહ
તમામ બંડોર મોગલોની એકઠમ કરવા કરી. કરણ
મનની લાચુવત્રી શ્રી કોળાદેવીને પકડી મુસ-
લામનો દિલ્હી લઈ ગયા હતા તેને બાદશાહીએ
પોતાની પકડાગ્રી બનાવી, બાદશાહને તેના પર
મલોજા પ્રેમ હતા.

મોગલાની બીજી સ્વારી:—ઢાઉદ્દીન સ્વા-
રીને બે વર્ષ પૂરાં થયા નહિ. ઇ. સ. ૧૮૬૮ના
મુગલમાં તેના મુત્ર કુતરખાને બે લાખ મોગલ
સેન્ય સાથે દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો અને દિલ્હી
નજીક આવી યમુના કાંઠે છાવણી છાઈ રહ્યો. મોગ-
લોના જુલમથી હાંથીનામ પ્રત દિલ્હી શહેરમાં
મુખી ગઈ. તેથી દિલ્હીના તમામ રસ્તા બરાઈ
ગયા. બાદશાહી દાલો પાળી આવવાનું બંધ થવાથી
અનાજની પાત્રીજ મોઘવારી થઈ. આત્ર અત્રીને
અવસરે દરબારના લોકની ઝડાંક ન હોવા છતાં
બંધોરે સાંધી પોતાની ત્રણ લાખ ફોજાઈ અઝા-
ઉદ્દીન મોગલો પર ચડી આવ્યો. લશ્કરખાન અને
આલકુખાનએ બે સરદારોને બાલુએ સાંધી અઝાઉ-
દ્દીન પોતાના વજીર મુસલમાન સાથે મધ્યમાં લકવા
માટે ઉભા રહ્યો. શરૂઆતમાં લશ્કરખાને જોરથી
હમલો કરી મોગલોની પીછે હાક કરી અને તેમની
પીડ પકડી એકઠા કર્યો. આગળ વધી ગયો. આલેખ
સુલતાને અલકુખાનને તેની કુમકે જવા હુકમ કર્યો.
પરંતુ આ બે સરદારોમાં જોર હોવાથી અલકુખાન તેની
કુમકે ગયો નહિ. જેથી લશ્કરખાનની સેનાને ઘેરી લઈ
તેની કતલ કરવા મોગલોને ઘણીજ સારી તક મળી.
તથાપિ અઝાઉદ્દીનની બાકીની ફોજ તૈયારીમાંજ
હતી, તેથી સાથે મોગલોનું કાંઈ પછુ ન આવવાથી
તેઓ જીવજાઈ દિલ્હીમાં ભેડી નાશી ગયા.

રણ થયો ની છતા:—ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં
અઝાઉદ્દીને જયપુરની હદમાં આવેલા કિલ્લે લિધા
આલકુખાન અને મુસલમાનને મોકલ્યા. ત્યાંના રાજા
હાંથીરદેવે મુસલમાનોને પાછા હાંથીએ એટલે
અઝાઉદ્દીને વતેજાઈ દિલ્હીને ઘેરા ધાર્યો. હાંથીર-
દેવને પ્રધાન વિશ્વાસધાન કરી અઝાઉદ્દીને મળી
જવાથી રજપુતોનો ધાત થયો તથા રાજાસહ સ્વે
સેના મુસલમાનોની તરવારના લોગ થઈ પડી અને
અઝાઉદ્દીનેને તે કિલ્લો મળ્યો. વિશ્વાસધાતી
પ્રધાનને અલ્લાઉદ્દીને પોતાના હાંધેશના શિરસ્તા
મુજાહ હાર કર્યો સ્વારીમાં અઝાઉદ્દીનનાં ભત્રીજા
રૂકનખાને અઝાઉદ્દીનનું પૂન કરી રાજ્ય પચાવી
પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ અઝાઉદ્દીનના જખરા
નશીએ તેનો આ દાવ નિષ્ફળ ગયો અને તેને અતે
દેહાંતકંડ લોગવવો પડ્યો.

ચિતોડના રાજાની સ્વારી:—ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં
ચિતોડના રાજાની મુખમુરત શ્રી પત્તિનીનો લોભથી
અઝાઉદ્દીને ચિતોડપર સ્વારી કરી. કિલ્લો ઘેર્યો
છતાં શહેર હરતમત થયું નહિ. એટલે કપડથી
પદમનીનું હરણકરવાને પ્રયત્ન અઝાઉદ્દીને કર્યો

તેમાં પણ તે કાવ્યો નહિ. કેટલાક દિવસ ભારે લઠાઈ થઈ તેમાં અલ્લાહદીનને ઘણું નુકસાન થયું અને છેવટે દિલ્હી પર મોગલોએ ચઢાઈ કર્યોના સમાચાર આંધ્યાથી ઘેરા ઉઠાવી તેને પાછા જવું પડ્યું. (૩ મોહુરમ ૭૦૩; ઓગસ્ટ ૧૩૦૩) અને બાપતા માટે ત્યાં મુસલમાની લશ્કર રાખી જાણેર વંચના માલદેવ નામના એક રાજાને ચિતોડની ગાદી પર બેસાડી અલ્લાહદીન પાછો દિલ્હી આવ્યો. પરંતુ અલ્લાહદીનને દિલ્હી પહોંચ્યાને થોડાજ વખત થયો કે તરતજ હુમ્મીર નામક મેવાડના એક શુર રાજા પુત્રે માલદેવ પાસેથી ચિતોડનું રાજ્ય પાછું છોડી લીધું. (ઇ. સ. ૧૩૦૪) લાખમસી, પદ્મિની અને હુમ્મીર વગર.

મોગલોની ત્રીજી અને ચોથી સ્વારી:—ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં અલ્લાહદીન ચિતોડ સરકરવામાં શેકાયો હતો. તેવામાં મોગલ સરદાર તુધાવખાને ફરીથી હિંદુસ્થાન પર ચઢાઈ કરી. આ પ્રસંગે અલ્લાહદીનની ફોજ પાસે ન હોવાથી મોગલો દિલ્હી સરકરવાની આજ્ઞાએ હતા; પરંતુ કાંઈક દૈવી ચમત્કારથી મોગલો ગભરાયા અને પહેલી સ્વારી પ્રમાણેજ આ વખતે પણ તેઓ એકાએક હિંદુસ્થાન છોડી નાંસી ગયા એમ કહેવાય છે. દરમ્યાન મધ્ય એશિયાના મોગલ વગેરે નવા મુસલમાનોથી વસેલા મોગલ પુરા નામના દિલ્હીના ભાગમાં ફીટીરી બહાર થવાથી અલ્લાહદીને એકજ દિવસમાં તોસ ચાળીસ હજાર માણસોની કતલ કરી તેમનાં બેંઠાં દોકડાઓને ફગાવ્યાં ગનાવ્યાં. ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૩૦૫ માં ઐયઝખાખાન નામના સરદારની દેખરેખ નિચે ફરીથી મોગલ ફોજ હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી અને સુરત તાન ઉપરત કરી તે શિવાલીક પહાડપર આવી ચઢી પણ દિલ્હીની પશ્ચિમે જ હોબરત માટે રાખેલા ગાઝી-બેગ તુધાલક નામના અલ્લાહદીનના સરદારે બીજેજ રસ્તે આવી મોગલોપર પાછળથી હુમલો કરી ભારે કતલ કરી. જે કોઈ મેદાન તરફ નાંસી ગયા તેમને ઉભાજાને લીધે ત્યાંજ સંહાર થયો. ઘણાઓને પકડી દિલ્હી લઈ જઈ હાથીના પગનીએ ચઢાવી નાંખ્યા. બુલઠન એટખાહાર તેમના શિરોના એક ઘોડે બિનારે જનારો. ફરી એકવાર તેની કારકીર્દીમાં મોગલોની આવીજ ખરાબ હાલત થવાથી તેઓ એટલાતો નાંહિંગત થયા કે ધણી દિવસ સુધી હિંદુસ્થાનમાં ગયું મુકવોનો વિચાર કર્યોજો તેઓ કરી શક્યા નહિ.

મલીક કાફુરની દક્ષિણમાં સ્વારી —દેવગીરીના રામદેવરાયે ખંડણી મોકલવી બંધ કરવાથી અલ્લાહદીને ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં પોતાના સર-

દાર મલીક કાફુરને મોકલું. સૈન્ય આખી દક્ષિણમાં સ્થાના કર્યો, તથા ગુજરાતના સુબા અલ્લાહખાનને તેની મદતે જવાને હુકમ કર્યો. કાફુર આ સ્વારીમાં આખા મહારાષ્ટ્રમાં ભૂંટ ચલાવી રામદેવરાયને પોતાની સાથે દિલ્હી લઈ ગયો ત્યાં અલ્લાહદીને રામદેવરાયને સાથે સંભાન કરી તેને છત્ર, રાજધિરાજના કિર્તણ અને એક લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપી માનપર્વકે સ્વદેશે સ્થાના કર્યો. ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં સુલતાને આંધ્ર દેશની રાજધાની વારંગળ ઉપર કાફુરને સ્વારી કરવા એકઠી ત્યાંના રાજા નરપતિને પોતાના તાબેદાર બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૧૦ ની સ્વારીમાં કાફુરે ખંડલાખવંશી રાજાની રાજધાની કોરસમુદ્ર લઈ તેના રાજ્યને નાશ કર્યો. પછી કાફુર છેક દક્ષિણમાં ગયો. રસ્તામાં તેને કોઈએ અટકાવ્યો નહિ. આ સ્વારીમાં અલ્લાહદીનના સેનપતિ, ૬૦૨ હાથી, ૨૦ હજાર ઘોડા, ૯૫ હજાર મણ સોનું તથા તે ઉપરાંત જડજવાહીર એટલી સંપત્તિલદ્ધ દિલ્હી આવ્યો. (સેવેલકુરંગાટન અપાયઝ પૃ. ૪૦૨) રામ દેવરાયના પુત્રે વખતસર ખંડણીન એકલવાથી કાફુરે ઇ. સ. ૧૩૧૨ માં છેવટની દક્ષિણમાં સ્વારી કરી રામદેવરાયના પુત્રને કાશ કરી હેવગડ રાજધાની કબજે લીધી અને મહારાષ્ટ્ર મુસલમાનોના મોજુ કબજામાં આણી-અપાર સંપત્તિ લઈ ને દિલ્હી પાછો આવ્યો.

ખંડ અને આખર:—કાફુરની આ છેલ્લી સ્વારીએ અલ્લાહદીનની સત્તા શિખરે ચડાવી કાફુર પર તે અત્યંત રાજ થયો. આ મહેરબાની હુરપરોગ કરી પોતાના શિવાય બીજાઓનું પા અલ્લાહદીન યારે કાંઈ ન ચાહે એમ જુનું, ખુદ સાલ્વી તથા પુત્રો સાથે પણ મુકાનને બેઠા કરાવી તેમને કાફુરે કેડમાં રાખ્યા. આવી ઉગ્ર કંટાળા. ગુજરાતમાં બંધાયું. ચિતોડગઢ હાથમાં ગયો. દક્ષિણમાં રામદેવરાયના જમાઈ હુરપાખંડ મહોડો બળગ્યો કરી ત્યાંના મુસલમાન કિલ્લેદારના હાંપી કાઢ્યા તથા તે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. અહિં અલ્લાહદીનની તબીયત અત્યવરિત રહેવાથી રોજરોજ મગડતી ગઈ તેવામાં આખી હુકીકના બાણવાગી તેણે વારંવાર કોબના આપેશ અવગણી બિમારી વધવી ગઈ અને થોડા દિવસમાં જ તેના અંત આવ્યો. તેણે વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. કેટલાક મોગલો કહે છે કે, કાફુરે તેનાપર વિષપ્રયોગ કર્યો. કેવિરવા પ્રમણે અલ્લાહદીનની અવધતાની ૬ મહાત્મિ ય. ૭૧૬ (૧૬૫૨) સંવત ૧૩૧૬) છે પરંતુ તેની કારકીર્દીમાં અગીર ખુદ્ય નામનો કવિ પોતાના

વિવાનના, ગકીય-ઈ-નકિય નામના ભાગમાં ૬ સવાલ ૭૧૫ ખતાયે છે. (આશરે ૩૦ હિસેબર ૧૩૧૫)
રાજ્ય વ્યવસ્થા:—અલાઉદ્દીનનો સ્વભાવ જાદુઈ, નિર્દય અને ભુલમી હતો, તોપણ તેની રાજ્ય-વ્યવસ્થા પ્રશંસનીય હતી. ઈ. સ. ૧૩૦૩ માં થયેલી મોગલોની સ્વારીથી અલાઉદ્દીને શિખામણ લઈ દિલ્હીમાં મજબુત કિલ્લા બાંધાવ્યો. નવી તોપો તથા હથિયારો બનાવરાવી રાજ્યધાનીના બંદોબસ્તની તેણે સારી વ્યવસ્થા કરી. અલાઉદ્દીનની રાજ્યનીતિ વિચિત્ર હતી. હુથ ધરેલા કામમાં એક સરખો યશ પ્રાપ્ત થવાથી તે બેપરવા તથા ઉદ્વલ બન્યો તથા પોતાની મરજી મુજબ કાયદા ઘડવા લાગ્યો. બારણી કહે છે કે, લજ્જ કાંઈ અને તહિવારના જમણુ પ્રસંગે લોકો લેખા મળી મરાઠાશન કરી ભુરી ભૂરી ચર્ચા અને મસલતો કરે છે અને તેમની પાસે પૈસા વધી પડવાથી બંડની સામગ્રી સહેલાઈથી એકઠી કરી શકે છે અને તેથીજ રાજ્યમાં કંઈકિયું થાય છે, એવી અલાઉદ્દીનની માન્યતા ધર્મપટી હતી. આથી સરકારની પરવાનગી શિવાય કોઈએ પ્રજા લજ્જ કાંઈ કે મીઝગાની કરવી નહિ અને દરબારના કામની ચર્ચા કરવી નહિ એવા કાયદા બનાવી શુભચરિત્રની નવીન વ્યવસ્થા કરી. તેણે પોતે મહામરાજન કરવું બંધ કરી દાડ તથા ખીલ તમામ કેદી પદાઓનું વેચાણ બંધ કર્યું. લોકોને પૂર્વે ગામો જમીન વિગેરે જે ધનામે આપવામાં આવ્યાં હતા તે તેણે ખાલમાં કર્યાં. ગમે તેવાં કારણો બતાવી પ્રજાને ચૂસી તેણે વિપૂલધન કોચ કર્યું. ખેડુતોએ અમૂલ્ય જમીન, જનાવર તથા નોકર રાખવા એમ કરાવ્યું. તેણે સરકારી મહેસુલ ભુલમથી વસુલ કર્યું. પરંતુ વસુલાતની બાબતમાં ભુલમ ગુજારવામાં આવે તેની તપાસ કરવા માટે ચોગ્ય અમલદારોની નિમણૂક પણ તેણે કરી હતી. ચિજોના ભાવ મુકદ્દર કરી તેજ ભાવે માંડતું વેચાણ કરવાની સખતી કરી. રાજ્યની બહાર મલ લઈ જવાની સખત મનાઈ કરી. તે સખતી પૈસા પ્રાપ્ત કરે એ આપતો. ધર્મની બાબતમાં અલાઉદ્દીને કદી પણ ભુલમ ભુલચો નહિ, છતાં હિંદુની બાબતમાં તેના કાયદા વધારે કડક હતા એમ જણાય છે. અલાઉદ્દીનના કડક કાયદાથી તેને માટે ચોખમ ઠર લાગતો. આથી રાજ્યની સુરક્ષિતતા વધી. એમ કહેવાય છે કે, તેની કારકીર્દીમાં સામાન્ય સારી આબાદીએ પહોંચ્યું હતું. બહુઈ લોકો કરી રોય તેમ અધ્ય અવધિમાંજ ત્યાં મહેલ, મસજીદો, રનાનગરો, કિલ્લા, કબરો, વિદ્યાપીઠો, વિગેરે ઇમારતો દેખાવા લાગી, તેમજ તેની કારકીર્દીમાં

વિદ્વાન પડીતો ઘણા આગળ વધેલા જણાય છે. શરૂઆતમાં અલાઉદ્દીનને લખતાં વાંચતાં આવડતું ન હતું, પરંતુ તેને તે લાંબનવાળું લાગવાથી લખતાં વાંચતાં શિખી તે ઘણે હોશિઆર થયો. તેની પાસે ઝીયાઉદ્દીન બરાણી નામનો માણસ હતો જેણે તેની કારકીર્દીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે.

[સં. ૮૭ થ. ચ. :—ફરિસ્તા, મુસલમાની રિયાસત, બીડની એરિએટલ બાયોગ્રાફી વગેરે].

અલાઉદ્દીન શહા:—(ઈ. સ. ૧૩૪૭—૧૩૫૮) પહેલો. દક્ષિણના બહામણી રાજ્યનો સંસ્થાપક બહાદુરખાન ઉર્ફે હુસનગંજી આ નામ છે (હુસનગંજી ભુલો ર ખીલો.) (ઈ. સ. ૧૪૩૫ થી ૧૪૫૭) તે અહમદશાહ વહીનો પુત્ર અને બહામણી રાજ્યનો અડધો સુલતાન હતો. એ ઈ. સ. ૧૪૩૫ ના ફેબ્રુઆરી (હિ. વ. ૮૩૮) માસમાં અમદાવાદ બેદર મુક. મે તે તખ્તનશિન થયો. વિજયનગરનું રાજ્ય પાચ વર્ષથી બંડણી આપેલી ન હોવાથી તેણે પોતાના ભાઈ મહમદખાન તથા વજીર ખાનખાનને લશ્કર આપી તેની સામે મોકલ્યો અને ઘણી સંપત્તિ મેળવી. પણ પાછા ફરતાં રસ્તામાં તેના ભાઈ મહમદખાને બંડ કરી વિજયનગરના રાજાનો મદતથી મુલક, રાયપુર, સોલાપુર, વિજયપુર અને નળદુર્ગ એ તાલુકા હસ્તગત કર્યા શહાએ પોતાની સમગ્ર ફોજ એકઠી કરી તથા ઘણા પૈસા ખર્ચ કરી પોતાના ભાઈના બેદર નજીક પરાભવ કર્યો. પરંતુ અતે ક્ષમા કરી શહાએ તેની રાયપુર પરગણાની નિમણૂક કરી. પછી ઈ. સ. ૧૪૩૬ માં (હિ. સ. ૮૪૦ ચ. ૧ મોહરમને દિવસે) શહાએ દિલાવરખાનને મોકલું લશ્કર આપી કોંકણ સર કરવા તેને મોકલ્યો. રાયરી અને સોનખેડના રાજા વરતજ શરણ થયા. સોનખેડના રાજાની સુદર કન્યા દિલાવરખાન શહાને નજર કરવા લઈ આવ્યો. બાદશાહી તેને બોઈ આવતી યુગ થયો અને તેને પેરિચેર (સ્વર્ગનીરંભા) એવું નામ આપ્યું. ઈ. સ. ૧૪૩૭ માં (હિ. સ. ૮૪૧) ખાનદેશના સુલતાન નશીરખાનની દિકરી મલકાબ્બનકેજ બાદશાહીની પટરાણી હતી તેણે નશીરખાન પાસે એવી તકરાર કરી કે બાદશાહ પેરિચેર પર મોહિત થઈ મારી અવગણના કરે છે. નશીરખાને આ કારણ મરવણ માંત જીતવાનો ઘાટ ઘાલ્યો તથા વહાડના કેટલાક અમલદારોને બંડ કરી ગુજરાતના રાજાની પણ મુદત મેળવી. આ અવળીને અવસરે દરબારી લોકોએ શહાને પોતેજ લલવાની સલાહ આપી. પરંતુ શહાને પોતાના સરદારોની રાજનિષ્ઠા માટે શક રહેતો

હોવાથી માલિક ઉત્ત-તુલર નામના સરદારને લશ્કર આપી લઢાઈ માટે મોકલ્યો અને નશીરખાનનું તથા ખંડખોરનું પરાજય કરાવ્યો. વિજયાનગરના રાજા ણીજ દેવરાવને પોતાનું વારંવાર થતું અપમાન સહન ન થવાથી કોઈ પણ રીતે તે સુસલમાનોને તોડી પાડવાના વિચારમાં હતો. તેણે ઘણા સુસલમાનોને મોકરીએ રાખી તેમને માટે વિજયા નગરમાં એક મસજિદ પણ બંધાવી અને હિંદુરાજાને કુર્નિ-સાત ભરવો સુસલમાનોને અધાર્મિક લાગશે એવી શંકા થવાથી તેણે પોતાના સિંહાસન આગળ એક ઉચ્ચ વ્યાસપીઠ પર કુરાન આણી રખાવ્યું. તેથી પોતાનું માન જાળવી સુસલમાનો કુરાનને કુર્નિસાત કરે છે એવો પાઠ દેખાવ થતો. આ ઉપાયોથી મોટી ફ્રાજ જમાવી ઇ.સ. ૧૪૮૩ માં (હિ. ગ. ૮૪૭) તુગલકા ઉત્તરી વિજયા નગરના દેવરાયાએ સુદલ-કુનો કિલ્લો લીધો. સમયુર તથા ખંડાપુરના કિલ્લાને ઘેરા ઘાલવા ચોડક સૈન્ય મોકલ્યું અને પોતે કૃષ્ણા-નદીને કીનારે છાવણી કરી રહ્યો તથા ત્યાંથી લશ્કરની દુકડીઓ મોકલી, સાગરથી વિળપુર સુધીનો મુલક લૂંટી ઉત્તર કરાવ્યો. અલાઉદ્દીન શહાને આ વાતની ખબર મળતાંજ તેનું પરાજય કરવા નિકળ્યો. પ્રથમ તો શહાના સરદાર માલિક-ઉત્ત-તુલરે દેવરાયાના જેટ પુત્ર સાથે લઢાઈ કરી ઘેરો ઉઠાવ્યો. બાદ સુમારે બે માસની અવધીમાં ત્રણ મઢાટી લઢાઈ થઈ તેમાંથી પહેલીમાં હિંદુ તથા બીજી બેમાં શહાને જય થયો એટલે દેવરાયાએ પોતાના મુલકમાં કોઈ પણ જાતનો ત્રાસ ન થાય એવું શહા પાસેથી વચન મેળવી અગાઉ કંદેલી ખંડણી દરસાલ આપવાનું કહ્યું. તથા પાછલી પાકી રહેલી ખંડણીમાંથી કોઈક આપી શહા સાથે મુલેહ કરી. આ મુલેહ અલાઉદ્દીન શહાની હયાતીમાં જાન્યે પક્ષ તરફથી અશરશ-પાળવામાં આવી. આ શહાએ ઘણા ધર્મકૃત્ય કર્યા. બેદરમાં ભિક્ષાગૃહસ્થાપન કરી લોકોને આપણા પચાર કરવા માટે હિંદુ-સુસલમાન વેધ રાખ્યા. તે પોતે ઘણું પીતો હતો છતાં બીજાઓને તેમ કરવાની સખત મનાઈ કરી હતી. તેણે મુલકી તથા લશ્કરી ખાતાં સુધાર્યાં. તે પણ હિંદુઓને ઘણો ત્રાસ થતો. બ્રાહ્મણો સાથે તો શહા વાત પણ કરતો નહિ; તેમજ તેમને મોકરીએ પણ રાખતો નહિ.

વિજયાનગરના સુદ પછી શહા વ્યસનાધીન થઈ રાજ્યકારભાર પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવા લાગ્યો. એવા-એવામાં મેમુનવ્દલાએ દક્ષણીએ દરીયા કિનારા પરના તમામ કિલ્લાઓ સર કરવાનો વિચાર કર્યો. અને તે માટે શહે મનિક-ઉત્ત-તુલરને તેનું

લશ્કર સાત હજાર દક્ષણી પાયદળ અને ત્રણ હજાર અરબી ઘોડા આપી મોકલી આપ્યો. (ઇ. સ. ૧૪૫૩ હિ. સ. ૮૫૨) તુલરે આક્રમણમાં મુખ્ય છાવણી કરી બુલ્લર પાસેના કિલ્લો પોતાના તાબામાં લીધો, અને ત્યાંથી વારંવાર દેકણમાં લશ્કર મોકલી ઘણા રાજાઓને છતી લીધા. ત્યાર પછી તુલરે શિરકે નામના મુખ્ય રાજાને છત્યો.

જા કોકણની સ્વારીમાં કેટલીક એવી તો ભાજગડા ઉપરિથત થઈ કે જેથી દરબારમાં ડગમાં તકરારનો પાયો નાખાઈ આખરે બહામની રાજ્યનો સારત આવ્યો. “ જો તું સુસલમાન ન થાય તો તારો જીવ લઈશ ” એવી તુલરે શિરકેને ધમકી આપી પરંતુ આવા બિંકટ પ્રશ્નને શિરકે જેવા ધૂત સરદારે મોટી નમ્રતાઈથી સંકટ ટાળી પોતાનો બચાવ કર્યો. કોકણમાં ખેળણા નામે એક પરગણું છે તેમાં વિશાળગડ અને તેના જંગલી પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો. ખેળણા પરગણા પર શંકરરાય નામે એક હિંદુ રાજા રાજ કરતો હતો. શંકરરાય મારો શત્રુ છે, પહેલાં તેને આપણે બંને મળી સુસલમાન બનાવી પછી હું સુસલમાન થઈશ એમ કહી શિરકેએ તુલરને સમજાવ્યો. ખેળણા પરગણામાં જવું ઘણું મુશ્કેલ એવી હરકત તુલરે ભતાવી પણ તે કામ પોતે કરવાની કબુલી શિરકેએ આપ્યાથી તુલરે પણ તે કબુલ કર્યું. તુલરે અસહ પરદેશી ગંડેપારી હતો દક્ષિણના તમામ સુસલમાનો ખરા ધરની તથા તુકી હતા પણ અહિં આવ્યા પછી તેમનો ઘણો ફેલાવો થયો. હુબરી લોક પણ તેમના જ પક્ષના હતા. પરંતુ તે કાળના ઇતિહાસકારોએ પરદેશી લોકોને મોગલ એવી સંજ્ઞા આપેલી હતી છતાં તેમાંના ઘણા ખરા સૈયદ હતા.

આ લોકો બેદરની ઈચ્છાથી આવ્યા હતા. તેમની અને દક્ષિણના સુસલમાનોની વચ્ચે અણબનાવ હતો. આજ સુધી યજ્ઞેરી ઘણી લઢાઈઓમાં તુલરે દક્ષિણી અને હુબરી લોકોની મદદ લીધી ન હતી. પ્રત્યુત્તમાં પણ ખેળણાના અધરા પ્રદેશમાં જવાની હુબરી તથા દક્ષિણી લોકોને ન પાડી અને તુલરને છોડી તે પોતાની ફ્રાજ સાથે પાછા જ રહ્યા. શિરકેની મસલતથી અત્યંત અધરા જંગલી પ્રદેશમાં થઈ તુલર ખેળણા પ્રદેશના ગીચ જંગલમાં ધુસ્યો. ત્યાંની હવા ઘણી જ ખરાબ હોવાથી લોકપણ ઘણા બીમાર થયા. આ પરિસ્થિતિમાં એકાચિત્તા આવી હુમલો કરવાની ખબર શિરકેએ શંકરરાયને આપી. શંકરરાય મઢાટી ફ્રાજ લઈ નિકળ્યો અને અણધાર્યો હુમલો ચલાવી ૭૦૦ સુસલમાનોને કતલ કર્યા જેમાં

તુલનર પણ માયો ગયો. જે કોઈ બચ્યા તે પાછ દક્ષિણી કોજને બંધ મળ્યા અને ત્યાંથી સર્વે મળી ચાકણના કિંદા પર ગયા.

ઉપર જણાવેલા અપયશથી દક્ષિણી અને પરદેશી એ બે પક્ષમાં વધારે ટંકા મળ્યા. પોતના વહેલપણની તકરારે શહા તરફ પરદેશીઓ કરશે એ રસ્થી પરદેશી મૈથલોનો સંપૂર્ણ નારા કરવા માટે દક્ષિણી શીપાઈઓએ ભાતભાતની હકીકત લખી શહા તરફ મોકલી અને શહા ઘણી નિયામા ચકચુર હતો ત્યારે તમામ પરદેશીઓને પકડવાનો હુકમ મેળવ્યો. પરદેશી અમલદારો ચાકણના કિંદામાં જ બંધ રહ્યા હતા ત્યાજ તેમને ઘેરી લીધા આખરે બન્ને પક્ષમાં સુદ થયું, તેમા કેટલાક મેળાલો બચી શહા પાસે ગયા અને ખરી હકીકત જણાવી શહા પાસેથી દક્ષિણી લોક સામે પૂરેા બદલો વાગ્યો. (ઈ. સ. ૧૪૫૩) આ સાલમા પોતાના ગુરૂના ઉપદેશથી દારૂ ન પિવાની શાહે પ્રતિજ્ઞા કરી પોતે નિયમિત પણે રાજકારભાર ભોવા લાગ્યો અને જવાબદારીની જગ્યાથી દક્ષિણીઓને રળ આપી. ઈ. સ. ૧૪૫૫ (હિ. સ. ૮૫૬)મા શહાના પગ પર ફાટકી થઈ તે મરણ પામ્યાની ખોટી બાતમી ચોતરફ ફેલાવાથી બંધ ભગ્યા.

નવલગુદ અને તેલંગણના સુબાઓમાં એ કે ખાનદેશ અને માળવાના સુલતાનોની આ બંડખોરોને મદદ હતી, તોપણ શાહે આ બંડ શમાવ્યા. બહામની રાજ્યનો પ્રસિદ્ધ સરદાર ખાજેખાન મહંમદ ગવાનના ઉદયની શરૂઆત પ્રથમ તો આ શાહના હારકરમાં જ થઈ હતી.

પુત્રુ—પગમા ધા થઈ તે ઘણાજ વધી પહોંચી ઈ. સ. ૧૪૫૭મા (હિ. સં. ૮૬૨) ૨૩ વર્ષ (ચાહ) ૬ માસ અને ૨૦ દિવસ રાજ્ય કરી અલાઉદ્દીન શહા મરણ પામ્યો. (કિ હેડ અને પાર સનીસના મરાઠાના ઇતિહાસના ભાગ ૧મા ડ એપ્રિલ ૧૪૫૮ શહાની મરણ તારીખ લખી છે) આ શહા એકે સરસ વક્તા, નકલગાર અને દુરદેશી હતો અને તે વિદ્યાપ્રેમી હતો. (ફરિસ્તા ખા. પ્ર. ચોડક બહામની ઉર્ફે ખામ્લો રાજ્યનો ઇતિહાસ).

આવાસુદ—એક પરાક્રમી રાજ્ય હતો. ઘોરોત્કચના સત્રીયુદ્ધમા તેણે મહાન પરાક્રમ કરી ભીમને જળરિત કર્યો, છેવટે ઘોરોત્કચે તેને માર્યો.

(મહાભારત દ્રોણપર્વ અ ૧૭૨-૧૭૮)

અલાવન—(મદ્રાસ ઇલિક્ટ) ત્રાવણકોર સંસ્થાનમા મીડું પકવનારી એક બંત છે આ લોકોને આલમ અથવા મિહાગમ કામ કરવું પડે છે, તેથી

તેમને ઉપલાવણ (કપુમીડું) એવી સંજ્ઞા છે.

ત્રણ ચાર સને પહેલા સાત અલાવન કુટુંબો પાંડચ દેશમાથી ત્રાવણકોરના મિઠાના અગરમા કામ કરવા માટે લાવવામા આવ્યા એવી દંતકથા છે. તામર કુલમ, પુદુલમ અને દક્ષિણ ત્રાવણકોરના અન્ય ભાગોમા આ લોકોના દેશાંતર વિષે શિવાલેખ હોવાતું કહે છે. પણ તે લેખો હજી ઉપલબ્ધ થયા નથી આ લોક મામાહારી છે અને તામિલ ભાષા બોલે છે, પરંતુ ઝાંઝુ મદ્રપાન કરતા નથી આ લોકમાં દંનને ઘણો પ્રશ્ન રીવાજ છે પણ હાલ કોઈ કોઈ વખતે દંનવિધિ પણ કરે છે તેઓની કુલ દેવતા “આસ્ત” (જુઓ) અને બ્રહ્માની છે. અ બન ઘણી ઘોણી છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમા આ જાત કરતા બીજા સાત મીઠાના અગર મળે નહિ. ઈ. સ. ૧૬૧૧ની ખાને સુમારીમા (નેન્સમ) મદ્રામ ઇલિક્ટામા ૧૪૦૬ અને ત્રાવણકોર મંસ્થાનમાં ૮૭૦ અલાવન જણાયા હતા.

મદ્રાસ નેન્સમ રિપોર્ટ (૧૬૦૦)ની નીચે સુગળ હકીકત છે મિઠાગરમાં કામ કરનાર આ લોકો મદ્રાસ અને નિનેવેલીમા જ માત્ર જણાય છે. મનેયન અને મૂખ્ય એવા તેમના નામે છે કિંહુ દેવાવધમા તેમને જવા દેવામા આવતા નથી (થર્ડન કાન્ટસ એન્ડ ટ્રાઇબસ એન્ડ સધર્ન ઇન્ડિયા)

અક્ષરકુપુર—(પંજાબ) બંધાર છંદો અને તકશિવમાતું એક ગામ ઉત્તરે ૩૧°૨૬' અ અને પૂર્વે ૭૫°૦૦' રે પર આવ્યું છે ત્યાંની વસ્તી (૧૬૦૧) ૪૪૨૩ છે. સુશી અને ગાણુન કોપડનો અહિં બેપાર ચાલે છે. ૧૮૬૭ સાલે અહિં મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થઈ ઈ સ ૧૯૦૩-૪મા અહિં ૧૭૫૪ ૨૧૦૦ રૂા તથા બચ્ ૨૨૦૦ રૂપિયા હતી. (ડ. જી.)

અ લા રુકા—આને પૂર્વે રશિયન અમેરિકા કહેતા ઉત્તર અમેરિકાની વાયબ્યનો પ્રદેશ તથા અજુગાલુના બેગે મળી અલાસ્કા બન્યું છે. પૂર્વે તે રશિયાને આધીન હતું. પરંતુ હાલમા તે અમેરિકાના સયુક્ત સંસ્થાનોની સત્તા નીચે છે. તેમા (૧) પૂ. રે. ૧૪૧ ની પશ્ચિમનો પ્રદેશ. (૨) ડયામિડ બેટ, બેહુડીંગ નસુદ્રમંત બેગે તથા અજુશિયન બેગેની હાર તથા (૩) અવેકાઝૂરીયાના બેટ તથા રીનારાને પ્રદેશ એ ત્રણ ભાગો આવે છે

મીમા:—ઉત્તરે-આર્ટિક મહાસાગર, પશ્ચિમે આર્ટિક મહાસાગર તથા બહેગિની સાસુદ્રુનિ દક્ષિણ તથા નેનરે-અલાસ્કાને અખાન તથા બહેગિની સાસુદ્રુનિ પૂર્વે—યુકાટન ખાત અને

ખ્રિસ્તી કોલોનીયા મધ્યમા અખંડ મેદાન એ મુખ્ય શરીર તથા નૈઋત્ય અને અગ્નિ તરફના ખંડિત પ્રદેશ એ તેના બે હાથ એવું આ ભાગનું સામાન્ય વર્ણન આપી શકાય છે. એ વણે ભાગોને સિન્ન નામે પડ્યા છે. (૧) કૉન્ટિનેન્ટલ અલાસ્કા (૨) અલ્યુશિયન અલાસ્કા (૩) પેન હંડલ. ક્ષેત્રફળ ૫,૮૬,૪૦૦ ચો. માઈલ છે. કીનારાની લંબાઈ ૨૬,૦૦૦ માઈલ જેટલી છે. દક્ષિણ કિનારો વર્તુલ જેવો વળેલો છે. તથા કિનારા નજીકનો ભાગ ઉંચા સુળા જેવો છે. આ પ્રદેશ બહેરિંગના દરીયામાં ફર સુધે આ ફર ગયો છે. દક્ષિણ કિનારા પ્રદેશ રેતીવાળો નથી. ઉત્તર તથા પશ્ચિમના કીનારાઓ સરળ તથા રેતીવાળા છે. પણ ત્યાંના દરિયાના કેટલાંક ભાગમાં પાણી તવન ઓછું છે.

બે ટા:—અગ્નિ દીશાના મુખ્ય. બેટ:—(૧) શિકોનોફ (૨) બારનોફ (૩) એરિનિરિટી (૪) કુમીનોફ (૫) કુઈ (૬) મિન્સ ઓફ વેલ્સ (૭) એટલાટીન. નૈઋત્યના મુખ્ય બેટ:—(૧) કોડિયાલ (૨) અલ્યુશિયન, (૩) સેન્ટહોરેન્સ વગેરે. છેલ્લા બે બેટરિંગના સમુદ્રમાં છે. તેમાંના મિન્સ ઓફ વેલ્સ અને કોડિયાલ એ બે ધણાં મોટા છે.

દેશ વિભાગ:—પશ્ચિમના સંયુક્ત સંસ્થાનાના પ્રદેશ પ્રમાણે આ પ્રદેશના ભૂપૃષ્ઠભાગનું અવલોકન કરતા તેના ચાર ભાગ પડતા દેખાય છે. આ ચારભાગ—૧) સિક્કિ પર્વતોનો પ્રદેશ; મધ્યના મેદાનનો પ્રદેશ; રાંછી પર્વતોનો પ્રદેશ તથા મેગન પ્રદેશ પૈનિફિક પર્વત એ, પશ્ચિમ અમેરિકાના મહાભાગરના કીનારાની સમાવર દેખાતા ફેલાયતી દક્ષિણ ઉત્તર હારોના અવશિષ્ટ ભાગ છે અલાસ્કાના સમગ્ર દેખાતા ફેલાયતી આ હારોનો અકાર સાધારણ રીતે યોગની નામ જેવો છે.

જળચર પ્રાણીઓ:—ગંડા માછલા દેવ માછલા, ઓટર, સીક, વાલરસ વગેરે આ પ્રદેશમાં નરમ અને પુષ્કળ ઉનાળા જનાવરો આતરણ્ય છે. ચામડા માટે તમનો એકસામટો પુષ્કળ ચિકાર કરવાથી તેમાંની ઘણી જાતના પ્રાણીઓ પલમ ફલ્લ થઈ પડ્યા છે.

વનસ્પતિ—યુકનના ભાગોમાં તેમ દરિયા કિનારા પર પીળા સીડર જાટોના ઘીજ અરણ્યો છે. નેની કીનારે માસની જમીનો છે તમ ક્ષેત્રોની વનસ્પતિ Cનુળામાં જ્યાં ત્યાં Cની નિકળેલી દેખાય છે.

જમીનો:—અહિંની જમીન 'ક્ષણરૂપ' છતાં પ્રમાણમાં ઉષ્ણતા ઓછી હોવાથી પાક પણ ઓછો ઉતરે છે.

બેપાર ઉદ્યોગ:—ઘટકવ (ઉન) વળાં ચામડાં તથા માછલાનો બેપાર વિશાળ છે. 'દ. અલાસ્કામાં કાગળોને ઉદ્યોગ મોટા પાયા પર શરૂ કરવાના પ્રયાસ થઈ ચૂક્યા છે. તે માટે ટોગાસાજીંગલના ૧૪ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ૧૯૧૮ ની સાલમાં ૪,૪૨,૮૦,૦૦૫ 'ડોલરની કીંમતનો માર્લ યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાંથી અહિં ઉતરી હતો તેમ અહિંથી ૭,૧૫,૬૫,૪૧૪ ડોલરની કીંમતનો માર્લ ચઢાવવામાં આવ્યો હતો.

ખનિજ સંપત્તિ:—અલાસ્કામાં ખાણોનો ધેંધો સૌથી વધારે મહત્વનો છે. ખનિજ વસ્તુઓમાં સોનું અને લાંબુ મુખ્ય હોઈ રૂપ ખેડિનમ, કાંસુ, સીસુ, ઑટિમની, કોમ્પાઈટ, લોખંડી કોલસો, પેટ્રોલિયમ ઓરસપહાણ, ગ્રાફાઈટ, સર્ફર ગ્રાફક વગેરે અનેક પદાર્થોની ત્યાં ખાણો છે. માછલાં પકડવાનો ધંધો પણ મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ છે. ૧૯૧૯ ની સાલની ઉપજ ૫,૦૨,૮૨,૦૦૦ ડોલર જેટલી હતી અને તે દરસાલ વધેજી ગય છે

વસ્તી:—અલાસ્કાની યુરોપીયન વસ્તી ૫૦ લાક કરતા ઓછી છે. ૧૯૦૦ ની સાલમાં અહિંની વસ્તી ૬૩,૫૨૨ ની હતી. જેમાં યુરોપિયનો ૪૮ લાક કરતા મૂળના વતની ૪૬ લાક જેટલા અને ચીનાઓ તના જાપાનીઓ ૬ લાક જેટલા છે. માનવ વશ શાસ્ત્રોના અભિપ્રાય મુજબ મૂળવતનીઓની ચાર જાતો પડે છે (૧) અસ્કિમો (૨) હેલસ અથવા કાઈગાની (૩) જીલીન ક્રીટ (૪) તિન્નેહ અથવા પાર્કન અલ્યુટસ આ લોક પહેલી જાતના છે બીજી જાત મિન્સ ઓફ વેલ્સ બેટ પર રહે છે. ત્રીજી જાતના લોક પેન હંડલમાં રહે છે, અને ચોથી અંકરના ભાગોમાં વસે છે. આ સર્વે લોકો યુરોપિયનોનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા છે.

નદીઓ—કૉન્ટિનેન્ટલ અલાસ્કા એક ઉંચાણુત વિશાળ સપાટ મેદાન છે. તેની ઉંચાઈ પાંચથી ત્રણ હજાર ફુટની હોઈ ઉતરે ઉતાર આવે છે. આહ થી પશ્ચિમ તરફ નદીઓ વહે છે. પ્રદેશ સપાટ હોવાથી નદીનો પ્રવાહ મદ છે. અહિંની નદીઓમાંની યુકોન તથા કોલુકુક એ બે નદીઓ મુખ્ય છે. તેમાંની યુકોન આન મોટી છે. તેની લંબાઈ બે હજાર માઈલની છે. તે મેદાનના મધ્યમાંથી વહે છે. આ જાને નદીઓને બીજી ધણી ન્હાની નદીઓ મળે છે.

તેમના પ્રવાહ પશુ મંદ હોવાથી તે સર્વે વ્યવહાર માટે અતિ ઉપયોગી થઈ પડી છે.

પર્વત:—‘ મોકી ’ પર્વતના હારો અવાસ્કા- માંથી પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં પ્રસરેલી છે, પરંતુ તેમની ઉંચાઈ ઘણી ઓછી છે. તેમાં એનડી કાર પર્વત મુખ્ય છે. તેમની ઉંચાઈ આઠ હજાર ફુટની છે. આ હારા સમુદ્ર કીનારા તરફ સપાટ થતી જાય છે. તેમના ચાર ભાગ પડ્યા છે. પહેલા ભાગ (૧) પેનહૅડલના કીનારા તરફની હારની પહોળાઈ ૧૦૦ માઈલની હોઈ શિખરોની ઉંચાઈ પાંચ કે છ હજાર ફુટ જેટલી છે. (૨) સેન્ટ એલીસની હારમાં શુગાળ કીનાર, સ્કોલાર્ડ અને નટોટિન પર્વતોના તમા- વેશ થાય છે. (૩) અદ્યુશિયન હાર-અદ્યુસિયન બેટો આ હારના અવશેષ છે. (૪) અવાસ્કાનરેન્જ નટ ઝોટિન તથા સ્કોલાર્ડ પર્વતોમાં છે. અવાસ્કન તમા અદ્યુશિયનની હારોમાં આશરે બાર ભગતા જવાળામુખી પર્વતો છે. બીજે ભાગ ‘ મોકી ’ પર્વ- તની પૂર્વપશ્ચિમની હારોથી બનેલો છે. પશુ આ હારો સપાટ છે. તેમની ઉંચાઈ છ હજાર ફુટથી વધારે નથી. ત્રીજે ભાગ—ઉપર વણાવેલા પહેલાં બે કુંગશળ પ્રદેશોના વચ્ચેના મેદાનનો છે. અને ચોથો ભાગ પૂર્વ પશ્ચિમની મોકી પર્વતની હારો તથા આર્ટિક મહાસાગર એ બેની વચ્ચેના આગ તથા કીનારા તરફ જાયેલા સપાટ પ્રદેશ મળીને બનેલો છે.

ભૂપૃષ્ઠ ભાગનું વર્ણન:—પેનહૅડલનો પ્રદેશ અતિરમણીય છે. તે સેકંડો મેડેનો એક સમુદાય બનેલો છે. આ બેટ એટલે દરિયામાંના પર્વતોના શીખરો છે. તેમની સમુદ્ર સપાટીથી ઉંચાઈ ૩ ની ૫ હજાર ફુટ જેટલી છે. તે પર ગાદું અરણ્ય પશુ છે. માત્ર તેમના પડખાં બરફના ધર્ણુથી યુક્ત અને વનસ્પતિ વિનાનાં હોય છે. અંદર ઘણા બરબો નિકળી દરીયામાં જઈ મળે છે. અને તેના પ્રવાહમાં દરીયાનું પાણી દર સુધી ફરી વળે છે. આ પ્રવાહોની યાત્રામાં કેટલાક પાંચથી છ હજારની ઉંચાઈવાળા પર્વત ચળે છે. તેમની શોભા અતિ અપૂર્વ લાગે છે. આ સ્થાનમાં પોર્ટલેન્ડ કનાલ તથા લિવન કનાલ સંવિષ્ણાત છે. અહિંના જેવા હિમખણાક ધંસિદ્ધિ મહાસાગરમાં અન્યત્ર કયાંય નથી. બરફના ચોકડો એવે પ્રવાહ સાગરને જઈ મળે છે, અને મનેપહર હોવાય રહ્યું કરે છે. તેમાંના સૌથી મોટો પ્રવાહ “ માલાસ્પીના ” છે. તેણે ૧૫૦૦ માઈલની જગા ફેરી લીધી છે. અદ્યુશિયન એટા પશુ સમુદ્રમાં ડુબેલાં પર્વતોના શિખરોના જ બનેલા છે. આર્ટિક

મહાસાગર નજીકના ઉતારની પહોળાઈ આશરે ૮૦ માઈલની છે અને તેમાંના સૌથી ઉંચા ભાગની ઉંચાઈ ૨૫૦૦ ફુટની છે.

આ બો હવા—આ પ્રદેશના ચાર ભાગ પડે છે. અને તે દરેકનું ભિન્ન આબાહોના હોય છે. કુકનના મેદાનની હવા પેનહૅડલની હવાથી છેક જ નિરાળી છે. પેનહૅડલથી મુક પ્રવાહના મુખ સુધીના ભાગની હવા સમશિતોષ્ણ છે. જેમ જેમ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર તરફ જઈએ તેમ તેમ હવા થંડી લાગે છે. શિયાળો પશુ ઘણો સખત હોઈ તેની મુદત પણ લાંબી હોય છે. વળી સખત શિયાળો અને સખત ઉનાળો એ બેની હવામાં માત્ર ૨૫ અંશનો જ ફેર રહે છે. કીસેબરની પહેલી તારીકે શિયાળો શરૂ થાય છે અને મેડેના પ્રારં- ભમાં પર્વતના શિખરો સિવાય અન્ય ભાગનો બરફ પીગળી ગયેલો હોય છે. ઉષ્ણતામાપકયાંત્રનો પારો સૂર્ય નીચે કેવલિત્ત ઉતરતો હશે. છતાં ઉંઠાળામાં તે ઉષ્ણ અંશથી ઉપર કદિ ચઢતો નથી. શિયાળા તથા ચેત્રમાસમાં સમુદ્રતીરના ભાગમાં જ્યાં જ્યાં વરસાદ તથા પૂમસ પડતું હોય છે. અને બેક્ટરિજનો દરીયા તો સદાસર્વકાળ પૂમસથી જ વ્યભેદ હોય છે. અને અવાસ્કાના બેટ પર કાંઈની આંગળી પર ગણી શકાય તેટલા જ દિવસો નિરખ હોય છે. શિયાળામાં બરફ પડવા લાગે છે. અને ભર માસમાં તે ઘણો ઘટ રહે છે. ઉંઠાળામાં ખાણોમાં કામ ચાલે છે. મેડે તથા લુન માસમાં સૂર્ય ૧૮ થી ૨૦ કલાક સુધી સિતિજ પર હોય છે. આ સમયમાં વનસ્પતિ પણ તાજી રહે છે. પ્રાણી અને વનસ્પતિ ઉંઠાળામાં મચ્છરના ટાળેટાળાં અંદરના પ્રદેશમાં ફરી વળે છે. જમીન પરનાં પ્રાણીઓ રીંછ, કયા- રિંગો (હરણ જેવું આ જનાવર છે.) વર, ઈલાદિ.

ઈતિ હા સ:—રશિયન કેન્ટન વિટસમોરિંગ અને ચિરિકોવે એ બે જણાએ મળી સન ૧૭૪૧ માં આ અસાત પ્રદેશ શોધી કાઢવાનું કામ માથે લીધું. તેમની પછી ઘણા ત્યા જઈ પહોંચ્યા ૧૭૮૩ ની સાલમાં કાઠીયાકની શોધ થઈ. ૧૮૩૩-૬૪ માં ડોકુવર નામના સુસાદરે દર્શાવના બેટોનો નકશો ચિતરી વેધાર કર્યો. તે પછી ઘણાં વર્ષ સુધી આ સંશોધન ચલુ હતું. તેમ હજીયે પણ આર્ટિક મહાસાગરના કીનારા પરનો ઘણો મોટો પ્રદેશ બજુ બહાર રહ્યો છે.

સન ૧૯૧૦ થી આજસુધીમાં અવાસ્કામાં બે ફેટલીક અગત્યની બીના બનવા પામી હતી તે નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) જમીનો તથા નૈમગ્નિક સાધા નોની તપાસણી (૨) જમીન માલીકો વિવેન

કાયદાઓમાં ફેરફાર (૩) સ્વરાજ્ય નાહકનું દાન (૪) વ્યવહારના સાધનોની ખીલવણી (૫) ઉદ્યોગ-ધંધાની ઉત્પત્તિ.

સુખ શહેરો:—બુનેઆઉ એ રાજધાનીનું શહેર છે. ઝેઅરન, ફેઅરબેકસ, નોમ, સ્કાગવે, સિરકા વગેરે ખીળા પણ કેટલાક શહેરો મોટાં માનવામાં આવે છે.

અક્ષાસ્કાની વસ્તી ૧૯૧૦ માં ૬૪,૩૫૬ હતી. ૧૯૨૦ માં તે ૫૪૮૯૯ જેટલી જણાઈ એટલે પ્રમાણમાં ૧૪.૫ જેટલી ઘટી ગઈ. જેલું મહાનસુદ એજ તેનું સુખ કારણ છે. વળી ખીલુ એ કે સુના-ટેક સ્ટેટ્સમાં મજૂરી વધારે મળતી હોવાથી લોકો ત્યાં જાય છે. ૧૯૨૦ માં ગોરા લોકો માટે ૬૨ તથા ઇંડિયનો માટે ૭૦ શાળાઓ હતી. ખેતીવાડી તથા માઈનીંગની એક કોલેજ ફેઅર બેકમાં છે. ૧૯૧૦માં અક્ષાસ્કામાં ૩૭૧ માઈલનો રેલ્વે રસ્તો હતો. જેમ ૧૯૨૦ સુધીના કાળમાં ૩૮૩ માઈલનો ઉમેરે થયો હતો.

રાજ્ય કારભાર:—અક્ષાસ્કા પ્રથમ રશિયાના કબજામાં હતું. પણ ૧૮૬૭ માં અમેરિકામાં (સંયુક્ત સંસ્થાનેએ) તે ૭૨ લાખ પાઉંડમ ખરીદી લીધું. સન ૧૯૦૬ આ દેશને અમેરિકાનાં કૅબિનેટમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક મળ્યો. અમેરિકાના અધ્યક્ષને અહિં એક ગર્વનર નીમવાનો હક્ક છે. તેમ તેને મદદ કરવા ખીળા અમલદારો પણ તે નીમી શકે છે. ગવર્નર તથા તેના મદદગાર એમનાં જ હાથમાં કુલ રાજ્યકારભાર હોય છે. ૧૮૬૧ની સાલથી આ દેશમાં નવીન કાયદા અમલમાં મૂકાયા છે. પરંતુ અહિં રાજ્યતંત્ર સુવ્યવસ્થિત પણે ચાલતું નથી. કારણ કે, અધિકાર વિભાગણી ઘણી થઈ ગઈ છે. તેમ અમલદારોમાં શિસ્ત નથી. આથી ઘણીજ અધાધુની છે. કાર્યક્ષેત્રની વિભાગણી ખાતાવાર કરવામાં આવી નથી. પ્રમુખી કંગાલીયત તથા કાંચમ વતનીઓનો અભાવ, એ બન્ને માટે લીલા રાજ્યકારભાર જવાબદાર છે.

રાજકીય હક્ક:—વોશિંગ્ટનની ધારાસભામાં પોતાનો પ્રતિનિધિ ચૂંટી મોકલવાનો એમને હક્ક હોવા ભેઈએ એવી ચળવળ પ્રથમ અક્ષાસ્કામાં શરૂ થઈ અને ગાલીસ વર્ષ પછી તેને યશસ્વી થઈ તે પ્રમાણે ૧૯૦૬માં લોકો કૅબિનેટમાં જે પ્રતિનિધિને ચૂંટી કાઢે તેને ધારાસભામાં લેવો એવો કાયદો ઘડાયો. સ્વરાજ્યની માગણી પણ એક સરખી ચાલુ હતી. તે ૧૯૧૨માં સફળ થઈ. અને અક્ષાસ્કામાં સ્વતંત્ર ધારાસભાઓ સ્થાપવાનો કરાવ થયો. સેનેટ

ઉદ્દેશિ વરિષ્ઠ સભા અને હાઉસ:—એક્સ રેગ્રેએન્ટેટિવ એટલે કનિષ્ઠ સભા, એવી જે ધારાસભાઓ થાય અને દરેક જુલ્લા તરફથી વરિષ્ઠ સભામાંથી અને કનિષ્ઠ સભામાં ચાર પ્રતિનિધિઓ જાય, એવો કરાવ થયો. પરંતુ આમ પ્રતિનિધિઓની થતી વહેંચણી લોકો વસ્તીના પ્રમાણમાં નહિ હોવાથી આખા અક્ષાસ્કા દેશનું હિત યોગ્ય રીતે જળવાતું નથી. વળી વોશિંગ્ટનની કૅબિનેટને અક્ષાસ્કાની ધારાસભાનો હર કોઈ કરાવ રદ કરવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો છે. ૧૯૧૩ થી આ દેશી ધારાસભાઓ કાયદા પસાર કરવા લાગી. સૌએને રાજકીય હક્ક આપવાનો કાયદો પ્રથમજ પસાર થયો. ખાણો, મજૂરોના કામના કલાક, શિક્ષણ, બેંકિંગ વગેરે વિષે ઉપયોગી કાયદાઓ પણ હુંક મુદતમાં જ ઘડવામાં આવ્યા. સન ૧૯૧૭માં મધ્યપાન પ્રતિબંધક કાયદાને પણ વોશિંગ્ટનની કૅબિનેટે પરવાનગી આપી.

જમીનો પર ખાનગી માલીકી રહે તેમાં જ ખર્ચ હિત છે એવી પ્રથમ માન્યતા હતી. પરંતુ પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટની આમદાનીમાં આ માન્યતા બદલાઈ સરકારી માલિકી હોય તો જ કુદરતી સાધનોનો ઉત્તમ લાભ લઈ શકાશે એવો સુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સરકારનો મત થયો. પણ તેથી ઉદ્યોગ-ધંધાપર અંકુશ આવી લોકોની તકરારો વધી પડી. તે પછી વિલ્સન પ્રેસિડેન્ટ થયા ત્યારે તેમણે જમીનો પ્રગતને ગણેતાપરે આપવાનો કરાવ કર્યો. કાગળો બનાવવા સરકારી જગલમાંના લાકડાં પ્રગતને વેચાતાં આપવા વિષે પણ કાયદો થયો. ૧૯૨૧ની સાલમાં એ સંબંધમાં ખીળા પણ કેટલાક નવા કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા છે.

અક્ષાહામ્બાદ વિભાગ —સંયુક્ત પ્રાંતમાં નૈઋત્ય દિશાએ એક ભાગ, ઉત્તરે ૨૪૦૧૧૦ થી ૨૬૦ પટ અ તથા પૂર્વે ૭૮૦૧૦ થી, ૮૨૦૨૧૦૫૨ આવેલો છે—ઉત્તરે ઇટાવા અને ફરકાનાદ જુલ્લા; ઈશાન્યમાં ગંગા નદી; પૂર્વે મિરકાપુર જુલ્લા; દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે મધ્ય હિંદુસ્થાન એજન્સીના સંસ્થાનો છે. સુખ શહેર અક્ષાહામ્બાદ શહેર છે. વસ્તી (૧૯૨૧) ૪૭, ૯૫,૬૬૬ છે અને એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૭,૨૭૦ ચો. માઈલ છે. ૧૯૦૧ માં વસ્તીનું પ્રમાણ ૬૨ ચો. માઈલે ૩૨૧ જેટલું હતું. પણ હાલમાં તે ઘટી ગયું છે. ૧૯૦૧ માં હિંદુઓ ૬૦ ટકા, તથા મુસલમાનો ૧૦ ટકા, એ પ્રમાણે વસ્તીનું પ્રમાણ હતું. આ વિભાગમાં ૫૧ ગામો તથા ૧૦,૬૫૦ ગામડાં છે. તેમાંના કાનપુર, અક્ષાહામ્બાદ, અસી અને ગાંડીયા એ મોટાં છે. સંયુક્તપ્રાંતમાં કાનપુર સૌથી મોટું જિલ્લો

મથક છે. દક્ષિણ તરફના જીલ્લાઓમાં મહોબાના અંદેલ રાજ્યોએ બંધાવેલા હિંદુ મંદિરો અને કિલ્લાઓ. પુષ્કળ છે. આ વિભાગમાં ફરકાબાદ, ઇટાવા, કાનપુર, ફરોપુર અને અલાહાબાદ જીલ્લાઓ છે.

જીલ્લા:—સંયુક્ત પ્રાંત. અલાહાબાદની પૂર્વ તરફના જીલ્લા ઉત્તરે ૨૪°-૪૦' અ અને પૂર્વે ૮૧°-૬૦' તે ૮૨°-૨૧૦' રે અંશો પર આવેલા છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૧૧ ચો. માઈલ છે. ઉત્તરે પ્રતાપગઢ જીલ્લા, પૂર્વે બેનપુર અને મીરજાપુર, દક્ષિણે રેવા સંસ્થાન અને બાંદા જીલ્લા અને પશ્ચિમે ફરોપુર આવેલાં છે. જીલ્લાની મધ્યમાં અને કેટલાક ભાગની ઉત્તરે ગંગા નદી વહે છે. તેજ પ્રમાણે યમુના નદી દક્ષિણ તરફ વહીને પછી અગળ જીલ્લાના મધ્યભાગમાં ગંગાને મળે છે. આ જીલ્લાના ત્રણ તાલુકા સ્વતંત્ર વિભાગો પાડી શકાય છે. (૧) ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેના દુઆબ (અંતર્વેદિ) આ ભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે; તથાપિ જ્યાં નાળાં પડ્યાં છે તે ભાગ ઉત્તર પડી ગયો છે. (૨) ગંગાની પેલી બાજુનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે અને જોમાંનો ઘણો ભાગ લેજવાળો છે એટલે ત્યાં ભાતનો પાક સારો થાય છે. (૩) યમુનાની પેલી પારનો પ્રદેશ; આ ભાગ સૌથી મોટો છે અને તેમાં ઘણી ટેકડીઓ છે. ખુદેલાખંડના ભાગો જેવાજ આ ભાગ છે.

વન સ્પતિ:—ગંગાનદીની ઉત્તરે ઘણી આંખવાડીઓ છે. ઈતર ઝાડો, મોહકા, પિંપળ, ખાખરા અને બાવળ વગેરે.

જંગલો માછી:—જંગલી હુકર, શિયાળ, ૧૨ જાંતિ.

આ જાંતિ વાંઘ:—હવા નિરોગી હાય છે. યમુનાના બંધાર પ્રદેશમાં ઉનાળાના દિવસોમાં ઉષ્ણતા ઘણી હોય છે. અલાહાબાદમાં હાયકામાં ઉષ્ણતા માર્ચ ૧૧૩°-૧૧૪° સુધી ચઢે છે. વરસાદનું પ્રમાણ સરેરાસ ૩૭ ઇંચનું છે છતાં હંમેશાં તેમાં ફેરફાર થાય છે. દાખલા તરીકે ૧૮૮૦માં વરસાદ ફક્ત ૧૭ ઇંચ થયો હતો જ્યારે ૧૮૯૪માં ૬૭ ઇંચ થયો હતો.

ઇતિહાસ:—પાંડવો પોતાના વનવાસના ચોડા દિવસ વારણાવતમાં રહ્યા હતા તેજ વારણાવત એટલે અલાહાબાદની આજુબાજુનો પ્રદેશ કહેવાય છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે, રામ અને સીતાએ પણ પોતાના વનવાસના કાંઈક કાળ અહિં જ ગાળ્યો હતો. મહાભારત અને પુરાણોમાં જેને દેશાંબી નામથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેજ દશિણવૃંદ કોસલ જે એવી અધામી આવડતા છે.

ચોથી અને પાંચમી સદીમાં આ ભાગ મગધ-દેશના સુર રાજ્યોના રાજ્યમાં જ સમાયે હતો, પણ સાતમા સૈકામાં તેને કનોજના રાજા હર્ષવર્ધનના રાજ્યમાંના એક ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી પ્રવાસી હુ એનતસંગે જીજ્ઞાસ્યો છે. ત્યાર બાદ ૧૧૬૪ સુધીના કાંઈ પણ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી. આ સાતમાં શહાબુદ્દીન ઘોરીએ સ્વારી કરી મુસલમાનોએ તે ભાગ જીતી લીધો. ત્યારથી બ્રિટિશ અમલની શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી આ ભાગ મુસલમાની અમલ નીચેજ હતો. તેરમી અને ચૌદમી સદીમાં આ ભાગ કંઠાના સુબાની હુકમત નીચે હતો. ઈ. સ. ૧૨૮૬માં સુબુદ્દીન અને તેના બાપનો ઇતિહાસમાં જીજ્ઞાસ્ય સુબુદ્દીનને લેટો કંઠા મુકામેજ થયો. તે વખતે સુબુદ્દીનજ બલબનની પછી દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો હતો, અને આમાં વિજન ઉપરિચિત કરવા માટે તેનો બાપ બંગાલ તરફ જતો હતો, આ બાપ દિકરાની લેટ કંઠા મુકામેજ થઈ. નિષ્કારણ રક્તપાત કરવો ઉચિત નથી એવા સંદેહોથી પેરાઈ ગંગા-પ્રવાહના મધ્યમાં હોડીમાં તે બંનેનો લેટો થયો, અને ત્યાંથી તેઓએ સાથેજ દિલ્હી તરફ ફર્ય કરી. ત્યાર બાદ તેરમી સદીની આખરમાં આ ભાગ અલાહુદ્દીનના તાબામાં હતો, અને તેણે માણિકપુર અને કંઠાની વચ્ચેના ગંગાના મેકાનમાં પોતાના વસોવૃદ્ધ કાકા સુલતાન ફેરોજશાહનું નીચતાથી ખૂન કર્યું. ત્યાર પછી આ ભાગમાં ઘણાં બંડો ભગ્યાં. આસરે ૧૫૨૬માં બાબરે આ ભાગ પકાણે પાસેથી જીતી લીધો. શાહુબદો સેલીમ (જહાંગીર) પોતાના બાપની કારકીદીમાં અહિં સુબેદાર હતો. ત્યારે તે અલાહાબાદમાં રહેતો. અહારમી સદીની શરૂઆતમાં જુહાલાઓએ છત્રસાલ રાજના નિશાન નિચે એકકા થઈ મોગલોની સત્તા ઉઘાડવા શરૂઆત કરી હતી, તે વખતે મરાઠાઓએ અને ખુદેલાઓએ હામેરપુર અને બાંદા જીલ્લાઓ જે ભાગમાં આવે છે તે ભાગ લૂંટ્યો. ત્યાર પછી આ ભાગ કાંઈવાર મરઠાના હાથમાં તો કાંઈવાર અયોધ્યાના નવાબના હાથમાં રહેતો. ઈ. સ. ૧૭૬૫માં દિલ્હીના નામધારી બાદશાહ શાહઆલમને ફરીથી આ પ્રદેશ બ્રિટિશોએ મેળવી આપ્યો. મોગલ બાદશાહનો દરબાર કેટલાક વર્ષો સુધી અલાહાબાદમાં જ ભરાતો હતો. પરંતુ ૧૭૭૧માં શહાઆલમ ફરીથી દિલ્હી ગયો અને ત્યાં તે મરાઠાઓના તંત્ર મુજબ વર્તવા લાગ્યો. તેથી બ્રિટિશોએ પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ ખાલસા કરી. અયોધ્યાના નવાબને પાંચો ૫૦ લાખ રૂપિયે વેચ્યો ૧૮૦૩ સુધી શાહઆલમ મરાઠાઓના તાબામાં રહ્યો

પરંતુ તેજ સાલમાં લોક લોકે તેને મરાઠાઓથી છુટો કર્યો. દરમ્યાન અયોધ્યાના નવાબે કબુલ કરેલી ખંડણી પ્રિટિશોને ન આપવાથી તકરારો ઉપસ્થિત થઈ હતી; પણ ૧૮૦૧ માં અયોધ્યાના નવાબે ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેના પ્રદેશ પ્રિટિશોને આપવાનું કબુલ કર્યોથી તકરાર મટી ગઈ. તેજ વખતે અલાહાબાદ જીલ્લો પ્રિટિશોને મળ્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના ગંડમાં અલાહાબાદના સિપાઈઓ સામેલ થઈ તેમણે પોતાના અમલદારોની કતલ કરી પણ જલદીજ મદદ આવી પહોંચવાથી સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ. આ જીલ્લામાં પ્રાચીન વસ્તુઓ વિપુલ છે.

ખ્રિસ્તી શક પૂર્વે ત્રીજી શકમાં બધાએલા અશોકના વખતના સ્તંભથી તે યોગલોના વખતે બધાએલી લલ્ય ઈમારતો સુધીના યોધકોએ દર્શનીય છે. કાસમ, જુહી, અને ગલ્લીમાં ગુપ્ત રાજાઓના કાળના શિલાલેખો હવે મળી આવ્યા છે. વસ્તી (૧૯૨૧) ૧૪,૦૪,૪૪૫ હતી. એકંદર ગામે ૩,૪૭૩ અને ૧૩ કરળા છે. આ જીલ્લામાં અલાહાબાદ, સિરધુ, મંજનપુર, સોરાન, કુલપૂર, હંડીયા, કચના, બાર અને મેલ એવી ૬ તહસિલો છે. એકંદર વસ્તીમાં હિંદુઓનું પ્રમાણ ૮૬ ટકા જેટલું સુસલામતોનું ૧૩ ટકા જેટલું, અને ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા ૬૮૦૦ જેટલી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના ભાગોમાં હિંદી ભાષા બોલાય છે. ગંગા કિનારાના પ્રદેશમાં પાક સારો ઉતરે છે. ચોમાસામાં અહીં પુરતું પાણી ફરી વળે છે, ચેરડીનો પાક આ જીલ્લામાં સારો થાય છે. ઝીલ નામની જમીનમાં ભાત પાડે છે. કંઠોળનો પાક મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. યમુનાની આસપાસના કેટલાક ભાગમાં તાલુકાદાર પદવિ ચાલે છે. મુખ્ય પાક, જુવાર, બાજરી, જવ, ઘઉં, કંઠોળ, અદ્રીજ, ચેરડી, સજુ વગેરે છે. જનાવરોની પેદાશ સાધારણ છે. પણ ચોડાની પેદાશ આ જીલ્લામાં કોઈ કરતું નથી. ખનીજ પદાર્થો:—સૈંદરોન; અને કંકરા છે. આ જીલ્લામાં કોઈ પણ ધંધો મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ નથી. ઈસ્ટ ઈંડીયન રેલવેનો મુખ્ય રસ્તો આ જીલ્લામાં થઈને જાય છે. આ જીલ્લામાં ફક્ત અલાહાબાદમાં જ મ્યુનિસિપાલિટી છે. તેની ઉપજ (૧૯૦૩-૪) ૧-૭ લાખ અને ખર્ચ ૧-૬ લાખ રૂપિયા હતા.

તહસિલ:—(સંયુક્ત પ્રાંત) અલાહાબાદ જીલ્લાની તહસિલ ઉતરે ૨૫૦-૧૭ થી ૨૫૦-૩૫ અને પૂર્વે ૮૧-૨૮ થી ૮૧-૫૫ રે. અશોપર છે. કોતરફા ૨૬૬ ચો. માઈલ છે. એમાં બે ગામ તથા ૨૦૬ ગામડાં છે. એની વસ્તી (૧૯૦૧) ૩,૩૮,૮૨૭

હતી; ૧૯૦૩-૪ માં જમીન મહેસુલ ૩,૦૭,૦૦૦ રૂપિયા અને ખીજ કરની ૫૧૦૦૦ રૂપિયા જેટલી ઉપજ; હતી. ૨૧૦ ચો. માઈલ જમીન ખેતીના પાકને માટે છે તેમાંથી ૪૫ ચો. માઈલ પાટના પાણી નીચે હતી. આશરે બે તૃતીયાંશ જમીન કુવાના પાણી પર પાકે છે.

શહેર:—(સંયુક્ત પ્રાંત) અલાહાબાદ જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. સંયુક્ત પ્રાંતની સરકાર અહિં જ રહે છે. ઉતરે ૨૫૦-૨૬ થી પૂર્વે ૮૧-૫૦ રે. અશોપર યમુનાના કાળા તીર પર આ શહેર આવ્યું છે, તેની પાસે જ ગંગા-યમુનાનો સંગમ છે. આ શહેર આગગાડી માટે કલકત્તાથી ૫૬૪ માઈલ તથા મુંબઈથી ૮૪૪ માઈલ છે. ત્યાંની વસ્તી. (૧૯૨૧) ૧૫૭૨૨૦ છે.

ઇતિહાસ: આ શહેરનું હિંદુ નામ પ્રયાગ છે. ગંગા યમુનાનો સંગમ થવાથી આ તીર્થનું સ્થાન-ગણાય છે. પંજાબના નૈઋત્ય પ્રદેશના મેદાનમાં ગુપ્ત યોગેશ્વરી સરસ્વતી નદીનું ફરી આ ઠેકાણે દર્શન થતું હોય અહિં જ ત્રણ નદીઓનો ત્રિવેણી સંગમ થાય છે, એવી શ્રદ્ધાળુ લોકોની માન્યતા છે. પ્રયાગમાં નીચે મુજબના તીર્થો મુખ્ય છે:—ત્રિવેણી, માધવ, સોમેશ્વર, બારદાજેશ્વર, વાસુકીશ્વર, અક્ષયવટ, શેષ, પ્રયાગ, વેણી, માધવ, ભાગીરથી, સરસ્વતી, યમુના, આ ક્ષેત્રમાં બધાંએ (જેમના પિતા હયાત છે તેઓએ પણ) મુંડન કરાવવું એવી રૂઠી છે. કૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ વેણી-દાન કરે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની (દ્રાવડી) સ્ત્રીઓ તો સર્વે દેશભાર કાઢી નાખે છે. પ્રયાગ પુરાણમાં વપનને આધાર છે. આ ક્ષેત્રને તીર્થદાર કહેવાય છે, અને એને મહિમાં પુરાણોમાં ધણે વર્ણવ્યો છે.

પુરાણ વસ્તુ:—ખ્રિસ્તી શકની પહેલા ત્રીજી શકમાં ઉભા કરેલો એક સ્તંભ. અઘાપિ કિલ્લામાં છે. તે પર અશોકના વખતનો લેખ કોતરેલો છે. તેમજ યોગેશ્વરી સદીના સમુદ્રગુપ્તના વૈભવનું કોતરેલો બીજો એક સ્તંભ છે. તે પ્રમાણે જાહંગીર બાદશાહના વખતનો એક સ્તંભ છે. પરંતુ એ અશોકના વખતનો હોવો નોંધવો, એમ લાગે છે. કારણ કે તે પર કોશબીના રાજ્યોને ઉદેશીને કાંઈક હકિકત કોતરેલી છે. સાતમી: સદીમાં આ શહેરમાં બ્રાહ્મણનુયાયી લોક પણ રહેતા હતા તેઓ આ જમીને: ઘણી જ પવિત્ર માનતા: એવું સ્ત્રીની પ્રવાસી હયુઓને તસંગે લખી મુક્યું છે. એક દેવળ સામેના એક પુરાતન વૃક્ષ પરથી મોક્ષ મળવા માટે

ભોળા લોકો મૂંઝકો મારતા એવું વર્ણન તેણે કર્યું છે. સોળમી સદીના મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ પણ આનું વર્ણન આપ્યું છે. આગળ ઉપર બહાંગીરે આ વૃક્ષ તોડી નખાવ્યું એમ કહેવાય છે. હાલમાં પણ જમિ અંદરના મંદિર સામેના એક ઝાડના થડને ત્યાંના પુત્રારીઓ “અક્ષયવંત” તરીકે ઓળખાવે છે. ડા. હિઆન (ઈ. સ. ૪૧૪) નામના ચીની પ્રવાસી પણ પ્રયાગને જાણતો હતો. મુસલમાની અમલના પૂર્વ કાળમાં પ્રયાગ કડા પ્રાંતનો ભાગ હતો. તે વખતે તેનું કોઈ મહત્વ નોંધતું નહિ. પરંતુ ત્યારપછી અકબરે અહિં કિલ્લો બંધાવ્યો (૧૫૭૨) ત્યારથી તેનું અલાહાબાસ, ઇલાહાબાસ બેર નામ પડ્યું. અને તે જુદાનું મુખ્ય મથક થયું. (અલાહાબાદ જીલ્લા જુઓ.) ઈ. સ. ૧૭૩૬ માં મરાઠાઓ અલાહાબાદ સુધી આવી પહોંચ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં આ ભાગ બ્રિટિશોના કબજામાં ગયો. ૧૮૩૪ માં આખા આ પ્રાંતનું મુખ્ય મથક નિમવામાં આવ્યું, પરંતુ બંદ પછી પાછું અલાહાબાદને મુખ્ય મથક ધનાવવામાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં બંડમાં ત્યાં રાખેલું સૈન્ય આમેલ થયું. સામે જે યુદ્ધાપિચન દેખાય તેના કારકરણે એમ ચાલતું હતું. તે વખતે કોઈ એક મોલવીએ પોતાના હાથમાં સત્તા લઈ ભોગલ બાદશાહના નામનો ઠંડકો ફેરવ્યો. આ બંડમાં તમામ શહેર બંધવાલાઓએ લૂંટણ એવી અંધાધૂંધીની ક્રૂરતા દિવસજ ચાલી હતી (જુન ૬ થી જુન ૧૧) બ્રિટિશોનું લશ્કર આવ્યા બાદ સર્વજ સુલેહ થઈ અને બંડખોર મોલવી નાસી ગયો. ત્યાર પછી શહેરનાં કોર્મી તોફાન થયું નહિ.

પ્રયાગ યમુના નદીપર વસેલું છે. કિલ્લો ગંગા-યમુના સંગમપર છે. શહેરની ઇમારતો વિશેષ સારી નથી, તેમ રસ્તા પણ ઘણાજ સાંકડા છે. બંડ પછી દારાગંજમાં કેંપ વસાવેલો છે. ત્યાંના રસ્તા પહોળા છે તેથી કેટલાક શ્રીમંત બેપારીઓએ ત્યાં ગંગા બંધાવ્યાં છે. કિલ્લામાં ઘણે ફેક્ટરી ચલાવી પૂર્વકાળનું કામ તેજ સ્થિતિમાં ભેલામાં આવતું નથી અને તે દિવસે કિલ્લાની મહત્તા ઓછી થઈ છે. કિલ્લા નિચે વિસ્તીર્ણ મેદાન છે. ત્યાં મોટી યાત્રા ભરાય છે. ઈ. સ. ૧૮૯૪ ના મુખ્ય દિવસ દસલાખ લોક સ્નાન માટે ભેગા થયા હતા એમ કહેવાય છે. દરવર્ષે અહિં માધ-ગંગા ભરાય છે, અને તે અવસરે લાખો યાત્રાળુ ત્રિવેલી સંગમપર સ્નાન કરવા આવે છે. અહિંના પ્રયાગ ગોર ઇતર ક્ષેત્રના શિક્ષકો પ્રમાણે જ યાત્રાળુ સાથે વર્તે છે. પ્રયાગની પશ્ચિમે પુથુબાગ હોઈ તેમાં

પુથુની, તેની માની, તથા બહેનની એવી ત્રણ કબરો છે. આ બાગ બહાંગીરે તૈયાર કરાવ્યો હતો. અકબરની પછી દિલ્હીનું તખ્ત મેળવવાનો ધાટ મુઠ્ઠોએ ઘડ્યો હતો પરંતુ તેમાં યશ ન મળતાં તે કેદ થયો. સરકારી કચેરીઓ, હાય કોર્ટ, રિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ, મ્યુર સેન્ટ્રલ કોલેજ, મેયો મેમોરીયલ હોલ વગેરે નવીન ઇમારતો સુંદર છે. યમુનાના દક્ષિણ તીરપર નૈનીમાં મુખ્ય જેડ છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં અહિં મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થઈ. ૧૯૦૩-૪ માં અહિંની ઉપજ ૪-૫ લાખ તથા ખર્ચ પણ ૪-૫ લાખ રૂપિયાનો હતો. અલાહાબાદમાં પાણી ભરપુર છે. ૧૭-૨ લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરી યમુનાનું પાણી ગાંગી ગામમાં આવવામાં આવ્યું છે.

૦૨ પા ર:—અહિં બેપાર મોટા પ્રમાણમાં ચાલતો નથી. પરંતુ મોટા બજાર ભરાય છે. ઇસ્ક-ઇડિયા રેવેન્યુ આ એક મુખ્ય ટેક્ષન છે તેથી બીજી નહાની લાઈસેન્સ અહિં થીજ નીકળે છે. અહિં થી કહેણ તથા અનાજ પરદેશ ચઢે છે અને અનાજ, ખાંડ, ઘી, અને બીજાં માલ અહિં આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૩ સરકારી છાપખાનામાં ૧૦૩૧ કામદાર હતા, જે શિવાલ જીલ્લા નહાન મળી કુલે ૩૬ છાપખાનાઓ તે વખતે હતાં. નજીબા તથા ઇટાના મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ અહિં છે. ખાંડના બે, ચામડા કમવાના ત્રણ, સાબુના બે, એક દારૂગાળવાનું, એક તેલનું એવાં કેટલાંક કારખાનાંઓ ચાલે છે.

શિક્ષણ—આ શહેર સંયુક્તપ્રાંતનું કેન્દ્ર-સ્થાન હોવાથી અહિં અલાહાબાદ મ્યુનિસિપલિટી છે. એક કોલેજ અને ઘણી હાઈસ્કૂલો, તથા પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની શાળાઓ છે. વર્તમાનપત્રો, માસિકો વગેરે મળી અહિં ૧૭-૧૮ સામાજિક, પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ શહેરમાં જુદી જુદી હિંદી અને યુરોપીઅન સંસ્થાઓ છે. હિંદી ભાષાનું અભિમાન ધનવંદરી ઘણી સંસ્થાઓ પડિત મદન મોહન માતૃવીચલના નેતૃત્વ નિચે કામ કરે છે.

તહ શી લ:—(૧) લાગલપુર સંસ્થાન અને નિઝામતમાંની એક તહશિલ ઉત્તરે ૨૭-૪૨ થી ૨૯-૧૨ અ અને પૂર્વે ૭૮-૩૮ થી ૭૧-૫૨ રે અંશોપર છે. ક્ષેત્રફળ ૧૩૫૫ ચો. માઈલ અને વસ્તી (૧૯૦૧) ૫૭,૫૧૭ છે. એમાં અલાહાબાદ ગામ (વસ્તી) ૨૮૬૮ ખાનવેલા અને વનપુર એવાં બે મ્યુનિસિપાલિટીવાળા ગામો અને ૬૫ ગામડાં છે. અહિંની જમીન ઘણીજ ફળદ્રુપ છે. પરંતુ પ્રદેશ ઘણાજ સખલ હોવાથી અત્યંત દેશી છે. ઉપજ (એકેર) ૫૦ ૧૯૦૫-૬ બે લાખ રૂપિયાનું હતું.

ગા મઃ—(૫૮૫) ભાવલ સંસ્થાનની અલાહબાદ તહસીલનું એ મુખ્ય મથક ઉત્તરે ૨૮°-૫૭' અથી પૂર્વે ૭૦°-૫૩' રે અક્ષોપર ભાવલપુરની નેઝરે ૫૬ માઈલપર આ શહેર વસેલું છે. વસ્તી (૧૯૦૧) ૨૮૬૮ છે, આગામ ભાવલપુરના નખાબ સાદિક અહમદખાને (પહેલો) ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં વસાવ્યું. અહિં ચોખા તથા ખજુરનો મોટો બેંકાર ચાલે છે. મ્યુનિસિપાલિટીની ઉપજ (૧૪૦૩-૪) ૩૧૦૦ રૂપિયાની હતી (ઈ. ગ. ૫-૧૯-૮).

અત્રી આદીલશાહ :—પહેલો (ઇ. સ. ૧૫૫૭ થી ૧૫૮૦ વિંતપુરના આદિલશાહી વંશનો પાંચમો બાદશાહ એ પહેલા ઇબ્રાહિમ આદિલશાહનો પુત્ર હોઈ તેના મરણ પછી વિંતપુરની ગાદીએ આવ્યો. બાળપણથીજ તેને શિઆપંથ તરફ આકર્ષણ હોવાથી પોતાને વિષયયોગ કરનારાઓની પ્રપંચમાં એ પણ સામેલ હોવા ભેદ્ય એવી શંકા જવાથી તેના બાપે તેને મિરજાના કિલ્લામાં કેદ કરી રાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૫૫૭ માં ઇબ્રાહિમ આદીલશાહ મરણ પામ્યા પછી આ સદખાનના પુત્ર કીચર ખાનની મદદથી તે ગાદીપર બેઠો. સિંહાસનપર બેસતાની સાથેજ તેણે પોતાના ભાઈઓ પોતાના વિરુદ્ધ થઈ ન કરે તેમાટે તહમાસીપ અને બીજા બે ભાઈઓમાંથી કોઈની આંખો ફાડી, તે કોઈનું નાક કાપી, અને કોઈના આંગળા કાપી કેદમાં રાખ્યા. (મીરજાહિમ આસફખાન) તેજ પ્રમાણે તેણે શિઆપંથનાને બહેર રીતે ટેકો આપી પોતાના દીદની કારકીર્દી મુજબ આખા રાજ્યમાં ઇમામના નામથી ખુલ્લો વાંચવા હુકમ ફેરવ્યો.

વિજ્યા નગર સાથે દોસ્તી :—પોતાના પિતાની કારકીર્દીમાં હુસેન નિઝામ શાહે કલ્યાણી અને સોલાપુર એ કિલ્લાઓ કબજે કર્યા હતા, તે પાછા મેળવવાની તેને ઉત્કંઠ થવા લાગી. તેથી તેણે પહેલેજ વર્ષે વિજ્યાનગરના સમરાજાને પુત્ર મરણ પામવાથી તેને દીદાસો આપવાને બહાને પોતે પણ માત્ર ૧૦૦ સ્વારો લઈ વિજ્યા નગર જઈ સમરાજાને મળ્યો. આ ભેટ મોટાં લખકમાં થઈ. આ સુલહકાતમાં આદીલશાહે જરૂર પડે ત્યારે શત્રુ સામે સમરાજા પાસેથી મદદ મેળવવાનું વચન લીધું.

સમરાજાની સહાયથી કલ્યાણી પર કબજો :—ત્યારબાદ આદીલશાહે પોતાના વકીલો હુસેન નિઝામશાહ પાસે મોકલી, કલ્યાણી તથા સોલાપુર એ બન્ને અથવા તે બેમાંથી કોઈ પણ એક કિલ્લો પાછો આપવાની માગણી કરી. સ્વાભાવિક રીતેજ નિઝામશાહે આ માગણી નાકબુલ કરી. બે

આ પ્રમાણે જવાબ મળે તો શું કરવું તે આદીલશાહે પ્રથમથીજ ઠરાવી રાખ્યું હતું ઇ. સ. ૧૫૫૮ માં આદીલશાહે સમરાજાની મદદથી નીઝામશાહી મુલક પર સ્વારી કરી અને પરાક્રાથી ભુત્તર સુધી તથા અહમદનગરથી દોલતાબાદ સુધીના તમામ મુલક ઉત્તર કચેરી પોતાના મંત્રીની સલાહ મુજબ હુસેન નિઝામશાહ શત્રુ સામે મેદાનમાં સરખામણીમાં પાછો પડતાં પૈકણ મુકામે ગયો અને કેટલોક કાળ વીત્યા પછી કલ્યાણીનો કિલ્લો આદીલશાહને આપી તેની સાથે સુલેહ કરી. આ સ્વારીમાં પ્રથમથીજ હિંદુ-મોતી મગરૂરી જણાવવા લાગી એમ કહેવાય છે કે તેઓએ મુસલમાન સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર કર્યો, મસજિદો વગેરે પાડી, ન્હાનાં ઘરોને આગ લગાવી તથા કુરાનની પણ બે અઢળી કરી. એટલુંજ નહિ પરંતુ, આદીલશાહ અને તેના લોકોનું પણ ભારે અપમાન કર્યું.

નિઝામશાહનો કલ્યાણીને ઘેરો અને તેની સાથે ફરીથી સુલહ :—આ પરાભવનો બદલો વાળવા ખાતર હુસેન નિઝામશાહે પહેલા ઇબ્રાહિમ કુતુબશાહ સાથે પોતાની દિકરીને પરણાવી તેની દોસ્તી મજબુત કરી અને પછી બીજો વર્ષ તેણે કુતુબશાહ અને ઈમાદ-ઉલ-મુલકના લશ્કરો લઈ વિંતપુરના મુલક પર સ્વારી કરી અને તરતના પાછા આપેલા કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આદીલશાહે આ બગર સમરાજાને પહેંચતાંજ તે ૫૦,૦૦૦ સ્વાર તથા અક્ષટ પાયદળ લઈ કૃષ્ણાનદીને કાંઠે આદીલશાહને આવી મળ્યો અને ત્યાંથી બન્નેએ કલ્યાણીની દિશાએ કુચ કરી. નિઝામશાહ તથા કુતુબશાહના સૈન્યે આ કિલ્લો ઘેર્યો હતો. પરંતુ આદીલશાહનું ભેર વધારે જણાવાથી પોતાના હંમેશના શિરસ્તા મુજબ ઇબ્રાહિમ કુતુબશાહના બળવાન પક્ષને જઈ મળ્યો. આ ભેદ નિઝામશાહની હિંમત છટી ગઈ અને નિઝામશાહ પોતેના સામાન સરખામણીમાં નાળી અહમદનગર નાસી ગયો. પરંતુ શત્રુના સૈન્યે ત્યાં પણ તેની પીઠ પકડી. ત્યારે ત્યાંના કિલ્લા પર ફોજ સામઝી ચલાવી પોતે ભુત્તર ગયો. આદીલશાહ તથા તેનાદોસ્ત લશ્કરે અહમદનગર ઘેરી આસપાસના પ્રદેશ ઉત્તર કરવા ફોજની રણીઓ રવાના કરી; પરંતુ કિલ્લામાના લોકો ચોમાસાની શરૂઆત સુધી હિંમતથી ટકી રહ્યા. ચોમાસુ શરૂ થતાંજ નદીઓને પૂર ચડી ઘેરો ઘાલનાર સૈન્યને ઘાસ તથા અનાજની જોટ પડી ઘણી મુશ્કેલીઓ આવી પડ્યું. ઉલટું કુતુબશાહે કિલ્લામાંનાં લોકો સાથે સંબંધ રાખી તેમને સામઝી પહેંચાડવાની વ્યવ-

સ્થા કર્યાથી તેઓ જલદી શરણુ ધાય એવો સંભવ આદીલશાહને જણાયો નહિ. પાછલી સ્વારી કરતાં આ સ્વારીમાં હિંદુઓનું વર્તન વધારે મગરૂર જણાયાથી તે લદાઈથી કંટાળી ગયો હતો. પ્રથમ તેણે રામરાજને અહમદનગરનો ઘેરો ઉઠાવી શેલાપુર પર ચઢાઈ કરવાની સલાહ આપી, પછી તે કિલ્લો છોડાય ત્યારે હિંદુઓજ તે પચાની પાંચે એવી ઈશ્વરખાને દહેરાત લાગવાથી આદીલશાહે રામરાજની મદદથી તે વખતે નજદુર્ગ નામનો ખીલ્લો કિલ્લો સર કરી આ સ્વારી સમાપ્ત કરી.

સુસલ માની સભ્યોનું હિંદુ યોગ સાથે એકથ અને વિન્યાનગરનો નાશ :—ઉપર જણાવેલી સ્વારી પર નિકળતાં પૂર્વે આદીલશાહે સુસલમાનોને વિના ઠરણુ ઉપદ્રવ ન થાય એવો કરાર રામરાજ સાથે કર્યો છતાં તે સ્વારીમાં રામરાજનાં વર્તનમાં પહેલા કરતાં આધિક સ્વેચ્છતા જણાઈ. નજદુર્ગથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં રામરાજનો પોતાના હસ્ત આદીલશાહના પ્રાંતમાંના ગામો સુદાં લૂંટયાં. શિવાય વિન્યાનગર જતી વખતે તેણે પોતાના ભાઈ વેંકટાદ્રીને થોડી ફોજ સાથે સુસલમાની ગામો લૂંટવા પાછળ રાખ્યો. ત્યાર મછી થોડી મુદતે આદીલશાહનો તથા કુતુબશાહનો સુલક હસ્તગત કરવાના ઇરાદાથી સરહદ પર તેણે પોતાની ફોજ ઓકેટી. તે સમયે આદીલશાહે યાત્રગીર અને બાગલ કોટ એ બે તાલુકા આપી તેમને પાછા ફેરવ્યા. બહુમની રાજ્યનું ઐક્ય નાશ પામવાથી રામરાજ આપણા સર્વને બારે થઈ પડી તે અપચતને તુરંત જાણે છે આ વાત સ્પષ્ટ રીતે આદીલશાહના ધ્યાનમાં આવી તેથી તેણે ટક્કિણના તગામ સુસલમાની રાજ્યોને ઓકેટ કરી વિન્યાનગરનો નાશ કરવાનું કરાવ્યું. પ્રથમ તેણે કિશ્વરખાન મારફતે કુતુબશાહને પોતાની ઇચ્છા જણાવી તેની સંમતિ મેળવી અને પછી કુતુબશાહની સમમત્યતાથી અહમદનગરના હુસેન નિઝામશાહ સાથે મસલત શરૂ કરી. આ વાતપાટમાં હુસેનશાહે પોતાની દીકરી ચાંદબીબીને અલીઆદીલશાહ સાથે પરણાવી, ઉપરાંત શેલાપુરનો કિલ્લો પહેરમલીમાં આપવો અને અલીઆદીલશાહે પોતાની બેન હાદીસુલતાનાને હુસેનશાહના પુત્ર મૂર્તિબ સાથે પરણાવવી એવો નિર્ણય કરી આદીલશાહી તથા નિજમશાહીનું સંગઠન કરવામાં આવ્યું. આ કરાર સુજળ લગ થયા કે તરતજ અલીઆદીલશાહ, એ સંવેદનશીલ રામરાજ પર સ્વારી કરવા જંગી તૈયારી ચલાવી.

મુદ કરવા કાર્ધક કારણ ઉપસ્થિત કરવા માટે આદીલશાહે પોતાનો વર્ષિવ સમરાજ પાસે ઓકેટી

યાદગીર, મુંદગલ, રાયચુર, બાગલકોટ એ કિલ્લા તેની પાસેથી પાછા માગ્યા. આગાહી સુજળ રામરાજનો વર્ષિવનો ધણી તિરસ્કાર કરી તેને દરબારમાંથી હાંકી કાઢ્યો. સંગઠિત થયેલા સુસલમાન રાજ્યોને રામરાજ સાથે લદાઈ કરવા આટલું કારણ થયું હતું. ચારે બાદશાહોના સૈન્ય ઈ. સ. ૧૫૬૪ ના જમાદીલાવ મુઆની ૨૦ મી તારીખે વિજાપુર મુકામે ભેગાં થઈ લદાઈ માટે નિકળ્યાં. આ સુસલમાની રાજ્યોના સૈન્ય સાથે તાલીકોટ આગળ બારે લદાઈ થઈ રામરાજ માર્યો ગયો અને વિન્યાનગરનો રાજ્યની પામમાલી થઈ. (તાલીકોટની લદાઈ જુઓ) આ લદાઈ પછી સુસલમાનોએ વિન્યાનગર પર કબ્જો કરી તે શહેર લૂંટ્યું. તથા ત્યાંની મહોદી મહોદી ઇમારતો પાકી, ચોતરફ દેશ ઉત્તર કરી તે વૈભવશાળી હિંદુ સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો.

હું સે ન શાહ હું મુલુ તથા નિજમશાહી પર સ્વારી :—તાલીકોટની લદાઈ પછી હુંક મુદતમાં હુસેનશાહ મરણ પામ્યો. (ઈ. સ. ૧૫૬૫) તેની પછી તેના પુત્ર મૂર્તિબ ગાદીપર બેઠો, પછી તે અદવચથી હોવાથી કંપીટકમાં પોતાના રાજ્ય વિસ્તાર માટે આ તક સારી છે એવો વિચાર કરી આદીલશાહે તાલીકોટની લદાઈ પછી રામરાજનો ભાઈ વેંકટાદ્રી પેલુંકોટને આશ્રયે રહ્યો હતો તેના પર સ્વારી કરી. આ વાતની ખબર મળતાં જ વેંકટાદ્રીએ મૂર્તિબ નિજમશાહની મા પાસે મદદ માગી. આદીલશાહીનો વિસ્તાર નિજમશાહી રાજ્યોને પ્રિય નહિ હોવાથી મૂર્તિબની માએ પોતાના એક સરદારને સૈન્ય આપી વિજાપુર પર ઓકેટ્યો, એટલે લદાઈનો વિચાર રદ કરી આદીલશાહને વિજાપુર આવવું પડ્યું. એ રીતે પારેલો હતો ખર પડવાથી નીલમશાહી લશ્કર આદીલશાહી લશ્કર સાથે થોડીક અપામી કરી પાછું પોતાના રાજ્યમાં આવ્યું. બીજે વર્ષે અહમદનગરના રાજાના આમંત્રણ સુજળ આદીલશાહે નિજમશાહના સૈન્ય સાથે જઈ વ-હાર પ્રાંતનો કેટલોક મુલક ઉત્તર કરી તે ચોમાસા પહેલાં પાછો આવ્યો. આજ વર્ષે વિજાપુરને ફરતા બાંધાતાકોટનું કામ પુરું થયું. ત્યાર બાદ નિજમશાહી માં ચાલેલી અંધાણીનો લાલચ આદીલશાહે ઈ. સ. ૧૫૬૭ માં કિશ્વરખાનને ઓકેટ્યો અને આ રાજ્યના કેટલાક પ્રાંતમાં વગર હસ્તે પોતાની સત્તા જમાવી તથા હસ્તગત કરેલા પ્રદેશના રસણુઓ ધારૂર નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો. પરંતુ આ કિલ્લો તથા પ્રદેશ આદીલશાહ પાસે ઝાઝો વખત રહ્યો નહી. મૂર્તિબ નિજમશાહે ઉમર લાયક થતાં જ ધારૂર પર સ્વારી કરી અને આદીલશાહ

હના સરદારના માહોમાહેના કુસંપથી કીસ્વર-ખાન માર્યો ગયો અને આદીલશાહી ફોજની ફરંશા થઈ. આથી નીબંધશાહ પોતાનો મુલક અદ્વપ્રયા-સેજ મેળવી શક્યો-

ગોવાની સ્વારી—પોર્ટુગીઝ લોક પાસેથી ગોવા પાછું લેવા ઈ. સ. ૧૫૬૮ માં આદીલશાહે તે પ્રાંતપર સ્વારી કરી પરંતુ તેમાં તેને યશ નહિ મળતાં પાછું ફરવું પડ્યું. તથાપી રામરાજાના એક સ્વતંત્ર યજ્ઞેશ અમલદારના તાબાનો અદ્વવાની નામનો આજ સુધી અજ્ઞય ગણાતો કિલ્લો આ સ્વારીમાં હસ્તગત થવાથી તેની સર્વત્ર વાહવા થઈ (અદ્વવાની જુઓ) ત્યારપછી આદીલશાહે નિબંધશાહ સાથે મુલક કરી તેને ભેળંએ તેટલો વહાડ પ્રાંતનો મુલક પોતાના રાજ્ય સાથે ભેડી દેવાની પરવાનગી આપી તથા વિજયનગરના મુલકમાંથી ભેળંએ તેટલો પ્રદેશ છોડવા પોતાને માટે રસ્તો ખુલ્લો કરાવ્યો.

કનોટકની સ્વારી—ઉપરના કારાર થવાથી દક્ષિણમાં પોતાનું રાજ્ય વિસ્તારવાનો ઘણા દિવસનો હેતુ આદીલશાહે પાર પાડ્યો. રામરાજાએ વિજયપુરના છોટેલા મુલકમાં તેના મરણ પછી વિજયપુરના એક સ્વતંત્ર યજ્ઞેશ વેંકટાદ્રીચેસુરયા નામના અમલદાર પોતાની સત્તા જમાવી હતી. તેના તો રણ નામના કિલ્લાપર હવે આદીલશાહે ૧૫૭૩માં સ્વારી કરી સાત મારાના ઘેરા પછી તે કબજે કર્યો. ત્યાર પછી તે ધારવાડ ગયો. આ કિલ્લો રામરાજાના ભાઈને થોડી ખંડણી આવનાર વિજયા નગરના એક જુના અમલદાર પાસે હતો. તેને છ માસ ઘેરા ઘાલી આદીલશાહના કારભારી સુસ્તકાખાને તે કબજે કર્યો, અને પછી તે બંકાપુર તરફ ગયો. આ કિલ્લો વેંદલપારાય નામના રામરાજાના મરણના સરદાર પાસે હોઈ જેર, ચંદ્રગુડ, અને કાંરના રાજાએ તેને ખંડણી આપતા હતા. આસપાસના રાજાએ પણ તેની કુમકે આવ્યા. તેમના કનોટકી શિપાઈ-ઓએ આદીલશાહની છાવણી પર સતતા છાપા મારી તેને હેરાન કર્યો તથાપિ આદીલશાહે બરગી સ્વારીની મદદથી આ લોકોનો પ્રતિકાર કરી પંદર માસ ઘેરા ચાલુ રાખ્યો તથા તે કિલ્લો સર કર્યો. બંકાપુર હસ્તગત થયા પછી આદીલશાહે એશઆરામ માટે તે કિલ્લો પર મુકામ કરી રાજ્યકારભાર સુસ્તકાખાનને હાથે સોંપ્યો. સુસ્તકાખાને જેર રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી. ચંદ્રગુડને ઘેરા ઘાલી ૧૪ માસમાં કિલ્લો છોડી લીધો. આ પ્રસંગે પણ ચંદ્રગુડની મદદ આવેલા આરાપાછના રાજાએ સાથે લડવા માટે બરગી સરદારોનો સારો ઉપયોગ થયો. ચંદ્ર-

ગુડી કબજે થયા બાદ આદીલશાહ ત્યાં આવ્યો અને બંદોબસ્ત માટે સુસ્તકાખાનને પાછળ રાખી પોતે ત્રણ વર્ષ પછી પાછો વિજયપુર બંધ પહોંચ્યો.

બીજો વર્ષે આદીલશાહે જુના કિલ્લાની જગ્યાએ નવા કિલ્લો બાંધવાની શરૂઆત કરાવી તે એક વર્ષમાં પુરા કરાવ્યો. તે જોવા માટે આદીલશાહ કનોટકમાં આવ્યો ત્યારે કાંરના ચંકર નાઇકે તેની મુલાકાત લઈ ખંડણી આવવાનું કમુલ કયું તથા આરાસિલોરની રાણી અને બીજા રાજાએ પાસેથી પણ ખંડણી અપાવી. કનોટકમાં નવેસર છોટેલા મુલકની વ્યવસ્થા કરી આદીલશાહે જમાખંડીના કામ પર એક પ્રાસણને નીમ્યો અને સમગ્ર સેનાનું ઉપરીપણું સુસ્તકાખાનને આપી તે પાછો વિજયપુર આવ્યો. કેટલીક સુસ્તકાખાનની સલાહથી પેલુકોંડા કબજે કરવા આદીલશાહ પાછો દક્ષિણમાં ગયો. તે આવ્યો કે તરતજ કિલ્લો બીજા એક સરદારના કબજામાં સોંપી વેંકટાદ્રી ચંદ્રગુડ તરફ આવ્યો ગયો. અહિં ત્રણ માસના ઘેરાની અવધિમાંજ પેલુકોંડાના અંદરની સામગ્રી ખલાસ થઈ અંદરના લોક શરણ આવવાની અણીએ હતા. પણ વેંકટાદ્રીએ વિજયપુરના બરગી સરદારોને ચાલિસ લાખ રૂપિયા આપી ફિતુર કર્યા અને તેના લશ્કર પાસેથી વિજયપુરના લશ્કરને એટલું તો હેરાન કરાવ્યું કે આદીલશાહ ઘેરા ઉઠાવી બંકાપુરને રસ્તે વિજયપુર પસાર થયો.

બરગી સરદારો બંકા અને તેમનો વધ—બીજો વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૫૭૮માં બરગી સરદારોએ વિજયા નગરના આસપાસના પોતાના મુલકમાં ખંડ શરૂ કર્યું. તેનો બંદોબસ્ત કરવા આદીલશાહે પોતાના પરદેશી, દક્ષણી તથા હબસી લશ્કરો મોકલ્યાં. પરંતુ સતત એક વર્ષ લડતાં એ આ લશ્કર બરગીનો બંદોબસ્ત કરી શક્યું નહિ. ત્યારે સુસ્તકાખાનની સલાહથી આદીલશાહે બરગી સરદારોને આશ્વાસન આપી પોતાના દરબારમાં બોલાવી આપ્યા અને આખરે ઘણાખરાનો વિશ્વાસવાત કરી વધ કર્યો.

મૃત્યુ તથા સ્વભાવ વર્ણન—બેદરના દરબારમાંથી જેર જુલમથી પકડી લાવેલા એક બોલજો જ ઈ. સ. ૧૫૮૦માં અલી આદીલશાહનું મૃત્યુ થયું. તેની રોજાઅલી નામની કબર અઘાપ વિજયપુરમાં મોબુદ છે. આદીલશાહ વિદ્વાન, ધર્મનિષ્ઠ, દયાવાન, ન્યાયી અને ગુણી માણસોના ચાહતા હતા. તેની રહેણી વહન સાંત હતી. દાન કરવી વખતે ચિયા, સુતી કે હિંદુ એવા લેલ તે કદાપિ

કરતો નહિ. એમ કહેવાય છે કે તેના બાપે સંત્ર-
હિંતું દ્રવ્ય અધ્યાવધિમાંજ દાનચરતાથી તેણે ખચી
નાખ્યું. અકબર બાદશાહે તેના દરબારમાં બે વકીલ
મોકલ્યા હતા. બુઝા મસલુદ, હબગી શહાપુર,
શહેર કરતો કોટ, અને દરેક રસ્તા પર પાણીના નળ
વગેરે સર્વ કામો તેનીજ કારકીર્દીમાં થયાં.

[સં દ ભ અં ય:—એની કારકીર્દીની હકિકત
મહંમદ કાસીમ ફેરિસ્તા, રફીઉદ્દીન શિરાણ, મીર
ઈબ્રાહિમ આસફખાન, અબુ હુસેન ઇલાદિ ખુસલખાન
ઈતિહાસકારોના અંશોમાં જણાય છે.]

અત્રી આદીવશાહ ૨ જો:—(ઈ. સ.
૧૬૫૬ થી ૧૬૭૨) મહંમદ આદીવશાહનો પુત્ર
અને શિવાજીનો સમકાલીન વિજાપુરનો બાદશાહ
એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૩૮માં (૧૬ રળીલાખર
૧૦૪૮) થયો. મહંમદ આદીવશાહના મરણ પછી
૧૬૫૬ના નવેમ્બર માસમાં તે તખ્તનશીન થયો.
તેના બાપે જ્ઞાનપણથી જ એને રીતસર શિક્ષણ
આપી લખતાં, વાંચતાં, કસરત, તીર, ભાલો બરછી,
તદવાર બરછી વગેરે વાપરવા તથા ઘોડા પર બેસતાં
સારી રીતે શિખવ્યું હતું.

ઐર ગંજે બની સ્વારી:—તખ્તનશીન થઈ
થોડા દિવસ વીત્યા કે તરતજ અલીમહંમદ શાહનો
એ ખરે પુત્ર નથી પરંતુ તેના જનાનખાનામાં ઉછ-
રેલો કોઇએક છોકરો છે અને તેણે ગાદી પર બેસતાં
પહેલાં મોગલ બાદશાહની પરવાનગી લેવી જોઈતી
હતી, એવી કાંઇક સબખા બતાવી ઐર ગંજે બ ૧૮
જાન્યુઆરી ૧૬૫૭નો દિવસે ઐર ગાખાદથી નીકળી
વિજાપુરના સુલકપર ચઢી આવ્યો. લાંચ આપી
વિજાપુરના કેટલાક સૈનિકોને ફીતુર કરવાનું કામ
તેણે અગાઉથીજ ગોઠવી રાખ્યું હતું. રણ માર્યું
દિવસે ઘેરો ઘાલી રજ દિવસમાં જ તેણે બેઠરનો
ફિલ્લો લીધો. (૨૫ જમા દીવાખર, મંગળવાર)
પછી તેણે કદ્યાણીના કિલ્લા પર ચઢાઈ કરી (૨૬
રજાજ) ત્રણ માસમાં તે પણ સર કર્યો. (૧ જો-
ગેટ) વિજાપુરના દરબારે વજીર ખાનમહંમદ તથા
અફઝલખાન એ બે સરદારોને ઐર ગંજે બ સામે
મોકલ્યા હતા. આ સરદારોએ ઐર ગંજેબનો ઘેરો
પડયો હતો એટલે તેના સૈન્યના ચોતરફ આંટા મારી
તેની યોરશી ફાટવાનું કામ ચલાવ્યું. કદ્યાણીને
ઘેરો પડયો હતો તેવામાં વિજાપુર અને મોગલ
સેનાની વચ્ચે યુદ્ધ નામીવી લઘઈ થઈ. તા. ૧૨મી
ઓખીને રોજ કદ્યાણીના ફસિલોને વિજાપુરી સુલક
ઉત્તર કરવા નિકળેલા મોગલ સરદાર મહામતખાન
પર વિજાપુરના સૈન્યે હુલ્લા કર્યો. પરંતુ એક કેમલે

ચોકસ રીતે ઉભા રહી તેઓ લઠયા નહિ. બાદ
કદ્યાણીની ઈશાન્યે ૧૦ માઇલ પર મોહબતખાન
પોતાની યોરશી હોંશિયારીથી લાવતો હતો તેવામાં
વિજાપુરના સૈન્યે તેને ઘેરી લીધો. તે દિવસની લડા-
ઈમાં મોગલોના અનેક રજપુત વીરો શ્યુમેદાનમાં
માર્યા ગયા. તારીખ ૨૮મી એ ને દિવસે ત્રીજી
લઘઈ થઈ તેમાં મીર બુમલા અને ફિલ્લીરખાનની
મોગલ સેનાએ વિજાપુરની સેનાનો પરાલભ કરી તેમની
પીઠ પકડી તથા તેમની છાવણી ફાટી. ખીજી
બાજુએ મોગલ સેનાની છૂટી હુકડીઓએ ઘેરાનું
કામ ચલાવ્યું હતું તેવામાંજ નિલાગ અને ચિંચો-
લીના બે કિલ્લા સર કર્યા અને તારીખ ૨૨ જુલાઈ
ને દિને બહાર પડી ફુલખુર્ગી સુધીના સુલક ફાટી
ઉત્તર કર્યો. વિજાપુરના ઇતિહાસમાં આગળ
જણાવ્યા મુજબ ખીજી એક લઘઈનું વળું છે.
ઐર ગંજે બ એક અધરી બારીમાંથી ઉતરતો હતો.
તેવામાં ખાન મહંમદ તેને ઘેરી લઈ ઢાણાપાણી
બંધ કર્યા. જ્યારે ઐર ગંજે બ આવી મુરફેલીમાં સપ-
ડાવ્યો ત્યારે તેણે ઘેરો ઉઠાવી રસ્તો આપવા ખાન-
મહંમદને વિનંતી કરી અફઝલખાનની સલાહ ન
માનતાં ખાનમહંમદે આ વિનંતિ માન્ય કરવાથી
જુલ્સે થઈ અફઝલખાન વિજાપુર ચાલ્યો ગયો. ત્યાં
તેણે મહંમદખાન વિરુદ્ધ બાદશાહના કાન ભલેધા.
આથી બાદશાહે તેને પાછો બોલાવી ઠાર કર્યો. (ઈ.
સ. ૧૦૬૮ ઈ. સ. ૧૬૫૭) ખરેખર જો આ લઘઈ
થઈ હોય તો તે ચોકસ ક્યારે થઈ તે જણાવું નથી.
એટલું તો ચોકસ કે વિજાપુરના બે વકીલો શહા-
જહાનના દરબારમાં હતા, તેમણે અનેક કારસ્થાનો
રૂચી કદ્યાણીનો ઘેરો ચાલુ હતો ત્યારે ઐર ગંજેબને
વિજાપુર સાથે સુલક કરવા શહાજહાન પાસેથી
પત્રે સ્વામી કરાવ્યા હતા. પરંતુ ઐર ગંજેબ એક
માસ વિલંબ કરી કદ્યાણીનો ફિલ્લો સર કર્યો. એ
પ્રસંગે વિજાપુર અને મોગલ પાસેજ સુલક થઈ તે
મુજબ આદીવશાહે દોઢ કરોડ રૂપિયાનો દંડ,
બેઠર, કદ્યાણી અને તેની આસપાસનો સુલક,
પરાંકોનો કિલ્લો નિભમથાદી તથા કોંકણના કિલ્લા
અને પાંગી પરગણા આપવાં એમ કહ્યું. પરંતુ
આ તહ મંલુર કરવી વખતે શાહજહાને દંડમાંથી
અડધા કરોડ રૂપિયા આદીલશાહને માફ કર્યાં.

શાહજહાન તરફથી સુલક બંધ કરવાનો હુકમ
આગ્યાની ખગર મગાજ ઐર ગંજેબના તાળાના
સરદારો તેનું કણું ન માનતાં ધીમે ધીમે ડિંકુરચન
તરફ કુચ કરવા લાગ્યા અને ઉતરે શાહજહાનની
ખીમારીના સમાચાર સાંભળી ઐર ગંજેબ પળ

દક્ષિણ છોડી જવાની તયારી કરવા લાગ્યો. એ ભેદ વિજયપુરના શાહે તહનો શરતો મુજબ કિલ્લા તથા ખંડણી આપવાતુ ખાનુજો મૂકી પાછલાં યુદ્ધમાં ગુમાવેલો મુલક પાછો મેળવવાના પ્રયત્ન કર્યો. આ સમયે આદર્ગએખતુ મન વ્યથ હોવાથી તેણે પરીકા કિલ્લો અને નવો મુલક ખુલ્લો પત્ર લખી છોડી દીધો. અને દંડ પૈકી બીજા ૩૦ લાખ રૂપિયા માફ કર્યા. (સરદેસાઈ)

શિવાજી તું જાંડ અને અફઝલખાન નો વધા—અત્રી આદીવંશાહનો બાપ મરણ પામ્યો. તે અગાઉની બિમારીમાં વિજયપુરમાં અધા ધુની દેલાવાથી કેંકણના સુબેદાર મુદ્દાઅહમદને રાજધાનીમાં બેસાવવામાં આવ્યો હતો. આ તક સાધી શિવાજીએ ત્યાં પોતાતું રાજ્ય વધારવાનો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો અને બાદશાહના મરણ પછી પોતાના ઉપાગ ભેરથી ચલાવી રાહાર સાથે કુલ આલીશ કિલ્લા સામાન સરંજામ સહ કંગેરે કર્યા. એટલે શિવાજીનો ખંડોબરત કરવા આદીવંશાહે ઇ. સ. ૧૬૫૨ માં અફઝલખાન નામના સરદારને રવાના કર્યો. આ સ્વારીની સવિસ્તર હકિકત અફઝલખાન નામના લેખમાં આપી છે. અ બાબત વિજયપુરના ઇતિહાસમાં નીચે મુજબ હકીકત મળે છે. પોતાના હથ હુલ્લર ચુનંદા સેનિકો લઈ શિવાજીએ પચાવી પાંડેલા મુકકમાથી ઘણો ખરો મુલક અફઝલખાને પાછો લીધો. ખુદી રીતે લલાઈ કરવાથી નસ્યો નહિં બહોળી શિવાજીએ નસ્યા પૂરક પત્ર લખી મીરાજાની માટે અફઝલખાનને પ્રતાપ મકપર બેસાવ્યો અને અફઝલખાન કિલ્લાની તળેટીએ પોતાની ફાજ રાખી સાથે ફક્ત ૧૨ આણસો કિલ્લા પર લઈ ગયો. એટલે શિવાજીના હથિયારખંડ લોકોએ હુમલો કરી તેને ઠાર કર્યો. આ વાતની ખબર મળતાં બાપજી રક્ષણ કરવા હુવે કોઈ રહ્યું નથી એમ માની તેની ફાજ નાશી ગઈ.

પન્હા બા પર ચંદા ધ્ર—અફઝલખાનના ખૂનનો બહલો વાળવા અત્રીઆદીવંશાહે મેગલો સાથે મળી બંધને શાહીસ્તેખાને ઉત્તર તરફ અને પોતે દક્ષિણ તરફ એકત્ર સ્વારી કરવી એમ ઠરાવ્યું. શિદ્દીનેકાર નામે પોતાના ભેડખાન થઈ કર્તુજ પચાવી પાંડેલા સરદારને તેની વિનંતીથી સલાખખાન એવો ઇલકાખ આપી તેને શિવાજી પાસે મોકલ્યો. (મે ૧૬૬૦) એવામાં થયેલી અપહરણમાં શિદ્દીનેકાર શિવાજીના સૈન્યનો પરાભવ કર્યો. તથા શિવાજીએ નાયકવાડી લોકોને વથ કરી પન્હાજાનો આશ્રય કર્યો છ એમ જાણતાં તેણે તે કિલ્લો

ઘેરી લીધો. પણ ત્યારપછી અંદરખાનથી તેણે શિવાજી સાથે સલાહ કરી એટલે આદીવંશાહે પોતે શિવાજી પર ક્રુથ કરી. (૫ યોગરત) આદીવંશાહ મીરાજ મુખી આવ્યાના સમાચાર શિવાજીને જણાયા કે તરતજ તે કિલ્લા પરથી નાસી ગયો એટલે બીન-હરકતે કિલ્લો આદીવંશાહને મળ્યો. (અઢમાસે ૨૫ યોગરત) આ સમાચાર મળતાંજ બાદશાહ મીરાજથી વિજયપુર પાછો ગયો તેણે બીજા સરદારે પાસેથી શિદ્દીનેકારને ચોદા હિતોપદેશ કરાવ્યો તેમજ કૃષ્ણને તીરે ચિમુતકા મુકામે તેની લેટ લઈ મીઠાં ભાવણથી તેની દિલસક્ષાઈ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેની જરાયો અંદર થયેલી જણાતી નથી.

ક નાં ટક માં ના ખંડોનુ પરાજય—કારણ આદીવંશાહ પોતાના તોરગલના એક ખંડ-ખોર સરદારનું પરાજય કરવા ગયો ત્યારે તેના ભેવામાં આવ્યું કે શિદ્દીનેકાર તરફથી આ સરદારને દારૂ યોગાની મદદ થતી હતી. એટલે તોરગલનો કિલ્લો સર કરવાતું તહકુખ કરી તેણે શિદ્દીનેકાર પર સ્વારી કરી. મેનારના કિલ્લા નજીક ખાનને સૈન્યો વચ્ચે યુદ્ધ થઈ શિદ્દીનેકારનો પરાજય થયો. ત્યારે તેણે પોતાના જમાઇને બાદશાહ સામે લડવા મોકલ્યો, પણ તેમાંય તેને વથ મળ્યો નહિં પરંતુ તે પછી બાદશાહનો વિદેશ કરવા નેકાર ઝાંઝો વખત જાયો નહિં, તેના મરણ પછી બાદશાહે પોતાના સરદાર અબદુલ મહમદની સલાહથી નેકારના પુત્રને આશ્રય આપી બાપનો નોકરી પર તેને કર્તુલના કિલ્લાપર કાયમ કર્યો.

નેકારની સ્વારીથી પાછા ફર્યા બાદ અફઝલખાનના ૧ સાખાન હિ. સ. ૧૦૭૩ (ઇ. સ. ૧૬૬૨) ને હિરસે આદીવંશાહ મળનેરનાજ મેદાર તથા મેનુરના ભદ્ર નાઈકનો પરાજય કરવા નીકળ્યો અને તેમના પર ખંડણી બેસાડી નવ માસમાં આ ચલાઈ પૂરી કરી તે વિજયપુર પાછો આવ્યો.

શિવાજી વિરુદ્ધ જયસિંહને મદદ—ઈ. સ. ૧૬૬૨ માં શાહીજી મારફતે આદીવંશાહે શિવાજી સાથે સમાધાની કરી હુવે પછી અરસપરસ ક્રેઇએ આક્રમણ કરવું નહિ એવો ઠરાવ થયો. ત્યાર-બાદ આદર્ગએખ જનસિંહને દક્ષિણનો સુબેદાર નીમ્યો તથા તેણે સન ૧૬૬૫ ના પ્રારંભમાંજ શિવાજી પર સ્વારી કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને શિવાજીના શત્રુઓ સાથે મસક્ત ચલાવી તેમાં આદીવંશાહ સામેલ થયો. વાસ્તવિક રીતે આગળ ઉપર

યર્થ ગએલા કરાશે ન પાળવાથી ઔરંગઝેબ વિજ્ઞાન પૂર સામે છેડાયો હતો. અને જ્યસિંહને નીચી તેને શિવાલ તથા વિજાપૂર એ બંને પર સ્વારી કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. પરંતુ જ્યસિંહે તે બંને ને એકીવચ્ચે છેડવા યોગ્ય નથી એમ ધારી આદીલશાહ સાથે સંધિ કરી તથા તે અંગે બાદશાહ પાસેથી તેની ખંડણી ઓછી કરવાની લાલચ આપી તેને વશ કરી લીધો. અને પોતે એક દીશાથી શિવાલ પર હુમલો કરતીયરે તેણે સામી બાલુએથી હુમલો કરવો ઇચ્છે. વિચાર તેની સાથે નક્કી કર્યો. મોગલોને મદદ આપી શિવાલને ચઢી નાંખવામાં તેને લાલ ન હતો, પણ બાદશાહની નારાજ આજ્ઞા રાખવા પણ તે તૈયાર નહિ હોવાથી જ્યસિંહની સલાહ મન્ય રાખી તેણે પોતાના સરદાર ખવાસખાનને શિવાલ સામે મોકલી આપ્યો. એક અત્યંત વિકટ જગ્યાએ તેમની વચ્ચે લડાઈ થઈ અને મરાઠાઓએ અતુલ પરાક્રમ દાખવ્યું છતાં અંતમાં તેમને રણમેદાન છોડી નાસી જવું પડ્યું. તેવામાં જ્યસિંહ ધસી આવીને પુરંદરના કીલ્લાને ઘેરા દાવ્યો. આથી બીજી ધિરાજ ન રહેવાથી શિવાલએ જ્યસિંહ સાથે સંધિ કરી. આ સંધિમાં એવી એક કલમ હતી કે શિવાલએ બે હજાર ઘોડેસ્વાર તથા સાત હજાર પગદળ સાથે જ્યસિંહને વિજાપૂરની અદાઈમાં મદદ આપવી. (શિવાલ ભુખો).

વિજાપૂરના શાહ પર જ્યસિંહને બરોસો ન હોવાથી તેણે શિવાલ સામેથી અદાઈમાં તેની પ્રત્યક્ષ રીતે મદદ લીધીજ ન હતી. તેમજ શાહે પણ મદદ આપવામાં ઉત્સાહ દાખવ્યો નહિ. આથી શિવાલ સાથે સંધિ કરી જ્યસિંહે વિજાપૂરના મુલક પર સ્વારી કરવાની તૈયારી અટકાવી.

જ્યસિંહની સ્વારી :— ઇ. સ. ૧૬૬૫ ના વૃત્તના પહેલા પખવાડીયામાં પુરંદરની સંધિ થઈ પરંતુ નાણાની બીડને લીધે જ્યસિંહ ૧૬ મી નવેમ્બર સુધી પુરંદર છોડી શક્યો નહિ. દરમિયાન તેણે આદીલશાહના અકિત જમીનદાર તથા સરદારોમાં ક્રોધિત જગાવવાનું શરૂ કર્યું. જે રીતે કોડેલા લોકોના બાળપુત્રોના બીન નંબરનો સરદાર મુલક મહમદ એ ગુજ્ય હતો. દરબારને કોઈ ભતતો શક ન બધ તેવી ગાલચેતીથી જ્યસિંહે તેને વિજાપૂરની હુકમાંજ પુર આપ્યો પરંતુ તેની કોઈ ભતતની મદદ થતાં પહેલાં કોટસે હુકમાંજ તે અહમદનગરમાં મરણ પામ્યો. મોગલ બાદશાહ સાથે મિત્રાચારી કાયમ રાખવાની આદીલશાહની ધણી ઈચ્છા હતી. આનો લાભદાય સ્વારીની સેને તૈયારીઆ થતાં સુધી જ્યસિંહ તેને કોઈ ભતતો શક થાય નહિ તેવી સંભાળ રાખી. પણ આદિલશાહ તેના હેતુથી ચેતી ગયો અને સત્વર લડાઈની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પોતાના મરાઠા તથા મુસલમાન સરદારો લશ્કર સાથે હાજર થવાના હુકમ રવાના કર્યા તેમ વિજાપૂરનો કીલ્લો પણ સમ્રાટને તૈયાર કર્યો. તેપર તેણે વગેરે યુધ્ધ-સામગ્રી અઢવી અને થયું વિજાપૂર ઘેરી લે તો તેને ધાસ અને દાણાપાણી ન મળે તે ખાતર તેણે શહેરની આબુબાબુનો મુલક લૂટી ઉગ્રજ કર્યો તેમ તલાવો ફોડી તથા કુવાઓ પુરી દઈ ચોગમ પાણીની ખેડ પડે એવું કર્યું.

વિજાપૂર પર ચડાઈ :— પુરંદરથી નીકળી જ્યસિંહ રસ્તે કોઈ ભતતો પ્રતિરોધ ન થવાથી સીધો મંગળવેડા સુધી જઈ પહોંચ્યો. કિલ્લા છૂટવાના કામપર શિવાલના લશ્કરની નિમણૂક થઈ હતી. તેમને વિજાપૂરના અમલદારોએ કિલ્લા ખાત્રી કરીઆ પ્યા. તા. ૭ ડિસેમ્બરને રોજ ફલતનનો, બીજો દિવસે ઉઠારાનો અને ૧૮ મી એ મંગળવેડાનો કિલ્લો એ રીતે ત્રણ કિલ્લા સર થયા. વિજાપૂર તથા મોગલોના લશ્કરે વચ્ચે પહેલી લડાઈ તા. ૨૫ ડિસેમ્બર ૧૬૬૫ ને રોજ થઈ. મોગલો તરફથી કિલ્લિખાન તથા શીવાલજી લશ્કર હતું જ્યારે વિજાપૂર તરફથી સમ્રાટખાન ખરાસખાન, કલ્યાણીને બધવરાવ અને શિવાલનો લાઈ વ્યંકોલ એ હતા. આ લડાઈમાં વિજાપૂરના શાહનો પરાજય થયો, તેપણ બધવરાવ મરતાંસુધી મોગલોને હેરાન કર્યા. આથી મોગલોને ઘણુંજ તુલકાન પહોંચ્યું. ઉપરી લડાઈને આગલે દિવસે જ વિજાપૂરના સરદાર સમ્રાટખાને મંગળવેડાપર કુચ કરી ત્યાંની લડાઈમાં મોગલ સરદાર સફરજખાનને કારકર્યો પરંતુ કિલ્લાપરની તોપોના મર સામે તેટડી નહિ શકવાથી કિલ્લો હસ્તગત થયો નહિ. બીજી બાલુએજ્યસિંહ અને વિજાપૂરની સેનાવચ્ચે તા. ૨૭ ડિસેમ્બરને રોજ અપાત્રથી થઈ અને તેમાંતે આગળ-વધી. બે દિવસમાંજ વિજાપૂરથી બાર માઈલને છેટે આવી પહોંચ્યો તથા ત્યાંના શાહને પુરી તૈયારીઓ કરવાનીતક મળે તે પહેલાંજ હુમલો કરી વિજાપૂર સર કરવાનો જ્યસિંહ ઘાટ ઘડ્યાહતો. આથી મારામટો બેઠતી મોટી તોપો પાંડાધી આવી પડેલે તે પહેલાજ જ્યસિંહ ઉપડી ગયો હતો, પણ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ત્યારે તેની અત્યગતો વચ્ચે વિજાપૂરનું રક્ષણ કરવા કરવા પૂરંપૂરી તૈયારીઓ થયેલી તેના નેવામાં આવી તેમજ આસપાસના આખો પ્રદેશ ઉગ્રજ અને જગદીન કરી મૂકવામાં આવ્યો હતો. વળી કુતુબશાહે પોતાનું લશ્કર આદીલશાહની મદ-

દમાં મોકલ્યું છે એવી પણ અધવાઓ આવવા લાગી. આવીનિકટ પરિસ્થિતિમાં શત્રુની હુકમાં રહેવું બેખમ બન્યું છે એમ વિચારી જયસિંહ પાછો મોગલ સરહદ તરફ ચાલ્યો ગયો. (તા. ૫ જાન્યુઆરી ૧૬૬૬)

સરહદ તરફ પીછે હઠ:—આમ જયસિંહ પીછેહઠ કરવા લાગ્યો એટલે લશ્કરને ક'ઈક અને રોજ રંગ ચઢ્યો. આયાર સુધી બાદ્ય સ્થિતિ જયસિંહના કાણમાં હતી પરંતુ હવે તેને બાદ્યસ્થિતિને તાળે થવું પડ્યું, કેમકે હવે સર્નાખાન અને શિદ્દીમખાન ઉદ્દેશે એઓ અયાર સુધી જયસિંહની પીઠ પકડીને મોગલ હુકમાં સ્વારીઓ કરતા તેઓ હવે પાછા ફરી જયસિંહની ધાવણીને ફરી આગ ભારતા વછેર અંબદુલ મહમદને જઈ મળ્યા. તા. ૧૧ ને રોજ વિજાપુરના તથા જયસિંહના લશ્કર વચ્ચે લડાઈ થઈ અને તા. ૧૨ ને રોજ સર્નાખાને જયસિંહના રસદ તથા ઘાટ ગોળા લઈ આવનાર સરદાર પર હુમલો કરી તેને મેરુત નાણુદ કર્યો. આ સર્વે લડાઈઓમાં તા. ૨૨ ને રોજ લોહરીમાં થયેલી લડાઈ ધળીજ લાયકર હતી. તે બાને લશ્કરો વચ્ચે ઉત્કેશાળ અપાઝખી થઈ તે તોવળી જુદીજ. આમ લડતો લડતો જયસિંહ પરાંગની દક્ષિણે ૧૬ માઈલ પર સુલતાના મુકામે આવી પહોંચ્યો. અને એક મહિનામાં શત્રુ સાથે પાંચ લડાઈઓ લડવાથી તેણે પાંચ રજદિવસ સુધી આરામ લેવા માટે મુકામ કર્યો.

શિવાજી અને નેતાજી:—ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિજાપુરની સ્વારીમાં નહિં ધારેલો પરાભવ થવાથી મોગલ લશ્કરમાં ટંટા બળેલા શરૂ થયા. જયસિંહના વિદેશીઓ શિવાજીની ઢીલાઈનેજ આ પરાભવના કારણરૂપે મળી તેને ક્રેદ કરવાને આશ્રહ કરવા લાગ્યા. એટલે શિવાજીને હરકેત થવાનો સંભવ બહો જયસિંહ તેને તેની ફરમાસ પરથી પગહાળ બઠની સ્વારીઓ રવાના કર્યો. બીમા નવીના દીનારાપરની જયસિંહની ધાવણી છોડી શિવાજીએ સ્વારી માટે નિકળ્યો તે પાંચજ દિવસમાં પગહાળા મુકામે આવી પહોંચ્યો તથા રાત્રે કિલ્લા પર અચાનક હુમલો કર્યો. પરંતુ કિલ્લાની અંદરનું લશ્કર પથ્થુ ગાદીલ નહિં હોવાથી તે મરાઠાઓ સામે સવાર સુધી યુદ્ધરત્નથી લડ્યું તથા હુમલો કરનાર લશ્કરમાંના હબાર લોકોને જખમી તથા કાર કર્યો. સવારે શિવાજીનાં બ્યાનમાં આ પરાબ દયા આવી એટલે લડાઈ બંધ કરી તે એપણા મુકામે નિકળી ગયો. બાદ તેના લશ્કરે તે ભાગમાં શત્રુને સુલક લૂંટી ઉત્તર કરવાનો સપાટો લગાવ્યો. આથી વિજાપુરથી દુરા હબારની ફોજ ત્યાં મોકલવી પડી.

વળી વિજાપુરકરે શિવાજીના ઘોરેસ્વારોના સેનાપતિ નેતાજીને ચાર લાખ હોનની લાંચ આપી સામીત કરી લીધાથી નેતાજી તે પછી મોગલોના મુલકપરજ સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો.

બી મા માં જે રા મુ લ ક પર સ્વારી:—પરંતુ એવળકોડાના મુલતાને તા. ૩૧ જાન્યુઆરીને રોજ વિજાપુરના લશ્કરને મદદ મોકલી આપી એ મોગલ સેનાપર ખરેખરી આક્રમ હતી. જયસિંહ સુલતાનપુરમાં વિધ્યાંતિ લેતો હતો ત્યારે આ બાને લશ્કરે મળી મોગલ પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરવા શરૂઆત કરી. આથી તેમને જાહેરકર કરવા પૂર્વ તરફના નવાજીને કંઈયાણી બંદરના મુલક તરફની કુચ કરવાની જયસિંહને ફરજ પડી. હવે લડાઈ ત્રીજી અવસ્થાએ આવી પહોંચી. ત્યારબાદના સાત વજ્ર મહિના સુધી જયસિંહ પૂર્વે મલેરા નદી, પશ્ચિમે બીમા નદી, ઉત્તરે ધારૂર અને દક્ષિણે તુગતપુર એ સરહદની અંદરના ધનુષકોનના ભાગમાં લડતો કરી હતા. આ અવધીમાં તેણે વિજાપુરના લશ્કર સાથે ચાર ઘેર લડાઈઓ કરી. તેમાં વિજાપુરની હાર થઈ, પરંતુ તે લશ્કરનો પૂરો નાશ થયો ન હેવાથી તે હંમેશના નિયમ મુજબ મોગલ લશ્કરની યોગમમાં આંટાભરી તેની યોરાસી લૂંટી તથા લશ્કર પર હુમલો કરી ધણી ત્રાસ પહોંચાડ્યું. ઉચટે જેવા સાથે તેના બન્યા શિવાય આપણો નિનાવ થયો અશક્ય છે એવી ખાની થવાથી જયસિંહ સાથેના સરસામાન ધારૂર મુકામે રાખી ચપળ ઘોરેસ્વારોની ફોજ લઈ તા. ૧૬ મેને દિવસે માલેસ થઈ દક્ષિણ તરફ નીકળ્યો. તે સીમા એળંગી થાકેપાકેપો બીમા નદી સુધી આવી પહોંચ્યો પથ્થુ તેનું લશ્કર લાંબી મજલો તથા બૂખ મરાથી એટલું બધું હેરાન થઈ ગયું હતું કે તેને માટે વધુ કુચ અશક્ય થઈ પડી. તેવામાં સ્વારી પડતી મૂકી ઐરંગાબાદ ઉપરી આવવાનો ઐરંગઝેબ તરફથી હુકમ આવ્યો એટલે જયસિંહ પાછો ફર્યો. એ રીતે અગણિત ધન ખર્ચું છતાં જરાય ફાયદો ન થતાં આ સ્વારી જીતની શરૂઆતમાં એકદમ રાખવી પડી. તેમજ છતેલા મંગળવેદા, ફલતન વગેરે કીલ્લાઓ મોગલ સરહદથી ધણી દૂર હતા એટલે તે કબજે રાખવા મુશ્કેલ હોવાથી મોગલોએ પોતેજ તે જતા કર્યો.

અં ત ક બા:—ઉપર જણાવેલી જયસિંહની સ્વારી પછી અક્ષી આદીલશાહે રામચક્રભારમાં બ્યાન ન હેતા એશઆરામ માણવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ તેના બાદોશ કરભારી-વછેર અંબદુલ મહમદે આદીલશાહના અંતકાળ સુધી ધણીજ

દીર્ઘદંટિથી કારભાર ચલાવ્યો. અવી આદીવશાહ તા. ૨૪ નવેમ્બર ૧૬૭૨ (૧૩ શાબ્દાન હિ.મ. ૧૦૮૩) ને રાજ પક્ષાધાતની ખીમારીથી મરણ પામ્યો. પોતાની હયાતીમાં તેણે મહા પ્રયાસે વિજા પુરની સદતન ટકાવી રાખી હતી તે વિષયો હતા. છતાં નિયમ પાલન કરી પ્રજા હિત તરફ ધ્યાન દેતો. પોતે કવિ હોઈ વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. તેના દરબારમાં કેટલાય કારસી કવિ હતાં. તેમ દરબારીઓમાં અંતર્કલહ હતો છતાં તેની હયાતીમાં તે તે પહાર આવવા પામ્યો નહિ, ધમોશ પડિત વંગેર કેટલાક દક્ષિણી અકુસથી તેની પાસે હતા તેણે હમની-મહિલ (અન. ઇ. સ. ૧૬૫૭). આરસામહેલ (ઇ. સ. ૧૬૬૧) વગેરે ઇમારતો બાંધાવી તથા વિજાપુરમાં શકાપેક વસાવી (સન ૧૬૬૨).

[મંદમ અંથ:—આદીવશાહી જુઓ સ.કારી ઝોરગજળ પુરતકના (૧ અને ૪ ભાગમાં) મોગલ દરબારના અસ્મલ કાગળપત્રો પરથી લખાયેલી માહિતી આદીવશાહની અમદાની પર પુરા મકાશ પાડે છે]

અમીગઢ:—(હૈદરાબાદ સંસ્થાન) 'જેદર હુલ્લામાંના ચિંચોલીના પૈગા તાલુકાનું આ મુખ્ય મંક. ઉત્તરે ૧૭° ૫૨' અ. પૂર્વે ૭૭° ૧૭' ૨૨. પર આશુ છે. ત્યાંની વસ્તી મ. ૧૬૦૧ મા ૫૭૪૦ અને સન ૧૬૧૧ માં ૫૨૬૨ ની હતી.

અમીગઢ:—તહસીલ (સંયુક્ત પ્રાંત) ઇલાહાબાદ પૂર્વમાં આવેલી તહસીલ તેમાં અજમતગર, ખના, પતિયાલી અને નિધપુર એ ચાર પરાગણા છે. ક્ષેત્રફળ ૫૨૭ ચો. માઈલનું હોઈ આ તહસીલ ઉત્તરે ૨૭°-૧૬' થી ૨૭°-૫૪' અ. અને પૂર્વે ૭૮°-૫૦' થી ૭૮°-૧૭' ૨૨. પર આવેલી છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૬૧૧ મા ૨,૨૬,૩૦૧ જેટલી હતી. તહસીલમાં: શહેરો તથા ૪૦૮ ગામો છે. આના અમીગઢમાં તહસીલની મુખ્ય કચેરીઓ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૩-૪ ની માહિતી જમીનની કિંમત ૨,૧૧,૦૦૦ રૂ. તથા અન્ન કદા ૩૮,૦૦૦ રૂ. જેટલા હતા. પણ નવેમ્બર ૨૦ પહાણી ચઈ તેમાં જમીન મહેસુલ રૂ. ૨,૨૬,૦૦૦ નો થઈ પડ્યો. ઉત્તરે ગંગાનદી અને દક્ષિણે કાગી નદી છે. વરસાદ અતિશય હોવાથી જમીનને ઘણું નુકશાન પહોંચે છે. સન ૧૯૮૮-૮૯ માં ૨૮૭ થા. માઈલ-જેટલી જમીન ખેડાની હતી. આમાંની ૮૫ થા. માઈલ જેટલી જમીન પાણી નીચે હતી. દક્ષિણ ગંગા (લોવર ગેંગ્સ) ની નહેરનો ફોતેપુર કાંઠો આ તહસીલમાંથી પસાર થાય છે.

તેમ કુવાના પાણીથી બે ત્રિયાંશ જેટલી જમીન ખેડાય છે.

ગામ:—(સંયુક્ત પ્રાંત) ઉપલી તહસીલનું મુખ્ય કેકાણું ઉત્તરે ૨૭°-૨૯' અ. અને પૂર્વે ૭૮°-૧૧' પર વસેલું છે ત્યાંની વસ્તી (૧૬૧૧) ૬૪૩૨ છે, ઇલા:ગામની પૂર્વમાં ૩૪ માઈલ પર એ ગામ આલુ છે. ફરકાબાદના નવાબની તહેનાત-માના એક ખોખાએ તે 'વસાપુ' હતું. આ નવાબ શહિલાએ સાથે સન ૧૭૪૮ માં આલેલી લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો. તેની હાલ અહિં કબર છે. ગામ-માંના ઘણાંપર મકાનો માટીના બાંધેલાં છે. અહિં આનાજ તથા કપાસ ૯ માઈલ પરના કાણાદયાગંજ નામના સ્ટેશન પર લઈ જવામાં આવે છે; જ્યાંથી તે પહાર ગલ અઢે છે (ઇ. ઝ. ૫-૧૯૦૮).

અમીગઢ:—હુલ્લા (રાજપુતાના) ટોંક સંસ્થાનનું આક પરાગણું. ઉત્તરે ૨૫°-૩૬' થી ૨૬°-૨' અ. અને પૂર્વે ૭૬°-૩ થી ૭૬°-૨૨. ૨. પર વસેલું છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧.૭ ચો. માઈલ જેટલું છે. ઉત્તરે-પશ્ચિમે અને પૂર્વે જયપુર, દક્ષિણ તથા નૈઋત્યમાં જુદી; અગ્નિમાં મેટાઃ ઘણાંપર પ્રદેશ મપાટ છે અને એક પૂણી કુંજરાણ છે. વસ્તી (૧૬૧૧) ૧૬,૨૮૮ છે. કુલ ગામમાં ૮૫ છે, સહિર એક જ નથી. વસ્તીમાં મુખ્ય જાતો-મિના, અમાર, શુઝર, માળી, મહુજન -અને પુરાતન ઇતિહાસ ઘણાંપર ઉપલબ્ધ નથી ઇ. સ. ૧૬૮૮ થી ૧૭૪૮ સુધી તે જુદીના હાથ રજપુતોના તાણામાં હતું. તે પછી અહારગી મદીની આખર સુધી હોણકર અથવા જય-પૂરના રાજાઓની સત્તા નિચે હતું. ૧૮૧૮માં હોણકરેને અંગ્રેજોએ મહિદરપુરમાં હુરઆબાદ અંગ્રેજોએ તે ખાલમાં કબુ. પરંતુ તે પછી સન ૧૮૧૬ ની સાકમાં તે પિંઢગના નવાબ અમીરખાનને બહાડા આપવામાં આવ્યું. અલિગઢનો અગી કે તેથી પણ વધુ બાગ જગીર પર હોવાથી ખાલમાં પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૧૭ ચો. માઈલનું છે. જુવાર, ઘઉં, તલ એ મુખ્ય ફાક થાય છે. જમીનો સાધારણ છે. એકંદર ઉપર ૩૬ હજાર રૂપિયાની છે

ગામ:—(રાજપુતાના) આ હુલ્લાનું મુખ્ય મથક હોઈ તે ટોંક ગંદેરની અગ્નિમાં ૨૪ માઈલને અંતરે છે. તે ઉત્તરે ૨૫°-૫૮' અ. અને પૂર્વે ૭૬°-૫ ૨. પર વસેલું છે. વસ્તી (૧૬૦૧) ૨૫૮૮ જેટલી હતી. આ ગામ સન ૧૬૬૪ માં ક્રોઈ વનંતરામ નામના માલુમે વસાયું હતું. અને સહીદ વંશના રાજા રામનિંદાના નામ પરથી તેનું નામ રામપુર પાડવામાં આવ્યું હતું. આગળ ઉપર પહેલા નવાબ

અમીરખાને આ નામ બદલી તેને બદલે અલીગઢ નામ પાડ્યું. ચોમાસામાં અહિંની હવામાં બગાડ છે. ગામથી ચોગમ એક કોટ છે.

અ લિ ગ ઠ છલ્લો:—સંયુક્ત પ્રાંત. આગ્રા ભાગમાંનો એક છલ્લો ઉત્તરે ૨૭°-૨૯ થી ૨૮°-૧૧ અ. અને પૂર્વે ૭૭°-૨૯ થી ૭૮°-૩૮ રે. પર તે આવ્યો છે. દોનકળ ૧૯૮૬ ચો. માઈલ છે.

અ તુ: સી મા:—ઉત્તરે ખુલ્લું શહેર છલ્લો; પૂર્વે તથા દક્ષિણે ઈંટા; પશ્ચિમે તથા દક્ષિણે મથુરા. ગંગા તથા યમુના, યમુનાની આસપાસના કીનારાના સખળ એટલે કે ઈંટી લખવાળા પ્રદેશને 'ખાદર' કહે છે. ગંગા ખાદર કળદૂપ છે. પરંતુ યમુના ખાદરમાં નાનાં ઝાંટાંનું જંગલ છે. ખાકીની જમીન કળદૂપ છે. આ છલ્લામાંથી ત્રણ નદીઓ વહે છે. કાલી નદી, નીમ નદી અને ખેડવા નદી. જગીના નરમ છે છતાં કેટલાક ભાગમાં કંકર પથ્થુ છે. કારને લીધે પહાડ જમીન પથ્થુ પુકળ છે. આ છલ્લામાં જંગલી નથી. ત્યાંનાં મુખ્ય ઝાડા-ખાવળ, લીંગડા, આંખા અને ખાખર છે. જંગલી પશુઓમાં જંગલી હુકર, હરણ ઇત્યાદિ છે. સામાન્યરીતે અહિંની હવા દુઆળ જેવી છે. વરસાદનું સરેરાશ પ્રમાણ ૨૬ ઇંચ છે.

ઈતિહાસ—અલીગઢનો કિલ્લો તથા રોશન એ બંનેને ફૅમિલિ નામના અતિ પ્રાચીન શહેરના ભાગ છે. પૂર્વે અંદ્રવંશમાંના કોઈ કોશાણર નામના ક્ષત્રિય રાજાએ આ શહેર વસાવી તેનું પોતાનું નામ પાડ્યું હતું. તે પછી બળીરાજે કોલ નામના રાક્ષસને બંધ કરી આ શહેરને ફૅમિલિ એ નામ પાડ્યું, એવી ભાતને તેનો દંતકથાત્મક ઇતિહાસ છે.

મુસલમાનોની હિંદ પર સ્વારીઓ શરૂ થઈ તે પૂર્વે એ ભાગ ઠોર નામના રજપૂતોની સત્તા નીચે હતો અને ખાદરી સદ્દીની અખરમુખી વરનને રાજા ત્યાંનો રાજ્યબદલાર ચલાવતો હતો. યૌદ્ધી સદ્દીમાં તેમુરલંગે જે સ્વારી કરી તેમ આ ભાગને ઘણી નુકસાની પહોંચી. આગળ ઈ. સ. ૧૫૨૬માં ખાખરે ત્યાં કચકઅલી નામનો પોતાનો સુબેદાર નીમ્યો હતો. ત્યારની ઘણી મસજીદો હજી બોલુદ છે. રોશનગંજના અવસાન પછી આ ભાગ પર મરાઠા તથા બટોની વારંવાર સ્વારીઓ થવા લાગી. ઈ. સ. ૧૭૫૭માં સુરજમલ બંટે તે શહેર હસ્તગત કર્યું હતું. કાલ્જુ કે મથુરા, આગ્રાથી રિલ્લી તથા રાહીલખંડના રસ્તાપરનું આ એક મુખ્ય મથક હોવાથી લશ્કરી યાજ્ઞા તરીકે તે અતિ મહત્વનું થઈ પડે તેવું હતું. પરંતુ સુરતજ (૧૭૫૬)માં અકબી

નોએ બટોને હાંકી મૂક્યા. તે પછીના વીસ વર્ષમાં તે હિંદુ મુસલમાનોનું રજસિત થઈ પડ્યું. સન ૧૭૮૪માં આ ભાગ શહેરને છોડી લીધો. અને લગભગ ૧૮૦૩ની સાત સુધી તે મરાઠાઓના જ હાથમાં હતો. મરાઠી ઇતિહાસમાં તે વિષે પુરાવો રજુ છે. માગસર શુદ્ધ ૧૧-૧૭૦૬ ને રોજ ગોવિંદ-રાવ પુરુષોત્તમે નાના કુલ્લુવીસ પર મેકલેલો પ્રત-પાટ્ટીય બાળા (મહાદેવ શહેર) એ અશકુશાખ-ખાનનો પુત્ર હુસેનદાદરા બદાદરને સરદાર નીમી અલીગઢ પર પૈસા અને કપડાં આપવા મોકલ્યો (શ. ખ. ૧૨-૪૪, ૭૩). અલીગઢનું પ્રાચીન નામ રામગઢ હતું. નરણખાન ત્યાં રહેવા લાગ્યાથી આ નામ બદલાયું હતું એવો ઉદલેખ પણ ગોવિંદરાવના યેત્ર વદ. ૫. ૧૭૦૭ના પત્રમાંથી મળી આવે છે. આ પત્રમાં ગોવિંદરાવ લખે છે:—આજકાલમાં નરણખાને જે રામગઢનું નામ અલિગઢ પાડ્યું છે, ત્યાં જઈ ત્યાંના કિલ્લો ખાલી કરાવી ત્યાં બાદશાહનો અમલ બેસાડવો એવો રાજાખાન તથા સચાશપત-નો ઇરાદો છે (સન્-૧૭-૫. ૧૨, ૫૦, ૭૬). તે કાળમાં આકિરેલો અતિ મહત્વનો ગણાતો. કી. ખવાડે પોતાનું કવાયતી લશ્કર અહિં જ તૈયાર કરતો હતો. ૧૮૦૨ની સાતમાં શહેર, નાગપુરના લોસલે તથા હોળકર એ ત્રણે ખ્રિદિશ તથા નિઝામની સાંમે લડાઈમાં રોકાયા હતા ત્યારે આ કિલ્લો શહેરના હુકમમાં હતો અને ત્યાંનો કાફલાર એક પેરન નામનો ફૅમિલિ સેનાપતિ ચલાવતો હતો. ઈ. સ. ૧૮૦૩માં ખ્રિદિશોએ તે સર કર્યો. આથી આગ્રાપાસના મુલક પંજુ ખ્રિદિશોના અમલ નીચે આવી ગયો. અને તરત જ તેની ગોળ વ્યવસ્થા કરવા તરફ અંગ્રેજોએ ધ્યાન આપ્યું. તે પછી હુકમાં જ હોળકર સાથે લડાઈ થાતુ થઈ તથા હોળકરની ઉરેરેલોની ત્યાં બંધ થયું. પરંતુ તે તાત્કાળ શામાવી દેવામાં આવ્યું હતું. છતાં ૧૮૦૬ સુધી હાનાં હાનાં ઉમકમાં થવાનું કરતાં. પરંતુ તે પછી સન ૧૮૧૭ના બળવા સુધી સામાન્યરીતે સન હતી. માત્ર આ બળવાની અહિં અસર ફેલાઈ અને તે બળવાખોરોના કબજામાં ગયું ત્યારે તેમણે અહિંના લોકોને ઘણા હેસન કર્યા હતા. બળવા પછી બધેરે ખ્રિદિશો આ ભાગમાં ત્યારે અહિંની મજા તેમને એકદમ સામાન્ય અને બંધખોરોને નાસી જવું પડ્યું.

ગાંધ તથા હિંદુ કાળના પુરાવા નોંધીને હેર બેસામાં આવે છે. અહિંની વસ્તી ૧૯૨૨માં ૨૭,૦૦૦ હતી. આ છલ્લામાં કુલ ૨૭

ઓ છે. ઇ. સ. ૧૮૭૬-૭૭માં અહિં ગ્રેટો હુકાળ પડ્યો હતો. પરંતુ અહિં નહેરો ઘણી હોવાથી જ તે તેમાંથી બચી શક્યો. જીલ્લામાં છ તહસીલો છે. જે અત્રાલી, અક્ષીગદ, ઇલાસ, હાથસ, ખેર સિક-દ્રાવ એવા નામોથી ઓળખાય છે.

આ જીલ્લામાં ખારવાળી પડતર જમીન પુષ્કળ છે. જેમાં પાક કરવાના પ્રયાસ ચાલુ છે. કંઈક અંશે હવે તેમાં સફળતા પણ મળી છે. મુખ્ય પાક-ઘઉં, જવ, જુવાર, ચણા, મકઈ, બાજરી, અડદ અને કપાસ. દિવસે દિવસે ઘઉંનો પાક વધતો જાય છે. ઘોડાની પેદાશ પણ ઘણી છે. અપર ગૌલસ કૌંઠલ (ઉત્તર ગંગાની નહેર) આ જીલ્લામાંથી લઈ જવામાં આવી છે. તથા તેનું પાણી સન ૧૯૦૩-૦૪ ની સાલમાં ૨૨૯ ચો. માઈલ જેટલી જમીનને આ નહેરનું પાણી મળતું. તેમ લગભગ ૫૧૫ ચો. માઈલ જેટલી જમીનમાં કુવાઓનું પાણી લેવામાં આવે છે.

ખ નિ જ પ દા થો —કંઠર, રસ્તાપરની માટી અને કપચી મકાનો બાંધવામાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સાંકેદ્રાવની તહસીલમાં ખારવાળી જમીનોમાંથી સોડા અને કાચ બનાવવામાં આવે છે.

જે પાર ઉઘો ગઃ—અહિં સુતરાઉ ગાલીયા બનાવવામાં આવે છે. સન ૧૯૦૪ થી ગળીનો જેપાર સદંતર નષ્ટ થઈ ગયો છે. તે પહેલાં અહિં તેનાં ૧૫ કારખાનાં હતાં. અને તેમાં ૪૫૦૦ કામદારો કામ કરતાં. અહિંથી અનાજ અને કપાસ દેશાવર ચડે છે. જીલ્લાનો કાનપુર, મુંબઈ તથા કલકત્તા સાથે ગ્રેટો જેપાર ચાલે છે. રેલ્વેની સગવડ સારી છે, તેમ રસ્તા પણ સારા છે.

અહિં હુકાળ ઘણા પડ્યા હતા. જેમાં સન ૧૮૭૭ અને ૧૮૭૩-૭૪ ના હુકાળો અતિ લયકર હતા પરંતુ નહેરો થઈ ત્યારનું હુકાળનું પ્રમાણ ઓછું થયું છે.

અહિંનો કારભાર કલેક્ટર, ડાયુટી કલેક્ટર તથા તહસીલદાર વગેરે અમલદારો ચલાવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૨૪ થી આ જીલ્લામાં કોઈ જાતના ફેરફાર થયા નથી. જમીન મહેસુલ ૨૪-૫ લાખ રૂપિયાની છે. જીલ્લામાં ચાર મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ છે.

ત હ સી લ —(સંયુક્ત પ્રાત), કોઈલ એ અક્ષીગદ જીલ્લાની ઉત્તરમાં આવેલી તહસીલ છે. ઇ. સ. ૧૦૦-૪૬૦ થી ૨૦૦૦ અ. અને પૂર્વે

ઉત્તર-પશ્ચિમી ૭૮૦-૧૭૦ રે. પર તે આવેલો છે. ક્ષેત્રફળ ૩૫૮ ચો. માઈલ છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૬૧૧ માં ૨,૫૭,૩૪૧ જેટલી હતી. આમાં ત્રણ પરગાનાં છે. કોઈલ, મોર્થલ અને ખરોલી તહસીલમાં ગામે તથા ગ્રામમંડળો છે. પૂર્વે કાળી નદીવહે છે. આ તહસીલ અતિ ફળદ્રુપ છે. ૧૯૦૩-૦૪ ની સાલમાં અહિં ની મહેસુલ ૪,૫૭,૦૦૦ તથા અન્ય કરો ૭૬,૦૦૦ રૂ. જેટલા હતા. ૨૪૬ ચો. માઈલ જેટલી જમીનમાં પાક થતો જેમાંની ૧૬૭ ચો. માઈલ જમીન બાગાયત છે.

શ હે ર—(સં. પ્રાંત), અક્ષીગદ જીલ્લાનું તેમ તહસીલનું મુખ્ય મથક. ઉત્તર ૨૭૦-૫૩૦ અ. અને પૂર્વે ૭૮-૪૧ પર તે વસેલું છે. અ.ધ રાજીલખંડ રેલ્વે તથા ઈસ્ટ ઇન્ડિયન રેલ્વેનું ત્યાં જંકશન છે. શહેરનું નુંનું નામ કોઈલ અથવા કોલ હોઈ તે અક્ષીગદની પૂર્વમાં આવ્યું છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૬૧૧

યુનિવર્સિટી:—મુસલમાન બાતિને મુલકતાથી ઉચ્ચ શિક્ષણ આપી શકાય તેવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ એવા સર સમ્મદ અહમદ લાંબા કાળથી વિચાર કરી રહ્યા હતા. તે મુજબ સન ૧૮૭૬ માં તેમણે અલીગઢમાં એક અંગ્રેજી શાળા સ્થાપન કરી ત્રણ વર્ષ પછી તેનું ફોલોઅપમાં રૂપાંતર થયું. તે પછી છેલ્લી સદીના આખરમાં આ ફોલોઅ માટે વિશ્વવિદ્યાલય (રેસિડેન્શિયલ) કરવાની ખટપટ શરૂ થઈ સન ૧૯૧૧ માં મુસ્લિમયુનિવર્સિટી એસોસિએશન સ્થપાઈ સન ૧૯૨૦ માં અલીગઢ યુનિવર્સિટી એક્ટ પસાર થઈ યુનિવર્સિટી સ્થાપન થઈ. આ યુનિવર્સિટી માંતિક સરકારના અમલીનીચે નથી, પણ તેના પર ગવર્નર જનરલની દેખરેખ છે. અલાહાબાદની હાઈકોર્ટ આ વિદ્યાપીઠના પદવીધરોને વકીલાત કરવા હકેક આપે છે.

અલીગઢ તહસીલ:—(સંયુક્ત માંત) ફરેઝાબાદ જીલ્લાની ઈશાન તરફનો તહસીલ ઉત્તરે રજા ૧૪ થી રજા ૪૦ અ અને પૂર્વે ૭૦૦૩ થી ૭૨૦૪ રે. ૫૨ વસેલો છે. ક્ષેત્રફળ ૧૮૧ ચો. મા. ત્યાંની વસ્તી (૧૯૧૧) ૮૨,૭૪૨ છે. એકંદર ગામડાં ૧૦૩ છે. ત્યાંના પરગણાં અમૂતપુર, પરમનગર, ખાખર-માવ સન ૧૯૦૩-૪ ની સાલમાં આ તહસીલની ઉપજ ૧,૧૮,૦૦૦ રૂપિયાની હતી અને ધીબ કર વગેરે ની ઉપજ ૧૯,૦૦૦ રૂ. જેટલી હતી. ૧૧૧ ચો. મા. જેટલી જમીન ખેડાતી હતી. વરસાદમાં મહાપુર આવે છે.

અલીપુર-પેટા વિભાગ (૧) બંગાળ-ચોવીસ પરગણાના જલ્લામાંના એક મહાલ ઉત્તરે ૨૨૪૮ થી ૨૨૬૮ અ અને પૂર્વે ૮૮૭ થી ૮૮૭૬ રે પર આવ્યો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૬૪ ચો. મા. છે. તેમાંનાં ૪૫૦ ચો. માં. સુંદર વનગાં આવી જાય છે. વસ્તી આસરે પોણાસાત લાખની છે. આમાં કલકત્તા શહેરના પરાઓની વસ્તીના આંકડા સામીલ નથી. આ વિભાગનું મુખ્ય શહેર અલીપુર છે. સાઉથ સબખંડ, તોલ્લીગંજ, રાજપુર, ગાપરૂપુર, જ્યનગર અને બજબજ એ છ શહેરો આ વિભાગમાં આવી જાય છે.

પેટા વિભાગ-(૨) બંગાળ રાજશાહી વિભાગ-માંના જલપૈગુરી જલ્લાની પૂર્વેના મહાલ ઉત્તરે ૨૧૬૪ થી ૨૧૫૧ અ. અને પૂર્વે ૮૬૦૩ થી ૮૬૦૫૩ રે પર તે આવ્યો છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૪૨ ચો. માઈલનું છે. વસ્તી (૧૯૧૧ માં) ૨,૦૨,૭૦૧ ની હતી. કુલ ગામડાં ૧૮૦ અને શહેર એક છે.

જૂતાનના રાજ્યસાથે આ લાગ ક્રિટિશોના કબજામાં આવ્યો. રહુના બગીચાઓ થવાથી અહિની વસ્તી પ્રત્યેક જાય છે.

ગામ—(બંગાળ), ચોવીસ પરગણાનું મુખ્ય કાણું ઉત્તરે ૨૨૪૩ અ. અને પૂર્વે ૮૮૨૧ રે પર આવ્યું છે. અલીપુર કલકત્તાની દક્ષિણમાં આવેલું હોઈ કલકત્તાની મ્યુનિસિપાલિટીની હદમાં આવે છે. ગવર્નરનો બંગલો પણ અહિં જ છે. તેમ દેશી લશ્કરની પલટનો તથા જલ્લાની સર્વે કચેરીઓ અહિં જ છે. અહિં કુચબિહારના રાજાનો બંગલો પણ છે. આ બંગલો પ્રથમ નાનાસાહેબે બંગાળે હતો પરંતુ ૧૮૫૭ નું બંડ નિષ્ફળ નિવડ્યાથી તે અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો તે પછી અંગ્રેજોએ તે કુચ-બિહારવાળાઓને જોડેથી રીધો. અહિંની જલમાં ૧૮૩૭ કેદીઓ રાખવાની વ્યવસ્થા છે. કેદીઓ પાસેથી લાતલાતનું કામ કરાવી લેવામાં આવે છે, અને તેમાં સરકારને નફો મળે છે. ૧૯૦૮ ની સાલમાં અંગ્રેજ સરકારે સામે બંડ ઉઠાવવાને એક મોટું કાવતું પકડાયું અને તેમાં પુષ્કળ ભદ્રલોક યુવકોને સજા કરવામાં આવી.

અલીપુર, તહસીલ—(હિંગલુધાટ). વધો-જલ્લો વધોની અધિદીશમાં ૧૬ માઈલનેછેરે તથા સોનેગામ સ્ટેશનથી પા માઈલને અંતરે આગામ આવ્યું છે.

વલી નામના મુસલમાને આગામ વસાવ્યું હતું. તેની અહિં એક કબર છે અને નજીકમાં મીઠા પાણીનો એક કુવો છે. હાલમાં આગામ નાગપુરના ચિટણવીસના તાણામાં છે. ગામમાં એક તક્તીવ છે. તે સન ૧૯૦૦ માં જ્યારે દુષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે તે સમારવામાં આવ્યું હતું. સાવજનિક ઉપશાણીથી એક મહાદેવનું મંદિર બંધાવેલું છે. તે ઉપરાંત એક મસજિદ અને જહાવી ગઢ છે. દર મંગળવારે અહિં બજાર ભરાય છે. અહિં વણકર લોકોની વસ્તી ધણી છે. આ લોકો જતડુંભરડું કાપડ વણે છે. અહિં એક શાળા અને પોલીસ કચેરી પણ છે. (વધોગ. મ.પ્રા.ગ.)

ગામ—(બંગાળ) અલીપુરના પેટાવિભાગનું આમુખ્ય મથક. ઉત્તરે ૨૬.૨૬ અ અને પૂર્વે ૮૬.૩૨ રે. પર તે આવ્યું છે. અને ત્યાંની વસ્તી પછી ની છે. કાલજની નદીને ઉત્તર કીનારે આગામ આવ્યું છે. તેથી કુચબિહારની સ્ટેટ રેલવેનું એક જોડાણમથક છે. ફેબ્રુઆરીમાં અહિં એક વાવિંક ચાત્રા જાય છે.

અલીપુર, તહસીલ—(પંતળ). મુન્શરગઢ જલ્લાની દક્ષિણેના આ એક તહસીલ ઉત્તરે

૨૮.૫૬' થી ૨૬.૪૬' અ. અને. પૂર્વે ૭૦°૩૧' થી ૭૧°૬૬' રે પર આવ્યો છે. ક્ષેત્રફળ ૬૨૫ ચો. માઈલનું છે. પશ્ચિમે સિંધુનદી અને પૂર્વે ચિનાબ નદી વહે છે. આ નદીઓના સંગમ તહસીલના ઉત્તર છેડા પરફ થાય છે. પ્રદેશ ઉણબેમાં હોવાથી ઉન્ડાણમાં બ્યારે નદીઓને પૂર ચડે છે. ત્યારે ઘણાખરા દક્ષિણ ભાગમાં પોણી ફરી વળે છે. ૧૯૧૧ માં વસ્તી ૧,૪૬,૧૩૫ ની હતી. કુલ ઉપજ ૨૭ લાખરૂ ની હતી. આ તહસીલમાં એક શહેર અને ૧૭૭ ગામડાં છે.

ગામ—(પંતખ) મુઝફ્ફરગઢ જીલ્લાનાં અલીપુર તહસીલનું આ મુખ્ય કેમળું, મુઝફ્ફરગઢ ગામની દક્ષિણમાં ૧૧ માઈલને અંતરે ઉત્તરે ૨૬°૨૩ અ. તથા પૂર્વે ૭૦°૫૫' રે પર તે આવ્યું છે. સન ૧૯૧૧ માં અહિંની વસ્તી ૩૩૧૨ જેટલી હતી. સિતપુરના નહરવંશના રાજાઓમાંનાં અલીખાને આગામ વંશાનું હતું. એમ કહેવાય છે. સન ૧૮૭૩ માં અહિં મથુનિસિપાલિટી દાખલ કરવામાં આવી હતી. ૧૯૦૩-૦૪ ની સાલમાં તેની ઉપજ ૬૩૦૦ રૂ. અને ખર્ચ ૬૩૦૦ હતા. અહિં થી સિંધ અને ખેરાસાન ખાતે શુધી ચલાવવામાં આવે છે. તેમ તપખીર પણ પહારગામ મોકલવામાં આવે છે. (ઈ. ગ.)

અલીપુરા—(મધ્ય હિન્દુસ્થાન) જુદેલખંડ એજન્સીમાંનું એક હિન્દાનકડું સનદી સુલ્થાન છે. ક્ષેત્રફળ ૭૩ ચો. માઈલનું છે. ઉત્તરે ૨૫°૧૦' અ. અને પૂર્વે ૭૬°૨૧' રે. પર તે આવ્યું છે. જી. આઈ. પી. રેલ્વેની ઝાંસી. માલિકપૂર લાઈન પરના હરમાલપુર સ્ટેશનથી તે ૯ માઈલને છેટે જંગીરદારનું અહિં એક મકાન છે.

ઉત્તર, દક્ષિણ તથા પૂર્વમાં, સંયુક્ત પ્રાંતમાંના હમીરપૂર જિલ્લા તથા પશ્ચિમે ગરિહાલીની જંગીર છે. અહિંનો રાજા રજપુત કૌશલ તે અગ્રિકુળના પરિહારવંશના છે. એમ માનવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૭૦૮માં કૌશલ એક ગરીબ માણસ પન્નાના રાજાને લાગેકરીએ રહ્યો. તેના પૈત્ર અચલગિંગને પન્નાના રાજા હિંદુપતે સન ૧૭૫૩ માં આ જગા ઇનામમાં આપ્યો. બાદના અલિબહાદર જુદેલખંડ જી. સુ. અને ત્યાં પ્રતાપના સિંગને જંગીરદારનામીએ. સન ૧૮૦૮માં બ્રિટિશ સરકારે પણ તેનો હકક માન્ય રાખી તેની સનદ ચાલુ કરી હતી. પ્રતાપસિંગને ચાર પુત્ર હતા. સન ૧૮૫૩ માં આ જંગીરની કુલ મુળાવાસીની આ ચારમાંના વડીલ છેકરને હસ્તક ગઈ ત્યારે તેણે જંગીરના ચારભાગ પાછી દરેક લાઈનને તે વહેચી આપ્યા પણ આમાં પાછી તકરારે ઉભી થઈ અને મળી આ વિભાગભીની ખજાર બ્રિટિશ સરકારને

આપેલી નહિ હોવાથી તેણે પણ તે ૨૬ ફરવી સન ૧૮૫૭ ના બંડમાં આ જંગીરદારે બ્રિટિશ સરકાર સાથે વફાદાર રહ્યા તથા બ્રિટિશ સરકારે તેમને થાંચ હામરની સનદ આપી હતી. અને ૧૮૬૨ માં દત્તક લેવાની પણ સનદ આપી. બાદ છત્રપતિસિંગ સન ૧૮૭૧ માં જંગીરને માલીક થયો. તે દત્તક મુત્ર હતો સન ૧૯૭૭ માં તેને રાવબહાદુર, ૧૮૮૬ માં સી. એસ. આઈ. અને ૧૯૦૩ માં રામ એવો ઇલકાળો પણ તેને જોનાયત કરવામાં આવ્યા આ જંગીરદારેનો વંશ પરંપરાગત ઇલકાળ રાવ એ છે. સન ૧૯૧૧ માં અહિંની વસ્તી ૧૬,૧૪૬ ની હતી જેમાં હિંદુ-જોની સંખ્યા ૧૫,૧૦૩ જેટલી હતી. કુલ ગામડાં ૨૭ છે. ૧૮ ચો. માઈલ જેટલી જમીનમાંથી પાક ઉતારે છે. ૧૫ ચો. માં. ની જમીન હવે પાક લાયક બની છે. અને ૧૦ ચો. માઈલમાં જંગલ છે આખો કારખાર જંગીરદારજી ચલાવે છે. પરંતુ ફાંસી, જમ-ટીપ કાળપાણી વગેરે જેવી મોટી સભા આપવાજેવા મોટા કેસ પોલિટિકલ એજન્ટ ચલાવે છે. જંગીરદારને આવા કેસ ચલાવવાનો અધિકાર નથી એકફર ઉપજ ૩૦ હજાર રૂ. ની છે. (ઈ. ગ. ૫-૧૯૦૮)

અલી મહાદર—ખાલરાવ પેશવાનો પુત્ર સમસેર બહાદુરને તેની પત્ની મેહરબાઈથી થયેલે દીકરો એનું કૃષ્ણસિંગ એનું પણ બીણું નામ છે. તેનો જન્મ ૧૭૫૮ માં થયો હતો, એમ રિસાયતકાર જણાવે છે પરંતુ લારત ઇતિહાસસંશોધક મંડળ ના આદર્શ સંલેખ સમક્ષ “મરતાનીની વસ્તવાની” નામનો જેનિય ધ વાંચવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેનો જન્મકાળ સન ૧૭૬૦માં એટલે સમસેર બહાદુર નિઝામ સામે સ્વારી કરવા જતા હોતો ત્યારનો જણાવ્યો હતો. તે બાપથી પણ થરો અને પરાકર્મી નિવડ્યો હતો. મહાદારજી હે ઉત્તર હિંદમાં અતિપ્રખળ થઈ પડ્યો ત્યારે તેનાપર અંકુશ રાખવા માતા હંડુલિએ અલી બહાદરને તેના લરકર સાથે મહાદારને મોકલ કરવાને બહાને માકેલી આપ્યો હતો, તે વખતે અલી-બહાદર જુદેલખંડમાં શુરાતત દાખવી ૧૫ લાખની ઉપજનો મુલકલતી લીધા હતા. તે કાળના-સન ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૦ ના તેમના કાગળપત્રો ઇતિહાસ સંગ્રહમાં પ્રગટ થાય છે (મરાઠી રિયાસત, મધ્ય વિભાગ પૃ. ૪૩૭-૩૮) દિલ્હીના બાદશાહને શુઝામ કાદરના છળગાથી સુક્ત કરવા સન ૧૭૮૮ માં બ્યારે રાજુખાન દિલ્હી ગયો ત્યારે અલી બહાદર તેની સાથે હતો. (આટ ૩૬) તે સાદ્દમ શિંદેના સિંઘડીએ હિંમત બહાદુર નામના એક ગોસાઈ લરકરી અમલદારને કેઠ પકડી લખજના હતા ત્યારે તે છટકી ગઈ

અલી બહાદુરને આસરે આવ્યો. મહાદલજે તેની અલી બહાદુર પાસે માગણી કરી ત્યારે તેણે મહાદલજને જણાવ્યું હતું કે નાના ફઝલવીસને તો વી બતતો હુકમ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી હું તેને તમારા હાથમાં સોંપી શકતો નથી. એ રીતે હિંમત બહાદુરનો અલી બહાદુરે ખયાવ કર્યો હતો. અને નાનાનો એ સંબંધમાં પત્ર આવે તે પહેલાંજ તેણે હિંમત બહાદુરને છોડી દીધો હતો. (કિત્તો પૃ. ૩૪) સન ૧૭૮૨માં હિંમત બહાદુરે અલી બહાદુરને બુ'દલાખ'ક જીતવા ઉરકેયો. અને તે બંનેએ મળી મહાન મયાસો કરી ત્યાં પોતાનું થાણું સ્થાપન કર્યું. પરંતુ તે પછી તેમને લાંબાકાળ સુધી પડાસના રાજ્યોને જીતવામાં તથા જીતાયેલા સુવકમાં ઉભા થતાં બ'ડો શમાવવામાંજ રોકાઈ રહેલું પડ્યું. (કિત્તો, પૃ. ૭૫). અલી બહાદુરે બુ'દલાખ'ક માં જે પ્રદેશ જીત્યા તેમાંના કેટલાક પહેલા પેશવાને કબજે હતો. અને બીજે તેણે નવેસર જીત્યા હતા. નવા પ્રદેશને તે પોતાની બગિરી તરીકે ઓળખાવતો, છતાં પેશવાની સાવજીભ સત્તાને તે આધીન હતો (કિત્તો, પૃ. ૨૩૫-૩૬). નાના ફઝલવીસને હુકમ મેળવી તેણે સાગરની ઇમાન તંદના ખાંદામાં પોતાની વસ્તી કરી. તથા પુનાથી કારેગિરોલ લઈજઈને ત્યાં અઢારકારખાનાઓ સ્થાપન કર્યાં. ગોર નામના એક માણસને તેણે પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો હતો તેના વંશને હાલ ખાંદામાંજ રહે છે. એ રીતે નાના ફઝલવીસની આમદાનીમાં સન ૧૭૮૮માં બાદાની બગિરી ઉભી થઈ. કલિંજર કીલ્લા સર કરતા સન ૧૮૦૨માં અલીબહાદુર મરુજ પામ્યો. તની ઓ બાદશાહ મેગમ નાનપણમાંજ મરજુવશ થઈ હતી. આ મેગમ ઉપરાત તે હુલજ મેગમ તથા બક્ષી મેગમ એ બે સ્ત્રીઓ સાથે પડવ્યો હતો. આમાના હુલજ મેગમનો પુત્ર સમશેર બહાદુર તથા બક્ષી મેગમનો પુત્ર હુસ્સીકારઅલી, મરાઠી રિયાસત, મધ્ય વિભાગ પૃ. ૪૩૭-૩૮) એ સ્ત્રીઓ ઉપરાત અલીબહાદુરની રક્તિમતળીઓ નામની એક રખાત હતી. (ભા. વ. પુ. ૨, મસ્તાનીનો વંશ.)

અલીબાગ તાલુકો:—(મુંબઈ ઇલાકા). દોલાબા જિલ્લાની વાયવ્યમાં આ તાલુકો ઉત્તરે ૧૮°-૨૬' અને ૧૮°-૩૮' એ તથા પૂર્વે ૭૪°-૫૧' ૩૩'-૫' રે. પર આવ્યો છે. ક્ષેત્રફળ ૧૬૩ ચો. માઈલ તેમાં ૩ ગામો તથા ૧૭૭ ગામડા છે. મુખ્ય કંઠાણું અલીબાગ લોકસંખ્યા (૧૯૧૧ માં) ૮૦૮૬૨ ના હતી. જમીન મહેસુલની ઉપજ ૧૯૦૩-૦૪ ની સાલમાં ૨૫૨ લાખની તથા અન્ય કંઠાની ઉપજ રૂ. ૧૭,૦૦૦ ની હતી.

રા...૨૩ ભા...૨

આ તાલુકામાં ખરી જમીનો ઘણી હોઈ ગરમી બીજા તાલુકાઓ કરતાં વિશેષ હોય છે.

ગામ:—(મુંબઈ ઇલાકા) દોલાબા જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન તે મુંબઈની દરિયે ૧૯ માઈલ પર દરિયાને કિનારે વસેલું છે. ઉત્તરે ૧૮°-૩૮' અને પૂર્વે ૭૪°-૫૩' રે. આવે છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૨૧માં ૫,૨૫૩ હતી.

ઈતિહાસ:—૧૭મી સદીમાં અલી નામના એક શ્રીમાન મુસલમાને અહિં ઘણા કુવાઓ બંધાવ્યા અને બગીચાઓ કર્યા, જેમાંના કેટલાક હાલ પણ મોજુદ છે. તેના નામ પરથી આ ગામને અલીબાગ કહેવાય છે. ૧૭મી સદીની આખરમાં આંજોએ બાબુ એક ગામ વસાવી ત્યાં પોતાનું મુખ્ય મથક સ્થાપ્યું એટલે આંજોની બહોળલાલીમાં આ ગામ મહત્તા પામ્યું. ૧૮૪૦થી અલીબાગ એ દોલાબા જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન થઈ પડ્યું છે. તેની વાયવ્યમાં એક કિલ્લા જેવી ઇમારત છે જે કાંદોળ આંજોએ ૧૭૨૦માં બંધાવી હતી એમ કહેવાય છે. આ કિલ્લા સાગર કીનારાથી લગભગ એક ફાંગ જેટલાં પાણીમાં છે. તે પૂર્વે મરાઠા સરદાર આંજોના કબજામાં હતો. કિલ્લાની નૈઋત્યમાં આસરે બે માઈલ પર એક ફિવાદાડી વહાણોને ઇશારત અ.પ.ના માટે બાધવામાં આવી છે. અહિંનો ભાગ પથનાળ હોઈ ઉડો નથી પણ જ્યારે જરૂરી આવે છે ત્યારે આ ભાગ પાણીમાં ઢકાઈ જાય છે. અહિં અત્યાર સુધીમાં ઘણા જહાજોને અકસ્માત થયા છે. એક માઈલ પર એક તળાવ બંધાવી ત્યાંની પીવાના પાણી આપ્યું છે. પૂર્વમાં સાગરગઢ કિલ્લા તથા કનકશ્વર નામનું હંડગ ન મથાળે એક દવસ્થાન છે. દરિયે ચોલ ગામની ટેકરીઆમાં પુષ્કળ પૈદાદ સુકાયા છે. નારીયળ તથા કલમી આખાની બાગો માટે અલીબાગ મહત્તર છે. બહુપાર પશુ સારા છે. આહ સન ૧૮૬૪માં મુનિસિપાલિટી સ્થાપન થઈ હતી. તેની ઉપજ (૧૯૦૩-૦૪ના આકંડો મુજબ) ૧૧૦૦૦ રૂ. ના હતી. મુંબઈની વેધશાળાની લાહુડુબંક શાળા આહ લાવવામાં આવી છે. અહિં જિલ્લાની તથા તાલુકાની કચેરીઓ છે અને એક હાઈકોર્ટ છે. મેટ્રોપોલિટાન ઉચ્ચતમાન સોથી વધારે હાઈ તે ૯૫-૨ લાવી સુધી ચડે છે જ્યારે શીયાળામાં ૮૦ સુધી ઉતરી આવે છે. સમુદ્ર કીનારાપર છેક ખુસ્તી હવામાં તે આવ્યું હોવાથી ત્યાંન. હવા પાણી જિલ્લાના બીજા કંઈપણ ભાગ કરતાં સારા છે. પીવાના પાણી માટે ધિ સંસ્કૃત આંજોના વોટર વર્ક્સ નામનો નદી પર પાળ બાધી એક તળાવ બનાવ્યું છે. આ

ગમ માટે લાઉ નાહેળ (ધુ ડિરાજ વિનાયક) ણિવ લકરે વીમ હનર રૂપિયા બાપ્યા હતા

ઉત્તર — અનિગાગ (ડોવાળા છુટવા) નો આ કિંદો નો શિવાળીના અનેક કિંદાઓમાનો એક છે પરંતુ અગ્રેના કાગમાજ તે વિખ્યાતી પાગ્યો. તેની દક્ષિણ ઉત્તર બાજુ સુમારે ૬૦૦ ફુટની જેટલી હોઈ પૂર્વ પશ્ચિમની પહોળાઈ ૩૫૦ ફુટની છે અદર ગણપતીનું મંદીર, પદ્માવતીની મહાધિ, લોચધર તથા કુવેરે તે શિવાય અગ્રેનું એક યાત્ર મળાનું મહાદુ મંદાન હતું પણ તે હાલ પડી ગયું છે એન મા અહિં યાત્રા ભરાય છે

અવીમસજીદ — (વાયવ્યપ્રાત) જૈનર ઘાટ માના એક ગામ તથા કિંદાનું નામ જમરૂડ અને લડી ડોળ વચ્ચે અવી મસજીદ એ એક સ્થાનક છે આશુભાણુનો પ્રદેશ આફ્રિકી લોકોની વસ્તી વાળો છે આ ભાગમ ના બીજા કિંદાઓ પ્રમાણે અહિં નો કિંદો પણ ભુનો સન્જોજ છે

આલી—રાજપુર — મધ્યાન (મધ્યહ્નિ) દુ મધ્યાન) ગોપાન એજન્સીમાનું એક મધ્યાન ઉત્તર ૨૨-૦ થી ૨૨-૩૦ આ તથા પૂર્વે ૭૪-૧૦ થી ૭૪-૩૫ રે ૫૦ તે આવેલું હોઈ ક્ષેત્રફળ ૮૨૬ ચો ગામવ છે અહિં ના કિંદાનું નામ અવી, તથા રાજ માનીનું નામ રાજપુર બને એક નામોથી આ નામ્ય કોળાળામાં આવે છે તેની ઉત્તરે ગુબઈ ઈમામનો પથમહાવ છ ચો દક્ષિણે નર્મદાની પશ્ચિમે રેવાકાકા એજન્સી તથા પૂર્વે લોપાવર એજન્સીમાના ક કારની જગીરીઓ છે આ પ્રદેશ ધણીખરો દુ ગરાગ હોવાથી જ ગવો વિષુન છે ઉત્તરે અને શિયાળો બને કંઈક છે વરસાદનું મારાસતી પ્રમાણ ૩૫ ઇંચ છે

પુ તન ઈન્દિહાસ વિશ્વમની નથી નેધપુર વગેનો દાઝ એક ઉદ્દેવ અથવા આન દદેવ નામના પુત્ર આ મધ્યાનનો મૂળ દોષ તેણે ઇ સ ૧૪૩૭ મા અરિના કિંદો ના માથે એગ આનવામાં આરે છે પરંતુ નેધપુરના રાજવગીઓ આ મળધ માનના ર છે ગુગલડેન તથા ઝમરદેવ એ બે અનંદેનના પાત્ર હતા જેમાન ગુગવદેવને અવી- નાજપુર તથા કમરદેવને નેળદ સ્થાનો મળ્યા માન ૧૮૮૮ મા અહિં નો કારમા રાગુ પ્રતાપ (૧૬ તરફથી ગુમાફર મકાળી ચત્રાવતો હતો પ્રત પતિનના કાગ પડી તેના પુ ૧ તરફથી જસવ તાંબા અરિના ૧૪ મરદાર વ્યવનો તે પછી ૧૪ અને આ રાજ વગે કંઈક તમરર ઉપગિન ૬૦ પરંતુ આગ ૧ ઉત્તર સન ૧૮૭૧ મા બ્રિટિશ

નરકાર તથા તે બે રાજ્યો વચ્ચે કંઈક સમાધાની થઈ જસવ તસિ ગ સન ૧૮૬૨ મા મળ્યું પાગ્યો તેણે પોતાના નૃસ્યુપત્રમા એમ લખી રાખ્યું હતું કે, આ સરવાન તેના બે પુત્રો વચ્ચે વહે ચી આપવ. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર તે અમાન્ય કરી મ્હોટા છોકરા ગઢેવને ગાદીએ બેસાડ્યો પરંતુ તેની નાવાયકીને લીધે તેને સન ૧૮૭૧ મા પદચ્યુત કરી તેના મ્હાનામાઈ રૂપદેવને ગાદી આપવામાં આવી તે સન ૧૮૮૨ મા મળ્યું પાગ્યો તેને સતાન નહિ દોવાથી ગાદી સારેવા કાકુરવ શના વિન્યમિહને મૂગી ફુલમાલના છુનમિહે ત્યાના ભીલોને ઉરકેરી બડ કરાવવાની કોશીશ કરી હતી પણ તે તાબડ તોભ શમાવી દેવામાં આવ્યું હતું ઇ સ ૧૮૯૦ મા વિન્યમિહ મૃત્યુ પાગ્યો ત્યારે તેના કાકાના છેકરા પ્રતાપસિહને ગાદી મળી તેણે ઇદેરાની ડેવી કોલેજ મા શિક્ષણ મેળવેલું હોઈ શાળાનો ઇલકાબ ધરાવે છે તેમ તેને હ તોપોની મવામીનું માન આપવામાં આવે છે

૧૮૨૧ મા અહિં ની વસ્તી ૮૮,૩૬૪ હતી જેવા વીમ ૧૫ મા અહિં ની વસ્તી લગભગ બમણી થઈ પડી છે ગામડા ૩૦૭ છે ૪ મીનો કસદાર નથી વગી લીન અને લીનાણુ લોકોની ૪ ધણી બારી વસ્તી હોવાથી ઉપન પણ સારી નથી ગરન કરતા વધારે પાક કરવાની ભાગમકમાં મા લોક પડતા ની આગગાડી રેને વગેરે કોઈ જતનની મગવડો ન હોવાથી વાપાર પણ માધાગણ છે

આ ન મધ્યાનમાં યાવ પગાળાઓ છે ભાયા, રાક, નાનપુર, છકતાવ અને આદપુર, પરગળાના ગુખ્તને રમાવમનર કહે છે અહિં ના રાતને પહેલા વર્ગના મેળુ-રેટના હુક આપવામાં આ ના છે બ્રિટિશ કાગદો અગિ લાગુ છે

છેક અત્યારસુધીમાં વધુ રીપેટ અનાજ લેવામાં આવતું મ માન્ય રોન એક વાળ રૂ ની ઉપન છે અને ૮,૬૦૦ રૂ ખાજી પરે ભગ્વા પર છે

ગામ — અવીરાજપુર ન મધ્યાનનું ગુપ્થ ગામ, ઉત્તર ૨૦-૧૧ અ અને પૂર્વે ૭૮-૨૨ ર પર સમુદ્ર સપાટીથી ૬૦૦ ફુટની ઉચાઈ ને વસતું છે (૧૯૦૧ મા) અહિં ની વસ્તી ૩,૫૮ હતી મુઝા રૂ મકાળીઓ આને તમર નીનું રંકાનું બનાવ્યું હતું (૮ ને)

અવીરદી ખાન — નાં બાપમિત્રામ - મહત્ત્વ નેન હાઈ તમરમ રાજપુત અર્ધમા હાના નામર હતા પણ તેના મૃત્યુ પડી મન ૧૭૦૭ ન મિત્રા દિંદીથી કંઈક ૧૫ અને મુદિદ

કુલીખાનના જન્મમાં સુલત્તીન (સુલખાન) ને આશ્રયે રહ્યા સુલત્તીનને મિર્જાના પુત્ર મહમ્મદઅલીને ગળપહેલેના ફૈઝાબાદ નીચે. તમા બાદશાહ તરફથી મનસખી (હકુમત અમલદારો) અને અલીવરદી ખાન (અલ્લા વિદીખાન) એ ઇલકાણ મેળવી આપ્યા. વળી પાછા મહમ્મદઅલીએ પીએ એક ઇલકાણ પણ તેણે તેને આપ્યો એ રીતે જ ગાળના નવાજ સુલત્તીનને એક સામાન્ય નોકર આગળ ઉપર વધતો વધતો નવાખના શબ્દ કારભારમાં પણ પોતાના ભાઈ હાજ મહમ્મદ સાથે પ્રવેશ કરી ગયો તે પછી નવાજે અલીવરદીખાનને બિહાર પ્રાંતને કારભાર સોંપી આપ્યો ત્યાં તેણે તમાખી શબ્દઓને હુકમી નરમ પાડ્યા. ઉપરાંત ચોરી અને પાટણ વસ્ત્રોના ચક્રવાત નામના શબ્દો દ્વારા નાચીને અલીવરદીખાને ઘણા નવાજ નાખ્યા તથા કપટીયકવાર લોકોને નિ પાટ કર્યો દરમ્યાન તેની અધ્યાની સેના એ ઘણી વાર બેપર્વાઈ ધાળવી તેમને પણ તેણે છગ કપટથી તોડી પાડ્યા દરબારમાં પણ લાચરશવતો આપી તેણે સુલત્તીનની આગે કાવચ શરૂ કર્યા હતા અ તે ૧૭૩૬ માં દિલ્લીથી પહોંચીને તેને બિહાર પ્રાંતને સુગેદાર નિમવામાં આપ્યો અને તેજ આરમા સુલત્તીન એકા એક મળ્યું પાડ્યો તેને અલીવરદીખાનનાભાઈ હાજમહમ્મદ કે જે દરબારમાં હતો તેણેજ કાર ક્યો હતો એમ કહેવાય છે નવાખના વારસ પુત્ર સફરખાન હાજમહમ્મદ રહે તો તેમ નવાખને જન્મ્યાં સુધી કુલીખાન યોગ સાને નાખ્યુંસુગેદાર હતો. સુલત્તીનના મરણ પછી તેના પુત્ર સફરખાનની તેની જગ્યાએ નિમલુક થઈ પત્નુ તે બધા નાચેજ ઉલ્લાઈથી વતંતો હોવાથી તેની સામે યોગમ શુભ કાવતન શરૂ થયા. આને લાગ લઈ અલીવરદીખાને જાંડ કરી સફરખાનને એક લડાઈમાં કાર ક્યો (હિ ન ૧૧૫૩ ઇ ૧૭૦૪) શિવાય તેણે સુધીકુલીખાનનું સ્વારી કરી તેને યોદીસામથી હાકી મૂક્યો અત્યારે સુધીકુલીખાનને એક મીરહુસીલ નામનો અરબી માણસ ત્યાંના પ્રધાન હતો તે અલીવરદીખાન પાને નોકરીએ રહ્યો. સફરખાનની જે માલમત તથા અંતરંગિયત અલીવરદીખાનને મળ્યું તેમાંથી કેટલોક તેણે મોગલ દરબારના અમીર ઉમતોને આપ્યા જ નાહ પ્રાંતની નવાખ મેળવી લીધી ઇ ૧૧૭૦ ના આરમા બ ગાળ બિહાર અને યોદીસા, એ ત્રણે પ્રાંતમાં અલીવરદીખાનની સત્તા સ્થપત ગઈ હતી

અલીવરદીખાનના અગ્રમના અગીઆર વર્ષો મરાઠાઓ સાથે લડવામાં ગયા મરાઠાઓ અત્યારે

ખગાળપર સ્વારી કરતા હતા. તેણે પોતાના ભગીન તથા છોકરીના પુત્ર મિર્જાઉદદૌલા (મુસાઉદદૌલા) ને કટકોને સુગેદાર નીચે. પણ તેના ભુગી વતંતને લીધે ત્યાં સન ૧૭૪૨ માં જાંડ ઉપસ્થિત થઈ (આ ટકર) ભુદા ભુદા થઈકારી પ્રમાણે અત્યારે મિર્જાઉદદૌલાની ઉમર આશરે ૫૬ વર્ષની હતી. આ જાંડ શમાવવામાં અલીવરદીખાન શકાયો હતો ત્યારે રાધેણીએમલેનાંદોવાન ભાગ્યપત્ર તે લગભગ ૧૭૦૦૦ ફૈઝ સાથે બિહાર પર સ્વારી કરી ત્યાં હુટકાટ ચલાવી કટકોને જાંડ ગમાવી અલીવરદીખાન સુગી-દાખાદ જતો હતો ત્યાં રસ્તે તેને મરાઠાઓની સ્વારીની ખબર મળી. એટલે આગ લગત ચોરેઆરે લઈ તે તેમની સામે ઉપડ્યો. પરંતુ મરાઠાઓએ તેની ફૈઝની એવી તો કચરદાણ કાઢી નાખી કે અલીવરદીખાન નારીને કટકો જઈ પહોંચ્યો ત્યારે તેની પાસે ત્રણ હજાર ફૈઝ પણ બાકી ગઈ નહતી વળી પહેલાજ મુકાબલામાં તેને સરાર મીરહુસીલ મરાઠાઓના હાથમાં સંપાદિત થયો તેની નફાવતાથી મરાઠાઓએ મુશીદાખાનના કદાંબરને જગતગેક અલમચ દની પેદી લૂટી આસરે ચરી કરેડ ઉપિ. મેગળ્યા તથા હુગળી શહેર તથા કટવાથી મિના પૂરની દરમ્યાનના સમગ્ર પ્રદેશ છૂટી ચર કયા. એટલે અલીવરદીખાને મોગલ બાદશાહની તથા બાણાણ બાણસવ પેશવાની મદદ માગી પેશવાને તેણે ક ઇક પૈસા પણ આંકલી આપ્યા પત્નુ અચા-ધ્યાના નવાજે રચેલા કપટથી તે રસ્તેજ હુટાઈ ગયા છતાં અલીવરદીખાન મ્મ તર પહોંચી મદદપત્ર અવલ બી રહ્યો ન હતો તેણે એક જ રાતમાં હુગળી તથા અદલ નદીઓપર પુલ બધાવી તે મોળગીને મરાઠાઓની છાવણી ઉપર અચાનક હુમલો કર્યો તથા ભાસ્કર પતને પોતાના મુકકમાથી હાડી કાઢ્યો પરંતુ અદલ નદી યોગળી જતા અકસ્માત થવાથી તેની ૧૫૦૦ ની ફૈઝ નગીમાં પડી કુબી ગઈ બીજે વર્ષે જતે રમુછરાવ લોમલે આ પ્રાંતપર ચરી આપ્યો પરંતુ દિલ્લીના બાદશાહના નિમ વપુથી બાલાણ બાણસવ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેની મભવચતાથી અલીવરદીખાને વાર્ષિક અદલ પે અમુક રકમ આપવાનું કમુલ કયાથી રમુછરાવ બ ગાળ છોડી આપ્યો ગયો (૧૭૪૩) ૧ રમુછરાવે લોસલે ભુજો) ૨ સ ૧૭૪૪ તુ ચોમાસુ પસા-ચતા રમુછરાવ લોસલેના દિનાન ભાગ્યપત્ર તે વીગ હજાર સેના સહ ચોદીસને માર્ગે બધાખા-સ્વાત કરી ત્યારે સુલેહ કરવાને બહુને અલીન ૧ ગને તેના ગુરુચ સરદારને જમવા ગામ તો વિશ્વ મધાવથી તે ના ખન કર્યો. તેથી ભાસ્કરનું.

અલ્પુત્તી બહુત્તી—અલ્પુત્તેદાર તથા બહુ-
ત્તેદાર નામના ગામડાના કામદારોને જે વતની હક
મળે છે તેને અલ્પુત્તીબહુત્તી કહે છે. બહુત્તેદાર
અલ્પુત્તેદારથી વધારે અમલદાર ગણાય છે. બહુત્તેદાર
શ્રામમાં પરજે તત્વારી જેવા માત્ર સરકારી અમલદાર-
શ્રેણીના સમાવેશ થાય છે એમ નહિ પણ ગામના
વગર પગલગ વાનગરોના પણ સમાવેશ થાય છે.
મામાન્ય રીતે પરજે, તત્વારી તથા સરકારી અમલ-
દારો ઉપરાંત ગામના બાર બહુત્તેદારો હોય છે. તથા
દુકાના પ્રમુખમાં તેમના ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવે
છે. જેમાંના લુદાર, મુદાર, દેડ, અને આંશગ એમને
પરજીની અથવા રહેઠી કાસ કહે વળ એ નામે
ગોળખવામાં આવે છે. મુદાર, લુદાર તથા આંશગોને
પાંચ પાંચદાનો (વીમ પેટી. માપ) તથા દેળને
માઠ પાંચદાનો હક હોય છે. કુબાર, મેચી, પેળી,
અને હલગ બીજી પંકિતના એટલે વચલી કાસના
પાંચ તેમનાંમાના દરેકને ત્રણ પાંચદાના હક છે. અને
લુદ, મુદાણી, દેવરથાનના ગેદ તથા દેળીમાંની
પરજી પંકિત ઉદે નાનાં કાસ હોઈ તેમનાં દરેકને
પાંચદાનો હક દેાય છે. એવી ભતતની માફકની
સમજૂતી અને કેડીના સન ૧૮૫૭ માં ઉપાયતા
શ્રામમાં આપવામાં આવી છે. ઉપરાંત દરેક ગામમાં
દે અનુત્તર દેઈ તેમાં પાંચી, માળવાળા, માળી,
ગમ, દગર, તાડ, તરંગ, મેળી, પગતા,
વસાયા, વચ, અને મચ્છી જે બાર ભતતના હક-
નાંમા સમાવેશ થાય છે. તેમાંના દરેકને એટલું
માત્ર આપવું ને સુકર કદવામાં આપું નથી.
તેનાંના જે નામે ઉપર લખાયા છે તેની કંઈક
નામે પણ મની અને છે. દાખલા તરીકે પરજી,
દેડી, પેળી, પાદર, દેશપાંચ, દુધમ, પાળી,
મુધાન, કુબાર, વેચકર અને તેરી. એ કાંકે
કેડે બાર બહુત્તીબહુત્તીમાં આવી જાય છે. બારે
કેડે કે બારમા પુધાન, લુદાર, મેચી અને
પેળી, મેચી, દેડ, દુધમ, પેળી, દેડી

અને ગુરવની મધ્યમકામ; તથા જોશી, સુલાણ, સોની અને ઢેડની કનિષ્ઠ કાસ માનવામાં આવે છે. વળી કોંકણમાં બહુતેદારના નામ આથીય કંઈક બુદ્ધ જ છે. બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોમાં તેમના હક પ્રથમ-થી જ ઠરાવવામાં આવેલાં હતા. પરંતુ તેમાં આગળ ઉપર કાળ, સ્થળ તથા અસાનને લીધે ઘણા ફેરફાર થયા છે. રાન. ૧૮૫૭ માં ઇલાહાબાદ પરગણામાં આ પ્રમાણે બહુતેદાર હતા:—સુથાર, લુહાર, મોચી અને ઢેળની પહેલી કાસ, ધોળી, કુંભાર હજામ અને ચાંડાળની બીજી કાસ, અને સોની, સુલાણ, ગુરવ, જોશી, કોળી તથા શમોશી એમની ત્રીજી કાસ. પરંતુ ત્યાંના કોઈપણ ગામમાં આ બધાય ચાલુ બહુતેદાર મળી આવતા નહિ. તેમ તે પૂર્વે તેઓ હશે એમ માનવા કોઈ જાતનો પુરાવો પણ નથી. તેમ પંડરપર ભાગમાં ઢેડ, સુથાર, લુહાર અને મોચીની શ્રેષ્ઠ પંક્તિ; ધોળી, કુંભાર, હજામ અને ચાંડાળની બીજી પંક્તિ; તલાટી, જોશી, ગુરવ, અને પોતદારની ત્રીજી પંક્તિ, એવા બહુતેદારનાં અનુક્રમે ઠર-જાન હતા શ્રી ૬૬ સુથાર, લુહાર, મોચી, ઢેળ, કુંભાર હજામ, ધોળી, ગુરવ, જોશી, ભાટ અને સુલાણ એ બહુતેદાર હતા તથા સોની, જામ, કોળી, તરાળ, વેસકર, માળી, કવરા, ગોસાધ, ઘરશી શમોશી, ધાંચી, તાંબોળી અને ગોધળી એ અહુતેદાર હતા. એમ જણાવ્યું છે. દક્ષિણ હિંદના ઉત્તર ભાગમાંના કેટલાંક ગામોમાં મોલસ્વર્થના કાળમાં ઢેડને પહેલા, બીજા, અને ત્રીજા, એ ત્રણે ભાગના બહુતા મળતા એટલે ઢેળ ઉપરાંત ત્યાં નવજ બહુતેદાર હતા. અહુતેદારનાં જો કે બાર નામો આપવામાં આવ્યાં છે. છતાં મોલસ્વર્થના કાળમાં પણ તેણે સોની, ઢેડ, ઠરજી જોશી કે ગોર, ગોધળી, કોરજી, કોટવાલ, અને તરાળથી વધુ અહુતેદાર જણાવ્યા નથી. વળી અહુતેદાર અને બહુતેદાર આ નામો વિષે પણ તેને કંઈક વાધો લાગ્યો હતો. એક ગામનો અહુતેદાર બીન ગામનો બહુતેદાર અને ત્યાંનો અહુતેદાર અહિં નો બહુતેદાર, એવી કંઈક ઉલટા સુલટી થયેલી પણ તેના જવામાં આવી હતી.

અહુભુખાર:—બીજા નામો-સ્વમ, અહુચ, કુળ-અહુખાર, અહુભુખાર, અલેચ, ભોતિયાબદામ, એલચી, જરદાણ આહુ હુની, અલપોગાદા, પેત્રમ ઇલાદિ.

પેદાસનું ક્ષેત્ર તથા વર્ણન:—આ આઠ સાધારણ દેશ હાય જેટલું ઉચ્ચ હોય તે પશ્ચિમ હિમાચલમાં ગદવાલથી કાશ્મીર સુધીનાં પ્રદેશોમાં પશ્ચિમ હિમાચલ કુટની ઉચાઈ પર તે રેષાખમાં આવે છે.

ઈરાન, અફઘાનીસ્તાન તથા ગ્રીસમાં પણ આ કુળ થાય છે. તે લગભગ પુર્ણાકાર છે અને તેને એક છેડે વધારે બહુ હોય છે. બહારથી તેનો રંગ કંઈક રતાસ પડતો કાળો જેવો હોય છે. અને અંદરનો ગર પીળો હોય છે.

ઉત્પત્તિ:—આ આઠમાંથી એક જાતનો પીળા રંગનો ચુંદર નિકળે છે. જે સાધારણ ભાવળના ચુંદર જેવો દેખાય છે. તેનો ખાસ ઉપયોગ કંઈ જ નથી. પણ બીમાંથી કાઢેલું તેલ બાળવામાં વપરાય છે. યુરોપમાં જે 'સ્વમ તેલ કહેવાય છે. તે જોજ તેલ છે, પાકેલા કુળ લોકો ઘણાં ભાવથી ખાય છે. અફઘાનીસ્તાનમાંથી 'ગોખારાસ્વમ' નામનો સુકવેલા કુળો મોટા પ્રમાણમાં દેશાવર મોકલવામાં આવે છે. જે ખાવાના કામમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેની ચટણી પણ બને છે. હિંદમાં સપાટ ભાગોમાં અહુભુખારનો પાક ઘણો ઓછો છે. અને તે ડુંગરના કુળો કરતાં હલકાં હોય છે. તેનું લાકડું 'સુવાળુ' હોવાથી કાશ્મીરમાં કાગળની રાંધાની પેટીઓ બનાવવા તેનો સાંચો બનાવવામાં આવે છે. [એથામ-જર્નલ ઓફ હોટિ. સોસાયટી ૧૮૫૫ ૬૦૧૬૨. સિમ-થીન્-ઓશિ. લેન્. ૧૮૬૪, ૪૨, ૪૬. બુલ્ડે-ઇડિ. ગાડ. ૧૯૦૩, ૩૦૬. ફ્રીન્-જર્-ઇડિ. ગાડ. ૧૯૦૩, ૨૪૫-૬. વાટ-ધિ કેમરિયલ પ્રોડક્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા. પહે-વૈતપથી. ગુ. ૧.]

અલેક્ઝાંડર ઝાર, પહેલો (૧૭૭૭-૧૮૨૫) રશિયાનો એક બાદશાહ તેના બાપનું નામ ડેડકચૂક પાલ પેટ્રોવિચ તથા માતાનું નામ મેરી ફેડોરાવેના હતું. તે બેઝેન્ગોના હેરિકે યુજેનની પુત્રી હતી: અલેક્ઝાંડરના વિચિત્ર સ્વભાવને લીધે તેનો અમલ મનોરંજક થઈ પડ્યો છે. તેની ન્હાનપણની સ્થિતિ તથા શિક્ષણના તેના પર વિચિત્ર પરિણામપ્રયાં. તેના એક શિશુકે તેને રૂસીના પ્રિદ્વાતો શિખર્યા હતા. પણ તે પત્રી એક લશ્કરી અમલદારે તેને આપણુંદ ગરસાહીના પાઠ શિખર્યા. વળી તેના બાપે તેનામાં લશ્કરી ધંધા નો યોગ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. એટલે તે પરસ્પર વિરોધી તત્વોની તાલીમથી તેનું રાજકીય ઘોરણ અતિ ચચળતા બધું થઈ પડ્યું હતું. અને તેથી જ નેપોલિયન તેને "ગરસિય ભયગ્રસ્ત-ટાઇન" કહેતો. એટલેનીકે તે તેને આટોળ ગણ્યો હતો. આગળ તેનું મન ઉદાસીન થઈ ગયું. એટલેસુધી કે તે ક્યારે લોકકથે અને ભયંકર કૃત્ય કર્યો તેવિષે સદાય ભય રહેવા લાગ્યો. સન ૧૮૦૧ માં પોતાના બાપનું મૃત્યુ કરી તે ગાવીએ બેઠો. ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્પર્ધા હતી. તથા અત્યારે તેણે પોતાની રાજકીય

તેમને શેખઅલીના વિચારોમાં હું મેથ મગ્ન રહેતી. અલેક્ઝાંડર નહાને હતા ત્યારે તેના બાપના દરબારમાં યુદ્ધ તથા રાજ્ય વ્યવસ્થા સંબંધી ઘણી મહત્વની પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી ઓક રાજ્યની સત્તા મેસિડોનને આધીન કરી લઈ મહાન પ્રસાક્રમ કરવાની વાતોથી દરબારનું આખું વાતાવરણ ધ્વાર્ષ ગયું હતું. હેલેનિક સંસ્કૃતિના મૂર્તિમાન અવતાર ગણાતા ઍરિસ્ટોટલને અલેક્ઝાંડર ૧૪ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો શિક્ષક નીમવામાં આવ્યો. પરંતુ તત્વજ્ઞાન કરતાં જ હોમરની કલ્પનાઓની જ છાપ અલેક્ઝાંડર પર પડેલી તેના ચરિત્ર પરથી દેખાઈ આવે છે. વળી અલેક્ઝાંડરનું શિક્ષણ પોપટીયા ન હતું. દિલિપના દરબારમાં આવતા ઓક તથા પૂર્વના એલચીઓના સમાગમથી તે જગત ભરની સ્થિતિનો પરિચય કરી શક્યો હતો. બાપની ગેરહાજરીમાં એકવાર તેણે ડુંગરી ટોળીઓનું બંડ વિખેયું હતું તે પછી ટુંકમાજ કૌટુંબિક કલહ પેદા થયો. દિલિપે પહેલીદારણીના ત્યાગ કરી કિલ્લો પાટનામાંની બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે અલેક્ઝાંડર બાપનું ઘર છોડી માત્રાથી નાસી ગયો. પછી બીજી રાણીથી દિલિપને એક પુત્ર થયો. આથી અલેક્ઝાંડરને રાજ્ય ગાદી મળવામાં અડચણ ઉભી થઈ. તેવામાં ઈ. પૂ. ૩૩૬માં દિલિપ મર્યો ગયો અને આ પૂર્વનો આરોપ અલેક્ઝાંડર પર મૂકવામાં આવ્યો. પરંતુ તેના ચરિત્રનું નરીક્ષણ કરતા તેણે આ નિયં કામ કર્યું હશે એમ માન્ય શકાયું નથી.

રાજ્યારોહણ તથા સત્તાની પ્રસ્થાપના-લશ્કર અત્યુદ્ધ હોવાથી અલેક્ઝાંડર ગાદીએ બેઠો. તેણે ચોતાના લાવકાભાઈ તથા ઈયરશર્ધ બાઈને ઠાર કરાવ્યા અને બાપનું અધુરું રહેલું કામ ઉપાડી લીધું. હેલેન પ્રભાએ પણ તેને પોતાના અગ્રેસર તરીકે માન્ય કર્યો. પ્રથમ તેણે આગ્રાબાગના ડુંગરમાં વસતા લોકોના બંડ તોડી પાડ્યા. તે પછી પશ્ચિમ તરફની ડેન્યુવ નદીના પ્રદેશ સ્વારી કરી છત્તી લીધો તેવામાં થાંભી લોકોએ બળવો કર્યો. પણ અચાનક હુમલો કરી તેનું પણ તેણે તરતજ શામન કર્યું તથા તેમની રાજવધાની જમીનદોસ્ત કરીનાખી આથી આખા ઓસ દેશ પર તેનો પ્રભાવ પડ્યો અને એશિયામાના ઇરાન વગેરે દેશો પર સ્વારી કરવામાં ત્યાના લોકોએ તેને સહાય આપવાનું વચન આપ્યું.

દરાયસનો પરાજય:-ઈ. પૂ. ૩૩૪માં મેસિડોનિયન, ઈલિરિયન, ટ્રોસિયન તથા અન્ય ઓક રાજ્યોમાંના લોકોનું મળી આસરે ૪૦,૦૦૦ લશ્કર લઈ

અલેક્ઝાંડર એશિયાની સ્વારીએ નિકળી પડ્યો. પ્રથમ દાયમાં જઈ હોમરના કાવ્યમાંના મૃતજીવોનું તેણે યથાવિધિ સન્માન કર્યું. ત્યાંથી તે ઇરાન તરફ નિકળ્યો તેની સામે થવા ઇરાનના રાજાએ પણ એશિયા માઈનરમાં લશ્કર મોકલ્યું હતું. આ લશ્કર અલેક્ઝાંડરના લશ્કર કરતાં મોટું હતું એમ કહેવાય છે. એનિકસને કિનારે આ બન્ને લશ્કરોનો ઝગડો થયો. બન્ને પક્ષના ઘોડે સ્વારો વચ્ચે રહાંજ સુધી લડાઈ થઈ. પણ તે પછી ઇરાની લશ્કર નાસી ગયું. એ રીતે સમગ્ર એશિયા માઈનર અલેક્ઝાંડરને કબજે થયું. ત્યાંના ઓક શહેરોને તેણે પ્રથમ સ્વતંત્ર બનાવ્યા. તથા ગાકીના પ્રાંતોમાં પોતાના મુખેદારો નીમી પોતાને નામે રાજ્યકારભાર શરૂ કર્યો. આ લાગુ છત્તવામાં અલેક્ઝાંડરને કોઈ ભતતની મુશીબત પડી નહિ કેમકે અહિંના ઓક સામાન્ય રીતેજ તેની તરફ ઢળતા હતા. વળી ત્યાંના લશ્કરમાં પણ ભાડુતીયા ઓકજ રાખવામાં આવ્યા હતા બીજે વર્ષે તેણે ઉત્તર દિશિયામાંનું ગાડિયનનું રાજ્ય છત્તી લીધું. અહિં તેણે પ્રાચીન દિશિયન રાજા ગાડિયસના રથ પરનો 'ગાડિયન નોટ' તોડ્યો હતો એવી દંત કથા છે.

અહિં સુધી તેણે હેલેસ્પાટમાં આણેલા આરમાર મારફતે સ્વદેશ સાથે દલણ વલણ ચાલુ રાખ્યું હતું પણ હવે આ આરમાર પાછું મોકલવું પડ્યું. આ સ્થિતિનો લાભ લઈ ઇરાનના આરમારે ઓસ પર હુમલો કરવાનો ઘાટ ધડ્યો આ આફત ટાળવા માટે અલેક્ઝાંડર સિરીયામાં દરાયસ બાદશાહ મોટી ફાજ સાથે લડાઈ કરવા ઉતરી આવ્યો. ઇસસ આગળ તે બન્ને વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ (ઈ. પૂ. ૩૩૩) તેમાં દરાયસ પરાજય પામ્યો તથા તેનું સૈન્ય ઇરાન તરફ જોર જોર નાસવા લાગ્યું. દરાયસનું અનાનખાનું અલેક્ઝાંડરના હાથમાં સપડાયું પણ તેણે અત્યારે સરસ સૌ સન્માન બતાવ્યું દરાયસે અડધું રાજપાટ આપી સંધિ કરવા તૈયાર થયો પણ અલેક્ઝાંડરે આખું રાજ્ય માગ્યું. તે પછી સાત મહિના ઘેરા નાખી તેણે ફિનિશિયા હસ્તગત કર્યું. પછી ગાઝા સર કરી તે ઇજીપ્તમાં વૃત્યો પણ ત્યાંના લોકોએ તેનો ઇરાની સત્તામાથી તેમને મુક્ત કર્યો બાળત સત્કાર કર્યો ઈ. પૂ. ૩૩૨-૩૧ નો આખો સિયાળો તેણે ઇજીપ્તમાંજ પસાર કર્યો હતો.

અહિં તેણે સુવિખ્યાત અલેક્ઝાંડ્રિયા શહેર વસાવ્યું. તે પછી તે ઇરાન પર પસાં ગયા. ઈ. પૂ. ૩૩૧ નો આઝમા તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બરને રાત્ર તેણે ટાઇગ્રીસ નદી ઓળંગી મેસે પેટ્રિયા થઈ ગયો.

મોલ સુધી ચડી જઈને દરાયસ સાથે બીજી લડાઈ કરી. અત્યારે પણ દરાયસની હાર થવાથી તે મીડીયા-તરફ નાસી ગયો. આ લડાઈને ઝોગમીલની લડાઈ અથવા અહિં'થો સાક માર્કિસ પર આવેલા આરબેલા ગામના નામ પરથી આરબેલાની લડાઈ એવું નામ પડ્યું છે. તે પછી એલેકઝાંડરે ઈરનનનો અત્યંત સંપન્ન બાગિદોનિયા પ્રાંત સર કર્યો. પછી તેણે ઈરાનમાં ઘુસી ત્યાંની રાજધાની પર્સે પોલિસ જીતી લીધી. તથા રાજમહેલ બાળી નાંખ્યો. કસકસીએ એકવાર થીક દેવાલયો બાળ્યાં હતાં. તેની સામે તેણે અત્યારે વેર લીધું એમ કહેવાય છે. પછી ઉત્તર તરફ નાસી પસાર થતા દરાયસની તેણે પુઠં પકડી. આખરે એક દીવસે તે એલેકઝાંડરની નજરે પડ્યો. તે વખતે દરાયસ સાથે માત્ર તેનો પિતરાઈ ભાઈ ગેસમ તથા થોડાક સરદારો જ હતા. અને એલેકઝાંડર તેને પકડી પાડે તેવામાં તે આ સરદારોએ દરાયસને પોતાને હાથેજ મારી નાંખ્યો. તથા તેનું શબ એલેકઝાંડર પર મોકલી આપ્યું. [ઈ. પૂ. ૩૩૦ નો ઉલ્લાખ. ભૂકર્ષાત્તર જગત પુ. ૧૪ તથા તે પછીના પાનાં જુઓ.]

હિંદ પર સ્થાવી: તે પછી કાર્ષિપયન કીનારાને આખો ડુંગરાળ પ્રદેશ જીતી અલેકઝાંડર કંદહાર—કાબુલ ગયો. હવે મેસિડોનિયન રીતરિવાજો છોડી તે પૂર્વના આપણી રાજ્યો પ્રમાણે રહેવા લાગ્યો. દરગાદમાં પણ તે પશ્ચિમ પૈથાક કરી જતો. આથી થણા હિંસથી તેના દરબારના મેસિડોની લોકો તેની સામે ઉરકેરાઈ ગયા હતા. ઉઘટે સ્થિતિનમાં પ્રાકૃત્યેશિશ્વા નજીક થોડેસ્વારિને સેનાપતિ ફિલોટાસ તથા બીજા કેટલાક સરદારોને રાજનું ખૂન કરવાનાં ઇરાદા સર રૂપ કાવતરાં કરવાના આદેશથી ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યા. ઈ. પૂ. ૩૨૬ ની વસંત ઋતુમાં તેણે હિંદુકુશ બાળગી બાંકરૂયાને પ્રદેશ જીતી લીધો. તેજ અરસામાં ગુપ્ત કાવતરાંના આદેશ પર લશ્કરમાંના ઘણાં લોકોને ધાર કરવામાં આવ્યા. તેમ અહિંજ ઝાંઝાકટીઅઝની દીકરી રાકઝાના તેના હાથમાં સપડાઈ રાકઝાના સાથે તે પરણ્યો. પછી તે કિંદમાં પ્રવેશ કરતો હતો. ત્યારે કાબુલી પહાણોએ તેને હાલ જેમ આ પહાણો અંગેને હેરાન કરે છે તેમ હેરાન કર્યો.

અહિં તેણે વિસાનામના પવિત્ર ડુંગરની તથા લાયોથાયસની નિશાનીઓની ચોધખોળ કરી કહેવાય છે. તે પછી સિંધુ નદી પર પુલ બંધાવી એલેકઝાંડર અટક પાસે સોજા માર્કિસ પર છાજણી કરી. અહિં તે વખતે ત્રણ રાજ્યો હતા. એક એકમ નદીને

કીનારે હતું જેની રાજધાની તક્ષશીલા હતી, બીજું પોરસ રાજનું રાજ્ય ચીનાબ નદીને કીનારે હતું. તથા ત્રીજું કારિમરની બાબુએ અભિસારનું રાજ્ય હતું. (રાજતરંગિણી થયે જુઓ.) તક્ષશિલાને રાજા તથા પોરસએ બંને વચ્ચે મહાવત હતી. એટલે પોરસ સામેની ચઢાઈમાં તક્ષશિલાના આંખોએ આપણને જોઈતી મદદ આપ્યોજ એવી એલેકઝાંડરને પુરી ખાતરી હતી. અભિસાર રાજા તટસ્થ જ રહ્યો. છેવટે ચીનાબ નદીને કીનારે તે બંને વચ્ચે ઝઘડો થયો. પોરસનું લશ્કર મેહાઈ હતું અને તેમાં ૨૦૦ હાથી હતા. વરસાદનું ખૂબ ભેર હતું. આવા સંજોગોમાં એલેકઝાંડર એશિયામાંની આ ચોથી અને છેલ્લી લડાઈ આપી. અને આ લડાઈમાંજ મેસિડોનિયન લશ્કરની સુદૃઢક્રિયનું પુરું પારખું થયું. પણ અતે એલેકઝાંડરનેજ જ મળ્યું. તથા પોરસ ઘાયલ થઈ તેને હાથ સપડાયો. એલેકઝાંડરે તેની સાથે મિત્રતા કરી તે પછીની સ્થાવીઓમાં તેની મદદ મેળવી. પછી તે રાવો અને બિઆપ નદીઓ સુધી શત્રુઓને હરાવતો આગળ વધ્યો. પણ તેથી આગળ વધવાની તેના લશ્કરે ના પાડી. આથી એલેકઝાંડરને ધણુંજ ખેડું લાગ્યું. ગંગાને વમણીય પ્રદેશ જીતવા તેનું દીક લક્ષ્યાતું હતું. ત્રણ દિવસ તેણે લશ્કર સાથે મસલત થસાવી; પણ આખરે લશ્કરનો મત સ્વીકાર કરી તેને પાછા ફરવું પડ્યું. જીતી વખતે સિંધુનો પ્રદેશ તેણે પોરસ રાજાને સોંપી દીધો. તથા પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં પોતાના મુળાઓ નીચ્યા. પછી તે સિંધુના ગુપ્ત સુધી જવા નિકળ્યો. રસ્તે મહીનગર દેખાયું. તે પછી મુસિકેનસ, આંકિઝકેનસ અને સંધુના લોકોએ એકઠાં મળી તેના પ્રતિકાર કર્યો. આ સંઘર્ષીય કાર્યમાં મૂળ ઘાણોનાંજ ઉરકેરણી હતી. પરંતુ અતે તેમને એલેકઝાંડરના પરાક્રમી લશ્કર આગળ નમવાની ફરજ પડી.

સ્વ દેશ તરફ આવે:—તે પછી સિંધુના મુળથી ઈરનના અખાત સુધીનાં બળમાર્ગે ચોથી કાઢવા માટે તેણે એક કાફલો રવાના કરી પોતે બહુચિસ્તાનને માર્ગે સ્વદેશ જવા ઉપડ્યો. રાસમતન, પાર્સની મુકામે આવતાં કડક તાપથી તેના લશ્કરને ઘણી હાડમારી વેઠવી પડી. પછી ગેરુસિઆને રસ્તે તે કાર્ગે નિયા બાને ગયો. ત્યાં તેની આર-મારી ફોજ તથા કોટરોસનાં સરદારો નીચેનું લશ્કર તેને આવી મળ્યાં. અહિંના જીતેલા પ્રદેશ પર નીચેલા મુળાઓએ તેની ગેર હાજરીમાં ગેરન્યાયથી વર્તન કર્યું હતું તેથી તેમને કાઠી મૂકી ત્યાં બીજી

આકાંક્ષાઓ સફળ કરવાના પ્રયાસ કર્યા હતા. બાપના વખતના બુદ્ધ મંત્રીઓ તેણે કાયમ રાખ્યા હતા. તેમ યુવાન મિત્રોનું એક મંડળ સ્થાપી તેણે ઇંગ્લંડના ધોરણ પર રશિયાના નવા સુધારા દાખલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. પરંતુ રશિયાની સ્થિતિ અનુકૂળ નહિ હોવાથી આ સુધારા અમલમાં મૂકી શક્યા નહિ. યુવામંત્રી આલુ હોવાથી. મહોટી પ્રજા જંગલી સ્થિતિમાં હતી. આથી નિરાશ થવાથી તેનું મન ઉઠી ગયું અને તેની આખરની આમદાનીમાં રશિયાની સ્થિતિ વધુ હાનિકારક થઈ પડી આ સ્થિતિ માટે ઓર પોતે જવાબદાર હતો. કેમકે પ્રજાસ્વતંત્રતાની તેની કલ્પનાઓજ વિચિત્ર હતી. પોતાને આતિ ઉદાર તથા પ્રજા કલ્યાણવાદી કહેવ ડાવવામાં તે આનંદ માનતો. માત્ર પોતાના હાથમાંના અધિકાર છોડવા તે જરાય તૈયાર હતો નહિ. આપબુદીરાજસત્તા અને ખરા પ્રજાસત્તા એ બે તત્ત્વવાદો એક અંશમાં કંદિય રહી શકતી નથી એવું તેને લાગ નહતું. અને તેથી તેની દિશાભૂલ થઈ હતી. કાયદાઓનો કોડ બનાવવાનું કામ તેણે હાથ ધર્યું. પણ તે અધુરજ રહ્યું હતું. તેનું વર્તન અત્યંત આપબુદી ભર્યું હતું. તેમ બુદ્ધિશાળી અને કર્તવ્યપરાયણ માણસોના હાથમાં સત્તા આપવા તે તૈયાર ન હતો. પ્રજાપર પણ વિશ્વાસ રાખતો નહિ. આથી પોતાના ધોરણ-સર સુધારા કરવાના અખતરાઓ તેણે પોલંડ, ફિનલેન્ડ, આર્દિકે વગેરે જેવા દૂરના પ્રાંતોમાં કરી નેયા. રશિયામાં તેણે નવું મંત્રીમંડળ સ્થાપ્યું. સેનેટને સર્વ સત્તા આપી પરંતુ આખરમાં સેનેટના નામદારો ઓર તથા તેના હોસ્તના હુકમના લાભદાર થઈ પડ્યા. શિક્ષણ પ્રસારને અર્થે સ્થાપનામાં આવેલી નવી યુનિવર્સિટીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય પર સુવ્યવસ્થા કરવાના તથા પુરાતન ધોરણ આલુ રાખવાના બહાના હેઠળ તેણે અકુશ મૂક્યો તથા લશ્કરી વસાહતો સ્થાપી. ખેડૂતો પર કર વર્તવ્યો. આર્થ બિંશપ, ગિશપ, પ્રીસ્ટ એ સર્વેને તેણે પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાની ફરજ પાડી હતી.

દેશના અતંત્ર ત રાજ્યકારભાર સાથેજ યુરોપ-ભરના રાજકારણમાં ભાગ લેવાનીય તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. પરંતુ આ દિશામાં પોતાની આપબુદી ને પોતાની શકે એવો કડવો અનુભવ તેણે અપ-ભવ મેળવ્યો. ગાદી પર બેસતાં જ સાથેજ પોતાના બાપનું ધોરણ સદતર બદલી નાંખી ઇંગ્લંડ સાથે સંધિ કરી ઓસ્ટ્રીયા સાથે પણ વાટાઘાટ ચાલુ રાખી. તેમ પ્રશિયાના તરફ રાજ્ય ફ્રેન્ચિ વિસ્તરણની અગ્રેણી કરીને તેની સુધર

રાણીની મિત્રાચારી સંપાદન કરવા તેણે પ્રશિયા સાથે પણ સંધિ કરી હતી. ફ્રાન્સનું રિપબ્લિક તથા નેપોલીયન એમને વિષે તેનો મત શરૂઆતમાં ઘણોજ તરફલુમાં હતો. પરંતુ આગળ ઉપર લાહુપે પેરિસની નજરો નજર બેઝોલી સ્થિતિને આધારે જે પુસ્તક લખ્યું હતું તેના વાંચનથી તથા પેરિસમાં થતી ખૂનામરદમીથી તેનો મત સાફ ફેરવાયો. તથા 'યુરોપ પર બુદ્ધિમંત્રી ગુજરી જગતની શાંતિનો નાશ કરનારા' નેપોલીયન સાથે તેણે યુદ્ધ આરંભ્યું. તે મારે યુરોપનાં સઘળાં રાજ્યોની સંઘ સ્થાપવાની એક યોજના તેણે ધડી કાઢી હતી. તથા તેમાં આ સંઘ આગળ પોતાની તકરારો રજૂ કર્યા વિના કોઈ પણ રાષ્ટ્રે લડાઈ કરવી નહિ, અને જો કોઈ કરે તો બાકીનાં બધા રાષ્ટ્રોએ સામંત્ર મળી તેનો પરાજય કરવો વગેરે નિયમો ઘડ્યા. આથી ફલદું નેપોલીયન આ તરંગી ઓરને પોતાની મિત્રાચારીની બળમાં ફસાવવાના પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. વિજેના છુટ્યા પછી તેણે ઓર સાથે મિત્રાચારીની વાટાઘાટ શરૂ કરી હતી. "ફ્રાન્સ અને રશિયા વચ્ચે તકરાર યવા ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કોઈ બાબતું કારણ ઉપસ્થિત થાય તંમ નથી." એવી દલીલ તેણે ઓર આગળ કરી હતી. બાદ જેનાની લડાઈમાં છુટ થયા પછી તેણે પોલ તુર્કી અને પર્શિયન લોકોને ઓર સામે ઉરકેયાં. તેમ પુલ રશિયામાં ઓરના ભાગનો પક્ષ નેપોલીયનની તરફલુમાં સંધિની માગણી કરી રહ્યો હતો. છતાંજ ઓરે નેપોલીયન સામે યુદ્ધ આરંભ્યું. પરંતુ પેલેલી લડાઈમાં જ નેપોલીયને ફ્રેન્ચેલમાં રશિયન સેનાનો કચરધાણ કાઢી નાંખ્યો. આથી સંધિ કરવાની ફરજ પડી ઓર અને નેપોલીયન ટિલ-સીટમાં મળ્યા. આ મુલાકાતમાં નેપોલીયનની અલૌકિક બુદ્ધિમત્તાથી તથા તેના ઉદારતાના હુષ્કા ગપાટથી ઓર એટલો બધો અંતર ગયો કે તે નેપોલીયનને સર્વશઃ આર્ધીન બની ગયો. અર્ધિ સમગ્ર જગત છુટી પૂર્વ તરફના સર્વે દેશોના બાદશાહ બનવાના અનોરથ ઘડી તેણે આખરે સંધિ કરી અને નેપોલીયને ફિનલેન્ડ તથા ડેન્યુબ નદીના કિનારાનો પ્રદેશ ઓરને આપી દીધો.

પરંતુ આ મિત્રાચારી લાંબાકાળ સુધી ટકી શકી નહિ. કેમકે, નેપોલીયનના પ્રશિયાનો પ્રદેગ ગળી જવાના પ્રયાસ ઓરને અમાન્ય હતા. પરંતુ નેપોલીયને ઓર સાથે અતિમાનમયું વર્તન રાખેલું હોવાથી સન ૧૮૦૮માં તે બાબતેની ફરી મુલકાત થઈ નવેરુર કરારો ઘડ્યા. પરંતુ તે પછી જલદીથી જ ઓર નેપોલીયનની આ ચાલબાલ જોખળી ગયો.

જગત છતવાનો મોહ બતાવી મધ્યયુગપમાં પોતાની સત્તા મક્કમ બનાવવાનો નેપોલીયનનો દાવ હવે તેના ધ્યાનમાં આવ્યો. અને તેથી તેનું તેની સાથેનું વર્તન પણ ફેરવાઈ ગયું. એટલુંજ નહિ પણ તેને મદદ આપવાની પણ ઝારે ના પાડી. નેપોલીયન આ બધું સમજતો હતો. અને તે (વધે પૂરી ખાતરી કરી લેવા ખાતર નેપોલીયને ઝારની બેનની અચિંત્ય માગણી કરી. પણ તેણે તેની નહાની ઉમર તથા માનો વિરોધ, જોવા બે કારણ બતાવી આ માગણીને આફર પૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો. અહિંથી તેમની મિત્રાચારીને એટ લાગવા લાગી. આગળ 'ફ્રાંટિને'ટલ સિસ્ટિમ'ને લીધે રશિયાના બેપારમાં હુકશાન પહોંચવા લાગ્યું ત્યારે ઝાર ખુદથી રીતે નેપોલીયનની સામે થયો. સન ૧૮૧૨ માં તેણે રશિયા પર સ્વારી કરી મોસ્કો છોટી લીધું. છતાં ઝાર સંધિ કરવા તૈયાર થયો નહિ. આ સ્વારી પરથી પાછા ફરતા નેપોલીયનના લશ્કર પર રશીયન લશ્કરે હુમલો કરી તેનો નાશ કર્યો. આ આખા મંકરણથી ઝારના મન પર એવી ઉંડી અસર થઈ કે તે એવા નિષ્ક્રિયપર આવી પહોંચ્યો કે, "નેપોલીયન સાથે મિત્રાચારી અશક્ય છે." હું કે તે, બેમાંનો એક જ બચુ હવે જગત પર રહી શકે, બન્ને તો કાંપિએ નહિ. અને આખરે ૧૮૧૫માં નેપોલીયનનો પુરો નાશ થયો ત્યારે ઝારને "નિર્વાર્ધિતલકમ" બોલો આનંદ થયો.

પરંતુ આજ અરસામાં ઝારની મનોદશામાં પરિવર્તન થઈ તે ગૂઢ અને ધાર્મિક બનવા લાગ્યો. એકિકતા વિષેનું તેનું દષ્ટિ બિંદુ બદલાઈને ચુરોપ-મા સાતિ મસ્થાપિત કરવા માટેજ પરમેશ્વરે મને સજ્જો છે એવી તેની માન્યતા થઈ પડી. ઇવે જેલિસ્ટ પંથની ધરોનાસ ડી કુકનેરના ફંદમા ફૂંચી તે પોતાની સુમ વાતો પણ તેને કહેવા લાગ્યો. તેમ ઇશ્વરની પ્રેરણાથી જગતના ઉદ્ધારણે હું પરિશ્રમ બેઠી રહ્યો છું એમ છટેયોક કહેવા લાગ્યો. ટિલસીટની મધી હજી જેઓ ભૂટ્યા ન હતા તેવા મેટનિક એવા લોકોને તો એમજ લાગ્યું કે ઝારે સ્વાર્થ નિર-પેશતાનો આ ટોંગ ચલાવ્યો છે. ૧૮૦૮ માં સમગ્ર જગત છોટી તે પર પોતાની સત્તા બેસાડવાની વાતો કરનાર બાઈથાડ ૧૮૧૩માં જગદુદ્ધારની વાતો કરે તે કેવળ ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલી એક બીજથી દૂર હતી. જેથી ઝારમાં કાંઈનંદ વિશ્વાસ થયો નહિ. આગળ ઉપર બીજોનાની કે એતેમા તેણે ને વર્તન આદ્યું તે પરથી તો લોકોને શક જમણો થઈ પડ્યો. અને કસલગીરે તો તેની દીક્ર ઝાંટકણી પડી કરી. પરંતુ ઝારના અંતરમાં કંપત નહતું એમ

હું આપણે નિશ્ચિતપણે કહી શકીએ છીએ. તેમજ તેણે સ્થાપન કરેલા 'હિલી એલાયન્સ'ને પણ કેટલાંકોએ વજોડ્યું તે પણ અચોગ્યજ હતું. આમાં તેના હેતુ સ્પષ્ટ અને ઉદારજ હતો. તેમ તેની ધાર્મિક ઉદારતાથી ચુરોપને લાભજ થયો છે. ફ્રાન્સના ભાગલા ન પડતાં ત્યાં રાજા તથા પ્રજાએ બન્નેને હિતકારી થાય તેવી રાજ્ય વ્યવસ્થા દાખલ કરવાનું ક્યેય ઝારનું હતું. સ્વીત્ઝર્લેન્ડમાં શાંતિ બળવની, જર્મનીને ઓસ્ટ્રીયાથી બચાવી ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય કારભાર શરૂ કરવો અને પોલંડને તેનું રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવી આપવું આવાં પવિત્ર કામો ઝારેજ કર્યાં હતાં.

૧૮૧૮ની સાલ પછી ઝારના મતો ફરી ચગડાણે ચઢ્યા. રશીયામાં સ્થપાયેલા ક્રાંતિકારકોના સુમ કવત્રાંઓથી તેને પરાભવ થવા લાગ્યો ત્યારે તેના ઉદાર વિચારો ફેરવાયા. તે પછી નેપલસ, પીડ-મેંટ વગેરે રથો પણ લોકોએ બંડ શરૂ કર્યા. ત્યારે તો સ્વતંત્રતા અને રાજકીય હક્કની પ્રજાની ચળવળો ફેવળ તેમની હોવાથી સમજે તે દબાવીજ દેવી બેઠાંજો એમ પ્રતિપાદન કરનારા મેટનિકને તે સંપૂર્ણ રીતે અંકિત થઈ ગયો. સન ૧૮૨૦ ના નવેમ્બરમાં તેણે ટ્રોપો પ્રોટોકોલના કારણે પર સહી કરી ગમે તે દેશના અંતર્ગત કારભારમાં પડવાનો બીજા રાષ્ટ્રને હક છે એ સિદ્ધાંત દાખલ કર્યો. તે પછી બીજા લોકોએ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે તુફી સામે બળવો કર્યો ત્યારે તુફી લોકોને ચુરોપમાંથી હાંકી કાઢવાની ચેલજ તેના મગજમાં ફરી ઉભળી નેકળી. પરંતુ જલદીજ એટલે સન ૧૮૨૫ ના ડીસેમ્બરની ૧ લી તારીખને રાજ તે મરણ પચ્યો અને રાજ્ય કારભારની અસહ્ય બુંસરીમાંથી સુકા થયો. આ વખતે રશિયાની સ્થિતિ અત્યંત લોકલ હતી. સુખચરો અને પોલીસોને ઉપદ્રવ, લશ્કરમાં અસંતોષ, પોલંડમાં બંડ, તુર્કો સાથે વિમનસ્કતા અને આખા રશિયાલરમાં સુલાખી! ખાનગી આચરણમાં તેના સદ્ગુણ દેખાઈ આવતા મળતાવડો સ્વભાવ, મોહક વાણી, સાદાઈ-ભર્યું વર્તન વગેરે સુબો સાથે કળાને તે આશ્રય આપનારો હતો.

અચેકઝાંડર (૫ એટ) :— (ઉદ્દે સિકંદર. ઇ. પૂ. ૩૫૧-૩૩૩) બાળપણ-મંસિડોનનો આ રાજા બીજા કિલિઃ તથા એપિરાટની રાજકન્યા ઓલિપિયસના પુત્ર હતો. કિલિપ વ્યવહાર કુશળતા માટે ઘણે નામકંઠિત હતો પણ ઓલિપિયસ માન અધ-સંસ્કારી, નદુગરી અને તામસી હતી,

સાતમો ઇનોસન્ટ પોપ મરણ પામ્યો ત્યારે તેણે પુષ્કળ ધન ખર્ચી જાહેરની મેળવી. તથા તા. ૧૦ ઓગસ્ટ ૧૪૯૨ ને રોમ તે પોપ બન્યો. પ્રારંભ તેણે ન્યાય અને દક્ષતા પૂર્વક કામકાજ લીધું. પરંતુ તરતજ તે પરંપરાના રસ્તા પર ચઢી ગયો. તથા સગાં વહાલાઓને હોદ્દા પર ગોઠવવા લાગ્યો. તેણે પોતાના છોકરાઓના લગ્ન સંબંધ સારા મોભાદાર કુંડળો સાથે જોડવાના પ્રયાસ કર્યા. આમાં રોપેનના રાજાની તેને મદદ હતી. આના બદલામાં પોપે રોપેનના રાજાની અમેરિકા ખંડ કે જેની નવીજ શોધ થઈ હતી તેની માલિકી માન્ય રાખી હતી.

રાશમાં રોપેનિશોની વસ્તી વધી પડી. સાહસિકો, ખૂનીઓ અને વેશ્યાઓ વધી પડવાથી ચારી ખૂન વગેરે શુંહાઓ પણ વધવા લાગ્યા.

નેપલ્સના રાજાએ પોપની સારે ખંડ ઉઠાવ્યું ત્યારે પોપે ક્રાન્સની મદદ માગી. ક્રાન્સના ચર્ચસ રાજાએ ઇટાલી પર સ્વારી કરી. આથી સમગ્ર ઇટાલીયન પ્રજા અને પોપ ગભરાઈ ગયા. પરંતુ નેપલ્સ છૂટી ત્યાંના રાજામુકુટ પોતાને શીર ધારણ કરી ચર્ચસ સાંધા પાછો ફર્યો. પરંતુ તે નિકળી ગયા પછી રોપેનની મદદથી નેપલ્સનો રાજા બીજા ફ્રાંસિસ હરી રાજા બન્યો. તે પછી અલેક્ઝાંડર મોહાટમોહાટા જર્મનીનારાની સત્તાનો નાશ કરી ત્યાં પોતાની આપખુદી જમાવવાના પ્રયાસ કર્યા. તેની પાસે ત્રણ હજાર રોપેનિશોની ફોજ હતી. તે તેના બળથી તે આવાં કામો કરતો. સન ૧૪૯૭ માં પોપના સગા સંબંધીઓમાં એક લયકર બનાવ બન્યો. ઝાંડિયાને હુકમ એકાએક શુભ થયો તથા બીજો દિવસે તેનું શળ ટાપળર નદીમાં મળી આવ્યું. આમાં પોપના એક દાસીપુત્રનો હાથ હતો, પણ તે સાબીત થયું નહિ આ બનાવથી પોપને અત્યંત દુઃખ થયું.

પોપને અનેક ભતનાં કામો કરવાં હતા. પણ તે મોટે તેને પૈસાની ઘણી જરૂર હતી. આથી તેણે મંજૂઆવધ મિલકતો જમ કરવાનો સંચારો માર્યો. ફ્રાંસિસ, સરદાર, અમલદાર એમાંના ગમે તેને માથે ગમે તે ભતના શુંહાનું આરોપણ કરી તેને મળ કરાવી, કાર કરવો અને તેની મિલકત જમ કરી લેવી. મોહાટા હોદ્દાની જગાએ ભારે નજરણાં લઈ ભારીદેવી વગેરે કામો રોજી દા થઈ પડ્યા. કીરકોણ ગુંદો કરનારને પણ ફાંસીએ લટકાવવાનો તેણે ક્રમ ચક્ર કર્યો. તેમ રાજ તથા બીજા મોહાટા લોકોને છૂટાકોટ કરવાની પરવાનગી આપી તે તેમનો રોજ અને સંપત્તિ મેળવવા લાગ્યો. ક્રાન્સના ૧૨ મા,

હુઈને છુટાછેડાની પરવાનગી આપીનેજ પોપે તેની સહાય મેળવી હતી.

ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં જ્યુલિયસમોહાટસવ થયો. તે મોટે જગતભરમાંથી યાત્રાળુઓનાં ટોળેટોળાં રાશમાં આવી દાખલ થવા લાગ્યા. તેમનામાં પોપ નિવારણ પત્રો વેંચી તેણે ખૂબ ધન મેળવ્યું. ફ્રાંસિસની આરનવી જગાએ પેદાકરી તે પર એકલાખ વીસ હજાર હુકુડ (એક ભતનું નાણું) લાખ નીમણુકો કરી. તેના પુત્ર સિગરે કુએંડને પહાને દસ હજારની ફોજ લેગી કરી ઇટલીના કેટલાય પ્રાંતો કબજે કર્યા. એકવાર પોપ ભતે સ્વારીએ ચઢ્યો અને પોતાની ગેરહાજરીમાં પોતાના પોપ તરીકેના સર્વે અધિકાર તેણે પોતાની ગેરકાયદેસર જન્મેલી દીકરી ને હાથે સોંપી આપી આખા જગતમાં ચક્રચાર ફેલાવ્યો ! તે અરસામાંજ મોહાટા કુંડળમાં એક બીન વારસ છોકરાનો જન્મ થયો. કેટલાક કાળખપત્રોમાં અલેક્ઝાંડર પોપને જ તેના પિતા તરીકે ઓળખાવ્યો છે. ન્યારે બીજા કેટલાક પત્રોમાં તે માન સિગરને આરોપવામાં આવ્યું છે.

નેપલ્સમાં ત વિષે ક્રાન્સ અને રોપેન વચ્ચે કલહ બગવાથી ક્રાન્સના હુઈએ ઇટલી પર ફરી સ્વારી કરી. ત્યારે મોહાટાનું કુંડળ વિરૂદ્ધ તેને કાને ઘણી તકરારો આવી પહોંચી. પરંતુ નેપલ્સ છૂટવામાં પોપે તેને મદદ આપવાનું કબુલ કરી હુઈને મનાવ્યો. તથા મધ્ય ઇટલીમાં પોતાની એકહુકુ સત્તા સ્થાપન કરી. અર્મિની તથા ફેલોન એ બે કુંડળોને તેણે ઘણા નાસ આપ્યો. તેમનામાંના કોઈને પોપે લગાઈમાં કાર કર્યા અને બીજાઓનાં ખૂન કરાવ્યાં. એ રીતે અનેક કુંડળના પુરોનાં ખૂન કરાવી તેણે ધનસંચય કર્યો. ક્રાન્સ અને રોપેન એ બે લડાયક પક્ષોમાંથી જેને મદદ કરવાથી વધુ લાભ મળવાનો સંભવ હોય તેને તે મદદ આપતો તથા પોતે ભુદા ભુદા પ્રદેશો છૂટી લેતો. આવી ખટપટમાં રચ્યા પડ્યા હતા તેવામાં પોપ તથા તેનો પુત્ર એ બન્નેય તાવથી રુપડાયા અને આ પોપ ૭૨ વર્ષની ઉંમરે તા. ૧૮ ઓગસ્ટ સન ૧૫૦૩ ને રોમ મરણ પામ્યો.

છઠ્ઠા અલેક્ઝાંડર વિષે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. જુદાંમાં તે સાધારણ પંદ્રિનેના માણસ હતો તેમ રાજકારણમાં પણ ખાસ હડાપણ નહતું. પોતાનું ઘર ભરતું એ એકજ સ્વાર્થ તેના રમણમાં હતો. પોપની આંતરિક ખર્ચિશ પદ્ધતિ તેણે કેટલા રસાતાળે ઉતારી. તેનામાં એકજ સદ્ગુણ હતો તે

સારી આવચવગતના મુખેદારો નીચ્યા. પૂર્વની પ્રજા તથા મેસિડોનિયન પ્રજા એ બન્નેનો એક મિશ્રસમાજ બનાવવાના હેતુથી તેણે મિશ્રવિવાહની પ્રથા ચાલુ કરી. તે પોતે ઈરાનના બે રાજકન્યાઓ સાથે પરણ્યો હતો, તેમજ પોતાનાં સેનાપતિઓને બીજી રાજકન્યાઓ સાથે પરણાવી. સામાન્ય સૈનિકોને પણ એશિયાની સ્ત્રીઓ પરણવાનું ઉત્તેજન આપ્યું. પરંતુ મેસિડોનિયન સેનામાં અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો અને ઈ. પૂ. ૩૨૪ માં મિડિયો પ્રાંતમાં બળથો થયો. એટલે પોતાનાં લશ્કરને હાંકી મૂકી પૂર્વના લોકોની ભરતી કરવાનો ધાક બતાવી તેણે તે બંડ શામળ્યું. ઈ. પૂ. ૩૨૩ માં તે બેબિલોન જઈ પહોંચ્યો. (અલેકઝાંડરની સ્વાર્સના માર્ગને નકશો છુદોતર જગત પૃ. ૬૧ ની સામી બાજુએ આપ્યો છે.) ત્યાંના દરબારમાં જગતપરનાં તે વખતના જ્ઞાત દેશોમાંથી વહીવટી આવી પહોંચ્યા હતા. પુષ્કળ રાજ્યો તેના પરાક્રમથી છક થઈ ગયા હતા. તેમ કેટલાક તેનાથી પડીતા પણ હતા. રોમથી પણ વહીવટી આવ્યા હતા. એમ કહેવામાં આવે છે, પણ તે વિષે શક રહે છે, અરબસ્તાનનો ફરાફેરી તેણે બાબિલોનથી ઈજિપ્ત સાથે જળ માર્ગે દળાણવલણ સાંધ્યું હતું. તેમ લશ્કરમાં મુધારા કર્યા બાદ તેણે સ્વારીએ ઉપડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સ્વારીએ ઉપડતા પહેલાંનાં બે દિવસ તેણે મિડિયસને ત્યાં ઘાટ પીવામાં ગાળ્યાં હતા. ત્રીજે દિવસે તેને તાવ લાગ્યો દશ દિવસ પછી તેની વાચા બાંધ પડી ગઈ. અને ઈ. પૂ. ૩૨૩ ના જુનની ૨૮ મી એ તે મરણ પામ્યો. થોડા માસ પછી તેની શણીને એગસ નામનો પુત્ર થયો. પણ તે બન્ને કંઈકરના હાથમાં સપડઈ માર્યા ગયા.

સ્વભાવ અને ધોરણ:—અલેકઝાંડરના સ્વભાવ તથા ધોરણ વિષે પુષ્કળ મતભેદ છે. તેનામાં વિરક્ષણ ધૈર્ય, અત્યંત ઉત્સાહ તથા તીવ્ર કલ્પના શક્તિ હતી એ વિષે મતભેદ નથી. યુદ્ધકાળમાં તેની નિપુણતા તો તેના વિરોધીઓએ પણ માન્ય કરે છે. છતાં તે વિષે સ્વેચ્છ મતભેદ રહે છે. તેના બાદા ઉદ્દેશ વિષે એક મત થતો નથી. કોઈ કહે છે કે આપું જગત છુટી મતે દેશોએ તેને દેવ સમી માનના એવી મહત્વાકાંક્ષાથી તે ઉત્કેચાલ્યો હતો. પરંતુ નિસે નામનો મંચકાર જણાવે છે કે ઈજિપ્તનું શાસન્ય હતાવા પુરતીજ તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી. બાઈબની વાતો ખોટી અને કલ્પિત છે. એક લોકો

અને પૂર્વના લોકોનો મિશ્ર સમાજ બનાવવાના તેના ધોરણ વિષે પણ ભિન્ન ભિન્ન મતોના મતો બાંધેલાં આવ્યાં છે.

તેના પુતળાં તથા વર્ણનો પરથી તેની શરીર-રચનાનો ખ્યાલ મળે છે. તેનું શરીર કસાએકું હોઈ બાંધો મધ્યમ ગોરો અને રતાશ પડતા વર્ણનો હતો. તેની આંખની ચમક દીવાવનારી હોઈ માથાના આગલા વાળ સિંહના જેવા હતા. આગળ ઉપર તે સુંડન કરવા લાગ્યો તથા ઓક અંત રોમન પ્રજામાં પણ સુંડનની પ્રથા ચાલુ કરી તે પછી ૫૦૦ વર્ષ સુધી ચાલુ હતી.

તેને વિષે અદ્ભુત રસ પૂર્વ વાંડ.મય પુષ્કળ લખાયેલું છે. પરંતુ હિંદ અને ઈરાનમાં પાંચસો વર્ષ પછી તેની યાદ છેકજ ભૂસાઈ ગઈ અને માત્ર એક પવિત્ર-અંધ બાળનારો રાક્ષસ એટલીજ સ્મૃતિ કાયમ રહી. પરંતુ હિંદી મહાસાગરથી આટલાંટીક સુધીના આખા પ્રદેશની ભાષાઓમાં તેને વિષે સુંદર વાતો રચાયેલી છે, તેમ ઈગ્લિશ, ફ્રેન્ચ, જર્મન તથા અન્ય યુરોપની અન્ય ભાષાઓમાં તેના વિષે પુસ્તકો પણ ઘણા લખાયાં છે.

અલેકઝાંડર પોપ છઠો—(૧૪૩૧-૧૫૩૦)
અલેકઝાંડર એ નામના કુલે આડ પોપ ધર્મગયા તેમાંનો છઠો અલેકઝાંડર રોડિગો બોજીયા એ પોપ અત્યંત અનૈતિક હોતો એવી તેની ખ્યાતિ છે. તે રોમમાં જન્મ્યો હતો. બાપની અટક લૅંગ્ઝેટ અને માના બોજીયા એ હતી બોલોનમાં તેણે કાયદોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ૧૪૫૫ માં તેનો મામા ફ્રાંકફર્ટ સમીએ રો-નમથી પોપ થયો ત્યારે અલેકઝાંડર બિશપ, કોર્નિસ, ચર્ચનો વાઇસ ચન્સેલર એ હોર્સિઓપર પોપના હાથ નીચે કામ કર્યું. આથી તેને સમગ્ર કામનો અનુભવ થયો તેમ તેના પ્રતિષ્ઠાપથી અને સર્વાસ્તિ પણ સારી મળી. એટલે તે મેડીટી હનેલીમા કાડમાટથી રહેવા લાગ્યો. સ્વભાવે તે સારો હતો તેમ તેનો ચહેરો મોઝક હતા. આથી તેનું આચરણ બદલ થઈ તે કંઈક અન કાનાની ગોહુત-કામાં સપડાયો. તેણે અનેક રખાતા રાખેલી તે સર્વેથી તેને જે રુચ્છ દો ધયા તે પ્રત્યે તેને ઘણા જ પ્યાર હતો. વેનાસડી કેટની નામની રખાત પર તે આતશ્ય આશક હતા. પોપ પહેલા આ ગાળેએ ત્રણ ઘણી કર્યાં હતા. પણ અલેકઝાંડર પોપ બાન્યો એટલે તે મુડિયા બેઝા નામની બીજી એક બાઈપર આશક થયો. પોતાની ગેરકાયદેસર સંતાતને તેણે પુષ્કળ પન દોલત તથા સાસ હોર્સિઓ નગાઓ આપી હતી.

સાતમે ઇનોસન્ટ પોપ મરણ પામ્યો ત્યારે તેણે પુષ્કળ ધન ખર્ચી બહુમતી મેળવી. તથા તા. ૧૦ ઓગસ્ટ ૧૪૬૨ ને રોમ તે પોપ બન્યો. પ્રારંભ તેણે ન્યાય અને દક્ષતા પૂર્વક કામકાજ લીધું. પરંતુ તરતજ તે પરંપરાના રસ્તાપર ચલી ગયો. તથા સગાં વહાલાઓને હોદ્દાપર ચોંટવવા લાગ્યો. તેણે પોતાના હોકરાઓના લગ્ન સંબંધ સારા મોલાદાર કુટુંબો સાથે બેઠવાના પ્રયાસ કર્યા. આમાં રોપેના રાજાની તેને મદદ હતી. આના બદલામાં પોપે રોપેના રાજાની અમેરિકા ખંડ કે જેની નવીન શોધ થઈ હતી તેની માલિકી માન્ય રાખી હતી.

રોમમાં રોપેનિશોની વરતી વધી પડી. સાહસિકો, ખૂનીઓ અને વેરથાઓ વધી પડવાથી ચોરી ખૂન વગેરે શુદ્ધાઓ પણ વધવા લાગ્યા.

નેપલ્સના રાજાએ પોપની સામે જંગ ઉઠાવ્યું ત્યારે પોપે ફ્રાન્સની મદદ માગી. ફ્રાન્સના આદર્શ રાજાએ ઇટાલીપર સ્વારી કરી. આથી સમગ્ર ઇટાલીયન પ્રજા અને પોપ ગભરાઈ ગયા. પરંતુ નેપલ્સ છૂટી ત્યાંના રાજાકુટ પોતાને શીર ધારણ કરી આદર્શ સાથે પાછો ફર્યો. પરંતુ તે નિકળી ગયા પછી રોપેનની મદદથી નેપલ્સનો રાજા ધીજી ફર્ડિનનડ ફરી રાજા બન્યો. તે પછી અલેક્ઝાંડર મ્હોટાહોટા જમીનદારની સત્તાનો નાશ કરી ત્યાં પોતાની આપણદી જમાવવાના પ્રયાસ કર્યો. તેની પાસે ત્રણ હજાર રોપેનિશોની ફોજ હતી. ને તેના ઘણથી તે આવાં કામો કરતો. સન ૧૪૯૭ માં પોપના સગા સંબંધીઓમાં એક ભયંકર ઇનાય બન્યો. ઝેડિયાનો ડયુક એકાએક શ્રમ થયો તથા બીજે દિવસે તેનું શબ દાયબર નદીમાં મળી આવ્યું. આમાં પોપના એક ઠાસીપુત્રનો હાથ હતો, પણ તે સાપ્રીત થયું નહિ. આ ઇનાયથી પોપને અત્યંત દુઃખ થયું. પોપને અનેક બાતનાં કામો કરવાં હતાં, પણ તે માટે તેને પૈસાની ઘણી જરૂર હતી. આથી તેણે સંપ્રયાણનું નિર્ધારણ જમ કરવાનો સપાટો માર્યો. કાર્ડિનલ, સરદાર, અમલદાર એમાંના ગમે તેને મથે ગમે તે બાતના શુદ્ધાવું આજ્ઞાપણ કરી તેને સબ કરાવી, ઠાર કરવો અને તેની નિલકત જમ કરી લેવી. મ્હોટા હોદ્દાની જગ્યાએ ભારે નબલાયું લઈ કાર્ડિની વગેરે કામો રોટુંદા થઈ પડ્યા. કીરકેળ શુદ્ધો કરનારને પણ ફોર્ડીઓ લટાવવાનો તેણે ક્રમ શરૂ કર્યો. તેમ રાજ તથા બીજા મ્હોટા લોકોને છટાછેડ કરવાની પરવાનગી આપી તે તેમના રત્ને અને સંપત્તિ મેળવવા લાગ્યો. ફ્રાન્સના ૧૨ માં

હુધને છુટાછેડાની પરવાનગી આપીનેજ પોપે તેની સહાય મેળવી હતી.

ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં જયુનિલિમહોત્સવ થયો. તે માટે જગતભરમાંથી યાત્રાળુઓનાં ટોળેટોળાં રોમમાં આવી દાખલ થવા લાગ્યા. તેમનામાં પોપ નિવારણ પત્રો વેચી તેણે ખૂબ ધન મેળવ્યું. કાર્ડિનલની ગારન્ટી જગ્યાએ પેદાકરી તે પર એકલાખ વીસ-હજાર ડયુકડ (એક બતનું નાણું) લઈ નીમણુકો કરી. તેના પુત્ર સિઝરે કુએડને જહાને દસહજારની ફોજ ભેગી કરી ઇટલીના કેટલાય પ્રાંતો કબજો કર્યા. એકવાર પોપ ભતે સ્વારીએ ચઢ્યો અને પોતાની ગેરહાજરીમાં પોતાના પોપ તરીકેના સર્વે અધિકાર તેણે પોતાની ગેરકાયદેસર જામેલી ફીકરી ને હાથે ફોંપી આપી આખા જગતમાં ચક્રચાર ફેલાવ્યો ! તે અરસામાંજ મોહાયા કુટુંબમાં એક બીન વારસ છોકરાનો જન્મ થયો. કેટલાક કાળપત્રોમાં અલેક્ઝાંડર પોપને જ તેના પિતા તરીકે ઓળખાવ્યો છે. જ્યારે બીજા કેટલાક પત્રોમાં તે માન સિઝરને આરોપવામાં આવ્યું છે.

નેપલ્સપ્રાંત વિરે ફ્રાન્સ અને રોપેન વચ્ચે કલહ બાગવાથી ફ્રાન્સના હુધએ ઇટલી પર ફરી સ્વારી કરી. ત્યારે મોહાયાનું કુટુંબ વિરૂદ્ધ તેને કાને ઘણી તકરાર આવી પહોંચી. પરંતુ નેપલ્સ છૂટવામાં પોપે તેને મદદ આપવાનું ઇનકુલ કરી હુધને મનાવ્યો. તથા મધ્ય ઇટલીમાં પોતાની એકલકથા સત્તા સ્થાપન કરી. ઝાર્ડિની તથા મ્હોટાન એ જે કુટુંબને તેણે ઘણો ગ્રાસ આપ્યો. તેમનામાંના કોઇને પોપે લડાઈમાં ઠાર કર્યા અને બીજાઓનાં ખૂન કરાવ્યાં. એ રીતે અનેક કુટુંબના પુરોનાં ખૂન કરાવી તેણે ધનસંઘટ કર્યો. ફ્રાન્સ અને રોપેન એ ઘો લડાયક પક્ષમાંથી જેને મદદ કરવાથી વધુ લાભ મળવાનો સંભવ હોય તેને તે મદદ આપતો તથા પોતે ભુદા ભુદા પ્રદેશો છૂટી હોતો. આવી ખટપટમાં રચ્યા પડ્યા હતા તેવામાં પોપ તથા તેના પુત્ર એ બંનેય તાવથી રુપણયા અને આ પોપ ૭૨ વર્ષની ઉંમરે તા. ૧૮ ઓગસ્ટ સન ૧૫૦૩ ને રોમ મરણ પામ્યો.

છઠ્ઠા એલેક્ઝાંડર વિરે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. બુદ્ધિમાં તે આધારણ પદ્ધિનો માણસ હતો. તેમ સ્વચારણમાં પણ ખાસ કહાણું નહતું. પોતાનું ઘર ભરતું એ એક જ સ્વાર્થ તેના મગજમાં હતો. પોપની ગાદીની ધાર્મિક પરિગત તેણે છોડી રસાવતો ઉભરી. તેનામાં એક જ મદ્દશુ હતો તે

એ કે શિષ્યકાળે ઉત્તેજન આપી તેની તેણે સંજીન ઉત્તરિ કરી હતી.

અલેક્ઝાંડર : ૧૬:—બાવેરીયાની હદમાંનું એક હવાખાવાનું જમીન મધ્યક. તે સમુદ્ર સપાટીથી ૧૬૦૦ની ઉંચાઈએ મનોહર રથાને આપ્યું છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૬૦૫માં ૧૨૦૦ હતી. અહિંના પાણીમાં લોહનો અંશ પુષ્ટ છે અને કર્મીલ વાયુ (કાર્બોનિક એસિડ ગેસ) હવામાં હોય છે. અને તે મજાજ-વિકાર તથા સંધિવા પર અસરકારક ગણાય છે. આ ગામની આસપાસ હુધસેનબર્ગ નામની વજાતુડ (જાનાઇટ) પથ્થરની એક ટેકરી છે. તે ઉપરથી ચોગમનો દેખાવ ધણીજ ભવ્ય દેખાય છે.

અલેક્ઝાંડ્રિયા:—(આફ્રિકા) ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંનું ઇજીપ્તનું આ એક બંદર હોઈ તે પ્રાચીન કાળથી નિખ્યાનિ પમ્યું છે. ઉત્તરે ૩૧°-૧૨ અં. અને પૂર્વે ૨૯°-૧૫ દે. પર તે વસેલું છે. રેલ્વે માર્ગે દેરા શહેર અહિંથી ૧૨૯ માઇલને છેટે છે.

પ્રાચીન એલેક્ઝાંડ્રિયા એક આમદાનીમાં આ શહેરના ત્રણ ભાગ પાંડવામાં આવ્યા હતા. તે આ પ્રમાણે ચલુદિ લોકોની વસાહતવાળો પ્રદેશ તે ઇશાન દિશામાં હતો. ઇજીપ્શિયન લોકોની વસ્તીવાળો સુદાનિસ ભાગ તથા ત્રીજો એક લોકોની વસ્તીવાળો જુલિયુસ વિલાગ. ઉપરાંત રામન આમદાનીમાં જુલિયુસભાગની નજીકમાં સરકારી અમલદારોનું મથક હતું.

પ્રાચીન કાળમાં તે એક ન્હાનો સરખો બેટ હોઈ દેરેસ એ નામથી ઓળખાતું હતું. તથા એક સાંકડા બંધારથી તેને દરિયા કીનારા સાથે ભેડી દેવામાં આવ્યું હતું. સેલ્સીની આમદાનીમાં એટલે ખિસ્તી શક પૂર્વે પહેલી સત્રીના ઉત્તરાર્ધમાં અહિં આજ ૧૪ ઇમારતો હતી. તે આ પ્રમાણે (૧) રાજમહેલ (૨) નાટકગૃહ. સીંચરે તેનો કિલ્લો તત્તરે ઉપરોગ કર્યો હતો. (૩) જલદેવતાનું દેવારથ. તે નાટકગૃહની સામી બાજુએ હતું. (૪) એન્ટીનીએ બંધાવેલું ટિમોનિયમ નામનું એક મંદાન (૫) સીમ્રોયમ (૬) સરદારખાનું (૭) લેવલદેવતું મધ્યક (૮) મોટી (૯) કચરન શાળા (૧૦) પેલેસ્ટા (૧૧) શનિતું મંદિર (૧૨) ચંદ્રમંદિર (૧૩) વસ્તુ સંસ્કારણ અને (૧૪) સેલિપિયમ નામનું દેવાલય દેરાસ બેટ પર એક ૪૦૦ ફુટ ઉંચા-ઈનું દીપગૃહ હતું. જગતપરની સાત અનન્યબીઓમાં તેની ગણના થતી. અહિં ત્રીસ હજાર નાગરિકો તથા પુરુષ સુવાસો રહેતા.

ઈતિહાસ:—ખિસ્તી શક પૂર્વે ૩૩૨ ની સાતમાં પ્રસિદ્ધ એલેક્ઝાંડર બદશાહે તે વસાવ્યું હતું. તે તેથીય પુરાતન કાળથી સુવિખ્યાત હતું. ખ. પૂ. ૨૮૦૦ વર્ષોથી દક્ષિણ હિંદ અને ઇજીપ્ત વચ્ચે જે બેપાર આવતો તેને માટે આ બંદર અતિથય અગવડવાળું અને મહત્વનું થઈ પડ્યું હતું. અહિંના રાજા રામેલીના ઉત્તેજનથી જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઉદય થયો. તથા ત્યાં એક ભવ્ય વેધશાળા બાંધવામાં આવી (લીક્ષિત—આસ્તીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર પા. ૩૪૬. પૃ. ૫૦). એલેક્ઝાંડ્રિયાના એક લોકો તો નામીયા છેજ આગળ ઉપર બેપારને લીધે તેની એક સહીમાં એટલી ખર્ચી પ્રગતિ થઈ કે તે રામની બાજુની કરવા લાગ્યું. સન ૮૦ માં તે રામના હાથમાં આવ્યું. ૪૪ ની સાતમાં સીંચર અહિં પટીબોરેટા સાથે રહેતા ઇ. સ. ૨૧૫ માં દેરે કાલેસ બાદશાહે આ શહેરને ભેદ આપી હતી. તથા આ બાદશાહે અહિં જે કનલ કરી તેથી હિંદી સાથેનો તેનો વેપાર તુર્રી પડ્યો, એમ કહેવાય છે. (જે. આર. એ. એસ. ૧૬૦૭ પા. ૬૫૪). તે પછી સન ૧૭૯૮ માં ફ્રાન્સમાં રાજમુકાંતિ થઈ. તે વેળાએ નેપોલીયને આ શહેર પર સ્વારી કરી તે કબજે કર્યું. ૧૮૦૧ ની સાત સુધી તે ફ્રાન્સને આધીન રહ્યું. પણ તે સાતમાંજ અંગ્રેજો અને ડુચો વચ્ચે અહિં લડાઈ થઈ તેમાં અંગ્રેજોએ તે સર કર્યું.

તે પછી ઓટોમન આમદાનીમાં ઇજીપ્તમાં લોકદ અધાધુની વધી પડ્યાથી આ શહેરની પડતી થઈ અને તેની વસ્તી ચાર હજાર જેટલી થઈ પડી. પણ પાછળથી મહમદઅલીએ તેને ઠીક વલોજા લાલીની રિષતએ પલોઆકર્યું. ઇમામજી પાશાએ ત્યાં સુનિસ્થિપાલિટી સ્થાપી. ૧૮૮૨ માં આ શહેર તથા ઇજીપ્ત અંગ્રેજોને કબજે ગયાં. અહિં જમીન ખેતતાં વધી પ્રાચીન ઇમારતો તથા જુની વસ્તુઓ મળી આવે છે.

અર્વાચીન એલેક્ઝાંડ્રિયા:—સેરિયાટિસ સદરા વર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચેના ભાગ પર આ શહેર વસેલું છે. તેની પશ્ચિમ તથા પૂર્વમાં અનુક્રમે રાન એટલેન તથા દેટએ એ ભૂશિરો આવે છે. પશ્ચિમ ભાગમાં નજાતનુ તાકુ તથા મોટાટી વખારો હોય અન્ય સુખ્ય મંદાનો પૂર્વ તથા અગિનમાં છે. પાશ્વરમના બંદરથી મહામદઅલીના મહેલ સુધી એક પીટી વસ્તો છે. અહિંના "ક્રૅડ રકેવેઅર" નામનો ભવ્ય એક પંચકોણ હોઈ તેની આજુબાજુએ ચારો લગરગ છે. તથા મધ્યમાં એક રાજ

પુત્રનું થોડાપર બેસાડેલું પુતળું મૂક્યું છે. ચોકની સામે ઇટાલીયન પદ્ધતિની સુંદર ઇમારતો છે. જેમાંની ન્યાય કચેરી, ઓરિયન્ટલ પેટ્રી, અંગ્રેજોનું દેવળ, આખાસ હિંદમાં નાટક ગૃહ એ સુખ્ય છે. શહેરના પૂર્વ ભાગમાં એક ઝિંઝિનિયા નામનું નાટકગૃહ છે. આ ભાગમાં મ્યુનિસિપાલિટીની ઇમારત તથા વસ્તુ સંગ્રહાલય પણ છે. જેમાં પ્રાચીન ઐક, રોમન ઇલ્લુષ્ટ્રેશન વસ્તુઓ સંગ્રહી રાખી છે. ઉપરાંત રોમન કંથેલિક પંથનું એક દેવળ, મસજિદ તથા બેદીવ વંશના રાજા પુરુષોત્તમી કબરો છે. શહેરના ઉત્તર ભાગમાં ત્યાંના મૂળવતનીઓની વસ્તી છે.

આ શહેરના પૂર્વ બંદરનો દરિયો પથરાળ હોઈ ધીછરે છે. આખા શહેર ભરમાં આગગાડીની હાઇવે તથા તારાની ભળ પથરાયેલી છે. બધી ઇલ્કમના હેપારનું તે કેન્દ્રસ્થાન હોવાથી ત્યાં અંગ્રેજોની તેમ ખીલ પરદેશીઓની હેપારી કોઠીઓ છે. ઇલ્કમના આવાત નિકાશ માલમાંનો ૬૦ ટકા જેટલો માલ આ બંદરમાંથી ઉચાપત ભય છે. નિકાશ સુખ્યત્વે કચાસની અને આવાત કાપડ, યંત્રો ઇમારતી લોકડું તથા કોલસાની છે. ૧૯૨૦ માં અહિં ૫,૬૮,૪૦,૦૦૦ પાઉંડની કીંમતનો હેપાર થયો હતો. શહેરની વસ્તી ૧૯૧૭ માં ૪,૪૪,૬૧૭ હતી. પારકી વસ્તીમાં ઐક, ઇટાલિયન, સીરિયન, આમેનિયન વગેરે લોકો હોઈ તે શિવાયના પ્રક્રિમના તેમ પૂર્વના લોકો પણ ધણા વસે છે. અરેબિક ઉપરાંત ઐક, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ અને ઇટાલિયન ભાષાઓ પણ બાલે છે.

શુભમદારના 'યુરોપનો પ્રવાસ' (૧૯૧૫) એ પ્રવાસક્રમમાં નીચેની માહિતી મળે છે. આ આ દેશમાં બળદને ઠાલે પાડા અથવા ઉંટને હુલો નેડવામાં આવે છે. ખેતરોમાં તંત્રનું વાવેતર દેખાય છે. શુભરાતના ગાડાં જેવા ચાર પૈડાંના ભારવાહક ગાડાંઓને એક થોડા નેડેલો હોય છે. આ ગાડાં ૧૨ થી ૧૪ ફુટ લાંબા હોય છે. અચ્ચરના ખાસા પણ હોય છે તેના પૈડાંના વ્યાસ ૭-૭૫ ફુટ જેટલો હોય છે. અહિંની નવી વસ્તી સારી છે. કોફીપાન-ગૃહ પણ ભપકાદાર હોય છે. રેમલે વસ્તી ગામથી દૂર છે. અને ત્યાં શ્રીમાનો રહે છે. અહિંના કુલ ખંજલાઓ દરિયાકીનારે છે. અને દરેકની આભુ-ગાભુએ સુંદર ભગીચાહોય છે. કોફીગૃહમાં યુરો-પીયન પદ્ધતિના ખેલની રમત ગમત ચાલે છે. અંદર જ્યાં ટિકિટ ફરજિયાત હોતી નથી. માત્ર અંદર જતાં ખાવાની કંઈક વાનીઓ લેવીજ પડે એવો રિવાજ પડી ગયો છે. ખેલ ખેલાની કીની

કિંમત આ વાનીઓમાંજ વધારીને વસુલ કરવામાં આવે છે. અહિં નિશાનખાણ, કસરત, સિનેમા, ગાયન એવી ભતના ખેલ થાય છે. ત્યાંનો 'ચાંપેનો પિલર' (સ્તંભ) ખાસ ભેવા લાયક છે, તે રેતાશ પડતા સળંગ પથરનો બાંધેલો છે. ઉંચાઈ આસરે ૭૦ ફુટ જેટલી છે. એક ભરાના કીનારાપર તે બંધાયો છે. તેની ચારે બાજુ તારની વાડ છે. અંદર જ્યાં માટે કી ભરવી પડે છે.

અલેકઝાંદ્રાપોલિસ- (એસ્કી સ્તંભુલ) તે આસમાનું એક પ્રાચીન ઐક શહેર જેનેહાસની હિષ્ટિ તરફના પશ્ચિમ કીનારાપર ઈટગોનસે આશરે ૪.૩૧૦ માં તે વસાવ્યું હતું. તે પછીની સદીમાં ક્રીસ્ટીમેકસે એલેકઝાંદ્રાના સ્મરણાથે તેને એલેકઝાંદ્રિયાપોલિસ એ નામ પાડ્યું. રોમન આમદાનીમાં એશિયા માઇનરના વાયવ્ય કીનારાપરનું તે એક સુખ્ય બંદર હતું અને તે સારી લાહોજલાલી ભોગવતું હતું. યુરોપ જ્યાં સંપૌત અહિંથીજ ઉપડ્યો હતો. પ્રાચીન ઇમારતોના અવશેષ હાલય દેખાવ આપે છે. તેમ દ્વારને બંધાવેલી પાણીની નહેર હાલ મોતુદ છે. (એ. પ્રી.)

અલેક શ્રીપાલ:—વિક્રમની બારમી શતાબ્દમાં થયેલ પ્રસિદ્ધ જૈન રાજ હતો. બુદ્ધાદમ અમરાવતી પાસે અલેક્ષપુર ગામ છે. ત્યાંના તે રાજ હતો. એને માટે એમ કહેવાય છે કે એકવાર તે કોદશી પુષ્કળ પીડાતો હતો પુષ્કળ અકળાવાથી ઘર છોડી, રાત્ર્ય છોડી તે નિકળ્યો. રસ્તામાં જતાં એક સુંદર તળાવ નજરે પડ્યું. ત્યાં પાણી પીધું. ત્યાંના પાણીની તે બહુ ખસર થઇ. તેને ઉંઘ આવી અને શાન્તિ વળી. અને એનાથી તેના રોગ મટ્યો. આથી રાણીને શંકા થઇ કે તે સ્થળે કોઈ દેવમૂર્તિ હોવી જોઈએ. રાત્રે સ્વપ્ન આવતાં જણાયું કે ત્યાં પાર્શ્વનાથ (જૈનોના તેવીસમાં તીર્થંકર) ની પ્રતિમા છે પણ તેને ત્યાંથી રથમાં બહાર લાવતાં રાજાએ તે પાછળ આવે છે કે નહિ તે જોયું નહિ. પણ રાજાથી પાછું જોયા વિના રહેવાયું નહિ. શિરપુરની નજીક માંજ રથ થયી ગયો અને પ્રતિમા ત્યાં જ અદ્ધર રહી. અત્રે જૈનાચાર્ય અભયદેવશરિને જોતાવ્યા અને ત્યાં જૈનસંઘે નવું મંદિર બંધાવ્યું. ત્યાં તેની ૧૧૪૨ના મહા સુદી પને રવિવારે વિજય સુખે પ્રતિષ્ઠા કરી. આ મંદિર આત્યારે પણ સિરપુર ગામની બહાર છે. આ રાજાની રાજધાની અલેક્ષપુરમાં અત્યારે પણ થોડાં જૈન ઘરો છે. એની પાસે સુક્તાગિરિ પહાડ પર રામજો એક જન મંદિર બંધાવ્યું હતું. સુક્તાગિરિ પહાડ અમરાવતીથી

૩૦ માઈલ દૂર છે. એ પણ શ્વેતાંબરેના પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે. અલેચરાત્તએ સિરપુરમાં બાંધાવેલા મંદિરના ખર્ચમાં બાર ગામ આપ્યાં હતાં. આ તીર્થ એની કથા સ્મયે છે તેમ અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથજી તરીકે જાણીતું છે. તે અકોલાથી ચાલીશ માઈલ દૂર છે. મોટરો ત્યાં જાય છે. પાકી સડક માલેગામ સુધી છે. ત્યાંથી ચાર પાંચ માઈલનો કાચો પણ રસ્તો છે. વિશેષ મોટે અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ જીઓ.

અલ્પેષ પુરા:—અમરાવતીથી ચોવીસ માઈલ દૂર આ ગામ છે. ત્યાં જૈનધર્મી અલેક શ્રીપાલ નામનો પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો હતો. ત્યાં થઈ જ માઈલ દૂર મુક્તાગિરિ પહાડ છે. જ્યાં શ્વેતાંબરેના મંદિર છે. અને પહાડ ઉપર કેસરના છાંટા પડે છે. વશડ ગેઝેટીયર જણાવે છે કે જૈન ધર્મી અલેક શ્રીપાલની આ રાજધાની હતી. તે સમયે આ ગામ બહુ ઉન્નતિએ હતું. અત્યારે તો તે હાના ગામ જેવું છે. ત્યાં ખંડિએરા પડ્યાં છે અને એક જૈન મંદિર છે.

અલ્પેષે અથવા અલ્પુલ્લખ:—(મદ્રાસ) ત્રાવણકોર રાજ્યમાંનું આ એક મુખ્ય બંદર ઉત્તરે ૬-૩૦° અ. અને પૂર્વે ૭૬-૨૦° રે. પર આવ્યું છે. તે વિનેવેશ્લી-કિલ્લાન રેલ્વેના કિલ્લાન સ્ટેશનની ઉત્તરે ૪૬ માઈલ અને કોચીનથી ૩૫ માઈલને અંતરે છે. વસ્તી (૧૯૧૧) પ્રમાણે ૨૫૬૬૫ છે. સરકારી ૧૧૫ ઇંચ જેટલો વરસાદ થાય છે. ૬૨ લોકોના પોરકડ બંદર સાથે ત્રાવણકોર રાજ્યની ઉત્તરનો બંધાર શરૂ થયો જેથી રાજ્યને નુકસાન નવા લાગ્યું તેથી મહારાજા રામવર્માએ આ બંદર ૧૮૫૩ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બંધાવ્યું. તે પહેલાં અહિં રેલીનું મેદાનજ હતું. હાલ ત્યાં બેસાર ધમધાકાર ચાલતો લાગે છે. દર સાલ આસરે ૨,૮૦, ૫૮૫ ટન જેટલું નૌકાનયન (શિપિંગ) થાય છે. એક લીપજુડ તથા ગોદામમાં માત્ર લઈ જવા દાગે પણ છે. ઘણીખરી તેલની જ મીંચો છે. કાયાની સાહકોઓ પુલક પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. મુખ્યત્વે કોપર, નારિયળ, કાથો, એલચી, આદુ અને મરી એ વસ્તુઓનો નિકાસ થાય છે ચોખા મુંબઈનું મીઠું, તમાકુ, ધાતુ વગેરે કીરકોળ માવ આયાત થાય છે.

ડિસ્ટ્રિક્ટ તથા સેશન્સ જજ, મુનસફ તથા પહેલા અને બીજા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટની કચેરીઓ તથા ' ઓફ એક્સ મદ્રાસ ' નામની એક પેદી પણ અહિં છે.

અલ્પેષો:—(૧) એશિયા-તુર્કિસ્તાનનો મુકેશ પીય ભાગ. આમાં ઉત્તર સિરિયા અને વાયવ્ય મેસોપોટેમિયાનો સમાવેશ થાય છે. અલ્પેષો, મરાશ અને ઉર્કા એ ત્રણ સંજ્ઞા આમાં આવી જાય છે. તેનો અડધો ભાગ હુંગરાળ છે. તથા અલેક્ઝાંડ્રા એ એક મહત્ત્વનું બંદર ત્યાં આવેલું છે. નિકાસ આશરે દસ લાખ રટલિંગ જેટલી અને આયાત તેથી બમણી છે. કાયમની વસ્તી દશ લાખ જેટલી પણ નથી. પણ અગ્નિ ભાગમાં મોસમમાં વસ્તી વધી પડે છે. લોકવસ્તીનો એક પંચમાંશ ભાગ ખ્રિસ્તીઓનો છે અને મુસલમાનોની વસ્તી પણ મોટી છે. આ ભાગમાં ૭૧૦ મુસ્લીમ, ૨૫૦ ખ્રિસ્તી અને ૩૧૦ જુદા જાણાઓ છે.

(૨)—તુર્કી મુકેશની રાજધાની. કુવૈક દરી-મંત્ર સપાટીના ભાગ પર તે શહેર વસેલું છે. વસ્તી આશરે ૨,૫૦,૦૦૦ છે. નવું શહેર કુવૈક નદીને બન્ને તીરે આવ્યું છે. અને જુનો ભાગ ૩ માઈલના પરિધ વાળા સેરાસન ઢાંગના કિલ્લામાં આવ્યો છે. બે મહત્ત્વની મસજિદો છે. પહેલી ઉમાની અથવા ગકારિયા અને બીજી ઠકુન. અહિંની હવા ઠંડી-મુઠી અને અરોગ્યવાન છે. અહિં મોટા તથા હાથ પર એક જાતના ફેલ્ડો થાય છે. જેનાં ચાકાં કાયમ રહે છે. આને અલ્પેષોગટન કહે છે. મુકેશનો એલચી અહિં રહે છે. ઉત્તરસિરિયા પ્રાંતનું તે એક મહત્ત્વનું કેંદ્ર છે અને ત્યાં રેશમી કાપડ, ગરમ કાપડ, શતરૂજ, બાલીયા, ચામડાની વસ્તુઓ વગેરે બને છે. આબુબાલુની જમીનમાં ટ્રિંગ અનાજ, પિસ્તાં તથા બીજાં ફળો થાય છે. તુર્કીઓ આ શહેરને ધર્મ તથા રાજસત્તાના કેંદ્ર રૂપે માને છે. જેટ-દમાસ્ક-મ રેલ્વે સાથે રાયકમાં આ શહેરનો સંબંધ બેડવામાં આવ્યો છે.

ઈતિહાસ અને વ્યવશેષ:—એ શહેર એક કુળદ્રુપ મેદાનમાંની આઠ ટેકરીઓ પર સમુદ્ર સપાટીથી ૧૪૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવ્યું છે. મેડ્યુ-કસ નિકેટરે તેનું બેરોપા એવું મેસિરોનિયન નામ પાડ્યું અને મેડ્યુગિડના યુદ્ધમાં તે શહેરને એ નામથી જ ટકેલેલું જોવામાં આવે છે. અરેમોનિયક લોકો સાથે જાણી બેઠેને લડાઈ કરનાર મેનાલસનું ખૂન આજ શહેરમાં ઇ. પૂર્વે ૧૬૪ ની સાતમાં લિસિયસે કર્યું હતું. તેમજ એટી ઓક્સ ગ્રીપસ-નો ખૂની હેરાકલિઆન પણ અહિં જ જન્મ્યો હતો. તેણે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૬માં અહિં રવના રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

ટોલેમીને તેનો આલીંગાન એ નામે ઉલ્લેખ કર્યો હોઈ આલીંગોનરીસ હુલ્કાનું તે સુખ સ્થાન હતું એમ તેણે જણાવ્યું હતું. પરંતુ તે અરબોના હાથમાં પસાર થયું ત્યાં સુધી તે જોરા નામથીજ પ્રગટ હતું. બુટી અને પૂર્વમાં કરેલી રાસરીમાં (ઈ. સ. ૩૬૩) તથા ઇરાની લોકોની રાસરીમાં (ઈ. સ. ૫૪૦) પણ તેને એજ નામે ઓળખાવ્યું હતું. બીજા પુસ્તકોએ તે ૬૧૧ માં છતી લીધું. અને ૬૩૮માં સારાસન લોકોએ તે છત્યા પછી તેને ફરી હલેપ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. ભૂકંપથી તે શહેરને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું. છતાંય જેપાર અને બહેજાન લીની દરિયાએ તેની મહત્તા કાયમ જ છે. આ શહેર પ્રથમ પૂર્વના ખલિફાની સત્તામાં હતું. ૬૨૫માં ખિજાનશીયમનો બાદશાહ જોન ઝિમીસીસે પોતાની સત્તા ત્યાં સ્થાપી હતી. તે પછી ૧૦૬૦ થી ૧૧૧૭ સુધી સેલજુકોએ તે સર કર્યું. અલાઉદ્દીને ૧૧૮૩ માં અલોસ્કો છતી લઈ તેને ધર્મચુદનું એક મહત્વનું મથક બનાવી ઘણું મજબુત બનાવ્યું. તાત્કાલિક લોકોએ ૧૨૬૦ માં તે હસ્તગત કરી લીધું ને તેમની પાસેથી તે માર્ગદર્શકને હાથે ગયું. અંતે ૧૫૧૭માં તુર્કીઓએ તે સર કરી લીધું. તેમની સત્તામાં અહિંના જેપાર સ્પર્ધથી. બ્રિટિશ ટર્કી કંપનીએ પહેલા જેમસની આમદાનીમાં અહિં એક વખાર ખોલી. પણ કેપ હિંદ સાથે સંબંધ જોડનારા જળમાર્ગ કેપને રસ્તે મળી આવ્યો ત્યારથી આ શહેરની જેપારી પ્રતિષ્ઠા ઘટી પડી. અને તે પછી સુવેઝની સામુદ્રિક સુધી તૈયાર થઈ ત્યારથી તો તે છેક જ બેસી ગયું. ૧૮મી સદીની આખરમાં તથા ૧૯ મી સદીના આરંભમાં અહિં બર્નિઝરી અને ચેરીફ એ બે પક્ષો વચ્ચે તકરારો થઈ ચર્ચ અને અનેકવાર તે લોહી વહે તે ગણીએ જઈ પહોંચી હતી. ધરતીકંપ તથા કોલેરાથી પણ ઘણી તારાલ ધઈ હતી. કેરોના મહામ્વચીએ સિરિયામાં તો છતી લીધા. સન ૧૮૫૦ અને ૧૮૬૨માં ખિસ્તીઓની અહિં કતલ થઈ હતી. અબદુલ મહમુદના પ્રધાનોએ સિરિયામાં ઓટોમન સત્તા સ્થાપન કરી. ત્યારથી અલોપોનો જેપાર ઉત્તરિને પંથે ચલ્યો.

અદક અથવા અદકલી:—અદક પદાર્થના શુદ્ધ ધર્મ એ છે કે તે પાણીમાં પીગળી જાય છે અથવા રસશુદ્ધ છુટા પાડે છે. સેદ્રિય પદાર્થોને બાળે છે અને લીટમસ જેવા વનસ્પતિના રંગ ફેરવી નાંખે છે. સામાન્ય રીતે હિંદમાં જે અદક મળી આવે છે તથા જેમની ખેતીપર અસર થાય છે તેવાં થોડાંક અદક દ્રવ્યોનોજ આ લેખમાં વિચાર કરીશું.

૧. અગ્ન (અમોનિયા); તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો ક્ષાર—આ અદકલી દ્રવ્ય સુરોપ અને અમેરિકામાં વાસુ દ્રવ્ય (ગેસલિકર) અસ્થિદ્રવ્ય (ગોનલિકર) અને જ્વાળામુખી પર્વતોના ખાર એમાંથી બનાવવામાં આવે છે. પરંતુ હિંદમાં આ ત્રણે દ્રવ્યો ઘણે ભાગે મળતા નહિ હોવાથી આ ક્ષાર અહિં બનતો નથી.

અમો નિયામાંથી બનતા પદાર્થો—(અ) (અગ્ન-દ્રવલિકર અમોનિયા) એ “મધાક” અમોનિયા” આપથી, રાખ તથા અન્ય વનસ્પતિન્ય પદાર્થોના દ્રવ કરી (લીકવીડ) વારનીસ, ટીકચર વગેરે બનાવવામાં વપરાય છે. ઘાખડા તરીકે આદુના અર્ક (આ) નવસાગર એટલે અમોનિયાનો કાચો પદાર્થ આમાંથી અમોનિયાના બીજા કેટલાક ક્ષાર પણ બનાવમાં આવે છે. કલઈ બનાવવામાં વિજળી પેદા કરનાર ઘટમાં ચુકવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે (બી) ગંધકિત (સફેટ) ખતમાં વપરાય છે. (ક) કળિંત (કામોનેટ), ગંધકિં (સફાઈટ) સ્ફુરિત (ફોસ્ફેટ) અને સ્તંભિદ (ગ્રામાઈડ) એ સર્વે દ્રવ્યો ઉલોગ-ધંધા તથા કળામાં વપરાય છે. હિંદમાં આ દ્રવ્યો પરદેશથી આવે છે.

૨. ખાર અથવા અશુદ્ધ પાલાશ કળિંત-વાહક પાલાશ (કોસ્ટિક પોટેશ) આમાંથીજ કાઢવામાં આવે છે. અશુદ્ધ કળિંતને અંગ્રેજોમાં પોટેશોસ અથવા પર્લોશ કહે છે. બીજા નામો—ગંજાળી સર્તિકા. હિંદુસ્થાની—જોનખાર અથવા ઇવક-ચાર, સંસ્કૃત યવક્ષાર, શિવાય તેના બીજા પણ કેટલાંક નામો છે. અસ્કાનમકે ગ્રીડનું મીકું, મારાવસ્યુ, મનુવસ્યુ, બુદિદેવસ્યુ, કાસ્મ વગેરે.

સુરોપમાં આ પદાર્થ પર્લોશ અથવા કાઈ-ભસ્મ (ગુલ્મોશ) માંથી કાઢે છે. આ પદાર્થ અમેરિકા, કાનડા અને રશિયામાંથી આણવામાં આવે છે. ઓછો ગળાડ થઈ વધુ શાસ્ત્રીય હોય તેવા પદાર્થો ઉપયોગવામાં આવવા લાગ્યા ત્યારથી પર્લોશની પેદાશ ઓછી થવા લાગી.

ક્ષાર બનાવવાની રીત—દાહક પાલાશ સામાન્યરીતે કળિંતમાંથી બનાવે છે. કળિંત નિચેના પદાર્થોમાંથી નિકળે છે:—

(૧) વનસ્પતિની રખોડી (૨) જમીન (૩) પાલાશ ગંધકિત (૪) થેટાનું પરસેવાનું ઉન અને (૫) બીજાનાં સુગંધિયોના પાલાશ ખાર. રાઈસબર્ગનાં મત અનુજા હિંદના સર્વે જગલોમાંથી પાલાશ બનાવી શકાય તેમ છે. વરકાઈ ઓછો તથા ઉષ્ણતા

વધારે હોવાથી અહિં આ ધર્મો ઘણા જ કીકાયત ધર્મ પડશે એવી તેની ધારણા છે. કાષ્ઠભરમ (પલંચેશ) બનાવવા માટે અત્યાર સુધીમાં હિંદના જંગલો બાળવામાં આવ્યાં નથી. મોટા વૃક્ષ કરતાં ન્હાની ઝાડીમાં અને ખાસ કરીને કુમળા ઝાડોમાંથી આ પદાર્થ વધુ પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

પાદન ઝાડનાં ૧૦૦૦ ભાગમાંથી ૪૫ ભાગ, એકમમાંથી ૭૫, દ્રાક્ષની વેલીમાંથી ૫-૫૦, સાદા ઘાસમાં ૫-૮, ફર્નમાં ૪-૨૫ થી ૬-૨૬ ભાગ જેટલો આ ખાર (પોટેશ) મળી આવે છે. હિંદના અનાજના કંબામાંથી તે ૧૭-૫, ઘઉંના પરાળમાંથી (ઘઉંના દાણા બાંહે તે પહેલાં) ૪૭ અને કડવો ડમરો (વર્મવુડ) માંથી ૭૩ ભાગ જેટલો ખાર નિકળે છે. હાલમાં બીટરૂટ (ચુકંદર)માંથી સાકર બનાવવાનો ધર્મો વધી પડ્યો ત્યારથી પાલાશ કળિંતને ઉપ-ઉપજ (બાઇ પ્રોડક્ટ) તરીકે બનાવવામાં હરકત નથી.

ક્ષાર તથા ટેક વનસ્પતિ—કાષ્ઠભરમ બનાવવામાં વપરાતી વનસ્પતીઓ અથાડા (એચિ-રાન્થેસ અસ્પેર) અડુળસે (અથોલા વાગિકા) સંતવણી (અલ્ટોનિયા રોલેરિસ) કોટેરો માડ (એમેરેન્ટસ સ્પિનોસસ) બાંબુ, સ્પી તાડ (સોરે-સસ ક્લેલિલિક્સ) પાંપળો (બુટા ફા-ડેસા) સિસે-સ્પિનિમા બાં-ડુસેલા) માં દારકે રૂપ (કેલોગ્રાપ્સિસ બાળગેન્ડી) બાહલા કે ગિરમળા (કેસિયા ફિક્સચુલા) નેવદાર, પાંગરો (ઈરમિના ઇડિકા), યુવેર, સુકે-પ્રિયા નેરિફોલિયા, શેર તરૂકદલી, શિવળી (ગોલના આરમોરી) સફેત કુડા (હોલેરેના અન્ટિડોસેન્ટરિકા) જવ (હોડિયમ વડગેર) યુળી (ઈકોગે ફ્રા ટિક્ટો-રિયા), દોડકાં (લુકા ઇલિપ્ટીઆકા) કેળ (સુસા-સંપિઅન્ટમ), કલેરી નેરયમ એડારમ, પેનસેટમ ટોપફાયડિયમ, ચિત્રક (અલેગો એલેનિકા) કર-ણ્યા (ચોંગિમયા એસ્ટ્રા) શાલ અથવા શાલવળી (શેરી રાઇસ્ટા) સ્ટિરેકિયા સ્પેર્મ મ સુઆવેએ-લેન્સ, લોધ કે હુરો (સિમલો કોસ રેસમેસા) બેહકા (ટર્ગિનાલીયા બેલેરિકા) વેલેરિસ હેની અને કાન્ના અથવા નિગુડ (વિટેક્સ નિગડો).

ઉપલા ઝાડ બાળી બનાવેલી અશુદ્ધ ભરમ-માંથી હિંદમાં પાલાશ બનાવી તેનો કળા, ચામીય પ્રયોગ અને ઔષધિમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત ગ—સાબુ, કાચ, રંગ વગેરેમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાબુ માટે દાઢક પાલાશની અગત્ય હોય છે. તેમજ પાલાશ કાચ (પોટેશ ગ્લાસ)

બનાવવામાં તથા લાલ તુટી (ટુટી રેડ) તથા અનોટો બિકસા ઓરેલા રંગ આપવામાં તેનો કોઇને કોઇ રીતે ઉપયોગ કરવો જ પડે છે. ગડવાલમાં બળપાતા પહેલાં આમાં સણુના તંતુઓ ઉકાળવામાં આવે છે. હિંદમાં અશુદ્ધ પાલાશ કળિંતના ઉપ-યોગ અગણિત છે. સારી વનસ્પતિ તથા કાષ્ઠ ભરમ બનાવવાની પદ્ધતિમાં સુધારો કરવો એ જ અતિ અગત્યની વસ્તુઓ છે. હિંદના કુંગરાગ પ્રદેશના ઘણા ખસ ભાગમાં કડવો ડમરો (વર્મવુડ) ઉદ્ધે આર્ટ મિસિયા બતના ઝાડો વિપુલ હોઈ તેની રખોડી ખાત ઉપરાંત અન્ય કોઈ પણ રીતે હાલ ઉપ-યોગમાં લેવાતી નથી. પણ તેમાં પાલાશ કળિંતનું પ્રમાણ પુષ્કળ હોવાથી નવીન ધર્મો તરીકે તેમાંથી કાષ્ઠ ભરમ ઉપભવવા માટે સમશીતોષ્ણ પ્રદેશના લોકોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. સુખઈ તરફ અને વિશેષ કરીને જ્યાં વરસાદ ઘણું હોય છે તે ભાગમાં એક ભુદીજ પદ્ધતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ ભાગમાં લાકડા, ઝાડની ડાળીઓ તથા છાણ જમીનમાં પૂરે છે. તેપર માટીનો પાતળો થર પાથરી તેને સળગાવી મૂકે છે. આથી માટીમાં રખોડી મળી જાય છે અને તે રખોડીમાં અશુદ્ધ પાલાશ કળિંત પદાર્થ પુષ્કળ હોય છે. પોટેશ એટલે અશુદ્ધ પાલાશ કળિંત ખાતર તરીકે ઉપયોગવામાં આવે છે. પ્રથમ બાળેલી જમીનમાં ઉંચી બતનું ભાત વાપી તેના રોપ બીજ જગાએ રાખવા પડે છે. ૩ પાલાશ નત્રિત અંગ્રેજીમાં પોટેશિયમ નાઇટ્રેટ કે સોલ્ટ પેટરને નામે ઓળખાય છે. (સેરા ભુજો.)

૪. સિંધુ અને તેના સંયુક્ત પદાર્થ, સિંધુ-કળિંત-સિંધુને અંગ્રેજીમાં સોડિયમ એલુ નામ છે. વાસ્તવિક રીતે ધાતુના પ્રાણિત (ઓક્સાઇડ) નેજ સોડા એ નામ છે. પણ ઉત્પાદિત (ક્રાઇસ્ટલાઇઝ) તથા કળિંત એમને પણ સોડાને નામેજ ઓળખવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. કળિંત એકલું બપોરી દ્રવિએજ કિમતી છે, એમ નહિ પણ તેમાંથી બીજા પુષ્કળ બતના સિંધુ ખાર નિકળે છે. સિંધુ ખારમાં સિંધુ કળિંત એ મહત્વનો પદાર્થ છે. કુદ-રતી રીતે જ તે મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. વળી ખેતીની દ્રષ્ટિએ જમીનમાંના ક્ષારોમાં તે કૌથી વધારે હાનિકારક છે.

સમજાતી (રેડ કિંવારજ) એ પદાર્થ-માંથી આ દ્રવ્ય છટું પાડી બપોરાર્થે શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. આમાંથી એક બતનો અશુદ્ધ ખાર નિકળે છે જે ખાસ પ્રકારના ચર્ક બનાવવામાં અથવા કાચ, સાબુ અને અન્ય રહેપારી વસ્તુઓ

ખનાવવામાં વપરાય છે. વરહામાંના લોણાર સરોવર ખાણે અન્ય સરોવરોના ખારા પાણીમાંથી શુદ્ધ સિંધુ કળિંત કાઢી યકાય તેમ છે.

કૃતિ:-પૂર્વે યુરોપમાં ફેલ્પ અને ગરિલા એ નામથી દરિયાઈ વનસ્પતિમાંથી સિંધુ કળિંત ઉપ-વ્રતવવામાં આવતું. એ વનસ્પતિની રસામાંથી ઉત્તર સોડા નિકળે છે. રવેનું સાથેના યુદ્ધને લીધે જ્યારે બેરિલવા વનસ્પતિ મળી. મુશ્કેલ થઈ પડી હતી. ત્યારે ફ્રેન્ચોએ આ મદદથી ખનાવવાની નવી રીત શોધી કાઢવાની ફરજ પડી હતી. એટલે લેખલાં-કની કૃત્રિમ સોડા-ખનાવવાની રીત પહાર આગ. તેણે સાદા મીઠામાંથી સિંધુ કળિંત, ખનાવવા માટે ૧૭૬૨ માં રાનલી, ફ્રાં. (પેટંટ) મેળવ્યો. આ શોધથી યુરોપના રસાયનિક ઉદ્યોગમાં મોટી ક્રાંતિ થવા પામી છે.

દરિયામાંની વનસ્પતિની રાખનો આજકાલમાં સોડા કરતાં કાષ્ઠ લગમ (પોર્ટલ) ખનાવવામાં વધારે ઉપયોગ થાય છે. અને સામાન્ય રીતે ઉપલા અટકને બદલે અદ (આયોડિમ) ખનાવવામાં ફેલ્પ નામનું દ્રવ્ય તેા જાણીતું છે. સિસિલનું ગંધક માથું પડતું હોવાથી તેને બદલે (માયરાઈટ) માશિક નામના ગંધકિદમાંથી ગંધકગ્રહ ઉપવ્રતવા લાગ્યા. એટલે સોડા ખનાવવાનો ધર્મો આર્થિક રીતે વધુ કિક્કાવતી થઈ મઠ્યો. કિંદમાં તાઝ માશિક (કૉપર પાયરાઈટ) વિપુલ હોવાથી તેમાંથી તાંબુ અને ગંધકાન્તે ઉપવ્રતવાનો ધર્મો હાથ ધરવામાં આવે તે તે ઘણોજ ફાયદાકારક થઈ પ્રવ્રતવાનો સંભવ છે.

સારી જાતનો કાચ ખનાવવા માટે તેમ જીવલ કેટલોક સામાન્ય કાચો માટે શુદ્ધ સોડા (કળિંત) આવશ્યક હોય છે.

ગરમ પાણીમાં એ રાખ પીગળાવી તે કરવા દેવી. પછી તેને લાઠી પર ઉકાળતા શુદ્ધ કળિંત પેદા થાય છે. સોડાના રક્ષાટિક ખનાવવામાં આવે છે, જેમાં પાણીનું પ્રમાણ કંઈ લાગ એટલું હોય છે.

સિંધુ કળિંત નો ઉપયોગ:-પદાર્થ સાફ કરવો કપડા ધોવા, રંગ લગાડવા વગેરે કામોમાં સિંધુ કળિંત હલ પણ વપરાય છે. તેમાંથી સિંધુકિકાળિંત તથા દાહક સિંધુ એ બે દ્રવ્યો કાઢવામાં આવે છે.

૫, રેહ અથવા સજ્જમટ્ટી (સજ્જા માટી) હિંદના લગભગ બધાય પ્રાંતોમાં જમીનો પર સજ્જ માટીનો ખાર ફાટી નિકળે છે. જેમાં સજ્જ

(સિંધુ કળિંત) ખારી (સિંધુ ગંધકિત) મીઠું (સિંધુ હરિદ) નું મિશ્રણ હોય છે. ઘણીખર પ્રાંતોમાં ખાત્ત કરીને સજ્જ (કળિંત) તથા ખારી (ગંધકિત) મળી આવે છે. ઘણીવાર ગંધકિતમાં પાલાથ નમ્રિત (પોર્ટશિયમ નાઇટ્રેટ) કિંવા ખટન-વ્રિત (ફેલ્પશિયમ નાઇટ્રેટ) ભળેલું હોય છે. જે જમીનમાં અટક હોય છે. તેને ઉસર, ભાડી, રેહુલ, રહાસ, રેહ, કલાટ (કાલ) એવાં નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જેમ ખારીમાં ગંધકિતનો પણ ભાગ થાય છે તેમ આ નામોથી સાદાં મીઠાવાળી જમીનોને સજોધવામાં આવે છે. ક્યાર જમીનમાં પ્રયોગ કરી જોતાં ત્યાં ગંધકિત મળી આવ્યું હતું. વોએલકર માને છે કે રેહ જમીનોમાં મુખ્યત્વે કરીને અશુદ્ધ સિંધુ કળિંત તથા ગંધકિત, સાદુ મીઠું અને ખટ (ફેલ્પશિયમ) અને મગ્ન (મેગ્નેશિયમ) એ ખાર હોય છે.

સિંધુ અને પાલાથનમ્રિત અનેકવાર લાભકારી માનવામાં આવે છે. કેટલીક જમીનોમાં તે ખાર એટલો બધો હોય છે કે તેમાં પાક થઇ ન શકવાથી તે પડતર રહે છે. કેટલેક ઠેકાણે ખાર જમીનપર ફાટી નીકળે છે, ત્યારે તે વજ્રેદ દેખાય છે. છતાં જમીન સફેદ હોય કે ન હોય તેના પેટમાં ખાર હોય તેા તે પાકને હાનિ કર્યા વિના રહેજ નહિ. કપડાં ધોવાની ખારી માટીને (કુલ્લસ અર્થ) પોટી રીતે સજ્જમાટી કહેવામાં આવે છે. કેમકે તેમાં સોડ હોતો નથી.

શ્વા ર ની ઉ સ તિ:-જમીન પર ખાર કેવી રીતે ફાટી નીકળે છે તે વિષે અનેક જાતના મત પ્રદર્શિત થયા છે. આ ખારનો ઉદ્ભવ સૌથી પ્રથમ સ્વીડનને કયો. તેનો અભિપ્રાય હાલના અભિપ્રાયથી ઘણો ભિન્ન નથી. પણ રાઇલે તે વિષેનો ઉદ્ભવ કયો નથી એ આશંકા છે. યમુના નદીની પશ્ચિમ નહેરની બાજુ પરની જમીનોમાં ખાર પેદા થતો હોવાથી તે ખેડવા માટે નકારી થઇ પડી હતી. આથી ખાર કેવી રીતે બને છે અને નહેર સાથે તેને કઈ સંબંધ છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા સન ૧૮૭૬ માં એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું. તે કમિશને જે ઉવાલ લખ્યો હતો તેમાં નીચેની માહિતી મળે છે:-

વનસ્પતિ ઉગવાથી તેમ જમીન ખેડવાથી તેમાંના દ્રવ્યો વીખરાઈ જવાથી ખાર ઉપવ્રત થાય છે. સિકિતાંબર (સિકિટ) ઉચુતા, હવા, પાણી તથા કબાગ્ન એ સર્વેજુ પ્રયત્નરણ થઈને પાણી તેની યુનિટના થતાં અટકમય ક્યાર બને છે. જમીનોને

વચ્ચેના ગાળામાં કેટલીય જાતની વનસ્પતિઓ મો-
લુંદ હશે. આવી વનસ્પતિ પર કાળજી પૂર્વક પ્રયોગ
કરી કઈ વનસ્પતિ વધુ ખાર મીસી શકે છે અને કઈ
વનસ્પતિ કેટલા ખાર ખેંચી શકે છે તે નિશ્ચિત કરવું
જોઈએ. તથા તે મુજબ ખારી જમીન પાક લાયક
બનાવવા તે તે વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
પ્રયોગ કર્યા વિના સર્વે વનસ્પતિઓ સુરખાજ પ્રમા-
ણમાં ખાર ચુસતી. હશે એમ ધારી લેવામાં તથ્ય
નથી. દાખલા તરીકે ખાવળનું ઝાડ (એકેશિયા અરે-
બિકા) પીપળો (પુટ્રિયા-ક્રોડોસા) સાગ (હિમ-
લયા સિસુ) વગેરે ઝાડો ખાર ચુસનારા છે. પણ
આ ઝાડોની જાતના ઝાડ ખીણ કોઈ પણ જાતના
ઝાડો કરતાં ખાર વધારે ના પસંદ કરે છે. આ ઝાડ
ખારી જમીન સુધારવામાં ઉપયોગી થઈ પડતા હશે,
પરંતુ જે ઝાડો પસંદ કરવા જોઈએ તેમાં તે ઉત્તમ
જાતના છે કે કેમ? વળી જો તે ઉપયોગી અને સગ-
વડવાળા હોય તો તેમને કયારે રોપવાં તથા તેમના
પહેલાં, તેમની સાથે અને તેમની પાછળથી કયા
ઝાડો રોપવા એ સલાહનો વિચાર કરવો હિંદની
જમીનના હિતની દ્રષ્ટિએ અત્યંત મહત્વનું છે.
પરંતુ તે વિષે સમાધાનકારક વિચાર હજી થયો
નથી. જમીનમાં પાક કરવામાં અથવા જંગલ ઉત્પન્ન
વામાં હિંદમાં પ્રયોગો થાય છે તેમાં સુખ્ય ઉભૂપા
એ રહે છે કે, ઉપજ ઓછા પ્રમાણમાં હોય તેની
હરકત નહિ પણ પાક જલદી ઉતરવો જોઈએ એવી
ઈશ્વરીય જાક કરવામાં આવે છે.

સોડાના ઔદ્યોગિક ઉપયોગના હિંદમાં લગભગ
દરેક ઠેકાણે સોડા મિશ્રિત માટીને ધોઈને તેમાંથી
ઓછા કે વધતા પ્રમાણમાં શુદ્ધ કર્મિત કાદી લેવામાં
આવે છે. દક્ષિણ હિંદમાં (સાલેમ માઈનર વગેરેમાં
આ ધ ધો મોટા પાયા પર કરવામાં આવેલો. તેમ તે
હવે પછી મોટા પ્રમાણમાં શરૂ થશે એવી આશા
રખાય છે. ખારી જમીનમાંથી સજીવ અથવા રાખી
સિંધુ કર્મિતની ખન્ને જાતે બનાવવા માટે
ખિહાર સંયુક્ત પ્રાંત અને ગીજ પ્રાંતને
પરવાના આપવામાં આવતા હતા પણ તેનો હેતુ
સરકારી વસુલમાં ખોટ ન બન્ય એવી સંભાળ રાખ-
વાનો હતો. કેમકે સોડા બનાવી તેને શુદ્ધ કરવામાં
રહેજે પુષ્કળ પ્રમાણમાં મીઠું તૈયાર થાય છે. વસા-
માંના લોણાર સરોવરમાંથી શુદ્ધ કર્મિત ઉપજવ-
વામાં આવે છે. સરોવરના કેટલાક ભાગોમાં ડુબડી
મારી જોતાં મિથાખારના ગંગાંજ ને છે. છતાં તેનું
પાણી મુકયંતાં તેમાંથી સિંધુ કર્મિત જ મુખ્યત્વે
મળી આવે છે. આનાં ભૂંડાં ભૂંડાં અધાનિક નામો છે.

જે પડમાં સોય જેવા સ્ફટિક હોય છે તેને 'હક્કા'
કહે છે. 'કુપલ' એ એક પાતળો ડોલો હોઈ રંગે
લાલ હોય છે. પાપડી કે પ્રાપી એ સફેદ ત્રંગનું
ખાર શ્રીલ છે. જમીનના ખારમાંથી અથવા ખાર
તાળાવાના પાણીમાંથી ગંધક અમ્લની મદદથી ઉપ-
જાવેલા મિશ્રિત ખારમાંથી (આમાં ગંધકતુ પ્રમાણ
વધારે હોય છે) મોટા કેટલા એટલે સિંધુ ગંધકિત
બનાવી શકાય તેમ જ. તથા ચૂનો અને કોલસા સાથે
ભઠ્ઠીમાં આળી તેનો સોડાસ્ત્રમ (સોડાએશ)
બનાવવામાં આવે છે. મંસુક્ત પ્રાંતમાં આવા પ્રાંત-
રેહ જમીનના થરોનાં કાચ, કે મળી બનાવવામાં
ઉપયોગ થઈ શકે કે કેમ તે વિષે સન ૧૮૮૦ માં
પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા હતા, તે માટે ખાસ વૈજ્ઞા-
નિકો જોઈતા માધનો મંગાવવામાં આવ્યાં હતાં, તે
વખતે કાચકામમાં અડકને ઉપયોગ થઈ શકે
કે કેમ તે વિષે નીચેના અનુભવ ટીકવામાં
આવ્યો હતો.

(અ) અડકમાં રહેલા અશુદ્ધ દ્રવ્યો ઉચ્ચ
પ્રકારની સફેદ કાચ બનાવવામાં હરકત કરે છે (આ)
જેથી શુદ્ધ અડક બનાવવાના કાર્યાના ખોલવા
અવશ્ય થઈ પડે છે; (ઈ) સારી જાતના મહિ-
બતાવી શકાય છે. પરંતુ તે પરદેશી આવના મહિ-
કરતાં સસ્તા ખપડો કે કેમ તે વિષે શક રહે છે.
બોડાના પ્રમાણમાં આ ધ ધો શરૂ કરવામાં આવે
અને ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવે તો કાચ
ઉદ્યોગમાં સારા સુધારા થઈ શકે તેમ છે. જ્યાં સોડા-
ના થર મળી આવે છે ત્યાં કારખાને અને ખાસ
કરીને બંગડી બનાવવાનો ઉદ્યમ ચાલુ હોય છે.
દેશી લોકો રેહ અને મળેલા અને કે રીતે ઉપયોગ
કરે છે. લાખ તથા કમ પીગણાવવામાં રેશમ તથા
સુતરાઉ કાપડ રંગાવવામાં તેમ કુસુળાના કુલમાંથી
કુસુળી રંગ કાઢવામાં તેના ઉપયોગ થાય છે.
રેશમી, સુતરાઉ અને જીન કપડા ધોવામાં પણ તે
વપરાય છે. તેમ કુકોળાદમાં તાગમાંથી દેશી કાગળ
બનાવવામાં તે ઉપયોગ લેવાય છે. આ જાંને ખાર
માણુમાં વપરાય છે. ખાંડ બનાવવા માટે ન્યારે
શીરડીના રસ ઉકાળવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંના
મેટ્રિય અવશેષો વા માટે (નિયંત્રીકરણ કરવા માટે)
સફેદ રેહ છાંટે છે. તેમ તમાકુમાં તેનું વજન
વધારવાના હેતુથી રેહ ભેળવે છે. આર્થવેદક આ
ખારને પાચક ગતો છે. હિંદના માટીકામની કળા
સુધારવા વિષે બે કે પ્રયોગો થયા છે. છતાં તેના
વાસજ બનાવવામાં સિંધુ કર્મિતનો ઉપયોગ કરવા
તરફ હજી ધ્યાન અપાયું નથી. લગભગ ૫૫ વર્ષ

પહેલાં ગંગાજમાં કાલંગાંગાપારી, સાબુન મીટી, રોટસ માટી, મૌલમેન તથા સીંગાપુરી માટી વિષે ઘણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા. તેમ માટીના વાસણ પર છલછ કરવા નવિષે પણ ફેટલાક પ્રયાસો થયા હતા.

૬. સં. ચ. યા. : સ્થાનિક જનજોશમાં તે એક મહત્વની વસ્તુ ગણાય છે. ઉત્તર હિંદમાંના શિવાની તથા હિંસર ગામોમાં તે બનાવવામાં આવે છે.

આશામાં અને હરકો સાથે સાદા મીઠાને અને સળજીને તે પીગળે ત્યાં સુધી શકે છે. એ રીતે જે પદાર્થ બને છે તે ઔષધી કાષોમાં વપરાય છે. ડૉ. વાર્થની શોધ મુજબ સિંધુ ગંધકિત એ આ પદાર્થનો એક આવશ્યક ઘટક છે. સાડું મીઠું, સિંધુ ગંધકિત, સિંધુ કળિંત તથા સેંદ્રિય દ્રવ્યોને બદલે સાકર મેળવી, આ પદાર્થના નમૂના બનાવવામાં આવ્યા. ત્યારે જુલોઈ આવ્યું કે ન પીગળનારા સિંધુ ગંધકિતનું પ્રમાણ ૧ થી ૩ ટકા સુધી વધી પડે છે તેમ ઔષધિની દ્રિષ્ટિએ તેમાંથી વધુ ગુણકારી ક્ષાર બને છે. અને તેનો મૂળ ગુણકારી રંગ બદલાઈને તે હિંચળ જેવો રાતો ચોળ થઈ પડ્યો. ૧૫ ટકા ગંધકિતમાંથી બાકીના રંગનો ક્ષાર બન્યો. આ સંધ્યામાં ગંધકના મિશ્રણવાળા ઉચ્ચ ખારોનો વાસ અપાનવાયુ જેવો હોય છે. તેમ તેના ધર્મ દેશી ખારના જેવાજ રાસાયનિક હોય છે. આની ભૂમીમાં દેશી લોહો જે જગલી કળ બાંધે છે તેનો ફોળનો ઉપયોગ હોતો નથી. કેમકે તે ગળવા લાગે છે ત્યારે તેમનું રૂપાંતર શુદ્ધ કળિંતમાં થાય છે અને તેમાંના ગંધકિતમાંના પ્રાણવાયુ નાશ થઈ તે ગંધકિતની બનાવટમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. સંધ્યામાંનું સુખ દ્રવ્ય તે આ બનાવટજ હોય છે.

૭ કુંડલી—સિંધુ કળિંતનો આ એક પ્રકાર છે. આ દ્રવ્ય ચંચળ, રૂપગુ તથા ગુણથી લેહણાતે આવણવામાં આવે છે. કડક ચઢા બનાવવામાં આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કારિમગ, કુંડુ અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાન તરફ તે એકલી આપવામાં આવે છે. ભોતીયા લોકો કપડાં ધોવામાં તથા બનને રંગવામાં તેને વાપરે છે. સાધારણ રીતે ૫૦ થી ૧૨૦ ટન જેટલી આ માલની આયાત હોઈ તેની સરસરી કિંમત (૧૫ વર્ષ પહેલાં) દરમિયા ૬૧૦ રૂ. જેટલી હતી.

૮. સળજીખાર (ગેરિસ્ટા) એ અશુદ્ધ સિંધુ કળિંત પદાર્થ છે. તેની અત્યંત સ્વતંત્ર રીતે કરવામાં આવશે.

૯. ટાંકણખાર—એ જોશમાં આને બોરિકેસ અથવા સોડિયમ બાય-બોરેટ કહે છે. તેની ઘટના દર્શક સંજ્ઞા (સોડિયમ બાય બોરેટ) સિંધુ કળિંત કિંમત એવી છે. ને વિષે આગળ ઉપર સ્વતંત્ર રીતે મહિતી આપવામાં આવશે.

૧૦. ફાહક સિંધુ—કોલ્ટ્રેક સોડા—આમાં માત્ર તે પરદર્શમાંથી પુરૂ પાડવામાં આવે છે. એક કોળાના કારખાનામાં 'રહે'માંથી આ પદાર્થ ઉત્પન્નવાના પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેનો પરિણામ મની મહિતી મળી નથી.

વિજળીના પ્રયોગથી સાદા મીઠાનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી ફાહક સિંધુ તથા હરવાયુ છુટા પાડી શકાય છે. અમેરિકામાં આ પ્રયોગ ઉત્પન્નક ઉપાદી લેવામાં આવ્યા છે. આમ સાદા મીઠાનું પૃથક્કરણ થવાથી આ અટકે દ્રવ્ય સાદુ તથા કોળેળના ઉદ્યમ માટે સસ્તે લાભે મળી શકે તેવી અનુકૂળતા થઈ છે. કેમકે મીઠું (સિંધુ હરિદ) ગમે તેટલું મળી શકે છે. કિંદને માટે આ શોધથી એ જાણ છે કે, આ પદ્ધતિમાં ગંધક અડમની જરાય જરૂર હોતી નથી. તે વિના લેખકેની પદ્ધતિ મુજબ સોડાજરૂરમાં સાડું મીઠું અથવા રેહ, ઉપયોગમાં લઈ શકાતું નથી. જેથી આ શોધ થતાં, પહેલાના કોળમાં રાસાયનિક ઉદ્યોગમાં હિંદની પ્રગતિ થવાની જરાય આશા નહતી.

૧૧. સિંધુ હરિદ, અથવા મીઠું :—સ્વતંત્ર લેખ બુઝો

૧૨. 'સિંધુ ગંધકિત'—આ ખાર પેલોખાં સોલ્ડને નામે પ્રસિદ્ધ છે. હિંદમાં તેને ખારી જે ખારિતમ એ નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ ખાર રેહનો ઘટક લાગ છે. સિંધુ કળિંત બનાવવામાં તે યોગ્ય છે. લેખકેની સોડા બનાવવાની પદ્ધતિમાં પ્રથમ પગનું જોટલે આ ખારની બનાવટ એજ હતી. જોટલે જ્યાં જ્યાં જમીનના ઘરમાં આ ખાર મળી આવે છે ત્યાં ગંધક અરેસ વાપર્યો શિવાય પણ લેખકેની આ પહેલી પાપરી સુધી સહેજે પહેલી શકાય છે.

હિંદમાં તાપનું યાચી ભવન કરી જોટલે બનાવટ ઉજાતાની મદદથી અશુદ્ધ સોડા બનાવવામાં આવે છે. જો પદ્ધતિથી રેહ માટીમાંથી પણ આ ખાર ઉત્પન્નવામાં આવે છે. પણ તે બનને પ્રયોગોમાં માટીના ગુણ ધર્મ લિપ્ત હોય છે. સાહિત્ય ગળણી યાચ પાત્ર (ગોઇલસ) થાળી વગેરે એકજ બતાના હોય છે. આરવાળા પાણીની વરાળમાંથી ખાર વેગળે પાઠવા માટે બાંધપાત્રે તથા સુનાની

રજાદૃષ્ટાન્તાવામાં તેમાં અન્ય દ્રવ્યો વર્ગ છે. અને
 'સિંધુ કમિત' તરૂં નાશ પામે છે. જમીનમાં ચૂનો
 હોય ત્યારે આ વલયદર રહેજે દેખાઈ આવે છે. કળ-
 કૃષ્ટ જમીનોમાં કમિત ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં મળી
 આવે છે. નારી જમીનોમાં દ્રવશીલ સિંધુ ક્ષાર
 ૧ ટકાથી વધુ પ્રમાણમાં ભાગ્યેજ મળી આવતો હોય.
 આમાં પાણી અડધું તો કમિત હોય છે. જે જમીન-
 માં ૧ ટકા જેટલું સિંધુ કમિત હોય છે તેમાં અનાજ
 પાકે છે. પણ આ પ્રમાણ ૨ ટકા જેટલું હોય ત્યારે
 તે પાકને માટે નુકસાનકારી થઈ પડે છે. ખારી વન-
 સ્પતિન માત્ર અપાય થતો નથી. કેટલીક વાર તો
 જમીનના પૃષ્ઠ ભાગ પરના માટીના થરમાં આ ખાર
 ૨ થી ૬ ટકા જેટલો પણ મળી આવે છે. પછી
 વરસાદને પાટના પાણીની પીગળી તે જમીનમાં ઉઠ
 ઉતરે છે. કેટલોક ભાગ ઉપર પણ જમી રહે છે.
 પણ જમીનની કઠીનતાને તીવ્રિ જ્યાં પાણી અંદર
 દાખલ થઈ શકતું નથી ત્યાં પાણી સાથે આ ખાર
 દિનાઈ જવાથી પાક માટે તે કંઈક લાભકારી થઈ
 પડે છે. તે માટે ચર ખેતી રાખેલા હોય છે. પછી
 પૃષ્ઠ ભાગ પરના પાણીમાં આ ખાર પીગળીને રહેતા
 પાણી સાથે તે આ ચરોમાં વહી જાય છે. એટલે
 ઉત્પાદની જમીનમાં ખાર ઓછા પ્રમાણમાં સિલક
 રહે છે. પણ જે જમીનોમાં પાણી ઉઠે ઉતરી શકતું
 નથી તેમને નુકસાન થવાનો પુષ્કળ સંભવ હોય છે.
 હાખડા તરીકે (૧) વાચે વચ્ચે ઉપવસ થતો ગરમ
 પવન. (૨) જમીન પણ ગાઢ ન હોવાથી કાંચકાનો
 અભાવ રહે છે. (૩) ખેડવાની નેપ ભરી પદાર્થ—
 વરસાદ ભેસણેર થતો હોય ત્યારે જમીન ઉપરથી
 ખેડવી આથી (અ) જમીનમાં રહેલા મૂળ દ્રવ્યોના
 નાશાયનિક ગુણ, (આ) જમીનની કુદરતી સ્થિતિ
 (કેટલેક પુષ્કળ માટી-પુષ્કળ દેતી કે ચૂનો વગેરે)
 અને (ઇ) જમીન પેદાશ તથા તે પછી લાખ કાળથી
 તે પર પાણીની થતી અસર એથી કરીને (અ) તથા
 (આ)ની અવગણ્ય વહેંચણી થાય છે. આથી તે જમીન
 પર રહે ખારના ધાતુક થર બને છે.

અ લિ સ ર ણુ ત થા કે શાક જ ણુ થી થ તી
 ઠિ યા—પ્રથમ ખાર જમીનમાં ફેલાય છે અને તે
 પછી તેના તરૂં પૃષ્ઠ ભાગ પર ઉભરી નિકળે છે.
 જમીન પર જામેલું પાણી જલદી બહાર નીકળી જાય
 તેથી ચોક્કસપણે ન હોય અને જમીન જલદી સૂકાતી
 રોય તો તેથી કેશાકળ થવાનો પૂરો સંભવ રહે છે.

ખા ત ર અ ને છે યા છુ—રહેખારવાળી જમીન-
 માં ખન દાખલ થવાનો ખાર વાપરવાની શોધ દો.
 પ્રા.ઉને કરી છે. જ્યારે હાનિકારક ગંધકિત અને

કમિત ચૂનાના દ્રવશ્ય ખારમાં ભેગ થાય છે (હાખડા
 તરીકે ચૂનાનું નાનતું) ત્યારે તેમનું પૃથકકરણ થઈ
 ચૂનાનું કમિત અને ગંધકિત બને છે તે જ વખતે
 સિંધુ નત્રિત પણ તૈયાર થાય છે. ચૂનાનું કમિત
 પાણીમાં પીગળતું નથી તેમ તે વનસ્પતિને નુકસાન
 પચું કરતું નથી એટલે તથા ચૂનાના નત્રિત (સિંધુ
 અને ખટ નત્રિત) વનસ્પતિને ભેગું નાનતું પુરું
 પડે છે. સિંધુ નત્રિતથી ખારનું પૃથકકરણ થઈ ખટ
 ગંધકિત હવામાંથી અખ યોગી લે છે તે વેળાએ ત્ર
 બને છે. સિંધુ કમિત સેદ્રિય દ્રવ્ય આદ્રવ્યમાં મળ-
 વાથી ખટનાત્રિત બને છે. ડો. પ્રાઉને આકાશનાં (કોલો
 ટ્રેપિસ બાયેગેન્ડી) ગાઢ ખેતરમાં ખાતર તરીકે
 ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે એવી પણ શોધ કરી
 છે કેમકે તેમાં રહેલા નત્રિતો ચૂના સાથે (કાળી
 જમીનોમાં આ ચૂના હોય છે) સંયોગ થવાથી
 તેમાંથી સિંધુ કમિત એ નિરૂપદ્રવી પદાર્થ બને છે.
 ખટ નત્રિત વિષેનો ડો. પ્રાઉનેનો અભિપ્રાય સેન્ટર
 માન્ય રાખ્યો છે. ઉચ્ચ જમીનમાં રહેતા સિંધુકમિત
 દ્રવ્યને નિરૂપદ્રવી બનાવવામાં ખટગંધકિત
 (અપ્સમ) ઉપયોગી થઈ પડે છે એ શોધ પણ તે
 પછી જલદી સિધ્ધ થઈ ચૂકી. રહેજમીનમાં જે
 સિંધુ ગંધકિત હોય તો ખટ ગંધકિતથી લાભને
 બદલે હાનિ થવાનો વધારે સંભવ હોય છે. ભિન્ન
 ભિન્ન વનસ્પતિનું વાવેતર કરી તથા તેપર અનેક
 પ્રયોગો કરી લેહરે એમ માખીત કહ્યું છે કે કોઈ પણ
 ભતના સિંધુ ખાર કરતાં સિંધુ કમિતનું વનસ્પતિને
 માટે વધુ હાનિકારક હોય છે. આ હાનિકારક સિંધુ-
 કમિતના શુભુ ધર્મ દરીવારના તેનો પ્રયોગ અત્યંત
 બોધપ્રદ છે. માટીમાં કેટલીક એવી ખતો હોય છે કે
 જે પાણીમાં પીગળતી નથી. કપડામાંથી આ પાણી
 ગાળે તો નીચે ડાળાયકું પાણી ટપકશે અને કપડા
 પર માટીનો ચર જામશે. પછી પાણી ટપકતું અટકી
 જશે જે માટીમાં સિંધુ કમિત મોટે ભાગે હોય તે
 નો આ શુભુ ધર્મ છે. ત સામે ઇલાજગી થોજના માટે
 પ્રયોગ કરી જોતા એમ દેખાઈ આવ્યું કે, સફેત
 અટકતું કાળા અટકમા રૂપાંતર કરતું તથા માટીમાં
 ન પીગળવાનો જે દાખ છે તે કાઠા નાખવો, એવી
 કિમાથી કટાર જમીનના પાક લાયક બનાવવા માટે
 રસાયનિક ખાતર તરીકે કુતનાર (અપ્સમ) દ્રવ્ય
 વાપરવું. હવા તથા માટીની પરોસ્થાપતને અંગે જે
 રહેલા સિંધુ કમિત ભળેલું હોય તો તેથી પાણી ન
 ટપકે તેવો ચર અવશ્ય બનશે. આ ચર નજરે પડે
 તંત્રલો બંટો ન હોય તો જોતે પુષ્કળાગ પર ભાગ્યેજ
 હોય તો દુકામાં જ ખારનો કંઠુ ફર દ્રષ્ટિગોચર થયા

યાગીઓ વાપરે છે. બાપ્તિસ્માનો ઉપયોગ બિહાર પ્રાંતમાં અને ચૂનાની યાગીઓનો ઉપયોગ સંયુક્ત-પ્રાંતમાં થાય છે. કેમકે બિહાર કરતાં સંયુક્ત પ્રાંતની હવા સૂકી અને ઉષ્ણ હોવાથી તે અનુકૂળ થઈ પડે છે.

ઐષો ગિ ક ક મો માં ઉપયોગ:—પટના ખારી (બિહારની ખારીને પટના ખારી કહે છે) નો ઉપયોગ કાચા ચામડાં પકવવામાં તેમ જ સર્પરોને લુગાથ આપવામાં થાય છે. આ ખારમાં સિંધુ હરિદ (સાદુ મીકું) ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. પૂર્વ તરફના પ્રદેશોમાં પણ તાપથી પાણી સૂકવીને તેમાંથી જે ખાર કાઢવામાં આવે છે તેના ઉપયોગ જનાવરોને રોગ આપવા માટે કરવામાં આવે છે. પણ તેમાં ૨૦ થી ૩૦ ટકા જેટલું (ક્યારેક તેથી પણ વધારે) સાદુ મીકું હોય છે સિંધુ હરિદ એટલે સાદા મીકાં કરતાં સિંધુ ગંધકિતજ ચામડા પકવવામાં વધુ ઉપયોગી હોય છે. કેમકે સાદા મીકામાં એક એવો દોષ હોય છે કે તે હવામાં પાણી ચુસી લઈને ચામડાને નરમ બનાવે છે. આથી કરીનેજ સંયુક્ત પ્રાંતના ખાર (અમદાવાદી) કરતાં બિહારના ખાર માટે હંમેશા વધારે માગણી હોય છે. દત્તાના અભિપ્રાય મુજબ ઉત્તર કાળના મંદુક અંકકારોએ “ક્ષાર લગાડવી” એ શબ્દ ચામડા પકવવા માટેજ વાપર્યો છે. હિંદમાં બનતા ખાર અશુદ્ધ હોય છે.

ઉપજા વિવેચન પરથી જણાય આવશે કે અદકલી બનાવવાના કે તેને શુદ્ધ કરવાના આધુનિક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ચાલતાં કારખાના હિંદમાં નથી. અને જે મોજુદ છે તે એક સદી જેટલા પછાત છે. વળી ત્યાં મત્ર સોશ જેવા પદાર્થો જ બને છે.

સંકુચિત અર્થમાં અદકથી અગ્ન (અગ્નિઅગ્ન), પાકારા (પોરશિયમ), સિંધુ (સોડિયમ) અને આવ (લિથિયમ) ના ઉત્પન્નનો બોધ થાય છે. પણ બ્યાપક અર્થે નોતાં અદક મૃત્તિકા એટલે ભાર (બિરિયમ), ખટ (કૅન્સમ), આંત (ટ્રીન્શિયમ), એ ઉત્પન્નનો પણ તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. (અગ્ન મૃત્તિકા જુઓ). વળી કેટલીક વનસ્પતિઓ બાળવાથી તેમની શાખાઓમાં અદક પેદા થાય છે. એકેનિટાઈન, મોક્ષાઈન. કિવાઈન વગેરે અદકો ‘સેડ્રિય અદક’ કહેવાય છે. અદકલીના મુખ્ય ગુણ એ હોય છે કે તે પાણીમાં પીગળે છે, અગ્નિનું નિયુજન કર્યું કરે છે, સેડ્રિય પદાર્થોને બાળે છે અને ક્રિટમસ જેવી વનસ્પતિમાંથી ઉપજાવેલા રંગ દેરવી નાંખે છે (વં. ક. મો.).

અદક મૃત્તિકા:—(અદક લાઈન અદક) જે ધાતુ અદક મૃત્તિકાને નામે ઓળખાય છે તેમાં (૧) વિદુર (બેરિલિયમ), (૨) મગ્ન (મૅગ્નેશિયમ), (૩) ખટ (કૅલ્શિયમ), (૪) આંત (ટ્રીન્શિયમ) અને (૫) ભાર (બેરિયમ) એ મૂલ દ્રવ્યો હોય છે. પ્રાચીન રસાયન શાસ્ત્રનો મૃત્તિકા શબ્દનો ઉપયોગ પાણીમાં ન પીગળે તથા સ્પષ્ટ ઉષ્ણતાની પણ જે પર અસર ન થાય તેવા ધાતુ પદાર્થોને માટે કરના. અને તેમાંના કેટલાક પદાર્થો—દાખલા તરીકે કળી ચૂનોમાં—પુષ્કળ અંશે અદક મળ્યું હોવાથી તેને “અદક મૃત્તિકા” કહેવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૦૭ મુખી અદક મૃત્તિકાને મૂળ દ્રવ્ય તરીકે માનવામાંજ આવી હતી. પરંતુ સર હંકે ડેવીએ પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે તે મૂળદ્રવ્ય નહિ પણ અનેક બંતની ધાતુઓના પ્રતિદ્ધ (આકસાઈડસ) છે. આ વર્ગમાં સંકલિત થતી ધાતુ અસંયુક્ત સ્થિતિમાં કદી જડતીજ નથી. પરંતુ સુખ્યત્વે કરીને કળિત (કાર્બોનેટસ) અને ગંધકિત મૂ. પ્ર. સારણીના હોય છે. મૂ. પ્ર. સારણીના ઘટક પ્રતિદ્ધ પાણીમાં પીગળના નથી. આ દ્રવ્ય બળવત અદકમાં પ્રતિક્રિયા કરી મૂકે છે તેમ હવાના સંમર્ગને લીધે ને કળદિપ્રતિદ્ધ (કાર્બોનસાઈડસ) સાઈડ) તું શોષણ કરે છે વળી તે અનાસ્લ (બિસ્ફ) ‘ધર્મી’ હોઈ અગ્નમાં રહે જે પીગળી જાય છે અને તે બાષ્પના સાર રૂપ બને છે. આ મૂળ દ્રવ્યોના પરમાણુ ભારનો આંકડો જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તેમ ના ગંધકિત પાણીમાં ઓછા પીગળવા લાગે છે એમ જાણવા આવ્યું છે.

રાસાયનિક ધર્મોના વિચાર કરતાં કેટલાક શાસ્ત્રાયનિક ગુણ ધર્મોમાં વિદુર એટલે બેરિલિયમ એ એક સ્વતંત્ર મૂલ દ્રવ્ય ગણાય છે અને બીજા કેટલાક રાસાયનિક ધર્મોમાં તેસ્કુટ (એન્થ્રોનિયમ) ધાતુ માં વિલીન થાય છે. વિદુર અને અગ્ન ધાતુઓ નિર્જળ હવામાં અવિકૃત અને કાયમ રહે છે. પરંતુ ખટ, આંત અને ભાર ધાતુઓ હવામાં રહેજે પીગળી જાય છે.

આ ધાતુઓના ખાગના સારા સ્ફટિક (ગાંગડા) બને છે. તથા તેમના સ્ફટિક (કેલો સાઈડ) અને નર્મિન (નાઈટ્રેટસ) પાણીમાં પીગળે છે. પરંતુ કળિત સ્ફટિક (ફ્લુઈડ્રેટસ) અને ગંધકિત (આઈડ્રેટસ) પીગળતા નથી. હિંદના અદક મૃત્તિકા ઉદ્યોગની સ્થિતિની માહિતી અવશ્ય હોવાથી તે અહિં આપવામાં આવે છે.

ભાર (નિરિઅમ) ધાતુના પ્રાણિદ નવત દાહકે, વિકારી અને અકકધર્મી હોઈ તેપર પાણીની ક્રિયા થાય તે તેનું ઉત્પન્ન (હાઈડ્રેટ) બને છે. સ્વાર કળિત દ્રવ્યની ક્રિદમાં થતી આયાતનું પ્રમાણ વધુ જોઈ હોય છે. સુરોપમાં અમુક પ્રકારની માટીના તથા કાચના વાસણ બનાવવામાં તેનો એક ઘટક દ્રવ્ય તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી તેમાંથી મનોહર રંગ બનાવી શકાય છે. કાનસમાં 'વીટ રૂટ' ની સાકર શુદ્ધ કરવા માટે ચુનાને બદલે આનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાર ન ત્રિ તા-ન ત્રાગથી કળિતનું પૃથકકરણ કરી આ દ્રવ્ય ઉપજાવવામાં આવે છે. આતસ ખાણમાં લીલા રંગ માટે તે વાપરવામાં આવે છે. 'મેટિટાઇન' નામના રંગમાં પણ ભારનિતજ મુખ્ય દ્રવ્ય તરીકે હોય છે. આજ કાલમાં કેટલાક (અક-લોઝીવ) રંગાટક દ્રવ્યો બનાવવામાં પણ સોરા ને બદલે ભારનિતને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાર ગંધકિત:—ભારના ખારમાં આ એક મહત્વનું દ્રવ્ય છે. તે ભૂગર્ભમાં મળી આવે છે. કતુળ જીવંતમાં (મદ્રાસ) તે કાચમણિની (કિવાટ) ની ધાતુમાં કાચા સીસા સાથે બળેલું મળી આવે છે અને અસંગમ્ય (સાલેમ જીવંત) નજીકમાં કાચ મણિ સાથે તે મોટા પ્રમાણમાં જડી આવે છે. તેમ મળે પ્રાંતમાં જગલપુર તથા રેવા સંસ્થાનમાં ભાર ગંધકિત તાંબા સાથે મિશ્રણ રૂપે જડી આવે છે. સ્વચાનામાં તથા અન્નમેર તરફ તારાગડની સીસાની ખાણોમાં તે જડી આવે છે એમ પણ કહેવાય છે. હિંદમાં આ જાતની અલ્ક મુતિકાના કારખાના નથી છતાં આહિના બજારોમાં ભારગંધકિત વેચાય છે અને તે સફેતા (વાઈટ લેડ સીસાનું) કળિત) તરીકે મોટા પ્રમાણમાં ખપે છે. તેમજ આફ્રીકી ચીણ કાપડ બનાવવામાં પણ હિંદમાં તે છુટથી વપરાય છે. ઉપરાંત રાગડ બનાવવામાં તથા આતસખાણની કેટલીક વાનીઓમાં પણ ભારનિતને બદલે ચીંધી વસ્તુ તરીકે તે વાપરવામાં આવે છે.

ખટ તથા તેના પ્રાર:—એ વિષેની માહિતી ચુનાના લેખમાં આવી છે. સોત (સ્ટ્રાન્થિઅમ): કુન્દની રીતે પ્રાણિદ રૂપમાં મળી આવતું નથી. પણ કળિત કિંવા ગંધકિતને બાળી તેમાંથી તેને ઉપજાવવામાં આવે છે. સ્ત્રાંત ગંધકિત હિંદમાં બે ઠેકાણે જડે છે. સિંધમાં દિરધાનની ચુના ખડીમાં તથા ગીકાના કુંગરમાં સુરકાગની લાલ માટીમાં. સુરોપમાં ખાંડ સાદ કરવામાં ચુનાને બદલે આ કળિતનેજ ઉપયોગ કરવામાં આવતો પદાર્થ હિંદમાં

તેના આ ધાતુ પરદેશથી આવેલા નત્રિ તરીકેજ યોગજાય છે અને આતસખાણમાં લાલ રંગની જવાલા ઉપજાવવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. (વંદ. ક. પ્રો. એ. પ્રી.)

અદકોદ:—એક જાતની આ વનસ્પતિ છે. દક્ષિણ કાનસમાં તથા લિગંટના કિનારાપર થાય છે. તે બોરેજનાસી વર્ગની હોઈ તેનાં ઘણાં નામો છે. અલ્કાલા કે અયુસા ટિક્ટોરિયા, આ નામો વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાંના છે. પણ તે ઉપરાંત લૌકિક પ્રચારમાં ઓરથાનેટ, કાયસ યુગ્લાસ, રોપેનિશ યુગ્લાસ અથવા લેન્ગ્વેડોકનું યુગ્લાસ એ નામો પણ થાણુ છે. તેના મૂળમાં એક જાતનો ઘણો સરસ લાલ રંગ હોય છે. આ રંગ ભિન્નભિન્ન દ્રવ્યો (અક), તેલો, મંદા, કુલ (રોગલ) માં વપરાય છે. અલ્કોનેટ એ શબ્દ રોપેનિશ અલ્કાના એ શબ્દનું લઘ્વાર્થ વાચક રૂપ છે. આથી અલ-હોન્ના, હોન્ના એ તેનો વ્યુત્પત્તિ દર્શક શબ્દ હોઈ તેને ઇંગ્લિશ, પ્રિવેટ અથવા લોસોનિયા ઇંદરમિસ એમ પણ કહે છે. કોન્સ્ટેવિટો પલના અલ્કોનેટનો રંગ ટકાઉ નહિ હોય તો એ ચળકતો હોય છે. (એ. પ્રિ. લુપ્-મટી-મેડિસા મેક કુલ્કાર-કિકસનરી આંક કામસ').

અદકોદનારો—પ્રાચિનનું એક નાનકડું બંદર મેરાનહાવ સંસ્થાનમાં સાવ મારફતના ઉપસાગરને પશ્ચિમ કીનારે મેરાનહાવ સાહેરથી જળ મામે સોળ માઇલને છેડે છે. આહિનું બંદર સાદું છે. ઉત્તમ જોખા તથા કપાસ પાકે છે. અને દેશાવર રવાના થાય છે.

અદકોદ—રસાયન શાસ્ત્રમાં અદકોદ (અલ્ક લંબક) એ સંજ્ઞા હુરેક જાતના કોદ્રિય અનામ્લ પદાર્થને માટે વાપરવામાં આવતી આ અનામ્લ પદાર્થો (મેસેસ) નત્રજન્ય (નાયત્રોજનસ) હોઈ અન્ન સાથે સંયુક્ત થઈ તે સ્વાર રૂપ બની જાય છે. પરંતુ હાલમાં અલ્કોદેનો અર્થ સંકુચિત થયો છે. હવે તો તે વનસ્પતિજન્ય અનામ્લનો ખ્યાલ આપી તેમાં કંઈક એરી ધર્મનો વિચાર કરવા પ્રેરે છે. આ અનામ્લ પદાર્થો ઘણે અંશે સુખ્યતરે કરીને દિઘળ વનસ્પતિ (કાયકોલી લેગ્નસ) માંજ મળી આવે છે. તથા તે રેવસાદી (મેલિક એસિડ) જર્મીસાઇડ (ચાપ્ટ્રિક એસિડ) દ્રાક્ષાલ (ટાર્ટ્રિક એસિડ) કે આવી જાતના અમ્લી સાથેજ બળેલા હોય છે. તેનું નિષ્કાસન (એકસ્ટ્રેકશન) કરવા માટે જરૂર ની વનસ્પતિનો ભાગ પાળના અન્નથી ચોપલું કરી ને થાય છે તેમાંથી (ફિલ્ટ્રેટ) અનામ્લનેનિષ્પાત, પ.લાશ, સિંધુ, ખટ, અથવા મગના પ્રાણિદથી રૂદે

છે. એ રીતે સ્થાનાન્તરકર્તાનું મિશ્રણ બને છે. આ મિશ્રણમાંથી અટકોટનું પૃથક્કરણ કરવા વારંવાર અંશભૂત (ફેક્ટોરિયલ) સ્ફટિકીકરણ કરવું પડે છે અથવા તેમાંના અમુક સ્ફટિકોનું પૃથક્કરણ કરવું પડે છે.

અટકોટની ઘટના ઘણી વિકટ હોવાથી તેમનું રાસાયનિક વર્ગીકરણ કરવું પણ અઘરું થઇ પડે છે. તેમાંય વળી પુષ્કળ અટકોટ હજી એવા છે કે જેમની ઘટના હજી ઉપગ્રંથ નથી થઈ.

દરેક અટકોટના ધર્મ એ કે સિત્તલિત છે તે પણ તે સઘળામાં ફેટલાક સ્વર્ સામાન્ય ગુણ પણ જોઈ આવે છે. દ્રવ્યશાસ્ત્રમાં (એન્ટ્રોપી) તે કાર્યકારી (એક્ટિવ) હોય છે અને ઘણે ભાગે દ્રવ્ય સ્થિતિમાં (સોલ્યુશન) વાખાવતી (લેવે રાઈટરી) હોય છે. બલકિંદ અથવા બલકીન (પ્રોટીડસ અને પ્રોટીન્સ) પદાર્થો સાથે સંયુક્ત થઈ જે ક્રિયાકારી દ્રવ્યો (રીએન્ટ્સ) ના અભિદ્રવ નિપાત થાય છે તે ક્રિયાકારીઓ સાથે આ અટકોટ ઘણે ભાગે મિશ્ર થઈ અવિદ્યનિપાતરમા બને છે, જેમ વનસ્પતિ (ટ્રેનિક એસિડ), સ્ફુરભોલકાઈ (સુલ્ફાએમ્સ) અને પાદાર્થ ભૂત (પારદ) આદિ અટકોટોને અદ્રવ્ય લીધે અસ્ફટિક (અમોર્ફ) રૂપે, ખીંગારો અડતા રંગમાં નિપાત થાય છે. દરેક અટકોટમાં એકક્રમ રહેલા છે. તેમ દરેકનો સ્ફટિક કંડ (ક્રીસ્ટ) હોય છે. વળી સઘળાં અટકોટ ગુણે સ્ફીટી છે, એટલે અટકોટ (તમાખીન નિકોટીન અને કોનાઈન) પ્રવાહી (લિક્વિડ) છે. યાકીના ધૈણ્ય અંશ ધનસ્પષ્ટ છે. પાણીમાં ખીંગળા નથી છતાં સેદ્રિય પ્રાવેકમાં ખીંગળે છે. જેમ કે-ધૈયક અટકોટ (એસિડ આટકોટ), અમિદ અટકોટ, ધૈય (ધયર), હર-સુન્તિક (કલોરે ફોર્મ) ઇત્યાદિ અટકોટનાં મુખ્યત્વે સ્ફટિકીનું હારક અને નાતેત એ અર્થ પાણીમાં અતિ-વિદ્ય હોય છે. તે દ્રવમાં અટકોટની નિપાત અટકથી થાય છે. અટકોટના સ્ફોટીનું હારક (સ્ફોટીનમ ક્લોરાઇડ) ખાર ખીંગા રંગના હોઇ સ્ફટિક જેવા અવિદ્ય હોય છે. ઘણા ખાર અટકોટ ત્રિઅનાયક (ટ્રીઅરી એસીસ) હોઈ તે ઉર્ધ્વિર્ગત અર્ધદ સ્ફીટ (આર્થિક આયોડાઇડસ) સંયુક્ત યાત્રી એક સંયુક્ત પદાર્થ (એર્થીય કાપાઈસ) માં ફેરવાય છે. સામાન્ય રીતે ઉપર જણાવ્યા મુજબના અટક શિવાય સામાન્ય રીતે દરેક અટકોટ અમુક અંશ સાથે ભળેલું હોય છે. જેનું કે-સિકાનાની પ્રાથમિક અટકોટ કુનીનાયક (ક્રીનિક એસિડ) માં ભળેલા હોય છે. વરનાલ અટકમાં (એકોનાઇ

એસિડ) ભળેલા હોય છે. વનસ્પતિમાં અટકોટના ખાર-ક મેશ બલકીટ (પ્રોટીડસ) તનાવ (ટ્રેનિક એસિડ) રણ (રેઝીન્સ) મુગધી તેલો અને ખીંગા વનસ્પતિના પદાર્થો સહચરતા હોય છે. આથી અટકોટનું નિષ્કાસન કરતી વખતે તે સંગધી વિચાર કરવો પડે છે.

દરેક અટકોટનું નિષ્કાસન કરવાની એક અમુક પદ્ધતિ હોય છે. ઔષધિમાં વપરાતા અટકોટનું મૂળ દ્રવ્યમાં ફેટલું પ્રમાણ છે તે અતિ કાળજીપૂર્વક તેમ આહરીતે મુકરર કરવામાં આવે છે. અટકોટ ઉપયોગની સામાન્યરીતિનું સ્વરૂપ નીચે દર્શાવેલા નિષ્ક્રિય વર્ણન પરથી ધ્યાનમાં આવશે.

અટકોટનું નિષ્કાસન કરવાની સ્વર્ સામાન્ય રીત-અટકોટવાળું દ્રવ્ય વાટી તેની ભૂકી પાણીમાં ભલીળવી આથી અટકોટના ખાર પાણીમાં ખીંગળી બાય છે. આ પાણીમાં અટક અથવા ખીંગળાવેલા ચુનો પાણી નિપાત કરવો એ અટકોટ કોનાઈન અટકોટ પ્રમાણે બાષ્પભાવી (વાલટાઇલ) હોયે તે તેનું બાષ્પોદરેક પદ્ધતિથી (સ્ટીસિસિટિશન) નિપાત કરી તેને છુદું પાડવું. અટકોટ બાષ્પભાવી ન હોય તે હરપ્રકાર અમિદ, અટકોટ ઇત્યાદિ જેવા બાષ્પભાવી (વાલટાઇલ) દ્રાવકોથી તેનું નિષ્કાસન ઇલ (ઇથર) બનાવવું અથવા અટકોટને નિપાત ગાળી, લેવો. બાષ્પભાવી દ્રાવકોના ઉપયોગ કરી હોય તે તેનું પાતન કરી તેને ભૂદો પાડવો અથવા તેમાં સૈમ્ય અટક નૂપી હલાવવું; એટલે અટકોટ તેમાં ખાર રૂપે ખીંગળી જાયે; અટકોટના નિપાતપર એ રીતે અરજની ક્રિયા કરવી તે પછી આ અટકોટ ખારવું સ્ફટિકી કરણ કરવું સઘળાં વનસ્પતિમાં એકજ ભાતનું અટકોટ કવચિતજ હોય છે. ઘણી ખરી રીતે ઘણું ભાતના અટકોટ એકજ વનસ્પતિમાં રહેલાં હોય છે. અને, રસાયનિક ધર્મમાં તેમનું સાચા હોવાથી તેમને છુદા પાડવા અતિથય અધરા છે. તો ઘણાદરેક અટકોટને મુદ્દ રૂપે છુદું પાડવાની અતિ ઉપયોગી રીત આપી છે. જેથી પ્રયોગ કરનાર યોગી ઘણી ખરી અડચણો દૂર થયો.

(૩) બાષ્પભાવી (વાલટાઇલ) અટકોટનું બાષ્પ બળમાં પાતન કરવાં તે નીચેનાં ઉપારમાં ટપકે છે. બાષ્પ અંક ગાળવાનું અમ ઉચ્ચ (હાઈડ્રોજન) વાના વરણમાં કરવું ટપકેલા અંકનું નિર્ણીકરણ (-સુદલાઇઝેશન) કાલવથી (એક્ટ્રિક એસિડ) થી કરવું તથા તેનું મદ તપથી બાષ્પભાવી (ઇવેસેશન) કરવું તે પછી આ કાલિતને અટકોટમાં ખીંગળાવી ગાળવું તે પર ફરી બાષ્પક્રિયા કરવી

પછી તેમાં સિંધુ ઉત્તરતનો અર્ક નાંખી હવાપીતે ઇશ્વરી નિષ્કારાન કરવું પછી તે મિશ્રણને બાપ્ત તાપ આપતાં તેમાંથી શુદ્ધ અદ્કોદ નીકળે છે.

(૨) બાપ્તભાવી ન હોય તેવાં અદ્કોદનું બાપ્ત ક્રિયાથી (સ્ટીમડિસ્ટિલેશન) પતન થતું નથી આવા અદ્કોદને શુદ્ધ રૂપે છુટા પાડવાની રીત-આ અદ્કોદના ત્રણ ભાગ પટે છે (અ) અબાપ્ત અદ્કોદના ક્ષાર અર્કમાં સિંધુ ઉત્તરતથી કંઈક દ્રવ્ય તરી આવે છે (પ્રેસિપિટેટ) અને તે સિંધુ ઉત્તરતની અધિકતામાં (એક્સેસ) પીગળી જાય છે. આ વર્ગમાં અશ્લીષ (મોફાઇન) અને કોકીન (કોકાઇન) જાતનાં અદ્કોદ હોય છે. (આ) અબાપ્ત અદ્કોદના અર્કમાં સિંધુ ઉત્તરતથી ઉતાર (નિષ્પાત) થાય છે. પરંતુ તે ક્રિયા-કારી (રીએજન્ટ) ની અધિકતામાં પીગળતા નથી. સિંધુ ઉત્તરત ઉપરાંત સિંધુ ટ્રિકર્બોનેટ થી પણ અદ્કોદરૂપેમાં એક જાતનું દ્રવ્ય તરી આવે છે. આ વર્ગમાં (૧) કોથનેલ (કવીનાઇન) સિંધુનિક (સીકો-બાઇન) અને નરકુતિન (નરકોટાઇન) એ અદ્કોદોનો અંતર્ભાવિ થાય છે. (બ) આ બાપ્ત અદ્કોદના જળમાં સિંધુ ઉત્તરતથી નિષ્પાત ઉપજે છે. તથા તે અધિકતા (એક્સેસ) માં પીગળતું નથી પરંતુ અશ્લીષ માં સિંધુ કર્બોનેટથી નિષ્પાત થતો નથી. આ વર્ગમાં (૧) કુચલિન (સિદ્ધકાઇન) (૨) ઉપકુચલિન (યુસાઇન) અને (૩) ધતુરિન (એડોપાઇન) એ અદ્કોદ હોય છે.

(૩) અશ્લીષ અને કોકીન એબેને છુટા પાડવા માટે તે કારણનું અશ્લીષ અમ્લ (અમોનિયા) થી સહેજ અદ્ક બનાવવું તેમાં પાપાણુ ઇથ્રાસ (પેપોલિ-યમ ઇથ્રેસ) ભળી હલાવવાથી તેમાં કોકીન પીગળે છે. પણ અશ્લીષ પીગળતું નથી. પાપાણુ ઇથ્રાસ બાપ્ત ક્રિયા (જળતાપથી) કરતા તેમાંથી શુદ્ધ કોકીન નીકળે છે.

(૪) કુનિન, સિંધુનિત અને નરકુનિતના મિશ્રણમાંથી તેમને જુદા પાડવા હોય ત્યારે તેમના અશ્લીષઅર્કમાં હરપુતિક (કલોરિફોર્મ) લેણવું એટલે તેમાં નરકુનિત પીગળી હરપુતિકનો થર પાણી પર તરી આવશે. તથા કુનિન અને સિંધુનિનની એ મેસી જશે. આ થર કાઢી લઈ તેપર જળતાપ થી બાપ્ત ક્રિયા કરવી એટલે તેમાંથી નરકુનિનની શુદ્ધ સફેદ ભુસ્ત્રી નીકળશે.

હરપુતિકના નીચે જણાવેલા અશ્લીષમાં અમ્લ અર્કે ભળી અદ્ક કરવું અને તેમાં ૧-૨ ટકાના પ્રમાણમાં આલ્કોહોલ મેળવેલું ઇથ્રા નાંખવું. આ ઇથ્રા

માં કુનિન પીગળશે. તે પર બાપ્તક્રિયા કરતાં કુનિન છુટું પડશે. અર્કમાં નિષ્પાત થએલું સિંધુ-નીન બાળી તથા પોઇને છુટું કાઢી મૂકવું.

(૫) કુચલિન, ઉપકુચલિન, અને ધતુરિનને છુટા પાડવાં હોય ત્યારે આવા અદ્કોદના નિષ્પાતનું નિર્જળ આલ્કોહોલથી; નિષ્કાસન કરવું; એટલે તેમાં ઉપકુચલિન તથા ધતુરિન પીગળી જશે. આમ કરતાં અદ્ક હલ નિર્ભળ તથા કંડું હોવું જોઈએ. આમાં કુચલિન ન પીગળનારું હોવાથી તેને ગાળી; વેગળું મૂકવું. ઉપકુચલિન અને ધતુરિનનું છુટા પાડવા માટે તેમના અદ્ક અર્કનું પાપાણુ ઇથ્રાથી. નિષ્કાસન કરી બાપ્ત જાળવી તેની વસજ બનાવતાં ઉપકુચલિન છુટું પડી જશે. અને આ પાપાણુ ઇથ્રાના થર નીચેના જળમાં ધતુરિન હોય તો તેમાં ઇથ્રા (ઇથર) મેળવી હલાવવાથી ઇથ્રામાં ધતુરિન પીગળી જશે. આ ઇથ્રા અર્ક પર જળતાપથી બાપ્તક્રિયા કરતાં ધતુરિન છુટું પડે છે.

કુચલિન, તથા ઉપકુચલિન એ બંને કુદ મેશ મિશ્ર હોય છે. જ્યારે તે બંનેનું મિશ્રણ હોય ત્યારે તેમનું તલન સુકું અને નિર્ભળી મિશ્રણ ચિની માટી ની રાખીમાં લઈ (પાસલેનકીર) તેપર હર (કલો-રિન) મિશ્ર જળાકું ભળવું; એટલે તેમાં ઉપકુચલિન પીગળીને હરનો અર્ક કાઢી બનશે. તથા કુચલિન અવિદ્યુત રહેશે. અદ્કોદ ઔષધ છે. પણ દરેકના ઔષધના ગુણ ધર્મ વિગત હોય છે. ઔષધે શાસ્ત્રનો વિષય હોવાથી અહિં તેનું વિવેચન કર્યું નથી.

(ખંડલ-ધી વેલ્ટેબલ અદ્ક લોઈડસ (જુ થોર્ડ ૧૯૦૪) વોલ-કોમ્પેન્ડિયલ ડ્રોગ્સ ઓ. ડિ. મેડિકુલા-ડ્રોગ્સનરી ઓફ ઈમ્પેરિયલ ઓફ કમ્પેન્ડિયલ ઓફ ડેમિસ્ટ્રી પુ. ૧-૨; મોડક-૧૧ થત શાસ્ત્ર.)

અદ્કોદિયા:--(આફ્રિકા) આફ્રિકાની ઉત્તર તરફની અદ્ક ક્રેય વસાહત.

સી મા:--ઉત્તરે ભૂમધ્યસમુદ્ર પશ્ચિમે મારાકો દક્ષિણે સહારા; અને પૂર્વે ટ્યુનિસિયા આવેલા છે. પૂર્વે પાક્લિમ લાંબાઈ ૬૫૦ માઈલ છે અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૩૨૦-૩૮૦ માઈલ છે. ક્ષેત્ર કુળ ૧૮૪૪૭૪ માઈલ છે રાજકીય દૃષ્ટિએ તેના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. (૧) પશ્ચિમે આરાન (૨) કોન્સ્ટન્ટાઇન (૩) મધ્યમાં અદ્કોદિયા.

ભૂ પૃ ૯૮ વર્ષ ન, કિ ના રો:--અદ્કોદિયાનો કિનરો રૂક્ષ અને રોળી છે. પશ્ચિમના અર્ધ કિનારા પર ટેકરીઓનો એક તટ જ બનેલા છે. જ્યાં જ્યાં

અત પ્રવાહથી ખીણો પડી છે ત્યાં તમા નપાટ રેતીનું મેદાન છે. એવે જ અને દિવિપવિવ એ બે ગામના કિનારા ના નાળે મસુદ્રમાન પર્વત ઉભા હોય એવો દેખાય છે. દિવિપવિવની પૂરે એ પર્વતો કિનારાપર ન હોઈ અત પ્રદેશ મા મગ્ગેલા દેખાય છે. જોના તમા લાંબાને એ બે બદરામ જ ફક્ત - મુદ્ર કાઠાને પ્રદેશ સપાટ અને વાહુડામય છે. બાકીના કિનારા તટ જેના હુંગર છે. આ કિનારાપર અંજીયા નામનો ઉપમાગર હોઈ પુષ્કળ અખાતો છે. તેમના મુખ્ય પશ્ચિમ તરફથી પૂર્વ તરફ (૧) જોરાન (૨) અંજી (૩) જો (૪) યોના (૫) જોના એ છે. એ કે કીનારા રોટલો મોટો તથા લાંબો છે. તેપણુ વખા ઘણા જેવા માના બંદરો ઘણા જુગ છે. ઘણા પ્રાચીન કાગથી અહિં આશિયા હોડ રહેતા હતા. ઉંડા જામા પૂર્વ તરફના પવન સાથે ઘાડુ હિંમ આવી તે કિનારાપર પથળાએકુ હોય છે અને શિયાળામા ઉત્તર તરફનો પવન એ કિનારાપર નોતબધ અનકાય છે.

કિનારાના દક્ષિણ પ્રદેશના સ્વાભાવિક રીત ત્રણ વિભાગ થાય છે. કિનારા લગતનો તથા તેની નાથેના સમતલ હુંગરાગ પ્રદેશ તેમા પ્રવાહથી ઉડા જોડાયતા પુષ્કળ ભાગ દેખાય છે અને કેટલીક જગ્યાએ દુર્ગુપ સપાટ ભાગ પણ છે. આ હુંગરી પ્રદેશને અરબી ભારામા 'દેવ' એવું નામ છે. તેની પેલીપર મધ્યરવ ૫૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈનું અપાટ મેદાન છે. એ મેદાનમા ખાત પાણીના કેટલાક સરોવરો છે તેની પછી તમા તેની દક્ષિણે મોટો અટવન નામનો પર્વત અને એ પર્વતની બીજી બાજુએ સંજારનું રણ છે.

વર્ણન — કિનારાની બીજી બાજુએ તેની નાથે નમાગર હુંગરાગ પ્રદેશ છે, તેમા ન્હાના નટના પર્વતના હારો છે. એ હારાની બીજી બાજુએ એક ઉંચું મેદાન તથા તેની દક્ષિણે મેદાન અટવન પર્વત અટવે સહરાની ઉત્તર તરફની અધોન અંજીય તરફની ગ્રીમાન છે.

પર્વત — આ દેશમા અટવન પર્વતની હારો પયગાએની હવાનું ઉપર જુગુ છે. એ હારો ન બંદરો મકરા હ નટો અટવન નહાનની ઉત્તર ગ્રીમાપર ન, તેનું યેની વ બાજુ સનાથ શિખર છે. ૧૧ ફુટ હવા છે. પાટા અટવસની હારો પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામા કિનારા નાથ સમાગર દેવ છે. તે નાનાની ઉંચાઈ ૩૦૦૦ થી ૫૫૦૦ ફુટ છે.

નદીઓ — અંજી રિયાના પ્રદેશમા ઘણી નદીઓ છે. પરંતુ તેમના પ્રવાહની લગાઈ વધુનથી તેમને મળના કિનારા લાગીના પર્વતમા ધઈ તેનો પ્રવાહ ખડકમા થઈને વહે છે. એ નદીઓને લીધે એમાસામા વ્યવહારનો અટકાય થાય છે. એનીકએ મુખ્ય નદી છે તેની ઉપર પતિ મોટા અટવનમા થઈ તે નાન અટવ સની હારોમા ધઈ વહીને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે.

સરોવરો — અંજી રિયામા ખારાખાણીના સરોવરો તથા ભીનાનવાળો વલો પ્રદેશ છે. ઉત્તર કીનારાને લાગીને કેટલું જાન પાસે, સેવખા અને એક મેંહા-આરનની દક્ષિણે મેદાનમા — પશ્ચિમે પશ્ચિમેશાટ, દક્ષિણે, શા-એવરેગિડ, અને શાટ મેવરિર, ઉંડા પાણીના પપ્પ અહિં પુષ્કળ જનઓ છે. તેમા આપણે ચૂનાનો શાટ હોય છે. ગુણેવમા પાને સ્થાથી આશ્ચર્યજનક ગઈ છે. તેમા બે બાજુની પાણી આવી ને કેકાણે આ પ્રવાહનો મગમ થાય છે. તમા પાણીમાનો ચુનો એકઠો ધઈ રાક્ષસી થઈ જાય છે. તે સરોવરનું પાણી હમેશા ઉકળતું હોય છે તે થઈ વિષે અત્યંત મનો રજક લક્ષ્ય પ્રસિદ્ધ છે. એક અરબે પોતાની બહેન ધણી જુગમુરત હોવાથી તેની સાથે જ લગ્ન કર્યું. ઇચ્છી કોપથી લગ્નવિધિ ચાલેના હતા. તેવામા જામીનમાથી ઉકળતું પાણી એકા એક નીકની તેમના ગરીરપર પડ્યું અને તે જાનેનું પંપ્રમા રૂપાત થયું.

ખાઓડવા — એકદર અહિંની હવા ઉષ્ણ છે. જુગાનું ભાગેમા ઉષ્ણતામાન, દેશમ નમુન જાંબાતુ જાન છે. કિનારાપર ના જાગની હવા માંમય છે. જાંબાનું માતમા શિયાળો ઘણો સખન હેર છે. કિનારાની માથે મુખી પુષ્કળ વરસાદ વરનું જુગાઈ, એ જાન્ટ અને નપટે જામાસમા જામી પુષ્કળ હાઈ છે. થોડી સપટ જામાસુધી કાઈ કાઈ પ્રસંગે તિરાડો નામનો ઉપપવન વહે છે. જાના સર્વજ દેવી પ્રમદેવી હોય છે. ભીનાયામાનો પ્રદેશ જાહ કરતા મહત્વ રાની હવા નિરાગી છે. ભીનાય વાગો પ્રદેશ પૂર્વ દર્શ પાણી કાઢી ન જવાનું કામ ચાલુ છે.

ખાણી — આ પ્રદેશના (૧) નિઅનરન, રાનીકુકર, શિયાળ, (૨) રાડા (સાંજુના પાળુડામા જાંબાતુ નથી) (૩) રાગીસ-ધગ, મકરા, ઉડ, ધાધ, ખાચર, (૪) ધાન-મકાન અને રાગા હારજી (૫) પશી (૬) ધાન, (૭) અવગદે, રાખા, (૮) પાન, (૯) પાન, (૧૦) પાન, (૧૧) પાન, (૧૨) પાન, (૧૩) પાન, (૧૪) પાન, (૧૫) પાન, (૧૬) પાન, (૧૭) પાન, (૧૮) પાન, (૧૯) પાન, (૨૦) પાન, (૨૧) પાન, (૨૨) પાન, (૨૩) પાન, (૨૪) પાન, (૨૫) પાન, (૨૬) પાન, (૨૭) પાન, (૨૮) પાન, (૨૯) પાન, (૩૦) પાન, (૩૧) પાન, (૩૨) પાન, (૩૩) પાન, (૩૪) પાન, (૩૫) પાન, (૩૬) પાન, (૩૭) પાન, (૩૮) પાન, (૩૯) પાન, (૪૦) પાન, (૪૧) પાન, (૪૨) પાન, (૪૩) પાન, (૪૪) પાન, (૪૫) પાન, (૪૬) પાન, (૪૭) પાન, (૪૮) પાન, (૪૯) પાન, (૫૦) પાન, (૫૧) પાન, (૫૨) પાન, (૫૩) પાન, (૫૪) પાન, (૫૫) પાન, (૫૬) પાન, (૫૭) પાન, (૫૮) પાન, (૫૯) પાન, (૬૦) પાન, (૬૧) પાન, (૬૨) પાન, (૬૩) પાન, (૬૪) પાન, (૬૫) પાન, (૬૬) પાન, (૬૭) પાન, (૬૮) પાન, (૬૯) પાન, (૭૦) પાન, (૭૧) પાન, (૭૨) પાન, (૭૩) પાન, (૭૪) પાન, (૭૫) પાન, (૭૬) પાન, (૭૭) પાન, (૭૮) પાન, (૭૯) પાન, (૮૦) પાન, (૮૧) પાન, (૮૨) પાન, (૮૩) પાન, (૮૪) પાન, (૮૫) પાન, (૮૬) પાન, (૮૭) પાન, (૮૮) પાન, (૮૯) પાન, (૯૦) પાન, (૯૧) પાન, (૯૨) પાન, (૯૩) પાન, (૯૪) પાન, (૯૫) પાન, (૯૬) પાન, (૯૭) પાન, (૯૮) પાન, (૯૯) પાન, (૧૦૦) પાન.

વનસ્પતિ—દક્ષિણ યુરોપના ઘણા ખરા ઝાડો અહિં છે ઉદાહરણ તરીકે, પાર્શન, ફર, એટલે કે અંશ, આલિવ અને બુચના ઝાડ ફૂલફૂણાદિ-અલ્પર દ્રાક્ષ, નારી એળ ઇત્યાદિ.

લોક—૧૯૧૧ ત્રીજી વસ્તીપત્રક મુજબ એકદર વસ્તી ૫૪૯૨૫૬૬ હતી એ સમ્યા પાસ્તર, પાશ્ચિમાત્ય વ અને આફ્રિકન લોક મળી બનેલી છે. પાશ્ચિમાત્ય લોકોમાં નેચ, સ્પેનિશ, ઇટાલિયન, જ્યુ અને થોડા ઘણુ અંગ્રેજ તથા જર્મન, જોમનો સમાવેશ થાય છે તે પૈકી ૫૬૮૫૧૨ કે એ ૧૩૪૪૧૬ સ્પેનિયડ અને બાકીની વસ્તીમાં (૧) બર્ગર (૨) મૂર-પીલ જાતના મિશ્રજાતી બનેલા છે (૩) અરબ (૪) ગુલામ તરીકે આણેલા નિગ્રો (૫) માગેલા ઇટ એ એક બર્ગર લોકની જ પેટાજાત છે (૬) તાવરગ એ પણ બર્ગર લોકની એક પેટાજાત છે. એ જાતોના સમાવેશ થાય છે, આચીન કોળમાં ઘણા તુર્ક લોકહતા. પણ ફ્રેન્ચ સરકારે તેમને પાછા સ્વદેશ જવાની ફરજ પાડી ૧૯૨૬ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે અલ્પિયા ની વસ્તી ૬૦૬૩૪૬૬ છે તેમાંના ૮૩૩૩૫૬ યુરોપિયન ૫૧૪૭૮૭૨ મૂળજાતની અને ૨૨૨૨૫ લશ્કરી માણસો અને અમલદારો હતા વળી ૧૯૨૬ પ્રમાણે ત્યાની મુનિસિપાલિટીની લોકસંખ્યા ૫૧૪૭૮૭૨ મૂળજાતની એ ૫૪૯૧૪૬ મૂળ ફ્રેન્ચ ૧૦૮૪૬૫ ફ્રેન્ચ બનેલા ૧૩૫૦૩૧ સ્પેનિયાઈ, ૨૮૫૬૪ ઇટાલિયન ૩૬૦૫ માટેર અને ૮૧૦૭૩ પરદેશી છે.

લગ્ન રીતારિવાજ—એ પ્રાચીન, કાંઈ માણસનો લગ્ન કરવાનો વિચાર થાય તો તે પોતાના જનાવરો હાકી પોતે પસંદ કરેલી કન્યા રહેલી હોય ત્યાં લઈ જાય છે કન્યાના માતાપિતા અને કુમારિકા તે પછી લગ્ન માટે તે પુરુષને પોતાની ઈચ્છા જણાવે છે પછી સ્વતંત્રીય, સર્વ સ્ત્રીઓને જમણુ આપવામાં આવે છે. લોજનોત્તર વરના ઘોડા પર બેઠી વધુ વરને ઘેર જાય છે ઘરના દરવાજા પાસે આડી ઉતર તાજ (કન્યા) વધુને એક લાકડી આપે છે તેને જમીનમાં ડૂબોથી તે એક ગાયન જાય છે. નેના આશય એવો હોય છે કે જ પ્રમાણે આ લાકડી જમીનમાં મજબુત દટાઈ છે તે જ પ્રમાણે હું માન પતિ સાથે મજબુત બંધાયું છું બળનો ઉપયોગ કર્યો શિવાય જેમ તે નીકળી શકે નહિ તેમ જ હું પણ મનુષ્ય પામ્યા શિવાય પતિ પામેથી છુટી થનાર નથી, અથવા તેના અને મારા પ્રેમ વચ્ચે અતર પડશે નહિ ત્યાર પછી પતિની કાંઈ પણ આશાનુસાર વર્તવા પોતે તૈયાર રાખે એવું ગિદ કરી બતાવવા તે પતિના જનાવરો પાણી કંઈ લઈ

જાય છે અને તેમને પાણી પાઈ પાછા લાવી ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે પછી બન્ને ખાવા પિવામાં તથા આનંદમાં કાલ નિર્ગમન કરે છે. સદરહુ લોકોમાં લગ્નનો નિશ્ચય મિત્રોની મધ્યસ્થતાથી થાય છે અને લગ્ન નહીં થયા પછી વર તરફથી વધુને નજીવણ મોકલવામાં આવે છે, અને તેના સગાવહાવાઓને મિત્રોની આપવામાં આવે છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ લગ્ન પ્રસંગ પાર પડ્યા પછી ફરીથી એક વખત તેઓને વર પક્ષ તરફથી મીઠાણની આપવામાં આવે છે તે મીઠાણની થઈ એટલે સમારંભ ખલામ થાય છે. (અચીન-લગ્નવિધી અને રીત-રિવાજ)

સુખ્ય શહેરો તથા બંદરો—ગાંધીની તથા મુખ્ય બંદર અલ્પરિયાજ છે. એ શિવાય ચોરાન અને કોન્સ્ટાંટીન તે નામના રાજકીય વિભાગના સુખ્ય શહેરો છે. એ ઉપરાંત મુખ્ય બંદરો બોના, મોસ્ટા બેનમ, ફિલિપવિલ, ગેરડની વગેરે.

ચોરાકોની સીમા પાસે નેમ્બુજ બંદર છે તેના પ્રાચીન નામનો અર્થ, જામા-એલ-ગાઝેર ગામના લોકોનું વસ્તીસ્થાન એવો છે ચારજુની પૂર્વે ટેનેજ નામનું એક ગામ છે ત્યાં રોમન લોકોની એક વસાહત હતી તે જ પ્રમાણે જાનેલીમાં પણ રોમન વસાહત હતી. સેટીફ એ પ્રાચીન રોમન વસાહતનું મથક હતું પણ હાલ તે એક બજારનું મથક છે રોમન કાલીન અવશેષો હજી અહિંથી જોઈ શકાય છે નામા લશ્કર થાય છે.

પુરાણ વસ્તુ સંશોધન—અલ્પરિયામાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિ કાલીન પુષ્કળ અવશેષ સાપાડે છે. ડોલીયા, હલેમકેચ, અને મેગેરાફ એ ગામો આ પ્રકારના અવશેષો માટે પ્રસિદ્ધ છે. કુષ્ટેન્ડેમિયા એ ઇજીપ્તની પ્રસિદ્ધ રાણી કિલકોપેટ્રો અને એટની કોર્કરી કિંગડોમ પેટા સેલીનીની કબર છે. એ જ ૧૧ કોલીયામાં રહે. એવીજ કબર કોન્સ્ટાંટીન શહેરની પાસે છે બીજી કેન્વીડ નગર એ એવી કબરો છે.

પેલી—ફળદ્રુપ જમીન માટે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આ દેશ બાળીનો છે એ તુતીયાશથી વધુ પ્રાચીન ધર્મો ક્ષત્ર એતીજ છે ફ્રેન્ચ અરકાગના અમલની મરજાત થઈ ત્યાંથી નહેગની બ્યવસ્થા થઈ અને તેને લીધે પુષ્કળ નવી જમીનમાં ખેડાણ થયું છે.

ઘઉં, જવ અને ચોટ એ મુખ્ય પાક છે. લીંતલીંત પ્રકારના ફળ તથા શાકભાજી અહિં પાકે

છે. માછલીનો સાધારણ જોષાર ચાલે છે. કપાસ અને તમાકુની ઉપજ વધારે પ્રમાણમાં છે. ૧૯૧૮માં ૨૪૦૦૦ ટન તમાકુ પાક્યો હતો. પકારી પ્રદેશમાં અલ્કોનો પાક પુષ્કળ થાય છે અને કાગળ બનાવવા માટે તે ગ્રેટબ્રિટન મોકલવામાં આવે છે.

ખ નિ જ પ દા ર્ઃ—અદલ્શિયામાં અને વિશેષતઃ ક્રેન્સ્ટર્ટાઈન પ્રદેશમાં ખનિજ સંપત્તિ વિપુલ છે. લોખંડ, સીસું, તાંબુ તથા જસત એ ધાતુ મળી આવે છે. સેડીફ, ગુલેમા, અને એનમેર્ફ-કાગમે, ફ્રાન્કફેટ ખારની ખાણો છે. ખનીજ કોલસાની ખાણો પણ જડી આવી છે.

જોષ પા રઃ—સર્વજોષાર ક્રેન્સ જહાલેમાં ચાલે છે. નીકાસા—ખકરાં, ઘેટાં, બળદ, ઘોડા, ઉન, ચામડાં, ફળફળાદિ, ઘાસ, તેલો, અનાજ, મધ, લોકડું તંબાકું વગેરે. આયાત—ખાંડ, કૌદી, યાંત્રિક, સામાન, કાપડ, ચિની માટીના વાસણ વગેરે. ૧૯૨૦માં ૨૫૩૫૦૦૦૦૦૦ ક્રેન્કની આયાત અને ૧૪૪૨૦૦૦૦૦૦ ક્રેન્કની નિકાસ થઈ હતી. ૧૯૨૮માં મુખ્ય નિકાસ તમાકુ ૬૫૪૬૬૦૦૦ ક્રેન્કસ સિગારેટસ ૫૬૮૫૧૦૦૦ ક્રેન્કસ એક્ટર ૧૯૨૮માં ત્યાની આયાત ૪૬૬૮૧૬૦૦૦ ક્રેન્કસ અને ૩૩૬૬૫૬૮૨૦૦૦ ક્રેન્કસ નિકાસ હતી.

આ ગ ગા ડી ત થા તારઃ—અદલ્શિયામાં આશરે સવા:ખે હજાર માઈલ સુધી આગગાડીનો રસ્તો બનાવ્યો છે. સહરાના ભાગ શિવાય બધે તાર શરૂ થયા છે.

રા જ કા ર ભારઃ—રાજકોશ્વર ગવર્નર જનરલના હાથમાં છે. તે અલ્ગર્સમાં રહે છે. માત્ર ન્યાય ધર્મોપાસના, શિક્ષણ બજારો જકાત એટલા ખાતાં ફક્ત ક્રેન્સ પ્રધાની મંડળની; સત્તાથી ચાલે છે. ગવર્નરની મદદમાં સરકારી કાર્કિસિટ છે. ૧૯૦૦ થી અદલ્શિયાને બનેટની બાબતમાં પુષ્કળ સત્તા મળી છે. એક વસાહતવાળાનું એક સ્વાથીક કર-બારનારોગીનું (ટ્રકસપેયર્ગ) અને એક દેશી મુસત-માનેનું, એવા ત્રણ પ્રતિનિધિ મંડળો આગળ ગવર્નર જનરલ બનેટ મુકે છે, અને તેમણે તે પાસ ક્યાં પછી ક્રેન્સ પાર્લામેન્ટ તરફ મોકલે છે. ૧૯૨૨ સાલનું બનેટ ૫૬૫૦૦૦૦૦૦ પાર્લેનું હતું. આ દેશના ઉત્તર ભાગમાં એક-મુલકી અને એક લશ્કરી એવી બે રાજ્યકારભાર પડનિઓ છે. ક્રાન્મની પદ્ધતિ જેવીજ વ્યવસ્થા મુલકી પદ્ધતિ હોયમાં છે. એકોત્રનાઓરાન, આલ્ગર્સ, ક્રેન્સ્ટર્ટાઈન એવાં ત્રણ ભાગ છે. તેમાં ક્રીપેકટ, જનરલ કાર્કિસિટ, અને સળ ક્રીપેકટના હાથમાંજ ક્રાન્મના અધિકાર

મુજબજ અધિકાર છે. આ દરેક ભાગને બે ડિપ્યુટી અને એક સેનેટર નિવર્ધી ક્રેન્સ પાર્લામેન્ટમાં મોકલવાનો અધિકાર છે.

ગયા મહાયુદ્ધમાં દેશી લોકોએ ક્રાંસને મદદ કર્યાથી ક્રેન્સ સરકારે તેમને વધુ રાજકીય હક્ક આપ્યા છે. દેશી મુસલમાનોએ ક્રેન્સ નાગરિકો પ્રમાણે ૧૯૧૯ ના કાયદા મુજબ કાર્કિસિલમાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક તેમને મળ્યો. તેજ કાયદા મુજબ મહાયુદ્ધ વખતે સૈન્ય કે આરમારમાં નાકરી કરેલા અને જમીનદાર, ખેડૂત અથવા પરવાનાદાર જોષારી હોઈ ક્રેન્સ ભાષા લખી વાંચી શકે તેવા સળસને કિવા ક્રેન્સ સરકાર તરફથી સન્માન-દર્શક ચિન્હ મળેલા દેશી મનુષ્ય બે એ ૨૫ વર્ષ ઉપરનો હોય અને એક પત્નીક હોયતો તેને ક્રેન્સ નાગરિકોના હક્ક અર્પણ કરવામાં આવ્યા. તે ઉપરાંત પૅરિસ માં સલાહ આપનારી અદલ્શિયન કમિટી રચાયાં તેમા દેશી લોકોને સલાસદ કરવાનું ક્રેન્સ સરકારે કરાવ્યું છે.

લ રક રઃ—લશ્કરી વ્યવસ્થાના ત્રણ વિભાગ હોઈ દરેકપર જનરલ એ એક અમલદાર હોય છે. તેઓ ગવર્નર જનરલની હુકુમત નીચે કામ કરે છે. આ ભાગનો સ્થાનિક કારભાર કેટલીક જગ્યાની લોક-નિયુક્ત મ્યુનિસિપાલિટીઓ, કેટલીક જગ્યાએ સરકાર નિયુક્ત મ્યુનિસિપાલિટીઓ, ઇત્યાદી બે ત્રણ પ્રકારની સ્થાનિક સંસ્થા મારફતે ચાલે છે.

અદલ્શિયાના દેશી લોક મુલકપ્રિય અને સ્વસ્કૃતી સુસ્ત હોવાથી ત્યાં વસાહત કરવાનું કામ ઘણુંજ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. પ્રથમ સપાટ માંતમાં અને પછી ઉંચા ડુંગર સપાટીના પ્રદેશમાં વસાહતો થઈ ઘણા ઇટાલિયન અને સ્પેનિયર્ડ લોક વસાહત કરવા આવ્યા. (વના મુલકે જમીન તથા ઇતર સળ-વડો આપવાનું કબુલ કરવાથી દક્ષિણ ક્રાંસમાંથી પણ પુષ્કળ લોક વસાહત કરવા આવ્યા.

જ મી નઃ—મુસલમાન લોકમાં મોટા મોટા કુટુંબની ગંચુકત જમીન હોય છે. કેટલીક જમીન ખાવડા કરી સરકારે ક્રેન્સ લોકોને ખેતી કરવા વેચા છે. બની શકે તેટલી વસ્તી વધારવાની ક્રેન્સ લોકની ખટપટ ચાલુ છે.

ન્યાય —અહિં બે પ્રકારની ન્યાય પદ્ધતિ ચાલુ છે. એક સ્થાનિક અને બીજી ક્રેન્સ. અદલ્શિયામાં મુખ્ય વરિષ્ટ કોર્ટ છે. મુસલમાન લોકોના કજયા તેમના કાયદાનુસાર કાજ ચલાવે છે, માત્ર અખીલે ક્રેન્સ કોર્ટમાં બાય છે.

શિ ક્ષણુ:—શિક્ષણની પણ બે પદ્ધતિ શરૂ કરવી પડી. એક મુસલમાનો માટે તથા બીજી યુરોપીયનો માટે. મુસલમાન લોક પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો તિરસ્કાર કરે છે તેમનું શિક્ષણ વ્યવહારપયોગી નથી. ધાર્મિક વધારે અમાણ્યમાં હોય છે. સ્થાનિક શિક્ષણ ક્રમમાં મુદ્દારણુ કરવા ફ્રેંચ સરકારે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા છે.

૧૯૨૮ માં આ પ્રાંતમાં ૧ વિશ્વવિદ્યાલય, ૧૭ માધ્યમિક શિક્ષણ સંસ્થા અને ૧૨૩૫ પ્રાથમિક શાળા હતી. તેમા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૧૫૪૪૫ હતી. પુરૂષ શિક્ષણ માટે બે અને સ્ત્રી શિક્ષણ માટે ત્રણ ગોળી એકઠર પાંચ શિક્ષણ શાળા હતી.

ઇ તિ હા સ:—સ્વાભાવિકરીતે અદલ્લરિયા મોરોકકો અને લ્યુનિશિયાએ ત્રણ પ્રદેશોનું બે નિરીક્ષણ કરીઓ તે એવું જણાઈ આવે છે કે એ ત્રણ પ્રદેશ મળી ખરેખર એક દેશ થાય છે. ઉપર જણવેલા વિભાગો ફક્ત રાજકીય સુગમતા માટે જ કર્યા છે. આ દેશના ઇતિહાસ પર નજર ફેરવીએ તો એવું જણાય છે કે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જે રાજકીય તોફાન થયાં તેના આ ઘાત એ દેશ પર થયો છે. જે જે રાષ્ટ્રોએ ભૂમધ્ય સમુદ્ર પર અને તેને લગતા દેશો પર સત્તા ચલાવવાના પ્રયત્ન કર્યા, તે દરેકે આ દેશ લુતવાની બનતી કૌશલીશ કરી હતી.

ક્રિનિશિયન, રોમન, વેન્ડાલ, અરબ, તુર્ક અને ફ્રેંચ લોકોએ અહિં વસાહતો કરી છેવટે ફ્રેંચ લોકોએ આ દેશ લુતી પોતાના રાજ્ય સાથે ભેડયો. સોળમી સદીમાં સ્પેન અને તુર્કસ્થાન એ બે રાષ્ટ્રો પ્રબળ હતાં અને બેની વચ્ચે અદલ્લરિયા અને તેને લગતો પ્રદેશ પોતાના કબજામાં લેવા માટે અઘડા ઉપસ્થિત થયા તે સંબંધી ગણકાઓના ૧૫૪૧ માં અંત આવ્યો. સ્પેન લોકના મોટા આરમારના તોફાનમાં નાશ પહોંચી સ્પેનીશ લોક ખીસકુલ ચાત થયા અને દેશનું સ્વામિત્વ તુર્કોના હાથમાં ગયું.

તુર્કોએ આ દેશના ત્રણ ભાગ કરી તે દરેક પર એક એક કાયદો નિમ્નો તે સર્વના ઉપર એક મુખ્ય અધિકારી નિમવાનો રિવાજ હતો. તે પછી દર ત્રણ વર્ષે એક મોટો અધિકારી (પાશા) મોકલવાની શરૂઆત થઈ. ખરી સત્તા અહિંનાં લશ્કરી અમલદારોના હાથમાં રહેતી આ લોકોને અથવા તે વર્ગને સાર્વિકર એવું કહેતા.

અહારમી સદીથી લશ્કરી વર્ગના દેશના મુખ્ય ચારતાની ચુંટણી કરી નિમણુક કરવો. ત્યારબાદ

અધ્યાવધિમાં એ લશ્કરી લોકોએ પોતાનું એટલે દેશનું સ્વાતંત્ર્ય બંધરે કર્યું.

કિનારા પર રહેનારા લોકોનો આંચિયાનો જ ધો. હતો અને તેનો ઉપદ્રવ બેપારને પુષ્કળ થતો. તેથી બુદ્ધા બુદ્ધા રાષ્ટ્રોએ લડાયક જહાજો મોકલી આ લોકોને યોગ્ય સમયે શિક્ષા કરી.

૧૮૧૮ માં અંગ્રેજોએ લડાયક જહાજો મોકલ્યા. ૧૮૧૯ માં ડાન્સ અને ઇંગ્લેંડ એ બન્ને રાષ્ટ્રોએ આંચિયા વૃત્તિ બંધ કરાવવા એક સ્વારી કરી પણ તે નિષ્ફળ નીવડી ૧૮૨૦ સાલમાં એક ચમત્કારિક કારણથી ફ્રેંચ લોકોને આ દેશ લુતવા પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. અદલ્લરિયામાં પૂણાદી અને યુશનાક એ બન્ને યાહુદી બેપારીઓએ ફ્રેંચ સરકારને અનાજ પુરું પાડવાનો કરાર કર્યો અને થોડી સુકત પાદ કાંઈ કારણસર હુસેનડેએ ફ્રેંચ પરરાષ્ટ્રીય વકીલના મહોં પર તમાથા માથો હુસેનડે એ લશ્કરી વર્ગના નાયક (મુખ્ય) હતો. એ અપમાન એટલે પોતાના રાષ્ટ્રનું અપમાન થયું એવી ફ્રેંચોની માન્યતા થઈ તેઓએ આશલ્વોરમાં ટંકે હુસેનડેનું પતન કરવા મોકલ્યો. તેણે હુસેનડેના પૂર્ણ પરાલભ કરી તમામ લશ્કરી લોકોને પાછા તુર્કસ્થાન મોકલી દીધા અને કિનારા પરના કેટલાક બંદરો પોતાના કબજામાં લીધા.

ફ્રેંચ સરકારે અંગ્રેજ સરકાર સાથે કેટલીક સુલેહ કરી હોવાથી એકદમ અદલ્લરિયા લુતવાનું સાહસ તેઓ કરી શક્યા નહિ તેઓએ આ દેશના ફ્રેંચ વસાહત વાલાનું રક્ષણ કરવા એક જવનર નિમ્નો. ૧૮૩૦ થી ૧૮૩૭ સુધી એ સ્થાનોનો પ્રયાત્ન કરવો એજ ફક્ત ફ્રેંચોનું સારણ હતું.

અ બ હ લ ક ડ ર નું બં ડ:—એજ સમયે અબદુલકાદર નામનો એક માણસ આ દેશમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો. ધાર્મિક કૃત્યો, બદલ તેની સર્વ જ્ઞાતિ હતી. તેણે પોતાના દેશમાં એકતા કરી સ્વાતંત્ર રાજ્યવ્યવસ્થા શરૂ કરી તેની ફ્રેંચ સાથે લડાઈ થઈ ફ્રેંચોને સુલેહ કરવી પડી. એ તહ મુજબ ફ્રેંચોના તાળામાં ફક્ત છ પૈડી ચાર ગામો તથા તેની આસપાસનો સુલકજ ફક્ત તેમના કબજામાં રહ્યા. તે પછી અબદુલકાદરે ફ્રેંચોને સંપૂર્ણ રીતે હાંકી કાઢવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. તેની ખબર ફ્રેંચ સરકારને થતાં ફરીથી સુક શરૂ થયું. આ સુકમાં ફ્રેંચ સેનાપતિ બુગોએ આરાન પ્રાંત પર ક્વારી કરી અબદુલ કાદરની સામગ્રીમાં સંકારો કાઢી દારૂ ગોળાથી ઉગાળી નાખ્યા. મોરોકકોના સુલતાને એ

વખતે અખદુલ કાદરને મદદ કરી, ત્યારે તેનું પતન કરવા માટે ૧૮૪૪ માં બુગોચે ટાંછાચર પર મારો-કરી સુલતાનને 'ઇસલી' મુકામે પરાલખ કર્યો. ફ્રેંચો મોરિકોમાં ગુલામોલા જોઈ અખદુલ કાદરે કરી પોતાનું સૈન્ય જમાવી સીદીયાહીમ મુકામે ફ્રેંચોને હરાવ્યા; પણ ફ્રેંચોનું વધુત્ત્વ સામર્થ્ય તથા પોતાની કુત્રમક મળવા બેવી સ્થિતિ ન હોવાથી તે ૧૮૪૭ ના ડીસેમ્બરમાં ફ્રેંચ સેનાપતિને સ્વાધીન થયો.

તદનંતર જુદી જુદી ટોળીઓને હરાવવાનું તથા નાનાં નાનાં બંડ સમાવવાનું કામ પુરૂકળ દિવસ ચાલુ જ હતું. ૧૮૫૧ માં બુમાગલાનું બંડ સમાવવામાં આવ્યું. એટલું થયું તો પણ પૂર્ણપણે અદલ્તરિયા ફ્રેંચોના તાબામાં આવ્યો ન હતો. કેમિલિયાનો જંગલી પ્રદેશ છુત્તવાનો બાકી હતો. સુસક્ષમાનેને ઉશ્કેરી બંડ કરવાનું ચાલુ જ હતું. મોટા મોટા કુટુંબો અધાપિ ફ્રેંચોથી દૂરને દૂરજ રહેતા હતા. તેમના મન આકર્ષી, તેમને ફ્રેંચોના પરા આધાર ફેલ કરી લેવાનું બાકી રહ્યું હતું.

એ દૈન એ સેનાપતિ જ્યારે ગવર્નર હતો ત્યારે ૧૮૫૨ ના આરસમાં દક્ષિણમાં એક બે બંડ થયાં. પરંતુ વાલિદ શિદી શેખ એ વંશની મદદથી તે સમાવી લીધાં. શેડને કેમિલિયાલખાને નિશ્ચય કર્યો અને તેણે ખટખટ ચાલુ કરી. એ જંગલી પ્રદેશમાં તુર્કો તેમજ રોમન લોક પણ કાવી શક્યા નહિં. પણ આ શર પુરૂપે બે માસમાંજ તે પ્રદેશ સર કર્યો. આગળ ઉપર વાલિદ શિદી શેખ વંશના એક પક્ષને ફ્રેંચો સાથે અંટસ પડી. તે પક્ષના આગેવાન સીન્દીમને બંડ કર્યું. તે ૧૮૬૪-૧૮૭૧ સુધી ટકયું અને તેજ સાલમા તેના પરાલખ થયો. વસ્તવિક રીતે આ બંડનું કારણ એ હતું કે ફ્રાન્સ દેશમાં તે વખતે જે તોફાન અને અસ્વસ્થતા ફેલાઈ હતી તેથી ફ્રેંચ સરકારનું માન ઓછું થયું હતું.

૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સમાં ત્રીજી વખત પ્રજા સત્તાકે શાન્ત્યની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ફ્રેંચ સરકારે પોતાના લોકોને અદલ્તરિયામાં વસાહત કરવા માટે પ્રગવડા આપવા શરૂઆત કરી. એ દેશના રાજ્ય-કારભારની જવાબદારી ફ્રેંચ મંત્રીઓને ઓળી હતી. પરંતુ તે લોકોને નાપસંદ હોવાથી ૧૮૯૨ માં ગવર્નર જનરલ નિમવામાં આવ્યો અને અદલ્તરિયાનો જમા ખર્ચ ફ્રાન્સના જમા ખર્ચથી જુદો રાખવામાં આવ્યો.

મોટા અદલ્તરની બીજી બાજુએ સહરાના પ્રદેશમાં અધાપ સુધી જે થાણું હતા તે ફ્રેંચોના

કળબામાં આવવાના બાકી હતા. ૧૮૮૨ માં મઝાબ થાણું છુત્તું, ૧૮૮૩ માં વાલિદ શિદી સેખ વંશના મોટા પક્ષે ફ્રેંચો સાથે મિત્રતા કરી. તે પછી સાત વર્ષે ગુરારા, હુઆટ, ટિટિકેટ એ સાહસમાંના થાણું ફ્રેંચોએ લીધાં. એ વખતથી ફ્રેંચોએ અદલ્તરિયામાં શાંતિ રાખી લોકમાં બેધાર તથા શિક્ષણને પ્રસાર કરી તેમની સુધારણા કરવા શરૂઆત કરી.

[સ 'દ' લ' ઓ' ધ:—ફ્રાન્સના વાર્ષિક રિપોર્ટ અદલ્તરિયા સંબંધી વાર્ષિક સામાન્ય માહિતીના રિપોર્ટ ફ્રાન્સિ આફ્રીસ રિપોર્ટસ ઓન્સુઅલસેરીજ લંડન-ફ્રીન્-આફ્રીકા પુ. ૧ પ્લેફેચર મિપ્લીઓ-ઓફ્રી ઓફ અદલ્તરિયા, લંડન ૧૮૮૮ ફર્ટ-ફર્ટ અખા-ઉટ અદલ્તરિયા રેપોર્ટ-દી રિયલ અદલ્તરિયા એ. પ્રિ. રેપોર્ટ સમન્સ ઇયર બુક વાર્ષિક]

અદલ્તર:—અદલ્તરિયાની રાજધાનીનું સૌથી મોટું શહેર. અહિં ગવર્નર જનરલનું નિવાસ સ્થાન, અપીલ કોર્ટ અને આર્થિકશાખાનું પીઠ છે. ભૂમધ્ય-સમુદ્રના ઉપસાગરની, પશ્ચિમે ૩૬°, ૪૭' પૂ. રેખા અને ૩૪°, ઉ. અ. ની વચ્ચે એ આવ્યું છે. સમુદ્ર પરથી એ શહેરના દેખાવ ઘણાજ રમ્ય દેખાયું છે. ઘરોની આંતરફ લીલાંછમ; વૃક્ષોની ઝાડી હોવાથી શહેરને લતા-મંડપમાંજ વસેલું હોવાનો ભાસ થાય છે. આધુનિક ફ્રેંચ શહેર અને પ્રાચીન શહેર એવાં આ શહેરના બે વિભાગ છે.

જૂના તથા નવા શહેરમાં પુરૂકળ તફાવત છે. જૂના શહેરના રસ્તા સાંકડા તથા બાજુગાડીના પ્રવાસને પણ અવગણ્ય છે. ઘરો તથા હુકાનોની પણ તેજ સ્થિતિ છે.

ગવર્નર જનરલ તથા આર્થિકશાખાના બંગા-લાઓ, 'ફ્રેંડ' તથા 'પુન્ડ' એ બે મસલ્દો તથા સરકારી કચેરીઓ અદલ્તરિયામાંની સાવજનિક ભવા-લાયક ઇમારતો છે. તેજ પ્રમાણે 'હોલી ત્રિનિટી' ન મનુ પ્રાર્થનામંદિર પણ ભેગા ભેગું છે. મંદિરના અંદરના ભાગને રંગે ભેરગી આરસ પહાણુથી ચોલા આળી છે. એ આરસ પહાણુ પર અંગ્રેજ રેસિડેંટ વિધેના લેણે તથા ઇતર ઐતિહાસિક માહિતી છે. કામળ બનાવવામાં વાસનો ગું ઉપયોગ છે તે જગતને પ્રિયમ; સમજવનાર એવડં લોઈડ નામના ગુરૂરથ વિષે એક શિલાપર ઉત્તેજ છે.

અદલ્તર બંદર સર્વ પ્રકારના પવનથી અતીમ છે. એ ભૂમધ્ય ગચ્છમાંનું કોલેગા લેનાર બંદરે પેકી સુખ બંદર છે. ૧૫૪૮ માં અહિં દીવાદાંડી બાંધવામાં આવી અદલ્તર તથા મારસેલીનની વચ્ચે

આગગોત્રી વહેવાર ચાલે છે ક્રાન્સના ટાપેંડો રોશનો પૈકી અહલસ એક છે.

અહલસ મા એક વિદ્યાલય છે અને તેને કાયદો, વૈજ્ઞાનિક, શાસ્ત્ર તથા વાઙ્મય વગેરે વિષયોની શાખા બેઠવામાં આવી છે પદાર્થ સંગ્રહાલયમાં અત્યંત પ્રાચીન કોતર કામ મૂક્યા છે અહિં એક અપીલ કોર્ટ છે ૧૯૧૨ મા અહલસની વન્દી ૧૭૩૬૬ હતી યુરોપિયન તથા ગુજરાતમાં એવા વસ્તીના બે ભાગ છે યુરોપિયનોમાં ફ્રેંચ, સ્પેનિયર્ડ, ઇટાલિયન, માયટીન્, બ્રિટીશ, તથા જર્મન લોકોનો સમાવેશ થાય છે સુસલમાનોમાં મૂર, અરબ બર્બર તથા થોડા તુર્ક લોકોનો મમા વેશ થાય છે યુરોપિયનો પૈકી વિશેષતઃ રોમન કથોલિક છે

ઇતિહાસ—અહલસના હાલના સમુદ્ર કિનારાપરના પ્રદેશમાં રોમન કાલનું આયકોસિઅમ નામનું એક નાનું શહેર હતું આયકોસિઅમના બિશપ વિશે પાચમાં સદીના લેખમાં ઉલ્લેખ થયો છે હાલનું શહેર ૮૬૪ મા 'એરિડ મહાલ' વચનો સંસ્થાપક બુલ્બુકિને સ્થાપન કર્યું ૧૧૪૮ મા એ વંશ નાગ પામ્યો પરંતુ તે પહેલાજ અહલસ તેમના કબજામાંથી થયું હતું ૧૧૫૬ મા આલમે હેઝાએ તે કબજે કર્યું તથા ૧૩ મી સદીમાં તે ટ્રેલેનના સુવત્તાનના અમલમાં હતું. એ ડુઅમલ ફક્ત નામનોજ હતો સ્પેનમાંથી મૂર લોકોને હાડી લઈયા બાદ તેઓ અહલસમાં વસ્યા તેઓએ ચોરાન તથા આફ્રિકાના કિનારાના ંતર શહેરોમાં વસ્યા ત્યારે સ્પેને પેન્ટાનને ગઢ બાધવાનું શરૂ કર્યું બદર સામેનો બેટ સ્પેને ૧૩૦૨ મા છુર્યો તો તેજ પેન્ટાન નામથી આગળ પ્રસિદ્ધ થયો અહલસના અમીર બાર બારાસા બાબુને 'સ્પેનિઅર્ડસાને' હાકી કાઢવા આમ નણુ કહ્યું અમીરની નબળાઇના લાલ લાડ એ બાબુદ્વયમાંથી એકે અમીરનો વધ કરાવ્યો અને ગાદી પચાવી પાડી એ ગાદી પચાવનારનું 'અરોજ' એવું નામ હતું તેની પછી બૈરફાન ગાંધીપર બેઠો તણુ ૧૫૩૦ મા પેન્ટાન માથી સ્પેનિઅર્ડ લાકનું હાકી કાઢ્યા તે વખતથી બારબરીના ચાચિયાઓનું અહલસ એ મુખ્ય મથક બન્યું ૧૫૪૧ મા પાચમાં ચાર્લ્સ બાદશાહે એ શહેર જીતવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તેમાં તે ક્ષયો નહિ ૧૮૧૬ મા બ્રિટીશ જહાજના કહેલાએ અહલસ પર તો મોઢાળી છતાં ૧૮૩૦ સુધી ચાચીયો-પણુ ચાહુજ હતું તેજ સાવની ૪ જુલાઇને દવસે રેઓએ શહેર પર હલ્લો કરી તે જીતી લીધું.

અહલસશીલ્પ—(ઇલ્ડ ૬) હુપશાપરના બેસિ-ગરટોક પાલમે ટરી વિભાગનો એક જીલ્લો છે તે લંડનની નેરુએ ૩૪ માઇલ પર છે. ત્યાની વસ્તી (૧૯૨૧) ૨૮૭૫૬ હતી ૧૮૫૩ મા આંડરશાટ કૅપિટોલ હાઉસે તેની સ્થાપના કરી નોર્થકેપને હાલ માલ બંદર લાઇન્સ અને સાઉથ કેપને સ્ટેન હોપ લાઇન્સ એક નામ છે રાયવ ઇજનીયર્સ અને આર્મી સર્વિસ ફોજ માટે અહિં બેરોકો છે. પાચ પાચદશીની બરોડો અને રાયલ આર્મી મેડિકલ ફોજ માટે કેન્ટનીક બેરોકો છે અહિં યા દરદીઓ માટે દવાખાનું સ્થાપવામાં આવ્યું છે

અહિં ની ૧૮૨૧ તર્ફન અર્વાચીન પદ્ધતિની છે. આંડરોટવેટર ૪ પની અહિં પાણી પુરૂ પાડે છે.

ફોજના શિપાઇઓ માટે બાધેલી ઇમારતો શિવાય ડિલાના સિપાઇઓને ઉપયુક્ત એવી ઇમારતો પણ છે અહિં બુગી બુગી શાળા ઘરકરી શિક્ષણ માટે કાઢવામાં આવી છે અંડરશાટ આર્મી-કેમરનું એ મુખ્ય સ્થાન છે (એ બ્રિ)

અહિનકે—(ઇલ્ડ ૬) નો હુબરલ્ડમાં બર્બિક (અર્જનટીડ) ના પાવર્મે ટરી વિભાગનું આ એક બેડેપાની શહેર છે અને તાલુકાનું મુખ્યસ્થાન છે આ શહેર નોર્થ ઇસ્ટર્ન રેલવેની એક શાખાપર લંડનથી ૩૦૬ માઇલ પર વસેલું છે આ જીલ્લાની વસ્તી (૧૮૦૧) ૬૭૧૬ હતી અહિં એક કિલ્લો તે ૧૩૦૬ થી પસીના કબજામાં એક ફર્યાલો, એક ૧૨ મી સદીની સુદર નામનું કમાન, (આચ) કિલ્લાની અંદરની એક બુનીવાવ, એ મહત્વના પ્રાચિન લાગ છે હાન એ કિલ્લાના ઘણા ફેરફાર થયો છે ઇટાલીના તેમજ બીજા દેશોના કરીબરોના સુદર કારો અને બ્રિટિશ, રોમન તથા ઇજીપ્શિયન પ્રાચીન વસ્તુઓના સુદર નમુનાઓ આ કિલ્લામાં છે સુદર બર્બીયામાં (પાક) રિનિયમ વીં કાયન ઓફ સ્કોટ-હુડનું એક સ્મરક છે આજ બર્બીયામાં સ્મારક ટરીકે બે મિતારા અને એક ચથરની બ્રિટિશ ચોરકી છે તતના બદર હજી બેરોમાં આવે છે સેન્ટ-માયકલનું એક બુલું દેવાલય છે અર્વાચીન સેન્ટ-પાનનું દેવાલય બેવાલાયક છે એને શિવાયના બીજા અવશેષો પણ આ બાગમાં મળી આવે છે. સેન્ટ લિયોનાર્ડનું અહિં દવાખાનું હતું નજીકમાં કસ્ટ-નવરા કિલ્લાના અવશેષ દેખાય છે

અહિં હાફગાળવો, માછલી પકડવની દોરીઓ બનાવવી, તમાકુ તથા છીં કણી બનાવવી, અનાજનો બેડાપર અને દળણુ એ મુખ્ય ધંધા છે ખરી રીતે અહિનકે એક ડિરિક્ટકેબોર્ડના કબજામાં હતું.

પરંતુ કાયમના વહીવટથી તે એક મ્યુનિસિપાલિટી-વાળું શહેર થઈ પડ્યું છે. આ શહેરના ક્રિમેનનું એક સંયુક્ત મંડળ (બોર્ડીકોર્પોરેટ) હોય છે. પરંતુ શહેરના કારભારમાં આ મંડળને કોઈ ભતની સત્તા હોતી નથી. ૧૮૮૨ ના કાયદા પ્રમાણે આ મંડળને ૫૦૦ પાર્લિંગ કરતાં વધારે રકમ માત્ર આપવી પડે છે. અને કોર્પોરેશનની શાખાઓ (કોર્પોરેશન ડેપુટીસ) અલાવવામાં આપસાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

શરૂઆતમાં અદ્વિત ગિલ્ડર્ટ ટાયસનની માલિકીનું હતું. પરંતુ તેનો પુત્ર મરણ પામવાથી તેની કન્યા સાથે રાજ્યે તે આયોરિડેવેસીને આપ્યું. આયોરોનો એક વંશના વિદ્યમ હિવેસી ૧૨૯૭ માં મરણ પામ્યો. તેને સંતાન ન હોવાથી આજ હાગીરી હરફેમના બિશપને મળી. ૧૩૦૬ માં તેણે તે સર હેન્ડ્રી પર્સીને વેચી, અદ્વાપ તે તેનાજ વંશમાં ચાલે છે. આગરે ૧૧૫૦ યુરેસ ક્રિટલ જેને ક્રિટલો બંધાવે એમ કહે છે. અસંગોપાત મળેલી સનદો મુજબ આ શહેરે ભતર તથા ભત્રાઓની પરવાનગી મેળવી છે. પ્રાચીન કાળમાં આમણ પકવવાનો તથા કાપડ વણવાનો એ મુખ્ય ધંધો હતો. અદ્વિતે પોતાના પ્રતિનીધિ પર્લામેન્ટમાં કદી પણ મોકલ્યા નથી. (એ. પ્રિ.)

અદ્વૈતની.—પ્રાચીનરૂઢ એવું નિવાસસ્થાન અદ્વેતનિયામાં હતું. અદ્વેતનિયાએ પૂર્વ કોંકેશનમાના એક હાલલાનું પ્રાચીન નામ રેડેબોના બાબુ પ્રમાણે (૧૧૪,૧૮) સાયરસ (કુરે) નરીનો કિનારો અને આધુનિકશિવન એટલાજ ભાગનો સમાવેશ એમાં થતો હતો. અદ્વૈતની લોક વાસ્તવિક રીતે હાલના દક્ષિણસ્થાનના આસપાસના હોવા ભેદજો. (૯૫. ની. ૬-૩૬) ઇટાલીમાના એદનાથી આવેલા લોકોના તેઓ વંશજ છે એવી દત્તકથા હેલિકોનેસસના કાયઓની સિમ્સે આપી છે. દ્વેશના આધારે એવું જણાય છે કે અદ્વૈતના લોક ન્યૂયો પાર્ક હતા. પરંતુ વિશેષતઃ ચંદ્રોપાગમી હતા. અમલના વખતમાં એમાં નાનાં નાનાં ૨૬ રાજ્યો હતા તથા પિ રેડેબોની કારકીડીમાં એકજ રાજ્ય રાજ્ય કરેલો હતો. રોમન લોકોને આ લોકોની માદિતી હતી. કારણે મોટા ગિમીડીસ (ઇ. ડુ. ૬૫) ની પાંચે પુક પકડી હતી ત્યારે અદ્વૈતની લોકોએ તેને મદદ કરી હતી. પાંચે તેમને કુક નામનાજ ખરાબા બનાવ્યા. પરંતુ તેમનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થયું નથી. હરફેમની હરફીડીમાં અદ્વૈતની લોકોએ આ પ્રદેશ દરિયાની દરફીડીમાં મોડિફીસ એફ પી રોમન અધિકાર ઇ. સાંપાંતર

૧૮૮૬) ત્યાર પછી તે સરસ નિર્અમ્મલ નીચે હતો. ખાતર લોકોએ અદ્વૈતની લોકોને આર્મેનિયામાં હાંકી કાઢ્યા. તે પછી હુણ; ધરગિયન અને મોગલ લોકોની એક પછી એક સ્વારી આ પ્રદેશ પર થઈ. (એ. પ્રિ.)

અદ્વૈતબ્રહ્મની.—અબુરેહાન મહંમદ (૯૭૩-૧૦૪૮) આશરે ૯૧૩ માં ખવારીઝમ પ્રાંતના બિઝન શહેરમાં જન્મ્યો. તે પ્રખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રી, ભૂતિષી, ઇતિહાસ કાર અને તર્કશાસ્ત્રી હતો. સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રવિણતા મેળવનાર આ એકજ હુસલમાન પંકિત હતો. તેણે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને વકતુલ્પ-શાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. પરંતુ મુખ્યતઃ ગૂઢ વિદ્યા ભણનાર તરીકે તેની ઘણી કીર્તિ થઈ. તે જાખત હુમેશા એક વાત કહેવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—એક દિવસે સુલતાન મહંમદ દરબારમાં બેઠો હતો ત્યારે તેણે અલબિઝનિને આજ પોતે દર-બારમાંથી કેવી રીતે બહાર જશે તેનું વર્ણન અગાઉથી લખી રાખવાનું કહ્યું. તે મુજબ બિઝનીએ લખી રાખ્યા બાદ સુલતાને પુષ્કળ દરવાજા પૈકી કોઈ પણ એક દરવાજામાંથી બહાર જવાને બંદી બીંતમા બાંકુ પાડી પોતાનો જવાનો રસ્તો બતાવ્યો. ત્યાર પછી અલબિઝનીએ લખેલા કાગળ ભેટાંજ તેમાં બરાબર આ પ્રમાણેજ વર્ણન કરેલું જણાઈ આવ્યું. આ કોઈ એક ભદુર છે તત્ત્વીય મુલતાને તાબડોળ તેને બારીમાંથી નીચે ફેંકી દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ અલબિઝનીને આ વાત પ્રથમથીજ માલમ પડવાથી તેણે અગાઉથીજ તૈયારી કરી હતી જેથી તેને કોઈ પણ ઇનકાર થઈ નહિ. રાજ્યે તેને પોતાની સમજ બોલાવી આ પ્રકારની શિશા તને લોગવી પડ્યો એવું તને અગાઉ શું ખબર હતું? એ તત્ત્વનો પ્રશ્ન કર્યો. અલબિઝનીએ હુકારમાં પ્રત્યુત્તર આપ્યું, તે દિવસનું લખેલું લખિય બતાવ્યું. આથી આ વધુ સુધી તેણે ઘણા દરોખાં પ્રવાસ કર્યો. મુતપાન મદદ-મુદ બિઝનીની સ્વારી સમયે તે દિંદુરયાનમાં આવ્યો તેણે ઇ. મ ૧૦૩૦ માં દિંદુરયાન સંબંધી 'તારીખ અઝ હિંદ' અથવા 'દિંદુરયાન સંબંધીની દફી-કત' નામે ગ્રંથ લખ્યો. અબુલફઝે અબ્દની અકબરીમાં 'આ ગ્રંથમાં ગંદીય ઇતિહાસનું' પરિ પૂર્ણ અને મુલબદ્દ વર્ણન મળી તો પણ તે કાવત્રું દિંદુરની રિવાજ, શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ બતાવવાને તે પાતું ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથમાં તેણે અદાર પુસ્તોના નામ આપ્યા છે. મંચ, અદિય; અને વામુ મંચ પુસ્તો એવાનું પણ લખ્યું છે. તેમજ વામુ પુસ્ત

માં લખેલા અઢાર પુરાણોના લિખ્ત નામો પણ લખેલાં છે તે પરથી વિષ્ણુ પુરાણ ૧૦૩૫ માં સ્થાયું એ વિલસનનો મત મિથ્યા ઠરી ૧૦૩૦ ની અગાઉ થીજ અઢાર પુરાણોનું અસ્તિત્વ હતું. એ સિદ્ધ થાય છે. ભગવત ગીતાનું તત્ત્વજ્ઞાન તેને ઘણુંજ પ્રિય હતું. ધણાંથીકે અંથેનું તેણે ભાષાંતર કર્યું હતું. ટોલેમીના ઓદમાન્સ્ટનું અરબી ભાષામાં તેણે સંક્ષિપ્ત ભાષાતર કર્યું છે. બીજે એક મહત્વનો અંથ એટલે 'કાનુન મસુદી' એ છે. તેણે આ અંથ મુસલમાન સાહિત્યકર્તાને અપાંણુ કર્યો હતો અને તેના બદલામાં હાથીના ભારના રૂપિયા તેને મળ્યા હતા એવું કહેવાય છે. નેતિપશાસ્ત્રપર તેને ઘણું વિશ્વાસ હતો. અરબી ભાષામાં તેણે નેતિય અંથનું ભાષાંતર કર્યું છે. તે ઈ. સ. ૧૦૪૮ માં મરણ પામ્યો. નેતિય, ગણિત, કાલગણના. ભૌગોલિક ગણિત પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયન અને ખનિજ શાસ્ત્ર એ તેના પ્રિય અભ્યાસ વિષય હતા.

તા રી ખ હિંદુઃ—આ હિંદુસ્થાન વિષેના અંથના ૮૦ પ્રકરણ છે. પહેલા પ્રકરણમાં હિંદુ લોકો વિષે માહિતી મેળવવા કેવી અદ્યક્ષ પડે છે તેનું વર્ણન છે. પ્રકરણ ૨ થી ૧૧ તત્ત્વજ્ઞાન; પ્રકરણ ૧૨ થી ૧૭ વેશ પુરાણ, વ્યાકરણ, હંદ શાસ્ત્ર વગેરે વાક્ય મય અને હિંદુ રીતરિવાજ. પ્રકરણ ૧૮ થી ૩૧ ભૂગોલ અને નેતિયી, પ્રકરણ ૩૨-૭૮ એ પ્રકરણોમાં હિંદુઓના વાર તહેવાર, ઉત્સવ, રીતરિવાજ, વગેરે મહત્વની માહિતી અથિત કરેલી હોઈ છે. પ્રકરણ ૬૯નો નેતિય વિષે છે. આ અંથમાં ઘણી ખરી હકિકત ફક્ત સાંભળેલીજ હોવાથી તે ભૂલભરેલી હોવાને સંભવ છે, તથાપિ અદિબાઝની કાલીન હિંદુસ્થાન કેવું હતું એ તેના પરથી સારી રીતે ભણી શકાય છે આ અંથ ૧૭૮૨ માં સી. ઈ. સાથેએ લંડનમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો અને બીજે વર્ષે બે ભાગમાં તેનું ભાષાંતર પણ પ્રસિદ્ધ થયું.

[સંદર્ભ અંથ:-સ્મિથ, અલી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા. બિલકોશ. એ. પ્રિ. ઇલિયટ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા. ચિત્રમય જગત પુ. ૧૪ અં. ૧]

અદ્ભુતનિયા:-આ એક પ્રજા સત્તાક સંપૂર્ણ છે આ પ્રદેશ બાલકન દ્વિપ કલ્પના સમુદ્ર કિનારાની છે અને તે મૅન્ટેનિંગની દક્ષિણ સરહદથી ઓસની ઉત્તર સરહદ સુધી પથરાયેલો છે. યુરોપ ખંડમાનો અતિશય અગ્રણ્ય પ્રદેશ આજ કહેવાય છે

અહિંનો ભયંકર, જંગલી પ્રદેશ, કાયદો ન માનનારા લોક તેમની ભાષા અને વિશિષ્ટ સામાજિક ખંધનો, અને અહિંની અંધા લુપ્તી એ બધાને લીધે જા...૨૭ ભા. ૨

પરથીય મુસાફરોને અહિં રહેવું ભોખમ ભરેલું છે. ગર્જિનની સુલેહ મુજબ મૅન્ટેનિંગ પ્રાંત વંથો અને અદ્ભુતનિયાની સરહદ ઘટી. મૅન્ટેનિંગએ ફલીસિંગને છુટ્તો લઈ તેના બદલામાં પ્લાન્ડા અને ગ્યુસિને છુટ્તો તુર્કસ્થાનને આપ્યા. ઇશાન અદ્ભુતનિયાનો ભાગ ક્રેસેન્ડો આ તુર્ક વિલાયતમાં આવ્યો હતો. ઉત્તર તરફનો જંગલી પ્રદેશ રેકાડા (સ્કુટારી) માં હતો. મધ્ય અદ્ભુતનિયાના પૂર્વ તરફનો ભાગ મેન્ટેનિંગ વિલાયતમાં હતો. દક્ષિણ તરફના છુટ્તો ઇશાનિયામાં ગણતા હતા.

પ્રકૃતિ વર્ણન:-અદ્ભુતનિયાનો વિશેષતઃ ઉત્તર ભાગ ઘણાજ ડુંગરાળો છે પૂર્વે શાર પર્વતની હારો હોઈ તેની લગભગ દક્ષિણે શ્રેમાસ અને પિંડસની બે હારો છે. એનું ઉચું શિખર સિલ્વેસ્ટ્રાન અગ્નેય યુરોપમાં સૈથી ઉંચું (૮૮૫૮ ફુટ) શિખર છે. ઉપરના પર્વતની હારને લીધે ઉત્તર, મધ્ય દક્ષિણ એવાં અદ્ભુતનિયાના ત્રણ વિભાગ થાય છે. રકુબ નદીથી ઉત્તર અને મધ્ય વિભાગ ભુદા પડે છે. અને વિક્સોસા નદી મધ્ય અને દક્ષિણ વિભાગની સરહદ પરથી વહે છે. ઉત્તર અદ્ભુતનિયામાં પ્રેકલેટીયા એટલે 'શાપિત પર્વત' એ મુખ્ય હાર છે. દક્ષિણ અદ્ભુતનિયામાં ત્યિકા અને ખિમરા એ મુખ્ય શહેરો છે. અહિંની ઘણી ખરી નદીઓ પૂર્વ તરફથી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. બોયના અને આતા નદીઓના મુખ પાસે ફક્ત બોટ ચાલે છે. અહિંની મુખ્ય નદી બોયના, સ્કટારી સરોવરમાંથી ઉદય પામી તેને મોશ્યા, ફિન વગેરે નદીઓ મળે છે. અને પછી તે ઓપ્રેશિયનના અગ્રણ્યને મળે છે. સ્કુટારી અને ઓશ્યરીકાના બે સરોવરો યુરોપમાં ઉત્તમ ગણાય છે. આ શિવાય આધાનિના એ બીજું એક સુદર સરોવર છે.

હવા:-જંગલી પ્રદેશની હવા નિરાશી છે. પણ ગામડાઓમાં હમેશાં તાવના વ્યાધિ ચાલે છે અહિં શિયાળો ઘણાજ ટુક સુદત સુધી હોય છે પરંતુ ટાલ અતિશય પડે છે. વસંત ઋતુમાં સસુદ કિનારાપર બોરા અથવા ઉત્તર તરફનો તોફાની પવન વહે છે.

ખનિજ સંપત્તી:-અદ્ભુતનિયાના ડુંગરામાં ઘણા ખનિજ પદાર્થો છે એવું કહેવાય છે. પરંતુ અધાધિ તેની કાંઈએ શોધ કરી નથી. અહિં લોખંડ તથા કાલસા રુક્ષણ હોવા ભેખર છે. પહેલાં આહુની સોનું તથા રૂપું કાઢતા હતા. સેલિનિટઝમાં ખનિજ ડામર મળતું હોઈ રામન કળમાં તે રુક્ષણ કાઢતા હાલમાં પણ ભુની રીત સુખબજ અહિંથી ડામર

કાઠે છે. અહિં મોટા જ ગલો છે. તેમાંનો વધુ ભાગ ખીચ અને ચોકતા જ ગવોનો જ છે. મિરદાઈ ભાગમાં મુઘાડાં ઘણા થાય છે અહિં ક્ષી જાડ પથ્થુ પુષ્કળ છે તેમજ સાવ રણ પ્રકારનું મધ પથ્થુ અહિં બનાવવામાં આવે છે. દક્ષિણ અદ્ભુતનિધામાં તમાકુ ઘણો પાકે છે. અહિં ની ઉપજીવિકાનું મુખ્ય માધન ખેતી તથા બનાવરો પાળવા એ છે. ખેતીની ભુમી ધક્કતિ વહવારના સાધનોનો અભાવ, અને પૂર્વી થતુ મુકસાન, એટલી અડચણો હોવા છતાં કેવળેશિયન વિનારા તથા બેટોને અહિં થીજ અનાજ પુરતું પાકવામાં આવે છે. મુખ્ય ખોરાક મકાઈ હોઈ જવ, રાય ચોટ, અને ધીર અનાજની પથ્થુ ઘણી નિકાસ છે ઉત્તર તરફના જ ગલી લોકોની સચિતિ વેટા તથા બરડા એજ છે આમકા તથા ઉનનો અહિં થી નિકાસ થાય છે અહિં ની નદીઓ તથા સરોવરો-માથી માછલા મળી આવે છે.

ઉદ્યોગ તથા બંદે પાર વર્ણન — ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં અહિં ની નિજાશ ૪,૮૦,૦૦૦ પાઉન્ડની હતી તેમાં ખેતીની ઉપજ, બનાવર, આમદા, ઉન, ચીઝ, ઇંડા, મરઘા બતક, ચોકિવતેલ, વડોનાયા, ચોક, સુખતુ ઝાંડના પાન, ઇમારતી લાકડું, રેશમ, તમાકુ, ખાશ માછલા વગેરે પદાર્થોના સમાવેશ થાય છે ૧૮૯૮ માં આયાત માવની 'ક્રિ મત' ૧૩,૬૦,૦૦૦ પાઉન્ડની હતી પહેલાં અહિં નો બંદુપાર વેનેશિયન લોકોના હાથમાં હતો ત્યાર બાદ તે ઑસ્ટ્રિયા અને હુગેરીના હાથમાં ગયો. ઇટાલી શિવાય ખાતે ઘણું પાપુ દેશ સાથે તેનો મહત્વનો બંધપાર નથી. અહિં ના લોકોને ઑસ્ટ્રિયાનો સરકાર માલ વસ્તુ વડે છે. ડ્રાઈટ બંદુપારનું મુખ્ય બંદર હાઈ અલ્ટ્રાઈન લોઈડ કંપનીની આગેવાઈથી દરિયાઈ બંદુપાર ચાલે છે પરંતુ વિનારા પરની બંદુપાર તુકી તથા કાંક બાંકા માનફ થાય છે રહેને ચીફ ધવાશી પાલાનકો બંદર મારફત હાલમાં ઘણા બંદુપાર ચાલે છે આવના જવાના નાધનાના અભાવ ને લીધે બંદુપાર પુરક પાડાત છે. આ દેશમાં ૨૮ ને તથા સામા રત્નાન્યા નથી રહ્યાંથી માટે પુન પથ્થુ સારા મુરદાન નથી અહિં ના દરોડો ઉલોગ ધમા મહત્વના નથી અને જે કાંઈ છ ત પથ્થુ નાશ પામતા ન્તવ છે. ૧૦૨૮ માં ત્યાંની આયાત ૩૨૪૧૫૮૩ ગાંક ફે કર, અને નિકારન ૧૩૮૫. ૬૦૦ ગાંક ફે કર હતો

વસ્તી — અંગ્રેજોની વસ્તી અશર દસ લાખ છે જેકો અધા બપરા અંગ્રેજીયન લોકો હાઈ બાઈના દવાજી (નાગે જન બ-ગીરજન) લોકો ઇ મધ્યમુગમાં ને ' નેવેલોગીયન ' કે જે હાલ માનક

અંગ્રેજોસ અને પિંડસના નામથી યોગાખાય છે તે પર્વતમાં વલાય અથવા રિકેરાર લોકો રહે છે. અગ્નિ ભાગમાં તુકી, એપિરોમમાં ગ્રીક ભાષા વોલનારા લોક અને આયનિના, પ્રેવેલા તથા તફન દક્ષિણ તરફના ભાગમાં અસવ ગ્રીક લોકો (સરેરાસ વસ્તી ૧ લાખ) રહે છે. ૧૮૬૧ પ્રમાણે ત્યાંની વસ્તી ૮૩૩૫ ૫૧૪ છે. તેમાંના ૫૬૩૭૨૦ મુસલમાન ૮૮૬૩૬ રોમન કેથોલિક અને ૧૮૧૦૫૧ નેશનલ અંગ્રેજીયન યોગીઓ કરા અર્થના માણસો છે.

સુખ્ય શહેરો — અદ્ભુતનિધામાં રુકુટારી, પ્રિન્સેન, આયનિના, જેકોવા, કિપ્રા, પ્રિન્સિના, ડુરાએ, એ સુખ્ય શહેરો છે

અગ્નિ યુરોપમાં અંગ્રેજીયન લોક ઘણા પ્રાચીન વશના હોઈ તેઓ ખાકત ક્ષિપક પમાં ક્યારે આવ્યા તેનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસ અથવા ઇતકથામાંથી ઉપલબ્ધ થતો નથી ઇલિરિયન, મેસિડોનિયન અને એપિરોટમ એ બંને પ્રમાણેજ આ લોકો અહિં અતિ પ્રાચીન આવેલા આયોના વશન છે. ઇલિરિયન અને એપિરોટ લોકો અનુક્રમે ઘેગ અને રોસ્કના પૂર્વજ હોવા ભેદએ એવું હોનનું મત છે આ લોકોમાં સ્વેચ્છાનિક નામે પથ્થુ ઘણા પ્રચલિત છે અને અકિ રજાવ લોક જણાતાજ નથી તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે મધ્યમુગમાં આ પ્રાતમાં પુષ્કળ આવિયન લોક તથા ઇલિરિયન લોક આવેલા હોવા ભેદએ પરંતુ એજ તે તેમને હાલ, કાઠયા હોય થાતો મૂળ લોકમાં તેઓ લખી ગયા હોય પોતાના કુમરી પ્રકેશમાં આ લોકોએ પરકિયોને બાવકુલ માર્ગ આપ્યા નથી. તથી મોટાનિર્મીયન લોકો પ્રમાણેજ આ લોકોની માહિતી વિચાર પછાત નથી એવી રીતે આ લોકો એ પોતાના ગુપ્ત વર્મ, ભાષા રીત રિવાજ, તથા કલકવાઓ આસપાસ તાપી છે મૂળ વર્ણનાઈ, રાજક પછીના આસ અને ઇટાલીમાંના અંગ્રેજીયન લોકો આસપાસના લોકો સાથે અવધિ ભળ્યા નથી.

અંગ્રેજીયન એટલે રોસ્ક અને ઘેગ એ લોકો પોતાને રુકુપટર તથા પોતાના જનન રુકુપોનયા અથવા રુકુપારયા એવું બંધવતાય છે. મોટા નિર્મોની મરહદ પરનાગર નવા મરદોવટક સુધી અને માર્વ-ધન સરહદ પરના મન્યા સુધી ને રયા અકી રવાથી રુકુપા, મિલપ, મોનરિટસ દ્વારિન, કરટોરિયા, આર્વનના અને પગા સુધી રજા ખેચતામાં આવે તો સાધરન અરજાના ના મોનમન લોકોના મરદોનો સમાવેશ થાય છે દોરેલોકની ટોળીઓને

૧૪ મી સદીમાં ગ્રીસમાં વસાહત કરી. ગ્રીસમાંના અટલોનિયન લોક તેમના હાકના વંશજ છે. ઉત્તમ ગ્રીક સૈનિક તરીકે હાલમાં તેઓ ઘણા પ્રસિદ્ધ છે. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં (૧૮૨૧-૧૮૨૯) આ લોકોએ પોતાનું ઈર્ષ્યા ધણી સારી રીતે બતાવ્યું તેઓ- માના ઘણા લોક પોતાની જ ભાષા બોલે છે. ઇટાલી અને સિસિલીમાંના અટલોનિયન લોક પણ ટોસ્ક લોકનાજ વંશજ હોઈ ઘણા લોક અદ્યાપિ ટોસ્કથી ખતેલી એક ઉપભાષા બોલે છે એમ અને ટોસ્ક લોકજ અટલોનિયનના ખરા વંશજ છે લિઆપ અને શામ અથવા શામ એ એક ટોસ્ક લોકની જ શાખા છે. એમ પોતાને એમ ન કહેડાતાં તે એક અટક છે એવું માને છે. તેમજ વાયગોસા નદીના ઉત્તર ભાગમાં રહેનારા ઘણા લોકોને ટોસ્ક નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

સ્વ ભા વ વ ળું નઃ—ખાંકન ક્રિપકંપના ઇતર રહેવાસીઓ પર જે અસર પરક્રિયોના સહ-વાસથી થઈતેથી અસર અટલોનિયન લોકોપર થઈ નથી, આ લોકોએ પોતાની ભાષા, રીતરિવાજ અને પ્રાચીન સંસ્કારો કાયમ રાખી પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય અન્ય લોકોથી સાચવી રાખ્યું. એમ લોકોમાં ભય-કર, બે કાયદેસર પણ, અધ વિશ્વાસ, અજાન વગેરે કેટલાક એવા દુર્ગુણ છે કે તે પૂર્વયુદ્ધમાં જ વેળે લેવામાં આવે છે. તથાપિ આ લોકો સાદા, શર વિશ્વાસુ અને ધીમાની હોઈ ઉત્તમ સૈનિક અને નોકર તરીકે એમની ખ્યાતિ છે તુકી મુલતાનની અગર રક્ષક ટુકડીમાં ઘણા વર્ષથી આ લોકોની ભરતી થાય છે. પરંતુ વગીઝોતોમાંના અને કાઉન્સિલના ખાસ તહેનાતના લોકોમાં ટોસ્ક લોક પ્રમાણે આ લોકોની પણ ભરતી કરવામાં આવી ગ્રીક, પ્લાય લોકના સહવાસથી ટોસ્ક લોકના સ્વભાવમાં યુક્ત ફેરફાર થયો છે. એમ લોક હાલ, એવી અને જનારકો પાળવાનો ધર્મ કરે છે પરંતુ ટોસ્ક લોક વ્યેપાર ધર્મ અને ખેતી કરે છે.

એમનો સ્વભાવ કંઈક, ગ શીર અને અલિભાની હોય છે જ્યારે ટોસ્ક આનંદી, વાતોડીયા અને મન મેગવનારા હોય છે બે કે આ બન્ને ભત્રીગણ નૈમિત્તિક લેખનન્ય પ્રાચીનકાળ પ્રમાણે ભયર સ્વકર્મનું નથી છતાં તે તદ્દન નર પામ્યું નથી. મનુષ્યન વેર લેવાની પદ્ધતિ પૂર્વાપ આલવી આવે છે. કાગ્ય વેગ વળવું એ પવિત્ર કાર્ય છે એવી આ લોકોની માન્યતા છે. એક મનુષ્ય વવના જાવામાં યુક્ત જન થઈ કેટલાક વયમાં અથવા ટોળાંને એક જનનું યુદ્ધ આવે છે. કેટલે

ઘણી વખતે ખૂબી માણસ ડુંગરોમાં અથવા ઘરમાંજ ઘણા વર્ષ સુધી સંનાઈ રહે છે. આ પ્રકારના વેરા-મિને લઈ કેટલાક ભાગોમાં ૭૫ ટકા સુધી મૃત્યુ થાય છે. કોઈની દરમ્યાનગીરીથી અથવા તેમના સીધુકગોર મારફતે કેટલીવાર કામચલાઉ અથવા કાયમની 'બેસા' (સુલેક) પણ થાય છે. આ પ્રકારની સુલેક સુલતાન પણ બહાર કરે છે સ ધિ થાય તો મોટા સમાર સો કરવામાં આવે છે. આ લોકોમાં અતિથિસત્કારના નિયમ ઘણાજ કડક હોવાથી બે અતિથિને કાઈ પણ ઇના પહોંચે તો નુકસાની જરી આપવી પડે છે. એકાદ રહેવાસીની બેઠક હોવાશિવાય પ્રવાસી લોકો એ ત્યાં જવું ભેખભ ભરેલું છે. પરંતુ બે તે હોય તો તેમની સારી વ્યવસ્થા થાય છે. કેટલાક છ'લાઓમાં નરવધ બદલ ૧૨૦૦ પિઆસ્ટર્સ એલે આશરે ૧૫૦ રૂપિયા દંડ આપવાથી મ ધિ થાય છે પરંતુ કેટલાક છ'લાઓમાં આ દંડની રકમ ૨૦૦૦ પિઆસ્ટર્સ પણ છે.

સ્ત્રિઓને સ્વાતંત્ર્ય નથી પરંતુ તેમને ઘણું માન આપવામાં આવે છે. તંકગરો મટાડવા માટે પણ ઘણી વખતે તેમની યોગતા કરામાં આવે છે. ડોઈ પણ ભત્રીની જિત શિવથ સ્ત્રીઓ શત્રુના પ્રદેશમાંથી જઈ શકે છે. મંદો સાને સ્ત્રીઓ તપાસણુ બર બંધ છે અને ત્યાં ધાયવ ધએલાઓની શુશ્રૂષા કરવાનું તથા મૃતપ્રાણોને લઈ જવાનું વગેરે કાર્યો તેઓ કરે છે. વર તરફથી કન્યાને વાકેડો મળતો નથી પરંતુ ગઈકાં કિ મત આપી કન્યા ખરીદવી પડે છે. વિશાલ નાનપણથી જ થાય છે, ત્યારે પહાડ પણ આપવું પડે છે. એમ લોકથી ટોસ્ક લોકોને પોગાકે છુટા હોય છે. એક લે કે પ્રમાણેજ તેઓ પણ મુઝીનો ધારણ પહેરે છે ઉત્તર તરફ બ ડુંડો તથા તરના બાને બતો ભાખે છે. સિરદા-મટ અને મેટ બતોને પોષાક પણ ઘણાજ વિચિત્ર હોય છે.

ભ વિ પ દ તિ—ઉત્તર અટલોનિયામાં અવાનિ સમજ મટનાની પ્રાચીન પદ્ધતિજ આવે છે. તુકી અમલના પ્રતિધાર કરી એમ લોકો એ યુક્ત વર્ષ સુધી સ્વમત્તા રાખી આ લોકો કં આપના નથી, તેમને લગ્નની નોકરી નખતીની ન હોતેથી તુકી કાયદા માનતા નથી જે ગેરા ઘણા તુકી અમલદાર હોય છે તેમની નત્તા પણ ન માની જ હોય છે. હાલ વખતે તુકી મજાને તેના કન વગરની દુકડીઓ પૂરી પાડના આ લોકો 'પૂરી નિવાજ કિવા' 'કુન-ઈ-લેકન કુદહનિદ' નામનો અલિ-

ખિત મુલકી તથા ફેાજદારી કાયદો' એટલું જ માની તે પ્રમાણે વર્તે છે.

ઉપર જણાવેલા કાયદો લોક-ડુકાનની નામના ગૃહરૂઢે ૧૩ મી અથવા ૧૪ મી સદીમાં ઘડયો એમ કહેવાય છે. આ ભતમાં ઘણા વંશો હોય છે અને તેમના રાખને બરિયાકટર કહે છે. દરેક વંશમાં કેટલાક વૃધ્ધોની કાલ્નિસલ હોય છે. રાજ તથા કાલ્નિસલરોના હક્ક વંશ પરંપરા ચાલે છે. વંશોના નાના વિભાગો પાકી તે દરેક પર ભેળર અથવા તે જગ્યાનો મોટો માણસ મુખ્ય હોય છે. આ ભેળરો કાયદો બજાવે, કર વસુલ કરવા, શિક્ષાની સુનાવણી કરવી વગેરે કામો પર દેખરેખ રાખે છે. તેનો સંબંધ રુકુટારીની દરેક ભતના પ્રતિનિધિ સાથે હોય છે. આ પ્રતિનિધિઓ કુંગરી લોકો અને તુકી-સરકારની વચ્ચે સંબંધ ચાલુ રાખે છે. રીતરિવાજ તથા સંસ્થાને અનુસારીને વલીએ ઘડેલા કાયદાઓ આ પ્રતિનિધિઓ પોતાના લોકોને બહેર કરે છે. ઉત્તર અદ્વૈતન્યામાં કિંવા ઘેગે રિયામાં સાત મુખ્ય ભતિ છે. તે નિચે સુબધ:—

(૧) મિરકાઇટ:—આશરે સંખ્યા ૧૬૦૦૦, રાજકીય અને સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિથી આ લોક ઘણા મહત્વના છે. આ લોકો રોમન કેથોલિક હોઈ ડેરા ઇર્મોન મરકુટ (નૉનમકો જેનો વંશ) ના કુટુંબમાં રાજવંશ ચાલે છે. અહિંના દેક રાખને તુકી સરકારે ઉપાકી લઈ જઈ એનાંટોલિયામાં કેદ કરી રાખ્યો અને તેના બીજા એક કુટુંબીને ગાદીપર બેસાડ્યો. પરંતુ મિરકાઇટને આ રાજ નાકબુલ હોવાથી સર્વજ અધાધુધી ફેલાઈ. આ ભાગમાં સુસલમાનોને રહેવાની મનાઈ હતી.

(૨) મિષ્કેદ્રક સંઘ અથવા અલાસિયામંથે:—આ ભતમાં બીજી ઘણી ભતોને સમાવેશ થતો હોઈ તેઓ રુકુટારીની ઇશાને રહે છે. આ લોકો રાજવાનીની નજીકમાં હોવાથી તુકી-સત્તા માનતા તથા વાર્નિક કર પણ આપતા. તેઓના મુખ્ય અધિકારી કર વસુલ કરવાનું કામ કરતા જસલ નામના સંઘની સરકારી કાલ્નિસલ રુકુટારીમાં હોઈ તેનો અધ્યક્ષ એક સુસલમાન (અધિકારી) છે.

(૩) હુકજીન:—આ લોક ઉપલા પ્રદેશ અને જેકોવાની વચમાં રહે છે. મિષ્કેદ્રા કરતાં આ ભત વધારે સ્વતંત્ર અને જંગલી છે. આજસુખી આ લોકો એ કદી પણ કર આપ્યા નથી.

(૪) પુકા સંઘ:—આ લોક ડ્રીન નદીની દક્ષિણે રહે છે. તુકી “કેયાકમ” નો અહિં નામનોજ અધિકાર હતો.

(૫) માલાસિયા જેકોવસ:—આ લોકમાં કેથોલિક અને ત્રણ મુસલમાની ભતો છે. જે કોવમ તેમનો સરકારી પ્રતિનિધિ રહે છે. તેમને કર આપવે પડતો નથી.

(૬) અને (૭) માલસિયા લેઝ:—આ ભતના લોક ઘણા ગરીબ હોઈ કર આપતા નથી. તેમના પૈકી માલસિયા ક્યુ આ ભત હુંટારોના ધંપો કરે છે. આ જંગલી લોકો શિવાય માલસિયા અને મેંટ ભતમાં ચાર શ્રીમાન કુટુંબોની સત્તા વંશપરંપરા ચાલે છે. અહીં પાશાના વખતથી દક્ષિણ અદ્વૈતન્યામાં તુકી સત્તા સારી રીતે ભમી ગઈ છે.

પરમાર્થ સાંપ્રદાય:—જે પંથમાંશ કરતાં વધારે લોક સુસલમાની ધર્મના છે. ૧૬ મી અને ૧૭ મી સદીમાં આ લોકો સુસલમાન થયા હોવા ભેળે. અદ્વૈતન્યાન સુસલમાનોમાં અથાપિ કાંઈક ખ્રિસ્તી રીતરિવાજ તથા સંસ્કાર છે. રુકુટારી વિભાગમાં ૫૫ ટકા જેટલા આ ધર્મના લોકો છે. મધ્ય અદ્વૈતન્યામાં ઘણાખરા સુસલમાનજ છે. અદ્વૈતન્યામાં સુસલમાની ધર્મની વસ્તી ૬ લાખ છે. પુકા માલસિયા, જેકોવ અને માલસિયા ક્યુ એ ભતોમાં કેથોલિક અને સુસલમાન એ બન્ને ધર્મના લોક છે. મિરકાઇટ અને મેંટ લોકો અતુકમે કેથોલિક અને સુસલમાન ધર્મના છે.

શિક્ષણ:—અહિં ઘણા ખરા લોક અશિક્ષિત છે. કાંઈ રાજકીય કારણને કીધે અદ્વૈતન્યાન ભાષામાં શિક્ષણ આપવાની તુકી સરકારે મનાઈ કરી હતી. કેટલાક મોટા ગામોમાં થોડી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સરકારી શાળાઓ છે ગામડાઓની મસિદોમાં કુરાન શિખવે છે પરંતુ લખતાં વાચતાં શિખવતા નથી. શ્રીમાન સુસલમાન કુટુંબના છેકરોં કાન્સ્ટેન્ટિનોપલ અને વિજોનામાં શિક્ષણ મેળવવા માટે જાય છે. જે સુઇટ લોકનું એક વિધાસય તથા શાળા રુકુટારીમાં છે. ક્રાન્સિસ્કયન લોકોની થોડી પ્રાથમિક શાળાઓ છે અને તેમાં ઇટાલિયન ભાષા બોલાય છે. દક્ષિણ અદ્વૈતન્યાના મોટાં ગામોમાં ગ્રીક પ્રાથમિક શાળાઓ છે. ઈ. સ. ૧૮૯૧ થી ફેરિટઆમાં એક કન્યાશાળા સારી રીતે ચાલે છે. ૧૯૨૮ માં અહિં ૫૬૬ પ્રાથમિક શાળા ૧૨ આગમ અન્યાસની શાળા (કન્ટિન્યુએન રુકુવ) ૪ માધ્યમિક શાળા ૨ દેવ લેસીસ અને એક શિક્ષક માટે કેઇનિંગ ફેલોજ છે.

ભાષા:—આ ક્રીષ્ટવંશની મૂળ ભાષા ગ્રેસે-ઇલિરિયન ભાષા સમૂહમાંની એક છે અને તે અર્ધવન વંશની છે એ ઘણાઓને માન્ય છે. આ ભાષાના મૂળરૂપ તથા તેમાનો ફરક બહુવાને કાંઈ પણ માગ

નથી. આ ભાષામાં ગ્રીક લૅટિન, ઇટાલિયન, તુર્કી, અને સ્લાવ શબ્દ વપરાય છે. લૅટિન અને ગ્રીક ભાષા સાથે સરખાવતાં એવું જણાય છે કે આ ભાષા મૂળ આર્ય ભાષાથી નિકળી છે. વાઙમયનો ફેલાવ ઝાઝો થયેલો ન હોવાથી એક ખીળ સાથે વિસદશ એવી ઉપભાષાઓ આ ભાષામાંથી થઈ છે. વેગ અને ટોસ્ક લોક એક ખીળની ભાષા ધણી મુશ્કેલીથી સમજી શકે છે. વેગ લોક લૅટિનસિપી તથા ટોસ્ક લોક ગ્રીક લિપીનો ઉપયોગ કરે છે. ગયાં બે શત-કેતુ' સાહિત્ય એટલે ભાષાંતર અને પરમાર્થિક પુસ્તકો એજ છે. ગિરલ્લોના ડીરદા એ એક પ્રસિદ્ધ કવિ તથા ભાષા શાસ્ત્રજ્ઞ હોઈ તેણે પ્રચલિત દંતકથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે.

પ્રાચીન અવશેષો :—અદ્ભોતનિયામાં પુષ્કળ પ્રાચીન અવશેષો હોઈ અથાપિ તેમનું સંશોધન થયું નથી. હુંહનમાં કેટલીક બળ્ય ઇમારતોના અવશેષ ભવામાં આવ્યા. એકંદર એવું જણાય છે કે, અહિં રામન સંસ્કૃતિનીજ વધુ છાપ પડી હતી. પ્રસિદ્ધ કાયરંચિયમનો ઘણોજ થોડો ખતો લાગે છે. ડાડોના માના અવશેષો ઘણા મહત્વના છે. મધ્યકાલીન સ્કેન્ડેનાવર્ગના કિલ્લાના એટલે કેન્ડાખા માના અવશેષ ભવા લાયક છે.

મધ્ય યુગ યાનો ઇતિહાસ :—રામન સામ્રાજ્યના વિભાગ થયા પછી અદ્ભોતનિયન લોકોનો દેશ બાયઝંટાઇન સામ્રાજ્ય સાથે જોડાયો. ૪ થી અને ૫ મી સદીમાં ગંધલોકોએ આ દેશ તફન ઉપરત કર્યો. જસ્ટિનિયને આ દેશ ઇ. સ. ૫૨૫ માં ફરીથી કબજે કર્યો. ઇ. સ. ૮૬૧ માં અદ્ભોતનિયન લોકોએ દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ છોડી લીધો. આર સાયમને (૮૬૪-૯૫૭) સર્વિયન લોકોનો પરા ભવ કરી હુશો શિવાયનો સર્વ પ્રદેશ પોતાની સત્તા નીચે લીધો. સાયમનની પછી શિશમને પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો. શિશમનના પુત્ર સ્યુએલે કુરાઓ લઈ સર્વ દ્વિપકંદપર સત્તા બેસાડી પરંતુ ૧૦૧૪ માં ખીળ બે સિલે તેના પરાભવ કર્યો. ૧૦૮૧ માં નોર્મન લોકોની સત્તા અહિં સ્થાપાઈ ત્યાર પછી બાયઝંટાઇન સત્તાનો ફરીથી ઉદય થયો. ધર્મયોધાઓએ કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ છોડ્યા પછી એપાયરસમાં માયેકલ કોમનનેસના નામનો વંશ સ્થાપન થયો. ૧૩૧૮ થી ૧૩૫૮ સુધી આરનિસીયેયે રાજ્ય કર્યું. દરમિયાન ૧૨૭૧ થી ૧૩૫૮ સુધી મધ્ય અદ્ભોતનિયામાં સિસિલિયન રાજકુટુંબની સ્થાપના થઈ તે 'અદ્ભોતનિયાતુ' રાજ્ય' એમ કહેવાતું. અંશરે ૧૧૮૦ માં ઉપરના અદ્ભોતનિયામાં સર્વિયન સત્તા સ્થાપાઈ-

તેના થોડા રાજ સ્વીફ્ટનહુશન (૧૩૩૧-૫૮) ના અમલ નીચે આખો અદ્ભોતનિયા હતો.

અદ્ભોતનિયન સત્તાનો કાળ :—હુશનના મૃત્યુ પછી સર્વિયન સામ્રાજ્યના વિભાગ થઈ અદ્ભોતનિયામાં નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યોનો ઉદય થયા લાગ્યો. ઉપરના અદ્ભોતનિયામાં બાલ્શી વંશની સત્તા હતી ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં એટલે અદ્ભોતનિયા રાજ્યપર પ્રથમ થોપિયા વંશ અને પછી ક્રિસ્ટિઓટા વંશ રાજ્ય કરના લાગ્યા. સ્કેન્ડેનાવર્ગનો જર્મન આજ વંશ માં થયો. ઉત્તર તરફના હુંગરી પ્રદેશમાંથી અદ્ભોતનિયન લોક ૧૪ માં શતકાંધમાં દક્ષિણ તરફ વસાહત કરવા લાગ્યા. તેજ સદીની આખરે મોરિયા ઐટિકા અને બિઝોશિઆમાં ટોક્સ લોકોએ પોતાની વસાહતો સ્થાપન કરી. ૧૪ મી સદીની આખરે વેનેશિયન લોકોએ સ્કુટારી, અદ્ભોતનિયા વગેરે ઇતર ભાગોમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી.

તુર્કી સત્તા કાળ :—ઈ. સ. ૧૪૩૧ માં આયાનિનાં છોટી અદ્ભોતનિયામાં તુર્કોએ પ્રવેશ કર્યો. આ વખતેજ આ દેશના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ જર્જ ક્રિસ્ટિઓટાના અધિપત્ય હેઠળ પહેલીજ વખત સંસ્થાનિક રાજ્યો ભોગા મળ્યા. તેમને ૧૪૪૪ થી ૧૪૬૬ સુધી તુર્કી સત્તાનો પ્રતિકાર કર્યો. પછી વેનેશિયન લોકોને તુર્કો સાથે ઘણી ચક્રમકે ભરી. પરંતુ ૧૫૭૧ માં ઐટિવેરી અને હાલિસગ્ને એ બે પ્રાંત તુર્કોને મળી વેનેશિયન સત્તાનો નાશ થયો. પુષ્કળ લોકોએ મુસ લમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો છતાં સુલતાનની સત્તા સારી રીતે સ્થાપાઈ નહિ. હુંગેરા તુર્ક અને અદ્ભોતનિયન લોકો વચ્ચે તકરાર થતી. ૧૭ મી સદીમાં તુર્કી સત્તાનો ઓટ શરૂ થવાથી આ ભાગમાં ઘણી અધા-ધુધી ફેલાઈ. ૧૭૬૦ માં સ્કુટારીના પાશા મહંમદ જુશતે ઉપરના અદ્ભોતનિયામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું તેજ પ્રમાણે દક્ષિણ અદ્ભોતનિયામાં ટેપેલેનના અલી-પાશાએ પોતાની સત્તા જમાવી પરંતુ ૧૮૮૨ માં તુર્કી ફાળે તેના પરાભવ કર્યો. ત્યાર પછી અદ્ભોતકાળ માંજ સ્કુટારીની રાજ્ય સત્તાનો નાશ થયો.

પોતાની મુધારણાઓને અદ્ભોતનિયન લોકોએ વિરોધ કર્યોથી બીજા મહંમદ આખો દેશ ઉત્તર કર્યો. ત્યાર પછી બાલ્શીની સુલેહ સુધી (૧૩ જુલાઈ ૧૮૭૮) કોઈ પણ રાજકીય લાંબગઢ થઈ નહિ. આ વખતે પોતાનો દેશ આરિદ્ર્યા, હુંગેરી, સર્વિયા, મોન્ટેનિઝો, એમને ન આપવા બાબત ઘણી ચળવળ થઈ અંતરિનમાં અદ્ભોતનિયન સંઘની સ્થાપના થઈ. અંદરખાનેથી તુર્કી ચરકારની એને મદદ હતી. આ

સંઘના પ્રયત્ન યશસ્વી નીવડી પ્લાવા અને ગુણિના આ બે જીવંતાઓ અહોનિયાને પાછા મળ્યા અને તેના બદલામાં હવેસિંગ્નો જીવંતો માટે નિર્ણયે આપવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી તરતજ અહોનિયન લોકોએ પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું તેજ તુકોને પણ બતાવ્યું. પણ દરવિશ પાશાએ હવેસિંગ્નો મુકામ અહોનિયન લોકોને પરા ભાવ કરી સંધ તોડી નાખ્યો. ઓસને મળેલા દેશ વિરૂદ્ધ ચળવળ કરવા માટે દક્ષિણમાં પણ એવોજ સંધ સ્થાપાયો. ૧૬૦૩ માં વાયવ્ય અહોનિયામાં ખંડ ધરુ' પણ તરતજ તુકો'એ તે સમાધુ'. ઉપલી ગળાવળોને જરાએ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ હતું નહિ પરંતુ દેશમાં રહેનારા અહોનિયન લોકોએ રાષ્ટ્રીય ભાવના મર્ગે દેવવાની ખટખટ શરૂ કરી હતી અને ઇંગ્લેન્ડ, બુખારેસ્ટ અને અથેન્સ માં સંસ્થાઓ પણ સ્થપાઈ હતી છે. સ્થાનિક અગર ભત્તીય હુકમ રાખવા શિવાય ધનર બાપતોના કથેય અને તેના પ્રયત્ન જોકજ છે એની કલ્પના પણ અહોનિયન લોકોને નહિ હોય તેવું જણાય છે. શિશુઓને સારો પસાર થયા શિવાય દેશ મંબધી ભાવનાઓના પ્રસાર થાય નહિ. આ રીત મુજબ ૧૬૦૮ સુધી કાંઈ પણ પ્રગતિ થયેલી જણાઈ નહિ.

૧૬૦૮ સુધી અહોનિયાના રાષ્ટ્રીય આગેવાનોએ પોતાનું ધોરણ નીચે યુગ્મ રાખ્યું હતું. (૧) અહોનિયન લોકોમાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય ભાવના બહુત થતાં સુધી આગ્રમન માસ્ત્રાન્ગ કાયમ રાખવું તથા (૨) તે દરમિયાન અહોનિયા પુરની સ્વતંત્રતા સંપાદન કરવી. આ દેખાયત મોરોજોના પુરકનાંઓ પૈકી દૈરિદ્વપાશા અને મંદિયાયવ કેમવ એ પ્રમુખ હતા. પરંતુ આગળ ઉપર ઉલ્લેખેલી યાંતા પર તેઓ કાચુ રાખી શક્યા નહિ. ૧૬૦૮ માં ત્યાં તુકો'એ મજાફોનિ કરી તેમાં અહોનિયાના ડુંગરો અને સાગરો થયા અને કોન્સ્ટાંટિનોપલના નવનાનને પદમુત કરવામાં આવ્યો. આ નવનાનના અહોનિયન લોકોએ મંદારજ કર્યા, કરકારે તેની પોતાને સ્વતંત્ર કારભારને હક અને નવ બળમાં ગિરણુ આપવાની મગત મળવાની નેમને લગાડી. ૧૬૦૬-૦૬ સુધીના કાળમાં આ પ્રકારની તકને કાબો લઈ સ્વભાવ ગિરણુને તથા નાનગવને તેમજ ગાંડ ઉત્તરન અધુ'. પણ આ બાબતમાં તરત તુકો'ને તેમને નિરાશ કર્યા. મુનિયન સેન્ટ્રીના કોન્સ્ટાંટિનોપલની તુરકધાનની ગણીત કારકાનનાં મોરોજોની નેમફોનિ પ્રમાણ કરવાની નેમને લગાડી તેમને નીચે ઉપરની અહોનિયાના નાની કામોએ બંધ કરી અહોનિયન પર્વાતને પાંડેને પાંડેમાં જવાની

કરજપાડી તે લોકોની રાષ્ટ્રીય ચળવળ બંધ કરી નાખી. તુકો' ત્રિપિ વાપરી અહોનિયન ભાષા શિખવાની પંવાનગી આપવામાં આવી અને તેને બંધ બેસતાં ક્રમિક પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યાં. પરંતુ અહોનિયન લોકોએ સાવજનિક સ્થળે તે પુસ્તકો જ્યાં બંધ બાળી નાખ્યા.

૧૬૧૧-૧૨ સુ' બંદો:—જવાન તુકો' પહે જંગલી ભતો પર નવા કર બેસાડ્યાથી તે ભતનાં લોકોએ બંડ કયુ'. પરંતુ નિપુર ઉપાયોથી તુકો'એ તે બંડ શમાયુ' અને ત્યાંના લોકોને નિ:શસ્ત્ર કર્યાં. કેટલાંક ગામે ઉત્તર કયાં એટલુંજ નહિ પણ બંડ બેરોના આગેવાનોને શુસ્સો થઈ તેથી કટકાની શિક્ષા કરમાવી. આ ઉપાયોથી મુસલમાનલોક દબાઈ ગયા. પણ ૧૬૧૧ માં માલસિયા અને માથેતના રામન કથોલિક લોકોએ બંડ કયુ' તેમને માટે નિર્ધોયન લોકોએ ઉત્તરન આધુ'. બંડ શમાવવા માટે ટોરશુ શેવકેટ પાશા મોટીસેના સહ આવ્યો પણ તેનાજ પરાલભ થયો. તે ઉપરાંત માટે નિર્ણય પર ચઢાઈ ન કરવા વિષે રશિયાએ તુકો'ને સત્તાવારી રીત જણાવ્યું આથી બંડ પોરશુ' બેર વધુ' અને તેમજ પોતાની માંગણીઓ તથા તકરારો બહિર નામાથી રજુ કરી તેમાં અહોનિયાને રાષ્ટ્ર તરીકે માન તથા શાળાઓમાં અને સ્થાનિક કારભારમાં અહોનિયન ભાષાને પરવાનગી એ માંગણીઓ મુખ્ય હતી.

બા વક ન યુ હ:—૧૬૧૨-૨૩ તુકો'એ સુદારીના આચંબિશપને હરકોઈ રસ્તે વશ કરી તેને મધ્યસ્થ નિમવાને પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેણે તે વાતને આકર્ષનકાર કર્યો. તેથી બીજે વર્ષે તુકો' સ્થાન ધરાવી સાથેના રાજમાં ગુલાઓનું હતું ત્યારે આ બંડને વિશેષ ભેર:મળ્યું. તુકો'ને પણ બીજે મંદારજ ન હોવાથી તેમને નમતું આપી અહોનિયન લોકોની માંગણીઓ કબુલ કરી. અહોનિયાના રાષ્ટ્રને માન્યતા એ જોક તેમની વિશેષ ધરત હતી.

આ અહોનિયનોના જગથી ઉત્તરન મળી બાવકન લીગે ૧૬૧૨માં તુકો'સ્થાન ગાયે રાજ પુકાર્યું. આ સુદમાં અહોનિયાએ કેનું મારતુ રાખવું તે કસવવા પુરતો અવગર ન મદવાથી અહોનિયામના કેટલાક લોક તુકો'ને અને કેટલાક મોરોનિયોને મળી આડીસ તરફ જવા તેથી મનિયન અને મોરોનિયન લોકોએ અહોનિયા પર હરકો કર્યા. ઉવટ પહે તુકો'ને મંદારજ કેમત અહોનિયાની મદદ આપ્યો. તેણે અહોનિયાના મર્ગ બાંધના પ્રમુખ મરદાંની નખા ખરાવી અને નમ્રો અહોનિયાનું સ્વતંત્ર્ય તથા નરકા વૃત્તિ બંદર

કરી એસ્તિયા હુ ગેરીની તથા ઇટાલીની આ વાતને સમિતિ હતી, પણ રશિયાના વિરોધ હતો એટલે યુદ્ધની આગ અખિય યુદ્ધપદમા ફેલાવાની ધાત્તી ઉપર થઈ એટલે સમોધાની કરવા ૧૯૧૬/૧૭ સ્થ તરીકે કાર્યકર અરો યોગ્ય હતુ અને તે સુજળ સર એડવર્ડ ગ્રે (તે પછી લોડ) ની ખગ્પટથી લડનના પરરાષ્ટ્રી વધોક્ષોની પરિષદ હારી નીકળ થયો અને અમેનિયાની સ્વતંત્રતા માન્ય કરવામા આવી અને સરહદો એટ પાવર્સ (મોટા નાપોએ) દેવવી એવુ ક્યું પછી ઈમિશનો નિમી આ હદો સુરક્ષ કરવામા આવી

વિ ડ ના વિ ટ ય મ ની કારકીરી - અ ગે નિયા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છે એવુ માન્ય કરવામા આવ્યુ અને ત્યા એક પરકીય રાજને લાવી ગાદીપદ બેસાડેવો એવુ ક્યું તે ઉપગત અમેનિયાના રાજ્ય કારભાર પર હેખરેખ રાખવ એક ઈમિશન ફસ વર્ષની મુદતનુ નિમવામા આવ્યુ. તેમા એટ પાવર્સ તહે એક અને અમેનિયા તહે એક એ પ્રમાણે પ્રતિનિધિઓ નિમવાનુ ક્યું

સુખ્ય રાષ્ટ્રોની (એટ પાવર્સ) પરસ્પર સ્પધાને લીધે અમેનિયા માટે રાજની ચુટણીનુ કામ ઘણુ વિકટ થયુ પણ અતે વિડના વિચમની ચુટણી લાયક કરવામા આવી ૧૯૧૪ ના બન્યુઆરીમા સર્વ રાષ્ટ્રીય કમિશને રાજ્ય કારભાર પોતાના હાથમા લીધો અને માર્ચમા વિચમ તખ્તનશિય થયો તથાપિ રાજ્યમા અતસ્થ બનેડો પુરકળ મર્યો હતો તુર્કસ્થાન ગ્રીસ, ઇટાલી અને આસ્ટ્રિયાની શુભ ખટપટ ચાલુજ હતી વિચમ રાજ પર પચુ સર્વ ખટ અનુકત ન હતી કારણ અ પુ કાળમા લો પ્રિતી સ પાઠવાના વિરોધ થયુ તેની પાસે હતા નહિ વિચમને ઇસદ પાગાને ચુદ મારી નમ્યો હતો પરંતુ ઇટાલિયનોની મદદથી તજ શુભ કારસ્થાન કરતો હતા એટલે રાજ્યપલ્લના લોક ઇસદ વિરુદ્ધ ચુપકપટ કરતા હતા અતે ઇમદના ઘરને બંડખોરાએ મે મહાન મા થેરી લીધુ તેના પર મારો ચનાવાની પરવાનગી વિચમે આપી તેવી ચિદાઈ આણુ રાષ્ટ્ર બંડમા મારેલ થયુ આખરે સપ્ટેબરમા તે દશ લાકી આ ચો ગયા

બાગતિક ચુદ - આજ સુમારમા ચુરોપમા મોટુ ચુદ ચડ થયુ તેથી ઇતર સપ્ટેલુ લક્ષ મેનિયા તરફ રહુ નહિ એટલે ફરી અમેનિયાના બુદા બુદા (વિલાગ થી) સિન્ટોનિન રાજ્ય સત્તા સ્થાપિત થઈ મન્ય ભાગમા ઇસદ પાગાને

પોતાની સત્તા માવી દક્ષિણ ભાગ પ્રથમ ઓડેના હાથમા અને ૧૯૧૫ થી ઇટાલિયનોના હાથમા ગયો સ્કુટારીને ભાગ સર્ખ વેડે એ પોતાની સત્તા નીચે લીધો અને બારીના ભાગમા બુગ બુગ વાનિક રાજ્ય કર્તાઓ રાજ્ય કરના લાગ્યા અમેનિયાના નરુ વિવાગ કરી ગ્રીસ સર્ખ અને પોતે એટલે ભાગ લઇ ઇટાલીની અગિરા / સત્તા માન્ય કરવાની ઇસદ પાગાની ઇજા હતી લડનના હાર પ્રમાણે અમેનિયા પગની ઇટાલીની નામ્માન સત્તા માન્ય પણ રહી અને તેથી ૧૯૧૮ ની સુનેહ પરિષદમા અમેનિયાનો પ્રશ્ન ડેક્ટા મોટી અકચરો ઉપસ્થિત થઈ ઇટાલીની સરક્ષણ સત્તા હેકળ અમેનિયાનુ સ્વાતંત્ર્ય ૧૯૧૭ મા ઇટાલીએ નહેર ક્યું હતુ. તેથી ૧૯૨૧ મા ચિયસ ટેલો ઇટાલિયન સેન્યને સ્કુટારીમા સ્લેવ રીધુ પણ દેગા વિલાગણી કરવાની ન્યયનાને પ્રેસિડેટ વિમને વિન આશુ તે કાળમા અમેનિયામા સર્વ રાજ્યો પર સત્તા ચનાવાનાર એકજ રિપબ્લિક સ્થાપનાનો પ્રયત્ન શરૂ થયો અને ઈંગલિયન સેન્યને ફેશ બહાર હાકી કાઢવા તેની સાથે પપાચપી પણ શરૂ થઈ ૧૯૨૦ ના દેશુઆરીમા સુવમાન વેડનિતાની અવશતા નીચે રિપબ્લિકની શરૂઆત થઈ ઇટાલી વિરુદ્ધ અમેનિયાનુ ચૈનને અશ પાપુ મળના લાગ્યો, અને ઇટાલીમા ગિઆનિટીના પત્ર અવિલાડ્ઠ થયા પછી ઇટાલીએ અમેનિયાનુ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માન્ય કરી પોતાનુ સેન્ય ઉપાદી લવાનુ ખૂલ ક્યું ૧૯૨૧ ના બન્યુઆરીમા પ્રથમ રિલાગણી કરના ઇન્છનારા રાષ્ટ્રોની સમિતિ બોલિને મળી રાષ્ટ્ર સંઘ સભા સંપન્ન પ્રાપ્ત થયુ

આ રિપબ્લિક (લાડ ચાનન પદતિ) ૧૯૨૮ સુધી આ ચુ પાપુ ૧૨૬ ના ઓગસ્ટ માસમા અમેનિયાની લા રનનપદને બંડો રાજન શાસન પદ્ધતિ સ્થાપના અઠ માર્ચ ૧૯૩૦ સભા ઉઠી કરવામા આવી અને સપ્ટેમ્બરની પદવીએ તેો રાજનબ ધારુમા ચાનુ નુવાન પનાર થઈ અહમદ બેગ ઝોણુ ઠ જ ૧૨૫ મા ૧૨૫ મા બન્યુઆરીથી રિપબ્લિકના ૧ મુળ હતા તને રાજ બહેર કરવામા આવ્યો આ નવા હકોત તુરા ૧ ના સત્તાઓ તરફથી માન્ય વડ ૭ મા રાત ૧૯૨૮ ના બધારણ પ્રમાણે અમેનિયા એ લાગ માન ચુત પરિષદ ૧૬ સ્વર્ગ રાજન ચાનન પદ્ધતિ ૭ ૭ મા એટ રાજન ધર્મ ના અને માન્ય ૭ ૭ ટાએની સભા છે રાગને રાજન વચ્ચાર ચનાવા મા ની મરજની સહાય હોય

જાડા તારમાથી જેટલી વિન્ળી પમા- ગાય છે તેટલી વિન્ળી પસાગ થવા આ ધાતુના ૦-૧૨૬ ઇંચ જેટલા જાડા તારની જરૂર હોય છે પણ તાણાના એક માર્ક લના જેટલા લાણા તારનું વજન ૧૬૦ પાઉંડ થાય છે ત્યારે સ્ક્રટના તેવરાજ તારનું વજન ૭૨ પાઉંડ હોય છે તે બન્નેની તાણ મરૂન કરવાની ગતિ મરૂનીજ છે એમ માનીએ તો સ્ક્રટનો તાગ વાપરતા વિદ્યુતવાહનનું વજન ૫૦ ટકા જેટલું જોણું થશે ત્યારે અભ્યુતી ૬૦ ટકા જેટલી વધી પડવાને મ ભવ રહે છે જાડાં માત્ર ૨૬ ટકા જેટલી વધી પડે છે આજ કાલમા વિદ્યુત યંત્રમા (ઈંજીન) પીટાળા કેવામા સ્ક્રટની ખુલી પરીને ઉપયોગ કરવાના પ્રયોગ થયા છે એ પરીએ વચ્ચે રહેલ આનું પ્રાણિ વિદ્યુત રોધનનું કામ કરે છે સ્ક્રટની કિંમત તાણાની ટિંમનથી ઘણીજ એટલે ૫૦ ટકા કરતા પણ વધારે જેટલી જોણી રોધ તો સ્ક્રટનો વિદ્યુત વાહક તાણા કરતા મરૂતો પડે છે પણ વિદ્યુત રોધ નની જરૂર હોય તો તાણાનો તારજ લાભકારી નીવડે છે ઘણે કે જે જેટલીઆક, જેટલીકાન વગેરેમા આના તારનો સતોપકારક ઉપયોગ થતો જણાયો છે તેમ સાધવાના કામમા પણ આ વાતુ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

આ ધાતુ વિષે એ મહત્વના મુદ્દા જાણવા જેવા છે તેનો ગધે છુટથી ઉપયોગ થવાનું કારણ તે વજનમા ઘણીજ હલકી છે પરંતુ કિંમત આટલામા ઘોરાળો થવાનો સંભવ છે તેમજ હરકોઈ ધાતુની આર્થિક કિંમત તેના વજનપર આધારે છે તેમ જોગોગિક કિંમત ઘણેભાગે આકારપર કરાવવામા આવે છે એ જાનના પારો (મેડેલે) કડક હોય તો તેનું વજન ૧૦ હંડરવેટને જાહેલ ૩૦ હંડરવેટ જેટલું કેવામા ફાયદો નથી તેમજ તેમ કરતા નહકે ભારમાન વધી પડે સ્ક્રટથી તાણુ ત્રણગણુ ભરે હોવાથી ત્યારે સ્ક્રટની કિંમત તાણાની નગણી કિંમત કરતા એણી હુરો ત્યારે અદ્યુભિનયન વાપરુ જ સરતુ પડે છે વિદ્યુત્ત્રિલેખણુચક્રા સ્ક્રટની રોધ ૧૮ થી સદીમા થઈ હોવાથી તેના ઉપયોગ વિષે હજી પુરૂજાન મેળવી શકાયુ નથી પરંતુ દિન પ્રતિદિન તેનો ઉપયોગ માત્ર વધતો જાય છે

સ્ક્રટના સચુક્ર પદાર્થો—સ્ક્રટલસમ (અદ્યુભિના) અથવા સ્ક્રટ પ્રાણિદ (સ્ક્ર ૨-૩) એ સચુક્ર પદાર્થ હોઈ ખનીજ કુરૂદના આકાશમા મળી આવે છે તે એટલો ખર્ચા કરવા હોય છે કે તેપર ખીજ પદાર્થો ઘસાઈ જાય છે જન, ઇન્ડીનીયમ, પુષ્પરંગ (પોપુરાજ-ફોર્મ) પીંગા, સ્ફટિક) નીલમાલુ તથા

લીલમ એ આ પદાર્થના સ્ફટિકરૂપે હોઈ તેપર ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓના પ્રાણિથી રંગ થઈ છે સ્ક્રટના ઉપગ્રાહિત તપામતા સ્ક્રટલસમ (અદ્યુભિના) મફત ભરીના રૂપમા મળી આવે છે આ ભરી માગતા તે સ્ક્રટ જેવી ઘટ બને છે વિજળીની જ્યોતિથી કે પ્રાણિજ જ્યોતિથી તેનો રમ થને છે તથા આ રમ ઠંડો પડીઉપર જણાવેલા ખનિજ પદાર્થો પ્રમાણે સ્ક્રટિડના આકારમા ઠગી જાય છે સ્ક્રટના સ્વવિદ (કુદ્યુઓ રાઈડ) ટાંચિ પ્રાણિ (મેડેનિયમ આંક આઈડ) ગાયે તપાવતા તેમ સ્ક્રટના સ્ક્રટ (ફ્રેક્ચર) સિધુગ ધકિત માયે પિગળાવતા, અથવા ફાળનીચે રાખેલા ઉંદર અથવા વાયુમા રતામ પડતો રંગ પેદા થાય ત્યાંમુધી સ્ક્રટલસમ તપાવતા અને મીસાના પ્રાણિદમાયે લાલચોળ રંગ થાય ત્યાંમુધી સ્ક્રટલસમ ઉકાળતા સ્ફટિકના આકારમા સ્ક્રટલસમ રાળી આવે છે આ ક્રીયાઓ અતિ મહત્વની છે જાણુ કે અદ્યુભિનયમમાથીજ બનાવટ માણેડ અને ઇન્ડીનીયમ અહિ ઉપજવા મા આવે છે

સ્ક્રટ બિનિજત (અદ્યુભિનયમ હાઈડ્રેડ) સ્ક્રટ પ્રાણિદના કેટલાક ઉત્ક્રમય પદાર્થ મળી આવ્યા છે તેમાના ગિગસાઈટ [સ્ક્ર (પ્રઉ) ૩] કાયા સ્પોર [સ્ક્ર પ્ર (પ્રઉ)] અને ઓસાઈટ [સ્ક્ર પ્ર (પ્રઉ) ૪] એ ખનીજ પદાર્થમા મળી આવે છે સ્ક્રટપારના ૧૬૦ પાણીમા અમોનિયા ભળતા સ્ક્રટલસમ એ પદાર્થ ધૂમસ જેવા સફેદ રંગમા મળી આવે છે તે હરિદમા પીગળતો નથી પણ પાવાડા કે સિધુ ઉત્પ્રાણિદમા (હાઈડ્રોમાડ) પીગળે છે રંગ કાગમા તે અતિ ઉપયોગી છે

સ્ક્રટના કાર—પ્રિપ્રાણિદ (સ્ક્ર ૨ પ્ર ૩) માથી બનતા ખાર સ્ફટિકના આપગતા તથા અન્ય બાળ તમા કુમ (કોમિયમ) અને લોહિક (રેરિ) યોગ્ય કે તથા તેના જેવા ખાજ જેવાજ હોય તે સ્ક્રટ હરિદ (સ્ક્રહ ૩) ને સુકા હુગમા ઉગળતા તેનું ઉત્ક્રમિતન થાય છે સ્ક્રટહરિદ એ મરૂન ઘન દ્રવ હોઈ તે પીગળવાના બીજુ એ અગ્નિદાહ જઈ પડેછાયે તે પહેલાજ તેની વગળ થવા લાગે છે સ્ક્રટગ ધર્મિત [સ્ક્ર ૨ (ગપ્ર ૪) ૩] જ્વાળામુખી માં જે સ્ક્રટગિત (ગિનિ કોસ) ખનિજ પદાર્થમા વિખરાય તો હોઈ તે પત્તર રત્ન, પીંગાસ્ફટિક, ગાનેટ વગેરેમાથી જડી આવી છે વૈદ્યુત તથા સચુક્રપાર રંગ મિધુનિતિત વન સ્ક્રટસિકિતના બનેલા હોય છે સ્ક્રટસિકિત સઘળી ભાગની માદીમા હોવાથી બીનીમાદી તેમ પીંગા

[સ દર્શ ય - હરહયામ-મી સ્ટ્રેગલ્ફાર
સ્કુટારી, પીકાક અન્તેનિયા, પિયર્સ-ટર્કી ઝાંડ
ઇટસ પીપલ એ પ્રિ સ્ટેટમ મેન્સ ગરુગ્ગ-લીકે
ટ્રેવેન્સ ઇન નાઇન ઓસ ટોઅર-રિસેચેન્સ ઇનધિ
હાયવ ડસ ઝાંડ ટર્કી]

અદ્વૈતાની ગિથુલ્લેખો - (૧૬૬૪ ૧૭૫૨)

એક સ્પેનિશ ઇંગલિયન સુતસદી અને કાર્ડિનલ
હતો એનો પિતા માગી હતો પહેલા એ પાસે
જાના ખ્રિસ્તી દેવાવયમા છડીદારનું કાન કરતો હતો
(૧૬૬૨) ત્યાર બાદ તેણે જાની ગિથપની મરજી
સ પાઠન કરી ધર્મોપાસકની જગ્યા મેળવી ત્યાર
પછી તે પોતાના આશ્રમઘાતાના પુત્ર સાથે રોમ
શહેરમા ગયો સ્પેનની ગાદીના વારસ હકે જામન
થએવી લગાઈમા તેણે ઇટાલીના ફ્રેન્ચ સેનાપતિની
જગ્યાએ કામ કર્યું. અને તે વખતે તેનું રાજ
ગરુણુ કોશિય જનતાની નજરે પડ્યું ૧૭૧૨ મા
તે ફ્રેન્ચ સેનાપતિ વેડામનો ચિટ્છીન તરીકે તેની
સાથે સ્પેનમા ગયો ત્યાર પછી બે વર્ષે તેને કાઉન્ટ
(સરદાર) બનાવી પાચમા ફિલિપના ઠરબારમા
પામોના પ્રતિનિધિ તરીકે નિમવામા આવ્યો પછી
સ્પેનના બાદશહાનું લગ્ન પામોના એનિઝાવિથ
ફ્રેન્ચ સાથે થવાથી તે તેની મારફતે સારી પાયરીએ
ચઢ્યો તે અનુભવી રાજના સલાહકાર મળેના
સભાસદ, માલાગાના ધર્મશુદ્ધની જગ્યાથી વધતો
જઈ ૧૭૧૫ મા સુખન પ્રાપ્ત અને કાર્ડિનલ થયો
સ્પેનદેશમાના અતસ્થ જકાતના થાણા ઉઠાવી તેનું
સાપત્તિક પુનરુજ્જવન કર્યું, ઈડિઝ બેટામાના
બેપાર પરનો નિર્ણય કાઢી નાખી તમા ખુલો બેડે
પાર થઈ કરવો, જમાળ ખીની પુનર્વટના કરવી,
એ સુધારણાઓ કરી જે દ્રવ્યસંચય થાય તેનો
વિનિયોગ પાચમા ફિલિપની ઇટાલી અને જાન્સના
ભાગોમાની આકાશ પૂર્ણ કરવા માટે કરવો એવી
તેની ઇચ્છા હતી પરંતુ ઉપર મુજબની તિની
ઇચ્છા રાજ તથા રાણીની ઉતાવળને લીધે મફૂળ ન
થતા ઉત્તરુ સ્પેન દેશ પર સકટ આવ્યું અને
તેથીજ ૧૭૧૬ મા તેને સ્પેનથી હટપાર કરવામા
આવ્યો પછી તે ઇટાલીના જઈરહ્યો ત્યા ૧૩ મા
ઇનોસેન્ટ પોપની ચુટલીમા તેનું અગ હતું ૧૭૩૦
મા ૭ મા કવેમન્ટ પોપે તેને પોતાના રાજેન્નના
પ્રતિનિધિ તરીકે નિમ્યો ૧૭૪૦ તે પાચમે જામા
જઈરહ્યો ત્યા ૭ મા કવેમન્ટે તેને મહારાજીન.
દવાખાનાનો વ્યવસ્થાપક નીમ્યો પણ આગળ
ઉપર તેનું આ દવાખાનું બંધ કરી ત્યા ૭૦ ગરોમ
વિદ્યાર્થીઓની સગવડ થાય એવું શિક્ષણ આપવા

એક ગિથાપીઠ સ્થાપન કર્યું. તે ૧૬ જુન ૧૭૫૨
ને દિવસે મરણ પામ્યો પોતાના મૃત્યુપત્રમા તેણે
પોતે ગઢેલી સંસ્થાને છ લાખ હુકંટન દાન આપવા
લખી રાખ્યું હતું

[એ ઓ અદ્વૈતાનીનું ૧૭૧૬ સુધીનું ચરિત્ર
તેજ સાલમા હેમ ખાતે જનરેમ ડિમોસીએ પ્રગટ
કર્યું હતું. એટલેગોનીએ પિઆસેજામા સ્થાપેલી
ગેલેરિમા શિક્ષણ મેળવેલા સ્ટીફેનો બર્સોની નામના
એક ધર્મોપદેશકે સન ૧૮૬૧ મા તેનું ચરિત્ર
લખ્યું છે અદ્વૈતાનીના પત્રો પણ ૧૮૮૨ મા
પ્રગટ થયા છે]

અદ્યુભિનયમ - (૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦)

રાસાયની ધાતુનું મૂળ દ્રવ્ય આ ધાતુ તદ્દન અવ્યય
અને શુદ્ધ સ્થિતિમા મળતી નથી મુખ્યત્વે તે
સિફિટ (સિલ્વિટ) રૂપે અન્યપદાર્થોમા ભળેલી
હોય છે મેન્યુમેન (ફટકડી) એ લેટિન શબ્દ પરથી
એન્યુમિનિયમ એ નામ ઘડવામા આવ્યું છે અને
તેથીજ સ્ફટિક (ફટકડી) એ શબ્દ પરથી
ઉપજાવેલો સ્ફટ (ફટ) એ શબ્દ ગુજરાતી તેમ
મરાઠીમા વપરાય છે ઈ.મ ૧૮૨૭ મા ગોટલિબ
ખાતે એક વેાવરે આ ધાતુને છુટી પાડી શુદ્ધ
બનાવી હતી

અથોધિત ધાતુ - સ્ફટકમા કુદરતીરીતે
ચાર મુખ્ય પદાર્થો ભળેલા હોય છે પ્રાલિંઢ (ઝાંક
સાઇક) ઉત્તાપિંઢ (હાઇડ્રો ક્રમાઇક), સિફિટ અને
પ્લવિંઢ પ્રાલિંઢમા કુદર (સ્ફટક) મુખ્ય હોઈ
તે દક્ષિણ હિમા તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા મોટા
પ્રમાણમા મળી આવે છે આમા સ્ફટક પ્રમાણ
વંધારે હોય છે (૫૨-૮ ટકા) છતાં ધાતુ ગાળવામા
તેનો ઉપયોગ કરવામા આવતો નથી કારણ કે તેની
ભૂકી બનાવવી ઘણી કઠણ પડે છે ફ્રેડ આંતે કઠીન
હોવાથી હથ્થારોને ધાર ચઢાવવામા તે ઉપયોગમા
લેવાય છે આથી તેની કિંમત પણ સારી ઉપજે છે
કાયોવાઈટ (સ્ફટક ૨૫ ટકા મુખ્ય) એ પદાર્થ પણ
સ્વાભાવિક સ્થિતિમા મળી આવે છે પણ તે ન્યુન
હોય છે તે સ્ફટક અને મિથુન બેવળ પ્યાનડ
(કબજ ફુલ્વાઈટ) રૂપ હોઈતે માત્ર ખીનડેડના
પશ્ચિમ કિનારાપરજ જડે છે ત્યાથી તેને ખતેડુ
મુશકેવ હોવાથી તેને બઢે બીજી જગના ખાર
વાપરવાને રિવાજ પડ્યો છે હેરાલ્ટ-લેવિ કોર્પો
કોટેની હાવાની ઝીનથી કાયોવાઈટની દ્રાવક તરીકે
જરૂર હોય તો તે કૃત્રિમ રીતે ઉપજવી શકાય છે
ફરક બનવી આગીમા નહિ જેનું સ્ફટક સિફિટ હોય

છે. કેઓલાઈન અથવા ચિની માટી (સ્ક્ર ૨ પ્ર. ૩. ૨ શિપ ૨ ૨ ઉ ૨ પ્ર.) ના થર જગત ભરમાં મળી આવે છે. તથા તેમાં અજળ (અનહાઇડ્રસ) રૂપે ૨૪-૪૮ ટકા નેટલી ધાતુનું પ્રમાણ હોય છે. પણ સામાન્ય માટીમાં તેને બદલે ખટ, મગ્ન, તથા અલ્ક ભળેલુ હોઈ રેતીનું પ્રમાણ પણ ૭૦ ટકા નેટલું હોય છે. હરકોઈ ખનીજ સિક્કિતમાંથી શુદ્ધ સ્ક્ર લસમ (અદ્યુત્તમના) કાઢવાની યુક્તિ હજી જાણી નહિ હોવાથી સ્ક્ર બનાવવામાં કેઓલાઈનને ઉપયોગ થતો નથી. ઓકસાઈટ (સ્ક્ર. ૨ પ્ર. ૩. ૨ ઉ ૨ પ્ર.) એ સ્ક્રનું સળખા પ્રાણિકરૂપ છે અને તે ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે. છતાં તેના સુખ્યથર જાંસની દક્ષિણમાં, આયલેન્ડની ઉત્તરમાં તથા ઉત્તર અમેરિકામાં અલબામાં, નેજીયા અને આરકાનસસમાં જ છે.

વિદ્યુત્ક્રિયતાથી સ્ક્ર બનાવવાની રીતઃ—વિદ્યુત અદિતિથી સ્ક્ર તૈયાર થાય તે પહેલાં સ્ક્રના હરિદ (કલોરાઇડ) તથા કાયોલાઈટમાંથી આ ધાતુ બનાવવામાં આવે છે. હાલની પદ્ધતિનું પેટન્ટ ૧૮૮૬ તથા ૮૭ ની સાલમાં સી એમ. હોલ અમેરિકામાં તથા પી. ટી. એલ. હેરોલ્ટે જાંસ અને ઇંગ્લંડમાં મેળાવ્યું. હેરોલ્ટેનો વિદ્યુત્ક્રિય લોખંડ કે પોલાઈન ચોરસ પટ્ટી જેવો છે અને તેની અંદર કોલસાની પટ્ટી ચીલીને ઘેસાડવામાં આવેલી હોય છે. તળીએ લોખંડનું રેડેકું પત્તું મારેલું હોઈ તે વિદ્યુત્જનકના ઋણધ્રુવ સાથે બેઝેલી હોય (૫૨) તે ખરે ઋણધ્રુવ નથી પણ વાસણને તળીએ ધાતુના ભમેલો થર હોઈ તે જ આ કામ કરે છે.) કોલસાની બહી પટ્ટી-એથી ધનધ્રુવ બનાવેલા હોઈ તેને બહારથી અંદર મૂકવાની ગોઠવણ કરેલી હોય છે. વિદ્યુત્ક્રિયતા કાયોલાઈટ સુધીને વિદ્યુત્પ્રવાહ શરૂ કરે છે. અને કાયોલાઈટ પીગળ્યા પછી કામ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી ઉપરા છાપર સ્ક્ર લસમ (અદ્યુત્તમના) ની ભૂકી નોખવા પડે છે. હરિદ કોલસા પ્રવાહનું નોર ૩ થી ૫ બોલ્ટ નેટલું હોઈ તે ૧૦ અથવા ૧૨ ઘટની માળામાંથી પસાર થાય છે. વિદ્યુત્પ્રવાહનું કામ એવડું છે. (૧) સ્ક્ર પ્રાણિકરૂપ રાસાયણિક આકર્ષણને પ્રતિરોધ કરવા તથા (૨) વિદ્યુત્ક્રિયતાથી થતો પ્રતિબંધ નાટ કરી તેનું ઉષ્ણતામાન વધારવું. શકેતોને અચૂક ભાગ આ કામ પાછળ ખર્ચાતા હોવાથી બાર્કની શકેતોને ઉપયોગ રાસાયણિક કામમાં થાય છે. અને કાયોલાઈટમાના સ્ક્ર લાવેલું વિઘટન કરવામાં ૪ કોપીલાઈટમાની જરૂર હોવાથી વાસણમાં સ્ક્ર લસમનું પાંચમા ભાગ લગપર હોય તે લાવેલપર સ્ક્ર બતના સર થશે નહિ. આથી એકવાર કાયોલાઈટ ભરી

પછી ફરી ફરી તે ભરવાની જરૂર રહેતી નથી. તથા તેમાંના સિંધુ તથા અન્ય વિભતીય પદાર્થોનો સંસર્ગ પણ સ્ક્રને થતો નથી. એટલે સ્ક્ર લસમને કાળજીપૂર્વક શુદ્ધ કરી લેતાં આખું કામ થઈ જાય છે. આ આખી ક્રિયામાં સ્ક્ર લસમનું (સ્ક્ર ૨ પ્ર. ૩) વિઘટન થઈ ઋણ ધ્રુવની બાજુમાં સ્ક્ર લેણું થાય છે તથા ધનાધ્રુવ સામાં પ્રાણિકરૂપ વિલય થઈ તેમાંથી કળેક-પ્રાણિક બને છે. કળેક પ્રાણિકને બાળી તેનું કળેક પ્રાણિક બનાવે છે. તત્વતઃ ૫૪ ભાર સ્ક્ર પેદા થતાં ૩૬ ભાર નેટલા કળેક પ્રાણિક કરવું બેઝેલ, પણ વસ્તુતઃ ધાતુના થર જે પ્રમાણમાં જામતા હોય તે જ પ્રમાણમાં ઉલ્ટો ધનધ્રુવને ક્ષય થતો જાય છે. વળી સ્ક્ર ધાતુ ઘણી હલકી હોવાથી જેમાં તે જલદી ડુબી શકે તેવા દ્રાવક પદાર્થની ઘણી કુશળતાપૂર્વક પસંદગી કરવી બેઝેલ, અને તે માટે પીગળેલી ધાતુનું વિશેષ ગુરુત્વ ૨.૫૪ તથા સ્ક્ર લસમની સંપૂર્ણતા (સંચુરશન) વાળા કાયોલાઈટનું વિશેષ ગુરુત્વ ૨.૩૫ હોવાથી તેને જ ઘણે ભાગે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ગુણધર્મ:—સ્ક્ર ધાતુ કલઈ જેવી સફેદ હોય છે. પણ અશુદ્ધરૂપમાં કે હવામાં લાગે વખત રહી હોય ત્યારે તેના પર ભાંખુંડા રંગની છટા દેખાય છે. ૨૨ ગ્રામેલી આ ધાતુનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ૨.૬ તથા પતરાનું ગુરુત્વ ૨.૭ હોય છે. સ્ક્ર ૬૨૬ અંશે પીગળે છે. સઘળી ધાતુઓમાં ધનવધનમાં તે ત્રીજા તથા તાર કંઠવામાં છઠ્ઠા નંબરે ઉતરે છે. તેમ તેના ૦૦૦૦૨૫ ઇંચની બહાઈનું પતર તથા ૦૦૪ ઇંચ બહાઈનો તાર બને છે. શુદ્ધ સ્થિતિમાં તે કલઈથી કંઠ્ય હોઈ તેની કઠીનતા ટીપવાથી વધે છે. આ ધાતુમાં ગુણક શુણ્ય નથી. ધનતામાં તે અલ્ક ધાતુથી સહેજ ઉતરતી હોવાથી અનુકૂળ સ્થિતિમાં પ્રાણ તથા હરવાયુમાં જલદી વિલય પામે છે. તેની લાંબાઈને પ્રસરણ શુણ્ક ૬૨ ૧° અંશે. ૦૦૦૦૨૨૨ (રિચર્ડસ) હોય છે. ૦ અને ૧૦૦ ની દરમિયાનમાં તેની સરાસરી વિશિષ્ટ ઉષ્ણતા ૦.૨૨૭ જેટલી તથા ધનીભૂત થતી વખતે અનુકૂળ ઉષ્ણતા (લિટન હીટ ઓફ ફ્યુઅર) ૧૦૦ કેલરી જેટલી હોય છે. સરને સરખા વજનનું તાણ તથા સ્ક્ર લઈએ તે બંને વિદ્યુત્વાહનશક્તિ તાંબાથી બમણી છે તેમ જાન ધાતુ સરખી આકારની લઈએ તે આ પ્રમાણ ગેતુતીયાય જેટલું હોય છે. બીજા ધાતુઓ ભારભાર લઈ તેમની વચ્ચે તુલન કરતાં તાણ (ટેન્શન) સહન કરવામાં રેડેકું પાંચાદ અને સ્ક્રમાં એ બેજા ધાતુ સ્ક્રથી ચડી જાય છે. સુલ્ફી હવામાં કે વરસાદમાં ચુકવાથી આ ધાતુ પર દાટ ચડે

માટીના કારખાનામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સ્કંદ-દાવિત (એસિટેટ) રંગવાના તેમ જળ નિરોધના કામમાં વપરાય છે.

૧) અદ્યુમિનમ ઝાંઝુ—એમિશ્ર ધાતુ—ધણે અંશે સોનાની જેખાય છે. પરંતુ તેથી વિશેષ કંઈ તથા હલકી હોય છે. નવ જાગ ગાંધામાં એક ભાગ સ્કંદ ધાતુ ભેળવી એ મિશ્ર ધાતુ બનાવવામાં આવે છે. નાના ઘડિયાળોની ડાળી, સાંકળી તથા ખીજા કંદ-લાક અન્ય અલંકાર એ ધાતુથી બનાવવામાં આવે છે. મંદ આરતોષ્ય પ્રમાણ સુધી તેને ઉપયુક્ત કરી, પછી થંડા પાણીમાં ડોળી તેને પાણી ચઢાવવામાં આવે છે. અદ્યુમિનયમ જુઓ.

અદ્યુર—નેલોર જુલો. નેલોર તાલુકામાંનું એક ગામ છે. ઉત્તરે ૧૪° ૧૧' અ થી પૂર્વે ૮૦° ૩૨' અંશોપર છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૯૧૧) માં ૮૩૨૨ છે. એ ગામમાં ખેતીનું ઉત્પન્ન પુષ્કળ છે, અહિંથી પાંચ માઈલ પર ઇસ્કપહી નામે મિઠાનું કારખાનું છે. અહિં કેન્દુરી તહશિલદારનું મુખ્યસ્થાનક છે.

અદ્વૈતેષ્ટર—(ઇલ્લ) વૈરિકશાયરના સ્કંદેષ્ટર એન એવર એ પાલમેટરી વિભાગમાંની એ એક બનારીની પાક છે. વૈરિકથી એટ વેસ્ટન રેલ્વે સ્ટેટે એ ૧૬ માઈલ પર છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૨૩૦૩ હતી. એવનની ઉત્તર તરફની જે ઉપનદી એરે તથા અદની નામનો એક નાનો પ્રવાર એ બેના સંગમ પાસેની એક અરણ્યમય ટેકરીપર તે આવ્યું છે. અહિં સેંટ નિકોલસનું દેવાલય છે. અહિંના કેટલાક સ્મારક ચિહ્નોમાંના હટકેડના ખીજા માકવેસને અપહ્ન કરેલાં ચૈત્રીના કામના ઉત્તમ નમુના છે. અહિં એક નગર ભવન તથા એક મોક્ષ પ્રાથમિક શાળા છે. સોય બનાવવી, હાથરોટ અને સાયકલો બનાવવી, તથા ફાર્માસ્યો એ મુખ્ય ધંધા અહિં ચાલે છે.

પ્રાચીન કાળમાં એ એક નાનું રામન બ્રિટિશ ગામકું હતું. ત્રીજા હેનરીની કારકીર્દીમાં એ મેનાર ને કેટલાક ભાગસર વૉલ્ટરમેયર્સને ખરીદ કરી તેણે બજાર તથા જુદા જુદા પ્રસંગ ભરાવનારી ચાત્રાઓ ની સ્થાપના કરી. સાતમાં હેનરીની કારકીર્દીમાં એ મેનાર કન્યા વંશમાંના એવિલીક પાસે ગયો. ઈ. સ. ૧૧૪૦ માં અહિં એવરલેના રાજક વોટલેરે એક બોની હિકટ પંથને મહસ્થાપન કર્યો. તેને 'ચર્ચ' એક અવરલેડી એક ધી આઇલ' એનામ આપવામાં આવ્યું પણ ૧૫૩૬ માં ઇતર નાનાં નાનાં ઘરો સહ એ મઠ પણ પાડવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં અહિં સોય બનાવવાનો ધંધો પુષ્કળ મોટાં પ્રમાણ પર ચાલુ હતો. (એ. જી.)

અદ્વૈત—મહોળા (બુદ્ધેશ્વર) નો રાજપુત્ર અદ્વૈત અને ઉદલ એ બુદ્ધેશ્વરના પ્રસિદ્ધ વીર હોઇ તેમની ઉત્પત્તિનો હુકમવૃત્તાંત નીચે મુજબ છે.

ચંદેશ્વરના પરમારે સર્વ હિંદુસ્થાન છોડ્યું તે સમયે તેણે જીતેલા શહેરો-માર્ક મહોળાએ પહેલું શહેર છે. અહિંના-રાજા પાસદેવને ત્રણ પુત્રી હતી. તેમાંની સૌથી શ્રેષ્ઠ મલદેની સાથે પરમારે પોતાનું લગ્ન કર્યું. બીજી પુત્રીએના નામ દિવલા તથા તિલકા એવા હતાં. એક દિવસ રાજા કંઈની અરણ્યમાં ચિત્રાર માટે ગયો હતો ત્યારે મા ગાયે તળેલાં બે બાળકો તેણે ભાળ્યાં. તેમને તેણે પોતાના હાથીપર લઈ પોતાની રાજધાની મહોળામાં આવ્યા. પોતાની પત્નીની વિનંતિ માન્ય કરી તેણે તે બન્નેને ને દત્તક લીધાં અને તેમાંના હંદસરાજનો (યશરાજ) દિવલા સાથે વિવાહ કર્યો તથા વત્સગર્ભને તિલકા સાથે પરણાવ્યો. તે બન્નેને સંતતિ થઈ. હંદસરાજને દિવલાથી અદ્વૈત તથા ઉદલ એવા બે પુત્ર થયા.

અદ્વૈત એ મુસલમાનોના હુલુલોતે વૈદી હતો તેનાપર કાલી માતાનો વરદ હુસત હતો એવું કહેવાય છે. અદ્વાપિ સુધી પણ લશ્કરી ઇશ્વરોમાં હિંદી સિપાઇઓ ઢોલના તાલ પર અદ્વૈત ગીત ગાતા જણાય છે.

નેનાગઢના રાજા ઇંદરમનની ભગિની સોનાવતીની માગણી અદ્વૈતે કરી હતી. પોતાની બહેને અવિવાહિત રહેવાની ઇંદરમનની ઇચ્છા હોવાથી તેની માગણી કરનાર કેટલાકોને તેણે દેઢ કર્યાં હતાં. પરંતુ ઉદલે પોતાના ભાઈવતી તેની સાથે પુષ્કળ લાભ કરી તેને ઠાર કર્યો અને આખરે અદ્વૈત, સોનાવતી સાથે લગ્ન થયું.

અદ્વૈતના નામના અદ્વૈતના વિવાહ ગીતમાં ઉદલે ઇંદરમન સાથે કરેલી લાભનું સંવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. અદ્વૈતના અનેક આવૃત્તિઓ મુખ્યમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એ કાવ્યભોજ પુરી ભાષા માં લખાયેલું હોઈ તેનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયું છે. (ઈ. અં. પુ. ૧૪ બોલના કોશ)

ચંદના પૃથ્વીરાજ રાસમાં અદ્વૈત વિશે કાંઈક જુદી માહિતી આપી છે. તે અદ્વૈતના સાથે કેટલી વિરોધક છે તથા કેટલી પૂરક છે તેની હજી તપાસ થઈ નથી. પૃથ્વીરાજરાસમાંની માહિતી મરેડી પૈકી લોકહિત વાદીના પૃથ્વીરાજ ચોદાણ એ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ કરી છે તે એવી છે કે મહોળાના રાજાપર મારના દરબારમાં અદ્વૈત અને ઉદલ એ બે માટા પરાક્રમી, સરદાર હતા. કેટલાક દરબારી લોકોની

ચુગલી પરથી રાત્રીનો તેમના માટે ગ્રહ ખરાબ થયો હતો. પૃથ્વીરાજ ચોહાણના કેટલાક સૈનિક મહોબાના રાજદાનમાં પેસી તોફાન કરવા લાગ્યા ત્યારે ઉઠેલા રાજાજીથી તેમના તાબડોલો નાશ કર્યો. તથાપિ પરમાલને તેથી સંતોષ ન થતાં તેણે અહલ અને ઉઠલને હથપાર કર્યા, ત્યારે તેઓ કંતોબનારાજા જયચંદના દરબારમાં મોટા માન થી રહ્યા હતા. પૃથ્વીરાજના માણસોની પરમાર રાજાએ હુદકોશ કરેલી હોવાથી પૃથ્વીરાજે એ તંકનો લાભ લઇ ચંદેલ પ્રાતપર સ્વારી કરી. તે સમયે યુવરાજ બ્રહ્મીજીને મહોબા દરબારના સરદારોને ઉશ્કેરી પૃથ્વીરાજ સાથે બાથલીડી, પરંતુ પરાલવ ટળ્યો નહિ, એટલે રાણીની સલાહથી પરમાર રાજાએ અહલ અને ઉઠલને અત્યંત રુતકાર પૂર્વક આ મંત્રણ આપ્યું. તેઓ પણ પાછળું અપમાન ભૂલી મહોબા આવ્યા, અને પરમાર ભરણાઈ કલંજરના કિલ્લામાં સંતાયો હતો છતાં તુરુલ ચુદ્ધ કર્યું. અતુલ શૈલ્ય જતાવી ઉઠલ-ધારાતીયે પડ્યો. પરંતુ ગોરખનાથના વરથી અહલ આમર હોવાના કારણે પૃથ્વીરાજ તેની સામે ટક્યો નહિ. તેણે મોહનાસ છોડી પૃથ્વીરાજનું સૈન્ય નિદ્રાવશ કર્યું. ત્યારે ચંદ ગાટે કાલિકાને પ્રત્ન કરી લીધી અને શિવગણ આતતાઇને અહલ સાથે લઇવા મોકલ્યો. તદ નતર અહલપકાળમાં ગોરખનાથ પોતે મંગલ થઈ તેમણે અહલને રાત્ર મૂકી દેવગવી પોતાની સાથે લેવાના વિચાર જણાવ્યો. અહલે ગુર આશા નાન્ય કરી ત્યારે ચુદ્ધ બધ પડ્યું. એવી કથા પૃથ્વીરાજ રાસા, નામના ગ્રંથમાં મળે છે. ઉત્તરહિંદુ-સ્થાનમાં એ અહલ ઉઠલની લડાઇનું પુસ્તક સર્વત્ર વંચાય છે. તેમજ પ્રત્યેક દેશનાં પર તથા શહેરમાં વેચાય છે. [લિહહિતવાની-પૃથ્વીરાજચોહાણ]

અદ્દહાજન — અરબી ગણિતજ્ઞ અને શાસ્ત્રજ્ઞ હતો. તે અગીઆરમી સદીમાં થઈ ગયો. તેના જન્મ ખસરા શહેરમાં થઈ મૃત્યુ કાયરો શહેરમાં ૧૦૩૮ માં થયું. ટાલેગીના અદ્દમાલેટ નામના ગ્રંથનું લાખાંતર કરનાર અદ્દહાજન એનાવી જુદોજ છે. એણે એક વખતે એવી બરાશ મારી કે “નાઇલ નદીના પુરમાંથી બચાવી પાછી નિયમિત રીતે પુર પાડી આપનાર” યત્ર તેયાર કરી શકાય તેવું છે.” એ વાતની ખબર ચત્રાજ તે વખતના અલિક્ષ હુકીમે તેને જોતાવી લીધો. પરંતુ ત્યા ગયા બાદ એ અર્થ અશક્ય છે એવું બાણી તથા ખલિક્ષના રોષ ન થાય તે માટે પાગલપણું માંધે બેઠારી લીધું. અને તેવી વર્ણુલ્લ હુકીમના મૃત્યુ સુધી (૧૦૨૧) તેણે બરી રા II ફતી. ટાલેમીના મૃત્યુ પછી પ્ર મ એણે

દુક શાસ્ત્ર (આપ્ટિકસ) નો શોધ કર્યો. સૂર્ય ચંદ્રાદિક અસ્થ પદાર્થ ક્ષિતિ બેના પાસે હોઈ મોટાં કેમ દેખાય તેનું કારણ તેણેજ પ્રથમ નિવેદન કર્યું. નેત્રમાંથી કેટલાક કિરણ નિકળી પદાર્થ પર પડે છે અને પછી આપણે તેને જોઈ શકી એ છીએ એવી જે પ્રાચીન શાસ્ત્રજ્ઞોની માન્યતા હતી તે ભૂલ ભરેલી છે. પરંતુ તેના બદલામાં પદાર્થમાંથી કિરણ નિકળી તે નેત્રમાં જાય છે એવું તેણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. પ્રકાશના વક્રી ભવન વિષે તેણે લેખ લખ્યા છે. હવામાં થઇ પ્રકાશ કિરણ જતી વખતે તેનું વક્રી ભવન થાય છે અને તેથી સંધી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે એવું તેણે સિદ્ધ કર્યું છે. અત્તવક આરશા સંબંધી પણ તેણે વિવેચન કર્યું છે. દુક શાસ્ત્ર એ વિષય પરના તેના ગ્રંથનું લૅટિન ભાષામાં વિટ્લો-એ લાખાંતર ૧૭૨૦ માં કર્યું છે. મધ્યયુગમાં એ ગ્રંથની પુષ્કળ પ્રશંસા કરવામાં આવતી તેણે ભૂમિતી વિશે પુષ્કળ લખ્યાનું જણાય છે. એ લેખન ૧૮૩૪ માં સેરિલેટને પેરિસના ણિબ્લિયોથેક નેશનલમાં છાપ્યું. બીજા કેટલાક વિષય પરના તેના ગ્રંથ આકસફોર્ડ અને લંડનના ગ્રંથાલયમાં રાખ્યા છે. (એ. પ્રિ.)

અવચિત્તગદા—એ તટ વાળો કિલ્લો રાહા (જુહા કુલાળા) ગામથી ત્રણ માઈલ પર કુંડલિકા નદી કાઠે ઉત્તર તીર પર આવેલો છે. તે ૬૧૭ ફુટની ઉંચાઈ પર આવેલો હોઈ તેની તટ ૬૦૦ યાર્ડ લાંબી અને ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈ પર છે. કિલ્લા પર જવા એક રાહાની બાજુથી તથા બીજી મેદાની બાજુથી એવા બે પગ રસ્તા છે. ચોતરફ સારા પથ્થરોના બુરજ હોઈ દક્ષિણ તરફના એક બુરજની બિંતમાં શકે ૧૭૧૮ (ઇ. સ. ૧૭૬૬) નો એક શિલાલેખ છે. તેના મરાઠી હેવાલોના આરંભ “શ્રીગણેશાયનમ શ્રીનયદેવ શકે ૧૭૧૮ નલનામ સંવત્સરે ચેત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદા” એવા પ્રકારનો છે. ઉત્તર તરફના બુરજથી આશરે ૫૦ યાર્ડ પર છ ૪૮ લાંબી તોપ છે તથા તેની બીજી બાજુએ ચોગ અંતરે બીજી બે તોપો છે. કિલ્લા પર કેટલીક ઈમારતોના ખંડેર છે, પૈકી સદર ઈમારત ભવ્ય તથા ઉત્તમ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. પૂર્વ તરફના દરવાજા પાસેની સદર કંચેરીના ઈમારતનો પાયો ક્ષત શિલ્પ છે. એ ઈમારતની દક્ષિણે અત્ત-દુંગ અથવા બાલે કિલ્લો છે. તેની દક્ષિણ ઉત્તર લાંબી ૩૦૦ યાર્ડ; અને પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઈ ૧૦૦ યાર્ડ છે. બાલે કિલ્લાનો તટ સારો મજબુત હોઈ દરેક જૂણાપર બહુકોની બુરજ છે. તે ઉપરાંત

મધ્યમાં નાનાં નાનાં ગોલબુરજ છે. ઉત્તર તરફના તટને બે દરવાજા તથા દક્ષિણ તરફના તટને એક દરવાજો છે. બાલે કિલ્લાપર એક પાણીનું મોટું ટાંકું હોઈ તેને એક બાલુએથી અંદર ઉતરવા પગથીયાં છે. તેની લગોલગ દક્ષિણ તરફ સાત નાના ટાંકા છે તથા ત્યાં બાપુજી હવાલદારની સમાધી છે. સરકાર તરફથી તેને ૩૨ રૂપિયા નિમણુંક તરીકે આપવામાં આવે છે. સમાધીની સામે એક દીપમાળ છે, અને તેના પગથીયામાંજ બાપુરાવ પાશિલકરનું પુતળું છે બાલેકિલ્લાના નૈઋત્ય ખુણામાં એક મહાદેવનું દેવળ હોઈ તેમાં ગણપતી, પાર્વતી અને ત્રિશુલ એમની પશુ સુદર મૂર્તિઓ ક્રેતરેલી છે.

અવચિતગઢ એ સુરગઢ કનલ પ્રાથરના સૈન્યે ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુવારીમાં જ્યારે પાલીના તથા લોરાઈના એ બે કિલ્લા છૂટ્યા ત્યારે તેની સાથેજ છત્તી હીપો. મૂળ એ કંદલો શિવાજીએ શેખમહમદ નામના કારીગર પાસે બંધાવ્યો હતો એવું કહેવાય છે.

[સંદર્ભ અર્થ—કુલાળા ગેઝિટયર]

અવચિત સુતકાશી:—(આસરે ઇ. સ. ૧૬૬૨) એક મહારાષ્ટ્ર કવિ એ કવિની અટક સોલંકી હતી. ગોઅત્રિ, ભત યદ્રવંશી ક્ષત્રિય હતી. તેના પિતા અવચિતરાવ એ ભારમ શામનો દેશમુખ હતો. તેણે સ્વતંત્ર સુલુકગિરી કરવાનો ઉદ્દેશ્ય આરંભ્યો એટલે ઔરંગઝેબે તેના બે પુત્રો સહિત તેને પકડી દિલ્લી લઈ ગયો. ત્યાં અવચિતરાવનો અંત આવ્યો તેના બે પુત્ર ત્રિંગક અને કાશી (ચરિત્રનાયક) એમની ત્યારપછી અલ્પકાળમાંજ મૃતિ થઈ. અવચિતરાવ અતિ સાત્વિક તથા હરિભક્તિ પરાયણ હતા. તેમણે પુત્રોને પણ તેવાજ ઉપદેશ કર્યા હતા. અવચિતસુતનું અલ્પ ચરિત્ર તેનાજ સ્લોકબદ્ધ દ્રૌપદી સ્વયંવરના છેલ્લા અધ્યાયમાં આપ્યું છે.

દ્રૌપદી સ્વયંવર પર એ કવિએ બે મોટા અર્થ રચ્યા હોઈ તે પૈકી એક સ્લોકબદ્ધ અને બીજો ગોવીંદ છે. પહેલાના ૧૪ અધ્યાય છે બીજાના ૨૬ અધ્યાય છે. એ બન્ને અર્થ છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

કાશી કવિ મહાનુભાવપંથી હોવાથી તે પંથમાં તેનું વિશેષ મહત્વ જણાય છે. દ્રૌપદી સ્વયંવર એ અર્થ શકે ૧૬૧૮ ના પોશ વદ ૧૦ શુક્રવાર એ દિવસે પૂર્ણ થયો. એ અર્થ ઉપરતર કાશી કવિના કેટલાક પદો છેવટે "કાશી" એવાં નામ પરથી ઝોળખી શકાય છે. તેમાંના "હરિચી ભગિની કાલે મુહુર્રા" એ પદ પ્રસિદ્ધ છે.

એ મહારાષ્ટ્ર સંત કવિની વાણી પ્રાસાદિક અને રસાળ છે. અલંકાર તો ખીચોખીચ ભર્યા છે. ગોવીંદ બદ્ધ દ્રૌપદી સ્વયંવરમાંના કેટલાક પ્રસંગ એવાં તાદૃશ વર્ણવ્યા છે કે તે વાંચતી વખતે બલ્લે કે નજર આગળ યથા રહ્યા હોય એવો ભાસ થાય છે એ કવિને મરાઠી ભાષા પ્રત્યે બહુ ભક્તિ હોય એમ જણાય છે.

મરાઠી ટિકા દેશ ભાષા મરાઠી ।

મરાઠી કુળી જન્મ વાણી મરાઠી ।

શુદ્ધ અર્થકિ વાલેખ્યાં મરાઠી ।

કરોની ક્ષમા ન્યૂનતી પૂર્ણ દુષ્ટિ ।

દ્રૌપદી સ્વયંવર ૧૪-૧૦

ચિની તે વખતના મહારાષ્ટ્રમાં પુષ્કળ પ્રતિષ્ઠા હતી.

[આજગાંવકર-મહારાષ્ટ્ર-કવિચરિત્ર]

અવત્સક:—ગૌકધીનો એક સૂત્ર અર્થ. ચિની

ભાષામાં યોગ્યતા એના બે ભાષાંતરો આજે ઉપલબ્ધ છે. તેમાંનું એક પાંચમી સદીમાં બુદ્ધ ભદ્રે કરેલું હતું અને બીજું શિક્ષાનંદે કરેલું છે. બન્નેમાં દર્શાવેલા સ્થળો બરાબર ઉતરે છે. પરંતુ શિક્ષાનંદના અર્થમાં જ્યાં "ચૌલે" એ નામ આવે છે તેજ ઠેકાણે બુદ્ધ ભદ્રના અર્થમાં "પિએન-યિ" એવું નામ જડે છે. આમાંનું પહેલું એટલે ચૌલે દેશના નામ તરીકે અને પિએન-યિ સરહદ પરના જંગલી લોકોના નામ તરીકે યોગ્યતા છે. મહાસભિપાત સૂત્ર (આત્મ' તાત્સિ-કિંગ' નામનું) ચિની ભાષાંતર નરેંદ્ર યશસે સન ૧૮૬૬-૬૭૮ દરમ્યાનના કાળમાં કર્યું હતું.) માંના સૂચક ગર્ભ' સૂત્રમાં બુદ્ધના પ્રવાસ સ્થળોના જે ઉતારા છે, તે અવત્સક સૂત્રમાંના ઉતારા સાથે મોટે ભાગે મળતું આવે છે. પણ અવત્સકમાં જ્યાં ચૌલે નામ આવે છે ત્યાં સૂચક ગર્ભ' નામના અર્થમાં 'યૂ-ત-પ્રએ' (ગોતાન) એવું નામ મળે છે. એટલે ચૌલે, પિએન-યિ તથા યૂ-ત-પ્રએ એ ત્રણે એકજ દેશના નામ હશે એમ લાગે છે. બારીકાઈથી તપાસ કરતાં આ ત્રણેનું ફોન સ્થાનનો 'નિધંઓયુ-ત-ઓયુ' (ગોશીર્ષ') એજ છે. એ ઉપરથી પણ એકજ ભાગના આ ત્રણ નામો હશે એ અનુમાન મજબૂત થાય છે.

અવત્સક સૂત્ર પ્રથમ નાગાર્જુને નાગદેશમાંથી મોખી કાઢ્યું હતું એમ કહેવાય છે. તેના એક ચિની પ્રકાશક પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે, ત્વાંગ-કુગ-શુ (નાગકોશુન) ના બુદ્ધ (જિહ્વે) તે સૂત્ર નાગરાજ મંદિરમાં જડ્યું. તેમ

૪૮ પ્રકરણો છે. પણ શિક્ષાનંદ ૩૬ પ્રકરણોજ જણાવે છે (જે. આર. એ. એસ. ૧૬ પૃ. ૩૨૬, વાસિસ્થનંદ બુદ્ધિરમસ, જર્મન ભાષાંતર પા. ૧૨૮ જુઓ.) તારા નાથ ધારે છે કે મૂળમાં આના ૧૦૦૦ પ્રકરણો હતાં. (તારાનાથ પા. ૬૮) પરંતુ માતૃષ્ટ (અધ્યયોગ) અને અસંગના વળતની ધમાવના કાળમાં આ સૂત્ર ૩૮૫ પ્રકરણોમાંજ પુરું થયું. બુદ્ધ-ભદ્રના ભાષાંતરમાં તો ૩૪ પ્રકરણો છે અને તે ઉપરાંત ૬૦ પેટા પ્રકરણો છે. ભથારે શિક્ષાનંદના ભાષાંતરમાં ૩૬ પ્રકરણો તથા ૮૦ પેટા પ્રકરણો છે.

હવે આ સૂત્ર અંથનો કાળ તપાસીએ નાગા-ભુતને જાતે ચોથી કાઢ્યો એમ માનીએ તો પ્રથમ નાગાભુતનો કાળ નક્કી કરવો પડે. આ નાગાભુતને શાતવાહનને સમકક્ષીન હતો. તેણે શાતવાહન પર મોકલેલો પત્ર મરાહુર છે. એ રીતે વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે કે, આ સૂત્રનો કાળ ખ્રિસ્તી શકનો આરંભ કાળજ હોવો જોઈએ. લલિત વિસ્તાર અંકમાં તે વિષે જે ઉલ્લેખ મળી આવે છે તે ઉપરથી તેમ તે અંકની ખરાબી લિપી પરથી પણ ખ્રિસ્તી ઇસ્વિસતનો આ કાળજ નિશ્ચિત થાય છે (લેવી-ઈ. એ. ૧૬૦૬).

અવતાર:—ઉપપત્તિ દેવી અથવા અતિમાનુષ્ય વ્યક્તિઓ માણસ અગર અન્ય પ્રાણીઓનું રૂપ ધારણ કરી પૃથ્વીપર (નવાસ કરવા ઉતરી આવે છે તેને અવતાર સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. અર્થાત્ અવતાર એ શબ્દ આત્માની દેહાંતર પ્રાપ્તિ (ટ્રાન્સમાયગ્રેશન), દેવો કે ભૂતાનો માનવદેહમાં સંચાર (પરગ્રેશન) તથા ઇશ્વર સંભવ (ઇમેનેશન) થી ભિન્ન છે. અવતાર તથા પુનર્જન્મ વચ્ચે એ ભેદ છે કે, પુનર્જન્મ આત્માને લાગુ પડે છે, દેવને નહિં. જીવાત્મા એક શરીર તણ બીજામાં પ્રવેશ કરે તે પુનર્જન્મ સંચાર અને અવતારમાં રહેલો ફેર એ છે કે, પહેલામાં દેવતા મનુષ્ય દેહમાં અચુક કાળને માટે પ્રવિષ્ટ થાય છે. તેમ ઇશ્વર સંભવ અને અવતાર એમાં ફેર એ છે કે, પહેલામાં ઇશ ઉત્પાત્ત હોય છે. દેહમાં દેવતાનો વાસ ચામ્પા જન્મ પર્યંત હોતો નથી. તેમ અવતારમાં ગમે તે વેળાએ ગમે તે રૂપ ધારવાનો સંભવ રહેતો હોવાથી અવતારી પુરુષ તથા દેવતા વિષ્ણુત અને માનિકે એમની શક્તિમાં ફેર રહે છે.

પણ ઉપર જણાવેલા તાત્વિક અર્થ ગુજળ પ્રાચીન લોકોએ અવતારને માન્યો નથી. ત લોક જે મનુષ્ય અગર પ્રાણીની પૂજા કરતા તેને તેઓ

દેવી માનતા દેવતાના અવતાર રૂપે નહિં જ ભ્યાં દેવતાના અવતાર તરીકે મનુષ્ય કે પ્રાણીની પૂજા થયેલી જણવામાં આવે છે ત્યાંના લોકોની મનો-દશાનું નિરીક્ષણ કરતાં એમ માત્રમ પડે છે કે, તે લોકો આ માનવીઓને પ્રત્યક્ષ જીવંત દેવતા રૂપેજ માનતા (ફ્રેન્ડ-લેકચર્સ ઓન ધિ અલી' હિસ્ટરી ઓફ કિંગશિપ) આગળ ઉપર આ પુરુષશાળી પ્રાણીઓ ઇશ્વરના અવતાર તરીકે મનાયા. દાખલા તરીકે અવ-લોકિતેશ્વર ઇલાઈલામાં અવતર્યો હતો. પ્રાણી-ઓમાં મૃતમનુષ્યથી વિશિષ્ટ અને અદ્ભુત શક્તિ વસે છે અને તંથી તેમની પૂજા અગત્યની છે એવી પ્રાચીન લોકોની જે માન્યતા હતી તેમાં અવતારની માન્યતા છાયા રૂપે દિગ્દર્શિત થાય છે. તેજ પ્રમાણે પૃથ્વિ માણસો તથા પૈદામાં અમાનુષ્ય શક્તિ વસે છે અને તેઓ જાદુગાર હોય છે એટલું જ નહિં પણ તેઓ પ્રત્યક્ષ દેવ હોય છે એવી જે કલ્પના દેખાઈ આવે છે તેમાં પણ ઉપલીજ માન્યતા રહેલી છે. અર્થાત્ તેમને ઠેકાણે ઇશ્વરનું જે આશરપણ કરવામાં આવે છે તે કાયમને માટે નહિં પણ તાત્કાલિક હોય છે. મેક્રિસકન લોકોમાં એક માનવી દેવ માનવામાં આવતો. તેનું દેવત્વ વ્યક્ત કરવા માટે દસ ઠેલીઓ-માથી એક સુંદર સુવાનની પસંદગી કરતા તથા તેને ટેમકંદોલિપોકના અવતાર તરીકે માની લેતા. આ પ્રાચીન માન્યતાની તે પછીની સુધરેલી ગણાતી માન્યતા તપાસીએ તો એમ જણાઈ આવે છે કે, દેવતાની પ્રત્યક્ષ આકૃતિ હેખાવી જોઈએ એવા હેતુસર મનુષ્યોનેજ દેવા તરીકે, માની લેવાની ત્યાં પ્રથા પડવા માંડી.

અવતારની ભાવનાનો પશ્ચિમમાં પ્રારંભ પ્રથમ ઇજિપ્તમાં થયો હતો. તે પછી તે ગ્રીકોમાં ઉતરી આવી તથા ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયમાં તેનું આત્મિક પરિવર્તન થયું. ઇસ્લામમાં પણ તેના અનેક રૂપ હેખાયા, એજ રીતે હિંદુઓની અવતારની માન્યતામાં વધારો થયો. તથા તેનો પ્રથમ પરિચય ભગ-વદ્ગીતામાં થયો. હિંદુઓની આ અવતાર ભાવનાની છાપ સુસલભાન તથા ઇમામના શિયા'ઓપર પડેલી દેખાઈ આવે છે.

સર્વે શિયાપંથીઓ અવતારમાં માનનારા હોતા નથી એ ખરું છે, તથાપિ ખલીફાનો વારસા હક અલીના વંશજોને મળ્યો તે ઇશ્વરી કાયદા સુજળ તેમ દહોઈના સંબંધને લીધે મળ્યો. પણ સુની-પંથના લોકો કહે છે તેમ તે લોકનિયુક્ત ખલીફાને મળી શકેતો નથી એવી જાતની જ શિયાપંથની

દલીલ છે તેમાં અવતાર કલ્પનાની સામ્યતા મળી આવે છે. ઇમામ સંબંધીના સિદ્ધાંત પણ પુષ્કળ આધાર પર અવલંબી રહ્યા છે. આ ઇમામોના ઇશ્વરદત્ત વારસા હક, તેમની, ધર્મશુરૂથી ઉત્પત્તિ; તેમના અતિમાનુષ કૃત્ય તથા દેવી તે, એ સર્વેને લીધે, સાબીત કરવામા આવે છે. ઝંઝમ પછીની સર્વે (વલૂતતઓમાં) જે તેજ પરંપરાગત ઉતરી આવ્યું છે, તે તેજ મહંમદની તથા અલીની બાંગદારા તેમના શરીરમાં પ્રવેશ પામ્યું, તથા તેના અંશ જાળવવાને, તેના હીકરા (મહંમદ) ને, પૌત્રી કૃતિમાને, અમુતાલીબ તથા તેના હીકરા અલી એ સર્વેમાં સંચાર પામ્યા. પછી અલી કૃતિમાએ બોડાથી તે છોકરા (કરવેલાનો) ધર્મશુરૂ, એમો તેના શરીરમાં તે તેજ ઉતરી આવ્યું. એ રીતે મહંમદના વંશજોને આ તેજ આખર સુધી એટલે જગતના પ્રલય કાળ વખતેના છેલ્લા ઇમામ સુધી (અષ્ટજ રીતે) સંચાર કરશે એવી આ ઇમામોની શ્રદ્ધા છે.

સુની લોકોમાં પણ નુરમહંમદ એટલે મહંમદના દેવી તેજ વિશે એક સિદ્ધાંત છે. આ તેજ માંથીજ સર્વે ધર્મશુરૂઓ ઉત્પન્ન થયા. આ તેજ ત્રિકાળાબાધિત હોઈ દેવી પરંપરા ચલાવનારનાં હૃદયમાંજ ઉતરે છે. તે મહંમદના પૂર્વજોમાં વસતું હતું. પણ શિયાપંથીઓ કહે છે કે આ તેજના અર્થત ઉત્તરવળ ફીરણ અલીને મળ્યા હતા. સુનિના આરંભથી પણ પહેલા ૧૪ હજાર વર્ષોથી મહંમદ તથા અલીના મિશ્રતેજ પરમેશ્વર સામે ઝળક્યા અને પછી મહંમદના દાદાની બાંધમાથી તે તેજ પ્રગટ થયા. ઇમામોના હક સાબીત કરનારું તેજ અવેસ્તામાના વરેનાહ સાથે મળતું આવે છે અને તેને પારસી કલ્પનાની સાથે કંઠાય કંઈક ઐનિહાસિક સંબંધ પણ હશે જોગ લાગે છે. બેદરશિક્કરનેઆ સંબંધ અમાન્ય છે. પણ મહંમદનું પૂર્વ અસ્તિત્વ તથા સનાતન તેજ એ વચ્ચેના સંબંધનું જનુની પ્રતિપાદન કરી જન્ય લોકોના વિચારની છટા તમા પ્રાતાબાજાત યઈ છે એવી તેણે સામી દલીલ કરી છે. છતાંય ઈશ્વર પ્રેરિત વારસા હકનો મિદ્દાત મૂળ ઇસ્લામધર્મના નહિ હોવા છતાં તે ઇસ્લામ શિયાપંથીઓમાં વસતો દેખાય છે એ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

હવે દરેક નવા ઇમામમાં આ દેવી તેજ પરંપરાથી ઉતરી આવે છે એ દલીલમા ચક્રદરનાની પુનરુત્થાના મિદ્દાંતનું દર્શન કરે છે. અવેસ્તામાં પુનરુત્થાના સિદ્ધાંત નથી. દરેક યુગ માટે જુદા

જુદા ઇમામ હોય છે. તથા તેને જે માન આપવામાં આવે છે કે શ્રદ્ધાના પાંચ સ્તરમા સાથેના છઠા સ્તરમા છે એ માન્યતા પર નવીન પ્લેટોપથના વિશ્વવ્યાપી શક્તિના યુગયુગના પ્રભાવવાળા સિદ્ધાંતની તેમજ દરેક યુગમા વિષ્ણુ અવતાર ધારણ કરે છે એ હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતની છાપ પડેલી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. છેલ્લા ઇમામનું જે વર્ણન મળી આવે છે, તેપર જન્ય ધર્મનો પ્રભાવ પડેલો દેખાય છે. ઇમામને લગાડવામાં આવતું સકીના એ વિશેષ પણ શકીનાહ એ જન્ય શબ્દ પરથીજ ઉપજેલું હોય એમ લાગે છે.

ધુલાત સંપ્રદાય પણ દેવી તેજમાં માને છે. એટલુંજ નહિ પણ તેણે તો અવતાર કલ્પનાનો પણ પુરસ્કાર કર્યો છે. અને અલીને તેઓ ઈશ્વરને નામે સંબોધતા સમાન્ય શીયાપંથીઓએ આ અવતાર તત્વનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. શહરાસ્તાનીએ ધુલીય લોકો પ્રમ.ણે (હુંહુલી) અવતારવાદી લોકોની પણ ખ્રિસ્તીઓ સાથે સરખામણી કરી છે. આ તત્વમા વિશ્વાસ રાખનારા લોકોએ તો મહંમદ કરતાંય અલીને ચંદાયાતો ગણ્યો હતો. એ રીતે આર્યન વિચાર પર ઈશ્વરવિષયક કલ્પના રચી, ઇસ્લામ ઇસ્લામ ધર્મમા ઈશ્વર તથા મનુષ્યનો ધારો સંબંધ માનવામા આવ્યો છે. નવમી સદીમા શકી અને હેવ વચ્ચે જે એક રૂપતા માનવામા આવી હતી તે સાથે તત્વતઃ અવતાર તત્વને જરાય સંબંધ નથી. શકી પંથના તત્વજ્ઞાનમા નૂતન પ્લેટો પંથના અને હિંદુ ધર્મના પરમાર્થમૈક્ય વિષેના વિચારો મોટા પ્રમાણમા ઘુસંકો હતા એમ અલગિ. ફનાએ સિદ્ધ કર્યું છે. આ રીતે સર્વવ્યાપીપણાના વિચારમા આતિશયોક્તિ થવા લાગી અને અવતારતત્વ પણ ધણું વ્યાપક હોવાથી તમા અનિશ્ચિતતા ઉત્પન્ન થઈ અને સાકરપ્રજ્ઞાને કહે છે. તાની દલીલ અંગી છે કે ગમ તે ધર્મશુરૂને અવતારરૂપ માનવામા તે સાબળી મહત્તા નષ્ટ થઈ જાય છે

ખ્રિસ્તી ધર્મની વિશેષતા એ છે કે તે માત્ર એકજ અવતારના માને છે. જ્યાર હિંદુ ધર્મની સ્થિતિ આથી તર્ફન ઉતરી છે. કૃત્તિનાતારમાં અસંખ્ય અવતાર આ ધર્મમાં આવે છે. દરેક ધર્મશુરૂ અવતાર રૂપ મનાયો છે. તેમજ અસંખ્ય માન્યા હોવાથી દરેક યુગમા એક અવતાર ગણાવેલો તેની સંખ્યા વધી પડે છે. મહાપાન પંથનાં કટલીક સાખાઓમા તો વળી દરેક જોતક જુદા દીસ એક એક મનામય જુદા કલ્પાયો છે. આના અર્થ એ થયો કે

ખરો બુદ્ધ એક હોઈ બાકીના આ બધા તેના અંશ છે. શાપેનદાર તથા અન્ય વિદ્વાનના અભિપ્રાય એવા છે કે, ખ્રિસ્તીઓના એકાવતારની માન્યતા કરતાં અનેક બુદ્ધોની દેવતાજ તકે સ્વાસ્થને વધુ સંમત થઈ પડે છે.

પણ શીયા પંગ તથા તેની શાખાઓએ વચ્ચેલાં દરેકા પસંદ કર્યો છે. ઇમામની સંખ્યા (વર્ષ) તેમનામાં એક મત નથી. ઇસ્લામના ધર્મ મુજબ માત્ર ૧૨ ઇમામો હોઈ છેલ્લેના ઇમામ મહંમદ અબુલ કાસિમ મહુરી નરીકે છેલ્લા યુગમાં અવતરશે એમ જાણાય છે. મંકે યુગમાં સાત ઇમામ માનવાની પ્રથા હતી. ખોરમ, નાહા, અબ્રાહમ, મોહમ્મદ, હુસમ, મહંમદ અને મહંમદ મહુરી એ સાત નારિક (અવતર) દતા. પાચમજ પ્રમાણેન ઇસ્લામી ધર્મ પણ માને છે કે માનવી ઇતિહાસને મટે અતકાળો છેવડ, એ પરથી અવતારની સંખ્યા ને પણ કંઈક અચોક્કસ હોવાની જોઈએ.

અવતાર વિષે વિવિધ ધર્મોની માન્યતા નિચે પ્રમાણે :-

હિંદુઃ—પુરાણો તથા તેવા બીજાં ગ્રંથોમાં પ્રતિષ્ઠાપત કરેલા અવતારનો સિદ્ધાંત એ મધ્ય યુગના તથા અર્વાચીન હિંદુ ધર્મનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. વિશેષે વૈષ્ણવધર્મીઓમાં તે ખાસ કરીને પ્રચલિત છે. ઘણા ખરા વૈષ્ણવો મૂળ વિષ્ણુને બદલે તેના છેલ્લા અવતાર રામ અને કૃષ્ણની જ પૂજા કરે છે. જ્યારે શૈવો શિવના મૂળ રૂપને તથા તેના અન્ય સ્વરૂપોને કે જે તાત્વિકરીતે અવતાર માની શકાતા નથી—પૂજે છે. એટલે હિંદના અવતાર સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ બ્યાનમાં આવતા તથા તે વિષેના ઇતિહાસમાં રહેલી આંત્રી શુદ્ધિઓ સમજવા વિષ્ણુ અવતારનું વધુ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

વિષ્ણુ અવતારના સિદ્ધાંતનું વિવેચન કરતાં પ્રથમ એક સુદો માન્ય રાખવો પડે છે. અને તે એકે વિષ્ણુ ઉદ્ધે નારાયણ પરમેશ્વર હોઈ સકળ વિશ્વનો ઉત્પાત્ક કર્તા તથા રક્ષણ કર્તા છે. જ્યારે તેની સત્તા નમાનતાં હુનના ત્રાસવાતે છે ત્યારે જગતું રક્ષણ કરવા માટે તે પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કરે છે. ભગવદ્ગીતામાં જણાવ્યું છે કે:-

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય યત્નનિર્મલતિ ભારત ।

અબુધ્યાત્મસમર્થસ્ય તદ્વાત્માનં યજ્ઞામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સર્વધર્મં ચિન્તયત્સાચક્ર કુરુતમામ્ ।

ધર્મ સંસ્થાપનત્વાય સંભવામિ યુગેયુગે ॥

શા...૨૬ શા...૨૬

આ વેચન પરથી એમ જણાય છે કે, પ્રથમ વિષ્ણુના અનંત અવતાર માનવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તે પછી અવતારની સંખ્યા નિયમિત કરી. તેનો પરમેશ્વર સાથે સ્પષ્ટ સંબંધ નોંધવા તરફ તત્ત્વાનમાં પ્રવૃત્તિ થવા લાગી. હરિવંશ પર્વના ૪૧ માં અંકમાં વિષ્ણુ અવતાર વિષે જે વર્ણન આવ્યું છે તે પરથી આ પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ થાય છે. ૪૧ માં આવ્યાં ૧૭-૨૦ શ્લોકો આ પ્રમાણે છે.

દમ્ભે તે રુચિરધર્મમિ દિર્ઘાંદિદ્યોઃ કયાં લણુ ॥

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય યત્નનિર્મલતિ ભારત ।

ધર્મસંસ્થાપનત્વાય તદ્વા સંભવતિ પ્રભુઃ ॥ ૧૭ ॥

તથા દેહકા મહારાજ મૃતિર્ભવતિ મત્તમા ।

નિર્લય દિવિદા વારાજમ્વચરતિ દુઃકરમ્ ॥ ૧૮ ॥

દિનિવાચ સ્વ ભવને મિત્રાંધ્યામુપાસયા ।

પ્રજા સંહારમર્મધે કિન્નધ્વાન્માવિધિનકમ્ ॥ ૧૯ ॥

સુપત્ર યુગસદ્ધર્મ મ પ્રાદુર્ભવતિ કાથતઃ ।

પૂર્વે સુગદ્ધર્મ નુ દેરદેરેઃ જગત્પતિઃ ॥ ૨૦ ॥

તે પછી વિષ્ણુના કેટલાક અવતારનું કેયન કરવામાં આવ્યું છે, અને જે અર્થમાં દસમે અવતાર કલકી રૂપ મનાય છે તે અર્થમાં વિષ્ણુના દસ અવતારનું માનવામાં આવ્યા હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ અહિં અવતારને બદલે પ્રાદુર્ભાવ એ શબ્દ વાપર્યો છે એ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. સર્વેથી પરિચિત છે તે વિષ્ણુના અવતાર (૧) મત્સ્ય, (૨) કૂર્મ, (૩) વરાહ, (૪) નરસિંહ, (૫) વામન, (૬) પરશુરામ, (૭) રામ, (૮) કૃષ્ણ, (૯) બૌદ્ધ અને (૧૦) કલ્કિ કે કલકી.

વિષ્ણુ અવતારનું અવલોકન કરતાં જણાઈ આવે છે કે, તેના બુદ્ધા બુદ્ધા વર્ગ પાડી શકાય છે. પ્રથમ વામન-વતાર બુદ્ધો. વામને ત્રણ પગલામાં જ ત્રૈલોક્ય વ્યાપી નાખ્યું હતું એવો મન્વેદમાં ઉલ્લેખ છે, આ કથા ઉપજાવેલી લાગે છે. બૌદ્ધવાલ તથા ચાર્વક એમણે આના બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થ કર્યા છે. કૂર્મ અને વરાહ અવતારના કૃત્યે મૂળભૂત રીતે પ્રજાપતિના હોઈ તે વિષ્ણુને ખાન જમા કરવામાં આવ્યા લાગે છે. (યતપથ પ્રામ્દ્યુ ૭, પ, ૧, પ: ૧૪-૧, ૨-૧૧: (તિતરીય સંહિતા ૬-૨, ૪૨; તેતરીય આરણ્યક ૧-૩) અમુક કારણસર પ્રજાપતિ અવતાર ધારણ કરતો એવું આમાં વર્ણન આવે છે. પ્રજાપતિએ કૂર્મ તથા વરાહના અવતાર ધારણ કર્યા આનું કારણ તેના પૂજકોમાંનો મોટો વર્ગ પશુપૂજકોના હોવાને જોઈએ. પરંતુ ત્યારે પરમેશ્વર અને જગદિપતિ કતા તરીકે નારાયણને માનવામાં આવ્યો ત્યારે પ્રામ્દ્યુ

કાળમાં ઉત્પત્તિ કરતાં તરીકે માનવામાં આવેલા પ્રજા-
પાતેના દુર્યોનો અકબરોષ નારાયણ પર કરવામાં
આવ્યો. આમાંજ મરત્ય અવતાર પણ ગણાવી શકાય
છે. પણ નરસિંહાવતારના વર્ગ સ્વતંત્ર છે. અથવા
તે વામનાવતારમાં સંકલિત કરી શકાય. નરસિંહની
કથા તૈતરીય આરણ્યકમાં એક પ્રસંગે આવી છે.

ગાંધીના સમ, કૃષ્ણ અને પરશુરામ એ અવતાર-
ના વિશેષ એ છે કે, તેમનો મૂળમાં વિષ્ણુ સાથે કોઈ
જાનનો સંબંધ નથી. રામાયણમાં પરશુરામની જે
કંઠા લગાવ્યાની છે તેમાં તેની પાસે વિષ્ણુના ધનુષ્ય
બાણ હોઈ તેણે રામનો પરાજય કરવાના પ્રયાસ કર્યો
હતા. પરંતુ રામે તે ધનુષ્યને વાંકું કરી પરશુરામનો
તનેશ કર્યો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. હવે
જો નચ્ચો વાસ્તવિકરીને એકજ વિષ્ણુના અવતાર
ખાત્રી હોત તે એકે બીજાને હરાવવા મથવું એટલે
પાતે પોતાને હરાવવા જેવુંજ ગણાય પણ એપરથી
એટલુંતે ચોક્કસ જણાય છે કે, બંન્હારમાં પણ તેનો
બાણ સાથે સંબંધ જોડવામાં આવતો હતો.

અત્યાર સુધી આપણે મરત્ય, કર્મ, વરાહ,
નરસિંહ અને વામન એ અવતારો વિષે વિવેચન
કયું. પણ આ અવતાર નિત્યના પ્રચારમાં નથી.
જ્યારે સમ અને કૃષ્ણ ન અવતાર નિત્ય પરિચિત
હોઈ હિંદુ ધર્મમાંત મહત્વનું સ્થાન લોગાયે છે. તેમ
તેમના ઉપાસકોની સંખ્યા પણ ઘણી જોડી છે.
એટલે તેમને વિષે વિચાર કરવા માટે ચોક્કસવાની
જરૂર છે. ત્રેતાયુગને આતે રામનો અવતાર થયો
તમા દ્વાપર યુગને આતે કૃષ્ણાવતાર થયો. એવીજ
હિંદુઓના માન્યતા છે. આતું કારણ રામાયણમાં
કૃષ્ણના ઉલ્લેખ નથી જ્યારે મહાભારતમાં કૃષ્ણ એજ
હુણ્ય વ્યક્તિ હોતા છતાં રામાયણના નો તેમાં
સ્વતંત્ર રીતે સમાવેશ થયો છે.

પણ રામને અવતાર તરીકે યજ્ઞથી મનાયો
હતો, એમ લાગે છે. કારણ મૂળ રામાયણમાં
કવચે તેને એક મનુષ્ય તરીકેજ લેખ્યો છે.
પરંતુ તે પછી રામાયણમાં જે ઉમેરો થયો તેમાં તેને
દેખીએ તર તરીકે વર્ણવ્યા હતા. એપરથી જણાય છે
કે જ કાળે આ ઉમેરો થયો તે કાળમાં તેને અવતાર
તરીકે માનવા હતા. તે પહેલાં રામ એક કાવ્યનો
પાત્ર હતા. પરંતુ રામચરિતમે લીધે જાહેર પ્રજાને
તેના પુષ્કળ પરિચય થયો. અને કવિએ તેને માન-
વિશિષ્ટા અવતાર. સ્વતંત્ર પાત્રક પુત્ર, પ્રેમાળ
મિત્રકર, સંસ્થાનનો અનન્દ, પાતેના અદ્યત્ત તરીકે
જણ કર્યો છે તત્તી તે એકે.મા અનિમિષ યજ્ઞ પડ્યો

અને પ્રભ મનાયો. રામને અવતારી પુરુષ માનવાતું
બીજું કારણ એ છે કે, તેણે જે કાહસા કર્યો તે
મનુષ્ય શક્તિની હદ બહારના છે. વાનરો સાથે મિત્ર-
ચારી બાંધી એ યોજન સાગર યોગાળી તેમની
મદદથી રાવણ જેવા બલદાય રાક્ષસનો વધ કર્યો.
અર્થાત આવા અનુપમેય આહસથી લોક આશ્ચર્ય
પામ્યા અને તેમણે તેને અવતાર તરીકે માની લીધી.

અવતારની કદવનાના બે અંગો છે. એક લૌ-
કિક અને બીજું માનસિક કે અધ્યાત્મિક. પહેલું
અંગ રાહસ્યોના સંહારકાર રચાયલું છે. વિષ્ણુ દેવો-
નો સંહારકર્તા હોવાથી જે કોઈ તેવું કામ કરે તેને
વિષ્ણુરૂપ માનવામાં આવતો. ભુદા ભુદા દેશે ની
પારાણિક કથાઓમાં આવી જાતાં સંબંધો છેજ
પણ તેમની રીત જરા અમરકારિક લાગે છે. એટલે
આ અવતારરૂપ વ્યક્તિ અમુક કુમારિકને અથવા
સ્ત્રીને અમુક દેવથી યજ્ઞ હતી એમ માનવામાં આ-
વતું. પરંતુ અવતાર વિષે હિંદુઓમાં આવી અશ્લી-
લતા કયાંયે નથી. રામાવતારની કથા આવી છે :—
“દેવોએ વિષ્ણુ સમક્ષ રાવણના ભુદમ સને ફરી-
આદ કરી અને દેવોથી તારો વધ થવાનો નથી. એવું
રાવણને વરદાને મળેલું હોવાથી વિષ્ણુએ અવતાર
ધારણ કરવાનું કેમલ કયું. તથા દશરથને ત્યાં જન્મ
ધારણ કરવાનો વિચાર કર્યો. તે પછી દશરથે જ્યારે
પુત્ર પ્રાપ્તિમાટે યજ્ઞ આરંભ્યો ત્યારે જાતે વિષ્ણુએ
વરરૂપે પ્રગટ થઈ દશરથને એક દિવ્ય કુળ આપી તે
પોતાના રાણીઓને તહેલી આપવાનું કહ્યું. બાદ
કેસર્યા, સુમિત્રા અને કેકેયીને અનુક્રમે રામ, લક્ષ્મણ
ત્યાર પછી ભરત અને શુક્રાન્ત એ પુત્રો થયા. તેમાંના
રામમાં વિષ્ણુનું સૌથી વધારે તેજ માલમ પડ્યું.
મંજુ આમાં કદાચ સમ મળ અવતાર છતાં પાછળથી
બીજા ત્રણને પણ અશ્વત્થાર ગણાવ્યા હશે. તેમજ
સીતા પાછળથી લક્ષ્મીના અવતાર તરીકે ગતાવ-
વામાં આવ્યા હતાં એ તાત્વિક વિચારને પરિણામેજ
હરો બન્હણ પણ એમ માને છે કે, રામની મહત્તા
વધવાનું કારણ કોતર છે.

એક કથાના માનથી નયકથી તે વિષ્ણુના અવ-
તાર સુધી રામનું જે સ્વિત્યંતર થયું તેપરથી એટલું
તો નક્કી થાય છે કે, અવતારની સાવના આધાર
પૂર્વ કાળથી આવતી આવતી છે. અને કવિએ રામ-
અર્થે તે જોડી લીધી હતી. દેવ તરીકે મુખ્ય પ્રસિધ્ધિ
પામ્યા તેમણી અવતારની સાવના પ્રથમ નીકળી
અને પાછળથી આ અવતારિન રામને પણ લાગુ
કરવામાં આવ્યું હશે એમ લાગે છે. પરંતુ હવે આ

તત્ત્વ વિદુધર્મમાં અત્યંત મહત્વનું થઈ પડેલું હોવાથી પ્રથમ કૃષ્ણથી તે શરૂ થયું તેથી તેનું ચરિત્રનું અવલોકન કરીએ.

મહાભારતમાં, હરિવંશમાં તથા પુરાણોમાં તેને વિષ્ણુ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. હાલનું મહાભારત રચાયું તે પહેલાંનાં સાહિત્યમાં પણ કૃષ્ણવિષે ઈશિત ઉલ્લેખ મળી આવે છે. જે મહત્વનો તેમ મનારજક છે. આ ઉલ્લેખનો વિચાર કરતાં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ તે એક મહાભારત પછીના સાહિત્યમાં વામુદેવ અને કૃષ્ણ એ બંનેને એક વ્યક્તિ તરીકે જ માનવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તે પહેલાંના સાહિત્યમાં તેમને ભિન્ન વ્યક્તિ તરીકે માનવામાં આવ્યા હતા. તેનિરીય આરણ્યકમાં (૧૧/૧,૬) વામુદેવનો પણ નામયણ અને વિષ્ણુના નામગણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. 'વામુદેવાયુ નામ્યામ' એ પાંડિનીના મતમાં વામુદેવને દેવકોટિમાં ગણ્યો છે. કૃષ્ણના નામનો ઐશ્વરી પહેલો ઉલ્લેખ છાંદોગ્યોપનિષદમાં થયો છે. તેમાં દેવકી પુત્ર કૃષ્ણને ધોરાગીરસે મંત્રોપદેશ આપ્યો હતો એમ જણાયું છે. અહિં પણ કૃષ્ણને મનુષ્ય તરીકે જ સંબોધ્યો છે. તે પછી નારાદણ્યુપનિષદમાં તથા આત્મ ભોધમાં કૃષ્ણ તથા મહુસુદન (વિષ્ણુ) ના એક જ ઉલ્લેખ થયો છે તથા તેને માટે 'હ્રસ્વય' એ વિશેષણ યોગ્ય છે. આ વિશેષણનો અર્થ 'ગમે તે હોય છતાં આહ' કૃષ્ણને વિષ્ણુના ગદાગરોના તરીકે જ સંબોધ્યો છે એટલું સ્પષ્ટ છે. સાગશકે, ઉપતા ઉલ્લેખપરથી એવું અનુમાન નીકળે કે વેદકાળની આખરમાં વામુદેવનું સ્થાન વિષ્ણુ અને નારાદણ્યુની બરાબરના હતું દેવકી નંદન કૃષ્ણ જાની અને યાનિ ગણાયા છે. તે બંનેય ભુદા હતા પરંતુ પાછળથી તે એકરૂપ મનાઈ તેમને અવતારનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું.

વામુદેવનો વમુદેવ વંશોત્પન્ન એવો અર્થજ સઘળા ભારતીય ધર્મકારોએ કર્યો છે. પરંતુ ગણદેવ પણ તે જ વંશનો છતાં તેને વામુદેવ કહી શકાત નથી. વામુદેવનું વનુભદ્ર એવું પણ બીજું નામ છે. આ વામુદેવનું અપભ્રંશ હોય એમનો એમ લાગે છે. એ તેમ હોય તો વામુદેવ નામ પરથી તેનો બાપ વમુદેવ માત્ર એક નામનો જ નહીં ગણાતો હશે. આનો બીજો પુરાવો એ છે કે, અતિપ્રાચીન સહિત્યમાં કૃષ્ણનું બાપનું નામ કયાંયે જરૂર નથી. પણ 'દેવકીનો પુત્ર' એ શબ્દોથી તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. આગળ વર્ધનને જ્યારે અપભ્રંશ કૃષ્ણના ચરિત્રના સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય

છે. કે તેનામાં દેવી અને માનવી રી બંનેનું ગુણ હતા. તેના ચરિત્રના બે ભાગ પડે છે. બાળ ચરિત્ર ગોપ-ગોપીઓ સાથે રાગ રમવામાં રોકાયેલું છે. બીજા ભાગમાં વૃત્તીના સન્ન તથા પાંડવોના પક્ષપાતી તરીકે કરેલા 'શકુનો સંકલિત ધાય છે. બાળપણ તથા યુવાવસ્થામાં તેણે રાક્ષસોના યાદાર જેવા અદ્ભુત કાર્યો કર્યા હતા. ગણદેવને પણ અવતાર માનવામાં આવ્યો છે. કદાચ કૃષ્ણ અને ગણદેવ નામના પૂર્વે કોઈ દેવ હશે અને તેમની વચ્ચે જાણી કોઈને અંબાજીનેડવામાં આવ્યો હશે કંસના વધ થયે તે બંનેનું ચરિત્ર સામટું જ લગાયું છે. પણ તે પછી તે જુગ પડે છે. કૃષ્ણ યાદવોનો રાજા બને છે અને તેમનું અનેક જ રક્ષણ કરે છે. તે દ્વારકા નગરી સ્થાપે છે. પાંડવો સાથે રેન્ડુ ભેટી જરૂર નવનો વધ કરે છે. ચિત્રુપાલને ઠાર કરે છે. તે પછી યાદવોમાં કલકુ જમી તેમનો નાશ થયે છે પોતાની નજરે જુએ છે. અને એને જરૂર નામના બ્યારે હરણુ ગાની મારેલા બાળગી તેનું મરણ નિપજે છે. કૃષ્ણ વિગે વિપુલ માહિત્ય પેદા થયું છે. હરિવંશ, પુરાણો તથા અન્ય-ગ્રંથો. એ સર્વેમાં કૃષ્ણના યશાગત ગાયાં છે. અને એ રીતે આબાલ વૃદ્ધ સર્વે જનો તેનું ચરિત્ર જાણે છે.

મહાભારત, હરિવંશ તથા પુરાણો, એ દરેક-માં તેને પરમાત્મા તરીકે ઓળખાવ્યો છે પરંતુ તેનું ચરિત્ર અમરપણે નિહાળના તે સમજવું શુદ્ધ, નથી જેના સાથે તેના થવાનું પારણુ રમકારી કાર્ય કરવાની નીતિ તેના ચરિત્રમાં દર્શન આવે છે.

આ સ્થિતિમાં કૃષ્ણને દેવજ નહી પણ પરમાત્મા રૂપ કેમ માનવામાં આવ્યો એ એક વિચારના લાયક પ્રશ્ન છે. વેળારે જણાયું કે કે કૃષ્ણની લક્ષિતમાં ખિસ્તી ધર્મની છાપ પડેલી છે, પણ આ વિધાન મિયા છે. કારણકે, કૃષ્ણ પૂર્ણમાર્થીજ જીનોએ પોતાની વિચાર સરણી આક્રી છે એમ હવે સાબીત થયું છે અને આ વાત ખિસ્તી મત પહેલાની છે એ પરથી તે કાળમાં પણ કૃષ્ણ પૂર્ણ અલિત હતી એમ દેખાય છે. ડૉ. ભાડારકર માને છે કે યદવ, વૃષભી અથવા સાત્વના કુળગાના વામુદેવ નામના એકાદ ક્ષત્રિયે જાતના ભુદ્ર સુરજ પોતાની વિચાર પંદારી સ્થાપન કરી હતી પણ યાકોબી આ માન્યતા અમાન્ય કરે છે. કેમકે, મહાભારત અહિં ગ્રંથોમાં તેને ધર્મ સંસ્થાપક તરીકે નહિ પણ ચોક્કા તરીકે જ વર્ણવે છે. કદાચ એમ કહી શકાય કે પ્રાચીન ઉપનિષદગણના સન્ન પ્રમાણે કૃષ્ણ પણ તત્ત્વજ્ઞાનની ગાભતમાં પુષ્કળ રસલેતો હશે ડૉ. ભાડારકરે બાને બેવો પછી

એક ચરિત્રપ્રાય દશા એ છે કે, 'વાસુદેવ સાતત્યોનો રાજા હોઈ તેના અવમાન પત્રી લોગોએ તને દેવ માની લઈ તેનું પૂજન શરૂ કર્યું' આ પૂજન માથે જ કેટલાક તત્વો પણ પ્રચીનમાં મૂકાયા અને તે પત્રી સાત્વત ધર્મ પ્રવરત પામે, જોગેથી આ અભિપ્રાય સર્વવિદ ગણે છે પરંતુ તેમાં કઈ કે દેવદાર ડરવાની જરૂર નથી કે વાસુદેવ તથા કૃષ્ણ એ બંને ભિન્ન હોઈ આગળ ઉપર પાંચ રત્ર અને ભાગવત એમણે તે બંને ને એક રૂપ બનાવી તેમની પૂજન શરૂ કરી એમ મહાભારતમાંના નારાયણીય આગ્રહાન પછી સ્પષ્ટ થાય છે તેપરથી એમ પણ જણાય છે કે, આ નવીન ધર્મ મૂળ સાતત્યોનો હોઈ તેઓ કૃષ્ણાવસ્થી હતા કૃષ્ણે પ્રતિપાદન કરતા નૂતન ધર્મની કઈ ઠ દાયા દાદા થોપ નિષ્ક્રમ પડેલી દેખાય છે છાદો ગ્રેષ્મિપદમાં જીવની ઠ મત યજ્ઞ જેવી જ માનવામાં આવેલી રોઈ તેમ જીવની અમરતા મિદ્ધા પરી પરમાત્મા સાથે તેના તેનું લાક્ષણ્ય બતાવે છે વર્ગી આમાં ચરની મહત્તા ઉતારી પાડવાને પ્રયાસ કર્યો છે સાત્વત ધર્મમાં પણ આ ગુણપરજ ભાર મૂકવામાં આવે છે (વિ ૪ પ્ર ૬ બુદ્ધિ) નામ નામ આશ્રી ભાગવત માને છે કે, શ્રી કૃષ્ણની અવતાર સ્થાપના એટલે જોરશબ્દ પદ ને ઉદય પેતાનો આ મત તેમણે વિવિધ જ્ઞાન વિગ્તાન્ત્રાત્ર નિરવરત રજી કર્યો છે

ઉપરી હકિકત ઉપરથી યોગીના અભિપ્રાય મુજબ શ્રી કૃષ્ણના અવતાર નિરે નીચેના અનુમાન તારવી શકાય છે પ્રાચીન જાગમા એવી મન્યતા હતી કે માનવીઓના ધુણ નિરાસરને અવે પ્રત પતિ અવતાર ધરણ કરતો એમ તોણે લખ્યું છે તે પછી નાનકાળુ દેવ અગળ અગળ તથા દેવકીને ગાનુ જે વિષ્ણુ તેની સાથે તેને એક રૂપ બધવામાં આવે તથા નદક બંને અ તે વા રૂપે નામની દેવતા વિષ્ણુના અથ તરીકે ગનાની હતી આદર તથા આરવતોના કાગમાં આ દેવતાને પુ જી પ્રચાર હતો તે પછી યાદો તથા ગાત્રોએ પાતાના દવ કૃષ્ણ વા વાસુદેવને કે કૃષ્ણ મન્યા એ રીતે કૃષ્ણ વિષ્ણુ કે પ મનાયો હોયો જોઈએ અથવા પાદ્ય રીતે નિરેની કથારો રચાઈ જેવી કે દેવોએ જ પાથી પાતાનુ રમણ કરવા માટે નારાત્મની પ્રાર્થના કરી તા નારા યજ્ઞ પેતાની જગના ગેવામ એક કાગે ને જોઈ સંદેન પૃથ્વી પર નાખ્યા તેમાને મળે તે રૂપ બને મકેન તે અવદેવ થયા તે રીતે બંનેની મરત કામાં ગણના થઈ જી

પ્રાચીન કાળમાં અવતાર શબ્દને ગદ્યે પ્રાદુર્ભાવે જોઈએ પ્રચારમાં હતો પ્રાદુર્ભાવેનો અર્થ ધર્મશ્રેષ્ઠ હોઈ તે મનગમતા રૂપ ધારણ કરતો અને ઉપરાત તેને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પણ હતું અવતાર એ શબ્દ પાળળથી પ્રચારમાં આવ્યો છે તેમ જ શાવતાર એવા પણ શબ્દ પાડવામાં આવ્યા હતા કૃષ્ણને માત્ર પૂર્ણાવતાર માનતા

હું વિષ્ણુનાયણ ઉપરાત બીજા દેવોના અવતાર વિરે ઠંક જણાવતુ જોઈએ શિવની વિવિધ સ્વરૂપમાં પૂજન વાય છે પાર્વતી પણ અનેક રૂપે પૂજાય છે પરંતુ આ રૂપ તેના અવતાર માની નાતા નથી બીજા દેવોના અવતાર અથવા અગ્રાવ તાર પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે હિન્દુના પ્રાચીન ઇતિહાસમાંની કથામાં વર્ણવેલી વિશ્વતિ દેવોથી ઉત્પન્ન થયેલી હતી એમ માનવામાં આવતુ રામા યજ્ઞમાં સનુમાનન વાસુપુત્ર, વાલીને ધ્રુવપુત્ર, સુગ્રીવને મૃત્યુ પૂત્ર, તેમ મહાભારતમાં ભીમને વાસુ પુત્ર, અર્જુનને ઇંદ્ર પુત્ર યુદિષ્ઠિરને ધર્મપુત્ર તથા નકુળ અહુદેવને અશ્વિની પુત્ર તરીકે વર્ણવ્યા છે પ્રમુખાએ દેવોને અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરી વાનર પેદા કરવાની આજ્ઞા કરી એમ જમારણમાં ઉલ્લેખ છે તેમ મહાભારતમાંના મધ્યજા યોગે દેવ અથવા દેવતા અગ્રાવતાર માનવામાં આવ્યા છે અદિ પુત્ર જન્મતુ તત્ત્વ પ્રવચન રીતે પ્રતિષ્ઠિત થયું છે ગાત્રાને માટે પણ આ તત્ત્વ લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે રાવણને હિરણ્યકશિપુના પુત્ર જન્મ રીતે માનવામાં આવ્યો છે તેમ ગિરુપ વને રૂપે તે કરી અવતારી હતો અર્જુન ઇંદ્રનો પુત્ર હોઈ નરાવતાર હતો એવી માન્યતા છે

અવતાર તત્ત્વો લોકોને પૂર્ણ રીતે પચિત્ત રોવાથી અનેશ્વર તેના ઉપયોગ કે વામાં આવે છે એમ માન્યુ જો તેની હથતીમાં કીક નિહા કેમકી ગ ના રાય તે રીતે એકાદ દેવ કે નિપના અવતાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત કેવળમાં તા આ સ્થિતિ વારવાર નજર પડે છે કેવાના નયક કે નિરિગ યમ અથવા અપ્સરામાંના અવતાર માનવામાં આવેલા રોઈ અસુક મ જુનર તેમને પ્રાપ્ત નાવા હોય છે તથા તે સુનરિતી જતા તેઓ પે તાનુ મુગ રૂપ પ્રાપ્ત કરી ના રે એમ ને મેગ દેખાઈ છે અનુજ ના પલ મુદર પુરોને માનવા તથા રાદર અંજોને નીના અવતરૂપ મના છે તે પછી અવતારની મન્યા નિહરુ મ કે રી અભિ રૂપ રમા જર થ રી છે તે જુદુ થ છે

ગૌ.દ્વ.—ગૌ.દ્વ. લોકોમાં અને ખાસ કરીને મહાયાન પંથમાં અવતારની કલ્પના પરિચિત અવસ્થાએ પહોંચેલી જણાય છે. બુદ્ધ યોધિસત્વના અવતાર હતા અને બોલે બુદ્ધનું નિર્વાણ થયું છતાં તેનામાં પુનરાવતાર લેવાની શક્તિ છે એમ તેઓ માનતા. અશોકનો પુત્ર કુનાલ, તેને પણ બુદ્ધના અવતાર તરીકે માનવામાં આવે છે (ક્ષેત્ર-અવધાન કલ્પકતા દિવ્યાવધાન) વળી આમાં એવી પણ આગાહી કરી છે કે બુદ્ધ આગળ મૈત્રેયનેરૂપે અવતારશે. યોધિસત્વના અવતારની વિસ્તારપૂર્વક કથા આપવા અત્રે અવકાશ નહિ; હિંચાથી તેમાંના મહત્વના ભાગ અત્રે ટાંકી જઈએ.

અભિધર્મ નામના સંસ્કૃત અભિપ્રાય પરથી જણાય છે કે, યોધિસત્વનો અવતાર તથા અમાન્ય મનુષ્યોના જન્મ એ બન્ને તારિક રીતે કોઈ જાતનો તફાવત નથી.

‘સર્વે’ યોનિઓમાં ઉત્તમ યોનિ કઈ ?’ સ્વૈપાહુક. કેમ કે, તે લોકો રેત આદિથી સુક્ત છે. જો તેમ છે તો યોધિસત્વ પોતાના છેલ્લા અવતાર માટે જરાયુયોનિજ કેમ પસંદ કરી હશે ? આનો જવાબ એ છે કે, તે ચાહે ને યોનિમાં તે જન્મધારણ કરી શકતા. ‘આ યોનિમાં જ જન્મધારણ કરવામાં તેને અનેક લાભ દેખાયા જેવાં કે:—પહેલો લાભ એ કે જરાયુયોનિમાં ઉત્પન્ન થવાથી શાકયકુળ ધર્મ સાથે જોડી શકાય’. બીજો એ કે ચક્રવર્તીના વંશના પુરૂષ તરીકે લોકોમાં તેની ખૂબ પ્રતિષ્ઠા જાતી. ત્રીજો એ કે માનવી તરીકે પેદા થઈને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાથી સામાન્ય જનતામાં પણ તે જાતની શ્રદ્ધા અને આશંકા ઉદ્ભવી. જો કુલરીલ ન હોત તો તે એક બહુગાર કે ભૂત તરીકે મનાત એ શિવાય બીજી રીતે પણ દલીલ આપી શકાય તેમ છે.

પાશ્વિવ શરીરવિનાનો પ્રાણી મરી જતાં તેનું કોઈ પણ જાતનું તત્વ બાકી રહેતું નથી. પરંતુ હજારો લોકો માથા મેળવે શકે તે માટે યોધિસત્વને નિર્વાણ પછી પણ પોતાનાં કંઈક અવશેષ પાછળ રાખી સુકવા હતા. અને તેથીજ તેણે જરાયુયોનિમાં જન્મ ધારણ કરવો પસંદ કર્યો. પરંતુ આ દલીલ મધ્યની જાતના બુદ્ધના અનુયાયીઓ માન્ય કરતા નથી. કેમ કે, બુદ્ધ અદ્વૈત શક્તિવાન હોવાથી તે અંતે ગમે તે અવશેષ ઉત્પન્ન કરે શક્ત એવી તેમના માન્યતા છે.

તિ. બે. ૮:—તિ.બે. ૮માં અવતારની ભાવના અતિશય વિકસ પામી છે. ગૌ.દ્વ સંપ્રદાય પ્રમાણે ‘મનુષ્યને તેના કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે’ એજ

કેવળ નીતિ તત્ત્વનો યોધ કરવામાં તે કલ્પના વિરમતી નથી. પણ આગળ વધીને મહાકામના દેહમાં દેવતાઓ નિરંતર નિવાસ કરે છે એમ સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસ તેણે કર્યો છે.

પરંતુ લામાપદની શ્રેષ્ઠતા વધારવામાં અવતારની માન્યતાને ઉપયોગવાની સુક્તિ પ્રથમ ગેલુગપ્પા નામના પીતશિરોભૂષણ પંથના પ્રભુતા વસોનખપના ઉત્તરાધિકારી ગેલનકપ નામના પહેલા દર્માઈ લામાએ શોધી કાઢી હતી. બહારથી ગૌ.દ્વ સિદ્ધાંતોનો આશ્રય કરી પોતાના પ્રતિરૂપીઓને તોડી પાડવા માટે તથા પોતાનો પંથ અબાધિત રાખવા માટેજ તેણે આ સુક્તિ કરી હતી. આમાં અવિછિન્ન પરંપરાથી લિન્નલિન્ન રૂપોમાં એકજ વ્યક્તિની ત્રિકાળા બાધિતતા કાયમ રાખવામાં આવી છે. અર્થાત્ બુદ્ધ ધર્મમાંના પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી આ સિદ્ધાંત લિન્ન છે. આ સિદ્ધાંતને અભિપ્રાય એ છે કે મૃતલામા હુવેંગ તેજ દેશમાં અને ખાસ કરીને મઠની આબુ બાબુ બાળકને રૂપે જન્મધારણ કરે છે. આ બાળકને દૈવી ઉપાયોથી શોધી કાઢી તેને આચાર્યની ગાલીએ ઘેસાડવાનો નિયમ છે.

શરૂઆતમાં આ નિયમ લ્હાસાના દલાઈલામાઓને માટે પાળવામાં આવ્યો હોત પણ સન ૧૬૬૨ ના અરસામાં ત્યારના દલાઈ લામાએ નવેસર સ્થાપન રૂથચેલા મહાલામાના મઠમાં આ નિયમ ચાલુ કર્યો અને અત્યારે તો તે તિબેટ, ચિન મંગોલીઆ ઇત્યાદિ દેશોમાંના સઘળાં વિહારોમાં ચાલુ છે. પાશ્વિવ આથી અનેક જાતનાં કાવતરા કરી શકાય છે. તિબેટ પર સત્તા ધરાવતી ચિની સરકાર દલાઈ લામાને ‘નવા અવતાર’ તથા રાજા એમની સાથે પુરી લાગવગ ધરાવવાના પ્રયાસ કરે છે. સન ૧૭૬૩માં ચિનની સરકારે ત્યાંના રાજા તથા લામાની ચુટણી કરવા ‘અરિયપાન પ્રસાદ’ નામની પદ્ધતિ આણી કરી. આ અધિકાર માટે બહાર પડનારા ઉમેદવારોનાં નામની ચીઠ્ઠીઓ એક સોનાના અરિયપાનમાં નાંખી પુષ્કળ મંત્ર ભણી તથા પ્રાર્થના કરી તેમાંથી એક ચીઠ્ઠી ઉપાડવી અને તેમાં જેનું નામ હોય તેની નીમણુંક કરવી. આવી જાતની ચુટણી કરવાનાં હુકમ લ્હાસના મહાદેવાલયના દરવાજા આગળ ચિની સંચાટનું જે આજા પત્ર ૧૮૦૮ ની સાલમાં પત્થરપર કાતરી રાખ્યું છે તેમાં મળી આવે છે.

“લ્હાસના દલાઈલામા અવલોકિતેશ્વરનો અસાવતાર હોઈ ‘એમ્ મણિ’ એજ તેમના મંત્રનો વિષય છે” એવી માન્યતા લોંગ્ગંગ્તરે (૧૯૧૫-

૧૬૮૨) નામના દ્વાસના પહેલાં સિદ્ધિએ પ્રથમ ફેલાવી પોતાને તે રાજ તેમ પરમેશ્વરના અવતાર તરીકે જાણાવતો એ વિષેનો પુરાવો ૧૭ મી સદીમાં થઈ ગયેલા જૂના નામના જ્યોત્ષ્ઠિ પાદરીનાં કાગળમાં મળી આવે છે. આ પત્રમાં દવાઈગ્રામાને "જે તેને પૂજતા નથી તેમને હાર કરવ નો બાપ અથવા સેતાન" એ શબ્દોથી જાણાવ્યો છે.

ચિન:—ચિનનો પહેલો રાજા શાંગતિ સદા-ચાર અને સદશુબનો આદર્શ મનાય છે. પરંતુ તેને દેવત્વ આરોપણ કરેલું જણાતું નથી. એ ઉંચેથી આપણા જેવી અવતારની ભાવના ચિનીઓમાં પ્રચલિત થયેલી લાગતી નથી.

ઝરથુસ્ત્ર—આ ધર્મમાં અવતારની ભાવના હોય એમ લાગતું નથી. ઝરથુસ્ત્રને અહુરમઝદનો અવતાર માનવા વ્યાજબી નથી, એવી મઝદ પંથીઓ દલીલ કરે છે (આર. ઇ. હસ્તુર—એડું ઝરથોસ્ત્રી ધાર્મક યુ. ૧૬૧૩ પા. ૧૮૨) છતાં રાજા પવિત્ર હોઈ તેનામાં દૈવી શક્તિઓ વસે છે એવી તેમની માન્યતા છે. વરનાહ એ એક અદ્ભુત તેજ હોઈ તે મૃતાર્ત્થ તથા દેવોને પૂજનીય કરે છે, સૂર્ય, ચંદ્ર તારા વગેરેમાં સમર્થતા પૂરે છે, અંગ આપોને શક્તિ તથા ધન બાંહે છે. કવિવંશના રાજાઓમાં આ તેજ વસતું હતું. ઝરથુસ્ત્રમાં આ તેજ પુષ્કળ હતું તેમ અર્ચરીર અને સરસમ વંશના રાજાઓમાં પણ તે અંશ રૂપે રહેલું, એવી પણ તેમની માન્યતા છે.

ઈશ્વર યાના—દેવતાઓ મૂર્તિ કે પ્રાણીઓમાં વસતી એવી ઈશ્વરતામાં પણ સમજાણ હતી. તેમ એકજ દેવતા એકજ વખતે અનેક પ્રાણીઓમાં વસી શકે છે એમ પણ તેઓ માનતા. ઘણા પ્રાણીઓની પૂજા ઈશ્વરમાં પ્રચલિત હતી.

રાજામાં ઈશ્વરી અંશ હોવા વિષે તેમની માન્યતા આવી છે રાજા ઈશ્વરના અંશ તરીકે અથવા ઇશ્વર તરીકે મનાય છે. તે કોઈ દેવતાને અવતાર હોતો નથી. પરંતુ માનવ માતાપિતૃ યજ્ઞે દોષ હોય છે. છતાં તે દેવો સાથે મગાન દરજ્યા પૂરક વ્યવહાર રાખે છે. મરણ બાદ તેના શુભ દુષ્ટ જન્ય છે. પ્રાચીન કાળમાં એવી માન્યતા હતી કે રાજા તેનાથી ધરણા દેવોનું બક્ષણ કરી તેમના શુભ મેળવતો એ રીતે તે ઈશ્વર જનનો. પરંતુ તે પછીના કાળમાં આ ઉદ્દેશ યજ્ઞોત્તરો બેવધામાં આવતો નથી.

પરોશ્વરે દેવોને પેદા કર્યો તેથી તેને ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત થયું. જ્યારે એકાદ દેવને પૃથ્વીપર મોકલવાનો હેતુ વિચાર કરતા ત્યારે સ અથવા અંબાન સ

રાજકર્તા રાજાનું રૂપ ધારણ કરી તેની રાણી અથિ સુતો, પોતાનું અર્ધ રૂપ તેને બતાવતો, પોતાનું ગ્રેમ તેના હૃદયમાં રેડતો, એ રીતે તેને સંજયુત પેદા કરી તેનું નામ પણ નક્કી કરી રાખતો. આમને રાણીમાં દૈવી તેજ દેહાથા પડી જનુકીમ નામના દેવને નવા બાળકના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો બતાવવનું ક્ષમીન થતું. તેણે તે બાળક તથા 'સ' ના અવયવ ધડાગાદ તેમાં બીજા એક દેવતા ચેનન રેડતી. અતે દેવો સમક્ષ તથા તેમની સહાયથી તે બાળક જન્મ પામતું.

દેવો રાજા અથવા દેરાનું માત્ર ઈશ્વરત્વ ઉત્પન્ન કરતા આનું કારણ એ હતું કે, ઇશ્વરિયથેના નામત સુચ્છ રાજા દૈવી શક્તિ પુરોગત ઇશ્વરને અવતાર હતો. આ કદપનાઓ મા તથા ઇગ્રીન સંબંધની કથાઓમાં જડી આવે છે. સૂર્યની ચુંક મારીનાં ભોળી તેનાથી ઇમિન સાપ બનાવતો. 'સેટ' પર હુકમન મેળવવા અને સેટના બીજને અંશ મેળવવા ઇમિન પ્રયાગ કરતો, આની જાનની તેને વિષે ઘણી કથાઓ છે.

નવીન ઇશ્વરી બાળક નિર્માન કરવા માટે રાજકર્તા રાજાનું રૂપ ધારણ કરવાનું કારણ એ જણાય છે કે, અન્ય પ્રસંગોમાં રાજા માથે ઇશ્વરને સંબંધમાં ઉતરવું પડતું ત્યારે તે તેના જોડાનું રૂપ ધારણ કરતો. પણ આપદથી એ રૂપદ થાય છે કે ઇશ્વરે રાજાના દેહમાં સંચાર કર્યો નથી. દેવતાઓ રાજાનું રૂપ ધારણ કરતા ત્યારે તેને એક અમુક નામે જાણાવતા. અને આ સંબોધન ચર્ચાને પાળી સાનુ યાદમાં આવતું. એકાદ ધનાદય મણિએ જે એકાદ મંદિર બાંધ્યું તો તેને યજ્ઞ રાજા પ્રયાગેજ દેવાંશ માનતા. દાખલા તરીકે, બીન દેગરીમની કારકીરી મા તેના મહત્તી પૂજ કરતા નહિ પણ ગેલાના મહત્તી પૂજ કરવામાં આવતી.

અસા માથે પોતા અવતાર પાળી અહિં મહત્તી યામતો. તાંત્રિક પોતાને દેવતાંશ બનાવતા તથા તેમના વિરોધીઓને મહાન શક્તિ ઉત્પન્ન કરી નાશ કરવાની ધમકી આપતા. જો કે પોતે દેવતા છે. એમ તેઓ મનમથી તો કહી પાળતા. આનના નહિ છતાં લોકોપર છાપ બેસાડવા તે અ પદાનું કાઠનાં હોઈ વારતો તેઓ અમુક દેવનું પોતા ના શરીર પર ચિત્ર પણ કાઢવો. અને લીપાનું એક કરનારી સ્ત્રીઓના દેહ ઉપર ને ક્ષત્રીમ અને ઇમિગના નામે કોતરવામાં આવતાં. આવી સ્ત્રીઓ કો ક્ષત્રીન મર્ધ મૃતાર્ત્થઓને પુનર્જન્મ ધારણ કરવાની કર ખાટી. પ્રાચીન કાળમાં પોતે દેવ હોય એવી લોકો.

માં ધાપ બેસાડવાને માટે તેઓ દેવો જે અંજ વેશ ધારણ કરતી કે કેમ તે વિષે ચોક્કસ વિધાન કરી શકાતું નથી. પરંતુ જ્યારે ચીક ચંદ્રકૃતિનું વર્ચસ્વ હતું ત્યારે ઇન્દ્રિય વિષે જે કંઈ લખાયું છે તે પરથી આ અલ હોને બેઠકોએ એમ માની શકાય છે.

મૃત્તમઓ તથા દેવો અન્ય દેવોનાં રૂપ પણ ધારણ કરી શકતા. દાખલા તરીકે, ઇન્દ્રિય પવિત્ર ગાયનું અને હોરસે અપિસના ગળદનું રૂપ ધારણ કરી ઓપિસ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો હતા. આનો અર્થ આ પવિત્ર ગાય તથા ગળદનમાં દેવો અવતર્યા હતા એવો નથી. પણ તેમણે તેના આકાર ધરણ કર્યા હતા. એવો આનો અર્થ છે. બટકે બળદના વેપ ધારણ કર્યો હતો તેનો અર્થ પણ આવોજ છે. આ કથાઓ પરથી એમ જણાય છે કે, દૈવી પ્રાણી ગમે નેટલા અવતર ધારણ કરી શકતા. બટકે બળદનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. પણ આ ગળદન માર્ગો જતા તેના હોલોઈ માથી બે ઝાડ પેઠા થયાં. તેમાંથી ફરી તેને એક સ્ત્રીનું રૂપ ધરણ કર્યું. તે પછી તે સ્ત્રીએ ગર-ધારણ કર્યા અને તેથી જ પુત્ર થયો તે બટકેનો છેલ્લો મવતાર હતો.

ધણી ખરી ગાયતોમાં જે દેવોનો અવતાર થવાનો હોય તે દેવગાની શકતાનો એક અંશમાત્ર પણ નવાં અવતારમાં દાખલ થયે તો અવતારમાટે પુરતો ગણાતો. ઇંદ્રિયગાનામાં હરેક વતના અવતારને મૂર્તિરૂપ આપવાની હોલ દેખાઈ આવે છે. મૃત્તમ તથા દેવોનાં પાત્રનું શુભગત અને પ્રગાથ જગત સમક્ષ રહી કરવામાટે મૂર્તિરૂપની અગત્યતા રહેતી.

સેમિટિક :— સેમિટિક લોકોમાં પણ અવતારની માન્યતા જોવામાં આવે છે. જુના કેશરમાના કેટલાક ઉત્તર પરથી દેખાઈ આવે છે કે, ઇશ્વર મનુ થતું રૂપ ધરણ કરી ગમે ત્યારે તેના ત્રણ પણ કરતા. અષ્ટાહુગના તુમ્બા જ્યોત્સે માણસ, ગીડી-ચોનની નજર પડેલો માણસ, મનોહારી પત્નીને તથા યશવાને દેખાયેલો માણસ, એ સર્વે ઇશ્વરના (ઉ-હના) રૂપ હતા.

ઇશ્વર મનુષ્ય હેઠળ પ્રવેશ કરે છે એ માન્યતામાંથી એ લાવવાનો ઉદ્દેશ્ય મારી. તે એક ઇશ્વરથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ તથા કેટલાક મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થતું દેવરૂપ. આમાંની પહેલી ભાવના આદ્ય ગુરતર છે. 'ઉત્પત્તિ' વિષે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, મનુષ્યથી નાનુષ્ય એવો એક સ્વસ્ ઇશ્વરે મનુષ્યના નાકોનામાં સુક્રો અને તેથી મનુષ્ય જન્મત થયો.

બેબિલોનિયામાં આવતી એક કથા પરથી એમ પણ જણાય છે કે, તેણે ક્ષેત્રમાં પોતાનું લોહી મેળવી મનુષ્યને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. 'ઉત્પત્તિ' માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, દેવકોટિની બકિનની માનવી સ્ત્રીઓ સાથે પરજુવાળી જે સંતતિ થતી તે વીરશાળી હતી. તથા તેને (વજુન તરીકે ગણવામાં આવતી. એ ઉપરથી મહાન પુરુષોમાં દૈવી અંશ હોવાનો સિદ્ધાંત બહિઃ સ્વીકારમાં આવેલો જણાય છે. બેબિલોનિયાનો અર્થત જ્ઞાની અંડપાનામને પુરુષ ઇશ્વા નામના દેવનો પુત્ર હતો.

મહાન બકિનનો ઇશ્વરથી નિર્માણ થયેલી હોય છે એ માન્યતા ગ્રાચીન સેમિટિક જગતમાં અતિ પ્રચલિત હતી. ખ્રિસ્તી શકના આરંભથી તે આછો પડવા લાગી. ક્રિસ્ટીયનિસ જણાવે છે કે, મોઝેસના ગર્ભમાં ક્રિષ્ના કંઈક અમાનુષરોતે ઉત્પન્ન થઈ, ઇઝાક દેવનિર્મિત હતો. સંસ્કૃત્યેલ દૈવીગીજથી પેદા થયો હતો. તામરની ઉત્પત્તિ પણ આવીજ છે. માનવી ગાપને તદ્દનજ ધુન્કારવો એવી ક્રિલોની માન્યતા હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ માનવ પતિના હેઠળથી તેની જ્ઞાન દૈવી ગીજ મળી જાય છે. એવી ત િ માન્યતા હતી એમ જણાય છે.

સમગ્ર મનુષ્યજાતી ઇશ્વર નિર્મિત છે એ માન્યતા પણ ઉપલી માન્યતા જેટલીજ ગ્રાચીન છે. દાખલા તરીકે, મેસોબાદપ્રસન ખેમોશની સંતતિ તરીકે મનુષ્યમાં આવ્યા છે. મૂર્તિપૂજક સેમિટિક લોકોને જમિયા ઇશ્વરની પ્રતિ, તરીકે ઓળખાવે છે. વક-જ્યા જણાવે છે કે, ટાયડિયુન લોકો બેલહોરસેથી પેદા થયા હતા. અરબિયન લોકો પણ એમજ માનતા હતા. પણ સમગ્ર મનુષ્યજાતી ઇશ્વરથી પેદા થઈ છે એમ માનવાની કલ્પના અવતારકલ્પનાથી ભિન્ન છે.

પરંતુ જાને ઇશ્વર માનવાની કલ્પના અવતારની માન્યતા સાથે અતિશય સામ્ય ધરાવે છે. છતાં બાબિલોનિયામાં તે સાંપ્રતિક નહતી. ધણા બેબિલોનિયન રાજાઓ પોતાને દેવથી ભિન્ન માનતા. શરગનિશરીને દેવની પદવી આપવામાં આવી હતી. તંમ નરમસિન પોતાના દેવત્રની નિશાન તરીકે પોતાના શરગાવાળા ચિત્ર કઢાવી લેતો. નરમસિનને 'અક્કડનો દેવ' જણાવ્યો છે. પોતાને દેવ ગણાવવામાં તેઓણે હેતુ હોય તે જણાતું નથી. નિયુરુન મંદિર કબજામાં હોવાથી તે પોતાને દેવ ગણાવતો એમ કેટલાક માને છે પરંતુ આ મંદિર કબજામાં હોવા છતાં એવા પણ કેટલાક રાજા થઈ ગયા છે કે,

તેમણે પોતાને દેવ તરીકે કહી પણ મનાવ્યા નથી. કેટલાક વળી એમ માને છે કે, આ રાજાએ આખું જગત પાદાકાંત કર્યું તેથી દેવ ગણાયો જ્યારે કેટલાક માને છે કે, ઇશ્વરના વિચારની છાપ પડવાથી આમ બન્યું હશે. તે પછીની બે ત્રણ સદીઓ વડી ગયા પછી અગડેના રાજાનું ડંગી બરસિંહ અને ગિમિલસિન નામના ઉર્વશના રાજાઓએ અનુકરણ કર્યું હતું. આવશનો મૂળ પુરૂષ ઉરએડંગર દેવ મનાતો ન હતો. પણ ડંગીએ ઉરપ્રાંતનો પુષ્કળ વિસ્તાર કર્યો પછી તેણે 'દેવ' એ સંજ્ઞા ધારણ કરી આમ કરતાં તેણે એક મીજલસ કરી હતી. વળી પંચાંગમાં પોતાના નામનો એક માસ દાખલ કર્યો ઉર રાજાની કારકીર્દીમા શુદ્ધિ અને ઉરમલને હાવ (ગલીદાન) આપવામાં આવતા. અને તેમના મરણ પછી તેઓ દેવ રૂપ મનાયા. એ ઉપરાંત જાગિલોનના રાજાઓના દેવત્વ વિષે વધુ સ્પષ્ટ ખુલાસો મળતો નથી. ઇસિનવંશનો ઇમિડગન રાજા પોતાને દેવ તરીકે મનાવતો હોવાથી ઇરેચના ઇન્દ્ર દેવતાઓમાં તે પ્રિય થઈ પડ્યો રાજાઓનું દેવપણું શાલી ઉગી નિકળ્યું હતું કોણ બહુ; પણ તેમને મનુષ્ય રૂપમાં દેવ માનવા એટલે તેમને અવતાર માનવા સમાન છે. વળી ઐગિલોનિયન વિચારોથી આ તત્ત્વ વિસંગત હોવાને લીધે તેની મહત્તા વધી પડે છે.

ગ્રીક :-ગ્રીકોમાં અવતાર વિષેની ભાવના આયોથી લિન છે. તેમની પુરાણ કથાઓમાં દેવ મનુષ્ય રૂપે પૃથ્વીપર જન્મ્યા હોય એવા દાખલા ક્યાંક મળતા નથી. પરંતુ અસુક કારણ પુરતાંજ માનવ કે અન્ય ભૂતિઓમાં રૂપ લઈ પ્રભેત્પત્તિ કરનારા અવતારોની અનેક કથાઓ મળી આવે છે.

ખ્રિસ્તી :-ખ્રિસ્તી શકની પહેલી બે સદીઓ વિતી ગઈ ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નનું તાત્વિક વિવેચન કાઈએ પણ કર્યું હોય એમ લાગતું નથી. અને તે પછી જે વિવેચન થયું તે પર ખ્રિસ્તી ધર્મ પૂર્વેના ધર્મની અસર પડેલી જણાઈ આવે છે. ઇશ્વર જડ-દેહ ધારી બને છે, તેને જન્મ, મૃત્યુ, ફાંસી વગેરે બધુંય વેઠવું પડે છે. એ વાત જુના જુઠા ધર્મે સ્વીકારી ન હતી. ઇશ્વર તથા ક્રાઇસ્ટ વચ્ચે સુસંગત છે, તેને દેવનો અવતાર માનવો કે નહિ, એ અતિ-વાદ અસ્ત સવાલ થઈ પડ્યો હતો. ક્રાઈ તેને ઇશ્વરનો અવતાર માનતા ક્રાઈ મનુષ્ય માનતા, જ્યારે સામાન્ય જન સમાજ આ તાત્વિક ચૂંથણમાં જરૂર ધ્યાન આપતો નહિ. આગળ પર ક્રાઈસ્ટ ઇશ્વરનો પુત્ર હોઈ ભતતો સત્તાપીય હોવાના વિચાર, ફેલાયા.

સૂર્ય તેજસ્વી છે, પણ તેનો ઉત્પાદક ઇશ્વર અનંત તેજસ્વી હોયો જોગ્યો, આ તેજ જે આકાશમાં સંકલનપાત્રી પૃથ્વીપર પ્રાદુર્ભૂત થાય છે તેનેજ ઇશ્વરનો અવતાર ગણી શકાય એવી ભતની અવતારની માન્યતા. તે પછી ઘટક છતાં ક્રાઈસ્ટ મનુષ્ય છે અને દેવનો અવતાર છે એ બે પરસ્પર ભિન્ન વિચારોનો મેળ કેમ કર્યો તેપર તે પછીની કેટલીય સદીઓ સુધી વિચારો અને ચર્ચાઓ ચાલુ રહી. આમાં ન પડતાં તેના સારા વિચારો તમા ઉપદેશોનો પ્રચાર બરી ગણવાનો એમ કહેનારા પુષ્કળ લોક હતા. એટલુંજ નહિ પણ આવા સવાલો ઉપસ્થિત કરવા એ ક્રાઈસ્ટ ધર્મનું અગમાન કરવા સમાન છે એમ માનનારા પણ કેટલાક લોકો હયાન છે. આ સવાલ વિષેના અર્થોચીન વિચારો કેટલાંક નામના તત્ત્વવેત્તાઓ પ્રથમ શરૂ કર્યા તે પછીની શાસ્ત્રીય શોધઓળાથી તો આત્મા અને ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષેનીજ શંકા ઉપસ્થિત કરનારા સંદેહવાદી, અજોયવાદી વગેરે ધર્મ ઉપસ્થિત થવાથી અવતારનો મૂળ સવાલ વધુ વિકટ થઈ પડ્યો છે.

સુ સ લ મા ની :- મુસલમાનોમાં અવતારની કલ્પના કેવીરીતે ફેલાઈ તે વિષેના ઇતિહાસ ઘણાજ મનોરંજક છે. આ માન્યતા ઇસ્લામ ધર્મના પશ્ચિમન વિભાગમાં એટલે શિયા ધર્મમાં જણાય છે. આ માન્યતા ના પ્રકારો વિષે પુષ્કળ મતભેદ રહેલા છે. પરંતુ તેની જે સામાન્ય રૂપરેખા સ્પષ્ટ છે તે આ પ્રમાણે છે. મહુમદના મનમાં જેને તેના પછી ખલિફાની જગાએ નીમવાનો ઇરાદો હતો, તે અલી ને મલીનાના અપેસરોએ પદચુત કર્યા. કરી અણુ બકડમર અને ઉસ્માન એ ત્રણ જણાને પશ્ચિમ તરીકે નીમ્યા. આગળ ઉપર ૬૬૦ ની માસમા અલી મરાયો હતો, ઇર્લાઈ કથાઓ પરથી અવતારની કલ્પના ઉદ્ભવી હતી. અલીનો જેટ પુત્ર અલ હસન સન ૬૬૮ માં જેર પેટમા જવાથી મરણ પામ્યો તથા અલ હુસન નામનો તેનો ન્હાનો ભાઈ ૬૮૦ માં કરબેલની લડાઈમાં મરણ પામ્યો. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, અલીના ઇરાની અનુયાયીઓ તેને તથા તેના ફરજદને દેવોના અવતાર માનવા લાગ્યા. શિયા ધર્મીઓ તો પરમેશ્વરજ અલીનું રૂપ ધારણ કરી ઉતરી આવ્યો એમ માને છે. તેમ તુપેરી નામનો એક મુખ્ય ધર્મ અલીને ત્રિમૂર્તિમાંનો એક મૂર્તિ માને છે.

શિયા ધર્મીઓનો સર્વ સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે, અલી તથા તેનો બે પુત્રો ઇમામ એટલે ઇશ્વર નિયુક્ત અર્થસાર છે. તેમના પછીના ઇમામો

પણ તેવાજ હતા. કેટલાક તેમને દૈવી ચમત્કારના નુકત (બિંદુ) માનતા કેટલાક શીયા પથીઓ સાત ઇમામ માને છે જ્યારે બીજા કેટલાક બાગ ઇમામો જણાવે છે. કેટલો ઇમામ મથેઈ નથી પણ પોતાનો પુણ્યવતાર પ્રકટ કરવા યોગ્ય તકની શહ જોતો યુસ જગાએ વામ કરે છે એ રીતે ઉપલા બન્ને પક્ષોમા એક મત છે વળી શિયા લોકોના બુદ્ધા બુદ્ધા પ થો બુદ્ધા બુદ્ધા અવતાર માનતા જણાય છે.

સાત ઇમામ માનનાઓમા 'અસિમિન' નામ નો એક પ ૬ ઉપસ્થિત થયો તથા 'ધર્મ' યુદ્ધ' કાળમા તેની એક શાખા ગ્રિગિયામા અપન થઈ ઘણા કાળ સુધી લોકોને હાથબીત કરનારો રાશીદ અદ દિન સિનાન એ કેવળ ઇમામજ નહિ પણ દેવાવતાર મનાતો ઇસ્માઇલ પ થીઓમાના ઘણાઓએ તેનો અવતાર તરીકે સ્વીકાર કર્યો પરંતુ તે લ ગઠા હોવાથી કેટલાકોએ તેને અવતાર તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડી બાર ઇમામોમા માનનારોમા આથી આગલી સદીમા બાબીસ અને બહાઈ જોવા બે પ થ નિર્માણ થયા તા ૦૩ મે ૧૮૪૪ ને દિને ગિરાજના વહેપારી મિરઝાઅલી મહ મદે પોતાને બાબ એટલે યુસ રહેલા ઇમામના હુત તરીકે બહિર કયો. તે પછીના ચોરાજ દિવસોમા તો તેણે આગળ વધીને દેવતા અવતાર તરીકે પોતે બહિર થયો આમા ભેદે પુ'જા અનુયાયીઓ જોડાયા હતા તો પણ ઘણા યોને તે માટે દેહકંડ પણ ભોગવવો પડ્યો હતો. મિઝાઅલીના અનુયાયીઓમાના બહા ઉલાહ, બાબે વતારો કર્યો પ્રમાણે પોતાને ઇશ્વરના અવતાર તરીકે મનાવવા લાગ્યો બાબે બૉન ગેનિટમ્પા જેનો- હોય છે એમ તેણે ૧૮૬૬ ૬૭ મા બહિર કર્યું હતુ. આથી બે પ થ પડ્યા જેમાના બાહાઈ નામના પ થે બહાઉલ્લાહને પરમેશ્વરના અવતાર તરીકે સ્વીકારી લીધા હતા

શિયાતલ્લી બીજા જોર રમુજ અસર એ થઈ દે, ઇસ્લમમાં સન ૮૬૭ મા ક્તિમિદ વચ સ્થાપન થયો આ વચના ખવિકા હકીમની કારકીદીમા (૬૮૬-૧૦૨૧) એક ઇસ્માયલી પ થના ઇમરી નામના માણસે ઇસ્લમ આવી ઇસ્માયલી સિદ્ધાંતનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. ઇસ્લમના લાજનો તો તેને ગણ કર્યોજ નાહ પરંતુ ક્તિમિદ વડે તેને આશરો આપ્યો આથી ત્યા સ્થિર થતા તેણે જોયોમત ફેલાવવાનું શરૂ કર્યું 'દે, 'અંદમનો આત્મા અલીના દેહમા વામ કરતો હતો. પાછળથી તે હવે ક્તિમિદ વચમા ઉતરી આવ્યો આથી હકીમ અનાર છે ' હકીમ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ હતી. ખિસ્તી તથા જયુ

લોકોના તેણે અર્થત છળ કર્યો છે તેમ વૈવાહિક અનીતિ નષ્ટ કરવા તેણે જે ઉપાય યોજ્યા તે અતિ-શય વિવશણુ હતા દરઝીના મત તેણે સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી દરમારમા પણ તે મતોની છાપ પડી. પણ હકીમ એકાએક ગુમ થયો ત્યારે દરઝી તથા તેના અનુયાયીઓને ત્યાથી હાકીકાદવામા આવ્યા. ત્યાથી દરઝીએ જેજનન ખાતે જઈ ત્યા નવીન પ થ સ્થાપન કર્યો આ પ થનું નામ દરશિયન અગર ફુસેસ હતુ આ લોકો હકીમને અવતાર તરીકે માને છે. હકીમ જનતા હતા ત્યારે દરઝી તથ. બીજો એક હમઝા નામનો ધર્મ શરૂ એ બે વચ્ચે મત ભેદ ઉત્પન્ન થયા. અને તે પછી હમઝાના સિદ્ધાંતજ લોકોને વધારે પસંદ પડ્યા. ફુસેસ પ થનો ખરા સંસ્થાપક આ હમઝા હતા હવે તો દરઝીને નાગ્નિતક માનવા સુધી લોકોની મનાદેશા પડતી ગઈ. સુઈના આર લાકાળમા પરમેશ્વરે પ્રથમ વિશ્વવ્યાપી મન ઉત્પન્ન કરી તેની પાસેથી સૃષ્ટિ પેદા કરાવી. બાદ ઇશ્વરે જ્યારે હકીમ-નુ રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે પેલા વિશ્વવ્યાપી મને હમઝાને રૂપ અવતાર ધારણ કર્યો એમ ફુસેસ પ થી એ માને છે.

[સદર્વાં વાઙ મય ક્રેઝર લેકચર્સ' ઓન ધિ અલિ' હિસ્ટરી ઓફ ધિ કિ ગશિપ, લ ડન, ૧૯૦૫, કે ટી. ક્યૂમ ડાયનયરિટ. એકસપિડિશન, લિપઝીગ ૧૯૧૨, નિકલસન ટ્રન્સે ઓફ ધિ થર્ડ ઇંટર ડોગ્રેમ, ફોરા, ધિ હિસ્ટરી ઓફ રિસિલિયન્સ, ઓક્સફર્ડ ૧૯૦૮ ભાષ રિવિલિયન્સ ઓફ ઇંડિયા, લ ડન ૧૮૯૧

હિંદ-ભગવદ્ગીતા, યોગસૂત્ર, હરિવંશપર્વ, અગ્નિવેદશત પ્રા. તૈ સ. તૈ આ છાદો ઉપ, રામાયણ મહાભારતાદિ પુરાણો, ભાગરકર-રિપોર્ટ' ઓન ધિ સર્થ' ફોર સ મ્હન નેચ્યુરિકલ્સ ૧૮૮૩-૮૪, મૂર-ઓરિન' સ સ્ક્રૂટ ટેકસ્ટ્સ ઇ-વિષ્ણુ પુરાણ

બે ટ્રાન્સિપિટ્ઝ. વાસિલીક-બુદ્ધિ અમ્ય. એ. િ એ ડાન્મોગોની એ લેખ અલિ ધર્મકોશ વાખ્યા ક્રેય માપાતર લલિત વિસ્તર. ઓડનબર્ગ રિસિલિયન ધિનેદ ગિરાજવિદ્યા જે આર એ એસ ૧૮૬૬ હાપકિન્સ ગ્રેટ એપિક, ન્યૂયોર્ક ૧૯૦૨ (તમેટ-પેટ્રી ગ એઝેંટ ડે માર્ચ ૧૮૭૭ ગઝેલિત-તોગપાઓ ૧ લ ડન ૧૯૧૦ વાટેલ-બુદ્ધિઅમ ઓફ તિમેટ.

નિમરી-ઈ ગ્વિશ હિન્ડમનરી

ચિન-એમ બી ઇં ડ. મી કી ગ.

ઇન્ડિયન-બજ-ફેસિમિલિઝ ઑફ ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિક પપાયર્મન ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ, લંડન ૧૯૧૦.

એન્સન્સ અને ગૌલે—ધિ ટે'પલ ઑફ ગુટર્ન અરેર, બજ-બુક ઑફ ધિટડ, ગૌડસ ઑફ ધિ ઇન્ડિયન-સ, વીડેમન-ધિ એન્સન્ટ ઇન્ડિયન હાકિટન ઑફ ધિ ઇમ્પોર્ટેલિટી ઑફ ધિ ગૌલ.

એમિટિક—રિમથ-રિલ. સેમા. બાટન-એમિટિક ઓરિજન-સ, રોબર્ટ-સન રિમથ લેકચર્સ ઑફ એસેસ, લંડન ૧૯૧૨, કિંગશિપ ઑફ મેરેન. કિંગ-હિસ્ટરી ઑફ સુમેર ઑફ એસ. એસ.ક.

બુસલમાની—વોટો ખેટ-રિલિજયન ઇન ધિ ઇરિટ. ઇલસ ધિ રિલિજયન-સ ઑફ મોર્ટન સિરિયા એન્ડ પેલેસ્ટાઇન એ. રિ. એ.]

અવંતિ—પ્રાચીન ઉત્તર-પશ્ચિમી અરબિયા-આદિ સાત મોક્ષદાયી સ્થળોમાં આનો સમાવેશ થાય છે. માળવામાંની આ નામાંકિત નગરી વિક્રમ-કલિયની રાજધાની હોઇ ભારત-રાજાએ તે કયા અક્ષાંશપર આવી છે તે વિષે લખ્યું છે. આપણા જ્ઞાતિ: શાસ્ત્રી એમ જણાવે છે કે લંકાથી ઉત્તર ધ્રુવ સુધી ગચ્છેલી યાથોત્તર રેખા આ નગરી પર-થીજ ગઈ છે (ઉત્તરની જુઓ). આનેજ તેઓ યાથોત્તર રેખા માને છે. હાલની ઉત્તરનીની દક્ષિણમાં એક માઇલ છેડે પ્રાચીન અવંતિ આપ્યું હતું એમ જણાય છે. ત્યાં ખોદવાં જમીનમાં જુની ઈમારતોના યોજના વગેરે હજી મળી આવે છે. અહિં મહાકાળેશ્વર નામનું જ્યોતિર્લિંગનું સ્થાન છે. કાળીદાસ અવંતિ, મહાકાળ અને શિખા, એમના રથુગંધમાં (મર્ગ ૬-૩૨-૩૫) ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ કહેવાય છે અહિં 'વિક્રમકલિયનું' એક આરસ-પહાણનું પુતળું મૂકવામાં આપ્યું હતું જે બુસલ-માનેઅ તોડી નાંખ્યું.

અવંતીની સીઓ કલિકર્મમાં, અલ્પ નિપુણ હોય છે, એવા બાલ રામાયણમાં (૧૦-૮૨) ઉલ્લેખ છે. અવંતીની આજે એટલે આજનાકાળેને સુબ-નાઈદ પૂર્વવિધિ પસંદ નથી તેઓ એકદમ સંલોગ જ પસંદ કરે છે (કામ સૂત્ર ૨.૫)

પાર્વતીના કાળમાં અહિં વિંદ અને અનુવિંદ નામના બે ભાઈઓ રાજ્ય કરતા હતા એમ મહા-ભારત પરથી જણાય છે. તે કાળમાં આ રાજ્યની મયાકાઓ દાક્ષિણે નર્મદા અને પશ્ચિમે મહા નદીના દેનારા સુધી ફલાવતી હતી. અવંતીના લોકોને

આવંત્ય કહેતા અવંતીની રાજધાની અવંતિકા હતી. જુહાસંહિતામાં અનેકવાર તેનો ઉલ્લેખ આવે છે (૫.૪૦, ૬.૧૭ અને ૧૮. ૧૧, ૩૫ ઇત્યાદિ) તે પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો અવંતિ નગરી વહેપારના મથક તરીકે વિખ્યાતી પામી છે. જુહા ધર્મના ઉદય કાળમાં હિંદના જે સોગ રાજકીય વિભાગ પાડવામાં આવ્યા તેમાં અવંતિ એ એક ભાગ હતો. તે ભાગની રાજધાની ઉત્તર-પશ્ચિમી હોઈ ત્યાં ચંડ્રવેત્ત રાજા રાજ્ય કરતા નાશિક અને અજ-તાના શિલા લેખોમાં અવંતિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. રૂદ્રદામન એ આ દર્શાવતિ પ્રદેશ જીતી લીધો એવી માહિતી જુનાગઢના લેખ પરથી મળે છે ('આકર' જુઓ.)

[સંદર્ભ અંચ—હિસ્ટરી ઑફ ધિ રેજન (જા. એ. પુ. ૧ ભા. ૨) આર્કિ' સર્વે. વેસ્ટ ઇન્ડિયા પુ. ૪. ઈ. એ. પુ. ૭. અ. કોશ દીક્ષિત ભારત વર્ષીય ભૂવર્ણન (પ્રાચીન) રિમથ-અર્કિ' હિસ્ટરી ઇ.]

અવંતિવર્મા—કાશિમરનો રાજા કંકોટક વંશ જુનો પુરાણો થઈ અરતગત થવા બાદ અવંતિ-વર્માએ કાશિમરની રાજગાદી પર પોતાના ઉત્પલ-વંશની સત્તા સ્થાપન કરી. (૮૮૫ ની સાલ) અવંતિવર્માનો દાદા ઉત્પલ નામનો હતો. તથા કંકો-ટક વંશનો નાથ થયો ત્યારે તે કાશિમરનો મંત્રી હતો. તેણે પોતેજ ત્યાંની ગાદી પચાવી પાડવાનો ઘાટ રચ્યો હતો. તેના વંશજો તેને નામેજ ઓળખાયા અવંતવર્મામાં કર્તવ્યશક્તિ તથા સદ્સંદ્ધિવેક જુદિ એ જુલુ ઉત્કટ હતા. 'ચાયની બાખનામાં તે કંકક હતો તે વર્ષની કેટલીક કથાઓ રાજતરંગિ-ણીમાં જોવામાં આવે છે. તેણે દાખલ કરેલી જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ પણ ઘણીજ યથાર્થી નિવડી સુખ નામના બાહાદુર તથા જુદિમાન મંત્રીની સહાયતાથી તણે પોતાના રાજ્યમાં વિતરતા તથા બાહુ નદીમાં પર બધ બધાવી નહેરો ચાલુ કરી. આથી સંકટો નવા ગામવંશ તોમ હજારો એકર પડતર જગીરોમાં પાક થવા લાગ્યો. કાશિમરમાં આત પ્રાચીન કાળમાં પણ એક ખાંડી જાતની કિંમત ૨૦૦ દીનાર જટલી પડતી. પણ આ નવા મુદ્દારાં લીધે આ કિંમત ૩૬ દીનાર પર ઉતરી પડી. અંચ કંકહણે જણાવ્યું છે (૫-૧૧૬-૧૧૭.)

અવંતિવર્મા આત ધાર્મિક હતો. તેણે તેની રાણીએ તથા તેના પ્રધાનોએ પુનઃકા શિવમંદિર બંધાવ્યા હતાં. એહિકાને તે એટલી બધી વૃષ્ટ લેખતાં તંમ પ્રાહણ સાથે તે અટકે તો ઉપર

હતો કે છત્ર ચામરખાદ કરી ખાકીનું સર્વસ્વ તેણે પ્રાપ્તહોને અપણું કયું હતું. (પ-૧૮.) તે મહા-વૈષ્ણવ હતો તેમ અહિંસાવાદી હતો. પોતાના શત્રુઓમાં તેણે સદંતર હત્યાબંધ કરાવી હતી. ત્યારથી આગલા દસ વર્ષો સુધી કાશ્મિરમાં પ્રાચીન મેઘ વાહનની કારકીર્દી પ્રમાણે એકેય હત્યા થઈ ન હતી એમ કહેકહુ જણાવે છે (પ-૬૪), શિયાળામાં કાચખાઓ નદીના પાણીમાંથી ગહાર કીનારા પર તાપમાં આવી પડતા (પ-૬૫) 'અર્વાતિવર્માના અમલમાં સદૃઢ હલક તથા ખીજા અનેક સિદ્ધ યુરોપે દેશના ઉદ્ધારને અર્થે અવતર્યા હતા' (પ-૬૬) જેમ અર્વાતિવર્માનું આયુ આયુષ્ય ધર્માચરણમાં વીલ્યું હતું તેમ તેનો અંતપણુ તેજ અવસ્થામાં થયો. ભગવદ્ગીતાનું પાશચણુ કરતાં લૈકિક ચક્ર પદ ના આપાદ શુદ્ધક ઠે ને રાજ તેનું અવસ્થાન (પ-૧૨૬) થયું (પ-૧૨૫) તે સાલમાંજ ઈ. સ. ૮૮૮ (૭૬૫-૭૭૫) વર્ષ આવે છે. એટલે અર્વાતિ-વર્માએ ઈ. સ. ૮૫૫ થી ૮૮૪ સુધી જોટલે ૨૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું (વૈદ-મધ્ય. ભારત ૧ રિમથ-અદી. હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા પુસ્તકોત્તર જગત રાજ-તરંગિણી).

અર્વાત સુકુમાર:—જૈન માન્યતા પ્રમાણે અશોક રાજાના પૌત્ર સંપ્રતિશબ્દને જૈન ઇનાવનાર આચાર્ય સુહસ્તિન સૂરિએ કરેલા નલિની શુદ્ધ વિમાનનું વર્ણન સાંભળી ભદ્રચેતના યુવાન પુત્ર અવન્તિ કુમારને તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ. સુખ વૈભવ સ્ત્રી આદિ સર્વને ત્યાગ કરી દિક્ષા લઈ તેણે તેની પ્રાપ્તિ માટે અડગ તપશ્ચર્યા આદરી એ જ્યાં ધ્યાન કરતો હતો ત્યાં એક ભૂખી શિયાળણે એના પૂર્વ જન્મની વેલિણીએ-તેનો ભક્ષ કર્યો તેનો ભક્ષ થતો હોવા છતાં મરણ પર્યન્ત તે પોતાના ધ્યાનમાં અડગ રહ્યો. આથી તેને નલિની શુદ્ધ વિમાનમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. તેનો પુત્ર અહોદે થતાં તેણે પિતાના મૃત્યુસ્થાને એક વિશાળ મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ મૂર્તિ અવન્તિ-પાર્શ્વનાથને નામે જાણીતી છે. અત્યારે પણ ઉત્તરગાંધીમાં અવન્તિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ વિવિધમાન છે.

અવદાનો:—અવદાન સાહિત્ય-અવદાન એટલે જાતક ગોપિસત્વ તેમનો નાયક હતો. જાતક માલોને ગોપિસત્વાવદાન માલકા એવું પણ બીજું નામ છે. કાણ, ગોપિસત્વાવદાન અને જાતક એ જાને શબ્દો સમાન અર્થના છે. સૂત્રાલંકાર અને જાતક માલા

એ ગ્રંથો અવદાન વાર્ધમયમાંના ધર્મગ્રંથો સાથે ઘણે ભાગે મળતાં આવે છે. અવદાન સમુચ્ચયમાં પણ કેટલાક જાતકો છે.

સૂત્રાલંકાર તથા જાતકમાળા એ કથા ગ્રંથો પ્રમાણે અવદાન ગ્રંથોમાં પણ કેટલોક ભાગ હીન-યાન પંથન સાહિત્યનો તથા કેટલોક મહાયાન સાહિત્યનો છે. જુના ગ્રંથો કેવળ હીનયાન પંથના છે. પાલિજાતકોમાં તેમ અવદાનોમાં જણાવી છુદ્દની આરાધના ને કે આ ગ્રંથોમાં પણ મોજુદ છે, છતાં મહાયાની પૌરાણિક કથા અને મર્મોદાનું અતિક્રમણ એમનાથી તે ગ્રંથો વિમુક્ત છે. માત્ર ન્હાના ન્હાના અવદાન ગ્રંથો સંપૂર્ણ રીતે મહાયાની પંથના છે.

'અવદાન' શબ્દ પરથી ધાર્મિક કે નૈતિકતાના અસામાન્ય કૃત્યો અથવા તેવા કૃત્યોના ઇતિહાસને ગોધ થાય છે. આત્મચર્યા આવા કૃત્યમાં ગણાય છે. પરંતુ ધૂપ, પુષ્પ, વિલેપન, સુવર્ણ અને રત્નોનું દાન, અથવા પવિત્રસ્થાને ગાંધિયા સ્તુપ કે ચૈત્ય, એ કામો પણ અસાધારણજન ગણાતા 'કુટ્ટ કર્મોના પરિણામ જોતાંજ હોય' એ સિદ્ધાંત મન પર ઠસાવવા મરજી આવી કથાઓ લખાઈ છે. માત્ર તેમાં કર્મોના સંબંધ હોઈ એક જન્મના કર્મોના ભૂત કે ભવિષ્યના જન્મોમાંના કર્મો સાથે કેવો નિકટ સંબંધ હોય છે તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એક રીતે તે સઘળી જંતકથાઓ છે. પરંતુ તે લક્ષ્ય ખરી છે. વળી તે સઘળી બુદ્ધિ કથેલી હોવાથી બુદ્ધ વચન તરીકે સૂત્રો સુચ્છ આધાર ભૂત છે એમ ખાદ્દ લોકો માને છે.

જાતકો પ્રમાણેજ અવદાનો પણ નિત્ય ઉપદેશ તરીકેજ રચાયેલા છે. આથી કરીને પૂર્વ જૂતાત છોડી ક્યારે અને ક્યાં આ વાતો બુદ્ધો કહી હતી તે બહુધા ઉપન્યાસમાં જણાવવામાં આવે છે અને એ તે કથાનો સાર આપવામાં આવે છે. ભૂતકાળની વાતોનો રાયક જો ગોપિસત્વજ હોય તો તે અવદાનો 'જાતક' એ નામથી પણ સંભોધી શકાય છે.

કેટલાક અવદાનો વિશેષે જાતના છે. તેમાં બુદ્ધે પૂર્વ જૂતાત પરથી વાતો કહેલી નથી પણ ભવિષ્ય જણાવ્યો છે. ભવિષ્યકાળની આ વાતોનો ભૂતકાળની વાતો પ્રમાણેજ વર્તમાન કાળના કર્મોનું વિવેચન કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. વળી આવી જાને જાતકી કથાઓ વાળાં પણ કેટલાક અવદાનો છે. તેમ કેટલાક અવદાનોમાં કર્મોના સારા નરસા ક્ષણ વાક્ય જન્મ-માર્ગ રૂપી જાય છે એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે

આ સઘળા અવદાનો વિનયપિટકના તથા સુત્રાલંકારમાં વેગ વેગળા સમાવિષ્ટ થયા છે. સમુચ્ચયમાં તે એકત્ર આપવામાં આવ્યા છે. ઘણેભાગે તે જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે અથવા વિદ્યાવિષેની મહત્વાકાંક્ષા માટેજ રચાયેલા હોવાં ભેખે છે.

અવદાન શતકઃ—એટલે એ અવદાનો. આ અર્થ પહેલી સાતનો હાઈ સૌથી પ્રાચીન છે એવી વ્યતકળ બાંધી શકાય છે. ત્રીજી સદીમાં આ અર્થનું ચિની ભાષામાં ભાષાંતર થયું અને તેમાં દીનાર નાણાંનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે ઉપરથી આ અર્થ ઈ. સનની બીજી સદીમાં રચાયે હશે એમ લગભગ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય છે. [શમન દેનારિયસ નાણાંનો દીનાર એવો ઉલ્લેખ કરનારા અર્થે ઈ. સનના બીજા સદી પહેલા લખાયાજ નથી. કેમકે આ નાણું બીકો મારફતેજ હિંદમાં આવેલું હોયું ભેખે (જાલીરકંટ ઊંડ મિટ્ટે, સુદ્ધિ સ. ૨, ૮, પા. ૨૩) આ અર્થ હીનયાન પદ્યનો છે એ તેના કથાનક પરથી તેમ વસ્તુસ્થિતિ દર્શક ઉલ્લેખોમાં સંકલિત થયેલા પરિનિર્વાણ સંપ્રદાયમાં તેમ શાખાસ્તિવાદીઓના સંસ્કૃત ધર્મ શાસ્ત્રમાંના અન્ય સૂત્રોના ઉત્તરજ્યો પરથી પહોંચી જ સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે (રૂપેશ ૯, પા. ૧૬ અને ૩૬. ડી. એમ. જી. પૃ. ૧૮, ૨૯ પા. ૧૨૦ એકાદશ ગર્ગ, ૩૬. ડી. એમ. જી. પૃ. ૧૨ પા. ૬૭૨) આ દંતકથાઓમાં મુખ્ય ભાગ બુદ્ધ ઉપાસનાનો છે. પરંતુ ગોપિસત્તવ સંપ્રદાય તથા મહાયાની તત્ત્વજ્ઞાન આ બન્નેનો તો તેમાં છોટો સંપ્રેયજ નથી.

અવદાનશતકોમાં દસ દસકા છે દરેક દસકામાં એક અમુક વિષય અર્ચાયેલો છે. દરેક દસ ભાગેનો એક વર્ગ (વર્ગ) આ વિભાગખૂી પાલિઅર્થોમા ઘણીજ અચ્છિત છે. અને તેથીજ ત પ્રાચીન બોદ્ધ ધર્મમાંથી લીધી હોવી ભેખે છે. બુદ્ધ અથવા પ્રત્યેક બુદ્ધ થવામાટે શું કરવું તે વિષે પહેલા દશકમાંની સઘળી દયાઓ તેમ ત્રીજા દસકામાંની ઘણી ખરી કથાઓ ભવિષ્ય કથનના લગની છે. જે ધાર્મિક ક્રિયાથી એકાદ માણુ (પ્રાણીજ, સજીવના કુસીદક મુત, શ્રીમાન બેપારી, ભાગના માળી, રાત, ખલા. સી, ન્હાની છોકરી વગેરે) બુદ્ધની આરાધના કરે તો કંઈક ચમત્કારથી આગલા યુગમાં તે બુદ્ધ અથવા (ત્રીજા દસકામાં) પ્રત્યેક બુદ્ધ યશે એમ કિંચિત સ્મિત કરી બુદ્ધ મોટે સ્વદ કહે છે, આ ધાર્મિક કૃત્યની માહિતી એક કથામાં સંકલિત કરવામાં આવી છે. પરંતુ બીજા અને ત્રીજા દસકાઓમાંની કથાઓ નાતક રૂપ છે. પહેલાના કોઈ એક જન્મમાં

પોતે બુદ્ધ આ કથાનકનો નાયક હોવાથીજ આ નાતકમાં જણાવેલી ધાર્મિક, યુગ્યશાળી અને અદ્ભુત કૃત્યો તેને હાથે થઈ શક્યાં એમ કહેવામાં આવે છે. પાંચમો દસકો એક જાતની પ્રેતવસ્તુ હોઈ પાટી-ભાષામાંનું પેતવત્તુ તેના સમાનાર્થે વપરાયલું ભાગે છે. ગૌતમદયાન જેવો સધુ પ્રેતકોટિયું નિરીક્ષણ કરે છે. એકાદ (પુરૂષ અથવા સ્ત્રી) પ્રેતને થતી સંવેદના ભેખે તે તેને તેનું કારણ પૂછે છે. આ પ્રેત તેને તે બુદ્ધને પૂછવા કહે છે, બુદ્ધને પૂછતા ખુલાસામાં તે જણાવે છે કે, તે શવે ભિક્ષા આપી નથી, સાધુઓના તિરસ્કાર કર્યો હતો સંસ્કૃત્યોને લીધે સ્વર્ગ મેળવી દેવ બની રહેલા. મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓની કથાઓ છઠ્ઠા દસકામાં આપી છે. છેલ્લા ચાર દસકાઓમાં દેવા કર્યો કરવાથી અર્હંત થઈ શકાય છે તે નિષ્પણ કરવામાં આવ્યું છે. સાતમા દસકામાં જણાવેલા અર્હંતો શાકયવંશના છે. આઠમા દસકામાં જણાવેલા અર્હંતો સ્ત્રી, નવમામાંના શુદ્ધ આચરણવાળા પુરૂષો તથા દસમામા એમણે પૂર્વજન્મમાં હુણવણ કરવાથી શિક્ષા ભોગવ્યા પછી ધાર્મિક કૃત્યો કર્યા અને તે પછી જેઓ અર્હંત પદ પામ્યા તેવા પુરૂષો આવે છે.

આ મસુચ્ચયમાંની કથાઓનું વર્ગીકરણ કરી એક અમુક પદ્ધતિ મરજ તેમની રચના કરવામાં આવી છે આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, કેટલેક રથો બાધા સરખી તથા રથજના વણીના તાદન એકજ જાતના શપ્દોમાં ફરી ફરી આવી ગયા છે. દરેક કથાના આરંભ આ રીતેજ થયા છે :—

“સમ, મંત્રી ધનવાન લોકો, નાગરીકો બેઠા પારી સંઘ, સાર્થનાયક, દેવ, નાગ, યક્ષ, અસુર, ગરૂડ; કિત્તર તથા મહાનાગ એ સર્વેએ જેને પુજનીય ગણી જેની સ્તુતિ કરી છે અને દેવ નાગ, યક્ષ, અસુર, ગરૂડ, કિત્તર તથા હમાનાગ એમણે જેનું આરાધન કર્યું છે, તે વિષયાત, યુગ્યવાન ગુરૂબદ્ધ, પોતાના શિષ્યગણસહ બ્રાહ્મ, વસ, પથારી, આશ્રય, ખાવની વસ્તુઓ ઔપધિ વગેરે દરેક અગત્યની વસ્તુ બીજાતરીકે મેળવી અમુક રથો ગયો અને અમુક ઠેકાણે રહ્યો.”

“ગુરૂએ આ લાપાણુ પૂરું થતાં પરચ્છાન દર્શી હૃદય પૂર્વક તે ભિક્ષુઓએ તે ગુરૂ વચનની પ્રશંસા કરી”

તેમજ એકાદ કથાનું તાત્પર્ય પણ લગભગ આ શપ્દોમાંજ આવે છે.

“ભિક્ષુઓ, એ રીતે કુકર્મના પરિણામ પળ કંઈવાંજ હોય છે. ઉત્તમ કર્મોથી ઉત્તમ ફળ મળે છે. મિદ્ય મુચ્યેના કૃપ શિશ્ય હોવાનાં. જેથી તમે ભિક્ષુજનનાં કુકર્મો તથા મિદ્ય કર્મોને ત્યાગ કરી સંકર્મમાં જ્ઞાનદ માનવો નેહંઓ.”

જળી ધાર્મિક મનુષ્ય, શ્રીમાન મનુષ્ય બલિ-પ્રસન્ન, સુખકારી વિવાહ, સુવસ્તુ શિક્ષણ, પુત્રેના પુત્રનું આગમન વગેરે કથાઓ તેના તેજ મણ્ડેમાં ફરી ફરી આવી જાય છે. કુષ્ઠક છુટાછવાયાં વાક્યો-નીજ આ સિંચાત છે એમ નહિ પલ્લુ એક સામગ્રી લગાણુ લગાણીની અસ્થિતિ છે. કોઈ અમુક મનુષ્ય પુત્ર થશે એવી પુત્ર દ્યુત્યવદન પૂર્વક આગાહી કરી તે સંબંધીને આખો લગાણુ ભાગ આના દાખલા તરીકે દાંત્રી શકાય તેવો છે. ભવિષ્ય કથન કરતી વેળાએ હમણે પુત્ર હાસ્ય કરતો અને ત્યારે તેના મેંડામાંથી જાંબુડાં, પીંગાં તથા શુભ્રદીર્ઘાં જરતા. આમાંના કેટલાક કિરણ નીચે પાતાગમાં જતા અને કેટલાક મેંડામાં જતાં તથા સુદુસ્માધિ લોકોમાં ભ્રમણ કરતી પુત્રના શરીરમાં પાદલી ળાણુથી આવીને ભરિયાના રૂપ મુજબ અતર્થાન પામતા. આ કથા ભાગનું વર્ણન અસ્થાન (વિદ્યાર પૂર્વક આ વવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે અવદનગતકમાંની કથા પદ્ધતિની વિદ્યાર અને દીર્ઘાનગત એ વિવશતા છે. પરંતુ મ વર્તિક અને કટાયા ભરેલી છતાં ગોધમ્બે કથા ઉપરાંત અવદનગતકમાં અનેક મંદવની કથાઓ તેમ ઘેટ કથાગત વાદ મરમ આવી જતા ભાગોથી ભિન્ન તેમ અન્ય શંક્યાનાથી પરિચિત થઈએલી એવી અનેક કથાઓ લેવ મા આવે છે. આ કથા સંમુદ્ધને ખચલ થવા નમ ની કેટલીક વાગ-ગીઓ સાંસર રૂપે અર્ધિ આપીને છીન્ના

કાપી તેવા ત્યાંથી નિકળતું લોકી પીને માંખીઓ ચતોપે તે માટે તે માખીઓની રાહ લેતો બેઠો. શકે સર્ગમાંથી આ દેખાવ જોયો તથા તેની કસોટી કરવા તેણે ગીધાદનું રૂપ ધારણ કરી. અરૂપ મારવાને મીચે તે શિળિરાજ પાસે ગયો. રાજાએ તેની સામે દયાભાવથી જોતાં કહ્યું : ‘હે મિત્ર, મારી શરીરમાંથી છુટા હોય તે લઈ લે. હું તે તને આપું છું.’ તે પછી શકે આરૂપનું રૂપ ધારણ કરી રાજાની ગળને આંખો મારી. ત્યારે શિળિએ કહ્યું : ‘હે ભૂદેવ, જે નાહો તે હવો. હું ના પાડીશ નહિ.’ જોટલે શકે પાતાનું અર્ધ સ્વરૂપ તેની આગળ પ્રગટ કરી ભવિષ્ય આપ્યું કે શિળિરાજ, તને સંપૂર્ણ આત્મભોધ થશે.

કથા ૩૬ મી:—આમાં મૈત્રકન્યકની વાર્તા આવે છે. અને તે મિત્રવિદ્ધના પાકિ જાતકનું રૂપાંતર છે. પરંતુ ગોધસત્ત્વ તેમાં નાયક હોવાથી આ કથા અર્ધિ મૂળ પાલિ રૂપાંતર કરતાં છેકજન-ભિસ સ્વરૂપમાં રજુ થઈ છે. તેણે પોતાની માતાને પુત્રો કયાંથી તેને નરકવાસ પ્રાપ્ત થયો. નરકવાસમાં તના માયાની આણુ ળાણુમાં એક લોખંડનું ઉત્પત્ત (તપાવેલું) ચક્ર લમણું હતું. એમ આ વાર્તામાં જણાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આવી ભયંકર યાતના તે ભાગવતો હતો તેવામાં બીજી એક પાખી માલુસ ત્યાં આવ્યો તે દરમ્યાન (૬૬૦૦૦ વર્ષે સુધી) તેને આ સર્વ ભાગવતી પડી. આ હકિકત સાંભળી તેને પ્રાણી-એ માટે દયા આવી અને આવી કઠોર યાતનાઓ-માથી સમમ પ્રાણીમતિને મુક્ત કરવા તેણે ચક્ર પાતાને માથે ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના આ દયાલાવના પ્રભાવથી પેત્રું ચક્ર સદંતર નદ થઈ ગયું.

કથા ૩૭ મી:—જુદે આપેસા વાળપર તથા કાદેલા નરોપર (ગાંધિસાર રાત્રે તેની રાણીઓના આચકને વશ થઈ રાણીઓનાં અંત:પુરમાં એક સ્તૂપ ગંધાગ્યો હતો. તે રાણીઓ આ સ્તૂપની ધૂપ દીધી, પુષ્પ આદિ સાહિત્યથી પૂજા કરતી. પરંતુ જ્યારે અત્ત શત્રુએ પિતાનો વધ કરી ગાદી મેળવી ત્યારે તેણે કર્મોન કાદયું કે કોઈ પણ સ્ત્રીએ સ્તૂપની પૂજા કરવી નહિ. કરશે તેને દેહાંત શિશ્યા ભાગવતી પડશે. પરંતુ અંત:પુરમાંની રાણીઓ પૈકી શ્રીમતી રાણીએ તે હુકમની પરવા ન કરતાં તે સ્તૂપની આણુ ળાણુમાં દીપમાળ કરી. સર્વને ક્રોધ થયો અને તેણે તેને ઠાર કરાવી. મરતી વેળાએ તેણે જુદનું સ્મરણ કર્યું. આથી તાત્કાળ તે દેવોના સ્વર્ગમાં પુનર્જન્મ પામી.

કથા ૨૮ મી:—એક ગરીબ શેઠકરીએ જુદના પગને અદનનું વિદેપન કર્યું. ગાંધી નાખા મહેર ભરમાં અદનના સુવાસ છાનું થયો નવા વગનકાગી તે છેકરી હાથ પાની અને જુદને પગે પડી તથા આવતા જન્મારામાં હું પ્રત્યેક જુદ થઈએ એવી વિનંતિ પૂર્વક છંદા પ્રગટ કરી. ત્યારે જુદે સ્મિત કરી ભવિષ્ય કથન કર્યું. એ એક દિવસ તું ગંધ-માદન નામની પ્રત્યેક જુદ થશે.

કથા ૩૮ મી:—અર્ધસ્વતાગી શિળી રાજાની કથાનું આમાં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું છે. કેવળ મનુષ્ય પ્રાણીઓને સંતોષવામાં તેને સમાધાન થયું નહિ. જ્ઞાના પ્રાણીઓનું કથાણુ કરવાની પલ્લુ તેની મનીષા હતી. આથી આકુવડે તેણે પોતાની આમડી

કે થા ૧૦૦ મી — ધીલ બધા અવદાનોના નાયક બુદ્ધના સમ કાલીન હતા પરંતુ છેલ્લી વાર્તાનો નાયક આર્યક રાજાનો સમકાલીન હતો. આગા બુદ્ધના પ્રયાણની કથા શરૂઆતમાં આપીને બુદ્ધ કાળ સાથે સંબંધ જણાવવામાં આવ્યો છે પરિનિર્વાણ સૂત્રના એક ભાગમાંની આ વાર્તા છે અને તે પાલિ ભાષામાંના મહાપરિનિબ્બાન સૂત્ર સાથે ઘણે ભાગે મળતી આવે છે ૪૦ મી કથાન પ્રતાવમાં પરિનિર્વાણ વિષે બીજો એક વૃષ્ટાંત છે બુદ્ધ પ્રયાણ પછી સેવરી રાજા અર્યક ધર્મ ગયો હતો તેને કુનલ નામનો એક પુત્ર હતો (જુઓ ૦ અર્યક) આ કુનાવ એટલો બધો સુદર હતો કે સૌદર્યમાં તે વખતે આગા જગતમાં તેની ખરાબરી કોઈ કરી શકેલું નથી એમ રાજા માનતો. પરંતુ તેની અત્યંત બીજા એક ગદારના જોષારીએ જણાવ્યું કે કુનાવ થી પણ ચઢી જાય તેવો મારા ગામમાં એક સુદર યુવક છે તેના સૌદર્યમાં જરાય ખામી નથી, એટલું જ નહીં પણ તે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં એક કેમલ તળાવ અને ઉપવન એકાએક ઉત્પન્ન થાય છે આ વાત સાંભળી અર્યક રાજાએ પોતાના એક દૂતને મોકલી ખામી કરાવી આ યુવકને આપી દૂળ કેમ મળ્યું હતો એવો રાજાએ ઉપશુસ (આ ઉપશુસે બીજા અવદાનમાં બુદ્ધની ભૂમિકા અગીકારી છે) શરૂએ જણાવ્યું કે, બુદ્ધને સંપૂર્ણ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તે એક સુદર ખેડૂત હતો મહાકાર્શ્યપ તથા તેના ૫૦૦ અનુયાયીઓ બુદ્ધને અત્યંત વિધિ કરવા ગયા ત્યારે શરૂના પ્રયાણથી અત્યંત દુખી બની તેઓ ખૂબ ભટકવાથી યજ્ઞજ્ઞ થાકી ગયા હતા ત્યારે આ સુદર ખેડૂતે તેમનો ધાક ઉતારવા એક અવગાહનસ્થાન બનાવી તેમને માટે લોજન તૈયાર કર્યું આ સંસ્કૃત્યનું દૂળ તે હવે લોગવી રહ્યો છે

અવદાન શતકમાંની કેન્દ્રીક કથાઓ અન્ય અવદાન સંપ્રદાયમાં તથા કેન્દ્રીક પાલિ અવદાનમાં આવી જાય છે દાખલા તરીકે, તદ્દપાવની કથા (૮૦ મી) કેટલેક અંશે મન્નિજમ (નકાય ૫૧ રજૂ પાન સુત્ર સાથે અને અમુક અંગે રજૂપાવ અવદાન સાથે મળતી હોય છે. બ્યારે કેટલીક વાર ફક્ત નામેમાત્ર સામ્યતા મહેતી હોઈ અવદાનોમાં ઘણાજ ફેરફાર જણાય છે

કર્મશતક નામનો પ્રાચીન ગ્રંથ તથા અવદાન શાસ્ત્ર એ વચ્ચે ઘણીજ માન્યતા છે કર્મશતકમાં તે અવદાન શતક માની કેટલીક કથાઓ પણ આપવામાં આવી છે પરંતુ કુલોગ્યે તેમના નિર્ગમી ભાગ તોનાજ હવે ઉપવૃથ્થ છે આવી જાતનો બીજો પણ

એક નિર્ગમી ગ્રંથ છે જગતના સહિતમાતે 'સંપૂર્ણ' ને નામે યોગબાથ છે જર્મન ભાષામાં શિરમટે તે ઉતારીને 'પ્રાસ અને મૂર્ખ' એ મરાઠી પ્રગટ કર્યો છે (સેટ પીટર્સ બર્ગ ૧૮૪૩)]

દિવાદાન — અવદાન નામથી આ ગ્રંથ ન્હાનો છે પરંતુ તેમાં કેટલાક અતિ પ્રાચીન મૂલ્ય સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે પ્રારંભમાં મહાયાન પથનું સ્તવન છે 'પરમ બુદ્ધ તથા બોધિસત્વને માટે પૂજ્યબુદ્ધિ રાખો' વળી મહાયાન પથના ધોરણ પ્રમાણે કેન્દ્રીક માર્કિટી આમાં છટેલો પાછળથી લેવામાં આવી છે (૩૪ મા પ્રકરણનું નામ 'મહાયાન સૂત્ર' છે) પરંતુ એકદર રીતે જોતા આ ગ્રંથ હીનયાન પથથી લાગે છે સમ્પૂર્ણ ધર્મશાસ્ત્ર અને નીર્ધારમ, ઉદાન અને સ્થવિર ગાથા ઇત્યાદિ વિધિવિધ ધર્મ ગ્રંથોના આમાં વારં વાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યા છે કેટલીક કથાઓના આદિ અંત અનંત શતકમાંની કથાઓ લેવાજ હોઈ તે સંપૂર્ણમાં વિશેષ મુદ્દા પ્રશ્ન તથા વર્ણનો અદ્યક્ષ અવદાન શતકમાં પણ મળી આવે છે સર્વોચ્ચવાદીઓના વિનયપિટકમાં ઘણે ભાગે તેમનો પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય થયો હતો અરંધાથી પણ વધુ કથાઓ વિનય પિટકમાંથી ઉપાડી લેવામાં આવ્યા છે પરંતુ બાકીની કથાઓ અન્યથાના મુનાવ જરૂરમાંથી ઉચકી લીધી છે

વનસ્પતિ આ ગ્રંથની રચના અતિ ગુચવણ વાળી તેમ જિમ ગતિવાળી છે તેમાં વર્ગીકરણનું એક નિયમ જણાવ્યું નથી તેમ જાણ અને પદ્ધતિનું લેશ માન પણ એકીકરણ થતું નથી ઘણી ખરી કથાઓ સુદર સાદા ગદ્ય સમ્પૂર્ણમાં લખાયેલી છે વચ્ચે વચ્ચે ગાથા આરે છે માન થોડા ભાગમાં મુચત્તરજ્ઞ તો અને ગોમી સધીગોરાગી ઉદ્દેશ પદ્ધતિ જોવા મળે છે જ્યાં ઉદારથી એમ જણાય છે કે અચાનકે અમ્ય પ્રધોમાં (૧૧ મા ભાગ જેનીને તેવા ઉચકી લીધા હોયે) વગી તેના જુદા જુદા ઘટકો લિનલિન મળના દોષા લેખકોએ એવું પણ અનુમાન બાધી શકાય છે ચિની ભાષામાં આ પથ ધ અનની ત્રીજી સીમા ઉપરોક્તો [દિવાદાન નમાના કેન્દ્રીક અવદાનોનું ત્રીજી સીમા બાકાનર થયું હતું, (કાવેવ તથા નીવ, દિવાદાન પા ૧૫૫) પણ તે ઉપરથી આજ સમયનું ચિત્ર બાકામાં બાકાનર થયું હોય એમ માની શકું નથી] આ માત્ર નીમીનીએ તેને કામ પાડ્યું તેના ઉદ્દેશ્ય થયો ન હતો એમ જાણવું પડે છે અત્યંત પીનાં ગુણ સમાના પુષ્પ મિન સુપીના (નારેડ, મ.

પૂર્વે ૧૭૮) રાજાએ વિષે તેમાં ઉલ્લેખ છે, વળી ઈ. સનના બીજા સૈકાનો ગોધ આપનાર દીનાર સીકાઓનો પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. એટલું જ નહિ પણ અન્વયોપ પછી પણ લાંબા કાળ વહી ગયો હશે; આ સર્વે કારણોને લીધે આ સંગ્રહ બીજી સદીને બદલે ત્રીજી સદીમાંજ નિર્માણ થયો હશે એમ વિંટરનિઝ માને છે.

પરંતુ દિવ્યાવદાનની અતિશય મનોરંજક વાતોમાંની શાકુંલ કણીવદાન નામની એકજ વાતો ઈ. સ. ૨૬૫ માં ચિની લાપામાં ઉતારવામાં આવી હતી, એ પુરાવો મહત્વનો છે. આ અવદાન અનેક કારણોસર સ્મરણ કરવા જેવું છે. તેનો સારાંશ આપ્રમાણે છે:—

“જુદ શુદ્રાવસ્તી ધર્મમાં રહેતો હતો ત્યારે આનંદ રાજા શહેરમાં ભિક્ષા પર્થટન કરતો. એક દિવસે શહેરમાંથી પાછા આવતાં તેને તરસ લાગી. તેવામાં કુવાપરથી પાણી ભરી જતી પ્રકૃતિ નામની આંકાળ કન્યા તેના જોવામાં આવી આનંદે તેને કહ્યું ‘ખેન યોડું’ પાણીપા.’ તેપર પ્રકૃતિએ જણાવ્યું ‘પૂજ્યવર આનંદ, હું આંકાળ કન્યા છું.’ આનંદ ઉત્તર વાળ્યો ‘તારી ભત કે વંશ મે’ તને પૂછ્યા નથી તારી પાસે પાણી હોય તો પા’ (સેંટ જોન-માની ૪, ૭, ૯) એમ અને સમારિયાની સંવાદ કથા સાથે આની સામ્યતા વિલક્ષણ છે. પરંતુ આગલી કથા ખ્રિસ્તી શુલ વર્તમાનથી એટલી બધી ભિન્ન છે કે તે બન્નેનો સંબંધ જોડવો અશક્ય બણાય. આંકાળ કન્યાએ તેને પાણી પાલું. અને તે આનંદ સુનિ પર પ્રેમ ક્રુધ બની આનંદને પતિ તરીકે ન મળે તો હું આપઘાત કરીશ એમ તેણે પોતાની માને જણાવ્યું. પ્રકૃતિની મા બહુમતર કરનારી હોવાથી તણે આનંદને મત્ર મુગ્ધ બનાવ્યો આથી આંકાળના ધરમા હુધું છવાઈ ગયો. સહુમાં પ્રકૃતિએ સોનાની પહેલધોજ તૈયારી કરી રાખી હતી. પરંતુ તે સંકટ કાળે આનંદ ગદગદત ધર્મ જુદના પ્રાર્થના કરી. જુદ પોતાની મંત્ર શાકાસહ તાની બહારે ધાર્યો જુદના મત્ર આગળ પ્રકૃતિની માની મંત્રબલ નિપૂણ ગઈ અને આનંદ પોતાના મઠના આવી પહોંચ્યા. મારા મંત્રા કરતા જુદના મંત્રની શક્તિ વધારે છે એમ પ્રકૃતિને તની માએ જણાવ્યું. પરંતુ પ્રકૃતિની મઠનપાડા શમી નહિ. આનંદ પાછળ બાંધ માગવા જતો ત્યારે તે રાજા તેની પાછળ નહકવા લાગી. આ સંદર્ભમાંથી બચાવી લેવા આનંદે જુદ શુદ્રની ફરી પ્રાર્થના કરી. પણ બુધ્ધે પ્રકૃતિને બોલાવી આણી આનંદ સાથે પરણ-

વાના તેના ચિચારને સંમતિ આપી માત્ર અતુરાઈ-પૂર્વક પાતિતત્વ ધર્મની તેની પાસેથી પ્રતિજ્ઞા લેવાથી તેને ભિક્ષુણી બનાવી આથી માથું ઝુકાવી તેને ભિક્ષુકીના વસન ગરિધાન કરવા પડ્યા તે પછી સત્ત્વ અતુલ્ય તત્ત્વ તથા જુદ સંસ્કૃતિ એ બન્નેનો તેને પુરો જોષ થયો.

પરંતુ નગરવાસી પ્રાગ્જુલ્ય ક્ષત્રિય તથા બીજાઓને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમને અતંકોષ થયો તથા રાજા પ્રસેન જગતને આ વાતની તેમણે ખબર પહોંચાડી રાજા તત્કાળ જુદ પાસે ગયો. આવવીના પ્રાગ્જુલ્ય ક્ષત્રીય તથા બીજા નગરવાસીઓ પણ ત્યાં જઈ ચઢ્યા હતા, અહિં બુધ્ધે આંકાળ અધિપતિ ત્રિશંકુની કથા સર્વેને સંભળાવી. પુષ્કસારિન નામના એક અહંકારી પ્રાગ્જુલ્યની કન્યા સાથે પરણવાની ત્રિશંકુના વિદ્વાન પુત્ર શાકુંલ-કણને ઇચ્છા ધર્મ આવી. પરંતુ તે પ્રાગ્જુલ્યે આનો તિરસ્કાર કર્યો. એટલે ત્રિશંકુએ અત્યંત મનોરંજક ભાષણ કરી તેમાં ભતિલોદ તથા પ્રાગ્જુલ્યે કરેલા નૈતિક ઉપદેશપર કંકડે ટીકા કરી. આમાં તેની દલીલ એ હતી કે વિવિધ વનસ્પતિઓ વચ્ચે જેમ ભેદ બતાવી શકાય છે તેમ મનુષ્યભતિમાં તે દર્શાવી શકાતો નથી. પુનર્જન્મ અને કર્મથી ભતિ બને છે એ પણ અશક્યજ છે. કેમ કે કર્મ અનુસાર દરકને પુનર્જન્મ મળે છે. અંતે ત્રિશંકુની વિદ્વત્તા વિષે પુષ્કસારિનને ખાતરી થઈ અને તેણે તે વિવાહને સંમતિ દર્શાવી. આ પ્રાગ્જુલ્યકન્યા એટલે પૂર્વજન્મની આંકાળ કન્યા પ્રકૃતિજ હતી. અને બુધ્ધે ભતે ત્રિશંકુનો વેશ ધારણ કર્યો હતો તેમ આનંદ શાકુંલ કણને રૂપે જન્મ્યો હતો. ૫૫

અશોકાવદાન:—અશોકાવદાન (દિવ્યાવદાન) ચક્ર (૨૬-૧૬) એ પણ અતિ પ્રાચીન છે. કારણ ઈ. સનની ત્રીજી સદીમાં તેનું ચિની ભાષામાં રૂપાંતર થયું હતું. પ્રતાપી રાજા અશોક તે કથા ચક્રનું સંપાદનું હતો. આ કથાઓમાં ઐતિહાસિક રીતે મહત્વવંશ ભાગ કવચિત્ જ હશે. પરંતુ તેમની સંકિત્ય વિવેચક મહત્તા ઘણી છે. તે ઉપરાંત ઉપગ્રુપ અને માર એમની અદ્યક્ષ નાટ્યકથા પણ આ ચક્રમાં જોવામાં આવી છે. માર સેતાનને એક જુદ ભિક્ષુને હાથે ધર્મની દીક્ષા આપવી એ કદપનાજ અત્યંત સાહસિક છે. આ વર્ષ પહેલાં નિર્વાણ પામેલા જુદને પ્રત્યક્ષ જોવાની ઇચ્છા થવાથી ઉપગ્રુપ સુનિએ આ માર સેતાનને જુદનું વેશ ધારણ કરવાની વિનંતિ કરી હતી. મારે એવો તો આગ્રેહુબ વેશ ધારણ કર્યો કે સુનિ નાટ્યબુધ્ધિ વિસરીને

પ્રથના મગ્ન થઈ ગયો. આ આખી કથા કલ્પનાની વિશાળતા દર્શાવે છે. વળી તે એટલી બધી અભિ-નયાત્મક છે કે બહેલે કે આખું બુદ્ધચરિત્ર અહિં રંગુ થઈ જાય છે ભાષા તથા વૃત્તછંદો નિશ્ચિત દર-બારી ઢળના છે એમ હુયુબરે સાબીત કર્યું છે. તે ઉપરથી દિવ્યાવદાનના સંગ્રહકારે આ સુંદર ભાગ અશ્વઘોષના સૂત્રાલંકારમાંથી અક્ષરશઃ ઉપાડી લીધો હશે એમ સહજ માની શકાય છે.

ઉપશુત પછીનો અશોકનો શિક્ષક જે મઠમાં રહેતો તેને 'નટ' (નાટકમાનો) અને 'ભટ' (બોદ્ધા) એ બન્ને ભાઈઓએ મદદ કરેલી હોવાથી 'નટ ભટિકા' એ સંબોધન લગાડવામાં આવ્યું, એ વિચિત્ર જ લાગે છે. અશોકાવદાનને મથુરાના નટ-ભટિકા મઠનું મહાત્મ્ય ગાનારા ગ્રંથ તરીકે લેવીએ યોગાખ્યાયે: છે (તૈાંગ પાઓ, ૧૯૦૭ પા. ૧૨૦) તે ખોટું છે એમ કહી શકાય નહિં.

હુન્ટ સાવકીમાના કાવલરાંઓને લીધે જેની આંખે ફેડવામાં આવી છતાં જેણે સાવકીમા પર જરા પણ ક્રોધ કે વૈયં વ્યક્ત કર્યું નથી તે અશોકચંદ્ર-માંની અત્યંત સુંદર પરંતુ હૃદયસ્પર્શી કુનાલ નામની અશોકના પૂત્રની કથાનું મૂળ શું હશે તે જોવાની શકાતું નથી.

પાલિતિપટક અને દિવ્યાવદાન એ બન્નેમાં અનેક કથાઓ એકજ ભાગની છે. મહાપરિનિવાળ સૂત્રમાંનો એક ઉતારો સત્તરમાં પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે. પૂર્ણની વાર્તા સુપાર્શવત પાલિ સૂત્રે ગ્રામ્યે ગ્રામ્ય કરાવે છે. અસુખ અને તોફાની એકા-પરંતકોએ તિરસ્કાર કર્યો છતાં, મારમાયો છતાં હાર મારવાની ધમકી આપી છતાં, તે સમયે શાંતિ-પૂર્વક સહન કરીને પૂર્ણ પ્રચારક તરીકે તેમની પાસે ગયો હતો. ભૂખથી મરી જવાનો પ્રસંગ આનવાથી પોતાની ત્રીકરીને ફાડી ખાવાની અણીએ આવી ચઢેલી એક બાઈનો છવ ઉગરવાના હેતુસર રૂપ-વતીએ તેને પોતાના સ્તન કાપી ખાવા આપ્યા વિષેની અવદાન કથાઓ ભલતક માળાની કથાઓનું સ્મરણ કરાવે છે. આ રૂપવતીએ બોધિસત્વનું મહા-યાન પંથી ધ્યેય પોતાના ધ્યેય તરીકે સ્વીકાર્યું હતું. આમાં તારો ઉદ્દેશ શું છે એમ પૂછતા રૂપવતીએ કહ્યું કે:—

“ મેં તે બાળકનો જન જાણવાને માટે પોતાના સ્તનોનો ત્યાગ કર્યો તે સારું લેાભાવ માટે કે ઉપ લોભ માટે કે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે, કે ઇન્દ્રપદ મેળવવા માટે કે રાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે કે આમ પ્રતિબદ્ધ શિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ ને માટે કર્યો નથી. પણ ઉદ્ધત

ને નસ કરવા જે મુક્ત નથી તેમને મુક્ત કરવા અને પાશવશ માનવીઓને પૂર્ણ નિર્વાણ પ્રાપ્તિ કરી આપવાની ઇચ્છાએ જ મેં પોતાના સ્તનોનો લોભ આપ્યો છે. આ મારી ઇચ્છા ખરી હોય તો મારું સ્ત્રીત્વ નષ્ટ થઈ મને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાયો.” અવાક્યનો ઉચ્ચાર કરતાની સાથેજ તેનું રૂપવત રાજ-પુત્રમાં રૂપાંતર થયું. આ રાજપુત્ર ભવિષ્યમાં ગાદી-એ બેઠો અને તેણે સાઠ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું.

આકત્રીસમું પ્રકરણ પણ ભતકમાળા જેવુંજ કાવ્યપદ્ધતિ પર રચાયું છે. તેમાં અવદાનોના રૂપાં-તર અતિ ચતુરાઈથી કરવામાં આવ્યાં છે. આવા કેટલાક ભાગોને લીધે દિવ્યાવદાનને અવદાન માળાનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે.

કલ્પદ્રુમાવદાનમાલા, રતનાવદાનમાલા, અશોકાવદાનમાલા એ સર્વ અવદાનોનાં પદ્યાત્મક રૂપાંતર હોઈ તેમાંના કેટલાક અવદાન શતકમાંથી આખાક રીતે ઉદ્ધૃત કરેલા છે તેમ બીજા અન્ય સ્થળોના છે. અવદાન શતકમાંની ફેલ્લી કથાના ભાષાંતરથી કલ્પ-દ્રુમાવદાન માળાનો આરંભ થાય છે. અને જેમ અવ-દાન શતકમાંની છેલ્લી કથામાના અશોકના ભાષણમાં સ્થવિર ઉપગુપ્તનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે. (અશોકના શિક્ષક તિરસ મોગલી પુત્રનું બીજું નામ ઉપશુત હતું) તેમ અવદાનમાલામાંની સ્વર્ણી કથાઓ, અશોક તથા ઉપશુત વચ્ચેના સંભાષણ તરીકેનીજ છે. અશોકાવદાન માતાના પ્રથમ ભાગમાં અશોક-ભિષેનીજ કથા આવેલી છે. અને પછી ઉપગુપ્તે અશોકને કરેલો ઉપદેશ વાળાં રૂપે આપવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણે ગ્રંથો વીરકાવ્યની ઢબપર લખાયેલાં છે, એ એકજ પુરાવા પરથી તેમને અવ-દાન શતકથી ભિન્ન ગણી શકાતા નથી. પણ આ ગ્રંથો ખાસ મહાયાનપંથનાજ છે. તથા તેમની રચના અને ભાષા પરથી, પુરાણો યાદ આવે છે. આ પુરાવાસર તેમને અવદાન શતકથી ભિન્ન માનવામાં આવ્યો છે. જે કાળમાં સંપ્રદાયના પુરાણો લખાયા તે કાળમાં (લગભગ ઈ. સ. ના ૬ હા સદી પછી) આ ગ્રંથો પત્તુ રચાયા હોવા જોઈએ.

દ્વાવંશત્યવદાન—અવદાન શતકમાંથી ઘણી ખરી કથાઓ ઉપાડી લેનારા બીજે ગ્રંથ તે આ દ્વાવં-શત્યવદાન છે. તથા તેમાં પત્તુ ઉપગુપ્ત અને અશોક વચ્ચેના મહાપ્રશ્ન આવે છે. પરંતુ આ ભાષણ હું કે ભાગમાં ખરાબ થઈને આગલો ભાગમાં શાક્ય ગુરૂને તથા મૈત્રેયનું સંભાષણ ચરૂ થાય છે. આમાંની વાર્તા ગદ્ય હોઈ (કેટલાક માણેત જાણ પદમય છે) તેમ-ના સારાંશ મુજબ તેમના પ્રકરણો મોઢવામાં આવ્યા છે (પુરુષમય કર્મ, ઉપદેશ-અવળ, ઉદારના વર્ગેર.)

ભદ્રકલ્પાવદાન:-આમાં ચોતરીસ કથાઓનો સંપ્રદ હોઈ તે ઉપગ્રસ્ત અયોગને કહેલી હતી. અવદાનમાત્રા પ્રમાણે આ આખો સંપ્રદ પચમય છે. પરંતુ તેમાં ૬૨૫૫ યતી કલ્પનાઓ તથા હકિકતા કેટલીક અંગે વિનગ પિટકમાંના મહાવગ્ગ લેખીય છે એમ કહે છે.

મતાવદાનમાત્રા:-એમ સંપ્રદાયોના પુરાણોમાં કથન કરતાં કરેલા ઉત્સવો અથવા મતો માટે ચોથી કહેલી કથાઓ સંકલન કરનારાં લાંબા પ્રકરણો અને અંચ (મહાકથા) આવી જાય છે તેમ તે પુરાણોમાં તેવીજ જાતની ગૌદ કથાઓ પણ છે. મતાવદાન માત્રા એ આવી જાતની કથાઓનો એક સમુચ્ચય છે. તેમાંના ઉપગ્રસ્ત અને અયોગ વચ્ચેના સંબંધોનું રૂપ પહેલાં જણાવેલા અવદાન સમુચ્ચયના રૂપ જેવું છે.

વિચિત્રકલ્પિ કાવદાન:-વિચિત્ર કલ્પિ કાવદાન નામના સમુચ્ચયમાં બિન્ન બિન્ન મંત્રોની હકિકત હોઈ તેમાં ૩૨ કથાઓ સંપ્રદેશી છે. આમાંની કેટલીક મતાવદાનના નમુનાની છે જ્યારે કેટલીક અવદાન શતકમાંથી લીધેલી છે. કથા ભાગ ગુજળ કેટલેક સ્થળે અણઘટ સંસ્કૃત ભાષા આવે છે, કેટલેક સ્થળે મુદર સંસ્કૃત ભાષા છે તેમ જાન્ય સ્થળે આવી ભાષા છે.

સુમાગધાવદાન:-હજી મુખી આ સર્વ અંચો થોડીક હસ્ત લિખિત પ્રતોમાં સમાઈ રહ્યા છે. બાકીના અંચો તેમના ત્રિગેદી તથા ચિની ભાષા-તરફને લીધે પ્રકાશમાં આવ્યા છે. હસ્તલિખિત પ્રતો તથા ચિની અને ત્રિગેદી ભાષાંતરમાં કેવળ અવદાન સંપ્રદાય સંકલિત કર્યો એમ નથી, પણ તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક મહોટાં અવદાનો પણ તેમાં સુધાયા છે. સુમાગધાવદાન એ આના હપ્તત રૂપે દર્શાવી શકાય છે. આનાથ પિટકક નામના એક બ્લેપાટીની સુમાગધા નામની કન્યાએ પોતાના પતિને જૈન મિત્રુઓના પંજમાંથી છાંડવી આપા શહેરને ઠંડક અદ્યુત ચમત્કારથી છુદ્ધ કર્યાં જતાવી દીધું હતું. આ સુમાગધા પૂર્વ જન્મમાં પોતાના દસ અદ્યુત સ્વપ્નાથી જ્ઞાત પાંચેલા કૃષિન રાજની પુત્રી હતી.

અવદાન કલ્પકતા:-આંતે કારમિરનો કવિ હોમેદ્ર (ઇ. સ. ૧૦૪૦ ના સુમારમાં) એણે રચેલા અવદાનકલ્પકતા નામના વિસ્તારવાન અવદાન સમુચ્ચયનો પરિચય કરાવવા અને લોકોનું જોઈએ જાસ કવીને તિમેદમાં આ અંચ વંદનીય મનાયો છે.

હોમેદ્રે પુષ્કળ અંચ લખ્યા છે. તેના કવનો કલ્પના-પ્રચુર છે. આગળ હોમેદ્ર સાથે ઘણે પ્રસંગે આપણને મુલાકાત થશે છે. કેમકે પોતાની બાહોશીથી તેણે ઘણાં હોતો અંગે કથાં છે. બુદ્ધિ શકિત તથા રસિકતા કરતાં પણ દહનિચ્ચયથીજ તે આગળ વેળી નામના મેળવી શકેલા હોતો. પદલિચ્ચર કાવ્યની ઢબમાં હોમેદ્ર ગૌદ અવદાનોનું જે કથાઓમાં વર્ણન આપ્યું છે, તે કથાઓમાં પણ બુદ્ધિ અને રસિકતા કરતાં પણ બોધ પ્રદાના વિશેષ રીતે દેખાઈ આવે છે. ગૌદ લોકોના સ્વાર્થ ત્યાગની અહિં કેવળ પરાકાષ્ટા કરવામાં આવી છે, કર્મ તત્વોનું વિવેચન ચગત્કારિક રીતે કર્યું છે, તેમ આરાંગમાં પણ જોટલી બાધી અતિશયોક્તિ કરી છે કે, કેટલેક પ્રસંગે તેના વાંચનથી તિરસ્કાર કરતાં બુદ્ધિ પરિણામ નિષ્પન્ન છે. આ સમુદયમાં ૧૦૭ વાર્તાઓ છે. અને હોમેદ્રના પુત્ર હોમેદ્રે પ્રસ્તાવવિના ૧૦૮ મી 'હમૂત વાહન અવદાન' ની કથાનો તેમાં ઉમેરો કર્યો છે. ઘણી બારી કથાઓ પ્રાચીન અવદાન સંપ્રદાયો તેમ જાન્ય સ્થળે તે પહેલાંજ આવી ગયેલી છે. [પાંચી દીકા પરથી પરિચિત થયેલી પદાવતીની (જેના પગ નીચે કમળ પુષ્પ ઉત્પત્ત થતા) કથા પદાવતી અવદાન (નં ૬૮) સાથે મળતી આવે છે. એક શૃંગ અવદાન (નં ૬૫) તથા સુવિખ્યાત જાન્ય શૃંગ કથા વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. તે બન્ને મહાવસ્તુમાં આવી જાય છે. મહાવસ્તુની ઢબ પર હોમેદ્રે જાન્ય શૃંગ-કથા રચી હતી એમ દ્યુડસે (એન.જી.જી.ડબ્લ્યુ.૧૯૦૧ પા. ૬૬) સાબીત કર્યું છે. હર્બન ફ્રેકે હોમેદ્રના અવદાનનો જર્મન ભાષામાં પદમય તરજુઓ કર્યા છે, જે વિષય માટે નિયંત્રક(બુદ્ધ પૂર્વ જગત પ્ર. ૧૧) એ લેખ વાંચો.

[સંદર્ભ અંચ:-વિંટરનિટમો 'ભારતીય સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ખીજા ભાગનો પૂર્વાર્ધ. આ અંચ અતિ મહત્વનો તેમ વિદ્યતા પૂર્ણ છે. અવદાન સાહિત્ય આના આગ્રસ લાગે પણ ઉપલબ્ધ છે. ૧ અવદાન શતક-સ્વેપરે પ્રગટ કર્યું. તથા (સેંટ પીટર્સ બર્ગ ૧૯૦૨-૩) એક. ફ્રીડે તેનું ફ્રેન્ચમાં ભાષાંતર કર્યું હતું. (પેરિસ ૧૮૬૧) દિવ્યાદાન-કાવે-જા અને નીલ, કેંગ્રિજ ૧૮૮૬. આમાંના લાંબા ઉતાશ બનોદે પોતાના ભારતીય ગૌદ ધર્મના ઇતિહાસની પ્રસ્તાવનામાં ભાષાંતર કરી સંકલન કર્યા છે. બિખિલો ચિકા બુદ્ધિકા. જોહનનબર્ગ જે. એ. ૧૮૮૪. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર-સંસ્કૃત બુદ્ધિસ્ત 'વિદેશ-ચર જોડ નેપાળ, કલકત્તા ૧૮૮૨. એડ. ડી. એમ. જી. પર ૧૮૬૮ (જોહનનબર્ગનો લેખ) લેવી તોગ

મેજર વેક આ માથે સંમત થાય છે. કાલાખાગના
અવન સરદારોની વંશાવળીમાં સુસલમાન નામો
આગળ ખાપના નામ હિંદુ બોધને સર ડેન્ડી ધનંટ
સંતને આત્મ તંત્રવાઈ લાગી. તેમને પરદેશી જ્ઞાતિ
તરીકે ઓળખવા માગનારાઓનો આપુલવાઈ
ધાત થવાથી તેમણે એક દંતકથાને આપાદિ. અવન
જાતિ વિષે એક કાંડપનિક કથા ઉપજાવી. કાલી તે આ
પ્રમાણે છે. અવનો મૂળના કુતુબશીર છે. પરંતુ
કુતુબશીરના મૃત્યુ પછી ૧૦૦ વર્ષે એક ગોળીએ
તેમની શુદ્ધ કરી હિંદુ બનાવવાની યાજ્ઞ સંચય
અપહર રહીએ તેગને સુસલમાન, જાનપ્રિયા, પણ
સુસલમાનોની ત્રણેય પુત્રીઓમાં કાંઈ પણ
વિધર્મી હિંદુ ચંપૂજન ચક્રોને નહિ. એ આ કથા બેઠી
કાંકનાસ ભૂદી લાય છે. રાજા પાની પૂર્વે જણાવે છે
કે અવન એ એક દેશી જાત છે. અવન એ શુદ્ધ
જે કુતુબશીર છે. તેના અંધ રસાયણ એવા થાય છે.
રાજા ચોમસન તથા ચેકના અભિપ્રાય કે તેઓ જાત
છે તે ગોળી-રાજા છે. કેમ કે આજે પણ જાતોમાં
અવન નામની એક પેટા જાતિ છે.

૧૩. જ્યતિ માંથીન કાંજશી - તેઓ મીકાના પર્વતની
 કિર્તિરમાલ મેંદાનેમાં - સ્થાયી બની રહ્યા હશે તેમ
 શિવશિલે મુરલિવામાંનાની - સ્વામીઓના કંચીને પ્રતિશ્રદ્ધ
 કર્યો હશે તેથીજ તેમને હિંદુઓના સ્થક એ અર્થે
 અપૂર્વ એ સુંદા મળી હશે એવો શાસ્ત્રે તર્ક કર્યો છે.
 સુસુદમાનોની, સ્વામીઓ - પછી સંપદ કુટુમ્બમાંથી સર-
 વર્ણની પુદ્ગલિ જ્ઞતરી હેવાથી તે કાળમાં લાંબા સુખ
 નિઃકાર્યે સુસુદમાન થવાથી તેમના આશ્રિત લોકો
 સુખ તે પછી સુસદમાન થયા હશે. અને તે પછીજ
 સુસુદમાનોના કુટુમ્બમાંથી કહેવડાવવા લાગ્યા હશે.
 આમ શાસ્ત્રે જણાવે છે, અચાનક લી છદ્મામાંના અવ-
 સરથી શાગના લોકોનું નિરીક્ષણ કરતાં અવન એ એક
 જુદાનીજ વ્યત છે એમ એકસપણે કહી શકાય છે.
 સુસુદમા તમાના એક ગામમાં એક બિટાવનન વગેરે
 નોટા લાલિઓ રજપુત વંશથી કેવી રીતે, ઉત્પન્ન થઇ
 હિંદી પ્રેસિડેન્સીના પાલકદાર વર્ણનો હાથને સંભ-
 રાળીને હતાં ત્યાં આગળ પ્રદેશમાં હિંદુ નિશાનીઓજ
 સ્થાપિત થાય છે. આગળ તરિકે સ્થાપત પ્રદેશના પ્રધ્ય-
 ભાગમાં વસેલા એક ગામમાં આમ સુસુદમાન-મધ્ય-
 વર્ણ-એવું છે.

કાળમાં રાજા એમરિકની દલિયાની જુદી જાણી
પડેલી એક પમારતનું. બાંધ-જામ-સપ્તસ્ત્રી તે
પમારત છે. સ. નો હાથમાં વધ માં બાંધાયેલી હાથ
તે વખતે ત્યાં અવનોની વેલી હતી. એમ અવનોની
પર પરાગત કયાંયો મરથી ન પડે. યાં છે. હાથમાં
આ બાંધમાં હાથ દિ. હાથની નુકા. કીધા સ્ત્રીને
જે બાંધે છે. વળી તેમના મામનું તાલની કાઢીતે
નિરીશણ કરતાં તે અરેબિક હોવાનો સંભવ પણ
અશક્ય થઈ પડે છે. તેમના માં પેટા બાંધેલાં
નામ અરિક, લાટ, આદ, હાથમાં, પસવદ, હાથમાં,
કરકત પત્યાદિ છે. તેથી અવનો બેટ કે રૂપ પૂતળ
છે અભિપ્રાય સંયુક્ત, લાગે છે. તેથી નીચેમાં
રૂપ પૂતળ લોહી પડે છે. કેમ કે રૂપ પૂતળ એ અંદ
અરદારી દેખાતે દર્શાવનારી છે. (રેકર્ડ નંબર ૧૧)
એન્સ સ રિપોર્ટ).

આત્મનિવર્તનમા:—એ કોઈ આદ્યપુરુષ રાજા, યુધિ-
ગયો, તે સમયનો પુત્ર અને સિંહવંશનો પ્રાપ્ત હતો
તેની પુત્રી હેલેય વંશના કેયુરવંશ, સુવસન, મધુના
આપી હતી. કોનો ઉદ્દેશ્ય હતુંકે સુવસન, મધુના
પ્રીતના ગિરહારી શિવાલેખ (સા. નિવાસ હિન્દુ, સ-
ત્વન જૂત) માં હેલેય વંશનાયેથયો છે. (પ્રા. ગ્રંથો નિર્દ-
વા ૧ પા. ૨૫૪ અને ૨ લેખ ૮)

અવનતી:—મદ્રાસ ઇલાકાતનાં હોટાલો આત્મા
આવેલું મૂલગાગલ તલુકાનું એક ગામ. ફ્લેવે માં
અહિંની વસ્તી ૬૪૬ હતી. હિંદુ, રૂઢીપોષામાંનું
અવનતિકા ધામ તે એક ગામ એમ તે પ્રાચીન
હોટાલો જણાવે છે. વાર્ધમકી જાણીતો અહિં અધ્યયન
પથ હતો. તેમ યીશમય દ્રશ્યો લેવાથી પણ
આવતા અહિં મુકામ કર્યો હતો એવી હવે મેળા
ચાલે છે. શિશલેખોમાં આ ગામને કવિચિત્ત
ગયાં વરીકે વર્ણવ્યું છે. અહિં રૂઢીપોષાના
શરૂને નિવાસ હોઈ વાર્ધિક યાત્રા પણ કરાય છે
(ઈ. જ. ૬).

અવગત્તવનઃ—એક ગૌડ સૂત્ર પ્રધાન પ્રાચીન
હોવાનું ક્ષમાને વગેરે તે પછી તે ક્ષમા જોડાઈ શકે
વગેરે ભિક્ષુક (ગૌર) ક્ષમા પોતાની હાથ દરેક
વાના ગૌડથી એ જે પ્રયાસ કર્યો તેના પરિણામ તરીકે
જા સૂત્રનું નિર્માણ છે. અવગત્તવનઃ એ પ્રાચીન
પેત્યોનીમાંથી આકૃત થયેલા તેમ જ એક સૂત્ર
સ્થાપન રહેલા આત્માઓની ક્રિષ્ણ દેહાવસ્થામાંથી
કે. તેમના કે. પૃથ્વી પરના વચ્ચેના ક્ષમા પ્રાચીન
કરવા નથી. પૃથ્વીની આ આત્માઓની ક્રિષ્ણ
કથાનો અંત આવતો નથી. પાશ્વર્યમાં નિર્વચનઃ

કાળમાં (આશુરે ૨૬૫ ઇ. સ.) વિખ્યાત બુદ્ધ ભિક્ષુ ધર્મરક્ષે આ સૂત્રનું ચિનીમાં ભાષાંતર કર્યું હતું. મૂતો માટે યજ્ઞ કરવાની પદ્ધતિ એ આ સૂત્રોના વિવરણનો વિષય છે. આ સૂત્ર કિંગત્સંગયે-પ્રવો નામના સંપ્રદાઈના પાંચમાં ભાગમાં આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાં તેનું નામ ક્ષે-પ્રવો-ઉલ્લમ-પ્વનકિંગ એટલે બુદ્ધે ગાએલું અવલંબન સૂત્ર એવું લખાયું છે.

સૂત્ર સારાંશ:—એક સમયે બુદ્ધશ્રાવસ્તી નગરીમાંના જેતવનમાં રહેતો હતો. મોગ્ગલાન ત્યારે ઋદ્ધિનું સંપાદન કરી રહ્યો હતો. તેણે એકવાર પોતાની અંતર્જાનિશ્ચિત અજમાવી બેઈ ત્યારે તેને જણાવ્યું કે તેની માતા પ્રેત લોકમાં અજ પાણિવિના કૃશ થઈ પડી છે. તેણે તેને ભાત ખાવા આપતાં તેના કોલસા થઈ ગયા. માતાને મુક્ત કરવાનો ઉપાય તેણે બુદ્ધને પૂછ્યો ત્યારે બુદ્ધમ્બુએ જણાવ્યું કે "સાતમા મહિનાના ૧૫ મા દિવસે દશ દીશાના આચાર્યોને બોલાવી લાવી અન્નવશમાંના પૂર્વેબેની મુક્તિને માટે અજ, પાણી તથા વસ્ત્રો તે આચાર્યોને અર્પણ કર, આથી તારા સઘળા પૂર્વજે કદથી મુક્ત થઈ સ્વર્ગની સુખી અવસ્થામાં જહાલતા થશે." યજ્ઞપણું વળતે ઉચ્ચારવાના મંત્રો પણ બુદ્ધ મ્બુને કથન કર્યા હતા. મોગ્ગલાને આ ક્રિયા કરી કે તરતજ તેની માતા મુક્ત થઈ. (ઈ. એ. પુ. ૬. પૃ. ૮૫-૮૬).

અવલોકિતેશ્વર:—બૌદ્ધ લોકોની એક દેવતા. વિષેની કલ્પના નૈયાયિક અને ભાક્ત (ભક્તિમાર્ગી) લોકો સમુદાય પરમાત્માને ઈશ્વર એ સંબોધન લગાડે છે. ઈશ્વરનો ચોગાઈ રાજા (ધર્મ-રાજ્ય કરવું) એવો છે. ઈશ્વર એ વિશેષણ બોધિસત્વને અને વિશેષે કરીને મહાબોધિસત્વને અગર દશ ભૂમિશ્વરને લગાડાય છે.

‘અવલોકિતેશ્વર’ નો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. વિદ્વાનોમાં પણ તેના અર્થ વિષે મતભેદ રહે છે. અવલોકિતેશ્વરનો જે દૃષ્ટ છે તેનો એટલે આ જગતનો સ્વામી એવો અર્થ થશે. અથવા દૃષ્ટિનો ઈશ્વર તે ઈશ્વર, અથવા વ્યક્ત ઈશ્વર અથવા જ્ઞાત. ઈશ્વર એવા પણ અર્થ થઈ શકે છે. તેમ કૃત્ય છે તે, એવો અર્થ પણ થાય. તિબેટી અંધકારોએ તથા તે મના હિંદી દીકારાએ આનો અર્થ ‘સમગ્ર જગતનું નિરીક્ષણ કરનારો ઈશ્વર’ એવો કર્યો છે. કેટલાક અર્વાચીન પંડિતોએ આનો અર્થ ‘ઉપરથી નીચે જોનારો’ એવો પણ કર્યો છે. પરંતુ તે સંતોષકારક નથી. કેમકે, સઘળા બોધિસત્વો પ્રમાણે અવ-

લોકિતેશ્વર ‘લગવ-સુખાવલોકનપર’ એટલે બુદ્ધ તરફ જોનારો અને ‘કરુણાસ્નિધાવલોકન’ એટલે દયા ભાવ પૂર્વક જોનારો પરમેશ્વર એવો થાય છે. અવલોકિતનો અર્થ સઘળી દીશામાંની સર્વે વસ્તુઓ જોનારો તથા સર્વેને મદદ કરવાનો દેવ એવો છે તેને સમંત સુખને નામે પણ સંબોધે છે.

અવલોકિતેશ્વરનું સૌથી વધારે મહત્વનું નામ લોકેશ્વર અથવા લોકનાથ એ છે. લાંગાકાળ સુધી તેનું પરંપરાથી જે સ્વરૂપ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેનું આ નામ યથાર્થ નિર્દેશક છે. વર્તમાન કાળ પર હુકમત ચલાવનારો, જગતનો ભાર ઉપાડી લેનારો, આતુ અવતાર, પ્રકાશ તથા હવેનો ઈશ્વર, એવી ભતના વર્ણનો બૌદ્ધ અંધોમાં એને વિષે આપવામાં આવ્યાં છે.

અવલોકિતેશ્વરનો જે વ્યક્ત એટલે સમુદાય અથવા કાર્યકર્તા ઈશ્વર એ અર્થ માન્ય કરીએ તો અવલોકિતેશ્વર વિષેની કલ્પના ક્યારે ઉદ્ભવી હશે તે અધુરું સાધનોને લીધે શોધી મળવું અશક્ય છે. આ કલ્પનાનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો, તેનું મૂળ શામાં છે, વગેરેનો ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરવો તે પણ ઘણુંજ અઘરું છે. પરંતુ તર્કશાસ્ત્રની રીતે અવલોકિતેશ્વર વિષેની કલ્પના શીરિતે ઉદ્ભવ પામી હશે તે બાબુવા જેવું છે.

મહાવસ્તુમાં બેકે બોધિસત્વની ‘ભૂમિ’ નું વર્ણન આથી વધુ છે અને બેકે તેમાં બુદ્ધ ક્ષેત્રનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તોપણ બુદ્ધનું પાલન કરનારા તથા સર્વ ભૂતેશ્વર રક્ષણ કરનારા બોધિસત્વ મહાસત્વોનો તેમાં ઉલ્લેખ નથી. તેમ અવલોકિતનો પણ તેમાં પસંદ નથી. લલિત-વિસ્તારમાં બુદ્ધનો ઉપદેશ શ્રવણ કરનારા જે ૩૨૦૦૦ બોધિસત્વ જણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં પુષ્કળ શિષ્યોસાયે ‘મહાકરુણ ચંદ્રિન’ નો પણ ઉલ્લેખ આવ્યો છે. ટિબેટી ભાષાંતરમાં આને બદલે મહાકરુણ રાત્વ’ એ નામ છે જેમ વંદેલ જણાવે છે. અવલોકિતેશ્વરના વિવિધ સંબોધાંનો આ એક છે. પણ લલિતવિસ્તારમાં અવલોકિતેશ્વરનો ઉલ્લેખ નથી એવાજ મત પ્રચલિત છે તેને આથી કોઈ ભતનો ખાધ આવે છે કે કેમ તેના નિર્ણય કરવો અઘરો છે.

ધર્મસંપ્રદાય અંધના આઠ બોધિસત્વોમાં અવલોકિતેશ્વરનો ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે કેટલાક અંધોમાં અવલોકિતનો ઉલ્લેખ આવે છે. માત્ર તેને તેમાં સંવર્તમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી. એટલુંજ નહિ પણ બોધિસત્વથી ભિન્ન તરીકે જે પાંચ સાત

દૈવ્યચિત્રિતઓ તેમાં જણાવી છે તેમાં આનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે અવલોકિત તથા મંજુધાય, જેમના અગ્રણી છે તે બુદ્ધના પુત્રો અને અવલોકિત, મંજુધાય ક્ષિતિગણ તથા વળન એમનું સામંતું વર્ણન આપ્યું છે. અવલોકિતનું ખાસ કામ દૈવ્યોસાથે લડવાનું હતું.

કેટલાક મહાયાનિ ગ્રંથમાં સઘળા યોધિસત્વોની મુખ્ય અને સર્વ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓના વર્ણનો જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથોના અભિપ્રાય પ્રમાણે યોધિસત્વ એજ મિરતોમાંનું ત્રીજું રતન જે સંધ તે છે. ધર્મસંગીતિ જેવા કેટલાક સૂત્રામાં અવલોકિતેશ્વરનું પુષ્કળ મહત્ત્વ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં અવલોકિતેશ્વર મહત્ત્વ પૂર્વક રજૂ થતા જોવામાં આવે છે. યોધિસત્વેતો પાપનો પણ ભય ન શખતાં ભૂત કથાના પ્રચાર કાર્યમાં પોતાની સેવા અર્પણ કરી હતી. આ કાર્યને અવલોકિતેશ્વરે કલ્યાણકારક તરીકે જણાવી તેની સ્તુતિ કરી છે. ભૂત કથાના કામમાં એકાદ પાપ કરવું પડે તો તેપણ કરવું, કેમકે, જે આપણાપર આધાર રાખે છે. તેનો વિશ્વાસ ભંગ કરવા કરતાં ભલે પાપ કરવું પડે તો તે કરીને નરકવાસ પણ વહેારી લેવો બેહત્તર છે એવી તેણે દલીલ કરી છે.

અવલોકિત યોધિસત્વ મહાસત્વ છે પણ તે કાંઈ સર્વ શ્રેષ્ઠ નથી. અવલોકિતેશ્વરના ઇતિહાસમાંની આ દલીલજી પુરાતન માન્યતાથી ચુરવાર થાય છે. આ માન્યતા એટલે સાત આઠ યોધિસત્વોસહ પચાસણી બુદ્ધની આત્મ બાલુએ બેઠેલા ચિત્તથી છે. તે તથા તેવી જાતના વર્ણનો.

ત્રૈલોક્ય (ભવિષ્ય કાળનો બુદ્ધ) ને એકલાનેજ હીનયાનમાં યોધિસત્વ માન્યા છે. તે અવલોકિતેશ્વરનો પુરોગામી હશે એમ સંસ્કૃત તિબેટી મહાવ્યુત્પત્તિ કોષપરથી તથા ચિની કોષ પરથી જણાય છે. એટલું તો ચોક્કસજ છે કે, યોધિસત્વને જે કથાશીલ દેવી, પરમાર્થ અભયચંદ્ર વગેરે સંબોધનો લગાડવામાં આવે છે તે કેવળ અવલોકિતેશ્વરને લગાડતા પહેલાં ક્ષિતિગણ વગેરેને પણ લગાડવામાં આવતા. પરંતુ આ સર્વે કેવળ તાર્કિક અનુમાનો છે કેમકે, ખ્રિસ્તી શકના આરંભ કાળનાં કેટલાક સંપ્રદાયોમાં અવલોકિતેશ્વરજી સર્વ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે.

સદ્ગમ પુરંદરિકામાં અવલોકિતેશ્વરનું પ્રધાન પદ મળી આવતું નથી. પણ તેની મહત્તા ગાતું એક બુદ્ધજ પ્રકરણ લખાયલું છે તે મંજુશ્રી ચિવાય ખાત્રીનાં અક્ષયમતિ વગેરે યોધિસત્વ મહાસત્વો

કરતા અતિશ્રેષ્ઠ હોઈ જગતનો તારણહાર છે. તે હજારો બુદ્ધોથી વધારે વંદનીય છે. પોતાનું ભૂતકાળત આગળ ઘપાવવામાં તે બુદ્ધ, યોધિસત્વ, મહિશ્વર, કુબેરવજ પાણિ વગેરેના રૂપ ધારણ કરે છે અક્ષયમતિ તેને કુલ અર્પણ કરે છે. અને તે આકુલ શાક્યમુ અને તથા પૂર્વ બુદ્ધોને આર્પણ કરે છે. આ ગ્રંથમાં 'સુખાકર' નામના લોકમાં તેનું નિવાસ સ્થાન જણાવેલું હોઈ કોઈવાર તે બુદ્ધને જમણે હાથે અને કોઈવાર ડાબે હાથે બેસે છે એમ જણાવ્યું છે.

અમિતાયુધ્યનિસૂત્રોમાં તથા સુખાવતીમાં અમિતામ તથા અવલોકિત એમની ઇશ્વર સંબંધીની સાવનાઓ રજૂ થઈ છે. ભક્તિયોગ વિષેના ભાવમાં અતિશયોક્તિ છે. પુરાતનકદંપના વિષે રહેલી દુર્દશ્યાની છાયા આ ગ્રંથમાં દેર દેર છવાઈ રહેલી જોવામાં આવે છે.

અમિતાલ અથવા લોકનાથ એ અતિપ્રાચીન કાળમાં ધર્માકર નામનો સિદ્ધ હતો. તેને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થઈને દસકંઠક વહી ગયા. તેમ તેને શુભ થવાને હજી ઘણો લાંબ કાળ વહી જશે. તત્પતઃ સઘળા બુદ્ધ સરખાજી હોઈ સમજાની, તથા પૂજાવસ્થાએ પહોંચેલા હોય છે. માત્ર બુદ્ધ થયા પછીજ તેમના કર્મમાં લેહ પડે છે. દાખલા તરીકે ધર્માકરે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, હું બુદ્ધ થયા પછી અતિશય શુભ બુદ્ધભેદ કરીશ. સુખાવતી ક્ષેત્ર તે આ. અને આથી કરીનેજ નિર્વાણ પદ પ્રાપ્ત કરનારી વ્યક્તિઓ બુદ્ધ ક્ષેત્રમાં તેની સાથે લેગા મળે છે. જે દોષી હોઈ દોષનું ક્ષાલન કરવા મહાતા હોય તથા તેવી જાતની તેમનામાં શક્તિ હોય તેઓ અમિતાલ સાથે પોતાનો કાળ કમળપુષ્પોમાં ગાળે છે. આની સાથેજ જે યોધિસત્વોને બુદ્ધ થવાની ઇચ્છા હોય, તેઓ બુદ્ધને ઉપદેશ સાંભળવા ભય. અને તે પછી બુદ્ધ બની તેઓ શાશ્વતસ્થાન મેળવી લેશે. આ યુગને અને અવલોકિતેશ્વર હજારો અને છેલ્લો બુદ્ધ બની આવશે.

ચોગ્યતાની નજરે સઘળા યોધિસત્વો સરખા હોતા નથી. અમિતાલના સ્વર્ગમાં અવલોકિતેશ્વર તથા મહાસ્થાનપ્રાપ્ત એ બન્ને બુદ્ધ જેટલાજ તેજસ્વી અને મહાન હોય છે. છતાં તે બન્નેમાં પહેલો કંઈક વધારે મહત્તાવાન અને ઉચ્ચ દરજ્જાવાળો હોય છે. કેમકે સર્વે પ્રાણીઓને સ્વર્ગ મેળવી આવતું એ તેનું કાર્ય છે. તે પોતાના તેજસ્વી શરીર સહ સઘળા લોકોમાં પ્રવાસ કરે છતાં ત્યારે અનંત રૂપ

તસ્માદવસરો જાતઃ જિતરિર્ધર્મવાન્ નૃપઃ
 ચેત્સ્યચંદ્રપુરજક્ષમામૃત સહાય્યમદોષઃ
 તતો ભવદિવરાજસ્ત્યાગભોગાતિસુંદરઃ
 તસ્માત્ પ્રમૂતભાગ્યો ભૂત (મીમો) મીમામવિક્રમ્
 તેજસા રાહુવદ્વસ્ત્રધંદ્રમેડલતજ્જલઃ
 તતઃ ચાવસરો રાજા જાતોર્જ્જ્વલ વિવેકવાન્
 પ્રજ્ઞઃ પ્રાજ્ઞજનાવાસઃ સુરઃ પરમપુત્રવાન્
 રૂઢનામા ભવત્તસ્માદ્ રાજા પુણ્યવતા વરઃ
 નીતિજ્ઞો નીતિશાસ્ત્રાર્થ વૃદ્ધસેવિ જિતેન્દ્રિયઃ

[સંહ્યા અર્થઃ—એવિ. ઇન્ડિ. વૅ. ૩. પાનુ ૨૬૭
 અને તેમાંની તામ્રપત્રની પ્રતિકૃતિ]

અવસરી યુદ્ધક:—(મુંબાઇ ઇલાકા.) પુના-
 દહાના ખેડ તાલુકાની ઇલાકાએ ૧૫ માર્ચ ૧૮૮૧
 એક નાનું ગામડું. અહિંની વસ્તી (૧૮૮૧ પ્રમાણે)
 ૨૭૭૮ છે. ૧૮૬૨ સુધી તે કંચાડું ગ્રામ્ય સ્થાન
 હતું. તે વખતે ત્યાં કચેરી હતી તે મકાનમાં હાલ
 નિશાળ છે. પશ્ચિમ સીમા પર એક ભેરવનું દેવળ
 છે તે આસરે સેવર્થ પહેલાં શકર શેઠ નામના
 દિગ્ગાયતવાણીયાએ બંધાવ્યું હતું. તેના મંડપની
 બીંતો પર પુરાણોમાં વર્ણવેલા પ્રસંગોના દેખાવ
 ચિત્રેલા છે. સુંદર કમાન પર ગણપતિની મૂર્તિ છે.
 દેવળ સામે બે હીપમાળા છે અને આગળ નગારખાનું
 છે. નગારખાના નીચે એક પત્થરનો ઘોડો છે (પુના
 જ. પા. ૧૦૪, સ. ૧૮૮૫).

અવસર્પિણી:—જૈન લોકો કાળના બે ભાગ
 કરી તેમાંનો એક ઉત્કૃષ્ટ અને બીજો નિકૃષ્ટ એવી
 માન્યતા રાખી પહેલાને ઉત્તર્પિણી અને બીજાને
 અવસર્પિણી એવાં નામોથી સંબોધે છે. અવસર્પિણી
 એટલે જાણુ ભાગના છ વિભાગ પાંડવામાં આવ્યા છે.
 તેમના નામો—(૧) સુસમ સુસમ (૨) સુગમ (૩)
 સુસમ દુઃસમ (૪) દુઃસમ-સુસમ (૫) દુઃસમ અને
 (૬) દુઃસમ દુઃસમ હાલમાં પાંચમે દુઃસમ અર્થે
 દુઃખના કાળ ચાલુ છે તેનું પ્રમાણ ૨૧ હજાર વર્ષનું
 છે એમ તે લોક માને છે (અ. કા. ૧).

અવાજહાગીર:—આ બગીચી સંયુક્ત પ્રાં-
 તમાં છે. તેનું ક્ષેત્ર ૬૫ ચો. માઈલ છે. ૧૯૦૩
 ૦-૪ માં અહિંની સરકારી ઉપજ ૩૦ લાખ રૂપિ-
 યાની હતી.

અદારમી સદની શરૂઆતમાં યતુરજી નામનો
 બાપવ ૨૪/૫૧ મધુરાથી ભવેસર આવી ત્યાંના મુજે-

દારને ત્યાં વૈધ તરીકે રહ્યો હતો. તેના દીકરાએ
 લશ્કરમાં દીક પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. તે પછી તેનો
 પૌત્ર ભક્તસિંગ ભરત પુરના રાજાની નોકરીમાં
 રહ્યો અને યુદ્ધગ ગામે મેળવી પાસે મેવાલી
 લોકનું લશ્કર જમાવ્યું. મરાઠાઓએ તેને અવામાં
 એક કિલ્લો બંધાવી આપ્યો. પણ અહિંના રાજાએ
 સન ૧૮૦૩ માં મરાઠાઓ સામે અંગ્રેજ સેનાપતિ
 લોકને મદદ આપી હતી. ૧૮૫૭ ના બંડમાં અંગ્રે-
 જોએ તેને ભવેસરનો પ્રદેશ આપી પોતાના પક્ષમાં
 છૂટી લીધો તેમ ત્યાંના રાજાએ પણ તેમને બંડ-
 ખોલે સામે સારી મદદ કરી હતી.

હાલના રાજા બળવંતસિંગ સી. આ. ઇ. નો
 ઇલકાબ ધરાવતા હોઈ એકવાર સંયુક્ત પ્રાંતની
 માંતિક ધારાસભાના સભાસભ હતા. આ બગીચાનું
 ગ્રામ્ય શહેર ભવેસર છે. રાજા માત્ર અવાગામગાં
 રહે છે. સન ૧૯૦૧ માં અહિંની વસ્તી ૨૮૨૩ હતી.
 (ઇ. જી.)

અવિધવાનો વમી:—ભાદરવા વદ ૬ ને અવિ-
 ધવાનો વમી કહે છે. પણ ગુજરાતજમાં તે નોળીનો
 અને નામેજ એળખાય છે. તે દિવસે જેનો પિતા
 હયાત હોય અને માતાનું અવસાન થયું હોય તેવા
 દામ્પત્ય પોતાને અવિધવા માતાને ઉદ્દેશી શ્રાદ્ધ
 કરવાનું હોય છે.

અવિનાશીશ્વર:—બંદવાસી, રામનો પુત્ર
 તેણે શંગારરાજ તિલક ભાણુ નામેનો અર્થ લખ્યો
 છે (કુપસ્વામી ન. ૧૨૭૦૮).

અવિનીત:—પશ્ચિમ ગંગાનો રાજા. તેનું
 બીજું નામ અવિનીત કોંગણી મહાધિરાજ પણ
 હતું. માધવ મહાધિરાજનો પુત્ર અને બન્ધવી વંશનો
 તે હતો. એની માતા તે કંદળના રાજા મહાધિરાજ
 કપ્યુવમાંની પદેન ચત્રી હતી. પશ્ચિમના ગંગ અવિ-
 નીત કોંગણી મહાધિરાજના મારદેરના સંસ્કૃત અને
 કેનેડી તામ્રપત્રોમાં તેનો ઉલ્લેખ થયો છે. તેનો કાળ
 શકે ૩૮૮ છે-વળી આ સમયનો ઉલ્લેખ પશ્ચિમના
 ગંગ દુર્વિનીત કોંગણી વૃદ્ધરાજના મદલાઉડેલી
 તામ્રપત્રોમાં થયો છે. તે વિજય સંસ્કર નો છે. યા.
 દીલકાનું લખો છે. કે. મિ. શાંસ પ્રમાણે એને કાળ
 શકે ૪૩૫ ના છે.) વળી શિવમાર પહેલા પૃથ્વી
 કોંગણી મહારાજ નવકાળના હવેજેરે તામ્રપત્રોમાં
 પણ તેનો નિર્દેશ થયો છે. આ છેડા તામ્રપત્રનો
 કાલ શકે ૬૩૫ (વિજયેશ્વર) સંસ્કર છે

પુરાણવસ્તુ સંશોધકોએ આ તામ્રપત્રો ખોદા
 અને દુર્વિગ ગણ્ય છે. તેના કારણ નીચે પ્રમાણે

હોઈ શકે. સામાન્ય રીતે તાઝપત્રો ઈ. સ. ૪૫૦ ના મળી આવે છે. અને એ કાળમાં તાઝપત્રો મળી આવે તો એ તેમાં અથોકની પ્રાક્ષીને મળતી લિપિનો પ્રચાર થતો. ઉપરના તાઝપત્રોમાં આ બે દોષો ઉપરાંત એક વધુ દોષ છે તે એ કે રાજના અસ્તિત્વ સંબંધી ઘણી ભિન્ન સાલો આપવામાં આવી છે.

અવેહસદેવ:—શાકભરીનો આહુમાન રાજા. તેને વીસહદેવ વિગ્રહ રાજા નામનો પુત્ર હતો. વીસહદેવ વિગ્રહરાજાના દિલ્હી શિવાલોક સ્થંભ શિલાલેખમાં નિર્દેશ થયો છે. આ શિલાલેખ નિક્કમ સંવત ૧૨૨૦ અર્થાત ઈ. સ. ૧૧૬૪ ના એમિલના શુરુવાર તારિખ નવમી નો છે. (ઈ. અન્ટિ. વો. ૧૯ પા. ૨૧૮ અને પ્લેઈટ)

અવેહસ દેવી:—અવેહસદેવ જીઓ

અવેસ્તા (પારસીઓનો ધર્મગ્રંથ) :—

અવેસ્તા અથવા ઝંદ અવેસ્તા એ ગ્રંથ જરથોસ્થે દેલાવેલા ધર્મનું ધર્મ-પુસ્તક છે. આનેજ પારસી એકે હુપત માગીઓ પવિત્ર ગ્રંથ માને છે. વિદ (એટલે જાણુ) અવેસ્તા એ શબ્દની યુગ્મત્તિ માટે મતદેર છે પણ સંભવિત છે કે તે આર્થન ધાતુ વિદ [એટલે જાણુ] પરથી નીકળ્યો હશે અને અને તેના અર્થ જ્ઞાન આપનાર ગ્રંથ એવો થાય છે. અવેસ્તા બે શબ્દ ઉપરથી જ્ઞાન આપનાર ઝંદ-અવેસ્તા એ નામ અસલધર્મ ગ્રંથમાટે બરાબર નથી. પહલવી ભાષામાં, ‘ અવિસ્તાકઓ ઝંદ, ’ અવેસ્તા અને ઝંદ શબ્દોવપરાય છે તે સુગળ ઝંદ-અવેસ્તાનો અર્થ ધર્મગ્રંથ અને ટીકા એવો મૂળ શબ્દ પ્રયોગ છે.

અવેસ્તાને પોતાનો ધર્મગ્રંથ માનનારા, એટલે કે જરથોસ્થીધર્મના પારસીલોકોહિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૮૦૦૦ અને ઇરાનમાં ૧૦,૦૦૦ જેટલા છે. પરંતુ અવેસ્તાગ્રંથનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ઘણું છે. કદાચ તેમાં, ઇરાનમાં ઘણા પ્રાચીન વખતમાં રહેનારા લોકોની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને રીતરીવાજોનો સંગ્રહ થયો છે. ભારતીયોને વેદોનું જેટલું મહત્ત્વ લાગે છે તેટલુંજ પારસીઓને અવેસ્તા ધર્મગ્રંથનું જણાય છે. કારણ આનીજ મહદંશે પારસીઓનું પ્રાચીનત્વ અને તેમની સંસ્કૃતિનું ઉત્તત્ત્વ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. માનવજાતિના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તેનું ઘણુંજ મહત્ત્વ છે. કારણ બુદ્ધપૂર્વના ઇતિહાસમાના પશુ-ભારતીય વખતપર એટલે કે વેદિક આર્યોએ ન્યારે હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો તો પહેલાના વખત પર મકાશ પાડવામાં આ ગ્રંથ ઘણાજ ઉપયોગી છે તેથી હુંકમાં તેના વિષે માહિતી આપવામાં આવે છે.

મા...૩૨ ૫૫...૨

અવેસ્તામાંના વિષયો અને તે વિષયોની માહિતી :—અવેસ્તા એ ગ્રંથ એક વખતના ત્રિશાળ સાહિત્યનો કેવળ અવશેષ છે. તેમનાં છુટક પ્રકરણો હમણાંસુધી મળી આવે છે. આજે મળી આવતા બધા ગ્રંથો એકે પણ હસ્તલિખિત પ્રતમાં એકે ઠેકાણે મળી આવ્યા નથી. તેમાં તેમને જુદાજુદા સંગ્રહોમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. હમણાં મળી આવતા અવેસ્તાના નીચે આપ્યા પ્રમાણે છ ભાગ કરી શકાય તે આ પ્રમાણે :—

૧. યસ્ન એમાં ગાથાઓનો અંતર્ભાવ થયે હોયો જોઈએ. ૨. વિસ્પરદ ૩. યસ્ત. ૪. નીઆએશ ગાહ વગેરે અપ્રધાન ગ્રંથ. ૫. વહીદાદ. ૬. હાદોખત-નસ્ક વગેરેમાંનાં છુટક ભાગ.

પહેલા પાંચ ભાગના બે સમૂહ માનવામાં આવે છે. પહેલા સમૂહમાં, વહીદાદ, વિસ્પરદ અને યસ્ન આવે છે. આમને ઉપયોગ પૂર્વજને વખતે થતો હોવાથી પહેલેથી એને પૂજાવિષયક એવો જુદો સમૂહ માનવામાં આવે છે. આને જે સુખ્ય અવેસ્તા એવું કહેમાં આવે છે. આ ત્રણ ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રત બે જાતની મળી આવે છે. ઘણામાં પહલવી ભાષાતર ભવામાં આવે છે. ઘણીમા નથી. જ્યાં આ ત્રણ ગ્રંથ જુદાજુદા મળી આવે છે, ત્યાં ઘણુંકરીને પહલવી ભાષાતર આપ્યું છે. પરંતુ આ ત્રણ ગ્રંથોનો અનુક્રમે ધર્મકાર્યોમા ઉપયોગ કરવામાં આવતા નથી. ત્યારે જે પ્રમાણે વિધિમાં ગ્રંથોમાંના ભાગ આવે છે તે પ્રમાણેજ તેમને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પ્રયોગની સગવડ બળવવા ખાતર એકત્રિત કરેલા આ ગ્રંથોમા પહલવી ટીકા હોતી નથી. આ સંગ્રહને વહીદાદ સાદે ‘ એટલેકે ’ પહેલવીય ગ્રંથની સાદ વહીદાદ એમ કહેવામાં આવે છે. બીજા સમૂહમાં પ્રાર્થના અને તેનીજ સાથે હેખાતા હસ્તલિખિત પ્રતોના મળી આવતા આગો આવે છે. આને ખોદ્દ અવેસ્તા કે નાની અવેસ્તા એમ કહેવામાં આવે છે. આ બીજા સમૂહના ઘણાખરા ગ્રંથોમાં પહલવી ટીકા મળી આવતી નથી. ઉપરના છ ભાગ માટે થોડું વિવેચન કરવું અહિં અપ્રસ્તુત લેખારો નહિ.

ધર્મસંગ્રહોમાંનો પૂર્વજને લગતો યસ્ન એટલે યસ કે પૂજા એ સુખ્ય ગ્રંથ છે. આમાં સુખ્ય દેવસ્તુતિ અને દેવીની પ્રાર્થનાઓ છે. અહિં ‘ દેવ ’ શબ્દ હીંદુ (દેવતાના) અર્થમાં વાપર્યો છે. આમાં જ ગાથાઓનો બે અંતર્ભાવ થાય છે. ગાથા એટલે જરથોસ્થના ભાવણોમાંની કવિતાઓ. આ અવેસ્તામાંના અતિપ્રાચીન અને અતિપવિત્ર ભાગ

છે. યસ્ન (સંસ્કૃત યજ્ઞ) ના ઉર અંશાયો છે. તેમને હા અથવા હાઈતિ એમ કહેવામાં આવે છે. આ સ્તુતિઓ પુરાહિત યજ્ઞ વખતે ગોલે છે. આ ગ્રંથના ત્રણ સ્વરૂપો ભાગો પડી શકે છે. પહેલા ભાગની શરૂઆત (અંશાય ૧-૨૭) ચોરમજ્જ અને બીજા દેવતાઓના નમનથી થાય છે. આ ભાગમાં પવિત્ર જલા, (એઓશા) ના શુદ્ધીકરણના મંત્રો છે. હુઓમ તૈયોર કરવાના, અને તેને અર્પણ કરવાના મંત્રો પણ આ માં જ છે. હુઓમ (હિંદુસ્તાનના લોકો જેને સોમ કહે છે) એ એક પાણી છે આ પાણીને રસ યજ્ઞ વખતે પુરોહિત લોકો પીતા હતા. અને આ પ્રકારનું પાન ધાર્મિક કૃત્ય લેખાતું. આજ પ્રમાણે પુરોહિતના અને માંસના યજ્ઞના મંત્રો પણ છે. આ પુરોહિત અને માંસયજ્ઞનો અંશ પુરોહિત લોકો પ્રસાદ માનીને આદિગતા. આ ભાગમાં વધે વધે ધર્મ અને આચારની પાળના અત્યધિકારીત વિવેચન કરેલા કેન્દ્રીક અધ્યાયો મળી આવે છે. હાજતા તરીકે યસ્ન ૧૨માં જરોસ્ત્રથી ધર્મનો એકશર છે, અને યસ્ન ૧૬-૨૧ માં પ્રેત અને ઉતરના રૂપમાં ત્રણ નાની પણ પુરાણી પ્રાર્થનાઓને બાતે વિવેચનના વિષયો આવેલા છે. બીજા ભાગમાં ગાથા-શબ્દાર્થ ગાયન— ધર્મગીતો એમનો સમાવેશ થયેલો છે. આ ગાથા હાઈજાદ છે, અને તેમાં જરોસ્ત્રનો ઉપદેશ, પ્રવચનો, અને ધર્મદર્શનો આવ્યા છે. આમાં તેણે મનુષ્યને ખરાબ વસ્તુથી દૂર રહેવા, અને સારી વસ્તુનો આશ્રય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, અધિકારના સામ્રાજ્યનો ત્યાગ કરી પ્રકાશના, જ્ઞાનના સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાનો ગોવ આપ્યો છે. ગાથાઓ હાદોમય છે. અને તેમાંની ભાષા અવસ્તાના બાંકીના ભાગની ભાષા કરતા જુની છે. ગાથાઓ મ અઈ અને તેમનાં અનુક્રમ વૃત્તના પ્રમાણે છે. તેપના શરૂઆતના શબ્દો "અહુન વેનિ, હિદ વેનિ" વગેરે પરથી તેમને નામ આપવામાં આવ્યા છે. ગાથામાં સ્તર સૂકતો છે, અને 'ગિસ્તી સામ' પ્રમાણે યાદના વખતમાં આમનો ઉપયોગ પ્રાર્થના વખતે થતો હોવો જોઈએ. જે હાદોમય પંથો ઉપરથી, પાછલા ભાગમાં જરોસ્ત્રને ધર્મોપદેશ કર્યો એમ કહેવાય છે તેજ આ મૂળની ગાથાઓ દેવી જોઈએ એમ જણાય છે. આ ગાથાઓમાં સ્તુતિઓથી યસ્ન (યસ્ન સંસ્કૃત હાઈતિ) વગેરે મૂકી દેવામાં આવ્યું છે. આ મહાગાયત્રી યસ્ન પત્ર ગાથા ભાષામાં છે, અને તેમાં પ્રાર્થના અને અહરવચ્ચ પ્રધાન હેવત, મહામૈલિકાનાં આરમ્ભ, અર્ચન, જળ, અને પૃથ્વી એમની સ્તુતિ છે. પ્રાચીનત્વ અને જુનીઆવાની

દષ્ટિએ હુસ્તધ હાઈતિ ગાથાના જરા પછીના વખતના છે. છતાંપણ ગાથામાં જે ધર્મનો ઉદય જણાય છે તેજ ધર્મનું, તેપછીનું મુધારેલું સ્વરૂપ તેમાં જણાઈ આવે છે. ગાથામાંજ ત્રણ કે ચાર વિશેષ પવિત્ર મંત્રો છે. આ મંત્ર અહુન વૈય અથવા હોનવર અશેમવોહું એર્થમ ઇશ્યો અને યેઘહેહાતામ એ પ્રમાણે છે. તેમના નામો તેમના પહેલા શબ્દપરથી પડ્યા છે. ત્રીજા ભાગમાં (ભાગ ૫૨, ૫૫ ને ૫૭) કે ત્યાર પછીના યસ્નમાં (અપર યસ્ન) જુહાજુહા દેવતાઓની સ્તુતિ અને કૃતજ્ઞતા લેવામાં આવે છે.

વીરપરદ (અવસ્થા વિરપરનવો) માં. યસ્નના કેટલાક ભાગમાં વધારેના વિષયો આવેલા છે. આમાંની ભાષા અને રચના યસ્ન પ્રમાણેજ છે. આના બેજ અધ્યાય કે કહે હોઇ, તે યસ્નના સાતમા ભાગ જેટલામોટા છે. ધર્માચાર ગ્રંથોમાં યસ્નમાંના અધ્યાયોની સાથેજ વીરપરદમાંના અધ્યાયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અવસ્તા-વીરપરદનો ગાં વિશ્વે (સર્વ) દેવોનો આવહનના અને આત્માર્પણના મંત્રો આવેલા છે. આથી આને 'વિરપરદ' એમ કહેવામાં આવે છે.

યસ્ન (અવસ્તા યેટી-સ્તુતિ વડે પૂજ કરવી) ના એકવીસ મૂકતો છે. આમાં યજ્ઞત (ઇજ્ઞ) ની કેન્દ્રવત્તાઓની સ્તુતિ છે. અર્ધિમુર એટલે જલદેવતા (યસ્ન ૫) નિષ્ય તારકા (૫૨ત ૮), મિથ એટલે સત્યદેવતા (ય. ૧૦ ૧, ૧૧થી કે સદ્યુણી લોકોના મુતાત્માઓ (ય. ૧૩), વેરેત્રન એટલે યરોદેવતા (ય. ૧૪) અને રાજતોજની દેવતા (ય. ૧૮) આમના સ્તુતિપરના યસ્ન એ આખધા યસ્તોમાં મુખ્ય છે. યસ્નની રચના મુખ્યત્વે હાદો બંધ છે અને તેમાં કાવ્ય છે. અને તેમાંની ઘણી ખરી કથાઓ અને ઐતિહાસિક ભાગ કીરદોશી કવિના 'શહાનામા' નામના મહાકવ્યમાની કથાઓ સાથે સરખાવવા જેવા છે.

નીઆઓશ, ગાક, સિરોઝી, અક્રાઇગાન એ સપ્રધાન ગ્રંથોમાં નાનકડી પ્રાર્થનાઓ, સ્તુતિઓ અને વરદાન પ્રાર્થનાઓ છે. આ પ્રાર્થનાઓ રાજ અને ખાસ પ્રયત્ન હોય ત્યારે યોગ્યતાની હોય છે.

વેરીદદ એટલે દઝેવ (રાશસ) વિરૂદ્ધ કપદોન આ ધર્મવિપયક કાવ્યનો પ્રય છે. તેમાં ખાલીસ અંશાય (૩૪૦) છે. આ મધમાના કેટલાક ભાગ હાજા જુના છે, જ્યારે કેટલાક પાછળના છે. આ ગ્રંથનો કોઈક ભાગ પાછળની ઉનાયેના હોય છે. ખરેખર અંશાયમાં (૨૪૦ ૧) જુના ૬૫ શ્લોક

- ૬ અલેક્ઝાન્ડર પહેલા ૬૦-ધર્મ અને મનુષ્યનો ત્યારપછી પાકી રહેલા યાવકારિક સભ્ય ૧૫
- ૧૦ અલેક્ઝાન્ડર પહેલા ૬૦-રાજા ગુરતાપ અને તેની ત્યારપછી પાકી રહેલા કારકીર્તી ૧૦
- ૧૧ પહેલા ૨૨ અલેક્ઝાન્ડર પહેલા ૨૨ અલેક્ઝાન્ડર પછી પાકી રહેલા ૬ મનુષ્યનો વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સભ્ય ૬
- ૧૨ ૨૨ દશ્ય સત્ય અને અત્યા રિમ્ડ પુનર્જન્મ ૨૨
- ૧૩ ૬૦ પુણ્યકર્મો અને જરથોસ્તાની ભવ્ય પશુનું મહિમન વર્ણન ૬૦
- ૧૪ ૧૭ ગોરમબદ અને પ્રધાન દેવકુત ૧૭
૧૫. ૫૪ વ્યવહાર, વજન અને તાવવામાં પ્રામાણિક પશુ, પુણ્યમાર્ગ. ૫૪
૧૬. ૬૫ આ ધર્મમાના, પાસેના મગસા ૧૬ થીઓ સાથે લગ્ન કરવા બામના તરે
- ૧૭ ૬૪ ભવિષ્યકાળમાં મગનારી શિક્ષાએ, ફલજ્ઞોતિષ ૬૪
- ૧૮ ૫૨ અધિકારનો ઉપયોગ કરના વખતે ન્યાય મનમાણેનાનું મદદ ઉત્થન અને અસતોના નાશ ૫૨
- ૧૯ વિદે-હાદ અ વે દીદ દ—અયોથ અને તેમાંથી ૨૨ હજુમગી આપે છે શુદ્ધિકરણ ૨૨
- ૨૦ ૩૮ માધુત્તવિયે ૩૮
૨૧. ૩૩ સોરમગ્રહ અને પ્રધાન દેવકુતની સ્તુતિ ૩૩

અવેસ્તા પ્રથમ ૧૫ અને અવગિષ્ટ ભાગ અલેક્ઝાન્ડરની ચરણ પછીની પાચ ૬ મગીમાં ચોક્કસ, ઘણા ખરા ધર્મના ધર્મો ભાગ નડ પાડે અને તેથી ઘણા ભૂનાયોગીઓની ૫૨ પગ અને ઈનર્ડ અને સ્વાધ્યાયના વધારા પશુ આવાત માન્યતાઓ છે જેન પ્રમાણે, ૮-૬-૧૦-૧૧ માં નરકમાંથી ઘણા અરે

ભાગ નાશ પાડ્યો છે, એમ જણાવ્યું છે અલેક્ઝાન્ડરની ચરણથી માડી સમાર્પન રાત્રીઓના વખત સુધી, પાચસો વરસ દરમિયાનમાં નષ્ટ થયેલા ધર્મ પ્રથમો ભાગ, મસાગિન વખતથી આજ સુધી નાશ પામેલા ધર્મ પ્રથમો ભાગ આગળ કઈ દિસાણમાં નથી. એમ કહીએ તો ચાલે છે સનના સાતમાં સેક્ટમાં થયેલી સુમલમાંથી ૧૧ ચલાને લીધે પારસ્પરિક ધર્મને ઘણું જ નુકસાન થયું છે જુવમ નીચે કથ ડાયેલા પારસીયોકો, પોતાના ધર્મ પ્રથમોની સભાળ ૧૪ નકસ નહિ આથી ઘણા ભાગ હુત થયો પ્રાચીન અવસ્તામાંના સમાનિયન વખતમાં પાકી રહેલા એઠીસ નરકમાંથી આજે એકદુ યોગ લીમચુ એઠે દે ને દીદ દશ હુત છે ૫૫ એમાં પશુ નિપયોની અને હકીકતની ગોઠણ પાછળથી કરવામાં આવી છે એમ તે ચોક્કસ નથી વિચાર કરીએ તો જણાઈ આવશે કે મમાનિયન કથથી આજ સુધી ધર્મ પ્રથમોના લગભગ બેતૃતીયાં જેટલો ભાગ નાશ પાડ્યો છે

અથ નચ ન ના કા વ —ગવાનુક્રમો વિચાર કરતા, અવસ્તાના ભિન્ન ભાગો, ભિન્ન વખતના દેવ, એ મહારિત છે આ નરકી કરવા માટે, મૂળના યુદ્ધની દૃષ્ટિએ કરેલુ મુદ્દન પગીનુ ઘણું જ ફાયદાકારક જણાયે મુગવર્મપુત્રના વધુમાં ભાગ છ દોમય છે અને પાછળથી ઉમેરેલા ભાગે ઘણાં ગદ્યમાત્ર લખાયેલા છે વાકરણનો નિર્વાહ કર્યો પશુ નરકનો છે પાછળના પ્રથમ વાકરણનું શુદ્ધ જ્ઞાનનો લાપ થયો ભેત્રામાં આવે છે આ દોમયો વિચાર કરતા છ દોમય પ્રથમ ઘણા જ વાકરણનું શુદ્ધ છે આ અવસ્તામાંના ભાગ ઘણા પ્રાચીન છે અને જરથોસ્થના વખતની આવી આવેલા છે મોગ ચત્ર અને યત્રના પદ્યમત ભાગમાં થતા પ્રાચીન વખતની એવે દે ધરાના પ્રાચીન ધર્મ માથી ઉતરી આવેલી ઘણી વતો છે વેદી દેના કોઈપણ જ્ઞાનની ન ગતિ નથી તેમના નેત્રાક ભાગનું સ્વરૂપ અપ્રકટ થયું છે, તો ઘણું ત ઘણા જ્ઞાન વખતના છે બીજા ભાગો ચત્રના હુમલાના ભાગો ૧૧ માફ, હુમલાના છે અવસ્તામાંના મનમ ઉત્તારઓની બાજનામાં, અને વિષ દ અને ન્ય પ્રયોગના ચત્ર અને બીજા સરકા દા માટે જ્ઞાન કાંદેના ભાગોની બાજનામાં ઉતર નમાણેની નિષિદ્ધિ જણાઈ આવે છે મર્વ ધર્મ પ્રથમોના કાવકમ નીચે આજ પ્રમાણે છે

૧. ગયા (ચત્ર ૧૮-૫૪) અને મન ચત્ર ૨૭-૨૩ ૧૪ અને ૧૫ ગાપીન

૨. યસ્ન હેતાઘૈતિ (ય. ૩૫-૪૨) અને બીજા ભાગ ય. ૧૨-૫૮ અને ૪-૨૬ ગાથાની ભાષામાં.

૩. છ'હોમય યસ્ન વ યસ્ત. જેવાકે-યસ્ન ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૭, ૨૨, ૨૫; યસ્ત ૫, ૮, ૯, ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૯. વેદીતદ્ધમાં ૨, ૩, ૪, ૫, ૧૮, ૧૯ અને વિસ્તારક, નીઆએશેા નાધય અને અક્રિનગાન આ બધામાં વચ્ચેવચ્ચે આવેલી કવિતાઓ.

૪. અવસ્તાનો બાકીનો ગદ્યમય ભાગ. આ છેવટના એટલે કે એથા ભાગમાંની ભાષાસરળી અને રચના ઉપરથી મૂળાગ્રંથ કથો અને પાછળથી ધુસારેલો ગદ્ય મ'પ્રમાગ કથો એ સહેજે નાણી શકાય તેમ છે.

: પારસીઓના હ મ'મ'ય અવેસ્તાને લગતી હકીકત ઉપર આધારી છે. નીચે અવેસ્તા ભાષા વચ્ચેનું સામ્ય બતાવનારા કેટલાક શબ્દો આપવામાં આવે છે.

અવેસ્તા	રા'સ્કું ૧	ગુજરાતી.
અમૃતિ	અતિ	પાછળ
અમૃદય	અધ	અહીંઆ.
અમૃનીક	અનીક	સુખ્ય
અમૃપિ અમૃપી	અપિ	વળી. ને.
અમૃપી, અમૃપિ,	અભિ	ઉંચે પાસે
અમૃપી		
અમૃય	અય, આય	માન આપવાને
		યોગ્ય,
અમૃય'મન	અમ'મન	સુખ શાંતિદાયક
		અય'મનની પ્રાર્થના
અમૃવિતિ	અર્ણવિતિ	સુખદાયક દેવ.
અમૃવિતો	અર્ણવિતસ	પાસેની
		આસપાસ, પાસે,
		બ'ને બાબુઓ
અઉરુન	અરુણ	ન'ગલી
અઉરુપ	અરુપ	ધાળો.
અમૃવ'ત	અય'ન્ત અન'ન્ત	દોહનારો. ચાલાક
		મલ/પૂત.
અઓત	ઓત	હા, તો
અઓનડ: હ	ઓનન્	અપમાન, નુકસાન
		અપરાધ, પાપ
અઓમ	અયમ	આ. પેલી.
અઓવ	ઓક	એક, એકલો.
અઓવ	ઓવ	આ પ્રમાણે
અઓવો-દમ	એકાદશ	અગિયારમે
અવઓ-દય		
અઓરા દયોત	એકાદશન્	અગિયાર
અઓરમ	દદમ	લોકડું.

અઓષ	ઓષ, ઓષા	ઈન્દ્રિય
અઓજહ્	ઓજહ્	શક્તિ
અઓર	અવર	અધિક, નીચે
અક	અક	ખરાબ વાત. પાપ
"	અ'ક	આંકડા
અખય	ઈશ	તપાસરાખવી નેવું
અધ	અધ	પાપ
અધ	અધ	શિખર
અકંહ, ઈશ્ય	અસત્ય	જુડું
અઝિ	અહિ	સાપ
અઝ	અહ	બાંધવું
અઝ	અઝ	હરકરવું ફે'કવું.
અઝો	અહી	ફરવું, ચાલવું.
અઝેમ	અહમ	હું
અ'ક	અ'ક	વળવું
અંગ		
અંગિરન અંગુ	અંગુઠ	અંગુઠો.
અંધ	અંહ	જુ'બ આપવું
અંચ	અંચ	ન'વું
અંચ	અંચ	વાંકુ કરવું, ફે'કી દેવું
અંચ	અંચ	અપવિત્ર કરવું
અંત	અન્ત	છેવટ. ટોચ.
અંતર	અન્તર	અંદરનું
અંતર	અન્તર	અંદર
અંતરેસ્તા	અન્તરસ્થ	જમીન અને
		આકાશ વચ્ચે ઉભે
		રહેનારો.
અંતેમ	અંતિમ	: બીજો છેડો.
અંદ	અંદ	આંધળું કરવું.
અંદા	અંધ	આંધળો.
અથ	અથ	આ પ્રમાણે
અથ	અત્ર	અહીંઆ.
અદ	અદ	ખાવું.
અદુઓષ	અદુષ	નિરુપદ્રવી
અધ	અધ	અહીંઆ
અધર	અધર	નીચેનો
અધેવન્	અધેવન્	રસ્તો.
અન	અન્	સ્વાસ લેવો.
અન	અનેન	દર્શક સર્વનામ.
અનઈય	અનાય	હીન કુલમાં ઉત્તર
		થયેલી
અનુ	અનુ	માફક
અનુમ ઈતિ	અનુમતિ	ધર્મ વિષયક કાયદાને
		અનુરૂપ વિચાર કરવો
અ-ય	અ-ય	બંને.

અપ	અપ	પાણી.	ઉપધરિ	ઉપરિ	ઉપર.
અપ	અપ	આલે	ઉપમન	ઉપમા ઉપમાન ઉપમા	
અપ	આપ	પહોચવું મળવું.	ઉપારિત	ઉપારિત	પ્રાર્થના
અપધ્ધે ઓસક	અપધ્ધે ઓસક	ચુમ મારવી.	ઉભ	ઉભ	બે.
અપગધિતિ	અપગતિ	પલાયન.	ઉર	ઉર	મોડું વિસ્તીર્ણ
અપર	અપર	ઉત્તરકાલીન. હલકો	ઉર્વરા	ઉર્વરા	ઝાડ
અપુત્ર	અપુત્ર	સંતતિ વગરનો.	ઉષ	ઉષ	બાળવું પ્રકાશવું.
અપેમ	અપમ	છેવટનું.	બિન	બિન	ઓછું થવું.
અપ્પ	અપ્પ	મેષ	આંસુ	અંશુ	ઢાંગી
અમ	અમ	હીંમન.	કર્ણ	કર્ણ	કામ
અમવણ	અમવંત	હીંમતવાન	કર્ણ	કર્ણ, કર્ણ	ઢાંગપટેલો
અમ્ય	અમ્ય	લોહું.	કર્ણ	કર્ણ	બેમાંથી એક
અમ્યન	અમ્યન	માર્ગ.	કર્ણ	કર્ણ, કર્ણ	કેવી રીતે,
અરેજ	અરેજ	લાયક બનવું	કર્ણ	કર્ણ	મીતી કરવી
અરેત	અરેત	સત્ય.	કર્ણ	કર્ણ	કાણ.
અરેત	અરેત	સાચું બાલવું.	કર્ણ	કર્ણ	કુમારી
અરેધ	અરેધ	નફો.	કર્ણ	કર્ણ	પ્રેમ કરવું
અરેદ	અરેદ	દુખ આપવું.	કર્ણ	કર્ણ	દુષ્ટ માણસ.
અરેથ	અરેથ	અડધું	કર્ણ	કર્ણ	કાપવું
અરૂન	અરૂન	ભરપૂર.	કર્ણ	કર્ણ	શકત હોવું
અરેતનું અસ્તિ	અરેથનું અસ્થિ	હાડકું.	કર્ણ	કર્ણ	પેટાડવું
અરેવ	અરેવ	ઘોડો.	કર્ણ	કર્ણ	પ્રકાશવું
અરેપો-સ્થાન	અરેપો-સ્થાન	તબેલો.	કર્ણ	કર્ણ	પ્રેમ કરવું
અરેમ	અરેમ	પથાર.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
અરેતુ	અરેતુ	આંધુ	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
અરિ	અરિ	આંખ	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
અરેતદસ	અરેતદસ	અઠારમો.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
અરેતનું	અરેતનું	અઠ	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
અરેતાધિતિ	અરેતાધિતિ	ઝોંશી	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
અરે	અરે	થવું. હેંવું	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
આકૃતિ	આકૃતિ	બન્ય ચહેરો	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
આમગન	આમગન	ઉપાધ્યાય.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
આકાન	આકાન	કેવીકર	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
આલું	આલું	આયુધ.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
આસ	આસ	તરતર.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
અધવિધ	અધવિધ	પાસે જવું.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ઉપ-ધ	ઉપ-ધ	પાસે આવવું.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ક. ધ	ક. ધ	આગળ જવું	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર	ધર	ધરણ કેવી.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર	ધર	બકેરો.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધરઝોનિ	ધરઝોનિ	આમણું વચ.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર	ધર	ધર	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર	ધર	આ પ્રમાણે	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર. ધર	ધર. ધર	બાળવું.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર. ધર	ધર. ધર	ધર. ધર	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર. ધર	ધર. ધર	અમથ હોવું	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર. ધર	ધર. ધર	બાલુ	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર. ધર	ધર. ધર	ધર. ધર	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર. ધર	ધર. ધર	દલાવવું.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર. ધર	ધર. ધર	બાગવાન	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર. ધર	ધર. ધર	માયાપરના વાગ.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ
ધર. ધર	ધર. ધર	પાસે.	કર્ણ	કર્ણ	કાચ મિ

ગરો	ગો	ગાય	ગર	ગર	કરડા થવું
ગરોગરન	ગોહર	દોર મારનારો	ગરન	હિરણ્ય	સોનું
ગરોતેમ	ગોતમ	ગોતમજીવં	ગરનગોન	હિરણ્ય	સોનાનું
ગરોધન	ગોધન	ગાયત્રી પાં ધન	ગરંધય	હંદય	અંતઃકરણ
ગરોન	ગુણ	કૃત્યદો.	ગરેષ	હર્ષ	આનંદ થવો
ધાપૂ	કલ્પ	કાન.	ગવ	હવ	આર્થના
ગંદરેવ	ગંધર્વ	એક ભલવાન પણ	ગવન	હવન	આરાધના
		દુષ્ટદેવનું નામ	ગરત	હરત	હાત
ગધા	ગદા	ગદા	ગત	ભાત	જન્મેલો
ગમ્	ગમ્	જવું	ભામાતર	ભામાતુ	જમર્થ
આ-ગમ્	આગમ્	આવવું.	ગિ	ગિ	જીતવું
ગર	ગર	ગર	ગિમ	હિમ	શિયાળો
ગરેઝ	અહ	પકડવું	ગું	હું	હવન કરવો
ગરેમ	ધર્મ	ગરમ	ગાયર	જનિતુ	ઉત્પન્ન કરવું
અપ-ગરેવ	અપ-અહ	જીવું કરવું	તઉરન	તરણ	સુવક
ન-ગરેવ	નિઅહ	નિઅહ કરવો	તેમહં	તમસ્	અધાર
ગરેવ	ગર્ભ	ગર્ભસ્થાન	તબએવ	દંદ્ય	દંદ્ય
ગયો-સ્તાન	ગારસ્થાન	ગોઠા	સ્વપ્	દ્રિષ્	દુઃખ કેવું.
ગાતુ	ગાતુ	જગ્યા	તણુ	તણુ, નયુ	શરીર
ગાયા	ગાયા	પવિત્ર ગીત	તરો	તિરસ્	આરપાર
ગી	ગિ	જીવતા રહેવું	તાયુ	તાયુ	ચોર
ગુપ્	ગુપ	આશરો આપવો	તિપ્	તિપ્	પ્રકાશવું
ગોઉરુ	ઘોર	ખરાબ.	તમ્	તવસ્	ડું
ઘીવ	ઘીવા	ટોક.	અવજ	તવજ	ત્યાગ કરવો.
ધન	હન	મારનાર.	ધા	ધા	ચોપણ કરવું
અમ્તિ	કતિ	કેટલું ?	ધિ	ધિ	તીન
અષ	અક	પેડું.	મિદસ	ત્રયોદશ	તેરમો.
અઈર	અતુર	ધાર	મિપથ	ત્રિપથ	ત્રણ કુટુંબીયુ.
અરો	ગર	આતણું.	શાદ	શાદ	તુલ્ય થવું
આચર.	આચર.	જવું.	શાદધ	શાદધ	તુલ્ય
વીચર.	પ્રચર.	આગળ જવું.	દમવ	દેવ	અચુર.
ચરન	ચરણ	પગ.	દએન	ધેનું	ગાય.
ચરેમો	અમન	આમડું	દએ	દએ	દાઝવું.
અમન	અમન	આખ	દએન	દન	દાંત.
ચિત	ચિત	વચાર કરવો.	દસ	દસ	આવવું.
અમ્તિ	ભતિ	કુટુંબ.	દન	ધન	ધન.
જનતર.	જનતર.	હાર મારનાર.	દવ	દમ્	દસાવવું.
જન	હન	હારમારવું	દમ	ધમ્	આસિ-આસલેવો.
ઉપ-જન	ઉપ-હન	મારવું.	દનેન	ધારણા	પકડવું.
જમ્	ગમ્	જવું.	દરસ	દરો	નેવું.
ઉપજમ્	ઉપગમ્	પાસે જવું.	દરસ	દરો	દેખાવ.
જય	જય	જય.	દરેવ	ધર્ષ	ધુલતા કરવી.
હ	હ	હતવું.	દરિદ	દરિ	દરિ.
હવ	હવ	હવવું.	દસ	ધાર	નાશી જવું
હવવ	હવ	તાણું દુધ.	દસન	દસન	દસ
જની	જની	ખાઈ.	દમિન	દક્ષિણ	જમણો
જયા	જયા	ધનુજની દોરી	દા	દા	આપણું
જયાતુ	જયાતુ	આચુધ	આ-દા	અભિ-દા	હલો કરવો
જંતુ	જંતુ	જુટણ	દા	દા	વિચાર કરવો.
અગ્રાપ	જંતુ	જુશી.	દાઉર	દાઉ	લાકડું
અહવ	જંતુ	ગામ.	દાન	ધાના	અનાજ
જન	જન	જામણ.	દાહિ	ધાસિ	ઉત્પત્તિ

દિવ	દિવ	પ્રકાશવું	ભિત્ય	દ્વિતીય	ળીતિ.
દિશ	દિશ	શિખવગુવું	ભુ	ભૂ	થવું
દિશે	દિશે	ભતાવવું	ભૂમિ	ભૂમિ	ભૂમિન
હ	હ	હલવવું	ભૂષ	ભૂષ	ભૂષિત કરવું.
હધર	હહિતર	છાંરી	છાતર	ભાતર	ભાઉ
હનમ્	ધૂમ	ધુમાડો	મછતિ	મતિ	વિચાર
હરકરત	હધ્રત	હધ્રત્ય	મએધ	મેધ	મેધ
હરમનહ	હમનસ	ખરાળ મનનો	મગવન	મધવન	ધર્માત્મા
હપિતિ	દૂપિત.દૂપિતા	ત્રાસ દુઃખ	મન્દ	નગ્ન	નાગો
દર	દાર	બારણું	નગ	મહઃ મહા	મોટો.
દિધ	દિધ	દુઃખ દલું	મગણત	મહત્	વિસ્તુત
ન	ન	નહિ. નહી	મણતુ	મંતુ	વિચાર
નધર્થ	નર્થ	બહાદુર	મન્	મન્	વિચાર-મન્
નખા	નલસ	આકાશ	નરેદ	મદ	અવળું કરવું
નભિ	નાભિ	હુંડી	મા	મા	માપવું
નમ્	નમ્	નમસ્કાર કરવો	મુલ	મુલ	છોડી મૂકવું.
નર નર	નર નર	માણસ	મુદ્	મુદ્	મગ કરવી.
નવ	નવ	નવું	મેરેધુ	મુલુ	મુલુ.
નવધતિ	નવતિ	નેવું	મૂઝ	મૂઝ	મૂઝ
નવહસ	નવદશ	ઓગણીસ	મૂઝિત	મૂઝિ	મૂઝી
નવહસન	નવદશન	ઓગણીસ	માન	મન્	મન્
નવસત	નવશત	નવસો.	મ	મ	ખાલવું
નાઓડ હુધિય	નાસત્ય	અસુરવું નામ.	યજ્	યન્	પુનકરવી
નાઓધ	નાસો	નાક	યમ્	યમ	વશકરવું
નાવધ	નાત્ય	વહેવું પાણી	યરન	યત	રતુતિપર પ્રાર્થન
નિ	નિ	નાચે	યા	યા	જવું
નામન	નામન	નામ	યાસ	યાચ	યાચના કરવી.
પછતિ	પતિ	ચોક.	યાતુ	યાતુ	બાદ
પછતિવચ	પ્રતિવચન	જવાળ	યુજ	યુજ	બાંધવું
પછીતરતા	પ્રતિષ્ઠા	માન, આગર	યુજ	યુધ્	લઢાઈ
પણ	પણ	સંપવું	રતુ	મણ	વળત
પણચહસ	પચ્ચહસ	પ દરમો	રથ	રથ	રથ
પણ્યામત	પચ્ચાશત	પચ્ચાસ.	રન	રણ	મમદાંગળ
પનર પિતર	પિતર	બાપ.	રાજ	રાજ	રાજ્ય કરવું
પત	પત્	પહવું	રિચ	રિચ	ખાલી કરવું
પથન	પથિન	રેરો.	રેઠ	રેઠ	રેરવું
પરેસ	પરેસ	પરે કરવો.	રેન	રણ	લડાઈ
પામન	પામન	વચ્ચાદોગ.	વડકન	વગન	વરેપ
પાયુ	પાયુ	રૂઢણું કરનાર	વના	વન	ગાડ
પાર	પાર	છેડો	વમ્	વમ્	ઉતરી કરવી
પેરન	પૂરુ	પહેાળું.	વરાહ	વરાહ	ડુકકર
પેરન	પૂણ	પૂણ	વરેય	વર્ધ	પ્રકાશવું
પેરેયુ	પરેવ	બગલ, બાજુ	વહિરન	વનિદ	બધામા ઉગમ
ફતેમ	પ્રથમ	પહેલો.	વિદ્	વિદ.	મેગવવું
ફાપત	પ્રીતિ	નકી કપડો	વિધ્યા	વિધા	વિધા જ્ઞાન
ફિતિ	રગન	સ્મુનિ	વીત	વીત	મરેગા
ફરવાન	ફાલ	રતન	વીર	વીર	વીર
બરેજ	બહ	પ્રકાશવું	વીર	વીર	વીરવાન
બરત	બહ	વધારવું	વીરપ	ચિરપ	સર્વ.
બાજી	બહુ	બાપિડું	વોડક	ઉર	પહેલું
જાવું	જાવું	વાપ	મથ	મથ	નાશ કરવો
		ઠિરડું			

આનંદનાકવિ:—આ એક તેલશુ કવિ હતો. તેનો કાળ નિર્ણય નથી પરંતુ સંસ્કૃત અને તેલશુ ભાષામાં તે માણે પ્રવિણ હતો. રાજપુરવાર સંસ્કૃત ચરિત્ર તેણે તેલશુ ભાષામાં ત્રણ વિભાગમાં ઉતાર્યું છે (કવિચરિત્ર.)

અનંબાર — આ સુવિખ્યાત દ્રવિડ કવિયત્રી પ્રાચીન કાળમાં ઘણું ગર્વ. તેનો જન્મ તામિલ ભૂમિમાં થયો હતો તે તથા તેના છ ભાઈ મળી તે આંતેય જણા વિદ્વાન હતા. તેથી સ્વભાવમાં જોમ તેમની કીર્તિ કેલઈ તેમ જીવન પ્રતો તથા પરદેશોમાં પણ તે ફેલાઈ હતી જોમ કહેવાય છે આ માત જપુઆની અંબેયાર, આપગા, વાનીજ અને મુરગા એ ચાર ખેડેનો હતી અને તે રૂપેન્દ્ર, અધિકનાન અને કપિલર એ ત્રણ ભાઈ હતા.

નીતિદાસ, જ્યોતિષદાસ, વૈત્તકથાન, ભુગોળ અને રનાયન એ અંબે વિદ્યાઓમાં અંબેયાર જોવીતો પ્રવિણ હતી તેણે આમાંના દરેક વિષયપર ગુરુ રાંધે એ આંતમુદી, ઢાંગિયે અને મહુરસી નાદવાદી, હરિયાદિ અથ નાંતિગાસ સળધાના છે તેજ પમાણે અન્ય વિષયોપર પણ તેણે અવસ્થા છે. તામિલ દેશના વિદ્યાપીઠોમાં તે ભણવવામાં આવતા. અંપરથી આ આની યોગ્યતા નમજી શકાય છે. વળી તે અન્ય વિદ્યામાં જેવી ખાસ ગત હતી. તંબીજ તે પદ્યગાન, વાતુવદ અને પદ્ય વિદ્યામાં પણ પ્રવીણ હતી વદ્યવિદ્યા એમ્પરથીતે ૨૪૦ વર્ષની આવરદા ભોગવી શકી હતી અમ પણ કહેવાય છે.

અંબેયારનો પિતા પિરલી તામિલ ક્ષત્રિયજાતો. તેની મા ભત્ર અતિ સુદ હતી શાસ્ત્રજ્ઞ ત આનંદ શાસ્ત્ર આંક મંગા હતા ભત્ર તમન ભત્રાન યોગ ઠમ વધેા હતો ત વિષયો ૫૫. વૃત્તાન્ત 'પિરલી' એ શબ્દનાવે આપવામાં આવ્યા છે. અંબેયારના જન્મ પછા પડી ઘાડી મુદતમાં જ પિરલીએ તન જ ગલમાં દોડી દોડી અને અડ દવની નદરે પડવાથી તે તેને ઉચકી ગયા તથા તેનું પાલન પોપપ કહ્યું. ૧૫૫ તની તીન છુદિ જોધન તેન વિદ્યા પણ શિખવી, આથી તે પડત ગની થણી પ્રખ્યાતી પામી મરતા મુધી તે કુવારીજ રહી. તમ આણુ જીવન પ્રક્રમ્યેના પાલનમાં વિદ્યાભ્યાસમાં તથા ઢવેતા રચવામાં વ્યતીત થયુ તની કીર્તિ લોકા હજી પણ ગાય છે (કવિચરિત્ર.)

ઑંહુબરી — નિંદશાલરના ડેવામ્બેસ નામના પાટાંદરી વિભાગમાં ભાલંબરોથી પગરસ્તે આઠ માઇલને ડેડે ડેડેડ નદીપર આવેલું આ એક ગામકુ છે. સેટ બેસતુ આદિ એક સુદર દેવળ

છે. તેમ પૂર્વ કાળના ડેટલાક અવશેષો પણ છે. પરંતુ તેમના આકાર વિષે મુશ્કળ મતભેદ મ્દેા છે. છતાં તે જોડ કાળના હોય એવું અનુમાન કરી શકાય છે. અંબજરીતું દેવળ અને તેનો મિનારા પાછળ ઇતિહાસ રહ્યો છે. કુમ્મરોની માપણી થઈ તે વખતે અંબજરીતું દેવળ જોડ નામના એક ધર્માધિગરીના (પિંટના) તાળામાં હતું. ત્રીત દેનરીએ તે બિંદે સરદરના ઝાળટ તથા મ કાંને આપી દીધું હતું તા તમા દેનરીની કારકીર્દી મુધી તે તેમના કળતમાં હતું. નામં રી મેટ લોજ આદિ ભુચેરવિલ્લા બેનાદિ કરાર્જન મ રોને પહેલા હેનરીના કાળમાં અંબજરીનો મિનારા આપ્યો હતો. ત્રીત જોડવડની આમઝાની મામગા જે વડાઈ થઇ તમા રાજ્યો આ મિનારા પરદેશી લિયુઓના અ કુળમાંથી છીનવી લઇ ચાતાના રાજ્યમાં જોડી દીધા અને સઘળા હક તમા તેમની વડતુઓ માથે તે આક્રમકડની ન્યુ ડોલેરને આપી કયો.

ઑંહુરોજ — (૧૧૨૬-૧૧૬૮.) અરબી માહિત્ય દેવળ પ્રાતીક ખાજોચીયામાં પકીત રહેતા તે ગમત્ર જગતની મ સ્મૃતિના વિકાસમાં જે પડે તોના પન્દિત્રમથી મહત્તા પૂર્વક સ્થન મેળવી ગયું તે પ કિંગમાંનો ઑંહુરોજ એ એક હતો. મત્ય કળનુચુરપ ઑંહુરોજ નાનેથીજ ઓડ જ્ઞાન મેળવી થયું તમ કમ્બેનનો સ પ્રકાય પણ તેના અ યોનેજ આભારો છે. તે રુપેનમાંના કોટોવા ગામમાં જન્મેો હતો તેનું આણુ નામ અણુવ બરીક મ હુમઠ જન અકુમઠ ઇન મકુમઠ ઇન રશીદ એ હતું તેના દાદા તથા બાપ બને કાજી હતા બાગપણથીજ તન અભ્યાસમાં રસ પડતો હાવાથી વેદાન્ત ગિતિ, ગાયત્રી, વેદ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો તેણે અભ્યાસ કર્યો તંતો ઇનજર નામના એક વિખ્યાત વૈદ્યસાથે તે ઇન અરબી નામના પ્રખ્યાત વેદાન્તી સામે તે મેંલ ધમે. તેનો તત્ત્વસામ્ર જન દુક્લેસ મોરોડગા અગીર ચાકુળ યુસફનો વજીર હાવાથી તેણે અરબને અગીર સાથે પરિચય કરાવ્યો. તેમ તેને તેણે અરિસ્ટોટલના અ થપર એક રીકા અથ લખવાની ભાવાભવ કરો હતી. ઑંહુરોજને ૧૧૬૮ ની સાલમાં અમમવારજ યેનિદીના ઢાજ નીમવામાં આવેો હતો તે પછીના તેની જી હગીના પચીસ વર્ષ સેવિત, કાટોવા, મોરોડગા ઇત્યાદિ સ્થળે કાજીનુ કામ કરનામાં પસાર થયા દરમ્યાન તેણે અથ રચના કરી. વગી તેવામાં તે મુખ્ય કાજી બન્યો યુસફ અગીર પછી યુસફ અલ મનચુર ગાદીએ દોઢ તની પ્રથમ ઑંહુરોજપર બહુલ મરજી હતી. પરંતુ તે પછી

પુરાણમતાભિમાની કાળજ્યોએ તેના લખાણોપર તીવ્ર ટીકાઓ કરેલી જોઈ અમીરનું મૂલ જાહેર થયું. આ કાળજ્યોએ તેને નારિતિક વાદી કહ્યો. તેમ તેમજ છે એવી અકૃષ્ણ દેસાવવાનું કામ પણ ઉપાડી લીધું એ સર્વેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેની તપાસ ચાલી તથા તેને હદપાર કરી હુનેનાખાતે મોકલવામાં આવ્યો. વળી તેના પૈકિક, ગણિત તથા જ્યોતિષ શાસ્ત્ર ઉપરાંતનાં સર્વે અથોળાગી નાખવાનો અમીરે હુકમ આપ્યો. તેરીતે અભિનવ ઉદાર મતવાદી સંસ્કૃતિની થતી પ્રગતિ અટકાવવામાં આવી. તે પછીના ઘણાં વર્ષો વહી ગયા બાદ અંબુદેશને ફરીથી બોલાવવામાં આવ્યો. પણ તે પછી લાઓકાળ જીવી શક્યો નહીં. સન ૧૧૬૮ માં તેનું અવસાન થયું મોરેકકેમાં તેની કબર હજી મોજુદ છે તેને ઘણા ફરજ હતા. તેમાના કેટલાકોએ નામના પણ સારી મેળવી હતી તેના એક છેકરાએ તો તેના 'બુદ્ધિ' વિષેના સિદ્ધાંતનું વિવેચન કરી એક નિબંધ પણ લખ્યો હતો. એવરોજના અથોપરથી તેના સ્વલાવનો આપણે પરિચય કરી શકીએ છીએ. સ્વમાન તથા આર્મિક લેખનશૈલી પુરથી તેની લખાઈ જાણી શકાય છે. પોતાના શાસ્ત્રના ઇતિહાસ માટે તેને ઘણું માન ન હતું. તેમ તે કોઈ પણ પથ માથે જોડાયેલો હતો નહિ. મરણકાળ સુધી તેની કીર્તિ ટકી રહી તેમ તેના મરણ પછીના સો વર્ષ સુધી રૂપનગા તેના પુસ્તકો વચ્ચે હતા એમ પણ જણાય છે.

અથ—એન્ટિટાલના ટીકાકાર તરીકે તે સુઅવેકરીને વિખ્યાતિ ધરાવે છે આ અથે તેને મધ્યકાળના સુરોપમા પ્રકાશમાં મૂક્યો તેના તત્ત્વ જ્ઞાનનું ઘણું પરિતોએ ખડન કર્યું છે. પણ તેની પદ્ધતિસર રચના, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ એ ઘણું આકર માત્ર થઈ પડ્યા છે. મુસવમાની પદ્ધતિ સુજળ તેણે લખ્યું, મધ્યમ તથા શૂદ્ધ ટીકાઓ લખી છે. 'પૂવ ક્ષરણ વિદ્યા', 'પદાર્થ વિદ્યાનશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાન' એ વિષયો પર તેણે આ ત્રણે પ્રકારની ટીકાઓ લખી છે બાકીના અથો પર, માન બુદ્ધિ ટીકા તથા નથાં તેમ માણીઓના ઇતિહાસ વિષે તે સુવજ રહ્યો છે આ ઉપરાંત એવરોજે 'તદ્ધત્ત અવ તદ્ધત્ત' નામનો અથ લખી પુરાણમતાભિમાની કાળજ્યોનું તેમા ખડન કર્યું છે તે શિવાય રેનિન એમ પણ માને છે કે તેણે 'સેટોના રિપબ્લિક ફરાળીના ન્યાય અથ, અવિસેતાના સિદ્ધાંતો નિર્દોશનું' 'મેગાસ્ટ્રિક્સ' 'અર્ધીન્હ' વગેરે અથોપર અનેક ટીકાઓ લખી છે તેમ પૈધક, ન્યાતિ, અને કાયદા વિષે ઘણાં પણ લખ્યા છે. આ નધમા લેખનમાં પૈધક વિષેનું લેખન 'કુરિયાતના' માન આજે ઉપગ્રંથ છે.

એવરોજ વિષે લખાયેલા પાશ્ચાત્ય નયો વાચક વાવી તેના સિદ્ધાંતોનો પૂરો પરિચય થતો નથી તેમ પુરાણગ્રિવ કાળજ્યોએ તેના લખાણોનાથી જ એના તર્કો ઉપત્તવી જણ્યા છે તેમના પમાગમાં આવ વાથી પણ એવરોજના સિદ્ધાંતો જાણી શકતા નથી તે જાણવા તેના મૂળ અગળી યોગેનોજ આશ્રય કરવા રહે છે. રેનન જેવા સુદે સુદ, વિચારક પડિ તવી પણ તેના સિદ્ધાંતો સમજી શક્યા નથી એ પરથી આ કામ કેલુ અધર છે તે પછી શકારો અવિ-સેતાની જેમ એવરોજ પણ અવફલાસિગ પથનો અનુયાયી હતો અલધકવીએ અનુદરોષી તથા અવિસેતા પર રહેલી ટીકાનું એવરોજે ખડન કર્યું છે અવિસેતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેવલાંક સુધારા મૂક્યા ના છે, પણ તે પરથી તેનો પથ જુદોજ હતો એમ માની લેવું અથોગ્ય છે.

સિદ્ધાંતો—એવરોજના તત્ત્વજ્ઞાન પર દષ્ટિસેપ કરતા જુલુઈ આવે છે કે, તે પૂવક્ષરણ તત્ત્વ નધારે ઇમતુ લાગે છે બતે તે પોતાના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિ પાદન પહીતોપહીતોજ કરે છે માત્ર પીના લખકોના સિદ્ધાંતો તેડી પાસવાના તેના પ્રયાસ અપર છે તેના સિદ્ધાંત નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) જગતની નિત્યતા—ઈસ્લામ ધર્મમાન અબુલફુદેલ તથા તમામહ જેવા પ્રાચીન પડિતો મળુ જગતની અખાધિતતામાં માને છે હુદેવને સિદ્ધાંત એવો છે કે જગતને ગતિ આપવી એજ તેની ઉત્પત્તિ ન્યારે એવરોજના મત અુજળ કોણેસલે નવુ રૂપ ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પત્તિ જગત નિત્ય છે ખતુ કોણેસલે વલી ઉત્પત્તિને કાનુચ રૂપ કપ ને કતા એજ-લેજ પરમેશ્વર છતાં તે માન તત્ત્વ રજા અથવા કિયાહીન છે.

(૨) વિવિધતાની ઉત્પત્તિ—બી ૧ નાગ-ખિન્તાના પ્રમ પેજ ને જાનમા નગા મા પડી ઉત્પત્તિન વિચર ધરમ રહે ન જાના છે પરમેશ્વર એવર છે પણ તેનાલી અરખા પાણી મો ની ડોતે ઉત્પન્ન થયા છતાં ને નાન પણ પ્રકર નિનાગી તેણે જોઈ નિહાંક દોસ છે જ, પરમેશ્વરમાં ની એક શક્તિ પેદાઈ તથા તેમ પી આ વિવિધતાવાળી જગત નિર્માણ થયું. એ નિહાની પેરપાલીજ જગતનું નાખક ને ની બનુ છે.

(૩) પરમેશ્વર વિષેનું જ્ઞાન—પ મે-અર હેવજ પોતાનુ સ્વરૂપજ નાખી શકે છે ને નુનોને વટવાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ નાવા અથ વડી કાદયો છે કે, પરમેશ્વરને આ ઇન્ટિનુ જાન પેનુ

નથી. આ અર્થે ઔવરોજે અમાન્ય કયો છે. તે માને છે કે સ્પષ્ટ વિષેનું તેનું જ્ઞાન અહિંના પ્રાણીઓપર આધાર રાખે નહિ. જો તેમ હોય તો સર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહિ. જેમ વ્યુદા વ્યુદા કાચમાંથી એક વસ્તુ શિત્તલિશ રંગમાં દેખાય છે તેમ પરમેશ્વર ઉચ્ચ સ્થિતિમાંના પ્રાણીઓનેજ નાણી શકે છે એમ તે માનતો.

(૪) આત્મા અને યુદ્ધિ:—આ જ્ઞાનતમાં ઔવરોજ અવિસેત સાથે સહમત થાય છે. માત્ર એક દેર રહે છે. આ દેર આત્મા અને યુદ્ધિ વચ્ચેના લેદ સંબંધ છે. ઔવરોજ, આત્મા તથા યુદ્ધિના એકાકારમાં માને છે. તે આત્માની અમરતામાં માનતો નથી એમ કહેવું અયોગ્ય છે.

(૫) પુનરુત્થાન—અલ્પ ઘડાલીએ અલક્ષાક પંથ સામે જોવો આલેખ કયો હતો કે તે પંથ પુનરુત્થાન વાદી નથી. ઔવરોજે એ આલેખનું ખંડન કરી દેરે ધર્મ પ્રવર્તના સુખ તથા કલ્યાણને માટે પુનરુત્થાનનો સિદ્ધાંતજ શિખવે છે એમ સાળીન કયું હતું.

(૬) સ્વત્વ અને ધર્મ:—રજકારણમાં તે પ્લેટોના અભિપ્રાયોમાં માનનારો હોઈ 'પ્લેટોન' 'રિપબ્લિક' તેને સંપૂર્ણ રીતે માન્ય છે. કેમ કે તે સાથે મતસેદ દર્શાવનારી અરૂપ ટીકા પણ તેણે લખી નથી.

ઔવરોજની છાપ જુલુ તત્વજ્ઞાન તથા ખ્રિસ્તી ઓલેપ્ટિક તત્વજ્ઞાન પર પડેલી જોવામાં આવે છે. તેના અદો હિલ્પ તથા લેટિનમાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યા છે. ઔવરોજ, અવિસેતના આદિ અરેશનક તત્વજ્ઞાનાં શરોનાં ભાષાંતર થવાથીજ સુખ્યત્વે કરીને પાશ્ચાત્ય દેશો અસ્કિટોટલના મમાગમમાં આવ્યું એમજ માનવું જોઈએ. અસ્કિટોટલના ઘણાખરા કાદાના અરેશનકારેનું ઇચ્છા, લેટિન વગેરેમાં ભાષાંતર દયા છે. ૧૫-૧૬ મી સદીમાં તે ઔવરોજના સિદ્ધાંતોની પુષ્કળ છાપ પડી હતી. પરંતુ તે સદી પૂર્વે તેમ તે પડી ચાલગઈ પિ જોટ, આ કાપનસ, મિન્સ વગેરે તથા બીજા પાદરીઓએ તેના સિદ્ધાંતો પર સખન ટીકાઓ કરી અને વિવિધ ધર્મપરિવહોમાં તેની ઝાટકણી કાટવામાં આવી હતી. ક્રાન્સમાં તે ૧૪ મી સદીમાં તેમ ઇટલીમાં ૧૬ મી સદીમાં તેના સિદ્ધાંતોની અવિશય છાપ પડતી જોવામાં આવી તે છેક અસ્કિટોટલના કાળ નુમી ટકી રહી હતી.

[મંત્રાં મય:—ફિલોસોફી ઓફ મિજોસોલ ઓફ ઔવરોજ પિ ક્રિસ્ટી ઓફ ફિલોસોફી ઇન ઇસ્ટાગ.]

ઔવિગ્નોન:—ક્રાન્સના અસ્કિટોટલમાં આવેલા વેકલુસ વિભાગનું સુખ્ય શહેર લીઓની દક્ષિણે ૧૪૩ માઇલ પર લીઓથી માસેલીસની રેલવેપર આવેલું છે. ૧૯૦૬ માં અહિંની વસ્તી ૩૫,૩૫૬ હતી. રોન નદીને પશ્ચિમ તીરે રોન તથા ડુરેન્સના સંગમથી થોડાં માઇલપર તે આવ્યું છે. અહિં એક કુલતો પૂલ છે. પોપનો મહેલ પણ અહિંજ છે તેમ કાવલેટ નામના પદાર્થ સંગ્રહ સ્થાનમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર-વેત્તા એક કાલવેટના ગ્રંથ, કાચના તથા બીજા આચીન અવશેષ, તથા શીલાલેખ વગેરે સંગ્રહ કરવામાં આવ્યા છે. શહેરમાં જીન આદ્યેન નામના એક ઇરાનીનું પુરાણું ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. આ ઇરાની ગુહસ્થે અહિં સન ૧૭૬૫ માં મંજીપટનો છોડ વાળ્યા હતા જેનો હાલ જોપાર્ડ ચાલે છે. સન ૧૮૭૩ માં અહિં બેન સ્ટુઅર્ટ મિલનું અવસાન થયું તથા તેને અહિંના સ્મશાનમાંજ દાટવામાં આવ્યો હતો. અવિગ્નોન શહેર મહાધર્મોધિકારીનું સુખ્ય મથક હોવાથી ત્યાં પહેલા વર્ગની ન્યાયાધિશ કોર્ટ, જોપારી ન્યાય મંદિર દલાલ મંડળ, વલ્લિક સભા, ક્રાન્સની પેરીની શાખા વગેરે ખાતાઓ છે. અહિંની જમીનો દુનુપ હોવાથી જોપાર સારા પાયાપર ચાલે છે. અહિં લેટ દળવાની અક્ષીઓ, દારૂ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓ તથા સાંજુના કારખાના છે.

આચીન કાળે અવિગ્નોન શહેર ડેવેરિસની ગોલિક લોકોનું શહેર હતું. આગળ ઉપર રોમન સત્તાના કાળમાં આ શહેર ગોલિકના નાબોનેન્સિસના સુખ્ય શહેરોમાંનું એક થઈ પડ્યું. પછી તે અનુક્રમે બર્ગડી તથા આલેસ રાજ્યમાં જોકાઈ ગયું હતું. અને તે પછી પરપરાથી પ્રોવેન્સ, ટયુલોન અને ફ્રાંકફર્ટવચ્ચરના કાઉન્ટની સત્તા નીચે આવી પડ્યું. ૧૨ મી સદીની આખરમાં ત્યાં પ્રજા સત્તા ચાલુ હતી. પણ ૧૨૨૬ ની સાલમાં આઠમાં લુથરે તે છતી લીધું. ૧૨૫૧ તેને પ્રોવેન્સ તથા ટયુલોનના કાઉન્ટને શરણે થવાથી ફરજ પડી સન ૧૩૦૬ માં પોંચમે કલેચેન્ટ અહિં રહેવા આવ્યો. તે પછી ૧૩૭૭ સુધી અહિં પોપનો નિવાસ હતો. વચ્ચે વચ્ચે કેટલે રાજ્યોએ લઈ લેવાનાં ઘણા ફાંફાં માર્યા છતાં ૧૭૮૧ ની સાલ સુધી તે શહેર પોપનેજ આધીન રહ્યું હતું. સન ૧૭૮૧ માં પોપના અનુયાયી તથા પ્રજા સત્તાવાદીઓ વચ્ચે લડાઈ વધ લોડી રેડાયાં. ૧૮૧૫ માં રાજસત્તા વાલીઓએ મશરલ જૂનનું ખૂન કર્યું. અને ત્રીજી સદીમાં રથપાયલું અહિંનું ધર્મોધિકારીનું સ્થાન મન ૧૪૭૫ માં મહાધર્મોધિકારી (આર્ચબિશપ) ના સ્થાનમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યું.

અંબિકેન્દ્રના — (૬૮૦-૧૦૭૭). ઇષ્ટનમિહરે
અરેણિક નામનું તથા અવેતનિના એ હિન્દુ નામનું
અવિરેન્દ્ર એ સંદેશ રૂપ છે. આનું મૂળ 'નામ
અભુઅસિ અતદુસેન ઇન્દ્ર અગદદ્વા ઇષ્ટનસીના
એવુ છે. તે યુગારમાં જન્મે છે. તેનો ગાય
કરવણીનું ગમ કરતો. તેનો પુત્રો શાર્દૂલ જન્મ
પામ્યો ત્યારે તેનો ગાય યુગાર ખાતે રહેવા ગયો
તે ગામમાં યુગાર અને મહુલનું શરેર જણાવું
જ્ઞાનપણથીજ અતિસેવા કરાવણુદિ ગારે પડયો
હતો. તેમજ શિક્ષકપાત્રેવી ઉત્તમ તાત્ત્વીય મેળવી
હતી. તે ૧૪ વર્ષનો હતો ત્યારેજ આપુ કરાવ
તોરે મોડે કહ્યું હતું એક માનવામાં પાનેવી તે
ગણિત શીખ્યો તથા તેને ત્રણ રોટલા નાખી નામના
મીઠુ પાને તેણે ચુકિત, તર્કગાય અને અન્ના
નેનું આ પાન કયું. હતું. પણ આગળ ઉપર
આ માધુન જ્ઞાન હૃદય લેગીયું જાણાયથી ભૂમિતિ
વગેરે વિષયોનો તેણે પોતાની મેળેજ પીકા યોગી
મદદથી અભ્યાસ કર્યો સાંજમે વડે તો તેણે વેલ
કનુ પુત્ર જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ તે
રોગીઓને પણ તપાસ કરતો. અને ત્યારજ તેણે
જુદી જુદી ઉપચાર પદ્ધતિ ચોધી ગવી હતી ત
પછીના એક બે વર્ષો તેણે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ
કરવામાં ગાળ્યો આમાં તેને અતિશય પૈત્રિય
લેવો પડ્યો હતો ક્યારેક મનજાનું ન પડવાથી
માધુ પાકી જતું ત્યારે મનજાનું જાન્યિત ગાત
કરવા તે માર્યના કરતો એટલે તેને સમજણ પડતી
અભ્યાસમાં તેણે અને ૨ નીચે ગાળી હતી અંતિ
રોગલન તત્ત્વજ્ઞાન વાચવામાં તેણે ઘણી મરેનત
કરી હતી

ગુજાનના રાવતાનને તેણે જીવલેખ માદ ॥
મ થી ગયા થો ત્યારે રાજ્ય વડ તરીકે તેની નીમ
જા ૩૧ આની નમિનિડના ન થયું પ્રદાન થયે તે
લાલ લઈ ચકયો આગળ ઉપર તે નો ગ્રીમાથી
જુદો થયો તથા એકાદ મારા આશ્રયદાતાની સોધમાં
ગાંડજ, નિગાપુર, અળીવડ, ગુનસ વગેરે સ્થળે
ચોડાક દિવસ ગાળી તેજાનું ચુકામે આ નો ત્યા
તોરે અવજાગી નામને એક ચેચે ધણેજ ઉપ
ચા ની થઈ પરચો અને તેની મદદથી ત કિ મતી
૧ થ લ મી ગકેનો વેધનના સિદ્ધાંતવો અથ લખ
વાનું લામ તેણે અહિજ શરૂ કર્યું હતું ત્યાર પછી
તે નઈ ખાતે રહેવા ગયો અહિ તેણે જ્ઞાના જ્ઞાના
ગ્રીસ પુસ્તકો લખ્યા હતા એમ જણાય છે પછી તે
જ્ઞાન તમા હમદાન ગયો હમદાનના અગીરને
તેણે માદગીમાંથી ગયા થો તેથી અગીર તેણે

વજર નીચે પરતુ તેનાપર ક ઇડ તોહમત મૂડ
વામાં આ થાથી તે એક દવા વેચનારના ઘરમાં
મ તાર્ક રહ્યો છતા લેખન તે આનું હતું પરતુ
અગીરને તેની ખબર પડતા તે કેદ પડ્યાં કેદમાં
પણ લખાવું તો આનું રહ્યું. એક સમયમાં
તેણે અતિ ગકેનો વેકી ફકીરના વેધમાં સુપ્તિ
મેળવી તથા કકેરી સિંધિમાં તે ઇન્દ્રપાદન રાહરમાં
આ ની પાંચે ત્યાના અગીર તેનું મારૂ સન્માન
કયું. તે પછીના જીવગીતા રમણાર વર્ષ તેણે આ
અગીરના આશ્રયમાં ગાળ્યા તત્ત્વજ્ઞાનની થયો
કરવા તે જાન્ય ને સલા મોલાવતો વચે વચે
નતે અગીર પગ આવી તોજામાં હાજરી આપતો
વળી અહિ તે જોન્યેજ પણ પુત્રવળ કરતો
સન્માવે તે સીપો હતો તાંજો દારૂ પીતો તેમ
અગીરને પણ આગળ હતો આથી તેની આવર
કરી ગઈ અને પદ વર્ષની ઉમરે તેનું મનમાન થયું.
હમદાનમાં તેને પુનવામાં આ ચો કુતો

અ ૧૨ થ ના — તેણે લાભગ મો પુસ્તકો
લખ્યા છે જેમાંના 'અશિક્ષક' અને 'ઈશાગત'
અતિ પ્રખ્યાત છે તર્ક ન્યાય, વેદાન વગેરે વિષયો
પર આદામાં જોડે એક ગ થ તો તેણે લખ્યો છે
કિમિયાગામ્યપર પણ એક પુસ્તક લખ્યું છે પ્રાણી
વિરેના તેના અ મોનું સ્કોટ બાનાતર કહ્યું છે તેના
લેખનના વિષા આ પ્રમાણે છે— 'શાન્તોની
ઉપચોગિતા તથા તેના લાલ, ૨૦ અ ય ' નિરપરાવી
પણ તથા ગુનગાગી, ૨૨ અ થ આરોગ્ય અને ઉપચાર
૧૦ ગ થ આરોગ્ય રદાપુ ના લાધને ' — ૧૬
અ થ ' જ્યોતિર્નિરીક્ષણ ' — ૧ અ થ
ગણિતગામ્ય ' — ૨૦ અ થ તેના મેમના પ્રયોગ, ૬૨૦
૧ પુસ્તક, 'અદોગ. લાધા ' — ૧૦ ન થ ' ઉવરને
નિકાન ' ' આત્માનું મૂળ ' ' અન્ત અને અનતા '
' પુનરુત્થાન ' ' સંસાર સુખિક ' ઇતિ ॥

અ પ્રદાય — એવિરેન્દ્ર અવકલ સિદ્ધા પ થી
હતો ગ્રીક એ થોનો નિષે અજ્ઞાન કરનાંગજોને
આ ઇવકાળ આપનામાં આવતો એવિરેન્દ્ર પતેવા
જોદામાં જોદા નીમ પડતો આ ઇવકાળ મેળવી
શક્યા હતા તેના પહેલા અવકાળી તથા અવકાળી
જો મે પ્રખ્યાત પુરૂષો થઈ ગયા હતા અવકાળી એ
આ સ રદાયનું સ ગાન કર્યું હતું આ પ થ એટલે
નૂતન પેઢો પ થનું પરિણત સ્વરૂપ એ નિરેનાએ
તન પહેવા થઈ ગયેના અ વારો વિરેની માહિતી
સુઝ ગત લખી છે

અવિરેન્દ્રના લખાતોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં
આવેલા મતોના પાંચ છ વિભાગ પાંચી શકાય છે

તર્ક, પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર, માનસ શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન-શાસ્ત્ર, ગૃહવિદ્યા અને નીતિશાસ્ત્ર.

(૧) તર્કશાસ્ત્ર—એવિસેન્ટાએ તર્કશાસ્ત્રને ઉચ્ચ શ્રેણી પર મુક્યું છે. તેમ આ શાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર પણ તેણે આતિ વ્યાપક કર્યું છે. ઍરિસ્ટોટલની પદ્ધતિને અનુસરીને તેણે તર્કના ૬ ભાગ પાડ્યા છે. ‘ધિયારત’ મા તર્કનું કાર્ય કથન કરતાં તેણે લખ્યું છે કે, “મનુષ્યની વિચારસરણી નિર્દોષ અને તેનાટે નિયમ ધરવાં એ ‘તર્કનું’ કાર્ય છે.” હરકોઈ સિદ્ધાંત મિદ્દ કરવામાં પ્રથમ ભતિ અનુભવ અવશ્યક છે. ભતિ અનુભવથી વસ્તુનું રૂપ સમજી શકાય છે અને તે પછી અનુ મ ન બાધી શકાય છે. ‘વ્યાખ્યા કરીને વસ્તુનું’ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ રચી શકાય છે’ એમ તે માનતો. વ્યાખ્યા તથા વસ્તુ ન વચ્ચેના ભેદ પણ તેણે સ્પષ્ટ રીતે ખુદલો પાડ્યો છે. કારણના તેણે ગાર પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. ઉપાધાન, નિમિત્ત, અત્ય અને સાધક. આ ચારેય પ્રકાર લક્ષણમાં હોય છે એમ પણ તે જણાવે છે.

(૨) પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર—આના તાત્વિક પ્રકરણોમાં શક્તિ, કાળ અને ગતિ એ સંબંધિતું એવિસેન્ટાએ મરસ વિવેચન કર્યું છે. “જડવસ્તુ ‘દ્રવ્ય અને રૂપ’ એ બે તત્ત્વોથી બનેલી હોય છે.” તથા તેના ઉપયોગ તર્ક અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં થાય છે. એમ તેણે જણાવ્યું છે. તેણે શક્તિ વિષેની જે ભાવના ધરી છે તે ગતિશાસ્ત્ર સાથે મળતી આવે છે. તેમાં વળી તે વસ્તુમાં રહેતી આંતરિક શક્તિ પરજ વિશેષ વિચાર કરે છે. આવી ભતતની સર્વ સામાન્ય અંત. શક્તિ (આંતરિક શક્તિ) ‘વજન’ એજ છે. આ માન્યતા તેણે માનસશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં વિચાર પૂર્વક રચી છે. “શક્તિમાં થતો વધારો વેગમાં નાશ પામે છે” એ યંત્ર શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પણ તેને અવગત હતો. કાળ ગતિને લીધે ઝીંઘળી શકાય છે. ‘વસ્તુ કાળ પરિવિંટલ છે તેનું કાનણ તેમના દ્રવ્યમાં કાળ નહીં પણ ગતિ દે, અને ગતિ કાળ વિવિંટલ છે, એજ છે. તેણે કિંદ તથા વસ્તુ સ્થાન સંબંધ પણ ઉડા વિચાર કર્યો છે તે માને છે કે વસ્તુ પોતના જડ ગતિ નથી. એપરથી પોત છેજ નહીં એવો તેણે અનુમાન બાક્યો છે.

માનસ શાસ્ત્ર—એવિસેન્ટાએ માનસશાસ્ત્રનું અનિ સ્વરૂપીતે ઉદ્ધાટન કર્યું છે. જાણી તથા તેના દરિયાની શક્તિનું તેણે કદેહું વિવેચન મનનીય છે. તેના અભિમાન સુરખ મનના ત્રણ પ્રકાર છે. વનસ્પતિ, પ્રાણ અને માનવી. વનસ્પતિ મનના ત્રણ શુભ ધર્મ છે. પોષક ધર્મ, વિકાસ ધર્મ અને ઉત્પા-

દક ધર્મ. પ્રાણી માનના બે પ્રેરક ધર્મ અને ઇદ્રિય અહુષ ધર્મ એવિષે પોતાના અંધમાં તેણે સૂક્ષ્મ વિવેચન કર્યું છે. જુદા માત્ર માનવી મનમાંજ હોય છે. આ જુદાના વ્યાવહારિક તથા અવ્યાવહારિક એવા બે પ્રકાર છે તે વિષે વિચાર કરતાં ઇદ્રિય શક્તિ તથા ઇદ્રિય વસ્તી સંબંધે જે પ્રશ્નો ઉદભવે છે તે વિષે પણ તેણે વિવરણ કર્યું છે તેમજ તેણે ‘ભતિ’ વિષે પણ વિવેચન આપ્યું છે. આત્માની અમૂર્તતાના તેણે નિચલા કારણો આપ્યા છે. (૧) આત્મા સ્વસ્વરૂપ યોગ્ય છે. (૨) આત્મિક શક્તિથી જ્યક્તિમાંથી અચકત કલ્પનાઓ છુટી પાડી શકાય છે. સ્વેચ્છતા શરીરમાં હોઈ શકેજ નહીં. આત્માની અમૂર્તતામાં શીજ તેની અમરતાનું અનુમાન આપો આપ બાધી શકાય છે. આત્મા શરીરસાથે ઉત્પન્ન થતો હોય એમ તે માને છે. આ સમાન ઉત્પત્તિને લીધે પુનર્જન્મનો સવાલ ઉદભવેજ નહિં એવી તેની માન્યતા હતી.

તત્ત્વ જ્ઞાન.—આમાનો કેટલોક ભાગ જુદની માન્યતાઓ વિષે લખાયલો હોવાથી તે જરા વ્યમ્તારિક લાગે છે. આમાં શ્રેષ્ઠ ચિત્ત શક્તિની ઉત્પત્તિનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ શ્રેહોની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:—‘કૌણી પ્રથમ ચારલો સત હતું’ તેમાંથી શ્રેષ્ઠ આત્માઓ (ચિત્ત શક્તિ ઉત્પન્ન થયા તેમાંથી બીજા આત્માઓ ઉપજ્યા. આત્મા શરીરમાં ચેતન ઉપજાવે છે. આકાશમાના જે શરીરો આત્માને લીધે ચેતન્ય પામે છે તેમને ત્રીસ કહે છે. તારા સ્થિત હોય છે એ જુદના મતમાં તે માનતો હતો. એવિસેન્ટાએ કાર્ય કારણ ભાવની પણ સીમાસ કરી છે. પરમાત્માજ મૂળ કારણરૂપ હોવાથી તેમાંથી અન્ય આત્માઓ ઉપન્ન થાય છે. તારાઓને ઇદ્રીય પોતે ઉત્પન્ન કરતો નથી. પણ તે તેમને બીજી શક્તિ-આકાશી નિર્મલો કરે છે. કારણનાં ભતિકારણ તથા વ્યક્તિકારણ એવાં તેણે બે ભાગ પાડ્યા છે. પ્રરમેશ્વર સંચિદ્ધાનંદ છે; પૂર્ણ છે” આ ભાગ જુદો કરી એ તો બાકીના ભાગ સરસરીતે લખાયલો છે.

ગૃહ વિદ્યા:—આનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જે અર્થ થાય છે તે અર્થમાં એવિસેન્ટાએ આ શબ્દ યોજ્યો છે કે કેમ તેવિષે શકા રહે છે. પરંતુ ગૃહવિદ્યા એ તત્ત્વજ્ઞાનનાજ એક ભાગ છે એમ માનવામાં તેણે પ્લેટોના નૂતન પંથનુંજ અનુકરણ કર્યું છે. એવી રીતે ગૃહવિદ્યાનું વિવેચન ન કરતાં બીજી રીતે તેના તત્ત્વોના વિચાર કરવો અવશ્ય છે. તેના આશાવાદ દિગ્ગિની દ્રઢ એવો છે. પાપ કેઈ પરમેશ્વરી ધર્મ નથી. પણ તે કેવળ પ્રાસંગિક છે. પાપના ત્રણ પ્રકાર છે શારીરિક, દુઃખ, અનૃતતા અને અસદ્ધર્મચરણ.

નીતિશાસ્ત્ર:—અંવિસેસનાએ નીતિશાસ્ત્રનો ઉડા વિચાર કર્યો લાગતો નથી. તેના કેટલાક સિદ્ધાંતો ઘણા સુદર છે. એ વિષે શક નથી પણ તેનું મગજ પારમાર્થિક અનુભવ ગુણાઈ રહેવાથી તેણે આ ખાખત તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નથી. શાસન શાસ્ત્રવિષે પણ તેણે થોડું ઘણું લખ્યું છે. તેમ ગૈરી, છાકરાં અને નોકરા માટે પણ નિયમ ઘડ્યા છે. કળાના તેણે ત્રણ પ્રકાર પાડ્યા છે. બુદ્ધિગત શિક્ષણગત અને શક્તિગત આખોની ગમે તે એક કળાનો દરેકે શિખવી જોઈએ એવી તેણે ભલામણ કરી છે. ‘સારી સી ધણીના દરેક કામમાં મદદ કરતાં થાય છે. તે બુદ્ધિમાન, ધાર્મિક અને પ્રેમાળ હોય છે. કુટુંબની વ્યવસ્થા, દરબજો, ભય અને આસ્થાપર અવલંબી રહેવી જોઈએ’ એમ તેણે લખ્યું છે.

અંવિસેસનાના સંપ્રદાયમાં બીજા કોઈ મોટા પંડિત થયા નથી. અલખાજલી જેવા મુસલમાનોએ તેના સિદ્ધાંતો પાંડન કર્યો છે. યુરોપના વિવિધાલયમાં પાંચમી સદી સુધી વૈદ્યક વિષયમાં અંવિસેસનાના ગ્રંથનું પ્રમાણ ભૂત માનવામાં આવતો હાલમાં તે પુરા વંચાતોએ નથી માત્ર એની ટીકા ઘણી થાય છે.

(આ વિષયનું સાહિત્ય:—ઈબન અબી ઉસૈનિયા—ઉયુનઅલ-અનના-મુલ્કર સંપાદિત કોનિંગ્સ બર્ગ ૧૮૮૪; ફેરાફ વૈકસ અંવિસેસ, પેરીસ ૧૯૦૦; એલિજ એ. રિ. એ. માં અંવિસેસપર એક લેખ લખ્યો છે. બોઅર-ધિ. હિસ્ટરી ઓફ ફિલોસોફી ઇન ઇસ્લામ, લંડન ૧૯૦૩.

અંવિસેસનાના ‘શિક્ષા’ નામના ગ્રંથપર હાલમાં જર્મનીમાં મહત્વનો અંશ રચાયો છે. તેનો ન જાત તથા વૈદ્યક સિદ્ધાંતોનો ગ્રંથ ૧૫૬૩ માં પ્રથમ પ્રગટ થયો હતો. તેમ ૧૮૯૨ માં લંડનમાં ‘ઈશાગત’ પ્રગટ થયું હતું. એ. પ્રિ. બીલોના કોષ જુઓ.)

અંગ્રેજોનો અમરેડેવ:—આ ઇટાલીયન શાસ્ત્રજ્ઞનો જન્મ તા. ૬ જુન ૧૭૭૬ માં ટ્યુરિન ગામે થયો હતો. તથા તા. ૬ જુલાઈ ૧૮૫૮ ને રોમ તે આ ગામમાં જ મરણ પામ્યો. ટ્યુરિનના વિશ્વવિદ્યાલયમાં તે વર્ષો સુધી પદાધિ વિવાશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો. તેણે વિદ્યુત, તાપથી પ્રવાહી દ્રવ્યોનું વર્ધન, વિશિષ્ટ ઉષ્ણતા, કિંશાકર્ષક ઇલેક્ટ્રિક વિષયોપર એક આર ભાગનો ગ્રંથ લખ્યો છે. પરંતુ તે પ્રખ્યાત થયો તેનું કારણ એ કે તેણે નીચેના સિદ્ધાંત સાબીત કર્યો હતો:—‘સમાન ઉષ્ણતા અને દાળ હોય ત્યારે તો એક સરખા આકારના બે વાસુ લઈએ તો તેમના અણુઓની સંખ્યા પણ સરખી જ થાય છે.’ આ સિદ્ધાંત અંગ્રેજોનો સિદ્ધાંત કહેવાય છે.

અંશબોર્ન:—હેવન શાયરમાંના અંશબોર્ન નામના પાલ્મેટરી વિભાગમાંનું એક બેપારી મથક. તે પ્લીમથથી ૨૪ માઇલને છેટે ગ્રેટવેસ્ટર્ન રેલ્વેની એક શાખા પર આવ્યું છે. તેની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૨૬૨૮ હતી. ચારે બાજુએ ટેકરીઓવાળી એક ખીણમાં આવ્યું છે. ઇ.ટ.માં સેંટ ઝેફરુ એક દેવળ છે. ત્યાં સર્જ નામનું ગરમ કાપડ બને છે. અહિં ઘાટના, રંગના તથા ચીરના કારખાનાં છે. સ્કેલ્ટના પત્થર, તાંબુ અને ટિનની ખાણો પૂર્વે ખુલ્લો હતો. સર્જના બેપાર માટે નજીકનું બેપારી મથક ઇન્ફ્રાસ્ટ લે છે. એ બે શહેરો વચ્ચે ઇન્ફ્રાસ્ટ એબે આવ્યું છે.

આ શહેર તરફથી પાલ્મેટમાં પ્રતિનિધિ ચુટી ચોકલવામાં આવે છે. અહિં પહેલાં કાસાની ખાણો હતી. જુના જમાનાઓમાં અહિંનો કારભાર ત્યાંના સરદારો દર વર્ષે સભા ધોલાવી એક પ્રતિનિધિ ચુટી કાઢતા તે તથા એક બેલીક, એ બે મળી ચલાવતા.

હુસડે મુજબ અંશબોર્ન પણ એકિઝટરના બિશપની સત્તા નીચે હતું. સન ૧૫૫૨ માં બિશપે અંશબોર્નનું તથા અંશબોર્ન ફોરેન એ બન્ને મનોસં (વિભાગ) બંદી નાખ્યા, તે પછી તે રાજના કબજામાં ગયા. થોડાંક વર્ષ પછી આને અસુક ભાગ કિલ્લનું કુટુંબના તાબામાં ગયો. તે ભાગને બે પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક હતો. પણ ૧૭૩૨ માં તથા ૧૮૮૫ માં જે સુધારાના કાયદા ઘડાયા તેથી તે હક નષ્ટ પામ્યો. અહીં શુરતથા શાંતવાદે બાજર ભરાય છે તથા વર્ષમાં ચારવાર યાત્રા ભરાય છે.

અંશબોર્ન:—ડર્બીશાયર નામના પશ્ચિમ તરફના પાલ્મેટરી વિભાગનું એક બેપારી મથક. તે ડર્બીથી ૧૩ માઇલને છેટે લંડન અને નોર્થ વેસ્ટર્ન અને નોર્થ સ્ટ્રેકોર્ડશાયર રેલ્વેપર આવેલું છે. જુલ્હાની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૪૦૩૯ હતી. ડોવ નદી પાસેની એ દરીઓમાંની ઉચી સપાટીપર તે આવ્યું છે. બોથી અહિંથી રાવ દરીને અનુપમ દેખાય સ્કેલે નજરે પડે છે. સેંટ ચાર્લ્સનું પ્રાથના મંદિર કોસના આકારનું છે. અહિંનો ખેતીવાડીને લગતો બેપાર મોટો છે. અહિં કોરસેટ બને છે. નજીકમાં વહેતી નદીમાં માછલી ખુલ્લો હોય છે. અંશબોર્ન હાલને પ્રિન્સચાલી સાથે ઘાટો મળેલ છે. કેમ કે તે ૧૭૪૫ માં ડર્બીપર સ્વારી કરવા જતાં પહેલાં તથા સ્વારી કરી આવતાં અહિં રહેવા હતા. ડો. બેન્ચન તેના બિન ડો. દેવરને મળવા અહિં આવતો.

અશાંતી:—પશ્ચિમ આફ્રિકામાંની બ્રિટિશોની એક વસાહત. તેની પૂર્વમાં (કેન્થ) 'આઇવરી કોસ્ટ કોલોની', ઉત્તરમાં 'નારધન' ટેરિટોરીયલ એન્ડ ધિ ગોલ્ડ કોસ્ટ' નામનું એક બાણીનું બ્રિટિશ રક્ષણ નીચિનું સંસ્થાન, તથા પૂર્વમાં વોલ્ટા નદી છે. આનું ક્ષેત્ર ક્ષણ ૨૪૫૬૦ ચો. માઇલ છે. ૧૯૨૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૪૦૭૦૦૦ હતી. જેમાં યુરોપિયન માત્ર ૪૦૦ હતા ત્યાંના મુખ્ય શહેર કુમાલીમાં ૨૫૦૦૦ લોકની વસ્તી છે.

શિક્ષણને માટે અશાંતી ગોલ્ડકોસ્ટનો ભાગજ ગણાય છે ૧૯૨૮ માં ત્યાંની સરકારી શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૧૦૨૫ હતી અને મિશનરી શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૪૨૫૧ થતી હતી.

અશાંતીનો ધણો ખરો પ્રદેશ ઘનઅરણ્યોથી ઘવાયેલો છે તેમાં હરણ, વાંદરા, ચિત્તા, ઇત્યાદિ પ્રાણીઓ જડે છે. નદીઓમાં મગરો પણ ધણા હોય છે. અહિંની હવા યુરોપિયોને ગાફલ આવતી નથી છતાં સામાન્ય રીતે ઠીક હોય છે. પાણી પણ વિપુલ છે. મેની આખરથી ચોક્કસોખર સુધી ચોમાસું આવે છે.

મુસલમાનોની સ્વારીઓથી કંટાળીને નાઇજર તથા સેની નદીના કિનારા પર વસતા મૂળના લોકો અહિં ૧૬ કે ૧૭ મી સદીમાં આવી ચઢ્યા હશે એમ ધારવામાં આવે છે. આ જગા સુરક્ષિત હોવાથી પોતાનું બળકેળવી એક બસિષ્ટ સમૃદ્ધ નિર્માણ કયું. આ લોકો અસલ નીચેની ઢબમાં હોઈ મૂળ કાટી વંશના છે એમ કહેવાય છે. અશાંતી લોકોમાં ઘણી બળિયો છે. પુરાતન કાળમાં આ દરેક બળિયો એક સ્વતંત્ર રાજ હતો. પણ ૧૮ મી સદીના આરંભ કાળથી તે બધાનો કુમાલીના રાજાને સમ્રાટ તરીકે ગાની દીધી પહેલાના કાળમાં અહિંના રાજ્ય તંત્રના બે વિભાગ હતા. એક રાજસત્તા અને બીજી લશ્કરી મહાજન સત્તા. બુદી બુદી ટોળીઓમાંથી રાજાની સુધી કાંદવામાં આવતા. અને રાજાની સત્તા પુષ્કળ અંકુશમાં રહેતી. બની શકે તે એકથી વધુ આંખો પરણતો. મુના અંચકારો તો અહિં સુધી કહી ગયા છે કે રાજાને ૩૩૩૩ સ્ત્રીઓ પરણવી પડતી. રાજાના અવસાન પછી ગાદીના વારસા તેના દીકરાને ન મળતાં તેના ભાઈને અથવા ખંદેનના દીકરાને મળતો. રાજગણતાને પુષ્કળ અધિકાર હતા. માત્ર રાણીઓ તો કેવળ નામની જ હતી. કાહોમિઅન લોકો પ્રમાણે આ લોકોમાં સુદાર્ મૃત સગાંઓની કબરો ભાગળ નરખળી (માણસોનાળી) આપવાનો

પ્રચાર હતો. પરદેશોમાંથી વેલપારથો અહિં કેટલાક મુસલમાનો આવી વસ્યા છે. કેટલાક ખ્રિસ્તી પણ ચ્યા છે. છતાં ભૂતપિશાચો પૂજનારાઓની જ વસ્તી એકંદર પુષ્કળ છે.

અશાંતીના લોકો સરસ કારાગીર છે. ખાસ કરીને કાપડ વણાટમાં તેઓ ઘણા ખાહોશ છે. ચિનાઇ માટીનાં વાસણો તથા સોનાનું કામ પણ કરે છે. ઉત્તર ભાગમાં તમાકુનો પાક સારો થાય છે. તેમ પશ્ચિમ ભાગમાં સોનું પુષ્કળ મળે છે.

કુમાસી તથા સુન્યાયોમાં સરકારી તેમ મિશનરી શાળાઓ છે. પોસ્ટ તથા આળકારી ખાતું, કર વગેરે ઉપજના ખાતાંઓ છે. સન ૧૯૧૭ માં અહિંની કુલ ઉપજ ૫૨,૬૪૪ પાઉંડની હતી. કોકો તથા રબર એ મુખ્ય પેદાશની વસ્તુઓ છે. જંગલ ખાતું કિંમતી છે. આ પ્રદેશમાં સાગ તથા તેલના ઝાંડ ઘણાં છે. ૧૯૧૬ ની સાલમાં સોનું ૪૨૧૬૬૬ પાઉંડ કોકો ૧૪૨૫૧૮૫ પાઉંડ, રબર ૬૩૨ પાઉંડ જનાવરો તથા ખંડાં ૭૦૦૦૦ પાઉંડ આમડાં ૭૦૧૨ પાઉંડ એમ કુલે ૨૪૩૩૨૦૫ પાઉંડ કિંમતનો માલ અહિંથી દેશાવર ચઢવવામાં આવ્યો હતો. તેમ યુરોપમાંથી લગલગ ૧૭,૭૩,૨૫૭ પાઉંડની કિંમતનો માલ આયાત થયો હતો. આમાં જનાવરોની આયાત ઘણી વધી પડી છે. કે અશાંતી લોકોના ખોરાકમાં માંસ વધી પડ્યું છે. સન ૧૯૧૮ માં અહિં ૩૮૦ માઇલ જેટલી મોટરની સડક હતી. અહિં ૧૯૨૮-૨૯ માં સોનાની પેદાશ ૪૫૬૫૩૩ પાઉંડ હતી.

પ્રથમ ૧૮ મી સદીમાં યુરોપિયોની નજર અશાંતી તરફ આકર્ષાઈ. અહિંના રાજ્યનો મૂળ સંસ્થાપક એસાઇ હુદ હતો. તેણે કુમાસી શહેર વસાવ્યું તથા પડોસનું 'ડેનકેરાનું' રાજ્ય ભૂતી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો હતો. સન ૧૮૦૦ માં અહિં એસાઇ હુદ ક્વાલિના રાજ્ય કરતો હતો. બ્રિટિશોને પ્રથમ સંબંધ આ હુદ રાજ સાથે જ બેઠો. સન ૧૮૦૭ માં તેણે આ નામાઓ નણકના કિનારાપર આવેલા બ્રિટિશોના કિલ્લાને ઘેરા ઘાટ્યો. ત્યારે અંગ્રેજોએ તેને તે કિલ્લાને બદલે તેમ કેપ કોસ્ટના કિલ્લાને બદલે અમુક ભાડું આપવાનો ઇરાવ કર્યો. તે પછી સન ૧૮૧૭ માં જે સંધિ થઈ તેમાં આ કસર કાયમ કરવામાં આવ્યો. પણ બે વર્ષ પછી એટલે ૧૮૧૬ માં તે સંબંધી કંઈક તકરાર ઉઘી થઈ અને અશાંતીના રાજાએ ત્યાંની પ્રજાને બ્રિટિશોને સોંપવાની ના પાડી. આથી ૧૮૨૦ માં ફરી સુલેહ કરવામાં આવી જેને આધારે પ્રજા અશાંતી

ટીના રાજોની સત્તા નીચેજ રહેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. પરંતુ કેપ કોસ્ટનો સુબો જે. હોપરિમંથ આ કરાર કેળવ કરવા રાજ ન હતો. વળી લંડનની સરકારે પણ તેનેજ ટેકો આપ્યો. ૧૮૨૧ માં ત્યાંના મથકો લંડનની સરકારે સીધાં પોતાને હાથ લઈ લીધાં. આથી ચોસાઈ ટુટુ કેવાલિનનો કોધાનળ લડકચો અને તેણે બ્રિટિશો સામે રણશિંગ ફૂંક્યા. ૧૮૨૪ માં પહેલો બ્રિટિશ ગવર્નર સર આર્ચર્- મેકાથી પરાલખ પામી આ લડાઈમાં માર્યો ગયો. તેજ દિવસે ચોસાઈ ટુટુ પણ મરણ પામ્યો. તેની ગાદીએ ચોસાઈ બોકોટા આવ્યો અને ડોડાવા ખાતે ૧૮૨૬ માં હારી ગયો. આથી અશાંટીના કિનારા નજીકની ભતિઓપરનો અમર ડગમગવા લાગ્યો તથા પ્રાનદીની દક્ષિણ તરફથી પ્રભતો બ્રિટિશોને આધીન થઈ. પહેલા કવાકા ડયુઆની આમદાનીમા (ઈ.સ. ૧૮૬૩) ફરીવાર બ્રિટિશો તથા અશાટી વચ્ચે લડાઈ થઈ. આમાંની જે મહત્વની લડાઈઓમાં અશાંટી રાજોને જય થવાથી તેની પ્રતિષ્ઠા ઘણીજ વધી પડી. નવાં રાજ કોફી કારી કારીએ તો ગાદીએ બેસતાંજ લડાઈતું પોરણ બહાર કઢ્યું. ૧૮૭૩-૭૪મા લડાઈ થઈ. તેનું કારણ એ હતું કે બ્રિટિશોએ એલ- મિનનો કિલ્લો હથ લોકો પાસેથી લઈ લીધો હતો તેમ અશાંટીના રાજોએ ચાર સુરોપયનોને કેદ કર્યો હતા. અલમિના કિલ્લામાંની પ્રજાને અશાંટી રાજ પોતાની પ્રજા જેવીજ માનતો હોવાથી તેને બ્રિટ- શોનું આ કૃત્ય પસંદ પડ્યું નહોતું. આથી તેણે પ્રાનદી બોળાંને બ્રિટિશ સુલકપર સ્વારી કરી. પણ સર. ગારનેટ પુલસેલને કુમાસી પર હુમલો કરવાની તૈયારી કરતો જોઈ અશાટી કુમાસીમા જઈ પહોંચ્યો. સર ગારનેટની સંના પૂછ કુમાસીમા દાખલ થઈ. તથા તેની પાછળથી કેપટન બાવર પણ લડકર સહુ આવી અડયો. આથી કોફી કારીકારી રાજોને સમાધાનીનું નિયાન ઉભું કરી અપમાનકારક ઝિંધિ કરવાની ફરજ પડી હતી.

આ લડાઈ પછી તરતજ કોફી કારા કારીને તેની પ્રજાએ પંદરચુત કરી તેના બાઈ મેન્સાને ગાદીએ બેસાડ્યો. પંચુ તે અંતે જીલ્લાની નીવડવાથી સંભ- કાતિ થઈ અને બીજો કવાકા ડયુ આ ગાદીએ બેઠો. પરંતુ તે ટુંકમાંજ મરણ પામવાથી પ્રેપેને રાજ્યા- લિપેક કરવામા આવ્યો. આણે કુમાસીમાં બ્રિટિશ રાસડેન્ટ રાખવાની ના પાડી. તેથી બ્રિટિશોએ સ્વારી કરી ૧૮૬૬ ના બંચુઆરીની ૧૭ થી તારીજે કુમાસી સંર કરી લીધું. પ્રેપેને હવેપાર કરવામાં આવ્યો તથા અશાંટીમાં રેસિડેન્ટ રાખવામા આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં કુમાસીના સરદારોએ બંડ કઢ્યું. તેથી રેસિડેન્ટને નાસી જવું પડ્યું. પરંતુ દરમ્યાન છેક આણીને અવસરે કેનલ વિલોકસ ફ્રાન્સ લઈ આવી પહોંચ્યાથી બંડખોરાનું ભેર તરી પડ્યું અને કુમાસી બચાવી શકાયું.

તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૦૧ ને રાજ અશાંટી બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે ભેડી દેવામા આવ્યું. ગોડ કોસ્ટનો ગવર્નર આલિને કારભાર ચલાવે છે. આમાં તેને ચાર કમિશનર તથા ચાર આસિસ્ટન્ટ કમિશનર મદદ કરે છે. ન્યાય ઈનસાફમાં દેશી કાયદાઓ પાળવામાં આવે છે.

સન ૧૮૦૬ માં ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ તથા લોક વસ્તીના પોરણસર અશાંટી પ્રેટિક્ટોરેટ અને ગોડ કોસ્ટની કાઉન કોલોની વચ્ચેની સરહદ ઠરાવવામાં આવી હતી. તેમ રાજકારભારની સરળતા માટે અશાંટીના મધ્ય, દક્ષિણ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર એવા ચાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા અને તે દરેક વિભાગમાં એક એક કમિશનર નીમવામાં આવ્યો. તે સર્વેપર હોપરેય રાખનારે ચીફ કમિનર અશા- ટીની રાજધાની કુમાસીમા રહે છે. તે ગોડ કોસ્ટના ગવર્નરને આધીન હોય છે. કુમાસીના ચીફની એક કાઉન્સ છે. કુમાસી સેક્રેટી નામની રહેવે પણ શરૂ થઈ છે. આ પ્રદશની વિધેવિધ ભતિઓપર તેમનીજ ભતના ચીફની સત્તા વ્યાપે છે. આ ચીફ ચુંટાયલા હોય છે. માત્ર આ ચુંટણી રાજકારભારનો વશપર- પરાગત હક ધરાવતા સરદારોમાંથીજ થવાની હોય છે. સ્ત્રી વશંતેને વારસા મળતો હોવાથી ચીફના મરણ પછી તેનો અધિકાર તેના ભાઇન કે માસીના દીકરાને કે ખંડેના દીકરાને મળે છે. પણ મયત ચીફના પુત્રને કદી પણ આ વારસા મળ નહિ. દીવાની તથા ફ્રાન્સીસ દાવા અંગવાવા ૧૯૨૧ ની સાલથી જમ્યુરે શેયલ કમિશનર નીમવામા આવે છે. માત્ર અદ્વાલતોમા વકીલો હોતા નથી. આથી ન્યાય મેળવવામા ઘણો ખર્ચ થાય છે. છતા વકીલ આવે તો કલ્યા ટાંચે વધી વધી પડે તથા ચીફ વકીલ વગેરેના વિરોધો છે.

સન ૧૮૦૦ થી ૧૮૧૪ નું મહાકુદ્દ શરૂ થયું તે દરમ્યાન આલિ શાંતિ સુલહ હોવાથી ત્યા ઘણા સુધારા થઈ શક્યા છે. બાલેસ મિશન તરફથી મૂળમા શરૂ કરવામા આવેલી શાળાઓમા હવે સરકારે શાળાઓનો ઉમેરો ચવાસી શિશુણ પ્રસાર દીક થઈ રહ્યો છે. કેકોની પેદાર પણ વધી પડે છે. ૧૯૧૪ ના રિપોર્ટમાં ચીફ કમિશનર કુન્ડરે લખ્યું છે કે અશાંટીની પ્રજા પૂરે પૂરે વફાદાર છે. આ વફાદારી

ઉલ્લી લડાઈમાં પણ કાયમ રહી શકી. પરંતુ તે પછી દાખત કરવામાં આવેલી નવીન લશ્કરી તાલીમ પસંદ પડવાથી અશાંતીના લોકો લશ્કરમાં પ્રવેશ કરતા નથી.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—એ. પ્રિ. લંડનમાં કલેનિયલ આફ્રિકા; માર્કેટ પ્રગટ થતા અશાંતી વિષેના રિપોર્ટ; એલિસ—એ હિસ્ટરી ઑફ ધિ ગ્રાન્ડ કોસ્ટ ઑફ વેસ્ટ આફ્રિકા; બેકનબરી—નૅરેટિવ ઑફ ધિ અશાંતી વૅર, સ્ટૅન્લી કુમાસી, ક્રોમન—ટ્રાવેલ્સ ઇન અશાંતી—એન્ડ બ્રમન; સ્ટ્રેટ્સમેન ઇમિર બુક.

અશીરગઢ:—(મધ્ય પ્રાંત) જી. આર્ક. પી. ફેલેના આંદણી સ્ટેશનની પશ્ચિમમાં સાત માઈલને છેટે અને બરાનપુરની ઇશાનમાં ૧૨ માઈલને છેટે તેમ જાંડવાની નૈઋત્યમાં ૨૯ માઈલપર આ અશીરગઢ નેમાડ જીલ્લામાં આવ્યું છે. તે ઉત્તરે ૨૧-૨૬' અ તથા પૂર્વે ૭૬-૦-૨૦' રે પર સાતપુડા ડુંગરની હારમાંના એક અલગ ડુંગર પર અશીરગઢ કિલ્લો બાંધાયેલો છે. આંદણીથી અહિં સુધીના આખે રસ્તો બંગલોમાંથી જ જતો હોવાથી આ ટેકરીની તળેટીમાં દ્રાક્ષની કેટલીક બાડીઓ કરવામાં આવી છે. અહિંની હવા આરોગ્યકારી અને સુખકરી છે. અશીરગઢ ગામ આ ટેકરીની પશ્ચિમમાં આવેલું છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૮૮૨ માં જે હજાર જેટલી હતી. આરે બાબુએ ૮૦ થી ૧૨૦ કુટુંબી ઉંચાઈના ખડક પર આ કિલ્લો બાંધવામાં આવેલો હોવાથી તેમાં જવાના રસ્તા બેજ છે. કિલ્લાની અંદર આસરે ક્ષાઠ એકર ફેરૂ કપ જેટલી જમીન આવી જાય છે. એકની અંદર બીજે એ રીતે કિલ્લામા ત્રણ ફરતા કોટ બાંધાયા છે. તથા દરેક ખૂણ ઉપર એક બુરજ છે. તેમા તોપો રાખવામા આવતી. આરે બાબુના ખડક સીધા ઉંચા હોઈ તે માત્ર બેજ જગ્યાએ તૂટલા જણાય છે. ઘણા દરવાજાઓમાંથી વાંકે ચુકે રસ્તે પસાર થયા બાદ મુખ્ય પ્રવેશ દરવાજા પાસે આવી પહોંચાય છે. તે સર્વે દરવાજાઓ એક બીજાની નજીકમા છે અને તેમની બાબુમાં ડુંગરા ઉંચા કરાઈ છે. ૧૮૧૬ માં જ્યારે બ્રિટિશોએ તે જીતી લીધી ત્યારે ત્યાની કેટલીક છાંતો તૂટેલી હતી. બીજી છાંતો થોડો ભાગ મુખ્ય દરવાજા સામે આવે છે. તથા તે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફની અડધી ભીંત સુધી ફેલાયલે છે. પરંતુ થોડો ભાગ પૂર્વ તરફના સાત દરવાજા નામના દરવાજાના બચાવ કરવાને અર્થે જ બાંધવામા આવ્યો છે. ત્રીજી કોટ મુખ્ય દરવાજાની બાબુમા હોવાથી તેથી પશ્ચિમ દીશાને વધુ મજબુતી મળે છે. પશ્ચિમના મુખ્ય રાં...૩૪ બા...૨

દરવાજામાંથી અથવા પૂર્વ તરફના સાત દરવાજામાંથી કિલ્લામાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. અશીર ગામથી એક રસ્તો સીધો કિલ્લામાં જાય છે. મુખ્ય બરાનપુર રસ્તો ઉત્તર તરફથી વાંકો ચુકે થતો મુખ્ય દરવાજા સુધી આવ્યો છે. કિલ્લામાં છ ટાંકીઓ છે.

અત્યંતમાના સંબંધમાં અશીરગઢનો પ્રથમ ઉલ્લેખ મહાભારતમાં આવ્યો છે. ઈ. પૂર્વેના ૧૬૦૦ વર્ષથી અહિં દ્વિત્રિય રાજ્ય રાજ્ય કરતા એમ હતું. કથાઓને આધારે ટાંડમાને છે. ત્યાર પછી તુલુરપાલ નામના ચોહાણ રાજાએ અશીરગઢ તથા ગોવળકોટા જીત્યા એવો ઉલ્લેખ ભાટોના કવનોમાં આવે છે (ટાંડનું રાજસ્થાન) 'ત્યાર પછીના અશીરગઢના લોક (રજપુત જાત). એ ઉલ્લેખ અંદણારોટના કવનોમાં છે. ત્યાર બાદ આ કિલ્લો હાહાવ'શના સંસ્થાપક ઇંદ્ર પાલના હાથમાં ગયો (ટાંડનું રાજસ્થાન). તેના પૌત્રના પુત્ર હમીર અને ગ'શીર એ બન્ને પૃથ્વિરાજન મોંઘલકે હતા. આસાંઆ હીરેઆ કિલ્લો બાંધાવ્યો. અને તે ૧૩૭૦ સુધી તેના કબજામાં હતો, એમ ફિરસ્તાએ લખ્યું છે છતાં તે સંભવિત લાગતું નથી. તેરમી સદીની આખરમાં આ કિલ્લો અલાઉદ્દીન ખીલજીએ લઇને એક જણ શિવાય તમામ હાહાવ'શીઓની કતલ કરી. ત્યાર પછી પણ એકવાર તે હિંદુ સત્તા નીચે આવ્યો હતો. પણ ૧૪ મી સદીને અંતે નાસિરખાં ફઝ્કીએ તે કપટથી હસ્તગત કર્યો. આ વંશના પાંચમા આદશાહ આદિલશાહે (પહેલો ૧૪૫૭-૧૫૦૩) માલમગડ નામનો ત્રીજો કિલ્લો બાંધાવ્યો. આને અગિયાર માસ સુધી બેરે બાંધી મહાન પ્રયાસોથી અકબરે તે સર કર્યો એમ (સં ૧૬૦૦) ઇલિયટે જણાવ્યું છે. તેના મુખ્ય દરવાજા પાસે આ ઘેરા વખે એક શિલા લેખ છે. (૧૦૦૬ હિ. સ, ૧૬૦૦ ઇ. સ.) ઝીરગઢએખનાવખ ૧-ની પણ તોપ તથા ફેંચેક શિલાલેખ ત્યાં છે. સન ૧૭૨૦ માં નિઝામ ઉલ મુલ્કે આ કિલ્લો લાચ આપી સર કર્યો. (ઇલિયટ) અશિરગઢ ઉત્તર માર્ગના છેક નાકાપર હોવાથી મરાઠી ઇતિહાસમાં પહોંતે મહત્વ પૂર્વક લેખાયો છે. તે જીત્યાને પ્રથમ ઉલ્લેખ બાબા જી બાહુરાવ પેરવાએ તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૭૬૦ ને રાજ ગોવિંદ બહાણ પર મોકલેલા પત્રમાં આ મુજબ કર્યો છે. "આ બાબુના મોગલોને હરાવી, પોસતાકીસ બગીચા જીતી, બરાનપુર, 'અરોર' દોલતાબાદ સર કર્યા. (રા. ખં. ૧, ૧૬૪, ૨૫૪) તે અરસામાંજ નિઝામે ગોવિંદ પતેને આસેરી અને દોલતાબાદ એ બે કિલ્લા આપ્યાનુ બાબુરાવ બુદ્ધ લેખે લખ્યું હતું' (તા. ૧૫ ફેબ્રુ. ૧૭૬૦ રા.ખં. ૧.

૧૬૫.૨૫૭) વળી સદાશિવ રાવ ભાડેએ પણ આવીજ મતલબનો કાગળ ગોવિંદ પંત. પર મોકલ્યા હતા. (૧૯ ફેબ્રુ ૧૭૨૦ પત્ર નં. ૧૬૬) તેમજ દિલ્હીના બાદશાહ યોથાગ વસુલ કરી બાકીની રકમ કરાર મુજબ શાહુ રાજ પર મોકલી આપવી એમ જણાવી. તે મહાસેનાના નામ પરથી તેણે જણાવ્યા હતા. તે પત્રમાં આ નામોમાં જુનર તરફના ૧૩ તાકુકાઓનાં નામ હોઈ તેમાં અરેરી અશીરગદનું પણ નામ આમયું છે. રા. ખ. ૮.૭૮.૧૦૫) બાદ થકે ૧૬૬૭ ના ફાગણ. ચુક ૮૧ ના પત્રમાં "ભગિન જંગ હરિ બલ્લાળને સામીત થયા છે તથા નગર અને અરેરીનારૂપે કિલ્લાઓ: માગે છે, પરંતુ લગાઈ જતા વિના તે આપવાની હરિ બલ્લાળે ના પાડી છે." જેને બાર ભાઈ તરફની હુકિત રાધો માગે. લક્ષ્મણ આપપાળ ગોસાવી પર લખી જણાવી હતી. (રા. ખ. ૧૨૧૩૩, ૮૪) આમ એકંદર રીતે આ કિલ્લો ૧૭૬૦ ની સાલમાં પેશવાના કબજામાં આવ્યો અને અઠાર વર્ષ બાદ તે મહાદલ શિંદેને મળ્યો. વળી પાછો ૧૮૨૧ માં તે બ્રિટિશોને હાથ ગયો.

શાહજહાંની કારકીદી માંની એક મસજીદ, એક મોટી ટોપ, અને કેટલાક શિલા લેખ આ કિલ્લા પર છે. તેમ મોટા ટોંકા પાંચ મસજીદ બાંધાઈ ત્યારનો પણ એક શિલા લેખ છે. તે ઉપરાંત બૌદ્ધગંજેળ ને તે મળ્યા બાબતનો (૧૬૬૦) એક શિલા લેખ અને નૈઋત્ય તરફના બુરજમાંની ટોપ પર એક શિલા લેખ છે. (ઈ. સ. ૧૬૬૩) આદીલશાહ ફરકીનો (સ. ૧૫૮૬) શિલા લેખ પણ છે. એક પંચ રસ ધાતુની બંદુકપુરમાં બનાવેલી ટોપ પણ આહુ હતી જે હાલમાં નાગપુરના સરકારી મહેલમાં છે.

અશોક:—(ખ્રિ. પૂ. ૨૭૩ ૨૭૨) મૌર્યવંશના ત્રીજા રાજા તથા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો પૌત્ર. હિંદના ઇતિહાસમાં આ એક સાથી પહેલો રાજા છે કે જેને વિષે તેના સમકાળના લેખો પરથી આપણે માહિતી મેળવી શકીએ છીએ. આ અસલ લેખ એટલેજ અશોકના શિલાલેખ. તે ઉપરાંત બૌદ્ધ સાહિત્ય તથા સીકાનના બખ્શમાં તેને વિષે ઘણી માહિતી મળે છે. પરંતુ એટલામાં તેમ પ્રાચીન સાહિત્ય માં તેને વિષે જરાય પુરાવા મળતા નથી. યુરોપના પાંડેનાએ જ્યારે અશોક વિષે તપાસ કરવી ચડી કરી ત્યારે સીકાનની તવાઈખોજ તેમને મહકાદરી થઈ પડી હતી. આ તવાઈખો ન હોત તો અશોક એટલેજ શિલા લેખમાં જણાવેલા પિયરસા રાજા એ શોધ કદાપિ થઈ શકત નહિ એવી દીસડે વિદ્વાંની માન્યતા હતી. પરંતુ સન ૧૬૧૫ માં કાયસર પાસે

ના નિઝામી રાજ્યમાંના મરદી ગામમાં હુદીની પ્રાચીન સોનાખારની ખાણની આબુ બાબુમાં મળી આવેલા શિલ. શાસન લેખોમાં અશોકની નવેસર માહિતી મળી આવવાથી પાછલા પુરાવાઓને અચાનક પુષ્ટી મળી છે. જેમસ પ્રિન્સેસ નામના પાંડેએ આ શોધ કરી તથા તેની મદદથીજ હવે આપણે શિલા લેખોને સારા અર્થ સમજતા શિખ્યા. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સીકાનની તવાઈખો જો કે જોઈએ તેટલી દૌષ રહીતો નથી, છતાં તેમને પડતી મૂડી એકલા શિલા લેખો પરથીજ અનુમાન બાંધવા એ પણ ઠીક નથી. કેમકે શિલા લેખોમાં પણ દૌષ રહેલા છે. આથી ઉત્તર કાળને ઇતિહાસ લખ્યા વિના શિલા લેખો પર યોગ્ય રીતે પ્રકાશ પડેલો અશક્ય છે એમ દીપ્તવિદ્વાંસ માને છે.

અશોક વિષે ચારે તરફથી સુસંગત માહિતી મળે છે (૧) નેપાળમાં બૌદ્ધ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલો "અશોક અવધાન" અથ (૨) બ્રહ્મદેશમાં પાલી ભાષામાં લખાયેલું દીપ વંશ નામનું પુસ્તક (૩) વિનયની ટીકામાં બુદ્ધોપે આપેલી હુકિત (૪) સીકાનમાં પાલી ભાષામાં લખાયેલું મહાવંશી પુસ્તક.

શયલ એશિયાટિક સોસાયટીના સામાયિકમાં રીસ ટેવિસે આ હુકિતની ઐતિહાસિક તુલના કરી છે. (સન ૧૯૦૨ નો અંક. પૂ. ૩૬૭-૪૧૦) ઐતિહાસિક તુલના કરતાં આ લેખકોના કાળ અથો માંથી યુગ્મ હુકિત મેળવી શકાયો.

અશોક ના શિલા લેખ:—પણ હિંદના ઇતિહાસના અવસરોને મટે અશોકના શિલાલેખ તેમની પ્રાચીનતાને લીધે અતિ મહત્વના થઈ પડ્યા છે.

અશોક શાસનો:—અશોકના શાસનો નો હવે આપણે વિચાર કરીએ. ટીકે જુમાંના લેખો પૂરેપૂરા ઉપજ્ઞાન ન હોવાથી, મહારાષ્ટ્ર પાસેના શાસનોમાં મળી આવતી, મહારાષ્ટ્રને લગતી માહિતીનો વિચાર કરીએ.

અશોકના શાસનોનાં બેલાગ પડે છે. ૧. શિલા શાસનો ૨. સ્તંભ શાસનો. પહેલા વિભાગ ચૌક શાસનોના બનેલા છે. આમાં બધાનું મૂળ એક સરખું નથી. શાળિક તજવતને બાદ કરીએ તો અગત્યદમાં અને તેમાં શિલાશાસનોની હુકિતમાં ફક્ત ધોલિ અને જૈગડ આવૃત્તિઓમાંજ ફેર જણાઈ આવે છે. બાદીના શાસનો એક સરખાં છે. અ: શિલા શાસનો અને સ્તંભ શાસનો આખા ભારતીય ઇતિહાસના અત્યંત મહત્વના સાધનો છે.

૧. શિલા શાસનો:—૧. લુનાગઢની પૂર્વમાં એક માધવિ પર. લુનાગઢ પાસેજ અશોકના શિલા લેખ ઉપરાંત બે મૈથિ સળગ્યોના ઉલ્લેખવાળા રૂદ્રામાનો એક લેખ સુદર્શન તકાગ ઉપર છે. તે યોગ્ય પ્રસંગે આગળ આપવામાં આવ્યો છે. (પ્રાચી લીપિ) ગિરનારના શાસનો આગળ પૂરેપૂરાં જાણ્યા છે.

૨. કાલસી શિલા લેખ:—ડેહરાદૂન જિલ્લામાં ચક્રાતા તહસીલમાં કાલસી ગામથી દોઢ માઇલપર યમુના નદીના પૂર્વ કિનારાપર (પ્રાચી)

૩. શહાખાજ ગઢી શિલા લેખ:—પેશાવર જિલ્લા યુસફ઼ી વિભાગ મકામ નદના કિનારાપર શહાખાજ ગઢીથી અડધા માઇલપર આ લેખ પ્રથમ શોધી કાઢવાનું માન રજુજીતસિંહના દરબારના કોટ નામના માણસને ધોતે છે. (ખરોશી)

૪. માનસેહરા શિલા લેખ:—(ખરોશી) માનસેહરા તહસિલ, હજારા જિલ્લા, વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત.

૫. ઘોલિ શિલા લેખ:—(પ્રાચી) પેટા વિભાગ ખુદી. જિલ્લા (જગ-પથ) પૂરી. જુવનેશ્વરી સાત માઇલપર.

૬. જૈગઢ શિલા લેખ:—(પ્રાચી) કપિ: આ નદીના ઉત્તર તીરે જૈગઢ નામના જંગલ ઉપર ગરહામપૂર તાલુકા જંગમ જિલ્લા.

(ઘોલિ અને જૈગઢના શિલા લેખમાં ૧૧ અને ૧૩ માં શિલા શાસનો ભિન્ન છે.)

૭. સોપારાના શિલા લેખ:—આ પથર ભાટેલાના તળાવ પાસેથી જડી આવ્યો. આમાં આઠમાં શિલા-શાસનમાંનો થોડો ભાગ છે. આ ઉપરથી અહિં આ પથ્થર શાસનો હોવાં ભેખે એવી કલ્પના થાય છે. આનો મૂળ ભાગ આવ્યો છે.

૨. સ્તંભ શાસનો:—૧. દિંદી ટોપરા સ્તંભ. (પ્રાચી) હમણાં ના આ સ્તંભ તેનું મૂળસ્થાન જે ટોપરા ત્યાં નથી. હમણાંના દિંદી શહેરના અગ્નિ-શાળાદિંદી દરવાજા પાસે આ આવેલો છે. આની ઉપર આ શાસનો છે. એમાં નવ પહેલાં છ શાસનો જોઈ કંઠાણે આવેલાં છે. સાતમું શાસનનું ફક્ત વધારેનું છે. આ સ્તંભ ઉપર અશોકના લેખ ઉપરાંત ઉત્તર-કાલીન લેખ પણ કેટલાક છે.

૨. દિંદી (પ્રાચી) ચીર સ્તંભ લેખ. આ સ્તંભ કીશોરશાહ ચીરતથી દિંદી આવ્યો. હમણાં આ હમણાંના દિંદી શહેરના વાયવ્ય દરવાજા ઉપર છે. ટોપરા સ્તંભપરના પહેલાં પાંચ શાસનો આમાં આવેલા છે. (પ્રાચી)

૩-૪. લૌરિય સ્તંભ:—આ બે સ્તંભોને લૌરિય-અસરાજ સ્તંભ અને લૌરિય નંદનગઢ સ્તંભ એવાં નામો હમણાં આપવામાં આવ્યા છે. અને આથીજ તેને જે અશિષ્ટ નામ પ્રાપ્ત થયું છે, તેનું જ 'લૌરિય' એ જૂંલો ઇન્ડિયન રૂપાંતર છે. એક સ્તંભ ઉપર અશોકના લેખ ઉપરાંત ઝોરગઝેખનો લેખ પણ છે. બન્ને સ્તંભોપર પહેલા છ લેખો આજા-લેખોજ છે.

૫ રામપૂર્ સ્તંભ લેખ—આ પણ ચંપાર-વ્યમાંજ છે. આ ઉપર પણ પહેલા છ લેખોજ છે.

૬. અંદુળાદ કિલ્લામાંના સ્તંભ લેખ—આને કૌશાંબી આજુવામાં આવ્યો. આ ઘણોજ મહત્વનો સ્તંભ છે. આની ઉપર અશોકના લેખ છે. તે ઉપરાંત નીચેના લેખોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

(૧) અશોકના લેખો.

(૨) પહેલા છ લેખ.

(૩) શાહીના કહેવામાં આવતો લેખ.

(૪) કૌશાંબી લેખ.

(૫) સમુદ્ર ગુપ્તનો લેખ.

(૬) વચ્ચે વચ્ચે નાગરી લીપિમાં કેટલીક લીટિઓ.

(૭) વહાંગીરનો લેખ.

૩. છુટા છવાયા સ્તંભ લેખ:—૧. સાંચી સ્તંભ લેખ—સાંચી સ્ટેશનથી પોણા માઇલપર. ફક્ત સાતજ લીટિઓ મળી આવે છે.

૨. સારનાથ સ્તંભ—ખનારસથી સાડા ત્રણ માઇલપર. આ ઉપરના લેખની સમાપ્તિ પછી અશ્વ-ઘોષ સળગેના લેખ આવ્યો છે. ઉપરાંત એક ગુપ્ત વખતના અશ્વરોથી લખાપલો ગૌદલેખ પણ છે. આ લેખ ફક્ત અભિયાર લીટિનો છે.

૩. રૂમિનદી સ્તંભ—નેપાળમાંના તરાઈ નામના ખુદ જન્મસ્થાનમાં. નેપાળ તહસિલનું આ ગ્રામ ભગવાનપૂરથી બે માઇલપર આવેલું છે. આજા: ખુદનું જન્મસ્થાન છે. એમ કહેનારો, અને રૂમિનની ગામ-ને કરચુકત કરનારો પાંચ લીટિનો લેખ આ સ્તંભ પર છે.

૪. નિગાલી સાગર સ્તંભ લેખ:—નેપાળનું તહસિલ. તૌલિવામાં નિગાલી સાગર તળાવના કિનારે પોતાના સળગેને વીસવરસ: વીત્યાબાદ, 'કનકમુને' ખુદના અમાન માટે આ સ્તંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો એમ અશોક આ લેખમાં જણાવે છે.

૪ છુટા છવાયા શિલા લેખ:—૧. રૂપનાથ શિલા લેખ. મધ્ય પ્રાંત, જળતપૂર-કટલ્લી રસ્તાપર સ્તીમનાળાદ સ્ટેશનથી ૧૪ માઇલપર- અને શાક્ય યજ્ઞે અટ્ટી વરસો થયાં પછી હું 'બીદિ પકતે' એટલે 'પૂરેપૂરે પાકે થયો' નહિ હવે થયો છું.' એવું બહાર કરનાર આ છ લીટીનો લેખ, ખાતે તે ૬૦ મે પ્રવાસ કર્યો છે એવું બતાવે છે.

૨. સહસ્ત્ર શિલા લેખ:—સહસ્ત્ર આગરે દક્ષિણ બિહારના શહાળાદ છાંદાના એક રાજડીવનનું મુખ્ય શહેર છે. એક શહેરથી લગભગ અટ્ટી માઇલ પર એક કુંગરની શુક્રામાં તે છે. આમાંની ઘણીખરી હુકીન રૂપનાથના શિલા લેખ જેવી છે.

૩. ગૈરત શિલા લેખ:—અપૂર સંસ્થાનમાં ગૈરત નામના તહસીલ ગામમાં, ગામથી ઇશાન-પૂર્વમાં એક માઇલપર આ ઘણા જ ભગ્નસ્થિતિમાં હોવાથી આનો પૂરેપૂરો અર્થ વાંચી શકાતો નથી. તો પછી તેનું સ્વરૂપ રૂપનાથ અને સહસ્ત્ર જેવું જ છે.

૪. ગૈરત-કલકતા શિલા લેખ:—આ લેખ ઉપર જણાવેલા ગૈરત સુકમેજ જડી આવ્યો છે પણ હમણાં તે કલકત્તાના એશિયાટિક સોસાયટીના કબજામાં છે. આ લેખમાં 'મગધરાજ' સંધને નમન કરી ધર્મ અધ્યોમાંના સાત પુસ્તકોના ઉલ્લેખ કરી તેનું વાંચન પણ કરવાની આજ્ઞા કરે છે.

૫. મસ્દી શિલા લેખ:—મસ્દી, લિંગુસુર તાલુકા રાયચૂર જિલ્લા. આ લેખ રૂપનાથ, ગૈરત અને સહસ્ત્ર એમના જેવો જ છે. પરંતુ અશોકનું નામ અશોક એ શબ્દમાં જ આવ્યું છે, એ આ લેખની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

૬-૮. રહેસુર સંસ્થાનમાંના શિલા લેખ:—૬, ૭, ૮, આ બંને શિલ્પૂર પાસે છે. હૃદયે આમને શોધી કાઢ્યા. આ ત્રણે ચપડ નામના (ચન્ડન જિતિતે લિખિ-કરોળ) એક જ લિપીકારે લખેલા છે. આમનું સ્વરૂપ પણ રૂપનાથ જેવું જ છે.

૯. બારાબર શિલા લેખ:—ગયાથી પંદર માઇલ પર આ નાનકડા લેખમાં ઘણું કરીને આજીવકોને જે શુકાઓ: આપવામાં આવી હતી તેના દાનલેખો આવ્યા છે.

આ બધા છુટાછવાયા લેખ ગ્રામી લિપીમાં જ છે. રહેસુરી લેખમાં જ ન્યારે લિપીકાર ચપડ તેણે આ લેખ ખાતે લખ્યો છે. એમ જણાવે છે, 'ચારે તેટલાંજ અક્ષરો તે ખરેખરી લિપીમાં લખે છે. આ એક જ વાતપરથી લેખનકલાના ઇતિહાસ બાબતમાં કયા કયા નિર્ણયો નીકળે છે, તેનું વિવેચન આગળ કરવામાં આવ્યું છે. (લિપી જુઓ)

આ લેખોનો સૈનાટ અને એક. ૩૫૩. ધોમસ મત સાથે બનેતેમ મુખીવિદાધ ન થાય તેમ વિન્સે એ. રિમયે નીચેનું કાલાનુ કમવાર વગીકરણ કરે છે.

શાસન લેખ

બે (કિંવા ત્રણ) શિલા શાસનના ઉપલેખ ઈ. પૂ. ૨૫ માં શાસન લેખ આસરે ઉપલેખ કાળ ૧૦
બેદ શિલાશાસન લેખ ઈ. પૂ. ૨૫૭-૨૫
કલિંગ શાસન લેખ " ૨૫૬-૨૫
સાત સ્તંભ લેખ " ૨૪૩-૨૪
ચાર દુધ્યમ સ્તંભ લેખ " ૨૪૧-૨૩

છુટાછવાયા લેખ

અશોકની શુક્રાઓનાં દાન ઇ. પૂ. ૨૫૭-૨૫૦
તરાઈના સ્મરણ સંબંધે અંકિત લેખ " ૨૪૬
દશરથની શુક્રાઓનાં દાન " ૨૩૨?

દુધ્યમ શિલાશાસન લેખ:—પહેલા અને મહત્વના દુધ્યમ શિલા શાસનના લેખોના બે પાંદ ગણી-એ તો પહેલામાં ૩૧ દસ્તાવેજો અને બીજામાં પાર-સ્થિતિ તથા હકિકત વિષે દશરથના લેખોની સામ્યતા અશોકના લેખસાથે હોવાથી તે લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવેતો કુલે ૩૫ દસ્તાવેજો થાય છે.

પહેલા દુધ્યમ શિલા શાસનના લેખોમાં અશોકે મંતાતર કયું તે કબુલ કયું છે. ઉત્તર હિંદમાં આની ત્રણ પ્રતો જડી છે જેમાંની એક જળ-લપુર જિલ્લાના રૂપનાથ સુકમે (ઈ. આઈ. આર. રેલેના સ્તીમનાળાદ રોડ સ્ટેશનની પશ્ચિમે ૧૪ માઇલપર), બીજી પ્રત શહાળાદ (દક્ષિણ બિહાર) સહસ્ત્રામ ખાતે, અને ત્રીજી રાજપુતાનામાં જ્યપુર રાજ્યમાંના ગૈરત ગામમાં કોતરાવેલી છે. આ પ્રતો-થી સ્વેજ સિદ્ધિ તરફની બીજી ત્રણ પ્રતો દક્ષિણ હિંદમાં રહેસુર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગમાં ચિત્રદુર્ગ જિલ્લામાં થાકગિરી. સિદ્ધપુર અને જનિંગ રામે-શ્વર નામનાં નજીક નજીકના ધામોમાં મળી આવી છે. બીજી શિલાશાસન લેખ ન્હાનો અને આગલાની પુરવણી રૂપ હોઈ તેની ભાષા શૈલી ઉત્તરના લેખોથી તફ જેટલી પડતી લાગે છે. દક્ષિણના સુવેદાર રાજ-પુત્રે આ લેખ સુવર્ણગિરીમાં રચી પ્રગટ કર્યો હોવો જોઈએ એવી ધારણા બાંધવામાં આવે છે.

બાણેનો શાસન લેખ:—ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ લેખ પ્રાચીન કાળમાં ગૈરત ગામ પાસે બૌદ્ધ મઠના એકની શીલાપર હતો. હવે તેની સલામતી

ખાતર તે કલકત્તે લઈ જવામાં આવ્યો છે. તેની વિશેષતા એ છે કે, તેમાં આ મગધ રાજાએ બોદ્ધ ધર્મ તથા સંપ્રદાય (વર્ષે પોતાનું) આદર વ્યક્ત કરી ધર્મ ગ્રંથમાં જે વચનો તેણે પરીચ્છે છે તેમાંનાં પાંચ, સાતગોદ્ર સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ હોવાનું દર્શાવ્યું છે.

ચૈદ શિલાશાસન લેખ:—આ લેખ વર્ગ અશોકના લેખોમાંનો અતિ મહત્વનો હોઈ અશોકે તેમા પોતાના તત્ત્વે તથા વાર્તાત્મિક આચારોની સવિસ્તર માહિતી આપી છે,

આ ચૈદ શાસન લેખોમાંનો પહેલો અહિં સા, બીજો અશોકનાં ધાર્મિક કૃત્યો; ત્રીજો અમલદારોની દર પચ વરસે થતી બદલી; ચોથો ધર્મોચ્ચરણ; પાંચમો ધર્મમહત્ત્વાં છઠ્ઠા કાર્યની અપગતા; સાતમો ધાર્મિક ગુણ, આઠમો ધર્મધારા; નવમો મંગળ સમારંભ; દસમો યશ અને કીર્તિ; અગિયારમો ધર્મ દાન; બારમો પરમતસાહિષ્ણુતા; તેરમો ધર્મ વિજય સંબંધી છે, અને ચૈદમાં ઉપસંહાર છે.

આ લેખોની પ્રતો ઉત્તરે પેચાવરથી દક્ષિણે માઇસુર, અને પશ્ચિમે કાઠિયાવાડથી પૂર્વે ચોરીસા સુધીના આખા હિંદુસ્તાનમાં મળી આવી છે. તેમ હજી પણ મળવાનો સંભવ છે. પાટલીપુત્રથી હજારથી પણ વધારે માઇલને છેટે પણ વારમાં ભાગ શિવાય બાકીના સઘળા શાસન લેખો એક ટેકરીપરની પ્રચંડ શૂક (દંપ) ના પૂર્વ પશ્ચિમ પર્વતોપર કાતરેલો હોઈ તેમની લંબાઇ ૨૪ ફુટ અને પહોળાઈ ૧૦ ફુટની છે. વળી આજથી ચોડાંક વર્ષ પરજ હવે પરમતસાહિષ્ણુતાવાળો લેખ ઉપલા લેખોથી પચાસ યાદને છેટે બીજા એક પર્વત પર કાતરેલો મળી આવ્યો હતો. હજીરાજાના મન્સેરા (અંગદાબાદ ની ઉત્તરે આસરે ૧૫ માઇલ) મા જે પ્રત મળી છે તેમાંપણ આ બારમાં લેખને સ્વર્ગ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ સર્વેમાંથી હજીના ખાલસી (સહરાણુપુરથી ચક્રત જતી સડકપર મસુરીની પશ્ચિમમાં ૧૫ માઇલપર) ગામમાં સન ૧૮૬૦ મા જડી આવેલા લેખજ સૌથી વરસ છે. આના તેમતદન વાયવ્ય ભાગ શિવપના તમામ શિલાલેખમાં કાળીથી જમણી તરફ લખાતી બ્રાહ્મી લિપિ કેળેમાંથી દેવાનાગરી વગેરે હિંદની લિપિઓ ઉત્પત્ત થઈ તે લિપિજ વાપરવામાં આવી છે. શાહુખાજ ગદીના લેખની લિપિ માત્ર આથી ભિન્ન એટલે ધ્રાનની જમણી તરફથી કાળી તરફ લખાતી લિપિ જેવી છે. આજી હજીના સોપાની (મુંગળની ઉત્તરે) તેમ કાઠિયાવાડમાંના ગિર-

નારપરના શિલાલેખ; એ સઘળા પ્રમુત શાસનલેખના પશ્ચિમ તરફના પાકજ દર્શવે છે. સોપાનામાં તે માત્ર આઠમાં શાસન લેખનો એક ચોડાંક શરૂનો વાળોજ કકડો મળી આવ્યો હતો. પણ ગિરનારના લેખની વિશેષતા એ છે કે, અર્વાચીન પંડિતોનું સૌથી પ્રથમ ધ્યાન તેણેજ આકર્ષ્યું હતું અને કર્નેલ ટાંડે સન ૧૮૨૨ માંજ પ્રથમવાર તેલેખોનું વર્ણન આપ્યું હતું. ગિરનાર અને ત્યાંની બીજી ટેકરીઓ વચ્ચેની વિશાળ શિલાઓપર આ લેખ કાતરેલા હોઈ આ શિલા પ્રાચીન માનવનિર્મિત મુદર્શન તળાવને કિનારે હતી આ તળાવ અશોકના દાદા ચંદ્રગુપ્તના હુકમથી બાંધવામાં આવ્યું અશોકે તેમાં સુધારા કર્યા હતા. આ શિલાની પાછલી બાજુએ તે પછીના (ઈ. સ. ૪૫૫) કાળના લેખ હોઈ તેમાં આ તળાવનો બંધારો કુટાણી પણ વિગત મળી આવે છે. ચોરીસામાં પોલી તથા ગંજામમાં ભેગડ એ ઠેકાણેના શિલાલેખ મજકુર શાસન લેખોના પૂર્વ તરફના પાંદરપંજ છે.

કલિંગ શાસન લેખ:—આ લેખ બેજ હોઈ તે પોલીના (ચોરીસા પ્રાત; પુરી હજીના જુવનેશ્વરી ભાગની દક્ષિણે છ માઇલપર) તથા જંગમ હજીના માના ભેગડના શિલાલેખોના પાકોમાં ૧૧, ૧૨, અને ૧૩ મા શાસન લેખોની ત્રણાએ આવ્યા છે. આ લેખમા અશોકે ત્યાના નવા જીતેલા પ્રદેશમાંની જંગલી પ્રજાને વિશ્વાસ મેળવાના તેમ રાજા તેમનું પુત્રસમૂહ પાલન કરશે એવી તેમને ખાતરી આપવાની પોતાના અમલદારોને આજ્ઞા કરી છે. આમાંના એક લેખ દર વર્ષમા ત્રણવાર તથા બીજા દર મહિને અસુક દિવસેજ બહારે પ્રજાને વાંચી સંભળાવવામાં આવતો.

સાત રત્ન લેખ:—આ લેખોમાં અશોકે પોતાના છેલ્લાં કૃત્યોનું સમાલોચન કર્યું છે. પહેલાં અને બીજામાં તેણે પોતાની ધર્મ આસક્તિ પ્રગટ કરી છે. ત્રીજામાં આત્મ પરીક્ષણ છે. ચોથામાં તેણે પોતાના અમલદારો (સબુકો) ના કર્તવ્ય તથા અધિકારનું વર્ણન આપ્યું છે. પાંચમાંમાં પ્રાણી હિંસાની મર્યાદા કરનારા નિયમ છે અને છઠ્ઠામાં દરેકને પોતાના ધર્મને જનુસરી વર્તન રાખવાની ભલામણ કરી છે. કે જેથી મનુષ્ય માત્રના સુખની અભિવૃદ્ધિ થાય. એવી મારી પોતાની ઇચ્છા છે એમ તેણે જણાવ્યું છે. સાતમો રત્ન લેખ સૌથી મોટો અને મહત્વનો હોઈ તેમા અશોકે ધર્મ પ્રચારને અર્થે ચોરેલા ઉપાયોનું નિવેદન આપ્યું છે. પરંતુ તેમાં પરદેશ

મોઢલેલા ઉપદેશક મહોના અશોકે કોઈ દેહાણે ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેના દસ કોતરેલા સ્તંભ ઉપ લખ્ય થયા છે છતાં તોપરથી દીઠ્ઠીમા આણેલા તોપરના સ્તંભ પરજ આ સાતજ લેખ કાયમ છે દીઠ્ઠી મિસ્ત સ્તંભ પર એકથી છ લેખો ઇન્નભિન્ન થઈ ગયા છે અલાહાબાદના સ્તંભપર લેખ છે તેમ રાણી તથા કૌશાળીના લેખ પણ છે પરંતુ તે બધા અપૂર્ણ અવસ્થામાં છે એ પાલુમાના લૌરિયા અરાસા તથા લૌરિયા નદનગડ સ્તંભ પર પડેલા છ લેખ ધણા ભાગે સલામત છે તેમ ત્યાના સમની પૂર્વમાં પડેલા સ્તંભ પર પણ આ છ લેખોજ સારી હાલતમાં જોવા મળે છે સાચીના સ્તંભ લેખ પર હુયમ સ્તંભ લેખના કેટલાક ભાગ છે સારનાથના લેખમાં આ લેખો કંઈક વધારે સુસ્થિતિમાં જોવા મળે છે તે ઉપરાંત રૂમિન દેવી અને નિર્ણવમાં સ્મરણુ તિથિ વિષે બે લેખ છે પણ આથીએ વધારે સ્તંભ જડવાના સભવ રહે છે હુયુએનત્સ જે ૧૬ સ્તંભના ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ હજી સુધીમાં તો આપણને જડેલા સ્તંભોમાંના માત્ર બે સ્તંભોનેજ તેના સ્તંભો સાથે ખાતી લાયક જોવા થાય છે

હુયમ સ્તંભ લેખ — આ લેખો ચાર છે માર નાથના શાસન લેખમાં બૌદ્ધ સ પ્રદાયના વધતા પથ લેદને તિરસ્કાર કર્યો છે કૌશાળી તથા સાચીના લેખોમાં પણ આ વિષયજ અર્થાયલો છે બૌદ્ધ સ પ્રદાય ચિરસ્થાયી થવા વિષેની પોતાની ચિંતા અશોકે તેમાં વ્યક્ત કરી છે એથી લેખ રાણી વિરે ના છે તેમાં ખીજી રાણીના દાન નામ પરજ આતુ રાખવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે

સ્મરણુ તિથિ લેખ — તત્કાલમાંના આ લેખમાંથી રૂમિન દેવી સ્તંભપરના લેખમાં અશોક પુદ્ગલી નમ્મ ભૂમિના દર્શન કરવા ગયો તે વિષેની હકિકત હોઈ નિર્ણય સ્તંભ પરના લેખમાં એમ જણાય છે કે અશોકે પોતાના રાજ્યાભિષેક પછી ૧૪ વર્ષે દાનકમન (પુદ્ગલોએ એ પ્રાચીન અવતાર) ના સ્તૂપને ખીજી વાર પુનરુદ્ધાર કર્યો હતા અને ત્યાર પછી ૨૫ વર્ષે અશોક પોતે ત્યાં દર્શન કરવા ગયો ત્યારે સ્તંભ સજાળ્યો પરંતુ આ સ્તૂપ કયો તે વિષેની સાધાર માહિતી હજી મળતી નથી

અશોકની તથા દશરથની શુક્રાના દાન — અશોકની શુક્રા વિષેના નવ લેખ છે અને તેમાં આ જીવિકને હુગરનાર્થા રજોય શુક્રાના યાવત્કાદ દેવા કરી દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે નાગાર્જુનના લેખ અશોકે રજોયા નથી પણ અશોકે વિનાશ પડે

હોઈ તેમાં અશોકની પછી ગાનીએ આઠ યજ્ઞવાલક્ય રાજાએ પોતાના રાજ્યાભિષેક પછી તરતજ આજીવિકને ત્રણ શુક્રાઓ રહેવા માટે આપી એવી હકિકત છે

અગોકતુ ચરિત્ર — ઉપયુક્ત શિવા લેખો મની માહિતીમાં બૌદ્ધ યથોમાની હકિકત ઉમેરી અશોકતુ ચરિત્ર વિષમવી શકાય છે પોતાના શિલા લેખોમાં અશોકે પોતાના જીવનની માહિતી નહિ જેવીજ આપેલી હોવાથી આપણને તે માટે બાકધ યથોમાની દત્તકથા એપર આધાર રાખવો પડે આ સાધનથી અશોકના જીવનપર જે પ્રકાર પડે છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

અશોકના બાપતુ નામ ગિહસાર હતું તેનીમાં થ પા નગરીના હોઈ ધાર્મિકી કન્યા હતી એમ કહેવાય છે પિતાની હયાતીમાં અશોક પ્રથમ તક્ષશિલાના અને તે પછી ઉજ્જયિનીના મુખે હતો ઉજ્જયિનીમાં હતો ત્યારે અશોકે વેદિક (વિદિશા) ની એક વંશ કન્યા સાથે લગ્ન કર્યા હતા અને તેનાથી તેને મહિ દ તથા સ ધ મિત્રા એ બે અપત્ય (કેટલાક અધારાએ તેમને અશોકના ભાઈ જાહેન તરીકે ઓળખાવ્યા છે) થયા એમ મધના સીલોની અથ કહે છે પણ ઉજ્જયિની છોડી ચાપ્યા જતા અશોકે આ જીને ત્યાજ રાખી હતી પિતાના મૃત્યુ પછી ઈ પૂ ૨૭૩ મા (કેટલાકોના ધારવા મુજબ ૨૭૭ મા) તેણે પોતાને ભાઈ કે જે તક્ષશિલાના મુખે હતો તેની સાથે લગ્ન કરી પિતાની ગાદી મેળવી ઈ પૂ ૨૬૮ મા તેને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો ઈ પૂ ૨૬૧ મા તેણે કર્નિગ દેશ છોડી લીધો આ લગ્નમાં જે માનવી મહાર થયો તેની તેના મન ઉપર એવી બાધી ઉડી નમર થઈ કે તે બુદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાયો ઈ સ ૨૫૧ મા તેણે શિકાર કર્યો છોડી દઈ કેક દેહાણે ઉપદેશક મહો સ્થાપ્યા ઈ પૂ ૨૫૭ અને ૨૬૪ મા તેણે બૌદ્ધ શિવાચારન લેખ તથા કર્નિગના લેખ, એ બે લેખ ગ. હેર કર્યા અને ધર્મ મહામા (તા ૧) ૨૫૨ મા દાના ગમનો સ્તૂપ વધાર્યો ૨૫૧ અથવા ૨૫૦ મા મહે દ્રુત ઉપદેશક મહો ગીલ્લાન ગયું ૨૪૮ મા તેણે બુદ્ધ મ પ્રદાયના વર્ણન સોનોની યાત્રા કરી ૨૪૨ મા મન બ લેખ પ્રગટ કર્યો ૨૪૦ અને ૨૩૭ ની વચમાં પાગલી પુત્રની મૃત્યુ મમાં મ્યાપન થય અને તેજ અવસ્થામાં અશોક મન બ લેખ પ્રગટ કર્યો ૨૩૨ મા તેણે અવસાન થયું અને તે પછી તેનો એક પૌત્ર દશરથ પૂર્વે ૨૨૨ મા માનના અને પાલુ દર્શન મ પ્રતિ પશ્ચિમ ગન્ધના પ્રાપ્તો, નવ વય

અશોકને ચાર રાણી હતી. એવું અનુમાન ગાંધવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેના શિલાલેખ પરથી તો એટલું જ જાણી શકાય છે કે, કુરુવત્તી વંશની તેની બીજી રાણી પર તેની બધારે પડતી પ્રીતિ હતી તેને 'તિવર' નામનો પુત્ર હતો. પણ તે અશોક પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો એમ જણાય છે.

અશોકની કારકીર્તીનું સવિસ્તર વિવેચન 'બુધ્ધોત્તર જગ' ના વિભાગમાં (મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ) નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે. ગિન્ટુસારના મરણ પછી તેનો પુત્ર અશોક વર્ધન ગાદીપર આવ્યો. પ્રથમ એ કેટલાક વરસ સુધી ઉપરાજ તરીકે તક્ષશિલા નગરીમાં રાજકારભાર પર ધ્યાન આપતો હતો. તે પછી તે માળવા પ્રાંતના ઉચ્છવનીનો રાજ્ય કારભાર ભેવા લાગ્યો. તે રાજ્યાફર થયા પછી ચાર વર્ષ વીત્યા પછી આખરે તેને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. એ ઉપરથી એમ અનુમાન નીકળે છે કે તેને થોડાક પ્રતિસ્પર્ધી હોવા જોઈએ. એને મેઢોટો ભાઈ સુસીમ એ એક પ્રતિસ્પર્ધી હતો એમ જુદી જુદી કથાઓપરથી માલમ પડે છે. અશોકે રાજ્ય મેળવવા સાડે ૯૮-૯૯ લાઇઓ માર્યા એમ જે સિલોનમાં આખાધિકા ચાલે છે તે તદ્દન ખોટી હોવી જોઈએ. ઉલટું અશોક પોતાના ભાઈ જીહોનાની સારી સંભાળ રાખતો હતો એવું શિલાલેખ પરથી જણાય છે. અશોક વિષે ચોક્કસ માહિત્રા ગાંધવામાં આવ્યો તે પૂર્વેની જે જોદ કથાઓ પ્રચલિત છે, તે તદ્દન અસત્ય હોવી જોઈએ એમ સંશોધકો માને છે. અશોક વિષેની વિશ્વસનીય માહિતી તેના શિલાલેખો પરથીજ મેળવી શકાય. આ શિલા લેખો બહુજ નમૂનેવાર છે.

લગભગ આખી છઠ્ઠી શાન્તિમાં પસાર થવાથી અશોકની પાસે કેટલી લશ્કરી ફોજ હતી તેનું અનુમાન કરવું અશક્ય છે. તેની છઠ્ઠગીની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક હતી. ને આ ધાર્મિક હિલ્લાવાલને લીધે અશોકની રહેણીમાં કેટલોક ફરક પડ્યો એ તેના શિલાલેખો પરથી સ્પષ્ટ છે.

અશોકના આરંભ કાળના વરસો શી રીતે વીત્યાં હશે અને તે રાજ્યાફર થયા પછી કયા કાળે કયાં હશે તેનું ચોક્કસ જણાવું નથી. પોતાના ગાપ-દાદાની માફકજ તેને પોતાની કારકીર્તીનો પૂર્વ ભાગ જોજોખને આનંદમાં મસાર કર્યો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. પણ તેપરથી તેણે નહારાં ફર્યો કયાં હશે એમ માનવું યોગ્ય નથી.

કલિંગ દેશ પર ત્રાવીને તેના પરિણામ-કલિંગ દેશ સાથે થયેલા યુદ્ધ પછી (ઇ. પૂ. ૨૬૧) અશોકનો જનતાપ એકદમ બદલાઈ ગયો. યુદ્ધમાં

થયેલી પ્રાણહાનિ, લોકોના હાલ, મરી ગયેલા સગાં વહાલાંઓને થતી દિલગીરી, એ બધી બાબતોએ રામના મન પર ઈંડી અસર કરી. એ વિષે અશોકે પોતાના શિલાલેખમાં એમ કહ્યું છે કે—

“ પ્રિયદર્શી સમ્રાટે રાજ્યાદાઈણ પછી આઠ વરસે કલિંગ દેશ છુટ્યો, તે વખતે તેણે ૧,૫૦,૦૦૦ લોક પકડયા; ૧,૦૦,૦૦૦ લોક મરી ગયા ને ઘણા નાસી પાસ થયા પણ કલિંગ દેશ રાજ્યને જોડાય પછી, સમ્રાટે ધમ્મનું પાલન કર્યું. તેનાપર પ્રીતિ રાખીને તેનો પ્રસાર કરવાની શરૂઆત કરી. કલિંગ યુદ્ધે સમ્રાટના મનપર ઘણી અસર કરીને તેને પશ્ચાતાપ થયો. આ પછી થયેલા યુદ્ધના દશમા ભાગનું પણ નુકસાન લોકોને થાગ, તો પણ સમ્રાટના મનને બહુજ દુઃખ થયો. સમ્રાટનો કોઈ અપરાધ કર્યો અને તે ને સહન કરી શકાય એવો, હાલ તો તે સહન કરવા પાછી પાની કરશે નહિ. જંગલી લોકપર પણ સમ્રાટની પૂજા કરવા હોવાથી તેમણે પણ સદ્ગર્ભથી ચાલવું એવી રાખાથી ઈષ્ટા છે. સર્વે માનવ પ્રાણીઓમાં સંયમન, મનઃશાંતિને સમાધાન હોવું જોઈએ એમ સમ્રાટની ઈચ્છા છે.

આ લેખમાં અશોક એમ કહે છે.

“ ધર્મવટે માનવેના અંતઃકરણ પોતાની તરફ આકર્ષવા એજ પદો વિજય કહેવાય. એ પછી ‘ જોદ સ પ્રદાયનો પ્રસાર ૬૦૦ માંદિ હર થયેલો હોવાથી દસિણ તરફ ચાલ, પાડય, યોન, કાંમોજ, લોજ એ બધા સ્થળોમાં પણ આ સંપ્રદાયનો પ્રવેશ થયેલો છે એમ કહેવામાં આવે છે. અને જે કોઈ આ ધમ્મ સાલજશે, તેને તે પસંદ પડશે. અને સ્વીકારવા જેવો છે એમ લાગે છે ‘ એમ કહ્યું છે. તેમજ આ ધમ્મની સહાયથી જોખવેલી છત સણ-લાંચુર ન હોઈ શાશ્વતને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ બહુજ ઉપયુક્ત હોવાથી બધાએ તે ને માન આપવું એમ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

એ જ ઉપદેશ અશોકે બીજા એ વધુ શિલા લેખોમાં ચાલુ રાખ્યો છે. તેમાંનો એક શિલા લેખ સમાધા શેહરના અધિકારીઓને ને બીજો તોસલીના અધિકારીઓને ઉદ્દેશીને લખ્યો છે. ઉચ્છવિનીના તેમજ તક્ષશિલાના રાજ્ય પ્રતિનિધિઓએ પણ આ તત્વનો પ્રસાર કરવા વિષે ને તે અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવા વિષે ઉપદેશ કર્યો છે. ‘ સર્વ મન એ મારી બાળક છે, ’ એમ તે હુમેશ કહેતો હતો, તેણે જંગલી પ્રદેશમાં રહેતા લોકોના મન ફેરવવા માટે સારા સારા મત પ્રચારક મોકલ્યા કોઈ અધિકારીઓ

અન્યાથી વર્તન કરે તો તે જોઈ તેણે બહુ દિલગીરી થતી ને તેઓને તે દોષથી દૂર થવા તે ઉપદેશ કરતો, આ શિલા લેખમાંના ઉપદેશ પરથી અશોકને ખસ હુદયની કેટલી લાગણી હતી ને કેટલીક પશ્ચાત્તાપ થયેા હતા એ સારી રીતે જણાઈ આવે છે એમાં કાંઈ શક નથી.

અશોક સમકાલીન રાજાઓ—પહેલા શિલાલેખમાં અશોકે જે કેટલાક રાજાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પરથી એટલું તો દેખીતું છે કે અશોક ઐતહાસિક ધિરોસ, ઇશ્વરનો દાલેમી કલાકલ્પક, સિરીમનો રાજા મગસને એપાગરસનો રાજા એલેકઝાન્ડરનો સમકાલીન હતો. તેમજ અશોકનું ને ગ્રીક રાજાનું સંપર્ક હોવું જોઈએ એમ જણાય છે. કારણ કે એ રાજાઓએ પોતાના રાજ્યમાં જૌદ સંપ્રદાયનો અટકાવ કર્યો નથી, એટલું જ નહીં પણ અશોકે ત્યાં એ સંપ્રદાયનો બહુ મચાર કર્યો. તેમજ આ વખતે ચાલતે પાંડવ એ તામિલ રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતા તેમજ અશોકના હતો તામ્રપણી નદી સુધી ઉપદેશ કરતા આવ્યા હતા. બીજા એક શિલાલેખમાં, કેરળ પુત્રનો તેમજ બીજા જ્ઞાનના લોકનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો નજરે પડે છે.

જૌદ સંપ્રદાયનો પ્રસાર—અશોકના ચરિત્રનો મુખ્ય આધાર તેના શિલાલેખ પરજ હોય એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તે શિવાય બીજા આધાર કાંઈ નથી એમ તો નથી જ આ આધારમાંના એક આધાર તે સિલોનમાંના મહાવંશને દીપવંશ એ બે ગ્રંથો છે. બીજો ગ્રંથ હંશુની પછી ચોથા સૈકામાં થયેલો હોવો જોઈએ. જૌદ સંપ્રદાયના પ્રસાર સંબંધી જે હકિકત શિલાલેખમાં આપવામાં આવી છે તેને આ ગ્રંથપરથી સખળ પુરાવો મળે છે એમ કહેવાં કાંઈ હરકત નથી આ દીપવંશમાં અશોકે નવ દેશમાં ઉપદેશક મંડળ મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાંના સાત દેશમાંને બાકી રહેલા બે કુકણી ભૂમિ એટલે દક્ષિણ પ્રદેશને લંકા એ કૌકણી મોકલ્યા એમ ત્યાં લખ્યું છે. તેમજ આ દીપવંશમાં ઉપદેશકોના નામો, પણ આપવામાં આવ્યાં છે તેમાંના કેટલાક સેલસામાંના શિલા લેખમાં નજરે પડે છે. દક્ષિણ પ્રદેશમાંના માત્ર જૌદ સંપ્રદાયનો બહુ પ્રસાર થયેલો જણાતો નથી. આ દેશમાં પ્રથમમાં મહાવંશ પંચનો પ્રવેશ થયો ને આ પંચ અશોક પંચથી જુદો હતો. (પૃ. ૧૫૮ જુઓ.)

સિલોનમાં આ ઉપદેશકોને બહુ સારો યશ મળ્યો. વિશેષ કરીને તો ત્યાંના રાજાએ આશ્રય

આપ્યો આ પંચનો પ્રસાર બહુ જ ઝડપથી થવા માંડ્યો. તિરસ રાજાની ઇચ્છા હોવાને લીધે આ ઉપદેશક મંડળ સિલોનમાં આવ્યું (ઈ. પૂ. ૨૫૧ કે ૨૫૦) તેમણી કારકિર્દીમાં આ ઉપદેશક મંડળે જૌદ સંપ્રદાયના પ્રસારથી પુષ્કળ શ્રમ લીધો. ને મહોટા મહોટા વિહાર બાંધ્યા. અહિંનો મુખ્ય ધર્મોપદેશક અશોકનો કનિષ્ઠ બંધુ મહેન્દ્ર હતો, એ સિલોનમાં ઈ. પૂ. ૨૦૪ સૈકામાં મરણ પામ્યો. આ ધર્મોપદેશના કામમાં મહેન્દ્રની પ્તેન સંઘમિત્રે બહુ મદદ કરી. મત પ્રસારના કામમાં મહેન્દ્રે જેટલો પુરવ વર્ગમાં યશ મેળવ્યો તેટલો જ સંઘમિત્રે સીઓમાં મેળવ્યો.

જૌદ સંપ્રદાયના પ્રસારને સિલોનમાં તિરસ રાજાની કારકિર્દીમાં બહુ જ યશ મળ્યો ને આજ સંપ્રદાયનું વર્ણવ અત્યારે પણ ત્યાં રહ્યું છે. આના વિષે કૌંડસ એમ કહે છે કે:—

દેતિયાના મુદારણના ઇતિહાસમાં અશોકના સંપ્રદાયનો પ્રચાર એ એક મહત્વની વસ્તુ છે. તેના ઉપદેશકો જંગલીને અસંસ્કૃત પ્રદેશોમાં ગયા ને ત્યાંના લોકોને આ સંપ્રદાય અત્યુત્કૃષ્ટ લાગ્યો. સિલોન, પ્રદેશ, સંધામ, જપાન ને તિબેટ એ બધાના ઇતિહાસની આ સંપ્રદાય સ્વીકારથી જ શરૂઆત થઈ એમ કહીએ તો ચાલે. આ બધા દેશોમાં તે સંપ્રદાય ઝડપથી પ્રસાર પામ્યો માત્ર મુધરેલા ચિન દેશમાં ફક્ત આનો પ્રસાર જોઈએ તેવો થયો નહિં.

‘પણ જૌદ ભિમ્બોએ પોતાની સાથે ધર્મ-સિવાય બીજી સંસ્કૃતિ લઈ ગયા. મહેન્દ્રે પોતાની સાથે સિલોનમાં જૌદ કામ અને નહેર બાંધ કામની કલા આણી આવા મહેન્દ્ર દીધે પ્રચલનથી જ જૌદ સંપ્રદાય ચિરસ્થાયી થયો ને હમણા પણ સિલોનમાં પ્રચલિત હોવાને અનેક જુદા ભિમ્બા વિહાર નજરે પડે છે.’

અનુરાધપુર નગર એ જૌદ સંપ્રદાયનું ‘રામચ’ હોઈ અશોકની કારકિર્દીથી દુનિયામાં શું પરિણામ આવ્યું તેનું તે નિદર્શક છે. આને ત્યાં જે અનેક અવશેષ જોવામાં આવે છે. તે તે શહેરની આવીન બહેનલાલીનું સ્થાન કરાવે છે.

કેટલાક યુરોપીય વિદ્વાનોએ આ સિલોનની દત્તકયા પરજ કેવળ વિદ્યાસ રાણી સિલોનના સંપ્રદાય પ્રસારનું માન અશોકને ન આપતાં પાટલી પુત્રના ધર્મ સંગીતિ ભરવનારા તિપ્પને છે એમ ખેનિપાદન કર્યું છે. અશોકના શિલા લેખમાં આ

સંગીતિનો ઉલ્લેખ નથી. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ, અર્શોકે તેની કારકીર્દીને અંતે ભરાવી હોવી જોઈએ એમ વિનંત સ્મય મત ધારે છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની ફત્તકથા પરથી ઉપગુપ્ત એ અર્શોકનો ગુરુ હતો એમ જણાય છે. એના નામનો વિહાર મથુરામાં સાતમાં સૈકામાં ઉપલબ્ધ હતો. સિલ્હીની ફત્તકથામાં મોગલદી પુત્ર તિષ્યને વિષે ઉપગુપ્ત સંબંધી પ્રસિદ્ધ થયેલી વાર્તાઓજ કહેવામાં આવી છે. ઉપગુપ્તને મોગલદી પુત્ર તિષ્ય એ બન્ને એકજ હોવા જોઈએ, એમ હવે નિશ્ચિત થયું છે.

આ ઉપગુપ્તે અર્શોકને ખખર આવી જુદા જુદા દેશમાં સંપ્રદાય પ્રસારક ઉપદેશ મોકલ્યા છે. પૂ. ૨૪૯ સૈકામાં ઉપગુપ્ત અર્શોકને તીર્થયાત્રા લઈ ગયો. પહેલાં તો તે અર્શોકને લુખિનીવનમાં લઈ ગયો. ત્યાં જે સ્તંભ છે તેના પરના શિલાલેખ પરથી અર્શોક ત્યાં ગયો હતો એમ જણાય છે. અર્શોકે તે સમયે શિકારનો મોહ છેડી દીધો જણાય છે. તેમજ ભક્ત્યને માટે પ્રાણીની હિંસા કરવી એ પણ તેણે વર્જ્ય ગણ્યું હોવું જોઈએ. અર્શોકે દુકં સમય સાડે બિહુવેષ લીધો હોવા જોઈએ. ઇતિહાસે અર્શોકનું બિહુવેષવાદનું પુતણું જોવાનું વર્ણન કર્યું છે.

અર્શોકે પોતાની કારકીર્દીમાં સંપ્રદાયપ્રસારણે ધર્મોપદેશાર્થે ને પ્રમ્લ હિતાર્થે જે જે કામો કર્યાં હતા તે બધા સ્તંભપર કોતરી રખવામાંદે ઈ. પૂ. ૨૬૨ સનમાં શરૂઆત થઈ. તેમની સાત સ્તંભલેખ એવી સંજ્ઞા છે. એમાંના પાંચમાં સ્તંભલેખમાં તેણે પોતાના અહિંસા વિષેના વિચાર પ્રગટ કર્યા છે. બળદની ખાસી કરવાની પદ્ધતિ તેને બીલકુલ પસંદ ન હતી. તેમ તેણે જીવરક્ષણાર્થે ઘણા નિયમો જણાવ્યા છે. અર્શોકની અવધ્ય પશુની ચાદિમાં સશૂંગ પ્રાણીઓની ગણના નથી. પશુકૌટીલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ગાય, બળદ, એને કૌં પણ અવધ્ય માન્ય છે. તથાપિ અર્થશાસ્ત્રમાંના હિંસાના નિયમો તેમજ અર્શોકના પાંચમાં સ્તંભલેખમાંની આજ્ઞા એ બન્નેમાં બહુ સામ્ય છે.

અર્શોકનું છેલ્લું મહત્ત્વનું કાર્ય તે સાત સ્તંભલેખ કોતરવાનું છે. આરંભે ઈ. પૂ. ૨૪૦ ની સાલમાં પાટલીપુત્રમાંના નાસ્તિક લોકોના મતખંડનાર્થે જે ધર્મશલા યોદાવવામાં આવી હતી તે તેમાં જે નિયમો મુકરર કર્યા હતા તેજ દુધ્યમ સ્તંભલેખમાં કોતરેલા હોવા જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. વૃંદા-
સા...૩૫ જ્ઞા...૨

વસ્થામાં અર્શોકે મોદસપ્રદાયનો પૂરેપૂરો અંધભક્ત બન્યો હતો. કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે, તેણે બિહુ માટે ને વિહારના કાર્યમાટે અગાધિત અને અસ્થાને ખચ કર્યો. શિલાલેખ પરથી અર્શોક એ અંતુષુધી કંઠક શસ્ત્રા હતો એમ જણાય છે. મરણ પૂર્વે તેણે રાજ્યત્યાગ કર્યો હતો એમ પણ કહેવામાં આવે છે. પણ એ વિષે નિશ્ચિત મત કાંઈજ આપી શકાય નહિ.

અર્શોકનું સામ્રાજ્ય :—અર્શોકનું સામ્રાજ્ય અઘ્ગાનિસ્થાન, બલુચિસ્થાન, મકરાણ, સિંધ, સુવાત કારિમર, નેપાળ ને લગભગ આખા હિન્દુસ્થાનપર પસરેલું હતું. છેક દક્ષિણ તરફના તામિલ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર હતા. ટંદાવ ખેતરપર પણ એની સત્તા હોવી જોઈએ. તેના સામ્રાજ્યમાં અનેક માંડલિક સંસ્થાનો પણ હતાં તેમજ જંગલી જાતો પણ ઘણી હતી. તથાપિ ખાસ રાજપ્રતિનિધિના અમલ નીચે ઘણા સુલક હતા. એમાંનો એક તક્ષશિલામાં બીજો તોસલીમાં ત્રીજો ઉબંચિનીમાં ને ચોથો સુવર્ણગિરીમાં હતો.

અર્શોકે પોતાના પૂર્વજોની જેમ રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો. વરિષ્ઠ અધિકારીઓને મહામાત્ર એવી સંજ્ઞા હતી. ને તેના હાથનીચે ઘણા અધિકારીઓ રહેતા. જોદ શિલાલેખ ખોદવામાં આવ્યા તે વખતે ધર્મમહામાત્ર નામના નવિન અધિકારીઓ નીમ્યા. આ ધર્મમાંનાં નીતિતત્ત્વો સર્વમાન્ય હોવાને લીધે તે સર્વ ધર્મના લોકોને માન્ય થાય એમ હતાં. કેટલીક જાતોને અહિંસા નિયમ બાધક થયેલી જણાયે છેતાં હિંસા ન થાય તેટલાસાર મહામાત્ર પૂછું બળ-રહારી રાખતો.

અર્શોકની નીતિવિશેની ભાવના :—અર્શોકની નીતિવિષયક ભાવના શી હતી એ દુધ્યમશિલાલેખમાંના બીજા લેખપરથી માલમ પડે છે. એમા એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળવી જોઈએ જીવને પ્રત્યે આદર હોવો જોઈએ. સત્ય જો. લવું જોઈએ ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રત્યેકે વર્તન રાખવું જોઈએ શિષ્યે ગુરુની તેમજ અગાધાલાની સાથે નમ્રતાથી વર્તવું જોઈએ કે જેથી આશુચરે સુખની વૃદ્ધિ થાય.

એવીજ જાતની આજ્ઞા તેણે હરહંમેશ કરવાની છે. એ ઉપરાંત જૂતદંથ નોકરો સાથે સારી રીતે વર્તવા. વિષે દાનધર્મને પરધર્મસંહિષ્ણુતા એવા અનેક સદગુણો શિલાવૃત્તેણે આપ્યું છે. અવસ્થીઓની સમવદ માટે સ્તાપર કુવા ખોદાવવા, ધર્મશાળા બંધાવી તેમજ બન્ને બાજુએ ઝાડો ફેપવું એવા અને પરં-

પરના જામે તેણે ઠ્યો ધન દાદા દાનાણી પણ તેણે સ્થાપ્યા

અયોધ્યના શાસનવૈભવના હલ્લુ કેળવ્યાડ ઉતાવળ આપનાથી તેની બનાહારનીતિ અધિક સ્પષ્ટ થયે તે હશે છે—

‘મારા રાજ્યના વનિટ આધિગીઓએ તેમજ પ્રાતિ તેમજ ત હુ ના આધિ પાઓએ દરક પાચ વરને જામની તપામણી કરના માટે ને ધરમતો પ્રમાર કરવા માટે આપના નાજમના રૂપુ ભેગે એ મ ધરમ એટલે પિત્રઆપા પાવન દાન, મદાવાર અહિ આ ભૂતવ્યા, ને મિત આહાર ને વિહાર (શિવાશાસન લેખ) ધરમદાન જેવુ ધીલુ દાન નથી (શાસન લેખ ૧૧) ‘વધર્મ’ પ્રત્યે અભિમાનને પર ધર્મ’ વિષે સિદ્ધાંત ન રાવો વગેરે”

આના પ્રકારની અયોધ્યની નીતિલાવના તેના શિલાનેખોપથી ને ધીનત આધારથી જણાઈ આવે છે અયોધ્ય ભંતે ધીન પ ધના ભિયુઓને દાન હતો હોવા છતાં પોતે બોદક પચનો સુખ ભખ હતો બોદક પ ધ માટે ને તેના પ્રમાર માટે તેને ડેટલુ અભિમાન હતુ તે ગજપુતાનાન ભાગ સ્થળના શિવાલેખો પરથી જણાવે આ નિનાલેખ ભિયુઓને મ ધોધી લખયો હતો તતો ભાવાર્થ નીચે નમાણે છે

‘ભિયુઓ’ અને ભુદ્રમાટે ને તેના ધરમ માટે મ ધિમાન છે ત વમે જણતા નથી એમ નથી ભુદ્રની પ ધી આનાઓ અને વદનીય કે ત્યાં પ ધી તેણે ભિયુભિયુણીઓને ત્યાં હ મેશ મનન કરના ભેગ એવ ભુદ્રનો વચનો ધૃષ્ટ ઠ્યા હતા

અયોધ્યની નાજનીતિ—ધારીતના અર્થ શાસ્ત્રના ના નના જ મત એ વાર્તા છે, તે પ્રમાણે તેહી પોતાનુ આદરત નાચ વાને પ્રધરન ઠ્યો તે ભિદુ નામઃ ય ધની તકના? પાતે સાલગી તેનો નિશાન આપતા હા ના હ નકા એવા માણુમની પપ તકનાર સાલગી લવાની હ વાજ તેઓ ગણના ગણે ની ના ય અને જ હાજી પણ તે પ્રમાણે ચાત ગયોકે રા દેકાણે આગ વણુવ્યા પ્રમાણે કહુ છે ‘જયા ધણા વધારી સર્વજન પ્રમા ની તકનાર સાલગીને ને પ્ર નવા હીત લખ ધવિષે લક્ષ આપવુ એ બાબતો બનવી ન હતી પણ મે એરી વધવ્યા કરી છે કે, જગતી વળને, અ ત પુરમા દાય તારે ખાન ન મમમા હોય તો પણ એટલે વ્યા હોય ત્યા અધિના ઓને પોતાના કામ માટે મારી પામે આવવું હુ પ્રત્યુ કરવા કરવા હ મેશ તતપર

હુ પ્રમા હ મેશ સુખી રહે તે માટે તેનો પ્રમતન કરવ હુ જરાએ ખાગી નહિ ગણુ (શિવાશાસન લેખ)

અયોધ્ય ધારીતના કલા કોશલ્ય—અયોધ્યની કાંકરીદીમા વાડ મય ને કલા એ બંનેનો અચુદ્ધ ઉત્તમ રીતે ધયો લુદ્ધ લુદ્ધ તુષો પરથી તેમજ ઘણી ચેક મૂર્તિઓ પરથી તે સમયના ધારીગદાનુ કલાનેપુણ્ય ઉત્તમ રીતે જણાઈ આવે છે સારનાથ સ્તંભગિરપરનામિ હુમાદેખાતી ધારીગીરી (કોશલ્ય) ધવાની દે ગ્રીડ ધારીગીરી કરતા ઉત્તમ છે એમ સહેજ નજરે લાગી આવે છે માર્યાસિ પનો વણા નિભાવત હતા એવિષે ધારિપણ શક નથી અયાકના સમયમા બોદક ભિયુઓ શિલાણુનુ પવિન ધમ કરતા એમ લાગે છે તે સમયે શિક્ષણનુ પ્રમાણ મતોપકાંડ હતુ અયોધ્યના શિવાલેખની ભાષા બગયુખત ને ઉત્તમ છે પુષ્કળ ય ધો યોના વખતમા થયા હોવા ભેગે પણ તે અત્યારે ઉપવચન નથી

હુ હુમ્યાના ધીતિકાસમા અયોધ્ય અને અકબર ના ચરિત્રા અત્ય ત પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે એમા ન રા સશય નથી આ બંનેના વચભાવ તરફ ભેટા, ભેધ-આપણે તેમનામા બે ભિન્નતા અને સાદશ્ય સહે ભેધ કીકુ કલિગ છુટના પડી અયોધ્યના નનને બે પાશ્વરતાપ થયો તે ભેધ અકબરે ખૂબ હમ્મુ આગુ હોય નમાઈ તો તેમા નવી અકબરને આટલા અમ પચ લોગી હાને ભેધને ભેધ પણ દિવમ હુ બ ધયુ ન હેત અકબર ધલોજ મહત્વાદશી રાજા હતા અયોધ્યનો ખરો વિજય તો ધરમનો પ્રસાર કરવામા હતો તા પણ રાજના ગંધા ધામે કરવામા તે જગપણ દીલ હતો નહિ અકબરની મારફ અયોધ્ય ને સાહિત્ય અને ધના વગેરેનો શોખ હતો અયોધ્યની રાજ્યવ્યવસ્થા ના પાપુ ઉદ્ધટ પ્રકારની હતી

અયાકના મૃત્યુ વિષે કે ઈ પણ માહિતી મળતી નવી સિમીટ દત્તમા પરથી એમ દેખાય છે કે તે તશશિનામા મનુ પામ્યો તેના ડેટનાક ઇંગલેસુ નામે બારે ઉપવચન છે તીવર નામનો નેક ઠોક રાના નામનો C નેખ ઓ શિવાવેળમા છે તેવીજ રીતે કુણવ અને જોના ના નામે પણ બીજે ઠંકાણે આપ્યા છે

તેના ધીતિકાસના અમન સાધનો એ લે તેના શિવાલેખ પણ તેમા તેની રાજકીય આમદાની કરત ધ ધર્મ મળ ધીની માન્યતાઓનુ વિરોધત નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે એને તેના ધરમ મળ વે તો આ શિવા લેખો તરફીજ આપણે અનુમાન બાધવા રહ્યા

અશોકનો ધર્મ —અશોકના શિલાલેખો પરથી જોઈ જાતની માહિતી મળતી હોય તો તે તેના ધર્મ વિષેની જ છે. ધર્મ એટલે સદલાવનાશીલ માણસને આદરવા યોગ્ય આચરણ અથવા સામાન્ય માણસને માટે સ્વભાવિક જણાય તે આચરણ આ ધર્મના પ્રવર્તક લિપ્તિઓ ગણાય છે અને તેથી લોકો તેમને ગુરૂ તરીકે માને છે. આજે આપણે જેને બૌદ્ધ તરીકે માનીએ છીએ તે બૌદ્ધ આત્મ ધર્મ શબ્દ કંઈક હલો આચારાદિ યજ્ઞ યાદ ઈત્યે અથવા દેવતા યજ્ઞનામક ઈત્યે સાથે બુદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓને કોઈ રીતે સંબંધ હોતો નહિ તેમના મત મુજબ તો ધર્મના ત્રણ પ્રકાર પડે છે ઉપકર્મ, પરિનામક અને અહંતા આ ત્રણ વર્ગો માટે ત્રણ પ્રકારના ધર્મ હોય છે જેમાંથી ઉપાસકો માટેના ઉપાસકોને તેમના અધિકાર મુજબ યોગ્ય હોય તેવા ધર્મનો જ અશોકે સર્વત્ર પ્રચાર કર્યો હતો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અશોકના ધર્મની મહત્તા અસાધારણ છે જેથી અહિં તે આપો રજુ કરીશું.

શિલાશાસન લેખ (૧) યજ્ઞ ખાતર કોઈએ પણ હિંસા કરવી નહિ (૨) જ્યાં મહોટા જલસા કે મિજાલો થાય છે ત્યાં હિંસા ખાસ કરીને થતી હોવાથી કોઈએ જલસા કે મિજાલો કરવી નહિ (૩) માતા પિતા પ્રત્યે નમ્રતા રાખવી ઉચિત છે (૪) બાઈ બધા મિત્રો સમાસ બધી બ્રાહ્મણ અને લિપ્તિ પ્રત્યે ઉદારતા રાખવી (૫) પ્રાણી હિંસા નકરવી એ ઉત્તમ છે (૬) અર્થ અને ખર્ચમાં મિત્રતા બતાવવી (૭) આત્મ સયમ (૮) ચિત્ત શુદ્ધિ (૯) કૃતજ્ઞતા (૧૦) શ્રદ્ધા (૧૧) આ સર્વે તત્વો જગલ માણસ પણ પાળી શકે આથી દરેકે તે પાળવા (૧૧) પોતાના ધર્મ માણન બીમાર હોય ત્યારે પણ વન પ્રસંગે, સતાન જન્મ પ્રસંગે, પ્રવાસ ગમતને અવસરે, તેમ મગલકાર્યને પહોંતે ધણી લોકો મહોટા નમર ભાગે છે પણ તે નિરર્થક હોય છે ધર્મ શબ્દથી વ્યક્ત થાય તે જ ખરો ધર્મ છે, તેમા શુભાગે અને નોકરી વગેરે સાથે યોગ્ય વર્તન વાલો પ્રત્યે આદરભાવ બ્રાહ્મણ તથા સિમુઓ તરફ ઉદારતા, વગેરેનો મમાવેશ થાય છે ધર્મ તે એજ છે સમગ્રે પ્રમગે આચરવા યોગ્ય મગલકાર્ય પણ આજ છે દાનપ્રસ્તાને લે. મહાન શુભ તરીકે જાણાવે છે પણ બીજાને ધર્મ શિખવો અને કોઈને શિખવામાં મદદ કરવી, તેના જેવી દાનપ્રસ્તા બીજી એય નથી (૧૨) તત્તિશ્ચ, સહિષ્ણુતા, અમુક માણસ ગમે તે પયમા માનનારો

હોય, તે સામાન્ય હોય કે લિપ્ત હોય, સર્વેને સમાન લેખવા પોતાનો મત્રાણ યશસ્વી થાય તે માટે અન્ય સપ્રદાયોની નિંદા કરવી નહિ, વાણીપર અનુલબ્ધવલો, એ અતિ ઇદ વસ્તુઓ છે (૧૩) ધર્મ ઉત્તમ છે, પણ ધર્મ એટલે મનમા લેગત્રાત્ર પણ લોભ કે મોહ ન હોય તે બીજાનું ભલું હોય તેવા કામો અને તેમ કર્યે જલ દયા, ઉદારતા સત્યાચરણ અને પવિત્રતા એ મરેનો મમાવેશ ધર્મમાં થાય છે મનુષ્ય પોતાના મત્રુત્રો માત્ર દેખી શકે છે પણ તેને બીજાના મત્રુત્રો બાન હોતું નથી “એ અમુક સાડા કામ ન્યુ” એ જાણ તેની વાણીમાંથી તરત સરી પડે છે પણ “મારે હાથે અમુક પ્રારણ ગમ થયું” એમ તે કદી જાહેર નથી આત્મપરીક્ષણ વધી જવથી આપણી પવિત્રતા તથા થાય છે પશુવૃત્તિ, નિંદ્યતા કાંધ, અને અકાર એ દુશ્મણો પ્રવળ થાય છે તેથી આલુ વર્તન પોંદુ છે એ સમજી લઈએ નયમ પાળે.

જોકે આ ધર્મ લોકોના આચરણમાં ખાસ કરીને ઉતર્યો ન હતો, છતાં એ જ તરીકે તેના સ્વીકાર થઈ ચૂક્યો હતો એ વિષે થાડા નથી કેમકે, સર્વ સામાન્ય લોકોમાં વિષે જેવી ભાવા સામાન્ય રીતે વપરાય છે તેવી જ ભાવા આ ધર્મ વિષે પણ વપરાય લી દેખાય છે તેમા નથી ચર્ચા કે દલીલો અને નથી ચકાનિવૃત્તિ અરોડે પોતાના સામાજિકની મહત્તા માત્ર આ ધર્મનો સ્થાપક કરાવો એટલું જ નહિ પણ ઈસ પૂરવવાના અનુસાર કે તરાયના તેરમા શિલાલેખમાં મિત્રિયા, ઇશ્વર મેગિરિનિયા એપાધરસ અને રાયારિનિ (ચયરીનિ) એ પન્દેશી રાજોમાં પડુ તેના પ્રચાર થયો એમ લખાયું છે તે ઉપરાંત દક્ષિણમ થેલ અને પાડ્ય રાજોમાં પણ ધર્મનો પ્રચાર થયો હોય હોતો મોગલદીન પુત્ર તિસ્સે તો કરિમર હાથ હિમાન્ય, સિદ્ધિ મિનારનો પ્રદેશ પ્રમદેશની, સરહદ દક્ષિણ સિદ્ધિ સ્થાન તથા સિનોનમાં પણ ધર્મ પ્રચારને મોખ્યા હતા તવારીખનારો તેમના નામ આપ્યા છે અને તે નામો જેવા ને તો જાતે જ્યાં ને જ્યાં જોવામાં આવે છે આનો એ જ પુરાવો આપીશું તે એ જ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારકા ખરેખર એ હિમાવય સુવીરો વળ્યા હો તમ મિત્રોનમાં પણ પડોચી ગયા એ એમ પાપરાશી આત્મી અવેલી મિત્રોની દત્ત ઠગણો પરની જગ્યા છે આત્મ સિનોનની આ તવારીખમાં અરોડે ધર્મ પ્રચારને અર્થ સોનપર કરી સ્વારીનું વર્ણન નથી

અશોકના શિલ્પકામો :—જે વિષે આપણે જાત્રી લાયક પુરાવો મેળવી શક્યા છીએ તેનું અશોક વિષેનું બીજું કામ એટલે અશોકના કાળના શિલ્પકામ તથા નક્ષીકામ એ છે. અશોકે બંધાવેલી ઇમારતોમાંની આજે એકેય આવી ઇમારત જડતી નથી એ ખરું છે, પણ સાંચીમાં જે શિલા લેખ જડયો છે તે ઉપરથી અન્ય પડિતો પ્રમાણેજ નીસડેવીડસની માન્યતા પણ એવી થઇ ચૂકી હતી કે અશોકે બુદ્ધ ગયામાંજ પહેલું મંદિર બંધાવ્યું હતું. સાંચીનું પુરાતન નામ ચૈત્યાગરિ હતું. અશોક ઉત્તરચીની ગયો તે પહેલાંથીજ આ સ્થળ વિખ્યાત હોયું ભેઈએ. આ પર્વતના શિખરપર ૧૧ સ્તૂપ છે. જેમાંના કેટલાક ૧૮૨૨ માં અને કેટલાક ૧૮૫૧ માં જડયા હતા તે પછી બીજા વાર શોધ-ખોળ કરી ત્યારે કેટલાક ન્હાના ન્હાના સ્તૂપોમાં સારીયુત અને મૈગ્ગલાન નામના બુદ્ધના મુખ્ય શિષ્યોની રક્ષા મળી આવી હતી.

આ સ્તૂપોમાંના લૈથી મહોટો સ્તૂપ કોને નામે બંધાવ્યો તે, તેના અવશેષોની પેટી ન જડવાથી બતાવી શકાયું નથી. તે પછી અશોકની હયાતીમાં સ્તંભ ઉપર તથા કંઠેડાઓ લાખાયલા ઘણા શિલા લેખ હજી પણ મળી આવે છે. જનરલ કેનિંગ્હમના અભિપ્રાય મુજબ આ સપાટીપરના અન્ય સ્તૂપો પ્રમાણેજ આ સ્તૂપ પણ અશોકથી પણ પહેલાનો હોય તથા તેના દરવાજા વગેરે અશોક પછીના હોય તો પણ તેમાંના ગ્રાહ પદ્ધતિના કંઠેરા તો અશોક કાળનાજ હોવા ભેઈએ. દરવાજા પણ ત્યારનાજ સંભાવે છે. સાચીનો જે અવશેષ ઉપલબ્ધ છે, તે પરથી અશોકના કાળની ઇમારતોની કલ્પના કરી શકાય છે. એમ નીસડેવીડસ માને છે. હાલમાં બધા સ્તૂપ ખાંડેર રૂપેજ નજર પડે છે. તેમ તેમનું મૂળ રૂપ કેવું હતું તે શોધી કાઢવાના આજ પ્રયાસ પણ કોઈએ કર્યા નથી.

ગૌધગયામાં અશોકે જે મંદિર બંધાવ્યું તેની અંદરનું સિંહાસન હજી કાયમ રહ્યું હતું એમ લાગે છે. બાકીના બધા ભાગ બ્રિટિશ સરકારે સમારવાથી બદલાઈ ગયો છે. બુની ઇમારતો કાયમ રાખવા તેને સમારત્તાં કંઈક ફેરફાર થવાનો સંભવ છે

અશોકે બંધાવેલી ઇમારતો હાલ તુટી પડી છે. પરંતુ પાટનાની દક્ષિણે કુસહાર ગામની પેલો બાલુઓ જે પ્રાચીન અવશેષ જડયા છે તે પરથી અશોકના રાજમહેલનો કંઈક ખ્યાલ બાંધી શકાય છે. ૧૬ મી સદીના ઉદ્ભવ દસકાની આખરમાં કનૈલ

વાઢેલે ઉપયુક્ત ઠેકાણેથી અશોકના સ્તંભના કેટલાક ટુકડા ખોદી કાઢ્યા ત્યારે એવી ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ હતી કે ટુકડા એકાદ રાજમહેલના થાંભલાનાંજ હોવા ભેઈએ. જમીનમાં એકાદ મહોટો રાજમહેલ મળી આવવાનો આમાં ખુલ્લો સંભવ છતાં પુરાણ વસ્તુખાતા પાસે પેસા ન હોવાથી આ અદ્ભુત મહેલના દર્શન લવિષ્ય કાળનાંજ થઈ પડત. પણ મુબઈના રતન તાતા નામના પારસી ગૃહસ્થે હિંદના કોઈ પણ પુરાતન શહેરની શોધ ખોળ માટે ગમે તે સમય સુધી દરસાલ ૨૦,૦૦૦ હજાર રૂં આપવાનું વચન આપ્યું એટલે, આ કામ હવે કાયમરવામાં આવ્યું છે. આ કામની કંઈક પ્રગતિ થવા પામી ત્યારે માલમ પડ્યું કે કનૈલ વાઢેલને મળેલા ટુકડા બીજા કશાના નહિ પણ ત્યાંના હારખંધ થળ-કત્તા થાંભલાનાજ હતા. આમાંના કેટલાક થાંભલાઓના નીચલા ભાગનો વ્યાસ સાડા ત્રણ ફુટ જેટલો છે અને ઉંચાઈમાં તે વીસ ફુટના હતા. તેમ તે જૂના રત્ની રેતીના પથ્થરના બનાવેલા હતા. અર્થાત્ અશોકના મહેલના એકાદ દિવાનખાનાંનોજ આ અવશેષ હોવા ભેઈએ એમ ઉપલી હકિકત પરથી પુરવાર થાય છે. આ થાંભલાઓ સમાંતર રેખામાં હતા. અને બાને હારિમાં તેમ તરફે થાંભલા વચ્ચે ૧૫ ફુટનું અંતર હતું. ઇમારત પૂર્વ પશ્ચિમ બાંધેલી હતી. ખોદકામ શરૂ કર્યું તે સાલમાંજ આઠ આઠ થાંભલાની એક એમ દસ હારિ હોઈ તેમની જગા પણ ઠરાવવામાં આવી હતી. છતાં આખો મહેલ આથી પણ વિસ્તારવાળો હોવા ભેઈએ એમ માનવા સળગ કારણો રહે છે. મકાનનું છત લાકડાનું છે તે હાલમાં જમીનમાં ૧૭ ફુટ જેટલા ઉંડાણમાં છે. છત પર આઠ દરુ ફુટ જેટલા ભંડા માટીના થર છે અને તેના પર રાખ ના થર છે. અને આ થરમાંથીજ થાંભલાનાં ટુકડા મળે છે. દરેક થાંભલાની જગાએ માટીમાથી નીચે ઠેઠ છતની સપાટી સુધી રાખના ગોળ થાંભલા મળી આવે છે. ડા. સ્પૂનરે આનો ખુલાસો આપતાં બુદ્ધાવ્યું છે કે, એક અમુક સમયે (તેની માન્યતા મુજબ યુગ કાળ એટલે, ઇ. સ. ૩૨૦ થી ૪૮૦) આ ઇમારત મહાયુરમાં ઘુળી ગયેલી હોવી ભેઈએ. કેમકે આઠ નવ ફુટ જેટલો ભંડો ગાળાનો થર જમીને વામવા તે અતિશય લાંબા કાળનો હોવા ભેઈએ. આઠનો થર વામતાં પાસે પુરને લીપે નળજો પડી એક થાંભલા નીકળી પડેલો દેખાય છે. તેમ બાકીના કાયમ રહ્યા હશે. પૂર એસડી ગયા પછી લગભગ અમરનું છત બનાવીને કોઈએ તે જગા પ્રાપ્તી દશે એવી નિયાતી દેખાય છે. આઠ

આસરે પાંચમી સદીમાં આ મહેલ બનીને નાથ થઈ ગયો. આગથી ઇમારતનું લાકડાનું બાંધકામ બળી નાશ પામ્યું. સાલવૃક્ષના લાકડાના વજનદાર પીઠિયામાં કુંભી શિવાય પથરાના થાંભલા બેસાડેલા હતા અને નીચેના થાંભલાઓ કોઈ એક ધાતુની (ધણે ભાગે તાંબાની) બટી ચીપોથી જડેલા હતા એમ જણાય છે. ઇમારતને ત્યારે આગ લાગી ત્યારે તેની ઉપજ્વતાથી આ ચીપો પીગળી અને તેમ થવાથી પથરોના ઉપલો ભાય પડી તેની છાપ પડી. છતાં જે ભાગ નીચે જમીનમાં દટાયેલા હતા તે સુરક્ષિત રહ્યો. આગથી અસલના માટીના થર પર રાખનો થર બાંધ્યો અને ત્યારે માટી નીચે દબાયેલું લાકડાનું છત કોટલી તખ્તપોશી સડીને નીચે દબાવા લાગી ત્યારે તેના ભારથી આ પથરાના થાંભલા પથ નીચે દબાયા તેમ તેમની સાથે જમડેલા રાખનો થર પણ દબાવા લાગ્યો.

ઉપલાં અનુમાનો તદ્દના સ્પષ્ટ છે. થાંભલાનાળા દિવાનખાનાની દક્ષિણે જડેલા સાલવૃક્ષના સાત પીઠિયાઓએ પુરાણવસ્તુસંશોધકોને ઘણી સુવિધાઓમાં નાંખ્યા છે. દરેક પીઠિયું ૩૦ ફુટ લાંબું, ૬ ફુટ પહોળું અને સાડાચાર ફુટ ઉંચું છે. તથા તે તમામ પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાએ એક બીજાથી ભિન્ન અંતરે છતાં સામસામે આવ્યાં છે. તેમ અજાણથી ઉપજે તેવી સરસહાસતમાં હજી હયાત રહ્યા છે. આ પીઠિયાં શાનાં હતા તે વિષે મતભેદાતર છે. સ્થાનિક લોકો ની તેવિષે એવી મજબુત માન્યતા હતી કે મૈથાસામ્રાટના ખજાનો રાખવાની તે પેટી હતી. આથી તેમાંનું એક પીઠિયું ભાંગી તેમની માન્યતા ખોટી છે એમ સાબીત કરવું પડ્યું. આગ્રમાંજે એક પીઠિયું તોડતાં તેનકર માલમ પડ્યું. ડૉ. રૂપનરની ધારણા એવી છે કે, આમાંનું દરેક પીઠિયું કદાચ ઘણા વજનદાર પથરાના થાંભલા નીચે પાયા તરીકે વપરાયું હશે.

ઉપલાં સંશોધનના પાયા પરથીજ પુરાણવસ્તુ શોધકો આજ અશોકના રાજમહેલનો નકશો ઉપભવી શક્યા છે. તે પરથી આ ઇમારત પસંપોલિસના સો થાંભલાવાળા દિવાનખાના સાથે મળતી આવે છે. એટલું જ નહિ પથુ આ રાજ્ય મહેલના થાંભલા પર શિલ્પકારોએ ખેતાની અચુક નિશાની કરી રાખી છે તેવીજ આગેદુબ નિશાની પસંપોલિસના થાંભલાઓ પર ભેવામા આવે છે. આથી આ રાજમહેલ બાંધવા અશોકે પસંપોલિસથી કારોગરી મંગાવ્યા હશે કે શું એનો શક ઉપજે છે.

અશોકના કાળનું નક્ષીકામ:—અશોકના કાળના નક્ષીકામના જે નમૂના ઉપલબ્ધ છે તે તપાસી જોતાં તે સમયની આ કળાની ઉત્કૃષ્ટતા જ્ઞાત આવે છે. પથર પરનું નક્ષીકામ બાણે કે લાકડા તથા હાથીદાંતના નક્ષીકામની આગેદુબ નકલન કરી હોય તેવું લાગે છે. કદાચ એમ પણ હોય કે અશોકના આગેદુને વરા થઈ કેટલાક લાકડા પર કામ કરનારા કારીગરોએ પથર પર કોતર કામ કરવાનો અભ્યાસ કરી આ મહેલનું કામ કર્યું હશે. વિન્સેન્ટ સ્મિથની માન્યતા મુજબ તે સમયની કળાપર ઇંગ્લેન્ડની તથા હેલેનની કળાની છાપ પડી હોય એમ માનીએ તે; પણ તે મૂળમાં હિંદી હોઈ તેની પદ્ધતિ માં ફેરફાર થયેલો જણતો નથી. વળી સારનાથનો એક થાંભલો તપાસતાં આ અનુમાનની સત્યતા જણાય આવે છે એવી તેની દલીલ છે. ગ્રીક કળાનો ખારીકાઈથી અભ્યાસ કરનાર સરજોન માર્શલે પણ સારનાથના થાંભલા પર કોતરેલા એક સિંહની કળાની અતિશય પ્રશંસા કરી છે. અને જણાવ્યું છે કે તેમાં જણાઈ આવતી સમતોલતા તેમ સુંદરતા બીજા કોઈ પણ ગ્રાચીન કળામાં માલમ પડતી નથી. ત્યારના પાથરવટોની કળા કુશળતા અપ્રતિમ લાગે છે. આ થાંભલાઓને માથે આડીસ ફુટ ઉંચાઈના રેતીના પથરના અખંડ થાંભલામાં તો તે કારીગરોની કુશળતાની અવધિ થઈ લાગે છે. વળી પથર ઘસી લીસા બનાવવાની કળાતોજ અર્વાચીન કારીગરોને માટે પણ અશક્યજ છે. ભરાળરની શુક્ષ્મો જંજીર (આંસ) જેવા અત્યંત સુરેઢી લયો પથરો માંથી કોતરાવી છે છતાં તેની બીતો ઘસીને કાચ જેવી સુવાળી બનાવી છે. તો પરાથી દિલ્હીમાં આણેલા ફિરોઝશાહના થાંભલા પરનું ગીટીટ કામ એવું તો સુંદર છે કે થાંભલા ધાતુનાજ બનાવેલા હોવા બેઇએ એવી પુષ્કળ પ્રેક્ષકોએ ભૂલથાપ ખાધી છે. કળાની સર્વાંગ પરિપૂર્ણતા લાકડાના નક્ષીકામ વિષે પણ હતી, એવું પ્રમાણ પત્ર કુમ્હારમાં મળેલાં પીઠિયા બેઇને ડૉ. રૂપનરને આપવાની ફરજ પડી છે. (વિન્સેન્ટ સ્મિથ આ પીઠિયાં ચંદ્ર ગુપ્તના કાળના હશે એમ માને છે.)

અશોક શાસન:—અશોકના ગિરનારનો સ્તંભ ઘણા બરા ગુજરાતીઓને પરિચિત હોવાથી

શાસન ૧ હેં

(ક) इयं धर्मलिपी देवानंप्रियेन प्रियदसिना राजा (+) लेखापिता (ख) इध न किंचि जीवं आरभित्वा प्रजुहितव्यं. (ग) न च समाजो कतव्यो (घ) बहुकं हि दोसं समाजमिह पसति देवानंप्रियो प्रियदसि राजा (ङ) अस्ति पि तु एकचा समाजा साधुमता देवानंप्रियस प्रियदसिनो राज्ञो (च) पुरा महानसमिहं देवानंप्रियस प्रियदसिनो राजो अनुदिवसं बहुनि प्राणसतसहस्रानि आरभिसु सृपाथाय (छ) से अज यदा अयं धर्मलिपी लिखिता ती एव प्राणा आरभरे सृपाथाय द्वो मोरा एको मगो सो पि मगो न ध्रुवो (ज) एते पि त्री प्राणा पछा न आरभिसरे

+ મૂળમાં ઉલટા “ ત ” જેવોજ અક્ષર આવ્યો છે તેનું માતૃકાંતર “ જ ” એવું પ્રાચીન લિપિવેત્તાઓ કહે છે મારા મતપ્રમાણે “ જ ” ને બદલે “ ર ” એવું માતૃકાંતર કર્યું હોય તો ને અ.ધેક સચુક્તિ થશે. એવું અવિસ્તર વિવેચન આગળ કરવામાં આવ્યું છે.

શાસન ૨ રેં

(ક) सर्वत विजितमिह देवानंप्रियस प्रियदसिनो राजो एवमपि प्रचेत्तेसु यथा चोडा पाडा सतियपुतो केतलपुतो आ तंवपंणी अंतियको योन-राजा ये वा पि तस अंतियकस सामीपं राजानो सर्वत देवानं प्रियस प्रियदसिनो रायो द्वे चिकीछ कता मनुसचिकीछा च पसुचिकिछा च (ख) ओसुढानि च यानि मनुसोपगानि च पसोपगानि च यत यत नास्ति सर्वत्रा हारापितानि च रोपा-पितानि च (ग) मूलानि च फलानि च यत यत्र नास्ति सर्वत हारापितानि रोपापितानि च (घ) पंयेस् क्पा चं खानापिता ब्रछा च रोपापिता परिमोगाय पसुमनुसानं

તે સ્તંભપરના અશોક નો મૂળલેખ અને લાપાંતર નીચે આપવામાં આવ્યું છે.—

ગિરનાર શિલા શાસનો.

અર્થ.

(ક) આ ધર્મ લિપિ દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ લખાવી છે. (ખ) અહિં કોઈ પણ જીવને (વધ અથવા) યજ કરવો નહિ. (ગ) મેળા ભરવા નહિ (ઘ) કારણ મેળામાં દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શીને ઘણાં દોષો જણાઈ આવે છે. (ઙ) તેમણે દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શી એ કેટલાક મેળાઓ (સમાજ) સારા પણ ગણ્યા છે. (ચ) પહેલાં દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શી ની પાકશાળામાં ઘણા હજારો જીવો રસોઈ માટે મારવામાં આવતા. (છ) પણ હવે કે જ્યારે આ ધર્મ લિપિ લખાય છે ત્યારે ફક્ત ત્રણ જ જીવ રાંધવા માટે મારવામાં આવે છે. એ મોર, એક હરણ. અને આ હરણ પણ હંમેશાં મરાઈ નથી. (જ) આગળ ઉપર આ ત્રણ પ્રાણીઓ પણ મારવામાં આવશે નહિ.

શાસન પીળું.

અર્થ.

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી એના રાજ્યમાં સર્વત્ર તેમજ સીમાદેશોમાં દાણાના તરીકે થોડા પાંદડા સતીય પુત્ર, કેતલપુત્ર બદલે તામ્રપર્ણી યવન રાજા અંતિયક અને જે રાજાઓ આ અંતિયકના પટા-શીઓ છે, તેમના રાજ્યમાં રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી એ જે પ્રકારના ચિકિત્સાગૃહો ઉધાલ્યાં છે. એક મનુષ્યોને માટે અને પીત્ત્વ પશુચિકિત્સા માટે. (ખ) જ્યાં જ્યાં મનુષ્યોપયોગી કે પશુપયોગી વનરૂપિત ન હોય ત્યાં ત્યાં તે લાવવામાં આવી છે અને ઉગાડવામાં આવી છે. (ગ) જ્યાં કેદમૂળ અને કૂળ નડનાં ત્યાં તે આપવામાં આવ્યાં છે અને ઉગાડવામાં આવ્યાં છે. (ઘ) રસ્તાપર ડોરો માટે અને માનુસો માટે કુવા બોલાવ્યા છે.

શાસન ૩ રે

(ક) દેવાન પિયો પ્રિયદસિ રાજા એવ આહ
(ઘ) દ્વાદસ વાસાભિસિતેન મયા ઇદ આજપિત
(ગ) સર્વત વિજિતે મમ યુતા ચ રાજૂકે ચ
પ્રાદેસિકે ચ પચસુ પચસુ વાસેસુ અનુસયાન
નિયાતુ ઇતાયેવ અયાય ઇમાય ધમાનુસસ્ટિય યયા
અજાય પિ કમાય (ઘ) સાધુ માતરિ ચ પિતરિ
ચ સુશ્રૂસા મિત્રસસ્તુતઞ્જાતીન વામ્હણસમમાન સાધુ
દાન પ્રાણાન સાધુ અનારમો અપવ્યયતા અપમા-
દતા સાધુ (ચ) પરિસા પિ યુતે આજપયસિતિ
ગણાનય હેતુતો ચ વ્યજનતો ચ.

શાસન ૪ થે

(ક) અતિકાત અતર વહ્નિ વાસસતાનિ
વદિતો એવ પ્રાણારમો વિહિસા ચ મૂતાન જાતિસુ
અસપ્રતિપતી પ્રાણસમમાન અસપ્રતિપતી (ઘ) ત
અજ દેવાનપ્રિયસ પ્રિયદસિનો રાજો ધમચરણેન
મૈરીયોસો અહો ધમયોસો વિમાનદર્સણા ચ હસ્તિ-
દસણા ચ અગિલધાનિ ચ અજાનિ ચ દિવ્યાનિ
રૂપાનિ દસયિત્વા જન (ગ) ચારિસે વહ્નિ-
વાસનતેહિ ન મૂતપુવે તારિસે અજ વદિતે દેવા-
પ્રિયસ પ્રિયદસિનો રાજો ધમાનુસસ્ટિયા અનારમો
પ્રાણાન અવિહીસા મૂતાન જાતીન સપટિપતી વ્રજણ-
સમમાન સપટિપતી માતરિ પિતરિ સુશ્રુમા યૈરસુ-
હ્રુસા (ઘ) એસ અજે ચ વહ્નિધે ધમચરણે વદિતે
(ચ) વહ્નિયસિતિ ચેવ દેવાનપ્રિયો પ્રિયદસિ રાજા
ધમચરણ ઇદ (છ) પુત્રા ચ પોત્રા ચ પ્રપોત્રા ચ
દેવાનપ્રિયસ પ્રિયદસિનો રાજો પ્રવધાયસિતિ ઇદ
ધમચરણ આવ સવટકપા ધમામ્હિ સીલમ્હિ તિસ્ત્તો
ધમ અનુસાસિસિતિ (જ) એસ હિ સેસ્ટે કમે ચ
ધમાનુસાસન (ઝ) ધમચરણે પિ ન ભવતિ અસી-
લસ (ટ) ત ઇમમ્હિ અયમ્હિ વધી ચ અહીની
ચ સાધુ (ઠ) ઇતાય અયાય ઇદ લેખાપિત ઇમસ
અયસ વધિ યુજતુ હીનિ ચ નો લેચેતવ્યા (ડ)
દ્વાદસ વાસાભિસિતેન દેવાનપ્રિયેન પ્રિયદસિના
રાજા ઇદ લેખાપિત

શાસન ત્રીજી

અર્થ.

(૧) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી કહે છે કે, (ખ) અભિપેક્ષ પછી બાર વર્ષો વીત્યા બાદ મેં આજ્ઞા કરી કે, (ગ) મારા ગભ્યમાં ચારે બાજુ યુક્ત રાત્રુક અને પ્રાદેશિક એમણે (પોત્રપોતાના પ્રદેશમાં) દર પાંચ વર્ષે ખાસ ધર્માનુશાસન માટે અને વીતી કામો માટે પ્રવાસ કરવો જોઈએ. (ઘ) ગણાપની શુશ્રુષા પુણ્યકારક છે મિત્ર, યોગજીવીતો આસ પ્રાણપુ અને શ્રમણ એમના પ્રતિ ઉદ્ધારતા બતાવવી પુણ્યકારક છે વધ ન કરવો તેપણ પુણ્યકારક છે. વ્યથ અને સચ્ચ આ બે બાબતમાં પરિમિતતા હજી છે. (ચ) પરિવ્રત પણ યુક્ત માણ્યો માટે આ નિયમ સંકારણ અને ગદ્યરશ પાળવા માટે આજ્ઞા કરશે.

શાસન ચોથું અર્થ.

(ક) જુના વખતમાં હજારો વરસ મુખી પ્રાણી મારવા અને છતાં પ્રાણીઓને ઈતિ કરવી, એ વાતને ઉત્તેજન અપવામાં આવતું હતું. અને જ્ઞાતિને, બ્રાહ્મણને અને શ્રવણને પણ અતારક થતો. (ખ) પણ હવે દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શીના ધર્માચરણને લીધે ધર્મબોધ આજ લેખિયાય થઈ પડ્યો છે લોકોને વિમાન દર્શન, હસ્તીદર્શન, અગ્નિ-જ્વાળા અને દિવ્ય રૂપ એવું દર્શન કરાવવામાં આવતું હતું. (ગ) જે પહેલાં હજારો વરસો મુખી નહતું તે હવે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાની ધર્માસંકિતને લીધે વધારવામાં આવે છે (એટલે કે) પ્રાણીઓની હિ સામાથી પરાવૃત્તિ, છતાં પ્રાણીઓને ઈતિ પહોંચાડવામાંથી નિવૃત્તિ, અન જ્ઞાતિ, બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એમની સાથે સમાન રીતે વર્તન માતાપિતા અને વૃદ્ધ માણસોની શુશ્રુષા (ઘ) આ અને બીજી અનેક બાબતોમાં ધર્માચરણ વધતું જાય છે (ચ) અને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા આ વધારે છે (છ) અને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના પુત્ર, પોત્ર અને પ્રપોત્ર, આ ધર્માચરણ વધારતા જાય, અને લોકોને ધર્મ પ્રમાણે અનુશાસન કરી, ધર્મ અને શીલ શિખવાડશે (જ) કારણ ધર્માનુશાસન એ શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે (ઝ) જે પોતે શીલહીન છે, તેમના હૃદયથી ધર્માચરણ થતું નથી (ટ) એ માટે ધર્મવૃત્તિ વધારવી પણ જોઈ ની કરવી એ શ્રેયસ્કર છે (ઠ) આ હેતુ પૂર્ણ થવા માટે આ લખાયું છે વૃન્દિ થાય, અને હીનતા અને અને હૃદય ન થાય તેટલા માટે (ડ) આ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના બારમે વરસે લખાયું.

શાસન ૫ વે

(ક) દેવાનંધિયો પિયદસિ રાજા एवं आह
(ख) कलाणं दुकरं (ग) यो आदिकरो कलाणस
सो दुकरं करोति (घ) त मया बहु कलाणं कतं
(ङ) त मम पुता च पोता च परं च तेन य मे
अपचं आव संवटकपा अनुवतिसरे तथा सो सुकतं
कासति (च) यो तु एत देसं पि हापेसति सो
दुकतं कासति (छ) सुकरं हि पापं (ज) अतिकतं
अंतरं न भूतप्रुवं धंममहा माता नाम (झ) त मया
त्रैदसवामसाभिसितेन धंममहमाता कता (ञ) ते
सवपासडेसु व्यापता धामधिस्तानाय .....
धंमयुत्तस च योणकंवोजंगंधारानं रिस्टिकपेतेणिकानं
ये वा पि अंजे आपराता (ट) भतमयेसु व.....
सुखाय धंमयुतानं अपरिगोपाय व्यापता ते (ठ)
वंधनवधस पटिविधानाय. ....मजा कतामीकोरेसु
वा धैरेसु वा व्यापता ते (ड) पाटलिपुते च
वाहिरसु च.....ये वा पि मे अजे आतिका सर्वत
व्यापता ते (ट) यो अयं धंमनिस्सितो ति व.....
ते धंममहामाता (ण) एताय अथाय अयं धंमलिपि
लिखिता

શાસન ૬ વે

(क) देवा.....सि राजा एवं आह (ख)
अतिक्रान्ति अंतरं. न भूतप्रुव सब ल अयकमे व
पटिवेदना वा. (ग) त मया एवं कतं. (घ)
सवे काले भुंजमानस मे भोरोधनमिह गमागारमिह
वचमिह व विनीतमिह च उयानेसु च सवत्र पटिवे-
दका सिता अये मे जनस. पटिवेदेध इति (ङ)
सर्वत्र च जनस अये करोमि (च) य च किंचि
मुखतो आजपयामि स्वयं दापकं वा सावापकं वा
य वा पुन महामात्रेसु. आचारविके अरोपितं भवति
ताय जयाय विवादो निज्ञति व मतो परिमार्यं
आनंतरं पटिवेदेतव्यं मे सर्वस मयें काले (छ) एवं
मया आजपितं (ज) नास्ति हि मे तोसा

શાસન પાંચમું. અર્થ.

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી કહે છે કે (ખ)
સત્કર્મ દુષ્કર છે. (ગ) જે સત્કર્મ કર્યાં નથી છે તે
કંઈક દુષ્પ્રાપ્ય સાધ્ય કરે છે. (ઘ) મેં ઘણું સત્કર્મ
કર્યું. (ઙ) એટલા માટે મારા પુત્ર, પૌત્ર અને મારી
પાછળ આવનારા હમણાં સુધીના જે વંશજો છે તે
જો એ કર્મ કરશે તો તે સત્કર્મ કહેવાયો. (ચ)
પરંતુ જો અંશતઃ પણ તે આ કર્તવ્ય કરવામાં ખલેલ
કરશે તો તે દુષ્કર્મ કરશે. (છ) કારણ પાપ સહેલાઇ
થી થાય છે. (જ) જુના વખતમાં ધર્મ મહામાત્ર
નામના અધિકારીઓ ન હતા. (ઝ) પરંતુ તેરમા વરસે
રાજ્યાભિષેક થયેલો મેં ધર્મ મહામાત્ર અધિકારી
નીમ્ન. (ઞ) આ બધી જ્ઞાતિઓમાં ધર્મ પ્રસાર કરવાના
કામમાં શેકાયેલા છે. પણ, કંબોજ, ગંધાર, રિસ્ટીક,
અને પેતેનિક, અમાના અને પશ્ચિમ દિશા તરફના
મારા રાજની સીમાપરના જે ધર્મપરાયણ લોકો છે.
(ટ) તે ભૂત અને સ્વામી માં વ્યાપૃત છે. કારણ
કે ધર્મપરાયણ લોકો એ સુખી થઈ તેમણે મુક્ત
થવું. (ઠ) બંધનવાળાઓને આધાર અને મદદ
આપવા માટે તે મહેનત કરે છે. જેમને ઊકસાં છે કે
જે વયોવૃદ્ધ છે, કે રોગગ્રસ્ત છે તેમને માટે. (ડ)
અને બધે ઠેકાણે તે વ્યાપૃત છે. પાટલી પુત્રમાં તેમજ
ખહાર બધે ઠેકાણે મારો બધા આસ માણસો આજ
કામમાં મચ્યા રહે છે. (દ) હે ધર્મ મહામાત્ર જો
કોઈ પણ ધર્મ પરાયણ હશે. (ધ) ધર્મપરાયણ લોકો
માટે નીચે ધર્મ લિપિ લખી છે.

ગિરનાર છું. અર્થ.

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી કહે છે કે, (ખ)
માત્રીન કાળમાં, કાર્ય યોજના અને વાર્તાકથન
એ જેની કંઈજ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી ન હતી.
(ગ) તે મેં આ પ્રમાણે કરી છે. (ઘ) બધે ઠેકાણે,
અંજે તે વખતે હું અંતરજુમાં, જનનાખાનામાં,
પાલખીમાં, કે રાજમહેલમાં, કે ગમે ત્યાં હોઉં ત્યાં
લોકોના કામની બધર પહોંચાડવા માટે મેં હ્રત
સખ્યા છે. (ઙ) અને દરેક ઠેકાણે હું લોકકાર્યો કરે
છું. (ઞ) અને જો ધર્મ મહામાત્રોની સભામાં વાદવિ-
વાદ ઉપજાવવા થાય, અથવા તો મેં આપેલા દાનને
કે કરેલી આજ્ઞાને અનુસરીને દરાર કરવામાં આવે,
અથવા તો ધર્મ મહામાત્રોની આજ્ઞામાં રહેતા કોઈ
પણ મહત્વના કાર્ય બાળત દરોડ થાય તો તે મને
તેજ દારો, અને ગમે તે રીતિતમાં જણાવવા જોઈએ
(છ) આવી મેં આજ્ઞા કરી છે. (જ) કારણ જન મહિ-
નતથી બધાજ કામકાજની દુન્ય બને વહિવાર કરે

ઉસ્તાનિહ અયસંતીરણાય વ (જ) કતચ્યમતે હિ
મે સર્વ લોકહિતં (ઝ) તસ ચ પુન એસ મૂલે
ઉસ્તાને ચ અયસંતીરણા ચ (ટ) નાસ્તિ હિ
કંમતરં સર્વલોકહિતસ્યા (ઠ) ય ચ કિંચિ
પરાક્રમામિ અહં કિંતિ મૂતાણં આનંણં ગછેયં ઇષ ચ
નાનિ મુલાપયામિ પલ્લા ચ સ્વગં આરાધયંતુ ત
(ડ) ઇતાય ધધાય અયં ધંમલિપી લેલાપિતા
કિંતિ ચિરં તિટ્ટેય ઇતિ તથા ચ મે પુત્રા પોતા ચ
પ્રપોત્રા ચ અનુવતરં સર્વલોકહિતાય. (દ) દુકરં
તુ હદં અનવ અગેન પરાક્રમેન.

શાસન ૭ વે.

(ક) દેવાનંપિયો પિયદસિ રાજા સર્વત ઇછતિ
સેવ, પાસંડા વસેયુ (ખ) સેવે તે સયમ ચ
ભાવસુધિ ઇછતિ (ગ) જનો તુ ઉચાવચ્છંદો
ઉચાવચરામો (ઘ) તે સર્વ વ કાસંતિ એકદસ વ
કસંતિ (ઙ) વિપુલે તુ પિ દાને યસ નાસ્તિ
સયમે ભાવસુધિતા વ કતંજતા વ દદમતિતા ચ
નિચા યાદં.

શાસન ૮ વે.

(ક) અતિકાંત અંતરં રાજાનો વિહારયાતાં
જયાસુ. (ખ) એત મગવ્યા અજાનિ ચ એતારિ-
સનિ અમીરમકાનિ અહુંસુ. (ગ) સો દેવાનં-
પિયો પિયદસિ રાજા દસવર્સામિસિતો સંતો અયાય
સંચોધિ (ઘ) તેનેસા ધંમયાતા (ઙ) એતયં
હોતિ બ્રાહ્મણસમણાનં દસણે ચ દાને ચ ચૈરાનં
દસણે ચ હિરંણપટિવિધાનો ચ જાનપદસ, ચ
જનસ દસપં ધંમાનુસસ્ટી ચ ધમપરિપુચ્છાચ તદો-
પયા (ચ) એસા મુય રતિ મવતિ દેવાનંપિયસ
પ્રિયદસિનો રાજો ભાગે અંજે.

શાસન ૯ વે.

(ક) દેવાનંપિયો પ્રિયદસિ રાજા એવ આહ
(ખ) અસ્તિ જનો ઉચાવચં મંગલં કરોતે આવાધે-
વા આવાહવીનાહેસુ વા પૂજ્જામેસુ વા પ્રવાસંહિ
વા એતહિ ચ અજહિ ચ જનો ઉચાવચં મંગલં

તે યદ્યથકે તેમ નથી. (ઝ) કારણ બધા લોકોની
ઉત્તતિ આધવી એ હું માટે કંતવ્ય સમજું છું.
(ઞ) પરંતુ તેનું મૂળ પણ ઉદ્યોગ અને કાર્ય કરવું
એજ છે. (ટ) કારણ બધાનું કટ્યાણુ કરવા ઉપરાંત
આરે બીજું કોઈજ મહત્વનું કંતવ્ય નથી. (ઠ) અને
હું એ કાર્ય કરી રહ્યો છું, તે હું જાતે પ્રાણીમાનના
ઋણમાંથી મુક્ત થઈ અને તેમને આ જગતમાં
મુખી કરીને બીજા લોકોમાં સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કરી આપ
વી તેટલા માટેજ કરું છું. (ડ) આ ધર્મલીપિ હર-
હરેશ્વર ટકી રહે તેટલા માટે અને મારા છેકરા પાત્ર
અને પ્રધાન, આ લીપિ વાંચી તે પ્રમાણે આચરણ
કરે, અને પ્રત્યેક મનુષ્યના કન્યાણુ માટે મહેનત કરે
તેટલા માટે લખવામાં આવી છે. (દ) પરંતુ ઉચ્ચકતા
વગર આ વાત સાધ્ય થઈ શકશે નહિ.

ગિરનાર ૭ મું અર્થ

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી એવી દિગ્ધા ધરા-
વે છે કે બધા મતવાળા લોકોએ બધે કેકાણે વસતિ
કરવી જોઈએ. (ખ) કારણ બધા (મતા) આત્મસંયમન
અને માનસિક પાવિત્ર્યની દિગ્ધા ધરાવે છે. (ગ) પણ
મનુષ્યજાતમાં જુદા જુદા પ્રકારની દિગ્ધાઓ અને
ભાવનાઓ છે. (ઘ) તે દિગ્ધાઓ તથા ભાવનાઓ સા-
ધ્ય કરશે, અથવા તો ચોટાલાગ પણ સાધ્ય કરશે.
(ઙ) પરંતુ તેને આત્મસંયમન, માનસિક પાવિત્ર્ય
અને મુખ્યભક્તિ નથી, તે અસંખ્ય દાન કરે તો તે
નીચ છે.

ગિરનાર ૮ મું અર્થ

ધણા જીના વખતમાં રાજાઓ વિહાર કરવામાટે
જતા હતા. (ખ) આમાં તેઓ મૃગયા અને બીજા
અનેક રમણીય વાતો અનુભવતા. (ગ) પરંતુ દેવ-
પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને દસમે વર્સે સંયોધવામાં
આવ્યો. (ઘ) એટલેજ, મૃગયાને બદલે ધર્મનીનિર્ણ
રાજગમનના વખતે પ્રચલિત થઈ. (ડ) આ રાજ-
ગમનના વખતે પ્રાણીઓ અને શ્રમણ એમને મળવું
તેમને હાન આપવું, વૃદ્ધ માણસોનું કુશલ પૂછવું
તેમને દ્રવ્યની મદદ કરવી. દેશમાં વસતા માણસાને
મળવું, અને તેમને ધર્મનીતિના તત્ત્વો શિખવાડ્યા,
અને સમયોચિત એવા પ્રશ્નો તેમને પૂછવા વગેરે
કામો કરવામાં આવતા હતા. (ચ) આવીરીતે રાજા
દેવપ્રિય પ્રિયદર્શીના રાજ્યકાળનો બીજો ભાગ દે-
ણાજ (પારમાર્થિક) સુખકર થાય છે. --

ગિરનાર ૯ મું અર્થ

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી કહે છે કે, (ખ)
મનુષ્યો જીવી જીવી જાતના ધાર્મિક અને અગદ
વિધિ, અદવારના, પુત્ર અને કન્યાના લગ્નપ્રસંગે પુત્ર
લાભ વખતે પ્રધારે નીકળવા પહેલાં, વગેરે અનેક

કેરોતે (ગ) પત તુ મહિદાયો વહુકં ચ વહુવિધં
ચ હુદં ચ નિરથં ચ મંગલં કરોતે (ઘ) ત
કતવ્યમેવ તુ મંગલં (ઙ) અપફલં તુ ચો દુર્તરિસં
મંગલં (ચ) અયં તુ મહાફલે મંગલે ય ધંમમંગલે.
(છ) તત્તે દામમતકલિ સમ્યપ્રતિપત્તી ગુરુત્તં
અપચિત્તિ સાધુ પાણેસુ સયમો સાધુ વમ્હણસમણાં
સાધુ દાનં પત્ત ચ અજ્ઞ ચ દુર્તારિસં ધંમ-મંગલં નામ
(જ) ત વતવ્યં પિતા યં પુત્રેન વા માત્રા વા
સ્વામિકેન વા હંદં સાધુ હંદં કત્તવ્ય મંગલં આવ તસ
ધ્યંયસં નિરુદ્ધાંતેયુત્તં (ઝ) અસ્તિ ચ પિ પુત્રં સાધુ દન
હિતિ (ઞ) ન તુ દુર્તારિસં અસ્તા દાનં વ અનગહો
વ યારિસં ધંમદાનં વ ધમનુગહો વ (ટ) ત તુ
સો મિત્રેન વ મુહદયેન વા પ્રતિકેન વ સહાયન
વ ઔવાદિતવ્યં તમ્હિ તમ્હિ વકરણે હંદં કચં હંદં
સાધુ હિતિ ઇમિના સ્તક સ્વગં આરબ્ધેતુ હિતિ (ઠ)
કિં ચ ઇમિના કતવ્યતરં યથા સ્વગારધી

જાસન ૧૦ વે.

(ક) દેવાનાંપિયો પ્રિયદસિ રાજા યસો વ કીતિ
વ ન મહાધાપહા મન્તે અજત તદાત્વનો દિધાય
ચ મે જનો-ધંમમુલ્લસા મુલ્લસતા ધંમપુતં ચ અનુ-
વિધિયતાં (લ) પતકાય દેવાનાંપિયો પ્રિયદસિ
રાજા યસો વ કિતિ વ હ્લિતિ (ગ) યં તુ કિંચિ
પરિકમંતે દેવાનં પ્રિયદસિ રાજા ત સર્વં પારત્રિકાય
કિતિ સકલે અપરિચ્છેવ અમ (ઘ) એસ તુ
પરિમંતે ય ધર્મુજે (ઙ) હુકરં તુ ચો પત્તે હુદકેન
વ જનેન ઉસેતે વ અજય અગેન પગકમેન મર્વં
પરિચજિત્તા (ચ) પત્ત તુ ચો ઉસેતે હુકરં

જાસન ૧૧ વે

(ક) દેવિનાંપિયો પ્રિયદસિ રાજા પવં આહ
(લ) નાસ્તિ દુર્તારિસં દાનં યારિસં ધંમદાનં
ધંમસંસ્તવો વા ધંમસંવિમાનો વા ધંમસંચયો વ
(ગ) તેન હંદં મન્તે દામમતકલિ સમ્યપ્રતિ-
પત્તી માતારિ પિપગ સાધુ મુલ્લમા મિત્તેતુત્તવાત્તિકાનં
મામ્હણસમણાં સાધુ દાનં પ્રાણાનં અનારિમો સાધુ

પ્રસંગો વળતે અનેક પ્રકારના વિધિ કરે છે. (ગ)
પરંતુ આવા પ્રસંગો વળતે સ્ત્રીઓ નિરથક અને
ગામ્ધન વિધિઓ કરે છે. (ઘ) વિધિ આવશ્યક છે
(ચ) નીચે આપેલા વિધિ, એટલે કે ધર્મમંગલ
વિધિ વિપુલ રૂપે આપે છે. (છ) તે આ પ્રમાણે દા-
સ્થમાં પહેલાઓમાટે પૂર્ણ પ્રેમ પ્રાણીઓમાટે મૃદુતા
શુભોને ધર્મમંગલ કહેવામાં આવે છે. (જ) એટલા
માટે હરેક ધર્મ, પુત્ર, ભાઈઓ અને સ્વામીઓ એવું કહેવું
ભેદથી કે, આ સત્કર્મ છે. અને પેતાનું ધર્મકાર્ય
સિદ્ધ થાય ત્યાંસુધી આ સત્કર્મ પાળવું ભેદથી. (ઝ)
અને એવું કહેવું છે કે, દાન એ સત્કર્મ છે. (જ)
પરંતુ ધર્મદાન કરતાં, કે ધર્મનિરૂદ્ધ કરતાં ભગતમાં
કોઈપણ દાન ઉચ્ચ નથી. (ટ) એટલામાટે મિત્ર કે
હિતચિંતક અથવા તે આવા કોઈ સહચારી એણે
બારેબાર ઉપદેશ કરવો કે આ કર્તવ્ય છે. આ સત્કર્મ
શક્ત આનાથીજ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે. (ઠ) અને સ્વર્ગ-
પ્રાપ્તિ કરતાં મનુષ્યનું બીજું ધર્મસ એવું શું
હોઈ શકે?

૧૦ સુ. અર્થ.

(ક) દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શી વૈભવ અને કીર્તિ
ઓનામાંથી તાકાલિક રૂપે આપનારા વર્ગરૂપીનું
કર્તુણ મોટું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનતા નથી.
મણા વળત પછી પણ મનુષ્ય ધર્મનીતિ પ્રમાણે
આચરણ કરે અથવા તે ધર્મનીતિ અને કર્તવ્યકર્મ
કે એમ સમજી વર્તન કરે. (ખ) અને એટલેજ રાજા
દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી વૈભવ અને કીર્તિ ઓની પ્રાપ્તિ
કરે છે. (ગ) પરંતુ રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી જે પ્રપ-
ત્ત કરે છે તે સ્વર્ગનેમાટે, પુરુષસંચયન માટે અને
માનવ વળતે સંકટચુકત કરવાનાટે કરે છે. (ઘ)
પરંતુ પાપરાશિ આજ પારંપર સંકટ છે. (ઙ) પરંતુ
નીચે કે ઉચ્ચ એ બેમાંથી કોઈપણ મનુષ્યને તીવ્ર
ધન્ય નહોતો તે બીજું ક્ષેત્ર ત્યાંત્ય કીધાપિના.
આ નામ સાંધ્ય થવી ખરેખર અશક્ય છે. (ચ) પરંતુ
નીચ અને ઉચ્ચ આ બેમાંથી ઉચ્ચ માનુષ્યને આ
સાધ્ય થવું ખરેખર વધારે અશક્ય છે.

૧૧ સુ. અર્થ.

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી એમ કહે છે કે
(ખ) ધર્મદાન, ધર્મનિરૂદ્ધ પરિણામ ધર્મનિભાગ કરવો
અને ધર્મનિષેધ, આના વગર ભગતમાં બીજું કં-
ઈજ ઉચ્ચ પ્રકારનું દાન નથી. (ગ) આમાં નીચે આ-
પેલાનો અર્થાવેશ થાય છે. દાપ્તમાં રૂપરસોના અને
નોકરી વારંદ નાશન્ય, માળાપરમાટે દંડબકિન, મિત્ર,
આસપાસ, શ્રદ્ધા, અમનુષ્યો અને માટે સંપાદ્ય અને

(ઘ) એત વતવ્યં પિતા વ પુત્રેન વ માતા વ મિત
સસ્તુતજતિકેન વ આવ પદવિમિયેહિ इद સાધુ इद
કતવ્યં (ઙ) મો તથા કરુ ઇલોકચમ આરથો દોતિ
પરત ચ અનંતં પૃજં મવતિ તેન ધમદાનેન

શાસન ૧૨ વે

(ક) દેવાનંપિયે પિયદસિ રાજા સવપાસંઢાનિ ચ
પવજિતાનિ ચ ઘરસ્તાનિ ચ પૂજયતિ દાનેન ચ
વિવાધાય ચ પૂજાય પૂજયતિ ને (સ) નતુ તથા
દાનં વ પૂજા વ દેવાનંપિયો મંજતે યથા કિતિ
સાલ્હી અસ સવપાસંઢાનં (ગ) સારવહી તુ
વહુવિધા (ઘ) તસ તુ इदં મૂલં ચ વચિગુતી
કિતિ આત્પપાસંઢપૂજા વ પરપાસંઢગરહા વ નો
મવે અપ્રકરણામ્હિ લહુકા ધ અસ તમ્હિ તમ્હિ
પ્રકરકે (ઙ) પૂજેતયા તુ ણવ પરપાસંઢા તેન
ત (તે) ન પ્રકરણેન (ચ) એવં કરુ આ-
પપાસંઢ ચ છણતિ પરપાસંઢસ ચ પિ અપકરોતિ
(જ) યો હિ કોચિ આત્પપાસંઢં પૂજયતિ પરપાસંઢં
ધ ઘરહતિ સવં આત્પપાસંઢમતિયા કિતિ આત્પ-
પાસંઢં દીપયેમ ઇતિ સો ચ પુન તથ કરાતો
આત્પપાસંઢં ઘાઢતરં ઉપહનાતિ (ઙ) ત સમવાયો
પવ સાધુ કિતિ અજમંજસ ધમં છુગાર ચ સુસંસેર
ચ (જ) એવં હિ દેવાનંપિયસ ઇહા કિતિ સવ-
પાસંઢા વહુહુતા ચ અસુ કલ્પાણાગમા ચ અસુ
(ટ) યે ચ તલ્લ તત પ્રસંના તેહિ વતવ્યં (ઠ)
દેવાનંપિયો તો તથા દાનં વ પૂજાં વ મંજતે યથા
કિતિ સારવહી અસ સર્વપાસંઢાનં (ડ) વહકા ચ
એતાય અથા વ્યાપતા ધમમહામાતા ચ ઇથીયરવ
મહામાતા ચ વચમૂથિકા ચ અજો ચ નિકાયા
(હ) અયં ચ એતસ ફલ ય આત્પપાસંઢવહી ચ
દોતિ યમસ ચ દીપના.

શાસન ૧૩ વે.

(ક) ..... જો કલિંગા વજ.....
(ય) વેઢ સતસહજમાનં તત્રા હતં વહુતાવતકં
મત (ગ) તતા પછા અધુના લહેસુ કલિંગેસુ
તાંવો ધમવાયો ..... (ઘ) મયો દેવાનં

પ્રાણીમાનમાદે અહીં આપૃદ્ધિ. (ધ) આને અનુસરીને
ગિતા, પુત્ર, ભાઈ, માતેષ્ટ અને પારાણી એમણે
પણ એમ કહેવું બેપ્રયોજક છે આ પ્રકારે છે. આ કર્ત-
વ્ય છે. (ઙ) એ આ પ્રમાણે કોઈપણ આચરણ કરશે
તો તેને જરૂર ઐદિક સુખ મળશે અને ધર્મદાનવડે
પરલોકમાં અગાધ પુણ્યપ્રાપ્ત્ય ભોગો કરી શકશે....

૧૨ સુ અર્થ

(ક) શબ્દ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી બધા સંપ્રદાયોને
માન આપે છે. સંન્યાસી અને યૃત્કેશ્વરાચારી આ
બંનેને માન આપે છે. આ રાજા દાન અને વિવિધ
પ્રકારની પૂજા અને સત્કાર કરીને માન આપે છે.
(ઘ) પરંતુ આ દેવપ્રિય રાજા દાન કે સત્કાર અને
સર્વસંપ્રદાયોની સારખુદિ (તત્ત્વોનું અભ્યાસ) એટલું
મહત્ત્વ આપતો નથી. (ગ) પરંતુ બધા સંપ્રદાયોની
સારખુદિ ધણા રસ્તેથી થઈ શકે તેમ છે. (ઘ) પરંતુ
તેનું મૂળ એટલે પોતાની વાચાપર નિયંત્રણ (વચિ-
ગુતિ) એટલે કે સંપ્રદાયોની રૂઢિ ન કરવી, પર
સંપ્રદાયની અચોક્ષ્ય નિંદા ન આદરવી કે તે અ-
પ્રાસંગિક તો નજ હોવી એપ્રયોજક અથવા પ્રતિગઢિપ
સ્થિત થવાં કરવી પડે તો શેરીક કરવી (ઙ) પરંતુ
બીજા સંપ્રદાયોનો પણ તમારે વ્યાજબી સત્કાર તો
કરવોજ એપ્રયોજક (ઙ) એ કોઈપણ આચરણ કરશે તો
તે પંથને ઉત્તત બનાવશે અને પરપંથપર ઉપકાર
કરશે. (ટ) પરંતુ એ કોઈપણ માધી વિરુદ્ધ 'વર્તન'
કરશે, તો તે પોતાના પંથના કરી અને પરપંથ-
પર અપકાર કરશે. (ઠ) એ... પોતાના સંપ્રદાયની
પૂજા કરે છે, અને પરસંપ્ર-... ભક્તિને લીધે કરે છે
અથુ પોતાના સંપ્રદાયની ભક્તિને લીધે કરે છે
અને એને એમ લાગે છે કે હમારો સંપ્રદાય ઉદ્ધ-
રિત કરીશ તો તેમ કરવા જતાં હું મારાજ સંપ્ર-
દાને વિધાનક નીવડીશ. (ડ) એટલામાટે સમવાય
એજ આવી વાત છે. (ઙ) દેવાનં પ્રિયની એવી મુજા
છે કે બધાજ સંપ્રદાયો બહુશુભ અને મુદ્દ હોવા
બેપ્રયોજક. (ટ) એ (પોતાના મતમાટે) પ્રમત્ત છે, તેમને
એવું કહેવાતું છે, (ડ) દેવાના પ્રિય જેવીરીતે બધા
મતોના મૂળભૂત તત્ત્વોના પુરસ્કારને (સારખુદિને)
એટલો માન આપે છે તેટલો દાન કે પૂજાને આપતો
નથી (ડ) આ કામમાટે ધણાજ (અધિકારીઓ) છે.
ધર્મમાટે મહામાય, અધિકારોપર મહામાય વગર
દેગરેણ રાખનારા અને બીજા અધિકારીઓ (નિકાય)
(ડ) અને આત્મી ક્યા એવું છે એ ક્યાની મરદવડે
પોતાના સંપ્રદાયની લુદ્ધિ થય છે, અને ધર્મનું
ઉદ્ધોષન થાય છે.

શાસન ૧૩ સુ અર્થ

(ક) કલિંગ (બ) લાભોમુધી ત્યાં મતપા
અને ઘણા મતા. (ગ) ત્યારપછી હવે કલિંગ
મતવાપરી તીર્થ ધર્મવાચ (ધર્મોર્વાચ) (ઘ) દેવાનો

પ્રિયસ વજ ..... (હ) વધો વ મરણં વ
અપવાહો વ જનસ ત બાદં વેદનમત ચ ગુરુમત ચ
દેવાનંપિ ..... સ (ચ) ..... વામ્હણા
વ સમુણા વ અજે ..... સા માત્રિ પિતરં
સુસંસા ગુરુસુસંસા મિસસ્તતં સહાયજાતિકેસુ દાસમ
..... અભિરતાનં વ વિનિસ્મમણ (છ) યેસં
વા પ ..... હાયજાતિકા વ્યસનં પ્રાપુણતિ તત
સો પિ તેસ લપ્પાતો દ્વાતિ (જ) પટ્ટમાગો ચેસા
સવ ..... (ઝ) ..... સ્તિ ઇમે નિકાયા અગ્ગ
..... યોનેસુ ..... મ્હિ યચ નાસ્તિ માનુસાનં
પગ્ગલ્લમ્હિ પાસંહમ્હિ ન નામ પ્રસાદે (ઞ) યાવ-
તકો જનો તદા ..... સ્તમાગો વ ગરુમતો દેવાનં
(ટ) ..... ન ય સક છમિતવે યા ચ પિ
અંટાવિયો દેવાનંપિયસ પિજિતે પાતિ ..... ચતે
તેસં દેવાનંપિયસ ..... સવભૂવાનાં અછતિં ચ
સયમં ચ સમચૈરં ચ માદવ ચ ..... લપો .....
નંપ્રિયસ ઇધ સવેસૂ ચ ..... યોનરાજ પરં ચ તેન
ચત્વારો રાજાનો તુરમાયો ચ અંતેકિન મગ્ગ ચ
..... ઇધ રાજવિસયમ્હિ યોનકંથો ધપારિદેસ
સવતં દેવાનંપિયસ ધંમાનુસસિં અનુવતેરં (ઠ)
યત પિ દ્વિતિ ..... નં ધમાનુસસિં ચ ધમં
અનુવિધિયરે ..... વિજયો સવથા પુન વિજયો
પીતિરંસો સા (ડ) લપ્પા સા પીતિ હોતિ ધમ-
વિજયમ્હિ ..... મુપ્પિયો (ઢ) ઇતાય અથાય
અયં ધમલ ..... વં વિજયં મા વિજેતવ્યં મંજા
સરસકે એવ વિજયે છાતિ ચ ..... કિકો ચ
પારલોકિકિશો ઇલોકિકા ચ પારલોકિકા ચ

શાસન ૧૪ થે.

(ક) અયં ધમલિપી દેવાનંપ્રિયેન પ્રિયદસિમા
રાજા લેખાપિતા અસ્તિ એવ સંચિતેમ અસ્તિ મન-
મેન અસ્તિ વિસ્તતન (ખ) ન ચ સર્વતં ઘટિતં
મહાલકે હિ વિજિતં યહુ ચ લિખિતં લિપ્પાપિયસં
ચેવ (ગ) અસ્તિ ચ એત કં પુન પુન વુતં તસ
તસ અથસ માધુરતાય કિંતિ જનો તથા પટ્ટિપજેય
(ઘ) તત્ર એકદા અસમાતં લિખિતં અસ દેસ વ
સઙ્ગાય કારણં વ અલોચેત્સા લિપિકા પરથેન વ

પ્રિયેને (પર્યાચ્છાપ) (ઠ) લોકોને અપવા
( ) ધણોજ થયો. આ દેવાનાં પ્રિયને ધણુજ
દુઃખદ લાગ્યું (ચ) પ્રાર્થણ અને શ્રમણ અને ખાન
એમને ઠેકાણે ..... માણપ એમને ઠેકાણે - શુશ્રૂષા
ગુરુશુશ્રૂષા, મિત્ર, સંસ્તત અને સહાય અને સાતી
એમની... અને દાસ અથવા અભિરંકતાનુ, (પ્રેમ
કરનારાઓનું) નિર્યાતન (છ) જ્ઞાતિમાં સપડાવાથી
આથી જેમની સાતી તેમને પણ દુઃખ (જ) આ
ખધાનેજ લોગણવું પડે છે. (ઝ) આ નિકાય છે...
ખાજે ઠેકાણે યવનોમાં માણસોના ચોકપણ મતને
પ્રસાદ (આસક્તિ) નથી (જ) જ્યાંમુદ્રી માણસોએ
ત્યાંમુદ્રી. (ટ) દેવાનાં પ્રિયને આ અસાદ્ય લાગે છે
(ઠ) એવે દેવાનાં પ્રિયના રાજમાંના અરણ્યોમાં પણ
(ડ) તે દેવાનાં પ્રિયના છે. (ઢ) સર્વ ભૂતો તરફ
અક્ષતિ, સંમય, સમચાર અને માર્દવ, આ આય-
શ્યક છે. (ણ) અહીં આ ધધામાં, દેવાનાં પ્રિયને
મળ્યું. યોનરાજ અને તેની, પેલી પાર ચાર રાજ
કહે છે. તુરમાય અંતકિન મગા. (ત) અહીં આ
રાજના વેધમાં ચવન અને કંજોજ અંત્ર અને
પારિદ, આગધામાં બધેઠેકાણે (લોકો) દેવાના પ્રિયના
ઉપદેશને અનુસરે છે. (ઠ) જ્યાં દૃત છે ત્યાં રૂઢિ-
શિક્ષણ ધર્મને અનુસરે છે. (ધ) આ ખરેખર
વિજય છે. વધુમાં તે પ્રીતિરસ યુક્ત વિજય છે.
(ન) જે પ્રીતિ ધર્મવિજયને લીધે મળે છે, તે મળી
છે. (પ) એટલામાટે આધર્મ... વિજયને ધર્મ
સમજાશે નહિ. જે રસયુક્ત હોય છે, તેમ ખરે
વિનય છે. (ક) પરલોકમાં. (ખ) આ લોકમાં અને
પરલોકમાં યોજા. હાથી લોકોને સુખ આપનારો.

શાસન ૧૪ થું અર્થ

(ક) આ ધર્મલીપિ દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદસી
એણે લખાવી છે. તે સંક્ષિપ્ત, મધ્યમ કે પૂર્ણ છે.
(ખ) જે સંપૂર્ણ છે, તે દરેક ઠેકાણે યોગ્ય નથી.
(ગ) કારણ મારું રાજ્ય મોટું છે. મેં ઘણું લખાવ્યું
છ અને ખાલુ લખાવવાને ધુ- (ધ) આમાંનું જે
ધણુ કુશીકર્ણ કહ્યું છે. તે વિષયની મધુરતાને લીધે
છ. (ડ) ધણે ઠેકાણે લખાણ અપુર્ણ હશે એના
કારણે રચાનાં હશે અથવા તે મારો હેતુ નહિ
ગમ્યો હોય તેથી (આણું) લખાણું હશે અથવા તે
લેખન હોયને લીધે હશે.

[પ્રમાણુ ભૂત અંચોઃ—એ. એમ. એકક્રયલ-
અશોક; સ્મિથ અશોક (ફલસ) ઓફ ઇન્ડિયા) બીજી
આવૃત્તિ, ૧૯૦૬; રીસ ડેવિડસ યુનિવર્સિટી ઇન્ડિયા;
સ્મિથ-ઓફિસ ઓફ અશોક; રાઈસ-ઓફિસ
અશોક ઇન માઈસોર; ચોમસ-ફેથ ઓફ અશોક
(લેનિંગમ); કેનિંગ હોમ-ઇન્સ્ટ્રક્શન ઓફ અશોક
(કોપર્સ) ઇન્સ્ટ્રક્શન ઇન્ડિયન લાગ ૧ લેઈ);
વાટેલ ડિસ્કવરી ઓફ ધિ એકએકટ સાઈટ ઓફ
અશોકન કલાસિક કંપિટલ ઓફ પાર્ટી પુન, મહા-
રાષ્ટ્રીય જ્ઞાન કોશ—બુક હોલર જગત. મનોરંજનનો
અંક જુન ૧૯૨૫ (એડ શિક્ષા શાસન લેખ, કલિંચ
લેખ તથા અન્ય ત્રણ લેખોનું મરાઠી ભાષાંતર)]

અશોક:—એક ઝાડ. તે આંખાના ઝાડ જેવડું
મોટું હોય છે. આનું લેટિન નામ નેનેસિયા અશોકા
જેવું છે. તેના પાંદડા આંખાના પાંદડાથી રહેજ લાંબા
અને વાંકી ચુંકી ફારવાળા હોઈ આખું ઝાડ પાંદડાથી
છવાયલું અને શોભાયમાન હોય છે. છાયા ઘટ હોઈ
ઝાડ હંમેશા લીલુછમ રહે છે. તેને લાલરંગના
મહેટા ફુલ આવે છે. દેવળ સામેની ખુદ્દી જગ્યામાં
અથવા બગીચામાં આ ઝાડને રોપે છે. અતિપુરાતન
કાળથી આ ઝાડ વિખ્યાત છે. વાલ્મીકી સમ્રાજ્યના
સુંદર કાંડમાં રાવણે સીતાને જે અશોકવનમાં રાખી
હતી તે વનનું હૃદયગમ વર્ણન આવે છે. તેમ કેટ-
લાક સંસ્કૃત નાટકો તથા ચંપૂ વગેરે શંકામાં પણ
અશોક વૃક્ષનું વર્ણન આવે છે. તેમ “વૈવનવતી
સ્ત્રીના પદઆધારથી અશોકને અંકુર કુટ્યા”
ગોવી કલ્પનાઓ કવિએ વ્યક્ત કરી છે. વર્ણી ગોપ-
ધિમાં પણ તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. અને ખાસ
કરીને સ્ત્રીઓનાં રોગોપર તે અતિ ઉપયોગી હોવાનું
વૈદ્યક શ્રેય પરથી જણાય છે.

અર્શમક:—(૧) આ દેશ વિષે મહાભારતમાં
(ભીષ્મપર્વ અ. ૬. અને બૃહત્સંહિતામાં (૧૪-૨૨
વર્ગે) ઉલ્લેખ આવ્યા છે. અજંતાના શિલા લેખોમાં
પણ આ દેશ સંગમે ઉલ્લેખ છે. એલેક્ઝાંડર સામે
લાડનાર “અરસકેનાઈ”, નામના લોકોનો સંબંધ કર્ન-
ભામનો લેખક આ દેશ સાથે સંબંધ જોડે છે.
(આકિં. સર્વે. વેસ્ટ. ઈ. ઇ. પૃ. ૧૩૧.)

અરમક (૨) (નર્થવર્સી) ઇસ્લામ કુલોલપત્ર
રાજા મિત્રસક કે જેનું પાછળથી કલ્યાણપાદ એ
નામ પડ્યું તેનો પુત્ર. આની જન્મકથા એવી છે કે,
મિત્રસક રાજા કેઈ એક બ્રાહ્મણના શાપને લીધે
સ્ત્રી સમાગમ કરવા અસમર્થ થઈ પડ્યો. રાજાએ
વારસ તો નેહ્યેજ. આથી તેણે વચ્ચિષ્ઠી ઋષિ પાસેથી

પોતાની સ્ત્રીને ગર્ભધારણ કરાવ્યો તે ગર્ભ સાત
વર્ષ વહી ગયા છતાં પુત્ર ન આવ્યાથી મદ્યંતી એ
અરમા (પથરો) લઈ તે વડે પેટ ચીરી ગર્ભ પુત્ર
કાઢ્યો. આ ગર્ભમાંથી જે પુત્ર જન્મ્યો તેનું અર્શમક
એ નામ પડ્યું. (૯ મે ભાગ અ. ૯) અર્શમક મહેટો
થયો ત્યારે તેણે પોદન્ય નામની પુરી સ્થાપી. તેની
પત્નીનું નામ મૂલક હતું. પાછળથી તેનું નામ નારી
કવચ પડ્યું.

અર્શમક (૩) એક બ્રાહ્મણ તેણે જનક રાજાસાથે
સુખ દુઃખની નિવૃત્તિ શાથી થઈ શકે તેવિષે ચર્ચા
કરી હતી. (ભારત, શાંતિ પ. અ. ૨૮).

અર્શમક (૪) દુર્યોધન નામનો એક રાજા.
મહાભારત યુદ્ધમાં તે અભિમન્યુને હાથે માર્યો ગયો
હતો. (ભારત દ્રાણ પર્વ અ. ૩૮).

અર્શમકેવ:—(અર્શમકેવસ) જન્ય લોકોની કથા.
ઓમાં વણવેલો રાક્ષસોનો રાજા. કથારેક બીલજેબળ
કિંવા અપોલિઓનસાથે તેનો સંબંધ જોડવામાં
આવે છે. તદ્દમુદના સોલોમનની કથામાં તે મુખ્ય
ભાગ ભજવે છે. યહૂદીઓના ધર્મશાસ્ત્રમાં ટોળિયસ
વિષે ટોળિટ નામનો એક શ્રેય છે. તેમાં (૩૮) એક
એવી કથા આવે છે કે, રાગવેલીનું સુંદર કન્યા સારા
પર આશક થવાથી તેણે તેના સગ્નની રાત્રીએ તેણે
તેના સાતેય પતિ હાર કર્યા હતા. અતે ટોળિયસે
માછલાનું કલેટું તથા ચટ્ટુનો ધૂપ બાળી તેને
છેલ્લ તરફ નસાવી મૂક્યો હતો. આ કથા ઉપરથી
તેને વૈવાહિક સુખનો દુરમન માનવામાં આવ્યો છે.
અવેસ્તાઈ ઇરાની શ્રેયોમાં જે અર્શમક રાક્ષસ આવે
છે તે આ અર્શમકેવ હોયો જોઈએ. કેમકે અર્શમકેવસ-
માંના ઘુસ શબ્દ અર્શમકેવનો અપભ્રંશ હોયો જોઈ-
એ અર્શમક પરથી અર્શમો એવું જન્ય ભાષામાં નામ
બન્યું હશે એવણ સંભવિત લાગે છે.

જેદ અવેસ્તામાં લાલો ધારણ કરી ધારણનારો
એવું તેનું કામકામ વર્ણન આવ્યું છે. (ઓર્મઝદ
યસ્ત ૩૨: ર્શમકયસ્તહા ચોખ્ત, ૧૫, હર્વદીનયસ્ત
૧૩૮, અધિ યસ્ત ૫, આસ્તાદ યસ્ત ૨, ઝયાદ યસ્ત
૪૬, ૬૫, ઇત્યાદિ) તે કોપનો રાક્ષસ હોઈ અર્શમકેવ
તેનો નાશ કર્યો હતો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.
વેદિક દેવતામાંથી આને અનુરૂપ થતી દેવતા શોધી
ઝાલવી સુરકેલ છે. અર્શમા શબ્દલાલો (અથવા તેના
જેવું આશુધ) એ અર્થેજ વાપરવામાં આવ્યો છે.
(ઝ. ૧-૧૭૨-૨) એટલે, દેવગણમાંના એકાદ દેવને
એકાદ મુખ્ય દેવતા પરથી નાશ કરવાનો ઉપદેશ

કરવામાં આંચો હશે. [અયૂર્ધ્ય એ-સાધકલોપિડિયા એ-સાયકલો પીડિયા ગિપ્સિકા એ. પ્રિ. એદ-અવેસ્તા (સંકુલ ગુરુસ આદિ પિ ઈસ્ટ) ઝકકંહિતા.]

અશ્વમા :—ગ્રાહણોમાં મરણપછીના ઔર્ધ્વ-દેહિક ક્રિયામાં પ્રાયોગિક પદ્ધતિનુસાર પ્રેતદહન પછી ઘેર પાછા આવતાં રમશાનમાંથી જે એક પથ્થર આણી મૃત માણસના સગાઓ તેના પહેલા દિવસથી દસ દિવસ સુધી દરરોજ જેને તિલાંજલિ આપે છે, તે પથ્થરને અશ્વમા કહે છે. સૂત્રોમાં આ તિલાંજલિ વિષે કોઈ જાતની માહિતી નથી. પરંતુ પ્રેત દહન કર્યા પછી સઘળા સગાસંબંધિઓએ અશ્વમાનો સ્પર્શ કરી સ્નાન કરવું અને તે પછી ઘરમાં પ્રવેશ કરવો તેમ અસ્થિ સંચયન પછી પણ અશ્વમાનો સ્પર્શ કરવો એમ જણાવવામાં આંચું છે. માત્ર આ જ રીતને પ્રાયોગિક અશ્વમાસાચે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. સૂત્રોમાંનો અશ્વમા પ્રેતરૂપ નથી. પણ મૃતમાનવીનો આત્મા દસ દિવસ સુધી એકાદ વસ્તુમાં પ્રવેશી રહે છે. એ પ્રાચીન પ્રણાલિકાને આધારે પ્રયોગ અર્થમાં અશ્વમાનો ઉલ્લેખ આંચો હશે.

અશ્વપાત્ર :—કાચ કે શેકેલી લાલ માટી (ટેસ કોટા) ના જનાવેલું એક જાતનું વાસણ. રોમન તથા ગ્રીક કળામાં તે મળી આવે છે. મૃત માણસ 'માટે શોક કરનારાઓ આ પાત્રમાં અશ્વગાળતા. એમ કહેવાયું છે. કળામાં પુરતી વખતે આ વાસણોમાં મુગ-પી પદાર્થો મૂકવામાં આવે છે. કળારોમાં મૂકવાનું કારણ એ કે મૃત મનુષ્યની ઉત્તર ક્રિયામાં જીના કાળમાં આવાં મુગપી પદાર્થો વાપરવામાં આવતાં. આ વાસણનો આકાર સુતર લપટાયતી ટકલી જેવો તથા ચંબુ જેવો હોય છે. (એ. પ્રિ.)

અશ્વઘોષા :—આના આસ્કંદ, અશ્વઘ, દોર ચટોલી જેવા પલ્લુ નામો છે. ખાનદેશ, નાગિક, વશડ તથા ઘાટ પણ આજાડો પુષ્કળ છે. તેની ઉંચાઈ આસરે બે હાથ જેટલી હોય છે. તેનું આયુષ્ય ૪-૫ વર્ષનું જ હોય છે. તેનું પાના કોરડીના પાના જેવાં છે પણ તે કરતાં સ્થેજ મોટાં હોય છે. તેને ચણેલી જેવા લાલ રંગ આવે છે તેમાંની બી રીંગણના જેવા હોય છે. આ જાડના મૂળીઆને આ સ્કંદ કહે છે અને તે પૌષ્ટિક હોય છે.

ઉપયોગ :—આનું તાનું મુકાયકું રંગ ઔષધિ હોય છે. સિંધ વાયવ્યસરદહનમાં આ, અકધાની-સ્તાન અને ગણુચિસ્તાનમાં દુધ બહુ કરવામાં રેનેટ અટલે વાઇરસના પટેમાના પાચક અશ્વને પાડેલે આનો ઉપયોગ કરે છે. તેમ નેવો મુખ્ય

ઉપયોગ પણ એજ હોય છે. મીઠાના પાણીમાં (૧૦૦ લાગ પાનામાં ૫ લાગ મીઠું) આ રૂળમાંનું વિપાક કારી દ્રવ્ય જલદી ઉતરે છે. તેના પાણીથી દર્દિ મટ જાય છે. તે એક મહત્વની ઔષધિ છે. અને આવાં કળામાં વપરાય છે. વીર્યવૃદ્ધિ માટે આસ્કંદનું, ચૂર્ણ, ઘી તથા મધમાં વિષમ ભાગે સાંત્રા આટલું તથા તે પર દુધ પીવું લાગ કારક છે. ગર્ભપુષ્ટિમાટે આસ્કંદનો કાઠો દરી આપવાથી ગર્ભ પુષ્ટ અને છે અને તેથી સંવતિ મજબુતધાય છે.

શરીર રોગ રહીત કરવા આસ્કંદનું ચૂર્ણ ૧ તોલો તથા ગુળવેલીનું, સત્વ ૧ મારોએ ગણે મધમાં લેવો. એરીતે આસ્કંદ ઘણા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

અશ્વઘોષ :—સંસ્કૃત સાહિત્યમાંનો એક મુખ્ય કવિ. કાલીદાસનો એક અતિ મહત્વનો પૂર્વ કાર્તીવ તેમ મહાકાવ્ય, નાટ્યકાવ્ય તથા રસાત્મક કાવ્ય ઉત્પાદક તરીકે અશ્વઘોષ પ્રખ્યાત છે. તેના જીવન ક્રમની માહિતી ઘણે ભાગે ઉપલબ્ધ નથી. તે કર્નધ (ઈ. સ. ૧૦૦ આસરે) રાજાનો સમકાલીન તથા તેનો પરિચિત હોતો એ એક જ મુદ્દાપરસરે વિચારકે સહમત થઈ શક્યા છે. અને જેકે મહાયાની 'પંથનો તે સંસ્થાપક નહોય છતાં તે પંથના મુખ્ય અંત કારોમાં તેની ગણના થવી જોઈએ. તે પ્રામુખ્ય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોતો તેમ જુદા ધર્મની સ્વીકાર કરતાં પહેલાં તેને કુલ પ્રામુખ્ય શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. બૌદ્ધ થતાં તે પ્રથમ સર્વોચ્ચવાદી ગયો હોતો પરંતુ બુદ્ધ પર તેને ઘણી ભક્તિ હોવાથી તેણે મહાયાના પંથ સ્થાપ્યો. સાકેત (અયોધ્યા) એજ ઘણું કરીને તેનું જન્મ સ્થાન હોતું જોઈએ. પરંતુ કારી અને પદનાનો પણ તેના જન્મસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

તેની માતાનું નામ સુવર્ણાક્ષી હતું. તેના નિભેટી ચરિત્ર કારે તેનું વર્ણન કરતા લખ્યું છે કે "તેનાથી ઉડેલી શકાય નરિં તેવો એકેય પ્રજન ન હોતો, તેનાથી ખંડન થઈ શકે નહિ. એવો એકેય આશ્રય હોતો નહિ, જેમ વાવાઝોડું જુગું મોહું આડ તેવી પાટે છે તેમ અશ્વઘોષ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને તોડી પારતો." તે ઉત્તમ ગાયક હોતો. જાતે ગાયનો જેટલો અને સ્ત્રી પુરુષ ગાયકો માથે પ્રવેશ કરતો એમ પણ તેનો તોભેટી ચરિત્ર લેખક આપ-લોગ જણાવે છે. આ ગાયક મણુ સાથે તે જીવનની નિર્ધરકતા દર્શાવનારાં વિવાદ કવનો ગાનો. તથા તેના ગુસ્સેર અને મધુર કંઠાવાપથી મોહિત બની

જનસમુદાય તે શાંતિ પૂર્વક સાંભળતો. એ રીતે તેણે ઘણાંય લોકોને પોતાના સંપ્રદાયમાં ખેંચી આપ્યા હતા. ઈ. સ. ૬૭૨ થી ૬૮૫ સુધીમાં હિંદુલોકમાં પર્યટન કરતા ઇસ્તિંગના નામના ચિની પ્રવાસીએ તેને વિષે લખ્યું છે કે, પાખાંડી લોકો સામે બુદ્ધેશ ઉપાધી તેણે ઘોઢ ધર્મના પ્રચાર કર્યો તેથીજ દેવ અને મનુષ્યો કરતાં પણ વિદ્વાન ભિક્ષુઓ વંદનીય થઈ પડ્યા. પ્રાચીન કાળના અશ્વવૈષય, દેવ, નાગા-ર્ણવ તથા કુમારલપ્થ એમને આ પ્રવાસીએ જગત મા પ્રકાશ કરનારા ચાર સૂર્ય જણાવ્યા છે) નાગા-ર્ણવ, દેવ તથા અશ્વવૈષય જેવા પુરૂષો વંશમાં અતિ બદ્ધ હોય છે, એવો અભિપ્રાય પણ તે દર્શાવી ચૂક્યો છે. તેમ વધુમાં ઇસ્તિંગ જણાવે છે કે, ઘોઢ નાં ધાર્મિકોમાં અશ્વવૈષયે લખેલા પવિત્ર ગ્રંથો પણ અન્ય ગ્રંથો સાથે વંચાતા હતા. સૂત્રાલંકાર, બુદ્ધ ચરિત તથા કેટલાક કવનો તેણે રચ્યા હતાં એમ પણ આ મુશાફર આપણને જણાવે છે.

બુદ્ધ ચરિત :—ઇસ્તિંગ જણાવે છે કે આ વિસ્તાર પૂર્વક ગ્રંથમાં અશ્વવૈષયે બુદ્ધ રાજમહેલમાં રહેતો ત્યારથી તેના શાસ્ત્રવૃક્ષ નીચે અંત થયો ત્યાર સુધીના તેના જીવનક્રમ તેમ તેનું જીવનકાલ્ય એ વિષેની માહિતી આપી છે. 'હિંદુના ચારે ભાગોમાં તથા દક્ષિણ સાગર તરફના (એટલે મલાયા, આફ્રિકા, પેલેગો, સુમાત્રા, જાવા તથા તેની નજીકના ખેટ) પ્રદેશમાં આ ગ્રંથનો પ્રચાર થયો હતો. ઘેઠા શબ્દો માં અનેક વિચારો તથા કવ્યતાઓ રચી કરવાની તેનામાં કળા હતી. આથી આ ગ્રંથ એટલો બધો આદરુદાયક થઈ પડ્યો છે કે વાંચકોને તે વાંચતાં બરા કંટાળો આતો નથી (ઇસ્તિંગ પૃ. ૧૬૫) કાવ્ય માં પણ ઉચ્ચ તત્વો શોધક શબ્દોમાં સુચેત્રા હોવા થી તેનું વાંચન પુરુષમય ગણાય છે." એમ પણ તે લેખક જણાવે છે. તેમ બુદ્ધનું ચરિતનું ચિની ભાષાં-તર ને આશરતું છે તેજ આશરતું મૂળ બુદ્ધ ચરિત ઇસ્તિંગે જોયું હતું. એમ તેના લેખનપદથી કલ્પી શકાય છે. ચિની ભાષાંતરમાં આ ચરિતના અઢાવીસ સર્ગ પાંડતરમાં આવેલા છે અને બુદ્ધના નિર્વાણ સુધીની માહિતી તેમાં સકલન કરવામાં આવી છે. વળી નિમેટી ભાષાંતરમાં પણ અઢાવીસજ સર્ગો છે. તે પદ્ધતિ સત્તર સંખ્યાએ જ સંસ્કૃત ગ્રંથ ઉપલ-પ્થ થયો છે. અને જેમાં અતિ કાશીમાં અનેક બુદ્ધ પર્ગમાં ગ્રંથેશકર્મોને ઉલ્લેખ છે તે ગ્રંથ સગ્રા નકિં. પણ અસલ ઉત્તરો રૂપ હોયો એવુંજી. વળી તેના સત્તરમાંના ફક્ત ત્રે સર્ગજ પ્રાચીન તોજ બુદ્ધ છે તે ઉપરથી પણ આપણે વધુ સંભવિત લાગે

છે, ૧૬ મી સદીની આખરમાં અમૃતાનંદ નામના કોઈ લેખકે આ ઉલ્લેખ લાગ ઉપલા મૂળ ગ્રંથમાં ભેટી દીધો છે. કારણકે, (આ લેખક જણાવે છે તેમ) તેને એકેય સંપૂર્ણ (હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી શોધિત બુદ્ધ ચરિતની હસ્ત લેખિત પ્રત આદમા સર્ગના મધ્ય સુધીનીજ છે.) પ્રત મળી નહતી.

પરંતુ ટકી રહેલા ઉપર્યુકત સંસ્કૃત ટાંચણ પરથી પણ ચિની પ્રવાસીએ બુદ્ધ ચરિતની એટલી બધી પ્રશંસાકરી છે તે કેમ તાવા તે ક્યાં સુધી ચોગ્ય છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. આ ગ્રંથ એટલે એક ઉત્કૃષ્ટ કવિએ રચેલું સૌથી પ્રથમનું બુદ્ધ કાવ્ય છે. આ કવિને પોતાના ગુરુ મહાત્મા બુદ્ધ, તેને વિષ અત્યંત પ્રેમ અને આદર હતાં તેમ તે બુદ્ધ તત્ત્વની સત્પતા ભેઈ શક્યો હતો આથી તેણે પોતાના ગુરુનું ચરિત તથા તેના તત્વો ઉચ્ચ, સુખીદાર અને કુદરતી ભાષામાં લખ્યું છે. સાહિત્ય શાસ્ત્રીની રીતે જોતાં બુદ્ધ ચરિત એક મહા કાવ્ય ગણાય છે. પશ્ચિ-મના શાસ્ત્રજ્ઞો તેને દરબારી કાવ્ય તરીકે ઓળખા-વશે. તેની રચના રામાયણની પદ્ધતિ સર કરવામાં આવી છે. જેમ અશ્વવૈષય કાલીદાસેના પૂર્વ કાલીન હતો તેમ વાલ્મીકી તથા તે પછીનાં કવિએ અશ્વ-વૈષયના પૂર્વકાલીન હતા. વાલ્મીકી, અશ્વવૈષય તથા કાલીદાસ એ ત્રણેય કવિઓમાને છેકે તેમણે સાહિત્ય મા અલંકારની યોજના અતિમપ્રોહિત રીતેજ કરી છે. ભાષા અને પદ્ધતિના સંબંધમાં અશ્વવૈષય જેટલો મિત છે તેટલોજ તે બુદ્ધ ચરિતમાંની અદ્-ભૂત કથાઓનું વર્ણન આપવામાં મિત છે. લલિત વિસ્તારમાં ને અતિશયોકિત મળી આવે છે તેથી અશ્વવૈષય હંમેશા અલગ રહેલો છે. મહાવસ્તુ અને લલિતવિસ્તાર વચ્ચે ગ્રંથમાં ને અવ્યવસ્થા રહેલી છે તે બુદ્ધ ચરિતમાં રહી નથી તેમ તેમાંના પ્રતિપાદિક વિષયની સંજ્ઞિત વિચાર પૂર્વક રચી કરવામાં આવી છે. કવિ પ્રાચીન ધર્મ ગ્રંથોની પૂજા માહિતી ધરા-વતો હતો છતાં કેટલીક ગાળતમાં તેણે સ્વતંત્ર કેળવી છે. પરંપરામાં પણ તેણે ફેરફાર કરવા બારી સમજા નથી. પરંતુ ભુતી બાળીતી વાતો નવા કાવ્ય સ્વરૂપમાં કેમ રચી કરવી તથા ઘોઢ સ્ત્રોમાંના પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંતોને અસલ સ્વરૂપને સ્વોંગ કેમ ચઢાવવો એ કેળામાં તે નિપુણ હતો એમ જણાય છે. બુદ્ધ ચરિત પદ્ધતિજ અશ્વવૈષયને પાદખેલા હોય તો તરમાંના ભિક્ષુ પણ કરવા કવિત્વજ વધારે હતું એમ કહેવું એવુંજી.

રાજ પુત્રના પર્યટનનું જીન તથા ચોથા સર્ગ-
માંનું વર્ણન લલિત વિસ્તારથી દેટલું બધું મિત્ર છે.
તે સહજ બાણી શકાય એવું છે.

રાજપુત્રના નગર પહાર જવા નીકળ્યાના સમા-
ચાર સાંભળતાં નગરમાંની સ્ત્રીઓ પોતપોતાની
ઝોરીઓમાંથી, ધરના છાપરાપરથી કે બારીમાંથી
ઉત્સુકતા પૂર્વક પહાર ડોરીઓ કરવા લાગ્યા તે વિષેનું
વર્ણન અતિ રસમય અને મનોહર છે કટિમેખલાને
લીધે તેમનામાં અદ્યદ્ય અધડી થતાં, એક બીજાને
અટકેલી તથા મેખલા અને નુપૂરના અવાજથી છાપરે
ગેઠેલા પક્ષીઓને ઉડાવી દઈ તે સ્ત્રીઓ ધાંધલમાં
આતુરતા પૂર્વક દોડવા લાગી. સુંદર સ્ત્રીઓનાં બારી-
માંથી પહાર દેખાતા સુખ કમલોને લીધે ધરની
બીતોમાંજ બાજુ દે કમળપુષ્પ ઉગી નિકળ્યાં નહેાય
તેઓ લાસ થતો. [અત્રવધાયના (બુદ્ધ ચરિત ૩, ૧૩
૨૪) આ વર્ણનનું કાલીદાસે રઘુવંશમાં (૭, ૫-૧૨)
અનુકરણ કર્યું છે જેમ કૌવેલે દશાવી આપ્યું છે
(બુદ્ધ ચરિત, પ્રસ્તાવના).] દેવોએ મોકલેલા વૃદ્ધ
માણસના ભેટાનું વર્ણન પણ ઘણુંજ સુંદર છે.
સંલપ આશ્ચર્યથી રાજપુત્રે પ્રશ્ન કર્યો, 'અહો સારથે
જેના વાળ શુભ્ર થયા છે, આંખો ઉડી ગઈ છે, જેણે
હાથમાંની લાકડી પરજ આખો ભાર મૂક્યો છે અને
જેના અવયવ કંપી રહ્યા છે એવો પેલો આ તરફ
આવનારો માણસ કોણ હશે? શું આ નિસર્ગ ધર્મ
છે કે દૈવશીલા હશે?'

ત્યારે સારથીએ ઉત્તર દીધો. 'સૌંદર્યનું હરણ
કરનાર સત્વહીન કરનાર, ચિંતા ઉપજાવતું, સુખ-
નષ્ટ કરતું ઇન્દ્રિયોનું દુરભન અને સ્મરણ શક્તિ
નાબુદ કરનાર' એવું વાર્ધક્ય (ધટાણું) ને લીધે
તે અશક્ત ધર્મ પડ્યો છે. 'બાળપણમાં તેણે પણ
માતાનું દેવતાપાન કર્યું' હશે. અમુક કાળ વહી
જતાં તે ચાલતા શિખરો હશે. ખીમેધીમે તે શકિત-
માન સુવેક બન્યો અને કાળા વધમાં હવે તે ઘરડા
થયો છે.' તે રાજપુત્રે ત્રણ પર્યટન કર્યા પછી તે
વાર્ધક્ય, રોગ અને મૃત્યુ વિષે બાણી શક્યો. તેને
કથામાંજે આનંદ રહ્યો નહિ. રાજની ભલામણથી
કુલોપાધ્યાયે રાજપુત્રને મોહ પમાડવાને માટે રાજ-
મહેલમાં સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓને બોલાવી લાવી
સર્વે જાતની શૃંગાર ચેષ્ટા શરૂ કરાવી. પરંતુ તેનો
કોઈ જાતનો ફાયદો થયો નહિ. આ આનંદ મગ
સ્ત્રીઓને નેહ તેને આશ્ચર્ય થતાં તે પૂછવા લાગ્યો
(૪, ૬૦) "જે ચારે બાજુની વૃદ્ધાવસ્થા, બીમારી અને
મૃત્યુ નેહનને પણ લાય પામતા નથી અને આનંદ-
માં રચ્યાં રહે છે તે મને લગે છે કે, ઘણાંજ અવિ-

ચારી હોવાં નેહજી. કળ પુષ્પ વિનાનું ઝાઝ પડી
વ્યથ કે પાકવામાં આવે ત્યારે તેની બાજુમાં ઉગેલાં
ઝાઝને તેથી કોઈ જાતનો વિપાદ શું નથી થતો!

મહાકાવ્યમાં શૃંગારને અગત્ય આપ્યું છે.
રાજમહેલમાંથી રાજપુત્ર નારી પસાર થતા સ્ત્રીઓ-
નોજ શૃંગાર મહેલ કારણ ભૂત થયું મનાય છે. તેનું
વર્ણન આપતાં કવિએ પોતાનું શૃંગાર સંબંધનું
જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે. [૫, ૪૮-૬૨ વિનયપિટકમાં
યજ્ઞને મહેડે શૃંગાર વર્ણન કરાવ્યું છે. (બુદ્ધોત્તર
જગત ૫-૧૬૫-બુદ્ધો) અત્રવધાયનું અનુકરણ કરી
રામાયણમાં પણ એવું વર્ણન આપ્યું છે.] તેમ
રાજપુત્રને મોહિત કરવા સુંદર સ્ત્રીઓએ જે પ્રેમ
લીલા કરી હતી તેમનું રસમય વર્ણન આપી શૃંગાર
ની આવશ્યકતા કવિએ પૂરી કરી છે. પરંતુ
મહાકાવ્ય રચનાર કવિ નીતિ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો પણ
બાણતો હોવાં નેહજી. તેમ રાજપુત્રને તેના વિચારો-
થી પરાવૃત્ત કરવા આ સિદ્ધાંતો કુલોપાધ્યાય તેને
કથન કરે છે. લક્ષ્મીના (૪-૬૨૨૨) દૃષ્ટી પણ એમાં
વર્ણન કરવામાં આવ્યો છે. તેમ તેમના સર્ગમાં માર
તથા તેના સાથીઓ સાથે બુદ્ધને જે લક્ષ્મી ધર્મ હતી
તેનું આવેગથી વર્ણન આપી કવિએ. આ બાબતમાં
પણ પોતાની શકિતનું પારખું કરાવ્યું છે.

સૌંદર્યનન્દ-અત્રવધાયના સૌંદર્યનન્દ કાવ્યનું
હર પ્રસાદ શાસ્ત્રીએ યોગ્ય કર્યું છે. તે બુદ્ધ ચરિત
ને લગતુંજ છે. પરંતુ બુદ્ધ ચરિતમાં જે પ્રસંગો
તથા ઉપ કથાઓ સંક્ષેપમાંજ આપવામાં આવી છે
તે તથા આ ચરિતમાં જે કથાઓના સમૂળગો ઉલ્લેખ
કરવામાં આવ્યો નથી, એવી કથાઓનું કવિએ આ
અંશમાં વિસ્તાર પૂર્વક કથન કર્યું છે. તેમ બુદ્ધે
તેના સાવકા ભાઈ વિરહીનન્દને તેની મરણ નહિ
છતાં જે ભિક્ષુ દીક્ષા આપી છે તે આ અંશનો સુખ્ય
કથા વિષય છે.

જેમ નન્દની સુંદર પત્ની પોતાના શુભ્ર થયેલા
પતિ માટે ચોકવિલાપ કરે છે. તેમ નન્દ પણ પ્રિયા
પાસે જવા ચિંતાતુર થઈ રહ્યો છે. અને તે પંથના
અનુયાયીઓએ તેને સમજાવવાના જે પ્રયાસો કર્યા
તે નિષ્ફળ ગયા હતા. બુદ્ધના ઉપદેશથી પણ તેને
સમાધાન થયું નહિ. તેથી ચુરૂએ તેનો હાથ પકડી
સ્વર્ગમાં આદાહુલ્ય કર્યું. રસ્તે હિમાલય પર તેમને
એક એકાદી (એક આંખ વાળી) વાનરથી સાથે
મેળાવ થયો. બુદ્ધે નન્દને સત્તા કથાં "તારી
સુંદરી આનાથી પણ સુંદર છે?" નન્દે હાપાડી.
પરંતુ તે પછી થોડી વારમાંજ સ્વર્ગની અપસરાએ

તેમને નજરે પડી. ત્યારે નન્દ જાણી ચક્રોએ કે તેની સુન્દરી તથા વાનરી વચ્ચે જે ફર તેજ ફર હવે સુન્દરી અને આ સ્ત્રીઓ વચ્ચે રહ્યો હતો. આથી તેને અપ્સરા મેળવવાની ઝંખના થઈ અને પૃથ્વી પર પાછો આવ્યો ત્યારે સ્વર્ગમાં જવા તે આતુર થઈ રહ્યો. આથી તે હૃદય પૂર્વક તપાચરણ કરવા લાગ્યો તે પછી સ્વર્ગ સુખની મિશ્રતાનું આનંદ તેને લાન કરાવ્યું. જોઈએ મને હવે અપ્સરાઓ માટે ઇચ્છા રહી નથી એમ કહેવા નન્દ બુદ્ધ પાસે ગયો. આથી બુદ્ધને અતિ હર્ષ થયો અને તેણે તેને લગ્નાયુ ચૂર્વક (કેટલાક સર્વો) પોતાના સંપ્રદાયની માહિતી કરાવી. તે પછી નન્દ જંગલમાં ગયો અને લોકોને ચાર ભત્તાના ધ્યાન ઉપદેશી અહત્ત ગન્યો તે પછી બુદ્ધ પાસે જઈ તેણે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેની પૂજા કરી. ત્યારે તારા હેતુ હવે પાર પડ્યો હોવાથી લોકોને સુક્રિતને ઉપદેશ કર તથા તેમની દયા કરી તેમને [નન્દે ધર્માંતર કર્યાનો ઉલ્લેખ મહાવગ્ગમાં આવી ગયો છે (૧, ૫૪) તેમ કથામાં પણ તે આવી ગયો છે] ઉદારને પાંચે ચલાવ એમ શુરએ તેને કહ્યું.

પરંતુ બુદ્ધ ચરિત્રમાં મહાયાન પંથમાં ચોક્કસ સિદ્ધાંતો સમૂળગ મળતા નથી. માત્ર સૌદરાનન્દ કાવ્યના ઉપસંહારમાં તેના પરભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. નન્દને સિદ્ધ પુરૂષ બનાવી તેને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરાવી આખી જોટદેશીજ નહિ જોભતા તેને ધર્મ પ્રચારના કામમાં શેફી લીધો (હીનયાનોમાં પણ ઉપદેશ અને ધર્માત્મની મહત્તા ઘણી હતી એન અંશ ત્તર નિકાયના ૪૭ મા પાના પર આવેલા એક મુત્ત પરથી જણાય છે.) એમાં વિશેષતા રહી છે.

સૂત્રા લંકાકાર - અર્થઘોષના આ ત્રીજા અંથમાં હીનયાન પંથની કથાઓ આવી છે ઇ. સ ૪૦૫ ના અરસામાં એતુ ભાષાંતર થયું અને તે ઉપરથી કેથમાં જે ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું હતું તેપરથીજ આપણે નૂતલકારને જણતા આવ્યા છીએ. ભત્તક તથા જવદાનોના જેવેજ નૂતલકાર પણ એક ધાર્મિક કથાને સમુચ્ચ છે. આ કથાઓ ગદ્ય અને પદ્યએ બંનેમાં છે અને તેમની કાવ્ય રચના તદ્દન સાદી છે. દીર્ઘાયુ તથા શિગિરાજા ઇત્યાદિ વિષેની કથાઓ આના પહેલાંજ આપણી જાણમાં આવી ગઈ છે. તે શિવાયની બીજી કથાઓમાં મહાયાની પંથના કિંવા બુદ્ધ આરાધનના તરફે માતા પ્રમાણમાં સંકલિત થયેલા દેખાય છે. આમાંથી પદ્ય ત્રી કથા આવીજ ભત્તની હોઈ તે સુંદર કથાઓમાંની એક છે. આ કથાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

જા...૩૭ જા...૨

એક માણસ મઠમાં આવ્યો અને તેણે દીક્ષા મેળવવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. સારિપુત્ર નામના શિષ્યે તેની કસોટી કરી. ત્યારે તેને જણાવ્યું કે, સમગ્ર વિશ્વયુગમાં એકેય જન્મમાં તેણે સાફ કામ કર્યું નહતું. આથી તેને જણાવવામાં આવ્યું કે દીક્ષા માટે તે નાકાયક હતો. આથી રૂદન કરતો તે મઠમાંથી પાછો ચાલ્યો અને તેને માતા પુત્ર પર પ્રેમ કરે છે તેવી જગત પર પ્રેમ કરનાર તથા સમગ્ર મનુષ્ય જાતિને પોતાના પંથમાં સમાવિષ્ટ કરવા ઈચ્છનાર મહાત્મા બુદ્ધ તેને મળ્યા. અને તેને માથે વરદ હસ્ત મુકી તેને રસવાતું કારણ પૂછ્યું. અનેકો બાનાવ તેણે કથન કરતાં મેઘગજના જેવા અવાજથી બુદ્ધે તેનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે. સારિપુત્ર કોઈ સવ રાત્રી. પછી બુદ્ધ તેને મઠમાં લઈ ગયો તથા કયાં સત્કૃત્યને લીધે તેને મોક્ષ મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત થયો છે. તે સિદ્ધિઓને નિહન કરવા લાગ્યો કે, કોઈ એક વખતે આ માણસ અતિ દરિદ્ર હોવાથી લોકમાં ભેગા કરવા તે હુંગર અને જંગલમાં ભટકતો હતો. તેમાંજ એક વખત તેના પર ત્રાપ મારી. આથી બધ પામી તેણે “બુદ્ધને ઉત્કર્ષ હતો.” એવી બુધપાડી આથી તે મોક્ષ મેળવવા લાયક બન્યો છે. જાહ ભત્તે બુદ્ધે તેને દીક્ષા આપી અને તે પછી થોડા સમયમાં તે અહત્ત ગન્યો (૬૮ મી કથામાં મહાયાની બુદ્ધ ભક્તિનું ખડું દૃષ્ટાંત છે બુદ્ધની કૃપાથી જામતી નિર્વાણ પામી લેખી તેણે બુદ્ધની પૂજા કરી.)

નૂતલકામાં બુદ્ધ ચરિત્રના ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી આ અર્થબુદ્ધ ચરિત્ર પછી લખવામાં આવ્યો એવું અનુમાન બાધી શકાય છે. નૂતલકારની ૧૪ અને ૩૧) એ બે કથાઓ કનિષ્ક રાજા સંબંધી છે. એ પરથી એમ જણાયે કે, આ પંથ રચાયો ત્યારે અર્થઘોષ વૃદ્ધ થયેલા હોવાથી રાજાના દરબારમાં હોતો જોઇએ. પરંતુ આત્મારે સુધીમાં તેનું માત્ર ચિત્રી ભાષાતરજ આપણે મેળવી શક્યા છીએ એ શોચનીય છે. વર્ણી આ અંથની મહત્તા, તેમ જાથ-ત્રિલા વિષયને લીધેજ જણાય છે એમ નહિ પણ લેખી જણાવે છે તે પ્રમાણે તેના બે ભાષાંતરો પરથી તેની મહત્તા પુરવાર થાય છે. મહાભારત અને રામાયણ એ બે ગ્રંથ કાવ્યોના ઉલ્લેખ સામ્ય અને વૈદ્યવિકેના સિદ્ધાંતોનું તારિક નિરસના પ્રમુખ અને જૈનના ધાર્મિક તરફે લેખન, કળા તાન ચિત્ર કળા ઈત્યાદિ પ્રકારના અનેક વિષયોને, લેખી તેની મહત્તા સ્પષ્ટ થઈ પડી છે. પ્રાચીન હિંદી સંક્રિત્ય તથા સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ સમજાવેલા પણ તે ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે.

વજ્ર સૂચી:—બીજા પણ કેટલા અથ અશ્વ-
ધોષેલખ્યા છે એમ કહેવાય છે. પણ તે ખરેખર
તેનાજ હશે કે કેમ તે વિષે ધણી સંકારણ અંગે ઉપત્ત
થાય એ હુઃખની વાત છે. વજ્ર સૂચી અંથને આ
બાબત ખાસ કરીને લાગુ પડે છે આન્હાનકંડા મનોર-
જક અંથમાં પ્રાગ્હણીની જાતિલેદની માન્યતા અતિ
માર્મિક રીતે ખંડન કરી છે. અંથકારે મતે પ્રાગ્હણીની
તરફેણકરી (અને આપદ્રુતિ અતિપરિણામકારક
થઈ પડી છે) તેમ નાંખ અંથોપરથી, વેદના દૃષ્ટાંતો-
પરથી, પ્રાગ્હણીનાં મહત્તાની જમણુંકેળી મિથ્યા છે
તે સિદ્ધ કરવાનો તેણે આમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. એય
હાંગસને ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં ભ્યારે આ અંથનો તર-
જુમે કર્યો તથા એય. મિલફિનસને ૧૮૩૬ માં
ભ્યારે તે અંથ પ્રગટ કર્યો ત્યારે તે અંથમાં સઘળા
લોકોની સમાનતાનું પ્રતિપાદન આવેલું જાણ તેમ
સુખ, દુઃખ અવિતતું મહજ્જાન, એકંદર અવન
જન્મ, મૃત્યુ ભયઅને પ્રેમ એવિષે લોકોમાંત્યારે
રહેલી સમજણ ઉપર, યુદ્ધોપની તેમના હૃદયમાં
રહેલી પ્રજ્ઞસત્તામક ભાવનાને લીધે, તેમને આ
અંથમાં અતિ કૈતુક થયું આ અંથકાર તથા તેની
અંથ કળા એવિષેને આપણે કંઈક ચોક્કસ માહિતી
મેળવી શક્યા તો-પ્રાચીણ અંથોમાંના ક્રકરા એને
લીધે પણ સંહિત્યને ઇતિહાસ રચવામાં આશ્ચર્ય
અતિ મહદ્દ રૂપેયઈ પડશે. અશ્વધોષેલ આ અંથ રચે
અણુ દશોવિભાગિ વજ્ર સુચીમાંના ઉત્તારાઓ
પ્રમાણે મનુસ્મૃતિમાંના ઉત્તારા આખી સુત્રાઅંદ-
કારમાં (નં ૭૭) પ્રાગ્હણીના રીતરિવાજ વિષે
માહિતી આપવામાં આવી છે. પરંતુ તિગેટનો તદ્દ-
યુર કે ચિની ઇલિસંગ આ અંથની ગણના સ્વસ્થ
ધોષના અંથોમાં, કરતો તથા જેમાં ચારિય વેકોનું
ખંડન છે અને જે અંથ ૬૧૩ થી ૬૮૧ દરમ્યાનમાં
ચિની ભાષામાં ઉત્તારવામાં આવેલાહતો તે વજ્ર સુચી
અંથ ધર્મકીર્તીએ (ધર્મકીર્તીના સંસ્કૃત અંથનું
ચિની ભાષાંતર સા યાગનેનામે યોગખ્યાય છે) રચે-
હતો એમ જ્યુનિઓ નેલ્યોના ચિની ત્રિપિરક
અંથની સૂચીમાં જણાવામાં આવ્યું છે.

ચિની, જપાની, તિગેટી અંથકાર જણાવે છે
તેમ અશ્વધોષે આ ઉપરાંતના બીજા અંથો રચ્યાહતા
કે કેમ તે સંબંધે ધણી શંકા રહે છે. મહાનશ્વદેવપાદ
નામનો અંથ લખાવાથી અશ્વધોષ મહાપાની પંથના
ઉપદેશક તરીકેની વિખ્યાત પાંચે ભાષામાં પાંચા-
ળાઓ તથા મહામાં મહાપાની સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ

કરતાં પહેલી આત્મજ્ઞાન વિષયક અંથનું મનન
કરવામાં આવે છે. લેવી જણીવે છે કે “બુદ્ધના
ચરિત્રકારે પોતાને મહાન અધ્યાત્મવાદી તરીકે
યોગખ્યાયે છે તેમ જોઈક ધર્મનું પુનરુજ્જવન
કરવાની ધોષણ કરી છે.” પરંતુ આમાં હોઈજાતનું
નિશ્ચિત પણ નથી. આ અંથમાં અશ્વધોષના કાળ-
પછીના પણ મતો સંકલિત થયેલા હોવાથી તે
અશ્વધોષના લખેલો હોય એ મહોટેલાએ અસંભવિત
લાગે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તેની અસલ સંકૃત મત
ઉપલેખ નથી ત્યાં સુધી આ અંથ નો કાળ તથા તેનો
કર્તા, એમને વિષે ચોક્કસ વિધાન કરી શકવું
નથી. આ અંથ પ્રથમ ઇ. સ. ૫૫૪ માં અને પછી
૧૧૦ માં ચિની ભાષામાં ઉત્તારવામાં આવ્યો. આ
માંના બીજા અંથનું તૈતરે સુસુકી એ અંગ્રેજમાં
ભાષાંતર કર્યું હતું તે સુસુકી માને છે કે આ અંથને
કર્તા તથા મહાપાન પંથનો સ્થાપક અશ્વધોષ છે.
પરંતુ આ અંથમાં અસંગ નો વિશાન વાદ, લંકા
અવતાર અને તથા ગતગલ અનેતયતા એ
સિદ્ધાંતો પણ આમાં સંકલન થયેલા જોવામાં
આવે છે એપરથી પ્રો. તાકાકુસુ એવો અભિપ્રાય
ધરાવે છે કે અશ્વધોષે આ અંથ લખ્યો હોય એ
ઇકંત અસંભવિત લાગે છે. ચિની અંથની જુની
દીપ્તીમાં તો અંથકાર તરીકે અશ્વધોષનો નિર્દેશ
પણ કરવામાં આવી નથી એસ પ્રો. તાકાકુસુની
દલીલ છે.

શતપથ્યશતિક—ઇલિસંગના ધાર્વા સુબળ
શતપથ્યશતિક નામનું સ્તોત્ર માત્રચેત નામના
કવિએ રખ્યું છે. પણ તદ્દયુર જણાવે છે કે તેનો
લેખક પણ અશ્વધોષે જ છે. ઇલિસંગ કહેવું અનુ-
છે કે માત્રચેતની જેટલી પ્રશ્ન કરીએ તેટલા
ઓછીજ ગણાય. વળી માત્રચેત અશ્વધોષના પંથનો
હોવાથી મુશ્કેલી વધી પડે છે. તારાનાંથ નામના
તિગેટી ઇતિહાસકારના અભિપ્રાય મુજબ તો માત્ર-
ચેત એ અશ્વધોષનું જ બીજું એકનામ હતું. એમ
જણાય છે. વળી મહારાજ કોનેક-લેખ એ અંથનો કર્તા
મતિચિત્ર અને આ માત્રચેત એ બન્ને એકજ હતા
એવો પણ એક મત દેખાય છે. નેટરનિજણુ આ
મતમાં માનતો નથી. ઇલિસંગ લખે છે કે માત્રચેત વિર-
ચિત દોહસેશ્લોકોનું સ્તોત્ર અથવા ભિત્તરા સુદ્યમાં
ભણવામાં આવતું ચારસો શ્લોકોનું સ્તોત્ર સાંભળી
ઘણું આદુહાઉ ઉપજે છે. આ રમ્ય અંથની સુંદરતા
દિવ્યસુખનેના લોકોને જોઈ છે તેમાંના ઉચ્ચતત્વો
પરતે શિષ્યોની સ્પર્ધા કરનારા છે એથી તેને સાહિત્ય
પ્રણેતા આની હિંદના કવિઓ તેનું જ અનુકરણ

કરે છે બાધિસત્વ અસંગ તથા વાસુળાધુલ્યો પુરૂષો પણ તેની સ્તુતિ ગાય છે. પાંચદસ સૂત આવડવા લાગ્યા કે હિંદુ માંનો દરેક બિંદુ માનુષ્યેતનું સ્તોત્ર શિખવા મંડી પડે છે પૂર્વ જન્મમાં તે બુલબુલ પક્ષી હતું અને ચોતાનાં મીઠા મીતોમાં તેણે બુદ્ધની સહતિ ગાઈ હતી દોઢસો શ્લોકોવાળાં સ્તોત્રનું તો ઇતિસંગેલ ચિનીમા લાખાંતર કયું હતું હવે માનુષ્યેતના મળ સંસ્કૃત સ્તોત્રના કટોલા કે ભાગ મધ્ય એશિયામાં મળી આવ્યા છે. તથા બેના આપણો ધણુજ આભારી છીએ તે દક્ષિણની હસ્ત લિખિત પ્રત પરથી હવેયુ સિલેબિંગે લગભગ બે તૃતિયાંશ અંચની ઘણી સરસ રીતે પુનરચના કરી છે. આ શ્લોકોમાં ભરાય અતિશયોક્તિ નથી વળી તેમની કાંચ્ય રચના પણ આકર્ષક છે.

સારી પુત્ર પ્રકરણ:—હિંદમાં નાટ્ય લેખનનો પ્રારંભ કયારે થયો તે વિષે ખાત્રી લાયક પુરાવા હજી મળી શક્યા નથી. અત્યંત સુધાની માહિતી પરથી મહાયાન પંથનો આચાર્ય અન્વયોષ એજ સૌથી પ્રાચીન નાટ્યકાર લાગે છે. તેના નાટકો તરીકે જે જાણીતાં છે તે નાટકો તપાસતા તેમાં જે ઠેઠલીક મુકદ્દર વસ્તુઓ દેખાઈ આવે છે તે પરથી અન્વયોષ પૂર્વે પણ કોઈ નાટ્યકાર થઈ ગયો હશે એમ લાગે છે. જાણતા તરીકે અન્વયોષના નાટકમાં વિદુષકને જે પાઠ આવે છે તે પરથી નાટ્યકળામાં વિદુષક એ એક અવરણક ભાગ તરીકે પહેલાંજ મુકદ્દર થઈ ગયો હશે તેમ આ નાટકના પ્રકાર તથા તેનું પાઠ્ય અંગે પણ પૂર્વેના નિશ્ચિત નમુના પરજ હશે એવી ધારણા થાય છે છતાં એકંદર નાટકમાને ખરેખર પ્રારંભ કાળ અન્વયોષથી વલ્લે પુરાતન તો નથીજ લાગતો. કેમકે તેણે પદ્ધતિ પરથી લોકોમાં નાટ્યકળાને હુમણું હુમણુંજ પ્રવેશ થયો છે અને હજી સ્વતંત્ર રીતે તેમાં વિકાસ થવાનો સમય આવ્યો નથી એમ સંદેહ લાગી આવે છે.

અન્વયોષે 'સારિ પુત્ર પ્રકરણ' નામનું એક નવજોક્તું નાટક લખી તેમાં બુદ્ધ શિષ્ય સારિપુત્ર તથા મૈત્રેયાયનના ધર્મ પ્રવેશ વિષે ફેલાયલી અફવાઓસાગે સખત ટીકા કરી છે, એટલા નકીલ છે—આ નાટકના છુટાછલાયા હસ્તલિખિત ભાગ 'કુથન' કાળના હોઈ તે હુકુનિખાતે જડયાહતા હુકુને તે છપાવી પ્રગટ કર્યું છે.

[મં ૮૭ અં ૩ થ—વિટરનિજ્ઞહિરદરી ઝાકુ ઇશિયન લિટરેચર પુ. ૨. આ જર્મન અંચ અતિ અમુત્ય તેમ વિદ્વાતપણું છે. સ્ટીનકનો-ઈશિયન યામા (જર્મન) જે આર. એ. એસ (૧૯૧૨-૧૫)

માં શિવાણી, એન્સાયકલો. રિસિ એન્ડ એશિયા કોશમાંનો અન્વયોષ સંખ્યામાં અનાસારી ને. આખંધ. અન્વયોષના બુદ્ધિચરિત વગેરે અંચ [અ ગનિનંભ્યોકેંદ્રાક્રિષ્ણીજ બુદ્ધિસ્ત બુદ્ધેસ.]

અન્વય—પીપળો. અન્વય શબ્દનો અન્વયોષના, કે યોગની પાગા એવો પણ અર્થ થઈ શકે છે. આના લોકકાના જહાજોને અગ્વેદમાં ઉદ્દેખ આવે છે. (૧-૨૩૫; ૮; ૧૦૬૭.૫) તેમ પાંખીની વૈદિક સાહિત્યમાં આ જાડનો ઠેરઠેર ઉદ્દેખ કરવામાં આવ્યો છે. (અર્થવ. ૩.૬, ૧.૪.૩૭.૬) અંશિ મંચન કરવામાં મંચ અન્વય વૃક્ષનો અને અંશિ શમીની હોવી જોઈએ. (અર્થવ. ૬-૧૧, ૧; શંત ધ્રા. ૧૧-૫, ૧, ૧૩). આ વૃક્ષને 'વૈભાધ' (વિનાશકારી, ગુમકું) એમ પણ કહે છે. કેમકે ખીલ જાડમાં ફેરીનીકળી તથા ચોતાનાં મૂખીમાં જાડ ઉતારી તે ખીલ જાડને ઉગેડી નાંખે છે. (અર્થવ. ૩૦૬) આના ફળ મીઠાં હોવાથી પક્ષી ખાય છે. (અ. ૧.૧૬૪, ૨૦-૨૨). ત્રીજા સંગમાં અન્વયને દેવસદન મોંચો છે. (અર્થવ. ૫-૪૩; છાં. ઉપ. ૮-૫-૩; કૌપી. ઉપ. ૧-૩) આ માહિતી પરથી અન્વયનું મહત્વ મંત્રકાળમાં પણ ગણાવું એમ જણાય છે. 'સમત્તા: સર્વે વ્રજાણમ્' એ ગીતા વચન પરથી આ વૃક્ષની પુરાણ કાળમાં કેવી મહત્તા હતી તે જણાય છે. ચાલુ-માંસ માહાત્મ્ય (અ. ૨૦). કાર્તિક માહાત્મ્ય (અ. ૪). શ્રાવણ માહાત્મ્ય, જત કૌમુદી, જતરાજ વગેરે અંચોમાં તેની મહત્તા વર્ણવી છે. તેનું ઉપનયન છે. તુલસી સાથે લગન કરે છે. સંસ્કારવિધિમાં તેની સમિધા વપરાય છે.

હિંદુ શિવાય ખીલ કોઈપણ દેશમાં આ જાડ નથી જામમાં જંગલઅરણ્યોમાં, એમ દરેક ઠેકાણે તે ઉગે છે. કયારે કે તેની એટલો જોટો વિસ્તાર થાય છે કે તેની છાયામાં ત્રણસો ચારસો માણસ રહેજે સમાઈ જાય છે. તેમ તેનું ચાવરદા પણ ઘણું લાંબુ હોય છે. તેના ઔષધિ-ધર્મ વિવિધ છે. હિંદુઓમાં તે પવિત્ર ગણાય છે. આથી શ્રદ્ધાળુ હિંદુઓ તેની નીચે એટલા બધાવે છે. તેમ પીપળના લોકડાં બાળવાની મનાઈ પણ હિંદુઓમાં કરવામાં આવી છે. તેને ગીતું ફળ ઉગે છે. તેમ તેપર લાખ ઘણી બાંહે છે. લાખને ઉપયોગ નેપાર, ચોંટાડવાની કૃતિ વગેરે "લાખ" એ વિભાગ નીચે આવે છે. પીપળાની છાયા ઠંડી આરોગ્યકારી અને શ્રમહારી હોય છે. આથી કરીને તે યુસાફરોની સગવડના માટે ખાસ કરીને દેવળના રસ્તાની બંને બંદુએ લગાડવામાં આવે છે.

ઔષધી ઉપયોગ—ઐઘકશાસ્ત્રમુજમ પીપાળે મધુર, ઠંડા, તુરો, સીંદૂરહારક, દાહ, પીત્ત, કફ અને શુભઝાદિ ત્રણોને નાશ કરનાર છે. તેની છાલ પાણી કે દહિં માં ધસીને શુભદંપર લંગાડવી. તે વાંધી તેની રાખ અને ચુનો માખણમાં ઘુંટી તે લંગાડવું. અરીણ ચઢચું હોય ત્યારે તેપર પીપળની છાલનો કાવો પાવાથી અરીણ ઉતરે છે. ઉપદેશ એટલે ગરમીના આદોપર આ છાલની રાખ નાખતા તે સુકાર્થ મરી જાય છે. ગોળાકાને તેના રૂળ ખજરાવથી તેની વાથા શુદ્ધ થાય છે. તેમ જ્ઞાના દાકાંઓનાં શરીરપર જે ઝાણી ફાંટીઓ તથા ખુજલી થાય છે તેપર પીપળની છાલ તથા ઇંદ ધસી લંગાડવી આગથી બળેલા ગાગપર મૂકી છાલની ભૂકી ધીમાં ફેળવી લંગાડવી. ધુણણીપર—પીપળની છાલ એક તોડો, છામમાં ઠકાળી તેમાં ખાડ નાખી પીધા આપવી આતા અનેક જાતના ઔષધિ ઇપયોગ થાય છે.

[નંદનું ચર્ચા—વેદ, મંહિતા, પ્રાણવ્યવસ્થા વગેરે વેદિક પંડેકસ ધર્મસિંધુ પંદે જ્ઞાનના ગુણાદર્શનું. યુ. ય. ઝાટની]

અન્યપતિ—આ નામ અનેક પૌરાણિક અક્ષિત્યોને આપાયું છે. તેમાંની શુભ્ય વ્યાજ્ઞ તે મંદ દેશનો રાજા કે જે સાવિત્રીના પિતા હતા. (સાવિત્રી જીઓ.)

(૨) કેકય દેશનો ગજા એને યુધામિત્ર નામે પુત્રને કેકયી નામે/કન્યા હતી આ કેકયી એટલે શ્રી રામચંદ્રના પિતા દશરથની રાણી રાજ્યની સ્ત્રી એટલે કેકયીની માતા અતિ માહમીક આ હતી આ રાણી વિષે એક કથા છે તે એ કે આ રાજાને બધા પક્ષીઓની વાવચિત આવડતી હતી. એકવાર જૂલ નામના પક્ષીના (વચિત ભાષણથી કંઈને હનવું આવતા રાણીએ હનવાનું કારણ પૂછ્યું. રાજાએ કહ્યું “તેનું કારણ કહેનાર નાતું જોત થયે.” રાણીએ કહ્યું “બલે તમ થાય પણ મને કારણ કહેવું જ પડ્યું.” રાજાએ તેના આ બેદરકાર વચનો માંભળીને તેને કાઢી મૂકી (વા. હા. અર્થો. ત. ૩૫)

અન્યમૂર્તિ—(હિપુરિક એગીડ) અન્ય મૂલામળીની ઘટના કદર (નઉકેલે પકમ) કેમ પ્રદ એવી છે. તેને ઉદાધિલ ચર્માન્ડ “અધવા ઉદાધિવ અધિદ દાવાંગલ (એ એ વિત ન્હીસાઈન અધવા બે એગિડા અસેટિક એસિડ) એવાં નામ છે. આ અનલ વનસ્પતિવાદારી જનાવરોના મૂત્રમાં હોય છે. પોસ નાય એમના મૂત્રમાં આ અનલનું પ્રમાણ

વિશેષ હોય છે. તેથી તેમાંથી આ અનલ કાઢવામાં આવે છે. ગંધવર્ધના (એગ્રેમેટિક) પદાર્થ પેટમાં જવાથી આ અનલ તૈયાર થાય છે. કૃત્રિમ રીતે પણ તે તૈયાર કરવામાં આવે છે. ૧૮૫૩ ઇ. સ માં વી ડેસાઇએસે તે પહેલા કૃત્રિમ રીતે તૈયાર કર્યું.

રીત—આ અનલ કાઢવા માટે ગોમૂત્ર તાજું લઈને તેને ચૂનાના પાણી સાથે ઉકાળવું પડે છે. તે પછી તેને ગાળીને ડરવા દેવું. પછી તેમાં ઉદરગલ (હાઇડ્રો કલોરિક એસિડ) નાખી દેવું જેથી અન્ય મૂત્રાનલ છુટ્ટ થાય. આને ગાળીને જુદું કરવું.

શુદ્ધી કરવું—અન્યમૂત્રાનલ શુદ્ધ કરવા માટે તેનો દ્રવ ઉકળતા પાણીમાં નાખી તેના હર (કલોરિને) વાડુ નાખવા ગાંધી દુનું ધી ગયા પછી તે દ્રવ ગાળીને તેના પર પન હરીકરણની કિયા (કલોરિનેશન) કરવી જેથી અન્યમૂત્ર શુદ્ધ થાય. હરીકરણમાં હર વાડુના એરી અસર થરીર પર થતી હોવાથી વધારે પ્રમાણમાં આ અનલ કાઢવે તે જોખમ ભરેલું છે. વળી અહિં તે કાઢવે ખૂબ ગોથો પછુ પડે છે. આ અનલ ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના પહેલા ઔષધ સંસ્થાનમાં રા નરસેા મણેશ વાડહેકર એ ભાઈએ લાગભગ ૧૫૦૦ રૂ. ના મૂલ્યને કાઢ્યો, ને તે ઇંગ્લેન્ડને એમેરિકા મોકલી આપ્યો. એને તૈયાર કેટલી વખતે તેમણે હરીકરણને ઉપયોગ ન કરતા પોતાની જુરી રીત અજમાવી હતી એ રીતથી એરી અસર થવાને બદલે વધારે પ્રમાણમાં સોધો ને શુદ્ધ રંગહીન શુભ અનલ તૈયાર થાય છે. તે રીતનવીન છે. અને તે નીચે આવી છે—

અનુદ અન્યમૂત્રાનલને હવામાં મૂકવેા જેથી તેમાંના ભાનિલ (ફિનોલ) જાનના પદાર્થો પ્રાણી દીકરણ પામી પાણીમાં અવિદ્રાવ્ય બની જાય છે. પૂરી રીતે મૂકાય એટલે તે અનલનું ૩-૪ વખત શુદ્ધ પાણીમાં રફટિકીંગણ કરવું તે પછી ચૂના વડે નિયંત્રણ બનાવી ફરીથી ઉદગમલ વડે તેને વિનિપાત કરવો જાણજીવથી અનુદિ દૂર કરી રહ્યા પછી તેના રફટિક બનાવવા આ રફટિક શુભ, સુંદર, ચતુષ્કોણ, ચકચકિતને લાંબા હોય છે ઠંડા પાણીમાં તે દ્રવિત નહિ થાય, પણ ઉકળતા પાણીથી ઝડ દ્રવી જાય. એનો રમાક ૧૮૭૩ હોય છે. આ અનલ રજાશ ઉપર પૃથક રૂપ જાય છે. ઉજુ દાહક મિધુથી તેનું પૃથકરણ થાય છે ને ઉદાગન અર્માન એ બંને અનલ જુદા પડે છે અન્યમૂત્રાનલ મિધુ રફુરિત (મોડિયમ રફેક્ટ) ના પ્રમાણ વિદ્રવ્ય હોવાથી ગોમૂત્ર અનલકિયાતયક રોય છે. અન્ય

મુત્રાન્ધ અંક સાથે સંયુક્ત થઇને તેના નિર્ગુણ સ્થાન બને છે. તે આપણે તરીકે પેટના મૂત્ર વિકાર ઉપર સારો ફાયદો આપે છે.

અશ્વમેધ:—આ નામનો એક વર્ષ પર્વ તથા યજ્ઞનારો યજ્ઞ છે. એનો ઉદ્દેશ્ય વિશેષતઃ તૈત્તિરીય સંહિતામાં કરવામાં આવ્યો છે. અશ્વમેધમાં ભલે અશ્વમેધનો પ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ્ય ન હોય, છતાં અશ્વમેધના છુટા મૂકના યોગ્યતા વર્ણન આવે છે. (૧-૧૩૨) તૈત્તિરીય સંહિતામાં (૧-૪-૧૨) અશ્વમેધને લગતી જે આખ્યાયિકા છે, તે નીચે મુજબ છે. એક વાર પ્રજાપતિની આજ્ઞાની કીડી જગીનપર પડી ગઈ. ને તેમાંથી અશ્વન મળી જતિ (પ્રાણી) ની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી દેવોએ અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઉપાય કરીને પ્રજાપતિની કીડી પછી આણી તેથી અશ્વમેધ કરનાર પ્રજાપતિને પુણ્ય કરે છે એમ ત્યાં કહ્યું છે. વળી આ યજ્ઞથી ક્રમદુઃસ્થાના પાપથી પણ મુક્ત થવાય છે, એવું જણાવવામાં આવ્યું છે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં (૮-૧-૨૩) લગભગ આઠ નવ શાન્તઓએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી પૃથ્વી છાંયોનો ઉદ્દેશ્ય છે. અને તેમ ભરતના અશ્વમેધનું વિશેષ મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ સાર્વભૌમ શાન્તજ કરી શકે એમ હોય છે. પણ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ચક્રવર્તી ન હોય, તેના શાન્તઓએ પણ આ યજ્ઞ કરીને પૃથ્વી છાંયોનો ઉદ્દેશ્ય છે.

અશ્વમેધનો ઉદ્દેશ્ય અને પ્રયોગવિધિ યજુર્વેદના સર્વ સૂત્રમાં થયે છે. તેમાંથી સત્યાપાઠ સૂત્રમાંની કેટલીક બાબતો બાહ્ય આપવામાં આવી છે.

યજ્ઞ કરનારનો યેત્રી પુનેમે “આમહણી” નામની ઇષ્ટિ કરવી. વૈશાખી પુનેમે પ્રજાપતિ દેવતાને ઉદેશીને પશુભાગ કરવા. બીજે દિવને ઋત્વિજ્ઞેની વરગી (વ) કરીને અશ્વમેધનો મંદિય કરવો અને ઉત્તર લક્ષણવાળો અશ્વ રક્ષકોની સાથે છુટો મૂકવો. તે જ દિવસથી દરરોજ સવારે, મધ્યાહ્ન સમયે ને સાંજે સારસ્વતી નામની ઇષ્ટિ કરવાની હોય છે ને દરરોજ યજ્ઞગાન પારિતોષ વાનમું આજ્ઞાન નિયમિત રીતે સાંભળવું.

આ રીતનો કુમ એક વરસ લગી ચાલ્યા પછી અને છુટો મૂકેલો અશ્વ પાછો આવ્યા પછી યજ્ઞમાંને દીક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ યજ્ઞમાં સુત્યાહ્ન એટલે સોમયાગ કરવાના દિવસો ત્રણ હોય છે. યજ્ઞમાં મસતા અશ્વની સાથે અનેક દેવતાઓને ઉદેશીને આય અને આરણ્ય પશુઓનું ઉપાકરણ કરવામાં આવે છે. તેમાંના આય પશુને મારવામાં આવે છે

અને જંગલી પશુને છોડી દેવામાં આવે છે સુત્યાન વચ્ચે દિવસે એટલે બીજે દિવસે અશ્વનું ઉપાકરણ કરવામાં આવે છે. તે પહેલાં તેને સરસ રીતે શણગારીને એક શણગારેલા રથ સાથે બેડીને યજ્ઞમંડપની આસપાસ ફેરવવામાં આવે છે ને તે પછી તેને ઉત્તર વેદીની ઉત્તર બાજુની જગ્યાએ (આસ્તાવ) ઉભો રાખવામાં આવે છે. આ જગ્યાને જો તે સુધે અથવા ત્યાં જો તે ફરે તો તે શુભ ગણાય છે. (અશ્વન સંજ્ઞાપન, અશ્વસર્ગીય યજ્ઞમાન પત્નીઓનું ઉપવેશન ઋત્વિજ્ઞેના પ્રત્યેકસર વિગેરે વસ્તુઓપર ઝીલુંવટથી ભાર મૂકવામાં આવેલો છે.) બીજા પશુઓની જેમ અશ્વને વધા ન હોવાથી, અન્નનામક તેના ચારીરમાં મેદને વધારે બદલે યાગ થાય છે. આ યાગ પછી ઋત્વિજ્ઞે યજ્ઞમાનને અભિષેક કરે છે. સૂત્રમાંના અશ્વમેધનો પ્રયોગ આ રીતનો છે.

પુરાણોમાં જૈમિનીકૃત અશ્વમેધ નામનો એક એક યજ્ઞ છે, ને તેમાં પંડુ પુત્ર યુધિષ્ઠિરે કરેલા અશ્વમેધનું વર્ણન છે તેના વિધિ આગળ આપ્યો છે. ભારતીય સંભાવમાં યજ્ઞેલાં પાપોનું સાક્ષન કરવા તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેણે યેત્રી પુનેમે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને અશ્વને છુટો મૂક્યો એક વર્ષ પછી તે અશ્વ પાછો આવ્યો ત્યારે અશ્વને તેના રક્ષકોને લેવા ધર્મશાસ્ત્ર સામે ગયો તેના યજ્ઞમાં વ્યાસ તપિ અશ્વનું અને ગંકાલક્ય ધ્રુવ હતો. તેના યજ્ઞમંડપ આઠ દ્વાર વાળો હતો ને તેમાં આઠ કુંડ હોવા ઉપરાંત ત્રણ વેદીઓ હતી. બકાલક્યની આજ્ઞાનુસાર ધર્મશાસ્ત્રે અશ્વમેધને બેડીને રથેન ચિતિ કર્યો. તેના પ્રવમ વિસ્તારની ઇષ્ટિ (ઇષ્ટિકા) ચાલેસો હતી. રથેનની જગ્યાથી પાંખ માટે એકસો સત્રાયાળીસ ઇષ્ટિકાને તેટલી જ ડાબી પાંખ માટે મૂકાઈ હતી. સા ઇષ્ટીની પૂંછડી બનાવવામાં આવી હતી. એકવીસ ઇષ્ટીનું શીર બનાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે એકથી બીજે બમણો એ પ્રમાણે પાંચ થર ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. અશ્વને યુગ સાથે બાંધતાં પહેલાં વ્યાસની આજ્ઞાથી ચોંસક દંપતિએ આજ્ઞેલા મંગળ પાણીથી અશ્વને સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું હતું. ને યુગ આગળ તેને ગોંધવામાં આવતાં પહેલાં રથને લીમસેને તેને તરવારથી મારી નાંખ્યો. અશ્વને માર્યો પછી તેમાંથી માંસ નીકળવાને બદલે કપૂર નીકળ્યું જેનું હવન અગ્નિમાં વ્યાસે સુવા વડે કર્યું. ઇત્યાદિ.

ઉપર કહેલા વિધિમાં અશ્વના પાછા આવતા પહેલાં દીક્ષા ગ્રહણ, યજ્ઞમંડપમાં આઠ અગ્નિકુંડ ને ત્રણ વેદીઓ; ચોંસક દંપતિઓએ આજ્ઞેલા પાણી

વડે અશ્વને મંગલ સ્નાન; ધૂપ સાથે ગંધાચેલા અશ્વને તલવાર વડે કાપી નાખવા ને તેના મરીગયા પછી માંસને બદલે કપૂરનું નીકળવું, આ ગંધી બાબત ઐતદર્શન સાથે અસંગત દેખાય છે.

જૈમિનીય અશ્વમેધ ઔચ્ચમાં કથના અનુરોધમાં દાશરથી રામે કરેલા અશ્વમેધનો અને ધર્મશાસ્ત્રમેધના સંમકાલીન મયુરવંશે કરેલા અશ્વમેધનો ઉલ્લેખ છે. પણ તેમાં વિધિવિપયક ઉલ્લેખો નથી.

મહાભારતમાં આશ્વમેધિક પર્વમાં ધર્મ-રાજાએ કરેલા અશ્વમેધમાં વિધિવિપયક નિયમોનો ઉલ્લેખ આવે છે. યૈત્રી પુનેમે સંકલ્પ સાથે અશ્વને છોડાવે; તેજ વખતે દીક્ષાગ્રહણ; આઘ પુનેમે અર્જુન અશ્વસાથે પાછો આવે છે સહ, આગ્નિધીયા પત્ની શાલા વિગેરે યજ્ઞશાલા કે યજ્ઞમંડપમાંના પેટા વિભાગો તૈયાર કરવા, યજ્ઞમાંજ “રક્ય” નામના ઉપકરણનો ઉલ્લેખ સુવર્ણનો પ્રવચ્ન, સોમા-મિષવ (સોમને છુંદવો) યુગ્મે વસથી વીંટવો, શોભા માટે સુવર્ણના વધારે યુગ્મે પૂરવા, અશ્વસાથે બીલા પશુનું ઉપાકરણ કરવું, રથેનચિત્તિ કરવી, તેમાંની ઇષ્ટિકા સુવર્ણની રાખવી, શ્રુત અશ્વપાસે રાજ્યપત્નીનું સુવ, અશ્વની વધા કાઢીને તેનું હવન કરવું અશ્વમાસનું સર્વ (૧૬) ઋત્વિજોએ અગ્નિમાં હવન કરવું, વિગેરે ઘણી ખરી બાબતો સૂત્રમાંના વિધિ સાથે મળતી આવે તેવી છે. સુવર્ણનો “રક્ય” સુવર્ણની ઇષ્ટિકા, અશ્વમાસનું સર્વ ઋત્વિજો હવન કરે, આ બાબતો ઐતદર્શન, જે મૂલોક્ત છે, તેથી વિરુદ્ધ છે.

વાર્તિકી રામાયણમાં દશરથ રાજાએ પુત્ર-ભાગિત માટે અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યો રોવાનો ઉલ્લેખ છે. (૧-૧૩) તેમાંની વિધિ વિષયક બાબતો ભારતમાં લખાયા જેવીજ હોવા ઉપરાંત મૂત્રોની ઐતદર્શન સાથે મળે એવી કેટલીક બાબતોના પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. દાખલા તરીકે: મૃત્યા [સોમનું હવન] ત્રણ દિવસ ચાલે;—પહેલે દિવસ “જ્યોતિષ્ટોમ”, બીજે દિવસે “ઉકથ્ય” ત્રીજે દિવસે અતિરાત્ર એ કલુર્ત અનુષ્ઠાન કરવું, રાત્રમહિપોતું શ્રુત અશ્વ સાથેનું શયન, રાત્રમહિપોતો મૂત્રોક્ત નામથી ઉલ્લેખ, વિગેરે.

ધર્મરાજના અશ્વમેધ ઉપરના ગ્રંથોમાં જૈમિનીય અશ્વમેધ એ મુખસિદ્ધ ને કથાત્મક છે. ભાવિક હિંદુઓ એ પુરાણ યદ્યાપૂર્વક વાંચે છે. મોન પુરાણોની જેમ લાખા લખાણથી આ યજ્ઞ પૂરવાને બદલે અનેક મનોરંજક ઉપકથાઓ તેમાં ગુચીને

આળાલવૃદ્ધિને તે ગમે એવો બનાવવામાં આવ્યો છે. અશ્વમેધ પુરાણોમાંની મુખ્ય બાબત નીચે આપી છે:—

જૈમિની અશ્વમેધ :—અધ્યાય પહેલો. ગોત્ર હતાના ક્ષાલન માટે ઉપાય કયો. એવું પૂછ્યું ત્યારે વ્યાસે ધર્મરાજને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની મૂચના કરી અને સર્વે શાસ્ત્રોનો પરિહાર કરીને આ કલુર્તો રોગ્ય અશ્વ કયા હશે તેનો પણ સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી આપ્યો.

અધ્યાય ૨-૫ માં કૃષ્ણ ભીમની ધીરજને હિંમત બેવાને માટે યજ્ઞ ન કરવાની સલાહ આપે છે ને ભીમને મનક્રમ ઉઠાવે છે. ભીમ પણ તેને તેવાજ જવાબ આપે છે ભીમ, વૃષકેતુ (કર્ણપુત્ર) અને મેઘવર્ણ (ઘટેતકથ્ય પુત્ર) યજ્ઞાશ્વ લાવવાને માટે યૌવનાશ્વના રાજ્યમાં જાય છે, ને ત્યાં તે બળવાન રાજાને હરાવીને અશ્વહરણ કરે છે

અધ્યાય—૬-૭ માં યૌવનાશ્વ રાજા પ્રજાને પરિવાર સાથે પાંડવોને દર્શન આપે છે. અશ્વમેધના સમારંભની તૈયારીઓ થાય છે. વ્યાસ પાસેથી ધર્મ-રાજા મહેન્ત્રયજ્ઞની માહિતી મેળવે છે.

અધ્યાય—૮-૯ માં વ્યાસ ધર્મને આચાર્ય લક્ષણને લગતો ઉપદેશ કરે છે નવમા અધ્યાયમાં કૃષ્ણના ભોજન સમારંભના વર્ણન પરથી સમગ્રના બાવાની વાનગી બરાબર આજના જેવી હોય એમ લાગે છે. સત્યભામા અને દેવકી એ સાસુ લહુવચ્ચેને કૃષ્ણના ગુણાવગુણોના સંવાદ બરેબર આનંદ-લાયક છે

અધ્યાય—૧૦-૧૨ માં કૃષ્ણને યજ્ઞ માટે આમંત્રણ ને તેનું પ્રત્ય પરિવાર સાથે આગમન આવે છે. ત્યાં બધા દરજ્જાના લોકો તરફથી તેનો થયેલો સત્કાર, કૃષ્ણના વેરી અનુશાસ્ત્રે કરેલું યજ્ઞીય અશ્વનું હરણ ને તેથી થયેલી ગડબડ વગેરે આવે છે.

અધ્યાય—૧૩-૧૪ માં ભીમ કૃષ્ણ જેવા રથી મહારથીઓને હવનનાર અનુશાસ્ત્રનો પરાજય કરે છે. તેને પકડી આવ્યોનાર બાપા વૃષકેતુનું આગમન ને તેની ગુપ્ત રહેલી કૃષ્ણ ભક્તિનું પ્રગટ થવું, તેનું પાંડવ પક્ષમાં બળી જવું વગેરે આવે છે. અશ્વ વિધિ-પૂર્વક છૂટો થાય છે; ને તેનો પાલક અર્જુન પાછળ જાય છે, માહિંગતી નગરોમાં અથકુળ થાય છે.

અધ્યાય—૧૫ માં માહિંગતીના નીલકંઠજ ગજનો પરાજય થાય છે. તેની ઓંચે ગંગાને “તારા પુત્રને (ભીષ્મને) અર્જુનને માર્યો” એમ કહી યદ્યાવી, તેથી નંગાએ અર્જુનને આપેલો શાપ, આ શાપનું પરિણામ ને બળુવાદન સાધના યુદ્ધમાં અર્જુનનું ગતપ્રાણ થવું વિગેરે આવે છે.

અધ્યાય-૧૬ માં એક શિલાને અન્ધનો સ્પર્શ થવાથી તે તેનેજ વળગી રહે છે ત્યારે ઐરભિ ઋષિને કારણ પૂછતાં તેમણે શિલારૂપી ચંડીની કથા કહી શિલામુક્ત થવાતો ઉપાય બતાવ્યો. અન્ધની મુક્તિને ચંડીની પણ શિલાત્વથી મુક્તિ થાય છે.

અધ્યાય-૧૭-૨૦ માં સુધન્વાની કથા; તેના પિતાના રાજ્યમાં એક પત્નીત્વ બરાબર પળાતું; પિતૃઓના ઉદાર માટે ઓને પુત્ર પ્રાપ્તિ કરાવવા જતાં. સુધન્વાને સમરાંગણમાં જતાં માંડું થાય છે, તેથી સત્યનું મત પાળવા માટે રાજા હંસધ્વજ તેને તેલની કદાઈમાં નાખે છે પણ ત્યાં દુરભિક્ષિથી તે બચે છે. એકપત્ની મતના પુણ્યને બળે તે કૃષ્ણાન્નું ને પણ ભારે પડે છે. પણ પોતાની દૈવી શક્તિથી કૃષ્ણ તેનો વધ કરે છે. તેના ભાઈ સુરથ પણ એજ રીતે વધ થાય છે. આ કથામાં એક ખુબી એ છે કે કૃષ્ણ માટે પૂરતી ભક્તિ હોવા છતાં તેના દુષ્કર્મો તેની સાથે લહે છે. એમાં અન્નનના પરાક્રમનો અંશ ક્યાં ચે જણાતો નથી; માત્ર કૃષ્ણના દૈવી અંશથી તે વિજય પ્રાપ્તિ કરે છે. તેના યત્નઓનાં વખાણ ક્ષણે-ક્ષણે કરવાનું મન થાય છે.

અધ્યાય-૨૧-૨૨ માં ઔરાજ્યમાં અન્ધપ્રવેશ અને પ્રમિદા; સાથે યુદ્ધ થાય છે. તે સ્ત્રી વળી અન્ધેય હોવાથી અન્નન તેની સાથે પરણે છે. વીપલ્લ રાક્ષસનો પરાજય, બશ્ત્રવાહનનો મણિપુરમાં પ્રવેશ. વગેરે તેમાં વર્ણવ્યું છે.

અધ્યાય ૨૩-૨૪ માં બ્રહ્મવાહન પિતૃભક્તિથી અન્નન આગળ નમ્ર બની આવે છે. છતાં અન્નન તેનું અપમાન કરે છે. તેથી તે પિતા સાથે યુદ્ધ કરી તેને જજ્જિત કરી મૂકે છે.

અધ્યાય ૨૫-૩૬ કુરાલવેપાખ્યાન છે. રાવણ વધ પછી શમનો અયોધ્યા પ્રવેશ. લોકાપવાદ કાળે સ્ત્રીતાનો ત્યાગ વાલ્મિકીના આશ્રમમાં તેનું આગમન કુરાલવ જન્મ, રામાન્ધર્મ-અન્ધ હરણ, ઘન-ધોર યુદ્ધ-રામનો પરાજય, સીતાને પુત્રોનો રામે કદેલો સ્વીકાર વગેરે આવે છે. પ્રસ્તુત વર્ણન આ કથામાં છે, છતાં વાલ્મિકી રામાયણ કથાસાથે તે અસંગત છે.

અધ્યાય ૩૭-૪૦ માં બ્રહ્મવાહન પાંડવ સેનાને પૂર્ણ નાશ કરે છે. અન્નન મરાતાં તેની માતા ચિત્રાંગદને ઉઠુપી ભટ્ટવધ માટે શોક કરી પુત્રનો કપકો આપે છે; તેથી બ્રહ્મવાહન પાતાળ પ્રવેશ કરી નાગોને હાલવી મૃત સજીવક પાણી લાવી અન્નનને સજીવન કરે છે પણ તે પહેલાં એક નાગ અન્નનનું માથું

લઈ જાય છે. ને કૃષ્ણ પોતાના ક્ષત્રવર્ચના પુણ્ય-પ્રતાપે તે પાછું લાવે છે. સૌ સજીવન થઈ અન્ધ સંરક્ષણના કાર્યમાં પરોવાઈ જાય છે.

અધ્યાય ૪૧-૪૬ માં તામ્બવજ અન્ધ અહલ્ય કરી અન્નન સાથે યુદ્ધ કરે છે, તેમાં અન્નન સખત રીતે હારે છે, ને તેના અર્ધા શરીરની નિશા મારે છે, જે આપવાની તે હા પાડે છે, પણ કૃષ્ણ પ્રગટ થઈ તેના પર અનુચ્છ કરે છે; ને ઘોડાને છોડાવે છે.

અધ્યાય ૪૭-૪૯ માં વીરવર્મા અન્ધ હરણ કરે છે. તેના જમાઈ યમધર્મ સાથે યુદ્ધ થાય છે વીરવર્માનો જમાઈ યમધર્મ કેમ થયો તેની કથા આવે છે. એ-માંજ કથા પાપથી કયો શેગ થાય છે, ને કથા પુણ્ય-દાનથી તેનું નિવારણ થાય છે, તે: વિષેનું સવિસ્તાર વિવેચન છે. વીરવર્મા યુદ્ધમાં જીતે છે, પણ અન્નન પૌરુષરહિત થઈ જવાથી તે તેના મિત્ર બને છે.

અધ્યાય ૫૦-૫૮ માં ચંદ્રહાસપાખ્યાન છે. ચંદ્રહાસનું નિરાશ્રિત પણું, વધ માટે જોડેલા ચાંદાળ પાસેથી છુટવું; તેની અત્યંત દુરિભક્ષિત તેનો દિગ્વિજય, તેના પ્રધાનનો તેને મારવાનો ઘાટ, પ્રધાન કન્યા વિપયા સાથે વિચિત્ર રીતે થયેલું ચંદ્રહાસનું લક્ષ્મ, વળી પ્રધાનની ચંદ્રહાસને મારવાની ઇચ્છા, પણ તેમાં તેનો પુત્ર મદનજ મરાઈ ગયો, પ્રધાનનો આપ-ઘાત, ચંદ્રહાસના ચમત્કારથી પિતા પુત્ર સજીવન થાય છે. ચંદ્રહાસને રાજ્યપ્રાપ્તિ, શાલિગ્રામ ભક્તિ મહિમા એ સર્વે બનાવો આવે છે.

અધ્યાય ૫૯ માં સ્ત્રી કૃષ્ણ ભક્તિને લીધે ચંદ્રહાસે અન્ધહરણ ન કર્યું ન અન્નનનો મિત્રશ્રદ્ધ તેની સાથે અન્ધ રક્ષણ માટે નીકળ્યો એ વિષે હકિકત આવે છે.

અધ્યાય ૬૦-૬૪ માં મહાસાગરમાં બ્રહ્મદ્રવ્ય મુનિનો મેળાપ. જ્યદ્રવ્યની નગરી તરફ જવું, ત્યાં દુ:શીલાનું સાંત્વન, વર્ષલગીન પૃથ્વીપર બ્રમણ કથી પછી હસ્તિનાપુરમાં પુનરાગમન યજ્ઞની રાટ્ઝ્યાત, ઇષ્ટિકાચયન, ચિત્તિરચના, જલામરણ, અસ્વવધ અને તેના શરીરનું હવન. અવશૂધ સ્નાન, પુરોહાશ-ભક્ષણ ઇત્યાદિ યજ્ઞના અંગે પૂરાં થઈ યજ્ઞની સમાપ્તિ થાય છે.

અધ્યાય ૬૫ માં યજ્ઞ પછી મુનિઓને આપેલા લોભનનું વર્ણન આવે છે, કલિયુગમાં કેવી સ્થિતિ થયો તેનું વર્ણન પણ આપવામાં આવ્યું છે.

અધ્યાય ૬૬-૬૮ માં અધ્યાયમાં દાણ વીણને પેટ ભરનાર એક ધાર્મિક કુટુંબની કથા છે. દુકાળમાં શેર દાણા મળ્યાપછી ત્યાં કુટુંબનાં માણસ તેને વહેંચી

ખાયછે ત્યાં અતિથિ આવે છે. ને તેને પોતાના ભાગ દરેક જાણુ આપી દે છે. તેથી તે કુટુંબને દિવ્ય લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, છેવટના અધ્યાયમાં અન્વયમેધની ફલ શ્રુતિ આપેલી છે.

૨૪ અન્વયમેધ.

સંહિતા	કાં.	મ.	અ.
"	૪	૬	૬-૬
"	૪	૭	૧૫
"	૫	૧	૧૧
"	૫	૨	૧૧-૧૨
"	૫	૩	૧૨
"	૫	૪	૧૨
"	૫	૫	૧૧
"	૫	૬	૧૧-૨૩
"	૫	૭	૧૧-૨૬
"	૭	૧	૧૧-૨૦
"	૭	૨	૧૧-૨૦
"	૭	૩	૧૧-૨૦
"	૭	૪	૧૨-૨૨
"	૭	૫	૧૧-૨૫
પ્રાક્ષણ્ય	૨	૫	૨
"	૩	૮	૧-૨૩
"	૩	૯	૧-૨૩

અન્વયમેધ રોપ્યૂત જ્યોત્સ્નિન સંલક પશુ

સંધ પહેલો.

૧ ઇંદ્ર રાજ	કુંકર
૧ વરુણ રાજ	હરણ (નર)
૧ યમરાજ	એક જાતનું હરણ
૧ ઋષભ રાજ	ઝાકનીચે આમડી લડકતી નથી
	એવો ગાય જેવો એક પશુ
૧ શાકંભ રાજ	પેણું કે લાલ હરણ
૧ પુરુષ રાજ	વાંદરી
૧ શિમર્યેન (ચકુની રાજ)	અકતી જેવું એક પક્ષી
૧ છલંશુ (જાણુડો સપંને રાજ)	છાણુમાનો કીડા
૧ સોમરાજ	કણકડું અવાજવાળો ચિત્રક નામનો પશુ
૧ સમુદ્ર રાજ	મગર
૧ હિમવાન (પર્વત-રાજ)	હાથી
	સંધ બીજો
૧ મહાપતિ	જંગલી મોર

૧ ધાતા	ધૂતડ, લીલાકે કાળા રંગની ચકલી અને ણિલાડી
૧ સરસ્વતી	લાલરંગની બોલનારી મેના
૧ સરસ્વાન	ધાળો બોલનારો પોપટ
૧ પૂષા	કવરો, નોળીઓ, અને માખી અથવા લાખા કાનવાળું હરિણ
૧ વાક	કૌચ સંધ ૩ જો
૧ અપાંનપાત	માછલીના મોઢાજેવો મગર
૧ અઘંપાર (સમુદ્ર)	લાખા મોઢાવાળો મગર કે લાંબી પૂછડીવાળી માછલી, અને વાકા મોઢાવાળો મગર, અને બહુ પગવાળી એક જાતની માછલી
૧ વાક	લાલ આંખવાળો ભારદ્વાજ પક્ષી કે ચક્રાર
૧ ભગ	સમુદ્ર કાગડો
૧ વાચુ	હરિણી કે ચાષપક્ષી, પીકપર એક નાનોસરખો શંખ માન શ્વ કરનારો એક જંતુ અને પાણી ફેંકડો
૧ દિશા	ચક્રવાક સંધ ચોથો.
૧ બલ	ઉંદર, બાળુડા રંગની માખી કે પાંચો સપં અને કાચડો
૧ મૃચુ.	કાળો સાપ
૧ મચુ	પોતાની મેળે દરમા પેદાથનાર સાપ
૧ ત્વષ્ટા	ઉચલુસી સાપ. લમરો અને લાલ-પાળો સાપ
૧ અતિશ્રુતકા	એક જાતનો ઝેરી સાપ સંધ પાંચમો
૧ અંદ્રમા	માણુસના મોઢાજેવા મોઢાવાળું હરણ
૧ વનસ્પતિ	પાટલોથો કાચડો અને જાડની બખોલમા રહેનારો ફેંકડો
૧ અહઃ	હરિણી
૧ ગત્રિ	હરણ (નર)
૧ અર્ધમા	કેચલ લાલ મોઢાની વાંદરી અને કળા માયાની વાનરી.
૧ ધાતા	કરચલો સંધ છઠ્ઠો.
૧ મૃચ	વાળોગ
૧ અર્ધર્ષ	હરણ, મોર અને સસડું

૧ વસુ	આનક કે કવડો	૧ ધાવા પૃથિવી	સાથુ નામનો પશુ.
૧ રૂદ્ર	તિત્તિર નામનું પક્ષી (મનુષ્યના જેવા અવાજ વાળું)		સંધ અગિયાર મો.
૧ અન્સરા	રોહી, કોળા અને જરા પીળાશ પડના રંગનો 'તાજવા' નામનું પક્ષી	૧ પર્જન્ય	ગરૂડ.
૧ અરણ્ય	ધોળી પૂંછડી વાળી વનમાય સંધ સાતમો.	૧ ઇંદ્ર	હંસ, શિયાળ અને એક જાતની ખીલાડી.
૧ વિરવેદેવ	ધોળા ટપકાવાળું હરણુ	૧ આપ	પાણીની ગિલાડી.
૧ અનુગતિ	વાઘ, હરણુ અને કેશ નામનું હરણુ	૧ અર્ધમા	શિયાળ.
૧ અર્ધમાસ	અન્વવાપ બાતનું હરણુ	૧ મહેંદ્ર	સિંહ, નોખિયો અને વાઘ.
૧ માસ	કશ્યપ બાતનું હરણુ	૧ કામ	પાંડો.
૧ સિનીવાડી	કવચિ (૧) કુટર અને જલકુકડી		સંધ બારમો.
૧ બૃહસ્પતિ	ગિલાડી જેવું એક પ્રાણી	૧ અગ્નિ	ઢાકપર કાળા રંગવાળો બકરો.
૧ ભૂમિ	માંખી	૧ સરસ્વતી	બકરી.
૧ પિતર	ચોંત્ર નામનું પક્ષી, કશ નામનું પક્ષી અને જલકુકડી	૧ સોમ	પીળાશ પડતા રંગનો બકરો.
૧ ઝલુ	દરમાં રહેનાર શિયાળ	૧ પૂષા	સ્વામકળું બકરો.
૧ સંવત્સર	રમશાનમાં રહેનારૂં ધૂવડ કે કાગડો	૧ બૃહસ્પતિ	ધોળી પીંડવાળો બકરો.
૧ નિર્ઝનિ	હોસગઢ, ધૂવડ અને સસલું	૧ વિરવેદેવ	અનેક રંગવાળો બકરો.
૧ સવિતા	જંગલી કુકડો	૧ મરૂત	કાળાં ટપકાવાળો બકરો.
૧ રૂદ્ર	રોહી	૧ ઇંદ્રાગ્ની	કાળા ધોળા મિશ્રિત રંગનો બકરો.
૧ શરબ્યા	કાગડો, કાગડો અને પિંખકા નામનું પક્ષી	૧ સવિતા	કાળા ધોળા પેટનો બકરો.
૧ મરુત	હરણુ	૧ વરુણ	ખાસી કરેલો બકરો.
૧ વ્રહ્મા	જંગલી મકડી		સંધ તેરમો.
૧ ઇતરજન	ગધેડાના આકારનો વાઘ, આંખોપર ટપકાવાળો કુત્રો અને ગધેડો	૧ પ્રમથનિ	ધોડો, શિંગડા વગરનો બકરો અને આંખલો.
૧ અગ્નિ	ધોળી કાગડી	૧ અગ્નિ	કાળા રંગની ઢાકવાળા બે બકરા
૧ અંતરિક્ષ	સંધ દસમો.	૧ ત્રણા	બાંધપર બહુ કેશવાળા બે બકરા
૧ આપ	ભાસ નામનો પશુ.	૧ બૃહસ્પતિ	ધોળી પીંડવાળા બે બકરા
૧ અદિતિ	પાણીમાં રહેનાર ગિલાડી, માણીનો કાગડો અને એક બાતનો વાંદરો.	૧ ધાતા	પેટપર ધોળાં ટપકાવાળો બકરો.
૧ ઇંદ્રાણી	ધોળા રંગનો હંસ.	૧ સૂર્ય	ધોળા રંગનો ખાસી કરેલો બકરો.
૧ ધૌ	કુભારીજી નામનું પક્ષી.		સંધ ચૈદમો.
	ગીધ, ધોળા પેટવાળું ગીધ અને ખડગમૃગ.	૧ અગ્નિરંગી કવાનુ	લિંગપર લાલ રંગવાળો બકરો.
		૧ સવિતા	ધોળા અને કાળા મિશ્ર વર્ણન પેટવાળા બે બકરા
		૧ પૂષા	ધોળા રંગની કુટીવળા બે બકરા
		૧ મરૂત	શિંગડા વગરના બે બકરા
		૧ અગ્નિ	કાળા ટપકાવાળો બકરો

અન્ધમેધાગમ્યુત અન્ધાદશિન પરુમંધ.

સંધ ૧, (૫૩૫ ૧૮)

૧ પ્રભાપતિ મોળા રંગનો બકરો. આછા લાલ રંગનો અને કાળો બરમર બકરો

૧ રૂઢ પિળાશપર મોળો બકરો લાલ પોળો બકરો અને પોપરી રંગનો બકરો

૧ પિતલ લાલ રંગનો બકરો લાલ આંખવાળો બકરો અને લાલ ડોકવાળો બકરો

૧ વરુણ કાળા રંગની તણ બકરીઓ

૧ મૂય ધોળા રંગની તણ બકરીઓ

૧ મિત્રામુદરપતિ શિંગડા વગરનો અને કપાળ પર ધુમાડાના રંગ જેવા પાંદડાવાળી તણ બકરીઓ

૧ મગલ ધોળા દપકાવાળો ધોળો બકરો

ધોળા રંગના આઠા ચટાપટાવાળો બકરો, અને ધોળા ઉભા ચટાપટાવાળો બકરો

૧ નરસ્વતી ગોદાના રંગ જેવો બકરો, અછા લાલ રંગના બગવાળો બકરો અને ધોળા રંગની બકરી

૧ રિશ્વદેવ ધોળા દપકાવાળી, મોટા ધોળા દપકાવાળા અને નાના ધોળાં દપકાવાળી એવી તણ બકરીઓ

૧ પૂના કાળા રંગની તણ બકરીઓ

૧ મિત્ર લાલ રંગની બકરી

૧ ઇંદ્રામુદરપતિ કપાળ પર લાલ રંગનું પાંદડું હોય એવી તણ બકરી

૧ ઇંદ્રવાયુ એક તરફ એક ડેકાણે ધોળા રંગવાળો અને બીજી બાજુએ પહેલાં કનકાં બકરી બગાવે ધોળો રંગ હોય આવે, અને બધી બાજુ ધોળો હોય એવા તણ બકરો

૧ મિત્રા વરુણ ધોળા રંગના ચિન્હવાળો બકરો

૧ અનિતા પૂછડીના થેડાના ધોળો હોય આંખી પૂછડી ધોળો હોય અને કાળા અને ઘાળા એના મિથ રંગની પૂછડીવાળા તણ બકરો

૧ રિશ્વદેવ અંદાં બકરી તળાના રંગવાળી તણ બકરી

૧ પરમેષી

૧ સોમાપેતણ

૧ ઇંદ્રાવરુણ

૧ ઇંદ્રામુદરપતિ

૧ ઇંદ્રાવિષ્ણુ

૧ વિશ્વકર્મા

૧ ધાના

૧ ઇંદ્રાપોતણ

૧ ચમ

૧ એમ

૧ અગ્નિ યજ્ઞિ

૧ વમ

૧ રૂઢ

૧ વિંધુ

૧ રિષ્ણુ ઉરુકમ

૧ રિષ્ણુ ઉરુગાવ

૧ આદિત્ય

૧ અગ્નિરમ

૧ ઇંદ્રા વિષ્ણુ

૧ અદિતિ

૧ ઇંદ્રાણી

૧ કુહુ

૧ સંકા

૧ અગ્નાવિષ્ણુ

૧ સિનીવાતી

ધોળા રંગની તણ બકરી

કપાળ પર ભરમ જેવા રવામ પણના ચિન્હવાળી તણ બકરી મંધ એધો.

જિંદી પીઠવાળો, યુવાન અને દીંગણો એવા તણ બકરો

ધોળો પ્રુધવાળો, ધોળો પીઠવાળો અને ધોળો પૂછડાગવાળો એવા તણ બકરીઓ

ધોળા પગવાળો, ધોળા એવાળો અને ધોળો ભમરવાળો એવા તણ બકરો

ધોળા પગવાળો અને ભૂગરીરવાળી તણ બકરીઓ

પેટપર દપકાં દપકાંવાળી તણ બકરી

કપાળ પર ધોળું પણાકાર ચિન્હ હોય એવી તણ બકરી

સંધ પાંચમે

કાનકાપી નાએડી તણ બકરી

ધોળાપગવાળી તણ બકરી

નોળિયાના રંગજેવી તણ બકરી

લાલરંગની અને દોડ વરસાની તણ બકરી

અરુણવણી અને તે વર્ણની તણ બકરી

સંધ છલે

તણ દી ગણા બકરો

કાનપર કાનપેટા તણ બકરો

લાળા પૂછડાના તણ બકરો

લાલતણ વરમના તણ બકરો

તણવરતની ઉ મરના તણ બકરો

કપાળપર મારવણું ચિન્હ હોય એવા તણ બકરો

સંધ સાતમે

લાલપીળા રંગના તણ પટ્ટી

કાળાલાલ રંગના પટ્ટી તણ

ગાદલાલ રંગના પટ્ટી તણ

ગાયો તણ

કપાળપર લાલ પાંદડાકાર જેવા ચિન્હવાળા તણ બકરો

બગલ તણ

સંઘ આશ્રમે	૧ પ્રભાપતિ
દીર્ઘ સંવત	ગાયત્રી આકારના એક જાતના
દીર્ઘાધિરાટ	પશુ ૧૧
દીર્ઘ સ્વરાટ	અકરણું કાળાધોળારંગનું નાનું બે
સાધ્ય	બચ્ચુ તિલ્તિર પક્ષી અને
વિશ્વેદેવ	એક પ્રકારનો કુકડો
અગ્નીદ્ર	ધોળારંગનો વાંઝણી બકરી
સોમ	આસિવાય આહવનીય ડરફ જેમની એક
સોમરાજ	લાઈન બનવવામાં આવી હોય છે તે ઉપા અને મુખ્ય
પર્ણાચ	યુગને દેહાણે અગ્નિ, ઐરાવત આશ્વિન આ ત્રણ
દીર્ઘા	દેવાને ઉદેશીને ત્રણ પશુ ગારવામાં આવે છે.
અહિને	ઋતુ પશુ
ધાવા પૃથિની	ગોરાચનના રંગના ત્રણ પશુ
વરણ	સારંગવણું ના પશુ ત્રણ
વરણ રાજ	કાન્તવણું ની બકરી ત્રણ
વરણ રિશાદમ	ગળાપર રતનવાળી બકરી ત્રણ
વિશ્વેદેવ	ઘેટાં ત્રણ
અર્ધદેવતા	મોટા શરીરવાળી બકરી ત્રણ
દીર્ઘસર	સંઘ દસમે
મોમસ્વરાટ	કાળારંગનું પાંદડું કપાળપર
મદ્રાગ્ની (એલેક)	હોય તેવા પશુ ત્રણ
મદ્રાગ્ની (બલદ)	આછા લાલરંગનું પાંદડું કપાળ
મુમિ	પર હોય તેવા ત્રણ પશુ
દિશા	અરુણ રંગનું પાનાકાર ચિન્હ
અગ્નિ	કપાળપર હોય એવા ત્રણ
વિરાટ	પશુ
મુમિ	બુઢા બુઢા રંગના પશુ ત્રણ
વાયુ	ટપકાટપકાવાળાં પશુ ત્રણ
વરણ	પેણી પુઠડીવાળા પશુ ત્રણ
પુ	પશુઓની જોડી
	ગાડું ખેંચનારા બળદની જોડી
	ગાડું ખેંચનારા ઉંટની જોડી
	હુળ ખેંચનારા અને બકરી
	જંવી નાળીખરીના બળદની
	જોડી
	બે ગાયો
	બે ઘોડી
	ગાય બે
	માનવી ઓઝો બે
	ગાયોની જોડી
	માણુઓની ગાડીને, જોડ્યાના
	કાળવીટ જાતના બે હરણ
	જેની પહેલાંના અને જેની
	પછીના બે લાઈઓ મરી
	ગયા છે એવા બકરાની જોડી
અશ્વમેધની ઉદ્ઘાટિત થનારા અગ્નિરાત્રમાં	
રવામાં આવતા પશુ.	
	૧ વર્ષ
	૧ શ્રીમંત
	૧ શ્રીમંત
	૧ વર્ષ
	૧ શરદ
	૧ હેમંત
	૧ શિશિર
	૧ સંવત્સર
	[ઉપર જણાવેલા પશુઓનો અશ્વમેધમાં ઉપયોગ
	કરવામાં આવે છે.]
	આ સોમયજ્ઞ સાર્વજનિક ચક્રવર્તી એવા રાજ
	પુરૂષે કરવાનો છે. રથામકણું જાતના એક ઘોડા
	આરે દિશામાં ફેરવવામાં આવે છે. આ ઘોડાને બે
	પકડે તેની સાથે યુદ્ધકર્મને આ ઘોડા પાછો મેળવ
	વામાં આવે છે. એક વર્ષગો - રિ દિશાઓમાં ઘોડા
	ફેરવીને, મર્વત્ર વિજ્યથી થાયે, ત્યારે તે ઘોડાને
	મારી નાંખીને તેના શરીરના બુઢા બુઢા અવયવોનો
	યાગ આ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં મુખ્ય છે. આ ઘોડાને
	પહેલા મંગલરંગના ઘાસવામાં આવે છે. સો બળપુત્રો
	ને સાથે લઇને પૂર્વ દિશામાં ઉભા રહેલો અગ્નિ
	રાત્રીમાં અધિકારી નહિ પશુ મરવીન જોવા મા
	શત્રુઓને લખ દરિયા કિનારા ઉભો રહેલો બ્રહ્મા
	સારથ અને બુઢા બુઢા ગામના અધિપતિ એવા મો
	માણુઓ સાથે પશ્ચિમ દિશાએ ઉભો રહેલો હોતા,
	અને ક્ષત્રા જાતગાંધી (વૈદ્ય અને મુદ્ર એમના મિશ્ર
	થી બનેલી) અને જામદાર ખાનામાંના મળીને સો
	લોકો સાથે ઉત્તર દિશાએ ઉભો રહેલો ઉદગાતા, આ
	પ્રમાણે ત્યારે ઋતુએ ઘોડાને પાણીથી ઘણી
	ઉત્કૃષ્ટ રીતે પોષક કાંઠે છે. ઘોડાની ત્રાગે એક ના
	પાણીમાં ઠોંસવામાં આવે છે. અને આ કુત્રાને સાંચો
	લાવી મારમરી કાર કરવામાં આવે છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ
	માં પૂજ્યોને જાપવા માટે છ' બીડીની, છ મેગના
	જાખસના, ૪ દેવદાડના અને એક રગતદોડના

નામના વૃક્ષોના આમ એકવીસ યુપ થાંભલાઓ રાપવામાં આવે છે. દરેક યુપને ૯-૯ પ્રમાણે, વીસ થાંભલાઓને ૧૮૦ પશુ બાંધવામાં આવે છે. ત્યાર પછી આગળ પર તેમને મારવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત મુખ્ય યુપની સાથે ચાતુ મૌર્ય, એકદશિન અને દશિન એવી સંસાઓથી દર્શિત કરેલા બીજા ઘણા પશુઓ મારવામાં આવે છે આ બધા પશુઓમાં આર્ય (ગામખાનું) અને આર્યક (જંગલી) એવા બે વર્ગો હોય છે. જંગલી પશુઓના વિશિષ્ટ રીતે સંસ્કાર કરી તેમને છોડી મૂકવામાં આવે છે. યજ્ઞમાનપત્ની અને મરેલા ઘોડાને મૈથુનપ્રસંગ આગળ યજ્ઞમાં વિહિત છે. ઉપરાંત જ્વલિતોમાં પરસ્પર પ્રત્નોત્તર સંવાદ કરવો પ્રકાર પણ આ યજ્ઞમાં ચોક્કસ હોવામાં આવે છે. શ્યામકર્ણ નામનો જે મુખ્ય ઘોડો હોય છે તેને મારતાં પહેલાં તેને રથ સાથે ભેડી યજ્ઞભૂમિની આગપાસ ફેરવામાં આવે છે. રથ ઉપર એક વિનયધ્વજ ઉડેલા રાખવામાં આવે છે.

સાનની જૂદી જૂદી ઓંચો તે ઘોડાના શરીર પર રોના રૂપાની સોયો ભોકે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે ચિન્કો કરે છે. રગતરોડાનો જે મુખ્ય થાંભલો છે તેને આ ઘોડો બાંધી મૂકવામાં આવે છે. ગાનકુશલ એવા એક પ્રાણીસુત્ર અને ક્ષત્રિય બંનેનું વીણા વાદન અને ગાયન પણ આ યજ્ઞમાં એક પ્રસંગે થાય છે. હાડકે માણસનું ગાયન હોય છે અને રાતે ક્ષત્રિય ગાય છે.

ઘોડાને ન્યારે મારી નાંખવામાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે આગળ એક ઘોડી દોરવામાં આવે છે. વેતસ નામના ઝાડની ડાળીપર, ઘીમાં ભીંજવેલું ઉનનું હુગડું, અને જોડવાના કામમાં લેવામાં આવે છે, તે આમકું નીચે પાથરવામાં આવે છે. અને તેની પર સોનાથી મટેલી પથારી પાથરવામાં આવે છે તેનીપર રૂપાનું પતરું મુકી, તે પતરા પર ઘોડાને આડે નાંખી, તેને મારી નાંખવાનો વિધિ કરવામાં આવે છે. ઘોડા સાથે એક ગાય પણ મારવામાં આવે છે.

અવસેન:—૧ કદુપુત્ર તક્ષક નામના નાગનો પુત્ર. અર્જુને યાંડવવન અગ્નિને અપાંજી કર્યું, તે વખતે વન સળગેલું જોઇએ આ નાની ઉમરનો હાવાથી તેનીમા તેને ગોંમા મૂકીને બહાર જવા લાગી, તેથી અર્જુને તેને મારી નાંખી; છતાં આ આ જીવતો રહ્યો. આ વાતનું વેર લેવાનો કરાવ કરી ન્યારે મહાભારતના યુદ્ધમાં કહેું અર્જુન ઉપર બાણ છોડ્યું, ત્યારે તે બાણ ઉપર એસીને તેણે અર્જુનનો જીવ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તે વાત

શ્રીકૃષ્ણ બળી ગયા ને તેમણે તેજ કાણે રથને, ઘોડાઓ નીચા નમાવી, હેઠા કર્યો, તેથી તે બાણ અર્જુનની છત્તીમાં લાગવાને બદલે તેના મુગટપર લાગ્યું ને તે મુગટ હેઠે પડી ગયો. તેથી તે મુગટ, સળગીને બળી ગયો.

૨. સત્પાને કૃષ્ણથી થયેલો યુત્તર તે મહારથી હતો.

અશ્વિન, અશ્વિની કુમાર:—આ બે દેવતા અતિ પુરાતન છે. તે સ્વતંત્ર છે કે સૃષ્ટિ વ્યાપારને દર્શાવનાર છે, તે ચોક્કસ નથી. તેમનું વૈદિક સ્વરૂપ અગત્યનું છે. તે મનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં તેમજ પુરાણોમાં આવે છે.

અશ્વિની રૂપધારિણી સૂર્યપત્ની સંજાને અશ્વ-રૂપધારી સૂર્યથી થયેલા આ પુત્રોને અશ્વિની કુમાર કહે છે. તે અશ્વિનીના નાસિકાદ્વારથી બહાર આવ્યા તેથી તેમને નાસત્ય પણ કહેવામાં આવેલા છે, ચાણ મન્વતરમાં સત્પત્રિય દેવતાઓનાં બે છૂટા દેવ છે, અને દેવોના વૈધ છે. તેથી તેમને યજ્ઞમાં ઘણા સમય લગી હવિલાગ મળતો નહિ પણ તે અયવન લાગવે તેમને અપાવવાનો આરંભ કર્યો.

તે બન્ને નાસત્ય, અશ્વિનૈ, દક્ષિણ વિગેરે નામોથી સામાન્ય રીતે ઓળખાય છે, છતાં મોટો એ નાસત્ય ને નાનો એ દક્ષિણ એ કહેવાનો રીવાજ છે. (ભારત અનુશ. અ. ૧૫૦, શ્લો. ૧૮)

અર્કપત્ર ભક્ષણ કરવાથી આવેલું ઉપમંસુતું અન્ધવ તેમણે તેની સુર સેવાથી પ્રિસન્ન થઈ, ફર કર્યું, ને તેને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરાવી. (આદિ. અ. ૩) એ વર્ણન મહાભારતમાં મળી આવે છે,

અશ્વિનની:—એક નક્ષત્રનું નામ તેના તારાઓ કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે બે અને કેટલાકના મન પ્રમાણે ત્રણ છે. આ ત્રણ તારા ગામ્મા, બીટા, આલ્ફા એરાયલી છે. ત્રણમાં બે એક બીજાની પાસે છે. તેમાંના ઉત્તરનો તારા વધારે તેજસ્વી છે. આથી માસમાં તે સાંજે પૂર્વગિરિથી કાંઈક ઉત્તરે ઉગે છે. અશ્વિન માસને તેનું નામ આ નક્ષત્ર પરથીજ મળેલું છે. કારણ આ મહિનામાં અન્દ્ર અશ્વિની નક્ષત્રમાં પૂર્ણ થાય છે. એની ત્રણ તારા માનીએ, તો તેમની આકૃતિ ઘોડાના મોઢા જેવી હોય છે, અશ્વિનીકુમારની ઉત્પત્તિની કથાનો સંબંધ આ નક્ષત્ર સાથે હોય એમ લાગે છે. વેદકાલમાંની અશ્વિનો એ જ પ્રસિદ્ધ દેવતાઓ છે, તે મૂળ તાર રૂપ છે, એમ કે. શં. બા.દીક્ષિત માને છે. તે એમ કહેતા, કે શુક અને સુર એમનું પ્રથમ નામ અશ્વિન હોયું જોઇએ.

ઋગ્વેદમાં 'અશ્વિની' (૫, ૪ ધ, ૪) એ શબ્દ અથવા બીજી સંહિતાઓમાં તેને માટે વપરાયેલો 'અશ્વયુજ' (૫-૫૪-૨) એ જાને શબ્દ એક વાર વપરાયો છે. છતાં પહેલીવાર દેવપત્ની એ અર્થમાં યોજાયો છે. તૈત્તિરીય સંહિતા (૪.૪.૧૦) તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૧-૫-૧) અને અથર્વવેદ (૧૯,૧) એમાં બીજા નક્ષત્રો સાથે આનોપયુજ ઉલ્લેખ છે. પણ ત્યાં અશ્વયુજને એ સ્ત્રી લિંગ નારી જનિમાં દ્વિવચનમાંજ વપરાયેલો છે, તે ઉપરથી તે એ તારા મનાતા હશે, એમ લાગે છે. પાટસુદ સૂત્રમાં 'ત્રેપુ યિપુ ઉત્તરદિપ્તિ સ્વાતૌ મૃગશિરસિ રોહિણ્યામ્, એવુ' વચન છે. તે તેની વ્યાખ્યા હરદ તે ઉત્તરા. હરત, ચિત્રા, ઉત્તરા પાદા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની એવી કરેલી છે. હાલમાં ચિત્રા, શ્રવણ ધનિષ્ઠા, અશ્વિની એ નક્ષત્રો સુહૃત્ માટે વિવાહ નક્ષત્રમાં નથી ગણાતાં. મહાભારતમાં આ નક્ષત્રતુ નામ બીજા નક્ષત્રો સાથે અનુશાસન પર્વમાં બે વાર આવ્યું છે. ત્યાં અશ્વયુજને બદલી હાલનો પ્રચલિત શબ્દ અશ્વિનો ઉપયોગમાં લેવાયો છે.

(૨) સોમની એકવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક

(૩) અકુરની સ્ત્રીઓમાંની એક

(૪) નકુલ સહદેવની માતા (મહાભાર શાં.)

(૫) સૂર્યની અશ્વરૂપ પત્નીને અશ્વિનોની માતા.

અષ્ટઉપદેશ:—જ્યોતિષની આસપાસ ક્ષીર સમુદ્રમાં આઠ ઉપદિષો છે. તેનાં નામ સ્વર્ણ, પ્રથ, ચંદ્ર, શુક્ર અથવા શુકલ, આવર્તન, રમણક, મંદર હરિણ, પાંચજન્મ, સિંહલ અને લંકા (ભાગવત પંચમ અ. ૧૯ સ્ત્રો. ૩૦) (દેવી ભાગ. અષ્ટમ અ. ૧૧ સ્ત્રો. ૩૦-૩૨).

અષ્ટક:—વિશ્વામિત્ર ઋષિને માધવીથી થયેલો મુત્ર. તે વેદવિદ્યાપારંગત હતો તેણે એકવાર યજ્ઞકર્તૃને તે વળતે ઘણા ઋષિઓને સન્નિવેશ આપ્યો હતા. ત્યાં પૂરો થયા પછી પોતાના ત્રણ ભાઈઓ—પ્રતર્દન, વસુમના અને શિળિની સાથે સ્થમાં બેસી કયાંક જતો હતો, ત્યાં તેને નારદમુનિ મળ્યા. તેમને સ્થમાં બેસીથી લીધા ને તે પૂછવા લાગ્યો કે "સ્વર્ગમાં ગયા પછી અમારામાંથી પહેલું પતન કોનું થયે?" નારદે કહ્યું "પ્રથમ તારું, પછી પ્રતર્દનનું ને પછી વસુમનાનું શિળિ માત્ર ત્યાંજ સ્થિર ધનને રહેશે" આમ જવાબ આવી તેના કારણે આપ્યાં. (વનપર્વ અ. ૧૯૮)

આત્મસ્વાધાને કારણે સ્વર્ગમાંથી નીચે પડેલ. યજ્ઞાતિ સન્નિવેશ એણે પોતાનું ને પોતાના ભાઈઓનું પુણ્ય દાન કરીને ફરીથી સ્વર્ગસ્થિત બનાવ્યો (આદિપર્વ અ. ૮૬ ઉદોગ અ. ૧૨૧) આ અષ્ટક વિશ્વામિત્ર કુલમાં પ્રવર પ્રવર્તક અને ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂકતોના દ્રષ્ટા હતા.

અષ્ટકુત્ત:—પંડરશન શાસકાર શ્રી. હરિભદ્રસરિના ૧૪૪૪ ગ્રંથોમાંનો આ એક ગ્રંથ છે. તેમાં સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં જૈન તત્ત્વચિંતાનું સ્પષ્ટ આ લેખન થયું છે. બત્રીશ વર્ગ પાંચી પ્રયોગ વર્ગમાં આઠ આઠ સ્ત્રોકોને ક્રમ ગોઠવ્યો છે. એટલે એકેદર ૨૫૬ સ્ત્રોકોને આ ગ્રંથ છે. આ સૂત્રપર ચંદ્રકુલીન શ્રી. જીનેશ્વર મુરિએ ૩૩૩૪ સ્ત્રોક પ્રમાણે સંસ્કૃતવૃત્ત બનાવી છે.

અષ્ટકા:—અશ્વિદાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં (અધ્યાય ૨ ૪ કંડિકા) આનવિષે નીચેની માહિતી મળી આવે છે હેમંત અને શિશિર ઋતુમાંની (માગશીર્ષ પૌષ, માઘ અને કૃત્તિકા) એ મહિનામાંની (૧૬) વર્ષમાં અષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવાનું હોય છે. આ ચારે યજ્ઞાક્રમને દિવસે ચાર અષ્ટકાઓ કરવી. અથવા એમાંની એક તિથિએ એકાષ્ટકા કરવી. (ઘણું ખરું માઘ વર્ષ આઠમને દિવસે એકાષ્ટકા કરવાનો રીવાજ છે.) પહેલો દિવસે (વર્ષ સાતમે) પિતૃઓને આદાન, કૃસર [તલ-મિશ્રિત ભાત] પાચસ અથવા ચાર શરાવના અપૂષ "ઘ્વીત્તામત્ત ઘ્વીત્તામ" કૃત્યાદિ ઋગ્વેદમાંની (૧૧ ૧૫ ૧ થી આગળની) આઠ અથવા ગમે તેટલી ઋચાઓનો પાઠ કરીને આપવા. બીજો દિવસે પશુની ઇષ્ટિવડે અથવા સ્થાલિપાકવડે અષ્ટકા કરવી. કંઈ નહિતો બળદને પણ અપકાવવા અથવા ચારઅગ્નિ પાસે કક્ષ (વન) બળાવણું ફેંપણ અષ્ટકા કર્યા વિના ન રહેવું પશુ કદપ્ર પ્રમાણે પશુ માટીને અને પ્રોક્ષણને ઉપાકરણ છોડી દઈને તેની વપા બહાર કાઢવી ને કહેલો મંત્ર બોલી તેનું હવન કરવું તે પાદ સ્થાલી-પાદને અવદાન ભાગના હવી સૂત્રમાં આપેલા મંત્રો બોલીને આપવા પછી શ્રાદ્ધોને લોજન આપવું.

બીજો દિવસે અષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવું તેજ માંસનો એક ભાગ તૈયાર કરી રાખવો. દક્ષિણ બાજુએ ઉતરતા સ્થંડિક પર અગ્નિ મૂકીને તેની આસપાસ પરિસ્તરણ કરવા. તેની ઉત્તરે બંધાર રાખવું તે પાદ અગ્નિની ઉત્તરે દાબને સમૂળ પ્રસારવાને તેમને હલાવ્યાવિના તેમની ઉપર અપસવ્ય થી ઓહન કૃસર પાચસ, દધિમથને મધુમથ એ હવિદ્રવ્ય મૂકવા આ સંસ્કાર પિંડપિતૃ યજ્ઞની માફક કરવો પછી મધુમથ-શોવાયના બીજા દ્રવ્યોનું પિતૃઓને ઉદ્દેશીને હવન

કરવું ઉપરના પદાર્થો ઉપસંત સ્ત્રીઓને સુસ અને આચામ (રાખ) આપવી. કેટલાક પિંડ બે કે છ ખાંચા પાસે (કપડું) મૂકે છે પુનઃ તરફના પિત્તોને આપે છે ને પશ્ચિમ તરફના સ્ત્રીઓને આપે છે. આરતિ માથા પ્રોત્કપદ પૂનેમ પછીના પથવાડીયામાં આ સંસ્કાર કરનારને કહેલો છે.

આગ્રહાયણી પછી અષ્ટકા આવે છે. એમ પારશ્કર ગૃહ્ય સૂત્ર (કાંડ ૩. કંડીકાર) માં ઉલ્લેખ છે સાંખ્યાયન ૩.૧૨ ગોલિલ ૩.૧૦ એમાં અષ્ટ કાવિષરક વર્ણન ૩ થી આવે છે. અ. ૧૬૯. ચનમાંની માહિતી ઉપર આપેલી છેજ. યોથી અષ્ટકાને વખતે શાક યજ્ઞોત્સુ હવન કરવું એવું પારશ્કર સૂત્રમાં કહ્યું છે. તેને શાકાષ્ટક એવું નામ આપેલું છે, કેટલાક લોકો ત્રણ અષ્ટકા માને છે, તો કેટલાક ચાર માને છે. ગોલિલ પ્રકરણમાં અષ્ટકામાં ગાયો મારવાના ને તેમને હોમવાના રીવાજનું વર્ણન છે. બધા અષ્ટકા સંસ્કાર માં સથીજ થવા ભેખડે એમ તેનો વ્યાખ્ય છે. ગોમિલ ગૃહ્ય સૂત્રમાં છે તેટલું અષ્ટકાને લગતું વિવેચન બીજે કયાંય નથી. આગ્રહાયણ સૂત્રમાંની અષ્ટકાવિષયકની મોટી આશ્ચિત છે, એમ કહેવું ભે. ધ્યે. શાકમાંની નાની બાજતો પણ તેમાં વગ. તો જણાવવામાં આવી છે.

અપકુલાચલ:—ભરત ખંડમાં જે આઠ કુલ પર્વતા છે, તેમના નામ પારિવાર, કાંચવાન અથવા મહાવાન, વિંધ્યાદ્રિ, સહ્યાદ્રિ, મયમ, મહેન્દ્રાચલ અને પુષ્કાતમાન. શહેમી સાત પર્વતોનો ઉલ્લેખ કરે છે. મહા. ભીમ ૬-૧૧.

અપકુલધ:—આઠ યુગ થી દ્રવ્ય એકેકાં કરી તૈયાર કરેલું વિશેષત તે આઠ દ્રવ્યો નીચે પમાણે—
ગંધ, અગર, હીંગર, દેવધર, કાંપ, ડાલિયન કુસુમ, જટામાંસી ને સુરંગોદિયન છે.

અમ:—મૈત્રુર સંસ્થાનમાં શ્રીરંગપટ્ટણની ભૂનો કાવેરીના બંને કિનારા પરનો મહેરા જૈનધર્મ છાત્રી હિંદુધર્મ સ્વીકારનાર બારમાં નેકામાં થઈ ગણેલા વિભુવર્ધન નામના હેમચણ સૂત્રએ આ પ્રદેશ વૈભુવર્ધની રાજાનું જ્ઞાન આપેલો હતો. તેમણે તેને આઠગામમાં બેઠીનાથી તેમની વ્યવસ્થા કરવામાંદે પ્રાણલોને નીચા હતા. પદ્મમાં સેકાની આખરે દિધાતગરના નરસિંહ રાજએ એ પ્રાણલોના વંશએ જેવો નાગમંત્રના રાજ હતા, તેમને હરાવીને શ્રીરંગપટ્ટણની પુ. મૈત્રુરના રાજાના અમ લમાં નદીના ઉપર તરફના મહેરાની પટ્ટણ અપચામ અને દક્ષિણ તરફના મહેરાને મૈત્રુર અપચામ એવી

(વલાગણી યદ. ૧૮૬૩ માં અપચામ વિભાગર મૈત્રુર અને હસન એમ બે જાડા આવતા હતા પણ ૧૮૮૦ એ વિભાગ રદ કરવામાં આવ્યો ઈ. ૩

અષ્ટદિગ્ગજ:—એરાવત, પુન્ડરિક, વામન, મુદ્ર અંબન, પુષ્પદંત, સાવભૈમ, અને સુમતી! એવા પૂર્વાદિ અષ્ટ દિશાઓમાં પૃથ્વીને રેકા આપનાર આઠ ગજ છે, એમ પુરાણોમાં જણાવ્યું છે.

અષ્ટ દિગ્પાત્ર:—કલ્પની શરૂઆતમાં પૂર્વાદિ આઠ દિશાઓના દિગ્પાત્ર ઈદ્ર, અગ્નિ પિતર, નિર્કાંતિ વસણ, વાયુ, સોમ અથવા વૈશવણ અને ઇશાન એ હતા. અ તે ઉપરથી દિશાઓના નામ હજીય ચાલે છે. પરંતુ ચાહુ મનવતરમાં આષ્ટદિગ્પાલ છે, તે નીચે મુજબ વહાદશ આદિત્યમાંથી ઈદ્ર અથવા શક નામનો આદિત્ય, અનલ નામનો વસ, મુર્ધન્યુત ધમ, નિર્કાંતિ નામનો રદ્ર, વરુણ નામનો આદિત્ય અનલ નામનો વસુ. વૈશવણ અથવા કુબેર, અને ઈશ્વર નામનો રદ્ર એવા પૂર્વાદિ દિગ્ગાઓના આઠ દિગ્પાલ છે. (પ્રા. કો.)

અષ્ટ નાભુ:—સોતું રેણુ, વાંસું કશિક, શિશુ પિતળ, લોખંડ અને પોદાઈ એ આઠ ધાતુને અષ્ટ ધાતુ કહે છે.

અષ્ટનામ:—અનંત, વાસુકિ, તક્ષક, કકોટક, શંખ, કુલિક, પદ્મ અને મહાપદ્મ એ અષ્ટનામ છે. (પ્રા. કો.)

અષ્ટ નાસિકા:—કુલ્ણની ૧૬૦૦૦ સ્ત્રીઓમાંથી જે આઠ પટશાહીએ હતી તેમને માટે આ સંજ્ઞા યોજવામાં આવતી. તેમના નામ હૈમ્બી, વંધવતી ભામા, ભદ્રા, સત્યા, ભક્ષમણુ, કાલિંદી અને મિત્ર-ભિદા.

અષ્ટપાદ:—(સૌરકનીડા) સામાન્ય રીતે આ વર્ગમાંના પ્રાણીઓને આઠ પગ હોય છે, તેથી તેમને અષ્ટપાદ એ સંજ્ઞાથી યોજાવવામાં આવે છે; પૃદુ-કાચ સંઘમાં એ અષ્ટપાદ એ ઉપવર્ગ છે. છતાં આ વર્ગ આવે તેમનો કોયો સંઘ નથી. પૃદુકાચ સંઘ એ અષ્ટક વંશ પ્રાણીઓની ઉંડલી કોટલી અર્થથી ઉચ્ચ પાયની છે.

આ વર્ગમાં વિંધી, કરાગીઓ, જંગોરી, કિંગ-ફૅલ વિશેષે પ્રાણીઓ આવે છે. આ પ્રાણીઓનું આશ્વ દીટક વર્ગ કરનાં કવાચધારી પ્રાણીઓ સાથે વિશેષ છે. તેમનાં શરીરના બે ભાગ હોય છે. શીર્ષ-વશ (ચેકા હૈયોરિકમ) અને ઉદર શીર્ષવશ એ ભાગ સોર્ષ અને વશ મર્ગીને ચળેલો હોય છે ઉદરનાં જુલું જુલું લગ્યો હોય છે. આ વર્ગના પ્રાણીઓને શિંગડાં

કલીય હોતા નથી શીર્ષવક્ષની પહેલા ગાત્રોની બેડી એટલે શૂંગ અપરી (કેલીસેરી) હોય છે, ખીજ દંડાચરણ (પેડીપેલ્વી) હોય છે. શ્વસનન્દ્રિય વ્યૂહ કેટલીક વાર કીટકોની જેમ વાત નલિકાઓનો બનેલા હોય છે કેટલીક વાર તે ફેફસાની શેથળી કે ફેફસા કોષ (યુક લગ્ન) અથવા પૂર્ણ જલસ્વાસ સંદ્રિય સમૂહ (ગેલ યુકન) નો યથેચ્છ હોય છે. આખો સ યુક્ત હોતી નથી.

ઉદરના ધૂર્વ (મેમ) ને પશ્ચિમ (પેટા) એવા બે ભાગ પાડી શકાય છે

જનનેન્દ્રિય દ્વાર ઉદરની આગળને નીચે હોય છે. નરને માઠા જુઠા જુઠા હોય છે. પરિપૂર્ણતાની અવસ્થામાં રૂપાંતર થતુ નથી.

આ વર્ગના પ્રાણીને વિષે માહિતી મેળવવા કદોળીઓ અથવા વિહી ઘણા ઉપયોગી છે. આપણા દેશમાં વિહી બધે મળી આવતા હોવાથી તેનેજ તપાસી જઇએ.

વિહી આ પ્રાણીનું નીવાસસ્થાન ઉષ્ણ પ્રદેશ છે. તેમાંની મોટી જાતો આફ્રિકાને અમેરિકામાં મળી આવે છે. આપણા દેશમાં સયચરને કડવાણ તરફ મોટા વિહી મળી આવે છે. તેઓ રાત્રે ભટકતા હોય છે. દિવન પથરા, ખડકા કે ઢરેમાં પહોં રહી રાત્રે ખહાર ભાડા માટે નીકળે છે. ખેતર વિગેરેમાં પડેલા પત્થર ઉપરથીએ તેો તેમની નાચ ૧૫ છો મળી આવે છે. ઉદોળીઓને નાના કિંડા પાછને એ જીવે છે આગલા દંડા ચરણો વડે ભક્ષને પકડી તેને દશ ઢર છે તે પછા તેમાંના રસ ચાખા લઈ તેને પડના મૂક છે માટા વિહી નાના વિહીન પણ આવી રીત ભારત એવામાં આવ્યા છે તમની ઘણી જાતો છે.

ખાદ્ય લક્ષણો — એનો સામાન્ય આકાર લાંબક કદોળાયાન મળતો છે. ઉદરના છવરનો ભાગ સાડકા ઘતો જાય છે, ન તત્તુ પૂછડુ જને છે. અને છેડે ડાબ હોય છે. પૂર્વ ઉદરમાં સાતને પશ્ચિમ ઉદરમાં પાંચ વલયો હોય છે. આ રીત બધા મળી બાર વલયોનું ઉદર બનેલુ હોય છે શુરેદ્વાર પૂછડીના વલયની નાચ ઉઘડતુ હોય છે.

મુખ તદ્દન નાતુ હોય છે ને તેની ઉપર એક ડાંઘોઈ (લગ્રમ) હોય છે. તેની જનને જાનુય શૂંગ ચીપીયા હોય છે. આ ચીપીયા જ્યા લાગ્યા અથવા વળ્યા હોય છે, તેનેજ દંડા ચરણ કહે છે તેની પાછળ પગની જોડી હોય છે. તે ચાર હોય છે

દરેક પગને સાત ભાગ હોય છે ને છેડે એક નખી હોય છે. આ બધા અવયવો શીર્ષ વળને વળગેલા હોય છે.

પૂર્વ ઉદરના પહેલા વલયના અધોવલયાધ (સ્ટર્નમ) ઉપર જનનેન્દ્રિયદ્વાર હોય છે ખીજે અધોવલયાધ ઉપર "કંકતિકા" (પેકટાઇન) હોય છે તેનો આકાર કાશકીના દાતા જેવો હોય છે, તેમજ કાર્ય શું હશે, તે હજી સુધી અણ જણાયું રહ્યું છે પૂર્વ ઉદરમાં એ સિવાય ખીજ ગાત્રો હોતા નથી ચોથા, પાંચમા કે છઠ્ઠા અધોવલયાધ ઉપર શ્વસનન્દ્ર હોય છે જેમને સ્ટિગ્માટા કહે છે. શીર્ષવક્ષની અંદરને જાનવ્યૂહની ઉપર એક તરુણસ્થિ (કોર્ટીલેજ નસ) નો સમૂહ નાનીશી થાળી જેવો હોય છે તેમને અધોવલયાતા પ્રસર (એકા-સ્ટર્નીઈન) કહે છે. સ્નાયુની ઉત્પત્તિ આના વડે થાય છે.

શેવડુ, ઝોડું ને વિહીના ગાત્રોની તુલના —		
શેવડુ	જલ	વિહી
લઘુશૂંગ	શૂંગ	નથી હોતું
(એ ટેન્ચુલ)	(એ ટેની)	
લૂહતશૂંગ		શૂંગ ચીપીયો
(એ ટની)	નથી	(કેલીસેરી)
દંડા (પેડીજન્ટમ)	દંડા	દંડા ચરણ
		(પેડી રંબી)
પ્રથમ પાત્રવેદિ	પ્રથમ	પગની પ્રથમ

(ફૂટ) મંકિસલી	પાત્રવેદિ	જોડી
(વ્હતીય પાત્રવેદિ		
(નેક ડ મંકિસલી	દ્વિતીય ,	ખીજ ,
પ્રથમ ઝોષપાદ	પગની પટેલી	ત્રીજી ,
(ફૂટ) મંકિસલી પેડી	જોડી	
દ્વિતીય ઝોષપાદ	ખીજ ,	ચોથી ,
(સેક ડ મંકિસલી પેડી)		
તૃતીય ઝોષપાદ		
(થર્ડ મંકિસલી પેડી)	ત્રીજી ,	

પચનેન્દ્રિય વ્યૂહ — સાકડા મુખ પછી ગાત્રવિવર આવે છે. તેની સાથે ઘણા સ્નાયુઓ જોડેલા હોય છે. તેથી તે ગમે તેટલું તાણી ખેચી શકાય છે. ભક્ષ્યમાનો રસ ચુસવાનુ કાર્ય એજ કરે છે. પછી અન્નનલિકા આવે છે આને છેડે ન્યા પચનેન્દ્રિય નલિકા સાકડો થાય છે ત્યા લાળ પિકની નળીઓ આવીને મળે છે. એ પછી મધ્યાન (મિન્ટે મન) આવે છે, જે એક લાળીને પહોચી નળી હોય

છે. તેમાં પાંચ સાંકડી નળીઓની જોડી ઉઘડે છે. ત્યાંથી તે આવે છે, તેને ચક્રત કહે છે. આ ભાગને ઉપયોગ બરાબર ચક્રત જેવો થાય છે. કે કેમ એ વાત અનિશ્ચિત છે.

રુધિરાભિસરણ બ્યૂહ:—હૃદયની એક લાંબી નસિકા હોય છે જે પૂર્વ ઉદરની ઉપરની બાજુએ હૃતકલા વડે ઢાંકેલી હોય છે. તેની અંદર આઠ પડદા હોય છે, જેથી તેના તે નળીના આઠ ભાગ પડે છે. તે દરેક ભાગ પર છિદ્રો (ઓસ્ટીયા) ની જોડી હોય છે તેમાંથી લોહી અંદર જાય છે. હૃદયની આગલી ને પાછલી બાજુએ ધમની જોડેલી હોય છે, તેમને પૂર્વ ધમની અને પાશ્વર ધમની કહે છે, એ ઉપરાંત હૃદયના દરેક ભાગમાંથી ધમનીઓ જોડેલી જાય છે. પૂર્વ ધમનીની જે શાખા બને છે તે બન્ને શાખાઓ અનનલિકાની બન્ને બાજુએ જઈને નીચે આવે છે. તે જ્ઞાનકંદની સાંકળી આંગળ મળીને વળી એક ધમની બને છે. ને તે પાછલી દિશાએ વળે છે. જુદા જુદા ભાગોમાંથી રક્ત ઉદરતલના ચિરા ભાગ પર આવીને ફેફસામાં જાય છે ત્યાંથી નસોદ્વારા હૃતિકલા વિવર (વેરિકા હૃતિકલ સિનસ) માં જાય છે ને ત્યાંથી છિદ્ર વડે હૃદયમાં જાય છે. આ રીતે સધિરાભિસરણ ચાલુ થાય છે.

સ્વસનેન્દ્રિય બ્યૂહ:—આ પ્રાણીનાં સ્વસનેન્દ્રિય ફેફસાની કોથળી રૂપે હોય છે, બહારના સ્વસનરત્ર વિષે ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે ચોપડીના પાનાની જેમ અથવા કોથળીની અંદરનાં અનેક પડોની જેમ તેમાં પડ હોય છે. એ પડોમાં થઈને હવા અંદર છે ને પડોની અંદર અભિસરણ પામતા રક્તને શુદ્ધ કરે છે. તેથી લોહીની અને પ્રાણવાયુનાં આપલ થાય છે ને લોહી પણ ચોક્કસ થાય છે.

શ્વાનેન્દ્રિય સમૂહ:—મધ્યમ જે જ્ઞાનકંદ મગજનાં માકક ગોળા ચક્રતા જવા હોઈ તમાથી જ્ઞાનરજ્જુ નત્રમાં જાય છે. પછી અનનલિકામિતી બ બાજુએ પાશ્વર જ્ઞાનરજ્જુ નીકળે છે, નાચે અનનલિકાપર જ્ઞાનકંદન મળે છે, ચાર પછી તેમની જ્ઞાનરજ્જુની એક સાંકળ બને છે. ને શરીરમાં પ્રવેશ છે. આ પાશ્વર જ્ઞાનરજ્જુ પાસેથી અનનલિકાજ્ઞાન કંદ પાસેથી પડેલા છ ગાત્રોમાં જ્ઞાનરજ્જુઓ જાય છે. એમાં વાંચાટ જ્ઞાનરજ્જુઓ નત્ર અને કંકાતકા અજ છે, અને ચાર નેત્ર હોય છે જે જોને બાજુએ, અને બે મધ્ય ભાગમાં.

જનનેન્દ્રિય સમૂહ:—નરોને મુકા (ટીટી) ની જે ઉભી જોડી હોવા ઉપરાંત આઠ ક્રાંટાથી તે અરસ પરસ જોડાયેલી હોય છે. તેમની વચ્ચે શુક્રસ્ત્રોતસ (વંચેટ ફેરસ) હોય છે ને તેને છેડે શિશ (વેનિસ) હોય છે. માલ્યોને અંડકોશ (ઓવરી) ની ત્રણ લાંબી નળીઓ હોવા ઉપરાંત તે આડી શાખાઓથી જોડાયેલી હોય છે. અંડસ્ત્રોતસ (ઓવિડકટ) પૂર્વોદરના અધોવલયાધાના મધ્યભાગ ઉપર ઉઘડે છે. વિંછ જરાયુજ છે. ઇંડા ફલદુપ થયા પછી તેના બન્ને અંડસ્ત્રોતસમાં વિકાસ પામે છે ને તે પૂર્ણ આકારમાં બહાર આવે છે.

આ પ્રમાણે વિંછી વિષે સામાન્ય માહિતી છે. આ આષ્ટપાદ વર્ગના આઠ ગણ પાડેલા છે. તેમાં વૃશ્ચિક ગણમાં વિંછી આવે છે. કરોળીયો પણ આજ વર્ગમાં આવે છે. એ ગણનાં લક્ષણો નીચે આવેલાં છે.

કરોળીયા ગણ (અરેનિઆયડા) આ ગણમાં બધી જાતના કરોળીયા આવે છે. તેના ઉદરમાં વલયો નથી હોતાં, પણ તે મુઠ્ઠા હોય છે. તેની અને શીર્ષ-વલય વચ્ચે એક લીંટી પડેલી હોય છે. આ પ્રાણીઓમાં શૂંભીસળીયા પૂર્ણ નથી હોતાં, તેમ તેમને વિષવિંછ લાગેલા હોય છે. ગોત્રની બીજી જોડી ક્રાંટાચરણની સાદી હોય છે. ઉદરને છેડે તંતુકતક પ્રસર (સ્પેનરેટ) હોય છે, ને તેમાંથી તે જાળનાં તાતાણુ કાઢે છે, આઠ આંખ હોય છે. એ શિવાય બીજા ગણ નીચે વર્ણવ્યા છે.

[વષ કરોળીયા ગણ—(ફોલેનિડા) કેટલાક લોકો આ વર્ગના પ્રાણીઓને કરોળીયાજ માને છે. પણ આ પ્રાણીઓ તર્જન જુદાં હોય છે. તેના શીર્ષવલ્કને વલય અથવા લીંટી મળે નથી હોતાં. તેની અને ઉદરની વચ્ચે લીંટી ન હોવાથી પૂર્વ ભાગને ઉદર જુદા પાડી શકતા નથી તેમના પગ લાંબા ને નાજુક હોય છે ઉદરમાં લાંગડા હોય છે. તંતુકતક પ્રકાર નથી હોતાં. તેઓ નિશ્ચયર નથી હોતાં. સખત શિંયાળાની શરૂઆતમાં તેઓ મરી જાય છે. છતાં તેમના ઇંડા શિંયાળામાં ટકે છે. ને તેમાંથી બીજા પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગણમાં વિષ કરોળીયા અથવા “હાવેસ્ટમેન” આવે છે.

જંગોડી ગણ:—(એકાટાયના ક એકાયડા) જંગોડી એ કીટક વર્ગના આવે છે. અપરોપણી હોય છે છતાં રાગકાટક હોય છે તેમજ શરીર વલયાકૃત નથી હોતાં મુખપાસના અવયવ કરડવા ગોચ અથવા છિદ્રોને ચોપણ કરવા ગોચ હોય છે.

ખ ઇ ગ લાં ગુ લાં ગ લુઃ—(અયક્રોસુરા) આમા લોમ કક્ટક અથવા લીમ્બુલસ કે કિંગકુળ આવે છે. તેની પૂછડી કટાટ જેવી હોય છે. તેઓ પાણીમાં રહે છે, છતાં કીનારાથી દૂર નથી રહેતાં શરીરપર કઠણ કવચ હોય છે. પૂર્વભાગને 'પલ્' જલશાયે. નિદ્રાના પૂર્વ વળગેલા હોય છે. પાણીમાં ઇંડાં મૂકે છે. તે તે ત્યાં પકવ થાય છે.

અષ્ટ પ્રધાન:—શિવ છૂ પૂર્વ કાલીન ઇંડાં અષ્ટ પ્રધાન અને શિવાજી એ બે શબ્દો એટલા બધા સહવારી છે, કે અષ્ટ પ્રધાન રાજ્ય-પદતિની વાત નીકળે કે તરતજ શિવાજી કાલીન રાજ્યપદતિ સામે આવીને ઉભી રહે છે. અષ્ટ પ્રધાન અર્થની શબ્દ રચના મહાભારતમાં પણ મળી આવે છે. શાંતિ પર્વ અધ્યાય ૮૫ માં મદ્વાનાં મંત્રોના સમ્યે મત તજોવશતવેદ આયુર્ એક વચન મળી આવે છે. તે ઉપરથી અષ્ટ પ્રધાન એ સંસ્થા ખૂબ જુની હશે, એવું અનુમાન થાય છે. એવા અભિ પ્રાય રા. ણ. ચિ. વિ. વૈદ ધરાવે છે. પણ આ આઠ મંત્રો કયા તેના ઉદ્ભવે મહાભારતમાં કયાં એ કરેલા જણાતો નથી. સભા પર્વ અધ્યાય પાંચમાં તેા એક ઠેકાણે સાત 'મુક્તિ' કંઈ તેના કોઈ ઠેકાણે જણાવ્યું નથી. પરંતુ શ્રી ધૈવના મતાનુસાર મુખ્ય સચિવ, સેનાપતિ પુરોહિત, વામન, દુર્ગાધ્યક્ષ, જ્યોતિષો અને વૈદ એટલા અધિકારી રાજા પાસે હોવાજ નોંધએ કવિ-દાધ્યાયના એક શ્લોકમાં રાજા પાસે આઠ અધિકારી કહ્યા છે, તે ઠીકાંદરે તેમના નામ આ પ્રમાણે આવ્યા છે. (૧) મંત્રી અથવા મુખ્ય પ્રધાન, (૨) પુરોહિત, (૩) યુવરાજ (૪) સેનાપતિ અથવા અમુપતિ, (૫) દ્વારપાલ અથવા પ્રતિહારી, (૬) અંતર વેશક અથવા અન્તરજુનો અધિકારી, (૭) કાસ જુઝાધિકારી, (૮) કૌભાંધ્યક (૯) ન્યાયાધિકારી (૧૦) પ્રદેશી (૧૧) રાજધાનીના અધિકારી (૧૨) કામની સંપાદી કરનાર અધિકારી, (૧૩) ધર્માધ્યક્ષ, (૧૪) દુર્ગાધ્યક્ષ (૧૫) શ્રીમાધ્યક્ષ, (૧૬) અરણ્યધ્યક્ષ વગેરે છે. બીજા એક સ્થાને ૧૪ અધિકારીઓનાં નામ આપ્યા છે. તે નીચે મુજબ છે. (૧) દેશાધિકારી, (૨) દુર્ગાધિકારી, (૩) રથાધિપતિ, (૪) ગજાધિપતિ, (૫) અશ્વાધિપતિ, (૬) શરસેનિક, (૭) અંતરપુરાધિકારી, (૮) અસ્થાધિપતિ, (૯) શાસ્ત્રાધિપતિ, (૧૦) સેનારાણ્યક, (૧૧) આગવ્યથા ધિપતિ, (૧૨) ધનાધિપતિ, (૧૩) મુક્ત વામન, (૧૪) મુખ્ય કામગાર. (મહાભારતને ઉપસંહાર પાં. ૨૬૨).

મહાભારતની માફક મનુ સ્મૃતિમાં પણ રાજા એ સાત કે આઠ મંત્રો નીમીને તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું, એમ મોઘમ જણાવ્યું છે. (અ. ૭ શ્લોક ૫૪-૫૭) એના પછી મુસલમાની રાજ્ય કારભારમાં પણ તેમના ગ્રંથકારોએ જણાવવા મુજબ આ પ્રમાણે જીવાજી જેવું પ્રધાનમંડળ નહતું, એમ જણાવાય છે પ્રધાનમંડળની સ્થાપના સાથે તેના નિભાવ માટે કેટલાક વિશેષ પ્રકારના અધિકાર જુદા જુદા અઠવા એકત્રપણે પ્રધાન મંડળને આપવા પડે છે પરંતુ પોતાના અનિયંત્રિત આચાર ઉપર દાખ આણે એવી સત્તા કે અધિકાર પ્રધાનમંડળને આપવા જેટલી ઉદારતા મુસલમાન રાજાઓમાં ન હતી. આ બધી વાતોને વિચાર કરતાં શિવાજીએ પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને, તેમાં પોતાની બુદ્ધિ વાપરી તથા પોતાના સલાહ આપનારાઓની સલાહ લઈને દેશકાલને અનુસરતી યોજના તેણે નવીન કરી એમ લાગે છે.

શિવાજીની વ્યવસ્થા.—અષ્ટ પ્રધાનની નીમણુંક શિવાજીએ કયારે કરી તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. સ્વરાજ્યનો આરંભ થયા પછી જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ, તેમ તેમ નવા નવા અમલ-દારો તેણે નીમ્યા હશે, એમ જણાય છે. ઇ. સ. ૧૬૪૦ થી ૧૬૪૫ માં માવળના રાજ્યકારભાર વ્યવસ્થિત કરતા કેટલાક અધિકારી ઉત્પન્ન થયા. દેશ-મુખોને અનુકૂળ કરી લેવામાં જે અત્યંત ઉપયોગી થઈ ચડ્યો, તેને ડબીર અથવા ઉક્તિ અભિષે એ હોયો આપવામાં આવ્યો. જે અમલદારે દેશમુખ ને હંકાર્યો ને તેને પોતાની સાથે જોડી રાખે. તેને પેશવાઈ અથવા મુખ્ય પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું. જે સૈન્યે લુટાડ્યોને હંકાર્યો તેમની વ્યવસ્થા માટે સળંગીસ નીમવામાં આવ્યો. પછી વધારે મુકક કબજામાં આવવાથી જમા પરચનું કામ વધુ ને તેથી મનમુદારની જગ્યા ઉપાડવામાં આવી. આ જ રીતે સુરનીસ, સરગૌજત, ચિટનીસ, હંદાની, વગેરે નાના મોટા અધિકારીઓ, અદિત્તવમા આવ્યા. સર-આતમા તેમના નામ ફરગી હતું પણ પાંડળથી પોતાના હિંદી રાજ્યને પૂર્વ દરૂપ આપવા માટે તેણે સંસ્કૃત નામેના ઉપયોગ કર્યો. અષ્ટ પ્રધાનનાં ફરસી સંસ્કૃત નામ, તેમનાં કામ, ને પગાર આગળ આપ્યા પ્રમાણે હતાં.

સચીવ છત્ર લઈ ઉભો હતો. નૈઋત્યમાં જનાઈ ન પડિત મુખત વ્યજન લઈ ઉભો હતો. વાયવ્યમાં દત્તો ત્રિમલ મંત્રી આમર લઈને ઉભો હતો. ધધાન દિશાએ જાળાણ પડિત ન્યાયાધીશ બીજી આમર લઈને ઉભો હતો. 'મહાકાશમ રાવ' કૃત રાજનીતિમાં મુખ્ય પ્રધાન પ્રાદાણ, સેનાપતિ ક્ષત્રિય, ને અમાત્ય વૈશ્ય હોવો જોઈએ, એવો એક નિમય લખેલો છે.

નવા અમલદારોનો વધારો :— જુદાં જુદાં કામની વહેંચણી થઈને તેમની જાબાબદારી વહેંચાઈ જાય, ને દરેકને જુદું જુદું કામ મળવાથી તેમાં તે પૂર્ણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલા માટે શિવાજીએ આ પ્રધાનમંડળ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. આ યોજનામાં ફરફારીત્વ હોવાથી સ્વરાજ્ય રક્ષણ ને સ્વરાજ્ય સંવર્ધન એ બંને કાર્યો શિવાજી ને તેના વંશનો કરી શક્યા. ઔરંગઝેબ જેવા બલવાન શત્રુની સાથે સામનો કરી તેને હરાવીને વિજય પ્રાપ્ત કરાવવાનાં આ યોજના ધણી ઉપયોગી નીવડી. શિવાજીના મૃત્યુ પછી સંભાળીએ આ અધ્યપ્રધાનની યોજના બાંધી નહિ. કે તેના કાર્ય કતાઓમાં ફેરફાર કર્યો નહિ, પણ તેની પાસે જવાને છ'દોગામાત્ર કલુશા સિવાય કોઈ હિંમત ન કરતું હોવાથી ધણીખરાં કામો કલુશાની કૃપા પ્રમાણે થતાં. રાજરામની કારકીર્તિમાં વધારે લાયક માણસો ઉત્પન્ન થવાથી તેમને માટે એ વધારે સ્થાનો ઉભાં કરવામાં આવ્યા. એક પત્ર પ્રતિનિધિને બીજું હુકમત પઢ્યા પત્ર પ્રતિનિધિને અધિકાર બધા પ્રધાનો ઉપર ચાલતો હોવાથી તેનો પગાર પણ સૌથી વધારે એટલે ૧૫,૦૦૦ હોત એટલો હતો હુકમત પઢ્યાએ હોધી. રાજરામ ઉભો કરેલો તેનો અધિકાર આખા મહારાષ્ટ્રના સ્વરાજ્યમાં ચાલવાનો હોવાથી તેનો હુકમ તોડવાની પ્રત્યક્ષ રાખને પણ છુટ ન હતી.

નામધારી જાગીરદારોનું રૂપાંતર :— રાજરામના અમલમાં અધ્યપ્રધાનની વ્યવસ્થામાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે પ્રધાનોને સ્વરાજ્ય સંસ્થાપનાના કામમાં ઉત્સાહ આવે તે માટે તેણે તેમને જાગીરો આપી. તેનું પરિણામ એ થયું કે લાજણથી ન્યારે કુલસત્તા પેશવા પાસે ગઈ ત્યારે રાજ્યકારભારની વહેંચણી માટે અસ્તિત્વમાં આવેલા પ્રધાનો નાની મોટી જાગીરોના મનસગદાર થઈ ગયા શાહુની કારકીર્તિમાં આ સંસ્થા બહુ ઉપચારિક સ્વરૂપની થઈ રહી. ને તેની પછી તે નામશેષ થઈ ગઈ.

અધ્યપ્રધાનોની તે સરદારોની નીમણીક પહેલાની માફક ચલાવવી એવી શાહુની આશા હતી પણ તેમાં હાલમાં તે તેનું નામ માત્ર રહ્યું હતું. બધા અધિકાર પેશવાના હાથમાં હતા. સચીવ, પ્રતિનિધિ, અમાત્ય અને સેનાપતિ તર્જન અશક્ત થઈ પડ્યા હતા. બીજાં પ્રધાનોનું મહત્વ તો ક્યારેનુંય નાશ પામ્યું હતું. નવાં સરદારો આગળ આવતા હતા. આ સભોગમાં જુની વ્યવસ્થા આગળ બીજાં વધી મુરકેલ હતી, આ વાત પેશવાને બીજા સમજાવા વિના નહિ જ રહ્યા હોય. પણ શાહુના ઉદ્દેશા દિવસોમાં એ વિશે પાટાપાટ કરવી એ તેથીય વધારે મુરકેલ હતું. શાહુની આજ્ઞા એટલા પુરતી હતી કે રાજકારભાર એક તંત્રીને એક રુઝુ ન થઈ જાય, અને એ હેતુ સાધવાનો અચલ પેશ્વા બને તેટલો કરતો હતા. જુના કુટુંબોમાં કાર્યકર્તા માણસો નથી, એ કારણથી તેમના વતન ખાલસા કરવાથી નાકુકનો શોશ થયો, એમ સમજી પેશવા નવો ફેરફાર કરવાની ઉતાવળ કરતો નહતો. છતાં બની શકે તે ફેરફાર તે કરી રહ્યો હતો.

(સંદર્ભ : અથ મરાઠી રિયામત, મહાભારત ઉપસંહાર મહારાજા કૃત રાજનીતિ, મનુસ્મૃતિ, પારસનીસ ને કીકેટ, હિસ્ટરી ઓફ ધી મરાઠાસ ભાગ. ૧ લો.)

અષ્ટભાવ :—શરીરના આઠ ભાવ છે, ને તે સત્ત્વ ગુણને દર્શાવનારા છે, તેમ મનાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે સ્તંભ, સ્વેદ, શેગાન્ધ, સ્વરસ, કે વૈસ્વેય વેપથુ અથવા કેપ વેવથુ, ગચ્છાપાત અને પ્રલય.

અષ્ટભૈરવ :—ભૈરવ એટલે ભાવ કર, તે શેકરનું નામ છે. છતાં ભૈરવને શિવના ગણમાંની વિશિષ્ટ દેવતા તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેના આઠ સ્વરૂપો છે. ને તે બધાં ભાવ કર સ્વરૂપનાં છે. (૧) અસિતાગ, કાળા અવયવ વાળો, (૨) સંહાર નાશ, (૩) રુદ્ર, કુતરો, (૪) કાલ, (૫) ક્રોધ, (૬) તામ્ર ચૂડ, લાલ કલગી વાળો, (૭) અંદ્રચૂડ, (૮) મંદા. આ નામોમાંથી કેટલાંકને બદલે કપાલ, રૂદ્ર, ભીષણ, ઉન્મત્ત કુપતિ વિગેરે નામો પણ જોવામાં આવે છે. આ સ્વરૂપોનાં શિવ કોક વાર કુતરા પર ચઢીને જમણ કરતો હોય છે, ત્યારે તેને "સ્વાસ્ત" (કુતરો જેનો આસ્ત્ર છે, તે) જોમ કહેવામાં આવે.

અષ્ટમંગલ :—આ સંસ્થા શ્રૌતસ્માર્ત ધર્મમાં નથી, પણ યૌગલિક ધર્મમાં છે. અષ્ટમંગલ એટલે આઠ મંગલદાયક વસ્તુઓનો સમુદાય સિંહ, વ્રજ, ગજ, પૃથ્વીકે કુંભ, વ્યજન, ધન, વાય ને

કાર્યનીનામ	સંસ્કૃત નામ	કામ
પેશવા	પ'ત પ્રધાન	મુખ્ય દીવાનગીરી
મજમુદાર	પ'ત અમાત્ય	સુલકી હિસાબ
ગુરનીસ	પ'ત સચીવ	દફતર સાચવણી
વાકનોસ	મંત્રી	ખાનગી કારભાર
હાનીર	સુમંત	પરરાજ્ય વ્યવહાર
સરનાળા	સેનાપતિ	લશ્કરી વ્યવસ્થા
	ન્યાયાધીશ	ન્યાય ખાતું
	પંડિતરાવ	શાસ્ત્રાર્થને દાનધર્મ

તેમના વાર્ષિક પગાર અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

૧૫,૦૦૦ રૌન
૧૨,૦૦૦ રૌન
૧૦,૦૦૦ રૌન
૧૦,૦૦૦ રૌન
૧૦,૦૦૦ રૌન
૧૦,૦૦૦ રૌન
૧૦,૦૦૦ રૌન
૧૦,૦૦૦ રૌન

ઉપર આપેલા પ્રધાનોમાંથી પંડિતરાવને ન્યાયાધીશ જો બે પ્રધાનો સિવાય બાકીનાને લશ્કરી શિક્ષણ હેતુ પડે. આ દરેક પ્રધાનને એક મુલાકાત આપવામાં આવતા. પ્રધાન સ્વાસ્થ્ય પડે જતો ત્યારે તેની પાછળ તેના બધા કામની વ્યવસ્થા આ મુલાકાતને જોઈ પડતી મુલાકાતની નીમણૂક સરકાર તરફથી થતી ને તેમના આવિકાના શિક્ષા વિગેરે તેમની પાસે રહેતા. છતાં મહત્વના કામ પ્રસંગે તેમના પોતાના ઉપરીને પૂછ્યા વિના તે કામને નિષ્કાર કરી શકતા નહિ. મત્ર્યેક ખાતામાં વળી આઠ ઉપ અધિકારીઓ રહેતા. તેમના નામ ને કામ આપેલા છે.

(૧) કારબારી. તે પોતાના ખાતાનો બધા કારગાર તવાસનો.

(૨) મજમુદાર. તેની પાસે જમ્યા ખર્ચનું કામ રહેતું.

(૩) ફત્તીમ. એ મજમુદારના હાંતી નીચે રહેતો.

(૪) સંમનીસ કે દફતરદાર. એ દફતર સાચવતો.

(૫) ચિટનીસ. પાસે બધા પત્ર વ્યવહાર રહેતો.

(૬) કારખાનનીસ. તેની પાસે કોદાર, દાણો વિગેરની વ્યવસ્થા રહેતી.

(૭) જમદાર. તેની પાસે નગદ નાણાં સિવાય બધી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ રહેતી.

(૮) પોતાનીસ. તેના તાબામાં બધી રોકડ રહેતી આ બધા કામદારોના હાથ નીચે બેસક નાના મોટા અનેક કારકુનો કામના પ્રમાણમાં રહેતા. એ ઉપરાંત પુદ હજુર પાસે એક ચિટલીસ, એક ફત્તીસ એક પારસનીસ અને એક પોતાનીસ એવા અધિકારીઓ સ્વતંત્ર રીતે રહેતા.

પ્રધાન મંડળમાં દરેકનો દરજ્જો :—

અષ્ટ પ્રધાનમાં પેશવા એ મુખ્ય હતો ને તેની હકુમત બધા પ્રધાનો ઉપર રહેતી. તેનો દરજ્જો રાજ્યની નીચે ને તેનું બેસવાનું સ્થાન સિંહાસનની નીચે જમણી બાજુએ પહેલું રહેતું. સુલકીને લશ્કરી એ જાનને ખાતામાં તેની નજર રહેતી. એટલુંજ નહિ, તો રાજ્યની તમામ ખર્ચપટ્ટો તેની ફેણરેખ નીચેજ ચાલતી. સેનાપતિ પાસે આખા લશ્કરનો અધિકાર હતો, તેની જમ્યા બધી બાજુએ પહેલી હતી. અમાત્ય, સચીવ અને મંત્રી એ પેશવાની નીચે અનુક્રમે બેસતા. તેમ સામંત, પંડિતરાવ ને ન્યાયાધીશ ડાળી બાજુએ સેનાપતિ નીચે અનુક્રમે બેસતા. એમ રીસાયત કાર લખે છે. છતાં મહદુરસ્સા કૃત રાજનીતિમાં પ્રધાનોના બેસવાનો અનુક્રમ જુદી રીતે આપેલો છે. જમણી બાજુએ મુખ્ય પ્રધાન, અમાત્ય, સચીવ અને સુમંત, ને ડાળી બાજુએ પંડિતરાવ, સેનાપતિ, મંત્રી ને ન્યાયાધીશ એમજો અનુક્રમે બેસવું એવો ક્રમ આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે.

અષ્ટ પ્રધાનની સંસ્થાને રાજ્ય સિધેક વિધિ-આ ગમ (અષ્ટ કરીને) તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ કેવી રીતે આપ્યું હતું, તે શિંગાણના રાજ્ય સિધેકને લખતી એ માહિતી ઉપલબ્ધ છે, તે પરથી જાણી શકાય છે. આ રાજ્યસિધેકને વખતે સિંહાસનની ચારે બાજુએ આ અષ્ટ પ્રધાનો હાથમાં સુવર્ણકલશ લઈને ઉભા હતા. પૂર્વ દિશામાં મુખ્ય પ્રધાન ગોદરાઈ પિંગળે સુવર્ણ કલશને હાથમાં લઈ ઉભો હતો. દક્ષિણ તરફ સેનાપતિ ફત્તીસરાવ ગોદિતે દુગ્ધપૂર્ણ શેષ્ય કલશ લઈ ઉભો હતો. પશ્ચિમે સમયદ્ર નીકકંઠ દધિદુગ્ધ પૂર્ણ વામ કલશ લઈ ઉભો હતો. ઉત્તરે હંદોગ્યા-માત્ય પ્રધાન રક્ષનાથ પંડિતરાવ ગુપ્તપૂર્ણ સુવર્ણ કલશ લઈને ઉભો હતો. તેની પાસે મુદ્રમય મુજમાં સમુદ્રજલ ને મહાનદીઓનું જલ ભરી મૂકેલું હતું. ઉપશિખાઓમાં અગ્નિ તરફ અવગાળ હતો પાંડવ

સચીવ છત્ર લઈ ઉભો હતો. નૈઋત્યમાં જનાઈ ન પડેલ ગુપ્ત વ્યજન લઈ ઉભો હતો. વાયવ્યમાં હતો. ત્રિમલ મંત્રી ચામર લઈને ઉભો હતો. ઈશાન દિશાએ બાળાણ પડેલ ન્યાયાધીશ બીજુ ચામર લઈને ઉભો હતો. 'મહાકારમ રાવ' કૃત રાજનીતિમાં મુખ્ય પ્રધાન પ્રાણજી, સેનાપતિ સત્રિય, ને અમાત્ય વૈશ્ય હોયો ભેદજી, એવો એક નિમય લખેલો છે.

નવા અમલદારો નો વધારો :— જુદાં જુદાં કામની વહેંચણી થઈને તેમની જખાબદારી વહેંચાઈ જાય, ને દરેકને જુદું જુદું કામ મળવાથી તેમાં તે પૂર્ણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલા માટે શિવાજીએ આ પ્રધાનમંડળ અસ્તિત્વમાં આવડ્યું હતું. આ યોજનામાં દરેકશીલ્પ હોવાથી સ્વશાસ્ત્ર રક્ષણ ને સ્વશાસ્ત્ર સંવર્ધન એ બંને કાર્યો શિવાજી ને તેના વંશનો કરી શક્યા. ઔરંગઝેબ જેવા બહાદુર શત્રુની સાથે સામનો કરી તેને હરાવીને વિજય પ્રાપ્ત કરાવવાનાં આ યોજના ઘણી ઉપયોગી નીવડી. શિવાજીના મૃત્યુ પછી સંભાળીએ આ અષ્ટપ્રધાનની યોજના ભાંગી નહિ. કે તેના કાર્ય કર્તાઓમાં ફેરફાર કયો નહિ, પણ તેની પાસે જવાને છ'દોગામાત્ર કહુશા સિવાય કોઈ હિંમત ન કરતું હોવાથી ઘણાંજાં કામો કહુશાની ધન્ય પ્રમાણે થતાં. રાજરામની કારકીર્દીમાં વધારે લાયક માણસો ઉત્પન્ન થવાથી તેમને માટે જ વધારે સ્થાનો ઉભાં કરવામાં આવ્યા. એક પત્ર પ્રતિનિધિને બીજું હુકુમત પન્હા પત્ર પ્રતિનિધિનો અધિકાર બધા પ્રધાનો ઉપર ચાલતો હોવાથી તેનો પગાર પણ સૌથી વધારે એટલે ૧૫,૦૦૦ હોત એટલી હતો હુકુમત પન્હાએ હોધી. રાજરામ ઉભો કરેલો તેનો અધિકાર આખા મહારાષ્ટ્રના સ્વરાજ્યમાં ચાલવાનો હોવાથી તેનો હુકુમ તોડવાની પ્રત્યક્ષ રાખને પણ છુટ ન હતી.

નામધારી જાગીરદારોનું રૂપાંતર :— રાજરામના અમલમાં અષ્ટપ્રધાનની વ્યવસ્થામાં મુખ્ય ફેરફાર એ ધર્મો કે પ્રધાનોને સ્વશાસ્ત્ર સંસ્થાપનાના કામમાં ઉત્સાહ આવે તે માટે તેણે તેમને જાગીર આપી. તેનું પરિણામ એ થયું કે સદગુણી જ્યારે કુદસતા પેશવા પાસે ગઈ ત્યારે રાજ્યકારભારની વહેંચણી માટે અસ્તિત્વમાં આવેલા પ્રધાનો નાની મોટી જાગીરોના મનસુબદારી થઈ ગયા શાહુની કારકીર્દીમાં આ સંસ્થા બહુ ઉપચારિક સ્વરૂપની થઈ રહી. ને તેની પછી તે નામશેષ મૂકી મૂકી.

અષ્ટ પ્રધાનોની તે સરદારોની નીમણૂકો પહેલાની માફક ચલાવવી એવી શાહુની આજ્ઞા હતી પણ જેતાં હાલમાં તેનું નામ માત્ર રહ્યું હતું. બધા અધિકાર પેશવાના હાથમાં હતા. સચીવ, પ્રતિનિધિ, અમાત્ય અને સેનાપતિ ત્રણ અશક્ત થઈ પડ્યા હતા. બીજાં પ્રધાનોનું મહત્વ તો ક્યારનુંય નાશ પામ્યું હતું. નવાં સરદારો આગળ આવતા હતા. આ સરોગમાં બીની વ્યવસ્થા આગળ નીચોવવી મુશ્કેલ હતી, આ વાત પેશવાને બીજા સમજવા વિના નહિ જ રહ્યા હોય. પણ શાહુના ઉદ્દેશા કિંવસોમાં એ વિશે જાણપાટ કરવી એ તેથીય વધારે મુશ્કેલ હતું. શાહુની આજ્ઞા એટલા પૂરતી હતી કે રાજકારભાર એક તરફને એક હથિય ન થઈ જાય, અને એ હેતુ માધ્યમવાને પ્રધાન પેશવા બને તેટલો કરતો હતા. જુના કુટુંબોમાં કાર્યકર્તા માણસો નથી, એ કારણથી તેમના વતન પાલકા કરવાથી નાહકનો હોરા થયો, એમ સમજી પેશવા નવો ફેરફાર કરવાની ઉતાવળ કરતો ન હતો. છતાં બની શકે તે ફેરફાર તે કરી રહ્યો હતો.

(સંહર્ષા ગ્રન્થ મરાઠી રિયાસત, મહાભારત ઉપસંહાર; મહાકારણ કૃત રાજનીતિ, અનુસ્મૃતિ, પારસનીસ ને કીકટ, હિસ્ટરી ઓફ ધી મરાઠાસ બાગ. ૧ લો.)

અષ્ટભાષ :—શરીરના આઠ ભાગ છે, ને તે સત્ત્વ ગુણને દર્શાવનારા છે, એમ મનાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે સ્તબ્ધ, રોગ, રોગાત્મ, સ્વસ્થ, ને વૈશ્વંય વેપથ અથવા કંપ વૈવંય, માણુપાત અને પ્રકૃત.

અષ્ટભોરવ :—ભોરવ એટલે ભયંકર, તે શકેલું નામ છે. છતાં ભરવને શિવના ગણમાંની વિશિષ્ટ દેવતા તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેના આઠ સ્વરૂપો છે. ને તે ગર્ભાં ભયંકર સ્વરૂપનાં છે. (૧) અસિતાંગ, કાળા અવયવ વાળો, (૨) સંહાર નારા, (૩) રુદ્ર, કુતરો, (૪) કાલ, (૫) ક્રોધ, (૬) તાપ ચૂક, લાલ કલગી વાળો, (૭) ચંદ્રચૂક, (૮) મહા. આ નાગમાંથી કેટલાકને ગદલે કપાલ, રૂદ્ર, ભીષણ, ઉન્મત્ત કુપતિ વિગેરે નામે પણ ભોવામાં આવે છે. આ સ્વરૂપોનાં શિવ કેક વાર કુતરા પર ચઢીને જમણ કરતો હોય છે, ત્યારે તેને 'સવામ્વ' (કુતરો) જોનો અર્થ છે, તે) એમ કહેવામાં આવે.

અષ્ટમંગલ :—આ સંસ્થા શ્રૌતરમાત્ ધર્મમાં નથી, પણ પૌરાણિક ધર્મમાં છે. અષ્ટ મંગલ એટલે આઠ મંગલદાયક વસ્તુઓનો સમુદાય સિંહ, વૃષભ, ગજ, પૃથ્વીદિક કુંભ, વ્યંજન, ધન, વાય ને

ફારસીનામ	સંસ્કૃત નામ	કામ
પેરશવા	પંત પ્રધાન	મુખ્ય દીવાનગીરી
મજમુદાર	પંત અમલત	સુલકી કિસામ
મુરનીસ	પંત સચીવ	દફતર સાયવલી
વાકનોગ	મંત્રી	ખાનગી કારભાર
ડબીર	મુખંત	પરરાજ્ય વ્યવહાર
સરનાળાન	મેનાપનિ	લરકરી વ્યવસ્થા
	ન્યાયાધીશ	ન્યાય ખાતું
	પંડિતરાય	શાસ્ત્રાર્થને દાનધર્મ

તેમના વાર્ષિક પગાર અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

૧૫,૦૦૦ હોન

૧૨,૦૦૦ હોન

૧૦,૦૦૦ હોન

૧૦,૦૦૦ હોન

૧૦,૦૦૦ હોન

૧૦,૦૦૦ હોન

૧૦,૦૦૦ હોન

૧૦,૦૦૦ હોન

ઉપર આપેલા પ્રધાનોમાથી પંડિતરાયને ન્યાયાધીશ એ બે પ્રધાનો મિવાય બાકીનાને લરકરી શિક્ષણ લેવું પડતું. આ દરેક પ્રધાનને એક મુતાલિક અધવાના આવતા. પ્રધાન સ્વારી પર જતો ત્યારે તેની પાછળ તેના બધા કામની વ્યવસ્થા આ મુતાલિકને જોવી પડતી. મુતાલિકની નીમણુક સરકાર તબક્કથી થતી ને તેમના માલિકના શિક્ષા વિગેરે તેમની વાજ રહેતા. છતાં મહત્તનના કામ પ્રમ્ત જે તેઓ પોતાના ઉપરીને પૂછ્યા વિના તે કામનો નિગાહ કરી શકતા નહિ. પ્રત્યેક ખાતામા વળી આઠ હપ અધિગારીઓ રહેતા. તેમના નામ ને કામ આનું આપ્યા છે.

(૧) કારભારી. તે પોતાના ખાતાનો જવાબદાર રાખતો.

(૨) મજમુદાર. તેની પાસે જમા ખરચણું કામ રહેતું.

(૩) ફરનીગ. એ મજમુદારના પાસે નીચે રહેતો.

(૪) સંખનીસ કે દફતરદાર. એ દફતરે માયવતા.

(૫) ચિટાગીસ. પામે ભૂમિ પત્ર વ્યવહાર રહેતો.

ગિરિજાતમક	લેખ્યાદિ	પુણા (ભુવર પાસે)
વિન્દેશ્વર	ઝોઝર	પુણા (ભુવર પાસે)
ગણપતિ	રાંજણાંવ	પુણા (પુણા નગર સ્ત્રતા પર)
ગજમુખ	સિંદરેશ્	નગર, દોડ પાસે

આ ઉપર થી જોતાં એક સ્થાન નગર જીલ્લામાં, એ સ્થાન કોલાયા જીલ્લામાં ને આકીનાં પાંચ સ્થાન પુણા જીલ્લામાં છે. દેવાલયો તરફ જોતાં (પાલી) જુ' દેવાલય, વિશાળ, પત્થરનું' બાંધે હું અને ચારે બાજુએ પત્થરો વડે જડેલું છે. આજ ભત્તાનાં દેવાલયો થોડર ને મોરગામમાં છે છતાં બધે નથી પાલીનું દેવાલય મોરોદાદાં ફડણીસે બંધાવ્યું. આ મોરોદાદાં નાના ફડણીસ ના સમયમાં થઇ ગયા એટલે પાલીનું મંદિર ઇ. સ. ૧૭૭૫-૧૮૦૦ માં બંધાયેલું હોયું જોઇએ. થોડરને મોરગામમાં મંદિરો વિષે "તીથે-યાત્રા પ્રબંધ" નામના કથમાં નીચે ઉતારેલી માહિતી આપેલી છે.

“થે ઉર :—ગામમાં અષ્ટવિનાયકોમાંનું એક સ્થાન છે. અહિં મૂલાસુઠા નદી છે. અહિંનું ગણપતિનું દેવળ સુદર તે ભવ્ય છે. માધવરાવ પેશવાએ ભદામીનો કિલ્લો છૂટી લીધા પછી આ દેવાલયમાં લોકોનો મંડપ તૈયાર કરાવી આપ્યો તે ફાલમાં છલુથઇ ગયા છે. આજ ઠેકાણે ગણ પતિની સામે માધવરાવ પેશ્વા કૈલાસવાસી થયા. તેમનાં પત્ની રમાબાઈ બધાં સતી થયાં, તે સ્થાન પણ અહિં નદી કિનારે છે. તે ઠેકાણે આજે તુલસી વૃંદાવન દેખાય છે. (તીથેયાત્રા પ્ર. પા. ૧૧૬). ”

“મોર ગામ :—એ ગામમાં ગણપતિનું સ્થાન છે. ગણપતિની લગ્ન મૂર્તિ છે. પણ તેના અવયવ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતા નથી. ગણપતિને મધુરેશ્વર નામે ઓળખાતાં આવે છે. આ દેવના ઉપાસક પુણા જીલ્લામાં ઘણા છે. તીથેસ્થાન કમંડલુ નદી પહે ગણાય છે. તે આજે કહા નામે ઓળખાય છે. એમ મનાય છે કે પ્રાકૃતદેવના કમંડલુમાંથી આ નદી ઉત્પન્ન થઇ છે અહિના લોકોનો મોટો ભાગ ગણપ. તિના ઉપાસક હોવાથી ગણપતિની પૂજા અર્ચા કરી સંકષ્ટ ચતુર્થીનું મન કરે છે. આ ક્ષેત્રનો મહિમા મુઠગલ પુરાણમાં અતિશય રીતે વર્ણવ્યા છે દેવાલયમાં એક વૃક્ષ છે જેને ભાવિક જનો કંપવૃક્ષ તરીકે ઓળખે છે. ભાદરવા સુદી ચૌથને દિવસે અહિં મેળો ભરાય છે ને મોટો ઉત્સવ થાય છે.” (તીથેયાત્રા પ્ર. પા. ૧૮૩).

અષ્ટ દેવ વાં હ :—સુત્રગ્રન્થોમાં વિવાહના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે (૧) પ્રાર્થ, (૨) ગાંધર્વ, (૩) રાક્ષસ, (૪) દેવ, (૫) આર્ષ, (૬) પ્રાણપત્ય (જ) અસુર, (૮) પૈશાચ તેમની વ્યાખ્યા સંક્ષેપતઃ આવી છે. પ્રાણ: સાદંકૃત કન્યાદાન થી થયેલો વિવાહ ગાંધર્વ. વધુવરની સંમતિ થી થયેલો વિવાહ. રાક્ષસ ઘલાલારે હરણ કરીને કરેલો વિવાહ. દેવ. વિધિપૂર્વક કન્યાદાન થી થયેલો વિવાહ. આર્ષ ગાય કે બળદ લઇને કરેલો કન્યાપણ પછીનો વિવાહ પ્રાણપત્ય. પ્રજેતપાદન મટી કન્યાપણ પછીનો વિવાહ અસુર. પૈશા અપીને કન્યા લેવી તે પછીનો વિવાહ. પૈશાચ: કન્યા થોરીને તેની સાથે થયેલો વિવાહ.

આને વિષે ધર્મ સિંધુ તૃતીય પરિચ્છેદ પૂર્વાર્ધમાં અને વિશાનેશ્વરમાં સવિસ્તર હકીકત આપી છે. અ. ઉપરાંત “વિવાહ” એ લેખ જુઓ.

અષ્ટાંગર :—આ નામ હજી હમણાં પ્રચારમાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. આદી, રીંછળ, ચૈલ, યજ્ઞ, નાગામ દેવદંડા વિગેરે આઠ આંગર મળીને થયેલા મુકલને શરૂઆતમાં અષ્ટાંગર એ શબ્દ લગાડવામાં આવ્યો આ બધામાં ચૈલ સૌથી જુનું હોય એમ લાગે છે. (વિ. વિ. પુ. ૨૨ પૃ. ૧૦૧.)

અષ્ટાંગ :—આ શબ્દવડે શરીરના કયાં આઠ અંગને ઉદ્દેશવામાં આવ્યા છે. તેનો સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કયાંય નથી. તે વિષે એક મતપણ નથી. એ હાથ છાતી, કપાળ, યો આજો, ગણુ, કમર, અથવા હાથ, પગ, ઘૂંટણ, છાતી અને કપાળ (અથવા વાહી અને મન) એમ આઠ અંગ ગણવામાં આવે છે. પૂજા પ્રકરણમાં જે આઠ અંગ છે, (સાષ્ટાંગ ઠંડવત) તેમાં હાથ, પગ, ઘૂંટણ, માથું, છાતી, વાહી, દુષ્ટિ અને મન એ અષ્ટાંગ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

વૈદકમાંનાં અષ્ટાંગ :—શરદ, શાકાક્ય, કાપલિ, કિરત્ત, ભૂતવિદ્યા, કૌભારભૂત્ય, અગતત્ત, રસાયત્ત, તત્ત અને વાણરભૂતત્ત.

સ્મૃતિમાંનાં અષ્ટાંગ :—કાયદો, ન્યાયાધીશ, પંચ, લેખક, જ્યોતિષ, મુવર્ણ, અગ્નિ અને પાણી.

પૂજામાંનાં અષ્ટાંગ :—પાણી, દ્વધ, ઘી, દહિં, દહાં, ચોખા, જવ અને સર્પચ.

મેષુનમાં અષ્ટાંગ :—સ્મરણ, કીર્તન, ફીલા, દર્શન, ગુહાભાવણ, ચિંતન, નેત્રય, સંયોગ.

યોગમાં અષ્ટાંગ :—ચમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ખરણા, ધ્યાન, સમાધિ.

દીપ એ આઠ વસ્તુઓ (અષ્ટમંગલ) રાજ્યાભિષે-
કને વખતે વપરાય છે. ધારદ્રુણ અગ્નિ, ગાય, સુવસ્ત્ર,
ધૂત, સૂર્ય, જલ અને રાજા એમને પશુ અષ્ટમંગલ
ગણવામાં આવે છે. (મંગલ જુઓ).

અષ્ટમહારોગ:—આ શબ્દ વાગ ભટે પ્રચા-
રમાં આવ્યો. તે અન્યમાં વાતવ્યાપિ, અરમરી, કૂચ
(કે કુષ્ઠ), મેહ, ઉદર, ભગદર, અશ્વ, સંઘર્ષી,
(કે અહર્ષી) એ અષ્ટ મહારોગ કહેવાયા છે.

અષ્ટમહાભિદ્ધિ:—અભિમા, મહિમા, ગ-
રિમા, લધિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ, ઇશિત્વા, વશિત્વા
એ અષ્ટ મહાભિદ્ધિઓ કહેવાય છે.

અષ્ટમધ્યદિગિરિ:—હિમાલય, હેમકૂટ, નિ-
ષધ, ગંધમાદન, નીલ, જ્યેષ્ઠ, શૃંગવાન, અને માદ્ય-
વાન એ આઠ મહાદિગિરિ જુલુ દિશમાં ભારતવર્ષ નવ
વર્ષ (વિભાગ) કરાવવાના કારણ રૂપ છે. આને વિશે
અનેક પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે.

અષ્ટમંગલધ્ય:—ત્રણ વર્ણ માટે એક સંસ્કાર.
સૌજ સંસ્કારમાંની એ ગર્ભાધાન સંસ્કાર વખત સર
ન કરવામાં આવ્યો હોય, તો ગર્ભિણી સ્ત્રીને આઠમે
મહિને આ સંસ્કાર કરાવવામાં આવે છે. એ સંસ્કાર
મૂત્રોક્ત નથી. પણ ફૂલી છે. છતાં તેનો ઉલ્લેખ
સંસ્કાર કૌસ્તુભ નામના ગ્રંથમાં મળે છે. સૂત્રોક્ત
સૌજ સંસ્કારમાં એની ગણના કરવામાં નથી, આવી.
વ્યવહારમાં તેને આઠાંગુલી, કે આષ્ટાંગુળ એ નામે
ઓળખે છે. ગર્ભાધાન સંસ્કારને આભાવે તેની
પછી આવનારા પુત્રવત્તન સીમંતોત્સવન એ બન્નેને
એકીને આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. કોમાંના બધા
વિધિ ગર્ભાધાનની જેમ ઋતુશાંતિ સાથે કરવામાં
આવે છે. પ્રથમ ગર્ભાધાનને તે પરી પુત્રવત્તનને
સીમંતોત્સવનના સંસ્કાર વિધિસહ કરવામાં આવે છે.

અષ્ટમી:—સુભદ્રા ઇલાંકે કોલાબા ભુલો-
રાડા ન્યુનિસિપલ હાઈમા આ ગામ છે. ત્યાં એક
સુંદર સરોવર છે. વરતીમાં ઇસાએલ લોક ધણા
રહે છે. શિવાજી પાસે રાયગડ મુકામે આવેલા ઔકચ-
ડન નામનો અજેજ વકીલ આ ગામને અષ્ટમી એમ
સંબોધે છે. (ખ. મ. ૧૬૭૩ અંક ૧) હિસ્ટોરીકલ
રેન્ડેડર, ૨૧૫, માર્ચર ન્યુ કોલેજ (૭૭) ૧૯૭૧માં
ચેલ નદીના કીનારા પાસેથી કેટલેક અંતરે આવેલું
અગત્યનું ગામડું. એનો ઉલ્લેખ જોડીએટલ
મેમોરિયલ (૧૨૧૧) મા ફ્રાન્સ 'ઉત્તોમ' વરીકે
કર્યો છે.

અષ્ટ યોગિની:—દુર્ગા દેવીની આઠરાક્ષસી
પરિચારિકા. તેમનાં નામ મંગલા, પિંગલા, ધન્યા,
ભ્રામરી, ભદ્રિકા, ઉત્તકા, સિદ્ધા, અને સંકટા. ખીમે
એક પાઠ છે તે આ પ્રમાણ છે. માત્રની, કપૂરતલિકા,
મલયગંધિની, કૌમુદિકા, ભેડંગા, માતાલિ, નામકા
અને જ્યા અથવા શુભાચારા. આ ઉપરાંત મુલજળુ
અને સુનંદા એ નામ પણ કયાંક કયાંક ભવામાં
આવે છે.

અષ્ટ વસ્તુ:—વસ્તુનો ઉલ્લેખ વેદોમાં છે.
તેમનું પૈરાલિક મહત્ત્વ વેદિક સ્વરૂપ કરતાં જુદી
ભાવનું છે. પૈરાલિક સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે.
વૈવસ્વત મન્વંતરના ધર્મક્રમિ તેમનાથી પ્રાથતેસ
દશકન્યા વસુ થઈ તેમ થયેલા વસુ સંજાવાળા
આઠદેવ તે આજના સત્યવિધ દેવોમાં પાંચમાં દેવ
છે. તેમના નામ ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહ, અનિલ,
અનલ, પ્રત્યુષ, અને પ્રભાસ છે. (ભારત અદિ અ.
૬૬) પુરાણોમાં જોજ નામ હોવા ઉપરાંત કેટલાક
ખીમ નામો પણ છે ભાગવતમાં દ્રોણ, વસુ, વિભાવસુ
એનાં નામો છે.

ગિરિનાથક	લેણ્યાદિ	પુણા (બુદ્ધર પાસે)
વિન્દેશ્વર	ઓઝર	પુણા (બુદ્ધર પાસે)
ગણપતિ	રાંજણગાંવ	પુણા (શુભા નગર રસ્તા પર)
ગજમુખ	સિંદહેરુ	નગર, દોડ પાસે

આ ઉપર થી જોતાં એક સ્થાન નગર જીલ્લામાં, બે સ્થાન કોલાણા જીલ્લામાં ને બાકીનાં પાંચ સ્થાન પુણા જીલ્લામાં છે. દેવાલયો તરફ જોતાં (પાલી) ઈ દેવાલય વિશાળ, પર્યટનુ આધે હું અને ચારે બાજુએ પર્યટો વડે જડેલું છે. આજ નતનાં દેવાલયો થેઈર ને મોરગામમાં છે છતાં ગણે નથી પાલીનું દેવાલય મોરગામમાં ફરફીસે બંધાયું. આ મોરગામમાં નાના ફરફીસ ના સમયમાં થઈ ગયા એટલે પાલીનું મંદિર ઇ. સ. ૧૭૬૫-૧૮૦૦ માં બંધાયેલું હોયું નેહ્યો. થેઈરને મોરગામમાં મંદિરો વિષે “તીર્થયાત્રા પ્રથમ” નામના ગ્રંથમાં નીચે ઉતારેલી માહિતી આપેલી છે.

“થેઈર :—ગામમાં અર્ધવિનાયકોમાંનું એક સ્થાન છે. અહિં મૂલામુકા નદી છે. અહિંનું ગણપતિનું દેવળ સુંદર તે લગ્ય છે. માધવરાવ પેશવાએ બહામીનો કિલ્લો બાંધી લીધા પછી આ દેવાલયમાં લાકડાનો મંડપ તૈયાર કરાવી આપ્યો તે હાલમાં જુલુથઈ ગયા છે. આજ ઠેકાણે ગણ પતિની સામે માધવરાવ પેશ્વાકૈલાસવાસી થયા. તેમનાં પત્ની રમાબાઈ બન્ધાં સતી થયાં, તે સ્થાન પણ અહિં નદી કિનારે છે. તે ઠેકાણે આજે તુલસી વૃંદાવન દેખાય છે. (તીર્થયાત્રા પ્ર. પા. ૧૧૯).

“મોરગામ :—એ ગામમાં ગણપતિનું સ્થાન છે. ગણપતિની લગ્ય મૂર્તિ છે. પણ તેના અવધવ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતા નથી. ગણપતિને મથુરેશ્વર નામે ઓળખાવામાં આવે છે. આ દેવના ઉપાસક પુણા જીલ્લામાં ઘણા છે. તીર્થસ્થાન કમંડલુ નદી પહે ગણાય છે. તે આજે કંઠા નામે ઓળખાય છે. એમ મનાય છે કે કમંડલુ નદી કમંડલુમાંથી આ નદી ઉત્પત્ત થઈ છે અહિંના લોકોને મોટો ભાગ ગણપ. તિના ઉપાસક હોવાથી ગણપતિની પૂજા અર્ચા કરી સંકટ ચતુર્થીનું મન કરે છે. આ ક્ષેત્રનો મહિમા સુદગલ પુરાણમાં અતિશય રીતે વર્ણવ્યા છે દેવાલયમાં એક વૃક્ષ છે જેને લાલિક બોલે કલ્પવૃક્ષ તરીકે ઓળખે છે. બાદરવા સુદી ચૌથને દિવસે અહિં ચેળો ભરાય છે તે મોટો ઉત્સવ થાય છે.” (તીર્થયાત્રા પ્ર. પા. ૧૮૩).

અ ઇ ભ વા હુ :—સુત્રગ્રંથોમાં વિવાહના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે (૧) પ્રાન્ધ, (૨) ગાન્ધર્વ, (૩) રાક્ષસ, (૪) દેવ (૫) આર્ષ, (૬) પ્રાજાપત્ય (૭) અસુર, (૮) પૈશાચ તેમની વ્યાખ્યા સંક્ષેપતઃ આવી છે. પ્રાણ: સાલકૃત કન્યાદાન થી થયેલો વિવાહ ગાંધર્વ. વધુવરની સંમતિ થી થયેલો વિવાહ. રાક્ષસ જલાલકારે હરણ કરીને કરેલો વિવાહ. દેવ. વિધિપૂર્વક કન્યાદાન થી થયેલો વિવાહ. આર્ષ ગાય છે બળદ લઈને કરેલો કન્યાપણ. પછીનો વિવાહ પ્રાજાપત્ય. પ્રત્યેકદાન માટે કન્યાપણ પછીનો વિવાહ અસુર. પૈશા અપીને કન્યા લેવી તે પછીનો વિવાહ. પૈશાચ: કન્યા ચોરીને તેની સાથે થયેલો વિવાહ. આને વિષે ધર્મ સિંધુ તૃતીય પરિચ્છેદ પૂર્વાધમાં અને વિજ્ઞાનેશ્વરમાં સવિસ્તર હકીકત આપી છે. અ ઉપરાંત “વિવાહ” એ લેખ જુઓ.

અષ્ટાંગર :—આ નામ હજી હમણાં પ્રચારમાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. આદી, રીંછિણ, ચૈત્ર, યજ્ઞ, નાગામ દેવદંડા વિગેરે આઠ આગર, મળીને થયેલા મુલકને શરૂઆતમાં અષ્ટાંગર એ શબ્દ લાગાડવામાં આવ્યો આ બધામાં ચૈત્ર સૌથી જુનું હોય એમ લાગે છે. (વિ. વિ. પુ. ૨૨ પૃ. ૧૦૧.)

અષ્ટાંગ :—આ શબ્દવડે શરીરના કયાં આઠ અંગને ઉદ્દેશવામાં આવ્યા છે. તેનો સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કયાંય નથી. તે વિષે એક મતપણ નથી. બે હાથ છાતી, કપાળ, બે આંખો, ગળું, કમર, અથવા હાથ, પગ, શૂંઠણ, છાતી અને કપાળ (અથવા વાણી અને મન) એમ આઠ અંગ ગણવામાં આવે છે. પૂજા પ્રકરણમાં બે આઠ અંગ છે, (સાષ્ટાંગ કંડવત) તેમાં હાથ, પગ, શૂંઠણ, માથું, છાતી, વાણી, ફુટિ અને મન એ અષ્ટાંગ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

વૈદકમાંનાં અષ્ટાંગ :—શદ્ય, શાલાકય, કાયચિ. કિત્ત્રા, ભૂતવિદ્યા, કૌમારભૂત્ય, અગતત્ર, રસાયત્ર તંત્ર અને વાલકરણતંત્ર.

સ્મૃતિમાંનાં અષ્ટાંગ :—કાયદો, ન્યાયાધીશ, પંચ, લેખક, જ્યોતિષ, ગુવણ, અગિ અને પાણી. પૂજામાંનાં અષ્ટાંગ :—પાણી, દૂધ, ઘી, દહિં, દહાં, ચોખા, જવ અને સર્પપ.

મૈથુનમાં અષ્ટાંગ :—સ્મરણ, કીર્તન, કોડા, દર્શન, શુદ્ધભાવણ, ચિંતન, નેશ્વર, સંયોગ.

યોગમાં અષ્ટાંગ :—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણયામ, પ્રત્યહાર, ખારજી, બ્યાન, સમાધિ.

ભુ દિ ના અ ધાં ગ :- શુશ્રુષા, શ્રવણ, શ્રદ્ધા, ધારણ, ચિંતન, ચર્ચા, અર્થ વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન.

અષ્ટાંગ હૃદય-વાગ્દત્તૃત વૈદકવિધ્યનો અર્થ "વાગ્દત" જુઓ.

અષ્ટાધિકાર :- જ્ઞાતાધિકાર, સ્વજ્ઞાધિકાર, આત્માધિકાર, કુલલેખન, પ્રજ્ઞાસન, દંડવાદિ (૨૬), પૌરોહિત્ય, જ્યોતિષ, આ પ્રમાણે આઠ ખાતાં પૂર્વ-કાળમાં ગામડામાં રહેતાં ગામની વ્યવસ્થામાટે તેમની જરૂર રહેતી.

જ્ઞાતાધિકાર પ્રવાસીઓને અને સરકારી અમલદારોને પાલી પૂર્વ પાઠવાનો અધિકાર.

સ્વજ્ઞાધિકાર અનેક વસ્તીની જગ્યા નિશ્ચિત કરીને બતાવવી, આ અધિકાર ગામના મુખીપામે રહે તો.

આત્માધિકાર, નાના ગામડાંના કહેવાર હુત્તરને ઉચિત ઉપર તપાસ સમ્પાદનો અધિકાર. કુલલેખન-રૈયતની બરાબર નોંધ રાખવી ને સરકારી દફતર સાચવવું એ અધિકાર તલાટી સાચવતો.

પ્રજ્ઞાસન. બેસીફનો અધિકાર.

દંડ વિધિનિયોગ મેંટરેટ્ટનો અધિકાર.

પૌરોહિત્ય. ધાર્મિકાધ્યયક કુલોપાધ્યાયનુ કામ. જ્યોતિષ. શામ જ્યોતિષનું કામ.

આ બધા અધિકાર બાળવનારા લોકોનાં રૂઢ નામ કોળી, પટેલ, દેશમુખ અથવા મહાજન, તલાટી વગરતીઓ, નગર શેઠ, પુરોહિત ને બેસી.

સ્નાન શૌચ, લોજન, નિદ્રા વિગેરે શારીરિક નિક ક્રિયાઓને પણ કોઈક કોઈક કહેણે આ શબ્દ જાગે છે.

અષ્ટાધ્યાયી :- પાણિનીના બ્યાકરણ અર્થ "પાણિની" જુઓ.

અષ્ટાન્કિક પદ :- આપાઠ, કાર્તિક અને શ્રાવણ એ ત્રણ મહિનામાં સુદી આઠમથી પુનમ લગી જન મંદિરમાં નંદીશરણિની પૂજાઓ ચાલુ હોય છે. નંદીશરણીપમાં ચારે દિશાએ અષ્ટત્રિય બાવન જન ચેત્યાકર્યા છે, આ ચેત્યાકર્યામાં ધર મૃતિની કલપના કરીને દરેક દિશાએ ૧૩ મૃતિ બેસાડી પર તીર્થકરણી એક પ્રતિમાં તેચાર કરેલી હોય છે. ઘણુંમરૂં દરેક-ચેત્યાકર્યામાં તે હોય છે આ આઠ દિવસમાં પંચમેરુની સ્થાપના કરીને તેની ઉપર નંદીશરણિનું મૂકી તેની પૂજા કરવામાં આવે આ ધર્મને નંદીશર પર્વ પણ કહેવામાં આવે છે.

(જન લોકોના ઇતિહાસ, અનંતતત્ત્વ કૃત ૧૯૧૮ ભવગામ)

અષ્ટાવકુ :- એ કહેણ જયેના પુત્રાહતો. ગર્ભમાં હતા ત્યારે આજો દિવસ ને રાત અભ્યાસ કરવા માટે તેણે ચોતાના પિતાની મરકરી કરી, તેથી એના પિતાએ તેને શાપ દીધો ને તેને પરિણામે તે આઠ ઠેકાણે વાંકો થઈ ગયો. જનક રાજાના દરબારમાં વરણપુત્ર બંદીએ આના પિતા કહેણને વિવાદમાં હરાવ્યો, એ વાત સંભળતાંજ તે દરબારમાં ગયો ને બંદીને હરાવી પિતાને છોડાવી લાવ્યો પિતાએ ખુશ થઈ તેનું વક શરીર સીધું કરી આપ્યું. અષ્ટાવકની કથા મહાભારતમાં (વનપર્વ અધ્યા. ૧૩૨) સર્વિસ્તર આપેલી છે.

અષ્ટાવકુ ગીતા :- અવધૂતાનુભૂતિ અથવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એ વેદાંત વિષયક સંસ્કૃત ગ્રંથ છે. અને તેની ઉપર પૂણનંદ તીર્થ, બાસુરાનંદ, મુકુર્દ વિસ્તેષ્વર, અષ્ટાત્મ પ્રતીષ વિરાજેતેષ્વર વિગેરે એ દીકાઓ લખી છે. તંત્રવરના 'સરસ્વતી મહાલ' નામે પુસ્તક નંદાલયમાં આ પુસ્તક ઉપર નીચેની દીકાઓ છે. શિવરામકૃત અષ્ટાવક ગીતાવૈદ્યાનાથકૃત અષ્ટાવકો સંકૃત દીકા; સિદ્ધાન્ત ચિદંશરી.

અષ્ટાઃ-અધ્યપ્રાંત વર્ધાણદેસના અવીર્ષી તહ-શીલમાં એક મોટું ગામ છે. જ. અ. ૨૧૭૨ અને પૂ. રે. ૧૮૦૧. લોક સંખ્યા લગભગ પાંચ હજાર. વધારી પર મૈલ દૂર વાયવ્ય ખૂણામાં સાતપુષા પર્વતની દક્ષિણ બાજુએ તળેરી નજીક આવેલું છે. પૂજ-ગામ સ્ટેશનથી ૩૨ માઈલ ને આવીર્ષી ૧૫ માઈલ દૂર છે. આવીર્ષી અષ્ટ જતાં વરે તલેગામ આવે છે. આલીરોની કારકીલીમાં આ સહેર આગાડી લોગવળું.

જહંગીર બાદશાહે અષ્ટી આમનેર, પવનારા અને તળેગામ એ પંચગણાં મહુસદખાન નિયામીને જહંગીર પેટ આપ્યા. આ નિયામી અફઘાન સરદાર હતો ને તેણે જહંગીરની ને તેના પિતાજી કીક દીક ચાકરી કરી હતી એણે અષ્ટાનું પુનર્જિવન કયું ને આસપાસની જમીન સારી બેલીને લાયક બનાવડાવી નેના પત્ની તેના પુત્ર અહમદને ત્યાં જમલ ચલાવ્યો એ બન્નેની કમરે ત્યાં બાધેલી છે મહુમદખાનના કબર મોગલાઈ ઘાટની હોવા ઉપરાંત સુદર છે; જ્યારે અહમદખાનની તેટલી બધી સારી નથી.

અહમદખાનના મૃત્યુ પછી આગાઠ મરાઠાઓની સત્તા નીચે આપ્યો. હાલમાં અહિં નિયામી-ઓ પાસે ઇનામી બેલી સિવાય બીજું કશું જ નથી.

અત્રેની જે કબરો પુરાતન હોવા થી મ્યુનિસિપાલિટી ને ખરચે સમારવામાં આવી છે.

નવાળ વાહિદખાન નિયાત્રી વંશના હોવાથી કારકર નેમને ઝોનરરી મેંજસ્ટ્રેટ બનાવ્યા છે. આ એક બેપારી ગામ છે. અને ત્યાં દેશી કાપડ, અનાજ, ગોળ, મસાલાની વસ્તુઓ ને કપાસનો બેપાર ઠીક ચાલે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીએ કરેલાં સાશ કામમાં નદીએ બંધ ખોખીને લોકોને ઉનાળામાં પાણી પુરું મળે, એ યોજના ખાસ ગણવશ જેવી છે. આ ગામમાં નિશાળ છે, ને રવિવારે ખત્તર ભરાય છે. પોલીસ થાણું ને લોકલ બોર્ડની સરાઈ [ધર્મશાળા] પણ છે. અહિં એક કપાસ પિલવાનું ને ગાંસડીયો બનાવવાનું એમ બે કારખાનાં છે. [મ. પ્રાં. ગે. ૧૮૭૦ વર્ષો. ગે.]

અષ્ટે:—[મુંબઈ ઇલાકા.] સતારા જિલ્લો. આ ગામ વાળવા તાલુકામાં છે. ઇસ્લામપુરથી અગ્નિ દિશામાં ૧૨ માઈલ અને સતારાથી ૨૦ માઈલ છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૧૨૪૦૯ હતી. ઘણી ખરી વસ્તી હિંદુઓની છે. ત્યાં એક મ્યુનિસિપાલિટી છે. પૂર્વે કૃષ્ણનદી વહે છે. ને પશ્ચિમે પેઠ—સાંગલી રોડ છે. ગામની આરે બાબુએ કિલ્લો છે ને તેને દરેક દિશાએ એક દરવાજો છે, ગામમાં પોસ્ટ, દવાખાનું, કોર્ટ, અને અંગ્રેજ હાથરકુલ છે. કોર્ટના કુવાથી ગામ દૂર હોવાથી દૂર રહેનારને પાણીની ખૂણ મુશ્કેલી પડે છે, અરપૂરયેને પણ પાણીનું ખૂણ ફાળે છે. ઉનાળામાં તો કૃષ્ણનદીનું પાણી આવડું પડે છે. લોકો ખેડુત હોવાથી ગામમાં બેપાર થોડો છે. જમીન મહેસુલ ૩૦૦૦૦ રૂપિયાનું છે અહિંથી ૫ માઈલ ઉપર બાંધવાળું એક તળાવ છે પણ તેમાં પાણીના યર-જેલા હોવાથી પાણી એકકું થતું નથી. તેના પશ્ચિમ ભાગમાં ભેરવનાથનું દેવાલય છે. તેની અંદર પૂજાનું કામ ભરનાડ લોકો કરે છે. આ ભરવાડ લોકોનાં ઘર તેમના પૂર્વકાળના વૈભવ દર્શાવે છે.

અષ્ટે (૨)—મધ્ય [હિંદુસ્તાન] લોપાળા જિલ્લામાં પશ્ચિમ બાબુનું જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન. અગત્યના વખતમાં એ એક મહાલનું મુખ્ય સ્થળ હતું. આ ગામની આસપાસ કીલ્લો હોવા ઉપરાંત તેની અંદર દોસ્ત મહમદ એક નાનારો કિલ્લો બંધાવ્યો છે; જોકે આને તે બંને ખરેખર જેમાં થઈ ગયાં છે. ઈ. સ. ૧૭૪૫ માં મરાઠાઓએ આ ગામ લીધું, પણ ૧૮૧૭ ના તહનામાંથી તે પાછું લોપાલને પાછું આપવામાં આવ્યું. અહિં ૧૯૦૨ ઈ. સ. માં ભૂખાગેરી એક મશીન હજી પણ નેના લાયક

સ્થિતિમાં છે. મુખ્ય ધંધો વણાટ, રંગાટનો છે. અફિણનો બેપાર ખૂબ ચાલે છે.

અષ્ટે (૩)—[મુંબઈ ઇલાકા.] સોલાપુર જિલ્લો. માટે જે ગામની નૈઋત્ય બાબુએ ૧૫ માઈલ પર છે. ત્યાંની વસ્તી એક હજારથીએ ઓછી હશે. આ સ્થાને ૧૮૧૮ ઈ. સ. માં જનરલ સિમ્થ અને બાપુ ગોખલે ધરચે લકાઈ થઈ જેમાં બાપુ ગોખલે મર્યો ને પેશવાની હાર થઈ. અહિં એક તલાવ છે, તેમાંથી જે બાંધ-નહેર કાઢી છે. આ તલાવનું કામ ૧૮૭૭ ના હુકામમાં થયું ને તેમાં લગભગ ૨૦૦૦૦ લોક કામ કરતાં.

અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર:—જૈન સમાજમાં તીર્થકરના જે અનેક પ્રકારના અભિષેકો છે તેમાંના આ એક મુખ્ય અભિષેક છે. જ્યારે તીર્થકર મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થવાની હોય, મહાન ધર્મોત્સવ હોય માંગલિક પ્રસંગ હોય કે કોઈપણ ઉપદ્રવના શમનની આવશ્યકતા હોય ત્યારે જૈનો આઠ દિવસનો કે ઓછાવસા દિવસને જીન મહોત્સવ કરી એક દિવસે શાન્તિસ્નાત્ર કે બૂહદ સ્નાત્ર બણાવે છે. આ બૂહદ સ્નાત્રનું બીજું અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર છે.

અસંઘ:—મેગલાઈમાં અજંટાની અગ્નિ ભણી ને ઝૈરગાબાદની ઇશાન્ય બાબુએ ૩૪ માઈલ છેડે આ ગામ છે. અહિં સિંધિયા અને લોંસલેને સૈન્યોને ૧૮૦૩ ઈ. સ. માં હથુક એક વેલિંગટને હરાવ્યો.

અસંઘની લડાઈ:—સિંધીયા અને લોંસલેને અંગ્રેજો સાથે જે યુદ્ધો થયાં, તેમાં આ યુદ્ધ અગત્યનું છે. ૧૮૦૦ ની સાલમાં આ યુદ્ધ હરમિયાન અષ્ટેગર માસમાં મરાઠાઓનું સૈન્ય લોકરંધન અને બહિરાબાદની વચ્ચે હતું; ને તેમાં સારી ક્વાયલ પામેલું લશ્કર ૧૮ પલટનો જટલું હતું. તે વખતે જનરલ વેલેસ્લી અને કર્નલ સ્ટીવન્સનનો બદનાપુર પાસે મેળાપ થયો, ને તેમણે એવું નક્કી કર્યું કે બંનેનાં સૈન્યોએ એક બીજા પાસે પડી રહેવા કરતાં એક બીજાથી છેડે જઈને મુકામ કરવો. ને તારીખ ઓવીસનથી સવારે શત્રુઓ ઉપર હુમલો ચલાવવો. આ કરાવ થયા પછી બન્ને જણા બુદ્ધી દિશાએ ગયા, સ્ટીવન્સન પશ્ચિમ બાબુએ અને વેલેસ્લી પૂર્વ બાબુએ ગયો. તેવીસમી તારીખે વેલેસ્લી નૌલની ગામ પાસે આવીને છાવણી નાખવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં તેને બાસુસે આવીને ખબર આપી, કે મરાઠાઓની છાવણી તે સ્થાનથી માત્ર છઠ્ઠ માઈલ પર છે. હજી સ્ટીવન્સન આવી પહોંચ્યો ન હતો

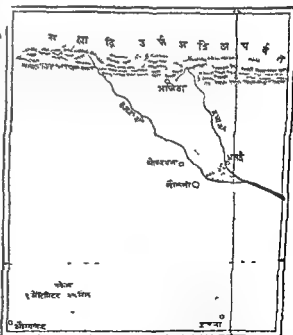
પણ તેની રાહ ન ભેટાં મરાઠા ઉપર છાપો મારવાનો ઠરાવ વેલેસ્લીએ કર્યો પોતાના હુથ નીચેલા કનંલ બાકેલેને તેણે બધા સામાન સાથે નાલની ગામમાં જવાનો ને ત્યાં મુકામ કરવાનો હુકમ કર્યો. ચોતે આગળ ધસ્યો. આસપાસ બરાબર નજર કરતાં તે આંગળ આડ્યો હતો; તેને માલમ પડ્યું, કે કૌલના નદીને પેલે પાર ત્યાં તે નદી જુઆ નવે મળે છે. ત્યાં—એક લાંબી હારમાં મરાઠાઓનું સૈન્ય પડ્યું હતું. જરા પાસે આવ્યા પછી તેને માલમ પડ્યું કે જમણી બાજુએ કેવળ લશ્કર હોવા છતાં બાજુબાજુ એટલે પાયદળ અને તોપો તો ડાબી બાજુએ છે. મરાઠાઓની તોપો લઇલેવી એ ધિક્કારથી તેણે ડાબી બાજુએ અંખલાયું.

આ લડાઇને વખતે મરાઠાઓનું સૈન્ય ૫,૦૦૦ ઉપરાંત હતું. સાક્ષ્યહત્તર પાયદળને ત્રીસહજાર બીજી ફોજ હતી. એકેજી લશ્કર પૂરે સાકાર હજાર જેટલું થયું હતું, એમ આંટા કહે છે. એ સિવાય પટવર્ધન, બાપુ ગોખલે, નિખાલુકર, પાટલુકર, પેશવા, ની મૈસુરકરના લશ્કરોનો અંગ્રેજોને સાથ હતો. પણ તેમની મદદ અંગ્રેજોને જરાયે નમળી, એમ તેનું કહેલું છે.

નદી બોળગ્યા પછી વેલેસ્લીએ પોતાના લશ્કરની બે હારો કરી. ત્રીજી હાર કરી તે આ બેની પાછળ રાખી યુદ્ધ માટે તૈયાર થયેલા આ સૈન્યની ડાબી બગલ કૌલના નદીએ હતી ને જમણી જુઆ નદીએ હતી. પેશવાની ને મૈસુરકરની ફોજ સાથે હતી, તેમને કૌલના નદીની પેલેપાર શિસ્તમા ઉભી રાખવામાં આવી હતી આ લશ્કરની પૌજનકરવામા વેલેસ્લીના ઠાકાવ એવો હતો, કે તેથી મરાઠાઓની ફોજનો અગાડીનો ભાગ આકૃષિત ભાગમા આવી પડે. કારણ વેલેસ્લીના લશ્કરે હુલ્લો કરેલો ભેટાજ મરાઠાઓએ પોતાના લશ્કરને બેહાશમા વહેચી નાંખ્યું. તેમાંની એક સામે ઉભી હતી, ને બીજીએ તેની સાથે કાટપૂલો કર્યો હતો. આ બંને હુલ્લોની ડાબી બગલો અસહ નામના કિલ્લાવાળા ગામ તરફ હતી. અંગ્રેજ સૈન્ય સામે ઉપું રહેલું, એટલામા તો મરાઠા સૈન્યે તેમની ઉપર હુમલો કર્યો ને તેમા તોપનો ધડકો તો આ અંગ્રેજોને ખુબ ભારે પડ્યો, કારણ તે ધડકાથી તેમની ડાબી બાજુએ લાયકર નાશ થયો તેમા તોપ બેચનારા બળદોનો નાશ થવાથી તોપો પણ નકામી પડી ગઇ. એટલે વેલેસ્લી પોતાની એક હુકડીને મરાઠા ઉપર એક બેસલેર હલ્લો કરવાને સૂચના આપી. તોપોના અભાવથી

અંગ્રેજોને દુશ્મનોની તોપોનો બળદો માર સકુન કરવો પડ્યો. જમણી બાજુની અંગ્રેજોની ૭૪ મી રેજીમેન્ટના ઘણા બરા માણસો ઠાર થયા. તે હુકડી પર મરાઠાઓ ધસી આવ્યા એટલે પાછળ રહેલી અંગ્રેજ ફોજને આગળ ધસવાનો વેલેસ્લીએ હુકમ કર્યો. દેશી સિપાઇઓની મદદથી આ ફોજે મરાઠાઓ પર ભેરથી હુમલો કરી તેમને ખુબ હાનિ આ ફોજનું કામ અવધુનીય છે. અસહના યુદ્ધમાં મળેલા

વિજયનું બધું શ્રેય આ ફોજનેજ છે. આ પછી અંગ્રેજ પાયદળ ગણ આગળ આવ્યું ને મરાઠા પાછા પડ્યા ને તેમનામાં ગાણુ પડવા માંડ્યું છતાં તેઓ વળી લેગાં થઇ સામા થયા ને તેમને એક સેનાપતિ મિ-મંકસવેલ દામ સાણુમરાથો. મરવાનો ટોંગ કરી પડેલા ને ઘવાયેલા મરાઠા ઉભા થયા તે તેમણે અંગ્રેજો પર ગોળીબાર શરૂ કર્યો. પણ અંગ્રેજોએ આ લોકો તરફ ધ્યાન ન આપતાં મુખ્ય સૈન્યની પછવાડે નાસવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. મરાઠાઓ પણ વારંવાર તેમની ઉપર છાપો કરતાજ હતા.

અસહના લડાઇનો નકશો.

આ લડાઇમા મરાઠાઓની ૬૮ તોપો અંગ્રેજોને મળી. અંગ્રેજોના પાયલ અને મરાયલ મળીને એકઠર સંખ્યાનો ત્રીજો ભાગ થતો હતો. મરાઠાઓના લગભગ ૧૨૦૦ જેટલા માણસો મરાયા હતા. અને કેટલો

લાકે ઘવાયા હતા. રથોણ ભોંસલે તો લડાઈ શરૂ થઈકે તરતજ નાઠો. તે શિંધીયાએ પણ તેનેજ અનુસરવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું. શિંધીયાના પાયદળના ઓઈશ અમલદારો લડાઈ શરૂ થતાંજ તેને યોગ્ય અગ્રેજીને મળી ગયા હતા; છતાં તેની પલટનનાં માણસોની વર્તણુક તેમની આગરૂને ક' લોક લગાડે એવું જરા પણ ન હતું.

સ્ત્રીવંસનને રસ્તા અડચણો આવવાથી તે તા. ૨૪ મી એ સાંજે ત્યાં હાજર થયા. વેલેન્ડીએ તેને મશાકોએને પકડવા મોકલી આપ્યો. (આંટકક)

અસંગ:—આધ્યાત્મિક પંથમાં જેટલું નાગા-લુનનું મહત્ત્વ છે, તેટલુંજ મહાયાન પંથમાં યૌદ્ધ-ધર્મના યોગાચાર પંથમાં અસંગ અથવા આય-સિંગનું મહત્ત્વ છે. આ પંથમાં વિજ્ઞાનવાદનો અટલે જ્ઞાનશક્તિ મિવાય બીજી કશીવાતનું અસ્તિત્વ નથી, એવો ઉપદેશ કરેલા છે આ રીતે ચત્ર્ય વાદ પ્રમાણે આખા દશ્ય જગતના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કર્યો છે. છતાં એક રીતે જ્ઞાનશક્તિ અને વિચાર એ જાનના સંબંધમાં ભેદે તનું અસ્તિત્વ માન્ય થયું છે. છતાં બધાં માનસિક વ્યાપારિતું જેમાં સંમિલન થાય છે, એવી જ્ઞાનશક્તિ (આલયવિજ્ઞાન) જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એવું જ નિર્વાણ તેજ બોધે છે, તેજ અંક અને સત્ય છે, શુદ્ધતા અસંખ્ય અને અનની સ્વરૂપમાં ભેદે તે વ્યક્ત થાય છે. તો પણ તે એકજ છે. છતાં આ બોધ સ્થિતિ જ યોગાચારી છે એટલા જ યોગનો અભ્યાસ કરે છે, તેનેજ મળે છે, અને તે પણ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જોધસત્ત્વનાં માર્ગની દશ પગથી અથવા દશબુમિકા આક્રમ્યા પછી આ જોધસ્થિતિ મળી શકે છે. યોગાભ્યાસનું શુદ્ધવાદ હોનવાન યૌદ્ધ પંથીજ્ઞાન છે. કે અજાણ્યો હોય અમ જણાતું નથી. અને તેનો મહાયાન સાથે સંબંધ ભેદી આપવાનું કામ અસંગ કરે છે.

ચરિત્ર.—અસંગના ચરિત્રની માહિતી મેળવવા માટે આપણે પરમાર્થ (છઠું સંકુ) હ્યુઅનત્સંગ (સાતમું સંકુ) ઇલ્સીંગ (સાતમું સંકુ) તારાનાથ (૧૬ મું સંકુ) એ સર્વેએ લખી સજીવી ખબરો ભેરી પડયો. તે જોવા પછી નીચેની માહિતી મળી આવે છે. ઉત્તર હિંદમાં પુરુષપુરમાં કોશિક કુળમાં તેનો જન્મ થયો. ત્રણ ભાઈમાં સૌથી મોટો અનહતા સૌથી નાનો ભાઈ વસુભંધુ ધાર્મિક અને સાહિત્ય વિષયક વ્યવસાયોમાં અસંગની સાથે ઉભો રહી શકે તેવો હતો. વાનપ્રસ્થાશ્રમની જે શાળામાં તેને દીક્ષા આપવામાં આવી, તે મહિશાખક નામની ગૌદ.

સંપ્રદાયમાંથી તદ્દન પ્રાચીન શાળા હતી; પણ પાછળથી અસંગ જેને આજે વિસ્તારિત માત્રતાનો અસંગ કહેવાય છે. તે યૌદ્ધ પંથ તરફ વળ્યો. તેના આ વિજ્ઞાતિ માત્રતાવાદ ઉપર તેના પૂર્વ ધર્મની ઘણી અસર થઈ હોય એમ હજી પણ દેખાઈ આવે છે.

હ્યુઅનત્સંગ એમ માને છે કે અસંગની હિલચાલિકનું કેન્દ્ર અયોધ્યા નગરી હતી. આજ શહેરમાં તેણે લોકોને બહાર રીતે ઉપદેશ કર્યો, તે અયોધિપતનું કાર્ય પણ કર્યું અને ઘણું જાડું આજ સ્થાનમાં તેણે પોતાના ભાઈ વસુભંધુને પરમધ્યેયની આકાંક્ષા પૂર્ણ કરનારા મહાયાન પંથની દીક્ષા આપી. પરમાર્થ રામ માને છે, કે આ ઘટના પુરુષપુર એ ગામમાં બની. છતાં એક વાત નક્કી છે, કે અસંગને તેના ભાઈ વસુભંધુને અયોધ્યાના રાજા સાથે ખૂબ લગભગ હતી, અને તેઓ રાજા બાલાદિત્ય અને તેનો મિત્ર વિક્રમાદિત્યના વખતમાંજ થઈ ગયા હતા. જે આ વિક્રમાદિત્ય વસનો. બીજો ચદ્રશુભ હરો, તેના સમય પાચમા સેકાનો પૂર્વાર્ધમાં ગણવાયે નેપ્રમે. પણ જે તે સ્ક દશુભ હરો. તો ઉત્તરપંચમાં ગણાયે. બીજી રીતે પણ આજ સમય આવે છે. હ્યુઅનત્સંગ એમ કહે છે, કે ઇ. સ. ૬૩૩ માં જ્યારે તેણે પોતાના શુરુ શાલેશ્વરને જોયા, ત્યાર તેમની ઉંમર ૧૦૭ વર્ષની હતી, રતસલ્લનાં શુરુ ધર્મપાત્ર અસંગના અનુયાયી હતા. આ રીતે અસંગનો સમય પાચમા સેકાની ગણી શકાય આ વાત નિશ્ચિત કરવા માટે આપણી પાસે પૂરતા સાધનો છે. એમ જાપાની પંડિત અને સાહી હિંદુ ગતવી કહે છે. [અસંગ, યોન્સારિ. બોધકસ ૧૯૧૦] લેવી વગેરે પંડિતો એનો સમય એથીયે પહલા માને છે.

અસંગના લખેલા અનેક પુસ્તકોની ને ઐથોની યાદી હ્યુઅનત્સંગે આપી તે તે ઐથો, અલો આપણે ચીની લાપામાજ નેપ્ર શંકોએ છીએ. જે તે આજે મૂળ પ્રત એકે પણ ઉપલબ્ધ નથી; તો પણ તેની પર પરાની સત્યતા આપણને ખરાબને ઠન એમ છે. તેના ઘણા ખરા અય હ્યુઅનત્સંગ ચીનમાં લઈ ગયો. તે પોતા તેના ઉપદેશન તો તત્વજ્ઞાનનો જખરા પુસ્તકો હતો. તેના મહત્ત્વના નવ નોંધે પ્રમાણે હતા.

(૧) યોગાચાર્યલુગિ—આમાં યોગ નાવનનું વર્ણન હોવા ઉપરાંત તે સારા મનુષ્ય જે એક પછી એક પગથિયા ચડે છે, તેમની અવસ્થાઓ આપેલી

૩. ગૈત્રેયપ્રકટી કરણનો આ અંશ છે. તેનો એક ભાગ (બાધિસન ભુમિ) સંસ્કૃતમાં ઉપલબ્ધ છે.

(૨) મહાયાન—સંપરિગ્રહ:—અસંગના માનસ શાસ્ત્રનું આમાં મંદેષપમાં વર્ણન કરેલું છે.

(૩) પ્રકરણ આપવાયા:—અસંગ પ્રદર્શિત નૈતિકને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આમાં વર્ણવેલું છે.

મહાપાન મૂળા લંકાર:—આ અંશ લવિષ્ય બુદ્ધ મૈત્રેય કૃત છે. એમ મનાય છે, છતાં તે નિઃશંક રીતે અસંગનો છે. એવો મી. એસ. લેટ્લી એ સિદ્ધ કર્યું છે આ આખો ટીકા અંશ અસંગ પ્રણિત છે. અસંગ જેકે શ્રેષ્ઠ કવિ ન હતો, તો પણ સંસ્કૃતમાં કૌશલ્ય પૂર્ણ લેખન કરવામાં તે હોશિયાર હતો. તેને કવિ કહેવા કરતાં તારવેલા કહેવો, એજ યોગ્ય છે. તે આપો, અનુપદ્ય, વિગેરે વૃત્તોમાં શ્લોક કરી શકતો આ અંશના ઉદ્દેશ પ્રકરણમાં તેણે બુદ્ધના પૂર્ણાવની કીર્તિ ગાળીને તેની હાદિક લાગણી અને પૂજનમતાનું વર્ણન કરવાને બદલે વધારે ભાર તેની ચંદ્રિતા ઉપરજ મૂકેલા છે. માત્ર નવમાં પ્રકરણમાં જોયે અને બુદ્ધન એ બાળેની કંપનાનો સ્પષ્ટ જ્વાલ આપતી વળી તેણે જે પોતાની બુદ્ધની પરાક્રાંતિ બતાવી છે, તેમાં પ્રસંગોપાત દુઃખગર તથા રૂક્ષ બાદ કરતાં ભાષા અને કંપના મધુર તથા વર્ણન મનોહર હોવાથી આખું વર્ણન પ્રિય અને આનંદ દાયક થઈ પડ્યું છે. કાબજા તરીકે શાદ લોકો જેને ક્ષીપ્ર મમત જગત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, તે બાધિસ્થિતિની એક રુપક માલિકમાં તુલના કરી છે.

તત્ત્વજ્ઞાન—આ સાધનો ઉપરથી અસંગની તત્ત્વજ્ઞાન પદ્ધતિ વિષે આપણને માહિતી મળે છે. નાગાર્જુનના માર્કશ્મિક પંચસાધે તેની તુલના કરતાં તે નિરસંશયરીતે સત્યાત્મક છે એમ સાબે છે. જલે મેને વિશાલે માત્રા કહે છે, અને જેકે અસંગના મત પ્રમાણે બૌદ્ધ જોડે બૌતિક જગતની આશ્કિતથી સુક્ત દર્શાવે છે. તો પણ અસંગનું તત્ત્વજ્ઞાન દરેક મનુષ્યના અંતર અને બાહ્ય વિશ્વની સત્યતાને ટેકા આપે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં તેની મીમાંસા સાંખ્યના જેવી છે.

મનને આ ક્ષય અને નિદુસ તરીકે અસંગ જોખાયાવ છે. અને તે ઠેકાણે બધી બાહ્યાંતઃ સૃષ્ટિ વિષયક બાગતો શુભરીતે નિર્વાસ કરે છે, ને ત્યાંથી અવિષ્કાર પામે છે. નિદુઃખમાંથી અનુકંમે મન, બુદ્ધિ અને પંચ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેને અષ્ટમ એવી સંજ્ઞા છે. દરેક વિજ્ઞાનેન્દ્રિય આલયમાં ભેગા કરેલાં બીજને ક્ષીપ્ર પોતાના સ્વરૂપ નરસા હેતુનું

આવિષ્કરણ કરે છે. અને આવીરીતે આવિષ્કૃત વિશ્વ સાત અપ્રધાન મનસેન્દ્રિયની સહાયથી અષ્ટમની (આલય) ઉપર પ્રતિક્રિયા કરે છે. આરીતે બાહ્ય સંપ્રિનું પ્રતિગિંબ આલય ઉપર પડે છે એટલે વિશ્વને ઉગમ થનારું જે નિદુસ છે તે આધાન બને છે. આ પણ મનનું ઇન્દ્રિયવિષયી કરણ આંજ્ઞેકિટકિદેશન, બરીરીતે જોતાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરનારા મનથી સ્વતંત્ર જોવું વિશ્વ છે, એમ માનવામાં માનવી જીવનની માયા ભરેલી છે. એ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આ મૂલભૂત માયાથી મુક્ત થવાને માટે આપણે આપણા મનને ને તેમાં બાહ્ય સૃષ્ટિ કરણનો ખરો ધર્મ કયો તે વિષે અભ્યાસ કરવો જોઈએ આ ધર્મ લક્ષણના જ્ઞાનથી જ્ઞાનબીજનો પૂર્ણ વિકાસ થાય છે. અને તેથી અદ્વર સમય જગતને આપણામાં અંતર્ભૂત કરવામાં થાય છે. તેથી ખરા જ્ઞાનને અનુસરીને પહેલાં વિચારનો અને પછી બાહ્ય દુઃખવિષયનો આપણા અન્તરજાતમાં અન્તર્ભાવિ કરવો એજ યોગ્ય ચાર બુદ્ધ પઠની પ્રાપ્તિ માટે એ અત્યંત આવશ્યક છે.

એની પ્રાપ્તિ માટે સાતભૂમિ અને બુદ્ધની ત્રિ-કાય (ત્રય કાયા) માંથી જવું પડે છે. એમાંથી એક પણ ત્યજવું હોય એમ લાગતું નથી. તેમાં વેદ, નાની વિશિષ્ટતા અને તેમાંના બીજના સિદ્ધાંતને ધણા ખતથી અને વ્યવસ્થા પૂર્ણ રીતે ગોઠવવામાં રહેલી ઇ. આ કારણથી એ તરવોપર ગોઠવાએકા પંચને ધર્મદશણ એ નામ અપાયું છે. વારત્તવિક રીતે આ ધર્મ નથી, પણ કેવળ એક તત્ત્વજ્ઞાન છે. ને એમાં જે કાંઈ ધર્મના લક્ષણો જોવામાં આવે છે, તે આ પદ્ધતિ સાથે ગમે તેમ જોડી દેવામાં આવ્યાં છે.

અસંગના ગૌદપથમાં જાતમબુદ્ધ પરનો વિશ્વાસ જોડે થતો ચંદ્રો હોય એમ જણાય છે. ને તેને બદલે પાછળથી આવેલી ક્રિયેય નામના બુદ્ધની ઉપાસના શરૂ થઈ છે. ઘણા દિવસલગી આ પંથ ક્રિં, હસ્તાનમાં ને પૂર્વ તરફના દેશોમાં પ્રચલિત હતાં. પણ પાછળથી અભિતાયુની ઉપાસના લોકપ્રિય થયા પછી (જેટલે બીજે ગૌદપથ પંથ અસ્તિત્વમાં આગા પછી) તેની પડતી થઈ. અને આરીતે ક્રિં અને ચીનમાંથી તે નીકળી ગયો. હમણાં જાપાની લોકોએજ જ્ઞાનની એક શાખા તરીકે તેને સાચવી રાખ્યો છે.

અસંગે બૌદ્ધ સાંપ્રદાયમાં તત્ત્વોના પ્રવેશ કરાગ્યો. ચૈવ્યથના દંવદેવીઓને બુદ્ધોપાસક ગણીને આદ્યપંથીય દેવતાઓમાં શાખીને બૌદ્ધમતને માનનારા અધર્મદંવ જગતી ગૌદપ્થ દેવતાઓ આજળ લોહીમાંસને નૈવેદ્ય ધરાવે એવી છૂટ આપવામાં

આવી છે, વળી સિદ્ધિ, ધારણી ને મંડલ વિગેરે બહુ મંત્રની વાતોનો સમાવેશ આ ધર્મમાં કર્યો. આરીતે અનેક લોકોને માફક આવે, એવી ધર્મની રચના કરી પણ એની અસર એવી થાકે છુદ અસંગના દેશમાં હિંદમાં અને નેપાળમાં શૈવ સંપ્રદાય પ્રબળ થયો ને બૌદ્ધ સંપ્રદાય નામશેષ થયો.

[સંદર્ભ અર્થ=પરમાર્થ ઈ. સ. ૪૯૯-૫૮૯] એણે વસુખંધનુ ચરિત્ર લખ્યું છે. ને તેમાં અસંગ વિષે ઘણો ઉલ્લેખ આવે છે. તાકાસુસ્યો પરમાર્થ-કૃત વસુખંધુ ચરિત્રનો અનુવાદ કર્યો છે. (જે. આર. એ. એસ. ૧૯૦૫) એ-સાયકલોપીડિયા ઑફ રિલિજિયસ ઑફ એશિયનમાં આનેસકીએ અસંગ વિષે એક લેખ લખ્યો છે. તેમાંના ઘણાખરે ભાગ ઉપર આવેલો છે. એ ઉપરાંત નિર્દશનીકેસ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયન લિટરેચર પૃ. ૨. ૬૧૧ એ-યુઝલ ઑફ ઈન્ડિયન બુદ્ધિઝમ-વાંઠે. ધી બુદ્ધિઝમ ઑફ તિબેટ એટલા અર્થે અગત્યના છે.

અસત્પ્રતિમા-પેટિકા (ઉલટી પ્રતિમા):—વિચ્ચમ હાઈડ પુર્વેસ્ટન નામના માણસે આ પેટિકાની શોધ કરી. આ પેટિકાથી યથાદર્શનાનુરૂપ ચિત્ર કાઢવામાં ઠીક મફદ મળે છે.

આપણે જે આંખની સામે સિતિજ સાથે જુવો જુવો કરે એવો એક કાચ રાખીએ. ને એક આંખ મીચી બીજી આંખે તે કાચમાંથી ભેંપીએ, તો તે કાચની સામે રહેલી વસ્તુના પરાવર્તનથી પડેલું પ્રતિબિંબ તે કાચમાં દેખાવા માટે છે. તેજ પ્રમાણે કાચ પારદર્શક હોવાથી કાચની પેટી બાહ્યના પદાર્થ પણ દેખાય છે.

વસ્તુની ભામક (વચ્ચુઅસ) પ્રતિમા કાગળના પૃથ્થભાગપર આવેલી દેખાય છે. અને આવી સ્થિતિમાં તેમની રૂપરેખા શીસાપેનથી પણ કાઢી શકાય છે. આ અસત્પ્રતિમા પેટિકાની તદ્દન સાદી રીત થઈ પણ આ પ્રતિમા ઉલટી (ઇન્વર્ટેડ) અને વિપર્યસ્ત વસ્તુનાં એવી હોય છે. આજ પ્રમાણે કાચની પરાવર્તક શક્તિ ઘણી અવધ હોવાથી તે-એકી-સ્પષ્ટ હોય છે, જે કાચને એક પ્રકારે પારદર્શક હોય તો પ્રતિમા પદાર્થે સ્પષ્ટ થાય છે. કાચના અર્ધા ભાગને પારદર્શક લગાડ્યો હોય, તો તે કારણભાગમાંથી કાગળ દેખાય છે અને પારદર્શક લગાડેલી બાજુમાંથી પ્રતિમા દેખાય છે આવી રીતે તૈયાર કરેલું સાધન સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રસાથે વાપરવામાં આવે છે. આરસો નેત્ર કાચને (ફ્લેટ) નામાંથી ભેટી વળતે આપણને

બાહ્યને જે કાચ હોય છે તે કાચને) લગાડી સૂક્ષ્મ-દર્શક-ચંત્ર નલિકાને સિતિજ સાથે સમાંતર રાખે છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા :—ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં ડૉ. પુર્વેસ્ટને પ્રત્યક્ષ અને સ્પષ્ટ પ્રતિમા પાડે, એવી પેટિકા શોધી કાઢી. તેણે એક ચોરસ સમપાશ્વર્થ કાચ તૈયાર કર્યો. તેનો એક કાટખણ બનાવ્યો ને બીજો ૧૩૫° અંશનો બનાવ્યો જેથી બાકીના બન્ને ખૂણા સરખા એટલે ૧૧-૧-૨૦ના થયા.

આવી કાચની એક બાજુ ઉપર આંખની અર્ધી કીકી સમપાશ્વર્થ કાચ ઉપર અને અર્ધી કીકી બહાર રાખીએ, એટલે અર્ધા ભાગમાંથી પ્રતિમા દેખાય છે અને અર્ધા વડે નીચે મુકેલો કાગળ ભેંપી શકાય છે. આવી રીતે આંખ મૂકવાથી પહેલાં તો એક પૃથ્થ-ભાગપર ચુરકાન્ત પ્રતિમા ઉઠે છે. પછી બે પ્રતિમાની પ્રતિમા તેને લાગીને રહેલા બીજા પૃથ્થભાગપર જેવી ને તેવી પડે છે. ને આ બીજી પ્રતિમાની રૂપરેખા કલાક ઉપર આગળ આવેલી દેખાય છે. આવી રીતે મૂળ પદાર્થની આકૃતિ કલાક પર લઈ શકાય છે. આકૃતોની રૂપરેખા પેન્સ વડે છુટી લેવા માટે પ્રતિમા બને તેટલી સ્પષ્ટ રીતે કાગળ પર આવે એ જરૂરું છે, તેથી પદાર્થ અને કાચ એ બેની વચ્ચે ભેંપતા અંતરે એક બાહ્યગોળ કાચ મૂકવામાં આવે છે. કારણુ એ પ્રાતમા કાગળ પર સ્પષ્ટ રીતે ન પડે, તો તેના છુટનારી પેન્સિલની બાજી અને પ્રતિમા એકજ સપાટી ઉપર બરાબર દેખાતાં નથી. ને તેથી બરાબર રીતે છુટી શકાતી નથી.

ઉપયોગ :—પ્રકાશ લેખન વિદ્યા (ફોટોગ્રાફી) ની શોધ પહેલાં નકશા કાઢનારાઓને અસત્પ્રતિમા પેટિકા એ એક અગત્યનું સાધન હતું. આ પેટી કિંમતમાં મસ્તી, આકારે નાની, ને ગમે ત્યાં લઈ જઈ શકાય, એવી છે. તેજ પ્રમાણે પ્રતિમાનો વિ-પર્યાસ તેમાં થતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેમાં ક્ષેત્રપણુ વિશેષ હોય છે. અસત્પ્રતિમા પેટિકાથી વસ્તુનું અંતર તેની પ્રતિમાના અંતરથી બમણું હશે તો મૂળ વસ્તુના અર્ધા જેટલો પ્રતિમાનો આકાર પડશે, એવો નિમિષ છે. આ ઉપરથી મૂળ ચિત્રો મોટાં કરવાં, નાનાં કરવાં; અથવા તેમની બનાવર નકલ કરવી એ બધી બાબતો અસત્પ્રતિમા પેટિકાથી સહેજે માધ્યમ થાય છે.

આસંદ :—મિત્રો અસંદ ઉદ્દાગાન અથવા મિત્રો નૌચકાનું કવિનામઃ એના પૂર્વે એ સમરકંદમાં હતા. પણ એ આસ.માં જન્મ્યો. હિન્દીના દક્ષિણમાં પ્રખ્યાત કવિ અને કૃષ્ણી લેખક નરીકેશી પ્રખ્યાતિ

પાચો. એ ઉદ્ધમાં પણ ગયો રયતો છેલા મોગલ બાદશાહ બાહદુરશાહે અસદને નવાબની પદવી આપીને દરબારનો કાવ્યગાસ્ત્રનો અધ્યાપક બનાવ્યો. ઇન્શા અલીની પ્રશંસા માટે તેણે એક ફારસી મનનસવી અને એક ફારસી ને બીજી ઉદ્ધ એમ બે નાવામાં તેણે બે દીવાણુ લખ્યા છે. ઇ. સ. ૧૮૫૨માં દિલ્હી મુકામે તે દિલ્હના મોગલ બાદશાહેનો ઇતિહાસ લખાવામાં ગુથાયો હતો તે વખતે તેની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હશે. ધાલીબ એ એનું બીજું કાવનામ હતું. તેનું મૃત્યુ ૧૮૬૬ ઇ. સ. મા થયું.

અસદખાન :—એને નવાબ, અમર ઉલ્લા, અને જમુલત ઉલ્લુક એવી ત્રણ પદવીઓ હતી. એ વિખાત હુકુમન વશમાં જન્મ્યો હતો તેનો બાપ ઇરાનના બાદશાહના સુલમથી ત્રાસી દિલ્હમાં નાગી આવ્યો હતો જહાંગીર બાદશાહે તેને પદવીએ સુલમી નરમહાનો એક સંગાની દીકરી માથે એને પરણાવ્યો હતો. અમદખાન (મુગનામ ઇબ્રહિમ) આવા કુળમાં જન્મેલો હોવાથી શહજહાનની તેની ઉપર મહેમ હતી. બાદશાહે પોતાના વજીર અસદખાનની દીકરી વેર એને પરણાવ્યો અને એને હુધમ બક્ષી એ હોદ્દાપર ચડાવ્યો. આ કામપર તે ૧૬૭૩ થી ૧૬૭૫ એ વર્ષમાં તેને ૪૦૦૦ની મનસખ મળી ને લે ડાંગ વસ પછી તે વજીર થયો. બાહદુર શાહની કારકીદોમાં તે વધીક સુવલક (વજીરથી ઉપરના દરજ્જો) થયો. ને તેના પુત્રને મીનજાપદને હુદ્દાકારખાન એ પદવી મળી પણ બ્યારે ફરંગસી-અર ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે તેની બધી માલમલકેત જમ કન્ધમાં આવી. ને તેના પુત્રને મારી નાખવામાં આવ્યો આ પછીનો સમય તેણે જોણે ગંગાદે અસા તવાસમાં ગાળ્યો. છતા તેની કીર્તિ ઓછી થઈ નહિ, કારણ બ્યારે ૧૭૧૭ માં તે ગુજરી ગયો ત્યારે સરકારી ખરચે સારા માન મન્માનથી તેની દફન ક્રિયા થઈ હતી. (વીલનો કાશ, મુમકમાની રિયાસત ઇ.)

અસદપુર :—(ગિરાર) એનીયપુર તાલુકામાં એક ગામ ત્યાં ૪૪૨ ઘર અને ૨૩૫૫ની વસ્તી છે અસેગામની પશ્ચિમ બાંજુએ ચદ્રસાગાને કાંઠે એ ગામ છે. શાહપુર, તયપુર, અમદપુર, અને બાગીનની ચાર વાડીઓ મળીને તે બનેલ છે. તે બધાવે રગન્ત્રામિ એવું પણ નામ છે. ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં નિઝામ અલીખ ન મદનાબખાનને આ ગામાં મુકજ બની ર ઇતમ આવી હતી ૪ મ ૧૮૮૬ મ મહો માટે કજરો ધંધાથી જમીનદાર પાસેથી તે લઇ લેવામાં આવી. એને બધી ઇતમી જમીન બનાવ-

વામાં આવી. મુખ્ય ભાગીદાર અસદપુરમાં રહે છે. (૧૯૧૧) ત્યાં નિશાળ ને પોસ્ટ ઓફીસ છે. ગુરવાં બજાર ભરાય છે.

શ્રીનરસિંહનું એક મંદીર છે. ત્યાં સભા મંડપ સુદર રીતે બાંધવામાં આવ્યો છે. વ્યવસ્થા એલીય-પુરના દેશપાટે વરકથી થાય છે તેમને આ ગામ ઇનામ મળ્યું છે જેવેશાળ સુદ છકથી વેશાળ વધી ૪ લગી ઉત્સવ થાય છે. (ઉમરાવતી ગેઝેટ).

અસદિતુસિ :—એરાસાન માંતમાં ના તૂસને રહેવાથી. અને ગઝનીના સુલતાન મહુમદના દરબારનો એક પ્રખ્યાત કવિ. સુલતાન તેને ઇરાનનો કંત-કથારત્મક ઇતિહાસ લખવાને હંમેશાં કહેતો, પણ ઘડપણની હરકત બતાવી તે ના પાડતો. તેનો એક સર્વોત્તમ ગ્રંથ નૃપ થયો હોય એમ મનાય છે. શાહ નામનો કત્તા ફિરદોસી કવિનો આ ગુર થાય એમ કહેવાય છે કે ગીઝનીથી નીકળતી વખતે બાકી રહેલો શાહનામાનો ઇતિહાસ પૂરો કરવા આને ફિરદોસીએ વિનંતિ કરેલી. એ ઉપરથી અસદિએ ખડીક ઉમરના તાબાના પૂર્વ ઇરાનનો ઇતિહાસ ચાર હજાર હોડરા લખીને પૂરો કર્યો અસદિનો મૃત્યુ-મમય વિષે ગણપર માહિતી નથી પરંતુ ઉપરની કથા પરતી એવું અનુમાન નીકળે છે, કે ઇ. સ. ૧૦૧૦ માં છવતી હતો. કારણ આજ સાલમાં ફિદોસીએ ગીઝની છોડ્યું. અમદિના બીજા ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ પામેલો ગ્રંથ “સત્રી દિવસનો બગડો” છે. એવું છંદોબદ્ધ લખાતર હુકસા રદ્દઅટ કાસ્ટેલો, એ ૧૮૪૫ માં લંડન માં પ્રસિદ્ધ કરેલો પાંચ ગાંડન ઓવ પ્રશિયા નામના પુસ્તકમાં મળી આવે છે. (બીલનોકેશ).

અસરસેલ :—(૧) બંગાળા માંતમાંના ખર્દવાન છંદલામાં વાયવ્ય તરફનો વિભાગ. ૧૬૦૬ લગી તેનું રાષ્ટ્રીજ વિભાગ નામ હતુ-તેનું સેન-ક્યુ ૬૧૮ એ. માઈલ અને (વસ્તી ૧૯૧૧ પ્રમાણે) ૩૮૮૫૮૨ છે. મોટા ગામ. અસતસલિ, અને રાણી-ગં. એમ લોખંડને કોલસાની ખાણો મળી આવી છે. દોમાગરમાં પીત્તળના અને કાંસાના વાસણ તેમજ લાખનાં રંગ તૈયાર થાય છે.

અસનસોહ (૨) અમનસોહ વિભાગનું સ્થાન. કલકત્તાથી ઇન્ટ ઇંડીઅન રેલવેથી ૧૩૨ માઈલ દૂર છે એક મહત્વનું રેલવે સ્ટેશન ને જસન હોવા ઉપરાંત કોલસાના વેપારનું મુખ્ય ધામ છે. તેથી વસ્તી અપાટમાં વધે છે ૧૯૧૧ માં ૨૧૯૧૬ વસ્તી હતી. અર્કિ બે ઇન્સ્ટિટ્યુટો ને કેટલીક શિશુ સંસ્થાઓ

છે. દરેક ગાળવાનાં બેને લોખંડી કામનેા એક એમ ત્રણ કારખાનાં છે. (ઇ. ઇ. ૬ આનોડડ ડીરકટરી).

અસન્નશન :—(અસન્નશન ન્યુસ્પ્રસેનેહાડિલા અસન્નશન.) એ પેરાગેમાં શહેર તેમજ બંદર છે. પેરાગે પ્રવતસત્તાક રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર; પેરાગે નદીને ડાબે કીનારે છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૨૦૦૦૦ છે. આ બંદરમાંથી યુનાસ ઓરીઝ અને માંકે વિહુડિયો તરફ નિયમિત ઘોઠો જાય છે. અને વિહુલાડિકી સાથે આ શહેર રેલ્વેથી જોડાયેલું છે. આ શહેર રેતીના પ્રદેશપર વસેલું છે ને ઉપસાગરને કીનારે છે ને તે વસાવવાનું માન. ડિઝેટર કેન્સયારને છે. મુખ્ય રસ્તે પંચર જડેલા હોઈને ત્યાં વીજળીના ને ગ્યાસના દીવા છે. ટ્રામગ્રાડી ને લીફ્ટન પણ છે. હવા ઉપર ને નીરોળી છે. ઉપરતામાન ૭૨ ફેરન હીટ છે. અહિં ૧૫૪૭ થી બિરાખનું સ્થાનક છે. ને ધાર્મિક ઈમારતો ઘણીય છે. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય ને સાવંજનક પ્રસ્તકાલય છે છતાં શિક્ષણની પ્રગતિ વિશેષ નથી. નાના લોપેએ બાંધવાને શરૂઆત કરેલો રાજ્યમહેલ એજ ભેવાલેથી મુખ્ય ઈમારત છે. અહિં એક બેંક છે. વેપારીઓનાં મકાનો ને દુકાનો ઠીક ભેવાલેમાં છે. ઘરખાડીનાં રાજ્યકારણરઅખ્યવયિત અને લોકોની કંગાલિયત છતાં ૧૬માં સેકાનાં કેલ્લાં ૪૦ વર્ષ દરમિયાન ખૂબ પ્રગતિ કરવામાં આવી હતી એમ જણાય છે. ૧૯૧૭ માં ભારે વહાણો ૩૭૬૧ ની સંખ્યામાં આ બંદરમાં આવ્યાં ને ૩૭૬૦ બંદરમાંથી બહાર ગયાં. રેલ્વે હોવા ઉપરાંત ટેલીગ્રાફ લાઈન પણ છે. અહીં ગિનતારી તારાયત્ર શરૂ થયું છે. લોહાની ઉપરની સાંથી જુની રેપેનીશ વસાહતી ખાત્ર છે. ઘણા વખત લગી રેપેનીશ રાજકારણરનું સ્થાન આજ ગણાયું. ધર્માધિકારી અને જે સુધત લોકો વચ્ચે કટ્ટઆ અહિંજ ઘડેલા. ૧૮૧૮ માં સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કર્યા પછી આ શહેર ડા. કેનીઆ અને મોટા ને નાનો લોપેએ એમની અનિયંત્રિત સત્તા નીચે સંપાડયું. તેથી તેની પ્રગતિ જરા અટકી. ૧૮૬૬ માં પ્રાંતિકતા લોકોએ આ શહેર કબજે કરી હુટયું ને પછી અહીં કેલ્લાંય રાજ્યકાલિકારક બંદર થયાં ૧૯૦૫ ના બંડ વખતે અહિં ઘણા વખત લગી ચેરા વાલ્ચો હતો તે કેટલાય માસ લગી ચાલ્યો હતો.

અસન્નકુટોદાહ :—અયોધ્યાનો નવાબ (૧૭૭૫ ૧૭૭૭) “અયોધ્યા પ્રાંત” એ લેખ જુઓ.

અસન્નખાન :—(૧) નરજહાંના ભાઈ મૂળ નામ અબુલહસન, તેને અનેક પદવીઓ-ચક્રદાખાન શેમીનકેશલા ઇત્યાદિ મળેલી. તેના બાપ ધ્યાસજેગ મરી ગયા પછી જહાંગીરે તેને વઝીર બનાવ્યો. તેની

દીકરી અબુબંદ ખાનો જેગમ અથવા મુમતાઝ મહાલ (જેને નામે તાજ મહાલ બંધાશે તે) શહાજહાન વેરે પરણાવવામાં આવી હતી. જહાંગીરની પાછળ શહાજહાંને ગાદી ચલાવવાના પ્રયત્નો આજે ઘણા કર્યા હતા. ને તેને માટે નુરજહાં સાથે દુરમનાવટ પણ કરી હતી. ૧૬૪૨ માં તે લાહોરમાં શુજરી ગયો. તેમની સાથે અમાપ દોલત હતી, મુમતાઝ, સિવાય તેને ચાર પુત્રો હતા. તેમાંના શાએસ્તાખાન એ ઓરએંગના વખતમાં ખૂબ આગળ આવ્યે (ખીલ મુસલમાની રીયાસત. ઇ.)

અસન્નખાન :—(૨) એ મિર્ઝા આફર એનામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ કંઝવીનને રહેવાસી હતો. ને જુવાનીમાં હિન્દમાં આવ્યો (૧૫૭૭). એની નટકના સંગે અકબરની કચેરીમાં બક્ષીના હોદ્દા પર હતો. તેને પણ અસન્નખાન એક પદવી હતી. તે મરીગયા પછી બાદ શાહે આને એજ પદવી આપી ને તેની જગ્યાએ નીમ્યો. (૧૫૮૧) એ ઉત્તમ કવિ હતો. અકબરે “તારીખ અફઝી” રચવાને તે નીમ્યા હતા, તેમાં એ મુખ્ય લેખક હતો. સુલ્તાં મહમદનું પૂન થયા પછી એજેજ આ અન્ય પુરો કર્યો. “શીરીન કે મુયઝ” એ નામનું કાવ્ય એજેજ રચેલું છે. (૧૫૮૮) માં અકબરે એને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. અને જહાંગીરના અમલ દરમિયાન એને વઝીરતત્તો હોયો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો. અસન્નખાન ૧૬૧૨ માં મરણ પામ્યો. પોતાના કાવ્યમાં પોતાને માટે તે બહુર એ નામ ચોખ્ખો [ખીલ].

અસન્નરેડાસ :—(અસન્નરેડાસ) એ એક તંત્રી મય અનિજ દ્રવ્ય છે અને તેની ઉપર અગ્નિની અસર ન થતી હોવાથી તેને અત્તવલનશીલ કહે છે. પ્રાચીન સમયમાં યુરોપમાં એના હાથ રૂપાલ અને મહાંની રાખ લાકડાની રાખ સાથે ન મળે તેથી નેની કદની બનાવતા.

જુદીજુદી જાતના અંસએસ્ટોસના તંત્રી શિલ્પિત હોય છે. તે રેશમ જેવા હોય, તો તેને કુંગરી તાગ કહેવામાં આવે છે. આ તંત્રી સ્વાભાવિક રીતે જુલુંસ જેવા દખાવીને જોડાડેલા હોય, તે તેમને કુંગરી ચામડાં, કુંગરી જુલ્ય અથવા કુંગરી કાગળ વિગેરે નામે આવવામાં આવે છે. હાલમાં બધી જાતનાં અંસએસ્ટોસમાં કાલકામાં મળી આવતો અંસરં જેસ્ટોસસ ઓદયોગિક દ્રષ્ટિએ ખૂબ મહત્વનો છે. તો કેવળેક પ્રાંતમાં સુખ્યતઃ કાળા-સરેલર અને થેરકોડ એની પાંચેના નાના નાના પ્રદેશમાં મળી આવે છે. ખાણમાંથી જોદી કંઠાયા પછી પંચરમાં

હથોડાથી તે ફેડવામાં આવે છે ને તેના ટુકડા કરવામાં આવે છે ને તે સૂકાવાય છે. તે પછી તેને ઝીંણી ભૂકો બનાવે છે ને. પછી ચરખામાંથી બહાર કાઢી છે. પછી તેના તંતુ ભુગ ભુગ કયો પછી તેને ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. શાકમાન રાજ પાસે એસ્પેરોસની એક ટેબલ પરની ચાદર હતી. જે બગડે કે અગ્નિમાં નાંખી સાફ કરવામાં આવતી. લાખાકોરના એ રિક્તો પ્રાચીન સમયથી તે ત્રણ ટોડો દીવા માટે બનાવતા આવ્યા છે. આજના વખતમાં ઐતિહાસિક સમયમાં તેનો ઉપયોગ ઘણું કામમાં કરવામાં આવે છે. ગમે તેટલી ઉજ્જ્વળતા વધારીએ, તો પણ તેની ઉપર કશીય અસર થતી નથી. આ એક જ બાબત માટે નહિ, પણ તેની ઉજ્જ્વળતા વહન શક્તિ (થર્મો કંડક્ટિવિટી) તદ્દન ઓછી છે, અને અગ્નિની પણ તેમની ઉપર કશી અસર થતી ન હોવાથી. તેને મહત્વ આપવામાં આવે છે. આજ કાંચગી વાપક (બાયલર) અને વરાળ લેનારી નળીયાની આસપાસ તે લગાડવામાં આવે છે. અને ક્ષયકારી દ્રવ્ય પદાર્થ (કેસિયલ લિક્વીડ) ગળવા માટે તેમને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિદ્યુત શેષક ભેગો પણ તેનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. તેના તંતુ ખુલ્લું, પત્તરમાં શનિય (ક્લેડ) (ગોર્ડ) બતાવીને તેમનો ઉપયોગ સાંધા બેઠવાના કામમાં ને તોટીઓ બેસાડવાના કામમાં કરવામાં આવે છે. અદાહ યુનિસેનો ઉપયોગ જમીન ઉપર પાથરવા માટે અથવા ઘર ઉપર નાંખવાને માટે કરે છે. નાટક માટે અદાહ પટરા અને અગ્નિશાપકોનાં (ક્ષયર મેનોનાં) કપડાં એસ્પેરોસનાં બનાવવામાં આવે છે. અદાહ સીમેન્ટ, રંગ વિગેરેમાં પણ તે નાંખેલા હોય છે. એ ઉપરાંત અનેક કામોમાં તેનો ઉપયોગ થતા માંડ્યો છે.

ઉત્તર અમેરિકામાં કામગી બનાવવામાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. આ કામગી બને, તો પણ તેની ઉપરના અસરો વાંચી શકાય છે.

કાચા સ્વરૂપમાં આ પદાર્થ ઘણું ખર્ચે બધી મળી આવે છે. પણ જસનમાં માત્ર થોડાં જ સ્થાનોમાં વેપાર માટે ખુકગ જ્યાંમાં આ પદાર્થ મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, ટિનીવ, હંચેરી, કપીન્સલ્ડ, ન્યુ-સાઉથ વેસ અને ન્યુઝીલેન્ડ એ દેશોમાં તે મર્યાદિત પ્રમાણમાં મળે છે. અમેરિકાનાં યુનિયન સંસ્થાઓમાં પણ તે પહેલે ઠેકાણે દેખાય છે. કેપ કોલનીમાં કેપ એસ્પેરોસ નામનો મુકા તંતુના પદાર્થ મળી આવે છે. પરંતુ પરાંતને ફેલિસ કોમ્પોઝિટ તે પુરા પાડવામાં આવેલો પણ હાલમાં તે કાનદામાંથી મળે

જ્યાંમાં પુરા પાડી શકાય છે. ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં લેઈડ જર્વેનના ચેરેન્ટ એક્ટ પસાર થયા પછી એના વેપારને ઘણું ઉત્તેજન મળેલું છે. ગુદ એસ્પેરોસ નાખીને બનાવેલાં લાંબા પોર્ટલેન્ડ સીમેન્ટનાં નળીયાને ફરસબંદી પત્થર બાંધકામમાં ઘણા ઉપયોગી જણાયાથી બહારમાં તેમની અગત્ય ખૂબ વધી ગઈ છે ગુદસીઅન્ટરના કામમાં "પેન્ટાઇલ" એ નળીયાં આગ ને પાણીથી ઘરતું રક્ષણ કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ હવાની પણ તેમની ઉપર કશી અસર થતી નથી. એસ્પેરોસનો ચઢાઈઓ પણ ગમે ત્યાં શાળા, નાટકગૃહ, કારખાના, ઈરેપતાલો, આગ-ગાદી, આગબેટા વિગેરે ઠેકાણે ઉપયોગમાં આવે છે, તેથી તે આગથી અને ભિનાશથી પણ માણસોના બચાવ કરે છે.

હિન્દુ સ્તાન :— એસ્પેરોસને ખુબધમાં શાખપક્ષિત એ નામ છે. અફગાનીસ્તાન, પંજાબ, ધરવાલ, બેપાલ. (મધ્ય હિન્દ) ક્ષિત્રા નાગપુર ને ગૃહ્યુરમાં એસ્પેરોસ મળી આવે છે.

હિન્દમાં ૬૨ વરસે ૪૦ થી ૪૪ રૂપીયાની કિંમતના એટલે ૫૭ હન્ડ્રેડેટ એસ્પેરોસ થાય છે. અદાહ પદાર્થોની ગરમ વધારે જણાવાથી તેની માગણી ખૂબ વધી ગઈ છે અને તેને વધારે પ્રમાણમાં કાંદવાને પ્રયત્ન ચાલુ છે. હાલમાં સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયા એન્ડ સીમાં મળી આવેલા એસ્પેરોસને નમુને પેલાપતમાંના ઇન્ડિયન ઇન્ડીસ્ટ્રીયલ પરીશદ માટે મોકલવામાં આવ્યું હતું. ત્યાંના એવે અભિપ્રાય થયો, કે અહિંના એસ્પેરોસ, શરફ અને સુવાળો છે. ને તેના તંતુ ખૂબ ટુંકા હોય છે. તેમને રંગ પણ હલકી જાતનો હોય છે. તેને પરદેશી મોકલવાથી નફો નહિ થાય, પણ તેનો અહિં ઉપયોગ કરવામાં કંચો વાંધો નથી.

[સંદર્ભ અનુ-—ફોટમ-અરકેટ-એસ્પેરોસ, એટલા ૧૯૦૫ એન્ડ્રુઅલ રીપોર્ટસ ઓન મીનરલ રીસોર્સીઝ. યુના-એટલ-જી. ગર્ડે મેરિટ.—ડી. એન્ડ. એસ્પેરોસ ઓન્ડ એસ્પેરોસ લાંબા ૧૯૮૭. એ.પ્રિ. ટે-કેમિસ્ટ્રીઅલ પ્રોડક્ટસ મોડેલ—પદાર્થ વર્ણન બાય ૧ હો. વીટકર્ન અર્ગમેન્ટ ૧૯૨૩.]

અસંખ્ય—સુધવરણ દેવાકુલોપત સ્વરૂપ સમને કેશિનોથી થયેલો પુત્ર. તે નરદવ મી-ચાનાં બાળકોને નરીમં દુશાનેનાં આ રીતે ભગ્નો બાળકોને દુશાવામાં આપ્યા. તેથી મરેદાં ખૂબ કેસાદમ થયો ને વળને કાન વાન મળી. તેથી રાજાએ તેને રાજ્યમાંથી અથવા જગતો અથવા કરી. તે

તેણે દુબાડેલાં બાળકોને યોગ સામય્યથી છુવતાં ક્યાં. ને મોટેજગલમાં ચાલ્યો ગયો. એને અશુભાન નામે એક પ્રખ્યાત ગુરુ હતો (મહાભારત ૩ ૧૦૭, ૧૨, ૫૭.) સગર પછી એ રાજ્યપદ પામ્યો ને પોતાના પરક્રમથી પચ્ચજન એ નામે પ્રખ્યાત થયો એવો હરિવંશમાં ઉલ્લેખ છે.

અસરગી:—અલ્પા આંધ. તાલુકો શીરોંકાચા ગોદાવરી નદીને ડામે કીનારે શીરોંચાની દક્ષિણે લગભગ ૧૬ માઇલે આ ગામ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ ની સાલમાં અહિંની ૩૧૨૮ લોક વસ્તી હતી. આ ગામમાં ખેતી એ મુખ્ય ધંધો છે. દર શુક્રવારે બજાર ભરાય છે. રાજુ ને કોમટી લોકોની વસ્તી વધારે છે. પોલીસ થાણું, નિશાળો, ને પોસ્ટ પણ છે (આંધ્ર ગેઝેટ ૧૯૦૬).

અસરુ:—(પંબળ) ખાન ધાડાએન તાલુકો. એ ટાકોની અથવા ઉત્તર પંબળાની રાજધાની હતી. લાહોરને પાંડી ભાટીઆન વચ્ચેના રાજભાગની દક્ષિણે બે માઇલ પર એ આવ્યું છે આ ગામમાં ઇ. સ. ૧૩૦ માં હુયુએનત્સંગ આવ્યો હતો. તે વખતે આ ગામનું નામ ત્સિકી અથવા ટાકી એવું હતું. એવું કનિંગહામ માને છે. પહેલાંના અવશેષોમા મળી, આવેલી ૧૮ ઇંચ લાંબી ૧૦ ઇંચ પહેાળી અને ૩ ઇંચ ઝડી ઇંડો ને ઇંડો-સીથીઅન નાણાંના સિક્કા ઉપરથી આ ગામની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. જુના શહેરના અવશેષ ભાગને ઘેરાયો ત્રણ માઇલ છે, ને તેના વાયવ્ય ભાગમાં ૬૦૦ ફુટ લાંબા ૪૦૦ ફુટ પહેાળાને ૧૬ ઇંચો ઓચો એક ભાગ છે. તે ઠેકાણે ૨૧ ફુટ વ્યાસનો એક જુનો ને પાણી વિનાનો કુવો છે. અહિં જુનો રાજમહેલ હતો એમ કનિંગહામનો અભિપ્રાય છે. આ જગ્યાની આસપાસ નાના નાના ટેકરાની હાર છે. એ પહેલાંના કિલ્લાના ખંદેર હુરો. હુયુએનત્સંગના સમયમાં આ ગામમાં દસ યૌદ્ધ મઠ હતા ને અહિંથી નજીક બે માઇલ પર અશેકે એક બસો કુટની ઉંચાઈ વાળો સ્તૂપ બંધાવ્યો હતો. હાલમાં જેને તાલાર ટેકરી કહે છે તેજ આ સ્તૂપ છે, એમ કનિંગહામ માને છે. એને પહેલાં ઉદ્ધ, અથવા ઉદગર કહેતા, એમ કહેવાય છે. કેટલાક વરસો દુધી આ પ્રદેશ વેરાન પડેલાં પણ પાછળથી ભગવદના વખતમાં ઉગરશાહે અહિં એક મસીદ બંધાવી હતી.

હાલનું અશરૂક ગામ તબંન ગાનું છે. ત્યાં ખાત્ર ૪૫ ઘર છે. (ઈ. જ. ૬ દિક્ષિત ભારત વર્ણીય મુવર્ણન.)

અસહકાર:—(નોન-કોઓપરેશન) આ શબ્દ હમણાં હમણાં પ્રચારમાં આવ્યો છે. સરકાર અને પ્રજા અથવા સમાજના જુદાં જુદાં વર્ગોમાં નબળાનું સજાળને હરાવવાના રાજકીય અને સામાજિક નીતિની દ્રષ્ટિએ સફળ હથિયાર તરીકે આ શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો છે. સહકાર એટલે એકત્ર અથવા અસ્પર્શરની સાહાય્યથી કામ કરવું અને અસહકાર એટલે સહકાર અથવા મદદ ન કરવી. મનુષ્ય પ્રાણી કદી જુદો એકલવાયો ન રહી શકે, પણ સમાજ બનાવી સૌની સાથે રહી શકે છે, તેથી સમાજનું અસ્તિત્વ અને કાર્ય એક બીજાની મદદથી ચાલી શકે છે. અન્યોન્યાશ્રય એ સમાજ વ્યવસ્થાનો મૂળ પાયો છે. સરકાર એટલે સમાજ ઉપર સામાન્ય રીતે નિયંત્રણ કરનારી શક્તિ. તે શક્તિ સરકાર ને રૈયત એ બંનેના પરસ્પર આશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અન્યોન્યાશ્રયનું જ્ઞાન પ્રજામાં ઉત્પન્ન કરવાનું તેનું સ્વત્વ તેને સમજાવવું એ અસહકારની હિલ-ચાલનું ધ્યેય છે. અન્યોન્યા આશ્રય સમજી કે તેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવી પ્રજામાં સ્વત્વ જગાવવું એ વાત બહુ નવી નથી. રુસો નામના ફ્રેન્ચ તત્વવેત્તાએ સરકાર એ સંસ્થાની ઉત્પત્તિને “સોશલ કોંટ્રાક્ટ” એટલે સામાજિક કરાર એવું આદિકારણ કહીને, શાસ્ત્રી અને શાસિત એ બંનેના સહકાર પરજ સરકાર નભી શકે છે, એ તત્વ લોકોને સમજાવ્યું. રુસોએ બતાવેલું સમાજ-ઘટનાનું આદિકારણ ભલે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ભૂલ ભરેલું હોય, તોપણ રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં તે સુપરિભાવ કારક થયું છે. જેથી એક પક્ષ સહકાર ન આપવાનું જણાવે તો બીજો પક્ષ જુલો બની જાય છે. કાયદા બનાવવા, ન્યાય આપીને તેના અમલ કરવો આ ત્રણ કામ સરકારનાં ગણાય છે. તેમાં સરકાર સાથે સહકાર ન રાખવો, ધારા-સભામાં ન જઇ કાયદા બનાવવાનું કામ અટકાવવું, ન્યાય કોર્ટોમાં ન જઇ ત્યાનું કામ બંધ પાડવું, કર ન આપવા, ને આવી રીતે સરકારનો રાજ્ય ફાકેટ ચાલતો અટકાવવો, આવો ઉદ્દેશ અસહકારની એક-દર હીલચાલનો હોય એમ જણાય છે.

આવા અસહકારના દર્પાત પ્રાચીન ઇતિહાસમાં અનેક મળી આવે તેમ છે. તેમાંના પ્રસિદ્ધ દાખલો હેવો હોય તો પ્રાચીન રોમન ઇતિહાસમાં પૉટ્રિશિયન અને પ્લીબીઅન એ બંને વચ્ચેના ઝગડાનો છે. પ્રાચીન દેશમાં સમાજના બે ભાગ હતા. તેમાંના પ્લીબીઅન લોકોએ પૉટ્રિશિયન લોકો પાસેથી રાજકીય હુક મેળવવા માટે તેમની સાથે અસહકાર કયો, ત્યારે પૉટ્રિશિયન લોકોને સમાધાન કરવું પડ્યું.

ગ્રાંકના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં “ઑસ્ટ્રાસિઅમ” (રાજદ્રોહી માણસને દશ વર્ષની દેશ નકાલની સજા) એ બીજી જાતનો અસહકાર, “એકેસ કોર્યુનિકેશન” એટલે ધર્મ સત્તાએ પાખી માણસપર આદરેલો સંઘબહિષ્કાર અથવા જાતબહિષ્કાર એ વળી બુદ્ધે પ્રકાર, ગાયકેટ એ વળી ત્રીજે પ્રકાર, કોઈની સાથે બેઠપાર વિષયક અથવા સામાજિક બંધન-હારવિષયક સંબંધ ન રાખવાનું કરાવી તેને પેચમાં સંપડાવવો, એને ગાયકેટ અથવા બહિષ્કાર કહે છે. દેશનિકાલ અથવા જાતિ બહિષ્કૃતતા એ સત્તાધી-શીના હાથમાંના બંડખોરોને કબજે લેવા માટેના હથિયારો છે. ગાયકેટ એ સામાજિક નાપસંદગી દર્શાવવાની રીત છે. અને અસહકાર એ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ માટેનું પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ ન હોવા છતાં પોતાના સહકારની ઉપર જે કામો આધાર રાખે છે, તે કામો ના કરવા ને સહકાર પણ ન આપવો, પણ પોતાના કબજામાં તે કામો લઇને રાજકર્તાને નમાવવાનો એ દાવ છે.

૧ આધુનિક ઇતિહાસ—જલવાન રાજસત્તા પસંદગી પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અથવા અર્થાત્મિક રાજકીય હક મેળવવા માટે અસહકારનો ઉપયોગ ૧૯ માં અને ૨૦ માં શૈકામાં વધારે થયો હોય એમ લાગે છે, એસ્ટ્રીઅન સામ્રાજ્ય સામે હંગેરિયન લોકોએ, અને બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય સામે આયરિશ લોકોએ તેમજ ઇન્ડિયન લોકોએ અસહકાર કર્યો. પણ આ બધા દેશના લોકોએ પોતાના અસહકારને માટે હથિ-યારોની મદદ લીધી. પણ મહાત્મા ગાંધીજીએ ૧૯૨૦ ૨૧ માં જે અસહકારનો ઉપદેશ કર્યો, તેમાં અનભ્યા-ચારનું મુખ્ય સ્થાન હતું. હિંદુસ્તાનના અને બીજા દેશોના અસહકાર વચ્ચે આ મૂળ તફાવત છે. અને એમાંજ ખરી પ્રગતિ દેખાય છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ રાજકીય હક માટે ઉપદેશોમાં માર્ગ ના ત્રણ પગથીયાં દેખાયા છે. પહેલું નિરાશ્રય પ્રતિકાર (પેસિવ રેજિ-સ્ટન્સ) બીજું સવિનય દાવદારંગ (સિવિલ ડિસ-ઓબીડિયન્સ) અને ત્રીજું શાંતિમય અસહકાર (નાનુ વાયોલન્ટ નોન કોઓપરેશન) એમાંથી અસહ-કારનો કાર્યક્રમ પૂર્ણ વ્યાપક હોવા છતાં અસહકારને આ દેશમાં થોડા વખતમા પાયાં કરતાં વધારે સફળતા મળી એવું કારણ કદાચ એ પણ હોય કે લોકોને “અચુક કામ ન કરો” એ વાત વધારે ગમે છે. કરવા કરતાં ન કરવા પ્રત્યે લોકો સહેજે ખેંચાય છે. કારણ એ એક નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ છે. સત્યાગ્રહ, કાયદા-ભંગ જેવાં કામ જેમાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાનું હોય છે, તે ન કરતાં ધારાસભા બહિષ્કારનું કામ લોકો સહેજે

કરે છે. કારણ તેમાં મત ન આપવાના હોવાથી ઘેર બેસવાનું હોય છે. છતાં અત્યંત દુર્ગંધ માણસને પણ આ પંચાક્ષરી મંત્રે કામ આપ્યું ને તેથી અસહ-કારને અનુયાયી ઘણા મળ્યા, જેથી તે શખ્દ મહત્વ પામ્યો. એટલું જ નહિ પણ તે અમરકારક પણ નીવડ્યો.

હિંદુ સ્તાનમાં અસહકાર—હિંદુસ્તાનનો ૧૯૧૯ ના કાયદાથી મળેલા સ્વરાજ્યના હક અસંતોષકારક છે, એવો મત આખા દેશમાં પ્રચલિત થયો હતો. આજ અરસામાં પંજાબમાં અંગ્રેજ અધિકારી એએ કરેલા અત્યાચારોને માટે બિલાકતને લગતો મુસ્લીમ બિરાદરોને થયેલો અન્યાય દૂર કરવાને માટે અને બ્રિટિશ સરકારે કરેલા વચનભંગ માટે સરકાર સાથે અસહકાર કરીને લોકોની મગબૂ-ઓ કબુલ કરાવવાના હેતુથી અસહકારનો સિદ્ધાંત મહાત્મા ગાંધી એ લોકો સમક્ષ મૂક્યો અસહકારના કાર્યક્રમમાં (૧) ધારાસભા બહિષ્કાર, (૨) કોર્ટોનો બહિષ્કાર, (૩) સરકારી ને સરકારી સહાય લેતી શિક્ષણ સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર, (૪) સરકારે આપેલા કિતાબોના ત્યાગ, (૫) પરદેશી કાપડ ઉપર બહિષ્કાર એ બાબતો કહી તે પછી તેમણે સ્થાન-ભક્ત કાર્યક્રમ માટે (૧) શુદ્ધ ખાદીની (હાથે કાતેલી હાથે વણેલી) ઉત્પાદન, (૨) અરપુરથી નિષારણ, (૩) દિગ્ગજ સ્વરાજ ફાળો, (૪) વર્કલોએ વર્કલાત ને વિદ્યાથીઓએ શાળાને મહાવિદ્યાલયો છોડીને ગામડામાં પ્રચાર અર્થે નીકળી પડવું (૫) હંડવાળો પાડવી, (૬) પ્રાર્થનાઓ અને અપવાસ કરવા વિગેરે વસ્તુઓ મૂકી. આ બધા કાર્યક્રમ કયા કયા સફળ થયા, એ વાત જાણીતી છે. સરકાર સાથે જ્યાં જ્યાં (વંદેમાતર સંગ્રામ પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં ત્યાં આંતરવી અથવા અનભ્યાચારથી પ્રાતકાર કરના, અ તત્વ ગાંધીજીએ મુખ્યત્વે પ્રત્યક્ષાધારા લીધા. પછી દેશોને (શિક્ષણસંસ્થાને બહિષ્કાર હાથમા લીધા. તે પછી દિગ્ગજ સ્વરાજ ફાળાનું કામ હાથમા લીધું (એના એક કરોડ રૂપીઆ ભંગા કરવાના હતા) તે પછી પરદેશી કાપડની હાળો અને ખાદી પ્રચાર આટલી વસ્તુઓ એક પછી એક શરૂ કરી આના પછી સંપૂર્ણ સ્વયંસત્તવક મંડળે સ્થાપીને સરકાર જ્યાં વિરોધ દર્શાવ્યો ત્યાં કાયદાભંગની હિંસાચાલ ઉપા-ધીને તેને પ્રતિરોધ કર્યો. સ્વયંસત્તવક કોના કાયદાભંગને જેલ નિષ્ણસથી આખો દેશ ખગલગો ઉડ્યો. ડિસે-મ્બર માસમા અમદાવાદ કોમેસ બારોલી તાલુકામાં સરકાર સાથે પુરોઅસરકાર કરીને મહંમુદ ન ભરવાનું ને પોતાના બધાં કામ જાતે ચલાવી લઈ

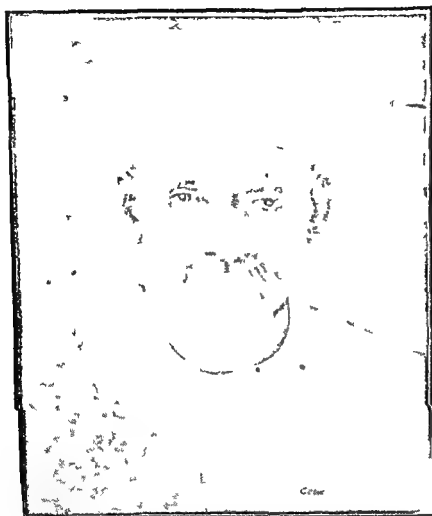
૧૫૨. મહાત્મા ગાંધી—નિઃશસ્ત્ર જગતને
સ્વાતંત્ર્ય સંપાદનની આશા ઉત્પન્ન કરનાર.

અંકના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં "ઑરટ્રાસિઝમ" (રાજદ્રોહી માણસને દશ વર્ષની દેશ (નકાલની સજા) એ બીજી ભતનો અસહકાર, "એકસ કોમ્યુનીકેશન" એટલે ધર્મ સત્તાએ પાપી માણસ પર આદરેલા સંઘબહિષ્કાર અથવા ભૂતબહિષ્કાર એ વળી બુદ્ધો પ્રકાર, બાયકોટ એ વળી ત્રીજો પ્રકાર કોઈની સાથે વહેપાર વિષયક અથવા સામાજિક વ્યવહારવિષયક સંબંધ ન રાખવાનું કરાવી તેને પેચમાં સંપૂર્ણવેળા, એને બાયકોટ અથવા બહિષ્કાર કહે છે. દેશનિકાલ અથવા ભૂતિ બહિષ્કૃતતા એ સત્તાધીશોના હાથમાંના બંધખોરોને કબજે લેવા માટેના હથિયાલો છે. બાયકોટ એ સામાજિક નાપસંદગી દર્શાવવાની રીત છે. અને અસહકાર એ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ માટેનું મત્યક્ષ શુદ્ધ ન હોવા છતાં પોતાના સહકારની ઉપર જે કામો આધાર રાખે છે. તે કામો ન કરવા ને સહકાર પણ ન આપવો, પણ પોતાના કબજામાં તે કામો લઇને રાજકર્તાને નમાવવાનો એ દાવ છે.

આધુનિક ઇતિહાસ:—બલવાન રાજસત્તા પાસેથી પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અથવા મર્યાદિત રાજકીય હક્ક મેળવવા માટે અસહકારનો ઉપયોગ ૧૯ માં અને ૨૦ માં સદીમાં વધારે થયો હોય એમ લાગે છે, ઑરટ્રાસિઝમ સામાન્ય સામે હિંગરિયન લોકોએ, અને બ્રિટીશ સામાન્ય સામે આયરિશ લોકોએ તેમજ ઇજિપ્તના લોકોએ અસહકાર કર્યો. પણ આ બધા દેશના લોકોએ પોતાના અસહકારને માટે હથિયાલોની મદદ લીધી. પણ મહાત્મા ગાંધીજીએ ૧૯૨૦ ૨૧ માં જે અસહકારનો ઉપદેશ કર્યો, તેમાં અનન્યાચારનું મુખ્ય સ્થાન હતું. હિંદુસ્તાનના અને બીજા દેશોના અસહકાર વચ્ચે આ મૂળ તફાવત છે. અને એમાંજ ખરી પ્રગતિ દેખાય છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ રાજકીય હક્ક માટે ઉપદેશોલા માર્ગમાં ત્રણ પગથીયાં દેખાયા છે. પહેલું નિરાશ્રય પ્રતિકાર (પેસિવ રેસિસ્ટન્સ) બીજું સવિનય કાયદાલંગ (સિવિલ ડિસઓબીડિઅન્સ) અને ત્રીજું શાંતિમય અસહકાર (નાનું વાયોલેન્ટ નોન કોઓપરેશન) એમાંથી અસહકારનો કાર્યક્રમ ખૂબ વ્યાપક હોવા છતાં અસહકારને આ દેશમાં થોડા વખતના ધાર્થી કરતાં વધારે મફતતા મળી એનું કારણ કદાચ એ પણ હોય કે લોકોને "અમુક કામ ન કરો" એ વાત વધારે ગમે છે. કરવા કરતાં ન કરવા મત્તે લોકો સહેજે જેમ્સ છે. કારણ એ એક નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ છે. સત્યાગ્રહ, કાયદાલંગ એવાં કામ જેમાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાનું હોય છે, તે ન કરતાં ધારાસભા બહિષ્કારનું કામ લોકો સહેજે

કરે છે. કારણ તેમાં મત ન આપવું એવાનું હોય છે. છતાં અત્યંત પણ આ પંચાસરી મંત્રે કામ આપકારને અનુયાયી ઘણા મળ્યા, જે પાચો. એટલુંજ નહિ પણ તે નીવડયો.

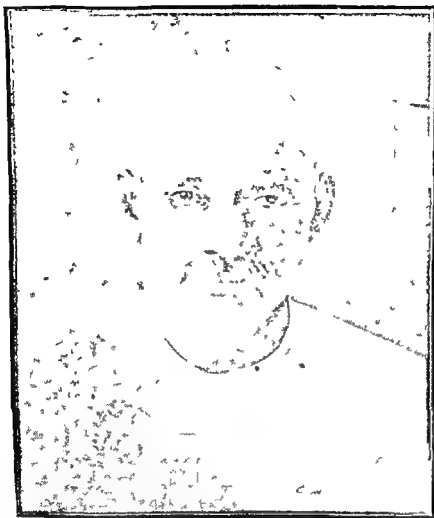
હિન્દુ સ્તાનમાં અસહકારનો ૧૯૧૯ ના કાયદાથી મળેલ અસંતોષકારક છે, એવો મત રૂલિત થયો હતો. આજ અરસામાં અધિકારીઓએ કરેલા અત્યાચારો લગતો મુસ્લીમ બિરાદરોને થયે કરવાને માટે અને બ્રિટિશ સરકારે માટે સરકાર સાથે અસહકાર કરીને એ કબુલ કરાવવાના હેતુથી અસહકારમાં ગાંધીએ લોકો સમક્ષ મુકાર્યક્રમમાં (૧) ધારાસભા બહિષ્કાર, (૨) સરકારી ને સરશિક્ષણ સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર આપેલા કિતાબોનો ત્યાગ, (૩) પબ્લિક એ બાબતો કહી તે પછી ભ્રમક કાર્યક્રમ માટે (૧) શુદ્ધ ખાદી હાથે વણેલી ઉત્પત્તિ, (૨) અર (૩) ટિળક સ્વરાજ કુળો, (૪) વર્દ ને વિદ્યાર્થીઓએ શાળાને મહાવિગામકમાં પ્રચાર અર્થે નીકળી પડ પાડવી, (૫) માર્ચનાઓ અને અપવ વસ્તુઓ મૂકી. આ બધો કાર્યક્રમ થયો, એ વાત લાક્ષણિક છે. સરકારના વિરોધનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અથવા અનન્યાચારથી ખાતકાર કરે ગાંધીજીએ મુખ્યત્વે પ્રમદાધમ દોડોનું (શિક્ષણ સંસ્થાનો બહિષ્કાર તે પછી ટિળક સ્વરાજ કુળોનું) કા (એના એક કંદોડ રૂપીયા લગા ક પછી પરીદેશી કાપડની હોળી અને આટલી વસ્તુઓ એક પછી એક શરૂ રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક મંડળો સ્થાપીને વિરાધ દર્શાવ્યો ત્યા કાયદાલંગની રીતીને તેનો પ્રતિરોધ કર્યો. સ્વયંસેવકોને લેલ નિવાસથી આખો દેશ ખગલગાળર માસમા અમદાવાદ કોંગ્રેસે બારે સરકાર સાથે પુરોઅસરકાર ન કરવાનું ને પોતાનાં બધાં કામ ન

૧૫૪. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ—એમણે
ભારડોલીમાં ડરખા ધીની પહેલી ચળવળ વખતે સર
દાર સામે છુ ખેસ ઉઠાવી અને ડરખા ધીની હીલચાલ
શક્ય છે એ બાબતનો વિશ્વાસ આપ્યા હિ હુસ્થાનમાં
પેઠા કર્યો

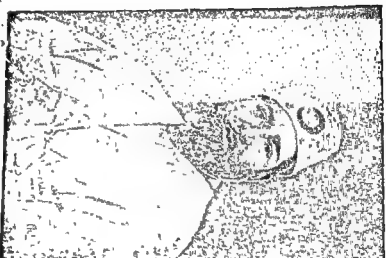
૧૫૩ જ્ઞાહીરલાલ નેહરુ—મહાત્મા ગાંધી
પક્ષવાદી યુવાન વર્ગના મુખ્ય વિનીત નેતા, જેમણે
લાહોર મહાસભાનું પ્રમુખપદ સાર્થક કરી બતાવ્યું છે

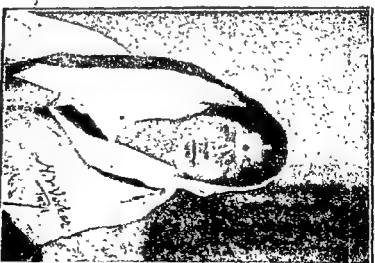
૧૫૪. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ—એમણે
ભારતોલીમાં કરજીંધીની પહેલી ચળવળ વખતે સર-
દાર સામે છુબેસ ઉઠાવી અને કરજીંધીની હીલચાલ
શક્ય છે એ જાણતને વિશ્વાસ આપ્યા હિંદુસ્થાનમાં
પેદા કર્યો

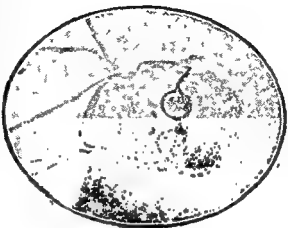
૧૫૫ સરોજિની નાયડુ—૧૫૫ સત્યાગ્રહમાં
જેલમાં કૌંસ પકડી અત્યંત પ્રયુગ રહી

੧੫੮. ਸ੍ਰੀ. ਗੁਰਦਿਤਪਾਲ-ਜੀਤਿ ਪ੍ਰਧਾਨਕਾ ਮੁਖੀਆਲਾ
ਗੁਰਦਿਤਪਾਲਪਾਲੀ. ਗੁਰਦਿਤਪਾਲਪਾਲੀ
ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇਵੀ. ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇਵੀ.

੧੫੯. ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ
ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ

૧૬૦. અપરિવર્તમાન કોણકટકર-કેન્દ્રીય સુદ્ધ પૂરે
 થવા માટેનાં નિયમ પદોનાં ચોક્કસ વર્ણન પર આધારિત
 સુધારાના કિસ્સાઓ.

૧૬૧. અપરિવર્તમાન કોણકટકર-કેન્દ્રીય સુદ્ધ પૂરે
 થવા માટેનાં નિયમ પદોનાં ચોક્કસ વર્ણન પર આધારિત
 સુધારાના કિસ્સાઓ.

૧૬૨. ગોપાલકૃષ્ણ જોગદો—જયદ્રથકાન્તની ચાળ
બાળમાં ચાલેલ કલ્પના નાગપુત્રના કોડે થયેલી

૧૬૩. શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ—સિંધુના પ્રભુએ કાલકેતવ
નાને કલ્પના કિલેસના સ્વપ્નામાં બદલા.

૧૬૪. હૃદયપુત્ર રૂંધાણ—સતિનંદ બાળની ચાળ-
બાળને સીધા બાલિ બાળનાર ઉદ્ધવપ્રજાવાદી નેતા.

સ્વાવલંબી થવાનું ખીંડું જડાયું, ને ગાંધીજી એ પ્રયોગ સફળ કરવાનું હાથમાં લીધું. પણ તેજ અસ્સામાં ચૌરીચૌરામાં તોફાન થવાથી ખાડેલીના કાર્યક્રમ બંધ રાખવામાં આવ્યો. તે ફરીથી ખાદીપ્રચાર, અસ્પૃશ્યોદ્ધાર, હિન્દુમુસ્લીમ ઐક્ય વગેરે સ્થનાત્મક કાર્યક્રમ શરૂ થયો ત્યાં તો સરકારે ગાંધીજી ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેમને છ વરસની કારાવાસની સજા કરી (૧૯૨૨).

આ બધી બાબતોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય એટલા માટે તે ચળવળનું વિગત વાર વણું ન રાજકારણની દૃષ્ટિએ અને લોકોની આંખનાની દૃષ્ટિએ કરવું જોઈએ.

૧૯૨૦ આગસ્ટની પહેલી તારીએ ગાંધીજીએ અસહકારની હિલચાલ પોતાની જબાબદારી પર શરૂ કરી. વાત એમ બની, કે જુલાઈ માસમાં તેની યોજના સ્પષ્ટ રીતે બહાર થઈ અને ૧ લી આગસ્ટને દિવસે લોકમાન્ય ટિળક સ્વર્ગવાસી થયા. તેમ છતાં આ નવી હિલચાલનો ઉદ્ઘાટન તો લોકમાન્યની હયાતીમાં જ નેતાઓએ શરૂ કર્યો હતો. નવા સુધારા અસંતોષકારક હોવા છતાં ધારાસભામાં જઈને ત્યાં પ્રતિયોગી સહકારના સિદ્ધાંત પર સરકાર સાથે લડવું એવો કાર્યક્રમ ટિળક, દાસવગેરે આગેવાનોએ નક્કી કર્યો હતો. પણ ગાંધીજીએ નવા સુધારાની સંદેશવત્તા, ૧૯૨૦ માર્ચમાં લોઈડ જયોન્ડે હિંદી સુસહમાન પ્રતિનિધિ મંડળની દરેલી નિરાશા, પંજાબમાં અર્યાચારીની બાબતમાં હંદર કમિટીએ કરેલી અન્યાય, અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું વલણ વગેરે બાબતોથી ચએલી નિરાશાને વિચાર કરી. પ્રતિયોગી સહકારને બદલે અસહકાર કરીને સરકાર સાથે લડવાનો ઉપદેશ કર્યો. પણ લોકમાન્ય ત્યાં લગી જાહે, ત્યાં લગી ગાંધીજીએ લોકો અનુસરે એ શક્ય ન હતું. છતાં ૧ લી આગસ્ટથી ગાંધીજીએ અસહકાર બહાર કર્યો, ને તેજ દિવસે લોકમાન્યનું અવસાન થયું. ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં કલકત્તાની બટી કોંગ્રેસમાં જીજ્ઞ વધુમતીથી પ્રત્યે અસહકાર શરૂ કરવાને તે તેમાં નીચિની બાબતોનો સમાવેશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો:- (૧) સરકારી ઇલકાબ, સન્માનની જગ્યાઓ છોડવી ને સ્થાનિક સ્વાસત્ય સંસ્થામાંથી સરકારની ચુકત સ્થાનોમાંથી રાજીનામાં આપવાં (૨) સરકારી દરબાને અને બીજા સરકારી મેળાવડાને બહિષ્કાર કરવો. (૩) વિદ્યાર્થીઓએ શાળા કોલેજોનો ત્યાગ કરવો, ને તેમને માટે નવી શાળા મહાશાળાઓ ખોલવી. (૪) બ્રિટિશ ન્યાય કોર્ટના વકીલોએ ને પક્ષકારોએ કોર્ટોનો બહિષ્કાર કરવો અને

લવાઈ મંડળ મારફતે પોતાના વાંધાદર કરવા. (૫) મેરોપોટાનીયામાં લસ્કર, કારકુન ને મનુર તરીકે કોમળે નોકરીમાં જવું નહિ. (૬) નવા સુધારા પ્રમાણે મળેલી ધારાસભાની ચુંટણીમાં ઉમેદવારોએ અને મતદારોએ બિલકુલ ભાગ ન લેવો. આ ઠરાવ ચલા પછી ગાંધીજીએ અને તેમના અનુયાયીઓએ આખા દેશમાં ફરીને આ કાર્યક્રમ લોકોને સમજાવવાનું કામ કર્યું. પદવી અને વકીલાત છોડનારાની સંખ્યા જીજ્ઞ યોછી હતી. શિશુજી સંસ્થા ઉપર બહિષ્કારનું કામ માત્ર જીજ્ઞ જોરમાં થયું. જ્યાં જ્યાં ગાંધીજી જતાં ત્યાં ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેમની મીઠી અને સૌમ્ય વાણીની અને ઉચ્ચ વિચારોની ખૂબ અસર થતી. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ સંસ્થાઓ છોડી ને રાષ્ટ્ર કાર્યમાં જંપલાવ્યું. બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં પંડિત માલવીય અને ગાંધીજી વચ્ચેના આ બાબતમાં મીઠા વિરોધ સ્પષ્ટ રીતે જણાયો. અલિંગની ઐંગ્લો ઓરીયન્ટલ કોલેજમાંથી ઘણી મોટી મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા બહારપડી. તે ઉપરાંત નવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ, કોલેજો ને વિદ્યાર્થીઓની પણ સ્થાપના થઈ. પુણનું ટિળક વિદ્યાર્થી, ટિળક મહાવિદ્યાલય સુબંધની રાષ્ટ્રીય મેડીકલ કોલેજ, અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાર્થીઓ ને તેને અનેક શાળાઓ દિલ્હીમાં હુકમ અજમલવાને કારણે કોલેજ વગેરે અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ઉધડી.

પણ ૧૯૨૦ નવેમ્બરમાં થયેલી ધારાસભાની ચુંટણીમાં ગાંધીજી ના ઉપદેશની ખુબ અસર થઈ ને કોંગ્રેસપક્ષીમાં શી એક પ્રજા ઉમેદવાર ધારાસભામાં ન ગયો પણ મોંડરેટ (વિનીત પક્ષીઓ) નવા સુધારા સફળ કરવાનું વચન સરકારને આવી આવેલા હોવાથી તેઓ ધારાસભામાં ગયા ને ત્યાં તેમને રહેજો જગા મળી. ગાંધીજીના આ અસહકારના પ્રયોગથી પ્રતિયોગી સહકારના પ્રયોગ કરતાં તદન જુદાજ પ્રકારની અસર શાસન પદ્ધતિ ઉપર થઈ. પણ જીજ્ઞ આચર્યું હતી માફક પહેલાં જગ્યાઓ રોકીને પછી તેમની ઉપર બહિષ્કાર પોકારીને અસહકાર કરવામાં આવ્યો હોત તો શી અસર થાત, તેનું અનુમાન કાઢવા જેવું છે. પણ મોંડરેટો ધારાસભામાં જઈ શક્યા, તેથી સરકારની દૃષ્ટિએ આ બહિષ્કાર અફળ થયો. ૬૩૭ મેઈકે માંથી માત્ર ૭૪ મેઈકે અજીજુરાએલી રહી. મતદાનની દૃષ્ટિ એ શહેરમાં વધારે મત અપાયા ગામડાંના લોકોએ વિરોધ મત આપ્યા નહિ.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ ના ડિસેમ્બર લગી જે ચળવળ થઈ તેને આટલી સફળતા મળેલી જોઈને નાગપુર કોંગ્રેસે ગાંધીજીને ટેકો આપ્યો પણ માલવીયા જીના

ખાંપડે વગેરે જોવા આવેવાનો તટસ્થ રહ્યા. આ મહાસભામાં કૌંચેસનું કુંદેથે બદલવામાં આવ્યું. કૌંચેસ એ સંસ્થા ધારાસભા બહારના લોકોને લેવા કરી તેમના હક તેમને અપાવનારી ને તે માટે સરકાર ને બને ત્યાં વિરોધ કરનારી સંસ્થા થઈ, તેથી તે ધારાસભાવાળાં લોકોને મન વિશિષ્ટ પદની સલાહાગતો લાગી. તેથી તેઓ તેનાથી દૂર રહેવા લાગ્યા.

અસહકારની ચરૂઆતથી જ તેનું ગંભીર સ્વરૂપ સરકારની દૃષ્ટિમાં આવી ગયું હતું. કારણ તેથી કેવડાનગરની હિલચાલ કેવળ શિક્ષિતોમાં જ રહેવાને બદલે, ગામડામાં તે અણધારે લોકોમાંએ પ્રવેશે, એવો સંભવ હોવાથી તે લોકોમાં હિંસા ઉદ્ભવશે, એમ સરકારને લાગતું હતું. આમ હોવાથી સરકાર આ હિલચાલ તરફ દેવી રીતે જોશે એ વાત સ્પષ્ટ થવાની જરૂર હતી. એટલે લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડે (આઈસરોએ) મળી એસેમ્બલીની બેઠકમાં બહેર કહ્યું, કે અસહકારની હિલચાલ ભેગાયદેશર છે, કારણ તેનો હેતુ આલુ રાજ્યપદાંત ને અટકાવી મૂકવાનો છે, એમ સરકાર માને છે છતાં તેના પ્રભુતાને સરકારે જેલમાં બેસાડ્યા નથી, કારણ તેઓ અન્યાય ચારનો ઉપદેશ સાચી સાચી કરે છે. પણ તેમની સાથેમાં લોકો અત્યાચારને ઉત્તેજન આપે એવો ઉપદેશ કરશે અથવા પોલીસ અને લશ્કરી અસહનિષ્ઠ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, તો તેમની ઉપર કામ ચલાવવામાં આવશે, એવા હુકમો પ્રાંતિક સરકારને કરવામાં આવ્યા છે. પણ આખા દેશની સંપત્તિ લોકો સમજાઈ હોવાથી આ હિલચાલમાં નહિં મળે, એવી સરકારને ખાતરી છે. એટલે એ રીતનો સહકાર લોકો આ હિલચાલને આપશે તે રીતના ઉપાયો સરકારને ચોજવા પડશે.

અસહકારની હિલચાલ યોગ્ય વખતમાં લોક-પ્રિય-મંદ પડી તેનું કારણ ગાંધીજીનું ઉચ્ચત ચરિત્ર છે. ગાંધીજી કાઉંટ ટાઉંટાઇના શિષ્ય તરીકે ભવિષ્ય મા ગણવાનો નવાઈ નહિં. અસહકારનો એ કાર્યક્રમ ગાંધીજીએ ચોળ્યો તમાં તેમનો પૂણું વિશ્વાસ અને પ્રામાણિકતા બ્યક્ત થાય છે. એટલું જ નહિં, તો સમગ્ર રાષ્ટ્રની પ્રામાણિક પુનર્ધારિત કરવાનો તેમનો હેતુ પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. આજ નો સુધારો માનવના ઉચ્ચત સ્વભાવ અને ક્યેવનો વિનાશ કરનારો છે. પ્રાચીન શિક્ષણથી બાંધક શ્રામમિત્રી વધી છે, ડૉક્ટર લોકો પ્રબળે અધઃપાત ને માગે દોરે છે. ન્યાય કોર્ટને વલીલ મનુષ્યત્વ ને ખેલારે છે. કેવેથી મનુષ્ય ઇશ્વરી દૂર બધ છે,

પાલીસે એ ભારે મૂલ્યનું રમકડું છે, દરેક જણ પોતાનું આધ્યાત્મિક બળ વધારે એ તેનું ક્યેય છે. દરેક માણસને પોતાના હેતુ સફળ કરવા માટે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર જેનું બીજું સુદર હથિયાર કહીય મળી ચકાશે નહિ, એવા વિચારો ગાંધીજી સેવે છે. આ વિચારોને તે અત્યંત આચારમાં પણ મૂકે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે હિન્દી બોની ફરીયાદો દૂર કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં હીલચાલ કરી ને, હિંદુ-સ્તાનમાં આવ્યા પછી આ સાધનનો ઉપયોગ વધારે વિશાળ રીતે કરવાનો તેમણે કરાવ કર્યો. ગાંધીજી ની કાર્યનિષ્ઠા અને સ્વાધીન્યને લોકો પર ખૂબ છાપ પાડી. છતાં નિઃશસ્ત્રપ્રતિકાર એ હથિયાર અનેક ભાષા, ધર્મ, ને ભાતિઓથી ભરેલા આ વિશાળ દેશમાં જોખમકારક છે. એમ બહુજીને સ્વર્ગસ્થ ચોખલે એ હિન્દની પરિસ્થિતિ પૂરી રીતે તપાસ્યાવિના તેનો ઉપયોગ ન કરવો, એવી સાવચેતી આપેલી પણ શ્રી ચોખલે ચોક્કસ વખતમાં સ્વર્ગવાસી થયા. ગાંધીજી એ મહાચુદ્ધના વખતમાં માત્ર સામાજિક કાર્યમાં જ પોતાના મતને પરાધ્યું હતું. ને સરકારને પૂરી મદદ આપી હતી. ૧૯૧૬ માં શેલ્ટર ઍક્ટનો વિરોધ કરવા માટે તેમણે સત્યાગ્રહનો અથવા નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારનો ઉપાય જોરથી અજમાવ્યો.

દક્ષિણ આફ્રિકાની સેવા, ને તેમની સંધ્યાસી જેવી રહેણીકરણથી લોકો તેમને મહાત્મા કહેવા લાગ્યા હતા, પણ અસહકારમાં મુસલમાનોને ખેંચવાની ખાસ જરૂર હતી ખિલાફતને લીધે એ લાગ સરસ રીતે મળ્યો. ૧૯૧૬ નવેમ્બરમાં દિલ્હીમાં લશ્કરી બિલાફત પરિપદમાં ગાંધીજીએ મુસ્લીમોને અસહકારનો ઉપાય શિખવ્યો. ને માતાના મહામદ અલીને શીક્ષતઅલી ને સમજાવીને પોતાની ચળવળમાં લીધા અલીભાઈઓને ગાંધીજી ના કામો જરૂર પડે તેમ હતું. કારણ તેમણે અમરો અચુક માંગણીઓ મંજૂર નહિં થાય, તો અમે તલવાર હાથમાં લઈશું એવા ધમકા સરકારને આપેલી હતી. પણ તલવાર ખેંચવી એ ચંદેલું ન હતું, પણ ન ખેંચવાને અરજી તો જોઈએ; ને ત મહાત્માજીના અનુયાયી થવાથી પોતે અહિં સામાન્ય માનવરા થયા છે. એમ કહેવાથી તેમને એક ચેલું પડતું મળ્યું. ખિલાફત, પંતબ અને સ્વરાજ્ય એ ત્રણ જાગતામા ન્યાય મેળવવા માટે ગાંધીજીને અસહકાર કલંકા અને નાનપુરની મહાસભાએ માન્ય રાખ્યા તેને લગતો ચરૂઆતનો કાર્યક્રમ ઉપર આપેલા છે. કૌનેતના નેતાઓએ એક કંચક રૂપીયાના ૧૮૫૦ સ્વરાજ્ય કાળા લોગ

કરવાનો ફરિયાદ કરી રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક મંડળ સ્થાપવા નિશ્ચિત કર્યો. આ અરસામાં ડયુકે જોડફ કોર્નાટ હિંદમાં આવ્યા, ને તેમણે નવી ધારાસભાઓ ચાલુ કરી. તેમણે બ્રિટિશ અને હિન્દી લોકોએ અસ્પર્શતાની ભૂલ માટે ક્ષમા આપવી ને ગૌરવમયુત દ્વર કરવી એવી સલાહ બંને પક્ષોને આપી. થોડેજ દિવસે લોર્ડ એસકુઈની જગ્યાએ લોર્ડ રીડિંગ આવ્યો. પણ ધારાસભાના કામ તરફ જરાય ધ્યાન ન આપતાં ગાંધીજી એ અસહકારનો કાર્યક્રમ નેચલેર ચાલુ રાખ્યો. ગાંધીજી અને અલીભાઈએ પ્રાતેપ્રાતઃમાં ઉપદેશ હેતા ફરી રહ્યા હતા. અને રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ દિન પ્રતિદિન સ્થપાલી ગઈ. કોંગ્રેસના સભાસદો વધવા લાગ્યા. પ્રચારકોને પોલિસ અધિકારીઓની વચ્ચે કડવાશ વધતી ગઈ. ને કાં તો અહિંસાત્મક અસહકારનાં બીજા જનતામાં પૂરાં ન ઉતર્યા હોય, તેથી અથવા અમલદારો ની ખેદીલથી કે ; ખેડવાણી ક્યાંક ક્યાંક નાનાં મોટાં તોફાનો થયાં. ૧૯૨૧ ના ફેબ્રુઆરી ને માર્ચ માસમાં મજુરોના સંઘ થયો. પિકેટિંગને લઈને બિહાર, નાગપુર, આસામ, મહાસ મુંબઈ વગેરે ઠેકાણે રમખાણો થયાં. ગાંધીજીએ અહિંસાને ઉપદેશ ચાલુ રાખ્યો. ને લોકોમાં પાછી શાંતિ સ્થપાય એટલા માટે કોંગ્રેસનાં સભ્યોની સંખ્યા એક કરોડની કરવી. વીસ લાખ રેડીઆ ચાલુ કરવા વગેરે રચનાત્મક કાર્યો તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

લોર્ડ રીડિંગ અધિકાર ઉપર આવીને અનેક દેશનેતાઓની મુલાકાતો લીધી ને ગાંધીજી ને પણ મુલાકાત માટે બોલાવ્યા. અલીભાઈઓનાં ભાષણોમાં અત્યાચાર ઉતેજક શબ્દો હોય છે, તેથી સરકાર તેમની ઉપર કોર્ટમાં કામ ચલાવશે; એવી વાત નીકળતાં અલીભાઈઓએ પોતે અનત્યાચારનું મત પાળવાનાજ છે, એવું આજ્ઞાસન આપી એક રીતે માફો માગી ને સરકારે કામ ચલાવવાનો વિચાર સુલટવી રાખ્યો.

માર્ચ, એપ્રિલ, મે ૧૯૨૦ માં કોર્ટ બહિષ્કાર, દારૂબંધી ને અત્યંતજોરદાર એ ત્રણ બાબતો વિષે ખૂબ પ્રચાર થયો. ને એક કરોડ જેટલા ફાળો સ્વરાજ્ય ફાળામાં થયો; સપ્ટેમ્બરની આખરે પરદેશની કાયડોને પૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાનું ફરારી રેડીઆ હાથબાજાને ખાદી પ્રચાર એ ત્રણ વસ્તુ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો. ૧૯૨૧ ના ઓગસ્ટમાં મલબારમાં ચોપલાઓએ ખૂબ મોટું બંડ કરી મુસ્લીમ રાજ્યની યોજણા કરીને કેટલાક હિંદુઓને વટલાવ્યા ને તેમની

ઓંઓને બ્રષ્ટ કરી તેમની માલમત્તા ઝુટવી લીધી. સરકારે આ બંડનું કારણ અસહકારજ છે, એમ જણાવ્યું. આ પછી સુવરાજને હિંદમાં લાવવાનો નિશ્ચય થયો ને ગાંધીજીએ આ મેળવણીમાં લોકોએ ભાગ ન લેવો એવું જાહેર કર્યું. ને લોકો અસંકળ રીતે આ બહિષ્કાર સિદ્ધ કર્યો. એક્ટોબર માસમાં અલીભાઈએ ઉપર કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું. ને તેમને બપોળે વર્ષની શિક્ષા મળી. તે બાદ આજુબ અને બારડોલીમાં સાર્વાત્રિક કાયદા ભંગ કરવાનો ગાંધીજીએ નિશ્ચય જાહેર કર્યો ને તેની તૈયારી શરૂ કરી. નવેમ્બર ૧૯૨૧ની ૧૭મી તારીખે મુંબઈમાં સુવરાજ આવ્યા; પણ તે દિવસે ને બીજે દિવસે મુંબઈમાં રમખાણો થયાં. ગાંધીજી મુંબઈમાં હતા. તેમણે અપવાસ આદરી થોડાજ વખતમાં શાંતિ સ્થાપી. જુદા જુદા સમાજના આગેવાનો પાસે શાંતિ સ્થપાવા વચનો લીધાં. બારડોલીના કાર્યક્રમ બંધ રાખી અશાન્તિને દૂર કરવાના તેમણે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. ગાંધીજીની અહિંસાની લડત ન હોત, તો અત્યાચારની લડતથી લોકોને ને સરકારને કેટલું શોષણ પડત તે કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે તેમ છે. મુંબઈની જેમ અનેક શહેરોમાં સુવરાજના આગમન દિને હુડતાળો પડાઈ ને રમખાણો થયાં. સરકારે મજુ દમનનીતિ ખુબ ચલાવી. ગાંધીજીએ આ દમનનીતિના જવાબ રૂપે કાયદા તોડી જેલો ભરવાનો માગ સ્વીકાર્યો. જેથી આખો દેશ હુચમચો ઉઠ્યો. લાલા લજપતરાય, મોતીલાલ નેહરુ, દેશબંધુ દાસ જેવા મોટા આગેવાનો પણ કાયદા ભંગ કરી જેલમાં ગયા. ભાષણ સ્વાતંત્ર્ય ને સંઘ સ્વાતંત્ર્યનો નાશ કરવા માટે મોડરેટો પણ ઉઠ્યા. ને રાઉડેબેઠાલ કોન્ફ્રેન્સ ભરવાની સૂચના કરી. પણ સ્વયંસેવકો કાયદાભંગ બંધ ન કરે ત્યાં લગી કશુંય શક્ય નથી, એવો જવાબ લોર્ડ સીડિંગે આપ્યો. અલીભાઈઓને અને બધા અસહકારીઓને મુક્ત કરવાની તેમજ સ્વયંસેવકોની ભરતી થવા દેવાની શરતો ગાંધીજીએ આગળ મૂકી એટલે સરકારે બધા દોષ ગાંધીજી ઉપર લાદીને મોડરેટોને પોતાના પક્ષમાં લીધા.

ડિસેમ્બરમાં સુવરાજ લખનૌ, અલાહાબાદ, બનારસ કલકત્તા વિગેરે શહેરોમાં ગયા. પણ બધે સંપૂર્ણ હુડતાલ પાડવામાં આવેલી હોવાથી સમાજનું નિષ્ક્રમ જેવા લાગ્યા. આજ માસમાં અમદાવાદમાં મહાસભા ભરાઈ ને ગાંધીજીને સર્વાધિકારી નીમવામાં આવ્યા. ને સાર્વાત્રિક કાયદા ભંગ કરવાનું નક્કી થયું. ને તેનો પ્રયોગ ગાંધીજીએ બારડોલીમાં પહેલાં કર્યો.

એમ કરાવવામાં આવ્યું. કેટલાક ઉતાવળીયા ગાંધીએ એક વરસમાં સ્વરાજ્ય ન અપાવ્યું માટે ગાંધી વિરૂદ્ધ પ્રચાર કર્યો કરી રહ્યા હતા. પણ તેમના પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા ને બાડોલી વરકે મોતું ખ્યાન ખેંચાવ્યું. જાન્યુઆરીમાં સર્વ પક્ષી પરિપક્વ સુઅર્થમાં સર શંકરન નાયરન પ્રમુખ પદ નીચે મળી પણ તેમાં કંઈ માગ મળ્યો નહિ. ૧૯૨૨ની ફેબ્રુઆરીમાં ગાંધીએ એ વોધિસાયને (અલ્ટિમેટમ) છેલ્લા પત્ર મોકલ્યો તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે ભાષણ સ્વાતંત્ર્ય, સુદ્રણ-સ્વાતંત્ર્ય ને સંઘ સ્વાતંત્ર્ય એ દેશના પ્રાથમિક હક્ક મેળવવા માટે સત્યાગ્રહને સવિનય ભંગ કરવા પડે છે. જે બધા સંજ્ઞીય કેદીઓને છોડવામાં આવે, તો કાયદા ભંગની હીલચાલ પાછી લેવા પાતે તૈયાર છે વિનં. પણ સરકારે તે માન્ય ન કરતાં પોતાની હકીકાઈ બતાવી આપી. ગાંધીએ બાડોલીની તૈયારી પર ખુબ બાર દેવા લાગ્યા ને કાયદા ભંગની શરૂઆત કરે તેટલામાં તો ૧૯૨૨ ફેબ્રુઆરી ૪થી તારીએ સંયુક્ત માંતમાં ચીરોચારમાં પ્રબલ ને સરકારી માણસો વચ્ચે રમખાણ થયું ને બંને પક્ષના મળી એકવીસ માણસો મરાયાં, એ સમાચાર મળવાથી ગાંધીએ સવિનય ભંગ તલ્લકેણ રાખ્યો, કારણ અહિં સાના ને શાંતિના પૂર્ણ વાતાવરણ વિના તે ન સંભવી શકે, એમ તેમનું માનવું હતું.

વળી પહેલાંની જેમ રચનાત્મક કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય બહાર કર્યો. કોંગ્રેસની વકિંગ કમિટીએ પણ તેજ કાયદામંતે મંજૂર કર્યો પણ ગાંધીના અનુયાયીઓમાં પક્ષો પડી ગયા છે, એમ દેખાયું.

ગાંધીના અનુયાયીઓમાં પક્ષ પડ્યા છે, એ લાગ બેઈ સરકારે તેમને છ વર્ષની કારાવાસની શિક્ષા આપી. (૧૦ માર્ચ) પણ ગાંધીના ઉપદેશને લઈને કયાંય તોફાનો કે રમખાણો થયા નહિ.

ગાંધીએ જેલમાં ગયા પછી તેમના કાર્યક્રમ વિષે કોંગ્રેસ કમિટીએ લોકમત અજમાવી બોયો ને સવિનય ભંગ માટે દેશ તૈયાર નથી એવું એકમતે બહાર કહ્યું. પણ બહિષ્કારની બાબતમાં કમિટીમાં બે મત થયા. કાઉન્સિલવાલી લોકો દેશભર પ્રચાર કરીને પોતાના વિચારો લોકોને સમજાવવા લાગ્યા ને સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩ ની દિવસની ખાસ કોંગ્રેસમાં ખાસમાના પ્રવેશને કોંગ્રેસે વિરોધ ન કરવા એમ નક્કી થયું ને સ્વરાજ્ય પક્ષની કુતોહલ થઈ પણ તે એજ શરતે કે કાઉન્સિલમાં પણ તેઓ એક સરખો વિરોધ કરીને સરકાર સામે અસહકાર કરશે. આ કાર્ય તે પહે મંથનમાંતમાં સફળ કરી બતાવ્યું ને

ત્યાંના ગવર્નરને સર્ટિફિકેશનની સત્તાથી રાજીનામું ચલાવવાની ફરજ પાડી. તેણે ત્યાં દિલ્લ રાજ્યપદ્ધતિના ભૂકા ઉઠાવી મૂક્યા ને ધારાસભામાં પણ અસહકાર યશસ્વી કરી બતાવ્યો. ૧૯૨૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ગાંધીએ જેલમાંથી બહાર આવ્યા.

ગાંધીજીની હીલચાલનાં બધાં અંગો સફળ થયા એમ ન કહી શકાય. અસહકાર એ સમાજકીય નથી પણ સમાજ સુધારણાનો ઉપાય છે. સમાજને અન્યોન્યાય લોકોને શિખવવો, એ તેનો હેતુ છે, જે સમાજમાં ઘણું અજ્ઞાન હોય, અને સંઘીકરણના માર્ગમાં અનેક વિઘ્નો ઉભાં હોય, ત્યાં ગમે તેવો ઉપાય કાંઈ ને કાંઈ કામ કરી જાય છે. એ પરિણામની અસર માપવી વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ખુબ જરૂર છે. એટલે અસહકારમાં જે ને સાધના પ્રચારમાં આવ્યાં તેમની અસર આપણે જોઈએ.

કોઈ ઉપરનો બહિષ્કાર જરા પણ પુળાયો નહિ પળાયો હોય તો માત્ર જુનું લોકોએ અક્ષિતમત રીતે તે પાળ્યો હશે પણ તેની અસર રાજકીય દૃષ્ટિએ વધારે થઈ નહિ. સરકારી નિશાળોને કોલેજોને ત્યાગ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ કર્યો ને તેમને માટે નવી વિદ્યાપીઠો ને શાળાઓ કાઢવામાં આવી તેમાંની કેટલીક સંખ્યાને કારણેને આર્થિક કારણે બંધ કરવી પડી. પણ જે આ મુશ્કેલીઓને બોળાગીને જીવતા રહી, તેમનું કામ અદભૂત છે. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ આજીવન દેશસ્વાતંત્ર્યના સુદમાં અપૂર્વ બલિદાનો આપેલા તેથી તેમની કિંમત જાણી છે. અસહકારની પછી આ દશ વર્ષ પછી આજીવન સંસ્થામંદેરે વલસ્યાં, તેમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓનો મોટો હિસ્સો છે. એ વાત ગમે તેને કમળ કરવી પડશે છતાં એકદમ રીતે સરકારી શાળા કોલેજોને બહિષ્કાર નિષ્ફળ ગયો એમજ કહેવું પડશે. ખાદી પ્રચારની અસર મીની છતાં મક્કમ છે. તે પીંચે પીંચે પ્રગટ પામે છે, પણ ખાદી પ્રચારને લીધે સ્વદેશીના પ્રચાર ખુબ થયો. વસ્ત્રો વસ્ત્રો યોગ્ય વ્યવસ્થા સક્રિયને આપેલાં કાંતણના કામ માટે પૂર્ણતો વગેરે પૂરી પાડવામાં પણ ખુબ મુશ્કેલીઓ ઉભી થયેલી. પણ આંધ્રમાં ખાદીની ચળવળ વધારે યશસ્વી થઈ. કાળા ખુબ ભેગા થયા ને કોંગ્રેસ કાંટમાં જવાની નથી, એવી ખાતરીથી કેટલાક લોકો ખુબ પૈસા પણ અર્જી ગયા એ વાત પણ કયાંક કયાંક ખરી પડી છે. પણ એવા મોટા કામોમાં એવા ખોટા લોકો પણ હાથ નેનો કર્યો ઉપાય થાય નહિ.

આ રીતે એકદંર રીતે નિષ્કળ ગયેલી હીલ-ચાલના પછુ અનેક લાભો થયા. જનસમાજ વધારે નિર્માણ થયો અને લોકોમાં અસહકાર વિશે ઠીક ઠીક પ્રચાર થયો. જેને પરિણામે આ લઘત પછી કેટલાક પ્રાંતોમાં સરકાર સાથે નાની નાની લડતો લડીને પ્રજાએ પોતાની યુશિંગતો દૂર કરાવી લીધી. અલગ લોકોમાં કંઈ પણ અળવળનો ફેલાવો કરવાનું કામ સુરક્ષેલ હોય છે. પણ આ હિલચાલ ગામગામમાં પ્રવેશ કરવાથી લોકોમાં ભગ્નુતિ આવી, આત્મ સુ-ધારણાની તૈયારી ચાલી, લોકકાર્ય માટે ધન ખર્ચ-વાની ઇચ્છા થવા લાગી, પ્રભુદિત માટે જેલ જવાની સરકારની સામે થવાની લાડી ખાવાની, ગોળી ખાવાન ને મરણને આનંદથી એટવાની તૈયારી લોકોમાં ચાલી એ કંઈ સૂનો લાલ ન થયો કહેવાય.

વિરોધનો જે અગ્નિ આખા દેશમાં સળગ્યો, તેની અસર થોડાંજ વરસોમાં સરકારને પૂરીરીતે માલમ પડી ને લોકો કયાં લગી જઈ શકે છે. તેનું પછુ તેને બાન ધ્યુ. સ્વરાજ પક્ષની વિરોધી નીતિનું માન પણ ગાંધીજીના અસહકારનેજ આપવું જોઈએ.

સ્વરાજ્ય પક્ષનો અસહકાર કાનૂનીસીલમાં ચાલુ હતો. જે કે તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારની વિધાયક સ્વરૂપની ક્રિયા થઈ નહિ છતાં પણ એકત્ર બળથી સરકારનો વિરોધ કરવાની અનુતિ અળાધિત ચાલુ રહી. અને તે પ્રવૃત્તિ ૧૯૨૬ ની ફેબ્રુઆરી સુધી ચાલુ રહેવાથી ફેબ્રુઆરી સ્વાતંત્ર્યેનું કંઈયે વધારવા માટે ઘણી કામ આવી. થોડી વિધાયક પ્રવૃત્તિ પણ કરવી જોઈએ, એવું નક્કી કરીને કેટલાક લોકો સ્વરાજ્ય-પક્ષમાંથી બહા પડ્યા. અને તેમણે પ્રતિસહકારપક્ષ સ્થાપ્યો પણ પ્રતિસહકારપક્ષમાં કઠુત્વપરંપરાજ ન હોવાને લીધે તે પક્ષ પૂરેપૂરો કઠુત્વહીન અને તિર-સ્કારહા દેખાવા લાગ્યો. પ્રતિયોગ કરવો, અને સરકાર સાથે સહકાર સાધવો એ કેવળ સરકાર પાસે લાંચ માંગવા માટે હાથ લંબાવવાનું તત્વ છે, બીજું કશુંજ નથી, એવું તેમના પ્રતિસ્પર્ધીઓ તેમને કહેવા લાગ્યા. પ્રતિસહકાર પક્ષના હાથથી કશુંજ વિધાયક થઈ શક્યું નહિ એ વાત માત્ર ચોક્કસ કેવળ ચુંટણી તરફ જોઈએ તો, પ્રતિસહકારવાદીઓનું જોર મહારાષ્ટ્ર, વરાહ અને મધ્યપ્રાંતમાં ઘણુંજ હતું. પરંતુ સરકાર સાથે સહકારસાધી કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવાની હોશિયારી તેમનામાં ન હોવાને લીધે, અસ-હકારનું તત્વજ લોકોને વધારેને વધારે યોગ્ય જણાવું ગયું. અને ફેબ્રુઆરી વધારેને વધારે સાથ મળતી ગઈ.

૧૯૨૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં ડોમિનિયન સ્ટેટસ પછુ તિરસ્કરણીય લાગ્યું અને સંપૂર્ણસ્વરાજ્ય માંગ-નારા પક્ષનું જોર વધ્યું. આ પક્ષમાં સુભાષચંદ્ર-બોસ અને ય. જવાહરલાલ નેહરુ પ્રધાન હતા. છતાં પણ જુના અને નવા પક્ષ વચ્ચે સમાધાની થઈ. અને મહાત્મા ગાંધી અને ય. મોતીલાલ નેહરુએ પોતાના વચનથી સ્વાતંત્ર્યયોગણા એક વરસ આગળ ઠંકેલી.

અસહકારના તત્વની પ્રગતિ થવાનું બીજું કારણ એટલે સાયમન કમિશન. આ કમિશન નીમીને હિંદુસ્થાનનું ઇંગ્લેંડ અપમાન કર્યું છે. તેથી આ કમિશનપર શરૂઆત નાંખવો જોઈએ એવા પ્રકારની હિલચાલ શરૂ થઈ. આ હિલચાલમાં પ્રાગતિકપક્ષે આગળ પડતો ભાગ લીધો. આ વખતે પણ પ્રતિ-સહકારપક્ષ પ્રતિયોગની આશા માટે ખડપટ કરતો હતો. પણ જનતા આ પક્ષના કરતા અસહકારવાદી વધારે છે, એવું જણાવાથી અમે પણ એમાનાજ છીએ. એમ આ પક્ષને ગાતાવતું પડ્યું. અને પૂના વળમાં પણ સાયમન કમિશનના આગમનને દિવસે ચક્રસ્વીરીતે હડતાળ પાડવામાં આવી.

૧૯૨૯ સાલની ફેબ્રુઆરીમાં ડોમિનિયન સ્ટેટસ એ કંઈસનું કંઈયે નથી પણ પૂર્ણસ્વાતંત્ર્ય એ કેવળ કંઈયે નહિ પણ નિકટ કતબ છે, (ઇમ્પ્રિયેટ બો-યારેક્ટિવ) એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ કૌંઠસ લાહોરમાં ભરાય હતી અને આ વખતે યુવ-નીઓનો પક્ષ મહાત્મા ગાંધીપર તૂટી પડ્યો હતો. તરુણોની અમીરાઇને દાખી નાંખવાનો અયતન કરનાર મહાત્મા-જીને તરુણોએ લગભગ ગાંધીપ્રદાન પણ કર્યું. તે-પણ આ વખતે સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા સંભળાઈ અને આ સ્વાતંત્ર્ય કેવીરીતે પ્રસ્થાપિત કરવું એને માટે વિચાર શરૂ થયો. લાઠી કરતા અસહકારનું તત્વજ વધારે લાભકાર છે. એવી આગ્રી આખા જગતની આવખતે મહાત્માજીએ કરી આખી એમણે આગળ મુકેલી કાર્યક્રમ વિરોધ કરવા કરતાં, અસહકારના સિદ્ધાંતવાળોજ હતો અને તેમાં સાર્વિક સાવતા અને વૃત્તિઓ પોષી ખરાબ કાર્યનો અભિમાની સર-કારને બનાવવો એવી તેમાં યુષી રહેલી હતી. મી-કાનો કાયદો તોડવાથી શરૂઆત થઈ. કાયદાનો ભંગ કરી લોકો કેટલુંક ગીકું પકવવાનો છે. અને તેથી આખો-દેશ ને તે શીરીને પૂરું પડી શકવાનું છે. છતાં પણ બધા લોકોને કૃત્વ્યાત્મક અસહકારની પ્રેરણા રેડવા માટે આ ગીકાનો કાયદાભંગ ઘણોજ ઉપયોગી ની-કર્યો એમા શક નથી, મીકાના કાયદાભંગથી એક

પછી એક કાયદો તોડવાની શરૂઆત થઈ અને તે કાયદો ભંગવાથી પોતાની માલમિલકત ધોકામાં ન આવે, તે પ્રકારે કાયદો તોડવો એ તબ મહાત્મા-જીએ કહ્યું હોવાને લીધે સરકારને વિરોધ કરવાને બુરસે બધે ફાટી નીકળ્યો. અને તે પુરોયેયં તેમજ સ્ત્રીઓમાં પણ જીજ્ઞાસા થઈ. લગભગ ૬૦,૦૦૦ માણસે આ વિરોધમાં ભેડાયા. અને તેમણે જેલવાળા સ્વીકારી. જ્યારે ૬૦,૦૦૦ માણસોએ કેદખાતા ભરી નાંખ્યા, ત્યારે વિરોધ કરનારાઓની સંખ્યા તો સાંકે લગ્ન જેટલી હોવી જોઈએ. આ યુદ્ધ ન હતું. પણ અસહકાર હતો. એટલે પોતાને વિરોધ બાંહેડ કરવો સરકારનું પ્રત્યક્ષ નુકસાન ન કરવું, પણ સરકારને થકવવી, સરકારના અધિકારીઓને અત્યાચાર કરવા દેવો, અને તેમના અત્યાચાર બાંહેડ કરવા, વગેરે આવી બાબતોમાં સરકારને શિક્ષાઓની સખવી. લોકો સ્વતંત્રતાના અને સદાચરણના અભિમાની થયા અને સરકારને વેપાર અને કારખાણની અભિમાની બતાવી. અર્થાત નૈતિક દૃષ્ટિએ સરકાર સાથે અસહકાર સાંધવાના તત્વનું સમર્થન થાય એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. આથી સરકારના અધિકારીઓએ હિંદુ-લોકોની નાલસ્તી કરવા માટે એ કે પરકીય લેખકોને પ્રેમી હોય (મિસ મેયો જેવા લેખકોને સરકારેજ પ્રેમી હશે એમ અમારી ખાતરી નથી) તે પણ બીજા દેશો તેમને માટે શુધારણે તેમને તો એમજ જીજ્ઞાસા આવશે કે હિંદુસ્થાનના લોક સ્વતંત્રતા, મધ્યપ્રાચીનયે અને અન્યાચાર એનાજ અભિમાની છે, અને કારખાણ પરદેશને વેપાર અને લાઠીયાહી કરનાર સરકાર સાથે અસહકાર સાધે છે. આ વાત બીજા દેશો માને કે ન માને પણ આજો હિંદુસ્થાન દેશ આ લાઠીયાહીથી સક્રિય અસહકાર કરવા બાદ પરિકર થયો. આતું પરિણામ થયા વગર રહ્યું નહિ. હિંદુસ્થાનમાં તીવ્ર અસંતોષ, અસહકારનું પણ, અને આગેવાનો વગર આ અસહકાર આજ સખવાની ચક્તિ, પૂરે પૂરી દેખાઈ આવી એમાં જસ-પણ શંકા નથી. અને આજે એ કે નવીન સંપત્તના સંહિષ્ણ સ્વરૂપમાં છે છતાં પણ લોકસંહાનુવર્તિત્વ સરકારને ટેકાણે પૂરેપૂરું સ્થાપિત કરવા જેટલી ચક્તિ અસહકારે પેદા કરી છે એ કહેવા હરકત નથી.

મહાત્મા ગાંધીના જૂટકાસ પછી શીયુન સમુજ્યકર એમના પ્રયત્નથી, વાંધસરોય લોડ ધરવિન અને મહાત્મા ગાંધી એમની ૧૮૩ ફેબ્રુઆરીના પંડેલા અડધાઈમાં મુલાકાત થઈ. મુણેરીના દિવસે

ગાંધી-ધરવીન હસવ ધયો. અને મહાત્માજીએ કાયદેભંગની હીલચાલ, અને બહિષ્કાર વધ કરવાનું ક્યૂલ કયું. અને વાંધસરોયે કાયદાભંગની હીલચાલ દર્શનયાન પકડાએલાઓની સુકતતા, કિનારાપર રહેનારા લોકોને મીકું પકવવાની અને વેચવાની, અને કૌંચેસની જાત કરેલી માલ મિલકત તેમને પાછી આપવાની સંમતિ આપી. આ પ્રમાણે અસહકારનું તબ પ્રત્યક્ષ નિઃશસ્ત્રપ્રતિકારમાં રૂપાંતર પામ્યું, અને વિનયી નીવડ્યું. લોકમતને આ વિનય એટલે જગતના ઇતિહાસમાં એક મહત્વની ઘટના બનવા પામી એમ કહી શકાય. બલવાન સામ્રાજ્ય સામે અસંતુષ્ટ અને નિઃશસ્ત્ર જનતાએ શું કરવું જોઈએ એવા પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો. તે અસહકાર રૂપી નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારના ઉપાયથી ઘોઠ-વવામાં આવ્યો. હલુસુધી લોકો ઉપાય વગરના હતા અને તેમને કેઈને માર્ગ સૂઝતો ન હતો. સરકાર સામે ટીકા કરવામાં આવે તો થોડા દિવસ સરકાર તે તરફ ધ્યાન આપવી નહિ. પછી જેલમાં નાંખતી. લોકોને મારવામાં આવે તો લોકો બોડ્યાવગર મારખાઈ લેતા. હલુસુધી બલવાન સામ્રાજ્ય સામે અવાને સજ્જીય હીલચાલને અર્થ લોકો આટલો જ કરતા હતા લોકોની હીલચાલ કોઈપણ દિવસ યશસ્વી નીવડી ન હતી. અને તેથી ગાંધીજીના નામ-પણ અંદાજમાં થયું હતું. ગાંધી-ધરવીન કરાનામ મુધી લોકો કહેતા હતા કે ગાંધીજી એ લોકોને નિઃશસ્ત્ર રહીને મારખાતાં શીખમ્યું. આમ કહીને લોકો ગાંધીજીને દોષ દેતા હતા. પણ વિનય મળતા જ, અધું પલટાઈ ગયું. અને ફરીએક વાર લોકોમાં ગાંધીજી પૂજ્ય બાક્તિ તરીકે ગણાઈ.

આ વિનય કેમ પ્રાપ્ત થયો તેનું થોડું પૂથ-ક્ષરણ આવરથક છે. મહાત્માજીને લલભ શરૂ કરવાનું શ્રેય છે. અલબત્તનું નથી. લલભ આતુ સાખવાનું શ્રેય અરેખર લોકોને છે. મહાત્માજીને લલભ શરૂ કરવાનું શ્રેય પણ નિયમિત પ્રમાણમાંજ આપવું જોઈએ. લલભની કૌંચેસે સ્વાતંત્ર્ય યોગણ કરી. અને આ સ્વાતંત્ર્યયોગણ આગેલે વરસે મુઠાપયંદ્ર બોડ એમની આગેવાની નીચે સ્વાતંત્ર્યપર ન્યારે અધિક ગળવાને જલ્મયો ત્યારે કરવી આવરથક થઈ પડ્યું. એક વરસમાં યમિનિયન રોટર ન મળે તો હું સ્વાતંત્ર્યયોગે યથા એવું મહાત્માજીએ કયું, આથી મહાત્માજીને સ્વાતંત્ર્યયોગનુ કર્યા વગર પૂરેક ન હતો. લલભની કૌંચેસમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યવાદી લોકો તરફથી જેટલા કહુવેળ મહાત્માજીને સાંકળ્યા પડ્યા, તેટલા બીજા કેઈજ આગેવાને સાંકળ્યા નહિ.

હોય. મહાત્માજીને લઘાઈ પોકાર્યો વગર બીજા રસ્તોજ ન હતો, અને આ લઘાઈ ન પોકારી હોત તો મહાત્માજીનું મહાવ રહ્યું હોત નહિ. બીજા કોઈ આગેવાને આગળ આવીને મહાત્માજીની આગેવાની ખુલાવી લીધી હોત એવો વખત આવી પહોંચ્યો હતો. આગેવાની બીજા પાસે ગઈ નહિ, અને મહાત્માજીએ આ પ્રસંગે કથાદાહન અને નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધની આગેવાની લીધી, એ વાત ઘણી દૃષ્ટિએ કાયદાકારક થઈ. કારણ બીજા આગેવાનનું આખા દેશપર આટલું વધુ વજન પડ્યું નહોત અને માથા ફેરવા સુવાનીઆઓની આ હીલચાલ છે એમ કહીને સરકારે હીલચાલને બંધ કરી નાંખી હોત. ઉપરાંત આ હીલચાલમાં ગુજરાતની બહારના બીજા કોઈ માણસને આગેવાની મળી હોત, તો સુબંધના ગુજરાતી વેપારીઓ, અને સૌ વર્ગ તરફથી આટલો ગંધા મળવા માટે, જેના પવિત્રાચરણ માટે પૂજા પાતરી છે, એવા પુરૂષ વર્ગમાંથી વૃત્તિ અને વધેના આગેવાન આવશ્યક છે. નહિ તો કુત્સિત મતમાં બુદ્ધિજ શકાઓ આવવા માંડે છે. વિવાહિત સ્ત્રી પુરૂષોએ પ્રજાસભ્ય પાળવું જોઈએ આ ઘેલી કલ્પના મહાત્માજીના મોંઠા વાટે બહાર પડે અને તેનું લોકોને હસવું આવે. પાણુ તે સાથેજ મહાત્માજીના વાસનાત્યાગની પૂજા બધાને ખબરજ હતી. અને તેથી તેમની આગેવાની નીચે જીઓને લેગી થવામાં, પુરૂષોએ ઝાઝો વિરોધ કર્યો નહિ. એટલા માટે પરિસ્થિતિજ એવી ઉભી થઈ કે મહાત્માજી વગર બીજા કોઈથીજ આ હીલચાલનું યશસ્વી રીતે નેતૃત્વ થઈ શક્યું નહોત. અને મહાત્માજીને પણ યુદ્ધ પોકાર્યો વગર છુટકો ન હતો. કારણનિરંત આગેવાનો પર સરકારે પોતાનું શસ્ત્ર ફેંકીને તેમને આગળ આદ્યા. અને તેમની તરફ ગંધા સાંદેરનું ધ્યાન એવાયું. મહાત્માજીએ વેપારીવર્ગને સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં જોડ્યા ન હોત તો કાંચુનિરંત લોકોના હાથમાં આ હીલચાલ આગળ પાછળ થઈ હોત. અને કોંગ્રેસ એ લોકોની હીલચાલ નથી પણ કેવળ છુલ્લું ચોરીઆ-જોનીજ આ હીલચાલ છે એવી ઘોષણાની રાડમાત થઈ હોત, અને ક્રાંતિના સ્વરૂપને બીજા દિશા મળી હોત. પોતાને સોશયલિસ્ટ કહેવકાવનાર પંડિત જવાહીરલાલ નેહરૂ જેવા પાસે કોંગ્રેસનું આધિપત્ય આવ્યું. આ વાત પણ કાળજનિદેશક છે. અસહકારના યશાપવ્યથ માટે આગળના નિયમો ઘોંઘી શકાય. (૧) પહેલા નિયમ એટલે અસહકાર વિજયી થવા માટે તે મોટા પ્રમાણમાં થવો જોઈએ (૨) ઉપ-

રાંત યુદ્ધ ચાલુ થયા વગર અસહકાર મોટા પ્રમાણમાં શરૂ પણ કરી શકાતો નથી. (૩) નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધ, સરકારની કર નાંખવાની અને કરજ કરવાની હિંમત જોઈ કરી, યશસ્વી થઈ શકે છે. સરકારને ખરચ વધે છે અને લોકોને, સરકાર પોતાના ગમે તેવા પગાર મેળવવા માટે લોકોનાજ માથા ફેંકે છે, એવું જણાઈ આવે છે. આથી લોકોની બાબતુ વધારે બળવાન બનતી જાય છે.

આ યુદ્ધ વિજયી નીવડ્યું તેના પૂર્ણકારણો ઘણા દિવસો સુધી સમજાયે નહિ. બહિષ્કારનું પરિણામ દેશને જણાઈ આવ્યું, કે કેમ ? એથી તેમની સરકાર તરફથી, બ્રિટિશ સરકારને કંઈ સૂચનાઓ મળી કે કેમ ? ઉપરાંત બ્રિટિશ જનતા તરફથી બ્રિટિશ સરકારને કંઈ સૂચનાઓ મળી હતી કે કેમ ? આ બધી વાતો વખત પછીજ બહાર આવશે. અને ત્યાર પછી અસહકારનું ભેર ફેલાઈ રીતે વધતું ગયું, એ બધું સમજાયે. નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારની આજે મોટા પ્રમાણમાં લઘાઈ થઈ, તેમાં સરકાર અનેક ઘાબ-તોમાં દુરાચરણ કર્યું, એવું જે લોક પક્ષનું કહેવું છે. તેની તપાસ થયા પછી, સરકાર કયાં સુધી જઈ શકે અને કયાં સુધી નહિ, એ બાબતના તારવા નક્કી થશે.

આવા પ્રકારનું યુદ્ધ શરૂ થાય ત્યારે અધિક ભેશમાનપણે વતવાને આપણને હુક્ક મળ્યો છે, એવું સરકારી અધિકારીઓને લાગે નહિ તેટલા માટે અને નિઃશસ્ત્ર લઘાઈનું બને પક્ષને લાગુ પડે એવું નીતિશાસ્ત્ર હદ થવા માટે, મહાત્માજીએ તપાસના જે આગ્રહ પકડી રાખ્યો તે ચોખ્ખો હતો. સ્વ-કીય પ્રગતિ માટે તકરારો થવાનીજ આ તકરારોમાં એક બીજાનું તુલેસાન થવાનુંજ. અને પછી તકરારો પારપાડવાના નીતિશાસ્ત્રો નિર્માણ થવાના. આ સામાજિક વિકાસને અવશ્યક છે, અધિકાર વર્ગ પર નીતિશાસ્ત્રનું નિયંત્રણ ન હોય તો, અધિકારાંતર થતાંજ રક્તાપાત થાય. આથીજ સરકારને પરાભવ થાય ત્યારે અધિકારનું પાયાંતર થાય છે. ન થાય તો અધિકાર પાયાંતર ગોળીબારથીજ થવા માંડશે. દરેકે અમેરિકાના અનેક સંસ્થાનોમાં આ પ્રમાણે થાય પણ છે. આથી બંધનાકારક એવું નીતિશાસ્ત્ર નિર્માણ થવુંજ જોઈએ. આટલા માટે તપાસની ખાસ જરૂર છે. આ નીતિશાસ્ત્ર સંકલિત તપાસ પછી તૈયાર થશે. છતાં અસહકારે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારનું યુદ્ધશાસ્ત્ર તૈયાર કર્યું છે. તે આગળ (નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધ) એ મથાળા નીચે આપવામાં આવશે.

અસિલિલી:—(વરાહ) તાલુકો જલગામ. ખુલ્લો. જલગામની દક્ષિણે ત્રણ માઈલ ઉપર આ ૨૫૦૮ વસ્તીનું ગામડું છે. બળર દરમગળવાદે ભરાય છે. લગભગ સાતહજાર માણસો બળરમાં આવે છે. અહીં મરાઠી શાળા, પોસ્ટ ને ધર્મશાળા છે. એક ઇનિંગ્સ કારખાનું છે. (ખુલ્લો ૧૯૦૬.)

આસક:—એ રાષ્ટ્રનો જૂહત્સંહિતામાં (૧૧-૫૬) અને નાશિકના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ થયો છે. વાશિષ્ઠયુગ પુત્રું માચીનું નામ આ રાષ્ટ્ર-પર હતું એનો મહાબારતમાં ઉલ્લેખ નથી.

આસકની:—આ નદીનો ઉલ્લેખ મગધમાં નદી મુકતમાં (૮-૨૦, ૫૫, ૧૦૦, ૧૫, ૫) આવેલો છે એ અંદાજો એ નામથી પણ ઝોળાખાતી એલેકઝાંદરના અનુયાયીઓએ અને એક સિનીઝ કહી છે. એ નદી એલેકઝાંદરે ઈ. પૂ. ૩૨૫માં ઝોળાગી તે વખતે તેની તે જગ્યાએ તેની પહોળાઈ ૩૦૦૦ યાર્ડ હતી અને પાણી યુગ ભેરથી વહેતું વર્ગીરાખાડ અથવા જલાલાખાડ એમાંનાં કયે સ્થાને એણે એ નદીયો-ળાગી તે જણાવ્યું નથી. આનંદી ઉપર એલેકઝાંદર ફરીથી આવી ને એક શહેર વસાવ્યું. તે પછી એ નદીના મેવાડમાં ખૂબ ફર થયો છે હાલમાં એ નદીનું નામ ચિનાબ (લુઓ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આસિલીલી:—હારિલિનઝોટલે અસિલિલીન કળાં અને ઉત્તરવાયુનું રક્ષક એ પ્રમાણમાં એ વાયુરૂપ દ્રવ્ય બને છે તેનું આ નામ છે એવું સત્યાના નિક સૂત્ર ક.૨ ઉ.૨ એવું છે. એવું વિ.યુ.દર હોય છે ખટ કમિટ (કેશમ કાળાઈડ) નો પાણી સાથે સંયોગ થાય તો આ વાયુ નીકળે છે તેની થાણી બરાબ વાસ આવે છે કારણ તેમાં ગંધકચક્ર ઉત્તર (સેલ્યુરેટ હાયડ્રોજન) અને સ્ક્રુસક્રુક ઉત્તર (ફોસ્ફોરસ હાયડ્રોજન) એ બે વાયુ હંમેશાં હોય છે તે કાદી નાખવામાં આવે, એટલે અસિલિલીને ને મીઠી વાસ આવે છે હવાથી ૨૧૫ ગણું દળાણુ એન ઉપર મૂકવામાં આવે ૦૦ ઉષ્ણમાન ઉપર એ દ્રવરૂપ થાય છે. અથવા એને સામાન્ય હવાનો દળાણુથી દ્રવરૂપ કરવો હોય તો તો ઉષ્ણમાન ૮૨૦ સુધી ઝોણું કરવું પડે છે. એ વાયુ જલનીય છે અને તે બળતાં પૂળ પ્રકાર પડે છે તેથી તેનો ગાળવામાં યુગ ઉપયોગ થાય છે. પણ સ્વરૂપમાં તેને એકઠું કરી શકાય નથી કારણ તેનો સ્ફોટ થાય એવો યુગ ભય હોય છે. બલવાને માટે એ હંમેશાં તાલે તૈયાર કરવો પડે છે. દ્રવરૂપ અસિલિલીન એકદમ વાળ નળી-

માથી બહાર છોડીએ, તો તે એકદમ વાયુરૂપ બની જાય છે અને બાકી તો દ્રવરૂપ અસિલિલીન એકદમ વનરૂપ બને છે થન અસિલિલીન એનો રંગ બરફ જેવો ધોળો હોય છે. અસિલિલીન પાણીમાં દ્રવ થાય એવો છે. પણ મીઠાના પાણીમાં (પ્રાઇન) વિદ્રાવ્ય નથી તેથી એવાયુ મીઠાના દ્રવણમાં (પ્રાઇન) મુકાય છે. એ વાયુ અસિલિલીમાં ધળો વિદ્રાવ્ય છે તેથી ચોટી નળીઓમાં ધળને અસિલિલીન છોડવામાં આવે છે. પછી તે જરૂર પડે ત્યારે ગાળવાના કામમાં લઈ શકાય છે.

એ વાયુ ધળો ઝેરી હોવાનું મનાવું. પણ હવે જણાવું છે, કે તે ધળોઝેરી નથી.

કળાંનું ધનપ્રવ અને ઋણ પ્રવ કરીને તે ઉત્તર વાયુની નળીમાં ચુકીને તેમાંથી વિદ્યુતસ્ક્રિલિંગ પ્રવાહ ચાલુ કરવામાં આવે તો કળાં અને ઉત્તર એ સંયોગ થાય છે અને અસિલિલીન તૈયાર થાય છે, અને એમાંથી પછી કળાં અને ઉત્તર એમના અનેક રાસાયનિક દ્રવ્યો બનાવી શકાય છે હાખલા તરી કે તેમાં વધારે ઉત્તર ઉમેરાય તો એધિલીન વાયુ થાય છે, એનો ગંધકામ સાથે સંયોગ કરવામાં આવે ધિલિલ ગંધકામ તૈયાર થાય છે. એમાં પાણી ઉમેરીને તેનું પૃથક્કારણ કરવામાં આવે તો અકલ હલ તૈયાર થાય છે.

અસિલિલીનને હવ વાયુ સાથે (કલોડીન) સંયોગ કરવામાં આવે તે એકદમ સળગી ઉઠે છે અને કંપ, પ્રમાણુ બાકી રહે છે કળાં અને ઉત્તર વાયુ સંયોગ બળીને જ્યારે અસિલિલીન તૈયાર થાય છે. ત્યારે તેને યુગ ઉષ્ણતા દેવી પડે છે તેથી આવાં સંયુકત દ્રવ્યને ઉષ્ણતા ભક્ષક (એંડોથર્મિક) કહે છે અસિલિલીનનો દીવાળાતીમાં યુગ ઉપયોગી છે, તેથી તે સસ્તો મળે, તેથી ખટકમિટ (કેલેશમ કાળાઈડ) નામનું દ્રવ્ય તૈયાર કરવામાં આવે છે અને પાણી નાખવામાં આવે, તો અસિલિલીન વાયુ નીકળે છે જમ કે.

ખટ ૨ + ઉ ૨ મ = ખ પ્ર ૨ + ક ૨ ઉ ૨
અથવા

ખટ ૨ + ૨ ઉ ૨ પ્ર ૨ = ખ (ઉપ્ર) ૨ + ક ૨ ઉ ૨

તેથી ખટકમિટ એ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરવો પડે છે એક ચોટી વીજળીની ભૂકીમાં ચૂંને અને કળાંયુકત દ્રવ્યો નાખાય છે અને વિદ્યુતસ્ક્રિલિંગ શરૂ થાય, એટલે ખટકમિટ તૈયાર થાય છે.

ખ ટ ક ણિં દ ના ચુ ણુ ધ મં ના એના સ્ફટિક યોજા અને સ્વચ્છ હોય છે એના વિ. સુ. ૨. ૨. છે. એને સુકી હવામાં મકવામાં કચો વાપો નથી પરંતુ હવામાં થોડી એ લીનાશ હોય, તે તરતજ અસિટીકોન તૈયાર થાય છે તેની સ્વાસ ધમે ફેલાય છે એક પાઉંડ ખટકળિંત માંથી પાંચ ઘન ફુટ અસિટીકોન નીકળે છે (વિટ. ક. પ્રા.)

અસિટોન:—દારન અથવા અસિટોન ક ઉ ૩ ક પ્ર ક ઉ ૩ એ કિતન વર્ગમાનો સોળી નીચેનો કિતન છે (કેટોન) બધા માલુસના વિશેષતઃ મધુમહેવાળાં માણસના લોહીમાં અને મૂત્રમાં તે હોય છે. ઉર્ધ્વપતન કિયાથી લાકડા અને ખાંડ માંથી એ કાઢી શકાય છે. ખર સિસ્કીત [ખ (ક ઉ ૩ ક પ્ર ૩) ૨] ઉર્ધ્વપાતન થયા પછી મોટા પ્રમાણમાં આ કાઢી શકાય છે. અથવા તેને બનાવવાની બીજી કૃતિ છે. એક મોટી લોખંડની નળીમાં મ્યુનિસના પથર અને ભાર (કળિંતબેરીયેમ ફાજેનેટ) નાખે છે. અને તે નળીને ફળ્લેવે છે. તે કેટલી હોય ત્યારે તેમાં સિસ્કાર્ક વાયુરૂપ બનાવી તેનો પ્રવાહ ચાલુ રાખે છે એટલે અસિટોન થાય છે પછી તે એક પ્રળીકરણ નળીમાંથી પસાર થાય છે એટલે તેનું દ્રવરૂપ થાય છે.

અસિટોન એક પાતળો નિર્વર્ણ દ્રવ છે. એની વાસ બહુ મીઠી હોય છે. એ પાણી અદ્કહલ અને ઈથ એમાં દ્રવ પામી શકે છે. એનો ઉપયોગ હરપુન્તિક (કલોરોફોર્મ) કરવામાં થાય છે. અને કૃત્રિમ ગળી બનાવવામાં તે ઉપયોગી છે. એનું પાલાશ અદિ (પોટિશમ આયોડાઇડ અને ગ્લિસરીન) સાથે મિથણ કરીને દમના રોગીને સુધવા આપે છે.

અસીંદ:—(રાજપુતાના) ઉદેપુર સંસ્થાનમાં એક જાગીરનું મુખ્ય સ્થાન એમા ૭૨ ગામ છે. ઉપજ લગભગ એક લાખની હશે. ઉદેપુરથી અસીંદ ગામ લગભગ ૬૦ માઇલ દૂર હશે. ત્યાની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૨૨૩૭ હતી. અસીંદના સહિત સીસેદીયા વંશના ઐલાવત કુટુંબના છે. કુટુંબના મૂળ સુરુષ કાંકેર અન્નિતાસંહ ૧૮૧૮ના [પ્રોટેજ સરકાર સાથે યએલા તહનાગમાં મહારાણાની વતી સહી કરી હતી. (ઈ. ગે. ૬)

અમુંદી:—(સુંબઈ ઇલાકા) ધારવાડ જિલ્લા ગઢગની નૈઋત્યમાં ત્રણ માઇલ પર આવેલું નાનું ગું ગામ છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૮૮૧) માં ૮૪૮ હતી. અહિં બે બપ્પાનું મંદિર છે. ને તેમાં ૧૦૨૭ ની સાલનો શિલા લેખ છે. અને હનુમાનના મંદિરમાં સન ૧૦૩૫ નો શિલા લેખ છે. (ધારવાડ ગેઝેટ)

અમુર:—એ શબ્દ ઝગ્ગેદમાં લગભગ ૧૦૫ વાર આવેલો છે. તેમાંના લગભગ ૨૦ ઠેકાણે તેનો અર્થ સારી રીતે કરેલો છે ને ૧૫ ઠેકાણે તેનો અર્થ દેવોના ચતુ એવો કરેલો છે. તેનો યૌગિક અર્થ શક્તિમાન, વીર્યવાન એવો છે ને દેવોને સામાન્ય વિશેષણ તરીકે લગાડવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે, વેદમાં દેવોના મહત્ અમુરવાની સ્તુતિ કરેલી છે. (ઝ. ૩. ૫૫) અગ્નિ, પૂષન, સોમ એ દેવતાઓને આ શબ્દ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે. અને મિત્ર વરુણ અને ઇંદ્રને એ વિશિષ્ટ અર્થમાં લગાડ્યા હોય એમ જણાય છે. ઇંદ્રની બાબતમાં તે વૈયક્તિક બળ દર્શાવે છે. ને મિત્ર અને ખાસ કરીને વરુણની બાબતમાં તે નૈતિક ને શાસન બળ બતાવે છે. આ ઉપરથી વરુણનો અર્ધમંજઃ એ દેવતા સાથે સંબંધ જોડવામાં આવતો હોવા જોઈએ. શ. વૈ. કા. રાજવાડના મત પ્રમાણે આ સામ્ય ભૂલભરેલું છે, ને વરુણને બીજા દેવોની જેમ અમુર અથવા અમુર પુત્ર કહેલો છે. દેવોને દિવસ્પુત્રાસઃ, મહસ્પુત્રાસઃ અમુરઅવીરાઃ એમ જોળાખાખ્યા છે. વિન્સેટ ક્રિસ એમણે અમુર દેવતાની આપેલી યાદીમાં અમુર મંજાશ એ પશુ એક દેવતા છે, અને તેનો સંબંધ અર્ધમંજઃ એ ઝરથુશ્ટ્રી દેવતા સાથે જોડી દીધેલો છે. (એ. રિ. એ. ૬ પૃ. ૫૬૮) અને તે અમુરમહર્સ નો અપભ્રંષ્ટ પાઠ હશે, એમ રા. રાજવાડે માને છે. આપરથી પાઠસંયન ઇરાની, અને ભારતીય લોકોના પૂર્વજો એક વખતે એકત્ર હતા, અને તેમને કેટલીક સામાન્ય દેવતાઓ હોવી જોઈએ, પણ પછી તેમની અંદર કુસંપ થવાથી વિશિષ્ટ શાખા અમુક દેવતાને માને અને બીજા દેવતાઓને ગોણું સ્થાન મળ્યું હશે ને પરસ્પરની દેવતાઓના કોપે બતાવાની રીત પ્રચારમાં આવી હશે. એથી અમુર એ શબ્દ ભારતીય લોકોમાં દૈત્ય વાચક બન્યો અને દેવ એ શબ્દ ઇરાની શાખામાં દૈત્ય વાચક થયો. ભારતીય લોકોએ ઇંદ્રને અમુર એ વિશેષણ લગાડ્યું, તે ઇરાનીઓએ ઇંદ્રને અંશનમ બુ બનાડ્યો. ઝગ્ગેદમાં આપણે પિપ્પુ વગેરે અમુરો મળી આવે છે. અને તેમને ઇંદ્રપાત્રો હોવાનો ઉલ્લેખ છે (૧૦. ૧૩૮. ૩-૪) રાપથ પ્રાણજીમાં (૧૩. ૮. ૨. ૧) દેવ અને અમુર એ સપરા ભાતવ્ય હતા. એમ કહેલું છે. તેમ પ્રમાણે અમુર એ દેવોની દૃષ્ટિથી અપભ્રંષ્ટ ભાષા બોલના એવા શતપથ પ્રાણજીમાં ઉલ્લેખ છે. (તે ૬ મુરા હેલ્લો હેલ્લઃ ક્રિસ કૃતઃ પરા વજ્રઃ) પતંજલીએ પણ ઉપરના શબ્દો ઉત્પત્ત કર્યા છે. શબર સ્વામીએ પણ પીક નેમ, તામ્રસ, વગેરે શબ્દો અમુર ભાષામાંથી આવ્યા

એ, એમ કહ્યું કે. ઇશાવાર્યો પનિપદ્મ અશુર્યો
દેશનો ઉલેખ છે

અષ્ટ વિવાહમા અમુર વિવાહનો એક પ્રકાર
વર્ણ્યો છે તે અમુરમા પ્રચારમા હોયો
તરત્ર અશ્વલાન ગૃહ્યનામા શ્રાદ્ધ કલ્પમા

હરત્ર ઘડિવા પત્ર વિશ્વ વાયદા મેષત્.

તદા મુર મેષત્ શ્રદ્ધ મુદ્ધ પિતૃગર્ભાંતે ॥

એનો પ્રલોક છે અશુરમા પણ શ્રાદ્ધવિધિ હતા,
મોતુ જન્મશમ શાસ્ત્રી ભાગવતે અતુમાન કહ્યું છે
અમુર અને આર્ય એ પહેલા એક જ હતા, તેનો
પરંપરા નબંધ સિદ્ધ થાય છે, એ વિષે આર્ય
અમુર નબંધ પ્રકરણમા પૂરી માહિતી મળી આરે
તેમ છે

અમુરદેશ — અમુર એ શબ્દ જુના કરારમા
છે, ને આમુરીયન રાષ્ટ્રની સત્તા નીચેના પ્રદેશનું તે
નામ હતું અમુર એ દેશને અમુરો જિલ્લાની
વાળ મથમા “મતુ અમુર” એવું નામ છે અમુર
ગહેર પરી આખા દેશને એ નામ મળેલું હતું એ
અમુર શહેર અમુરિયાના દક્ષિણ છેડે છે અમુરિયાના
નાલ્યને અમુર શહેરની વસાહતનું રૂપાતર વહી
ગદાય

જિલ્લાનીઆમાના સેમિટિક લોકોએ ઘણા
વખત પહેલા અમુર શહેર -વાષ્ટ્યુ હોયે શહેર અને
દેરા એ બાનેનું અંકજ નામ હોવાથી અમુર શબ્દ
નો અર્થ કરના ખૂબ મુશ્કેલી ઉભી થાય છે એજ
નામ ખમુર-ખીના લેખમા અને અમુરો વાડ મથમા
મળી આવે છે (જિલ્લાન જુઓ)

રા હેર — અમુર એ અમુરિયાની જુની રાજ
રાની હતી દાંધ-દીસ નદીને પાશ્વિમ કિનાર અવેરો-
ઘાટના ઉપર દેશમા આ શહેરનું સ્થાવ બતાવાય
છે રાજે ઉપરથી અમુરિયાની રાષ્ટ્રીય દેવતાનું નામ
ખમુરુ દેવત ઉપરથી શહેરનું નામ પડતું, એ
દેવ એ મત છે સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે શહેર
પરથી દેવતાનું નામ પડ્યું છે આજ અમર દેવતાના
મંદિરની આમપાસ શહેર વરચુ ને તેની આજની થઈ
આ દેવળ ઉપર નામના ધર્માધ્યેશ બાન્યુ હોયે
ગેગેલોનાઓના માનવિત મુખ્ય ધર્માધ્યેશ શહેરમા
અને દેશનો રાજકારણનાર જોના જિલ્લાનાયાની
સત્તા નબંધ થયા પછી એણે અહિં સ્વતંત્ર રાજ
સ્થાપ્યું અને અમુર એ રાજધાની તરીકે ગણવા
દેખ્યું અમુર અને હદદ એ બન્નેના મોટા દેવળો
છે દેશતરફ નામ દેવળ આ શહેરમા હતા તથા
નો રાજધાની તરીકે તે સુધી કામન રાજ્યના

તરીકે નિનેવાનો ઉપર થયા પછી પણ ધર્મનું કે ન
અમુરના ગણાવુ રાજાને ધર્મકૃત્ય કરતી વખતે એ
શહેરમા આવીને રહેવું પડતું અમુરિયાનો વિનાશ
થયા પછી અમુર શહેર અસ્તિત્વમા હતું એ વંકાણે
મોટી મોટી ઈમારતો અને પાશ્વિયન સમયની કબરો
જોવામા આવી છે એ ઉપરાંત હજી એ સંશોધન
ચાલુ છે

અમુર જાત — જિહાનમા હોરા નાગપુર પર
ગણમા આ અનાર્થ જાત મળી આવે છે આજ શબ્દ
જે પ્રખ્યાત અમુર અને મિરગપુર જ લામા હજીય
મળી આવતા જુના બંધ ગાધનારા કારીગરોની
સાથે આ જાતિનો કેટલો સબંધ હતો, તે કહી
શકાતુ નથી ‘ટોલારિયન અથવા ટ્રાવિડ’ લોકોના
ઇરાન બાજુથી આવતા પહેલા હોરા નાગપુરમા
અમુર લોકો રહેતા અને ખીલા લોકો સાથે આર્ય
લોકોદ્વારા તેમની પણ પીછે હડ કરવામા આવી.
આવી રીતે તેમના પૂર્વ ઇતિહાસ વિષે અનુમાન
કરવામા આવ્યા છે તાબાની પાપોના અવશેષ અ
ઘાણિ હોના નાગપુરમા જોવામા આવે છે તે પ્રાચીન
સમયમા આ અમુરો તે ખાજો બલાવતા એમ
કહેવાય છે આ ઉપરથી જોવું અતુમાન થાય છે, કે
અમુર લોકો પોતાની જામજાત હોડીને જતા પહેલા
દેવનાક વખત તેમજ આ સંસ્કૃતિ ઝીડી હતો
આ ? આ લોકોનો વ્યવમાય લેખ ડની ખાજોમ
ખોજાના ગમમા, લેખ અને ઓગાળવાના કામમા
ને પડોરી ખાજોને ખેતીના ઓગાળે. મનાવી આપ
વામા સમાય છે હોરા નાગપુરમા ૧૮૧૧ મા કેજર
અમુરો મળી આવ્યા (આખા હિંદમા તે વર્ષમા
૫૧૧૧ અમુરો હતા) ૧૮૦૨ મા ૪૮૪ હતા એ
ઉપરાંત ૧૬૬૬ (ગ્રીજીયા અને અમરીયા જુલકા
હતા હોના નાગપુરમા ખેતી કરી ચુક્યા થયા
વનારા ગ્રીજીયા અથવા ગ્રીજીયા જાત સાથે અમુરો
નબંધ જોડે છે એ ઉપરાંત અમરીયા વાદરા ન
માકા લઈને કરનારા મલારી સાથે પોતાનો સંબંધ
દર્શાવે છે એ સિવાય બીજી એક પેટ જાત હુલાર
અમુરોની ગણાય છે પચાડીઆ અને હુગરી અમુર
એ પેટા જાત પણ આ લોકોનીજ છે એમની
સંખ્યા થોડી હોવા છતાં તેમની અદર અનેક દેવકો
ઉપરથી થયેલી બલો છે કાખન તરીકે ખાસ
રીયાર (બાજુથી વચ્ચેના) નકરાર (ડોળ) ઇડ
(દાંડ) ખોટ (ગાય પા) વગેરે આ દેવકો (૧૨૬
માત્રમ ધક નથી છતાં બન ત્યા રાગી એ રાજેની
નાથે વિશદ સંબંધ નથી કરવા હોરા નાગપુરની

ખીજે નજરે ખગાલમાં આ ભતની વસ્તી છે. (૧૯૧૧ ની વસ્તી ગણતરી) આશામ્મા ૫૦૦ લગી વસ્તી છે. તેમાંના કેટલાક લોકરૂઢ ગણે છે, ને કેટલાક ચહુના યજ્ઞીયામાં કામ કરે છે.

રીત રીવાજ.—અસુર લોકોમાં બાળ વિવાહ થતા નથી. કન્યાને ૩ થી ૫ રૂપિયા પહેરસમણી આપવામાં આવે છે. વિધવા વિવાહ અને બહુ પત્નીત્વ લોકોમાં સમત છે. લગ્નમાં પુરોહિતની જરૂર નથી પડતી. ફાલ લોકોની જેમ એમના નૃત્યગૃહો નથી હોતા કારણ આ લોકો એક સ્થાને રહેનારા નથી હોતા. લોખંડી ખાણતુ કામ અને ખેતી કામ પૂરાં થાય કે તત્કાલ આ લોકો સ્થાન બદલે છે. જમીન ખાતર વગર ને ખેડ્યા સિવાય એ લોકો ખેતીના કામમાં લે છે એ ઉપરથી તેમની જગલી અવસ્થા બરાબર વ્યક્ત થાય છે. એમની સ્ત્રીઓની નીતિ-મત્તા શિથિલ હોવાથી છોટા નાગપુરના મોટા રહે-દોમાં અથવા ગામોમાં તેઓને સહેલાઈથી ફાગલા-વીને લઈ જવામાં આવે છે ત્યાં તેઓ નાચનારીનો ધધો ડરી ઉપલબ્ધિમાં ચલાવે છે એવો કેટલોક હાકનો મત છે. ખાવા પીવામાં પણ આ લોકો મુખ્ય નથી. ગમે તે ખાધને પોતાના દિવસો પૂરા કરે છે.

ભાષા.—પોતાની ભાષાને તેઓ “હુકમા” નામ આપે છે એ ગોલારિયન ભાષા વશમાં એક પેટા ભાષા છે, ને અસુરી લોકોએ પોતાના નેતાઓ મુઠ લોકોની પાસેથી લઈને તેને પોતાને સગવડ થાય એવું રૂપ આપ્યું છે વિવેચકાઃ ઉચ્ચારમાં તેમણે ફેર ફાર કર્યો હાખલા તરીકે “હુકમા” ભાષામાં મળી-આવતા ઘણા ખરા હુધી શરૂ થનારા શબ્દ હને બદલે ‘બુ’ જેવા ઉચ્ચારથી બે લવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે મુરાદી શબ્દમાં નની પછી બે સ્વર આવે તો આ ટોકો એ બે ને વચ્ચે ‘ય’ ધુસારી દેટે. એમની મૂલ ભાષાનો પ તો મળતો જ નથી. તેમના શબ્દ કોષ માંના શબ્દ કેટલાક ફેલાગીચન તો કેટલાક દ્રાવિડી ઉત્પત્તિવાળા છે. આર્થ લોકો સાથે સબધમાં આવવાથી કેટલાક સસ્કૃત ઉત્પત્તિવાળા શબ્દ એમની ભાષામાં મળી આવે છે

ધર્મ —અસુરોના ધર્મ તેમના ગોલારી ભાઈ એથી બુદ્ધ છે તેઓ ફોલારી લોકોની જેમ જ ગલી નથી અસુર રક્ષોના ઉપાસક નથી. તે લોકોમાં પુરોહિતો નથી હોતા પવિત્ર અથવા ક્ષેત્રમાંના છુદ્દ દેવતાઓ ને તેઓ બલિદાન આપે છે પણ આ વાત તેઓએ દ્રાવિડી અથવા ફોલારી લોકો પાસેથી લીધી હશે. કારણ કે જ્યારે પોતાના આ પડોશીઓથી તેઓ

દૂર હોય ત્યારે આ દેવતાઓની પૂજા પણ તેઓ નથી કરતા જગતની ઉત્પત્તિ કરનારો અથવા ચાપાવનારો કોઈ એક દેવ છે, એમ આ લોકો માને છે. અને તેની કોઈ પણ રીતે ઉપાસના કરવાની જરૂર નથી એમ તેઓ માને છે. તે નૃત્યના આકારમાં અથવા નૃત્યમાં હોય છે, એવું તેઓ માને છે જે દેવતાઓને તેઓ જે પગવાળું બલિદાન (પક્ષી) આપે છે, તે દેવતાઓ પોતાના મૃત પિતૃઓના તસ્ત અને પીડિત આત્માઓ છે, તેથી તેમની શાંતિ માટે આ રીતે બલિદાન આપવાની ખાસ જરૂર હોય છે. એમ તેઓ માને છે જ્યારે પૂર્વજોના આત્મા પુનર્જન્મ લઈ આ દુનિયામાં ફરી આવે ત્યારે, તેમને ધરમાના કોઈ માણસની નજર નથી લાગતી માત્ર પારકા લોકોની નજર તેને ન લાગે માટે તેઓ તેને પગમાં એક લોખંડી કડું પહેાવે છે.

આ લોકોના નૈતિક આચરણને લગતા કશા નિયમો નથી. પૂર્વજોના આત્માને સતુદ્ધ રાખના, એ જ તેમને મોટી ચિન્તાનો વિષય હોય છે. પૂર્વજ એ કુદરતી મૃત્યુથી મરી ભય તો તે મહાત્મા વાય ને ભે અકસ્માતથી મરણ થાય તો તે દુનિયામાં થાય, એવી આ લોકોની માન્યતા છે મૃત માણસોને અગ્નિદાહ કરવામાં આવે છે ને આક દિસ લગી પોતાની થાળીમાંથી એકાક કોગીજો ઘર બહાર મૂકવામાં આવે છે નવમે દિવસે પેતાના સગા વહાલાને જમવા બોલાવે છે, ને તે વખતે ચોખાનો ફાફ ધુબ પીએ છે, આથી સદાત્મા ભૂત થાય છે ને કુદુગી એને પગવતો નથી. પણ દુરાત્મા વાર વાર લોકોને પગવે છે, ને તેની પગવણીથી સુકત વવા માટે બલિદાન આપવા પડે છે. (અગરીઆ ભુઓ)

[મદલ અર્થ —એન્સાયકલોપીડિયા ઓન્ડ ઇથિક્સ, એન્સલ ઓફ ઇન્ડિયા, ૧૯૦૧-૧૯૧૧ હંટર સ્ટોકીએક ઓફ ઇંગ્લેન્ડ, ૧૭, રિલે ધી ટ્રાઇબ્સ ઓફ કાર્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા, ડાઉલન એથનો લોલ ઓફ બેંગોલ, હંન એ પ્રાયરર ઓફ અસુર હુકમ, ફ્રેંચ ધી પોપ્યુલર રીલિજિયન ઓફ ટ્રેક લો ઓફ નોર્થ ઇન્ડિયા, લિંગ્વીસ્ટિક સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા]

અસુર-પતિ-પાલ —એ પ્રાચીન અનિયાનો પ્રખ્યાત સાવ લોભ રાજા ૬ સ. પૂ ૬૬૮ ના પોતાના નિતાના મરણ પછી ગાદીએ આવ્યો એમ-હડન રાજાએ પોતાના બે પુત્રોને અસુર બની પાવ અને સમાસ સુખ ચુકિને અસુરિયાને બેગિબેનિયા એ પ્રાતો વહે ચી આપ્યા હતા. અસુર બની પાલને નાતપણથી જ કલા અને શાસ્ત્રોતુ શિક્ષણ મળેતુ હતુ. અને આજે અસુરિયન જ એમાં મળી આવતુ

ધણુ ખરૂં પ્રાચીન બેળિલોની વાડ-મથ બનિ-પાલના વિજ્ઞાપ્યાસંગતુ કૂળ છે, એમ કહી શકાય. પ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં હવેરો લેખો કાતરેલી ઇટી એનાજ સંપ્રદુમાથી અપાર્થ છે. આટલું હોવા ઉપરાતતે સાર્વ લેખ ચક્રવર્તી રાજ હતા. એ વાત નવાઈની છે તે પોતાના લશ્કરને અને સેનાપતિને પોતે મેશા બહાર યુધ્ધો માટે રોકી રાખતો ને પોતે પોતાના જનાન ખાનામાં અથવા શાસ્ત્રાચારમાં કે ઈશ્વરોપાસનામાં મગ્ન રહેતો.

ગાદીએ બેઠા પછી પહેલું કામ તેણે ઇજ્જત પર હુલો લઈ જવાનું કર્યું કાનુ કે બાપના મૃત્યુથી તે બધા રાખવામાં આવ્યું હતું. ઇજ્જત તે વખતે તિરહકના કબજામાં હતું. ઈ. સ. પૂ. ૬૬૭ માં તેના મૃત્યુ પછી તેની પછીવાં આવેલો તાડ માને ઉત્તર ઇજ્જતમાં પેઠો. ત્યાં અસુરિયા સામે બંડ ચાલ્યું હતું. તેમાં અસુરિય-અને હાકી મુકવામાં આવ્યું આ વાતની ખબર પડતા અસુર બનિ પાલે બંડખોર પ્રાતમાં નવું મૈત્ર્ય મોકલી આપ્યું ને પોતાની સત્તા પૂર્વની માફક ચાલુ કરી. આ યુદ્ધ વખતે તેના લશ્કરે ધિબીમાં લૂટ ચલાવી અને ત્યાંના દેવા-લયોના તાકાન કરો તેમને તેોડી પાક્યા ત્યાંના બે મિનારા નિનેવે મોકલી આપ્યા. આ રીતે બધા બંડખોર શરણે આવ્યા ને અસુર બનિ-પાલ મત્તાને શિખરે હોતો અશારાટની અગ્નિ બાળુનો પ્રાત અસુરિયન લોકોએ વેરાન કરી મૂક્યો ને ત્યાંના રાજાને માલિક બનાવ્યો એલામ પ્રાત ઝળે કરી ત્યાં પણ પોતાનો રાજા નિર્યો. સિલિરિયા ને તાળાલના રાજાઓએ પોતાની દીવરીઓ અસુર-બનિ-પાલના જનાનખાનામાં મોકલી આપી અશારાટ એને લિડિ યાથી વકીલો આવ્યા. સિલિયાના બંધને સે રીમે રિયન લોકો સામે નિનેવે પાસે મદદ માગી, પણ તે નમળતા તેણે ઇજ્જત પર બાંડે લશ્કર રાખીને હુલો કર્યો ને તે ત્ર કરી લીધું. ત્યાંથી અસુરિયન લોકોને કાયમને માટે હાકી કાઢ્યા. (ઈ. સ. પૂ. ૬૬૦) બાબિલોનીઓમાં અસ્વચ્છતા વાળી હતી ને છેવટે સમાસ-સુય-યુકિન ત્યાં રાષ્ટ્રીય પક્ષનો આગેવાન થયો. પોતાના ભાઇ વિરુદ્ધ તેણે યુદ્ધ બહાર કર્યું. તેણે લાય આપીને એવામપ્રદ લોકોની તકાય મેળવી ને અરબી લોકો પણ તેને મળી ગયા આ વખતે બનિ પાલ પોતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો બધા ઉપાધી કર્યો તેજ વખતે એવામગા ડોઈ ત્રારપથી અન્ત કલહ થયો તેના લાલ લપ બનિપાલે બેરથી હુમલો કર્યો ને. વિન્ય મેળવ્યો શત્રુઓના એક પછી એક એમ બધા મહેરો લઈ એવામાં આવ્યા

ને છેવટે (૬૪૮ ઈ. સ. પૂ.) બેબિલોનના લોકો શરણે આવ્યા શત્રુને હાથે ન જવા સારૂ મમાસ-મુમ-યુકીને પોતાની બતને આગમાં બાળી નાખી. અસુરિયન લોકો અરબસ્તાનમાં ફરી વળ્યા ને ત્યાં સર્વ ને ઝળે કર્યા એલામ પ્રાત એકલો રહ્યો તે કદી સામે ન વાય, માટે કંઈક ઉપાયોની પોજના કરવામાં આવી

પણ આ લગઈઓથી અસુરિયાના લોકો નબળા થયા. માણસો અને સામગ્રીને અભાવે મુમિરિયન એ સિથિયન લોકો સામે ટકી રહેવાની તેનામાં શક્તિ ન રહી ઈ. સ. પૂ. ૬૨૬ માં જ્યારે અસુર બનિપાલ મરણ પામ્યો, ત્યારે તેણે ત્રાસ ત્રપ પણ નાથ પામવા માડ્યું હતું. ને થોડે જ વર્ષે તેના સ પૂર્વ વિનાશ વયો.

નિનેવે ગહેરમાં તેણે મેટો પુરાણ વ તુ સ અહ કરાવી ગમ્યો છે. જુની બેબિલોની અકિત ઇટીપર ના લખાણોની નકલ ત્યાં માટે તેણે ઘણા માણસો રાખ્યા હતા. પણ તેને ક્લેન્થોતિય અને શત્રુન ત્રાસ પ્રત્યે અભિરુચિ હોવાથી તેના વખતની આજ વિષયનો નડલો ખૂબ મળી આવેલી છે આ સ અહસ્થાનના બાધ, કામ ઉપરથી તે વખતનો કલાનો વર્તક ખ્યાલ આવી શકે છે

[સંદર્ભ અથ - જ્યોત્સ્નિય હિસ્ટરી ઓફ અસુર બનિપાલ, (૧૮૭૧) એમ એ. સ્મિથ અસુર બનિપાલ (૧૮૮૭-૧૮૮૯) રોબર્ટ હિસ્ટરી ઓફ બેબિલોનિયા એન્ડ અસિરિયા અ કરમન સ્ટોરી ઓફ એકન્ટિ કંટ નિવિલિએશન ઓફ ધી ઇસ્ટ. એ. ડી.]

અસુરિયા — અસુરિયા અને બેબિલોનિયા એ યુકેટિસ અને હાઇથીસ નદી ઉપરના સામ્રાજ્યો ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ એક જ છે ગરૂ આતવીજ તે બંનેને ઇનિહાસ એક જ છે. આ બંને નાસાજ્યોના પ્રાચીન મ ગધ ઘણા વર્ષોના છે તે તેની એકબીજાને અત, આજના અ યકારોને પણ ખબર પડી છે આ ન બધા હવે નિહ થયો છે. સાનમાં અને આકમાં મેકા સિવાયના વખતમાં આ મળીને એક જ પ્રાત ગણાતો. જેને રીસના દશમ લાગમાં દહા પ્રમાણે બેબિલોનીયા એ મપૂદેશ હતો એટલું જ નહિ, પણ પરમાર્થ સ પ્રદાવ અને સ સ્કુતિ વાડ મય અને સિપિ, ત્યાં અને શાસ્ત્ર એ બધી વસ્તુઓ = સુરિયાએ પોતાના દલિણ લાગ પાતેલીજ લીધી હતી આ બંને દેશની ભાષાને જાતિ એક નરખીજ હતી.

અરોહા નદી.—આવી તાલુકામાં આ નદીનું મૂળ છે. ને ગોરી પાસે તે વર્ધા તાલુકામાં પ્રવેશ કરે છે. આ નદી લગભગ ૩૮ માઈલ છે. ને કોડાળીપાસે તે વર્ધા નદીને મળે છે. દેગામ સ્ટેશન પાસે આ નદીનો રેલવે પૂલ છે. (વર્ધા. ગ. ૧૯૦૬.)

અસ્કરી (મિર્ઝા)—ગાગર બાદશાહનો ત્રીજો શાહનવાહ હુમાયુએ ગાદીએ આવ્યા પછી સંબળ પ્રાપ્ત તેને બગીચે પેટે આપ્યો. ગુજરાત પ્રાંત છત્તી લીધા પછી અસ્કરીને ત્યાં મુળેદાર નીમવામાં આવ્યો હતો. પણ અસ્કરી વિલાસી અને શોખીન હોવાથી બાદશાહ બહાદુરશાહે વળી તેની પાસેથી ગુજરાત પ્રાંત છત્તી લીધો. ત્યારે અસ્કરી નાસી ગયો. શેરખાન સાથે થયેલી લડાઈમાં પરાજિત થઈ હુમાયુન બ્યારે લાહોર તરફ કામરાન પાસે ગયો ત્યારે અસ્કરી તેની સાથે જ હતો. કામરાને હુમાયુનને આશ્રય ન આપ્યો, પણ અસ્કરીને કંઠાહારના કારભાર આપ્યો પાછળથી હુમાયુને કાબુલ કે દંદાર છત્તી લીધું, એટલે અસ્કરીએ બંડ કયું, એટલે તેને હુમાયુને દેશ નિકાલ કરી દીધો. તે મક્કા જઈને ૧૫૫૮ મા મરણ પામ્યો. તેને એક દીકરી હતી. તેના લગ્ન મશહના એક મુસલમાન સાથે થયા હતા. (બીલ્કના કૌશ; મુસલમાની રિવાસત)

અસ્કાલોન—ફ્રીલીસ્ટાઈન લોકોના પાત્ર મુખ્ય શહેરોમાંનું એક તે ઉત્તર સમુદ્રમાં ગાંગાની ઉત્તરે ૧૨ મૈલ પર આવેલું છે. અગાનીના પત્ર વ્યથ હારમાં એનો અનેકવાર ઉલ્લેખ આવે છે. તેને એક મજબુત કિલ્લો પણ હતો. આ શહેરમાં મત્સ્ય દેવતા ડરકાટોની પૂજા થતી. આ શહેર બહુડીઆમાં ઇસ્મા એલ લોકોના તાબામાં ન હતું. ગાયળત્રમાં આવેલી આ શહેરનો નામ કયો વિપિની વાત આજ નામના ખીજા શહેર વિપે હોવી ભેદ છે. સેતાચારિત્રે ઇ. ન પૂ. ૭૦૧ મા એસ્કાલોન કબજે કર્યું. હેરોડ ધી એટ અહીં જન્મેલો તેણે આ શહેરમાં ખૂબ મુદારા કર્યો. રોમન ને ચલ્ડીઓ વચ્ચેના યુદ્ધમાં આ શહેરને ખૂબ નુકસાન પહોંચ્યું. નૃસાંતમાં ચૈકામાં આ શહેર મુગલ-મોનોના હાથમાં પહોંચ્યું ૧૦૮૮ ઇ. સ મા ખ્રિસ્તી લોકોએ પહેલાં ધનંત્રુદમાં આ દેકાણે પ્રથમ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ૧૧૫૦ લગી અહીં ખતી કાની ચત્તા હતી. દાયબેરીયમની લડાઈમાં બ્ય મેળ પીને સલાવીને આ શહેરનો કિલ્લો સમરાવવા માડ્યો. પણ રીચર્ટે નેટનન ટીએકરે લીધું. એ સાલબી એપે, કિલ્લાની દીવાલો તોડી ન આવી અંગ્રેજ રાતઓએ વગી તે સમરાવ્યો. પણ થોડી વારમાં તેમને તે શહેર છોડવું પડ્યું. ત્યારથી

એસ્કાલોનનો આબાદીના દિવસો આવ્યા નથી. ૧૨૭૦ મા સુલતાન બિબસે બાકી રહેલા કિલ્લો પણ તોડી પડાવ્યો. હાલના અહીં પડેલી ઇમારતો છે.

અસ્પૃશ્યતા. ભારતીય સમાજમાં એક એવો વર્ગ છે, જેને અડતાં માણસ અભડાય છે. સમાજમાંનો અસ્પૃશ્ય વર્ગ અને બ્રાહ્મણ વર્ગ એ એકદમ ભુદા વર્ગ નથી. બ્રાહ્મણ અને અસ્પૃશ્યોની વચ્ચે જે ભવિષ્ય પર છે, તે એક બીજાથી એછા પવિત્ર ને તેનાથી બીજો એછા પવિત્ર અથવા એછી આલડ છેલવાળો એવી પરંપરા જોવામાં આવે છે, જે સમાજમાં બે ભુદી ભુદી ભતો હોય છે, અને તેમાં લગ્ન વહેવાર ન હોય, તે ભતમાં ઉચ્ચ નીચલાવ રહેવાનું એ સામાજિક નિયમ છે. હિન્દી લોકોમાં જે વધારે છે, તે એકેએ ઉચ્ચ નીચલાવ સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યતાના જો આલડ છેના નયમમાં બચી થયો છે. આવી સામાજિક સ્થિતિનો અને હિન્દુમાંની દેવના અને અદ્વૈત મતનો કયો સંબંધ નથી. ધર્મ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં સામાજિક પગથીઓને માન્યતા આપેલી છે અને આલડછેટની માન્યતાઓ તેમાં વધારે વધારે વ્યક્ત થઈ છે તેથી સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યતાને હિન્દુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં સ્થાન છે. એટલું જ નહિ, તો હિન્દુ ધર્મ એટલે સ્પૃશ્યસ્પૃશ્ય વિચાર એવી લોકોની માન્યતા થઈ ગઈ છે. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોના ઇતિહાસમાં સ્પૃશ્યસ્પૃશ્ય વિચારને એટલે તેના વિકાસને એક મોટો ઇતિહાસ છે, એમ માલમ પડે છે. (સ્પર્શસ્પર્શ વિચાર ભુદા) સોળાઓળાં (આલડ છેટ) નો વિચાર ફરક દેશની માચીન સંસ્કૃતિમાં દેખાય છે. માણસ માણસ વચ્ચેની ઉચ્ચ નીચતા વ્યક્ત કરવાના સાધનો અર્થથીન હુનિયામાં ભુદા છે. રાત મહત્વની વ્યક્તિ હેવાથી ઉચ્ચનીચ ભાવ બીજી રીતે વ્યક્ત થાય છે.

ગ્રાહ અથવા જેનોએ અસ્પૃશ્યતા આપી કરી નથી સિદ્ધાંતમાં “રોડ” ની રચિત મહાર ભગી લોકો જેવી હતી. અને જપાનમાં અસ્પૃશ્ય લોકો હજી છે, એ વાત બહુતી છે, જેનોને લીધે સ્પૃશ્ય-સ્પૃશ્યતાના વિચારો વધ્યા છે. યુરોપમાં અસ્પૃશ્યતા હતી નહિ. એમ નહિ ક્રાન્સમાં ક્રોશ દેનાર લોકોને વર્ગ ભુદા પડી ગયો હતો.

સમાજ સંઘટિત સ્થિતિમાં હોય, એટલે એવું બને છે, કે વ્યક્તિની સામાજિક સ્થિતિમાં ફેર થાય એટલે તે ફેરફારને માન્ય કરવાને સમાજનો ને તેના પછીને ધર્માભ્યસ હોય કે રાજ હોય છે, હિન્દુ સમાજ સંઘટિત ન હોવાથી અસ્પૃશ્ય લોકો પોતાના આવ-રજુ છોડે તો તેમને માન્ય થવાને સ્થાન નથી. નાત,

પણ 'ગરૂં' ગ્રાચીન બેળિલોની વાડ-મય બનિ-પાલનાં વિજાવ્યાસ'ગતુ' રૂળ છે. એમ કહી શકાય. પ્રિદિશ મુજિયમમાં હબરો લેખો કોતરેલી છટો એનાજ સંગ્રહમાંથી આપાઈ છે. આટલું હોવા ઉપરાંત તે સાર્વ લોમ ચક્રવર્તી' રાજ હશે. એ વાત નવાઈની છે. તે પોતાના લશ્કરને અને સેનાપતિને હંમેશા બહાર મુક્યો માટે રાજી રાખતો ને પોતે પોતાના જનાન-ખાનામાં અથવા શાસ્ત્રાભ્યાસમાં કે ઈશ્વરોપાસનામાં મગ્ન રહેતો.

ગાદીએ બેઠા પછી પહેલું કામ તેણે ઇજિપ્ત પર હુલો લઈ જવાનું કર્યું. કારણ કે બાપના મૃત્યુથી તે બંધ રાખવામાં આવ્યું હતું. ઇજિપ્ત તે વખતે તિરહાકના કબજામાં હતું. ઇ. સ. પૂ. ૬૬૭ માં તેના મૃત્યુ પછી તેની પછીથી આવેલો તાડ-માને ઉત્તર ઇજિપ્તમાં પેકો. ત્યાં અસુરિયા સામે બંદ ચાલ્યું હતું. તેમાં અસુરીસૈન્યને હાકી મૂકવામાં આવ્યું. આ વાતની ખબર પડતા અસુર બનિ પાલે બંડખોર પ્રાંતમાં નવું મૈત્ર્ય મોકલી આપ્યું ને પોતાની સત્તા પૂર્વની માફક ચાલુ કરી. આ સુદ વખતે તેના લશ્કરે થિબીસમાં લૂંટ ચલાવી અને ત્યાંના દેવા-લેખોનાં તોફાન કરી તેમને તોડી પાડ્યાં. ત્યાંના બે મિનારા નિનેવે મોકલી આપ્યા. આ રીતે બધા બંડખોર શરૂં થઈ આવ્યા ને અસુર બનિ-પાલ સત્તાને શિખરે હતો. અસરાટની અગ્નિ બાબુનો પ્રાંત અસુરિયન લોકોએ વેરાન કરી મૂક્યો ને ત્યાંના રાજ્યને માહલિક બનાવ્યો. એલામ પ્રાંત કબજે કરી ત્યાં પણ પોતાનો રાજ નિર્ણયો. સિલિરિયા ને તાબાલના રાજ્યોએ પોતાની ફીકરીઓ અસુર-બનિ-પાલના જનાનખાનામાં મોકલી આપી. અસરાટ એને લિડિયાથી વધીલો આવ્યા, લિડિયાના જયસે મે સીમે રિયન લોકો સામે નિનેવે પાસે મદદ માગી, પણ તે નમળતા તેણે ઇજિપ્ત પર ભાડે લશ્કર સંખીને હલો કર્યો ને તે શરૂ કરી લીધું. ત્યાંથી અસુરિયન લોકોને કાયમને માટે હાકી કાઢ્યા. (ઇ. સ. પૂ. ૬૬૦) બાબિલોનીઓમાં અસ્વચ્છતા વધતી હતી. ને છેવટે સમાસ-સુય-યુડિન ત્યાં રાષ્ટ્રીય પક્ષનો આગેવાન થયો. પોતાના ભાઈ વિરૂદ્ધ તેણે યુદ્ધ બાહરે કર્યું. તેણે લાંચ આપીને એલામમાં લોકોની નહાય મેળવી ને અરબી લોકો પણ તેને મળી ગયા. આ વખતે બનિ-પાલ પોતાની ધરકાળએ પહોંચ્યા. બધા ઉપાયો કર્યા. તેજ વખતે એલામમાં લેઈ કારણથી અન્ત કલહ થયો. તેના લાલ લઈ બનિપાલે બેરેશી હુમલો કર્યો ને વિજય મેળવ્યો. શત્રુઓના એક પછી એક એમ બધા શહેરો લઈ દેવામાં આવ્યા.

અસોદા નદી:—આવી તાલુકામાં આ નદીનું મૂળ છે. ને ધોરી પાસે તે વર્ધા તાલુકામાં પ્રવેશ કરે છે. આ નદી લગભગ ૩૮ માઈલ છે. ને કોંડળીપાસે તે વર્ધા નદીને મળે છે. દેગામ રેલ્વેશન પાસે આ નદીનો રેલ્વે પૂલ છે. (વર્ધા. ગે. ૧૯૦૬.)

અસ્કરી (મિર્ઝા)—બાબર બાદશાહને ત્રીજે શાહનવાઝે હુમાયુએ ગાદીએ આવ્યા પછી સંબળ પ્રાંત તેને બગીર પેટે આપ્યો. ગુજરાત પ્રાંત છત્તી લીધા પછી અસ્કરીને ત્યાં સુબેદાર નીમવામાં આવ્યો હતો. પણ અસ્કરી વિલાસી અને રોષણીન હોવાથી બાદશાહ બહાદુરશાહે વળી તેની પાસેથી ગુજરાત પ્રાંત છત્તી લીધો. ત્યારે અસ્કરી નાસી ગયો. શેરખાન સાથે ઘચેલી લડાઈમાં પરાજિત થઈ હુમાયુને બ્યારે લાહોર તરફ કામરાન પાસે ગયો ત્યારે અસ્કરી તેની સાથેજ હતો. કામરાને હુમાયુને આશ્રય ન આપ્યો, પણ અસ્કરીને કંદહારનો કારભાર સોંપ્યો પાછળથી હુમાયુને કાબુલ કંદહાર છત્તી લીધું, એટલે અસ્કરીએ ણંડ કચું, એટલે તેને હુમાયુને દેશ નિકાલ કરી દીધો. તે મક્કા બધને ૧૫૫૮માં મરણ પામ્યો. તેને એક દીકરી હતી. તેનાં લગ્ન મરાઠા એક સુસક્રખાન સાથે થયાં હતાં. (બીલ્લો કોશ; મુસલમાની રિયાસત)

એસ્કાલોન—ફ્લોરિડાઈન લોકોના પાંચ સુખ્ય શહેરોમાંનું એક. તે ઉત્તર સમુદ્રમાં ગાઝાની ઉત્તરે ૧૨ મૈલ પર આવેલું છે. અમર્નાનાં પત્ર વ્યવહારમાં એનો અનેકવાર ઉલ્લેખ આવે છે. તેને એક મજબુત કિલ્લો પણ હતો. આ શહેરમાં મત્સ્ય દેવતા હસ્ક્રાટોની પૂજા થતી. આ શહેર બધુડીઆમાં ઇસ્માએલ લોકોના તાબામાં ન હતું. બાયબલમાં આવેલી આ શહેરનો નાશ કર્યો વિષેની વાત આજ નામના બીજા શહેર વિષે હોવી બેધરો. સેનાચારિએ ઈ. સ. પૂ. ૭૦૧ માં એસ્કાલોન કબજે કર્યું. હેરોડ થી એટ અહીં જન્મેલો. તેણે આ શહેરમાં ખૂબ સુધારા કર્યા. રોમાન ને યહુદીઓ વચ્ચેના યુદ્ધમાં આ શહેરને ખૂબ તુકસાન પહોંચ્યું. રોમાનમાં ચેકામાં આ શહેર મુસલમાનોના હાથમાં પહોંચ્યું ૧૦૮૮ ઇ. સ. માં ખ્રિસ્તી લોકોએ પહેલાં ધર્મયુદ્ધમાં આ હંકાણે પ્રથમ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૧૫૦ લગી અહીં ખતીશની સત્તા હતી. ટાયબેરીયનની લડાઈમાં જર્મીયન વીને સલાદીને આ શહેરનો કિલ્લો સમરાવવા માંડ્યો. પણ રીચર્ડ સેલ્ઝન દીઝકરે લીધું. એ સાંભળી એણે, કિલ્લાની દીવાલો તોડી નખાવી અજેબ શત્રુઓએ વળી તે સમરાવ્યો. પણ થોડીજ વારમાં તેમને તે શહેર છોડવું પડ્યું. ત્યારથી

એસ્કાલોનનો આબાદીના દિવસો આવ્યા નથી. ૧૨૭૦ માં મુલતાન બિખસે બાકી રહેલો કિલ્લો પણ તોડી પડાવ્યો. હાલમાં અહીં પટેલી ઇમારતો છે.

અસ્પૃશ્યતા: ભારતીય સમાજમાં એક એવો વર્ગ છે, જેને અડતાં માણસ અલગાય છે. સમાજમાંનો અસ્પૃશ્ય વર્ગ અને બ્રાહ્મણ વર્ગ એ એકદમ શુદ્ધ વર્ગ નથી. બ્રાહ્મણ અને અસ્પૃશ્યની વચ્ચે જે ભતિપરંપરા છે, તે એક ખીનથી એછો પવિત્ર ને તેનાથી ખીજો એછો પવિત્ર અથવા એછી આલડ છેતવાળો એવી પરંપરા ભેવામાં આવે છે, જે સમાજમાં જે ભુદી ભુદી જાતો હોય છે, અને તેમાં લગ્ન વહેવાર ન હોય, તે જાતમાં ઉચ્ચ નીચભાવ રહેવાનેજ એ સાર્વત્રિક નિયમ છે. હિન્દી લોકોમાં જે વધારે છે, તે એકેએ ઉચ્ચ નીચભાવ સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યતાના બે આલડ છેટના નયમમાં વ્યક્ત થયો છે. આવી સામાજિક સ્થિતિનો અને હિંદુમાંની દેવતા અને અદ્વૈત મતનો કયો સંબંધ નથી. ધર્મ શાસ્ત્રીય શ્રવ્યમાં સામાજિક પગથીયાંને માન્યતા આપેલી છે. અને આલડછેટની માન્યતાઓ તેમાં વધારે વધારે વ્યક્ત થઈ છે. તેથી સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યતાને હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં સ્થાન છે. એટલું જ નહિ, તે હિંદુ ધર્મ એટલે સ્પૃશ્યસ્પૃશ્ય વિચાર એવી લોકોની માન્યતા થઈ ગઈ છે. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં સ્પૃશ્યસ્પૃશ્ય વિચારને એટલે તેના વિકાસને એક મોટો ઇતિહાસ છે, એમ માલમ પડે છે. (સ્પૃશ્યસ્પૃશ્ય વિચાર ભુજો) સોળાંઓળાં (આલડ છેટ) નો વિચાર ફરક દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં દેખાય છે. માણસ માણસ વચ્ચેની ઉચ્ચ નીચતા વ્યક્ત કરવાનાં સાધનો અર્થોર્થીન દુનિયામાં ભુલું છે. રાજ મહાવની વ્યક્તિ હોવાથી ઉચ્ચનીચ ભાવ ખીજી રીતે વ્યક્ત થાય છે.

બૌદ્ધ અથવા જૈનોએ અસ્પૃશ્યતા એછી કરી નથી. સિલોનમાં “ચેડા” ની સ્થિતિ મહાર ભંગી લોકો જેવી હતી. અને જપાનમાં અસ્પૃશ્ય લોકો હજી છે, એ વાત બજાવીતી છે, જેનોને લીધે સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યતાના વિચારે વધ્યા છે. યુરોપમાં અસ્પૃશ્યતા હતી નહિ. એમ નહિ. જ્ઞાનમાં કાંશ દેનારા લોકોને વર્ગ ભુદો પડી ગયો હતો.

સમાજ સંવદિત સ્થિતિમાં હોય, એટલે એવું બને છે, કે વ્યક્તિની સામાજિક સ્થિતિમાં ફેર થાય એટલે તે ફેરફારને માન્ય કરવાને સમાજનો ને તેના પછીને ધર્મોપદેશ હોય કે રાજ હોય છે. હિંદુ સમાજ સંવદિત ન હોવાથી અસ્પૃશ્ય લોકો પોતાના આવશ્યક ઉદારો તેમને માન્ય થવાને સ્થાન નથી. ભતિ,

લેદના વિનાશમાં (લતિભેદ જુઓ) જે હરકતો છે, તેજ અરુપૂરુષતા વિનાશમાં પળુ છે. છતાં એ વાત પળુ કહેવી જોઈએ, કે સમાજ કેન્દ્ર જીવંત હોય, તો પળુ તે બદલાએલી સ્થાપનામાં તેને માન્ય કરશે. સમાજમાં વિશિષ્ટ વર્ગની સંપર્કાત્મક સ્થિતિ અથવા તેમનું શ્રમ વિભાગમાંનું સ્થાન નહિં બદલાય. સામાજિક સ્થિતિ સુધરે અને સામાજિક શ્રમ વિભાગમાં વિશિષ્ટ અરુપૂરુષ જાતોને વધારે વ્યાપક સ્થાન મળે, તો બદલાએલી પરિસ્થિતિને શાસ્ત્રધાર રાજ કે :ધર્મોપજ્ઞ આવી શકશે. અરુપૂરુષતાનો પૂર્ણ લેખ થવાને માટે જે કરવાની જરૂર છે, તે આગત્યનું છે. તે આગળ જણાવવામાં આવશે. પ્રથમ અરુપૂરુષતાના લેખને માટે અવગંધીન પ્રગતી વ્યક્ત કરવા માટે શ. વિ. રા. ચિ. દેના લેખ આપેલા છે. (ત'ત્રી)

“અરુપૂરુષતા નિવારણનો આધુનિક ઇતિહાસ”

ઉત્પત્તિ—અરુપૂરુષતાનો ઇતિહાસ આર્યન લોકોના આગમનથી શરૂ થાય છે. સાંકલ્ય એ શબ્દ ધૈદિક અને વૈદિક સાહિત્યમાં મળી આવે છે. બુદ્ધના સમય પહેલાંથી, ચાંકલો અરુપૂરુષ મનાતા હશે, એવું માની શકાય છે. ઇરાનમાં અરુપૂરુષ પથી આર્ય પ્રભા હિંદમાંના દેવચક્ર કરનાર અને દેવોપાસક આર્યોને પણ અરુપૂરુષ ગણાતી જિવા-યલી પ્રજાઓ પણ અરુપૂરુષ ગણાતી. અરુપૂરુષ અને તિરસ્કારને પાત્ર ગણાવામાં આ લોકો હતા. પારસી-જોનાં જુના મંથોમાં એ વિશે પુરાવા મળી આવે તેમ છે. આર્ય લોકે હિંદમાં બરાબર સ્થિર થયા પછી અહિં નાદરૂ હોકોને તેમણે ગામ બહાર રહેવાની ફરજ પાડી અને તેમને અરુપૂરુષ કરાવ્યા કારણ તેઓની ભિન્ન વસ્તુતિ આર્યોની ઉચ્ચ વસ્તુતિ સાથે મેળાવેલ થઈ બંધ. લાપાનમાં હેડા અને હીના નામની અરુપૂરુષ જાતો હોવાથી દેવળ આર્યોએ અરુપૂરુષતા શરૂ કરી એમ કહી શકાય નહિ. મેગલ પ્રભામાં પણ એ વસ્તુ હતી. એમ સિદ્ધ થાય છે. હેડા અથવા એટા એ ભત્ર કિલિ-પાર્શન જેટમાંથી લાપાનમાં ગઈ હોવી જોઈએ. અથ વણ (પ્રાકૃત) ચેરેટ્ટ (રાગચ) વસ્ત્ર (વસ્ત્ર) અને હુધી (શુભ) એવા ચાર લોક અરુપૂરુષતા વજ-તામાં ઇરાનમાં હતા. પેદમાં શુર એ શબ્દ નથી મળતો પણ મહાભારતમાં અજાર અને ચૂર એ શબ્દો છે તે તે પ્રજાની વસ્તી સિંધુ નદીના મુખ પાસેના પ્રાંતમાં હશે, એમ લાગે છે. (અગવેદમાં યજુરવક્ત્રમાં ચૂર એ શબ્દ આવે છે, અને ચુકલ યજુરવેદમાં ચાક વાર એ શબ્દ આવેલો છે. ૨૩-૩૦-૩૧ ઈ.) પ્રાકૃત એક ઇન્ડિયા એ પુસ્તકમાં

વિદ્યાસ જણાવે છે કે કંદહાર પ્રાંતમાં શરોફ એ નામનો એક પ્રાચીન સપ્ટ હતું. ને સિંધુ નદી ઉપર શરોફ એ નામનું એક શહેર હતું. ઇરાનમાં હુધી અથવા શરોફ અને કિલિપાર્શન જેટમાંના એટા એ જાતોના એ સંજોગ એકી શકાય તો અરુપૂરુષતાની ઉત્પત્તિ ઉપર જૂથ પ્રકાશ પડે એમ છે.

આર્યોને વિસ્તાર ઉત્તર હિંદમાં થયે તે પછી તેમણે પોતાની રાજ્ય સ્થાપના કરી તે વખતે તેમની સેવા કરવાની ફરજ તે વખતની ટોઈ જીવ પ્રજાએ સ્વીકારી હોય ને તેના બદલામાં આર્યોએ તેમને સમાવેશ પોતાની વચ્ચે વ્યવસ્થામાં કર્યો હશે, અને તેઓ પીઠે પીઠે અરુપૂરુષ ગણાવેને ગામની બહાર રહેવા લાગી હશે. મનુસ્મૃતિ પછીની અરુપૂરુષોની માહિતી ઠીક ઠીક મળે છે. મનુસ્મૃતિમાં પ્રાકૃત એ અને ચૂર પુરુષની પ્રતિભામી પ્રજાને, ચાંકલ્ય કહેલી છે.

અંગ્રેજ શિક્ષણથી હિંદમાં ને સુધારાનું મેળું આવ્યું, તેથી થયેલા અરુપૂરુષતા નિવારણના પ્રયત્નોની નોંધ નીચે છે. આ પ્રયત્નો ઘણાં અર્થ હિંદુઓએ કરેલા છે.

આ વિષયના બે ભાગ પડે છે. ઈ. સ. ૧૬૦૯ માં સુબાઈમાં ડીપ્રેસ કલ્લાસીસ મિશન સ્થપાયું. તેનો પૂર્વ બંને ઉત્તર કાળ એક પ્રજા છે. પૂર્વ કાળમાં સુબાઈ મહારાષ્ટ્ર, બંગાલ, વડોદરા ને મદ્રાસ પ્રાંતોમાં કેટલાક પ્રયત્નો વ્યક્તિગત થયા. પણ આ પ્રયત્નોમાં સરથવા, સંગઈન અને પરસ્પર સંજોગ ન હોવાથી આ પ્રયત્નો મરુજૂત ને અસર-કારક થયા નહિં. પણ આ મંડળ મિશન સ્થાપન થયા પછી તેની શાખાઓ આખા હિંદમાં સ્થપાઈ. તે બધી વચ્ચે સહકાર અને સંજોગ ખુબ વધવાથી આખા દેશમાં લોકમત કાંઈક તૈયાર થયો. ઈ. સ. ૧૬૨૮ માં મિશનના જનરલ ચેકેટરી ને. શિંદેના પત્રથી કેલકટા ટાંકેસે એ ડરાવ અરુપૂરુષતા નિવારણ પ્રસાર કર્યો. પછીથી મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રયાસથી એ પ્રયત્નોને અનુષ્ઠાન મળ્યું ને આ પ્રયત્ન અખિલ સપ્ટોય થયો તે કલકત્તામાં મિસીય જસ્ટેટ પોતાના અનુયાયીઓની મદદથી આ ડરાવ પ્રસાર કરાવ્યો.

મદ્રાસ સપ્ટમાં અરુપૂરુષતા નિવારણ :— અંગ્રેજ શિક્ષણને આરંભ એંગ્લીકનમાં લેવામાં થયો ને ત્યાં રાજાસામંતોને રાજ અનેકવિધ સુધારાની અગવજ પડી. છતાં અરુપૂરુષોદારના પ્રયત્નની શરૂઆત તો મહારાષ્ટ્રમાં થઈ. એ શરૂઆત કર-

નારા રા. જ્યોતિષા કુલે હતા, જેમને આજે મહાત્મા તરીકે ઓળખનારા ઘણા લોકો મહારાષ્ટ્રમાં છે, તેમના મયતનેની ખાસ નોંધ લેવા લેવી છે. નાનપણમાં અસ્પૃશ્ય પહેલવાનના અખાડામાં એમણે શરીર કસેડું, ત્યારથીજ અસ્પૃશ્યોદ્ધારના પ્રયત્ન તરફ તેમનું ધ્યાન ગયોહું. બંગાલમાં શયિયાદ બાનભૂંએ અસ્પૃશ્ય તા નિવારણની પ્રવૃત્તિ બીજી સુધારાની પ્રવૃત્તિ સાથે માંડી તે પહેલાં વીશ વર્ષ આમણે મહારાષ્ટ્રમાં પ્રયત્નો શરૂ કરેલા. જ્યોતિષા કુલેએ પહેલી કન્યશાળા (૧૮૪૮ માં) તેમને અસ્પૃશ્યોની શાળા (૧૮૫૨ માં) સ્થાપન કરી, તેથી પુરુષ ધર્મ સરકારે તેમને ૨૦૦ રૂ. ની શાસ લેટ આપી. આ શાળા મુંબઈ ઇલાકામાંજ નહિ તે આખી દુનિયામાં અસ્પૃશ્યો માટેની શાળાઓમાં પહેલી હતી. જેનર ફેલી ૧૮૫૮ સાર્વમાં આ શાળાની પરીક્ષા લઈને પુરુષ થયા હોવાનો ઉદ્દેશ તે વખતમાં જ્ઞાન પ્રકાશ (વર્તમાન પત્ર) માં કરેલો છે. તેજ છાપાના તેજ અંકમાં આ શાળાના અહેવાલને લગતાં વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે. “એક કન્યા શાળા ધરનવક સ્થાપી તેથી તેમને (જ્યોતિષાને) ખુબ સહન કરવું પડ્યું છે. તે તેમણે અસ્પૃશ્યો માટેની શાળા કાઠ્યા પછી તેમના પિતાએ તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા, એ વાત બાજ્યા પછી જ્યોતિષાને સહેવા પડેલા સંકેતોના ખ્યાલો આપે તેમ છે. આખી અસ્પૃશ્ય જાતિ ઉપર તેમને આ મોટો ઉપકાર છે. આમ પણ તેમને ઉપકાર માનીએ છીએ + + + બ્રાહ્મણોએ આ જ્યોતિષાને દ્રવ્ય વિગેરેની મદદ આપી છે. તે આ રીતે અપ્રત્યક્ષ મદદ અસ્પૃશ્યોદ્ધાર માટે કરી છે, તો તેમનાં નામનો ઉદ્દેશ પણ જ્યોતિષાએ પોતાના રિપોર્ટમાં કરેલો નોંધતો હતો. એમ અમારું માનવું છે.” આ નિશાળમાં અસ્પૃશ્ય કન્યાઓને જ્યોતિષા અને તેમના પત્ની ઉદ્ધારેન્દ્રથી શિખવતા તે વિષે પણ એ છાપામાં એક પત્રમાં ઉલ્લેખ થયેલો છે. બીજા ત્રણ મિત્રો (રા. વાળવેરક, પરાજપે અને ગોવંડ) તેમને તેમના પ્રયત્નોમા યશસ્વિત મદદ આપી રહ્યા હતા જ્યોતિષાએ આ અસ્પૃશ્યોને પોતાના ઘરના કુવા ઉપર પાણી ભરવાની ફરત આપી. જ્યોતિષાની નિશાળમાં લગભગ ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ લાગુતા અને શિક્ષકો આઠ હતા, કન્યાઓ તે વખત અઠ પચીસ હતી. પહેલા બે વરસ લગી કન્યાઓની આડક સંખ્યા હતી ખરી, પણ પાછળથીએ ઘટી ગઈ. આ નિશાળના અવકાસ બતાવેર વધતો નથી, કારણ શિક્ષક સારા મળી શક્યા નથી, એવા ઉલ્લેખ તેમ છાપામાં આવેલાં એક પત્રમાં છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ ની સાલમાં જ્યોતિષાની શાળા માટે સરકાર તરફથી મકાન બાંધવાની શરતે જમીનનો એક ટુકડો અપાયો. ‘ને ઇમારત બાંધાવવા માટે ૫૦૦૦ રૂ. દક્ષિણા ફંડમાંથી આપવાનું નક્કી કર્યું’. પણ આ વખતે શાળા બંધ હતી, પણ આ જમીન સેક્ટરીના કળબમાં હતી. પાછળથી લોકલ ફંડ કમિટિ પાસેથી પુણા મ્યુનિસિપાલિટી પાસે આ શાળા આવી, ને આ શાળાને સરકાર તરફથી બુદ્ધિ મંદકર્તા ડિપ્રેસડ ક્લાસીઝ મિશન એ મંડળ પાસે છે. તે શાળા પણ આ મંડળની શાળામાંજ સમાવિષ્ટ થઈ છે.

શશિ પાત્ર બંગાળી બાંધના પ્રયત્નો :— બંગાલમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પ્રવૃત્તિ પ્રથમ આદરનાર આ બ્રાહ્મણ ગુરુદય હતા. ૧૮૪૦ માં તે કુળવાન બ્રાહ્મણ વંશમાં બારાનગરમાં જન્મ્યા. ૧૮૬૫ માં તે બ્રાહ્મણ થયા. ત્યારથીજ તે નીચગણતા લોકો સાથે હળી જવા લાગ્યા. તેમણે મીલમાંના મજૂર લોકોની સાથે ચર્ચા કરીને એક દિવસની અને રાત્રીની એવી બે શાળાઓ ચલાવી પણ તોફાની શુદ્ધિને એ વાત નગમવાથી તેમને તે બંધ કરવી પડી, પણ તેમને પોતાને આ શાળા માટે મકાન બાંધાવ્યા. ને તે શાળાઓ કાયમ કરી. બંગાલમાં કર્તા ભલે પંથી નામનો એ ચાંડાળ વર્ગ ભજ્જોનો ખૂબ શોખીન છે. બાબુજી તે વર્ગમાં જઈને ભજ્જોને સાબળવા બેસતા. ૧૮૭૦ ની સાલમાં તેમણે આ લોકો માટે એક કલબ (મંડળ) કાઢી ને તેમને વાચનની અભિરૂચિ લગાડી તમને મદદપાન વગેરે દુકરેલો માથી ઉગારી. ગંદા ભજ્જ બંધ થયાં, ને આ લોકો સાર્વત્રિક ભજ્જને ગાઈ ઇન્જિની ઉપાસના બશબર રીતે કરવા લાગ્યા. ૧૮૭૧ માં બાબુજી વિલાયત જવા ઉપકયા, ત્યારે મંજુરાએ અને અસ્પૃશ્યોએ તેમને હાર્દિક સન્માનથી એક માનપત્ર આપ્યું. આદીનજ્જોની સલા કરવાથી વિલાયતમાં પણ બ્રિસ્ટલ રહેરની એક મિશનરી સંસ્થાએ બાબુજીને ખુબ સત્કાર કર્યો. વિલાયતથી આવ્યા પછી તેમણે એક પેસાળી કેમતનું એક છાત્રું લેવથ ગરીબોની જરૂર ને પહેંચી વળે એટલા માટે ચલાવ્યું તેની ૧૫૦૦૦ પ્રતો ખપતી શિવનાથ રાસો લેવા વિદ્વાન પડિત તેમાં લેખ લખત. શ્રીમાન લોકો પણ આ કામમાં ઠીક સહકાર ભૂતિ બતાવતા. આ પછી તેમણે બારાનગર સમાચાર નામનું એક સાપ્તહિક છાત્રું પણ ચલાવ્યું. તેઓ ચાકલ ગણતા લોકો સાથે જમતા. મહેતર લોકોનાં બાળકોની સેવા

શુદ્ધતા અને સારવાર કરતા સવિંગ જૈકમાં તેમના પૈસા મૂકી આપીને તેમને કરકસર શિખવતાં તેમની સર્વોગ્રસ્ત હર ઉત્તિ થાય. માટે તેઓ જુગ પ્રયતન કરતા. આમના સિવાય બંગલામાં નીચી કોઓ માટે કિંમતિના પ્રયત્નો ખીબ કોઇએ કર્યા હોય, એમ જણાતું નથી. ઉપરની માહિતી ચિતાનાથ તત્ત્વજ્ઞ છે. હાલ બંગાળામાં ગામેગામ ડિસ્ટ્રિક્ટ મિશનનું કામ ચાલે છે, પણ તેની ઉત્પત્તિ મહારાષ્ટ્રમાં સ્થાપાયેલા મિશનમાં છે.

છોકરી છોકરાં	વસતિ	વસતિ	બધા	
વર્ષ	ની	લેગી કન્યા ગૃહ.	ગૃહના મળીને	
	શાળા.	શાળા.	વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી.	
૧૮૮૪	૭	■	■	■
૧૮૮૧	૨૦	૦	૫	૩૬૦
૧૮૮૩	૦	૦	■	૦
૧૮૮૬	૨૧	૦	૦	૦
૧૯૦૬	૨૨	૦	૧	૫૦
૧૯૧૦	૨૮૭	૫	૨	■
૧૯૧૫	■	૦	૩	■
૧૯૨૧	૦	૦	૫	૦

અત્યંતેમાં ધર્મશિક્ષણ પ્રસારે એ હેતુથી તેમને પુરોહિતોના શિક્ષણ માટે એક ખાસ સંસ્કૃત પાઠશાળા ઉઘાડવામાં આવી, ને જણનારા ૨૫ અત્યંત વિદ્યાર્થીઓને ૬૨ મહિને ૮ રૂ. પ્રમાણે વિદ્યાર્થી વેતન આપ્યાં. એક અત્યંતને ધારાસભામાં સભ્ય નીચે. ૧૯૧૧ ની સાલમાં શિક્ષણ ખાતામાં ૨૦૦, લગ્નમાં ૧૬, મ્યુનિસિપાલિટીમાં ૧૦, પોલીસમાં ૭, સર્વે ખાતામાં ૩ અને ખીબ ૩ મળીને ૨૪૨ અરુપૃથતાઈએ સરકારી નેકરીમાં હતા. વડોદરા કોલેજમાં અત્યંતે માટે સ્કોલરશિપ છે. અત્યંતે ગોડિંગમાં સંસ્કૃત ધર્મ-શિક્ષણ મળે છે. રાજમહેલમાં અત્યંતે બાળકોને ખાલાવીને ઉત્સવે કરવામાં આવે છે. ૧૭ વરસની એક અત્યંત અન્ય બાલિકાનાં લગ્ન એક ઉચ્ચ ભતિના સુપ્રસન્ન છોકરા સાથે કરવામાં આવ્યા. વસતિગૃહમાં કન્યાઓને સર્વે ભતની ગૃહોપયોગી ફેજવણી આપવામાં આવે છે. મી. આંબેડકરને અમેરિકન મોકલીને કોલેજિયા યુનિવર્સિટીમાં પી. એચ. ડી. ધવાની ભેગવાઈ કરી આપી. એક અત્યંતને એલ. એમ. એસ. કરવાની સગવડ કરી આપી. આ બધી પ્રવૃત્તિમાં લોકોની ટીકા ને વિરોધ મોટા પ્રમાણમાં સહન કરવો પડ્યો. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા અંદોલક મહાત્માને આજે આટલા વિરોધ સહવો પડે છે. તો તે વખતે જુગસત પ્રાંતના લોકોએ કેટલો વિરોધ દર્શાવ્યો હશે, એ કંઈ થક. ય તેમ છે.

કર્નલ આર્ચબેટ (ચિલોસોફીકલ સોસાયટી મંદિરા) કર્નલ આર્ચબેટ સોસાયટીના ૧૯૦૨ ની સાલમાં અધ્યક્ષ હતા. તમને " પુષ્ટ પટાય " નામની એક ચાપડી પ્રગટ કરી તેના ૧૭ થી ૨૩ પાનામાં નીચેનાં નિવેદન છે. અરુપૃથતા નિવારણ માટેના ઉપાય કરવાના હેતુથી તેમજ પોતાની શાળા એક પીડીમાં મંદિરા ચાલુમાં છે. રા. ૧૯૨૪ મ

શ્રી. સ. ચા. જી. રા. વ. ગા. ય. ક. વા. હ. ના પ્રયત્નો:— વડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવ સુધારક છે. તેઓએ વખતો વખત રાજ્યમાં ખૂણે ખોચરે ફરીને અત્યંતે જાગલી અને ગુન્હેગાર ગણાતી ભતિઓની સ્થિતિ પેતે જોઈ છે. નવસારી પ્રાંતમાં સેનમટપાસે ઘણાકા નામની એક કોમ છે. તે લોકો મહારાજ સાહેબને મળવા આવ્યા. ત્યારે સંતાળને ઝાડપર લપાઈ ગયા. આજેથી ચાળીશ વરસ પહેલાં આ લોકોને માટે જો બોડીંગ અને એક ખેતી શાળા ખોલવામાં આવી હતી. જેનું પરિણામ ધણું સાફ આવ્યું છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાન ઉપરાંત બાળકોને ધાર્મિક શિક્ષણ અને સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન હોતો. જો બોડીંગના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ત્યાં એક પ્રાર્થના સમાજ પણ ઘડાવેલી એ શાળાઓમાં જણતા વિદ્યાર્થીની ને વિદ્યાર્થીઓનાં લગ્ન કરી આપી તેમાંથી સારા નાગરીકો બનાવવાનો વિચાર મહારાજાજી રાખેલો.

અરુપૃથતાની કેળવણીમાટેનું એક જુદું ખાતું છે. તે ખાતાના મુખ્ય અધિકારી પંડિત આત્મારામ છે. તેમને એકલેલો સંક્ષિપ્ત હેવાલ નીચે પ્રમાણે છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૩ થી અરુપૃથતામાં જુદી શાળાઓ ખોલવાનો આરંભ થયો. ૧૮૮૪ માં ૭ ને ૧૮૯૧ માં ૧૦ શાળાઓ થઈ. હિંદુ શિક્ષકો મળવાનું અસક્ય હેખાતાં મુસલમાન શિક્ષકોથીજ કામ ચલાવવું પડ્યું. અમલદારોની પણ સહાનુભૂતિ એકી હોવાથી અડચણો ઘણી આવી.

આનેમોટે મુખ્યમાં એક મંદળ સ્થપાયું ને વડોદરામાં ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો પસાર થવાથી શિક્ષણનો પ્રચાર ખૂબ થયો.

ખેલી. બીજી શાળા ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં અને ત્રીજી ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં શરૂ કરી. ૧૯૦૧ ના રિપોર્ટમાં ત્રણે શાળામાં ભણના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪૩૪ (છોકરા ૩૮૪ છોકરીઓ ૧૫૦) ને શિક્ષકો ૧૬ હતા. શિક્ષણ આપતાં તેમના ધર્મની જાળતમાં જરાય હાથ નાખવામાં નથી આવતો. શિક્ષણ આપીને તેમને ઉદ્ધાર કરવા સિવાય બીજો કશોય ઉદ્દેશ સોસાયટીને નથી. આ શાળાનું કામ આજે પણ ખૂબ સારા પ્રમાણમાં ચાલી રહ્યું છે.

રા. સા. કે. રંગરાવ મંગલોર:—મદ્રાસ ઇલાકામાં ખાસ કરીને પશ્ચિમ કિનારા ઉપર વસનારા અસ્પૃશ્યોનાં દુઃખ-અમાપ છે. સ્પૃશ્ય મનુષ્યથી ૬૦-૭૦ ફીટ દુર અસ્પૃશ્યને રહેવું પડે, એવા પ્રાંતમાં અત્યંત માટે શાળા ખોલવાની શરૂઆત ખુબ મોડી થાય, તેમાં કશી નવાઈ નથી. રા. સા. કે. રંગરાવ એમણે મંગલોરમાં પોતાની પહેલી શાળા ૧૮૯૪માં અત્યંત માટે ઉઘાડી. લોકોએ એ માટે એમને અતિ-શય ત્રાસ આપ્યો. પણ દશ વરસમાં આ બધી અઠ-ચણા સંકુન કરી શાળાઓ ખુબ પ્રગતિ કરી. સરકારની સહાયથી તેઓ પોતાની સંસ્થામાં મકાન બનીન, ઉદ્યોગ શાળા, ને રહેવાના મકાનો વગેરે ઘણી વિકાસશીલ પ્રગતિ કરી શક્યા. તે કામ માટે તેમને વીશ એકર જમીન સરકાર તરફથી મળી. સુબંધની નિ. સા. સંસ્થા (મિ. શિંદેએ ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં સ્થાપેલી) સાથે આ શાળા જોડાયા પછી તે દિન પ્રતિદિન વધારે ને વધારે આગાહ બનતી જાય છે.

પ્રિટીશ સરકારને ખ્રિસ્તી મિશનના પ્રયત્નો:—સરકારના અને મિશનરીઓના પ્રયત્નો તો જાણીતા છે. એમના કામમાં આવેલી હરકતો એ પ્રકારની હતી નોકરશાહીની નવાબશાહી પદ્ધતિ અને મિશનરીઓની ધર્મોત્તર કદાવવાની વૃત્તિ આ બે મોટી હરકતો હતી. આ હરકતો ન હોત તો આ બંને પ્રયાસ મળીને અથવા માત્ર હિંદી સરકારને હાથે આ પ્રશ્ન ક્યારનોય ઉઠતી ગયો હોત. મદ્રાસ તરફના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ રોમન કેથોલિક પંથને માનનારા માત્ર ખ્રિસ્તીઓ સાર્થોએની સંખ્યા વધારવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોવાથી અસ્પૃશ્યોને ધર્મોત્તર કરાવી પાછા પોતાની હલકી કોટીમાંજ તેમને રાખી તેમને નીચા ગણે છે. તેમના ધર્મથી આ વિરુદ્ધ હોવા છતાં તેઓ આકાંક્ષા ધર્મપ્રસારવા માંગામોહથી કંદે છે. આથી અસ્પૃશ્યોને જાને માર્યો હિંદુઓતરફનો અને ખ્રિસ્તીઓ તરફનો બંધ થઈ

ગયો છે. ખ્રિસ્તીઓમાં હાલમાં બે સંપ્રદાય ચળવળ શરૂ થઈ છે, તે ચાલુ રહે ને કોંગ્રેસ વધારે કાર્યકર-વાની વૃત્તિવાળી થાય, તો આ ખ્રિસ્તી અસ્પૃશ્યો વળી પાછા હિંદુ ધર્મમાં આવે, એવો પૂરો સંભવ છે.

અંગ્રેજ રાજકારભારમાં અત્યંતને મોટી તેમજ નાની નોકરી મળે. તોય આ અસ્પૃશ્યતાને ન્યાય સહેલાઈથી દૂર થઈ જાય પણ આ બાબતમાં કોઈનો દોષ કાઢવાને બદલે પોતાનોજ દોષ કાઢવાની ખાસ જરૂર છે.

વિઠ્ઠલ રામજી શિંદે:—આ મહારાષ્ટ્રના અસ્પૃશ્યોદ્ધારક કનૌટકમાં જન્મ્યા (૧૮૩૩). ૧૯૮ માં તેમણે ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાંથી બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી વિદ્યાવત જઈ ધર્મ અને સમાજ-શાસ્ત્ર નો અભ્યાસ આકસક્રમ વિદ્યાલયમાં કરીને સ્વદેશમાં ૧૯૦૩ માં પાછા આવ્યા. આવી ડીપ્રેસડ ક્લાસીસ મિશન સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા એ નામની સંસ્થા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન તેમણે કરવા માંડ્યો. ૧૯૦૩ માં મહારાજ ગાયકવાડની આજ્ઞાથી વડોદરા રાજના કામની તપાસ કરી તેમણે રિપોર્ટ કર્યો. સૂચનાઓકરે તે યાદી ચાલુ થઈ સુબંધની પ્રાર્થના સમાજમાં પ્રચારક તરીકે તેમણે આખા દેશનો પ્રવાસ કર્યો ને અસ્પૃશ્ય જગતી અને ગુન્હેગાર કોમોની પ્રત્યક્ષ માહિતી લીધી. ૧૯૦૫ થી હિંદના સેન્સસ રિપોર્ટમાંથી આ લોકોની સંખ્યાની તુલનાત્મક માહિતી મેળવીને તેમણે વ્યાખ્યાનો આપી પોતાનો અનુભવ લોકો સમક્ષ મૂક્યો. સુબંધના પ્રાર્થના સમાજોની મદદથી તેમણે પોતાની પહેલી શાળા ગરસમાં ઉઘાડી. ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૨ લગીની બધી કોંગ્રેસસોમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રયત્નનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી તેમણે ભાગ લીધો ને બન્ને તોટલો પ્રચાર કર્યો. આ બંધે ઠંકાણે તેમણે સ્વતંત્ર પરપદો મેળવી ને સ્થાનિક મદદ મેળવી તેને ઠંકાણે મિશનની શાળાઓ પણ ચાલુ કરી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યક્ષ કામ કરનારી સંસ્થા આર્ય સમાજની હતી. ને જંગલમાં શ્રાદ્ધ સમાજની સંસ્થા આ કાર્ય કરવા તૈયાર હોવાથી માત્ર દક્ષિણને પશ્ચિમ હિંદમાં કાર્ય કરવાનું મિશનને માથે આવી પડ્યું તે ને તે ઠંકડેમણે શાળાઓ ખોલીને યથા શકિત કઠું. તેમણે પ્રાંતક ને જલ્દાની શાળાઓ ઉઘાડવામાં જેઓ મધ્યસ્થ સંસ્થાની દેખરેખ નીચે કાંમ કરતી હતી. ૧૯૧૨ સુધી તેની ઘટના સામાન્ય બનાવવામાં આવી. પૈસા અને લાગણીના પ્રમાણમાં

સાવ નકામા હતા. ખુદ અસ્પૃશ્યોના અજ્ઞાનથી જનરલ સેક્રેટરી મિ. સિંધે ને અસ્પૃશ્યોના વિરોધ સહેલો પડ્યો પણ તેથી અસ્પૃશ્ય આગેવાનોમાં જાગૃતિ આવી એ એક કાયદોજ ગણવો જોઇએ.

રાજકીય પ્રવૃત્તિ :—લખનૌની કૌઝસમાં હિંદીરાજ સુધારાની ચળવળ પહેલાં હિંદી મુસ્લિમ સ્કીમ પાસ થઇને શરૂ થઇ. તેને હિંદમાંની બધી જાતોના ટેકાની જરૂર હતી. આ ચોજનાને બધા પ્રાક્ષણેતરો અને અસ્પૃશ્યોના ટેકો મળે તે માટે મિ. સિંધે એ ખૂબ મહેનત કરી. ઈ. સ. ૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાં પુણામાં, એક મરાઠા રાષ્ટ્રીય સંઘ સ્થપાયો, તેમાં અસ્પૃશ્યોમાં પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આણવાના હેતુ હતા. તે પુષ્ટી પુણામાં ભરાઓલી મોટી સભામાં સૌ જાતના અસ્પૃશ્યોએ લખનૌની પેકટને ટેકો આપ્યો હતો. તેજ દિવસે મુંબઈમાં પણ એક સભા ભરવામાં આવી. ને સ્વરાજ્ય માટે કંરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા. પણ પાછળથી સરકારની કારવાઈથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી અસ્પૃશ્યોજ મિ. સિંધેની વિરૂદ્ધ થયા પ્રાક્ષણેતરોના રાપ વહોરી લીધો. છતાં તેમણે અંગીકૃત કામ છોડી દીધું નહિ.

મોટેશુ એક્સક્રડ સુધારા :—આ પછી હિન્દી રાજકીય સુધારાનો પહેલો હડતો કેવો ને, કેટલો આપવો, એ કંરાવવા માટે સાઉથબરો કમિટી હિંદમાં આવી તેની આગળ મિ. સિંધે એ સાક્ષી આપી. ત્યાં તેમણે અસ્પૃશ્યો માટે ધારાસભામાં નવ જગ્યાઓ માગી તેમ છતાં એકજ મળી, તેથી તેમને તિરાશ થવું પડ્યું. બીજા કોમ માટે જતવાર પ્રતિનિધિત્વ તે ન માનનારા છતાં તેમણે અસ્પૃશ્યો માટે તેનું પ્રતિનિધિત્વ માગ્યું. ને સરકારના ધોરણ વિરૂદ્ધ ટીકા કરી મધ્યપ્રાંતમાં બેજ જગ્યા અને મેન્નાસમાં પાંચ જગ્યાઓ ધારાસભામાં મળી એ અન્યાય વિરૂદ્ધ મિ. સિંધેએ પોકાર ચલાવ્યો.

મિશનમાં અસ્પૃશ્યોની ભરતી :—આ રીતે કોંગ્રેસ તરફથી નાઉમેલીને સરકાર તરફથી નિરાશ મળવાથી પ્રત્યક્ષ મિશનમાં અસ્પૃશ્યો સારો ભાગ લે એવો પ્રયત્ન મિ. સિંધેએ ચલાવ્યો. અસ્પૃશ્યોનાં કામ પોતે કરી શકે, એટલા માટે ૧૯૨૦ ની સાલમાં પોતે ધારાસભામાં જવા તૈયાર થયા. પણ ધારાસભા બહિષ્કારની તેમને સફળતા મળી નહિ. મહાસુબેદ્યી : મોઘવારી, સારા માણસોનો અભાવ, નાણાંની અછત વગેરે કારણોથી તેમને ખૂબ હરકતો આવી. મિશનનાં કામમાં અસ્પૃશ્યો પ્રત્યક્ષ ભાગ લે, એવી માગણી મિ. સિંધેએ એ અનેક વાર કરી ને ધીમે

ધીમે બધો વહીવટ અત્યંતેને સોંપી દીધો. પોતે માત્ર સામાન્ય દેખરેખનું કામ કરવાનું સ્વીકારી તેજ કરે છે.

સંસ્થાનિકોની સહાનુભૂતિ :—ડીપ્રેસ કલાસીસ મિશનની સ્થાપના પહેલાંજ વડોદરા મહારાજાને અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન બાકી રહ્યો હતો. ને તેમણે તેના ઉપાયો લેવાની શરૂઆત કચારનીય કરી હતી. ઉપર એ વાત આવીજ ગઈ છે. ૧૯૧૨ ની લગભગ ઈફુરના સર તુકોલરાવ હોળકરે પણ પુણા-મિશનના મકાનને વીસ હજાર એવી ભારે રકમ આપી. પોતાના રાજ્યમાં પણ અસ્પૃશ્યોની કેળવણી ને ઘણું ઉત્તેજનમાં છે. તેમને ઈનામે, સ્કાલશીપો ને બીજી એવી આર્થિક મદદ આપવામાં આવે છે. મહેસુરના વિદ્યાધિકારી મિ. રામલીંગના સમયમાં, તેઓ સમાજ સુધારક હોવાથી આ પ્રશ્ન ઘણો આગળ આવ્યો અસ્પૃશ્ય બાળકોને સ્પૃશ્ય બાળકોની સાથેજ લાણાવવા માટે હુકમો નીકળ્યા ને તેવી રીતે તે હુકમ અમલમાં પણ આવ્યા. શ્રી શંકરાચાર્યના વિરોધને પણ ન ગણતાં આ ચોજના ચાલુ રહી હતી મહેસુરમાં પચાસ અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે વિદ્યાર્થીગૃહ ચાલુ થઈ ગયું હતું. ત્યાં ઉચ્ચ પ્રકારનું ઔદ્યોગિક શિક્ષણ મફત અપાય છે. તેના અધ્યક્ષ મહારાજાના ભાઈ અને યુવનાર સર કાંતિરાવ વાડીઆર પોતે છે, ઉપરાંત લોકોએ ડીપ્રેસ કલાસીસ મિશન નામની સંસ્થા ચલાવી છે.

ગ્રાવણકોર :—શિક્ષણ માટે આ રાજ્યની ઘણી ખાતિ છે. પણ અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ ઘણી શોચનીય છે. સાર્વજનિક સ્થાનોમાં ફરવાની પણ અત્યંતેને મનાઈ છે. આવી મનાઈ પુલયા ચીરમા, પરેમ્યા, નાચાકી વિગેરે અસ્પૃશ્ય ભાઈઓ ઉપર હુલ પણ ચાલુ છે સુખ્ય રસ્તા ઉપર ફરવાના ગુન્ડાસર અસ્પૃશ્યોને ઉચ્ચ સ્પૃશ્યોએ અનેકવાર સખત માર પણ મારેલા છે. નીચે લખેલા કોન્ટ્રાપરસી અસ્પૃશ્યોનું કેટલું શિક્ષણ વધ્યું છે તેનો ખ્યાલ આવશે મિ. સિંધેએ દરસાલ મેળવેલી માહિતી ઉપરથી એ આંકડા લેવામાં આવ્યા છે.

અસ્પૃશ્ય ગામનું વિદ્યાર્થીઓની દરસાલ થએલો નામ સંખ્યા વધારો

૧૯૧૪—૧૫—૧૬ ૧૯૧૪—૧૫—૧૬
પુણ્યા ૨૦૧૧૪૨૧૬૮૪૪ ૮૨૬૧૨૨૩૦૮૨૩૮
પરેયા ૦ ૧૮૮૬૧ ૨૬૫૨ ૦ ૭૧૬૮ ૮૩૬

રસ્તા ઉપર અસ્પૃશ્યોના ફરવાથી અનેકવાર રમખાણો થયા છે બ્રિટિશ રાજ્યમાં યુરોપીઅન

તેમજ અરપૂર્યો માટે ખાસ જુદી સંસ્થાઓ ઉઘાડે તેમ અહીં મલખાર ગ્રામહલો માટે ખાસ સંસ્થા ચલાવ્યા વિષે રિપોર્ટમાં ઉલ્લેખ છે પણ આ શાળા ધરાધર ન ચાલવાથી તેને ધરાધર ચલાવવા માટે મલયાલી ગ્રામહલોની ખાસ પરિપદ્ધતિ રાજ્ય તરફથી યોજાવવામાં આવી. ને તેમને શિક્ષણમાં ઉત્તેજન મળે, એટલા માટે તેમને કેટલીક સગવડો આપીને તેમને માટે એક અમલદાર નીમવામાં આવ્યો. એવો ઉલ્લેખ નવાઇ જોવા છે. કારણ અરપૂર્યોની સંખ્યા વધતી જનાવવામાં આવી છે, જ્યારે ગ્રામહલોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે.

નિઝામ હૈદરાબાદ:—આ સંસ્થાનના શિક્ષણ ખાતાના હેવાલમાં અરપૂર્યોનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. સુસલમાની સંસ્થાન હોવાથી તેઓ આ ભેદ ન માનતા હોય એ શક્ય છે. છતાં ૧૯૧૧ ના રિપોર્ટમાં ચક્રવર્તન, ચમાર, માદીગ, મહાર, ને માંગ એ ભતોના ઉલ્લેખ મળી આવે છે ને તેમની સંખ્યા ૪૭૬૧૮૫ જેટલી દર્શાવી છે. જે અરપૂર્ય પોતાની જાતની ગણના આપે અથવા હિંદુ તરીકે ગણાવે છે, તેમને લશ્કરી મુલકી ખાતામાં નોકરી મળી શકે છે. ૧૯૧૫ માં હૈદરાબાદમાં ગ્રામહલ સમાજની જાગૃતિ આવે એ હેતુથી અરપૂર્યતા વિષે ખૂબ ચળવળ શ. શિ'દેએ કરી હતી. તે વખતે તેમને અરપૂર્યોના સામાજિક દરજ્જેને ને સાપ્તિક સ્થિતિ ઘણી સારી જણાય આ લોકોમાંથી પોતાની જાતને ઘણા ગ્રામહલ કહેવડાવે છે. તેમની સંખ્યા (૧૯૧૧) રિપોર્ટમાં માત્ર ૩૬ ની જણાવી છે છતાં તેથી ઘણી વધારે સંખ્યા હોવાનું મિ. શિ'દે માને છે.

કોલ્કાત્તુર:—આ સંસ્થાન ખીજા સંસ્થાનોના પ્રમાણમા નાનું છે, તે પણ કે. શાહુ છત્રપતિ મહારાજા ઘણા આગળ વધેલા સુધારક હતા ને મરાઠાઓના નેતા હતા. તેમણે કરેલી સુધારાની મરાઠા સમાજમાં અને આખા મહારાષ્ટ્રમાં સારી અસર થઇ. જુવાનીમાં મહારાજા જુના વિચારના હતા. પણ મિ. શિ'દેના સહવાસથી વિચારની સંકુચિતતા વધારે વાર ન ટકી ને તેઓના વિચાર બદલાઈ ગયા. ૧૯૦૭ માં ડી. સી. મિશનની એક શાખા કોલ્કાત્તુરમાં સ્થપાઈ. મહારાજાની સહાનુભૂતિ તેના પ્રત્યે હતી. ને દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. મહાયુદ્ધમાંથી પાછા આવ્યા પછી તો તેમણે આ વિષયપર અતિશય ધ્યાન આપવા માંડ્યું. નાગપૂરની અખિત્ર ભારતીય અરપૂર્ય પરિપદના પ્રમુખ હતા. દિલ્લીની પ્રપ્રદિમાં પણ તેઓ હાજર હતા. તેમના રાજ્યમાંજ

નહિ, પણ તેમના મહેલમાં પણ અરપૂર્યો જઈ શકતા. તેમની સાથે તેઓ સહસોજન પણ કરતા. બધી સરકારી નોકરીમાં અરપૂર્યોને દાખલ કરવાને અને બધા સાર્વજનિક સ્થાનોમાં તેમને જવા દેવાને હુકમ તેમણે બહાર પાડ્યો હતો. તેમની સ્થુનિસિ-પાલિકામાં અધ્યક્ષ પણ અરપૂર્ય થઈ શકતા, ને પોતાના રાજ્ય-

માં દાખલ કર્યું હતું. આ સર્વ બાબતો મિ. શિ'દે ભેષે આપ્યા હતા. પોતાના મહેલમાં પચાસ અરપૂર્યોનું વસતિગૃહ ને લોજન ગૃહ ચલાવ્યું હતું. વસતિગૃહમાં તે કેટલીકવાર બાળકોને પોતે પણ શિખવતા. સુશિક્ષિત અરપૂર્ય જુવાનોને વકીલાતની સનહો મળી હતી. હાથીનો મુખ્ય માવત અરપૂર્ય હતો. રાજ મહેલના પુવાનું પાણી ભરવાની છૂટ અરપૂર્યોને આપવામાં આવી હતી. આ રીતે સામાજિક, શિક્ષણને લગતી ને રાજકીય એમ બધી છૂટો અરપૂર્યોને આ રાજ્યમાં આપવામાં આવી હતી, તેથી તેમના સંસ્થાનમાં અરપૂર્યતા ખુબ યોછી દેખાય છે.

ઉપર હાર:—આ રીતે છેલ્લાં ૭૦ વરસ દરમિયાન અરપૂર્યોના ઉદાર માટે હિંદુઓએ કેવા પ્રયત્ન કર્યા તેનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત ઉપર આપવામાં આવ્યો છે આ ઉપરાંત પરધર્મી મંડળ અને ખ્રિસ્તી સરકારે જે પ્રયત્નો કર્યા, તેમનું વર્ણન અહીં કરવામાં આવ્યું નથી. પરધર્મી મંડળોની દ્રષ્ટિ આ વર્ણને પોતાના ધર્મમાં ખેંચવાની હોય એ સ્વભાવિક છે. જ્યાં જ્યાં આ વૃત્તિથી કામ ચલુ ત્યાં તે પ્રતિક્રિયા પણ થએલીજ છે. ખ્રિસ્તી સરકાર તરફથી થએલા પ્રયત્નો માત્ર નિરપેક્ષ બુદ્ધિથી યથા હોય એમ જણાય છે. પણ તે તદ્દન અપૂરા અને એકાદ છે. કારણ આગળ ઘણા વધારે પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે. સરકારે અરપૂર્યોની અનેકવાર નિરાશા કરી છે. પોલીસ અને લશ્કરમાં પોતાને પ્રવેશ મળે, તેમ તેનો આ વર્ગનો પ્રયત્ન છેલ્લા વીસ વર્ષથી ચાલુ છે. આ વર્ગને સરકારી નોકરીની જગ્યાઓ તેઓ લાયક હોવા છતાં મળી શકતી નથી એવું મિ. શિ'દે માને છે. કારણ તેમણે આવા દાખલા ભેવા છે. જ્યારે ધારાસભ્યના પ્રત્યે વખતે તેઓ લાયક નથી અને અરજીઓ મોકલતા નથી એવું જવાબ આપવામાં આવે છે. તેમને પ્રમ્ત તરફની પણ પૂરતું ઉત્તેજન નમળતું હોવાથી તેમની રૂપરૂપ માટેની પૂજ્યબુદ્ધિ એટલી ઘટી જાય છે. એકે કિંદુધર્મ પ્રત્યે તેઓ વફાદાર છે, છતાં હિંદુ તરીકે રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિથી

તેઓ અવાર નવાઉચ્ચ હિંદુઓનો વિરોધ કરે છે ને કરશે. એ વાત મહાત્મા ગાંધીજીના ધ્યાનમાં આવી છતાં સામાન્ય પ્રજા એ વાત સમજતી નથી. એ ખેદની વાત છે. આમાં આખા સંપ્રદાયે ચોંટી રોકેલા છે.

મોટાં શહેરોમાંથી તો અસ્પૃશ્યતા ગઈજ છે. નાનાં ગામડાંમાં ખાસ કરીને જ્યાં રેલ્વે નથી યદ્ય ત્યાં તેની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં ભોવામાં આવે છે. દક્ષિણ દેશમાં નૈઋત્ય કિનારા પર અને આખા મલબારમાં અસ્પૃશ્યતા અતિશય પળાય છે. સ્વતંત્ર જમીન રાખવી અથવા મોટા રસ્તા પર છૂટથી ફરવું એમાં પણ અસ્પૃશ્યો પર વ્યક્ત થયા કરે છે અસ્પૃશ્યોને શુદ્ધામની જેમ રાખવાની પ્રથા પણ હજી કયાંક કયાંક ભોવામાં આવે છે.

અત્યંત અથવા પશ્ચિમ વર્ગની લોક સંખ્યા આખા દેશમાં નીચે પ્રમાણે છે.

જાત	વસતિસ્થાન	સંખ્યા
આમાર	હિંદમાં બધે	૧,૧૧,૩૭૩૬૨
મોચી	"	૧૦૦,૭૮૧,૨
કોળ	બંગાલ, આસામ પંજાબ	૬,૭૭,૦૨૬
બંગી	સુબંધ, સં. પ્રાં. રજપુતાના	૬,૫૬,૫૮૬
કાણુક પંજાબ	બંગાલ, વડોદરા રાજ્ય	૮,૭૦,૫૫૭
બતોડી	બંગાલ આસામ	૧૦,૪૨,૫૫૦
બળઈ	માળવા મ. પ્રાં.	૫,૮૪,૩૩૪
મુસાફર	ઉત્તર હિંદ	૧૩,૨૬,૪૮૮
નામદ્રુ અંદાલ ઉત્તર હિંદ, બંગાલ		૨૦,૩૧,૭૨૫
રાજપૂરી	"	૨૪,૮૦૮૬૫૪
મહાર	સુબંધ, ગિહાર, મ. પ્રાં.	૨૬,૨૮,૬૬૬
મોંગ	સુબંધ, બીહાર મ. પ્રાં.	૫,૭૯,૩૦૬
વલીયા (મહાર)	કર્નાટક, મદ્રાસ	૭,૭૦,૮૬૬
માલીંગ મોંગ	"	૧૨,૮૧,૨૫૨
પારીયા	મદ્રાસ, પ્રલદેશ	૨૨,૫૮,૬૧૧
ચીકડીયા	"	૪,૭૮,૪૬૮
માલ	મદ્રાસ, બંગાલ	૧૮,૬૩,૬૦૮
બાડીના	બધા ભાગમાં	૨,૦૬,૬૬,૪૭૭
બધા મળી	"	૫,૩૨,૦૬,૬૩૨

બધી લોક સંખ્યા સાથે અસ્પૃશ્યોનું પ્રમાણ સરખાવવામાં નીચેનું દાખલકામમાં આવશે.

એકંદર લોકસંખ્યા	૨૬,૪૩,૬૧,૦૫૬
હિંદુ એકંદર સંખ્યા	૨૦,૭૧,૪૩,૦૨૬
અત્યંતની "	૫,૩૨,૦૬,૬૩૨
મુસલમાન "	૬,૨૪,૫૮,૦૭૭
નોંધ મુસલમાન "	૮૬,૨૮,૫૧૬

આ આંકડા ૧૯૦૧ ના ઇંપીરીયલ સેન્સસમાંથી લીધા છે. આ પછીની બે વસ્તી ગણતરીમાં પ્રાંતવાર અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા દર્શાવવાની રીત બદલવામાં આવી, તેથી તુલના કરવાનું સુરકેલ યદ્ય પડ્યું છે. ઉપર આપેલા નામ પણ અસ્પૃશ્ય વર્ગોનાં છે. એ ઉપરાંત વધારે નામ પણ કેટલીક પ્રાંતોમાં સંભળાય છે. ૧૬ પદમ, ૨૪ હારી, ૨૫ કોરી, ૨૬ સહાદ, ૨૭ સરેરા, ૨૮ મેધવાળ ૩૬ મેધ ૩૦ પેક ૩૧ ગંદ ઇત્યાદિ.

ગુજરાત જાતિઓ:—માંગ રામોશી માંબ, ગારોડી, ખેરક વિગેરે અસ્પૃશ્ય મનાતી કોમો સરકારનાં દફતરમાં ગુજરાત જાતિઓ ગણાય છે. આ ગુજરાત જાતો માટે વસાહતો કરી તેમને સુધારવા પ્રયત્નો ટીપ્પરુ કલારીમ મિશન તરફથી મિ. શીંદે અને ડૉ. મેને ઘણાં કર્યાં. સરકારે પણ ૧૦૦૦ એકર જમીન આ કોમમાં આપવાનો વિચાર દર્શાવ્યો હતો. પણ મહાસુદ રાડે થવાથી પૂરતી રકમ (૨૦,૦૦૦રૂ.) ન મળી શકવાથી એ યોજના પડતી મૂકવી પડી હતી. પાછળથી એ જમીન પણ લંધરના માણસોને ઈનામમાં આપી દેવામાં આવી હતી. પણ સરકાર તરફથી હુબળી વિભાગના ભાગોમાં ગુજરાત જાતો માટે વસાહતો સ્થાપવામાં આવે છે. તેથી આ જાતના ગુજરાતીઓ યથા માંડયા છે. તે છતાં ગુજરાત ગણતરી આ કોમ ઉપર પોલીસનો જાતો ને હાજરી પૂરાવવાનો રીવાજ છે તેવાજ છે. તેથી મિશન તરફ તેની વિરૂદ્ધ ઘણી ફરીઆદો આવે છે તેનો વિચાર સરકારે જલદી કરવા જોઈએ.

ઉપર કહેલી રા. શિંદેની ચળવળ સિવાય મહારાષ્ટ્રમાં રા. માટે જોમને પણ ખૂબ ચળવળ કરી હતી. એમનો પ્રયત્ન પણ રા. શિંદેની જેમ શિષ્ટ છૂને લગતો છે. એમનો પ્રયત્ન અસ્પૃશ્યોમાં છે ને ઉચ્ચ ગણતરી કોમમાં અસ્પૃશ્યો માટે ચોખ સહાનુભૂતિ ભગત કરવામાં પણ સમાય છે. તેમનાં દેખો, આપણો આ દિશામાં ખૂબ ભગત કરી રહ્યાં છે.

અસ્પૃશ્યોનો પ્રશ્ન પાર ઉતરાવા માટે જે ઉપાય લેવા જોઈએ, તે અનેક પ્રકારના છે. અસ્પૃશ્યોને રાજકીય વ્યવસ્થા જરા પણ નથી. કાયદાથી તેમની સ્થિતિ ખીન કરતાં કોઈપણ રીતે નીચી કે ખરાબ નથી. તેમની બધી હરકતો સામાજિક છે. આજ તેમને મળેલા મોતને કારણે બીજા અનેક કોમોને તેમની સાથે આપલે કરીને છૂટ છાટ મૂકવી પડશે. અસ્પૃશ્યનાં એટલે પ્રાંતોથી અતિશય દૂર રહેવું તે પ્રાંતોથી મરણાંઓને પણ દૂર રહેવું પડે છે.

અને અરપૂરપતા દ્વર થતાં મરાઠા અને મહારા-અત્યજની સ્થિતિ લગભગ સરખી થશે અને તેથી વ્યવહારમાં એ અત્યજોને વિરોધ કરનારી કોઈકામ નીકળે, તો તે પ્રાસજો નહિ, પણ પ્રાસજોતરો કોટલે મરાઠાઓની નીકળશે, એ વાત નિશ્ચિત છે. અને એના અનુભવ આપણને ઘણી વાર આવે છે. મહારા અત્યજોના સરઘસ પ્રાસજો પોતાના મહા-દલામાંથી જવા દે છે, પણ મરાઠાઓ જવા દેતા નથી. ઘણે ઠેકાણે અરપૂરપતા નિવારણની ચળવળ કરનાર પ્રાસજો હોવાથી આ ચળવળ મરાઠાઓને નીચા પાડવા માટે પ્રાસજોએ ઉપાડી છે, એવા આણેપ તેની સામે ઉપાડવામાં આવે છે.

મહારામાં ઘણી ભણતિ ઘઈ હોય, એવું આપણને કયાંક કયાંક દેખાય છે. ને તેથી તેઓને ડીપ્રેસ કલાસ મિશન એ શબ્દજ નથી ગમતો. તેઓ માને છે કે એમને ડીપ્રેસ કલાસીસ કહીને અમારા નીચ લોકોના ઉદ્ધાર કરવા તમે ઉચ્ચ લોકો આવે છો, એમ કહીને અમારું અપમાન કરો છે. જ્યાં અરપૂરપતા પોતે જ ચળવળ ઉપાડી, તે ગામ નામપૂર પાસેનું મોઢલે એ ગામ છે. ત્યાં કામ કરનારા લોકો એ પોતાને માટે મહારા સુધારક મંડળ એવું નામ ધારણ કર્યું છે. મધ્યમાંના આગેવાનો ગવર્ધ, ભટકર, વનસોડ વગેરે છે. મિ. ગવર્ધએ બહિષ્કૃત ભારત નામનું છાત્રું ચલાવ્યું છે. મુંબઈ ઇલાકામાં મૂકે નાયક નામનું છાત્રું ચલાવતું. પૂનામાં સારાજીઓ અને ઇલાકામાં ડા. આમિડકર પણ ઠીક પ્રવૃત્તિ આદરી રહ્યા છે.

અરપૂરપતા અને સરજકારણ:—આ લોકોની સરજકારણની પ્રવૃત્તિ વિવિધ છે. તેમાંના કેટલાક આગેવાનો છે સરકારને જણાવ્યું છે, કે મેં દેશી લોકોને મોટી ભગાઓ મળશે. તો તેઓ અરપૂરપતાના લાભની વિરુદ્ધ જયે ને તેથી હિંદના પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં વિરોધ પણ દર્શાવ્યો છે. પણ આ લોકો એ વિચાર બધાજ અરપૂરપતામાં છે કે કેમ તે કહી શકાય નહિં બધા પક્ષે અરપૂરપતાને પોતાના તરફ વાળી લેવાને કરી રહ્યા છે નાગપૂરમાં સંઘર્ષ નેતાઓ અને અરપૂરપતા આગેવાનો ખૂબ સારા સંબંધ છે અરપૂરપતાને પોતાના પક્ષમાં લેવાને પુણ્યને પ્રાગતિક પક્ષ અને પ્રાસજોના પક્ષ ખૂબ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ને પુણ્યાના અરપૂરપતા પરિષદમાં (૧૯૨૩) પ્રાગતિકો એ પૂર્વી સહાનુભૂતિ ન દર્શાવવાથી તે પક્ષ પ્રાહુજોતરોને મળી ગયો.

સાંતારા છલ્લામાં પ્રાહુજો પ્રાહુજોતરોના ઝગડામાં પ્રાહુજોએ અરપૂરપતાને પોતાના પક્ષમાં લીધા એમ દેખાય છે અરપૂરપતામાં ઘણી વંતો હોવાથી તેમાં આગેવાન કોણુધામ, એ વિષે હારીદાર્થ ઘણી છે. ને સરકાર અરપૂરપતા લોકો તરફથી કોને ચુંટણીમાં સ્વીકારે, એ વિષે ખૂબ ચળવળ થઈ. તે વખતે અરપૂરપતાના આગેવાન મહારાજ કેમ થાય એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો.

અરપૂરપતા ની ઉત્પત્તિ માટે ઇતર પ્રયત્ન આમાં ખાસ પ્રયત્ન નોંધવા જેવો એક છે તે એ કે અરપૂરપતા એ નામજ પ્રચારમાંથી જનું ભેદ્યું મરાઠાના અત્યજોએ પોતાને માટે પચળ એનામ નલગાડનું પણ આદિ દ્રવિંડ એનામ લગાડનું, એવી ચળવળ કરી એ નામ સરકારી દફતરોમાં દાખલ કરાવ્યું તેવોજ પ્રયત્ન મહારાજમાં થાય છે ને તે લોકો પોતાને માટે આદિ હિંદુ એ નામ પસંદ કરે છે. કેટલાક છાપાઓએ તો એનામ, વાપરવાની શરૂઆત પણ કરી છે.

અરપૂરપતા ને સાંસ્કારિક ચળવળ:—ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચારથી વધારે વહુ ન હોવાથી શુદ્ધ અને અત્યજોમાં ફેર કરી શકાતો નથી, તેમ છતાં કવુષી ને મરાઠાઓને શુદ્ધ સંસ્કારથી ક્રિયાઓ કરાવાતી હોવાથી અરપૂરપતાને માટે તેથી હલકા પ્રકારના સંસ્કારો હોવા ભેદ્યું એવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે. કેટલેક ઠેકાણે મહારાજના પુરોહિત પ્રાસજો હોય છે. તો કયાંક તેઓ નથી હોતા. અને એવું પચિણ્ણ એ થાય છે. કયાંક કયાંક લિંગાયત અથવા વીર શૈવ લોકોએ પોતાના પ્રચારને માટે આ સ્થાન ચોખ્ય માની અરપૂરપતા પોરોહિત સ્વીકારી લીધું ને તેઓ અરપૂરપતાના વિધિઓ કરાવવા લાગ્યા. હિંદુઓના સંસ્કાર ધર્મમાં અત્યજોને પણ સ્થાન હોવું ભેદ્યું, એમ ઉચ્ચ હિંદુઓ માનવા લાગ્યા, અને તેમને પુરાણોક્ત વિધિ તો આપવાજ ભેદ્યું, એવી પ્રવૃત્તિ કેટલેક સ્થળે શરૂ થઈ ગઈ છે.

૧૯૨૨ થી ૧૯૩૦ ના વચ્ચે ગાળામાં અરપૂરપતા વળે ઘણીજ ઉત્તમ રીતે સંધી ભૂત થયેને, પોતાના સરજકાર અને સામાજિક હુકોને પ્રસ્થાપન કરવાને ભારે પ્રયત્ન કર્યો. ડા. આંજોકર જેવો મુંદર આગેવાન તેમને મળવાથી, અને બીજા અરપૂરપતા આગેવાનો કરતાં તેમને દરજ્જે ઘણીજ ઉંચા હોવાથી, તેમની આગેવાની નીચે મહારા નામની અરપૂરપતા નીચે એકીકરણ ઘણી સારી રીતે થવા પાર્યું. અને તેમણે મહાદ, નાશિક વગેરે ઠેકાણે, જે જતા

શયોનો અને દેવાલયોનો ઉપયોગ કરવાની તેમને બંદી હતી, તે બંદી દૂર કરવા માટે, મોટા સત્યાગ્રહ કરવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું. બીજાઓની માફક અમને પણ જો હિંદુત્વના હક નહિ આપવામાં આવે તો અમે હિંદુધર્મનો ત્યાગ કરી મુસલમાન થઈ શકીએ છીએ. ધાકે પણ તેમણે દેખાડ્યો. પણ તે હિંદુ મહાસભાના આગેવાન ડૉ. સુબેના આસ્વાસનથી તકરૂબ રહ્યો. અર્ચપૂજ્યતા નિવારણ વાદી લોકોએ પોતામાંના સ્પૃશ્ય હિંદુ આગેવાનોને બાતલ કરવાનો પણ પ્રયત્ન આદર્યો છે: સ્પૃશ્ય લોકોમાંના આગેવાન પૂણે સમતાવાદી હોઈ શકેલા નહિ, અને તે કેવળ વિશિષ્ટ મર્યાદા સુધીના પોતાની સાથે આવશે, એવું જણાવીને ડૉ. આંગેકરે રા. માટે એમને પોતાના સમુદાયમાંથી બાતલ કર્યો. માટે યુગ્મયે અમાર નામની અર્ચપૂજ્યતા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. માટેનું બહિષ્કરણ મહાર અને અમાર ભત્રીમાં રહેલી બ્રહ્મદેવ વધારવા માટે અને અર્ચપૂજ્ય વર્ગમાં, મહાર બીજાઓપર પોતાની સત્તા ખેંચાડવા ઇચ્છે છે એવી સમજ ફેલાવવા માટે કારણ થઈ.

ડૉ. આંગેકરે રા. માટે એમને અર્ચપૂજ્યો માટે પ્રયત્ન કરવાના કામમાંથી કેસણે કર્યો, છતાં ડૉ. આંગેકરને બીજા ભત્રીમાંથી સહાયક નહતા જોઈતા એમ તો હતું જ નહિ. પોતાના વિચારો સાથે સંમત અને પોતાની આગેવાની માન્ય રાખનાર, તેની નીચે કામ કરવા તૈયાર હોય એવા બ્રાહ્મણ અને સ્પૃશ્ય હિંદુ તેમને જોઈતા હતા. આવા માણસો પોતાને મળે તેટલા માટે સમતાસંઘની શરૂઆતમાં તેઓ તેમાં જોડાયા, અને તે સંઘના અધ્યક્ષ પણ બન્યા.

ડૉ. આંગેકર મહારાના મોટામા મોટા આગેવાન છે એ વાત જો કે ખરી છે. છતાં પણ બધાજ મહારોને તેમનું નેતૃત્વ માન્ય નથી. આ વાત જ્યારે ડૉ. આંગેકરે રાઉડ ટેબલ કોન્ફરન્સનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું ત્યારે સ્પષ્ટ થઈ. તે ઉપરથી મહારામાંની સંસ્કૃતિવૃત્તિ બહાર આવી. તે આ રીતે, અમારે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય જોઈએ છે અને અમારી ભાવંતરતા અંગેન લેઈપર વિશ્વાસવાને તૈયાર નથી ત્યારે અમારા પ્રયત્નોપર વિશ્વાસવાને તૈયાર છીએ એવું કહેનાર વર્ગ મહારોમાં પણ ઘણા મોટા છે. એવું તે વખતે દેખાઈ આવ્યું. આનું ડૉ. આંગેકર પર પણ થયેલું જણાયું, નાગપૂરમા આંગેલ અર્ચપૂજ્ય ભારતીય પરિષદ વખતે અધ્યક્ષ દયાનેથી ડૉ. આંગેકરે કરેલું ભાષણ અર્ચપૂજ્યતાવાદી પોતાની ઉન્નતિ માટે અંગેન ચરકાપર આધાર રાખે છે.

એવું બતાવનારું હતું. અને મહારોને જો વિશેષ હક આપવામાં નહિ આવે તો સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યને હું વિરોધ કરીશ, એમ કહેનારું હતું. આંગેકરની આ વૃત્તિ સ્પષ્ટ થયા પછી ગોલમેજમાં જવા માટે તેમને મહારો તરફથી જે વિરોધ કરવામાં આવ્યો, તે ઉપરથી અંગેને તરફ અવિશ્વાસની નજરે ભેનારો પોતાની બાતિમાંજ કેટલા વર્ગ છે તેનું ભાન થયું અને ડૉ. આંગેકરને ગોલમેજમાં સ્વરાજ્ય વિરોધક ભાષણ કરવાનું ધૈર્ય જ થયું નહિ. દિવસે દિવસે અર્ચપૂજ્ય લોકોની વૃત્તિ, પારકાના ઔદાર્ય ઉપર કે હિંદુસ્થાનના શત્રુઓની લેઢનીતિપર, પોતાના ઉન્નતિની વાશા ન રાખતાં પોતાનાજ પરિસ્થિતિપર અને રાજનીતિ, કુશળતાપર વિશ્વાસ રાખનારી બને છે, એવો અંદાજ કાઢી શકાય છે.

અરજી:—નાંદગામ સંસ્થાનમાં એક મોટું ગામ સુરા નદીને કાંઠે છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ૩૦૦ એકર છે. અહિં એક પ્રાથમિક શાળા ને વિશાળ આશ્રમન છે.

અહમદ:—આ નામના ત્રણ તુકી સુલતાન હતા તેમની હકીકત નીચે પ્રમાણે:—

પહેલો:—(૧૫૮૯-૧૬૧૭) આ ત્રીજો મહમદનો પુત્ર હતો. અને ૧૬૦૩ માં તે સુલતાન થયો. તે પછી તરતજ હંગરી અને ઈરાન દેશોમાં યુદ્ધો શરૂ થયા. અને તેના અંત તુર્કસ્તાનની વિરૂદ્ધમાં થયો. અને તુર્કસ્તાનના ઉંચા દરબાનને પહેલીજવાર મોટો ફટકો લાગ્યો. ગાદીએ ખેસતી વખતે આ સુલતાનના કાર્ય માટે પ્રજાને જે આજ્ઞા હતી તે નિષ્ફળ નીવડી. તેવાજ વખતમા તમાકુનું વ્યવસાય તુર્કસ્તાનમાં પેહું એમ કહેવાય છે.

બીજો:—(૧૬૪૩-૧૬૬૫) આ સુલતાન ઇશાન હિંમનો પુત્ર હતો. તેના ભાઈ જે બીજો મુલેમાન હતા તેના પછી તે ગાદીએ આવ્યો. (૧૬૬૧) તેના ચાર વર્ષનો અમલ ઘણો નામોશીભરેલો કરી ચકાવ. કારણ કે આરિદ્યન લોકોએ તુકી લોકોને હરાવીને તેમને હંગરીમાંથી તદ્દન કાઢી મુક્યા. તે હંગરીથી તેમજ ચારીરિક વ્યાધિથી અહમદ મરણ પામ્યો.

ત્રીજો:—(૧૬૩૭-૧૭૩૬) તે ચોથા મહમદનો પુત્ર હતો. ભાઈના પદચઢ થયા પછી ૧૬૦૩ માં તે સુલતાન થયો. રૂશિયાના ભયથી તેણે ઈર્વંડ સાથે ભાઈનું કી કરી અને ઘણીજ અનિચ્છાએ તેને રૂશિયા સાથે સુદ કરવું પડ્યું. પરંતુ પહેલાંના અથવા પછીના તુકી સુલતાનો કરતાં તણ રૂશિયાને ઘણું જ

હેરાન કયું. રૂશિયાને જ્યારે સુલેહ કરવાની ફરજ પડી ત્યારે સુલતાને ઘણી કષ્ટ શરતો મૂકી નહિ. આ વાત તેની પ્રજાને ગમી નહિ. આદિયાની સાથે થયેલા સુદમાં ફક્ત તુર્કસ્તાનને હારણ પડ્યું. તેમજ ઈરાની સુદનો અંત સારો થયો નહિ. તેથી જનિસેરી નામના લશ્કરી વજે અહમદને ૧૭૩૦ માં પદબદ્ધ કર્યો. કેટલાક વર્ષો પછી કેદમાં જ તે મૃત્યુ પામ્યો.

અહમદ ખટ્ટ:—(શેખ) તેણે ખટ્ટ નામ વહુઈની મહમદ હતું. નાગોરમાના ખટ્ટ ગામે તેનો જન્મ થયો હતો. તેનો બાપ મલિક ઇસ્તિયાર-ઉલીન દીલ્હીના બાદશાહ મહમદે તલબખાને એક ઠરખારી હતો. બાપના મરણ પછી બધો પૈસો મહમદ એશઆરામમાં ઉઠાવી નાંખ્યો અને પછી શેખ ગાબા ઇન્ડક મંદિરની શિષ્ય થઈને મોટો ધર્માચારી બન્યો. તે ગુજરાતમાં જઈને રહ્યો ત્યારથી તેની પ્રસિદ્ધિ ઘણી થઈ. સુલતાન અબ્દુલ એ તેમના શિષ્યમંડળમાં. એક હતો. શેખ મહમદ ઇ. સ. ૧૪૪૬ માં મરણ પામ્યો. તેણે ચરિત્ર મહમદ અન્સારીએ લખ્યું છે.

અહમદખાન ખગાપ:—અહમદખાનને બાઈ કાઈમજંગના મરણ પછી ત્યાંના પ્રધાન સફરજી ઇ. સ. ૧૭૪૬ માં ત્યાં બહુ ધન પોતે લઈ લીધું. ત્યારે અહમદખાને અફગાનોનું લશ્કર લેઈ કરીને વહુરના પ્રતિનિધિ રાજા નવલશયને લઠાઈમાં હરાવ્યો. અને પોતાનો સુલક પાછો મેળવ્યો. (૧૭૫૦) તે પછી ૧૭૫૧ માં અહમદખાન મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. શાહ આદમ બાદશાહે તેને અબ્દુલજંગ પદવી આપી. (બીક).

અહમદ નગર:—(અલ્લો-ચુંબઈ ઇલાકા) મધ્ય વિભાગમાંનો એક જિલ્લો. ઉત્તર અલ્લાંશ ૧૮૦૨૦ થી ૧૮૦૫૬; પૂર્વ રેખાશ ૩૩૦ ૩૭ થી ૩૫૦૪૧ ને ફેરફાર ૬૫૮૬ ચો. મા. છે.

સીમા:—ઉત્તર અને વાયવ્ય દોશાએ નાશિક જિલ્લો. ઇલાકાને ગોદાવરી નદી, પૂર્વ દોશાએ નિઝામ-તું રાજ્ય, અધિ ખજુમાં તેમજ નેઝલ ખજુમાં સાલાપુર અને પુના જિલ્લો, પશ્ચિમ દોશાએ ચંદાદી પર્વતો વિભાગ આ પર્વતના ત્રણ દોડાઓ પૂર્વ દોશાએ ગચ્છા છે. તે દારજીથી પ્રવરા અને મૂળા નદીની ખોળી બની છે. વાયવ્ય વિભાગમાં પર્વતોના શિખરો ઘણા છે. તેમાંનો એક ડુંગર સમુદ્ર સપાટીથી ૫૪૦૦ ફુટ ઉંચો છે. બીજા ઉંચા રથળો,

પટ્ટા અને હરિશ્ચંદ્ર ગઢ એ બે ડુંગરી કિલ્લાઓ છે. પારનેરના ડુંગર પરતું મેદાન સપાટીથી ૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે. અને સમુદ્ર સપાટીથી તેની ઉંચાઈ ૩૨૪૦ ફુટ છે. પ્રવરા અને મૂળા એ બે નદીઓનો સંગમ થઈને ગોદાવરીને મળે છે. દક્ષિણ ભાગમાં સીના અને ઘોડ નદીઓ વહે છે. બીજા પશુ નાની નદીઓ છે.

જૂ વહુ ન:—અહમદ નગર જિલ્લાની જમીન બરાબર તપાસાઈ નથી. પરંતુ ઘણું કરીને ખેડાઈના પાંચરોના થર જણાઈ આવે છે, એમ પ્લેમરફ માને છે. (રેકાડસ એન્ડ નિચો લોજિકલ સર્વે) એન્ડ ઇન્ડિયા ૧૮૮૯.)

વ ન સ્પ તિ:—આ જિલ્લાના અકોલા તાલુકામાં ઘણી જાતનાં ઝાડો જોવામાં આવે છે. કેકેલુમાં ઉગતાં ઝાડ ઘાંટમાં થાય છે. અને દક્ષિણમાં ઉગનારાં ઝાડો પૂર્વ તરફની ટેકરીઓમાં થાય છે. બાવળ, વડ, લીમડો અને આંબાના ઝાડ ઘણા જોવામાં આવે છે. ઘણી જાતના જંગલી ફલઝાડ અહિં જોવામાં આવે છે. આ પ્રદેશમાં દાદમ અને ટેટી સારી થાય છે.

માણી:—આ વિભાગમાં વાઘ નથી. ચીત્તાઓ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. વજ્ર પશુ જોવામાં આવે છે. મેદાનોમાં સાંબરો પશુવધ્યું છે. તિતર પક્ષી ઘણું જોવામાં આવે છે. સસલાં પશુ ઘણું છે.

આ બો હવા:—હવા નીરોગી છે. નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરીના દીવસો ઠંડા અને ઉત્સાહકાયક હોય છે. અને ગરમ પવન શરૂ થવા માંડે છે. મે, જુન માસમાં તાપ સખત હોય છે. અકટોબરના છેવટના દીવસોમાં હવા સૌમ્ય અને શાંત થાય છે. જાન્યુઆરીમાં ગરમી ઘટી જાય છે. મે માસમાં ૧૦૬ સુધી જાય છે. વરસાદમાં ઘણીવાર કરા પડે છે.

ઈતિહાસ:—ઈ. સ. ૧૫૦૦ તે ૩૫૭ સુધી આ સુલખ બદામીના ચાલુક્ય રાજાપાસે હતો. પછી તે રાષ્ટ્ર દંડ રાજના તાળામાં આવ્યો. અને ૬૮૭૩ સુધી તેના તાળામાં રહ્યો તેના પત્રી ઇ. સ. ૧૧૫૬ સુધી કલ્યાણીના ચાલુક્ય રાજા ત્યાં હતા. ઇ. સ. ૧૧૮૭ સુધી કળચૂરી અને દેવગિરિના વાલોંગી સત્તા હતી. ઇ. સ. ૧૨૬૪ માં મુસલમાનોએ તે જિલ્લો ઇ. સ. ૧૩૮૮ સુધી તેમની સત્તા નાખ્યું થઈ નહતી.

૧૩૪૬ ની સાલ અંબવંશની હતી. દિલ્હીનાં સુબેદારના હુકમથી બધી સત્તા બદામીના સુલતાનને હાથમાં ગઈ. અને તેમણે દોડતાબાદ, શુલજંગ અને જેઠરમાં રાજધાની રચાવી. ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં

સુબેદારે બંદ કયું અને પોતે સ્વતંત્ર થયો. નિઝામ-શાહીનો પાયો નાખ્યો. અને અહમદનગર શહેર અને કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬ માં સૈકામાં કોંકણમાં કલ્યાણ સુધી આ રાજ્યનો વિસ્તાર થયો હતો. પરંતુ વિવત-પુરના બાદશાહ અને બીજા બાબુ ખાનદેશના ફરારી કુળના માણસોએ તેમની ચઢતી ઝટકાવી. ઇ.સ. ૧૬૦૦ સુધીનો આ રાજ્યનો ઇતિહાસ એટલે આત્મસંરક્ષણ અને રાજ્યના વિસ્તાર માટે કરેલી લડાઈઓની હકીકતો છે. તે પછી મોગલોએ તે જીત્યું. મલિક-અબ્દુલ પાછો સ્વતંત્ર થયો પણ ૧૬૩૫ માં શાહ-જહાંને તે ફરીથી જીત્યું. ઐર-ગઝના અમલમાં મરાઠાઓએ હુમલા કરીને તે કિલ્લો કબજે કર્યો. અને ૧૫ વર્ષ પછી એટલે ૧૭૬૩ માં પેશ્વાએ તે કિલ્લો સિંધીયાને આપ્યો. પેશ્વાબાદના નાશ થયા પછી તે અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો. ગયા બોઅર યુદ્ધમાં ત્યાં બોઅર કેદીઓ પૂર્ણ હતા.

આ પ્રાંતમાં ડુંગરોમાંના કોતરકામો ઘણા છે. પારનેરમાં કેટલાક ૬ ફૂટ સૈકાના કોતરકામો નજરે પડે છે. સુસલમાનોના વખતની કેટલીક ઇમારતોનાં પૃથ્થર જોવામાં આવે છે. પેડગામમાં લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર કોતરકામોથી શોભાયમાન થયું છે. અને ઘડારની પીંતો ઉપર ઘણા કોતરકાં ચિત્રો જોવામાં આવે છે. આ પ્રાંતમાં કેટલાક પ્રખ્યાત કિલ્લાઓ છે. અહમદનગરની ઉત્તર દીશાએ આવેલો માંજર સુબા નામનો કિલ્લામાં વાઘમીક અધિપતિ નિવાસ સ્થાન હતું એમ કહેવાય છે. અકોલાની પાશ્વરે ૧૮ માઈલ દૂર રતનગઢ નામનો કિલ્લો છે. સિદ્ધેક અને મિરી એ ગામે ઘણા મહત્વના મંદિરો છે.

શહેરો અને ગામડાઓ કુલ ૧૩૪૯ છે. ઇ.સ. ૧૬૨૧માં ત્યાંની વસ્તી ૭૩૧૫૨ હતી.

મુખ્ય શહેરો — અહમદનગર (જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ) સંગમનેર, પાયરડી, વાંગેરી, ખરકા વગેરે છે. ૬૦૦ ટકા લાખા મરાઠી પ્રચલીત છે. બીલ લોકો મરાઠીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી એક લાખા વાપરે છે. ઇ.સ. ૧૬૦૧ માં ૬૦૦ ટકા હિંદુ, સેંકડે ૫ ટકા, સુસલમાન ૨ ટકા, ક્રિશ્ચન ને ૧૬૨૫૪ જૈન લોકો હતા. પરંતુ તેમાં ઘણા ખરા મરાઠાઓ છે. જેતી કરનારા અને કારગીરી કરનારા લોકો છે. અત્યજ, મોચી વણજારા વગેરે લોકોની વસ્તી ઘણી છે. ડુંગરોમાં વલનારા લોકોનાં બીલ, કાકોર ને કાથોડી એ મુખ્ય છે. કેટલાક માણી પ્રાદેશી કોળી વગેરે છે. અંગ્રેજો અમલ પછી મારવાડી લોકો ઘણાજ અહિં આવીને વસવા માંડ્યા છે.

૩૧...૪૪ ૫૧...૨

સેંકડે ૬૦ ટકા જેતી કરનારા છે. વેપારીઓ અને બીલ ધંધાદારી લોકો અનુક્રમે ૧૮ અને ૧ ટકા છે. અમેરિકન મિશન નામની એક ખ્રિસ્તી સંસ્થા ઇ.સ. ૧૯૦૧ માં કુલ ૨૦૦૦૦ ખ્રિસ્તી લોકો હતા. તેમની શાળાઓ પ્રાર્થના મંદિરો વગેરે ઘણીજ સંસ્થાઓ છે.

જેતી :— અહિંના જમીન ત્રણ પ્રકારની છે. કાળી, રાતી અને ધોળી. ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગોમાંની જમીન બીજ લાગે કરતાં વધારે ફલદ્રૂપ છે. ખેડુતો પાસે સરાસરી એક બળદની જોડી છે. ખેડુતો ગરીબ વર્ગના છે.

ઘણીખરી જમીન લોકોની છે. માત્ર સેંકડે ૧૩ ટકા જમીન ઈનામી અથવા તાલુકાદારી છે. ઇ.સ. ૧૯૦૩ થી ૧૯૦૪ સુધી ૪૮૭૧ એકર જમીન પાકને, માટે લાયક હતી. અને ૬૮ એકર જમીનને ઘડારથી પાણી આપવામાં આવતું હતું. ૮૫ એકર જમીન પડતર હતી. અને ૮૪૬ જમીન જંગલોમાં રોકાયેલી હતી.

જાર અને બાજરી ખાવાના કામ માં વપરાતાં અનાજ છે. અહિં થતો પાક અને તે માટે જોડતી જમીનના ચોરસ માઈલના આંકડા નીચે આપ્યા છે. બાર ૧૦૬, બાજરી ૧૫૫૬ ઘઉં ૩૨૬, ચણા ૧૨૩, તુવેર ૨૦૫, મઠ ૧૦૩, અલશી ૧૧૫, કપાસ ૨૨૫, શણ ૪૦, તલ ૫૭, જવ ૫૦. તંબાકુ શેરડી અને શાકભાજી પણ થોડા ઘણા થાય છે.

૮૪૬ ચો. માઈલ જંગલોમાંથી ૪૫૮ ચો. માઈલ જંગલ ખાતાના તાબામાં છે. ખાતાની વાર્ષિક ઉત્પન્ન આસરે ૨૫૦૦૦ રૂપિયા છે. મેદાનમાં ખાવળ લીમડો, ઘોરડી, વગેરે ઘણા ઝાડો છે. ટેકરીઓપર સાગ, વાન, ખેર વગેરે થાય છે.

જંગલોમાં અંજન, બહેડા, બાંબુડા, કરમઠા વગેરેના ઝાડો છે.

ખનીજ સંપત્તિ :—

ફેડ ધણા જલ્લાઓમાં ઘણીજ જોવામાં આવે છે. અહમદનગર પાસે ભૂરા રંગનો બસાઈટ પથ્થર સારા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. આરસ પડાણના પથ્થરો, શીવધાનુ, ગોલેઠ અને રફટિક શ્રીગંદ તાલુકામાં અને અકોલા પથ્થરો નગર શહેર પાસેના ડુંગરોમાં જોવામાં આવે છે.

વેપાર રેલ્વે ગાર:-સાડીઓ, પાઘડીઓ અને પિત્તાળ અને તાંબાના વાસણો બને છે. પહેલાના વખતમાં કાગળ ને ચોતરણોથી થતી હતી. પરંતુ તે ધંધાઓ હમણા નાશ પામ્યા છે. આ ભાગમાં છત્રના કારખાનાઓ છે. તેમાં કેટલાક લોકોને ધંધો મળે છે.

પહેલાના વખતમાં વલ્લુઆરા લોકો માર્કેટ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સમુદ્ર કિનારાની સાથે વેપાર ચાલતો હતો. પરંતુ આગળાડી ચરૂ બધાથી બધા વેપાર રેલ્વે માર્કેટ ચાલે છે. આ ભાગમાંથી છ. આઇ. પી. અને નીચામ હૈદરાબાદમાંથી મોઢાવરી-વેલી રેલ્વે ચાલે છે.

આ વિભાગમાં વરસાદ બહુ ઓછો પડે છે. ૧૯૨૧-૨૨માં આશરે ૨૩ ઇંચમાં મોટો ટુકાળ પડ્યો હતો. આજુબાજુના ૧૧ તાલુકા છે. તેનીચે પ્રમાણે છે. અહમદનગર, મારનેર, શ્રીગોંદે, કરજત, જાનખેડ, ચેગામ, નિવાસા, રાહુડી, કોપરભામ, સંગમનેર અને અંકેશા. કલેક્ટરના હાથ નીચે બે આસિસ્ટન્ટ અને ટ્રાયુટી કલેક્ટર હોય છે.

બ્રિટિશ અમલ પહેલાં અહિં ત્રણ જતની વિધુટી ની પદ્ધતિ હતી. પહેલી ભૂંડ, બીજી કાસ અને ટિકાસ. આ શબ્દો-દ્રવિક. લાપાના છે. ભૂંડ એટલે ચાંદી જમીન આ જમીનની વિધુટી એકવાર કાસવામાં આવતી હતી. બીજી જમીનો આકારમાં જાતની હતી. આ પદ્ધતિ સંપૂર્ણ સાલુક્ય અને ચાલવ રાત્રીઓના વખતમાં હતી. ત્યાર પછી પ્રતિક-એન્જલ નવીન પદ્ધતિ ચરૂ કરી, તેણે ચોખ્ખ વિધુટી કાસીને ખેડતો સાથે મિત્રાચારી વધારી. બાકી માલિકી પેતાની પાસે ન રાખતાં જમીન ખરીદનારા ખેડુતોને કેટલાક અધિકાર આપ્યા. તે પછી મરાઠાઓ પેતાની પદ્ધતિ ચરૂ કરી. વચ્ચેનાગામમાં શું ચલાવે ઉપરના થવાથી નાના ફરનીસી તેમાં ખૂબ ફેરફાર થયો. ઈ. સ. ૧૮૦૦ ની વ્યવસ્થા પ્રમાણે ફેરફાર થયો જમીનપર દસ આના, જાતની જમીન ઉપર એક રૂપિયા નવ આના, અને જાગણી જમીન પર દોઢ રૂપિયા પ્રમાણે દર એકરે વિધુટી કરાવી.

ઈ. સ. ૧૯૦૩-૪ માં જમીનનું મહેસુલ રૂપિયા ૧૫૪૧૩૦૦ અને કુલ ઉપજ ૧૮૬૨૦૦૦ હતી.

આ જગ્યામાં અહમદનગર, મિંગાર, સંગમનેર, વાંસેરી અને ખરાડા કોમ્પે મ્યુનિસિપાલિટીઓ હતી, અને એક જગ્યા મોડે અને અગિયાર વાગુડા મોડે છે. લોકલિમિટની જમીન આસ સમગ્રી

બે લાખ છે. અને મ્યુનિસિપાલિટીની આરક દોઢ લાખ રૂપિયા છે. દરવર્ષે સિતેર હજાર રૂપિયા રસ્તાઓ અને હમારતો બાંધવા માટે વપરાય છે.

જુલમાં એક પોલિસ મિગ્રેન્ટ હોય છે, અને તેના હાથ નીચે બે ઇન્સ્પેક્ટર હોય છે. સોળ પોલિસ થાણા છે. પોલીસની સંખ્યા ૭૭૨ હતી. અહમદનગરમાં મોટી જેલ હતી. અને બહાર અગિયાર બીજી નાની જેલો હતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં ચેકડે ૪ થી ૭ શિશુલ વર્ગના માણસો હતા. ઇ. સ. ૧૯૦૩-૪ માં આ વિભાગમાં ૪૧૨ શાળાઓ હતી. અને તેમાં ૧૪૮૮૪ છોકરા અને છોકરીઓ અભ્યાસ કરતી હતી.

અહમદનગરમાં ઇસ્તિવાલ બાદ કરતાં નવ દવાખાનાઓ છે. તેને માટે ૧૭૨૧૬ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. તેમાંથી દસ હજાર રૂપિયા મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલિમિટ તરફથી મળ્યા હતા. ૧૯૦૩-૪ મુખી ૨૩૨૫૪ માણસોને શિતળા ટકાવવામાં આપ્યા હતાં.

તાલુકા:-અહમદનગર જગ્યાના એક તાલુકો ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૮°૪૦' થી ૧૯°૧૬' અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૪°૩૨' થી ૭૫°૨૨' છે. ક્ષેત્રફળ ૬૨૪ ચોરસ માઇલ છે. અહમદનગર જગ્યાનું મુખ્ય સ્થળ હતું. (વસ્તી ૩૫૭૪૪) મિંગાર (વસ્તી ૫૭૨૨) આ બે શહેરો અને ૧૧૭ ગામડાઓ હતાં. ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૧૨૬૧૦૬ હતી. ૧૯૦૩-૪ માં જમીન મહેસુલ ૧૦૭ લાખ હતું અને બીજા કક્ષાની આપડ રૂપિયા ૧૨૫૦૦ હતી. આ તાલુકો બીમા અને મોઢાવરી નીની પાસેના ગુમર ઉપર છે. આ વિભાગમાં જમીનો વચેરે પહોળી નથી. અને જમીન હલકી પ્રકારની છે. તે કે વરસાદ વધુ નથી છતાં હવા નીચાની છે. આચરે વરસાદ ૨૨ ઇંચ પડે છે.

ચહેર:-જમીનનું મુખ્ય સ્થળ ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૨°૫૫' અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૪°૫૫'. પુના શહેરથી ૭૨ માઇલ દુર પોંડ, જનમાડ રેલ્વેપર સીમા નજીવી ઉત્તર કંઠે આપડ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ બે ચો. મા. કરતાં વધુ છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૧૧ માં ૪૨૨૪૦ હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં મેટ્રોપોલિટન વસ્તી ૪૨૦૩૨ હતી. તેમાં હિંદુ ૩૧૦૩૦, મુસલમાનો ૫૬૧૮ અને ખ્રિસ્તી ૩૫૩૨ હતા. કેટલાક હરોળો વપરાય છે. મુસલમાનો અમુક અને

અશિક્ષિત છે. તેમનો ધર્મ કાપડ વણવાનો, કપાસ પીંચવાનો અને શ્રીમંતોને ઘેર નોકર તરીકે રહેવાનો છે, શહેરનો દેખાવ સાદો છે. શહેરની આસપાસ હુસેન નિઝામ શાહે બાંધેલો કાંટ છે. તે હાલમાં ઘણીખરે તુટી ગયેલો છે. આ શહેર ઈ. સ. ૧૪૯૦ સાલમાં અહમદ નિઝામ શાહે વસાવ્યું. (અહમદ નિઝામશાહ જુઓ.) અને તેણે તેને પોતાનું નામ આપ્યું. અહમદ નિઝામશાહ એ ધાણણી રાજ્યમાં એક સુબેદાર હતો. તે રાજ્યના નાશ પછી તેણે પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વખતમાં ઉત્તરે દેહલાબાદ અને ખાનદેશમાંના થોડા ભાગ સુધી રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. ઈ. સ. ૧૫૦૮ માં તેના પછી તેના પુત્ર ભુરાન નિઝામ શાહ ગાદીએ આવ્યો. તે તેના પછી ઈ. સ. ૧૫૫૩ માં તેના પુત્ર હુસેન નિઝામશાહ ગાદીએ આવ્યો. તેના વખતમાં ઈ. સ. ૧૫૬૫ માં બિજાપુર, ગોવળકોંડા, ખેડર, અહમદનગર વગેરેના રાજ્યો એકઠા થઈને તેઓએ બિલ્ખનગર ના રાજા સાથે લડાઈ કરી. ત્યાર પહેલાં બિજાપુર-વાળાએ અહમદનગર પર સ્વારીઓ કરી ઘણી લૂંટ કરી હતી. તેમાં મુલુક મેદાન નામની તોપ પણ ગઈ હતી તેના પછી મુલ્તીના નિઝામ શાહ ગાદીએ આવ્યો. પણ ઈ. સ. ૧૫૮૮ માં તેના પુત્રે તેનું ખૂન કર્યું, અને ગાદી મેળવી. મિરાન પોતે પણ મરાઠો. અને તેના કાકાનો છોકરો ઈસ્માઇલ નિઝામ શાહ ગાદીએ આવ્યો યરતુ તેના બાપે તેને પદબ્રહ્મ કરીને પોતે ભુરાન નિઝામશાહ (બીજો) ગાદીએ આવ્યો. તે ઈ. સ. ૧૫૯૪ ની સાલમાં મરણ પામ્યો. તે પછી ઇશ્માકિમ નિઝામશાહ ગાદીએ આવ્યો. થોડાજ વખતમાં થયેલી બિજાપુર સાથેની લડાઈમાં તે મરાઠો. ત્યારે તેના નાના છોકરાને બાપે આદળીબીએ રાજ્ય સંભાળ્યું. ઈ. સ. ૧૫૯૬ થી ૧૬૩૫ સુધી મેગલોએ અહમદનગરનું રાજ્ય નાશ કરવાનો રાત્ર કર્યો. છેવટે અહમદનગર તે રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે ભેડી દીધું. (નિઝામ શાહી જુઓ.) ઈ. સ. ૧૭૫૯ માં તે પેશ્વાએ લીધું. મરાઠાઓ સાથે અહમદનગર સંબંધી હકીકતો ઘણીવાર બોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે શિવાજીએ સંઘર્ષ ત સાથે પાદશાહ પાસે ભુદાર અને અહમદનગરના સુખી પણ માટે પત્ર લખ્યા હતા. તેના જવાબમાં એમ પ્રત્યક્ષ ભેગ પછી જણાવીશું. એમ બાદશાહ જણાવે છે. ૩૦ નવેમ્બર ૧૬૪૬ (૧ ખ. ૮, ૪, ૩) આ કિલ્લો ફેટલાક વખત સુધી અમાલ્યો પાસે હતો.

એમ જણાઈ આવે છે. સમયદ્ર પંક્તિ અમાલ્યની યાદીમાં નગર હવેલીનો ઉલ્લેખ છે. ૧૭૩૧ (૧. ખ. ૮, ૧૨૨, ૧૪૮)

બાળાજી બાળરાવના વખતમાં પેશ્વાએને અહમદનગર સાતે સંબંધ થયો. નવાબ સલાબત જંગનું અહમદનગરમાં લડાઈના સાધનો ધણી હતાં (૧. ખ. ૧, ૪, ૧૮.) નિઝામ કેદલ પાળળથી અહમદનગર જવાના છે એવું સ્થુનાથ ગણેશ પેશ્વાને તા. ૧૩ નવેમ્બર ૧૭૫૧ ને રાજ લખ્યું હતું. (૧. ખ. ૧, ૧૩, ૩૭.)

શાહ નવાજખાને અહમદનગરનો કિલ્લો પેશ્વાને ભેંપ્યો છે એમ જાણી તે છાની રીતે તેને નજરાણામાં આપ્યો. પેશ્વાના દરબારમાંના નિઝામના વકીલ કવીજંગે ઉદ્ગીરની લડાઈ પહેલાં આ કિલ્લો બાકેર રીતે પેશ્વાને સોંપ્યો.

ઉદગીરની લડાઈના વખતમાં નગર મહત્વનું સ્થળ હતું. નગરના કિલ્લાની આસપાસ પહેરા ગેસાડી રસ્તાઓ બંધ કર્યા હતા. તા. ૨૨ ઓગસ્ટ ૧૭૫૭ (૧. ખ. ૧, ૭૩, ૧૪૧) નિઝામે નગર પેશ્વાને આપવું એ વિષેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. (૧. ખ. ૧, ૮૦, ૧૧૫)

છેવટે પેશ્વાએ આ કિલ્લો લીધો એવી ખબરે ગોવિંદપંત બ્રુહેલે આપી. તે લખે છે. “કારતક વરી પાંચમે શ્રોમંત સરકારે અહમદ નગરનો કિલ્લો લીધો.”

આવા ખીન્ન અનેક ઉલ્લેખ રાજવાડે ખંડમાં મળી આવે છે તે બધાનો ઉલ્લેખ વિસ્તારથી કરવાની જરૂર નથી.

પાછળથી આ કિલ્લાનો ઉપયોગ રાજકીય કેદીને રાખવા માટે થતો. મેરાઠા દાદાને નગરના કિલ્લા પૂરેલા. તે પછી આ કિલ્લો પેશ્વાએ દોલતરાવે સિંધિયાને આપ્યો. તે વિષેની આંશિક દોલતરાવે પેશ્વાને કરેલો, તે વિષેનો પત્ર મળી આવે છે. (૧. ખ. ૧૦, ૨, ૬૬, ૨૨, ૩)

દોલતરાવ સિંધિયા પોતે નગર ગયા તે વિષે એક ઉલ્લેખ મળી આવે છે. ૧૭૨૨ પોપ વરી ૧૦ ને તે પછી યશવંતરાવ સિંધિયાને ત્યાંના સુબેદારે નવયા વિષેનું જણાવે છે.

પેશાબનો અંત થયો તે વખતની ધામધમમાં મણુ નગરના કિલ્લાનો લાગુ હતો કલેટન કંપૂ પલેટન અહમદનગરનો સુક્રામ કાંચગામે થયા વિષે જણાય છે. પુણી તરફના સામરાવ ઘાટએ નગરમાં આવેલા એવું પણ દેખાય છે.

પેશાબનો નગર ૧૭૨૭માં દૈલાતરાવ સિંધિયાને આપેલું. ૧૮૨૮માં પેશાબના નાશ પછી અંગ્રેજો પાસે આવ્યું. શહેરની પૂર્વે અડધા માઇલને અંતરે નગરનો કિલ્લો છે. તે ગોળ છે તે તેનો ૧૫ માઇલ ઘેરાવો છે. તેની આસપાસ પહેાળી ને ઉંડી ખાઈ છે. એ કિલ્લો હુસેન નિઝામ શાહે ૧૫૫૬માં પહેલાંના શાહીના કિલ્લાની જગ્યાએ બંધાવ્યો. ગામમાં સરસ મશીદો છે. તેમનો ઉપયોગ આજ સરકારની કચેરી-ઓ ને અમલદારોના રહેઠાણ માટે થાય છે. શહેરની પૂર્વે આંદોળીની મહેલ છે તે છ માઇલ દૂર છે. પરથી મશીદ કરિયાગ અહમદ નિઝામશાહની કબર અને અલમગીરની દરગાહ વગેરે ભેલા ભેલાં રથાનો છે.

અમેરિકન મશાહી મિશનનું ધણું મોટું કામ અહિં ભેલામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રીય ખ્રીસ્તીઓની સંખ્યા અહિં પાંચ લાખની છે. ૧૮૫૪માં આ શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી મળી. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં મહેસુલની આવક ૧ લાખની હતી. નગર એ કલકત્તી શાહ છે. અહિં ગયાં મહાસુદ વખતે જમન કેલી-ઓને રાખવામાં આવ્યા હતા.

મુખ્ય ધોગ ધંધા સાડીઓના વણાટ, ને તાંબા પિત્તળના વાસણ બનાવવા મુખ્ય ધોગ છે. મિથા-નના એક કારખાનામાં સારી ચેતરંજીઓ થાય છે. એક કપાસનું અને એક સામલાનું અને એક ગળીનું કારખાનું છે. દવાખાનાં, પાંચ હાઈકુલ છે, હુસ્તર શાળાઓ બે વાચનાલય, ને બીજી શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે.

અહમદનગર ગામઃ—(કાઠીઆવાડ) મુઘલ ઇલાકામાં મહીકાંડ એજાલીનું એક ગામ ઉત્તર અં ૨૩૦,૩૪ અને પૂ. ર. ૮૩-૧ એ આવ્યું છે. એ અમલદાર માંતી રહેવે ઉપર હાથમતી નવીને ઉત્તર કીનારે છે. ૧૯૦૧માં ત્યાંની વસ્તી ૩૨૦૦ હતી આ ગામની આસપાસ પર્યટનો કિલ્લો છે તે મુઘલોના નુજતાન પહેલા અહમદે ૧૪૨૬માં બંધાવ્યો હતો. જ્યારે હાલના રાજકુટુંબના મૂળ પુરૂષે ઇ. સ. ૧૭૨૮ ઇસ લીધું ત્યારે અહમદનગર તેના હાથમાં આવ્યું. ૧૭૬૧માં શિવરાજીનાં મરણથી તેનો બીને પુત્ર સંઘામસિંહે અહમદનગર ને આગ્રાવા-નો મુલક લીધો ને, તે સ્વતંત્ર રાજ થયો. તેની

પાછળથી તેનો પુત્ર કરલસિંહ ગાદીએ આવ્યો તે ઇ. સ. ૧૮૩૫માં મરણ પામ્યો. જ્યારે તેની રાણીઓ સતી થવા નીકળી તે વખતે અંગ્રજ વકીલ અરિફને તેનો વિરોધ કર્યો. અંગ્રેજ વકીલનો વિરોધ નથી માનતો એમ જાણ્યા પછી રાને તે લોકોએ ભીડ-લોકોની સહાયથી રાણીઓને સતી થવાની ભેગવાઈ આપી ભીડ લોકો નાશી ગયા. પણ પાછા રાજે આવ્યા. તે વખતે કેટલાક કરારથયા ને તખ્તસિંહ ગાદીએ આવ્યો. થોડાજ વખતમાં ભેધપુરની ગાદી પણ તેની પાસે આવી. ત્યારે અહમદનગરને તેની આસપાસના પ્રદેશ પણ પેતાની પાસે રાખવો, એવો તેનો વિચાર થયો. પણ ૧૮૪૪માં એવું નકકી થયું કે અહમદનગર ફરીથી ઇસરને સ્વાધીન કરી દેવું. ભદ્ર નામના રાજમહેલનાં ઇંડર અને કુવારો એ-લાજ જુનાં વખતના સ્મૃતિચિહ્નો છે. આ શહેરમાં એક હૉસ્પિટલ છે. તેમાં દર સાલ ૭૦૦૦ રોગીઓને દવા મળે છે. શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી છે. તેની આવક ૧૯૦૩-૬ રૂ. ૧૭૫૫ હતી. ને ખરચ ૧૪૦૧ રૂ. નો હતો. અહિં નો પરંપરા ખૂબ કિંમતી ગણાય છે. તલવાર ચપ્પુ વિગેરે ઓળંગે અહિં પ્રસિદ્ધ છે.

અહમદ નિઝામશાહ (૧૪૫૬-૧૫૦૮) નિઝામશાહીનો સંસ્થાપક આ ધામધુળમાં જન્મેલો હતો વિન્યાન ૧૨માં લિમાંપા બાહેર નામનો ધામધુળ હતો તેનો આ પૌત્ર હતો મહમુદ શાહ બહાવેલી (૧૪૮૨-૧૫૧૩) ના વખતમાં દક્ષીણતણના કિલાનો નાયક મલીક નાઈવ નિઝામઉલમુલક બહારી એરફાએ વિન્યાનગરના રાજ સાથે લડાઈ કરી તેને તિમાખાનો પુત્ર હતો. અહમદશાહ બહામનીની ફાજે વિન્યાનગરના રાજ સાથે લડાઈ કરી તે પુત્ર ને કેંડ કરી આવ્યો તેને પાછળથી સુશસમાન થયો. આનિઝામ ઉલ્લુલ્લકનો છેકરો મહમદ હતો તેણે અહમદનગરની નિઝામશાહીની સ્થાપના કરી સ્વતંત્ર થતાં પહેલાં તેણે કેટલાક કીટા છની લીધા. તેમાં શિવનેરા કિલ્લો હતો તેમાં તેને પ્રમો પેસ મર્યો. તેપછીતેનોચંદનવંદન લોકગક તોરજ વગેરે દક્ષિણ કક્ષાકીધા નેરવુપુર મુખી કેંકેલ માંત છતીલીધેતે જુનરનારહેનો હતો પેતાના મુલકની બપર્યા એટલી સરસ સખી હતી કે તેના કાનવમાં લોકો ચેનાની લગ્નીઓ અને ત્યારે લઈને કુદીચકના તે કેંકેલ તેમને ચેરી થકનું નાથી. અહમદશાહના હુકમ શિવાય દેખતું રૂપને એ કચકનું નહિ. બહામની શાહ તિમની ઉપર ચવારી કરી, તેમાં શાહ પેાતે હારીગયા, તેના વિરોધ એટલા કરમમાટે શાહે મુજબતના કયાં જાનું નિંદ્ર થયાં. ઉપરે

અહમદ એ નિકામ શાહ એ નામથી સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. દૈલાવરાવ ને જલ્દતની વચ્ચે બીકર નામનું ગામડું હતું. તે સગવડવાળું વાગવાથી તેણે અહમદનગરની સ્થાપના કરી. આ વખતે મરાઠાઓ દક્ષિણમાં તોફાન કરતા હતા. અહમદ નિબંધ શાહે દૈલાવરાવાદને ક્રિસ્ટોલીથી ઘણું ગહાદુરી થી ઘણું સુલક કળવું કર્યા પછી આ સુલતાન ઇ. સ. ૧૫૦માં ગુજરી ગયો. અહમદશાહના ગુણોનું વર્ણન કરવાને ચોતે અસમર્થ છે, એમ ફેરી સ્વા માટે છે. તેણે એક પત્નીવત પાળ્યું હતું દ્રઢચુક કરી ને કળયા સમર્થ પાડવાનો રીવાજ એણે દક્ષિણમાં શરૂ કર્યો. રાજાનું અનુકરણ થવાથી આ દ્રઢ ચુકોનો ખૂબ પ્રચાર ગામડામાં પહોંચ્યો ને જ્યાં ત્યા તલવાર પટ્ટાના ખેલો અખાડા શરૂ થયા. (મુસ રીયાસ. ખોલ સ્મિધમેડક દક્ષિણસુસલમ નોનો ઇતિકાસની)

અહમદપુર:—(શરકિયા) તહશીલ (પંજાબ) ભાવલપુર અને નિબંધ એ યેવચોનો એક વિભાગ. તે પંચનદી અને સતલજ નદીની દક્ષિણ અને પશ્ચિમખાલુએ છે તે ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૭°૪૬' થી ૨૮°૨૬' અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૭°૫૪, થી ૭૭°૩૨' આંચુ છે તેનું ક્ષેત્રફળ ચો. મા. ૨૧૦૭. છે. ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં ત્યાની વસ્તી ૧૧૦૮૪ હતી. તેમ અહમદપુર અને બાદીના ૧૦૧ ગામડાં હતા તેમ હકશ નામનો પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશઆસપાસ નદી વહેતી હતી, એમ કહેવાય છે. અહમદપુરની આવક ઇ. સ. ૧૬૦૫ થી સુધી ૨૦૨ લાખ હતી.

શહેર—(પૂર્વ) અહમદપુર તાલુકાનું મુખ્ય મથક. ઉત્તર અક્ષાંસ ૨૬°૧, પૂર્વ રેખાંશ ૭૧°૦૧૫, પરત આંચુ છે આ શહેર ભાવલપુરની નૈરૂપ દિશાએ ૨૦ માઇલ પર છે. ઇ. ૧૬૧૧ માં ત્યાની વસ્તી ૪૭૨ હતી.

આ શહેર ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં વસાયું અને ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં ભાવલપુરના નવાબ ખીબ ભાવલખાનને તેના સસરાતરફથી મળ્યું.

આ શહેરમાં એક અંગ્રેજ નિશાળ અને એક દવાખાનું હતું. અહિં સોદા ઝાંઝોનેટનો વેપાર મોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે તેમજ જોડાને માટીના વાસણની નિકામ મોટા પ્રમાણમાં છે. શહેરમાં એક મ્યુનિસિપાલિટી છે, અને તેની આવક ઇ. સ. ૧૬૦૩ માં ૧૨૨૦૦ રૂપિયા હતી. અને તે ગંધા, જાતથી ઉત્પન્ન થયેલા હવા.

અહમદપુર (લખા) તે ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૬°૩૩ થી ૨૮°૪૫' છે અને પૂર્વ રેખાંશ ૬૯°૩૧ થી ૭૦°૨૦, પર છે તે સિંધુનદીને પશ્ચિમ ઝંઝે છે. ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં ત્યાની વસ્તી ૭૭૫૨૩ હતી. તેમાં પશ્ચિમ અહમદપુર શહેર અને ૭૩ ગામડાંઓનો સમાવેશ થાય છે.

(સિંધુ નદીના પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ રોગી છે. દક્ષિણ ભાગમાં મોટાં જંગલો છે. ઇ. સ. ૧૬૦૫ થી ૬ માં જમીનનો વેરા અને ખીબ વેરાની આવક ૧૦૧ લાખ રૂપિયા હતી.

શહેર:—(પશ્ચિમ) (પંજાબ) ભાવલપુર સંસ્થાનનું અહમદપુર લખા મુખ્ય મથક હતું. અક્ષાંશ ૨૮°૧૮ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૦°૭ હતું તે આદિક. બાદ શહેરની વાયવ્યે ચારમાઇલ પર નોથ વેસ્ટર્ન રેલવેવાસે છે. ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં ત્યાની વસ્તી ૪૨૧૩ હતી કાઉંટ પ્રુવ બતિના અહમદખાન નામન એક માણસે તે વસાવ્યું. અહીં એક અશ્વી શિખવાની નિશાળ હતી, અને ઘણી મહત્વની સુસમાનોની ઇમારતો છે. અહિં મ્યુનિસિપાલિટીની વ્યવસ્થા છે અને ઇ. સ. ૧૬૦૩ થી માં તેની આવક ૪૩૦૦ રૂપિયા હતી તે બધી આવક જાત વેરાની હતી આ શહેર આંખાના વૃદ્ધો માટે પ્રસિદ્ધ છે.

શહેર:—(પંજાબ) ઝાંગ જીલ્લાના સારિકોટ માનું એક શહેર છે. ચિનાબની પશ્ચિમે ઉત્તર અક્ષાંશ ૩૦°૪૧ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૧°૪૧ હતું. ઇ. સ. ૧૬૦૧ માં ત્યાની વસ્તી ૩૬૧૬ હતી. પૂર્વે આ શહેરનો ભાવલપુર સાથે ઘણો વેપાર ચાલતો હતો. પરંતુ હાલમાં તે લગભગ બંધ પડ્યો છે. ત્યાં એક નિશાળ અને દવાખાનું છે અહિં નોટિકાઇઝ એરિયા કમિટી છે.

અહમદશાહ:—(૧૪૧૧ થી ૧૪૪૩) તે ગુજરાતનો સુલતાન હતો અહમદ શાહ પોતાની ૨૧ વર્ષની ઉંમરે ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો. દ્વિરાજખાન નામ માં તેના કાકાના છોકરાએ શરૂઆતમાં પોતાને રાજ મગે તે માટે ભરૂચમાં બંડગાળ્યું. તેમાં બન્નેની લડાઈ થઈ અને દ્વિરાજખાનનો પરાલભ થયો. તે લડાઈમાંથી પટ્ટણ તરફ પાછા ફરતાં રસ્તામાંજ તેણે એક નવું શહેર વસાવ્યું. અને તેને પોતાનું નામ આપ્યું. (સ. ૧૪૧૨) તે અમદાવાદ એ નામની પ્રખ્યાત છે. પાટલુધી પોતાની ગાદી ખસેડીને અહમદશાહે તે અમદાવાદ સ્થાપી અમદાવાદ

રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું, તેનું નામ શેખઅહમદ ખતુ ગંજબક્ષ હતું. અહમદશાહ પરાક્રમી હતો તેણે માલવા, સેરાપટ્ટ વગેરે આસપાસના પ્રાંતોમાંથી નાશ કરવા બંરેની લેખી શરૂ કરી. અને હિંદુ ધર્મને નાશ કરવા માટે તેણે વિશેષ મહેનત લીધી. તે માટે તેણે પોતાનું નામ અમર કર્યું. ગુજરાત દેશ પહેલાં હિંદુ લોકોને દેશ હતો. પહેલાના રાજકર્તાઓને તે ધર્મને નાશ કરવાના સમય મળ્યો નહિ. અહમદશાહે ૧૪૧૪ માં તાલુકામુકે નામના એક મોટા ધર્માંભિમાની ગુરુદયને સુસલમાની ધર્મને પ્રચાર કરવાના સ્વતંત્ર ખાતમાં નીચે. અને તેને હિંદુના મંદિરોને અને મૂર્તિઓને તદ્દન નાશ કરવાની સખત પરવાનગી આપી. તાલુકામુકે આ કામ ધણીજ હોશીચાલીથી કર્યું. દેવસ્થાનોની માફક રાજ્યો ખાલસા કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. અનેક નાના નાના જમીનદારોને અને ગરામીઆઓને તેણે પોતાના અમલ નીચે આણ્યા. સન ૧૪૨૦ થી ઘણા વર્ષો તદ્દન બેસીને અહમદે વિદ્યાંતિ લીધી. પોતાના અમલના ઉપરમાં મહારાષ્ટ્રમાં પંડામગી સુવેતાને સાથે ઉત્તરે કોંકણ પ્રાંતમાં તેના લશ્કરના પ્રસંગો થયાં. તેમાં ઘણું કરીને અહમદને જ જય પ્રાપ્તિ થઈ હતી. સન ૧૪૪૩ માં જુલાઈની ૪થી તારીખે અહમદશાહ અમદાવાદમાં મરણ પામ્યો. એમ સરહેસાઈ લખે છે, પરંતુ સ્થિત અહમદશાહના મરણનો સમય ધ. સ. ૧૪૪૧ લખે છે.

અહમદશાહ:—એ ઘણો ન્યાયી હતો. એમ તેની ખ્યાતી છે. તેણે રજપુતો સાથે લગ્નસંબંધ ગાંધીયો હતો. તેના પછી તેનો પુત્ર મહમદશાહ ગુજરાતની માત્રીએ આવ્યો. (સુ. રિસાલાત ખીલ સ્થિત ઇસ્લામ)

અહમદશાહ:—(ધ. સ. ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૪) દિલ્હીનો એક મોગલ આદશાહ હતો. તેનું આખું નામ સુલાહિંદુદીન મહમદ અખુન નદ્ર અહમદશાહ બંદાહર હતું. આદશાહ મહમદશાહનો તે પુત્ર હતો. તેની માતાનું નામ ઉમમખાન હતું. તેનો જન્મ દિલ્હીના કિલ્લામાં ૧૭૨૫ માં થયો હતો. અને રાજ્યાભિષેક પાલિપતમાં ૧૭૪૮ માં થયો હતો. ગાદીએ બેસતાં પહેલાં યોદ્ધા દિવસપર તેણે અહમદશાહ અખદ્દરીનો સરહિંદ સુકાને પરાક્રમ કર્યો હતો. તેના મુખ્ય સરદારોમાં અધિકાર સંબંધમાં ઝમઝમે ઉપસ્થિત થયા હતા. અખદ્દરી ફરીથી ૧૭૫૧ માં પંજાબમાં આવ્યો હતો. તે વખતે અહમદશાહ તેને લાહોર અને સુલતાન એ બે પરમખાં આપીને વિદાય કર્યો મરાઠાઓની ચડાઈએ બાદ.

શાહી સુલકમાં થતીજ હતી. ગાલુડદીન નામના સરદારને (વજીરી) પ્રધાનનું જોખન હતું. તેથી તેણે મરાઠાઓની મદદ લઈને બાદશાહને કેદ કર્યો અને તેની આંખો ફેડી નાખી. તે પછી પણ તે ૨૧ વર્ષ જીવ્યો. અને માંદો થયો. ઉપર ૧૭૫૫ માં તે મરણ પામ્યો. દિલ્હીના મર્થમ મકાનમાં કદમ શરિફની મશિદની સામે તેને દાટવામાં આવ્યો. તેને કેદ થયા પછી બંદાહરશાહનો પુત્ર ખીલે આદમખીર ગાદીએ આવ્યો. (ખીલ. સુ. રિસાલાત).

અહમદશાહ અખદ્દરી:—સ. ૧૭૨૪ માં અહમદખાનનો જન્મ આદશાહી જાતિમાં થયો. તેજ આગળ અહમદશાહ અખદ્દરીને નામે પ્રખ્યાત થયો. તેના બાપનું નામ સમાવખાન હતું. તે અખદ્દરી દુકડીનો વંશપરંપરાનો મુખ્ય હતો ત્યારેતે નાનો હતો ત્યારે (અહમદશાહ) લીલાઈસ નામના દુરમનોની દુકડીમાં સંપડાયો. તે લોકોએ અહમદને કંદારના કેદખાનામાં પૂર્યો. ત્યાંથી નાદિરશાહે તેનો ૧૭૩૮ માં છુટકારો કર્યો. અને એક લશ્કરની દુકડીના સરદાર બનાવ્યો. નાદિરશાહના મરણ પછી એટલે સન ૧૭૪૭ માં અહમદશાહ સ્વતંત્ર થયો. અને તેણે નાદિરશાહની ૩૦ લાખની રૂપિયાની પુલખાને કંદાર તાળામાં લીધું. તે પછી પોતાની અધ્યાન દુકડીનું નામ બદલીને દુરાની રાખ્યું હતું. સ. ૧૭૪૮ માં તેણે હિંદુસ્તાનપર પહેલી ચડાઈ કરી. આ વખતે અહમદશાહ સરહિંદ સુધી આવ્યો હતો. પરંતુ સરહિંદ સુકાને તેની અને દિલ્હીના લશ્કરનો ભેટો થયો. તે દિલ્હીનો યુવરાજ અહમદ તરફથી તેનો પરાલવ થયો. તે પછી સ. ૧૭૪૮ ના શિયાળામાં તેણે બીજી ચડાઈ કરી, ૧૭૫૨ માં તેણે બીજી ચડાઈ કરી તેમાં અને સન ૧૭૬૧ ની ચડાઈમાં ઘણી સામ્યતા છે. આ વખતે અખદ્દરીનો સુગો શીરપુત્ર બાપાજ હન્ટે. આગળ જતાં. જલે લશ્કરે સામસામા આવી લડાઈ થઈ. તેમાં શીરમનુ પાછો ફર્યો. અને લાહોરના આશ્રય લીધો. અખદ્દરીએ તેનો રસ્તો બંધ કર્યો. એટલે શીરમને લશ્કરનો ભુખમંદો થઈ ગયો. ઉપર તા. ૧૨ એપ્રિલ ૧૭૫૨ ને રોજ શીરમનુએ પોતાના લશ્કરસાથે અખદ્દરીપર ચડાઈ કરી. મોટા સંઘામ કર્યો. લડાઈ પુર બેઝમાં આવી અને શીરમનુની જીત થઈ એમ અખદ્દરીને પણ લાગ્યું. એટલામાં શીરમનુનો સેનાપતિ કોરામલ લાહીપર બેસીને લડતો હતો. તેવામાં તેના દુશ્મનો એક પગ બાદમાં પડ્યો. અને તે વાનવર એકદમ નીચે બેસી ગયું. તે સમયે એકને બે કોરામલનું શીર કાપી નાખ્યું. સેનાપતિની આ દયા થવાથી લશ્કર એકદમ ખિત

જિત થઈ ગયું. અને બધા પોતાનો જાત જાચાવ-
વાની તૃતીય કરવા લાગ્યું. આ રીતે શીરમનુનો
પરાજય થયો આ ચંદાઈમા શીરમનુને જેવી રીતે
તેણે લાઠોરમાં પુરીને તેના લશકરનો ગુજરાત કર્યો
તેવીજ દશા પાણીપતની લડાઈમાં લાઉચાઉજના
લશકરની તેણે કરી. આ યુદ્ધ રાવી નદીના કીનારા
પાસે થયું. અને પાણીપતની લડાઈ જમનાનદીને કાંઠે
થઈ. આ લડાઈમાં હાથીપર બેઠેલા કેરામદ્દ મર્યા
તેથી અહમદને જય મળ્યો, તેમ પાણીપતની
લડાઈમાં વિશ્વાસરાવના મરીગયાથી મરાઠાઓ હાર્યા.
અહિં સુખીની હુકીકત મતથી આવે છે, પણ શીરમનુ
અહમદશાહને શરણે ગયો. અને સ્વાલિખાની
લાઉચાઉજે રણસેલમાં માર્યું મર્યું. આ પછી ઈ.સ.
૧૭૫૫, ૫૬ માં અહમદશાહે ચોથી વાર ચંદાઈ કરી.
આ વખતે મોગલ પ્રધાન શીર શાહુજીને સુકતાન
અને કાબુલ પ્રાંત પાછા લીધા અને ત્યાં પોતાનો
સુખો નીમ્યો. એમ અબદલીને જાણ થવાથી તેણે
હિંદુસ્તાનપર ચંદાઈ કરી. અને તે પ્રાંતો દરી
મેળવ્યા. (૧૭૫૫)

તે પછી તેણે દિલ્હી અને મથુરા એ બે શહેરો
લૂંટ્યાં. ત્યાંના લોકોની કતલ કરી. અને સીએની
લાજ લૂંટી પછી તે આગ્રા આવ્યો. પણ તેની ધાવ-
ણીમાં મેહારા ઉપદ્રવનો ઉદ્ભવ થવાથી તેને પાછા
હઠવું પડ્યું. ઈ.સ. ૧૭૫૬ ની શરૂઆતમાં અહમદ
શાહ કાબુલ જઈ પહોંચ્યો. દિલ્હીથી નીકળતા
પહેલાં તેણે પોતાના પુત્ર બીરુશાહને લાહોર
સુકતાન વગેરે બધા પંતલગ પ્રાંતોને સુખો બનાવ્યા.

ઈ.સ. ૧૭૫૮ માં સયોમાદાદાએ અહમદ
શાહ અબદલીના સરહિંદના સુખાને પૂર્ણ રીતે
હરાયો. અને લાહોર ને સુલતાન એ પ્રાંતો પર
પોતાના વતી અગ્રીનબેગને સુખો નીમ્યો. તે પ્રાંત
પાછો લેવા માટે અહમદ શાહ હિંદુસ્તાન પર
પાંચમી વાર ચંદાઈ કરી. (ઈ.સ. ૧૭૫૯ ના અંતમાં
અથવા ૧૭૬૦ ની શરૂઆતમાં) અહિં મૂંઢેલી મરા-
ઠાઓની ફેજને હાકી કાઢી તે જમના નદી જોળાંગી
ને આ બાળુ આવ્યો. નજબઉદ્દોલા રાહિલાએ તેને
હિંદુસ્તાન પર ચંદાઈ કરવા માટે આમ ત્રણ આપ્યું
હતું. અને બીજા આલમગીર હાદશાહને પણ તેની
સાથે કંઈક પત્ર વહવાર થયો હતો એમ કહેવાય છે.
આહમદશાહ આવ્યો કે તરતજ નજબઉદ્દોલા તેને
મળી ગયો, ને પછી સુબઉદ્દોલાને પણ પોતાનો
કર્મો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાના બીજા સુસલમાન સર-
હારે પણ તેને આવી મળ્યા. આ બધાની મદદથી
પાણીપતની લડાઈમાં તેણે મરાઠાઓને હરાવ્યા.

(૧૭૬૦-૧૭૬૧ પાણીપતની લડાઈ જુઓ.)-તે પછી
તેણે દિલ્હીની ગાદી શાહ આલમ બાદશાહને આપી
ને સુબઉદ્દોલાને પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો. અને
નજબઉદ્દોલાને તેણે અગ્રીર ઉમરાવના હોદ્દાપર
મૂક્યો, ને પોતે સ્વદેશે પધાર્યો. (ઈ.સ. ૧૭૬૧)
અહમદશાહની આ વચને આજુ હિંદુસ્તાન કબજે
કરવાની ઈચ્છા હતી. પણ તેના લશકરે તેને એલેક-
અંદરના લશકર પ્રમાણે પાછો ખેંચ્યો.

ઈ.સ. ૧૭૬૧ માં તેણે છઠ્ઠીવાર હિંદુસ્તાનપર
ચંદાઈ કરી. ઈ.સ. ૧૭૬૪ માં સાતમી અને સન
૧૭૬૭ માં આઠમી એ પ્રમાણે તેણે આઠ ચંદાઈઓ
કરી. નાસુરના દરદારી અહમદશાહ સ. ૧૭૭૩ ના
જુન માસમાં મરણ પામ્યો.

બાદશાહ વ્યવસ્થાનો ખાસ અધ્યાસી હતો અને
ન્યાયી હતો. પ્રબલ સંતોપકારક રાખવા પ્રત્યે તેનું
ધ્યાન હતું તેજ પ્રમાણે તે વિદાનોને ચાહુનારો અને
સુચિસિત હતો. તૈમુર નાદીરશાહ વગેરે સલ્તબો
પ્રમાણે તે કુરતાથી વસ્ત્રો હશે તો પણ તેમણા
કરતાં ઘણે દરબજે તે શ્રેષ્ઠ હતો એમાં શકે નથી.
યુદ્ધ કલામાં તે ઘણાજ હોશિયાર હતો.

પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ અહમદશાહ અબ-
દલી અને મરાઠાઓ વચ્ચે થયું. અબદલીએ
૧૭૫૫ માં દિલ્હીના બાદશાહને સેનાપતિ નીમવામાં
આવ્યો. ૧૭૫૭ માં વજીરખાનુડેલીના કહેવા પર-
થી સયોમા દાદાએ પેશવાએ તેને પકડ્યુંત કર્યો સર-
હિંદ ખાને અબદલીના સુબેદારને ગાજના કહેવા
પરથીજ સયોમા દાદાએ હાકી કાઢીને પંતલગ દુરા-
નીઓના હાથમાથી સુકત કર્યો. મરાઠાઓ દિલ્હી
દરબારમા સર્વતોપર થયા અને પાદશાહને ગાદી
નશીન બનાવવા અથવા ઉડાડી મૂકવા એ વાત કેવળ
તેમના હસ્તક રહી. તેમના મનમાં આવ્યુંજ હોત
તે સુસલમાન પાદશાહને તેઓ જડમૂળથી ઉખેડી
નાખી ચક્રવા દોત. આવાત અહમદશાહ અબદલી
થી સાખી ચકાઈ નહિ.

અબદલીના મનમાં ઘણું દિવસોથી, મરાઠાઓ-
આ વચ્ચે જરૂર કરવાનો વિચાર ચાલી રહ્યો હતો.
ત્યાં પોતાની સલાસ્થાપી, લામ આવે પોતેજ દિલ્હી-
ની ગાદી પચાવી પચી, ત્યાંના બાદશાહ થયું, એવી
તેની મહત્તા કાણ હતી. પણ આમ કરવામાં મરાઠા-
ઓ તેને કાંટાપર હતા. પાદશાહની ચોરમાન મા,
મલિક અબજનાની, નજમમાન, અને યોડા ઘણે
બદશાહ પણ મરાઠાઓની વિદ્વંસ તો હતાંજ આ
બધા ઘણા દિવસોથી અબદલી સાથે તેઓ વાઢાવાદ
કરતા હતા. દત્તાજીએ જ્યારે નજબપર સ્થાયી કરી,

ત્યારે અબદદલીને તરતજ મોલાવવામાં આવ્યો. અને તેથી તે અટક પર ગયો. એટલામાં અવમગીર બાદશાહનો અબદદલી સાથે આવેલો ગુપ્ત પત્ર વ્યવહાર જડી આવ્યો. અને ગાજીદ્દીને તેનો વધ કયો. અને શાહુઆલમને ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો. અહમદશીહ તરતજ દોડી આવ્યો. તેણે લાહોર લીધું. યમુના નદીના કિનારાપર દત્તાજીની ફોજ પડી હતી. ત્યાં થોડું પોતાનું સૈન્ય રાખી, તેણે યમુના નદી જોળાવી. અને સૈન્યમાં ભરતી કરી, તરતજ તેણે દત્તાજીની એકબાજુપર અચાનક હુમલો કર્યો. દત્તાજી મરણ્યો અને તેનું લશ્કર નાસી ગયું. મહમુદશાહ હાજરને આ વખતે મહંદ માટે ઘણું ઘણું મોલાવવામાં આવ્યો, પણ તે ન તે નજ આવ્યો. દત્તાજીનો પરાભવ થયા પછી મહમુદશાહે અબદદલીનું અનાજ વગેરે લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ બાહોશ અબદદલીએ તેને નસાદી મૂક્યો.

અબદદલીના આ વિજયની ખબર પડતાંજ પેશવાએ બાઉસાહેબને મોલાવ્યા બાઉસાહેબે ઉઠગીરના યુદ્ધમાં આ પહેલાં, નિઝામનો પૂરેપૂરો પરાભવ કર્યો હતો. એક અઠવાડિયા મુધી વાઢાઆટ થયું, અને બાઉસાહેબ વિશ્વાસરાવની સાથે અબદદલી સામે નીકળ્યા. રજપૂતો તટસ્થ રહ્યા કારણ જી વરસ પૂરે રાજાના દાદાએ અને જ્યાંયાં શિરેએ તેમના પરાભવ કર્યો. રજપૂતોએ મરાઠાઓને અનાજ પણ પૂરું પાડ્યું નહિ. સુરજમહલ જતા એકલા મહમુદશાહના કહેવા પરથી બાઉસાહેબને આવી મળ્યો. પણ તેણે રીસાઈને આવ્યો ગયો. ચતુર અબદદલીએ એને ફોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે.

બાઉસાહેબ ફિંદ્દીમાં હતા, ત્યારે અબદદલી ગંગા કિનારે હતો. અબદદલીએ નજીબ મારકત સુબહદેશવાને પોતાની તરફને કયો. મરાઠાઓની તે ધક્કાજ ઉરતો હાવાથી ઉપાદી રીતે તો તે તેમને મહંદ કરી શક્યો નહિ કે તેમને મગી શક્યો નહિ. બાઉસાહેબે તેને પોતાની બાજુએ ન આવે તોપણ અબદદલીને જઈ ન મળવાનું, એટલે કે તટસ્થ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે નકામો ગયો. અબદદલી એટલામાં ગંગા આગળના અનુપ શહેરની નીકળ્યો અને તેણે બાઉસાહેબ સાથે જોડી સલાહની ચરતો મદી. તેમાં તેને બાંધી, યમુના નદી જોળાવી. બીજે દિવસે બીજા આગળ જાને લશ્કરે નોટો મળ્યા. આ વખતેજ અબદદલી પર સહાઈ કરવી જોઈએ એવી સલાહ ઇમાદીમખાને મહમુદશાહને આપી. પણ તે ગળ્ય કારવામાં નઆવી. આથી દક્ષિણમાં પાછા ફરી, બાઉસાહેબને પાછીપતના મેદાનમાં લડાઈની તૈયારી કરવા ફરજ પડી.

અબદદલીની યુદ્ધ કલાની હાંધિયારીથી પાણિપતનું યુદ્ધ જીતાયું. અને મરાઠાઓનો બાર પરાભવ થયો. અબદદલીએ શાહુઆલમને ગાદીપર બેસાડ્યો. આ યુદ્ધમાં અબદદલીનું પણ એટલું બધું

તુકસાન થયું કે, લઘઈ પછી તે અગિયાર વરસ સુધી જીવ્યો. ઘણું ત્યારપછી તેણે હિંદુસ્તાનને ત્રાસ આપ્યો નહિ.

(સુલતાન મહમુદખાન બાદશાહ ના તારીખ સુલતાનનું) ભાષાંતર એકકને મરાઠાઓને ઇતિહાસ, વિસ્તૃત રિમથ ઇડિયા એ. પ્રિ. સહિયાર, વર્ષ ૧ અંક ૧ લેા સરદેસાઈ મરાઠા રિયાસત મંથ વિભાગ ૩. વિસ્તાર વર્ષ ૫૪ અંક ૬ માનાં. પુસ્તક પરિણામ સાથે બીજાનો કોશ વગેરે.)

અહમદશીહ વલી:— (સ. ૧૪૨૨-૧૪૩૫.)

એક બહામની રાજા. પોતાના બાઈને પદચુત કરીને જો ગાદીએ આવ્યો. તે વિદ્વાન હતો અને સાધુઓને ઘણુંજ માન આપતો, તેથી તેને વલી (સાધુ) કહેવામાં આવેલો સેયદ મહમુદ જીસુદ્દીન એ સાધુને તેણે મોટી મોટી ભગીશ આપી હતી. માજી શાહના પ્રધાનને તેણે નોકરીમાં કાયમ રાખ્યો. અને ફોજની શીસ્ત બરાબર સુધારી. તેમજ બનીબ હસનને ફોજમાં આસામી બનાવી ને રહેવાને જુદો મહેલ આપ્યો. આ રીતે અનેક સત્કર્યોથી આ રાજો દેશતની પ્રીતિ મેળવી લીધી. હુમેશ પ્રમાણે વિજયનગર ને કેરળના રાજાઓએ શાહ હોયે લઘઈ આરંભી સન ૧૪૨૩ માં દક્ષિણમાં મેદો દુકાળ પડ્યો. સન ૧૪૨૪ માં વારંગળના રાજા પર અહમદશીહ સવારી કરીને તે રાજાને કામ ખાસ આપ્યો પ્રાંત જીતી લીધો. તેથીજ રીતે તેણે અનેક હિંદુઓને મારી નાખ્યા ને તેમની સ્ત્રીઓને બાળકોને વટલાવી દીધાં આ સવારીમાં શાહને એક હિરાની ખાણ જડી આવી. બધા મુલકમાં જે મહિરો ફિંદ્દી બોનાં હતાં, તે બધાંને બગાવીને ત્યાં તેણે મશીદો બાધાવી ને તેમના ખર્ચ માટે ઉપજ થાય એવી જમીનો આપી. વહાંડ પ્રાંતના કાચીલગઢ અને નરનાળી એ જે કિલ્લો તેણે સમરપાસ, ૧૪૨૬ માં મળવાના સુલતાન સાથે લઘઈ કરીને અહમદશીહ તેને પરાભવ કર્યો. પછી બેદર પાસે શાહ શિકાર ગયો, ત્યારે એક નવીન શહેર વસાવવાનો વિચાર મનમાં આવવાથી તેણે આગલાવડ બેદર નામનું નવું શહેર વસાવ્યું. બેદર એ શહેર પહેલાં હિંદુ ગુજરાત પ્રાંત ઉપર ના શાહ સવારી આડુ રાખી મેસુપેટેમિયામાંતમાં કર્જવા ૧૪ સપ્તનું રયાન છે. તેકાણે સુયદોને શાહે યજ્ઞ દાન આપ્યાં તેણે ઇરાન વિગેરે દેશમાંથી ધણા સાધુઓને આ દેશમાં અપ્યા. ૧૪૩૫ માં તે મરણ પામ્યો. તેની કબર અહમદશાહ બેદરમાં બાંધવામાં આવી (સુલતાનની રિયાસત, રિમથ ઇડિયા બીડ વગેરે.)

અહમદાવાદઃ—(અમદાવાદ) જીલ્લો (ગુજરાત જિલ્લો) ઉત્તર (વસાગમનો) એક જીલ્લો. તે ઉત્તર અ. ર૨°૨૬ થી ર૩°૨૧ અને પૂ. રે. ૭૧°૧૬ થી ૭૩°૨૭ પર આવ્યો છે, અને તેનું દો ૬. ૩૮૧૬ ચો. માઈલ છે.

સીમા—પશ્ચિમે ને દક્ષિણે કાઠીઆવાડ દિગ્વિષ્ટ ઉત્તરે વડોદરા રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ, ઈશાન્ય દિશાએ મહીકાંઠા એજન્સી ને બાકા તિનોર સંસ્થાન, ને ખેડા જીલ્લો આવેશમાં ખંભાતનો અખાત ને ખંભાતનું રાજ્ય.

સ્વરૂપ—આ પ્રાંતની એકંદર રચના ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, અહીં પહોળાના વખતમાં સમુદ્ર હતો. ખંભાતનો અખાતને કચ્છના રણની વચ્ચેનો સુલક હજી ભરતી વડે ભરાઈ જાય છે. તદ્દન દક્ષિણે અને ઉત્તર સીમાની બાજુએ ઘોડા ડુંગરી પહોડો છે. બાકી એકંદર પ્રદેશ સપાટ મેદાન છે. પૂર્વ ઉત્તર દિશા તરફ ચઢાવ છે.

આ પ્રદેશનું મુખ્ય અંગ સાબરમતી કહેવાય ને અરવલ્લીમાં ઉત્પન્ન થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. ખારી મેશ્વો ને માછામ એ નદીઓ એને મળે છે. કાઠીઆવાડ તરફથી પૂર્વે વહેતી નદીઓ લો ગાવો, ભાદર, ઉડાવડી, નીલકી, પીંજરીયા, ને અધીઆ, ખારી નદીમાંથી ૧૬ માઈલ લાંબી એક નહેર કાઢવામાં આવી છે, ને તેથી ૩૦૦૦ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે નાળ નામનું સરોવર અમદાવાદથી ૩૭ માઈલ પર છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૪૯ ચો. માઈલ છે. પોલેરા, ઘોધા, બહુલીઆરી નામે ત્રણ ખાડીઓ છે.

આ જીલ્લાની ઓછી જમીન ખારી છે. પશ્ચ તેની માટી ઉંડાઈમાં બહુ નથી. નીચેના થર મિસ્તર (૮-સીંચરી) અને સીંતોપત્ર (કેટાસીઅસ) વખતમાં હતો. દક્ષિણ તરફના કાળવધરી પર્યર ધંધુકા તાલુકા જેવા ઠેકાણે ભેવામા આવે છે. પ્રદેશ એકંદરે સુકો ને ઓડી ખૂબ ઓછો છે.

મુખ્ય ખાડા—કેરી, મહુડાં, લીંગેઈ, સાગ, વાંસ, ખેર, બાવળ, પીંપળો ને ઘેરડી એ ઓડ ઓડાસા ડુંગર ઉપર થાય છે. તેનો ઉપયોગ ખાવા માટે દવામાટે અને રંગ ને ચામડાં બનાવવામાં થાય છે. ખેર ને બાવળનો શુદ્ધ લોકો ખાય છે. મહુડાંના ફળ અનાજ સાથે કોળાળ છે. પીંપળ ને ઘેરડીમાંથી લાખ તૈયાર થાય છે. કેરીનાં પાનથી લોકો હોંશથી ખાય છે. તેનાં બીયામાંથી સણુ બને છે.

જંગલના વાઘ હવે દેખાતા નથી. ચિત્તા જોવામાં આવે છે. વર નાલસરોવરને કાંઠે હોય છે. જંગલી ફુલો ઘણા છે. માછલાં પણ ઘણા મળે છે.

જા.૧૧.૪૫ બી.૧૧.૨૨

ઉચ્ચતામાન ઓછામાં ઓછું ૪૬° ને વધારેમાં વધારે ૧૧૫ હોય છે.

વરસાદ લગભગ ૨૬ ઇંચ હોય છે. પ્રદેશ સીંધો ને સપાટ છે. નદીના પ્રવાહ વાંકાસુકા હોવાથી પૂર આવતાં ખૂબ નુકસાન થાય છે.

ઈતિહાસ—(ઈ. સ. ૭૪૬-૧૨૬૮) અણહિલવાડના રાજાના અમલમાં અહિંની જમીનમાંથી પાક લેવાની શરૂઆત થઈ. આ રાજા બલવાન અને પૈસાવાળા હતા, તે પછી તેમના વખતમાં ને મુસલમાન રાજાઓના વખતમાં ઘણી જમીન બીડ ને તાંયકાએના તાબામાં હતી.

ન્યારે અંબરના હાથનીચે ગુજરાત પ્રાંત આવ્યો. ત્યારે ત્યાંના લીલ નાયકોએ તેનું માંડલિકત્વ માન્ય કર્યું હતું. મુસલમાની રાજ્યના વખતમાં અહમદાવાદ સરકાર રાજકારનારનું ગુજરાતનું મુખ્ય સ્થાન હતું. હાલનો અમદાવાદ જીલ્લો પહેલાના 'સરકાર' (જીલ્લો) જેવડો જ છે. ઈ.સ. ૧૭૫૩ માં મરાઠાઓએ એ પ્રાંત જીતી લીધો. તેમણે મધ્ય પ્રદેશમાં ગજ્ય વ્યવસ્થા કરી. પણ ત્યાં લગી પાસેના સંસ્થાનીકોએ ખંડણી આપવાનું સ્વીકાર્યું. ત્યાં લગી તેમને મરાઠાઓએ પત્થર નહિ. ઈ.સ. ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજોને આ પ્રાંત મળ્યા પછી તેમણે પહેલાંના સંસ્થાનોને કાયમ રાજ્યા માત્ર ખંડણીની રકમ ખૂબ વધારી.

બાવનગરના રાજાએ ધોલેરા ભાગમાં સુલક લેવાની ખટપટ કરી. ધોલેરા સંસ્થાને અંગ્રેજોને વિનંતિ કરી કે તેને આ સુલકમાંથી બચાવવામાં આવે. ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં ગાયકવાડની સમંનિથી અંગ્રેજોએ તે રાજ્ય પોતાના રક્ષણ નીચે લીધું. ૧૮૦૩ માં ધોલેરા સંસ્થાન સહાયકારી લશ્કરના ખર્ચ માટે અંગ્રેજોના હાથમાં ગયું.

૧૮૦૫ થી આ સ્થાન ખેડાના કલેક્ટરના અમલ નીચે આવ્યો. ૧૮૧૮ માં અમદાવાદ જીલ્લો જુદો જીલ્લો કરવામાં આવ્યો. આ ભાગમાં કળાની દૃષ્ટિથી ઉત્તમ હિંદુ અને મુસલમાન ઇમારતો અમદાવાદ શહેરમાં ને પાચેના ભાગમાં ઘણી છે. ધંધુકા તાલુકામાં ભીમનાથ ગામમાં શંકરનું એક મંદિર છે. જેનો સંખ્ધ પાંડવો સાથે ભેડવામાં આવે છે. અઘલ જ ગામમાં અમદાવાદથી ૧૨ માઈલ ઉપર એક સુંદર વાવ છે.

લોકવસ્તી—૧૮૫૭ માં આ જીલ્લાની વસ્તી ૬૫૦૨૨૭ હતી. ૧૮૬૧ માં ૬,૨૧,૫૦૭ હતી. પણ ૧૮૮૧ થી ૧૯૦૧ એ દશ વર્ષમાં દુકાળ અને કોલેરા ને લીધે ઘણાં લોકોને ત્રસ થવાથી અહિંની વસ્તી સંખ્યા ૭,૬૫,૬૬૭ હતી એમાંની ૬૦,૭૪૫ લોક

બણેલા હતા તેમાં હિંદુ લોકો સેક્ટે ૮૪ સુસલમાન સેક્ટે ૧૧ અને ખ્રિસ્તીઓ ૩૮૫૦ હતા. ૧૯૨૧ ની સાતમાં ત્યાંની વસ્તી ૮૯૦,૬૧૧ હતી. એટલે ૧૯૧૧ થી ૫-૦૬ થી વધી. અસહકારના યુગમાં વસ્તી ગણતરી બરાબર ન થઈ હોવાથી ૧૯૩૧ માં કેટલી વસ્તી છે તે બાબતનું સાધન નથી. પ્રાંતની ભાષા ગુજરાતી છે.

મુખ્ય શહેર—અમદાવાદ, રિરમગામ પોલકા, ધંધુકા, પ્રાંતીજ, શાલેરા, મોડાસા, સાણંદ એટલાં મુખ્ય શહેર છે. વેપારી વર્ગનું (વાણીયાનું) મહત્ત્વ વિશેષ છે. શાવંક અથવા જૈન વેપારી જાણીતાનુયાયી વેપારી કરતાં વધારે પૈસાચાળા છે. જોકે અમદાવાદ મુખ્ય ઈલાકામાં વેપારનું એક મોટું શહેર ગણાય છે. તે પણ ઘણા લોકો જેની પર ગુજરાત ચલાવે છે. ખેડૂતોમાં કણબી રજપુત, પોહરા, ને કોળી તેમજ સુસલમાન નોનો સમાવેશ થાય છે. કન્યાના લગ્ન બાર-વાળા ગાળનું હોય થી પહેલાં કન્યાઓને મારી નાખવાનો રીવાજ હતો. તેના કાયદાથી હવે બંધી છે. કડવા કણબીઓના વિવાહવિધ પ્રચારમાં છે. તે જ્ઞાનમાં રાજવા લેવા છે. જ્યારે સાંચેવર મળવો અશ્વક થઈ પડે ત્યારે કન્યાને એકાદ કુંડાના હાર સાથે પરણાવે છે ને તે હારને કુવામાં ફેંકી દઈને તે કન્યાને વિધવા માનીને તેને એકા બરચવાળી નાતરા પદ-તિથી કરી પરણાવે છે. બીજી રીત એ છે કે વિવાહિન પુરુષ સાથે જૂઠા છેલ કરવાનો ઉરાવ કરીને છોકરીના વિવાહ બીજા ગમે તે સાથે કરવાની છૂટ હોય છે.

રજપુત ખેડૂતોના બે લોક છે. એક ગરાસિયા બીજો ભાગે જમીન કે જાડે ખેડનારી ખ્રિસ્તીઓની સાથે જોડી નથી. મિશનરીઓ અહિં પણ ઘણાં છે.

પેતી—જમીન કે જાડાની છે. એક કાળી અને બીજી પેશાશ પડતી બીજી. સાબરમતીની ખાણોમાં જમીન કાંપથી બનેલી છે. કાંટકાળે જમીન જે-જાગામ છડાઈ જવી કાત રંગની છે.

જમીન મહેસુલની બે રીતો છે. એક તાલુકદારને બીજી રેવન્યુવાડી સેક્ટે ૭૪ કા જમીન ઈનામ આપાયેલી છે.

મુખ્ય પાક—બાજી, જાનરી, લાટ, કપાસ, ભાત વગેરે.

દાર—ધંધુકા તાલુકાની નાથો ઘણું દૂધ આપનારી હોય છે. બધા ઈલાકામાં પાલ સાત થાય છે. કાઠીજવાડના ધોડાને શિંધી અને અરબી ફેડાનો વેપાર થાય છે.

વેપાર—જાણીતામાં બે મીઠાનાં અચરે છે. કુતરાઉ કપડાં, પીત્તળનાં ને તાંબાનાં વાણી, માટીનાં

વાસણ, લાકડા ઉપરનું કાતરકામ ને જોડાં, પત્તકીટ, ઈત્યાદિ વસ્તુઓ તૈયાર થાય છે. એકલા ગુજરાતના સુલતાનોના તાબામાં આવ્યા પછી અહિંના કારીગરોની તેમની કારીગરી માટે ખૂબ ખ્યાતિ છે. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં અહિં ૩૮ સુતરાઉ મીલો હતી ને તેમાં ૬૩૨ ૬૩૦ ત્રાકે અને ૭,૮૫૫ શાળા ચાલતી. ને ૪૫,૦૦૦૦૦૦ પાઉંડ મૂતર અને ૨૮,૦૦૦૦૦૦ પાઉંડ કાપડ તૈયાર થયું. આજે તેથી ઘણી પેદાશ વધી છે. ને ગામેગામ ખાંડીની ઉત્પત્તિ થવા કરે છે.

અહિંના વેપારી વધારે પૂર્ણાંરધાને પહેાવ્યા હોય એમ લાગે છે. દરેક ધંધાને કારીગર કે વેપારી એકાદ સંધનો સભાસદ હોય છે. આવા સંધમાં દરેક કુટુંબનો મોટો માણસ આવી શકે છે. દરેક સંધને મત આપવાનો અધિકાર હોય છે, ને નિકાલ ગળુંમતે માન્ય થાય છે. જ્યાં દરેક ધંધાના પેદા વિભાગ હોય છે, ત્યાં દરેક ધંધાના પેદા સંધ હોય છે. તે સંધનો ઉદ્દેશ કામના કલાક ને દિવસ એકા કરાવીને ધંધા-માની હરીફાઈની હદ ઠરાવવી, સંધનો નિકાલ કોઈ સંધ ન માને, તો તેને કામ ન મળવા હેતુ, અથવા દંડ કરવો. ધંધામાં નવો પ્રવેશ કરવા મંગનારને ૫૦ થી ૫૦૦ રૂ. આપવા પડે છે. તે ફી તરીકે લેવાય છે. આ આવકમાંથી ધર્માંજ લોજન અને દાન થાય છે.

ઈ. સ. ૭૪૬ થી સેળમાં મૈકાની આખર સુધી અમદાવાદ વેપારનું મુખ્ય મથક હતું. પણ પાછળથી સુરતનું મહત્ત્વ વધ્યું, એટલે અમદાવાદ પાછળ પડ્યું.

આયાત ને નિકાસ માલ—ખંડ, લાકડું, ખાત, અનાજ, નારીએળ, એ આયાત અને કપાસને તૈલી ધાન્ય એ મુખ્ય નિકાસ છે.

અહિંનો વેપાર પાંચરા અને ઘોઘા બંદર થક ને મુખ્ય સાથે ચાલે છે.

વ્યવહારના માગો આ પ્રદેશમાં આગમની આવતા પહેલાં માગવા અને મથકહિંને વેપાર અમદાવાદ મારફત થતો. બધા વેપાર બજારગાડી ને ઈટોની પીઠપર થતો. વ્યાસ વરત પહેલાં આ જાગમાં સડકો ન હતી ને એમાસામાં વેપાર અશક્ય થઈ પડતો. ૧૮૭૦ થી ઘણી નડકો બનાવવામાં આવી. ૧૯૦૩-૪ માં ૧૨૪ માર્ગ સડક, ને ૩૩૭ માર્ગ કામચલાઉ રસ્તા થયા. તેમજ મુખ્ય વડોદરા રેલ, રજપુતાના મળવા રેલે તેમજ મહેસાણા ગિરમગામ રેલે બે રેલેના કાંડા શરૂ થયા.

કારણ—આ હરકાના તાલુકા છે. દરકોઈ સાબુ, રિમગામ, પોલકા, ધંધુકા, પ્રાંતીજ, કડો, કટરના હાથની જે અંદરના કલેક્ટર અને એક

કોન્ટ્રી કલેક્ટર છે. તેઓ આ બધી બ્યવસ્થા જુઓ છે.

એક રિસ્ટ્રિક્ટ અને એક રેશન્સ ન્યાયાધીશ છે. તેને ખેડા જિલ્લાના કેસ સાંભળવાનો અધિકાર છે. તેના હાથ નીચે પાંચ મુનસફ, એક રમોલકોઝ કોર્ટનો જજ, અને નીચેનો જજ, અને એક સહાયક જજ હોય છે. અમદાવાદ શહેરનો એક સ્વતંત્ર મેજિસ્ટ્રેટ હોય છે.

આ જિલ્લામાં વિશેષતા એ છે કે તાલુકદાર અને મેવાસી લોકોના તાબામાં મોટી જગીનો છે. એ લોકો હિંદુ અને મુસલમાન પણ છે. અહિંના ચુલસમાં લોકો જુનાગઢના રાજના વંશને છે. વાવેલ લોકો સોલંકી વંશના છે. ગોહિલ લોકો મારવાડમાંથી પુરાતન વખતમાં આવેલા છે. તે આઝ લોકો પહેલાં મકવાણા નામથી ઝાળીતા હતા. તેમજ હિંદુ તેમજ મુસલમાન સંન્ય કતાઓના આનીના લોકો આ તાલુકદારો વિશેષ છે. તાલુકદારો પૂર્ણરીતે જમીનના માલીક હોય છે. માત્ર સરકારને અમુક રકમ આપવા તેઓ બંધાયેલા હોય છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ ની સાલમાં જમીન મહેસુલ રૂ.૨૬,૬૦,૦૦૦ અને એકદર આવક રૂ.૭,૩૬,૦૦૦ રૂ. હતી.

પહેલાં ઘોષા ને માંદીજ એ ગામોને મ્યુનિસિપલિટીને અધિકાર પહેલો ને પછી પાંચ વરસમાં ઘોળકા, અમદાવાદ, વિરમગામ, મોહાલા ધંધુકા એ ગામોમાં મ્યુનિસિપલિટી આવી.

ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં શિક્ષિત લોકોનું પ્રમાણ ૧૧-૪ હતું. મુરબોનું પ્રમાણ ૨૦-૫ ને જોયોનું રૂ.૬૯ ૧-૭ હતું.

ઈ. સ. ૧૯૦૩-૪ માં ૪૦૧ શખા હતી. ૩૧,૪૬૦ છોકરા છોકરી ભણતાં. તેમાં ૮ સરકારી ૧૧ મ્યુનિસિપાલિટીની, ૧૯૭ લોકલ બોર્ડની અને ૪૨ સાર્વજનિક ફંડથી ચાલતી શાળા છે. શહેરમાં એક આર્ટ્સ કોલેજ છે ને બેશિક ટેચર કેરવાની કોલેજ છે. એકદર શિક્ષણને માટે સાડા ત્રણ લાખ રૂ. ખર્ચાયા છે. ને ફીની આવક ૭૦,૦૦૦ છે.

પાંચ ખાનગી દવાખાના બાદ કરતાં આ જિલ્લામાં ત્રણ ઇસ્પિતાલો ને ૧૮ દવાખાનાં છે. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં ૧,૮૪,૦૦૦ લોકોને દવા આપવામાં આવી હતી. તેમાંથી ૪૩૬૪ રોગીઓને ઇસ્પિતાલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા એકદર ખર્ચ ૫૫,૫૮૦ રૂ. થયો. તેમાંના ૧૭,૦૦૦ રૂ. મ્યુનિસિપાલિટીને લોકલ બોર્ડ સહન કર્યો. અમદાવાદ શહેરમાં ગાંડાની ઇસ્પિતાલ એક છે તેમાં ૧૦૮ ગાંડાની સગવડ છે.

૧૯૦૩-૪ માં ૧૬,૦૦૦ લોકોને શીતળ ની રસી મૂકવામાં આવી હતી.

અહમદાવાદ:-શહેર (અમદાવાદ):-રળીઆ મણા શુજરાતમાં અમદાવાદનું સ્થાન આર્ય અનેક છે. શુજરાત હિંદનો ખગીચો છે છતાં અમદાવાદનો શ્રાદ્ધ સૂકા રેતાળ પ્રદેશ પરજ આર્યો છે. ક્ષિત્રી સનની શરૂઆતથી અમદાવાદ આસમાલ બાગ સ્વપ્રદેશ કહેવાતો હશે. સ્વપ્રદેશ તે આનર્ અને લાટની સરહદ પર એક જ્ઞાનો બાગ. સ્વપ્ર એટલે જ્ઞાનર સાળરમતીના કીનારા પરથી એ નદીની આસપાસનો મુલક સ્વપ્ર કહેવાતો સાળરમતીનું આમતતમ સ્વપ્રમતી હોયું ભેધજો. એ સ્વપ્રમતીનું લોકોએ સાળરમતી કહી નાખ્યું. અને સાળરમતી પરથી સંસ્કૃત કરી સાળમતી ન.મ પંડિતોએ બનાવ્યું હશે.

સાળરમતી નદી મેવાડના કુંગરામાંથી નીકળી બસો માર્ગે વહી ખાતના આખાતને મળે છે. નદી નોપટ ઘણી પહોળી અને રેતાળ છે. ચોમાસાના મોઢા દિવસ શિવાય એમાં પાણી ઘણું બોણું રહે છે. સાળરમતી પ્રવાહ અમદાવાદ આગળ વારંવાર બદલાયો છે, પ્રવાહ બદલાયો છે, કે વંચતી માટે ખાસ બુદરયો છે એ પ્રસ છે. આ નદીનો મહિમા બહુ નથી. દુપસર પર પૂજાધારેશ્વર અને સંતરિનો મહિમા કાંકિ ગણાય છે.

સાળરમતી અગર સ્વપ્રની નદીને કાંઠે આશાવલ કે આશાવલ્લી હતું. ધણી જુનાં વખતમાં ત્યાં ભીત રાજઓનું રાજ્ય હતું. તે આશા બોલને નામે પ્રસિદ્ધ હતા. એ આશા રાજને ઉદ્દેશ ૧૦ મી સરીયામાં આવ્યો છે. અગીઆરમી,સરીમાં છ લાખ ભીલો ના સ્વામી આશાવલને હરાવી ચોલંકી કબ્જેદને ત્યાં કબ્જાવતી નગર સ્થાપ્યું. છતાં ધણી વખત પછી પશુ બને નામે ઉપરખ થાય છે.

ઈ. સ. દશમી સદીથી અમદાવાદ વસતું મુધી શુજરાતના સ્થળોમાં પાટણ અને ખલાતથી થીજ પંક્તિમાં આશાવલનું જ નામ જણાય છે.

મીરાતે અહમદીમાં અમદાવાદના પરાંનો નોખમાં આશાવલ અને અસારવા બનેને જુદાં અને જુદી જગ્યાએ છે એ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. અમારવા અમદાવાદની ઇરાને છે. આશાવલ અમદાવાદની મહેજ નેત્રત્યમાં છે. આશાવલ પાછળથી પુરં થયું ત્યારે જમાલપુર દરવાજા બહાર કેલીકો મીરાતની પાસે હશે એમ નક્કી થાય છે. જ્યારે એ મહેલું શહેર હશે ત્યારે ઉત્તરે શહેરની અંદર ખાતે જહાન અને રાયખડ મુધી ને પૂર્વે આરોડિયા મુધી તેની હદ હોય એમ સંભાવે છે.

કબીવલી પશુ સાગરમતીને કીનારે હતું. કબી-
વની નામ વાળા શિલાલેખ પશુ સંપત્તિ આગળ-
થી જ બંડેલો છે. તે પરથી આશાવલ અને કબીવલી
એ બંનેને શહેરો એક છે. એ સિદ્ધ કરવાને વધારે
પુષ્ટિ મળે છે.

આશાવલના મહત્વને લીધે જન અને હિંદુ
ધર્મના ઘણાં મંદિરો ત્યાં હશે. અમદાવાદ વસ્તી
મધ્યથી આશાવલની પડતી થવા માંડી. આશાવલ
ઉત્તરને થોડો ભાગ શહેરમાં આવી ગયો છે. એમ
માનવાને કારણે. આરોહીઅન દરવાજા આશા-
લીલનો ટેકરો કહેવાય છે. તેને પુરાણ આશાવલ
સાથે સંબંધ હશે. આરોહીઆ તેજ આશાવલ
એવી માન્યતા ચાલે છે. પડતી થવા છતાં અમદાવાદ-
ના ખરા તરીકે આશાવલ અદારમી સહીના પ્રથમ
મુખી હતું. મરાઠાઓ દક્ષિણથી આવી અમદાવાદ પર
આશાવલની પાળુથી હુમલો કરતો એટલે એમની
અવરજવર તેના નાશનું નિમત્ત બન્યું હોય એમ
જણાય છે.

અહમદશાહના પિતા ઝુલમદશાહને આશા-
વાલ પસંદ હતું અને ત્યાં ગાદી જમાવી હતી. અહ-
મદશાહને પશુ આશાવલની હવા પસંદ પડી તેથી
ત્યાં એક શહેર વસાવી શાજાની સ્થાપનાને વિચાર
થયો, અને સરખેજ નિવાસી સંત શિરોમણી શેખ
અહમદ ખટુ ગંજ બહાની સલાહથી શુભ ધર્મીએ
ઈ. સ. ૧૪૧૧ નો પાયો નાંખ્યો.

અહમદશાહનો રાજ્યાભિષેક હી. સ. ૮૧૩ માં
એટલે ૧૪૧૦ માં થયો. તે ગાદીએ આવ્યા પછી
તરતજ આશાવલમાં આવી અમદાવાદને પાયો
નાંખ્યો. મીરાતે સીકંદરી પ્રમાણે અમદાવાદ વસ્તીની
સાલ ૧૪૧૧ આવે છે. મીરાતે અહમદી પશુ એજ
હીજરી સંવત લખે છે. તે સાથે વિક્રમ સંવત ૧૪૪૮
અને શક ૧૩૧૮ લખે છે. તેના બંધ સ્વીકૃતિ સાથે
બેસતો નથી. ધણી ખરા ઇતિહાસ કારીને મતે ઈ. સ.
૧૪૧૦ નો પાછલા ભાગમાં અને ઈ. સ. ૧૪૧૧ નો
આગલા ભાગમાં અમદાવાદ વસાયું એમ નિર્ણય
થાય છે.

પાટણથી ગુજરાતની ખંસેડી આશાવલની છેક
પાસે સહિજ ઉત્તરમાં સપાટ જમીન પર કિલ્લાની
જગ્યા પસંદ કરી હાલના બહાન કિલ્લાનો પાયો
નાંખ્યો.

અહમદશાહે આશા લીવને હુરાવી આ શહેર
વસાવ્યું. એ માત્ર જૂની આગળાંચિકાને સ્થાપનાની
કથામાં મેળવી લેવાનેજ પ્રયાસ છે. જળ કુત્તા પર
સરસા આયા તળ પાંદચાહે શહેર બસાયો એ
જાણીતું વચન પશુ પાયા વગરનું છે. પશુ અહમદ

શાહ જેવી પવિત્ર અને ભાવિક હોવાથી અને અહમદ
ખટુ પર ઘણી શ્રદ્ધા હોવાથી શહેર વસાવતા તેની
સંમતિ લીધી હોય એ સંભવિત છે.

સાગરમતીનો પ્રવાહ અને માણેક નાથ-
માણેકનાથ માટે એક દંતકથા છે કે અમદાવાદનો
કિલ્લો બંધાતો હતો તે તોડી પાડવાને હંમેશા ગોદડી
બાંધતો અને સાંજના તે ઉડેલો. જેમ જેમ તે ઉડે-
લોતો જાય તેમ સ્વહરના બંધાયેલો કિલ્લો પડતો
જાય. આ કથા ઘણી પ્રચલિત છે. પશુ તેમાં વિશ્વાસ
મૂકવા એટલી શાસ્ત્રીયતા નથી, કદાચ એમ સંભવે કે
માણેકનાથ નામના કોઈ સાધુ પૂરૂપ હાલ જ્યાં માણેક
ચોક છે ત્યાં રહેતા હોય અને તેના સંતજીવન પરથી
તે રૂઝબતું નામ માણેક ચોક પડ્યું હોય. દંતકથા
પાછળથી જનતાને આકર્ષવા અદ્ભુત રસ આણવા
સર્ગાંઈ હોય. કહેવાય છે કે સાગરમતી પહેલાં માણેક
ચોકમાં માંડવીની પોળ પાસેથી વહેતી હતી. અને એક
મદરાહો જયારે શહેર વસાવ્યું ત્યારે બંધબાંધી પ્રવાહ
હલ જ્યાં વહે છે ત્યાં ગઈરહ્યો. પશુ મીરાતે સીકંદરી
અને ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષો લખાણેલી મીરાતે અહ-
મદીમાં આ વાત દંતકથા રૂપે પશુ નથી. નહીં
પોતાનો પ્રવાહ કાલ ક્રમે ગઈરહે છે એ વાત સુચાત
છે. પશુ સાગરમતીની બાબતમાં એ પૂરતા પુરાવા
વગર સ્વીકારાય નહિ. માંડવીની પોળ આગળ રેતી
નહીં જેવી નીકળે છે. ત્યાં સ્મશાનીઆ હનુમાનનું
દેવાલય છે. હાલના ખાડીયા આગળ ખાડા જેવી
નીચી જમીન છે વગેરે પુરાવા અપાય છે. પશુ નવાઈ
ની વાત એ છે કે કેઈ પશુ બાણીતા ઇતિહાસકારે
તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી વળી અહમદ શાહે ત્યાંથીજ
શહેર વસાવ્યું હોત નહીંને પ્રવાહ પડ ત્રણથી ચાર
માઈલ ગઈરવાતું સાહસ કે ખરચ કરવું પડત નહિ.
આ બધા કારણોથી સાગરમતીનો પ્રવાહ માણેક
ચોકમાં હોય એમ માની શકાતું નથી. સ્મશાનીઆ
હનુમાનની વાત કલ્પિત લાગે છે. છતાં માણેક ચોક
આગળ માણેક નદીનો પ્રવાહ વહેતો હતો એમ જ
પ્રમાણ્ય વિચારતાં માનવ પડે છે. અને અહમદશાહ
એ એનો પ્રવાહ કંઈક ગઈરહ્યો હતો. સાગરમતીના
પ્રવાહના બદલાવા વિષે છે એવી બીજી પણ દંતકથા છે.

અહમદાવાદનો કોટ : — અહમદશાહે
પ્રથમ બંદરનો કિલ્લો નાંખ્યો. અને જ્યોતિષ પ્રમાણે
પશુ એજ અનુમાન પર આવ્યો છે. મૂર્ત્ત વખતે
અહમદશાહે કિલ્લાનેજ પાયો નાંખ્યો હતો. પરંતુ
કોટના દરવાજાના નામ અને કોટને લીધે થતો શહેર
નો આકાર બેસાં અહમદ શાહે નહિ પશુ મહમૂદ
શાહેજ કોટ કરાવ્યો એ ફિરરતાનું લખાણ પર
જણાય છે. કોટના અણ ગુખ દરવાજા દરિયાપર

કામુપુર અને સારંગપુરના નામ અને જમાલપુર અને પાસે તાલપુરના લત્તાનું નામ સુલતાન મહમૂદ બેગઢના અમીરના નામ પરથી પડેલાં છે. પૂર્વમાં તે વખતે પાંચ કુવા અને ત્રણ દરવાજા ન હતા. એ દરવાજાઓ યોગાણીસગી સદીમાં નવા થયા છે. એમ કહેવાય છે. એક વાર અમદાવાદનો કિલ્લો મોગલ સામ્રાજ્યમાં કાબુલ અને કંઠકારથી જ ઉતરતો ગણાતો, અને તે ઘણો મજબુત ગણાતો. હાલનો કોટ કલેક્ટર એચ. બોટ્ટેલે ૧૮૩૨ પછી સંગ્રામેલો છે. અસલ કોટ પર તો ઘણા સંસ્કાર થઈ ગયા છે. કોટને હાલ અદાર દરવાજા છે. એમાં પંદર મોટા અને ત્રણ નાના છે. પાંચકુવા અથવા નવો દરવાજો અને પ્રેમ દરવાજો રેલ્વે થયા પછી સંગવડ ખાતર પાડયા છે.

અમદાવાદનો ઇતિહાસ :—અહમદશાહ ધાર્મિક સુસજ્જમાન હોવા છતાં એના વડવા ટાંક રજપુત હતા. બાંધનારા તાબા વડલાયેલા હતા. એટલે અમદાવાદની રચના અણુહિલવાડનો નમૂનો નરરમાં રાખી પ્રાચીન હિંદુ શહેરની રચનાને અનુસરીને થઈ. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમાં શહેર બહામર વસ્તું હતું. તેણે શહેરનું સૌદર્ય વધારવા ઘણું કયું. શહેર બહાર કોંકરીયું લગાવ્યું એવાયુ ખામંદરોળના (ઘટા મંડળના મહેલ) મહેલો બંધાયા કુતુબુદ્દીન પછી એને બાઈ મહમૂદ બેગડો ગાદીએ આવ્યો. એના સમયમાં અમદાવાદની ખરેખરી શબ્દની યાદ અનેક મસલ્હો શહેરમાં પેઠાવી. આ સમયની કેટલીક મસલ્હો તો હુનિયાનાં નાના પ્રકારના મંદિરોમાં સર્વોત્તમ પંકિતની ગણાય છે. ચાંખેરના પત્તન પછી એ સુલતાને ત્યાં રાજધાની બદલી પણ વર્ષમાં એક વખત એ અમદાવાદ આવતો. ખરી. પરંતુ અમદાવાદની આગાદીને હાલે આવવાન દીધી. પણ આની અસર થોડી થયા વગર ન રહી. બાઈશાહ જ્યારે જુનાગઢ છોડવા ડોકાચો હતો ત્યારે મુહાફિઝને અમદાવાદનો ફોજદાર બનાવ્યો. કાલ કમે તે સુખો બન્યો. અને શાહબાદ અહમદને યુદ્ધાવંદ ખાને સોંપ્યો. યુદ્ધાવંદ ખાએ બાઈશાહને પદબંધ કરી શાહબાદને અમદાવાદની ગાદીએ બેસાડવાનું કાવતું રચવા માડ્યું. બાઈશાહ ના નીમક હુલાલ અમીરોએ તે પકડી પડ્યું. બાઈશાહના પુત્ર સુલતાન મુઝફર પણ ચાંખેર રહેતો પણ મરણ વખતે બાપદાદના અમદાવાદમાં આવેલા મહેલમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. બહાદુર શાહની ટુંકી પણ દેહીયગાન કાફીદીમાં એ પોતેતો અમદાવાદ શાખેજ થોડું રહ્યો હતો.

એના સમયમાં હુમાયુએ ગુજરાતના તાબાનું

માળવા સર કરી ચાંખેર છોડી અમદાવાદ આવ્યો. અને ત્યાં પોતાના બાઈ મીરમાં અસ્કરીને ગુજરાતનો સુખો નીમ્યો. હુમાયુ વિદાન અને રસિક હતા. એણે અમદાવાદના નેવા લાયક સ્થળોની મૂલાકાત લીધી. એ સમયે અમદાવાદ હિંદમાં વસ્તી, પૈસા, સ્થાપત્ય અને કલામાં સર્વોત્તમ શહેર હતું અને આશા દિલ્હી કરતાં ચઢીયાતું હતું. હુમાયુની સત્તામાં અમદાવાદ નવ માસ રહ્યું હતું.

બહાદુર શાહ પછીના સુલતાનો નામનાજ હતા. આ અડધી સદીમાં અમદાવાદ માટે કોઈ ખાસ અગત્યની વિગત નોંધાયેલી નથી. સુલતાન મહમૂદ ત્રીજે પણ અમદાવાદને નામનેજ શરૂ હતો. આમ કયાં અમદાવાદ સ્થાપનાર મહા પ્રતાપી અહમદશાહ અને કયાં એનોજ વંશજ અહમદ ત્રીજો. એ બંને ની સાથે આવેલી કબર. નરીખની વિચિત્રતા હાલ પણ બતાવે છે. ગુજરાતનો છેલ્લો નુકતાન મુઝફફર શાહ કાઠીઆવાડમાં રજાતો મરણ પામ્યો. એણે એક વખત અમદાવાદ અકબર શાહ પાસેથી લીધું હતું.

ઈમદખાં કે જેણે છેલ્લા સુલતાનને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. ગુજરાતની સ્થિતિની એક પરમ અંધાધુનીની સ્થિતિએ તેણે બાઈશાહ અકબરને ગુજરાતમાં તેડવાને સીર અણુતુરાખ વડીને એકઠ્યો. અકબરે અમદાવાદ આવવાને ઈ. સ. ૧૫૭૨ માં ફતેહપુર સીક્રીથી પ્રયાણ કર્યું અને ચાર માસ પાટણ આવ્યો એના નામના પ્રતાપથી એને અમદાવાદ આવતાં જશ્નએ મુરદેહી ન ગડી. એમને નામને સિકકો પાડ્યો અને છુતાવો વંચાચો. પોતાના સુમસિદ્ધ હથબાઈ મીરમાં અઝીઝ કોકાને અમદાવાદમાં સુખા તરીકે મૂકી ફતેહપુર સીક્રી પાછો ગયો. પણ સુખાને શાંતિ મળી નહિ અને એણે રણાય કરવા અકબરે ખીલ અઢાઈ કરી. ૧૫૭૩ માં બારે મહાઈ સપ્ત. અકબર શાહ અમદાવાદમાં અગીયાર દિવસ રહ્યો.

હવે અમદાવાદના સ્વતંત્ર બાઈશાહનો છેવડનો અંત આવ્યો. અમદાવાદની સ્વતંત્રતાનો એના મનન બાઈશાહની મીઠી છાયા હંમેશને માટે વિયોગ થયો.

મોગલાઈમાં દિલ્હી સુખા નીમાતા અને અમદાવાદમાં ગલી દેશનો લડીલટ કરતા. ૧૫૭૩ થી ૧૭૦૭ એટલે એક ગઝેબના અવસર સુધી દેશની આબાદી વધતી ગઈ. પણ તે પછી નબળા મોગલ બાઈશાહે અને મરાઠાઓની અઢાઈમાં શહેરની ખરાબી થવા માંડી. અકબરના વખતમાં એના નામ સાથે બેઠાયેલી બાણીતિ ધીરજાલ અને રાતો રોડર-મલ અમદાવાદ આવી ગયા હતા. શાહમાં સુખા-

મુકર્ણાખાનના વખતમાં ઈ. સ. ૧૬૧૭ માં જહાંગીર અમદાવાદ આવ્યો. કંકરીઆની રચના બાદશાહને બહુ ગમી. તે સમયે અમદાવાદમાં જહાંગીરના સમયમાં રોગ (ધણું કરી હુંડીયું) ફાટી નીકળવાથી જહાંગીરને અમદાવાદ પર તિરસ્કાર આવી ગયો તેથી તેની નિંદા કરી છે. અમદાવાદમાં ઠાણુપુરને રસ્તે જે ટંકશાળ છે તે જહાંગીરના સમયમાં થઇ એમ કહેવાય છે.

શાહજહાનની સુળાગીરી દરમ્યાન એક વખત ગુજરાતમાં દુકાળ પડતાં અમદાવાદની ઉત્તરે નદી કીનારે શાહીબાગ (ઈ. સ. ૧૬૨૧-૨૨ માં) બાંધવામાં આવ્યો. અમદાવાદમાં શાહીબાગ બાપી શાહજહાંને સ્થાપત્ય અને કલામાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો.

આ સમયે અંગ્રેજ અને વલ્હા વેપારીઓએ અમદાવાદમાં ફેડી કરી જહાંગીરની મુકામત લીધી હતી. રામના પ્રતિનિધિ રૂપે પહેલા અંગ્રેજ એલચી સર ટોમસરે જહાંગીરના સમયમાં અમદાવાદ આવ્યો પણ તેનું મકાન ક્યાં છે તે બાબતમાં નથી. અંગ્રેજોને વેપારમાં હસ્તક ન થાય અને કેટલીક સગવડો મળે તે માટેનું તકનામું અમદાવાદમાં થયું હતું. આ પ્રમાણે લવિષ્યમાં થનારા મહાન ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યના પહેલા ફેલકશર અમદાવાદમાં થયા હતા. અંગ્રેજ પેટીની ફેડી અમદાવાદમાં ક્યાં હતી તે હાલમાં નક્કી થઇ શકતું નથી. વલ્હાની ફેડી આજ સુધી ઓળખાય છે.

ઈ. સ. ૧૬૩૫ થી ૧૬૪૨ સુધી અમદાવાદમાં મુસ્લિમ આઝમખાં ગુણે થઇને આવ્યો. ગુજરાતમાં મોગલ સમયમાં જે સુળાઓ થઇ ગયા તેમાં સર્વથી સત્તાવાળો અને હુર સુબો આ હતો. એણે ભદ્રમાં મહેલ બાંધાવ્યા. ૧૬૪૪-૧૬૪૮ માં ઔરંગઝેબને અમદાવાદની મુખેદારી મળી.

ઔરંગઝેબના સમયમાં અમદાવાદમાં બાર સુળા આવ્યા. આ સમયે અમદાવાદનો કોટ સમસ્ત્યાના ઉદ્દેશો કેટલીક વાર આવે છે અને શહેરની કેટલીક મસ્જિદો લણ્ણ થઇ ગઇ હતી તેની પણ મરામત કરવામાં આવી હતી. ઔરંગઝેબની વ્યવસ્થાની કાળજી જળારી હતી. ઔરંગઝેબના અવસાનના વર્ષમાં (ઈ. સ. ૧૭૦૭) બાદાલ વિશ્વનાથની સરદારીનીયે મરાઠી લશ્કર ગોધરે થઇ અમદાવાદ પર આવ્યું. અને મહેમદાવાદ સુધી આવ્યા પછી વતવા લુટ્યું. શહેરમાં અત્યંત ગરમદા વ્યાપ્યો અને આથી સુળાએ લલવાનો વિચાર માંડીવાળી સલાહ કરવા નક્કી કર્યું. છેવટે બેલાખ દશ હજાર રૂપીઆ લઈ મરાઠાઓએ સલાહ કરી.

ગુજરાતનું પાટ નગર:—અમદાવાદની હાલની સ્થિતિ એટલી ફરી ગયેલી છે કે બાદશાહી કે મોગલ સમયના અમદાવાદનો ખ્યાલ આવે એમ નથી. બાદશાહ અહમદે શહેર વસાવ્યું અને વસ્તી ધીમે ધીમે વધતી ગઈ મહમદ બેગડાના સમયમાં વસ્તીથી શહેર ભરમક થઈ ગયું. મહમદ બેગડાના મરણ પછી તે ત્રણ વર્ષે લિસ્બનનો બારબોયા મુસાફર ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. તેણે આખાનેરના વખાણ કરી અમદાવાદ આંખાનેરથી પણ મોટું હતું અને લખે છે બાદશાહી સમયમાં અમદાવાદનું સૈંદર્ધ્ય કેવું હતું એનો ખ્યાલ તો સ્થાપત્યના પ્રવર્તીયોના વર્ણન થીજ આવશે. જહાંગીરના સમય સુધી શહેર હિંદમાં સર્વથી સુંદર નગર હતું. મોગલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર થયા પછી પણ અમદાવાદે મહત્તા કાયમ રાખી હતી. જહાંગીર બાદશાહને અમદાવાદ પસંદ ન હતું તે તાપ ધુળ અને તે વખતે ચાલતા રોગને લીધે. અમદાવાદના વિસ્તાર અને સૈંદર્ધ્ય માટે એનેવાંધો હતોજ નહિ. શહેરના રસ્તા પર્યટ જડેલા હતા અને રસ્તાઓ પર આવેલા ઉત્સાહાંથી ઉપવનમાં પેસતા હોખે એવું લાગે સર ટોમસ રો ને તે લેડન જેવડું મોટું લાગ્યું હતું. સર ટોમસ હરવર્ડ ૧૬૨૬ માં લખે છે કે અમદાવાદ ગુજરાતનું પાટ નગર છે. એને કોટ મજબુત છે. રસ્તા સુંદર છે. દુકાનો સુગંધી પદાર્થો અત્યંત, તેલના, રેશમી માલ સુતશાંક કાપડ છીંટો અને ચીન અને હિન્દુસ્થાનની બધી ફલબ વસ્તુઓથી ભરેલી છે. અને એના માલીક વાણીઆ છે. એમની વસ્તી અહિં મોટી છે.”

અહીં સદીની અવ્યવસ્થા:—૧૭૦૧ માં બાદશાહ ગાદીએ બેઠો. ૧૭૫૬ એક પછી એક બાદશાહ નબળા થતા ગયા અને મરાઠાઓના કબજા સુધી અવ્યવસ્થા ચાલુ રહી. ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં હિન્દુ-મુસલમાનનું મોટું હુલ્લડ થયું. મદન ગોપાલ નામના એક મોટા શરણના મહેલ જ્યાં બાંધાયો હતો ત્યાં હાનના મદન ગોપાલની હુવેલીના રસ્તા પર હુલ્લડની શરૂઆત થઈ એ વખતે ઘણા હિન્દુ વેપારીઓએ મુસલમાનોને દુકાન સાચવવા માટે રાખ્યા હતા તેથી મુસલમાનોને મુસલમાનો સાથે લગડ પડ્યું. હતું આ હુલ્લડમાં ઘણા માણસોને દુકાનમાં થયું. તે વખતના સુળાએ જાને કોમોના આગેવાનોને સમજાવી સમજાવી વચ્ચે પાડ્યા અને હુલ્લડ શાંત થયું. અમદાવાદમાં હિન્દુમુસલમાનનું આ મોટામાં મોટું હુલ્લડ હતું એજ વર્ષે સાબરમતીમાં મોટી દેવ આવી. શહેરની ઘણી ધર્માસ્તો સાથે કોટ પણ ઘણી જાણીઓ પડી ગયો એજ

વર્ષે મુસલમાન લશ્કરના માણસોએ હિન્દુઓની દુકાનો છુટી ઇ.સ. ૧૭૨૦ માં અનોપસિંહ લાડરીના અમલમાં કપુરચંદ ભણસાળીનું એણે ખૂન કરાવ્યું. ઇ.સ. ૧૭૨૧ માં લોકોએ અનોપસિંહને મહેલ લૂંટ્યો.

ઈ.સ. ૧૭૫૨ માં પાંડુરંગ ચંડિત પેશ્વા તરફથી ગુજરાતમાં અંણી ઉધરાવવા આવ્યા અમદાવાદને ઘેરા ધાડ્યો. ઇ.સ. ૧૭૫૩ ના એપ્રિલ માસની ૧૧ીજ તારીખે અમદાવાદ મરાઠા હુકુમત નીચે આવ્યું. ઇ.સ. ૧૭૫૬ માં મોમનમીઆ અમદાવાદ સર કરે છે. પણ ઇ.સ. ૧૭૫૮ માં અમદાવાદ મરાઠાને કબજે કરી આવ્યું. ત્રેસઠ વર્ષ અમદાવાદ પેશ્વાની સત્તામાં રહ્યું. મરાઠા કાળમાં પ્રમાણમાં અન્યવસ્થા વધારે જણાય છે. ઇ.સ. ૧૮૦૦ માં રઘુનાથ મહીપત સરયુઓ થયો. આ સરયુઓ લોકોમાં કાંસાડેખને નામે પ્રસિદ્ધ છે. મરાઠાઓના ત્રેસઠ વર્ષના રાજ્યમાં અમદાવાદમાં આપણે જે પ્રકારે જીવે છીએ. હિન્દુના પણ ગર્વથી બનવે અને જોનારની આંખો ડરે એવું કોઈ સ્થાન એમણે ક્યું છે.

એમની અતિકંતુસ રાજનીતિથી લોકો કંટાળી ગયા. વસ્તીઓ છી થવા લાગી અને જીવનનો ઉત્કાસ ઓછો થવા લાગ્યો. પણ યાદ રાખવું જે પ્રકારે શહેરનો ૧૮ માં સદીથી વિનિપાત થતો હતો. આ પ્રમાણે મરાઠા વહીવટથી થુથાયું શહેરે ઇ.સ. ૧૮૧૮ માં બ્રિટિશને મળ્યું ત્યારે શહેર આખું એક મહાન ખંડેર જેવું લાગતું હતું.

અંજેણ રાજ્ય પછી.—અંજેણે અમદાવાદ લીધા પછીનો અમદાવાદનો ઇતિહાસ એટલે ખરી રીતે અમદાવાદના વેપાર ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ પહેલાં વેપાર એકલોજ રહ્યો. પહેલાં બધા રસ હતા હવે એકજ રસ રહ્યો. અંજેણે એ અમદાવાદ લીધું ત્યારે વસ્તી ૮૦૦૦૦ ની હતી, અને વધી ને ઇ.સ. ૧૮૨૪ માં ૮૮૦૦૦ થઈ. પીની પ્રગતિ થતી હતી અને લોકોને ધીણુ ખાસ કાંઈ નહિ. પણ લાંબા જીવન માંથી જ્વાસ ખાવાનો વખત હવે મળ્યો હતો. પણ ઇ.સ. ૧૮૫૭ ના બળવાની અસર અહિં પણ જણવા લાગી. બળવા પછી અમદાવાદમાં વેપાર ઉદ્યોગ વધવા માંડ્યો અને ઇ.સ. ૧૮૬૦ માં શાહપુરમાં રણમોહલાલ દેઠાલાલે પહેલી કાપડ સુરતની મીલ બાંધી વેપાર સાથે કેળવણી અને દેશી ભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ પણ થવા માંડી. આ શાન્ત અને પ્રગતિમાં બંગ પાડવા ૧૮૬૮ માં રેલ આવી અને ૧૮૭૫ માં ફરી એક બપોર રેલ આવી ૧૮૭૭ માં બહોરાની ડુકાનમાં ઘર ભયો હતો તે કુટવાથી મોટી આગ

લાગી પાંચ દુકાનો ખપી ગઈ અને ૮૮ મ.જુરો મરી ગયા જે મહિના રહી ફરી મોટી આગ લાગી અને એમાં ૯૪ ઘર બળી ગયાં અને ૬ લાખ રૂ.નું નુકસાન થયું. આ સમયમાં રાજદારી બાબતોને રાજ કે અમલદારો સાથે બહુ સંબંધ ન હતો. ઇ.સ. ૧૯૦૨ માં પ્રખ્યાત વકતા મુરંદનાથ બેનરજી ના પ્રમુખપદ નીચે અમદાવાદમાં પહેલીજ વાર હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક થઈ.

અમદાવાદમાં અસલ ગાગોની ખોટ ન હતી. પણ ઓગણીસમી સદીમાં બધા સુકાંઈ ગયા હતા. વીસમી સદીમાં એટલી જ ધીજ આગળ વીક્ટોરીઆ બાગનું અને દસકે ગયા પછી સારંગપુર હરવાબ પાસે માધવ બાગ થયો.

૧૯૧૪ માં ગાંધીજી આફ્રીકાથી સ્વદેશ આવ્યા એક વર્ષ પછી અમદાવાદના મુલાગ્ને જીવન સર્વસ્વ લોકકલ્યાણને માટે અર્પનાર, પુરાણ પ્રસિદ્ધ દ્ધીયિ સુનિના આશ્રમની પુણ્ય ભૂમિ ઉપર ગાંધીજીએ નિવાસ કર્યો. ત્યાર પછી ઇ.સ. ૧૯૧૬ સુધીમાં મજુર વર્ગની વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. ૧૯૧૬ ના એપ્રિલમાં ગાંધીજીને પંજાબ જતાં રાંકયા અને ગાડીમાંથી પકડીને પાછા મુંબઈ ઇતિહાસની હદમાં એકલી દીધા. આ સમાચાર જાણી જાતજ અમદાવાદનો અસાન મજુર વર્ગ ઉરકેરાયો. શ્રી. અનસુયા બહેન પકડાયોની ખોટી ખબર સાંભળી મજુરો લાન ભૂંડ્યા. એમણે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાને ત્યાં બાળી ભદ્રમાં કેટલીક સરકારી કોલેજો તોડી. રીચીરેડ પર એક અંગ્રેજ સાઈન્ટિફિક ફેરવાથી ખૂન કર્યું. લોક પ્રિય કલેક્ટર ચેર ફીફને પણ લશ્કરી કામદો બાહેર કરવો પડ્યો.

અસહકારનો જન્મ ગાંધીજીના નિવાસને લીધે અમદાવાદમાં થયો હતો. પદપુરાણમાં સાબરમતીનું મહાત્મ્ય ઘણું ગવાયું હતું. આજના જમાનામાં ગાંધીજીનાં જવા પરમ સત્ પુરુષના નિવાસ અને તેમની પ્રવૃત્તિથી આજે સાબરમતી નવીજ રીતે મહાત્મ્ય ધરે છે.

આ નવા યુગનાં લલિત કલાઓનો સારી રીતે વિસ્તાર થયો. સુવાનોની સરીર સંપતિ વધારવા અખાડાઓની ચળવળ શહેરમાં અને શહેર બાહેર ચાલુ થઈ હતી. સાહિત્ય અને વર્તમાન પત્રોના હેત્રમાં પણ નવો વેગ આવ્યો હતો. અમદાવાદનું મુખ્ય જીવન વેપાર અને એ મુખ્ય જીવનની સ્થિતિ ખસબ હોવા છતાં અમદાવાદની પ્રગતિ અટકી નથી. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીનો શ્રી વર્કંબ ભાઈનો વહીવટ શહેર અને સરકાર બંનેને સફળ જણાયો છે.

અમદાવાદની ટંક શાળા અને મિલકતો:—
અમદાવાદની પૂણે પટેલો એક ભાગ હાલ પણ ટંક-
શાળા તરીકે ચોળખાય છે. પણ અસલ ટંકશાળા
ક્યાં છે તે બહુવાતું સાધન નથી. પણ પોલી બસો
વખંની સ્વતંત્ર બાદશાહીમાં મહારાજ્યને શોભે
એવી ટંકશાળાનો હોજર. કમનસીબે અમદાવાદના
નામના સિકકાઓ બહુજ ઓછા જડેલા છે. સ્વતંત્ર
બાદશાહીમાં ગુજરાતમાં પાંચ જગ્યાએ સિકકા પડ્યા
છે. એમ જણાય છે. એમાં પહેલું અમદાવાદ, બીજું
અહમદનગર (ઇંદર પાસે ત્રીજું સુરેન્દ્રાબાદ (જૂના-
ગઢ) ચોથું મહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર) આ ચાર નામ
ઉપરાંત ખાનપુરના નામના ચોડા સિકકા પણ મળે
છે. પણ ઘણા ખરા સિકકા તો શહેરના નામ વગર
અને સાલના નામ વગરનાજ માત્રમ પડે છે. અમદા-
વાદના નામના સિકકા બાદશાહીના છેલ્લા વર્ષોનાજ
મળી આવે છે. અમદાવાદમાં લાંબો સમય રહી
જેમણે ગુજરાતના સિકકાનો અભ્યાસ કર્યો છે. તે
રેવરંડ ડૉ. ટેલરે જણાવ્યું છે. "આખી ગુજરાતી
સલતનતના સમયમાં એના પાટ નગરનીજ ટંક
શાળામાં સિકકા પાડવાની પ્રવૃત્તિ છેવટના વર્ષો
હી. સ. ૯૭૦, ૯૭૭, ૯૭૮ અને ૯૯૧ ના વર્ષોમાંજ
થઈ હોય એ કેવળ અશક્ય જ વાત છે. આ અશક્ય-
તાજ એટલી ભાર છે. કે એથી આપણે ટંકશાળાના
નામ વગરના બધાજ સિકકા અમદાવાદમાંજ પડ્યા
હશે વાંધા વગર હિંમતથી માનીએ અને એવ સિક્કા
ઘણા છે." અમદાવાદના નામના જે સિકકાઓ છે.
તેમાં અમદાવાદને શહેર મુઆમ્મ મહાન શહેર
કહેલું છે. અકબરના સમયના કેટલાક સિકકાઓમાં
અમદાવાદને દાર-અઝ-ખિલાફત ખિલાફતનું સ્થાન
દાર અહ-સલતનત મહારાજ્યનું સ્થાન એવાં વિશે-
ષણાં આપ્યાં છે.

સાધારણ રીતે બાદશાહી રૂપીયાને ટંક કહેતા
એટ્ટીઅરના લેખક જણાવે છે કે ટંકશાળા ઉપર
એક નામાંકિત વેપારી પેટીની પણ હેખરેખ તે
સમયે રહેતી. અને દર એ સિકકે ૧૩-૪૦ ધર્મોદ
વજેરે મટે તુલક કાઢવામાં આવતા. એના ચાંદોના
બત્તર પર પણ ટંકશાળાને અધિકારી વગર હેખરેખ
રાખતો.

અમદાવાદનાં પરાં:—નો ઇતિહાસ પણ
રસમય છે. અમદાવાદના પરાંની ચોટી મ'આ પરથી
તેની વસ્તી વધારે હશે એમ લાગે છે. મીરાતે અહ-
મદીના કતી લખે છે કે પરાં ૩૬૦ હતા. એમ કહે-
વાય છે કે સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં પરાંમાંજ
મુખ્યત્વે હિંદુ વસ્તી રહેતી અને શહેરમાં મુસલ-
માન શિવાય બીજા રહી શકતા નહિં. આ વાત ખાસ

માનવા જેવી નથી. પરાંના નામ કેટલાક જુનાં છે.
કેટલાક વસાવનાર અમીરો પરથી પડ્યાં છે. ઘણા
પરાં એવાં મોટા હતાં તથા આગાહ હતાં અને એમને
ફરતા કોટ પણ હતા કે એ ફરકને ચોક નાનું શહેર
જ કહી શકાય. જે-ય કા-યો પરથી ઘણાં પરાં છેક
ઝોરગઢેજ બાદશાહના સમય સુધી સારી રીતે
આગાહ હતાં અને હિંદુઓની મોટી વસ્તી પરાંમાં
હતી. કેટલાક પરાં હાલ નવાં પણ વસ્તાં છે. પહેલાં
પરાં અમીરો રાજ્યો કે ધનવાનો વસાવતા. હવે
લોકોનો સમૂહ પણ પરાં વસાવે છે. ઠાંચો પરથીજ
સોસાઈટીના પ્રસંસનીય ડાયેટી ઘરો બાંધનારી
મંડળીઓ હાલ નીકળી છે. અમદાવાદમાં પરાં વસા-
વાની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે તે શહેરની ગીચ વસ્તી
ઓછી કરવા અગત્યની છે એ રીતે એટીસ બ્રીજના
રસ્તા પર જમાલપુર તથા કાંકરિયાની આસપાસ
નવાં પરાં થશે. પરાંની સવિસ્તર નોંધ શ્રી. રતનમણિ
રાવ ભીમસેના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક 'અમદાવાદ' માં
આપી છે. જિજ્ઞાસુ વાંચકે એ જોઈ લેવી.

અમદાવાદના ઉદ્યાનો:—હાલના અમદા-
વાદને કોઈ જુએ તો અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉદ્યા-
નોનું જૂઠું પ્રકરણ ટેબીને જરૂર હોશે. પણ પૂર્વે
અમદાવાદમાં અને બહાર વૃક્ષો એટલા ખીલેલાં
હતાં. કે પરદેશી મુસાફરોને આશુ શહેર એક ઉપ-
વન જેવું લાગતું. મરજીદો સામે બાગ હતા અને
ઉમરાવોના પણ ચોટા નાના બાગ હતા. અમદાવાદ
અને ગુજરાતમાં મહમૂદ બેગમએ બાગ વધારવાની
પ્રવૃત્તિ કરેલી છે. બાગ અદારમી સદી ઘણે ભાગે
વેશન થતા હતા. અદારમી સદીમાં નીચેના બાગ
સાધારણ સ્થિતિમાં હતા.

બાગે નગીના એટલે કાંકરીઆ વચ્ચેની નગીના
વાડી. કુતુબુડીને અહમદશાહે હોજે કુતુબ (કાંકરીયા)
માં વચ્ચે બાગ બનાવ્યો. એમાં જવાને ૪૬ કમાતનો
પુત્ર હતો. બાગની વચ્ચે નાનું લ'બજોરસ મકાન છે.
હાલનું મકાન બોરડેએ બનાવેલું છે. એ કાંઈ ખાસ
સુંદર નથી. રાહવાડી હવે બાગ નથી. હવે ચાક-
વાડી દરેકોમનું નાનું ગામ છે. આ બગીચા અગાઉ
ઉત્તમ અને બહુ વપરાશમાં હોય એમ માનવાને
કારણ છે. બાગે ફિરદોશ હાલ બાગ નથી. રાજપુરની
હંદ મૂકી વચ્ચે બાગ પાસે એ બાગ હતો

બાગે રાયળાં બગીચાના તથાપનાર મલીક
રાયળાનું સ્થાન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં બહુ મોટું
છે. હાલ એ રાયળે રાજો સારી હાલતમાં છે. તથાજ
પણ છે. પણ બહુ ઠંડું નથી હાલ પડી ગઈ છે અને
બાગને બઠકે ખેતરો છે. હરડે બાગ ખરી રીતે બાગ
નથી.

૧૬૫. કવિ દલપતરામ - અનંદવાદીઓના
પૂર્ણ પરિચયના હતા. શુદ્ધરાત્ર વના કમુલર સોસા
યદીને અસ્તિત્વમા આણુનાર એક પ્રમુખ વ્યક્તિ
તેઓ દ્વારા શ્રીમાળી પ્રાણી હતા.

૧૬૬. નાનાલાલ કવિ-કવિ દલપતરામના પુત્ર
જોમને અમદાવાદના કવિતા ભાણુચંદ્ર દેહી સંકાય.

૧૬૭. સર ગોકળદાસ કહાનદાસ પારિખ-ગાંધી
જેઠીના એક અત્યંત પ્રમુખ અભીયોગ આગેવાન.

૧૬૮. હરિભાઈ દેસાઈભાઈ દેસાઈ,ળી.એ.એલ.
એલ.ળી. જે. ધી એ મુખર્ સરકારના કિવાત હુવા.

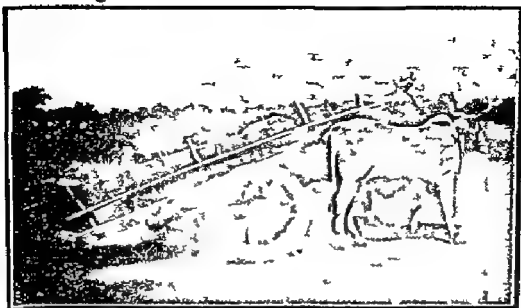

૧૯૯ દેડી વિદ્યાળહેત નીલકંઠ-અમદાવાદના
અત્યંત પ્રખ્યાત સી. એ વનાંકયુલર સોસાયટીના
સેક્રેટરી છે

૧૭૦ દેવળ આગેવાનો લાણ્યાથી અમદા
વાદનો ખરો પરિચય થશે નહિ. અમદાવાદને ગોરસ
પૂરે પાડનાર સીઆને ભૂલતા ના

૧૭૧. અમનાના છ લામની ગણદગાડી ત્યા
જનારા ગહારના લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા વગર
રહેયો નહિ.

૧૭૨. રવિશ કર રાવળ-અમદાવાદનાં એકમા
ગળ પડતા ચિત્રકાર અને કેલાચિકિત્સક

१७३. गोवर्धनराम त्रिपाठी—अमदावादन सा-
हित्यभाषा प्रख्यात मुख्य नवलेखककार.

ફરમાનવારી બાગ શહેરની સામે નદીને તીરે હતો. આ બગીચા હાલની ગુજરાત કૌલેજની આસપાસ કોઈ સ્થળે હોવાનો સંભવ છે.

ફતેહબાગ સરખેજ પાસે હતો. આ બાગનું વર્ણન કેટલાક સુરોપના મુસાફરોએ મુકત કંઈ કંથુ' છે. આવે. સુ'દર બાગ મીરાતે અહમદી લખાઈ જ્યારે (૧૭૦૦-૬૨) વેરાન થયો હતો, હાલ ત્યાં ફતેહવાડી નામનું ગામડું કેવળ છે.

શાહીબાગ નામ પરથી હાલ પણ કોઈ એને મોટો બાગ ધારે. મોગલાઈના સમયમાં શાહીબાગ એક મોટો રમણીય બાગ હતો. હવેનું શાહીબાગ એટલે કંઈક સ્વચ્છ હવાવાળું અમદાવાદનું એક પડું. હાલના શાહીબાગમાં અસલના બાગેશાહી કરતાં ખીલ ઘણી હોતો સમાવેશ થઈ બંધ છે. હાલના શાહીબાગ દિલ્હી દરવાજાની બહાર ઉત્તર દિશામાં થોડે દૂર મધ્યા પછી રેલ્વે સંકલ્પી પા આઈલ ટેક્સિલ્સથી શરૂ થઈ ઉત્તરમાં કેમ્પ II હલ. સુધી ગણાય છે. આ બાગ ગુજરાતમાં સર્વોત્તમ ગણતો અને હિંદના સારા બગીચાઓની પંક્તિએ બેસતો. તેનું સમારકામ ઔરંગઝેબના રાજ્યના અંત સુધી થતું હતું.

હાલના શાહીબાગમાં ધનિકોના ગંગલા તેમના ન્હાના મોટા બાગ સાથે જોવામાં આવે છે. ગુજરાતના કમિશનર શાહીબાગના મહેલમાંજ રહે છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદની અંદર અને ત્યારે બાહુએ મોટા મોટા બંધ બાગ બગીચા હતા. હાલ બધા બાગ ખેતર થઈ ગયા છે. શહેરની અંદર એલીસ શ્રીજ પુલ પાસે નાનો વિક્ટોરીયા બાગ છે અને સારંગ દરવાજા બહાર માધવ બાગ સર ચિત્રભાઈ માધવલાલે પોતાના પિતાને નામે બધાવ્યો છે. અમદાવાદને છળે એવો એક પણ બાગ હાલ નથી તો પ્રાચી સંપ્રદાયવાળો બાગ તો કયાથીજ હોય?

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય. — અમદાવાદનું મુસલમાની સ્થાપત્ય એના ઐતિહાસિક તત્વોમાં હિંદુજ રહ્યું છે. ફરગ્યુસન અમદાવાદના સ્થાપત્યને અનુપમ લાવણ્યમય (પરફેક્ટલી એસીમેટી) કહે છે તે સત્ય જણાય છે. હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્ય માટે ખાસ આધાર જેવા ગણાતા ફરગ્યુસન હિંદના મુસલમાની સ્થાપત્યની ભંતોમાં અમદાવાદના મુસલમાની સ્થાપત્યને સર્વથી વધારે હિંદુ તત્વોવાળું ગણે છે. અપૂર્વ કારીગરી અને અદ્ભૂત સ્થાપત્ય બે ભેદનેજ પરદેશી એ અમદાવાદની ગણતરી એક સુ'દર શહેરમાં કરે છે.

અમદાવાદના સ્થાપત્યની વિશેષતામાં પહેલું તો મકાનમાં પ્રકાશ દાખલ કરવાની અપૂર્વ કરામત ના. ૪૬...લા. ૨

ખીલુ' ગોળ તથા બગીચોની સાધરણ કોમળતા બરેલી કોતરણી ત્રીલુ' મીનારાની રચના ગોઠવણી અને શણગાર અને ચોથું હાલના મીનારાની અવ્યયબી.

અમદાવાદની બગીચો અને ગોળ એવા બંન્ધા છે કે એનો ભોટો હિંદુસ્તાનમાં તો ગુ' પણ હુનિયામાં પણ મળવો મુશ્કેલ પડે. અમદાવાદ જેવી સુ'દર બગીચો હિંદુસ્તાનના હિંદુ કે મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ખીલે કાંઈ છેજ નહિ. એટલે સરખા મણી ફક્ત દિલ્હી આથા સથેજ કરે શકાય. દિલ્હી આથામાં બગીચો કરતાં બી'તનું જડીત કામ વધારે છે. અને બગીચો જે છે તે અમદાવાદ જેટલી ઝીલ્લી કોતરણીવાળી અને આકૃતિઓની વિવિધતાવાળી નથી. આથામાં ઇતિમુદ્દોલાની બગીચો કામ સુ'દર છે. પરંતુ તે અમદાવાદની શાહઆલમની બગીચે વરવાની ભણી દૂરી બગીચે જેટલું બારીક નથી. શાહે આલમ અને સરખા, આંદશાહને રાણીના હુજરા શાહપુર, અને મુહાકીઝલામાં જેવી મસ્જિદોની બી'તોમાં મૂકેલી બગીચો અમદાવાદની બગીચોના અદ્ભૂત નમુના છે. પણ એ બધા કરતાં આ જગતમાં અમદાવાદની કલાની ખ્યાતિ મોંઝાકાનાર લાલ દરવાજે સીધી શહીદની મસ્જિદની બગીચો અપૂર્વ છે. વેનરપતિના આકારની પૂંથણી ઉપરાંત અમદાવાદની બગીચોમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ વધારે છે. અમદાવાદની બગીચોની આકૃતિ ભેદ-એકતલેખક લખે છે કે અમદાવાદમાં ભૂમિતિ' એવી, ઉદાસમાં આવી છે કે તે ઉત્તમ બની નુપ્ત કરે છે. અમદાવાદની બગીચો ભેદ આ ઉદગાર ચોપ્પ લાગે છે.

મીનારા એ અમદાવાદની મસ્જિદની ત્રીલુ વિશેષતા છે. ફરગ્યુસન લખે છે કે ઇસ્લામની મસ્જિદોમાં અમદાવાદ કરતા ૨૫૦ વર્ષ પહેલા મીનારા કલાની ઈંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા. પરંતુ મસ્જિદનાજ બાગ તરીકે મીનારા મુસલમાન સ્થાપત્યમાં પહેલ વહેલા અમદાવાદજ વાપર્યા છે. ગીજનીની સત્તા નીચે (ઈ. સ. ૯૭૫-૧૧૩૬) અને દિલ્હીના પઠાણ રાજ્યમાં (ઈ. સ. ૧૧૬૨ થી ૧૫૫૮) મીનારા કીર્તિસ્તાલ તરીકે બુદ્ધ થતા પણ મસ્જિદના તરીકે નહિ. અમદાવાદના મીનારાની રચના બધીજ હિંદુ ઘાટની છે. ચીતોડના બીજા કીર્તિસ્તાલ જેવી કાંઈ જણાય છે. અને ગુજરાતના મંદીરાની બહારની નીચેની બાધણીને કાંઈક મળે છે. અમદાવાદની વળી એક નવીજ વિશેષતા છે. અમદાવાદની મસ્જિદોના મીનારા હાલે છે! એક મીનારા હલાવીએ એટલે એની ભેડેના બીજા મીનારા પોતાની ગેળે ગતિવાળો થાય છે. હાલના ઈજનેરી સ્તંભવાળા પણ આ

જાણત કાંઈ સરનેવી શક્યા નથી. તેમ કોઈ પણ જગ્યાએ એનો મુલાકા મળતો નથી. યુરોપીઅન મેનારાઓના સંસ્થા પ્રેમ-નગર કંઈ જોનિયર (વલિયરોની) જેવાં હતાં. ફરંગીસન લખે છે, 'અમદાવાદની જગ્યાએ કબાલી મોદ યહોર હતું' અને સ્થાનિક આયો હવાને લાખે. જાણકારોનો અનુભવ અહમદશાહને લાગ્યો, મળ્યો હોય.' હવે એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે કે ગુજરાતમાં અસલ ધરતીકંપ બહુ થતા એ વિચારમાં અમદાવાદની મરજી-દો પ્રતીક પના આચકા ખમી શકે એવી. ધનાવવા એ ધમયના ગુજરાતી સ્વર્ણતોએ મીનારા હાલે એવી કરામતકરી હોય એમ મનાય. વળી આ અનુમાનાખ, હોય તોપણ મોટા ધરતીકંપ જેવો મીનારા પાડ્યા છે. પછી બહુ મોટા ધરતીકંપને મીનારા નાખમી થકા હોય એમ માની શકાય.

જોનિયર સમીપનીના મુલાકાના અત્તમ શેઠ હુલીસિંહે કિલ્લી દરવાજા બહાર 'મોદ દેવાલય ખાધું'. રાજાતકારના દેવાલયના નાશ પછી એણે મોદુ અદિર આજ છે. છેક બહારના દાર ઉપરના ગરજા વગેરે બાદ કરતાં આ મ કિની બાધથી લેલાવાલાના મ કિરમેઅનુમદાને છે. મોગલાઈ પછીની અવ્યવસ્થામાં લાગેલા ચાકેનો શ્વાસ લેતા કિલ્લાસ્થાનના બીજા કોઈ પણ પ્રાતમાં એ સમયે આવી ઉત્તમ કોર્મીનીરીનું મ કિર આયેજ થયું હશે એમ કહેવામાં જરાપણ અનિશયોક્તિ નથી. હુલીસી ગના મ કિર પછી વીશ મયે સ્મામીનારાયણનું મ કિર થયું. જ્યારે તથા હાલમાં એ થયું અમદાવાદને શાલાવે એવું છે. શહેરની અંદર પણ જૈન મંદિરો ધણાં થયા. ૧૨

નગર નિર્માણ-શહેરને વિસ્તાર પહેલા જેવો હાલ નથી પુરાવાન અમદાવાદને ખ્યાલ હાલના અમદાવાદ પદની આવે તેમ નથી હાલનું અમદાવાદ એનાં કેટલાક ભૂનાં અવશેષો બાક કરીએ તેા જોને વર્ષથી જૂનું નથી બાદશાહી અમયની મરજી હો વગેરે મકાનો પુરાતાનું અમદાવાદની રચના અને જમાનાની સામીને કંઈક ખ્યાલ આપી શકે જી. હાલે સંજો છે કે અમદાવાદ કિલ્લ શહેરની રચના પ્રમાણે બાધાયું છે. અમદાવાદના રસ્તા હાલ એટલા સાકર અને વાકચુંકા થઈ ગયે છે કે અસલીના મહા મકાની કટપત્તા કરી સુરકલે પડે. અમદાવાદના મુખ્ય રસ્તા દર માર્ગ સાથે સાથે તેટલા પહોળા હતા એમ એક પેરદેશી મુલાકાર લખે છે. શહેરમાં સુર મોનો (રેકો) હતા એમ પણ એક વહે છે. હાલમાં એવું કાંઈ નથી. એ નર્વ બાધે છે. ફીચીસ

મોદીકું રોડ જેવા કંઈક પ્રહાણા હોખાતા રસ્તા તેા અજેણ સભ્યમાં નવા કરેલા છે.

સાધારણ રીતે જુગા મરજીને મધ્યમાં ગણી શકાય કિલ્લ રીવાજ પ્રમાણે શહેરના મધ્યમાં મ કિર બેધએ તેને બાલો મુસલમાન બાદશાહ મરજી કરે, એ સ્વાભાવિક છે. જુમા મરજીની આસપાસ આરે બાળ્ય મોટા ખુલ્લા રસ્તા હશે અને એની સામેના ભાગમાં માણેક ચોક એ ચોક મોદુ મેદાન હશે એમ માનવાને કારણ છે.

એક રીતે જોતા અમદાવાદ પાટણ શહેરની જ સહેજ જુની નકલ હશે એમ વધારે સંભવ છે. પાટણની ગણની કિલ્લા સારામાં સારા શહેરોમાં થતી હતી. મીરાતે અહમદીમાં સ્થાલ જણાયું છે કે બાદને કિલ્લા પાટણમાં કિલ્લાના ઘાટને બાધવામાં આવ્યો હતો. અને એને બાદ કહેતા એટલે અમદાવાદના કિલ્લાનું નામ પણ ભદ્ર પડ્યું અને એના ઉપરથી અકબરનગર (ઈંદર યાચે) અને આયાનેરના કિલ્લાના નામ પણ ભદ્ર પડ્યા. પુરાતાન રચના શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને અધાર્મ્ય એ ત્રણે દિગ્ધિએ થઈ હતી.

પોળો ધણ ખરું શહેર વસ્તુ ત્યારથી જ થયેલી છે મીરાતે અહમદીમાં એના ધણી ઉલ્લેખ છે પણ અસલ પોળ હાલના જેવી નહિ હોય એ સ્પષ્ટ છે. હાલની પોળો કેટલીક મકાના સમયમાં અને કેટલીક અથેણ સભ્યની શરૂઆત વસેલી છે. અને એ વસતી વખતે કોઈ જાતની નિયમિત રચના કે સિદ્ધાન્ત જણવાયો નથી. એ ઐતિહાસિક સંજોગોમાં પોળો બાધાઈ તેજ ઐતિહાસિક મંજોગોને લીધે પોળો વાકીય કી ગલીઓવાળી; ગીચ અને સાકડી બની. એક જાતના મામાનિક બાધારણવાળા જાતતા સુધી એક જ જગ્યામાં એટલે એક જ પોળમાં રહેતા તેથી વસ્તી વધતા પોળો ધણી લીચ બની ગઈ.

પુરાતાન અમદાવાદ-કેવું હશે એ કાંઈ રીતે જણવાનું હાલ સાધન નથી. અહમદીનો છાંતી લખે છે કે કેટલાક બાજ એજાળ તા નથી અને કેટલાક બાધાર્જ ગયા છે હાવના પ્રેમ અને કાણુપર દરવાખની વચે હાડરીપુર છે તે ધણુ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે. શહેરની અંદરના મીના લાગેમાં ઢી ગયા, હાન પટેલની પોળ અને નીશા પેળના ઉલ્લેખો બાદશાહી સમયના મળી આવે છે. પાકીયા પલુ મોગલાઈ પહેલાનું હોય એમ જણાય છે. આટલા નામ બાદશાહી સમયના આજે પણ જણાય છે ધણુ નામ નાશ પાળ્યા છે. અને મોગલાઈના ના નામ પડી હાલ તે પણ બદલાઈ ગયા છે. અહમદીમાં મોગલ સમયમાં ચક્રવાત નામ આવેલા છે. તે આજે

પણ વપરાય છે. પરંતુ એમાં રસ્તા અને મહેલોનાં ને નામ છે તેમાંના ઘણાને આને પત્તા લાગતો નથી.

મોગલ સમયના ચક્રો અહમદીમાં આ પ્રમાણે આપ્યા છે. ખાસ ખાનસર, પાનકોટ (પાનકોટ નાકો) માણેક ચોક, દીકવા ચક્રો, ત્રણ દી ગડી, ભડેરીપુર ખાડીયા ઉદ્દે અઢાવરપુ અઢવરપુર, રાયપુર, આરેડીયા, રાયખડ, ખાનપુર, શાહપુર, ઈડેરીયા ચક્રો, સંદર જહા, હવેરી વાડનો ચક્રો. આ બધા ચક્રોમાં ચણતરા હતા અને ગરે કેટવાદના ચોદીદાર રહેતા આમાં સંદર જહા શિવાય દરેકના નામ આજે લખીતા છે. આજ પણ આ પોલીસ ચોકી છે. સંદરજહાને ચક્રો ખાસાસને અગર જલાલપુર ખાણ કોઈ ચક્રો હશે.

હાલની સાંકડી શેરી છે તે મોગલ સમયમાં હોય એમ લાગે છે. અસલ એ મોટો રસ્તો હશે અને સારંગપુર તરફ સીધા જતો હશે એમ માનવાને કારણ છે. ત્રણ દરવાજાવાળો રસ્તો હાલની માણેક ગીચીરોડને ન, મળ્યાં માણેકચોકના મોટા ચોગાનની ઉત્તર સીમા ખાનસર, હતો. રીચી રોડ તે વખતે હતો નહિ. મુસાફર થેવેનો લખે છે કે અમદાવાદ સુરતથી બમણુ મોટું શહેર છે પણ સુરત જેટલું બરચક નથી. અત્યારના બરચક અમદાવાદમાં રહેનારા આ વાત માનશે સુરતથી એવડુ તો અમદાવાદ આજે પણ છે.

મીરાતે અહમદીના કતાં લખે છે કે દક્ષિણ તરફ શહેર, મોટું વધેલું. હવે એને ખાદશાહી સમયમાં મહેમદાવાદ વધવાથી મહેમદાવાદ અને અમદાવાદના વચ્ચેના રસ્તા ઉપર હુકાનો વગેરે વમાવી એવુ જોડી દીધુ હતું કે આખુ ય એ મોટું શહેર હોય એમ લાગતું હતું. ચોગાણીમમી સહીના પૂર્વાર્ધમાં પ્રોગય અમદાવાદમાં આવ્યે ત્યારે તેણે તે વખતના ખડેરા જોઈ લખે છે “અમદાવાદ કવિની કંપના અને ચિત્રકારની પીઠીને લાયક છે.”

અમદાવાદની રીયાઝ—હાલની વાકીયુ કી પોળોના અઢારમી સહીના ઉત્તરાર્ધમાં, અર્ધ પોળનું મહેલો સરીખામ રસ્તા પર પડે છે. આ મહેલો દરવાજો હોય છે અને તેને મોગલ કમાડ હોય છે. કેટલીક પોળોને દરવાજા કમાન વાળા અને કેટલીકને રહેલા જેવા ચોરસ હોય છે દરવાજાની કે ઉપર કેટલીક પોળોને મેડીઆ હોય છે તેમાં પોળીઓ રહે છે એ મેડીને રસ્તા પર બારણા હોતાં જુદી પળુ બ હુક મોટા કાણા કરેલા હોય છે. પોળના કમાડને એક નાની બારી હોય છે. કેટલીક પોળોની

પાછળ બારી હોય છે તેમાંથી બીજી પોળમાં દેરસ્તા પર નીકળાય છે. બીજી બારી પોળોમાં અંદર તાના ખોલા અગર યાદગીઓ હોય છે. કેટલીક પોળોમાં બીજી નાના પોળો પણ હોય છે ઘણી બારી પોળોમાં એક બે આંગણું હોય છે. અને પોળનું ચોકડું કરે છે. પોળોનાં હુવો અને પોળોનું બગરૂં એ અખી પોળની સ્વતંત્ર મીલકત છે કેટલીક પોળોમાં મહાદેવ માતા કે હનુમાનનું મંદિર હોય છે. જેને અપસરા અને હિન્દુ મંદિરો પણ પોળોમાં હોય છે.

શહેરના પશ્ચિમ ભાગ પરના પૂર્વમાં પોળો વધારે છે. પશ્ચિમમાં ખાનસર, મીરાપુર, ખાસ ખાનસર, પાનકોટ, રાયખડ વગેરે લક્ષમાં પોળો નથી. કાળપુર વગેરે લક્ષમાંના વડોદરા વગેરે મુસલમાનો પોળોમાં રહે છે. પણ ઘણું ખરું મુસલમાનો, હિંદુ ધરોમાં વધારે રહે છે. શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં પારસી મુસલમાન હિંદુ ધરોમાં રહે છે.

માંડવીની પોળ સર્વથી મોટામાં મોટી પોળ છે. એનું એક નાકું માણેક ચોકમાં અને બીજી આરેડીયા ચક્રમાં પડે છે. ઈ. સં. ૧૮૭૨ માં એકત્રી માડવીની પોળમાં દશ હજાર માણસોની વસતી હતી હાલમાં વસતી વધી છે આ પોળમાં બીજી ઘણી પોળો છે સ. રતનમણિરાવ નાં અમદાવાદ પુસ્તકમાં ઘણી પોળોનું વર્ણન છે તે પોળોમાં વાયકે ભેળેલું.

આજે જે બાંધે આજે અમદાવાદ રહેવા ઉત્તર અક્ષાર અને ઉર્દુ-કોટ પૂર્વે રેણી શંકર આપેલું છે એની ઉચાઈ દરિયાની સપાટીથી આસરે ૧૭૩ ફીટ છે અમદાવાદનું સ્થાન કોઈ રીતે હાલતો આકર્ષક નથી

અમદાવાદનું સ્થળ એવી જગ્યાએ આવેલું છે કે વસાહતના બંને પ્રવાહો માધી એકેને લાભ તેનું મળી શકતો નથી હિંદના બીજા ભાગોમાં બંને પ્રવાહો પડી ગયા પછીએ તરફ આવે છે. આ કારણથી અમદાવાદ અને તેની આસપાસ હુકાનોનાં બંધ ઘણું ખરું રહ્યા કરે છે. જમીન વેતાળ હોવાથી થોડું વરસાદ પણ પાક ઠીક થાય છે સરેરાશ વરસાદ ૩૦ ઇંચ પડે છે.

અહિં શિયાળામાં ટાંઠા અને ઉનાળામાં તાપ સખન હોય છે. અહિં ની હવા એક દર સૂકી છે માગ-શરથી કાગણ માસ સુધી અમદાવાદની હવા ઘણી નિર્ગમી રહે છે. શિયાળામાં ગરમી મેહાણા ચોડી ગરમી વધારેમાં વધારે ૬૦ ડીગ્રી રહે છે ઉનાળામાં વધારેમાં વધારે ૧૧૮ ડીગ્રી થાય છે. ઉનાળામાં મદ્રાસ જેટલી તાપ છે પણ દરિયાનાં અવાયે ગરમ ભૂ-વધારે તાપ છે. શાહીબાગની હવા સારી ગણાય છે.

અમદાવાદ શહેરનું મરણ પ્રમાણ : ધણુ મોટું છે. એનું કારણ એક શહેરની ધીમ વસ્તી, બીજું ધર્મને નામે લોકોમાં ચાલતા કેટલાક ખરાબ રીવાજ ત્રીજું પાણીની તંગી અને ધૂળનો ત્રાસ, ચોથું આખા શહેરમાં ગંદકી નથી તે, પાંચમું મીઠાની ધુણી, છઠું ટોરોના તળેલા શહેરમાં છે તે પણ આરોગ્યને બગાડે છે. અને તેથી કાંઈ ખાસ કુધ સસ્તુ મળતું નથી.

૧૯ મી સદીના છેલ્લા દશકામાં શહેરને સાબરમતીનું પાણી પુરું પાડવાની શરૂઆત થઈ. વિશ્વ વર્ષ પછી વસ્તી વધવાથી પાણીની તંગી પડવા માંડી. હાલમાં અમદાવાદનું પાણી સતોપકારક છે. પણ ભેંધએ તેટલું મળતું નથી.

અમદાવાદનું મરણ પ્રમાણ : બે વર્ષ છે. હિંદુ સ્થાનનાં સર્વોચ્ચ વધારેમાં વધારે મરણ પ્રમાણ પાળી શહેરની પેકિટમાં અમદાવાદ બેસે છે. અહિં બાળ મરણ પ્રમાણ પણ વધારે છે. ૧૯૨૭ ના રિસેબર મોસમમાં એક વર્ષની અંદરનાં ૩૮ બાળકો ગુજરી ગયા હતાં. અમદાવાદનું શહેર રોગથી મુકત કોઈ પણ વખતે હતું નહિ. તાવ ઉપસાંત દમ અને કોમળીયાનો વ્યાધિ શહેરમાં ઘર કરી રહેલો છે. અમદાવાદમાં ફેફસાના દરદોનું પ્રમાણ મોટું છે. અમદાવાદમાં ઉત્તમ આરોગ્યલુવનો (સેન્ટેરિયમ) ની સંગવક છે. શાહીબાગમાં પણ ચેક ત્રીકમદાસ ગોપાલદાસનું આરોગ્ય લુવન સાર્વજનિક છે. બીજા આરોગ્ય લુવન અમુક કોમને માટે ખાસ છે.

શહેર સુધારણા : શહેરની સુધારણા હાલ મ્યુનિસિપાલિટીના હાથમાં છે. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીની શરૂઆત વિવિધ રીતે થઈ છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં અમદાવાદ બ્રિટિશ સત્તા નીચે આવ્યું. શહેરનો કોટ ભાંગી ગયો હોવાથી હુદાર ધાકપાક શહેરમાં ગમે ત્યારે પેસી ચકતપ આથી કલેક્ટર બેરેટ્ટે શહેરના લોકોનું કોટ બાંધવાના પ્રયત્ન કરી બ્યાન ખેત્યું લોકોએ ખાસ કરીને વેપારી વર્ગે કોટ સમારવા કર ઉપરાવવાની ખાસ સમિતિ આપી. આથી ૧૮૩૭ માં ઘી, સાબ, મઠીય વગેરેની આવક પર કર નાખ્યા. કોટ પુરા થયા પછી કર બંધ કરવાનો સમય આવ્યો ત્યાં લોકોએ જોયું કે શહેરનાં નાંખુનો સારો ઉપયોગ શહેરના લાભમાં થયો હતો. આ કારણથી લોકોએ દર ત્રણ રાખી એનાં નાણા શહેરમાં સ્વચ્છતા, દીવા છંટકાવ વગેરે સુધારણા કામ કરવામાં વાપરવાની સરકારને વિનવે કરી. મુળક ઉલાકમાં મ્યુનિસિપલ વહીવટની ઝાખી પહેલ વહેલી, અમદાવાદમાંનું થઈ જોમ માની ચકાય.

મ્યુનિસિપાલિટી નામ વાળી બૂદી સંસ્થા ૧૮૫૮ માં થઈ અને ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં કાયદા પ્રમાણે એને શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી બનાવવામાં આવી.

અહિં ના રસ્તા ભેંધએ તેવાં પહોળા નથી. ટ્રામની પણ સંગવક થઈ શકે જોમ નથી. માત્ર મોટરના બટાર રીચરોડ થઈને રોડ નથી બદર સુધી ચાલે છે. રોડ નથી બદર એક આનામાં જવાય છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના કાયદા પછી રા. બ. રજીસ્ટ્રારલાલ ઠોડાલાલ પહેલા પ્રમુખ થયા, એમણે મ્યુનિસિપાલિટીની જે સેવા કરી છે તે આજ સુધી અમદાવાદને લાભદાયી નીવડી છે. ઈ. સ. ૧૯૨૭-૨૮ માં મ્યુનિસિપાલિટીની આવકનો અંકસંદો રૂ. ૨૫૦૦૫૧૦ હતો. સાર્વજનિક કૅમ્પવણી પાછળ રૂ. ૭૬૫૨૩૭ નો અંકસંદો કરવામાં આવ્યો હતો. હાલ માયાદીક કરતું પ્રમાણ રૂ. ૧૦ લગભગ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ ની એલ સાથે સરખાવતાં આવક જ્યારે આસરે બારગણી વધી છે. ત્યારે કરતું પ્રમાણ ચાર ગણું વધુ છે.

અમદાવાદી જન સમાજ : — અમદાવાદી શહેરો ગણત્રીબાજ મહેનતુ અને કરકસરીઓ છે. અમદાવાદી કોઈ વાતમાં વગર વિચારું સાહસ નહિ કરે.

અમદાવાદની વસ્તીમાં આજે હિંદુ વધારે છે. અદારમી સદીમાં મુસલમાન વધારે હતા. અમદાવાદની વસ્તી સત્તરમી સદીમાં અને તે પહેલાં દસ અને બાર લાખની વચ્ચે હોમ એમ માનવાને બહુ વાળા નથી. આઠ લાખની વસ્તી તો એક વખત હતી એમ કેટલાક માને છે. કૈમરગઝેબના અવસાન પછી અમદાવાદની વસ્તી એકંદર ચોછાં થવા માંડી. બ્રિટિયે અમદાવાદ લીધું ત્યારે (૧૮૦૦૦) એરી હબરની વસ્તી હતી એનું કારણ મોટે ભાગે રોગ સાળો હતો ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં ૧૮૫૮૮૮ વસ્તી હતી એમા ૪૧૧૫ કેમ્પની વસ્તીનો સમાવેશ થઈ ગય છે. ૧૯૦૧ માં ૭૦ ટકા હિંદુઓ હતા. ઈ. સ. ૧૭૮૦ સુધી શહેરમાં બે ભાગ મુસલમાન અને એક ભાગ હિંદુની વસ્તી હતી; પણ ૧૮૧૭ થી હિંદુની વસ્તી વધતી જતી હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં વસ્તી વધી ૨૨૫૫૩૮ થઈ અને ૧૯૨૧ માં ૨૪૪૦૦૭ ની થઈ. ૧૯૨૭ માં મ્યુનિસિપાલિટીએ આસરે કરેલી ગણતી પ્રમાણે વસ્તી ૨૬૫૬૫૫ હતી.

અમદાવાદનો લોકો અસાધારણ ખતીલા છે. સાદાર્ણ પણ પ્રમાણમાં બહુ છે. આ જમાનામાં અમદાવાદમાં રાજકીય તેમ જ અન્ય ગતિ વિગતી આવી છે. અમદાવાદનું ધાર્મિક જીવન કિનવલ છે. જેન

ધર્મને લીધે અહિં અહિં સાતુ તત્ત્વ ખૂબ વ્યાપી ગયું છે. અમદાવાદમાં એથી સંપ છે. સલાહ છે સાંતિ છે. આ અસરથી અન્ય પ્રાંતોની કાલી અહિં અંબા અને ભદ્રકાલીનાં સૌમ્ય સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પામી છે. ગઈ સદીમાં બંગાળના પ્રથમ સમાજની અસરથી રા. બ. ભે.માનાથ સારાભાઈએ અમદાવાદ માં પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના કરી. એ ઉપરાંત અહિં શ્રીજ્ઞાસોદિકલ સેસાઈટી અને આર્યસમાજ પણ ધર્મને નવો વેગ આપી તેણે નવા યુગના માનવસેના ધર્મને આધ્યાત્મિક ચૈતન્ય આપ્યું છે.

અમદાવાદના સામાજિક જીવનમાં મહાજનો અને પંચોતુ સ્થાન હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ શહેર કરતાં વધારે છે. અહિં પોળોનું પંચ પોળોનો વહીવટ કરે છે. અહિં પોળની જે. કંચી ભાવના છે તે હિંદુસ્થાનમાં અન્ય સ્થળે જણાતી નથી. આ ગાંધી યુગમાં ખાલીને વપરાશ, અહિં પુષ્કળ થયો છે. ચાર ઉત્સવમાં ઉંચા કલા વિધાનવાળા ગરબા અમદાવાદમાં બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે યાચ છે. આમ સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં અમદાવાદ ખટનગરનું સ્થાન ભજવી રાખ્યું છે.

કેળવણી-ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ માં અહિં ૨૩ સરકારી નિશાળો હતી. આમાં કુલ ૨૭૦૯ છોકરા ભણતા. એક હાઈસ્કુલ હતી. ત્રણ એંગ્લો વનોકિયુલર સ્કુલ, નવ ગુજરાતી નિશાળો છોકરાઓ માટે અને એક છોકરીઓ માટે હતી. ત્રણ ઉર્દુ નિશાળો અને ચાર રાત્રિશાળાઓ હતી. એક રૂપ અને એક સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજ હતી. એ ઉપરાંત છ ખાનગી શાળાઓ હતી તેમાં એક હાઈ સ્કુલ એક એંગ્લો વનોકિયુલર સ્કુલ બે છોકરાઓની અને બે છોકરીઓની ગુજરાતી શાળા હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૨ થી પ્રાથમિક કેળવણીનું કામ રજીનિસિપાલિટીના હાથમાં આવ્યું. અંગ્રેજ કેળવણી સરકાર તથા ખાનગી લોકોના હાથમાજ રહી. ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં આઈરિશ પ્રેક્ષિયેટરીઅન મિથને મિથન સ્કુલ કાઢી છે. ઈ. સ. ૧૯૦૪ મા છ હાઈ સ્કુલ હતી એમાં ૧૯૨૭ છોકરા ભણતા હતા. અને છ મિકલ સ્કુલો હતી. તેમાં ૪૧૬ છોકરા ભણતા હતા. એ પછી આજ સુધી ઘણી અંગ્રેજી નિશાળો ઉઘડી અને ઘણી બંધ થઈ. આજે અંગ્રેજી નિશાળની સંખ્યામાં તો પહેલાં કરતા કાંઈ વધારો નથી થયો પણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં બહુ વધારો થયો છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં ગુજરાત કોલેજનું બંધારણ થયું. એક વખતમાં કોલેજને માટે નવું સુંદર મકાન થયું. ૧૯૧૩ માં સર ચીનભાઈ માધવલાલે કોલેજ

અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે એક લાખ રૂપિયા આપ્યા. એમાંથી સાયન્સ કોલેજ થઈ. અને એનું ધિશ્વિત હોલ બંધાયો. એમણે હાઈ સ્કુલને માટે પણ પૈસા આપ્યા અને રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈ સ્કુલ બંધાઇ. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં શાળાઓ માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજ શરૂ થઈ અને કોલેજ એક આદર્શ ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળા પણ ચલાવતી. ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં સ્ત્રીઓ માટે પણ આવી ટ્રેનિંગ કોલેજ ખોલાઈ. આ બંનેને માટે પ્રેમચંદ રામચંદ મકાનના પૈસા આપ્યા. તેના નામ અનુક્રમે પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ અને મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ છે.

૧૯૨૧ માં પ્રથમ અસહકારના સમયમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીને માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. માધ્યમિક કેળવણી માટે વિનય મંદિર અને ઉચ્ચ કેળવણી માટે મહાવિદ્યાલય સ્થપાયાં. ગુજરાત વિદ્યા પીઠ પોતે સફળ ન થઈ પણ તેણે એક મહાવતુ કાર્ય કર્યું. એ કામ તે ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિરની સ્થાપનાનું. એમાં ઘણા સમર્થ વિદ્વાનોએ ભાગ લીધો છે.

અહિં સૌ કેળવણી પણ એકંદર સારી છે. અહિં કવે યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ ધરાવતી મન-તપિશોમની શાળા, શ્રીમતી સુલોચના પટેલકાઠી છે. કવે યુનિવર્સિટી ની સાથે નેશનલ, મહિલા પાઠ શાળા નામની સ્ત્રીઓને માટેની એક કોલેજ પણ અહિં છે.

આ જગ્યાએ રા. પ્રાણશંકર લલિતભાઈના ખર્ચે અને શ્રમથી ચાલતી બહાર સુગાની શાળાની પણ નોંધ લેવી જોઈએ.

અહિં સિવિલ હોસ્પિટલ સાથે પ્રેસમથલ જીલ્લાની મેડિકલ સ્કુલના બેડાએલી છે. હુતર ઉઘાગની કેળવણી માટે રણછોડલાલ છોટાલાલ ટ્રેનિંગ સ્કુલ છે. ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં એમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

૩. ૭૦૦૦૦ આપીને લદ્દમાં હીમાચાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ નામનું પુસ્તકાલય ઉઘાડ્યું. આ અમદાવાદમાં જુનામાં જુનું પુસ્તકાલય છે એના લાભ પૈસા ભરીનેજ થઈ શકે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં આપારાવ, જોનાનાંગના નામથી આપારાવ લાઈબ્રરી થઈ હતી. એમાં કેટલાક ફારસી હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંગ્રહ છે. દાદાભાઈ લાઈબ્રરી આ સદીમાં નીકળી છે. ભાઈશંકર લાઈબ્રરી પણ એવું વહીવટમાં છે અને એકંદર ઠીક છે.

અમદાવાદના કેટલાક છાત્રાલયો પણ છે.

વિદ્યાપીઠ, ગુજરાત કોલેજે સત્યાગ્રહાશ્રમ અને વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાનાં ઇનામલેખો સારાં અને મોટાં છે.

શારદામંદીર નામની એક છોકરા માટેની સહશિક્ષણની શાળા નવી પદ્ધતિથી સવિતા બેન વિશ્વનાથે કાઢી છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં ફ્રેન્ચ સાહેબે કાંવ દલપતરામ શાસ્ત્રીવાદની સહાયથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી. એના તરફથી નીકળેલું 'વર્તમાન' પત્ર ગુજરાતમાં પ્રથમ હતું. ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં સોસાયટી તરફથી બુદ્ધિપ્રકાશ નામનું માસિક કાઢવામાં આવ્યું. આ 'અમદાવાદનું' જુનામાં જુનું માસિક છે.

અહિં સરતુ અહિંત્ય વર્ધક કાર્યાલય અગત્યનું છે. વિદ્યાપીઠ નવલવન કાર્યાલય અને પુસ્તક-મંદીર તરફથી પણ વિદ્યુત્સાગ્ર્ય સાહિત્ય બહાર પડે છે. આમ અમદાવાદની કેળવણી આર. બાબુથી વધી રહી છે.

વેપાર ઉદ્યોગ:—અહમદમાં સડી અને ઓગા-છીસમી, સડીનો કેટલોક વ્યવસ્થા અને અશાન્તિ-નો કાળ કાઢી નાંખીએ તો સામાન્ય વેપાર ઉદ્યોગના ઉત્પાદકમાં અમદાવાદ હિંદુસ્તાનમાં સર્વેપરી પદ અચ્છલથી કાયમ રાખ્યું છે. આજે સુબર્બ કલકત્તા મંદ્રાસ રંગુન આદિ શહેરો અમદાવાદ કરતાં મોટા વેપાર ખેડે છે પણ એ માટે શહેરો શ્રિદિશ સામાન્ય હિંદુસ્તાનમાં નહીં ત્યાર પછી વધેલા છે. દાદરસે આંક ઇન્ડિયા પત્રની 'ઇન્ડિયનયર બુકમાં' સુબર્બ ઇલાકાના લોકોનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે 'ગુજરાતના વાણિજ્ય આખા જગતની સર્વથી બુદ્ધિશાળી વેપારી જાતીઓમાં ગણીશકાય' આ વાણીજ્યોગ્યું કેન્દ્રસ્થાન તે અમદાવાદ.

બાદશાહી સમયમાં બારગેશાન લાગે છે કે ગુજરાતનું આનંદ પાટનગર બીજાં ઘણા શહેરો અને બંદરોનું કેન્દ્ર હતું. એ સમયે અમદાવાદમાં માળવાથી અક્ષિજ આવતું પુરાસાનથી ઘોડા, હાથીઆર અને રેશમી માલ આવતો અને આસ-પાસથી ગળી રૂ. અને અનાજ પરદેશ ચલાવવા માટે તથા સ્થાનિક ઉદ્યોગો માટે અપના. રાત્રે બાદશાહીના સમયમાં અમદાવાદના કીનખાત મચર અને સુતરાઉ કાપડ બંગાળથી અડતાં એટલે બંગાળને નામે મચરુર હતું.

અંગ્રેજ રાજ્યમાં શાન્તિ અને વ્યવસ્થા થઈ. બપે એક સરમે નિયમ પ્રવર્ત્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૦ સુધીમાં અમદાવાદનો વેપાર એક્ટિવિ તેણે વધ્યો નહિ. એમ ત્ર લેન માટેકમને અગિયાર છે. એનું

કારણ એમ મનાય છે કે એ વખતે પણ. રસ્તા બગાળર સુધયો નહોતા અને આવજાના સાધનો ઘણા ઓછા હોવાથી કાંચે માલ લઈજવાની બહુ હરકત પડતી. રહેવે થવાથી (૧૮૬૪) અમદાવાદ ફરીથી વેપારનું કેન્દ્રબન્યું. ૧૮૬૦ માં અમદાવાદમાં પહેલી મિલ થઈ ૧૮૭૫ સુધીમાં બીજી બે ત્રણ મીલો વધી હતી એ પછી અધીં સડી મીલો એક પછી એક વધતીજ ગઈ છે.

ચાલુ સાલમાં અમદાવાદમાં વેપાર વધતો જાય છે. પણ ૧૪૧૪ ની લડાઈ વખતે આખાં જગતમાં વેપારની જે ખરાબ સ્થિતિ થઈ તેમાંથી અમદાવાદ બચ્યું નહિ. આ સદીમાં ગોંડા ગઈ સડી કરતાં ઘણી વધી હતી. હવે અમદાવાદનો વેપાર વર્ગ સુરોપના સંસર્ગમાં વધારે આવતો તથા છે. સુરોપની વ્યવસ્થા શક્તિનો પરિચય વધતાં કેટલીક મીલો અને પેટીઓની વ્યવસ્થામાં સારા સુધારો દેખાતા જાય છે.

અમદાવાદ એક વખત નાણાંનું મોટું કેન્દ્ર હતું. અમદાવાદમાં એક વખતે રોં ઠોઠી મજા હતી. હિન્દના દરેક મોટા શહેરમાં ગુજરાતી, મારવાડી, પેટી અને સુલતાની શરારો છે. પરતુ અમદાવાદ કે ગુજરાતનાં બીજાં શહેરોમાં ગુજરાતીઓના હાથ-માંજ સરકીતો ધંધો છે.

અમદાવાદનું કાપડ અને સુતર બઝાર અમદાવાદના વેપારના ઉત્પાદકોમાં સારું સ્થાન લોગાય છે. અમદાવાદનું કાપડ બઝાર સુબર્બ અને કલકત્તા કરતાં નવું છે પણ મંદ્રાસ કરતાં અહિંની વસ્તી અડધી હોવા છતાં મોટું છે.

અમદાવાદના વેપારના ઉત્પાદકમાં સડો એ એક અગત્યનું મકરણ છે. અમદાવાદમાં પટ્ટી સીમેનો સડો ચાલે છે. સડોના કેટલાક બઝાર અમદાવાદમાં છે જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ અમદાવાદમાં સડો વધતો ગયો. અનાજ, ખાંડ, બત્તરો થયાં અને તેમનાં મહાજન બંધાર્યા મહાના અણક પલેબાગે મહાનનજ પતાવે છે અને બાગેજ એ કપટા કચેરીએ રહે છે.

અમદાવાદમાં સદાનું ગોડવાયેનું અને પદનિ-શરુ બીજું મોટું બઝાર તે રૂર બઝાર છે. અમદાવાદમાં મીલો થયા પછી ને બઝાર લુટું થયું હિંદુસ્તાનમાં જેને ખર્ચે ચેરબઝાર કરી ચકાવે ત્યાં બઝાર ખાસ કરીને સુબર્બ, અમદાવાદ, કલકત્તા, મંદ્રાસ, અને રંગુનમાં છે. એમાં મંદ્રાસ અને રંગુનના બઝાર નામનાં છે. અમદાવાદના રૂર બઝારનું ફેરી તત્ત વધારે છે.

અનદાવાદની ચેત્રા અને જાનમ બહુ ટકાઉ અને મજબૂત હોય છે. ચેત્રા વણનારના અમદાવાદમાં ત્રણ ઘર હતાં. એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદની ચેત્રા ૩૦ વર્ષ ચાલે છે. આ પ્રમાણે હાથ વણાટનો માલ લગભગ ગર્ધ સત્રીના અંત સુધી સારો બનતો અને બપોતો. વીસમી સદીમાં અમદાવાદે બહુ બહુ પાણી છોડવા માંડ્યું. આમ બહુ બહુ હતું અને તબુ આવતું હતું. અમદાવાદમાં પહેલી મિલનું રજાંડાભાઈના પોતાના જ કહેવા પ્રમાણે ૧૮૫૬ માં આવેલું હતું. આ પહેલી મિલનું એજીન્ટ પહેલ પહેલું ચાકુ કયું ત્યારે અમદાવાદમાં એક મેળાપડો થયો હતો. રજાંડાભાઈની આ પહેલી મિલ ૩. એક લાખના લેટા-બાઈ ૮મી કરી હતી. શરૂઆતમાં ૬૩ માણસોએ એમાં કામે લાગ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં રાજબડમાં બેચરદાસ અંબાઈદાસ દરકરીએ બીજી મિલ કરી ઈ. સ. ૧૮૮૦ પછી અમદાવાદમાં મિલો ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. વીસમી સદીના પહેલા દશકામાં બંગાળના ભાગના પડ્યા ત્યારે ત્યાં સ્વદેશી માલ વાપરવા બાગત શરૂ થઈ તેમાં અમદાવાદી મિલનો ધણો માલ ઉપકર્યો. ૧૯૧૪ ની લાંબી દરમ્યાન અને ત્યારે અમદાવાદની મિલો બહુ કમાઈ.

અમદાવાદમાં મિલ ઉદ્યોગની ખીલવણી એ હિન્દુસ્થાનમાં ઉદ્યોગના ઇતિહાસનો એક ચમત્કાર છે. અમદાવાદની ભૂમિ મિલ ઉદ્યોગને માટે ખીલકૂલ લાયક નથી. હવા છેક સૂકી છે. જમીન વિષમતા છેક ભારે છે. મિલોને માટે કાલસાની ખાણો પાસે નથી. બીજીનું બળ મગી શકે એવું કાંઈ લાંબન અમદાવાદ પાસે નથી. અમદાવાદને બદલેનાં લાલ નથી. અમદાવાદના મિલ ઉદ્યોગે સિદ્ધ કર્યું છે કે કિયાની મિલિ સત્વમાં છે. સાધન સર્વાત્રના નવીન આ ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં મોટામાં મોટો છે. એણે અમદાવાદને એની અસલ આબોધીના રસ્તા પર ચઢાવવા માંડ્યું છે. અમદાવાદનો મિલ ઉદ્યોગ અમદાવાદની સુડી થીજ ઉઠો પડ્યો છે. છતાં કહેવું એકએ ૬ વખતના પ્રમાણમાં મિલોમાં સુધારો થઈ ચકર્યો નથી. અમદાવાદના મિલોના માલની વ્લત પણ હજી સુવંરી શકી નથી. આ બાબતમાં સુબધતુ મોરબુ કાંઈ ઉચુ છે.

સુતરાઉ કાપડ જેવો અને વળત રેશમી કાપડ બનાવના કાંઈ અમદાવાદમાં ખાસ બનાવના હતા. સુતરાઉ કાપડ માટે લાલની જેમ સુતરાતની ખ્યાતિ ન હતી પણ રેશમી કાપડ માટે તો હિન્દુસ્થાનમાં સુતરાત અને એવું પાટનગર અમદાવાદ સર્વોપરી ગણાયું એવા પુરાવા મળી આવ્યા છે. બ

ભુલકુવલ લગે છે કે અમદાવાદના રેશમી માલ અસાધારણ કારીગરીનો બનતો. ૧૬૩૮ માં મેન્ડેલો રેશમી માલ બનાવનાર કારીગરો અસાધારણ હોશિયારી વાળા હતા એમ લખે છે. એમલ પ્રાંતોમાં રેશમનો મોટામાં મોટો કાંપો સુતરાતમાં હતો અને અમદાવાદ એવું કેન્દ્ર હતું.

હાલ રેશમનો ઉદ્યોગ થોડો ચાલે છે. પરદેશમાં અમદાવાદનું રેશમી કાપડ આઝીને મંગાનું એ દિવસ હવે ગયા છે. ઈ. સ. ૧૮૬૮માં રૂશિયાના ગરના યુવરાજ અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે રેશમી કામ અમદાવાદમાં સાધારણ ચાલતું હતું.

પહેલા બંગાળ વગેરે જગ્યાએથી રેશમ આવતું અને અમદાવાદમાં વણાતું. અમદાવાદમાં એક વખત પેર ઘેર રેશમના ફાળકા ચાલતા. ઘણી ખરી નાતોમાં સીએને રેશમ જમીનમાં આવડતું.

કિનાબાળના કાપડને માટે અમદાવાદ એના જન્મથી આજ પધુંત મથકુર છે. સુરત અને બનારસનો કિનબાળ ગમે તેવો સારો હોય તો એ અમદાવાદની તોલે ન આવે.

જો વા લા ય ક ર્થ જો :-આમાં ભદ્રનો કિંટલો મુખ્ય છે. આ કિંટલોના પાયો સુલતાન અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું તેજ દિવસે નાખ્યો છે. એવું ક્ષત્રકળ ૪૩ એકર છે. એટલેના (૧૬૮૦) ના મત પ્રમાણે ભદ્રનો કિંટલો મોઝલ રાજ્યમાં ત્રાસ કાણુલ અને કંદહારના કિંટલાથી મજબૂતાઈના ઉતરતો ગણાયો હતો. ભદ્રની નૈઋત્યમાં કોટ તોડીને એઢીસ ધ્રોજ કરેલો છે. ભદ્રને આંકંદવાલ છે ભદ્ર એક વખતનો રાજગદ આજે પાઘર છે. એમાં બેચાર સાધારણ કચેરીઓ અને નૈઋત્ય ખૂણે થોડા ઘર છે.

ત્રણ દરવાજા શહેર બાધાયા પછી થોડા વખત માત્ર બાધાયા છે. એની વચલી કમાન ૧૭૫ પહેાળી અને બાન્ને બાજુની ૧૩ ફીટ પહેાળી છે. ઉંચાઈ ૨૫ ફીટ છે. અહમદ શાહની મસ્જિદ ભદ્રના કિંટલાની બદર દક્ષિણ બાજુના દરવાજાને અડીને આવી છે. એવું ઐતહાસિક મહત્વ ધણું છે. એજ મકાન બાદશાહી વખતનું અહીંયુદ્ધ આપણી સામે ઉઘુ છે. આ મસ્જિદના ચાલવા હિંદુ મંદિરમાંથી ઉપાડી આણેલા છે.

લુગ્ગા મસ્જિદ શહેરની વચ્ચે છે એ અમદાવાદની મોટામાં મોટી અને સૌથી ભવ્ય મસ્જિદ છે. હિન્દુસ્થાનની ઉત્તમ અને મોટી મસ્જિદોમાં તેની ગણના થાય છે. અમદાવાદ વચ્ચા પછી ત્રીજે વર્ગ એ બાધાયા માડી અને ૧૨ વર્ગ એ પૂરી થઈ. એનો વચલો મુખત ત્રણ મળ જોડેલા ઉંચા લીધા છે. મસ્જિદના મોટા ચોકમાં વચ્ચેવચ્ચે રોજ છે લુગ્ગા

મસ્જીદના પૂર્વ દ્વારમાંથી બહાર નીકળતાં અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહનો રોજો આવે છે. અમદાવાદની વચ્ચે માલુકચોકમાં અહમદશાહની રાણીના હુલ્લે આગ્યો છે. આ હુલ્લે ઉપર ઘુમટ નથી. આ હુલ્લેની ખાસ ખુબી એની બળીમાં રહી છે. દિવંદો ચક્રમાં કુતુબુદ્દીન શાહની મોટી મસ્જીદ આવી છે. તે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને એના બાપ મુક-અમદશાહની હયાતીમાં બંધાવી છે. પૂર્વે શહેરથી સવા બે માઈલ દૂર મલીક સાખાનો રોજો આવેલો છે.

કાંકરિયા તળાવ બંધાયું ત્યારથી ગઈ સદીના અંત સુધી એ એક રમ્ય સ્થાન હતું. હાલ ત્યાં બહુ લોક જતા નથી. સુલતાન કુતુબુદ્દીને ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં બંધાવ્યું તેથી એ દોજ્જે કુતુબ કહેવાય છે. શાહી બાગ પહેલાં એ બાદશાહી નિવાસનું મુખ્ય સ્થાન હતું. એની આસપાસ પહેલાં ઘણા મકાનો મહેલો હશે. એને ૧૬૦ ફીટ લાંબી એવી ૩૪ એક સરખી બાલુઓ છે. ઘેરાયો ૨૧૫૩ વાર એટલે સવા માઈલ નો છે. કિનારા ઉપર બાર થાંભલાના મંડળો બેઠક માટે બાંધેલા છે. તળાવનું ગરનાળું અને ગરણી ઉત્તમ કારીગરીના નમુના છે. પાછળના મુસાફરોના ઉદ્દેશથી નગીના બાગ અંદરના બગીચાને કહેતા હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

સારંગપુર ચક્રમાં એક મોટી મસ્જીદ છે. એ મસ્જીદ ભારે બાંધણીની છે. મોમતીપુરના અસિ ખુલ્લામાં રાજપુર હોરપુરની હદમાં અંબેદાવાદની સર્વ થી સુદર મસ્જીદોમાં ગણી શકાય એવી રાજપુર બીબીલીની મસ્જીદ આવી છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીને ઇ. સ. ૧૪૫૪ માં સૈયદ યાકુબની મા બીબીલી માટે બંધાવી એમ આફ્રીઆલોલકલ સર્વેમાં લખ્યું છે. મસ્જીદ સામેની દરગાહમાં બીબીલીની કબર હશે એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી.

સરખેજનું બરોબર વર્ણન કરતા બહુ લંબાણ થાય. અહિં હુંકમાંજ પતાની શું. સરખેજનું મૂળ નામ શ્રી હેત્ર છે. ત્યાં સહસ્રદ બદુગજ બંને મુકામ રાખ્યો. ઇ. સ. ૧૪૪૬ માં એમના રોજો સુલતાન મહમદે બંધાવા માડયો તે ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં કુતુબુદ્દીને પુરો કર્યો. મસ્જીદ પણ એજ વખતે બંધાયું. સુલતાન મહમદ બેગડાને આ સ્થળ બહુ પ્રિય હતું એણે પોતાની દરગાહ અહમદ બદુના રોજની સામેજ કરવી. ઘણા પ્રસિદ્ધ પુરૂષ સરખેજમાં જ દફન થયા છે. શુજરાતના રોજોમાં એ સર્વથી મોટો છે. રોજની આસપાસની હી તોમાં અને અંદરની બી તોમાં અસંખ્ય તરેહની ભૌમિતિક આકૃતિઓની જાળીઓ બેઠેલી છે. એમાં પૂર્વ તરફની

બળીઓ સીદીશહીદની ભૌમિતિક આકૃતિઓ વાળી બળીઓને બરાબર મળતી આવે છે. રોજની સામે એક ક્ષેત્ર થાંભલાને ચોરસ સાદો હિંદ ઘાટનો મંડપ છે. પાછળ તળાવમાં ઉતરવાને પગથીયાં અને એની બાલુએ સુલતાન મહમદ બેગડો અને રાણીઓના રોજ છે. એ રોજોમાંની ભીંતોને પણ ભૌમિતિક આકૃતિઓની બળીઓ છે. મહમદ બેગડાની કબર અંદરની મુદર કોતરણીવાળી છે. ચોકની પશ્ચિમ કિનારે મોટી મસ્જીદ છે તેને કો બજેસ હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત મોટી મસ્જીદથીજ ઉતરતી ગણે છે. આ શિવાય ઘણી મસ્જીદો છે પણ સ્થલ સંકેત ને લીધી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી.

ચંડોળા તળાવ હાલ અમદાવાદમાં એક જોવા લાયક સ્થળ ગણાય છે આ તળાવ ઘણું મોટું છે. એનો વિસ્તાર ૧૮૧ એકરનો છે. પણ એ ક્યારે બંધાયું વગેરે કશાનો પતો નથી. અમદાવાદમાં પહેલાં ઘણી વાવો હતી. ઘણી નાશ પામી કે પુરાઈ ગઈ છે. હાલ ત્રણ વાવો મશ્હૂર છે. માતરભવાની ની વાવ અસારવામાં આવેલી છે. આ વાવ ત્રણ ખંડની ને સાદી છે. આ વાવથી ત્રણસો વાર ફક્ષેણ દાદા હરીની વાવ આવી છે. આ વાવ મહમૂદ બેગડાના અંતઃપુરની કોઈ હરીર નામની સ્ત્રીએ બંધાવી છે. અમદાવાદથી બાર માઈલ ઉતરે અડાલજ ગામમાં અડાલજની વાવ આવેલી છે. શુજરાતનાં હાલની રહેલી વાવોમાં આ વાવ સર્વથી વધારે સુદર છે. આ દાદાહરીની વાવથી અંતઃકાદમાં બહુ ચડીઆતી છે. આરોડીઆ દરવાજા પાસે રાણી સીમીની મસ્જીદ છે. એ મહમૂદ બેગડાની રાણીની બંધાવેલી છે. મસ્જીદ ઘણી નાની છે. પણ એક સુદરમાં સુદર મસ્જીદ છે. દરરૂચન અને હુનિયાનાં સારાં મકાનોની પંક્તિએ મેકે છે.

અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા પાસે સીદીશહીદની મસ્જીદ પ્રખ્યાત છે. આ મસ્જીદ એની અંદરના બે બળીઓનાં ઝાડને લીધે આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. બુઆરખાં સીદીએ આ મસ્જીદ ઇ. સ. ૧૫૬૦-૭૦ ની વચ્ચે બંધાવી એમ મનાય છે. અનેક મુસાફરોએ એની બળીની મુકત કહે પ્રશંસા કરી છે.

અમદાવાદના અંદર કંઈક રૂપતો જૈન મંદિરો છે. તેમાં હડીસિંહનું ચંદિર ગણી શકાય. ૧૬ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એ બંધાવ્યું છે. આ સર્વ જોવા લાયક મકાનથી ધુળ ધુણીવાળા અમદાવાદમાં પણ આકર્ષકતા અંગેનાં કંઈક ખ્યાલ આવશે.

(રા. રા. રતનભણિસવ ભીમરાવના 'શુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' એ પુસ્તકનો કેટલાંક પ્રકરણો બાદ કરીને સંપાદન)

અહરિમન:—જરથોસ્ત્ર સંપ્રદાયમાં ખરાબ કામોની દેવતા અથવા દાનવ. અવેસ્તા-નાથાઓમાં તેનું નામ 'અંઝદ મન્યુ' ખીજા અવેસ્તા સાહિત્યમાં 'અંકર મન્યુ' અને અવોચીન ધરાની લાખામાં 'અહરિમન' એવાં એના નામે જણાય છે. એરિસ્ટાટલ કાલીન ગ્રીક લેખકોને પણ આ નામની ખબર હતી. અને તેમની પાસેથી લેટિનોએ 'અરિમનિઅસ' એ અપભ્રંશ સ્વરૂપમાં સ્વીકાર્યું. ગાથાઓમાં અંઝ મધન્યુ જેની દૃષ્ટ દેવતા ગણી છે, તેમ 'સ્પેનત્ મધન્યુ' એ સારી દેવતા ગણી છે. કનિષ્ઠ અવેસ્તામાં અંકર મધન્યુ' અને અહુરમસ્દ એ બેડી યોજા છે. પ્રાચીન ધરાની લેખોમાં અંઝદ મધન્યુ એ ડુષ્ટ પ્રકૃતિનાથક શબ્દ મળી આવતો નથી, તો તે અર્થમાં દ્રાઉગ એ શબ્દ યોજાશે જણાય છે.

એકંદર જરથોસ્ત્ર સંપ્રદાયના ધાર્મિક સાહિત્યમાં અહરિમનનું જે સ્વરૂપ જણાય છે તે એવું છે કે તે પાપનો ચક્ર છે અને હંમેશાં ખરાબ કામો તરફ દોરાય છે, અને સારી પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કરે છે. તેજ પ્રમાણે તે મોટો કપટી, દુવેશી અને અસાની છે (કા. ત. યસ્ન ૩૦. ૩.૬, ૪૫ ૧-૨ ૪૬.૭) તે અહુરમસ્દની સૃષ્ટિપર હુમલાઓ કરે છે, અને તેમાં અપૂર્ણતા, રાગ અને મૃત્યને છોડી મૂકે છે. દઝેવ નામના નરકવાસી રાક્ષસના લશ્કરનો તે રાજા છે. (યસ્ન ૩૦, ૨૦, ૩૨, ૧૩ વેદાદ્ ૩.૩૫.) છેવટે આ અસુરી લશ્કરનો અહે તેના અહરિમન સહનો પરાભવ માણસના હાથેજ થવાનો છે અને અહરિમનને નિર્ગળ કરીને માણસની વસ્તીમાંથી દૂર હાકી કાઢવાના છે, એવું બાવિ દાર્દસ્તાન-ઇદેનીગ, દીનકર્ટ ખુદાહિસ્ત વગેરે પુરાણોમાં જણાઈ આવે છે.

વૈદિક ભારતીઓની આકાશ સર્પોની કલ્પના પાંદુની મારની અને સેમેટિકોની સેતાનોની કલ્પનાઓ આ અહરિમન સાથે સરખાવવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન થયો છે. પરંતુ સંતાનો સિવાય બીજા કોઇની સાથે આનું મળતા પછું જણાતું નથી. એમ એકેસન કહે છે. (એરિફ ૧.) જગતની ઘટમાલમાં અસત્ય તત્ત્વનું પ્રધાન્ય કલ્પ્યાથી જરથોસ્ત્રી સંપ્રદાયને જીતમત એવું નામ આપવામાં આવે છે. અને તેનો પુરાવો અહરિમન છે. પરંતુ અવોચીન અવેસ્તાયન પંડિતો તેની ના પાડે છે. અને અહરિમન એ કોઈ વ્યક્તિ નથી પણ એક તત્ત્વ અથવા શક્તિ છે, એમ કહે છે. આ ચર્ચા આ રથને અપ્રસ્તુત હોવાથી તેની હુકીકત એંદ અવેસ્તા લેખમાં લેવામાં આવશે.

અહરૈરા:—સંયુક્ત પાંત, મિરગપુર જીલ્લો. ચુનાર તાલુકામાંનું એક શહેર છે. ઉ. અ. ૨૫૦ અને પૂ. રેખાંશ ૮૩°૩ પર તે આવ્યું છે. ચુનારના અગ્નિ જૂણામાં બાર માઈલ પર અને અહરૈરા રોડ થી ૧૩ માઈલ પર તે આવ્યું છે. તે પૂર્વે વેપારનું મુખ્ય મથક હતું અહિં તસર જાતનું રેશમ, તૈયાર થતું હતું પણ હવે આ ધંધો નારા પાગ્યો છે, હાલમાં અહિં ખાંડ અને લાખનું કામ, અને રમકડાં તૈયાર થાય છે.

અહિંથી થોડે દૂર ગેલપર ગામમાં કનોજનો છેડા રાજા લખદેવનો એક શિલાલેખ છે, તે ૧૧૬૬ ની સાલનો છે, તો પણ તેમાં મુસલમાનોએ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન તાબે કર્યાનો ઉલ્લેખ નથી. (ઇ. ગે. પ)

અંકુર્ગણુ:—અંકુર્ગણુ એટલે દિવસનો સમૂહ. જ્યોતિષમાં અંકુર્ગણુનો ઉપયોગ મધ્યમ અહો સાધ્ય કરવામાં થતો હતો. અંકુર્ગણુ પરથી મધ્યમ અહો સાધ્ય કરવા એટલે કરણથી પસાર થઈ ગયેલા વર્ષ સંખ્યાને ૩૬૫૨ વડે ગુણવા. આગુણાકાર એટલે અંકુર્ગણુ. આઉપરથી અને દિનગતિ ઉપરથી મધ્યમ ચતુસાવન કરી શકાય છે. પણ જેમ જેમ વર્ષ ચાલ્યા વધતી જાય તેમ તેમ આ-કામ બહુ ત્રાસ દાયક થઇ પડે છે. તેથી ગણેશ દેવને ચોતાના ગૃહલાઘવમાં ૧૧ વર્ષનાં ૪૦૧૬ દિવસ થાય તેટલ અંકુર્ગણુનું એક ચક્ર બનાવ્યું છે અને તેટલા દિવસોમાંની અઘ્રમધ્યમગાનીને ધ્રુવ એ સંજ્ઞા આપી છે. આ ગતિને સંસ્કાર થાય એટલે અંકુર્ગણુ ૪૦૧૬ થી વધારે કરી પણ ન થાય એ આગળ દર્શાવ્યું છે.

“દ્વો દયદ્વયોતરં તદ્વદં જ્ઞાવનન્દિનમ્”

ભાસ્કરાચાર્યે ગણિતાધ્યાયમાં કહેલું છે. એનો અર્થ એવો છે કે સૂર્યોદય થયા પછી દૂરથી સૂર્યોદય થાય ત્યા લગ્નના વખતને સૌર (સાવન) દિવસ કહે છે અને આ સાવન દિવસને કુદિન એ નામથી યોજાવવામાં આવે છે. અંકુર્ગણુ શબ્દમાં અહ અને ગણ એવા બે શબ્દો છે. અહ એટલે સૌરસાવન દિવસનો ગણ એટલે સંક્રાંતિ. સિદ્ધાંત અંચમાં સૃષ્ટિના આરંભથી ઇંદ દિવસના સૂર્યોદય સુધી સૌરસાવન દિવસ ગણાય છે તેથી આ અંકુર્ગણુને ચુગાદઅંકુર્ગણુ એમ માનવામાં આવે છે. અને અંકુર્ગણુ જેવા કરણાન્ય માં ગમે તે શકના આરંભથી ઇંદ દિવસના સૂર્યોદય લગી સૌરસાવન, દિવસ ગણાત હોવાથી તેમને શકાદઅંકુર્ગણુ કહેવામાં આવે છે.

હવે સૂર્ય સિદ્ધાન્ત ઉપરથી શકે ૧૪૪૨ ચૈત્ર શુ. ૧ સોમવારનો પ્રાતઃકાળનો અહુર્ગણ નીચે પ્રમાણે આવી છે.

“સૂર્યોદયસ્વયં જ્યેષ્ઠઃ કૃતસ્વંતિ મતા અર્ધા ॥ સ્વપ્નગુણ વસાગ્રિ નાર રમ્ય નિત્તાકારાઃ” એમ સૂર્ય સિદ્ધાન્તમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી કૃતયુગની આખરે ૧,૬૫,૩૭,૨૦,૦૦૦ એટલાં સૌરવર્ષ થયાં. આ કૃતયુગાંતનાં સૌરવર્ષોમાં ત્રેતાયુગનાં સૌરવર્ષ ૧૨,૬૬,૦૦૦ અને દ્વાપરયુગનાં ૮,૬૪,૦૦૦ મેળવીએ તો ૧,૬૫,૫૮,૮૦,૦૦૦ એટલાં દ્વાપર યુગને અંતે ગત સૌર વર્ષો થયા. આમાં સાલિવાહન શકાંભના ગત કલિ વર્ષો મેળવીએ અને ગત સાલિવાહન શક ૧૪૪૨ મેળવીએ તો ઇષ્ટકાલમુધી ૧,૬૫,૫૮,૮૪,૬૨૧ એટલાં સૌરવર્ષ થાય. આ ઉપરથી અહુર્ગણ આણીએ પ્રથમ ૧,૬૫,૫૮,૮૪,૬૨૧ એ સૌર વર્ષોને ૧૨ વડે ગુણીને સૌરમાસ ૨૩, ૪૭, ૦૬, ૧૫, ૪૫૨ આવ્યાં. આ સૌર માસમાં અધિકમાસ મેળવીએ તો ચાંદ્રમાસ આવશે એ સ્પષ્ટ છે. કારણ સૌરમાસ અને ચાંદ્રમાસની વચ્ચે જે ફેર પડે છે. તેનેજ અધિકમાસ કહે છે. તેથી અધિકમાસ આણીએ એક મહાયુગમાં એટલે ૪૩,૨૦,૦૦૦ સૌરવર્ષોમાં ૧૫,૬૩,૩૩૬ અધિકમાસ આવે છે. એણે સૂર્યસિદ્ધાંતમાં જણાવ્યા છે. અને ૪૩,૨૦,૦૦૦×૧૨૫,૧૮,૪૦,૦૦૦ એટલા માસ મહાયુગ સૌરવર્ષના થયાં. તેથી ૫,૧૮,૪૦,૦૦૦ સૌરમાસમાં ૧૫,૬૩, ૩૩૬ અધિકમાસ આવે. હવે ૨,૩,૪૭,૦૬; ૧૫,૪૫૨ વાંધ્યાદિ ગતસૌરમાસમાં કેટલા; અધિકમાસ આવશે? આ ત્રિશી ઉપરથી ૨,૩,૪૭,૦૬; ૧૫,૪૫૨×૧૫,૬૩,૩૩૬ = ૩૭,૩૬,૬૫,૭૫,૫૪,૧૮,૨૭,૮૭૨, એટલે શુભાકાર આવ્યો તેને યુગ સૌરમાસ ૫,૧૮, ૪૦,૦૦૦ ભાગીને ૭૨,૧૩,૮૪,૫૭૮ એટલે ભાગાકાર આવ્યો. અને આટલા સુદિગત સૌરમાસમાંના અધિકમાસ આવ્યા. તેથી ૨,૩,૪૭,૦૬; ૧૫,૪૫૨ એ સુદિગત સૌરમાસમાં ૭૨,૧૩,૮૪,૫૭૮ એ અધિકમાસ મેળવીએ તો ૨૪,૧૯,૨૦,૮૦૦,૩૦ ચાંદ્રમાસ આવશે. એમના ચાંદ્ર દિવસ કરવાને માટે ૩૦ વડે ગુણીએ તો શુભાકાર ૭૨.૫,૭૬,૦૦,૦૦,૬૦૦ એટલે આવશે. આટલા ચાંદ્ર દિવસ (નિથી) આવ્યા. આ ચાંદ્ર દિવસના સૌર (સાવન) દિવસ કરવાને માટે આ ચાંદ્ર દિવસમાંથી ક્યાહ બાદ કરવા નેપંથે. કારણ ચાંદ્ર દિવસ અને સૌર (સાવન) દિવસમાંથી એ અંતર તેનેજ અવમયિસ અથવા ક્યાહ શેષ કહેવામાં આવે છે. ‘તિષ્ઠત સૂર્યોદયોશ્મયે સૈવ તિષ્ઠત્યવમાવેશઃ’ એમ ભાસ્કરાચાર્ય ખજ કહી ગયા છે. આ અવમ-

યેષ વધીને એક દિવસ થાય ત્યારે તેને ક્યાહ કહે છે. સાવન દિવસ ચાંદ્ર દિવસથી મોટો હોવાને કારણે સાવન દિવસની સંખ્યા ચાંદ્ર દિવસથી બોધા હોય છે. તેથી સાવન દિવસ અને ચાંદ્ર દિવસ વચ્ચે અંતર (ક્યાહરૂપી) ચાંદ્ર દિવસમાંથી બાદ કરીએ તો સાવન દિવસ આવશે, એ સ્પષ્ટ છે. તેથી સુદિગત ચાંદ્ર દિવસમાં ક્યાહ કેટલા આવશે, તે નેપંથે એ મહાયુગમાં ક્યાહ ૨,૫૦,૮૨,૨૫૨ આવે છે. એમ સૂર્યસિદ્ધાંત જણાવે છે. અને ૫,૧૮,૪૦,૦૦૦ એ યુગ સૌરમાસમાં અધિકમાંસ ૧૫,૬૩,૩૩૬ મેળવીએ તો ૫, ૩૪,૩૩,૩૩૬ યુગ ચાંદ્રમાસ આવશે. એમને ૩૦ વડે ગુણીને ૧,૬૦,૩૦,૦૦,૦૮૦ યુગચાંદ્ર દિવસ આવશે. તેથી ૧૬૦,૩૦,૦૦૦૮૦ યુગચાંદ્ર દિવસમાં ક્યાહ ૨,૫૦,૮૨,૨૫૨ થાય છે. તો ૭૨,૫,૭૬,૦૦,૦૦,૬૦૦ સુદિગત ચાંદ્રાહમાં કેટલા ક્યાહ આવશે? આ ત્રિશીના શુભાકાર ભાગાકાર કરવાથી ક્યાહ ૧૧,૩૫, ૬૦,૧૬,૪૨૨ આવશે. એ ક્યાહને આવેલા ૭,૨૫, ૭૬,૦૦,૦૦, ૬૦૦ સુદિગત ચાંદ્ર દિવસમાંથી બાદ કરતાં કુલ ૭,૧૪,૪૦,૩૬,૮૪,૪૭૧ એટલા રહેશે સૂર્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે આટલો અહુર્ગણ આવ્યો. અને વાર ચક્ર ૭ વડે ભાગીએ, તો શેષ વધશે, તેથી સોમવારની મધ્ય રાત્રીનો અહુર્ગણ નીકળશે આ સોમવારનો પ્રાતઃકાળનો અહુર્ગણ કરવાને માટે ૪૫ યદિકા બાદ કરીએ તો ૭,૧૪,૪૦,૩૬,૮૪,૪૭૩.૧૫ એ સાવન અહુર્ગણ તૈયાર થયો આ અહુર્ગણ ઉપરથી બધા ગધમ અહુ તૈયાર કરી શકાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

મધ્યમ અહુઃ—અહુ મધ્યમગતિ એટલે અહુર્ગણ ગણેશ દેવને ઉપરના સુદ્યાદિ અહુર્ગણ ન આવતાં શક ઉપરથીજ અહુર્ગણ કરીને મધ્યમ અહુ તૈયાર કરવાનું કહ્યું છે. એને લીધે વધારે મોટા શુભાકાર ભાગાકાર કરવા પડતા નથી. એ બહુ સારું છે. તે અહિં ગતવામાં આવે છે.

પહેલાં ગણેશ દેવને શકે ૧૪૪૨ ચૈત્ર શુ. ૧ ની તીથિ સૂર્યોદયના અહુ સિદ્ધાન્ત અંચ ઉપરથી તૈયાર કરી આપી છે. તેગણ તેણે ક્ષેપક એ નામ આપ્યું છે. તે કોષ્ટકરૂપે નીચે આપ્યું છે.

રાશ્યાદિ ક્ષેપક

૧. ધ. મ. જુમકેંદ્ર.	શુ. શુ. કેંદ્ર શ.	ચ. રેવેલ દા.							
૧૧ ૧૧ ૧૦	૮ ૭ ૭ ૬ ૫ ૦								
૧૬ ૧૬ ૭	૨૬ ૨ ૨૦ ૧૫ ૧૭ ૨૭								
૪૧ ૧ ૮	૩૩ ૧૬ ૬ ૨૧ ૩૩ ૨૬								

ગણેશ દેવને શકે ૧૪૪૨ ચૈત્ર સુ. ૧ ના સૂચી-
દયાના ક્ષેપક આવેલા હોવાથી અહર્ગણુ ત્યાંથીજ
કરીએ તેથી તેમણે આપેલી અહર્ગણુની રીતિ નીચે
આપી છે.

ઈષ્ટ શક—૧૪૪૨ = સૌરવર્ષગણુ (૧)

$\frac{\text{સૌરવર્ષગણુ}}{૧૧} = ચક્ર + \frac{\text{ચક્ર શેષ}}{૧૧}$ (૨)

ચક્રશેષ $\times ૧૨ +$ ચૈત્રાદિગત માસ = સૌર માસ (૩)

$\frac{\text{સૌરમાસ} + ૨ \text{ ચક્ર} + ૧૦}{૩૩} =$ અધિક માસ (૪)

સૌરમાસ + અધિકમાસ = ચાંદ્ર માસ (૫)

ચાંદ્ર માસ $\times ૩૦ +$ ગતતિથી + $\frac{\text{ચક્ર}}{૬}$ તિથી=ચાંદ્ર (૬)

$\frac{\text{ચાંદ્ર દિવસ}}{૬૪} =$ ક્ષયાહ (૭)

ચાંદ્ર દિવસ - ક્ષયાહ = અહર્ગણુ (૮)

$\frac{\text{અહર્ગણુ} + ૫ \text{ ચક્ર}}{૭} =$ વાર ચક્ર + $\frac{\text{ઈષ્ટવાર શેષ}}{૭}$ (૯)

આ અહર્ગણુની રીતિમાં ગણેશ દેવને ૧૧
વર્ષનું ચક્ર ગણિત સગવડને માટે માન કર્યું
હોવાથી આ અહર્ગણુ ૪૦૧૬ દિવસથી વધારે નથી
આવતો, એ ગહુ સાફ છે.

ઉદાહરણ— શકે ૧૮૩૬ શ્રાવણ સુ. ૧૫
શુક્રવારે અહર્ગણુ કયો છે તે પુછેતો તેનો જવાબ
કાઢવાની રીતઃ ૧૮૩૬ એ સંખ્યામાંથી ૧૪૪૨ બાદ
કરતા શેષ ૩૯૧૪ રહ્યા. એનો ૧૧ વડે ભાગીને
ભાગાકાર રૂપ આવ્યો એમ ચક્રકહે છે. અને શેષ એક
રહ્યો, તેને ૧૨ વડે ગુણીને આવેલા ગુણાકારમાં ચૈત્ર-
દિ ગતમાસ આ (૪) મેળવીને ૧૬ એ મધ્યમમાસ
ગણા થયો એમ ચક્રના ઇમણુ ૭૨ અને ૧૦ મેળવીએ
તો ૬૮ થાયર એને ૩૩ વડે ભાગીને લઘુ આવ્યા-
આવેલા આ અધિકમાસ ૧૬ માં મેળવીએ તો ૧૮ ૩૦
૫૪૦ એમાં ગતતિથી ૧૪ મેળવતા ૫૫૪; એમાં
૩૬ ચક્રના પકાશ ઉમેરીએ, ૫૯૦ થયા એને ૫૪ વડે
ભાગતાં ૮ લઘ્યાહ આવ્યા. એમને ૫૬૦ માંથી બાદ
કરીએ, તો અહર્ગણુ તૈયાર થયો. હવેવાર કાઢવાને
માટે ૫૫૨ એ અહર્ગણુમાં ચક્ર ૩૫ નાં ૫ ગણા
એટલે ૧૮૦ એ મેળવીએ તો ૧૩૨ સંખ્યા આવે છે.

એને ૭ વડે ભાગીને શેષ ૪ રહ્યો. તેથી ૦ સોમવારથી
ગણીએ તો શુક્રવાર આવ્યો. ઇષ્ટ વારપણુ શુક્રવાર
જોવાને લીધે આવેલા ૫૫૨ એ અહર્ગણુ ગરાબર છે.
તેથી પ્રશ્નનો ઉત્તર ૫૫૨ અહર્ગણુ છે.

ઈષ્ટ દિવસનો વાર ન આપતાં યતન તિથિ આપી
હોય તો તે ઉપરથી જે અહર્ગણુ નીકળશે તે
નિશ્ચિત ન સમજાવે કારણ અહર્ગણુમાં વાર પ્રધાનપદ
લોગ છે એ નક્કી છે.

અહર્ગણુ મધ્યમ સાવન માનથી કરેછે કારણ
રકુટ સાવન એ દરરોજ ચલ હોય છે.

અહર્ગણુની જે રીત આપીછે તેમાં ગણિત
મુલભ થાય એટલા માટે ૧૧ વરસનું એક ચક્ર
કર્યેછું છે. તે ૧૧ વરસનો અહર્ગણુ કરીને જે
મધ્યમચક્ર તૈયાર થયે તે ૧૨ રાશિમાંથી બાદ કરીને
ન્ય ચાદિ શેષાંક આવેછે. તેને ધ્રુવ અથવા કહેછે.

અહર્ગણુ પદ્ધતિથી ૧૧ વરસને અહર્ગણુ
તૈયાર કરીએ તો ૪૦૧૬ સૌર સાવનદિવસોમાં પછીથી
અહર્ગણુ આવેછે. કારણ ૧૧ સૌર વર્ષના માત્ર ૧૩૨
થાય તેમાં અધિક માસ ચાર (૪) આવે છે તેથી
૧૩૧૪-૧૩૬ એ ચાંદ્ર માસ થયા એ ચાંદ્ર
માસની તિથિ ૧૩૬-૩૦ ૪૦૮૦ થઈ એમાં ૬૪ ક્ષયાહ
આવેછે તે ૪૦૮૦ માંથી બાદ કરીએ તો ૪૦૧૬ એ
એક ચક્રનો અહર્ગણુ થયો.

આ એક ચક્રમાં ૪૦૧૬ અહર્ગણુમાં જે મધ્યમ
ચક્ર તૈયાર થાય છે તેને સાંપાદિ ધ્રુવ અથવા ધ્રુવક
કહેછે.

અહર્ગણુ—ધણાજી પ્રાચીન સમયમાં જાત-
કથાનો મુખ્ય વિષય થયેલી એક સ્ત્રી જાતમ રૂપિની
પતિન પ્રસન્નદેવે તિમાંજ કરેલી; પહેલી; આં હતી.
તેની સૌંદર્ય માટે ધણીજ મખ્યાતિ છે. ઇષ્ટદેવે તેનું
પતિવત હરજી કયોની કથા છે. તેનીજ ઇચ્છાથી
ઈષ્ટદેવે તેનો રૂપવં કયો હતો એવો એક પાઠ રામા-
યણમાં મળી આવે છે, પણ તેની વિરૂદ્ધમાં ઇષ્ટદેવે
જાતમનું રૂપ લઈતેને છેતરી એવો બીજો પાઠ છે.
આ બન્નકર્મ વિષે નીચેની હકીકત મળી આવે છે.
ચાંદ્રે, ઇષ્ટને મદદ કરવા માટે કુકળનું રૂપ લઈ
મધ્ય રાત્રે ભુમ પાડી. તેથી જાતમ રૂપિ સવાર થઈ
છે, એમ ધારી રનાનાદિ કરવા માટે બહાર નીકળી
પડ્યા. ત્યારે ઇષ્ટદેવે ચાંદ્ર આવી શમ્યાસહજી કર્યું.
જાતમ રૂપિને જ્યારે આ કપટની ખબર પડી, ત્યારે
તેમણે અહર્ગણુને શાપ આપી તેનું જગદ વિખાવ ..

સોંઘ' નહ કયું'. બીજે એક કેકાણે ગૌતમરૂપિએ તેને શીલા બનાવી દીધી એવો પણ વૃતાંત છે. રામ-ચંદ્રણે, તેને ફરી પૂર્વવત બનાવી ગૌતમ રૂપિને સોંપી. કુમારિલલટ આ કર્મને રૂપક માને છે. અને અને ઇંદ્ર રૂપી સર્પદેવે અહત્યા રૂપી રાત્રીનું ઘણું કયું'. એ સ્વાભાવિક છે એમ કહે છે.

' અધિવાયોજાર ' એવું જે ઇંદ્રને વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તે પરથી આ ભરકમની કથા બનાવવામાં આવી હોય એમ લાગે છે. પ્રાણીય અધિમાં અહત્યાનો આ ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે. (શત પ્રા. ૩૩, ૪, ૧૮ નં. પ્રા. ૨-૩૬. ૫૬ પ્રા. ૧. ૧) અહત્યાને શતે આનંદ નામનો પુત્ર હતો. (સંદર્ભ) અંશ-રામાયણ બાલકાંડ સંદર્ભ થી ૪૯ ઉત્તરકાંડ, સર્ગ ૩૦, ૧ હામારન અને બીજા અંશો.)

' અહત્યાખાંડ :- આ પ્રખ્યાત સ્ત્રી રતનનો જન્મ કયારે થયો તે જાણવા માટે કાંઈ પણ પ્રયત્ન પુરાયો નથી. માલકમ સાહેબે તે મૃત્યુ સમયે એટલે ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં આસરે ૬૦ વર્ષની હતી એમ જણાવે છે. પરંતુ ઇ સ ૧૭૮૦-૧ ના જે પત્રોમાં પોતાના ઉત્તરને ૫૫ વર્ષે થયાં છે, એમ અહત્યા-ખાંડના પોતાના ઉદ્ઘાટક છે, (વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તાર, વર્ષ ૩૮ અંક ૫ પૃષ્ઠ ૧૧૪૬) તે પરથી અને ઇ. સ. ૧૭૪૩ ની રૂમિયાત મહારાજાવ હોલકર નાસિકની જાત્રાએ ગયા હતા તે વખતે તેમણે અહત્યાખાંડ પોતાના લગ્ન વખતે ૮ વર્ષના હતાં એમ પોતાના ઉપાધ્યાયને જણાવ્યું હતું' (ઈ. સ. ૧૭૩૩ માં.) તે પરથી તેના જન્મ ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં થયો હશે એમ લાગે છે. પિતા માણકોણ શીંદે જોડગાળાદના બીડ તાલુકામાંનાં બીડ ગામને ખુબી હતો. શકે ૧૬૫૫ માં એટલે, ઇ. સ. ૧૭૩૩-૩૪ માં મહારાજાવ ને પુત્ર ખંડેરાવની સાથે તેનું લગ્ન થયું. પરંતુ તે આગળ જતાં વ્યસની થવાથી અહત્યાખાંડની " વૃત્તિ દેહાસ રહેવાથી ચાસુ સસરાની સેવામાં તપર રહીને અંગાદાસ પુરાણિક પાસેથી પરમાર્થ ની પ્રાપ્તિ કરવા માટે કંઈક મૂઠણ કરીને તેજ માગે મા મજ રહેવા લાગ્યો." (હાજરગી કૈફિયા પૃષ્ઠ ૬૬) ખંડેરાવ ઉપરથી ગમે તેવો હોય તે પણ અહત્યાખાંડ સામે તેનું કંઈ આવડતું નહિ. તેણી જે વખતે તેની પાસે જતી, તે વખતે તેને ખપી અવ્ય-વસ્થિત વૃત્તિઓ દબાવવી પડતી. અહત્યાખાંડને બાળ પદ્મમાંનું લખાંડ વાંચતાં આવડતું હતું. તેણી મોડી અસરે પણ લખી ચકરી હતી. તેને પુરાણની વાતો સંજાળવાની ઇચ્છા હોવાથી તેનામાં જલદી

ઘણું સાંજાળવાની ઇચ્છા અને હડાપણ આવ્યું. તેની કુચાગ બુદ્ધિ અને કામની હોંશિયારી એમને મહારાજાવે યોગ્ય વખતમાં તેને સરકારી કામો સોંપ્યા હશે. તે ૨૮-૨૯ વરસની હતી ત્યારથીજ તેના નામનો પત્ર વ્યવહાર શરૂ થયો. તે પરથી તે ૪-૫ વર્ષ પૂર્વે એટલે તે ૨૪ વર્ષની હતી તે વખતેજ પોતાનું કામ-કાજ કરવાની હોંશિયારી તેનામાં આવી હશે. એટલે રાજ્ય ચલાવવામાં જે ગુણોની જરૂર હોય છે, તેનેા ઉદય તેનામાં એ પહેલાંજ થયો હોવો જોઈએ અહ-ત્યાખાંડને માલેસાવ અને મુકતાખાંડ એમ બે હેલકર-હતાં, તેમાંથી માલેરાખનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૪૫ માં. દેવાલપુર સુકામે થયો. અને તેના પછી મુકતાખાંડ ત્રણ વર્ષે જન્મી હતી. અહત્યાખાંડને નરીબિ સૌભાગ્ય સુખ ઘણું વખત ન હતું. ઇ. સ. ૧૭૫૪ની સાલમાં ડીંગ પાને હુલેરીના દિલ્લાને મરાઠાઓના લશ્કરનો ઘેરા શરૂ કર્યો, ત્યારે તેના પતિ ખંડેરાવ ગોળી લાગવાથી મરી ગયો. તે વખતે અહત્યાખાંડ પોતાના પતિ સાથે હતાં. તેને આ હુકીલતની બધુ થતાંજ તેણે પતિ સાથે જવાનું નકરી કયું. પરંતુ મહારાજાવે તેને આજીવ કપોથી તેને પોતાના વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

ખંડેરાવના મરણ પછી સંસ્થાનનો ગર્વો કાર-ભાર સુધાને ફોંપ્યો. આ પછી તે પોને ફક્ત ચુદ પ્રસંગોની અને આવકની ફીકર રાખતી. તેણે અહત્યાખાંડના કામમાં તેમની હેજરેખા હતી. અને તેણી પણ તેમની સલાહ લેખનેજ કામ કરતી. એટલે મહારાજાવના અમલમાં રાજ્યનો ખંડોખંડત સાદો હતો. તેના સુખ્ય આધાર અહત્યાખાંડનેજ આભારી હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં મહારાજાવ હોળકરના મરણ પછી રાજ્યની ખપી જવાબદારી અહત્યાખાંડ પર પડી. માલેરાવ આ વખતે ઉમર લાયક થયો હતો, તે પણ તે પોતાની જવાબદારી નાણી રાકે તેવો હોશિયાર નહોતો. મહારાજાવ પછી દીવાજ પ્રમાણે માલેરાવના નામથી સુબેદારી ચર્પ પરંતુ તે ગાદીએ આઠયા પછી આસરે દશ માસજ શુવર્તો રહ્યો તેને યોગ્ય વખતમાં ગોંડપણી શરૂઆત થવાથી બીજા-ને ત્રાસ દેવા લાગ્યો. આ તેના વર્તનથી અહત્યા-ખાંડની સ્તુતિ કરનારાઓએ પોતાના ઉત્સાહમાં તે માતાપાસે પોતાના દોકરને મરાયો. અથવા તેને હાથીના પગનીચે આપ્યો એમ જે કંઈકથાઓ સાંજાળીએ છીએ તે તદ્દન નિરાધાર છે.

અહત્યાખાંડના મૃત્યુ પછી યોગ્ય વર્ષોમાં માલકમ સાહેબે આ વાતની પટ્ટીજ ઓલવટથી

તપાસ કરી તેમાં કંઈ તથ્ય નથી એમ ખાતરી કરી લીધી. (પુસ્તક ૧ પૃ. ૧૫૧.)

માલેરાવના મૃત્યુપાછી હોલકરનો પ્રધાન ગંગાધર યશવંત ચંદ્રચુડ એકાદ હોળકર કુળનો પુત્ર દત્તક લેવા એવી ઇચ્છા દર્શાવી. પરંતુ તે અહિલ્યાબાઈએ નાકબુલ કયું. લશ્કરની મદદથી રાજ્ય ચલાવવાનો વિચાર કરીને તેણે તે કામ માટે મહાદેવશીરો અને પેશવાની પૂર્ણ સહનુભૂતિ મેળવી, તે કમી હોવાથી તેનાથી લશ્કરનું અધિપત્ય સ્વીકારીને લદાઈમાં જવાતું નહિ. તેથી તે કામ માટે તુકોલ-હોળકરની તેણે નીમણુંક કરી. આગળ જતાં તુકોલ એ પેશવાને ૧૫,૬૨,૦૦૦ રૂપિયા ચેટ આપ્યા. તે પરથી પેશવાએ તેને સેનાપતિના કપડાં આપ્યાં. તુકોલ મહત્વના પ્રસંગે અહિલ્યાબાઈની સલાહ લેતો તે પુણામાં હોય ત્યારે સાતપુકાની ખીલખાનુ આવેલા હોલકરના મુલકમાં બંદોબસ્ત રાખતો અને અહિલ્યાબાઈ તેના ઉત્તરના માંતોની દેખરેખ રાખતી. પણ તે બંધારે સ્વારીમાં ફરતો તે વખતે બધાજ માંતો અહિલ્યાબાઈની દેખરેખ નીચે રહેતા.

અહિલ્યાબાઈના અમલમાં તેના અને તુકોલનો વારસતિક વિશેષ ચારપાંચ મહત્વની ખાળતોમાં થયો. અને તેને પણ તુકોલનો ભોળો સ્વભાવ અને અભ્યવસ્થિત ખર્ચ એ બે કારણો હતાં. પહેલા પ્રસંગ એટલે તુકોલના કારભારી નારો ગણેશે અહલ્યાબાઈના હાથનીયેના અત્યંત વિચારુ શિવાજી ગોપાળ નામનો ઇસમની આગળ પોતાનું તેજ જણાશે નહિ, એમ ધારી તેની પુના દરબાર તરફથી ધણી યુક્તિથી પુનામાં ખદલી કરી લીધી અને તુકોલએ ભોળા સ્વભાવથી અહિલ્યાબાઈની મંજૂરી મેળવ્યા વગર આ ખદલીની સંમતિ આપી એછ. પછી ૧૭૭૫ માં નારો ગણેશે પોતાના માણસ બેડે રાપોળાને મળી ગયાથી તેને કેટલાં બંધુ પડ્યું. તે વખતે તેની ગેરહાજરીમાં દાદાજી અહલ્યાબાઈની સંમતિથી તુકોલનો કારભાર તપાસનો હતો. પરંતુ તેનીસાથે તુકોલને નથી ખબતું એ બાબીને નારો ગણેશે મહાદેવ શિંખાને કેટલાક રૂપિયા લાંચ આપીને પોતાનો છુટકારો કરી લીધો ને સિંધીયાની શીકારસથી તે પોતાના મૂળ સ્થાનપર હાજર થયો. આ બધીવસ્તુઓ અહિલ્યાબાઈની અજાણમાં થયેલી હોવાથી ફરી બીજાં ઝગડો ઉપસ્થિત થયો ત્રીજા ઝગડો વિશેષ મહત્વનો છે. અંગ્રેજ સાથે થયેલા પહેલા યુદ્ધમાં હોળકરના લશ્કરનો ખર્ચ બેહદ થયેલો એક તેનેમર્યાદિત કરના માટે અહિલ્યાબાઈએ

પ્રયત્ન કર્યો. પણ આ પ્રસંગે યુદ્ધ ભેરમાં ચાલતું હોવાથી લશ્કરમાં કરકસર કરવામાં આવે તો પરબંધ થવાનો ભય હતો, તેથી એ કરકસર ન થાય એવા હેતુથી પુના દરબારે અહિલ્યાબાઈ તરફ આખ ફરવી. આવના પ્રસંગે અહલ્યાબાઈના જીવનમાં કેટલાંએ આવ્યા હશે. તુકોલને મહાદેવરાવ જેવા વિનય રાખતો ન આવડવાથી તે ખર્ચ માટે અહિલ્યાબાઈ પાસે વારંવાર માગણી કરતો. અને અહિલ્યાબાઈ પણ પ્રબલિતને વિચાર કરી તેના વિરોધ કરતી, પણ આ પ્રસંગમાં પુણા દરબાર વચ્ચે પડતો અને આ ટંટાનો નીકાલ ગરબોરીથી કરવામાં આવતો.

અહલ્યાબાઈએ રાજાનો અન્તગત કારભાર પોતાના હાથમાં રાખીને બહારનો કારભાર તુકોલને સોંપ્યો હતો. હોળકરનું સૈન્ય તુકોલની આગેવાની નીચે સ્વતંત્રીતે પેશવાની ચાકરી બાંધવતું હોવાથી તેના ઉલ્લેખ તુકોલ હોળકર એ લેખમાં કરવામાં આવશે. અહલ્યાબાઈના રાજ્યમાં લડાઈ અને ઝગડો બહુ ઓછાં, આંગળીએ ગણાય તેટલાજ થયા. ગોવિંદપત ગાનુ નામનો એક સમજન અહલ્યાબાઈનો મંત્રી હતો. તે ખાનગી કારભારપર દેખરેખ રાખતો. દત્તક પ્રસંગ વળતે ગંગાધર યશવંતે રાધોળા સાથે મળીજીવને પ્રપંચ કર્યો હતો. તે છતાં તેના પુત્રના શુભ એકને તેને પુનાના દરબારમાં વફીલ નીમ્યો હતો. ખંડેરાવ નામના એક માણસને તેણે મહેમુલ વસુલાતીના કામપર નીમ્યો હતો. તેના અમલમાં ઇંદુરની પ્રલય સંતુહ અને સુખી હતી. પૂના, હૈદરાબાદ, શ્રીરંગપદણ, નાગપુર, કલકત્તા, લખનૌ વિગેરે કેકાણે જે વફીલો નીમવામાં આવ્યા તેમની નિમણુંક અહલ્યાબાઈ પોતે કરતી પોતાના માંતની વ્યવસ્થા માટે તેને કદી લશ્કરની જરૂર પડી નથી. પોતાની પ્રજા તરફથી તેને ૯૫ હતોજ નહિ પણ બીજા રાજ્યોએ કદી તેના મુલકપર સવારી કરી હતી. તેના અમલમાંયંદ્રાવતે જે ખંડ કયું તે કેવળ બલ્યાભિમાન અને સ્વચંદ્રશક્તિને કારણેજ હતું. યંદ્રાવતેતોના સંબંધ ઉદેપુરના સિંહોદીયા રજપુતો સાથે હતો. તે મેમની રામપુરાની બગીચા જગપુરના માધવસિંહને, તે તેમની સામગ્રીમાં રહેતો, તે વખતે તેના ખર્ચ માટે, તેના મામા સંઆમસિંહે આપી હતી રાહળથી મહાદેવરાવ હોળકરની સહાયથી બંધારે માધવસિંહે જમપુરનું રાજ્ય મળ્યું, ત્યારે તેણે રામપુરનો મુલક હોળકરને આપી દીધો. આ વાત યંદ્રાવતને ન ગમી. તેણે લાગ ભેળને હોળકર સામે ખંડ પોકાયું. (ઇ. સ. ૧૭૭૧) આ વખતે તુકોલ

હોળકર ઉત્તર હિંદમાં ગુપ્તચો હતો. પણ અહદ્યાબાઈએ ન કરતા પોતે જ જાંડોદોની સામે થઈને મંદરેતર પાસેના પળસુગ ગામ નજીક જાંડોદોનો પરાભવ કર્યો. (માલકમ) પછી ૧૭૮૭ માં રજપુતોએ મહાદેવ સિંધિયાને લાલસોટ આગળ હરાવ્યો. તે હોળકરને નિંખાડેલા મહાલ ખાલસા કરી તેમનું ભવદ શહેર કબજે કર્યું. તેથી ચાંદ્રવતને મુરસો આવી ગયો ને તેણે વળી પાછું જાંડ કર્યું આ જોઈને અહદ્યાબાઈએ લશ્કર એકઠું કરીને અંબાલપત રાધિરણસોડ વિગેરે લોકો સાથે તે મોકલી અંબાલપત આ લશ્કર પર છાપે મારી રજપુતોએ અંબાલપતને મારી નાંખ્યો તેથી અહદ્યાબાઈએ પોતાના પિયરના એક તુભાલ શીરો નામના એક માણસને અને ચાંદ્રવતના જાંડને શમાવનારા શરીફ બાઈએ પાંચ હજારનું સૈન્ય આપીને સામે મોકલ્યા. તેમણે રજપુતોને હતાપી નજાદ, નિંખાડેલા, રાણીપુરા વગેરે કામોમાં છાવણી નાંખી ખુદ રામપુરા પછી જમ કર્યું. રજપુતોએ આમદનો આશ્રય લીધો પણ તે કિંદલો પણ કબજે કરવામાં આવ્યો ને અહદ્યાબાઈને વિજય થયો (ઈ. સ. ૧૭૮૮) પોતાના રાજ્યપર ધાડ પાડીને છાવન શુભરનાર ગોડ લોકોને અહદ્યાબાઈએ જે રીતે કબજે કર્યો, તે રીત પરથી તેની વ્યવહાર કુશળતા સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. તેણે આ લોકો પોતાની હઠમાંથી કોઈના માલ લય ત્યારે માલક પાસેથી જે કર (લીલકવડી નામનો) લેતા તે કલ્લુલ રાખ્યો. પણ તેના બદલા તરીકે તેણે તેમની પાસેથી પડતર જમીન ખેડાવી લીધી ને તેમને હુક નીમી આપીને તેમાં જે કયાંય ચોરી થાય તો તેઓ તેની તપાસ કરી લે એવા કરાર તેમની પાસેથી લખાવી લીધો. ઘણા દિવસના કરારથી જમીન પડે આપવાની રીત પણ અહદ્યાબાઈએ જ રચી કરી એમ કહેવાય છે. (માલકમ ભાગ ૨.)

તોપણ અહદ્યાબાઈની જે આટલી કીર્તિ ફેલાઈ છે, તે તેના યુદ્ધ નેપુથ્યથી અથવા સુતસદીપણને લીધે નથી, પણ એકાદ્ય ન્યાયપ્રિયતા, ભૂતથા, સદાચાર ઈત્યાદિ લોકોત્તર ગુણોને લઈને છે. આ ગુણોને લીધે તેને પોતાનો અમલ સરસ કરવાનો મરચો એટલુંજ નહિ, પણ પાટીલબાવા, નાના કંડલવીસ જેવા સુતસદીઓની જેમ તેનું પણ વળન ઉપર લગી રહ્યું. અહદ્યાબાઈને પ્રત્યક્ષ માતૃથી સસણને પાટીલબાવા તેની સાથે વતંતા ડાગળ લખતા ને ભાલતા. નાના કંડલવીસ, હરિપત ઈત્યાદી તે વખતના સુખ્ય લોકોના અભિપ્રાય અહદ્યાબાઈ

પોતાના કામમાં લેતી. પણ તે પોતાનું કામ કરતી વખતે બીજાનું વૃથા મહત્વ પોતાના ઉપર ન પડે, તે સાચવતી. તુકોલ અહદ્યાબાઈ કરતાં જે ત્રણ વરસે મોટો હતો તોપણ તે તેને માતા તરીકે સંભાળતો ને તે તેની સાથે સેવક તરીકે વર્તતો. અહદ્યાબાઈની ન્યાયપ્રિયતા માટે પ્રખ્યાતી હતી. તેના ધર્મશીલ આચારને લીધે તે વખતના રાજા રજવાડાઓ તેની ઉપર એટલો વિશ્વાસ હતો કે આસપાસનાં રાજ્યો પોતાના ટંટા તેની પાસે ચુકાદા માટે લઈ આવતા. (છાખલા તરીકે મહેશ્વર દરબારનાં ખાતમી પત્રો ભાગ ૧ પાન ૨૪. ભા. ૨ પાન ૧૭૦ ભુજો) તેમનાં ઘરનાં કલ્યાણ અહદ્યાબાઈએ મટાવ્યા એટલુંજ નહિ, પણ ખાસ પ્રસંગોએ તેમની ફરીયાદ પુણા દરબાર લગી પહોંચાડીને તેને ચોખ્ખા ન્યાય મેળવી આપ્યો (પાન ૧૧ ભુજો) આથી પુણા દરબારમાં કોઈને અન્યાય થયો તો લાગે, તો તે અહદ્યાબાઈ પાસે આવતો મહાદેવરાવના મરણ વખતે હોળકરના ખજાનામાં ૧૬ કરોડ રૂપીયા હતા. આ સિવાય તે વખતના સંસ્થાનના ખાનગી ને ૧૯૮ એવા જે મોટા ભેદ પાડવામાં આવતા. ખાનગી એટલે રાજપતનીના નામનાં વ્યક્તિવિષયક આવક કે મિલકત અને હોલત એટલે સરકારી આવક, આમાંથી ખાનગી ઉપર પેશાનો કચો હુક રહે તો નહિ. હોલતના મુલકો ઉપર માત્ર અર્ધી આવક પેશાને આપવી પડતી અહદ્યાબાઈના હાથમાં આટલી સંપત્તિ આવવા છતાં તેણે તેનો દુરુપયોગ ન કર્યો. હોલતનો પૈસો તેણે પ્રભ રક્ષણ માટેજ ખર્ચ્યો એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગોપાત પોતાનો ખાનગી પૈસો પણ તેણે હોલતના કામમાટે તે ખર્ચમાં લેતી આ રીતે હોલતને ખાનગી એમના પૈસો સરકારી કામમાં ખર્ચીને જે શિલક વધી તેનો તેણે એકદર હિંદુસ્થાનમાં લોકોપયોગી સાર્વજનિક કાર્યોમાં વ્યય કર્યો. હોળકરના ખાનગી ખજાનામાંથી તેણે જે ધન મળ્યું, તે બધું ધર્મકાર્યમાં ખર્ચ કરવા માટે તેણે બાલુએ કાઢી મૂક્યું. તેણે લોકોની સગવડ માટે દેકડકાણે અગ્ર છત્ર, ધર્મશાળાઓ અને કુવા, રસ્તા ને ઘાટ જાંધ્યા છે. તેણે કાશીવિશ્વેશ્વરનું મંદિર ને ગયામાંનું વિષ્ણુપદનું મંદિર ફરીથી નવાં જાંધ્યાં. ને કલકત્તાથી કાશી સુધી મોટો રસ્તો જાંધ્યો (હરપ્રસાદ આશ્રીની સ્કુલ હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા) કાશીવિશ્વેશ્વરની માફક સોરઠી સોમનાથનું દેવાલય પણ તેણે નવું જાંધ્યો તેમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાવી. (મહેશ્વર દરબારના ખાતમી પત્રો ભા. ૨ પા. ૮૬-૮૭.)

આ રીતે આસેતુહિમાચલ તેણે આવાં પવિત્ર કાર્યો કરીને 'પોતાનું' નામ અનન્દામર કરી મૂક્યું. તેણે ક્યું કામ કર્યાં કરાવ્યું તેની માહિતી તેના પોતાના સંસ્થાનમાં મળતી નથી તો તે અન્ય સ્થળે કેવી રીતે મળે કારણ તેણે કેટલાંય ગુપ્ત દાનો કર્યા છે તો કેટલેકે કેકાણે જે દેવળો, અન્ન છત્રો ઇત્યાદિ નિત્ય ખર્ચના લોકો પરોગી કામ કર્યાં છે. તેના દાનધર્મના સંબંધ તેજ ગામમાં ઘર બંધાવીને જમીનો ખરીદ કરી તેની ઉપજ સાથે કરો આપ્યો. આથી તેના હિસાબ સંસ્થાનલગી જઈ શકતો નહિં.

અહર્યાબાઈના છેલ્લા દીવસોમાં તેના પર જે કૌટુંબિક સંકેટો આવ્યા તેની હકીકત અત્યંત હૃદય-દ્રાવક છે. તેના બે ભાઈ તેની માટી ઉમરે મરણ પામ્યા. તેની છોકરીનો પુત્ર નથોળા જેને પોતાની પછી હોળકરની ગાદી આપવાનો વિચાર હતો તે ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં પોતાની ૨૩ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો. તેની પછી તેની ૧૮ અને ૨૦ વર્ષની બે સ્ત્રીઓ સતી થઈ. નથોળાનો મરણ વિધિ કરીને માણસો પાછા આવ્યા કે તરતજ કાશીરાવ હોળકરના પત્ની એટલે તુકીચ હોળકરની રતુપા આનંદીબાઈનું મૃત્યુ થયું. આમળ જતાં એક વર્ષમાં તેનો જમાઇ યસ-ચંદરાવ ક્યુસે થા થઈ ચાર કલાકમાં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેની પુત્રી મુકતાબાઈ ના કહ્યા છતાં સતી થઈ. આ વખતે અહર્યાબાઈની ઉમર ૬૫ વર્ષની હતી. તો પણ આ બધા આધાતો શાંતાચિન્તે સંકળ કર્યાં. અને પોતાનો કારભાર કરવા લાગી. આની સ્થિતિમાં પણ જ્યારે બીજે વરસે શિંધિઆનો સરહાર ગોપાળરાવે તુકીચના દોષો કાઢીને તેના પર પોતાનું લશ્કર ઢોકાવીને તુકીચએ "અહિં આવો મસંગ ભયંકર છે માટે લશ્કરની અને પૈસાની મદદ થવી જોઈએ" એવા પત્રો મહેન્દરપર મોકલ્યા. તેનું આ કૃત્ય એક વીર પુરુષને શરમાવે એવું હતું. તેણે પ લાખ રૂપિયાની હુડી સુબેદાર પાસે મોકલી પત્ર લખ્યો કે "હિંમત રાખીને હુમમખોરાને બરાબર હંકારવો મરણ અને લશ્કરનો પુલ બાધીશ વૃદ્ધાપ-કાળે હિંમત હાવી હો તો લખો કે જેથી હું પોતે આવું". ખરડાના પુત્ર પછી અહર્યાબાઈ ઘણું સ્ત્રી નથી. તે સંવત ૧૭૧૭ ના શ્રાવણ વદ ૧૪ ને રીવસે પરલોકવાસી થઈ.

અહર્યાબાઈ દેખાવમાં મુંદર ન હતી. તો પણ તેનું મુખ અત્યંત તેજસ્વી હતું. તેના વસ્ત્રો સફેદ અને સ્વચ્છ રહેતાં. તે રી વૃત્તિ યાંત્ર હતી. પરંતુ તેને અસુવેનો તિરસ્કર દેખાઈ જ્યારે કોઈ તેની

સાથે બુદ્ધિ મોલે ત્યારે તે એટલી કોપાયમાન થતી કે તેના ખાસ પરિચયના માણસો પણ તેની સામે જઈ શકતા નહિ. તેના ધાર્મિક ઉપવાસો અને વ્રત ઘણાજ કઠણ હતા, અને તે તેણે છેવટ સુધી કર્યા હતા. તેના અમલમાં ઈંદુર સંસ્થાનની પ્રતિભા ઉદ્ધાર થયો. આ વખતે તે સંસ્થાના છ ભાગ અને ૮૭ તાલુકાઓ હતા. તેની ઉત્તરની કારકીડીમાં (ઈ. સ. ૧૭૬૬ થી ૮૫) ઈંદુર સંસ્થાનની આવકની સરાસરી ૧૬૦૩૦૭૩૪ હતી. માત્રકમ સાહેબે અહર્યાબાઈની હિનચર્યા ઘણીજ કાળજીપૂર્વક લખી મૂકી છે, તેમાં તે કહે છે કે "અહર્યાબાઈ સૂર્યોદય પહેલા બે ઘડી પહેલાં ઉઠતાં અને સ્નાન કરી પૂજા વગેરે કરતાં, તે પછી કરાવેલા સમય સુધી તે પુરાણો વગેરે વાંચતાં, તે પછી દાન વગેરે આપીને પોતાની સામે શ્રાદ્ધલેખોજન કરાવતી. એટલામાંજ તેની યાજ્ઞી પીરસાઈ આવતી. તેના યાજ્ઞમાં કુકળ, શાકાદિ પદાર્થો રહેતા હતા... જમ્યા પછી થોડો વળત ઇશિસ્તવન કરી આરામ લેતાં, પછી પોશાક કરી સરકારી કામ માટે દરબારમાં જતાં..... તેના દરબારમાં જવાનો સમય બપોરનો હતો. ત્યાં તે સાંજના ૬-૭ વાગતા સુધી બેસતાં. તે પછી પૂજા વગેરેમાં તેના ૩-૪ કલાકોનો વ્યય થતો. ત્યારબાદ ફરીથી નવ વાગ્યા સુધી તે સરકારી કાર્યો સંભાળતી. શતના અગિયાર વાગ્યા પછી તે સુવા જતી." (સંકલ્પ અથ-એ લેખમાં જુઓ.)

અહાર (૧) — (રાજપુતાના) ઉઠેપુર સંસ્થાન-માનું એક ગામકું તે શહેરથી બે માઈલપર ઉત્તર અક્ષાંસ ૨૬°૪૫ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૩°૪૪ પર છે. ઈ. સ. ૧૬૦૧ માં લોકોની સંખ્યા ૯૯૨ હતી અહિં એક મિશનરી નિયાંબ છે. અને ચિતોડ છોડ્યા પછીના વળતમાં જે રાજ્યો મેવાડમાં થયા, તેમના સ્મૃતિ ચિન્હો આ ગામમાં છે. તેમને મહારાણી નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં બીજો અમરસિંહ રાજાનું સ્મારક ઘણું લેવાલાયક છે. પરંતુ ઘણુંકરીને બધાજ નસુનાઓ મુંદર છે એમ કહી શકાય.

વિક્રમાન્તિયાના પૂર્વજોએ વસાયેલા તાંબવતિ નગરને કેકાણે અસાદિત્યે બીજું શહેર વસાવ્યું. તેના પરજ બધાવેલા એક ગહેરના અવશેષો પૂર્વ તરફ દેખાય છે. પહેલાં તેને આનંદપુર કહેતા, તેનેજ પાછળથી અહાર નામ આપવામાં આવ્યું. અહિં હસમાં સેકાના કાતરેલા ચાર લેખ અને કેટલુંક ઘન જરથું છે. કેટલાક જૈન મંદિરો અને પૂજા દેવાવોના ખંડેરઅહિં ભેવામાં આવે છે. (ધ. ગો.)

અહાર (૨)—(સંયુક્તમાં) જીવંદ શહેર જીવેલો. અનુભવશીર તાલુકાનું એક શહેર. ઉ.અ. ૨૮૦૨૮ અને ૭૮૦૧૫ ત્યાંની વસ્તી ૧૨૦૧ માં ૨૩૮ હતી. અહાર એશબદ્ અહિં અહિં અને હાર આ બે શબ્દોથી થયો છે. અહિં એટલે સર્પ અને હાર એટલે સત્. જન્મેન્ય રાત્રએ પોતાનું સર્પ સત્ર આ રથને કયું એવી પ્રચલિત માન્યતા છે. અને તેપરથીજ આ નામ પડ્યું છે. હરતીના પુરના નાશ પછી સોમવંશી રાત્રએનું આ શહેર રાજધાનીનું શહેર બન્યું. બીજી એક પ્રચલિત કથાકયા આવે છે કે કૃષ્ણની પત્ની રૂકિમણી અહિં રહેતાં હતાં. અને જે મંદિરમાંથી શ્રીકૃષ્ણે તેનું હરણ કર્યું તે મંદિર હજી અહિં જોવામાં આવે છે. આ સ્થળ ખરેખર ઘણું પુરાતન છે. અંકબરના વખતમાં અહાર એક પરગણાનું મુખ્ય સ્થળ હતું. આ શહેર ગંગાને કાંઠે કેટલાક ઉંચાણપર આવ્યું છે. આ સ્થળે ઘણા મંદિરા છે. જુન માસમાં અહિં સ્નાયો ધણી જાત્રા બરાય છે (ઉ. જો.)

અહાલિંગ:—(અસાળીયુ) આ વનસ્પતિને લેટિનમાં લેપિડિયમ, સોટિમયન અંગ્રેજીમાં ફેમન-કેરા, સંસ્કૃતમાં અહાલિંગ, અને મરાઠીમાં અહાળીય કહે છે. તેજ પ્રમાણે હિંદીમાં હાલો કહે છે. તેના બીયાં તપશીરા રંગના રાષ્ટ્ર જેવડાં અણીવાળા લંગોળા હોય છે. હક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં અસાળીયાને બીના પાકે થવા માટે વાવે છે. અસાળીયાના છોડ નાના હોય ત્યારે તેની બાજુનું ચાક બને છે. તે ચાક શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરનાર છે, એમ કહેવાય છે.

અંગ્રેજ લોક મરટડ (રાઈ) કેસ (અસાળીયુ) એમના કુમળા છોડા ઉપાડી, સ્વચ્છ ઘોડા, સરકા નાખીને લીલી કચુંગર કરીને ખાય છે. અથવા લીલા-ધાણાની માફક બીજા પદાર્થમાં નાખીને ખાય છે. આ બે વસ્તુઓ રોપવામાં (કુંડા, ટોપસા અથવા બાગમાં) જગ્યા હોય તો હોસ્પિટલી અને ગુલ્ડ કામમાં પ્રવિણ સ્ત્રીઓ, આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ જેવી રીતે મરવાં કોથમીર કરવા માટે મંદનત લે છે તેમજાણે કરે છે. કાચું કે તે તાજા ઉખેડી ને વાપરવામાં સ્વાદ યજી હોય છે.

હાતરગની અણીથી ૪-૬ આંગળા વિટીઓ પાડી માટીમાં રંગોળીમાફક ચપડીવડે બી નાખવા અને હાથથી બી માટીથીકાઠી પાણી પાવું. ૪૫ દિવસમાં બી ઉગી આવે છે. ત્યાર પછી તેને બેઢ એ તેમ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

અસાળીના પાક મહીનદીને કાંઠે સુધી જમીનમાં કરવામાં આવે છે. ત્યાં અણીજી થાય છે, તે જમીનમાં તે ઉગાડવામાં આવે છે. ખેડા જીવંદમાં તેના પાક થાય છે. કંઈની જમીનમાં આને પાક સરસ થાય છે. ખેડા જીવંદમાં તેનું બી રાષ્ટ્રમાં નાખવામાં આવે છે. તેના પાકમાંટે જમીન તૈયાર કરીને તેમાં દશ ગાંડા ખાતર નાખવામાં આવે છે. અકટોખર માસમાં બે ત્રણ પાઉંડ બીયાં કયારામાં નાખવામાં આવે છે. તેને રોપ્યાપછી તરતજ પાણી પાવામાં આવે છે. બીજાવાર ચાર દિવસે તેને પાણી પાય છે. પછી આગળ જતાં દશ ગાર દિવસને અંતરે તેને ૮-૧૦ વખત પાણી પાવામાં આવે છે. તેના પાક બન્યુઆરી માસમાં તૈયાર થાય છે. તે કાપીને લાવી તેને ખંખેરી તેમાંથી અસાળીયુ ઉત્પન્ન કરે છે. જો પાક સ્વતંત્ર હોય તો દર એકરે ૫૦૦-૬૦૦ પાઉંડ થાય છે. તેની કિંમત દર મણે ૩-૪ રૂપિયા થાય છે. (૧૨મ્બુ-૧૪૦ પાઉંડ).

આ બી ખાનદેશમાં નદીને કાંઠે તૈયાર થાય છે. તે ઉંચુ, કડવું અને પુટીદાયક છે. અને ત્વચ્છરાગ, અથવા ગુદમનું નાશકર્તા છે એમ કહેવાય છે.

ઉપયોગ:—અસાળીયાની ખીરકરવામાં આવે છે. પ્રથમ દૂધ ઉકાળવામાં આવે છે. તેમાં અસાળીયુ નાખવું તે બ્યારે નરમ થઈ ને ખીરની જેમ બને ત્યારે ખાંડ અગર ગોળ નાખવો. આ ખીર વા નાશક છે. અને કેંડને ગળવાન બનાવીને ધાતુને પુષ્ટિ આપે છે. અસાળીયાના લાડુ અગર ખીર સુવાવડીને આપવાથી શક્તિ આવે છે અને દૂધ વધે કહેવાય છે. (લેખક ગ. કે. કેળકર.)

અહિ—(અંગ્રેજ-૭ ૧૦૪, ૭-૬-૫૭-૧૬) તે પછીના વૈજિક વાડ-મય માંથી “સર્પ” એ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો છે. તેણે કાંચળી ઉતારી મૂક્યાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. (અ. ૬-૮, ૬, ૪૪ અથર્વ. ૧, ૨, ૭ રીત, આ. ૧૧, ૨, ૬, ૧૩ બુદ્ધ. ઉપ. ૪, ૪, ૧૦ લેખિ. આ. ૧, ૬, ૨, ૧૩ કાંકકૃપ ૨, ૬, ૧૭) તેની વિચિત્ર નિલચાદનો પણ ઉલ્લેખ મળી આવે છે. (જૈતરેયઆર ૫, ૧, ૪) અને તે ઉપરથી તેને “દાવ-વી રજ્જુ” (દાંતવાળી દોરી) એવું નામ મળેલું છે. (અર્થ ૪૩, ૨) તેનો દંશ જેરી છે. (અ. ૭, ૧૦૪, ૭ અથર્વ ૧૦૪, ૪ વિ). ચિઆળામાં તેને જડતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી તે પૃથ્વીના ઉદરમાં સંતાઈ રહે છે (અર્થ ૧૨, ૧, ૪૬) હુદાફોથી બચાવ કરવા તેની કાચળીને ઉપયોગ થાય છે. (અર્થ ૧૨૭)

વૃત્તને ઋગ્વેદમાં અહિ કહેલો હોય એમ જણાય છે. કારણ વૃત્તનાં વિશેષણો અહિને અને અહિનાં વૃત્તને લગાડેલાં જણાય છે. (ઋ. ૧, ૩૨ ૧-૨ અને ૭૧૪) ઇન્દ્રે અહિને માર્યો એવું વર્ણન પણ (ઋ. ૮૮૨-૨) છે અશ્વિનું પણ અહિ નામ છે. (ઋ. ૧૨૯, ૧) શત્રુને અહિને સંપવાની વિનંતિ સોમને કરી છે. (ઋ. ૭-૧૦૪, ૬) ન્યારે આ શબ્દ બહુવચનમાં હોય છે, ત્યારે જેમાં અહિનો જન્મ પહેલો છે. એવું રાક્ષસકુલ એવો તેનો અર્થ હોય છે. (ઋ. ૧, ૩૨, ૩.૪) (ઋ. ૬, ૮૮, ૪, ૧૦-૧૩૯, ૬) અહિ વૃત્તના સારા ગુણ બતાવવું સ્વરૂપ જેને અહિ બુદ્ધિય કહે છે. તે અહિનીજ દેવી પ્રકૃતિ છે. અવસ્તામાં તે અહિને મળતો શબ્દ અશ્વિ છે, તેનો અર્થ પણ સર્પ એવો થાય છે, એને માટેજ આગળ આઝીદ હાક એવી શબ્દચોરના ધર્મને તેનું પાછળથી ઝોહાક એવું રૂપાન્તર થયું. આ ઝોહાક માટે અનેક પૌરાણિક કથાઓ પ્રચલિત છે. ને તેઓનો સંબંધ સર્પ સાથે છે. અહિ શબ્દનો અહ-રિમન એ શબ્દ સાથે સંબંધ જોડવાનો પ્રયત્ન પણ થયેલો છે. (વૈદિક ઇડેક્સ વૈદિક માયથોલોજી અને શ્રૌત વાકમય)

વક્ષ નામનું અહિનું નગર હતું તે કુરનોનો કૌપક્ષી લઈને ઇન્દ્રે સર કર્યું. તે કબજે કરીને સૂર્ય-માં સામેલ કરવાથી તેનો પક્ષ બળવાન થયો. વક્ષ અને સૂર્ય વચ્ચે વન હતું. વનમાંના લોકોએ સૂર્યનો પક્ષ લેધો તેથી તેની ફતેહ થઈ. તેથી તેને પુષ્કળ લાભ થયો ઇન્દ્રે કુત્સ માટે સવારી કરી ને સવારીથી સૂર્યનો પક્ષ જાહેર થયો તેથી કુત્સ એ સૂર્યનો રાજ થયો. (ભાગવતી અર્થઃ ઋગ્વેદ ૧૦-૧૩૮, ૧-૨) અહિએ સિંધુપ્રાત લઈ લીધો હતો, તે ઇન્દ્રે છોડવી છેવટે અહિને પણ મારી નાંખ્યો. (ઋ. ૧૦-૧૩૩ ૭) આ ઉદ્દેશ ઉપરથી અહિનું સ્થાન બલુચી સ્થાન હતું, એમ રા. ભાગવત કહે છે.

આહિચત્રઃ—(અહિચત્ર) અર્વાચીન રામ-નગર, આ પ્રખ્યાત રાજનગરનું નામ આજ સુધી કાયમ છે. તો પણ હુમણા લોકોએ આ શહેર છોડ્યું છે. પાંચોના-વખતમાં તે ઉત્તર પંચાલ દેશની રાજ ધાની હતું. અહિસેત્ર અથવા અહિચત્ર એવા બે પ્રકારે તેનાં નામ લખાય છે. તેના પહેલા આદિરાજ પર સર્પ પેતે તેના પર છત્ર કર્યું હતું, એમ દંત-કથા છે. અહિ એક પુરાતન કિલ્લો છે. તે આદિ-રાજાએ બંધાવ્યો છે, એમ કહેવાય છે. ભારતમાં અહિચત્ર એવું નામ મળી આવે છે. (પ-૧૬) ભારત માં કહ્યું છે કે પાંચાલ દેશ હિમાલયથી ચર્મણ

વતી (હાલની અંબળા) નદી સુધી પથરાયો હતો. ઉત્તર પંચાલ (હાલના રોહિલખંડ) ની રાજધાની અહિચત્ર હતી. અને દક્ષિણ પંચાલ (અંતરવેદી) ની રાજધાની કાંપિલ (હાલનું કાંપિલ) હતી. કાંપિલ એ બુદાઉન અને ફરકાબાદ એ બે વચ્ચે ગંગાના બુના પાત્રમાં છે. ભારતીય સુદ પહેલાં પાંચાલ દેશનો રાજા દુપદને દ્રોણ જીતીને ઉત્તર પંચાલ પોતાને માટે રાખીને દક્ષિણ પંચાલ દુપદને આપ્યું (મહાભારત ૧-૧૩૮)

આદિરાજા અને સર્પ એમની દંતકથા છે, તેજ પ્રમાણે એક કથા ગૌદ્ધ અંધમાં છે. પરંતુ બુદ્ધિએ તે આદિરાજાની કથા પરથી ચોલ હોવી નોંધ્યો. કારણ કે આદિરાજાની કથા બુની છે. અહિચત્ર અથવા અહિસેત્ર એ નામ ઘણા શહેરોને આપવામાં આવ્યું છે.

ટાલેમી જેને અહિસદ્ર કહે છે, તે આજ નગર હાલું ભેદ્યો. અહિચત્ર શહેરનો ઘેરાવો ૩ માઈલ છે. અને તેની આસપાસ કુદરતીજ કોર છે, એમ હુયુએનસંગ લખે છે. તે બધી રીતે મળતું આવે છે. તેની ઉત્તર દિશાએ અને પૂર્વ દિશાએ એક પાણીનો સંચય તે. અને પશ્ચિમ તેમજ દક્ષિણ બાજુએ રામગંગા અને ઘોઝા એ બે વચ્ચે એક કિલ્લો છે. હુયુએનસંગના વખતમાં અહિ ગાર વિહાર, ૪-૫ સ્તુપો અને વૈદિક ધર્મના ૪-૫ દેવાલયો હતાં. હાલમાં કિલ્લો જીર્ણવસ્થામાં છે. અંદર બધે જંગલ છે. તો પણ ૩૨ અરૂઆ હજી સારી સ્થિતિમાં છે. હુયુએનસંગે આ રાજ્યનો ઘેરાવો ૪૦૦ માઈલ છે એમ જણાવ્યું છે. તે પરથી તેમાં રોહિલખંડનો પૂર્વભાગ પણ ગણાવો ભેદ્યો. (દિક્ષિત-ભારત વર્ણીય ભૂવર્ણન વિલ્સન-વિપ્લુ પુરાણ ૨, ૧૬૧ ઍસેસ પુ. ૧ પા. ૪૮, ૨૬૧ વગેરે મહાભારત. ટોલસન-હિંદુ કલાસિકલ ડિક્શનરી.)

અહાર ગામઃ—(મુંબઈ) નાશિક જીલ્લો નિકાડે ગામની વાયવ્ય દિશાએ ૬૨ માઈલ દૂર છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૮૮૧) માં ૬૪૫ છે. આ રથો સન ૧૬૧૮ માં ચાણની જેલમાંથી નાસી ગયા પછી ત્રિંબકજી ટંગળને ફરી પકડવામાં આવ્યા (મુંબઈ ગે. પુ. ૧૪ પાનુ ૩૫૦ જુઓ.) અહિ કારતક સુ. ૪ ને દિવસે એક મુસલમાન સાધુની બત્રા ભરાય છે. (મું. ગે. ૧૬-૧૮૮૩)

અહિરીઃ—જમીનદારી (મધ્યપ્રાંત) ચાંદા જીલ્લામાં આ જમીનદારી મોટામાં મોટી છે. કુલ ક્ષેત્રદળ ૨૫ થો. મા. છે. આ જમીનદારીની ગઠ,

ચિરોગી તાતુકામા બી ન જી જામગ્રાઓ છે, અને તાનુ દી રૂપ પા આ માર્ગ છે. અને તેની માવ ગુનર હકની છે આ જમીનદારી ઉત્તર દિશાએ કરાપાપરા, કોટામ, જૂગામ, અને પે મુદા જમીન રા છે પૂર્વમા બાતર સજ્ઞાન, દરિણે શિરો તાતુગે પદ્મમે પ્રાપ્તિતા નદી દિના નાતુ અને નરથીશગી તાતુકાને કટવાક લાગ છે તેમા રી વૈનગ ગા પ્રાણહિતા અને ઇ દ્રાવતિ નામની નગીઓ વહે છે ધણુકને ગયે જ ગલ છે

ઇતિહાસ — હાનના જમીનદારે ના માનસુ યાપુ નામના મુનેજને યાદના એક ગોડ રાતએ આમરે છ મેકાપહેતા આ જમીનદારી ઇનામમા મળી પરતુ તે કાગે મળી તેનો લેખી પૂરાનો મળતો નથી કોટા નામનો જમીનદાર ઇ સ. ૧૭૦૩ થી ૧૭૬૬ સુધી થઈ ગયો વખતથી એક સ હકીકત આ જમીન માંની મગો શહે છે આ તે વખતના યાદના ઇવેલના ગોડ રાતની વતી મરાઠાઓની વિરુદ્ધમા લડ્યો હતો તે રામશાહનો (ઈ સ ૧૬૭૨ ૧૭૩૫) નગો હતો અને તેણે સાધો અને સુનાયુરિયા નામના બળગવાખોરાનો નાશ કયો તેથી આ જમીન ઇનામમા મળી હતી આ બળગવાખોરાએ મુરજગદ કિલો પોતાને તાબે રો હતો કેટલાક વર્ષો પછી તેને જ્ય મળ્યો તે પછી તેના વશનો શીમરાદ અથવા વાકટશવ (સાચા નામ માટે શક છે) ને તે જમીનદારી મળી (ઈ સ ૧૭૭૦ તે ૧૬૧૮) તેણે ઇ મ. ૧૭૭૩ ની સાલમા મરાઠાઓના અદર અદરના અગદામા મુપોલનો પક્ષ લીધો હતો તે વખતે તે અને નેનો ભાઈ મોહનશાહની પાને યાદાતુ રજી રેવામિત્વ હતુ અને તેના બીજા ભાઈ વિશ્વા રાવાને તાબે માર્ગુ ૧૬ કિલો હતો આ મળુ જણે પુનાથી આને રી એક લખરી તુકદીને હકારી હતી તે તુકદીએ મુપોલના કબોતાને પક્ષી દેકમા નાખ્યો હતો આ નહુમાઈએ તેને ઇનામો અને મેજગુસી નિમય કહ્યે છે ભીમ રાને પોતાની કીર્તિ પોતાની પાછળ રખી છે તેના મુનકમા તેણે તારી રીને બદોમન રાખ્યો હતો અને બાતપાતના નાના જમીન દારોને પોતાના હાતીને આપ્યા હતા તેના અમતમા તે જમીન દારીવની છે તેનાપછી દરિયાબાઈએ છ મામ મુપ આ જમીનદારીને આ સ્વદ લીધો હતો અને છે પછે મુ મગદાને તારે તે જમીનદારી આવી આ મગરા મો કાગકીને હતો તેજ વખતે જિંદગીને આપાપાઈગની ધરપકડ કરી હતી તે

વખતે જૂજ નરાને પોતાના કુળની આમત નમાવે પોતાના રાજકતાની આમત રાખી અને આદા શહે રના રક્ષણમાથે થયેલી લઠાઈમા તેણે ઇતિહાસ વિરુદ્ધમા લઠાઈ કરી આગળ જતા ચાલ શહેર હુ ટાયા પછાં જુજ નરાવપાસે તે જમીનદારી ઇ સ ૧૮૪૭ સુધી રી તે પછી તેના પુત્ર વ્યકટેશવ પાને આવી પરતુ તે ઇ સ ૧૮૫૧ ની સાલમા મરણ પામે તે પછાં શીમરાતની નિવવા આ લદ્દમાં બાઈપાને આ ધન આવડુ આગળ જમા ૧૮૬૨ માં તે મરન પાની ઇ મ ૧૮૫૭ ન બગામા મોલવનીના જમીન ઇ રાજુરના પરગણામા હુટ શરૂ કરી અને પછાં થે કાજ વખતમા થોટ અપ નીતો જમીનદાર વ્યકટેશવ તેને જઈ મળ્યે તેમણે જુનીરીતે પ્રિટિશનજનની વિરુદ્ધ બાગનો જગાથો તે વખતે તેમણે પ્રાણહિતા નગીની ઉરના વીચગોડી તારપ નામાના મારદિ-યક અને હોર ને બર કયા તે વખતે વદમીમાઈની મદદથી બામુસરને પકડનામા આ થા આ તેની સેવા માટે થોટ અરખવી જમીનદારોમાના ૬૭ ગામ કાઓ તેને સ્થાપીત કરવામા આ થા તે હાનમા તે જમીનદારોમા ગણુર છે બાગનો સમામ થયા પછી અને બધ ગાનિ થયા પછી તે જમીન રામા જણુવા ભેગ લઈ ગયુ નથી લરમીમ ઇ પછી થયેના જમીનદારો મેગરા (ઈ સ ૧૮૬૧ થી ૮૬૧૬) સાવિત મઈ (ઈ સ ૧૮૬૬ થી ૧૮૭૧) ધર્મનવ ઇ સ ૧૮૭૧ થી ૧૮-૪) આ જેમીનદારીમા દત્તકો ઘણા લેનારા છે ઇ મ ૧૮-૩ ની સાલથી તે જમીનદારી જુ મગનવ નામન જમીનદાર પાને આવી છે, તે જમીનદાર ખરાબ આદતો ઉરાચી આનકમા વરજ વરતુ ગયુ. અને ઇ મ ૧૮૦૬ ની સાલમા જમીનદાર પોતાની જમીનનો અધિકાર ચલાવના નાચક છે જેમ સરક ને નકરી થયુ, અને આવક કોટ એક વૉડસન તબામા આપી આ વખતે આવપમા ૧ રાખ કપિરા કેતુ થુ હતુ તે વખતે જમીનદારને કોઈએદામવા થાથી તેણે નાનો બાગનો જા મો પરતુ તેનો તરતજ નાશ કરીને જુ મગનવે આદામા લારી રાખ્યા અને જેઓ તેમા મામેન હતા, તેમને ઇન્ટરેગ થી કાદી-નાખ્યા પછી જમીનદારોને ફરીથી અધિગામે નાની રત આપી

કારમાર — આ જમીનદારીમા બધા મગીને કટો ગામ ઇ ધણુ અર ગામોનો મારમાર જમીનદાર માન્યો થાય છે કેટલક મગોનો કેકાદાર

લોકો તરફથી થાય છે. જરૂરથી અને મોપદથી એ તાલુકાથી નારજનની દરજ્જાની જમીનદારીમાં આવે છે. જરૂરથીમાં, ૧૭ ગ.મર્ગ હોહા ઉપરાંત અહિંસના જમીનદારોએ ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં નાગેરેવ ગોડને વિલવિપચક કરાશે માટે વાપરે ૧૦૦ રૂ. કર લેવાનો કરાવી આપીદીધી. ને તેપણ વંશપરંપરા માટે મિલપદથી તાલુકાએ બંડખોર ખાખુરાવની જમીનદારીને ભાગ હતો, ને તે લક્ષ્મીબાઇએ ભોલાપદમના જમીનદારને ૧૦૧ રૂ. લેવાના કરાવી બધા હક સાથે આપી દીધો. આજે એ તાલુકામાં રહે ગામમાં છે, અને કર ૧૭૨ રૂ. છે કોર્ટ આફ વાઈસે આ મિલકત તાબામાં લેતા પહંલ. જે ગામો જમીનદારના તાબામાં છે. જોન મનતુ, તે ગામનો કારભાર મુમિયા કરતા. આ લોક વજનદાર હોવાથી ધણીખરી આવક તે લોકોજ લઇ લેવા. તે ખેડતો પણ સર્વાંશે જમીની ઉપર આધાર રાખતા જે વખતે તગસણી થઈ વળતે ભુમિયાને કાઢી મુકવાથી ધણીખરાં ગમમાં જાવડ થયા છે, જોમ માલમ પડયું છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૧૧ માં ૩૭૪૨૧ હતે દુકાળ ધણીખરું પડતો નથી. રહેવાની રાજગોડ, બારીયા, કોયા, તેવી મહાર નગેરે પાક ભાત (મુખ્ય પાક) શેરડી, બાર, મગ, અડક, વગેરે. ૧૯૦૬-૭ માં ખેડાઇ ગયેલી જમીનનું ક્ષેત્રફળ ૫૭૬૫૮ એકર હતું ને મહેસુલ ૧૩૬૦૦ રૂ. હતા.

અહિંસુદન્ય: -ઉખારગદીન વાડમયમાં શિવનું એ બીજું નામ છે. નેમજ એક રૂતું પગ એ નામ છે. તેનું વૈદિક સ્વરૂપ વેદવિદ્યા-મરાઠી જ્ઞાનકોશ પ્રસ્તાવનામાં ભાગરમાં સર્વિતર ૧.૨૫ છે.

અહિંસાની કીલ્કે:—(મુખ્ય) ન શિક્ષક લોકો, પંદારે હુંગરમાં દિગ્ગતીની ઉત્તરે ૧૫ માઇલપર અ. હોલો છે. ૧૮૧૮માં કેપ્ટન બ્રા જે આ ટેકરાનું જીત કાળો, સેગીટ અને ગંજોખખો, કોવું થું છે. તેની ઉપર આવવાને બે માર્ગ છે. ખાનદેશ અને ગંજથી બન્ને બાજુએથી આવવા છે. ખાનદેશ રસ્તેના માર્ગ સહુલા છે ને ગંજથી તરફના માર્ગ ખોલુમાં થયે છે. વર્ષાઋતુમાં એ રસ્તો ધણે રહેલીવાળો છે. ખોલુમાંથી ગયા બાદ રસ્તો વળે છે વચ્ચેવચ્ચે પગવિયાં છે. આગળજે દરવાજા જેવી જે માવો છે આ જે તેમા લાગીને એક પડેલી બીત છે ને અગીને જે કોડાર હતો અહિં પાણી પુરકળ હતું. સ. ૧૮૧૮ માં અહિં પાંચ માણસે હતો (કેપ્ટન

પ્રીત્તનો રિપોર્ટ અહમદનગર કલેક્ટરની કાર્પલ ન. ૬ બપર. ૨૦-૬-૧૮૧૮) (મુખ્ય ગ્યાઓટીયગ). અહિંવશી:—અહિંવશી-અહિંવાસએ સાબરી કપિના મથુરાના આશ્રમનું નામ હતું. પ્રામુલ્યમાંથી ખરા અથવા પ્રામુલ્ય હોવાજતાં પ્રામુલ્ય કહેવલાવનારો આ વગર છે. પ્રામુલ્ય પિતાને દાનિય માતામાંથી આ લોકો ઉત્પન્ન થયા છે. પહલો એ લોકો બેને ભાર, ઉચકવાનો પ્રધેકરતા જળપુર નમદાની ખીણમાં આ લોકોની વસ્તી છે (રસેલ અને હીરાલાલ કાન્દસ; અંક ૮: ૫૫૫ આફ ઇંડિયા ઇનસી. પી.)

અહિંસા:—હરકાંત સઘવ વસ્તુને ઈલા ન કરવાની આ ભાવના ધણી પ્રાધીન છે. છાંદોયોપનિષદમાં 'અથ તમો દાનમજ્જેવ નર્જિસ સપ્તવચન નિતિ તા અથ વહિષ્ણા' એ વાક્યમાં પુરુષ રૂપી વંશની અહિંસા એ દર્શાવ્યા છે જોમ કહ્યું છે. આ ઉપનિષદનો સમય ઇ. સ. પહેલા ના ૭ મા સેકાનો ગણાય છે. અને જોજ સમય અહિંસા તત્વ પરમ કોટીએ લઈજનારા જેન સંપ્રદાયના ઉદયનો છે. મનુ સ્મૃતિમાં નેકે ધર્મવિહિત હિંસાને અહિંસા માની છે તેપણ માંસ ભક્ષણને માટેજ કરેલી હિંસાને ત્યાજ્ય ગણી છે (મનુસ્મૃતિ પ ૪૪, ૪૮) આ તત્વ જુદાજુદા ભારતીય સંપ્રદાયમાં જોવામાં આવે છે. પણ દરેક સંપ્રદાયમાં જોવામાં આવે છે પણ દરેક સંપ્રાય જુદીજુદી દૃષ્ટિએ એતરફ જુએ છે, તે તે પ્રમાણે આવરણ કરે છે.

પહેલા જે સંપ્રદાયમાં આ તત્વ અનિશ્ચયતાની હદે ગયું છે, તે જૈન સંપ્રદાય તરફ નેપરજે જેન સાધુઓમાં પંથગાહાવનોમાં અહિંસા એ આદ્યમત છે. તેનું પરિપૂર્ણ આવરણ થાય એટલામાટે તેઓ હંમેશાં (વિગેરે) સ્થાનકવાસી જૈન) કોષ મુતરનો; બનાવેલો; પહેલો (સાવરણી) રસ્તો માંક કરવાને માટે સાથે રાખે છે. મોટામાં જીવજંતુ ન પેની બપ જોટલા માટે મોઢા પર એક કાપડની પટ્ટી બાંધે છે તે ગરીરપર પટેલા જીવજંતુ દુરપણ કરતા નથી. કેટલીક વાર જૈન લોકોં મનુષ્ય દત્તાતરફ ખેદરકારી બતાવીને આ નાના જંતુઓને બચાવે છે. દાખવા તરીકે સપોદિ લખંકર પ્રાચીઓને તેઓ હાથ આગ્ન: હાથ તોય છેડીમૂકે છે જોવી વાત પણ સાંભળવામાં આવી છે કે મારકને જુઓ વિગેરે જંતુઓની પાંજરાપોળ બનાવી તેમને તેમાં રાખે છે, ને તેમના પોષણ માટે એકાદ બદા માણસને રાન મુલાને માટે મોકલી આપે છે. આ રીવાજ હજુ પણ નાથ થયા નથી. મુસ્તના બનિયન હોસ્પીટલના ઉપદ્રવી જીવજંતુ ઓનોવડં ગીંદુ રાખે લેગો છે.

છે. એમ હિંદુસ્થાન વિષયક વર્ણન એ પુસ્તકમાં (હોપ્સટનકેટ) લખેલું છે (સુઓપાધ્યાય: સર્વિકેટ ઇન્ન્ટ્રુમેન્ટ્સ આફ્ટી હિંદુસ્થાન ૨ પા. ૫૦).

કેટલાક જૈન લોકો અહિંસા માટે કેટલી ફરફટિ રાખે છે, અને બાવી અહિંસા માટે તાત્કાલીક કેવી હિંસા કરે છે. તેના એક દાખલો એવા એવા છે. ઉનાળામાં જો ઝાડની છાયામાં ગાયો કે હંસો બેસી હોય તો જૈન તેમને ત્યાં બેસવા નહિ કે એકદમ ઉઠાડી મુકશે કારણ તેમના ત્યાં બેઠા પછી ચનારા મલોરસર્ગ કે મૂત્ર વગેરેમાં જતું વગેરે ઉત્પન્ન થાય ને તે જતું સખત તાવમાં મરી જાય તો નાહક હિંસા થાય એ વિચારથી તેઓ ગાયભેસોના આરામની આડે આવે છે. આજ રીતે હિંદીયા નામના જૈન મલોરસર્ગ વખતે એક અત્યંત દીસ રોત અખાત ચાર કરે છે. આ જૈન લોકો ઠંડા પાણીમાં જીવજંતુ હોવાના સંભવ હોવાથી હંમેશાં શાકજંતુ પાણી કે બાતની ઉપરનું પાણી કે ગરમ પાણી પીએ છે. પણ પાણી ગરમ કરતી વખતે ચનારી હિંસાપરથી આંખ-મિંચામણ કરે છે. જૈન શાસ્ત્રમાં મધ અને માખણ નિષેધ મનાયાં છે. આ તત્વને અનુસરવા માટે જ દંત-ધાવન, દનાન આદિ દેહશુદ્ધિની ક્રિયાઓ પણ જૈન યતિઓ માટે નિષેધ મનાઈ છે. આ સર્વજંતુ કારણે માત્ર હિંસા ભય એજ છે.

ગૌદ ધર્મમાં આ તત્વ માનવ ધર્મને અનુસરીને ચાલેલું છે. અષ્ટ માર્ગમાં આ તત્વ જો ઉઠાણે આવે છે. એક તો યોગ્ય ઇષ્ટાઓની યાદીમાં ને બીજું સદાચરણમાં આવે છે. (મહિંસમ નિકાય ૩ ૨૫૧=સંયુત ૫-૬) તેમજ સંપ્રદાયના દશ નિયમો (શિખાપદ) માં અને પંચશીલામતું તે તત્વ એક છે. (વિનય) ૧-૮૩; અંશુત્તર ૩, ૨૦૩ હમણું મળી આવતા જુનામાં જુના ગૌદ ધર્મમાં શીલને લગતા જુના લખાણમાં અહિંસાપર આરંભમાં ઘણું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે અનેક સુતોમાંથી જેમને તેમ લેવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે. (રાઇસ ડેવીસ-હાયા લોન્સ ઓફ ધી જુદ ૧-૩૪) અશોકના પહેલા શીલાલેખમાં (સમય ઈ.સ. પૂ. ૨૫૬) આગળનું લખાણ મળી આવે છે.

“આ ધર્માનુશાસનપત્રિકા દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ લખાવી અહિંસા કેઈ પણ જીવની હત્યા થાય નહિ અથવા જલસા થાય નહિ કારણ આવા જલસામાં ઘણા દોષ થાય છે. એવું પ્રિયદર્શી રાજાના જોવામાં આવ્યું છે. પણ દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને કેટલાંક જલસા યોગ્ય હોય એમ લાગે

છે. પહેલાં પ્રિયદર્શી રાજાની પાકશાળામાં દરરોજ કેટલાંક ચત્ર સહસ્ર પ્રાણીઓ શાકલાલ કે દાળ વગેરે માટે મારવામાં આવતાં, પણ આજે જોટલે જ્યારે આ ધર્મીસ લખવામાં આવે છે. ત્યારે માત્ર ત્રણ પ્રાણીઓ મારવામાં આવે છે. તે પ્રાણી જો મોર અને એક સાળર—સાળર પણ હંમેશાં જ નથી હોતું—છે. આ ત્રણ સજીવ પ્રાણી હવે પછી નહિ મારવામાં આવે” (સ્મિથ ધી ઓક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા પાન ૩૬)

અશોકના પાંચમાં સ્તંભપરના આ લેખમાં આ સમ્રાટે અહિંસાની યાબતમાં કેટલી પ્રગતિ કરી તે જણાઈ આવે છે. જનાવરોને ખવડી કરવાની તે વિરુદ્ધ હતો તેમાં પહેલાં ૭૫ વરસ પૂર્વે તેના રાજ્યમાં શી સ્થિતિ હતી તેના ખ્યાલ આવવા માટે તક્ષ-શિલાને દાખલો પૂરતો છે.

ઈ. સ. પૂ. ૩૨૬ માં અલેકઝાંડર તક્ષશિલામાં આવ્યો ત્યારે આંબી રાજાએ તેને ખાવાને માટે લેટ તરીકે ૩૦૦૦ જાડા ઘાળદ અને ૧૦૦૦૦ થી વધારે બકરીઓ મોકલાવ્યાં આ ઉપરથી વેલકાળ પ્રમાણે આ વખતે લોકો ખાવાને માટે ટોરને જાડા કરી રાખતા, અને અતિથિસત્કારને વખતે તેની મિજબાની ઉઠાવતા. ગૌમાંસને લગતી ક્રિયાઓની પ્રચલિત ભાવના તે વખતે સમાજમાં જરાપણ ન હતી. એમ કહેવું પડશે. અશોકના વખતમાં તે અહિંસાના ઉપદેશથી પ્રચારમાં આવી તે પછી તો તે જાતિ લેલના કલહના કારણે રૂપ ધર્મ. અસ્તુ. આ અશોકના પાંચમાં સ્તંભ ઉપરના લેખ કેટલેકના અર્થશાસ્ત્ર સાથે મળતો આવે છે. દાખલા તરીકે બન્નેમાં શુક્ર, સારિકા અને ગ્રાસણી કલહ સંની હત્યા નિષિદ્ધ માનેલી છે. શિક્ષા પર્યટનમાં કેઈ પણ શિક્ષા સ્વીકારથી એવો ગૌદપંથમાં એક નિયમ છે. જે વખતે કેવદને જુદ પાસે આ નિયમ જોઈએ વ્યાપક કરવા માટે વિનંતિ કરી ત્યારે જુદે તેમ કરવાની એકબી ના પાડી (વિનય ૨ ૧૧૭ ૩, ૨૫૩) જુદને મોઢેથી નિકળેલો સર્વજીવ આમગંધ સુતમાં શપ્તોમાં એવું એકબું જણાવ્યું છે. મોંઝાહારથી માણસ નથી બગડતો પણ દુષ્ટ-ત્યથી બગડે છે. પોતે જુદે ચંડ નામના માણસને ઘેર કુકરનું માંસ ખૂણ ખાધું તો તેથી તેને અતિ-સાર થયો ને તેથી તે મૃત્યુ પામ્યો. ત્યારે ઉપરની વાત ઉપરથી આ અહિંસાને લગતા ગૌદને જૈન વિચારોમાં કેટલો તક્ષવત છે. એ જણાઈ આવશે. હર્ષના વખતમાં ગોવધ નિષેધ તીવ્ર થયો હતો. તે

પણ બીજા પ્રાણીઓનું માંસ ખાઈએ. પણ આરોગતા (માટસં) પુ. ૧.)

આ યૌદ્ધ અને જૈન અહિંસાતત્વને લીધે પ્રાચીન પશુ પક્ષ બંધ પડ્યા. અને અહિંસા પરમો ધર્મ: તત્ત્વ અહિંસામાં પણ આપ્યું. મહાભારત-માં હિંસાને અહિંસા આ બંનેના પોષક વિધાન મળી છે. આવે (વનપર્વ, ધર્મ વ્યાધ સંવાદ અ. ૨૦૮, શાંતિ ૨૬૪, ૨૬૫) યૌદ્ધ ધર્મનો લેખ થયો તોપણ તે જૈન ધર્મ નબળો ને અલ્પસંખ્યાક થયો તો પણ પ્રાણી ધર્મના પુનરુત્થાપકોને માંસાશન શાસ્ત્રોક્ત કરવાનું ન બની આપ્યું. આ ઉપરથી આ અહિંસા તત્ત્વ હિંદુઓમાં દેટલું ઉંડું ગયું હશે તેનો ખ્યાલ કરી શકાશે.

પ્રાણીઓમાં એ બધા નિવૃત્ત માંસ છે, એમ નથી. બંગાળ પંતબ વિગેરે પ્રાંતોના પ્રાણીઓ લલે માંસ ન પણ ખાય માછલા તો ખાયજ છે. તેથી સમાજમાં નિવૃત્ત માંસ માછલા ખાઈ, ને મટન ખાઈ એવા ત્રણ મોટા લેદ પડી જવાથી અરસપરસની આલક છેડની કલ્પનાથી તેઓમાં છૂંપું છૂંપું વેર હોય છે. માંસહાર સારો કે શાકહાર સારો એ વિપ્રાદ-ચક્ત પ્રશ્ન છે. તેથી તેમાં ન પડતાં સમાજ હિંતની દૃષ્ટિથી જોતાં નિવૃત્ત માંસ લોકોએ માંસહારીઓનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ જોને જે રૂચે તે આહાર તે કરે. તે પસંદ ન પડે માટે કોઈના બેશ ન કરવો જોઈએ તેથી જાતિમાં એકેય સહાયે ઓછામાં ઓછું આ કારણસર તો વેર વધશે નહિં.

ભૂતદયાની દૃષ્ટિએ અહિંસા માન્ય થાય એમ છે ખરું, પણ તેને અવાસ્તવ મહત્ત્વ આપી પોતાની જરૂરીઆતોને દૂર કરવી ને તેમને મારી નાંખવી તે પ્રગતિ વિનાના બનીને મૂઠ ઘણું, એ અહિંસાકરક થશે. મોટા છવને બચાવવામાં નાનો છવ ખાવાજ જોઈએ. સુદિનાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. પત્ર નીચે કીડીઓ મરી લાય માટે ચાલતું છોડી શકાય નહિં. અથવા હાયા થાય, માટે ફરને લાયક જાનવરને દૂર રખાય નહિં. હાલમાં બોમ્બા રોમ જંતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આ જંતુઓને મારી નાંખવા માટે દવાઓ ન લેવી કે ઇન્જેક્શન લેવાં એ મોટી ભૂલ છે. કારણ રોગ દૂર થઈ શકતો નહિં. અને વાનાં જંતુઓને બચાવવામાં પહેલાં કલ્પનિક મુખ ને માટે પોતાની હાયા કસવની પડશે. તેવીજ રીતે હિંસા યવાના લયથી સચે કચું પણ ન ખાવું, એ ગાંડપણ લાગશે. શત્રુ આજના વખતમાં સચે પણ

હિંસા જેટલો પ્રકાશ કરીને શક્ય તેટલી હિંસા દૂર કરી શકાશે. કુંઠીયા જૈનોની જેથી જન્મારા લગ્ન દનાન ન કરવું એ કંઈ કોટિના માણસનું લક્ષણ કહેવાય, તો કહી શકાય તેવું નથી. તેથી અહિંસાના ઓશાનીએ આજના સુધારાના જમાના જંગલી લોકોની જેમ લીધા હિંદુધર્મ આધ્યાત્મિક વૈભવને ઉત્તત શિખરે ચઢી મેંઠા છે, એ વાત ખરી, પણ અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જન્ય પદવી પ્રાપ્ત કરાવનારા આ તત્ત્વને લીધે હિંદુસ્તાન દેશને રાજકીય દૃષ્ટિથી મૃત્યુ પથે જતું પડ્યું છે. એમ મૅક્સ મુલ્લર માને છે, તે રા. વૈદ્ય ને માન્ય કરવું પડે છે. (મધ્ય યુગીન ભારત ભાગ ૧, પા. ૧૬૬) પણ તેમ મહા-ભારતના ઉપસંહારમાં અહિંસા તત્ત્વ અને યૌદ્ધ કે જૈનો પાસેથી લીધેલું નથી, પણ તે અમારા લોકોમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી હતું, એમ સિદ્ધ કરે છે. (સંદર્ભ ગ્રંથ. વા. ગો. આપટે વિ. જ્ઞાન વિસ્તાર. પુ. ૩૫ એન્સાયક્લોપેડીયા ઓફ રિલિજન એન્ડ એથિક્સ (અહિંસા) રિગ્વે—એકસ્ટ્રા હિંદુરી ઓફ ઇન્ડિયા. છાંદોગ્યોપનિષદ્. મનુસ્મૃતિ કોટિ-લીય અર્થશાસ્ત્ર, એન્સાયક્લોપેડીયા ઇિયાનિકા જે નિગમ; વિનય ગ્રંથ વૈદ્ય મધ્યયુગીન ભારત. ૧. મહાભારતનો ઉપસંહાર.)

અહિંસા (જૈનદૃષ્ટિ):—જૈનદૃષ્ટિએ અહિંસાની માન્યતા વિશાળ સ્વરૂપની છે અહિંસા પરમોધર્મ: આસત્રને ઇતર દર્શન કરતાં જૈન દર્શન વધારે મહત્ત્વ આપે છે. જેથી પાંચ જૈનીમતોમાં પણ “સત્ત્વજો વાળાજ વાળાજો વેરતળ” એ પ્રતિજ્ઞાને પ્રથમસ્થાન આપી અહિંસાના નિયમને પ્રધાન્ય આપ્યું છે.

જૈનમહુવિજો હિંસાનું સર્વાંશી લખાણ બાંધતા કહે છે કે દેવજ્વળા અવસ્થા કુલોત્પાદન હિંસા પશુદિથી બીજાને માનસિક વાચિક કે શારીરિક ક્રુપ કરાવતું તેવું નામ હિંસા છે અર્થાત અહિંસાના ડોળ નીચે બીજાને હુ:ખોત્પાદક વેદી પ્રવૃત્તિનું નામહિંસા છે અને આ હિંસા પ્રવૃત્તિના ત્યાગ કરવો તેવું નામ અહિંસા છે.

આ લક્ષણથી હિંસા-અહિંસાનું સ્વરૂપ મર્યાદિત બને છે. દેમકે કેટલીક માનવી પ્રવૃત્તિઓ એવી હોય છે કે જેમાં બહાર રીતે હિંસા દેખાય છે પણ જેનું પરિણામ હિંતપૂર્ણ હોય છે જેમ કે “ગુરુ શિષ્ય ને વાત્સલ્યથી શિષ્યમણુ આપતા હોય ત્યારે તે શિષ્યમણુ હિંતકરક હોવા છતાં દદાય સ્વસ્તી

ન્યાય અને સત્ય (અશ) નો ધર્મ એટલે અર-
શુદ્ધનો ધર્મ અનુસરવાને સદ્વાચા. સદ્ વિચાર અને
સત્કર્મો કરીને દુરાત્મા દુઃખનો ત્યાગ કરી સુખ (અદ-
ના રાજ્ય (ક્ષત્રા) ને પામવાનું) શિક્ષણ અહુરમઝદજ
આપતો હોય છે. મઝદના ગુણને સામર્થ્ય પ્રશસ્તિ
પૂર્ણ શબ્દોમાં લખેલું ગાથાઓમાં મળી આવે છે.
(યસ્ન ૪૪. ૩-૫.)

આ પ્રમાણે અહુરમઝદ એ સર્વસાક્ષી, સર્વ-
જ્ઞાતા અને સર્વસામર્થ્યવાળો અસુર છે. ગાથાઓમાં
વિશેષતા નૈતિક રક્ષણ કરનારા તરીકે એની ગણના છે.
જેકે મુશ્કેલી કરીને પ્રકાશના દેવ તરીકે તેને વિષે
માન્યતા છે, તે છતાં કેઈ પણ ભૌતિક બંધથી એ
પૂર્ણ રીતે અલિપ્ત છે.

અંકિમેનિયન શિલાલેખમાં ધરિન સત્તાધીશી-
નોજ દેવ જે ઐરમઝદ છે. તેણે જા ઓટા દરજ્જાનો
હોવા ઉપરથી અર્થત મહત્વનો છે, હાયસ એ
પોતાને ઐરમઝદનો અનુયાયી મનાવે છે. અને
પોતાના કથનની સત્યતા માટે ઐરમઝદના સોગંદ
લે છે. કસકિસને ઐરમઝદજ રાજા બનાવ્યો
(કસકિસ પાર્શિ ૩) અંકિત લેખ પરથી ઐર-
મઝદની સાથે યેસે એવો દેવ મિશ્ર અને અનાહિત
એ બે છે. હિરેડોટસ ઐરમઝદનો ઉલ્લેખ નથી
કરતો. છતાં પશુની નિસર્ગપૂર્વ પદ્ધતિનું વર્ણન કરે
છે. તે વાંચીને ધરાની લોકોએ પ્રાચીન આર્યભાવના
દેવી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રક્ષણ કરી રાખી હતી તે જણા-
ય છે.

ઇડો યુરોપિયન દેવતા ગણોમાંના દેવ નીતિની
વિશેષ પરવા કરતા હોય એમ જણાતું નથી, એ
કથન ભલે અસ્પૃશ્યપૂર્ણ હોય, તો પણ (ઓલ્ડન-
બર્ગ) હાય રીલીજન ડેસ વેર્ડ, પા. ૨૮૭) પંચ મહા-
બ્રૂતાત્મક આકાશ દેવ અને અહુરમઝદ એ બંને
વચ્ચે ઘણો મોટો વિરોધ છે, એ નક્કી છે. વૌસની
આરાપાસ ચંદ્ર, તારા, વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વી ઇત્યાદિ
નિસર્ગ પ્રકૃતિદર્શક દેવ એકઠા થાય છે. ત્યારે અર-
શુદ્ધ સંપ્રદાયમાંના અહુરમઝદની ખાનુએ નીચેની
નૈતિક ગુણવિશિષ્ટ સગુણ પ્રકૃતિનું આધિપત્ય અ-
ર્પણ કરેલું છે. અશ (ન્યાય, સત્યતા) વોહુમનહ
(સદ્ધર્માનિક મન) ક્ષત્ર (સદ્ધરાજ્ય) આર્મૈધતિ
(ધર્મનિષ્ઠા, ગ્રહપણ); હૌર્વાતાત (ઉન્નતિ) અમેરે-
તાત (અમરત્વ); સર્આય (આરાધારકતા) ઇત્યાદિ
નૈતિક ધર્મના દેવતાઓમા આદિત્ય સંઘ એ ગુણ-
ધર્મની દૈનિક અહુરમઝદની સાથે આવે એવો છે.
મઝદ, મિશ્ર, અનાહિત, આ ત્રિમૂર્તિ જેવી વરુણ,

મિત્ર અને અર્થમા એવી ત્રિમૂર્તિ વેદમાં છે. અ
બન્ને ત્રિમૂર્તિમાંથી મઝદ=અરુણ અને મિશ્ર અને
મિત્ર એમનું સાદૃશ્ય નિર્દેશિત છે. જેવી રીતે મઝ-
દની ઇરિઝાથી હાયસ રાજા થયો, તેવીજ રીતે વરુ-
ણની ઇરિઝાથી અથવા આરાધી જગત્ ચાલે છે. ઋત
એ તેની ઇરિઝા, અને તેનેજ પ્રાચીન ઇરાની ભાષામાં
અશ અથવા અર્ત કહે છે. ઋતની વિરુદ્ધ જો કેઈ
જાય, તો વરુણના પાશ તેને ગળે વિંટાય છે. (૧.૨૪
૧૦-૧૫) અહુરમઝદની આસપાસ પણ જેવો નૈ-
તિક ભાવનાની વિશેષતાઓ દેવતાસંઘ લેગો થાય
છે. તેવો આદિત્ય સંઘમાં પ્રયેત્સ વરુણ એ પહેલો
ચાલે છે.

ઋતનું અશ અથવા અર્તની સાથે જેવું સામ્ય
છે, તેવુંજ અશમતિ (ધર્મનિષ્ઠા પ્રાર્થના) નું આ-
ર્થધતિની સાથે અને વરુણનાં રાજ્ય ક્ષત્રનું મઝદના
ક્ષત્ર વૈર્યએ સામ્રાજ્યની સાથે સામ્ય છે. આ ઉપરાંત
સૌર્વાતાતી (નિષ્કપટતા) એટલેજ હૌર્વાતાત ઈ. આ
પ્રમાણે મઝદ મિશ્ર અને અમેશસ્પેંટ એ વરુણ, મિત્ર
અને આદિત્યની સામે નૈતિકરૂપે જોતાં એક રૂપ
જણાયો.

આ ભારતીય અને પશુ દેવતાઓની એકરૂપતા
અસુરી ખાબિલોની દેવતાઓમાં પણ મળી આવે છે.
એમિટો-હિટાઈટ સંપ્રદાયમાં મિશ્ર (૧), અરુણ, ઇર્દ્રા,
નાસત્ય એ આપેલો દેવ અર્તભૂત થયેલો હતો,
એમિટની લેખ ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે. વિન્સેન્ટ
પ્રચીલે અસુરિયન દેવતાઓની જે ચાહી પ્રગટ કરી
છે, (રેસ્પુબ્લિ ડી ટૂવાક્સ ૧૪, ૧૮૬૩) તેમાં અસ્તુ
મઝાશ (અસુર મઝદ-અહુરમઝદનું ઇતિહાસ પૂર્વ
સ્વરૂપ નામ) એ નામનો એક દેવ આવેલો છે. આ
દેવપણી અમેશસ્પેંટા-આદિત્યના જેવી સાત અનુ-
યાયી દેવતાઓ આપેલી છે. આ સામ્ય નવાઈ ઉપ-
ભાવે, એવું તો છેજ, પણ તે ઉપરાંત અસુરિયન
સંપ્રદાયમા ભારતીય અથવા પશુ જેમ ત્રિમૂર્તિની
રૂપના આવી છે. એટલે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં
આયોનો અને અસુરી અથવા હિટાઈટ લોકોના નિકટ
સંબંધ હોવા એમજો, એ વાત સ્પષ્ટ છે. તે ક્યારે
ને કેવી રીતે હતો તે કહેવાનું સ્થાન આ નથી.

[સંદર્ભ અંશ—અવસ્તા-ગ્રાથા. અમ્પેદ સં-
હિતા. અમેષ્ટેટર-એદ-અવેસ્તા. ઓમઝદ એટ
અહુરિમન દાલા જોરો-આદીયન થિએલોલ. હુગ-
અસલ ઓન ધી પારસીઝ. જેકસન-હાય ઇરાન-
રીલીજન. ઓલ્ડનબર્ગ-હાય ઇરાન રીલીજન. (હાય
કુલદુર કર જેનેનવર્ટ ઈ. ૧૯૦૬) હાય રીલીજન ડેસ

સમવૃત્તી ગૃહસ્થાની અહિંસા પાલનની પ્રતિજ્ઞા-
માંથી બરાબર મળી શકે છે.

અન્યજીવોને દુખી દેખી તેને દુઃખ મુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો તથા ઉન્માગે જનારને નીતિના માર્ગમાં સ્થાપવો તેનો પણ હૈની અહિંસામાં સમાવેશ થાય છે. આથી જૈનોએ પશુ-રક્ષણનો પ્રથમ હાથમાં લીધો અને લોકોની સહકારથી પાંજરાપોષ પશુશાળા કે ગોશાળા સંસ્થાની સ્થાપના કરી. અત્યારે પણ ગામોગામ આવી સંસ્થાઓ છે. તેમાં આખા ગામનો સહકાર હોય છે. પણ મુખ્ય તો જૈનોનીજ તેમાં હાથ હોય છે. દુહાણ કે જલ-પ્રલય સમયે સેવા કરવી એનો પણ અહિંસામાં સમાવેશ થાય છે.

આખીજ પ્રકારની અહિંસાના પ્રતિજ્ઞા-પાલન માટે (અ) કોઈ પણ પશુ પશુને કોઈથી મારવું નહિ (આ) મન્યુતરીને બાંધવાનહિં (ઇ) કોઈના કાન આદિ અવયવો છેદવાનહિં કે પડેબનાવવા નહિં (ઈ) હઠપારનો ગોળો લાઠવો નહિં (ઉ) અને ઘાસ પાણી આપવાના સમયનો કે નાપનો ફેરફાર કરવો નહિં. આ વિષયો માટે ખાન ધ્યાન આપવું જોઈએ અને તે જૂલ થાયછે તો પ્રતિજ્ઞા શરૂના દોષ લાગે છે.

આ ઉપરાંત ઈશ્વરના કર્મ વનનાંકારો વાદનવું બેથાણુ થોડા નિગેરે જાડે આપવાનો જોવાર જમીન ફાડવાનો ધંધો દાંતનો બ્યાપાર લાખનો જોવાર ચીકાશવાળા રસોનો જોવાર જેરી પદાર્થોનો જોવાર કેશનો જોવાર ચંત્રથી પીલવાનો ધંધો પ્રાણીઓના શરીર છેદના કાર્યો વનમાં દાહ આપવો જાડાશય મુકાવવાની ક્રીયા અને નિરૂપયોગી પશુ પશુને કીડામાટે કે આનંદ માટે બંધન માં રાખી પાળવાનો પણ અત્યુદ્બોધપ્રમાણે ત્યાગ કરવાનો છે એ કાર્યો ફેર પ્રકૃત સામ્ય હોવાથી તેનો ત્યાગ એ અહિંસા પાલન માટે આવશ્યક છે.

આ પ્રમાણેની અહિંસા પાળનાર ગૃહસ્થ જૈન ધર્મનો અનુયાયી બની શકે છે. જૈનોનો પરિચય " નવધર્મી શ્રાવક " તરીકે અપાય છે.

જૈન દર્શિએ આ બે પ્રકારની અહિંસા શ્રેષ્ઠ મનાય છે. અને તે પણ એનાથી ન પાળી શકાય તેમજ અનિયમોને લક્ષ્યના રાખી અને તેટલી અહિંસા પાળવી એ જીવનની પવિત્રતા અને જીવનના મુક્તિ લક્ષ્ય છે.

અહિંસામુખ્ય:—અથવા ચોરમજદ, મજદ સંપ્રદાયના આ એક સર્વશ્રેષ્ઠ દેવતા છે. જેમ અહિંસામન્યુતરીની દેવતા ગણાય છે, તેમ આ સંસ્કૃત્યોની દેવતા ગણાય છે. અવેસ્તી ફારસી ચોરમજદ શબ્દમાંથી પહલવી યોહમજદ શબ્દ આવ્યો, તે તે પરથી આવે તો ફારસી ચોમજદ એ શબ્દ નીકળ્યો. પ્રાચીન અવેસ્તામાં આવો સંયુક્ત શબ્દ કયાંય નથી આવતો, પણ મજદા અહુરા, અથવા અહુરા મજદાએ કે અહુરાઈ મજદાઈ એના શબ્દો મળી આવે છે. અહુરા એ વિશેષજ્ઞ કેવળ મજદનેજ લગાડવામાં આવે છે, એમ નથી પણ મિત્ર (યસ્ત ૧૦, ૨૫, ૬૬) અને અધ્યાનપાત્ર (યસ્ત ૨, ૫, ૧૫, ૬૫, ૧૨) એમને પણ લગાડવામાં આવેલું છે. છતાં અહુરા એ પહલવી વિશેષતા: માત્ર અહુરા એવા શબ્દ મળે, ત્યાં તેનો અર્થ અહુરમજદ એવોજ કરવામાં આવે છે. અહુરમજદ એટલે સંસ્કૃતમાં અસુર મહત્ત્વાંત ધાંય એવું શ્રી. વૈ. ળ. રાજવાડે માને છે. તે અસુર-મેધસ એવો પણ એક શબ્દ સૂચવામાં આવ્યો છે. અસુરમેધસની અર્ધ સર્વસાક્ષી અસુરજોના થાય છે. વેદમાં આ શબ્દ વરુણનો છે, એમ બતાવાયું છે. (ઋ. ૧. ૨૪, ૧૪) અસુર પ્રયેત:) (અસુર જુઓ) સંસનિયત સમયમાં પરિપૂર્ણવસ્થામાં પહોંચ્યા મજદ સંપ્રદાયનો ચોમજદ એજ અરે દેવ છે, અને પહલવી શ્રીમાં તેને પૂર્ણોત્કૃષ્ટ, જૂત વતમાન અને ભવિષ્યની શુદ્ધિ અને અસ્પૃશ્ય પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિની પ્રકૃતિ કહેલી છે. એ સર્વશક્તિમાન, સર્વસાક્ષી, પૂર્ણ, સત્તમ, સર્વ હિતદર્શી ને સર્વ હિતકારી, પરાપકારી, તેમજ દયાળુ છે. પ્રકાશ ને યુદ્ધિની એ દેવતા મનાય છે, તેથી અહિરિમન સાથેના ઝડપાકાર કોણુ છતયો, તે એજ કહી શકે છે. અહિરિમનમાં જે નથી, તે આનામાં છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે એ બાનેના સ્થાને પશુ હિત છે. અહુરમજદ નિત્ય પ્રકાશમાં અને અહિરિમન નિત્ય અંધકારમાં વસે છે.

અહિરિમન અને અહુરમજદનું આ જોડું ગાંધીના સમયનું છે. વિશ્વની યુદ્ધવાતમાં આ અને અસત એવી બે પ્રકૃતિઓ ઉત્પત્ત થઈ. તેમજ સજીવ અને નિર્જીવ જોવી બે ચર્ચિતો ઉત્પત્ત કરી. મનુષ્યોએ જોમાંથી કંઈના સ્વીકાર કરવો, તે વિષે તે જોતે બરાબર લઈ શકે છે. છતાં યદ્યા માનુષ્યોને પશુ એ દીક દીક લગભગ છે. ને તેઓજ છોટે સંત્ર પ્રકૃતિના જરા જાગે છે. (યસ્ત ૩૩. ૩ થી આગળ) અર્યુદ સંપ્રદાયના આ જૈનમત વિરોધી વિરોધન આગળ જોવાવેતા એ લેખમાં કરવામાં આવ્યો.

સ્વાધ્યાય, ચિત્તતપશ્ચ દાન વગેરે જાળવે તે મનુષ્યમાટે મંગલ કરી છે. આ દિવસે યુગાદી શ્રાદ્ધ અર્પિત કરવું અને શ્રાદ્ધ ન કરવામાં આવે તો તલતપશ્ચ તો કરવું જ નોંધવું. દેવતાપિતૃઓને ઉદેશીને ઉદકકુંભ દાન કરવું. આને માટે એક કથા નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.

પહેલાં એક ગરીબ વેપારી થઈ ગયો. તે મધુર લાખી સત્યવચની દેવ બ્રાહ્મણને પૂજનારા તેમજ સંતપુરુષોની કથા સાંભળનારા હતા. ગારીબાઈથી કૂટુંબ પોષણ કરવામાં તે અશક્ત બની ગયો. તેણે એકવાર એવું સાંભળ્યું કે શંદિહી નક્ષત્ર ચુકત ત્રીજા દિવસે બે બુધ સંયોગ થાય, તો ગમે તે પુણ્યકાર્ય માટે તે ઉત્તમ પર્વ કહેવાય. ને આ દિવસે કદેશ પવિત્ર કામ ચિરંતન બની જાય છે. આ વાત સાંભળીને તે ગંગા નદીને કાંઠે જઈ તેણે દેવતાને પિતૃઓનું તપશ્ચ કર્યું. ને ઘેર આવી પાણીથી ને જુદા જુદા અનાજથી ભાત ભાતનાં ખાદ્ય પદાર્થોથી પૂણું એવા કુંભ તેણે શુદ્ધ ચિત્તથી, સ્ત્રીના ના કહેવા છતાં, યોગ્ય અને સુપાત્ર બ્રાહ્મણને દાન આપ્યા, અને મૃત્યુ લગી આખા જગતની નક્ષત્રતા ધ્યાનમાં લઈને હું મેંશાં ધર્મોચરણમાં મગ્ન થઈ ગયો.

આ પછી વાસુકેવલું સ્મરણ કરતો તે મરણ પામ્યો. તે પછી બીજે જન્મે તે કુશાવતી નામની નગરીનો ક્ષત્રિય રાજા થયો. ને તેણે ધર્માચરણથી ચોળવેલું ઐશ્વર્ય અક્ષય થવાથી અનેક મોટા મોટા યજ્ઞ કરીને ગાય, સુવર્ણદક્ષિણા ઋતિવ્રતને આપી, તેજ પ્રમાણે સુંગા, આંધળા, પાગળા એવા દીન લોકોને તેણે ધનદાન કરીને અનેક પ્રકારના સુખો લોગવ્યાં. પણ તેના પુણ્ય કર્મોનાં ફલ ન થયાં. બલિષ્ઠોત્તર પુરાણમાં પણ અક્ષય તૃતીયાની વ્રત કથા છે.

અટલા માટે અક્ષય તૃતીયાને દિવસે તાપથી પ્રાણી માનવનું રક્ષણ કરનારી સર્વવસ્તુ એટલે જોડા છત્ર પાણી, ગાય, જમીન, સુવર્ણ, વસ્ત્રો વગેરેનું દાન શ્રેયસ્કર છે. આ રીતે ઝીંમ જતુમાં હિતકર એવું શીતે:ક કુંભનું પૂજન અને દાન એ દિવસ માટેના ચાલુ રીવાજ છે.

પરશુરામ જ્યોતિર્ને એજ દિવસ છે. જમ-દગિન ઋષિને રેણુકાથી રાત્રીના પ્રથમ પહેરવામાં પરશુરામ રૂપી અવતારની પ્રાપ્તિ થઈ, આ દિવસે મહાપ્રસન્ન થઈ પરશુરામની પૂજા કરીને અધ્યધાન કરે છે.

હાલમાં અક્ષય તૃતીયા એ દિવસ સ્ત્રીઓ માટે ખૂબ મહત્વનો હોય છે. ચૈત્ર માસમાંના વસંતોત્સવ નિમિત્તે થનારા સંભારણ. આ દિવસ પર્વતની કરવાના હોય છે. તેથી આ સંભારણને બારી રહ્યા હોય, તો આ દિવસે સૌકરીલે છે. તેથી સ્વભાવિક રીતે આ દિવસે શહેરમાં ખૂબ સ્ત્રીઓની ગિરદી હોય છે.

અક્ષયવિચલન:—અંકાકૃતિ પૃથ્વી ઉપરના ચંદ્ર સૂર્યના વિષય આકર્ષણને લીધે ખગોલીય ધ્રુવનું તેની મધ્યમ સ્થિતિની આસપાસ જે લમણ થાય છે તેને અક્ષવિચલન એ નામ છે. જ્યારે ચંદ્ર કે સૂર્ય ભૂમધ્ય રેખાની સપાટીમાં હોય છે, ત્યારે તે ખગોલીય ધ્રુવની દિશામાં ફરી શકતો નથી. આ સપાટીથી તેમનું અંતર જેટલું વધારે છે, તેટલો આ ફેરફાર વધારે હોય છે. આના પરિણામે જે ગતિ નિષ્પન્ન થાય છે, તેના બે ભાગ કરી શકાય તેમ છે. એક મધ્યમ ધ્રુવ નામના કાંઈપત્રિક ગિંદુની, જેને સંપાતચલન કહે છે, તે ક્રમિક ને લગભગ, અવિષય ગતિ (સંપાતચલન જુઓ) અને બીજી જેને અક્ષવિચલન કહે છે, તે ખરા ધ્રુવની આ કાંઈપત્રિક ધ્રુવની આસપાસ ચંદ્ર સૂર્યની બદલાતી ક્રાંતિને લીધે બની આવતી પરિભ્રમણ કરવાની ગતિ, ચંદ્ર પાતનું પરિભ્રમણ, અને તેની કક્ષાની તિથ્યકતાને લીધે, તે ગોળની ક્રાંતિમાં તેના પાત વિશેષ સ્થાને આવ્યા હોય, તો બીજે ઠંકાણે થાય, તેથી વધારે ફેરફાર થાય છે. ચંદ્રપાતનો ચૂગણકાળ ૧૮ ૬-૧૦ વરસનો છે. આ સમય દરમિયાન એક વખતે તેની ક્રાંતિનું દક્ષિણોત્તર અન્તિમ મર્યાદા ૨૮° થી એ વધારે હોય છે. તો ચંદ્રપાત તેમના સામેના ગિંદુમાં હોય ત્યારે તે ૧૮° થી વિશેષ નથી હોતો. અક્ષવિચલન થવાનું કારણ આજ છે. ને તેથી ખગોલીય વાસ્તવિક ધ્રુવ મધ્યમ ધ્રુવની આસપાસ નવના અંતર ઉપરથી દીર્ઘવર્તુલાકાર માર્ગવર્તુલ કંઈ ૧૮-૬ વરસમાં એક પ્રદક્ષિણ કરે છે. તો પણ ધ્રુવના આ પરિભ્રમણનો આ માર્ગ બરાબર દીર્ઘવર્તુલ થતો નથી. ચંદ્ર સૂર્યની કક્ષા દીર્ઘ વર્તુલાકાર હોવાથી અને તેની પરિવ્રતિ શીલ ક્રાંતિથી આ માર્ગ વાસ્તવિક દીર્ઘ વર્તુલની કંઈક અંતર બહિર હોય છે.

અક્ષક્ષેત્ર:—અક્ષક્ષેત્ર એટલે જેમાંનો એક ખૂણો અક્ષાંશપ્રત્ય છે એવો કાટખૂણવાળો ત્રિકોણ. આમાંની કહારેવાને અક્ષકર્ણ કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય સ્થિતિજપર હોય ત્યારે આપણે પૂર્વગિંદુ તરફ

પાક :—એ આડ વાલુકા ચુકતપા હીમાં સારી સાડ થાય છે. ખીજ જગ્યામાં સારા ન થાય. ગોરાકુ કેરતાળાવી જેમ એમની પેરણી થાય છે. પેરણી વખતે ઘીટાં સાથે કંદની આંખોને જમીનમાં પૂરવામાં આવે છે. કાપીને મૂકેલા કંદની આંખો જમીનમાં પૂરતાં પહેલાં એ બહાર રહે તો બગડી જતી નથી તેમજ મોટાં થયેલાં કંદ પાકા થયા પછી જમીનમાં રહે, તો બગડતાં નથી.

સુખઈ પ્રાંતમાં એમની પેરણી વધારે નથી. પાણીની વપરાશ વાળી જગ્યામાં એમને રોપે છે ગુજરાતમાં કુવા પાસે એનાં કચારા હોય છે ૧૨ ફીટ લંબાને ફફીટ પહેળા એવા કચારામાં લગભગ ૪૦ છોડ મૂકે છે. કચારામાં ખૂબ ખાતરને પાણી પુરે પાડવામાં આવે છે ને તેમાંનું ઘાસ પણ વખતો વખત કાઢી લેવામાં આવે છે. કંદ લગભગ ૧૨-૧૨ ઇંચને અંતરે મૂકવામાં આવે છે. લગભગ દસ મહિને એ કંદ તૈયાર થાય છે. કાનપુરમાં એક એકરમાં લગભગ ૫૦ મણ (પટકા) ને કોઈમતુરમાં ૬૨૫૦ પૌંડ કંદ તૈયાર થાય છે.

ઉપરોક્ત ગાઃ—એમના કાંદામાં ઘણું પિન્ટસલ્ફ (સ્ટાથ) હોય છે. કાંદા એ મહત્વની ચીજ છે. ગાવલુ-કોરમાં તેની ખાવાની લુદી લુદી વાનીઓ બનાવે છે. ન્યુઝિલેન્ડમાં આ કાંદાને લીટ બનાવી તેમાં પ્રિસિકટ બનાવે છે એકેદર ૩ ૧ ના ૧૫ મણ મળે છે.

કાંદાના ડીંદાને પાનાને શાક દાળને રાયાળ વિગેરે બનીશકે છે પાતકા પાન ને ડીંટા હારેને ખવાડે છે. તેથી કાંદે બાંડાં થાય છે.

રાસાયનિક ગુણધર્મ :—આ આડમાં એક તીજો અને કડવો પદાર્થ હોય છે. આડનો રસ ખાટોપેય છે, અને તેનો ઉપયોગ રક્તસ્તબ્ધક તરીકે કરે છે. ૧૮૮૪ માં પેડલટ બૉર્ડને આ આડપર પ્રયોગ કરીને આ એરી ને તીજા પદાર્થની ચોધ કરી. તે એ એરી પદાર્થ આકસલેટ ઓફ લાઈમના સ્ફટીકથી ગટમાં આવે છે, એવું તેણે નક્કી કર્યું. આ એરી પદાર્થનું જેર ખાટા પદાર્થના વહવસિયે બાધક થતું નથી અને તેથીજ આ છોડના શાક બનાવતા આમલી નાખવામાં આવે છે. નહિં તો જલે વવળે છે.

અળે :—(પુના છાંયો) જુજરની પૂવે ૧૬ માઈલિપર આ એક ગામડું છે એ પહેલાં હોળકર પાસે હતું. પછુ તેમણે બ્રિટિશોને આપી દીધું, દર શુક્રવારે અહિં બજાર ભરાય છે. અળેના કોનીવાસ

માં ચૈત્ર શુ ૧૨ મહોળાનો મેળો ભરાય છે. લગભગ ૧૦૦૦-૧૫૦૦ માણસો ત્યાં આવે છે. જે પાકા પાસેથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ વેદપઠન કરાવેલું, તે પાકા અહીં પૂરવામાં આવેલો એમ મનાય છે. અહિં તેની સમાધિ છે, ને તેની ઉપર બંધાયેલું મંદિર પણ છે. સભા મંડપનું કામ અડધુંજ છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં કૉન્ટન કલંન્સે એવું વણું ન કદુરિ છે, કે આ ગામ તે વખતે હોળકરની પાસે હતું ૩૦૦ ઘર, ૪ હુકાનો, કુવા ને એક હનુમાનનું મંદિર હતું. (સુ. ગે. પુ. ૧૮, ભા. ૩.)

અળેગામ :—વ-હાઠ છાંયો અકોલા તાલુકા બાળાપુર. બાળાપુરથી ૧૭ માઈલિપર નિર્ગુહા નદીને કાંઠે આ એક ગામડું છે. ૧૯૦૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૨૮૪૮ હતી, આ કેકાણે ઉમારતી લાકડાનો વેપાર ખૂબ ચાલે છે. અડવાડીયાનું બજાર પણ રવિવારે ભરાય છે. અહિં નદી કાંઠે વાલકેશ્વર મહારાજનું અને ગાવકુસમાં ઉત્તરેશ્વરનું એવાં બે મંદિરો છે. માનસાવ પંથના લોકો અહિં ઘણું દૂરથી યાત્રા માટે આવે છે. દર ચૈત્રી પૂનમે ને કારતકી પૂનમે અહિં મેળો ભરાય છે. (અકોલા જાગેટ ૧૯૧૦)

અક્ષય તૃતીયા :—(અખાત્રીજ) વૈશાખ માસની શુદ્ધ ત્રીજને અખાત્રીજ એવું નામ આપ્યું. ગ્રીષ્મ કે મહાન રતન નામના સૂર્યકુત્ર પ્રથમાં ધ્યાન દૂધને સુખે ધર્મરાજને એવું કહેવડાવ્યું છે કે

અસ્થા તિર્થે ક્ષયમુર્ષિત ક્રુત ન વપ
તેનાશ્વરેષિ વધિતા મુનિમિલ્લતાયા ॥
અદિત્ય દેવત પિતૃન્નિકયતે મનુષ્યૈ-
સ્તથાજય મરતિ ભારત સર્વમેષ ॥

અર્થાત :—હે યુધિષ્ઠિર. આ વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજે કહેલું હવત કે દાન લાખા વખત લગી ટકે એવું છે. ને તેવીજ આ તિથિને અક્ષયતૃતીયા કહેવામાં આવે છે, દેવતાને પિતર એમને ઉદ્દેશીને આ તૃતીયાએ કરેલા બધાં કામ ચિરંતન થાય છે.

આ વૈશાખત્રીજને મહત્વ મળ્યું તેનું કારણ આશ્રુત યુગને (ક્રિતલાકના મત પ્રમાણે) ત્રેતાયુગનો આરંભ મનાય છે. અને આ દર્શિથી કાલનિભતાનો ગમે તે પ્રારંભદિન હંમેશાં ભારતીય દર્શિથી અત્યન્ત પવિત્ર અને મંજળ કારી મનાયો છે. મહાન રતન પ્રથમાં શ્રી કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને આ દિવસનું મહત્વ વિસ્તારથી કહ્યું છે. આ અખાત્રીજને દિવસે પવિત્ર ગંગાદિ નદીના પાણીમાં સ્નાન કરીને શ્રી વિંધુ વગેરે દેવોની પૂજા કરવી. તેમજ જપ દોષ

હસટ સટઃશંકુમલ હસ-શંકુ હટઃતદ્વૃત્તિ
(શ્રી. વૃ. કોલહટકર ભારતીય જ્યોતિર્ગણિત,
શં. ધા. દ્વિજિત-ભારતીય જ્યોતિશાસ્ત્ર. ત્રિપરના-
ધિકાર)

અક્ષાંશઃ— ખને ભૂધ્રુવપાલેથી ૯૦ અંતર
ઉપર કાઢેલા મહાવૃત્ત જે ભૂવિષુવવૃત્ત છે ત્યાંથી
સ્વસ્થાનલગી જે ગોલીય લંબવૃત્તઅંશાંતમક અંતર
છે તેને અક્ષાશ કહે છે.

એટલે અક્ષાશ કાઢવાની સહેલી રીત એ છે કે
પોતાને સ્થાનેથી જનારા યામ્યોત્તરવૃત્ત ઉપરના
ભૂવિષુવવૃત્તપરથી પોતાના સ્થાનલગી અંતર ચોજના-
તમક કરે છે. તે પ્રત્યક્ષ માપી લેવું એટલે.

અક્ષાશ = $\frac{\text{ઈષ્ટયોજનાતમક} \times ૩૬૦}{૨૦}$ એમ આવે છે
યોજનાતમક જુપરિધિ

અક્ષાશ કાઢવાની રીત—પરંતુ આ
ગાતની પ્રત્યક્ષ રીતથી અક્ષાશ ગણવું અશક્ય જેવું
હોવાથી તે કાઢવાને માટે જ્યોતિષ-મૂલક પદ્ધતિજ
લેવી પડે છે. અક્ષાશ કાઢવાની જ્યોતિષ મૂલક
પદ્ધતિ ભારતીય ગ્રંથોમા આગળ આપેલી છે.

(૧) આપયંત્રથી કે અક્યંત્રથી આકાશમુખા
મુતારા નું ઉત્તરના જેટલા આવશે તેટલા સ્થાનના
અક્ષાશ હોય છે. એ ભગભગ અક્ષાશ આવશે.
સક્ષાતા જોઈએ તો ૧૨ કલાકનો અંતરે જે વાર વેધ
લઈને ધ્રુવ તારાના ઉત્તરના આણીને તેમના સંસ્વા-
ળાનો અરધભાગ કરવો.

(૨) ત્રીસ ઘટિનો દિનમાન અને ૩૦ ઘટિનો
રાત્રીમાન હોય તે દિવસે (વિષુવવૃત્ત) મધ્યાન્હ કાળે
દાદ્યાગુહ શ કુંડી છાયા ડેટલી પડે છે, એ પ્રત્યક્ષ
માપી લેવું ને પછી ૧૨ ત્રિજ્યા વડે વૈવાર કરેલા
સ્પર્શરેખાના કોણના તે છાયામાન જોતું હોય,
તે અક્ષાશ આપી શકે છે કારણે તે છાયા અક્ષાશની
સ્પર્શરેખા હોય છે.

(૩) યદિ ય ત્રયી ધ્રુવતારાનો વેધ લઈને યંટય-
ગ્રથી ભૂમેઉપર લગા નાખેયો અને તે લગનું માપ
લેવું. પછી યદિ જેટલી ત્રિજ્યાથી એક વર્તુલ કાઢીને
તેમા અંશાદિકોની નિશાનીઓ કરવી અને તે
અશચિન્દ્રિત વર્તુળમા પૂર્વે લીધેલું લગનું માપ
અર્ધજ્યાની જેમ અપાયું હોય જોઈએ વૃત્ત પરિધિ
ઉપર જેટલા અંગ હશે, તેટલા સ્વસ્થાનના અંશ છે,
એમ સમજવું.

(૪) મૂર્ધ ઉન્મડલ ઉપર એટલે ખને ધ્રુવઅને
પૂર્વ બિંદુ એ માથી જનારા વૃત્તો પર આવ્યો હોય
તો ગોલધ્રુવવડે મૂર્ધને વેધ લઈને મૂર્ધ અને પૂર્વ
બિંદુ એ વચ્ચે જેટલા અંશ ઉત્તરડલપર હશે,
તેટલી સૂર્યની ક્રાંતિને દિવસો છે, કુચેમ માનવું ક્રાંતિ
સમજ્યા પછી સ્વકીય યામ્યોત્તર વૃત્ત ઉપર મૂર્ધ
આવ્યો હોય તો આપય ત્રીથી અથવા સૂર્યયંત્રવડે
સૂર્યના નતાશ માપવા આરીને ક્રાંતિને નતાશ કાઢીએ
તો મૂર્ધ ખગોલીય વિષુવવૃત્ત અને સ્વસ્થાનનું
યામ્યોત્તરવૃત્ત એજ નેની વચ્ચે હોય તો ક્રાંતિને નતાશ
નો સરળવાળો કરી એ તો કે બીજે પ્રસંગે બાદમાં
કરવાથી અક્ષાશ નીકળે છે.

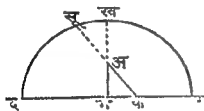
(૫) રાત્રે ગમે તે તારાનો વેધ લઈને ગાળે-
ય ત્રવડે તે તારાની ક્રાંતિ આણવી. પછી તે તારાનો
વેધ યામ્યોત્તરવૃત્તમા લઈને તેના નતાશ તૃયાદિ
ય ત્રવડે આણવા. એટલે તે તારાની ક્રાંતિ ને યામ્યો-
ત્તર નતાશ, એ ઉપરથી પાછલી રીતપ્રમાણે અક્ષાશ-
નીગળશે

(૬) અથવા ઈંટ યદિરૂપ ત્રિજ્યાવડે સમભૂમિ
ઉપર એક વર્તુલ કાઢવું. નેતેમા તે દિવસે સુરજના
ઉદયારત સૂત્ર કાઢવું પછી ઈંટ સમયદિવડે સૂર્ય
નેવેધ લેવો. વેધ સમયે યંટપદ્મ પાસેથી સમરભૂમિ
ઉપર લંગ કાઢવો તે લગ સમરભૂમિ ઉપર જેઠેકાણે
લાગશે, તે મિટ્ટી ઉદયારત સૂત્ર લગી લંગરૂપને
અંતર હશે, તેનું માપ લેવું. પછીયદિ સમરભૂમિ
ઉપર નાખેલા લંગ ભૂજ અને ઉદયારતસૂત્રતાની
માપેલા લંગરૂપ અંતરકોટી એ ભુજકોટી ઉપરથી
લંગ કાઢી તે કણુવડે એક વર્તુળ કાઢીને તે
અશદિ ચિન્દ્રિત કરવા તે વર્તુળમા કોટીરૂપ અંતર
અર્ધજ્યાપ્રમાણે આવેલું હોવા, તે વૃત્ત પરિધિ ઉપર
જેટલા અંગ હશે તે અક્ષાશ સમજવામા આવશે
અને તે ત્રિજ્યા ચિન્દ્રિત વર્તુળમા ભૂજરૂપ અંતર
અર્ધજ્યાપ્રમાણે અપાયું હોય, વૃત્તપરિધિ ઉપર જે
અશદુરો તે લગાશ આવશે લગાશ ૯૦૦ માંથી
બાકીકરીને જે શેષ રહેતે અક્ષાશ રહ્યો કારણ ખમધ્ય
અને ધ્રુવ એ ખને વચ્ચે જે અશાંતમક અંતર
યામ્યોત્તરકાલ વૃત્ત ઉપરમાપેલું હોય છે, તેને લગાશ
કહે છે, કુચેશ લગાશને અક્ષાશ નો સરવાળો
૯૦૦ હોય છે

(૭) અથવા જામેતે સ્વસ્થ પદાર્થ પૂર્વાપાર વૃત્તમા
હાય ત્યારે તેની ક્રાંતિને નતાશ ગોલધ્રુવ ત્રિજ્યા
વડે પ્રત્યક્ષ વેધ લઈને કાઢવા. પછી ક્રાંતિની ભૂજ-
જ્યાથાને નતાશના ક્રાંતિજ્યાનડે લાગીએ, તો અક્ષા-

થી આકાશ તરફ જોઈએ તો તેમાંના વૃત્ત આપણને સરલરેખા પ્રમાણે દેખાશે. અને આ સરલરેખાના આપણે ધણા અક્ષક્ષેત્ર જાનાની શકીશું. આતું વિવેચન ભાસ્કરચાર્યે ત્રિપુરનાધિકારમાં કર્યું છે.

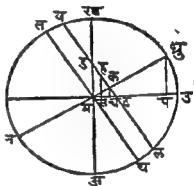
જે વખતે દિવસ અને રાત જાને સરખાં હોય છે અર્થાત સૂર્યવિપુલવૃત્તપર હોય છે, તે દિવસે સૂર્ય આપણે તર વૃત્તપર આવ્યો હોય તેથી નતાંશ અક્ષાંશતુલ્ય હોવાથી, દાદશાંસુલ શક્યથી એક અક્ષક્ષેત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. નીચેની આકૃતિમાં (અનક) તે ખતાવવામાં આવ્યું છે.

અક્ષક્ષેત્ર અને પલખા ખતાવનારી આકૃતિ

ઠેક પૂર્વમાં સૂર્ય ફક્ત બેજ દિવસ ઉગે જી. ખીજા બધા દિવસોએ તે પૂર્વગિ'દના ઉત્તરમાં કે દક્ષિણમાં ઉગેછે. આતું ક્ષિતિજ પરનું ઉદયસ્થાન અને પૂર્વગિ'દુએ બેચેના અંતરાંશની ભૂજળયાને અધા એમ કહેવામાં આવે છે સૂર્ય ઉન્મંડલપર આવે છે ત્યારે તેના સ્થાનથી ક્ષિતિજની સપાટીપર લંબકોઠવામાં આવે તો, તે લંબને ઉન્મંડલશંકુ, અને તે શંકુ અને ઉદયકોણિક સ્થાન એ બે વચ્ચેના અંતરખંડને અગ્રાગ્રખંડ કહેવામાં આવેછે, અને અગ્રના અવશિષ્ટ ભાગને અગ્રાદિખંડ કહેવામાં આવેછે. સૂર્ય જે વર્તુલમાં દૈનિક પ્રદક્ષિણા કરે છે તેને અહોરાત્રવૃત્ત કહેવામાં આવે છે. આવૃત્તનું અને વિપુલવૃત્તના ઉન્મંડલને લીધે બેજે તુલ્યવિભાગ પડેછે. ઉદયથી તે ઉન્મંડલ સુધી પહોંચે ત્યારે સુધી સૂર્યને અહોરાત્રવૃત્તના જે અંશ આક્રમણ કરવા લાગે છે તેના તે વૃત્તપરના અર્થોત્તુ વાજ્યાંકલ્પીય ભુજળયાને કુળ્યા (ક એટલે પૃથ્વી) કે ક્ષિતિજના કહેવામાં આવે છે. અને અહોરાત્રવૃત્તના વ્યાસાધ-કરતાં એટલે કુળ્યાકરતાં ત્રિજ્યા એટલી યોડી, તેટલી જો કુળ્યાને રૂપ આપવામાં આવે તો તેને ચરજ્યા કહેવામાં આવે છે. અને આ ચરજ્યાના ચાપને ચરંશ કહેવામાં આવે છે.

સૂર્ય ઉન્મંડલ છોડીને ઉપર ગયાપછી અને સમવૃત્તને પહેર્યાં પહેલાં તેનું એકાદુ સ્થાન લખને ત્યાંથી ક્ષિતિજની સપાટીપર લંબ દોરવામાં આવે, તો શંકુના અને ઉદયસ્થાનના વચ્ચેના સરલરેખાત્મક અંતરને (આ રેખા વધારવામાં આવે તો. સમવૃત્તની સપાટીપર તે લંબરૂપ થશે) શંકુતલ કહેવામાં આવે છે. અને અગ્રના અવશિષ્ટ ભાગને ભુજ કે બાહુ કહેવામાં આવે છે. (સૂર્ય દક્ષિણગોલસ્થ હોય તો અગ્ર અને શંકુતલ આમના યોગથી ભુજ તથા ચાય છે) સૂર્ય સમવૃત્ત આવતાંજ તેસ્થાનથી ક્ષિતિજની સપાટીપર લંબ દોરવામાં આવે તો તે લંબને સમશંકુ કહેવામાં આવે છે.

અક્ષક્ષેત્રે ખતાવનારી આકૃતિ.

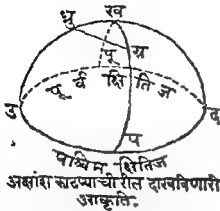
ઉંખ દ અ :— યાચોતરવૃત્ત દ મ ઉ :—
ક્ષિતિજનો વ્યાસ મુ, ના—ઉત્તર અને દક્ષિણુક્રવ. ત
ય:—વિપુલવૃત્તનો વ્યાસ. વલ:—અહોરાત્ર વૃત્તનો
વ્યાસ. મુ મ ના—ઉન્મંડલની સપાટી.
મ ટ:—અગ્રા (એટલે ઉદયકોણિક સૂર્યની
દિગંશ જ્યા) કચ:—ઉન્મંડલશંકુ એટલે ઉન્મંડલ-
સ્થ સૂર્યથી ક્ષિતિજની સપાટીપર દોરવામાં આવેલો
લંબ.

અક્ષક્ષેત્ર.

આકૃતિમાંના વર્ણુ ભુજ કોટી કણી
ગાપમુ ધમ:લંગળ્યા ધુપ:અદ્યજ્યા પ્રમ: ત્રિજ્યા
મકટ કટ કુળ્યા કિંવા મક:કાંતિજ્યા મટ-
ક્ષિતિજ્યા અગ્રા
મટટ મટ: અગ્રા મક: સમશંકુ ટડ: તદ્દ વૃત્તિ
મકક મક:કાંતિજ્યા કક: (તદ્દ ઇમ. સમશંકુ
વૃત્તિ-કુળ્યા)
મકચ કચ: ઉન્મંડલશંકુ મચ: મક:કાંતિજ્યા
અગ્રાદિખંડ
ચકટ ચટ: અગ્રાગ્રખંડ કચ: ઉન્મંડલશંકુ
કટ: કુળ્યા

શની ભુજગત્યા આવે છે તે ઉપરથી અક્ષાંશનીકળી શકે છે.

અક્ષાંશ કાઢવાની રીત દર્શાવનારી આકૃતી

આ આકૃતિમાં ઉપરથી એક્ષિતિજ છે ધ્રુ એ ધ્રુવ છે. આ આકાશ મધ્ય મુખ એ પુર્વાપાર વૃત્ત છે તે તેમાં અ એ સ્થાને સ્વસ્થ પદાર્થ છે જે તેા ખચ બર-બર નતાંચ છે. અધુ=ધ્રુવાંતર (=૯૦ કોંતિ) અને પધુ એ લખાંશ =૯૦ અક્ષાંશ એ ત્રણ બાવડ એથી થયેલા ખચધ્રુવ એ ત્રિકોણ છે તે તેમાં અખધુ એ કેનકાર ખુલ્લો છે. તેથી 'મધ્ય પ્રમાણેય મુજગત્યાસમા સ્વાર્ણાય રેલાહતિ-જમાગવો: । સંહતવો દૂરતર પ્રમાગવો: કોમુખકા સંહ-તિરિત્તુરોતિત્ત' ઇત્યાદિ સૂત્રોનકે

કોટિંગયાઅધુ=કોટિંગયાઅઅકકોટિંગયાઅધુ

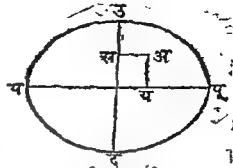
એટલે કોટિંગયા લ'ખાંશ = $\frac{\text{કોટિંગયા ધ્રુવાંતર}}{\text{કોટિંગયાનતાંશ}}$

એટલે ભુજગત્યા અક્ષાંશ = $\frac{\text{ભુજગત્યાકોંતિ}}{\text{કોટિંગયાનતાંશ}}$

આ સારગ્રંથી અક્ષાંશ નીકળે છે.

(૮) અથવા જે વારાનું અંકોસત વૃત્ત સ્વશક્તિ નીઉપરજ સ'પ'ધુ' નીકળે છે, એવા વારાનાપરમે નવતસમયે અને પછી પરમત, સમયે ઉત્તતાંશ માપવા. તે ઉત્તતાંશનો સરવાળો કરીને તેના અડધ કરી એ તો અક્ષાંશ નીકળે છે.

અક્ષાંસનોઉપયોગ— (૧) અક્ષાંશનીસાથેજ રેખાંશ આખ્યા હોય તો તેમના ઉપયોગ પુરબીપરના ગમે તે સ્થાનેને નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે "અ" એક શહેર છે. તેના અક્ષાંશ તરીકે ૩ ને રેખ. ૧૫ છે તો તે સ્થાન ભુગોલમાં કયાં હશે, એ સવાલ થાય એવો છે.

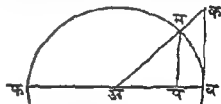

સ્થલ નિશ્ચય મંગિ.
સ્થલ નિશ્ચય બંગી

ધારો કે ઉપરની આકૃતિમાં પપૂ એ વિપુલવૃત્ત અને ઉક એ ભૂમધ્ય રેખા (લંકાવૃત્ત) છે. અને 'અ' શહેર વિપવૃત્તથી ઉત્તરે ૪૫° ઉપર એટલે યમ જેટલા અંતરે છે. તેમજ તે "અ" શહેરનાં રેખાંશ એટલે ઉક એ ભૂમધ્ય રેખાથી અંતર ૧૫° છે. એટલે સમ એ અંતર ઉપર "અ" શહેર છે. તેથી ભુગોલ ઉપર "અ" શહેર કયાં છે તે બતાવી શકાય છે.

(૨) અક્ષાંશનો ઉપયોગ પલભા આલુવામાં પણ થાય છે.

આગલી આકૃતિમાં "અ" મધ્યગિ'દુ હઈને અર્ધા એ લંકાશાંશુલ થ'કુનિશ્ચયથી બમક એ વતુ'લ કાઢેલું છે. બમક કેન અક્ષાંશ જેટલો છે મપ એ ભુજગત્યા અને અમ એ કોટિંગયા છે. અને બક એ સ્પર્શરેખા એટલે પલભા કાઢવી છે. હવે અપમ અને અબક એ એ ત્રિકોણ સમરૂપ છે. તેથી

વોવરોગુલ વૃત્ત
પલમાનપન મંગિ.

તેથી $\frac{\text{અપ}}{\text{પમ}} = \frac{\text{અબ}}{\text{બક}}$

તેથી બક = $\frac{\text{પમ} \times \text{અબ}}{\text{અપ}}$

તેથી પલકા = ભૂજન્યા અક્ષાંશ $\times$ ૧૨
કેલભૂજન્યા અક્ષાંશ

આ રીતે પલકા કાઢી શકાય છે.

(૩) અક્ષાંશને લીધે દિનમાન ને રાત્રીમાન નક્કી કરી શકાય છે. તે નીચે પ્રમાણે.

ભૂવિપુલવૃત્ત ઉપરના ગમે તે સ્થાને દિનમાન ને રાત્રીમાન ૩૦ ઘટિનો હુ મેશાં હોય છે. કારણ તે સ્થાને બન્ને ધ્રુવ પાતળીમાં (સપાટીમાં) હોવાથી ઉન્મૂલક ને ક્ષિતિજ એ બન્ને એકજ થાય છે. સૂર્યના અહોરાત્ર વૃત્તો વિપુલવૃત્ત સાથે સમાંતર છે. અને ક્ષિતિજ ને લંબરૂપ હોય છે ને વિપુલવૃત્ત એજ પૂર્વાપર વૃત્ત અથવા સમવૃત્ત થાય છે. અને તે અહોરાત્ર વૃત્તોનો અર્ધભાગ ક્ષિતિજ ઉપર હોય છે. ને અર્ધ ભાગ ક્ષિતિજ નીચે હોય છે. તેથી ત્યાં ત્રીશ ઘટિ દિવસ ને ત્રીસ ઘટિ રાત હુ મેશાં હોય છે. આ સ્થિતિ શૂન્ય અક્ષાંશ હોય ત્યારે હોય છે. પરંતુ અક્ષાંશ જેમ જેમ ઓછા વત્તા હોય, તેમ તેમ દિન કે રાત ઓછા વત્તા થાય છે. ઉકાહુરણથી આપણું સ્થાન ભૂવિપુલવૃત્તની ઉત્તર છે. ને સૂર્ય ઉત્તર ગોલાધર્મા હોય, તેમ દિવસ દરેકજ ૩૦ ઘટિકા કરતાં વધારે વધતો હશે ને તે વધારે સૂર્યની પરમકાંતિ લગભગ ૨૪ થતાં લગી વધારે થયા કરશે ને કાંતિ ઓછી થાય, તેમ દિવસ પણ ઓછો થશે. ને સંપાતમાં સૂર્ય હોય ત્યારે ૩૦ ઘટિ દિનમાન ને ૩૦ ઘટિ રાત્રીમાન થશે. અને સૂર્ય દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં બધ ત્યારે દિનમાન ઓછું ઓછું થઈને દક્ષિણ પરમ કાંતિ સુમારે ૨૪ થાય ત્યારે વધતી જશે. દિનમાનની નક્કી કિંમત કાઢવી હોય તે

ભૂજન્યા ચર = સ્પર્શદેયા કાંતિ $\times$ સ્પર્શદેયા અક્ષાંશ

આ સારણી વડે ચર કાઢીને ઉત્તર ગોલાધર્મમાં સૂર્ય હોય ત્યારે

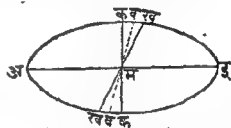
દિનમાન = $24 \times \text{ચર} + 30$ ઘ.ટ. અને દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં સૂર્ય ત્યારે

દિનમાન = $30 - \text{ચર} + 24$ અને દિનાધર્મ = $1 - \text{ચર}$.

આ રીતે અક્ષાંશ ઉપરથી ચર કાઢીને દિનમાન ને રાત્રીમાન નિશ્ચિત કહી શકાય છે.

અક્ષાંશનું ચં ચલન :—પૃથ્વી ઉપરના સ્થળોનું અક્ષાંશ વિપુલવૃત્તથી ગણવામાં આવે છે. વિપુલવૃત્તની બ્યાખ્યામા એમ કહેવાયું છે, કે વિપુલવૃત્તની (સપાટી) પૃથ્વીના અંતર્યાયે લંબરૂપ હોય
સ્પ...૫૦ થા...૨

છે. તેથી પૃથ્વીના અક્ષ જે કેકાણે ભૂપૃષ્ઠને છેદે તે બિંદુ એટલે પાર્થિવ ધ્રુવ ને યજ હોય, તે વિપુલવૃત્તને બે તેની સાથે ભૌગોલિક સ્થાનોના અક્ષાંશને પણ ચલત્વ પ્રાપ્ત થશે, એ સ્પષ્ટ છે. ગયા ચૈકાની આખરે એવેલા સંશોધનથી એમ માલમ પડ્યું છે, કે પાર્થિવ ઉત્તર ને દક્ષિણ ધ્રુવ એ સ્થિર નથી ને તે કેટલાક નિયમિત સમયમા લગભગ ૫૦ ફીટ બ્યાસના વર્તુલમાં પ્રદક્ષિણ કરતાં હોય છે, ને તેથી ભૌગોલિક સ્થળોના અક્ષાંશમાં ફેરફાર થયા કરે છે.

ધ્રુવાંચેં ચલન દારવિનારી આકૃતિ.

ધ્રુવનું ચલન બતાવનારી આકૃતિ.

આમ થવાનું કારણ પૃથ્વીની આકૃતિનો અક્ષ અને તેના ભ્રમણનો અક્ષ એક નથી એ છે. ઉપરની આકૃતિમાં અર્ધ એ પૃથ્વીએવા એક ચપટા અંક ગોલના કંક એ લઘુત્તમ અક્ષમાંથી લીધેલા કાળનો દેખાવ છે, એમ માનવું. હવે એ અંકગોલને બે કંક એ અક્ષની આસપાસજ ફરવાનું હોય, તે તે તેમજ કથાય ફેરફાર વિના અંત કાલ સુધી ફર્યા કરશે, પણ તે બે આ આકૃતિના અક્ષને બદલે તેની સાથે ખમક એટલા એકાદ સૂક્ષ્મ ખૂણે કરનારા ખ ખ એ અક્ષની આસપાસ ફર્યા કરશે, તે ખખ એ ભ્રમણનો કંક એ આકૃતિની અક્ષની આસપાસ કેટલાક નિયમિત સમય લગી પ્રદક્ષિણ કરશે. આ વાત યુલરના સમયથી બાલ્લી છે. અને આ ઉપપત્તિ અનુસાર પાર્થિવ ધ્રુવનો ભ્રમણ કાળ ગણિતથી ૩૦૫ દિવસ નીકળે છે.

પરંતુ ૧૮૨૦ લગી અક્ષાંશમાં ફેરફાર થાય છે, એ માનવા માટે પૂરે પૂરાવો હતો. તેમ છતાં અત્યંત કાળગુણ્યો ને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કયા પડી પાર્થિવ ધ્રુવનો ભ્રમણકાળ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરી શકાયો ન હતો. હવે શંકરલ એમણે એવું બતાવ્યું કે નિરીક્ષણવિષયનું સ્થાનતા અક્ષાંશમાં ખરેખર તફાવત પડી ગયો છે. પરંતુ તે ઉપરથી નીકળના પાર્થિવ ધ્રુવનો ભ્રમણકાળ ૩૦૫ દિવસ નથી, પણ ૪૨૮ દિવસ છે. ગતિશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર ગણિત વડે કાઢેલા આ

સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો કે સદૃશ્ય એજ જ્ઞાનને દુર્ગુણ એજ અજ્ઞાન (વસ્તુ ઇત્ નૌલેખ વાગ્ડસ ઇજ ઇન્નોરમ) આ વ્યાખ્યા અતિશયોક્તિ પૂર્ણ છે એવુ પાછળથી એરીસ્ટોટલે નિહા કર્યું માણસને હાથે સત્યાર્થ ધન, તેને મતે નત્યાર્થ એટલે ગુ એટલુજ જ્ઞાન પૂરતુ નથી, તો તે પ્રત્યક્ષે વર્તવાની ઇચ્છા પણ હોવી જોઈએ નીતિશાસ્ત્રનો પ્રગતિ થતી ગઈ, તેમ એક વ્યક્તિના ગુન્હા માટે સર્વ કુટુંબને શિક્ષા કરવાની રીત નષ્ટ થઈ, અને બાકી જોઈને ગુન્હા ઈશ્વરના માણસ ખરે ગુન્હેગાર ગણાવેા જોઈએ, અનુભૂતા અથવા અજ્ઞાનથી ડોષ જાળત હાથે ધર્મ નય, તો તે મતે શિક્ષા ન હોવી જોઈએ, એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો

ગયદાશાસ્ત્રમા તો આમા એ પ્રગતિ ધર્મ. "કાયદોનુ અજ્ઞાન હાથે નથી, પરિન્થિતિનુ અજ્ઞાન હાથે છે," આ તત્વ અર્થમાન્ય થયુ છે. તેમજ અજ્ઞાન નિશ્ચિત કરતી વખતે ભુત્રિની અપાન ના તરફ ધ્યાન દેવામા આવે છે અને અપવયી અથવા મગજ ખગડેલા માપુને હાથે થએલો ગુન્હો માન્ય મનાય છે

અજ્ઞાન અથવા અપવયી પણ કે (માયનોરીટી) કાયદા શાસ્ત્રમા અજ્ઞાની ઇનમ એટલે ઉંમર ન પહોંચેલો, અથવા અપવયી હોવાથી જેને કાયદો બંધન હારક નથી એવા ઇસમ એવો અર્થ છે મનુષ્ય ઉમર લાયક થયો એમ કયારે મનાય, એને માટે જુદા જુદા દેશમા જુદો જુદો કાયદો છે અને સ્ત્રી અને પુરુષની ઉંમરમા પહોંચવાની કાલ મર્યાદા જુદી જુદી છે આ જાળતમા પ્રાચીન સમય નો કાયદો આજના કરતા જુદો કે હિંદમા ધર્મ જોદ ને લીધે હિંદુ મુસલમાન, ખાગ્મી, ખ્રિસ્તી સમાજને લીધ નાર જુદા કાયદા કે હિંદુનો પ્રાચીન કાયદો મનુસ્મૃતિ વગેરે ન વના નોધેલા કે તેમા ૧૬ વરમ પૂતા વતા લગી અજ્ઞાન પણ સ્વીકાર્યુ છે હાતમા હિંદી સજ્ઞાનનો કાયદો (સીવિલ મેનેનીરી એક્ટ) બધા ધર્મવાળાઓને વાગુ કરવામા આવ્યો છે, અને સામાન્ય રીતે ૧૮ વરમ પૂતા થતા લગી અજ્ઞાન મનાય છે પણ જો કેઈની મિનડત ડોટ્ એટલે વોર્ડસ નયથા કેટો નિમેવા પાડેના (મારીવન) તાજામા હાલ તો ૨૧ વરસ પૂન સએ તે કાયદામા આ પો એમ મનાય કે દીવાની જાગતોમા ગામા ન્યતા આ કાયદા નાતુ હલ, તો પણ (વપહ વિવાહની ભેટ, ઇગડેડા, અને દોષક આ નાગ જાગતોમા હિંદુને જુદો કાયદો (૧૬ વરનની નયાં દાનો) લાગુ છે. અને ૨૬૨૬ નાર જાગતોમા ૧૯

વરમની ઉમર પછી કરવા કારણે બંધનકારક થાય છે હિંદમાના ખાગ્મીઓ અને ખ્રિસ્તીઓને બધી જાળતોમા ઇડિયન મેનોરીટી એક્ટ લાગુ પડે છે. મુસલમાનોને ખાુ સામાન્ય રીતે તેજ લાગુ પડે છે. પણ વિવાહ, વિવાહની ભેટ, ઇટાછેડા, આ જાળતેમા અને ૧૪ અને પુરુષને ૧૬ એવી સજ્ઞાનની મયાદા છે

યુરોપમા પ્રાચીન રોમન કાયદામા અજ્ઞાના વસ્થા ત્રણ હતી. એક સાત વર્ષ લગીની, બીજી પુરુષની ૧૪ અને સ્ત્રીની ૧૨ વરસ લગી ને ત્રીજી ૨૫ વરસ લગી પહેલા અવસ્થાના માણસને જે ગમે તે કારર ડરી શકવાની છૂટ ન હતી પણ બીજી અવસ્થામા ટ્યુટર-પાલક ની સમતિથી તે કરી શકતા હતા હાલમા ઈંગ્લેંડમા બી પુરુષ બન્નેને ૨૨ વરસ લગી અજ્ઞાનતા દીવાની કાયદામા મનાય છે ફ્રાન્સદારી કાયદામા સાત વર્ષ સુધી પૂર્ણ અજ્ઞાની સમજે છે. અને સાતથી ચૌદ વર્ષ સુધી ગુન્હો કરવા ભેટલુ જ્ઞાન છે એમ પુરાવાથી સિદ્ધ કરવુ પડે છે. ચૌદ વર્ષ પછી દરેક ઈસમ પોતાના ગુન્હા માટે જવાબદાર ગણાય છે.

અજ્ઞાનદાસ —સિવકાવીન કવિ તેણે અફઝુ લખાનનો વધ જો ઐતિહાસિક પ્રમગ Cપર એ પોવાડા (વીર-સપ્તર્ષુ કાવ્યા ૨૨૧ છે એ પોવાડા જુદ જીજીખાઇએ રચાવ્યાને શિવાજીએ તે સાબરખા ને કવિની રચના ની અતુતર્થ માટે એક ઘોરો અને એક ચેર સેનાનો તોડો ઇનામ તરીકે મળ્યો. આ બન્ને પોવાડા છપાઇને પ્રગટ થયા છે (એકવર્ષ અને શાહીઆમ કુત્ર પોવાડા) હાવમા પ્રસિદ્ધ વચોવા બધા પોવાડા અજ્ઞાન (અથવા અગિન) દાનનો પોવાડો મૌરથી જુનો કે એની રચના એડનારી ત પુરા પર જોલી કે ગાઈ શકાય એટલી નાહી છે ઉપરાત આ પોવાડા ૧ વર્ષ જેલા પ્રસગ પછી તરતજ રચા એલો, શીવાજી અને તેના મ વળા મદદારોએ સાબ જેલો હતો તેથી તે વિશ્વનનીય છે, એમ કહેવુ જોઈએ

આ પોવાડો વાચીને તે વખતનુ ચિત્ર સામે ખઝુ થાય છે. શામદાનની પદ્ધતિએ અખરયાર કયાં પછી અફઝુડખાત નથી માનતો એ જોવા પડી શિવાજીએ બધી વાતની વ્યવસ્થા કરી દીધી ને પોતાની ઉત્તર કિયા કાતીમા અને નયાના થાય એવી ઇચ્છા પ્રસજો આગમ રુ કરી, દાન આપ્યા દાડી જોઈકી તે અને ખાનના મેળાપ માટેની કમતી વખતે લોકોએ ડહુ એટલે બહાર પહેરા લીધુ તે પછી દામે હાથે વાપનખ પહેરી તીખા ને

પોતે આગળ સૈની સલામો જીવતો આગળ ચાલ્યો. સૈને રામરામ કરી પોતાના પુત્ર સંભાળું રક્ષણ કરવાનું કહી તે આગળ ચાલ્યો. પોતાની મા પોતાને મળવા ન આવે એવી ધનંતિ તેણે કરી હતી. પણ જીવંત પુત્ર પ્રેમથી પાલણીમાં બેસી તેને મળવા આવી. તેને કહ્યું હું હવે જાનને મળવા બાઉ છું. જીવંતજો કહ્યું જાન વિશ્વાસવાતકી છે, માટે ન જશો. પણ શિવાજીનો નિર્ધાર સાંભળીને તેણે રજા આપી ને સાંભળીને કામ લેવાની શિખામણ આપી. આ બંધા પ્રસંગ સરસ રીતે કવિતામાં ગુથેલો છે. આમાંજ આગળ અકસ્માતજાનનો મેળાપ ને તેનું મૃત્યુ વર્ણવેલું છે.

આ પોવાડા ઉપરથી બીજું એ સમજાય છે, કે શિવાજીના તાળામાં તે વખતે ૪૦-૫૦ કિલોઓ હતા. મહારાજ છત્રપતિ વગેરે ઉપપદ તેના નામની પહેલાં મૂકવામાં આવતાં. તેના રાજ્યની લોકપ્રિયતાને દર્શાવનારાં અનેક ચરિત્રો એ કાવ્યમાં છે. આ સિવાય મહારાષ્ટ્રની તત્કાલીન પરિસ્થિતિ જાનની તૈયારીને સવારી વગેરે જાણતો ઉપર ઠીક ઠીક પ્રકાશ પડે છે.

(સંકલ્પ અંતઃ મરાઠી રીયાસત પૂર્વાધ) મહારાષ્ટ્ર શાસન એકવર્ષ ને શાલીઆને પ્રગટ કરેલા પોવાડા.)

અજ્ઞાન સિદ્ધ નાગેશ:—એમણે પોતાના અંતમાં નાગનાથ એ પોતાના યુરુનું નામ છે. એમ કહ્યું છે. અને પોતાનું નામ 'અજ્ઞાન' છે, એમ તે જણાવે છે. એમણે અવિધ બાપામાં પચીકરણ પ્રમેય રચેલું છે. તે ઉપરથી એમનો સમય ૧૪૯૦ ની લગભગ આવે છે. વરદ નાગેશ અને આ એ જાનને એકજ હશે. એમ લાગે છે. તેના અંત કાલ જ્ઞાન પચીકરણ પ્રમેય એ જ છે. (સં. ક. કા. સ.)

અગ્રેયવાદ:—(અનૌદિસિદ્ધ) આપણને જે વાર્તવિક જ્ઞાન થાય છે, તે ઇન્દ્રિયગોચર વસ્તુઓનું જ હોય છે. ઇશ્વર અમરતા એ જાણતો ઇન્દ્રિયની કે પ્રત્યક્ષની પેલા બાળુની હોવાથી તે વિષે નિશ્ચિત પણ આપવામાં આપાર નથી એ ઇ. સ. ૧૮૬૫ ના વરસમાં હુકમલે એ પ્રતિપાદન કર્યું. એને જે અગ્રેયવાદ એ નામે જોળાયું છે. હુકમલે એ. સ. ૧૮૬૦ માં ચાર્લ્સ કીંગમલે ને લખેલા પત્રમાં આ વિચાર વિસ્તારથી જણાવ્યા છે તેમાં હુકમલેએ આ શબ્દની ઉપપત્તિમાં આગળ આવેલું પ્રવેચન કરેલું છે. તે કહે છે. "જ્યારે મારી ખુદિ ગવલબધ અને હું પોતાની જાતને એવો સવાલ

પૂછવા લાગ્યો, કે પોતે નાસ્તિક, આસ્તિક કેવું સ્વેચ્છર વાદી છું કે જડવાદી અથવા કલ્પનાવાદી છું. ખ્રિસ્તી મતનો છું કે સ્વતંત્ર મતનો છું, ત્યારે મને એવું માલમ પડ્યું, કે હું જેમજેમ વધારે જ્ઞાન મેળવવા માણું કે વધારે વિચાર કરવા મિસું, તે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો માટેમાં વધારે મુશ્કેલ થતું ગયું. છેવટે ઉપરના વિશેષણોમાંથી છેલ્લું વિશેષણ મને ઘરાળર લાગુ પડે છે. એમ મને લાગ્યું જે "એક" વાતમાં સૈને એક મમ હતો તે જે એક વાતમાં સૈની સાથે મને મતભેદ છે. તેમની એવી ખાતરી હતી, કે તેમને અચૂક નિશ્ચિત જ્ઞાન (ગ્નાસીસ) મળેલું છે, અને આ વિશ્વાસતિના પ્રશ્નનો તેમણે સંતોષકારક નિકાલ આપ્યો છે. પરંતુ મને આ પ્રશ્નનો જવાબ મળી શક્યો નથી. અને આ પ્રશ્નનો નિવેદો માટે આવે એ મારે માટે અશક્ય વસ્તુ છે, એ વાતની મને ખાતરી થઈ ગઈ હતી. અને હુકમ અને કાંટ એ જાનને મારા પૂછના હોવાથી ઉપરનો મત પ્રતિપાદન કરવામાં કશું ખેડું હોય, એમ મને લાગતું ન હતું. મારા મનાસ્થિતિ આ પ્રકારની હતી, તે વખતે મને, જે સંસ્થા બંધ પડીને ઘણા દિવસ થયા છે, પણ જેની સ્મૃતિ અધ્યાપિમારા મનમાં તાજ છે, એવા અધિનાતિક સંકળ (મેટ્રિક્યુલેશન સોસાયટી) કો સંસ્થા ના સભ્ય થવાનો લાલ મળ્યો. આ સંસ્થામાં બધા તાર્કિક અને ઇશ્વરવિષયક મતોના હોદ્દાને સમાવેશ થતો હતો ને દરેક જગ વિચારોનું પુરૂલે દીલે પ્રતિપાદન કરી શકતો હતો. તે વખતના બધા તત્ત્વવત્તાઓ અને મારા સહાધ્યાયી કોઈપણ મતના પુરસ્કર્તા હતા. અને પોતાના નામને કોઈપણ વિશેષ વિશેષણ લગાડી શકાય તેમ નથી, એ માટે મને પૂછ્યું કપાએલા શિઆળ ત. જેમ ખેડું લાગ્યા કરતું હતું. ત્યારે મે મારા મતને એનોસ્તિક એટલે અજેમવાદી એવું ઉચિત નામ આપ્યું, જે નામ ખ્રિસ્તી મત પ્રધાનતા ઇતિહાસમાં ઓસ્તિક સંપ્રદાયની વિરુદ્ધતા દર્શાવતા શબ્દ તરીકે સાચે આવ્યું, કારણ જેને માટે જ્ઞાન મને કશું ન હતું, તે જાણત વિષે સર્વ જ્ઞાન હોવાનો ટોળ આ જ્ઞાનવાદી લોકો કરતા. એટલે હું પણ એક વાદનો પુરસ્કર્તા છું એવું જાણવાને માટે અને પોતાના પૂછણનું પ્રદર્શન કરવા માટે યેડીજ્યારમાં મેં મારા મતનિર્ણય વિચારો મારા મંડળ આગળ મૂક્યા. અને કહેતાં. આનંદ થાય છે કે તે શબ્દ પણ પ્રચાર માં આવી ગયો. અને જ્યારે સ્પેક્ટેટરે આ વિચારનો પુરસ્કાર કર્યો, ત્યારે આ વિચારનો મૂળ ઉપાદક હોય છે. એ વાત જાણ્યા પછી કેટલાક લોકોના મનમાં જે અંતર ઉત્પન્ન થયો હતો, તે પણ અદ્ભુત થયો

અંગોસ્થિતકને મુખ્ય અર્થ અજ્ઞાની એવો છે. છતાં અજ્ઞાની એ શબ્દ વધારે વિનયદર્શક છે. હકસલેના અભિપ્રેત અર્થાંહુ અજ્ઞાની છું, એટલેજ નથી, પણ કેટલીક બાબતો જ્ઞાન ક્ષેત્રની પેલી પારની છે, એટલે અનૈય છે, એવો થાય છે. તેથી આ શબ્દને મહારાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં અનૈયવારી એ પ્રતિશબ્દ તરીકે ચોળવા લાગ્યો. રૂપે-સરે રૂપે વિષય એમનું ઔપચપત્તિક વિવેચન પોતાના સિંચેટિક શૈલેસહી ના પહેલા વિભાગમાં કરવાથી અનૈયવારી એ શબ્દને વધારે નિશ્ચિત અર્થ ઉપપન્ન થયો, સર્વ પ્રચલિત મતોમાં અનેક બાબતો માટે અસ્તિપક્ષો અને નાસ્તિપક્ષો એટલે નકારાત્મક વિધાનો હતાં પણ હકસલેના મતમાં કેટલીક બાબતોનું અનૈયત્વ પ્રસુભ રીતે અગળ મુકાયું હતું તેથી તેણે આ મતને અનૈયવાદ એ નામ આપ્યું હતું હતને રૂપકેટ-ટમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ કરવો મળી આવે છે. અને ખ્રિસ્તી સાંપ્રદાયિક મતો ઉપરના અવિશ્વાસ-દર્શક મત તરીકે આ શબ્દનો ઉપયોગ કરાયો હોય એવું જણાય છે. તેમ છતાં હતને જે અનૈયવાદનું સ્વરૂપ વર્ણુન છે, તેહકસલેના મતને મળતું આવે' એવું નથી. હકસલેનું કહેવું, એવું હત કે ઈશ્વર, મરણ પછીની સ્થિતી વગેરે બાબતો પર વિશ્વાસ મૂકવાને માટે કોઈ પણ આધાર નેહ્યો. અને એટલે પૂરાવા મળે, એ અશક્ય છે, એમ તે માનતો હતો. અને ઈશ્વર વગેરે જેવી બાબત ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને માટે પૂરતો ને શાસ્ત્રીયરીતે આજ્ઞ થાય એવો પૂરાવો મળે, એ અનૈય વાદનો આધાર જૂત સિદ્ધાંત છે કેટલાક સુક્ષિપ્તિ માણસોને વાદ્યસ્ત પ્રશ્નોનો નિકાલ સુલતવી રાખવાને માટે આ સુક્તિ સહેલી લાગી એને આધુનિક ભૌતિક શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત પરિચિત હતા. પહેલાના માત્ર વિધાનાત્મક વાદવિવાદ પદ્ધતિ જરા પણ ગમતી નહિ. અને હકસલે જેવા પ્રખ્યાત ભૌતિકશાસ્ત્રી આ વાદ આગળ મૂકેલા હોવાથી એકંદર આધ્યાત્મિક જ્ઞાનક્ષેત્ર ઉપર તેની જબરી અસર થઈ. કેટલીક વાર પછી તો લગભગ બધા સંશયવાદને આજ નામ અપાવા લાગ્યું. પરંપ્રદેશક આ બે પ્રશ્નો નિરીશ્વરવાદ સાથે સંબંધ જોડવા લાગ્યા બે કે એ. બે પ્રશ્નોના ક્ષેત્ર નક્કી થયાં છે, તેં પણ અનૈયવાદને હજી પણ નિરીશ્વરવાદ તરીકેજ કેટલાક લોકો ઓળખે છે. આધુનિક શાસ્ત્રીય યોધ બાયબલના ઉપર કથનની વિરૂદ્ધની હોવાથી ધર્મપ્રદેશક તેમને પાળંડી કહેતા. તો પણ વિકાસ વાદના ઉદ્ઘાટનથી (ખતીધમ' શાસ્ત્રમાં પણ એક નવીન દષ્ટિ આવી. અને પારમાર્થિક

સંપ્રદાયોએ ઉપદેશોનાં તત્ત્વો અને શાસ્ત્ર જે લાગતા પ્રશ્નોને જુદુંજ સ્વરૂપ મળેવ્યું. રૂપે-સરતા તત્ત્વજ્ઞાન પદ્ધતિ વિરૂદ્ધ થયેલા ચળવળને ઠીક અસર થઈજ.

અનૈયવાદ એ સંશયની કબુલત છે, એમાં શંકા નથી સંશયસ્ત સ્થિતિમાં માણસનું કર્તવ્ય શું, ઈશ્વર, પરલોક, આત્માનું અવિનાશિત્વ, એ બાબતો અસિદ્ધ છે, એ વાત ખરી, પણ તે બાબતો નથી જે વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ અનૈય છે. તેનું દ્રશ્ય પરિણામ રૂપે હોય છે. એ વાત અનૈયવાદીઓ પણ કબુલ કરે છે. આવે વખતે શ્રદ્ધાવાન માણસે શું કરવું, એ પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થાય છે. શ્રદ્ધાવાન માણસોએમ કહેશે કે આ આધ્યાત્મિક બાબતોમાં જે પ્રત્યક્ષ પૂરાવો નથી મળતો ત્યાં શ્રદ્ધા એ કોઈ પણ બાબતનું સમર્થન ન કરવું, એ કથન પણ પુરું ચોગ્ય નથી. સામાન્ય માણસને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, મરણ પછીની સ્થિતિ એ પ્રશ્નો વિષેના પોતાના વિચાર વિશેષ કારણ ન હોવા છતાં અનિશ્ચિત કે સંદિગ્ધ રાખવા એ અનીતિકારક ને મનઃ સ્વાસ્થ્ય નાશક અથવા અસંતોષ જનક છે. હકસલેએ જીવને માટે મોક્ષની આશા એ વાતને વિશ્વાસ રાખવા જેવી છે, એનું સિદ્ધ કરવા માટે જે આગ્રહાન કયું છે, તેને જવાબ દેવો શક્ય છે. જીવનું અમરત્વ એ શક્તિ નું નિત્યત્વ અને પ્રકૃતિના અવિનાશિત્વ કરતાં વધારે (વચિત્ર લાગવાનું) કશું કારણ નથી અને આ સિદ્ધાંતને પણ વિચારની અન્તિમ સીમા તરીકે શા માટે માનીએ? સૈશ્વરવાદીને નિરીશ્વરવાદી એ બન્ને વચ્ચેની તકજોડ કરનારો વાદ જે અનૈયવાદ હોય, તો તેટલાથી તેને અન્તિમતા આવતી નથી. ભૌતિકશાસ્ત્રના અભ્યાસકે તે શાસ્ત્રના નિયમો વધારે સત્ય અને અન્તિમ છે, એવું બતાવે છે, પણ તે તેવા અન્તિમ નથી હોતા. પદાર્થવિજ્ઞાન અથવા રસાયન શાસ્ત્રની પદ્ધતિમાં વિશિષ્ટ દેવતાવિષે ખુલાસો બલે ન અપાય તોપણ ઈશ્વર એ તત્ત્વ આમાન્ય કરીએ તો તેના એકંદર જ્ઞાનક્ષેત્ર પર અસર થયા વિના નહિ રહે. કેટલીક આધ્યાત્મિક ઘટનાઓનું ભૌતિક શાસ્ત્રમાં સાતેત્વાદક સાધનોથી સ્પષ્ટીકરણ કરીશકાતું નથી તેથીજ આ બન્ને જ્ઞાનક્ષેત્રો તદ્દન જુદાં જણાય છે. ને જે રીતે શાસ્ત્રો સાતેત્વાદન માટે ભૌતિક માર્ગ ઉપર આધાર રાખીને રહે છે. તેજ રીતે સંત સાધુ વગેરે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનક્ષેત્રમાં વિચરનારા લોકો ભૌતિક અને આત્મિક અનુભવ ઉપર આધાર રાખીને ચાલે તો તેમાં નવાધ પામવાનું કશું કારણ નથી.

અંતરેય વાદને તેમાં શાસ્ત્રીય અને ઇશ્વરવિષયક વિચાર પદ્ધતિનો અન્તિમ વિકાસ હોવાનું માન આપ્યું અને તે માન કેવું અસ્થાને છે તેનો ઉલ્લેખ ઉપર આપી ગયો છે. આપણને હવે એ બેબું બેઇએ કે માનવી વિચારોનું સંકેમણ કઇ કઇ સ્થિતિઓમાં થયું ને આ પ્રશ્ન અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

અંતરેયવાદ એ શબ્દ ભલે હુમણાં પ્રચારમાં આપ્યો હોય, તો પણ અંતરેયવાદમાં જે માનસિક પ્રવૃત્તિ છે, તે પ્રાચીન સમયથી જોવામાં આવે છે. ઓક લોકોથી માંડીને રુષેન્સર લગીના અનેક તત્વજ્ઞાનીઓમાં આ પ્રવૃત્તિ છે, આ વાત આપણને પાશ્ચાત્ય વિચારના ઇતિહાસના સાતત્યો કહી શકે તેમ છે. તે આખો ઇતિહાસ ને તેનો વિકાસ આવી આપવાની જરૂર નથી. દરેક સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં જો નિરીશ્વરવાદી થઇ ગયા છે. તેમ સંશય વાદી પણ થઇ ગયા છે. આપણા દેશમાં પણ આ વાદ અને બિનન રીતે મુકાબેલો જોવામાં આવે છે જગતવિકાસનું શાસ્ત્રીય સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન વારંવાર થાય છે, ને તેવો પ્રયત્ન આપણા દેશમાં પણ થયો છે પણ પહેલાં તે વિષે શંકા પહેલાંના સ્પષ્ટીકરણને લગતી શંકા—ઉત્પન્ન થયાવિના આ પ્રયત્ન થયો શા માટે? પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બંનેની એક બીજા ઉપરની અસરોથી જગતવિષયક સ્પષ્ટી કરણ કરવાના પ્રયત્નો આરંભથી અથવા તેના પહેલાંના સમયથી થયા છે. આ સાંખ્ય પ્રયત્નો ને કોંટ જોવા તત્વવેતા શાસ્ત્રીય અથવા સાંખ્ય ગણુરો કે કેમ અથવા તે પ્રયત્નોને તે આધિ ભૌતિક અથવા મેટાફિઝિકલ ગણુ કે કેમ એ વિષે થ'કા છે. પણ એ વાન તો કહીજ દેવી જોઇએ કે વિશ્વેત્યાતિત્વેવા અત્યંત વ્યાપક પ્રશ્નોના શાસ્ત્રીય સ્પષ્ટીકરણ નો પ્રયત્ન જે શાસ્ત્રને કરવા બે સે છે, તેમના પ્રયત્ન કળને પ્રકૃતિ પુરુષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં બધારે શાસ્ત્રીય અથવા એ છુ. આધિભૌતિક સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો બધા મળ્યો નથી. અંતરેયવાદનો વિચાર એક કે બીજા સ્વરૂપમાં સર્વપ્રકારની ઉત્પન્ન થતો હોતો સંસ્કૃતિઓમાં એવા શંકા નથી. આને શાસ્ત્રીય ભારે ચપ્પો ન સમજનારા આમાન્ય માણસને અંતરેયવાદ ઇશ્વરવાદ અને નિરીશ્વરવાદની વચ્ચેની સાંકેતી જોવા લાગે છે આ કંથન અંતરેયવાદના પુરસ્કર્તાઓએ લઠે અત્યંત આશ્ચર્ય પૂર્વક ન સ્વીકાર્યું હોય, તો પણ આગલી અંતરેયવાદી ચિંચાવના બીન વર્ગમાં એ અસ્વીકાર બસગર નહિમનાય.

પારમર્થિક વહેવારમાં લાભ મેળવનારા અનેક વેદિક સમાજમાં હોય છે. અને તે કુળી દેવવિષયક

કલ્પનાનું વજન સમાજ પર કાયમ રહે એવા પ્રયત્નો કરે છે. બ્યારે ઇશ્વર-સ્વરૂપ વિષયક વિચાર શરૂ થાય છે, ત્યારે પ્રશ્નનો નીકાલો આલુનારા તરફથી નવા મતો ઉત્પન્ન થઇને ઉપાસના પદ્ધતિમાં પણ ફેરફાર થતો જાય છે. સંશયવાદ, બ્રહ્મવાદ, પ્રકૃતિપુરુષવાદ ઇત્યાદિ વ્યાપક વિચારો વડે પારમર્થિક વ્યવહારો ઉપર કેવી અસરો ઉત્પન્ન કરવામાં આવી, એ જોવું એ એક મનોરંજક સમાજ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થાય તેમ છે. યુરોપીય પારમર્થિક ઇતિહાસમાં વ્યાપક ઇશ્વર કલ્પના અને સંશયવાદ એ ગયા ત્રણ ચારસો વરસમાં અસર કરી રહ્યાં છે. તો હિંદમાં તે ક્રિયા બુદ્ધ પૂર્વ સમયથી શરૂ થતી આવેલી જણાય છે. અને તે વખતના વિચાર (વકાસની અસર ક્રાંત સ્માર્ત ધર્મ ઉપર થઈ, એટલુંજ નહિ) પણ તે વખતના જે જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેમને પણ પોતાની આધ્યાત્મિક પદ્ધતિ તે સંશય-અસ્ત સ્થિતિ સાથે મળતી થાય એવી રાખવી પડી. ઋગ્વેદકાલીન વિચાર ક્ષેત્રમાં “ક્ષર્ત્તે દેવાય જિવિત વિષ્ણુ” (મ. ૧૦, ૧૨૧) આ જાતનું ચોક્કસપણું શરૂ થયું. અને તે પ્રાચીન ભારતીયોના સાહિત્યમાં એક જુદું જ સાહિત્ય તૈયાર કરી રહ્યો.

સંશયવાદનું સ્વરૂપ આપણા વિચારના ઇતિહાસમાં અનેક ઠેકાણે મળી આવે તેવું છે. તેને સંવિસ્તર ઇતિહાસ ન આપતાં જુદા જુદા સમયમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારો આગળ મૂકીએ, તો સંશયવાદનું સમાજમાં આજ અસ્તિત્વ હતું, એ દેખાઈ આવશે.

સાંખ્ય લોકોના પ્રયત્ન સર્વ વિશ્વનું ભૌતિક સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે હોતો. ને વિશ્વ એ સત્ત્વરજનમ એ ત્રણ શુભોના મિશ્રણથી અને પ્રકૃતિ પુરુષની અન્યોન્ય ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયું એવો મત તરફો દર્શાવતા.

કહુ-સંયુતિ વડે સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરાઈ કેથી હોતો. ઉપર કાગમાં વૈષેષિક લોકોએ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ બધે સ્પષ્ટ ચપ્પોમાં ત્યારેય ન હોય, તો પણ તે વિચારમાં ન લેવા જોયો વિષય છે. એમ બતાવી આપ્યું. બધી વાતોમાં કારણિક માધ્યમ કારણો છે, તેમ પ્રમાણે ઇશ્વર પણ છે. તે વિષે આપણને કારણ ગિ-માંતમાં વિચાર કરવાને કશું કારણ નાહી, એવું તેમણે નિર્ધાર કર્યું.

જગતનું આધ્યાત્મિક સ્પષ્ટીકરણ એટલે જ શરૂ થયું બનાવ્યું છે, એમ કહેવું તે છે. આ સ્પષ્ટીકરણ દેખાવમાં ચરેતું લાગે છે. પણ એ બે

કાંઈ આપણને કહેવા લાગે, તોય અકચણ બહુઈ આવે છે, તે આવી છે. જગતમાં કાંઈ કારણ સંબંધ દેખાય છે. અનેક ક્રિયાઓના નિયમ દેખાવા માંડે છે. આમ થાય, એટલે ઈશ્વર અમુક નિયમો નક્કી કરી આપનારા છે. અને તે નિયમો કામ કરી રહ્યા છે, એવો વિચાર આવીને ખડો થાય છે. નિયમ નક્કી કરનારો ઈશ્વર કયાં છે. તે સર્ગ-ઉત્પત્તિની શરૂઆતમાં હતો. એમ માનીએ, તો જે જગ્યાએ તે હતો, તે જગ્યા કેણે બનાવી? અથવા તે જગ્યા સ્વયંબૂ હતી કે શું? અને જો તે હોય તો તે ઈશ્વરથી મોટી ન કહેવાય કે? એવો પ્રશ્ન ખડો થાય છે. આવે પ્રશ્નને શાસ્ત્રીય બુદ્ધિ કુંઠિત થાય છે, અથવા શ્રદ્ધા ઓછી થઈ જાય છે. તેથી આ બન્નેની સંગતી હરકોઈ રીતે કરી આપવી જોઈએ. વૈશેષિક લોકોએ ઈશ્વરને સાધારણ કારણોમાં નાંખીને વિજ્ઞાન વિકાસને ઈશ્વર કલ્પના ઓછી ઉપદ્રવી થાય, એવો પ્રયત્ન કયો ને પારમાર્થિકોએ નિરપેક્ષ ભક્તિનો મહિમા ગાયો. આપું જગત કાંઈ કારણ સંબંધથી જન્મકાયું છે, ઈશ્વરી નિયમો કામ કરી રહ્યા છે. તો તેથી ઈશ્વર ભક્તિ નિરપેક્ષ હોવી જોઈએ એ વિચાર સ્વાભાવિક છે.

વૈશેષિક લોકોએ “અનૈય” વિષયોના અસ્તિત્વનું ભાન ઉત્તમરીતે કરાવીને આપણી સંસારપદ્ધતિ ધણી સુધારી. સુદ્ધિમાંના અનેક ભાવોનું અનન્તત્વ અમયોદય, અને એકદં રીતે અનૈયત્વ એમનું ભાન તેમને એકદંર પદ્ધતિનું વળીંકરણ અને નામકંરણ કરતી વખતેજ થયેલું અને અત્યંત વ્યાપક અને અનન્ત એવા દ્રવ્ય, શુણ્ય, અભાવ, જેવી આમતોને નામ કયાં આપવાં? કારણ ધણા ખરા શબ્દો અવ્યાપક છે, એમ લાગે એમ ધારીને તેમણે “પદ્ધતિ” એટલે “શબ્દોના વિષય” એવું નામ આપ્યું.

આજ અનૈય તરીકે જે બાબતો વર્ણવેલી છે. તેમનું વર્ણન કરવા માટે ભાષાશાસ્ત્ર અને શબ્દસંપત્તિ એ બન્નેની અપૂર્ણતા પ્રત્યેના લોકોને વારંવાર સ્પષ્ટ થતી ને તે અપૂર્ણતાનું ભાન સુશોધિત કાવ્યમાં તેમજ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ રીતે ભેવામાં આવે છે. ઈશ્વરનું વર્ણન કરવું હોય તો ‘નેતિ નેતિ’ એમ કહીને કરવું એવો વિચાર વારંવાર ભેવામાં આવે છે. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ એ અનૈય છે, તો તે શુદ્ધ શા માટે થાય છે? અને તેમને પ્રયત્ન કરવા માટે મંત્ર વિગેરેની જરૂર શી? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈને તેની અસર પારમાર્થિક પદ્ધતિ ઉપર ચલાવિના રહી નાંડે. સર્ગવિષે વ્યાપક અને સ્વતંત્ર વિચાર, અને જુનો પારમાર્થિક વિચાર એ બન્નેની મનુષ્યકર્તવ્ય

વિષયક ભિન્ન અપેક્ષાઓ હતી. તે ભિન્ન અપેક્ષાના મેળ જ્ઞાન માટે કરી આપ્યો. અને સુશિક્ષિતોને કર્મોની જરૂર નથી, અશિક્ષિતોને જરૂર છે. એમ કહીને સુશિક્ષિતોના પરંપરાગત ઈશ્વર કલ્પના સાથેના વિરોધ ઓછા કર્યો. આરીતે વ્યાપક વિચારની અસર પારમાર્થિક શાસ્ત્ર ઉપર પ્રાચીન ભારતીયોના વખતમાં થઈ.

અનૈયત્વદની ઝાંખી આપણને બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં બુદ્ધને અબલ સત્ત્વના સંવાદમાં અને પ્રજ્ઞાનલ સૂત્રમાં થાય છે. અબલ સત્ત્વને ‘શ્રામણ્યનું’ શું ફળ છે. એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે બુદ્ધે એકલે લાલ બતાવીને છેવટે અહંદપદ અને નિર્વાણ પ્રાપ્તિ એ છેલ્લાં ફળ બતાવ્યાં છે. પ્રજ્ઞાનલ સૂત્રમાં વિશ્વનું અસ્તિત્વ અનન્તત્વ અથવા નસ્વરત્વ ઇત્યાદિ પ્રશ્નોને વિષે બુદ્ધે સીધો જવાબ ન આપતાં આ બધી બાબતોના જ્ઞાનથી કરો લાલ નથી. એમ કહ્યું છે. તે કહે છે. આ બધી બાબતો તેને ખબર નથી એમ તે કહેતો નથી. બુદ્ધ સર્વજ્ઞ હતો એમ સૌ ગૌઠો માને છે. અને તે માન્યતા સાથે સુસંગત એવો ઉત્તર બુદ્ધે શા માટે ન આપ્યો એ વાંચકોએ શોધી કાઢવું એ ગૌઠ ગ્રંથોના આશ્રક છે. બુદ્ધ એકેકેકાણે આપણે આ સુદ્ધિ નિયમ સાથે વિસંગત નથી, પણ આ સુદ્ધિ નિયમોજ આપણી સાથે વિસંગત છે. એક કેકાણે મતલેહ અને વિવાદ નકામાં હોવાથી ને શિક્ષણે આવા વિચારોથી દૂર રહેવું ઇદિ હોવાથી શિક્ષણે કોઈ પણ મત ન દર્શાવવો એવું તેણે કહ્યું છે. ગૌઠનો કર્મ પર અને ઉપરલોત્તર સ્થિત ઉપર વિસ્વાસ હતો અને નિર્વાણ એ આધ્યત્મિક સુખની સીમા હતી તેને નાસ્તિત્વથી બુદ્ધી મોંઝામાં આવતી. નિર્વાણ વિષે ગૌઠોમાં કોઈ પણ નિશ્ચિત વિચાર હતો.

સામાન્ય સુખની કલ્પના એટલે કેવળ દુઃખનો વિનાશ જોજ હતી. પણ નિર્વાણ એટલે પ્રત્યક્ષ અને આત્યન્તિક સુખ હોય એમ મનાવું અને એ સ્થિતિ અહંત સ્થિત કરતાં ભિન્ન હોવી જોઈએ, કારણ અહંતની અહં સ્થિતિનો મરણની સાથેજ અંત આવે છે, એમ મનાવું. અહંતને તેના કર્મનું ફળ લોગવર્ણ પડતું.

બુદ્ધ નિર્વાણ વિષેના પોતાના ઉત્તર કેમ નથી આપતો? તે સોફીસ્ટની જેમ નાસી જતો નથી. તેને પોતાને એ વિષેનું જ્ઞાન ન હતું તે પોતાના શિષ્યો આ બનાવમાં અજ્ઞાનમાં રહે, એવી તેની ઇચ્છા નહતી, પણ તે આવરયક એમને અનાવરયક જ્ઞાન વચ્ચે લેહ માને છે અને શિષ્યોએ વિશ્વ, પૂર્વજન્ય

અથવા લવિષ્યત જન્મ નિર્વાણ એ વિષે. વિચાર કરવામાં વખત ન ગુમાવવો, એવી તેની સૂત્રચન્દ્રમાં ઇચ્છા દેખાય છે. અહીંનપદની પ્રાસિદ્ધ એ સર્વ વિચારને ઇચ્છાએ નષ્ટ કરવાથી ધાય છે, તો અહીંનવા જીવનક્રમ વિષે બુદ્ધ માહિતી કયા પ્રકારની આપી શકે? તેમજ નિર્વાણને લગતી અનાવશ્યક જ્ઞાતાસાને બુદ્ધ જ્ઞાણ દેવાની ના પાડે છે, તેનું કારણ આ નિર્વાણસ્થિતિની વ્યાખ્યાના કરવી અશક્ય છે. "આ બાળતોનું જ્ઞાન કેવળ તથાગતોનેજ હોય છે." તથા-ગતજ એ બધું બાળું છે, એમ કેશું બાળતા નથી, એવું બાધિસત્તવભૂમિમાં કહ્યું છે.

અસૈય વાદીનો ગયા જન્મનામાં બહુ સત્કાર થયો હોય તેપણુ આ જન્મનામાં તો તેની ઉપર ઘણા આક્ષેપ આવીને પડે છે. કેટલાક લોકોને આક્ષેપ એવો છે, કે માત્ર દુષબાગમનના નાસ્તિક લોકો પોતાને અસૈયવાદી કહેવડાય છે. સ્પેન્સરના અસૈયવાદ અને હકસ્તેએ અર્થમાં એને સિલ્સિ-અમ એ શબ્દ વાપર્યો છે, એ બંનેમાં ઘણો ફેર છે હકસ્તેએ મનાસ્થિતિ વળુંવી છે, ને સ્પેન્સરે શાસ્ત્ર સ્થિતિ વળુંવી છે.

કયા વિષયો શાસ્ત્રકક્ષાની બહાર છે, એ સ્પેન્સરે કહ્યું તેને અસૈયવાદ કહેવો એ યોગ્ય નથી. કારણ કે એમાં સ્પેન્સરના હેતુશાસ્ત્ર અને બીજા વિચાર સમુદાયમાં લોકકશવવાનો હતો. ને તેથી આ વિષય ઉપરના સ્પેન્સરનું વિવેચન એ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો લાગ છે એમ કહેવાયે સ્પેન્સર વિવેચનનો સાર અહિં સંક્ષેપમાં આપાય, તો યાંચકોને સ્વીકારવા યોગ્ય સેવા અને કરીએ છીએ, એ મલાગે છે. તેથી સ્પેન્સરનું વિવેચન અહિં આપવામાં આવે છે.

સ્પેન્સરે પ્રથમ પારમાર્થિક પ્રગતી અને શાસ્ત્ર વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવ્યા છે. પારમાર્થિક વિચાર પદ્ધતિ તપાસતાં તેમાં અનેક સદૃશ્યતાઓ દેખાઈ આવે છે. તે સદૃશ્યતા એવામાં આવે કે તરતજ અનેક સ્થાનોએ ઝીજ અનેક મત ઉત્પન્ન થયાં, તેમને તર્કીએ અમુક સત્ય હોવા વિના ઉત્પન્ન થયાં કે શું? એવો વિચાર મનમાં આવેછે શાસ્ત્ર અનુભવજન્ય છે. શાસ્ત્ર એટલે સામાન્ય પ્રકારનુંજ આપક પદ્ધતિપણું બનાવેલું પદ અને અનુભવ પદનિર્મી મુલંગત યથેતું જ્ઞાનજ. શાસ્ત્ર એ અનુભવ ઉપર રચાયેલું છે, તે પારમાર્થિક કંપનાના મૂળમાં હોં કોઈ અનુભવ હોય, તો પારમાર્થિક સાપતને માટે પ્રચલિત યથેતી પદ્ધતિઓ

અને શાસ્ત્ર એમની વચ્ચે વિરોધ શા માટે હોવો જોઈએ? અનુભવમૂલક જ્ઞાનમાં એ પરસ્પરવિરુદ્ધ એવી બાળતા બને ખરી-સત્ય છે, એમ કહીએ, તે તે ગુણર કહેવાયે ખરું? નો અનુભવમૂલક જ્ઞાનમાં એ પરસ્પર વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત વધારવાર ટકી શકતા નથી, તો શાસ્ત્ર અને પારમાર્થિક વિચારની વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ શા માટે હોવા જોઈએ? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને સ્પેન્સરે આગળ એ બંનેમાં સ્પષ્ટ ફેરફારતેમય છે, એમ બતાવ્યું છે.

પારમાર્થિક સંપ્રદાયમાં અત્યંત નિષ્કર્ષવાળા સિદ્ધાંત અને અતિમ સત્ય અને શાસ્ત્રમાંના અતિશય નિષ્કર્ષાત્મક સિદ્ધાંત એમની વચ્ચે તાત્ત્વિક એકમતજ હોવો જોઈએ, અને એ તત્ત્વ મનુષ્યના જ્ઞાનનું આદ્ય મુહીત તત્ત્વ ગણાવું જોઈએ.

સામાન્ય કંપનાઓને વિષે એવો નિયમ છે, કે જે પદાર્થની તે કંપના હોય છે, તેના અધાશુષ્ણ એ કે સમયાવરોદ્ધતી તે કંપના વ્યક્ત થવા જોઈએ. તેમ યાચ તોજ તે કંપના ને પૂર્વ ગણી શકાય. એમ ન યાય, તો પદાર્થના શુભમાંથી ને અનુકૂળ કંપનામાં ઉતરે, તે કંપના કેવળ શિન્દુ અથવા લિંગ જેવા સ્વરૂપની શરૂ રહે છે. એવાં ચિન્હોનો પણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ વિષેનું અનુમાન કરવાના કામમાં ઉપયોગ થઈ શકે છે. તેથી તેનું સમર્થન કરી શકાય છે. પરંતુ અપ્રત્યક્ષ રીતે અથવા અનેક અનુમાનો વ્દાર પણ શિન્દુ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ પદાર્થનું કશું જ્ઞાન અથવા એનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ વ્યક્ત થવું નથી. તો તે ચિન્હો કેવળ કાંપનિક છે, એમ સમજી લેવું. (વસ્તુ વિષયક સર્વ ઉપપત્તિઓને આજ નિયમ લાગુ પડે છે. ચિંથને લાગુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી ત્રણ કંપનાઓ કરી શકાય છે. (૧) વિસ્તર સ્વતાંચંદ્ર છે. (૨) તે સ્વપ્રતિભિંત છે. (૩) બાહ્ય એવી કોઈ યદ્ધિ એ તેને નિર્માણ કયું". એ ત્રણ ઉપપત્તિ એવી છે, કે તેમની સ્પષ્ટ કંપના વિચારમાં આણવી શક્ય નથી. પરસ્પર વિરુદ્ધ કંપનાઓની એકમત રીત બગાડાર કયાં વિના વિવચનિયક કંપના નિશ્ચિત થતી નથી. સ્વતાં ચિદ્રત્વ અનન્યથી જૂન કાગમાં અનાદિ કાગની અમર્યાદ ગણના કરવી પડે છે. પણ આ કંપના અને તેના અનુપ્રાપ્તિક અવધ અચક્ય છે. તેથી વિસ્તર સ્વતાં ચિદ્રત્વ માનવાને જેટલું વધારે પ્રયાત્ન કરીએ, તેટલું તે નિષ્ફળ પડેને તક વિરુદ્ધ કંપનાઓનું એક જાણું નિયમ ચલે છે.

વિશ્વની સ્થિતિ વિષે વિચાર કરીએ, તો તેજ આપત્તિ ધીન સ્વરૂપમાં સામે આવીને ઉભી રહે છે. જગતની બાહ્ય વસ્તુ અને માનસિક ભાવના એ બન્નેનું આદિકારણ હોવું જોઈએ. એમ માનવું વિચાર દૃષ્ટિથી આવશ્યક બને છે. પરંતુ આદિકારણ અનન્ત અને અનપેક્ષને સ્વતંત્ર એવું માનવામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ કેટલી આવે છે, તે મી. જોન મેન્સેલના એક અંશમાં બતાવેલું છે. “એવા પ્રકારની અનંત અને સ્વતંત્ર શક્તિ માનવામાં અનેક તર્ક શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કલ્પના કરવી પડે છે. અને તેથી એમ માનવામાં પણ તેજ આપત્તિ આવીને ખડી થાય છે, આ શક્તિ એક છે. એમ માનવું, એમાં વિસંગત કલ્પના એકત્ર થાય છે. અનેક માનીએ તોય આવી વિસંગત કલ્પનામાંથી છૂટી શકાતું નથી એ શક્તિ પુરુષ સ્વરૂપી માનીએ, કે તેમ નથી. એમ માનીએ. તોયે એ બન્ને અનુમાને તાર્કિકદૃષ્ટિથી આપત્તિ પૂર્ણ છે. તે શક્તિ અથવા ઈશ્વર કતા છે, એમ માનવું તે અઘડતા છે. એવું માનવું એ બન્ને વિસંગત કલ્પનાને કારણે ભૂખે છે. સર્વ દૃશ્ય વસ્તુઓના સમુદાય એટલે ઈશ્વર એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. અને તેના એક ભાગ તે છે, એમ માનવું એ પણ અસંબંધ છે.

આ રીતે અદિકારણ શું છે, અને કયા સ્વરૂપનું છે, એ ગૂઢ વસ્તુ છે. સર્વ ધર્મોમાં અનેક લિસિ સિદ્ધાંત હોય, તો પણ ઈશ્વરત્વના અસ્તિત્વને વિષે તેમની એકમતતા છે.”

આ ગૂઢ તત્વ ઉકેલવાના જે પ્રયત્ન તેણે કર્યા છે પણ તે પદ્ધતિ તર્કશાસ્ત્રને બાંધબેસતી આવે તેવી નથી તે ઉપરથી એ અત્યંત ગૂઢ હશે એ વાત નકડી થાય છે. આ જે સિદ્ધાંત છે તેનાજ આધાર ઉપર ધર્મ અને આધિભૌતિક શાસ્ત્રોની વચ્ચેના વિરોધ ઓછો કરી દૂર કરી તેમની એકવાક્યતા કરવી જોઈએ.

દિલ્લે અને કાળ એ શું છે, એ વિષે પણ જે ઉપપત્તિ એવામાં આવે છે. એક એવી છે, કે જે બાહ્ય યુદ્ધમાં રહેલાં સ્વતંત્ર, મનના અસ્તિત્વ પર આધાર ન રાખનારાં દ્રશ્યો છે. દુરસ્તીની ઉપપત્તિ પ્રમાણે એ બન્ને મત ઉપર આશ્રય રાખતાં માનસિકને, આત્મભક્ષી છે. પણ એ બન્નેને પદાર્થ માનવામાં વિરોધી કલ્પનાઓ કરવી પડે છે. તે પદાર્થોના ધર્મ અથવા ભાવ સ્વરૂપ માનવામાં પણ વાંધો આવે છે. તેમનું અસ્તિત્વ માનવું પડે છે. પણ બીજા પદાર્થોના તથાથી જે પરિસ્થિતિ થાય છે તે પરિસ્થિતિ આપના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી નથી. તેમનું અસ્તિત્વ મન ઉપર આધાર રાખે છે, એમ

જા. ૫૧...૫૫. ૨

કહેવાથી પણ આ અકલ્પ્યો ઓછી થતી નથી. એટલે એ બન્ને પદાર્થ અંજેય છે. એમ માનવું જોઈએ.

તેજ પ્રમાણે દ્રવ્ય વિષે પણ વિવાદ ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્ય અનન્ત વિભાજ્ય છે કે નહિ. ? જે જ પક્ષ સંભવે છે. દ્રવ્યને વિભાજ્ય માનીએ તો તેમની કલ્પના કરી શકાતી નથી. કારણ પ્રત્યક્ષ અનન્ત વિભાગપર કરવા માટે અનન્ત કાળ જોઈએ. જે દ્રવ્ય ને અનન્ત વિભાજ્ય ન માનીએ, તો તેના કેટલાક ભાગ થયા પછી તેના વિભાગ નહિ થાય એવું માનવું પડે છે. પણ અનુમાન પદ્ધતિને આ પણ બાંધબેસતું નથી ને. તેની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. આ ઉપરથી દ્રવ્ય અંજેય છે, એમ કહેવું પડે છે.

ગતિ એ કલ્પના પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ કલ્પના ઉત્પન્ન કરનારી છે. દિલ્લે સિવાય ગતિ કેમ હોઈ શકે ? એના વિચાર પણ ન કરી શકાય છતાં નિરપેક્ષ ગતિ માનીએ, તો તે દિગતિત ગતિનું માનવી પડે છે. તેજ રીતે ગતિ ને સ્થિરત્વ એમની વચ્ચે સંક્રમણ કેમ થાય છે, તેનું ચિત્ર કલ્પનામાં કાઢી શકાતું નથી. ગતિનું એક પદાર્થમાંથી બીજા પદાર્થમાં ગમન કેવી રીતે થાય છે તે પણ કલ્પી શકાતું નથી. દિલ્લે દ્રવ્ય ને સ્થિર હતા. એમના અનુષંગથી ગતિનો વિચાર કરીએ, તોયે તેનું પૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી. આ રીતે વૈશ્વિક કલ્પનામાં વિચાર કરનારાં ગુંચવાઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે શક્તિ વિષે પણ પરસ્પર વિરુદ્ધાત્મક પદાર્થો નજરે ચડે છે. શક્તિ એ આપણી ભાવનાથી જોય હોવાથી તે ભાવનાત્મક છે. અથવા તે સ્વતંત્ર વસ્તુ છે તે કહી શકાતું નથી.

માનસિક ક્ષેત્રમાં પણ એવાજ વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે. મનમાંના વિચારોની પરસ્પર અનંત છે કે મર્યાદિત છે. ? બન્ને કલ્પના મનમાં સ્પષ્ટ કસતી નથી. તેજ રીતે મન અથવા આત્મા એ શી વસ્તુ છે, તે કહી શકાતું નથી. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત નીકળે છે, કે શાસ્ત્રમાંની અંતિમ કલ્પના અંજેય વસ્તુઓને દર્શાવનારી છે. જે વસ્તુનું સ્પષ્ટી કરણ શાસ્ત્રમાં આપણે કરીએ, તેની પેલી પાર અગમ્ય એવી વસ્તુ અથવા શક્તિ છે, એ શાસ્ત્રોના ઉંડા અભ્યાસ કરવાથી હોવા આવે છે.

જેમ જેમ જ્ઞાન વધે છે. તેમ તેમ ઓછા વ્યાપક સિદ્ધાંત અધિક વ્યાપક સિદ્ધાંતોમાં મળી જાય છે. એમ કરતાં કરતાં હેવડે એવા એક સિદ્ધાંત નીકળે છે, કે જેની ઉપપત્તિ આણવી અશક્ય હોય છે. કારણ કોઈ પણ ઠેકાણે અદ્વતો રાખવી જોઈએ. આ ઉપરથી જ્ઞાન અંતિમ સિદ્ધાંત અગમ્ય અને અનુપપન્ન હોવા જોઈએ. તેજ રીતે આદિકારણ

અથવા ઇશ્વર સંપ થવા માટે જ્ઞાનની બીજ પદાર્થોની જેમ કોઈ પણ વસ્તુની સેવતા હોવી જોઈએ, આ પ્રકાર બીજા જ્ઞેયના પ્રકારથી જુદો હોવો જોઈએ. કારણ કાર્યકાર્યમાં જે સંબંધ હોય છે. તે આદિ-કારણને કાર્યમાં હોઈ શકતો નહિ, પરંતુ અગ્નિતીય એવું જ્ઞાન શક્ય નથી. અને અગ્નિતીય નથી, એવું માનીએ, તો અનેક આદિકારણો માનવાં પડે. અનેક માનીએ, તો તેમના સિવાય જુદું કારણ તેમની ઉત્પત્તિ માટે અગત્ય છે. તેને આદિકારણ યદ્ય પડે. તેજ રીતે અનેક એવાં નિરપેક્ષ ને સ્વતંત્ર આદિકારણો અથવા ઇશ્વર માનીએ, તો તેમનું નિરપેક્ષત્વ દૂર થઈ તે સાપેક્ષ બની જાય. નામમત્યાદિ (વચિહ) એવા કોઈ પણ વર્ગમાં ન આવવાથી અને બીજા નામમતિ વિરહીત ઇશ્વરની સાથે વર્ગીકરણ શક્ય ન હોવાથી એવા ઇશ્વરનું જ્ઞાન થવું શક્ય નથી. કારણ પ્રત્યેક જ્ઞાનને લેહાલેહ, નામમતિ સંબંધની આવશ્યકતા હોય છે.

જ્ઞાન એ પદાર્થોમાંના સંબંધનુસાર માનસિક કંપનાને સંબંધ કરવાથી થાય છે. અને વધારે ક્લિષ્ટ સંબંધ હોય, તો વધારે ક્લિષ્ટ કંપનાઓ કરવી પડે છે. આ રીતે જ્ઞાનનું સાક્ષિમત્વ સિદ્ધ છે. આમ હોવાથી ગમે તે વિચારમાં સંબંધ સિદ્ધિય બીજું કેશું બકશું થતું નથી. જીવનને તળીએ લેઈએ, તોય આજ તત્ત્વ છે.

જ્ઞાન એ સાપેક્ષ છે, ને ખરી વસ્તુઓ આપણે તાત્કાલિક માનીએ છીએ જ્ઞાનવસ્તુની પેઢીપાર અર્થે જીવ શરીરો કે કેમ એ પ્રશ્નનો આપણે નિકાલ આપવો જોઈએ. સાપેક્ષ જ્ઞાનની પેઢીપાર કશુંક કહેવું જોઈએ એમ આપણને લાગે છે, ને બુદ્ધિના સંસ્કાર વજ્ર એવો છે, કે પરાજ પદાર્થ પોતાને દૃશ્ય થાય છે, એમ તે માનતી હોય છે.

અનેક ફેરફારો થયાને જ્ઞાનની નામ મતિ પણ બદલાઈ. છતાં તેમનાથી અતીત એવું કંઈક તત્ત્વ-વિચારથી સ્વતંત્રને વિકારહીન છે, એમાં શંકા નથી. પણ આવી નિરપેક્ષ ને સ્વતંત્ર વસ્તુવિષે ચિત્ર મનમાં આવે એ માનસ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. તેમજ તક-શાસ્ત્રથી એ વિરુદ્ધ છે. પણ આ વસ્તુતત્ત્વના સત્ય વિષેની આપણી શ્રદ્ધા અને આ કંપનાનું સ્થિરત્વ એ બંનેનું એ બન્ધ આપણી બુદ્ધિને આજ છે, એમ દર્શાવે છે.

આપણું બહું જ્ઞાન સાપેક્ષ છે. તેથી સાપેક્ષ નથી એવું તત્ત્વ સ્વતંત્ર તત્ત્વ માન્ય કર્યા સિવાય સ્થાપેશ એજ નિરપેક્ષ અને સ્વતંત્ર બ્રહ્મ ધર્મ એસયો, એટલે આપું કંપન તત્ત્વ માન્ય કર્યા સિવાય છૂટક જ્ઞાન નથી.

જગતમાનું દરેક દૃશ્ય એ એક અનંત અને અગ્રેય એવી શક્તિનું આવરણ છે. એમ આપણને માનવું પડે છે. આ સિદ્ધાંતમાં ધર્મ અને શાસ્ત્ર બંને માને છે. ગંધા ધર્મોમાં પોતાના જ્ઞાનને વિષે અગત્ય અનંત અને મૂલભૂત એવાં તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ધર્મમાં ગમે તેટલા દોષ હશે, ભૂવબરેકા સિદ્ધાંતો હશે, તો પણ તે સિદ્ધાંતોને સિદ્ધ કરવામાં તેમણે પોતાની ગંધી શક્તિ પરથી નાંખી છે. અને આજ તત્ત્વમાં અનેક ધર્મોની એકત્રાકથના છે. આ ઉપરાંત જે કર્મો, ઉપાસના ને ધાર્મિક ટોળા છે, તે ધર્મને નળગો બાગ છે. અને તે બાગ શાસ્ત્રોની પ્રગતિ સાથે ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થવા માંડ્યો છે.

આ ઉપરાંત ઇષ્ટિ નિયમોની સંખ્યા ઓછી થતાં થતાં છેવટે એક જ નિયમ નીચે ગંધા નિયમોને લાવવાનો પ્રયત્ન શાસ્ત્રો કરી રહ્યાં છે. અને એ કામ જ્યારે પૂર્ણ થયે, ત્યારે આપણે કહીશું કે જગતમાંનું જે ધાર્મિક તત્ત્વ અગત્ય અને અનંત છે, તેનેજ આપણે ઇશ્વર એ નામથી ઓળખીએ છીએ અને તેજ શાસ્ત્રને તળીએ છે. આ રીતે શાસ્ત્ર ધર્મને પોષણ આપે છે શાસ્ત્રને દોષ એટલેજ છે, કે અતિશય ઉડ ન ઉતરતાં માત્ર ઉપર ઉપરના નિરીક્ષણથી તે સામાન્ય નિયમો જાંધીને સંતુષ્ટ રહે છે. અને આજ કારણથી શાસ્ત્ર અને ધર્મ વચ્ચે જેખનાવ થતો આવે છે.

અડધી પ્રગતિનાં જમાનામાં આ બંને વચ્ચેનાં વિરોધ બંને ઉડા પાણીમાં અવગાહન પામે કે તરતજ અદૃશ્ય થાય સેવો છે. ને તેમ થયું પણ છે. ને જેમ જેમ શાસ્ત્ર પૂણું અવસ્થાને પામયો, તેમ ધર્મ ના આદતતત્ત્વનું મહત્ત્વ તે સમજવું થશે, એટલે બંનેની પૂણું અવસ્થામાં તે બંને તાદાત્મ્ય અનુભવ્યા વિના રહેશે નહિં.

હેડાક એમ માને છે કે, ભલે ઇશ્વર વગેરે અનિત્ય તત્ત્વો નિર્જીવ અને નિરાકાર છે. તેમ છતાં તેમના ઉપર કેટલાક ગુણ લાવાવિના તેમનો વિચાર આપણે કરી ન શકીએ. પણ આ મનત્ય પરાબર નથી. આપણી બુદ્ધિ જે વાત માનતી હોય, તેજ આપણે કરવું જોઈએ બુદ્ધિને અગત્ય વસ્તુ માન્ય છે, એમ બળાકારે કહેવામાં ચો સાર છે? ગમે તે વિચારનું સ્વરૂપ તો ઇશ્વરમાં હશેજ ને? કારણ નહિ તો તવિના ઇશ્વરવિષે મનને કે વિચાર કરી શકાય નહિં પણ એ સ્વરૂપ અસ્પષ્ટ છે. એ વાત બુલ્લી ન જોઈએ. જેમ જેમ આપણે ઇશ્વર વિષે વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ તેના સ્વરૂપ વિષેની કમ્પના અને ચિત્તોને આપણને તબીબ કરવો પડે છે. આ ઉપરથી તેનું અજાણ્ય અને "નેતિ નેતિ" સ્વરૂપ સિદ્ધ

ધ્યા છે. ઉપાધિયુક્ત એવી ધૃષ્ટિને ઉપાધિ વિનાના ઈશ્વરનું જ્ઞાન થવામાં મુશ્કેલી હોય એ વાત સ્વત્વ છે ને તેનું કારણ એ છે, કે એ બંને વચ્ચે આલ ન્યાયનું અંતર છે.

સામાન્ય લોકો આની ઉપર એવો અંશોષ લેજે, કે આવા અસ્પષ્ટ અને ઝાંખા તેમજ આકારવિનાશી ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રહે એ અશક્ય છે. આવી કલ્પનાઓથી નીતિ અને માણસના મનમાંની મૂળભૂત બાવનાઓ દુળગી બની જાય છે, એવું તેઓ માને છે. પણ તેનો એક જવાબ છે. હાલતો વરસ લગી પુરૂષ સ્વરૂપ અથવા આકારયુક્ત અથવા વ્યક્ત સ્વરૂપમાં ઈશ્વરની ઉપાસના કરવાથી તેમને કેટલાક દિવસ લગી આવા અગ્રેય તત્વ ઉપર વિશ્વાસ મૂકતાં મુશ્કેલી દેખાયો.

રાજકીય ગણતોમાં જે કેટલાક લોકો એક-સત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિ સિવાય બીજી પદ્ધતિને પ્રતિકુલ હોય છે, તેમ ધર્મમાં પણ પ્રાથમિક અવસ્થામાંના લોકો પણ આવા અસ્પષ્ટ અને દુળગા ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ મૂકવા માટે કઠીપણ તૈયાર નહિ થાય. સંસ્કૃતિ પૂર્ણ થયા પછી આજ વિચાર તેમને ઠર્યા વિના નહિ રહે એવી ખાતરી છે.

આ રીતે અનેક ધર્મમાં ભેદ હોય તોપણ મૂળભૂત તત્વ જે ઈશ્વર તે સૌને માન્ય છે. આ તત્વ જે પ્રત્યક્ષ અને મૂત્ત એવા સ્વરૂપમાં જુદા જુદા ધર્મોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તે સ્વરૂપ તત્વતા સંપૂર્ણ હોતા નથી. પણ તાત્પર્યતાં લાભકારી હોય છે. અનેક ધર્મો તે તે સમાજની અવસ્થામાં જે સંસ્કૃતિ હોય તેને અનુસરીને હોય છે. અને તેથી તે સમાજને લાભજ થાય છે. તેથી કોઈપણ ધર્મની નિંદા ન કરવી જોઈએ.

પરંતુ પ્રચલિત ધર્મ અને ધર્મ કલ્પનાઓ તાત્પર્યમાં લાભકારી છે, માટે તેમનેજ ગઈલસા એ કહેવું જોઈએ. કારણ સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાન ગઈલસાતાં વધતાં, પહોંલાંના ધર્મ ગઈલસાઈ જાય ને તેમની જગ્યાએ નવા આવે જોજ વરતુ યોગ્ય છે. તેથી દરેક જગ્યા પોતાની શક્તિ અનુસાર નવા ધર્મોનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. પુરાણ મતવાદી લોકોની મશકરી ન કરવી તેમજ જુના વિચાર વાણાઓએ સુધારકોથી ને પ્રગતિવાળી વિચારકોથી પહોંતું ન જોઈએ. બંનેના મિશ્રણથીજ ધીમે ધીમે નવીન, પરીસ્થિતિની સાથે તાદાત્મ્ય થઈને સમાજને નવીન સુવ્યવસ્થિત પ્રગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અગ્રેય ક્ષેત્ર—અગ્રેયવાદમાંનો એક મહત્વનો વિભાગ એને અગ્રેયક્ષેત્ર એવું નામ આપી શકાય. શાસ્ત્રોની એવી માન્યતા હોય છે કે જે આજે અજ્ઞાન છે તે કાલે જ્ઞાત થશે તેથી અગ્રેય જગતી બાળતોનું ક્ષેત્ર દિવસે દિવસે વધારે સંકુચિત થતું જાય તો પણ કેટલેક અંશે તે ક્ષેત્ર વિસ્તૃત મંચાતું જ. કારણ માણસનું અજ્ઞાન એ શું છે અને જ્ઞાને માટે છે એનો પરિચય જ્ઞાનવંધ્યા પછીજ થાય છે. આથી અગ્રેયક્ષેત્ર એણું ન થતાં વધતું જ જાય અને જીજ્ઞાસાવૃત્તિ પણ વધારે એવું શાસ્ત્ર અનુભવ પરથી કહી શકાય. અગ્રેય ક્ષેત્રની બાળનમાં આપણી કલ્પના વધારે ને વધારે નિશ્ચિત સ્વરૂપ લેતી જાય છે કોઈ એક વિષયનું સાધારણ જ્ઞાન થયું. એટલે આપણું અજ્ઞાન આપણને સમજાય છે, અને તે સાધારણ જ્ઞાન પણ જે ન હોય તો તે વિષયના અસ્તિત્વનું પણ આપણને બાન હોતું નથી.

અગ્રેય ક્ષેત્રમાં મરણોત્તર રિદિતિ એ એક વિભાગ છે. આ વિભાગની બાળતમાં કોઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચિત જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. શાસ્ત્રોએ એટલે કે શાસ્ત્રજ કહેવડા વનારા ભૌતિક શાસ્ત્રોના આમદી ઉપાસકોએ પરલોકને લગતું કશું જ્ઞાન હોતું શક્ય નથી અને ઈશ્વરગત કે મરણ પામેલી વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ પાતાવનારા સંદેશા કે બીજી કોઈ બાળતો ને જુદી માનવાની પ્રવૃત્તિ ભતાવી છે. મરણોત્તર વ્યક્તિને મરણોત્તર અસ્તિત્વ છે અને તે વ્યક્તિ કોઈ પણ ક્રિયા કરવાને શક્તિમાન છે એ પ્રકારની શંકા ઉત્પન્ન કરનાર એટલાં બધાં કુબ્યો ઉપલબ્ધ છે કે તેને જુદાં માનવાં માણસના દુરા મહં શિવાય અશક્ય થઈ પડશે. જે મૂત્ત વ્યક્તિના પરિણામો આલુ જગત ઉપર થઈ શકે છે અને તે જીવતાં માણસોને સંદેશાઓ મોકલી શકે છે એ વાત માન્ય કરીએ તો જે ક્ષેત્ર પહેલાં અગ્રેય મનાતું તે હવે પછી કેવળ અગ્રેય છે એમ કહી શકાયો નહિ. ઇ. ગલ્ડર્માના ઘણા શાસ્ત્રો પર લોકવાર્તા વ્યક્તિઓના ચમત્કારનું અસ્તિત્વ માનતા થયા છે. અને તેની શોધ માટે 'નેશનલ લેજીસલેટરી' નામની સંસ્થા સ્થાપન કરવામાં આવી છે. જેઓએ આજે અદ્યક્ષ વ્યક્તિઓનું ચોક્કસ ઘણું પણ કાર્ય નિહાળ્યું છે તેઓ આગળ પ્રમાણે પોતાના અનુભવનું વિશ્વાસ પૂર્ણ વિધાન કરી શકશે.

(૧) પરલોકગત વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઇંદ લોકની વ્યક્તિ સાથે સંભાષણ કે સંદેશ વાહન કરી શકે છે.

(૨) પરલોકીગત વ્યક્તિઓ અસંતુષ્ટ ઈરિયા બદેય પ્રેમ વગેરે ભાવનાઓનું આશ્રય સ્થાન હોઈ શકે છે. અને તેથી ઈહ લોકની વ્યક્તિઓને ત્રાસ કે મૃત્યુના ઝોં આપી શકે છે અને જુનાં વેર વરસો મુખી આહુ રાખી શકે છે.

(૩) પરલોક ગત વ્યક્તિ ઝોને એટલે કે આ-રમાઓને કેટલીક બાબતોનું અધિક પ્રયત્ન શક્તિ હોય છે તે વસ્તુનું અદ્રશ્ય કરી શકે છે એટલે કે તેને અદ્રશ્ય કરી શકે છે અને અદ્રશ્યીયૂત વસ્તુને દ્રશ્યીકૃત કરી શકે છે.

(૪) પરલોક ગત વ્યક્તિ અથવા આત્મા ભારે વજન કે માણસો પણ ધણે સાથે ઘણા યોદ્ધા વખતમાં લઈ શકે છે. એટલે કે હમણાં માણસ આ

જગ્યા પર હોય તો યોદ્ધા મિનિટમાં સો બસો માઈલ દૂર પણ લઈ જઈ શકે છે.

(૫) પરલોક ગત વ્યક્તિ પર એટલે કે આત્મા પર કોઈ પણ પ્રકારનું પરિણામ કરવું એ જીવંત વ્યક્તિ ને માટે પણ શક્ય છે. એટલે કે મંત્ર વગેરે ક્રિયાઓથી જૂત પિથાચ પર એટલે કે મૃત માણસના આત્મા પર કાબુ મેળવવો અશક્ય નથી.

(૬) જૂતપિથાચને કે મૃત્યુમાને જુદા રૂપમાં આવિર્ભૂત થતાં આવડે છે. અને જીવતા માણસો તેને ભેઈ શકે એવા માણસો મળવા પણ શક્ય છે.

(૭) આ મૃત્યુમાઓ અન્ય વ્યક્તિના મનમાં કે શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેની મારફતે અમુક ક્રિયાઓ કરાવી શકે છે.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ

આ

આ

આકાશી અકાશી

આ.—અર્થ નિર્ધાર—૧ વર્ણ માલમાનો ખીજો અક્ષર. શબ્દને એ ઉપસર્ગ લાગ્યો હોય તો તેનો (સંસ્કૃતમાં) અર્થ—૧ અપચય જેમકે—ઓગ્ર (= જરા ઉપજી આ અને ડગ્ગ માંથી) (૨) વિસ્તાર જેમકે આગ્રા (= પર્યાપ્તિ આ અને સંગ = સુખ). ઉપક્રમ વિષયક મર્યાદા જેમકે આસુદ્ધાત (સમુદ્રથી) આવન્મતઃ (જન્મથી). ૪ સમાપ્તિ વિષયક મર્યાદા જેમકે આકલોદય કળ મયે ત્યાંમુખી) આસુદ્ધાત (સમુદ્ર મુખી) ૫ અંતર્ભૂત કરનારી મર્યાદા જેમકે આક્રમણ (પૂર્ણ સંચાર), આસકલ.ત.મજ્જ (સર્વ વસ્તુને સમાવેશ પ્રદાતા) થાયછે. ૬ અતિરિક્ત શબ્દ જેમકે આગ્રાસ, આગ્રાણ, આઘાત, આઘ્રાદ. એવાનો અર્થ ભાસ, ઘાણ, ઘાત, અને હુકાદ એમજ થાયછે. એ ઉપસર્ગ શબ્દાર્થ અને વિનિયોગ વિસ્તૃત (પહોળો—વિસ્તાર) કરે છે, સકુંચિત કરે છે ઉપા કરે છે, નહિતો બદલીનાં છે જેમકે આમહ આ અને મહ = લેવું એશબ્દથી—એક વખત લીધા પછી (મત કે કાર્ય) કાયમ રાખવું, આચાર (આ અને ચર = ચાલવું શબ્દ પરથી)—ચાલું (પરમ પ્રમાણ), આગમન (આ અને ગમન — જવું) એશબ્દપરથી)—આવવું; આમોદ (આ અને મોદ આનંદ)—મુવાસ, આકૃતિ (આ અને કૃતિ)—રૂપ.

અક્ષર શકૃતિ વિકાસ—આ એ સ્વરના ચિન્હના વિકાસ સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવા જેથી બાબત એ છે કે ખીજ સ્વરનાં સ્વરતંત્ર અને વ્યંજન સંયોગી ચિન્હને જુદાં જુદાં રૂપો હોવા છતાં આ એ સ્વરની બાબતમાં માત્ર ખીજ અક્ષરપ્રમાણે જ એ સ્વરાક્ષર નેજા આ એ સ્વરતું વ્યંજન સંયોગી ચિન્હ લગાડીને તે અક્ષર લખવાની બહુ પૂર્વાપારથી રીત ચાલી આવેલી છે. (જુનીરીત રૂઢ છે.) અર્થાત આ એ શબ્દનો વિકાસ એટલે જ એ અક્ષરના વિકાસ ઉપરાંત આ એ સ્વરનો વ્યંજનસંયોગી ચિન્હનો વિકાસ છે એમનો પહેલો વિકાસ ક્રમ જ એ મધ્યાણ નીચે પહે વાંજ આવીગયા (વર્ણાધિગયો) હોવાથી કંકતખીજા વિકાસક્રમનો અર્ધિ આ વિચાર કરવાનો છે. નાગરી લિપિમાં જુનામાં જુના ઉપલબ્ધ લેખમાં એટલે ખી. પૂ. ત્રિજા સૈકાના અચોકના લેખમાં આ એ સ્વરતું વ્યંજન સંયોગી ચિન્હ, એ વ્યંજન-દરનાબદ્ધી બાબુએ સાધારણરીતે માય.પર (મધાણે) કવચિત્ વચ્ચે, એક ન્હાની આડી રેખા

હતી. આ સ્વરના ચિન્હમાં (અત્યારે છે તેમાં) ફરક કરાવાની જરૂર માલમ પડવાનું કારણ સુખ્યત્વે કરીને જ એ અક્ષરતું રૂપ હશે એમ લાગે છે. કારણ કે એ અક્ષરની જમણી બાબુએ નીચે, ઉપર અને વચ્ચે એ ત્રણે ઠેકાણે આડી રેખા હોવાને લીધે આ એ સ્વરતું ચિન્હ ભેડતી વખતે સ્પષ્ટ વ્યક્તિ માટે આડી રેખા ઉપર કે નીચે દોરવામાં આવી. જ એ અક્ષરસંજ્ઞાની અંકચલ જે જે અક્ષરના રૂપમાં જમણી બાબુએ આડી રેખા હતી તેને ચોષાવત્તા પ્રમાણમાં લાગુ પડી. તેથી ઉપયુક્ત દર્શાવેલું ચિન્હ ખીજ વ્યંજનોની બાબતમાં પણ લાગુ પડતું પરંતુ ઉપર ઉપયોગમાં આવેલા ચિન્હના ઇ કારના ચિન્હની સાથે સાદશ હોવાને લીધે ઉવટે નીચે રહેલું ચિન્હજ પ્રચારમાં આવ્યું. અને તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થઇ આ કાર ના કાને હવે જે પ્રચારમાં છે તેજ રહ્યો. ઇ. પૂ. ખીજ સૈકાં જેટલા પ્રાચીન ભટ્ટી ત્રણમાં લેખમાં વ્યંજનને ભેડેલું આકારતું ચિન્હ નીચમ પરથી નીચે વાળેલા જે છે, આ એક અપવાદ છોડી દહ્યે તો આકારતું ઉપર વળાવેલું ચિન્હ ખી-પૂ. પહેલા સૈકાની શરૂઆતમાં (મહુસનો મહાક્ષેત્રપ શોહસનો જૈન લેખબુજો) અને નીચે વળાવેલું ચિન્હ ઇસવી સનના ખીજ સૈકાના અરસામાં (ગીરનારની શિલાપર રૂઢામાનો વા અમરાવતીનો લેખબુજો) પ્રથમ નજરે પડે છે ચોથા સૈકાના પદ્મવર્ષના શિવસ્કંદામાંના દાન-પત્રમાં તો આ નીચે વળાવેલા ચિન્હને જ્યાં ત્યાં ઉપયોગ કરેલો નજરે પડે. તથાપિ આ એ સ્વર-દરને અને એના વ્યંજન સંયોગી ચિન્હને અત્યારે છે એવું સ્પષ્ટ રૂપ દર્શમાં શતકરુખી આવેલું જણાતું નથી. (છિંદવરી લલ્લનો દેવલનો લેખ બુજો) પ્રાચીન સમયના કેટલાક લેખોમાં આ બનાવવામાં આ એ અક્ષરને હમણાંના ઉકારના જેવું ચિન્હ ભેડેલું જણાઈ આવે છે.

[ગ્રાસ્વર્ષ અને કેડી-મરઠી ઇંગ્રેજ કોશ, વા. સિ. આપટે—સંસ્કૃત ઇંગ્રેજ કોશ, એક ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા.]

આકાશી અકાશી—અકાશ કાલીન પરિસ્થિતિદર્શક અબુલકાસનો અર્થ. અકાશ નામા નામના પ્રચંડ અંથનો આ ચીજો લાગે છે. આની

રચના ઈ. સ. ૧૫૬૮ માં પૂરી થઈ આ વિષેની માહિતી 'અબુલફઝલ' નામના લેખમાં આપવામાં આવી છે. અંદ્રજીપતકાલીન લોકસ્થિતિ અને રાજકારણાર વિષેની સંપૂર્ણ માહિતી જેમ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી ખબર પડે છે, તેમ આ કારસી ઇતિહાસ પરથી અકબરના વખતની પરિસ્થિતિનું ઉત્તમ જ્ઞાન થાય છે. ઈ. સ. ૧૭૮૩ માં ક્રોસિસ વેલિંગ્ટન નામના અંગ્રેજ લેખકે મૂળ કારસી અથવા અંગ્રેજીભાષામાં ભાષાંતર કર્યું અને લૉરન હેસ્ટિંગ્સે આ ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાની બાબતમાં સરકાર તરફથી ચોટીઘણી મદદ અપાવી તેથી તેનેજ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. વેલિંગ્ટનનું આ ભાષાંતર લંડનમાં પ્રસિદ્ધ થયું. (૧૮૦૦) ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં પ્રો. પ્લોકમને કરંલું ભાષાંતર આના કરતાં ત્રણ છે. આઇની-અકબરીનું મરાઠીમાં પણ એક ભાષાંતર છે.

આંકડાનું શાસ્ત્ર, ઉપદેશવાત—કે કાંઇ શાસ્ત્રો કે અભ્યાસ પદ્ધતિઓ પાશ્વિમાલ્ય લોકોના સંસર્ગથી આપણા દેશમાં આવી છે તેમાંનુંજ આ એક શાસ્ત્ર છે. આને પહેલવહેલાં ઇંગ્લાંડમાં પોલિટિકલ એરિથમેટિક એમ કહેતાં પણ હવે જર્મન શબ્દ સ્ટેટિસ્ટિક્સ એજ પ્રચારમાં છે. સ્ટેટિસ્ટિક્સ શબ્દ લૅટિન સ્ટેટ્સ એ શબ્દમાંથી આવ્યો છે. આવા લેટિન સ્ટેટ્સ શબ્દનો અર્થ યુરોપિયન ઇતિહાસમાંના મધ્યયુગમાં (મધ્યયુગમાં) રાજ્ય એમ થાય છે. તેથી પ્રથમ આ શબ્દ રાજ્યસ્થિતિ સંબંધ નો કાંઇ અભ્યાસ કરવા હોય ત્યારે વાપરવામાં આવતો. પણ ૧૮ માં સૈકાથી એનો અર્થ અંકવિષયક એમ માન્યો છે.

ઇતિહાસ—સ્ટેટિસ્ટિક્સ એ એક હત્તકશાસ્ત્ર છે. આંકડાનું શાસ્ત્ર શાસન શાસ્ત્રને હત્તક આપવા મ આવ્યું, આંકડાનું શાસ્ત્ર એ એક ક્રિયા, પણ નામમાત્ર સંસ્થાન વિષયક એવો જે થોડાંજો (જાંજગઠ યુરોપિયન લોકો એ કયાં તેનું કારણ આપણે ચોધી કાઢવું નહિએ.

સ્ટેટિસ્ટિક્સનો ઇતિહાસ આપવો એટલે જો ભૂદા ભૂદા ધરનો ઇતિહાસ આપવો. જેમકે એક સંસ્થાન વિષયક જ્ઞાનનો અને બીજો આંકડાપદ્ધતિનો. સંસ્થાન વિષયક જ્ઞાનમાં આંકડાપદ્ધતિ મળીને, આખરે આંકડાપદ્ધતિનેજ સંસ્થાન વિષયકનામ કેવીરીતે આવ્યું એનો ઇતિહાસ આપવો નહિએ.

આંકડાશાસ્ત્રની પૂર્વ પીઠિકા-રાજ્યકારભાના જે કાંઇ વિષયનું જ્ઞાન ગહુજ જરૂરીઆત હોય તે પરિણામકારક (અસરકારક) અને એટલાસાથે આંકડા એકત્ર કરવાનું જ્ઞાનભર્યું પુરાતન. સમયથી પ્રચારમાં છે જેમના લોકો પોતાના રાજ્યની સરેરાશ સાધનની

માહિતી બરાબર મેળવવા માગતા હતા એટલા સાથે એવો એ નિયમિતરીતે શિરાગણતી કીધી હતી એમજણાય છે. પરંતુ રાજ્ય વ્યવસ્થા ઉપરાંત બીજા વિષયોના જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન અને બીજા જે કેટલીક ભાતમી મળેલી છે, તેના પદ્ધતિસર ઉપયોગ કરવાની રીત એ બહુગમ્ય ત્રણ સૈકાથી થાય છે. જન જૈને નામના અંકશાસ્ત્રવેત્તાએ એકગ્રંથ લખ્યો છે. (લંડન ૧૬૬૬) પરંતુ કેટલાકનામતે એ ગ્રંથસરવિવચન પેટીએ ૧૬૮૧ માં લખ્યો એવું છે, પણ એવો અંક લખવાની "પેટ્રીની" યોગ્યતાજ નથી કારણ કે પેટ્રી એટલા જડા વિદ્વાન હોતો કે જેણે-ખાલી-દરીઆમાંની માછલી ગણવાની અજબ યુક્તિ શોધીકાલી છે. સાંપ્રેતના કાનેલ્યુનિહસિંટીના ડીન હલ એમણે પેટ્રીના સામગ્ર્યોની અવૃત્તિ છાપેલી છે તેમાં ગ્રંથનો અંક પણ છાપ્યો છે. પણ એમણે પણ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે એ અંક ગ્રંથને લખેલો હોવા નહિએ.

સંસ્થાન વિષયક શાસ્ત્રની પૂર્વ પીઠિકા—ફ્રાન્સેસ્કો-સોલિનો નામના ગુહસ્થનું 'હેલગેવેનો' એ આમનિસે ત્રિઓની કીરાયવહુસાં રેનીએ રેતપટ્ટીક નામનું એક પુસ્તક કે જેમાં દેશવર્ણન કરેલું છે પણ આંકડા ગણતી નથી એવું ૧૫૮૩ માં પ્રસિદ્ધ થયું. બીજા એવાંજ પુસ્તકો ૧૬ માં સૈકાની આખરે, ઇટલી અને ફ્રાન્સમાં પ્રસિદ્ધ થયાં. સત્તરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં રાજ્યકારભાર અને આયવ્યવસ્થાને લેના વિષયોના ગ્રંથોમાં અંકની યોજના કરવાની પ્રવૃત્તિ ઘણી રૂઢ થઈ. વર્ણનશાસ્ત્ર ઇતિહાસમાંનાં જે મોટા માણસના નામજેવાકે કોનરિંગ (૧૬૦૬-૧૬૮૧) અને આ ફેનવાલ (૧૭૧૬-૧૭૭૨) એવા છે. સામાન્ય રીતે, સ્ટેટિસ્ટિક્સ, શબ્દનો અર્થ જીભાકેન્વાલ એ ઉપયોગમાં આવ્યો એમ મનાય છે.

જર્મની માંનાં શાસ્ત્રસ્વક્રપાંતરનો ઇતિહાસ જે. પી. મુન્ઝિગે છે. ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં એક ગ્રંથ છાપ્યો એના પછી સ્ટેટિસ્ટિક્સ શબ્દનું અર્ણાંતર થયું. સુસમિદ્ય આ એક પ્રશિઆમાંનો પરમાર્થ-માર્ગોપદેશક હોતો. એણે વર્ણનાત્મક અંકપદ્ધતિ અને શાસન શાસ્ત્રવિષયક ગણિત પદ્ધતિ એકત્ર કીધી છે. એણે સમુચ્ચયાત્મક નિરીક્ષણને ઉપયોગ પરિણામકારક જ્ઞાન કેરત્વવાની પદ્ધતિ વાપરી અને એનો ઉપયોગ સમાજશાસ્ત્રમાં કર્યો. એના ગ્રંથનેઉપદેશ (હિન્) એવો હોતો કે આંકડાશાસ્ત્રની સહાયથી પરમેથરનું અસ્તિત્વ સાબીત કરીશકાય જેકે દરકે સાબનનું જીવન કે મરણ આકસ્મિક અને શુભઅશુભ માનવામાં આવે તો પણ સુકમદિએ જે એનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો

જગન્નિયં' તત્તુ અસ્તિત્વ અને પ્રભુત્વ બંધુઈ આવે એમ એણે જન્મમરણના આંકડાશાસ્ત્રથી સાબીત કર્યું છે. આખરે વર્ણનાત્મક સંસ્થાન યાસને એપણ આંકડાની ઉપયુક્તતા માન્યકરી મુસ-મિસ્મના અંધનું પરિણામ એણે આપ્યું કે સંસ્થાન-શાસ્ત્રમાં ગણિત વિષયક પંથ નિકળ્યા અને આવા પંથવાળાઓએ વર્ણનપર બહુધિકાર કર્યો (નાંખ્યો). હલે એને બીજા અંકશાસ્ત્રોએ પેતાની શોધવાલુ રાખી અને ૧૮ માં સૈકામાં લોકોની સ્થિતિ વિષયના આકાશ લેગાદરી આ એક વર્ગ વધતો ગયો. મૃત્યુ-સંખ્યાના કોષ્ટકો કેટલાકે તૈયાર કર્યા. આર્થર યંગ હ્યુમ, અને બનો ગિરાઓ વગેરે સંયંકારોએ શાસન શાસ્ત્રોપરના વાદવિવાદમાં આંકડાનો ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ આકુ રાખી. એ બન્ને પંથ ૧૮૫૦ સુધી જીવ હતા પછી અંગ્રાંચીન સમયે તે એકત્ર થયા અને પ્રત્યેક પંથ બીજા પંથના મતનું મક્તવ માન્ય કરે છે.

હવે આ બન્ને પંથના નાગાંતર મૂલક કલ્પકમાં નપક્તા, જે કેટલાંક પ્રસિદ્ધ આંકડાશાસ્ત્રોએ, આંકડાશાસ્ત્રના સહાયથી સમાજવ્યાસ કર્યો તેમને વિષેની એની માહિતી છે.

પ્રથમતા: ડૉ. એડમ હલે (૧૬૫૬-૧૭૪૨) હું નામ મુખ્યત્વે કરીને ઝન્ટ અને પેટ્રીના પછી આવવું લેખે છે. એણે ૧૬૯૩ માં મનુષ્યજાતની મૃત્યુસંખ્યા પ્રમાણ એ વિષયપર કાયલ સોસાયટીને નિર્ણય લખી આપ્યો. એણે ૪૦ વરસના ઉપરના એકહજાર બાળકોની સંખ્યા ગણી અને દરેક વર્ષે કેટલા મરણ પામે છે તે ગણી કાઢ્યાં. (વીમોલ્ઓ) પછી પહેલા, બીજા, અને ત્રીજા વરસમાંના જીવત પાળકોને દરેક વરસની મૃત્યુસંખ્યાસાથે પ્રભુમથયા નીચે પોતે મેળવેલી મૃત્યુની લેખીકરી, એક મૃત્યુપ્રમાણનું કોષ્ટક તૈયાર કર્યું એને હલેનું કોષ્ટકહેવાય છે. તેમજ જે ગાજ આકસ્મિક મૃત્યુ ન થાત ભાવિ આયુષ્યમાં, કેટલીક અને એની શાસ્ત્રીયરીતે કલ્પના કરી નુકસાન કેટલું થયું તેની કિંમત કાઢવાનીરીત ડૉ. હેલેને શોધી કાઢી છે.

ગેઝમમાનો મોટો આકડાશાસ્ત્ર કેટલે (૧૭૮૫-૧૮૭૪) ને જે ગતિ (નિર) આપી તેના પરિણામે ડ. સ. ૧૮૭૪ માં સ્ટાટિસ્ટિકલ સોસાયટી ઓફ લંડન સ્થપાઈ. પ્રમાણવ્યાસ માટે આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવીકતી એવો ઉદ્દેશ આંકડા-શાસ્ત્રનો નહોતો એમ એના પહેલા અંધ પરથી માલમ પડે છે. એના ઘણા ઉપયોગ મુનાઈટડ કિંગડમાં તેમજ બીજા કેટલાક અંકશાસ્ત્રની શોધ મટે થયો હતો.

કેટલેનું આશાસ્ત્રવિષેનું મુખ્ય કાર્ય એ આજ સુધીના આંકડાપંડિતોમાં રહેલું સમાજવિષયક વ્યવહારિક જ્ઞાન પરિણામાત્મક બનાવવા પ્રવૃત્તિ વધારવી એ હતું.

ઉદાહરણાર્થ—સમાજમાં જીવનુદા વચ્ચેના મૃત્યુ કેટલા પ્રમાણમાં થાય છે. એ બાબતના નિર્ણય સ બંધી સંશોધકો પ્રયત્ન કરતાં. કોઈપણ સામા-જીક કે આર્થિક સાસ્રાંતર્ગત વિષયના ક્ષેત્રનું પૂરે પુરું જ્ઞાન અને અંશભ્યાસથી થએલું પ્રત્યક્ જ્ઞાન એ બનેનું અંગર બને તેટલું કમતી કરીશકાય એવો સર્વ શાસનો અન્તિમ હેતુ હોવાનેધ્યે કોઈપણ બાબતનું સદમ દૃષ્ટિએ અવલોકન કરીએ તો એ બાબતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી શકાય. પરંતુ જો અવલોકનક્ષેત્ર મર્યાદિત હોય તો એના પ્રમાણમાં સત્ય સંપૂર્ણ ન મળતાં કેવળ સંભાવ્ય સત્ય આપણાં હાથમાં આવે. અવલોકન ક્ષેત્રની લઘુદીર્ઘતાથી સત્ય વિષયક અંદાજમાં ફેર પડે સંભાવ્ય સત્ય અને સંપૂર્ણસત્ય એ બન્નેનું અંતર દર્શવિનાર રેખા “સંભાવ્યતારેખા” છે નિરીક્ષણથી મેળવેલા પરિ-ણત્મક જ્ઞાનમાં પરસ્પરસંબંધ શોધે એ સંભાવ્યતા રેખાનો ઉપયોગ કરી કેટલેએ બતાવ્યું અને આંકડા-શાસ્ત્ર શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપ્યું અને આ અભ્યાસમાં રેખાગણિત એવા પ્રકારે (બેવાથી) એને લીધે અભ્યાસ નું ક્ષેત્ર તેમજ કલ્પકપતા વધાર્યાંથી, એ કેવળ પદ્ધતિજ છે. કે શાસ જાનવા માંડ્યું છે તેની અર્થાને અવકાશ મળ્યો. આંકડાશાસ્ત્રને, પદ્ધતિ કે શાસ્ત્ર કહેવું.

આંકડાશાસ્ત્રને પુષ્ટિત્વ જે બદલે શાસ્ત્ર કહેવું કે કેમ એ પ્રશ્ન દરેકની અનિરૂચીનો છે. આપ્રશ્નના વિવેચનમાં જીવનુદા વિદ્વાનોએ આ શાસ્ત્રની જીવન-જીવિ વ્યાખ્યા કરી છે. એ વ્યાખ્યામાં સંસ્થાનવિષયક જ્ઞાન હે આંકડાપદ્ધતિ એ બાને વિષયની કલ્પના મિશ્રથઈ છે. આંકડાશાસ્ત્ર, શાસનશાસ્ત્રને હુસ્તક ગણું જેથી શાસનશાસ્ત્રને અંગતૂત રહેલી કેરપીટીક સંસ્થા-નવિષયક કલ્પના, આંકડાશાસ્ત્રમાં એટલે સ્ટેટિસ્ટિકસ મા આવી (ઉતરી) આપ્રકારની કલ્પના ફર કરી કેવળ આંકડાશાસ્ત્ર જીવનુદાશીત કરવાનું કામ મનુષ્યનાં પુરાણ ગ્રિયતાને લીધે કંઈકકાલ સુધી દુધર થયું. અનેક વિદ્વાનેઓ આંકડાશાસ્ત્ર અને સંસ્થાનવિષયક જ્ઞાનનો સંબંધ તદન જીવો પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ આવો સંબંધ બહુજ નિકટ દૂર હોવાને લીધે એમણે આમ કરવા બાબતમાં સ્ટેટીસ્ટિક્સની જેવ્યાઆઓ આપી છે. તે બહુજ અંચલ જારેલી જણાય છે. હાખલા તરીકેની એની કેટલાક વ્યાખ્યાઓ આપેલી છે.

મોરિસ પ્લોક (૧૮૧૬-૧૮૭૮) —આકાશથી
ટેલેગ્રાફ વ્યવસ્થા કરીશકાય તેટલું સમાજમાં રહેતા
મનુષ્યો સજ ધીન જ્ઞાન આ શાસ્ત્રને 'જનવર્ણન'
(સોસાયોલોજી) એ નામ આપ્યું

હુલનમેર (૧૮૪૫-૧૮૭૭) કહે છે—મમાજ-
માની દેહસ્થ કુદરીતોનું સુદમદૃષ્ટિએ પરિણામક
અવલોકન કરીને, એ અવલોકનના પાયાપર મનુષ્યના
મમાજીક જીવનક્રમવિષે બાધેલા ડેટવાક નિયમો
અને તેનું પદ્ધતિસર વિધાનને વિવરણ એવી સ્ટેટિ-
સ્ટિક્સ ની વ્યાખ્યા આપી શકાય

ગર્વેલીએ ૧૮૮૦ માં કહે છે—સ્ટેટિસ્ટિક્સ
સ જ્ઞાનો ને વિસ્તૃત અર્થ લખ્યો તો તે પદ્ધતિ છે
અને સ કુશિલ અર્થ લખ્યો તો તે શાસ્ત્ર છે ગણિત
શાસ્ત્રના નિયમનુસાર કરેલા પ્રત્યક્ષ ચકલનાના
સોગથી શાસન શાસ્ત્રાત્મક સમાજ શાસ્ત્રના વ્યવ-
સ્થાનો અભ્યાસ કરવા, આ શાસ્ત્ર એ દૃષ્ટિએ
સ્ટેટિસ્ટિક્સનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે પ્રો જે કાનરાક,
પ્રો લેકિસસ, પ્રો વેસ્ટરગાર્ડ વગેરે જર્મન
અથવા, પ્લોક અને હુલનમેર એના મતને અનુસરે
છે પૂરતું ગણિતના ડો આગાહ મિટ એને પોતાના
પુસ્તકમાં (૧૬૦૩) સ્ટેટિસ્ટિક્સના હક્કનું સેન થયું
સ કુશિલ કયું છે કાન્સમા પ્રો તંત્રે લિસ્તે અને
પ્રો ફર્નંડ વગેરે વગેરે લેકોએ મુખ્યત્વેકરી પદ્ધતિ
છે એજ મતનો પુરસ્કાર કર્યો હતો

ઈ સ ૧૮૩૦ ને ૧૮૫૦ ના હાલમાં પ્રસિદ્ધ
શયેલા કેટલાક અન્યોમાં એકાદ દેવના શાસનશાસ્ત્ર
વિષયક બુવલ્ફનેન સ્ટેટિસ્ટિક્સ એવી સજા આપી
છે અને એવી રીતે સ્ટેટિસ્ટિક્સ અને પોલિટિક્સ
એન્થ્રોપોલોજી બંનેનો ભેદ વ્યક્ત કર્યો છે મોરીસ
પ્લોકે આ પ્રકારના સ્ટેટિસ્ટિક્સને જનવર્ણન એવું
નામ આપ્યું ભોળે એવી યોગ્ય સૂચના કરી છે
અર્થશાસ્ત્રની સૈતિહાસિક પદ્ધતિના પ્રચારક રોથર
અને ડિ લેબ્રેટ પછીના પ્રસિદ્ધ પ્રચારકતાં બેનાર્ડસન
એવું માનવું હતું કે સ્ટેટિસ્ટિક્સનો ખરો શાસ્ત્રીય
ભાગ 'આકાશ' એજ છે ૧૮ માં સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં
કેટલાક પ્રસિદ્ધ આકાશશાસ્ત્રીઓ નાઇનો આ મત
સ્વીકાર્યો છે અર્થશાસ્ત્રના લેખકોમાં એવો મત છે કે
મનુષ્યના સામાજિક જીવનક્રમ સજ ધીન શાસ્ત્ર
અને મદર્ શાસ્ત્રને લાગુ પડે એવી શેવ પદ્ધતિ
એવા એક કે આકાશ પદ્ધતિના એ સ્વરૂપો છે (અર્થાત્
પદ્ધતિ એવી ભેદે લીલતા માલન પડે છતાં એ
નામને અન્વયક એવું કાંઈપણ સેન છે પદ્ધતિમાં
ધુનારી દેવા મારેની એ તા મારેલી છે. મેર હોયો કે
દ્ર ગ્રેગરીઓ અને પ્લોક એ બધામાં મતના પ્રચારક

હતા ડા. હપ્લુ એ ગાય, પ્રો. જે. કે ઇન્ગ્રમ
(૧૮૨૩-૧૯૦૬) મર સોમન હપ્લુ. રાસન, સર
સમર્ટ હપ્લુ. મિ. જે. એલ. બે લે એના અથકારો-
એ અક પદ્ધતિનું વ્યાવહારિક ઉપયોગનું વિવરણ
કરેલું છે અર્થશાસ્ત્રના આકાશ શાસ્ત્રના ડો વિન્ચમ
ફાર (૧૮૦૭-૧૮૮૩) મુખ્ય ગણાય છે એ ૧૮૩૬
તે ૧૮૮૦ મુધી રજીસ્ટર જનરલની આદિસમા હતો.
અને એ કાલમાં લખેલા વાર્ષિક અને દશવાર્ષિક
રિપોર્ટમાં એલે આકાશ શાસ્ત્રવિષયક હતી મહત્વની
માહિતી એકઠી કરી છે આ રિપોર્ટમાંથી કેટલાક
ઉત્તાર લઈ નોંધવે એ. હપ્લુએ કાયલ સેટિસ્ટિક્સ
નામનો પ્રચારક અથ તૈયાર કર્યો આ અથમાં હ ફેરે
પોતાના જીવન ક્રમની પણ માહિતી આપેલી છે.
લેન્ડન, ટાઇમ્સ વગેરે તત્કાલીન (સમકાલીન સામાયિ-
પરથી એના જીવન ક્રમની માહિતી ઉપલબ્ધ થાય
છે હ અને અથ એજનું મોટો (વિસ્તૃત) લાગતો
હાય તો આપદમ કહેવાનો વ્યુત્તેમનો અથ
વાચવે

ડો દાર બહુ મોટી યોગ્યતાવાળો પુરૂષ હતો.
મોરીસ પ્લોકે ડો ફારને બહુજા આદર પૂર્વક ઉલે-
ખ કર્યો છે પણ એની યોગ્યતા ઇંગ્લાડમાં પૂરે પૂરી
સમજાઈ નથી. લેન્ડન, ઇંડર નેશનલ, સ્ટેટિસ્ટિક્સ
કોંગ્રેસ સેશનલ સાયન્સ અસોસિએશન. રાયલ
સ્ટેટિસ્ટિક્સ સોસાયટી બ્રિટિશ એકેડમી ઓફ સી-
એન્સ વગેરે અનેક મથાને, એનો સજ ધ હતો
અને એ સથામટે એલે યોજાવતા પ્રમાણમાં
અયો લખ્યા છે એ (ઉપરાંત એલે કેટલાક
પરચુ પણ અવ, નિબવ, અને કાગળો છે અમેરિ-
કામાં અત્યારે રહેલા પ્રસિદ્ધ આકાશ શાસ્ત્રી ડો.
વોલ્ટર, એક રિપોર્ટર, આયર્લિંડ ગ ફિશર (વેલના)
અને લૉન, યા, લિંડગ્રાં જે દો વાલ્ટર એક.
વિંડોસ એવો અમેરિકાના ખાન મુમારી ખાતાના,
શાસ્ત્રીય રીતે કેવી રીતે કામ કરી શકાય એ સજ ધી
મની છે એમતે આકાશ શાસ્ત્રના મહાપથી કેટક
કાર્ય કર્યું છે તે ૧૮૦૧ સાલના ખાને મુમારીના
રીપોર્ટ વાચ્યાથી સહજે નાલમ પડ્યો વિવાદ અને
થટ રજીસ્ટર સજ ધીના તેમજ નિરોસ ધ ધીના,
આકાશ એ નો નેડે એમનો અભ્યાસ પ્રસિદ્ધ જ છે
અમેરિકામાં પિટકિન અનેટકર એ બે આકાશ
શાસ્ત્રી થઈગયા એવો એ આકાશશાસ્ત્રનો વિશેષ
પદ્ધત સર રીતે અભ્યાસ કર્યો ન હતો તવાપિ
પોતાની ભુદ્ધિથી આકાશનો ઉપયોગ અર્થ શાસ્ત્રના
સિદ્ધાંતો ના સ્પષ્ટી કરવા માટે એમતેજ કર્યો છે.

આકાશ શાસ્ત્ર અને સમાજ શાસ્ત્ર—મુખ્ય

પડિતો એ આંકડા શાસ્ત્રની સહાયથી માનવી સમાજની વ્યવસ્થા સંબંધી વિચારો દર્શાવ્યા છે.

આંકડા પદ્ધતિ શિવાય માનવી સમાજના સ્વરૂપનું પૂર્ણ જ્ઞાન કદિ પશુ ન થાત એ વાત કબુલ કરવીજ નોંધએ. સમાજનું સામાન્ય ધર્મ શોધન જે પ્રકારે નિશ્ચિત થઈ શકે અને પ્રત્યેક વર્ગે સમાજ સમૂહમાં થતા ફેરફાર જે પ્રકારથી દર્શાવે આવે એને માટે પ્રસ્તુત આંક પદ્ધતિ એ એકજ સાધન છે. સમાજનો અભ્યાસ આધુનિક શાસ્ત્રો વિશેષતઃ ત્રણ પ્રકારે કરે છે. પહેલો પ્રકાર ઐતિહાસિક પ્રકાર, એટલે કે સમાજના ઇતિહાસનો તેમજ અવસ્થાતરનો અભ્યાસ. બીજો પ્રકાર-તુલનાત્મક અભ્યાસ હોઈ બુદ્ધા બુદ્ધા સમાજની તુલના કે સર-પામણી કરવાની બુદ્ધા બુદ્ધા સમાજ સરખા કે જેમની બહુજ ઓછી પ્રગતિ થઈ છે. એવા સમાજના અભ્યાસ પરથી વધુ પ્રગતિ થયેલી છે એવા સમાજના લોકોની પૈતૃક સ્થિતિ કે હાલત કેવી હતી એ તુલનાત્મક અભ્યાસ પરથીજ જાણી શકાય. 'તુલનાત્મક' શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. તથાપિ એટલું તો ખરૂં કે આવા પ્રકારના અભ્યાસને થોડું ઐતિહાસિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં પ્રત્યક્ષ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી ત્યાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તેના પૂર્વ સ્વરૂપ વિષે કલ્પના કરવી પડે છે. શીરીતે એ કલ્પના કરી શકાય એની દીશા ઉપર જાગવી છે, ત્રીજો પ્રકાર— આંકડા શાસ્ત્ર વિષયક સમાજઅભ્યાસ એટલેસમાજ અંતર્ગત સ્થિતિના બે અંગનો સંબંધ. આંકડાના પુરાવાથી બાબતો એ છે. સામાજિક માનસ શાસ્ત્રાત્મક અભ્યાસ એ પણ એક પ્રકારનો સમાજઅભ્યાસ છે. એ પ્રકારના અભ્યાસનું વિવરણ ગરટાન્હ લે'બ જેવા અંધકારોએ કર્યું છે. એણે સમૂહનું માનસશાસ્ત્ર અને રાજ્યકાંતિનું માનસશાસ્ત્ર એ વિગતોનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે ગેંઝિમલ ટાઈને અનુકરણ પર નિબંધ લખ્યો છે.

આંકડા શાસ્ત્રથી કરવાની અભ્યાસ પદ્ધતિ— આ પદ્ધતિ મુખ્યત્વેકરી ગણિતશાસ્ત્રની અને કેટલેક અંશે જમાખરસની છે. કેટલાક સત્યો પરિમાણરૂપે વ્યક્ત કરાવવા એ આ પદ્ધતિના હેતુ છે. આંકડા પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરતી વખતે બે બાબતો ધ્યાનમાં લેવાની છે. પ્રથમ માહિતી મેળવવી અને પછી મેળવેલી માહિતીનો અર્થ કરવો. મેળવેલી માહિતી પરથી સિદ્ધાંતો બાધવા એજ શાસ્ત્રજ્ઞોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે બીજાએ તૈયાર કરેલા આંકડાનો ઉપયોગ કરતી વખતે ભૂલ કે શૂંકન થવા કેવી એ બહુજ કષ્ટ છે. એ આંકડાના પંડેલાની વસ્તુ સ્થિતિ બાબતારજ કામ બરાબરરીતે કરી શકે. ઉદાહરણ—

મા.. પર આ.. ૨

કુટુંબો, કુટુંબના સરાસરી માણસો, એમના આંકડા શિરોગણિતીના અહેવાલ પરથીજ મળી આવે તથાપિ આ આંકડાનો ઉપયોગ કરતી વખતે હોટેલમાં રહેનારી સર્વ વસ્તી એક કુટુંબ ગણી શકાય. એવા પ્રકારની માહિતી, આંકડા ઉપયોગ કરનારને હોવી જોઈએ. અવલોકન ક્ષેત્ર મર્યાદિત હોવાને લીધે અવલોકન હોય અને સંકલન હોય શા થયા છે. એ સમજવું જોઈએ એ બાબતે હોય ક્ષેત્ર (માર્કેટ) ને આંક એરર) ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

આંકડા શાસ્ત્રથી કરવાનું અભ્યાસ ક્ષેત્ર—આંકડાશાસ્ત્રના અભ્યાસના બે અંગો છે. પ્રથમ અંગ તે પદ્ધતિ વિષયક વિશિષ્ટજ્ઞાનનો અભ્યાસ, આ એકંદર જ્ઞાન વિષયક શાસ્ત્રનો ભાગ થયો. દ્વિતીય અંગ એટલે કે આંકડા શાસ્ત્રનો ઉપયોગ જે જે બીજા જ્ઞાનક્ષેત્રમાં થઈ શકે તે તેક્ષેત્રમાં કરવો. સમાજ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ માત્ર આંકડાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ મુખ્યત્વે કરી એજ શાસ્ત્રને લાંબુ પડે છે. એક અર્થે શાસ્ત્રને અને બીજા જનવસ્તુનું શાસ્ત્રને.

અર્થ શાસ્ત્ર—અંકપદ્ધતિનો અર્થ શાસ્ત્રમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિનો સમાજનો અભ્યાસ કરવા મામતા હોવાનો અભ્યાસને માટે એવી બાબતો ધ્યાનમાં લેવી પડે છે કે જે આંકડાથી ગણી શકાય કારણ જો કે જે આંકડાથી ગણી શકાય તો તેને આંકડા શાસ્ત્રના નિયમ લાગુ પડતા નથી. ઘણી ખરી બાબતો અંકડાથી ગણી શકાતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે વેદાત અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રસાર લખ્યો. આ કેટલા લોકોના મગજમાં કેટલોપસરેલો છે એ કોણ સમજી શકે? ઉત્પત્તિ, ખર્ચ, વગેરેના આંકડા ઉપયોગી છે. ઉત્પાદનના પદ્ધતિના વિકાસ દર્શાવનારા આંકડા ગણુ મળી આવે છે કિંમતો, બજારબાવ, નાણું, ચલણના આંકડા, સોના ચાલીના આંકડા ધંધા વિષયક આંકડા છે. ધંધા વિષયક આંકડા એ બધા વડે અર્થ શાસ્ત્રીય મહત્વનો અભ્યાસ કરી શકાય છે સમાજની અનેક બાબતોના આંકડાથી અભ્યાસ કરી શકાય છે. આંકડા-શાસ્ત્રની મદદથી, અર્થ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી ઉચ્ચ સમાજ કેવી રીતે પારખવો એ પ્રશ્નનો વિચાર આ કરતી વખતે ગણી શકાય એવી કેટલી સામાજિક બાબતો છે, એ જોઈને (ગણીને) કેટલાક પ્રગતિ-સમાજના અંગો ધ્યાનમાં લઈએ. નીચે-લખેલી બાબતો જે સમાજમાં (ચિન્યો) દૃષ્ટિ એ પડે એ સમાજ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ દરજ્જાનો ગણી શકાય. એકંદર ખર્ચમાં ખાવાના ખર્ચનું પ્રમાણ જે સમાજમાં કમતી હોય, તે ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોય છે. દરિદ્ર મનુષ્ય અને શ્રીમાન મનુષ્ય એ

ખન્નેના ખરચનાં તપશીલવાર આંકડા ભેંધે છે તે એમ જણાયે કે શ્રીમાન માણસના ખાવાના ખરચનું પ્રમાણ બીજા બધા ખરચોમાં બહુ ઓછું હોય છે. પેશાક ધરભાડું મોજ શોખની બીજી વસ્તુ એવુંજ ખરચ ખાવાના ખરચ કરતાં વધારે હોય છે. ગરીબની બાળતામાં એમનથી હોતું એના બધા (એમંદર) ખરચમાં મુખ્ય ખરચ ખાવાનું હોય છે બીજાબધી બાળતાનો ખરચ એ પ્રમાણમાં બહુજ ઓછું હોય છે. આજ નિયમ સમાજને લાગુ પડે છે જેમ કે એકંદર ખરચમાં ખાવાના ખરચનું પ્રમાણ જેટલું કમતી તેટલો તે, સમાજનો દરજ્જો મોટો ગણાય. માંસનું તેમજ બીજી એનાંજ જેવી મોટી વસ્તુઓ (ઉ. દુધ, માખણ વગેરે) ના ખપનું પ્રમાણ જે સમાજમાં વધુ તે સમાજ ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોય છે. ગરીબ માણસ અને પૈસાદારના લોજનના પદ્ધતિ ભેંધે છે તે શ્રીમંત માંસ અને એના જેવી બીજી મોટી વસ્તુઓ (ઉ. દુધ, માખણ વગેરે) વેચાતાં લઇ ખાઇ શકે છે ત્યારે ગરીબ સોધી ચીજો ખાય કે એનામાં મોટી વસ્તુઓ ખરીદવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. એજ નિયમ સમાજને લાગુ પડે છે. માંસના તેમજ દુધ માખણ વગેરે પદાર્થોજેવા વસ્તુનું વેચાણનું પ્રમાણ જેટલું ઓછું હોય તે સમાજ વધારે ઉચ્ચ દરજ્જાનો ગણી શકાય.

જે સમાજમાં હાની વર્ગમાં લગ્ન કરવું સહેલું છે તે સમાજ ઉચ્ચ હોય. ભેંધે છે, કારણ લગ્ન હોવી કરવાને માટે આર્થિક પરિસ્થિતિ તેની સારી ભેંધે છે શ્રીમંત ગમેત્યારે લગ્ન પોતાની કંઈકાંથી કરી શકે પણ ગરીબ માણસને પોતાની સાંપત્તિક સ્થિતિના વિચાર કરવો પડે છે. સમાજની પણ એજ સ્થિતિ છે.

જે સમાજમાં લગ્ન કરેલી એટલે કે વિવાહિત સ્ત્રીઓને ઉપજવિકા માટે ધરગહા હોય પણ મહેનત કરવી પડતી નથી તે સમાજ ઉચ્ચ હોય છે, શ્રીમંત સ્ત્રીઓને ઉપજવિકા માટે પર બહાર કામ કરવું પડતું નથી તેમ ગરીબ સ્ત્રીઓને હોતું નથી એમની સ્ત્રીઓને બહાર જઇ મજૂરી કરી પૈટ ભરવું પડે છે. એજ નિયમ સમાજને લાગુ પડે છે.

જે સમાજમાં શમ વિભાગ વધુ છે એ સમાજ ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોય. ભેંધે છે. ધનિક માણસના પુત્રના કામ હોવાને લીધે એ પુત્રના નોકર રાખે છે. અને એમની પાસેથી કામ કરાવી લે છે. ગરીબ માણસને પોતાનાં કામ પોતેજ કરવાં પડે છે. શ્રીમંત માણસની માફક તે બીજા પર કામ રાખી શકે તેથી સમાજને પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે.

છે. જે સમાજમાં જરૂરીઓના વિવિધ પ્રકારની હોય છે તે સમાજ ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોય છે શ્રીમાન માણસ પોતાની જરૂરી આતો વધારતો બધા કારણ કે તે પૂરી કરવા એના પાસે પૈસા હોય છે. જરૂરી આતો વધારી એટલે જુદાનુજુદ પ્રકારના માલનો ખપ થયો. દ્રવ્યના અભાવે ગરીબ માણસની જરૂરી આતો પણ ઓછી અને ફક્ત જરૂરીજ હોય છે.

દેશના જે સમાજમાં શિશિત માણસોનું એકંદર પ્રમાણ લોકસંખ્યાના પ્રમાણ કરતાં વધારે હોય તે તે સમાજ ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોય. ભેંધે છે એમ ગણાય શ્રીમાન કે ધનિક માણસ પૈસા ખરચી સાસર (ભણેલો) ઘર શકે પણ ગરીબને એ સુલભ નથી. સમાજનું પણ એમજ છે.

જનવર્ણન શાસ્ત્ર—આ એક માનવશાસ્ત્ર અને શાસનશાસ્ત્ર જેવું જ મનુષ્યસમૂહનું શાસ્ત્ર છે. જીવન કમના હિત્તાહિત વિષયક પ્રશ્નોની માહિતી પૂરી પાડતી એ જનવર્ણન શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ વિષય છે. જીવિતરણનું અને વંશવર્ધન આ બે હેતુથી આ શાસ્ત્રના અભ્યાસ તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે. આશોચ રણસુસાડ (તંદુરસ્તી બાળવવા) મરણના કારણોનું પ્રયત્નકરણ કરી અને જેથી અબુધાનું મરણ મનુષ્ય સત્તાના હાથમાં લાવી આયુર્મયોદ્ધા વધારવી એ મહત્વનું છે. એમ કરવાથી જીવિતરણનું અને વંશવર્ધન થયે. પ્રત્યેકપાદન એ, ગભાધારણા માટે સમર્થ વિવાહિત સ્ત્રીઓની સંખ્યાપર રહે છે. આયુર્વર્ધન અને પ્રત્યેકપાદન એ વિષયોનો આંકડા શાસ્ત્રથી અભ્યાસ કરતાં નીચે તળેલી બાળતાનો આંકડા હોવાને ધોય. (અ) વયોમાન દર્શક આંકડા (આ) સ્ત્રી પુરુષના પ્રમાણ દર્શક આંકડા (ઇ) વૈવ હિતિ (નિધિતિ અવિવાહિત, વિવાહિત વિધવા સંયતી અને ધર્મસ્ત્રી) કરેલા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ (ઈ) જનનમરણના આંકડા, સમાજકૃષ્ટિએ મહત્વના એવા સમાજમાની વ્યક્તિઓને જે સંબંધ વસ્તીરૂપ નીપણ ભાવરૂપ છે તેમની ગણતરી આંકડાશાસ્ત્રથી શીરોતે કરવી રંગપાર ઈત્યાદિ હકીકતો તો બાવરૂપ છે પણ એને પરિણામક સ્વરૂપ આપવું હોય તો સમાજમાના વેપાર વગેરેના રચનાના માધ્યમ (ટિપ્પણી) કાળોની સંખ્યા, અને તારથી તેમજ અનિવચ્યતાની સંખ્યાથી આપેલા નિર્દેશની સંખ્યા એ વડે મહત્વપૂર્ણ છે. વ્યાખ્યાના એ પદોંદીના મતેની સંખ્યાથી મહત્વપૂર્ણ છે. વિધાન દિવસની એકાદ ચક્રેભા મુનિવિદ્યપતિએ ખરચ કરેલી રકમની સંખ્યાથી મહત્વ શકાય. સમાજનો સરહદ એ અવસ્થાના પ્રમાણની સંખ્યાપરથી નક્કીકાય.

આંકડાની ઉત્પત્તિના સાધનો—જનનમરણના આંકડા જેવા, સમાજમાં રહેલી વ્યક્તિઓની અવસ્થા-દશાવનારા આંકડાની તે સમુચ્ચયને એટલે આંકડાને પૂર્ણતાની સાથે પ્રમાણ મળવું પડે છે. એટલે અચૂક-ભાગ એ પૂર્ણતા કેટલો આંકડા છે એ જોવાનું હોય છે એ જોવાનું હોય છે. આપ્રમાણ તુલનામાત્રેજાતરનું છે. એકંદર તુલનાના પ્રકારનેજા તુલના સ્વધર્મી કે વિધર્મી વસ્તુમાં હોય છે. એકાંક વિશિષ્ટ ગુણધર્મ કે દોષથી સુક્ત એવા લોકસમૂહનું એકંદર લોક-સંખ્યાની સાથે શું પ્રમાણ થાય છે એ તપાસી જોતાં એ ધર્મનું અગર વૈગુણ્યનું મહત્ત્વ જાણી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે એકંદર વસ્તીમાં ગાંધીઓની સંખ્યાનું કેટલું પ્રમાણ છે એ જોઈએ તો એ પ્રમાણની ખીન દેશનાં ગાંધીઓનાં પ્રમાણ સાથે તુલના કરી શકાય. ને શહેરનાં રહેવાયો ગાંધીઓ સાથે ઈશંવરનાં ગાંધીઓની તુલના તરફ શાસ્ત્રજોનું ધ્યાન ખેંચાય. તેવીજ રીતે પુરોમાં આંકડા કરવાં ગાંધીનું પ્રમાણ વધુ કે ઓછું છે એમ માલમ પડે તો એ વધુ એક મોટો ગહન વિષય થઈ શકે. પછી જુદીજુદી ઉમરમાં (વયમાં) ગાંધીઓનું કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે એનો વિચાર શાસ્ત્રજો કરશે. એવીજ રીતે ગાંધીઓના કારણેનું પાંચે પાંચ જ્ઞાન કર્યાં ચોક્કસ મળશે એ વાત પણ નક્કી થશે અને એ વિષયે સૂક્ષ્મજ્ઞાન મળી શકશે. પારસી અને હિંદુ એ બન્નેમાં ગાંધીઓનું પ્રમાણમાં જોપારસીઓના ગાંધીનું પ્રમાણ વધુ હશે અને એ બન્નેમાં પારસીઓનું શહેરમાં રહેવાનું (વસ્તી કરવાનું) પ્રમાણ વધુ હશે તો એ જોને કારણેનું એકંદર વિચાર કરી પારસીઓના ગાંધીનું પ્રમાણ વધુ હોવાનું કારણ જોમને શહેરમાં વધારે નિવાસ છે કે રૂઢ દોષ છે કે પાનગીના છે એ સંજોગોનાં પુખ્ત વિચાર કરવા તરફ સંજોગોનું ધ્યાન ખેંચાશે. બ્યારે એકાંક જાત વર્ગવિવિધતા ગુણધર્મ સમુચ્ચયથી આપણે જ્ઞાન હોય ત્યારે એ ગુણધર્મનાં કારણની ચીમંસા કરતા પહેલાં આંકડા શાસ્ત્રજોએ એમ વિચાર કરવો જોઈએ કે એ વર્ગની અંતર્ગતના કેવી છે એની કેવી પરિસ્થિતિ છે એ જાણતું પૃથક્કરણ કરી એ અંતર્ગતના અને પરિસ્થિતિનો પ્રત્યેક અંગને તેના ગુણધર્મના એક કે દોષ કેટલો રહેશે છે તેની મૂલ્ય અંકના નક્કી કરવી.

સમાજની વ્યક્તિઓની અવસ્થા દર્શાવનાર મૂળ સંખ્યા, શાસનાધિકારી અથવા વ્યક્તિ અથવા જનતા અથવા ખાજગી સંસ્થા એ ગણના અમથી મેળવી શકાય.

શાસનાધિકારીઓના અમથી મેળવી શકાય

એવા આંકડા—સરકારી કામે થતી વખતેજ જન્મ મરણની સંખ્યા, લોક સંખ્યાના આંકડા, ખેતરનું ક્ષેત્રફળ, વગેરે ધણાં આંકડાઓ મેળવી શકાય. સર્વ મુધરેવા સંજોગોની આંકડા તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ ધણે ભાગે સરખીજ હોય છે તેથી જુદાજુદા દેશના આંકડાઓની તુલના કરીને પ્રત્યેક દેશનો સમાજ વિવિધ પુરવો મેળવવો એ વસ્તુ ધણે ખરે ભાગે શક્ય છે, તો પણ કેટલાક આંકડા એટલા ભિન્ન હોય છે કે એથી તુલના કરવી બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. હાખડા તરીકે—અમેરિકાનાં ધણાં સંસ્થાઓમાં એન્થ્રોપોલોજીસ્ટ છે. તેમ અહિં નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં લેક રેવિન્યુ નથી પણ કિંદુસ્થાનમાં છે. વગેરે. એ પ્રકારે રાજ્યાસન વિષયક નિમ્ન પ્રકારના આંકડા ઉપલબ્ધ થઈ પડે છે ઉપરાંત વિશિષ્ટ વિષય સંબંધ માં વિશેષ યોગ કરવા; માટે ગણતરી કરવામાં આવે છે. સંખ્યા પત્રક આવક ઉપરનો કર, અને જમીન પરનો કર, અને પેદાશની ગણતરી એ પરથી ઉપજી-લા સંખ્યા જ્ઞાન મળી શકે.

સંસ્થાઓ તરફથી મેળવી શકાય એવા આંકડા એ પ્રકારના છે—(૧) દેશના કાયદાનો સાર જુદીજુદી સંસ્થાઓએ મેળવેલી માહિતી. (૨) કાયદા માટે નહિ પણ કેવળ બાબીદારો સાથે સંસ્થાઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલી માહિતી.

મૂળ સંખ્યાપર કરી શકાય એવા કાર્યો—મૂળ સંખ્યાના પ્રથમ કોષ્ટકો તૈયાર કરવા જોઈએ.

(અ) સાદા કોષ્ટક—કોષ્ટક બનાવતી વખતે એ કોષ્ટકથી શું જાણવા માગે છે એની સ્પષ્ટ કરવા હોવી જોઈએ અને એ કરવા બાબમાં જરી-કે ભૂલ ન થાય એવી રીતે વ્યક્ત કરવી જોઈએ. કોષ્ટકનું મથાણું—કોષ્ટકનું દર્શાવા માગે છે એ સ્પષ્ટ દર્શાવનારું હોવું જોઈએ. સામાન્ય કોષ્ટકમાં જે પ્રકારની સંખ્યા આવે છે. એકજ વર્ગના પરંતુ જુદાજુદા કાળમાં અસ્તિત્વમાં હોનારી અથવા જુદા જુદા મત વિસ્થાપના અસ્તિત્વમાં થનારી એવી જે સામાજિક પરિસ્થિતિઓ દર્શાવનાર એ સંખ્યા હોય છે. ઉદાહરણ—૧૮૬૧, ૧૮૭૧, અને ૧૯૧૧ એવા જુદાજુદા કાળની કિંદુસ્થાનની વસ્તીના આંકડા અને ૧૮૧૧ ની વસ્તીમાં જુદાજુદા કાળ વિભાગમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા ૧૫ વરસની કે ૨૦ વરસની ઉમર ના મનુષ્યોના આંકડા કોષ્ટકો વખતે પ્રમાણ વિવિધ સંખ્યાના ધણે એ કોષ્ટકમાં અંતર્ભાવ થાય છે. તથાપિ તે સાદા કોષ્ટક થશે. કારણકે પ્રથમ આવેલી મૂળસંખ્યા જુદા હોવી જોઈએ. તે બાબતો એ કોષ્ટકમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી હોય છે.

(ગો) સંયુક્ત કોષ્ટકો—એકજ વિષયના બે વિભાગો સંબંધી, બે બે જુદાજુદા કોષ્ટકો હોય તો તે એક કરીએ તો તેને સંયુક્ત કોષ્ટક કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે—લોક સંખ્યાના આંકડા ગણો. ૧૮૮૧ ૧૮૯૧, ૧૮૯૨, વગેરે સાલમાં હિંદુસ્થાનની લોક સંખ્યાના આંકડા અને એજ કોષ્ટકમાં હિંદુસ્થાનમાં રહેલા યુરોપિયનના અને હિંદુના જુદાજુદા આંકડા અથવા હિંદુમાં શિક્ષિત કેટલા અને નિરક્ષર કેટલા એવાં જુદા જુદા આંકડા, એ બધા બે કોષ્ટકમાં આળખા હોય તે સંયુક્ત કોષ્ટક ગણાયે. ગણિતશાસ્ત્રમાં બતાવેલી પદ્ધતિનું અવલંબન કરીને એ કોષ્ટક માં પુષ્કળ ગૃહ રહેલી નવી નવી હકીકતો ઉપાડી કરી શકાય.

(દ) પ્રમાણો—પ્રમાણો (સ્પષ્ટ) દર્શાવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ તે સેકંડોથી કે હજાર, હજારહજાર કે લાખ એ બધાનું પ્રમાણ કાઢી બતાવું હોય તે છે. એટલા સંખ્યામાંની એક એજ એક પદ્ધતિ સહેલી પડતી નથી.

(ઈ) સરાસરી—સરાસરી કે 'આસરે' કાઢવાના આસરે બે પ્રકાર છે.

પ્રથમ—સરાસરી માટે સંખ્યાના સાપેક્ષ મહત્વ તરફ લક્ષ દેવું ન જોઈએ. ફક્ત સંખ્યાના સરવાળાને સંખ્યાથી ભાગીને પરિણામ કાઢવું હોય છે.

બીજી—મધ્ય સંખ્યાના સાપેક્ષ મહત્વ તરફ લક્ષ આપીને સંખ્યાના સરવાળાને સંખ્યાકથી ભાગીને શોધેલી સરાસરી ઉદાહરણ તરીકે મધ્ય વયોમાન અને સરાસરી વયોમાન કાઢવું હોય તો બે વયો મર્યાદાના લોકની ઉંમર લઈ મધ્યવયોમાન કાઢવું બાજક અને અતિવૃદ્ધ એ બન્નેની સંખ્યા બાતલ કરવી જોઈએ. સરાસરી કરતી વખતે નીચેની બાબતો આપવામાં આવે તો વધારે ફાયદા કારક થઈ પડે છે.

(૧) સરાસરી ગણના સંખ્યાનું પ્રમાણ બે બહુ ભિન્ન ન હોય તો પ્રમાણ દર્શાવનાર આંકડા આપવામાં આવે તો ઘણું સારું. ઉદાહરણ તરીકે—વયની સરાસરી બે રૂઝ હોય તો ૨૨, ૨૧, ૨૪, ૨૫, એવા વયનાં મનુષ્યના આંકડા આપવા એ ઘણું ઉત્તમ છે.

(૨) સરાસરીથી, બહુજ અંતર દર્શાવનાર આંકડા ઉપર બતાવેલા ઉદાહરણમાં-૧ તે ૮૦ આ વયના આંકડા (બહુ દૂરના) અને ૨૨ તે ૨૪ વયના મનુષ્યની સંખ્યાના પાસેના આંકડા; બહુજ આપવા એ બહુ ઉત્તમ છે.

અંકપદ્ધતિનું એક્ય—અંક પદ્ધતિની કાય પદ્ધતિમાં બે જુદાજુદા પ્રકાર છે. તેને વિચાર ન

કરતાં એ પદ્ધતિનું એક્ય કરવું ઇષ્ટ છે અને આ દીશમાં સુધારણા કરવાના પ્રયત્ન ઇંગ્લંડમાં ચાલુ છે. સર્વ દેશમાં અંકપદ્ધતિમાં એક્ય કરવાના પ્રયત્ન થયા હતા. ૧૮૫૩ સાલથી અંકશાસ્ત્રોની સંયુક્ત સભા એ ઉદ્દેશથી ભસય છે. અને ૧૮૮૫ માં અંતર રાષ્ટ્રીય અંક પદ્ધતિની સંસ્થા ઇંટર નેશનલ ઇન્ટ્રી-ટયુટ ઓફ સ્ટેટિસ્ટિક્સ, સ્થાપન થઈ 'લંડન સ્ટેટિસ્ટિકલ સોસાયટી' તો પૂર્વે ૧૮૭૩ માં સ્થાપન થઈ હતી. યુરોપમાં મહુવની સ્ટેટિસ્ટિકલ સોસાયટીઓ નીચે મુજબ છે.

કેમ્બ્રિજ ઇંટર નેશનલ સ્ટેટિસ્ટિક્સ યુનાયટેડ કિંગડમ—રાયલ સ્ટેટિસ્ટિકલ સોસાયટી મ. યેન્સર સ્ટેટિસ્ટિકલ ઓફ સ્ટેટિસ્ટિકલ ઓફ સોશિઅલ ઇન્કવાયર સોસાયટી ઓફ આયર્લેન્ડ યુનાયટેડ-સ્ટેટસ-અમેરિકન સ્ટેટિસ્ટિકલ એસોસીએશન—સોસાયટી ઓફ સ્ટેટિસ્ટિક (મેનેાખલ) સોસાયટી ઓફ સ્ટેટિસ્ટિક (માસેલ્સ) સો. ફ્રા. સિ. સ્ટેટિ સબ્બી સો. ડિ. યેરીસ, સો. સ્ટ. ડેસ ડાસે ફ્રીસ (સેંટ. મેકમેન્ટ) જર્મની કે આસ્ટ્રિયા હંગેરી-હ. ફ. ડ. નેટરિટ સ્ટેટિસ્ટિક હર. ઉ. સ્ટેટિસ્ટિકલ સોસાયટી.

હોલ્લંડ—હર. ફ્ર. ઉ. સ્ટેટિસ્ટિક નેધર લેન્ડ (આમસ્ટરડમ)

સ્પેન—જર્નલ ઓફ સ્ટેટિસ્ટિક (મૅડ્રીડ) ઇંગ્લેન્ડ—પ્રયુક્ત સ્ટેટિસ્ટિક (કેંટ) પોલેન્ડ—સ્ટેટિસ્ટિક સો—(ટોકિયો) એ કયુરીઅલ સોસાયટી—એમાની મહુવની નીચેની છે.

યુનાયટેડ કિંગડમ—ઇન્ટરનશનલ ઓફ એક્યુ-અરિસ ફ્રેન્ચ ઓફ એક્યુઅરીટ ઇન સ્ટેટલેન્ડ યુનાયટેડ સ્ટેટસ—એક્યુઅરીલ સો ઓફ અમેરિકા.

આફ્રિકા—કાઠિયાવાડમાંના બાણા પ્રાન્તમાંનું એક સ્વતંત્ર સંસ્થાન એ બાણાની ઇશાનમાં આસરે ૨૦ માઇલપર મામદગના ઉત્તરે આસરે ૪ માઇલ પર કેરી નદીના ઉત્તર તીરે આવ્યું છે. અહિંના ગરાસિયા (જમીનદાર) આવડા રજપુત વંશના છે અને આખા કાઠિયાવાડ દ્વિપ કંપમાં આ એકજ સ્વતંત્ર આવડા સંસ્થાન છે.

આંકડી—(તાણ) બાગકોના મગજમાંનાં મગજના નિયામક સ્થાનો પરિપૂર્ણ દયાને પ્રાપ્ત ન હોવાથી પૂર્વ રજપુતનાં મગજ સ્થાનને ઘેરા એક કારણથી બે ઉત્તેજનન મળે તો આચકા આવે જે આંકડી (આટકા) ઇલાયદી નામોથી ઓળખાય છે.

(૧) નેવી રીતે ગોરા માણસને ત્રિદાસ કે (ન્યુગેનિઆ) દેકાવાંના દાઢમાં સરખાવમાં

ટાઠ વાય છે તેવીરીતે ટાઠને જઢલે બાળકને બળી-
આ કે બીજી કોઈ જાતનો તાવ હોય એવખને આંકડી
ઝાટકા આવેછે.

(૨) મસ્તિ પ્કડાદ અથવા મસ્તિપ્કાવરણુદાહ
(તાણુ) અને મગજના બીજા રોગમાં તેમજ કાનનો
દાહ કે કાનની અગનમાં; તે થાયછે.

(૩) તથા અતિસાર, શરદી વગેરેમાં બહુજ
સુસ્તી કે જ્ઞાનિ આવી હોય તો.

(૪) ઉંટારીઆમાં ખાંસીના ભેરથી મગજમાં
અથુ દ્વલોહી એકડું ચર્મપરિણુમે ફેફસાનો દાહ કે
ન્યુ મોનીઆમાં, તેમજ અંતકાલ નજદીક આંગ્યો
હોય ત્યારે.

(૫) તેમજ બાલશોષમા (રીકેટસ) જે
જરાક પ્રકૃતિમાં અગાડ થાયતો-દાખલા તરીકે-દાંત
નિકળતા હોય ને અપચો કૃમી થયો હોય ત્યારે
ઝટકા થાય છે.

(૬) હિસ્ટેરીઆ (એપીલેપ્સી) નાનપણમાંજ
ઝાટકા આવેછે.

એ છકારણોમાનાં છેલ્લા બેનેજ અપરમાર કે
એ પીલેપ્સીક કહેવાય. મીઝ બનાવેલાબાર કારણોમાં
રોગ જુલો હોય) અને ઝાટકા કે આંકડી એ એક
એમાંજ પાછા લક્ષણ છે.

સ્વ રૂ પ કે ચિન્હો-આંચકી કે તાણુ અપ-
રમારના ઝાટકા માફકજ હોયછે. પ્રથમતા બાળખુ
સર્વ શરીર થોડો વખત ટટાર કરે છે. એમાં
આંખની કીકી જમણી કે ડાબી બાજુએ ફેરે છે. કીકી
પહોળી થાય છે. ગળું અને ડોક પાછળ તાંબેછે. અને
હાથ પગને તાણુ આવે છે. મોઢુકાળું ચર્મજાયછે. વિશે-
ષતા હોઠ કાળા થાયછે. તેમજ હોઠ અને પાપણુ
હાલવા માંડે છે. અને બધું શરીર ઝાટકા દેવામાંડે છે
(આખા શરીરને આંકડી આવી થાય) આવી સ્થિતિ
થોડા વખત રહ્યા પછી બાળક શુદ્ધિ પર આવે
નહિંતો ઝટકા ફરી ફરીને આવ્યા માટી બે ઝાટકાના
વચલા કાગમા બાળક એકદમ બેથુદ્ધ સ્થિતિમાં
સાંત પડી રહે છે ઝાટકા બે નરમ હોય તો નીચેના
લક્ષણો કે ચિન્હો દેખાય છે.

બાળક જરાક આંબુબાંબુ નજર ફેરવેછે. છત્તી
હાલતી (ચંચન કરતી) બંધ થઈ બચને હોઠ કળા
થવામાંડે અથવા શ્વાસનળીનું મોઢું સંકુચિત થઈજત
યછે. કે હુથલાંબા કરે અને અંગુઠાઓ વળીવળય.
બાળકની ચીધી નજર ન રહેતા વાકી કે બાડી નજર
થઈજાય. અથવા થોડાંક વખત ટકે એવો 'વા' કે
લકવો થાય નહિંતો મગજમાં કોઈ એક કે વાધાં
રહીજાય. કેટલીક વખતે ભેરથી થતા ઝાટકામાં બાળક
અરણુ પામે છે.

નિદાન-આ રોગની પરીક્ષા કરવી બહુકઠણ નથી.
દરતીને તાવ, શ્વાસનો વેગ શરીર પર કાઈ કુટયું છે
કે કેમ વગેરેની ખાત્રી ક્યાં પછી સાધીને તાવ કે
રોગ નથી એવી પરીક્ષા કરીશકાય. ફેફસાં હંમેશ
તપાસવા ભેષ્મએ બીજે કોઈ જે મગજનો રોગ
હોય તો ઉલટી, માથું ફણવું, પેટ એકદમ ચપટું
થયેત્રુ કે બેસી ગયેત્રુ જણાઈ આવે છે અને શરીરના
ઝાડમા બાગને 'વા' કે લકવાથી ઝટકા આવવામાંડે
છે. બીજા રોગમાં એટલે કે બાલશોષ (રિકેટસમાં
નીચેના લક્ષણો જણાઈ આવેછે. ગળું ઉંચું (બધા
શરીરના પ્રમાણમાં) પાંચળીના (લાંબા હાડકાનાં
હાથપગનાં છેડાઓ મોટા થયેતા જણાયછે) નાડા
અચલાગની જાણે અશ્વમાળા હોય એવી જણાયછે
માધા ઉપરતું નાવુતું કાણું છીર પુરાયું હોતું નથી.
(ભરેલું હોતું નથી) દાંત નિકળવાના ચિન્હો લાગેછે
આવા બાળકને કોઈ પણુ કુલકક કારણુને લીધે
ઝાટકા આવેછે એમ માલમ છે.

ઉપચાર-જ્યારે ઝાટકા આવતા હોય ત્યારે
આવા બાળકને એકદમ ગરમ પાણીમા બેસાડવું ભેષ્મએ
એકાદ રેચ આપવો એટલે પેટની અને આતરડાની
પીકા ફર થઈજાય વાતનું ભેરગળુંજ હોય અથવા ઝાટ-
કાસતત ચાલુ રહેતા હોય તો કલોરો ફાર્મના ટપકા
રમાલ પરના ખીનાક સાથે મુઢવા માટે આપવાં એટલે
ઝાટકાનું ભેરકમ થઈજાય કેટલી વખતે તદ્દન થોડી
જાય એમભને આપ તો ફરીથી કલોરોફાર્મ સુધાડવું
જ્યારે બાળક સારીરીતે જ્ઞાનમા આવે એટલે પોટે-
શીઅમ ક્રોમાઇડ પાંચ તે દશ ગ્રેઇન બાળકની
ઉમર તેમજ ઝાટકાનું ભેર જ્ઞાનમાં લઈ, એમને
એમજ કે કયોરલમા (ત્રણને પાંચ ટપકામા) મિશ્ર
કરી આપવું ભેષ્મએ. નહિંતો એદવા પીચકારીથી
શુદ્ધિરમા બેસાડવી. ફરીથી ઝાટકા ન આવે એટકા
સાડી ઉપર દરવેલા ને કોઈ કારણુ હોય તે બરાબર
તપાસી તેના સંજધી ઇલાજ કરવો ઘટે છે.

બળીઆ. ઉટારીયુ કે મગજનો કોઈ રોગ હોય
તે તેના પર યોગ્ય ઉપચાર કરી રોગ નિર્મૂલ કરવો
ભેષ્મએ કેમકે આ કારણથી બે ઝાટકા આવતા હોય
તો ઉચારમાં એવિલાગમાં દર્શાવેલી દવાઓથી એ
બંધ થઈ ચક્રતા નથી. કારણ કે બાલશોષથી બે
ઝાટકા આવતા હોય તો એ રોગ નિવારણુથ ને
ઉપચાર છે જેવાકે ખાવા પીવામાં અને દુધમાં ઇધ
ફેરફાર કરવાનો હોય તે કરવા ભેષ્મએ. એ ઉપરાંત
ચુબલક હવા અને પ્રકાશની પણુ આવરણકતા બધું
છ. કાંઠલીવર તેલ પીવાથી હાડકાંઓ મજબુત થાયછે.
ઝાટકા બંધ થવા માટે દરરોજ ૨-૩ ગેન્સ ક્રોમાઇડ

આપણું ભેદજો. અપરમારના રોગથી જો આટકા આવતા હોય તો તેના પર પણ આ દવાસારી છે.

આકર—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો એક પ્રદેશ એનો મહાભારતમાં કંઈ ઉલ્લેખ જણાઈ આવતો નથી. બૃહત્સહિતામાં એનો ઉલ્લેખ (૧૪૨) આકર અવતી એવો છે. કર્ન આનું “ખાણો” એવું એનું ભાષાંતર કયું છે એમતે માને છે.

આકરાવતી—એ માલવાનો પૂર્વ ભાગ હોવો ભેદજો એમ કા. ભંડારકર કહે છે. ગોતમી પુત્ર સાત-કણી એ ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો એમ નાશિક ના શિલા લેખ પરથી માત્રમ પડે છે. રૂદ્રામન એ અનુપ સુરાષ્ટ્ર, અપરાંત ઇલાહિ (વગેરે) પ્રાંતો સાથે આકરાવતી ભાષ્ય એમ જુનાગઢ લેખ પરથી માલમ પડે છે.

આંકલુંક—આ નામ જેટનાં (ન્યુઝીલેન્ડ) પૂર્વ કિનારા પર એક શહેર તથા બંદર છે અને એજ પ્રાંતની રાજધાની છે. અહિં આ બિશપ રહે છે. અહિંની વસ્તી ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં ૧૩૩,૭૧૨ હતી. એ હૈરાદી ઉપસાગરના મુખ પર છે અને પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલા મનુકા બંદરથી કેટલાં માઇલનો અંતર છે. આંકલુંકની જગા બહુજ મનોહર છે. જે સ્થાનની ભૂમિ પર આ શહેર આવ્યું છે, તે સહિ લાઇથી આંકલુંકની આરંભ જવાનાં અને નેહરનો સ્તોત્ર પણ છે. એની ચારે બાજુએ, કંડા થયેલા કેટલાક જ્વાળામુખી પર્વત પણ છે એની ટિટિરંગી ટેકરીઓ ૧૪૦૦ ફુટથી પણ ઉંચી છે. જ્વાળામુખીની થાંપણની જમીન (Geyser) છે. તો પણ ઘણાખરા ભાગ સુખીક છે. ન્યુઝીલેન્ડનો આ એક સર્વોત્તમ બંદર છે અને અહિં આ મોટા મોટા જહાઝોની આવલ થાય છે. બંદરમાં બે ગોદીઓ છે. મુખ્ય સ્તોત્ર કિવન રિટ્ટેટ એ મુખ્ય ગોદીથી છે કે શહેરમાં જાય છે અને સાર્વજનિક ઈમારતો પણ બને બાજુએ છે. સરકારવાટા, સરકારી કચેરીઓ, ચિત્રેતું પ્રદર્શન, ચેઅરમનર સેંટ મેરી સેંટ પાંત્ર અને સેંટ પેટ્રિક એ પણ પ્રાર્થનામંદિરો વગેરે નેતાલાયક ઈમારતો છે. અહિં આ પદાર્થસંગ્રહાલય નાટકગૃહ, અને ગાયનચાળા પણ છે. આંકલુંક યુનિવર્સિટી કોલેજ અને વ્યાકરણ શાળા એ બે શિક્ષણ સંસ્થા છે. સમ્રેન પાટમાં વનસ્પતિચાચ-વિષયક બાગ છે. આર્બર્ટ પાર્કમાં બ્લુકેટિયા રાણીનું બાવડું છે. મુખ્ય સ્તોત્ર પર ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામ છે. બીજા ઘણા ઉપનગરો પણ છે. મનુકા બંદરમાં વનડુંગા નામક “હાનુ” પેટા બંદર છે. ગાઉટ એટનીથી શહેર અને એની આસપાસના ભાગનો

દેખાવો બહુજ રમણીય લાગે છે. આ ટેકરી પર પ્રાચીન દેસ્ય લોકોએ બાંધેલી તટખંધી (દિવાલ) છે.

એ શહેરમાં સાકર શુદ્ધ કરવી, જહાજો બાંધવા, કાગળ તથા વિજ્યવાના દોર તૈયાર કરવા અને ઇટા બનાવવી ઇ. ધંધા થાય છે. સાગવાનનું કામ પણ અહિં થાય છે. હાઉસને ગવર્નરે ૧૮૪૦ માં આ શહેરની વસાહતની રાજધાની તરીકે પાયો ના. પચે દરિયે અને ઉત્તરે રહેલું છે અને વસાહતીના, બીજા બંદરો મુખ્ય પેટ્રિક જેટ અને આસ્ટ્રેલીયા વગેરે સ્થાનોથી અહિં નિયમિત આગ-ભોટો આવે છે. ૧૮૩૫ તે ૧૮૭૬ સુધી એ મુખ્ય શહેર પ્રાંતની રાજધાની અને ૧૮૬૫ સુધી મુખ્ય રાજ્યવ્યવસ્થાનું સ્થાન હતું. પછી વેલીંગ્ટનમાં રાજધાની લાવવામાં આવી. સાર્વજનિક સભાનું (જનરલ એસેમ્બલી) પ્રથમ અધિવેશન અહિં જ ૧૮૫૪ માં ભરાયું. અહિં યુનિવર્સિટી છે.

આકાખાઈ—આકાખાઈ એ ક હાડકર રૂદ્રા-ભુપત દેશપાંડેના કન્યા રામદાસ સ્વામીજીની શિષ્યા. એનો વર જ્ઞાનપણમાંજ મરણ પામ્યા. બાપની નાન્યતાથીજ તેણીએ સમર્થનો ઉપદેશ લીધો એ એક મહોરી એકનિષ્ઠ શુરભક્ત હતી. તેણે પરબી કિલ્લા પર રામદાસ સ્વામીજીની સમાધિ અને દેવળ બાંધ્યું તે સમર્થની પછી ૪૦ વર્ષ પછી મરણ પામી. (રામદાસ ચરિત્ર, અરોચીન કોથ, મરાઠી રીયાસત.)

આકાર—જ્યોતિર્વિષયક—આપણાં સમ-વસ્તુને આકાર એ જાણે કે સિતિજ નજીક પૃથ્વી પર ટેકવેલા એકાદ પ્રયંત્ર કુમર જેવું દેખાતું હોવાથી જ્યોતિષશાસ્ત્રની આ વ્યવસ્થામાં મનુષ્યની આકાર સંલગ્ન કંઈપણ પણ લાગે અજ્ઞાનમય હતી. પ્રાચીન મિસરી લોકો તો આકાર એ જાણે કે જડ વસ્તુ છે એમ સમજતા અને તેથી તેઓએ એમ કંઈપણ કરી રાત કે તે ચાર દિશામાં રહેલા ચાર સ્તંભ પર (થાંભલા પર) આધાર રાખે છે (વિજ્ઞાનેતિ-હાસ પૃ. ૩૨૬ જુઓ).

આકારમાં બંધી બાદવી લોકની કંઈપણ પણ મિસરી લોકના જેવી પણ અજ્ઞાનમય હતી. કારણ કે તેઓ પૃથ્વીની બંધી બાજુએ રહેલા પર્વતોના મથાળે આકારનો ઘુમટ બેસાડ્યો છે એવું કંઈક અજ્ઞાનથી સમજતા (વિજ્ઞાનેતિ-હાસ પૃ. ૩૨૬ જુઓ) તથા પેલિક કાળના ભારતીય લોકની આકારવિષયક કંઈપણ માત્ર પહેલો મોટો જ્ઞાને વસ્તુવિપતિને અપેક્ષાતી હતી એમ જાણે છે. છેક મિસરી કે આદમી લોકો-

જેમ દષ્ટિ બ્રમને આધીન થઈ. આકાશ એ પૃથ્વીપર ટેક વાલેલું છે એમ તે સમજતા ન હતા એનકો. (વિજ્ઞાનેતિહાસ પ. ૨૬૨) જેમજેમ જ્યોતિષશાસ્ત્રની પ્રગતિ થતી ગઈ તેમતેમ આકાશ એટલે તદ્દન પોડું છે એ જ્ઞાન મનુષ્યને થતું અને એ પોદાણમાં દેખાતા સૂર્ય, ચંદ્ર, ચંદ્ર, ઉપચંદ્ર તારાઓ, ધૂમકેતુ, ઉલ્કા, રૂપિંકારી તારાઓ, તારક, યુગ્મ, તારક યુગ્મ નિહારિકા મવા તારાઓ એ જ્યોતિષ ચંદ્રાકાર વિષયનું જ્ઞાન વધતું ગયું. એ જ્ઞાન કેવી રીતે વધતું ગયું અને તેની આજની સ્થિતિરી છે એ વિષયની કંઈક સક્ષિપ્ત માહિતી પૂર્વે વિજ્ઞાનેતિહાસના જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઇતિહાસ—અકરણમાં આવી ગઈ છે. અને આગળ ઉપરપણ યથાસ્થાન વધારે આપવામાં આવશે.

આકાશના પોદાણના એ તેજોમય રહેવાસી એણું નિરીક્ષણ, મનુષ્ય બહુજ જ્ઞાનરૂપતથી કરતો આવ્યો છે. તથાપિ ઉપરપથ માહિતીપ્રમાણે આકાશના તારાઓ યદ્યપ્યેય (વ્યવસ્થિત) એવા પહેલો નકશો તૈયાર કરવાનું માન ઘણું કરીને ઈ. પૂ. ૩ જ સૈકામાં થઈ ગયેલા એરાટોસ્થિનિએજ મળશે. એરાટોસ્થિનિએ પોતાના નકશામાં આકાશના કક્ષા તેજસ્વી તારાઓનેજ અંતર્ગત કર્યો હતો. એના પછી ઇ. પૂ. ૫ીન સૈકાના મધ્યમાં હિપાર્કસે જે તારાસ્થિતિપત્રક તૈયાર કર્યું તે ઘણું સૂક્ષ્મ હોઈ તેમાં ૧૦૮૦ તારાઓના સમાવેશ કર્યો હતા. પછી ઇ. સ. ૫ીન સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયેલા કોલેમીએ ૧૦૨૮ તારાઓને શરલોમ લખેલો (લખેલો) છે એના પછી તારાસ્થિતિ પત્રક ૧૫માં સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં તથા મુસ્લિમોના પાત્ર ઉલુગ મેગનું છે. તેમાં કેવળ ૧૦૧૯ તારાઓની નિર્વાત છે. પરંતુ ૧૬માંસૈકાની આખરે ડુર્ગિનની શોધને લીધે બંને પદકે લક્ષ્યાવધિ તારાઓ સ્પષ્ટ પહેલું મનુષ્યના દષ્ટિ-પથમાં આવ્યા અને જ્યારે પ્રકાશ લેખનની શોધ થઈ ત્યારે ડુર્ગિનને પણ અગ્રેયર એવા તારકોના તારા સ્થિતિ પત્રકમાં અંતર્ભાવ કરવું શક્ય બન્યું. ત્યારે બહુજ સૂક્ષ્મ એવા તારાસ્થિતિ પત્રકો છે અને એમાં લગભગ ૨૦૦૦૦ તારાઓની સ્થિતિ છે. ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ગતિ ૨ સુધી રહેલાં ૯ પ્રતિના તારકાનું એક સ્થલસ્થિતિ પત્રક છે. તેમાં અસરે ૩ લાખ તારાઓ છે. એ સખ્યા લગભગ અર્ધા અકાશમાંની છે. ખાલી આંખોથી અર્ધા અકાશમાં અસરે ૩૦૦૦ તારા દેખાય છે. એ પરથી ખાલી આંખોથી, ન્યાં એક તારકા દેખાયયા ગચ્છમ પ્રતિના ડુર્ગિનથી ૧૦૦ દેખાય. ડુર્ગિનમાંથી દેખાતા અસંખ્ય

તારાઓની આકાશ ગંગા બની છે. એવા તારાઓ આકાશ ગંગાથી દૂરના પ્રદેશમાં ચોડાક છે. જેમ જેમ આકાશ ગંગા તરફ આવીએ તેમ તેમ તારા જથ્થાવધ દેખાય છે. ખાલી આંખોથી દેખાતા તારાઓ આકાશ ગંગામાં ઘણા છે. આકાશ ગંગા શિવાય બીજા પ્રદેશમાં કેટલેક ઠેકાણે તારાઓ દેખાય છે.

આકાશનો રંગ—ભૂગોલમાંનાં કોઈપણ પ્રદેશપરના આકાશ તરફ જોઈએ તો આકાશનો રંગ વાદળી દેખાય. આકાશને કેકે છેક નિરક્ષ હોય તો પણ એ વાદળી રંગમાં બહુજ તફાવત દેખાય છે. સ્વસ્થિત કના ઠેકાણે આવે વાદળી રંગ વધુ દાટ દેખાય અને ભૂપૃષ્ઠથી જેમ જેમ વધુ ઉંચાણ પર જઈએ તેમ તેમ આ વાદળી રંગ વધુ ને વધુ વાદળી થાય છે. આ રંગમાં બીજા શુભ્ર રંગનું મિશ્રણ હોય છે. એટલુંજ નહિ પણ આકાશથી પ્રસરેલો પ્રકાશ મુવીભૂત હોય છે. એ સુવિદિત છે. યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં આકાશમાંથી પ્રસરેલા પ્રકાશમાંના અર્ધાથી વધુ પ્રકાશ મુવીભૂત થયેલો હોય છે. આકાશના વાદળી રંગના કિરણોવિશે ઘણા જુદા જુદા મતો શાસ્ત્રોમાં પ્રચલિત છે. કેટલાકના એવો મત છે કે, હવાથી કે હવામાના એજોન જેવા ઘટકાવયવાથી આકાશનો વાદળી રંગ હોય છે. પણ એ મતપર એવો આક્ષેપ કરાય કે જે એમ હોય તો સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત સમયે એ વાદળાનો રંગ વધુ થશે. જેમકે કારણ એ બન્ને સમયે પ્રકાશને બહુજ મોટા હવાના થરમાંથી પસાર થવું પડે છે. અને એથી પ્રકાશને હવાનો ભુરા રંગ વધુ પ્રમાણમાં આવેલો જોઈએ. પરંતુ એમ બનતું નથી તેથી એ કદપના ઘણે ભાગે આક્ષેપ નથી.

મુવીભૂત પ્રકાશ પસરે કે અધુરીભૂત પ્રકાશ પસરે પણ પ્રથમ એવેજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે આકાશથી પ્રકાશ કેમ આવે? જે વાતાવરણ ખીલકુલ ન હોત કે પૂર્ણપણે અપાર દર્શક હોત તો આકાશ દેખાતુંજ ન હોત એટલે કાળા પોકમાંથી પ્રકાશ પૃથ્વીપર આવતો હોત. એ પરથી એટલું અનુમાન નીકળે છે કે, આકાશમાં પરાવર્તન કરનાર કોઈ પણ પદાર્થ હોવો જોઈએ.

આકાશની પોતાલમાં રહેલું વાતાવરણ અને એ વાતાવરણમાં રહેતા ધૂના સૂક્ષ્મ કણો એ બન્નેના યોગથી ભુરા પ્રકાશ પરવૃત્ત થતો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન શાસ્ત્રીઓ કરે છે. એ ઉપરાંત હવાના કણ અને ધૂળના કણ એ બન્નેના યોગથી પ્રકાશનું મુવીભવન થવું શક્ય છે. એવું ગણિતના આધારે સાબીત કરી શકાય અને એ અનુમાન વધારે ચોક્કસ પણ છે.

આકાશના ભિન્ન રંગોની ઉપપત્તિ— પ્રકાશનાં કિરણ પ્રકાશ લહરીની તંબાઇથી ન્હાના કણ ઉપર આપડે એટલે તે આમતેમ પસરાય છે. વિવિધ કિરણોની વાદળી ટોચની બાબુએ અત્યંત ટુંકા એવા વાદળી અને ભૂરા રંગની પ્રકાશ લહરીનો લાલ અને પીળા રંગની દીર્ઘ પ્રકાશ લહરી કરતાં અધિક રીતે પ્રસાર થાય છે. એટલે એવા કણ રહેલા ગાયમાંથી બહાર પડનારા પ્રકાશમાં લાલનું વધુ પ્રમાણ હોય છે. અને ઘણુંકરીને વાદળી રંગ એક બાબુએ ફેલાય છે. આકાશનો ઘણો ખરા ભાગ વાદળી દેખાય છે. એનું કારણ એ છે કે વાતાવરણમાંથી સૂક્ષ્મ કણોને લીધે આમતેમ જે પ્રકાશ ફેલાય છે એજ સુખ્યત્વે કરી આપણી આંખોપર પડે છે. જેટલા એ કણ ન્હાના દેખાય તેટલા પ્રકાશ અધિક ઝાંખો દેખાય પણ તેમાં વાદળી રંગનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. ક્ષિતિજ નજીક આકાશ અસ્વસ્તિક કરતાં અધિક શુભ દેખાય છે. કારણ ત્યાંથી આવતાં કિરણોને રહેતા કણના આધિક્યથી નીચેના વાતાવરણના અધિક ઘનતામાંથી આક્રમણ કરવું પડે છે. સૂર્યોસ્તને રંગ લાલ હોય છે. એનું પણ એજ કારણ છે. તેથી જે કિરણો સીધા આપણી તરફ આવે છે. તેમને ઘણો વાદળી રંગ આમતેમ ફેલાઈ નષ્ટ થયો હોય છે. ઉંચા પર્વત પરથી તે ઉંચાઈમાં ફરતા વિભાગમાંથી આકાશ ઘેરું પણ શુદ્ધ નીલવર્ણનું દેખાય છે. કારણ તે વાતાવરણના પ્રદેશમાં નીચેના કરતાં રહેતા કણનું પ્રમાણ બહુજ ઓછું હોય છે.

આકાશ દેવતા અને તેના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો— હુનિયામાંના સર્વ સુખ્ય અને સુધરેલા ધર્મની આધારભૂત બાબતમાં આકાશની દેવતા અનેક ભિન્ન અને વિદ્યુત સ્વરૂપમાં જણાઈ આવે છે. એશિયામાંનાં સુખ્ય ધર્મ પંથોના અને કોઈએ સર્વે અમેરિકાનાં અર્ધ-સંસ્કૃત ધર્મમાં આ દેવતાને એકજ વિશિષ્ટ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરાંત આ દેવતા અસંસ્કૃત એવા ધર્મ પંથમાં પણ જે અર્થમાં નજર પડે છે તે અર્થમાં પાર્શ્વિક બાવનાના ઇતિહાસમાં ત્યત્ત પ્રાચીન કાલમાં પણ તે હોવી જોઈએ એવું માનવાને કંઈ પણ હરકત નથી. આકાશ-દેવતાની પૂજા કરવાની પદ્ધતિ સ્વભાવવાદના (નૅચરલિઝમ) આ પશુ પૂજા પૂર્વેની છે. કે કેમ એ આને નિર્ધારિત કરી શકાય નહિ.

સર્વ પૂજ્ય મનાયેલી આ અકાશ દેવતાના સ્વરૂપોનો દર્શન સ્થાન કે વિશિષ્ટ બહુ ભિન્ન પ્રકારનું નજર પડે છે. અમેરિકામાંના ટોલ્ટેક લોક, મયલોક, ઇન્ડિયન લોક, અને તદ્દન ઉત્તરના એરિકીઓ

લોક, તેમજ ધ્યાનીના યા ઍન્ડીઝ પર્વત ભાગમાંના લોક એઓના પૌરાણિક ગ્રંથોમાં આ દેવતા છે. ઉત્તર એશિયાના ચામગી પંથમાં અને એનું લોકમાં આ આકાશ-દેવતા ચિન ધર્મના જેવી તેમજ આ બાપાની ચિંતા ધર્મની જેવી છે. અંદામના પ્રાચીન પુલુય નામના દેવતાની સાથે અને હિંદુસ્થાનના વરૂણ દેવતાની સાથે આ આકાશદેવતાનો સંબંધ દક્ષિણમાંના આરેટ્રેલીઆ, પોલીનેશીઆ અને મેલીનેશીઆની આકાશદેવતાના વિશિષ્ટ લક્ષણો પ્રાચીન કાળનાં બ્રાહ્મીઆ, સેમેટિક, અને સુગેમેટિક સંસ્કૃતિના દેવતામાં જેવાં નજર પડે છે. તેવાંજ છે. પરંતુ આ દેવતાનું શરીર વર્ણન આફ્રિકા અને ઇજીપ્ત દેશના ધર્મમાં અને બીજા ઘણાં જગતી લોકના ધર્મમાં જેટલું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. તેટલું બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે માલમ પડતું નથી. ખગલ લોકના ઇજીપ્ત, ગ્રીસ લોકના ફિડી મુકુલ વરેગ લોકનાં વલગ કુંકુ લોકના ઉલેટીટ ગોલ્ડકોસ્ટ પ્રદેશમાંના શાપી ગાલ્ડુરિકોસ્ટ પરના ગામે, ફિલીપાઈન્સમાંના ઇનુરી, પૂર્વ આફ્રિકાના કેંગાલા વગેરે ઠેકાણાના દેવતા, આકાશદેવતાના સ્વરૂપો છે.

આકાશદેવતાનું સ્થાન સર્વજન છે એમ માન્ય પડે છે, અને અત્યારે પણ અસંસ્કૃત એવા ભૂભાગમાં આ દેવતાનું વર્ચસ્વ છે. આ આકાશદેવતાનું સાવનિક અસ્તિત્વ અને તેના વિશિષ્ટ ગુણોની સદશતા તેનું એકજ કારણ છે. અને તે વિશ્વરૂપના સંબંધીની આઘ કંપનામાં જણાઈ આવતી એક વાક્યતા.

આકાશ એટલે શું? એનું વર્ણન પણ સર્વ ઠેકાણે સરખુંજ માલમ પડે છે. તે એકે આકાશ એ એક દ્રવ્યરૂપ પદાર્થનો મોટો સમુદ્ર હોઈ તેનું ધનરૂપ દશપદાર્થનું અધિષ્ઠાન છે. અને તેની નીચે હવા, વાયુ અને આ બૂદ્ધિ પસરેલું છે. સમુદ્રનો આકાશ સાથે સંબંધ છે. અને મોટી મોટી નદીઓનો ઉદ્ભવ પણ આકાશમાંથીજ થાય છે. અને વાદળામાંથી પડતા વરસાદ એ આકાશમાંનુંજ પાણી છે. પર્વત દેવતા જલ દેવતા, અને બીજા અનેક આકાશ દેવતા, એ બધાના કાર્યો ઉપરના વર્ણનથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

વાતાવરણમાં થતાં બીજા ઘણા અનુભવો પણ આકાશ દેવતા વડેજ થાય છે એવી માન્યતા લીધે પ્રાથમિક અવસ્થામાંના સર્વ ધર્મમાં આકાશ દેવતાને સુખ્ય સ્થાન આપેતું માન્ય પડે છે.

આકાશ દેવતાની સ્થિતિ અને કાર્ય—આકાશ દેવતામાં નંદલા ગુણ અને તેના કાર્યો એ બધાની યાદી આપવી એ બહુ સહેલું છે. અને એ બાબતમાં

સર્વ સ્થળોના વર્ણનમાં સામ્ય છે. એ વાત બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મના તુલનાત્મક આભાસથી સાબીત થઈ છે. આકાશદ્વારા થતાં અનેક કાર્યોના કારણે ચોપવા જતાં મનુષ્યે આકાશ દેવતાપર અનેક ગુણોના અધ્યારો કયો છે. પૃથ્વી (વરસાદ) અને તેના ભૂપૃષ્ઠપર થતા પરિણામ એ આકાશ દેવતાનું આપ કાર્ય હોવાને લીધે પૃથ્વીના વૃદ્ધિ, વાદળ, અને આકાશમાંની વીજળી અને મેઘનાદ વગેરે કાર્યો આકાશ દેવતાનાં છે. એવું અનુમાન મનુષ્યે કયું. પૃથ્વી-વૃદ્ધિથી ભૂપૃષ્ઠ પર અનેક પ્રકારની જીવોત્પત્તિ થાય છે. એ જ્યારે જલજીવામાં આવ્યું ત્યારે આકાશ દેવતા એ પ્રાણદાત્રી છે. અને વીજળી પડવાથી મરણ થએલું જોઈ એ મરણ આપનારી છે એવી કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ. ઘણા ધર્મોમાં આકાશ દેવતાને ઉત્પત્તિ કાર્યમાં પૂજ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. કેટલાક ધર્મમાં આકાશ દેવતા પુરૂષ સિંગ અને કેટલાકમાં ઔલિંગના અર્થમાં વપરાય છે. પણ તે એક જ ઉત્પત્તિ કાર્ય કરે છે એમ મનાય છે. ત્યારે કેટલાક ધર્મોમાં આકાશને દેવ અને પૃથ્વીને દેવી માનીને એ બંનેના સંયોગથી જગદુત્પત્તિ થાય છે. એમ માનવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત પવિત્ર અગ્નિ, વિદ્યુત, આકાશમાંથી પડતી ઝળતા પથ્થર, ઉડકાપાત વગેરે ચગતકારે આકાશ દેવતાજ કરે છે. એવી સમજ ધણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. (વેદવિદ્યા પા. ૩૧૧ યો. દેવના જુઓ.)

[સંઠર્ગ અર્થ :— ઇતિહાસિકા, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, પિંડીયા ઔદ્ધ રીલીજન ઔડ એથીકસ, મિટિંગ્સ-લોકલ ગ્લોસરી, જ્યોતિર્વિલાસ]

આકાશયાન :— “વિમાનવિદ્યા” જુઓ.

આકૃતિ :— સ્વયં ભૂ મનુની ત્રણ કન્યામાંની પહેલી વરુથી ઋષિની પત્નિ તને યરા અને દક્ષિણ એવું પુત્રકન્યારૂપ મિથુન થયું હતું (ભાગ સ્કં ૩ અ. ૧૨).

(૨) પ્રિયવ્રત રાજના વંશમાં જન્મેલા ઋષભ દેવના કુળમાંના પ્રસિદ્ધ વિભુરાજ, તેના પ્રથમેષુ નામના પુત્રની સી. તેણે નકત નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો.

(૩) ઉત્તાનપાદ રાજના વંશનો વ્યૂષ્ટ નામનો રાજા તેની સ્ત્રી (વહુ) અને સર્વતેજ (સ) રાજની પત્ની એના પુત્રનું નામ ચણુ. એના પછી છઠો મનુ થયો હતો (ભાગવાત સ્કં ૪ અ. ૧૩)

આકૃતિ :— એક કે સિકાચર્ય (ગારૂડ વિદ્યાનો આચાર્ય). યુદ્ધિર રાજાએ જે સમયે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તે સમયે સહદેવ દક્ષિણ દિશા જીતવા ગયા સૂ... ૫૩ ભા... ૨૨

ત્યારે તેને હરાવી એનો સર્વ કારભાર લીધો (મ. ભારત સભા ખ. ૩૧).

(૨) લોન્ડનની સીમક એનો ભાઈ (મહાભારત સ. પર્વ અ. ૧૪.)

આકૃતિ :— જે રેખાચુક્ત ચિત્રમાનાં અવયવો ભૂમિતિવિષયક કેટલીક દૃષ્ટ ૪૬ વસ્તુનો સંબંધ વ્યક્ત કરે તે ચિત્રને તે જડવસ્તુની આકૃતિ કહેવાય. એવું વર્ગીકરણ એના ઉપયોગથી તેમજ મૂળ વસ્તુ અને તેની આકૃતિ એ બંનેના સાદૃશ્ય પરથી કરવામાં આવે છે ગણિત શાસ્ત્રના અધર્મી આકૃતિ વાચકો અર્થનું ગણિત વિષયક સમજ શકે એટલા માટે આપવામાં આવી હોય છે. આકૃતિ રચનાની વ્યાખ્યા શબ્દમાં કહેલી હોય છે, તે એટલા સાદું કે એ આકૃતિ ન દેરી હોય, તે તે વાંચકો બંને કાદી શકે સિદ્ધાંતના વિષયભૂત અંગો જેમાં બહુજ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલા હોય તેજ આકૃતિ ઉત્કૃષ્ટકહે છે.

આકૃતિના તે ઉપરાંત બહુ જુની રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેવાકે માપને માટે શિલ્પશાસ્ત્ર અને જો-જીનીઅર નકાશા અને આકૃતિના ઉપયોગ એના ઉપરના વિશિષ્ટ અંતરોનું માપ કરીને, ખરા પરિભાષાના દ્વિસાબ સાડે ઉપયોગ કરે છે, એના એવા ઉપયોગ માટે તે નકશો શક્ય તેટલા બરાબર હોવો જોઈએ. આકૃતિના બેવગ કરી શકાય. એક સ્પષ્ટીકરણ માટે કહેલી આકૃતિઓ, જે જોનારને વિશિષ્ટ રીતનું (સંબંધનું) જ્ઞાન કરી આપે છે બીજો વગેરે તે પ્રમાણસર કહેલી આકૃતિ એના પરથી અરેખરૂં માપ લઈ શકાય એ ઉપરાંત કેટલીક જોવી આકૃતિઓ છે, કે જેમના ભાગનું એટલું મહત્ત્વ રહેલું નથી પણ તેમના અન્યોન્ય સંબંધ બહુજ સારા રીતે વ્યક્ત કરેલા જોઈએ. એવા પ્રકારની આકૃતિ તે વિષુત સંયોગના અને શુદ્ધવસ્તુવાળો ગાંઠો, મિશ્રવસ્તુઓનો જેમાં સમાવેશ થાય છે તે ભૂમિતિ શાખાની છે.

કેવલ અને મિશ્ર ચિત્રિત આકૃતિ :— આકૃતિના હજી વધારે વર્ગ કરી શકાય, આકૃતિ-માના વિશિષ્ટ ગિંદુ અક્ષરથી કે કેટલાંક ચિન્હોથી માત્ર દિગ્દર્શિત કરેલા હોય છે. પણ જેમા સાંકેતિક ચિન્હો જરી કે ઉપયોગમાં લેવાયા ન હોય એવી આકૃતિને શુદ્ધ કે ચિત્રિત આકૃતિ (ચેદિક) કહેવાય જેમા મૂળ પરિભાષા આકૃતિમાંના ભાગપરથી ઠેર-વેલા ન હોતા, સંખ્યા જેવા સાંકેતિક ચિન્હોવડે દિગ્દર્શિત કરેલા હોય છે. એવાને મિશ્ર આકૃતિ કહેવાય. જેમ કે નકશામાં એકાદ સ્થળની સંકુદ્રસપા-

પર ૧-૨, ૧-૩... એવા ગુણોત્તરો દર્શાવનારી રેખા કેતરલા હોય છે. જેણે કરીને જે પ્રમાણનો નકશો આપણને ભેટ્યો તે પ્રમાણે કાઢી શકાય.

આકૃતિલેખકયંત્રની વિગત વિગતો નીકળી છે છ. પેલેદનના 'ડર પૅન્ટોગ્રાફ' (ખર્ચ ૧૯૦૩) એ અંધમાં ચોના અનેક સ્વરૂપોની માહિતી મળી આવે છે.

આકકે—આ એક આફ્રિકાના નિઝોની છેક વામન જાત છે. આ જાતના લોકોની ઉંચાઈ આસરે ૪ ફુટ કરતાં વધાર હોતી નથી. કાંગો સંસ્થાનના અરવિ-મિશનરીઓ જંગલી પ્રદેશમાં એ લોકો રહે છે. એમનો રંગ સેંદેલી કાંકીના જેવો છે. એમના જડમાં આગળ પડતાં અને નાક પછોળું હોય છે. એમનું પેટ આગળ વધેલું હોય પીઠનો કણો અવચલ એ ચિન્હના આકારનો હોય છે. એ લોકોની કમરના નીચેના ભાગ કરતાં ઉપરનો જ ભાગ વધાર લાંબો હોય છે.

આકલ લોકો જંગલમાં રહી શિકાર પર પોતાની છવન ગુજારે છે. તે હાથીના ઘાંત (હસ્તિઘાંત) અને મધ એકઠું કરે છે. અને એ આપીને એના બહલામાં તમાકુ, અનાજ કે લોટના (લોખંડના) ફાંદો આપે છે. સ્વભાવે એ બહુ ચાલાક છે. પરંતુ તેઓ લીકા હોય છે. તેમનો પોશાક હલ્વારો અને પાંખ-લો આસપાસ રહેતા નિઝોના જેવાજ હોય છે. તે જંગલમાં પાંદડા અને ઝાડની ડાળીઓવડે ગોળ રૂપેલીઓ પાંખી તેમાં રહે છે.

આકકુમ—અભિસિનિયા દેશના ટાયગ્રે પ્રાંતનું એક પ્રાચીન શહેર એ ૧૪° ૭' ૫૨" ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૩૮° ૩૧', ૧૦" પૂર્વ રેખાંશ પર છે. પ્રાચીન ઇથિયોપિયામાં આ એક મહાનું રાજ્યનું અને વેપારનું મથક હતું એવો ઉલ્લેખ છે. એથીસ્ટીનીઆના રાજા-ઓને અહિં જ રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવતો. ૧૮૭૧ અને ૧૮૭૨ ની સાલમાં એન રાજાને અહિં જ રાજ્યાભિષેક કર્યો.

આત્યારે આકકુમ શહેરમાં ૧૦૦૦ ઘરો પહોં નથી. અને પ્રાચીન શહેરના ક્ષેત્રફળની હદમાંજ એ વસાયેલું છે.

પ્રાચીન કાળના વૈભવની સાક્ષી તરીકે કેટલીક વસ્તુઓ અહિં જોઈ છે આ શહેરના ઘુના, અને બન્ય ઇમારતોના નાશનું કારણ ભણે હોય એ તો માર્શ્યુમ એ નહિ ના, પ્રવાહથી, એ હાથરતોના ખોદાઈ ગયો એમ જોઈ કહે છે. બીજા કેટલાકને એવો તર્ક છે કે કેટલીક વાર તો અંધ ધર્મશ્રદ્ધા એ પહોં એનું કારણ બને છે.

આકટરલોની (ખેર)—મદ્રાસ ઇલાકાના નિલ-ગીરી છલ્લાના ગુલુર વાલુકાનું એક રમણીય સ્થાન એનું ક્ષેત્રફળ ૨૯ ચો. માઈલ, અને સમુદ્ર સપાટીથી આસરે ૩૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈ છે. અહિં ખેતરમાં કોફી મા અને સિંકોનાની પેદાશ થાય છે. ૧૯૦૧ સાલમાં અહિંની વસ્તી ૫૨૬૫ હતી.

આકટરલોની સર ડેવિડ (૧૭૫૬-૧૮૨૫)—એ બ્રિટિશ સેનાપતિ ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૭૫૮ જન્મેલો હતો. અને કેપ્ટે તરીકે (૧૭૭૭) માં હિંદુસ્થાન આવ્યો હતો. એને કોઈલ અલીગઢ અને દિલ્હી એ સ્થળો છે. લડાઈ એના લાર્ડ લોકના હાથ નીચે કામ કર્યું હતું. ૧૮૦૩માં દિલ્હીમાં તે રેસિડેન્ટ તરીકે નિમાયો. ૧૮૧૨ માં એ કેપ્ટેને જનરલ જનરલ હતો તે છતાં હોળકરના હુલ્લા-થી એણે દિલ્હી શહેરનો બહુજ શાયથી બચાવ કર્યો. નેપાળ યુદ્ધ જ્યારે શરૂ થયું (૧૮૧૪-૧૮૧૫) ત્યારે એને સેનાપતિ તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો. અને ૧૮૧૫ માં એના કામ માટે એરેનેટનો ઇન્કાબ આપ્યો પછી કાટમાંકુપર ચલાઈ કરવા જતાં સર્વ સેનાનું આધિપત્ય જ્યારે આપ્યું ત્યારે તે યુદ્ધમાં, પોતાની હોશિયારીથી ગુરખા લોકોના પ્રત્યે ભવ કર્યો અને ૧૮૧૬ માં સેંગવલીમાં સધિ કરવાની કરજ બી. એ મહુઅલી માટે આકટર લોનીને છ. સી. બી. કરવામાં આવ્યો હિંની સૈન્યમાં આવો પહેલો માન મેળવનારામાં આકટ લોનીના પહેલો અધિકારી છે. પિંલારી યુદ્ધમાં (૧૮૧૭-૧૮૧૮) એને રાજપુતાના ટુકડી સોંપવામાં આવી હતી. તેણે અભિરખાનસાથે સ્વતંત્ર કોસ કરાર કરી, તેને બીજા પિંદારથી વિશક્ત કર્યો. ત્યાર પછી પોતાનું સૈન્ય થડની બે સુખ્ય ટુકડીથી લઈ જઈ કોઈ પણ ચક્રમુક ન જાયવો લડાઈ નો આગ આપ્યો. ૧૮૧૮ માં રાજપુતાનાને રેસિડેન્ટ નિમાયો. જ્યારે હુજનસાહેબ ભરતપુરનો બાળરાજા બલવતસિંગ વિરૂદ્ધ બળ્યો કર્યો (૧૮૨૫) ત્યારે આકટર લોનીને એ પોતાની જવાબદારી પર રાજાને સહાય કરવાનો હુકમ (બહીરનામો) બાળવી પોતાના સૈન્યને હુકુમ કર્યો. એના વખતનો ગવર્નર જનરલ લાર્ડ આલ્સ્ટેને, આકટરલોનીનું આ વર્તન પસંદ પડ્યું નહિ. ત્યારે આકટર લોનીને બહુ (અપમાન) લાગ્યું. પરિણામે એણે સજાનુ આપ્યું અને તે દિલ્હી ગયો. સ્વેચ્છીથી (ઇમાનથી) અંત્યાર-સુધી કરેલી નોકરીની, ગવર્નર જનરલને કંઈ જ દરકાર (કિમત લાગતી નથી એની એને દિલગીરી-યઈ અને પરિણામે એને જલદી મૅદાલ આપ્યું એમ

કહે છે. - ૧૫ મી જુલાઈને રાજ્ય મિત્રત આગળ તેના અંત આવ્યો. - કલકત્તામાં આકંટલોનીના સમારક તરીકે એક સ્તાંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે.

ઑકસફડ :- ઑકસફડ (?) ઇંગ્લંડના ઑક્સ ફોર્ડ શાયર પરગણામાં એક શહેર, કાઉન્ટી-ટાઉન, મ્યુનિસિપલ અને પાર્લમેન્ટરી ષેરો એ શહેર તેની વિશ્વવિદ્યાલયમાટે પ્રસિદ્ધ છે. અહિંની વસ્તી ૧૯૨૧ માં ૫૭૦૩૬ હતી અને ૧૯૨૮ માં ઑક્સફોર્ડ ૭૩૬૯૦ હતી. એ ટેમ્સ નદીપર આવ્યું છે. ચેમ્સ અને ચેરવેલ નદીઓ વચ્ચે. પ્રાચીન ઑક્સ-ફોર્ડની જગ્યા હોવી એવું છે.

પૂર્વપશ્ચિમ અને દક્ષિણોત્તર જનારા મુખ્ય રસ્તાઓના મેળાપ જુના ઑક્સફોર્ડના કેંદ્ર પર થયો છે. એનું કેરફેકસ નામ છે અહિંથી હાઈવેટીડ, કવીન સ્ટ્રીટ, કોર્ન માર્કેટ સ્ટ્રીટ અને સેન્ટ આલ્ફ્રેડસ્ટ્રી એવા ચાર રસ્તા નીકળે છે. ઑક્સફોર્ડ ધણી મજબુત કંકણે વસેલો છે.

ઇતિહાસ—ઑક્સ ફોર્ડ અને કેમ્બ્રિજ જાનેના વૈમનસ્થથી તેમના સ્થાપનાવિષે ધણી કંતકથાઓ પ્રચલિત છે. કેટલાકે ઑક્સફોર્ડને સંજય ખુદ પિ ટોળન રાત મેઝફડ (ઈ. ૧૦૦૬) અને ટુઇડની સાથે ધારે છે. પણ એટલું તો નક્કી છે કે અહિં વિશ્વવિદ્યાલય, શહેરપછી સ્થાપાયું. ચેમ્સ અને ચેરવેલ એ જાનેવચ્ચેના દ્વિપકલ્પપર એક ન્હાલું રોમેન નામનું ક્ષિતિશ ગ્રામડું હોયું એવું છે. માર્શિયર અને વસકસ એમની સરહદપર ઑક્સફોર્ડ એ એક મહત્વનું સ્થાન હતું. એ વિષે ૯૧૨ ની સાલના એક ઉલ્લેખ અંગ્રેજી તવારીખમાં છે. ઉપર આવી ગયેલા ઇસ્ક નદીના (જોરામાનું) આ એક તટખંધી સ્થાન હોવાને લીધે, ટેન્સ લોકોએ અહિં પુસ્તક લઘાઈઓ કરી છે તે ઉપરાંત રાજકીય દૃષ્ટિએ એ મહત્વનું હોવાથી અહિં વિદ્યાના ગેમાટ સમાની ધણી એકઠા થઈ. નોર્મન છાત્રને સમયે ઑક્સફોર્ડ શહેરનું જાહુજ તુકસાન થયું હોય એમ માલમ પડે છે. રાજા ડી આર્મોની નામના, નોર્મન યુરોપીના અમલમાં ઑક્સફોર્ડની જાહુજ નહોતીલાલી હતી. એણે, કિસ્વાને જુરજ તેમજ સેન્ટ માયકલનું પ્રાચીન મંદિર બાંધ્યું. સિદ્ધને ૧૧૪૨ રોકામાં અહિંના કિસ્વાને ઘેરા પાડયા. એ વખતે મહારાણી મેટિલકા એ તેને છાવીને તે અંધિગમ થઈ.

શિશુવિશે પ્રથમ સંપત્તિ એવો પ્રયત્ન ૧૧૩૩ માં થયો. ૧૨૧૪ માં અહિં એક વિધાનિકામિત્રોની નિમજીક થઈ. વિશ્વવિદ્યાલયથી રાજ-

આત કયાદે થઈ છે એ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી. પરંતુ પચ્ચમીમાં વારંવાર સારાના દરબારજ આકફડ એ વિદ્યાનું કેન્દ્ર થયું. ઘણા મોટા કારણો જૂત થયું. ૧૩ મી સદીમાં અહિં જુદાજુદા ખ્રિસ્તી ધર્મપંથ આવ્યા. અને તે કારણથી અહિંના વિદ્યાનપર ઘણું જ પરિણામ થયું. તે છતાં એજ સેકામાં ઑક્સફોર્ડ રાજકીય મહત્વ કાયમજ રહ્યું. અહિં પાર્લમેન્ટની ધણી એકઠા થઈ તે બધાની મેંડ પાર્લમેન્ટની એક (૧૨૫૮) મહત્વની છે એજ એકઠામાં ઑક્સફોર્ડની ધણી ફારેતો (પ્રિવિલિજ્સ ઓફ ઑક્સફોર્ડ) પ્રસાર થઈ. ૧૩ મી સદીના છેલ્લા દશકમાં અહિં કોલેજ પદતિની રાજઆત ધારતેના આધારે મટન યુનિવર્સિટી અને ઊલ્ડાઈ કોલેજ ની સ્થાપના થઈ. યુનિવર્સિટીનું અધિપત્ય (વર્ચુઅલ) અને રાજ તરફનો આશ્રય, એથી નગરવાસીઓના તેની સાથે યોગનાવ થયો. એ યોગનાવનું પરિણામ આ ખરે સેન્ટ સ્ટેલા સિકાની બાબાબાબીમાં થયું પરંતુ રાજએ યુનિવર્સિટીને વખતોવખત સનહો અને દત્તક આપ્યા ૧૫૭૧ ના ઇલિઝાબેથરાણીના કાયદા ને આ ધારે ઑક્સફોર્ડ અને કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયને સરકાર તરફથી માન્ય થઈ.

મેરોની કારકીદમાં જોરદરની એક જગ્યાએ લાણીતા રિઝલે લેટિમર અલ ફ્રેનમરે પોતાના મત માટે પ્રાણત્યાગ કર્યો તેમના સમારક માટે તે રથને નવી બાતનો પરંતુ મુશોલિત કોસ કર્યો છે. આવા ધામધુમના વખતમાં વિશ્વવિદ્યાલયને પુષ્કળ તુકસાન થયું પરંતુ ઇલિઝાબેથ અને વોલસ (જુડસ) એ જાને એ એ તુકસાન ભરી દીધું. રાજ અને પાર્લમેન્ટ એ જાનેના લઘાઈમાં ઑક્સફોર્ડ રાજ પસંતું મુખ્ય સ્થાન હતું અને પહેલા ચાર્લ્સની પાર્લમેન્ટ અહિં જ ભણતી પછી રાજપદનો પરબજ થવાથી ચાર્લ્સ નાસી ગયો અને ઑક્સફોર્ડને ઘેરા પાડયો હતો તેવામાં તે શહેર ૧૬૪૬ માં પાર્લમેન્ટ પસાના કળાભમાં આવ્યો. આ લઘાઈની પામધુમમાં વિશ્વવિદ્યાલયજ અવધાય થઈ અને વિનય માટે બહુજ અનાસ્થ થઈ અને એ કે કોમવેલ ચેન્સેલર થયેતો પણ એ વસ્તુની ખોટ પુરતી નહિ. રાજ્યસત્તાના ઉત્કર્ષ સાથે વિશ્વવિદ્યાલયને નગરવાસીઓની વચ્ચે વૈમનસ્થ વધ્યું ઑક્સફોર્ડમાં છેડી પાર્લમેન્ટ બીજા ચાર્લ્સ ૧૬૮૧ માં હોલાવી. બીજા જેમ્સની સાથે વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારીઓની નિમજીકની બાબતમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થયો એ શહેર આગળ પર લેકા બાઈના પંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યું. ફનાયેરિયના સમયમાં, અહિંના લોક ફેનોમેરોપન પદમાં

મળ્યા અને વિશ્વવિદ્યાલય જકોબિયન ગૃથનેજ વળગી રહ્યું આ ખરે જીનો જ્યાજ્ઞ જ્યારે ૧૭૫૫ ઑકસફર્ડમાં ગયો હતો તે વખતે એ જાને પક્ષએક થયા અને એમાંના પક્ષએક નામશેષ થયો. અહિંજ ઑકસફર્ડના રાજકીય ઇતિહાસનો આત આવે છે. ઑકસફર્ડ શહેરના વિદ્યાલયો આલસાન્સ કૉલેજ (૧૪૩૭) આ શિક્ષણ સંસ્થાનું શિક્ષકમંડળ ધણખરા પદવીધરાનું બનેલું છે. આ વિદ્યાલયને સર ફિસ્ટોફર કૉડરિંગટને પોતાનું અધ્યાલય અર્પણ કર્યું.

મેલીઅલ કૉલેજ—(૧૨૬૨) આ જુનામાનું એક વિદ્યાલય હોઈ વિદ્યાર્તાસાર; બહુજ મશહૂર છે બ્રેસેનેજ કૉલેજ—(૧૫૦૬) એ જી. એન. સી. નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ક્રાઇસ્ટ ચર્ચ—(૧૫૩૨) સંખ્યામાં એ બધા વિદ્યાલયો માં મ્હોટું વિદ્યાલય છે અને એની બહુજ વિશેષ તરફની છે.

પ્રિટિશ અન જીન રાજ્યગૃહના લોકો આ વિદ્યાલયમાંજ શિક્ષણ લીધું છે. તે ઉપરાંત ૧૯ ની સદીને સુમારે દશ પ્રધાનોનો અભ્યાસ એ વિદ્યાલય-મંજ થયો. અહિં—‘ટામ’ નામની મ્હોટી ઘટ્ટી છે.

કો-સિમિસ્ટી કૉલેજ—(૧૫૧૬) ત્યાના ન્હાના અધ્યાલયમાં ફુલેલ અંથ અને હસ્તલેખનો સંગ્રહ છે.

એકિઝટર કૉલેજ—(૧૩૧૪) આ વિદ્યાલયના અને બ્રાડલિયન પુસ્તકાલયના મકાન વચ્ચે એક સુંદર ઘીચ બગીચો છે.

હર્ટ ફોર્ડ કૉલેજ—(૧૮૭૪) આ એક નવિન સ્થપાયેલું વિદ્યાલય છે.

જનસ કૉલેજ—(૧૫૧૧) એ વિદ્યાલયનો સંબંધ વેલ્સ સાથે વિશેષ છે.

કેમ્બલ કૉલેજ—(૧૮૬૬) આ વિદ્યાલય તદ્દન નવું છે અને જૉન કેમ્બલના સ્મરણાર્થ પૈસા એકઠા કરી બંધાયું છે.

લિંકન કૉલેજ—(૧૪૨૭) આ વિદ્યાલય વાય કિલક્રના મતથી તદ્દન વિરુદ્ધ ધોરણ પર બાંધવામાં આવ્યું છે.

મર્ટન કૉલેજ—(૧૨૭૦) પ્રચલિત કૉલેજ પદ્ધતિનું આ પહેલું વિદ્યાલય છે. અહિંના પ્રાર્થના મંદીર અને અધ્યાલય એ બંને ઇમારત મહત્વની છે.

ન્યુ કૉલેજ—(૧૩૮૬) સભા અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચેના જગડા સમયે. અહિંના ટાવરમાં અને મઠની ચોરડીઓમાં રાજપથના લોકોના શિવે-ખાના છે.

ઝોરીએલ કૉલેજ—(૧૩૧૬ આ વિદ્યાલયના પ્રસિદ્ધ લોકોએ ‘ઑકસફર્ડ સળગળમા’ ભાગ લીધો હતો.

પે-પ્રાક કૉલેજ—(૧૫૨૪) આ વિદ્યાલયમાં સેન્યુએલ જોન્સનના વખતના કેટલાક અવશેષ, છે.

કિન્ગ્સ કૉલેજ—(૧૩૪૦) ત્રિજ્ઞ યોડવડની રાણી ફિલિપાના સ્મરણાર્થ આને આ નામ આપવામાં આવ્યું.

સેન્ટ બ્લેન્સ કૉલેજ—(૧૫૫૫) ટ્રિનિટી (૧૫૫૪) વૅડફ્ડમ (૧૬૧૩) અને યોર્સેસ્ટર (૧૭૧૪) વગેરે અન્ય વિદ્યાલયો છે.

યુનિવર્સિટી કૉલેજ—(૧૨૪૬) વિશ્વવિદ્યાલયની ધણીજ પૂર્વે આ કૉલેજ ૮૧૨ માં સ્થાપવામાં આવી હતી એવી કંઈ કથા છે.

કોઈ વ્યક્તિ કૉલેજનો વિદ્યાર્થી ન હોય તો પણ તે પરીક્ષામાં બેસી શકે એવો હક ૧૮૬૮ થી વિદ્યાર્થીએને મળ્યો છે. અહિં ઓગો માટે ૪ વિદ્યાલયો છે પણ તેમની પદવી માત્ર આપવામાં આવતી નથી.

વિશ્વવિદ્યાલયની ઇમારતો બ્રાડસ્ટ્રીટ અને હાયસ્ટ્રીટ એ બેની વચ્ચે છે તેમાં વાંદલીયન અધ્યાલય, કલેરન્ડન સુદ્ધાલય, કાન્વીકેશન હોઉસ, રફિલ્ડ અધ્યાલય (સાંપ્રત બ્રાડલિયન અધ્યાલયના વાંચનાલયની ચોરડી) એ મુખ્ય ઇમારતો છે. તે ઉપરાંત વિશ્વવિદ્યાલયનું ચિત્રસંગ્રહાલય, ઐશ-ભોલિયન પદાર્થ સંગ્રહાલય અને ટેલરની આધુનિક યુરોપીય ભાષાની સંસ્થા એવી બીજી પણ ઇમારતો છે. વિશ્વવિદ્યાલયનું પદાર્થ સંગ્રહાલય, રફિલ્ડ વેધરાણા, હિંદી વિદ્યાર્થી અને હિંદીવિષય એને માટે હિંદી ઇન્સ્ટિટ્યુટ અને ઑકસફર્ડ યુનિયન સોસાયટી એવી બીજી એસામટી છે.

વિશ્વવિદ્યાલયનું શાસન ત્યાં રચાયેલા કાયદા પ્રમાણે આવે છે દરેક વિદ્યાલયનો કારભાર સ્વતંત્ર છે વિશ્વવિદ્યાલય પાર્લમેન્ટ માટે બે સલાહકાર સુદી કાઠવાનોહક છે. હિંદી અને પરકીય વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીએ માટે કેટલીક સગવડો કરવામાં આવી છે ઑકસફર્ડ શહેર વરફથી પાર્લમેન્ટ માટે એક પ્રતિનિધિ સુદાય છે.

આખા—આ લોકો મંગોલ માનવ વંશમાંના જણાય છે. એમનો ચેહરો પહોળો અને ગોળ, નાક ચપટું, ને આંખો બીણી હોય છે તેમની વસ્તી બહુ ઓછી છે પણ તેઓ જગલી હોવાને લીધે, તેમના પરાસના રહેવાસીઓ જેવાકે ચાર દારના લોકોને તેમનાં ધાગની બહુજ બીક લાગે છે. તેઓનાં બે

સુખ્ય વર્ગ છે હાલની ખાવા આખા અથવા "અગિસક્ષક" અને કંઈકચેરે આખા અથવા ("કયાસીચીર") એ બન્ને જાત લૂંટફટ કરનારી હોવાથી જમીનદારની સત્તાની જરૂરપણુ ઠરકાર કરતા નથી ૧૮૩૬ માં એમના પર ચકાફ કરી એમની વર્તણુક માટે તેમના આગેવાનોને કેટલીક રકમ આપી જમીન પર છોડવામાં આવ્યા તેઓ પાસેથી સોગત લેવડાવ્યા અને તે તે એ હુલસુધી પાળે છે એ લોકો એટલા બધા અસરદારી છે કે તેઓને જમીન ખેડાણની પણ માહિતી નથી. તેઓ પોતાનું શુજ્ઞાન ઠોરોના પાળીને ચલાવે છે તે એક ગાયનું માંસ ભક્ષણ કરે છે પણ દૂધને અડકતા નથી બાલા તીરકામકાં અને તીક્ષ્ણ તીરવારો એ તેમના હથીઆરો છે ધર્મની બાળનમાં પણ ગાહુ અસાન છે. તો પણ જે ધીરજ જગલમાં કેપવતીમાં કે નદીમાં તેમના ઠોરો ભૂલા પડે છે એવાં જગલોને તેઓ ભયંકર માને છે તેઓ ચુકદાને ઢાંટે છે. અને મરીગયેલા પૂર્વજોના આત્મા માટે માન રાખે છે.

આંગગાડી—આંગગાડી વિશે યાંત્રિક માહિતિ આપવી એટલે, પાટા, એક અને એનું જો ત્રણ મથાળા નીચે આપવી જોઈએ તે શિવાય રસ્તાઓ એ મથાળા નીચે આંગગાડીના રસ્તા ઉપર વિવેચન કરેલું જણાઈ આવશે. અહિં ક્રેક વિકાસ વિષયક અને અર્થ શાસ્ત્ર વિષયક માહિતીનું વર્ણન છે.

વિકાસ વિષયક—ઈંગ્લાંડ દેશમાં પ્રથમ આંગગાડી ઈ. સ. ૧૮૨૮ સુધી રાજ થઈ. તે પછીથી ઘણાંક વર્ષો વિતી ગયાં બાદ ૧૮૪૫ માં પ્રથમ ગંગા-જામાં અને ૧૮૫૪ ની સાલમાં સુગાંઈથી કચ્છાણુ-સુધી ફેલે, પ્રયોગ ખાતર શરૂ કરવામાં આવી. આંગગાડી સંજોગો પાશ્ચાત્ય દેશની હકિકત પ્રથમ વર્ણવી છે.

ઈંગ્લાંડ અને યુનાયટેડ સ્ટેટ્સમાંની આંગગાડીએ વિશે કામાન્ય માહિતી—અંદારમાં સૈકાના અંતમાં ઈંગ્લાંડમાં કેવલા અને બીજી જાણુની જગ્યાએ લોહાનાં હાના પાટાઓની દ્રામના રસ્તા તૈયાર કરી તેના ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ એવા પાટા પર પુળ, પત્થર વગેરે પરી પેડાને બટકાવ થતો હતો. આવા દ્રામના રસ્તાનો ઉપયોગ સુસાધરોને લઈ જવા માટે પ્રથમ ૧૮૨૫ માં કરવામાં આવ્યો. એ સાકમાં સ્ટોકટન અને ડાવિંગ્ટન વચ્ચે ૩૩ માઇલ લાંબી રેલવે શરૂ કરવામાં આવી અને તેના વેગ પણ એછા રાખવામાં આવ્યો. પ્રથમ આવા પ્રવાસીઓના વાહનો ઘેડાઓથી ચલાવવામાં આવતાં વરાળના યંત્રોના ઉપયોગ આજીવનનો માલ

લઈ જવા સારું કરવામાં આવતો અને તેના વેગ પણ એછા રાખવામાં આવતો. શુદ્ધ લોહાનો લાવ મોઘો હોવાથી એ લોહ માગે પ્રથમ લોખંડને કરવામાં આવતો. એ વખતના એનજિનશરોને એટલી પણ કલ્પના ન હતી કે જે લીસા લોહાના રેલની (પાટાને) સાથે પેડાની વાટો પણ લીસી બનાવવામાં આવે તો વધારે ફાયદો થશે. અંદારમાં સૈકાના પહેલાં ચતુર્થકમાં માલ અને માણસનું વાહન નહેરોના માર્ગને રસ્તે થતું. અને એ પ્રવાસ માર્ગ એટલો બધો અસગવડ બનેો હતો એની જો કલ્પના આપવી એવું કહેવામાં આવતું કે આ માર્ગથી લીવરપૂરથી માન્યેસ્ટર સુધી કાપડના જથ્થાઓ પહોંચાડવા હોય તો આખો એટલાંટિક મહાસાગર પાર પસાર કરવાને જેટલો વખત લાગે એટલો વખત લાગતો. લિવરપૂરથી માન્યેસ્ટર સુધી રેલવે બંધાવવા માટે પરવાનગી આપવી કે નહિ એ સંજોગો ઠરાવ બચાવે પાર્લામેન્ટમાં પ્રથમ મુકાશે ત્યારે આજ નહેરોમાં વાહન કાપે કરતા કંપનીનાં ચાલકોએ પોતાની સક્રિય વાપરી એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં એ વરસનો વિલંબ કર્યો; પણ આખરે ૧૮૨૮ માં પાર્લામેન્ટની મંજૂરી મળી કામની શરૂઆત થઈ. શરૂઆતમાં તો આ રસ્તાનો ઉપયોગ માત્ર ગાંસડી અને ખીલે માલ લઈ જવા માટે જ કરવો એમ નહીં થયું અને ગાડીઓને ઘોડા ભેડવા એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું, પણ રસ્તો તૈયાર થતી વખતે જ લોડ સિફ્ટસન એ આગ્રહથી ઘોડાને બદલે વરાળ એનજિનનો ઉપયોગ કરવો એવું નહીં થયું. તથાપિ એનજિનને ચુકરર એક જગાએ જ ભેસાડી, દોરડા લગાડી ગાડીઓ જેવવી કે ડોડતાં એનજિન ગાડીને ભેરોને રોએવાં એ બાળકમાં કાયરેક્ટર લોકમાં મતભેદ થયો પણ આખરે ઠોડતાં એનજિનને ભેડવાં એમ નિશ્ચિત થયું. ત્યાર બાદ એનજિનની ગતિ સંજોગો વાદ શરૂ થયો અને "કલાકે બાર માઇલ એટલા વેગથી વરાળ યંત્ર લોહ માગે પરથી ગાડીઓ જેવી શકશે એમ મતિ-પાદન કરનારા મોટા મગજના ઉત્સાહી માનુસોમાનો થઈ નથી?" એમ.

એક માણુને બહેર રીતે કહ્યું. એ પ્રમાણે વારાપાટ થઈ આખરે 'રોકેટ' ગતનું એનજિન ભેડાઈ આંગગાડી શરૂ થઈ અને તેને કલાકે દોઢા-છાસ માઇલ જેટલી ગતિ કે જેની દેલોએ રતોને પણ કલ્પના કરી ન હતી, તે આપવામાં આવી દીવી રીતે લીવરપૂર અને માન્યેસ્ટર વચ્ચે ગાડા અને આજુસની વાહક આંગગાડી થવા મંડી અને જેમ;

ત્રીસ ઘોડાની ગાડીઓનો ધંપો ચાલતો તે સાક્ષ્યનાબુદ થયો. અને ઉલટું પહેલાં જે ૫૦૦ મવાસીની સંખ્યા હતી તે ૧૬૦૦ સુધી વધી. નહેરોમાં બેધાર કરતાં કંપનીનો ધંપો પણ તદ્દન બેસી ગયો, એના પરિણામે એવા લોકોએ આગાડીની આવી યોજના તદ્દન ઈર્ષી વાળવા માટે એ લોકોએ જે પ્રયત્નો સુક્ષિત વગેરે થોધી કાઢ્યાં એનું રમુજ વર્ણન સ્માર્ધસૂદન જોઈ રટીકનસનના ચરિત્રમાં આવ્યું છે. આગાડીનો રસ્તો તૈયાર પાડનારાઓને જમીન દારો તરફથી વિખે પડાવ્યું, ગોળી મારી કાર કરવાની બીક બતાવી, અર્થમાંનાં, કલજીએન તરફથી માર મરાવાની ધમ્મના કરી અને વર્તમાન પત્ર દારો તરફથી એમ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું કે “વરાળના એન્જન ચાલવાથી હુવામાં ઉડતાં પક્ષી મરશે, ચાલુવાનુ ચરતી ગાયો બુલશે, મરથીઓ ઇંડાં નહિ મૂકે, ઘરો સળગી જશે, અને ઘોડાઓનો ઉપયોગ ન થવાથી એ માણી પૃથ્વી પરથી તદ્દન નષ્ટ થશે” ? પછી લંડન અને લુલવિચ એ બંને વચ્ચે આગાડી શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન મૂકાયો અને તેનો પ્રસિદ્ધિ પત્ર (પ્રેસપેક્ટસ) પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે કર્વાલી રિન્કુ નામે માસિકમાં નીચેની ટીકા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. “સ્ટેજ કોચના બમણી ગતિથી એટલે કે કલાકે વીસ પચીસ માઈલ ગતિથી વરાળના એન્જનના ઘોડી શકશે એ વિધાનમા કેટલું મૂર્ખાં પણું અને ઉપહાસ પાત્રતા રહેલી છે તે દેખીતું છે. અને એ કે આટલા વેગથી આગાડી ચાલી તો પણ એવો કોણ મૂઠ મવાસી છે કે પોતાના જીવનની હરહાર ન કરે ! તે કરતાં, આલે તે ભાડું આપી લોક યેસ નહીંમાના વહાણથી પહેલાના માફકજ મવાસ કરશે. અમોને એવી પક્ષી ખાતરી છે કે પાલો મેટ આવેા કરાવ પાસ કરતાં પહેલાં આગાડીનો વેગ કલાકે આઠ કે નવ માઈલ હોવો જોઈએ, એનાથી વધારે ન હોવો જોઈએ એવો નિષ્કર્ષ જરૂર લાદશે ! તે પછી પાલો મેટમાં પણ રમુજ વાદવિવાદ થયા બાદ આખરે આ આગાડીનો રસ્તો તૈયાર કરવાને પરવાનગી મળી.

આગાડીનો રસ્તો તદ્દન સીધો અને એકજ સપાટીમાં હોવો જોઈએ એવી પ્રથમ સમજણ હતી. તેથી તે વખતના એન્જન-અરોને પહેલાં આખા પ્રદેશની તપાસણી કરી, બધા ઉંચા નિચા ખાધા પૂરીને રસ્તો તૈયાર કરવા સાડાં ટ્રેક માઈલે બરચ ૩૫૦૦૦ પાંડ આવતો ! બીજી એક રમુજની વાત તે એ કે લોકોનું ઉચ્ચતાથી પદાર્થોનું થાય છે એ શાસ્ત્રીય તત્ત્વનું અજ્ઞાન. પ્રથમ રેલ્વેના પાટા બંધાવતી

વખતે જે પાટા વચ્ચે અંતર જરી કે રાખતા નહતા. એથી શું થયું કે એક વખતે જે નવિન રસ્તાથી આગાડી સવારમાં ચાલી ગઈ, તેજ રસ્તાના પાટા બંધારના તકકાથી વૃદ્ધિગત થયા અને કેટલેક ઠેકાણે તો જે કુટુંથી પણ વધારે સીધી સપાટીથી ઉંચાઈએ ચડી ગયા. એવે વખતે એ રસ્તાથી આગાડી પાછી લાવતી વખતે રસ્તો એક સપાટીમાં લાવવો પડતો. કેટલેક ઠેકાણે તો ઉંચુતાનું પરિણામ ધ્યાનમાં ન આવવાથી ગાડી પાટા પરથી ઉઘડી પડી અકસ્માત પણ થતા.

વળી એક વધારે અજાનની ખાબત એ છે કે આગાડીના રસ્તાની પહોળાઈ વિષે ઇંગ્લંડમાં જર્જ સ્ટીક્સને શરૂઆતથીજ ખાતર પાટા વચ્ચે ૪ ફુટ ટાા ઇંચ અંતર રાખવાનું નિશ્ચિત કયું હતું. પણ એટ વેસ્ટન રેલ્વે કંપનીના ભુનેલ નામક એન્જનરે ૭ ફુટ પહોળાઈના ઉર્ફે ઓડગેજની આગાડીઓ અને રસ્તા બાંધવાનું ઠરાવ્યું, અને પહોળાઈ વધારવાથી એન્જનની શક્તિ અને ગતિ વધશે, આગાડીના ડબ્બા, ગાડી બેસથી ચાલશે તો પણ હાલશે નહિ અને ડબ્બાનો આકાર વધવાથી ભારે માલની લેલક કરવાનું સગવડ ભયું થશે વગેરે કાયદાઓ દર્શાવ્યા ત્યારે આ વિષયપર પણ વાદ ચાલ્યો અને પાલો મેટ એનો પૂર્ણ નિકાલ કરવામાટે એક સ્વતંત્ર કમિટી નિર્મી. રસ્તા પહોળા કરવામા બીજી અડચણ ઉપસ્થિત થઈ કે, એક રસ્તાપરની ગાડી બીજા રસ્તા પર લઇ જવી અશક્ય થવાથી બહુજ ભાંજગડ થઈ સ્ટીક્સન પદ્ધતિના રસ્તા ૨,૮૦૦ માઈલ હતો, ત્યારે ઓડગેજને રસ્તા કુલ ૨૭૦ માઈલ હતો, તેથી કમિટીએ સર્વ રસ્તાઓ સ્ટીક્સન પદ્ધતિનાજ હોવા જોઈએ એવું ઠરાવ્યું અને આથી ૭ ફુટ પહોળાઈના રસ્તા પાડીનાખી ફરીથી પદા ઇંચ પેહોળાઈના રસ્તા બાંધવા લાગ્યા.”

હવે એક વધુ રમુજ વાત બની તે એ કે ઉતાડીઓને વાહન બનતા ડબ્બાના આકારવિષે—પ્રથમ જ્યારે આગાડીમાથી માલુસો (ચુસાફરો) લઈ જવા એમ કયું ત્યારે કાંઈપણ એન્જનિઅરના મગજમાં એ કલ્પના ન હતી કે ચુસાફરોને માટે કાંઈક નુકા પ્રકારના ડબ્બા હોવા જોઈએ, પણ માલ લઇ જવારાડી જે ઉઘાડી વેગન (ટક) હતી તેમાજ બનાવી ગાડીને વચ્ચે મેચનાનો ભાગ, એજ મેચનાનુ ઉપયોગમાં વપસતો. ઇંગ્લંડ પ્રમાણે અમેરિકામાં પણ એજ પદ્ધતિ ચાલુ હતી. આવા પ્રકારના ડબ્બાની આગાડી શરૂ થઈ, ત્યારે પહેલે દિવસે, સેવા માનુસેજ આવ્યા ડબ્બામાં ચુસાફરી કરી, તેમના આ સાહસ

માટે, લોકોએ તેમની સ્તુતિ કરી; પણ એથીપણ વિશેષ કૌતુકની ખાખત એ કે હુલિયુધી ઈલાંડમાં આવા ઘોડાના ગાડીના આકારના ડળા કાયમ છે. વિશેષતઃ ફર્સ્ટ ક્લાસના ડળા આવા આકારના હોય છે. લોકોએ પુરાણમિયતાની આશ્ચર્ય જનક વાત એ કે ફર્સ્ટ ક્લાસના ધારણના હેન્ડલને નમૂના એ લુના સ્ટેજ કોચના ધારણના હેન્ડલની માફક તદ્દન સગવડ વગરના છે છતાં તે કાયમ રાખવામાં આવ્યો છે.

બધા દેશોમાં અમેરિકામાં આગાહીની રચનાની સુધારણા માત્ર મુસાફરીની સગવડની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ સુખની દૃષ્ટિએ પ્રથમ થઈ છે. સગવડ અને શૈક્ષણ એ બંને દૃષ્ટિએ પુલમને સૂચવેલા નમૂનાના ડળા સર્વોત્કૃષ્ટ હતાં છે. આવા ડળામાં સુવાળી ગાડીઓ અને ગમે તે દિશાએ મોં ફેરવી શકાય એવી પુરશીઓ, તેમજ પુરશીની ખીંટો બાજુ બંને તેટલી ચઢતો કે ઉતરતો કરી શકાય એવી યોજના, ફર મુસાફરી કરનારા ઉપરોક્તોને ગાંઠ સુવા માટે સગવડ અને ડળાની એકદર શૈક્ષણ એ બધી ખાખતો ઉત્તમ છે. આવી આગાહીમાં મુસાફરોને મુસાફરી કરતાં, બહુ કે આપણે ચોતાના ધરમાં છીએ એમ લાગે છે. એ વિશે મિ. સી. નોડક નામના એક અમેરિકન લેખકે બહુજ મનેરજ અને યુક્ત વણૂં ન કહ્યું છે, તે નીચે મુજબ છે.—સેંટ્રલ એસિધિક રેલ્વેના પુલમન નામના ડળામાં તમે જ્યારે તમારો સામાન, પુસ્તક વગેરે લઈ મોકા હોતો તમારા ઘરમાં નિત્ય જે કાર્યક્રમ કરી શકો તે એમાં પારપાકી શકાય છે. સર્વ પ્રકારના દરરોજના કામ કરનારા હોશીઆર નોકરો દરેક કામ સંપળતાથી કરી શકે છે એટલે સુધી કે પોતાના ઘરમાં પણ એટલી બધી વ્યવસ્થા હોતી નથી. તમોને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વસ્થ આગોટવાને, ઉંઘવાને કે મેસવાને સંહલું થઈ રહે છે નિયમિત વખતે બરાબર રાંધેલું મુખતક જમણુ મળે છે. લુગા લુદા પ્રદેશમાંથી આગાહી દોડતી વખતે, દરેક પ્રકારના સિત્ત, સિત્ત ને સર્જિક દેખાવો લેવાના મળે છે. તેમજ સ્વચ્છ આનંદકાયક હવાના લેવાથી મન હંમેશા આનંદી રહે છે, અને દરરોજના કામ ધધામા તત્પ થયેલા કે સંસારની જાળમાંથી તેમજ જીવ્ય કંકાસથી ત્રાસેલા લોકોના મન એકદમ ઉદ્ધસિત થવાથી આવો પ્રવાસ એટલે કે એક વિશાંતરણ ધામ છે. એવો અનુભવ થાય છે. ટેબલપર કાંઈ લખો, કે પુસ્તક વાંચ કે ફોટોમાંના ચિત્ર જુઓ. જો સાથે કુંડળ હોય તો એ બારી નજીક મેસીને કંઈ વિષુતી કે સીવતી કે-

ખાશે કે કોઈક વખતે બહારની સૃષ્ટિશોભા જોતી માલમ પડશે. ખાખકો આમતેમ રમતાં કે બારી-બહારની કુતરાઓની ગમ્મત જોતાં, કે માથું નીચે અને પગ રાખી કુદકા મારતાં જણાયો. સવારે ચોટર નિયમિત વખતે આવી તમને જગાડશે. પછી સવારનું નાસ્તાપાણી, બપોરનું જમણુ અને રાતનું વાણુ વગેરે તમને બરાબર આપશે. રાત્રે ગાડી બીછાને વગેરે સર્વ સુવા માટે મુકરર કહેલા નોકરજ પાથરશે આવીરીતે બધી ધરના બધીજ વ્યવસ્થા હોય છે.

રાજધાનીનાં શહેરની આગાહીઓ—લંડનના રસ્તામાં લોકોનો વ્યવહાર વધવાથી તેમજ દરરોજના રસ્તાઓની સંખ્યા અપૂર્ણ જણાવાથી જમીનની નીચે રસ્તા બાધવાનું સાહસ હાથમાં લેવુંજોઈએ એવું જરૂરનું લાગ્યું. શહેરના રસ્તા નીચે પાણીના નવા, ફેનેજના નળ ગેસની નળીઓ, હોવાથી એ બધાનું એક જલ જમીનમાં પસરેલું હોય છે. એ કોઈપણ વસ્તુને ધકકો ન લાગે એવી યોજનાથી રેલ્વે બંધાવવી એ ૧૮૬૩ માં નિશ્ચિત થયું. આ રેલ્વે યંડિંગટનથી નીકળી એજવેયર રોડ નીચે થઈ ચેરીલેબોન રોડને મળે છે. પછી પાકું કેસ્ટલ પરના ધર નીચે થઈ, ચોટલ'વેપેસનીથેથી, સુધનરોડ નીચેજર્મ કિંગ્સ કોસસુધી જાય છે અને ત્યાં એટને-ધર્ન અને મિડલેંડ રેલ્વેને મળે છે આ આગાહીના રસ્તાપર આવેલી કેટલીક કાળાને જમીનનીચે થોડાક ઇંચના અંતરપર હોય છે, કેટલીક થોડાં ફૂટના ઉંડાણની તો કેટલીક કમાનો ધરના કે મોટા-ગોટી ઇન્ડોરોતોની પાયાથી પણ ઉંડી, બાંધવામાં આવી હોય છે આવી જમીન નીચે બાંધવામાં આવતી રેલ્વેમાં બાંધતી વખતે ઘણી અડચણો ઉપસ્થિત થાય છે જમીનની અંદરનો ભાગ કોઈ ઠેકાણે ખડકવાળો, કોઈકે ઠેકાણે રેતીવાળો કોઈકે ઠેકાણે ચીકણામટીનો હોય છે. તેમાં ઉપર વણુવેલા પાણીના, ફેનેજના કે ગેસના નળનળીઓને જરીકે ઇતન કરતાં રેલ્વે બાંધવાની હોય છે. લંડનની ઉપયુક્ત રેલ્વેના તો કેટલાકે સ્ટેશનના મુકા પૂર્ણપણે જમીન નીચેજ બંધાવ્યા હોવાથી બાકીના જમીનના પૃષ્ઠભાગપર આવ્યાં છે. સદરુદ્ધ મેટ્રોપોલિટન રેલ્વે (લંડન રાજધાની નીચે આવેલી આગાહી) પુરીથપાછી તેને લગતોજ પિ મેટ્રોપોલિટન ડિસ્ટ્રિક્ટ રેલ્વેબંધાવવામાં આવી. તે હાઈ પાકુંથી નીકળ્યાં લંડનમાંના વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ ની નજીકથી થઈ વેસ્ટમિનસ્ટરબ્રિજને મળે છે ત્યાંથી વેસ નદીની બાણુએ થઈ યંડિંગક્રસ (બ્રજસુધી પહોંચી થોડી વક્ર થઈ મેનચાન હાઉસ માર્કેટ ને

આઈગેટ સ્ટેશન સુધી જાય છે એવી રીતે આખા લંડન શહેરમાં—જમીન નીચે રેલ્વે બંધાએલી હોવાથી એમાં વ્યવહાર પણ પુષ્કળ આવે છે. ઘણાંતરીકે— સામાન્યરીતે આ રેલ્વેનો મૂરગેટ-સ્ટ્રીટ સ્ટેશનમાં આવતી કુલગાડીઓની રાજની સંખ્યા આસરે ૮૦૦ છે.

ધિ પંસિકિ રેલ્વે :—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની આગાખાડી વિષે એક વિશેષ કહેવા લાયક ખીના એ છે કે આટલાંટિક કિનારાના ન્યુયાર્કથી પંસિકિ કિનારાના સેનફ્રેન્સિસ્કો સુધી ૩,૧૨૫ માઈલ લંબાઈ એ બુઝીલ્સ્ટ્રી કંપનીએ આગાખાડીના પુષ્કળ રસ્તાઓ બંધાવ્યા છે. આવી દૂરની મુસાફરી કરતાં ફક્ત એક મહિનાથીજ થાય છે આ રસ્તાપર વિસ્તૃત-મેદાન તેમજ ઉંચા પર્વત છે. તેમાં કોતરેલા મોટાં મોટાં પૂલ અને સુરંગ (ટનલ) એ બધા ભેડાં એનની-અરના કૌશલ્યની પ્રશંસા કર્યા વગર રહેવાતું જ નથી. એ માહા એ એક મહત્વનું નંકશન એ રેલ્વેપર આવ્યું છે ત્યાં એનની અને ડબા દુરસ્તી કરવાના અને તૈયાર કરવાના મોટાંમોટાં કારખાનાં છે. એમાહાનાં સ્ટેશન માટે ત્રીસ એકર જગ્યા શેકાઈ છે. ત્યાંની વસ્તી ૧,૮૬૪ માં ૩,૦૦૦ હતી તે ૧૮૭૦ માં એકલમ ૧૬,૦૦૦ કરતાં પણ વધી ગઈ. એમાહાની આગળ જઈએ તો આ રેલ્વેનો રસ્તો પર્વતી નદીના કંઠે ચાલે વહે છે અને તેના પર આવેલા બધે આરસે માઈલનો પ્રદેશ બહુ કેટલાવાળો અને વસાહતોને માટે યોગ્ય હોવાથી ત્યાં લાંબો માણસ રહે એવો છે એમાહાથી ૫૪૬ માઈલ અંતર પરના શર્મન સ્ટેશન નજીક આ રસ્તો પ્લોક હિલ્સ નામે ડુંગરપરથી જઈ પૂર્વીપરના કોઇપણ આગાખાડીના સમુદ્રની સપાટીથી વધારે (૧,૨૪૨ ફુટ) ઉંચો છે. શર્મનથી થોડેજ છેડે ૬૫૦ ફુટ લંબાઈના અને ૧૨૬ ફુટ ઉંચા એવા લોકડાના થાલતાપર બાંધેલા એક પૂલ છે. એ પૂલના સાઠા વાકડાનું કામ આશ્રય પમાડે એવું છે. તે પછી રોકી માઉન્ટ, નામના પર્વ-તપરથી એ રસ્તા જાય છે. ત્યાં પસી નામનું એક સ્ટેશન છે એની આગળ એંગડેન નામનું એક વિખ્યાત સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૫૦ માઈલ અંતર પર જે રસ્તો બાંધવામાં આવ્યો તેમાં એક આશ્ચર્ય પમાડે એવી વાત એ છે કે (અદભૂત કૃત્ય) ૧૮૬૮ સેકામાં અહિંનો ૧૦ માઈલ નો રસ્તો કંબળ એકજ દિવસમાં બાંધવામાં આવ્યો તે એવી રીતે કે પાટા પરના એક વેગન (ડબ્બો) તૈયાર થયેલા રસ્તાના અંત સુધી લાવ્યા પછી આર માણસોએ વેગનમાં બસ્યા બે પાટા લઈ પાસેના સ્લિપર્સ પર બેસાડ્યા

અને તેના પરથી વેગન આગળ ધકેલવામાં આવ્યું પછી ફરીથી આગળ બે પાટાનાં બધામાં આવ્યા અને તે પરથી વેગન આગળ લઈ જવામાં આવ્યું. પાછળથી આવતા મજૂરોમાંના કેટલાકે પાટા ખીંચીમારી સમઠે કરતાં ગયા અને કેટલાકે કોઠાની વતી ખોલી રસ્તાપર પાથરતાં ગયા. એ પ્રમાણે તે દિવસે જ કામથયું તેનું ૧૧૧ સેકડમાં આસરે ૨૪૦૦ ફુટ એવું પ્રમાણ નિકળ્યું. આ દશ માઈલ લંબાઈના રસ્તાપર પાટાનાં બધાનું કામ ફક્ત આઠ માણસોએ જ કર્યું, એટલું જ નહિ પણ વધારે અચાંબા જેવી વાત એ છે કે એ દશ માઈલના આઠ માઈલના પાટા બાંધવાનું કામ તો ફક્ત આઠ બકાફર માણસોએ જ કર્યું કલાકમાં બેપારના લોકોન પહેલાં જ ખતાસ કર્યું. અસ્તુ.

એની પછી આ રસ્તાપર કેપહાન નામનો પર્વત છે ત્યાં એક ઠેકાણો, એક ઉંચા કશડ પરના બકાફર ફાદી ૨,૫૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ, આગાખાડીનો રસ્તો તૈયાર કર્યો છે. આ બકાફર લોંગવાનું કામ શિખર પરથી દોરડાં બાંધીને નીચે ઉપર રહેલા મજૂરોએ દોરડાના આધારપર ઉતારાઈ કર્યું છે. એવી રીતે જે ઠેકાણે રેડ ઇંડિયાના કોઈ પણ ચાલક જગતી મનખનું પગલું પણ પોહાયતું અશક્ય હતું તે ઠેકાણે એવી પ્રત્યે પોતાના જ્ઞાનના બળે આગાખાડીનો રસ્તો બાંધ્યો છે.

એ શિવાય જે રેલ્વેકંપનીએ આ રસ્તો બાંધ્યો તેના ચાલકોનું સાહસ પણ કહાપણ બેઠલું અને રસ્તો પાત્ર હતું એ કંપનીના મૂળ પાંચ ઉત્પાદકો સંકે મેટ નામના શહેરના રહેવાસી હતા. તેમાંના બે કાપડના વહેપારી, એક વાણીઓ અને બે લોખંડના માલના વેપારી હતા. એવા કહ્યું પ્રદેશના રેલ્વે બાંધી શકાજ નહિ એવો પ્રથમ કેટલાક મોટામોટા એનનીશોનો મત હોવાથી ઉપર જણાવેલી પાંચ વ્યક્તિઓની બધા ધનિક અને રાજદવારી મરકરી કરવા લાગ્યા તે ઉપરાંત લોકડા શિવાય બધે માલ ન્યુયાર્કથી વહાણમાં લરીને કેપહાનથી વળીને સેનફ્રેન્સિસ્કો મા લાવવામાં આવ્યો અને કેલિફોર્નીઆમાં મજૂર ન મળવાથી, મજૂરી વધવાથી, કંપનીને ચિનમાંથી ૧૦૦૦૦ મજૂર મંગાવવા પડ્યા. દશ માઈલનો રસ્તો પૂરો થયા પછી લોકડાનો ભાવ વધ્યો. આવી રીતે ચારે તરફથી નવા નવા વિચારો ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ મૂળ ઉત્પાદકોએ હિંમત ન છોડતાં અને સાવ-જનિક મદદની અપેક્ષા ન કરતાં પોતાની બધી માલ-મત્તા ખરચી આ રસ્તો પૂરો કર્યો. એ કામમાં મુખ્યત્વે કરી ગિ. એસ. એસ. મોરેગુ નામના એનનીશીઅરની મદદ હતી.

આવી રીતે રસ્તો પૂરો થતાજ સૈનિકોને કોઈ બંદરનું મહત્વ વધીને ત્યાં જ પાન ચિન અને અસ્ત્રોલિયામાંથી માલના માટમાંથી વહાણોની આણના શરૂ થઈ, પચીસ વરસ પૂર્વે ત્યાં ફક્ત પાંચસો માણસની વસ્તી હતી ત્યાં હવે ૧,૭૦૦૦૦ ની લોકો વસી, થઈ. અને તો સૈનિકોને એક મોહું મહેર ગણાય છે.

હુનિયાના ભુદાભુદા દેશમાં આગગાડીઓનું પ્રમાણ કેટલું છે તે નીચે પાતાવેલા કોષ્ટક પરથી માલુમ પડશે—

ભુદાભુદા દેશમાં આગગાડીનું પ્રમાણ

દેશ	૧૬૨૦ કે ૨૧ સાલમાં લાડિની લગાઈ નાણ પ્રમાણ	શેત્રફળ ચોરસ માઈલ	હરેક હાઈમર માં માઈલની લાડિની માઈલ	૧૬૧૬-૨૦ કે ૨૧ સાલમાં લોકસંખ્યા (દસ લાખ)
યુ. કિંગડમ	૨૩૭૩૪	૧૨૧૬૩૩	૧૬૪	૪૭.૩
અમેરિકા	૨૦૨૬૨	૧૮૮૭૪૫	૨૨૮	૪૨.૬
આયર્લેન્ડ	૩૪૪૨	૩૨૫૮૬	૧૦૭	૪.૩
ફ્રાન્સ	૩૭૨૬૫	૧૮૦૨૬૨૬	૨૨	૩૧.૭
જર્મની	૨૬૧૬૬	૩૭૨૬૬૬૫	૧૦	૮.૭
પ્રુશિયા	૨૬૧૦૪	૨૬૭૪૫૮૧	૬	૫.૪
રશિયા	૬૫૧૬	૪૭૩૦૮૮	૨૦	૬.૬
અંગ્રેજી	૨૨૫૬૦	૧૧૫૩૧૧૬	૨૦	૭.૮
પોર્ટુગીઝ	૩૬૪૦	૩૦૦૬૬	૧૩૧	૬.૧
સ્પેનિશ	૪૬૪૬	૧૧૭૪૪	૪૨૩	૭.૬
બ્રાઝિલ	૧૭૬૪૭	૩૨૭૫૫૧૦	૫૫	૩૦.૬
ચીલી	૫૪૪૦૩	૨૮૮૮૨૬	૧૮	૨.૭
પેરુ	૬૦૦૦	૩૬૧૩૫૬૦	૨.૩	૪૩.૦
એકસ્ટ્રો	૧૮૬૬૭	૫૬૨૬૬૪	૧૫૭	૧૩.૫
હુન્ડિયા				
પ્રુશિયા	૩૦૩૨	૩૫૦૦૦૦	૬	૧૨.૭
જર્મની	૨૭૭૧૧	૨૧૨૬૫૬	૧૦૭	૩૬.૪
હુન્ડિયા	૩૫૮૧૮	૨૫૦૪૭૩	૧૪૦	૫૮.૮
પ્રુશિયા	૪૩૭૨	૩૫૬૫૬	૧૨૪	૭.૮
જર્મની	૬૪૪૧	૧૧૦૬૩૮	૮૮	૪૦.૦
પ્રુશિયા	૬૩૫૬	૨૬૦૭૩૮	૩૬	૭૭.૦
જર્મની	૨૩૭૭	૧૨૫૮૬	૧૬૮	૬.૮
પ્રુશિયા	૨૦૭૨	૧૨૪૬૬૬	૧૩	૨.૩
જર્મની	૨૬૦૬	૭૪૦૦૦૦	૪૨૪૦	
પ્રુશિયા	૬૪૩૬	૧૬૦૭૮૩	૪૮	૨૦.૭
જર્મની	૬૪૨૦	૧૩૩૦૩૫	૫૬	૫.૬
પ્રુશિયા	૨૮૮૧	૧૫૬૭૬	૨૪	૩.૮
જર્મની	૨૭૨૦	૬૧૩૧૨૪	૬	૨૦.૬
પ્રુશિયા	૨૬૩૭૦૩	૩૦૮૩૫૨૬	૭.૪	૧૦૫.૦

અર્થશાસ્ત્ર વિષયક અને કાયદા વિષયક વહેવારના ગાગોનો દર—વસ્તુની કિંમત ઉત્પાદકોની સ્વતંત્ર હરીફાઈથી નહીં કરવી એવા સિદ્ધાંત એક સમયે અંગ્રેજી શાસ્ત્રમાં અને કાયદા શાસ્ત્રમાં સર્વમાન્ય રીતે રૂઢ થયેા હતા. પણ કાલક્રમે જેમ જેમ આગગાડીના ધંધાની વૃદ્ધિ થતી જવાઈ ત્યારે એવા અનુભવ થયો કે સ્વતંત્ર હરીફાઈના તત્વપર આધાર રાખી એવો ઘોટો એ ધંધા ચાલશે નહિ આ અનુભવ એકલા આગગાડીના ધંધામાં જ બધામાં લેવાનો છે એમ નથી પણ જે ધંધામાં પુષ્કળ મોંઢું લાગે એકઠું કરવું પડે તેવા ગંધા ધંધાની જોડે સ્થિતિ છે. એવો અર્થ એ કે, રસ્તેની મુસાફરી કરનારાઓને સ્વતંત્ર હરિફાઈના તત્વથી જરાએ કાયદો મળતો નથી કારણ કે એક જ રસ્તાપર આગગાડીઓ ચલાવી ભુદા ભુદા માટીકામાં મોહોમાહે લાડું લેવાની બાબતપર હરિફાઈ કરાવવી એ અશક્ય છે. કારણ એક જ રસ્તાપર ભુદા ભુદા માટીકાએ પોતાની આગગાડીઓ ચલાવવી એ એક ભોખમનું કામ છે, આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ પુષ્કળ લાભગરવાળું છે અને લોકોની સમ્પત્તિની દૃષ્ટિએ એક રસ્તાની વ્યવસ્થા, એક જ માટીકાના હાથમાં ડોલી ભેઈએ એ જરૂરું છે. તેમજ ભુદા ભુદા માટીકાએ ભુદા ભુદા સમાંતર રસ્તા બાધી આગગાડીઓ ચલાવવી એ પણ મુશ્કેલ છે એવા એ કે નવું ભુદા ભુદા પ્રકારના રસ્તા, દરેક દેશમાં બાંધવા એટલે કે લાડાળને નિરર્થક અપવ્યથ કરવા જેવું છે. અને એથી બાડાળ પણ વહેવાર નાવ પામે તે ગિતાય એવી હરિફાઈની દરેક પ્રકારના હુન્ડિયા ગઢવાના જેવો અને પશ્ચિમે રાખનાપુરિક વહાવાગોરોનું કારણે આગુ પશ્ચિમાન એટલું નુકસાનકારક બને કે જે કે પગનીમા બે વધાય ચારે હરિફાઈમાં પ્રવેશ કરે તો તે પોતાના બાર નાહો માહે કસવી નહીં કરે અને અનિહ હરિફાઈને ટકના દેતા નથી.

હવે હરિફાઈની દર રસ્તાવે નહિ તો શીરે તે કરાવનારો નહ નરે પ્રમ્ત છે. ત નરે પ્રમ્ત માડે દર (લવ) કરાવવો એવું તાર અગરમાં આવું એટલે કે અતર માનમાં તર શાડુ ઉઠવું એમ ઉરડુ પડવા તાર પણ થોવું નથી આવું બોધ અનુભવમાં માત્રમ પડવું કારણ કે નરે માનમાં મુસાફરે એ બનેલી વ્યવસ્થા બંધાવાને નરે તારાવ અતર માનમાં તર અતરની અતરની રસ્તા નથી નરે માનમાં અતર અતર નરે, હરિફાઈ અતરની અતરમાં માનમાં અતર અતરની અતર

હોય તેજ દર દરના સુસાફરનો માટે રાખવો તે અન્યાય ભરેલું છે. એથી ઉઠતું નજીકની સુસાફરી કરનારાને વધારે ભાડું અને દૂરના સુસાફરને ઓછું ભાડું એવું તત્ત્વ રાખીએ તો પણ દૂરના પ્રવાસીને વચ્ચે ઉતરવાના હકને માટે પ્રવાસી અને રેલવે અધિકારી વચ્ચે તરો ઉપરિચિત ધવાનો સંભવ છે. એ બધા પરથી આખરે એવું કઠણ્ય કે પાસેના કે દૂરના સુસાફરને એક જ દર આકારનો એ પ્રચલિત પદ્ધતિ જાણ્યાર છે.

તથાપિ ઉપર જણાવેલી સર્વ હકિકત ધ્યાનમાં લઈ એક સુધારેલી પદ્ધતિ સુકર કરી છે અને વિશેષતઃ માલની લાવણ કરવામાં ઉપયોગી છે. એ પદ્ધતિ એવી છે કે માલના લાવણ કરવામાં રેલવે કંપનીને થતા ખર્ચના જે વિભાગ કરવામાં આવે છે. એક ખર્ચ પ્રત્યક્ષ વાહતુક સંબંધી અને બીજો રેશનપર માલ ચલાવના ઉતારવા ને લગતો ખર્ચ એ બીજો ખર્ચભરુ ભાડું પ્રવાસીના ઓછી વતી સુસાફરીનો વિચાર ધ્યાનમાં ન લેતાં આકારવામાં આવે છે. બદલે એ પદ્ધતિમાં એવી ખાગી રહેલી છે કે મૂળ રસ્તો તૈયાર કરવા ખાખન એકડું કરેલું બંડોળ અને હ મેશના રસ્તા સમારવાનો લગતો ખર્ચ એનો વિચાર તેમાં કરેલા હોતો નથી. ઉલટું આ ખર્ચનો અંશ પણ ભાડામાં આકારીએ તો દર ઘણો વધી હલકી કિંમતના માલની લાવણ કરવી રેલવેથી જરીએ બને નહિ. હંકમાં ઉપર કહેલા એક પણ તત્ત્વને સર્વથા સ્વીકાર થઈ શકશે નહિ અને એવું તત્ત્વ નિશ્ચિત કરવું પડ્યો કે માલની કિંમત ધ્યાનમાં લઈ, ભાડું પરવડે એવો દર રાખવો અને જેના વેપાર વૃદ્ધિ ગત થવાનો સંભવ છે એવા માલને માટે દર ઓછો રાખવો, કારણ વેપાર વધવાથી જો દર ઓછો કરવામાં આવે તો પણ આખર કાયદોજ થશે. માલને યોગ્ય જાણ્ય એવુંજ ભાડું રાખવું એજ વસ્તુ ઉપર યોગ્ય જણાય છે. કારણ કે આંધક પ્રમાણે કર નાખવો એવાં કર વિષયક અર્થ શાસ્ત્રના સુમરિદ્ધ તત્ત્વના એક સ આધારે તે કઠણ્ય છે. આ તત્ત્વ અગ્રદગાં મૂકવા માટે રૂચવે અધિકારીઓ માલનો વર્ગ કરે છે અને પહેલા વર્ગના જોખપર પેટલા વર્ગના યોગના પ્રમાણમાં બમણો ગણવેલો, કે ચાર ગણવેલો ભાડાનો દર રાખે છે. એ વર્ગવાદી માલની કિંમત અને રેલવે કંપનીને તે માલ લઈ જવા સાડા થતો ઓછો વત્તો ખર્ચ એ ધ્યાનમાં લઈ કરવામાં આવે છે. આ તત્ત્વ યોગ્ય હોવાને લીધે એ અમલમાં મૂકતી વખતે માત્ર લુહા લુહા માલીકોને લુહા લુહા દર એવા ગોરાળા

ન થાય એટલા માટે રેલવે કંપનીએ આ તત્ત્વાનુસાર સુકર કરેલાં ભાડાનાં દરનાં તકતોએ લોકોને જણાવવા છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આ બંનેની આ નંબી કંઈ સરકારી માલીકી ઉપર જણાવેલું તત્ત્વ રેલવે કંપની માલીકીની હોય તો કે સરકારી માલીકીની હોય તો સારી રીતે અમલમાં મૂકાયે એ વિષે મતભેદ ઉપર થયે. સરકારની માલીકી આગામી પર હોય તો તેની વેદાશ વધારવા માટે રેલવેના ચાહિ તે દર વધારશે એવી એક શકા રહે છે. પણ એ બધામાં ઉપર બતાવેલા તત્ત્વો યોગ્ય રીતે અમલમાં મૂકાય તેવી જ માલીકીની પદ્ધતિ બધામાં ઉત્તમ છે એ કપ્પ છે. રેલવે માલીકીના પણ એજ પ્રચલિત પ્રકારે નજર પડે છે તેનીચે મુજબ છે:—

(૧) ખાનગી વ્યવસ્થા કે 'ઓથ' પ્રાંતાનું નિયંત્રણ—શરૂઆતમાં આ પ્રકાર સુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં બહુ હોતો. ગ્રેટબ્રિનમાં પણ શરૂઆતમાં આગામી ઓની માલીકી પર સરકારી કાયદાનું નિયંત્રણ જરીકે ન હતું. એથી દેખીતી રીતે એવા કાયદા છે, કોઈ પણ સુધારમાં અપાટમાં અમલમાં મૂકી શકાય. ઉપર જણાવેલા એ દેશમાં આગામી રખાઈ પુષ્કળ સુધારણાઓ થઈ એવું કારણ સરકારી કાયદાના નિયંત્રણને અભાવ એજ કહી શકાય. તથાપિ એ પદ્ધતિથી નુકસાન પણ એ છે કે રેલવે વિષે વિશિષ્ટ કાયદા ન હોવાને લીધે સાંભળ્યું કાયદા પ્રમાણે ચોતાની તકરારોનો કોઈ મારફતે ન્યાય કરી લેવી તે લોકોને મુશ્કેલ થાય છે. અને રેલવેના વધતા વિસ્તાર સાથે માલીકીના હાથમાં વધારે વધારે સત્તા એકત્ર થાય છે. એથી જનતાને અસુખા (ખરદાર) ઉપર થાય છે. એને લીધે સરકારી કાયદાનું નિયંત્રણ હોવું જોઈએ એજ કોંગ્રેસવાથી અત્યાર સુધી અનેક વિવિધ કાયદા માસ થયા છે.

(૨) ખાનગી કંપનીઓની વ્યવસ્થા અને તેના પર દેખરેખ કરનાર સરકારી ખાતું—આ પદ્ધતિ ડાન્સમાં શરૂઆતથી જ સગત ચાલી આવેલી છે. આવ્યવસ્થાથી જનતાના સહી સલામતપણા વિષે અને આગામીઓ અને તેના રસ્તા બંધવાના કારખર યોગ્ય ધ્યાન રાખી બંડોળનો વગર કારણો ખર્ચ ન થાય અને ભાડુના આકરણ પર પણ મોરચા નિયંત્રણ રાખી શકાય એવો આ વ્યવસ્થાના પરસ્કતોનો મત છે. પણ આ વ્યવસ્થા જોઈએ તેવી રીતે અમલમાં મૂકાઈ નથી ઉઠતું આ પદ્ધતિથી રેલવે કંપનીને થોડું પણ સ્વાતંત્ર્ય ન મળવાથી તે

સુધારણા કરવાતી પ્રગતિમાં પણ દીલ થાય છે, એવો અનુભવ છે તે ઉપરાંત એવી કંપનીઓને સરકારી નિયંત્રણ સ્વીકારવા માટે મોટાં મોટાં ધનાઢી આપવા પડે છે. તેમજ સરકાર ખરાબ હોય તો લાચ વગેરે અતીતિ પડે છે. તાત્પર્ય કે આ પદ્ધતિથી જો કે કાયદા થતા હોય તો પણ હેમણ છે એટલા ફાયદા તો નથી જ.

(૩) આગાહીઓની, સરકારી, વ્યવસ્થા અને સરકારી માલીકી—આ વ્યવસ્થા પ્રથમ બેલજીઅમમાં શરૂ થઈ. હવે સ્કૉટલેન્ડની આ અને હંગેરી એ દેશોમાં પ્રચારમાં છે. ૧૮૬૦ થી આસ્ટ્રેલિયામાં પણ એજ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકઈ. સાંપ્રત જર્મનીમાં સામાન્ય રીતે એજ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકાઈને રશિયા અને આસ્ટ્રીઆ એ દેશોમાં પણ બડાગની, સંગવડ મુમાળે અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સરકારે પણ એજ પદ્ધતિ ઘણું બાજે સ્વીકારી છે. સરકારી માલીકીનું આ તત્વ એક કંઈ રીતે ઘણું ઉત્તમ છે. એમાં કોઈ શક નથી. દેવેના પ્રાકૃત, ધણા ભાગે ફરતુજ સ્વરૂપ હોય તે હીંદુ આ અંગે સરકારનું ઉત્પન્ન છે એથી સરકાર પોતાની માલીકી રાખવી એ યોગ્ય છે. આગાહીઓ સરકાર માલીકીની હોવી જોઈએ એ વાત તત્ત્વરે જ કે માન્ય હોય છતાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ એવો છે, કે કેટલાક દેશના આગાહીઓની વ્યવસ્થા કરનાર સરકારી અધિકારીઓ, આત્મી કંપનીના માલીકા જેટલી પ્રવાસીના સુખસગવડની કાળજી લેતા નથી. સરકારી વ્યવસ્થામાં પણ બડાગનો ફુરક પડે, સુધારણાનો અભાવ વગેરે હોય રહેવા સંભવિત છે.

તથાપિ એ બાબતમાં વાદવિવાદને હવે અવસર નથી. કારણ કે આગાહીઓ પર સરકારી માલિકી હોવી જોઈએ એમાં તબજોએ શોક્ષ્મ મત આપ્યો છે. અને જે સરકારી માલીકીની પદ્ધતિમાં કેક કેકાણે હોય નજર આવે તો તેના હોય સરકારી અધિકારીઓના અપ્રમાણિકપણને ને અજાનને જેટલો અપાર્થ તેટલોજ દેશના સમાજમાના ધંધાવાળા લોકોના અજાન ને અપ્રમાણિકપણને પણ છે. કારણ કે એકત્ર સ્વતંત્ર દેશની સરકારની લાયકી (યોગ્યતા) ને કાર્યક્ષમતા ને દેશની સમાજના વિશિષ્ટ વર્ગના કોડોની પ્રમાણિકતા પર ને હોશીઆરી પર આધાર રાખે છે.

ઇંગ્લેન્ડના આગાહી વિષે કાયદાઓ—ઇંગ્લેન્ડની કોકાઈ દેવે કંપનીને આગાહીની નવી સડક તૈયાર કરવી હોય તો પ્રથમ તે ઠરાવ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરી પનાર થયો. જેમાં માત્ર એવી સડક

બાંધવામાં બીજા કોઈના હક્ક કે નફા નુકસાનીને ગિજકુલ હરકત ન થતી હોય તો પાર્લામેન્ટની મંજૂરીની જરૂરીઆત રહેતી નથી. એટલે કે એકાદ જમીનના માલીકને પોતાની હુદમાંજ લે દેવે સડક બાંધવી હોય તો પરવાનગી શિવાય એ બાધી શકે. આનો પ્રત્યક્ષ દર્શાવતે લેંગ્વેરિસથી સ્નોડન પર્વતની ટોચ સુધી બાંધેલા રસ્તા છે. એવી સડકના માલીકને કાયદાથી કોઈ પણ વિશેષ હક્ક મળતો નથી તેમ કાયદાનું કોઈ પણ વિશિષ્ટ બંધન પણ હોતું નથી. માત્ર સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે પાકોશના લોકોને એવા ખાનગી રસ્તાથી લે કોઈ પણ હરકત થાય તો તેને માટે દાવો રજુ કરાય. પણ જ્યારે કંપનીને બીજાની માલિકીની જમીન વેચાતી હઈ, નવી નહિ-દેમાં પૂલ બાંધી, ડુંગર પર્વતોમાં નહેર બોલાવી લોકોના ઘરો નજીક સડક તૈયાર કરવી હોય ત્યારે પ્રથમ પાર્લામેન્ટની મંજૂરી મળ્યા વગર કામ શરૂ કરાયજ નહિ. પાર્લામેન્ટમાં ઠરાવ રજુ થયા પછી પ્રથમ પાર્લામેન્ટમાના સભાસદોની એક નિયુક્ત કમિટીનો રિપોર્ટ મંગાવી પછી પાર્લામેન્ટમાં એ ઠરાવ પર સારી રીતે વાદવિવાદ થઈ ગયા પછી કંપનીને કાયદાની સંમતિ મળે છે, અને કંપની પછીથી સડક બાંધવા શરૂઆત કરે છે. જ્યારે કંપનીને કંપનીનું કલાગિમ ઍક્ટ, રેગ્યુલેશન ઍક્ટ દેવે ઍક્ટ, દેલવે કળાગિમ ઍક્ટ રેગ્યુલેશન ઍક્ટ દેવેસ ઍક્ટ, ફરિયસ પ્રેટિકશન ઍક્ટ વગેરે કાયદાઓના બંધનો અજાનમાં રાખીને કામ કરજુ પડશે.

તથા સહી—મુસાફરોના સહી સલામતીની દ્રષ્ટિએ, ઇંગ્લેન્ડમાનો પહેલો કાયદો રેગ્યુલેશન, ઍક્ટ ૧૮૪૭ ઍક્ટ એ ૧૮૪૭ મા, પાસ થયો. એ કાયદાની રૂએ કોઈ પણ દેલવે પંખીને માણસોની લેલ કરતા પહેલાં યોડ ઍક્ટ દેડને બાજર આપવી પડે છે. તુરતજ યોડ નિમેલો અધિકારો, મકકની તપાસ કરી પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે. એ અભિપ્રાય અનિકુલ હોય તો પરવાનગીના વાપા આવે અને પરવાનગી વગર લાવવા કરવામાં આવે તો ૨૦ પાઉન્ડ દંડ દરેક દિવસનો આપવો પડે. યોડ તરફથી નીચેની બાબતોના પૂરેપૂરી તપાસ થાય છે જેવી કે સડક, પૂલ, નહેરો, રોડશો, પેડેલેશન, દારૂ, વેટીગરુમ્સ, સિઝવેલી વ્યવસ્થા વગેરે. એવી રીતે સર્વે બાબતોની તપાસ થી થયા બાદ, પરવાનગી મંજૂર થઈ એટલે મૂળ સડકને જોડીને બાંધેલી બીજો રસ્તો રોડશો જકસનો, વગેરે નવી યોજનાઓની તપાસ કરવાના હક્ક ૧૮૪૭ ના રેગ્યુલેશન ઍક્ટ દેવેસ ઍક્ટની રૂએ યોડ ઍક્ટ દેડને આપવામાં

આગે છે. અહિં એક વાત કહેવી જોઈએ કે, એક વાર, પ્રથમ તપાસણી કરીને પરવાનગી લીધા પછી, દરેક વસ્તુ ફરી ફરીથી તેજ રસ્તો સારી હાલતમાં છે કે નહિ એની તપાસણી કરવાનો હક માત્ર ઘોડાને હોતો નથી.

અ કસ્માત માટે ચો ક સી:—ઉપર્યુક્ત ૧૮૭૧ ના કાયદાની રૂએ, દરેક રેલવે કંપની પર ઘોડા એક ટ્રેટને નીચે જણાવેલી ગાળતો વિષે તરતજ ખબર આપવાની જવાબદારી નાંખવામાં આવી છે.

(૧) માણસને ઇન, કે મોત નિપજ્યુ હોય એવા અકસ્માત (૨) પાણીથી વાળી આગગાડી અને બીજી કોઈ પણ આગગાડી સાથે થયેલી અપદામણ (૩) કોઈ પણ માણસ લઈ જતી આગગાડી કે તનો કોઈ ભાગ રેલથી બાજુએ કે નીચે ઘસડાઈ ગયો હોય, (૪) જેમાં માણસાને કે મનુષ્યને ઇમ થાય એવો કોઈ પણ અકસ્માત એવી ખબર મળતાંજ ઘોડા, ઇન્સ્પેક્ટર નીમી તે અકસ્માત વિષે તપાસ કરવાની ફરજ છે. નીમીએ ઇન્સ્પેક્ટર, રેલવે કંપનીના માણસોની સાક્ષી પૂરતા પ્રમાણમાં લેગી કરી અને કાગળ સુધાબદા કરી, એ અકસ્માત સંબંધી પૂરેપૂરા રિપોર્ટ તેમાં પોતે કરેલી ડેટલીક સૂચનાઓ ઉમેરી, ઘોડાને મોકલાવી દે છે. પછી ઘોડા, રિપોર્ટની નકલ, રેલવે કંપનીને, પાર્ટમેન્ટને અને વર્તમાન પત્રોના તંત્રીઓને લોકોને જાહેર કરવા સારૂ મોકલાવે છે. એવા રિપોર્ટમાં, ઇન્સ્પેક્ટરે કરેલી સૂચના અમલમાં મૂકવી કે ન મૂકવી એ જવાબદારી કાયદા પ્રમાણે રેલવે કંપની પર કાંઈ નથી, રેલવે કંપની પોતેજ જોગ્ય અને વ્યવહાર્ય સૂચના હોય તે અમલમાં મૂકે છે એવો સાધારણ અનુભવ છે. અકસ્માતથી થયેલા, નુકસાનનો જાહેરાત વ્યક્તિ ગત રીતે લોકોને કોર્ટ મારફત લાગી લેવાનો હક છે, એ જાણીતું છે.

આગગાડીઓ સ્થાપવાનો વિષય:—૧૮૮૬ ના કાયદાની રૂએ સંપૂર્ણ રેલવેકંપનીઓને (૧) ઇન્ડોર વર્કિંગની પદ્ધતિ, (૨) સિગ્નલ અને સાન્ધા (પોઇન્ટ) ઇન્ટર લોકિંગની પદ્ધતિ, ને (૩) ઓટોમેટિક કન્ટ્રીન્યુઅસ બ્રેકની વ્યવસ્થા શરૂ કરવા બાબત ફરજ પાડી. તેથી ઇંગ્લેન્ડની વ્યવસ્થા માત્ર સુતોપટ્ટેડ સ્ટેટસ એજ ઇન્ડોર આગળ પ્રગતિ કરી છે. અન્ય દેશ કરતાં એ બાબતમાં આગળ પડતી છે. ઓટોમેટિક સિગ્નલિંગ, વિશુદ્ધ ડિટના કે હવાના દાખથી, સિગ્નલને પાડેલું હવાવવાની વ્યવસ્થા, માલગાડીની ઓટોમેટિક કન્ટ્રીન્યુઅસ બ્રેક વગેરે વખતના સુનાઈડ સ્ટેટસની, ઇન્ડોર કરતાં આગળ છે.

રેલવેના કરાવિષે:—રેલવેના નોકરોની સહીસલામતવિષે ને હિલ વિષે હવે કેટલાક કાયદો પાસ થયાં છે. ૧૮૯૩ ના કાયદાથી કોઈ પણ રેલવે નોકરે કામના સમય સંબંધી, યા કામ ન હોય તે વખતના વિશ્વાસિયે યા રજિવારે પણ કામ કરવા વિષે, વાંધો ઉઠાવવી રજુ કરી હોય તો તેની પૂરતી તપાસ કરવાનો હક ઘોડાને છે. ઘોડા તપાસ કરી યોગ્ય લાગે તે સુધારણા સંબંધી હુકમ દેવાની સત્તા પણ અધિકાર જે છે. એ હુકમ પ્રમાણે વર્તન જો ન કરવામાં આવે તો તેની તપાસ રેલવે એન્ડ કંનાલ ટ્રિક્સ એક્ટ નામે ૧૮૮૮ માં પાસ થયેલા કાયદાની રૂએ રેપરચલ કોર્ટ ભરવામાં આવે અને એ એની તપાસ કરે છે એ કોર્ટના કમિશનરો રાજનો સો પાઉન્ડ સુધી દંડ રેલવેકંપનીને કરી શકે. આવી વ્યવસ્થાને લીધે રેલવેના કરા વિષેની લગભગ બધી તકરારો દૂર થઈ છે, તે શિવાય ૧૮૮૪ ના નોટિસ-ઓફ-અફિસડ ટસ એક્ટની રૂએ મનુરોને, કામ કરનારો, એની માણસાને કે ઇન થાય તો તે ઘોડાને જણાવવાથી જવાબદારી રેલવે કંપની પર છે ત્રણથી વધારે દિવસ નખમી થકામ એવી ગોટી હાંનિ થઈ હોય તોજ ઘોડાને ખબર આપવી પડે છે. તથાપિ એમ કરવાથી પણ રેલવે નોકરમાંની અપદાતોની ગણતરી કંઈ ઘટી નહિ એમ માલુમ પડવાથી ૧૯૦૦ માં રેલવે એમ્પ્લોયમેન્ટ પ્રિવેન્શન ઓફ અફિસડ ટસ એક્ટ, કાયદા અનુસાર ઘોડાને, રેલવે કંપનીથી એ બાબતમાં સુધારણા વિષે નિયમ કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો ત્યારે ઘોડા (૧) માલ ડખાઓને થિફ્ટી ચોટાડવાવિષે (૨) માલના ડખા હલાવવાવિષે (૩) ઇન્જનની પાવર બ્રેક સંબંધી (૪) સ્ટેશનો અને સાયડિંગમાં દિવાળખો વિષે (૫) ગેઝ હલાસેશની રચના અને સંરક્ષણવિષે (૬) આગગાડીને બ્રેકવાન બેઠાવવાવિષે (૭) આગગાડીની સડકપર દુરસ્તી કરતા નોકરોની સુરક્ષિતતા વિષે, વગેરે અનેક બાબતો સંબંધી નિયમો કયાં છે.

એસિવાય ૧૮૪૬ નો અફિસડ ટસ કામ્પેન્સેશન એક્ટ ૧૮૮૦ નો એમ્પ્લોયર્સ લાયબેલિટી એક્ટ અને ૧૮૮૭ નો વર્કમેન કોમ્પેન્સેશન એક્ટ એ બધા અકસ્માત વિષેના કાયદા છે.

હિંદુસ્તાનની આગગાડી વિષે માહિતી:—ઈંગ્લાંડમાં આગગાડી શરૂ થઈ પછી દિવસવીતી ગયા તો પણ હિંદુસ્તાનમાં આગગાડી બાંધવાનો વિચારે કોઈન મનમાં ન આવ્યો. ૧૮૪૫ ની લગભગ પૌરસ્થદેશની પરિસ્થિતિમાં આગગાડી બાંધવાથી ફાયદા અરક થયે કે નહિ તેની ખાતી કરજ

કેવળ પ્રયોગ ખાતર કલકતાથી રાણીગંજ સુધી (૧૨૦ માઈલ) સુખર્ણથી કચ્છાણ સુધી (૩૩ માઈલ) અને મદ્રાસથી આ કોણુમ સુધી (૩૬ માઈલ) એવા ત્રણ રસ્તાઓ આપવાનું નક્કી કર્યું. જે પ્રમાણે સુખર્ણ તે કચ્છાણ સુધીનો રસ્તો ૧૮૫૪ ની સાલમાં પૂરો થયો અને ખર્ચ રૂ. ૪૫,૦૦,૦૦૦ થયો. એજ પૂર્વે લોખંડી રસ્તાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન નામનું મરાઠી પુસ્તક કૃષ્ણરાઓ ભાવવડેકરે પ્રસિદ્ધ કર્યું. સુખર્ણથી થાણા સુધીની રેલ્વેગાદી લોકમાર્ગને રસ્તે એ દિવસનું વર્ણન ઉપયુક્ત પુસ્તકમાં છપાયું છે તે નીચે પ્રમાણે છે "આવા ગુણપ્રસંગેએ મોટામોટા સાહેબ લોક અને નેટિવ લોક તેમને સરકાર સુખ્ય રથાનુ યોરિખંદર સ્ટેશન હતું. અને સર્વે પ્રકારની ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. એ પછી બંસાબર જે વાગે સહયો પોતાના હમાનથી પોતાના ફરજન પ્રમાણે ગારીમાં બેસતા ગયા કેટલીક ખાનુઓ પણ પધારી હતી. નામદાર સર હુઈંચમ ધાડંદી સુખ્ય જડજ અને ત્હાના જડજ સર આલંસ ભુ કરીન, મિ, વ્હેન અને બેલ સર હેનરી પીક અને એવા બીજા કેટલાક સહિષ લોક અને સુખર્ણમાંના મોટામોટા આમદારો એ સર્વે મળી આચરે પાંચમે મુજબ એ સમારવામાં હાજ લીધા હતા. આ જલસા સાડે ભોરીગંદરથી તે હાજ બાઇખા સુધી ધણી ગઈં ધઈ હતી. બસાબર નાજ ત્રણ વાગે રાજકીય સલામી માટે હુંગરી કિલ્લાના પરથી તે પોની શરબંતી શરૂ થઈ, આગનારીનો આખો એક ડબ્બો ચોકચો હતો. એવા બેડવાળાઓએ ગવહુનર બેડ રાજ્યના વિજયધ્વનિ તરીકે વગાડવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે સર્વે તૈયારી થયા પછી તે અગનારીને ત્રણ એન્જીનો બેડ્યા બેનાથી તે આગગાદી ચલાવામાં આવી. ત્રણને પાંચસ મિનિટે ગાડી મોટા કાંકમટથી નિકળી ત્યારે ત્યાં લોગ ધએલા હજારો માણસાના સમુદાયને અચંગે લાગ્યો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ ભોરીબંદરથી તે બાયખાજાની બાજુના મેદાન સુધી, જોનારાઓ ધીચોધીય ઉભા રહ્યા. કેટલાક લોક પોતા ની આગળથી માથી જોતા હતા. આ પ્રમાણે આજુ સુખર્ણ શહેર સી, પુરૂષ અને બાળકોથી ભરપૂર હતું. શહેરની બંદર ને જે ઉચ્ચ સ્થાને હતો ત્યા ત્યા લોકોને જમાવ એક સરખો યથ. એ અદ્ભુત અચંગો પમાડે એવી તદન નવો ચમત્કાર એ પડે એ આશાથી ઉભા હતા. આવીરીતે દિવસનું એ દશ અભૂત શોખામન અને લોકના મનને ખૂબ આનંદ આપે એવું હતું.

લાઇખાજા માણુની હાડ પાર ઉગાચો પછી

માહીમ અને સીંવના પૂળની વચ્ચેના ગામમાં પૂણ મોટલે બાજુમાં બુના, ગામમાંના લોકો રસ્તાની બન્ને બાજુએ, આ ચમત્કાર જોવા માટે ઉભા રહ્યા હતા. થાણામાં પણ આ પ્રમાણેજ બની રહ્યું. ત્યાં પણ પુષ્કળ લોકો એક રીત થયા હતા. થોડાએક રસ્તો પસાર કરવા હોય તો પણ બહુ વખત લાગતો. થાણામાં દરબારી તંત્રી ઉભા થયા હતા, એમાં લગભગ ૪૦૦ માણસ ભેરીશકે મોટલી વ્યવસ્થા કરી હતી. સભામાં, રેલ્વે કંપનીના મુખ્ય કારોબાર મેજર સ્વાનસન અધ્યક્ષસ્થાને બિરાજ્યા હતા. તેમણે એ સભામાં મુંદર બાણુ કર્યું. ત્યાર પછી સભાસદોનું સંભાણુ થયું. ઉંદલે મવનંરનું બેન્ડ બહુજ સુંદર રીતે વાગવા લાગ્યું. થોડાજ વખતમાં આગરે આંધા છ વાગે થાણા ઠોડીને પ આવાન મિનિટમાં ફરી ભોરી બંદરે એ સર્વ લોકો સહીસલામત આવી પહોંચ્યા વખત ઘણો થયો હોવા છતાં રસ્તાના જોનારા સર્વે લોકો, પધારેલા સર્વ લોક પાછા ફરે ત્યા સુધી ત્યાને ત્યાજ ઉભા હતા. ન્યારે પધારેલા લોક બસાબર પોતાના સ્વસ્થાને પોહ્યા ત્યારે એ બધા લોકોએ પોતાને આનંદના ઉભારે પ્રદર્શિત કર્યો. આવી રીતે તે દિવસનો સમારંભ ઉજવવામાં આવ્યો.

લગભગ ૧૮૫૩ ની માલમાંજ લાડં કેસહાન લરી સહિએ, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડાયરેક્ટરોને એક મોટા બજીતો લખ્યો મોકલ્યો. તેમાં હિંદુસ્થાન ના મોટા મોટા શહેરોને રેલ્વે ધવાધી પુવાના મામાનિક, સબડીય, અને વ્હેપારી કાયદાઓનું વર્ણન કરી ભુદાનુદા પ્રાગમા આગનાગાદીની રાહક બધાવી જોડબીજને જોડાવવાની તથા દેશનો અતલાંગિને ભુદાનુદા બંદરોની સાથે જોડવા ની બવામુ કરી હતી. આની સૂચનાએ ડાયરેક્ટરોને પરહુ પડી. એ સિવાય ૧૮૬૪ ના બજવને લીધે, આગગાદીના રસ્તા બધાવવા જરૂરના છે. એમ સરકારને લાગ્યું. પરંતુ આવા કામ સાડે બેડામ એકડું કરવું હિંદુસ્થાનમાં ફાળુ નહીં. તેથી ઇન્ડિયા કંપનીઓએ ઇંગ્લાંડમાં બેડેળની મેજના કરી અને તેનું વ્યાજ આપવાની જવાબદારી હિંદુસ્થાન સરકારે મને લીધી. પરિણામે ૧૮૬૮ ની આખરે, આડં બુલીટુની કંપનીઓ એકત્રિત થઈ. ૫૦૦૦ માઈલ મુકે ગાધવા માટે ૫૨૦ લાખ પાઉન્ડનું બેડેળ એકડું થયું. તેમાં લાખ બજારની જણાવેલી આડં કંપનીઓ હતી.

(૧) પી ઇસ્ટ ઇન્ડિયન, (૨) પી રેલ ઇન્ડિયન, (૩) પી મેટ્રાન, (૪) પી યોર્ક યાંકા સેન્ટર ઇન્ડિયા, (૫) પી ઇન્ડિયન યોંકા, (૬) પી ઇન્ડિયન યોંકા એટલે હાડની પિ આડં બેડ

રેહિલખાંદરેલે; (૭) ધિ સિંધ પંબળ યેન્ડ દિંદુલી
અત્યારની ધિ નોર્થ વેસ્ટર્ન સ્ટેટ રેલ્વે; (૮) ધિ એટ
સંધર્ન આફ ઇન્ડિયા—અત્યારની ધિ સાઉથ ઇન્ડિ-
યન રેલ્વે; આ રીતે કંપનીઓ સ્થાપવામાં આવી,
હિંદુસ્થાનમાં આજે જે આગગાડીઓ છે. તેના મૂળ
પાંચો ત્યારે નાખાંચો.

શરૂઆતમાંની નિશાચાલક હાલત—સરકારે
લીધેલી જવાબદારી જેવી કે લાઇસન્સ પર વ્યાજ
આપવું એજ આ કંપનીઓનું સ્થાપન થવાનું મુખ્ય
કારણ છે. કારણકે આવી જવાબદારી માટે લીધા
સિવાય એવું લાઇસન્સ એકદુ કંઈક, ઇંગ્લેન્ડમાં કેઈ
તેયાર થાત નહિ. આ વ્યાજનો દર સેકંડે ૫ ટકા
જેટલો ફાવવામાં આવ્યો હતો, એ સિવાય સરકારને
મોટે જમીન પણ મેક્ત આપવાનું સરકારે કબુલ
કયું હતું. ફક્ત યોગદલામાં, કંપનીઓને વ્યાજ
આપ્યા પછી જે નફો રહેતો સરકારે લેવો એવા કોલ-
લેન્ડ થયો હતો, એ ઉપરાંત કંપનીઓના જમા-
નરજ અને વ્યવસ્થાપર સરકારનું જ નિયંત્રણ હોતું
નહેતો તેમ વીસ વરસની મુક્ત પછી કંપનીઓએ
સરકારને રેલ્વે વેચવી એવું ફાવવામાં આવ્યું હતું.
આવી રીતે રેલ્વે સરકાર બાંધવા પછી કાલ્ય કોલારાનું
કામ ઉત્તમ રીતે ચાલવા માંડ્યું, ને કૌનની લાવ બ
સાહેબાઈથી દુક વંજાતમાં જ શરૂ થઈ, કેશમાં જેપાર
ઉત્તેજન થયા અને લોકોના અસસરમ વહેવાર
માગું યુદ્ધ થયાં, તેમ છતાં કંપનીના નફાનાઈ
વાડેળા મોટે ધ્યાન આપવાનું અસકય બન્યું. તેને
મોટે એન્જીનીયરિંગ સ્થાપક પરિસ્થિતિનું અગત
અને ફરને બાંધવા સ્વીકારેલું જાય એજ એ
ઉમથ કારણે જવાબાર હતા. ૧૯૧૬ ના સરકારી
બજેટમાં ૧૯૧૧-૧૨ તાંત રૂપીઆની રેલ્વેના ખર્ચ
માં ખોટ આવી. આની હમ ખર્ચ થય તે સાર
સરકાર વતે રેલ્વે બાંધવાનું કામ હાથમાં લીધું
અને ગ્રેટર ગેનના રસ્તા બાંધવાનું શરૂ કયું.
પરંતુ દુક સમયમાજ સરકાર પાસની રકમ ખૂટી
જવા આવી અને બાકી રહેલી રકમ લિંબ અને
પંબળની સીટર જેટ તે રાખેને છાક થય બાંધ-
વા પગરખાઈ આ રસ્તા પૂરોગા થવાનું મુખ્ય
કારણ કૌનની વાડતુકન હતું. ડ્રાયાના અભાવે સર-
કાર ફરીથી વ્યાજ આપવાનું નહીં કરી કંપનીઓને
જ રસ્તા બાંધવાનું કામ નાખ્યું. આ રીતે ઇન્ડિયન
નિર્વેડ રેલ્વે (૧૮૮૨-૮૫) અત્યારે એ પિ પ્રેટ ઇન્ડ
યન રેલિનગ્રા રેલ્વેમાં અત્યુત રહ્યો છે. ધિ બંગાલ
માગરુ રેલ (૧૮૮૩-૮૭), ધિ સંધર્ન મરાઠા રેલ્વે
(૧૮૮૪) અને અગામ પાગલ રેલ્વેના બાંધવાવા-

માં આવી એ વખતે સરકારે પહેલાં કરતાં વધારે
છૂટ આપી હતી. આ રસ્તાનું લેન્ડ ૪૦૦૦ માઈલ
હતું.

દુકાળ અને વાયવ્ય સરહદ વિષેના પ્રશ્ન—
૧૮૭૮ ના બચકર દુકાળને લીધે, આગગાડીઓના
રસ્તાઓ વધારવાની સરકારને જરૂરીઆત લાગી.
પણ સરકાર પાસેના પૈસાના અભાવે એ કામ ખાનગી
કંપનીઓને જ સોંપવામાં આવ્યું. પરિણામે ધિ
નિલગિરિ, ધિ દીલ્હી અબાદા—કાઠકા ધિ બેંગાલ
મેન્ડૂલ અને ધિ બેંગાલ નોર્થ વેસ્ટર્ન એવી ચાર
કંપનીઓ સ્થાપિત થઈ. એમાંથી પહેલીએ ફેવાળ
કાંઈક, બાકી રહેલી બે કંપનીને સરકારે વ્યાજ
આપવાનું નકડી કયું. એથી કંપનીને ટિરહૂટ રેલ્વે
બાંધે આપવામાં આવી, એના પછી બહુજ મહત્વની
વાત જેવી કે હિંદુસ્થાનના સંસ્થાનોમાં રેલ્વે બાંધ-
વી તેની સુચના કરવામાં આવી અને તરતજે નિર્ણય
સરકાર (હૈદરાબાદના) ૩૩૦ માઈલ રસ્તા બાંધવા
માટે યતી પરચની રકમ વ્યાજ આપવાનું કબુલકયું.
અને ચોતાના હુકમાં રેલ્વે બાંધવાની શરૂઆત કરી.
હિંદુસ્થાનમાં આગગાડીઓના જે ખર્ચાર થયો તેમાં
પૂર્વધર્માં એટલે કે ૧૮૧૦ સુધી ફૂળ ખરચ માઈલ
સરક (રસ્તા) બાંધાયો. તેમાંથી ૪૫ માઈલ સિવાય
નો રસ્તા ક્રાઇગેજ હતો. બીજા દશ વરસમાં ૪૨૭૬
માઈલ રસ્તા બાંધાયો કુલ ૮૯૬૬ માઈલનો રસ્તા
થયો. તેમાંના ૬૫૬૨ માઈલ ક્રાઇગેજ ૧૮૬૫ માઈલ
અને ૬૭ માઈલ નેરો ગેજનો રસ્તા હતો. તે પછી
કેટલાક મમન સુધી સરકાર રેલ્વેમાં કાંઈ ખોટ આવી
નહિ. પણ ચોટા વખતમાં હુડિમામબુના દર યોછા
થયા અને વાયવ્ય સરહદ પરની આગગાડીના રસ્તા
બાંધવામાં ભારે ખર્ચ થયો. જે ૧૮૬૬ મકરણ પરથી
એટ પ્રિટન અને રશિયા વચ્ચે સુદનો પ્રસંગ બગા-
વાથી, હિંદુસ્થાન આવી રેલ્વેના ફોરા કવેટાથી
અમન સુધી લઈ જવામાં આવ્યા. હવે ધિથી તે યોગ-
નગર મુકીના ઉત્તર પ્રદેશમાં રસ્તા બાંધવા
નાર એટલે બધો ખર્ચ થયો કે તત્તન રૂપિયા ડાંક-
રાનો માથું રસ્તા પર વાધેરીનેજ એ રસ્તા બનાવ્યો
છે. એવા ઉદાર કેટલાકના મોમાંથી નિકળ્યા હતા.
તે ઉપરાંત યોજક માટમાં એવી નહેરા પવુ પણ
ખર્ચથી બાંધાયો. અમીત એ બધો ખર્ચ, બરીકે
ફાવડની આશથી ન કરતાં લેવળ તાજકીય જરૂરી-
આતને લીધે જ કરવામાં આવ્યો.

જે આ પાછા આપવાની પદ નિ :—તે પછી
રેલ્વે કંપનીને સરકાર પ્રથમ રોકડા પૈસાની મદદ
કરવાનું બાંધ કયું અને પાછળથી પાછા આપવાની

પદ્ધતિ, શરૂ કરી. મુખ્ય રસ્તાપર. એ લાઇન મારફતે, થતું કુલ ઉપજમાંથી થોડી છૂટ આપી, એકંદર ૪ ટકા ડિવિડંડ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાનો કરાર સરકાર અને રેલ્વે કંપની વચ્ચે થયો. પરંતુ તે છૂટ ૨૦ ટકાથી વધુ નહિ તેની સાવચેતી રાખવામાં આવી. આવા કરારને પરિણામે અમદાવાદ પ્રાંતિજ સાઉથ બિહાર અને સર્ધન પાંજળ એવી નવી ત્રણ કંપનીઓ નીકળી. એમાંથી, પહેલી કંપનીની વ્યવસ્થામાંજ, ઉપર કહેલી સરતો અક્ષરશઃ પાળવામાં આવી. ખાશી લાઇટ રેલ્વે કંઈ પણ કોલકાર વગર સ્થાપન કરવામાં આવી. પરંતુ આર ટકાના ટુસ્ટ બોર્ડની સંખ્યા તુલના કરતાં આ છૂટ આપવાની પદ્ધતિ બોર્ડ કાયદાવાળી છે એવું સાગતાં. ૧૯૬૬ ની સાલમાં, એ નિયમોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. અને રેલ્વે ૩ ટકાની જવાબદારી બેઠોરી લઇ, મુખ્ય રસ્તાથી બેઠેલા કુલ કાયદો થાય તેટલી કંપનીના ઉપજમાંથી છૂટ આપી ઉમેરા કરવા એમ કરાવવામાં આવી. માન. એ બંનેના સરવાળાથી, કમમાં કમ કુલ બેઠાળ પરંતુ ૩ ટકા બ્યાન હોવું જોઈએ એવી સંધીદાર રાખી. આવી શરતે, બીજી ઘણી ઉપશાળા ચલાવનારી કંપનીઓ સ્થાપન થઈ. એમાંથી કોઈ પણ કંપની વિરે એવી, ચરત અક્ષરશઃ અમલમાં મૂકાઈ નહિ. આ જે ચરતો કરી એ પણ કાયદા કારક નથી. એમ જણાયાથી, ફરી એમાં સુધારણા કરવામાં આવી અને એમ નક્કી થયું કે પૂરેપૂરી જવાબદારી ૩ ટકાને જાહેલ હોવા ટકા આપવી જોઈએ અને છૂટની મર્યાદા ૩ થી તે ૫ ટકા સુધી વધારવી અને જે વધતો નહોતો થાય તે ગણીએ સરખો બેઠોરી લેવો. આવી રીતે રેલ્વેમાં બેઠાળ દેનારા સર્વ વાગીદારને ઉત્તેજન મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી. ત્યારથી ઉપશાળા ચલાવનાર બીજી રેલ્વે કંપનીઓ સ્થાપન કરવાની પ્રવૃત્તિ લોકોમાં દિવસે દીવસે બગૃત થઈ. અને જે કંપનીઓ ઉત્તમ હાલતમાં છે તેના શેરોના બજારમાં બાવ પણ સારો છે.

આગાખાડીઓથી લાગ થવાની શરૂઆત—દર-મીઆન, એક મહત્વનો ફેરફાર થતો હતો. દેશમાં ધીમે ધીમે ઘટી આર્થિક ઉત્પત્તિને લીધે, માણસની તેમજ માલની વાહતુક વધવા માંડી. પ્રથમ કરેલા કરારની મુદત પૂરી થયા પછી હવે કરવાના નવા જે રીતે વધારે કાયદાકારક થાય તે પ્રમાણે સરકારે શરૂ કર્યો. પંજળ અને સિંધમાં પુરૂજ નહેર ખોદવાની નોંધ વેસ્ટન એટ રેલ્વેનું સ્વરૂપ વર્તન ફેરવાઈ ગયું. વાયવ્ય સરહદના રેલ્વે સ્ટાન્ડોથી કોઈ પણ કાયદો ન હતો પણ તેથી ઘટો ખર્ચ સરકારને

સહન કરવો પડતો, તેથી ટીકા કરનારા લોકોએ, કરજ કરી રેલ્વે બાંધવી એ બંધ કર બૂત છે. એવી ટીકા કમને બઢલે સંન્યાસીને શુગીએ ચઢાવે એ ન્યાયે મોંઘ વેસ્ટન રેલ્વે સંબંધી કરવા માંડી. વખત જતા ચિતાલ અને જેતમ એ નદીઓની નહેરો તૈયાર થઈ, એજ અરસામાં (વખતમાં) ઉપર કહેલી નોંધ વેસ્ટન રેલ્વે કંપની આ રસ્તાથી પાન્ય ની વાહતુક મોટા પ્રમાણમાં શરૂ થઈ, તે બેઠેલે સુધી વધી કે મોસમના દિવસોમાંતો બનાવ લઈ જવા સારૂ જોઈએ તેટલા ડળા પણ મળી શક્યા નહિ અને સરકારને કુલ નફો ખૂબ થવા માંડ્યો. ૧૯૦૦ ની સાલમાં આરંભમાં સરકારને થોડો નફો થયો પણ પછીથી દરક વરસે આ રેલ્વેનું કુલ ઉપજ વધતું ગયું ને આખરે ૧૯૦૭-૮ ના ઉદલા ૪ વરસમાં દર વરસે ૨૦ લાખ પાઉન્ડ જેટલું વધતું ગયું. ૧૯૦૮-૯ ની સાલમાં એ ઉપજ બોર્ડી થઈ. તેના કારણે જેવાં કે હિંદુસ્થાનમાં પડેલા ડુકાળ, અમેરિકાની સાંપત્તિક સમૃદ્ધિમાં થયેલો ઘોટાળો અને તેને પરિણામે દરક વધતી કિંમતમાં થયેલા વધારા હતા. ૧૯૦૮-૯ સાલમાં કંપનીને કાયદો થવાને ગઢલે ૧૨,૪૦૦૦૦ પાઉન્ડની ખોટ આવી. પરંતુ તેના પછીના વર્ષે ખોટ બિલકુલ ન થતાં ઉઠકો કાયદો થયો અને ત્યારથી એ રેલ્વે કંપનીનું કાયદાનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધતું જ ગયું. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં ૧,૦૮,૫૮,૩૭૬ જેટલો કાયદો થયો. હિંદુસ્થાન સરકારની કર ઉવારણીની ઉપજ ઘણેભાગે દરસાલના વરસાદના પ્રમાણ પર હોય છે. અને રેલ્વેની ઉપજ પણ એજ પ્રમાણમાં બોર્ડી વત્તિ થવા માંડે, એ જો કે ખરૂં છે. તે છતાં, હવે પછી હિંદુસ્થાનના રેલ્વે સરકારની ઉપજમાં કોઈ પણ વર્ષે ખોટ આવશે એમ માનવાને કોઈ પણ કારણ રહ્યું નથી. ઉલટું ચિન બેઠે થયો આંધ્રપુત્રને વહેવાર બંધ થવાથી હિંદુસ્થાન સરકારની ઉપજમાં આવતી ખોટ, રેલ્વેનો ઉપજથી પૂરાશે એવી આશા રાખવાને કોઈ પણ હરકત નથી.

કસરોમાં ફેરફાર—કોપની જવાબદારીપર પ્રથમ જે રેલ્વે કંપનીઓ સ્થાપાઈ તેમના પહેલા કરારની મુદત પૂરી થયા પછી મૂળ કરેલા કરારમાં ચરકાર ફેરફાર કર્યો, જેથી રેલ્વેવિશેષી વ્યવસ્થામાં મહત્વનો ફેરફાર થયો છે પાંચ ટકા ડિવિડંડ અને છમાસોના પ્રિઝાળ છે બંને સરતોને લીધે જોકે રેલ્વે કંપનીના સ્ટોકની કિંમત ઘટી હતી છતાં સરકારની તીવ્રોત્તેજીથી રેલ્વે પ્રત્યે પેટા તાવ ખરચ કરવામાં આવતાં, ઇન્ટ ઉડિયન કંપની ભેડે થયેલા કરારની

ત પૂણે ધર્મ ત્યારે કેલકતાને દિલ્હીને વાયવ્ય સર-
કારના પ્રાંત સુધી જનારી રેલવે, સરકારે પોતાના
ખર્ચથી બેંચાતી લીધી અને તેની કિંમત વરસે-
સુની ઉપજમાંથી વાર્ષિક હુતો આપી, ઈરવેલી
દતમાં પૂણે પતાપી નાખતાનું કરાવી, અને
ડાળવી ફેરો માટે બુદ્ધી મૂકવાનું કબુલ કર્યું.
પ્રાચીનરોએ સર્વ રેલવે સરકારની માલકીની ધર્મ-
ણ તે ચલાવવા સારૂ, ઈરાવેલી મુદત સુધી એજ
પનીને પાછી ભાડે સોંપવામાં આવી. આવી વ્યવ-
સ્થાને લીધે ૧૯૦૬ ની સાલ પૂરી થતાં દશ વર્ષની
ખંડ, વાર્ષિક હુતોઓ, ભરોળખરતું વ્યાજ, અને
તેની ખર્ચ બાદ કરી, સરકારને ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
રૂપે ચોક્કસ ફાયદો થયો. ૧૮૮૦થી ચુભોતેર વરસ
સુધા થાય એટલે, આ એક રેલવેથી સરકારને દર
વર્ષે ૧૭,૦૦,૦૦૦ પૈાં ચોક્કસ ફાયદો થયો; એટલે
થી ૭ કરોડ સુધીનું ભંડોળ લેવા શક્યો. ઇસ્ટ
ઇન્ડિય રેલવે જેટલા કોઈપણ બીજી રેલવેને ઉપજ
તી નથી એવું કારણ એક તો એ છે કે આ રેલવે
પ્રાંત પ્રદેશમાંથી પસાર થાય છે બીજું એક એનો
માલિક જે છે તેની પોતાની કોલસા ખાણો છે જેથી
કંપનીને કોલસા તદ્દન સસ્તો મળે છે તેમ છતાં
મા એ કારણો નગણ્ય, તો પણ બીજી બધી કંપ-
નીઓ પ્રથમ કરેલા કરારની મુદત પૂરી થતાં સરકારની
માલકીની યદ તે હાવસથા હજી સુધી સરકારની
પરજા વધારીને કરતી બાય છે. જ્યારે પહેલાં
સરકારને એમાંથી કશો ફાયદો ન થતા ઉલટું
પોતાની તીજીમાંથીજ વ્યાજ આપવું પડતું. ઈરા-
વેલી મુદત સુધી તીજીમાંથીજ જે ખર્ચ થતા તેનો
માલિકો કદાચ વધાર હતા તે નિર્ણય કરવું સહજ
નથી. એક જણ તના ખર્ચ ૫ પાઉંડ ગણ્યો અર્થાત્
રૂપાંશ કરી છે, બન નો અ આકડો ખર્ચ માનીએ
તા ૫૪૪ રૂપાંશ સરકારી માલકીના થયા પછી તે એક
ઉપજતું માત્ર સાવનજ થયું જામા કોઈ ચાક નથી.

આકડ રસ્તાની મુદાવરણ વિષે—આવી રીતે
આર્થિક પાતિવ્યતામાં ફર થતાંજ રેલવેના ધોરણ-
માં પણ ફર કરવાની જરૂર પડી. ૧૯૦૦ સાલ સુધી
હિંદુસ્થાનની રેલવેના બધા માદા માદા રસ્તા
માતા તે કામ પૂરું કરાવવા આવતું હતું, પણ સુખર્ષ
મા તે હિંદી સુધા મુવ જગતુતાનાવા જનારો બીજી
રેલવે નાગાસામુરા લઈ ન કાઢા તેથી થતાજ, સુખ્યા
કુખ્ય રસ્તે જાવાવાનું સર્વ કામ શરૂ થયું તે
પછી સુખર્ષથી સિંધ સુધી યદ જનારા એક રસ્તા
ખાંપવાની જરૂર છે, પણ તે ક્રૂત સિંધ લઈ આવ-
વા કરવા માટેજ હોય અથવા રસ્તાથી વેપારી

વાહતુક બહુ વધશે એવો અંભાવ ન હોવાથી, અને
કચ્છના રાવની પણ પોતાના પ્રદેશમાંથી, રેલવે જવા
દેવા માટે અનુમતી ન હોવાથી એવી યોજના અમ-
લમાં મુકાઈ નહિ. તેમ હિંદુસ્થાન અને બ્રહ્મદેશે,
એ બંને એકબીજાને સંયુક્ત કરવામાટે પણ રસ્તા
એની તપાસ થઈ છે. તથાપિ આ રસ્તો ડુંગરવાળો
પ્રદેશમાંથી બાય છે તેમજ સમુદ્રમાંથીજ પ્રસ-
દેશની બેકે વેપાર કરવો વધારે સગવડ ભણે જણા-
વાથી, ભવિષ્ય તરફ કોઈ લક્ષ આપવું નથી. કરાંચી
તથા દિલ્હી એને બેડતો (બ્રાડગેજ) સળંગ રસ્તો
કરવાનો વિચાર ચાલુ છે. તથાપિ આવા નવાં રસ્તાની
યોજના કરતાં, રેલવેની ઉપશાખા રથળે રથળે કર-
વાની જરૂર વધારે જણાય છે. તે ઉપરાંત દિવસોદિવસ
વેપાર વધતો બાય છે, જેને લીધે રેલવેને માલકી
ગાડી પૂરી પારવી એ વસ્તુ અધરી થઈ પડી થઈ છે.
ગાડીની સંખ્યા વધારવી પડી, તેમ બધે જ રસ્તા
કરવાની જરૂર જણાય છે, રથળેરથળે જ કરાજો
ખાંધવા, તેમ કળાને બીજા સાધનો વધારવા—એ બધી
બાબતોની આવશ્યકતા માલમ પડે છે. પરિણામે
ખાંધાવેલી રેલવે માટેજ વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર
છે. તેથી નવા આગાડીના રસ્તા ખાંધવા એ થઈ
પડ્યું છે. આવી હુસ્તીના કામમાં થતા ખર્ચ
સરકારને ભારે પડવાથી એ બાબતમાં ચોગ્ય સૂચના
સૂચવવાસારૂ લંડનમાં લૉડ ઇન્કેપના અધ્યક્ષ
પણ હેડળ એક ન્હાની (કોટી) કમિટી ભરાવવામાં
આવી તેના રીપોર્ટમાં એમ સૂચના કરવામાં આવી
છે ૧,૨૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડથી વધારે ખર્ચ સરકારે
એક વરસમાં રેલવે પાછળ કરવો નહિ. પણ એ
સૂચનામાં જણાવેલો ખર્ચ પદ્મ સરકાર કરી શકે
એમ નથી.

સરકારી નિર્ધારણ—રેલવે કંપનીસાથે
કરેલા કરાર પ્રથમ કરારમાં, સરકારે વ્યાજે આપ-
જવાબદારી માધ્યમ લીધી તેથી, આગાડીનું
ખાંધકામ શરૂ થયું ત્યારથીજ સરકારને કંપનીનાં
ખર્ચપર અને આગાડી શરૂ થયા પછી તેની વ્યવ-
સ્થાને આવકબાવકમાં દોષરૂપ રાખવાની ફરજ પડી.
સર્વથી પહેલાં સરકારે પોતાના સત્તાધિકાર તરીકે
ઇલનોગરોની નીમણુક કરી અને પછી નિર્ધારણ
પ્રતિનિયત કરનાર અધિકારી નિમ્યા. હિંદુસ્થાન
સરકારના પાખલ વર્કસ ડિપાર્ટમેન્ટને રેલવે કાર્ય
તરીકે એક સ્વતંત્ર ઉપરખળ બેડવામાં આવી. પરંતુ
જ્યારથી રેલવે સરકારની માલકીની થઈ ત્યારથી
ઉપરની વ્યવસ્થા અધુરોત્તે સગવડ વગરની જણાઈ ન
આખરે એક અધ્યક્ષ ને સત્તાવહને એક નામ મળા

એક સ્વતંત્ર રેલવેગાડી ૧૯૦૫ માં સ્થપાયું અને તેના હિંદુસ્તાન સરકારના પહેલાર તેમજ ઉદ્યોગ ધંધાના ખાતામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આખી રેલવેનું ધોરણ ને કંદકસર તેમજ ખરચની વિગત (નોંધાવણી) વગેરે બાબતો ઘોડા નકકી કરતું. નવા આંગગાડીના રેતા બંધાવા જુના રેતાપર સુધારણા કરવી; માલની તેમજ સુસાફરોની લાવબની સગવડ; જુદી જુદી રેલવેના કલહકલ્યાણ સરકારી રેલવેના નોકરોના પગાર વગેરે વ્યવસ્થા તે કરે છે. ૧૯૦૮ માં એ. ઘોડાના અધ્યક્ષને અધિકાર સંભાળી, તેને નિર્ણય કાયદા કાર્ડિસલના સભાસદ કરવામાં આવ્યો. ૧૯૧૨ માં ઘોડાને અધ્યક્ષ રેલવે કંપની ઝરભારમાં અયોગ્ય ફેરફાર કરે છે. એવી તકસર આવી તેથી ધાધ-સરોયના કાર્યકારી મંડળમાં રેલવે મેંબર તરીકે સ્વતંત્ર સભાસદ હોવાને બદલે એવી સૂચના કરવામાં આવી.

હેલ્થસેલીવ એસેમ્બલીમાં નીચેના ઠરાવ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૩ માં આવ્યો ને તે પાસ પછી થયો.

આ એસેમ્બલી ગવર્નર જનરલ ઇન કાર્ડિસલ ને, બહામણ કરે છે, કંઈક ઇન્ડિયન રેલવે તેમજ એક ઇન્ડિયન પોતનસુલા રેલવેના કાર્યની સુલત પૂરી થયા પછી સરકારે તેની વ્યવસ્થા ચોતાના હાથમાં લેવી.

આ બંને રેલવેના પૂર્વે કરેલા કરાર અનુક્રમે ૨૧ ડિસેમ્બર ૧૯૨૪ અને ૩૦ જૂન ૧૯૨૫ એ તારીખે પૂરા થાય છે.

કંપનીઓની વ્યવસ્થા:—કંપનીની તાબાની રેલવેઓની વ્યવસ્થા કરવા માટે લંડનમાં દરેક કંપનીનું એક હાયરેક્ટરનું ઘોડું છે. તે દરેક ઘોડાને એક એજન્ટ હિંદુસ્તાનમાં હોય છે અને હાથતળે એક ટ્રાંકશ મેનેજર, એક ચીફ ઇન્જિનેર, એક લોકો માટીવડ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, એક સ્ટોઅર કીપર, એક ચોલીસ, સુપરિન્ટેન્ડે (સરકારે નીમેલી) અને એક આર્ટિફર ને બધા આધિકારીઓ છે. સરકારી રેલવેના પૈયલ લગભગ આવીજ વ્યવસ્થા હોય છે.

કલ્ચરિંગ હાઉસ:—રેલવે કંપની માહિમાએ હુંડોની લેવડદેવડ કરી હિસાબ મેળવવામાટે એક સ્વતંત્ર કલ્ચરિંગ હાઉસ સ્થપાવવું એવી એક સૂચના આવી છે. પરંતુ જુદી જુદી કંપનીઓના સુખ મથકો હિંદુસ્તાનમાં બહુ દુર દુર અંતરે હોવાથી કલ્ચરિંગ સૂચના અમલમાં મૂકી શકાય એમ નથી. કલ્ચરિંગ કલ્ચરિંગ હાઉસને બદલે હુંડોની લેવડદેવડનું કામ માટેકે રેલવેના આર્ટિફર આક્રીસ કરાવે માય છે.

રેલવે કોન્ફરન્સ:—આનંતર વ્યવસ્થા પ્રશ્નો સારી રીતે વિચારી શકાય એટલા માટે ૧૮ માં રેલવે કોન્ફરન્સ સ્થાપવામાં આવી. ૧૯૦૩ આવી કોન્ફરન્સને કાયમ સંસ્થાનું સ્વરૂપને ઇન્ડિયન રેલવે કોન્ફરન્સ એસોસિએશન એ નામ અપવામાં આવ્યું એ સંસ્થા રેલવે કંપની પ્રત્યક્ષ નિયંત્રણ નીચે છે. અને એ સંસ્થામાં સભાસદમાંથીજ અધ્યક્ષ ચુંટાય છે. આ સંસ્થા પુષ્કળ કાર્યો કર્યાં છે.

હિંદુસ્તાનના રેતાઓની યહોજ ઇન. જુદા જુદા (માપ):—હિંદુસ્તાનને રોડડ કહે છે તેની પહેલાઈ ૫ ફુટ ૬ ઇંચ હોય છે. પ્રથમ જગ્યાએ આંગગાડીના રેતા બંધાવામાં આવ્યા ત્યારે ઘોડા ગેજન પ્રમાણે હોય બેથી પવનના વેગના ઉપદ્રવથી ઘીચારા એવા ખુલ્લા પરંતુ શરૂઆતમાં બાપેલા રેતાને ૬૨ માઈ ૧૭,૦૦૦ પાઉન્ડ બરચ થવાથી સરકારે આંગગાડીની વ્યવસ્થા ચોતાના હાથમાં લીધી. ત્યાર પછી ઘોછા બરચના રેતા બંધાવવા એમ ઠેકવી પહેલાઈના પ્રમાણ મીટર ગેજ એટલે ૩ ફુટ ૩.૬ ઇંચ હોય બેથી એમ નકકી કર્યું. મીટર ગેજ પસંદ કરવાનું કારણ એ હતું કે, એ વખતે સર્વ ટેકાષ મિટ્રિક સીસ્ટમ શરૂ કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તથા પહેલા મીટર ગેજના રેતા બંધાવવાને જો બેમ વાહતુક વર્ષ તેમ તેમ બેજ રેતા ટ્રાંક ગેજના કરવાં એ વિચાર હતો તેથી બાપેલા રેતા બહુ મજબુત ન હતા પરંતુ દેવસ દિવસ વાહતુક એટલે અડધયાં વધુ કે બધા રેતા ટ્રાંક ગેજના કરવાને બદલે, મીટર ગેજના કાયમ રાખી તેજ રેતા મજબુત કરવામાં આવ્યા. કારણ કે એ ગેજનું ઘોછા બરચના હતી. એમ નકકી કર્યો પછી આવા વિચારથીજ ઇન્ડિયન રેલવે નિવાસના ખાતા બધા રેતા મીટર ગેજના કાયમ રાખી મજબુત કરવામાં આવ્યા હતા. ગંગાનદીના ઉત્તર બાજુને મીટર ગેજના લાખડ મારગનું એક ચાહુ બસ છે તે લોખંડ માર્ગ રાજપુતાનામાના ને ડાંડે આવ્યાંનાં મીટર ગેજનો લોકમાર્ગને બેકથી દોડે છે રાજપુતાનામાના આ મીટર ગેજનો લોકમાર્ગ માળવાથી નીચે દક્ષિણમાં ખડવા સુધી પહોંચે છે. તેજ પ્રમાણે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સખનું મરાઠા રેલવેનું સાઉથ ઇન્ડિયા રેલવે મીટર ગેજની છે. ત્યાર પછી ખડવાથી કાંટા બાધી તે નિઝામ હૈદરાબાદ ગાદાવરી રેલવે થઈ દક્ષિણ બાજુની રેલવેને મળવામાં આવે તો હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તર ન દક્ષિણ બાગને બેકનારે

જેને એક સીધા સલામ લોકમાર્ગ અને રસ્તો થોડા વખતમાં જ થયો છે. પ્રજાદેશમાંની રેલ્વેઓ મીટર ગેજની જ છે. બારીક લાઈટ રેલ કુટ ૬ ઈંચ ગેજના રસ્તાની છે ને એ પછી સાડે કામ થાય છે એવો અનુભવ થવાથી બારી ઉપશાખા આવા ન્હાના અડી કુટ નેરો ગેજ ધાવણી એવી વૃત્તિ વધતી જાય છે.

સરકારી વિરૂદ્ધ કંપનીની વ્યવસ્થા— વ્યવસ્થા, ઇંટ છે કે કંપનીની, એને માટે નો વાદવિવાદ ચાલે છે. યોગ્યથે રેલ્વે કમિટી પણ આ કદાચ મોટામાં મોટો પ્રશ્ન હતો. પછી તે મંત્રી એકે બલામણુ સર્વાનુમતે આપવા અસમર્થ થઈ. પછી તેમના સર્વાનુમતે એવો અભિપ્રાય થયો કે કંપનીમાં હાયરેક્ટર ના બોર્ડ દ્વારા હાલમાં ચાલતી રેલ્વે, તે તો ઇંટ નથી જ અને એના કરાર પૂરે પૂરે પછી વધુ વખત તે ચલાવી જોઈએ નહિ. આ માટે પ્રશ્ન તરફથી પણ સત્કાર થાય છે. બીજી સરકારી નિયંત્રણ જ ઇંટ છે એવું કન્સ્ટ્રક્શન એન્જીનીયરિંગમાં નક્કી થઈ ગયું અને એને ઇંટ ઇન્ડિયા અને શેટ, ઇન્ડિયન પેનિન્સુલા કારી નિયંત્રણવાળી થઈ. એ ઉપર આવી જ છે.

સરકારી નિયંત્રણ હોવા છતાં અહિંની કોઈ ની વ્યવસ્થાપક કંપની હોવી જોઈએ એવું બીજાના અનુભવ પરથી સરકારે સ્પષ્ટ જણાવ્યું ને રીતે ભવિષ્યમાં જમની, કેનેડા, મેક્સિકોમાં રેલ્વેના કે જ્યાં કંલેક્ટ કંપનીને લિમિટ હકક પામ્યા આપ્યા છે અને સરકાર અને કંપની વચ્ચે ગમગાડીના નફાની વહેંચણી સંબંધી લિમિટ થઈ થયે છે ૧૯૨૫ ના બુનમાં ઇંટ ઇન્ડિયા પની એક રેલિંગ્સ રેલ્વે સાથે જોડાઈ ગઈ છે. નીચેનું કોષ્ટક હિંદુસ્તાનની રેલ્વેના ૧૯૨૮-૨૯ માં છે—

૧૯૨૮ માં બમાં રેલ્વે કંપની સાથેના કરાર પૂરે થયે અને સરકાર તરફથી તેવી વ્યવસ્થા લઈ લેવામાં આવી.

વિજળીની આગગાડી—હાલમાં થોડા વર્ષથી હિંદુસ્તાનમાં વિજળીની આગગાડીએ શરૂ થઈ છે. કંચાણથી પુણા વિષુત્ત વાહન મારફતે જનારો જી. આ. પી. રેલ્વેનો એક મુખ્ય રસ્તો ૧૯૨૬ ની આખરથી શરૂ થઈ ગયો છે. અને મુંબઈ પુના અને ઇગતપુર વચ્ચેના વિજળીનો રસ્તો કરવાનો વિચાર એ રેલ્વે તરફથી ચાલે છે. વરાળયંત્ર દ્વારા મુંબઈ થી પુના જતાં પ કલાક લાગતા વિજળીની આગગાડી થી ૩.૩૦ કલાક થાય છે. જ્યારે કંચાણથી ઇગતપુરનો વિજળી દ્વારા આગગાડીનો રસ્તો પૂરો થશે ત્યારે જી. આ. પી. નો વિજળીનો રસ્તો આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં મોટામાં મોટો હશે. રસ્તો અને એ આખી યોજના જમનમાં એક મોટામાં મોટો વિજળ રસ્તો ગણાયો.

હિન્દી કરણ—હીકમિશનની બલામણુ ને માન આપી ધીમેધીમે રેલ્વેની ઉંચી જગ્યાઓમાં હિન્દીનું લગભગ ૭૫ ટકા પ્રમાણ ધાય એવી ભાતની શિક્ષણની નગવડ વધારવી જોઈએ, આ વિચારને સરકારી તેમજ કંપનીની રેલ્વે એ ટેકા આપ્યો છે. આના સંબંધમાં ૧૯૨૫ માં પંજોસીમાં એક ટ્રાન્સ-પોટેશન સ્કુલ ખોલવામાં આવી છે. આના ઉપરાંત દેસાઈનમાં ૧૯૩૦ ના બન્યુ ખારીમાં એક રેલ્વે સ્ટાફ કોલેજ સ્થપાઈ છે.

આગગાડી સંબંધી કોષ્ટક—નીચે આગગાડી સંબંધી કેટલાક અગત્યનાં કોષ્ટક આપ્યા છે તેથી હાલની હિંદુસ્તાનની આગગાડી ની સ્થિતિનો ખરાખર ખ્યાલ આવશે.

તેમજ ૧૯૨૭-૨૮ માં જણાવતા અગત્યના અંશો

૩૧ મી માર્ચ (૧૯૨૬) સુધીના રસ્તો તૈયાર ૧૯૨૭-૨૮	૩૬૧૫૬.૦૬
એક બાનુના પાટા	૩૫૫૫.૪૯
એક બાનુના પાટા	૩૬૭૧૧.૫૮
એક દર જવાનો માર્ગ	૫૩,૮૪૬-૪૮

૧૯૨૮-૨૯	
૩૭,૩૮૨.૬૫	
૩૫૧૬.૧૬	
૪૦૬૪૬.૭૦	
૫૫૪૫૬.૬૬	

મુડી, આવક અને ખર્ચ—

એક દર મુડી જલવાહનો આદિ સાથે	૨. ૮૨૨૮૨૨૫૦૦૦૦
મુડી આવક	૧૧૮૨૨૧૭૦૦૦
મુસાફરીના માઇલની આવક	૬.૫૮
આલુ ખર્ચ	૭૨૩૦૭૬૦૦૦
મુસાફરીના માઇલનો ખર્ચ	૪-૦૨

૮,૩૧,૩૬,૩૦,૦૦૦	
૧,૧૮,૮૬,૮૨૦૦૦	
૬-૩૮	
૭૩૫૬૮૫૦૦૦	
૩-૬૫	

(૧૦) ચોકળી આવક (નેટ અર્નિંગ)	રૂ.	૪૫૬૧૪૧૦૦૦	૪૫૨૪૧૧૦૦૦
(૧૧) મૂળ આવક પર ચાલુ ખર્ચના સેકેડે ટકા	રૂ.	૬૧-૧૬	૬૨ ૭૭
(૧૨) મુડી પર ચોકળી આવકના સેકેડે ટકા	રૂ.	૫-૫૮	૫-૩૨
(૧૩) સાધન વાહનો	રૂ.	૬૫૫૪	૬,૪૪૨
(૧૪) મુસાફરોની ગાડીઓ	રૂ.	૨૦,૧૧૨	૨૦,૨૨૬
(૧૫) બોર્ન મુસાફરોનાં વાહનો	રૂ.	૫૪૦૬	૫,૫૦૪
(૧૬) માલ	રૂ.	૨૨૮,૨૭૧	૨,૨૫,૫૫૩
પાટાપરના યંત્રો	રૂ.	૩૨	૩૨
વરાખના વાહનો	રૂ.	૨૧	૨૭
વિજળીના યાંત્રિક વાહનો અને ટ્રેઇલર્સ	રૂ.	૨૧૩	૩૦૭

મુસાફરોનું વાહનુંક—

(૧૭) મુસાફરોની સંખ્યા	રૂ.	૬૨૩,૧૧૪,૮૦૦	૬૨૦,૧૦૧,૧૦૦
(૧૮) મુસાફરના માઇલ	રૂ.	૨૧,૭૦૪,૨૬૦,૭૦૦	૨૨,૦૬૭,૧૩૬ ૦૦૦
(૧૯) સરેરાશ મુસાફરી	માઇલ	૩૪ ૮	૩૫.૬
(૨૦) મુસાફરો મારફતે આવક	રૂ.	૩૬,૧૭,૬૫,૦૦૦	૩૮૨૪૩૬૦૦૦
(૨૧) એક માઇલ દીઠ પ્રત્યેક મુસાફરને આપવો પડતો સરેરાશ ભાવ	પાઈ.	૩-૪૭	૩ ૩૨
(૨૨) એકંદર વાહનો દ્વારા આવક	રૂ.	૪૫,૬૭,૩૬૦૦૦૦	૪૪,૪૬,૮૬૦૦૦

માલનું વાહનુંક—

(૨૩) માલ લઈ જવામાં આવેલા તેના ટનની સંખ્યા	રૂ.	૮૬,૭૬૧,૦૦૦	૬૦,૮૩૫,૦૦૦
(૨૪) એક ટન માઇલ	રૂ.	૨૧૬૦૨,૨૨૨,૦૦૦	૨૧,૮૮૬,૧૭૭૦૦૦
(૨૫) સરેરાશ વાહનુંક	રૂ.	૨૪૩-૬	૨૪૧-૦
(૨૬) ટન વાહનની આવક	રૂ.	૬૬,૩૬,૬૬૦૦૦	૭૧,૧૫,૫૫૦૦૦
(૨૭) એક માઇલ લઈ જવારો એક ટન દીઠ સરેરાશ ભાવ	પાઈ.	૬-૦૮	૬ ૨૪
(૨૮) કુલ માલ દ્વારા આવક	રૂ.	૬૬,૫૮,૩૨,૦૦૦	૭૧,૪૪,૪૧,૦૦૦
કારાગારની સંખ્યા—	રૂ.	૮૦૦,૧૦૨	૮૦૭,૮૬૬

વર્ષ.	મુસાફરો તરફથી આવક (હબર રૂપિયામાં)				
	પહેલો વર્ષ.	બીજો વર્ષ.	ઈતર વચ્ચેનો વર્ષ.	ત્રીજો વર્ષ.	સીઝન ટિકિટ અને બેચનારા તરફથી
૧૯૧૦	૫૮,૮૨	૭,૭૨૩	૬,૪૬૬	૧,૪૬,૫૧૬	૧,૫૮૫
૧૯૧૧	૬૬,૩૮	૮,૩૮૩	૧૦,૮૮૮	૧,૫૭,૩૧૫	૧,૬૮૫
૧૯૧૨	૬૨,૬૦	૮,૩૩૧	૬,૧૩૭	૧ ૭૦,૧૩૫	૧ ૭૫૫
૧૯૧૩-૧૪	૬૮,૬૪	૮,૮૭૦	૧૦,૩૪૮	૧,૮૩ ૭૦૩	૧,૬૩૬
૧૯૨૪-૨૫	૧,૨૨,૬૩	૧૬ ૨૦૦	૧૪,૮૦૧	૩,૬૧,૨૮૫	...
૧૯૨૫-૧૯૨૬	૧,૨૦,૪૨	૧૮,૬૪૨	૧૫,૬૬૧	૩,૬૭,૬૦૫	...
૧૯૨૬-૧૯૨૭	૧,૧૭,૭૫	૧૮,૮૨૭	૧૮,૧૭૩	૩ ૩૬૩. ૭	...
૧૯૨૭-૧૯૨૮	૧,૧૩,૭૧	૧૬,૫૬૭	૧૬ ૬૩૨	૩,૬૩,૬૨૫	...
૧૯૨૮-૧૯૨૯	૧,૧૨,૨૫	૧૬,૧૮૬	૧૬,૬૦૩	૩,૩૫,૩૮૨	...

લિંગત.	મસં થયેલા.		ઘાયલ થયેલા.	
	૧૬૨૭-૨૮	૧૬૨૮-૨૯	૧૬૨૭-૨૮	૧૬૨૮-૨૯
અ મુસાફરો				
(૧) આગગાડી વગેરેને અકસ્માત, ઝોંજીન આદિ યંત્રો, પાણીના રસ્તા.	૪૫	૨૪	૧૦૪	૨૦૭
(૨) માત્ર રેલ્વે પરજ કરતા વાહનોથી થયેલા અકસ્માત.	૩૩૬	૩૯૦	૧૦૪૬	૧૧૩૧
(૩) ઉપર ગણાયેલા શિવાયના અકસ્માત.	૩	૪	૨૭	૩૦
બ નોકરો.				
(૧) આગગાડી, ઝોંજીન આદિ યંત્રો પાટાના રસ્તા વગેરેને અકસ્માત.	૨૩	૨૧	૧૬૬	૧૬૨
(૨) માત્ર રેલ્વે પરજ કરતા વાહનોથી થયેલા અકસ્માત.	૩૨૩	૩૪૧	૧૩૨૩	૧૪૬૨
(૩) ઉપર ગણાયેલા શિવાયના અકસ્માત.	૫૪	૪૬	૨૭૧૩	૩૧૮૦
ક ઇતર.				
(૧) આગગાડી, ઝોંજીન આદિ યંત્રો, પાટાના રસ્તા વગેરેને અકસ્માત.	૩૬	૫૫	૮૪	૬૪
(૨) માત્ર રેલ્વે પરજ કરતા વાહનોથી થયેલા અકસ્માત.	૨૨૦૩	૨૪૪૮	૭૩૨	૭૭૫
(૩) ઉપર ગણાયેલા શિવાયના અકસ્માત.	૪૧	૨૬	૬૮	૮૬
કુલ.....	૩૦૭૦	૩૩૫૮	૬૨૬૫	૭૧૮૭

વર્ષ	સુરોપિયન	હિન્દી					એકંદર સંખ્યા
		હિન્દુ	મુસલમાન	અંગ્રેજી ઇન્ડિયન	ઈતર	કુલ	
૧૬૨૭-૨૮	૫૧૧૦	૫૭૩૯૦૧	૧૭૬૨૬૨	૧૪૩૭૪	૨૭૪૫૫	૭૬૪૬૬૨	૮૦૦૧૦૨
૧૬૨૮-૨૯	૪૬૮૮	૫૭૫૩૪૫	૧૭૬૪૭૪	૧૪૪૧૬	૩૩૬૪૩	૮૦૨૮૭૮	૮૦૭૮૬૬

અગત્યની બ્રિટિશ ઇન્ડિયન રેલ્વે	માઇલનો ખુલ્લો રસ્તો	મુદી	ચોકળી આવક	આવકના સેક્ટરેટકા
આસામ બેંગલ રેલ્વે	૧,૧૮૫	રૂ. ૨૪,૦૫,૭૭૬,૦૦૦	રૂ. ૧,૦૮,૧૧૦૦૦	૪-૪૬
બેંગલ અને નોર્થ વેસ્ટર્ન	૨,૦૭૬	,, ૨૦,૬૩,૭૦૦,૦૦૦	,, ૨,૧૩,૬૬૦૦૦	૧૧-૩૫
બેંગલ નાગપુર	૩,૧૧૭	,, ૭૧૬,૬૩,૪૪,૦૦૦	,, ૨,૩૮,૭૩૦૦૦	૩-૩૨
બેંગલ અરોહ	૩,૮૫૨	,, ૭૫,૪૮,૦૬,૦૦૦	,, ૫,૪૩,૬૫૦૦૦	૭-૨૧
બર્મા રેલ્વે (હિન્દુસ્તાની રેલ્વેથી સ્વતંત્ર)	૧,૬૩૧	,, ૩૨,૭૬,૦૫,૦૦૦	,, ૧,૬૬,૭૬૦૦૦	૬-૦૧
ઈસ્ટ ઇન્ડિયન	૪,૧૮૪	,, ૧,૪૦,૪૧,૧૭,૦૦૦	,, ૮,૧૩,૬૩૦૦૦	૫-૭૬
ગેટ ઇન્ડિયન પેનિન્સ્યુલા	૩,૬૭૮	,, ૧,૧૫,૮૮,૦૧,૦૦૦	,, ૫,૫૫,૩૧૦૦૦	૪-૭૬
મદ્રાસ એન્ડ સધર્ન મરાઠા રેલ્વે	૩,૧૨૧	,, ૫૬,૩૬,૩૬૦૦૦	,, ૪,૮૮,૨૬૦૦૦	૮-૨૨
નોર્થ વેસ્ટર્ન	૬,૮૩૦	,, ૧૪૬૯૧,૫૨,૦૦૦	,, ૪,૬૮,૧૮૦૦૦	૩-૩૬
સાઉથ ઇન્ડિયન	૨,૨૬૪	,, ૩૮,૪૨,૫૫,૦૦૦	,, ૨,૬૪,૦૨૦૦૦	૬-૮૭

આગબોટા—આરંભ. વરાળચંદ્ર વટે આઠનારી પહેલી આગબોટ શોધી કાઢવાનું માન ઇંગ્લેન્ડના રીઅિંગટનને ધટે છે. ને તેની આ પહેલી આગબોટ ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં ફ્રાંસ નદી અને કલો-ઇન્ડી નહેરમાં ચલાવવામાં આવેલી. આ પછી થોડા વખતમાં અમેરિકાના કુલટને વરાળનાં ઘણાં વહાણ તૈયાર કરી તેમાં માણસોને અને માલને લઈ જવાનું કામ શરૂ કર્યું. વરાળની આગબોટ ધોંધવામાં અમેરિકા સાથે ઉભાં રહેવાય એવી તૈયારી કરવાને. આરંભ ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૮૧૪ માં થયો તે સાલમા એક નાનીશી બોટ ટેન્સમાં ઉતારીને ફેરવવી પણ તે વખત પછી આગબોટોના પ્રસાર ઇંગ્લેન્ડમાં એટલો ગયો જપાટામાં થયો કે જે ચાર વરસમાં તે ગાંધી મુખ્ય મુખ્ય નદીઓમાં વરાળનાં વહાણો ચાલવા માંડ્યાં. એટલુંજ નહિ, પણ એક આગબોટ તે ન્યુયોર્કથી લીવર પુલનો પ્રવાસ પણ પૂરો કર્યો છતાં મોટી સફરો કરવાની હિંમત હજી લોકોમાં આવી ન હતી. ૧૮૨૫ માં એક કસાન ઇંગ્લેન્ડથી હિન્ડમાં આવ્યો તેને માટે તેને એક ભારે રકમ ધનાઢમાં પૂરામાં આવી હતી. પછી લગલગ ૧૨-૧૩ વરસે ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં ધી ગ્રેટ બ્રિટન નામની આગબોટ અમેરિકાથી બ્રિટન લગીની સફર

નિયમિત રીતે કરવા લાગી. તે પછી આઠવાંટિક મહાસાગરમાં પ્રવાસ કરવા માટે ખસ મોટી આગબોટો ધાધવામાં આવી. ને છેવટે ૧૮૪૫ માં ધી ગ્રેટ બ્રિટન નામના મોટા વહાણે ન્યુયોર્ક લગીનો પ્રવાસ આઠ દિવસમા કર્યો.

વિકાસ વિષયક

હવે સાં નાં સકે ને પંખા:—આ સમય પછી આગબોટોની બાબતમાં નવો જમાનો શરૂ થયો, એમ કહેવું ભોંડમે. આ ગ્રેટ બ્રિટન આગબોટ આ પહેલાંની ગાંધી આગબોટો કરતા મોટી હતી. તેની લંબાઈ ૩૨૦ ફુટ હતી ને તે લોકોને ગદડે પતરાંની બનાવવામા આવી હતી. તેને ગતિ આપવાને માટે હલેસાના ચક્રોને ગદડે (વેલ્ડ લીડર) ને પંખા (પ્રોપેલર) લગાડવામાં આવ્યા હતા. આ બન્ને વસ્તુઓ આગબોટની રચનામાં હતી. અમેરિકામા કુલટને હલેસાનાં ચક્રો અને પંખા બો બન્નેનો ઉપયોગ કરીને પંખાને ગદડે ચક્રોજ સાસ છે, એવો નિર્ણય કર્યો હોવાથી ઘણાં વરસ લગી આગબોટોને હલેસાનાં ચક્રો ભેડવામા આવતાં. ઘણાં લડાયક વહાણો પણ એવાંજ બનાવવામાં આવતાં પણ છેવટે ગતિ આપવાના કામમાં પંખોજ વધારે ઉપયોગી છે, એમ નક્કી થયું. કારણ હલે-

સાનાં ચક્રો શત્રુ મારો કરીને તોડી નાંખી શકે, ને બીજી એ કે હલેસાનાં ચક્રોમાં ડક ઉપરનો ઘણો ભાગ રોકાઈ જાય છે. વળી એક કારણ સર હલેસાને બદલે પ'ખાની' યોજના વધારે માન્ય થઈ. એ યોજના એવી હતી કે જેથી પ'ખો બરાબર રીતે બેસાડી શકાય. (મ. જે. પી. સિમે ૧૮૩૬ ની સાક્ષમાં વહાણના મુકાનની સામેના જે ભાગને "ડક મુડ" કહે છે, તે ભાગમાં પ'ખો બેસાડયો ને તેથી વહાણને વધાર ગતિ મળવા લાગી, વહાણનો અગ્ર-થનો ભાગ શત્રુના હુમલાથી બચવા પાડ્યો ને ડેકપરની બધી જગ્યા લડાઇના કામમાં વધારે ઉપ-યોગમાં આવવા લાગી. આવા અનેક ફાયદા હોવાથી હાલમાં પણ ઘણી બધી આંગભેટો હલેસાના ચક્રોને બદલે પ'ખાનીજ યોજના કરે છે. માત્ર નાની નાની બોટો (નદી કે નહેરોમાં ફરનારી) માત્ર હલેસાના ચક્રો મૂકવામાં આવે છે.

હલેસાના ચક્રોને બદલે પ'ખાવડે આંગભેટને ગતિ આપવામાં જોવી માટે ફાયદા એ છે કે પ'ખો પાણીમાં ગમ તેટલી ઉંડાઈએ ગયા હોય તો પણ તે પાતાનું કામ ચોખ્ખું રીતે કરે છે અને હલેસાના ચક્રો પાણીનો અસુક ઉંડાઈ લગીજ કામ કરી શકે છે. જોઈ વત્તી ઉંડાઈએ જાય તો વહાણથી ગતિ ઓછી થઈ જાય છે. વહાણ જ્યારે ખૂબ દૂર જવાનું હોય છે. ત્યારબાદ કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં ભાગ મૂકવામાં આવે છે. પણ પછીથી કોઈક જગ્યાએ વપરાય છે, તમ તમ વહાણ ઉંચું ઉંચું આવતું જાય છે. ન તથા હલેસાના ચક્રો વધારે અથવા બરાબર કામ આપી શકતા નથી. આ ઉપરાંત પવનના સ-ન-દોથી વહાણ વાકુ મુકું થઈ જાય તોય હલેસા આણું કામ આપે છે. પ'ખાના ઉપયોગથી આવા ગમ ત સંતોષવામાં યોગ્ય રીતે કામ નથી શકે છે, તથા હાલમાં બધા કેકાણે બોટના પ'ખાની યોજના કરવામાં આવે છે.

આંગભેટ ચલાવવામાં યાંત્રિક ઉપયોગ થવા માંડ્યો ત્યારથી પ'ખાની આકારરચનામાં પણ ફેરફાર કરવા તરફ ધ્યાન દેવામાં આવ્યું. આમાં સુખ્ય વાત એક હતી અને તે સર્વત્ર સરખીજ હતી. આંગભેટના વજનપદ્ધતિમાં વિશેષ વાત એ હોય છે, કે તનું સીલિંગર અથવા વાસણ ઘણું મોટું બનેલે આઠ નવ ફીટ વ્યાસ જેટલું અથવા તેથી મોટું હોય છે. તેથી તેના પ્રમાણમાં ચંચળતા બીજા વાણો પછી તેવાજ મોટા હોય છે. આનું મોટું વાસણ બનાવવાનું કામ કુશળતાનું હોય છે. કારણ તે એક વતરનુંજ હોય જાય છે. મસર પેનના કારખાનામાં જોવા વાસણ

બનાવવામાં આવે છે. આવા એક વાસણનું વજન લગભગ ૨૦ ટન સુધીનું હોય છે.

વહાણ બાંધવામાં લોખંડનો ઉપયોગ—વહાણ લાકડાને બદલે લોખંડનાં બાંધવામાં આવ્યાં ત્યારથી નૌકાનયનને ઘણુંજ ઉત્તેજન મળવા માંડ્યું છે. એક સરખા આકારના વહાણમાં લાકડાના વહાણ કરતાં લોખંડી વહાણનું વજન બે ત્રીયાંશ હોય છે. લાકડાના વહાણથી લોખંડી વહાણ બારે થતું બેડે એ એવું સામાન્ય માણસો માને છે. પણ લોખંડ વધારે મજબુત હોવાથી જોઈ બાંધા લોખંડી પતરાથી પણ વહાણ તૈયાર થાય છે ને તે વધારે મજબુત હોય છે. વળી બાંધ મજબુત લાકડાના વહાણ કરતા લોખંડી વહાણનું વજન આણું હોવાથી તે ઠીક ઠીક તરી શકે છે. આ કારણથી બોટો બાંધવામાં લોખંડનો જ ઉપયોગ કરવો બેડે એ, જોઈ મત સર હજારો ફેર બેને પ્રગટ કર્યો. તેમજ એમ પણ સૂચ્યું કે વહાણ મજબુત થાય એ આવશ્યક હોવાથી રેલ્વેના પુલ બાંધવામાં જે ગડડની યોજના હોય છે તે વીજ યોજના આંગભેટમાં પણ થવી બેડે એ. થી ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન' બોટ આ સિદ્ધાંત ઉપર બાંધાયેલી હોવાથી તે ખુબ મજબુત બનેલી. તે (મ. યુનેલથી યોજનાથી બનાવી હતી ને તેમાંથી ટપાલ અને મુસાફરો ને કેપના ફરના માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં લઈ જવાનું નક્કી થયું હતું પણ ગાંતના બાબત ધાર્યું કરતા ખૂબ જોશ ગાંત તને મળી શકતી હોવાથી તેને વિષ નેરોમાં ઉત્પન્ન થઈ કારણ કલાકે પંદરથી વધારે માઇલ આ બોટ ચાલી શકતી ન હતી. વળી પહેલાજ પ્રવાસમાં એક અકસ્માત થવાથી મનુષ્યોના પ્રવાસ માટે તે નકારી છે, એમ લોકોએ માન્યું. વળી બીજી એક સફરમાં અત્યાધિક મહાસાગરમાં આ બોટ તોફાનમાં સપડાઈને તોના ઘણા ભાગ ભાગી ગયો. આવી અનેક આપત્તિઓમાં સપડાઈને બોટની માલિક કેપનીને ખૂબ મોટી બોટ આવા ને તેણે તે બોટ ૨૫૦૦૦ પાઉંડની કિંમતે એટલે ખૂબ કિંમતથી પોણી કિંમતે તે બોટ વેચી દીધી.

નવીન પ્રકારની પહેલી લોખંડી આંગભેટ—થી ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન' બોટ ઉપર જે અકસ્માત આવી, તે એક કમનરીબજ કહેવું બેડે એ. યુનેલસ ક્રેડેકરેડે એ બનાવેલી બોટ બે ત્રણ મોટા કામાની પણ તેજ ગતિ થઈ. ટેમ્સ નદીની નહેર પણ વેપારી દ્રષ્ટિએ નજીક થઈ. થી ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન' રેલ્વે પણ ખૂબ મોટી ને ખડક બોટોને નહેર બનાવીને બનાવવાની હતી ને એ યોજના પ્રમાણે રેલ્વે કલાકે ભાગ તેમ જ ધણે પણ પાછળથી તે રેલ્વે સાંકડી બનાવવાને

આ બે બોટની રચનામાં કૃષિ ધારણા:—
આગેજોટની રચનામાં અનંક વાંચેટતા છે, તમાની
સાથી નજરના વાંચેટતા એ છે કે ઈન્ડિયા ખાતેના
બોટો જરા પાકુ ન હોઈને જે ઉતાડ્યોને જરાય અગ-
વક ન થાય તે માટે કેટલી જાંચને યોજના છે. આ
મુશ્કળવાળી બોટને કેટલીયેવા કહે છે. આ રચના
કેટલે ઈન્ડિયે પોતે જોઈકે. આ કેટલે કંઈકતા

[illegible]

બંદરમાં એક અમલદાર હતો, ને તેણે અહિંના અનુભવનો ઉપયોગ કરી આ યોજના સૂચવી. આ યોજના એવી છે કે તેમાં બોટની બન્ને બાજુએ લાકડાના મોટા ગઠા અથવા બે હોડીઓ જોડીને રાખવી. આમ કરવાથી મોટા તોફાનમાં મોટાં વહાણો પણ ડામાડેળ થાય, ત્યાં આવી યોજના વાળી બોટો તદ્દન શાંત રીતે ચાલે છે. એવું તેણે આ દેશમાં (હિંદમાં) જોયું. આ યોજનામાં સુધારો કરીને બે તળીઆના ભાગ વાળી બોટની યોજના તેણે શોધી કાઢી. તેથી એક તળીઆનો ભાગ બીજા ભાગને સાચવી લે છે ને બોટ ખાસે હાલતી નથી. બે બોટો એક બીજાને જોડીને બનાવી હોય, તેવો આકાર કંસ્ટ્રક્શિયને હોય છે. મોટાં મોટાં વહાણ-બોટો તૈયાર થયાં છતાંય ઇંગ્લિશ ખાડીમાં તો નાની બોટોજ ચાલતી કારણ આ ખાડીમાં મોટાં વહાણોને માટે 'પરવુ' ઉંડું પાણી નથી. પણ ઉપર કહેલી કંસ્ટ્રક્શિય બોટ પાણીની નીચે જઈ ફીટ રહેતી હોવાથી તે ભરતી કે બોટ ગમે તે વખતે કેંચ બંદરમાં ચાલી શકે છે. વળી મોટી આગબોટ જેટલી ઉતાડ્યો પણ તેમાં બેસી શકે છે. કંસ્ટ્રક્શિય બોટ લંબાઈમાં ૨૬૦ ફીટ ને પહોળાઈમાં ૬૦ ફીટ હતી. આ બોટમાં પ્રવાસી બધી સગવડ કરવામાં આવેલી હતી. આ બોટમાંથી એક હજાર ઉપરાંત પ્રવાસીઓ જઈ શકતા. આ બોટની ગતિ બહુ ઓછી એટલે સરાસરી ૧૪ નોટસ સુધીની જ હોય છે. છતાં આ બોટ બહુજ શાંતિથી ચાલતી હોવાથી ઉતાડ્યોને જરા પણ તકલીફ પડતી નહિ, આ મોટો સુધારો આ બોટમાં છે. કંસ્ટ્રક્શિય બોટમાં મોટી ખામી ઓછી ગતિની હતી, તે કાઢી નાખવા માટે પાછળથી બાધેલી બોટમાં નવી ભતનાં હલેસાંના સકો બેસાડવામાં આવ્યાં. આ સુધારીને બંધાવેલી બોટોમાં ઇનવિક્ટા, વિક્ટોરીયા, ગ્રેસ, વગેરે બોટોની ગતિ કલાકે છવીસ મહર્ષિ જેટલી હતી. બોટ હાલવાથી થતી પીડાથી બચવામાટે બિ. બિસેમરે એક નવી યુક્તિ કરી. તેણે એક મોટા વિશાળ દીવાનખાના (ચકુન) વાળી બોટ તૈયાર કરી. જેવીરીતે આગબોટમાં 'દયાદશક' હોકાયત્ર મૂકેલું હોય છે તેવી રીતે આંસ ઉપર આ દીવાનખાનું બોલવેલું હતું ને તેને સ્થિર રાખવામાટે અનેક યોજનાઓ બનાવતી હતી. પણ બિસેમરની આ યુક્તિવાળી બોટ સમુદ્રના પ્રવાસ માટે નિરૂપ-યોગી થઈ ગઈ.

આ હાલવાની પીડા ઉતાવળે ચલાવવાની જરૂર વાળી લશ્કરી વહાણ ઉપર તો ધારૂજ થતી હોય છે. તે એટલી બધી હોય છે ૦ ખજાસાઓને પણ તે અ-
જુ. ૫૬ શા. ૨

સહ્ય ધર્મ પડતી ને આપું વહાણ-તેથી હાલી ઉઠતું ને તેથી તે નાદુરસ્ત બની જતું. વહાણ આટલું બયાનક રીતે હાલવાનું કારણ એ હતું કે સમુદ્રનાં મોટાં મોજા ઉપરાંત વરાળયંત્રના ધક્કા પણ ખૂબ ભેરથી હુલમચાવી મૂકતાં હતાં આ ધક્કા એજીનના દાટા (પિસ્ટન) અને દાટાના દાંડા ખંડિત રહેવાને લીધે વધારે લાગતા. તેને દૂર કરવા માટે પાણી ચક્ષિ ના સિદ્ધાંત ઉપર બાંધ્યું હતું ઇજીન તૈયાર કરવા માં આવ્યું. તેમાં દાટા, દાટાના દાંડા વગેરે ભાગ જરા પણ નથી હોતા તેથી વહાણને ગમે તેવા ધક્કા નથી લાગી શકતા. આ નવી ભતની બોટ પહેલાં ગ્લાસગો શહેરમાં તૈયાર થઈ ને તેનું નામ ટર્બિનિયા પાડવામાં આવ્યું. એ બોટ ૧૦૦ ફીટ લાંબી ને ૬ ફીટ પહોળી હતી. તેની ગતિ કલાકે ૩૩૩૩ નોટ એટલે ૩૩૩૩ માઈલ રહેતી. આ બોટમાંની બ્રાફ ચક્ષિનું વજન બીજી આગબોટના બાંધપત્રથી ઓછું હતું ને તે જગ્યા પણ ઓછી રોકતી. તેમાં ખરચ ઓછો થતો, બળતણ ઓછું બાળતું, ને ગતિપણ ખૂબ વધારે મળતી. આ પ્રમાણે બાંધ્યું ચક્ષિનું આ યંત્ર બધી બાજુએથી લાભદાયી થઈ પડયું.

આ ગ બોટ ચલાવનારી શક્તિ:—આગ-બોટ કંઈ શક્તિની સહાયથી ચલવાવી એ વિધે હાલ-માં વધુ પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે. વરાળની જેમ બીજી પાંચ છ શક્તિઓની સહાયથી બોટોને ચલાવવાના પ્રયોગ ચાલુ છે. પ્રથમ ઉપયોગમાં આવેલી વરાળની શક્તિવિધે ભેતા તેમાં ત્રીસ યાંત્રીય વસ્ત્રમાં વરાળના ઇજીનનો આકાર ગ્રણુ ચાર ગણો વધ્યો છે. અને તેથી બોટની વાહક શક્તિ ઘણી વધેલી છે. પણ આ એજીનના બોટની ગતિ વધારે હોતી નથી. ત્યાર પછી બીજી ચક્ષિ (ટરબાઇન) ની યુક્તિ શોધવામાં આવી. આ નવીન નીકળેલા એજીનને જગ્યા ઘાડી લાગતી હોવાથી બોટમાં માલને માટે વધારે જગ્યા મળતા લાગી. આ એજીનમાં આ એક ફાયદો છે. વળી બોટની ગતિ પણ વધી છતાં ગતિ વધારવાને માટે પંખાનો વ્યાસ ઓછો કરવો ને પાંચ બદલવે. આ નવીન યુક્તિઓ હતી. આ સિવાય વરાળના યંત્રોમાં વધારની સુધારણા એ હતી કે ટરબાઇન શેફ્ટ અને પ્રોપેલર શેફ્ટ એક એકને બીજીની ગ વડે જોડવા.

બોટો ચલાવવાની વરાળયંત્રો સિવાય બીજા સાધનો હાલમાં ઉપયોગમાં આવવા માંડ્યાં છે. આમાંનું એક સાધન નિલુપ્તચક્રિત છે.

વરાળમાં યંત્રનો ત્રીજો હરીફ તૈલયંત્ર (ઓઇલ ઇજીન) છે. આ યંત્ર નાવું હાવાથી એને જગ્યા

ઓછો ભેદજો છે. વળી બીજા જવલન સાધનોનાં પ્રમાણમાં તેવ જાણવામાં ઘણું લાભો છે. અને તેવ યત્રોને બીજા યત્ર સાંભરી પછી ઓછો ભેદજો હીજો. હંતાં તેવ યત્રો ઘણા અશ્વજાતનાં જાનાવી ચકતાં. મચી. કોંક વાંસણું (સીસિ ડર) ની શકિત ૧૦૦૦ ૧૫૦૦ અશ્વજાત જેટલાં પ્રમાણમાં ૧૬૧૪ લખી વધારમાં ત્રધારે ૨૦૦૦ અશ્વજાતનાં તેવ યત્રો જાનાવી શકાશે. વળી બીજા હુરકત એ હતી કે તેવ પૂજ પાલવાનું અધરે હતું. ધરણ તેલની ખાણો વિપુલ ન હતી તેથી જોટોને ઘણી ભાગે મધરી કોલસા ઉપર રાખવા રાખવો પડે તેમ છે એવી આજે તો કિયતિ છે.

આ બધી યુક્તિઓ તફાન નંધીજ છે. બાપ્પ-ચક્તિનો (સ્વીમ-ટમાંઈનના) ઉપયોગ ૧૬૦૫ માં પહેલી વારજ કરવામાં આવ્યો. ૧૭૧૫માં ટરબાઈન ની યુક્તિ, ૧૮૧૩ માં નીકળી આ જોઈન ૧,૨૦,૦૦૦ અશ્વજાતવાળું છે. રેસી મોટરિંગ એ જોઈન અને લો પ્રેકર ટ્રાઈબન એસો. લેયોગ અને રીચાર્ડ ટમાંઈનની યુક્તિ એ બન્ને ૧૮૧૦ માં અરસામાં થોપી ક્લાર્ક તેમાં મહેલી ભતનું યત્ર જલકઃ કિ-વાળી પ્રવાસી જોટો ચલાવવામાં અને બાઉ બાઉનું યત્ર માફતી તાની જોટો ચલાવવામાં ઉપયોગી થવા માંડ્યું છે. આ યુક્તિઓનું આધક મહત્વ ધ્યાનમાં આવવા માટે પહેલાની ને હાલની જોટોમાં કોલસાના પુરણની તુલના કરવી જોઈએ. કેનેડીયન પોસ્ટિક્સ જોટોને માટે દરેકને ૩૦૦૦ ટન કોલસા રોજ જરૂરના હોતા હોઈટની આ અને મેરીટની આ એ જોટોના ૧૦૦૦ ટન કોલસા લાગતા. ન્યુ યૉર્ક જર્ધ આવવાની અંક સફરને માટે ૩૦ દિવસની ડવાની જાણી છે. આગળોટીઓ ભરતી કોલસા દરેક જોટ માટે જરૂરની છે. હાલમાં આ કોલસા દરેક દિવસ જોટોને માટે ૨૦ મિલિયન ૧૩ મિલિયન તા એક જોટની વાપરેક સફરો ગણીને ૧૦,૦૦૦ પાઉન્ડ નો ભરતી હોવામાં જાહેર નથી.

૧૮૧૨ ની સાલથી હાલમાં જવાએલી જોટો સામીયે ફીટ ૬૦૦૦ અશ્વજાતની હોય છે. થોઈજ આ મા મેચ આવા જુદા યત્રોમાંથી નીજર ન પડે એવા તે જલકઃ ગતિવાળી એ જોટો જાનાવવા તરફ હાલમાં લોકોને ધ્યાન છે. વર્જોના આ જોટ, લવરેકઃ કત પડે ચાલતાં એ જોટ, તેલ આ જોટ, નેલ આ જોટ આમની રૂપમાં મા હવે કુચ આ જોટ ટકી ચકસ, તેજહુ મુરકેલ છે.

વળી નિચાયક.

જો ટ નો આ ટા ર : — સમુદ્રમાં ચાલ-નારાં સાધનો છે. નવી થોપાથી જેટલી આવશે

જનક સુધારણા થઈ છે, તેટલી બીજે કયા નહિ હોય. પ્રાચીન સમયનાં તેમજ આધુનિક સમયનાં ૧૬ માં કે ૧૭ માં સેકાની જોટો જોટો હુલેલવાના વહાણોમાં અને આઈકોલની લેવ્ય આગળોટોમાં જોટો ફર છે. હાલ ની આગળોટોમાંની સુખસગ, તરફ જોઈએ, તો મહેલાનાં વહાણમાં પ્રવાસ કરવો, કેટલો મુરકેલ ને કુખકારક હોય તેના કીક કીક ખ્યાલ આવે છે, ને તે વખતનાં દરદર સફરો કરનારો પ્રવાસીઓનાં વખાણ કરવાનું મન થઈ જાય છે. વર્જોની લોખંડી જોટો જાનાવવા માંડ્યા પછી ૧૮૬૦ સુધી આગળોટના સ્વરૂપમાં નેગતિમાં કેટલો સુધારો થયો તેની માહિતી ઉપર આપી છે. તે વાંચ્યા થી માણસનું મન ચકિત થઈ જાય છે. છતાં ૧૮૬૦ થી છેટલાં ત્રીસ ચાનીસ વરસમાં થયેલી પ્રગતિ પછી નજી નીચેથી આકારની જાણતમાં કુનાડ કંપનીની વ્યુચિટિયોને મારેટેનિઆ અને જોહાઈટ સ્ટાર કંપનીની એલિપ્સિક એ આઈકોલિક મહાસાગરમાં સફરો કરનારી આગળોટો કંદમાં નસુનેદાર છે. ૧૮૧૨ માં ઝેટિજિટનની કંદેક જોટનું વજન સરાસરી ૮૦૦૦ ટન હતું. ૧૦૦૦૦ ટનથીએ વધારે વજનની જોટો માત્ર ૧૬ હતી. તે ૬૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ ટનના વજનવાળી જોટો ૫૪ હતી. માલની જોટો સામાન્ય રીતે ૬૦૦૦ ટન થી વધારે વજનની નથી હોતી. જોરેટીઆમાં જનારી જોહાઈટ સ્ટાર કંપનીની સેરેસીક જોટ ૧૮૦૦૦ ની હોવા ઉપરાંત આજ કંપનીની કાનડા સાથે વેપાર કરનારી લોરેટિક નામની જોટ ૧૪, ૫૦૦ ટનની છે. એકજ કંપનીની ૧૬૦૧-૧૬૧૫ લગી બધાએલી જોટનું વજન જોઈ એ, તો જોટો આકારમાં કેટલો અપારા બંધ ફરફાર થાય છે. તે જોઈ ચકારો. તે આગળોટ વિપેની માહિતી નીચે મુજબ છે.

સમગ્ર નામ	ટન	ધરવીસન
કેલ્ટિક	૨૧,૦૦૦	૧૬૦૧
કેલ્ટિક	૨૧,૦૦૦	૧૬૦૧
જોહાઈટ	૨૪,૦૦૦	૧૬૦૪
આઈઆઈક	૨૪,૦૦૦	૧૬૦૭
જોલિપક	૪૬,૦૦૦	૧૬૧૦
જિટોનિક	૫૦,૦૦૦	૧૬૧૪

કુનાડ કંપનીની ૧૬૦૫ માં ત્રિધાર થયેલી કેપીનીઆ જોટ ૨૦,૦૦૦ ટનની અને ૧૬૦૧ સાલમાં ચાલુ થયેલી જુસિટની આ જોટ ૩૨,૦૦૦ ટનની હતી.

સુરક્ષિત તથા ને સમગ્ર : — ઉપરજો એમ જેમ વધારે વધારે ચક્રે જવા માંડ્યાં તેમ તેમ તેમની સમગ્રો તરફને જોટો હાલવાથી થતી તકલીફ

ગોઠા કરવા તરફ વધારે ધ્યાન અપાવા માંડ્યું. ગોઠા ગોઠી હાલે તે માટે ઉપયોગમાં આવેલી કેટલીક યુક્તિઓ આગળ આપીએ છે. અને એક યુક્તિ પીલવડિલસની છે. ગોટને તળીએ મોટા પાતળા પતરાં ગોસાટમાં હોય છે. તે ગોટ હાલે એટલે પાણીના વિરોધ કરે છે. આ યુક્તિ પછી ક્રમ અને ટકની (જેન્ટી સેલીંગ ટેક્સ) ની યુક્તિ ગોઠી કાઢવામાં આવી. કુનાડાં કે પનીની ૧૯૨૨ માં જાંઘાએલી લેકાનીઓ ગોટ આ સાધન વાળી પહેલી ગોટ હતી. ગોટની બંને બાજુએ મોટા ટાંકા મુકીને તળીએ એક સોંકડી નળી વડે જોડેલા હોય છે. ગોટ એક બાજુ એ નમે એટલે તે બાજુના ટાંકામાં પાણી વધે છે તે પછી એકંદર પાણીના નીચે ઉપર એવી ગતિ એક સરખી ચાલુ રહે છે. એટલે જે બાજુ એ પાણી વધારે હોય તે બાજુએ વળન વધારે પડીને ગોટને બીજી બાજુ એ થનારો ધક્કો તેટલો જોઈ શકાય છે. ને આ રીતે ગોટને ચત્રા ધક્કાનો પ્રતિબંધ થાય છે.

પરંતુ માત્ર ધક્કાં લાગે, એટલીજ આદત ગોટમાં નથી હોતી. કેટલીક વાર તો મોટાં મોળનીયે સપડાઈને આગળોટ એકંદરે કુળીને સમુદ્રને તળી એ ગયાનાં ઢાંખલા મોળુદ છે. કેટલીક મોટો અચાનક ગુમ થયેલી છે, ને તેઓ અચડવાથી અથવા ખડક ઉપર અફળાવાથી તે કુખ છે એવું કહી શકાય તેમ નથી. તેથી તેઓ મોટાં મોળનીયેજ કુળી હોય એમ માનવું પડે છે. આ પ્રસંગના ટાંકાની યુક્તિથી તેમના ઉપર આગે હોય, એમ માનવાને કારણ છે. કારણ ટાંકાનું પાણી અને ગોટને ધક્કો એ બંને એકી વખતે એક બાજુ એ આવે તો ગોટને ઉધી કરવામાં તે બંને સાહાય કરે એમ છે આટલા માટે આ ટાંકાની યુક્તિમાં સુધારા કરવાનો પ્રયત્નો ચાલુ છે.

ગોટ સલામત રહે એટલા માટે કેટલોક અંશે મોટો માંધવામાં અને કેટલોક અંશે બાહ્ય સાધનો વડે કાળજી રાખવામાં આવે છે. ગોટ માંધતી વખતે હાલમાં એવી યોજના કરવામાં આવે છે કે આખી ગોટનો નીચેનો માલ જલનિરોધી (વોટર ટાઈટ) ગોરડીથી વિભાગાયેલા હોય છે. ને એકે ગોરડીમાં પાણી પેસી જાય તો બીજા બધા ભાગ કસા રહે છે. આ પ્રમાણે એ ભાગ પૂરા પાણીથી ભરાય હોય, તો પણ ગોટ કુખ્યા વિના ચાલી શકે છે. આ ઉપરાંત બીજી યુક્તિ એવી છે કે આખી ગોટને તંબ મજલો માં દરની બાજુએ કેટલોક અંતરે આસપાસ-ચારે બાજુએ વેળન કરીને જોડો કરી નાખે છે. એવી રચના પ્રથમ એલિપિથો ગોટમાં ને પછી એકવી-

ટનીઆ ગોટમાં કરવામાં આવી. એકવીટનીઆ ગોટમાં બાહ્ય ભાગથી ૧૫ ફીટ જુગ્યા ચારે બાજુએ છોડીને બીજી આવરણ ઉપર મૂકવામાં આવ્યું. એટલે એક ગોટમાં બીજી ગોટ એવી જે મોટો પ્રમાણે એવી ગોટને બંદર અથવા ખડક અથવા કાંઈ ગોળાકાર પડે, તોયે અંદરનું આવરણ સત્રામત રહે છે ને ગોટ ચાલી શકે છે. છતાં ગોટ પૂણે વેગમાં હોય ત્યારે મોટા પુકક ઉપર અથવા હિમખંડ (આઈસ બર્ગ) ઉપર અથડાઈને ચૂરચૂરા થઈ જાય છે. આવા અકસ્માત આત્મક મહાસાગરમાં "રિટીનક" જેવી પ્રયંડ આગળોટને નકવાથી આ કિસ્મત ઉપર ધ્યાન આપીને તેમની બાજુ ગંધી ગોટને મળે એવી તરવીજ આઈસ રફાઉટ મારફત થાય છે. આ ઉપરાંત બંદરનો કુખ પોતે આઈથોની ઇચારત પાણીનું ઉધ્ધમીન એકંદરે જોઈ શકાય છે. ગોટ ઉપરના ચાલકોને મળી રહે છે. આ ફેરફાર એકંદરે દરારે એવા શીતવદ્યક (ફ્રીજીંગ ટેર) નામનું યંત્ર મેકનેલ નામના ડાહ્યાને બાંધેલું છે. આ યંત્ર વહાણના આગળના ભાગમાં તેની આસપાસ સમુદ્રનું પાણી ફરવું હોય, એવી રીતે મેકેલેલું હોય છે, અને ઉખમ્બાનમાં વિશેષ ફેરફાર થયા મળી તરતજ તેવી સચનાં ગોટપરના અધિકારીઓને વિવૃત ઘટનાગીને મળે એવી યેનિનાં કરવામાં આવેલી છે. વળી આ યંત્ર વડે વેળવાં પાંખો (લેલિ-આટના ફેરફાર એકંદરે સમજાય છે.)

ગોટને બીજો બાજુ આગળોટ હોય છે સંધી વહાણના મળે તે નીચેના-માલમાં (હોલ્ડર)માં લાગેલી આગ એકંદરે ગોટપરના અધિકારીઓના બાજુવામાં આવે એવી એક યુક્તિ 'મોરટેનિયમ' ને બીજી કેટલીક ગોટમાં કરવામાં આવી છે. પશુ મુખ્ય સુધારણા પહેલાં જે ગોટના વિભાગ લાકડાની હતો તે હાલમાં પોલાદના બનાવેલા છે, એવી છે. છતાં હાલમાં પણ ગોટમાં આવેલા છે. પશુ અંગ્રેજો ઘણું ગદે માલની ગોટમાં જે આવે હોય છે, તેનેજ લાગે છે. એકંદર રીતે એવો પ્રોટ અદ્યક્ષ વડે ગોટમાં હોવાથી સલામતી ઘણી છે. એમાં કોઈ કોઈની 'સેનીઓ' કંપનીએ તો ગોટમાંનાં દરવાજા, સરચી, ટોલો વગેરે સામાન પણ લોખંડેના, પ્રપ્રકારની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. વહાણને માટે અર્ધા અથવા એક ઘંચનું પતક વાપરવાનું ગદલે ૧-૨૦, ૫-૨૦, ૧૦-૨૦ વાળું મેનડું મુખરે વરણે હવા મોટે વજન સહેલે એવા વાપરવું, વધારે કાયદા હોય છે. તો કુનાડાં કે અન્ય નીચે પ્રત્યક્ષ અનુભવે નક્કી કરેલું છે. ને એકવીટ ટેનિયા વગેરે આગળોટ હાલમાં આજ પદ્ધતિથી બાંધવામાં આવી છે.

ત્રીજા ભય કમાને ચલાવેલી દિશા છોડીને બોટ ખીજે માર્ગે જાય, એ છે, જે ને ખડક કે કીનારાથી ચોતે દૂર ગયા હોય એમ કમાન માને ત્યાંજ જઇને ઘણું ખર્ચે તે અથડાય છે. માર્ગમાંનો આ ફેરફાર થયો હોય, તો તે ધ્યાનમાં આવે એટલા માટે બોટ ઉપરના હોકાયત્રમાં એક સુક્તિ કરેલી હોય છે. એ સુક્તિ એવી છે કે દિશા દર્શક ઘડિયાળની જેમ ડાયલની ઉપર જેમ વહાણ હુકારાય તેમ તેનો માર્ગ નોંધાય, એવી તજવીજ કરેલી હોય છે. વળી માર્ગ ક્યારે બદલાયો, તે નહીં વખત પણ તેમાં વખત-એટલો હોય છે. બીજી વાત એવી છે કે ભયનો કે પોકાલુ સ્થાન આસપાસ નજીક હોવાની સૂચના થાય એટલા માટે, હાલમાં એક સુક્તિ યોજવામાં આવે છે. ૧૮૨૬ માં જીનેવા સરોવર ઉપર પ્રયોગ કરતી વખતે એમ માલમ પડેલું કે હવાના કરતાં પાણીમાં ધ્વનિ (અવાજ) વધારે ચાર ગણો પ્રવાહ કરતો હોય છે. પાછળ મિ. એચ. ડી. મંજી એ અમેરિકન વિદ્વાનને એમ જણાવ્યું કે પાણીમાં પ્રવાસ કરતી વખતે અવાજને હવાની જેમ હરકતો નહતી નથી. આ જોધનો લાભ લઈને ખડકાળ કીનારા પાસે આવ્યાની સૂચના બોટ ઉપર મળે યોજના હાલમાં કરવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સમુદ્ર તળીઆના આધાર ઉપર એક ૨૧ ફુટ ઉંચાઈનો ત્રિસદ્ધ સ્તંભ ઉભો કરીને તેને લગભગ ત્રણ મણ (૨ હંડરવેટ) વજનનો ઘંટ લગાડે છે. આ ઘંટ કીનારા ઉપરના સ્ટેશન ઉપરથી અથવા લાઈટ સિગ્નામાંથી લઈ જવાએલા વિજળીના તારથી વાગ્યા કરે એવી યોજના કરેલી હોય છે. આ ઘંટને અવાજ ૧૫-૨૦ માઈલ દૂર સંભળાય છે. અથવા સમુદ્ર ઉપરના પાપણ દર્શકને (ગાંધને) ઘંટ આંપેલો હોય છે. ઘંટ પાછી નીચે ૧૬ ફીટ હોય છે. અને મોજાને લીધે ઝાંચ હાલતો હોવાથી ઘંટ વાગતો / હોય છે. આ ઘંટનો અવાજ સંભળાય એટલા માટે બોટની ઠાને બાજુએ બહારની બાજુએ ડુંબી રહે એવી ૨૨ ચો. ઇંચની બે ટાંકીઓ બેસાડેલી હોય છે. ટાંકીમાં માયક્રોફોન (સુશ્રવણનિદર્શક) મૂકેલો હોય છે, તે તેના તાર સૂકાનીના એરડામાં ટેલીફોનને ભેટાવેલો હોય છે. ત્યાં સ્વીચ હવાની અવાજ કંઈ બાજુથી આવે છે તે સંભળવાર બાજી શકે છે. આ સુક્તિ વર્તન નવીજ છે. છતાં ઘણા લોકો ને વહાણો સફરમાંથી આનાથીજ ગચી ચકયાં છે. ઘાડું ધુમ્મસ ફેલાયેલું હોવાથી આસપાસ કંઈ પણ ન દેખાતું હોય, તોપણ કપ્તાનને આ ટેલીફોનના બંને દિશા દર્શક નકશાની મદદથી પોતાની બોટ ખડકવાળી

કીનારાની બાજુએથી ચલામત રીતે હંકારી શકાય છે.

આધુનિક બોટમાંની મોજમબહુની સગવડ:—બોટમાંના ત્રણ ચાર હબર લેકોને નિર્વોહુ ધાય એટલા માટે ખાવા પીવાના સારી ચીજોના જે મોટો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, તેના જેટલી નવાઈ ઉપજાવે, એવી બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. કીનારા ઉપરની ઉત્તમોત્તમ હોટેલમાં બોટના જેટલી સરસ સગવડ હોતી નથી. હુસીદાનીઆ જેવી બોટોમાં ફરની સફર વખતે જે અત્યંત સામગ્રી લેવામાં આવે છે, તેના ખ્યાલ નીચેની યાદી ઉપરથી આવશે.

૪૫૦૦૦	પાઉંડ ગોમાંસ
૧૭૦૦૦	„ મીન
૩૦૦૦	„ બકરડાં માંસ
૨૫૦૦	„ હંકરડાં માંસ
૧૨૦૦	„ તાજાં માછલાં
૭૫૦	„ ઇંગ્લિશ સાલમન
૮૦૦૦	સિગાર
૩	જીવતા કાચાળ
૨૦૦	પેટી સૂકાએલ માછલી
૧૦૦	પાઉંડ કેવીઅર
૨૦૦૦	મરઘીનાં બખચાં
૬૦૦	મરઘી
૧૫૦૦	પાઉંડ એવરસ માંસ
૧૫૦	ટરકીશ મરઘી
૩૦૦	બતકનાં બખચાં
૬૦	હંસપક્ષી
૧૫૦૦	બીલ્ડ નાના પક્ષી
૧૫૦	બ્રેડ
૫૫૦૦	પાઉંડ માખણ
૨૮	ટન બટાટા
૩૦૦૦	ગેલન દૂધ
૧૦૦૦	પાઉંડ ચાહ
૧૮૦૦	„ કોફી
૧૦૦૦	„ ઇંગ્લિશ ટોમેટો
૨૫૦૦	જેમને આમાં લેડ
૨૧૦	બેટલ કણુક (ઘઉં લોટ)
૧૪૦૦	પાઉંડ હેમ
૧૫૦૦	„ ખાતીર (ચીઝ)
૧૫૦૦	બાટલી દારૂ
૧૦૦૦૦	પાઉંડ ખાંડ
૨૮૦૦	નર્કા ફળ
૮૦	પેટી નારીંગો

૨૩૦	પાઉંડ સફરજન
૮૦૦	પાઉંડ દ્રાક્ષ
૧૫૦૦	પીચી નેકરોસાઈસ
૪૦	પેટી પીચરૂ
૧૫૦	પાઉંડ મેલન્સ (ઇંગ્લિશ)
૨૦	કેળના બૂથ
૨૦	પેટી લી બુ
૪૫૦	ડબા બિસ્કીટ
૨	ટન મીડું
૪૦૦૦	પાઉંડ હુકરનું માસ
૪૦,૦૦૦	બેરલ એપ્રિસ્ટા
૨૦	બેરલ એપ્રિસ્ટર

રેશન અન્ન શધીને તૈયાર કરનારા અનેક રસોડાં હોય છે વરાળથી ઉષ્ણતાથી ખાવાની ચીજો બને છે. મલાઈના બરફના અને બીજાં શાધવાના ય ત્રો વિજ-ગીથી ચાલે છે અસ શીજવવાના કામ સીવાય બીજાં અનેક કામ વિદ્યુતશક્તિથી લેવામા આવે છે. કપર-કાળી, છરી વિગેરે સામાન ધોઇને સાફ કરવો, છુટ પોલીશ કરવા બોટમાના પં ધી વધારે ઘડીઆળ ચલાવવા, ટેલીફોન ચલાવવા વગેરે બધા કામ વિદ્યુતશક્તિથી ચાલે છે. ઝાલીખીઆ, એકવી-ટેનીઓ, ઇ પારેટર, વગેરે બોટો ઉપર બધી સગવડો છે. વળી વિશ્રાંતિગૃહો લોજનગૃહો લેમન વાયનગૃહો વ્યાયામગૃહો, સ્નાનગૃહો વગેરે બહુ સગવડો હોય છે. અને તે એટલી સુ દર હોય છે કે એથી વધારે સારી વ્યવસ્થા મોટા શહેરોમા પણ બેવા ન મળે. આ બધી જગ્યાઓ એટલી મોટી ને વિશાલ હોય છે કે, બ્રિટિશ કવીન નામની બોટનું લોજનગૃહ ૫૦ ફીટ લાંબુ ને ૩૦ ફીટ પહોળુ છે ને ઓલિમ્પિક બોટનું ૧૧૪ ફીટ લાંબુ ને ૬૨ ફીટ લાંબુ છે.

ઉપર કહેલી અન્નસામગ્રી સિવાય બીજી અનેક જાતનો સામાન બોટ ઉપર હોય છે તે નીચેપ્રમાણે -

૪૦૦૦	મલવસ્ત્ર
૧૫૦૦	પર્સેક્ટમ
૫૦૦૦	એપ્રાઇઝ
૨૦૦૦	અરિસાપરના વસ્ત્ર
૩૫૦૦	રાધનારના વસ્ત્ર
૩૦૦૦	બારીપરના પકડા
૩૬૦૦	પવ ગા પરના વસ્ત્ર
૩૬૦૦	ગારી
૧૫૦૦૦	એક વડી ચાદર
૩૦૦૦	બે વડી ચાદર
૧૫૦૦૦	ઝોરીનકાના વસ્ત્રો
૧૫૦૦૦	ગલ લેવાના વસ્ત્ર

૨૫૦૦૦	સુંદર ટોવેલ્સ
૪૦૦૦૦	બીજાં વસ્ત્રો
૮૦૦	ઝોરીકાટ

આ ઉપરાંત કાચનો અને ધાતુનો સામાન નીચે મુજબ લેવામા આવે છે.

૪૫૦૦	ખાલા
૩૦૦૦	રહુના ખાલા
૧૫૦૦	કોફીના ખાલા
૩૦૦૦	ગોમાંસ રસના ખાલા
૧૦૦૦	મલાઈના વાસણ
૨૫૦૦	ફલાહારની રકાખી
૧૮૦૦૦	જમણની રકાખી
૨૦૦૦	દારૂના ગ્લાસ
૧૨૦૦	કોફીના વાસણ
૧૨૦૦	રહુના વાસણ
૪૫૦૦	ફલાહારની રકાખી
૩૦૦૦	રહુની રકાખી
૧૫૦૦	કોફીની રકાખી
૨૫૦૦	પાણીની બોટલી
૫૦	ગુપ્ત પાત્ર
૪૦૦	ખાડનાં પાત્ર
૪૦૦	ફળની થાળી
૪૦૦	માખણના વાસણ
૧૦૦	ભાજી શાખના વામણ
૮૦૦૦	જમવાવા કાટા
૧૫૦૦	માછલીના કાટા
૪૦૦	કોમના વાસણ
૧૫૦૦	માખણની છરી
૧૫૦૦	ફળની છરી
૧૫૦૦	માછલીની છરી
૮૦૦૦	બધા કામમા આવે એવી છરી
૩૦૦૦	સૂડી
૫૦૦૦	જમવાના ચમચા
૫૦૦૦	રહુના ચમચા
૧૫૦૦૦	મીઠા ના ચમચા

કુનાડ પ્લાઈટ સ્ટાર, ઝંડન અને બીજી કેટલીક કં પનીઓ બોટ પ્રવાસ હોય ત્યારે દૈનિક પત્રો કાઢીને બીનતારી ય ત્ર વડે મેળવેલી ખબરો પ્રવાસીઓને રાજ વાચવા માટે આવે છે. ગાયન વાદનના જલસા અને બીજી રમતો પણ આગબોટોમાં થાય છે. આપ્રમાણે પ્રવાસમા ઘરનાં કેરતા એકે વાતે ઝાણુ પડતુ નથી. આ રીતે પ્રવાસસાઠ વર્ષ પહેલાના કેરતા હાવ બોટમા મુજ સગવડો હોય છે એવું જણાઈ આવશે.

વિશિષ્ટ ક્રમોની આંગોટોનું તેલની ઓટો—
જુની આંગોટો સાથે સરખામણી કરતાં બીજી એક
મહત્વની વાત જણાય છે તે, એ કે, હાલ-વેપારપદ
વધ્યા છે એટલે ઓટોના પછી જુદા જુદા પ્રકાર
નોકળ્યા છે. દાખલા તરીકે, પાસેલેટલે પહેલાં
પેટીમાં કે પીપોમાં લઈ જતાં પછી હાલમાં
ખિટિય ઓટોવાળાએ સ્વતંત્ર તેલ લઈ જનારી ઓટો
તૈયાર કરી છે. ૧૮૬૩ માં આવી તેલની સ્વતંત્ર ઓટો
૮૦ હતી. અને તેમણે સરકારી ટનેજ દરેકે ૨૫૦૦
ટન હતું. ૧૯૧૪ માં આ સંખ્યા ૩૦૦ હતી અને
હાલ તે વધતાં પ્રમાણ છે. આથી ઓટોને એઈલ
ટેકર કહે છે. તેમાં તેલ કાઢવા અને ભરવા માટે ૪૫
વાપરે છે. ઓટમાં તેલને માટે જુદી જુદી ટાંકીઓ
કરે છે. એક જગ્યામાં ભરી ચૂકતા નથી. કારણ કેદાય
ઓટ હાલે તો બધું તેલ એકે બાજુએ આવે અને
એક બાજુએ ભાર પડે તો ઓટ ઊંધી વળવાની બીક
હાય છે. દરેક ટાંકીઓ સરેરાશ ૨૮ ચોરસ ફુટની
હાય છે. આગળની ટાંકીઓ, સામાનની જગ્યા અને
ઇંછનરૂમની વચ્ચે સલામતી માટે જુદી જગ્યા
રાખેલી હાય છે. ઇંછનરૂમ ઓટનાં પાછળનાં ભાગ-
માં હાય છે આ પ્રમાણે આંગોટો ભય એછા કરવા
માટે બીજી પછી અનેક રીતે કાળજી રાખે છે. તો પછી
બાધી ઓટ તેલથી ભરોને દૂર રાખે. પ્રવાસ કરવા એ
ભેખમ ભરેલું છે. છતાં પછી સેકેડે આંગોટો આ
કામ કરે છે. આ ઉપરથી તે ખરના ખલાસીઓની
પ્રશંસા કરવી જોઈએ.

આંગોટો લઈ જનારી આંગોટો—આંગોટોનું
કામ કેઈ પણ દેશના અથવા બંદના રેલવેમાં જનાર
પ્રવાસી અને માલને એક બીજા તરફ પહેાંચાડવું
એ છે. પણ આટલાથી પતતું નથી. નદી સરોવરો,
અથવા જહાના સમુદ્રમાંથી માલ ઉતારુઓની સાથે
આથી આંગોટો એક કીનારથી બીજે કીનારે પહેાં-
ચાડવનું કામ આંગોટોને કરવું પડે છે. કેટલી
નદીઓપર પૂલ બાંધવા અશક્ય હાય છે. ત્યાં ઓટોની
ચોજના કરવી પડે છે. એવા પ્રકારનો મહત્વનો
દાખલો તે જર્મની સ્ટેટરેલવેયુ સંસ્થાના રોયન
સ્વીડીશ સ્ટેટ રેલવેના રેલેબોર્ગ સ્ટેશનની સાથે
બેઠવાં માટે બાલ્ટિક સમુદ્રમાંનાં અત્યંત ઘાતપ્રમય
એવા પદ્મ માર્ગનાં પ્રવાસ કરનારી ઓટ છે. આ
કેકેબુર જર્મનીની અને સ્વીડનની એમ બે ઓટો
છે. ફરેકની લંબાઈ ૩૦૦ ફીટ છે અને વેગ ૧૫ મા
નાંતરથી હાય છે. ઓટ ઉપરની ડેક પર રેલવેના
પોતા બેસેલો હાય છે અને બંદરમાંથી આંગોટો
ઓટપર લેવાય છે. ઓટમાં પાણીની ટાંકી હાય છે.

તેમાંનું પાણી જોણું વધુ કરીને ઓટમાંના પાટા
પક્ષા ઉપર લાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.
આવી આંગોટોના ઉતારુઓને જગ્યાએથી ખસ્યા-
સિવાય બાલ્ટિક સમુદ્ર જોળાની જગ્યાની સગવડ છે.
તેજ પ્રમાણે રશિયન સરકારની લેક બાઇકલ નામની
આંગોટ બાઈકલ સરોવર ઉપરથી આંગોટો લઈ
જવાનું કામ કરે છે. શિયાળામાં આ સરોવરનું પાણી
ઠરી જાય છે, ત્યારે બરફ તોડીને ઓટ નળ, એવી
ચોજના કરવામાં આવેલી હાય છે. આ ઓટ ચલાવ-
વાને માટે બેલ્ટો પંખો ગોઠવેલો છે. બેલ્ટો નદી
ઉપર એ એવી સગવડ કરવામાં આવેલી છે અને
ડેન્માર્ક યુનાયટેડ સ્ટેટસ કેનડા, વગેરે કેકેબુ એવી
સગવડો છે ખિટિય ફૂરો એવી બરફ તોડીને ચાલ-
નારી ઓટો ૪૦૦ થી વધારે બાંધી તૈયાર કરેલી છે.
કેનેડામાં પછી સરોવરમાં આવી અનેક ચોજનાઓ
કરવામાં આવી છે.

નદી અને સરોવર માંની ઓટ—સમુદ્ર
માંની ઓટ કરતાં નદી સરોવરમાં ફરનારી ઓટો તરૂન
જુદીજ પદ્ધતિપર બાંધવામાં આવે છે. જગતના
વધુ અરા લાગેમાંની અને સુખ્યત્વે કરીને ચેટ
ખિટનની નદીઓ ઘણીજ સાંકડી હોવાથી મોટી
ઓટોનેમાં તરી ચૂકતી નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં જે
પાસે પાસે અનેક સરોવરો છે તેમાં ચાલનારી ઓટો
પછી જુદા નમૂનાની છે. આ સરોવરમાંના પ્રવાસ
હબશ માઇલો સુધી થઈ શકે છે અને પહેલાં બાઈ-
શિડોના જહાંને ચાલતાં હબજાં હબજાં આંગોટો
ચર થઈ ત્યારથી સુસાકારની સગવડ ખાતર અનેક
સુધાઓ કરવામાં આવ્યા છે. સરોવરના કાંઠા પર
વસ્તી પણ ઘણીજ વધી છે અને રેલવેના રસ્તા પણ
થયા હોવાથી સરોવર પરની આવલ પણ ઘણી વધી
છે. ઇ. સ. ૧૯૨૭ થી નદી સરોવરમાં ફેરવવા માટે
જુદી ભાતની લોખંડની ઓટો ગોટા પ્રમાણમાં તૈયાર
થવા લાગી છે. આ ઓટોને ગતિ આપનારા પંખાઓ
હાય છે. બાંધપાત્ર અને એછા ઓટના પાછળના
ભાગમાં હાય છે. આવા પ્રકારની ઓટની લંબાઈ ૩૫૦
થી ૪૦૦ ફુટ સુધીની અને પહેાળાઈ ૪૦ થી ૫૦
ફુટ હાય છે. એક ઓટમાં ૫૦૦૦ સુધી ઉતારુઓ
બેસી શકે છે.

મિસિસિપી, મિસૈરી, હડસન વગેરે નદીઓમાં
ફરનારી ઓટો આ પ્રમાણેજ લાંબી પણ સાંકડા
આકારની હાય છે. હડસન નદીમાં ચકાવા માટે હેલર
ગ્રાન્ટ નામની પહેલી ઓટ ફુલટને ૧૮૦૭ માં
બાંધી. તેની લંબાઈ ૧૪૩ ફુટ અને પેાળાઈ ૬૬ ફુટ
૧૮ ફુટ અને લંબાઈ સાત ફુટ હતી. શિયાળામાં

ત્યારે પાણીનું ઘરક થાય છે તે વખતે ઘોટો બધા રાખવામા આવે છે. આવી ઘોટોને ગતિ આપવા માટે ૧૮૬૫ સુધી ઘણું ખર્ચ હવેલા વાપરવામા આવતા. હડસન નદીમા ચાલનારી હમણાની એક અતિશય સુદર ઘોટા ન્યુ યૉર્ક નામે જાણીતી છે. તે ૧૮૮૭ સાલમા ચાલુ થઈ. તેની ગતિ ૨૦ માર્કલ સુધાની છે. આ ઘોટા પર પહેલા વર્ગના તેમજ બધા પ્રકારના મુસાફરોને માટે સારી સગવડો કરવામા આવી છે. ઘોટા પ્રિટન જેવા નાનકડા દેશમાની નાની નદીઓમા ચલાવવા માટે બાધવામા આવતી ઘોટાનો પ્રશ્ન વધારે અધારો છે. ઉપરાત આવા દેશમા રહેવે ઘણી હોવાથી જલમાર્ગની અવશ્યકતા લોકોને ઠસાવા માટે વખત લાગે છે. કેન્યુન મિલિસિપી વગેરે માટી નહીંઓળ પાત્ર પહેાણ અને પ્રવાહ ધીમા હોવાથી તેમા સામાન્ય પકારના ઘોટો ચાલી શકે છે. નદીમા ચાલનારી ઘોટોનાં મુખ્ય વિશેષતા એ છે, કે તેઓ ઘણી છાછરી હાય છે. ઘણી ઘોટો નો પાણીની અદરે કુબતો ભાગ ૧૬ ઇંચથી વધારે નથી હોતો. ઘણી ખરી ઘોટોને ગાંત આપવા માટે હવેલાનું એક ચક્ર ઘોટના પાછળના ભાગમા ભેસાડવામા આવે છે. તેમ છતાં પાખાવાગી ઘોટો પણ હોય છે.

જગતમાની બધાથી માટી આગળોટો (આકારલકને) મેગ્નેટિક, લેવીઆ થન, મેરગારીયા, ઓલિવિક એકવીટીનીઆ, હોમેરિક, પોરસ, મોરટેનીયા, એપ્રેસ ઓફ સ્કાટલેંડ, કલરકિકઓલા, ગેલ્લોક, એડિઓટક, સ્ટેફેડમ, બાઉટક, લેજર્ પોથિટન, ક્રાંસ, કુર્લીઓ, ગીવટીઓ, સર્નરે, આપ્રેસ, ઓફ કનડા, એપ્રેસ ઓફ સાઇના અમરિકા સેડિક, સેડિક, મિતેલોન, કપ પાલાનીઓ, રેલાન્થુટ સીલાયન્સ, સિથિયા, કરાનીઆ, લેકાનીઆ, કમનીઆ એગેમેનન, અર્ન્ડેલ, કેસલ, વિન્ડસર ડેસલ, લેપલેન્ડ, સમરીયા, સર્મિક, એપ્રેસ ઓફ ક્રાંસ, માઉન્ટ વર્નોન, પ્રેસેડન્ટ ગ્રાન્ડ, કાઉન્ટ, રૂસા આ હિઆ, એરગિક, મિતે કહડા, ટન્સી લવનીઆ, ટરકનીઆ, ન્યુ અમરટરડેમ, આપ્રેસ ઓફ ઈન્ડયા એપ્રેસ ઓફ એશિયા, આપ્રેસ ઓફ નીશયા, હાર્ડ પિટસબર્ગ, રેલના, મોન્ટકામ, માન્ટરાજ આન્ટ કલેર, હસ, નરકુડ, કનરાનીઆ, ટરનીઆ, અપ્રેસ ઓફ પ્રિન્, નલ દરા, કક ચાલકગડર, એન્ડિક, અલ મનગોર, મગોડિઆ, માંડલવીઆ આ બધી ૧૫૫૦૦ ટનની ૩ તંબી વધારે પોટી છે.

જગતમાની ઘણી અડધી હોડનારી આગળોટ (વેગાનુ હને) મોરટેનીઆ મેગ્નેટિક, એડિવટનીઆ

ક્રાંસ, મેરગેરીઆ, ઓલિવિક, એરન્ડે નરસો, પ્રન્સેસ જ્યુલીઆના, વાહિને, પેરિસ, વાન્સ ટયુબન એપ્રેસ ઓફ એશિયા, એપ્રેસ ઓફ રશિયા, લા લોરન, લા સન્ગેએ, પ્રિન્સેસ પેટ્રિશિઆ લેવીઆથન એગે મેનન, માઉન્ટ વર્નોન, એપ્રેસ ઓફ ક્રાંસ, નૈરાના, એસ્મેરીઆ, મગોરી, લુગાના, પ્રિન્સ હેડિક, ટયુટીઆ, મડિસલીઆ, ચાર્લ રો. આમા ૨૦ નોટ (સમુદ્ર પરના માર્કલ) નીચે ફોઇ પણ પાટનો વેગ નથી.

યન શાસ વિવયક.

આ ગ ઘા ટ પર ના થ યો. —આગળોટ ચાલાવા માટે વરાળના એન્જીનોના જે ઘણું ખર્ચ ઉપયોગ કરવામા આવે છે. આજે સમુદ્રમા જે આગળોટો ફરે છે. તેમાની ૭૫ ટકા જેટલી આગળોટ વરાળના એન્જીનોથી ચાલે છે. પણ ગયા હસ વર્ષે, મા ઓઈલ એન્જીનોમાના પણ બીજી જાતના એન્જીનો આગળોટ ચલાવાના કામમા વાપરવામા આવે છે. તે પણ આગળના આતીસ પચાસ વર્ષમા વરાળના એન્જીનોવડે ચાલનારી ઘણી આગળોટ મુખ્ય આ અને સાલની લેન્ડ કરવા માટે બાધવામા આવશે.

બાઈલર —વરાળ પેલા કરવા માટે બોઇલર (આપ્ય પાત્ર) ઉપયોગમા લેવામા આવે છે. જે પ્રમાણમા આગળોટ માટી કે નાની હોય તે પ્રમાણમા આગળોટ પર માટી કે નાનું બોઇલર વપરાય છે. જમીન પર ચાલનાર કારખાનાઓમા જે મકારનું બોઇલર વપરાય છે તેના કરતાં આ બોઇલર આકાર અને વજનમા જુદા મકારનું હોય છે. અને તેની રચના થોડી જન્યામા વધાર વરાળ પેલા થઇ શક એ પ્રમાણ કરવામા આવે છે. બોઇલરમા રેવતા હોય છે અને તમાનો કુમાડા નોડગવા માટે મોઢા બમા રાખવામા આવે છે. આ ઉપરાંત બધા જોઇન આગળોટમા બોઇલર કંઈ જગ્યાએ મૂકવામા આવ્યું છે તે રહેજ જાણી શકાય છે.

એન્જીન —જુદા જુદા બોઇલરોમા વરાળ પેલા કરીને એટલા જુ ગળાઓ માટે ને મુખ્ય એન્જીનમા આણવામા આવે છે. આ જુ ગળાને જે ઠંડાણે બોઇલર રમાથી વરાળ બહાર આવે છે. ને જુ ગળાને સામા જોડવામા આવે છે આ સાધાપર એક ઢાંડનું રાખવામા આવે છે. જેથી એન્જીને ત્યાર ગમે તે બોઇલર જુદું પાડી તેમાની વરાળ બહાર કાઢી નાખી શકાય છે.

આ મુખ્ય જુ ગળામાથી જ્યાં જુદા જુદા થ યો ચાલુ થાય છે ત્યાં નાની માટી જુ ગતી નો વડ વરાળ જુદા જવામા આવે છે. એક આગળોટ પર એક નોટ

એન્જન વગર જુદે જુદે ઠેકાણે નાનાં નાનાં વરાળના એન્જનો બસાડવામાં આવે છે. સામાન લેવામાં કે ઉતારવામાં નાનાં મોટા ડેઇન ઠેક ઠેકાણે હોય છે. તેને પણ વરાળના એન્જનોને બેડવામાં આવે છે. ખરફ તૈયાર કરવાનું યંત્ર કે પાણી કાઢી નાંખવાનું કે પાણી બરવાના યંત્રના તેના પંખાને પણ વરાળના એન્જનો લગાડવામાં આવે છે. સારાંસા બોધલેર ભેંકે એકજ ઠેકાણે હોય છે છતાં પણ એન્જનો જુદે જુદે ઠેકાણે રાખવામાં આવે છે. ઘણી ખરી આગબોટોને એકજ મુખ્ય એન્જન હોય છે. આ એન્જનની શક્તિ આગ-બોટના પાછળના છેડા તરફ લઈ જવામાં આવે છે અને આ શક્તિ પાણીને પાછું ફેંકીને આગબોટને આગળ ધપાવવામાં મદદ કરે છે.

આગેઓટ પરનાં એન્જન માંની વિશેષતા :—આગબોટ પરના એન્જન અને જમીન પરના એન્જનમાં આશ્ચર્યજનક જમીનનો ફેર હોય છે. જમીન પરનું એન્જન આડું હોય છે અને તે વધારે જગ્યા રોકે છે. આગબોટ પર જગ્યાની અડચણ હોવાથી થોડી જગ્યામાં જેટલી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકાય તેટલી ઉત્પન્ન થાય એવી આગબોટ પરના એન્જનોની રચના કરવામાં આવે છે. એન્જન ઉભું હોવાથી તે ઘણી થોડી જગ્યા રોકે છે. એન્જનની રચના કરતી વખતે અને તેના જુદાજુદાં ઉપાગોની યોજના કરતી વખતે જગ્યાની અડચણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. તેમજ એન્જન હલકું બનાવવાની કાળજી લેવામાં આવે છે. આગબોટના એન્જનોના ઘણા પ્રકાર છે. તે વરાળના એન્જન એ મધ્યાના નીચે આગળ આવશે.

એન્જન ગૃહ :—એન્જનની ચોરસીની વ્યવસ્થા ઘણી સારી હોય છે. જુદા જુદા ભાગમાં જવા માટે લોખંડના દાંદરા રાખવામાં આવે છે. એન્જનના જુદા જુદા ભાગોમાં તેલ પૂરવા માટે કે તેમને તપાસવા માટેની સગવડ કરવામાં આવેલી હોય છે. એન્જન ગૃહમાં યંત્રોના જુદા જુદા ભાગોનાં નકશા ટાગેલા હોય છે. અને જુદા જુદાં લુંગળીઓ કયાથી લઈ જવામાં આવી છે તેના નકશા પણ હોય છે. ચાલુ રિંધતિમાં કામ વખતે આવશ્યક જણાતા હુધિઆરા પણ વ્યવસ્થિત રીતે ટાગેલા હોય છે. હુધિઆ માથું-સાતું-જીવન જે યંત્રો પર ગવલનાં રહ્યું છે તે યંત્રની જેટલી કાળજી લેવામાં આવે તેટલી ચોક્કસ છે. આટલી બધી કળાઈ લેતા છતાં ઘણી વાર આગ-બોટનાં યંત્રો બગડે છે અને મોડું થાય છે.

જુદા જુદા યંત્રોને માટે આવશ્યક જણાતા પુધારેના ભાગ પણ આગબોટ પર રાખવામાં આવે

છે જેથી કંઈ પણ લાંગ તોડ થાય તો તે દુરસ્ત કરવામાં બેઠતો સામાન અને હુધિઆરા તરતજ મળી શકે. આમ છતાં કેટલીક વાર એવો વખત પણ આવે છે કે જ્યારે આગબોટ યંત્રો બગડવાથી ચાલતી નથી એને તેને બીજી આગબોટની મદદ વડે ધસડી લઈ જવામાં આવે છે.

ચોક્કડિંગ અને બેરિંગ—આગબોટના આગબોટના છેડાથી બેઠતો તો સાધારણ રીતે એન્જન અને બોધલેર મધ્ય ભાગમાં હોય છે. તેમાં પણ એન્જન પાછળના ભાગમાં હોય છે. કારણ એન્જનમાં ઉત્પન્ન થયેલી શક્તિ તદ્દન પાછળના છેડા સુધી લઈ જઈ ત્યાંથી તે આગબોટની બહાર કાઢી પાણીમાં લઈ જવી પડે છે. આ કામ માટે જાડા ચોક્કડિંગ વાપરવામાં આવે છે. એન્જન જે પ્રમાણે નાનું મોડું હોય તે પ્રમાણે ચોક્કડિંગ પણ જાડાઈમાં નાના મોટા હોય છે. આ ચોક્કડિંગ બરાબર બેસાડવા માટે પ્રત્યેક જગ્યાએ બેરિંગ બેસાડવામાં આવે છે. આ વારંવાર ફરતા હોવાથી તે એક બીજાની સાથે અઘડાય નહીં તેટલા માટે એક લાંબુ લોયડ કરવામાં આવે છે. આ લોયડમાં એન્જનના કામ કરનારા માથાનો એન્જનથી મોડી ઠેક આગબોટના પાછળના છેડા સુધી બાજુને બાજુએ આવવા કરી શકે છે. આ ચોક્કડિંગનું વજન અને ગતિ ઘણી હોવાથી અને બધીજ આગ-બોટ આગળ ધપાવવા માટે આનીજ શક્તિનો ઉપયોગ થતો હોવાથી આ બે બેરિંગમાં બેસાડવામાં આવે છે. તે બેરિંગ ઘણી વખત ઘણા ઊંચા થાય છે. અધાજ એકી જાયે તપતા નથી પણ વચ્ચે વચ્ચે એકાદ બીજે તપે છે. આવી વખત બીજી રીતે સાથે પાણીની જરૂર છે. તરતજ મળી શકે તેટલા માટે એક નળ લોયડના છાપરાની અંદરની બાજુએ લગાડવામાં આવે છે. આ નળને પ્રત્યેક બેરિંગ પર એક એક ઠેક બેસાડીને મોકલવામાં આવે છે આ ઠેક ઉઘડતાજ બેરિંગ પર દાઢ પાણીની પાર પડે છે.

ધકેલવાનું બેરિંગ—આ ચોક્કડિંગ કંકડા સાંધીને બનાવવામાં આવે છે. તદ્દન પાછળની બાજુએ બેરિંગ હોય છે તે ધણું મજબુત અને કઠમાં મોડું હોય છે. એન્જન ચાલુ કર્યાં પછી જ્યારે પંખા હાલવા માટે છે ત્યાર પછી પાછળ દડલાય છે અને ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાર બેરિંગ પર ભેર આવે છે. આને ધકેલવાનું બેરિંગ કે પ્રત્ત બેરિંગ કહે છે. આની રચના તદ્દન જુદા પ્રકારની હોય છે અને આગબોટ પાણીમાં આગળ નળાને માટે ભેર આગળના છેડા પર લાગુ થાય છે તે જાન ધણીજ અગવડને છે.

આના પછી બીજો અગત્યનો ભાગ તે (૧) લાકડાનું બેરિંગ. આ લાકડાના બેરિંગનો ફાયદો એ છે કે આનાથી સમુદ્રનું પાણી આગમોટમાં આવી શકતું નથી. આ તદ્દન પાછળની સીંતમાં બેસાડવામાં આવે છે. આ સીંતની પેલે પાર સમુદ્રનો વિસ્તાર હોય છે. ત્યાં એક ચોરડી હોય છે. તેના દરવાજા પાણી અંદર ન આવી શકે એવી રીતના ઘટ હોય છે. કોઈક વાર કામ વખતે આ ચોરડીઓના દરવાજા ઉઘાડીને પંખા આગળ જવાય છે.

પંખો—આગમોટના એન્જિનને શક્તિસંગ્રહક એક ઉર્જા ગતિચક્ર કે શક્તિવાહક પંકા હોતાં નથી. એન્જિનમાં તૈયાર થયેલી શક્તિ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે રોટ્ટિંગમાંથી તદ્દન પાછળના છેડા સુધી ભાય છે. ત્યાં તે શક્તિમાંથી અતિ તૈયાર કરવા માટે એક પંખો લગાડેલો હોય છે. આજ પંખો શક્તિસંગ્રહક ચક્રનું કામ કરે છે. આ પંખો એક મોટા રક્તના આકારનો હોય છે. રક્તને ઘણા આંદા હોય છે પણ આ રક્તને એકજ આંદા હોય છે પણ આનો ઘેરાવો મોટો હોય છે. આ પંખાના પાનાઓ વાંકાં હોય છે અને તે વાંકાં પણ રક્તના ઘેરાવા પ્રમાણે હોય છે. આ પંખો ફરવા માટે છે ત્યારે રક્ત અને પાણીમાં અતિ ઉપજ થાય છે. આ પ્રમાણે આગમોટનો પંખો ફરે છે એટલે પાણીને ગતિ મળે છે અને રક્તના ફરવાથી જે પાણી ખમથાય છે તેથી સહજ રીતે આ રક્ત આગમોટ આગળ ધકેલવામાં મદદ કરે છે. આગમોટ આગળ જવાનું આજ કારણ છે. આપ્રમાણે રક્ત જેવા પંખાના ઉપયોગ કરીને હવાને પાછળ ધકેલીને હવામાં વિખાને આગળ ભાય છે.

પંખો એ ઘણો મહત્વનો ભાગ છે અને તેને ઘણી યોગ્ય જગ્યાએ બેસાડવામાં આવે છે. તો પણ ત્યાં જઈને માણસને કામ કરવું પડે છે. પંખાને ચાર પાના હોય છે. આ ચારને બોલ્ટ લગાડીને એક ઢેકા (હળ) પર બેસાડવામાં આવે છે. (આ ઢેકાને પાછો રોટ્ટિંગ પર બેસાડવામાં આવે છે.) ઢેકા અને પાનાં મળીને પંખો થાય છે. કોઈ વાર એકાડું પાનું ભાંગી જઈને નીચે પડે છે. આવે વખતે ટાલ કે પવનની દરકાર ન કરતાં પાણીમાં જઈને ત્યાં બીજું પાનું બેસાડવું પડે છે. કોઈકવાર આખો પંખો પણ ટોચા થાય છે અને ગમી પડે છે. આવે વખતે કામમાં આવે તેટલા માટે એક પંખો અને તેને બોલ્ટ સરસામાન એટલે કે બોલ્ટ, નટ, કુંચી વગેરે તૈયાર રાખવામાં આવે છે. તેમ એકાડું પાનું ગમી પડે ત્યારે ઉપયોગમાં આવે તેટલા માટે બીજા બે ટ્રબ્લ પાનાઓ રાખવામાં આવે છે.

બીજાં પંખો—આ પ્રમાણે બાયલર એન્જિન રોટ્ટિંગ અને પંખો મળીને આગમોટને ચલાવનારાં મુખ્ય યંત્રો હોય છે. બીજાં પંખોનો પણ પાછળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આગમોટ જે પ્રમાણે નાની મોટી હોય છે તે પ્રમાણે તેની સગવડો ચોક્કસ વત્તા પ્રમાણમાં હોય છે. માણસો લઈ જતી આગમોટ પર માલ લઈ જનારી આગમોટ કરતા વધારે સુખ અને સગવડ હોય છે, અને તેને માટે યંત્રો પણ વધારે રાખવામાં આવે છે, માલ લઈ જનારી આગમોટ પર જે પ્રકારનો માલ સરવામાં આવે છે તે પ્રકારનાં યંત્રો તેની પર રાખવામાં આવે છે.

દાખલા તરીકે કેરોસિન લઈ જતી આગમોટ પર કેરોસિન કાઢવા માટે બોઈટા પંખોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. તીજ આગમોટ પર ગરગડી કે કોઈન રાખવામાં આવે છે. શાકભાજી માંસ કે બીજાં બગડી જનારી વસ્તુઓ અથવા તો ફળ આ બધાની લાવન કરનારી આગમોટ પર બરફ તૈયાર કરવાનું એક મોટું યંત્ર બેસાડવામાં આવે છે.

આ ગમોટનું જાંઘ કામ—આગમોટ બાંધતી વખતે તે કયા કામને માટે વાપરવાની છે એનો વિચાર કરીનેજ તેની બાંધણી ને યંત્રોજના કરવામાં આવે છે. આગમોટ બાંધવામાં ઘણુંજ ખર્ચ થાય છે. અને એક વખતે એક કામને માટે બાંધેલી આગમોટ લુકા કામને માટે વાપરવામાં આવે તો તેનાં ઉપયોગ બરાબર થઈ શકતા નથી એટલે પહેલેથીજ બધી બાબતોનો વિચાર કરવો પડે છે. તદ્દન પહેલાં તેનો નકશો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ નકશા તૈયાર કરવાના કામમાં ઘણા પેસા અને કુશળતા બોઈએ છીએ.

એક માપી જડા જ—(સ્ટેન્ડર્ડ શિપ) આજ સુધી જે આગમોટો બાંધવામાં આવી તે બધી સ્વતંત્ર રીતે તૈયાર થઈ અને હજી પણ એજ પ્રમાણે ઘણી બરી આગમોટો તૈયાર કરવામાં આવે છે. પણ આ રીતે આગમોટ બાંધવામાં ખર્ચ ઘણો થાય છે અને કામ પણ ધીમું થાય છે. એટલે એક નવીન યુક્તિ અચારમાં આજવામાં આવી છે. આ પદ્ધતિને એક માપી પદ્ધતિ કહે છે. આ પદ્ધતિનું પહેલામાં પહેલું અને મોટામાં મોટું ઉદાહરણ ફ્રાંસ મોટરનું છે. વિરોધે સમીકરણ માટે આપણો આપણા પરવુંજ ઉદાહરણ લઈએ—પુના શહેરના વરવી ગણત્રા ખંડની સંખ્યા પર ધાય છે. પણ આ ખંડ એટલે અનિશ્ચિત અતર. કારણ ઘણું ઠેકઠેકે જેકર દિશાનામાના નાના મોટા ખંડ હોય છે. એટલે બે ખંડની પહેલાં ખાત્રી નકકી કરવામાં આવે તો ઘર બાંધનારા માનુષને

આગબોટ રહેલે લપસીને સચુદ્રમાં નર્થ શકે. આ લાળનો યાચો ધણો મજાબુત અને પાકો હોવો જોઈએ કાલજી આગબોટનું તેમજ માણસોનું વજન આની ઉપર હોય છે. હવે આ લાળની જે બાબતો તપાસીએ. આ બંને બાબતો મોલાદાનો લાંબા લાંબા પાટાઓ વર્ણનો વગેરે સાંધાઓ હોય છે. આ પ્રકારના સાંધાઓ બંને બાબતો રાખવામાં આવે છે. સાંધાલજી આગબોટ જેટલી ઉંચી બાંધવાની હોય છે તેના કરતાં પછી ઘણું ઉંચે સુધી આ સાંધાઓ ઉભા કરવામાં આવે સાંધાના સાંધા. પર બંને બાબતો જેવડા પાટા નાખવામાં આવે છે. આ પાટાઓ ઉપરથી મોટા મોટા લોખંડના કેળન મૂકવામાં આવે છે, તેથી લારે સામાન અંદર તેની યોગ્ય જગ્યાએ મૂકવામાં અડચણ પડતી નથી. બંને બાબતોને સાંધાઓની વચ્ચે એક આડા પુલ હોય છે. કાંઈ વાર વધારે પાલુ હોય છે. આ પુલ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ખસેડી શકાય છે અને તેનો ઉપયોગ લારે સામાન જે જોઈએ તે જગ્યાએ લઈ જવા માટે કરવામાં આવે છે. આ પુલ ઉપર કેળન હોય છે. આગબોટની બાંધવાની પ્રત્યક્ષ જગ્યાની આવી વ્યવસ્થા હોય છે. જે કેકાણે આગબોટનો સામાન તૈયાર થાય છે તે કેકાણે હજારો યાંત્રો અને માણસો કામ કરતા હોય છે.

કીલ-ઉર્ડુ તળીયું અને જોખું તૈયાર કરવાની રીત—ધર પાછતી વખતે જે પ્રમાણે પહેલા પાંચો નાંખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પહેલા આગબોટનો મધ્ય ભાગ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આને કીલ કહેવામાં આવે છે આના ધણા પ્રકાર હોય છે. પરંતુ હમણાં બધામાં બધામાં મનાવી અને મોટી મોટી આગબોટોએ ચેલેલી કીલની રચના તે તળીયે મપાટ હોય છે. એટલે કે આગબોટને ગણગણ વચે કાપી તેના બે કડકા કરવામાં આવે તે પાણીમાં ડુબા નાંદા લાગ અ જેણે યુ અક્ષર જેનો ઉપયોગ. આ કીલ પાણીમાં ડુબાનારે આગબોટનો નીચેનો ભાગ હોય છે. ધર પાછતા પહેલાં લાકડાના જોખા ત્રણ ચાર દાંડર સુધી ઉભા કરવામાં આવે છે. અને ત્યાર પછી તે ચોકડાની અંદર ખીતો વગેરે ચણુ વામા આવે છે. આજ પ્રમાણે આગબોટનું જોખું પહેલા તૈયાર કરીને પછી તેની પર પતરા નડવામાં આવે છે.

જેવડા તળીયા નો કા ય દો :—પહેલા તળી આને અને બંને બાબતો જેવડાનો એક ધર જડવામાં આવતો હતો. પણ હુમણાં હમણાં જોડા પતરાં જડવાનું કાલકા કારક નજીરું છે. આ વાત અત્યુભવથી ગ્રેટ ઇન્ડિયન નામની ગોટ બનાવતી વખતે જણાઈ આવી. આ આગબોટ ૬૬૨ ફુટ લાંબી છે.

એક વખતની મુસાફરી વખતે એક ખડકે પર તે અથડાઈ અને તેમાં સે ફુટનું ગાળડું ફડચું. પણ જેવડાં પતરાં જડેલા હોવાથી નીચેનું પતરું તુટી ગયું તો પણ અંદરના પતરાં સહી સલામત હોવાથી આ આગબોટને કંઈ પણ તુકડાંન ધયુ નહિ. આ અતુલવ પરથી નળી આગબોટો બાંધતી વખતે તેને તળીયે જેવડાં પતરાં જડવામાં આવે છે. બરચ તરફ દૃષ્ટિ ન રાખતાં પહેલાં બાંધેલી આગબોટોને પણ જેવડાં પતરાં જડવામાં આવે છે. વાઈટ સ્ટાર કંપની ની ટ્રાઈટેનિક નામની આગબોટ તરફ માથે અથડાઈ ને ડુબી ગઈ એ વાત બધાને ખબર છે. ત્યાર પછી એલિમ્પિક નામની બીજી ગોટ ટ્રાઈટેનિકની પદ્ધતિ પરજ બનાવામાં આવી. હમણાં તેને દોઢ લાખ પાઈડ બરચ કરીને વાઈટ સ્ટાર કંપનીયે જેવડાં પતરાં જડ્યાં છે. મેરેટરિયા નામની ગોટને તળીયે પણ જેવડાં પતરાં છે. એટલું જ નહિ પણ પાણીમાં રહેતો બધેજ ભાગ જેવડાં પતરાથી જડવામાં આવ્યો છે.

લોખંડનું જોખું આને તેને જડવાના પતરાને પહેલેથીજ કાણાં પાડેલા હોય છે. આ બધા કાણાં જોખા રીવેટ નાખીને યાંત્રિક હથોડાથી મજબુત કરવામાં આવે છે. આ યાંત્રિક હથોડા હવાથી કે પાણીના ભરેથી આવે છે.

આ ગળુ ની અને પાછળની ટોચ—આગ બોટનો આગળના છેડા અને પાછળના છેડા વચ્ચે શણ અંતર હોય છે. આગળનો છેડા ઉંચો હોય છે. આગબોટની પહોળાઈ બંને તેટલી હોય તો પણ આગબોટનો આગળનો છેડા તફાળીત રાખવામાં આવે છે. આ છેડા પાણીમાં ધુસે છે. છેડા ને પહોળા કે અપેટા હોય તે પાણીમાં ધુસવા માટે તેને મુશ્કેલી નડે અને આગબોટને ગતિ માન શકે નહિ. આગળ નાં મોલ જોખું પાણી અંદર ન આવે તેટલા માટે આ છેડા ઉંચો રાખવામાં આવે છે અને આ છેડા જમ જેમ પાછળ બચ તેમ તેમ તેની ઉચાઈ ઓછી થતી જાય છે.

પાછળનો છેડા તફાળુ પ્રકારનો હોય છે. આતુ કામ પણ તફાળુ જુડું છે. આની નીચેની બાબતો પે ખો ફરે છે અને નેમાથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિનું ગતિમા રૂપાંતર થાય છે આ છેડા પરજ પહેલા બધા દાર આવે છે. આગબોટ વાળવાનું સુકાન તે આજ છેડા પર રાખવામાં આવે છે. તેથી આગબોટ વાળતી વખતે પાણીના બધા બાર મૂકાન પર અને પાછળના છેડા પર પડે છે. તેથી આ છેડા તૈયાર કરતી વખતે લાક્ષીક કાનજ લેવામાં આવે છે

મોલો વેચાતા લેતી વખતે હરદી પડ્યો નહિ ના જાણી લીધા એટલે પત્યું. તે જ પ્રમાણે દરેક માણસ સ્વતંત્ર રીતે ધર ગાય છે. ગાંધી ગેવરી, રા કુટની આવી રીતે ધર ભાધવા કરના મર્મ સામાન્ય રીતે સગવડ ભરેલા એવા ભુદી ભુદી ભતતના દર. ધર (આશરે ૮૦૦૦ રૂપિયાથી તે ૫૦૦૦ રૂપિયા સુધી) તૈયાર કરવામાં આવે અને તેવાજ ધર ભાધાએ ભાધના ભેધએ એલુ નકા કરવામાં આવે તો તેને એકમાપી ધરની પદ્ધતિ કહેવાય એટલે પછી બારણુ બારીઓ ચાલકા મોલો નળીયા વગેરે ભાધાજ એક માપના ઠરવા પડે. આ પદ્ધતિથી આગષ્ટ ભાધવાની શરૂઆત થઈ ગઈ. આર કે પ થ એકમાપી આગષ્ટના નમૂના તૈયાર કરીને તે પ્રમાણે આ ૧ ગોટા ભાધવામાં આવે છે.

નમૂનો અ આ આગષ્ટ અનાજના વાહતુક ને માટે હોય છે, લ આશરે ૪૦૦ કુટ, ૫૨૫૦ ટન (ડીસે ઇમમે ટ) કાંદર એક.

નમૂનો બ લ આશરે પંદોળાઈમાં નમૂના આ પ્રમાણેજ બધા માલની વાહતુક માટે કાંદર બે.

નમૂનો ક ઉપર કરતા નાની

નમૂનો ડ કીનારા પરના વેપારીઓ માટે ગણુ ઉતાર ટનની

નમૂનો ઈ લ આશરે ૩૦૬ કુટ અને ૪૪૦૦ ટન આ બધા બાહ્યને એક જ ગતિ હોય છે. એટલે કે તેઓ કલાકે ૧૧૫ ચોટ બધા છે. આ પ્રમાણે નમૂના નકકી કયા પછી તેના પ્રત્યેક ભાગના નકશા તૈયાર કરીને તે ભાગ તૈયાર કરવાની શરૂઆત કરવામાં આવે છે.

એક માપી પદ્ધતિથી થનારો શ્રમ વિભાગ.—આજ સુધી ગણુ કામ આગષ્ટના કારખાનામાંજ કરવું પડતું હતું પણ હવે આ ભાગ ભુદાભુદા કારખાનાઓમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. પુલ ભાધવાના ગમમાં હોસિયાર દારોગશ પાલખી લોખ અને કાણા પાલવામાં તેને વાગવામાં વગેરે કામો આવા કારખાનાઓમાં કરવાથી સોધા પડે છે. આવીજ રીતે સંયુક્ત કીનારાથી હુલારો માધલ દુર આવેલા કારખાનામાં સામાન તૈયાર કરીને કીનારા પરના ગામોમાં આગષ્ટો તે માન ધણીજ અડપથી લઈ લાય છે ઉપરની આગષ્ટોના એટલોજ એક સરખા પ પા પણુ એક સરખા સામાન ટેબલો, સુરતીઓ શેત્ર લઓ પણુ એટલેજ સરખી અને એકજ માપની એથી ભાગનો ધાય તો તે દુરસ્ત કરવામાં ધણુ ખર્ચ થતો નથી.

જમન લોકોએ આગષ્ટો કુખાડીને વિચારના

ના બૂખમરો ફેલાવવાનો વખત આવ્યો આ વખતે પ્રગલ્ભ એક માપી પદ્ધતિ પ્રમાણે અપાટમાં આગષ્ટો ભાધવા માડી અને તેની સાથે દુરિક્ષણના ઉતારું. આવી એક માપી આગષ્ટ ભાધવાની બધા દેશોએ ગરૂઆત કરી છે.

હિ દુરચાનમાં ૧૦૦૦ ટન સુધી આગષ્ટો કલકત્તામાં તૈયાર થાય છે. અહીં આ આગષ્ટો ભાધવામાં અડચણ પડે છે કારણુ જે ઠેકાણે શિપ પેલેસ વગેરે આમાન ગોટા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. ત્યાજ તે સોધો મળે છે. બધા સુધી લોખ કના માલના ગરખાના આપણા, દેશમાં વધ્યા નથી તથા સુધી આગષ્ટો ભાધવાનો ધ ધો માપણુ દેશના વધી ચકરો નહિ.

નકલો અને નમૂના તૈયાર કરવા વિધે—પહેલાં નકલો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ નકલો તૈયાર કરવાનું કામ ધણુ ખર્ચવું છે. આગષ્ટ ભાધવાનું પ્રત્યક્ષ ગમ, રૂડ કરતા પહેલાં બધા નકશા તૈયાર કરવામાં આવે છે. ભુદા ભુદા ભાધના નકશા ભુદા ભુદા બનાવવામાં આવે છે તેમાં બધા માપો ધણી ઝીણવટથી તપાસીને કોરવામાં આવે છે. રૂડ ગ ઝોડિસમાં ચોજના તૈયાર થયા પછી જો આગષ્ટોનો એક નાનો નમૂનો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ નમૂનો થોડા કુટ લાગે હોય છે. આ આગષ્ટોનો નમૂનો પાણી ટાકીમાં નુકચો આવે છે અને તે ટેવા પ્રકારે તારોએ જો નકકી કરવામાં આવે છે અને જે ઘસકને માટે આગષ્ટ તૈયાર કરવાની હોય છે. તેની રૂડર ચોગ્ય રીતે તે પૂરી પાડી ચકરો નહિ તે આ નમૂના પરથી કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણુ નકશા ખાતામાંથી નકશા તૈયાર થયા પછી તે ઘીન એક ખાતામાં લઈ છે અને મોલિંગ ખાતુ એમ કહેવામાં આવે છે. અહિં ત્રત્યેક ભાગના નકશા લઈ તે જમીન ઉપર કાઢવામાં આવે છે, જે જે ઠેકાણે ભૂવે આગર અને ગોલ હોય છે. તે પ્રમાણુ જમીન પર કાઢવામાં આવે છે આ પ્રમાણુ નકલોમાં જે કંઈ ભૂલ હોય તો તરતજ માલમ પડે છે.

આ ગ ટ આ ધ વ. ની જ ગ ધા ઢાળ, સા ધા અને પુલ—નકલો તૈયાર થના પછી ખરૂં આગષ્ટ ભાધવાનું કામ શરૂ થાય છે. આ કામની જગ્યાને રિનય (ઢાળ) કહેવામાં આવે છે. આ ઢાળની જમીન ખાન તૈયાર કરવામાં આવે છે આનો એક છડા લશલીન વખતે ગચ્છમાં હુલારો જણાય છે. અને કીનારા પરનો બીજો છડા ભરતીને વખતે ધણુ પાણીની ધ હાર ધણુજ રૂર સુધી પથરાયેલા હોય છે આ ઢાળ આવી રીતે રાખવામાં આવે છે કે ઘસાગર વખતે

આગમોટ સ્થેને લપસીને સંસુદ્રમાં નઈ રહે. આ લાળનો પાયો ઘણો મજબુત અને પાકો હોયો. જેઈએ કારણ આગમોટનું તેમજ માલુસેનું વલન આની ઉપર હોય છે. હવે આ લાળની બે બાજુઓ તપાસીએ. આ બંને બાજુઓ મોલાદના લાંબા લાંબા પાટાઓ વળાઓ વગેરે સાંધાઓ હોય છે. આ પ્રકારના સાંધાઓ બંને બાજુએ રાખવામાં આવે છે. સાધારણ આગમોટ નેટલી ઉંચી બાંધવાની હોય છે તેના કરતાં પણ ઘણે ઉંચે સુધી આ સાંધાઓ ઉભા કરવામાં અને સાંધાના માથા પર બંને બાજુએ બેવડા પાટા નાંખવામાં આવે છે. આ પાટાઓ ઉપરથી મોટા મોટા કોષાંડનાં કેંદ્રન મૂકવામાં આવે છે. તેથી ભારે સામાન અંદર તેની ચોગ્ય જગ્યાએ મૂકવામાં અડચણ પડતી નથી. બંને બાજુના બે સાંધાઓની વચ્ચે એક આડો પુલ હોય છે. કોઈ વાર વધારે પણ હોય છે. આ પુલ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ખસેડી શકાય છે અને તેના ઉપયોગ ભારે સામાન જે ભેંદીએ તે જગ્યાએ લઈ જવા માટે કરવામાં આવે છે. આ પુલ ઉપર કેંદ્રન હોય છે. આગમોટની બાંધવાની પ્રક્રિયા જગ્યાની આવી વ્યવસ્થા હોય છે. જે કેડાણે આગમોટનો સામાન તૈયાર થાય છે તે કેડાણે હજારો યંત્રો અને માલુસે કામ કરતાં હોય છે.

કીલ ઉદ્ધાર તળીયું અને જોખું તૈયાર કરવાની રીત—ધર ખાધતી વખતે જે પ્રમાણે પહેલાં પાયો નાંખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પહેલાં આગમોટનો મધ્ય ભાગ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આને કીલ કહેવામાં આવે છે. આના ઘણા પ્રકાર હોય છે. પરંતુ હમણાં બધામાં બધામાં મનાતી અને મોટી મોટી આગમોટોએ ચોનેલી કીલની રચના તે તળીયે સપાટ હોય છે. ચોટલે કે આગમોટને ઘસાવવા વચ્ચે કાપી તેના બે કંકડા કરવામાં આવે તે પાણીમાં ડુબાડીને ભાગ અગ્રેજી યુ અક્ષર જેવા દેખાયે. આ કીલ પાણીમાં ડુબાડતાં આગમોટનો નીચેનો ભાગ હોય છે. ઘર બાધતાં પહેલાં લાકડાના જોખા ત્રણ ચાર સદર સુધી ઉભા કરવામાં આવે છે. અને ત્યાર પછી તે ચોકડાની અંદર ખીંતો વગેરે ચણ ચામા આવે છે. આનું પ્રમાણ આગમોટનું જોખું પહેલાં તૈયાર કરીને પછી તેની પર ચતરાં જડવામાં આવે છે.

બેવડા તળીયાનો કાચો કાચો :—પહેલાં તળીયાને અને બંને બંને બાજુએ પતરાંનો એક ઘર જડવામાં આવતો હતો. પણ હમણાં હમણાં જે કાચા પતરાં જડવાનું કાચકા કારક જાણે છે. આ વાગ અનુભવથી એટ ધરતી નામની ઘોટ ખેનાવતી વખતે નંદાણા આવી. આ આગમોટ દરર કુટ લાંબી છે.

એક વખતની મુસાફરી વખતે એક ખડક પરોતે અચડાઈ અને તેમાં એ કુટનું ગાળડું પડ્યું. પણ બેવડાં પથરાં વહેલા હોવાથી નીચેનું પતરું તુટી ગયું તો પણ અંદરના પતરાં સહી સહામત હોવાથી આ આગમોટને કંઈ પણ નુકસાન થયું નહિ. આ અનુભવ પરથી નંખી આગમોટો બાંધતી વખતે તેને તળીયે બેવડાં પતરાં જડવામાં આવે છે. ખરેખર તરફ દુષ્ટિ ન રાખતાં પહેલાં બાંધેલી આગમોટોને પણ બેવડાં પતરાં જડવામાં આવે છે. વાઈટ સ્ટાર કંપની ની ટાઈટેનિક નામની આગમોટ ઘરફ માથે અચડાઈ ને ડુબી ગઈ એ વાત બધાને ખબર છે. ત્યાર પછી અલિમિષક નામની બીજી ઘોટ ટાઈટેનિકની પદ્ધતિ પર જનાવામાં આવી. હમણાં તેને હોલ લાખ પાઉંડ ખરચ કરીને વાઈટ સ્ટાર કંપનીએ બેવડાં પતરાં જડ્યાં છે. ચોરેટરિયા નામની ઘોટને તળીયે પણ બેવડાં પતરાં છે. ચોટલું નહિ. પણ પાણીમાં રહેતો બધેજ લાગ બેવડાં પતરાથી જડવામાં આવે છે.

લોખંડનું જોખું અને તેને જડવાના પતરાંને પહેલેથીજ કાણાં પાડેલાં હોય છે. આ બધા કાણાંઓમાં રીવેટ નાખીને યાત્રિક હથોડાથી મજબુત કરવામાં આવે છે. આ યાત્રિક હથોડા હવાથી કે પાણીના ભારથી ચાકે છે.

આગમોટની અને પાછળના ટોચ :—આગમોટનો આગળના છેડા અને પાછળના છેડા વચ્ચે ઘણું અંતર હોય છે. આગમોટના છેડા ઉંચા હોય છે. આગમોટની પહોળાઈ અને તેટલી હોય તો પણ આગમોટનો આગળનો છેડો તરફ ટળેલો રાખવામાં આવે છે. આ છેડો પાણીમાં ધુસે છે. છેડા બે પહોળા કે ચપટો હોય તો પાણીમાં ધુસવા માટે તેને મુરકેલી નટ અને આગમોટને ગતિ માન થકે નહિ. આગમોટની મોટાં જોખું પાણી અંદર આવે તેટલા માટે આ છેડા ઉંચા રાખવામાં આવે છે અને આ છેડાં જેમ જેમ પાછળ લય તેમ તેમ તેની ઉંચાઈ ઓછી થતી જાય છે.

પાછળનો છેડો તરફ વુંદા પ્રકારનો હોય છે. આનું કામ પણ તરફ લુહું છે. આની નીચેની બાજુએ યંત્રો દૂર છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિનું ગતિમાં રૂપાંતર થાય છે. આ છેડા પર પહેલાં બધા ભાર આવે છે. આગમોટ વાળવાનું સુકાન તે આજ છેડા પર રાખવામાં આવે છે. તેથી આગમોટ લોખંડી વખતે પાણીના બધા ભાર સુકાન પર અને પાછળના છેડા પર પડે છે. તેથી આ છેડો તૈયાર કરતી વખતે ઘણીજ કાળજી લેવામાં આવે છે.

અને તેને મજબુત બનાવવામાં આવે છે. ઉપર વણી-
ચેલા પંખાનું પાછળનું એરિંગ પણ આજ ભાગમાં
હોય છે. બધી રીતે નેતાં આગળના છેડા કરતા
પાંદળોને છેડા મજબુત બનાવવામાં આવે છે. હમણાં
હમણાં કેટલીક આગબોટોને બે પંખા લગાડવામાં
આવે છે અને તેથી આ છેડાની રચનામાં વળી વધારે
ફેર કરવો પડ્યો છે. આ બે છેડા જુદા જુદા તૈયાર
કરીને પછી તેમને કીલની સાથે જોડવામાં આવે છે
તેમજ છેડા તૈયાર કરતાં પહેલાં તેમનાં લાકડાના
નમૂના તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ નમૂના પર
જુદા જુદા અંતરે લીટીઓ દોરવામાં આવે છે અને
પાંદળથી છેડા તૈયાર કરતી વખતે જો કંઈ જૂલ રહી
ગઇ હોય તો તે દુરસ્ત કરવામાં આવે છે.

શેકિંગ, સુકાન અને પંખો મેસાડીને જુદા-
જને તરતું મૂકવું. ઘરની રચનામાં જે પ્રમાણે જુદા
જુદા જુદા દાદર અને જોરડીઓ હોય છે તેજ
પ્રમાણે આગબોટમાં પણ હોય છે. ઉપર જે લોખ-
ંડનું ખોણું તૈયાર કરવાની વાત કરી તે જોખામાં
પણ અમુક અંતરે આઠાં કાણું પહેલેથીજ પાડી
મૂકવામાં આવે છે તેથી એકે વખતે કામ શરૂ થયું કે
તરતજ નોંધવું કામ ઘણુંજ સપાટમાં ચૂઈ
શકે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તમિયું ખોણું અને
ખાણુઓ તૈયાર થયા પછી સુખ્ય શેકિંગ મેસાડ-
વામાં આવે છે. ત્યાર પછી સુકાન અને પંખો નોડ-
વામાં આવે છે. બીજાં યંત્રો પહેલાંજ મેસાડવામાં
આવે એવું કાંઈ નથી. સુખ્ય એનજન અને બોઇલર
જડતાં પહેલાં આટલું તૈયાર થયેલું ખોણું પાણીમાં
તરવું મૂકવામાં આવે છે. પાણીમાં તરતું મૂકતાં
પહેલાં બધી ડેખાવવાળી જગ્યાને ચરબી વગેરે લીસા
પદાર્થો ચોપકવામાં આવે છે આથી પહેલાંજ જગ્યા
લીસી હોય છે તે વધારે લીસી બનીને આગબોટ
રેડેજ પાણીમાં જઇ શકે છે. પાણીના જોરથી ચાલનારા
યંત્રોની મદદ વડે ગતિ આપીને આગબોટને આગળ
પકેડવામાં આવે છે. પહેલાં ગતિ ઘટીજ થોડી હોય
છે. તે એટલે કે તે મુખી જગ્યાતી પવન નથી આવતી
ધીરે ધીરે આગબોટ શરૂઆતમાં આગળ વધે છે.
તો પણ લીસા કરેલા ભાગ પર જોમ જોમ તે આગળ
વધે છે તેમ તેમ તેને વધારે તે વધારે ગતિ મળે છે.
આગબોટનું વજન પાવનું જ ભારે હોવાથી ગુરૂત્વા-
કર્ષણના ન્યાય પ્રમાણે આગબોટની ગતિ એકદમ
બધીને તે પાણીમાં લઈ પડે છે. આ કામને માટે
તેઓ બરતીનો વખત પસંદ કરે છે કારણ તે વખતે
પૂણી પાણી એકે મુખી રાતું નથી.

એનજન અને બોઇલર ત્યાર પછી મેસાડવામાં
આવે છે. એક વખત આગબોટ પાણીમાં તરવા
લાગી એટલે તેને સાંકળો વડે બાંધીને બીજી આગ-
બોટો તેને ખેંચે છે. અને નકડી કરેલી જગ્યાએ તેને
લાવી મૂકવામાં આવે છે. ત્યાં સ્થિર થયા પછી તેની
ઉપર એનજન અને બોઇલર મેસાડવામાં આવે છે.

એનજન અને બોઇલર અંદર મેસાડ્યા પછી
બાકી રહેલા કામની શરૂઆત થાય છે. આ કામ તે
સુધાર કામ, ફિવા બત્તીઓ, બીજો સામાન જોડિય
રહેવા માટે જોરડીઓ વગેરે તૈયાર કરવાનું છે.

આ કામને બેઠતા સામાન પહેલેથીજ લાવી
મૂકવામાં આવે છે. ખીસા, બોટ વગેરે એકજ માપ-
ના હોય છે. કળાટ, ટેબલ, ખુરશી, ફિવા, નકશા
દાગવાના ઘેકેટ વગેરે પણ એકજ માપના હોય છે.
જે જગ્યાએ આ બધી વસ્તુઓ જડવાની હોય છે તે
જગ્યા અને સામાનના માપમાં એકે ઇંચનો પણ
તફાવત પડતો નથી. (લેખક ફિવાકર યશવંત
શંકર.)

આગબોટ લાગવી.—દરીયામાં આગબોટ
ચાલવા માટે એટલે કેટલાક લોકોને કમતાકાતી
મોળ આવવી, ઉલટી, થવી અને ચક્કર આવવા વગેરે
લક્ષણે સુખ્યતેકરી જણાય છે. આગબોટની એક
ખાણુ તીચે દરીયામાં એક વખત આયસાઈ ફરી તેજ
ખાણુ ઉપર આવે, એવી સતત ફિલચાલને લીધે,
આધામાં કાંઈ ઘઈ ચક્કર આવે ને પેટમાં ગડબડ
અર્થ મ્હોડાને મોળ આવવી ઉલટી થવાની ખાતરી
લાગે છે. શરૂઆતમાં ઉલટીમાં ફક્ત ખાંધેલું પડે છે
તે પછી પિત્તમિશ્રિત ખાણી પડવા માટે છે. નોંધથી
થતી ઉલટીને લીધે, થોડું લોહી પણ ઉલટીમાં પડે
છે. જે પ્રમાણમાં આગબોટનું ઉપરનીય થતી
ગતિનું ભેર હોય તે પ્રમાણમાં ઉલટી થોડી વતી
સાચ બન્ને કેટલીક વખતે ઉલટી તેની ચોળે બંધ થઈ
દરદીને થોડાક અપરામ મળે છે ને થોડી ઉંધ પણ
આવે છે. ઉલટી શરૂ થઈ એટલે બધા ચારીરને સુસ્તી
આવે છે ને તેથી આણું ચરોર થોડું સફેદ ને ઠંડા
પરસેવાની બીજેલું, નાડી પીમી, ને ચરોર અને
મનને બહુજ વ્હાને આવવી એવા લક્ષણો આવત
પડે છે. જો કંઈ બીજા રોગથી પ્રયમાજ ચરોર નખળું
ન થયું હોય તો આવી માંઠગીથી કોઈપણ ઉપદ્ર
પણું કરી મરણ પામતો નથી.

કારણ.—આવા લક્ષણો કેન થતાં હશે એનાં
કારણો પણ છે. પોતાનું ચરોર સમતોલ રાખી શકાય
તેટલા માટે આપાસના પદાર્થો પર આપાર રાખવાની
રેખ જનમાણું પડેલી હોય છે ને આવી રેખને લીધે

આગબોટ હાલતી વખતે કશું આપણને કાવતું નથી. ને દરેક ઘડીએ આપણું સમતોલ પણ જશે એવી આપણને બીક લાગે છે. બીકને લીધે મગજ અને મનજાના સ્થાપત્ર એક સરખા ભંચના આઘાત થવાથી શરીર સ્થિર રાખવાનું કાર્ય સ્વાભાવિકરીતે બોધાય છે. લોહીના ફરવામાં એકદમ ફેરફાર થવાને લીધે રક્તવાહિની માંના લોહીના દબાણમાં ફેરફાર થાય ને, પરિણામે ઉલટી મોળ એવાં ચિન્હો જણાય છે. આગબોટથી થતી ભેચેનીને લીધે પેટ વગેરે ઇન્દ્રિયો હાલે તેમજ હૃદયે માફક અંજોનો ઉપયોગ શરીર સ્વાસ્થ્ય માટે અસમર્થ બને છે. અંધારું હોય કે ઉતારું આંધળો હોય તો પણ તેને આ દરદ થાય છે. એ પરથી જણાયે છે દુષ્ટિની શરીર તોલન કરવા સાડ થતી મઠઠ એટલી બધી મોટી નથી. દરદીને બે પ્રથમથીજ મનમાં બીક બરાબર હોય તો આગબોટ ચાલુ થતાંજ તેને ઉલટી થાય છે. આગબોટ સુવાળા રૂમા પડી હોય તો તે એકવાર છેક તળીએ તો કેલ વાર ખુબ ઉંચે એવું શરીર તથા મનને લાગવાથી અને આગબોટમાંની જુદીજુદી ગંદી વાસ, ને ગંદકી ને લીધે માણસનું માથું ફરી બચ છે ને ઉલટી થવા માટે છે.

રોગ ચિકિત્સા:— ઘણા લોકો આગબોટથી એવી માંદગી ન આવે માટે અચૂક ઉપાયો ને આપણે સારાં છે એમ કહે છે પણ તે ખરું નથી જ્યાંસુધી આગબોટ દરિયામાં ઉંચી નીચી ન થાય એવી યુક્તિ શોધાઈ નથી ત્યાં સુધી થોડી ઘણી ઉલટી થવી એ કુદરતના નિયમ પ્રમાણે અનિવાર્ય છે. લટકતા કોચ, ને ખુરશીઓ આશમ માટે લંગેલાં હોય છે પણ તેથી કશો ફાયદો થતો નથી. વહાણ મોઢું હોઈ તેની હેઠળ બે મોઢું વજન રાખ્યું હોય તો આગબોટ એછી હાલે છે. પણ તદન ઉલટી થાય નહિ એમતો નહિજ. આ રોગની દવાઓ નેપથ્યે તેટલી અસરકારક નથી. ને કદાચ એકાદ દવાથી એકાદ દરદીને બંધ થઈ તો તેજ દવાથી બીજાને પણ તેમ યથે એવું કાંઈ નથી પિત્ત-શામક દવાઓ (પેટાંશીઅમ ડોમાઈડ, કલેરલ ફેરેટ, એસુરાલ) એ ઘણાંઓને શુભકારી લાગે છે. કેટલાક ડોક્ટરો એનાથી ઉલટું કહે છે કે આગબોટમાં ખેસતાં પહેલાં ઓછામાંઓછી બે કલાક પૂર્વે રૂંદાંગ કોફી (કક કોફી) એક ન્હાનો પ્યાલો ભરી બીવી એથી-કદાચ બે ઉલટી થાય તો તે એટલી બધી ભેસણું પેહોતી નથી ને કેટલીકવાર તદન બંધ થાય છે. આગબોટ ચાલવામાટે તે ઘડી કે ચાલવા માટે તે પહેલાં આંખો બંધ કરી, ટાંક નીચે

તકીઓ ન રાખતાં તેમને તેમજ પડી કે સુધ રહે. આવી રીતે ટાંક કે વરસાદ ન હોય ત્યારે ચોરડીમાં સુધ રહેવા કેરતાં બહાર રૂંક પર પડી રહેવું ઘણું સાફ. આનાથી આગબોટથી થતી માંદગી અટકે છે. રૂંકપર સુતી વખતે પણ સારી રીતે ગોદકામાં ઢાંકી દેવા પણ કેટલાકને ચોરડીમાંજ પગતળે ઉંઝા પાણીના શીશીથી (હોટવાટર ગેગ) ઠીક લાગે છે. કેમકે તેથી સહેજ ઉંચ આવે છે ને ઉલટી કે ચકકર ની તે વખતે તો બીક રહેતી નથી. આમ છતાં બે ઉલટી થાય તો, તે ખુબ બેસર્થો થયા પછી ભેચેની ન થાય એટલા માટે તે વખતેજ અરાઈટની પાતળી કાંછ કે તેના જેવાજ બીજા હલકા પગથી થોડા પ્રમાણમાં ખાવા આપવા. સોડાવાટર, લેમોનેડ, વગેરે ઠંડાને ઉભરાંતાં પેય પીવાથી કે બરફ, કલેરો-ફોમ અફીણ હાયડ્રોસાયનિક એસીડ લેવાથી ઉલટી બંધ થાય છે પણ છેવડી જીવાલેલી દવાઓ એવી હોવાને લીધે ડાક્ટર પાસેથી લેવી આવડેલાંજ (દારૂ) લેવાની જરાયે જરૂર નથી કારણ તેથી ઉલટી વધી ચકકર આવે છે. કેટલાક દરદીના પીકના મણકા ઉપર બરફની લાંબી કોથળી મૂકવાથી તેમને આરામ થાય છે. આભિલનાયદ્રેટને ક્રેકેન એ દવાઓ કેટલીક વખતે શુભ મરી નીવડે છે તો કેટલીક વખતે તેના કશો ફાયદો થતો નથી.

આગમ:—જૈનસાહિત્ય જુઓ.

આગબોટ સંસ્કૃતિ:—જૈન આગમ ગ્રંથો સિદ્ધાંતોને શુદ્ધકરી છપાવવા માટે જૈનાચાર્ય આગમ-હાતા શ્રી આણંદસાગર સૂરિએ વિ. સ. ૧૯૭૨ મા અમદાવાદ પાસે આવેલે જૈનોનાં લોચાતી તીર્થમાં આગબોટ સંસ્કૃતિ નામની સંસ્થા સ્થાપી હતી. આ સંસ્થાએ આચાર્ય શ્રી તથા ખીત જૈન વિદ્વાન સાધુઓની મદદથી આગમે છપાવ્યાં, અને આણંદ સાગરજીએ આગમ-વાંચના આપી હતી—એટલે આચાર્ય શ્રીમૂવ વાચે અર્થ કરે બધા સાંભળે લગભગ ૧૮૭૮ સુધી આ કામચાલ્યું હતું. આ સંસ્થાએ નીચેના આગમે અને ઉપાગો તદન એછી કિંમતે જૈન સમાજને અને ઇતર વિદ્વાનોને પુરાં પાડ્યાં છે. અગીઆર અંગસતીક અને ચંદ પન્નતિ સિવાયના અગીઆર ઉપાંગસતીક દશ પન્નના છાયાયુક્ત ચાર મૂલસુત્ર, તથા નંદિ આદિ સાત મંત્રોની અકારાદિ અનુ ક્રમણિકા એટલે છ છેડ સુત્રો અને ચંદ પન્નતિને છેડીને જૈન આગમ સંપ્રદાય બહાર-પાડ્યું છે (દરેક આગમનાં નામ અને સ્ત્રોક સંખ્યાદિ-માટે આગમ શબ્દ જોયે) આ શિલ્પ બીજા ગ્રંથોપજી છપાવ્યા છે. બીજા છપાવેલ પુસ્તકો, નીચે પ્રમાણે છે. વિચાર સંપ્રદાય, પંચસંચદ્ ટીકા, વિરોધાવરયક

અને તેને મજબુત બનાવામાં આવે છે. ઉપર વણી-વેલા પંખાનું પાછળનું ભેરિંગ પણ આજ સાગમાં હોય છે. બધી રીતે ભેલાં આગબોટા છેડા કરતા પાછળનો છેડા મજબુત બનાવામાં આવે છે. હમણાં હમણાં કેટલીક આગબોટોને બે પંખા લગાડવામાં આવે છે અને તેથી આ છેડાની રચનામાં વળી વધારે ફેર કરવો પડ્યો છે. આ બે છેડા જુદા જુદા તૈયાર કરીને પછી તેમને, કીલની સાથે બેડવામાં આવે છે તેમજ છેડા તૈયાર કરતાં પહેલાં તેમનાં લોકડાના નમૂના તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ નમૂના પર જુદા જુદા અંતરે લીટીઓ દોરવામાં આવે છે અને પાછળથી છેડા તૈયાર કરતી વખતે ભે કંઈ જુદા રહી ગઈ હોય તો તે દુરસ્ત કરવામાં આવે છે.

ચેફિટંગ, મુકાન અને પંખો બેસાડીને જુદા-જને તરતું મૂકવું. ધરની રચનામાં જે પ્રમાણે જુદા જુદા દાદર અને ચોરડીઓ હોય છે તેજ પ્રમાણે આગબોટમાં પણ હોય છે. ઉપર જે લોખંડનું ખોખું તૈયાર કરવાની વાત કરી તે ખોખામાં પણ અનુક્રમ અંતરે આઠાં કાણાં પહેલેથીજ પારી મૂકવામાં આવે છે તેથી એક વખત કામ શરૂ થયું કે તરતજ બેડવાનું કામ થયુંજ સપાટામાં થઈ શકે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તથિયું ખોખું અને બાજુઓ તૈયાર થયા પછી મુખ્ય ચેફિટંગ બેસાડવામાં આવે છે. ત્યાર પછી મુકાન અને પંખો બેસાડવામાં આવે છે. બીજાં યંત્ર પહેલાંજ બેસાડવામાં આવે છેલ્લું કાંઈ નથી. મુખ્ય એનજન અને બોઇલર જડતાં પહેલાં આટલું તૈયાર થયેલું ખોખું પાણીમાં તરતું મૂકવામાં આવે છે. પાણીમાં તરતું મુકતાં પહેલાં બધી દેખાવવાળી જગ્યાને ચરબી વગેરે લીસા પડાવો એપડવામાં આવે છે આથી પહેલાંજ જગ્યા લીલી હોય છે તે વધારે લીલી બનીને આગબોટ રહેજ પાણીમાં નળ શકે છે. પાણીને બેરડી આવનારા યંત્રની મદદ વડે ગતિ આપીને આગબોટને આગળ પહેલવામાં આવે છે. પહેલા ગતિ ઘણીજ યોડી હોય છે. તે એટલે કે તે સુધી જગાવી પણ નથી. આટલી ધીરે ધીરે આગબોટ શરૂઆતમાં આગળ જાય છે. તો પણ તીસા કરેડા બાન પર જેન જેમ તે આગળ વધે છે તેમ તેમ તેને વધારે તે વધારે ગતિ મળે છે. આગબોટનું વર્તુળ ઘડુંજ ભારે હોવાથી ગુરૂવા-કાંઈના ન્યાય પ્રમાણે આગબોટની ગતિ એકદમ વધીને તે પાણીમાં નળ પડે છે. આ કામને મટે તેમજ બરડીને વખત પનાંદ કરે છે કાંતુ ને વખતે પાણી ધારે ને સુધી રાતું નથી.

એનજન અને બોઇલર ત્યાર પછી બેસાડવામાં આવે છે. એક વખત આગબોટ પાણીમાં તરવા લાગી એટલે તેને સાંકળો વડે બાંધીને બીજા આગ-બોટા તેને ખેંચે છે. અને નકરી કરેલી જગ્યાએ તેને લાવી મકવામાં આવે છે. ત્યાં સ્થિર થયા પછી તેની ઉપર એનજન અને બોઇલર બેસાડવામાં આવે છે.

એનજન અને બોઇલર અંદર બેસાડ્યા પછી બાકી રહેલા કામની શરૂઆત થાય છે. અધુ કામ તે સુધાર કામ, દિવા ધત્તીઓ, બીજા સામાન ચોફિટ રહેલા મટે ચોરડીઓ વગેરે તૈયાર કરવાનું છે.

આ કામને ભેળેતા સામાન પહેલેથીજ લાવી મૂકવામાં આવે છે. ખીલા, બ્રાન્ડ વગેરે એકજ માપના હોય છે. કળાટ, ટેબલ, ખુરશી, દિવા, નકશા ટાંગવાના કોર્ડેટ વગેરે પણ એકજ માપના હોય છે. જે જગ્યાએ આ બધી વસ્તુઓ જડવાની હોય છે તે જગ્યા અને સામાનના મારામાં એક ઇંચનો પણ તફાવત પડતો નથી. (લેખક દિવાકર યથાવત શક્તક.)

આગબોટ લાગવી.—દરીયામાં આગબોટ ચાલવા મટે એટલે કેટલાક લોકોને કમલાકાલી મેળ આવવી, ઉઘડી, થવી અને ચાલેર આવવા વગેરે લેક્ષણે મુખ્યત્વેકરી જણાય છે. આગબોટની એક બાજુ નીચે દરીયામાં એક વખત આધામ્મ ફરી તેજ બાજુ ઉપર આવે, એવી સતત હિલચાલને લીધે, આધામ્મ કાંઈ થઈ ચકકર આવે ને પેટમાં કાઠકાંઈ મ્હોડાને મેળ આવી ઉઘડી થવાની પાસ્ટી લાગે છે. શરૂઆતમાં ઉઘડીમાં ફક્ત પ્રાથિવું પડે છે ને પછી પિત્તમિશ્રિત પાણી પડવા માટે છે. ભેલથી રવી ઉઘડીને લીધે, થેડું લોહી પણ ઉઘડીમાં પડે છે. જે પ્રમાણમાં આગબોટનું ઉપરનીયે થવી ગતિનું ભેર હોય તે પ્રમાણમાં ઉઘડી ચોઢી વતી થાય બન્ને કેટલીક વખતે ઉઘડી તેની મેળે બંધ થઈ દરડીને થેડાક અકામ મળે છે ને થેડી ઉપ પળ આવે છે. ઉઘડી શરૂ થઈ એટલે બધા ચરીરને સુરતી આવે છે ને તેથી આખું ચરીર થેળું સંદેહ ને કંઈ પરત્વેથી બીરેડું, નાટી પીની, ને ચરીર અને અને બહુજ ગ્લાનિ આવવી એવા લક્ષણો માઝમ પડે છે. ભે કંઈ બીજાં રાનની પ્રયમજ ચરીર નળનું ન થયું હોય તો આવી મંદગીથી કોઇપણ ઉતાર પલું કરી મરણ પામ્યાં નથી.

કારણ—આવા લક્ષણો કેન થતાં હુરો એનું કારણ બહુ છે. પાણનું ચરીર ઘમતેડ રાખી શકાય તેટલા મટે અનુપાતના પદાર્થોપર આધાર રાખવાની રીત જનમાયીજ પડેલી હોય છે ને આવી રીતને લીધે

આગબોટ હાલતી વખતે કશું આપણને કાવતું નથી. ને દરેક ઘડીએ આપણું સમતોલ પણ જશે એવી આપણને ઓક લાગે છે. બીકને લીધે મગજ અને મનના સ્થાન પર એક સરખા ભયના આધતિ થવાથી શરીર રચિત સજ્જાનું કાંઈ સ્વાભાવિકરીતે ઓછું થાય છે. લોહીના કણમાં એકદમ ફેરફાર થવાને લીધે રક્તવાહિની સાંના-લોહીના દબાણમાં ફેરફાર થાય ને પરિણામે ઉલટી મોળ એવાં ચિન્હો જણાય છે. આગબોટથી થતી ભેચોનીને લીધે પેટ વગેરે ઇન્દ્રિયો હાલે તેમજ હાથ પગ અને અંગોનો ઉપયોગ શરીર સ્વાસ્થ્ય માટે અસમર્થ બને છે. આંધાઈ હોય કે ઉતાડ આંધળો હોય તો પણ તેને આ દરદ થાય છે. એ પરથી જણાયે છે દુષ્ટિની શરીર તોલન કરવા સાડ થતી મદદ એટલી બધી મોટી નથી. દરદીને જો પ્રથમથી જ મનમાં બીક લગાઈ હોય તો આગબોટ ચાલુ થતાં જ તેને ઉલટી થાય છે. આગબોટ સુવાળા રૂમા પડી હોય તેમ એકવાર છેક તળીએ તો કોઈ વાર પુણ ઉંચે એવું શરીર તથા મનને લાગવાથી અને આગબોટમાંની ભુલીભુલી ગંદી વાસ, ને ગંદકી ને લીધે માણસનું માથું ફરી જાય છે ને ઉલટી થવા માડે છે.

રાગ ચિકિત્સા.— ઘણા લોકો આગબોટથી એવી માંદગી ન આવે માટે અણક ઉપાયો ને આપણે સારાં છે એમ કહે છે પણ તે ખરું નથી જ્યાંસુધી આગબોટ હરિયામાં ઉંચી નીચી ન થાય એવી યુક્તિ શોધાઈ નથી ત્યાં સુધી થોડી ઘણી ઉલટી થતી એ કુદરતના નિયમ પ્રમાણે અનિવાર્ય છે. લટકતા કોચ, ને પુરશીઓ આરામ માટે ટાંગેલાં હોય છે પણ તેથી કશો ફાયદો થતો નથી. વહાણ મોટું હોઈ તેની હેઠળ જે મોટું વજન રાખ્યું હોય તો આગબોટ ઓછી હાલે છે. પણ તદન ઉલટી થાય નહિ એમતો નહિજ. આ રાગની દવાઓ ભેદેએ તેટલી અસરકારક નથી. એ કદાચ એકાદ દવાથી એકાદ દરદીને બંધ થઈ તો તેજ દવાથી બીજાને પણ તેમ થશે એવું કાંઈ ખરું જાણક દવાઓ (પેટારીશ્યમ એથાઈડ, કલોરલ ડ્રોટ, એસુરાલ) એ ઘણાંએને શુભકારી લાગે છે. કેટલાક ડૉક્ટરો એનાથી ઉલટું કહે છે કે આગબોટમાં ભેચતાં પહેલાં જોણામાં ઓછી એ કલાક પૂર્વે રાત્રી કાંઠી (ડક ડાઈ) એક ન્હાને પ્યાલો ભરી પીવી એવી-કદાચ જો ઉલટી થાય તો તે એટલી બધી ભેચળું હોતી નથી ને કેટલીકવાર તદન બંધ થાય છે. આગબોટ ચાલવામાટે તે ઘડી કે પૂલવા માટે તે પહેલાં આજો બંધ કરી, રોક નીચે

તકીઓ ન રાખતાં તેમને તેમજ પડી કે સુઈ રહેવું આવી રીતે ટાલ કે વરસાદ ન હોય ત્યારે ચોરડીમાં સુઈ રહેવા કરતાં બહાર રોક પર પડી રહેવું ઘણું સારું. આનાથી આગબોટથી થતી માંદગી અટકે છે. રોક પર સુતી વખતે પગ સારી રીતે ગોઠડામાં ઢાંકી દેવા પણ કેટલાકને ચોરડીમાંજ પગતળે ઉંજા પાલીના શીશીથી (હોટવાટર બેગ) ઢીક લાગે છે. કેમકે તેથી સહેજ ઉષ્ણ આવે છે ને ઉલટી કે ચકકરની તે વખતે તો બીક રહેતી નથી આમ છતાં જો ઉલટી થાય તો, તે ખુબ ભેચથી ઘણા પછી ભેચી ન થાય એટલા માટે તે વખતેજ અરાફટની પાતળી કાંઈ કે તેના જેવોજ બીજા હલકા પગથી થોડા પ્રમાણમાં ખાવા આપવા. સોડાવાટર લેમોનેડ, વગેરે ઠંડાને ઉલટાં પેય પીવાથી કે વારક, કલોરો-ફોર્મ અરીણુ હાયડ્રોસાયનિક એસીડ લેવાથી ઉલટી બંધ થાય છે પણ છેલ્લી જણાવેલી દવાઓ ઘેરી હોવાને લીધે રોક પર પડેથી લેવી અલ્કોહોલ (દારૂ) લેવાની જરાએ જરૂર નથી કારણ તેથી ઉલટી વધી ચકકર આવે છે- કેટલાક દરદીના પીઠના મણકા ઉપર બરફની લાંબી કોથળી મૂકવાથી તેમને આરામ થાય છે આભિલનાયટ્રેટને કોર્કેન એ દવાઓ કેટલીક વખતે શુભ ફરી નીવડે છે તો કેટલીક વખતે તેના કયો ફાયદો થતો નથી.

આગમ.— જૈનસંહિય જુઓ.

આગમોદય સંસ્કૃતિ:— જૈન આગમ પ્રથા સિ-હાતેને શુદ્ધકરી છપાવવા માટે જૈનાચાર્ય આગમ-હાતા શ્રી આજીવસાગર સદિજીએ વિ. સ. ૧૬૭૨ માં અમદાવાદ પાસે આવેલે જૈનેનાં લોયતી તીર્થમાં આગમોદય સંસ્કૃતિ નામની સંસ્થા સ્થાપી હતી. આ સંસ્થાએ આચાર્ય શ્રી તથા બીજા જૈન વિદ્વાન સાધુઓની મદદથી આગમ છપાવ્યાં, અને આજીવ સાગરજીએ આગમ-વાંચના આપી હતી—એટલે આચાર્ય શ્રીસૂત્ર વાચે અર્થ કરે બધા સાંભળે લગભગ ૧૮૭૮ સુધી આ કામચાલ્યું હતું આ સંસ્થાએ નીચેના આગમ અને ઉપાગો તદન ઓછી કિંમત જૈન સમાજને અને ઈતર વિદ્વાનોને પુરાં પાડતાં છે. અગીઆર આગસત્રીક અને ચંદ પન્નતિ સિવા-યના અગીઆર ઉપાંગસત્રીક દશ પપન્ના ઉપાંગુકત આર મૂલસુત્ર, તથા નંદિ આદિ સાત પન્થની અકા-શદિ અતુ કમણિકા એટલે છે ઉદ સુત્રો અને ચંદ-પન્નતિને છેડીને જૈન આગમ સંહિય બહાર-પાડ્યું છે (દરેક આગમનાં નામ અને પ્રકાર સંખ્યાદિ-માટે આગમ ચાળદ જોવો) આશિવાય બીજા પ્રથમજી છપાવ્યા છે. બીજા છપાવેલ પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે. વિચાર સારમરજી, પન્થસંમદ ટીકા, વિરોપાવરચક

લોકો કીંગડા રંગે કાળા અને મહેનતુ હોય છે. એમના પહેરવેશમાં કમરની નીચે તેઓ એક ટુકડું પીટીયું પીંટાય છે અને કુણી પદ્મિની પાછરી ધોતે છે. આ લોકો ધણુજ હાડગાજ છે. ચોખા માંસ મચ્છી વગેરે તેઓ ખાય છે. ધંધામાં મુખ્યત્વે ખેતી અને મીઠું તૈયાર કરવાના ધંધાને સમાવેશ થઈ શકે. વ્યવહારમાં તેઓ ઓછા ખર્ચાળ અને લેવડદેવડમાં પ્રમાણિક હોય છે. આ લોકો બધી હિન્દુ દેવતાઓને માને છે પણ ચેડા અને બીજા સ્થાનિક દેવને તેઓ ખાસ પૂજે છે. હાડગાજ હોવાથી ધણુ ખરૂં તેઓ ધણુજ ગરીબ હોય છે.

હાસ આગરી—આમની ઉત્પત્તિ વિષેનીચે આપેલી ઠંઠ કથા મોંપવા લાયક છે. એક આગરી સ્ત્રીના છેકરા જીવતા ન હતા. તેથી તેણે મહાર લોકોના દેવને એવી બાધા માની કે જ્યાં મારૂં છેકરુ જીવશે તો માથા પર ગાયનું હાડકું મૂકી અને કાનમાં ઉનનું કુલ પહેરી હું મહારોની વસ્તીમાં પ્રવેશ કરોશ. આ બાધા પછી તેનું છેકરુ જીવ્યું અને તેણે માનેલી બાધા પૂરી કરી. હાસ આગરી આ સ્ત્રીનાજ વંશજ છે. શુદ્ધ આગરી લોકો સાથે આમને કૌટીબી બંધવહાર નથી.

વરુ આગરી—આ લોકો એક વખતે ગિરદી હતા એવું ખતાવનારા પુરાવા મોજુદ છે. કારણ આ લોકોમાં ગોમત્ર, સોઝ, ફરનમ વગેરે અટકો મળી આવે છે. રામચંદ્રબાબા જોશી બાઈ સુકુન્દ જોશી અને વિદુક હરિ નાઇક વેઠ આ ત્રણે માધ્યમિન પ્રામુખ્યોની મહદ વડે તેમનું શુદ્ધીકરણકરીને તેમને જાતમ લીધા (ઈ. સ. ૧૮૧૦—૨૮). આ ઉપરથી તેમન નવા મરાઠા એવું કહે છે. શુદ્ધ આગરી અને હાસ આગરી આ લોકોને હલકા માને છે. આ લોકોને ધર્મ અને આચાર વિચાર બીજા આગરીઓ યથા ભેજ હોય છે.

આગરી લોકોમાં કેળાતી હલકા દેવોની ઉપાસનાની ટેવ અને હાડે બાજુ જોડે આર્ય અને અનાર્ય એમની બાબતમાં ભૂલ વરેલી કદવનાઓવાળા હતા વસ્તી ગણતરી કાર આ લોકોને અનાર્ય કહે છે. મોકિન ટોશ અને રિલસન એમને કોળી માને છે. (દા.સ. બંગ્લો. જી.બો. સોસાયટી ૧૧૯૪).

આગરી જાતનો ઇતિહાસ—આગરી લોકો પોતાના ઇતિહાસને પ્રમુખે કહે છે. આચારે ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં અલીગઝ તાલુકામાં ત્રણ નાના નાના રાજ્યે હતા એક ચૌહાન બીજું આવાસ સાસવણ મા અને ત્રીજું સાગર ગદમા. ચૌહાન અને આવાસ તે હિન્દુ રાજ્યો હતા, પણ સાગરગદપર હિન્દીના

બાદશાહ તરફથી સુસલમાન સરદાર હકુમત ચલાવતા. અને બાકીના બન્ને હિન્દુરાજ્યો પાસેથી ખરણી વસુલ કરીને દિલ્હી મોકલતા. આગળ ઉપર સાગર ગદમા સુસલમાન સરદાર બળવાન બન્ને અને તેણે દિલ્હી ખરણી મોકલવાનું ધંધ કયું અને બાદશાહના ફરમાનને તે અમાન્ય કરવા લાગ્યો. તેથી હિન્દીના બાદશાહે તેને હરાવવામાટે એક સરદાર મોકલ્યો પણ તે સરદાર હારીને પાછો દિલ્હી આવ્યો. ત્યાર પછી બાદશાહે બીજો સરદાર મોકલવું નક્કી કર્યું. અને મુઝી પૈડાના ખડીઆ રાજા બિગળને કાગળ લખીને દિલ્હીથી મોકલેલા સરદારને મદદ કરવામાટે વિનંતી કરી. રાજા બિગળે દિલ્હી સરકારનું ફરમાન માન્ય કર્યું અને પોતાનું બધું લશ્કર લઈ નકકી કયાંમતએ દિલ્હીથી આવનાર સુસલમાન સરદારને યાત્રા આગળ તે મળ્યો. સુસલમાન સરદારે પશ્ચિમ દિશા તરફથી ગદ પર ચઢાઈ કરવી અને લદાઈની ચરૂઆત થાય, ત્યારે રાજાએ પોતાનું લશ્કર લઈ પૂર્વ બાજુથી હલ્લા કર્યો એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે બન્ને એક કુચ કરી પશ્ચિમને બાજુએ લદાઈના મારબ થયેલ રાજા બિગળે પોતાના બધા લશ્કર સાથે ગદ પર છાપો મારી અને ગદની અંદરના સરદારને હરાવી તેને પકડી દિલ્હીથી આવેલા સરદાર સાથે તેને બાદશાહ પાસે મોકલી દીધા અને પોતેજ ગદ પર રહીને રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ચેડા દિવસ પછી તેણે ચૌહાન અને આવાસ સાસવણ એ બે રાજ્યો જીત્યાં. બાજુ બાજુ કેઈ પણ ચરુ ન હોવાથી રાજાએ પાછા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને ત્યાંજ કાયમતું રાજ્ય સ્થાપ્યું તેના લશ્કરને પણ આ વિચાર ધણુજ ગમ્યો. શાન્તિને વખતે આટલા મોટા સૈન્યની જરૂર ન હોવાથી રાજાએ ભેખડના લોકો રાખી બાકીઓને મીકાના અગર ખાંધી આપ્યા અને તેમને જે ઠેકાણે ચોગ્ય લાગે ત્યાં એક વસાહત સ્થાપવાની રજા આપી. મીકાના અગરમાંથી સારી કમણી ચવાથી મુંગી પૈકણ પાછા જવા કરતાં ત્યાજ રહેવું તેમને વધારે ગમ્યું. રાજા બિગળ પછી તેના વંશજે પણ અહિં ધણુ વર્ષો સુધી રાજ્ય કરતા હતા. આ ઇતિહાસમાં બિગળ રાજા હિન્દીના બાદશાહની વિનંતી થી અહિં મદદ માટે આવ્યો એ વિધાન સંસ્યાર્પદ લાગે છે.

આગળ ધીમે ધીમે મીકાના અગર અને વસાહતો બધતી ગઈ અને આગરી લોકોની વસ્તી કોલાહાળ જીલ્લામાંના અલીગઝ, પેલુ, પનવેડ, કરજત, શેડ અને મનગામ તાલુકામાં થતી ગઈ અને જલ્દી

અને થાણા લુટવાના થોડાં લાગમમાં ફેલાઈ. જે જમીનમાં ખાસ છે અથવા તે ખાસચણી જમીનની અસપાસ આગરો લોકોની વસ્તી માલમ પડે આનું કારણ એ છે કે મીઠું પકવવાનો ધંધો કમાણીવાળો હોવાથી રાત્રી (ખાતે મોકાના) આગરો તે લોકોને બાંધી આપી તેમને જ મીઠું પકવવાનો હુકમ આપેલો હશે અને તેથી ખાત્રી લોકોનો તે ધંધામાં પ્રવેશ થઈ શક્યો નહિ હોય. આ પ્રમાણે આ ધંધો આગરો જાતમાં પેઢીઓથી ચાલતો આવે છે. નવા આવેલા લોકોનો ધંધો મીઠું પકવવાનો હોવાથી અને તેમની જાતનું નામ મૂળના લોકોને ખબર ન હોવાથી મૂળના લોકોએ નવા આવેલા લોકોને આગરો એમ કહેવા માંડ્યું. ધણી જાતોના નામ તેમના ધંધા પરથી પડ્યા છે. આ તત્વને અનુસરીને મીઠું પકવનારા લોકોને આગરો એમ કહેવામાં આવ્યું હોય તે નવાઈ નથી.

આંગરે.—મરાઠે ગાડીમાં નૌકાનયની અંદર જે મરાઠા સરદારો નામાક્રિત થયા તેમનામાં કુલાખાના આંગરેનું નામ પ્રખ્યાત છે. જે સમુદ્ર તીરપરના પ્રદેશોમાં આવેલો પોતાનું નામ ગળવ્યું તેને પહેલા અદાગર એટલે આઠ ગામનો સમુદાય એમ કહેવામાં આવતું. હમણા આ ગામોનો સમાવેશ અલિખાગ તાલુકામાં થાય છે. આ ગામમાં પહેલા ચૈત્ર ગામ ધણુ જ પ્રસિદ્ધ હતું. આગળ શિવાજીને આ પ્રાંતની ઉપયુક્તતા વધારે ભાગી. તેણે અહીં આ કિલ્લા બાંધી પોતાનો મુકામ કર્યો. અલીખાગમાં તેણે ૧૬૮૦ માં એક મજબુત કિલ્લા બાંધ્યો તેજ કોલાખા. પરંતુ ચિવાજી કાઠું લગ્યો તેથી તેના હાથથી આ પ્રાંતનો બંદોબસ્ત બેઠો તે પ્રકારે થઈ શક્યો નહિ.

મૂળ પુરૂષ—આગરનો પહેલો પ્રસિદ્ધ પુરૂષ તુકોળ સંકપાળ હતો. અને શહાલ લોસલને આગલી વિરૂદ્ધ કોઠણમાં લડાઈ કરવામાં મદદ કરી પોતાના ઇકરા કાન્ડોલ સાથે શરૂઆતમાં ચિવાજીના આરમારના નોકર હતા. અને જ્યુ પોતાના કામમાં પ્રવીણ હતા. તેમનું વર્તન ચોખ્ખું હતું તેથી શિવાજીના વખતમાં પ્રસિદ્ધ પાડ્યા. સંભાળની કારકીર્દીમાં કુલાખા પર લાવેલ શુજર નામનો સરદાર હતો અને કાનોલ આગરે સંકપાળ એ દયોધરના ફરતા આરમાર પર મુખ્ય હતો. કાનોલ સંકપાળ આગરવાદી નામના ગામનો રહેવાથી હોવાથી તેને અને તેના વંશજોને આગરે એવું ઉપનામ મળ્યું. કાન્ડોલ આગરેનો પહેલો પ્રસિદ્ધ પુરૂષ તુકોળ ઈ. સ. ૧૬૬૦ માં મરણ પામ્યો તેના પછી તેના ઈ. સ. ૫૮ વા. ૨

ઇકરા કાનોલ એ તેનું કામ હાથમાં લીધું. કાનોલ આંગરે કુટુંબનો સંપાદક હતો. સ. ૧૬૬૭-૬૮ ને આગરે તે મરાઠાના આરમારનો અધિપતિ બન્યો. કુલાખા, ખાદેરી, સાગરગડ, સુવર્ણદુર્ગ અને વિજયદુર્ગ આ ઠેકાણે તેના મજબુત સ્થાન હતા. ૧૬૮૯ ની સાલમાં તેણે પોર્તુગીઝ અને શિર્દી એમના સંયુક્ત આરમાર સાથે લડીને સાગરગડ કિલ્લો લીધો. અને કુલાખા, ખાદેરી સાગરગડ આ ઠેકાણેનું અને રાજકોટ અને ચૈત્રનું પણ વખલ પોતાને મળવું બેઠ્યો એવી સંધી કરી. શાહુ અને તારા-બાઈ એમની વચ્ચે ટોટો શરૂ થયો. ત્યારે કાનોલ એ તારાબાઈનો પક્ષ લઈ મુળધી સાવંતવાડી મુધીને સમુદ્ર કિનારે રાજમાથી કિલ્લો અને કંઠ્યાણ ભિંવરી પરગણું એટલાનું અધિકાર પત્ર મેળવ્યું. આગળ ૧૭૧૩ ની સાલમાં બાલાલ વિશ્વનાથની મારફત તેણે શાહુ સાથે સંધી કરી અને ખાદેરીથી દેવગડ મુધીના પ્રાંતનું અને હસ ઠેકણી કિલ્લાનું અધિકાર પત્ર આરમારના મુખ્ય સેનાપતિની જગ્યા અને સરખેડા એ પદવી શાહુ પાસેથી મેળવી કાનોલ એ મુસલમાન અંગ્રેજ અને ફિરંગી આ ત્રણેની સાથે લડીને મરાઠાઓના જંજીર અને માન એનું રત્ન કર્યું. કાનોલ ઈ. સ. ૧૭૨૬ ની સાલમાં મરણ પામ્યો. વિવાદિત સીધી બે અને ઉપસીધી ચાર એમ એને છ ઇકરા હતા.

સેજોલ—કાનોલના મરણ પછી તેનો ઝૈરસ મોટો પુત્ર સેજોલ સરખેલીને કારભાર તપાસવા લાગ્યો. તેનો સ્વાભાવ મળતાવડો હતો અને કોઈની સાથે પણ ટોટો ફરિયાદ થયો ન હતો. પરંતુ તે વધારે દિવસ લગ્યો નહિ. ઈ. સ. ૧૭૩૩ માં તે મરણ પામ્યો.

સંભાલ—સેજોલ પછી કાનોલનો નાનો ઝૈરસ પુત્ર સંભાલ અને દાસીપુત્ર માનાલ એમની વચ્ચે પૈસાની વહેંચણીની બાબતમાં ઝગડા શરૂ થયા. આગરેના કુટુંબમાં જે તડ પાડીને, તેમની સત્તા ઝોછી કરવાના ઇરાદાથી બાલાલને વખતમાબ એવો ઇલકાળ આપીને કુલાખામાં રાખ્યો અને સંભાલને સરખેલીનું પદ આપીને સુવર્ણદુર્ગ અને તેની દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ વહેંચી આપ્યો. બાલાલનું આ કૃત્ય સંભાલને ગમ્યું નહિ. શાહુ મારફતે આ વ્યવસ્થા ફેરવવા માટે તેણે ખડખડ કરી. પણ તેમાં તે કાંઈ નહીં આપ્યો સંભાલ અને માનાલ એમની વચ્ચે હંમેશાનો અણબનાવ થયો.

તુળાલ—માનાલનો સગો ભાઈ તુળાલ

અંભાણ પાંચે રહીને કારણાર ચલાવતો હતો. ઈ. સ. ૧૭૭૬ માં સંભાણ મરણ પામ્યો. ત્યારે તુળા-
ણીને સંભાણની જગ્યા પરકાલી, પહેલાનો ટોટો
ચાલુ રાખ્યો. તુળાણ પંથાનો કટો દુરખત હોવાથી,
પેકાચો અંગ્રેજોની મદદ લીધી. અને તુળાણના
ફરજી, દુર્ગ, વિજયદુર્ગ, વગેરે કિલ્લાઓ, કબજે
કર્તા અને તુળાણને અને તેના ભેરાં છોકરાંઓને
કેદ કરીને (ઈ. સ. ૧૭૫૬) ડાંગરી નામના કિલ્લામાં
રાખ્યા.

માનાણ :—પેશવાએ માનાણને ઈ. સ.
૧૮૩૫ ની સાલમાં હુલાબાનો અધિકાર સોંપ્યો.
ત્યારથી તેણે પેશવા સાથે હુળીમગીને, પોતાના
ભાઈઓ સાથે ઝગડો ચાલુ રાખ્યો. તુળાણ સાંધે
ધમકા હિલ્લા યુદ્ધમાં પાછું ધાટપર આવીને તે
પેશવાને મદદ કરતો હતો. પરંતુ પેશવાઓએ
તુળાણને હરાધ્યા પછી, અને તેને કેદમાં નાખ્યા
પછી, નેનાજ વંશમાંની મિલકત અને કિલ્લા માનાણ-
ને આપીને, આંગરેની હોલંત લેગી થવા રીધી નહિ.
બાલુકાટ અને હાસગાંવ એંગ્રેજોને આપીને; વિજય-
દુર્ગના કિલ્લા પેશવાએ પોતે લીધી. અને ત્યાં
પોતાની આરમાર સત્તા સ્થાપન કરીને, આનંદેશ
ધુળવ નામના માણસને ગુજેદાર નીર્યો. આ પછી
તરતજ એટલે ૧૭૫૮ માં માનાણ મરણ પામ્યો.

રઘુણ :—માનાણના મરણ પછી રઘુણ નામ-
ના તેના હાસીપુત્રને પેશવાની સહાયથી સીટી લોકો
સાથે લડતુ રહ્યું. તેણે ઉદેરીગેટ સીટીએ પ્રાસેથી
હતીને પેશવાને આપ્યો. રઘુણએ અલીબાગમાં
રહી, પોતાના સુલકની સારી વ્યવસ્થા રાખી અને
સાંધ વગેરે હિલ્લા ગીદાના આગર રેથાપી પોતાની
ઉપજ વધારી. ઘરઘરે તે પેશવાને બે લાખ રૂપિયા
ખાંધી આપતો હતો. અને અલીબાગમાં એકાંત
સરંજામ અને લશ્કર રાખીને તેણે પેશવાની નોકરી
કરી. રઘુણ ૧૭૬૩ ની સાલમાં મરણ પામ્યો.

માનાણની બીજી અને બાપુરાવ :—રઘુણના
મરણ પછી, રઘુણના નાના છોકરા માનાણજી પાલ-
કર જ્યાંસંદ આગરના હાથમાં આવ્યું. વ્યયિહિ
આવાત પૂતા ઘરખાંરની સંમતિયંબર કરી હોવાથી
માનાણ અને વ્યયિહિ અને તેમની આંખમાં
આવ્યા પછી એટલામાં સવાઈ માધવરાવ મરણ પામ્યો
આથી બાપુરાવને ગાદી મળી. કારણકે મંડળની
સત્તા બાપુરાવે જકડી ધરી. આ વખતના કારણવાનમાં
માનાણનો પંચ પંચમાં લીધા હોવાથી પ્રતિપક્ષી
જાંતુ હોવાને કારણમાં મદદ માટે પંચવ્યવહાર
ચલાવ્યા. બાપુરાવ નામના સંદર્ભે સિદ્ધે વારકથી

અલીબાગ આવ્યા. તેણે બંનેપક્ષના હકકદારોને
કેદમાં નાંખીને પોતેજ અલીબાગ પચાવી પડ્યો.
બાપુરાવ આંગરે કુંડળમાંનાજ પુરૂષ હતો. અને
તે હોલતરાવ સિદ્ધેનો મામે હતો.

૧૮૧૩ ની સાલમાં બાપુરાવ જાગ્રામ મુકામે
મરણ પામ્યો. માનાણએ પાછું માણુ ઉચક્યું અને
પેશવાને ૧૦ હુંબરના સુલક અને ખાંદેરી બેટ
આપીને તેણે અલીબાગ પાછો મેળવ્યો. ૧૮૧૭ માં
તે મરણ પામ્યો. બંને પેટીમાંના કળ્યાને લીધે,
ઘણું તુકસાન થયું. અને ત્રીસ પાંત્રીસ લાખની
તેમની ઉપજ તથા લાખ પર આવી ઉભી.

રઘુણ બીજો :—માનાણ પછી તેનો અદપવથી
છોકરો રઘુણ ગાદીપર બેઠો. બિવલકર આની વ્યવ-
સ્થા ભેટા હતા. પેશવાઈની સમર્થિત પછી ૧૮૨૨
ની સાલમાં, અંગ્રેજ અને આંગરે વચ્ચે સંધિ
થઈ અને આંગરેએ અંગ્રેજોની સત્તા માન્ય રાખી.
ત્યારથી આંગરેની ગાદીના વારસ હરાવવાનો અધિ-
કાર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. ૧૮૩૮ ની સાલમાં
રઘુણ મરણ પામ્યો બે વરસ પછી તેના છોકરો બીજો
કાનોણ મરણ પામ્યો. આથી આંગરે કુંડળની યોર-
સ સંતતિનો અંત આવ્યો. રઘુણની આંખે આથી
જતાક લેવાની વરવાળગી મંગી. પરંતુ અંગ્રેજોએ
તેમ કરવાની નાપાડી સંસ્થાન ખાલસા કયું.

પયાલોચન—આંગરેનું કુંડળ હરિયાને
લગતી બાજતોમાં ભારે સાહસ ખેંચાઈ હતું. નાન-
પણથી સમુદ્રના મોઝાંઓ પર રમત કરાથી, તેમના
સારીમાં જન્મથીજ સાહસ અને મજબુતી એ બે
શુણ આવ્યા હતા. તેથી વેપારી જહાજોપર હુડકાટ
કરીને, ધનિક થવા તરફ આ શુભોના તેમણે ધણી
ઉપયોગ કર્યો. તે વખતની વસ્તુસ્થિતિને વિચાર
કરતાં આંચિઆઓનો ધંધો ધણેજ નફાકારક હતો.
ગુલામોના વેપાર, સાંચિયાપણું વગેરે શરૂદો
સાંભળતાંજ આને આપણને કંઈક થઈ આવે છે,
અને તે વાતો પ્રત્યક્ષ કરનારા લોકો મનુષ્ય નામને
ચોગ્ય છે કે, નહિ, એવી ચાકો ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ
કોઈપણ વાતનો વિચાર કરતી વખતે તે વખતની
પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવો ઘટે છે. પ્રત્યક્ષ અંગ્રેજ
વેપારીઓએ પણ સાંચિયા વિદ્યામાં અચગરપતા
મેળવી છે. ડગલાસ કહે છે કે મરાઠા સાંચિયા દુદ્ધ તો
ખરાજ, પણ અંગ્રેજ સાંચિયાઓ તો તેથીપણ દુદ્ધ
હતા. અંગ્રેજોમાં આ વાતનું રૂપન વધારે હતું, અને
તેમનામાં લોભ વધારે હતો.

આંગરે અને અંગ્રેજો વચ્ચે સમુદ્રપર ધણી
વરસો સુધી ઝગડો ચાલતો હતો. આ હુકીવતો

ધૃતિદાસ વાંચીએ છીએ, ત્યારે એમ જણાઇ આવે છે કે આ પાયાત્મક કલામાં આપણા લોક અંગ્રેજો સાથે બરાબરી કરી શક્યા એટલું જ નહિ પણ હવેના વરસો સુધી તેમણે ઈરિયાપર અંગ્રેજોનું ભેર ચાલવા લીધું નહિ. આ વાતનું આજે આશ્ચર્ય થાય છે. સન ૧૮૨૪ થી ૧૭૫૪ સુધી, અંગ્રેજોના બે, રૂઝ લોકોનું એક અને રૂઝ લોકોના ત્રણ મોટાં લગાયક જહાજો આંગરે લોકોએ કબજે કર્યા. અંગ્રેજો નાના પ્રકારના ઢાવપેચ બેઠ્યા. કોઈકવાર તેમણે પોર્ટુગીઝોની મદદ લીધી. કોઈકવાર તેમણે સીદીઓ સાથે ઢોસ્તી કરી કોઈકવાર તદ્દન નાદલાજ થઈ આંગરે સાથે સંધિ કરી. આ પ્રમાણે તેમને અનેક ઢાવપેચ રમવા પડતા હતા. ઘેરિઆ ઉદે વિજયદુર્ગ કિલ્લાપર ઇંગ્રેજોના જે ગોળા જઈને પડતા તે કપાસના ઉત્તના હતા એમ અંદરના લોકોને લાગતું. પશ્ચિમ કિનારાપર આંગરેની સાથે લડવા માટે કંપનીએ તદ્દન જુદું જ આરમાર રાખી મુકયું હતું. તેના ખર્ચે ઈરવેયે પાંચ લાખ રૂપિયા હતું. સરકેસ નામનું અંગ્રેજનું જહાજ આંગરેએ બ્યારે કબજે કર્યું ત્યારે જે લડાઈ થઈ તે ૩૮ વર્ષો સુધી ચાલી આંગરેના ધાક એટલે બધા હતા કે, અરબી સમુદ્રમાં આવનારા જહાજો કિનારાપર સહીસલામત આણવા માટે આંગરેના ભોમિયાને પાંચ હજાર રૂપિયા બક્ષીસ આપવાનો રિવાજ કંપનીએ ચાલુ રાખ્યો હતો. આંગરેના વંશમાની ઘણી સીઓ પણ પુરૂષો પ્રમાણે જ બહાદુર હતી જયસિંગની સી સકવારખાઇએ ૧૭૬૮ ની સાલમાં ખાનદેરી બેટ કબજે કર્યો. તે પાછો લેવાની કોઈનીજ હિંમત ચાલી નહીં. તેના પતિ પુનાની જેલમાં હતો. બેટ બે સ્વામીનંદરીશ તોજ તારા પછીને છેડવામાં આવશે એવું વચન શિંદેએ તેને આપ્યું. એના શખ્તોપર વિશ્વાસ મૂકીને તેણે કિલ્લો ખાલી કરી આપ્યો. પણ શિંદેએ વચન ભંગ કરીને તેના પછીને કાર માર્યો. રીછુભી સી આનંદીખાઈ પણ એવીજ પરાક્રમી હતી. અનેક પ્રસંગોએ તે ઘણીજ બહાદુરીથી લડી હતી. શિંદેના પહેલી હાવાથી અને શિંદેની સાંથે લડતું પડતું હાવાથી આંગરેમાં કંઈપણ આપ્યું હતું. આંગરેની સાથે તકરાર કરીને તેમની અનિયંત્રિત જલસલાની આદે જે કોઈ આવતું તેને ઘણું જ દુઃખ ભોગવવું પડતું. કોઈવામાં સીવીને સાંગરમડ કિલ્લાની ટોચ પરથી નીચે સમુદ્રમાં નાંખી દેવાની શિક્ષા હિંમતનીજ હતી. આંગરેપાસે ઉત્તમ પ્રકારનાં અરબી અને ઈરાની સુદર યોદ્ધા હતા. જમીનપર પણ આંગરે રે અમલ બનાવતા. સાહજનપતીની વખતે આંગરેની સત્તા ઘણીજ હતી. લોકોઅંતરે મજબૂત કિલ્લો

તેમનાજ તાબામાં હતો. તેપણ આંગરેએ રાજ ચિત્તે કોઈપણ દિવસ ધારણ કર્યો નહિ. શિવાજી પછી મરાઠીશાહી પર ઘણા વિકટ પ્રસંગો આગ્યા. આ પ્રસંગોમાં સીદી મોગલ અને પોર્ટુગીઝ આ ત્રણે સત્તા સાથે બહાદુરીથી અને યુક્તિથી લડીને મરાઠા લોકોને અગાઉ જેમને તેમ કાયમ રાખવાથી આંગરેનું નામ રાજના ધૃતિદાસમાં પ્રજાપ મનાય છે. સને ૧૭૬૦ માં કાનેથ કારભાર તપાસવા લાગ્યો. ત્યારથી તે આસરે એકસો પચાસ વરસ સુધી એટલે સને ૧૮૪૦ સુધી આંગરેની સત્તા અરબી, સમુદ્રપર ચાલુ હતી એમ કહેવામાં હરકત નથી. જો તે સુખાં તાણે કરી પોતાનું રાજ્ય આસરે ૧૫૦ માઈલ લાંબી અને ૩૦ થી ૬૦ માઈલ પહોળી જમીન પર ફેલાયું. સને ૧૮૪૦ માં કેલ પલુ વારસ ન હોવાથી તેમનું રાજ્ય અંગ્રેજોએ ખાતસા કર્યું. આ વખતે તેમની ઉંમર ત્રણ લાખની હતી.

(સંદર્ભ ગ્રંથ ગ્રંથક મરાઠી રિસાયાત ઇતિહાસ સંગ્રહ માં (લુલ્લ-આગાધ ૧૬૦૮) ઇપેલી આંગરેની બખર સુખાં ગેઝેટિયર મરાઠા જાને ઇતિહાસ)

મ્યુનિસિપલ બોર્ડના (૧૪) સ. પ. ૬૩ સ. ૧૪) મ્યુનિસિપલ શખ્તો, મ્યુનિસિપલ ઇન્ક અર્થ યુગ્ય બાદશાહ (વેનરેબલ, ચેલેસિટ) કોલેક થાય છે. રામન ચિત્રે આ પદવી ગામડાં કોલેકિયસને તેણે કદેવી લેલું. દાજીય-કામેગિરીમાંથી આપી હતી. અને તે તેણે પહેલા રામના, બોર્ડના ના અધિકાર તરીકે ધારણ કર્યું. આગળ અનેક કોનન બાદશાહે, આજ પદવી ધારણ કરી હતી. રામના, બોર્ડના ટેવિયસ ઇ. સ. પ. ૬૩, સરદેખાટની રકમી તારીખે. એટલે જે વરસે સિસારોકોસસ હતો તેને કિરિયાનું નવું રૂપ ધાવતર રચાયું હતું તે નામમાં જાણી તેના વંશ ઘણા જોતો હતા. છતાંપણ રામના કમુરુલા મેલ્ટુટની જગ્યા અને સિનેટનું સમસકલપને પહેલા તેનાજ બાપને મળ્યું તેની માન નામ આપ્યા હતા. જે જયલિયાની ઇકરી હતી. આ જયલિયા એટલે એમ. અટિયસ બાદખાનની પત્ની. અને પ્રત્યક્ જયલિયન સીસારની બહેન. આ બાદે સગપણને લીધે, આકટેવિયસના આપુરખાને, બૂદીય દિયા મળી. એના પાંચમે વરસે (ઇ. સ. પ. ૫૮) તેના બાપ મરણ પામ્યો. આંશરે એક વરસ પછી, તેની માએ બીજું લગન કર્યું. આથી એનો અરમાન બાપ એવં મારકેસ દિવિયસ તેના પાતક બન્યો. પોર્ટુગીઝ બેરના બોર્ડને વરસે તેણે પોતાની ઘટી જુલિયાના ઉત્કરુકિયાનો પ્રસંગે રામન દિવિયસ માણે મૃતની સ્તુતિકરક લાપણ કર્યું. તેના આપુરખા

સાર્વજનિક ભાષણ કરવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૧ની સાલમાં, તેને રોમા વિહરિયસ (વરવરોષ) મળ્યું અને તેની પોટિક્કલ કોલેજમાં ચુટણી થઇ. આટલું મોટું માન, તેની માનો માઓ જહુલિયસ સીઝર, આ વખતે રોમનો સર્વોચ્ચ કારી (ડિક્ટેટર) હતો, એટલે જ મળ્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૧ની સાલમાં, સીઝરે આફ્રિકામાં જે વિજય મેળવ્યો, તેમાં આંકટેવિયસ હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૧માં સિનેટ તેને પોટિશિયન (ઉચ્ચ રોમન) એવી પદવી આપી. અને સીઝરના 'મારટર ઓફ કોસસ' (ચોટસ્પરક-પરનો અધિકારી)ની જગ્યાએ તેની નીમણૂક કરી. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૧માં સીઝર પાર્થિયન લોકોપર ચડાઇ કરવાનો વિચાર કરતો હતો ત્યારે આ સુધમાં તેણે આંકટેવિયસને હેલિરિયામાં આપોલોનિયા નામની ઓક વસાહતમાં શુપ્તરોતે માહિતી મેળવવા માટે મોકલ્યો. ત્યાં હતો ત્યારે રોમમાં સીઝરનું ખૂન થવાની ખબર તેને મળી. આથી તે પાછો ઈટાલિમાં આવ્યો ત્યાં તેને ખબર પડી કે, સીઝરે તેને પોતાના હતકે લઇ, પોતાનો વારસ નીચો મે. આથી તેને ગાયસ જુલિયસ સીઝર આંકટેવિયસ એવું નામભિદાન પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ આ વારસો તેને થાતક નીવડ્યો. તેની માએ અને બીલો લોકોએ, તે અમાન્ય કરવામાં તેનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આંકટેવિયસને પોતાની બુદ્ધિસામર્થ્યમાં વિશ્વાસ હતો. તેથી તેણે રોમન સામ્રાજ્યની લગામ હાથમાં લેવાની જવાબદારી સ્વીકારવાની અને રોમન લોકોને આપેલી રકમ જે સી આપવાનું બંદરે કહ્યું. પરંતુ સીઝરના પાંચા કાળો અને માલમત્રા માર્ક ઓટનીના કાળમાં હતી. ઓટનીએ આંકટેવિયસનો હુકમ માન્ય રાખવામાં જરા તકદાર ઉઠાવી. જૂદસ અને કેશિયસ પોતાપોતાના પ્રાતમાં જતા રહ્યા. સિસેરો ઓટનિયસ પછી ચુકિતથી ચાલી તેને ફગાવવાના વિચારમાં હતો. આવી પરિસ્થિતીમાં આંકટેવિયસ ઘણી જ ચતુરાઈ વત્યો. તેને સૈન્યનું ઘણું જ પોઠળણ હતું. સીનેટ પછી કાન્ટોલોને ઓટનિયસ વિરૂદ્ધ સચાસ યદ્ય આંકટેવિયસને મદદ માટે જોવા-વ્યો. તેણે ૪૩ માં ઓટનિયસનો મ્યુટિના ઉઠાણે પરાજય કર્યો.

ઈ. સ. ૪૩ વી તરીકે ચુટણી અને પ્રતિસ્પર્ધી એ સાથે હુરિકાઈ-લકરની માંગણીની લીધે, અને સિનેટની મરજી વિરૂદ્ધ, પછી તે ચુટણી ત્યારે તેણે ઓટનિયસ અને લેપિડસ તેમની સાથે સલાહ કરી. અને સીનેટે એ ત્રણે જણનું અધિકાર મંજૂર નીચીને પાચવેરસ સુધી તેમના હાથમાં અધિ

કાર આવ્યો. ત્યારપછી ત્રણે જણએ નવી, આસનાઈ માણસોની એક યાદી જનાવી; અને ત્રણે સિનેટના સલાસદો અને બેહબાર સરદાર (નાઈટ્સ) ને કાર કર્યા. પછા શહેરોમાંની જમીનો જપ્ત કરી, તેણે સિનેટને બેઠેલી આપી. ઓટનિયમના કહેવાયરમી સિસેરોને પછું મારી નાખવામાં આવ્યો.

ત્યાર પછી આંકટેવિયસ અને ઓટનિયસે મળી જૂદસ અને કેશિયસ પર ચડાઇ કરી, અને તેને કિલિપી આગળ પરાજય કર્યો. પછી ત્યાર પછી તરતજ જાને વિજેતાઓ વચ્ચે લડાઈ બંધી. પછી થોડા વખતમાં, પાછી મંડિ થઇ. અને ઓટનિયસે આંકટેવિયસની બાઉન આંકટેવિયા સાથે લશ્ક કયું, અને જાને વચ્ચે વહેંચણી કરીને ઓટનિયસને પૂર્વ સામ્રાજ્ય અને આંકટેવિયસને પશ્ચિમ સામ્રાજ્ય મળ્યું. લેપિડસે આફ્રિકા પ્રાપ્ત લીધો આ દરમિયાન સેકસ પાર્થિયસે રોમને મળતા અનાજનો જથ્થો અટકાવ્યો. આથી તેને જૂમકથ સમુદ્રમાંના બેટો આપવામાં આવ્યા. પછી થોડા જ વખતમાં આંકટેવિયસે તેના પર ચડાઈ કરી અને તેને એશિયા-પ્રદેશમાં નસાડી મૂક્યો. લેપિડસને પાંચા હુદ્ર માનતા હતા. આથી જાને વચ્ચે જ હુવે ખરી હરિકા કરી બંધી. પરંતુ ટોટો વધતા, વચાળામાં પાચ વર્ષે ચાલી ગયા. આ દરમિયાન, ઓટનિયસે કોઇ, પછી બતની તેયારી કરી નહિ પછી કિલિપીના સમી-સાથે વિલાસમાં બે વરસો વીતાવ્યા આથી રોમન લોકોની સ્વાભિમાન વગેરે ભારનાઓને ધક્કો લાગ્યો, અને તેમણે આંકટેવિયસને વધારે જ મદદ કરી. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮ માં આંકટેવિયસે લીલિયા સાથે લગ્ન કર્યું. તે બાબ્ કિલિપીના સાથે શ્રીકા-ચોરિયો દલા સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. એ દુનીએ આંકટેવિયા સાથે છૂટાછેડા કર્યો, અને એક વ્યવસ્થા પત્ર તૈયાર કર્યું. આથી તે કિલિપીનાની વધારેને વધારે સત્તા નીચે આવ્યો. આથી લડાઈ બંધી. ઇ. સ. પૂ. ૩૬માં એકિટવિયસ આગળ ભારે લડાઈ થઇ, અને ઓટનીના આરમારનો પૂર્વ નાશ થયો અને જમીન પરતુ સૈન્ય શરણે ગયું. ૩૦ માં, આંકટેવિયસે એલેકઝાન્ડ્રિયાને ઘેરા ધાવ્યો, આવી ઓટની અને કિલિપીનાએ જાને એ આરમ હર્યા કરી

સા આજ્યની પુનર્જનના અને નવી નિજન. આ પ્રાણીય શત્રુનું નિર્મૂલન કરી, સર્વજ્ઞ શાપિ દેવાવી, આંકટેવિયસ, રોમ પાંદો આવ્યો. અર્થાત રોમન લોકોએ તેનું ઘણું જ આનંદ પૂર્વક સ્વાગત કર્યું. ત્યાર પછી તેણે પુનર્જનનાનું કાર્ય હાથ ધર્યું. સીનેટ, મેલ્ટ્રેટ, અને લોક મંડળ

પોતપોતાના કામો પહેલાંની માફક ચરૂ કર્યાં. સરહદ પરનું આધિપત્ય દસ વરસ સુધી ઝાઝડેવિયસના હાથમાં આપવામાં આવ્યું. આખું લશ્કર, અને આરમારની સત્તા તેના હાથમાં આપવામાં આવી. અને પરાક્રમેનો કારભાર પણ તેનેજ સોંપવામાં આવ્યો. અને દરવરસ તેનેજ કોન્સલ નિમવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. ૨૭ માં લોકશાહીનો મુગટ તેના ઘરના બારણા પર ચઢાવવામાં આવ્યો, અને તેને ઓગસ્ટસની પદવી આપવામાં આવી.

ત્યાર પછી ઓગસ્ટને જાતે ગોલમાં, ઓશાયામાં અને રૈપેનમાં જઈ, ત્યાં સુવ્યવસ્થિત રાજ્યકારભાર શરૂ કર્યો. આ કામમાં તેણે દસ વરસ ગાળ્યાં. અને ઇ. સ. પૂ. ૧૮ ની સાલમાં તે રોમ પાછો આવ્યો. આથી પંચ વરસ સુધી પાછો તેના હાથમાં રાજ્યકારભાર આપવામાં આવ્યો. ત્યાર પછીના ત્રણ વરસ તેણે રોમમાં સુધારણા કરવામાં પસાર કર્યા. આ વખતે તેણે "જ્યુલિયન લૉ" વગેરે કાયદાઓ કર્યા. ઇ. સ. પૂ. ૧૬ માં, સામાન્યની ઉત્તરે સરહદ પર જર્મન ટોળીઓએ હુલ્લા શરૂ કર્યા. આ સંકટ દૂર કરવામાં ઓગસ્ટને આગળના પચીસ વર્સો ગાળ્યાં. આ કામમાં ટાયગેરિયસ અને હરુસસ એ બે તેના ચોરમાન હોકરાઓએ તેને મદદ કરી. ટાયગેરિયસે કાન્યૂબ નદી પર શાન્ટન ડેકાણે લારકરના મંથકો સ્થાપ્યાં. પાછી ઓગસ્ટસની સુદત વધારવામાં આવી. પરંતુ એટલામાં લેપિડસ મરણ પામ્યો. અને તેનો વિશ્વાસુ મિત્ર ઝિંથિપ્પા તેને છોડીને ચલ્યો ગયો. ઇ. સ. પૂર્વે ૯ માં તેનો પરાક્રમી હોકરા હુસસ મરણ પામ્યો. ટાયગેરિયસ તેના ચોરમાન હોકરા હતા. ઓગસ્ટસ આ હોકરાને ચાહુતો નહોતો. આથી તેણે ઝિંથિપ્પાના બે હોકરા ગાયસ અને વ્યુશિયસ દત્તક લીધા. અને તેઓજ વારસ, છે એમ જાહેર કર્યું. પરંતુ જાને એક પછી એક એમ મરણ પામ્યા. આથી નાઈલાજ ચર્ક તેણે ટાયગેરિયસને વારસ નીચે.

ફરીવાર જર્મની છોડવા તરફ તે વળ્યો. ઇ. સ. ૫ માં માર્કોમની (એલેમિયા) પ્રાંતના રાજા એરેઓડન પર ચઢાઈ કરવાની તેણે ભારે તૈયારી કરી. પરંતુ એટલામાં પેનોનિયા, અને હાલ્ગેશિયા ડેકાણે બંદોબસ્યા. તે શમાવવા માટે તેને પાછાં આવવું પડ્યું. રૂઈટાલીતંત્ર પર હુમલો થવાનો સંભવ જણાયો. આથી ત્યાં જઈ, લશ્કરમાં લાર્ટી કરવાનું કામ તેણે અપાલમા શરૂ કર્યું. દરેક પ્રાંતમાં લશ્કર ઘોલાવવામાં આવ્યું. તેમ છતાં, ત્રણ વરસ સુધી લડાઈ ચાલ્યા પછી, જંદ શમ્યું. એટ-

લામાં, જર્મન પ્રાંતમાં બુરેસસના રોમન લશ્કરની હાર થઈ છે, એવી ખબર આવી. પરંતુ આ વખતે ઓગસ્ટસ ૭૨ વરસનો હોવાથી, જર્મની છોડીને, રોમન પ્રાંતમાં ઉમેરવાની મહત્વાકાંક્ષા તેણે છોડી લીધી. તેણે લશ્કર મોકલી. સરહદ પરના સંસ્કલ્પ કામ બળવ્યું, બાકીના પાંચ વરસમાં (ઇ. સ. ૧૭-૧૪) કયાંય પણ લડાઈ જાગી નહિ તે વરસો શાંતિમાં પસાર થયાં. સેનેટે તેના અધિકારના પાછાં દસ વરસો વધાર્યાં. પરંતુ હવે રાજ્યકારભારનો બધો ભાર ઓગસ્ટસે પોતાના ચોરમાન હોકરા ટાયગિરિયસ પર નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૩ ની સાલમાં તેણે રોમન લોકોની વસ્તી ગણતરી કરાવી. આ પહેલાં પણ બે વખત તેણે વસ્તી ગણતરી કરાવી હતી. છેવટે રોમ મૂકી, નેપેસ જઈ, પોતાના પિતાના જુના ગામમાં, એટલે નોલામાં, તે રહ્યો. તેની માંદગી વધતી ગઈ છેવટે બધા મિત્રોને મળી સામાન્યની વ્યવસ્થા કરી, ૧૯ ઓગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૪ ને રોમ પોતાની જુદા, ઘણીજ હેંશિયાર, રિશાસુ અને પ્રેમળ પત્નીના બાહુ પ્રદેશ પર માથું મૂકી, તેણે માણ છોડ્યા. મરતી વખતે તેણે પોતાની પત્નીને હરેશીને, "આપણા વિવાહ ગંધનને જુલોત મા" એવા છેવટના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. તેનું મઠું રોમ લઈ જવામાં આવ્યું. ત્યાં ઘણાજ સન્માનપૂર્વક તેના દફનવિધિ કરવામાં આવ્યો.

સ્વભાવ વણુ ન:—જોડાટોર જેવા કેટલાક થોડા લેખકોએ ઓગસ્ટસ પર "પરાગત લોકશાહી હુબાડનાર લોકોના સ્વાતંત્ર્યનું હુરણ કરનાર" એવું તેનું સ્વભાવ વણુ ન કહ્યું છે. આ અપવાદાત્મક લેખકો કારણે સુકીએ તોપણ ટીકાકારના મતો તેના સ્વભાવમાં ઘણાજ જુદા જુદા છે કોઈ તેણે કેવા પ્રકારે સત્તા પ્રાપ્ત કરી એ જાણતમાં, ત્યારે કોઈ તેણે તે સત્તા કેવી રીતે ઉપયોગમાં આણી તે વિષે મત પ્રદર્શિત કરે છે. તેના વખતની પ્રચલિત કંતક કથાઓ પણ હવે અવિશ્વાસાહુ થઈ છે. હમણા આના પછી પાસે જે ઐતિહાસિક સાધનો ઉપલબ્ધ છે, તેની પરથી તેની જાણતના મતોમાં મહત્વનો ફેરફાર થયો છે. ઉમર લાયક યત્તાંજ તેણે પહેલા પહેલા કરેલી. હુસ્સાઇ, ફુરફુલ્યો, અને તેના ક્યેયની આડે આવનાર ગમે તે માણસને કાર કરવાની તેની તૈયારી, આ જાણતો બધાનેજ માન્ય છે. તોપણ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮ માં લિવિયાસાથે વિનાહુ કર્યો ત્યારથી ઇ. સ. ૧૪ માં મરણ પડેલા, ત્યાંસુધી તેની કારકીર્તિનું, બારીક અવલોકન કરવામાં આવે તો એવું જણાઈ આવશે કે, તે ધર્મ, વિજયી, કારક્યાની માણસ, અને મિત્ર

રાજકીય વૃત્તિવાળો. માણસ હતો એટલું જ નહિ, પણ, જગતમાંના મહાન માણસોમાંના તે એક હતો. બહાદર સામ્રાજ્યની રાજ્ય કારભારની પુનર્ધરના કેવી રીતે કરવી, તેની યોગ્ય યોજના મનમાં નક્કી કરીને તેનો પ્રત્યક્ષ અમલ કરવા જેટલો મુત્સદ્દી તે હતો. વહેંચાઈ ગયેલું રામન સામ્રાજ્ય સુસંઘટિત કરીને તેમાં શાંતિ અને સમાધાન સ્થાપન કરીને, રામન સંસ્કૃતિ બે સેકા કરતાં વધારે વખત સુધી છવાઈ રાખનાર તે માણસ હતો.

ઑગસ્ટસપ્તાહ—ફ્રેટડેનની પૂર્વ બાજુએ ૨૦ માઇલપર, એક રમણીય ખીણમાં વસેલું સેક-સેનીના રાજ્યમાંનું એક આરિયકારક ઠેકાણું છે. લોક સંખ્યા ૬૦૦ ની છે. અહીં આ ક્ષારયુક્ત અને લોહ-સુલ્ફાતમક પાણીના પાંચ ઝરા છે. આતું પાણી પીવા-માં, અને નહાવાના કામમાં લેવામાં આવે છે. અર્ધાંગ-વાયુ, સંધિવાત, મગજના તંતુ વ્યથા અને સ્ત્રીઓના રોગપર, આ પાણી રામખણ દવાની ગરજ સારે છે. અહીં આ ઉનાળામાં ઘણા લોકો દવાકેર માટે આવે છે.

ઑગસ્ટીસ અન્ડર્સ જોનાસ—સ્વીડન દેશ-માંના લાગડો ગામમાં આ માણસ ૧૮૧૪ની ઑગસ્ટ ૧૩મી તારીખે જન્મે. ઉપસાલા વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો. બેંગાલશાસનની પ્રત્યક્ષ માહિતિ મેળવવા માટે તે ૧૮૪૨ સાલમાં સ્ટોકહોમની વેધ-શાળામાં દાખલ થયો. ત્યારપછી તેણે ભૂગર્ભક શાસ્ત્રમાં રસલેવા માડ્યો. આથી તેણે સ્વીડન દેશ-માંની બ્રહ્મીભૂમિ જન્યાઓની તપાસણી કરી, તે પ્રદેશમાંના લાગના (સુગંધીય) કલ અને ખલ આ બે નિશ્ચિત કર્યાં. યુજન નામના સ્વીડીસ વહાણે ૧૮૫૧થી તે ૧૮૫૩ સુધીમાં પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી લુદા લુદા ભાગતું ભૂગર્ભકલ્પ નક્કી કરવામાં ઉપ-યોગી ધર્મ પટે એવી માહિતી એકઠી કરી. આ લેણી થયેલી માહિતીના ઉપયોગ કરવાનું કામ, સ્ટોકહોમ-ની શાસ્ત્રીય અકેડમિએ તેને સોંપ્યું. તેના મરણ-પહેલાં કેટલાક દિવસો સુધી, આ કામ ચાલ્યું, અને તેટલામાં જ તે પુરે થયું. ૧૮૫૮ સાલમાં ઉપસાલામાં તેને પદ્મવિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો અધ્યાપક નીમવામાં આવ્યો. તા. ૨૧ જુન ૧૮૯૪ ની સાલમાં તે તેજ દેહાંતે મરણ પામ્યો.

તેના લેખ અને એપિ—તેના બધા લેખોમાં તેણે ઉજ્જવળ વહનપર જેલવચું છે તે ધલુજ મહરવતું છે. વિશિષ્ટ કિરણ યાજ્ઞાપર તેણે ઉપયુક્ત માહિતી મેળવી. સન ૧૮૫૩ની સાલમાં તેણે એમ બતાવી આપ્યું કે, એકાદ ધાતુના બે વિદ્યુત મુલેઅર્ધી વિદ્યુ-

ગારી પેદા થાય અને તે વિદ્યુતગારી વિશિષ્ટ કિરણ ફરક ધનમાંથી બેવામાં આવે તો, આપણને બે પ્રકારના પદાર્થ એકત્રિત થયેલા જણાઈ આવશે. આમાંથી એક પદાર્થ તે ધાતુનો જ હોય છે, અને બીજો પદાર્થ વાયુમાં જે સીધુગારી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે તે વાયુની હોય છે. વ્યવસ્થા સિદ્ધાંતનો પ્રયોગ કરીને તેણે પોતાની ખીણ શોધ દ્વારા બતાવી આપ્યું એકાદ તત્ત્વવાયુમાંથી જે પ્રકારના પ્રકાશ કિરણો નીકળે છે, તેજ પ્રકારના કિરણો તે વાયુ મારફતે શોષાઈ જાય છે. આ તેની શોધ તરફ ઘણા વરસો સુધી, લોકોએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પરંતુ પ્રકાશ કિરણોની મદદથી એકાદ પદાર્થમાં રહેલાં મૂળ દ્રવ્યો યોગબી કાઢવાની વિદ્યાતું મૂળ આ શોધમાં રહેલું હતું. સને ૧૮૬૧ની સાલથી, સૂર્યના વિશિષ્ટ કિરણપટ તરફ તેણે વધારે ધ્યાન દેયું અને ૧૮૬૨ ની સાલમાં તેણે એવું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, સૂર્ય પર ઉજ્જ (હાયડ્રોજન) નામનું દ્રવ્ય રહેલું છે. સને ૧૮૫૮ ની સાલમાં તેણે સૂર્યના વિશિષ્ટ કિરણ પટના એક નકશો તૈયાર કર્યો. શાસ્ત્રોએ ઘણા વરસો સુધી આ નકશાનો પ્રમાણુરૂપ તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. આ એકજ વાત પરથી આ નકશાની યોગ્યતા ધ્યાનમાં આવશે. ૧૮૫૧ની સાલમાં, આણે પ્રથમ, ઉત્તરધ્રુવવચ્ચ અરૂણતેજોમંડલના પ્રકાશનું વિશ્લેષન કર્યું. પરંતુ આ વિશ્લેષ કિરણપટમાં જણાતી જે એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પીતરેયા, અને શશિચક્રમાં જણાતી પીતરેયા, આ બંને એકજ છે એમ માનવામાં માન તેણે લૂલ કરી.

આગાખાન. આગાખાન પહેલો (૧૮૦૦-૧૮૮૧) હમય અલી શાહેને જન્મે ૧૮૦૦ ખ્રિસ્તમાં) બમ્બે મુગલના બ્રિટિશ સમ્રાજ્યની સત્તા નીચે આવીને રહ્યો ત્યારે 'હિંદ હાઇનેસ આગાખાન' એવી પદવી આપવામાં આવી. મહમદ પેગંબરના જમાઈ અલી એમના પૂર્વજ હતા એમ માનવામાં આવે છે, અલીના ઓકસ હુસેને પ્રદાનની એક સંજ્ઞા સાથે લગ્ન કર્યું. અર્થાત આથી આગાખાનનો સંજ્ઞા પૂર્વકાલિન ધરાનના સમ્રાટના સાથે સંધાઈ. ઉપરાંત તેના પૂર્વજોએ શિરિત ધર્મશુદ્ધ ચાહુ હતું તે કરમ્યાન બેની કુતીંગી લોકોના ખલિફા તરીકે ઘણા વર્ષો સુધી ઇસ્લામમાં સમ્મત કર્યું હતું. ધરિન છેડતાં પહેલાં બાદશાહ ફત્તેહઝી શાહે આગાખાનને કરમાનનો, સુબેદાર નીમ્યો. તેની કારકીર્દી નિયમિતતા, હોશિયારી અને રાજકીય દૃષ્ટિ વખાણવા જેવાં છે. તેના પ્રતિષ્ઠાપિત્રોએ અને શાહની ખાત્ર મરણમાંના

દરબારી લોકોએ અંદરખાનેથી કારત્યાનો શરૂ કર્યો. આથી દેશમાં ખળભગાટ પેદા થયો; આમ છતાં ઘણા દિવસો સુધી બાદશાહનો તેના પર પ્રેમ હતો. છેવટે બાદશાહ તેના પર ઘણેજ નાખુશ થયો. આત્મ-રક્ષણને માટે હુસનઅલીને બ્રિટિશ સરહદમાં નાસી જવું પડ્યું. પોતાના રહેઠાણ માટે હિંદુસ્થાન દેશ તેને ગમ્યો અને તે મુબઈમાં આવીને રહ્યો. આ વખતે પહેલું અફગાન યુદ્ધ એસમાં ચાલુ હતું. આથી ધરાનથી અફગાનિસ્તાન તરફ આવતાં બ્રિટિશ લશ્કરને મદદ કરવાની તેને તક મળી. આ પમાણે તેણે બ્રિટિશ લોકોના હાથમાં પોતાનું લવિતવ્ય મૂક્યું. ત્યારબાદ થોડા વર્ષો પછી સિંધ પર અઢાઇ થઈ તે વખતે પણ તેણે બ્રિટિશોને મદદ કરી. તે વખતે સરહદ પરની ઘણી ખરી બતોનો તે શરૂ હોવાથી તે તે બતોનો બંદોબસ્ત કરવામાં આગાખાનનું વજન ઘણુંજ કામ આવ્યું. નેપિઅર આગાખાનને ઘણુંજ ચાહતો અને તેની બહાદુરી અને મુસ્તસીબણા માટે તેને માન આપતો. આગાખાન પણ બ્રિટિશ સરકાર તરફ નિમકહલાલ રહ્યો. તે જ્યારે હંમેશ માટે હિંદુસ્થાનમાં રહેવા લાગ્યો ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે મુસલમાન પ્રજાના ઇસ્માઈલી સંપ્રદાયની તેની આગેવાની માન્ય રાખી 'હિંદ હાઇનેસ' એવી પદ્ધતિ આપી તેને બારે પેન્સન પણ આપવામાં આવ્યું. તેના મરણ સુધી આગાખાને બ્રિટિશ સત્તા નીચે પોતાનો વખત શાંતિમાં ગાળ્યો, અને પોતાના અનુયાયીઓના ધર્મકૃત્ય તરફ ધ્યાન આપ્યું. તેની ધાર્મિક સત્તા માન્ય કરનારા લોકો કેવળ હિંદુસ્થાનમાં જ એમ નથી. અફગાનિસ્તાન, ખોરાસાન, ઇરાન, અરબ-સ્તાન, મધ્યએશિયા, સિરિયા, મોરાકકો વગેરે દેશોમાં પણ તેના ઘણા અનુયાયીઓ હતા. છેવટે સુધી બ્રિટિશ છત્ર નીચે તે રહ્યો. સરહદ પરની બાતો પર તેનું વજન હોવાથી વાયવ્ય સરહદ પરની અઢાઈ વખતે બ્રિટિશ લોકોને તેના તરફથી ઘણી મદદ મળી. હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાન લોકો જ્યારે જ્યારે ધાર્મિક કે રાજકીય ટંકાઓ મચાવતા ત્યારે ત્યારે તેમને શાંત પાડવામાં આગાખાનની ઘણી મદદ મતી.

આગાખાન બીજો—આના મરણ પછી આનો મોટો છોકરો આગાખાન બીજો તેની જગ્યાએ આવ્યો. તેણે પણ પોતાના બાપ પ્રમાણેજ સારું વર્તન બતાવ્યું. આથી સ્થાનિક સરકારે શુશ ધર્મ તેને નાઇટહુડ ઓફ ધી ઓર્ડર ઓફ ધી ઇન્ડીઅન એમ્પાયર પદ્ધતિ આપી અને તેને મુબઈ કોન્સલમાં મુખ્યા આપી.

આગાખાન બીજો—(સુલતાન મહમદશાહ) બીજા આગાખાનનો આ એકનો એક છોકરો હતો. બાપના મરણ પછી ૧૮૮૫ ની સાલમાં પોતાના વંશનો તેમજ અનુયાયીઓનો તે મુખ્ય બન્યો. ૧૮૭૭ ની સાલમાં તે જન્મ્યો. તેની માધરાનના રાજવંશમાંથી ઉતરી આવી હતી. તેણે ઇસ્માઈલીઓના ધર્મશુરને મોખ્ય ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યું, એટલું જ નહીં પણ તેના બાપને અને દાદાને ન મળેલું જિંદા પ્રકારનું યુરોપીઅન શિક્ષણ પણ તેને આપવામાં આવ્યું. બંને પ્રકારના શિક્ષણથી પોતાના અનુયાયીઓની ધાર્મિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ તરફ પુરતું ધ્યાન આપવાની આગાખાનની લાયકાત વધી. પોતાના અનુયાયીઓને આશીર્વાદ આપવા માટે અને તેમની વચ્ચેના ટંકા બળેકા મટાડવા માટે તેણે બધા દેશોમાં મુસાફરી કરી. ઈ. સ. ૧૮૯૭ ની સાલમાં મહારાણી વિક્ટોરીઆએ તેને નાઇટ કમ્માન્ડર ઓફ ધી ઇન્ડીઅન એમ્પાયર નામની પદ્ધતિ આપી. તેજ પ્રમાણે જર્મનીના બાદશાહે, તુર્કિસ્તાનના સુલતાને અને ઇરાનના શાહે પણ તેની લોક સેવા માટે તેની કદર કરી. ૧૯૦૨ ની સાલમાં બ્રિટિશ સરકારે જી. સી. આઈ. ઈ. અને ૧૯૧૧ માં જી. સી. એસ. આઈ. પદ્ધતિ આપી. યુરોપના મહાસુદ્ધ દરબાન તેણે કેદલી સેવા માટે તેને પહેલી પ્રતિના ફાતના મેલો અને ૧૧ તોપોના માનનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. (હજી જીવે છે.)

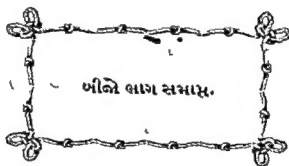
આગાખાનને અર્વાચીન રાજ્યકારણમાં ઘણુંજ મહત્વ છે. મુસલમાન જગતના રાજ્યકારણમાં તો તેને અવનવું મહત્વ છે. હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનોને વધારે હક મળવા જોઈએ એવી જોગેશ આગાખાનેજ પ્રથમ ઉઠાવી અને બ્રિટને હિંદુસ્થાનમાં વસતા મુસલમાનોને ખૂશ કરવા માટે યુરોપના રાજ્યો અને તુર્કિસ્તાન વચ્ચે જ્યારે યુદ્ધ થાય ત્યારે બ્રિટને મુસલમાન રાજ્યનેજ મદદ કરવી જોઈએ, એવા પ્રકારની ચળવળ પણ આગાખાને હાથ લીધી હતી. પોતાના લાયણોમાં "અમે હિંદુઓ કરતાં પાશ્વર્યાય યુરોપીઅનોને વધારે મળતા છીએ" એમ તે ઘણીવાર કહે છે. હિંદુસ્થાનને અંગ્રેજોના હાથમાં રાખવા માટે મુસલમાનોએ અંગ્રેજોને મદદ કરવી જોઈએ. એટલે અંગ્રેજ લોકો આખા મુસલમાન જગતનું હિત હૈંકે રાખશે એવી આશા આગાખાનના મનમાં છે, એવી શંકા ઘણી વાર આવે છે. પણ રાજ્યકારણમાં વધતા જતા અનુભવ સાથે આ આશા દુર્બળ બનતી જાય છે. હમણાંની ગોળમેજી પરિષદમાં આગાખાને હિંદુ

અને સુસલમાને જોઈ થઈને તેમના હૃદયની માગણી કરવી જોઈએ એમ કહ્યું હતું.

આગાખાનનો એક છોકરો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો તેના અનુયાયીઓએ તેણે ભારે આગત કર્યું. આગાખાનની પહેલી શુરોપીઅન સ્ત્રી મરણ પામી

હમશાજ તેણે નવયુવાન કેન્દ્ર તરફથી આવે લગ્ન કર્યું છે તેના ઘણા અનુયાયીઓને આ વાત ગમી નહીં આગાખાનની આવડત ઘણી મોટી છે. તેના ખેત્ર અનુયાયીઓમાં નહીં તરફ પડ્યા છે તેને લગતી ખબર “ખોજ” સંધ્યાના નીચે આપવામાં આવશે

બીજો લાગ સમાપ્ત.